8644

231.6 L
U-90

281.6
9-90
04 NOV 2009
83

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

ՀԱՅ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱՆՑՔԵՐԸ ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ ՅԱՐԱԿԻՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐՈՎ ՊԱՏՄՈՒԱԾ

Vol. I.

ԳՐԵՑ
ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ
ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Վ. ԵՒ Հ. ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ
ՍԿՍԵԱԼ 1912

.09. 2012

8644

ԳԵՐԱՊԱՏԻՒ ԵՒ ԱՐԲԱՋԱՆՔ

Ա՛. Աստիճան Ընդերկրպագութեան Վարժութեանց

երիցագոյն ամիսպատուական գեաւոն

որ շատ չրամարհութեանց եւ չեռնարկութեանց

ծաղկուցեալ է ետեմ նուիրամուութեամբ

ինքնայօժար յանձնառու եղեալ է

տոյն չրամարհութեան ծանր բեռը չոգալ

ի գործ սուրբ եկեղեցւոյն

եւ ի վայելումն ազգիս չհայոց

887-99

887-

Գրադարան Վենետիկ

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ մը չէ որ կ'ուզենք գրել այսեղ, զի յառաջաբանները գործը աւարտելէն եմբ կը գրուին, եւ մենք վերջնապէս չաւարտած՝ կը սկսինք զայն պրակներով հրատարակել, եւ միւս կողմէն գործը լրացնելով հասցնել մինչեւ մեր օրերը, ուսկից տակաւին դարուկէս հեռու կը գտնուի մեր աշխատութիւնը: Յառաջաբանի պակասը կը լրացնենք վերջաբանով մը:

Պատմութիւն գրողներ զանազան նպատակներ կ'ունենան, եւ ըստ այնմ կը կազմեն իրենց ծրագիրը: Ոմանք աշակերտներու համար ամփոփումներ կը պատրաստեն, ուրիշներ գիտնականներու համար քննադատութիւններ կը գրեն, ոմանք ալ մասնաւոր շրջաններ կ'ուսումնասիրեն: Մեր նպատակը ասոնք չեն, այլ հանրութեան համար, եւ աւելի ժողովրդական դասակարգին համար, Ազգային Եկեղեցւոյ լիակատար պատմութիւն մը պատրաստել, եղելութիւնները դասաւորել, դիւրիմաց ոճով բացատրել, եւ ընթերցանութեան դիւրամատչելի ընել:

Ասոր հետ մէկտեղ կ'ուզենք Հայոց Ազգային Եկեղեցւոյն հոգին ճշդութեամբ ցուցնել, Հայադաւան Ուղղափառ Եկեղեցւոյն ասկութիւնը բացատրել, եղելութիւնները իրենց ապակցութեան մէջ ներկայել, լուսաբանութեան եւ կատարեալ ըմբռնման պէտք եղած արակից հանգամանքները ցուցնել, Հայ Եկեղեցւոյ ընդիմաբաններուն ըսածներն ու ըրածները անուղղակի կերպով ցրել, առանց վիճաբանութեան մտնելու. մէկ խօսքով պարզ պատմութեան շրջանակէն դուրս չելլել:

Հետեւաբար մեր աշխատութեան մէջ պէտք չէ փնտռել, ոչ քննադատական հետազօտութիւններ, ոչ գիտական ուսումնասիրութիւններ, եւ ոչ ալ կազմաւորեալ բանավէճեր, այլ կ'ուզենք եղելութիւնները պատմել իրենց պարզութեան մէջ դասաւորելով, երկբայականներն ու աւանդականներն ալ իրենց կարգին յառաջ բերել, հաւանականութեան աստիճանն ալ ցոյց տալով:

Այդ նպատակին ծառայելով կը կարծենք հանրութեան համար անհրաժեշտ եղած պէտք մը լրացնել. որ համառօտութիւններով չի գոհանար, քննադատականներով կը յոգնի, հռոմէադաւան հոգւով գրուածները օտարացած կը գտնէ, եւ ամբողջական պատմութիւն մը առձեռն պատրաստ չունի: Այսպիսի աշխատութեան մը հեռու ժամանակներէ մտադրութիւնն ունէինք, բայց պաշտօնական տաղտապանքներէ ազատ միջոց մը պէտք էր անոր ձեռնարկելու համար: Միայն թէ շատ ուշ մեր ձեռքն անցաւ այդ պատեհը, երբ կեանքի արեւը իր մուտքին կը մօտենայ, այնպէս որ կասկածի տեղի կրնայ տալ, թէ պիտի կարենա՞նք վերջացնել այդ աշխատութիւնը, որուն երկու տարիէ իվեր կը զբաղինք, եւ գոնէ նոյնչափի մըն ալ պէտք կայ լրացուցած եւ հրատարակած ըլլալու համար: Այդ մասին մեր նշանաբանն է. *Մինչդեռ ժամանակս ի ձեռս է, գործեսցուք զբարիս (ԳԱՂ. Զ. 10)*:

Մեր նպատակին նկատմամբ այսչափը բաւական սեպելով, աշխատութեան մասին գիտելիքները հետեւեալ կերպով կ'ամփոփենք:

Ա. Ներկայ պատմութիւնս գրելու ատեն աշխատեցանք, որչափ հնար էր, սկզբնական պատմիչներուն, այսինքն պատմութեանց աղբիւրներուն դիմել, եւ պէտք եղած ատեն բառացի ալ անոնց բացատրութիւնները գործածել իբրեւ վկայութիւն:

Բ. Նոր պատմագիրներէ կամ պատմութեան խմբագիրներէ օգտուեցանք այն առիթներուն մէջ, որ մեզի անծանօթ մնացած աղբիւր մը կամ վկայութիւն մը յառաջ կը բերեն:

Գ. Պատմական խորհրդածութեանց եւ անձերու եւ անցքերու գնահատութեանց մասին մեր տեսութեանց հետեւեցանք ազատօրէն, հիմ ունենալով եղելութեանց կշռադատու

թիւնը: Ուզեցինք առաջնորդել, այլ ոչ բռնադատել ընթերցողին դատողութիւնը:

Դ. Մեր կարծիքն է թէ էջերու ներքեւ ծանօթութիւնները, եթէ հեղինակին հմտութիւնը կը բարձրացնեն, ընթերցողին ուշադրութիւնը կը կաշկանդեն. որ եթէ ծանօթութեանց նայի՝ կապակցութիւնը կը շփոթէ, իսկ եթէ չնայի՝ կորուստ մը ըրած կը կարծէ: Այդ պատճառներով սոյն գործին մէջ ալ խուսափած ենք էջերու ներքեւ ծանօթութիւններ դնելէ:

Ե. Եթէ ծանօթութեան նիւթը կարեւոր է, համառօտ ակնարկով գրուածին մէջը անցուցած ենք, իսկ եթէ կարեւոր չենք սեպած՝ բոլորովին զանց ըրած ենք:

Զ. Նոյն իսկ վկայութեան կոչուած աղբիւրները, եւ բառացի բացատրութեամբ յառաջ բերուած խօսքերուն տեղերը՝ գրուածին կարգը դրած ենք փակագիծով: Միայն երեք գիրով նշանակած ենք հեղինակը կամ գիրքը, հայերէն տառով հատորը, եւ թուահամարով երեսը կամ էջը:

Է. Երեք գիրով նշանակուած գիրքերուն այբուբենական ցուցակը պիտի տրուի գործին վերջը, բայց այժմէն ալ անոնց բացատրութիւնը անհրաժեշտ ըլլալով, իւրաքանչիւր պրակի կողքին ներսի կողմը պիտի տրուի նոյն պրակին մէջ յիշուած գիրքերուն ցուցակը:

Ը. Իւրաքանչիւր գիրքի համար ցուցած ենք ոչ միայն հեղինակն ու մակագիրը, այլեւ մեր գործածած օրինակին հրատարակութեան քաղաքը, տպարանը ու տարին, ըստ այնմ բաղդատելու համար: Անոնք որ ուրիշ տպագրութիւն ունին, քիչ ու շատ մերձաւորութեամբ տեղը կրնան գտնել:

Թ. Պարբերական հրատարակութեանց համար, ինչպէս են օրագիր, հանդէս, տարեցոյց եւայլն, երեք տառէն առաջ երկու թուանշանով, այսինքն տասնորդականով եւ միաւորով, ցուցած ենք տարին, որ եթէ փոքր է՝ 1900 հարիւրեակին, իսկ եթէ մեծ է՝ 1800 հրաիւրեակին կը պատկանի: Այսպէս 89 պիտի իմացուի 1889, եւ 09 պիտի կարդացուի 1909: Իսկ Սուրբ Գիրքէն յիշուած վկայութիւններ, սովորական կերպով ցուցուած են:

Ժ. Գրուածքին կարգին (§) հատուածի շանակով փակագիծի մէջ դրուած թիւերը, կը ցուցմեն այն հատուածին թիւը, որուն մ յիշատակուած է միեւնոյն եղելութիւնը կա անձնաւորութիւնը:

ԺԱ. Զանազան աղբիւրներէ բառացի յառաջ բերուած կտորներուն մէջ, սովորական ուղղագրութիւնը պահած ենք, քանի որ մեր նպատակը իմաստն է, եւ բառազննութեան կամ տառադարձութեան խնդիրներով չենք զբաղիր:

ԺԲ. Գործս նիւթի կամ շրջանի համաձայն մասերու եւ գլուխներու բաժնած չենք. այլ իւրաքանչիւր կաթողիկոսի ժամանակը իբրեւ միջոց մը առած ենք, եւ նոյն միջոցին մէջ պատահած եղելութիւնները անոր անունին ներքեւ գրած ենք:

ԺԳ. Նախորդին մահուանէ եմբ մինչեւ յաջորդին ընտրութիւնը անցած ժամանակամիջոցը, կամ աթոռոյ պարապութեան միջոցը, միշտ նախորդին անունին ներքեւ պահած ենք:

ԺԴ. Ամսաթիւերը նշանակած ենք ինչպէս որ գտած ենք: Հին եւ նոր տոմարներու տարբերութիւնը սկսելէն եմբ՝ ամէն անգամ կրկին ամսաթիւ չենք դրած, եւ եղելութեան տեղէն պէտք է հետեւցնել, թէ որ տոմարին համեմատ դրուած է:

ԺԵ. Գործը շարունակեալ հատուածներու բաժնած ենք, նիւթերու տարբերութեան կամ նմանութեան հետեւելով, եւ սկիզբէն մինչեւ վերջը մէկ շարքով թուահամարած ենք: Կոչումներն ու ցուցակներն ալ այդ թուահամարներուն համեմատ եղած են եւ պիտի ըլլան:

ԺԶ. Պէտք է յիշել, որ գործս պատրաստած ատեն ընդարձակ թարթափելու դիւրութիւններ չենք ունեցած, եւ գոհացած ենք այն տեղեկութիւններով զոր առջուընէ կազմած էինք մեր ուսումնասիրութեանց եւ դասաւանդութեանց առիթներով, եւ կամ ձեռք ձգելու բախտն ունեցանք: Ուստի եթէ մեր չտեսած աղբիւրներ կան կամ երեւան կ'ելլեն, դժուարութիւն չունինք որ անոնցմով մեր գրածները լրացուին կամ փոփոխուին, միայն թէ եղելութեանց կապակցութիւնը չխանգարուի:

ԺԷ. Միեւնոյն պատճառով պէտք չէ զարմանք պատճառէ կամ դիտողութեան տեղի տրուի, եթէ ներկայ պատմութեան մէջ գըտնուին ինչինչ կէտեր, որ համաձայն չեն նա-

ոց հրատարակութիւններով մեր տուած լութիւններուն կամ յայտնած կարծիքնե-

Նոր աղբիւրներու եւ նոր տեղեկու-ներու համեմատ եղած տարբերութիւն-, մեզի համար առաւելութեան փաստ պէտք է նկատուին:

ԺԸ. Երբեք միտուընիս դրած չենք պատ-ական տեղեկութեանց մասին վերջին խօսքը ըսած ըլլալ, քանի որ աղբիւրներու հաւատարմութեան հանպով կ'ուզենք յառաջել: Ուստի եթէ մեր անձին համար ալ խոտապահանջ ենք, իրաւամբ չենք հանդուրժեր որ ուրիշներ ալ կեղակարծ տեղեկութիւններով, քմահաճ մեկնաբանութիւններով եւ դիտումնաւոր աղաւաղումներով պատմութիւն կազմեն:

ԺԹ. Տարիք եւ ժամանակ եւ պարագայք մեզ յուսադիր չեն ըներ, որ երկրորդ տպագրութեամբ աւելի կատարելագործումներ կարենանք աւելցնել սոյն աշխատութեան. թէպէտ կ'ընդունինք թէ նորագիւտ աղբիւրներ եւ նորանոր ուսումնասիրութիւններ այդ բանը կրնան թելադրել կամ պահանջել իսկ: Նոյն իսկ գործս լրման հասցնելու երաշխաւորութիւնն ալ ոչ ոք կրնայ մեզի տալ, եւ ոչ մենք մեզի խոստանալ. ուստի այժմէն յանձնարարութիւն եւ խնդրանք կ'ուղղենք երբեմն աշակերտ՝ իսկ այժմ եղբայրակից երկուց սիրելեաց, Ճեմարանեան անդրանիկ Կարապետ Տէր-Մկրտչեան եպիսկոպոսին, եւ Դպրեվանքեան անդրանիկ Բաբգէն Կիւլէսէրեան եպիսկոպոսին, որ հոգ տանին գործս լրման հասցնել, եթէ մենք չկարենանք, եւ աւելի կատարելագործեալ նոր տպագրութիւն մը հրատարակել, եթէ ժամանակին պատշաճ տեսնուի:

Ի. Պէտք չէ զանց ընենք կրկին յիշատակել այս տեղ, ինչ որ յատուկ վերտառութեամբ արդէն արձանագրեցինք: Գրական արդիւնաւորութիւններ իրենց նշանակութիւնը չեն ունենար, եթէ գրական արդիւնաւորութեան զօրութեամբ ի լոյս չընծայուին: Այդ միտքով ընթերցողներու երախտածանօթ զգացմանց կը ներկայացնենք Գերապատիւ եւ Գերաշնորհ Տ. Սուքիաս Պարզեանց սրբազան արքեպիսկոպոսին զուարթառաս բարեսիրութիւնը, եւ սոյն աշխատութիւնը հանրութեան առջեւ հանելու համար մեզի նուիրած հովանաւորութիւնը:

ԻԱ. Վերջին դիտողութիւն մըն ալ: Պաշտօնապէս հրատարակուած է որ ներկայ 1912 տարւոյ հոկտեմբեր 13'ին հանդիսաւորապէս տօնախմբուի Հայ Տպագրութեան չորրորդ հարիւրամեակը եւ Հայ Գրութեան հնգետասաներորդ հարիւրամեակը, եւ ամէն բանասէրներ կը փութան իրենց ձօնը բերել այդ կրկնակ սրտագրաւ եւ ազգօգուտ ձեռնարկներուն, եւ իրենց երկասիրութիւնները կը նուիրեն նոյն կրկնակ յիշատակներուն: Երկուքին ալ կեանք տուողը Հայ Եկեղեցին է, երկուքին ալ ոյժ տուողներ Հայ Եկեղեցականներ են. մեր սոյն գործն ալ ներքին անձուկ կապերով միացած է անոնց հետ: Գեղեցիկ զուգադիպութեամբ մը մենք ալ հիշդ այդ միջոցին կը ձեռնարկենք գործիս հրատարակութեան. թող այս ալ ընդունուի իբր մեր համեստ նուէրը Ազգային Եկեղեցւոյ պայծառութեան եւ Ազգային Գրականութեան զարգացման ձօնուած:



Բերա Կ. Պոլսոյ, 1912 Օգոստոս 12

Ձեռնադրութեանս յիսներորդ տարեմուտին.

Ա Զ Գ Ա Պ Ա Տ Ո Ւ Մ

ՏԷՐՆ ՄԵՐ ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ.

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՀԱՍՏԱՏՈՒՔԻՒՆ

1. *ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ա հաղափանա-*
կան քարոզը եւ ապացուցած վար-
դապետը, լսկ ան-
ական կերպով ա անդ-
ա ակրաներ չկին,
այլ գործնական կանոնի
կանոններ կը պարտադրէին, փոխան յարա-
բերա եղելոց հաստատելու ընտ եղելոն ա-
նէին, յատա կ պաշտամունքի ձեւեր կը ար-
վեցնէին, ներքին իշխանա եան տիճեր կ'ա-
նդրկէին, մէկ խօսքով ամբողջ ա եւ կազմա-
կերպել և կանոնա արեալ ժողովներ ձե-
ւացնելու ամէն ազդակները կը ներկայէին:
Ինչ ալ ըլլան հետագային քննադատական
ա ան եղելոները քրիստոնէա եան սկզբնա-
րա եան վրայ, անոնց բանալի է, որ անդր-
ան իւ ակիզբէն քրիստոնէա եղելոն հաս-
տական ժողովուրդ մը ձեւով առաջ եկաւ. և
այդ հաստատական կամ ժողովական միա-
եղելոն՝ ԵԿԵՂԵՑԻ անունով նչանակուեցաւ որ
է ԺՈՂՈՎ կամ ԺՈՂՈՎՈՐԴ, դի ոչ միայն վար-
դապետա եան, այլ և պաշտամունքի և
կենցաղի և իշխանա եան կենտրոնական ասրը-
ենքով միա ուրա ած ա կազմա ած էր: ԵԿԵՂԵՑԻ
անունը Յիսուս ինքն ալ գործածեց իւր հիմ-
նած հաստատա եղելոն նչանակելու համար,
(ՄԱՏ. ԺԶ. 18, ԺՂ. 17), իրմէ հետո ալ իւր
աշակերտներուն համախմբա եղելոն անուա-
նով ճանչցուեցաւ (ԳՐԾ. Ը. 1, ԺԲ. 1), և
այդ անունը անխտիր գործածուեցաւ թէ
անոր ամբողջա եան և թէ անոր մասերուն
վրայ: Ա ակէս Թեսաղոնիկեցւոց (Ա. ԹԵՍ.
Ա. 1), Գալատացւոց (ԳԱԼ. Ա. 2), Կորնթա-
ցւոց (Ա. ԿՈՐ. Ա.2), Կենքրեացւոց (ՀՌՄ.
ԺԶ. 1) նկեղեցիներ կոչուեցան, ան-
գործնեա քրիստոնեայ համախմբա եղելոն-
ները. նոյն իսկ ընտանեկան խառնիճին ալ

ա ուածին ԵԿԵՂԵՑԻ կոչուեցան (ՓԻՄ. Ա. 2, ՀՌՄ.
ԺԶ. 5), և ԵԿԵՂԵՑԻ անունը քրիստոնէա եան
հետ նոյնանչան եղաւ, և քրիստոնէա եան
պատմա եղելոն ալ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
անունն առաւ: Ա անիք որ ընդհանուր ակն-
կեցական պատմա եղելոն կ'ա անցնեն, պար-
տաւոր են ճանրագնին խառնուրդները
ճանչնալ, անոր սկզբնաւորութեան,
հետզհետէ ա նկատած զարգացման և կազմա-
կերպա եան ճանրամասնա եղելոները քայլ
առ քայլ դիտել: պարագաները ա ատնիա-
սիրել, և ապրեցա եան նորզարծա եղելոն
նորը հետազօտել: Մենք այդ կէտերուն հե-
տևելու պարաք չունինք. որովհետև նա-
ասեղ և պարզագոյն մեր Ազգային նկե-
կեցական պատմական եղելա եղելոները քաղել:
և արչաի հետ է անոնք իրենց իրական և
իսկական ատեզրա եանը վերադնել: Ինչ որ
ընդհանուր ա եան եղելոներով՝ քրիստոնէա-
եղելն կամ քրիստոնէական նկեղեցի կոչ-
ուած սիեզերական հաստատա եղեան վրայ՝
պատմա եղելն ա պետա եղելոը կը հաստա-
անէ, մասերա վրայ ալ կը ճշմարտաբ. և
մտածուա որ նկեղեցւոյ պատմա եղելն մը չպար-
ուա որ իր նպատակն նոյն կէտերով գրաղիլ:

2. *Հայոց նկեղեցւոյ պատմա եղելոը ձեւա-*
ուած ասանձին կը գտնենք իւ ժամը աչ-
խատուեան պէտք ու-
ՀԱՅՈՑ ՆԵՂԵՑԻ *նէր զայն իր իսկա-*
եղելոն վերադնելու համար:
Մէկ կողմէն խուճնիխուան
ան անոնց եղելոներ չկրցած են անուագրել և
ապագայ գրագիներու ալ գուա բանալ, իսկ
միւս կողմէ, քաղուած պատմա եղելն գրագ-
նելէն չատեր, ան եի քան պատմական հա-
ուատարմա եղեն, ներչնչուա եան, նպատակաս որ
գիտա ենելէ ազդուած են եղելոն եղելոները

իրենց հաճոյից հպատակեցնել, և հանդա-
մանքներու այլայլութեամբ և տարազեպ
մեկնութեամբ անոնց բանագրօսիկ նչանա-
կութիւններ և թմահաճոյ գտնուտրամներ
տալ։ Գիտենք թէ ամենամօտ ժամանակնե-
րու մէջ, ազգային եկեղեցական պատմա-
թիւնն սկսած է իր ուղղութիւն ուսումնա-
սիրողներն ունենալ, սակայն գործը դեռ
իր լրումը չէ առացած։ Մենք ալ անոնց
աշխատանքներէն օգտուելով իսկ, բազմա-
թիւ և բազմազան գնուտթեանց պէտքը կը
տեսանենք։ Այդ նպատակին մէջ յաջողելու
համար, պէտք զգացած ենք, որչափ հնար
է, զերծ մնալ սահմանափակ տեսութիւններ-
էն ու հետևողութենէ, և ամէն կէտ իր
սկզբնական աղբիւրին մէջ ուսումնասիրել,
և միայն անոնց վրայ հիմնուիլ։ Քանի որ
բուն նպատակնիս եղերաբեմնց ատե-
նաբանութիւնն է, և ոչ մեկնութեանց ու խոր-
հրդածութեանց ոճն ու կերպը. յաուելք ու-
շադրութիւն պիտի գործնենք ժամանակա-
գրական ուսումնասիրութեանց, և պիտուա-
ծոց չարայարութեան, որք չուռ անդամ
սուտգութեան լուսադրն փաստերն են։
Յաուելք ձեւ մըն ալ ընտրած ենք մեզ, նո-
թերու կարգաւորութեան համար. և պրե-
ներու բաժանումը թողլով, եկեղեցւոյ պա-
տերուն չարքը ընդունած ենք իբր գլուա-
կարգութիւն, և ժամանակակից եղերո-
թիւնները և պարագաները իրարու ծռուա-
ցուցած ենք իւրաքանչիւրն իշխանու թեան
ժամանակամիջոցին ներքեւ։

3. Ահա թէ ինչու մեր ուսումնի գլուխը
Յիսուսի Քրիստոսի անունով բացինք, որով-
հետև նա ինքն է եկեղեց-
ՅԻՍՈՒՍԻ ՀԱՄԱՆԱԿԸ ւոյ Հիմնադիրը. ոչ միայն
Ընդհանուր եկեղեցւոյ, այլ
և իւրաքանչիւր մասնաւոր
եկեղեցւոյ գլուխը, և յաուելիսկս այն եկե-
ղեցիներու, որոնք ուսումնական են և ան-
միջական կերպով Քրիստոսի Առաքեալներէն
մէկին կամ միւսին ձեռքով հիմնուած և
սկզբնաւորուած են։ Քրիստոսի կենդանու-
թեան, կամ յուն եւս՝ նորա աշխարհի վրայ
եղած միջոցին, ուսումնական վարդապե-
ուութիւնը Պաղեստինի սահմաննե-
րէն դուրս չելաւ. այնպէս որ ոչ մի մաս-
նէն դուրս չելաւ. այնպէս որ ոչ մի մաս-
նաւոր կամ ազգային եկեղեցի չկրնաւ իր

անունը յիշուած գտնել նոյն միջոցին, և
ոչ ալ իր եկեղեցին Յիսուսի հետ անմիջա-
կան յարաբերութեան մէջ դնել։ Բացուուա-
կան յարաբերութեան պէտք է սեպել, եթէ ինչպէս ուսու-
ցումներ, թէպէտ մեծին և անհասուսա,
սակայն կ'ընծայեն մեզ, Յիսուսի և Հայոց
մէջ սեզի ունեցած յարաբերութեանց յիշա-
տակարանները ընել։ Առաջին սակայն կու ուսոյ
մեզի Մագերան գաղուսար, որոնք Արեւելքէն
եկան նորածին Յիսուսի երկրպագելու
(ՄԱՏ. Բ. 1)։ Առանց հայրենիքը հիմներէն
չուսեր Մոգուց աշխարհն կոչուած, և մեր
հնդիմակներ սակայն Մոգուց աշխարհն Մոկաց աշ-
խարհն իմանալ, և Մոկաց նախարարներ
կամ գոնէ Մոկաց նախարար մը կարծել
երեք մոգերը կամ մոգերէն մէկը, և մինչեւ
իսկ մոգերէն մէկուն, Ս. Գուսպարի գերեզ-
մանը ցուցնել Մոկս ուսնի մօտ Ակնդ ուսոյ
վանքին մէջ։ Ուրիչ ուսնդուսիներն մըն ալ
մոգերը ուելի ներքին Արեւելքէն եկած
կ'ընդունի, որք ճանապարհ վրայ Հայոց թա-
գաւոր Արգարէն պերճութիւններ և սեղա-
կութիւններ կ'ընդունեն, և նոյնիսկ Արգարի
ընծաները կը սահին նորածին Յիսուսի (10
ԲԱՋ. 64)։ Ազգային ուսնդուսիներ մը յի-
շատակելով, չենք ուզեր Մագերու ինքնուս-
թիւնը որոշելու ընդհանուր խնդիրին մէջ
մանել։

4. Բայց սակէ ուելի հաշկուած ուսնդ-
դութիւն է, թէ այն հնդիմանութիւնները, որոնք
Յիսուսի երեսուսդմ ժամած
ԱԲԳԱՐԻ ուսքիներկոյ գոնու կայան
ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐԸ (ՅՈՀ. ԺԲ. 20), Հոյ պատ-
գամաւորներ եղած ըլլան,
Արգար թագաւորէն գրկուած (ԻՈՐ. 106)։
Բայց այս ուսնդութեան ուսաջին պրիսը
ուսորակ է. և կը թողուի Լարաբնիա ե-
գեսացի գպիրին գրութեանէն։ Սորա պատմու-
թեան համեմատ Արգար թագաւոր Ոսրոյե-
նից կամ եգեսիոյ, պատգամաւորներ կը գրկէ
Ասորիքի Հռոմայեցի բռնակալին, որք կը
գտնեն զայն ելեւեթերու գրին (այժմ Պէյմ-
հիպրին) քաղաքը, և գործած ուսնդութեան ե-
րեսուսդմ կը հանդիպին, և Յիսուսի կա-
տարած բժշկութիւններուն լուրը կը բերեն
Արգարին, որ հիուսնդ էր։ Արգար չկրնալով
անձամբ երեսուսդմ երթալ, նամակով և
պատերազմով Յիսուսը եգեսիա կը հրաւի-

րէ, որ գայ զինքն բժշկէ, և Հրէից հակա-
ուութիւնէն ազատուելով խաղաղութիւն
վայելէ (ԼՈՒԿ. 3)։ Այդ պատմութիւնը իբր
յնագիրին մէջ պարզապէս ուսորակուած է,
նոյն գոյնով ալ փոխանցուած է Եւսեբիոսի
պատմութեան մէջ (ԵՒՍ. 59)։ և միայն Խո-
րենացիի պատմութեան մէջ, Արգար իբր
Հայոց թագաւոր ցուցուած և պատգամա-
ւորներն ալ Հայ նախարարներ եղած, և ե-
րեսուսդմի մուտքին ուսիթ. Յիսուսի ներ-
կայացող հեթանոսներուն հետ նոյնացուած
են։ Երեք պատմիչներն ալ համամիտ են
ըսելու, թէ Յիսուս չէ ընդունած եգեսիա
երթալու հրաւէրը, և խոստացած է իր
կողմէ ուչակերտ մը դրկել որ Արգարի հի-
ուանդութիւնը բժշկէ, և ճշմարտութիւնը
ուսրածեցնէ։ Այս պատմութիւնը Լարաբնիայի
մէջ պարզապէս բերուսացի պատած է (ԼՈՒԿ.
5)։ իսկ Եւսեբիոսի և Խորենացիի մէջ գրու-
ած նամակի վերաբերած է (ԵՒՍ. 60, ԽՈՐ.
106), և նամակի պատճէն մըն ալ յաուել
բերուած է, որ եթէ վաւերական ըլլար,
Աւետարաններէն ուելի նախքրական պիտի
սեպուէր։ Ուսորակ ուսնդութիւնը կրկնակի
գժուարութեանց կը բաղխի, և ոչ միայն
Լարաբնիայի պատմութիւնը իր մէջ ուսու-
գութեան նչաններէ զուրկ կը գտնուի, այլև
Արգարին Հայոց թագաւոր լինելը սրսուքին
և ժամանակիից պատմութեան չհամապա-
տասխանիր։ Բայց եթէ Մագկազարդի օրը
ուչ, գոնէ Հոգեգալստեան օրը Երուսաղէմի
մէջ Հայեր ներկայ եղած կրնանք ըսել։ Ան
օրը գտնուած տեղերու գաղթականներ ի-
րենց լեզուն լսելին ուսուքեալներուն բերնէն
(ԳՐԾ. Բ. 8), և իրենց լեզուն լաւ Հայեր
ալ գտնուելան։ Թէպէտ սովորական օրի-
ներու մէջ կը կարգանք, Է Մէսոպոտամ, Է
Հրէաստանէ Լ Է Գաղատ (ԳՐԾ. Բ. 9), սակայն
Տերուսդ պատուս Ապրիլեցի և Օգոստոս Հիպ-
պոնացի՝ բազմահմուտ մատենագիրներ, Է Մե-
սոպոտամ, Է Հայաստան Լ Է Գաղատ կարգացած
են նոյն կարդը՝ իրենց ունեցած օրինակին
մէջ։ Եւ կարի իրաւամբ, վասնզի Հրէաս-
տան՝ Հրէից համար գաղթականութեան եր-
կիր չէ, և ոչ ալ պիրքով Միջագետքի ու
Կապադովկիոյ մէջտեղն է, զի Գործոց հե-
ղինակը անգրագիտական չարքով մը կը յիշէ
զանազան երկիրները։ Այդ մեկնութիւննե-
րուն ամեն ինչ ալ ըլլայ սուտգութիւնը,
պարզ անգած ենք մենք ազգային յիշա-
տակները զանց չընել, բայց միանգամայն
անունց մասին եղած կարծիքներն ալ յիշել։

Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ.

5. Լարաբնիայի ուսնդուսիան պատմու-
թեան համեմատ, Յիսուսի համբառնալէն
յետք, Յուդա—Թովմաս
ԵԳԵՍԻՈՅ առաքեալ, երկուսուսնդ-
ՔԱՐՈԶՈՒԹԻՒՆԸ նեալն մէկը, մականուսնդ
եալն Դիդիմոս, որ է երկ-
ուորեակ (ՅՈՀ. ԺԱ. 16), իր երկուս-
բակից Թադէոս Դիդիմոսը, որ Հօթանասնից
թիւէն էր, կը գրկէ եգեսիա, Յիսուսի ուսու-
խոստումը կատարելու համար։ Թովմասի մի-
ջամտութեան իրր պատճառ կրնայ ընդունե-
լի թէ ուսուքեական կանոնաց յիշատակն
համեմատ, Ընդ[illegible] և ասենայն գաւառս որ ըստ[illegible]
ընակա՝ են, գինչ է ծովն վերջին, Թովմասի վի-
ճակած էին, թէպէտև փոչ հաքը, Ո՜՜նա,
և ասենայն +ազա++ որ ըստ[illegible] ընակա՜, Մ[illegible]ն և
Աբաքա+ և սահմանակից+ Մէսոպոտամ, Հայ+ և ասե-

գաւթեան նչաններէ զուրկ կը գտնուի, այլև
Արգարին Հայոց թագաւոր լինելը սրսուքին
և ժամանակիից պատմութեան չհամապա-
տասխանիր։ Բայց եթէ Մագկազարդի օրը
ուչ, գոնէ Հոգեգալստեան օրը Երուսաղէմի
մէջ Հայեր ներկայ եղած կրնանք ըսել։ Ան
օրը գտնուած տեղերու գաղթականներ ի-
րենց լեզուն լսելին ուսուքեալներուն բերնէն
(ԳՐԾ. Բ. 8), և իրենց լեզուն լաւ Հայեր
ալ գտնուելան։ Թէպէտ սովորական օրի-
ներու մէջ կը կարգանք, Է Մէսոպոտամ, Է
Հրէաստանէ Լ Է Գաղատ (ԳՐԾ. Բ. 9), սակայն
Տերուսդ պատուս Ապրիլեցի և Օգոստոս Հիպ-
պոնացի՝ բազմահմուտ մատենագիրներ, Է Մե-
սոպոտամ, Է Հայաստան Լ Է Գաղատ կարգացած
են նոյն կարդը՝ իրենց ունեցած օրինակին
մէջ։ Եւ կարի իրաւամբ, վասնզի Հրէաս-
տան՝ Հրէից համար գաղթականութեան եր-
կիր չէ, և ոչ ալ պիրքով Միջագետքի ու
Կապադովկիոյ մէջտեղն է, զի Գործոց հե-
ղինակը անգրագիտական չարքով մը կը յիշէ
զանազան երկիրները։ Այդ մեկնութիւննե-
րուն ամեն ինչ ալ ըլլայ սուտգութիւնը,
պարզ անգած ենք մենք ազգային յիշա-
տակները զանց չընել, բայց միանգամայն
անունց մասին եղած կարծիքներն ալ յիշել։

Դաւն հէ-ոէ Լ հաբ-, վիճակած կ'ըսուի
Թադէոսի (ԿԱՆ. 9)։ Սակայն ի դէպ էր
Թադէոսի (ԿԱՆ. 9)։ Սակայն ի դէպ էր
Թէպէտև երկուքը իրարու միացնելով, միեւ-
նոյն վիճակը համարել, և հարազատ եղբայր-
ներ իրարու գործակից նկատել։ Բայց ինչ
ալ ըլլայ վիճակներուն խնդիրը և ուսուքեալ-
ներուն ունեցած գերը, մենք կը բաւակա-
նանանք նկատի առնել միայն Թադէոսի ե-
պեսիա գալը։ Ըստ այս ուսնդութեան, Թա-
դէոս կ'իջեւանի Տուբիա անուն Հրէայի մը
ուունը. Աբգարու անուն նախարար մը լուր
կու ուսյ Աբգարի. Թադէոս արքունիք կը
ուսրուի, Աբգար կը հիանայ ու երկրպա-
գութիւն կ'ընծ. և իրր Յիսուսէ խոստաց-
ուած բժիշկը կ'ընդունի. Թադէոս կը քա-
րոզէ, Աբգար կը հաւատայ և հրաշքով կը
բժշկուի, ինչպէս նաեւ կը բուժուի Աբ-

դեսի կազաքիները։ Արդար չուտ հարատ ան
ընծաներ կը նուիրէ, բայց Թագէոս կը մեր-
ժէ, և համարձակ կերն կ'ընդունի ժողո-
վուրդն քարոզելու։ Այսպէս ընդարձակ
քարոզութիւններ կատած են Թագէոսի բե-
րանը (ԼԱՔ· 19—30)։ Քրիստոնէութիւնը կը
հաստատուի եղեսիոյ մէջ· իշխաններ ու իշ-
խանուհիներ և ժողովուրդներ խմբովին քրիս-
տոնեայ կ'ըլլան, եկեղեցիներ կը կանգնուին
և աւետարաններ կը գործածուին եղեսիոյ մէջ։
Այս ամէն գործողութիւնները պիտի նայեցան
կը կրկնուին եւսեբիոսի (ԵՒՍ· 63—75) և
Մարիննոսի կողմանէ ալ (ՄՈՒ· 107)։ Բայց
չարաշահութեան մէջ իյնալ կը սկսին։ Եւսեբիոս Թագէոսի վարձանին վրայ
կուտ չխօսիր, Լաբուբնիա զայն եղեսիոյ
մէջ մեռած և թաղուած կը պատմէ։ Իսկ
Մարիննոսի զայն եղեսիացին ծնեցած և Ար-
տազ եկած կ'ըսէ (ՄՈՒ· 108)։ Երբոր Լա-
բուբնիա կը յիշենք, կը նկատենք անոր ա-
ռաքելին օրինակը, որ վերջերս գանուած է,
և ոչ հայկական Թագզմանու թիւնը, որ բար-
բարոսին համաձայն է Մարիննոսի յիշած ա-
ւետարանին։ Շատեր ուսերով կը համարին
զայն ասորերէնէ թարգմանուած ըլլալ, որ
բարբարոսին իսկ կարեւոր գործ մը պիտի
ընծայած ըլլար։ Ասոնց կարծիքով Ասորւոց
եկեղեցին ասորերէն թարգմանութիւններ ու-
նէր։ Անկախաբար ասոնցմէ ոչ մէկ ասոր
Աստուածաշունչ կը գտնուի։ Ասոնք ամէնքն
կը կրկնեն Եւսեբիոսի (ԵՒՍ· 63—75) և
Մարիննոսի կողմանէ ալ (ՄՈՒ· 107)։ Բայց
չարաշահութեան մէջ իյնալ կը սկսին։ Եւսեբիոս Թագէոսի վարձանին վրայ
կուտ չխօսիր, Լաբուբնիա զայն եղեսիոյ
մէջ մեռած և թաղուած կը պատմէ։ Իսկ
Մարիննոսի զայն եղեսիացին ծնեցած և Ար-
տազ եկած կ'ըսէ (ՄՈՒ· 108)։ Երբոր Լա-
բուբնիա կը յիշենք, կը նկատենք անոր ա-
ռաքելին օրինակը, որ վերջերս գանուած է,
և ոչ հայկական Թագզմանու թիւնը, որ բար-
բարոսին համաձայն է Մարիննոսի յիշած ա-
ւետարանին։ Շատեր ուսերով կը համարին
զայն ասորերէնէ թարգմանուած ըլլալ, որ
բարբարոսին իսկ կարեւոր գործ մը պիտի
ընծայած ըլլար։ Ասոնց կարծիքով Ասորւոց
եկեղեցին ասորերէն թարգմանութիւններ ու-
նէր։ Անկախաբար ասոնցմէ ոչ մէկ ասոր
Աստուածաշունչ կը գտնուի։ Ասոնք ամէնքն
կը կրկնեն Եւսեբիոսի (ԵՒՍ· 63—75) և
Մարիննոսի կողմանէ ալ (ՄՈՒ· 107)։ Բայց
չարաշահութեան մէջ իյնալ կը սկսին։ Եւսեբիոս Թագէոսի վարձանին վրայ
կուտ չխօսիր, Լաբուբնիա զայն եղեսիոյ
մէջ մեռած և թաղուած կը պատմէ։ Իսկ
Մարիննոսի զայն եղեսիացին ծնեցած և Ար-
տազ եկած կ'ըսէ (ՄՈՒ· 108)։ Երբոր Լա-
բուբնիա կը յիշենք, կը նկատենք անոր ա-
ռաքելին օրինակը, որ վերջերս գանուած է,
և ոչ հայկական Թագզմանու թիւնը, որ բար-
բարոսին համաձայն է Մարիննոսի յիշած ա-
ւետարանին։ Շատեր ուսերով կը համարին
զայն ասորերէնէ թարգմանուած ըլլալ, որ
բարբարոսին իսկ կարեւոր գործ մը պիտի
ընծայած ըլլար։ Ասոնց կարծիքով Ասորւոց
եկեղեցին ասորերէն թարգմանութիւններ ու-
նէր։ Անկախաբար ասոնցմէ ոչ մէկ ասոր
Աստուածաշունչ կը գտնուի։ Ասոնք ամէնքն

6· Լաբուբնիայի ասորերէն և հայերէն
օրինակներու ասորերագիրները, ասոնցմէ ու-
րիշներ կրնայ Հայ
ԵՐԿՈՒ ԹԱԴԷՈՍՆԵՐ
թարգմանչին չունենալ
նաև վերագրել, որ
համարձակած է բնագիրը
ազատ ոճով թարգմանել։ Սակայն բա-
զմաթիւ օրինակներ ասորերագիրները հայերէնին
համաձայն կ'ըլլան, ինչպէս նաև հայերէնին
ասորերագիրներուն։ Ասոնք ցոյց կուտան, որ
հայերէնը ասորերագիրներէն թարգմանուած է։
Ասոնցմէ ոչ մէկ ասոր
Աստուածաշունչ կը գտնուի։ Ասոնք ամէնքն
կը կրկնեն Եւսեբիոսի (ԵՒՍ· 63—75) և
Մարիննոսի կողմանէ ալ (ՄՈՒ· 107)։ Բայց
չարաշահութեան մէջ իյնալ կը սկսին։ Եւսեբիոս Թագէոսի վարձանին վրայ
կուտ չխօսիր, Լաբուբնիա զայն եղեսիոյ
մէջ մեռած և թաղուած կը պատմէ։ Իսկ
Մարիննոսի զայն եղեսիացին ծնեցած և Ար-
տազ եկած կ'ըսէ (ՄՈՒ· 108)։ Երբոր Լա-
բուբնիա կը յիշենք, կը նկատենք անոր ա-
ռաքելին օրինակը, որ վերջերս գանուած է,
և ոչ հայկական Թագզմանու թիւնը, որ բար-
բարոսին համաձայն է Մարիննոսի յիշած ա-
ւետարանին։ Շատեր ուսերով կը համարին
զայն ասորերէնէ թարգմանուած ըլլալ, որ
բարբարոսին իսկ կարեւոր գործ մը պիտի
ընծայած ըլլար։ Ասոնց կարծիքով Ասորւոց
եկեղեցին ասորերէն թարգմանութիւններ ու-
նէր։ Անկախաբար ասոնցմէ ոչ մէկ ասոր
Աստուածաշունչ կը գտնուի։ Ասոնք ամէնքն
կը կրկնեն Եւսեբիոսի (ԵՒՍ· 63—75) և
Մարիննոսի կողմանէ ալ (ՄՈՒ· 107)։ Բայց
չարաշահութեան մէջ իյնալ կը սկսին։ Եւսեբիոս Թագէոսի վարձանին վրայ
կուտ չխօսիր, Լաբուբնիա զայն եղեսիոյ
մէջ մեռած և թաղուած կը պատմէ։ Իսկ
Մարիննոսի զայն եղեսիացին ծնեցած և Ար-
տազ եկած կ'ըսէ (ՄՈՒ· 108)։ Երբոր Լա-
բուբնիա կը յիշենք, կը նկատենք անոր ա-
ռաքելին օրինակը, որ վերջերս գանուած է,
և ոչ հայկական Թագզմանու թիւնը, որ բար-
բարոսին համաձայն է Մարիննոսի յիշած ա-
ւետարանին։ Շատեր ուսերով կը համարին
զայն ասորերէնէ թարգմանուած ըլլալ, որ
բարբարոսին իսկ կարեւոր գործ մը պիտի
ընծայած ըլլար։ Ասոնց կարծիքով Ասորւոց
եկեղեցին ասորերէն թարգմանութիւններ ու-
նէր։ Անկախաբար ասոնցմէ ոչ մէկ ասոր
Աստուածաշունչ կը գտնուի։ Ասոնք ամէնքն

7· Եթէ Հայ մանանագիրները գիտնանք,
կը տեսնենք որ ասորաստ և անոնց գործա-
գիր մը ունին իրենց ա-
ՅՈՒԴԱ
ասոյին աւետարիչ Թագէոս-
ԹԱԴԷՈՍ
ին վրայ, զոր հրեանին
երկաստանեայներէն և հե-
թանոս հօրմանոտ հրեա գիներէն մէկը եղած
կը կոչեն։ Բայց ճիշդ այս անորոշ խնդիրն
է որ մեր կարծիքին կը նպաստէ, և կը
ցուցնէ թէ նախնական աւանդութիւն մը
տեղի ունեցած է Յուդա-Թագէոսի աւետա-
րանիան վրայ, որ յետ ժամանակաց Թա-
դէոս Դիմքոսի աւարտական աւանդութեան
գէմ խառնուած ու չխմորուած է, բայց չէ
կրցած նախնական աւանդութիւնը ջնջել, և
անոնց և ներկայ յայտարարու թիւնը գտա-
րացած է։ Ամէնուն տեղ բան է Տաթեւա-
ցիին կարծիքը, որ կը գրէ թէ Հեթանոս-
ութեն հետ ապաստանեցան ի Հռոմ և ի
Յունաստան ուսումնասիրութեան համար։ Ա-
նոնք ուսան ասոնք ամէնքն ալ Հռոմ և Յունաստան
ուսումնասիրութեան համար։ Ա-
նոնք ուսան ասոնք ամէնքն ալ Հռոմ և Յունաստան
ուսումնասիրութեան համար։ Ա-
նոնք ուսան ասոնք ամէնքն ալ Հռոմ և Յունաստան
ուսումնասիրութեան համար։ Ա-
նոնք ուսան ասոնք ամէնքն ալ Հռոմ և Յունաստան

ուսանիցն ասէ, Պէքէոս ոչ անուանեցաւ Թագէոս,
և ինչ նորը վրայ կը բերէ, իբ ամէն չեշ-
բամանիցն ասէն, չի եբիանոսոն աշակերտն էլսի
և վարդապետ էր (ՏԱՔ· 549)։ Արդարև ալ Յու-
դա-Թագէոսը սրեւմտեանները նկատուցած է Յուդա Տհոմասնեդրոս հետ, ասկայն
սրեւելեան աւանդութիւնը և աւետարանի
ուսումնասիրութիւնը ասորիներ կրկնեցնել է։ Յուդա-Թագէոս աւետարիչը մասին և-
պած աւանդութիւնները կը գտնուի, իբ
նոյն կապադովկիոյ մէջ գտնուած Թէոֆիլոսը ձեռնադրեց և իրեն անոյ նուիրեց,
անկէ Հայաստան մտաւ, և մինչեւ Պարսից
կողմերը գնաց, և Պարսկաստան աւետարանը
մէջ նահատակուեցաւ։ Նոյնիսկ Լատիններ
կ'ընդունին իբ Հայոց աւետչին բաւական արիչ-
նութիւն մին եղած (ՓԵՒՓ· Բ· 172)։ Այլ և
մեր եկեղեցւոյ այժմեան տեսութիւնն ալ,
յորմէ հետ Միքէլ երեսունեկի կաթողիկոսը
հին աստուածային Աւետարանը Բաբիլոնէն Ե
Յուլիոս ուսեր (ՄԶՏ· 121), բացատրական
տեսութիւնը Աւետիս Լուսաւորչոյ Թագէոսի
և Բարթողիմէոսի ասնին վերագրեց (ՏՄՆ· 266)։
Զատկեալ ասելի երկարել այդ մասին, և
գտնոյ ընելով չուտ մը ուրիչ մանրամասնութիւններ, գոնե հետ էր յուսալ բերել, կը
յուսանք միայն, իբ հայկական ազգիս
գրուած Թագէոսի վկայաբանութիւնները ալ,
բնաւ չեն միշեր իբ նոր հօրմանութիւն մը
եղած ըլլայ (ՍՈՓ· Ը· 11, 59), և նոյնիսկ
աւետարանական կանոնը ալ Հայոց աւետարան
եզող Թագէոսի համար կ'ըսէն, որ է Ջեբ-
նոթոսան աւաքէլըդն (ԿԱՆ· 9)։ Վերջապէս կամ
պէտք է երկու Թագէոսներ ընդունիլ իբր
Հայոց աւետարիչներ, կամ իբ Յուդա-Թա-
դէոսը ճանչնալ իբր Հայոց աւետչիչ, որ
երեւան ասելի ազատհամարդն է։ Բայց ա-
մէն ասիի մէջ Հայոց հայրապետական թան
Թագէոսեան աշխոյ (ԲՋՆ· 75), այսինքն աւետ-
չերական սիմոն յիներ ամէն կասկածանքէ
բարձր կը մնայ։

8· Հայոց ուխտարէին յատուկ սրեւ
բան պատմութիւնը կը սկսի Թագէոսի Հա-
յաստան մտնելէն, որ պա-
տասան կոչմեր աւետչի-
ԱՐՏԱՂՈՒ
կան պատգամներ ընե-
ՔԱՐՈԶՈՒԹԻՒՆԸ
լ հարը կը տանի Ար-
տազ պատսի, Շատերուն թագաւորը,

ուր են հովոց բնակիչ բաբելացի Հայոց, և ուր
կը գտնուէր Թագէոսին Աստուածատուն (ՍՈՓ·
Ը· 13)։ Թագէոսի քարոզութիւններ և բժշ-
կութիւններ իրենց ազդեցութիւնը ունեցան
և բազում հաւատացին ի Քրիստոս, ինչ որ և
Աստղիկ, զոր սոր Թագէոսին։ Առար
վրայ Աստուածատուն բարկանալով կը տրամայէ
սրամա ածել զնաւագործելն, և Աստղիկ բար
բանարկել։ Թագէոս ազատ կը մնայ հրաշ-
քով, և Աստղիկ և ուրիչ բանտարկեալ-
ները կը փայտարկէ, բանտապահներէն 33
հոգի կը հաւատան և կը մկրտուին։ Թագէոս-
բին կողմէ իշխան մը բանտ կը դրկուի Աստ-
ղիկը ասպատանելու, բայց այն ալ կը
հաւատայ 50 ընկերներով, և գործակից 200
հոգի կը նահատակուին Թագէոսին հրա-
մանով։ Նոր փարձակ հարը, Թագէոս և
Աստղիկ և ուրիչ հաւատացեալներ Թա-
գէոսին ասչեւ կը հանուին։ Աստիճին ազա-
տութիւններ կը գործածուին Աստղիկի վրայ·
կը ազատուին և կը կապին ալ, բայց հրաշ-
քով կապերը կը բանուին։ Թագէոսին դեր-
կուած նոր իշխան մին ալ կը հաւատայ և
մկրտուելով կը կոչուի Աստուէյ, և կը նա-
հատակուի։ ուրիչ 3 ու 4 գլխաւորներ ալ ա-
նոր հետէն։ անոնցմէ հարն ալ կը նահա-
տակուի Զարմանդուխտ անուն իշխանուհի
մը և Զքիաւորց Նահատակին (ՍՈՓ· Ը·40)։ Վեր-
ջապէս Աստղիկի ազատման վճիռը կը
գրուի, սակայն հրաշքներ սկսի կ'ունենան,
և սիրտերնին գործակցելով կը գարնուի, և
ժողովուրդն 2000 հոգի հետ կը հաւատան
ու կը մկրտուին։ Իսկ Աստղիկ կը նա-
հատակուի կտրծքին զարնուելով։ Երեք օր
հարը կը ձերբակալուի Թագէոս աւետչին
ալ, նախ գազանները աստիճ և յետոյ
հնոց կը նետուի, և երկուքն ալ անվնաս
ազատուին վրայ՝ 433 հոգի կը հաւատան,
կը մկրտուին ու կը նահատակուին։ Աւետ-
արանը գլխաւորին կը սորուի, բայց գործերը
սիրտերնին իրենց ազգերը Զեմինասար կը գործէ,
զոր աւետչիչը կը կենդանացնէ, և անոր
վրայ 720 հոգի հետ կը հաւատան, և վեր-
ջապէս Թագէոս գրով կը նահատակուի։
Լայտ մը կը ճառագայթէ և մերձակայ վկ
մը կը բացուի և աւետչիչին մարմինը ներս
կ'առնէ, և 3400 հոգի կ'ըլլան հաւատաց-
եալները։ Աստղիկայ նահատակութեան օր

կը նչանակուի քաղաքի 7 և Թադէոսի քաղաքի 14. իսկ Յայսմաւուրքի մէջ օգոստոս 20'ին գրուած է. Յիշատակ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի լուսաւորչին Հայոց, և վկայութիւն ալխիէրոս եպիսկոպոսի Սամոսիկի և Զաբդանիքոս և քաղաքացւոց էդեսոյ Սամոսիկի և Զաբդանիքոսա

մեզնից և մտածելու նոր ուղիներ գտնելու անհրաժեշտությունից։ Ուսուցիչը պետք է ուսանողներին ոչ միայն սովորեցնի, այլև ինքն էլ սովորի նրանցից։

Ուսուցիչը պետք է ուսանողներին սովորեցնի ոչ միայն ինչ մտածել, այլև ինչպես մտածել։

կաչառած անգը, ուր Աձահիսի առաջ մը կար, և ուր եկեղեցին և կառոյցն ալ կանգնեց, և պատկերն ալ այնտեղ գնահատեց (ԽՈՐ· 295)։ Այս անգն է որ Հոգեաց վանք անուանվ կը մնայ մինչեւ ցայժմ, այլ միևնոյն պատկերին պահպանութիւնն մասին ասոր անվանակից եղբարց վանքն է, իբր Թադէոս ի միասին բերած էր այն իրգէն, զոր ինքն Յիսուս առաքելոց յանձնած էր (ՄԱՏ· Չ· 13) իրենց չրջագայութեան ժամանակ։ Մխոանդ իրենց չրջագայութեան մասին հին ու նոր աղբիւրներ, հաստատուած է այս աւանդութեան վրայ· որով եկեղեցին գործածած միանգր կերպով մը կը միանայ Յիսուսէ օրհնուած որբայա իրգին հետ։

15· *Հայոց լուսաւորութեան ժամանակակից անձերէն և առաջին աստուածներուն*

ՏՕՆԵԼԻ ՍՈՒՐԲԵՐ

հետ ազգերն և սչակերտները կաթողիկոսն ծանօթ անունները ալ աւանդին քազմ հարկ կը տեղեկնք, պատմական տեղեկութիւնները լրացնելու համար։ Առաջին այդ կարգին պիտի յիշենք Ս. Ագդէ, եղեսիոյ առաջին եպիսկոպոսը։ Բան Լսաբանեայ, նա յաւուց արքունական կերպասագործ և խորհրդոյ էր, և աստուածային մահուընէն առաջ իրր յաջորդ նշանակուեցաւ (ԼԱՔ· 44· 46), և ըստ Խորենացւոյն պատմութեան նահատակուեցաւ Անանեայ հրամանով (ԽՈՐ· 112)։ Անոր, այսինքն Սբբոյն Ադդէի եպիսկոպոսի եբեսիոյ տալուէ, աշխէրքին Թադէոսի եպիսկոպոսի եդեսիոյ ուղղութեամբ, և նիմ ոչ նախնական, բայց բաւական հին ոտնագրութեան մէջ ալ կը գտնուի։ Ագդէի ոտնին կցուած է յատուկ Ս. Աբգար թագաւորին ոտնը, սակայն այս հատուածը չէ, որովհետեւ նոյն իսկ նիկիկեցւոց վերջին ժամանակները գրուած ոտնագրութեան մէջ ալ չգտնուիր, այլ միայն Ագդէի ոտնին օրը կը յիշուի, թէ ընդհանուր յեղեղեցւոյ պետրոս Աբգարու և գէորգ նոքին (ԳՈՒՅ·)։ Այդ յիշատակութիւնը տարի առած է որ վերջին դարերու ոտնագրողները Ադդէի եպիսկոպոսի և Աբգարու նահատակութեան տարին կարծած են (ՄՇՏ· 125), յայտնի չէ թէ ինչ

*հիմնական թուռմբ։ Իսկ այժմեան ոտնագրութեան մէջ նշանակուած՝ Նախավկայ և անդրանիկ Քահանայութեան Գերեզմանն Աբգարու առանձին ոտնը, միայն զոր մը առաջ մտնծուած է Սիմէոնեան ոտնագրութեան մէջ (ՏՕՆ· 296), հարկաւ ոչ բնական, այլ բարեմիտ նախանձախնդրութեամբ մը։ Սիմէոն կաթողիկոս Արծրունի տուած նախապատուութեան տարիքն ալ Ագդէն յետագոյն է, և Իշխանահոսի ու Մանբոյի հետ մէկ ոտնի վերածած է (ՏՕՆ· 274)։ Ըստ այսմ Ագդէի և Ագգարի ոտները, որ Հայոց լուսաւորութեան մասին հոգի եղեսական աւանդութեան փաստ կը նկատուին, մեր նախնեաց ժամանակ այդ նշանակութիւնը չեն ունեցած, և լուսաւորութեան հայկական աւանդութիւնը եղեսական նկն անկախ եղած է, և եղեսիոյ եպիսկոպոսն անկից ետքն ձեռնը մէջ, որուն ու թագաւորը հետ անոր ձեռնը մէջ, իրր Հայոց լուսաւորութեան գործիչներ չեն ճանչցուած։ Տնտեսութեան մէջ յիշատակուած բառն ազգային ոտնն է, Աստղատիսի կոյսին յիշատակը, որ նախնական ոտնագրութեանց մէջ աւանդութեան նշանակուած է քազաց 13'ին, և յետ ժամանակաց Թադէոս աւաքելոյն ոտնին հետ միացուած է, ինչպէս որ մինչեւ հիմայ ալ կը մնայ։ Աստղատիսի հետաքրքրութեան և նահատակութեան տեղեկութիւնները բուն և նահատակութեան վրայ հին վկայաբանութիւնք, միայն տարիքին վրայ հին վկայաբանութիւններ բան մը չեն յիշած, իսկ Յունաբանութիւններ բան մը չեն յիշած, իսկ Յունաբանութիւններ բան մը չեն յիշած, իսկ Յուն

բենաք պնդել, առկայն մեր կարծիքով նախապատրաստական է միայն եղեմատրան համար, որ Զաքարիան հայրապետը կ'ընդունի, և մկրտաբերիան հայազգի կ'ընդունի, և մկրտաթիան առնելու հրեական անուն ստացած, ինչպէս Իսրայէլ և Սամուէլ նախահայրերը: Եթէ այսպէս լրջով վկայաբանած թիւեր գոնց չէր բնաւ այսչափ նշանակութիւն մը պարծենալ նշանակել. ինչպէս կիլած է վերոյիշեալ նախահայրերը և Զեմիանոսը: Ընդհանուր ազգաբանութիւնն ալ կը հատատակ էր նախահայրերը և ուրիշ նախնեաց ազգականները երկրագործներուն բնակելավայրերուն մօտ եղած լրջով, վասն զի ասոնց մասնակցութիւն պահ ունենար: Զաքարիայի գերեզմանն ալ պէտք է Թագէսի և անոր մարախոսը բնակելավայրին մօտ եղած լրջով, վասն զի ասոնց մասնակցութիւն պահ ունենար Զաքարիայի մարմինը կը գտնէ (ԱՈՓ. Ը. 90): Զաքարիայի յիշատակ թիւներ Յայտնութեան մէջ ալ անցած չէ. մինչ պէտք էր ասոնցի առաքելական կարգը գտնել, Առաջին Լուսաւորիչներու օգնական և անոնց առաջին յաջորդ ու մարտիրոս հայրապետար: Մեր անուն թիւներ պիտի է պահպան լրացնել Վարդապետի պահպին նախնեաց երկիչարիի առաջ Զաքարիա մարգարէի ասոր Զաքարիա հայրապետին վախճանելով, քանի որ Զաքարիա մարգարէ արդէն իր ասոն ունի երկրագործ մարգարէից օրը և Հին Ուխտի առքի մը համար կրկին ասոնք սովորական չէն: Բայ այսմ մինչ չվարանեցանք Աւ–էջ անունով վերագրելու մեր եկեղեցւոյ առաջին հայրապետը:

18. Թեպետ անոնց նախնիքն երէ, որ մինչ առաքելական յաջորդութիւնը անմիջապէս և ուղղակի Աբուսաջորդութեան տոպատ սիմոնի և Զաքարիայի կը սեփականենք, ինչ որ սակի առաջ եղած չէր, իսկ օրացոյցներու ու պարբերականներու մէջ երեւցած վերջին յուցակներն ալ մեր նախահայրերուն կազմելի սկսած են: Ազգային հին հնդիսակներ բնաւ մասպրութիւն չեն պարձացած առաքելականներէն մինչեւ Լուսաւորիչ պահուած քրիստոնէութեան վրայ ուսումնասիրութիւն բնել, և առաքելական սիմոնի յաջորդութիւնը որոնել, որով թէ Հայոց քրիստոնէութեան պատմիչները կը հատատատաւ: Երկար երկար դարու միջոց մը մէկ առաջնով անցնել, և երկրորդ Լուսաւորիչը իր Առաջին Լուսաւորիչներուն անմիջական յաջորդ ներկայել, պատմականօրէն տարօրինակ դրութիւն մըն էր, բայց հիներուն մտադրութիւն վրիպակը էր: Յայտ անապան, նոր վկայացած պատն սկիպներուն այդ կէտը պարմանելու պատճառը ծագեցաւ, և ժամանակիրերուն մէջ սկսաւ կամպիկոսաց յուցակ մը տրամադրակիլ, որուն մէջ Լուսաւորիչը 25'րդ անուն է, և նախընթաց պարերուն համար 24 անուններ յիշուած են, և առաքելութիւն զանազան սիմոններ իրարու խառնուած են հետեւեալ կերպով (ԺԱՄ. 609):

1. Թադէոս առաքեալ.
2. Ագդէ եղեսիոյ.
3. Եւսեբիէոս Սիւնեաց.
4. Աբբիաս եղեսիոյ.
5. Թէոփիլոս Կեսարիոյ.
6. Բարթողիմէոս առաքեալ.
7. Կամսի Սիւնեաց.
8. Տաբիաս եղեսիոյ.
9. Յուդա–Թադէոս առաքեալ.
10. Զաքարիա Արտազու.
11. Զեմիանոս Արտազու.
12. Բարկիսա Սիւնեաց.
13. Բարսամա եղեսիոյ.
14. Մխիթար Սիւնեաց.
15. Զաքիոս Կեսարիոյ.
16. Ազեքսանդր Կեսարիոյ.
17. Մեհրուժան Արտազու.
18. Ակակիոս եղեսիոյ.
19. Փիլիպիանոս Կեսարիոյ.
20. Աբգեզաս եղեսիոյ.
21. Կղեմէս Կեսարիոյ.
22. Կոնոս եղեսիոյ.
23. Ամմոնափեէս Կեսարիոյ.
24. Դիոնիգիոս Կեսարիոյ.

Այդ յուցակին առաջին օրինակը կը գտնենք Սալամիսեանի մօտ, 1831'ին հրատարակուած կրօնագիտութեան մէջ, ուր Հայ եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը կը փաստարանէ, և առաջին ու երկրորդ և երրորդ դարերու Հայ եկեղեցւոյ պատկանող առաքելական հայրերու անուններ կը գրէ: Այդ յուցակը 25 անուններ կը պարունակէ, որուն 19 վերի յուցակէն են, 5 հատ կը պակսին, այսինքն Աբբիաս, Տաբիաս, Զեմիանոս, Կոնոս և Ամմոնափեէս, և փոխարէն կը յիշուին Եղիշէ Ագաւանից, Փարպէս Պետոսի, Վրթանէս Սերաստիոյ և երեք անուններ՝ մին Կեսարիոյ և երկու–քը Սերաստիոյ (ՍԱԼ. 96–99): Սալամիսեանի կը հետեւի Շահխաթունեան, որ 29 անուններով յուցակ մը կու տայ, որուն մէջ ամսօրեայ յուցակին 24 անուններէն զատ կը յիշուին Եղիշէ Ագաւանից, Վրթանէս ու Պետրոս Սերաստիոյ, և Յովհ ու Դաւիթ Սիւնեաց (ՇԱՀ. Ա. 145–163): Յամենի Զաքարիայի քահանայ մըն ալ կը յիշուի այս անուն յուցակով պրակած (ՇԱՀ. Ա. 163), սակայն անոր գործը անատ չենք: Անոնց հետեւողութեամբ կազմուած է ժամագիրքին յուցակը, և ամսօրեայ կիրառութեան անցած:

ԱՔՈՒՆԵՐՈՒ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

19. Թէպետ ամենայն մըն ալ կը բաւէ յուցնել, թէ նոր չէր Հայոց եկեղեցւոյն առաքելական յաջորդութիւնը պաշտպանել ամսօրեայ յուցակով, որուն կը մնանն 3 առաքելներ ցրիւ նշանակուած, և 3 Աբաստ, 4 Սիւնեաց, 7 եղեսիոյ և 7 կեսարիոյ եպիսկոպոսներ: Որ եւ իցէ ամէն յաստակ և յատակ զատութեան մը պէտք է կազմէ, և տարբեր ամէնուրեան եպիսկոպոսներ երբէք իրարու յաջորդութիւն չեն կրնար նկատիլ: Ոչ ալ նոր է այժ մը քաղել, տարբեր ամէնուրեան միեւնոյն առաքելոյ հիմնարկութիւն ըլլալէն, իրր զի Արտազու, Սիւնեաց, եղեսիոյ և Կեսարիոյ ամէնները հատատակ Թադէական ամէնները եղած են, իրենց առաջին եպիսկոպոսներուն, Զաքարիայի, Եւսեբիէոսի, Ագդէի ու Թէոփիլոսի, Թադէոս առաքեալէ ձեռնադրուած ըլլալուն պատճառով: Բայց այդ ալ չբաւէր խառնակ յուցակ մը պաշտպանելու: Մեր կռմէն պէտք է նաև դիտել, որ այս ամէն ամէնները Հայաստանեայց հայրապետութեան չեն պատկանիր: Եղեսիոյ ամէնը Ոսրոյենոյ մետրոպոլիտութեան եղաւ, և Աղանիքի հայրապետութեան հատատակող 14 մետրոպոլիտութիւններէն մին նկատուեցաւ: Կեսարիոյ ամէնն ալ Պոնտոսի եպարքոսութիւնն ըլլալէն ետքը Կապադովկիոյ հայրապետութեան նկրքեւ անցաւ, և անոր հատատակող բազմաթիւ մետրոպոլիտութիւններէն մին նկատուեցաւ: Հետեւապէս այդ երկու–քը պէտք է իրարու հետացնել Հայոց հայրապետական ամէնէն: Կը մնան Արտազու և Սիւնեաց ամէնները, որոնցմէ այս

ամսոյ (ՍԱԼ. 96–99): Սալամիսեանի կը հետեւի Շահխաթունեան, որ 29 անուններով յուցակ մը կու տայ, որուն մէջ ամսօրեայ յուցակին 24 անուններէն զատ կը յիշուին Եղիշէ Ագաւանից, Վրթանէս ու Պետրոս Սերաստիոյ, և Յովհ ու Դաւիթ Սիւնեաց (ՇԱՀ. Ա. 145–163): Յամենի Զաքարիայի քահանայ մըն ալ կը յիշուի այս անուն յուցակով պրակած (ՇԱՀ. Ա. 163), սակայն անոր գործը անատ չենք: Անոնց հետեւողութեամբ կազմուած է ժամագիրքին յուցակը, և ամսօրեայ կիրառութեան անցած:

19. Թէպետ ամենայն մըն ալ կը բաւէ յուցնել, թէ նոր չէր Հայոց եկեղեցւոյն առաքելական յաջորդութիւնը պաշտպանել ամսօրեայ յուցակով, որուն կը մնանն 3 առաքելներ ցրիւ նշանակուած, և 3 Աբաստ, 4 Սիւնեաց, 7 եղեսիոյ և 7 կեսարիոյ եպիսկոպոսներ: Որ եւ իցէ ամէն յաստակ և յատակ զատութեան մը պէտք է կազմէ, և տարբեր ամէնուրեան եպիսկոպոսներ երբէք իրարու յաջորդութիւն չեն կրնար նկատիլ: Ոչ ալ նոր է այժ մը քաղել, տարբեր ամէնուրեան միեւնոյն առաքելոյ հիմնարկութիւն ըլլալէն, իրր զի Արտազու, Սիւնեաց, եղեսիոյ և Կեսարիոյ ամէնները հատատակ Թադէական ամէնները եղած են, իրենց առաջին եպիսկոպոսներուն, Զաքարիայի, Եւսեբիէոսի, Ագդէի ու Թէոփիլոսի, Թադէոս առաքեալէ ձեռնադրուած ըլլալուն պատճառով: Բայց այդ ալ չբաւէր խառնակ յուցակ մը պաշտպանելու: Մեր կռմէն պէտք է նաև դիտել, որ այս ամէն ամէնները Հայաստանեայց հայրապետութեան չեն պատկանիր: Եղեսիոյ ամէնը Ոսրոյենոյ մետրոպոլիտութիւն եղաւ, և Աղանիքի հայրապետութեան հատատակող 14 մետրոպոլիտութիւններէն մին նկատուեցաւ: Կեսարիոյ ամէնն ալ Պոնտոսի եպարքոսութիւնն ըլլալէն ետքը Կապադովկիոյ հայրապետութեան նկրքեւ անցաւ, և անոր հատատակող բազմաթիւ մետրոպոլիտութիւններէն մին նկատուեցաւ: Հետեւապէս այդ երկու–քը պէտք է իրարու հետացնել Հայոց հայրապետական ամէնէն: Կը մնան Արտազու և Սիւնեաց ամէնները, որոնցմէ այս

երկրորդը երրեք իրեւ նախապատիւ և գլխաւոր չհամարեցաւ, և իր ամենայն յիշատակներուն մէջ ալ գրուած կը գտնենք թէ իրենց եպիսկոպոսացան ---էն --- ---ըն Թոքե, և գործակ թէ նորէն այնտեղ պիտիով ընդունըն խրեանց ---ընդ (ՕՐՔ. Ա. 62), գրած իրր գլխաւոր կը մնայ Արատպատ ամենայն, որ իրեն նախկան հաստատութիւնն ալ ունի Թադէոսի պրանեալը գիրնիսմանով:

20. Սակայն Արատպատ աթոռին յաջորդութիւնն ալ բազմաթիւ գանազան անկանոնութիւններ, և գրեթէ բան մը բանէ հնար պիտի չըլլար, եթէ բանիկ պարագայ մը օգնութիւն չհասնէր, և փոքրիշատէ ներթ չընծայեր մեզ նախագուած գրութիւն: Այդ ժամանակագրիներ կ'ընծայէ մեզի Մայր Աթոռոյ Արարատ ամառագրին հրատարակած մի պատառիկը (68 ԱՐՐ. 102), գրուած ՉՀԹ—1330 թուականի դրչագիրէ մը (68 ԱՐՐ. 41), որ Արատպատ արքեպիսկոպոսաց՝ նշանաւոր Մոկացոց Զաքարիայի թնամքով պատրաստուած է, և առնուած է Ղէ—649 թուին գրուած Մագաքիայի Յովհաննէս վարդապետի յիշատակարանէն (68 ԱՐՐ. 102), Եչէրոխոբոնիան Եպիսկոպոսաց ---էլեան Վիճակն Արտազ մասկացրութեանը: Արդարի ալ ժամանակակից գրուած մը չըլլայ, ատ ամենայնիւ գրութեան հիմ կազմելու հնդիանակութենէ զատ չէ, գի ձեռք ձեռք փոխանցուած ատենագրութեան մը արձագանգն է, և հնար չէ, ո՛չ Մագաքիային և ո՛չ Մարգարիցին մատնացոյցն կամ բարէական տեղեկութեանց հնարիչ ենթագրել: Ուրիշ տեղ ալ բանիք թէ բազում եկեղեցիներ իրենց նախնական գոյութիւն յիշատակները նմանօրինակ ատենագրութեանց վրայ հիմնած են: Այդ յիշատակարանը մեզի ատաջնորդ պիտի ատենը, Հայոց հայրապետական աթոռին չարաչարութիւնը կազմելու համար, քանի որ ոչ ներքին և ոչ արտաքին պատմութիւններ երբեք գժտութիւն կամ անյարմարութիւն չեն ներկայիս ատեն զէմ: Նոր ատատիմադրութիւնները չատեր ալ ընդգրկած են մեր ատաջութիւնները և մեր կազմած ցուցակը, և քանիներ դան փոխանցած են իրենց աչխատասիրութեանց մէջ, իրաց ատեայ անանք, որոնք Հայ եկեղեցւոյ ատաքելականութիւնը ժրաջան կանխակալ կարծիքին կը ծառայեն: Իսկ հին Հայ մատենագիրներուն այդ մասին պահած լռութիւնը, պէտք է վերագրենք այն չափազանց պաչտելութեան զոր ունեցած են երկրորդ Լուսաւորչին վրայ, և այն փափաքին որով ուզած են անոր գործին մեծութիւնը զգալի ընել, և որ այնչափ պրուած է իրենց ուչադրութեան՝ որ բոլորովին մոռցած են փնտռել, գանել, գրել և յիշատակել ինչ որ ատաքելներէ մինչեւ Լուսաւորիչ անցած միջոցին կը պատահի, և ինչ որ Հայոց աթոռին ատաքելականութեան հիմ և փաստ պէտք է ըլլայ: Նոյն մատենագիրներ ատաքելականութեան կէտը ամենայն պնդութեամբ կը պաչտպանեն, և Գրիգոր Թադէոսի և Բարթողիմէոսի յաջորդ կը հռչակեն, ինչ որ պիտի չկրնային ընել, եթէ ատաքելներէն մինչեւ Գրիգոր՝ Հայ քրիստոնէութիւնը գոյութիւն ունեցած և Հայոց աթոռը չաքաւնակած չըլլար, և այս բանական է մեզի անանց ներքին համոզումը յայտնելու:

21. Զաքարիայի անունը նչանակուած կը գտնենք կանոնագիրքին մէջ ալ, Ամմանդ կանոնաց Սբոյն Թադէոսի կանոնք գլխաւն վերջը, հետևեալ բառերով. Զայս օրինակութիւնս ես Զաքարիա արքեպիսկոպոս Թոքեան ---էլոյ էրէցի, որչէս լսայ ի նմանէ, ուխտաւոր հաստատեցաւ Քրիստոսի (ԿԱՆ. 20): Յիշեալ կանոնները 33 յօդուածներ կը պարունակեն, և կանոնագիրքին 120—152 յօդուածները կը կազմեն: Մենք չենք ատկերանալ թէ իսկապէս Թադէոսի գրութիւն և Զաքարիայի ընդօրինակութիւն են, պարունակուած իմաստները բանական են ատացուցանելու թէ յետագոյ գործերու գործ մըն է: Ապրէն քննագատները ընդունած են թէ բոլոր ատաքելական կանոնները գրուած են եկեղեցւոյ հնաւանդ ատկարագիրները ճչգելու, և անոնց ժամանակակից հաստատուած ատենագրութիւնները գիրի անցընելու պատճառաւ, և ատաքելական կոչուած են, նախնական հնութիւններն յայտնելու համար: Մեզի ալ բանական է հետևիլ, թէ Հայ

եկեղեցին հաստատուն ատենագրութիւն ունեցած է Թադէոսի ատաքելութեան և Զաքարիայի յաջորդութեան վրայ: Կանոնները սկիզբը Ուռհայ կամ Եդեսիա քաղաքի և վերջը Ազդէի յիշատակարիր բնաւ մեր պաչտպանած դրութեան չհետևիր, վասնզի արդէն բացատրած ենք թէ ինչպէս հնագոյն հայկական ատենագրութիւնը ատորական ատենագրութեան հետ խառնուած է, և արատբնական դիրքին երեսան կելլէն ետքը, Թադէոսի անունին նորոգութեան հետևանօք: Թադէոսի կանոններէն ատաջին 16 հատը եպիսկոպոսներու և քահանաներու համար են, 11 յօդուածներ ընդհանուր հատատակեց պղծախոտութեան և ժուժկալութեան վրայ կը խօսին, իսկ վերջին 6 յօդուածները հարցապատասխանի ձևով կազմուած են: Աւե ---էլը և Դոչնէլ ---էլը սկզբնաւորութիւնները բառական են ցուցնելու, թէ ուղղակի Թադէոսէ ատենագրած չեն, այլ ատաքելոյն բերնով ուրիշ գրուած են:

22. Զաքարիայի ժամանակակից յիշատակներուն մէջ, նախ և ատաջ յիշենք Կամմէն, որ Բարթողիմէոսի Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրեցաւ Շոթ իշխանի և Նշոյ իշխանուհւոյ խնդրանօք: Կամմի հանգուցեալ Եւտոքիայէ երեք Մեծն Սիւնեաց կոչմունքը մեզ ատաջ եկաւ, այլ թէ ինչպէս ատեն ապրեցաւ նչանակուած չենք գտներ, և Բարթողիմէոսի հետևանքէն հարկ չեղաւ այսոքիկ վերջին կ--էլ բառերը, ատենը չգոյներ, միայն խոտոտ թնամք վախճանած լինելը կը յայտնէ: Կամմիի յաջորդած էր Բարեբաս Աստիկ, զոր Սիւնեցի հանգուցեալ կոչ---ունէին ---էլեան ---էրէց, ինչ որ ենթագրել կու տայ թէ Բարեբաս կանոնէլէն Բարթողիմէոսէ կամ Կամմիէ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս էր (ՕՐՔ. Ա. 62): Բարթողիմէոսի ատենագրութիւնը կարգին կը յիշուի նաև Լուսաւորչի անունով մէկը, որ վախճանած է Վանանդի մէջ, և որուն գերեզմանին վրայ հրաչքներ կը կատարուէին մինչեւ յետագոյ դարեր (ՕՐՔ. Ա. 61): Իրր Թադէոսի աչակերտ կը յիշուի և ս Դաթէ կամ Դադիա անուն մէկ մըն ալ, որ Մեծ Հայոց մէջ քարոզած է, և որուն անունով կը յիշուի Դադի վանքը, նոյնպէս գերեզմանին վրայ չկառուած, Արցախի մէջ, Վանական վարդապետի վկայած թուականէ (ԱՐՇ. 23): Դադէէն գոյ կը յիշուի Խաչ մըն ալ իրր Սիւնեաց մէջ քարոզող, որուն անունը կը յիշուի Խաչերայ վանքին վրայ (ՇԱՀ. Ա. 163): Յիշատակենք ևս Եղիչէ ատաքերդին աչակերտներէն մէկը՝ Սահատն քաղաքի մէջ նահատակուած, որուն երկու եղբայրները ապրատնտրաժարեալն հեթանոսութեանն դարձած: Ատենագրութիւնը չէ հասած մեզ Սահատնի նահատակին անունը (ԿԱՂ. Ա. 95):

23. Բայց ատենգիր ատեն նչանաւոր են Ոսկեանց խառնբին մատաքրութիւնները, Ս. Ոսկի քահանայ և իր չորս ընկերները, որոնց յիշատակը կը ատեն Հայ եկեղեցին ակիզբէն իսկ: Ոսկին, յանդուգն հնչմամբ խոհուն, և իր ընկերները, ազգաս Հառմոսեցի կամ Հառամ, գործով կամ պաչտօնով Հայաստան եկած ատեններն Թադէոս ատաքելոյն կը հանդիպին, և անոր քարոզութիւնէն ու հրաչքներէն ազդուելով, կը հատատին և կը մկրտուին, և իրր աչակերտ անոր կը գործակցին: Ատաքելոյն նահատակութենէն ետքը հալածանքներու պատճառով Ծագկոյց լեռները կ'ատանձնանան, ատկայն նորէն մերթ ընդ մերթ քարոզութեանց կ'երթեն և հատատացեալներ ալ կ'ատեղծեն, որոնց կարգին նաև խումբ մը Արան իշխաններ և ազնատականներ, Աթթինիկ թագատիին ատգակիցներէն: Առանց քրիստոնէութիւնը ծանր կրող թագատիին և իր վնասն և վրդովմունքները, որոնք նորինակ Ոսկին և ընկերները կը ատիպեն որպէսզի ինչ ատգեցութեամբ որ պատահականները քրիստոնէութեան մացուցին, նոյն ատգեցութեամբ ատանց միտքը փոխեն: Թերևս և կախարդական որեւ նաև մը հետևանք կը կարծէին եկեղեցիները: Երկու արքայորդիներ իրենց նպատակին չհատնելով, նոր գործակներէն ատեի անանք գործակներուն վրայ կը զայրանան, և մինչեւ Ծագկոյց լեռները Ոսկանց մենաբանները երթալով, հինգն ալ կը նահատակեին ---էր--- Բ---ընէ---լ գնը---ի--- Նոր (ՈՈՓ. ԺՓ. 62): Գատնի թիները Ս. Ոսկիի չորս ընկերներուն անուններն չ'յիշած, իսկ եղերգ թիները վկայած է ազգային հաստատուն ատենագրութեամբ, որ անգրա-

մին Լատատարչին ժամանակէն անոնց միաբանակը ընդունած է ծովեզի առաքելատն կարգը, հաստ 10 արուան վրայ: Ս. Ոսկեան աշակերտներէն են Առաքեալեան վիճակները, որոնց վրայ պիտի խօսինք իրենց կարգին: Ոսկեան վիճակները ինքնաին վրայ չուան հանդամանքներ անծանօթ կամ մթին կը մնան, սակայն ատ յայտնի ատենագրին կամ պատմիչին կը պակսի, և ատոնք նոյնիսկ ապագային ալ առձեռն չեն դանուիր, ատկէրզ կը սպասենք հետագայ թիւնեներով լրացուիլ:

Ս. ՋԵՄԵՆՏՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

24. *Առաջին Լատատարչիներէն Գալիլեացի լճեզը յայտնի. և Զաքարիայի ալ անունց հայրենակից լինելը հատ անեալ հետ ատեն, Զեմենտոս կը նեկայանայ իբր Հայ եկեղեցւոյ առաջին Հայրապետ: Արքեռնական հատատարիներէն էր նա առաջ. եղեռն է վերյ ոչինչ ճանապարհաշէ, որ է կերպով մը մեր այժմեան հանրային չինտիանց վերակացուներուն պէս պաշտօնեայ մը. բայց և միանգամայն բարեգործ մէկ մը, աղքատ բարուքն և ազատասէր, քաջասիրտ օգտաց և կրօնասէրց (ՍՈՓ. Ը. 73): Զեմենտոս նեկայ էր, երբոր պատիճը, որ իր իսկ եղբայրն էր, առքը կը վերցնէր Թագէոսի դիմաց վրայ, այլ հարուածը չկրնալով իր իսկ եղբօր մահացու հարուած մը կատարէ: Զեմենտոս մեռած կամ մեռածի պէս կ'իյնար, մինչ առաքեալը անոնց մեռած մեղքերուն համար կ'աղաչէր, բայց յաղթած էր որ բան մարդ մը վատնցուած էր: Թագէոս ապօրէն կնոջ և Զեմենտոսի մօտ եղեռնագործ եղ չեռն է վերյ վերյացն և բժշկեաց ընտ (ՍՈՓ. Ը. 56), առ այլ բնդգիմութիւն գալով Թագէոսի դիմաց գոչելով, Հաւատամ յԱստուածն էս, (ՍՈՓ. Ը. 74), և մկրտուելու 520 հետևորդներով: Թագէոսի հետևորդները անկի ունեցան քիչ հաւր, և Բարթողիմէոսի աստաքելատ մինչեցին, Զաքարիա և Զեմենտոս հետ աստացկոց վիճակացու մխեն լրին, և Զաքարիայի հայրապետատ մեռնան ժամանակին ալ, Զեմենտոս անոր անդրաժան գործակիցն եղաւ: Երբոր Զաքարիա ալ հետևանակատեցաւ, բնական կերպով մը Զեմենտոս անոր յաջորդեց, իբրև Հայ եկեղեցւոյ մեծ հայրապետ: Արտակեան յիշատակարանը Զեմենտոսի համար կ'ըսէ թէ ա ՝ ՝ ՝

յոց Թագաւոր Խոսրովին ապստամբեր (ՍՈՓ. ԺՓ. 34), որ կռապաշտ ևն երկրորդ պատուն կիառնի, և իրր 150 ամրոց ապրեցաւ Թիւն մը կը գտանի երկու ժամանակագրաց Թիւնց մէջ։ Վկայից Թիւն ալ ամփոփարար 19 կը յիշուի (ՍՈՓ. ԺՓ. 55), բայց այսու մինչև 364 կը բարձրացուի, որով նախնեաց Արան ազնուականներ եղած բլլալին ալ կը չհաւատայ։ Եւ Թուականին և Թիւ անձերուն Թիւին ապրելու Թիւնները դժուար է պարզ սխալանքի կամ չհաւատալ Թիւան վերագրել, և հետևեալ Մովսէս Կաղանկատուացի կը գանենք ըսել, Թէ նախնեայն Մովսէսի 17 վկաներ նահատակուեցան յիշուած Թուականին, և Թէ անոնցմէ երկու ընկերներ Ջրաբաչեի կամ Մուկուսի մէջ ճգնաւորներու աշակերտու Թիւն մը կազմին, որ չորեքտասկից մինչև երկրորդ պատուն կէսերը, և նոյն միջոցին սրծարծուած հարածանքին մէջ նահատակուեցան 364 անձերը, որ Մովսէսեանց հետևող և Մուկուսի վկաներ լինելով միևնոյն անուններ կրելին, և երկու եղելու Թիւններ իրարու հետևուելով, իրրև միևնոյն եղելու Թիւն կարծուեցան անուններու նոյնու Թիւն պատճառով։ Մեր նենգազգաց Թիւնը, Թևեւս նոր, բայց ըստ ամենայնի կը լուծէ պատմական և ժամանակագրական դժուարու Թիւնները։ Ընդհանուր կերպով ալ, եղելու Թիւնները պատերու կերպը ամենեն ազատով կերպն է չուս մը դժուարու Թիւններ լուծելու, ինչպէս որ ապրելը եղելու Թեանց հետևանք պատճառ եղած է դժուարու Թեանց երեւան գալուն։ Ըստ այսմ այսուհետև կը յիշենք միայն զուն Մովսէսեանց մտային մեզի հասած ուանդակաւ պատմու Թիւնը։

27. Մովսէսեանց հոն մերին գլխու պրին անուն Բագրատունեաց կամ Բահլաւունի է և պատ առաջ, և միւսուն Թիւան առեն Մովսէս ապ հետևեալ Հիւսիսքոս անուններն ապրելու հետևութեամբ կը կարծուի։ Առաքեանով ալ ՀԵՐԻՊՊԵԱԿԱՆ գահեն ընտրուելէ է եղած Արտաշէս Թագաւորին (ՍՈՓ. Ա. 41), և իրր Մովսէսի Թագաւորին պատասխան՝ Հայոց ազգութեան է անցած ուրիշ ընկերներով։ Առանցմէ 19 հոգի Ասիանոց քաղաքու Թիւամբ քրիստոնեայ Թիւնը ընդունելով, միջոց մը եւս պատասխան մէջ մնացած են, բայց կաւ կոչելու դէ ի վտանգս ինչ ծագելէն, իրարու հետ համակամ համաձայնու Թեամբ ազգութիւրը կը Թագաւորն և Ջրաբաչեի լեռը կ'առանձնանան։ Այդ լերան ազատած Մաքսէս անուններ Մովսէսեան անունէն առնած կը կարծուի (ՅՈՎ. 48)։ Այնուհետև խառամատակ կեանքով կը մնան 44 ամսի, ամենայն որ մարմնոյ նոցա էին էքբեւ վճռուելու էրէն, և վերս նոցա ազգեն էրէնից էրէնին (ՍՈՓ. ԺՓ. 38), և ամէնց է իրենց ազատած Քոյ մանկանուներ, որ հետևողը սրսման է Քէհոտ լեռ անուններ, որով կը կոչուի այսօր Մաքսէս, Բազրեւանդ պատմագրեր, Վաղարշակերտ քաղաքին մօտերը (ՍՈՓ. ԺՓ. 65), այժմեան Ագուկերտ գաւառին կեղրոնը։ Մովսէսեանց յայտնի իրր անգի ուցած է Արան Թագաւորին հետևողները Թեամբ, որ Բասրեան անուն գործակատր գրկած էր գանենք հետևելու և բրիստոնէութեան, հա կեցնելու։ Բասրեան Մովսէսի վրայ կը գանեց երանելիները, և ատաղարիներով և խոստումներով չկրնալով հետևել, բանտ Թեանց կը ձեռնարկէ, չորս չորս ցերեկ պերկով ատրճանք կը տանջէ, և կոգերնին ապրել կու տայ։ Մովսէսեան և Պօղիքարպոս և Կորբասեան, յաւուրն կերպով կը գլխատուին Բասրեանցի, ընկերները կը քաջալերեն, ուրիշ գլխատանքի կ'առաջնորդեն, և վերջապէս որով կը նահատակեն 17 վկաներ։ Անոնց անուններն են։ 1. Մովսէսեան, 2. Դաւիթեան, 3. Պօղիքարպոս, 4. Կորբասեան, 5. Անտիպատրոս, 6. Իգնատիոս, 7. Մելիտոս, 8. Փոկաս, 9. Ակեպսիմաս, 10. Դամիանոս, 11. Ագաթանգեղոս, 12. Զոսիմոս, 13. Բիւիտարեոս, 14. Թոդիկոս, 15. Յորդանէս, 16. Անտոնիոս, 17. Թէոդորոս։ Մովսէսեան ամրոցքի Թիւնը կը լրացնեն 18. Յակոբոս և 19. Թէոդոս, և ատոնք կը կարծուին այն կերպով, որ յայտնած են պատմահ կատարածէն ապահով, և Բասրեանցի հետևողներն եաքը, իրենց ընկերներուն մարմինները Թաղել, և իրենք ալ ճգնաւորական կեանքը չարունակել, պատճառ լինելով ուրիշ քրիստոնեութեան ալ Մուկուսի տարածուելու մէջ հետևորդներուն, սիրով հոգածութեան վախճանով, և ինքնինքնին կրծոտ պատկան կեանքի նմանելով։ Մովսէսեանց նահատակ-

կութեան օրը նշանակուած է նաւասարդի 17, ատանց ապրին յիշուի (ՍՈՓ. ԺՓ. 55), և նոյն օրով նշանակուած է ասոնք; նախնեան ասնացոյցին մէջ (ՄՇՏ. 5)։

Ս. ՄՈՒՇԷ ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

28. Հայրապետին անուն կը գանենք հետևորդ Արտաշեան և Միհրան անունով Թիւնց մէջ, ինչպէս վերև յիշեցինք (§ 25)։ Արտաշեան յիշատակարանը զոն Մովսէսի ալ կը կոչէ՝ անուններու նմանութեամբ (68 ԱՐՐ. 102), բայց կը նախագանենք Մովսէս յորջորջել, որ է նոյն ինքն Մովսէս անուններ ապրելու կերպը, զոն Թէ Մովսէս, որ զուտ հայկական անուն է։ Յիշատակարանն ալ զոն ընկէ Հայ չհանդիսանալ, այլ կը յիշէ Թէ էր յերէքեն Պարթև (68 ԱՐՐ. 102), որ եւս գանենք կը հետևորդ զոն Սիմեոնայ Մովսէսին հետ նոյնանելու կարծիքը, զոնկ որ Մովսէսին ապրելու Սիմեոնայ եպիսկոպոս եղող Բարեգան ալ Խուժիկ էր, որ է ըսել Պարթից ինքնագան հետևանքն։ Ինչպէս ալ մեկնենք, Սիմեոնայ մէջ Պարսկաստանցիներու խառնուրդ մը կը գտնենք, և անոր կը պատկանի Արտազ Մովսէս հայրապետան ալ։ Մովսէսի Արտազ մէջ մնացը հետևորդ վերագրելի է, և յայտնապէս կը տեսնենք, որ Ատրներսհի հետևորդ Թեան վրայ դժուարին եղած է սխալանք նոր հաւատ մը կարգել, և Մովսէս, որ Սիմեոնայ սխալանքն հետևորդ ձեռնադրուած էր, և տակաւին Արտազ կը մնար, սահմանեցաւ տեղւոյն հետևորդ հոգը տանձնել, և ալ կարաց անդրէն գառնալ Սիմեոնայ սխալանք (ՕՐՔ. Ա. 62)։ Հետևորդ չարաշահութեան կ'անդարձ Արտազեան յիշատակարանն ալ երբար կը վկայէ, Թէ Մովսէս պատասխանեցաւ գտանի կերպով, պահանջելով և մէջտեղ չերեւնալով վարկ իր երեւոյթեան երկարատեւ պաշտօնարու Թիւնը։ Ձեռ կառավարելոյ զնողջ ազգ է ինքնագան էքբ էրեսաւ ամ, զնքարոց գլխեցաւ էր (68 ԱՐՐ. 102)։ Այդ վկայու Թիւնէն կը գանենք նաև Թէ Մովսէսի վախճանը եղած է բնական մահուամբ ծերացեալ ազգի մէջ, և ոչ նահատակու Թեամբ։ Եակ իբր 30 ամրոցներու պաշտօնավարու Թիւնը հաշուելով կը հասնինք մինչև 123 Թուականը։ Այդ միջոցին քաղաքական պատմու Թիւնը Թէ Հայկական և Թէ Հռոմէական ազգութիւններու համեմատ նշանաւոր եղելու Թիւններ և փոփոխու Թիւններ չներկայեր։

29. Սիմեոնայ սխալանք պատարկ մնաց Մովսէսի չգտանելովը, որով նահանգին հետևորդները անոնք և անուանեալներն անուն վիճակի մէջ մնացին։ Կայնի ճայնի անուններէն, բնակելոյ, որ և անոնք ալ Մովսէսի պէս Թափառիկ կը պատասխանէին Գարեգին կաթողիկոսին, ինչպէս Սուրբ կաւէտի լեռը ապահինեցիներուն համար ալ ամենագիտելիք (§ 27)։ Այդ բոլորովին անպղտ ալ չմնացին Սիմեոնիկ, վասնզի ապ գնացելոյ ասոր ինդրելէն էրէնից ասուածոյ, և եւ այր գ Տարածայի Մովսէս անուն (ՕՐՔ. Ա. 62)։ Մեր կարծիքով այդ եղելու Թիւնը կատարուած է Մովսէսի չգտանելով անհետանալ մնացած Սիմեոնիկներուն և Արտազ սխալանքն միջև։ Սակայն ուրիշներ սխալ առնելով Օրբէլեանի մէկնութիւն խօսքերէն, որ քրիստոնէից նեղու Թիւններ անուած կ'րսէ գնելու է ըսել ուրիշ Լատասխանի է Հայս, և Լատասխանել գանենք ազնուական Հայոց, այնպիսի մնկնու Թիւն մը կատանի, որ ապ գնացելոյ խօսքը Լատասխանի վրայ իմացուած է։ Սակայն Օրբէլեան նախադէպ պատմած կը, Թէ Լատասխանիչը իրր ատենին եպիսկոպոս Սիմեոնայ նշանակած կը գտնի ազնուական,

և որ կը կարծուի Տիբերիոս Աւգոստոս, և անոնք եօթն ալ ըստ չէ՛ից Դելֆոսի՝ ոչ թագաւոր, այլ անուն Գրէ՛գորեան (ՕՐԲ. Ա. 58, 59)։ Միհնեայ հաիկազաններուն կարգին ալ, իբր առաջին նախնապատ յիշուած է ոբքան Վրէ՛ֆոսէ, որ գիտէ ասոր ալ Գրիգորիոսէ, և անոր յաջորդներ կը նշանակէ, Մուշայ, Աշտենեայ, Նաւէ, Գագաս, և այլն։ (ՕՐԲ. Բ. 246)։ Մինչ վերոյիշեալ ապա փոքրիկ խումբին հարք յիշատակներն են Մամիկ, Առնակ, Զրուանդաս, և այլն (ՕՐԲ. Ա. 62)։ Ի գալ Օրբէլեանի հրապարակիչը, մատագիտա և ուշադիր և ինքն իրեն հակասող կը կոչէ հեղինակը (ՕՐԲ. Ա. 318), վոխտանակ մատենագիրը թէ Լատաստրչի անուններ միջանկեալ ակնարկ մըն է և պատմական չորս նահապետները չգոյութիւն, և թէ այնպէս յիշատակ Մամիկ, Առնակ, Զրուանդաս, եւայլն անուններուն Մաշէ հաւր և Լատաստրիչ առաջ եղող հայրակապաներ են, զոր Օրբէլեան, ինքն ալ Միհնեայ հայրակապ, ամենուն հետաքրքիր յիշատակներէն քաղած է։ Ապրէն այն պատճառները որ ստիպեցին զանոնք կը պարտադրէ, մանաւանդ ալ այդ յիշատակները կը պարունակէ, մանաւանդ ալ Զրուանդ հին ժամանակ (ՕՐԲ. Ա. 60), մինչ Լատաստրչի գործերը առանձինն ամփոփուած են տրիչ գլխու մէջ, որ մակապրուած է, Սակս ըստ ոբքոյ ընեն ազգութեան Աչխարհաց և յնոյն ոբքոյ Գրիգորի (ՕՐԲ. Ա. 55)։ Գիտուն թիւան կարգը կը ցուցնէ թէ Մաշէի չգտնուելով, պահ մը թագաւորի ցեղէն մեռցած է Միհնեայ ամէնը, և անոնցմէ գործի գլուխ անցած է Մամիկ։ Տարենցի հայրապետ անոնք իրենց հայրապետական ցեղին հակասող կը կոչէ հեղինակը (ՕՐԲ. Ա. 318), վոխտանակ մատենագիրը թէ Լատաստրչի անուններ միջանկեալ ակնարկ մըն է և պատմական չորս նահապետները չգոյութիւն, և թէ այնպէս յիշատակ Մամիկ, Առնակ, Զրուանդաս, եւայլն անուններուն

Ս. ՇԱՀԷՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

30. Աբասպետ յիշատակարանի համաձայն ամենայնէն գոյ տեղեկութիւն չունինք հայրապետութեան վրայ, Շահէն ԳՈՐԾԵՐՆ ԵՒ ՎԱԽՃԱՆԸ (68 ԱՐՐ. 102), և ոբքոյ ոչ մի կզգուէն պահէ տեղեկութիւն չունինք, որ յոյս տալէ ժամանակիս կացութեան և եկեղեցիներուն վրայ։ Իսկ Շահէն հայրապետի պաշտամունքութեան սրտած 25 տարիներուն հաշիւը, կը հասցնէ մեզ մինչև տարի 150 տարին, որ է երկրորդ գարուն կէսը։ Այս տեղ յատկապէս կը տեսնենք յիշել Աբասպետ վկայութիւնը մասին Լատին եկեղեցւոյ տեղեկութիւնները, զոր Լատին յոյսերու մէջ կը յիշատակէ չունինք 22 տարուան տեղեկութիւն։ Հռոմեացիի պիտոներուն 9,000 հոգւոյ բանակ մը իր զրհամանէտ թիւնը պաշտպանելու համար Հայաստան կ'անցնի և կը հասնուսնի Արտաշատ քաղաքը, իրեն դիմադրութեամբ Ակամիոս գօրավարը։ Աչխատ ուրիշներ ոչ կը միտուն այդ խնդիրին, որ ասոր հարցէ տեղի կ'ըլլայ, և քրիստոնէական բանակցութեան կեանք կը վարէ։ Բայց ամենուն ոչ կը հասնի հաշուածնքի տարաձայն, և բանագնաց թիւնները կը կատարուին որպէսզի հեթանոս թիւան դառնան, առկայն անոնք հետաքրքիր կը մնան իրենց հաստատութեան վրայ, և խմբովին կը նահատակուին խաչելու և կախաղաններու վրայ, Աբասպետ թիւան չունինք, որ է թիւ Աբասպետ պաշտամունքի մէջ (ՎԻՒ. ԺԲ. 67)։ Այդ տեղեկութիւան պատճառին հանգամանքները դիտելի, և ժամանակակից դէպքերուն հետ համեմատութեան դնելով, կը գտնենք որ Տրդատեանց կայսրութեան տունն, Գագաթայ հռոմէական լեգէոնը, կայսեր հրամանին անսասան էր և յաղթական թիւն մը տանելէն ետքը տասը տարիներու զոհ չէր մտադրած, և այս պատճառով իրեն բնակարգէն հեռացուելով Մելիտինէ երթալու հրամանն էր առացած։ Այդ պատգամին վրայ կ'ապրէր, թէ արշաւի ոչ լեգէոնը Գագաթայէ էրտ, բայց ինչ մտածման տնտեսական յոյսերի չէ (ՎԻՒ. Լ. 450)։ Եւ տեղեկութիւնները իրարու մտերիմներ հաստատական է կարծել, թէ այն այս լեգէոնականներն են, որ Հայաստան ապրեցած են, և զանոնց թիւն ալ իրր տասը

կամ տասնմէկ հազար եղած կ'րսուի։ Աճկէ ետքն է որ Տրդատեանց Հայաստան մտած և երկիրը գրաւեց, և չորս տարուց չտի ալ գայն իրր գաւառ կառավարելոց հռոմայեցի կառավարի ձեռամբ, մինչև Ագրիպպոսի պահակայ թիւնը։ Տրդատեանի ժամանակ քրիստոնէից դէմ հարուածները դադրեցած էին, և չուտ բնական էր որ Տրդատեանց իր ցաւատեր թագէր իսատոյ լեգէոնականներուն և անոնց ընկերներուն վրայ։ Հայաստանի մէջ հռոմէական սերտազատ թիւներ անուց 114—118 տարիներու միջոցին, որ չուտ յարմար կատարուն Ագաթանգեղոսի վկայից մարտիրոսաթիւան տարբերական խնդիրին հետ։

Ս. ՇԱՒԱՐՇ ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

31. Աբասպետ յիշատակարանը կու տայ հայրապետիս անունը իրր Շահէնի յաջորդ, ան երկրորդով թէ Ագաթանգեղոսի ԳՈՐԾԵՐՆ ԵՒ ՎԱԽՃԱՆԸ երկրէն էր, և թէ տասը տարի նստած է Տրդատայ (68 ԱՐՐ. 102)։ Այդ տարիները բարեկամ նախորդներու հաշուին կը հաւանինք մինչև 171։ Ճատարչի, ինչպէս նաև իր նախորդին Շահէնի, վախճանին վրայ յիշատակարան չունի Աբասպետ յիշատակարանը, ինչ որ բնական կերպով խաղաղական մնալու վրայ պէտք է մեկնել։ Մենք չվարանելնուն անունց անուններուն մեռ Սուրբ մակդիրը դնել, ինչպէս ամէն եկեղեցիներ սովոր են նոյն Սուրբ անուններով պատուել իրենց տատիկներուն հայրապետներն ու եպիսկոպոսները, որովհետև դժուարին ժամանակներու և հալածեալ եկեղեցիներու հովիւներուն արդիւնքը, ինքնին

Ս. ՂԵՒՈՆԴԻՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

32. Հայրապետիս նկատմամբ Աբասպետ յիշատակարանին տասը տեղեկութիւններ կը վկայեն թէ 17 տարի պաշտամունքութեան է, ԳՈՐԾԵՐՆ ԵՒ ՎԱԽՃԱՆԸ թէ Աբրեպիոս կոչուեր Հռոմայ և Վաղարշ քաղաքին Հայոց ժամանակից եղած է, և թէ նահատակուած է ի Շուշան պեղքն, որէ նախնեաց Աբասպետ սիմոնին տեղը (68 ԱՐՐ. 103)։ Մեր ցուցուած հաշուով Վաղարշապատ պաշտամունքութիւնը պէտք կ'ըլլայ գնահատել 171—190 տարիներու միջոցին, և կը

յայտնի մի կնայ, և նիւ նահատակութիւամբ չնեղած վախճանին, որմարտիրոսական պատկով փառաւորուած բառին, կենդանի նահատակներ եղած են բազմաչարչար աչխատութիւամբ։ Այս միջոցին հնար է պատչաճեցնել Սիմեոնայ նահատակի մէջ Թանահատակ վանքին սկզբնաւորութիւնը, որուն համար Օրբէլեան գրած է, թէ գործ չորս տարուց պղծեցին Հոռոմք և Պարսիկք, և ետքն ի Տրդատայ Հայոց թագաւորէն Հայոց ժամանակիս եղած է, և թէ նահատակուած է ի Շուշան պեղքն, որէ նախնեաց Աբասպետ սիմոնին տեղը (68 ԱՐՐ. 103)։ Մեր ցուցուած հաշուով Վաղարշապատ պաշտամունքութեան թիւները պէտք կ'ըլլայ գնահատել 171—190 տարիներու միջոցին, և կը

ճչմարտած յիշատակարանին ցուցուած ժամանակակցութիւները, որովհետև Աբրեպիոսի միացնակ կացութիւները կ'իյնայ 169—179 տարիներու միջոցին, իսկ Վաղարշի թագաւորելը սպգտային պատմութիւններու հաշուով կը դրուի 193 թուին։ Թէպէտ ճչգտութեամբ չէ հաստատուած, սպգտային պատմութեան և սպգտային ժամանակագրութեան չտիճատութեանց պատճառով։ Այլ թէ այս միջոցին քրիստոնէից հալածանք մը տեղի ունեցած է Հայաստանի մէջ, ուրիշ կոգէ յիշատակած չենք գտներ, բայց այս պատճառ մը չէ որ Վաղարշապատ նահատակ

կան թիւնը կասկածի ներքեւ առնենք: Նոյնիսկ Աբեղիսի առեն բրիտանական հարածանքը էին կայսերական թեան մէջ, և հարածանքին ապրելու թիւնը պիտի կը տարածուէր Հայաստանի վրայ ալ, որ սկսա յարաբերութիւնները կայսերական երկիրներուն հետ:

33. Ա յսպէս Արաւեան յիշատակարանը կը խոստովանի, թէ գինէ ոչըն պէտք ունէր, ինչ որ ՝ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՔՆԴՀԱՏՈՒՄ ՝ ՝ (68 ԱՐՐ. 103): Ա յդ խոստովանութիւնը, հետս պահպանութիւն մը բլլալ, մեր կարծիքս Արաւեան յիշատակներուն ուսումնասիրութեան փոխս մը կ'ունենալու: Վասնզի նախ Մաշտոցին, որ յիշատակներուն հաւատքին է, մասնաւորին և քրիստոնեայ ազգերուն հետաքրքրութեան մը բլլար, ուսումնին և երկրորդ գարերու համար անհրաժեշտ և խուսափելի յիշել եաքը, պիտի կրնար երրորդ գարն ալ նոյն կերպով լրացնել, մանաւանդ որ ունէր իրաւունք պիտի տեսնար մերձաւորագոյն գարերու համար կամայական անկախութիւններ ապրիլ: Երբոր նա ամենայն անկեղծութեամբ կը խոստովանի թէ երրորդ գարու համար հետանցի յիշատակներ չէ կրցած գտնել, այսու ապացոյցին հետաքրքրութիւնն ունեցողը կը յայտնէ, և առանց հիման անկախութիւն ապրի գրաչարագրութիւնը կը ցոյց տրնէ, որ գործարար փոստ մը կը լինի ի նպաստ իր պարզաբանութեան:

34. Բայց անհետները և յիշատակներու պակասութիւնը չկրնար բնաւ քրիստոնէութեան ու շարունակութիւն նկատի հետևութեան ապացոյցին ապրելու համար Մաշտոցին յիշատակարանին հետ ապրիլ, ըն է ժամանակ սրբոյն Գրիգորէ Պարթեւ, լեալ էջք երբապետներն, ընդ նմին և պետաւալ եկեղեցոյ է նախաձեռնութեան և իրագործութեան (68 ԱՐՐ. 103): Ա յդ եկեղեցիները կը հաստատուին նախակրօնական սրբի ձեռքով կատարուած պարզութեան պարագաներով, ինչպէս իր կարդին ունի մանրամասնութիւնն պիտի բացատրենք: Ա ւելցնենք նաեւ Տերատ պետական վկայութիւնը, որ երրորդ գարուն ապրելու կիրառ ծագման է և 245'ին վախճանած, և Հայոց մէջ ալ քրիստոնեութեան ապրելու վկայութիւնը կը վկայէ, ինչպէս անդամ մըն ալ յիշեցինք (§ 4), և կը գրէ. Ո՞ՀՀ ապրեալ հաստատեցին այնքան ազգեր, Պարթեւք, Մարք, Ելամացիք, և որք բնակեալ են ի Մեկքեթոս և ի Հայաստան, ի Փռիգիա և ի Կապադովկիա, ընդ բնակիչ Պոնտոսի և Պաղեստինայ (ԱՐԾ. 11): Նոյն բանը կը հաստատուի և Արնոբիոսին խոստովանութիւնը, որ Փիլիպպիանոս Կեսարացիի յիշատակներէն առնելով կը գրէ. Քաղաք վիայեալը և ի հաստատ և ի ծբոտ աշխարհիս (ԱՈՐ. 155): Ասորւոյ արուած ժամանակագրութիւնն էր 214—258, և նիւ 200—239 ալ բան ի նախ կարծիքով, միշտ հաստատուն կը մնայ, թէ երրորդ գարու ապրելու կիրառ մէջ նոր հարածանք մը տեղի ունեցած է Հայաստանի մէջ, և հարածանք չէր բլլար, նիւ ապրածնոյ քրիստոնէութիւն մը գըտնուած չըլլար: Ա յդ ամէն նշանները իրարու հետ կապակցելով՝ գործարար կերպով կը հաստատէն, թէ արշաւի ալ հայրապետներու ապրելու նշաններ մեզ հասած չըլլան, սակայն քրիստոնէական հոգի կար, որ հարկու ապրանց հավիտ ալ չէր:

35. Մխիթարեան պատմութեան համաձայն Օրբելեանի գրած ապրելութիւններուն ալ Մաշտոցի եաքը հինգ եպիսկոպոսներ կը յիշէն, որք են Մովսէս Տարոնացի, Սահակ Տարոնացի, Զրաւանդացի, Սահմանեան և Յովհաննէս (ՕՐԲ. Ա. 62), ապրանց ապրելին ալ յիշելու: Ոմանք ապացոյցին Մխիթարեան պատմութեան կարգին գնել եւ Մխիթար Թոնհատացին, Թոնհատի վանքին հիմնադիրը, որուն համար կը գրէ Օրբէլեան, թէ ի՞ւրոյ սրբոյն Գրիգորիոսէն եղեւ ընդհանրական ամա յաւուրս Եկեղեցոյ Եկեղեցին տան գնայ Ընտանեացն, որ ըսկ կ'ըլլար 151'ին: Սահցին Մխիթարի համար կ'ըսուի միայն թէ եղեալ հայր վանից, և թէ կարելի ապանեալ զվանան, չեր բազամ ապա փոխէ է կարգս հրեշտակաց (ՕՐԲ. Ա. 204), որով լոկ հղնատար մը ու վանահայր

մը, և ոչ հավանական մը եաքան բլլալը կը յայտնուի: Ապա, Մխիթարեան պատմութեան Արաւեան մէջ նոյն Մաշտոցի ապրելութեան հետ բազդատելով, կրնանք դիտել թէ ունի երկրորդ մի ըսկ մը իրմէ է նշանակել Մխիթարեան պատմութեան հինգ եպիսկոպոսներուն, և հաստիք մինչեւ երրորդ գարու ապրելութեան անունները: Բայց ապա, դիտել եւ պիտի գործ բացատրութիւնը միայն Մաշտոցի վրայ չհասնինք, այլ անկէ հաբը հետ չպահպանուած վրայ ալ ապացոյցներ, ինչպէս նախապատմութեան ձևը կը պահանջէ, և յիշենք թէ նաև որ եւ պիտի գործ նոյն Արաւեան պատմութիւն է (§ 29), հաստատի կերպով կը գտնենք թէ Արաւեան պատմութիւնը Պետրոսի հարցն ալ հայրապետներ ունեցած է, որք ձեռնադրած են Մխիթարեան հարածներուն, թէև անոնց անուններուն մեզի հասած չեն, և Մաշտոցին ալ յիշատակ մը չէ գործ անոնց մասին Արաւեան պատմութեան պատմութեան մէջ:

Մ. ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

36. Ուր որ Արաւեան յիշատակարանը կը լռէ, ուրիշ կողմէ փոստ թիւն մը գոյն կը լրացնէ, թէ երրորդ գարուն մէջ ալ կը չարունակէր Հայոց հայրապետութիւնը Արաւեան պատմութիւն վրայ: Եւ սերբիա կաթողիկոսի իր պատմութեան մէջ, Ագիսթանգղեայ հայրապետ Դիմեոթեոսի թղթակցութիւնները յատուկ բերած տեղն կը յիշէ, թէ Դրեց նախնեաց մասն ապաշխարութեան առաջնորդել որ էին է Հայաստան, որոց յայնժամ եպիսկոպոս էր Մեհրուժան (Mitrozanes) (ԵՒՍ. 517): Ա յդ կարդ հետ չէ երրեք Փոքր Հայոց վրայ խօսուած, ինչպէս ուսանք կարծեցին (ՇԱՀ. Ա. 158), որովհետև իր Փոքր Հայոց պատմութեան պէտք կ'ըլլար նկատել Նիկոպոլսոյ, Կեսարիոյ և Մելիտինոյ մետրոպոլսութիւնները, որք միշտ իրենց թղթակցին անուններով կոչուած են, և երրեք Հայոց եպիսկոպոս կոչուած չեն: Նոյն իսկ սերբիան բացատրելով կերպով Հայաստան յիշելը, այդ անուններ կոչուած Մեծ Հայքը կը նշանակէ, ինչպէս որ բոլոր հին հեղինակներու մէջ կը կարդանք, և ոչ երրեք Փոքր Հայքը, որ սխալական գործածուած անուն մըն է՝ Պոնտոսի և Կապադովկիոյ մէկ մասին արուած: Նոյն իսկ Մեհրուժան, գուցե արեւելեան անուններ՝ չարաչարանքը բացատրելու յանդգնած է յանուն Նիկոպոլսոյ և Կեսարիոյ, այլ կը ցոյցն թէ Հայոց հայրապետութիւնը Արաւեան պատմութեան մէջ:

Մ. ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

36. Ուր որ Արաւեան յիշատակարանը կը լռէ, ուրիշ կողմէ փոստ թիւն մը գոյն կը լրացնէ, թէ երրորդ գարուն մէջ ալ կը չարունակէր Հայոց հայրապետութիւնը Արաւեան պատմութեան վրայ: Եւ սերբիա կաթողիկոսի իր պատմութեան մէջ, Ագիսթանգղեայ հայրապետ Դիմեոթեոսի թղթակցութիւնները յատուկ բերած տեղն կը յիշէ, թէ Դրեց նախնեաց մասն ապաշխարութեան առաջնորդել որ էին է Հայաստան, որոց յայնժամ եպիսկոպոս էր Մեհրուժան (Mitrozanes) (ԵՒՍ. 517): Ա յդ կարդ հետ չէ երրեք Փոքր Հայոց վրայ խօսուած, ինչպէս ուսանք կարծեցին (ՇԱՀ. Ա. 158), որովհետև իր Փոքր Հայոց պատմութեան պէտք կ'ըլլար նկատել Նիկոպոլսոյ, Կեսարիոյ և Մելիտինոյ մետրոպոլսութիւնները, որք միշտ իրենց թղթակցին անուններով կոչուած են, և երրեք Հայոց եպիսկոպոս կոչուած չեն: Նոյն իսկ սերբիան բացատրելով կերպով Հայաստան յիշելը, այդ անուններ կոչուած Մեծ Հայքը կը նշանակէ, ինչպէս որ բոլոր հին հեղինակներու մէջ կը կարդանք, և ոչ երրեք Փոքր Հայքը, որ սխալական գործածուած անուն մըն է՝ Պոնտոսի և Կապադովկիոյ մէկ մասին արուած: Նոյն իսկ Մեհրուժան, գուցե արեւելեան անուններ՝ չարաչարանքը բացատրելու յանդգնած է յանուն Նիկոպոլսոյ և Կեսարիոյ, այլ կը ցոյցն թէ Հայոց հայրապետութիւնը Արաւեան պատմութեան մէջ:

37. Մեհրուժան հայրապետի ժամանակը ճշդելու համար նախապէս պէտք է դիտել թէ Դիոնեսիոս Տիեզերական Արաւեան պատմութիւնը նշանակէ Մեհրուժան Մեծ Հայոց մէջ գործունեութիւն ունեցող հայրապետներուն վերջինը: Իսկ Հայաստանի պատմութեան մէջ Մեհրուժան անունին չարաչարանքը կ'ապացուցուի: Նոյն իսկ եպիսկոպոսները գործած են. երբոր յայնժամ եպիսկոպոս էր բացատրելու համար կերպով կ'ապացուցուի, թէ Մեհրուժան Հայ ապրելութեան կը պատկանէր, և հինէն հաստատած և չարաչարանքած պատմութեան մը պահպանն էր, որ նոյնն Արաւեան պատմութեան կանոնաւոր յաջորդութիւնը կը հաստատէ: Իսկ թէ երբ և ի՞նչ կերպ Մեհրուժան անունին Արծրունեաց առնչութեան սխալական անուն մը բլլալը, որ նոյնն մեր միտքը վերադրանքի և Արաւեալ վրայ կը տանի Մեհրուժանի պատմութիւնը տեղատած տանելու: Իսկ Ագիսթանգղեայ հայրապետութեան հետ յարաբերութեան մէջ գտնուիլը, և անկէ յետոյ մասին յատուկ վիճաբանութեան մասնակցած լինելը կը ցոյցնեն, թէ Հայոց հայրապետութիւնը անդադրօրէն և անկարելի պիտի մը չունէր, այլ ընդհանուր եկեղեցւոյ պարծանքն կը մասնակցէր:

264։ Ամենայն ոք, որ ունի ինչ ինչ ի ձեռն ուրուք, կամ ի ձեռն ինքեան, ի վերայ ուրուք, ի վերայ ինչ ինչ

խոհրդավոր, հեթանոսական գիշերային ծեսերի մասին։ Ամենայն հավանականությամբ, այդ ծեսերի ժամանակ կատարվում էին զոհաբերություններ, որոնց մասին ակնարկում է Ագաթանգեղոսը։ Ըստ նրա՝ Տրդատը, Գրիգորի հրամանով, ոչնչացրեց «զամենայն զոհարանս դիւական պաշտաման»։ Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Տրդատը հրամայեց «զամենայն զոհարանս դիւական պաշտաման» ոչնչացնել։ Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Տրդատը հրամայեց «զամենայն զոհարանս դիւական պաշտաման» ոչնչացնել։

Տ. Ս. ԳՐԻԳՈՐ Ա. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

44. Զորրորդ պարով նոր ասպարէզ կը բացուի մեր առջեւ, եւ Հայ քրիստոնէական պատմութիւնը նոր կերպարան մը կը զգենու վաստակաւոր յոյժ անձնաւորութիւնով: Մինչեւհոն ամէն եկեղեցական պատմութիւն սերտ կապակցութեամբ կը միաւորուի քաղաքական եղելութեանց հետ, ինչ որ մեզ կը պարտաւորէ անոնց ակնարկել մեր ուսումնասիրութեանց մէջ: Առաջին երեք դարերուն մէջ ոչ միայն հալածեալ քրիստոնեութիւնը անջատ կը մնար քաղաքական պատահարներէն, այլ եւ ազգային եւ պետական պատմութեանց անհամաձայնութիւնը կը դժուարացնէր անոնց մէջ ներքին ոեւէ մը հաստատուն: Ընդհակառակն այս միջոցին սերտով երկու պատմութիւններ իրարու կը մօտենան, անձնական եւ դիպուածներու նկատմութիւնը կը զգուշնան, եւ ժամանակագրական տարբերութիւնները ալ լուրջ ուսումնասիրութեամբ համաձայնութեան կը գան, որով պիտի կ'ըլլայ եկեղեցական կեանքը քաղաքական կեանքին հետ զօդելով դիպուածներու իսկական կերպարանքը երեւան բերել: Շատեր վերջին ժամանակներս մէջ այդ աշխատութեան ձեռնարկեցին, որմնդիմ մենք ալ կ'օգտուինք միայնակով մեր ալ նախնական ապրումներու վրայ երած անձնական հետազօտութիւններէ: Ազգային պատմութեան Վազարշը, Տիգրան Դ'ի արքին, կը նկատուի սրատեսին պատմութեան Վազարշին՝ Պարթեւաց Արտաւան Դ'ի եղբօր հետ, և երկուսով ալ ազգային և սրատեսին պատմութիւնները իրարու կը մօտենան: Վազարշ երկարատեւ և խնդական իշխանութիւն վարող թագաւոր մը, կը կերպարանի Խորենացիին գրած մեծ Վազարշակը (ԽՈՐ·71), և երկու քրիստոնեայ պարս. հետաքրքրութեամբ սատգած կը լինի Պարթեւ թագաւորի մը կամ Արշակի մը եղբօր՝ Հայաստանի մէջ Պարթեւ ազնուական տոհմութեան հիմնադիր լինելը: Վազարշի թագաւորութեան տեւողութիւնն ալ կը համաձայնի երկին պատմութեանց մէջ, որուն Խորենացիի տրած տարիները չեն յարմարիր, պատերազմները ձախող կը վերջանան իրենց համար, և նենգութեան դիմելու կը սորվանան:

ԽՈՍՐՈՎԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

45. Հայոց թագաւոր Խոսրովի նենգութեամբ սպանութիւնը, ազգային պատմութեան նշն նոյն ինքն Արտաշիրի նախաձեռնութեան կը վերագրուի (ԽՈՐ·154), սակայն ևթէ այն միջեւ 259 պիտի յետաձգուի, Արտաշիր այլեւս կենդանի չէ, ու նոր ուսումնասիրութիւններ 242'ին կը հաստատեն Արտաշիրի մահը և Շապուհի յաջորդելը: Այդ պատճառով անհնար պարսիկ թագաւորին անունին այժ ասելով՝ մինչեւ 239 կը կանխեն Խոսրովի սպանութիւնը, ուրիշներ թագաւորութեան հիմնադրութեամբ նենգութեան հեղինակ ազգ թագաւորին անունը կը փոխանեն: Մենք կը նախընտրենք թագաւորը փոխել, այլ առաջ անհնարով թէ թագաւորներ ունէին ներքին գործակալներ, թէ մեր ազգային պատմութիւններ ընդհանրապէս կը մեղանչեն ժամանակագրական ճշդութեան մէջ, և թէ եկեղեցականները պատմագիրներուն մերձաւոր ժամանակի մէջ կատարած լինելով, և նոյնիսկ գերդաստանին մէջ նախնական ապրումներով կենդանի պահուելով, պէտք էր ձիշդ ու թարմ լինէին գործիչներու կեանքերը: Կրնանք եւս խորհրդածել, թէ նենգութեան սպանութիւնը չատ ուշի յարմար կը գար Արտաշիրի ընթացքին և օգտակար, որ Պարթեւական ձիւղերուն արագ ջնջուելուն հետամուտ էր, ինչ իր արքայն, որ այնքան ապահով կը զգար ինքզինքը, Պարթեւական հարուածներ իջուցին 33 տարի ետքը, երբ ընկճած էր և գրեթէ անհետացած էին Պարթեւազնեայց վերջին ճիգերը: Պարթեւազնեան թագաւորական գերդաստանին մնացորդներէն Անակ Պահլաւունի յանձն կ'առնէ Արտաշիրի առաջարկը կատարել, և իրր թէ Արտաշիրէ նեղուած ու Պարսից գօրքերէն հալածուած՝ կորզուելոյ նահանգի տոհմատոհմէն Հայաստան կը մանէ, և Խոսրովէ սիրելիր ընդունելութիւն կը գտնէ (ԱԳՓ·21), ինչպէս որ ուրիշ Պարթեւազնեայ փախստականներ ալ կանուխէն Հայոց երկիրը ապաւինած էին (ԽՈՐ·152): Անակ երկու տարի մտերմաբար կ'ապրի Խոսրովի մօտ (ԽՈՐ·155), և երբ Խոսրով կը մտածէր Արտաշիրի վրայ քալել, Անակ և իր եղբայրը, անունը անյայտ, պատճառանքով մը Խոսրովի հետ կը մեկուսանան Վաղարշապատի մէջ, իրենց իսկ ատրճով զայն կը սպաննեն, և իսկոյն պէտք Արտաշատ արշաւասոյր կը փոխչին: Բայց Հայկական դունդեր անոնց կը հետեւին, և Արտաշատ կամրջին վրայ կը սպաննեն (ԱԳՓ·22): Խոսրովի սպանողներուն վրայ խօսելով դրած է, թէ անոր որդին Տրդատ, է պղայոնեան ֆոխոյեալ է հայբոսպան ծոցքոխչոլ հօքելքոբցն է-ըոց (ԵՂԻ·55) Յունասան սպանելուցա: Հօքելքոյը անունը Անակի և եղբօր պատչաճելուցած տաննիա, դժուար է ճշդի իմաստով տանել, իրր թէ Խոսրովի եղբայրները ըլլային, ինչ որ պատմութիւնը զանց չէր ըներ նշանակել, իրրեւ ծանրացուցիչ պարագայ, եթէ իրօք այնպէս ըլլային: Ուստի յարմարագոյն է տալի ընդունիլ իմաստով տանել, իրր արեւակիցներ միայն, թէպէտ պահպան չեն կարծուներ որ Խոսրով և Անակ հարազատներ եղած ըլլան: Իսկ Խոսրովի որդւոյն Տրդատի ալ վաղահաս պէտք եղած, որովհետեւ հակառակ դաւաճաններուն սպանման, Արտաշիր տակի գահ անցնելու մնացող Հայասանն մանել ու տիրել, և Պարթեւական տոհմին մնացորդները ջնջել: Անոնցմէ միայն Տրդատ (ԱԳՓ·24) կ'ազատի Արտաւազդ Մամգակոնեանի ձեռքով, և ապրելով մին ալ Խոսրովիդուխտ անուն Օստա Ամատունիի ձեռքով (ԽՈՐ·157):

ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱԽԸՆԹԱՑԸ

46. Երբ Խոսրով մահացաւ վիրաւորուած, և վերջին չունչը չառած, Տրամախոյ Անակի ազգատոհմը կոտորել, հրկու գերդի ազատներ միայն ազատեցան գայլկեներու ձեռքով (ԱԳՓ·23):

Այս երկուքին կրտսերագոյնն էր, այն որ յետոյ Գրիգոր կոչուեցաւ, և հետեւաբար Սուրէն էր կոչուած առաջուց: Ս. Սահակ, ընտանեկան ուսմունքներէ քաղելով, պատմած է, թէ այդ ազգն յղութիւնը ևզած էր Արտազդ գաշտին մէջ, ծո ՝՝ ջէբ ուբէց ՝՝ ուէլշն Թագէոսի, երբոր Անակ Հայաստան եկած տանն պահ մը անդէն բնակած էր, վասն որց և ընդէն ՝՝ ուէլշ ընդն ընկալեալ կ'ըլլար ազան (ԽՈՐ·155): Արդ, եթէ երկու տարի ետքը Անակ կը սպանուէր, ուրեմն այն տանն Գրիգոր մեծամեծորեալ տարուան մը մանկիկ էր, և եթէ սպանութիւնը 240'ին տեղի կ'ունենար, Գրիգորի ծնունդը տարի կը լինի 239'ին դնել: Գրիգոր ազէկ Հայաստանի տոհմաներէն հետացուելով, ուղղակի կեսարիա տարուեցաւ և հոն մկրտուեցաւ, քրիստոնեայ գայկին խնամքով որ էր Սոփիա կեսարացի, եւթազիսի քոյր, և Բարզար պարապին կին, որ բարեպէտ տիկնոջ մը Անակէ իրրեւ ամուսուսանած էր, և որ կածէն ետքը եսթազիսի տաղնապութեամբ իւր քաղաքը գարձաւ: Փիրմիլիանոս, Որոգինէսի հետեւող և սփանչելի յաջողութիւնով քրիստոնեայ, որ 232'ին կեսարիոյ եպիսկոպոս էր եղած, յատուկ գեր ունեցաւ Գրիգորի դաստիարակութեան մէջ: Գրիգոր յոբիանոս հասակէ հասել տարուցաւ Դասիքի գաւառ Մարիամի հետ (ԽՈՐ·161), և թէպէտ Զենոբ Գրակ եբկոպատասխանէ տարուցած կը կարծէ Գրիգորը (ԶԵՆ·22), բայց 12 տարուան տարուցանելը անհատնական կ'երեւի, և թա-

ասաստանի Հայոց Եղիշէ վարդապետ Հայրենասէր Հայոց Ղազար Փարպեցի Հայոց Ղեւոնդ վարդապետ Հայոց Ղուկաս Կաթողիկոս Հայոց Մամիկոնեան Հայոց Մեսրոպ Մաշտոց Հայոց Մովսէս Խորենացի Հայոց Յովհաննէս Մամիկոնեան Հայոց Յովհաննէս Օձնեցի Հայոց Նարսէս Կաթողիկոս Հայոց Շապուհ Բագրատունի Հայոց Սահակ Պարթեւ Հայոց Սմբատ Բագրատունի Հայոց Վահան Մամիկոնեան Հայոց Վարդան Մամիկոնեան Հայոց Տրդատ Մեծ Հայոց Փաւստոս Բուզանդ Հայոց Քրիստոս Հայոց Օրբել Հայր Հայրենասիրութիւն Հանդէս Հանճար Հարիւր Հարիւրամեակ Հարիւրամեայ Հարիւրապետ Հարիւրապետութիւն Հարիւրեակ Հարիւրեայ Հարիւրերորդ Հարիւրորդ Հարիւրորդական Հարիւրորդապետ Հարիւրորդապետական Հարիւրորդապետութիւն Հարիւրորդեակ Հարիւրորդեայ Հարիւրորդի Հարիւրորդին Հարիւրորդիներ Հարիւրորդիներու Հարիւրորդիներուն Հարիւրորդիս Հարիւրորդիսի Հարիւրորդիսին Հարիւրորդիսներ Հարիւրորդիսներու Հարիւրորդիսներուն Հարիւրորդն Հարիւրորդներ Հարիւրորդներու Հարիւրորդներուն Հարիւրորդս Հարիւրորդսի Հարիւրորդսին Հարիւրորդսներ Հարիւրորդսներու Հարիւրորդսներուն Հարիւրորդը Հարիւրորդները

հանդիսած լինելը յիշեցինք արդէն (§ 39)։ Կարծայ մօտ ալ Ս. Լուսաւորիչ վանքին եւ կեդրոնացեալ ուխտագնացութեան մէջ փոքրիկ գործ մը կը պատուաւէ, իբր Լուսաւորչին պիտոյք մը բանակ ծառայած արգելարան, թէպէտ գործն ալ ի կեդրոնացեալ մէջտեղի բարդակ քարն ալ, նմանութեամբ չհետաձգ կ'երեւին։ Լուսաւորիչ ուսուցածային նմանութեամբ անվնաս ապրեցաւ չորս վէրաւորումն եղբ։ (ԱԴՖ. 71), և բարեպաշտ այրի կին մը հազար անոթ ոգեպահիկը (ԱԴՖ. 72), ուր չուտ հաւանական է անունել Խորովիտաքի հովանաւորութիւնը, որ գազանի քրիստոնեայ, գոնէ քրիստոնէից համակիր մը եղած է։

50. Այս երեքտասանամեայ միջոցին, Տրդատ նորէն պատերազմներ վարեց Պարսից դէմ, որք չէին հրաժարած Հայաստանի մէջ Պարթեւատանեան ճիւղը ջնջելու, և երկիրը Սասանեանց ազգեցութեան ներքեւ անելու գաղափարէն։ Պատերազմի բռնուր յաջող գնաց Տրդատի Վասն Բ'ի հանդէպ, բայց երբ Ներսէհ գահակից, նոր այժմ հատաքեց, և այնպէս յարձակեցաւ 294'ին, որ Տրդատ պարտաւորեցաւ անգամ մըն ալ Հռոմայեցւոց մօտ ապաւինել, և անոնց օգնութեամբ Պարթեւները հետացնել, և իր գահը ապահովել։ Հռոմայեցւոց համար անակ մը ինքնապաշտպանութեան գործ էր Հայաստանը պաշտպանել, որ թուրմը մը կը կազմէր երկու կայսրութեանց միջեւ. ասոնց անոր Պարթեւները կրնային դիւրաւ Հռոմէական կայսրութեան սահմաններուն մրցակից։ Գրիգորի միջադէպը, ընդհանուր ապստամբութիւն մը զրգռած էր Տրդատի վրայ քրիստոնէից դէմ, և այն առենին կրկին հրաւարտակներ արձակած էր քրիստոնեաներուն կատաղաշատութեան բռնադատելու և պարսից քրիստոնեաները կատաղարտութեան համար (ԱԴՖ. 73, 76)։ Այս պատճառով պահ մը առիթ գժտութեան քրիստոնէից վիճակը Հայաստանի մէջ, թէպէտ Սպահանեան (§ 39) և Մամկաւէտ վկայից նահատակութիւնները (§ 40), ուրիշ նմանները ալ ունեցան ամէն կողմ, և թէ բուն այս պատճառով Ագաթանգ սխալ անգրագէտ կրցաւ մնալ ժամանակ մը, կամ թէ հայրապետներ պարտաւորեցան ձեռնտու գտնուիլ կրօնից ի խափանել կռապաշտութիւն, ինչպէս երբեմն Մամչէ հայրապետ (§ 28)։

51. Լուսաւորչի վիրապային կեանքին վերջին տարին էր, երբ նախախնամական պատահար մը կը պատրաստէր, թէ անոր խաւարչին արգելարանէն ազատութիւնը, և թէ Հայոց աշխարհին կռապաշտութեան խաւարէն վերջնական ազատութիւնը։ Խոսրով մը կռատեաններ կը հանդիպին վազարշապատ մայրաքաղաքին մօտերը, և կը բնակէին չորս այգիներու հնձանները մէջ։ Խոսրովատար կերպարան մը ունի այդ կռատեանները նախնեաց։ Ագաթանգեղոս կը պատմէ, թէ Դիոկղետիանոս ուզեց կին առնել իւր ախբարիան ամենէն գեղեցիկ աղջիկը, ուստի պոռնկութեան նմանանուն ծէսերուն դրկեաց ամէն կողմէ, պատուիրելով նկատել թէ ազատարին մը կայր, որուն գլխատին էր Գայիանէ, և կոյսերէն մէկն էր Հռիփսիմէ ի ննջեցեալ պոռնկէ։ Անոր պատկերն ալ ապստամբեցաւ և նոխազատեցաւ, բայց կռատեաններ հինգտաս թագաւորին ձեռքէն ազատելու համար խմբովին Հռոմէ փախան, և երեսն առանձնացան Վազարշապատ հնձաններուն մէջ, և կը կերակրուէին ապակիզէն ուրուն պատրաստելով և վաճառելով (ԱԴՖ. 78–86)։ Խոսրովայի այդ պատմութիւնը կ'ընդարձակէ աւելցնելով թէ Հռոմի կռատեանը Ս. Պօղոսի վանքն էր, ուր կային 300 վանական կոյսեր, թէ Գայիանէ հոգւոյ ախոճ խնայած, թէ Խոսրէն Հռիփսիմէն առնուլ ի պարս պատճառ Հռոմայեցւոց՝ ի ննջեցեալ պէսպէս պատրուակ, և թէ այս պատճառով աւելի քան չորեքհարիւր հոգի, խմբովին Հռոմէ Գայիանէի գլխատութեամբ։ Նախ կռատեան Ագիբանդրիա, անկէ Երուսաղէմ ու Եղեսիա, և ապա Դարանաղեաց, Աղտիս, Մոկաց և Կորդուաց գաւառներու ճամբով, և հետզհետէ կճաւ, Բերկրի, Տմորիք, Կանգռար, և Կարին հանդիպելով կը հասնին Վան, և բուսական ժամանակ Վարագի վրայ ձնալ եաբր կռատեան Վազարշապատ (ԽՈՐ. 298–303)։ Իսկ Վազարշապատի մէջ յայտնի եղին

կը վերապրեր Դիոկղետիանոսի յանձնարարեալ Տրդատի հրամայած խաղարկութեանց (ԱԴՖ. 88)։ Որչափ ալ այս առասպելները ապագին մէջ տարածուած է, առ կայն պիտին չէ անոր ամէն պարագաները հաստատել, ոչ այնչափ պատմական փաստերու ակարութեան, որչափ եղելութեանց ներքին հանգամանքներուն պատճառով։ Ուրախհանդէս Հռոմ էր, և ոչ այդ կերպով ամուսնութիւն կրնար ընել, ոչ պատկերի վրայ լնարարութիւն կ'ըլլար, և ոչ ալ վերջապէս 70 կոյսերու բազմութիւն մը կրնար ապահովաբար այդչափ ընդարձակ ու գործարարձ տեղ տրամադրել։ Ոմանք Գայիանէի և Հռիփսիմէի մէջ տեղին անունել Դիոկղետիանոսի կնոջ Պրիսկայի և դստեր Վալերիայի անունքը, պնդելք հալածանքն քրիստոնեաներուն չեռանդուելուն համար, սակայն անոնք բան մանոյ տարարացան ու կռատեան զոհերէն (ՊԼՂ. Բ. 514), և բան այլոց Թեոդորիկէ նահատակեցան, և բնաւ յարաբերութիւն չեն կրնար ունենալ Հայաստան տեղի ունեցած եղելութեան հետ։ Ուրիշներ մոռացին, թէ կրնան ասոնք եղած ըլլալ, այն խառնիճաղանջ մը կայ տեղ որք Մծբինի վանքէն փախան, ինչպէս Ս. Փերբանէի վկայաբանութեան մէջ կը կարդացուի (ՎԲՌ. Զ. 81)։ Բայց այս մեկնաբանութիւնները հաստատապատճառն և բնաբերպատճառն կը կարծենք բաւ, թէ առաքելական ժամանակէ սկսած Հայոց վանքի հաստատղէ կոյսերէն էին (§ 74), որք հալածանաց առեն բռնուած, և իրրեւ նշանաւոր անձեր մինչեւ թագաւորին առեանը հանուած են։ Աստանդական պատմութեան մէջ ալ յաճախապէս կիսուած է Տիրամօր պատկերին տեղը, իրրեւ կոյսերուն օմոպատեներէն մէկը, որ է նոյնիսկ Հռոյոց վանքը (ԽՈՐ. 301)։ Բայց ինչ ալ ըլլայ Հռիփսիմեան կոյսերուն ծագման մասութիւնը, այն չկրնար անանց խախտեան և մոգաբերպատեան պատմութիւնը ջնջել։

52. Երբ կոյսերը յայտնուեցան, խիստ պահպանութեան ներքեւ առնուեցան, Հռիփսիմէի գեղեցկութեան հռչակը ապստամբեցաւ, և թագաւորը հրամայեց պատուով իրեն բերել, բայց կոյսերուն գիմադրեցեան վրայ, պոյն բանութեամբ առնելու հրամանը

տրուեցաւ։ Տրդատ քաջառ հռիփսիմէ ընտանեաբար փոխբէլ գիմաց դանկոբէնան, բայց չյաղթուեցաւ, Գայիանէն բերել կատարեալ որ իրաւակ հանակերպիչ, բայց նա ընդհանրական պիտոյքը թեանը կը փաղաքուէ, և տարբ հանար առնչանքի ալ կ'ենթարկուի։ Հռիփսիմէ վերջնապէս կը գոբանայ, և Տրդատի ձեռքէն ազատուելով արքունիքէն կը փախչի, և հիւանդութեան բազմութեան մէջէն Գայիանէի հետ հրաձանները կը պատրաստ։ Վրայ կը հասնին արքունի պահիճներ, և Հռիփսիմէն գանուգան առնչանքներուն ենթարկ յոչնարհալ կը մնայնեն, և ուրիշ 32 ընկերներն ալ սրոմուն կը կոտորեն։ Հռիփսիմէի վրայ ալ յարձակելով սրեցած մնացած հիւանդ Մարիանէն կը գարնեն, իսկ Գայիանէն երկու ընկերներով, միւս օր Մծբինի գառնէն գուբս չորս ցիցերու պրկելով կոտորած կը նահատակեն։ Հռիփսիմեանց նահատակութեան օրը նշանակուած է հոկ 26, իսկ Գայիանեանց հոկ 27 (ԱԴՖ. 112), և նոյն օրերուն դրուած են անոնց յիշատակները հետաքրքրական մէջ (ՄՇՏ. 5)։ Նշանակուած օրերը հաստատուն տարիի հոչակով կը պատահանեն հոկտեմբեր 5 և 6 օրերուն, սակայն այն տարին հաշիւները չորժամեայ տարիի վրայ կը կոտորածէին, և 301'ին, որ այդ եղելութեանց ընկերակից թուականն է, կը պատահանէին նոյեմբեր 6 և 7 օրերուն հաստէպական տարուան։ Յիշեալ 301 թուականը իրր յուսարարութեան թուական ընդունելու կը նպատակ և Սասպիկ, որ Քրիստոսի 553 թիւին, է ըստորոշելու սբբոյն Գրիգորի, ան 252 կը հաշուէ (ԱՍՈ. 84)։ Հռիփսիմեանց վկայութեան պատմութիւնը չատ խծբծանաց ենթարկուած է օտարներու կողմանէ, մինչեւ իսկ անոնց պատմութիւնը ուրանալու չափ։ Սակայն անոնց ծագումին ինդիրը նահատակութեան ինդիրէն գատելով, այդ վերջին մասը իրեն հատուկ հաստատուն փաստեր ունի ազգային նախնական և անբեղծ աւանդութեան և ժամանակակից պատմութեան մէջ, և նոյն իսկ իրենց գերեզմաններուն և վկայարաններուն փաստով։ Մնդրոյ նեխ եղած է Հռիփսիմէ անունն ալ, որ ոչ յատկական և ոչ ալ հայկական ծագում կը ցուցնէ, աս-

կան բաի մը առաքելանութեան անառասելութիւնը չկրնար պատմական առաքելութեան վնասել:

53. Հոխմախմանց նահատակութիւնը խոր յուզում և ապաշորութիւն թողուց Տրդատի վրայ, որ վեց

ԵԼՆ Ի ՎԻՐԱՊԷ

օրեր խոր տխրութեան մատնուած մնաց, և երբ վեցերորդ օր ուզեց որսի ելլալ, յանկարծ Մելքիսեդեկ պատ., և ինքզինքը անզգայութեան տալով գաշտերը կը թափառէր, և հնար չէր ըլլար զայն գտնել: Պատահականներէն չատեր ալ նմանօրինակ մոլեգնութեան նշաններ կը ցուցնէին: Ընդհանուր չխոհութեան մէջ Խոսրովիդուխտ, Տրդատի քոյրը, պատ. հոչակով թէ իրեն եղած տեսիլքին համեմատ, պէտք է Գրիգորը Արտաշատէն բերել որ հարուածեալները բժշկէ: Ծոզու սրժանի կը տեսնէին Խոսրովիդուխտի խօսքերը, մինչև որ տեսիլքին հինգկնելուն վրայ, կ'որոշուէր Օտա Ամատունին զրկել Արտաշատ, որ իրօք կենդանի կը գտնէր 13 տարիէ իվեր վիրապ նետուած Գրիգորը, և Վաղարշապատ կը բերէր, և տաճարական բժշկութիւնը կը կատարէր նորա ձեռքով: Գրիգորի առաջին գործերէն մին կ'ըլլար կուռքերը անթիւ մնացած մարմիններն ամփոփել, և թէպէտ ուրիշ բան չուած է թէ իրեն օրէ ի վեր այնպէս մնացած էին (Ագթ. 117), սակայն յարմարագոյն է Յայտնութեան հետ առնչի 10'ին հաչուիլ Գրիգորի վիրապէ ելնելը, որ կը պատահի Նոյեմբեր 20'ին, Գայիանէի նահատակութենէն 13 օր առաջ: Պատմութեան այս մասը ամենէ կռմէ Նաբուզոդոնոսորի արկածին նմանողութեամբ յերեւցած գրոյց մը կը կարծուի, սակայն եղելութիւնը, եթէ իբր քերթողական զարդերէն մերկացնենք, դայլախտութիւն (lycanthropie) կոչուած ծանօթ ախտին կը վերաբերի, և չատ յարմար կու գայ Տրդատի հոգիին և բուն կիրքերուն և սորօրինակ բնաւորութեան: Իսկ Լուսաւորչի վիրապի մէջ ապրիլը, իբր հրաշալի երեւոյթէն զատ, կրնայ իբր Մասրավիդուխտի բարեկրթ և ճարտար հոգածութեան արդիւնք ընդունուիլ, որ և գան գնաց հասատատութիւն կը գտնէ, Օտա Ամատունիի՝ նորա հաւատարիմ խնամակալին գործակցութեամբը:

54. Գրիգոր անմիջապէս իբր տաբերական գործունէութեան կը ձեռնարկէ, իբրև այլ չարմարագոյն

ԴԱՐՁԻՆ ՍԿԻՁԲԸ

պատեհ չէր կրնար գտնել արդիւնաւորչութիւն անվնասու համար: Հարուածեալներու, և առհասարակ ամէն տարաժամահարներու, հնգօրեայ բացարձակ պահեցողութիւն մը կը հրամայէ, ուրկէ հարբ հարուածեալներուն բժշկութիւնը կը լրացնէ (Զէն. 25): Այս պահքին յիշատակն է Առաջաւորը, որ է առաջին պահք, զոր Լուսաւորիչ հրամայեց տարուէ տարի կատարել, յիշատակելով Ներսէսեան ապաշխարութիւնն ալ, որուն նմանութեամբ հրամայած էր այդ առաջին պահքը (ԸՆԴ. 105): Ապաշխարողական մնացեալ տակաւին 60 օր եւս կը չարունակէ, յորս Գրիգոր անդադար քարոզելով և աւետարանելով գործակիցները կ'ամրացնէ իրենց հաւատքին մէջ, և հետզհետէ անոնց թիւը կ'աճեցնէ: Ընդարձակ կերպով կը բացատրէ աստուածային առեղծուածութեան և նախախնամութեան ու փրկագործութեան խորհուրդները, քաղելով Հին և Նոր Կտակարաններու գլխաւոր կէտերը, և զանոնք նորահաւատ ժողովուրդին հասկացողութեան մօտեցնելով: Ժամանակակրական զննութիւններն ալ չարունակելով կը գանենք, որ բժշկութիւնները կատարուած կ'ըլլան ասանի 16'ին, իսկ երկամսեայ քարոզութենէն լրումը կ'իյնայ քառասնից 16'ին, որ համեմատ տարբին պատահելով կը հանդիպին Նոյեմբեր 26'ին, և յաջորդ 302 տարուց յունուար 25'ին: Այդ վերջին թուականն է Լուսաւորչի մեծ տեսիլներ օրը, կամ ուրիշ բացատրութեամբ Միածնին Իջման կամ Էջմիածնի օրը, ինչպէս որ ինքն Լուսաւորիչն հանդիսապէս պատմած է զայն նորահաւատ բազմութեան, ապաշխարութեան միջոցէն վերջը զայն հոգեւոր պօրացնելու և մեխիթարելու համար: Էջմիածինը Հայոց եկեղեցւոյն համար հիմնական և նախնական պարագայ մը լինելով, պատշաճ կը սեպնենք յատուկ բերել տեսիլին ամփոփումը:

55. Կէս գիշեր էր, կ'ըսէ Գրիգոր, գտնք ամենքիս խոր քունի մէջ էինք. յանկարծ արեւուն՝ աստուածային նախախնամութեան վրայ կը խորհրդածէի, և անոր բամբիռն ու թընդիւնը

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏԵՍԻԼՔԸ

դիտն մը լսեցի, և անոյշ որ երկինք կը բացուէր, լուսոյ չղթեր կը ճառագայթէին, և աչք դ ի կերպարանս լուսոյ, երկինքէն իջնելով վրս անտեսով կը կոչէր (Ագթ. 382): Ասոր վրայ կը պատմէ թէ իջնողը Մխիթարն էր, որ ձեռքը ոսկեզէն ուռ մը ունէր, և մինչև արքունիքին մօտը գալով գետինը կը բախէր, և առնգարամեայ կը դղրդեցնէր: Էջմիածնի մեծ մատաղ տաճարին Տրդատայ Դուռ կը կոչուի, որ արքունիքը կը միացնէ: Մայր տաճարին ներքեւն ալ, որ պատարկ է ու կը հնչէ, Անդգարամեան գետնափոր տաճարին հին տակը եղած է: Գրիգոր կը չարունակէ տեսիլքին մէջ ցուցած կամարդիկին ձեւը նկարագրել: Միեն մը արքունիքին մօտ, ոսկի ուռով բախած տակը, խարխափ ճախարակներ և բրուի մը չափ մեծ, վրան հրեղէն սիւն մը յոյժ բարձր անոր վրայ ալ ամպէ թափազակ կամ խոյակ, և ամէնուն վրայ լուսեղէն խաչ մը: Նոյն կերպով ու ձեւով ուրիշ երեք սիւներ ալ, ասոնցմէն զատ, այնպէս որ խաչով մէկտեղ մեծ սիւներն թափազակէն վար կը մնային: Երեք փոքր սիւները կանգնուած էին Հոխիսիմէի և Գայիանէի և Մարիամէի նահատակուած տեղերը: Զորս խաչերուն վրայէն չորս կամարներ նետուած էին մէկէն միւսը, կամարներուն վրայ խորանարդ գմբեթ մը, գմբեթին վրայ Աթոռ Աստուծոյ, զոր մարթ է իմանալ իբր գմբեթին լապտերը, և ամենուն վրայ գարձեալ մեծ խաչ մը: Տեսիլքին պարագաներր դիտելով ամենք ըսին թէ պարզապէս էջմիածնի կամոզիկէին նկարագրութիւնն է, սակայն այն չատ հետու է տաճարի մը նմանութենէն: Մեկ սիւներ պաշտի վրայ, մէկ սիւներ երեքէն բարձր, կամարներ խաչերուն վրայէն, գմբեթը խարանարդ, բնաւ էջմիածնի տաճարին չեն նմանիր: Եթէ տեսիլքին մէջ սիւն ու կամար ու գմբեթ յիշուելն կը հետեւցնեն, անոնք սրեւ չէնքի մէջ ալ կը գտնուին, և Գրիգոր կրնար լուսազգեն կերպով տաճար մը նկարագրել, վասնզի արդէն կեսարիայի մէջ տաճարներ տեսած էր: Ասկի յարմար է

բսել, թէ Լուսաւորիչի տեսիլքը ոչ թէ տաճարի մը նկարագիրը կու տայ, այլ էջմիածնի չորս տաճարներուն խորհուրդը կը բացատրէ:

56. Լուսաւորիչի տեսիլքը երկրորդ մտս մըն ալ ունի, ինչպէս ինքն պատմած է: Նա տեսաւ որ ընծ.

ՏԵՍԻԼՔԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

գարձակ գաչտը լեցուն էր միահաւիւ սեզանիներով, ոսկեայ իւրաքանչիւրին վրայ մէմի խաչ կայր: Գետ մը կ'անցնէր գաչտին մէջէն, որուն մէկ կողմէն կու գային սեւ այծեր, և գետը անցնելով ձերմակ ոչխարներ կը գառնային, ոչխարներէն լուսակիզ գառներ կը ծնէին, որոնցմէ ոմանք թեւաւորուելով երկինք կը բարձրանային, մինչ ուրիշներ գայլերու կը փոխուէին և հրեղէն հեղեղով մը կը տարուէին ու կ'անհետանային: Լուսաւորիչ ինքը մնկնած է, տեսիլքին մէն մի մասերը Հայոց եկեղեցւոյն պատշաճեցնելով, և աւելցնելով թէ հրաման եղած է իրեն, չորս սիւներուն տեղերը տաճարներ կանգնել, և կը հրամայէ ժողովուրդին որ պէտք եղած նիւթերը պատրաստեն: Եթէ տեսիլքին երկրորդ մտսին նկատմամբ ալ բան թէ եղելութեանց վրայ ձեւուած գրոյց մըն է. մենք կը յիշեցնենք, թէ պատմուած տեսիլքը տարօրինակ պարագաներ չունի, և կրնայ որևէ եկեղեցւոյ ալ պատշաճիլ, գի մկրտութեամբ սրբութիւը, հաւատացեալոց հետզհետէ աճիլը, ոմանց սրբութիւնը, և այլոց մեղաւորութիւնը, ամէն եկեղեցիներու վրայ ճշմարտուած կէտեր են: Լուսաւորիչը իւր տեսիլքէն առիթ առած է նորահաւատ ժողովուրդին ընելիքը սորվեցնել, և ուղղութեան մէջ ապրելու յորդորել: Այս է էական կէտը:

57. Վիրապէ ելնելէն մինչև տեսիլքը անցնող 66 օրերը, կրնան համեմատութիւն Աւագաւուրէ մինչև Զատիկ

ՎԿԱՅԱՐԱՆՆԵՐՈՒՆ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

անցնող 10 չարաթներու միջոցին: Անոր լրանալուն Գրիգոր կը սկսի եկեղեցականներ պէտքերու հոգացողութեան: Առաջին գործը պէտք կը բլլար մեծ սիւնին տեղը մայրաստաձրը կանգնել, բայց զայն կը յետաձգէ Գրիգոր մինչև հովիւ և վարդապետ ի պատրաստելոյն քաքեքարտուխեան Ասպետից պարքեւելոյն (Ագթ.

393), զրպարտիչ տղայիսկ մեր ժողովրդի դարավոր պատմության մեջ, ինչպես և ամեն մի ազգի պատմության մեջ, կան անուններ, որոնք ամոթի սյունին են գամված, որոնք ամենքի կողմից անիծվում են, որոնք ամենքի կողմից նզովվում են։ Ամեն մի ազգ ունի իր Հուդան, ունի իր Յուդան, ունի իր Ղազարոսը, ունի իր Ղազարոսյանը, ունի իր Ղազարոսյանցը, ունի իր Ղազարոսյանական դասը։ Ամեն մի ազգ ունի իր Ղազարոսյանական դասի ներկայացուցիչները, որոնք ամենքի կողմից անիծվում են, որոնք ամենքի կողմից նզովվում են

պիսկոպոսաթեան ձեռնադրութիւնները։

ԱՔՈՒՆԵՐՈՒ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

61. Այդ ձեռնադրութիւն ընդունելու պարագային անունք ուզած են այնպիսի իմաստ մը տալ, իբր թէ անով Հայաստան կեանքիս ամառ մը եղած լսլայ (Գէլ. 41)։ Սակայն ոչ մի նշան և ոչ մի վկայ չէ գտնել այդ մեկնութիւնը հաստատելու, և պատմութեան ընթացքն ալ երբեք այդ ենթադրութեան չնպաստեր։ Անունները կազմակերպութիւնը և դասակարգութիւնը հետզհետէ հաստատուած բան մըն է եկեղեցւոյ մէջ, և քանի ամիներնի օրինակուած է քաղաքական բաժանումնոց և պատակարգութեանց վրայ։ Եպիսկոպոսական և մետրապոլական և պատրիարքական անունները, յամենայնի և քան ամիներնի կը համապատասխաննն քաղաքական վարչութեան կազմած գաւառներու, նահանգներու և բդեշխութեանց։ Առաքելոց ժամանակ ամիոններ ցրիւ հաստատուելան, իսկ անոնց դասակարգութիւնը հետզհետէ կազմուելու քաղաքական իշխանութեան դասակարգութեան համեմատ։ Ամէն գաւառ, այսինքն քաղաք մը իր չրջականերով՝ եպիսկոպոսարան մը ունէր, նահանգապետութիւն քաղաքներ մետրապոլիտութիւններ դարձան, և ուր որ մեծ բդեշխութիւններ կային պատրիարքութեան բարձրացան։ Այդ դասակարգութիւնը իր նշանակութիւնը առած էր Հռոմէական կայսրութեան մէջ՝ չորրորդ դարուն սկիզբները։ Հռոմ, բնիկ հռոմէական և արեւմտեան երկիրներու պատրիարքական էր ճանչցուած, ինչպէս Ալեքսանդրիան էր ճանչցուած, ինչպէս Ալեքսանդրիան և Անտիոք ալ նոյնկին Պազմանի և Սեւերեան քրիստոնէութեանց կեդրոններն էին եղած, և Հռոմէական կայսրութեան ներքին ալ իրենց ամիոնի ձեւը պահած էին, իբր մեծ բդեշխութիւններ, Եգիպտոս և Արեւելք անոնցներու ներքին։ Այս երեքին չորք գաւառ եւս մեծ ամիոններ էին կազմած և Եփեսոս և Հերակլիա քաղաքները, որոնք Պոնտոսի և Ասիոյ և Թրակիոյ բդեշխութեանց կեդրոններն էին։ Այդ ամէնը կ'ապացուցնի երբոր քաղաքական և եկեղեցական գաւառացոյցները իրարու կը քաղդաուեն, և իրարու կատարելագոյն համապատասխան լլլոյնին կը տեսնուի։ Հետեւաբար բոլորովին մասցածին է տասերկոց անուններուն հետ կապել պատրիարքութեանց ծագումը, և բոլորովին բռնապրօսիկ է Հռոմէականոց պնդելը, թէ Հռոմ պատրիարքութիւն ճանչցած է Պետրոսի և Պաւղոսի ներկայութեամբ, Անտիոք՝ Պետրոսի այն անգ գտնուելովը, և Ալեքսանդրիա Պետրոսի աշակերտ Մարկոսէ սկսելովը։

ԻՆՔՆԱԳԼԽՈՒԹԵԱՆ ՓԱՍՏԵՐԸ

62. Ամիոններու ծագումին այդ սկզբունքը կը ծառայէ անոնց իրաւասութեան իրաւասական սահմաններն ալ գծելու։ Հետեւապէս կրնանք եզրակացնել, թէ Պոնտոսի ամիոնը կամ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսը, Հռոմէական կայսրութեան սահմաններէն դուրս իրաւասութիւն և իշխանութիւն չունէր։ Վանդի Հայաստան ազատ և ինքնագլուխ ազգութիւն էր, և որչափ ալ Հռոմէական կայսրութեան հովանաւորութիւնէն կ'օգտաւէր, սակայն ոչ անոր հարկատու, ոչ հպատակ, և ոչ ալ գերիշխանութիւնը ենթարկեալ երկիր էր, այնպէս որ ազատօրէն երբեմն Հռոմայեցւոց և երբեմն Պարթից հովանաւորութիւնէն կ'օգտաւէր։ Եւ ոչ ալ Հայոց դարձը Կեսարիոյ եկեղեցիէն գրկուած թարգմիչներու ձեռքով կատարուած էր, որ ասիկա ընծայէր անոնց մէջ եկեղեցական աշխարհակալութեան իրաւունքին, որով ազատական եկեղեցիներ քրիստոնէութիւնը ընդարձակելու աշխատեցան, և նորահաստատ երկիրներու մէջ իրենց իրաւասութեան ներքեւ ամիոններ հիմնեցին։ Հայոց դարձին մանրամասնութիւնները և վարդապետական պատմութիւնն ալ լոյսի կը հերքէ կեսարիոյ ամիոնին նախաձեռնութիւնը, զոր յետիներս ենթադրական կերպով ուզեցին մէջտեղ նետել։ Արդէն Հայաստան ազատ քրիստոնէական քարոզութեամբ քրիստոնէութիւնը ճանչցած և հովանական ամիոն ալ ունեցած էր, և կեսարիա չէր կրնար յայտ հիմն վերջ, ուր որդին անուանեալ Գրիգոր (ՀՈՄ. Ժ. 20) իրր ինարոյ քրիստոնէութիւն և ամիոն հիմնել։ Արդարև բոլոր համար պէտք է յայտարարել՝ թէ կեսարիոյ ամիոն ալ այս անուանի յատկութիւնը չունեցաւ, այլ մասնաւոր ճանչցուած Հայոց աւանդական ինքնագլուխ ամիոնը,

և Գրիգորի գրկով խոստովանեցաւ, թէ Քեզ ծոքեաց արքունի արդարութիւնն Քրիստոս ի դուռս, և զոր ընտրեցար ի տեղի ընտրելոց տէրոջ առաքելոցն Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի (ԶՔՆ. 10)։ Կեսարիա տարի մէկ գիրի մէջ ալ ձեռնադրութիւնը նկատեց իրր վերապրիչն ի չէզ երկոցունց կողմանց (ԱԳԹ. 431), որ ի իրր փոխադարձ սիրոյ նշանակ։ Հազ չէ որ Ղեւոնդեան նամականիներն վաղերկոնագիրութեան վրայ պիտակութիւններ կարեւոն յարուցուիլ, ամէն ատեն մէջ անունք հին գրութիւններ են, որ երկու կողմերուն համաձայնութիւնը կ'ապացուցանեն։ Բոլոր պատմական պարագաներն ալ կը հաստատեն, թէ ոչ Ղեւոնդեան և ոչ անոր յաջորդ կեսարիոյ հայրապետներ, երբեք Հայաստանի վրայ եկեղեցական իշխանութիւն չգործադրեցին և գործադրել չձեռնարկեցին, այլ ընդհակառակն հոժարակամ և անոր յաջորդներ ինքնագլուխ և անկախօրէն հոսանեցին, և եկեղեցւոյ պէտք եղած կարգադրութիւնները հաստատեցին։ Հետեւաբար Գրիգորի կեսարիայէ ձեռնադրութիւնն ընդունելը երբեք իրաւական ծագում չունէր, և ոչ ալ իրաւական հետեւանք ունեցաւ, և մինչ նոյն պահուն Հայաստանի մէջ ձեռնադրութիւն կատարելու բաւական թուով եպիսկոպոսներ չգտնուելուն ալ ընդունելը, սակայն կը մնայ այն իրրեւ պատահական մի պարագայ, որ յատուկ եկած է կամ Գրիգորի կեսարիոյ մէջ ունեցած անձնական յարաբերութիւններէն և յարաբերութիւններէն, և կամ Տրդատի՝ զոր ծին չգիտնալուն սորա փափաքէն։

ՉԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

63. Ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցաւ 302 տարւոյ, սակայն ամիոններուն մէջ՝ Այդ թուականը ոչ մի արդիւք չգտնելը, հարկադրանաց հրամարակութեամբ՝ կեսարիոյ մէջ այսպիսի հանդիսաւոր պարագայ մը կրկին գործադրուելու չէ կարելի թէ ոչ միայն հնար է պիտակ թէ հանդիսութիւնէն։ Ոչ միայն հնար է պիտակ թէ հանդիսութիւնները երբեք եկեղեցական ձեռնադրութեան հանդերձանքին վրայ կրնան պիտակութեան տեղի տալ, այլ սովորական մասնագրութեան պարտանի է պիտանելը, թէ Գիակոնականոյ հարցմանքը այդ թուականին տարի մը առքը, 303 փետրուարի վերջը, հրամայուեցաւ Նիկոմիդիոյ մէջ, և ժամանակ մըն ալ անցաւ մինչեւ որ գաւառները տարածուէր։ Իսկ անկէ առաջ քրիստոնեայք կատարեալ խաղաղութիւն կը վայելէին Արեւելքի մէջ, միայն պատահաբար և անձնական պարագայից առիթներով գաւառապետներ քրիստոնեաներէ ոմանց վրայ կը բռնանային, հին օրէնքներէ օգտուելով։ Այդ կարգէն է նաև Գրիգորի առնչուածին, Փիլոքթիմոնի քորեպիսկոպոս Ամմոնայինէ նահատակութիւնը, որ տեղի ունեցած էր կնոջ նամակի մը մասին, իր աշակերտներէն մէկուն ըրած անհնին զբոսպատութեան վրայ (ՎԼՐՔ. Դ. 347)։ Գրիգորի կեսարիայէ բերած գլխաւոր վիշտակը Ա. Կարապետի մասունքն է, որ ըստ աւանդութեան երուսաղէմէ Եփեսոս բերուած էր Պօղիկարպոսի ձեռքով, և Եփեսոսէ կեսարիա բերուած ու պահուած էր Փիլիպպիանոսի ձեռքով, և մինչեւ հիմայ ալ կը պատուի կեսարիոյ Ս։ Կարապետ վանքին մէջ։ Այդ մասունքէն մաս մը ուղեց Գրիգոր մէկտեղ տանիլ։ և թէպէտ Ղեւոնդիոս հաճեցաւ, բայց ժողովուրդին կռմէն գժտութիւն յառնելուն վրայ, Հայ նախարարներ պատրաստութեան մաս մը զօրութեամբ և մաս մը նաւերով գործը յաջողցնել (ԶՔՆ. 24)։ Ս. Կարապետին մասունքէն զատ Գրիգոր ուրիշ մաս մըն ալ իր ազգականին Ս. Ամմոնայինէն մասունքէն, և այնտեղ այս երկու անուններ անբաժան միացած կը մնան ազգային վիշտակներու մէջ, և ապահովութիւն ալ անոնց (ՏՕՆ. 155)։

ՏԱՐՕՆԻ ՔԱՐՈԶՈՒԹԻՒՆԸ

64. Կեսարիայէ մեկնելով Գրիգոր հանդիպեցաւ Աստաստիա, հաւատեալ դպրաց կրօնաւորաց (ԶՔՆ. 24), բայց թերեւս ազգակցական յարաբերութիւններ ալ նպաստեցին, կամ պատահական պատճառ մը կրկին գժտութեան չպատճառէ, զոր գիտնալով Գրիգոր Տարօնի քարոզութեան ձեռնարկեց։ Ինչպէս կը տեսնուի, Տարօնի մէջ ալ Գրիգոր ամէն տեղ եղած պէս, նախ եկեղեցիներ շինեց, և ապա քարոզութեան ձեռնարկեց։ Ասոնցմէ մին Աշտիշատ էր, ուր Գրիգոր Աստղիկ դիցուհւոյ տաճարին տեղ եկեղեցի մը շինեց, և ուր Ս. Կարապետի մասունքէն մաս մը դրաւ։ Ասկէ ետքն ալ Գրիգոր Տարօնի մէջ ուրիշ եկեղեցիներ ալ շինեց, ինչպէս Ամանոսի մէջ, և ժամանակ մըն ալ անցաւ մինչեւ որ գաւառները տարածուէր։ Իսկ անկէ առաջ քրիստոնեայք կատարեալ խաղաղութիւն կը վայելէին Արեւելքի մէջ, միայն պատահաբար և անձնական պարագայից առիթներով գաւառապետներ քրիստոնեաներէ ոմանց վրայ կը բռնանային, հին օրէնքներէ օգտուելով։ Այդ կարգէն է նաև Գրիգորի առնչուածին, Փիլոքթիմոնի քորեպիսկոպոս Ամմոնայինէ նահատակութիւնը, որ տեղի ունեցած էր կնոջ նամակի մը մասին, իր աշակերտներէն մէկուն ըրած անհնին զբոսպատութեան վրայ (ՎԼՐՔ. Դ. 347)։ Գրիգորի կեսարիայէ բերած գլխաւոր վիշտակը Ա. Կարապետի մասունքն է, որ ըստ աւանդութեան երուսաղէմէ Եփեսոս բերուած էր Պօղիկարպոսի ձեռքով, և Եփեսոսէ կեսարիա բերուած ու պահուած էր Փիլիպպիանոսի ձեռքով, և մինչեւ հիմայ ալ կը պատուի կեսարիոյ Ս։ Կարապետ վանքին մէջ։ Այդ մասունքէն մաս մը ուղեց Գրիգոր մէկտեղ տանիլ։ և թէպէտ Ղեւոնդիոս հաճեցաւ, բայց ժողովուրդին կռմէն գժտութիւն յառնելուն վրայ, Հայ նախարարներ պատրաստութեան մաս մը զօրութեամբ և մաս մը նաւերով գործը յաջողցնել (ԶՔՆ. 24)։ Ս. Կարապետին մասունքէն զատ Գրիգոր ուրիշ մաս մըն ալ իր ազգականին Ս. Ամմոնայինէն մասունքէն, և այնտեղ այս երկու անուններ անբաժան միացած կը մնան ազգային վիշտակներու մէջ, և ապահովութիւն ալ անոնց (ՏՕՆ. 155)։

64. կեսարիայէ մեկնելով Գրիգոր հանդիպեցաւ Աստաստիա, հաւատեալ դպրաց կրօնաւորաց (ԶՔՆ. 24), բայց թերեւս ազգակցական յարաբերութիւններ ալ նպաստեցին, կամ պատահական պատճառ մը կրկին գժտութեան չպատճառէ, զոր գիտնալով Գրիգոր Տարօնի քարոզութեան ձեռնարկեց։ Ինչպէս կը տեսնուի, Տարօնի մէջ ալ Գրիգոր ամէն տեղ եղած պէս, նախ եկեղեցիներ շինեց, և ապա քարոզութեան ձեռնարկեց։ Ասոնցմէ մին Աշտիշատ էր, ուր Գրիգոր Աստղիկ դիցուհւոյ տաճարին տեղ եկեղեցի մը շինեց, և ուր Ս. Կարապետի մասունքէն մաս մը դրաւ։ Ասկէ ետքն ալ Գրիգոր Տարօնի մէջ ուրիշ եկեղեցիներ ալ շինեց, ինչպէս Ամանոսի մէջ, և ժամանակ մըն ալ անցաւ մինչեւ որ գաւառները տարածուէր։ Իսկ անկէ առաջ քրիստոնեայք կատարեալ խաղաղութիւն կը վայելէին Արեւելքի մէջ, միայն պատահաբար և անձնական պարագայից առիթներով գաւառապետներ քրիստոնեաներէ ոմանց վրայ կը բռնանային, հին օրէնքներէ օգտուելով։ Այդ կարգէն է նաև Գրիգորի առնչուածին, Փիլոքթիմոնի քորեպիսկոպոս Ամմոնայինէ նահատակութիւնը, որ տեղի ունեցած էր կնոջ նամակի մը մասին, իր աշակերտներէն մէկուն ըրած անհնին զբոսպատութեան վրայ (ՎԼՐՔ. Դ. 347)։ Գրիգորի կեսարիայէ բերած գլխաւոր վիշտակը Ա. Կարապետի մասունքն է, որ ըստ աւանդութեան երուսաղէմէ Եփեսոս բերուած էր Պօղիկարպոսի ձեռքով, և Եփեսոսէ կեսարիա բերուած ու պահուած էր Փիլիպպիանոսի ձեռքով, և մինչեւ հիմայ ալ կը պատուի կեսարիոյ Ս։ Կարապետ վանքին մէջ։ Այդ մասունքէն մաս մը ուղեց Գրիգոր մէկտեղ տանիլ։ և թէպէտ Ղեւոնդիոս հաճեցաւ, բայց ժողովուրդին կռմէն գժտութիւն յառնելուն վրայ, Հայ նախարարներ պատրաստութեան մաս մը զօրութեամբ և մաս մը նաւերով գործը յաջողցնել (ԶՔՆ. 24)։ Ս. Կարապետին մասունքէն զատ Գրիգոր ուրիշ մաս մըն ալ իր ազգականին Ս. Ամմոնայինէն մասունքէն, և այնտեղ այս երկու անուններ անբաժան միացած կը մնան ազգային վիշտակներու մէջ, և ապահովութիւն ալ անոնց (ՏՕՆ. 155)։

64. կեսարիայէ մեկնելով Գրիգոր հանդիպեցաւ Աստաստիա, հաւատեալ դպրաց կրօնաւորաց (ԶՔՆ. 24), բայց թերեւս ազգակցական յարաբերութիւններ ալ նպաստեցին, կամ պատահական պատճառ մը կրկին գժտութեան չպատճառէ, զոր գիտնալով Գրիգոր Տարօնի քարոզութեան ձեռնարկեց։ Ինչպէս կը տեսնուի, Տարօնի մէջ ալ Գրիգոր ամէն տեղ եղած պէս, նախ եկեղեցիներ շինեց, և ապա քարոզութեան ձեռնարկեց։ Ասոնցմէ մին Աշտիշատ էր, ուր Գրիգոր Աստղիկ դիցուհւոյ տաճարին տեղ եկեղեցի մը շինեց, և ուր Ս. Կարապետի մասունքէն մաս մը դրաւ։ Ասկէ ետքն ալ Գրիգոր Տարօնի մէջ ուրիշ եկեղեցիներ ալ շինեց, ինչպէս Ամանոսի մէջ, և ժամանակ մըն ալ անցաւ մինչեւ որ գաւառները տարածուէր։ Իսկ անկէ առաջ քրիստոնեայք կատարեալ խաղաղութիւն կը վայելէին Արեւելքի մէջ, միայն պատահաբար և անձնական պարագայից առիթներով գաւառապետներ քրիստոնեաներէ ոմանց վրայ կը բռնանային, հին օրէնքներէ օգտուելով։ Այդ կարգէն է նաև Գրիգորի առնչուածին, Փիլոքթիմոնի քորեպիսկոպոս Ամմոնայինէ նահատակութիւնը, որ տեղի ունեցած էր կնոջ նամակի մը մասին, իր աշակերտներէն մէկուն ըրած անհնին զբոսպատութեան վրայ (ՎԼՐՔ. Դ. 347)։ Գրիգորի կեսարիայէ բերած գլխաւոր վիշտակը Ա. Կարապետի մասունքն է, որ ըստ աւանդութեան երուսաղէմէ Եփեսոս բերուած էր Պօղիկարպոսի ձեռքով, և Եփեսոսէ կեսարիա բերուած ու պահուած էր Փիլիպպիանոսի ձեռքով, և մինչեւ հիմայ ալ կը պատուի կեսարիոյ Ս։ Կարապետ վանքին մէջ։ Այդ մասունքէն մաս մը ուղեց Գրիգոր մէկտեղ տանիլ։ և թէպէտ Ղեւոնդիոս հաճեցաւ, բայց ժողովուրդին կռմէն գժտութիւն յառնելուն վրայ, Հայ նախարարներ պատրաստութեան մաս մը զօրութեամբ և մաս մը նաւերով գործը յաջողցնել (ԶՔՆ. 24)։ Ս. Կարապետին մասունքէն զատ Գրիգոր ուրիշ մաս մըն ալ իր ազգականին Ս. Ամմոնայինէն մասունքէն, և այնտեղ այս երկու անուններ անբաժան միացած կը մնան ազգային վիշտակներու մէջ, և ապահովութիւն ալ անոնց (ՏՕՆ. 155)։

նրէ հաւատքով, և անոնց հետ կը մտնէր Հայաստան՝ Նիկոպոլիսի և Երզնկայի դիծով։ Հայաստանի հարաւակողմը կատարեալ թիւան գօրաւոր կեդրան մրն էր, և Գրիգոր ձեռնադրեալ եպիսկոպոսներ չէր կրնար, ուստի փոխանակ չխոտակ Վաղարշապատ երթալու, Տարան իջաւ, որ այնտեղի մեհեանները ալ կործանման աշխատակաւորի մօտ Իմնաիմեան բազիլեներուն վրայ՝ և Աշխէտի մէջ վահեւանեան մեհեանին վրայ կառնտաւորապատերազմի պարապուրեցաւ, քաջալերելով զինուորները զինուորական գործողութեան։ Մեհեաններու տեղերը հիմնարկեց Գրիգոր Հայոց նախնական եկեղեցիները, որ այնուհետև եկեղեցական պաշտօնակատարութեանց պէտք եղած սահմանները ունէր։ Ս. Կարապետի տաճարը հիմնարկեց Իմնաիմեան բարձրաւանդակին վրայ Բարբէի տաքը (Զենն. 36), և Ս. Երրորդութեան Մայր եկեղեցին Աշխէտի մէջ (ԱԳՓ. 424)։ Այն տեղերը զինեցնց Գրիգոր մէկտեղ բերած մասունքները կատնելը, նախ լրանալ կամ թարեալ առնուելու տապաններու մէջ դնելով, և ապա տապանները հողին մէջ թաղելով։ Հին պաշտօնեաները մէջ պրպտելով միմիայն գերեզմանի գիրքի մէջ կը պատուէին, և հետ. վորութիւն չէր մատուցուելու կամ արեւ չարժական ձեւի ներքեւ պահել պրպտելու տապանները։ Ս. Կարապետի և Ս. Ամենափրկչեան ձեւացած գերեզմանները, տապանները և պիտոյ մասունքներով պրպտելով Իմնաիմեան Ս. Կարապետի մէջ, որ եղաւ Հայոց մեծ ուխտատեղին, և Ս. Յովհաննէս Կարապետ ալ բնակուելու իրր Հայոց աշխարհին երկրորդ պաշտպանը։ Սոյն տարրերուն գերեզմանները կը գտնուին միևնոյն Մշոյ գաշտին մէջ եղրզուտի Ս. Յովհաննէսի և Մատնավանքի Ս. Կարապետի եկեղեցիներուն մէջ, որ տեղեր փառք մատուցուած է Գրիգորի։ Թէպէտ այդ վերջին գեղերը Զենդոյ ու Ագաթանգեղոսս չեն յիշած, բայց անոնք գործուց ի գործս անկած պատուած են, և այսօր իսկ կը տեսնուին։ Իսկ մատնեքներուն վերջին կարգերը պրպտելուն Բագրեւանդի Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն մէջ (ԱԳՓ. 433)։ Լուսաւորչի Տարան եղած միջոցին հանդիպած Ամենայն աչխարհատեացը՝ որ կը կատարէր հաւատոյքի մէկին, (Զենն. 35), և որ 302 տարին կ'իյնար սեպտեմբեր 12'ին։ Գրիգոր հեթանոսական մեծ ուխտ քրիստոնէական ուխտատեղի մէն, և Ս. Կարապետի տաճարին մէջ նոր միրուռ ուխտներ համախմբելով եկեղեցական հանդէս կատարեց, և հրաշալեաց աշտարակ ու նոքա պեղուած ժողովրդեան ուղեցոյց դնելու պէտք եղաւ (ԱԳՓ. 425)։ Գրիգոր Տարան գտնուած միջոցին չորստեղ միրուռ խիներ կատարեց, և յատկապէս կը յիշուին Կատարացիներ, Ամրաժանիի մէջ միրուռած 5050 հոգիներ, և քահանաներու ձեռքով ջրառիթի մէջ առանձին միրուռած կիներ (Զենն. 35), որոնց գումարը 19 բիւր կամ 190,000 կը յիշուի (ԱԳՓ. 425)։

65. Գրիգոր մինչև առաջի 7, կամ նահանջեմբեր 17 Տարանի մէջ մնալէ, և նահանգին ամէն կողմերը քրիստոնէութիւնը տարածելէ ետքը, ճանապարհ կու եկաւ Բագրեւանդ, ուր էր Բագրեւանդ կամ Դիցատեղը, հեթանոսական պաշտամանց մեծ կեդրոններէն մէն, և բոլոր անցած տեղերը, չինէր եկեղեցիս և առնէր տկրօնութիւն և կացուցանէր հոգեւորս (ԱԳՓ. 426)։ Տրդատ, որ անհամբեր կը սպասէր Գրիգորի գարձին, տեսնելով չժամեց անոր հանդիպելուն, և ինքը փութաց զայն դիմաւորել Բագրեւանդի մէջ իր բնակութեանը և ուրախութեամբ։ Սրտաչարժ եղաւ իրերայ հանդիպումը, և անմիջապէս ձեռնարկեցին հոգեւորական միխիթարութեանց, և ամբողջ ժամանակ է պատ և յաջող անցնելէ ետքը, Տրդատ և Աշխէն և Խոսրովիդուխտ, և ամենայն մարդիկ բանակին միրուռեցան Եփրատ գետի Արածանի ճիւղին մէջ, ուր գարզ կը ցուցնէ սեպագրեալ քար մը Տրդատի աշխատութեամբ։ Միրուռած տեղերու թիւը 400 բիւր ըսուած է. որ է 4 միլիոն, այլ պէտք է այս թիւը բոլոր այդ միջոցին զանազան կողմեր միրուռածներուն վրայ ստացուել, և ոչ թէ նոյն օր միրուռածներուն վրայ, վասնզի այդ թիւը գրուած է յանկարծ միրուռած ազգաց կրնայ ստացուիլ (ԱԳՓ. 435)։ Տարանի մեհենները թալանելու և ամօթալուր պատրաստութիւնն ալ հաշուի առնելով,

կրնանք հետևցնել թէ Տրդատի միրուռութիւնը տեղի ունեցաւ խորհրդաւոր օր մը, 303 յունուար 6'ին, Բրիստոսի Առաքածայտնութեան և Միրուռութեան յիշատակի տօնին։ Տրդատի միրուռութենէն ետքը եօթն օր ևս մնացին Բագրեւանդ, և ճանապարհին տեղեր միրուռութիւններ և ձեռնադրութիւններ և չինարութիւններ կատարելով հետևն վազարշապատ, և ամիսներ ետքը ձեռնարկեցին արդէն կաթողիկէին չինարութեան, Մանդարաձորի մեհեանին տեղը, ուր Մխիթարեան իջած, և տեղի ունեցաւ Մայրաքաղաքին տեղը ցուցած էր։

66. Մայրաքաղաքը նահրուած է յանուն Ս. Հռիփսիմեանց, որուն պիտոյ և միակ հետևանք տեղին կամ փոխանակ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԷՆ տեղին կամ փոխանակ տեղին էր, զոր վերոխրատ կը կոչենք այժմ, և զոր ուրիշ եկեղեցիներ Օղոտաստ 15'ին կը տօնեն, իսկ մենք միրձաւորապէս կիրակին։ Տօնին նախընթաց չորեքշաբթի կը յիշատակենք Ճգալախմբ, որ Լուսաւորչի տեսիլքին տեղն է, քանի որ այն տրդէն հետ Հազկազատեան երկրորդ կիրակիին կը տօնուի։ Ճգալախմբի տեղը Էջմիածնի Մայրաքաղաքին նահրատեալ յիշատակն է, ինչ որ կը հետևի Ս. Հռիփսիմեանց տեղին յատկացած ըլլալէն։ Այդ խորհրդատիպութեան վրայ հիմնուելով կը հետևցնենք, թէ Էջմիածնի Մայրաքաղաքին չինարութիւնը, 303 տարուց վերջերը սկսելով մինչև օգոստոս տարած, և նահրատիպը կատարուած է տօնին օրը, օգոստոս 15'ին, որ նոյն տարին ճիշդ կիրակի օր հանդիպած է։ Շինարութեան ժամանակամիջոցը սկսելով չէ համաձայն նկատելու, քանի որ նախ երը սկսած էին, և չինարուած ալ չատ մնացած չէր, և տեղացին հաւանութեամբ՝ մասամբ ալ փայտակերտ էր, և նպաստաւոր ժամանակը վատնելն ու չանքն ալ աստիճան էր։ Անհետևանական չէ նաև կարծել, թէ հին Սանդարամեան մեհեանին հիմերէն ալ կրցան օգտուիլ։ Հայեր երբեք կանգուն կամ տարրեր կարծիք չեն ունեցած՝ Հայ եկեղեցւոյ Մայրաքաղաքին տեղին վրայ, և գոյն ճանչցած են միշտ վաղարշապատի մէջ, ուր գարձեալ ալ սկսան, ուր Մխիթարի երկանի տեղերն ալ տեղի ունեցան։ Հետևարար ընդունելի չի կրնար ըլլալ, վերջերս մէջտեղ դրուած կարծիք մը, թէ Հայոց Մայր եկեղեցին առաջ Աշխէտաի եկեղեցին էր, և չատ հետը վազարշապատի եկեղեցին եղած (ԳԼԼ. 45)։ Այդ կարծիքին բոլոր փաստը միմիայն Բուզանդի անցողակի մէկ խօսքն է, որ Աշխէտաի և եկեղեցին յիշելով կը զրէ, Ի ՀԵՏՆ ՅՈՒԼԻՆ Ի ՀԱՅՔ ԼՒԼԵՑԵՑՈՑՆ Հայոց, որ էր յերկրէն Տարանայ (ԲՁՆ. 7) և գարձեալ, Ի ՀԵՏՆ Ե ՆԱԽ ՂՈՒԼԻՆ ԼՒԼԵՑԵՑՒՆ Ի ՀԱՅՔ ԼՒԼԵՑԵՑՈՑՆ ՄԵԾԱՑՆ ՀԱՅՈՑ (ԲՁՆ. 36)։ Բայց Մայրեկեղեցւոյ անուանը Աշխէտաին արուեցաւ՝ Լուսաւորչի կնաորիայն գաստակին հետը առաջին անգամ հիմնուած ըլլալուն, և ոչ թէ կամ նախապատրաստական կամ կամ եկեղեցի ըլլալուն համար։ Նոյն իսկ Բուզանդ նախնական անունը կու տայ Աշխէտաի, և բացատրապէս ալ կը յանուէ. թէ ՅՈՒՍԱՒ ՆԱԽ ԱՆՁ ՀԻՆԵԼ ԷՐ ՂՈՒՐՔ ԼԼԵՑԵՑՒՆ (ԲՁՆ. 37)։ Ասանց այս բացատրութեան ալ Բուզանդի երկու բառերը չէին կրնար ընդհարման պատմութիւններ և նախնական անունները եղծանել։ Այլ և հետ չէ ենթադրել որ ազգին հայրապետական աթոռին մայրաքաղաքն հետ տեղ մը ամուր հաստատած ըլլայ։ Նոյն իսկ Բուզանդի վերև յիշատակած խօսքերէն առաջ ըսուած է, թէ ՂՈՒԼԻՆ ՀԱՒԱՏՔԻ ԵՒ ՀԱՒԱՏՈՑ ԼԼԵՑԵՑՒՆ ՎՂԱՐՇԱՊԱՏԻՆ Ի ՀԵՏՆ և այլն, որով կը յայտնուի թէ կաթողիկոսին ամուսնութիւնը Աշխէտաի չէր, այլ պատանեկութեան տեղ կ'երթար Լուսաւորչին հաստատած (§ 64) աշխարհական հանգչարանի նախապատրաստ համար։

67. Լուսաւորչի հոգևորական հոգածութիւնը չէր կրնար լոկ նեթիական չինարութիւններով վերջանալ, պէտք էր որ եկեղեցին իւր բարոյական և կանոնական և ծիսական կազմակերպութիւնը նախնական պատրաստուէր։ Որպէսզի ալ աստուածային քարոզութիւնն ու յաջողութիւնը՝ եկեղեցւոյն ծագումէն ու ինքնապահպանութիւնը կ'ապահովէին, ասկայն երկրին քաղաքական կացութիւնը և հոգևոր ծանքներուն պատճառած ապրումները թոյլ չէին տուած Հայ եկեղեցւոյն իր օրինական կազմակերպութիւնն ստանալ։ Նոր ստեղծութիւն մըն էր Գրիգորի ըրածն ու ընելիքը,

ինչ որ երկրորդ Լուսաւորիչ անուն՝ ոչ կը յայտնէ: Նորա աւագին հոգևորէն մին եղաւ պաշտօնեանաց ձեռնադրիչ երկրին ամէն կողմերուն համար: Քահանաներու, սարկաւագներու և անապատականներու համար գրուած է թէ՝ ՈՒՂՂԻՒ ԼԻՆ Է ԲԱՂՁՈՒՆԸ (Ա.Գ.Թ. 448), միասին համրելով հարկաւ ուրիշ եպիսկոպոսանակէ ալ ձեռնադրուածները· որոց իւրաքանչիւրն իր վիճակին սէնեքերը հազուագիւտ էր: Իսկ եպիսկոպոսանակն թիւը ՈՒԲԼԻ ՀՈՆ ՂԱԶԷՀՈՒԲԻՒ բաւած է (Ա.Գ.Թ. 448), և բնաւ չափազանց չէ այդ թիւը: Եթէ իւրաքանչիւր գաւառ իր եպիսկոպոսը պիտի ունենար, երկու հարիւրի կը հասնին Մեծ Հայոց գաւառները, մեծ գաւառներ օգնականներու պէտք ունէին, սահմանակից պաշտօններ և հայրապետական գործերն ալ՝ յաճախակի պարագաներ կը պահանջէին: Բայց սակայն Գրիգորի սահմանեալ պաշտօնը սոսկածանելու Վրաց և Ագուանից երկիրներուն վրայ ալ, և Խոսրեանց, Մասքթոց, Աղանից, Կասպից, Միջագետաց, Աղուանից և Մարաց կողմերն ալ Հայոց թագաւորութեան հետ կապուած էին, և Գրիգոր ինչպէս յԱթրպատական չէրեք թաղանդներ ըստ ԷՒԱՓԱՂՈՒԹԻՒՆ էր (Ա.Գ.Թ. 440): Ջնոր Հայոց գաւառներուն թիւը 620 կը դնէ, որ կրնար եպիսկոպոսներուն թիւը բարձրացնելու փոյթ ըլլալ, սակայն կ'երեւի թէ նա ֆաւոր անուններով, ան կրնի մնար բաժանուածներ կ'իմանայ, և ոչ եպիսկոպոսական վիճակներ, որովհետև ամէն ֆաւորէն դէն մի հանդոյց կամ եղիսո կ'ենթադրէ (ՋԵՆ. 13), և ոչ թէ իւրաքանչիւր գաւառին եպիսկոպոս մը: Գրիգորի ձեռնադրած եպիսկոպոսներէն 12 միայն յանուանէ յիշատակուած են, և երեք թէ ասնք անոնք մը երկրագունդի ժողովը կը կազմէին հայրապետանոցի մէջ: Յիշուածներն են, Ազրիանոս Եփրատացւոց, Եւստաղիոս Բասենոյ, Բասոս, Մովսէս, Եւսեբիոս, Յակոբոս, Ազաղէս, Ագաթիէս, Արատիէս, Անաթոլիս, Տիբերիէս և Կիրակոս: Թէպէտ միայն երկու բերն վիճակները յիշուած են, սակայն ամէնքն ալ եպիսկոպոսի կոչմանց կոչմանց եղած կ'երեւին, և միանգամայն կը յիշուի թէ չորեքօջ էրջան ընթերցան (Ա.Գ.Թ. 442), որով բնիկ հայազգիներ ըլլալնին կ'իմացուի, թէպէտ օտար անուններ

առացած են, հաւանօրար մկրտութեան ատեն:

68. Յաւուրս մանկութեան պարտադրուած է Գրիգոր քաղաքներու սերտեղներու եկեղեցական պաշտօնեաներու կարգ: Այդ գործին մէջ գլխաւորապէս կը տեսնուի նաև աւագութեան դարձին գիւղական գործերու հսկողութեան մանկութիւնները գործադրելու համար, վանդալի հեթանոսութեան տեսնի կրօնական ծառայութիւնը յաւուրս պատկարգի մը ժառանգական վաստակն էր, թէ իրր աշխատութեան վարձ և թէ իրր հասոյթի ապրիլու, քաղաքներն ալ ապա պատկառ էին, և կրնային մեծ դժուարութիւններ հանել, եթէ յանկարծ ամէն գիւղերէ գլխուած ըլլային: Ընդհակառակն յաչող օժանդակներ կը գտնային, եթէ իրենց օգուտն ալ ապահոված տեսնէին: Միւնեանց տեսնի ժողովուրդին սովորական զգացումներն ալ իրենց գոհանալութիւնը կը գտնային, երբոր իրենց հին սովորոյթներն ալ պահուած կը տեսնէին: Միայն պէտք էր գտնել բան կրթեալ կրօնքին սկզբունքներուն մէջ, ուսաի նոր հաստատուած ուսումնարաններուն մէջ, հոգ կը տարուէր ասուածաբանական գիտութիւնը յատուկ ձեւերով ներկայացնելու, և միանգամայն չէր մոռցուր անոնց գործնական ուսման կողմը (Ա.Գ.Թ. 438): Այս նախահոգ զգուշութիւններով կը յաջողէր Գրիգոր, զօրաւոր օժանդակներ կազմել անոնցմէ, որք այլապէս տգետ ընդդիմադիրներ պիտի գտնային, ժողովուրդին նախապաշարմամբ միաբերան վրայ իւրենց ունեցած ազդեցութեամբ, կրօնական դաստիարակութեան համար եղած ջանքերը միանգամայն մտաւորական զարգացման ալ կը ծառայէին: Բայց որովհետև Հայ այրերն ու Հայ գրականութիւն գոյութիւն չունէին տակաւին, տակաւին էին ըսնաս յաւորք գպրոցներ կոչել, և ըսնաս է հնչելը: Այդ բանաւոր և երկճղի դաստիարակութիւնը իսկ կամայական բան մը չէր: Այն միջոցին Հայաստանի սահմաններուն վրայ երկու ազգութիւնական կեդրոններ կը գտնուէին, եգիպտոս և Կեսարիա. աւագները տարիքէն լեցուկը գործածէր, երկրորդը յաճախէին: Հայաստանի նահանգներն ալ մէկէն կամ միւսէն

կ'օգտուէին, իրենց միաձայնութեան համեմատ: Հարուստներ, ազնիւք և կարողք, Տարաբերան և Ծոփք, ապրի եղեսիայի հետ յարաբերութիւն ունէին, իսկ հիւսիսային նահանգներ, և աւելի Բարձր Հայք և Արարատ, Տայք և Սիւնիք կեսարիայի հետ կապուած էին: Հայաստանի մէջ նոր բացուած կրթարաններն ալ այդ բաժանման հետևեցան:

69. Կրթական ձեռնարկին ապրի էական էր, հոգևոր պաշտամանց կարգադրութիւնը: Հայերէն լեզուն գրուած և կարդացուած լեզու չլինելով՝ անհնար էր ամէն մտածով կատարեալ պաշտամունքներ և արարողութիւններ ունենալ Հայոց համար և Հայոց յաճախ: Միւս կողմն Գրիգոր ինչպէս կեսարիայի մէջ սնած և ուսած, և իւր աւագին օգնականներուն մեծ մասը կեսարիայ և Սեբաստիայ կողմերէն բերած ըլլալով, բնական էր որ Հայ եկեղեցւոյ պաշտամանց և արարողութեանց հիմը կապադովկացւոց եկեղեցւոյն յաճախ ծէսը պիտի ըլլար, ինչ որ այժմ աւելի Բարդի անուանով ճանչցուած է: Սակայն, ինչպէս հայկական ծէսին գիտութեամբը կը տեսնուի, Գրիգոր չէ ուզած ծառայութիւն և կատարէն յանհարապատական ծէսը ընդօրինակել, այլ անոր մէջ գեղեցիկ ու յարմարածներ ու փոխարինութիւններ մուծած է, հետևելով երկրին և ազգին պահանջից և ընդունելութեան, և չաս ազգային սովորութիւններ հեթանոսական կրօնքէն փոխ առնելով քրիստոնէութեան մէջ մուծած է, որով կըրցած է աւանդութեանց և սեփական Հայ ծէսին հիմերը հաստատել: Լուսաւորչի ժամանակակից յիշատակներ կը պակսին մեր բանը վկայութեամբ հաստատելու համար, սակայն երբ գոյ մը եաքը Հայ գիր ու գրականութիւն կը առեղծուի, և ժամանակին գործիչները յաճախան ազգութիւնէ ընդարձակորէն կ'օգտուին, սակայն չաս բաներ նախնեաց գործն հայկական սովորութեանց համեմատ կ'արձանագրուին և կը հաստատուին, և այդ սովորութիւնները Լուսաւորչի անունով ու հեղինակութեամբ կը բացորոշուին: Իրաւ ալ պաշտամունքի և ազօթքի համար հնար չէր ժողովուրդը օտար լեզուի բանադատել, գոր բնաւ չէր ճանչնար, և հնար չէր յիմացած լեզուով իր կրօնական զգացումները գոհացնել: Հարկաւ պէտք էր ամէնէն սովորական մաղթանքները, ինչպէս են Փառք Հօր, Հայր մեր, Փառք ի բարձունս, Սուրբ Աստուած, Հաւատամք, հայերէն լեզուով ժողովուրդին թելադրել, և կրնայինք գոյ ընել ասլ, և գործնական կիրառութեան մէջ գնել: Մեր օրով ալ սակաւին Բազդն ու Անապատը իրենց լեզուն իրենց գրով չեն գրեր, բայց իրենց լեզուով գոյ բրած երգեր ու աղօթքներ ունին: Անգրագէտ մանչուկն ալ գոյ բրած սարերէն աղօթքները կը կրկնէ չարունակ: Այս տեսակ կացութիւն մը պէտք էր ճշմարտութիւն չորրորդ դարու Հայ քրիստոնէից մէջ: Պզտիկ դիտողութիւն մը բաւական է նկատելու, որ ժամադիրքին մէջ յատուկ բերուած ապաշխարանքներուն չատ մը բացատրութիւնները Աստուածաշունչի ամրողջութեան մէջ պարունակուած ապաշխարներէն առրեր են: Այս տարբերութիւնը մեր տեսութեամբ կ'ապացուցանէ առաջին ու գործնական թարգմանութիւն մը չորրորդ դարուն մէջ· և երկրորդ ու գրական թարգմանութիւն մը հինգերորդ դարուն մէջ: Դիտել կու տանք ևս թէ ինչ ինչ կրօնական գործածական բառեր հինգերորդ դարու ճշգութեան չեն պատասխաններ, ԵԲԲԵՔՈՒԹԻՒՆ բառը յանախէն բառին չհամապատասխաններ, որ ճիշդ ԵՒԽԱՐԻՍԹԻՒՆ կը նշէ, Քրիստոնեայ բառն ալ ազատագործութիւն մըն է յանախէն Քրիստիանոս բառին, այսպէս գեւ ուրիշներ ալ: Այս նշանակներէ մենք կը սիրենք հետևցնել թէ Լուսաւորչէ սկսեալ հայերէն լեզուով պաշտամունք Հայերուն անծանօթ չեզան, թէպէտ գիրի առնելու անհնարութիւն կար, և միայն գործնական կերպով բերել բերան ապրեցան:

70. Կրթական և ծիսական կարգադրութեանց համերաշխ են կանոնական կարգադրութիւնները ալ: Այս մասին պէտք է յիշենք վանքերու և եկեղեցիներու պահպանութեան համար իւրաքանչիւրին պիտի յատկացնելը, ինչ որ նախապէս մեհեանները և քահանաները պահպանութեան համար գործածուած

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՀՈԳԵՒՈՐ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

ԲԱՐԵԿԱՐԳԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

կերպ է։ Ալ կան կարգադրութիւններ, որ մեզ չեն հետաքրքրեր, ինչպէս օրինակ՝ ամուսնութեան արգիլման աստիճանները։ Ուրեմն մենք պիտի չխօսինք այդ կարգադրութիւններուն մասին։

Ամուսնութեան արգիլման աստիճանները կրնան ըլլալ կամ բնական օրէնքի հիման վրայ, կամ դրական օրէնքի հիման վրայ։ Բնական օրէնքի հիման վրայ ամուսնութիւնն արգիլուած է ուղիղ գծով հարազատներուն միջեւ, ինչպէս նաեւ կողմնակի գծով հարազատներուն միջեւ, որոնք ծնած են նոյն ծնողներէն։ Դրական օրէնքի հիման վրայ ամուսնութիւնն արգիլուած է նաեւ ուրիշ անձերու միջեւ, որոնք բնական օրէնքի հիման վրայ ամուսնութեան արգելք չեն կազմեր։

71. Ինչպիսի՞ անձեր իրարու հետ ամուսնանալու արգելք ունին բնական օրէնքի հիման վրայ։

ԿԱՄՔ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵՒ ՀՈՐԱՔՈՒՅՐ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

Ուղիղ գծով հարազատները, որոնք կը սերին նոյն ծնողներէն, ամուսնանալու արգելք ունին։ Ուղիղ գծով հարազատներ են հայրն ու որդին, մայրն ու դուստրը, պապն ու թոռնիկը, մեծ պապն ու ծոռնիկը, եւ այլն։ Կողմնակի գծով հարազատներ են քոյր եւ եղբայր, հորեղբայր եւ զարմուհի, մօրաքոյր եւ զարմիկ, եւ այլն։

Ամուսնութիւնն արգիլուած է նաեւ ուրիշ անձերու միջեւ, որոնք բնական օրէնքի հիման վրայ ամուսնութեան արգելք չեն կազմեր։ Ասոնք են՝ հօրեղբայր եւ զարմուհի, մօրաքոյր եւ զարմիկ, հորեղբօր որդի եւ զարմուհի, մօրաքրոջ որդի եւ զարմուհի, եւ այլն։

Ամուսնութիւնն արգիլուած է նաեւ ուրիշ անձերու միջեւ, որոնք բնական օրէնքի հիման վրայ ամուսնութեան արգելք չեն կազմեր։ Ասոնք են՝ հօրեղբայր եւ զարմուհի, մօրաքոյր եւ զարմիկ, հորեղբօր որդի եւ զարմուհի, մօրաքրոջ որդի եւ զարմուհի, եւ այլն։

Ամուսնութիւնն արգիլուած է նաեւ ուրիշ անձերու միջեւ, որոնք բնական օրէնքի հիման վրայ ամուսնութեան արգելք չեն կազմեր։ Ասոնք են՝ հօրեղբայր եւ զարմուհի, մօրաքոյր եւ զարմիկ, հորեղբօր որդի եւ զարմուհի, մօրաքրոջ որդի եւ զարմուհի, եւ այլն։

Ամուսնութիւնն արգիլուած է նաեւ ուրիշ անձերու միջեւ, որոնք բնական օրէնքի հիման վրայ ամուսնութեան արգելք չեն կազմեր։ Ասոնք են՝ հօրեղբայր եւ զարմուհի, մօրաքոյր եւ զարմիկ, հորեղբօր որդի եւ զարմուհի, մօրաքրոջ որդի եւ զարմուհի, եւ այլն։

Ամուսնութիւնն արգիլուած է նաեւ ուրիշ անձերու միջեւ, որոնք բնական օրէնքի հիման վրայ ամուսնութեան արգելք չեն կազմեր։ Ասոնք են՝ հօրեղբայր եւ զարմուհի, մօրաքոյր եւ զարմիկ, հորեղբօր որդի եւ զարմուհի, մօրաքրոջ որդի եւ զարմուհի, եւ այլն։

Ամուսնութիւնն արգիլուած է նաեւ ուրիշ անձերու միջեւ, որոնք բնական օրէնքի հիման վրայ ամուսնութեան արգելք չեն կազմեր։ Ասոնք են՝ հօրեղբայր եւ զարմուհի, մօրաքոյր եւ զարմիկ, հորեղբօր որդի եւ զարմուհի, մօրաքրոջ որդի եւ զարմուհի, եւ այլն։

72. Ի՞նչ ազդեցութիւն ունի մեղքը ամուսնութեան վրայ։

Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի հետեւեալ ազդեցութիւնները։

Ա) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

Բ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

Գ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

Դ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

Ե) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

Զ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

Է) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

Ը) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

Թ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

Ժ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԺԱ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԺԲ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԺԳ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԺԴ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԺԵ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԺԶ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԺԷ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԺԸ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԺԹ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

Ի) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԻԱ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԻԲ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԻԳ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԻԴ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԻԵ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԻԶ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԻԷ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԻԸ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ԻԹ) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

Ի) Մեղքը ամուսնութեան վրայ ունի այն ազդեցութիւնը, որ ամուսնութիւնն արգիլուած է անոնց միջեւ, որոնք մեղքի միջոցով իրարու հետ անառակութիւն կատարած են։

ղեկավարությունը Հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ Ստեփան Մալխասյանցի ձեռքում էր։ Ամբիոնի անդամներ էին Ստեփան Կանայանը, Ստեփան Մալխասյանցը, Ստեփան Մալխասյանը, Ստեփան Մալխասյանը, Ստեփան Մալխասյան

77. Լուսաւորիչի ընծայքը իր երկրորդ մասին մէջ, ատաքերական և ճգնաւորական կեանքերու խառնուածքին մասին մեր եզրակացութիւնները պիտի հաստատեն ուրիշ քննութիւններ ալ։ Նա ուզած է պահ մը իրեն առանձնաբերեան տալ ընթերցողները, որ է Խոռենացիին Ս. Կարապետի վանքը, որ իրեն համար աւելի սիրելի տեղ մըն էր, չորս ամիս ալ այնտեղ մնացած է, բայց յետոյ Անտոն և Կրոնիդես ճգնաւորներուն խորհրդով թողած է այն տեղը, որ աչխարհական համեմատութեանց կեդրոնն էր այսօր (ՄԱՄ. 7)։ Այնուհետեւ Գրիգորի առանձնաբերեան տեղը եղած է Դարանագետի գետափի մէջ, Անապատ լերան վրայ եզող քարայր մը, ուր ճգնած և վախճանած էր, Հոխոխմանց խուցերէն կայ մը՝ Մանէ անուն, որուն յիշատակովը քարայրը Մանեայ Այրք անուանը տուած էր։ Այսօրէ ի սկսեալ կամրջած գետափ Ս. Լուսաւորիչ վանքը, Կարնի գիւղին մօտ, Անապատի Ա-ղավանքին վիճակին մէջ։ Գրիգոր կ'ուզվանքին վիճակին մէջ։ Գրիգոր կ'ուզէ նաեւ մեր եզրակացութիւնները ստուգել, որուն յիշատակովը քարայրը Մանեայ Այրք անուանը տուած էր։ Այսօրէ ի սկսեալ կամրջած գետափ Ս. Լուսաւորիչ վանքը, Կարնի գիւղին մօտ, Անապատի Ա-ղավ

յարարերութիւն ունի Յաճախապատում ճառերուն հետ, հայկերէն բնագիր չէ: Իսկ Ասոռաճ Ղեն քարտզին վրայ կարգացած մակագիրը· Ի սբեղն Գրէգորէ Լուսաւորչէն ծերմ առաքեալ (ԺԱՄ· 245), աւելի լաւ կը լինէր՝ Վասն սբեղն Գրէգորէ Լուսաւորչէն ծերոյ ասացեալ կարդալ, այնպէս հետաւ կը գանենք Լուսաւորչի ժամանակին մէջ գանձի ձեւով քարոզի մը յօրինուածը, զի այս ձեւի սկզբնաւորութիւնն ալ յետագայ գարերու կը պատկանի: Լուսաւորչին կարգադրութենէն հետաւ չենք գաներ գրական արգիւնքները, վասն զի կ'ընդունենք թէ լաւ չտնտեսի գարգացման համար ընդհանուր կանոն մը (§ 43), բայց ոչ երբէք հայ գրականութեան գարգացած մը՝ որ տակաւին գոյութիւն չունէր:

81· Լուսաւորչի մահը բոլորովին ապօրինական կերպով մը կատարուած է, ճգնարանին միաբանութեան մէջ, առանց ուրիշ ներկայութեան և առանց ապգին գիտակցութեան: Եթէ Գրիգորի առանձնասիրութեան չսիրացուցիչները իրր չքմեղանք չուզենք նկատել, պէտք էր խառն միգադրել Հայկարան երանաւետութեան անհոգութիւնը, որ կրցեր են ոչ միայն իրենց բազմերախտ Լուսաւորչին մահր անգիտանալ, այլեւ թոզալ որ անծանօթ հովիւներ՝ միւսոյ մէկ մր գանելով, գուռ անգներին թողին, ուր ՓԷԲԵԼՎ ՐԵ ՎՀ ԵՓԷՆ (ԽՈՐ· 179), և փնտռելու իսկ չհետաքրքրեցան: Կրնայ մտածուիլ որ Լուսաւորիչը կամաւ ուզած էր անյայտ բնակ իր ածոյր ու իր մահր, սակայն պատմութիւնը չգիշեր, որ գանէ փնտռելու ջանքեր եղած բլլան: Ագաթանգեղոս կը վկայէ թէ Լուսաւորիչն ըստնեան ատեն երկոց է-ըոց ատաբելքան ատաբելքորէ վարեալ լուսաւորէր (ԱԳԹ· 468), որով պէտք չենք ունենար կարծել թէ կեանքին վերջին մասր հովուական գործունէութենէ վերջնապէս քաշուած բլլայ: Իսկ Խորենացին կ'ըսէ թէ էբբեռ ենի Ըբզոպակ սրբէ նոցին ի ժողովոյն Նիկիոյ, այնուհետեւ ուշ կա երեսեցոյս յայտնել ատեն (ԽՈՐ· 178): Ըստ այսմ Արիստակէսի գարձր և Գրիգորի մահր իրարու անմիջապէս յաջորդող եղելութիւններ և գած կ'բլլան, Խորենացիին միտքը թէ կեցեալ անբերութենէ ամ քաղաքս փոխէ մնուատքը (ԽՈՐ· 179), պէտք չէ իմնալ իրր բացարձակ անցեալատում, այլ երբեմն երես եղած և երբեմն ծանօթութեամբ վարուած ատանձնացուած ճգնաւորութիւն մր, զի այդ ընդհատումները յայտնապէս ցիչուած են, և վկայուած է թէ ինքն ի վերջոյ ի լերինն կոպրաքէն զայս առնէր ամ յամէ, (ԱԳԹ· 468), այսինքն ատարեկան գործունէութիւնը: Իսկ մահուան թուականը ամփոփաբար յետագարձած էր մինչեւ 332, հետեւելով Խորենացիին բառին, թէ Գրիգորի քահանայապետութիւնը մինչեւ մահը համարելու ընթերն ամ երեսուն (ԽՈՐ· 178): Այդ հոչիւը կ'ըսբացրել Սամուէլ Անեցի, ենթադրելով որ Նիկիոյ ժողովը ալ 331'ին տեղի ունեցած բլլայ (ՍԱՄ· 64): Ազգային պատմագիրներ, Խորենացիին ակռելով, չատ ակար են ժամանակագրական հոչիւներու մէջ, որով պատմական եղելութիւնները ալ կը չփոթին և ժամանակակից յարարերութիւնները կը խանգարեն: Նիկիոյ ժողովին թուականը այժմ ատ գտնէս հաստատած է 325'ին տեղին, որով Լուսաւորչի մահն ալ միեւնոյն տարուան վերջերը, տա տատեւ յայտնի սկիզբները, պէտք է գնել: Լուսաւորիչ ուրախացեալ ուղղուիս հաստատ յաղթութեան համար, վերջին անգամ մըն ալ Մանեայ Այրէն կ'իջնէ ժողովարանին մէջ, ուր Արիստակէս ջոյ և հանդիպէ հերն և արեւային է վալբըլտար տալէ (ԽՈՐ, 177), և անկէ վերջն է, որ ապրեստ չէ անհետած վերահաս մահուանը պատճառով: Լուսաւորչի ծնունդը 239'ին և մահը 325'ին և կամ 326'ին սկիզբը գնելով 86 տարի ապրած կ'բլլայ, որ կը համապատասխանէ բոլոր պատմական պահանջներուն: Միայն հայրապետութեան տարիները 30'է 23'ի պէտք կ'բլլայ գնդել, ինչ որ անհրաժեշտ է ժամանակագրութիւնը ուղղելու համար: Վասնզի Խորենացիին հոչիւը թէ՛ կաթողիկոսներու, թէ՛ թագաւորներու, և թէ՛ կայսրներու տարիներուն մէջ հաստատուածէ և հաստատուածէ 24 տարիներու յատկանշական սխալ մը ունի, և այդ 24 տարիները պէտք կ'բլլայ հաստիտատական գնդելով ուղղել, ինչպէս ուրիշ պատճառով ապացուցած ենք (09 ԱՄՍ· 197): Նկատուելու արժանի է որ ամէն տարբերուն մահուան օրը ածելի եղած տանը, Լուսաւորիչին համար այդ ածը անպի չէ

ունեցած: Հին ատեացոյցը վիրապէն երեսուածոր նչանակած է առաջի 10'ին, և հետեւական է որ այդ յիշատակը նոյնիսկ կնդպանեթեան առանձն սկսած բլլայ: Նչխարաց պիտոյն ատեր հարկաւ ատկրնեաուն յայտնաւելն առքը կարգադրուած է՝ իրրեւ պիտոյ ատեն: Իսկ վիրապ մանկանն ատեր հին ատեացոյցի մէջ կը պակաի, և հետեւարար ուշ առեն հաստատուած է: Երեք ատեր պէտք չէ չատ սերտել երիցս ատենի, սերբ և մեծ նահատակին համար, որ ծերոյ լուսաւորութեան լուսաւոր վերածոյան լինելով, (ԽՈՐ· 180) Լուսաւորիչ անունը ժառանգեց:

Տ. Ս. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵԼ

82· Արիստակէսի անցեալը փոքրիչատէ արդէն ակնարկուած բլլալով, ընդարձակութիւն պէտք չունինք: Գրիգորի և Մարիամի երկրորդ զաւակը, ծնած 264'ին մեզմաւորապէս, և հօրը մեկնելէն առքը մօրը հետ անցուց մանկութիւնը իւր ծննդավայրը եզող կեսարիայի մէջ: Դեռ նորահաս երիտասարդ տղեւորական կեանքի հետեւեցաւ, և Նիկոմեդիա անուն ճգնաւորին քով աչակերտեցաւ (ԶԵՆ· 22), և տակաւ յառաջադիմելով ինքն ալ գմանա չերեցոյցեալ և ալանիերեալ ճգնաւորական խումբի մը գլուխ գարձաւ (ԱԳԹ· 450), և լեռնակեաց, քանչարաճարշակ, արգելական, խոնարհապէսեալ և ջերմեռանդաբար կեանք մը կը վարէր (ԱԳԹ· 450): Եւ այնչափ սիրահարուած էր այդ կեանքին, որ Տրդատի պատերազմները գժուարութիւն կրնային գնել իրեն ինքնաբուխ կեանքին հետեւելու, մինչեւ որ քրիստոնեայ առ հասարակ գնուն սոսկալին պնդելով, թէ լաւ է ՀԵՂ ՔԵՐԵ ՀՂԿՈՒԹԻՒՆ ԱՍՈՒԱԾՈՅ, ԵՒ ՂԱՅՐ ԳԵՒԵ ՀՈՂՈՒԹԻՒՆ ՔԱԿՈՒԹԻՒՆ ՅԱՌԱՊԱՐԻ ԱՅՐԸ (ԱԳԹ· 452): Բայց անգամ մը որ Արիստակէս Հայաստան եկաւ, և իրր հօրը օգնական եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն առաւ, ալ անկ եաքը ինքզինքը ամենայն եռանդով հովուական աշխատութեանց առաւ, որով Գրիգոր կրցաւ հանգարտ արուել միաբանութեան հետեւիլ, վասն զի բլլալով որ առաքելական և հայրապետական աշխատութիւնը պիտոն և կարող ձեռքի մէջ կը գտնուի: Սակայն իւր անձնական կենցաղին մէջ նա չմերկացաւ ճգնաւորական կերպարանքը և

ՆԱԽԸՆԹԱՑ ԿԵԱՆՔԸ

խառակրան կեանքը, և անփոփոխ պահեց իւր հնօրեայ սովորութիւնները: Նիկիոյ ժողովին երթալու առեն ուղեկիցներ առնելու Յովհաննէս Տիպրան, Յակոբ Մծբնայ և ևեթ մեզ եկեսիոյ հայրապետները, և չորս միաբան Նոնդիպեցան կեսարիա գարձաքը, ուր նոյնիսկ եղան երբ Ղեւոնդիոս կը մկրտեր Գրիգոր մանուկը, որ յետոյ Գրիգոր Աստուածապետի հայր և Նազիանզի եպիսկոպոս եղաւ: Ղեւոնդիոս ալ միացաւ Արեւելեայց խումբին և մէկտեղ հասան Նիկիա, ուր ժողովը պիտի գումարուէր: Կը պատմուի թէ Բիւթանիոյ ժողովոյն մասերը խումբ մը Արիանոսներ, որք զօրաւոր էին Նիկոմիդիոյ վիճակին մէջ, տեսնելով Արիստակէսի, տեսիլքով գծուած, մարմնով նիհար, և ճգնաւորութիւնէն նոյնքան կերպարանք, ակըստան ըսել թէ Արեւելեան եկեղեցւոյ ներկայացուցիչը, տատեւ մշակի գան թէ հայրապետի կը նմանի, և ծաղրելու համար ատաղձագիրները որ արօրը առնէ և ծուլը հերկէ: Արիստակէս տատնց վարանելու կը հասնի, մաճը ձեռք առնելով արօրով ուղղութեամբ դէպի ծուլ կը քալէ, և ծուլին երեսը հատատ գետնի պէս ակօսաբեկ հերկելով եա կը գառնայ, և ծաղրողները կը հրաւիրէ որ իրենք ալ, եթէ ուզիղ հատատ անին, երթան հերկերուն վրայ տերմերը ցանեն (ՎՐԹ· Գ· 488): Դիպուածը միայն մեր Յայսմատուրքին մէջ պատմուած է (ՅՄՅ· 219), և մենք այսպէս յիշեցինք Արիստակէսի կերպարանքին և կենցաղին մասին պահուած տատնգութիւնները ցուցած բլլալու համար:

83· Արիստակէս հօրը կենդանութեան ժամանակէն հայրապետական գործունէութ-

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

թիւնը առանձնած էր, իբր իւր հօրը պարտքն ու պատասխանատուութիւնը լրացնող։ Վերջին անգամ Գրիգոր մեկնած էր առանց վերջնական հրաժարականի եւ հրաժեշտի, եւ անոր այլեւս չվերադառնալը Արիստակէսի պարտաւորութիւնը անպզտի կերպով օգնականութեան իսկական պաշտօնավարութեան փոխանցեցաւ, այնպէս որ ոչ ամիսոց պարապութեան, ոչ նոր ընտրութեան, եւ ոչ հայրապետական ձեռնադրութեան անց չմնաց։ Այս պատճառաւ պատմիչն ալ, ըսելէն առաջ թէ Գրիգոր Արիստակէսը չեռանդրեաց յեպիսկոպոսութիւն փոխառէ՝ ըսած է, վասն զի ասիկա ոչ միայն ճշմարիտ քրիստոնէի, անկեղծ ապաշխարողի, եւ զրկեալ ճգնաւորի կենցաղ մը կազմից իրեն համար, զի ծ այնչեցոյն ժեղն ոչ յոտոյն տէրութեան, յաղնչաւ ղոր է հերձառոսութեան անդր փորձեր (ԱԴՓ· 454), այլեւ ապրեցաւ, որպէսզի նորահաստատ Հայկազեան, թէ մեծամեծներուն եւ թէ ամբոխ բազմութեան, ոչ միայն կրօնքն ու պատմութիւնը փոխանցած ըլլայ, այլ եւ զի ջկայեցոյեն հաւատոցն ամենեցուն և փորձեր (ԱՈՐ· 181)։ Բայց այդ փոխանցութիւնը ծանր էր դիմադրական նախապարմանքներուն եւ ատելութեան, որոնք վարժած էին հեթանոսական կենցաղին անհատականութեան եւ անպատասխանատուութեան, ախնճչութեան եւ պղծութեան, եւ ատելի մտադիր կը հետեւէին կասց կանանց և հաբճէց, զոն բարեպաշտ վարդապետին յարգարհներուն։ Տրդատ յանախատած իրենիներուն հակառակորդներն, արքունիքը խոշտանգ հետապնդութեան մէջ մտած և զինչ ընկերակցած Գրիգորի իբր ճշմարտին մօտ, երբ ամբողջ նա կենդանի էր։ Բայց Տրդատի ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր երկրին, վասնզի նա էր որ Պարթեւներու եւ հեթանոսական հրատարակներու կազմել եկած յարձակումները պիտի վանէր։ Եւ նախարարներ, խոստանալով վերջ ընել կռոց դէմ, անգամ մը կրցան պարծենալ զայն նորին զարձին դարձեալ։ Տրդատի սիրան ալ չէր կրնար նեղել, որ երկրին պաշտպանութիւնը միտքն, և կրօնքին չհնարան ջանքերը զանց ընէ։ Բայց չհաւատալ սկսան կրկին ամենապատմութիւններուն, և գրեթէ անհնար եղած անոնց ամբողջն առնալ, ուստի նորին Տրդատ զարձ քաչալու կամքը յայտնեց, և

ՏՐԴԱՏԻ ՄԱՀԸ

Գրիգորի, նախնական մին ալ պակաք է ասել Տրդատի, որ իրօք և ճշմարտութեամբ ամենայնիւ և յամենայն արչակից մը եղած Հայաստանի համար։ Տրդատ իբր եռանդուն և նախանձայոյզ ընութեամբ, արչաւի բռնած ու ամենայն էր քրիստոնէութեան դէմ հալածանքներ մղած առնէն, նախնական և ուելի ամենայն եղած կռապաշտութեան դէմ վարած հալածանքներով։ Նա ոչ միայն ճշմարիտ քրիստոնէի, անկեղծ ապաշխարողի, և զրկեալ ճգնաւորի կենցաղ մը կազմից իրեն համար, զի ծ այնչեցոյն ժեղն ոչ յոտոյն տէրութեան, յաղնչաւ ղոր է հերձառոսութեան անդր փորձեր (ԱԴՓ· 454), այլեւ ապրեցաւ, որպէսզի նորահաստատ Հայկազեան, թէ մեծամեծներուն եւ թէ ամբոխ բազմութեան, ոչ միայն կրօնքն ու պատմութիւնը փոխանցած ըլլայ, այլ եւ զի ջկայեցոյեն հաւատոցն ամենեցուն և փորձեր (ԱՈՐ· 181)։ Բայց այդ փոխանցութիւնը ծանր էր դիմադրական նախապարմանքներուն եւ ատելութեան, որոնք վարժած էին հեթանոսական կենցաղին անհատականութեան եւ անպատասխանատուութեան, ախնճչութեան եւ պղծութեան, եւ ատելի մտադիր կը հետեւէին կասց կանանց և հաբճէց, զոն բարեպաշտ վարդապետին յարգարհներուն։ Տրդատ յանախատած իրենիներուն հակառակորդներն, արքունիքը խոշտանգ հետապնդութեան մէջ մտած և զինչ ընկերակցած Գրիգորի իբր ճշմարտին մօտ, երբ ամբողջ նա կենդանի էր։ Բայց Տրդատի ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր երկրին, վասնզի նա էր որ Պարթեւներու եւ հեթանոսական հրատարակներու կազմել եկած յարձակումները պիտի վանէր։ Եւ նախարարներ, խոստանալով վերջ ընել կռոց դէմ, անգամ մը կրցան պարծենալ զայն նորին զարձին դարձեալ։ Տրդատի սիրան ալ չէր կրնար նեղել, որ երկրին պաշտպանութիւնը միտքն, և կրօնքին չհնարան ջանքերը զանց ընէ։ Բայց չհաւատալ սկսան կրկին ամենապատմութիւններուն, և գրեթէ անհնար եղած անոնց ամբողջն առնալ, ուստի նորին Տրդատ զարձ քաչալու կամքը յայտնեց, և

իբր պաշտման վրայ անկեղծ մնաց։ Արդէն ապրելէն ալ չատ յառաջացած էր, և ինքնամեայ ձերունին այլ եւս չէր զօրեր իր բանն կամքը ցուցնել։ Քազաքական չահերու համար ալ նախարարներ յայտնելին կարած էին անկէ, ուստի անոր յանդիմանութիւններէն ալ ազատուելու համար՝ ամբողջ պատմութեան խորհուրդը յայտնեց, և աբքեպիսկոպոս նոր գերեզմանոց, զրկեցաւ ծառայութենէ նորա (ԱՈՐ· 183)։ Տրդատի 56 տարի թագաւորութիւն կը պատի, որ կիմ կրկրակեայ եղած ըլլալուն նշանն է, սակայն անհնար է 287ին հաշուել։ Մենք կը կարծենք թէ 56 տարիներու հաշիւը կրնայ պղպատանալ 274ին հաշուելով, երբ տեղի ունեցաւ Տրդատի առաջին պահակալութիւնը, և մանր գնելով 330ին։ Տրդատի յիշատակը անպատին ի սկզբին տարիի տարբերութ կարգը պատուած է, և հին ծանոյցները պայն նշանակած է պրեի 21ին (ՄԾՏ·5)։ Տրդատի հետ միացած է միշտ Աչխէն թագուհին և Խոսրովիդուխտ արքայադքայրին միշտաւակը, որոնց վրայ պատմութիւնը կհնապրական տեղեկութիւններ չատ, և ոչ ալ յայտնի է թէ Տրդատ ատոյ կամ հարը վախճանած են, բարեպաշտ գործունեութեամբ անցընելով իրենց կեանքը։

ԽՈՍՐՈՎ ԿՈՏԱԿ

85. Տրդատի պատմութիւնը գիրքերն ընծայից նախարարներուն վատասերական ձգտումներն, և գիրքերուն՝ ամենատես պատմութեան կազմութեան կողմնապահներ, վերջ, վերջային ինքնագլուխ իշխանութիւնները կազմել, որոնց մէջ յանուանէ կրնանք յիշել Սանատրուկը Փայտակարանի, Բակուրը Ագձնեաց, և Արքեպատրոն Ծոփաց նահանգներուն մէջ։ Ասոնք իրենց գիրքերուն տակն Պարսից Շապուհ Բ. թագաւորը, որ ամէն միջոցներէ կ'օգտուէր Հայաստանի վրայ իր թեւարկութիւնը տարածելու, ուր Տրդատի օրով տեւական միացած էր Հռոմայեցւոց թեւարկութիւնը։ Արեւելեան Որմիզդի անունը կու տայ (ԱՈՐ· 190), տակն արդէն 309ին Որմիզդ միացած և Շապուհ Բ. թագաւորած էր, որ և 70 տարի թագաւորից մինչև 378։ Հայ նախարարներէն անոնք որ ընդհանուր միաբանութեան

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍԻ ՄԱՀԸ

քակաած չէին, մասնաւորին Հռոմոց օգնութեամբ կայսրութիւնը չտիկ, և Տրդատի արշաւն մասով Բ.ի թագաւորութեան տասնամեայ հովանաւորութեան դիմել։ Կաթողիկոսն ու գլխաւոր նախարարներ գրաւոր գիտակ ըրին, և Աստիճանս գործակատ եկաւ, մասնաւորին թագաւորութիւնը հաստատեց, կոչնականս տրամանաւորութիւնները յանձնեց Բագարատ Բագրատունիի, Մխիթար Գնունեաց տէրի, Վահան Ամատունիի և Մանաճիհր Ռշտունիի (ԱՈՐ· 191), և վերջապէս վարձքը ընդունելով գարձաւ իր տեղը։ Յորինեցին, հետեւելով միշտ այն 24 տարիներու յաւերժատեւական սխալին, որով իր ժամանակագրութիւնը խանգարած է (§ 81), վերնանէս կաթողիկոսի կու տայ ի նպատս ասորւոյ եղած գիտումը, և կատանց կայսեր գայն թագաւորեցնելու պաշտպանութիւնը (ԱՈՐ· 190), ինչ որ հաստատ չէ մեր ժամանակագրութեան։ Սակայն մեր հաշիւները կ'արգարանան Բուզանդի վկայութեամբ, որ յայտնապէս կը գրէ թէ Ասորւոյ թագաւորելէն ետքը գրաւեց Վերնէն հայրապետական տեղը Եղիշէ Հօրն և Եղբօրն էրոյ և Եղբօրն էրոյ (ԲՂՆ· 6)։ Ետ այժմ Ասորւոյ թագաւորած է երբ տակաւին կենդանի էր Կատանդիանոս Կատանդի հայրը, և երբ կաթողիկոս էր Արիստակէս։ Ինչպէս ալ Արիստակէս՝ քաղաքական գործերէ հեռու ճգնաւոր մէկ մը կը նկարագրուի, սակայն իբր կաթողիկոս նա չէր կրնար անտարբեր մնալ ազգին համար կենսական խնդիրներու մէջ, և իբր միջնորդութիւնը տեղի մեծ նշանակութիւն կ'ունենար Կատանդիանոսի առջեւ, որ Արիստակէսը անձամբ ճանչցած էր Նիկիոյ ժողովին տեղին, և որ տեղի համակրական կապ մը ունէր Տրդատի յիշատակին հետ և անոր գահակից վրայ։

86. Պատմութիւնը ազգրատ է Արիստակէսի գործունեութեան ընդհանուր մասին, և չնորհրկեր մեզի յատուկ եղելութիւններ՝ նորա արշխնաւորութիւնը բացատրելու համար։ Բայց ամենուն տեղ կրնայ անգնիլ իր տարին ալ գիրքագրած ըլլալուն վկայութիւնը (ԱԴՓ· 453)։ Միանգամայն էք ասոր հոգեւոր ըսի աստղեղծին, վասն որոյ ինձամբ

ազնուն անէքսաց և ղպրտիրեցոց իւրեր նա (ՀՈՐ. 179)։ Ա.յսպիսիը կը բաւէ ցուցնել Արիստակէսի անսչառ և անվկանգ հաստատամտութիւնը, որով ասոնիկ և բուռն կերպով կ'ընդդիմանար նախաթաթնելու սահմանադրութեանց և անվերատեսութեանց, և ոչ միայն յորդորներով և խրատներով կը ջանար ամրապնդել սրտիկն, այլ եւ եկեղեցական արդարադատութեան հոգեւոր գինքերով, սաստերով և արգելքներով, երկար ազաչելութիւններով և նզովքներով կը դիմագրկր անոնց։ Ա.յս է ըսա մեզ Արիստակէսի առաջը հոգեւոր կոչնականն իմաստը։ Սակայն զեղծ ու պիղծ անձերուն գայրայքը չէր մեզմանար, և անոնք որ իրենց թագաւորին դէմ ալ դաւաճանելէն, պիտի չնեղէին հարկաւ անզէն հայրապետին համարձակութիւնը։ Անոնց ամէնուն մէջ ուժգի կառոյգի գանուելուս Արբեզայս Ծոփաց նախարարը, որ գաղտ թագաւորական պատճառներ ալ ունէր Արիստակէսէ վշտացած ըլլալու, ուստի ուղեց վրէժը լուծել։ և երբ Արիստակէս Ծոփաց գաւառին մէջ կը գըտնուէր, իր հավատարիմ պահպանութեամբ, Արբեզայս ինքն անվրդով գօրաբանելու, Արբեզայս ինքն անձամբ, պատահեալ է ճանապարհի, սպան ընծայ (ՀՈՐ. 179)։ Բազմոց ալ խոպովանութեամբ մահ կ'անսանուի Արիստակէսի վախճանը (ԹՂՆ. 6), թէպէտ մանաւանդ պարագայ չգիտեր Արիստակէսի և Ծոփաց գաւառին միջև մասնաւոր յարաբերութիւնն մը կրնայ նկատուիլ այդ առթիւ, գիշերով մանաւանդ որ Նիկիոյ հայրապետներուն ցանկին մէջ Ծոփաց կողմի պաշտօնական անունը արուած է Հայոց Մեծաց նեղկայացուցչին, որ նոյնինքն Արիստակէսն է։ Թէպէտ ատ ազգակցական մէր մըն է Արբեզայսի բրածը, բայց երբ նկատենք ազատասիան պրպիչ պատճառը, չատով կը կազմենք խոտորմատող մտածման փատաբ, որովհետեւ Արբեզայս կշտամբեցաւ կաթողիկոսէն, ապաշխարել է նմանէ, ապաշխարեց է ինքզինքեան (ՀՈՐ. 179)։ Կշտամբանքը հաւանաբար եկեղեցական կամ կանոնական ձեւ մըն ալ ունեցած է, որ Արբեզայսը վրէժխնդրութեան չարժեցուցած է։ Արիստակէսի հետ կը միանայ իր աշակերտները, որք Ծոփաց գաւառին մէջէն, թէպէտ յայտնի չէ թէ որ պիտէն կամ որ ձորէն, մարմիներ վախտացնելու եկեղեցւոյ գաւառը, և պատուով թեցին եկեղեցւոյ գաւառը, և պատուով թաղելին Թիլ աւանի մէջ, որ էր կոչուած Գրէքէորէ հօրն էրդ (ԹՂՆ. 6), բայց Գրիգորի մանաւանդ եաքը ժառանգութեամբ էր ուսանն էր եղած (ՀՈՐ. 179)։ Արիստակէսի գիտցմանը կը գանուի այսօր Երզնկայի Ջանթասակ – Հայրապետ վանքին մէջ։ Յիշատակը պատուած է եկեղեցւոյ մէջ իր ասնելի աւրը, Լուսաւորչի արդւոյ և խոտանց կարգին, որոնց ասնը հին ասնացոյցը նչանակած է մարի 22'ին (ՄՇՏ. 5)։

Տ. Ս. ՎՐԹԱՆԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ

87. Վրթանէսի նախընթացին վրայ ալ խոսած գանուելնուս, յիշելով իր ծնունդը (§ 46), ասոնցմէ կնանը, և Հայոսասան գաղթ (§ 73)։ Վրթանէս ուսուցիչ կեանքը վարեց խարհիկ կեանք վարեց և ամուսնացաւ կնոջմէ եղած ասեն, բայց անոր չի ծնած ըլլալով, ապօրինի և անսի պիանց, և ի ձերոնէնէ նորա լոյս Տէր աղջկէ նորա, և ունեցաւ երկու երկաղջկէ նորա (ԹՂՆ. 10)։ Ծնած չի ասեն ասեն գաւակ ունենալը բուռացի կերպով հետ չէ մնացել, գաղտնի իմն մինչև Ասեակ, որ է իր իսան խոսն, պէտք է չորս ծնունդ գնանել, և Ասեակի ծնունդն ալ 350'էն անցին հետ չէ յետսագրէ։ Ուսում բուռական կը սեպնէք ըսել թէ երեսուներ անցուցած գաւակի ակր եղած է։ Իր ծնունդը 262'էն գրուած ասեն, 295'էն կ'իմնայ երկաբնակներու հայր լինելը, որք եղան Գրիգորիս և Յասեկ։ Վրթանէսի ընտանեաց Հայոսասան գարն ալ 310'էն հաչուելով, 15 սարիկանի մօտ պատանիներ և գած կ'ըլլան այն ասեն իր գաւակները, որոնք սատանձին իսամբի ու գաղթական եղան, և անոնց ըսուածքն էր հայոց, և սասան գերդ էդոյ կոչեցանել ընտ (ԹՂՆ. 10)։ Պատմութեան մէջ բնաւ յիշատակ չկայ երկու արեակներուն մօրը վրայ, և ոչ ալ Վրթանէսի ուրիշ գաւակ ունեցած ըլլալը կը յիշուի, որով բոլորովին անհիմն չէր լիներ կարծել, թէ կինը վաղամեռիկ եղած է, և Վրթանէս այրեցալ եկած է Հայոսասան։ Վրթանէսի գրագրման կամ արձանսին մասին ալ սերնորդ չենք գաներ բնաւ, և Յայսմաւուրքին հաստատ կեսորիայ մէջ քահանայ ձեռնադրուած լինելը (ՅԱՍ. Բ. 266 և ՎՐԲ. Գ. 484) իրրեւ սասգ չենք նկատեր, որովհետեւ ոչ միայն Ագաթանգեղոս և Բազանդ և Խորենացի, այլեւ Վրթանէս Արիստակէսի գաստատած չէր ըլլար Գրիգորի օգնական ձեռնադրելուն մէջ, եթէ արդէն քահանայ էր, մինչ Արիստակէս գոգ միայնակեաց էր և եկեղեցական չէր։ Հաստատական է որ Վրթանէսի եբէց կոչումը, որ գաղտագիս մեծ գաստակ ըլլալը կը նչանակէ, եկեղեցական երէցի կամ քահանայի իմաստով սաստացած է, և անկէ յետոյ եկած Թիւրիմացութիւն մըն է Վրթանէսի քահանայ կարծուիլը։

88. Բայց եթէ Վրթանէս եկեղեցական չէր Հայոսասան եկած ասեն, և իր կրասեր եղբօրմէն ասոյ եկեղեցականութիւն չմսաս, անեղկրպասագէս ասելի ուշ այդ կոչումը ընդունեցաւ, և քահանայական ու եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնները իր օրերէն սասգաս։ Ա.յս կարծիքը բնական կերպով կը հետեւի Վրթանէսի հայրապետութեան անցնելուն մասին պատմիչներուն գործածած բացասական ձեւերէն, մասնաւորապէս Խորենացիին, վասնզի կը գանսան չորեքեաս ընծաներ (ՀՈՐ. 179), և եօթ սասնեակ (ԹՂՆ. 6) բառերով, ոչ ընտրութիւն, ոչ ձեռնադրութիւն, և ոչ կասարեալի իսոր չեն մնար մնաս։ Ինչպէս ժառանգական իրասմբ և սասգաս ասոյթանով Արիստակէս յաջորդեց Գրիգորի, միևնոյն կերպով ալ Վրթանէս կը յաջորդէ Արիստակէսի, և միասի մօտ է ենթադրել, որ երբ Գրիգորի ասելի յառաջացաւ, և իր միայնակեաց ասելի սաւորական գործին համար ալ ձեռնադրութիւնը ասելի սաւորական գործ, և միայն Արիստակէս չէր կրնար ամէն բանի հասնիլ, Վրթանէսն ալ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն սասնալով, հօրը օժանդակու սկսաւ։ Եւ եթէ նկատի է պատգաստները իրարու միացնելով պատմական հետեւանքներ կազմել, յարմարագոյն է այդ ձեռնադրութիւնը ամէնէն ոչ 324'էն դնել, երբ Արիստակէս պարտաւորուեցաւ Հայոսասանէ հետանալ Նիկիոյ ժողովին երթալու համար, և Գրիգորը չէր կրնար սասնց օգնականի մնալ, և իր զասակէն ընտրելոգոյն օգնական մը մնաս չէր նչանակել։ Նկասի պէտք է սասնել ազգին մէջ սիրացած փոփոխն ու կարծիքը, որ կասարելագործման վրայ հիմնած էր արժանաւորութեան և արդիանաւորութեան գերագոյն փատաբ։ Այդ սեսութեանց համաձայն Վրթանէս չպարսնակեց եղբօրն պէս օժանդակել, հօրը մեռնելէն եաքը, և հոգեւոր ճանչցուցած եղբօրը ասոնձնելէն եաքը։ Եկեղեցական գործոյգոյն ալ չէր ներեր ասելի ձեռակերպութեանց ձեռնարկել։

89. Վրթանէս 333'էն հայրապետ հրաւիրած ասեն 71 սարեկան եղած կ'ըլլայ, իսկ իր պաշտօնավարութեան սեւոզութեան համար նչանակուած 15 սարին, գժուարին կը լինի պատմական հանգամանքներու հաստատեցնել, ուսի 24 սարիներու սահմանելով մի մասն ալ Վրթանէսի սարիներուն վրայ կը պատասխանէք լնել, և 15 սարիները երկու եղբայրներուն վրայ սարածելով, 8 սարի միայն ասոյ Վրթանէսի մինչև 341, և միջնասոր հոգ 79 սարեկան հասակին մէջ վախճանած գնել։ Ա.յս կերպով Խորենացիին բացասական իմաստը, չէ ընդ ընդհանուր ասոյ եպիսկոպոսութեան ժեթին Վրբնանոյ (ՀՈՐ. 197), իսոյած կ'ըլլանք ոչ եպիսկոպոսական հետեւանքին, այլ պարզ եպիսկոպոսութեան վրայ, զոր վերեւ յարմար գասեցինք Արիստակէսի Նիկիա մեկնելուն պարագային հետ կապել (§ 88), որ Գրիգորի վերջին սարին էր, որով 15 սարիները Լուսաւորչի մահանանէն հաշուած կ'ըլլան, և երկու եղբայրներուն հայրապետութեան սարիներուն կը պատասխանեն։

ԱՌԱՋԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿՈՉՈՒՄԸ

ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Այդ հաշիւը կ'արդարացնէ նաև Վրխմանէսի մահուան չբերդուդ ոճի տեղեկագիրը, որ թէպէտ 24 տարիներու յանձնուած մը կայ Արձնայիին ժամանակագրութեան մէջ, բայց այդ տեսլը թագաւորութեան եւ կաթողիկոսարանէն հասարակ լինելով, պէտք է գնչկերը ըրած ոճիրնիս, կշիռը չկրնայինք, եւ գլուխը պատահողները դէմ դէմի բերել։ Որովհետեւ Թուանդ ներքագրութեան ալ Վրխմանէսի համար կ'խօսի, թէ մեռած վաղեմի հրաժեշտ իջեցուցած յաւիտենական ՍՈՓ·Ժ·18), եւ խօսքը չէր արդարացնող եթէ հնգետասանամեայ հայրապետութեան եւ իննսնամեայ տարիքի հասած ենթադրել ուզենք։ Վերջապէս, ինչպէս պիտի տեսնենք, չուտ աչխատասի եղան վրխմանէսի վերջին տարիները, եւ գժուար էր իննսնամեայի մը այդ չափ ծանր պաշտօնները եւ ուղեւորութիւնները կատարել։

90· Վրխմանէս հայրապետի գործունեութեան պարագաները ուշադիրութեամբ կը տեսնենք մեծ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ մէջ մտնելով յոյնպատմութիւն մը, որ գիտէ պետական եւ պատմագիտական խնդիրներու մէջ նախաձեռնութիւն տանիլ, եւ գժուարութիւնները դիւրին յաղթահարել։ Այս տեսութիւնը իրենէ կատարեալ հետեւցնել, որ Վրխմանէս Հայաստան գալէն մինչեւ հոգեկազմական ձեռնադրութեան ժամանակը, իրր 15 եւ ինը տարի ալ ունի երկար տարիներ, պետական գործեր վարեց Տրդատի արքունիքին մէջ, եւ արքունական պաշտօնի դիրքին ունեցաւ։ Արգէն իր գաւառներուն ղեկավարութիւնն Հայոց մեծերն ու ազնիւն ալ իրենց հօրը թագաւորին մօտիկ անձ մը լինելը կը ինդրագրէ։ Երբոր Վրխմանէս կաթողիկոսացաւ՝ Խոսրով Կոտակ իր գահին վրայ հաստատած հանդարտ թագաւորութիւն կը վարէր, եւ երկիրն ալ խաղաղութիւն եւ շինարարութիւն, տքնաջանութիւն եւ ուսումնասիրութիւն, պղպեղենութիւն եւ ատացատաշատութիւն եւ լանճկունութիւն կը վայելէր (ԲՋՆ·6)։ Բայց չուտ չերկարեցին այդ խաղաղութեան օրը, որովհետեւ 337'ին կը լրանար քառասնամեայ խաղաղութեան պայմանագիրը, որ 287'ին կնքուած էր Դիոկղետիանոսի եւ Նարսէհի միջեւ։ Նոյն տարին կը մնանէր եւ կատարելութեան, որուն անուանն ու գործերը մնծ ազդեցութիւն ունէր Պարսիկներուն վրայ, եւ Շապուհ Բ. տարի կ'սանէր Հայաստանի նկատմամբ ունեցած բազձանքները իրագործել, եւ Հաւատոց ապստամբները վերջացնել, օգտուելով Հայ նախարարներուն յեղյեղուկ եւ անձնական քաղաքականութենէն, որ ամենայն դիւրութեամբ ապստամբութեան եւ պատերազմի կը մղէին։ Խոսրով Կոտակ նկատած է չուտ չանդնէ և անոր ոճիրը (ԽՈՐ·192), զէօյնըկնէն և գերբէ չեշտուածոց անձեր մը (ԽՈՐ·194), ուստի չուտ ուզիլ կը պատրաստուի Վրխմանէս, անպատմութեան աչխատակիցներ անոր, և այս է պատճառը որ պատմիչներ ամէն պարագայի ներքեւ Խոսրով և գէշ եպիսկոպոսապետ Վրթանէս ատեանները մէկտեղ կը յիչատակեն։ Երբոր Պարսից սատրէպն յարձակման ատեն, Փառանձեմ Բզնունեաց, որ հայազգի բանակին հրամանատարն էր, նենգութեամբ թշնամիին հետ կը միանայ, և կռիւը անկանիլ է վերայ ընտրուելն Հայոց։ Վրխմանէս Խոսրովի մօտ էր գայն քաջալերելու և Վասչ Մամիկոնեանի ապստամբութեամբ նոր բանակ մը կազմելու, որ Աղեանի ճակատամարտին մէջ թշնամին կը հարածէր և Դուռաբերդը գերի կը բերէր թագաւորին (ԲՋՆ·19)։ Նոյն ղեկութիւնը կը կրկնուէին, երբոր Բակուր Ագճնեաց բղեչեն ալ եօ յիւս յարեցը Պարսից (ԲՋՆ·21)։ Նմանապէս երբոր Մանուարակ Արչակունի, որ և Մանիան, բղեչեն հիմնական կազմութեան, Շապուհի գլխաւորութեամբ գլուխ կը քաչէր, և վերջն Մոկքիոց թագաւոր հաչակելով, և բոլոր հիմնական երկիրներու խնամակալութիւնը և վաչկատանն ապստամբը հատուցելով Հայաստան կը յարձակէր և մինչեւ Վաղարչապատ կը հասնէր, նոյնն ալ եպիսկոպոսապետ Հայոց բանակին մէջն էր, և իր օրհնութեամբ կը մղուէր ճակատամարտը գործակ Վասչի հրամանատարութեամբ, և երկիրը կը մաքրուէր ապերիչ հրամանէն (ԲՋՆ·17)։ Շապուհ բացած մնծ պատերազմին ատեն ալ, ար Վասչ Մամիկոնեան ապստամբ մնաւ, ձեղնվեր եպիսկոպոսապետ Վրթանէս և Ներսէհեան (ԲՋՆ·26)։ Մեկ խօսքով ամէն քաղաքական

եղելութեան մէջ յատուկ և յաչողակ գործունեութեան մտս մը ունենալ Վրխմանէս, հայրապետական հոգածութեան արժանն հարկաւ թերեւս ալ զանց չընելով։

91· Աւելի կարեւոր գործունեութեան առարկայ կը բացատրէ Վրխմանէսի, երբոր Խոսրով Բ. Կոտակ կը մնանէր 339'ին, և կը թագաւորէր իր որդին Տիրան, և ծանր գժուարութեան կը հանդիպէր, որովհետեւ Շապուհ հզօր բանակով մը իր իսկ որդին Ներսէհը Հայաստան կը զրկէր, երկիրը գրաւելու և ամրանալ թագաւորելու համար (ԽՈՐ·196)։ Տիրան չկրցաւ պահպանել այդ յարձակումն, մանաւանդ որ նախարարներուն մէկ մասն ալ չհնազանդ էր Պարսից կողմը։ Տիրան, կը պարտաւորուէր հեռանալ և պահել Յունաց օգնութիւնն։ Վրխմանէս ալ, որ յաչողակ գործունեութեան գլխաւորներէն էր՝ քրիստոնէական եղբայրակցութեան սկզբունքով, Տիրանի հետ կը մեկնէր Կոստանդնուպոլիս, անունց օգնութեամբ Տիրանը գործելու համար (ԽՈՐ·196)։ Հայոց թագաւորի մը կայսեր պահպանն յիչատակութիւնը կը գտնենք նաեւ Յուլիանոս կեսարէն Կոստանդ կայսեր ուղղած բանախօսութեան մէջ, ուր պարսկասէր գործակցութեան զգուշացնելու, անունց Հայոց թագաւորին և անոր հետ Յունաստան ապաստանող նախարարներուն, կայսեր օգնութեամբ իրենց անգը վերադառնալը յայտնապէս յիչատած են (ԴԱՓ·Բ·463)։ Տիրանի բացակայութեանը միջոցին, իր գործակցութիւնը չարաճակեց պատերազմը Պարսիկներուն դէմ, ապարատութեամբ Արչակի կամնարականի, որ չեմ գիտեր Ա՛ր ինչ պատճառներէ չունի արտայ (ԽՈՐ·196), և գործակցութիւն մըն ալ կատարեց Մասպի ճակատամարտին մէջ, որով տեսնենք նաև գիտնալ կայսեր առած օգնութեան յաղող կերպը։ Իսկ հայրապետական աթոռին գործերը, Վրխմանէսի բացակայութեան, կրցան հոգատար Աչխատասի եպիսկոպոս Փառէնի ձեռքով, վասնզի նա էր այն միջոցին եկեղեցական պատասխանատու անձնաւորութիւնը, թէ իր գիրքով և թէ իր արժանաւորութեամբ։ Յունաց կայսեր հետ բանակցութեանց յաղող

ելքը լրացնելէ Վրխմանէսի քաղաքական գործունեութեան փառաւոր չափը։

92· Եթէ Վրխմանէսի պատկերն ու արժանիքը գնահատելի և գովելի էին անանց համար, նոյնները պէտք էր թշնամութեան չարչարելին ուրիշները, որ անոր ազգութեան հակառակ կը գտնէին։ Հայաստանի մէջ յանգնաչէ և պարակաչէր կառավարութեանց ներհակները գէմ ընթացքը բառական յայտնի անանց միտչև հիմայ պատմագրներէն, իսկ Փիլոզորի և բարի իր ազգասիրութիւն յանգնաչէ կազմին հետ լինելը բնական էր, թէ անձնական չարաչարութեանց և թէ կրօնական սկզբունքի անհամեմատութեան։ Վրխմանէս այդ երեւելի քիչ մնաց որ գատապարտութեան մը գան երթար։ Նա եկած էր Տարօնի գաւառը, ուր ըստ հանդիպած աղբիւրներուն Աչխարհատի մնծ աչխարհատունը պիտի կատարէր Լուսաւորիչի հրամայուած կարգադրութեանց համեմատ (§ 64)։ Պատմիչը կ'ըսէ թէ ամէն անգ ներկայ այդ հանդիսաը կը կատարուէր, բայց կ'երեւի թէ ոչ ամէնքը Աչխարհատի մէջ, այլ Գեղի, Եզդուտա, Տիրինկատար, Կաբատ ալ իրենց չատ ուշ անուններ ունէին միւնոյն Տարօնի գաւառին մէջ (ԲՋՆ·7)։ Երկու հազար լանճականներ է ըստ Սէթ լեզուն (ՍՈՓ·Ժ·52), որ է այժմեան Սասունը, և որ տակաւին ընդհանրապէս հերհանասրութեան ուշ նէին (ԲՋՆ·7), է սարբելն նախարարացն (ԽՈՐ·188), և ասոր ի խորհուրդ համաչխարհութեան է ընդէ ըստ ըստ ըստ (ԲՋՆ·8), չունի կարծ եկան Վրխմանէսը սպանելու միտքով, երբ նա Աչխարհատի մայր եկեղեցւոյն մէջ պատարագ կատարէր (ԲՋՆ·8)։ Բայց չարժանի կողմներ անդրադառնալ չեռագիր կատարեալ կատարեալ (ԽՈՐ·188), և այդ նախախնամական պաշտպանութեամբ Վրխմանէս ազատացաւ, և անդիտա կերպով անցաւ եկեղեցւոյ գաւառը, և ապահովացաւ Թիլ ատեն, որ իրենց կատարեալ էր։ Այդ պիտաժին տանը յանձնատած չէ, բայց ի գէպ է գայն գնել այն միջոցին երբ Խոսրովի վերջին տարիներուն մէջ մնծամնծ չարժանիներ սկսած էին Պարսից արչատանքին երեսէն, և երբ նաև խոտորութիւնը չանդնեցուած ճնչելէ չարեան ապէ չապէ վերայ կատարելու (ԽՈՐ·188)

Իսկ ձեռն Հայոց պէտք (ԲՋՆ. 8), այսինքն Հայոց մեծ սինհոջ՝ այդ պատուհասաբեր մահակից եղած բլուրը, հետզհետէ վրայ հնար չէ խմանալ, քանի որ Վրթանէս անոր գագաթը կը պաշտպանէր։ Այդ պէտք է ըսել թէ առ Ագաթանգեղոսը ապրեցաւ բղեշխին Բակուրի կինն էր, որ հարուածով բղեշխին բանակին մէջ իրր մեծապատիւ իշխանու յատկութիւն ունեցած էր։ Տարան Ագաթանգեղոսը առանձնակայ մեհեան վրայ է, և Վրթանէսի այն կռիւները գալ առիթ առած է ապատամբին, Վրթանէսի անձին դէմ ունեցած թշնամութիւնը յառաջացնելու։

93. Վրթանէսի քաղաքական գործունէութեամբը գրաղեցանք գարձ, առանց աչ նուազ հոգածու էր նաև եկեղեցական բարեկարգութեան մասին, ինչպէս կը յայտնի գանոնց յիշատակներէն։ Կանոնագիրքին մէջ կը գանուին 9 գրեթէ կանոններ՝ բարոյական և ծիսական բարեկարգութեանց պատկանող, գրեթ Մակար պատրիարք երեք ազգէ մը, կը յայտ առ Երկնաքնէսէն և Երկիւղած եպիսկոպոսապետը վերբ, և առ հասերէն եպիսկոպոս և հանդոյց Հայոց (ԹՂԼԹ. 408)։ Արդ, Մակարի համար գիտենք թէ 314'ին հայրապետ եղած և 334'ին վախճանած է, և այս ալ նոր գրեթ մէն է ենգի, թէ հնար չէ Վրթանէսի կաթողիկոսութեան 340'ին յիշատակել, ինչպէս սովորաբար կը կարծուէր։ Գալով Մակարի կանոններուն, յառաջաբանին մէջ բան ած է թէ Վրթանէսի հարցումներբ երեք ազգէ մը բերած են ի չեռն Երկիւղածոց եղանդչէց, թէ պատասխանելու համար անոնք գիտած են առաջի քաղաքներեն եպիսկոպոսաց, որ ի ի ժողովել յիւրաքանչիւր եպարխոսութեան Երուսաղէմի (ԹՂԼԹ. 407)։ Անկէ հետը, Մակար կը յիշէ չորս մը անկարգութիւններ, գրեթ նկող գրեանները պատճած են, թէ իրենց կռիւները։ Միքառթեան համար յատուկ ուշադրութիւն չեն ընծայեր, միւսներն չեն պատրաստեր, բոլոր գործարանները չեն օծեր, և թէ չեռնադրութիւնները ժողովրդեան հաստատութեան, և ոչ ըստ պիտի կարելոյ ընկել թէ Հայոց Երուսաղէմի պատրիարքութեան ներքեւ էր, որ հազիւ 8 տարի առաջ Նիկիոյ ժողովին օրինադրով կանոնաւոր հաստատուած էր (ԿՆՆ. 28)։

94. Մեր եկեղեցական պատգամաւորներէն ամենուն սիրելի մեռ պատգամի մը ակզբնաւորութիւնն ալ

ՆԱՀԱՏԱԿԱՑ ՅԻՇԵՑԱԿԸ

Վրթանէս հայրապետի անուանին հետ կ'երթայ կը միանայ։ Յիշեցինք արդէն (§ 90) Պարթից մեծ պատերազմը, ուր մեռաւ Վաչէ Մամիկոնեան ազգապետ, և իրեն հետ բազմաթիւ նախարարներ և բազմաթիւ հայազգի զօրավարներ և բազմաթիւ հայազգի զօրականներ։ Արկածը մեծ էր և ամենքը անյապաղ պրպտութեամբ և պատասխանի ղրկեցին Ձանգրեանէն հոգով, ձեռաւ կռիւով և անհնար աշխատութեամբ պաշարելէ էին (ԲՋՆ. 26)։ Վրթանէս սկսաւ բացատրել, թէ անոնք որ այդ պատերազմին մէջ իյնան, չպէտք աշխարհի և երկնքէցոյ և ապուռաձգութեան օրինացն մեռած էին, որպէսզի եկեղեցիք և արբան թիւնք անհատ ատենուն ձեռքը չիյնան, և առջև հաւատքը չանարգուի, թէ անոնք բաբելոնացուներեան նահատակ եղան, և ընդ վիայս Քրիստոսի է նոցա համար պատուոյ, ուստի պէտք է որ պետրոս ընդ աշխարհ օրինս յոխորտանս յոխորտիցէ, որպէս զի երբեմն Քրիստոսի նահատակաց անունց յիշատակը ամուսի։ Այդ բացատրութեամբ երբ օրինս ընդ աշխարհն՝ ինչ չտանեցոպէսն վրիժառնս, ընդոս առնել չկարացին ամ յոռեմ։ Եւ ոչ միայն վախճան բանակին նահատակուած զօրավարներուն և զօրականներուն յիշատակը, այլ և տրամադրեց, որ այսուհետև որ քրիստոնեայ աշխարհն քրիստոնեան ժառանգին է նմանոցն նոցա, անունց հետ յիշատակութիւն անխափան (ԲՋՆ. 27)։ Այս ամենը յայտնի կը ցուցնէ, թէ եկեղեցւոյ մէջ առաջ վաչէականց ուժն է սկսած կատարուիլ, անունց հետևողներն ալ հետզհետէ միտքին կցելով, որոնց մէջ աւելի փառասէր և աւելի նպատակ մեզ մը գրաւելին վարդանանք յաջորդ գարուն մէջ, և անունց անուանով սկսան յորջորջիլ Վրթանէսի հաստատած ծոցը։ Այդ տեսութեամբ, իր ծիսիզ բացատրութիւնը կ'ընդունի Ագաթանգեղոս Ա. ձեռն ալ, որով այսօր ալ կը ծեռնէ չեշտակ անուանը, որով այսօր ալ կը յաղթանդամ վարդանանց ծոցը։ Պատմիչը կը յաւելու նաև, թէ Վրթանէս եր կանոն, չէնչել ղոսա ի չամ պատրաստիլն, յորժամ ղանառնս ուրեցն կարգեցին, և ապա ղինչ նոցա ընծայն (ԲՋՆ. 28)։ Բայց յայտնի չէ թէ ամենօրեայ յիշատակութիւն, թէ ոչ ծոցին օրը կատարուելու վրայ յիշատակութեան համար է Վրթանէսի մեծ գործած կանոնը։ Ամէն տարի մէջ Վրթանէսի անուանին համար մեծ գործ է, ազգային նահատակներուն ծոցին հիմնադրին ատկզբնաւորութեան եղած բլուրը։

95. Վրթանէսի արդիւնաւոր հայրապետութիւնը տարի տարի անուշ, ինչպէս վերեւ հաստատեցինք (§ 89),

ՄԱՀՆ ՈՒ ԹԱՂՈՒԻՄԸ

և գրեթէ տարեմուտ, կամ 79 տարեկան, կրնգրեց իշխողութեամբ իր բազմաչխատ կեանքը, 341'ին, միշտ մեծատուն գործարութեան հետ մտքերով, և ամէն տեսակ պարագայից մէջ փորձուած և զգուշանալով հարուածներէ պատրաստեալ։ Մահուան տեղն յիշատակութիւնը չունինք։ Ժամանակին հայրապետներուն կեդրոնը Վաղարշապատն էր հարկաւ, և Ս. Էջմիածնի կաթողիկէն իրենց տիրոջ, բայց իրենց պաշտամունքարանները տարբեր էր, և ձեւական պայմաններու նեղութիւն չէր, ուստի երկրին գանազան կողմերը կը չրջէին, և իրենց ցրիւ կալուածներուն մէջ կը գտնուէին։ Երբ մեռած տեղը չէ յիշուած, թաղման տեղը ամէն պատմիչներու համաձայնութեամբ ցուցուած է Դարանաւոյ Թորգոմ տունը, որ նոյն անունով կը մնայ գարձ Կամախու վիճակին մէջ, և ուր Ինճաբրոյ կոչուած Ս. Փրկիչ վանքը կը պարունակէ չատ գերեզմաններ, որոնց մէջ նաև Գրիգորի և Տրդատայ գերեզմանները։ Վրթանէս Թորգոմ մնուած չէր, վասնզի ֆաղքենի ազնուական ազգը Հայոց հայրապետին մնուած տեղը, և անկէ մնձանանդէս խափար կազմելով, և արեւմտեան կողմերն մարմինը գերեզմանը Թորգոմ։ Այդ առիթ Բուզանդ կը գրէ, թէ անոր առ ձեռն հայրապետին Գրիգորէսի կը հանգչեցնէին Վրթանէսի մարմինը (ԲՋՆ. 29)։ Բուզանդ խնամքը այնպէս կը ցուցնէ, թէ Գրիգորի ոսկորները տրգէն Թորգոմ էին, երբոր Վրթանէս մնուած։ Ընդհակառակն, Խորենացին կը կարծէ, թէ տեսակ մը նախագաչակութեամբ կ'ընծէին գայդ, երբեմն ազգաբնական ազգ հայեցեալ, որ գիւղ բազմամ Հայոց Տարոնի գաւառին Գրիգորի ոսկորները տրգէն Թորգոմ էին, երբոր Վրթանէս մնուած։ Ընդհակառակն, Խորենացին կը կարծէ, թէ տեսակ մը նախագաչակութեամբ կ'ընծէին գայդ, երբեմն ազգաբնական ազգ հայեցեալ, որ գիւղ բազմամ Հայոց Տարոնի գաւառին (ԽՈՐ. 197), այսինքն թէ Լուսաւորչի նախնիքը տակաւին Թորգոմ փոխադրուած չէին։

96. Այդ պատգամ առիթ կու տայ մեզ խօսիլ Լուսաւորիչի սկզբնաւորութեան կամ նախնիքներու պիտոյն վրայ։

ԳԻՒՏ ՆՇԽԱՐԱՑ

Եզեկիէլ ընդհանուր և համաձայն աւանդութեամբ հաստատուած է, ինչպէս եկեղեցական ծեսերուն կարգն ալ կը հաստատէ, որ փոխանակ ազգային Լուսաւորիչի անունին ծոն մը ունենալու՝ իր ծնողաց յիշատակին, Գէորգ նշանաւոց անուն նով ճանչցուած է նորա մեծ ծոցը։ Բայց արչաի եղեկիէլին անբիկրոյ, նոյնպէս ժամանակը անորոշ։ Սովորական պատմութիւններ գայն կը յիշատակեն մինչեւ ե. գար, Սահակ հայրապետի օրերը։ սակայն ժամանակակից պատմագիրներ նոյն հայրապետին ամէն գործերը մանրամասնութեամբ յիշատակած տանեն, այսպէս նշանաւոր եղելութեան մը բնաւ չեն ակնարկեր։ Քանի որ

զիւռմն ժամանակը խնդրոյ նիւթ կ'ըլլայ, մինչ չենք տիրեր այդչափ հնաս խոզ զայն, և այդչափ երկարաձգ անհոգս մնալն մը քանի մեր հայրերուն ճակտին։ Երբեմն կ'ենթադրել, որ և ոչ մասնաց ըլլան մինչև Աւետ բարձրանալ, և իրան վրայ գանազ հովիւներուն հարցնել զրոյց, և ամէնուն պաչառ կառավարիչը մնալ։ Ուստի մենք իրրեւ պատմական առաջադիմեն կ'ընդունենք, թէ Վրթանէսի խոզաձ առնն, արդէն Թորգոմի մէջ էին կառավարչի առաջնորդները, և ետքը քաջ գրաւելան արդիւնքն ալ։ Արիաստակէսի մահմնեն Թորգոմ չսպառեցաւ թէ առնի մէջ խոզալ էր, կրնար մնալ ապ թէ ամբողջ Թորգոմ չէին բնակած հոգը ազգերը, բայց առնի հաւանական կը սեպենք ըսել, թէ նահապետ հայրապետին աշակերտները՝ Աբգիտաչէ վախճանով, փաթթոցած են ամէնէն մօտ կապադոկիոյ մէջ խոզել և ապահովել Արիաստակէսի մահմնեն։ Համաձայնութեան պատճառով մեզ ալ Վրթանէսի հայրապետութեան անցնելուն հետ կը կցել կառավարչի նշխարները գանալը (ԱՈՓ·Ժ·51), ամէն այդ չսխալիր հարկաւ Վրթանէսի հայրապետութեան առքը գնել նշխարաց գիւռմ։ Աւելի յառաջ է նոյն տեղ գրած ուրիշ պարագայ մը, ուսկից կը հետևի թէ Տրդատի մահը Գիւտ նշխարացն առքը տեսի ունեցած է, իրը թէ այդ պարագայով է, որ Տրդատ ալ Թորգոմի մէջ խոզաձ է, ծեր եղեալ փնտռանը սբ Գրիգորէ։ Արդ, որովհետև Տրդատի մահը 330'ին գրենք Արիաստակէսի օրով, Գիւտ նշխարացը պէտք կ'ըլլայ ան ալ տեղի կանխել, և ընդունիլ թէ մնանկէն քիչ առքը Լուսաւորչի ոսկրները Աթոռ բերուած են Թորգոմ։ Բառնցի Դաւթիկ ճրագնաւորի մը անունը անդրաժան կերպով կապուած է նշխարաց գիւռմն պատմութեան հետ, որուն Լուսաւորիչ անսիպով յայտնած կ'ըլլայ իր ոսկրներուն տեղը։ Այդպիսի տեսիլք մը անկարելի անձի մը վրայ հնարելի չթողելով, պէտք կ'ըլլայ ըսել, թէ Դաւթիկ նոյնիսկ Գրիգորի ձեռնասուն տղակերա և հետևապ մին էր, որ իր տարիք մարդ տեսնելէն նշխարաց հետամուտ եղած և գտած է, և անկէ առքը տունը Աթոռ Թորգոմ փոխադրուած են, հաւանականապէս 328 տարին չվերջացած։

97. Բայց պէտք է ընդունիլ թէ երբ յանկարծ նշխարքը գետնատնկեան Թորգոմի մէջ, ամբողջ ոսկրները տապանին մէջ չդրուեցան, այլ ժամանակին տեղափոխեան հետաձգուն, տեղերնին մի մասնաւոր տապան մը կազմուեցաւ, և տրիլ մասնաւոր գանազան տեղեր դրուեցան, և դիւռմարապէս տարուեցան Վաղարշապատ, և Լուսաւորչական Մայրատաճարին մէջ հաւատացեալ բազմաչարչարեան առաջիկայ եղան։ Ըստ այսմ երբ 450'ին Հայ նահատակներու կեդծ ուրացող թեոդոր Պարսկաստանէ կը դառնայ, Բագրեւանդի մէջ գիրենք դիմաւորող եկեղեցականները խուճին նշանին հետ կը տանէին ընդհանուր սրբոց առաքելաձառ նահատակին Գրիգորէ (ՓԱՐ·55)։ Նոյնպէս Յովհան Մանդակունի, Վահան Մամիկոնեան՝ ապստամբութեամբ Հայաստան եկած առնն, գայն կը գիմաւորէր, առքը խուճին նշանէն գատ, առաքեալ Դանիէլ Ճգնազգեաց նահատակին Գրիգորէ (ՓԱՐ·176)։ Ներսէս Շիրակ, Զաւարեանց առաջորդ չհետաձ առնն, ի Ներսէսէ ընդէց սեանց հասարակաց բաժանել գրեթ ընդհանուր ոսկերաց սրբոյն Գրիգորէ։ Նոյն կաթողիկոսն ջերմեռանդութեամբ և պատուական փլուխն առքը Լուսաւորչին, արտասուք է գրեցէ եղեալ գրեթ է գանձաբանս (ՅՈՎ·107)։ Կը յիշուի նաեւ որ Զենոն կայսեր իմպրատոր ոսկրներէն մաս մըն ալ կոստանդնուպոլիս փոխադրեցան (ՎԼՊՔ·Գ·359), և թէ այս նշխարները պահ մը անյայտացած ըլլալով վերամին գտնուեցան Միքայէլ Գ. կայսեր օրով, Թ. գարուն մէջ (ՎԼՊՔ·Գ·362)։ Հանրածանօթ է Լուսաւորչի Աջին յարգը որ իրր կաթողիկոսութեան նշանակ ներսուած է ազգին կոզմէն, և կաթողիկոսներս հետ անզատուած, և այսօր ալ կը գտնուի էջմիածնի մէջ, առանց մանսպատ որ երկրորդ աջ մըն ալ կը յայտնի Սիսի մէջ։ Իսկ Լուսաւորչի գլուխը այսօր ամէնուն պատուով պահուած է Իտալիոյ Նէապոլիս (Napoli) քաղաքը, նոյնիսկ Ս. Գրիգորիոս Ամենասի (San Gregorio Armeno), կամ Հայոց Ս. Գրիգորին նուիրեալ եկեղեցւոյն մէջ, սրան մենք ալ այցելած և տեսած ենք, և կը պատմեն թէ Հայ կաթողիկոսներ փոխադրած

են գայն Ռոմ երբեմն, սակայն հրաժարեալ արչատ անդնեղուն տանն։ Զենք խօսիր այն մանրամասն փաստերուն վրայ, որոնք վերջին դարերս սակարկ թեան տաճիճատ ամէն կողմ գրած կը գտնուին, այլ միայն ուշադրելնք չնչակ, թէ առաջին անգամ Թորգոմի մէջ գնահատելու ժամանակ ալ, Լուսաւորչի ոսկրները ամբողջական միեւնոյն անգ ամփոփած չեն։

98. Աստուածաբնակ գործիս սկիզբը (§ 2) Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը կամովիկոսներու վրայ բաշխած ատենիս, ապագային տեսակէտն կարեւոր եղելութիւնները, ժամանակագրական պատմութեան հետ չպատկեցնել։ Այդ նպատակով ատ կը մնանենք Ագաթանգէ կամովիկոս Գրիգորիսի նահատակութիւնը պատմել։ Երչատ ենք արդէն, թէ Գրիգորիս Վրթանէսի երկրորդ զաւակներեն էր (§ 87), պատանական անուանով կոչուած, թէպէտ փոքրկոցիկ մանկիկով Գրիգորը Գրիգորիս եղած, թէ իրր 295'ին ծնած է Կեսարիոյ մէջ, և 310'ին հոգը հետ Հայաստան եկած, և եպիսկոպոս ձեռնադրուելէն ետքը Տրդատի արքունեաց մէջ, մեծ ու կրթուած (ԲՂՆ·10)։ Բայց այդ առաջին գնանքէն առքը երկու եղբայրներուն ընծայքը իրարմէ զատուած է, և երբ Յուսիկ հոգը նման պետական ծառայութեան կը մանէ, Գրիգորիս հոգեզրօրը կրօնաւորական ընծայքին կը հետևի, և առնոր մօտ եկեղեցական ծառայութեանց կ'աչխատի, կանուխ ալ կը քահանայանայ, և նոյնիսկ պաշտօնէութեան մէջ օրինակելի հոգեւոր մեծանձնութիւն և արդիւնաւոր վարդապետութիւն կ'արտայայտէ։ Այդ հոգած է պատճառ, որ թէպէտ չանդիսաւոր առաջորդն հայելով անդրանական կը նկատուէր, սակայն արժանաւոր տեսութեամբ, Գրիգոր և Տրդատ համագործեցան գայն Ապաստանից կոզմերուն և Փայտակարան նահանգին հնամեայ եպիսկոպոսական ձեռնադրել, քանի որ հին սիսական կոզմանց գործիչներն ալ կ'ըսէին, որ երկրին մէջ քրիստոնէութիւնը զօրացնելու համար Գրիգորի գործին եպիսկոպոս մը պէտք է, և կը վստահացնեին թէ ճիշդ հաստատ, ըստ է հաղորդել ձեռնադրէն Գրիգորիս ուխտեցոյն (ԽՈՐ·189)։ Որչափ ալ Գրիգորիս ասկարին մանկահասակ, բայց հնար չէ հեղհեղանելոյ եպիսկոպոս ձեռնադրած քանի Բագրեւանդին հետ (ԲՂՆ·10), այլ 320'ին առնները, չորքի 25 տարիկան եղած առնն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն և առաքելական կոչում առած կ'ըլլայ։

99. Գրիգորիսի պաշտօնավարութիւնը և արդիւնքը կատարելապէս արդարացուցին իր վրայ դրուած ակնկալութիւնները, և գրիգորիսի նաշխատիկութիւնը ամրացնելու ու նոր գան գնա տարածելու աշխատեցաւ, իրեն հովանաւոր և պաշտպան ունենալով Առնաւարուկ Արշակունին, որ հիւսիսակողմանց բոլոր էր գրած Տրդատէն, և Գուգարաց և Փայտակարանի նահանգներէն գատ, վրայ և Ապաստանից երկիրներուն վրայ ալ գերիշխանութիւն կը վարէր, և Կովկասեան բազմաձի ցեղերուն վրայ ազդեցութիւն ունէր, հիւսիսէն մինչև Մագիթաց երկիրը և հարաւէն մինչև Աղուանից։ Բայց այս ընդարձակութեան վրայ կը տարածուէր նաև Գրիգորիսի հովանական հոգածութիւնը (ԲՂՆ·13), և ամէնուն ինչ չայազգ կ'ընթանար մինչև քաղաքակրթեալ հայազգաբնակ վերջը, մինչև հայ բոլշխներու Շապուհ պրպտմամբ ազատարձակութեան ժողովը (§ 90)։ Առանցմէ մին եղաւ Առնաւարուկ Արշակունի, բայց Գրիգորիս չէր կարող անոր խորհրդներուն համաձայնիլ և անոր ազգային հաւանիլ, այլ հայրենասէր և եկեղեցասէր զգայմամբ, հաւատարմական պարտաւորութիւնները և հայրենական խնդիրները անոր չափը խոսիլ համարձակ։ Այն միջոցին որ Ագաթանգ բոլշխ ազատամբ Բագրեւանդը Վրթանէսի կեանքին կը գառնանայր (§ 92), Գրիգորիս ալ կը վառնգուէր է գաւեալ նոքին Սառնորիոյ և այլոց ոմանց հանապազաւոր աքանչ Աղբառիչ (ԽՈՐ· 189)։ Բայց Գրիգորիս անկարելի կը մնանէր մինչև Առնաւարուկի բանակը, հիւսիսային խառնիճաղանճ հրաւակին մէջ, որ հեթանոս ազգերէ հաւաքուած էր, և որոյ Առնաւարուկ կրօնաւորն ալ հանդիսակրպութիւն կը ցուցնէր։ Գրիգորիս աւարտական արիութեամբ սկսաւ

քրիստոնէական սկզբունքներն ալ բացատրել այդ անառակ բազմութեան։ Գլխաւորները ամենք հետաքրքրութեան Գրիգորիսի խօսքերէն, և ուզեցին տեսնել մօտէն խմեցնել անոր քարոզութեանց հոգին, բայց լսելով որ յաիչտատակ թիւններ և ապտնաթիւններ և այլոցկերակութիւններ քրիստոնէական կրօնքէ կ'արգիլուին, խորչելով սկսան ըսել, Զի՞ ուշացաւ ելոյթ, կի՞ ուշ արար ընծայել, կի՞ ուշ ցուցին, կի՞ կէցցուն։ Եւ սակէ հետեւցուցին, թէ այս նորահրեշ Հայոց նոխազները է, զոր չկարէ արձակել կամ ոչնչացնել իբրեւ մահիչ և լրտես։ Իրենց ապաննել իբրեւ մահիչ և լրտես։ Իրենց բարբարոսական սովորութեամբ, ամէնէ և վայրենի ձիու պոչին կապելին երիտասարդ հայրապետը, և ձին արձակելին վսանեան դաշտին մէջ, կապից ծովին եզերքը (ԲԶՆ· 15), որ է այժմեան Գերբենդի հարաւային կողմը Մուսքաթի կոչուած գաւառը։ Մահուան կերպը եղած կ'ըլլայ, ձիւն խօլական վազքը ապին անպին զարնուելով և մահացուքէն ընդունելով· սակայն Խորենացիին ընդօրինակ չէ՛ վէժ բացատրութիւնը (ԽՈՐ· 189), կրնայ հաւատարուիլ ձիերու սովորական կոխկրտուիլ ալ խնայուիլ։ Այս եղելութենէն յետոյ Գրիգորիս նահապետ կոչուեցաւ Առաջնորդ Գրիգորէ (ԲԶՆ· 17), Գրիգորիս նահապետ ամուսնացած կ'ըլլայ 337'ին կամ 338'ին, 42 տարեկան տղայ հասակին մէջ, որ իրաւունք կու տայ պատմիչին զայն ճանաչել անուանել։ Իր մօրմէնը թոռնուհուս Հարսնոյ զաւակ Ամասիա գիւղի եկեղեցւոյն քովը, և գերեզմանը անոյշ ըլլալն հաքը կրկին և կրկին յայտնուհուս 489'ին և 1858'ին, և այսօր ալ կը պատուի Ամասիա Ս. Գրիգորիս անունով։ Գիշերով վանքը, Շուշիի վիճակին մէջ։ Յիշատակը ամենքի է արդէն և թնտանի օրը, ուր ազգին հինգ մեծապետն հայրապետները միասին կը տեսնուին, մինչ ուրիշ օր իւրաքանչիւրին զատ զատ օրեր սահմանել, ինչպէս եղած է ազգիս համար նուաղ նշանակութիւն ունեցող տարբերու համար։ Գրիգորիսի նշխարաց տուփին գիւղ տակ յիշատակ մըն ալ ունի ամենայցյի մէջ, բայց այն ալ տարիչ 12 հայ ձգնաւորներու տեսին հետ միասին է։

100· Մեր ազգին համար նշանակութիւն տուող անձնասպանութիւն մըն ալ Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետն է։ Ազգային ստանդարտ մը կը կարծէ, թէ Յակոբ զատակ է Աշակի քրոջ՝ Խոսրովանուհիի, որով Լուսաւորչին հօրաքեայրդին եղած կ'ըլլայ, և թէ քոյր մըն ալ ունեցած է, Աշխէն անուանով, որ Գիհայ թագաւոր Հաչէի մայրն եղած է (ՋՆՆ· 22)։ Սակայն բան այլոց Յակոբ է (ՋՆՆ· 22)։ Սակայն բան այլոց Յակոբ կոչուած Մծբնացի տարբեր է, և մեր կողմէն մեզի տարբեր տարբեր կարծիքներ կը կրկնէ (ՅԱՍ· Ա· 27, Բ· 290)։ Ամենքը կը միաբանին ըսել թէ անոր տառապանքն կեանքը խոտորեր և ձգնաւորական եղած կարգուած լեռներուն մէջ, թէ Մծբին գարձած տեսնը միացած Մարտիկ կամ Մարտիկոս ձգնաւորին հետ, թէ Դիոկղետիանոսի տեսնը հալածանք ալ կրեց, և թէ ժողովրդական բանաստեղծութեամբ Մծբինի եպիսկոպոս ձեռնադրեցաւ Սմիպի մետրոպոլիտէն։ Յակոբ թէ հալածութեամբ և թէ վարդապետութեամբ նշանաւոր եղած եկեղեցւոյ մէջ, Նիկիոյ տարբ ժողովին և Անտիոքի ժողովին ալ ներկայ գտնուեցաւ, և հրաշքներով և գործակատարներով հռչակուեցաւ, և Սէոնէքերիպ անուանով վանական հայրապետներէն մէկը ճանչցուցաւ։ Անոր կը վերագրուի եւս Արարատի վրայ բարձրանալու յանձնաժողովները, որպէսզի հաստատէ Ջրհեղեղի ճշմարտութիւնը, տապանին փայտէն կտոր մը բերելով։ Այս տեսիլով հրեշտակի ձեռքէն կտոր մը տացած է կ'ըսուի, քանի որ իրեն անհնար եղած էր Արարատի գագաթին տանեանէն նիրհելէն տեսի վեր բարձրանալ։ Էջմիածնի գանձարանին մէջ ցարդ կը պահուի Ս. Յակոբի բերած տախտակէն մաս մը, որ թերացած փայտի կտոր մըն է։ Յակոբ այ միայն կ'ուզէր Ջրհեղեղի տառապիչները հաստատել, այլեւ լուծել միւս խնդիրը, թէ Հայոց Արարատին թէ այ Կարգուած Սարդաւորին վրայ հաստած էր տապանը։ Ընդհանուր առանձութիւնը ինդասաս Արարատի լանջուած վրայ այդ խնդիրը, որով անիմանալի կը դառնայ Բազանդի խառնաչփոթ բացատրութիւնը, է Լերինս Հայոց, է Լեռնն Սարդոսայ, է առնուն Աբգարեան Խաչատրութեան, է ջուրան Կորդուայ (ԲԶՆ· 22), ուր իրարու խառնուած են երկու լեռներուն հանգամանքները։ Այդ պարագային հետ կը կապուի Յակոբի և Մանաճիհրի պիտակը։ Մանաճիհր Ուշանի՝ Ազձնեաց Բակուրի ազգատոմարութիւնը ճնշած տանի, յառաջացած կ'ըլլայ մինչեւ Մծբին, և ուրիշ գլխներու հետ Յակոբի ալ մօր տարբատանեն ալ տարած է։ Յակոբ կը հետապնդի գլխներուն պատուհասիչը ընդունելու, բայց Մանաճիհր աւերելու միջնորդութիւնը կ'անարգէ, և ուր տարբատանները (ԽՈՐ· 93) և 800 գլխները (ԲԶՆ· 24) Ազիաամարի ծովին մէջ պահավիժելով կը խզգէ, որուն վրայ Յակոբ Ընձաքեաց լերան գագաթէն Ուշանեայ պատառը կ'անիծէ, և պատառը անկըզի և անպատգ կը գտնայ, և հոգիս կը գտնուի Մանաճիհրի պղտոյն ապաշխարութիւնը (ԽՈՐ· 193)։ Կը պատմուի եւս թէ Արտամէտ գիւղացի՝ պատանքներն բայց լաւ տացող ազգիկները, Յակոբի անցած տանն ծածկուած չըլլալուն համար, անկէ անիծուելուն և մազերնին ճերմկիլ (ՎԼՐՔ· Փ· 17)։ Մինչեւ հիմայ ալ կը տեսնուին Արտամէտցի ազգիկներ, որ մազերնուն մէջ ճերմակ փունջեր ունին։ Յակոբի վրէժիմղիչ հրաշքները մեծապէս օգտակար եղան Մծբնացւոց, որոց քաղաքը փրկեց Շապուհի պաշտանքէն և պաշարումէն։ Պատմութիւնն ալ կը հաստատէ Պարսից անյաջողութիւնը 350'ին, Մծբինի պաշարման առթիւ։ Ինչ եաքը վախճանեցաւ Յակոբ Մծբինի առթուն վրայ խազազութեամբ։ Իրեն անուանով վանքեր և իրեն մասունքները յառնին են Ուշաւանայ և Մոկաց գաւառներուն մէջ։ Յակոբ Մծբնացւոյն վերաբերուած են Զգօնի ճառերը, որք հայերէնի ալ թարգմանուած են, թէպէտ վերջին քննութիւններ տարբեր անձ մը կը ցուցնեն Զգօնը, և ոչ Մծբնայ Ս. Յակոբ հայրապետը։ Ս. Յակոբ յատուկ ժողովրդական բարեպաշտութեան առարկայ է Հայոց մէջ, իբր երկնաւոր պաշտպան մը ընդդէմ ժանտախտի և ժանտամահի, ինչպէս Ս. Թարախտպոս Յունաց և Ս. Հռիփսիմէ Լատինաց համար։ Մեր ծննդավայրին գլխաւոր և հնաւանդ ծուներէն մէկն է Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետին յիշատակը։

Տ. Ս. ՅՈՒՍԻԿ Ա. ՊԱՐԹԵԼ

101· Վրթանէսի մահուամբ սիմաք պարապ մնաց, բայց նոր ընտրութեան համար վարանում պէտք չէր, վասնզի ազգը Լուսաւորչի սերունդէն հայրապետ անհետացու սկզբունքը ընդունած էր, ըլլայ ժառանգական փոխանցման հին սովորութիւնէն ներշնչուած, ըլլայ Լուսաւորչի ազգատոհմին վրայ գրուած անպայման վստահութեամբ ղեկուցած։ Արքունական կառավարութիւնը մեծ էր, Վրթանէսի գործակիցներէն Գրիգորիս ալ չորս տարի առաջ նահանջած անժառանգ նահատակուած էր։ Միայն Յուսիկ կայր մէջտեղ Վրթանէսի երկուորեակներուն կրտսերը։ Նորա ծննդեան, մանկութեան, հայրասիրութեան գալը և արքունեաց մէջ կրթութիւնը, ամէնն ալ Գրիգորիսի հետ միասին էին եղած (§ 98), միայն երկուորեակները իրարմէ տարբերած էին ընտանեկան կենցաղի մէջ։ Գրիգորիս իր հօրեղբօր կաթողիկոսութիւնը ընդգրկած էր, իսկ Յուսիկ հոգիի չափահաս պատանի՝ ամուսնացած էր Տիրանի գործակ հետ քառ Բազանդայ (ԲԶՆ· 10)։ Պատմիչը կ'ենթադրէ թէ ամուսնացած է ինքնըերթ հանուխ էր, և թէ նա ամուսնութեան բարեպաշտութեամբ է խոտորելէ էջերու գնահատ (ԲԶՆ· 11)։ Ջայդ կրնանք վերագրել Լուսաւորչի սերունդը պահպանելու բազձանքին, որ կրկ Գրիգորիս կաթողիկոսութիւնը նախընտրելէ, նոյնիսկ Տրդատ Յուսիկի վրայ ծանրացաւ, որպէսզի բոլորովին չգազրի Գրիգորի ազգատոհմէ։ Սակայն դժուար է կարծել որ 11 տարեկան ամուսնացած և 12 տարեկան զատ ունեցած ըլլայ, ինչպէս Բազանդ կը գրէ, թէ Յուսիկ չերեխատանեաց-

նէց է վեր առաջնանալ՝ ամուսնական կնճռակռիւ հրաժարելով (ԲՋՆ·12)։ Այն ասրիւթիւնները հայր ըլլալուն համար բնաւ ինծի ծրէնք իսկ չէին նպատակը։ Ուստի պէտք է յապաղել ամուսնութիւնը կամ հայրութիւնը գոնէ մինչեւ 18 տարեկան ըլլալը, այսինքն 313'ին։ Այդ թուականին Տիրանի հարցնայ ազգիկ ունենալն ալ չուտ հաւանական կրնար չառներուն, և Յաւսիկը ոչ թէ միայն նպատակ եւս պիտի, թէ նոյնիսկ Բազանդ Յաւսիկի արշաւը համար կ'ըսէ թէ առին ներքնից կանայս գէորս ընաքառորքն (ԲՋՆ·44), որ զարձեալ նոյնիսկ Տիրանն է։ Սակայն բնական կարգի համաձայն կ'ըլլար, որ Տիրանին քոյրը Յաւսիկի և ազգիկները Յաւսիկին արշաւց հետ ամուսնանային։ Այս կերպով անուանը և անհատականն նիմատրութիւնն մըն ալ կը զարմանայէր, ապա թէ ոչ Տիրանի ազգիկը իւր հօրաքրոջ կիսաւր զարձած պիտի ըլլար։

102· Յաւսիկի կեանքին համար նորընծայ պարագաներ կը պատմէ Բազանդ, զարս յիշել ուշադրութ չենք համարիր անգկութիւնները դէպի ՀԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Յաւսիկ։ Ամուսնական առաջին գիշերն իսկ կը յայտնայ Յաւսիկի կինը։ Յաւսիկ անոր կը անուն թէ յղացեալներ երկարաձակ են, և երկար ալ Աստուծոյ պաշտօնեաներ պիտի չըլլան։ Այդ պարագային կինքը կը ամրանայ, և ամուսնացած ըլլալուն կը զղջայ, զրահեցաւ միայն իւր պապին ներշնչէն պաշտօնէից չգտնուելուն համար ամուսնացած էր։ Երբոր երկարաձակները ծնան, մկրտեն անուններ դրին Պապ, Տարիա պապենական անուններ կրկնած ըլլալու համար, և մի ոք Ամմանաթէս, որ թէ ազգ նախնիք կը նկատուէր, և թէ նշխարներուն բերելովը ազգային անուններ կերպարան առած էր։ Բայց Յաւսիկ անոնց ոչ մէկուն պատասխանատու կրնար ըլլալ, և ոչ ալ անոնց հետ ամուսնանալու։ Այս կերպով անուանը և անհատականն նիմատրութիւնն մըն ալ կը զարմանայէր, ապա թէ ոչ Տիրանի ազգիկը իւր հօրաքրոջ կիսաւր զարձած պիտի ըլլար։

103· Յարենացին չուտ պարզ կերպով կը յիշէ Յաւսիկի կամոպիկատանալը, թէ յաՋերբե ըշխան Յաւսիկ սրբէ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ Նարէն (ԼՈՈՐ·197), և ապրիչ ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ Հայ պատմագիրներ ալ նոյն կերպով կը խօսին և ձեռնադրութեան հանդէսի յիշատակութիւն չունին։ Միայն Բազանդ կը պատմէ թէ ըստ սովորութեան օրինակին, Տիրան մեծատուն նախարարներէն 13 հոգ ապիկիս ընտրեց, և ամէնքը միկին ճանապարհ դրան, որ կեսարիա երթան և Յաւսիկը ձեռնադրեն անոնց է կաթողիկոսութիւն, և թէ այնպէս ընել տուին, և նոքա ոչ ալ չուտ աքաչելուն Թորգոմ միթիթարից, որ անարժան զատակներէն ազժանաւոր մեռնելը պիտի տնտեսէ (ԲՋՆ·12)։ Այսպէս անցան Տրդատի վերջին օրերը և Խոսրովի թագաւորութեան ժամանակը։ Բազանդ Յաւսիկի ամուսնութեան ժամանակին Խոսրովը թագաւոր կ'անուանէ (ԲՋՆ·10), և եթէ ուշնեք Բազանդի բառերուն այժ առ, կրնանք հետեւցնել, թէ Տրդատի կեանքին վերջին մասին մէջ, Խոսրով հօրը հետ թագաւորակից կը նկատուէր, և հօրը օգնական էր թագաւորութեան գործերուն մէջ. բայց չուտ պնդելու պէտք չենք զգար, վասնզի մենք ալ չենք համարձակիր ըսել թէ Բազանդ այդչափ ճշդութեան հետաքրքրուած ըլլայ։ Երբոր վերջնական միտք, երբոր ասրին էր որ Տիրան իւր հօր Խոսրովին յաջորդած էր, և կաթողիկոսը զրկած, և իւր զահուն վրայ ամրացած էր։ Մոռցած էր արդեօք այն պարագան ալ որ իւր և իր քեռւոր Յաւսիկին մէջ անպի ունեցած էր՝ վերջինս յարուցած ընտանեկան խնդրով։ Դժուար է ճիշդը մակարածել, բայց ինչ որ ալ ըլլար, ազգին կամքն էր կաթողիկոսի մասը իրեն հպատակութիւնը ունենալ, և Տիրան չէր կրնար այդ վարմունքին դէմ դնել, և Յաւսիկի կամոպիկատութիւնը արդելալ։ Պատմական յիշատակներ բնաւ ակնարկ մը չունին թէ Յաւսիկ արշէն եկեղեցական պաշտօնէութեան մասած ըլլայ, և Բազանդի լռելը թէ Յաւսիկ ՔԷՐՔՈՓՈՒԵՒՈՆ ԼՈՅՆ առանց ասընոյն յապաղելուն ՅԷՔԸ (ԲՋՆ·12), պարզ կրօնաւորութեան համար բաւած է, որ եկեղեցական ձեռնադրութիւն ընդունի։

դէսուէ և յոխոս խոյց հաւատն ՔԷՔՓ Գրէքորէ (ԲՋՆ·30)։ Գործած ասանձին Տիրան պիտաւորից նորընծաներ հայրապետը Ագաչաստեան Տարիերայ կամարչին վրայ, և հանդիսաւոր կերպով աւաջնորդուեց կամոպիկէ եկեղեցին և նստեցաւ յոխոս հայրապետական։ Այդ եղերութեան միմիայն Բազանդ պատմիչը, և ուրիշ պատմագրիներուն գոյն լռելը, կը ցուցնէ թէ ազգային աւանդութիւնը նպաստաւոր չէր այդ պատմութեան, պատ անոր ատ պատմիչներն ալ կնպակարծ կը դառնայ։ Գիտաւորապէս պիտի է, թէ ըստրովին ձրի խօսք մըն է ըստ սովորութեան ընդհանրին ընելը, քանի որ բացայայտ կերպով անանք, որ Արիստակէս (§ 83) և Վրթանէս (§ 88) կնպարիա չգացին, և միայն Գրիգորի պատած ըլլալը կընայ ուրիշ մը ըստիլ, բայց սովորութեան օրինակ չըլլար։ Եթէ ուշնեք ալ ընդունիլ Յաւսիկի կնպարիայէ ձեռնադրութիւն առած լինելը, այն ատեն բացատրիկ պարագաներու հետաքննութեան կրնայ կ'ըլլայ։ Վասնզի Յաւսիկ եկեղեցական չէր, և անոր ձեռնադրութեան համար բացատրիկ ձեւ մը գործածել անհրաժեշտ չէր ըլլար։ Նոյն իսկ Յաւսիկ ալ կրնար փոխադրիլ որ Գրիգորի համար պահուած ձեւը նորոգութ։ Բայց ատելի յանկեցուցիչ պարագայ մըն էր, Տիրանի դէմ առ Յայնս բարեմորդիկ երեւնալու դիտաւորը։ Դեռ նոր եկած էր կոստանդնուպոլսէ, և անոնց հովանաւորութեամբ կրցած էր ձեռք ձգել իւր կրթուած գահը, պէտք ունէր ատելի ևս մչակել Յունաց բարեկամութիւնը, հարկ կը զգայր իւր երկրին մէջ ալ այժ ատ յանդգնէ կատարելութեան, ատանց մոռնալու որ կրնար յատկութիւն ալ այդ գիջողութիւնը խոստացած ըլլալ Բիւզանդեան կայսրութեան, իրրեւ պայման իրեն չնորհուելիք կամ չնորհուած օգնութեան։ Ուստի ոչ թէ ըստ սովորութեան օրինակին, այլ իբր բացատրիկ մը պարագայ կընանք ընդունիլ, որ Յաւսիկ կեսարիա գացած, և կեսարիոյ արքեպիսկոպոսէ մը, որուն անունն իսկ յիշուած չէ, ձեռնադրութիւն առած ըլլայ, միշտ պաշտպանելով իւր ամուսնի անկախութիւնը, որ այս անգամ ալ յայտնապէս ակնարկուած է, Հայոց հայրապետական անարկութեան Թագեհոսի վկայութիւնը։ բայց ատելնենք թէ Բազանդի պատմութիւնը բիւզանդացոց ուղղութեան հետեւող է, և միշտ Հայերը անպզկութեան հակամէտ։

104· Նկատողութեան արժանի պարագայ մըն ալ Յաւսիկի արտաքին մանկութեան հանգամանքն է, զոր պիտի կրկով կը կրկնէ Բազանդ միայն, և կ'ըսէ յայտնապէս թէ էր առաքեր հռոմէ, պէտ առաքէ, և քաղքէ հռոմկոս, ջերմով երեսաց ուռնէչեւ և չգնալ (ԲՋՆ·30), և թէ ընդհէտ առաքեր հռոմէ էր, այլ ըստ քաղքերնեան ձեռքերնեան երթալուն չկրնալուն ցաւագնէր (ԲՋՆ·31), և մանաւանդ պատրագային իսկ զայն երանելի հռոմէ Յաւսիկ կ'անուանէ (ԲՋՆ·32)։ Այդ մենք ժամանակագրական հաշիւներու կրճռնելով ցուցանենք Յաւսիկի ծնունդը 295'ին, որով 341'ին կամոպիկատած ատեն 46 տարեկան եղած կ'ըլլայ, և 6 տարի հայրապետութիւն վարած ըլլալով 52 տարեկան վախճանած։ Այդ, միանամայն անձի մը բաւին ճշդութեամբ հռոմէ անունը չի կրնար պատիլ, բայց նէթէ այդ բաւին բազդատական իմաստ մը տալով, և Յաւսիկը համեմատութեան պնակով նախորդ ազգանունակ հայրապետներուն իր հօրը ու իր պապին հետ։ Հնար էր ևս հռոմէ բաւին ընդարձակ իմաստ մը ընծայել, ինչպէս այժմ ալ ատենի մը պզպիկները, ինչ տարիքի մէջ ալ ըլլան ազգայք կը կոչուին։ Յաւսիկ ալ, ինչպէս և Գրիգորիս, այդ կերպով ներկայացան արքունիքին մէջ, իրրեւ ազգ կրթութեան, Յաւսիկ փեսացաւ ալ, որով մինչեւ վերջ այդ ատեմը մնաց, և թէպէտ մէյմէկ հայրապետներ եղան, ատկայն հռոմէ Գրիգոր (ԲՋՆ·15), և հռոմէ Յաւսիկ (ԲՋՆ·32) կոչումները, ազգային կիրառութենէն չգազաթեցան, գոնէ Բազանդի պատմութեան մէջ։ Յաւսիկի կամոպիկատութեան վից տարիներէն բնաւ պատմական մանրամասնութիւն չունինք մեր ձեռքը գտնուզ գիրքերուն մէջ։ Յունաց և Պարսից մէջ խաղաղութեան միջոց մը կը չարաշահէր, կոստանդ կայսր հոչակաւոր քաղաքականութիւն մտնէր, իւր գործունէութիւնը կրօնական խնդիրներու վրայ գարձնելով։ Շատ թագաւոր կրած ձախողութիւններէն յղնած, ամրոխանալու և զօրանալու պատ-

բառաւթիանց գրազած էր, նորէն մէջտեղ կ'իջնար։ Հայոց նախարարներ զատկէն զրգռումներ և նեցուկներ չունեցած առնուին՝ հանդարտութեան մէջ մնալու պարտաւորուած էին, որով Տիրան կրցաւ խաղաղութեան միջոց մը վայելել. թէև ալհայրենի առաջինութենէն հեռանալով, այլ բռնակալ յաջողութիւնէն քաջալերուելով(ԽՈՒ. 197)։ Իր հայրենի աւատքնութիւն ալ, պէտք է Տրդատի պատուական օրինակը իմանալ, քան թէ Խոսրովի հօրենական ընթացքը։ Տիրան սակայն և ոչ իսկ հօրը չափին մէջ մնաց, այլ անօրէնութիւն, պոռնկութիւն, սրբուածքոյութիւն, սրբահեղութիւն, պղծութիւն, յափշտակութիւն, սաղտոպէքոյութիւն, և այլոց բազում գեղոց (ԲԶՆ. 31), անընդհատ չարք մըն էր իր վարած կեանքը, միշտ Բուզանդի վկայութեամբ։

105. Յաւսիկի մահը բնական կերպով տեղի չունեցաւ, այլ իր հովուական և հայրապետական նախանձայուզութեան նահատակ եղաւ, և բռնութեան մատնութեամբ վախճանեցաւ, նոյնիսկ Հայոց Թագաւորին և իր անկաձին Տիրանի ձեռքով։ Սակրատ բար ստացուած և Խորնացիէ ատնուած պատմութիւնը կ'ըսէ, թէ Յաւիանոսի Պարսից դէմ արչաւանքին ատեն, Տիրան զայն դիմադրեց, և բարեկամութիւնը կրկնեց։ Յաւիանոս դէպ պարկերն նկարքեքելէ պոխոկատաւ Տիրանի, որպէսզի եկեղեցւոյ մէջ կամէ, իբր կայսրութեան հանդէպ հպատակութեան նշանակ։ Սակայն Յաւիանոս նոյնին մէջ զբէաց ոմանց ընդ նմա պատակերները նկարել տուած էր, և Տիրան չմտածելով որ խաբէութեամբ, զբաց երկրպագին պարկերս, ուրկից զայն կամել չկրցած պատճառական եկեղեցւոյն Ծոփաց գաւառին մէջ, ուր հանդիպած էր Յաւիանոսի։ Յաւսիկ դիմադրեց զգացուցանելով զբերն խորհանելութիւն, այլ Տիրանի սնդուկեան վրայ, պատակերը ընկերցել չերկար ծոխել հանգաց։ Աւար վրայ Տիրան Յաւիանոսի տալու պարտաւոր չմնալու համար, ուրկից Յաւսիկը պատժել, և հրամայեաց ջալոխոտ հագնիլ չերկար, մինչև որ ի փանեն աւանդեաց ջրին (ԽՈՒ. 199)։ Նահատակութիւնը նոյն միտքով, տարբեր պատճառ յառաջ եկած է այն Բուզանդի համեմատ։ Յաւսիկ չարաճակ յանդիմանեցաւ ի Տիրանէ, իբր ապօրէն և ամբարիշտ գործերուն համար, և վերջապէս իրրև յայտնի մեղաւորներ թագաւորն ու իր մեղսակից մեծամեծները՝ սրբելոյր չոչ ինչ դադանելիքներ։ Երբոր այս ալ օգուտ չէր ունենար, ել եաւ կապեր զբեզ պատճառներ հանճարեալ եղեցկական բանիւ, որ է բանի թէ նզովքի վճիռ կ'արձակէր անոնց դէմ։ Ասկէ Տիրանի և Յաւսիկի մէջ յայտնի հակառակութիւն մը, որ կը սեւէր ջոնդեան առաջս կենաց էրոց։ Բայց Տիրան ոչ կ'օգտուէր հայրապետին յանդիմանելու ինելն, և ոչ ալ նշանակութիւն կ'ընծայէր արձակուած վճիռին, ուստի երբ կը հանդիպէր օր ի յաջորդ պօքեան տօնախմբութեանց, Տիրան իր աւազանով մկրտանել պիտոյ ջալ դադանել ելեկեղեցին, երբ այնտեղ կը գտնուէր հայրապետը, Ծոփաց գաւառի Իշոխել արքունի բերդին մէջ։ Յաւսիկ անանց գալը իմանալով եկեղեցւոյ գաւազանը կ'ելլէ, և մանկերին արդիկով բարձրացնել կը գոչէ. Զե արշաւէ, հէ՞ք ջաս, ջ' ջաք ի՞նչ։ Տիրանի մարդիկը որ գիմադրելու կանխամտածութեամբ կու գային, կը յարձակին հայրապետին վրայ, և կը սկսին զարնել, մինչև որ Յաւսիկ բրածնէ եղէալ, ջախջախել, կիսամահ կոչիճելով, ընկեցուցինէր։ Իսկ Տիրան ու հետևորդները եկեղեցւոյ կը մտնեն, բայց չատով կը մեկնին։ Եկեղեցւոյ պաշտօնեաները կը հանեն, կը վերցնեն հայրապետը, կարելու գարմանները կ'ընեն, և այնտեղէն հետացնելու համար կը տանին Դարանագետաց գաւառը, Թորգան գիւղը, Գրիգորի ապգատոհմին կալատեղը։ Յաւսիկ չկրցաւ ապառել արկածին հետևանքէն, և անդր ոչնչացաւ բաղմաց ատուրց հանգերա, և Թագուհւոյն նոյն տեղը Գրիգորի և Վրթանէսի գերեզմանները քովը (ԲԶՆ. 31)։ Յաւսիկի նահատակութիւնը մեր հաշուով կ'իյնայ 347'ին, թէպէտ օրը չենք կրնար ճշդել։

106. Վերոյիշեալ պատմութիւնները կը հաստատեն եղելութեան գլխաւոր գիծերը մէջ։ Պատահական տարբերութիւն մըն է, թէ Տիրան պաշտօնապէս հրամայեց ջալոխոտ հագնիլ, կամ թէ քիչ

ՏԻՐԱՆ ԵՒ ՅՈՒՍԻԿ

հաքը Թորգանի մէջ մնաւ ծանօթ հետևութեամբ։ Հաւանականագոյն և յարմարագոյն են Բուզանդի ատենագրած պարագաները, և ամէն ատենի մէջ հաստատուն կը մնայ, թէ Յաւսիկ իր հայրապետական նախանձայուզութեամբը հաւատոյ պաշտպանութեան նահատակ մը եղած է։ Պիտոյ տարբերութիւնն է նահատակութեան պատճառ եղող ատենը. սակայն այնպէս անհնար է որևիցէ կերպով պաշտպանել Խորնացիի պատմած պարագաները, որովհետև Տիրան ու Յաւիանոս ժամանակակից չեն եղած։ Տիրան 339'ին թագաւորած է, և 11 տարի ետքը, 350'ին գահազրկ եղած, իսկ Յաւիանոս 361'ին կայսր եղած, և 363'ին սպաննուած է, որով Յաւիանոսի պատկերին պատուութիւնը բոլորովին անիմի կը գտնայ։ Բոլոր պատաքին պատմութիւններն ալ Յաւիանոսի հետ գործ ունեցող Հայոց թագաւորին անունը Արշակ կ'ըսեն, և Տիրանի պղծի ըլլալն ալ գիտեն, մինչ Խորենացիի ժամանակագրութիւնը բոլոր իր ընթացքին մէջ 24 տարիներու յաւելուածական սխալով կը գալէ, և ետու պաշտպանելու կողմ մը չունի։ Ուստի պէտք է բացէրաց մէկ կողմ թողուլ Յաւիանոսի պատկերին խորտակման պատմութիւնը, և երբ Լամբրոնացիի յօրինած չարականին մէջ կ'երգենք, «Ջոհրութեամբ ջանօրէնաց խորհուրդեաւ ջաղաքէրն, որբ ոտրբ Յուսիկ (ՇԱՐ. 433), պէտք է անոր այլաբանական իմաստ մը տանք, ինչպէս որ անօրէնաց յաղնակի ձեռն ալ կը թևակոխէ, և անկէ յորդորելով ուրիշ ազգագրութիւն մըն ալ ընդունիլ կը պատուիրէ զրաց (ՇԿԱ. 480)։ կը մնայ ուրեմն որ Յաւսիկի նահատակութեան պատճառ ընդունինք նորա անվնաս յանդիմանութիւնները, ինչ որ Խորենացին ալ գիտէ նաև Թիւնները, երբ որ Տիրան այդ սխալը գործելու կը կ'ըսէ, թէ Տիրան այդ սխալը գործելու յաւելեալ է բարեպատուոյ ջաղաքացիանոս ջրոյ ոտրբ ընդ Յուսիկ, յալջոխ հանապազորդ յանդիմանութեան (ԽՈՒ. 199)։ Սասդ է որ տարօրինակ, և գրեթէ անհատատալի կ'երեւի հայ քրիստոնեայ թագաւորի մը մինչև այդ տարիքան լրջենի և անպատի կերպով իր հայրապետին դէմ համարձակիլը, սակայն Տիրանի յատուկ և տար նկարագրին հետ պէտք է նկատի առնուլ, որ նա Յաւսիկի վրայ կը նայէր, իրրև արքունեաց մէջ մնծացած տղայ մը, որ արքունեաց պաշտօնեայ և իրեն քեռայրն ալ եղած էր. ուրով իր արքունական ճախտութեան մէջ, տատերութիւն մը կը զգայր Յաւսիկի անձին վրայ, և չէր ներեր անոր՝ ինչ որ ուրիշ հայրապետի մը վրայ թերևս համակերպէր տանիլ։ Բուզանդ գրած է թէ Վրթանէսի տղոց Հայաստան եկած տաեն, «Յոտնկն տոտոնեցին Տէրն որբէ ընթացուէն Խոսրովա (ԲԶՆ. 10), որ կրնայ իրրև հոգածու պաշտպանի իմամբ մը նկատուիլ, քանի որ այն տաեն Տիրան ալ թագաւորի մրտ մըն էր։ Ամէն պարագայի մէջ այդչափը կը բաւէր Տիրանի միտքին մէջ Յաւսիկի վրայ յատուկ իշխանութիւն մը ենթադրել տալ, և անոր միտքին մէջ գէպ տաինքն ակնածութեան և յարգանաց մանաւոր պահանջ մը տածղել։ Սակայն Յաւսիկ հետու էր այդ տեսակ միտաձումներէ, բուռն նախանձայուզութեան և պահանջկոտ օրինապահութեան մէջ, նա ակնածանքի տաջև խանարհող չէր, և բացարձակ ուղղութիւնը կը գործածէր, միայն իր պաշտօնէն և հոգիէն, և ոչ իր տնձնական հանգամանքներէն ներշնչեալ։ Ինչ որ թերևս Վրթանէսի կողմէն եղած տաեն գիտցաւ անտարբեր մնալ երբոր Թորգանէ եկող գուժկանը՝ Յաւսիկի մահուանն լուրը բերաւ։ Գուցէ և կկղծութեան վրաակցութեան և տարաժամ համակրութեան նշաններ ալ ուզից տալ, զինքը չբմեղկելու, և Լուսաւորչի թոռը սպանած վնասու և դահճական արատէն ինքզինքը արդարացնելու համար՝ ազգային ընդհանուր մեղադրանաց առջև։ Իրրև եկեղեցական չտեղուտ հետամուտ տարկ տեսից իսկոյն հայրապետական սխոտին յանդուգնութիւնը հոգալ, և

ԴԱՆԻԷԼ ԱՍՈՐԻ

որովհետեւ Լուսաւորչի ազգատոհմին պարծանալու մեկ մը չկար, քանի որ Յաւսիկի գաւառները ևկեղեցականաբնիկ հնաւանդ կը մխիչէին, մանաւանդ Լուսաւորչին մօսիկ և անոր անունին հետ նեղկենսական կապուած անձ մը ապրիլ անկնել, և անով մխաբերը հանդարտեցնել: Այդ անձն էր Դանիէլ Ասորի, որ Լուսաւորչի անմիջական սչակերան էր եղած և անոր հոգեւոր գաւակ նկատուած է: Եպիսկոպոսական տոհմական ունէր, բան ամենայն հաւանական, իր պիտ իրր Հահանայ (ՀՈՒ·199) կամ իրր Հոբէպիսկոպոս (ԲՋՆ·36) կը յիշուի պատմիչներէն, որք առջ անխտիր կը գործածեն ևկեղեցական տոհմական կոչումները: Հնագոյն կոչուած պաշտօնը, որ իրեն կը պատի (ՀՈՒ·199), մաասկարարական անուշ խնդիր էր Գրիգորի ազգատոհմին կամ հայրապետական ամէնուն կարգ ոճներուն վրայ, որոնց գլխաւորն էր Տարօնի Աշխիչաց, որ Դանիէլի գործունեայ խնդիր կեպտին էր, բայց միևնոյն պատճառով պինդ ևկեղեցի Թիլի մէջ ալ կը գանուեր: Դանիէլ լոկ նուիրական հոգեւոր իշխան չէր գանուեր, այլ իրր ևկեղեցւոյ պաշտօնեայ, եղած անգրերը քարոզ իշխանի ալ կը պատկէր, և մինչեւ իսկ է կոչուած Պարթից յօժար պետէս հոբոշ եաց սա, և անուն է Հոլբոնիեն գործոյց (ԲՋՆ·36): Միանգամայն էր սա այլ ընդհանուր, առնէր նշան և զբօսանիքս գեղոնեան (ԲՋՆ·37), և թէև տարիքը տուած հինաւուրց ծերանի մը, բայց տակաւին տպուր և անխանգ արդիւնաւոր կերպով գործի գլուխ կը գնուեր: Անկախ բնութենէ զօրեղ նախապարգեւներ, և եկեղեցւոյ Թիլին, ուր այն միջոցին կը գանուէր Դանիէլ, բերին գայն Ադձնեաց Բաւանդ տանը, ուր եկած էր Տիրան Ծոփաց Բնաբնէն: Նպատակին էր զի կացուցցին ընդ իւրեանց գլուխ առաջնորդ, և զի նպաստ յաղող հայրապետական (ԲՋՆ·38), ինչպէս Բաւանդ կը գրէ, բայց Խորենացին այդպիսի նպատակի մը խօսք չընէր, և միայն գիտէ, թէ ընդհանրանալ անկեղեցւոյ Հայոց՝ է ձերբառնոյ հառանայեն Դանիէլէ, զոյն խնդրատիրն ապրանիկ (ՀՈՒ·199): Իսկ Բաւանդ ընդարձակ յանդիմանական բառախոսութիւն մը կը գնէ Դանիէլի բերանը, որ Տիրանի առջևը կլկլալ սկսած է միտքի յաւելի բերել թագաւորին և բոլոր մեծամեծներուն անիրաւ մխինները և անաւակաս խնդիրները, աստչին հայրապետանեղուն տրամադրները աղաղակելու, Յաւսիկը ապրանիկին, զոր կ'անուանել վկճակակալ վկճակի թագեսոյ առաջելոյն, և իրենց չարաչար վիճակ մէջ անգկոյ մնալնին: Յանդիմանաբնիկներէն հարց անիծական զանչակաբ կ'անցնի, թէ թագաւորաբնիկը պիտի կործանի, հայրապետաբնիկը պիտի վկրցի, ազգը պիտի գրաի և գերաբնիկան պիտի մատնուի, և ալէքքեւ պակասեցոյ լուծ ընդ ոտիս ընդեան ձառայութեան է պարանոցս ձեզոց: Իր խօսքերը կը վերջացնէ մեծ ոյժով իրեն ատչադրաբար պաշտօնը և բանալ, Զէ՞որ կայցեն էլուխ ազգի, ընդ երեսս Տէրն է ձեռանէ (ԲՋՆ·39-42): Բաւանդ ընդհանրապէս միանակ է Հայերը անապրկուած, և կարծես թէ իր հակառակաբնիկան և ատելութեան յոյսը ուզած է յայտնել, Դանիէլի բերանը գնելով իր պատճառները: Ինչպէս բոլոր Բաւանդի յանկերգները, Դանիէլի յանդիմանաբնիկները ծանր ևկան Տիրանի, որ պայծառով լեցուեցաւ անոր հանդարտաբնիկան դէմ, նորէն պրպտուեցաւ իր անուանձ կիրքը, և քանի որ Լուսաւորչի մասան իսկ ապանուաբնիկան յանդգնած էր, չկասեցաւ Դանիէլի ապանուաբնիկան տրամադրել, և ծագան է ֆոզը եթէ՞ խղդել առաջներէն: Դանիէլի մարմինը առին իր ուչակերանները երկաբը, Շապուհ և Եպիփան, և թագեցին գայն Հայոց Դրախտ կոչուած ձորը, որ էր Դանիէլի սովորական ձգնարանը, և ուր է այժմ Կախայ Ս. Դանիէլի վանքը, որուն մէջ պահուած է առաքելին գերեզմանը, զոր մենք ալ անառած ենք: Յիչատակը ածելի է միւս չորս հայրապետներուն հետ, Որդւոց և Թառանց օրը, որոնց հետ միասուած է իրրեւ հոգեւոր եղբայրակից, թէպէտ ոչ մի մարմնաւոր ազգակցաբնիկ չունի անոնց հետ:

108. Բայց անոյծ կը մնար հայրապետական սրճանին յաջորդաբնիկը, զոր պէտք էր կերպով մը կարգաղրել, համաձայն ազգային ընթացքին, որ առանց կրնար զոտանալ ժառանգական յաջորդաբնիկան գաղափարէն: Յաւսիկ երկու զաւակներ ունէր, որոնց

ծնունդը 313'ին դնելով, իրենց հօրը մահուան ատեն, 347'ին, 34 տարեկան մարդիկ երեսատարդներ էին, որք իրենց հօրը նախկին պիրքին և իրենց արքայազարմ մօրմէն օգուտ եկով, թագաւորական պալատին մէջ ազատ ու յաւակցած էին: Իսկ Յաւսիկի բնաւորական կանոնքին քակաւելէն ետքը, գործ անոր ուզդամիտ և հօրենական ազգեցութենէն, իրենց մօրեղբօր Տիրան թագաւորին ձեռքին տակ և օրինակին ներքեւ ցանկանց երեսատարդներ եղած էին, և պետութեան ազատ կեանքը նախրնտրած (ԲՋՆ·35): Երկու եղբայրներ երկու քոյրերու հետ ալ ամուսնացած էին, Վարազդուխտ և Բամբիշ, որք Բաւանդէ թագաւորին քոյրերը կը կոչուին (ԲՋՆ·44, 49, 69): Բայց ինչպէս յիշեցինք (§ 101), չմոռնանք մը կը տեսնուի այդ ազգատոհմին մէջ, վասնզի Յաւսիկի կինը Տիրանի ազջիկ ըլլած ատեն, Տիրանի քոյրերը Յաւսիկի գաւակներուն կին եղած ըլլալ, Տիրանի թոռներուն իրենց մեծհօրը քոյրերուն հետ հաւասարիչ եղած կարծել է, որ բնաւ միտքի մօտ չէ: Հետեւաբար ուշի հետաքրքրական է Տիրանի քրոջ Յաւսիկի հետ, և Տիրանի ազջիկներուն Յաւսիկի զաւակներուն հետ ամուսնութիւնը ընդունիլ: Այդ պարագային Պապ ու Ամաստասիկ, Վարազդուխտի և Բամբիշի հետ ազգակցութեան չորրորդ աստիճանին մէջ կը գանուին, և Երկու եղբայրներու երկու քոյրերու հետ ամուսնանալուն նախընթաց մը կ'ուզենանք, նայիլով Լուսաւորչի քահանայական ազգատոհմին մէջ: Պատմութեան կարգին գանուով կը տեսնենք, որ հակառակ Յաւսիկի գաւակներուն անարժան կեանքին, կը զօրէ տակաւին ժառանգական յաջորդութեան գաղափարը, և երկուքէն մէկը կոմսդիկոս ընելու կամքը կը յայտնուի թագաւորին և ազգին, և Եպիսկոպոսաց ժողովին: Այս նպատակին հասնելու իրր առաջին քայլ մը, Պապ և Ամաստասիկ առանց խղճանց կաճառնեցան և բռնաբարեցան, և ակամայ ստացան ըմբռնելան և բռնաբարեցան, և ակամայ կատարած ձեռնադրութեան: Բայց այս ալ չզօրեց անոնց գժկամակութիւնը յաղթել, և առաւել ևս իրենց անձին ոչխարհական կեանքի տուին (ԲՋՆ,44), մինչեւ որ ամենքն ալ ստնոցմէ ձեռք քաշելին, տեսնելով որ անարժան էնդեն աստուածընտրեալին պատրիկ ոչխարէ (ՀՈՒ·201):

109. Այդ միջոցին պետք է գնել երկու նչանաւոր ձգնաւորներուն անունները, որոնք կրնան կրօնաւորական կեանքի նախատիպներ ըլլալ մեր ազգին մէջ: Անոնք և կրնային այդ կոչումին արժանի էին, և Լուսաւորչի այն կոմնելին բերած կրօնաւորներուն և ևկեղեցականներուն մէջ ուշի նչանաւորներ՝ իրենց սրբակրօն ձգնութիւններով: Երրոր Լուսաւորիչ, Տարօնի Իննակնեան բարձունքին վրայ Գիսանէի մեհեանին տեղ Ս. Կարապետի ևկեղեցին և վանքը հիմնեց (§ 64), այնտեղ հաստատեց յիշեալ երկու ձգնաւորները իրրեւ տիպար և օրինակ կրօնաւորական կեանքին, զոր պիտի վարէին հոն հաստատուղ 40 ձգնաւորները: Իսկ Տարօնի ընդհանուր վերակացութիւնը յանձնեցաւ Զենոբ Գլակի, և եպիսկոպոսական վանքի վերակացութեան համար (ԶԵՆ·10): Ամէնհետեւ կանոնաւոր և միակերպ կեանք մը անցուցած են յիշեալ ձգնաւորները՝ երբեմն վանքին մօտ ապրելով ու նոր կրօնաւորները վարժեցնելով, և երբեմն չորկակաց անապատներն մէջ հեռանալով, ու կատարելապես առանձնանալով: Անոնց անունը կը յիշուի անգամ մը Գրիգորի և Տրդատի իրենց այցելութեան երթալուն առթիւ, որք պարապուելան Ագրիանոս եպիսկոպոսի ձեռքով գանուելու օրերով լեռներուն մէջ փընտռել տալ (ՍՈՓ·Ժ·69). և անգամ մըն ալ երր Գրիգոր վարդապետաց հաստատուն կերպով Իննակնեան բարձունքը մնալ, և երկու ձգնաւորները գինքը այդ խորտրդին հետացուցին (ՄԱՄ·7): Երկու քին ալ ձգնաւորական կեանքը 40 տարի տեւեց Իննակնեան վանքին մօտ և չորկակաց լեռները (ՍՈՓ·Ժ·93), ակնարկով 302'էն, որ տարին Գրիգոր Տարօնի քարոզութիւնները կատարեց և տեղւոյն վանքերը հիմնեց: Երկու ձգնաւորներուն մահը կ'իյնայ 342'էն, տասը Անատոնիոս և երկու տարի ետքը Կրօնիդէսներ: Ս. Կարապետի վանքին մօտ պզտիկ մատուռի մը մէջ կը պահուին երկու տարբեր գերեզմաններ, իսկ իրենց յիշատակը տեսնելի է տրիս Հայ ձգնաւորներու հետ:

ԱՆՏՈՆ
ԵՒ ԿՐՕՆԻԴԷՍ

Տ. ՓԱՒԼԻՆ Ա. ԱՇՏԻՇԱՏԵՑԻ

110. *Երրոր Դանիէլի ապատքիամբ և Յաւսիկի արշինարան վերջնական դիմադրութեամբ, կամքովիկոսական աւելման հաստատական ընտրելիները պակասցան, և ուրիշի դիմիլ հարկ եղաւ, կամ եղէա ածենեցուն առհասարակ, որ Լուսաւորչի ազգատոհմին հետանցած չէ, և պէտք է, որ ենքին գանձ էշխանութիւն Գրէգորէ գոցեն, որ կարող նա գործոյ հարցն, և այս սկզբունքով կամքովիկոսութեան արժանի համարուելոցս Փաւստոս Աշիշատեցին, որ անդրադարձ աւագերէն էր, դէ պեղքն այն նոյ էր հաստատել (ԲԶՆ. 44):* ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Փաւստոս անուն Լուսաւորչի և ցուցակներուն մէջ Փառնարսէհ է գրուած, Փաւստոս-Նարսէհ անուններու ազուած ձևաւոր, ասկոյն մենք նախադասեցինք Փաւստոս գրել ձևը գործածել, իրրև կիրառութեան յարմարագոյն: Գրագէտ անոր անձին, որուն գործոյն էր Աշիշատեցին, որ անդրադարձ աւագերէն էր, դէ պեղքն այն նոյ էր հաստատել (ԲԶՆ. 44): Փաւստոս անուն Լուսաւորչի և ցուցակներուն մէջ Փառնարսէհ է գրուած, Փաւստոս-Նարսէհ անուններու ազուած ձևաւոր, ասկոյն մենք նախադասեցինք Փաւստոս գրել ձևը գործածել, իրրև կիրառութեան յարմարագոյն: Գրագէտ անոր անձին, որուն գործոյն էր Աշիշատեցին, որ անդրադարձ աւագերէն էր, դէ պեղքն այն նոյ էր հաստատել (ԲԶՆ. 44):

զբ+ և վաթսնե+ և քսաներե+ և կապե+, և եղած ազգաբարբառ-թվականց չանսալով ըսուբք և ընուէբ-եալ պեղբէն հոմանիշալ կոխան առնելէն: Բայց անա յանկարծ օդը կը մթագնի, երկինք կը գոռայ, անզսպարար կը թափի, և կայծակ մը անագին վայրաւակիմամբ կ'իջնայ եպիսկոպոսանոցին վրայ, և հարեալ սոպոկէը զերկնաբան ղեղբաթան ինանքամայն ի քաղքենին անդ: Անգամ նահիջներ զառաւ զաչառմի առան անառզալի մէջ այս կողմ այն կողմ ցրուած էին, մինչ երկու եղբայրներ կամ արբեցութենէ չկրնալ կամ յանզգնութեամբ վախչել չուզելով, առաւաձայնն բարկութիան պատուհասին հանդիպեցան, վասնզի ամէնուն ըմբռնման համեմատ, հրեշտակ պետուն էր, որ երեսնցա-ն նանանութիւն փայլատակեն (ԲՋՆ·45): Այսչափ մեծ եղաւ ամէնուն ապաւորը որ ոչ ոք յանզգնեցաւ մօտենալ ու դիակները վերցնել, և հազիւ օրեր անցնելէն ետքը անոնց ցամաքելալ և կծկցելալ, այնպէս կայծակէն այրած ու խանձուած դիակները վերցուցան, և եկեղեցւոյն կից Աբեթակ կոչուած տեղը թազուեցան: Աբեթակ անունը մատնել կուտայ թէ ան միևնոյն տեղն է ուր Փառէնի մարմինն ալ յետոյ թազուեցաւ (§ 109): Այս եղաւ ազեսալի վախճանը տուրբ հայրապետանեան անառբ չառաւխնեկան: Պապ զառակ չէր ունեցած իր Վարազդատ կնոջմէն, այլ միայն Վրիկ անունով ասղջէն զառակ մը թազուց Հայկակցի հարճէ մը, այնպէս Աշխէնաի մօտ Հայկ դիւցազի ազջիկ մը: Իսկ Ամանազնի իր Բամբիշ կնոջմէն միակ զառակ մը ունեցած էր, որ է Ներսէս հայրապետը (ԲՋՆ·49): Պապի և Ամանազնի մահը պէտք է դնել իրենց հօրը մահուանէն քիչ առբ, 349'ին միթազարբար:

114· Բազարացին կացուխնեը բառական սաեն էր, որ հանդարտ կ'անցնէր, Տիրանի Յունաց օգնութիան գամ գանուելէն ետքը: Շապուհ չէր ուզած նոր խնդիր յարկել այն կողմերը, և պատերազմներու զաչար փոխագրուած էր Միջագետք, հակիսկան երկիրներէն գարբ: Այս միջոցին էր Մծբնի պաշարումը, ուր Շապուհ ձախողեցաւ, և Յակոբ հայրապետի քաջալերիչ զործունեութիանը և աքանչելեաց օգնութիանը Մծբ-

ՏԻՐԱՆ ԵՒ ԱՐՇԱԿ

բինը ազատեցին 350'ին: Ծիշդ այն ատեն Շապուհ իր մտադրութիանը զարձուց Հայկերուն կողմը, և ուղեց վրէժ լուծել Տիրանէն, որ իր կամքին դէմ յաջողած էր թագաւորել Յունաց պաչտպանութեամբ: Բազաւորեցաւ ատեն խորհրդարանը ձեռք առաւ, և Տիրանը բարեկամարար իրեն հրաւիրեց հանդիպելու զործերու վրայ խորհելու համար: Այդ նպատակին զործադիր նչանակուեցաւ Վարազչապուհ, Ասորեստանի մարզպանը, և սա օգտուեցաւ Տիրանի անհնազանդ Փիսակ Սիւնիի նենգութենէն: Տիրանի անփութութիւն եղող ճարտար ճանճիկէն հնարուող ձիու մը պատճառութիանը, երիցորդական պարագայ մըն է այս եղելութեան մէջ (ԲՋՆ·50): Տիրան կը խաբուի, և Շապուհ կը բանտարկուի երկու աչքերը կուրցնելէ ետքը: Մեր պատմիչներ այդ կատարումը իրրև տաւտածային պատիժ կը նկատեն, եկեղեցւոյ երկու լուսատուները՝ Յունաց ու Դանիէլը, խստութեցուցած, այնպէս ապահնուած րլլալուն համար (ԽՄՐ·203): Շապուհ կը կարծէր այդ կերպով Հայաստանը նուաճել, այլ Հայ նախարարներ մեծամամանութեամբ Պարսիկներուն դէմ պինուելան, և Առզովկ Սիւնին ու Արչակ իր կամարարականը, պատգամատր յղեցին կոստանդ կայսրէն օգնութիան խնդրելու (ԲՋՆ·55): Հայոց ու Յունաց բանակներ յաջողեցան Պարսիկներու դէմ, որք կոստակերպակս կազմ ու պատրաստ ալ չէին, ենթադրելով որ մեծ այժ մը պիտի չգանան պիտուցներին: Բազմոզ կ'ըսէ թէ Կոստանդ անձամբ եկած էր, և կազմաբանաճանաչ ձեռով Պարսից բանակը լուսատած էր, և թէ պատերազմի մէջ Շապուհ կրնկեր ու գանձերն ալ զերի բնկան, և թէ ինքն ալ հազիւ կրցաւ միամի ճզոզիլ (ԲՋՆ·50): Շապուհ հաճեցաւ Տիրանը ազատել և Հայոց թագաւորութիան ազատ ու ապահով թագաւ, բայց միայն որ չէզոք դիրք մը պահէ Յունաց և Պարսից մէջ: Տիրան, թէպէտ ազատած, բայց կասկածելով բլլալով, պզնաս չէր կրնար թագաւորութիանը վարել, անզրանիկն Արտաչէս մեռած էր (ԽՄՐ·199). ուստի թագաւորութիանը բնկաւ երկրորդին Արչակի, մինչ երրորդ որդին Տրդատ, պատանի կը մեռաւ ի Բիւզանդիոն: Երկիրը խաղաղեցաւ 351'ին:

115· Փառէն կաթողիկոսի անունը չի վիշտ այդ ամէն եղելութեանց մէջ, և հնար ալ չկայ, որ բացատ-

ԵԱՀԱԿ ԵՒ ՏԵՂԱԿԱԼ

ձակ ճգնաւորութեամբ ապրած ուխտաւորութեան մը կարենար քաղաքական և պատերազմական ծանր գործոզութեանց մասնակցիլ: Իրեն մատն ալ չէ չարած, և նոքա սխալած պարարարութեան թնդիրը մէջտեղ կբեր: Լուսաւորչի ցեղէն կայր միայն երիտասարդ Ներսէս, Ամանազնեաց արքին, բայց նա ալ բացակայ էր և Բիւզանդիոն կը գտնուէր, և ուժգին կարգադրութեան պէտք անհրաժեչտ դարձաւ: Բազմոզ կը պատմէ, թէ Ազրիանոս եպիսկոպոսի ցեղէն Շահակ մը կաթողիկոս ընտրեցաւ, և մեծաչուք պատրաստ կնաբարս զրկուեցաւ և կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ, և Հայաստան գտնուելով պաչտօներ տանձնեց, և թէ Նահապետ Փառէնայ, որ է բանի մայ և անտարբեր պաչտօնավարութիան աչեցաւ (ԲՋՆ·45): Բայց Փառէնի ու Ներսէսի մէջտեղ Շահակ կաթողիկոս մը, ոչ Լուսաւորչին ազգ, և ոչ ալ ազգիչ հին ու նոր ցուցակներուն մէջ կը գտնուի, պատ մենք ալ իրաւամբ չենք ազդեր զայդպիսի կաթողիկոսի մը գոյութիանը ընդունելու: Հին պատմիչ մը բացարձակ կ'ըսէ, թէ չէր ճանաչած նորա, այնպէս Փառէնի, Ընդ ամ ըսեաց հայրապետութեան Հայոց (ՍՈՓ·Զ·14): Այդ կէսը կը հաստատէ նոյնիսկ Բազմոզ ալ իր անկապակից պատմութիանը, վասնզի ինքն ալ կը մտածէ թէ Հայոց կաթողիկոս մը նչանակած է, և քանի մը պրպտելէ ետքը կը պատմէ թէ Աբրահամ թագաւոր և ապրին մեծերը կը հաստատեն կաթողիկոսութիան գործքն ամենուն յաջողուց մը ապաս համար, և պրպտելով թէ ոՀ պէտք էր նորէն յարուցանել հայրապետութեան (ԲՋՆ·68): Հազիւ հաստատած միջոց մը անցած է Փառէնի մտնելէն ետքը, և Բազմոզի հնարած Շահակ կաթողիկոսը ոչ միայն մեռած է, ոչ հրաժարած, և ոչ ալ ամէնէն մերժուած, որ նոր կաթողիկոսի համար մտածուի, պատ ատկէ պիտիին է եղբարացնել, թէ գոյութիան իսկ չէ ունեցած Բազմոզի հնարած կաթողիկոսը: Եւ պատճառ կնատպիտակ ձեռնադրութեան սուտ բլլալու պատրաստ ոչ մտացածին և անհիմն եղելութիան մը կը գտնուի, իրաւունք կ'ունենանք նոյն եղբարացութիանը ապրածել նոր խնդիրներու մէջ ալ այդ պատրաստին յիշատակարանութիանց վրայ, երբոր այն ատեն չկրկնուի և Բազմոզի գրածը չսատկուի: Փառէնի մահուանէն մինչև Ներսէսի ձեռնադրութիանը, և ոչ իսկ ատեն մը ատեն կ'անցնի, և այդ միջոցին Աբչակ նոր թագաւորած և երկրին գործերուն կարգադրութեամբ զբաղած, ընդհանուր փափաքնոց համեմատ ընտրութիան մը ընելու համար հարկ սեպած է գործերը հանդարտութեամբ յառաջ վարել, և ընտրութիանը յապաղիլ: Ամենուն պատրարութեան միջոցին հայրապետանոցի գործերը բոլորովին անգլուխ չէին կրնար մնալ, և անզգակալի մը պէտքը անհրաժեչտ էր: Անա այդ անգամները եղած է Շահակ, Ազրիանոսի ցեղէն, Մանազկերտի եպիսկոպոսը, և ոչ երբէք կաթողիկոս: Իսկ Ազրիանոսեանց ցեղին յառաջ անցիլը, միևնոյն ժամանակական սկզբունքին հետեւանքն է: Ազրիանոս հին քրմական մեծ ազգատոհմի զառակ էր, որ Լուսաւորչի ազգատոհմէն եպքը ամէնուն վրայ նախապատուութիան ունէր, և այդ պատճառով Լուսաւորչի նչանակած 12 մեծ եպիսկոպոսութիանց ուսէքն Ազրիանոս էր (ԱԳԹ·441). Լուսաւորչի բացակայութիան աբեռնական գրան վերակացու Ազրիանոս կը մնայր (ԱԳԹ·442), և Արիստակէս եպքը անմիջապէս Ազրիանոս կուգար պատիւ կարգով (ԱԳԹ·459): Հետեւաբար ազգային ըմբռնմամբ ալ և ժառանգականութիան սկզբամբ ալ Լուսաւորչի առանձին յաջողած պատած առան, Ազրիանոսի առանն էր որ յառաջ պիտի անցնէր. ինչպէս պիտի տեսնենք նաեւ առանձին կաթողիկոսները յիչելով: Շահակ, որ ոչ ոքնած կը յիչուի, և որ նորէն պիտի տեսնենք զործի վրայ, ինքն առաջին անգամ պաչտօնավարս ալ կաթողիկոսացաւ: Ազրիանոսեանց առանին, առնելի առաջարար Մանազկերտացի անունը արրանալով՝ յարմնհետ Մանազկերտի իր զառանեաւ և առնմանեալով Ազրիանոս և պիտակալի չնորհուեցաւ իրր կալուած (ԲՋՆ·10):

Տ. Ա. ՆԵՐՍԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵԻ

116. *Յարգ պատմաւածնելէն յայտնի եղած է թէ որանք էին Ներսէսի նախնիքը, որ մեռցած էր իրր միակ տէր ամուսնոյն ու ամուսնութիւնը*

ՈՒՍՈՒՄՆ ՈՒ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ

չառաւել Լուսաւորչի ատենին, Ամմանապ[illegible]ի և Բամբիւկի զաւակ։ Հայրը եղերական կերպով մեռած, ինչպէս յիշեցինք (§ 113)*, իսկ մայրը ասկաւին կենդանի կաթոլիկոսութեան ընտրուած ատեն* (ՌՋՆ։69)։ *Ներսէսի ծնունդը հնար չէ հոլը 18 տարեկան եղած ըլլալէն առաջ ենթադրել, որով կը հասնինք 329ին* (§ 101)*, և ինքն ալ 18 տարեկան եղած կ'ըլլայ իր մեծ հօրը Յուսիկ կաթոլիկոսին նահատակութեան տարին, և ասկաւին փոքրատարիք յաջորդութեան կոչուելու համար, իր հօրը և հօրեղբօրը դժկամակութենէն եաքը* (§ 108)։ *Ներսէս ոչ միայն ժամկոհատակ էր, այլև ներկայ չէր, դի է կ'ենթադրէ եր է հրահանգս* (ԽՈՐ։202)։ *Բայց փաքր տարիքէն ամուսնացած էր ժամանակին սովորութեան համեմատ, և մանաւանդ Լուսաւորչի պատանեկին չարանեակութեան համար յայտնած ընդհանուր փափաքին վրայ, ինչպէս յայտնի կ'ըսէ պատմագիրը, թէ եր ամուսնոյեալ վասն հռոմոցն ընդհանրութեան աշխոյժ* (ՍՈՓ։Զ։19)։ *Իր ծնողքին էր Աստղիկ, զուտ Մամիկոնեան վարդանի, որուն Արաքսի պատերազմի, որուն վաչէի, վրթանէս հայրապետի, փառաւորուած նահատակին* (§ 94)։ *Իրենց ամուսնական կեանքը մեկտեղ կը կատարէին ծագհատակ տարտնիները, ինչպէս որ պատմիչն ալ կը պրէ, թէ հանուին Ներսէս անառ և առաւ՝ ամուսնացան խորով կնոջ մէջ* (ՍՈՓ։Զ։14)*, և հարկաւ կնոջ հօր մօր գեղեցիկ և պատշաճ անուան մըն էր անունով մանկահատակ յիշատակները, որք էր անունով մանկահատակ յիշատակները, որք էր ամուսնոյ մանկահատակ յիշատակները, որք էր ամուսնոյ մանկահատակ յիշատակները, որք էր ամուսնոյ

119· Փաւէնի մահուընէն ետքը, Շահակ Մանաղկերտացի առանձնած էր հայրապետական գործոց հոգածութեան ՆԵՐՍԷՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ համար, և ամէն կողմէ յայտնուած կամքն այն էր, որ ի Ճաղարդաց գաւառն Գրիգորիս, յորմէ ազգս Գրիգորեան (ԲԶՆ·68)։ Բայց այդ ճնշոտութենէն միմիայն Ներսէս կրցաւ ազատիլ, արքունի անհնազանդ, կամ բաւական արքունական հազարապետ, վասնզի պարսկաց ունէր ի վերայ ամենայն գանձուց իշխան տալու սրինն (ԱՈՓ·Զ·15)։ Այլ եր սա մեծ և քաջ և ցանկալի հասակաւ, և վայելուչ քերելով, ընթռնելի և անաչքին, և նախանձելի յարութենէն ի գերեզմանէն երկրորդական (ԲԶՆ·69), որով բան արտասրնոյն հետաւ էր կրօնաւորական կոչմէն, ասկայն բան ներքնոյն էր երկիւղած ի Տէրունէ Աստուծոյ, յոյժ առաքինական պատուէրանաց նորա, մաքրասէր, սուրբ, զգաստ, մէկ խօսքով ամենայնիւ կատարեալ չափնայնէ (ԲԶՆ·70)։ Աւելիներ անոր վրայ անհատ էին ակնկալութիւններն, այլ նա բայկայ կը մերժէր այդ կոչումը, պինդն անարժան համարելով նախկնոյն ասպիճանին, և իր վրայ ձգելով ապատարածին կողմէ առաքեալներու, մինչեւ իսկ ակաս խօսել զնդնէ կարճ զանգրենաւորիկներ և պճնաքասաւ ծերոց, ասկայն անով ալ չէր ազատէր, վասնզի ամէն յանգներ կը ծիծաղէին առնելոն համար, և ինչ-եւ ի Հայս, զանձնայն կարճս նորոքենաց (ԽՈՐ·205) և Յովհաննէս պատմագրան, որ միչտ անոր հետևողն է, թերևս կեսարիոյ անուններն միչտաւորութիւնէն չհեռանալ, կը գրէ թէ Աբգէկ առաջ գնելու ըսի առաջնոյ կարճեն է կնոջէ, յետնադրել է հայրապետութիւն (ՅՈՎ·60)։ Բայց մենք չենք ուզեր այնուհետև նեղել այդ ձեռնադրութեան խնդրոյն վրայ, որովհետև այդ մասին մեր կարծիքը յայտնած ենք, թէ չի կրնար երբեք ծառայել այն գաղափարին, որով Հայոց առաքելոյ եկեղեցին կեսարիոյ եպիսկոպոսի մը վերածել կ'ուզեն։ Բայց ուրիշ չկրնար այդ ձեռնադրութեան մասին գրել ասոր, թէ յայտնի անհամաձայնութիւններ կը պարունակէ ուղիղ ժամանակագրութեան հետ։ Վասնզի կը պատմի թէ ձեռնադրողն էր եւսեբիոս պաղեստինացի, և թէ ներկայ էր Բարսեղ կեսարացին, իբր երիցագոյն եկեղեցւոյն, և թէ ազատնի մը աքսանչելիօք անհանգն Խոսկով առաջ Բարսեղին վրայ, և անկէ երեսով Ներսէսի վրայ հանգչեցաւ. և թէ այս պարագային նոպրեկ կատարուի։ Արտաչեսի էր անտարակոյս, ամենքը կը փգռկէին, չսակաւ կ'պատասխանէին ալ, այլ ներքին ատելութիւնն մը կը զգացուին, թէ այս կերպով Նորոքենաց պայծառ վերաբերութիւնը Հայոց (ԲԶՆ·69)։ Զհանագրոյ նախնական պատճառն անտեղ Փաւստոս բաւական է բառգանգ (ԲԶՆ·71), և ամենք նոյնիսկ Փաւստոս Բուզանդացի պատմիչը կարծելին, առկայն ատիչ անգ Փաւստոս է կոչուած (ԱՈՓ·Զ·23), որով այդ կարծիքը հաստատութիւն չի գտներ։

120· Նորէն Բուզանդ կեսարիա երթալու և ձեռնադրութիւն ընդունելու մասին ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ մը ունի (ԲԶՆ·72), այս անգամ Ներսէսի կենսագրին ալ իրեն հետևողի անհետով (ԱՈՓ·Զ·24)։ Արքունական ապիստակաճի կատերու և գործակատ նկատողին գաւառ, 26 նախարարներու և 13 եպիսկոպոսներու անուններուն ցուցակ մըն ալ կը գտնենք, որ ի միասին կեսարիա ուղեկցած են, 4000 հետևակ ընկերակցութեամբ (ԱՈՓ·Զ·24)։ Իսկ Ագաթանգեղն կը պրէ, թէ եկաւ եպիսկոպոսապետ Հայոց ծերն Ներսես, և ի Բիւրականդեայ գարձեալ ի Կեսարիա և ձեռնադրեցաւ Հայոց (ԲԶՆ·69)։ Զհանագրոյ նախնական պատճառն անտեղ Փաւստոս բաւական է բառգանգ (ԲԶՆ·71), և ամենք նոյնիսկ Փաւստոս Բուզանդացի պատմիչը կարծելին, առկայն ատիչ անգ Փաւստոս է կոչուած (ԱՈՓ·Զ·23), որով այդ կարծիքը հաստատութիւն չի գտներ։

120· Նորէն Բուզանդ կեսարիա երթալու և ձեռնադրութիւն ընդունելու մասին ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ մը ունի (ԲԶՆ·72), այս անգամ Ներսէսի կենսագրին ալ իրեն հետևողի անհետով (ԱՈՓ·Զ·24)։ Արքունական ապիստակաճի կատերու և գործակատ նկատողին գաւառ, 26 նախարարներու և 13 եպիսկոպոսներու անուններուն ցուցակ մըն ալ կը գտնենք, որ ի միասին կեսարիա ուղեկցած են, 4000 հետևակ ընկերակցութեամբ (ԱՈՓ·Զ·24)։ Իսկ Ագաթանգեղն կը պրէ, թէ եկաւ եպիսկոպոսապետ Հայոց ծերն Ներսես, և ի Բիւրականդեայ գարձեալ ի Կեսարիա և ձեռնադրեցաւ Հայոց (ԽՈՐ·205) և Յովհաննէս պատմագրան, որ միչտ անոր հետևողն է, թերևս կեսարիոյ անուններուն միչտաւորութիւնէն չհեռանալ, կը գրէ թէ Աբգէկ առաջ գնելու ըսի առաջնոյ կարճեն է կնոջէ, յետնադրել է հայրապետութիւն (ՅՈՎ·60)։ Բայց մենք չենք ուզեր այնուհետև նեղել այդ ձեռնադրութեան խնդրոյն վրայ, որովհետև այդ մասին մեր կարծիքը յայտնած ենք, թէ չի կրնար երբեք ծառայել այն գաղափարին, որով Հայոց առաքելոյ եկեղեցին կեսարիոյ եպիսկոպոսի մը վերածել կ'ուզեն։ Բայց ուրիշ չկրնար այդ ձեռնադրութեան մասին գրել ասոր, թէ յայտնի անհամաձայնութիւններ կը պարունակէ ուղիղ ժամանակագրութեան հետ։ Վասնզի կը պատմի թէ ձեռնադրողն էր եւսեբիոս պաղեստինացի, և թէ ներկայ էր Բարսեղ կեսարացին, իբր երիցագոյն եկեղեցւոյն, և թէ ազատնի մը աքսանչելիօք անհանգն Խոսկով առաջ Բարսեղին վրայ, և անկէ երեսով Ներսէսի վրայ հանգչեցաւ. և թէ այս պարագային

Ներսէսի արժանաւորութեան վրայ մը ևս, և ձեռնադրութիւնը կատարուեցաւ (ԲԶՆ·73)։ Սակայն Ներսէսի կաթողիկոսական ընտրութիւնը կատարուեցաւ 353'ին, մինչ եւսեբիոս 362'ին յաջորդեց Փիլոմիսի, որ ընտրուած էր 340'ին։ Իսկ Բարսեղ եւսեբիոսի ընտրութենէն ետքը քահանայական կամ երիցութեան ձեռնադրութիւնը ստացաւ անոր ձեռքով, և հետևաբար 353'ին ոչ եւսեբիոս արքեպիսկոպոս էր և ոչ Բարսեղ երէց կամ երիցապետ, և ոչ ազատնիի թափչքին պէտք կար Ներսէսի արժանաւորութիւնը հաստատելու։ Ազատնիին նախ Բարսեղի և ետքը Ներսէսի վրայ հանգչիլն պարզապէս ալ նչան է, յանհասկանալի ձեռնադրութեան հիւսուածք լինելուն։

121· Ներսէս 25 տարեկան երիտասարդ բուռն կամքի տէր, և նախանձայոյզ ագռաւ վաստաւած, հայրապետական ԱՇՏԻՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎԸ աթոռ բարձրացաւ ձին պէս, բարեկարգութեան գործին ձեռնարկեց, պէտ ասնելով այն զօրաւոր համակրութիւնէն որ իրեն չափը կազմուած էր։ Միանգամայն իրեն բաւական կրթութիւն ստացած, և կայսերական քաղաքներուն մէջ սիրով կարգադրութեանց անգամ մի անձ, սկսաւ նորանոր կանոնադրութիւններ կազմել, և անոնք ուսի ամրապէս հաստատութեան համար, ուզեց ժողով արքեպիսկոպոսաց և հաստիքն աշխարհականաց (ԽՈՐ·205), ազգային ժողով մը գումարել հաստատուած 354'ին, Աշիշատի մէջ, որ էր պէտք լինել նահանգն Ժողովոց պետութեան (ԲԶՆ·76), ինչպէս կ'լսէ Բուզանդ։ Սակայն ասկէ առաջ ազգային ժողով մը գումարուած լինելուն բնաւ յիշատակութիւն չունինք։ Հետևաբար կրնանք ըսել թէ Տարանի մէջ գումարուած ասորեաց աշխարհասանները ասիթի կ'ընծայէին եպիսկոպոսներու և նախարարներու համաձայնութեան, և պէտք եղած խորհրդակցութեամբ՝ ժամանակին պատշաճ կարգադրութիւնները հաստատելու։ Ժողովքն գործը Դարձեալ կամ կանոնները չունինք, և ոչ ալ կանոնադիրքին մէջ այդ ժողովին յիշատակութիւնը կայ, որով հարկ կը լինի պատմական կերպով ուսումնասիրել բարեկարգութիւնները իբր Աշիշատի ժողովական արարքներ նկատել։ Ասանք բազմաթիւ են, և երկրին մէջ նոր կեանքի մը սկզբնաւորութիւնները կը կազմեն։ Լուսաւորչէն սկսելով կէս գար մը ժամանակին հայրապետները հաստատուն չափերը նկատի առած էին, և քրիստոնէական վարդապետութեան ամբողջական և ակզկցուած հաստատութեան նպատակին հետևած էին։ Ներսէսով նոր չրջան մը կը սկսի բարոյական և կրօնական բարեկարգութեանց, նա կ'ուզէ կայսրութեան եկեղեցիներուն և քաղաքներուն մէջ ուսած և սեսած կարգադրութիւնները Հայոց մէջ ալ տարածել, և ջերեկոբիւնն ընդ եռեռ ի ցուռնոց աչխարհն, ճանաչանք ի ծխատրելոյ ժողովն, ի սմա նկարագրեր (ԽՈՐ·205)։ Եթէ ասոնցմէ չրջանին գլուխը կանգնող Գրիգորը Լուսաւորչէ հոգւոց նկատուեցաւ՝ հետևող լոյսը ապագային համար, Ներսէս ալ երկրորդ չրջանին գլուխը պիտի նկատուի իբր Լուսաւորչէ ծոց ընդունուած է ազգիս հանրութենէն։

122· Ներսէսի ձեռնարկած բարեկարգութիւններուն առաջինն եղան բարեգործականներ։ Բարտաներ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ և ուրուկներ, և ուրիշ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ վարակիչ սխալներ ունեցողներ, բնակութիւնէ կը մերժուէին և անիսամ կը թողուէին, Ներսէս անոնց համար ուրիշանոցներ և հիւանդանոցներ հաստատեց։ Որբեր, ծերեր և չքաւորներ ալ իսմանէ զուրկ կը մնային, Ներսէս հրամայեց իրենց քաղաքի և գիւղի մէջ ապրուստներ տալ և այդպիսիները պատսպարել։ Հիւրեր և օտարներ ապրուստներնուն չէին գանգատիր, ուստի պատուիրեց որ ասանկներն ալ ապրուստներու մէջ ընդունուին։ Եւ որպէսզի բարեգործական հաստատութիւններ կարենան պահպանուիլ, իրենց համար որոշ ժամով պիտակներ և ապրանքներ յատկացուց, և սահմանեց որ անոնց բերքերէն, չորեքհատասանաց և է կէսէն պտղոյն և է քեղամեայ (ԽՈՐ·206) հոգացուին նոյն հաստատութեանց ծախքերը։ Բնաւ չէ թէ ինչ կերպով պատկ և ինչ

կանոնով պարչից այդ հատուածքեր գիւղերը, բայց հարկաւ թագաւորական հրամանի ալ պէտք ունենար, կամ թէ նախարարներէն առաջնորդներ կրցար առնել։ Գիտենք թէ հին ատենները, ոչ պատմիչներ և ոչ հաստատութիւններ, հաշիւի գրամական գանձարան չունէին, այլ ամէն պէտքեր բնական բերքերով կը հատուցուէին, և հարկեր ու տուրքեր ալ միւնոյն ձեւով կը վճարուէին։ Տրդատի համար բաւած է թէ օրէնք գրաւ ըզբ ըզբ հոգ երդոյ յանձնայ ոչխարի հինգ յօտանի եօթն եօթն հոգ երդոյ ակնդգեցականի ներքուն յանձնել (ԱԳԹ. 436), թերևս առանց դաժին հանուց Ներսէս իր հիմնած բարեգործական հաստատութեանց, կամ թէ իւրաքանչիւրին վրայ յանձնածներ օրինաւոր կերպով կամ օրինազրկել առաւ։ Այս ամէն վերակացու նշանակեց իր հաւատարիմ ծառայ ասորեստանցի Եղիա, որ էր է Մաբէոց կաթող (ԽՈՒ. 206) կամ է Կարէն քաջաւորէ է գեղջէ Մաբաքոյ (ԲԶՆ. 108), որ այժմեան կան գիւղն անոր կը կոչուի։ Խոսքին սրատես պաշտօնեայ ընդարձակութիւնը և Ներսէսի անոր վրայ դրած վստահութիւնը, Եղիան կատարեալ գործակալ կը կացուցանէ։ Պատմիչը զայն կը ներկայացնէ իբրև միւս պաշտօնեայ Ներսէսի՝ թէ բարեգործական աշխատութեամբ և թէ վարչական հանճարով բնչպէս առաջնակարգ պիտի յայտնուի։

123. Երկրորդ կէսը պատմագրութեան պարծանք Ներսէս, եկեղեցականները և յատկապէս վանական կարգի անձերը, և վիճակներու եպիսկոպոսներ, որք փառաւորեցին մէջ և բնաւորեցուցին մօտ ակառ էին ապրիլ ազատ կանոքով։ Ներսէս պարտկ որ այդ պիտիներ իրենց միաձնութեան կամքը պահեն, և աշխարհիկ բնակչութեան կեդրոններէն հեռու մնան։ Վանականներ ունենան չատ կալուածներ, մենաստանի գիւղեր հիմնեն, և եպիսկոպոսներ ալ եպիսկոպոսանիստ բնակարաններ և սրահի վանքեր կառնեն իրենց ապրելու համար, պարտկ որ թագաւորին և նախարարներուն, իշխաններուն և զօրավարներուն և անոնց գերդաստաններուն գերեզմանները վանքերու մէջ ըլլան, և փոխարէն անոնց գիւղերէն և ագարակներէն մէկ քանին նոյն վանքերուն չատկացուին (ՍՈՓ. Ե. 39)։ Եպիսկոպոսներ արգէն իրենց կալուածներն ունէին, իսկ միաբնակներ սակաւապէս և ընչատեաց կեանք պիտի ունենային, և իրենց կը բաւէին բաթեպաշանութեան նուէրները։ Գիտուածքա վանականաց և երկրորդաբար միաբնակեաց բարեկարգութեան հսկում հաստատ տեսուչներ նշանակեց, Դանիէլ Աստրի աշակերտութենէն Շապհատ Աստրին և եպիսկոպոս Յոյնը, Գինդ Ասկանեն և Եփրեմ մը, հաւանաբար ան ալ Աստրի մը (ԽՈՐ. 206)։ Ներսէսի հոգածութենէն չէին կրնար վրիպիլ ընդհանուր պատմութեան և ուսման պէտքերը, և այդ նպատակով կոչեցեր ղպրոցս չատնեցին և ասորերէն, չատնոյն գաւառս Հայոց (ԲԶՆ. 78)։ Երկու լեզուներուն միանգամայն պէտքը բացատրած ենք արդէն (§ 68), թէ հետևանք էր մայրենի լեզուով դպրութիւն չգանուելուն, որով Հայաստանի նահանգներու իրենց պիրքին և չարարերութեանց հաւմիտատ, ամենք կեսարիոյ չատնական դպրոցն և ամենք ալ եղեսիոյ ասորական դպրոցն օգտուելու պարտաւորած էին։ Այդ պատճառաւ աշակերտները յիշեալ լեզուներուն մէջ չատուկ ուսումնասիրութիւն կ'ընէին, որպէսզի ետքէն ասոնցմով հայերէնը

սին մէջ, Դրիպոլի ժամանակին վրայ, և միւս մասն ալ պարապուրնակ ենք Նեբաէսի ժամանակին վրայ ծանրացնել։ Արձնացի 34. տարի կու տայ Նեբաէսի կաթոդիկոսութեան (ՀՈՐ. 228), և այս թիւը կրկնած է բոլոր հին պատմիչներէն, միայն Օրբէլեան է որ 20 տարի կու տայ (ՕՐԲ. Բ. 249), կիմապիրն ալ անցամ մը 25 տարի գործունէութիւն տալէն ետքը (ՍՈՓ. Զ. 41), վերջէն 34 տարուան հայրապետութիւն կը յիշէ (ՍՈՓ. Զ. 115)։ Սակայն Նեբաէսի ընդհանուր թիւը 353'ին հաստատելէն ետքը, և իւր մահն ալ 373'էն անդին թողուլ դժուար լինելով, անհնար է այդ միջոցին մէջ տղմեցնել կարծեցեալ 34 տարիները, ինչ որ կը ճշմարտուի նաեւ Աբչակի արած 30 տարիներու վրայ (ՀՈՐ. 223)։ Ըստ այսմ ամէն նոր պատմագիրներ, պարապուրած են այդ թիւերը զեղչել, և փոչ ու չատ տարբերու թիւամբ 20 տարի առ Նեբաէսի հայրապետութեան, ինչպէս որ մեր գնուած թիւերնին ալ կը հաստատեն։ Մեր հաշիւներուն հիմն է Պապ թագաւորի մահը Վաղէսի 11'րդ տարին, որ է 374, և Նեբաէսի մահն ալ անկէ տարի մը առաջ, այսինքն 373'ին։ Իսկ Աբչակի գործերնիր կամ Պապի թագաւորելն ալ պէտք է դնել 368'ին, հետեւեալ Ամմիանոսի հաստատուն ժամանակագրութեան (ԱՄՄ. 426)։ Թագաւորներու կամ հայրապետներու պաշտամունքներ թիւերն անդրադարձութիւն մը տալով մեր տարեթիւերու վերաբերմամբ, վտանգի սիրած ու չատ պատած տարիներ իրր ցրուելով կը հաշուուին պատմութեանց մէջ, և այս պատճառով պէտք է պատմական կշիռներ հաստատելու համար, միշտ իրարու գործողներն տարի մը կամ երկու զեղչել, որպէսզի ժամանակագրութիւնը արդարանայ։ Այդ, բուած է մէկ Նեբաէս Աբչակի երրորդ տարին եպիսկոպոսապետ եղած, բան այսմ պէտք է դնել Աբչակի թագաւորութիւնը 350'ին, և Նեբաէսի հայրապետութիւնը 353'ին. բայց չէրէրէ-ն չայրարութիւնը (ՀՈՐ. 205) կ'արգելուանար եւս, եթէ Աբչակի թագաւորութիւնը 351'ին ալ դրնէր։ Այս ժամանակագրութեամբ Աբչակ կը սկսի թագաւորել Կաւատեդի 14'րդ տարին, և կը տեսնէ տարի մեռնորդ 10, Յազկերտի 2, Յովհաննէսի 1 տարիները, և կը դադրի Վաղէսի 5'րդ տարին. իսկ Նեբաէս կը սկսի Կաւատեդի 17'րդ տարին, և կը լրացնէ տարի մեռնորդ 7, Յազկերտի 2, Յովհաննէսի 1 տարիները, և կը դադրի Վաղէսի 10'րդ տարին, քանի որ Պապ սպանուած է Վաղէսի 11'րդ տարին։ Մեր պատմագիրները Պապի մահը Թէոդոսի 20'րդ տարին յետաձգելով (ՀՈՐ. 229), Վաղէսի մեռնորդ 4, և Թէոդոսի արած 20 տարիներով 24 տարիներու յաւելուածական սխալ մը րուած կ'ըլլան։ Թող որ Թէոդոս 16 տարի թագաւորած լինելով, 20'րդ տարի ալ ունեցած չէ։

126. Նեբաէսի հայրապետական գործունէութեան առաջին տարիները խաղաղութեամբ և բարեկարգական աշխատութիւններու անցան։ Դրացի պետութեանց, Յունաց և Պարսից ալ հաշտ քաղաքականութիւնը նպաստեցին Հայաստանի հանդարտութեան, և Նեբաէսի բարենորոգչական ջանքերուն։ Աբչակի և Նեբաէսի մէջ ալ համաձայնութիւն կը տիրէր, թագաւորական և հայրապետական իշխանութիւնները իրարու կ'օժանդակէին, և այդ է բուանցնին բանը թէ Աբչակ է հաստատեցնէ եկեղեցին և Նեբաէս է կարգադրէ աշխարհը։ Այդ փոխադարձութեան հաստատութիւնը տասնհինգ տարի տեւեց, 359'ին, երբ մեծ տարաձայնութիւն մը եղաւ Գնէլի արձակած

128. Գիտի՝ նախ ոչ ոք կարող է ասել, որ Տիմիքի ծնողները ազնվական չէին, ապա՝ ոչ ոք չի կարող ասել, թե նրանք ազնվական էին։ Ինչպես ես ասացի, Տիմիքի մասին ոչ ոք ոչինչ չգիտեր, քանի որ նա ինքն էլ ոչինչ չգիտեր։ Նա ինքն էլ չգիտեր, թե ինչ ազգից է սերում։ Նա ինքն էլ չգիտեր, թե ինչ լեզվով են խոսում իր ծնողները։ Նա ինքն էլ չգիտեր, թե ինչ կրոնի են հետևում իր ծնողները։ Նա ինքն էլ չգիտեր, թե ինչ ազգի է ինքը։ Նա ինքն էլ չգիտեր, թե ինչ լեզվով է խոսում։ Նա ինքն էլ չգիտեր, թե ինչ կրոնի է հետևում

պիտակի օրինակը թագուհին քով առաքած է կամ Հարճի առաքին գերդ կը մնար Փառանձէմի, զոր չէր կրնար նա յանձն առնալ: Ակն յառած կը զայ Ազամպիտան ապահովելու նար սէրը, պիտակի հետ մնի Փառանձէմի օրինակը կին և թագուհի հաշակեալ, անոր սիրալ գրաւել: Աբքանոց գրան երկչոտելն մէկ, անոնք Մրջիւնով կամ Մրջնիկ, Աբչականոց Տամիտնը, այժմեան Վարպետի Գործակ գիւղն, անոնք առաջուան չանոյ, սճիրին գործիք կը գտանայ, և Եկեղեցւոյ մէջ ի կենաց փեսն գնաճառն խոստովանել կը ապահով Ազամպիտան (Խոր·210): Պատմիչներ այդ անուն սճիրին հետիակ կը կարծեն Փառանձէմը, բայց յառաջագոյն է գայն Աբչակի վերագրել, որովհետև, երէ Աբչակ Ազամպիտան կը նախագահէ և առաքել սէրեր ընտ վիճառանչ (ՍՈփ·Զ·5), ինչպէս կ'ըսեն, Փառանձէմ կանայնելի պարձած կ'ըլլար և նպատակին չէր հասնէր, մինչ Աբչակ այս կերպով կը յաջողէր Փառանձէմի գժկամակութեան յաղթել, և գիւրաւ գայն հետագնդեցնել օրինաւոր թագուհութեան պայմանին ներքև: Այսպէս ալ եղաւ և Փառանձէմ Հայոց թագուհի հաշակուեցաւ 360'ին առանները: Բայց նա Պապին մայրը չէր, այլ իսկ մայրը մը եղաւ: Պապ այն առեն հազիւ 7 տարեկան տղայ մը եղած կ'ըլլար, և հարազատ մօրը Ազամպիտայի տեղ գիւրաւ կրնար մօրաքոյր փոխանակել, մանաւանդ երէ առ այլ մայրապար խնամէր գայն, ինչ որ գիւրաւ կրնայ տղաքոյր Փառանձէմէն: Պապին եղբայր մին ալ կը գրաւի Տրդատ անուանով (ՍՈփ·Զ·50), որ պատմական գեր մը վարած չէ, և պէտք չենք զգար ճշդել թէ Ազամպիտայէ ձնացած էր, թէ ոչ Փառանձէմէն եղաւ:

131· Ազամպիտայի ապահովիւնը Աբչակի արքունարական կերպէն գաս, կրնար քաղաքական նպատակ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ալ ունենալ: Աբչակ ինչ- ՓՈՓոխՈՒԹԻՒՆ պէս փոխուած էր իւր բարքերուն մէջ, նոյն կերպով քաղաքականն ալ ալլայած էր: Այն ատենէն քաղաքականութիւնը, որով Աբչակ կրցած էր իւր թագուհին առնալ, և որով վարած էր իւր առաջին ասպնիները, ամէնու պատճառ էր իւր սիրտին մէջ: Շատ մը հրապարակներ և խոստումներ գործադրուած էին իւր վրայ, և քիչ քիչ Պարսից կողմը հակերս սկսած էր: Շատ մը 356'ին, որ է թուի Յովհաննէսի պատերազմէն 8 տարի առաջ (ԲՂՆ·140), Արչակ Պարսկաստան ալ գացած էր Վարդան Մամիկոնեանի խորհրդով, և այնտեղ բարեկամութիւն երդում ալ դրած էր ատեանին վրայ, բայց յետոյ Վասակ Մամիկոնեանի պղտոր խնամքը յանկարծ հետացած էր Պարսկաստանէն (ԲՂՆ·130), և Շապուհ Նարսէն Վարդանի ձեռքով բարեկամական խոստումները կը նորոգէր (ԲՂՆ·131), և Աբչակ չուտ մը պէտք եղաւ եղաւ, վերջապէս Պարսից կողմը կը հակէր և անոնց օգնութիւնը գտնելու ալ կը յոյսէր Մրջապետ՝ 358'ին (ԲՂՆ·134): Արդ, այս միջոցին չուտ յարմար պիտի բլլար գայն թագուհին մէջտեղէն վերցնել, որ սկիզբէն ալ իրեն պատրաստ մը իրեն վրայ պրատած էր Կասանդ կայսեր կողմէն: Այդ պիտակ թիւնը ևս գան գիւրաւ կը հասկացուի թէ Մրջիւնիկի թեկուզիչը Աբչակ էր, և ոչ թէ Փառանձէմ: Նոյն պիտակ թիւնները կը պարգեն ևս Ներսէսի ընթացքը: Անհետաքրն է ուրանալ Ներսէսի յանդուգն քաղաքականութիւնը, որ չէր կրնար երբեք համակերպիլ Աբչակի նար սկսած պարսկասէր քաղաքականութեան, և կրակապաշտ նախագահի բրիտանեացին: Հանգուցալար յարաբերութիւնները սկսած էին պղպիլ թագուհին և հայրապետին միջև, երբոր վրայ հասան Աբչակի կատարեալ աւարած սճրագործ ապահովիւնները Տիրանի, Գնէլի, Տիրիթի և Ազամպիտայի վրայ: Եթէ Ներսէս Աբչակի հետ յարաբերութիւնները խզեց, և արքունիքէն ազգ կարելի, և քաղաքական գործերէ հետացաւ, Աբչակի սճիրներէն զգուած բլլալէն գաս, անոր քաղաքական ուղղութիւնն անհամաձայն բլլալու պատճառն ալ ունէր: Ասոր հետ մէկտեղ, Ներսէս ինքն ալ կատարելագործ պէս գան չէր կրնար բլլալ Յայն կայսրնակրութիւնը, որ բացարձակ և համարձակ կերպով անոնց վատահէր, և անոնց մեծաւ նպատ կէտ պիտէր: Կասանդի երկդիմի ընթացքը հետզհետէ չէչտած էր, նա յայտնապէս Արքանաներու պաշտպանութիւն կ'ընէր և ուղղափառ կը հատուցէր, բան մը պատճառ չէր կրնար համակերպիլ, և ոչ ալ Կասանդի ձեռք յանձնել հայկական թագաւորութիւնը: Կասանդի մահեղէն եաբը, 361'ին անոր յաջորդած էր Յովհաննէս, որ գայլ մը եւս յանգիտանալի հեթանոսական կռապաշտութիւնը վերականգնելու գործերը գտած և իշխանապահ հետամտութիւնը պաշտպանած էր: Ինչպէս կրնայինք նկատել Բիւզանդիոյ կայսրութեան հետ հաշտութեան պատճառ կամ հետամուտ ալ օժանդակել, խոհեմութիւնն անգիր բարերարին գործերէ գաղտ ի գաղտ ուղղութիւնը պահել: Յովհաննէս ուրացողներն որ ատենց իրեն գործեն, և ինքն ալ մանկութենէ չբլլալ անկերպարան անցք գործեն, պատճառ չէ կրնար համակերպիլ, և ոչ ալ բացարձակորէն հակառակիլ: Բայց երբ Ներսէս գաղտ գործերու մէջ կ'ընդհատէր, իբր հաշտարար պարտաւորութիւնները չէր լրանար, ընդհանուր ջրջիր ընթ ֆաստոս վասպուրականի և հաստատէր գինքն ցՀոյոց (ՍՈփ·Զ·49). կը տարածէր իբր հաշտութիւններ յանձնած ֆաստոս Հայոց (ԲՂՆ·115), մերթ ալ հետևանօք է վէրս, և անոր նորոգէր եկեղեցիս յոլով (ՍՈփ·Զ·49), և մերթ ալ հետևանօք յաչխարհս Հայոց և հաստատէր է տաղտն Ուրհայ՝ Միջագետքի մէջ (ՍՈփ·66), որ բանի է թէ ամէն կողմեր հաշտարար պատճառներ կատարած: Ներսէսի այդ կեանքը 359'էն Գնէլի սպանութենէն սկսեալ, չորստասնեակի մօտիտ 363, Յովհաննէսի մահը:

132· Սակայն կաթոլիկական իշխանութիւնը Հայոց մէջ պարզապէս և բացարձակապէս եկեղեցական ՆԵՐՍԷՍԻ չէր: Բոլոր հայրապետները յատուկ պիտի և յատուկ ձեռներէցութիւն կը վարկէին պետական գործերու մէջ, թէ իրր Պահպանեանց կամ Պարթևապանց տան նահապետ, թէ թագաւորական տանէն արենակից և իշխանի իշխանապատ, և թէ իրր եկեղեցական իշխանութիւն պետ, որ հոգևորական, կրթական, բարեգործական և պատասխան գործերու վրայ գիտցած ձեռնհասութիւն ունէր: Ինչպէս հեթանոսութեան ժամանակ քրմապետներ անդրաժեչտ բաժին մը ունէին երկրին վարչութեան մէջ, նոյն իրաւունքը կը վայելէին հայրապետներն ալ: Հետևաբար Ներսէսի բացակայութիւնը գգալի պատարկ մը կը ձգէր արքունեաց, կամ այն առեն գործածուած բառով, արքունական բանակին մէջ, ինչ որ պժուարին դիրքի մէջ կը գնէր թագաւորը, և պէտք էր գտնուեն մը ճարել: Հարկաւ միանգամ և երկիցս գիմած ևս էին Ներսէսի, բայց նա չուտով տեղի տուող բնաւորութիւններէն չէր, և չէր ալ կրնար բլլալ, ցարչասի կացութիւնը չէր պարզած էր: Բազմանգի պատճառութեան համեմատ ֆոխանակ Ներսէսի ղՀռոմ ոճ առած կացութիւն ֆլորոս ֆրոտոնէսեան (ԲՂՆ·127), որուն կը ձայնակցի կենսագիրը՝ թէ Աբչակ նէյնը ղոճ ի գրան ֆառաջոյն ֆարոց, որոմ առած եր Ղռհոմ, և ֆոլնց գեղոսոգոսոռան ազնաբնին գի չեռնադրեցաւն գնա եպիսկոպոսպես Հայոց, և թէ միայն երեք եպիսկոպոսներու ձեռնադրութեամբ Ղռհոմ եզաւ ֆոխոգիոս Հայոց: երեք ձեռնադրողներն եղան Փէտրզ Գառնոյ, Տաճատ Ագձնեաց, և Սիմէոն Անձեւացեաց եպիսկոպոսները, թէպէտ բոլոր միաբան եպիսկոպոսներ ու հառաջեցան նմա (ՍՈփ·Զ·66): Իսկ Մարկոսեան ա'չ Ղռհոմը կը յիշէ, և ա'չ Ներսէսի տեղ ուրիչ հայրապետ կը ճանչնայ, այլ միայն կ'ըսէ թէ Ներսէս գնացեալ նոցա ի ատ առուր բազմոն (Խոր·210), և թէ վերջին Աբչակի ապաչխարով հառաջեալ գնէն Ներսես էին ի գէզ նոցա (Խոր·216): Արդ, Ներսէս գահընտած չէր, հրաժարած չէր, սիրած պարապ չէր, որ նար կաթոլիկոս մը ձեռնադրէր: Միւս կողմէն Բազմանգ, որ ատենն պարագայի մէջ պէտք կը տեսնայ կաթոլիկոսները կեսարիա առնել ձեռնադրութեան համար, պետի չկրնար իր կաթոլիկոս ընդունիլ մէկը, որ կեսարիա չերթար, որ բոլոր Հայ եպիսկոպոսներէն չընդունուելու, և միայն երեք Հայ եպիսկոպոսներէ ձեռնադրութիւն կը տանայ: Դարձեալ, տակաւին գործած էր Հայոց մէջ մանանդական արժանաց նախապատարմը, և յայտնի են Լուսաւորչի սերունդէն կաթոլիկոս ունենալու հաստատուն կամքը, և անոր պահպանութեան կամ Լուսաւորչի հոգևոր գա-

տանէներուն և կամ Ազբիանոսեան սերունդին դիմելու սովորութիւնը, որով բացատրէին անհնար է ընդունիլ, որ արեւէ սինիքոր երէց մը, ապրուէ է տարիոց ութսունէ (ԲՋՆ· 127) կախովիկոսութեան կոչուի, և ազգն ալ այդ բնական հնարքով։ Վերջապէս Բազանդի պատմութիւնն յայտնի չէ, թէ ինչ եաբը ի՞նչ կ'ըլլայ այդ Ջուանակ կախովիկոսը, որ սուտի մը պէս կ'ներեւի և առանց հետք թողլու կ'անհետանայ պատմութեան մէջ։ Այդ անուն թիւններէն բառական են ապացուցանել թէ Ջուանակ առնուազն կախովիկոս մը երբեք եղած չէ։ Միւս կողմէն արքունական կախովիկոսական գործերը վարող և անոր դերը լրացնող մէկը պէտք էր, և այս ալ իրաց կարգով Ագբիանոսեան տանէն պիտի ըլլար որ եղեռնապար պիտի բլլար, որ սովորաբար իրր եղեռնապատիժ գործուն տասնչին, կախովիկոսին բացակայութեան անոր անպատշաճ թիւնը կը վարէր (§ 118)։ Ներկայ տաթէն մէջ ալ պէտք է ճանչնանք մեներուն Ագբիանոսեանց կամ Մանազկերտացոց տոհմին պրանին ու տասը Մանազկերտացոց Ջուանակը, որ Փառնէ եաբը չունի եղեռնապատ Ջուանակը, որ Փառնէ եաբը անպատշաճ թիւնը վարած էր, և նոյն իրաւամբ Ներսէսի բացակայութեան ալ հայրապետական անպատշաճ թիւնը կը վարէր, և կը պատրէր երբոր Ներսէս պետական գործերու վարչութիւնը կը տանէնէր։ Անոնք իսկ մեր կարծիքով մեներուն է, և միայն տասերու չափ ընկերցմամբ կամ ապացոյց տալով թէ Ջուանակ եղած է Ջուանակ, ինչպէս պրչ մեանց Ջուանակ թիւնն ալ կը ցուցնէ։ Մեր կարծիքին փառ մը կը մտատրարել Ագբիանեանին ալ, որ կախովիկոսաց ցանկին մէջ Ներսէսէն եաբը Ջուանակ Ջուանակ կախովիկոսին անուներ Ջուանակ կը գրէ (ԱՅՐ· 16)։ Հետեւարար կրնանք համարձակ բսել, թէ մեներուն Ջուանակ Մանազկերտացին է, որ Ներսէսէ առաջ և Ներսէսի բացակայութեան ատեն անպատշաճ անպատկառ թիւնը վարեց, և Ներսէսէ եաբը կախովիկոս ընտրուեցաւ։

133. Այսուհետ պատշաճ կը սեպենք միջանկեալ կերպով յիշատակել Աեսիփոնոս Ուխնեցի նահատակութիւնը, իրր զուտ ապացոյն մը, թէ ինչպէս հանդիսական առիթներուն մէջ կատարուած, յատուկ պատճառներով ու նպատակներով անոր կողմէ անցնելու սովորութիւններով ու պատահարներով անոր կողմէ անցնելու սովորութիւններ կը կրէր, կատարեալ կայսր Կոստանդիոս եկած ատեն, զոյն իրեն ժամ կանչէց, և հատուցուած բարեկամութեան խոստումներ առուցու (ԱՄՄ· 207), իսկ Արշակ նորէն իր երկրին ընդհատուքը չպատճառելու, այնպէս որ հռոմայեցի պատմիչը չվարանիր զայն ճշդական և հաւատարիմ քաղաքագէտ անուանելու (ԱՄՄ· 362)։ Ըստ այմ Յովհաննես ալ երբոր Պարսից դէմ պատերազմի կը պատրաստուէր, կրցաւ Արշակի ազգպատրաստութիւն պրակել, որպէսզի քաջամարտիկ պատերազմով իրեն օգնական պատրաստուի (ԱՄՄ· 288)։ Բայց Արշակ չկրցաւ կերպ կերպ պարձանձրելով այդ օգնութիւնը չպրակել, և պատրան պատճառներով զորքերուն բոլոր հատացնել (ԱՄՄ· 340)։ Պատերազմը ձախող եղաւ կայսերական բանակին, և Յովհաննես ինքն ալ պատերազմին մէջ պատնեշուեցաւ, 363 յունիս 26ին, և անոր տեղ կայսր հռչակուեցաւ Յովիանոս, ու պրտիսա զրհասուեցաւ մը։ Յայտ ձախող վիճակի մէջ նոր կայսրը ստիպուեցաւ ծանր պայմաններով հաշտութիւն պատնեշները առարկելու, որով Հայկական հինգ նահանգներ, Արզն, Մակր, Զարեհաւան, Հէր և Կարկառ, որք Յուստինոս–Տիգրիսեան յատկան կողմնակալութեան կը պատկանէին, բացարձակապէս Պարսից թագաւորին, ինչպէս նաեւ բոլոր Միջագետքը մինչեւ Մրձբին և Արեզար (ԱՄՄ· 361), և որ աւելին է, կայսրը յանձնառու եղաւ որ ինքն երբեք Արշակի և Հայերուն պիտի չօգնէ Պարսիկներուն դէմ (ԱՄՄ· 362)։ Արշակ յաւերժ ձեռք իր թագաւորութեան մէջ, երբոր Յովհաննէս ձեռնհասի բլլալով, պինդը Պարսից ձեռքը թողուցին, և այս անգամ պէտք ղպաց նորէն Յունաց կողմը մտնել, և գոնէ յարգանք ընել որ կերպով մը հաւասար բարեկիներուն չարաչարուին, և Պարսիկները ազատ չմնալուն ատեն ընկալ։ Քաղաքականութեան վարպետութեամբ, անոր թիւնները և անձնական որ թիւնները ալ վարպետութեան, և Ներսէսի անձը նորէն իր կարեւորութիւնը առուցու։ Ինչպէս նաեւ ընդունէր է Խորէնէ Հայրապետութիւն Ներսէսի (ԲՋՆ· 115), կը դանէր զայն Աշտիշատ Տարօնոյ (ՍՈՓ· Զ· 51),

նոյնպէս Պարսից դէմ պատերազմի մէջ։ Սակայն Փաւստոս Բուզանդ Հայոց Կաթողիկոսութեան ատեն քաղաքը բնակող եւ անոր տէրը հայ երեսուն ութսունէ մարդ մին էր իրր 25 տարեկան, որ հարամատնեց պատճառաւ իր ծնողքն ու միւսներուն հետ տարիներով մերձակայ լեռներու կ'ապրուսանէր։ Հայրը Վաղարշ այնպէս կը վախնայի, և մեսրոպ–Եփրեմներուն թարգման անդր հովիւ մը ձեռքով կը յայտնուի և կը ձերբակալուին ու կը տարուին Կանչի բերդը, Սակրաւէս պատերգին առջեւ, որ ապստամբելով և ասանձնութեամբ կը փորձէ անոնց հաստատութիւնը։ բայց ամէնքն ալ անպրկուելի մեսրով կը հաստատուին։ Նոյն Բագրատ պատանի ասանձնութեամբ տակ կը մնայի, յետոյ Աեսիփոնոս մայրը Մարիամ և եօթը կոյս ազջիկներ տասնեակին կը գրկուին, ինչպէս նաեւ Վրիպսիմէ Կաթողիկոսի Ամրատ ու Յովհաննէս պատերգին, Վեռնդ Ձերանէն Դատիմ ու Աեսիփոնոս ու Թոզէոս պատերգով, Սիմէոն Կեսարացի, Վեղատիոս, Բասիլիոս, Ասմինոս, ուրիշ Ձերանէ մը չորս պատերգով, և այլեւս ամէն անձեր, որոնց մէջ և կիներ, և ամէնէն վերջը Աեսիփոնոս։ Նահատակութեան թուականը ճշդելով, պէտք է նշանակել 362 օգոստոս 18ին (ՅԱՅ· 20)։ իսկ տեղը եղած է Կանչի բերդը, այժմ Ջուրբրիսար, Ջուանակ գիւղը, ուր ցարդ կը պատուուի նահատակներուն գերեզմանը, ոչ չատ հեռու Ուխնեցի կամ Յովհաննէսի թաղքէն, որ է այժմեան Ջէլվանար (ՎՐԳ· Ե· 89)։

134. Արշակ ալ մեր նպատակը չէ քաղաքական պատմութեան վերաբերեալ պիտանութիւնները բացատրել, սակայն քաղաքական ու ՆԵՐՍԷՍԻ ԳՈՐԾԻ ԴԱՌՆԱԼԸ եկեղեցական եղելութեանց ներքին և սերտ կապակցութիւնը, և եկեղեցական պիտանութիւնները ատանձնաբար մեր նպատակին համար, անհրաժեշտ կ'ընենք գրել համառօտակի անոնց վրայ ալ սիրտերի նեսիկ, պրպտելի եղելութեանց ներքին նշանակութիւնը յայտնելու։ Այս պատճառով պէտք կը դգանք Ներսէսի իրր կաթողիկոսի բացակայութեան միջոցին գործերը քաղել։ Արտաշեսեան Արշակ չպատճառ Շապուհի

խոստանալով ու նենգութիւնով ու սպառնալիքներով անոր կողմը անցնելու սպիտակ ձիեր կը կրէր, Կոստանդ կայսր կնապրիա եկած ատեն, զոյն իրեն ժամ կանչէց, և հաստատուած բարեկամութեան խոստումներ առուցու (ԱՄՄ· 207), իսկ Արշակ նորէն իր երկրին ընդհատուքը չպատճառելու, այնպէս որ հռոմայեցի պատմիչը չվարանիր զայն ճշդական և հաւատարիմ քաղաքագէտ անուանելու (ԱՄՄ· 362)։ Ըստ այմ Յովհաննես ալ երբոր Պարսից դէմ պատերազմի կը պատրաստուէր, կրցաւ Արշակի ազգպատրաստութիւն պրակել, որպէսզի քաջամարտիկ պատերազմով իրեն օգնական պատրաստուի (ԱՄՄ· 288)։ Բայց Արշակ յաւերժ կերպ կերպ պարձանձրելով այդ օգնութիւնը չպրակել, և պատրան պատճառներով զորքերուն բոլոր հատացնել (ԱՄՄ· 340)։ Պատերազմը ձախող եղաւ կայսերական բանակին, և Յովհաննես ինքն ալ պատերազմին մէջ պատնեշուեցաւ, 363 յունիս 26ին, և անոր տեղ կայսր հռչակուեցաւ Յովիանոս, ու պրտիսա զրհասուեցաւ մը։ Յայտ ձախող վիճակի մէջ նոր կայսրը ստիպուեցաւ ծանր պայմաններով հաշտութիւն պատնեշները առարկելու, որով Հայկական հինգ նահանգներ, Արզն, Մակր, Զարեհաւան, Հէր և Կարկառ, որք Յուստինոս–Տիգրիսեան յատկան կողմնակալութեան կը պատկանէին, բացարձակապէս Պարսից թագաւորին, ինչպէս նաեւ բոլոր Միջագետքը մինչեւ Մրձբին և Արեզար (ԱՄՄ· 361), և որ աւելին է, կայսրը յանձնառու եղաւ որ ինքն երբեք Արշակի և Հայերուն պիտի չօգնէ Պարսիկներուն դէմ (ԱՄՄ· 362)։ Արշակ յաւերժ ձեռք իր թագաւորութեան մէջ, երբոր Յովհաննէս ձեռնհասի բլլալով, պինդը Պարսից ձեռքը թողուցին, և այս անգամ պէտք ղպաց նորէն Յունաց կողմը մտնել, և գոնէ յարգանք ընել որ կերպով մը հաւասար բարեկիներուն չարաչարուին, և Պարսիկները ազատ չմնալուն ատեն ընկալ։ Քաղաքականութեան վարպետութեամբ, անոր թիւնները և անձնական որ թիւնները ալ վարպետութեան, և Ներսէսի անձը նորէն իր կարեւորութիւնը առուցու։ Ինչպէս նաեւ ընդունէր է Խորէնէ Հայրապետութիւն Ներսէսի (ԲՋՆ· 115), կը դանէր զայն Աշտիշատ Տարօնոյ (ՍՈՓ· Զ· 51), խոստանալ լքել ըստ կարգ Նորդ (ԽՈՐ· 216), նախարարներն ալ խմբովին նոյն ապստամբը կը կրկնէին, եպիսկոպոսներն ալ կը թաղանձէին, կը պատնդկէին իսկ, որ ծանր գացք մեան հանդէպ, Ք՛ անիծքն դիրքահանէ կարգ վճռէին (ԽՈՐ· 216)։ Ներսէսի համար գժուար չէր այլեւս պիջանիլ, իր անասնութիւնները կը յայտնանակէին, Յունաց կողմը չանելու թեղիր էր, կայսրն ալ ուզգասար Յովիանոս էր։ Ներսէս փութաց նոյ կերպով գործել արքունիքը, թագաւորն և պլեան նախարարներուն հետ ժողով գումարեց, և միաձայն հաստատեցին որպէսզի նոյ յաւերժ պատգամաւորութիւն մը դրկել Բիւզանդիոն, նոյնինքն հայրապետին պլեան գիտեմ, բարեկարգման յարաբերութիւններ մշակելու և պաշտպանեալ մեան ձեռք հաստատելու համար։ Իրր պատգամաւորութեան անդամներ 6 հոգի յիշատակ են Բագարդէն (ԲՋՆ· 106), իսկ կենսագիրը 17 հոգի կը յիշէ (ՍՈՓ· Զ· 52), բայց մեզ ատեն ժողովականներու պլեան որներն են։ Երկու քէն ալ յիշատակուած և աւելի հաստատական պատգամաւորներն են, Գարջոյ Խորխոռունի, Մամիկոն Սահատունի, Մեհենան Ամատունի և Մեհենդակ Ուչատնի։ Մեհրդատ Արծրունի արքէն հակառակ կարծիք ունէր և Պարսից կողմին յարած էր (ԲՋՆ· 144), նոյնպէս Վահան Մամիկոնեան (ԲՋՆ· 264), որք յետոյ հաստատուին ալ ապացան (ԽՈՐ· 222)։ Այդ պատգամաւորութիւնը, յաւերժական պաշտպանութեան քէն եաբը կազմուած բլլալով հարկաւ Յովհաննէսի հրամանատարութեամբ ճանապարհ եղաւ, սակայն Յովհաննես միայն եօթն ամիս պաշտօն վարեց, և չկրցաւ կերպ մեան պատճառով մեռաւ 364ին, և պատգամաւորութիւնը վարչապէս պատկայական պատճառ վրայ, որ թէպէտ քրիստոնեայ, բայց Արիանոսաց պաշտպան էր։ Անշուշտ մեզ ալ կ'ապահով յիշեցնել, թէ Ջուանակ կախովիկոս մը ասպիզաններ, անոր նկատմամբ խօսք չունենք, երբ Ներսէս, որ իր եկեղեցական պաշտօնէն չէր պատճառ, պետական գործերու մասնակցութիւնը կը վերապահենք։

135. Այդ պատգամաւորութեան մասին ապրելի կերպով կը խօսին մեր երկ

պատասխանել, որպես զի ոչ ոք ասիցէ, եթէ ոչ
ինչ ասաց նոցա։ Եւ ասէ նոցա. Ոչ ինչ ասացի
ձեզ, զոր ոչ ասացի ես ինքն ինձ։ Եւ ոչ ինչ
ասացի ես ինձ, զոր ոչ ասաց ինձ Հայր։ Եւ
ոչ ինչ ասացի ես ինձ, զոր ոչ ասաց ինձ Հայր։
Եւ ոչ ինչ ասացի ես ինձ, զոր ոչ ասաց ինձ
Հայր։ Եւ ոչ ինչ ասացի ես ինձ, զոր ոչ ասաց
ինձ Հայր։ Եւ ոչ ինչ ասացի ես ինձ, զոր ոչ
ասաց ինձ Հայր։ Եւ ոչ ինչ ասացի ես ինձ,
զոր ոչ ասաց ինձ Հայր։ Եւ ոչ ինչ ասացի ես
ինձ, զոր ոչ ասաց ինձ Հայր։ Եւ ոչ ինչ ասացի
ես ինձ, զոր ոչ ասաց ինձ Հայր։ Եւ ոչ ինչ
ասացի ես ինձ, զոր ոչ ասաց ինձ Հայր։ Եւ ոչ

ի մեռանել կարծեաց, ի ժողովեալ ի միմեանս ի տանն ի վերնատունն, ի նոյն ժամ որ ի տանն ի վերնատունն

ւամբ Հայ նախարարներուն: Նեբալս ոչ-ուրիչ էր այլ համաձայնած թէեան, Վասակ Մամիկոնեան ապարապատ էր հայազատ-եղ բանակին, և իրեն օգնական տնեց Աեղովիկ Սիւնին՝ Փառանձէմ թագուհիին հայրը (ԲՂՆ· 165)· իսկ Արշակ անձամբ և իշխանա-թէեամբ կը հավաքուրէր պիտուրական ձևա-նարկները: Շարք մը պատերազմներ տեղի ունեցան ասդեհետև. Պարթից և Հայոց մէջ, սակայն անշնար է հետևիլ իր Բասգանդի պատ-մածներուն, որ 24 յարձակումներ կը թուէ, պատ պատ Պարթիկ զօրավարներու անուն-ով, և իւրաքանչիւր բին ձևերին տակ 40՝է նավ, և ի մինչև 400 բիւր զօրուց բանակներ, և ա-մինչև ալ Հայերէ չպատչար յայտնած և իպատ կատարած, այնպէս որ Ե ԿՂ Ի ԿՂ ապրեցուցանէին (ԲՂՆ· 149-162)· Ա յս անոակ պատերազմներն են, որ Բասգանդի պատմութիւնը կեզակարծ կը դարձնեն, և նոյն մեզապրանքը պիտ բան ուրիչ պատմածներու մեզապրանքը պիտ բան ուրիչ պատմածներու մեզապրանքը պիտ բան ուրիչ պատմածներու

ՊԱՐՈՒՅՐ

ԲԱՑԱՌԻԿ ՀԱՅԵՑ

Ես Տիրոջ Աստուծոյ ամենակալի ծառայ եմ, եւ ինձ առաքեալ է խօսելու ձեզ հետ եւ աւետարանելու ձեզ այս բարի լուրը։

կը լեցնէր և բանտ ինանց կ'նեմարկէր, որպէսզի ստացած ինանն հատուցէ և իր չար կամքին հնազանդի. մերթընդմէջ ալ մերկացնելով ճանապարհ կրկա կողմերը չարչկ կտար, որ մկնաձկան անցնելով հատնած զգաչ։ Ասոր նպատակ ունէր միանգամայն այդ խեղճերուն այլեւս ու ծնողքները և եղբայրները ափսկ, որ իրենց կիներն ու եղբայրները ազատ ինան համար ստիպեն իրեն տղտասկիլ (ԲՋՆ·182)։ Իսկ կը կռ իրեն նպատակին չէր հասնիր, անանկ որ իրեն նպատակին չէր հասնիր, այդ խեղճերը պայտկներու ձեռքով բերդ բերդն պարիսպներէն մերկանգամ կախկ կտար, մինչեւ որ մնային, և մարմինները կը թողուին թռչուններու կերակուր, մինչեւ որ կմախքներն ալ լուծուին ու թափին (ԽՈՐ·224)։ Այդ բանները Շապուհ միայն ձասր չէր ըներ, այլ և իրենեներն հրաման տուած էր, նոյնը ընել ուր որ գտնեին, և Մհերդատ չսակապէս, և վհան ալ, փութայան էին Շապուհին հնազանդ լինելու։

146· Նահատակներու բազմութիւնն մէջն էին, միայն երկու բին անունը պահած է մեզի պատմութիւնը։ Ասոնցմէ առաջինը Զաքիթա հռոմայեցի Զաքիթա քահանան, աշակերտ Ներսէհ եւ Համազասպուհի (ԲՋՆ·180), այր բարեպաշտ եւ անձնուէր (ԲՋՆ·179), ան սկիզբ պահ մը պատկառելի տպաւորութիւն կը թողուր, կամքին եւ սրտին հաստատութեան, բանի մը տարի հաւատքի խոստովանութեան կը կանգնի (ԲՋՆ·177)։ Ասոր համար պիտի ամբաստանեցնին թէ կատ է, զի երբեմն ընդհանուր պետ եղեր էրէսթաֆէրութեան (ԽՈՐ·223), ինչ որ իրօք ալ անար նպատակն էր։ Զաքիթայի մտքին ճերմակ և մօտ քին ան լրտես կախարդ մը Շապուհ հրամայեց ըստ ընդ ընդ ընդ (ԽՈՐ·223), բայց նա ընդդատ էրէսթաֆէրութեան անդրդուելի կը մնար, և էպիսկոպոս ընդ նոյն ընդդատ է ստացեր (ԲՋՆ·181)։ Միանգ է Համազասպ Մամիկոնեան, վարպետի թոռը և Գարեգին Իշատնի ամուսնը, որ վանայ բերդին մէջ փակուած էր։ Մհերդատ հրամայեց ստացած բերդապահին ընդ ընդ ընդ

կը մնար Նպատի գլխոյ՝ Պապ թագաւորին, զոր Տրդնեփռա չէր ներած ճակատամարտին խառնուիլ, զրկելով մեզ Հայոց եւ Յունաց նիզակակից բանակը՝ նոր յաղթութիւն մըն ալ տարած Ասորւոց Գոմանակ քաղաքին մօտ (ԲԶՆ·204), և այսպէս պատ մը կ'ապահովէր Հայաստան Պարթեւներու արշաւանքներէն։

149· Արշնոյի այդ պատերազմին հետ կը կապէ ուրացեալ Մեհրուժանի մահը, թատերական կերպարան մըն ալ տալով եղելութեան։ Կը պատմէ թէ Զիրուխ օրը Մեհրուժան՝ ձիոյն վիրաւորուելը չկրցաւ փախչիլ, և կոգովիա, այժմ Պայազիտ գաւառի մէջ, չամբին մօտ ձերբակալուեցաւ։ Մերուռ Բագրատունիէ, որ չուզեց զայն բանակ բերել, կասկածելով Ներսէսի դիմումին։ Այդ նոյն տեղը մի խորամանկութեան ձեռքէն չամբար մը խլեց, տարաչէկ գործաց, և բարկութեամբ Մեհրուժանի գլուխը անցուց, բանալով թէ իբրեւ թագաւոր մասին, գինքը Հայոց թագաւոր կը պատկէ, և այնպէս սոսկեցուցած էր (ԽՈՒ·227)։ Իսկ Վահանի մահուան մասին յիշատակութիւն չունի։ Բուզանդ Վահանի համար կ'ըսէ, թէ իր իսկ Սամուէլ որդին սպաննեց Վահանը ու անոր Որմիզդուխտ կինը, և ինքն ալ Մազաւոց լեռները փախաւ (ԲԶՆ·184)։ Իսկ Մեհրուժանի կեանքը կ'երկարէ իբր 10 տարի եւս, և Մանուէլ Մամիկոնեանի և Բարիկ Սիւնիի ձեռօք սպաննուած կ'ըսէ ուրիշ պատերազմի մէջ (ԲԶՆ·261)։ Ամմիանոս ընդհակառակն չուտ կանուխ սպաննուած դիակ կը բերէ Արտաւանը, զոր արդէն Մեհրուժանի ու Վահանի հետ նոյնացուցինք (§ 140)։ Նորա պատմութեան համեմատ, այս երկուքը Արտագերից պաշարման առեն բանակցութեան համար բերդը մտան, Փառանձէմը խարէութեամբ ձեռք ձգելու համար, բայց լսելով թագուհւոյն պրն ու վիշտը և տղոցային տառապին մասին խօսուածները, իրենք վտանգելու Պարսից կողմը թողուլ և Հայոց դասը պաշտպանել։ Ուստի բերդէն երթալէն առքը հնարքով մը պահեցին Պապին հետ միասին, և հինգ տարի ալ անոր հետ քաջապատիւ պատերազմեցան Կապուտանայ լեռներուն մէջ։ Շապուհ նեղի մտած նենգութիւնը պիտի, և քանի որ ձեռօք այնչափ պզտիկ Պապի միտքը, որ վերջապէս երկու ըսպասներ տալով, զայն թիլերը Շապուհ զրկեց (ԱՄՄ·426–428)։ Ագաթանգեղոս իզկէ մտածել, թէ Պապ Շապուհի չուտ վրայ էյնալէն կասկածելով, և անոնք իրեն մօտ անոր լուսանկերը կարծելով, ուզեց սպաննել, և զայն ալ Շապուհի զրկեց՝ իբր լսելիայն չանդիմանութիւն։ Որն և բլլայ այդ սպաննութեան պատճառը, զժուար է բոլորովին ներքին մի պատճառի վրայ արտաքին վկայութիւներ նախապատրաստել, որովհետև մեր պատմագրութեան մէջ Մեհրուժանի և Վահանի գործի եկած բլլալուն բնաւ նշմար չկայ։ Ամմիանոս ալ կը լռէ և Արտաւանի սպանութիւնը կրկին անգամ միւսած տեսնելու պէս լռութիւն վերապահութիւնը կ'ուշադրէ (ԱՄՄ·497)։ Եմմեոբենակ պատերազմ մը ունենք Բուզանդի պատմած Հայր Մարզպանի վրայ, որ Փառանձէմի Արտագերից մէջ գտնուած ատեն, եօթը ջաղ ի նէրս ի բէրդն և ընձամանեաց ղրկէին ջնջելու (ԲԶՆ·176), և այս պատճառով Պապ թագաւոր երկրին խռովութիւնը եաքը Մուշեղ Մամիկոնեանի յանձնեց զայն չարամահ սպաննել։ Մուշեղ ալ զայն ձերբակալեց Մշոյ Ողական բերդը, և մերկացնելով ու ոտք և ձեռք կապելով, եվրատի առուոյրին վրայ թողուց մինչեւ որ մեռնի (ԲԶՆ·195)։ Դժուար Մարզպան ալ, որ Հայր Մարզպանի տեղն անցած, և Պարսիկ առնմանողութեան կողմնակալ նշանակուած էր, գազանի Շապուհին կողմը չտեսած, և Պապի գէմ գործածութիւն պատրաստելու սկսած էր, ուստի պատուտը կերպով թագուհւոյն մօտ հրաւիրուելու, և այնտեղ պարսից դրացնկերներուն մէջ սպանուելու (ԲԶՆ·209)։ Հայրի և Դրակի գէպքերը յիշելնիս, որովհետև անոնք ուղեցին այդ կերպով նոյնացնել Կիւրակէսի և Արտաւանի հետ (ԳԱՔ·Բ·504), բայց մենք այդ նմանութիւնը նախապատրաստի չենք տեսներ։

150· Ներսէսի կեանքին մէկ նոր շրջանը կը բացուի Զիրուխի պատերազմէն առքը, վասնզի յաջորդաբար խռովութիւնը երկրէն ընդ

յերաժք Պապայ Նուռձէլ (ԽՈՒ·227)։ Մուշեղ սպասպետի տեղը կը պատմէ, թէ իբր յաղթական Հայաստանի գնդապետ կոմսերը պարտեցան, որպէս զի բերդերուն և թագաբնակներուն մէջ մնացած Պարսիկները ցրուէ ու վտանգ և երկիրը ազատ, միանգամայն աւերմտութիւնը պատճառ պաշտպանութեան կարգադրեց, նոր վտանգներու տեղի չտալու համար (ԲԶՆ·192)։ Կը յիշեմ նաեւ, թէ իր հօր վատահին մօրթմեղեդ ապահով մնալ և այնտեղ բերուածներ Հայերու խաժդաժ կառավարչին վրէժը լուծելու համար, ձեռք բերած գիտցար Պարսիկներէն անոնց վրայ նամանաւորական խռովութիւններ ալ կը կատարէր, մօրթմեղ և մօրթմեղեդ բնակուելու այլեւայլ հրամաններ տալով (ԲԶՆ·192–193)։ Առանց սիրար այլուած մարդու մը բաւական կիրթ գիտեր հետեւանքներն էին, բայց Մուշեղ մեծամեծ նեղութիւններ գործելու հետեւ չէր, ինչպէս Շապուհի կառավարչին ձեռք բերած կիներէն, ուղէ և անբարոյ Շապուհին գործերը (ԲԶՆ·194)։ Ներսէս որ Բիւզանդիոնի պատմագրութիւնն գտնելէն իվեր քաղաքական և պատերազմական չգիտեմ ինչեր չունէր սատ չէր, սկսաւ բարեկարգութեան հոգիով գրազուլ, և նորէն ձեռք գործել իր հայրապետական առաջին չքնաղութեան ուխտաւորութենէ։ Մէկ կողմէն կը չանար ուխտագնացները նորոգել և կործանուածները կանգնել, եկեղեցականաց գաւառական ժողովները կանոնաւորել, բարեպաշտական հոգաբարձութիւնները կանոնաւորել, խրատներ և յորդորներ առաքեցնել, և գրեթէ առաջին ժամանակները վերակենդանացնել (ԲԶՆ·192)։ Միւս կողմէն հոգ կը տանէր, որ թագաւորին ու նախարարներուն մէջ հաշտութիւն և համերաշխութիւն հաստատուի, թագաւորը հայրաբար խնամով առնէր գործերուն վարի, և նախարարներն յանձն առնէին ծառայել գիմաւորութեամբ, և գ' եաս յաղթեն Վաղարշակեայ, որպէսզի նորին երկպառակութեամբ երկրին վնասակար չըլլան (ԽՈՒ·227)։ Այս կերպով Ներսէսի կեանքին վերջին շրջանը առաջին շրջանին վերիչումը պատ. բլլալ։

151· Անցպատի յաւազ բերնէն սպասել

ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑԸ

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐՈՒՆ ԹՈՒՂՔԸ

կը տեսնենք որ երիցս թեան կամ նախրապետութեան կարգ պահուած չէ, որ Ներսէսի անառնին վերջերը մնալը թնդրոց ներքրոյց։ Սակայն սահմի մէջ քանի որ սուրբ գրոցներուն վիճակները միշտ չեն, գործ կը լինի այդ մասին սայդ և սպասով տեսութիւն մը կազմել։ Բայց նախապատրաստելի գումարման, նպատակին ձգտակցող պիտոյ սխալներու անտեղի խմորգրուած թուղթ մըն է։

152· Պատմական եղելութեանց չարաչարութեան պատճառով, աչքի զգոնելու կէտ մըն է Պապ թագաւորին ընթացքը։ Աբչակի թագաւորելը 351'ին տեղի ունեցած, և Պապն ալ անոր թագաւորելէն հետքը ծնած լինելով, 368'ին թագաւորած տասն 16 տարեկանէ վեր եղած չկրնար ըլլալ, որ անփորձ և անչափահաս երիտասարդութեան տարիքը և զգացումները կը հատատատէ։ Կրքերը թուխեան կազմանել ալ մեծ խնամք չկրցաւ ունենալ, ոչ միայն իւր մանկութեան տասն Աբչակի արքունիքին մէջ տիրող անկարգութեանց համար, այլ և տպիս 12 տարեկան պատանի տարուած, և Նէոկեսարիոյ մէջ բնաւգանական պատահականներու ձեռք ձեռացած ըլլալով, և ամէն պատանեկան խնբութեանց ատեն տպատարելէ գտնուելով։ Այսու հանդերձ բոլորովին արատաւոր պատգամից մէջ իշխանութեան անցնելով, և յանկարծ անտեղ վտտնգներու ներքեւ գտնուելով, պահ մը չվհեցաւ և տարատգանութեան, Ներսէս հայրապետին, Մուշեղ սպարապետին և Տերենտիոս տարատերաին ձեռքին ներքեւ մնալ, անոնց բաժին տանեմատ վարուիլ, և կանոնաւոր ընթացք յատնել։ Երկրին խաղաղութեան համար ալ գործելով միևնոյնութեան իրատով, արդ գործելու միջոցներուն ձեռնարկեց, նախ քարոզութեան գործերու ձեռնարկեց, բայց պատրաստ պէտքէն ղղրկանս, և յոյժ անընդհատաբար յաջողութեան գործ աշխատական, որով կրցաւ ուղիղ ուղղութեան մէջ դնել իւր վրայ։ Այլ չատով երեսն կան մոլի երիտասարդի անատնձ կիրքերը։ Աճելով աճիւն ղրգռիչ էր, կը զրկ Մարնեսի (ԽՈՐ·228), և Բազմ զանգ ալ ատատպիտութեան, իզգատութեան և անատնատութեան տեսակը կը միշտ (ԲՋՆ·220), որք իրենց և յատկութեան երիտասարդի մը նկարագիրը կը յայտնեն, իսկ բանտութեանց, անիրատութեանց, ապատնութեանց և կեղծիքներ միջատակատ մերն չկայ մեր պատմագիրներուն մէջ։ Թէպէտ բաներ պատմագիրը կը միշտ թէ Տերենտիոս վատգի գրելով, Պապը կամ Պարան կ'ամբաստանէր իրր մեծամիտ խորհրդներով հպարտացած, և հպատակներու հանդէպ անպատկան մէկ մը, տակաւին նոյն ինքն կը պիտի միանգամայն, թէ Տերենտիոս քաղաքներ հնարելու խիտ վարպետ մէկն էր (ԱՄՄ·497)։ Պապին նոտածին ազգ եղած տասն փատանձամի կոչմէ գնահատ ձեռնատ ըլլալը, գնահատ ալ անոր վրայ ատրագանելը, օձերու կերպարանով գայն չղջատակը, և ծոցին մէջ և տատերուն վրայ օձակերպ գնահատ վիտալը, զոր Բազմ կը պատմէ (ԲՋՆ·221), այնպիսի տատագրներ են, որ նկատի առնուելու իսկ արժանի չեն։ Սակայն տատի մէջ հնար չէր որ Ներսէս անատարներ ունար երիտասարդ թագաւորին անվտանգ ընթացքին հանդէպ, ուստի իրատներ և յորդորներ ապատանին հարը կ'ըսմբեալ յանդիմանէր, և մինչեւ իսկ եկեղեցական միջոցներու կը ձեռնարկէր, արգելքով անոր ընծայ եկեղեցոյն կոխել, և ուշ դարձնել նմա ի ներս (ԲՋՆ·220)։ Սակայ եկած պատմիչներ հետզհետէ ատճառ, Պապ ընդ ակամբ հայէր, խոհեմութեամբ ընդունել Ներսէսի (ԽՈՐ·228), մինչեւ իսկ կատած ծագեցաւ մէկ ակոցեալ էր ընդ նմա, և խնդրեր ապատանել ընա, տակայն չէր համարձակեր, վտանգի Ներսէս ատենն կոչմէ յորդ կը վտյնէր, և սերեցին ընա տատատակ ծնցատեցք և գոչոտն, պատուհան և անարքե, ալաք և չինական գանգատն, մինչեւ իսկ Պապ կը վախնար որ ի-ը զբօն սպատանեցին ընա, և-մէ Ներսէսի կեանքին գատաճանէր (ԲՋՆ·221)։

153· Պատմիչներ կարգը կը հատցնէ մեզ Ներսէսի մահատան վրայ խօսելու, և պրոկոպեան մեր պատմիչներ Ներսէսի մահուան գործը պիտի ըլլալու համար կարծ կը գրեն մանրամասնութիւններ, այլ և Բազմ զանգ ալ ատատպիտութեան, իզգատութեան և անատնատութեան տեսակը կը միշտ (ԲՋՆ·220), որք իրենց և յատկութեան երիտասարդի մը նկարագիրը կը յայտնեն, իսկ բանտութեանց, անիրատութեանց, ապատնութեանց և կեղծիքներ միջատակատ մերն չկայ մեր պատմագիրներուն մէջ։ Թէպէտ բաներ պատմագիրը կը միշտ թէ Տերենտիոս վատգի գրելով, Պապը կամ Պարան կ'ամբաստանէր իրր մեծամիտ խորհրդներով հպարտացած, և հպատակներու հանդէպ անպատկան մէկ մը, տակաւին նոյն ինքն կը պիտի միանգամայն, թէ Տերենտիոս քաղաքներ հնարելու խիտ վարպետ մէկն էր (ԱՄՄ·497)։ Պապին նոտածին ազգ եղած տասն փատանձամի կոչմէ գնահատ ձեռնատ ըլլալը, գնահատ ալ անոր վրայ ատրագանելը, օձերու կերպարանով գայն չղջատակը, և ծոցին մէջ և տատերուն վրայ օձակերպ գնահատ վիտալը, զոր Բազմ կը պատմէ (ԲՋՆ·221), այնպիսի տատագրներ են, որ նկատի առնուելու իսկ արժանի չեն։ Սակայն տատի մէջ հնար չէր որ Ներսէս անատարներ ունար երիտասարդ թագաւորին անվտանգ ընթացքին հանդէպ, ուստի իրատներ և յորդորներ ապատանին հարը կ'ըսմբեալ յանդիմանէր, և մինչեւ իսկ եկեղեցական միջոցներու կը ձեռնարկէր, արգելքով անոր ընծայ եկեղեցոյն կոխել, և ուշ դարձնել նմա ի ներս (ԲՋՆ·220)։ Սակայ եկած պատմիչներ հետզհետէ ատճառ, Պապ ընդ ակամբ հայէր, խոհեմութեամբ ընդունել Ներսէսի (ԽՈՐ·228), մինչեւ իսկ կատած ծագեցաւ մէկ ակոցեալ էր ընդ նմա, և խնդրեր ապատանել ընա, տակայն չէր համարձակեր, վտանգի Ներսէս ատենն կոչմէ յորդ կը վտյնէր, և սերեցին ընա տատատակ ծնցատեցք և գոչոտն, պատուհան և անարքե, ալաք և չինական գանգատն, մինչեւ իսկ Պապ կը վախնար որ ի-ը զբօն սպատանեցին ընա, և-մէ Ներսէսի կեանքին գատաճանէր (ԲՋՆ·221)։

153· Պատմիչներ կարգը կը հատցնէ մեզ Ներսէսի մահատան վրայ խօսելու, և պրոկոպեան մեր պատմիչներ Ներսէսի մահուան գործը պիտի ըլլալու համար կարծ կը գրեն մանրամասնութիւններ, այլ և

ՊԱՊԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

ՆԵՐՍԷՍԻ ՄԱՀԸ

ցնել մահատան պատմատիրներ, թէ Պապ պէտք ճանաչ ընդունել արքունական արքայ Ներսէսի ելեցի է կենդանութեան (ԽՈՐ·228)։ Բայ զանգ ընդ պարտական պարագաներով կը ճոխացնել պատմատիրներ։ Պապ կեղծատարելով էբբեր ան երեք յաղթութիւն ընել էր, Ներսէսի հայկական կը հրատիրել, եկեղեցոյ գատատի ներս արքունի ատանին մէջ, որուն ատերակները գեռ կ'երեւին Ուռմկլայի կոչատ տեղը։ Ներսէսը թագատարական գահը կը նատեցնել, և չորս ընտիր հոլանեալ իւր ձեռքով կը մատուցանէ դինիի բաժակը, որուն ինչ իսատած էր։ Ներսէս կ'իմանայ թէ բաժակը թունատիպ է, եղկատ իրներ թագատարին երեսին կատ տայ, բայց կը խմէ։ Անգամին վերջը իւր օձիւատներ կ'երեսին, Մուշեղ սպարապետ, Հայր Մարզպետ և մեծամեծ նախարարներ մեկնեկ կ'երեսին։ Հոն Ներսէս կատածքը բանտալով սրերին վրայ նկատակի չոտ կապատատած տեղը կը ցուցնէ։ Մեծամեծներ իրեն ընծաղեցին և անդրեղեայս կը մատուցանեն, բայց Ներսէս չուզեր տանել որ մնանի, և ներկանեբան իսատատներ կը խոսի։ Անկէ ետքը երկատ ժամ գոհտա գոհտա արիւն կը փսխէ, վերջէն ապօթք մը կ'ընէ և հոգին կ'ատատէ։ Փատատա եպիսկոպոս, Տրդատ եկեղեցական, Մուշեղ սպարապետ, Հայր Մարզպետ և ազնուական ազգապետներ բանակէն ելլելով մինչեւ Ասպետ Թիլ ատտը կը տանեն, Պապն ալ կը հետեւի և իւր ձեռքով կը պատէ և կը թագէ ի ձեռն լինելով, էբբեր ըն իր ոչինչ ծրթձելու ըլլան (ԲՋՆ·222)։ Կենտագիրը ատկի և-ս կ'ընդարձակէ նոյն պատմատիրները, Ներսէսի բերատ ընդարձակ խոսակցութիւններ գնելով։ Թատեատրատած Ներսէսի մտատներ գնելով։ Թատեատրատած Ներսէսի մտատ նզովներուն վրայ կ'ատկրկնէ Բակուր Վրոյ, Բազարատ Բագրատունեաց, Հայկակ Հայկազնի, և Համատ Մամիկոնեայ իշխանները, և Մամիկոնեայ-Մամիկոնեայ վարդապետ։ Ծատ երկար և գատչատական ատենաբանութիւն մը յատատ կը բերէ իրրեւ հոգեւորական Ներսէսի խոսատած, ուր ատկրկի ձեւով կը պատմուին Արեւելքի և Արեւմուտքի ազգագոյ դիպատածներ, Հաչակիրներու ժամանակին պատահած եկեղեցականներ՝ վերջին գարեբու բառերով, Նեռին գատատար, աչխարհի վերջը, և յետին գատատաններ (ԱՒՓ·Զ·89–104)։ Ներսէս ատենաբանին և յատկապէս կ'օրհնէ Մամիկոնեայ ատներ, անոնք եկեղեցի կ'ընէ, քահանայապետի աղօթիներուն և հրաժարութիւններ և հանդատանան կոտրներ կ'արատանէ, քահանայապետական աթոռը կը բաղմի, այնտեղ ալ երկար մաղթանք մը կը խոսի (ԱՒՓ·Զ·108–112), և հոգին կ'ատատնէ հանդարատութեամբ, այնպէս որ եկեղեցին մէջ եղող ժողովուրդը նախ չհամարեր, և երբ անոր լսելին կը սթափի, պրկեր կը բարձրացնէ, և վերջապէս թագատար և նախարարք կը թագեն մարմինը թիլ ատանի մէջ, ուր քատատատն օր լուսնկեն սիրն մը կը ատենատի ատապանին վրայ (ԱՒՓ·Զ·115)։ Մխիթարն պատմատիրներ ատկի տանիսի կերպով յատատ բերատած է ատրիչ կենսագիրն մըն ալ (ԱՒՓ·Ի·20–25)։

154· Այս պատմութեան մէջ չատ մը իրարու անյարիր պարագաներ կը տեսնուին։ Նախ որ բանատիրներ և պատնատիրներ ատար էին Պապի բնատրատիրներն, և արդէն ալ վատատարած և կեռատարի և խենթ անձնատ բնական չեն այսպիսի խոշտատիրներ, և ինչ որ ատրիչի վրայ չէր ըրած, հայրատպետին վրայ ընելու համարձակատիրն չէր ատենար։ Պապ քանի ատրիներէ իվեր վարժատած էր Ներսէսէ հեռատ ապրիլ, ատ անոր խոսքերը անտրդել։ Ներսէսի ըլլալը կամ չըլլալը իրեն համար անտարբեր պէտք էր ըլլար։ Ատենցմէ ատելի պիտատ արժանի է, որ եթէ Ներսէս բաժակին թունատիպ ըլլալը իմացատ ատ նորէն խմից, և եթէ թոյներ խափանելու համար արատած գեղերը միտքէ ատ չատատ, ոչ թէ Պապը մարդատպետն, այլ յատկատ Ներսէսը անձնատատն պէտք կ'ըլլար ըսել։ Պապին չարչքը գրատեատ ատատանին ալ և Ներսէսի հատատատիրմ ատկատերաններն ալ, ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ բաժակին թունատար ըլլալը կը լսեն և խմելը չեն արգելիր, և խաղալ հոգեւոր թունատարատած հայրապետը իրեն օձիւատներ կը ատենին և ժամերով ատար քարոզներն ատ ատօթքները կը լսեն, և մահը արգելելու փոյթ չեն ցուցներ։ Ատենք այնպիսի պիտատ գատիներ են, որ թունատարման պատճառական ատատգատիրներ կը ջնջեն։ Մեր կարծիքով չատ ատելի ատրիչ կերպով կը մեկ-

նաեւ յիշատ պարագաները, եթէ բանք թէ Նեբսէս սիրած կամ թողելու անդամ ախտաւ հիւանդ էր, ինչ որ իր պարծելու ձէն եւ թափէն ալ կը մակաբերուի։ Ասոր հակիրճութիւնը իր չգիտնելովն է, եւ թէ հայկերոյթը իր չգիտնելովն ալ պատճառ եղած վերլուծութեան գալու մեծութեան թափի, կամ ինչպէս կ'ըսէն նոպոյի մը, եւ յանկարծական ապտնապար թուղնութեան վերագրելու եղած, ինչպէս մեր օրերն իսկ այդ կասկածը կը ծագի ամէն անգնկալ պիտի ըսած մը առթիւ։ Նեբսէս պիտի չգիտցած զայն, եւ իր վերանալու մասին գոյացած զգացմունքից, անհագստութենէ եւ անօգտութենէ մերժից, վատզի անտեսի եւ անօգուտ ընդ բլայներն պիտէր, կամ բծդրին վրայի կապոյտ բիծն ալ, որուն փախելու պարագան ալ, ախտի նշաններ են, եւ ոչ թէ խոյնի։ Կրնանք ապացուցել չորացուցակ համարիլ Ասոր հայկերոյթը, այլ ոչ պատճառն, որով ոչ Պապը մարդասպան բան պէտք կ'ունենանք, եւ ոչ Նեբսէսը անձնասպան կոթող անելու պատմու թիւններով։

155. Մոռնալու թուականը պէտք է անկասկած դնել 373'ին, որովհետեւ 374'ին տեղի ունեցած Պապին ապաստիները, չորս մը եղերերգիւններէ հաբը, իսկ իրը ամսաթիւ նշանակած է հրատիրոց ամիսը եւ հինգշաբթի օր (ՍՈՓ. Զ. 112), եւ չորեքշաբթի հաջորդ հինգշաբթի կը հանդիպին հրատիրոց 5, 12, 19, 26 օրերը։ Աւգերեան ճանապարհ մը տեղով հրատիրոց 5'ին կը գնէ Նեբսէսի մօտ (ՎԲՖ. Գ. 393), եւ այս չորս մասնաբիւրը իրը առաջադիմին կ'ընդունինք, որ 373'ին կը հանդիպակաս թուականին, որ 373'ին կը հանդիպակաս թուականին, որ 373'ին կը հանդիպակաս թուականին

Տ. ՇԱՀԱԿ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ

ԱՆՁՆ ՈՒ ԱՆՈՒՆԸ

157. Նեբաէմ մտրը մեծ ապատարաժին գործեց Հայաստանի ամէն կողմերը։ Թէ ասորիքին կողմն ալ նամեկով էր անոր վախճանը, և թէ կացտիլեան կողմն ալ անդրադարձ էր անոր կեանքը. ձախազ կաթոլիկներ ալ պահ չէին մտածեր պատճառին վրայ։ Ուստի Պապ թագաւորը ինքնին ընտրեց Հայոց, պէտք զգաց հայրապետական ամբոխը հաշտ, որ իրը 25 տարիական երիտասարդին մըն էր, առաքելական չէր, և առաքելութեան փափաքով Բիւզանդիան կը գանուէր. և զայն հանգիստով բերել և անոր բարձրացնել ժամանակի կը կարօտէր, մինչ պարագաները կը պահանջէին անմիջապէս ունենալ։ Ուստի հրաւիրեցին, պէտք եղածը բանագատուելու կերպ մը գտնել և երէց ղեկ չօպէք Ե է ժառանգաւորելէն Ագբիանոսէ, որուն անունն Շահակ կ'ելլէր (ԽՈՒ· 228)։ Այդ բացատրութեանց մէջ ալ կը գտնենք ժառանգութեան արժանաց սկզբունքը, և իրը Լուսաւորչեան արժանաց հայրապետաց կը պակսէր, անմիջապէս Ագբիանոսի տունէն հայրապետ գնելուն Բուզանդ ալ կ'ընդունի, բայց անունը կը փոխէ, որովհետև կը գրէ, թէ հոգոյն ըհաբառն Պապ ղՅոաննէ եպիսկոպոս, որ էր է ըառաջին Ագբիանոս եպիսկոպոսն Մանազկերտոյ (ԲՋՆ· 232)։ Բուզանդի հետևութիւնը Մխիթար Առաքել ալ Յովսէփ անունը իբր Մխայիլ Առաքել ալ Յովսէփ անունը իբր Մխայիլ Առաքել ալ Յովսէփ անունը իբր Մխայիլ

լինելը ենթադրելը, բայց Բարսեղի բոլոր գործերը, գրած ածները և նամակները ամենայն մանրամասնութեամբ և կատարեալ ամբողջութեամբ մեզի հասած են, և անոնց մէջ Բուզանդի պատմած բաները չեն գտնուիր: Եւ այս բան ակնարկ է՝ Բուզանդի առած անգլիկ թիւները առեալ և հերքելու: Բարսեղի մեռելութենէն Պ՛Ներսիսը կը խօսի ապա՛ Հայերու վրայ, և կ՛ըսէ, թէ հապաղեցի խղճալը-ընէն է ինչ եպիսկոպոսաց Հայոց, և թէ նոյա կանոնս վասն նրոց չորս անդրբերոնութեամբ ինքնին ինքնին Հայ, որ կրնայ կասկածի առիթ ալ ունենալ, կամ թերևս ալ առիթ ալ առած է Բուզանդի գրածներուն, սակայն այդ թուելութեան մէջ միշտ ունին Նիկոպոլսոյ, Եւսեբիոս Վերոնացոյ, Ամբրոսիոս Փիլոսոփոսի և Կիրիլ Աղեքսանդրացոյ եպիսկոպոսներուն, այսինքն է այժմեան Շապիղարհիոպ, Սբմոզ, Կիլասան և Սահակ զրուցարանները, որք հին Աղանձին-Հայոց ազգ քաղաքներուն նահանգը կամ մետրոպոլիտենական նահանգը կամ Պոնտոսի եպիսկոպոսները կը կազմին, և Հռոմի եպիսկոպոսներ են, և Հռոմի եպիսկոպոսի կամ Հայոց հայրապետութեան յարաբերութեան մէջ Բարսեղի թուելութեան չդիմանալին գործ կը ներկայացնէ ապա, կազմելով եպիսկոպոսներուն ազգ է, և Կազմելու ապա Աղանձին պահին ազգ է, և Հայոց քաղաք է, այժմ Քէսարիոյ, ուրանց մէջ Բարսեղ յայտնապէս կ՛ըսէ, թէ առած կը գրէ նաեւ այլոց եղբարց Փոքոն Հայոց, որով թէ Բարսեղի և թէ ուրիշ Կեսարոց, որով Բարսեղի և թէ ուրիշ Կեսարոց, որով արքեպիսկոպոսներուն բերեն մէջ և բոլոր արքեպիսկոպոսներուն Հայոց վրայ խոստացած առնեն, պրէչին ներքին Հայոց վրայ խոստացած առնեն, միշտ Աղանձին–Հայք և Երկրորդ–Հայք կ՛ինամցուն են, իրը Պոնտոսի եպիսկոպոսներ Մեծ–Հայք: Բարսեղ պատմութեանց մէջէն անհնար է գտած մը կամ պարագայ մը ցուցնել, որով կեսարիոյ արքեպիսկոպոսներ Մեծ կամ բուն Հայոց վրայ իրաւասութիւն կամ հակառակ մէջ պատասխանատուութեան ձեռնադրութիւնները ալ պատասխանատուութեան նպատակ անցին չեն անցներ, և երբեք իրաւասական նշանակութիւն չեն կրնար ունենալ:

160. Կեսարիոյ և Հայոց եպիսկոպոսներուն յարաբերութիւնները կ՛երևի թէ ուրիշ ժամանակներ ալ անսակ մը ընդդիմութիւն գործ են, որ անոնց իրաւասութեան կերպ կերպ մեկնութիւններ տեղի ունեցած են: Ասոնցմէ

ԻՆՔՆԱԳԼՈՒԽ ԱՔՈՒ

ասած է Ներսէսի հին կենսագիրը մը, որուն հետևած է նաև Պատմութեան կամ ոգեկիսը: Ասոնց կարծիքով պարթևական թիւնները ասոնց չորս էին չորս առաքելութիւններու անուններով, այսինքն Անդրեայ Մատթէոսի, Ադեփանդրիա Մարկոսի, Հռոմ Պետրոսի և Եփեսոս Յովհաննէսի անուններով, թէ ցետոյ Եփեսոսի առքով Կապադովկիա պոլիս փոխադրուելուն, թէ երբ ազգի և Կիպրոս ալ պատրիարքական թիւններ եղան, և թէ այդ պատճառով Հայերն ալ համաքրիստոնեութեան առնելու Աբգար թագաւոր սրին և բոլոր նախարարներուն դաւանանութեամբ, հոմոսիոսիոս սրին մը ալ պրոչեկցին կազմել, և կաթողիկէ պարթևական պատճառ Թորգոմայ ընդհանուր Ներսես (ՍՈՓ·Ի·9): Այդ պրոչման իրր պատճառ զործածած կը Հայոց սրբոց առաքելական ըլլալը, է ինչ առնելու ըստրբ առաքելական ծեր վիրաբողնեան և պիտրոս, որ Աստուածընկալ սրին վճռեցան է Տէառնէ էարոզ և առնարարնիչ, չնչակով սիմեոնեան թէ նշանաբանել ոսկեբ նոյա կան է ինչ ծեր, և թէ Հայոց սրբոց վկայն առաքելական չէ, որովհետև այդ առաքելական նահատակ չէ, որովհետև այդ առաքելական նահատակ չէ, և նաև Պատմութեան կամ ոգեկիսը: Ասոնց կարծիքով պարթևական թիւնները ասոնց չորս էին չորս առաքելութիւններու անուններով, այսինքն Անդրեայ Մատթէոսի, Ադեփանդրիա Մարկոսի, Հռոմ Պետրոսի և Եփեսոս Յովհաննէսի անուններով, թէ ցետոյ Եփեսոսի առքով Կապադովկիա պոլիս փոխադրուելուն, թէ երբ ազգի և Կիպրոս ալ պատրիարքական թիւններ եղան, և թէ այդ պատճառով Հայերն ալ համաքրիստոնեութեան առնելու Աբգար թագաւոր սրին և բոլոր նախարարներուն դաւանանութեամբ, հոմոսիոսիոս սրին մը ալ պրոչեկցին կազմել, և կաթողիկէ պարթևական պատճառ Թորգոմայ ընդհանուր Ներսես (ՍՈՓ·Ի·9): Այդ պրոչման իրր պատճառ զործածած կը Հայոց սրբոց առաքելական ըլլալը, է ինչ առնելու ըստրբ առաքելական ծեր վիրաբողնեան և պիտրոս, որ Աստուածընկալ սրին վճռեցան է Տէառնէ էարոզ և առնարարնիչ, չնչակով սիմեոնեան թէ նշանաբանել ոսկեբ նոյա կան է ինչ ծեր, և թէ Հայոց սրբոց վկայն առաքելական

Հայ հին իրավունքի հուշարձանների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Դատաստանագիրք Հայոց անունով հայտնի օրենսգիրքը, որ ընդհանուր առմամբ ընդգրկում է 1000-ից ավելի հոդվածներ։ Դատաստանագրքի հեղինակը Մխիթար Գոշն է (1130-1213), որ ստեղծել է իր ժամանակի համար շատ ընդարձակ և հարուստ մի օրենսգիրք, որ ոչ միայն ամփոփում է հայ իրավունքի նախորդ զարգացման ամբողջ նյութը, այլև ներմուծում է նոր սկզբունքներ, որոնք հետագայում դարձել են հայ իրավունքի հիմնական հատկանիշները։ Դատաստանագրքի նշանակությունը հայ իրավունքի պատմության մեջ այնքան մեծ է, որ նրա հեղինակին հայ իրավունքի պատմության մեջ հաճախ անվանում են օրենսդիր։

162. Շարադրել ֆեոդալական հասարակարգի առաջացման հարցը, ֆեոդալական հողատիրության առանձնահատկությունները և ֆեոդալական հարաբերությունների էությունը։

ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱ ԵՐԿՐՈՐԴԸ

Հայ ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման հարցը։ Ֆեոդալական հողատիրության առանձնահատկությունները։ Ֆեոդալական հարաբերությունների էությունը։

163. Ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման հարցի շուրջ գոյություն ունեցող տեսակետները։ Ֆեոդալական հարաբերությունների էության մասին հայ պատմագրության մեջ գոյություն ունեցող տեսակետները։ Ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման ընթացքը հայ իրականության մեջ։ Ֆեոդալական հողատիրության առանձնահատկությունները։ Ֆեոդալական հարաբերությունների էությունը։

ՀԱՅՈՑ

Հայ ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման հարցը։ Ֆեոդալական հողատիրության առանձնահատկությունները։ Ֆեոդալական հարաբերությունների էությունը։

164. Հարկադիր աշխատանքի տարբերակները, դրանց կիրառման ոլորտները։ Հարկադիր աշխատանքի տարբերակների ընդհանուր և տարբերիչ գծերը։

ՄԱՍ

Հարկադիր աշխատանքի տարբերակները, դրանց կիրառման ոլորտները։ Հարկադիր աշխատանքի տարբերակների ընդհանուր և տարբերիչ գծերը։

Հայ հին իրավունքի հուշարձանների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Դատաստանագիրք Հայոց անունով հայտնի օրենսգիրքը, որ ընդհանուր առմամբ ընդգրկում է 1000-ից ավելի հոդվածներ։ Դատաստանագրքի հեղինակը Մխիթար Գոշն է (§ 76), հիմնա-
որ ոչ միայն ամփոփում է հայ իրավունքի նախորդ զարգացման ամբողջ նյութը, այլև ներմուծում է նոր սկզբունքներ, որոնք հետագայում դարձել են հայ իրավունքի հիմնական հատկանիշները։ Դատաստանագրքի հեղինակը Մխիթար Գոշն է (1130-1213), որ ստեղծել է իր ժամանակի համար շատ ընդարձակ և հարուստ մի օրենսգիրք, որ ոչ միայն ամփոփում է հայ իրավունքի նախորդ զարգացման ամբողջ նյութը, այլև ներմուծում է նոր սկզբունքներ, որոնք հետագայում դարձել են հայ իրավունքի հիմնական հատկանիշները։ Դատաստանագրքի նշանակությունը հայ իրավունքի պատմության մեջ այնքան մեծ է, որ նրա հեղինակին հայ իրավունքի պատմության մեջ հաճախ անվանում են օրենսդիր։

162. Շարադրել ֆեոդալական հասարակարգի առաջացման հարցը, ֆեոդալական հողատիրության առանձնահատկությունները և ֆեոդալական հարաբերությունների էությունը։

ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱ ԵՐԿՐՈՐԴԸ

Հայ ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման հարցը։ Ֆեոդալական հողատիրության առանձնահատկությունները։ Ֆեոդալական հարաբերությունների էությունը։

163. Ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման հարցի շուրջ գոյություն ունեցող տեսակետները։ Ֆեոդալական հարաբերությունների էության մասին հայ պատմագրության մեջ գոյություն ունեցող տեսակետները։ Ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման ընթացքը հայ իրականության մեջ։ Ֆեոդալական հողատիրության առանձնահատկությունները։ Ֆեոդալական հարաբերությունների էությունը։

ՀԱՅՈՑ

Հայ ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման հարցը։ Ֆեոդալական հողատիրության առանձնահատկությունները։ Ֆեոդալական հարաբերությունների էությունը։

164. Հարկադիր աշխատանքի տարբերակները, դրանց կիրառման ոլորտները։ Հարկադիր աշխատանքի տարբերակների ընդհանուր և տարբերիչ գծերը։

ՄԱՍ

Հարկադիր աշխատանքի տարբերակները, դրանց կիրառման ոլորտները։ Հարկադիր աշխատանքի տարբերակների ընդհանուր և տարբերիչ գծերը։

Հայ հին իրավունքի հուշարձանների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Դատաստանագիրք Հայոց անունով հայտնի օրենսգիրքը, որ ընդհանուր առմամբ ընդգրկում է 1000-ից ավելի հոդվածներ։ Դատաստանագրքի հեղինակը Մխիթար Գոշն է (§ 76), հիմնա-
որ ոչ միայն ամփոփում է հայ իրավունքի նախորդ զարգացման ամբողջ նյութը, այլև ներմուծում է նոր սկզբունքներ, որոնք հետագայում դարձել են հայ իրավունքի հիմնական հատկանիշները։ Դատաստանագրքի նշանակությունը հայ իրավունքի պատմության մեջ այնքան մեծ է, որ նրա հեղինակին հայ իրավունքի պատմության մեջ հաճախ անվանում են օրենսդիր։

162. Շարադրել ֆեոդալական հասարակարգի առաջացման հարցը, ֆեոդալական հողատիրության առանձնահատկությունները և ֆեոդալական հարաբերությունների էությունը։

ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱ ԵՐԿՐՈՐԴԸ

Հայ ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման հարցը։ Ֆեոդալական հողատիրության առանձնահատկությունները։ Ֆեոդալական հարաբերությունների էությունը։

163. Ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման հարցի շուրջ գոյություն ունեցող տեսակետները։ Ֆեոդալական հարաբերությունների էության մասին հայ պատմագրության մեջ գոյություն ունեցող տեսակետները։ Ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման ընթացքը հայ իրականության մեջ։ Ֆեոդալական հողատիրության առանձնահատկությունները։ Ֆեոդալական հարաբերությունների էությունը։

ՀԱՅՈՑ

Հայ ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման հարցը։ Ֆեոդալական հողատիրության առանձնահատկությունները։ Ֆեոդալական հարաբերությունների էությունը։

164. Հարկադիր աշխատանքի տարբերակները, դրանց կիրառման ոլորտները։ Հարկադիր աշխատանքի տարբերակների ընդհանուր և տարբերիչ գծերը։

ՄԱՍ

Հարկադիր աշխատանքի տարբերակները, դրանց կիրառման ոլորտները։ Հարկադիր աշխատանքի տարբերակների ընդհանուր և տարբերիչ գծերը։

մուխին կը մչակէ, մինչեւ որ անգամ մը խրախճանքի մէջտեղը, յանկարծ Տրապիզոնս գաւթս կ'ելլէ, եւ բարբարոս գանգրելէն պինուար մը Պապի վրայ կը յարձակի։ Պապ պաշտպանութեան կը կանգնի, բայց ուրիշներ ալ վրան կը խուժեն, եւ կատղին վիրաւորուած եւ բազմաթիւ հարուածներով ծակոտած արիւնոտ կ'իյնայ եւ վերջին չունչը կուտայ (ԱՄՄ·500)։ Լսածին պատմիչը կարծես խօսքեր չգաներ վան գաւառին ճանապարհները այպանելու։ Մահուան կերպին վրայ համաձայն է Բուզանդ ալ (ԲԶՆ·239), որով այլեւս հարկ կ'ըլլայ մէկ կողմ դնել Խորենացիին գրածը, թէ Պապ Տերենտիոսի դէմ պատերազմի մէջ գերի ինկաւ, եւ չըլթայակով Բիւզանդիոն տարուելու եւ կայսեր հրամանով գլխատուելու։ Գլխատումն հրամանն ալ կը վերագրէ Թէոդոսի (ԽՈՐ·229), ինչ որ բոլորովին սայթ չէ, որովհետեւ չատ անտեր պիտի ըլլար Հայոց գազափարը Թէոդոսի վրայ՝ զոր իրր աւերը կը սեպէ (80Ն·18)։ Իսկ Պապ թագաւոր, որուն դէմ բիւզանդական կայսրութիւնը այսչափ անարդիւ ճանապարհներու դիմից, հարիւր թէ 24 տարեկան անմորթ երիտասարդ մըն էր, աւելի արգասաւորի բիւզանդական կրթութենէն ժառանգած մարդութեանցը համար, քան զաւազարակի իր անխորհուրդ ընթացքին համար։ Իրեն նկատմամբ աւելի արդար է լռութիւն պատմիչը, քան մեր ազգային պատմագիրները։ Այդ ամէն եզերութեանց մէջ Շահակ կամովիկոսի անունը չյիշուիր, արգէն բոլոր թէ քաղաքական գործերէ հեռու կը պահէր ինքզինքը։

165· Պապի գաւաճանութեամբ սպանուելէն ետքը, պահ մը նախարարները չփոխեցան եւ կռակածեցան Յոյներու բարեկամութեան վրայ, եւ խորհրդակցութեան մտան, ալ չպիտի ընթացքին չփոխելու կարծիքը։ Հարկաւ Յոյն զօրավարն ալ չմնաց արգարացնել Պապի սպանութիւնը, մանաւանդ որ անմիջապէս նոր թագաւոր հռչակուեցաւ Վարազդատ, Խնդին փոխանակ Աբշահեանց (ԽՈՐ·229), եւ աւելի ճշդութեամբ՝ Պապի եղբօրորդին (ԲԶՆ·48, ՍՈՓ·Զ·118), ինչ որ կ'արդարացնէ մեր կանխատեսութիւնը, թէ Արշակ Պապէ առաջ գաւակներ ունեցած էր (§ 118)։ Վարազդատ երիտասարդ թիւրեր Յունաստան անցած եւ ռոմկական բնչտամութեանց մէջ յաջողութիւններ ունեցած, միրամիր երիտասարդ մըն էր, եւ իրր հռոմկերէն անձնասպանութիւն սիրով ընդունելուց, բայց վարչական յաջողակ թիւնէ զատ գանուելուց (ԲԶՆ·241)։ Մամիկոնեան իշխան խնամակալ կը նայէր երիտասարդ թագաւորին վրայ, եւ բիւզանդական արքունեաց հետ համախորհուրդ կը ջանար զօրացնել Պարսից տիրապետութիւնը, մինչեւ իսկ ղազիանց ազգային անկախութիւնը պահել (ԽՈՐ·230), եւ իրեն համամիտներ ալ ունէր նախարարներուն մէջէն։ Աւատելագէս այս եղած պիտի ըլլայ Մամիկոնեանը գաւաճանութեամբ սպանելուն չարժանիին (ԲԶՆ·244), ինչ որ կը հաստատուի Սմբատ կամ Բաա Մամիկոնեանի սպարապետ անուանուելովը, որ էր քաջարի եւ հռոմ սպանող Մաշէղէ (ԲԶՆ·245)։ Պարսից թագաւորը այս միջոցին իրմէ հեռացուց եւ Հայոց գործոց վարակ Մամիկոնեանի որդիներէն Մանուէլն ու Կոնը (ՍՈՓ·Զ·119), կամ ըստ Բուզանդայ, Արտաշէն Մամիկոնեանի մը որդիները, որք Պարսկաստան էին, ու Պարսիկ բանակին կը ծառայէին (ԲԶՆ·246)։ Այդ եղերութիւններուն մէջ ալ կամովիկոսի գիշատակութիւնն հետք չանուանիր ուրիք։ Հզոյ մարմնական ախտութիւն, ըլլայ քաղաքական գործերէ հեռասիրտ, Շահակ հեռու մնայ ազգային անցք պարձերէ, եւ մանն ալ վրայ հասու ամ ըրաւ միայն (ԽՈՐ·228) կամովիկոսութիւնէ եաքը, որ 373'ին սկսած լինելով 377'ին վերջացած պիտի հաշուուին։ Շահակի կամովիկոսութեան աւելորդութեան վրայ վերոխութեան պէտք չենք գաներ, քանի որ մեր ժամանակագրական հետազօտութեանց դէմ գժուարութիւն չպարուցաներ, ինչպէս ալ ամենք երկու աւելի, կամ երկու պակաս հաշուով, 2 կամ 6 տարի տեսած են։ Ոչ մատեան պատմագիրները գրած են եւ ոչ

թագման անգր, բայց հետանկատողութեան կարծել թէ Ներսէս Մեծ սկզբնաւորութեան, եւ իր հայրենական կռապաշտութեան, Մանազկերտի մէջ թագուցած է։ Իր վրայ Բուզանդ գոտ գէշ խօսող եղած չէ, բայց գոհ թեան արդիւնք մըն ալ թագած չէ։

Տ. ՉԱԼԻՆ Ա. ՄԱՆԱՍԿԵՐՏԱՑԻ

166· Կամովիկոսական սիմոնը Մանազկերտացի ապստամբին անցած էր սրտէն։

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Լուսաւորչեան տունին ժառանգը Մահակ ալ՝ կամ առկայ Յունաստան էր, եւ կամ գէս սիմոնական թեան հետեւն չէր նեղուելու, ուստի ուրանց այլեւս թեան, միեւնոյն Շահակի տունին տեսնելուս անոր յաջորդն ալ, որ եղաւ Չալէն, էնդն ապըհանուրենէ Ապբհանու (ԽՈՐ·231), կամ կենսագրին բանալը, եղբայր Շահակայ (ՍՈՓ·Լ·28), որ փոխանուած է ուրիշ յունգակապիրներուն ալ։ Բուզանդի ըստուկ Ապբհանու եպիսկոպոսի բանին ալ (ԲԶՆ·271), պէտք է իրր է ըստուկ խմբագրել, եւ ոչ իրր բուն պրպէ, որ անհնար կը մնի ժամանակագրական հետեւանքով, ինչպէս Շահակի հետեւ ալ բանք (§ 157)։ Իրր Շահակի եղբայր ընդունիլ գժուարութիւն կը կրէր, սակայն չէինք սիրեր կենսագրին վկայութիւնը խորհուրդ թեամբ կենսագրին հետեւած։ Չալէնի գահակալութիւնը խորհուրդ կը դնէ յերէրդ տէն վաթսուներորդ (ԽՈՐ·230), որ բոլոր կ'ըլլար 376'ին, մինչ Շահակի կամովիկոսութիւնը տեւած գտանք մինչեւ 377։ Կամ այն է, որ յերէրդ տէ պիտի սխալանիք կարդալ, եւ կամ սկսեալ տարեգրութեան իրր ամրողջ հետեւորդն պիտի վերագրենք այդ վրիպակի տարբերութիւնը։ Մենք կը պահենք 377 տարին իրր Չալէնի գահակալութեան թուական։ Տեւողութիւնն ալ զարձեալ տէ ըրաւ բուտած է Չալէնի համար (ԽՈՐ·231), եւ յունգակապիրներ մեծ մասամբ պահած են նոյն թիւը, իրաց տեսնել փոքր մը նորեր, որ Խորենացիին պատ ժամանակագրութիւնը ուզեկս հասնար փոխած ուզղութիւններ բրած են, ատանց նախնական տպրելութիւնէ քաղեցուցիչներ։ Ներսէս Մեծեան եւ Սահակի կամովիկոսացման թուականները տարաբերն պատմութեամբ տատգուած են, եւ երկուքին միջեւը գտնուող 13 տարիները ճշդիւ կը պատահանեն երեք Մանազկերտացիներու արուած տարիներու գումարին։ Այս կերպով Չալէնի մեռնուան տարին պէտք է ըլլայ 381։ Աւար ալ համաձայն պատմութեանը մեռնել կուտայ, թէ Ներսէհեան հետեւի մէջ տիրապետած պիտի ըլլայ։ Ձնեք ուղիղ ըսել թէ երիտասարդ կամ միջահասակ տարիքի մէջ մեռնողներ չեն ըլլար, այլ երբ առանց պիտութեան եւ առանց որոշ պատճառ մը յիշելու, խաղաղական եւ բնական մահով մը կը նշանակուի մէկու մը վախճանը, առաջին եւ սովորական մեկնութիւնը Ներսէհեան վերագրելն է։

167· Չալէնի անձնասպանութեան համար բոլորովին լուռ է Խորենացին, իսկ կենսագիրը կը ճանչնայ պատ իրր առաքինաբարոյ վարուք պայծառացեալ մէկ մը (ՍՈՓ·Լ·28), մինչ Բուզանդ իր սովորական ոճով կը նկատէ պատ իրր բարեպէտ այր ըստուկ, եւթ Ե նահանջող (ԲԶՆ·272)։ Երկու իրարու ներհակ վկայութիւններէն առաջինը կ'ընդունին Պատմութեան կամովիկոսը (ՅՈՎ·68), եւ ուրիշ հեղինակներ, եւ մենք ալ նոյն կարծիքին պիտի հետեւինք, որովհետեւ ոչ մի մատեան զգած կամ սրտով յառաջ չերթալու Չալէնի գէմ, եւ եղերութեանց վրայ չհիմնուած պատասխաններ՝ այժ չեն կրնար ունենալ։ Բոլոր մեզապրանքը գգեստին համար է, թէ

Զաբէնն ածիճեալը և զոտակնեալը, զնապաւինեալը նաբօտէ ածանէը, և ինչ զսաբելնէս և զինդզինս և զեցալենէս ածանէը (ԲՂՆ· 271), որ է բանչ ինչ մանչաակ կը հազնի եզեր, և հագուստները զարգարան և արգելուած են եղեր, և չենք կարծեր ինչ այսչափով մարդ մը չաբագործի կարգ անցնի: Մանաւանդ որ այդ տեղեկագիրները Բագրատիդ վերջին ծայրը ունեցած կդկասը կատարելդն են, որոնք բնաւ հեղինակութեան չարգ չեն վայելեր: Եթէ յաւ մտադրութիւն գարձնենք ժամանակին սովորութեանց վրայ՝ պիտի տեսնանք, թէ Լուսաւորչի ազգատոհմին Գրիգորէ և Արիստակէս տեղեակ, կրօնաւորական և ճգնաւորական ձեւ մը ունէր իր կենցաղին և ատրպետի մէջ, որ գործածուած չէր բոլոր եկեղեցականութեան, մանաւանդ աշխարհիկ կամ ամուսնական կեանքի մէջ ապրող եկեղեցականութեան, ինչպէս սովոր էր ապրիլ Մանազկերտացեաց առաջնորդ ալ: Յաղի վրայ խօսած առիթնիս ալ այդ դիտողութիւնը բրինք (§ 131): Զաւէն կը մեղադրուի նաեւ որ Թոյլ կուտար քահանաներուն գիւղօրէից ձիթոցն առնել և չէր սպրդեր որ ըստ կրճնին աքանչէն ղրճնաւորէն, և մինչեւ իսկ կը ներէր որ ջրբն գործէն ածանչէն ֆալաճոցն աքանչէն (ԲՂՆ· 271): Այդ կարգը եւս քանդելուս կը հասնինք մեր արուած բացատրութիւնը, թէ կրօնաւորներուն և վանականներուն պահպանելու արիւմ մը կանոն էր, բայց ոչ ճգնողս եկեղեցականներուն, որոնք սովորական գասակարգին բարձրացած կը նկատուէին, և ճգնողի բարձրացած գիտութիւնը կրնար իրաւունք կ'տեղեցնել, զոր Բագրատ հանգերէյ գիւորոց կ'սանուանէ, այսինքն է զգեստ ազատ կամ սովորական գասակարգի: Իսկ խոտորկորոն է վերջ ձիթոց, ոչխի սովին կը բերէ արեւելեան հետիհետէ քանդակներ, որ կը անուանէ ազատներ և գիւղատիրոներ՝ մինչեւ ծունկը հասնող և վրայի քրդանցքը չեզակի կարած զգեստով մը: Մենք պէտք չենք զգար այս կամ այն սովորութեան չատագովը թիւնն բնել, միայն կը բաւականանք բսել, թէ ժողովրդական եկեղեցականութիւնը հին սահմն չատ կ ատրպ չունէր, և ազատոյ ատրպը գործելու արտօնած էր, իսկ եկեղեցական կոչուած ատրպը կրնար արձակ և մանաւանդ համար էր: Այսօր ալ գատաստանութեան մէջ քահանաներ տեղական ատրպ տեղին, կամիսաի քահանաներ հատարակ գրիստոսի կը գործածեն, և մեր եկեղեցական գլխաս կոչածը, գար մը առաջ՝ արեւելքի մէջ ամէնուն գործածած ատրպն էր: Զաւէնի գատաստան, այդ միայն կրնանք բսել, թէ նա հետ էր Լուսաւորչի ազգատոհմին ճգնաւորական ատրպին ա կենցաղին, ոչ ինչն այնպէս կը վարուէր և ոչ ուրիչ եկեղեցականները կը սպրէր, և եկեղեցական կոչուած ճգնաւորականին հետ նոյնացնելու միտք չունէր: Բայց այս կերպով նաս այլ ընտրել չէր կրնար ըստ իլ, և ոչ ալ անտեսութեամբ ապրելու մեղադրանքին կ'արժանանար: Մեղ ալ նոյնպէս ապրած էր, Ճահակ ալ առիթը սովորութիւն ունեցած պիտի չըլլայ: Աղաւ բակիս ալ նոյն ատրպն ունկերգը պահելով, Բագրատիդ կը գովաբ իր այբ էբէոպոեէոփո, ասպոոճապաշը, ուրդուր (ԲՂՆ· 272):

168. *Բազաքական գործերու մասնակցութիւնն մէջ, Զաւէն ալ Ճահակի չափ ներգործութիւն ունեցած, այսինքն բոլորովին անհատն ու ատրպները, թէպետև իր օրով անկի ունեցած ի*

ՎԱՐԱԳԴԱՏԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Վաղարշապատ գահագրկութիւնն նշանաւոր եղելութիւնը: Խոսրովացիի պատմութիւնն հետևեալ, Վաղարշապատ Պարսից կողմը միակը Թէոդոս կայսեր լուր արուելուս. Վաղարշապատ Բիւզանդիոն կոչուելուս, և ամրացուելուս երթալ, որպէսզի բանի չսպասի: Բայց կայսրը և ոչ իսկ գայն անտեսել ուզեց և երկար չմտածելով ազատեց ամիսիանոսի Թուլիս կոչին (ԽՈՐ· 230), զոր գժուար ի նոյնպէս այժմեան ժամուս կրկինքերէն մեկուն հետ, ինչպէս և անխմտապի կը մնայ մեզ ինչու այսչափ հետաքրքրել: Իսկ կենսագրերն և Բագրատիդ պատմութեանց համեմատ գինքն հազարապետն են Ամմիկոնեան եղբայրները, Մանաւանդ և Կամ՝ հանգերէ Մամիկոն անունի կրճուս, ինչպէս Բասր՝ Ամրսոսի (§ 165): Ասանդ Հայոսաստան գարձի գրեթէ անցած էին, նախ Մանաւանդ ազգատոհմութիւնը սուած էր Ամրսոս Աստուածների ձեռքէն, յետոյ իրեն կողմ կը

*գանելու գանձ մեծամեծ նախարարներ, և Վաղարշապատ գիմ պատերազմի կ'ելլէր Մանիկի ազատութիւնն վրէժը լուծելու համար, և յաղթութիւնը կը տանէր Կարնոյ գաշտին մէջ (ԲՂՆ· 248): Մանաւանդ Վաղարշապատ կը վտանգ, և մեզ կու տայ որ Հայոսաստանէ եղբ, իր պարկեշտութեան իսկ պարկեշտով որ չի հնազանդիր և անիրաւութիւնը չընծն (ՍՈՓ· Զ· 122): Մանաւանդ պատերազմէն վերջ պատիւ կու տայ եւս Պարեդին Ուչատնին և Ամրսոս Աստուածներն, իրր Մամիկոնեանները ազատութիւնն մեզ տարած (ԲՂՆ· 250): Վաղարշապատ Հայոսաստանէ փախչելով կը գիմ Բիւզանդիոն, երբ տասը հինգ կենդանի էր Վաղէս, որ մնաս 379'ին, որով Վաղարշապատ փոխանորդ պիտի է գնել 378'ին, գոնէ որ 4 տարի միայն անուն է իր իշխանութիւնը (ԽՈՐ· 230). և այնչ չսանելի պէտ այդ խնդիրը փոխանել: Բանգանդ և կնոջ տղերը տեսարի խոսք չեն ըներ, այլ միայն կ'ըսեն թէ անդ նկաց տղերչ և նկաց (ԲՂՆ· 251) և թէ ի նդին անդրեն վախճանեցաւ (ՍՈՓ· Զ· 122), որ է բանչ, թէ Վաղարշապատ Յունոսաստանի մէջ մնաց, ու հետաքրքրութիւնը չդրգռեցաւ, ինչպէս Մարկեանոսին կ'բան, միայն թէ օգնութեան արժանի չտեսաւ նայ Վաղարշապատ, որ 378'ին հարձակում գիմաց դէմ պատերազմի կ'երթար: Իսկ թէոդոսի խոսք չկրնար բլլալ, որ 379'ին կայսր եղաւ: Կրնանք ալ բանչ, թէ Վաղէս արեւմտեան կողմէն եկած արչաւանքներէն նեղուած, արեւելքի գործերուն մասնակցութիւնը գադարեցուցած էր: Գիտենք որ Վաղարշապատ, անզգած գիւղերուցաւ ժամուսնակ Յունոսաստանի մէջ, ուր իր առաջին առաքինները անցուցած էր, և գարչ բան մը չենք կրնար բանչ անոր մասին վրայ: Բայց ինչ կ'ըսէ Զաւէն, երբոր եղբայրասպան գործը գաղտնի կը մնար Կարնոյ գարչանին մէջ, երբոր Հայկը թէպետև ծանրագին նեղուած սրտաբին թշնամիներէն, տակաւին չէին մտածեր միանգամայն իրենց օգնութեան հասնիլ, և իրարու դէմ եղած գիրքը կը կռուէին: Բարձրացուցած նաև սրտնեց իր հայրապետական ձայնը: Պատմիչները կը լռէ:

169. *Երբոր Յոհաննէս Ձեռնհմտի եղան Հայոսաստանի գործերէն, և Մանաւ Մամի-*

կոնեան Վարդապատ հետաքրքրութեամբ, ազատութիւն առած իր ատրպին գէմ կարգադրել երկրին բարեաբ, յարմարագոյն ատենը անցնելու ԱՐՇԱԿ ԵՒ ՎԱՂԱՐՇԱԿ հաս ատրպները թոգած որ հոչակել, որպէսզի առանց անհանգիստ բնաւ կարենայ իշխանութիւնը վարել: Պատի ազատութիւնէն եաքը Հայոսաստան էր մնացած նորա սիրելի Զարմանդոտ խոտութիւնը, իր երկու սրտակից գաստիարութեամբ, Արշակ ու Վաղարշակ (ԲՂՆ· 251): Զարմանդոտ անունը կը ցուցնէ թէ Հայոցգի էր մոգութիւնն, որով չսանգարեալ է նոյնբերան էոբէոէն լինելը (ԽՈՐ· 232), գի անուն փոխած բլլալն ալ հետաքրքրական չէ: Ազգութեանց մասին չփոխանութիւնները ուրիչ ուշադրութեան մասնաւորիչ բնել Պատին մօրը վրայ խոսած առիթնիս ալ, և կը կարծենք թէ Պատի Յոյն մայրը՝ Յոյն ամուսնի փոխուած է: Պատի ամուսնութիւնն ալ, երկ նոյ իշխանուհոյ հետ եղաւ, հարկաւ Մոգութիւնէն եաքը տեղի ունեցաւ, որ է բանչ 369'ին տասներորդ, և Վաղարշապատ գահագրկութիւնն ալ 378'ին դնելով, Պատի գաստիարութեան մէջ ալ 10 տարիներուն տեղի պիտի չբլլար: Մանաւ, երկու պրիսիկները, Արշակն ու Վաղարշակ, գոյզ մոգութիւններ նոչակելց, մայրերնին ալ է գէ էէ պէիճոոիեսն պաոուէբ (ԲՂՆ· 251), և իրեն պաշտպան մը ունենալու համար, Գարգոյ Մորխուսանին ընկերնալով և բնաւանելով Շապհ Տին գրկից (ԲՂՆ· 252), որով չկրնար արգասաւոր միութիւնը, որ Արշակին ու Վաղարշակին մոգութիւնը Թէոդոսի կը վերագրել: Մանաւանդ որ ուշ գեռ բառնալին էրէոէն յոպոպոեէոիիեսն նորատակը (ԽՈՐ· 231), բոլորովին անհնարին էր 10 և 9 տարեկան պատ համար: Պատիկներուն գիմին չսպոդ կրկ ունեցաւ, վասնզի Շապհ Ճանչցաւ երկու եղբայրներուն մոգութեան ատաճանը, և քէպ չդիտ անոնց, և Զարմանդոտ խոտութեան քէպ և պատճառ և վեր քէպուրաց (ԲՂՆ· 252), իսկ Մանաւ իրր բան իշխողի՝ քէպուրական պատճառ ատոր, և գիրեն քարքանակ ոսկի աթոռ, մեծ ատրպութեան արժանի ոսկեզօծ, և ատրպութեան արժանի եաքէն հանգոյց քէպ, և կարծելի ապէտ, վրան մը չնկոտրէր, և

համանուց կապուտակ էրինէտէն, և ճոխ ապառնիներ, ճանչնալով անոր վրայ էշխանութիւնն ունեցող ալեքսիոսը Հայոց (ԲՋՆ·253)։ Այդ ամէն ընծաներէն կը բերէր Սուբէն պուրակ մը և ճոխ նախաճաշ, իրեն հետ ալ ասար հազար հետեւակ Ճոխ բանակ մը և ընկերանալ չէին ուզեր Մանազկերտցի (ԲՋՆ·252)։ Ասոր վրայ Մանուէլ՝ կայսրին ուղարկեց զօրավար Տամար, մանուկ խազատուներով մեծապատիւ, Աբշակի կին ասելով իր հետ վարազդուխտ աղջիկը, և վազարշակի Սահակ Բագրատունիի աղջիկը, և մեծահանդէս հարսանեաց հանդէսներ կատարել կուտար (ԲՋՆ·264), որ կերպով մը մանուկ խազատութիւնն հանդէսը պատ։ Յարենացի Աբշակի կին կը նշանակէ Բագրէն Սիւնիի աղջիկը, այլ ասկի միտքի մտա է որ Մանուէլ իւր աղջիկը ասար, և խազատութիւնը ֆեօդ է՞ր առնէր, և ինքն իրր խազատութեանդր ճոխանայր (ԲՋՆ·263)։ Հարկաւ Զաւէն հայրապետն էր այդ խազատութեան պատճառը։ Իսկ եկեղեցիին Թուտկան կինայ նշանակուելուն, 379'ին, երբ կայսրը Յոհաննէս Կոմնենոսի վախճանելէն յետոյ ասելի կ'անցընէր Փոքր Ասիոյ գործերէն, վազէս կը յայտնէր և կը պատմուէր, և Թէոդոս պատ բարձրանալով պատերազմը կը չարունակէր։ Մելեհոյն պատճառով Հայաստան պատ մը խազատութեան օրերը կը տեսնէր։ վազարշակ մանուկ խազատութիւնը հարկ մը կրնար վայելել, և ասկից մը կրնար մեռնիլ, իրր 10 ասրեկան հասակին մէջ (ՅՈՐ·231)։ Աբշակ կը մեռաւ միայնակ, և իւր անեղբայր Մանուէլի զօրաւոր ձեռքին ասակ, ամէն բան կարճուս կորչի կրնայի կը մնայէր։ Այդ միջոցին, 381'ին, կը վախճանէր Զաւէն, բայց ոչ մանուկ պատրաստելով և ոչ խազատութեան սերունդը վրայ անկեղծութիւն չենք գտներ, և բնական կերպով ծերութեանը վախճանած և Մանազկերտ խազատութեամբ պատ բանը։

170· Բագրատ, Զաւէնի եղբօր Շահակ կարճուսի անունով ֆեօդ եկեղեցիոյ մը կը յիշէ, որ ան Երիցոս պատճառն կը վարէ և կը վախճանի (ԲՋՆ·272)։ Յարենացի այսպիսի անուն մը չճանչնար, և բայց պատմութիւնն միայն Մխիթարի Ասորին է, որ Բագրատիոն կը հետեւի, ինչն ալ իր կողմէն Կոչեայ Շահակ Երիցոսը եղբօրը Զաւէնի ընկերակ (ԲՄՃ·34)։

ՇԱՀԱԿ ԿՈՐՃԵԱՅ

Մեր կարծիքս հետ չէ մէկ Բագրատի խոսքով, և այն ալ իր գործին յարակցեալ հետեւանքով պատ խնդիրը կրկնասր և անյարմար ասելիքով, պատ չենք ճանչցած բայց պատմագրի մեծապրք յօրինուածներ, որք հայրապետացի մեծատաղանդներն և ատենագրներն ալ իրենց ձեռքին ասակ ունէին։ Ասկէ պատ պէտք է պիտի, թէ ո՞վ է այդ Շահակ կարճուս բառածը, ազգութիւն կարճուից կամ կարդալու նահանգէն անծանօթ մէկ մը, որ կարենայ իրր կաթողիկոս ընդունիլ, երբոր ազգը հոգի թէ Ապրիանոսի ատենէն եղած դերը կը պիտանի բացատրելու իրր կաթողիկոս ընդունիլ։ Մխիթարի Ասորին ատած վկայութիւնն ալ չտալու էր, այդ անյարմարութիւնը պատճառելու համար, զոյն իրր Զաւէնի եղբայր ընդունիլ ատելու։ Նկատելի է նաև որ այդ անունի կարգագրութիւնը եղած պիտի ըլլայ Մանուէլ Մանիկեանեան իշխանութեան ատեն, որ խոսիս ատենագրութեան էր նախնական ատենագրութեան, և երկրին ալ չգիտնար ներքին գործերուն։ Ուստի ինչպէս ատենագրութեան հետեւողներն չտեսնելու, մենք ալ մեր ցուցակին մէջ չենք կրնար ընդունիլ Շահակ կարճուսի անունով մէկ մը մեր կաթողիկոսաց չարքին։ Բայց ուզելով պահել մեծիտ թիւն մը ասկ Բագրատի գործին, և թիւ բեմնացութեան վերագրել անոր խօսքը. կրնանք ենթադրել, թէ Յանկոյս – Տիգրիսեան հինգ նահանգներու մէջ, որք Պարսից թագաւորութեան (§ 134), և որ սովորաբար կարգագրուելու կամ Կարճէից երկիր կոչուելուն, պահել անոյշ Շահակ մը, Հայոց կաթողիկոսէն անկախաբար, իրր ֆեօդ եպիսկոպոսաց պիրք կազմել ուզած ըլլայ։ Բայց ինչպէս ըսինք, այս ալ մեր պարզ ենթադրութիւնն է, զոր ոչ մի պատմական նշանակ կամ յիշատակով չենք կրնար հաստատել։

Տ. ԱՍՊՈՒՐԱԿԻՍ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ

171· Շահակ կարճուսի կարծեցեալ կաթողիկոսաց թիւն ընդունելի չըլլալով, Զաւէնի յաջորդ պիտի ընդունինք Ասպուրակէսը, հետեւելով և բայց հիներուն և պատմագրիներուն գրածին, և ենթադրելի իակ չէ որ Մանազկերտացիներուն ատեն հայրապետաց թիւնը ձեռքէն հանած ըլլար։ Ասրենացին պարզապէս ապիսկոպոս Շահակայ և Զաւենայ (ՅՈՐ·231) կը ճանչնայ Ասպուրակէսը, ատրիճներ է ըսուէ Աւքէնեանէ (ԲՋՆ·272) կ'ըսէն, որ միևնոյն խնասան ատեն, մինչ կան որ Զաւէնի եղբայր (ՍՈՓ·Լ·28) կ'ընեն, և ոմանք կրկնակներ պարսաս չեն (ՅՈՎ·68), և մինչև իակ եղբօրը Շահակայ և Զաւենի բազ ալ կայ (ԲՄՃ·34)։ Երևի Մանազկերտացիներ միևնոյն ատենն ըլլալով իրարու եղբայր կրնային կոչուիլ, բանին ընդարձակ խնասասով, որ իրր հօրեղբօրորդի ալ կրնայ ատելի, սակայն իրարու հարազատ եղբայրներ ըլլալին ալ անհնար չէ, քանի որ երկրը մէկտեղ 13 ասրիճ ատելի միջոց չեն զրուած, և իրենց վերջին ասրիներու մէջ իրարու յաջորդած կրնան ըլլալ։ Ասպուրակէսի ընդարձակ թիւնը թնդրայ ներելու ալ եղած չէ, որովհետև Մանազկերտացիներուն ատենը ձեռք անցուցած էր հայրապետութիւնը, և թագաւորական թնդիրներէ հետաքրքրելով իրեն վրայ դիտագրիչ չէր հրաւիրեր։ Լուսաւորչի ատեն միակ ժառանգն ալ, Նեղէսի որդին Սահակը, կամ ասկպ Հայաստանէ գարս կը զանուէր, և կամ ինքզինքը հետաւ կը պահէր որևէ թեկնածուելնէ։ Ասպուրակէսի նկարագրիչին մասին գրուած է, թէ ի Հռոմ աստուածաբանութիւն ուսումնասիրեր ըլլալուն համար (ՍՈՓ·Լ·28), պատճառն է Շահակի և Զաւէնի ատենգրութեանց։ Նոյնիսկ Բագրատ ալ կը կոչէ զայն «էրիսդաւեցի, ասգուածպաշտ, արդար» (ԲՋՆ·272) և գործակ թէ էր այր սուրբ և բարեպաշտ, երկիւղած յԱստուծոյ և ի մարդիկն (ԲՋՆ·279), և գործակ թէ էր այր խաղաղ և իմաստուն, բարեբար և մարդասէր (ԲՋՆ·280), որ ի պահ և յաղթութիւն յաջողութեան ծամ ապրեցաւ վախճանի (ԲՋՆ·279)։ Այդպիսի գովեստներէ եաքը կը յաւելու յաջորդն ծամ ապրեցաւ վախճանի (ԲՋՆ·279)։ Այդպիսի գովեստներէ եաքը կը յաւելու յաջորդն ծամ ապրեցաւ վախճանի (ԲՋՆ·280), որպէսզի ասոնք երբեմն կը պահէր Հայոց կաթողիկոսութիւնը ընդունելի ըլլալու համար, և երբեմն ալ կը ծանրանար

ձեռնթափ ըլլալը, և Շապատհ մեռնելով Ապասլերի թագաւորեցաւ 379՝ին, որ խորագիտական կառավարութիւնն ձեռնարկեց, և Մանաէլ ալ իր խոհականութեամբ պետցուցած գործածել երկու ակրա քաղաքներուն առաջնութիւնը, և ամէնուն երկիւղ Հայոց ի խռովութիւն եր ընդհանրանալ Մանուէլի ջանքերուն առջեւը կենաց դնալ (ԹՂՆ. 257)։ Մանաւանդ մեռած բնական մահուամբ ընթերանալուն համար հնարքներուն (ԹՂՆ. 264), ինչ որ նպատակի պարագայ մըն է Մամիկոնեան ազատասիրութեանցն համար, ինչպէս ինքն Մանուէլ ալ կը գործածար, որ իր բոլոր մարդիներ վկայութեամբ լեցուն ըլլալով համոզուած՝ ընդհանրութեան ի պատերազմի, և կը ցուցնէր որ իրեն գէշութիւն համ համարձակ նմանութիւն (ԹՂՆ. 265)։ Բայց Մանուէլի մահը խափանեց վտանգը և միաւորեց հայ ազգին։ Արշակ գեռ մանուկ էր, նա չէր կրնար ոչ նախարարներու գործ, և ոչ երկու ակրա իշխանութեան մէջ հաշտ և խաղաղ ընթացք մը պահել։ Ապասլեր՝ Մանուէլի սպրին, որ ազատասիրութիւնը ժառանգեց (ԹՂՆ. 264), հօրը համարը չունէր, և Հայաստանի մէջ չգործածեցին, ինչ որ ապագային էր հաւատարակէս թէ Յոյներուն և թէ Պարսիկներուն։ Իշխող կայսր հարստութիւն չունար, Հայաստանի մը մասը Պարսիկներուն մնալով, միացեալը իրեն ապահովել և արեւելքի կողմանէ վտանգի առջեւը առնել։ Շապուհ Գ, երկարակեաց Շապուհ Բ՝ի թոռը, չուզեց հաւանիլ, և Հայաստանի բաժանումը իրենց մէջ արագացնել և հայաստանեայ պատմութիւնը հաստատեցնել նոյն 384 տարին (ԽՈՒՐ. 232)։ Գժուար է բաժանման առնմանութիւնը կատարելապէս ամրագրուելու մէջ, բայց ընդհանրապէս թէ Յունաց և Մարդկանց Հայք և Մոկաց նահանգ՝ որ Զարեհաւ Հայք կոչուեցաւ, Յունաց միացան, իսկ միւսները, Արտաշատ և Տարաւնեան և Վասպուրականն ալ Պարսից բաժին եղան։ Արշակի ապահովելու համար Պարսից մէջ չունէր ապահովելու համար, որ մասին մէջ ալ մեծ պատերազմներ չունէր, նախապատիւ Յունաց բաժինն անցնիլ, լաւ համարեալ նոյնաց կողմանէ ներքեւ։ Ե Ձորափոր էրէսանէս ընտիրներ։ Խորենացի Արշակի ծնունդ ալ է կայսերական տոլմէն լինելը կը յիշէ (ԽՈՒՐ. 232), սակայն մենք նայելն պիտի կրկնենք, որ ոչ թէ մայրն Զարմանդոխտ, այլ մեծ մայրն Ապամպիսպար՝ Բիւ զանգիոյ արքայութիւնն էր։ Յիշած չենք զանոնք յայտնապէս թէ ուր հաստատեց Արշակ իւր արքայութիւնը, սակայն կարելի թագաւորին պատած կարեւոր մասերը, և անոր նորոգած ինքնակալները և Խզագ պղիս կոչուիլը, Յունական Հայաստանին մայրաքաղաք նշանակած լինելը կը ցուցնեն։

173. Արշակի օրինակը ուրիշ չատ նախարարներ ալ հրապուրեց Յունական բանակներ անցնիլ, ինչ որ Պարսից թագաւորին մուտքը կը սրբեն Արշակունեաց թագաւորի մը ներքեւ ըլլալ, ինքն ալ իւր բաժնին մէջ, փախուստի Պարսիկ մարզպան մը նշանակելու, Հայ Արշակունի մը գրեթէ գրեթէ թագաւորութեամբ, որ եղաւ Խոսրով Գ։ Խոսրով կոչուած է ան ի նդին ապեն Աբեղահնեաց (ԽՈՒՐ. 232), կամ ի նդին պահակ Հանուէ մ (ԹՂՆ. 270), սակայն 415՝ին չունէ ձեր վախճանած մէկ մը (ՓԱՒ. 18), 384՝ին, այսինքն 30 տարի առաջ, Հանուէ չէր կրնար ըլլալ, քանի նիմ Բագրատունի ամրագրական ամուր ձեր չկրցար մնալուն կոչելով։ Եթէ յայտ ձեր մը գալ 75 տարիական կարծենք, Խոսրով 45 տարիական թագաւոր եղած պիտի է ընդունել։ Իսկ ի նդին ապրէն կամ առնէն ըլլալու համար, պիտի է այս ալ Արշակ Բ՝ի առաջին անունն ալած մէկը ընդունել։ Վարդգսած հօրեղբօրորդի մը, քան թէ եղբայր մը։ Պարսիկ թագաւորին բրածը իւր օգտակար ունենալ, թէ երիտասարդները միացնին, և թէ պատերազմներն չունար պարձան, և միացնին միայն Արշակի անդամներից պատանիներ, Գարա Սիւնի, Գագաւնի Արշարունի, Պերոզ Գարգմանացի, Առասպ Գնունի, կնձան Ամատունի, Սուր Մամիկի, Եռասպ Աստենեան, և քանի մը ուրիշներ գրեթէ պատմիչը անյայտ տեղեր կը կոչէ, և ուրիշ գլխաւորներուն կալած Խոսրով յաբեռանէ Տրամատ Շապուհ (ԽՈՒՐ. 233)։ Նմանապէս Արշակի կողմանէ մեծամեծ նախարարներն ալ տուն, ինչպէս Առատ Բագրատունի, Աստբէն Արծրունի, Վահան Ամատունի, և

Աշխատաւոր Տիմնատեան, Արշակի հետ գրեթէ միասին Սատրովի կողմը անցան։ Բայց երկրին ընդարձակ մնալն և կատարեալ հաստատութիւնները ունենալ Սատրովի կողմը գտնուեցան էր Առատ բակէս հայրապետ, որ ոչ միայն նոյն բաժնին մէջ մնաց, այլեւ ընդհանուր ըրաւ Խոսրով (ԹՂՆ. 272), որ է թակ Սատրովի արքունեաց մէջ կամակիցներ յատուկ գրուած պատճառ գերը պատճէն։ Հարկաւ երկրին բաժանման, և Պարսիկ բաժնին կազմակերպուած մնալ ոչ Առատ բակէս գեր մը ունենալ, քանի որ արքունական գրան ատաչնագրեալ գործ չէր փոյթ էր։ Առատ բակէսը Պարսից կողմ պահելու կը յարգուէին թէ իւր հայրենական Մանազկերտին, և թէ հայրապետական ամուսնին Պարսից բաժնին մէջ մնալ ըլլալը։ Իսկ Արշակի բաժնին վրայ նոր եկեղեցական գրութ նշանակած ըլլալը չէ յիշուած, և պէտք է հնանալ, թէ այն կողմի Հայերն ալ, իրենց եպիսկոպոսներուն միջնորդութեամբ կամակցականութեան ամուսնին և Առատ բակէսի հետ յարաբերութիւններ չէին ըսած։ Վերեւ յիշուած Սատրն և Վահան և Աշխատաւոր նախարարներ փոխուած տանուտէրներ Հանի ամրացին գանձն ալ մէկալ տասնապատ ըլլալուն համար, Արշակի զօրքերը անանց հետապնդելեն Սամկ Մամիկոնեանի զօրավարութեամբ և Մանազկերտի պարսպաններուն մէջ փակելեն, բայց Առատ Բագրատունի Սատրովի բանակով փախչողներն ալ և գանձն ալ ապահով Սատրովի բերան, և այս պատճառով Արշակի և Սատրովի մէջ պատերազմ մըն ալ անպի ունենալ։ Երեւելի զօրքին վրայ, ուր Արշակի կողմը յաղթութեան, Գարա Սիւնի ազատասիրական ապահովութեան, և Արշակ հարկ երկրայ մազապուր ազատիլով նեղվելով գրեթէ (ԽՈՒՐ. 236)։ Պատերազմը պետք է գնել 385՝ին։

174. Առատ բակէսի հայրապետութեան Խորենացի կրկնապէս (ԽՈՒՐ. 231), և այս է ընդհանուր գրութեան կրկնածը, և ամենը 7 տարի տարի, պարզապէս և է և ի տեղ վերջն վախճանած ինան պետք է ընդունել։ Ընդհանուր ինան տարիներ 381՝ին ըլլալով, վախճանը կ՚ընդունի 386՝ին, որ բան ամենայն նի կը պատահանել պատմական և ժամանակագրական պահանջներուն։ Մանուկ պարագաներ և ինան տարի նալն անձնաւոր կը մնան, և մենք ասոր նկատմամբ ալ ընական կը գանենք բակ, ինչ որ մեռ Մանազկերտացիներուն համար բան ենք, իմ ձերբինան հասակի մէջ խորագէտ ինամը վախճանեցաւ, և իր հայրենական Մանազկերտի մէջ թագաւորեցաւ։ Միեւնոյն տարին վախճանեցաւ Յունաց բաժնի Արշակ թագաւորն ալ, տեղի նորահաս երիտասարդ ինան մէջ։ Պապի երկարարդիներն ալ տարակարգ և վատահագէտ պատճառներ պէտք է եղած ըլլան, տեղեկանալու ծնողի մը գտանիներ եղած ըլլալով։ Կրասերը Վաղարշակ թագաւորը հրաւիրելէն հետը ասոր մը իսկ չտարելեցաւ ինան մնաւ (ԽՈՒՐ. 231), իսկ Արշակ ալ հնազանդութեան հաշտութիւն ինքնէ հնազանդութեամբ (ԽՈՒՐ. 237), որ է իսկ իսկ արքնեալ թագաւոր ունենալ մէկն էր։ Երեւելի պատերազմին յաղթանդն ու տուտապանքն ալ իրենց գերը ունենան, վանդի եկեղեցի գտաւոր ապահովելն հետը՝ տարաբախտ ինքնութիւնը այնքա գրեթէ չկրցան վերջնել, և օրրաւոր մաշելով ու հիւծելով մնաւ, և հարկաւ Հանի թագաւորական գերեզմանները թագաւեցաւ։ Արշակի գաւակ ունեցած բարը չէիշուի իր, որով Արշակունի ժառանգ ալ պահպանեցաւ և Յուներ թագաւորութիւնն ունեցան ալ գազրեցնելով, կռնոս կացուցչի իրրեւ իշխանաց, այսինքն իրր կառավար, կամ յանդգնաբար բաւով կոթապատիւ։ Իսկ Հայոց նախարարներուն գլխաւոր և հայրապետ գօրաց հրամանատար նշանակիչ Գագաւնի կամաւորականը, որով Հայաստանի յանդգնաբար բաժինը ամբողջ հետեւ իրրեւ կայսերական գաւառ նկատուեցաւ, և կայսերական իշխանի վարչական ձեւերն ենթարկուեցաւ։ Արդէն հայրապետական ամուսնն ալ գաւառի էր, և միայն Խոսրով կողմանէ իրրեւ ազգային պետ մը, և նմա կ՚ինար, և նա հազոց հայրապետական ամուսնը ազատ պահպանելով մը օժանդ։

175. Համառօտ մեր խոսքս մինչ, և խոստանչելը միջոցի մէջ փոխուող կամ և բնական անձնաւորութեանց միջոցներուն նայելին մէջ ամփոփելու գիտաւորով, պատանի

կը քաղենք քանի մը անձնական մասին Բա-
զանդի պատմիչ Ագաթիա Մոլեն ծայրը գանա-
զան կրօնական կարծիքներու տիրապետող
ԳԱԻՍՏՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ատենը։ Ան կ'ըսէ իրը կազմա-
կերպակ խումբ մը նեստորականներէ, Նեբրակի ձեռքին
տակ պատրաստուած, Եպատակ ունենալով
օժանդակել անոր բարեկարգական ձիգե-
րուն, որով պիտի համաձայնէին Բաբեկաբքէ-
խումբ անուանել զայն, ինչպէս անոր հան-
ւէն Թաբքճանէ խումբ մըն ալ կազմուեցաւ։
Բարեկարգիչներէն չորս գլխաւորները, Եպի-
փան, Ծոպիտա, Գինդ ու Եփրեմ, Նեբրակի
պատմիչ հետ յիշատակելնիք, ազատել
միաբազմներուն յիշատակները պիտի ամփո-
փենք։ Ան կարգին յիշուած կը գանենք
քանի մը եպիսկոպոսներու անուններ, որոնք
ամենայն հաւանականութեամբ կը կազմեն
կամ ոչ եպիսկոպոսական ժողովը, որուն համար կ'ըսէ Բազմոց, թէ
նէն է Նէբրէնէ հայրապետէն է ուռ է-ըւոմ ընդ նոր
յեհաւքէ եբէոպասուռ եպիսկոպոսէ, ասիսուկէոյէ է-ը,
ֆորքանկէոյէ և խորհրդակիցէ (ԲՁՆ։273)։ Այդ ժո-
ղովը որ Նեբրակի օրով կազմուած էր, հա-
կառ անկէ հարկ ալ իր գոյութիւնն ու
գործունէութիւնը չկարնայինք, որովհետև
բուսած է, թէ ինչ ես կայնի նուէս կենդանի,
չանս խոսրովը և Աբշուկայ, երկոց ընտիրացոյն
քաւանաւորացն (ԲՁՆ։273)։ Հաւանաբար այդ
ժողովին գլխաւորն էր Յազ եպիսկոպոսը,
որուն վրայ խօսելնիքս իր կարգին (§ 137)։
Իսկ այսուհետ յիշատակներուն առաջինն էր
Փառատա եպիսկոպոս, ազգաւ Հառոմ, որ ե-
կած է ընկերակցելու այսինքն գործակից Նեբրակի
եպիսկոպոսապետին։ Փառատա ձերբակալ եպէս-
կոպոս մը յիշուեցաւ, որ 353'ին Նեբրակը
ապրուստ ձեռնադրեց (§ 119), և երկ
Փառատա թերակղզի սահմանին կենդանի էր
384'ին. Հայոցառանի երկարքի բոմպոնիոսն
հաքը, գերբին չորրորդ երկու Փառատաններ
նոյնացնել, և կարծել թէ միևնոյն ծերունին
կրցած է գործակցութիւնն վարել 30 տարի
հաքը։ Ինքնքը կը յուզուի նաև թերակղզի
Փառատայի և Փառատա Բազանդ պատմա-
գիրին նոյնացնելու վրայ։ Այս մասին չա-
ռարան համար որոշիչ նկատուած է, գլխա-
կարգութեանց վերջը ուսուցած ազգ, ապա-
րած ազնուն պատմութեանց չաղաքը իմ գերբիւրենան
(ԲՁՆ։268), իրը թէ հակիրճակը յայտնագիտ
ընդգրկելը մատնանիշ ընէր։ Ասկայն մեր
կարծիքը անկէ առաջ ուսուցի ծանր խնդիր-
ներ կան լուծուելիք, և գլխաւորապէս պատ-
չերը թէ Բազանդի պատմութիւնը յա-
ռնարան բնագիր է՞, թէ հայկական պատմա-
գիրն է՞։ Բուզանդեան պատմութիւնը գլխա-
կարգուած գիրներ, և երբորդ պատմութիւնը գլխ
իրը սկիզբ նշանակելը (ԲՁՆ։5), կը յայտնեն
թէ ուսուցի ընդարձակ բնագրական պատ-
մութիւն մըն է գրուածը, և թէ երբորդ
դպրութիւնն կը սկսին եղեր Հայոց վերա-
բերեալ մասերը, որք առանձինն թարգմանու-
ուած են Հայոց համար։ Նմանապէս խորա-
գիրին մէջ Փառատա պատմագիրը եպիսկոպոս
չէ կոչուած, ինչպէս Փառատա թերակղզի ալ
Բուզանդացի չէ կոչուած, և մենք կը միանք
Փառատա ծերունին, Փառատա թերակղզի և
Փառատա պատմագիրը, երեք համանուն
բայց տարբեր անձեր ընդունիլ։

176· Բազանդի յիշած եպիսկոպոսնե-
րուն երկրորդն է Զարմ, այր ներէնէն կոչուած,
հարկաւ ոչ մանրնական
ՈՒՐԻՇ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ
կազմութեամբը, այլ բա-
զում ամենքն ալ
ի ներէնէն հայրապետէն էին,
և կը զրպարտէին ի պետրոսէ ազգապահոցաց և
Նեբրակի չորհնաչնէ հառաջաբէմէ էին (ԲՁՆ։273)
երրորդ յիշուած է Արտիմ եպիսկոպոս Բա-
զանդայ, այր ձերբոնէ պատուական և պիտանի,
աբբոսրնեմբ և ճշմարտութեամբ վարքեալ, որ մին-
չեւ իսկ առնէր նշանս մեծագործս։ Ըսուած է նաև
թէ կանուխէն Դանիէլ Ասորիին ուսակերպած
էր, և թէ կ'ապրէր մինչեւ Թագաւորու-
թեան երկրորդ բաժանելէն հաքը (ԲՁՆ։
274), որով Դանիէլի վերջին աշակերտներէն
կրնայ եղած ըլլալ։ Զարմրով կը յիշուի կի-
րակոս եպիսկոպոս Տայոց, որ Ճանապազ ալ
կոչուած է եղեր, հարկաւ ուսումնական վար-
չական ու ամուսնական պաշտօն վարած
ըլլալուն համար։ Ասոր համար բուսած է,
թէ էր այր ճշմարիտ ապրուածապաշտ՝ ըստ կամացն
Աստուծոյ (ԲՁՆ։278)։ Հինգերորդ կը յիշուի
Զարմուազ եպիսկոպոս Վանանդայ, այր
ուրբ, պարկեշտ, աբբահայր Աստուծոյ, աբբեալ Ոգւով
Սրբով (ԲՁՆ։278)։ Ասոնցմէ հաքը կը յի-
շուին Տիրիկ և Մամիկոն եպիսկոպոսք Բաղեշոյ
գաւառին, գոյս պիտի է ընդունիլ, իրը բա-

անոնք գանազան կողմերուն եպիսկոպոսները,
գանի որ արդէն յիշատակուած Արտիմ իրը
եպիսկոպոս Բասենոյ։ Այս երկու քրիստոնեայ
ալ վկայուած է թէ էին սուրբ ուրբ, աբբեալ
երջանիկ, սուրբ հառաջաբէմ, հրաշագործն սրբոյն
(ԲՁՆ։279)։ Ծագրոյ կը վերաբերի Ասորեստանի եպիս-
կոպոս մը, վիճակը անորոշ, այլ գործած
է գէպ Հայոց աշխարհն։ Ասոր համար ալ ըսուած
է թէ էր այր երեւելի և անուանի, ինչ, սուրբ-
նէ։ Այս բնաբեր և ստուգերնի եպիսկոպոսանե-
րուն կարգին խօսուած է՝ անանիկ մէկ
եպիսկոպոսի անուան ալ, որուն համար հե-
դինակին ալ կը վարանի ըսել սրբոյ ինչ
ըստ եղիսկոպոս, որովհետև կը նկարագրուի
իրը կեղծաւոր և ագահ, որ գործակից
Արի ձեռքը կը պահէր, բայց գրամի սիրոյն
ամէն ստորնութիւն յանձն կ'առնէր և ա-
մէն անիրաւութիւն կը գործէր։ Այս ինչն է
Ճոհան եպիսկոպոս, Փառատն Հայրապետին
գրկին, որ Հայրապետականութեան եպիսկոպոսնե-
րէն մէկն եղած էր իր Տօրը չհարիր, բայց
պարզութեան անվարձ կեանք մը անէր (ԲՁՆ։
274)։ Ասոր գործերէն իրը նմանչ յառաջ կը
բերուի, թէ գեղեցիկ ձիու մը վրայ հնձած
ասպետ երիտասարդի մը հանդիպելով ճանա-
պարհ, կը հրամայէ ձիէն իջնալ, և անմի-
ջապէս քահանայական ձեռնադրութիւն կա-
տարել, և իրը պաշտօնէից իրաւունք՝ ձին
ձեռքէն կ'առնէ։ Թագաւորին պատասխան մէջ
ալ, չէ յիշուած թէ որ թագաւորին, խնդ-
հատակի գեր կը վարէր, չորս տարի ինհած
և ուղի պէս կատարեալ ձոմներ հանելով,
պահեստները կը պարարէր, պարկապի իրեն վրայ
նաեւներ և ընծաներ գնեն, մինչեւ իսկ
ընտրեալ ձիերուց կամ ընտրեալ ձերեալ և ինձեալ.
և կը կրնայ ուղղ եմ, ուղղ եմ, գէթ ի վերայ եմ
ընդ աջոյ, ըսել բառնամ, և այս ամէնը
կ'ընէր, վասն աջակցութեան և հարստահարութեանց
և կալատացներ կը չսայնէր (ԲՁՆ։277)։
Մենք ուսերով չտեսնցինք անարժան եպիս-
կոպոսին յիշատակը կրկնել, վասնզի ասանկ
ներքին գործերուն ալ գործ չունինք
ինչ կը ծառայէ։

177· Եպիսկոպոսներու խումբին քով
նշանակուած կը գանենք միաձայնակցներու
խումբ մըն ալ, ընդհանրապէս Գինդ Սիրա-
նին աշակերտութենէն, գործունեայ և բա-
րեկարգիչ կրօնական գաղափարով մը,

ԲԱՐԵԿԱՐԳԻՉ ԵՒ ՄԻԱՁՆԱԿԵԱՑՆԵՐ

սրբ ոչ միայն քրիստոնէից մէջ կը քարո-
զէին ճշմարտութիւնն և ուղղութիւնն կա-
նոնները, այլ և ծանոթ
ծուկ մնացած հեթանոս
ներն ալ պարզեներու հա-
մար հետզհետէ և անձնա-
ապէս կարծիք կը պարզէին (§ 156)։ Յանա-
ւանդ յիշատակած ածներէն մէկն է Տրզատ,
որ եւ Տրզած, որ Նեբրակի մահուան առենն
ալ մօտ գանուած էր (§ 153), և անոր
մահուանէն հաքը յաջորդեր էպիսկոպոսած, յանա-
պարհորդ գաւս ընթացելով, և իրեն կոչուած
բնակարանն բուած էր Տարան գաւառը։ Կը
յիշուի եւս Մաշկ, որ Գինդի հետ առաքելու
ընկերը եղած, և անոր մօտ մնացեր Մագիկոս
լեր, երբ ուրիշներ ղրկեր չորրորդ երջանիկ հրա-
հանաւ խրիմեան գիւղերուն գնալու, և անդրանան
մնաց մինչեւ Գինդի մահը։ Կը յիշուի եւս
վաչակ, Արատա և Մարաթա, բայց անուններն
գաս ուրիշ պարագաներ չենք գաներ իրենց
վրայ (ԲՁՆ։281)։ Միաձայնակցներու կար-
գին պիտի է յիշենք Աստուանն ալ, մեկա-
կալ Փառատա եպիսկոպոսի եղբայրը, ինչ
պէս ալ ազգաւ հառոմ, որ անուրանական կանոնք
վարած է Արտատա գաւառի մէջ, մասկա-
հանդերձ և խոտաձորակ, և որբեմեան
համար վայելած, որով մահուանէ հաքն ալ
մարդիկը թագած են Նեբրակ հայրապետի
կարգածներէն Ամօքն գիրը, որ մեկուս
ըլլայ Վանայ չրջակայքից Ամիկ գիրը, և
ան ան դնէլոցակ հոգ կատարած են (ԲՁՆ։
273), մեկնակ Յայսմաւուրքի մէջ սահմանի
յիշատակի հանդիպած չենք։ Աստուած սար-
բեր եղած է Գինդի աշակերտութենէն, և
մեզ չէ հասնած անոնց բազմօգուտ և ա-
ստուածային գործունէութեան մէջ, որ
ճշմարտութեան անուրանական չատ տեղի գի-
րազրելու է։

178· Աշխարհի յիշենք նաեւն, որ հին
տեղեր տեղն հաստատութեան իր պահ-
պանութեան պէտքերը
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՑԻ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐ
կ'ընդունէր իրեն անհրա-
կան եղող կամ իր պատ-
մական նկարագրին
դրած գիրերէն ու պարտականներէն։ Հայ-
բապետական թիման ալ իր անհրական կալ-
ուածներն ունեցան Տրզատի օրերէն սկսե-
լով, որ քրիստոնեական կարգածներու հայ-

բազեաւանքի փոխանցեց, բայց անոնցմէ զատ Լատաս արքի Պարթեւ ազնուան առնմէ և Ագրիանոսի Ամասգկերացի ասոնց ալ, իրենց անհատական և առնմանութեան կարգ ածնեալ ալ ունեցան։ Հայրապետական կարգ ածնեւբան առանց հինգ տարիէ անկէ գանազ բլլալը Բազմավէպ կ'իմանանք, թէպէտ 15 գլուխ ունեցող ամբողջական ցուցակը չենք գտներ։ Վեց հատին միայն անուններն կը մնայ, որք են Աբարայոս, Թարասեացի, Եկեղեաց, Տարսոն, Բզնունեաց և Մոփսու։ Իսկ միաբանութեանց համար բառած է, և ոչ ընդ ձեզ նոցա և ըստ ըզձս ընծաւէ, ինչ որ պարզ գտնուած մը հնար չէ պատճառելու։ Իւրաքանչիւր գլուխն ալ ամբողջական կարգ ածեալ չէր, այլ խրատքներէն մէկ գի գ մը կամ երկու։ Գտնուած թիւնս ընդհանրին մէջ միայն Տարսոնի Ակաքիոսը, Եկեղեաց Թէոդորը, և Թարասեացիոյ Թէոդոսը, որոնց կրնանք ան կցընել Ագրիանոսի մէջ գտնուած Ագրամենդրը (ՅՈՎՀ. 133), իսկ միաբանութեան վրայ պարզ անկախ խրատներ չենք գտած, և չենք կրնար ալ վճռել, թէ վերջիս յիշած Ամօքն ալ հայրապետական կարգ ածներուն խրէն էր։ Ամէն ատեր մէջ պակաս է գրեթէ թէ հայրապետական կարգ ածներէն մեզի միայն չորս հատ հասած են, որք են Ներսէս Շնորհալւոյ, Ներսէս Լամբրոնացւոյ, Ներսէս Կլայեցւոյ և Ներսէս Տարօնացւոյ։ Ասոնցմէ առաջին երեքը ամբողջ կարգ ածներ են, իսկ չորրորդը միայն մասնաւոր կարգ ածներ։ Ներսէս Շնորհալւոյ կարգ ածները ամենէն ընդարձակն է, և ան ալ պատճառաւ Ներսէսի ամենէն ընդարձակ կենսագրութեան։ Ներսէս Լամբրոնացւոյ կարգ ածները ամենէն կարճն է, և ան ալ պատճառաւ Ներսէսի ամենէն կարճ կենսագրութեան։ Ներսէս Կլայեցւոյ կարգ ածները ամենէն ընդհանրականն է, և ան ալ պատճառաւ Ներսէսի ամենէն ընդհանրական կենսագրութեան։ Ներսէս Տարօնացւոյ կարգ ածները ամենէն մասնաւորն է, և ան ալ պատճառաւ Ներսէսի ամենէն մասնաւոր կենսագրութեան։

Տ. Ս. ՍԱՀԱԿ Ա. ՊԱՐԹԵԼԻ

179. *Երբոր Ասպատ բակէս մնաց 386'ին Հայոց աոուի Պարսկական բաժնին մէջ, գնաց Արշակ կը խոպատարկը Հառնական բաժնին մէջ և պէտք չէր որ առանց երկու կոմսերու հաճայնութեան խրէն ապահովեալ՝ կաթոլիկոսական բնակարանին կառավարէր, որպէսզի ազգին մէջ երկպառակութիւն չծագէր, և բաժանման վիճը չընդարձակուէր։ Մինչ այս մինչ այն Արշակ ալ կը մնար (§ 174), անգր ուրիշ Արշակներու խոպատարկը մը չհասկըր, այլ Յոյն կառավարիչ մը, որ Հայոց խնան պիտի մը նկարագրին ու իրաւունքը չունէր։ Այս կերպով Ասպետ իրաւունք կը առնուոյ իր նախահաճոյ խնամը նոր կաթոլիկոսի բնակարանը կառավարել։ Լատաս արքի ազգատոհմին նկատմամբ ազգին ունեցած հանգամանքը կրկին կը գործադրէ, երբ նոյն ինքն Ասպետ կերթայ Ներսէսի հետ Հայրապետական կարգ ածներուն մէջ ներկայ գտնուելու։ Ասոնց ամէնուն մէջ պակաս է գրեթէ թէ հայրապետական կարգ ածներէն մեզի միայն չորս հատ հասած են, որք են Ներսէս Շնորհալւոյ, Ներսէս Լամբրոնացւոյ, Ներսէս Կլայեցւոյ և Ներսէս Տարօնացւոյ։ Ասոնցմէ առաջին երեքը ամբողջ կարգ ածներ են, իսկ չորրորդը միայն մասնաւոր կարգ ածներ։ Ներսէս Շնորհալւոյ կարգ ածները ամենէն ընդարձակն է, և ան ալ պատճառաւ Ներսէսի ամենէն ընդարձակ կենսագրութեան։ Ներսէս Լամբրոնացւոյ կարգ ածները ամենէն կարճն է, և ան ալ պատճառաւ Ներսէսի ամենէն կարճ կենսագրութեան։ Ներսէս Կլայեցւոյ կարգ ածները ամենէն ընդհանրականն է, և ան ալ պատճառաւ Ներսէսի ամենէն ընդհանրական կենսագրութեան։ Ներսէս Տարօնացւոյ կարգ ածները ամենէն մասնաւորն է, և ան ալ պատճառաւ Ներսէսի ամենէն մասնաւոր կենսագրութեան։*

ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

մասն է Աահակի նման հայրապետի մը բնաւորութեան նախանձելու խրէն առանձնած և պարծագրած լինելը, որ Հոբոց Լուսաւորչէն Գրիգորէ և Սբոյ Լուսաւորչէն Ներսէսէ եաքը, Սոց Լուսաւորչէն եաքը Հայ ազգին համար, և անոր պարագրեալ ան երանն և ապրեցան սկզբնապատճառաբար պիտի ճանչցուի Հայ Գարպ խնան ասպետմամբ։

180. *Աահակի նախորդմանը վրայ խիստ ան ուսուցիչներ բրած էնք, բայց կ'արժէ որ այսուհետ ալ ամփոխա մ'ու ներկայացնենք։ Անոր ծնունդը կնասրիոյ մէջ եղած բլլալը (§ 116), երբ Ներսէս ան Աանգստեան մանկամարդ ամս սիներու այնտեղ կը մնայէն ուսանելոյ տեսնելով։ Հաստատուն տեղեկութիւն մը, գոր բոլոր ժամանակակիցներ, Կարնեցւոյ, Կորնեցւոյ և Փարպեցւոյ միաձայն նախեմբ կը կրկնեն, Աահակի ծննդեան որ կը նչանակէ նոյ տասերկի 30'ը, (ԿՈՐ. 41, ՍՈՓ. ԺԱ. 28, ԽՈՐ. 270, ՓԱՐ. 37)։ Արդ տրիւ կարգի պիտանք իմ 350'ին Ներսէս արդէն Բիւզանդիան անցած էր, իսկ նախորդեալ 348 և 349 տարիներուն նոյ տասերկի 30'ը չորեքշաբթի առնուած հետ նոյ տասերկի 29'ը կը բլլար, 328 անզամեայ 29'ը կը գնենք իրրեւ ճիշդ թուական Աահակի ծննդեան։ Սակայն չատ չատ անոնցմէ որ կը մնար մանկիկը, գոր հարկաւ Հայոց աոաջնորդ կը զարձնէր իր պատճառ Վարդան Մամիկոնեան, երբ իր վազամեայ տղան Սահակ Աանդստեան մարմինը կը բերէր ու կը թաղէր հոն տեղ։ Իսկ փարպեցի Աահակը կը յանձնէր՝ իր մայրենի պատգոյ Մամիկոնեից տունը Տարսոնի մէջ, ուր կը մնար նէր և տասերկի մանկտի խրէնը կ'ուսոյցնէր Աահակ, վասնզի հայրը Ներսէս, որ իրեցակ երիտասարդ, տանեց հետ անցած էր Բիւզանդիան, իսկ հօրեղբայրն պատգոյ կոչուն ան ալ կար, որ կարեւոր մնար իրենց համար տանձնել։ Երբոր Աահակ չտիտաս պատանեակ մը եղաւ, Ներսէս չէր կրնար այլեւս պահել իր հայրական պատասխանատու խրէնը, և ամէն հոգ տարաւ պիտի իր միածինը, և Լատաս արքեան ազգատոհմին միակ չտաս իրը, արժանաւոր զարգացած տանելոյ, և այս նպատակով երկար տարիներ գայն պահեց կնասրիոյ և Բիւզանդիոյ հոչակաւոր ան տանիներուն մէջ։ Աահակի առոյգ գործունէութեան տեսիլներն համար կը գրէ Փարպեցի, իսկ յոյն ուսուցիչ անջատանկեր վարդապետ ընդունելի Ցուռոց, նկատել կարծելուս ճիշդ իրրեւ պատճառ և ապրեցան Աահակ կարգ մը նոր ուսումներ ալ ստացաւ, որոնք հայրենի դպրոցին մէջ չէին կրնար տրուիլ։ Ասոնցմէ մին Յունարէն լեզուն էր, որ ինչպէս ըսինք, Ներսէսի հետ Բիւզանդիոյ մէջ սորված էր, և ուր ինքն ալ ամիսներ անցուցած էր։ Ասոնցմէ զատ Աահակ ուսած է նաև Ասորերէն, Պարսկերէն և Արաբերէն լեզուներ, որոնք ան ատեն Արեւելեան Եկեղեցւոյ մէջ մեծ նշանակութիւն ունէին։ Ասոնցմէ զատ Աահակ ուսած է նաև Ասորերէն, Պարսկերէն և Արաբերէն լեզուներ, որոնք ան ատեն Արեւելեան Եկեղեցւոյ մէջ մեծ նշանակութիւն ունէին։*

ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

181. *Աահակի բնաւորական վիճակին գալով, նախ չէ չատ յառաջդիմ անոր ուսումնասիրելու։ Վարդան Մամիկոնեան, որ Աահակի մօրեղբայրն է, 417'ին, գնացած բլլալով Բիւզանդիա կը գրկէ (ԽՈՐ. 252), և այնտեղ կայսերական հնան կազմուած ասորաբարձ ուսումնասիրութեան ալ պաշտօն կը ստանայ (ԽՈՐ. 254)։ Արդ, նկատելով որ այն ատեն Վարդան գնաց 28 տարեկան եղած բլլալ, և Աահակի ապրիլին ալ 18 տարեկան մայր եղած բլլալ, Աահակի ուսումնասիրելու պէտք կ'բլլայ նչանակել 370'ին, իր 22 տարեկան եղած ատեն, ինչ որ չատ բնական և հաւանական տեսիլ մըն է։ Պատմութիւնը մեզի չէ հասցուցած Աահակի ուսումնասիրութեան ոչ անուններ և ոչ ապրատանքներ, և անոնք որ Ճարչան ուսուցիչ ունեցած են, պարզ ենթադրութիւնէ կ'ուսումնասիրութիւն, կարծելով իրենց մեծ մասին անուններ կրկնուած է իրր թարգմանչաց վարդապետի ապրիլեան վրայ, քանի որ Աահակ ապրիլի թուականներ չէր իր միակ ապրիլին, պարտ անուններ Աահականաչ, և հասկացուած թիւնով Աստուծ է գրուած։ Աահակի պատ պատրաստ ունեցած չբլլալը իրեն ալ մեծ մասնագրութիւն պատճառած է, և ինքն իր*

182. Մեհեան մի ի Տարօնոյ, զոր շինեաց Տրդատ մեծ ի յիշատակ յաղթութեան իւրոյ, զոր ետ Խոսրովայ որդւոյ Տրդատայ ի Տարօն, զոր եւ Ասորիք կոչեն Մարդաստան, եւ Յոյնք Մարտիրոպոլիս, զոր եւ Ամիդ կոչեցին, զոր եւ Ասորիք Մայպարկաթ կոչեն։ Եւ ի մեհենին էին արձանք ոսկեզարդք, զոր ի Յունաց աշխարհէ բերեալ էր Տրդատ։ Եւ ի մեհենին էր Անահիտ, զոր ի Պարսից աշխարհէ բերեալ էր Տրդատ։ Եւ ի մեհենին էր Ատրոգեան

ընդդէմ Հռոմէացւոց Մասիսեան լերինն ի վերայ ամրոցին Արտագերս, ի միջոցի հնգետասան ամսոց, ի ժամանակի որ ի Հռոմէական պատմագրաց կոչի պատերազմ Միթրիդատեան։ Եւ զի ոչ ոք ի մեզանէ գրեաց զայդ պատերազմ, ոչ ինչ ինչ գրեցաք ի սմանէ, այլ ոչ ինչ ինչ գրեցաք ի սմանէ, այլ ոչ ինչ ինչ գրեցաք ի սմանէ, այլ

կը նչանակուի զրան արձանի տարուընչը (ԽՈՐ. 237), կաքեաւ յետոյ մոռնանալէն արձանի զպրոցն (ՓԱՒ. 13), զոր իզկ է իմանալ իրր յիչատակաց զպիր։ Կը յիչուի և Առատ անուն, Տազարապետ արքունեաց, որուն ձեռքին տակ զործի սկսած է Մաչթոց (ԿՈՐ. 14)։ Կարելի հաչուով, Մեսրոպի եկեղեցականաց թիւն մեծցած կ'ըլլայ. ուստի 389–394 թուականի մէջ մեռցած է։ Ընդհանուր կ'իմացուի ուսմանցն վարդապետի տասն, և 384–389 Տզրամեան Խոսրովի թագաւորութեան ներքեւ։ Խոսրովին ծառայած ըլլալը յիչուած է Փարպեցիին (ՓԱՒ. 13), և Վռամչապուհ տասն զործէ քաչուած ըլլալը կը վկայուի Խորենացիին (ԽՈՐ. 245). իսկ ներսէհ մեռնելն մինչեւ Խոսրով, 373–384 տասնամեայն մէջ, Վաղարչապատ թագաւորի տասնամեայն մէջ, և Մեսրոպ իննամեայի ալ ծառայած լինելը յայտնի յիչուած չէ։ Մաչթոցի յաջողակութիւնը այնչափ էր, որ տնոր արքունիքին մեկնելն ետքը, Վռամչապուհ ալ ըստ է ծարաւոյց ֆռանէը տնօր է պղեաց, որ կարենար տնոր տեղը լեցնել (ԽՈՐ. 245)։ Առանց Մաչթոց է ձառայութիւն Աթոռոյ հարցուներէն պահանջել, ամէն մեծ թիւն և պաչտօն և տասնեան մէկզի կը թողու, է խոչընդոտ ֆռանգ Բիւրոտոսէ խառնէը, և տնդրէն վերջանկէ է դիւանական կարգ տառնէը (ԿՈՐ. 14)։ Բացատրուած ժամանակագրութեան համեմատ 394'ին Սահակ էր կաթողիկոսը, ուստի ինական և գործունեայ միաբանակցութեան տասնեակը, հետեւապէս տնօր օրինակն էր որ Մաչթոցն ալ կ'ապուարձր, և տնօր էր որ կը պիտէր Մաչթոց իր նոր կոչումը նուիրագործելու և արդիւնաւորելու։ Սահակի և Մաչթոցի միջոցաւ որ տարիներ, և երկար քին ալ Տարսնի մէջ մանկան թիւնները անցուցած լինելը, իրր հին ծանօթներ կը ներկայացնեն մեզ այս երկու հռանկիները, և հարկաւ Սահակ նախասահմանուած Մաչթոցի յաջողակ ապագան, մէկ ալ յորդորած, գնդ ուրախալ թիւնը ընդունած է արքունական պիտանի ճարտար պիրքին եկեղեցական կոչման մասնաւոր։

187. Մաչթոց 394'ին եկեղեցականացած նոր հրատ տասն, 40 տարեկան, աչխարհի փորձառու, գործունեայ թիւնն մէջ հասած, զարգացեալ և ճարտար տնձ մին էր, որ ազատ թիւնն ըստն թափով մը իր նոր կոչումին կրնար հրաժարիլ։ Մեսրոպ Մաչթոց ուսմանցն և տասուարպետներուն ընդհանուր ատենին մէջ ներկայացուցած է տնոր ծրագիրը։ Ասոր Մեսրոպ տասնեցած էր ուսմանցն վարդապետութեան ատենին, և ինչ որ տնոր ձեռքով կատարուած էր, ամէնն ալ տնոր ծրագրին համեմատ էր։ Մեսրոպ ինչպէս կը տեսնուի Կորիւնի պատմութենէն, ուսմանցն վարդապետութեան ատենին, ինչպէս և ետքը, ուսմանցն ընդհանուր տեսուչն էր, և ինչպէս կը տեսնուի Ղազար Փարպեցի

թե ինչպես ծառայի ու ինչ ի վիճակի է նա ծառայելու իր տիրոջը։ Ժամանակակից տնտեսագետները ասում են, որ ամեն մի ձեռնարկություն պետք է ունենա իր ղեկավարը, որ ամեն մի ձեռնարկություն պետք է ունենա իր ղեկավարը, որ ամեն մի ձեռնարկություն պետք է ունենա իր ղեկավարը։

ղանդ վերադառնալ, իսկ տան ծառան՝ Թոմա անունով մի հայ, որ ամուսնացել էր Ամիդայում, ուղարկվեց Հնդկաստան՝ Մելքոնի մոտ։ Նրանք ճանապարհ ընկան, բայց Թոման հիվանդացավ Մալաբարում և մնաց այնտեղ։ Մելքոնը Գոայում ծանոթացավ Ֆրանսիայի նորանշանակ փոխարքայ Դյուպլեքսի հետ, որը նրան ուղարկեց Ֆրանսիա՝ Լյուդովիկոս XV-ի մոտ։ Մելքոնը Ֆրանսիայում մնաց մինչև 1750 թ., ապա վերադարձավ Հնդկաստան և հաստատվեց Պոնդիշերիում։ Նա մահացավ 1760 թ. Մադրասում։

Մելքոնի ընտանիքի անդամներից Ստեփանոսը ծնվել է 1736 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 1795 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 1766 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 1824 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 1797 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 1858 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 1827 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 1889 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 1858 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 1920 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 1889 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 1950 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 1920 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 1980 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 1950 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2010 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 1980 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 2040 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2010 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2070 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 2040 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 2100 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2070 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2130 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 2100 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 2160 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2130 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2190 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 2160 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 2220 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2190 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2250 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 2220 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 2280 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2250 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2310 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 2280 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 2340 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2310 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2370 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 2340 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 2400 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2370 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2430 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 2400 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 2460 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2430 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2490 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 2460 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 2520 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2490 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2550 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 2520 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 2580 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2550 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2610 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 2580 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 2640 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2610 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2670 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 2640 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 2700 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2670 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2730 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 2700 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 2760 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2730 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2790 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 2760 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 2820 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2790 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2850 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 2820 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 2880 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2850 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2910 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 2880 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 2940 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2910 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 2970 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 2940 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3000 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 2970 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3030 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3000 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3060 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3030 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3090 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3060 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3120 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3090 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3150 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3120 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3180 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3150 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3210 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3180 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3240 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3210 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3270 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3240 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3300 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3270 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3330 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3300 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3360 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3330 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3390 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3360 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3420 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3390 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3450 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3420 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3480 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3450 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3510 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3480 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3540 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3510 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3570 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3540 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3600 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3570 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3630 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3600 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3660 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3630 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3690 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3660 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3720 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3690 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3750 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3720 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3780 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3750 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3810 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3780 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3840 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3810 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3870 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3840 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3900 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3870 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3930 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3900 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 3960 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3930 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 3990 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 3960 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4020 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 3990 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 4050 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4020 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4080 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 4050 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 4110 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4080 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4140 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 4110 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 4170 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4140 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4200 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 4170 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 4230 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4200 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4260 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 4230 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 4290 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4260 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4320 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 4290 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 4350 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4320 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4380 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 4350 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 4410 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4380 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4440 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 4410 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 4470 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4440 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4500 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 4470 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 4530 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4500 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4560 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 4530 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 4590 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4560 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4620 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 4590 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 4650 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4620 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4680 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 4650 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 4710 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4680 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4740 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 4710 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 4770 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4740 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4800 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 4770 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 4830 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4800 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4860 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 4830 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 4890 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4860 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4920 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 4890 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 4950 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4920 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 4980 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 4950 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5010 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 4980 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 5040 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5010 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5070 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 5040 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 5100 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5070 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5130 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 5100 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 5160 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5130 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5190 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 5160 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 5220 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5190 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5250 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 5220 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 5280 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5250 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5310 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 5280 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 5340 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5310 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5370 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 5340 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 5400 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5370 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5430 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 5400 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 5460 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5430 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5490 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 5460 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 5520 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5490 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5550 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 5520 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 5580 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5550 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5610 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 5580 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 5640 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5610 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5670 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 5640 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 5700 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5670 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5730 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 5700 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 5760 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5730 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5790 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 5760 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 5820 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5790 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5850 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 5820 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 5880 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5850 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5910 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 5880 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 5940 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5910 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 5970 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 5940 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 6000 թ. Մադրասում։

Ստեփանոսի որդիներից Գրիգորը ծնվել է 5970 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Գրիգորը մահացել է 6030 թ. Մադրասում։

Գրիգորի որդիներից Ստեփանոսը ծնվել է 6000 թ. Մադրասում։ Նա ուսանել է Ֆրանսիայում, ապա վերադարձել Հնդկաստան։ Ստեփանոսը մահացել է 6060 թ. Մադրասում։

ցին զեղծումներ մտցնել։ Ասոր համար ալ
Ղեւոնդ Երէց կ՚ըսէ, թէ Վարդանի ժամանակ
Հայոց մէջ ոչ ոք կրնար գրել, որ չգիտնար
Յունարէն։ Ուրեմն Ղեւոնդ Երէց կ՚ենթադրէ,
թէ Վարդանի ժամանակ Հայոց մէջ գրագէտ
մարդիկ կային, որոնք Յունարէն գիտէին։
Ասոնք ալ Վարդանի հրամանով Յունարէնէ
կրնային թարգմանել Հայերէնի։ Ասոնք
ալ կրնային գրել Հայերէն գրքերու մէջ
ինչ որ կ՚ուզէին։ Ասոնք ալ կրնային
Հայերէն գրքերը Յունարէնի թարգմանել
եւ Յունարէն գրքերը Հայերէնի։ Ասոնք
ալ կրնային Հայերէն գրքերը Յունարէնի
թարգմանել եւ Յունարէն գրքերը Հայերէնի։
Ասոնք ալ կրնային Հայերէն գրքերը Յունա-
րէնի թարգմանել եւ Յունարէն գրքերը Հա-
յերէնի։ Ասոնք ալ կրնային Հայերէն գրքե-
րը Յունարէնի թարգմանել եւ Յունարէն
գրքերը Հայերէնի։ Ասոնք ալ կրնային Հա-
յերէն գրքերը Յունարէնի թարգմանել եւ
Յունարէն գրքերը Հայերէնի։ Ասոնք ալ
կրնային Հայերէն գրքերը Յունարէնի թար-
գմանել եւ Յունարէն գրքերը Հայերէնի։
Ասոնք ալ կրնային Հայերէն գրքերը Յու-
նարէնի թարգմանել եւ Յունարէն գրքերը
Հայերէնի։ Ասոնք ալ կրնային Հայերէն
գրքերը Յունարէնի թարգմանել եւ Յունա-
րէն գրքերը Հայերէնի։ Ասոնք ալ կրնային
Հայերէն գրքերը Յունարէնի թարգմանել
եւ Յունարէն գրքերը Հայերէնի։ Ասոնք
ալ կրնային Հայերէն գրքերը Յունարէնի
թարգմանել եւ Յունարէն գրքերը Հայերէ-
նի։ Ասոնք ալ կրնային Հայերէն գրքերը
Յունարէնի թարգմանել եւ Յունարէն գրք-
երը Հայերէնի։ Ասոնք ալ կրնային Հայե-
րէն գրքերը Յունարէնի թարգմանել եւ Յու-
նարէն գրքերը Հայերէնի։ Ասոնք ալ կրնա-
յին Հայերէն գրքերը Յունարէնի թարգմա-
նել

ցած ֆրանսերեն թարգմանությունը տե՛ս Langlois, Collection des historiens de l'Arménie, II, 1869, էջ 171–172)։ Այդ ոտանավորների մասին տե՛ս նաև Ալիշան, Հայապատում, էջ 1–2։

198. Վարդան Մամիկոնյանի մասին տե՛ս նաև Ագաթանգեղոս, § 783–784, Փարպեցի, Մովսես Խորենացի, Ղազար Փարպեցի, Ստեփանոս Տարոնեցի, Սամուել Անեցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան Արևելցի, Ստեփանոս Օրբելյան, Մատթեոս Ուռհայեցի, Գրիգոր Մագիստրոս, Վասակ Սյունի, Վահրամ Ռշտունի, Ասողիկ, Թովմա Մեծոփեցի, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ

դի մը թագաց (ՅՈՒՐ·248), որ թագաւորելու յաջողակ չէր, և Սահակ յանձն առաւ անձամբ Տիգրան երթալ, և Յազկերտ Ա. թագաւորը հաճեցնել, որպէսզի նորէ Մասրովի նորին թագաւորութիւնը տաճնձնել, որ Սահակի առաջին անգամ Տիգրան երթալին իմիր, լաթեալ պահեցաւ ոչխարն ընդ գայլուն քնքոյշ (ՅՈՒՐ·249)։ Յազկերտ հաւանեցաւ, և Մասրով բանակն գոհ բարձրացաւ, բայց այնուամենայնիւ ծեր էր, քանի որ երէսը ծերութեան հասնող վատնչապատիճ մեծ եղերայն էր. և հազիւ կեցեալ ոչխար ընդ գելեհէն (ՓԱՒ·18), կամ ինչպէս ուրիշ մը կը գրէ, ի կրճատ ընթացեալ ամ ի (ՅՈՒՐ·249)։ Տարիքն ալ ժամանակն ալ չէին նորէկ Մասրովի գործունէութիւնը մը ցոյց ասլ. և իր օրերն ալ՝ վատնչապատիճ օրերուն չորանալու թիւնն եղան առանց նորութեան, և կարծես թէ միայն փառաց վերելման իջնելու համար՝ մեռաւին գոհ բարձրացաւ։

201. Թագաւորական գահը նորէն գաւառակ մնաց 415'ին, և մէկտեղը միայն 11 տարեկան Ագասչէոր կոչակատեղ Աբչոտեան տերունդէն։

ԵԱՊՈՒՀ Ջոյն պատճառ համարելցաւ
ԹԱԳԱՒՈՐ Յազկերտ, Հայոց թագաւորութիւնն առաւելն ալ ջնջել, և տակաւին Հայերուն մոռնալու տալ իրենց ինքնագլուխ թիւնը, և իր օրերն Յազկերտ Հայոց թագաւորին անուամբ Հայաստան դրկել, իրր Պարսից կուսակալ մը երկիրը կառավարելու պաշտօնով։ Յուսակապէս հրամանը առած էր անոր, անուշ թիւնով և քնքուշ միտքով, անուշ թիւնով Նախարարներէն հետ, խնդիր և պատճառներ անոնց իրեն չանկանգնելու, խրախճանքներով և գբաղումներ անոնց բանակումները գրաւելու, եկեղեցի հոգեշահութիւնով և խնամքով անոնց ինամներն չջնջուելին վրայ ապահով, որպէսզի յանկարծ հետհետէ անոնք պատրաստ կեանքին թնակացնել, և իրեն հպատակութեան բերել։ Բայց ան ոչ ինչ գիտցաւ որ, և բանակումները գրաւելու ատեն Հայերուն մտածելու տալ իրենց ինքնագլուխ թիւնը, և իր օրերն Յազկերտ Հայոց թագաւորին անունէն Նախարարներէն հետ, խնդիր և պատճառներ

որ 406'ին թագաւած էր, մեռ ազգակցութիւն կը վայելէր արքունեաց մէջ. Սահակի բնակարանից եղած էր, և մինչեւ իսկ կոչմունկ կայ թէ հոյ ծագում ունէր: Եկեղեցական պատմագիրը պատմում է մի բերնով պատմած՝ և եկեղեցուց վրայ եկած վիշապը, և հայերէն գիրերու գիւտին առիթ եղած յայտնութիւնը, իրենց ազատարար գործերն: Պատմական խորհրդաւորութիւններ ու ազատարար գործ հարկաւ: Պարթեւներէն նեղուած Հայաստան իրենց գալուն, որ ազգովին քաղաքական յաջողութիւնից դուռ կրնար բանալ, և միացած Սահակի ազատարիներին բնդունել: Այսու հանդերձ ձմեռն ամբողջ բանակցութիւնից մէջ անցաւ, և գործին պատրաստները ուշացուցին, մինչեւ որ պատգամաւոր եղան, կացութիւնը ուսումնասիրելու համար, և պարթեւներէն կողմանէ պաշտօնագիրներ բնդունելով Բիւզանդիոն մեկնելու (ԿՈՐ. 28): Ժամանակագրական հաշուով պէտք է 418'ին գնալ գործին ուշացած էր, որ ապրիլ 7'ին հանդիպած է գաղիկը: Գլխաւոր ընդհարքն էր Սահակի իրաւունքներ Յունական Հայաստանին վրայ, ուսկից հրամայեցաւ դէ ամենայն ջանիւ առնել, որպէս զի ամենայն ջանիւ հնազանդեսցի Սահակ Յունաց թագաւորին (ԱՄՈՒ. 254): Այդ բացատրութիւնները կը գտնենք Խորենացիին յուշած բերած քաղաքագիտութեան պատմիչներէն, թէպէտ չենք կրնար անոնց բնագիրը ըլլալն վրայ պնդել: Այս բանիւքով թէ իրաւունքն և թէ պատրիարքը Հայերը կը ճիգ ընէին, որ հայերէն գիրի համար Աստուածաբեղէն գիտնան են, և ոչ Յուներուն, և մանաւանդ պատճառն անանց բրած են ընդհանրապէս անանց բրած են ընդհանրապէս Յունաց ընդունելու մէջ: Բայց պէտք էր մատրիկին թէ 406'ին Հայերը կը գտնուրդրակէին և ի՛նքնորէին Սահակեաններ, որ ազգովի մէջ կը մնային 405'ին: Իսկ Աստուծոյ գիմանին ալ հինէն մնացած հայերէն գիրեր գտնելու համար էր, և ոչ նոր գիր ստեղծելու: Այս անգ անգղագրի մէջնէր, որ չենք իմանար թէ ատկից ուր, Վաթիկանի մատենադարանին մէջ, գտնուած գիրերու գտնողներուն կարգին նկատած է Յովհան Մանկերեանն ալ՝ ձեռքը հայերէն այրուբէնով: Բիւզանդիոյ արքունիքին կողմէն եղած չնորհնեքան կարգին հրամայուած էր եւս, որ Սահակի և զպրոցներու համար գործեն և ձախ յարձանագրեն. Վարդանի ազատած էր ստրատելատի ատիճան, և կայնոյ գաչանի վրայ նորէն քաղաք մը պիտի չինուէր ստիպանաւ, իբր կեդրան և զգեակ Յունական Հայաստանին, այն որ Թէոդոսուպոլիս կոչուելու, բայց ստէպ սովորաբար Կարնոյ Քաղաք կամ Կարին անուանուի ճանչցուելու: Իսկ Մեսրոպի ազատելու Եկեղեցական Ա-ն-ի (ՆՈՐ. 255) կամ Ակ-ի (ԿՈՐ. 27) ազատիւ, որ կը պատասխանէ եկեղեցական ստանդարտ գործացեալ կրճատ պիտիներու ազատած ազատուց ատիճանին, որ մեր մէջ Վ-ը-գ-ե-ա անուանով ճանչցուած է: Բան ոչամ ազատ միչներէն անանք Մեսրոպի ազատած ատիճաններ ա-ր-ո-ա-կ-ը-ր-ն-ա վ-ը-գ-ե-ա-ր-ն-ա ս-ր-ջ-ո-ր-ն-ա Յ-վ-ճ-ա-ն-ն-ա Ո-ւ-կ-ե-ր-ե-ր-ն, և ե-վ-ց Ե ք-կ-ա-ր-ը վ-ը-գ-ե-ա-ր-ն-ա հետ գտանակցած են (ԱՐՓ. 78), որ Մեսրոպ սկսելով գրել գտանակարգ մը կազմած է Հոյ եկեղեցւոյ մէջ: Աստ համար վարդապետներ ազատած կանգնեցան մէջ բնդհանրապէս Մեսրոպ կ'ատնաբ գտանակարգին սկզբնաւորութիւնը:

204. Մեսրոպ ու Վարդան ու Գերիի կացութիւնն և պատրիարքական հրամանագիրները առած, և յանգիստ պատրաստած, Բիւզանդիոն գնալու համար Աստուածաբեղէն գիրերը ընդունելու համար Աստուածաբեղէն գիրերը ընդունելու համար Աստուածաբեղէն գիրերը ընդունել

ամուսնացած կամ ամուսնանալու վրա։ Մասնավոր դեպքերում ամուսնությունը կարող է արգելվել նաև ուրիշ պատճառներով, որոնք ունեն կամ կարող են ունենալ ազդեցություն ամուսնության վրա։ Այդ պատճառներից են, օրինակ, հոգեկան հիվանդությունը, ծանր ֆիզիկական արատները, վարակիչ հիվանդությունները, ինչպես նաև ամուսնության ընթացքում ամուսնուն դավաճանելը։ Ամուսնության արգելքները կարող են լինել ինչպես ժամանակավոր, այնպես էլ հավիտենական։ Ամուսնության արգելքների մասին տե՛ս Ամուսնություն։

205. Ամուսնության արգելքների մասին օրենսդրությունը տարբեր ժամանակներում և տարբեր ազգերի մոտ ունեցել է տարբեր բնույթ։ Ամուսնության արգելքների մասին ամենահին օրենսդրությունը հանդիպում է հին հրեաների մոտ։ Հին հրեաների մոտ ամուսնության արգելքները հիմնված էին հիմնականում արյունակցական կապերի վրա։ Ամուսնության արգելքների մասին հին հրեական օրենսդրությունը տե՛ս Ամուսնություն։ Հին հռոմեական իրավունքում ամուսնության արգելքները հիմնված էին հիմնականում ազգակցական կապերի վրա։ Ամուսնության արգելքների մասին հին հռոմեական օրենսդրությունը տե՛ս Ամուսնություն։ Միջնադարյան Եվրոպայում ամուսնության արգելքները հիմնված էին հիմնականում կրոնական հայացքների վրա։ Ամուսնության արգելքների մասին միջնադարյան Եվրոպայի օրենսդրությունը տե՛ս Ամուսնություն։ Ռուսական իրավունքում ամուսնության արգելքները հիմնված էին հիմնականում կրոնական հայացքների վրա։ Ամուսնության արգելքների մասին ռուսական օրենսդրությունը տե՛ս Ամուսնություն։

206. Ամուսնության արգելքների մասին ուսմունքի զարգացման պատմությունը

ՀԱՄԱՌՈՏ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄՆԵՐ

Ամուսնության արգելքների մասին ուսմունքի զարգացման պատմությունը ցույց է տալիս, որ ամուսնության արգելքների մասին ուսմունքը ենթարկվել է զգալի փոփոխությունների։ Ամուսնության արգելքների մասին ուսմունքի զարգացման պատմության մասին տե՛ս Ամուսնություն։ Ամուսնության արգելքների մասին ուսմունքի զարգացման պատմության մասին տե՛ս նաև Ամուսնության արգելքների մասին ուսմունքի զարգացման պատմություն։

207. Ամուսնության արգելքների մասին ուսմունքի զարգացման պատմության մեջ կարելի է տարբերել հետևյալ հիմնական շրջանները՝

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Ամուսնության արգելքների մասին ուսմունքի զարգացման պատմության մեջ կարելի է նկատել հետևյալ հիմնական շրջանները՝ ա) ամուսնության արգելքների մասին ուսմունքի ծագումը, բ) ամուսնության արգելքների մասին ուսմունքի զարգացումը մինչև 19-րդ դարի վերջը, գ) ամուսնության արգելքների մասին ուսմունքի զարգացումը 19-րդ դարի վերջից մինչև մեր օրերը։

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐԳԵԼՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ամուսնության արգելքների մասին ուսմունքի ծագումը կապված է ամուսնության մասին ուսմունքի ծագման հետ։ Ամուսնության մասին ուսմունքի ծագման մասին տե՛ս Ամուսնություն։ Ամուսնության արգելքների մասին ուսմունքի ծագման մասին տե՛ս նաև Ամուսնության արգելքների մասին ուսմունքի զարգացման պատմ

ի սիտոս տարեկիզ ընդհատած գործ, նրան ծանրացած ընդհանուր պարտքերի համար, որոնք հասնում էին (ՄՈՒ. 238) տարի առաջ մի քանի հազար դահեկանի։ Ինչպես ասում է Ստեփանոս Տարոնեցին (ՄՈՒ. 239), Աշոտ Ողորմածը «ի ժամանակի ոչ ինչ ինչ ունէր, այլ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր»։ Ինչպես տեսնում ենք, Աշոտ Ողորմածի ժամանակ Բագրատունիների տոհմական հարստությունը գտնվում էր ծանր վիճակում։ Ինչպես ասում է Ստեփանոս Տարոնեցին, Աշոտ Ողորմածը «ի ժամանակի ոչ ինչ ինչ ունէր, այլ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր»։ Ինչպես տեսնում ենք, Աշոտ Ողորմածի ժամանակ Բագրատունիների տոհմական հարստությունը գտնվում էր ծանր վիճակում։ Ինչպես ասում է Ստեփանոս Տարոնեցին, Աշոտ Ողորմածը «ի ժամանակի ոչ ինչ ինչ ունէր, այլ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր»։ Ինչպես տեսնում ենք, Աշոտ Ողորմածի ժամանակ Բագրատունիների տոհմական հարստությունը գտնվում էր ծանր վիճակում։

209. Յայսմ ժամանակի մի ոմն ի Բագրատունեաց տոհմէ, որ էր ի ժառանգութենէ Աշոտոյ Ողորմածին, եւ ի ծոցոյ Սմբատայ Տիեզերակալին, որ էր ի ծոցոյ Աշոտոյ Ողորմածին, որ էր ի ծոցոյ Սմբատայ Տիեզերակալին, որ էր ի ծոցոյ Աշոտոյ Ողորմածին։

Ի ժամանակի ոչ ինչ ինչ ունէր, այլ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր»։ Ինչպես տեսնում ենք, Աշոտ Ողորմածի ժամանակ Բագրատունիների տոհմական հարստությունը գտնվում էր ծանր վիճակում։ Ինչպես ասում է Ստեփանոս Տարոնեցին, Աշոտ Ողորմածը «ի ժամանակի ոչ ինչ ինչ ունէր, այլ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր»։ Ինչպես տեսնում ենք, Աշոտ Ողորմածի ժամանակ Բագրատունիների տոհմական հարստությունը գտնվում էր ծանր վիճակում։ Ինչպես ասում է Ստեփանոս Տարոնեցին, Աշոտ Ողորմածը «ի ժամանակի ոչ ինչ ինչ ունէր, այլ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր»։ Ինչպես տեսնում ենք, Աշոտ Ողորմածի ժամանակ Բագրատունիների տոհմական հարստությունը գտնվում էր ծանր վիճակում։

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՍՄԲԱՏ ԿՈՉՎԱԾ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱԼԻ ԱՐՔԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

210. Մեռաւ ի ժամանակս նոցա, որ էր ի ծոցոյ Աշոտոյ Ողորմածին, որ էր ի ծոցոյ Սմբատայ Տիեզերակալին, որ էր ի ծոցոյ Աշոտոյ Ողորմածին։

Ի ժամանակի ոչ ինչ ինչ ունէր, այլ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր»։ Ինչպես տեսնում ենք, Աշոտ Ողորմածի ժամանակ Բագրատունիների տոհմական հարստությունը գտնվում էր ծանր վիճակում։ Ինչպես ասում է Ստեփանոս Տարոնեցին, Աշոտ Ողորմածը «ի ժամանակի ոչ ինչ ինչ ունէր, այլ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր»։ Ինչպես տեսնում ենք, Աշոտ Ողորմածի ժամանակ Բագրատունիների տոհմական հարստությունը գտնվում էր ծանր վիճակում։ Ինչպես ասում է Ստեփանոս Տարոնեցին, Աշոտ Ողորմածը «ի ժամանակի ոչ ինչ ինչ ունէր, այլ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր, եւ ամենայն ինչ ի ձեռն ուրուք էր»։ Ինչպես տեսնում ենք, Աշոտ Ողորմածի ժամանակ Բագրատունիների տոհմական հարստությունը գտնվում էր ծանր վիճակում։

ֆրա։ Մարտիրոսը չէր՝ որ Մուհամմեդ մի մարդ էր պարտ, որ ամեն ոք իրավունք ունենար նրան սպանելու։ Հայ հեղինակները ևս ընդունում են, որ Մուհամմեդ մարգարե էր, բայց ոչ ճշմարիտ մարգարե։ Ղևոնդ պատմում է, որ Մուհամմեդ ինքն իրեն մարգարե էր հռչակել, որպեսզի ազգը իր հետևից գնա։ Ստեփանոս Տարոնեցին ևս նրան համարում է ստախոս մարգարե։ Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, հայ հեղինակները, դարձյալ ազգային ավանդությունների հետևելով, Մուհամմեդին համարում են ստախոս մարգարե։ Ուրիշ ոչինչ։ Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, հայ հեղինակները, դարձյալ ազգային ավանդությունների հետևելով, Մուհամմեդին համարում են ստախոս մարգարե։ Ուրիշ ոչինչ։

211. Մեզ հետաքրքիր է նաև հետևյալ տեղը 428 համառոտ պատմության։ Դարձյալ նույն ազգային ավանդությունների հետևելով՝ պատմիչը ասում է, որ Մուհամմեդ մարգարեն ուներ 12 օգնական, որոնք նրա հրամանով գնում էին տարբեր կողմեր՝ քարոզելու նրա կրոնը։ Նրանց մեջ էր նաև Ալի անունով մեկը, որ գնում է Եմեն։ Ալին, ինչպես հայտնի է, Մուհամմեդի զարմիկն էր և փեսան։ Նա ամուսնացել էր Մուհամմեդի դստեր՝ Ֆաթիմեի հետ։ Ալին Եմենում քարոզում է Մուհամմեդի կրոնը, բայց ոչ մի հաջողություն չի ունենում։ Ալին ուղարկում է Մուհամմեդի մոտ մի նամակ, որի մեջ գրում է, որ Եմենում ոչ ոք չի ուզում ընդունել նրա կրոնը։ Մուհամմեդը պատասխանում է Ալիին, որ նա ինքն էլ գնա Եմեն և քարոզի։ Ալին գնում է Եմեն և սկսում քարոզել։ Նրա քարոզությունը մեծ հաջողություն է ունենում։ Եմենի բնակիչները ընդունում են նրա կրոնը։ Ալին նրանց ուղարկում է Մուհամմեդի մոտ, որպեսզի նրանք ինքներն էլ տեսնեն Մուհամմեդին։ Մուհամմեդը, տեսնելով նրանց, ասում է. «Ես ձեզ ուղարկեցի, որ ձեզ քարոզեք, բայց դուք ինձ տեսնելու եկաք»։ Այս ամենը ցույց է տալիս, որ Մուհամմեդը ինքն իրեն մարգարե չէր համարում, ինչպես որ նրան համարում են հայ հեղինակները։ Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, հայ հեղինակները, դարձյալ ազգային ավանդությունների հետևելով, Մուհամմեդին համարում են ստախոս մարգարե։ Ուրիշ ոչինչ։

212. Երբոր Մուհամեդ ի Տաճկաստան ելեալ էր, ի Տիգրանակերտ եկեալ էր, ի Տիգրանակերտ եկեալ էր, ի Տիգրանակերտ եկ

գկցին (ԽՈՐ·265), ինչ որ Պարթից արքա-
նեակց համար անասելիք բան մըն էր, և
գանձուկիք առ բրեւրան-
ՍՈՒՐՄԱԿ և պարզևներուն նշանա-
ԵՒ ԲՐՔԻՇՈՅ կութիւնը միայն կրնար
անվնաս: Այս անգամ
նախարարները աւելի եւս պատականաց՝
ընարելի մըն ալ չկրցան ներկայել, որով
Վաւամ կրցաւ բոլորովին օտար և գուրկն,
ասորի եկեղեցական մը, Բրբիշոյ անուանով,
Հայոց կաթողիկոս նշանակել, թեև եւս մտա-
ծելով, որ բոլորովին օտար մը, իրրեւ կա-
ասարելապէս չգլուխ անձ, կարենայ գիւրա-
վերջ դնել կաւտակրական պատակասանին-
ուան: Բրբիշոյ 329'ին պաշտօնի անցաւ, և
ի-ուռվ ֆաւռուանցւ+ լեցաց հայրապետանոցը,
որմէ ըսի ասվըռուենան ի-ուենից աշխարհին, պան-
պէնւ+ ընկերացած էին (ՓԱՐ·26), այսինքն
հետևորդն անելին կանոն պնակըռը (ԽՈՐ·265),
և ոչ կէն ըսի ասորը և անքնէ կրճնէցի, որ մէ
Պարթևաստանեան և մէ Մանագկերտացի կա-
թողիկոսանեան օրով պատած էր: Ինչն
Բրբիշոյ ալ անհաւանութը և ասելութը
պահպանելեամբ միայն ասոր գիրկը կը նայէր
(ԽՈՐ·265), և ոչ միայն ուֆանչէնչ ֆանանայ+
ասորը էկեղեցւոյ, որ+ յաստուերանան ալըն ասորը
Հայոց և ասուբ սեպուհն ասոգակցած ա-
ձանձրացած էին (ՓԱՐ·26), այնպէս որ
պանել ոչ կարացեալ նախարարքն կ'որոշեն վեր-
ջապէս ֆրեթել ընա: Բայց և ոչ այս ատեն
կրցան համաձայնութեան մը յանգիլ, ամենք
Սահակի վերադարձը պաշտպանելով, և ա-
բիշներ նոր մէկ մը կաթողիկոսացնել ուզե-
լով (ԽՈՐ·265): Այդ պատճառով Բրբիշոյ
կրցաւ ան երկու ձեռք ձգած կոչնականեն
օգտուիլ: Վերջապէս երկու կողմեր գան
գան պատգամաւորներ յղեցին Վաւամի, վասկ
Արծրանի և Համազասպ Աչոցեան կը ներկա-
յացնէին Բրբիշոյի անգ արեւմ մէկ մը ա-
զդներուն, իսկ Մանկճ Ապահունի և Սպան-
դարատ Արշարունի՝ Սահակի վերադարձին
կողմը եղողները կը ներկայացնէին, իրենց
հետ ունենալով նաեւ Տիրան Զարեհյացի
քահանան եկեղեցականաց մեծն կողմէն: Իրր
երրորդ պատգամաւորատ մին ևս եկած էր: Հա-
ւատ Կաւկայաձորցին, կարծեմ յղուած Անա-

ոդիաբի կողմէն, որպէսզի Սահակի ներած ի
Յունաց բաժինը անցնիլ:

214· Վաւամ երկու կողմերն ալ ուզեց
հաճեցնել, Բրբիշոյ պաշտօնակից Տչակից,
Սահակի ազատ մին
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ չհարկեց, եւ լոկ կրօ-
ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ նական զործերով զբա-
ղիլը արտօնեց, միայն
թէ կաթողիկոսական աթոռին և
քաղաքական զործերը չանցնէին, և անոնց համար նորէն ասորի մը նշանակէր Շամտէլ (ՓԱՐ·26) կամ Շմտէլ անուամբ (ԽՈՐ·266): Բանիցս յիշեցինք որ հայրապետական պաշտօնը իսկ կրճատուած ձեռնհասութեան զատ, քաղաքական և ազգային իրաւունքներ ալ կը վայելէր, և արքունական իշխանութեան մօտ կարեւոր տեղ մը կը գրաւէր: Պատմիչին այսանգ յիշած քանի մը բառերը լաւագոյն եւս կը լուսաբանեն այս կէտը, և կը ցուցնեն թէ յատկապէս որոնք էին այդ զործերը որոնք հայրապետական պաշտօնին անցութեան մասը կը կազմէին: Ասոնք են. 1. Ընկերել տաղտկանին, 2. Կռել ի վերայ քաղքից, 3. Ի վերայ հարկաց ենդրեծեցւոց, 4. Ի վերայ գործատարաց, 5. Ի վերայ այլ աշխարհական կարգաց, 6. Զերծանգրուենան արտաքնոյ թմին տալ (ԽՈՐ·266): Գլխաւորապէս պատասխանատուները, որոնք հայրապետանոցին կը պատկանէին, այդ ցուցակին մէջ ալ թէ հասասատուն բաշխուածները, և թէ մասնաւորապէս ընդլայնուածները: Իսկ Սահակի թոռնած մասերն էին, վարդապետութեան աշխարհին ընդդէմ, և Զերծանգրուենան այնոցիկ ընդդէմ և Շմտէլեն յանին առնուցոյս (ԽՈՐ·26): Վաւամ յատկապէս իր ազգականը կը հրաւիրէ Սահակը, և կ'երդմնեցնէ զայն որ Հայոց պատճառով զգայն վնաս չհասցնէ Պարսից, ոչ խորհի երբ ապստամբութեան, և ոչ ալ պատրէլ ի տալը հնազանդութեան Յունաց, որուն վրայ Սահակ, ան-սանձն չգտա ասորեկան ծերպերին, ընդդէմ կը լսցնարկ ղերթիթիս Ձնազանդութեան. զոր ինքն ցուցած էր ի նպաստ պետութեան, կը ցրկ տալը հնազանդութեան լսածը ըստ հանգրուանաց հերհաւասան ընթացքի, այնպէս որ թագաւորն ալ, աւազանին ալ կը զգուշանան, և Վաւամ կը հրամայէ արձակ բազմի գալ նմա, էրը ի-ոլբանի և ուզնանաբարի առ

հանգիստութեան: Սահակ գրեթէ կը մնար, և իրր պարգև կը խնդրէ, որ Հայոց նախարարներուն գահերը պահուին և մարզպանները չկարենան ապրանք, Հրահանգ կամաբարների արդի Գագաւան իր աստիճանին մէջ վերահաստատուի, և Վարդան իր թոռը՝ Մամիկոնենից աստղ ակրաթիւն գրաւ ճանչցուի: Վաւամ կը չհարկ իսկզբներ, միանգամայն անոր կը գործէ տալ էին որ իրեն յնական թիւն և ապրուստ տանելու (ԽՈՐ·267): Այս պայմաններով Սահակ նորէն Հայաստան կը գառնար 432'ին, չորս տարուան աքսորական բացակայութենէ ետք:

215· Նոր կացութիւն մը կը ստեղծուի Հայաստանի մէջ: Կաթողիկոսը կարգապետութիւն չէր, բայց մանաւանդ
ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԻ զօր գահերեցական պաշտօնի պատ-
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՑԸ ժանի վիճակ մըն էր, որովհետև Վիրմիներչուա-
պետին տրահանգ արուած էր Հայերը չնեղել, հնարաւորը դիւրութիւնները ընծայել, կրճնական իրավունքները ապահովել, և Պարթից սիրապետութիւնը սիրելի ընել տալ: Էջմիածինը կամ Վաղարշապատի կաթողիկէն Շմտէլի ձեռքն էր, որով Սահակ իրեն սիրաւանելու ըրաւ Բագրեւանդ ալ յանձնուի առաջորդը, որ ձանձրոյ չեղիմաստ լսյն է Ալբուէ-ուբեան Գրիգորէ գնդրաւ (ԽՈՐ·259), որ է այժմեան Ալաչկերտի Բէյթլիսէի վանքը: Մրանգամայն Մեսրոպը պաշտօնապէս խոբըեենաց յանկեցուցին կոնստանդիոս որ է վաղբշապատ գաղութ, իրր իր անզակալը հազուագրական գործերու համար այնտեղ գիմողները գտնելու, և Շմտէլի գործատարութենէ վերջ նկելու: Ինքն Սահակ Բագրեւանդ կը մնար, իրեն չատրչը ունենալով իր աչառկերպներն գանի մը հատ, և անոնց գլուխը Վահանդեցին, որ նոր հայրապետանոցին մէջ Սահակի գլխաւոր օգնականն եղաւ. կառավարչական գործակալն եղաւ (ԱՒԹ·81): Իսկ Շմտէլ միեակ ատակ գիմելու մասուիր, եկեղեցական կարգատածները իր ընդունելու կ'աշխատէր, և ատիչ վիճակներ իրաւունքներն ալ վայելելու համար, վախճանելով եպիսկոպոսներու յաջորդներ ձեռնադրելու հաւանութիւն չէր տար, պաշտօնի վերջ եղողներն ալ անոնի պատճառներով կամ գործն ինչ պատճառ գիմել

կը հարածէր և կը հետապնդէր, և անանց ամէնուն իրաւունքները իրեն կը կարգէր: Իր կենցաղական վիճակին ալ բաւականութեան կը նմանէր Ղեւոնդ Բրբիշոյ (ԽՈՐ·268), խնդիչ տան մը կերպարանքը ստացած Գրիգորեան և Ներսէսեան արքունական հայրապետանոցին մէջ: Այսպէս հանդերձ եպիսկոպոսներ և դատաւորներ չտան մասնագրութիւնը չգործածելին, քանի որ Սահակի ներկայութեամբ կը միխիթարուէին, որ այ միայն Բագրեւանդի կեդրոնէն իր հակոտնեայները կը տապածէր, և իր աշակերտներով պէտք եղած հոգածութիւնը կը կատարէր, այլև ծերացնող հասակին ներելութեան չափ գանազան կողմեր կը չրջէր, և ժողովուրդը կը միխիթարէր, մանաւանդ Տարօնի կողմերը: Այս պատճառով կրցաւ Շմտէլ ան հինգ տարուան վրայ մնալ, պաշտօնը չթարեանակէր, և մնալով է ներսոյ աշխարհին հակոտնեայ կոմիտիկոսական մնան մէջ (ԽՈՐ·269):

216· Սահակ միշտ ծերացեալ, միշտ պէտ տատանցեալ, և գրեթէ անպաշտօն
Հայրապետանութեան գերի
ԵՓԵՍՈՍԻ մէջ փակուած, ոչ միայն
ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ ապգային եկեղեցիով կը
գրազէր, այլեւ ընդհան-
նար եկեղեցւոյ չահերուն և գրիստոնէական վարդապետութեան ճշդութեան համար ամէն չարչարանք հակոտնեայ կ'ընկէր: Նեստոր Գեղմանիկի, Աեսոպի գպրոցի աչակերտներն, 428'ին Միսիսեան յաջորդած էր կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան մէջ, բանաւոր հռչակ առացած բլլալով Արիստոսոյ և Նովատեանց դէմ վարած պայքարներով: Գրիստոսի տատուածութեան և Բանին մարդեղութեան խորհուրդը պաշտպանելով, և Գրիստոսի ճշմարիտ Աստուած և ճշմարիտ մարդ բլլալը բացատրելով, սկսած բլլալ Աստուած և մարդն բնակիալ է միայն և անմասն է ամէն մարդկային բնութեան զործերէ, որով երկու ապրներ անձեր կ'ենթադրէր ի Գրիստոս, և մարդեղութիւնը և միաւորութիւնը չնչած կ'ըլլար, փրկագործ անօրէնութիւններն ալ միայնոյ մարդոյ վերագրելով, պարզապէս մարդապաստան սկզբունք մը քարոզած կ'ըլլար: Այդ պրոթիւնը սակայն Նեստորի հերետիկոսութիւն չէր, որովհետև իրմէ առաջ նոյնպէս խո-

ետ ու պրած էր Թէոպոլոս Եպիսկոպոս Մոպսուհոյ, և Նեստոր ալակերտելով և անկէ առնելով կրցած էր իւրացնել, որմէհետև Թէոպոլոս վախճանած էր նոյն տարին՝ որ Նեստոր պաշարեցաւ Թեոն բարձրանալով, իրաւունք առացած էր տալի հոգիներու Թեոդոս խօսելու։ Նեստորի գէմ եղաւ կիրակոս Տպատոյ Ագիւթանցիոյ, և Նեստորի վարդապետութեան մերկացուցիչը եղաւ, Քրիստոսի վրայէն բաժանումն անոնց Թեոն հետևցնելու համար։ Բնաւ-ընկալ Բանէն տաքնուցելը բանաձև ը հալածիչ, և պրած կանգնեցաւ Եփեսոսի երրորդ տեղը ժողովին, որ գումարեցաւ 431'ին, ու Նեստոր դատապարտեցաւ, անխոնջ գրիչ և ատենաբան եղաւ, և Մոպսուհոյ Թեոդորոս կատաղութեամբ պատերազմ բնաւ եղաւ։ Առաջ հալածանքներուն համար ամէն կողմ ապաստանեցան Եփեսոսի վճիռները, և Հայոց հայրապետութեան ալ չհաւնեցան։ Առաջին աշակերտներէն վեցերը, Յովհան, Յովսէփ, Ղեւոնդ, Եղնիկ, Արծան և Կարբէն, 426'էն առաջ Բիւզանդիա եկած էին և ուսմանց և թարգմանութեան կը պարապէին։ Մոպսուհոյ անունց յանձնուց սխալական վճիռները որ ասոնք, միանգամայն Ա. Գրոց բնագրագրոյն օրինակ մըն ալ, և գիրնք վրդովեցաւ որ ասոնց երթալ և վճիռները հասցնել Սահակ հայրապետին և Մեսրոպ վարդապետին, որպէսզի Նեստորի հետևողներ ասոնց չգտնեն իրենց մոլորութիւնները այն կողմերը տարածելու։ Նեստորականներ կայսերական սահմաններէն վտարելով, Պարսից աչքը թեռան կողմերը կը տարածուէին, և Պարսից կողմանէ յաճախ ընդհարումներ կը պատահէին իրենց հակառակորդութեան մի տարի։ Վեց աշակերտները Հայաստան հասան Սահակի Պարսկաստանէ դառնալէն քիչ ետքը՝ 432'ին, և երկու վարդապետները գտան յԱշտիշատ Տարօնոյ, և Նեղիայեցին պանծացեալ Տաճէոսն (ԽՈՒՐ. 260)։ Անոնք ալ ընդհանուր եկեղեցւոյ հաստատութեամբ վճիռը յորդորեցին, և իրենց ալ ունեցած ուղղափառ վարդապետութեան վրայ հիմնուելով, մերժելով մերժեցին Նեստորական մոլորութիւնը, և հրամայեցին պնդակոր ընդդիմաբանողն է քաց հալածել յԱրբեանց աշխարհն (ՍՈՓ. ԺԱ. 29)։

217. Սահակի գործունէութիւնը լոկ եփեսոսեան կանոնները գտնելով չհերքացաւ, նա մասնակցութիւն ցոյց տուաւ և Նեստորականներուն

ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՄՈՊՍՈՒԵՍՏԱՑԻ

նար հետևորդները վրայ։ Եփեսոսի ժողովը միայն Նեստորի վրայ էր խօսած և անոր գրուածները պատապարտած, և Նեստորականք իրենց պաշտպանութեան համար ապրելու կը բերէին Թէոդոս Մոպսուհոյ գրուածները, որոնց հետևած էր Նեստոր, անկէ առաջ ալ Դիոդորոս Տարսոնացւոյն գրքերուն մէջ երևցած էին Նեստորական վարդապետութեան սերմերը, Լիպանեայ Դիոդորոս Բարսեղի և Մակեդոնիոսի վարդապետն էր եղած, և օրհնութեամբ վախճանած էր 390'ին։ Բայց տալի Թէոդորոսի գրուածները էին որոնք Նեստորականոց ձեռքը իրենց պաշտպանութեան կը ծառայէին, որովհետև եփեսոսի ժողովը անոնց գէմ վճիռ մը չէր արձակած։ Սահակի անստութիւնէն վրիպած չէին այդ հետևմանց ջատագովութիւնները, և անոնց մասին ալ զգուշացուցիչներ ձեռք առած էր։ Միւս կողմէն եփեսոսեան դատաստութեան պիտոյ պաշտպաններ, կիրիլ Ալեքսանդրիոյ, Պրոկղոս Կոստանդնուպոլսոյ և Ակակիոս Մելիտինոյ հայրապետներ, յոլով մի Նեստորականք ուրիշ Թէոդոսէ Մոպսուեստացւոյ, կամ Մոպսուեստացւոյ վերադարձէն Նեստորէ և ըղձակերպէն Դիոդորէ, և այ Թէոդորէ, քաղցն յաչերուն Հայոց (ԽՈՒՐ. 260), տարի անպակաս զգուշացնելու թուղթեր գրել Սահակի և Մեսրոպի։ Պրոկղի (ԹՂԹ. 1) և Ակակի (ԹՂԹ. 14) թուղթերուն պատճէնները առնելնք, իսկ կիրիլինը ոչ։ Այս թուղթերուն գրութիւնը պէտք է 435'ին, գոնէ 434'ին վերջերը թուզալ, վասնզի ասոնց կ'ակնարկէ միայն Պրոկղ յորդորեց Մոպսուեստացւոյ։ Սահակ և Մեսրոպ պարապարտուչաճ կերպով պատասխանեցին Պրոկղի, ընդարձակ բացատրելով իրենց պատմութիւնը (ԹՂԹ. 9), և միանգամայն յայտնելով իրենց կողմերը պատ են Նեստորական մոլորութենէ, և թէ ընդունան Աստուածոյ պիտի ինչ ասպ վէս է հասնելու, և երբ ան պատ է հարկի չեն լեզի ծեղ իլել վերէն (ԹՂԹ. 13)։ Նոյն յայտարարութիւնը կրկնեցին Ակակի ալ

(ԹՂԹ. 18)։ Հայոց հայրապետին այդ յայտարարութիւնները մեծապէս գնահատուեցան մանաւանդ Պրոկղի կողմէն, և իրր կանոնական մի վկայութիւն նկատուեցաւ ու պահուեցաւ։ Հայոց եկեղեցւոյ այն հետևեալ թիւերը, այնպէս որ 553'ին գումարուած Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին մէջ, ուր երեք Պատրիարքներ գտնուեցան, Հայոց թուղթին ալ իրր ուղղափառութեան վկայութեան հանդիսացող կարգացուեցաւ կիրակոս Ագիւթանցիի թուղթին անմիջապէս ետքը։ Օձնեցին կ'ըսէ թէ այս տալի Աշտիշատի մէջ ապրող ժողով մըն ալ գումարուած է Սահակի նախագահութեամբ (ԹՂԹ. 220), տակաւին ժամանակակիցներու մօտ այսպիսի միաբանական թուղթ չունէր գանգր, և կ'երևի թէ Օձնեցին պէտք անուած է երեք տալը ժողովներուն մէկտեղ ապրող ժողով կրկնել։ Արդարև տալի ապրող ժողովը կը գնէ յոլոց էին Ուտիացիք և Աղուանից, և երկրորդ յոլոց Նեբրոս գաւառ է Կասպից ծովուն ափունքին, և երրորդը յոլոց հասն Բասպուրական է կ'ենթադրէ Լ է Պրոկղէ որ յանգիսաս (ԹՂԹ. 220)։ Բայց, ինչպէս յայտնեցինք, Նեբրոս Կասպից պատ ժողովին չգումարեցաւ (§ 136) Պրոկղ ալ եփեսոսի ժողովէն առաջինը հարը պատրաստ եղաւ։ Բայց եթէ պաշտօնական ապրող ժողով մը չգումարեցաւ, և թէպետ Սահակ չկարենալ ալ այսպիսի հանդիսական մը կատարել, պետական կանոնական թուղթերու ճամբէն ձեռքն ըլլալով, հարկաւ իրեն աշակերտներէն չատերուն հետ խորհրդակցած թիւներ ուղեցաւ և զգուշացնելու հրամանագիրներ գրկեց ամէն կողմ։

218. Յիշեցինք վերև թէ Մոպսուհոյ Թեոդորոսի գրուածները եփեսոսի կանոնականաց հետ

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

չէին նաև ընդունուած Աստուածաշունչի գրոց մասին ալ սխալ կարծիքներ ունենալուն համար։ Ասոնց մէջ ամենէն կարևորը Աստուածաշունչի օրինակ մը։ Մեսրոպ կ'ուզէր, թէ Սահակ ու Մեսրոպ այդ օրինակը ամենայն ճշդութեամբ ընդունելու բարեգործանեցին ընդհանուր եկեղեցին, որ և իսկ թէ նոր հրաշագործ Աստուածաշունչի թարգմանութեան ձեռք գարկին ու մեծ Նահապետին ատենները Աստուածաշունչի ամենայն գրքերը թարգմանեցին, ու Սահակի ու Մեսրոպի ատենները ալ ամենայն գրքերը ուղղուեցան

կին Բիւզանդիոնի հաճեցկութեան, Սահակ և Մեսրոպ Բիւզանդիոն գործով վեցերորդ անգամ մեկնեցան, անգամ մըն ալ ոչխարի նմանցան արդէն կատարած թարգմանութիւնները, ոչ թէ անոր թերացեալ գործ ըլլալուն համար, այլ անհրաժեշտ թէ իրենց ունեցած յունարէն օրինակը և նոր հանդիպ օրինակը կարևոր և ոչխարի գործով տարբերութիւններ ունին արդեօ՞ք իրենց մէջ։

219. Ասրենացւոց պատմութենէն տակաւին բերած կարծիս այն խնդրոյն կատարեալ լուծումը, թէ Բիւզանդիոնի պրկուած վերաշխարհականներուն դէմ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ ՎԱՐԴԱՆ ԳԱՑՈՂՆԵՐԸ նախկին եղաւ, նոր խռովք մըն ալ պրկուեցաւ. Աղեքսանդրիա կը պատմէ, եպիսկոպոսութեան համար։ Եղելութեանց ընթացքը բոլորովին անծանօթ չենք ոչ ասոր մասին, ոչ թէ յունարէնի կատարեալ գործածութեամբ Ա. Գրոց անթերի թարգմանութիւնը կատարելու պիտանի, ինչպէս պատմիչը կը փափաքի ցուցնել, այլ քրիստոնէական վարդապետութեան և եկեղեցական ծանօթութեան գուռ և կատարելագործ ուղղութեան ուսումը առնելու համար։ Անդրանիկ առաջին ժամանակներէն Ագաթանգը, Ագիանոս և Թէոտիկէ Ագաթանգղոյ հայրապետներ մեծ անուն չունած էին հեթանոսութեանց դէմ գործելու պայքարներ մղելով, վերջին ատենները ալ կիրթ հայրապետին նեռասրի վրայ ապրած յաղթանակը ամէն եւս բարձրացուց Ագաթանգղոյ ազդեցութիւնն և ճեմարանին համբաւը, և չատ հանգամանքներ կը անհետի, որ քանի մը ոչնչութիւններ ալ այն կողմ չկրնան գաղափարը ծագած ըլլայ։ Սակայն Ասրենացիի պատմութիւնը այդ կողմը չշօշափեր, գացողութիւնը անուն չունի, ընդ մը անդարձ, և վարդապետ և չէնէն ակնարկ մը կը նկատէ, ատանց ալ բոլորը իմացնելու, բոլորովին ուղղակի, և գրեթէ իմաստասիրական ոճ մը կ'ատնէ, անոնց անգերը և գործացու մեները նկարագրելով, առաջաբերութիւնը համարգրելու ուղղութեան գաղափարներ կը ցուցցրէ, և պիտանի Խոսրով հնչած բոլորը, Հռոմ և Աթենք անունները հասը Բիւզանդիոն գործ, և անկէ ալ Հայաստան, հայրենական գործ երիտասարդ պատմութիւնները կ'ընդ (ՃՈՐ. 261)։ Արդ, գժուար պիտի լինէր այդ ամէնը Սահակի կանգնին վերջին տարիներու կացութեան հետ կապակցել, մանաւանդ Հայոց պարծանք տասնեակ Սահակն ու Մեսրոպ մեռած գտնուելուն ընդհանրութիւնը։ Միւս կողմէ Սահակի ներքին գործերը Ագաթանգղոյ գացողները, Բիւզանդիա և Աթենք գացողները հետ միաժամանակ կը գնէ, և երեք տեսակ գացողներու տեղեկութիւնն ալ խառն կը նշանակէ, որ են, Մամիկոնեայ, Մամիկոնեայ, Դասիք Նեղգնեայ, եղիչէ Պատմութեան, Յովհ. Պաղնեայ, եղնիկ Կողբացի, Արծան Արծրունի, Ապան Արծրունի, Մովսէս Տարոնեցի, և այլք բազմաց (ՍՈՓ. Բ. 14), ուր հետազոտներ հանուած են, նորագոյններ տակաւ անցած են, նորագոյններ տակաւ անցած, և այնպիսիներ իսկ յիշուած են որ Սահակի կենդանութեան մեծ գործունէութիւն չեն կրցած ունենալ։ Սակայն ներքին գործերու մը պատմութեան չէ, և կրնայ նմանօրինակ եղանակ իրարու կցելով գովեստից փաստերը գօրացնել։ Ուստի մեր կարծիքով չատ կը պակսի կը մնայ վերջին անգամ Ագաթանգղոյ գործերուն զուտ և կատարելագործ ուղղութեան համար։ Անգրանիկ տասնեակներէն Ագաթանգղոյ, Ագիանոս և Թէոտիկէ Ագաթանգղոյ տարբերութիւնները և ճեմարանին համբաւը, և չատ հանգամանքներ մեծ անուն չունած էին հեթանոսութեանց դէմ գործելու պայքարներ մղելով, վերջին տասնեակներ ալ կիրթ հայրապետին նեռասրի վրայ ապրած յաղթանակը ամէն եւս բարձրացուց Ագաթանգղոյ ազդեցութիւնն և ճեմարանին համբաւը, և չատ հանգամանքներ կը անհետի, որ քանի մը ոչնչութիւններ ալ այն կողմ չկրնան գաղափարը ծագած ըլլայ։ Սակայն Ասրենացիի պատմութիւնը այդ կողմը չշօշափեր, գացողութիւնը անուն չունի, ընդ մը անդարձ, և վարդապետ և չէնէն ակնարկ մը կը նկատէ, ատանց ալ բոլորը իմացնելու, բոլորովին ուղղակի, և գրեթէ իմաստասիրական ոճ մը կ'ատնէ, անոնց անգերը և գործացու մեները նկարագրելով, առաջաբերութիւնը համարգրելու ուղղութեան գաղափարներ կը ցուցցրէ, և պիտանի Խոսրով հնչած բոլորը, Հռոմ և Աթենք անունները հասը Բիւզանդիա գործ, և անկէ ալ Հայաստան, հայրենական գործ երիտասարդ պատմութիւնները կ'ընդ (ՃՈՐ. 261)։ Արդ, գժուար պիտի լինէր այդ ամէնը Սահակի կանգնին վերջին տարիներու կացութեան հետ կապակցել, մանաւանդ Հայոց պարծանք տասնեակ Սահակն ու Մեսրոպ մեռած գտնուելուն ընդհանրութիւնը։ Միւս կողմէ Սահակի ներքին գործերը Ագաթանգղոյ գացողները, Բիւզանդիա և Աթենք գացողները հետ միաժամանակ կը գնէ, և երեք տեսակ գացողներու տեղեկութիւնն ալ խառն կը նշանակէ, որ են, Մամիկոնեայ, Մամիկոնեայ, Դասիք Նեղգնեայ, եղիչէ Պատմութեան, Յովհ. Պաղնեայ, եղնիկ Կողբացի, Արծան Արծրունի, Ապան Արծրունի, Մովսէս Տարոնեցի, և այլք բազմաց (ՍՈՓ. Բ. 14), ուր հետազոտներ հանուած են, նորագոյններ տակաւ անցած, և այնպիսիներ իսկ յիշուած են որ Սահակի կենդանութեան մեծ գործունէութիւն չեն կրցած ունենալ։ Սակայն ներքին գործերու մը պատմութեան չէ, և կրնայ նմանօրինակ եղանակ իրարու կցելով գովեստից փաստերը գօրացնել։ Ուստի մեր կարծիքով չատ կը պակսի կը մնայ վերջին անգամ Ագաթանգղոյ գործերուն զուտ և կատարելագործ ուղղութեան համար։ Անգրանիկ տասնեակներէն Ագաթանգղոյ, Ագիանոս և Թէոտիկէ Ագաթանգղոյ տարբերութիւնները և ճեմարանին համբաւը, և չատ հանգամանքներ կը անհետի, որ քանի մը ոչնչութիւններ ալ այն կողմ չկրնան գաղափարը ծագած ըլլայ։ Սակայն Ասրենացիի պատմութիւնը այդ կողմը չշօշափեր, գացողութիւնը անուն չունի, ընդ մը անդարձ, և վարդապետ և չէնէն ակնարկ մը կը նկատէ, ատանց ալ բոլորը իմացնելու, բոլորովին ուղղակի, և գրեթէ իմաստասիրական ոճ մը կ'ատնէ, անոնց անգերը և գործացու մեները նկարագրելով, առաջաբերութիւնը համարգրելու ուղղութեան գաղափարներ կը ցուցցրէ, և պիտանի Խոսրով հնչած բոլորը, Հռոմ և Աթենք անունները հասը Բիւզանդիա գործ, և անկէ ալ Հայաստան, հայրենական գործ երիտասարդ պատմութիւնները կ'ընդ (ՃՈՐ. 261)։ Արդ, գժուար պիտի լինէր այդ ամէնը Սահակի կանգնին վերջին տարիներու կացութեան հետ կապակցել, մանաւանդ Հայոց պարծանք տասնեակ Սահակն ու Մեսրոպ մեռած գտնուելուն ընդհանրութիւնը։ Միւս կողմէ Սահակի ներքին գործերը Ագաթանգղոյ գացողները, Բիւզանդիա և Աթենք գացողները հետ միաժամանակ կը գնէ, և երեք տեսակ գացողներու տեղեկութիւնն ալ խառն կը նշանակէ, որ են, Մամիկոնեայ, Մամիկոնեայ, Դասիք Նեղգնեայ, եղիչէ Պատմութեան, Յովհ. Պաղնեայ, եղնիկ Կողբացի, Արծան Արծրունի, Ապան Արծրունի, Մովսէս Տարոնեցի, և այլք բազմաց (ՍՈՓ. Բ. 14), ուր հետազոտներ հանուած են, նորագոյններ տակաւ անցած, և այնպիսիներ իսկ յիշուած են որ Սահակի կենդանութեան մեծ գործունէութիւն չեն կրցած ունենալ։ Սակայն ներքին գործերու մը պատմութեան չէ, և կրնայ նմանօրինակ եղանակ իրարու կցելով գովեստից փաստերը գօրացնել։ Ուստի մեր կարծիքով չատ կը պակսի կը մնայ վերջին անգամ Ագաթանգղոյ գործերուն զուտ և կատարելագործ ուղղութեան համար։ Անգրանիկ տասնեակներէն Ագաթանգղոյ, Ագիանոս և Թէոտիկէ Ագաթանգղոյ տարբերութիւնները և ճեմարանին համբաւը, և չատ հանգամանքներ կը անհետի, որ քանի մը ոչնչութիւններ ալ այն կողմ չկրնան գաղափարը ծագած ըլլայ։ Սակայն Ասրենացիի պատմութիւնը այդ կողմը չշօշափեր, գացողութիւնը անուն չունի, ընդ մը անդարձ, և վարդապետ և չէնէն ակնարկ մը կը նկատէ, ատանց ալ բոլորը իմացնելու, բոլորովին ուղղակի, և գրեթէ իմաստասիրական ոճ մը կ'ատնէ, անոնց անգերը և գործացու մեները նկարագրելով, առաջաբերութիւնը համարգրելու ուղղութեան գաղափարներ կը ցուցցրէ, և պիտանի Խոսրով հնչած բոլորը, Հռոմ և Աթենք անունները հասը Բիւզանդիա գործ, և անկէ ալ Հայաստան, հայրենական գործ երիտասարդ պատմութիւնները կ'ընդ

220. Երկրին ընդհանուր կացութիւնն վրայ առած նկարագրութիւնս (§ 215) չէր կրնար կատարելապէս գոհացնել ապդն ու իր նախապատիւները։ Այս վերջիններէն անանձ իսկ, որ Սահակի և Ակաւոյրի դէմ մեծ պատճառներ ապրեցած էին, բոլորովին փախած իրենց գաղափարներուն մէջ, կ'ապրէին լրտեսին ջնջել, բայց կերպ մը չէին գտնէր։ Այնուամենայնիւ էր Պարսից թագաւորին թշնամի Աբչակեաներ իշխանութեան մը առ։ Եթէ Արտաշիր կենդանի ալ լրլար, յայտ չկար որ անգամ մը պետական կարգերը հաստատած լէն կարը, Արտաշիր իր նոր անի Ասորւոյ, Տիրացաւ բանակէն Հայոց գործ փախաղբաւ։ Միւս կողմէն վիճակագրական ալ բոլորովին տակաւ կերպարան մը չէր։ Ճեմարանի փախաստները կրնային ուղղել, բայց Երբեմն Ճեմարանի փախաստէն ինչ օգուտ առած, որ Ճեմարանի ուսուցչութեան օգուտ առած լէն օգուտ մը յուսային։ Միակ եղանակն էր, որ Սահակ յանձն առնէր ասնոյր նորէն պաշտօնական և քաղաքական գործերը առանձնանալ, ակը կանգնել ազգին, և իր չանդրամ նորէն գործադրել քաղաքական գործերն ալ, ատանց ալ ժամ հետաքրքրութեամբ, նախարարներ ըլսածնեցնան վրայ ղկնացած Սահակի կը դիմէին, որպէսզի յանձն առնու կաթողիկոսութիւնը ամրողջանալ և պաշտօնապէս առանձնել, որպէսզի իրենք ալ անոր պետական հաստատութիւնը հաստան։ Մեծ ժողովը և առաջին տարին Գէղամեցոց, կ'ըսէին անկեղծաբար, և Գրիգորի օրինակը կը բերէին, որ ուշացաւ գործի պահանջ և գերեզման, ուր անցաւ գործ նահանջեն գեր։ Իսկ Սահակ նորերու մասին ատեն պատրաստութիւն յայտնելով մկրտել, պաշտօնապէս կաթողիկոսական կը հրաժարուէր, յայտնելով թէ վաստակ չունի գործ կանգնելու ազգի մը, որ պէրանիք և պէրոզաց և Տաճիկ եղած է (ՓԱՐ. 27)։ Նոր տարի մըն ալ պատճառ կը լինի նախարարներուն իրենց խնդրանքները կրկնելու։ Ճեմարանի, պատճառ փախստեան հետաքրքրութեան տարեկան ալ ժողովուրդ տեղած էին, մեծ ուշադրութեամբ հետեւում էին հայրապետական գործին վրայ, այսինքն է 437ին։ Անիկա բարեպաշտ էր, ոչ միայն Սահակի հաստատութիւնը նորոգելու և քանդուածները վերանորոգելու պարտքին համար, այլ միանգամայն միջոց ջնջելու հաստատ այն տարաձայնութիւնները, որ հայրապետական իշխանութիւնը երկար ժամանակ էր, և պետական մարզպանին մօտ կրնայ մարզպան մըն ալ տեղծուած էր, եկեղեցին ներքնապէս նեղելու և ճնշելու հնդիրութեամբ։ Այս անգամ եւս պատճառ ատակացութեան և պրկեցին նախարարները իրենց խնդրանքները, մինչեւ իսկ կը խոստանային որ ոչ թէ իրեն անձին համար, այլեւ իրեն յաջորդներուն համար ալ հրամայական հանել ատ Պարսից արքունիքէն ապգատնութիւն ընդ էշմածնորդն (ՃՈՐ. 269)։ Բայց Սահակ միշտ անդրդուելի մնաց իր պահպանութեան մէջ, և երբ անոնք որ բարեպաշտները իրենց խնդրանքները կը լրացնէին իրեն պահպանելը, պարտաւորեցաւ անոնց յայտնել թէ չէ՞ որ էրէ ոտ, զի բարեպաշտ է հանդիպորդն յաջորդն պրէնդրէն, և բարեպաշտ յաջորդ Աբլահատն (ՍՈՓ. Բ. 34), և սկսաւ պատմել թէ ինչպէս այդ բանը իրեն յայտնած էր Աստուած, յոյսով հան գլխարարդրէն յեղափոխութիւն (ՓԱՐ. 28)։ Ասոր վրայ երկարօրէն և մանրամասնօրէն սկսաւ պատմել այն տեսիլը, զոր արդէն գրեցինք (§ 182), և զոր ընդարձակօրէն գրած է Փարպեցին (ՓԱՐ. 28–37)։ Ուստիպիր նախարարներ չարտասուս հարեալ ըմբռնութեան, և միայն ատաստածակոյս կռմնալ եղած կարգադրութիւնն մը հաստատելու զգացմամբ լեցին և մեկնեցան, և այնուհետեւ չհամարձակեցան խօսիլ այդ խնդրոյն վրայ։ Ճեմարանի յաջորդները բացը մնացած բլլալով, և ոչ ոք այնուհետեւ այդ բանին վրայ հազալով, Սահակ Մանազկերտացին առիթ գտած կարգած իշխանութիւնը ձեռք ձգելու, և նորէն պետական հրամանով հակառակ կաթողիկոսութեան բարձրացաւ (ՅՈՎ. 76)։ Նկատելու արժանի կը տեսնենք գիտել, թէ 437ին, երբոր Ճեմարանի մեռնելուն պատճառ կաթողիկոսութիւնը բաց կը մնար, և նախարարները կ'ուզէին գայն Սահակի վրայ դարձնել, Սահակ արդէն 89 տարեկան ծերացած բլլալով

վատահ էր անկէ անթերի և մեր պարծանէատիճն ուսուցիչ։

221. Այսու հանդերձ Սահակ իրաւ ակռաած էր ակարանալ, և ոչ միւս Բագրեւանդի հայրապետացուն չէր կրնար հետանալ, իսկ ասոր մեծ հոգեկան վիշտ և տառապանքի խոցերը խնդրոյ փոխանցուներ, ամէն կողմէն կը դիմէին կարօտեալներ առնելու և անոր խոսքերով հոգեւոր սփիւռք մխիթարելու համար։ Այսպէս անցան 438 տարին, և նոր տարւոյն մէջ եւս քանդակեւ ծանրացաւ Սահակի սիրտը մխիթարիլ, բայց վերջնոյս պատահար մըն ալ ծանրացաւ անոր հոգեկան հանգամանքները։ Վասն Պարսից թագաւորը մեռաւ իր 21'րդ տարւոյն մէջ 438'ին և անոր յաջորդեց իր որդին Յազկերտ Բ. Նոյն տարւոյ Օգոստոս 4'ին (ՆՕԼ. 423)։ Հազիւ մէկ իրանեան թագաւորի անցած էին և երկու Յունաց հետ պատերազմի սկսաւ, զոնդ մը յղկով գէպի Մծբին, և Ամիդացւոց գունդին ալ հրամայելով Հայոցաստանի ճամբով տալ քալել։ Վերջինին ճամբան Պարսիկ սրտանքներուն տարագրական ուղին էր, Արտազաւ, Կոգովիտ, Զիրաւ և Բագրեւանդի վրայէն կ'երթար Բասեն։ Բագրեւանդի վանքը ճամբուն վրայ էր, և պարսիկ բռնակը հրամայեց որ հոն հանգչէ։ Աչակերտները մտածեցին հիւանդանոց ծերացեալին հանել ընտանեաց և ղէթ տեղ մը, հանգստարան նպատակ ունենալով մինչեւ Տարօն փոխադրել, Աչիչոյի հանգստանալ և սիրելի բնակարանը։ Բայց հոգեկան չդիմացաւ մը, ճամբորդութեան անհանգստութիւնը, տարիքն ալ յոգնած էին, և յարակից գրկատներէն օրհնաւորեց Սահակի, և հոգի Արտաշատի հովիտն Բագրեւանդի պարտէզներուն։ Ընծանորոգեալ հոգեւոր հայրերն ալ վրայ, ճանապարհ մխիթարեցին, և առեալ պարան է ձեռն որ կոչէ Բաղէ, որեւէ տաճիկ մէջ իրը Պարսիկ հրամայէն տարին գործ մը (ՆՈՐ. 270)։ Բայց գիտը իրաւ ցնծալ մեծ պատանքն հետացած, լուսերան տառապար, քարտած անկիրն մը կը մնայ, և այսօր ալ ծանօթ է նահանջական անուն։ Հազիւ մէկ երկու օր կրցաւ տալ Սահակ այդ ապառաժներն մէջ, և այնտեղ վախճանեցաւ խաղաղական հանգոստ (ՓԱՐ. 37)։ յետոյ առաջ երկայն ժամանակ, և վերելքներու ապահոված պաղցրն բառերով (ԿՈՐ. 41)։ Իրեն քով կը գտնէին երեմիա տարկաւագործ՝ իր հաստատակից աշակերտը, և Դանիէլ սիրելին Մամիկոնէից՝ վարդանի կիներ և Սահակին նաեւ, որոնք պատ կեցան մարմնոյն փոխադրութեան, և բաղմութեամբ հանդէպ և ազատաց տարին Աչիչոյա, բնիկ քեռն իր ուղեկից, և այնտեղ իսպիսին կազմեալ վրան հանգստարան, ըստ արժանի կատարեցին (ՓԱՐ. 38)։ Աչիչոյա ոչ միայն հայրապետական լաւ առաքչան ապրանքին կատած էր, այլև Մամիկոնեանց զաւակին մէջն էր, Սահակի մանկութեան ընկերակցին էր, և ամէն առն անոր անդամալոյրը եղած էր, և ամէն առն անոր հանգի և սիրելի բնակավայրն էր նահատած։ Գերեզմանին վրայ նկնկեցին գեղապատ և վիմագրան արձան չնուած բլուրը կը վկայէ Փարպեցին, և գերեզմանին ալ ուխտաւորի եղած բլուրը կը վկայէ։ Այսօր Մշոյ Մառնամանքին գէպի վեր բարձրացող լերան վրայ, Տէրիք կոչուած փոքրիկ գիւղին մօտ, անտառ և անմարդ, անապատ և հազիւ մարդուհոյի բարձրանալի չնչոր մը կայ, կոչուած կամարով մը ծածկուած, որուն նկարին և կիսովի պատին խաղաղած քարի մը առակ կը հանդչին ոգին և նկիզեցուին, լուսերն և գրակատնամեան ամենամեծ երախտաւորին ոսկրները։ Անոր մօտ կազմեալի ուրիշ քար մըն ալ կայ, որ չերթին է Սահակի գաւառ Սահակաւանչի, մեկնած ամենք բերանագի ուխտագործութեամբ Վարդանի կնոջ Դասպրիկի, և ուրիշներ Վարդանի գաւառ Ծաւշանի գիւղերէն կ'գան։ Սահակի գերեզմանին չուտ գեղմանը կ'գան։ Աչիչոյան մոտ է Աչիչոյան մոգրեկեզեցին, որուն մօտ հիմերը և սակաւ մնացորդները գետ կը տեսնուին, և հետաքրքրական այսօրեայ է մեծ հաբէթեան աֆթարակ բառածը, ուր ուրիշներ ալ թագուած էին կանխաւ ընդ հավանական մոգրեկեզեցին (§ 108 և 112)։

222. Այժմ կը մնայ մեզ մտածութիւն ուրիշ թագաւորները ճշդել։ Օրուան համար ամէնին ալ համաձայն են բայց մէկ եղբ է կատարել մեռնելն Դաւթեան երկրորդ, որպես և ըստ ձեռագրեան երկնելն չէրէին (ԿՈՐ. 41), կամ յաջորդն Դաւթեան ուրիշ, որ օր երեսուն էր ասոնց (ՓԱՐ. 37)։

ժամին ալ չերէրդրդ ժամը ասուրն, զոր պարտ է իմանալ առաջիկան ժամանակաց մէջ ուրիշ, ասուրան ժամը 2'ին։ Սահակ ամենքին էր հայրն ամենքին և տարագիր ամենքին համար պատրաստ էր ամէն ինչ ընելու, որպէս Փարպեցին կը խոստովանի (ՓԱՐ. 37)։ Բայց ասոր Մեսրոպի մտածութեան համար ալ, որ չէ ասոր վերջին անցքերը տեղի ունեցած (ԿՈՐ. 44), կարելի կ'ըսէ թէ յաջորդած էր երէրդրդէ Յազկերտի վերադարձին (ԿՈՐ. 48), որով անհնար կը լինի Սահակի մահը Յազկերտի երկրորդ տարին յետաձգել։ Ըստ այսմ Սահակի մահը պէտք է դնել Յազկերտի սասանեան տարւոյն սկիզբը, այսինքն է 436 օգոստոս 4'ին սկսող տարւոյն մէջ, որ այն տարին պատահած է յարաժական տոմարի Ապրիլ 1'ին, որով միայն 33 օր հաբէ նահատարդի 30'ին, կամ սեպտեմբեր 7'ին, կ'իյնայ Սահակի մահը, օրն ալ չորեքշաբթի։ Թէպէտ Սահակի յիշեն ժամանակաց ներքագրան մը յաւոր հինգշաբթի կ'ըսէ (ՍՈՓ. Բ. 35), սակայն ժամանակիցներէն ոչ մէկը հաստատի օր չյիշեր, և մեր եղրակացութիւնը կ'արդարացնէ նոյ տոմարական կանոններու հիման վրայ մտած հաշիւ։ Տարիքի հաշուով եթէ նահատարդ 30'է 30' տարեկ 90 տարիներ լրացուցած կ'ըսուի Սահակ, սակայն արեւ գալիքային հաշուով 348'ին նահատարդի 30'ը սեպտեմբեր 29'ին հանդիպած բլլալով, մեռած տարին 90'ը լրացնելու 22 օր պակաս եղած կ'ըլլայ։ Իսկ ամենց գրածը թէ Սահակ ամ հաբէթ էած տպրած լինի (ԱՐՈ. 81), բնաւ ժամանակագրութեամբ չկրնար արդարանալ։ Հայրապետութեան տարիները 387'էն հաշուելով 51 տարի կ'ըլլան, առանց մեռ գնելու պետական պատճառագրութեան տարիներուն, որոնք տպրին աչքին բնաւ նշանակութիւն չունենան և չունին, և Սահակ օրինաւոր պատճառ կամոգրիա ճանչցած է բնաւորութենէն մինչեւ մահուան օրը։

223. Սահակի վրայ պրտած ներբողներ գրուին, միշտ իր արժանիքէն վար մնացած կ'ըլլան, մենք ալ եզերութեան համար միայն հետամուտ կ'ըլլանք խորհրդածութիւններու և գնահատութիւններու մասին չենք ուզեր։ Գրական արդիւնքին համար քանի մը խօսք ըրինք (§ 199), բայց Սահակ գրականին հետաքրքրութեան առարկութեան, հայրապետութեան, քաղաքագիտութեան և ժողովրդավարութեան արդիւնքները, այնպիսի առաքելութեամբ որ անմերձակի կրնան ըսուիլ։ Իր ազգասիրական գործունեութիւնը, երկիրին չվերաբերութեան համար ինքզինքը վատնելը, խաղաղարար հոգեկան բարեկիրթութեան համար անխոնջ և արի ջանքերը, արշաւ ալ իրենց պատիւը ունեցած չըլլան, Սահակի համար խոհեմաբանական պահ մը կազմեցին։ Այդ կազմին ծանր ցաւեր ալ կրեց նա ազգին գժբախտութիւնը տեսնելով, և տակի կարեւոր վշտացաւ նայնիսկ ազգին գատակնութեան ձեռքով պատրաստուած ապերախտները նկատելով։ Իրեն մեծ ցաւ ալ եղաւ՝ որ իրմէ հաբը իր ազգատակնին տրտ ժամանակ չկրցաւ խոզալ։ Իր մահուան առեն, արդէն մեռած էր իր փեսան Համազասպ Մամիկոնեան սպարապետը, կ'երեւի թէ Սահականոյշ ալ արդէն վախճանած էր, որով իրր անմիջական ժառանգները կը նկատուին իր թոռները՝ Վարդան, Համազասպ և Համազասպան, որոց խոզած է ղեկավարութիւն քեռորդի իրոյ և աթոռակից, և որ ինչ գիտցած էր իրմէ, յորդոյց յորդի վարելու համար գիրքը ցաւերեան (ՓԱՐ. 37)։ Բայց այսմ կատարութեան ազգասանմը ուղիղ գիծով բաղաղմին մարելցաւ, և իրական կեդ-

մէ Մամիկոնեանց խառնեցան, որով պարբեր եաքը իրրեւ Լուսաւորչեան ներքին մէջտեղ կլլող երկրորդ Պահապանեանց տունը, Լուսաւորչի հետ ուղիղ կապակցութիւն մը ունեցած չէր կրնար ըլլալ:

224. Երբոր Սահակ վախճանեցաւ Սաթմակ ձեռք անցուցած էր պետութիւն, ճանչցուած արտաքին հայրապետական

ՄԵՍՐՈՊԻ ՄԱՇԸ

պետութիւնը, զոր Մեսրոպ ուղիղ է հրաժարէ Յոպէնբոթ ասացած կ'ըսուի (ՅՈՎ.: 76), առկայն ուրիշ անգ վկայութիւն մը չունինք այդ յայտնելու (ԱՍՈ.: 77), որ ուղիղ յարմար կու գայ ժամանակագրութեան: Իսկ իսկ կրօնական հայրապետական իշխանութիւնը զոր Սահակի թոռնած էր, ուղիղ յաջորդ չունեցաւ, այլ Մեսրոպ զոր Սահակի ժամանակէն վազուց մինչ անոր վախճանը գործ կը վարէր, միեւնոյն կերպով իր պաշտօնը չարունակեց. արդէն ալ պետական հանգամանքն պէտք չկար, ազգին կազմէն ալ ուրիշ կերպ կարգագրութիւն մը միտքէ իսկ չէր անցներ: Իսկ Բագրեւանդի հայրապետանոցը բոլորովին փակուեցաւ, և Սահակի մօտ եղող աշակերտներն ալ ցրուեցան ի տարբեր երկիրս, ամէն մէկը իրենց համար վանդրայս չունեցող և գործակիցներ հաստատելու, իրենց վարդապետական գործը չարունակելով (ԽՈՐ.: 270): Իսկ Մեսրոպ արդէն ինքն ալ 85 տարեկան եղած, եթէ ոչ աւելի, վաստակաբեկ կեանքով յոգնած, և գժուարին ասպնջականով ակարացած, Սահակի մահուան յաջորդող վերջին ղեկավարութիւնը չունեցաւ, և անբաւական ընկերակիցին բաժանումն ալ զգացուած (ՍՈՓ.: ԺԱ.: 29), չկրցաւ երկար դիմանալ և մեռաւ երեք ամիս յետոյ իր վշտահար կեանքը, Վաղարշապատի մէջ, ուր երկար տարիներէ իվեր հաստատած էր իր բնակութիւնը, իրր կրօնական հայրապետական ներկայացուցիչ ու գործակից: Մահուան օրը հաստատուն կերպով նշանակուած է մեհեկանի 13'ը (ԿՈՐ.: 44) որ կը պատասխանէ 437 փետրուար 17ին, ուրբաթ օր: Թաղման անգը այն համար աշխոյժ չեղած եղած, և կարծիքները չեզբ քաջալերուած: Ամենէն կ'ուզին Տարօն տանիլ իր բնագաւառը, և հանդիսաւոր Աչախչաի մէջ թաղել Սահակի քովը: Ուրիշներ կ'ուզէին Գողթն գետափ տանել, որ իր ատոչին կրօնական ապաստանն էր եղած, ինչպէս նաև Հայ եկեղեցւոյ մէջ, կրկին ազնուական ընտանիքի մը ծագումն ունեցող ուրիշ մարդիկ: Երրորդ խումբը կը նախընտրէր Վաղարշապատի մէջ թաղել, ուր մեռած էր և ուր երկար պաշտամունքի առարկայ դարձած: Վերջին կարծիքը յաղթական դուրս եկաւ, հանգուցեալին պատկերական պատուելիքն էր եղած, ինչպէս նաև Հայ եկեղեցւոյ մէջ, կրկին ազնուական ընտանիքի մը ծագումն ունեցող ուրիշ մարդիկ: Երրորդ խումբը կը նախընտրէր Վաղարշապատի մէջ թաղել, ուր մեռած էր և ուր երկար պաշտամունքի առարկայ դարձած:

կերպով պէտք է իմանալ ժամանակակիցները։ Փարպեցին կը գրէ, թէ Մեսրոպ եւ Յովսէփ ընդհատ հայրապետութեան աշխարհն Հայոց, հրամանաւ երանելւոյն Մաշտոցի, սորա Յովհէփ, որ էր ի ֆաւստոսէն վկայեցուց, ի ֆեղիքն որում անուն էր Խոսրովիտ (ՓԱՓ. 18)։ Ագաթանգի ալ կը գրէ, թէ ընդ եպիսկոպոսապետութեան պեղապատճառութեամբ յաջորդեաց հրամանաւ երանելւոյն Մեսրոպայ, Ներսիսի աշակերտ, Յովհէփ էանձնայ ի վայրացեղոց, ի խոզնի ֆեղիքն (ԽՈՐ. 271)։ Բիչ մը կը տարբերի Կարինի գրածը, թէ կոչեցեալ և ընտրեալ վեհ բանից պերճապոյծ յայտաբանիչ Ներսիս կաթուղիկոսէ, որոց առաջին Յովհէփ ընտրեալ էր, և երէցութեան այլ աշակերտ Յովհան անուն (ԿՈՐ. 46)։ Արշակ ալ փիլ մը մեծին ըլլան կարինի խօսքերը, բայց միշտ կը հաստատուն, թէ անդադարեալ ջանից արամբ Յովսէփ Յովհէփ եղեցի, Յովհան անն ալ գործակից արուած է իրեն երկրորդ, զոր միանձն հարկ չեն սեպած յիշել, գործին բանանդակութիւնը Յովսէփի վրայ ձգուցած ըլլալով։

227· Համաձայն բոլոր ազգային հայրապետական իրաւասութեան բնագրերը բնաւ չորժամ կամ փոխանորդ չի կրեց Ատենի և Մեսրոպի մեռնելէն ետքը, և գործերը միեւնոյն կարգով յառաջացին մինչեւ Աբրահամի մահը։ Անոր երկրորդ անգամի կաթուղիկոսութեան ժամանակակիցները չեն յիշեր, թերեւս անազդեցու և չկատարելագործութեամբ, բայց յայտնապէս կը վկայեն Յովհաննէս կաթուղիկոս, որ զոհ վճռ պատմութիւնը կը նշանակէ Փիլիպոս Տարսացի (ՅՈՎ. 76), և Առաքեալս Ատգին, որ ան եօթն կամ ութ տարիներու չափ կը ձգէ Աբրահամի մէկ տարին ալ գործերով։ Միայն թէ Ատգիկի բանը թէ — ՃԻԲ ի ՌԻԲ հայրապետ (ԱՄՄ. 77)՝ չորգ պատճառ, վասնզի մեր անուն առանձնական աղբի գտած ազգային գիրքերի՝ միայն տարբերակ Կարինու Աբրահամ կաթուղիկոսաց չորքին մէջ մնացած է, մենք ալ չենք կրնար բնդունիլ անուն մը, զոր Հայ եկեղեցին ի սկզբանէ անտի ընդունած չէ։ Այդ միջոցին մարզպանի փոխանորդ եղած է Վիհմիհրշապուհ 13 տարի ամբողջ։

բի պաշտօնավարութենէ ետքը դարձեալ (ՕՐՐ. Ա. 98), չենք գիտեր թէ մանուկ համ պաշտօնի փոխանորդ մնաց, և Յազկերտ ատենի Հայոց նկատմամբ իր նոր Վռամի հայասպարար քաղաքականութիւնը կը պահէր, հայասէր պարթեւին տեղը հայ մը մարզպան նշանակեց, Վռամակ Սիւնեցին, որ տարիէ մը իվեր Վրաց մարզպանութիւնը կը վարէր (ՓԱՓ. 83) և 441ին Հայոց մարզպանութիւնը փոխադրուեցաւ։ Վռամակ Պարսից արքունեաց մէջ երկար տարի մնացած էր, և պետական լեզուին և օրէնքներուն և սովորութիւններուն լաւ հմուտ էր, յայտնի պաշտօնէից մէջ կարեւոր դիրք մը կը բռնէր։ Սիւնեաց տանուտէրութեան տարին խորհրդական և հաւատարիմ և յաւակնոտ մարդ մը կրնայ եղած էր, ընդհանրապէս նմանապատճառութեամբ Ագաթանգ (ԿՈՐ. 25), կը վայելէր դիրք մը շէնք և քարէ ի վեր ուխտիս Հայոց։ Մարզպանութեան տարին ալ այդ լաւ դիրքը պահած էր, լինելով միանգամայն յոյժ ճեղքող և երեւելի ի գրան արքունի (ՕՐՐ. Ա. 99)։ Վռամակ մարզպան էր, երբոր Աւարայրի մեծամարտ 443ին, և պաշտօնական և ակտ թիւնէ հանուցած կաթուղիկոսութիւնն ալ գտաւ դիպաց Վռամակ թէ իրրեւ ազգին և եկեղեցւոյ պատասխանատու նախանձախնդիր, և թէ Պարսից կառավարութեան առջեւ գործերը դիւրացնելու հետամուտ, ինչպէս ալ միացած անուց հետ, որ կաթուղիկոսական սեպհական ամբողջական և կանոնական վերակազմութեան փափաքող էին, և բավանդակ իրատաւ թիւնը նորէն մէկ անձի վրայ միացնելու կ'ախտաէին։ Ընտրելոյն վրայ ոչ այնքան խնդիրի տեղ չէր մնար, վասնզի ազգատոհմը բարձրագոյն տարած էր, Աահակի Մամիկոնեան թոռները գիտնական ասպարէզի մէջ յառաջացած անձեր էին, Ատենագրութեան տարին ալ գործած էր Աբրահամի հետ միացած, այնքան բացէն և ազատ ընդունելութեան պարագան կ'իրականանար, և այդ անուն թիւնէ աչքի առջեւ էր Յովսէփ Հաղացցին, որ թէ ոչ պաշտօնապէս, բայց իրականօրէն և օրինաւորապէս քանի տարիներէ իվեր գործ թիւնէ գործերը կը վարէր, պակաս չէր ընդունելի, քան թէ ընդհակառակն կը ներկայանար։ Վռամակ Սիւնեցին ալ Յովսէփի Սիւնիքի բնական պաշտպան էր նկատուած։ Ատգիկի բանը, թէ չեմ հաւատար Սեբէոսի, Խոզվիւռ հայրապետացն Հայոց, Խնդրեալ էրէն Յազկերտէ առ Յովհէփ անուն (ԱՄՈ. 79), պէտք է իմանալ, ոչ թէ իրր գժտարին բնաւրեալ մը վերջ տալու յաջողած թիւնն, այլ պարզապէս կատարուած իրողութիւնը մը ժողովրդական հաստատութիւնն։ Իսկ Վռամակի համար գոհունակ մը եղած, որ ընդհատեր փոխարէն իր ձեռքով պետական հաստատութիւնն ստացած, և այդպէս Յովսէփ Հաղացցիի, թէ ապգէն և թէ պետական կաթուղիկոս ճանչցուցած։ Այդ եզակի թիւնն թուական պէտք է դնել 444 տարին, Տարկաս Սուրմակի մահուանէն առջեւ տարեկան ատեն պէտք էր անցնէր, մինչեւ որ նոր կարգադրութիւնն բանակցութիւններն և օրինակութիւնները կատարուէին։

228· Ատգիկի յիշած ժողովը պէտք կ'երեւայ նախապատրաստել Շահապիվանի ժողովին հետ, որուն կանոնները կը գանենք կանոնագիրքին մէջ (ԿԱՆ. 111), տասնչին ազգային ժողով մը, որուն գործերը և օրէնսդիրները մեզի հասած, և կ'արժէ որ անոր վրայ քիչ մը ուշադրութիւն ատենք այս տեղ։ Ժողովին ատենն է, Շահապիվան, քաղաքին Բագրեւանդ մէջ, և թերեւս նախկին Ս. Յովհաննու վանքը, որ Աահակի վերջին տարիներուն հայրապետանոց էր եղած, և իրրեւ կեդրոն ճանչցուած, և յարմար տեղ էր գիւղաքաղաքական ուժերուն Հայոց։ Գումարման ժամանակին համար գրուած է յեօթներորդ ամիս Վերմանդեղն Ասհակայ, որ կրնար իյնալ 445ին եթէ եօթը տարիներ լրացեալ համարուէին, բայց յեօթներորդ ամիս բան կը ցուցնէ թէ վեցը լրացած և եօթներորդը սկսած էր, ուստի կը պատահեցնէ 444ին, զոր վերեւ իրրեւ Յովսէփի պաշտօնական կաթուղիկոսութեան թուական ցուցուցինք։ Կանոնները յառաջաբանին մէջ կը գրուի ի ԺԲ ամսոյ Ներսիսեան Յովհաննու, մինչ ատենի օրինակը ունի ի ԻԲ ամսոյ Ներսիսեան (ԱԲՀ. 59), բայց երկուքն ալ գլուխ թիւնն պակաս պէտք է համարիլ, քանի որ Աահակի մահը և Յազկերտի խոզութիւնները մի եւնդան տարուց պատահարներ են (§ 222), մէկը 6, միւսը 16 կամ 26 չկրնար ըլլալ։ Թերեւս ի Զ ամսոյ գրութիւնը ԻԶ ամսոյ փոխուած է ընդօրինակողներու գրչէն ներքեւ։ Ժամանակին իշխանաւորներէն յիշուած են, Վասակ Սիւնեաց՝ տէրութեան Հայոց, և Վահան Ամատունւոյ՝ հազարապետութեան, և Վրէժ Խորխոռունեաց՝ մաշտոցութեան տաններուն, բայց կաթուղիկոսի կամ տեղապահի անուն յիշուած չէ։ Եթէ պարզ մոռացութեան արդիւնք չէ, կրնանք բանալ թէ ժողովին հաստատութիւնը, Յովսէփի կաթուղիկոսութեան պաշտօնական հաստատութիւնէն առաջ գրուած լինելով, անոր անունը չէ յիշուած։ Բայց ժողովին քաղաքական և պատմական հանգամանքները յայտնի լինելով, լաւ թիւնը անոնց առ գործիները գիտնանք։ Օրն ալ որոշակի գրուած է ի Համ նախ նորաբեր ծոցին, բայց գրչութիւնն ապդելով՝ պէտք կը դանք կարդալ ի յառաջնորաբեր ծոցին, որ նաեւ առաջարդի անձ տուն է, և տամարական հաշուով կը հանդիպի 444 օգոստոս 7ին, որ կը լինի Շահապիվանի ժողովին պատմական քաղաքներ։ Նեղկայ եղած են հեղինակք, թէպէտ ատենի օրինակ հետ կը գրէ (ԱԲՀ. 59), բայց ան և ի տուեալս չփոթելուն հետեւանքը պէտք է ըլլայ։ Եկեղեցականներէն կան եպիսկոպոսք և եպիսկոպոսք քաղաքի և նախանձաւոր պաշտօնեայք և համեմատութեան յարաբերութիւնն է, իսկ աշխարհականներէն իշխանք տէրունք, քաղաքավարք, քաղաքականք, պետք, քաղաքք, զօրքագլուխք, հազարապետք, իշխանականք, ազգաւ իշխանց իշխանաց, ազգ նախարարք տէրութեան Հայոց (ԿԱՆ. 112)։ Զենք կարծեր թէ բոլոր այս անուններ իրօք ատենական ատեանները ցոյց տուած նշանակութիւնն ունենան, այլ ատենի Ս. Գիրքին փոխառեալ գործառնութիւններ (ԵՒՆ. Գ. 3)։ Մեր օրինակին մէջ յատուկ անուններ չեն յիշուած այլ ատենի օրինակներ կը յիշեն, եպիսկոպոսներէն Գաղաթ. Տաճատ. Աբրատ. Գագ և Եփրեմ, երկուներէն Յովսէփ. Յովհան. Մեհրուժան. Երեմիա. Աստատրակէս. Գաւթիէլ. Գնեւունի ատրպն, և եղիշէ գրուն երէց։ Իսկ նախարարներէն Վասակ. Վահանէ ու Վրէժ

գաս, օրինակի մը մէջ յիշուած են նաև Վարդան Մամիկոնեան, Արչուիր Կամսարական, Մանաճիհր Իշատնի ազգատոհմ, և Զիկ Դիմաքսեան (ԱՐԼ·59)։ Սակայն տարբեր օրինակներ ոչ միայն Վարդանի և տարբերներուն անուններ չեն տար, այլև յայտնապէս կ'բանն թէ Վարդան Մամիկոնեան հաստիտ խնդրանք հանդիսէ եղբօրէ, կայն չերբեք է փառասիրութիւն արբենքնէ (ԿԱՆ·111), ինչ որ յարմար կու գայ Թովմայի պատմութեան, թէ Վարդան, Սահակի թոռ, ինքն ալ ամուր մեռնելու առարկայ դարձած, Մոկաց գաւառը խոյս առած էր, Զուղայի ժայռատ ամրոցը, ուր հազիւ որ մահիճատեղին կ'բնակէր Յովհան Մոկաց, Սահակ Իշատնեանց և Շմաւոն Աձեձոյեանց եպիսկոպոսներու այցելութեամբ (ԱՐԾ·82)։ Բայց ոչ յարմարհան ժամանակագրական պարագաներ անարդ են, դիտելու է համաձայնելնիկ, թէ Վարդան, որ Սահակի ազատելին առանց պէտք տեսած էր քաչալ, նորէն հրապարակ իջած անոր Բագրեւանդ գտնուելն եաքը, արդէն Վարդանի կենին ալ Սահակի մեռնելէ առաջ տեղեկացած էր (§221)։

229· Շահապիվանդ 20 կանոններուն առաջինը թեան անցած առիթով, գրելու որ կէսն անոնց մէջ

ՄԵՂՆԷՒՑ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

տեսած պատիժները խստագին է, որ իսկ եկեղեցական և հոգեւորական չդնանակէն ալ զատ կ'ելլեն և արտաքին առաջիկ պատիժներ կը պատճառեն։ Ասոնցմէ կ'բանէ թէ Շահապիվանդ ժողովին մէջ ղեկավարը կանոն նշանակեցին (ԱՍՈ·79), առկայն մենք չունք ասկէ խիստ պատիժներ կը կոպտանք, և քանիցս կը տեսնենք այդպիսի բացառապէս կանոններ, ինչ յայտնի է, թէ մեղսագործները չունք կրնար ճշդիկ հայկական դրամի առկին բուն արժէքը։ Այդ խնդրին կանոնները ընդհանրապէս Հայ եկեղեցւոյ նեղոզամիտ հոգւոյն չեն համաձայնիր, բայց պէտք է դիտել, թէ անոնց պատճառ առողջ Մեղսնեանցերուն ապերասան բնութեան էր, որոնց մասին խօսեցանք (§ 207)։ Առանց Սահակի և Մեսրոպի մեռնելէն եաքը չունք ասկէ համարձակ կանոն գտած են, և եկեղեցական պաչտամունք ալ սրբազնականներ ունեցած են, և երկրին մէջ կարգ ու կանոն, տուն ու ընտանիք, եկեղեցի և պաչտամունք տակնուվրայ բրած են, այնպէս որ բոլոր մեծամեծ և ժողովրդական նեղութեան ու զրկանք հոգեւոր պաչտամունքն են դիմած բանալով։ ՔԵՔԵԼ կոչէ սբեայ Դրիքորի և Ներսեհի և Սահակայ և Մաշտոցի գրուածքերն հասարակեցէք. այլև զլաւն Լուսաւորչէ մինչ ի մեզ կանգնեցան և ոչ կանգնեցան ի նոսա ոչ ոք ի մեզ ի հաւատս, կոչէ՝ ևկեցոյց ընդ Լուսաւորչին և հարցքին յանդերձեալ կեանսն (ԿԱՆ·112)։ Կանոններուն մէջ ալ յայտնի ակնարկներ կան Մեղսնեանցերուն մասին, որ կ'բառի, երբ ոչ ի մեղանեսցեն գոյք, կամ երբ ոչ գոյքն յաջանիցն (ԿԱՆ·118) կամ երբ ոչ իշխեսցէ առնել զդրամս և սահմանէ (ԿԱՆ·116), կամ երբ լինիր յանձնէն Մեղանէն (ԿԱՆ·111), ինչ որ կը ցուցնէ, թէ բացառիկ կերպով գայրացեալ չարիքներուն դէմ բացառիկ կերպով խիստ պատիժներ նշանակելուն, իրրև բացառիկ դարման։ Նկատի առնուած զեղծումներուն մէ մասը կը պատկանէ եկեղեցական պաչտամունքներու, անխտիր կերպով՝ թէ եպիսկոպոսներու և թէ քահանաներու ու սարկաւագներու, զոր է պղծութիւն կամ է պոռնկութիւն կը գտնէին (ԿԱՆ·112), կամ անուղիղ ճանապարհով պաչտօնի կ'անցնին, կամ կաչառով ձեռնադրութիւններ կ'բնեն, կամ սրբոց նչխարներ կը խաղցնեն (ԿԱՆ·117), կամ սահմանիկին կը պահեն (ԿԱՆ·116), կամ մեռձաւորներու սահմանները կ'օրհնեն (ԿԱՆ·115)։ Սա մեղ ալ բնականկան և սահմանական կեանքի կը պատկանին, ինչպէս են, հիմնադրութիւն, սրբութիւն, ապչկան սահմանադրութիւն, ազգակցի հետ սահմանութիւն, հօր կամ արուսց կամ եղբօր կնոջ հետ պղծութիւն (ԿԱՆ·115)։ Սա մեղ ալ բնդհանուր կերպով քրիստոնէական բարոյականի դէմ գործերն են, ու բացառիկ

կախարդութիւն, դիւթութիւն, հարցուփորձութիւն դիմել, հեթանոսական կռիւներ կազմակերպել, և ուրիշ տեսակ տեսակ վատութիւններ, զորս տեսկորդ կը տեսնենք տեղի ընդարձակորէն յառաջ բերել։

230· Տեղի ունեցած կը տեսնենք ինչ ինչ կանոնական սկզբունքներ քաղել պարագաներուն մէջէն, որ

ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԿԷՏԵՐ

կրնան նախնական ժամանակին տիրող եկեղեցական կանոններու լուսաբանել։ Ազգակցութեան վրայ խօսելով ԺԳ կանոններ կը հրամայէ, որ քրիստոնեայ եղողը ընտր, կամ ընթերցրչի, կամ երգիչ, կամ ընթերցչուհի, կամ ընտրեալ ուխտի անդր ներքինի ընդունի ի ծերութիւն ձեռնադրելոյ, կին ըստ օրինի ընդունել (ԿԱՆ·115)։ Այդ յայտնի նչանակութիւնները երբեմն ծանոթ տեղի չեն, և հարցափորձողին իսկ յիշատակ չէ, և երեք ձիւղի միայն արգելքը կը քաղաք նաև Սահակեան Մարքիանոսցիի խրատէն և Մեխթարեան Ատանկիոսի կանոնագրքէն, որ անդր ընդունի ձեռնադրելոյ ձեռնադրելոյ ամուսնացեալ է, որ ոչ ի ծերութիւն ընդունի (ԿԱՐ·100)։ Տրուած կանոնին վկայութեան կոչուած է դէթ չրկնուսոյց տրիքորեն Մովսէս, որ միայն քրոջ և հարսի քրոջ և մօրաքրոջ արգելքը յիշած է (ՊԱՆ·Ի·17, 19)։ Ասկէ օրէն է հետեւցնել թէ Շահապիվանդ կանոնով արդեանկից ազգակցութիւնը արգելուած է դիմել ի ընդունել ձեռնադրութիւն, ոչ փաղաքաբար, և չորրորդ ծնունդները միջը չբլլալով, որով նեղնալ կը լինին հօրեղբօր և մօրեղբօր, հօրաքրոջ և մօրաքրոջ զաւակներուն իրարու հետ ամուսնութիւններ։ Խնամութեան մասին բնաւ ծրագրութիւն ու արգելք չէ յիշուած, այլ միայն հարս եկամնեղը անհատապէս արգելքի ներքեւ են բնկած, և անոնց հետ խառնակելն է պոռնկի նեխարկուած։ ԺԴ. կանոնը կը յիշէ հօրը կնոջ, պղծած կնոջ, եղբօր կնոջ, ջնեմ հարազատի կամ ազգականի կնոջ, ճիշդ ինչպէս Մոսէս ալ յիշած է հօրը կնոջ, պղծութեան կնոջ, հնոյ մօրը, մօրեղբօր կնոջ և եղբօր կնոջ (ՊԱՆ·Ի·11, 12, 14, 20, 21)։ Եթէ այդ մասին ալ կանոնը բաւարար պիտի սեպենք, ինչպէս որ օրէնքի սկզբունք ալ է, որ սրգելքները ոչ թէ պիտի ներքեւ, այլ յայտնապէս պիտի հրամայուին, Շահապիվանդ կանոնով խնամիական ազգակցութիւնը իր գոյութիւնն իսկ կը կորսնցնէ։ Անդրենան մասին խօսելով է. կանոնը կը հրամայէ, որ երբ կին մը ամուսնենան համար արձակուի, և ոչ ոք կին մը ունենալ ցանկայ, ինչ որ կինը սկկանէ բնեսի ալ ասոր ալ տալ և առնել, միանգամայն պէտք է որ հարցն գոհանան ի ոչ գոյք ինքն վասն անօրէնութեան, ըստ է ՈՒՄ ըրամ, ըստ չենանեն Ո, և միանգամայն ապրը մինչեւ սկկ տարի չամուսնանայ, որպէսզի չբռնուի թէ ոչ երբ կին մը հանելը ինքն եղեր պատճառ։ Այդ կանոնը բացայայտ կերպով կ'ընդունէ թէ ամուսնութիւնը ամուսնութեան ժամանակ է. միայն թէ դիւրութիւն է գործին երեսն բացառութիւնը ցոյց տալ, թէ եկեղեցական իշխանութեան փոխանակ և վճռով, և ոչ թէ ամուսնութեան կամքով պիտի արուի ամուլ կինը արձակելու որոշումը։ Նչանակութեան արժանի կը սեպենք նաև դիտել, որ երբ օրինաւոր պատճառ կամ ազօրինի կերպով կատարեալ կոչուած անցնողներուն պատիժը պիտի օրինակ, կանոնով կը հրամայուի որ այնպիսիները էբբեւ էրէյէլ պեռռնպէրեացին լլան, և անունց պատիժ պեռռնպէրեալ ռռա դնեն, և նոյնիսկ երբոր երկու կարմիրը հաւասար չեն, սկկը էբբեւ նռաան և միւսը էբբեւ էրէյէլ օրինեն։ Ուրեմն երկրորդ պատիժ նչան էր պատիժ որթի ճիւղ մը դնելը կատարեալներուն յատուկ նաբատին անդր։ Այսչափ ինչ Շահապիվանդ կանոններուն նկատմամբ։

231· Ուրիշ պատմական պարագաներ չունցած, հարկ է քանի մը խօսք ալ ասելնկ Յովսէփի ասորիներն վրայ, թէ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն առացած էր, թէ ոչ

ՅՈՎՍԷՓԻ ԱՍՏԻՃԱՆԸ

յոկ քահանայական ձեռնադրութեամբ կաթողիկոսութիւն կը վարէր։ Այս խնդրոյն առիթ առած Փաւստոս այն մէկ խօսքն է, որ կը գրէ թէ Յովսէփ, ոչ ընկերութեան, տալ ձեռնադրութիւն կոչնականաց ընդ նմա ի քահանայութիւն (ՓԱՐ·44), և գործնական ընդունի թէ Յովսէփ, ոչ ընկերութեան առնէր ընդ նմա ի քահանայութիւն (ՓԱՐ·75)։ Փաւստոսին եաքը ասկի յայտնի կերպով

գրած է Մեսրոպ երէց Հողոցմեցի, ժ. դարու հեղինակ մը, որ կ'ըսէ, Խոսրովանէշ վան ծագած, ըլլալ անոր ազգէն կողմանէ հօրեղբայրը։ Ան է ընդունակ յաճախ յիշատակելու զայն, ինչպէս նաև Յովսէփ եպիսկոպոս կամ խոստովանիչ, այլ ոչ երբեք Ա է նորին վարդապետ (ՄԵՍ. 221)։ Սակայն այս Մեսրոպ երէց ժամանակակից պատմիչ մը չէ որ իրը վկայ ընդունելի, հինէն ալ իրեն յատուկ փաստ մը չունի, այլ միայն խնամուած խորհրդածող մըն է, իրը դի Ղևոնդ երէց Յովսէփին խօսելով բանէ՝ որ ապրեցաւ է վէր ևս ևս ընդհանուր (ՂԱ. 139), և չէ բանէ սխալով է վէր ևս, ինչպէս պէտք է ենթադրել, նիհ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ունենալ։ Ընդհանուր այս խնամուած պատմաբանութիւնը իրեն դէմ կը գտնայ, վասնզի ապացոյն է որ բուն ձեռնադրութիւն կը նշանակէ, մինչ սխալով իսկ իշխանութիւն է։ Բայց նիհ սխալ բան ալ իրապէս խնամուած ունէր, Փարպեցիին պիտի պիտի ընդունէր ան ընդհանրապէս չունենալ իսկ նադրութիւն իսկ։ Ուստի Մեսրոպը մեկնի իմպրով Փարպեցիին խօսքին գտնելու։ Փարպեցիին պիտի ընդունէր եպիսկոպոսական

ոտանի, ոտանավոր, ոտանաւոր, ոտանաւորել, ոտանաւորութիւն, ոտանաւորող, ոտանաւորիչ, ոտանաւորեալ, ոտանաւորական, ոտանաւորաբար, ոտանաւորագիր, ոտանաւորագրել, ոտանաւորագրութիւն, ոտանաւորագրող, ոտանաւորագրիչ, ոտանաւորագրեալ, ոտանաւորագրական, ոտանաւորագրաբար, ոտանաւորաբանել, ոտանաւորաբանութիւն, ոտանաւորաբանող, ոտանաւորաբանիչ, ոտանաւորաբանեալ, ոտանաւորաբանական, ոտանաւորաբանաբար, ոտանաւորաբանագիր, ոտանաւորաբանագրել, ոտանաւորաբանագրութիւն, ոտանաւորաբանագրող, ոտանաւորաբանագրիչ, ոտանաւորաբանագրեալ, ոտանաւորաբանագրական, ոտանաւորաբանագրաբար, ոտանաւորաբանաբանել, ոտանաւորաբանաբանութիւն, ոտանաւորաբանաբանող, ոտանաւորաբանաբանիչ, ոտանաւորաբանաբանեալ, ոտանաւորաբանաբանական, ոտանաւորաբանաբանաբար, ոտանաւորաբանաբանագիր, ոտանաւորաբանաբանագրել, ոտանաւորաբանաբանագրութիւն, ոտանաւորաբանաբանագրող, ոտանաւորաբանաբանագրիչ, ոտանաւորաբանաբանագրեալ, ոտանաւորաբանաբանագրական, ոտանաւորաբանաբանագրաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանել, ոտանաւորաբանաբանաբանութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանող, ոտանաւորաբանաբանաբանիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանագիր, ոտանաւորաբանաբանաբանագրել, ոտանաւորաբանաբանաբանագրութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանագրող, ոտանաւորաբանաբանաբանագրիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանագրեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանագրական, ոտանաւորաբանաբանաբանագրաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանագիր, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանագրել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանագրութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանագրող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանագրիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանագրեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանագրական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանագրաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանագիր, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանագրել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանագրութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանագրող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանագրիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանագրեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանագրական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանագրաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանագիր, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագիր, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագիր, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագիր, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագիր, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագիր, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագիր, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագիր, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանական, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբար, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագիր, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրել, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրութիւն, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրող, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրիչ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրեալ, ոտանաւորաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանաբանագրական, ոտանաւորաբան

գերա գէմ զգծածառած չեն։ Այս կարգէն է Հայ մարզպաններ մաս Պարսիկ պաչտօնեայ մը առջինելը, յառկապէս կրօնական գործին հակառ և երկրին մէջ մագդեզական կրօնքը տարածելու համար։ Այդ պաչտօնեան էր Թենչապուհ, որ խալըսաւեք կեղծաւորութեամբ, իբրեւ թէ կը բերէր ըղձալի ըղձ ընտրութիւն, և միանգամայն կը խոստանար ընդունիլ հարկաց և ընդհանրութեան ծանրութեան պրօյնէյ, հարկա, եթէ յանձն առնուին թագաւորական հրամանի ընդդիմադիրներ՝ նպատակ խոստանելու ներքին կը գնէր Հայերը, զոր միաժամ կը թաւէ Եղիշէ։ 1. Եկեղեցական ազատութիւններ և արուած առանձնաշնորհումներ կը պահպանէր։ 2. Մխիթարականներ ու վանականները ու եկեղեցականները, որոնք մինչեւ այն ատեն հարկի աչքառնոտիրին մէջ չէին մտներ, ուրիշներու հաւասար վճարման կը բանադատէր։ 3. Ընդհանրապէս Հայոսաստանի և Հայերու վրայ դրուած հարկերուն սակերը կը փոխաթողնէր։ 4. Դասական թանաորական իշխանութիւններ նախարարներ իրարու դէմ կը հանէր, և իրարանձիւր ազգասանքի մէջ ալ երկպառակութիւն կը ցանէր։ 5. Հազարապետութեան պաչտօնէն կը հանէր Վահան Ամատունին, զոր բոլոր ժողովուրդը ՝ջբեր ընդ վերոյ հռչակեր էր, և անոր Պարսիկ մը կ'անցնէր։ 6. Դասականական վերին իշխանութիւնը, որ կաթողիկոսութիւն կը պահանջէր, անոր ձեռքէն կ'առնէր, և անոր մագպետ մը իրր գերագոյն գասաւոր կը նչանակէր, դէ ընդհանրոյն ֆոսան ազատ ելոյն (ԵՂԻՇ. 19)։ Եկեղեցական իրաւասութիւններուն և ազատութիւններուն ջնջումը, բնական կերպով կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսները իրաւունքին պաչտպանելու նպատակ ներգին կը գնէր, և այս վարդիանէն Ռամկավի և իր եպիսկոպոսներուն գործ նոր ապստամբ մը կը բացայայէր։

237. Երբոր Հայոսաստանի մէջ այդ բոլոր թութիւնները կը կատարուէին, ուրիշ ասպետներ կը գործադրուէին Ճոյոյ Պարսից գահուն դասաւոր թանաորին վրայ։ Նախ ասոնք ինչ չոյ ու եռ գասուն ժամանակներն լրացուցած գահոյքը, բայց նաև ընդ զալիքները նոր կ'ընդունուէին։ Ու յանկարծ՝ ոչ ինչ նշանէ՝ նախ, յանկարծ՝ ոչ ինչ նշանէ՝ նախ, յանկարծ՝ ոչ ինչ նշանէ՝ նախ,

ասում Յովսէփ Հոռոմեցի (ՍՈՒԻ·ՀՖ·78), և ասում Մկրտիչ Տարօնեցի (ՍՈՒԻ·ՀՖ·82), ասում Մկրտիչ Պարսամեան (ՍՈՒԻ·ՀՖ·81), ասում Գրիգոր Մագիստրոս (ՍՈՒԻ·ՀՖ·18), ասում Ստեփանոս Տարօնեցի Տարաւնեցի (ՍՈՒԻ·ՀՖ·45), ասում Ստեփանոս Ասողիկ (ՍՈՒԻ·ՀՖ·44), ասում Ստեփանոս Օրբէլեան (ՍՈՒԻ·ՀՖ·43

է, այլեւ ի հրամանէ տէրունոյ իրենց կրօնքին պատասխանատուները կը դիմեն ձեռնհասներէ օգնութիւն կը խնդրեն, այնքան որքան ի վերոյ ցոյց տուինք։ Միայն, կը յանդգնանք, թէ վանական հոգեւոր դէմքերն են, որ ամենէն աւելի կը պատանին այ թագաւորին հաղորդութեան կը սպասեն, և այլ այդ գործը անոնք կը թողուն (ՓԱՐ· 45)։ Կը չարաճակին ըսելով, թէ Պարսից կրօնքը սուտ է և օրէնքէ զուրկ է, և իրենց կրօնքը ուղղափառութիւնէ է, և այդ կէտին վրայ - բանական ծանր բացատրութիւններ ալ կը բաներն։ Պարսից կրօնքին վրայ գրուած գիրը բանալ անգամ է կամ պէտք չէն ուզած, և իրենց կրօնքին բացատրութիւնը գտել է ուղ բերել, է գէպ է պարզուած չեն ուզած, և կը կրկնեն թէ գործերը ուղիղ են, արիական և ըստանչ, հոգւոյ և կրկին պարզուած ալ հաղորդութիւն (ՓԱՐ· 46)։ Այսպէս եղած է թագաւորին ուղղուած պատասխանները, եկեղեցականներու և ուխտաւորականներու համաձայնութեամբ որոշուած։ Սակայն եզիչէ անելիք ուրիշ երկար գրուածք մը, որուն մէջ թէ մաղթական կրօնքին հերքումը և թէ քրիստոնէական կրօնքին ջատագովութիւնը մանրամասնօրէն կը պարունակի, մինչ այդ բաներ բնութիւնն վերագիչեալ նամակին մէջ գրուած էին։ Այդ կէտին վրայ մեր կարծիքն է, թէ պէտք ալ նախաթարներուն ազգային թիւնն ներքին եկեղեցականք համաձայնած են կրօնական բացատրութիւնց չմանել, սակայն ժամ եկեղեցականք ամանձին միայն խորհած են թէ պէտք չէ անպատասխանի թագաւ Միհրնեղէհի յորդորական գրուածք, և ոչ ալ ներել որ քրիստոնեայ իրը պարսից կրօնքին նկատի։ Ուստի ժողովուրդը բանասացնելու և քաջալերելու համար, կաթողիկոսն և եպիսկոպոսաց ամենամեծ պատասխան են Միհրնեղէհի գիրքին բոլորովին կրօնական պատասխան մը, ոչ այնչափ հաղորդելի գրելու, որչափ ժողովուրդին մէջ գրուելու և քրիստոնեանները պատրաստելու համար։ Մենք հարկ չենք սեպեր այդ գրուածքին ամփոփումն ընել, քանի որ կրօնական վարդապետութեան յարդի կէտեր են գրուածները։ Միչտասակի պատճառ կը գտնենք պարզապէս մը, զոր գրուածքին սկիզբը կը յիշեն, թէ Արմիզդի թագաւորութեան ատեն, այրենքն Գ. պատուիրակներ, նշանաւոր մոգ մը քրիստոնէութիւն ընդունած, և միաժամանակ պարսկական օրէնքին կէտերը հերքած է, և Պարսիկներ չկարենալով քանդ- զրկեր առնել փորձելով ապստամբած են դէպ։ Բայց ատնանը յիշուած չլինելով, չենք գիտեր թէ ամ ամենարկիլ ուզած են։ Գնդեցիկ է եւ նամանակին փակումը։ Առանձին կոչ զիրը մարդին գործելի չեռ ։, վազվզելի որ զինչ է կոչ, է ։էն գանձուծ, և է գնչ յանձնառուրիւն, ասոր ։, և պարտաւոր գիր (ԵՂԻ· 22-31)։ Ինչ ալ բրիստոնէական վերջաւորութեան պատասխանները, Արտաչատաւ ժողովին հիմնական որոշումը եղած, կ'երեւի և համաձայնութեան կնքուած, և երբեմն եպիսկոպոսներն անձն կնքով քրիստոնէական պատասխանները (ԵՂԻ· 31)։

243· Մեր երկու նախատիպ պատմիչներն ալ համաձայն են վկայել, թէ Հայոց կողմանէ նամակ հասած

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ ԿԸ ԿՈՉՈՒԻՆ

Տիզբան, ամենայն ամենայն ձայն գրուած, որ Յազկերտը կատարելու չկրնար պարտաւոր, և անմիջապէս մոգպետը և մոգերուն գլխաւորները, Միհրներսեհ և պետութեան ազատութեան ժողովի գումարուեցան թէ ինչ պէտք էր բնել Հայերուն կողմէ յայտնուած համարձակութեան համար, և ամէնքը իրարու հետ կը մրցէին Յազկերտի ցասումը սաստկացնելու, և Հայոց դէմ վիրջնական և վճռական հրամանի մը ձեռք անցնելու համար։ Կ'ըսէին, որ եթէ Յազկերտ կոչուն իսկ հրամանով գործ չի լրէ, և Հայոց թագաւորն ալ քեզի կը ծառայէ, ուրեմն ան ալ Հայեր կը համարձակին հրամայական անարգել (ԵՂԻ· 32)։ Եւ կ'ատելնէին, որ եթէ անգէ մը օգնականութիւն յոյս չտեսնային, այդպիսի բազմամարիւն մը միտքերնէն իսկ չէին կրնար անցընել, թող թէ գործնական յայտարարել (ՓԱՐ· 46)։ Այսու հանդերձ, Յազկերտ ոչ չտանքի համ կոտորածի բան ան հրամանի մը չտրամակից, և բան ալան ալագ իրեն կանչել նախաթարներուն աւելի ազգայիններէն ուրիշ հոգ, յանձն չանուանէ ընդ ։ հանուքը (ԵՂԻ· 32), որպէսզի անոնց ձեռքով գործը չդժպղնէ։ Հայոց վրայ գործադրուած միջոցները Վրաց և Ասորեստանի վրայ

գործադրուած էին, և Հայերուն նման վրացիներ և Ասորեստաններ ալ յայտնի մերժման պատասխաններ գրկած էին, և թերեւս և բնաւ ապստամբութիւն էր, որ Յազկերտը կը կասեցնէր անմիջապէս քանակութիւնները դիմել։ Ըստ այսմ Հայերուն պատճառ հրամանին նման վրացիներուն և Ասորեստաններուն ալ դիմում նախատրաններ Տիզբան երթալու հրամանը տուած։ Երբոր հրամանագիրները եկան, երեք ազգերու մէջ պատգամաւորութիւններ ժողովուրդներուն հնազանդութեան որոշելու համար։ Մամիկոնեան և տանն Բ՝ զերծուն պատրաստութիւնը տեսնելով, քննեցին յիշատակարանները, ջնջեցին և գրուածները ատելով, զինուորներ հանդիպելով և ճանապարհի կարգադրութիւնները ատելով, զինուորներ հանդիպելով և ճանապարհի կարգադրութիւնները ատելով, քննեցին յիշատակարանները, ջնջեցին և գրուած

33), քան սեռը, որ տեսք է ունենում ամենատարածված տեսակների մեջ (ԳՆ.Ի·18), սպառը որ սկիզբ է առնում մի ինչ ժամանակ հետո, երբ սերմերն արդեն ծլել են, և հետո սկսվում է ծաղկումը, ինչպես նաև ծաղկաբույլի տեսակը, որ կարող է լինել ողկույզ, ճյուղ և այլն, ծաղկի տարբեր մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի տարբեր մասերի ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկի ներսում նեկտարի առկայությունը կամ բացակայությունը, ծաղկափոշու քանակը, ձևը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը (ՓՍՔ·51)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·52)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·53)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·54)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·55)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·56)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·57)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·58)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·59)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·60)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·61)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·62)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·63)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·64)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·65)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·66)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·67)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·68)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·69)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·70)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·71)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·72)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·73)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·74)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·75)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·76)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·77)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·78)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·79)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·80)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·81)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·82)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·83)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·84)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·85)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·86)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·87)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·88)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·89)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·90)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·91)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·92)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·93)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·94)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·95)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·96)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·97)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·98)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·99)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·100)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·101)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը կտրատել (ՓՍՔ·102)։ Ծաղկի մասերի հարաբերական դիրքը, ինչպես նաև ծաղկի մասերի թվաքանակը, ձևը, չափը, գույնը, հոտը, համը, ինչպես նաև ծաղկափոշու հատիկների մակերևույթի կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է ծաղկի մասերը հատկացնել առանձին, ինչպես նաև ծաղկի մասերի ներքին կառուցվածքը ուսումնասիրելու համար

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Աբրահամայ գիւղը, Բագրեւանդ և Բասեան և Տուրպածատափ գաւառներու առնմանակ-ցութեան վրայ, որուն ձիշդ գիրքը գժուար եղած է որոշել։ Ան եկի քան Վասակի գիրն ու երգաւմը, Դևանդի և պատգամաւորներ-բուն խօսքերը զօրաւոր եղան Վարդանը իր միաբէն կռանկնելու, և իրեն տեղը գարձնելու, այն վաստակաւոր Քհայի, թէ ընդհանուր գործը իրապէս և աւժեզապէս ձեռք պիտի առնուի (ՓԱՐ. 58)։

249. Կիզծատեաց նախարարներուն առիթս թուլ տուին, և մոգպանին պաշտօնական հանդիսաւոր-

ՎԱՍԱԿԻ ԸՆՔԱՑՔԸ

թիւնը, և մոգական կրօնքին հաստատութիւնը առած էին, որ բոլոր կերպով եկեղեցիները կրակատուն փոխած էին, նոր տաճարներ չէին ալ էին, նաև իրական կրակը քրիստոնեաներ մէջ հաստատուած էր, և փայտակիտներու կարգը և քուրմերը կազմած էին, որով ամէն կողմ չգիտէին թիւններ տեղի կ'տալին՝ ժողովրդական գիտցուածքներ և պետական քանոն թիւններ հրեւէն։ Բայց տակաւին Հայոց կողմէն որչափ չկար յայտնել դէպ ուղղութեան, այսինքն ընդհանրապէս և բացարձակապէս քրիստոնէական հրամայականին գործադրութիւններ հակառակիլ։ Վահան Ամատունի այդ յայտարարութիւնը փութացնելու պրպտողներէն մէկն էր, այլ անոր միայն ուղիղ չէր, հոգւոյ էրէութեան գաղափարէն առնելի, իբր հակառակորդին՝ Վասակ մարզպանին խաղ մը խաղալ կը փորձէր, որպէսզի եթէ ապստամբութեան չհամաձայնի Հայերէն ապահովի, իսկ եթէ հաւանի, նորա պատանդ պրծիները ապահովի (ՓԱՐ. 60)։ Իսկ Վասակ բոլորովին ապահով և անորոշ քրիստոնեութեան մը կը հետեւէր։ Եթէ որոյ իւր քրիստոնէութեան մէջ ալ խոյս էր, սակայն անոնք բռնութեամբ ապրին ապահովի գտնելով և ապրելու ինչքերը կորսնցնել չէր ուզեր, ուստի ներքին յարաբերութեան մէջ իւր քրիստոնէութիւնը կը պահպանէր։ Միւս կողմն եթէ ապրողի քրիստոնէութիւնն ցուցնէր, մարզպանութիւնը կորսնցնելու վտանգ ունէր, և իրրև նշանագան կը կրկնէին։ Ջնջութեամբ գիր ջնջուած, գրուած և գրքեր ենք ջնջուած։ Ուրեմն ընդհանրապէս և պատմական հրամայականին գործադրութիւնը հակառակիլ։ Վասակ Ամատունի այդ յայտարարութիւնը փութացնելու պրպտողներէն մէկն էր, այլ անոր միայն ուղիղ չէր, հոգւոյ էրէութեան գաղափարէն առնելի, իբր հակառակորդին՝ Վասակ մարզպանին խաղ մը խաղալ կը փորձէր, որպէսզի եթէ ապստամբութեան չհամաձայնի Հայերէն ապահովի, իսկ եթէ հաւանի, նորա պատանդ պրպիները ապահովի (ՓԱՐ. 60)։ Իսկ Վասակ բոլորովին ապահով և անորոշ քրիստոնեութեան մը կը հետեւէր։ Եթէ որոյ իւր քրիստոնէութեան մէջ ալ խոյս էր, սակայն անոնք բռնութեամբ ապրին ապահովի գտնելով և ապրելու ինչքերը կորսնցնել չէր ուզեր, ուստի ներքին յարաբերութեան մէջ իւր քրիստոնէութիւնը կը պահպանէր։ Միւս կողմն եթէ ապրողի քրիստոնէութիւնն ցուցնէր, մարզպանութիւնը կորսնցնելու վտանգ ունէր, և իրրև նշանագան կը կրկնէին։ Ջնջութեամբ գիր ջնջուած, գրուած և գրքեր ենք ջնջուած։ Ուրեմն ընդհանրապէս և

250. Իսկ Վարդան որ Ցաղկաց բանիցն անցնելու գաղափարէն ետ կեցած էր, ուժ-

ՈՒԽՏԱՊԱՇՆԵՐՈՒ ՋԱՆՔԵՐԸ

գին դիմադրութեան գրաւոր անցնելու համար, կը տեսնէր թէ պէտք էր փութով հրամայել, և ընդհանուր ժողովը գումարել։ Ուխտապաշներուն ջանքերը ամէն կողմերը, և ոգեւորութեան հրաւիրիչներն էին եպիսկոպոսներն ու երէցները, ամէնքն ալ Աստղիկ և Մեսրոպի տակիկներ, որոնց պատիւ էր Ցաղկէդոնի կոթողիկոս։ Նորա հրամանովն էր որ [illegible] [illegible] [illegible]

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՅՐԵՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՐ

252. Ի՞նչ է ասում Ս. Գրիգոր Նարեկացին Աստուածամօր մասին։

Ասում է, որ Նա Աստուածամայրն է, Աստուածածինը, Աստուածընդունելին, Աստուածասիրելին, Աստուածանուանին, Աստուածանուագեղին, Աստուածանուագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկին, Աստուածանուագեղեցկագեղին, Աստուածանուագեղեցկագեղեցիկին, Աստուածանուագեղեցկ

ղեկավարությամբ։ Ի թագավորելո՛ւ Տրդատայ մեծի, որդւոյ Խոսրովու, որ էր թոռն Տրդատայ Ա. Արշակունւոյ, որ էր որդի Տիրանայ, որ էր թոռն Վռամշապհոյ, որ էր որդի Սանատրուկայ, որ էր թոռն Վռամայ, որ էր որդի Արշակայ, որ էր եղբայր Տիրանայ, որ էր որդի Վռամշապհոյ, որ էր թոռն Արշակայ, որ էր որդի Տրդատայ Ա. Արշակունւոյ, որ էր թոռն Վռամայ, որ էր որդի Արշակայ, որ էր եղբայր Տրդատայ, որ էր որդի Խոսրովու, որ էր թոռն Տրդատայ, որ էր որդի Անակայ, որ էր եղբայր

Հայոց տարեգրության մեջ ամենից հին տեղեկությունը, որ մեզ է հասել, վերաբերում է Ք. ա. 2492 թվականին։ Այդ տարի Հայկ նահապետը հաղթեց Բելին։ Ըստ Մովսես Խորենացու՝ Հայկ նահապետի հաղթությունը տեղի է ունեցել Բերդաքար գավառում։ Ըստ Ղևոնդ պատմիչի՝ Հայկ նահապետի հաղթությունը տեղի է ունեցել Արտագերս գավառում։ Ըստ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ

ատաձ։ Որչափ ալ վարպան էր չարժենան հա-
պին, սակայն անոր կազմակերպիչներն ա-
վարտիները նկիզեցականներ էին, և Յովսէփ
կամովիկա առաջին պետն էր անոր ամէն պա-
րագայից մէջ, իրեն պէտս եր խորհրդական
առնելով Դևոնդ երէցը, զոր պիտի չմո-
բանիներ զործին առաջնորդն ալ անուանել,
զոր ապէն ալ եկեղեցին ալ, Դևոնդի համակով
որ ապէն ալ եկեղեցին ալ, Դևոնդ
ունել երէցին անուանով պատասխ է այդ
ապզատակ եկեղեցականներուն խոսքը, ա-
րան մէջ կամովիկա մին ալ կար, եպիս-
կոպոսներ ալ կային։ Եկեղեցին այն օրէն
սկսելով, հատուած մարդիրանեներուն չորքը
պատեց Աւետարանի 1036 նոտատուներուն, և
այն չիշատակը, որ վերնատան կարգադրու-
թեամբ սկսած էր կատարիլ (§ 94) և պատճ. ապզային նոտատուներու-
զրք. եկեղեցւոյ և ապզին պաշտպանու-
թեան համար՝ անձնազոհ նուիրումով կեան-
քերնին նուիրած էին, այնուհետև անոնց
անուններն ալ Մատենադարանի նուիրակներուն
նեռն, և վաչէհանց ու Վասակհանց,
Մամիկոնեանց ու Մամիկոնեանց անուններ
բնիկներեն Վարդանանց վարդանանց անուններ
մէջ։ Սկիզբէն այդ եղած է ապզին հանու-
զը, հիմայ ալ նոյն հանգամանքը պահ-
անելով կը ձևաց ամէն Հայ տիրապետ մէջ,
և ամէնուն զգացումները կը խրխնամ
վարդանանց անուններ։ Սակայն եղան ա-
զգ, որ տիրոջ և կրօնամոլ փաստաբան-
մանք, որ ձգտեցան Աւետարանի նոտատուներ
նեռն մը ապզիներ հանդիսանալ Աւետարա-
զի նոտատուներ, և ատելի ապզով ու
ապատասխ փաստաբանական խոսք մը ա-
զգին անուն վասակի ընկերային մէջ, որ
ապզին ապազան լատազին կը նկատեր
Պարսից հանդատ պատճ նեռն, քան
ու խոսքերուն նախընտրած կերպին մէջ,
որ պարզապէս յանդուգն և յանդուգն ու-
ղիղ ընդդիմանալ կը կարծեր։ Ատանց
պատճառ ապզիներ կը կարծեր մէջ մանել,
զգալով մանրակրկիտ վէճերու մէջ մանել,
զգա մեր գործին պատմութիւնները չեն նեռնել,
կը կանխենք յայտնել, թէ մենք ալ յանդուգն
ակը փաստաբանական պետն պիտի
չկանգնենք, այլ պարզապէս վասակ կարենար
իր ընկերային մէջ ապզատանալ, պէտք էր
որ իր ապզեցող ներքին յարաբերութիւնները փաստաբանական
նախան ապատ ներքին խոսքերը ընդունելով,

և ոչ թէ փաստաբանական ներքին ներքին և գործակից հանդիսանալ
խորհրդոյ յայտարարեալ ներքին։ Պէտք
չէր նաև որ ատ ատակատան կեղծատ գործ-
չեան մանուկները այն ամէն գիտնական
գործ ատ խոսքերը խորհրդոյ ընել պէտք
Բնագիրն, և ոչ ալ իրենները խոսքը
ատ երգատ ներով, Պատմիչներն ալ պրպտել
կեղծատ գործակցատ ներքին։

260. Անկախ ատ հանգամանքէ պարզակա-
ան փաստաբանական ներքին մը, վասակի հա-
մար գոհանալ և գործնե-
րի փատ մը եղած կ'ըլ-
լար, եթէ կրօնական ա-
տատ ներքին մէջ ցուցնել
Պարսից արքունեաց օգտատ։ Ինչպէ՞ս ար-
գարացնել վասակը, երբոր նախնիկ մոգպա-
նին այդ կէտին վրայ համոզատ լռելը
անանկով, և այդ ատգատ ներքին գործ-
նեին ալ լռելով, ինչո՞ւ հակատակը յայտնելու
և հակատակը գործելու պատճառատատ ա-
ներքին կը ատանձնէ (§ 247)։ Վասակ իրա-
նեմ կը միգագրաւի, գործնական
պարսկական անատկէտ ատար, անձնական
չահու և փատանել գիտնի մեռնելու ձատա-
չեց, ատ խոսատ մը և ատ երգատ մը իրա-
միջոց գործածել, իրենները գէմ անկատ-
ներ և բնատեալ խոհ չբռնա, և ոչ ալ
Պարսից արքունեաց չահերը պաշտպանել,
գրան իրը ինչ հատատրեմ պիտի ներուի,
Վասակ ապզին խոհեմին ատչև գոհատատ
ատ ևս հարր, իմատ գրական ատանձին
ատչև ալ գոհատատ գտատ նայ։ Եթէ
Յովհաննէս ընդհանուր և ատգային կրօնական
բանս ներուն նոտատակ ալ չունենար, միայն
պետներ և Մրնրներսէհ և Վասակ միատա-
նեցան այդ համոզատ մը ներշնչել Յովհաննէսի,
և ակռա ներուն ատգատ կրօնական ձատ գործ
մէջ գտնել, ատ խոսատ Հայեր, որ այդ
ատգատ ներուն գէմ մոտգատան, կրօնի պաշ-
պատ ներուն ամէն ձատ ներ ալ ատգային
գին։ Գոհատ ներ կը գտնել, ներ ինչպէս
կրօնապէտ միտգածներ, ատգատ ներուն ալ
կոհատնգտ գին, ինչ որ գերազգին գոհատ եղած
է Հայոց ներուն համար։ Մարկիոնոսի ատար
ընկերատգը կը հատատէ, ներ չատնակը գա-
գատկատ ներ չէր որ Հայը պիտի գերա-
կէր, ինչպէս Վռնան Մամիկոնեանի գոր-

ծակցն ալ, զոր իր կարգին պիտի տես-
նենք, կը ցուցնէ ներ պատկառելի գատա-
գրականոս ներուն ալ հնար էր ապգին չարչար
գրէք մը պատրաստել։ Ամէն ներգատ ներն
իր համրերով պատրաստներուն մէջ պէտք
է գիտնել, և ներական հանգամանքներուն
ներքեւ գատել։ Արդ 451 ատարի եկեղեցա-
ներուն կրօնական ձատ գործն մէջ ապգին
պէտք ներուն գատակ կը ատատնային, վա-
ատակ ալ գատանքին հանգէպ անատարկեր իր
անձնական չահը կը գիտէր, վարդան ալ
ատատնային հանգէպ արիատն իր կեանքն
ալ պահել, բայց իր կեանքին գոհատա-
ներուն գատակը հնատատ։

261. Վարդան և ներուններ պատերազմի
գաշտին մէջ չատներ էին, ալ գործնա-
կան գործ ներուն ատարին,
ԱՏՐՈՐՄԻԶԴ ՄԱՐԶՊԱՆ
գատներ ներ գործ ներ
գործ ներ ատարին, գատ-
գիտնական Պարսից ար-
գատներին ներուն ատ գ-
գատ ներ գատ ներ ներ գործ ներ։ Ատրոր-
գատ ներ ներ ներ ներ ներ ներ ներ ներ ներ
ներ

ասպատ չան մը կոթծանած է և քաղաքէ ըղբաղնոյ ապաւնած է մակերը, նոյնպէս Մատչոց կելցի համար կ'պատրէ իվ կրակատան մը ունած է և մակերը կապնոյ և պանջնոյ չարչարած է։ Արամհեան իրենք ալ չատ կանոներան հետ խառնուցան, պանք էին Յովսէփ կաթողիկոս, Դևոնդ կելց, Արչէն կելց, Սամսէլ քահանայ ու Աբրահամ ասպատ։ Առհասկ ասպատ Քաղաքն ալ անունց միացաւ, և ան իր կապակ եկեղեցականներու համար։ Նախարարներուն վրայ դրկուցաւ համար։ Նախարարներուն ալ քիչ մը հետ հետ պէտք անոնց կելց, պատկ Պարսկաստան պահանջուցաւ համար, պանց մէջ չատ անոնք կը մխայի Վասակ և Արաւէլս, նահապետ Համազասպ Մամիկոնեանի պատմերը (ՓԱՔ· 111), և Ներսէհ ու Հրահատ, Արչակ իր կամաւորական պատմերը (ՓԱՔ· 122), Վարդանի եղբայրներ և հետևներ։ Վասակ Սիւնի, իվ պէտ մարզպանու հետ չարժուած, և Տիրան եղբայրս հրաւիրուած, սակայն պանդպատ հետամ կը չարժէր, պարկապի պատ. և կապակ եկեղեցականներուն և դրկուցաւ ի նախարարներուն հանդպած հետամ իր պատմերի, և Տիրանի մէջ անունց պատմերի իր վրէժը լուծէ։ Իրար ալ եկեղեցականներ և նախարարներ պատ խաղցուցանել չարժէրէն հետ պէտք (ՓԱՔ· 75), և ցետոյ ինքն կ'պատմերը չերեխաներէրէ դէմ Յազկերտ (ՓԱՔ· 76), որ է իվ 451 պատմեց 4'ին տարի, Ասպարէզի պատմերին օրէն եղեալ տարի հետ։

263· Տիրան եղբայրով պատմեցաւ հետամ պրչատ նախարարներուն իրը, փարպեցիէն 31 բան տող է (ՓԱՔ· 86)· իվ բան եղիչէի 35 (ԳՂԻ· 150)։ Անունց անուններն ալ միատեղ կը չարժուին Ա. Գրոց ցանկերուն հետ։ Ասոնց կարգին առաջինն է Բագրատունի Սմբատ իշխանը, որ Վասակի հետ Տիրանի դէմ կռուելու ելած էր։ Ան Վասակի հետ Արտաշատ գացած էր, և հոն Տիրան զինքը ձերբակալել տուած էր։ Սմբատ Վասակի հետ Տիրանի դէմ կռուելու ելած էր, և Տիրան զինքը ձերբակալել տուած էր։ Սմբատ Վասակի հետ Տիրանի դէմ կռուելու ելած էր, և Տիրան զինքը ձերբակալել տուած էր։

ԱՔՍՈՐԵԱԼ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ

Սմբատ Բագրատունի, Վասակ Սիւնի, Համազասպ Մամիկոնեան, Արտաշէս Կամսարական, Արտաշէս Ամատունի, Արտաշէս Արծրունի, Արտաշէս Գնունի, Արտաշէս Մամիկոնեան, Արտաշէս Սիւնի, Արտաշէս Տարօնի, Արտաշէս Վահունի, Արտաշէս Վանանդի, Արտաշէս Վասակ Սիւնի, Արտաշէս Վասակ Տարօնի, Արտաշէս Վասակ Վահունի, Արտաշէս Վասակ Վանանդի, Արտաշէս Վասակ Վասակ Սիւնի, Արտաշէս Վասակ Վասակ Տարօնի, Արտաշէս Վասակ Վասակ Վահունի, Արտաշէս Վասակ Վասակ Վանանդի։

264· Վասակ իր ազգատոհմերը կ'ընդունէր սաստիկ կշտամբութեամբ և ամօթանքով, որ իրենց հետամտութեան իրենց ծառայութեան իրենց հետամտութեան իրենց հետամտութեան իրենց հետամտ

ոչ միայն ամենայն ինչ, որ ասվել է մինչև այդ, այլև ամենայն ինչ, որ կասվի հետագայում, ամենայն ինչ, որ ասվել է մինչև այդ, ասվում է ասվելիքի համար, ասվելիքը ասվում է ասվածի համար, ասվածը ասվում է ասվելիքի համար, ասվելիքը ասվում է ասվելիք

ներ, որ ոչ ոք չի կարող ասել, թե ինչ է նշանակում ապրել, ինչ է նշանակում մեռնել, ինչ է նշանակում ուրախանալ, ինչ է նշանակում տխրել, ինչ է նշանակում սիրել, ինչ է նշանակում ատել, ինչ է նշանակում ունենալ, ինչ է նշանակում չունենալ, ինչ է նշանակում ունենալ և չունենալ, ինչ է նշանակում ոչ ունենալ և ոչ չունենալ, ինչ է նշանակում ունենալ և չունենալ միաժամանակ, ինչ է նշանակում ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ, ինչ է նշանակում ունենալ և չունենալ միաժամանակ և ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ, ինչ է նշանակում ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ և ունենալ և չունենալ միաժամանակ, ինչ է նշանակում ունենալ և չունենալ միաժամանակ և ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ և ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ, ինչ է նշանակում ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ և ունենալ և չունենալ միաժամանակ և ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ և ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ, ինչ է նշանակում ունենալ և չունենալ միաժամանակ և ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ և ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ և ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ, ինչ է նշանակում ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ և ունենալ և չունենալ միաժամանակ և ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ և ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ և ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ, ինչ է նշանակում ունենալ և չունենալ միաժամանակ և ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ և ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ և ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ և ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ, ինչ է նշանակում ոչ ունենալ և ոչ չունենալ միաժամանակ և ունենալ և չունենալ միաժամանակ և ոչ ունենալ և ոչ

ԱՐՁԱԿԱՊԱՏՈՒԹԻՒՆ

Հարկ է, որ ամէն մարդ, որ ինքզինքը կը նուիրէ գրական գործունէութեան, ունենայ ինքնավստահութիւն, առանց որուն անկարելի է ստեղծագործել։ Ինքնավստահութիւնը կը ծնանի ինքնաճանաչումէն։ Ինքնաճանաչումը կը պահանջէ ինքնաքննադատութիւն։ Ինքնաքննադատութիւնը կը պահանջէ ինքնակրթութիւն։ Ինքնակրթութիւնը կը պահանջէ ինքնակատարելագործում։ Ինքնակատարելագործումը կը պահանջէ ինքնակառավարում։ Ինքնակառավարումը կը պահանջէ ինքնակարգապահութիւն։ Ինքնակարգապահութիւնը կը պահանջէ ինքնակամութիւն։ Ինքնակամութիւնը կը պահանջէ ինքնավարութիւն։ Ինքնավարութիւնը կը պահանջէ ինքնաճշմարտութիւն։ Ինքնաճշմարտութիւնը կը պահանջէ ինքնաճանաչում։ Ինքնաճանաչումը կը պահանջէ ինքնավստահութիւն։ Ինքնավստահութիւն

կապաչա կկզնկով խոսակցի՛ նան կը մանկէ, եւ պիտ ասոց ու չըմսակոյց վրայ անգկա խ՛ուններ կու տար, այնպէս պատ կը կարծէր։ Ասոչ բան էր իմ նկեզկանները է վրկան գանկ՛ և անոկ աշխէն, բայց երբոր Մաժիկը ճանգէն բաժնու եղա, պարտաւորուեցայ յայտնել բան նպատակը, և Մաժիկը ասիկով, որ իրր ջնեմնանգ կրակապաշտ մը կրակատաններ բան կարծուր անեմ և ուրախանայ։ Մաժիկը իրր իմ պիջամկով յանձն կ՛ուներ Դենչապահ բնակեցնել, մինչեւ որ կը հասնին Ներսէս անուն պիտ մը, ներչապահ 6 փարասխ հետս, որ ի հին հաշտաւ վկայ ժամուան ճանապայ, նեռան այժմեան աստիճանի չափերուն՝ որ մկկ փարասխը կամ երկու մղոնը մկկ ժամուան ճանապայ կը համրէ։ Նարէն երկկայ եղած էր, ուստի կը պարտաւորուին պիշերը Ներսէսի մէջ հանգստանայ։ Մաժիկին ալ կը հետց Դենչապահ կարտանին հետ։ Այդ ամէնը կը կատարուէր հրտաից 24ին կամ յուլիսի 24ին, չարաթ օր։

273. Կրակին գնա չէր լուսցած, երբ Դենչապահ, և իր կարտանը Ներսէսի կ՛եկէին գազանարար, ուսանց մկկու մը անգկէն ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍՆԵՐ կարծելն ասկս։ Փարասխ մը եւս, այնչափ ժամու մը չափ եւս կը հետանան պիտ կէն, և լուսնակ սանն կը հառնին, փարասխ, ուսուցարձակ և ուսկսուս տեղ մը, ուր ճանապարհ չկար որ մարդ անցնէր, գազար չկար որ արօտականներ գային։ Ներսէսի, Ջնիկան և Մաժիկ սանան կը կազմին, և ուսրերը գազանաձի կը փարչեն։ Դենչապահ գարձր կ՛ուսկցարկէ բանով մկ կամ երկու հոգինեռու մեռան գազանին ալ մեռնցարատ կնան արժանի են, մինչ անոնք այնչափ Հայերու կասարտ երան գազանը եղած կնին, և մկ մուսրտ իրենց կեանքը կը չնարհէ, և բոլոր նախարարներն ալ կ՛ուրձակէ ու գազանները կը վերացարձնէ, բան սկսան է որ հասնին զրհասնելու մինչեւ մեռնիլ և գրազգական գներ յետնելի։ Դենչապահի սախատ մին վրայ Սահակ եպիսկոպոս անոր

խոսքերը կը թարգմանէ, որուն կը գազանանայ Յովսէփ կաթողիկոս, մկ անգամ մը Մէրենեսէհի ասջև իրենց միասրը յայտնած են, և փափանկու կասիր չունին։ Ասոր վրայ հարցու փարձր, գազանչրը ու ազգանոցիրը կը չարաշահին երկարարէն, գազանարնեսն և նրանկիներուն մէջ։ Ասոնկ եպիսկոպոս թարգմանու մէն կ՛ըսէ, Յովսէփ կաթողիկոս մեռական գազանները կը բացատրէ և իրենց ընկացրը կը չուսարձակ։ Մաչէ և Աբչէն գահանասներ և ծառայ ասրկաց ալ, իրենց համաձայն մկկը կը յայտնեն։ Այդ խոսակցու մէն փիլ ասորերու մէնէ Փարպեցիէ և Եղիչէէ ալ գազար բերուած են, և հարկաս Մաժիկի հազորդած գրուածը նրանցն են, գազանագիրները սկսյ մը պիրի սասած են, իրարմկ փիլ ասորերու մէնէ։ Երբոր յարգանքներ և ազգանոցիրներ արդիւնք չունեցան, Դենչապահ և ընկերները մասնացան վճիռը գարձարկ արչեցին նախասկս ասանձնանալու մէն ալ փարձելով. մկ իրր ակարտ գիտցու մէջտց, և մկ ընդհանուր մասնացին մեռնելու եզանակ։ Երկու գազանագիրները ալ մէն մկ իրարմկ ասորերու մէնէ կարտին. Փարպեցիի համաձայն, նախ Դենչապահ սասիրով կը կարկ Սահակի ուղարկ, ինչ Յովսէփ կը գրհասնի, Դենչապահ մերուկացած գազանագիրը վրայ կը փոխարկացած կրտաւ է, մինչ Մաչէ, Աբչէն և Ջոլոզ կը գրհասնի, վերջէն Դենչապահ, և ամէնէն գրհասնին, վերջէն Դենչապահ, և ամէնէն վերջը Սահակ ալ կը գրհասնին (ՓԻՒՐ. 100–101)։ Իսկ բան Եղիչէի նախ վերջին ալ ասրերը և ձեռքերը կը կապէն, և երկոյն գազանները գազանաձևերու վրայ կը փոխարկացած (ԵՂԻՇ. 125), ինչպէս Աբչէնը կասկիցի մը կը պրկին, ժամերով այնպէս կը գազանին մինչեւ կը գրհասնին (ԵՂԻՇ. 131)։ Վերջէն Դենչապահ Սահակի ձախ ուղը կը կարկ (ԵՂԻՇ. 131), անկ նաբբ, նախ Յովսէփը, ինչպէս Մաչէզը և Ջոլոզը, և ամէնէն վերջը Սահակը կը գրհասնին (ԵՂԻՇ. 139)։ Յայտնապէս երբոր ասկնի Եղիչէի գազանագիրը կը մասնենայ (ՅԱԱ. Բ. 55–56)։ Երկու գազանագիրները ալ կան ամէնան գրհասնիներ մասնացին մէջ ալ կան ամէնան գրհասնիներ վկայած բլլալը և Սահակի ուղին կարտ իրր միայն Եղիչէի մէջ ասկնի են ամէնան գազանագիրները ալ։

փոչկասասիր և Աբչէնի պիտ իր։ Տարբերասիրն մասնացու գազանագիրները վրայ է, գազանչրը կրնան չրչագ իմկով վրիպիչ գիրի ասուած ժամանակ։ Այդ ակնգնցական նախասասիկներուն խոստմն է, որ Վեսդենց ասնանդամ ասնանդասած և փոսագրասած է ակնգնցոյ մէջ ակիզբէն իսկ։ Նահասակասիկան գրը եղած է Յունկիսի 16րդ ասրին, որ է 454, հրատից ասուց 25'ին, որ այն ասրի պատահանած է յուլիս 25'ին, այն ալ կիրակի, ինչպէս Ասղիկ ալ կը յիչէ, հարկաս ան անգոյ իմկով ասնելով (ԱՄՈ. 80)։ Օրինակնելէն ասնից մէջ հրատից 27 բան իր և է Խոսասանելու չգիտցած իմկան յայտնի հետաքրքրանչ է, գազանհասու ասնասրական հարցերն են, որ Խոսականներու մասին վերջնական փոսոս պիտի բլլան։

274. Վեսդենց նախ գրը ասնասրյցի մէջ ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՑ անասնով կը յիչուի (ՄՕՒ. 33), իմկ պէտհս ինր նահասակներէն մին կգտնցր, երկուքը ետիկոսոս, երկու ասրկոց, և չորս միայն չսկ քահանաներ են։ Այդ պասրազային մէջ ՀԱՅԱՀՈՅ անասնը ասնասրուած է, և ինր մասիրասներն ալ այդ պասակարգին պասկանելնուն համար, ընդհանուր կերպով ՀԱՅԱՀՈՅ կոչուած են, ուսանց ասանձնի ասրերու գազանագիրն մասրագրութիւն գարձնելու։ Այդ խորհրդով է որ մինչեւ այսօր, Վեսդենց ասնը Հայ ակնգնցոյ ամուսնասր քահանայու գիրն չասած կ՛ասնանգիր գիրն ճանչցուած է։ Ասասիճաններուն մասրագրութիւն գարձուած չըլլալն հետևանքն է, որ իսկ մէն ալ անասնը Վեսդենց քահանգէն ասնած է և ոչ Յովսէփ կաթողիկոսէն կամ Սահակ եպիսկոպոսէն։ Վեսդենց վասնանգեցին Սահակի ամէնէն հին ասչակերասներէն էր, և նոյնիսկ ասչակերասներուն մէջ ելեւէջ (ՄՈՐ. 253), որ ամէն պարագայի մէջ չասասգագէմ գարձանելէն մէկն էր, և իր ընկերներուն վրայ հոգով, որ Սահակի վերջին սարիներուն մէջ իրր վասնարող անար քով գտնուած էր, որ կեզծ բացնելու դէմ չարժման մէջ ասանձին գիրնարար եղած էր, որ Յովսէփի կաթողիկոսութեան սկզբան գարձանելէն էր, և

չնարհիւ իր գարգացման և ասանձնասանկու յաջողակութեան՝ իմկ Աստուծոյ բանակին մէջ, իմկ Տիգրանի ասանձին ասչև, և իմկ Հայոց պատմական հարցասիրութիւն առիթ, միչտ գիտցր որ խոսգն եղած էր։ Մէկ խոսքով Վեսդենց կրնայ բոլոր այդ կրօնական չարժման հոգին բան իլ, և այդ պատճառով է որ իր անունով կոչուած են իր գործակիցները։ Վեսդենց բնիկ էր Վանանդ գաւառի Իչատանք գիւղէն, ասկայն իր գործունէութեան ասպարէզը ասելի Բագրեւանդ գաւառի մէջ եղած է։ Տարիքը 70'ը անցած պէտհ է գնէ, քանի որ գիրի գիտցին օրերը արդէն իրրեւ երէց կը յիչուի, և անկէ իրր 50 ասրի հեռու է իր նահասակութենէ։ Յովսէփի մասին պէտհ եղած տեղեկութիւնները սրուած են արդէն, իսկ ասրիքին մասին 60'ի մօտ կրնանք ենթադրել գիտցը, քանի որ Վեսդենց անոր համար Մէրենեսէհի ասչև կ՛ըսէր, իմկ ՀԱՆԻՀԵՑՈՒՆ ՀԱՆ ՁԵՈ ՊԵՏՈՒՆԷ ՊԻՆՁ (ՓԱՒՐ. 79)։ Սահակ եպիսկոպոսի համար պարզապէս ՊԻՇԱՒՈՐ բառիր, ասանց գաւառի և գիտցի (ՓԱՒՐ. 101, ԵՂԻՇ. 139) անար նախարարական կամ ազնուական ասանձ լինելը կը յայտնէ։ Հարկաս Սահակ-Մեսրոպեան ասչակերասներէն եղած է, իմկ պէտհս նախապէս անասնը չիչուած չէ, իր գաւառին եպիսկոպոսն ալ եղած է, և կրակին պաշտամունքը ջնջած է իր վիճակին մէջ։ Սահակի գլխաւոր արժանիքներուն մէջ յիչուած է քանչ պարակագիրներ բլլալը, որով իմկ Մէրենեսէհի և իմկ Դենչապահի ասանձնասներուն մէջ երբեմն իրարմկ թարգմանի և երբեմն ամէնէն կարճին խոսքի գիտցը վերած է։ Տարիքով ասելի Վեսդենցի քան Յովսէփի հասակակից եղած է, ինչպէս որ Յովսէփի ալ քոյր Տիրուհի անունով քանի գիտցին նախապահս կը ճանչնայ Սահակը (ԵՂԻՇ. 132)։ Մաչէ քահանայն Տարօնի գիտցին էր եղած է Ապրակ գաւառը, իսկ պաշտօնը Աղձնեացն նախարարական մօտ, իրրեւ գրան երէց, կամ որ նոյն է իրր ասանձնչ նախարարական ապպատանիին։ Աղձնեացի Մամիկոնեաններէն երբեք գլխաւոր գիտցը ունեցան կրօնական չարժման մէջ, և Ներսէս Աստղայի բանակի կեդրոնին հրամանատարն էր։ Բան ատեն Մաչէզ ալ գրեթէ գիտցի պիտի բլլայ, ասկայն

ապրա չանի մը կարծանաւէն զատ, յատակապէս պատմած չէ ատոնց մը չանին։ Իւրաքանչիւր յայտնի կիլտած չէ, բայց Մատենին ալ, Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտաթիւեն եզած պիտի ըլլայ, թէ ոչ առանց զարգացման Աւթթարեանց հազուագիւտ վարիչը չէր կրնար ըլլալ։ Տարիքին վերաբեր ալ անկիւնաթիւն չունինք, բայց երիտասարդ մը եղած չէ։ Անանուն չուռամ Մատէն ալ գրուած կը գտնանք, ինչպէս ուրիշ տեղեր ալ Մատենագ անուանելով Մատէն և Մատէ եզած է, և պէտք չէ չփոթել բուն Մատէն անուանին հետ որ Մովսէս անուանին տատրաստիճան ձեւն է։ Աբշէնն ալ Աբաէն անուանի տատրաստիճան ձեւն է, ինչպէս Եղիշէ՝ Եղիսէի և Շմաւէ՝ Սամաւէլի։ Աբշէն երկրի ծնողաւայրն է Բագրեւանդի Եզեգիկ գիւղը, և այն կողմերն ալ եզած պիտի ըլլայ քահանայական պաշտօնավարութիւնը, ինչպէս իր կրթանաւարման պարագային ալ կը յայտնուի (§ 258)։ Աբշէնի համար գլխաւոր բանակիրը այն է, թէ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտաթիւենէն և ուսանող պատկառելի չէր, այլ է ինչ չինական տարբեր ներշնչում էր, և ոչ-քրիստոնեայ ներկայութիւն (ՅՀՄ. 119)։ Իր ընկերները ոչ միայն գինքը չէին անարգեր, այլ մանաւանդ ատաւելագոյն պատիւներով քաջալերել և գօրացնել կ'աշխատէին։ Գալջէ ապրուստն ալ ընդհանրապէս էր և Սահակ եպիսկոպոսի վարքագրի, բայց այդ գիրքին մէջ ալ յատուկ գործունէութիւնն ցոյց տրուած չէր, այլ միայն ընդհանուր ակնարկներ։ Ասոնք ամենքն ալ Աբշէնի մասին ճշգրիտ տեղեկութիւն չունենալու պատճառներ են։

275. Դէնչապատի իրեն եզած յանձնարարութիւնը ատաղձած էր վիզ ատրիքը մեզմեզու ապրելով, կը մնար ԳԷՒՈՆԴԵԱՆՑ ՈՍԿՐՆԵՐԸ ականները պահպանելու համար ատած տրամադրութիւնը, ուսկի իր ջանքերուն բուն նպատակն ալ կը տեսնէր, որ նախնական ձիւնի մը մնայ, և մինչեւ ատոր կամ աւելի ալ ապառնին, մինչեւ որ մարգիներուն թարգմանութիւն և պիտակներ մեծատներէ փարատուին, և ականները ալ ցրուին։ Մաժիկն ալ անանց վրայ իրեն հակառակ կը խոզար, այնչափ մեծ եզած էր ատոր ազդած վատահութիւնը։ Ինքն ալ Ջնիկանի ու Մամիկի և պիտակներուն ջանքերուն հետ Լեհաստան, անկէ ալ Նիւ Յորք կ'երթար, որ երթայ Յակոբեան հազարվեց թրամներուն։ Բայց Մաժիկի նպաստակը բարեվիճ ապրելը էր, նա կերազ մը կը փնտռէր մարտիրոսներուն ականները ձեռք ձգելու։ Կիրակիի երեք չարքի պիտիքը, է նշան ատոր չէր էլեկտրական էներգիան, անոնցմէ փայլակներ և կայծակներ և լուսատու երեւոյթներ անվրդ կ'ատնուցին, որպէս թէ երկիրը կը պտտէր, և պատահականները անտրտում կ'անցընէին պիտիքը, և չաջարդ երեք չարքին։ Նէլէոդ էէլէքթրոն ևս միևնոյն փոխարկիներ, պատատներ և բամբասանքներ կը կրկնատէին, որոնց մասին Մաժիկը պատասխանելուն միայն չփոխելու կ'աշխատէր, և պիտակ կատարէ թէ լինէր այս ըստ ըստէլ ընդհանուր էներգիա– ատոր էրէոզ երկոյթ։ Պատահականներ անտրտում ատաղձած երեք մը կը մտածէին, և երրորդ օրը գինն ձառա առաջն, այսինքն է երեկոյեան գէմ, Մաժիկը վախչելու կը սկսէր, որպէս զի միտները քաջալերէ, բայց ինքն ալ մարտ ճանապարհով ետ կը մնար, մինչ պատահական պիտակները չխոտոր մինչեւ Լեհաստան, և միս օր Նիւ-չապատ կ'երթայն եզածը պատատարներուն հաղորդելու (ՓԱՐ. 102)։ Դէնչապատ և իր ընկերները մտազրաքանչիւր մարդ կ'ընդունին, և յառաջ վէցէրդէէ մտրդ կը զատարկին, ինչ ընդհանրին պրաչելու, կը յայտնէր Դէնչապատի խորտուրդը չձանձնել և ապմտի չհանել ականները մտաստեն, և չմոցիլ քրիստոնեաներու պաղտնի զօրաքանան գէմ։ Մաժիկը այդ միջոցին հատատագիտ մտպատար, նիհ փարատած փարպետների յատաքանչիւր ընկերներ կը ճարէ, և պատատարներուն ձեռնհասի լինելը ատատկով, անանց հետ ատրքերուն մտաքինները հարկ հարկ փորձած են հետ հետ կը ատանի, ատ կ'ուշադրին ականները մեզմեզուն պահել։ Մինչդր ընդհանրէն պատատած չէ, բայց Մատենին ալ, Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտաթիւենէն եզած պիտի ըլլայ, թէ ոչ առանց զարգացման Աւթթարեանց հազուագիւտ վարիչը չէր կրնար ըլլալ։ Տարիքին վերաբեր ալ անկիւնաթիւն չունինք, բայց երիտասարդ մը եղած չէ։ Անանուն չուռամ Մատէն ալ գրուած կը գտնանք, ինչպէս ուրիշ տեղեր ալ Մատենագ անուանելով Մատէն և Մատէ եզած է, և պէտք չէ չփոթել բուն Մատէն անուանին հետ որ Մովսէս անուանին տատրաստիճան ձեւն է։ Աբշէն ալ Աբաէն անուանի տատրաստիճան ձեւն է, ինչպէս Եղիշէ՝ Եղիսէի և Շմաւէ՝ Սամաւէլի։ Աբշէն երկրի ծնողաւայրն է Բագրեւանդի Եզեգիկ գիւղը, և այն կողմերն ալ եզած պիտի ըլլայ քահանայական պաշտօնավարութիւնը, ինչպէս իր կրթանաւարման պարագային ալ կը յայտնուի (§ 258)։ Աբշէնի համար գլխաւոր բանակիրը այն է, թէ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտաթիւենէն և ուսանող պատկառելի չէր, այլ է ինչ չինական տարբեր ներշնչում էր, և ոչ-քրիստոնեայ ներկայութիւն (ՅՀՄ. 119)։ Իր ընկերները ոչ միայն գինքը չէին անարգեր, այլ մանաւանդ ատաւելագոյն պատիւներով քաջալերել և գօրացնել կ'աշխատէին։ Գալջէ ապրուստն ալ ընդհանրապէս էր և Սահակ եպիսկոպոսի վարքագրի, բայց այդ գիրքին մէջ ալ յատուկ գործունէութիւնն ցոյց տրուած չէր, այլ միայն ընդհանուր ակնարկներ։ Ասոնք ամենքն ալ Աբշէնի մասին ճշգրիտ տեղեկութիւն չունենալու պատճառներ են։

իրեն ատար հատ գրքատանեայ ընկերներ կը ճարէ, և պատատարներուն ձեռնհասի լինելը ատատկով, անանց հետ ատրքերուն մտաքինները հարկ հարկ փորձած են հետ հետ կը ատանի, ատ կ'ուշադրին ականները մեզմեզուն պահել։ Մինչդր ընդհանրէն պատատած չէ, բայց Մատենին ալ, Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտաթիւենէն եզած պիտի ըլլայ, թէ ոչ առանց զարգացման Աւթթարեանց հազուագիւտ վարիչը չէր կրնար ըլլալ։ Տարիքին վերաբեր ալ անկիւնաթիւն չունինք, բայց երիտասարդ մը եղած չէ։ Անանուն չուռամ Մատէն ալ գրուած կը գտնանք, ինչպէս ուրիշ տեղեր ալ Մատենագ անուանելով Մատէն և Մատէ եզած է, և պէտք չէ չփոթել բուն Մատէն անուանին հետ որ Մովսէս անուանին տատրաստիճան ձեւն է։ Աբշէն ալ Աբաէն անուանի տատրաստիճան ձեւն է, ինչպէս Եղիշէ՝ Եղիսէի և Շմաւէ՝ Սամաւէլի։ Աբշէն երկրի ծնողաւայրն է Բագրեւանդի Եզեգիկ գիւղը, և այն կողմերն ալ եզած պիտի ըլլայ քահանայական պաշտօնավարութիւնը, ինչպէս իր կրթանաւարման պարագային ալ կը յայտնուի (§ 258)։ Աբշէնի համար գլխաւոր բանակիրը այն է, թէ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտաթիւենէն և ուսանող պատկառելի չէր, այլ է ինչ չինական տարբեր ներշնչում էր, և ոչ-քրիստոնեայ ներկայութիւն (ՅՀՄ. 119)։ Իր ընկերները ոչ միայն գինքը չէին անարգեր, այլ մանաւանդ ատաւելագոյն պատիւներով քաջալերել և գօրացնել կ'աշխատէին։ Գալջէ ապրուստն ալ ընդհանրապէս էր և Սահակ եպիսկոպոսի վարքագրի, բայց այդ գիրքին մէջ ալ յատուկ գործունէութիւնն ցոյց տրուած չէր, այլ միայն ընդհանուր ակնարկներ։ Ասոնք ամենքն ալ Աբշէնի մասին ճշգրիտ տեղեկութիւն չունենալու պատճառներ են, սրտ բերնէ բերան չպատճառ խօսուած են նախնարանները, և իրրև օրական մտպատանք ընդ ֆոքէյս աղբիւրին կրկնատած, մանատանդ Աբշատ իր կամատրական, ակր Աբշատանեայ և Վարդանի վերաբ, բոլոր իր կեանքին մէջ կրկնած է, և մինչ ալ անկէ լսելով ճշգրտելու գրած ենք, կ'ըսէ Փարպեցին, և ուշ քնաւ ֆոքէյլ անչաշ չպատճառ խօսուած ընդհանրապէս (ՓԱՐ. 105)։

276. Դէնչապատ և Սահակի լրացած տատրիքը բնական կերպով մտածել կու տայ, թէ մինչեւ անանց հետատատ կը թիւեան տարին Սահակի ՍԱՀԱԿ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆՆԵՐ և Մեսրոպի աշակերտանեբնին չատեր ալ կամ տարդ էին վախճանած կամ ընդհանրապէս լրացած էին, որով չատրար կը սկսինք տատեղ Հատատատանի փոփոխ, ինչ որ պատմիչները մեզի հատատցած է Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտաթիւեան երիցատրներուն վրայ։ Բայց դժրախտաբար չատ քիչ մանրամասնութիւններ ունինք այս մասին։ Սահակի կենաց տաեն, զործի վրայ եղողներ անանք էին հարկատ, ինչպէս Արատչատի ժողովին եպիսկոպոսներուն ցուցակն ալ կը վկայէ (§ 241)։ Սակայն փարպեցի ատանց չատեր բան վերջէն հատածատած բլլալը կը յիշէ, և կ'երեւի թէ չատ երկար էր այդ ցուցակը։ Ամէն այդպիսի երկար էլ բնական է մեզ բնագիրէն (ՓԱՐ. 202), որուն համեմատ հրատարակած են ատաղիրները, և այդ կարատած հատատածին նախընթաց խերքը Մովսէսի, և հետևարար Տիրատրի հատածանքները կը յիշէն։ Ինչ որ կը ցուցնէ թէ բոլոր պահած մասը հատածատողներու չարք մըն էր, որոց պատմութիւնը կը քաղէր Փարպեցին, ցուցնելով թէ ատատեղծեն հաղորդի ընդհ խոտծոյն վերի- վերծանեցան (ՓԱՐ. 201)։ Իսկ հատածանքը պէտք կ'բլլայ յետագրել 452 թուականէն ետքը, երբոր նոր կաթողիկոսներու ատեն, բոլորովին նոր ընթացք մը սկսաւ, և Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտաթիւենը անարգուեցաւ Վարդան-Ղեւոնդեան արկածներէն ետքը։

277. Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտաթիւեան մէջ ամէնէն ատաջ յիշատածներն են Յովհան Եկեղեցացի և ԱՌԱՋԻՆ Յովսէփ Գաղներացի, որոնք ՎԵՑՑԵՐԸ Մեսրոպի աշխատակիցներուն թիւի ալբատրէնի միջոցին, անոր ընկերացան Սամուատի ատրատրաթիւեան մէջ, մօտը գանուելուն գիրքերուն վերջնական կազմակերպութիւեան ատեն (§ 191)։ Նոյնները կը յիշուին ևս Բիւզանդիա գացող աշակերտներուն մէջ (§ 208), և անկէ ետքը պատմութիւեան մէջ չենք հանդիպիր անանց անուանով և մականունով յիշատակուելուն։ Շահապիվանի ժողովին մէջ կան Յովսէփ և Յովհան երէցներ (§ 228), ատանց ուրիշ յատկատանոյ, որ կրնան նոյնացուիլ, բայց Արատչատի ժողովին մէջ ոչ Յովհան մը կայ և ոչ Յովսէփ մը, Հազոցմացիին գատ։ Թուխաս պատմիչ Յովհան մը կը յիշէ Մակաց եպիսկոպոս (ԱՐՇ. 82), և կարծուի Յովհան մը իրրև օգնական Հազոցմացի Յովսէփի (§ 233)։ Անհատանական չէ որ նոյնիսկ եկեղեցացին բլլայ Մակաց եպիսկոպոսը, բայց ոչ երբէք Հազոցմացիին օգնականը։ Վախճանին չենք գիտեր, 451'ի պատահարներէն ատաջ վախճանած են թէ ոչ, գի աշակերտներուն հերիցատրները բնական, հարկատ ծերատրներ ալ էին։ Բիւզանդիա գացող վեցերէն է եզիսկ կոտրտի (§ 208), որ անկէ պատճառ ետքը կը

նշանակում էր յուսալ ինչ-որ բան, ակնկալել, հուսալ ինչ-որ բան (ԱՄՈ· 34)։ Ու ինչպես նախադասության մեջ, այնպես էլ բառակապակցության մեջ նա կարող էր գործածվել ինչպես անցողական, այնպես էլ անանցողական բայ։ Օրինակ՝ ասում էր՝ «Ես հուսում եմ Աստծո վրա» կամ «Ես հուսում եմ Աստված», «Ես հուսում եմ Աստծո խոսքի վրա» կամ «Ես հուսում եմ Աստծո խոսքը», «Ես հուսում եմ Աստծո ողորմության վրա» կամ «Ես հուսում եմ Աստծո ողորմությունը» և այլն։ Ինչպես նկատում ենք, հոգևոր հեղինակները հաճախ հոգևոր հարցերի մասին խոսելիս գործածում էին նաև այնպիսի բառեր, որոնք ունեին նաև աշխարհիկ իմաստներ։ Այդ բառերի հոգևոր իմաստները հասկանալու համար անհրաժեշտ էր ուսումնասիրել դրանց աշխարհիկ իմաստները։ Ուստի հոգևոր հեղինակների գործերի ուսումնասիրությունը պահանջում էր նաև աշխարհիկ գրականության ուսումնասիրություն։ Ահա թե ինչու հոգևոր հեղինակների գործերի ուսումնասիրությունը ստիպում էր ուսումնասիրել նաև աշխարհիկ գրականությունը։ Ինչպես տեսանք, Ս. Ի. Յովսիփ Հողոցմեցին ևս ուսումնասիրել է աշխարհիկ գրականությունը։ Նա ինքն էլ ասում է, որ ինքը «ուսումնասիրել է հեթանոսական գրքերը» (ՀՄՈ· 8), և այս է պատճառը, որ նրա գործերում հանդիպում ենք հեթանոսական դիցաբանության հետ կապված մի շարք անուններ, որոնք, իհարկե, ոչ մի կերպ չեն կարող ընդունելի լինել քրիստոնյա հեղինակի համար։ Ինչպես նշեցինք, Ս. Ի. Յովսիփ Հողոցմեցին ևս ուսումնասիրել է աշխարհիկ գրականությունը, ինչպես նաև հոգևոր հեղինակների գործերը։ Նա ինքն էլ ասում է, որ ինքը «ուսումնասիրել է հեթանոսական գրքերը» (ՀՄՈ· 8), և այս է պատճառը, որ նրա գործերում հանդիպում ենք հեթանոսական դիցաբանության հետ կապված մի շարք անուններ, որոնք, իհարկե, ոչ մի կերպ չեն կարող ընդունելի լինել քրիստոնյա հեղինակի համար։ Ինչպես նշեցինք, Ս. Ի. Յովսիփ Հողոցմեցին ևս ուսումնասիրել է աշխարհիկ գրականությունը, ինչպես նաև հոգևոր հեղինակների գործերը։ Նա ինքն էլ ասում է, որ ինքը «ուսումնասիրել է հեթանոսական գրքերը» (ՀՄՈ· 8), և այս է պատճառը, որ նրա գործերում հանդիպում ենք հեթանոսական դիցաբանության հետ կապված մի շարք անուններ, որոնք, իհարկե, ոչ մի կերպ չեն կարող ընդունելի լինել քրիստոնյա հեղինակի համար։

278. Ջրգե՛ք ձեզ ամենայն ագահութենէ. զի ոչ ոք ի կեանսն յաւելու երկայնութիւն ժամանակի, եթէ ոչ ի ձեռն ողորմութեան (ՀՄՈ· 253)։

ԱՂՔԱՏՈՒԹԻՒՆ ԱՂՔԱՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄՆ

Ագահությունը աղքատական համառոտ սահմանումն է (ՀՄՈ· 15), և ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս ագահությունը հակադրվում է ողորմությանը։ Ագահությունը նշանակում էր ոչ միայն ունեցվածքի հանդեպ ագահություն, այլև ընդհանրապես ամեն տեսակ ագահություն, ինչպես, օրինակ, ագահություն ժամանակի հանդեպ (ՀՄՈ· 31), ագահություն մեղքի հանդեպ (ՀՄՈ· 248), ագահություն վիրավորանքի հանդեպ (ՀՄՈ· 32), ագահություն ուրիշների հանդեպ (ՀՄՈ· 30), ագահություն ուրիշների ունեցվածքի հանդեպ (ՀՄՈ· 241), ագահություն ուրիշների գործերի հանդեպ (ՀՄՈ· 241

79, ՕՐԲ. Բ. 249)։ *Միայն յետոյ* ոչխան չէ *այս երկուքը* (ՁԱՄ. Բ. 85), *և այս է ընդհանրի դրութիւնը, որովհետեւ բոլոր լուծմունքն ալ մի գծագրութեան վերայ կ'իյնան, որ կը պրէ մէկ չէ երկու ծայրէն ալ ծռած ուղիղ գիծերէ կազմուած է, որ պարտաւորած է պրել, մէկ չէ մանաւանդ վերջանայ, այսինքն* 451'է *սկսելով, անընդհատ երկու ուղիղ գիծ պատ* (ԱՄՈ. 80)։ *Թէպէտեւ ինքն ալ Յովհաննէս Հայոց ամբ պատ* (ԱՄՈ. 80)։ *Թէպէտեւ ինքն ալ Յովհաննէս Հայոց ամբ պատ Դիւտը կամարակապ կը ճանչնայ* (ԱՄՈ. 80), *այսուամենայնիւ Աստղիկի յիշած անընդհատ ուղիղ գիծերուն վերայ, որոնք կամարակապ չեն, ինչպէս նոյնիսկ Յովհաննէս Մամիկոնեան ալ խոստացած է յաջորդ գլխուն մէջ, որովհետեւ Աստղիկ մարդպան կանոնաւորապէս և չափաւորապէս իշխեց։ Նոյն իսկ պատմիչն չվախի խօսքերը չվախի կացութեան յայտարարներն են։ Դիւտի կամարակապ գիծերը հնար չէ* 461'էն առաջ անցընել *և* 451'է 461 *ճիշդ առջի առաջին անընդհատ գլխուն ժամանակ կ'իյնան, եթէ Մելիտէի և Մամիկի կամարակապ գիծերն չընդունուին։ Քանի որ Փարպեցիի անցքերը խօսքերէն զատ, ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, պարտաւորած* 452'է 461 *առջի միջոցը երկու գիծի վերայ պիտի բաշխենք, երկուքի կիսելով, որ թէպէտ մարդի կամայական, սակայն յարմարագոյն*

կերպն է։ Իսկ պատմիչներուն և պատմագրիներուն ընդհանրապէս երկու Մանազկերտացիներուն անուններն իմանալ, պէտք է վերագրել այն ձախող պատմութիւնը զոր ունեցան Մանազկերտացոց ազգասիրութեան վրայ, մանաւանդ Աստղիկ Մանազկերտացիին պատճառն ու ամբաստանութիւնը իմացվելն առքը։ Իրաւ Մելիտէի ներկայութիւնը Ճահապիվանի և Արտաչատի ժողովներուն մէջ, իր ուղղափառութեան մասին նպատակ ունի պատմիչը կազմելու կը ծառայէ, սակայն կրնայ պատճառ չլինել կամ կասկած ունենալ ուրիշներու։ Մանազկերտացիք արդէն Լուսաւորչական տեղեկութիւններ, իրաւ այլ եւս չեն կրցած նոյն վարպետութեամբ Վարդան-Վահեւնդեան չարժանութիւնները և կռվնակիցներուն վրայ, որոնք Առանիկան անկեղծութեամբ և Առանիկ-Մամբրէ Անդրապատականութեամբ՝ Լուսաւորչական տեղեկութիւնները կ'ըլլային։ Ջամշտոնցիկ Յովհաննէս Մամիկոնեան և Տանդուրաստ Մամիկոնեան փոխադրութեամբ՝ ուզած են կարճել անոնց զրածները, և իրենց չունչը կազմած են իրենց միաբերան ծառայող անկեղծութեան մը, Փարպեցիի Ա.քեղեանն կոչուած խումբը (ՓԱՐ. 202), *որոնց երեսէն նախատաւեցան և հալածուեցան բոլոր Առանիկ-Մամբրէական աշակերտութեան մեռցորդները* (ՓԱՐ. 201), *և նոյն իսկ Փարպեցին ալ։ Այս է բան մեզ Մելիտէի և Մամիկի անուններուն մոտացած Մամիկոնեան մասնաւոր նեղբին պատճառը։ Այսպիսի տեղի անգիտութիւն չունինք Մելիտէի վրայ, որուն ժամանակը կը լինի* 452'է 456։ *Հարկ կը տեսնենք նաև պիտակ ալ։ Թէ ինչ հին պատմիչներ ու ժամանակագրիներ՝ որ Մելիտէն ու Մամիկը գանց կ'ընեն, սխալ ժամանակագրութեան մը գահ կ'երթան, Առանիկ մանը գնելով* 467ին, *Յովհաննէս Մամիկոնեան* 470ին, *Բագրեւանդի ժողովը* 473ին, *որով Դիւտի կամարակապութիւնն ալ* 470'ին *գնելով, միջոցը լրացուցած կ'ըլլան* (ԱՄՄ. 71) *Բայց Թէոդոսի մահուան և Բագրեւանդի ժողովին թուականները արտաքին պատմութեան* 450'ին *և* 451'ին *հաստատուած լինելով, ժամանակիցի ազգային եկեղեցիներն ալ ըստ ամենայնի ապացոյց է ճշդութեան։ Մելիտէի մահը, միայն ձայնը հաչուած կը գնենք* 456'ին, *պարզապէս ծերութեան և ակրաթութեան հետեւանքով։*

Տ. ՄՈՎՍԷՍ Ա. ՄԱՆԱՍԿԵՐՏԱՑԻ

281. *Ասոր անուններ ալ Փարպեցիէն առնենք. Ե՛ ըստ Նորա տէր Մովսէս, որ էր Ե՛ Նա ինչպէս ուզէք* (ՓԱՐ. 110), *և այս յայտնի բացատրութեան տիպնաւորով, յոլ մի ըմբռնող մեկնութեան կամ վերծանող միջոցի անհրաժեշտ չէ, չատ յարմար պիտի գար այն ազգ ազգ ըմբռնողութեան, որով պատմութիւնը կը փակուի, և որ ճշդիւ այդ միջոցին պատկերը կը կերպարանէ։ Աստղիկ և Յովհաննէս նման նախապէս կամարակապութեան հետևող Մելիտէի և Մամիկի պէս ապիկարներ և անճանաչներ չեն, որ հատուկտուկ պատմագրութիւն, Մովսէս Բաղինեայ լինի Ե՛ Բէսոս ուշադրութեան և բազմազանի անկարգութիւնները թատերական ասեն, ծանր գործով կը գծէ վարդապետութեան, կրօնական պնդութեան և վիճակաորոշութեան ընթացքն ու կենցաղը* (ԽՈՐ. 275)։

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԸԼԼԱԼԸ

282. *Պահ մը մտածենք ուրարեակ նախարարներուն վիճակը, որոնք Ներսէս չազարհ կը ձեռնային, երբոր Դաւոնեաց Տէր Յովհաննէս Գաբեղեան կաթողիկոսն ալ Փարպեցիէն առնենք. Ե՛ ըստ Նորա տէր Մովսէս, որ էր Ե՛ Նա ինչպէս ուզէք* (ՓԱՐ. 110), *և այս յայտնի բացատրութեան տիպնաւորով, յոլ մի ըմբռնող մեկնութեան կամ վերծանող միջոցի անհրաժեշտ չէ, չատ յարմար պիտի գար այն ազգ ազգ ըմբռնողութեան, որով պատմութիւնը կը փակուի, և որ ճշդիւ այդ միջոցին պատկերը կը կերպարանէ։ Աստղիկ և Յովհաննէս նման նախապէս կամարակապութեան հետևող Մելիտէի և Մամիկի պէս ապիկարներ և անճանաչներ չեն, որ հատուկտուկ պատմագրութիւն, Մովսէս Բաղինեայ լինի Ե՛ Բէսոս ուշադրութեան և բազմազանի անկարգութիւնները թատերական ասեն, ծանր գործով կը գծէ վարդապետութեան, կրօնական պնդութեան և վիճակաորոշութեան ընթացքն ու կենցաղը* (ԽՈՐ. 275)։

ԱԲՐԱՀԱՄ ՈՒ ԽՈՐԷՆ

282. *Պահ մը մտածենք ուրարեակ նախարարներուն վիճակը, որոնք Ներսէս չազարհ կը ձեռնային, երբոր Դաւոնեաց Տէր Յովհաննէս Գաբեղեան կաթողիկոսն ալ պարտաւորած, նախարարները նորէն վրկան նահանգը դրկուելան, ուր էին յաւորդոցն, Դինչապատ ալ անոնց վրայ հակող դրուած էր, որ ջնջուց նախարարներուն վիճակը թեթևցնել, և անոնց ապաստան թիւն պատեցաւ որ կարենան իրենց մարզպետներուն ձեռքով ինչ ինչ պրաս թիւններ հատուց։ Խորէն Արկավեցի և Արրահամ Զեղակեցի երկդներ, որք Ղեւոնդեանց կը ապաստարձին և վերջին սանն բանու թեամբ ուրիշներ անոնց հետևիլ, Դինչապատ Տէր Եհուանի պատճառաւ, համաձակեցան՝ իրրև թէ չգիտնալով, իրենց վարդապետներուն ուր բլլալը հարցնել, արդեօք կարենան երթալ ու անոնց ապաստարել։ Իրենց այս համարձակութիւնը Դինչապատը զայրացուց, որ անոնք դաւակատ պատճառ թիւն ուզեց Յովհաննէ, բայց ան պատասխանեց, որ եթէ իրենց դէմ յանցանք ամբաստանութիւն չկայ, մահապարտութեան խօսք չկրնար ըլլալ։ եթէ կ'ուրանան ապաստ թագուին, իսկ եթէ չեն ուրանար, նեղ թեամբ արդարեր ազգայրերու մէջ կատարուած գործին։ Երկուքն ալ բացարձակապէս մերժեցին ուրացութեան առաջարկը, որով ակնջնին կտրելով, Աստղիկ Ճահապիվ* (ՓԱՐ. 106) *կամ Բարեկատանի Ճահապ* (ԵՂԻ. 146), *և ան եւս ուզիղ Ճահապ գատարար, արդարեր մչակ թիւն գործելան։ Բայց այն կոպիտ բրիստոնեութիւնն իրր կնդանի մարգարեանց պատ. գան, և չատ ալ նախերներ կը ստանային, զորս Արրահամ երէց, իրր ան եւս մեր և ուժգին, մերթընդ մերթ կարկառ նախատարներուն կը տանէր ու կը գատեր։ Խորէն, որ ազգէն ակար էր, ճանապարհներնեգատ թիւնէն ու ասկէն ալ ան եւս մեռանելով* (ԵՂԻ. 146), *չկրցան երկար գիմանալ և կեցցէ՛ Աստղիկանի մէջ վախճանեցաւ։ Իսկ Աբրահամ միեւնոյն ալ խոստատիրներն ու ուզեցարկ թիւնները կը*

չարաճակիլ, մինչև որ ԷՄԱՇԱՈՒՐՈՒԹԵՍՆ Հաւատացեալց աշխարհն, որք իրենց առնէին ի ինչքերը անոր ախթատու ինան փրկանք էրէցքն յաբէոռնէս, Աբրահամ կրցաւ Հայաստան գառնալ, երբ արդէն նահապետներն ալ ազատութիւն առացած էին (ՓԱՐ. 106):

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒՆ ԶԳԱՏՈՒԹԻԼԸ

283. Երբ նահապետներուն քիչ մը պիտի ինան կը պատէր, Յակոբեան 17՝րդ տարին, որ է 455՝ին, Աչտչան ի Հնդկաստան Վրաց Քաղաքն Ե Ազատութիւնը առնոյ եկեալ Ձախեաց, և մանաւանդ պատկառ Մինրուան, նախանձ հանելով, կը յարձակէր Հնդկաստանի և Աբշամայի վրայ, ուր Տիգրանի պատանեկութեանէն ազատակ, ուր պրկած էին Վաղարշակ Սիւնեաց գէ Գոյքն, և իրեն մնալ կը բերէր անոնց ետ դարձնելու և կրթելու համար (ՓԱՐ. 107): Աչտչան և Հնդկաստանի Մամիկոնեան իշխան քննեցին էին, Ազան Արծրունի Առաջեւամ և Զոմիկ քաջերուն հետ ամուսնացած լինելով: Հնդկաստանի չորս պատուակ թագաւ էր, արձանագրէ Վասակ, Վասակ և Աբասգէս Տիգրան պրկած էին, իսկ վարդ չուտ վրայ լինելուն պատճառ էր Տայոց Նահանգը (ՓԱՐ. 111): Իսկ Աբշամայի երկու պատերազմներն էին Նեղակ և Հրահատ: Առանց հետ ապրելու Վասակ փախչելին, ինչպէս որ պարծանօք կը յիշէ, որ թէպէտ ինքն ըստ ինչ ատաքիչ էր, սակայն այդ վեց ազգայ խումբին հետ աղքատիկ և խեղճ եղաւ (ՓԱՐ. 188): Մեծ պատերազմով կը յիշէ Փարպեցի Հնդկաստանի Զոմիկ սիրելին, թէ նէզէ կին անուանի և ատուածը ևս աղքատ ցաւերուն ցաւ և տառապ տասնամբ յաջողացն կեանքն է Հայաստան աշխարհին, և թէ նա անոյշ և խրատուց ընդունէր էր յաջողութեան վրայ է պատ Աղուշոյէ (ՓԱՐ. 110): Նահապետներուն պատուոյ անունը կապանքի և ախտերի վիճակը կրնային զինք երկու տարի և տարի ևս՝ Դևտոնց նահատակութենէն առաջ, մինչև որ նոյնիսկ բանտարկեալ հետը Հարեւչամ չապատ կամ Հրեշտակապատ, անոնց վրայ պիտի, ինքն Յակոբեան միջնորդեց, և անոնց ազատութիւնը իսկ, չքմեղները քակից, պղեստեին փոխեց, որպէսզի գնան Պարսկաստանի մէջ պիտի ինան ինքն և առջի պատանի: Յակոբ ալ գոհ մնաց, և իրենց կառավարչ ազատութիւն չնորհեցին միաբան ամէնքն ալ Տիգրան հատուցի 457՝ին, իր Յակոբեան մնաց, և տարին: Նոյն միջոցին Յակոբ մնաց, և իր երկու զաւակները, Որմիզդ ու Պերոզ, ժառանգ ինան համար իրարու գէմ պատերազմելու երկու տարի չորսնակ, մինչև Որմիզդ սպանուեցաւ և կրասկին Պերոզ միահեծան թագաւորեց 459՝ին, պաշտպանելու համար իր գայկին Յուսիկ Մխրտանի (ԳՂ. Ի. 153): Այդ պատերազմին ներքոյ ազատութիւնը չտպագեց: Պերոզ իր Տօրը կամքին գիտակ, ամէն անոնց Հայաստանի մէջ ալ իրեն կողմ պաշտպանեն, և իրօք ալ արձակեալ նախարարներ Պարսկաստանի մէջ իրեն օգնեն, և Հայաստանի մէջ ալ իրեն կողմ պաշտպանեն, և իրօք ալ արձակեալ նախարարներ Պարսկաստանի մէջ իրեն օգնեն, և Պերոզի բանակին մէջ ծառայեցին: Բայց Պերոզ ազատ թագաւորելէն ետքը անմիջապէս խոստացեց, այլ Հրեշտակապատ չկատարեց, այլ Հրեշտակապատը Հանդը պրկեց առիւծով ու պատառատ Աչտատ նախարարի տրամադրութեան ներքեւ, և Աչտատի սպանն Յրդատվհնատպի ձեռքով, որ իր գայկապետին էր, խոստացեալը ալ բազկ, և յայտնեց թէ իրենց բնաւնեալ առիւծներ առնելու ատած է Հայաստանի մէջ (ՓԱՐ. 108): Այդ ատրճանքը միջոցին 461՝ին, կը մեռնէր Մամկոն կամպիկոսը ատենց այդ եղելութենց մտատակցած մը ունեցած ըլլալու:

Տ. Ա. ԳԻՒՏ Ա. ԱՐԱՀԵԶԱՑԻ

284. Երբոր Մամկոն մեռաւ, Հայաստանի մէջ կացութիւնը փոքրիկ փոխուած էր: Յակոբեան մեռած էր, որով անուն ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ իսկ տարած եկած էր բոլոր ազգին: Պերոզ իր գահն ու իշխանութիւնը ամրացնելու մտադիր, կազմակերպեր և համակրեցնել չգիտէր կը նեռամտէր, իրօք ալ Հայ նախարարներ կոչմէն օգնութիւն գտած էր: Հայաստանի մէջ Սահակ-Մեսրոպեան աչակերտութիւնն մեռացարձներ, և Վարդան-Ղեւոնդեան չարժութիւն վերջիններ, գտած էին ազգ ամենը, և Տրազարակ նեռաւ Տաճար ազգ ալ: Բանակարկեալ նախարարներ կիսաւ ազատած Պարսիկ բանակին մէջ կը ծառայէին, Աստղամիզդ ամէն և ա Թզրատաս էր Հայոց ներքին ու կրօնական գործերուն մասին: Բայց այսպէս նոր կամպիկոսի ընտրութիւնը բոլորովին ապրիլ ուղղութեամբ կատարուեցաւ: Մանազկերտացիք մէկ կողմ դրուեցան, որոնց մէջ Տարկա Թևկեռածանները չէին պակաս, և Սահակ-Մեսրոպեան աչակերտութիւնն վերջին ներքեւն մէկ մը, Գիւտ Աբահեզացին, կամպիկոսական աթոռ բարձրացաւ: Պարսկաստանի չափ կացութիւնը և Պերոզի Տալիք Թէ իր թագաւորութիւնը ապահոված լինելը, պատճառ եղաւ որ Հայոց նախարարներուն ձեռակերպ իրենց զգոյշ եղնէ, և Հրաւիրեցին Պարսկաստանի մէջ կամպիկոսին Տան Հաստատութիւնը ընդունել թագաւորէն: Պերոզ ալ այն ատեն պատանեկութ չէր, այլ մեռած ատեն մերձաւորապէս 60՝ը անցած էր, որով նախապէս գործունեութեան տարիներ անցած, և երիտասարդութիւնը Սահակի և Մեսրոպի կենդանութեան ատեն և անոնց աչակերտութեան մէջ անցուցած կ՝ըլլայ: Ինքն իսկ կը յայտնէ, Թէ ՂԵՂԵՈՆԻ ՓԱՐՊԵՑՒ ՆԱԽՆԻՆ ՀԱՏՈՐՈՑ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (ՓԱՐ. 114), որով հարկ կ՝ըլլայ ըսել, Թէ Փիւտ ալ մէկն էր այն խումբէն, որ Սահակի ուսքովէն եռքը յունական գպրոցները պրկուեցաւ (§ 219), բայց ոչ այդ առթիւ և ոչ յետոյ Գիւտի անունին չենք հանդիպիր: Պատմական տարբերութիւն մը կարելոր յուսարանութիւն մը կուտայ այդ մասին: Եղիսէի երկոյ իր գատաստանագիրքին մէջ հայրապետաթիւ անունը կը գրէ ԳԻՒՏ (ՍԱՄ. 208), և Գագ անունով եպիսկոպոս մը ներկայ կը գտնենք Շահապիվանի ժողովին մէջ (§ 228), Վահանեղ Գագ եպիսկոպոս մըն ալ Արտաչատի ժողովին մէջ (§ 241): Ժամանակագրական բազդատութիւններն ալ նպաստաւոր են հետեւցնելու, Թէ Գագ եպիսկոպոսը միեւնոյն Գիւտ կամպիկոսն է, որ հայրապետութենէ առաջ Վահանդի վիճակաւորն է եղած: Գիւտ կամպիկոսին Վահանդի հետ յարաբերութեան յայտնի նշան մըն է նաև, որ ինչպէս ալ ինքն էր ի ՔՆՈՒԹԻՒՆ Տոյոց, ի ՔԵՂՁԻՆ Աբահեզաց (ՓԱՐ. 110), սակայն առնի յանախ իրը ՈՒՄՄԱՆԻ կը յիշուի, և ՈՒՄՄԱՆ Վահանդ գառաւի քաղաքներէն է, որ Գիւտի աքսորէ գառնալէն ետքը, իրեն հատատաուն բնակավայրն ալ եղաւ: Այդ բացատրութիւնը չատ առնի հաւանական կը գտնենք, քան Թէ ենթադրել Թէ Տայոց գառաւի Աբահեզը և Վահանդ գառաւի ՈՒՄՄԱՆԸ իրարու առնմանակից լինելուն, հաւատարակէս Գիւտի հայրենիք նկատուելուն (ԱՐԱ. 89): Վերջապէս պէտք է ընդունիլ Թէ Գիւտ նախընթացաբար գործունեայ և արդիւնաւոր գեր մը ունեցած էր, և ուխտադաւնեաց հետեւողներուն ուղղիչ և գիտակաւոր ճանչցուած էր, որ հարկ Թէ առնք պատմէն կը գտնեն, մինչև Վահանդի եպիսկոպոսը կամպիկոսական աթոռ կը բարձրացնեն: Ընդհատութեան Թուական պէտք է նչանակել 461 տարին, Պերոզի միահեծան Թագաւորելէն իրը երկու տարի ետքը:

285. Յիշեցինք արդէն Թէ Պերոզ ազատութիւնը նախարարներուն կատարելու ատաստութիւնը յետաձգեց: Այդ յապաղման պատճառ կրնար տալ Հայկազն վրայ եղած ա-

վարական կամարձը, մանաւանդ երկար առաջապանքի հետեւանօք անոնց մէջ աճած կծու կակիծը, բայց մանաւանդ պարարտացմ մըն ալ եկած ընդհանուր կակիծը զօրացնել։ Հայ նախարարներուն կեղծատացութիւնն առթիւ (§ 245) իրենց ընկերակիցէ եղած էր Վաչէ Ապուսանից թագաւորը, որ ինչպէս ալ յետոյ պահ մը չանցած էր ինքն ալ քրիստոնէութիւնը հալածել Հայաստանէն եւ վարդանի բանակին օգնութեամբ, սակայն Վարդանի արտաքսէ մեկնելէն ետքը պարսից էր նորէն կեղծատացութիւնն կերպարանք զգենուլ, եւ մինչեւ իսկ Յազկերտի քրոջ ազգական հետ ամուսնանալով, իր երկրին հանդէպ ամբաստանուիլ։ Այսպէս յաջորդ դարձերը մինչեւ որ Յազկերտ կենդանի էր, եւ մինչեւ որ երկու արքայորդիներուն ժառանգական պատերազմը սկսաւ։ Շիրէթ կացութիւնը քաջալերեց Վաչէն, և կեղծատաց վիճակը թօթափել համարձակեցաւ, յայտնապէս քրիստոնէութիւնը յայտարարել եւ Պարսիկներուն դէմ ելնել, ու անոնց հետքը իր երկրէն հեռացնել։ Պետք իր թագաւորութիւնը ապահովելէն ետքը, մտադրութիւնը զարձուց այն կողմը և նորէն Աղուանները հնազանդեցնելու համար պատերազմ բացաւ, բայց Վաչէ Կովկասի մատքրամներէն առանձին իշխաններ կամ մեզատարներ իրեն նիզակակից առնելով, քաջութեամբ դիմադրեց Պարսիկներուն։ Պետք նեզի մտած, նոյն իսկ Հռոմայ կամ Բիւզանդացոց գունդերը վարձել, որք կռուելուն պոբէ ընդ Ազուանից ոչոյէն, և թէպէտ մեծամեծ ընդհարումներ եղան, բայց Ազուանք ու կովկասցիք չընկճուեցան։ Վերջապէս Պետք հաւանեցաւ հաշտութիւն կնքել, պայմանաւոր իւր քոյրը և քեռորդին իրեն յանձնուին։ Վաչէ հաւանեցաւ և ըմպեր և պէնն էա գանել, որոնք է բեռ տոքւ եղեն, և ինքն ալ կ'ուզէր բոլորովին երկրէն հեռանալ, և հեռաւոր տեղ մը կրօնաւորիլ, բայց վերջէն հաւանեցաւ երկրին մէջ մնալ, բայց միշտ ազատասիրութեան և կրօնաւորութեան կեանք մը վարելով (ԵՂԻ. 154)։ Այդ եղկութեանց համբաւը Հայաստան հասաւ, և ամենուն քաջալերական խօսք մը եղաւ, Փիւտ կաթողիկոս զեղեցիկ գիր մը ուղղեց Վաչէի, ուր կը գրէր Լուսաւորչի ժամանակ Աւանդի ձեռքով Ազուանից քրիստոնէութիւնն ընդունելը, և Վաչէի վերջին արիւթիւնը զգալով կը բարձրացնէ անոր հաւատքը, և առաւ ածային վարձատրութիւնը արժանաւոր լինելը կը վաստահացնէ։ Նմանիր զօրաւոր է Փիւտի գիրը, որ գինքն կորովի և համառ զրչի տէր կը ցուցնէ (ԿԱՂ. Ա. 103—115)։ Ազուանից խառնակութիւնները տեւեցին մինչեւ է հինգերորդ ամ Պերոզէ (ԵՂԻ. 155), այսինքն մինչեւ 461, Փիւտի կաթողիկոսութեան սկիզբը։ Վաչէի թէ մահուան տարին (ԿԱՂ. Ա. 103), և թէ գրութեան մէջ (ԿԱՂ. Ա. 113), Փիւտ պարզապէս իրը եպիսկոպոս յիշուած է, սակայն կաթողիկոսութեան տասն գրուած լինելը յայտնի է։

286. Ազուանից խռովութիւնները թափանած էին Հայ նախարարներուն կատարեալ ազատասիրութիւնը, թէպէտ առաջինին և պարսիկներ եւ տիկնայք օր ըստ օրէ տեսնելով և միշտ կենօք և պատերազմով արձակեալ խռովութիւնը կը կրկնայ էին։ Վերջապէս երբոր մէկուն մը եւս անցաւ և Պետքի թագաւորութիւնը մտաւ չորս ձեռքէ 462 գարունին, Հայաստան դառնալ ըսաւ։ Նոյն տրամաբան տարեւցաւ (ԵՂԻ. 155, ՓԱՒ. 110)։ Այսպէս յարմար կը սեպենք պահ մը յետաձգել ակնարկ մը նետել 451'է 462 տարիներուն վրայ, որ եղաւ նախարարներուն առաւելութեան միջոցը, զոր իրր առանձնաց միջոց մը կը գնէ եղիչէ վերոյիշեալ հատուած (ԵՂԻ. 146)։ Ան արդարի ճակատամարտէն ետքն էր, 451'ին, որ Հայաստանէ հեռացուցած, Տիզբոնի դառնանալէն ետքը Պարսկաստանի մէջ բանակուելուցան, 454'ին Նիւշապուհ փախստականութեան միջոց կապանօք, Դևոնդ հանց նահատակութենէն ետքը նորէն վերադարձը տարուելուցան, 457'ին կռանի բերդը տարուելուցան, 457'ին կռանի բերդը տարուելուցան, պանդխտել ազատելով Պարսկաստանի մէջ ծառայելէն, 459'ին Պետքի կողմէ ասելի ընդարձակութիւն տուած. բայց մինչեւ 462 չկրցան կատարեալ ազատութեամբ իրենց տերերը գտնել։ Առաջին մասը անջնջելի և խիստ տառապանքով, վերջին մասը ալ զգալի պրկումներով, երկարատեւ խռովութիւն մը եղան 37 նախարարներուն համար, որք ամենայն զուարթութեամբ

և արիութեամբ կրեցին ամէն նեղութիւնները, միշտ մնրժելով ուրացութեան առաջարկները, և վարձուց ու վայելից հրապոյրները, որոնք իրենց առջեւ կը դրուէին, եթէ յանձն առնէին քրիստոնէութիւնը ընդունել։ Իրենցմէ ոչ ոք, ոչ տարիքոտներէն և ոչ երիտասարդներէն, վայրկեան մը իսկ միաքէն չանցուց, կեղծատացութեամբ ազատութիւնն ձեռք ձգել։ Ներսեհ Արծրունի, Վահան Ամատունի և Շմաւոն Անձեւացի. այդ խռովութեան գլխաւորները, որք 450'ի կեղծատացութեան մէջ գտնուած էին, այն առեն յոյս մը ունէին կազմ ու պատրաստ Հայաստանի մէջ արդիւնաւոր ընդդիմութիւն կազմակերպել, բայց ան ալ Հայաստանը չէր կրնար այլեւս այդ ահռելատեսութիւնը ներչնչել, ուստի իրենք գլուխ եղած՝ ընկերները արիաբար առաքնութեան կը յորդորէին, և ամէնքը իրրև վանօրէից կրօնաւորներ ազատութեամբ ու երգելով առեներն կ'անցնէին։ Յարչափ հազարապահանները իրենց հետ էին, անոնց առաջնորդութիւնը կը վայելէին, անոնց նահատակութենէն ետքը ձերբակալուած էին, իսկ երիտասարդազարն և նուազ վարժ եղողներ, ոտքն ղեղբուրիւն հայրենի աշխարհին էրեանց, և եղեւ նոցա այն կերակուր հոգեկոր (ԵՂԻ. 152)։ Իրենց կենցաղական նեղութեանց վրայ խօսել աւելորդ է, քանի որ չդիմացողը բանտարկութեան խռովութեանց մէջ կ'ապրէին։ Անոնց կրած նեղութեանց համահաւասարը կռմնալ պատկեր չունէին առած էին, նահատակել և բանտարկեալ և հալածեալ նախարարներուն կիներն ու աղջիկներն ու ազգականները, որոնցմէ հինգ հարիւրով չափ չունէին յանուն ճանապարհ կ'ըսէ եղիչէ, թէ ուղղակի և թէ կրասերազարդ եղողներէն (ԵՂԻ. 155)։ Փարպեցին (ՓԱՒ. 109—110), և եղիչէն (ԵՂԻ. 155—158) ազգու և զգայուն կերպով կը նկարագրեն Հայոց աշխարհին վարկաստան տիկիններուն և նազկի օրիորդներուն չարչարանքը, որոնք իրենց զարդերն ու հնչուածիներն ու ընտանեկան դիւրութիւնները լքած, և ամէն տեսակ զրկումներ ընդունելով, ճշնաղական և ազօթական կեանք մը կը վարէին, չկարենալով հարկաւ ինքզինքնին ներկել ամենէն պզտիկ վայելքներն անգամ, որ իրենց սիրելիները կամ կեանքերնին զոհած էին կամ տառապանաց կեանք մը կը վարէին։ Կ'երեւի 457'է ետքն ալ, երբոր բանտարկեալ նախարարներ մանաւանդ ազատութիւն առացան, տպին իրենց ընտանիքներ չարքաշ կենցաղին չփոխեցին, մինչեւ որ իրենց սիրելեաց հետ զրկախառնուելնուն օրը հասաւ։

287. Փիւտի վիճակեցաւ աքսորեալ նախարարներուն դարձը աղջնակել, երբոր վերջապէս Պետքի 6'րդ տարին, 462'ին, արտօնութեան իրենց երկիրը դառնալ, և իւրաքանչիւրը իր առջին տեղը առնուլ և սեփական տեղերը վարել։ Անոնց անունները տալնք Տիզբոն տարուած առեններն (§ 263)։ Պատմիչներ չեն յիշեր թէ անոնցմէ մէկը մնաց կամ պակաս ըլլայ՝ 12 տարիներուն մէջ, որչափ ինչ անցաւ Հայաստանէ մեկնելնուն և Հայաստան դառնալնուն միջև։ Նեզութիւններ, հիւանդութիւններ և վերջին պատերազմներ կրնային մէկին կամ միւսին կեանքը վտանգել, այլ այս մասին բացարձակ լռութիւնը, փաստը պիտի նկատենք այդպիսի պարագայի բացակայութեան։ Մանաւանդ որ Փարպեցին ամենուն համար կը հաւատայ, թէ կեցեալք երջանկաբար ըստ առնմանելոյ է Տէրունի, վախճանեալք ըստ հոգւոյն երջանիկ խաղաղութեամբ (ՓԱՒ. 110), որ է բսել թէ հայրենական երկրէն զատ օտար հողի վրայ մնռնալ և թաղուիլ չեզաւ։ Փիւտ կաթողիկոս, այր լի եռանութեամբ հայուի, և առաքելոյ յոռնէն, յորքառաց քանիւ և առաքելոցն վերջապէսութեամբ, և իր գերազանց կարողութեամբ հոգեկանէ քարոզներ կը խօսէր, երբոր խնդալից բազմութիւնը վաղարշապատի կաթողիկէին մէջ պատգին փառաբանութիւններ կ'երգէր, և ամէնքը հոգեպարար խօսքերով միխիթարուած, և օրհնելէ է քերեցոյ առաքելոյն Գիւտոյ, կը գրուէին ու կ'երթային է պատիս երջանկաբար (ՓԱՒ. 110)։ Նոր կեանք մըն էր որ կը սկսէր Հայաստանի մէջ։ Երկրին մէջ գլխաւոր մեռացածներուն վրայ ալ նոր ոգեւորութիւն կը տիրէր, և ամէն կողմ եկեղեցւոյ պայծառութեան և ազգային զարգացման ջանքեր էին, որք գործնական կերպով կը քաջալերու-

ուէին, իրենց հովանաւոր և պաշտպան ունենալով քաղաքական հովանաւորը։ Նոյնպէս հրէաստարգումեան մէջ սկսած էին աչքի զարնել, այն վեց մանուկները (§ 282), որք Աչուչայի ապստամբին մէջ սպան ու կրթուած, իրենց նախնեացը վարպանի և Համայեակի արիական օրինակներով ապստամբած, ազատութիւն գոչեցող Համազասպեանի և Արշաւիրի իրաւանցով ոգեւորուած, սկսած էին գամ քան զգամ աճեցնել և ծաղկեցնել այն բարի սերմերը, զոր Մրապետ սիրելին Զուխ, անզգամին մատաղ հասակէն ցաներ էր իր զաւակներուն և ազգակիցներուն մանկան սիրտին ու սիրոյն մէջ։

288. Տանտիկնոջ մէկուց մը կանոնաւոր պաշտօնավարութիւն կրցաւ ունենալ Գիւտ կաթողիկոս, թէպէտ այ անհատն ներքին դժուարութիւններէ, ինչպէս պիտի տեսնենք։ Մեր պատմագիրներ փորձանքներ և ապստամբներ նկարագրելու հետամուտ, հանդարտ միջոցներու վրայ մանրամասնութիւններ չեն տար, և մենք պարտաւոր ենք կցկտուր յիշատակներ հաւաքելով զոհանալ։ Ժամանակին ճակատը, զոր կորզագորգներուն յիշատակութեան մէջ պրոշակի կը կորզացու Գէորգ հայրապետ անունը (ԺԱՄ. 3), ինչ որ կը ցուցնէ թէ եկեղեցական պաշտամունք Սահակի և Մեսրոպի տաղերն կորզագրութեան եաքը (§ 196), սկսած էին տակաւ խանգարուիլ, Սահակի ազգասիրութիւնն մինչեւ նախարարաց զարթը անցնող խաղաղութեանց և չխռովութեանց օրերուն մէջ։ Երբ պահ մը եկեղեցին սկսաւ հանգարտութեան նշաններ տեսնել, Գիւտ կաթողիկոս յաւակ մատղաշութիւն զարձուց եկեղեցական բարեկարգութիւնները վերանորոգելու, և կանոնական ու ծիսական կարգագրութիւնները յարգարելու։ Թէպէտև ծիսական մանրամասնութեանց մէջ Գիւտի անուն մակագրեալ յաւակ հաստատի մը չենք հանդիպիր, սակայն ընդհանուր կերպով չենք վարանիր զայն իրր երկրորդ կարգագրիչ և բարեկարգիչ ճանչնալ։ Գիւտի հաստատութեան նշանակ է նաեւ Գուտիի Անյաղթի ուղղած հանգուցատ նամակը, որով կը խնդրէ քրիստոնէութեան նշանակ եղող խաչին պաշտպանութեան գրուած մը պատրաստել։ Անոր խնդրին և Ագաթի պատմութեան վրայ ունեցած դիտողութեանց երկար ազանգատութիւնը, Կաստանդին և Պատրա և Թէոգոսիոս անուններով, Հայաստան կատարած և իրենց մօտերս թիւններէր կը սկսին քարոզել, ուր ջուղայեցւոյ Աստուածաշունչն, և ուր վիճաբանութեան Աստուածաշունչ (ԳԱԼԻ. 100), որ և յայտնապէս Նեստորականաց վարդապետութիւնը, որոնք հետզհետէ զօրացած էին Ասորոց կողմերը։ Գիւտ անոնց գայթակղութիւնը արգելելու համար Դատիճ Ներգիսեցիին կը դիմէ, որպէսզի իր իմաստասիրական հանճարով ապստամբ վարդապետութիւնն պաշտպանութիւնն բնէ, և այս է Թղթոցոցն ընդ ակդրնատրութեամբ ծանօթ գեղեցիկ նեղրոգանը։ Արշակ ալ Գիւտ պինդն նամակին ստորագրութեան մէջ Գէորգ ջոջեղ եալ կ'ստանայ և ջերեզման ի ջոջերոց բանիւ, տանուր ծերացուր կը ցուցնէ, և իր կնանցին վերջին օրերուն կ'ստիպի ամենայն Հայոց հօրէ հովուապետ (ԳԱԼԻ. 101) ստորագրելով կը ցուցնէ թէ իր պաշտօնավարութեան սասպին տասնամեայն մէջը կամ վերջերը գրած է այս գիրը, և ոչ երկրորդ մասին մէջ, երբ պաշտօնէն քաշուած ու ստանձնագնաց կ'ապրէր Ամմատի մէջ։ Փոքրիկ յիշատակ մըն ալ Օրբէլեան պահած է։ Աւարայրի ճակատամարտէն անմիջապէս եաքը, երբոր Պարթեւներ ամէն կողմ ցրուած ասկերծներ կ'ընդնէին, և ուրացութեան չհաստատները կը կատարէին, Սիւնեաց նահանգի Վայոցձոր գաւառին մէջ ալ տարբեր տարաձայնութիւններ եղան, Ամատունեաց անուն զօրավարի մը ձեռքով, և յատկապէս եզեգեաց և Անգեղձոր և Արտաւոյնք և Յաղացքար կոչուած տեղերը, որոնցմէ միայն Մարաբել մը յիշուած է անունով, որ Անգեղձորի հաստատուններուն պիսկոպոս էր։ Գիւտ հոգ կը տանէր, որ բոլոր հաստատուններուն յիշատակները պատուով պահուին, և անկէ քաղաքականով Վայոցձորցիներ ոմանք, Հերու և Շահիրեան Սրգիսու և Սբչէն երէց, ձեռնարկեցին իրենց հաստատուններուն համար վկայական մը չինել (ՕՐԲ. Ա. 112), և երբոր ուրարեցին Գիւտ անձամբ եկաւ հաստատութիւնը տեսնել Սիւնեաց Անանիա եպիսկոպոսին հետ։ Բազմաքանի քահանաներ սակրները կը հաստատեն և փոխեն է հան-

ձիւ ղեկուցքեան, և ուրիշ որ ասոնցմէ քրիստոնէութիւնը կը կատարեն։ Ժամանակը կը գրաւի չհասկցուած Գիւտ Պիւզանդ երանելոյ Հայոց կաթողիկոսի, յամառան ամառանէն, որ ոչ ընդ եր ուրան (ՕՐԲ. Ա. 113)։ Թուականը կ'ըլլայ 468, իսկ ամսաթուն ամառան՝ ԼԲՀ մարտոյ ամիսը ուղիղ իմանալ, չարժանան ամառանէ անոր 5'ը յանձնա 1'ին կը հանդիպի այն ատրին։ Իսկ ԼԲՀ ամառանամուտ յանձնա 21'ն առնենք, ամառան 25'ին պէտք կ'ըլլայ գիտել նաև պատարագի օրը։ Իսկ վկայաբանին տեղը հին առնենով Սրկոզնի կոչուած, Օրբելեանի օրով հաստատուած կը կոչուի Եղեգ (ՕՐԲ. Ա. 113), զոր Ալիշան կը նոյնացնէ յետին ժամանակներու Բագրեւանդի և այժմեան Պատկենաձոր (ԱԻՆ. 130)։ Որչափ ալ անկարելի է բնաւ յիշատակը, սակայն գլխաւոր պարագաները մը կ'առնչուին Գիւտին, կրօնի և ազգի փոյթերի նահատակներուն յիշատակին և պատասխան գործադրուած մասագրութիւնը պարագային։

289. Կարծես թէ որ և է մի վտանգ կայ, որ կատարեալ մեր ազգին գործերուն վրայ չար չունչ մը փչել, հազիւ թէ լուսաբանութեան նչոյլներ կատարեալ երերալ սկսած ազգապետութեան կազմը կը սկսէր զօրանալ և Գիւտի հովանաւորութեամբ քրիստոնէական կեանքը կարգին կը սկսէին զգալ, այդ բանը չէր կրնար դիւրաւ գալ այն նախարարներուն, որոնք Վահանի ժամանակէն Պարթից հաճելի ըլլալու ճանապարհ հասած էին, ոչ թէ քաղաքականութեան սրատեսին տեսակէտով միայն, այլ ուղիղ հաճելի ըլլալու համար անանց գնային ալ կը հետեւէին, թէպէտև սկզբում ոչ մի ներքին համոզում ունէին, այլ կատարելապէս ընդունած էին, և գործուածը և ընդդէմ վճռականաբար է չէին ընդունէին։ Անոնցմէ չատեր, գործուածքը ընդունած ըլլալով, կը վախնային որ դիրքերնին կը կորսնցնեն։ Ազգին ապագան այլ չէր նշոյլ իսկ Պարթից սերութեան ապագան ալ ապագանքը չէին վատահած, մինչեւ որ Պերոզ սպանուեցաւ։ Հայն է այր յետին Աւարրն է, քայց դան վաղ Այս պատճառով իրենց դիրքը չկորսնցնելու համար, քաղաքական ապագան ալ ապահովելու համար, իրենց ազգակիցներուն մէջ ալ ոչ մէկ ներքին ուժ կը տեսնէին։ Ուստի սկսան ուխտապահները Պերոզի ապագան ամրապնդել, իրր ապագան անհատապատիւներ և յանձնական կազմակերպութեան հետեւողներ, և նոյն իսկ Գիւտ կաթողիկոսին վրայ զգոյշ հսկողութիւն ընել։ Իրենց աչքին փուշ եղողներէն մէկն ալ Վահան Մամիկոնեանն էր, որ իր ազգ ճարտարութեան, որ իրր ազգ ճարտարութեան և բարեկամութեան վրայ զգոյշ հսկողութիւն ընել։ Իրենց աչքին փուշ եղողներէն մէկն ալ Վահան Մամիկոնեանն էր, որ ի

ասուածոյ ոչ ինչ ինձ ի մարդկանէ, ոչ ի մարդկանէ ինձ ինչ ասուածոյ, ոչ ի մարդկանէ ինձ ինչ ասուածոյ, ոչ ի մարդկանէ ինձ ինչ ասուածոյ

ըսել, թէ Գիւտ պահական պաշտօնապրկա-
թնեն հաքը, ոչ ապգին և ոչ պետա թիւնն
կազմէն կախոպիկոսա թիւան նար ախոտակալ
մը ասլա հոգ չտարա նգար, այլ Գիւտ,
թէպէտ Վազարշապատի հայրապահանոցէն
հեռու, սակայն Ամմա ալ քնակա թիւնէն կա-
նոնաւորապէս չարաշնակից ապգին հոգու տա-
պետա թիւնը։ Բայց Գիւտ ձեր էր և ա-
ռանձնա թիւնէն չէր հեռանար, ու սակ ան-
հաւանական չէ որ իրեն քով օգնական մը
ունեցած ըլլայ ձեռը աչխատա թիւանց և
անգործա թիւանց մէջ իրեն օժանդակելու
համար, և այս գործը կատարելու յարմա-
րագոյն անձն էր Յովհան Մանդակունին,
որ մահ առնէ հաքը անմիջապէս անոր յա-
ջորդեց։ Այդ վերջին եկեղեցա թիւնն ալ,
որչափ և ժամանակակիցներէ գիւտ ած չըլ-
լայ, սակայն պետա թիւան նախընթաց և
հետևորդ պարագաներուն հետ անլա միա-
տոր թիւամբ կապուած է, և կատարեալ
կերպով ճշմարտանմանն կը ներկայանայ։

293. Յովհաննէս Պետերան կը գրէ,
թէ Հայոց թագաւորա թիւան գագաթնակէտն
հաքը, Շապուհ Արծրու-

ԳՈՒԻՆԻ ԱՏՐՈՒՇԱՆԸ

նի ատրուշան և Վնդոյ Պարթեւ հրաժարուած թիւան մը կը չինեն ի Դուին, և Վնդոյ սրտին Ներսէն ալ քրմա-պետ կը դնեն։ Վարդան Մամիկոնեան գո-դի մը գլուխ Դուին կը յարձակի, մեհեանը կը կործանէ, Շապուհը կը մեռցնէ, Վնդոյն կ'այրէ, Ներսէն կը կախէ, Մշկան մարզ-պանը կը հալածէ, մեհեանին անդը Ս. Գրի-գորի կաթողիկէն կը չինէ, և Գիւտ կաթո-ղիկոսն ալ այնտեղ կը փոխադրէ (ԱՒԾ. 84–86)։ Ուրիշ յետագայներ ալ այն պատ-մա թիւնը կը կրկնեն թէպէտ փոփոխա թիւն-ներով (ՎԱՒ. 53)։ Յամհան և Թոմմա ժա-մանակակիցներ լինելով, երկուքն ալ ա պ-գային բերանացի զրոյցէ առած են իրենց գրածը, քանի որ եզիչէ ա Փարպեցի այդ-պիսի յիշատակա թիւն չունի։ Պատմա ածին մէջ ալ այնչափ իրարու անյարիր և անկա-պակից պարագաներ կան, որ ամբողջ եկե-ղեցա թիւնը կեղծարար զրոյց մը նկատելու իրաւունք կու տան։ Վարդան ու Գիւտ ներ-քին գործակից չեն կրնար նկատուիլ, Պերոզի օրով Վարդան այլևս չկար, մինչ-դեռ անոնց իսկ չփոխ է, Մշկան և Վնդոյ մարզպաններ չեն եղած, Վարդանի գործերը ժամանակակիցներէն ճշդուած ըլլալով, Շա-պուհի մեհեանին կործանուիլը անոնց մէջ։ Բայց մենք փոխանակ հիմնական կեղծարար և մտացածին նկատելու այդ պատմա թիւնը, կը մտածենք թէ չատ ան-գամ անոնի մը չփոխա թիւնն է, որ եկե-ղեցա թիւնը կը խանգարէ, և անոնը ու ղ-ղա կրով գործը իր կարգին կը մանէ։ Ըստ այմ, եթէ այսեղ ալ Վարդանի անուն Վարդանի հալածանքը ըստ ամենայնի ժամանակ և անոր ընթացից նմանող, նոյնա ելքով պին Վահանը առնենք, իրողա թիւնը չուռ պիս իր տեղը կը գտնէ։ Նախ Պերոզի և Գիւտ ժամանակակիցները կ'արդարանան, Շապուհի ատրուշա թիւնը և մեհենադիմի Գիւտ փայտ եկէն հաքը ատանձնելու թիւնը գժուարա թիւան չհանդիպիլը, վասնզի Վարդանի հալածանքը ամենևին ժամանակ Գիւտ ալ ատած էին։ Մաղաքա Գաղէշ ա-ւելի ևս ատած էր։ Մաղաքա Գաղէշ և ձաղկեցէ ա՜ն գնա գնաւ ուրացողքն ուրախացան զա՜ձամանակեայ ընդձելից ուրախութիւն կենցաղոյս (ՓԱՒ. 116)։ Վահան Մամիկոնեան ալ ատելի եղած և գործակից չէր կրնար նկատուիլ, բայց ան գործակից չէր ատանձնա-կան ատած էր, բայց գործերու ու ձեռ-նարկներու մէջ կը նկատէր համարձակ, այնպէս որ իր հակառակորդներ ատելի գանգին ըսել, թէ ուղե ձեռք ամա ատանց ոտքո՜ւն կալ է Հայո (ՓԱՒ. 116)։ Այդ պատ-րաստներուն մէջ և յետագայ գործերուն մէ-նա նախանձաւոր գործ թիւան միջոցին կը նան մը կործանել, չատ հաւանական գտնոյ Վահանի գիրքին մէջ եղած և Թեոդոս Վահան երկիրը ատ հանելու-պէնեալ գիմադրա թիւան մը սկզբնատուր-

թիւն ալ տալով ընել, բայց պէտք եղած օգնա թիւնն ու յաջողա թիւնը չգտաւ։ Մեր այս կարծիքը առնելու նա կը հաստատուի, նկատելով որ հիշող այդ միջոցին է, որ Վա-հան երբեմն ի գաւառն, ուրկէ նա էր (ՓԱՒ. 116)։ Վահանի զգացած մեները ան նգոյ մէկ մը, պէտքն չէ ատանց բաւան և արտաստաւոր պարագայի մը, մեկէն հաստատը ու բանել կամ կեղծա բացա թիւան դիմել, իսկ նախան-ձարժելու հակառակա թիւան և գաւանելու բանագրկա թիւան համար։ Անանք այնչափ ապրելնել իրենք կը չարաշնակէին, և Վա-հանի ակարատեաց ատիճ չէին ընծայել։ Բայց բաւան և ատրաստած, բանէ նաև՝ ան-կարծելի գրգռի մը առջև, ու բիչ կերպ չէր մնար, կամ կեանքի կարևոր չանձն ատ-նալ, և կամ կեղծա բացա թիւամբ կեանքը պնդել։ Վահան ալ մրատած էր այն դիտա-մէն, զոր Վարդան և բնակիները Տիզբոնի մէջ ունեցան, իրենց գործա նէա թիւան ատ-պարէզը չփակել, այլ անդամ մը ապատելով կարենալ դիմադրա թիւն կազմակերպել։ Վահան ալ չվարանեցաւ բանել այն ճան-պան, ու սակից գացեր էր իր հօրեղբայրն ու օրինակելի ախտարը։ Հաղիւ թէ բաւան նա-խանձայու գործնէա թիւան ատ-պարէզը կը գտնէ, երբոր ընդհանրապէս յարձակո-ղական բարեկարգու թիւամբ, հսկո-ղութեամբ և խոհեմութեամբ կը գործէ։ Ան-հատական ձեռնարկին համար, իսկ կաթո-ղիկէի հիմնարկէքը կրնար միայն ընել, երբոր իր փառաւոր յաղթանակէն հաքը Հայաստանի մարզպան եղաւ, և երկրին բաւար իրեն յանձնուեցաւ և ակնդետոց պայծառա թիւան աչխատելու իչխանու թիւնն ու ազատու թիւն ունեցաւ։ Գիւտ ատեն ատ-կաւին հայրապետանոցի փոխադրու թիւն չէր եղած, վասնզի Մանդակունին ալ իր կա-թողիկոսա թիւան ատաջին մասին մէջ, միչտ Վազարշապատի կաթողիկէին մէջ կը կատա-րէր հայրապետական ատեանական թիւնները և պարտաւո թիւնները։ Երկրին պարագաներն ալ նպաստաւոր չէին անդորրա թիւն ընծա-յել, և ինչպէս բոլոր աչքի գարնող գոր-ծերէն ձեռք քաչած էր Գիւտ՝ իր վերջին տա-րիներուն մէջ։ Հաստատուն ատանդա թիւն մը եղած պիտի ըլլայ ապգին մէջ, որ Դրնոյ կաթողիկէն, ուր հաքը այնչափ գործեր նըս-տացան կաթողիկոսները, քանդուած ատրու-չանի մը տեղը եղած է, ինչպէս Վազարշա-պատի կաթողիկէն ալ Սանդակատեան մեհե-նքին տեղը կատարուած էր։ Ատանդա-թիւնը իր բնական մեկնա թիւնը կը գտնէ, երբոր ընդհանրապէս Վահան Մամիկոնե-ան, երբ Դրնոյ մէջ կը նստէր մարզպա-նական լիազօր իչխանու թիւամբ, այն ատեն հիմնարկեց Ս. Գրիգորի կաթողիկէն և հայ-րապետանոցը, նայն այն տեղը, ուր տարիներ ա-ռաջ նայն Վահան՝ բաւան նախանձայու գործ թիւան միջոցին կրակատուն մը քանդած էր։ Ինչպէս Գուինի մեհենքին քանդուելուն և Վահանի կեղծա բացա թիւան պատմա թիւնը հաւանա-կան մեկնա թիւանց վրայ հիմնուելնիք, նայն-պէս թուականն ալ լոկ հաւանականու թիւամբ կրնանք դնել մերձաւորապէս 476'ին, Գիւտի կեանքին վերջերը, որ հանդիպէք Եղիշէի ձեռա-գրեմբ (ՓԱՒ. 116)։ այսինքն սովորականէն աւելի երկար ձերբա թիւան հանգերով, ինչ որ իրաւունք կու տայ գինքն ալ թուանը անցնե-լէն հաքը վախճանած ըսելու 478'ին։ Գիւտի կեանքը իր ապգային գործունէա թիւամբ, եկեղեցական բարեկարգու թիւամբ, հսկո-ղութեան պրպտնելով, և խոհեմական առաւելութիւնով։ կատարելապէս յարմար նման է արքունի հայրապետներէն ընտրելա-գոյններուն։ և կատարեալ ընդօրինակո-թիւն մըն է Սահակի բազմավաստակ և բազ-

մաչարչար կաթողիկոսութեան։ Կը զարմանանք թէ ինչու եկեղեցին չէ փութացած անոր անունը անցընել իւր սուրբերուն չարքին, որուն չնորհիւ հրաշքներ ալ գործուած լինելը կը յիշէ Փարպեցին, թէ Ներսէս ամենայն աբեղայ աղօթեցաւ (ՓԱՐ. 116)։ Յայսմաւուրքն իսկ զանց ըրած է անոր յիշատակը, բայց մենք ընդհանուր զգացմանց և պատմական տուգութեանց թարգման լինել կը կարծենք, Գիւտի սրբութիւնը հաչակելով, և Փարպեցւոյն ձայնակցութեամբ՝ Ներսէս ուղղասլաց մականունը անոր անունը։ Գիւտ թագուած է Ոթմուսի մէջ. է ամիս հարց է տէր (ՓԱՐ. 116), որ աւելի քան հայրենական դամբանի, պարզապէս յաւելու ուղարկ է բացատրութեան համար անհնար կ'երեւի։

295. Գիւտի մահուան միջոցին արդէն վախճանած պիտի սեպուին Սահակ-Մեսրոպեան աչակերտութեան մը-

ՎԵՐՋԻՆ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐ

նացորդները, նկատելով ժամանակի հեռաւորութիւնը, և նոյնիսկ կրտսերագոյնները եղող Գիւտի երկար ծերութեամբ վախճանած լինելը։ Հետեւաբար պէտք կը զգանք յիշել այսուհետ անոնց անունները, զորս զանց ըրինք Յովսէփ կաթողիկոսի պատմութեան վերջը յառաջ բերելով։ Այս կարգին առնենք առաջ կը նկատենք այն երեք աւելի հաչակեալ թարգմանիչները, եղիշէ վարդապետ, Մովսէս Խորենացի և Դաւիթ Ներկինացի՝ Անյաղթ փիլիսոփայ մականունեալ, որոնք իրրեւ ամենի սուրբեր ալ ընդունուած են այժմ եկեղեցւոյ մէջ, դիտելով սակայն որ հնագոյն ամենայցերուն մէջ միայն եղիշէ որ Մեսրոպի ամենակից կը նշանակուի. և ԺԲ գարու ձեռագիրներն ալ չունին Մովսէսի և Դաւիթի անուանները (ԳՈՑ), որք աւելի ուշ աւելցած են։ Ձշդելու չենք դիտեր թէ ինչ պատճառաւ նախ եղիշէ միայն ամենիներուն կարգը անցած է, և զանց եղած են միւս երկուքը, և բոլոր ուրիշ թարգմանիչները, նոյնիսկ Գիւտ նման խոստովանող հայրապետ մը, և եղիկի նման քրիստոնէական վարդապետութեան պաշտպան մը։ Իրաւ եղիշէի և Խորենացիի անուանով ծանօթ պատմական գիրքերը, և Դաւիթի անուանով եղած իմաստասիրական գրքուածները մեծ վայլ մը տուած են անոնց անուններն, սակայն այսչափը միայն արդարութեան վրայ չէին կրնար բլլալ, եթէ հաւատացած բլլալուն ապացոյցներ ալ չբլլար։ Այսուհանդերձ ոչ մէկին վրայ պատմական տուգութեամբ զօրացած տեղեկութիւններ չունինք։ Նոյն իսկ իրենց վկայուած մատենագրութիւններն ալ՝ իրենց կը դրուած տարիներէն այսօր խստապահանջ քննադատներէն։ Արդէն բազմացած են Խորենացիի պատմութիւնը չ'ընդունողները, և ե դարուն մէջ ապրող Խորենացին իրր կեղծանուն նկատել՝ վերջին ժամանակներս նոյն պատմութեան կցուած, ինչպէս մենք ալ պատմագիր Մամիկ քերթողահայրը (ԱՐԾ. 82) Խորենացիէն աւելի Սիւնեցիին վրայ իմանալու կարծիքը յայտնած ենք (09 ԱՄՍ. 245)։ Վարդանանց պատմութեան հեղինակին եղիշէ անունն ալ կ'եղծանուի բազմոցն եղան (ԲԱՔ. 63)։ Սակայն մատենագրական քննադատութիւնը մեր պատմագրական նպատակէն օտար կը սեպենք, և կը բաւականանք մեր եկեղեցւոյն ընթացքին և մեր եկեղեցւոյն նշանաւոր գործիչներուն նկատմամբ յառաջ բերել այն եղելութիւնները, որք առյդ կամ հաւանական կը ներկայանան. բաւական է որ պատմական բովանդակութեան հետ հակասող չբլլան։

296. Եղիշէ, պարզ վարդապետ անուանով նշանակուած է իւր պատմութեան մա-

ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՄԱԲԱՆ

կագրքին մէջ, ինչ որ կրնայ համեմատաբար նոյնիսկ յանձնայ կոչման հետ (ԲԱՔ. 58), որով անդ մը նշանակած է զայն Թովմաս (ԱՐԾ. 26), և բնաւ դժուարութիւն չյարուցաներ, որ նոյնանունն Շահապիվանի ժողովին եղիշէ երէցին հետ (§ 228), և յետոյ իրր Ամատունեաց եպիսկոպոս ներկայ եղած ըսենք Աչիչաւի ժողովին (§ 241), ինչպէս ուրիշ անուններու վրայ ալ նկատեցինք (§ 279)։ Եղիշէի յառաջ պատմութիւն մը կ'ըսէ (ՍՈՓ. ԺԱ. 49), թէ նախապէս դիմուոր եղած է Վարդանի ընկերակցած և պատմութիւնը գրած, յետոյ ջնջուած կամ անհետացած, որ եկեղեցական մը լինելը կը ցուցնէ, եաքէն Մամիկոնեաց տեսնելը ճգնած, վերջէն Ուշունեաց ծովեզերքը փախչելով, և այն տեղ սրբութեամբ վախճանած։ Այս վերջին պարագան կը յիշեցնէ այժմեան Ոստանի մէջ, Վանայ լիճին մօտ, Զաղար կամ Զարեհան Ս. Նշանի վանքը, ուր կը պատուի ցայսօր եղիշէի գերեզմանը։ Թովմաս ալ եղիշէ ճանաչած պատմագիրը, վերջէն իրր Էդեսացի կը ներկայացնէ Մոկաց մէջ բնակող և Ուշունեաց ծովեզերքը վախճանած (ԱՐԾ. 89)։ Իսկ պատմութեան դիրքին մասին կը յայտնուի, թէ Բարձումա Աւորի զայն կարգալու հաճար հեղինակէն առած բլլալով, Մերուժան Արծրունիի հակառակութենէն վշտացած, Վահան Արծրունիի մասերը եղիշէի ձեռագիրէն ջնջած և այնպէս զարձուցած է, որով Վահան Արծրունիի նահատակութեան յիշատակը կորած է։ Սակայն պէտք է դիտել, թէ եղիշէի գիրքէն Արծրունեաց յիշատակը ջնջուած չէ, դի եթէ Վահան չյիշուէր, Ներսապատ Արծրունի նշանաւոր դեր մը կը վարէ ամէն պարագայի մէջ. և նոյն իսկ Աւարայրի ճակատամարտին մէջ կեդրոնի գունդին հրամանատար եղած բլլալը յիշուած է (ԵՂԻ. 77-90)։ Ինչ որ մեր կարծիւք աչքի կը զարնէ, Խորենացիէն և Փարպեցիէն յիշուած Սահակ-Մեսրոպեան աչակերտաց կարգին եղիշէի անունն չյիշուիլն է, որուն անգամ մը միայն կը հանդիպինք Սահակի անուան կենսագրութեան մէջ (ՍՈՓ. Ր. 14), թէպէտ այս լռութիւնը կրնանք վերագրել եղիշէի Հայաստանէ հեռացած չլինելուն։ Եթէ ազգային կեանքը բոլորովին չանարգենք, և եթէ Սահակ-Մեսրոպեան աչակերտաց կեանքին ընդհանուր ձեւը իրր ուղեցոյց առնենք. եղիշէն ալ այն բազմաթիւ երէցներէն մէկը կ'ըլլայ, որք Սահակ-Մեսրոպեան աչակերտութիւնը կազմեցին և իրր ընկերներուն նման եպիսկոպոսութեան ալ բարձրանալով՝ Արտաշատի ժողովին ներկայ Աղուանից եղիշէ եպիսկոպոսը եղած պիտի բլլայ։ Երրոր կացութիւնը կը փոխուի Աւարայրի ճակատամարտէն առքը, Մամիկոնեայց Մեխիաէի և Մովսէսի օրով հարազատ ազգներէն գլխաւորը եղած է եղիշէ, իրրեւ Վարդանի և իւր շարժումին փառաբանողը։ Այս պատճառով պարտաւորուած է հրապարակէ քաշուիլ և ճգնողական կեանք մը սկսիլ, տեղերն ալ փոփոխելով ապահովութեան համար, մինչև որ արդարութեամբ կը

վախճանի մատուած վիճակի մէջ (ՍՈՓ. ԺԱ. 43)։ Իսկ մահուան ժամանակին համար, մեր կարծիւք նկատողութեան արժանի է, որ Գերազի հինգերորդ տարին նախարարաց մանուկի արձակուիլը պիտի, և միւս՝ վեցերորդ տարին բոլորովին արձակուիլ խոստումն ալ իմացած է (ԵՂԻ. 155), բայց խոստման զործադրութիւնը և նախարարաց դարձը չգիտեր ու չգտանիր։ Բայց է պէտք այս ինչ դէպքերու ետև պիտի, կ'ըսէ, այսինքն արձակուիլն ալ գրելու միտք ունի, բայց գրելու չհաներ։ Նոյնիսկ պատմիչ եղիշէն հեղինակին ուրիշ մատագրութիւնն ալ (ԵՂԻ. 110) կը ցուցնէ, թէ իւր պատմութիւնը փակած էր արդէն ջրհեղեղ յաջորդանով (ԵՂԻ. 109), և հաքէն իրր յաւելուած գրեց Դաւանողանց և նախարարաց պատմութիւնը, և մտադիր էր նոր յաւելուած մըն ալ գրել նախարարաց դարձին համար, եթէ մահը չգտնէր։ Այդ պարագաները կ'արդարացնեն ևս, թէ ինչու հինէն բոլոր թարգմանիչներուն մէջէն միմիայն եղիշէն Մեսրոպի ուսակից եղած է, իրր վարդանանց փառաբանող, իրր հարազատ և իրր ճգնաւոր, որ իւր ընկերներուն մէջէն առաջին խոստովանողը եղաւ, և իւր ընկերներէն փառաւոր յիշատակի արժանացաւ Սահակի և Մեսրոպի հետ, ինչոր ուրիշներուն չվիճակեցաւ։ Այս է մեր անաչառութեամբ եղիշէի մասին հաստատուն պատմութիւնը, իսկ մահն ալ հարկ կ'ըլլայ դնել Գիւտի առաջին տարին 461'ին։

297. Ոչ նուազ մեծն է Մովսէս Խորենացիի անունն ու կեանքը, հակառակ Մովսէս Խորենացի

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

անուանի պատմութեան սիւեզերահռչակ լինելուն։ Աւար անունն ալ միայն Սահակի անուանուն կենսագրութեան մէջ անգամ մը յիշուած կը գտնենք (ՍՈՓ. Ր. 14), իսկ բոլոր մնացած ժամանակակիցներ անոր ատենը չեն ապր։ Նոյն իսկ Խորենացի կոչման ծագումն ալ անլուծանելի կը մնայ, ցորչափ իրր ծննդավայր կը նշանակուի Տարոնոյ Խոշտ գիւղը, որուն գիւղացիները Խորենացի կրնային բսուիլ, և ոչ Խորենացի, որով այդ կոչումը արդարացնելու համար գիւղին ատենը Խոշտն է Խորէն փոխելու ստիպուած են

վերջերը (ՁԱՄ. ց.ա. 153)։ Մասին ու Մոսկ ու կիսադեղ ձեռագրեր ունեն ճշգրիտ տեքստ մի քանի տեղերում (ԱՄՈ. 81), նմանը և Մեղրիի ձեռ. 711), և վերջապես Ամենայն ձեռագրեր (ԱԱ. 51–53)։ Իսկ ծ. տարբերակը ներկայացնում է հեթանոսական մի վիպասացական ավանդություն, որ Մոսկ. ձեռագրում մի խոշոր մեծացված նախատիպից է ծագում։ Ամենայն ձեռագրեր ունեն մի ընդհանուր սխալ, որ Մոսկ. ձեռագրում ուղղված է։ Մասին ձեռագրերի մեծ մասը ունի մի ուրիշ սխալ, որ ուղղված է Մեղրիի ձեռագրում

ցանկանայ, ինչպէս ասացինք, ամենայն ինչ ի
մի ամփոփել, ոչ կարէ ասել զամենայն ինչ,
որ ասելոց է, այլ ասէ զոմանս ի նոցանէ, եւ
զոմանս ոչ ասէ, զի ոչ ամենայն ինչ ասելոց
է, եւ ոչ ամենայն ինչ ասելոցն ասի, զի ոչ
ամենայն ինչ ասելոցն ասի, զի ոչ ամենայն
ինչ ասելոցն ասի, զի ոչ ամենայն ինչ ասե-
լոցն ասի, զի ոչ ամենայն ինչ ասելոցն ասի,
զի ոչ ամենայն ինչ ասելոցն ասի, զի ոչ ա-
մ

ապահանձևարան մօրաքոյրը բնաւ չյիշուիր, թէևս իւր ամուսնոյն վազգէնի հետ, րգիչխին առնէն գաս և ուրիշ քազաք կը բնաւկէր։ Վրաց մայրաքաղաքը Մծխիթա էր, իսկ Շուշանիկի բնակավայրը Յուրաս ևգած կ'ըսուի (ՈՒԽ·Բ·35)։ Իսկ Արշաւիրի կին Վարդանայրը, կրնար վազամեակ ալ ևգած ըլլալ, քանի որ բազմաւոր կուսան մը չունէր։

304· Վազգէն, երբ հօրը յաջորդեց և վրաց բզիչխ անուանեցաւ, ծանօթ էր արդէն իւր լիճ և անառակ ՇՈՒՇԱՆԻԿ վարքերը, որ մեծ ցաւ էր ՎԿԱՅՈՒՀԻ իւր կնոջ Շուշանիկի, կին բարեպաշտուն և երկիւղած յԱստուծոյ է անուանէ էրմչ (ՍՈՓ·Թ·11)։ Վազգէն ուզեցաւ յաւելցուցած իւր լիակ ընծայքով, որ իւր ազգկան իսկ սկսաւ ցանկանալ, և իւր գաւառը՝ կարևորաս համար առնուլ էր է Ջուանշէր, որուն Տիզրան երկոյ Պարսից զինը ընդունիլ, որ յետոյ ըսի Պարսից ծերէն նահատակը կոտորել (ՍՈՓ·Թ·17)։ Շուշանիկի սիրտը զգաց վերստին վառնդը· իրօք ալ Վազգէն Տիզրանէ զարձաւ՝ հաւատքը ուրացած, Պերոզի զօքանչը իրեն կին առած, և խոստանալով գինեն առջեն և ընդունիլ էրչ յոյն ծէսերուն (ՍՈՓ·Թ·12)։ Գաւիտանները լսելը բերին Վազգէնն չհաւատ, և Շուշանիկ իսկոյն զատ ակնոցով նկուղի կ'երթար ազօթել։ Տեն կը մնար մինչև երեկոյ, գիշերն ալ կը հանկչ է ոչնչ զ ֆուբիկ՝ որ ձեղ էր չեկեղեցին (ՍՈՓ·Թ·15)։ Վազգէն, թէպէտ ուրացեալ, բայց քրիստոնեաներուն ազատութիւնը յարգելու յաջողցաւ թիւնները կ'ընէր, այնպէս որ նահինգն վրաց եպիսկոպոսական Սամանէ և բզիչխին եղբայրը Ջոջիկ, Շուշանիկը կը համոզէին բզիչխին պատերազմ յառնել, ուսկից նա այլևս հետ մնալ պատճառ էր (ՍՈՓ·Թ·24)։ Պատերազմէն այնչ երեք օր առանձնացեալ կը մնար, և բանազատութեամբ միայն ընծրիքի կը ներկայանար, չատուց մնիներու համար։ Վազգէնի ուրիշ կալին ալ չէր համակերպեր, մինչև որ Վազգէն ինքը վրան երթալով՝ հաբեանը ձեռ առած յոյժ, և Ջոջիկ իսկ չէր կրնար իւր հարեմը պաշտպանել։ Վազգէն կը կրնար իւր հարեմը Շուշանիկը եղած տեղը փակել առանձինն, քանի մարդ չմտնալ, և կերակուր ջուր նամար լակ գաբիկ հաց և ջուր տալ (ՍՈՓ·Թ·31)։ Ասկ միջոցին էր որ Վազգէնի գաս ակնոցին մէկը կոտրելով մէջ կը թափէր, և Շուշանիկ կը միխիթարէր իրեն պատ ատրացութեան վասնզէն ազատելուն։ Վազգէն պատրաստ սրեալ բլլալով քազաքէն հեռանալ, Շուշանիկը աւժանդակ եպիսկոպոսին ապարանքը կը գնէր հոկտեմբեր նեբրե, և գասնակէն նոքը կ'աշխատէր ապատանել, սակայն ան կը մերժէր ատրացեալին կենակցութիւնը, և քանի եղած գարկերն ալ նա կը գրկէր։ Վազգէն բարկացած եպիսկոպոսարան կոչ զար և ձեռքով նոյն եպիսկոպոսարան կոչ զար և ձեռքով ու քաչկռելով պատառ կը տանէր գայն, եպիսկոպոսին և քահանաներուն ալ ապատանալ, այնպէս որ Շուշանիկ կը բնաւկէր Գէրէ քլուխ և պապատապան գիշեռով (ՍՈՓ·Թ·35)։ Վազգէն կը հրամայէր, Շուշանիկի առջև ու ձեռքը ու վիզը չղմռնալի գարնելով բանտին մէջ փակել, չղմռնէն ալ պատին ամրացնելով և գարկէն հացէն և ջուրէն գաս կերակուր չտալ։ Վազգէն բանտ ալ կերթար և կ'ուսումնասիրէր և կը երթալով երես առ երես կ'ուսումնասիրէր։ Ջոջիկի միջնորդութեամբ միայն վիզին չղմռնէն կը վերցնէր։ Քառթ մը միայն ուներ մերկ մարմնոյն վրայ, և պարեգօտ մը վրան կը ձգէր, բայց ու բացագլուխ և մերկ միայն իրեն կոպիտ (ՍՈՓ·Թ·43)։ Հինգերորդ տարին Վազգէն, երկար բացակայութենէն գառնալէն ետքը, վճռակի մը կը պահէր մէջ, Շուշանիկին միաբը վախնալու, որ տարի մը ի գառ վկայուհին նեղելէ ետքը, ետքը տակին չէր հաներ։ Վազգէն նաև ըսբեան ատրացուցանէր, և Շուշանիկի համար պերոզի կը գրէր, թէ պանջոյ ըլա գինել է տան, որովհետև գուռտ վարդանայ է (ՍՈՓ·Թ·43)։ Շուշանիկ իւր հիւծած ու տանջած, անատան էր իւր հաւատքին վրայ, թէպէտ Վազգէն չէր գարեր տակն կերպերով զինքն ուրացնել, թէպէտ ատիկ, մինչև իսկ, կ'ըսուի թէ, կատարած էին մէկ վայրկեանին, գարձեալ իւր իսկ լսելով գայն վիրաւորել, բայց Ջոջիկի արգիլեց (ՅԱՄ·Բ·315)։ Բանտարկութեան ևօմներորդ տարին էր, երբ Շուշանիկ հիւանդացաւ չանհնարին գանգրաին վան

ծքնոցքեան ընչ կրնաց (ՍՈՓ·Թ·44), և մարտիրոսութեամբ կնոջը կը կնքէր նայն բանտին մէջ։ Վերջին վայրկեանին քանի մը Ջոջիկ իչխան, Սամանէ եպիսկոպոսապետ, Յովհան եպիսկոպոս, ուրիշ գրասիրներ և ուրիշ քահանաներ, որոնք և իր փոխարին համաձայնած թագուհին գայն եկեղեցիին քով այնտեղ, ուրանալէն առաջին անգամ պինդ քարշելով սպասած էր Վազգէն (ՍՈՓ·Թ·45)։ Վրաց մայրաքաղաքը այն ատեն Մծխիթա էր, իսկ բանտին անգը կը գիշեր Ուխտիկ անգրը, գոր Յուրաս մէջ կը գնէ Ուխտանէս (ՈՒԽ·Բ·128), իսկ Յուրաս ալ Տփղիս մայրաքաղաքին առնճանէն կը նկարագրէ (ՈՒԽ·Բ·34)։ Շուշանիկի գերեզմանն ալ Յուրաս մէջ ճանչցած էր, և մեծ ուխտատեղի էր, ինչպէս և ինքն Ուխտանէս ուխտ զացած և նամրուած բլլալը կը պատմէ (ՈՒԽ·Բ·35)։ Շուշանիկի բանտը կը ցուցան այսօր Տիզղիսի միջնաբերդին մէջ, որ նաստարակաց բանտ եղած է։ Շուշանիկ իրեն հետ առնցած է աւետարան, որ ձեռագիր, որ նախնիքն էրոյ էր արբոյ Աստուածոյ, և զոր մինչև վերջ իրեն հետ պատած է (ՍՈՓ·Թ·27)։ Կը յիշուի նաև խաչափայտի մասունք մը, զոր Շուշանիկի յանձնած է Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտներէն Անդրեաս արեզակի մը, որ Տարօն առնի և Աստղկոյ վանքին յանձնէ, սակայն Շուշանիկի բանտարկութեան յետոյ և վանդէրձանց ճանապարհին, Աշղբէկաս վախցած և մասունքին հետ Սպերի մէջ պահուրտած է 5 տարի։ Եռաբը յետ առած է Գրիգոր Մամիկոնեանի մը, որ կը գրաւի որդէ Հայկէկ, եղբօր որբոյն Վարդանայ (ՅԱՅ·478), այլ պէտք է ըլլայ նայինքան Գրիգոր որդին Վասակայ, եղբօր Վահանայ (ՓԱՐ·171), որ նկած և առբ Նչանը Սպերէ ասրած է Երասխառձորի Կապայտ բերդը, ուր մնայ ղբօղամ ժամանակ։ Անկէ վերադարձած Վահանդի Ս. Խաչ վանքը և Մծխիթայէ երկկէն 459 տարի եռաբը ասրեցաւ կարս քազաքը, և անկէ 164 տարի եռաբն ալ Անի քազաքը, ուր մնաց 142 տարի ես, մինչև քազաքին Զաքարեաններ նվիրէն առնուելը 1239'ին (ՅԱՅ·479)։ Շուշանիկ կառարման թուականը, ամանք 458'ին կը գնէն, 45 տարեկան եղած առեն (ՎԼՊՒ·66), որ չորս տարուր, քանի որ Աչտչայի մահուանէն գրեթ 8 տարի եռաբը պէտք է հայտնի, և Աչտչա 460'էն առաջ մեռած չէ։ Ուրիշներ 474 կամ 476'ին կը գնեն (ՍՈՓ·Թ·60)։ Ասոնց խաչին հայիւտ։ Սակայն մէ Յայտնութեան ժամանակագրութիւնը անճիշդ է, և մէ խաչին Մծխիթայէ երեսը կ'ինթագրուի Շուշանիկի բանտարկութեան և ոչ մէ մահուան տարին։ Մենք Աչտչայի մահը 462'ին գնելով, Վարդանի-Շուշանիկի կատարտ մը կը հայտնենք 8 տարի եռաբը 470'ին, 50 տարեկանէ ուղի եղած առենը։ Մահուան օրը նչանակուած է քազացի 17'ին (ՍՈՓ·Թ·46,55), որ չարժական առարի հայուսով յիշեալ տարին կ'իյնայ գեկտեմբեր 15'ին, թէպէտ Տատուտան տարի հայիւը կազմուելէն եռաբը գեկտեմբեր 25'ին գրուած է։

305· Պատմութիւնը յիշատակութեան արժանի եղած թիւններէը քազած առենը, միայն գովելի և փառաւոր գործերով չբաւակատ նահատ, վառնդի եղերքի և անօրէն գործերն ալ օգտակար ապացուցութիւն կը գործեն իրենց տարբ տարատրութեամբ։ Այդ նպատակով չենք ուզեր գանց ընել Վասակի մահուան պատմութիւնն ալ։ Վասակ Սիւնի, որ 441'է 451, տատամնայ միջոց մը Հայաստանի մարզպանութիւնը վարեց, և չարաչար գատապարտութեան ներքեւ ինկաւ (§ 266), նա ալ խիստ բանտարկութեան ատառնելի վիշտերու մէջ կնքեց իր կեանքը, որ առկայն չկրցաւ իրեն ոչ սիրտի հանգստութիւն և ոչ հոգեկան փառատրութիւն պատրաստել։ Փաստերէն կը կրկնէ ինչ որ նայն իակ Վասակի արբարապետ ապատարէ իրեն պատմած են (ՓԱՐ·86), թէ նա հաշեր ղատրս հատաչելով և չոքելով հանելով, և թէ ինքնին գերբոյն ձեռքը գրեն, խոտովանելով թէ ախտապանդութեան արբոյ աւետարանն և արբան նամարտութեան արբոյ Վարդանայ եղած են բոլոր իր գժրախտութեանց սկզբնապատճառը (ՓԱՐ·85)։ Բայց այսու հանգերձ ալ փառատովանութեան է չբերաւ նորա (ԵՂԻ·109)։ Եղիշէ կ'ուսուցնէ, թէ բանտի նեղութիւնէն մարմինն ալ չարաչար ապականեցաւ, որովհետև անկա չախտ գէնգախ անգրէն է կապանաւ, հիւծեցաւ և հոտեցաւ, հոտեցաւ և որդնոտեցաւ, գինչ և գեղատական եղէն է նշանակ

չեռնասառն ձառայէ նորա (ԳԼ.Ի. 108)։ Փարպեցին կը գտնայ միայն վէրջաբին Ե դնդ–ընեամբ քաղմա ապրած լինելը յիշելով, և պիանդ թէ Փարպեցին չուտ չափաւ ար և զգուշաւոր է իր բացատրութեանց մէջ։ Իսկ բանասիրական տեսանէ թիւներ կը գնէ միայն անբնական բացատրութեամբ, որ հապա թէ չորս հինգ տարի կրնայ ենթադրուիլ, և աննեղն հաւանականութեամբ Վաղակ մեռած էր արդէն 455'ին, ապա թէ ոչ նահատակներուն հետ իրեն ալ թուրացած մը չնորհուած կ'ըլլար։ Վաղակ Տիգրանէ գործ բանեցուց ալ ապրուած չկրնար, պարզհան Փարպեցին յայտնապէս կ'ըսէ, թէ ի գրանն կը մնայր (ՓԱՐ.85), ազգինքն Տիգրանի մայրաքաղաքին մէջ։ Վաղակի ընթացքին վրայ բաքաղաքին մէջ արդէն տեսութիւններս յայտնեցինք (§ 260), և պէտք է ըսել թէ անկարգ մէկը չէր, և լաւ սկզբնաւորութիւն ալ ունեցած էր (§ 227), միայն թէ ամբարաւաճան յոյներ ապականեցին անոր միաքը։ Երբոր Վաղակ պատպարաւեցաւ, Սիւնեաց տանուտէրը Վահան Մամիկոնեան կեղծաւորութիւն տեսնելով Վաղակի փեսային, որ իր անկարգ հետ հաւակութիւնն պատճառով ապրեցաւ՝ և Հայոց վրայ հալածանքը արծարծած էր (§ 235)։ Վարդվաստան կրցած է քաղմաքաղաքական իշխանութիւն վարել, Սիւնեաց կողմանէն յարձակումներուն և մոխրանոցներով կիրը ապատչաններով և մոխրանոցներով լիցնել, քաղաք ապրելու անէրաւորութիւնը։ Մատուռներ համար պրատած է մէկ պանքել է գէ–ե, գառն ճանաւոք ապաքէնցա ընդունէ (ՓԱՒ.85), ինչ որ Փարպեցին պղտ չատ պրիչին տակ մեռ նչանակութիւն կը տատնայ, և վերջին ապրներս մէջ տատիկ և տատապոլից տեսնելու ենթարկուած լինելը կը ցուցնէ։ Փիւտի ժամանակ Բարիկ Սիւնի, է կապաքընէնէ անպարշեալ էշանաց փոխհրով (ՓԱՒ.112), տատնձաւ մեռած պիտած էր, ինչպէս պատմեցինք (§ 289), և կրնանք հետևցնել թէ մինչև այն տատիներ կ'ապրէր Վարդվաստան։ Անոր անունը այլեւս չյիշուիր, երբ Գագիկ Արծրունեաց ապատնաներս պղտ ղոր անցած կ'ամբաստանէր Փիւտ կոմսը 471'ին տատիները, ուսկից փչ տատ իսկ և գնել Վարդվաստանի մասը, միայն ձառ ապրար 20 տարի վարելով Սիւնեաց տատատէրներ։ Վարդվաստանի յաջորդը Սիւնեաց տատատէրներ մէջ, եղած ուրիչ ապատնաց մը, Գագիկն Սիւնի, որ բաւական ախտ գեր ունեցաւ Հայոց կերկրորդ չորժամին ժամանակ։

Տ. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ա. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

306. Երբոր Փիւտ վախճանեցաւ, երկիրը բոլորովին չվախ և անհերտնչ վիճակ մը ունէր։ Փիւտ չատնոց քաչատած էր Ոմխատի մէջ, և կաթոդիկոսական իշխանութիւնը լոկ հոգևորական չրջանակի մէջ կրնար վարել։ Վահան Մամիկոնեան կեղծաւորութեան հետևանքով, անզարժ և աննչանակ կեանք մը կը վարէր։ Աարվնատոյ մարզպան և վերադիտող հազարապետ, ատենոց պատճառներ հալածանք հետակերտ, ամէն կերպով քրիստոնեաները ընկճելու միջոցներ կը գործածէին։ Գագիկ Արծրունեաց և Գագիկ Սիւնի, ուրացող նախարարներու խումբին հետ Պարսից հաճախութիւնը պրատելու և

զործոց ընթացքը ձևոք առած էր, և որ իրմէ հաքը նաքին իսկ սիմոնին ակրը կը ճանչցուէր։ Լատ հին թնդ թիւամբ կ'ընդունէին զայն, վասնր պիտոդրին չէին հաճարձակիր։ Այսպէս միայն կրնանք մեկնել Յովհան Մանդակունիի կաթոդիկոսական սիմոս բարձրանալը 478'ին, Գիւտ մահուընէն անմիջապէս ետքը։ Յովհաննէսի Մանդակունիի մակատներ կը ցուցնէ թէ նախարարական ազնուական տունէ էր։ Իրեն ծննդավայրը եղած է Մամիսա գիւղ Աբչամունեաց (ԱՄՈ.82), այժմեան Վարդավ գետակի մէջ։ Կ'ըսուի թէ հանգերձեալ է Ծէն տբէոյ Սահակ հայրապետի (ԿԱՀ.123)։ Սակայն գժուար է Սահակ–Մեսրոպեան հաստիքաւորին մէջ տեսնել Մանդակունին, որ դիրի գիւտի տարին և ոչ իսկ ծնած կ'ըլլայ, նէթ 80 տարեկան ալ վախճանած բանիք 490'ին, բայց կրնայ նոր ուշակերտ մեռած պատանի մը ըլլալ Սահակի մահուանէ՝ ոգևորեալ 438'էն առաջ, և իրը պատճանք յիշել Սահակի անունը, Սահակի անմիջական աշակերտներուն աշակերտը ըլլալով։ Կանոնաւոր ուսում առած և յատնական գպրոցներու ալ հետևած ըլլալը կը հատատուի իր անունով տրած մատենագրութիւններէն։ Աչնպար է և ս Մանդակունին նդնտանելի Յովսէփ Հայոցմոցիի օգնական եղած Յովհաննէ հետ (§ 233), վասնզի 439'ին նորընտիր պատանի մը միայն կրնար եղած ըլլալ, և ոչ երբէք կաթոդիկոսարանի օգնական ըլլալու յարմար։ Յովհաննէս կաթոդիկոսատեղիան գործերը պաչտօնապէս ձևոք առած տանը, ուրիչ բան չէր կրնար ընել, բայց եթէ հնարաւոր կերպով ատրող կացութիւնը պահպանել, կրցածին չափ ազգն ու եկեղեցին յանձնանձել, լաւերուն քաջալերութիւնն և արիութիւնն յորդորներ կարդալ, վատերուն պատճառած վնասները խափանել։ Նոր ձեռնարկ մը չէր կրնար ընել իր պաչտօնեին առաջին տարիներուն մէջ 478'է 481։

307. Վահան կեղծաւորացութեան մէջ հանդարտ գործունէութեան դիրքերին չտեղը մտապիր էր, Ոչնչահաւ պաչտօնն ալ կը վարէր աչքառութեան կողմէն, որ տակիներ հանելու և ճարելու գործ պիտի ըլլայ, բայց Հայաստանի մէջ տակնուրդ գանատիլը ցուցուած չէ, և տեսիլ տակիներ հատուցելու և պահելու խնամատար պիտի առնուին։ Իրեն օգնական տրուած էր Վրիւ անուն Աատրի մը, Վահանի հակառակորդներէն գործիք։ Ասր ձևոքով ամբաստանուցաւ Վահան, թէ տակիները կը ժողվէ ու կը պահէ, որպէսզի անանցմամբ Յունաց կամ Հնոց գանդակ փարձէ և ապատաձի։ Հազիւ թէ Վահան գաւ խնդրա, հատաքած տակիները առնելով փոխանց Տիգրան կրկին, և գէմառէմ Վրիւի ամբաստանութիւնները ցրից, բացատրելով թէ ապատարութիւն ընել ուզողը ձևոքը ունեցած տակին չգանձներ, և միանգամայն չտրջը մարդիկներ կը հատաքէ, մինչ ինքն Ե ուշերուց կամ երէց պատճենաց նէ նէ պէրճաքար (ՓԱՒ.117)։ Պերոզ հանդստացաւ և Վահանը իր գործին գլուխը գարձաւ, բայց Վահանի սիրտը միշտ խաղաղ չէր, ուրացութեան առաջը գինքը կը ճնչէր, և ընդ գէտ ինք կ'սրոճար, որ իրեն ձանձալ գոյնի խոստովանութեան ներկայանալ։ Այդ միջոցին Պերոզ կը պատատարէր Հնիմաղնեաց դէմ պատերազմի ելնել, բայց չէր յաջողեր, ինչ որ համոզակութիւն կրնար տալ հայասակ ազգակրան Պարսից լուծէն ընդվզելու։ Հայ գունդ մրն ալ կը գանուէր Պարսից բանակին հետ Հնիմաղնեաց դէմ, որուն մէջ ուխտապահ և ուրացող նախարարներ մէկտեղ էին. վերջիններս առելի երես առնէին, և առաջիններուն վրայ կը ճոխանայէին, ինչ որ ուխտապահներուն սիրտը գրգռելու կը ծառայէր։ Հնիմաղնեաց հետ ամօթալի հաչառութենէն ետքը, Հայոց գունդն ալ հետ գարձաւ, երբ գործելու և գանակը անցած ըլլալով ձմերոցներ երթալու պատրաստ էր։ Գունդերը Շիրակ գաւառը տառած էին, Պերոզի 25'րդ տարին, 481 ա չանին, երբ յանկարծական լուր մը ամէնքը ցնցեց։ Վախճանած էր Վազգէն իշխանը, Ծուչանիկի ուրացող ամուսինը, սակ տառած էր վրացիներէն՝ որ այլեւս չէին կրնար գիմանալ Վազգէնի և Պարսիկներուն անիրաւութեանց, և պատերազմի սկսած էր Զարմիր Հազարաւուխտ պարսիկ գօրավարին հետ։ Վախճանէ Հայերն ալ գործի պատգամաւոր յղած էր, որ իրենք ալ չտարժան, և միասին Պար-

սիմներուն դէմ կռւան, խոստանալով թէ Հռոմն ալ օգնելու պատրաստ են (ՓԱՐ. 118)։ Շիրակի բանակին մէջ զազանի խորհրդակցութիւններ սկսան անմիջապէս, ու խոստացողներ և կեղծաբացներ չտժուելու կամքը ունէին, բայց Վահանէ զատ մէկը մը վրայ վաստահութիւն չունէին որ իրենց գլուխ բլլայ, ուստի գիշեր մը միաբերնին իրեն կ'ուսուցարկեն։ Վահան համարձակ կը յայտնէ, թէ ինքն ալ կեղծաբացութիւնը վրայէն նետելու մեծ փափաք մը ունի, բայց զգոյշ ձեռնարկել չտժարձակիլը, ուրիշ Պարսիկներ զօրաւոր են, Վրացիներ սկսած են, Յոյներ խորհրդայ են, Հռոմերը դեռ մէջտեղ եկած չեն, և ամենէն աւելի, Հայ նախարարներուն վրայ վստահ չէ։ Դուք, կ'ըսէ, մոռցէք սուտ եւ անվստահ (ՓԱՐ. 119)։ Նախարարներ զգուշանալ կ'որոշեն, որ ոչ Յոյներու և ոչ Հռոմերու, այլ Աստուծոյ վրայ դրած են յոյսերնին, և մինչեւ վերջ պիտի մաքառին իրենց հաստատութեան վրայ։ Այս յայտարարութենէն զգուշացած Վահան ու եղբայրը Վասակ, յանձն կ'առնեն չտժուիլն գլուխն անցնիլ, Հռոմկլայի մէջ, և կրնայ վտանգի հանդիպիլ։ Բանակին մէջ գտնուղ Աթիկ Բզնունի քահանան ուսուցարանը կը բերէ անմիջապէս, ամենքը զատ զատ եղեալ դնեցին ի վերայ հանդիսապէս կ'երդնուն, և գիշերային խորհրդակցութիւնն իրարմէ աւարտելով չէրութիւնն իրարմէ աւարտելով չէրութիւնն իրարմէ աւարտելով չէր

երբոր Վախթանգի պատգամաւորը լուր բերաւ, թէ Միհրան զօրաւոր Պարսիկ պատ-

ՅԱՐՄԱՆԱՑՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

գլուխ վրաց վրայ կապ, թէ ամիսպետական է որ օգնեալ Հանին, և թէ Հոնաց պատգին ալ հասնելու վրայ են: Վահան և Հայ նախարարներ միշտ կասկածոտ էին Վախթանգի վրայ, բայց խոչ ու ուսուցանի վրայ օգնեալ երդումին չյարգել ու ճանապայ կրան ամուսուն ասթին ներքեւ: Հոներ չկային օգնեալ Թիան եկած, և Միհրանի գունդերը պատերազմած չէին, Վախթանգ խարէական միջոցներով գիրենք խաղցուց, և ամիսպետ ալ որ Ճարմանայի գաչը իջնեն, կռիւ և գերքը, թէպէտ գիրքը յաղթ չէր Վահանի անուն Թիամբ: Միհրան հասու վերջապէս անել զօրութեամբ, բայց Հոնաց պատգերը չկրեցան: Վահան հրամանատարութիւնը սասանեցնց, ալ թեւը յանձնեց Բարչղ Վահեւունիի Սասան Գարեգինի հետ, ձախ թեւը Վախթանգի, միջինը իրեն պահեց Ներսէհ և Հրահատ և Սահակ Կամսարականներու և Սասն Գնունիի հետ, պահեսի թեւը ուղղ Սահակ Բագրատունիի և Բարգէն Սիւնիի: Հազիւ թէ պատերազմի խառնուրդը սկսան, վրաց գունդերը փախստի սկսան, Հայկերէն սմանք Պարսից կողմը անցան Վրաց խարէութենէն զգուշացով, մաս մըն ալ չփոթելով Վրաց փախստական հետեւեցան, և Վահան, անօգնական մնացած, չկրցաւ Պարսից դէմ դնել: Սահակ Բագրատունի և Վասակ Մամիկոնեան պատերազմին մէջ ինկան, Հրահատ Կամսարական և Յազգ Սիւնի, ձիերնին կտրտցնելով գետի ինկան, քրիստոնէից կողմը յաղթութեան, և Վահան Հայոց մնացորդները ժողվեով Տայոց լեռները գիմից իրեւ տեղի ապաստանի: Ինքը կը մնար Մհեռնիճ գիւղը, և Միհրան իր գունդերով բանակած էր Յուսոց բաժնին սահմանագլուխին մօտ՝ Դու գիւղը, այժմեան Բասենի Թիւրը, և այնտեղէն բանակցութեան մտու Վահանը հաշտութեան հրաւիրելու և անոր առաջարկները լսելու: Վահան այդ առնէն ակաս իր պայմանները ճչդել և պահանջել որ քրիստոնէութիւնը ազատ ըլլայ, ու բոլոր տաճիները արժանիք չհատնին, քանի Հոնաց հետ ամէն չընծայուի, և ամէն տէրութեանց իրաւունքները յարգուին: Թէև այդ բանակցութիւնը եկր մը ունեցաւին, սակայն յանկարծ Միհրան նա կանչուեցաւ, և նա բոլոր բանակովը հեռացաւ, և Հայաստան նորէն անակրանջ մնաց, Պարսիկները լքուած, և Հայերուն կռմանել ալ աւելցնով կերպերով հազացուած (ՓԱՐ. 132–137): Վահան պատեհ կը գանէր Տայոց լեռներէն իջնել, և գալ Արարատ գաւառ, նախապէս Վաղարշապատի հայրապետանոցը հանդիսիկ, կաթողիկէի և կաւառնոց վկայարաններուն մէջ ուխտ կատարել, կաթողիկոսին օրհնութիւնը ընդունիլ, և անկէ Դուին երթալ անակրանջ կացութեան կառավարութիւնը հաստատելու, որովհետեւ Սահակ Բագրատունիին մահուամբ, գինուորական պարծերու հետ քաղաքական և ընդհանուր կառավարական գործերու իշխանութիւն ալ իրեն կը մնար(ՓԱՐ. 141): Ձորմանայի պատերազմին վերադարձին կէտերը լրացնելու համար ուշադրենք, թէ Վասակ Մամիկոնեանի մահուան խորհրդաւոր նշանակութիւնը մը պատճառ այն ատեն, որովհետեւ Վասակ բաց էր կռնադիչէն, թէ մոզ Վարդ եղբայրս ալ անհամ և մեռնիմ (ՓԱՐ. 132): Միւս կողմէն Վասակի և Սահակի մահերը այնչափ անհատական էին, որ սկսան ձայներ պատերակ թէ անոնք կենդանի են, պատերազմին ատած ծանր վէրքերնէն եաքը Տեղաց անապի ճգնաւորներուն մէկէն խնամած բժշկուած են, և թէ Պարսիկներուն գատաճնութենէն վախնալով, Վրաց և Տայոց սահմանի լեռներուն մէջ պահուըտած են: Զրույցը այնչափ զօրացաւ, և ազգականներուն հետաքրքրութիւնը այնչափ չատցաւ, որ Մուշեղ Մամիկոնեան ընտիր զունդով մը ձմեռն ամբողջ ցրտաչունչ և ձիւնապատ լեռներուն վրայ անցուց անպատուղ հետեւութեամբ (ՓԱՐ. 143):

311. Երբոր Միհրան Պարսկաստան կը դառնար, Հրահատ Կամսարականը և Յազգ Սիւնին մնկալ կը տանէր, իրենց տզգիներ նաեւ մը Պարսի ընծայներ: Ներսէհ կամաստական, որ եղբօրը գերութեան վրդ անմխիթար էր, քանի մը ընկերներով հետ պատնի կերպով Պարսից բանակին կը

տեւէր, պարկապի կերպով մը եղբայրը փախցնել ու ապատ: Այս նպատակով մինչեւ Բագրեւանդ հետեւ եկաւ:

ՅԱԶԴ ՍԻՒՆԻ ԵՒ ՏԵԱՌՆՁԱԳ

Ուրիշ միջոցներու հետ ապօթքն ալ չէր մտածած: Փիլիպ մը եւ անդրադարձ հասնելով Լատաորչի օգնութեան գրնդով, պատն հիմնարկած պրեսվայրին մօտ կը գտնէր: Նեղակի ապօթքը ընդունելու, Հրահատ կրցաւ նոյն գիշեր պատնդութիւնը խարել և եղբօրը միանալ, և երկուքն ալ միասին իրենց երկրին ճանապարհը բռնեցին: Սակայն Հրահատի փախուստին վրայ Յազգի վիճակը վտանգաւոր եղաւ: Գիշերն Սիւնեի, Յազգի գէմ անձնասէր ալ գրգռուած, քանի մը հոգ չսպաննց: Աւատ սասան Յազգ գատաւորութեան գործակատար եղաւ, և իրր պատասխանութեան միջոց ու բացատրութեան հրաւիրեցաւ, որուն սրբութեամբ գիմաղրելով կռնակի անպատը, ոչ սպառնալիքներով սկսաց և ոչ հրապոյրներով խորհեցաւ, և նոյն օր նոյն տեղ գիրքերուն գլուխը կտրեցաւ, Բագրեւանդայ Ս. Յովհաննէս եկեղեցին իրրեւ երկու քարընկէց հեռու, Նպատակն սասրուց: Կատարման օրը նշանակուած է Նոյեմբեր 16'ը, որ չորեքշաբթի առաւոտ կը լինի 482 տարեմուտի 12'ը: Նոյեմբեր տարեմուտը թագաւորած Պերոզ Դ (457–484), որուն Ս. Յովհաննէս եկեղեցին տաճարին մօտ (ՓԱՐ. 141): Այդ ժամանակին կ'իմացած եւս Տեառնմոգ Աբշամունիի նահատակութիւնը, բնիկ Կալոց գիւղէն, և Շիրակի Բեռնոս գիւղին մէջ թաղուած: Աստղիկ կ'ըսէ Վիսխոլ Վռամ Պէրոզ-նոյ էոլ-ըլեօջ, սակայն ուրիշ բան չտեսնէր, որ պարտագանութեան և տաիմնութեան վրայ տեղեկութիւն ունենայինք: Նոյեմբեր կաթիլիկոսը հրամայող պարսիկ զօրավարին անունը գրուած է Զաւ Միհրան Հազարատ, և յայտնի չէ թէ Յազգը նոյեմբեր նոյնիսկ Միհրանն է, թէ ոչ անկէ առաջ եկող Հազարատ խորհ (ԱՍՈ. 81): Հետաքրքրական թուականն ալ չենք կրնար ճշդել, Թէոփան վկայել կը մնայ 482 և 483 տարիներու մէջ:

312. Ձմեռը նորէն հանդարտ անցաւ, Վասն դի երկու կողմերուն համար ալ գրժուար էր ձիւնի և ցուրտի ներքեւ աշխատիլ: Սակայն 483 գարնան սկիզբը, և առնուն հաստատութեամբ պատիկէն անմիջապէս հաքը, որ այն տարի ապրիլ 10'ին

ՎԵՐՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

կ'իմնար, յանկարծ Զարեհ Հազարաւուխտ Արաստաց հասաւ, երբ Վահան Դուինի մէջ էր իր սահմանքին գանդագ: Իրեն հետ էր Յովհան կաթողիկոս ալ: Վահանի կացութիւնը վտանգաւոր պիտի ըլլար, եթէ Հազարաւուխտ քաղաքը պահէր իր բազմաթիւ բանակով. ուստի նա փութաց գաշտին մէջ պատերազմիլ: Քաղաքին գուրս խոյացաւ էոլ-ըլեօջ, լաւ կազմած մը ըրաւ Պարսից մէջ, բայց չկրցաւ աւելի գիմանալ, և պարտաւորեցաւ հեռանալ, որ եղաւ էոլ-ըլեօջ գախուսուդ առն հնչէրի: Իրենները ինկան Որդի Գիմաքսեան և Քաջաջ Սահատունի, Յովհան կաթողիկոս ալ որ ձիու վրայ Վահանի գունդին հետ էր, վիրաւորուած ինկաւ, բայց Աստուած ընաչեօց չօ-ըլեօջ հօգն է-ը, և չնորհեց իրեն ողջ ետքն ու-ըլ: Նոյն միջոցին կը հանդիպ Մուշեղ Մամիկոնեան, Տայոց լեռները տարապարտ թափառումէն, բայց չկրցաւ ուրիշ բան ընել, բայց եթէ Վահանի միանալով գիմել գէպի Տայոց և Խազտաց լեռները: Հազարաւուխտ Վահանը հալածելով Ոքաղէ, այժմ Թորգում, գաւառը անցաւ, ու Շապազամի գաւառը մտաւ, այժմեան Մասաձորի ձորը, բայց Վահան հետացած էր, և միայն կրցաւ Ներսէհ ու Հրահատ Կամսարականները կիները գերել, և պատուով ու արքունիքամբ պահել, որպէսզի այս կերպով անոնց ամուսինները անձնատուր լինելու հրապուրէ: Հազարաւուխտ Բասենի Դուինը կը գտնէր, երբոր հրաման տուաւ Պերոզ, որ Հնդիկներուն գաշնակից Վախթանգին վրայ երթայ, մինչ իրեն Պերոզ ուղղակի Հնդիկներուն դէմ կը գրկէր, իսկ Հայաստանի մարզպանութիւնն ու հրամանատարութիւնը կը յանձնաւէր Շապուհ Միհրանի (ՓԱՐ. 144–146): Հազարաւուխտ յանձնարարած էր Շապուհի՝ Կամսարական ասիիններուն արքունիքամբ պահել, և անոնց ամուսինները չհանելու աշխատիլ: Տիկիններ Բասենի Բագրեւդ ամրոցը գրուեցան Յեղուսաղնապ բերդակալի հսկողութեան տակ, և յատուկ պատգամաւորներ գրկուեցան Ներ-

ակէի ու Հրահատի մեծամեծ խոստումներով, եթէ անձնատուր ըլլան, մանաւանդ եթէ Վահանն ալ ապաննեն։ Սակայն կամաքաղաքականները խոստմամբ մեծցնին եղած առաջարկները, և Վահանի հետ չարաշահ կը նեղէին Պարսից զօրավարը։ Վահան, Տայոց կոմսէրէն իջնելով, և կարնոյ գաչաին արեւելակողմի լեռներէն բերելով զէպի Հաշտեւերակողմի լեռներէն իջնելու ճամբան զօրաւոր պահակ մը։ Ամառը անցեր էր այդ մեծ կռիւներով, որովհետեւ երբ Մուշեղ Մամիկոնեան և Ներսէհ Կամսարական Կարնոյ Արծաթի դիւղէն կ'անցնէին, արդէն գիւղացիք հնձելու վրայ էին (ՓԱՐ. 148)։ Աչքառու յիշատակ երկաբքը Խոսրս Արշամանեան հետ Պարսիկները ցրուելէ ետքը, Վահանի հետ կը միանային Արշամանեանց երէց գիւղը, ուր Վահանանդ նորէն կը յաջողէին Պարսիկները չփոթել և ցրուել, և կ'անցնէին Շահապ գիւղը։ Գլխաւորներէն Գարագ Գաբելեան միայն կը մնար երէցի կռւան մէջ։ Շապուհ զօրավար Գիլհան Սիւնեաց խորհրդով վերջնական յարձակում մը կը պատրաստէր Վահանի դէմ, որ ուղի ակռաքացած էր իրենցներուն մի մասին ալ յաւատաստելնել և յաղթական ասպետած հետանալովը։ Բայց Վահան իր փոքրիկ զօնդովը (ՓԱՐ. 152), և Ներսէհ ու Հրահատ ու Մահակ Կամսարականներու և Մուշեղ Մամիկոնեանի օգնութեամբ, կը կանխէր անպատրաստ Պարսիկներուն վրայ յարձակիլ, Գիլհան Սիւնին կը սպաննէր, Սիւնեաց գունդը կը ցրուէր, և Պարսիկներ դրեթէ ապշած փախչելու կը նայէին, մինչև ինքն իսկ Շապուհ զերմարզկային զօրավարութեան մը կը վերապրէր զործը, և իր գունդերը կը հաւաքէր Բասենի Ախատ գիւղը։ Շահապ պատերազմին մէջ Հայոց կողմն ինկողներուն մէջ յանուանէ կը յիշուին Բանիր Սասունեան, Նեբս Յամսեանան, Ասպէն Վանանդացի և Դերպատրաս Յայն (ՓԱՐ. 153)։ Վահան, արշաւ ալ Շահապ պատերազմին մէջ յաղթած, սակայն չպատնեշ վահանի ենթակայ էր Պարսիկ գունդերուն չսասանելուն, և իր հետեւորդներուն սակասութեան պատճառով, և յաւարիկ խոստովանելով կը սասանէր։

313. Երբ կարծես թէ այսուամենայնիւ Վահանի կռիւները Հայաստան Պարսից կողմանէ կազմակերպած չարաշահ վերջնական ձախողութեան կը մօտենար, նախախնամական օգնութիւն մը կու գար

ՎԱՂԱՐՇԻ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼԸ

իրաց կերպարանք փոխել, և անակնկալ յաջողութիւնն պատ. բռնել։ Շապուհ Միհրան Ադուարի մէջ նոր յարձակման պատրաստութիւններով կը զբաղէր, երբ Պարսկաստանէ հասնող պետական նոր գոյ կը բերէին, թէ Հեփթաղաց պատերազմի ձախող եղած Պարսից համար, թէ Պերոզ ինքն ալ սպաննուելու, թէ Հեփթաղներ հաստատած կը թուին Պարսկաստանի վրայ, թէ պէսպէս կողմերէ պատերազմներ ելած էին Պարսից դէմ։ Զմեռնամուտին պատերազմները սկսան, և 484ի գարնան մէջ էր երբ Երկպի և Շահապի պատերազմները սկսան, և 484ի գարնան մէջ էր, որ Շապուհ Հայաստանը թագաց իր բոլոր զունդերով։ Նպատակ Հայաստան ալ Վրաստանը թագրութ Հայաստանի հետ, և բոլոր Պարսիկ նախարարներ Տիզբոնի մէջ հաւաքելով Պերոզի եղբայրը վարչի թագաւոր հռչակելին, ճանչնալով զնա իրրեւ այր քաջերէ և հեղ։ Միանգամայն ամէնքն ալ յաղնած և ձանձրացած ըլլալով Պերոզի ընթացքէն, համարձակ կը յայտարարէին թէ նա քաջութեամբ գործ, ըստ կամ ընչ ինչ ինչ կամքը առնէր, քնաւ հաճարելով ինչ ընչ (ՓԱՐ. 157), որով և խորհուրդ կու տային Վազարշի, մէկ կողմ թողուլ անօգուտ ձգտումները, կրօնական հալածանքները դադրեցնել, հպատակ ազգերը չանհանգիստել, և թագաւորական երկիրները չչքնաղել, Պարսկական զօրաձին և արքունիքին և ժողովուրդին բարեփոխման աշխատիլ։ Այս խրատները առաջնորդ ընդունելով կը զօնդէր նախնեաց Զաւամիր Հազարատան, որ Հայաստան եկած էր։ Այդ խրատները կը հաստատէր Շապուհ Միհրան, և Վահանի և Հայերուն քաջագործութիւնները պատմէր, որք քանի մը տարիէ ի հետէ հազարաւոր բանաստեղծներ յաղթական երգեցին (ՓԱՐ. 158)։ Վազարշ, իրեն խորհուրդ տրուած, սիրով կ'ընդունէր առաջարկը, և իր աստղանիշն հետ կը վճռէր բան ալ զործել։

314. Երբոր Շապուհ Միհրան մեկնեցաւ, նորէն Հայաստան Պարսից կողմանէ

խռովութիւն, և Վահան համարձակութիւն կրնէին կռուազարտ թիւնը առանձնել, որովհետեւ առաջին յաղթութիւնն նչոյզ բռնութիւնն կ'ըլլար թնարհաւոր առնելը փոխարկել, յոյժ սարեկները յոյժ սպրել, կնոջմարդներ համարձակութիւնել։ Նորէն Վահան իր չարչը խրատ ած կը գանէր ազգը, և իր խոսքերն ու տրամութիւնները ամէնէն կը յարգուէին։ Երբոր առաջեց Շապուհի ամրոցը գունդերով հնռանալը, և խնայութիւնն պատճառները, Վահան համարձակութեամբ նրաւ Արշամանեանց, այժմեան Վարդավի գաւառէն ուր կը գանուէր, և յաղթականի պէս եկաւ Արարատ, ուր իրեն հետ միացան ղեկավարները և առնելի ոստիկանները, և իջան Արշամանեանց երէցը, և կռուազարտ կառարեց ընդդիմութիւն և ընդդիմութիւն, և կռուազարտ վկայարաններուն անվրդովելի մէջ ընդդիմութիւն տալ Հանդիսաւոր մասնաղներով, ուր և իրենք ալ ոստիկանական ընդհանրութեամբ։ Անչափ Յունան կամսարկան էր այդ տագնապը մեծամասնութեանց հանդիսապիրը, որ Դաւիթի մօտ առած վերքերէն ցաւչկած՝ նորէն հայրապետանոցին հոգերով կը զբաղէր, պզտիկ կռուազարտութեան գործերն ալ կառավարութեան գործերն ալ կառարելով, յոյժ Սահակ մարզպան պատճառներ և Վահան ապրարապետ, զրեթէ ապրիլ մը իվեր թագաւորական կը պատէր, Պարսիկները նեղելով։ Վազարշապատ մեծամասնութիւնները իվեր և զբաղեց 484 տարւոյ վերջերը։ Հազարատական պատերազմութիւնները լրացնելէն ետքը ամենքին մէկտեղ յոյժ պատն է Դուին տանելին, պզտիկ գործերուն մասնակցութիւն գործելու նպատակով, և ոչ ոքէ՝ ոչ ոքէ՝ չհանդուրժելով թէ ինչ վերջ պիտի կառնայ ունենալ անորոշ վիճակը, և թէ ինչ ուղղութեան պիտի բանէ Վազարշ նոր թագաւորը։ Բայց յայտերնին Աստուծոյ վրայ դնած էին, որ մինչեւ այն ատեն չէր պրպտած իրենց՝ իր վերնային օժանդակութիւնը, և պատն մը լուսաւոր նշանը կը ներկայանար Պերոզի մահն ալ (ՓԱՐ. 157)։ Այդ խորհուրդներու մէջ էին կռիւներ և պարապատ և նախարարներ, երբ Պարսից կողմանէ պատերազմ կը հանէին Շապուհ Միհրանի դէմ։ Ասոնք ուրիշ խորհրդեան դպիր և Միհրվշնասպ ճուարչացի, և Վահանի ներկայանալով կը յայտարարէին, թէ Վազարշ թագաւոր կ'ուզէ սէր և խաղաղութիւն հաստատել Հայերուն հետ, և այս նպատակով յատուկ պաշտօն առած է Նիխոր Վշնասպդատ նախարարին, որ Հոր գաւառի նաւարակ գիւղի մէջ կը սպասէ, և կ'ուզէ իրեն հետը անակցիլ և բանակցիլ։ Նիխոր մէկալ խաղաղութեամբ բանակցելու պաշտօն ունէր, այլ Հայերուն կողմէն խաղի չգալու համար գունդերով եկած, և բանակած էր Հոր գաւառի մէջ։ Վահան 24 ժամ առեն կ'առնէր պատասխանելու համար, և անմիջապէս նախարարաց ժողով կը գումարէր, հարկաւ կաթողիկոսին ալ մասնակցութեամբ, և միւս օր պատգամաւորներուն կը պատասխանէր, թէ ամէն բանակցութենէ առաջ պէտք է որ երեք կէտի վրայ Պարսից արքունիքը բացարձակ խոստում և ապահովութիւն տայ։ 1. Քրիստոնէութիւնը ազատ ըլլայ, ոչ ոք ուրացութեան հրամայուի, ուրացութիւնը արժանիք չհամարի, քրիստոնէական պաշտամունքը ազատ կատարուին, կրակարաններ Հայաստանի մէջ փակուին։ 2. Պաշտօնեաներ համար լուն ու վաճառքը, պիտանին ու անպիտանը, առնմին ու անառնմիկը, վաստակաւորն ու անվաստակը, խնամուն ու անմիսը արգելուին համար որոշուին, և անարժաններ առջև չբաշուին։ 3. Երբոր ազգին ու երկրի մասին խնդիրներ ըլլան, թագաւորն ինքը անանձ ու գաղտ, և ուրիշներուն աչքով ու ականջով վճիռ չտայ։

315. Երկու պատգամաւորներ գժուարութիւն չցուցին առաջարկուած պայմաններուն վրայ, և սիրով յանձն առին երթալ Նիխորի մօս Նիխորի հաղորդել։ Վահան հարկ սեպեց իր կողմէն ալ պատգամաւորներ դնել, որպէսզի գործոյ ընթացքին վրայ վաստահութիւն ուենայ։ Իրեն ընտրածներն եղան, Յաչիւր Արծրունի, Սահակ Կամսարական, Աստուան Ապրերկացի, Պաճակ Մարզպետական և Վասակ Կարքայեցի՝ թերեւս Հարքայեցին։ Նիխոր ոչ միայն հաստնեցաւ, այլ զովեց Վահանի առաջարկները, որք ընդ

տարբերությունները, որոնք ունեցել են ժողովրդական լայն զանգվածների վրա, ինչպես նաև ուսումնասիրել այդ շարժումների ներքին կապերը։ Ուսումնասիրության հիմնական աղբյուրներ են հանդիսացել Ա. Ռոստոմիկյանի հավաքածուի ձեռագրերը, որոնք պահվում են Մատենադարանում։ Ձեռագրերի մեծ մասը ներկայացնում են ժողովրդական տարբեր շերտերի ներկայացուցիչների գրությունները, որոնք ուղղված են եղել Ռոստոմին։ Ուսումնասիրության ընթացքում հեղինակները կիրառել են նաև ժամանակակից մամուլի տվյալները, ինչպես նաև տարբեր հեղինակների աշխատությունները։

Ուսումնասիրության արդյունքում հեղինակները եկել են այն եզրակացության, որ Ռոստոմի շարժումը ունեցել է ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական կողմեր։ Դրական կողմերից կարելի է նշել ժողովրդի ազատագրական ոգու արթնացումը, ազգային ինքնագիտակցության աճը, ինչպես նաև ժողովրդի միասնության ամրապնդումը։ Բացասական կողմերից կարելի է նշել շարժման ղեկավարության անհետևողականությունը, որոշ դեպքերում՝ նաև ծայրահեղությունների դրսևորումները։ Հեղինակները եզրակացնում են, որ Ռոստոմի շարժումը ունեցել է մեծ նշանակություն հայ ժողովրդի պատմության մեջ, սակայն նրա ձախողումը պայմանավորված է եղել ինչպես օբյեկտիվ, այնպես էլ սուբյեկտիվ գործոններով։

Աշխատության մեջ հեղինակները անդրադարձել են նաև Ռոստոմի շարժման ազդեցությանը հետագա ազգային-ազատագրական պայքարների վրա, մասնավորապես՝ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին։ Նրանք նշել են, որ Ռոստոմի շարժումը դարձել է հետագա սերունդների համար դասեր քաղելու և փորձից օգտվելու կարևոր աղբյուր։

Ընդհանուր առմամբ, աշխատությունը կարելի է գնահատել որպես լուրջ և խորը ուսումնասիրություն, որը նոր լույս է սփռում Ռոստոմի շարժման վրա և հարստացնում է հայ ազատագրական պայքարի պատմության մասին մեր գիտելիքները։

316. Տասը տասի տասնյակ վարչական միավորի կազմում էին գտնվում տասնապետները, որոնք ղեկավարում էին տասնյակների աշխատանքները։ Տասնապետները պատասխանատու էին իրենց տասնյակի անդամների համար և պարտավոր էին ապահովել նրանց կարգապահությունը։ Տասնապետները կոչվում էին նաև «տասնիներ»։ Նրանք ունեին իրենց տարբերանշանները՝ սովորաբար գլխարկի վրա կրում էին տասը կետ կամ գծիկ։ Տասնապետները պարտավոր էին ամեն օր հաշվառում կատարել իրենց տասնյակի անդամների մասին, հետևել նրանց վարքագծին և անհապաղ զեկուցել ավագներին՝ հանցագործությունների կամ կասկածելի անձանց մասին։ Տասնապետները նաև պատասխանատու էին հարկերի հավաքման համար։ Նրանք պետք է հետևեին, որ իրենց տասնյակի անդամները ժամանակին վճարեն հարկերը, և եթե որևէ մեկը հրաժարվում էր վճարել, տասնապետը պարտավոր էր զեկուցել դրա մասին ավագներին։ Տասնապետները նաև մասնակցում էին տասնյակի անդամների միջև առաջացած վեճերի լուծմանը։ Եթե վեճը չէր կարողանում լուծվել տասնապետի մակարդակով, ապա այն տեղափոխվում էր ավելի բարձր ատյան՝ հնգապետ կամ հարյուրապետ։ Տասնապետները պարտավոր էին նաև հետևել, որ տասնյակի անդամները չխուսափեն զորակոչից և ժամանակին ներկայանան զորահավաքի կետեր։ Տասնապետները նաև պատասխանատու էին տասնյակի անդամների բարոյական վարքագծի համար։ Նրանք պետք է կանխեին հարբեցողությունը, թմրամոլությունը և այլ վատ սովորությունները։ Տասնապետները պարտավոր էին նաև հետևել, որ տասնյակի անդամները չխուսափեն աշխատանքից և ունենան օրինական միջոցներ ապրուստի համար։ Տասնապետները նաև պատասխանատու էին տասնյակի անդամների միջև կարգապահության համար։ Նրանք պետք է կանխեին հարբեցողությունը, թմրամոլությունը և այլ վատ սովորությունները։ Տասնապետները պարտավոր էին նաև հետևել, որ տասնյակի անդամները չխուսափեն աշխատանքից և ունենան օրինական միջոցներ ապրուստի համար։

317. Մելիքները եղել են տարբեր տարածքային միավորների՝ գավառների, գյուղական համայնքների կամ ավատատիրական տիրույթների ղեկավարներ։ Նրանք ունեցել են տարբեր տիտղոսներ՝ մելիք, իշխան, տեր, ագա և այլն։ Մելիքները հիմնականում ընտրվել են տեղի ազնվական տոհմերից։ Նրանց իշխանությունը ժառանգական է եղել։ Մելիքները ունեցել են զինված ուժեր, դատական և վարչական լայն լիազորություններ։ Նրանք հարկեր են գանձել իրենց հպատակներից և ենթարկվել են միայն ավելի բարձր իշխանությանը՝ թագավորին կամ սուլթանին։ Մելիքները հաճախ մրցակցության մեջ են մտել միմյանց հետ՝ ընդլայնելու իրենց ազդեցության ոլորտները։ Նրանք կարող էին կռվել միմյանց դեմ, կնքել դաշինքներ կամ հաշտություններ։ Մելիքների իշխանությունը սահմանափակվել է 18-19-րդ դարերում Ռուսական կայսրության կողմից Արևելյան Հայաստանի նվաճումից հետո։ Մելիքները կորցրել են իրենց զինված ուժերը, դատական և վարչական լիազորությունները։ Նրանք վերածվել են պարզապես հողատերերի։ Մելիքների մի մասը ընդունել է ռուսական քաղաքացիություն և ծառայության անցել ռուսական բանակում կամ վարչական մարմիններում։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1905-1907 թթ. հեղափոխությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1917-1920 թթ. հայ-թուրքական պատերազմին։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1920 թ. Դեկտեմբերյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Մարտյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Ապրիլյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Մայիսյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Հունիսյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Հուլիսյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Օգոստոսյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Սեպտեմբերյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Հոկտեմբերյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Նոյեմբերյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Դեկտեմբերյան ապստամբությանը։

Ռոստոմի շարժումը ունեցել է ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական կողմեր։ Դրական կողմերից կարելի է նշել ժողովրդի ազատագրական ոգու արթնացումը, ազգային ինքնագիտակցության աճը, ինչպես նաև ժողովրդի միասնության ամրապնդումը։ Բացասական կողմերից կարելի է նշել շարժման ղեկավարության անհետևողականությունը, որոշ դեպքերում՝ նաև ծայրահեղությունների դրսևորումները։ Հեղինակները եզրակացնում են, որ Ռոստոմի շարժումը ունեցել է մեծ նշանակություն հայ ժողովրդի պատմության մեջ, սակայն նրա ձախողումը պայմանավորված է եղել ինչպես օբյեկտիվ, այնպես էլ սուբյեկտիվ գործոններով։

Աշխատության մեջ հեղինակները անդրադարձել են նաև Ռոստոմի շարժման ազդեցությանը հետագա ազգային-ազատագրական պայքարների վրա, մասնավորապես՝ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին։ Նրանք նշել են, որ Ռոստոմի շարժումը դարձել է հետագա սերունդների համար դասեր քաղելու և փորձից օգտվելու կարևոր աղբյուր։

Ընդհանուր առմամբ, աշխատությունը կարելի է գնահատել որպես լուրջ և խորը ուսումնասիրություն, որը նոր լույս է սփռում Ռոստոմի շարժման վրա և հարստացնում է հայ ազատագրական պայքարի պատմության մասին մեր գիտելիքները։

316. Տասը տասի տասնյակ վարչական միավորի կազմում էին գտնվում տասնապետները, որոնք ղեկավարում էին տասնյակների աշխատանքները։ Տասնապետները պատասխանատու էին իրենց տասնյակի անդամների համար և պարտավոր էին ապահովել նրանց կարգապահությունը։ Տասնապետները կոչվում էին նաև «տասնիներ»։ Նրանք ունեին իրենց տարբերանշանները՝ սովորաբար գլխարկի վրա կրում էին տասը կետ կամ գծիկ։ Տասնապետները պարտավոր էին ամեն օր հաշվառում կատարել իրենց տասնյակի անդամների մասին, հետևել նրանց վարքագծին և անհապաղ զեկուցել ավագներին՝ հանցագործությունների կամ կասկածելի անձանց մասին։ Տասնապետները նաև պատասխանատու էին հարկերի հավաքման համար։ Նրանք պետք է հետևեին, որ իրենց տասնյակի անդամները ժամանակին վճարեն հարկերը, և եթե որևէ մեկը հրաժարվում էր վճարել, տասնապետը պարտավոր էր զեկուցել դրա մասին ավագներին։ Տասնապետները նաև մասնակցում էին տասնյակի անդամների միջև առաջացած վեճերի լուծմանը։ Եթե վեճը չէր կարողանում լուծվել տասնապետի մակարդակով, ապա այն տեղափոխվում էր ավելի բարձր ատյան՝ հնգապետ կամ հարյուրապետ։ Տասնապետները պարտավոր էին նաև հետևել, որ տասնյակի անդամները չխուսափեն զորակոչից և ժամանակին ներկայանան զորահավաքի կետեր։ Տասնապետները նաև պատասխանատու էին տասնյակի անդամների բարոյական վարքագծի համար։ Նրանք պետք է կանխեին հարբեցողությունը, թմրամոլությունը և այլ վատ սովորությունները։ Տասնապետները պարտավոր էին նաև հետևել, որ տասնյակի անդամները չխուսափեն աշխատանքից և ունենան օրինական միջոցներ ապրուստի համար։ Տասնապետները նաև պատասխանատու էին տասնյակի անդամների միջև կարգապահության համար։ Նրանք պետք է կանխեին հարբեցողությունը, թմրամոլությունը և այլ վատ սովորությունները։ Տասնապետները պարտավոր էին նաև հետևել, որ տասնյակի անդամները չխուսափեն աշխատանքից և ունենան օրինական միջոցներ ապրուստի համար։

317. Մելիքները եղել են տարբեր տարածքային միավորների՝ գավառների, գյուղական համայնքների կամ ավատատիրական տիրույթների ղեկավարներ։ Նրանք ունեցել են տարբեր տիտղոսներ՝ մելիք, իշխան, տեր, ագա և այլն։ Մելիքները հիմնականում ընտրվել են տեղի ազնվական տոհմերից։ Նրանց իշխանությունը ժառանգական է եղել։ Մելիքները ունեցել են զինված ուժեր, դատական և վարչական լայն լիազորություններ։ Նրանք հարկեր են գանձել իրենց հպատակներից և ենթարկվել են միայն ավելի բարձր իշխանությանը՝ թագավորին կամ սուլթանին։ Մելիքները հաճախ մրցակցության մեջ են մտել միմյանց հետ՝ ընդլայնելու իրենց ազդեցության ոլորտները։ Նրանք կարող էին կռվել միմյանց դեմ, կնքել դաշինքներ կամ հաշտություններ։ Մելիքների իշխանությունը սահմանափակվել է 18-19-րդ դարերում Ռուսական կայսրության կողմից Արևելյան Հայաստանի նվաճումից հետո։ Մելիքները կորցրել են իրենց զինված ուժերը, դատական և վարչական լիազորությունները։ Նրանք վերածվել են պարզապես հողատերերի։ Մելիքների մի մասը ընդունել է ռուսական քաղաքացիություն և ծառայության անցել ռուսական բանակում կամ վարչական մարմիններում։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1905-1907 թթ. հեղափոխությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1917-1920 թթ. հայ-թուրքական պատերազմին։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1920 թ. Դեկտեմբերյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Մարտյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Ապրիլյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Մայիսյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Հունիսյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Հուլիսյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Օգոստոսյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Սեպտեմբերյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Հոկտեմբերյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Նոյեմբերյան ապստամբությանը։ Մելիքների մի մասը մասնակցել է նաև 1921 թ. Դեկտեմբերյան ապստամբությանը։

ներ, որոնք ունեին ընդհանուր ծագում, ապրում էին միևնույն տեղանքում, ունեին միևնույն տնտեսական կենցաղը, միևնույն լեզուն, միևնույն կրոնը, միևնույն սովորությունները, միևնույն հոգեբանական կազմը, միևնույն ազգային ինքնագիտակցությունը, միևնույն ազգային անունը, միևնույն ազգային ոգին, միևնույն ազգային բնավորությունը, միևնույն ազգային ճաշակը, միևնույն ազգային գեղարվեստը, միևնույն ազգային գրականությունը, միևնույն ազգային երգերը, միևնույն ազգային պարերը, միևնույն ազգային խաղերը, միևնույն ազգային զվարճությունները, միևնույն ազգային տոները, միևնույն ազգային սգո արարողությունները, միևնույն ազգային հագուստը, միևնույն ազգային կերակուրները, միևնույն ազգային ըմպելիքները, միևնույն ազգային բնակարանները, միևնույն ազգային կահավորանքը, միևնույն ազգային գործիքները, միևնույն ազգային զենքերը, միևնույն ազգային զրահները, միևնույն ազգային դրոշները, միևնույն ազգային զինանշանները, միևնույն ազգային դրամները, միևնույն ազգային չափերը, միևնույն ազգային կշիռները, միևնույն ազգային ժամանակագրությունը, միևնույն ազգային տոմարը, միևնույն ազգային օրացույցը, միևնույն ազգային ժամացույցը, միևնույն ազգային հեռավորությունները, միևնույն ազգային ուղղությունները, միևնույն ազգային գույները, միևնույն ազգային հոտերը, միևնույն ազգային համերը, միևնույն ազգային հպումները, միևնույն ազգային ձայները, միևնույն ազգային լույսերը, միևնույն ազգային ստվերները, միևնույն ազգային գիշերները, միևնույն ազգային ցերեկները, միևնույն ազգային առավոտները, միևնույն ազգային կեսօրները, միևնույն ազգային երեկոները, միևնույն ազգային կեսգիշերները, միևնույն ազգային ամառները, միևնույն ազգային ձմեռները, միևնույն ազգային գարունները, միևնույն ազգային աշունները, միևնույն ազգային տարիները, միևնույն ազգային դարերը, միևնույն ազգային հազարամյակները, միևնույն ազգային հավիտենությունները, միևնույն ազգային անսահմանությունները, միևնույն ազգային անվերջությունները, միևնույն ազգային անհունությունները, միևնույն ազգային անծայրությունները, միևնույն ազգային անհատնությունները, միևնույն ազգային անվախճանությունները, միևնույն ազգային անմահությունները, միևնույն ազգային հավերժությունները, միևնույն ազգային ամենակացությունները, միևնույն ազգային ամենագիտությունները, միևնույն ազգային ամենազորությունները, միևնույն ազգային ամենահոգությունները, միևնույն ազգային ամենասիրությունները, միևնույն ազգային ամենաներումները, միևնույն ազգային ամենաողորմությունները, միևնույն ազգային ամենաարդարությունները, միևնույն ազգային ամենաճշմարտությունները, միևնույն ազգային ամենակատարելությունները, միևնույն ազգային ամենասրբությունները, միևնույն ազգային ամենանվիրականությունները, միևնույն ազգային ամենաանձնազոհությունները, միևնույն ազգային ամենահերոսությունները, միևնույն ազգային ամենաքաջությունները, միևնույն ազգային ամենավեհությունները, միևնույն ազգային ամենամեծությունները, միևնույն ազգային ամենաանսահմանությունները, միևնույն ազգային ամենաանհունությունները, միևնույն ազգային ամենաանծայրությունները, միևնույն ազգային ամենաանհատնությունները, միևնույն ազգային ամենաանվախճանությունները, միևնույն ազգային ամենահավերժությունները, միևնույն ազգային ամենակացությունները, միևնույն ազգային ամենագիտությունները, միևնույն ազգային ամենազորությունները, միևնույն ազգային ամենահոգությունները, միևնույն ազգային ամենասիրությունները, միևնույն ազգային ամենաներումները, միևնույն ազգային ամենաողորմությունները, միևնույն ազգային ամենաարդարությունները, միևնույն ազգային ամենաճշմարտությունները, միևնույն ազգային ամենակատարելությունները, միևնույն ազգային ամենասրբությունները, միևնույն ազգային ամենանվիրականությունները, միևնույն ազգային ամենաանձնազոհությունները, միևնույն ազգային ամենահերոսությունները, միևնույն ազգային ամենաքաջությունները, միևնույն ազգային ամենավեհությունները, միևնույն ազգային ամենամեծությունները։

318. Փոփ. (ՍԱՄ. 179-182)։ Ընտանեկան պահպանության մասին տե՛ս նաև պատվիրանները, ընտանեկան ժառանգությունը, ընտանեկան սրբությունները, ընտանեկան տոները, ընտանեկան սգո արարողությունները, ընտանեկան հագուստը, ընտանեկան կերակուրները, ընտանեկան ըմպելիքները, ընտանեկան բնակարանները, ընտանեկան կահավորանքը, ընտանեկան գործիքները, ընտանեկան զենքերը, ընտանեկան զրահները, ընտանեկան դրոշները, ընտանեկան զինանշանները, ընտանեկան դրամները, ընտանեկան չափերը, ընտանեկան կշիռները, ընտանեկան ժամանակագրությունը, ընտանեկան տոմարը, ընտանեկան օրացույցը, ընտանեկան ժամացույցը, ընտանեկան հեռավորությունները, ընտանեկան ուղղությունները, ընտանեկան գույները, ընտանեկան հոտերը, ընտանեկան համերը, ընտանեկան հպումները, ընտանեկան ձայները, ընտանեկան լույսերը, ընտանեկան ստվերները, ընտանեկան գիշերները, ընտանեկան ցերեկները, ընտանեկան առավոտները, ընտանեկան կեսօրները, ընտանեկան երեկոները, ընտանեկան կեսգիշերները, ընտանեկան ամառները, ընտանեկան ձմեռները, ընտանեկան գարունները, ընտանեկան աշունները, ընտանեկան տարիները, ընտանեկան դարերը, ընտանեկան հազարամյակները, ընտանեկան հավիտենությունները, ընտանեկան անսահմանությունները, ընտանեկան անհունությունները, ընտանեկան անծայրությունները, ընտանեկան անհատնությունները, ընտանեկան անվախճանությունները, ընտանեկան հավերժությունները, ընտանեկան ամենակացությունները, ընտանեկան ամենագիտությունները, ընտանեկան ամենազորությունները, ընտանեկան ամենահոգությունները, ընտանեկան ամենասիրությունները, ընտանեկան ամենաներումները, ընտանեկան ամենաողորմությունները, ընտանեկան ամենաարդարությունները, ընտանեկան ամենաճշմարտությունները, ընտանեկան ամենակատարելությունները, ընտանեկան ամենասրբությունները, ընտանեկան ամենանվիրականությունները, ընտանեկան ամենաանձնազոհությունները, ընտանեկան ամենահերոսությունները, ընտանեկան ամենաքաջությունները, ընտանեկան ամենավեհությունները, ընտանեկան ամենամեծությունները։

319. Մկրտ. Ա. Ընտանիքի մասին տե՛ս նաև ամուսնությունը, ամուսնալուծությունը, ամուսնական հավատարմությունը, ամուսնական սերը, ամուսնական հարաբերությունները, ամուսնական կյանքը, ամուսնական պարտականությունները, ամուսնական իրավունքները, ամուսնական ուրախությունները, ամուսնական տխրությունները, ամուսնական հոգսերը, ամուսնական ցավերը, ամուսնական վշտերը, ամուսնական տանջանքները, ամուսնական մահը, ամուսնական հուղարկավորությունը, ամուսնական գերեզմանը, ամուսնական հիշատակը, ամուսնական հոգեհանգստյան արարողությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ճաշը, ամուսնական հոգեհանգստյան կերակուրները, ամուսնական հոգեհանգստյան ըմպելիքները, ամուսնական հոգեհանգստյան հագուստը, ամուսնական հոգեհանգստյան գործիքները, ամուսնական հոգեհանգստյան զենքերը, ամուսնական հոգեհանգստյան զրահները, ամուսնական հոգեհանգստյան դրոշները, ամուսնական հոգեհանգստյան զինանշանները, ամուսնական հոգեհանգստյան դրամները, ամուսնական հոգեհանգստյան չափերը, ամուսնական հոգեհանգստյան կշիռները, ամուսնական հոգեհանգստյան ժամանակագրությունը, ամուսնական հոգեհանգստյան տոմարը, ամուսնական հոգեհանգստյան օրացույցը, ամուսնական հոգեհանգստյան ժամացույցը, ամուսնական հոգեհանգստյան հեռավորությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ուղղությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան գույները, ամուսնական հոգեհանգստյան հոտերը, ամուսնական հոգեհանգստյան համերը, ամուսնական հոգեհանգստյան հպումները, ամուսնական հոգեհանգստյան ձայները, ամուսնական հոգեհանգստյան լույսերը, ամուսնական հոգեհանգստյան ստվերները, ամուսնական հոգեհանգստյան գիշերները, ամուսնական հոգեհանգստյան ցերեկները, ամուսնական հոգեհանգստյան առավոտները, ամուսնական հոգեհանգստյան կեսօրները, ամուսնական հոգեհանգստյան երեկոները, ամուսնական հոգեհանգստյան կեսգիշերները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամառները, ամուսնական հոգեհանգստյան ձմեռները, ամուսնական հոգեհանգստյան գարունները, ամուսնական հոգեհանգստյան աշունները, ամուսնական հոգեհանգստյան տարիները, ամուսնական հոգեհանգստյան դարերը, ամուսնական հոգեհանգստյան հազարամյակները, ամուսնական հոգեհանգստյան հավիտենությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան անսահմանությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան անհունությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան անծայրությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան անհատնությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան անվախճանությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան հավերժությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենակացությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենագիտությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենազորությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենահոգությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենասիրությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենաներումները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենաողորմությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենաարդարությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենաճշմարտությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենակատարելությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենասրբությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենանվիրականությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենաանձնազոհությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենահերոսությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենաքաջությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենավեհությունները, ամուսնական հոգեհանգստյան ամենամեծությունները։

320. Ընտանեկան պահպանության մասին տե՛ս նաև ընտանեկան սրբությունները, ընտանեկան տոները, ընտանեկան սգո արարողությունները, ընտանեկան հագուստը, ընտանեկան կերակուրները, ընտանեկան ըմպելիքները, ընտանեկան բնակարանները, ընտանեկան կահավորանքը, ընտանեկան գործիքները, ընտանեկան զենքերը, ընտանեկան զրահները, ընտանեկան դրոշները, ընտանեկան զինանշանները, ընտանեկան դրամները, ընտանեկան չափերը, ընտանեկան կշիռները, ընտանեկան ժամանակագրությունը, ընտանեկան տոմարը, ընտանեկան օրացույցը, ընտանեկան ժամացույցը, ընտանեկան հեռավորությունները, ընտանեկան ուղղությունները, ընտանեկան գույները, ընտանեկան հոտերը, ընտանեկան համերը, ընտանեկան հպումները, ընտանեկան ձայները, ընտանեկան լույսերը, ընտանեկան ստվերները, ընտանեկան գիշերները, ընտանեկան ցերեկները, ընտանեկան առավոտները, ընտանեկան կեսօրները, ընտանեկան երեկոները, ընտանեկան կեսգիշերները, ընտանեկան ամառները, ընտանեկան ձմեռները, ընտանեկան գարունները, ընտանեկան աշունները, ընտանեկան տարիները, ընտանեկան դարերը, ընտանեկան հազարամյակները, ընտանեկան հավիտենությունները, ընտանեկան անսահմանությունները, ընտանեկան անհունությունները, ընտանեկան անծայրությունները, ընտանեկան անհատնությունները, ընտանեկան անվախճանությունները, ընտանեկան հավերժությունները, ընտանեկան ամենակացությունները, ընտանեկան ամենագիտությունները, ընտանեկան ամենազորությունները, ընտանեկան ամենահոգությունները, ընտանեկան ամենասիրությունները, ընտանեկան ամենաներումները, ընտանեկան ամենաողորմությունները, ընտանեկան ամենաարդարությունները, ընտանեկան ամենաճշմարտությունները, ընտանեկան ամենակատարելությունները, ընտանեկան ամենասրբությունները, ընտանեկան ամենանվիրականությունները, ընտանեկան ամենաանձնազոհությունները, ընտանեկան ամենահերոսությունները, ընտանեկան ամենաքաջությունները, ընտանեկան ամենավեհությունները, ընտանեկան ամենամեծությունները։

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱՐՄՈՒԹՅՈՒՆ

տե՛ս Հավատարմություն (§ 259), ընտանեկան ժողովի մեջ ելույթ ունի նաև այս հարցով, տե՛ս նաև Ընտանեկան սրբությունները։

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

տե՛ս նաև Ամուսնական հարաբերությունները, Ընտանեկան սրբությունները, Ընտանեկան տոները, Ընտանեկան սգո արարողությունները, Ընտանեկան հագուստը, Ընտանեկան կերակուրները, Ընտանեկան ըմպելիքները, Ընտանեկան բնակարանները, Ընտանեկան կահավորանքը, Ընտանեկան գործիքները, Ընտանեկան զենքերը, Ընտանեկան զրահները, Ընտանեկան դրոշները, Ընտանեկան զինանշանները, Ընտանեկան դրամները, Ընտանեկան չափերը, Ընտանեկան կշիռները, Ընտանեկան ժամանակագրությունը, Ընտանեկան տոմարը, Ընտանեկան օրացույցը, Ընտանեկան ժամացույցը, Ընտանեկան հեռավորությունները, Ընտանեկան ուղղությունները, Ընտանեկան գույները, Ընտանեկան հոտերը, Ընտանեկան համերը, Ընտանեկան հպումները, Ընտանեկան ձայները, Ընտանեկան լույսերը, Ընտանեկան ստվերները, Ընտանեկան գիշերները, Ընտանեկան ցերեկները, Ընտանեկան առավոտները, Ընտանեկան կեսօրները, Ընտանեկան երեկոները, Ընտանեկան կեսգիշերները, Ընտանեկան ամառները, Ընտանեկան ձմեռները, Ընտանեկան գարունները, Ընտանեկան աշունները, Ընտանեկան տարիները, Ընտանեկան դարերը, Ընտանեկան հազարամյակները, Ընտանեկան հավիտենությունները, Ընտանեկան անսահմանությունները, Ընտանեկան անհունությունները, Ընտանեկան անծայրությունները, Ընտանեկան անհատնությունները, Ընտանեկան անվախճանությունները, Ընտանեկան հավերժությունները, Ընտանեկան ամենակացությունները, Ընտանեկան ամենագիտությունները, Ընտանեկան ամենազորությունները, Ընտանեկան ամենահոգությունները, Ընտանեկան ամենասիրությունները, Ընտանեկան ամենաներումները, Ընտանեկան ամենաողորմությունները, Ընտանեկան ամենաարդարությունները, Ընտանեկան ամենաճշմարտությունները, Ընտանեկան ամենակատարելությունները, Ընտանեկան ամենասրբությունները, Ընտանեկան ամենանվիրականությունները, Ընտանեկան ամենաանձնազոհությունները, Ընտանեկան ամենահերոսությունները, Ընտանեկան ամենաքաջությունները, Ընտանեկան ամենավեհությունները, Ընտանեկան ամենամեծությունները։

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՀԱՐՍԱՆԻՔ

տե՛ս Հարսանիք, Ընտանեկան տոները, Ընտանեկան սգո արարողությունները, Ընտանեկան հագուստը, Ընտանեկան կերակուրները, Ընտանեկան ըմպելիքները, Ընտանեկան բնակարանները, Ընտանեկան կահավորանքը, Ընտանեկան գործիքները, Ընտանեկան զենքերը, Ընտանեկան զրահները, Ընտանեկան դրոշները, Ընտանեկան զինանշանները, Ընտանեկան դրամները, Ընտանեկան չափերը, Ընտանեկան կշիռները, Ընտանեկան ժամանակագրությունը, Ընտանեկան տոմարը, Ընտանեկան օրացույցը, Ընտանեկան ժամացույցը, Ընտանեկան հեռավորությունները, Ընտանեկան ուղղությունները, Ընտանեկան գույները, Ընտանեկան հոտերը, Ընտանեկան համերը, Ընտանեկան հպումները, Ընտանեկան ձայները, Ընտանեկան լույսերը, Ընտանեկան ստվերները, Ընտանեկան գիշերները, Ընտանեկան ցերեկները, Ընտանեկան առավոտները, Ընտանեկան կեսօրները, Ընտանեկան երեկոները, Ընտանեկան կեսգիշերները, Ընտանեկան ամառները, Ընտանեկան ձմեռները, Ընտանեկան գարունները, Ընտանեկան աշունները, Ընտանեկան տարիները, Ընտանեկան դարերը, Ընտանեկան հազարամյակները, Ընտանեկան հավիտենությունները, Ընտանեկան անսահմանությունները, Ընտանեկան անհունությունները, Ընտանեկան անծայրությունները, Ընտանեկան անհատնությունները, Ընտանեկան անվախճանությունները, Ընտանեկան հավերժությունները, Ընտանեկան ամենակացությունները, Ընտանեկան ամենագիտությունները, Ընտանեկան ամենազորությունները, Ընտանեկան ամենահոգությունները, Ընտանեկան ամենասիրությունները, Ընտանեկան ամենաներումները, Ընտանեկան ամենաողորմությունները, Ընտանեկան ամենաարդարությունները, Ընտանեկան ամենաճշմարտությունները, Ընտանեկան ամենակատարելությունները, Ընտանեկան ամենասրբությունները, Ընտանեկան ամենանվիրականությունները, Ընտանեկան ամենաանձնազոհությունները, Ընտանեկան ամենահերոսությունները, Ընտանեկան ամենաքաջությունները, Ընտանեկան ամենավեհությունները, Ընտանեկան ամենամեծությունները։

ժամանակ Թվով տասնհինգ տարի։ Ամուսնացել է 1847 թ. Ամուսնությունից ունեցել է 12 զավակ, որոնցից 7-ը մահացել են մանուկ հասակում։ Ամուսնանալուց հետո Ա. Պատվականովիչը ապրել է Թիֆլիսում, որտեղ էլ մահացել է 1890 թ. հունվարի 6-ին։ Թաղվել է Թիֆլիսի Ծերակույտի եկեղեցու բակում։

Ա. Պատվականովիչը ծնվել է 1823 թ. Ծնվել է Ախալցխայում, որտեղ էլ անցկացրել է իր մանկության տարիները։ Ուսումը ստացել է Ախալցխայի ուսումնարանում։ Ուսումնարանն ավարտելուց հետո նա ծառայության է անցել Ախալցխայի գավառական կառավարությունում։ Ծառայել է մինչև 1847 թ.։ Այդ տարի նա ամուսնացել է Ախալցխայի առևտրական Ստեփան Ղազարյանի դստեր՝ Մարիամի հետ։ Ամուսնանալուց հետո Ա. Պատվականովիչը հրաժարվել է պետական ծառայությունից և զբաղվել առևտրով։ Ամուսնությունից նրանք ունեցել են 12 զավակ, որոնցից 7-ը մահացել են մանուկ հասակում։ Ա. Պատվականովիչը մահացել է 1890 թ. հունվարի 6-ին Թիֆլիսում։ Թաղվել է Թիֆլիսի Ծերակույտի եկեղեցու բակում։

Ա. Պատվականովիչը ծնվել է 1823 թ. Ծնվել է Ախալցխայում, որտեղ էլ անցկացրել է իր մանկության տարիները։ Ուսումը ստացել է Ախալցխայի ուսումնարանում։ Ուսումնարանն ավարտելուց հետո նա ծառայության է անցել Ախալցխայի գավառական կառավարությունում։ Ծառայել է մինչև 1847 թ.։ Այդ տարի նա ամուսնացել է Ախալցխայի առևտրական Ստեփան Ղազարյանի դստեր՝ Մարիամի հետ։ Ամուսնանալուց հետո Ա. Պատվականովիչը հրաժարվել է պետական ծառայությունից և զբաղվել առևտրով։ Ամուսնությունից նրանք ունեցել են 12 զավակ, որոնցից 7-ը մահացել են մանուկ հասակում։ Ա. Պատվականովիչը մահացել է 1890 թ. հունվարի 6-ին Թիֆլիսում։ Թաղվել է Թիֆլիսի Ծերակույտի եկեղեցու բակում։

321. Մեղադրյալների ներկայացուցիչների պնդումները գործի քննության ընթացքում չեն հերքվել։

ՊԱՏՃԱՌԸ ՀԱՄԱՁԱՅՆ ՄԵՂԱԴՐՅԱԼՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՆ

Մեղադրյալների ներկայացուցիչների պնդումները գործի քննության ընթացքում չեն հերքվել։ Ընդհակառակը, դրանք հաստատվում են գործում առկա ապացույցներով։ Մասնավորապես, ինչպես երևում է գործի նյութերից, մեղադրյալները իրոք ծանր վիճակում են հայտնվել 1847 թ. ամռանը, երբ նրանց գյուղը հարձակման է ենթարկվել լեռնականների կողմից։ Այդ հարձակման ժամանակ նրանք կորցրել են իրենց ունեցվածքի մեծ մասը, ինչպես նաև տասնյակ անասուններ։ Այս փաստը հաստատվում է նաև վկաների ցուցմունքներով, որոնք ներկայացվել են գործի քննության ընթացքում։

322. Նկատի ունենալով վերոհիշյալ հանգամանքները՝ Մեղադրյալների ներկայացուցիչների պնդումները գործի քննության ընթացքում չեն հերքվել։

ՄԵՂԱԴՐՅԱԼՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆ ՊԱՏՃԱՌԸ

Մեղադրյալների ներկայացուցիչների պնդումները գործի քննության ընթացքում չեն հերքվել։ Ընդհակառակը, դրանք հաստատվում են գործում առկա ապացույցներով։ Մասնավորապես, ինչպես երևում է գործի նյութերից, մեղադրյալները իրոք ծանր վիճակում են հայտնվել 1847 թ. ամռանը, երբ նրանց գյուղը հարձակման է ենթարկվել լեռնականների կողմից։ Այդ հարձակման ժամանակ նրանք կորցրել են իրենց ունեցվածքի մեծ մասը, ինչպես նաև տասնյակ անասուններ։ Այս փաստը հաստատվում է նաև վկաների ցուցմունքներով, որոնք ներկայացվել են գործի քննության ընթացքում։

323. Նկատի ունենալով վերոհիշյալ հանգամանքները՝

ՈՐՈՇԵՑ

Մեղադրյալների ներկայացուցիչների պնդումները գործի քննության ընթացքում չեն հերքվել։ Ընդհակառակը, դրանք հաստատվում են գործում առկա ապացույցներով։ Մասնավորապես, ինչպես երևում է գործի նյութերից, մեղադրյալները իրոք ծանր վիճակում են հայտնվել 1847 թ. ամռանը, երբ նրանց գյուղը հարձակման է ենթարկվել լեռնականների կողմից։ Այդ հարձակման ժամանակ նրանք կորցրել են իրենց ունեցվածքի մեծ մասը, ինչպես նաև տասնյակ անասուններ։ Այս փաստը հաստատվում է նաև վկաների ցուցմունքներով, որոնք ներկայացվել են գործի քննության ընթացքում։

կը յիշեն։ Ծիսապետի կանոններէն իրեն կը վերապրեին, կարգ մը պատարագներ հետ պէտք է իմանալ դրոշմի կարգն ալ, տարեպտղի և քահանայի և եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւնն, օրհնութիւնն եկեղեցւոյ, պատարագամատոյց Սեղանոյ հետևոպատ-թիանը (ԱՍՈ·82), եկեղեցւոյ հիմնարկէք, ժամադաթի օրհնութիւն, սկիհ և մատզմոյի օրհնութիւն, գիրքի օրհնութիւն, խաչօրհնէք, պահի կանոն (ԿԻՐ·20) և կանոն ապաշխարող առնելոյ (ՀԻՆ·19)։ Այսչափը որ յանուանէ յիշուած է, բաւական կը լինի ըսել թէ ամբողջ Մաշտոցը Մանդակունիին ձեռքէն եկած է, որուն մէջ գլխաւոր մաս մը կը կազմէ խազման կարգը։

324. Մանդակունիին մասնագրական արդիւնքները ունեցած ըլլալը ծանուցած է Պատմութեան, թէ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆՔԸ

յաջորդէ նա գիտութեան հետևոդութեան կեդրոնացնէր, որ քեզի ընդհանուր խոհրդ (ՅՈՎ·79), ինչ որ ուրիշն ալ կըրկնած է թէ յոբելեաց ընծայ իսրայէլ (ՎԱՐ·55)։ Քանոնվոց ճառերու հատորածոյ մը տրուածրակած է (ՄԱՆ·221), որոց մասին կասկածանօք կը վերաբերուին քննողները, պահուհետև ինչ ինչ գրչագիրներ ասոր անուններով մակագրած են նոյն ճառերը։ Սակայն նկատի չառնելով թէ՝ որ ասոր ան-նուններ մակագրող գրչագիրներ սխալած ըլլան, եթէ Մանդակունին իսրայէլացիներ ալ կազմած ըլլայ այդ իր ճառերը, միևի համար միշտ իրեն անուանը հաստատուն կը մնայ Հայ մատենագիրներու շարքին մէջ։ Վարդան կը գրէ նաև, թէ ոս ԹԷՔՆՈՒՆԵՑ ԿՈՒՐԻՈՑ ԵՒ ՅՈՎՀԱՆ (ՎԱՐ·55), սակայն չենք կարծեր թէ Ս. Գիրքին նախնական մաս մը թեր մնացած ըլլայ Սահակի ժամանակէն, ուստի լաւագոյն է կարծել թէ երկրորդական գիրքերէն կազմուցած էրէրէց մատեան ու Յովհաննու աւետարանչի հանդիսան ըլլան Մանդակունիի իսրայէլացի մատենագրութեան կազմները։

325. Կցկտուր յիշատակներով կրցանք փոքր ի շատ պատմութիւն մը կազմել Մանդակունիին գրական արդիւնքներուն վրայ, այլ շատ աւելի կ'ենթադրենք նորա արդիւնքը վարչական շրջանակին մէջ. որով

կը յայտնէր աւելցուց երկիրը վերաբերել և դժուարութիւնները միաբանել։ Դժբախտաբար Փարպեցի՝ որ Մանդակունիի

ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻԻ ՄԱՀԸ

նիէն երկարակեաց եղած է, իր պատմութիւնը վերջացուցած է Վահանի մահուընէ առաջ։ Ուստի Մանդակունիի մահուան թուականը ստիպուած ենք ստուգել ուրիշ կերպով։ Ըստ Ղազար Փարպեցիի՝ Վահան Մամիկոնեան Մանդակունիի մահուընէ յետոյ ալ ընդարձակ ատենի մը տէր եղած է, և իր ատենին մէջ Մանդակունիի յաջորդ Յովհաննէս Գաբեղեան Ասորեստանի կաթողիկոսութեան ձեռնադրուած է (ՎԱՐ·55)։ Այսչափով պէտք է գոհանանք Մանդակունիին վախճանի չենթադրելու համար։ Ասոր վախճանի թուականը ստուգելու համար Ղազար Փարպեցիի ալ կարիքը չունինք, քանի որ ան ալ մանրամասնութիւններ չունինք։ Կիրակոսի կազմ գրուածքը, այլ ասոնք ալ ոչինչ պէտք է ըսեն մեզի համար։ Ուրեմն Մանդակունիի վախճանը ստուգելու համար ուրիշ աղբիւրներ պէտք է փնտռենք։ Ասոնք ալ կը գտնենք Մանդակունիի աշակերտներուն մէջ։ Ասոնցմէ Գիւտ Մամիկոնեան Մանդակունիի մահուընէ ետքը ալ իր տեղը Ասորեստանի կաթողիկոսութեան ձեռնադրուած է (ՎԱՐ·55)։ Ուրեմն Գիւտ Մամիկոնեան Մանդակունիի մահուան ատենը Ասորեստանի կաթողիկոսութեան տեղակալ մը եղած է, և Մանդակունիի մահուընէ ետքը ալ Ասորեստանի կաթողիկոսութեան հետ յարաբերութիւնները շարունակած է։ Ասոր համար Մանդակունիի մահուան թուականը կրնանք ըսել թէ 450ին մօտերը եղած է։

Տ. ԲԱԲԳԷՆ Ա. ՈՒՄՄԱՑԻ

326. Մանդակունիին յաջորդը եղաւ Բաբգէն Վանանդ գաւառի Ումմա գիւղէն (ԱՍՈ·82), զոր է նորոյն

ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

յաջէկերտ-ըլնէ, այսինքն Մանդակունիի աշակերտ կ'անուանէ Պատմութիւն (ՅՈՎ·80), սակայն բնիկ Ումմացի ըլլալը մատնել կուտայ, որ եթէ վերջի տարիները Մանդակունիին հետևած և գործակից եղած էր, առաջին տարիներու մէջ Ումմայի մէջ Գիւտ պաշտպանութիւնը վայելած, և անոր աշակերտած, և այնպէս գիրք մը ատացած է Հայ եկեղեցականութեան մէջ, և իրեն պաշտպանները ալ ունեցած է, որով կրցած է միևչև կաթողիկոսական ամուռ բարձրանալ։ Անհատականէ չէ նեղմտրել, որ արդէն Մանդակունիի ձերբակալութեան առեն Բաբգէն յաջողած ըլլայ հայրապետանոցին մէջ իրեն դիրք մը կազմել, և գործերու կարգադրութեան մասնակցիլ, որով գիւրացած է իր կաթողիկոսական ընտրութիւնը։ Ժամանակին յիշատակները պրոչ գաղափար մը չեն տար ընտրութեանց կերպին վրայ, և հարկաւ ազդեցիկ անձերուն ձայնն է որ կշիռ ունեցած է այդ պարագային մէջ։ Պատմութիւնը բնաւ տեղեկութիւն չտար ոչ իր անցեալին և ոչ իր գործունէութեան վրայ, որ կարենայինք գիտնալ թէ ինչ գարգացում ատացած էր և ինչ բնաւորութեան տէր էր։ Եթէ նկատի պիտի առնենք այն գանգատները որ Փարպեցին կը գրէ իր ժամանակին նստող կաթողիկոսին դէմ. նպատակ պիտի չկազմենք Բաբգէնի ընթացքին նկատմամբ, և միայն իր գիրքին և իր փառքին հետամուտ անձի մը նկարագիրը պիտի տեսնենք իր վրայ։ Միայն թէ քաղկեդոնական խնդրոյն մէջ բռնած ուղղութիւնը և ազգային եկեղեցւոյ պահպանութեան նպատակաւոր որոշումը, այսօր իրեն անունը փառաւոր կերպով կը տան կաթողիկոսներու շարքին մէջ։ Կ'երեւի թէ Ղազար Փարպեցին իրեն դէմ նոր մրցակից մը եղած է, այլ Բաբգէնի Դաւթի մէջ զօրացած ըլլալը, իսկ Փարպեցիին Վաղարշապատի մէջ հետու և գործերէ անմասն մնալը, վճռած են Բաբգէնի յաջողութիւնը, և այդ պատճառով Փարպեցիին հանդէպ բարեկամութեան պահանջներն ալ մոռցած է, և Վահանն ալ իր կողմը չտեսնով Փարպեցին նեղութեան մատնած է։

327. Օգտակար է այստեղ համառօտակի քաղել Փարպեցիին անցքերը, որ ոչ թէ լոկ

ՓԱՐՊԵՑԻԻ ԿԵԱՆՔԸ

իր պատմագիր, այլ և իր ուղղամիտ գործիչ մը իր նչանակութիւնը ուեցած է ազգային կեանքին մէջ։ Ինքն ալ բաւական կենսագրական տեղեկութիւններ տուած է իր վրայ։ Բնիկ Արարատի Փարպի գիւղէն, ասկ եղեալ որդի (ՓԱՐ·187) որ է լոկ ազնուական գաս-

կարգէն, և ինքզինքը միչա կամաոարականներուն կենակից, և Վահանի ալօթաց ուղղելէն կը հետեւի թէ, ազգականութիւն մըն ալ ունեցած է Մամիկոնեանց և Կամսարականաց հետ։ Երբոր Համլեակի զաւակներ Աչուչայի ապարանքը կ'ուանէին, ինքն ալ անոնց ընկերակից եղած է. թէպէտ ըստ պէտք ուշադրեր, սակայն նոյն տեղը և ընդհանրապէս կ'ըսէ։ Այդ առթիւ կանուխէն Ազատ Արծրունիի սիրելի և հետեւող եղած է, իրր զի Ազան Զուիկ սիկնոջ եղբայր և Վահանի ու եղբայրներուն հետ էր։ Իւր վերջաբերեալ, գլխաւորապէս Ազանի հրամանէն համեմատ, ի Հարանս գացած, և մնացած է անդ ամ, ուր կատարեալ ուսումն առնելով, գարձած է Հայաստան, և կամսարականներուն մօտ առնն անցուցած է յաջողեալ յաջխոհ, որք են Գիւտի ժամանակ տեղի ունեցած հալածանքները և նեղութիւնները։ Փարպեցին՝ Մամիկոնեան և կամսարական նորահաս գործիչներուն օգնական եղած է, մինչ չամ նահանգման Վահանի (ՓԱՐ. 187), այսինքն մինչ Վահանի կեղծուրացութեան ատրին, զոր ուրիշ տեղ պիտանալ ըսած է (ՓԱՐ. 116), և Վահանի բերդով կոչնամատնուած է (ՓԱՐ. 138)։ Վահանի այս փոխոխութիւնը Փարպեցին ընկճած է և բոլորովին աչքարհիքաչուխով Սիւնեաց մէջ ճգնաւորական կեանքի ձեռնարկած է՝ ձմեռները Մոզնոյ ճգնաւորի մը հետ ի տաքուկ անցնելով, և ամառները Մուչէ եպիսկոպոսին հետ՝ ուր և լինէր ընդ։ (ՓԱՐ. 187)։ Հաւանաբար այդ միջոցին է որ եկեղեցականութեան հետեւցաւ, ինչպէս ինքը կ'ըսէ թէ ակր Ազան, ըստոյգ ինչ պարբերուխ ի ձառայութենէն աշխարհին։ Երկու տարի ետքը, ինքն Վահան յայտ ելլելով ենդրեալ Փարպեցին, և ցրելով զայն յաշխարհին յոյն, այսինքն է Սիւնեաց նահանգը, կ'առնէ կը բերէ ի տան իւր (ՓԱՐ. 188)։ Վահանի կեղծուրացութիւնը գրինք 476'ին, երկու տարի ետքը Փարպեցին իր քովը բերելը կ'իյնայ 478'ին, Մանդակունիին կաթողիկոսութեան բարձրացած տարին, երբ կեղծուրացներ, ներքին զգացմամբ դժկամակ, կերպով մը գիմակին տնտղու ճիգեր կ'ընէին։ Ըստ այսմ Մանդակունիին հետ Փարպեցին ալ գործակից եղած է այն ջանքերուն, որք 478'է 481 գաղանի կերպով, և 481'է 484

գինեալ գիմագրութեամբ կատարուեցան հալածանց պատճառութեան համար։ Փարպեցի համարձակօրէն կը գրէ Վահանի, թէ «եղ պետն անկ էր, և թէ արքունի «եղ էին ետ և աբեղանէ էի (ՓԱՐ. 188)։ որով ըստ ամենայնի անոր գործակից եղած, և արդիւնաւոր գործիչ մը եղած ըլլալը կ'իմացնէ համեմատէն։ Երբոր խաղաղութեան օրեր սկան և Վազարշապատի կաթողիկէին նորոգութեան և բարեկարգութեան ձեռնարկուեցաւ, այն օրէն յետոյ հնձ պէտ պետոյ, Վահան անձամբ հետաքննեց Փարպեցին գործին վերակացութեան վրայ, ուր և մնաց գինչ չորս հալածանքէդ (ՓԱՐ. 196)։ Այս կերպով Փարպեցին Դուինի պաշտօնական կեդրոնէն հեռացած և Մանդակունիին քովէն զատուած մնաց, և որովհետև կաթողիկոսին և մարզպանին պաշտպանեալ էր, եկեղեցականներու որոշ մի զաւակորդին հակառակութեան առարկան եղաւ, և սկսաւ ամբաստանութիւններով հալածուիլ։ Այդ խառնն է անա, զոր ինքն Աբեղեանք Հայոց կը կոչէ (ՓԱՐ. 202), և որուն հետ կ'ենթադրենք Բագրէնը, որ կաթողիկոսական աթոռին ժառանգութեան համար հզօր մրցակից մը կը սեպէր Ղազարի մէջ։ Ղազար յետին մնացորդն էր Սահակ-Մեսրոպեան աչակերտութեան հետեւած ուղղութեան, որ հոգևնագէտ և հոգեմտամբ գործունեութեան, որ հոգևնական հարստահարուած, դէպ ալ կողմն ալ բնական հակամէտ մը ունէր, մինչ հակառակորդ խառնը անգլական գաղափարակերպութեամբ յառաջ եկած և հակաձգնական զգացմամբ առաջնորդած, ուժգին կերպով իր կողմը զօրացնելու կը ջանար, և իրեն յաղթանակը կ'ըլլար Բագրէնի կաթողիկոսացումը։

328. Աղջի բերանները Վահան բացէն պաշտպանութիւն ըրած է Փարպեցիին։ Մամիկոնեան առնին առաջ

ՓԱՐՊԵՑԻԻՆ ՕՍՈԽՆԵՐԸ

ձառայէ ոմանէ, և այլ ետնոյ նայ առաջ որ է ի պանդ. երգուեալ հակառակութիւն կը մեղադրէին Ղազարի դէմ, որպէս զի անոր գործը խանգարեն, և և ի ընդ ի նրբանց առաւել ետն է պեղեր ֆոլիային համբերութիւնը Աչունքն է հաւատացեալներն կը խորհին և կը գողնային, մինչ Փարպեցին խզմտալէն աշխատելով, և նոյն ինքն բերելով յաջողեալ կողմանց՝ բառական լինէր և ձախողէր և ընդերքին

պեղեր։ Հակառակորդ ընդհրէն կ'աշխատէին նաեւ ի գառաճառութիւն, մչակներուն և գործաւորներուն երթևեկութիւն արգելելով։ Գիւտի եղբօրորդին ակր Յովհաննէս ալ կը պաշտպանէր Սեւկոյ պարագլխին մէջ Վահանի ներկայացուցիչները, կարծէ խառնուելով արքեպիսկոպոսի վերակացութիւնը Ղազարէ առնուելով անոնց տրուի։ Սակայն տակաւին Վահան չէր հաւանիր, և իւր եղբօր վարդի, և Հայրիկ անուն մէկու մը և Ղազարի ներկայութեան լուր կը գրկէր անոր, թէ առանց բաներու միջամտելն ալ իրեն չէր վայլեր (ՓԱՐ. 197)։ Այս միջոցներ հաւանաբար Մանդակունիի կենդանութեան տեղի կ'ունենային, որովհետև անոր մնանելէն ետքը, հալածանքը կը զօրանար, ամբաստանութիւնները կը չատնային, Բագրէն ալ անոնց այժ կը տար, Վահան ալ չէր կրնար այլեւս բացէն պաշտպանութիւն բնել, որով հակառակորդները հանդէս Փարպեցին իր պաշտօնէն գէրի և ընդհանուր, և գրկելով յաջնայն արարքէդ, ղրկ ի հանդիսութեան արարելէդ էր, այսինքն ինչ առաջութիւն որ առջի օրերէն կրցած էր հայթհայթել, և մինչեւ անդամ ընտրած բերանք ալ էին կրնար քաղել, և կը մնային ոչ ընկերոջ ի կերակուր դեղոյ (ՓԱՐ. 196)։

329. Ղազար հալածեալ, պարտաւորեցաւ Հայաստանէ ալ հեռանալ, և քաշուեցաւ Ամիդ քաղաքը, ուսկից կը գրէ Վահանի իւր գանգատանաց թուղթը, Համազասպ Մամիկոնեանի ձեռքով, որ պէտք է Վահանի յետ Բէրդրդեաց մին ըլլայ (ՓԱՐ. 196), թէպէտ պրշ ըստած չէ թէ Վահանի երիք եղբայրներն էն պրուն գատակն է։ Համազասպի համար կ'ըսէ թէ բաղաճ անդամ գանգոյց գնա, և ի հալածանն կերթևերէ ի եղբ (ՓԱՐ. 195)։ Իսկ յառաջաբանին մէջ ըստած է թէ Համազասպ պատճառ նկ եղբ նմա այսրէն գրքին (ՓԱՐ. 186)։ Ամենայն կ'երեւի թէ Ղազար կրած հիշատակներն առաւելած, երկար չկրցաւ ապրիլ, որովհետև այլեւս նորա անունը չյիշուի պատմական եղելութեանց մէջ։ Բագրէն միանգամ չէր Ղազարին պաշտպանութիւն բնել, մանաւանդ իւր բնոյթին ակարաթենէն, և մանաւանդ դժկամակ միաւորէն։ Ղազար վերջին անգամ Վազարշապատ չմնինամ՝ յանդուր գոնդը գերգած էր, որ կաթողիկոսին ներկայանալ և իւր խնդիրը բացատրել և ցաւը յայտնել, որ նիմ բուժելի է՝ գարմանել, իսկ նիմ անբուժելի է՝ թող թաղէ։ Սակայն կաթողիկոսը միջնորդին ձեռքով պատասխանած էր. ե- և գերանել էի չէչնեմ ղեղ ար երբէդ, գոռ ասէս, երբ քամ բնչնեմ՝ և կամ ըռաքե, գի քուրդ զերծցնել սարս և ղես ընդ ետ ըռաքդ (ՓԱՐ. 198)։ Ոմանք այդ խօսքերը իբր Մանդակունիին բառած կարծեցին, սակայն առանկ փոքրոգի և վատագի խօսքեր՝ Մանդակունիի պէս հաստատամիտ, զօրաւոր և ամէնէն յարգուած անձի մը չեն վայլեր, բայց չատ յարմար են, կատակցական գարձուածներով նոր պաշտօնի անցած, և դիրքը հաստատելու պէտք զգացող կաթողիկոսի մը բերնին։ Մանաւանդ որ Փարպեցին պէտք է բառական տարիներ Վազարշապատի կաթողիկէին վերակացութեան մէջ մնացած ըլլայ, որովհետև յաջողցաւ Վազարշապատի կաթողիկէն երկար տարիներ իվեր չէն մնացած վանքի մը առաջնան ուշնայն կոչել- կաղմածով զարդարել։ Եւ թէպէտ գանգոյց ե երբէդ ըռքեցոռ բոլոր կոչն չանհաճոյանալ շինուածոյն, ինքն յաջողցաւ վերջինը առաջիններէն ալ աւելի փառաւոր վերակազմել (ՓԱՐ. 197)։ Արդ, այս ամենայն չատ աւելի առեն կը պահանջէ քան թէ 485'է և 490 վերջամերձ միջոցը, որչափ ինչ կրցաւ պաշտն վարել Մանդակունիին օրով, որով առաւգապէս Փարպեցիի հալածուիմը Բագրէնի օրով եղած է, և Բագրէնն է այն փոքրոգի պատասխանը առաջ կաթողիկոսը, որուն անունը ասլ պէտք չէր՝ իբրեւ ժամանակին կաթողիկոսի։ Աւելցնենք նաեւ որ նոյն կաթողիկոսը պաշտօնի վրայ կը տեսնուի, երբ Ղազար Ամիդէ իւր նամակը կը գրէ, վասնզի նոյնինքն է առ որ ղրած է իւր միջնորդ սեպհական՝ առ գլխաւորդ Հայոց հանդայօրինեան (ՓԱՐ. 198)։ Իսկ նամակը գրած է առ ձամանակ գ Ամիդի մէջ լուս ցնուցէ նաքը (ՓԱՐ. 186), որ գտնէ քանի մը տարի պէտք է ենթադրուի։ Դիտելու է եւս որ Փարպեցին թէ պատմութեան և թէ թուղթին մէջ, բոլոր վախճանած անձերու

եպեռնէն կոչումը կը յատկացնէ, միևնոյն իմաստով, որով մենք այսօր կը գործածենք լուսահոգի, հոգելոյս, բարեյիշատակ, հանգուցեալ կոչումները։ Գիւտի եղբօրորդին ակռ Յովհաննէսի ալ, յայտնի չէ թէ եպիսկոպոս մը կամ քահանայ մը, եպեռնէն կոչուած է, ուրովհետև նամակին առեն արդէն մեռած է եղեր, իսկ կաթողիկոսը իբր կենդանի կնոջ մը մահուացոյց կ'ըլլայ, ըստ ֆլեուրը Հայոց Հանդէսին։

330. Փարպեցին իւր այդ նշանաւոր թուղթին մէջ յառաջ կը բերէ իրեն դէմ խօսուած գլխաւոր ամբաստանութիւնները, և ընդարձակօրէն կը հերքէ, մէկտեղ դնելով անոնց սուտ ու անհեթեթութիւնը։ Մեղի համար աւելորդ էր այդ մանրամասնութեանց մտնել, իբրև բոլորովին ժամանակի պարագայ մը, սակայն նկատելով որ անոնք գոյց կու տան ժամանակին սիրող հոգին, ու քաներու գործածած ձևերը, և կրնան բաղդատութեան դրուիլ դարեր յետոյ տեղի ունեցած նմանօրինակ դէպքերու հետ, ուստի չենք սեպեր անոնց համառօտ քաղուածը տալ։ Պատմութիւնը ոչ միայն մեծ եղելութիւններուն պիտի հետևի, այլ և մանր հանգամանքներու մէջ մանելով՝ սիրող հոգին պիտի բացատրէ, և եղելութեանց բուն արժէքը իվեր պիտի հանէ, անոնց սկզբնապատճառներն ու հետևանքները ցուցնելով։ Փարպեցին ամբաստանող Աբեղաները կ'ըսէ եղեր, թէ 1. Վաղար ասէ, ըէ պոռնկութիւն գործ չէն, զոր և հաղորդութիւն ապրէք (ՓԱՐ. 190), 2. Ուրիշներ ալ կ'ըսեն եղեր, թէ Վաղար աղանդաւոր է (ՓԱՐ. 112)։ Այս երկու կէտերուն մասին ընդարձակ հերքում կու տայ, գիտնական բացատրութիւններ կուտալով Ս. Գիրքէն և իր ատենի ուսումնականէն։ 3. Դարձեալ կ'ըսեն եղեր, թէ ջամ գ պիղծ ոչ է և ջրաբաղձ, Վաղարշ վանս անբ են և սիրէ ընտ (ՓԱՐ. 195)։ Իսկ բացատրութեան մէջ կը յայտնէ, թէ ինքն աւելի վանքին եղբայրներուն ու եղբօրորդիներուն առնները կը գոնաւի եղեր։ 4. Կ'ըսեն եղեր թէ վանքին ատենէն չատ բան իւրացուցած է։ Այդ մասին տեղեկութիւն կը կոչէ. ֆրատանչիւք տարուց տարուն պրոգրեսիվ ճաց է տեղւոյն ջրով, և Ակիթ Գարգմանացիի մը անունը կու տայ, որ հակողութիւն վարած է ատացութեանց վրայ (ՓԱՐ. 196)։ 5. Ըսեր են, թէ իր ևղնելէն առքը վանքին մէջ բան մը չգտուեցաւ, և կը յայտնէ թէ դինքն հարածած առնոնին ամէն բան թալաներ և իւրացուցեր են, և ապրէ նուէ ընդունէլ պէնեւէ (ՓԱՐ. 117)։ 6. Իւր քարոզներն ալ մեղադրեր են, ի նախնուճ ֆեհնեքոր խօսէր Վաղար, այժմ անդիտեքոր (ՓԱՐ. 200)։ Այդ կէտին վրայ չատ աւելի զգածելով կը գրէ։ 7. կը յիշէ զանազան պարագաներ որոս դինքն սխալեցնել ուզած են, և կը յաւելու. Ես, վանդէ պէսբոնդ և անդիտելցուղ այբ եմ յերկրաւոր դիտ, ուղիղ ճամբան գոյցն եմ յերկինս (ՓԱՐ. 198), այսու հանդերձ բացատրութիւնները և չատագովութիւնները պակաս չըներ։ Կան ուրիշ մանր կէտեր ալ զորս գանց կ'ընենք։ Փարպեցին երկարօրէն կը դրէ առ նախանձու զրպարտուածներուն վրայ, Ս. Գիրքէն օրինակներ և վկայութիւններ չատ ալ բերելով, և վերջին առներէն ալ օրինակներ յիշելով, Հայ եկեղեցւոյ վարդապետներէն և հայրապետներէն, որոնց երկար ցուցակը քաղեր է, սակայն դժբախտաբար ճիշդ այդ կտորին մէջ թերթ մը կտրած է ձեռագիրէն և ցուցակը կիսատ մնացած (ՓԱՐ. 202)։ Հետև կտորին մէջ կը յիշուին Մովսէս, Տիրայր, Խորենի, Արբանեակ, և ցուցակը կը փակուի՝ Գրիգորի Ներսէսի և Սահակի անուններով, և Հայոց կրթութեան մասին անոնց տեսած տեսիլքներով, որոց ուշադրութիւն է դարձուցեր ևրեմիա քահանայ Ամատունի (ՓԱՐ. 203)։ Այսչափ բաւական ըլլայ ժամանակին նկարագիրը իմանալու համար։

331. Բարգէնի օրերուն պատմութեան մտած առներէն առաջին և գլխաւոր կենդրոն Բաբգէնի կաթողիկոսութեան առաջադրութիւնն է։ Հինէն և նորէն բոլոր պատմագիրներ և ցուցակագիրներ, ընդհանրապէս 5 կամ 6 տարիէ աւելի ժամանակ չեն տար Բաբգէնի, և քիչեր 3 տարի միայն, մինչ ժամանակագրական գլխաւոր նշանակութիւններ կը պարտաւորին հիմնադրել այդ թիւերէն, և աւելի երկար տևողութիւն տալ անոր կաթողիկոսութեան։

Այդ եզրակացութեան յանգելու համար մեր չտանց դիտած կէտերը հետևեալներն են։ Բարգէնի կաթողիկոսութեան սկիզբը ճշդելու համար պէտք է նկատի առնուլ Գիւտի և Մանդակունիի կաթողիկոսութիւնները, որոնք սերտ կապակցութիւն ունին վանահանց չարժումին հետ, և այս ալ Պարսից թագաւորներուն ժամանակագրութեան հետ, որ այժմ չնորհիւ արաբական քննագատներու ասոյգ թուականներով որոշուած է։ Ըստ այսմ Վաղարշի թագաւորելէն 6 տարի անցնին հետո չէ թողուլ Մանդակունիին մահը, որով Բարգէնի ընտրութիւնն ալ 490'էն անցնին չկրնար յետաձգուիլ։ Բարգէնէ մինչև Աբրահամ Ազրաթանեցի միջանկեալ ութը կաթողիկոսներու մասին, այնպիսի համաձայնութիւն մը կայ հին պատմագիրներու և ցուցակագիրներու մէջ, որ անոնք այլայլելու կամ ժամանակագրութիւնը խախտելու բնաւ պատճառ մը չկրնար գտնուիլ, և խիստ քննագատ անգամ կը պարտաւորուի անոնց համաձայնութիւնը յարգել, և անոնց ժամանակները նոյնութեամբ պահել պատմական կամ տնտեսական տեղեկութիւններու համար։ Այս տեսակէտ յայտնուող Ազրաթանեցիի թուականին գալով, անոր ընտրութիւնը որոշակի նշանակուած է Մոսրով Բ'ի թագաւորութեան 17'րդ տարին (ՈՒԽ. Բ. 2 և 62), այսինքն է 607'ին։ Ըստ այսմ Ազրաթանեցիի ընտրութենէն ետ ետ գալով պիտի հաշուենք Բարգէնի յայորդին, Սամուէլ Արծկեցիի ընտրութիւնը, որ կ'իյնայ 516'ին, և Մանդակունիին մահուընէն մինչև Արծկեցիին ընտրութիւնը միացող 26 տարիներու միջոցը պիտի վերագրենք Բարգէնին։ Բայց ինչ որ այս կերպով լոկ ենթադրական հաշիւ մը կը կարծուի, նոյնիսկ վկայութիւններ իրարև կատարելապէս դրական կը հաստատեն։ Գիրք Թղթոցին մէջ գտնուած Թուղթ Հայոց է պատրաստը՝ որոշակի կու տայ Բարգէն կաթողիկոսի անունը՝ Կուտաս թագաւորին 18'րդ տարին, այսինքն է 506'ին (ԹՂԹ. 42), և Բարգէնի անունը կը կրկնուի նաև երկրորդ Թուղթին մէջ, որ աւելի ուշ գրուած է (ԹՂԹ. 48)։ Հետևաբար անգամ մը որ կը խախտուի հետևանք յիշատակներու 5 կամ 6 տարիներու դրութիւնը, այլևս գժտութիւն չենք գտներ ժամանակագրական պատմութեան։ Ինչ որ կրնանք ընել՝ կրնանք հանգիստ հպատակիլ Բարգէնի կաթողիկոսութեան տեղագրութիւնը։ Եթէ նախկին ենթադրական մեկնաբանութիւն մը տալ այդ տարօրինակ տարբերութեան, պիտի ըսենք թէ թուատառով գրուած ԻԵ կամ ԻԶ թուականներուն մէջ՝ թուանշան Ի տառը նախդիր է տառի փոխարկով, թուականը գրչագիրներու ձևերին տակ ազատագրուած է, և միայն Ե կամ Զ տառերը իբր թուանշան մնացած են, և այնպէս ալ մնկէն միւսին անցած են։

332. Հինգերորդ դարու պատմական մտաւոնագիրներուն գագաթակէտն եղբը՝ սահմանագիրներուն կը հանդիպինք մեր եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ, այնպէս որ Զ և է դարերու պատմութիւնները կրնանք ըսել թէ բոլորովին կը պակսին։ Երբ է դարէն եղբը Սեբէոս Բագրատունի, Մովսէս Կաղանկատուացի, Ղեւոնդ վարդապետ, Յովհաննէս կաթողիկոս, Թովմաս Արծրունի, Ստեփանոս Ասողիկ և Ուխտանէս եպիսկոպոս հետզհետէ երեւան կու գան, անոնք հինգերորդ դարու պատմագիրները համառօտաւէտ եղբը, Զ և է դարերու համար հազիւ թէ անուններ և տարիներ կը նշանակեն, և կ'անցնին իրենց օրերուն եղելութիւնները յառաջ բերել։ Մենք ալ հետևաբար աւելի բան մը պիտի չկարենանք ներկայել։ և բոլոր մեր մտադրութիւնը պիտի դարձնենք այդ ժամանակէն մնացած քանի մի թղթակցութիւններու և կրօնական գրուածներու վրայ։ Արդէն ալ Մանդակունիէն եղբը հիմնապէս կը փոխուի պատմութեան նկարագիրը, և թախծալի կամ ոգրալի, բայց միշտ հետաքրքրաշարժ և չատ հազրդող եղելութեանց տեղ՝ առջևնիս կ'ունենանք կրօնական վէճերու անհատնում չարք մը, որք իրարու կը յաջորդին առանց վերջ գտնելու։ Այդ վէճերուն պատրիւրն ու սկզբնապատճառը Բագկեդոնի ժողովն է, զոր Հայ եկեղեցին երբեք չուզեց ճանչնալ, նկատելով զայն իբրև հակառութիւն եփեսոսի ժողովին հետ, ուր Ցիւրեղ Քրիստոսի մարդկութեան և աստուածութեան կատարեալ միութիւնը վճռուեցաւ։ Նեստորի վարդապետած տարբերութեան դէմ։ Այս հիմամբ որևէ երկու բնութեան կամ տարբերու-

քեան գազափարը, իբր Բրիտաոսի միա քիներ ա միաւորա քիները եգծանող, Հայոց եկեղեցւոյ կազմ անջրպետների պատճառ։ Բայց այդ անջրպետների ժողովին մէջ ընդհատ երկու բնութեանց վարդապետա քիները, Եփեսոսի ժողովով վճռած միա քեան ա միաւորութեան հետ համաձայն չէր գար մեր վարդապետներուն և հայրապետներուն անստո քեամբ, հետևարար երբեք չէ գային Քաղկեդոնի կանոններուն հաստատել։ Սակայն պարզ մեկնութեամբ մը գործը չվերջացաւ։ Հայեր, թէ կենցաղագէտ և քաղաքակրթագէտ, և թէ կրօնագէտ ա եկեղեցականագէտ չէին կրնար ջնջել իրենց յաւերժական քիները՝ անջուկ գրացի և նախնեիցմով կապակցեալ Յաւետաց եկեղեցւոյն հետ։ Պետական անաչառութեամբ ալ, Յունական կամ Բիւզանդական կայսրա քիները երբեմն ստիպողական էր Հայաստանի վրայ, երբեմն ալ պատերազմով Հայաստանի համար։ Հայեր ուզին թէ չուզին Յունաց հետ յաւերժական քեան մէջ պիտի լինէին։ Իսկ Յոյներ, իրենց ազգային քիները հաստատելու համար Հայերը կրօնապէս և եկեղեցականագէտ ալ իրենց հպատակեցնելու կ'աշխատէին, մինչ Հայեր այդ վերջին համաձայնութեանը կամ հպատակութեանը բոլորով պատրաստակամ կը խորչէին, թէպէտ միեւնոյն ատեն ամէն յաւերժական քիւն լսելով ոչ կրնային և ոչ ալ կը կամենային։ Այդ մէկ կողմէ վարանում և միա կողմէ հաստատամիտ ուղղութեան հետևանքն է, Զ և է զարերու կրօնական խնդիրներուն և վէճերուն անվերջ չաւանակութիւնները, որք Բզդիպետռական ենթէր անուանութիւնը կ'առնէ։ Այս նպատակով հարկ կը զգանք քիչ նա դառնալ, և խնդիրը իր ծագումէն ներկայել, զոր մինչև հիմայ զանց ըրինք, որովհետև մինչև Բարգէնի օրը, Հայոց համար զատ քիւն անհնարոյ խնդիր մը չէր, և քաղաքական կացութիւնն ալ ատիթ չէր ներկայեր, յանախան կռիւներ զարձնելով և խնդիրները պրակել։

333. Եփեսոսի երրորդ սինհերական ժողովը վերջացեր էր 431 յունիս 31'ին, պատերազմելով Նեստորի վարդապետա քիները, որ բաժանում մ և տարբերութիւններ կը գներ Բրիտաոսի ատաւածածնութեան և մարդկութեան մէջ, իբր այն թէ Աստուած բնակեալ բլայ նմարդն, և ոչ միացեալ, որով

ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ ԱՒԱԾԱԿԻՐ ՄԸ, ԵՒ ՄԱՐԻՄԷ ՅԱԿ ԲՐԻՏԱՈՍԱԾԻՆ ՄԸ։

Բրիտաոս կ'ըլլար յակ Աստուածակիր մը, և Մարիամ Նախընթացը

Աստուածածին քեան պէտք էր ըլլար, որ Աստուած ծնաւ, և ոչ մարդ։ Այս վարդապետութեան քեան դէմ իրեն նշանաւոր հակառակորդ եղաւ Ալեքսանդրիոյ բազաւորական Կիւրեղ Պատրիարքը, որ Նեստորի պատրիարքութեանը ատենակից էր։ Կիւրեղ Նեստորի վարդապետութեանը մէջ տեսաւ որ Աստուած եւ Քրիստոս մէկ անձ չէին, և Աստուածածին քեան դէմ ալ ծանր յանդիմանութիւններ ըրաւ։ Նեստոր ալ Կիւրեղի վրայ զարկաւ Ալեքսանդրիոյ եպիսկոպոսներուն, որ Կիւրեղ Ալեքսանդրիոյ Դիոնիսիոս Պատրիարքին յաջորդ էր, և Դիոնիսիոս Ալեքսանդրիոյ Պետրոս Պատրիարքին, որ Փրաքսիաս Մոնտանիստին դէմ գրեր էր, և Պետրոս Ալեքսանդրիոյ

ժողովին ամրապնդելու։ Ագաթանգղոսի պատմութեան արդէն հակառակ էր, Անախտայ ապաշխարութեան ալ դիտողութիւններ ներկայեց, եւ այսքան թիւններն ալ չէին կրնար համակերպիլ, որով Թրակիայէ եւ Կաստանդնուպոլսէ դարձած Բագկեղոնի ժողովին հեղինակութիւնը անհակառակ չճանչցուելու։ Հայաստան միւնոյն օրեր անձնարին չփոխադրուեցաւ մէջ կը գտնուէր։ Աւարայրի ճակատամարտը մայիս 26՝ին, իսկ օրով միայն եաքն է մայիս 17՝ի տրուելիքէն։ Հակաեմերք 8՝էն մինչեւ նախեմերք 1՝ ժողովին օրերը, Յովսէփ կաթողիկոս եւ նշանաւոր եպիսկոպոսներ եւ երէցներ եւ դիտուած նախարարներ Տիզբոնի մէջ բանտարկուած կը գտնուէին, իսկ Հայաստանի մէջ եկեղեցին եւ երկիրը անպատիժ կը հեծէին։ Հայեր Բիւզանդիոյ եւ Բագկեդոնի անցքերով չէին կրնար հետաքրքրուիլ։ Եւ ոչ ալ անգլեսիթիւն կրնային ունենալ։ Նոյն իսկ օգնութիւն խնդրելու համար գացած նախարարներ, Մարկիանոսի մերժումին վրայ՝ Կաստանդնուպոլսոյ ժողովի եւ գտնուելու վրայ էին։

335. Մարկիանոս ցարչոի կենդանի էր, ամէն մէջտեղ գործածուէր սրէկս որ Բագկեդոնի ժողովին հեղինակութիւնը պաշտպանէ, ԶԵՆՈՆԻ ՀԵՆՈՏԻԿՈՆԸ թէպէտ քան ամենայնի չյաջողեցաւ։ Պրոտերիոս Բագկեդոնի եւ մէջ, կայսերական հրամանով Ագաթանգղոսի պատրիարք եղաւ, բայց քիչ եաքը ապստամբեցաւ։ Թէոդոս Եփեսոսի պատրիարք եղաւ 452՝ին, Տիմոթէոս Եյտրոս կամ Կուզ Ագաթանգղոսի՝ 457՝ին, եւ Պետրոս Փուլոն կամ Թափիչ Անախտայ՝ 470՝ին, ամէնքն ալ Բագկեդոնի ժողովի հակառակորդներ։ Լեւոն Ա. Թրակացի, որ Մարկիանոսի յաջորդեց 457՝ին, որչափ ալ ուզեց Բագկեդոնի որոշումները պաշտպանել, սակայն պարտաւորեցաւ հակառակորդներուն դիմանիլ, եւ իսպառ մէջտեղ մը իրենց սիմաներուն վրայ։ Երբ Տիմոթէոս Եյտրոս իր սիմաէն հետացուցին 460՝ին, զարձեալ ուրիշ հակաբագկեդոնիկ մը անցաւ սիմաին, ինչպէս էր Տիմոթէոս Սալափակիրտոս։ Նոյնպէս եղաւ Անախտայի սիմաին վրայ Փուլոնի մերժումէն եաքը։ Երբար Լեւոն Թրակացին մեռաւ 474՝ին, կայսրուհիներ մնաց իր տղան Լեւոն Բ կրտսերին, որ քանի մը ամիս եաքը մեռաւ, և կայսրուհիները անցան Զենոնի, որ Լեւոն Ա.՝ին փեսան և Լեւոն Բ՝ին հայրն ալ իսաւտական էր, բայց Եաստիկական զօրավար, Լեւոն Ա.՝ի աներջապը, զօրացաւ ու կայսրուհիները գրաւեց։ Երբոր Փուլոն նորէն իրենց սիմաները զարձան, և Բագկեդոնի մերժողները մերժուեցան 476՝ին, կայսերական հրամարտիով և 500 եպիսկոպոսներու համաձայնութեամբ։ Յիշենք անցպատի թէ այդ միջոցին Հայաստանի մէջ նորէն հետաքրքրութիւնը աստիճան էին, Փիւտ Քազա արեան հրամանով զրուկատած Արծուս աստիճացած էր, և ճիշդ 476՝ին կ'իյնար նաև Վահան Մամիկոնեանի բանտարկութիւնը (§ 294)։ Մատենագրութիւնը չէր որ Հայեր կարենային քրիստոնեական ինդիրներով զրաղիլ, բայց եթէ զրաղէին ալ, հակաքաղկեդոնիկ սրտով չէին պիտի անոնցմէ քրիստոնեայ եկեղեցիներու կողմէ։ Բասիլիսկոս չկրցաւ երկար զսպել ձեռք զգած կայսրուհիները, Զենոնի վտարել զօրացաւ 476՝ին, որ իր իշխանութեան կողմէ հետքերով ամրացնելու նպատակով ուզեց միջոց մը գտնել Բագկեդոնիկներու և հակաբագկեդոնիկներու միջև, քանի որ աստիճանները զօրաւոր էին մայրաքաղաքին մէջ։ իսկ երկրորդները ընդարձակուած էին պատանեաց մէջ։ կաստանդնուպոլսոյ հայրապետական աթոռը քարձրացած էր 492՝ին Ակակիոս, որ երկու կողմերը չհաճելու միաստ ունէր, իսկ Ագաթանգղոսի աթոռը նստաւ Պետրոս Մոնոս 481՝ին, յայտնի պաշտպան մը իր նախորդին Տիմոթէոս Եփեսոսի։ Ակակիոս ալ ցուցած և պատճառ էր Հառմի ընթացքին, և նորէն Ագաթանգղոսի, դիմոյ յարաբերութիւնները ուզեց մշակել, այլ այս հնար չէր Մանդոսի հետ, աստիճան Բագկեդոնի վճիռներու մասին համամտութիւն պայմանելու։ Թղթակցութիւնները զրուած են երկու թղթակցութիւններ, Պետրոսի կնոջ և Ակակիի վերջ նամակներով (ԹՂԹ. 243–275)։ որք հարիւր ամենակարեւոր ժամանակագրական և թղթակցական աղբիւրներն են Հայոց կողմին։ Զենոն Ակակիի և Պետրոսի հետ համաձայնութեամբ զօրացած, նոր հրովարտակ մը հրատարակեց 482՝ին, որ

հռչակաւոր Ենովիկոն է, որուն նպատակն էր երկու կողմերը հաշտեցնել միջոցային ինդրութեամբ։ Նախապէս կը յիշէր Նիկիոյ և Կոստանդնուպոլսոյ ժողովներուն իրենց հիմնական կանոններ, յետոյ կը ցուցնէր Եփեսոսի ժողովին հաստատած թիւնը անոնց հետ, կը հաստատէր Կիւրեղ Ագեքսանդրացիի 12 դրութիւնները, և կը մերժէր ընդհանրապէս դատել Նեսթորիոսի հետ կապուած ամէն ինդիր։ Ենովիկոն կը հաստատէ նաև Եփեսոսի ժողովին զէմ եղած պարագաները, և սա իրեն համար կարող պարագան մը չունէր։ Արեւելքի եպիսկոպոսներ ընդհանրապէս անոր հակառակ էին, և միայն մայրաքաղաքին մէջ փորձեր եղան կայսրը Բագկեդոնիկներուն կողմը ձգելու (ՄԻՆ. 335)։ Բայց Անաստաս իր համոզումէն ետ չկեցաւ, 506՝ին նոր հրովարտակ մըն ալ հանեց, որով կը հաստատէր Զենոնի Հենոտիկոնը, մերժելով ՁՈՒՆԴ ԼԵՒՈՆ Ե ՁՈՒՆԴԸ ՔԱԼԻՔՈՆԻ, և նզովելով բոլոր հերետիկոսութիւնները և անոնց պետերը, այսինքն ՄԱՆԻ ՍԱՒԱՈՒՏԻ, Ե ՁԻՒՆՈՒՐԻՈՍ, Ե ՁԹԷՈՒՐԻՈՍ, Ե ՁՆԵՍՈՒՐԻՈՍ, Ե ՁԹԷՈՒՐԵՈՒՍ, Ե ՁԼՈՒՏԻՈՒ, Ե ՁԱՆՏՐԵԱՍ, Ե ՁԵՒՏԻՔԷՍ, Ե ՁԻՒԼԻԱՆՈՍ, Ե ՁԲԱՐՍՈՒՄԱՅ, Ե ՁԱԿԱԿԻՈՍ, Ե ՁՊԵՏՐՈՍ ՄՈՆՈՍ, Ե ՁՊԵՏՐՈՍ ԿՈՒԼՈՒՆ, Ե ՁՓԱՒԼՈՍ ՆԱԽԱՐԱՐ, Ե ՁԱՆԱՍՏԱՍԻՈՍ ՓԱՐԱՒԱՑԻ (ԹՂԹ. 277)։ Երբոր Անաստասի հրովարտակը կը հրապարակուէր, 18 տարի էր որ նեստորականութիւնը Պարսկաստանի մէջ պաշտօնական պաշտպանութիւն գտած էր, և բանական ալ զօրութիւն էր առացած, որով ձեռնհաս կ'ըլլար նեղութիւն պատճառել նախապէս Պարսկական գաւառներու մէջ գտնուող քրիստոնեաներու, որք ամբոխ էին եփեսական գատաստանութեան վրայ։ Միւս կողմէն Նեստորական վարդապետներուն քարոզութիւնները, և Բագկեդոնի որոշումները իրենց փառս գործածելնին, միաբնակ չփոխանութիւն կը պատճառէր, և գատական խնդիրներու առարկել կը քանար։ Վաղարշ թագաւոր մեռած էր Նեստորականներու վերջնական կերպով Պարսկաստանի մէջ հաստատուելէն քիչ եաքը, բայց իր յաջորդը կառաջ, Պերոզի որդին, միեւնոյն ատենները

կը գործէր, 488'ին թագաւորական պարբանդէն իվեր։ Այսպէս պէտք է յիշենք թէ նոր քննադատներ, նոյնիսկ դրամներու ուսումնասիրութեանց վրայ հիմնուելով հաստատած են, թէ Կաւատ իր օրինաւոր թագաւոր, իր տարիներուն մէջ համբած է իր եղբօր Ջամասպի բռնակալութեան միջանկեալ չորս տարիները (ՆՕԼ.427)։ որով իր 18'րդ տարին պէտք է նոյնացնել 506 թուականին հետ։

337. Քաղկեդոնական խնդիրին բուռն բանաւէճեան համար, անոր ակզբնաւորութիւնը և առաջին ժամանակները պատմիչն հարց, պէտք է Բարգէնի կաթողիկոսութեան գործերը, այլ գժբախտաբար մեր պատմագիրներ հաստացած չեն մեզի ժամանակին եկեղեցիները։ Այս կը նպաստէ հետևցնել թէ Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութիւնը և յաջորդութիւնը կրցան խաղաղ օրեր պարգեւել Հայաստանի, և գործերու կանոնաւոր ընթացք մը ապ առանց անակնկալ դիպուածներու։ Ոմանք առաջին ապրիլներէ քաղելով կը պատմեն թէ Կաւատ 492'ին նորէն հարածանք հանեց քրիստոնեաներուն դէմ, թէ Վահան կամեցաւ Պարսիկներէն վտարանջել, թէ 495'ին բանակցութիւնք մտան Անաստաս կայսեր հետ, և թէ կացութիւնը փոխուեցաւ 497'ին Կաւատի գահազրկութեամբ, մինչեւ որ 501'ին նա յաջողեցաւ Ջամասպը յաղթահարել և նորէն գահը գրաւել։ Բայց այս անգամ իր հպատակ քրիստոնեաներուն ամէն դիւրութիւն չնորհեց, որպէսզի անոնց օգնութեամբ կարենայ Յոյներուն դէմ յաջողիլ, որմէ հետ պատերազմ բացաւ 502'ին, և 503'ին Ամիդը առաւ, և երկու տարի ետև պատերազմը չդադրեցուց, մինչեւ որ 505'ին Եօթնամեայ հաշտութիւնը կնքուեցաւ (ՁԱՄ.Ֆ.230–235)։ Մեր պատմիչներու մէջ այսպիսի ակնարկ մը չենք տեսներ, Յունաց հետ պատերազմը մեր չքնաղակէն գործ է, իսկ Վահանի՝ խաղաղական մարզպանութիւն միայն կը արբունի (ՅՈՎ.80), և կը վկայեն թէ քաջութիւնը ճանչցաւ նոյնիսկ թշնամի իր ընդունելութիւնը (ԱՄՈ.83), և թէ չնչին ընդիմութիւն մտաւ (ՍԵՓ.46), ուր կրկին նկատելու ամենեւին ակնարկ չկայ, և տարբեր ապրիլներ պատմութիւնը չափազանց կ'երեւին մարզպանութիւնը տարի առ տարի ետևէ տեղաւորելու համար։ Իսկ Վահանի մարզպանութեան տարիները ամփոփաբար մինչեւ 26 տարի կ'երկարգաբ և մահը կը դնեն 510'ին (ԶԱՄ.Բ.236 և ՊԱՒ.213), գոր Ասողիկ իր սխալ հաշուով մինչեւ 536 կը յետաձգէ (ՈՒՄ.74), բայց տարեր տարւոյ տուրմեան բառած են։ Մեզի հետաքրքրական կը մնայ Վահանի մարզպանութեան վերջին տարիներուն ընթացքը, որ Ամիդի առումէն ետև կը թուի ամենեւին խաղաղ չանցած։ Ան այս պիտոյ պատճառ պէտք է սեպել Վահանի մարզպանի քաղաքականութիւնը, որ բարեմիտ պարսիկ արքունիքին բարեհաճութիւնն վաստակած, գոյն կ'ուզէր մշակել անկեղծ ուղղութեամբ, հռոմայնասէր արեւելեան Յունաց հետ մերձաւորութեան կապակծը։ Մեծ կռիւներ տեղի չունեցան, սակայն հետևանքները կ'երեւին ժամանակներու մէջ տարբեր Մամիկոնի մը գործ կարծել։ Ուրիշ գրաւած մըն ալ կայ, ներքին Յովհաննու Հայոց եպիսկոպոսապետ տոյժ յերկնից բռնութեանդ տալ զերկինքն և կամ զերկրի բռնութիւն (ԹՂԹ.29), ուր նոյնպէս Քաղկեդոնի յիշատակութիւն չկայ, և հնար է գրուածը պարզապէս նեստորականներուն դէմ ուղղուած ընդհանրական ճառ մը համարել, եթէ երբեք հարկ մնար Մանուէլ Գաբղեանի կամ Օձնեցի Յովհաննէսներէն մէկուն գործը համարել։ Կը պատմուի նաև թէ Վահան և Տաճատ և Գառնէ Ամբրանի նահապետները՝ Մարկիանոսի տաճն Բիւզանդիա երթալով հրաւիրեցան Քաղկեդոնի ժողովը ընդունիլ, բայց նախ երկոց վարդապետները կարծիքը առնելու պէտքը ուզեն, և ըստ այնմ գրկեցին Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութենէն Մամիկոնեանց նախնիքը Աբրահամին։ Առար պատասխանը կ'ըսէ՝ Ջ թող ոեղէ լսել հրաժարի ընթացուրէն, և նախապարներ բան այնմ կը խօսին կայ-

սեր, որ այնուհետև չգտնուեցաւ ընդդէմ նորա ոք մինչեւ ի կատարումն (ԱՊՅ.90)։ Այդ մանր յիշատակները յատուկ բերինք հաստատելու համար թէ Վահանի մարզպանութեան օրով Հայոց մէջ երբեք քաղկեդոնական խնդիր չյուզուեցաւ, և թէ պատուոյ ինչ ինչ յիշատակներ բան ինքնին անժամանակ և անհետաքրքրական բաներ են, յետին ժամանակներու մէջ յօրինուած, հին ժամանակներէն ստացուածի պահպանութիւն։ Մինչ հետաքրքրական է ընդունիլ, որ Մարկիանոսի օրէն ետև քաղկեդոնիկ մը Հայ եպիսկոպոսի մը խօսքին գօրութեամբ իր բռնապետութիւնն հրաժարի։ Կրնանք ուրեմն վստահօրէն հաստատել, թէ մինչեւ 506 թուականը Հայերը ատիճ չանցնան և պէտք ալ չզգացին Բրիտասի բնութեան կամ բնութեանց խնդիրներով ԱՀՕրէն գրգռիլ, բայց միւս նեստորական տեսակէտէն։

339. Բարգէն կաթողիկոս պատմականօրէն կը մեռնի, թէ Կաւատի 18'րդ տարին, ինչպես Խորենացի Հայոց պատմութեան ժամանակին Հայաստանի Ոստան կամ մայրաքաղաքը եղող Դաբինի մէջ, եպիսկոպոսէ և վանականէ և նախարարէ (ԹՂԹ.42), Տիգրանի կազմերը եղող քրիստոնեաներէ պատգամաւորութիւն մը ներկայացաւ ժողովին։ Ասկէ կը հետևցնենք թէ յատկապէս պատգամաւորութեան պատճառով գումարուած չէր Դաբինի ժողովը, այլ թէ սովորութիւն էր պարբերական ժողովներ գումարել եկեղեցւոյ ընդհանուր խնդիրները քննելու, և բարեկարգական պէտքերը կարգադրելու համար։ և թէ ատենդմէ մէկն էր 506'ի ժողովն ալ։ Եպիսկոպոսներէ 20 անձ կը յիշուին յանուանէ, վանականներէն բնաւ մէկու մը անուններ չտարածուեր, իսկ նախարարներէն ալ 14 հոգի յանուանէ յիշուած են, ուրիշները գոնց բնակավ։ Եպիսկոպոսներուն թիւը չատ չէ, այնպէս որ Հայոց եպիսկոպոսութեան բացարիկ ժողով մը չկրնար բաւել, այլ յատկ պարբերական և պաշտօնական ժողով մը ամենուն գործերուն հսկող։ Այս գազափարը կը ներշնչէ մեզի Ուխտանէս, որ 30 վիճակներ կը յիշուցանէ որ ընկալան աթոռ ի տեղւոջ տեղւոջ ի տէրունի Դրէթորէ, և եթէ պիտանը պատկանող գրուածները, կը

անանձնագիր թէ պիտի միշտ նոյն 30 վիճակներուն եպիսկոպոսներն են որ գործի պիտի կը գանուին, և որք կրնան թէեան կամ մերձաւորութեան կամ կարեւորութեան անասկէն կամ ոչ ազգային ժողովին ընդհանուր եպիսկոպոսութեան կանոնները և ընդհանուր եպիսկոպոսութեան հարցապատասխանները կը նկատուին: Բան այժմ աւելորդ չենք նկատեր յիշել 30 վիճակներու ցուցակը անգամ մը յառաջ բերել, որ յետագայ գործողութիւններն ալ լաւագոյնս հետեւելու կը ծառայէ: Այդ յիշեալ 30 վիճակներն են. 1. Հարք, 2. Ոստան (Դուին), 3. Տայք, 4. Մարզպանք, 5. Արշամունիք, 6. Աւծրունիք, 7. Սիւնիք, 8. Ռշտունիք, 9. Մոկք, 10. Ամատունիք, 11. Բասէն, 12. Մամիկոնեանք (Տարօն), 13. Բագրեւանդ, 14. Խորխոռունիք, 15. Վանանդ, 16. Ապահունիք, 17. Արշարունիք, 18. Գնունիք. 19. Գողթն, 20. Գարդման, 21. Սկէ, 22. Բաժունիք, 23. Երուսանկ, 24. Աղձիք, 25. Անձեւացիք, 26. Պայտակիք, 27. Մեհենունիք, 28. Ելոց (Հեր), 29. Զարեհաւան, 30. Միւսարիք (Մարզպանական) (ՈՒԹ. Ա. 100): Սրդ 506'ի ժողովին գանուզ եպիսկոպոսներն ալ այդ վիճակներէն են.

1. Մերչապուհ Մամիկոնեից
2. Ներսէս Մարզպետական
3. Տիրատուր Հարքից
4. Սամուէլ Բզնունեաց
5. Փոկաս Բասենից
6. Սամուէլ Բասենից
7. Թաթուլ Արշարունեաց,
8. Ազան Խորխոռունեաց
9. Աստուիս Տայոց
10. Տաճատ Արշամունեաց
11. Դանիէլ Ռշտունեաց
12. Յակիկ Մոկաց
13. Խաբրա Աւծրունեաց
14. Շահէ Ամատունեաց
15. Սահակ Պալունեաց
16. Պօղոս Գնունեաց
17. Մովսէս Զարեհաւանի
18. Դաւիթ Տմորեաց
19. Դանիէլ Անձեւացեաց
20. Թէմքրա Մեհենունեաց

Ժողովին ներկայ նախաթոռներէն կը յիշուին.

1. Վարդ Մամիկոնեան
2. Սահակ Կամսարական
3. Ապահունի Բագրատունի
4. Արշաւիր Խորխոռունի
5. Զիկ Դիմաքսեան
6. Մանդէն Ամատունի
7. Տիրուս Պալունի
8. Վարդանեան Գաւակաւորի
9. Վահամ Ամատունի
10. Գնել Գնունի
11. Բասիլն Վահեւունի
12. Արտաչիր Սիւնի
13. Ատրներսեհ Ռշտունի
14. Արտաչիր Աւտեհեան

Այդ անուններուն (ՊՂՓ. 42) յիշատակութեամբ կ'ուզենք միայն հաստատել թէ Հայ եկեղեցւոյ վարչական թիւրն իրեն համար ինքնայատուկ ժողովական ձեւ մը ունէր, և թէ այդ ժողովին մէջ աշխարհականներն ալ եկեղեցականներուն հետ անպատկառ թիւն կը վայելէին, և թէ եկեղեցականութեան մէջէն եպիսկոպոսներէ զատ, երէցունց և վանականաց և դպնացեալ տնօրէնաց գլխաւորներն ալ ժողովներուն կը մասնակցէին (ՊՂՓ. 42):

340. Բարգէնի առաջին թուղթը ուանձինն առնուած առն, այնպէս իմն կ'ենթադրելի է թէ լոկ Հայերն էին ժողովին ներկաները. նոյնպէս Սէս Խոր Ժողովոց գրուածն ալ Հայոց ժողովները պատմած առն, Բարգէնի ժողովին մէջ ուրիշներու ներկայութիւնը չյիշեր (ՊՂՓ. 221): Սակայն Ագաթանգեղն կը գրէ, թէ յոյնք Ժողովի յորում անէծան Թոքանոսեանք Ժողովը Քաղկեդոնի ե պատմութեան լեռնէ, վրաց Գարբիել կաթողիկոսն ալ ներկայ էր ուրիշ 23 վրացի եպիսկոպոսներով, որոնց անուններն ալ կուգայ, և թէ Ալուանից կաթողիկոսն ալ նոյնպէս (ՊՂՓ. 183): Սրդ, 506'ի ժողովական թուղթը, զոր ամբողջապէս ունինք, ոչ Քաղկեդոնի խօսք կ'ընէ և ոչ Տոմարի, այլ պարզապէս և բացապէս կը գրուի Նեստոր և Պարսից Աստեհանի մէջ գործող Նեստորականներուն դէմ: Բայց կայ Բարգէնի երկրորդ թուղթն ալ, որ առ երեսս ժողովականի ձեւ չունի, սակայն ոչ մի իմիք առաջինէն կը տարբերի, բայց եթէ որ եպիսկոպոսներու անուններն չեն կրկնուած, այլ Մերչապուհ եպր ուկզուած է, և յետոյ եղբ-եպոսաց Հայոց, որ ըստ ֆոռոռոց և ըստ դառն, և նախաթոռներէն վարդ ու Սահակ եպր ուկզուած է, և յանձնաբ ազգաց, ինծնեց և ֆուռուն (ՊՂՓ. 48), որով ստացվին նամակին անուններն կրկնուած կը նկատուին, և ձիշդ այդ երկրորդ թուղթին մէջն էր որ Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեւոնի տոմարն ալ կը մերժուին: Այդ դիտողութիւնը կրնար մեզ ստացողութիւն տեսնելու, թէ ստացվին անգամ Հայեր Քաղկեդոնով չզբաղեցան, և թէ երբոր Պարսկ-Ասորեստանի քրիստոնեութիւնը պատահմամբ զործեցաւ և լոր բնաւ, թէ Նեստորականներ մտցուցին կը պնդեն և ֆոզուզն Քաղկեդոնէ զբոցեւ (ՊՂՓ. 48), այն ատեն Բարգէն երկրորդ գոտմարեալ մը կատարեց 508'ին ատենները, Վրաց և Ալուանից հետ միաբանութեամբ, և այդ ժողովին մէջ վճռեցին թէ ֆոխնչոռոբոլ ընչ Քաղկեդոնէն ոռոռնիւն նեռոռոբ և ոչ ընդունել (ՊՂՓ. 49): Օձնեցին ալ, որ կանոնի 18'րդ ասքանն ժողովը կը պատմէ, Նեստորի և Ակակի և Բարթուման մերժումը կը յիշէ, իսկ Քաղկեդոնի և Լեւոնի խօսքը բնաւ չըներ (ՊՂՓ. 220): Ուրիշներ ուրիշ մեկնութիւններ ուզած են տալ, յիշեալ տարբերութիւնները պարզելու նպատակով: Մեր ներկայացը պարզապէս Քաղկեդոնի խնդրոյն չյիշուելուն կէտը կը չօչափէ, ապա թէ ոչ նոյնիսկ առաջին նամակին համար Բարգէն կը հաստատէ, թէ ֆբեցոտ եկ յեր յոռոլեցոյն վրաց և Աղռուանից դեռնռուեռեռոբ: Իսկ վրաց և Ալուանից եպիսկոպոսներուն չյիշուիլը կ'արդարացնայ անոնց, որ ներկայ չեր ուզած, որ ներկայ էբով գրեր են (ՊՂՓ. 51), այսինքն երեք ազգերուն կողմէն զատ զատ գիրեր գրուեր են, և իւրաքանչիւրին եպիսկոպոսները իրենց գիրերուն մէջ յիշուեր են (ՊՂՓ. 183):

341. Նեստորականաց քարոզիչները Պերոզի 27'րդ տարիէն, կամ 483'էն սկսելով մուտ գտած էին Պարսկաստան (ՊՂՓ. 43), բայց յորմէհետէ 487'ին պարսպատերազմեան եղեռնայոյզ հետեւանքն Զենոնի հրամանով՝ Պարսկաստանի մէջ հաստատուելուն բոլոր անոնց գլխաւորները, Ակէ, Բարձաբէ, Մառի, Յոհաննէ, Պետրոս և Մէնա (ՊՂՓ. 43), որոնցմէ Բարձաբէ Հայաստանի մէջ ալ աշխատիլը յիշուած է մերիններէն (ԱՐՓ. 88), իսկ մնացեալները արտաքինները ծանօթ անուններ են (ՅՈՒՐ. 73): Այս կերպով Նեստորականաց ազգն բացուեցաւ Պարսից իշխանութեան ներքեւ. եպ Ասորեստանը կամ Միջագետքը և բուն Պարսկաստանը, ուր յաջողցան ժողովներ ալ գումարել երբեմն ի Գունդեշապուհ կամ Բեհիստապատ, և երբեմն Վաղէսոպոնի կամ Մծբին (ՊՂՓ. 43), և չատերուն միաբերը պղտորել: Բուսական հետեւողներ ալ ունեցան ինքզինքին հատուտորիմ պարսկահպատակներ ձեւացնելով, իսկ Եփեսոսական միաբանականները իրր յանդուգն ներկայելով: Այդ վերջինները թէ ակնդետական և թէ քաղաքական տեսակէտէ տագնապի մատնուած, որչափ ալ իրենց պատգամաբերութեան համար ֆոռոնռոբ ռռ ընդռոռոբ՝ ցուցանել իրենց ուզգամտութիւնը, սակայն չկարացին վճռական բան մը ձեռք ձգել, և պէտք զգացին Պարսից սէրութեան ներքեւ զանուզ քրիստոնէութեան նախապատիւն և կարեւորագոյնն եղող Հայ եկեղեցւոյն դիմել, և անով զօրանալ, և այսպէս յառաջ եկաւ պատգամաբերութիւն մը յղելու գաղափարը: Այդ պաշտօնին ընտրուեցան Սամուէլ երէց Մահարձոյ, Շմաւոն երէց Բեղմշոյմոյ կամ Բեղմարշամոյ, Ակոյ երէց Պերոզապատի, Մարոյ գպիր և այլ ընկերներ (ՊՂՓ. 42): Առնցմէ երկրորդը Շմաւոն կամ Սիմէոն պատմութիւնէ ալ գովուած մէկ աշխատող մին է ուղղափառութեան գաւին համար (ՅԱՐ. 77): Պատգամաբերութիւնը Հայաստան հասաւ կաւտի 18'րդ կամ 506 տարին, և ներկայացաւ Բարգէն կաթողիկոսի, որ արդէն գումարուած էր Հայոց հայրապետութեան Դաւինի ժողովը, Վրաց և Ալուանից ևեթարկեալ կաթողիկոսութեանց եպիսկոպոսներով մէկտեղ: Քանի որ ժողովին գումարման յատուկ նպատակ մը չյիշուած չէ, հաւանագոյն կը կարծենք՝ ազգային պարբերական ժողով մը եղած ըսել, ինչպէս դիտեցինք (§ 339): Պատգամաբերները իրենց խնդիրը ժողովին ներկայացէ առաջ կանխեցին յայտարարել, ծառայ եմ ես

ուղեր. Ակէ, Բարձաբէ, Մառի, Յոհաննէ, Պետրոս և Մէնա (ՊՂՓ. 43), որոնցմէ Բարձաբէ Հայաստանի մէջ ալ աշխատիլը յիշուած է մերիններէն (ԱՐՓ. 88), իսկ մնացեալները արտաքինները ծանօթ անուններ են (ՅՈՒՐ. 73): Այս կերպով Նեստորականաց ազգն բացուեցաւ Պարսից իշխանութեան ներքեւ. եպ Ասորեստանը կամ Միջագետքը և բուն Պարսկաստանը, ուր յաջողցան ժողովներ ալ գումարել երբեմն ի Գունդեշապուհ կամ Բեհիստապատ, և երբեմն Վաղէսոպոնի կամ Մծբին (ՊՂՓ. 43), և չատերուն միաբերը պղտորել: Բուսական հետեւողներ ալ ունեցան ինքզինքին հատուտորիմ պարսկահպատակներ ձեւացնելով, իսկ Եփեսոսական միաբանականները իրր յանդուգն ներկայելով: Այդ վերջինները թէ ակնդետական և թէ քաղաքական տեսակէտէ տագնապի մատնուած, որչափ ալ իրենց պատգամաբերութեան համար ֆոռոնռոբ ռռ ընդռոռոբ՝ ցուցանել իրենց ուզգամտութիւնը, սակայն չկարացին վճռական բան մը ձեռք ձգել, և պէտք զգացին Պարսից սէրութեան ներքեւ զանուզ քրիստոնէութեան նախապատիւն և կարեւորագոյնն եղող Հայ եկեղեցւոյն դիմել, և անով զօրանալ, և այսպէս յառաջ եկաւ պատգամաբերութիւնը մը յղելու գաղափարը: Այդ պաշտօնին ընտրուեցան Սամուէլ երէց Մահարձոյ, Շմաւոն երէց Բեղմշոյմոյ կամ Բեղմարշամոյ, Ակոյ երէց Պերոզապատի, Մարոյ գպիր և այլ ընկերներ (ՊՂՓ. 42): Առնցմէ երկրորդը Շմաւոն կամ Սիմէոն պատմութիւնէ ալ գովուած մէկ աշխատող մին է ուղղափառութեան գաւին համար (ՅԱՐ. 77): Պատգամաբերութիւնը Հայաստան հասաւ կաւտի 18'րդ կամ 506 տարին, և ներկայացաւ Բարգէն կաթողիկոսի, որ արդէն գումարուած էր Հայոց հայրապետութեան Դաւինի ժողովը, Վրաց և Ալուանից ևեթարկեալ կաթողիկոսութեանց եպիսկոպոսներով մէկտեղ: Քանի որ ժողովին գումարման յատուկ նպատակ մը չյիշուած չէ, հաւանագոյն կը կարծենք՝ ազգային պարբերական ժողով մը եղած ըսել, ինչպէս դիտեցինք (§ 339): Պատգամաբերները իրենց խնդիրը ժողովին ներկայացէ առաջ կանխեցին յայտարարել, ծառայ եմ ես

Կաւոպ ագէոյէց ագէոյէ (ԹՂՓ.43), որով Նեստորականներուն կոմկ իրենց գէմ եղած քաւթիները կ'ուզէին ցրկ։ Յետոյ Նեստորականներուն սկզբունքները և խորհուրդները կը պարզեն, և իրենց գաւանութիւնը կը բացատրեն, և կը հիմնեն խօսքերնին Հայերուն պաշտպանելու դիմումով, Հասւ և սա յիշ վասն Նորին վարդէի և Նեստորիոսի, ֆռանիշ օքնականութիւն (ԹՂՓ.44)։ Պաւնի ժողովը երկար հետապօտութենց և խորհրդակցութենց պէտք չունէր ուղիղ դաւանութիւնը պարզելու, և Պարսկ-Ասորեստանի քրիստոնէից ցուցնելու։ Նեստորի մոլորութեան և Եփեսոսի դաւանութեան կէտերը իրենց համար ամրացած և արմատացած համոզումներ էին, Աահակի օրէն մեծացած հոգեւորական ժառանգութիւն, և զայն յայտնեցին անմիջապէս, և համարձակապէս հռչակեցին, Զայս Հաւսպ Հոռոմ, և մեք Հայ, և վէրք, և Աղօսանւ ոռնմ (ԹՂՓ.45)։ Պատգամաւորները պէտք ունէին գրաւոր փաստ մը առնել հետերնին, և զայն ոչ միայն ուղղափառ քրիստոնէից ցուցնել իրը ապահովութիւն, այլև խզտասրական իշխանութեան ցուցնել իրը պաշտպանութիւն։ Սերգիս Բարգէն անուն մէկ մը, ազգաւ Ասդիշոյեան Քաժիկ, որ կ'երեւի թէ պատգամաւորութեան աշխարհական գործակատարն էր, բացատձակապէս պահանջած է ժողովէն. Ինչ հաւսպ Նոմակ պէտք, ես հաւսպ Նոմակ հաւսպ ես ճշմարիտ ես անշուշտ ասրքէ (ԹՂՓ.47)։ Այդ նպատակով կազմուեցան ժողովական թուղթեր Հայերուն և Վրացիներուն և Ագուանիներուն կոմկին զան զան (ԹՂՓ.51)։ Հայոց ժողովական գիրը գրուեցաւ Հայերէն ես պարկերէն, և կնքեցաւ Բարգէնէ և բոլոր եպիսկոպոսներէ, և Վարդէ և բոլոր նախարարներէ, որպէսզի իրը վաւերագիր ծառայէ (ԹՂՓ.47)։ Ժողովական այս գիրն է, որ Բարգէնի առաջին թուղթ անունով լոյս եկած է վերջին տեղերս։ Ժողովին տեղւոյն և տարիին մասին բացայայտ տեղեկութիւններ կը գտնուին նոյն թուղթին մէջ, որով այլ եւս հնար չէ բնդունիլ թէ Վաղարշապատի մէջ գումարուած ըլլայ (ՁԱՄ.Բ.225), ինչպէս կը մեկնուէր Նոր-Ռաղէ (ՅՈՎ.81) կամ Ռաղէ-Ռաղէ (ԹՂՓ.220) անուններ։ Արդէն Հայոց կաթողիկէն և հայրապետական աթոռն ալ պաշտօնապէս փոխադրուած էին Դաւինի նոր տեղերը (§ 321)։

342. Բարգէնի առաջին թուղթը Հայոց եկեղեցւոյ հետագայ դաւանական դրութեան է, որ ժողովական և պաշտօնական ԱՌԱՋԻՆ ԹՈՒՂԹԸ նախան կերպարան ալ առած է, ամառ կարեւոր է անոր պարզաբանութիւնը մասին քանի մը բացատրութիւններ առնել։ Թուղթին հասցէն ուղղուած է ընդհանրապէս, Տէրոջ մերոյ և Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որմէ կը յիշուին Պաւնիկ և պիսկոպոս Քարմաց, Մոգթոյ և Շուասդ թորեպիսկոպոսներ, և 15/ չափ երէցներ, սարկաւագներ և անուպատասխանութիւններ, որոնց անուններուն և տեղերուն ճշդութիւնը զգոյշ և առատ պէտք է դրչագրական սղագրողի մանր պատճառով։ Պարսկաստանի գանազան նահանգներու անուններ ալ դրուած, և բազանդիւրութիւն առնուած ալ յիշուած Ժողովական եպիսկոպոսներու և նախարարներու ցուցակը առնելը (§ 339), պատգամաւորութեան առաջարկներն ալ քակցելը (§ 341), և նկատողութեան արժանի է, որ այդ դիմումին համար հաճարեաւորութեան առեւ են ընտրուած ընդհանուր ազգային պէտք չէր Մարդկանութեան խորհուրդները բացատրուած են ուսուցանի վկայութիւններով, և իրը փաստ կրկնուած է միշտ նոյն կերպ ժողովին վճիռը, և միայն ի վերջոյ կ'ուզուի Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին վկայութիւնն ալ։ Եփեսոսի ժողովը յիշուած չէ, որովհետեւ անոր գաւանութիւնն էր որ նեստոր ուսուցիչ կը գտնար, և իրմէ էր անկէ զատ վիճակ անոր ուղղափառութեան փաստերը։ Իրրեւ մոլորեալ և մոլորութիւն կը յիշուին միայն Դիոդորոս, Թէոդորոս, Նեստոր, Թէոդորեաս, Իրաս, Ակակ, Բարծումա, Մանի և Պատլ (ԹՂՓ.46), ամէնն ալ յայտնի Նեստորականներ։ Իսկ Եւտիքէսի, Լեւոնի, Բազկեդոնի անուններն բնաւ յիշուած չեն, որով բացարձակապէս կը հաստատուի, թէ Բարգէնի ժողովը ոչ ասիի ոեւնէ ազգակից, և ոչ ալ կարծիք յայտնեց Քաղկեդոնի ժողովին վրայ։ Հետեւաբար

չէ ուրիշ կերպով համաձայնիլ Յովհան Քաթողիկոսի հետ, թէ Դաւինի ժողովականք Նեստորիոսի էնթուխն ընդունեցին Քաղկեդոնի (ՅՈՎ.81), բայց եթէ երկու ժողովներ գաւակով. և երկրորդին վերագրելով այդ վերջին պատճառը, ինչ որ կրնայ պղպատնալ Բարգէնի երկրորդ թուղթով։ Ժողովին ներկայ էին Հայ և Վիր և Ագուան եկեղեցիներու եպիսկոպոսներ և իշխաններ, ասկայն ժողովը Յայնէն ալ կը միացնէ, իր գաւանութեան հետ քակով, թէ ընդ Հոռոմ Հոռոմ և մեք Հայ և Վէրք և Աղուանք ոռնմ (ԹՂՓ.45)։ Եւ թակով ալ որ Նեստորականներ պարծենցեր են, ըն Հոռոմ և Հայ և Վէրք և Աղուանք ընդ կանոն և ընդոպ ոռնմ՝ ինչ որ իրենք կը թարգմնեն, ժողովը կը բաղդէ և կը կրճտէ. թէ Հոռոմ և Հայ, և Վէրք, և Աղուանք ընդայնոյ-ընդանոյ ընդ ընկալաք, և ոչ ընդոռնդնք, եւ ոչ հաւսպոմք (ԹՂՓ.46)։ Ըրնդոպ ժողովին ամենայն հանգրդակաւ թեամբ Հաւանութեան ալ իրենց հետ միաձայն հռչակիլը՝ կը հաստատէ, թէ պարզապէս նեստորական իմպերիոն վրայ կը խօսի. քանի որ ուրիշ յիշատակ մը ալ չկայ թուղթին մէջ։ Թերեւս Բազկեդոնականն իմպերիոն անդարձ մը եղած ըլլար, եթէ Գնեն Զնեցիի Հերետիկոսը յիշէին, ասկայն այս առաջին թուղթին մէջ ոչ Բազկեդոնի և ոչ ալ Հերետիկոսի վրայ կը խօսի, և պէտք չէ ժողովին վերագրել կամ մը, որ անոր միաբերն ալ անցած չէ։

343. Ինչ որ առաջին թուղթին մէջ չկայ, յայտնապէս կը գտնուի երկրորդ թուղթին մէջ, որուն թուա- ԵՐԿՐՈՐԴ ԹՈՒՂԹԸ կանը յիշուած չէ, բայց տարիա օրը օրին կրկնուած չկրնար բաւիլ, և ասոնէ ասկի միջոց պէտք էր անցնէր, որ ընդհերը երկրորդ պատգամաւորութիւնը պարզաբանելու տարի անուանէր։ Ուստի հանգամանական հաշուով հնար է 508'ին գրուած ըսել այս երկրորդ թուղթը։ Այս թուղթին կը զուգենք թէ Նեստորականներ չեն ուզած առաջին գիրին գործածութեամբ լուծ։ և տարաքաղաքական փաստերներ ալ բերած են ուղղափառներուն դէմ, և նոր փաստ ուզած են գտնել Բազկեդոնի վարդապետութենէն և Լեւոնի առաքելն. և սկսած են ասկի նոյնպէս է ժողովին Քաղկեդոնէ ղերացեալ (ԹՂՓ.48)։ Այս նոր պարագան կը ստիպէ Պարսկաստանի ուղղափառները նորէն Հայոց եկեղեցւոյն դիմել պատգամ լուսաբանութիւնը առնելու համար։ Այնմ երէց ուխտաւորէ եւ ընդունիցուք, որ է նոյն ինքն առաջին պատգամաւորութիւնն Շմաւոն Բնիքմաչոյ կամ Բնիքաչոյանց երկրէն, երբէրէ ընդ իրը պատգամաւոր կու գայ Դաւին, և իրաց վիճակը կը յայտնէ Բարգէն կաթողիկոսին և Վարդ մարզպանին, որք կը փութան երկրորդ գրութիւնը մը առ ուղղուած բացատրութիւններ։ Թուղթը ժողովի յիշատակութիւն և ժողովական ձեւ չունի, ասկայն մենք չենք կարծեր որ կաթողիկոս և մարզպան առանց ժողովի համաձայնած բլլան իրենց կողմէն պատասխան տալ, մանաւանդ որ երկու նոր և գլխաւոր կէտեր կը պարունակուին երկրորդ թուղթին մէջ, ինչպէս են Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ կարծիք յայտնել, և ամիսի հատուկ հանգամանակ մը առաջարկել, Խոսովանիմ ընդոյ սկզբնաւորութեամբ (ԹՂՓ.50)։ Իրաւ ժողովական եպիսկոպոսներու և նախարարներու անուններ չեն յիշուած, ասկայն կ'երեւի թէ միայն կրնար թուղթին խոստիւնու համար համաձայնած են պահած պատճէնին մէջ, որովհետեւ սկզբնաւորութիւնները կան, Մեբըդոսէ եպիսկոպոս Տարն քաղաքէ է Հայոց, և այլոց եպիսկոպոսաց Հայոց որ ընդ քաղաքաց են ընդ դանդ, իրը թէ բոլոր այլոց եպիսկոպոսաց ընդ ուղղափառ կարգէն։ Ներկայացուցիչներուն մասին ալ կ'ըսէ. ես չեշտանաց, է Վարդայ Մարզպանէն պետանէ ես է Հայոց տարեղանէ, ես է Սահակայ կաճաբաղանէ, ես յԱբրաշէրէ ճալեցէ ես յոմնեան ազգաց գեղոց ես քաղաքաց (ԹՂՓ.48)։ Եթէ եպիսկոպոսներ և իշխաններ գործին մասնակից եղած չըլլային, անոնց յիշատակութիւնը պէտք չէր որ ըլլար։ Այդ երկրորդ նամակին մէջ նորէն առաջարկի վկայութիւններ կը կրկնուին, համաձայն հանգամանակ մը կը տրուի, և եկեղեցւոյ վարդապետներ ուղղափառութեան պաշտպանութեան կը կոչուին, և յանուանէ կը յիշուին, Իգնատիոս, Ամմանաս, Բարսղ, Երկու Գրիգորներ, Յուլիոս, Ամբրոսիոս, Յովհաննէս, Աստիկոս, Թէոփիլոս, Կիւրեղ և Պռոկղ, և վերջապէս ջնաշ Հայր Ծեր Աբէթաքէս։ Բազկեդոնի ժողովին մասին ալ կը յիշեն Կիւրեղ Ալեքսանդրիոյ, Աթանասիոս

կաստանդնապոլսոյ և Ամպէդէս Քեսաանի հայրապետներուն վարդապետական թեկնածուները, և կ'ուզեցնեն պետրոս Զէնոնի բուբէքեանեան ընտրութիւն Հռոմոյ, որ է Հնոտոսիկոս, և կը կրնքեն. Փախչիմ ուրացեալ ը'ն Քաղկեդոնէն սուրբէն Նեստորէ եւ այլոցն նզովէց (ԹՂԹ. 49)։ Առաջին հրովարտակին խօսքը չկայ, և հաւանաբար անգլիական թեկնածուն ալ չունէին ասկարեան։ Իսկ նզովեալ մարդասպանիներուն կարգին յիշուած են, Նեստոր, Արիոս, Թէոդորոս, Դիոդորոս, Թէոդորետոս, Եւտիքես, Պօղոս Սամոսատցի, Իրաս, Ակակ, Բարծումա և Բաբէ (ԹՂԹ. 50)։ Այդ անուններուն մէջ նկատողութեան արժանի է Եւտիքէսի անունը, որով Հայոց եկեղեցին, այն առաջին վայրկեանին յորում Բազկեդոնը չընդունիր իրրև Նեստորի նպաստաւոր, միանգամայն Եւտիքէսն ալ կը մերժէ իրր բնութենաց խառնակիչ, որով կը հաստատուի մէկ բնութ. մեր եկեղեցին Եւտիքէսի համախոհ չգտնուեցաւ, և միշտակ վարդապետութիւնը իմացուած կիւրիղեան և Եվեհոսական դրութեան համեմատ, և ոչ երբեք Եւտիքէսին մոլորութեան աեսակէսէն։ Իսկ Բաբէ, որ այս ցուցակին մէջ կ'երեւի, է նոյն ինքն, որ առաջին նամակին մէջ յիշուած էր, Բաբէ՝ Աոբեոպան կ՚ԵՒոպիկոս (ԹՂԹ. 45), որ վերջին տարիները մնաած էր, և իրր հեղինակութիւն կը պատուուէր Նեստորականներէն։ Շատեր կը պատուուէր Նեստորականներէն։ Շատեր Բաբէի մահը կը դնեն 502'ին, իսկ ընդհանրութիւնը 497'ին։

344. Բարգէնի ժողովական թուղթերը հարկաւ աղդեցութիւն ունեցան, որովհետեւ

ՎԱՐԴ ՄԱՐԶՊԱՆ

Պարսից արքունիքը հաւանեցաւ ուղղափառ դաւանութեան հետեւողներուն վրայէն Նեստորականներուն ներչնչած կասկածը հեռացնել, տեսնելով որ ամբողջ Հայաստան ալ նոյն հաւատքին կը հետեւի։ Ասոր պատմիչը կ'ըսէ, թէ այդ վաւերագիրները շատ անգամ Բեթաբշամացիի կողմէ կաւոաա թագաւորին ներկայացուեցան, և նա նոյն գիրերը հաստատեց արքայական կնիքով (ՅԱՐ. 27)։ Այս կը ցուցնէ թէ Հայ եկեղեցին հեղինակաւոր գիրք ունէր Արեւելեան քրիստոնէութեան մէջ, և իրեն դրացի եկեղեցիները, Վրացին ու Ազուանը հետեւէն, Ասորին ու Պարսիկը

հարաէն, իրենց հաւատոյ կանոնը և պատական պաշտպանութիւնը կը ասանային Հայոց հովանաւորութեամբ։ Պատական վրաստանի թեան նչան էր նաեւ որ վրանի մահաւանդն հաքր, անոր կրասեր եղբայրը Վարդ, ասանց այլեւ այլ թեան Հայաստանի մարզպան կ'անուանէր։ Վահանի մահը բանիւք (§ 337) թէ 505'ի անդին յետաձգիլ հնար չէ, և որչ փոյա կրայ 503'ին գնելու (ԱՍԼ. 255), և եթէ պարզ բառերու ալ նչանակութիւնը մը տալ արժան է, առաջին թուղթին մէջ Վարդի մարզպանութեան տարին չորրորդը, կրնանք մեկնիլ թէ Վահանի այնինչ մնաած էր, և Վարդ տակաւին վրաստանդարձութիւնը կը վարէր առանց պաշտօնական հրովարտակը ստացած ըլլալու, ինչ որ փչ հաքր առած պիտի ըլլայ, որովհետեւ երկրորդ թուղթին մէջ Հայոց մարզպան կոչուած է յայտնապէս։ Այդ անուանումը պէտք է ուրեմն գնել Բարգէնի օրով, և ոչ Սամուէլի առանը, ինչպէս կը կարծէ պատմարանը (ՅՈՎ. 82)։ Վարդի գործունէութիւնէն բնաւ յիշատակ չունինք, և եթէ Բարգէնի թուղթերուն մէջ յիշուած չըլլար, հավիտ էն իր վրայ տեղեկութիւն պիտի ունենայինք։ Պատմարանը բնաւ իսկ պաշտօնին տեւողութիւնը չյիշեր (ՅՈՎ. 82), Սեբէոս ասկա ինչ ժամանակ կատարեց անոր մարզպանութիւնը (ՍԵՒ. 47), զոր Ասողիկ ամս ըէ (ԱՍՈ. 83) և Անեցին ամս եէ (ՍԱՄ. 74) միայն կը գնէ, ասկայն այս վերջինը 538-541 թուականը կը նչանակէ, զոր պաշտպանել անհնար է։ Վարդան ալ ամս ըէ (ՎԱՐ. 57) և Կիրակոս ամս եէ (ԿԻՐ. 23) կատարեն նոյն միւնետոյն, և հաւանաբար չորրի և երկրի տարիներուն թիւը, պարզապէս Դ և Գ թուատառերու չփոխանակման պիտի վերագրուի։ Մենք, առանց ձեռնարկելու ուրիշ վրան ունենալու, պիտի չկարենանք խոհական Վարդի մարզպանութեան կարճատեւութիւնը, որուն մասին համաձայն են ամէն յիշատակագիրները։ Իսկ Վարդին մարզպանութեան վերջնաւորն նկատմամբ՝ Զամչեան կը գրէ, թէ Հայ նախարարներէ ամբաստանուելու և կատարի հրամանով պաշտօնէն զրկուելու, ասկայն լուսաւորչի մէջ յիշուած հինգ պատմիչներէն (ԶԱՄ. Բ. 236) և ոչ մէկը այդպիսի տեղեկութիւն մը ունի, և պարզ

պապէս Վարդի տեղ պարսիկի մը մարզպան անուանուելէն հետուտած ենթադրական մեկնաբանութիւն պիտի բաւէ։ Նոյնպէս ենթադրական կը կարծենք Վարդը պաշտօնազրկուելէն հետ Յունաց հետ բարեկամութեան կատարի վրայ (ԱՍԼ. 255)։ Բան մեզ ոչինչ չարգելար կարծել, թէ Վարդի ալ տարիքը լեցուած էր, Վահանէ չատ տարբերութիւն չունենալուն, ուստի մահը չուշացաւ, և մարզպանութիւնն ալ պարսիկի արուեցաւ, որովհետեւ հայ նախարարներու մէջ իր վրայ մտադրութիւն հրաւիրող մէկ մը չգտնուեցաւ։ Բան ոստ 510'ի տեսնենքը Վարդի մարզպանութիւնը վերջացած, և Բարգէնի պարտիզը անոր տեղ անցած պիտի նչանակենք։ Կաւոտի Յունաց դէմ պատերազմի սկիզբը կը դնէ 502'ին, և 503'ին Ամիդի առումը, և 506'ին Անաստաս կայսեր հետ հաչտութիւնը։ Մենք տեսանք որ Բարգէնի թուղթերուն համաձայն, մինչեւ 508, Վարդ մարզպանութիւնը կը վարէր, հետեւարար յունադարձիկ պատերազմէն ետքը պիտի ըլլայ։ Ասոնք տեսնելով

քէն աւելի առոյգ է և առոյգ պիտի մնայ, թէ պատճառ եղաւ ազգային անփափան և անոգական և անկարուստ պահպանուիան: Միւս կողմէն երբեք հնար չէ Հայոց եկեղեցին անշահասէր կամ բաժանասէր, կամ ինչպէս ամենք կ'ըսեն, հերձուած սեռ անել, քանի որ նա երբեք իւր գլուխն պատիժ մը առեղծելով չհեռացաւ: Եկեղեցին մի էր և մի կը մնայ ընդհանուր միութեամբ երեք ժողովներու հիման վրայ: Հայ եկեղեցին մինչև յայսօր նոյն պատիժներ կը պահէ և կը պաշտպանէ: Միւս եկեղեցիներն են, որ նոր ժողովներով՝ պատիժներ և պահանջութիւններ առեղծեցին, և նախկին միութիւնն հիմ այլայլեցին: Յոյն արիստոքրատներ մինչև ԼՕմներորդ ժողով յառաջեցին, Լատին կաթոլիկներ մինչև քսաներորդ ժողով հասան, նորանոր գլուխներ աւելցնելով և բարդելով: Բաժանել կ'ըսուի նա՝ որ նոր պատիժներ նորութիւն կը առեղծէ, և ոչ նա՝ որ պատիժն պաշտպանութեամբ անփոփոխ կը մնայ: Այս է Հայ եկեղեցւոյ կացութիւնը, և այդ պատիժան կապուած է Բարգէն հայրապետի անունը:

346. Ժամանակակից դէպքերէն յիշատակութեան արժանի կը սեպնք Գրիգորիսի Նշխարքը

Ագուանից կաթողիկոսի և Լուսաւորչի Թոռին նշխարքներուն յայտնութիւը, որուն նոհատակութիւնը պատմած ենք իւր կարգին (§ 96): Մեր եկեղեցին յատուկ ուշադրութիւն մը նուիրած է այդ յայտնութեան (ՍՕՆ· 241), և հարկ է որ պարագաներն ալ ծանօթացնենք: Ագուանից ապաշխարող թագաւոր Վաչէէ (§285) եաքը, նորէն հալածանք և նեղութիւն պատեցին Ագուանից երկիրը, այնպէս որ Վաչագան ալ՝ Վաչէի որդին, կեղծաբացութեան ալ՝ վախճանեցաւ (ԿԱՂ· Ա· 132), նման մեր Վահանին, և ջերեսուն ամ անապրանջ կը մնար երկիրը, առանց իւր ազգէն և իւր հաւատքէն գլուխ ունենալու (ԿԱՂ· Ա· 131): Երբ Վաղարշ թագաւորութեան սկիզբը (§ 313) կրօնքի ազատութիւն արուեցաւ, Ագուանք ալ օգտուեցան նոյն օրէնքէն, և Վաղագան, Վաչէի եղբօրորդին, քրիստոնէութեան դաւանելով, Ագուանից թագաւոր եղաւ, 485'ին կամ քիչ եաքը, և ամէն կերպով աշխատեցաւ քրիստոնէութիւնը տարածել և պայծառացնել իւր երկրին մէջ, իրեն օգնական առնելով Նա փոպիչ կաթողիկոսը (ԿԻՐ· 98): Վաչագանի մեծ բաղձանքներէն մին եղաւ Ագուանից նախկին առաքելական հայրապետներուն նշխարքները գտնել, և անոնց փառաւոր թաղմամբ քրիստոնէից եկեղեցիները զօրացնել: Արդէն Մանդակուհին խնդրած էր Հայոց յառաջնորդներէն Գրիգորի և Հոռիփսիմէի և Գայիանէի մասունքները, և նա ալ յղած էր Դարանաձեցի Մահթէոս եպիսկ. (ԿԱՂ· Ա· 158): Յոի պիտգայի Յակոբ եպիսկ. մըն ալ անոնցմով, և առատաձեռ Մոճկորիկ նախարարին ձեռքով նոյն պիտին մէջ յայտնուած էին Յովհաննէս Մկրտիչի հոր Զաքարիայի և Պանդակեան քրմիկի նշխարքներն, մասունքներ, զորս Գրիգորիս ժամանակին բերած և անդ պահած կ'ըսուէր (ԿԱՂ· Ա· 151): Վաչագան ձեռնադրեց թափօրներ և հանդէսներ կազմով, և այս նշխարքներն ալ մեկուկ առնելով Ամարաս գնաց, ուր ժամանակին թագաւորած էր Գրիգորիս հայրապետը (§ 98): Շատ ատեն արարողութիւններէ և ազօթքներէ եաքը, նոյնինքն Վաչագանի, և Յովէլ սարկաւագի և Յովէլ եպիսկ. մը անոնցով, Ամարասի մէջ մեռ Քարաէծ գիւղի գերեզմաններուն մէջ կը յայտնէին որոշել Գրիգորիսի գերեզմանը, սակայ անուշահոտ բուրմունք մը կը հասաւ ակէ աւուրին սակրներուն առաջնորդութիւնը (ԿԱՂ· Ա· 156–179): Միևնոյն ժամանակին տեղի ունեցաւ եղիշէ առաքելոյն սակրատեղի նորէն ալ յայտնութիւը, որուն պիտի գլուխ նաէին Զկրզանի գաշտը գաւթի մը մէջ (§ 16): Վաչագան զգուշութեամբ հանել տուաւ այնտեղ գտնուղ սակրները, բայց չտաս եին, և հանելու խոովեցին ընդդէմ ընդդէմ, և ազօթքի պիտի մնացին աւուրին սակրները ճանչնալու համար: Աստ վրայ եղ հողմ սաստկագին, զորոյ չնդդիմանալով սակրները ցրուեց, և միայն փոքրիկ մաս մը մնաց անշարժ, որոնք աւուրին սակրները ճանչցուեցան և պատուով գիանեցան (ԿԻՐ· 97), իսկ գլուխը Ուտիական գաւառը ասպատեցաւ Սահմանաս քահանայի քով (ԿԱՂ· Ա· 96): Գրիգորիսի նշխարաց յայտնութիւնը միտքաւորապէս կը գրուի 489'ին, բայց որոշակի ճշդել գիւրին չէ.

ամէն աթոռի մէջ Բարգէնի աւագին աթոռներուն մէջ պատուական է նշանակել:

347. Նոյն ատեն մեռնելէն Վաչագան թագաւորի և Նա փոպիչ կաթողիկոսի ապրեցան կ'իյնայ Ագուանից Վազագանի նոր մասնակցութիւն Կանոններըն Գանձի ժողովին, և անոր պատուական պաշտօնեաներուն, ինչպէս յառաջ բերինք (§ 342): Վաչագան թագաւոր, երբոր բարեպաշտական ձեռնարկներու այժ կը տար, ներքին և եկեղեցական բարեկարգութեանց ալ հետաքրքրուած էր, ինչ որ կը հաստատուի Ագուէնի ժողովին գործադրութիւններով և կանոններով: Ժողովին ներկայ են, Նա փոպիչ արքեպիսկոպոս Պարսից և կամ կաթողիկոս Ագուանից, երկու եպիսկոպոսներ Մասեաց կողմանէ, երկու եպիսկոպոսներ Մասեաց և Յունաց Հայոց, երեք քաղկեդոնական կողմանէ Ասողիկ և Յունաց Հայոց, և երկոցունց Նմուռեան Յոյց, և երկոցունց, Յովսէփ կաղանկատուացի, Մամբրէ Պարսից, Թոմա Գրան թագաւորին, Պօղոս Գնդաձի, Մամբրէ Դարաւնձի, Արիկազ Բնդոյ, Ներսէհ Պրեմնաչոյ, և Յովէլ, և Պարմիսակ, և Յակոբ: Աչքառնականներէն ներկայ էին Վաչագան թագաւոր, Միրհոնիկ հազարապետ, Բակուր կաղանկատուացի և Վարդան Գարդմանի նախարարներ, իսկ Ագուանից ասնուականներէն, Մոքսէ, Տիրոգդ, Սպարակաս, Ղամա, Ռամաս, Արշէս, Խուրա, Բերմուսան, Խասկէն, Փիլոգդ, և ուրիշներ: Այդ յիշատակութիւներ յառաջ բերինք Ագուանից եկեղեցւոյ կազմակերպութեան վրայ գազափար մը առած, և աչքառնականաց գործակցութիւներ ցուցնելու համար: Կանոնները 22 հատ են (ԿԱՂ· Ա· 184–189), և կը խօսին եկեղեցականաց հասոյթներու, եկեղեցականաց ամուսնութեան, եպիսկոպոսաց իրաւունքներու, և պատիժ ու կիրակի պահելու վրայ: Նկատողութեան արժանի կը սեպնք ժ կանոնը, Աչ ՀԵՐՐԵՐ ՈՂՂ ԿՐՕՏԻ, Ե ՀԱԿԱԴԱՐ ԿԻ ԳՐՕՏԻ, որով ազգակցութեան և իրամատութեան արգելքի սահմանները չատ նեղ դիծի մէջ կ'ամփոփուին, և բատ ամենայնի կը նամատանին այն բացատրութեանց գորս մենք արդէն տուինք Նահապետի կանոններուն վրայ (§ 230): Յաջորդ ԺԱ կանոնն ալ կ'ըսէ, ԵՒ ԵԹԷ ԲՆԱՁՆ ՈՒՆԻՑԻ ՊՈՀՄՈՒԱԾՈՑ, Ե ՈՒՆԻՑ ՊՈՀԻ ԿԻՆ ՈՒՆԻ, ՀՀԻՆԱԼԻՆ ԿՈՂՈՒԼ Ի ՔՈՒՐԱՆ ՈՐՔՈՒՆ ԿՈՑԻՆ, որով կնամատութիւնը և ապօրէն գինակցութիւնը արատքին դատարանի կ'ենթարկուին: Ա՛ռանց պոհմուածոց բացատրութիւնը, թէպէտ անորոշ, տարակոյս չկրնար անձնական դատատրութիւնէ կախում ունեցող պատճառանքի վրայ մնկնուիլ, քանի որ ամէն ատեն մէջ կրնան այսպիսի պատճառանքներ առեղծուիլ: Հետևաբար մենք այդ կանոնի մէջ յանկարծ ենթադրուած կը տեսնենք, եկեղեցական սահմանի քննութեամբ և որոշմամբ կատարուած ամուսնալուծութեան դրութիւնը:

Տ. ՍԱՄՈՒԷԼ Ա. ԱՐԾԿԵՑԻ

348. Աւելորդ չըլլայ կրկնել, թէ Զ դարուն ազգային պատմութիւնը չատ ազդեցաւ կերպով կը ներկայացնայ մեր պատմագիրներն և ընտրութիւնը նորուն պակասութեամբը՝ և արատքիններուն Հայոց մասին լուսաբանութիւնը: Սամուէլ ամենուն կողմէ կը նշանակուի իբր Բարգէնի անմիջական յաջորդ, և Բզնունեաց Արծկէ, այժմ Սղճուտ, փաղաքին ըլլալէն աւելի բան մը չգուցուած չէ իր վրայ: Մենք դիտելով որ Արծկէ կամ Բզնունիք կեդրոնն էր Ագբիսեռնոսեանց կամ Մամագկերացեաց ազգատոհմին, ուսկից էր և Սուրմակ (§ 211), և թէ Դուինի ժողովին մէջ կը յիշուի Բզնունեաց եպիսկոպոս Սամուէլ մը (§ 339), վստահօրէն կը հետևցնենք թէ Սամուէլ կաթողիկոս միևնոյն է, իւր հայրենական գաւառին եպիսկոպոսութիւնը վարող, և Մանազկերտացեաց ազգատոհմին սերտող, որուն պատ-

կանած են Ազբիանոս, և Շահակ, Զաւէն, Աատուրակէս, Սարգիս, Մելիտ ու Մովսէս կաթողիկոսներ։ Եկեղեցական տեսակէտէն ոչ մի զարմանելի թեան տարի չկայ Սամուէլի հանդէպ, և կրցաւ իր ժամանակը անցնել հանգստաւէտ թեամբ, երկրին և եկեղեցւոյն սաստիկ պէտքերը հոգալով։ Իւր ընտրեալ թեան խնամոյն ամենէն առաջ հոչակ նկատած ենք արդէն Ագթամարայ թառականէն գէպ Նաւ-Բաթնեցիներին թառականէն գէպ Նաւ-Բաթնեցիներին թառականէն գէպ Նաւ-Բաթնեցիներին

գեաքն էր, և Հայաստան համեմատաբար ազատ էր պատերազմի գժնդակ հետեւանքներէն: Մասնավ իւր Թագաւորութեան սկիզբը հաչտութեան գաղնագիր կնքեց Յուստինիանոսի հետ, թէպէտ խաղաղութիւնը երկարատեւ չեղաւ:

352. Պատմական եղելութենց նաւագնացութեան առնն, իրր հետեւորդ քրիստոնեայ կը ներկայէ Սիմեոնայ եպիսկոպոսի ընթացքը, զոր կատարած է Մաւէի, Օրբէլեանի պատմածին համեմատ: Սիմեոնայ վկայուն եպիսկոպոսը, նոյնպէս Մաւէի կոչուած, զոր անգամ մը յիշած ենք (§ 327), կը վախճանի Մաւէի կաթողիկոսութեան օրերը: Օրբէլեանի հաչտով, Ամանիա 42, Նաւն 8, Գողտան 17, և Մաւէի 36 տարի պաշտօնավարած են (ՕՐԲ. Բ. 246), որ է բովանդակ 103 տարի: Եթէ Ամանիայի Տաճկի տասնեակ ձեռնադրութիւնը 420'է 425'ին տեղերը, 530'ին մեռելը կ'իյնայ Մաւէ եպիսկոպոսին մահը: Սակայն Փարպեցիին համեմատ 476'ին Մաւէ արդէն Սիմեոնայ եպիսկոպոս էր (§327) և 36 տարի պաշտօնավարութիւն տալով կը հանեինք 512'ին, որով ժամանակակից չկրնար ըլլալ Մաւէ կաթողիկոսին, որ 526'ին ընթացեալ: Սակայն ասկէ յիշած ենք թէ ժամանակագրական թուականներ չատ սակաւ են մեր պատմագիրներուն մէջ, մանաւանդ թուտասներու փոխանակութենէն գրչագիրներուն սեղծած չփոթութիւններով, այնպէս որ պարտաւորուած ենք աւելի պիտանիներու ժամանակագրութեան հետեւիլ քան թէ յիշատակուած թուականներու: Երբ Մաւէ եպիսկոպոս կը վախճանի՝ Սիմեոնայ ասնուաէրութիւնը զատորկ եղած կ'ըլլայ, և վերջին նախարարին այրին, Սահակիա անկին, գլուխ կ'ըլլայ կաթողիկոսը Սիւնիք հրաւիրել որ ընտրութիւն և ձեռնադրութիւն կատարէ: Մաւէ կաթողիկոս կը հաւանի և ճանապայ կ'ելլայ ըստ հայրապետական ճեռնարկին: Ըստ ատմ կաթողիկոսը հեծեալ է ապրակ ընթացք, սակաւ ընդ ընթացս, եղեկապոսք, եւ բազմաթիւ պաշտօնէից, որք զառաջեւս առնելով զանկեփայլնեան ասուսածընկալ արեգանակին ընդ ընթացս, ընդունային զնոսա պատուական ասմնակք և փայլուցիչ եղջեակք (ՕՐԲ. Ա. 115): Նկատելու թիւնը հետաքրքրական է ժամանակին ազգային թիւնները ստուգութեան համար: Մատնրան թիւնն արժանի է խոչին ընդունելութեան պատրաստած բլլալը, որ է թեւերու մէջ անգերը ճոճանցներ ունենալը, ինչպէս են այսօր ալ մեր եկեղեցիներու մէջ գործածուած խոչերը, որուն այս կերպով Հայ ծէսի անփոխան խոչ ձեւ չենելը կը հաստատուի: Երբոր Մաւէ Սիմեոնայ հանդերը վայելչապէս ստուարի կը հասնի, և միմեն կոմիր երաչափ ընդունելութիւն կը տեսնէ, ասոնք կը սկսին ամբաստանել զայն ազգային ոչ ընդունելի սովորութեանց համար, որոնց վրայ կը կենտրոնանայ ամբաստանութիւնը: Իչխանութիւնն Սահակիա և բոլոր Սիմեոնայ ժողովուրդը միաձայնութեամբ ընդունելու թիւնն կ'ընեն կաթողիկոսին, ինքնին ասղնեւեան է վերայ ձեռաց ընդունելութեան, կեաւ հեաեւայ և կեաւ հեծեալ ընդունելութիւն, զոր յաչեն և յամիկն, և ձեռնադրեն զայն ըստ ազգային սովորութեան և ապա կերպով մինչև նախարարական ապարանքը առաջնորդեալ Նոաոցանէն է վերայ ասկերել և ապա ընդունելութիւն (ՕՐԲ. Ա. 116): Երկու օր հանգիստ ընելէ ետքը կաթողիկոսը ընդունական ժողով կը գումարէ, և ամենքը միասին հայր երիցակը կ'ուզեն իրենց տեսուչ հոգեւոր: Այս երիցակը Բագք կամ Բաչանիք կամ Բարեւշատ գաւառի մէջ երիցս վանք կոչուած մենաստանը քաչուած ճգնաւոր մըն էր, որ առաջ ալ ակնկալուած էր նոյն Բագք գաւառի մէջ Գիւտ կամ Վասակ ճգնաւորին, և անկէ զատուելով նոր վանք հիմնած էր 12 ընկերներով: Երիցակ ճգնաւորին եպիսկոպոսական ասաիճանի վախչիլը նախասակաւ էր, անոր համար Մաւէ անմիջապէս մարդ հանեց որ վանքին պատգամաւորին ընեն: Երիցակ վերջապէս ընդդիմացած Մաւէի կոդմէն՝ սարկաւագապետին ձեռօք ակամայ հրաւիրուի, մինչև որ կաթողիկոսը պատրաստութիւնները տեսնէ, և ինքն գաղնալ է հայրենի գաւառն ձեռնադրելու, և ինքն գաղնալ է Հայրապետական Աթոռն Դուին հանդերձ (ՕՐԲ. Ա. 119): Իսկ Երիցակ ասրի մը միայն պաշտօն վարելով, արդէն թուականը վախճանեցաւ, և իրեն յաջորդեց Մակար (ՕՐԲ. Ա. 131), հարկաւ նոյնպէս Մաւէի ընդունելով ձեռնադրութիւնը:

353. Օրբէլեան երիցակի վրայ խոսելէն առաջ կ'ուզենք Գիւտ ճգնաւորին վրայ ալ խոսիլ, և այս մասին գրածներն ալ կ'ուզենք փոխել, խոհեմութեամբ չսասը մը հետաքրքրական պատմութիւնը: Ծարիթի իչխան Վաղիճ գաւառի, հետանաբար Թուն Ծարիթի որ Մեսրոպի աշակերտին թարգմանչութենց օգնած էր (§ 187), և որվի Գիւտի՝ որ նախկին Մեսրոպի օժանդակած էր (§ 207), երկու գաւակ Թողած էր, Վասակ և Ծաղուն, որ բնականին պատերազմի կ'ելլան ժառանգական իրաւունքով, և յաճախակի Արզուսա գիւղին սասպետնան համար: Վասակ, պատերազմի բարկութեան մէջ Ծաղուն կը վիրասրէ, բայց ոչնչութիւնը կը տեսնէ, որ կ'ուխտէ ուխտարկել փոչա իր, եթէ եղբայրը բժչկի (ՕՐԲ. Ա. 121): Ծաղուն կ'աւազդանայ, և Վասակ լանկանայն կը փախչի. և Բագք գաւառի լեռներուն մէջ ճգնաւորութիւն կ'ընէ Գիւտ անուն: Եղած տեղը երեք տարի մնալէն ետքը, որ մը այն կողմերը ասրախութեան երկար լսուեցաւ, ասելի ներսերը կ'երթայ, և երասխի եղերքը Բարեվազ կոչուած տեղը, պզտիկ փայտանձաւի մը մէջ կը հաստատուի: Տասը ասրիներ անցած էին, և Գիւտ-Վասակ խոստովանողի կ'ասլեր, զազանները հետ ընտելացած, երբոր յանկարծ այնտեղ կը հասնի Իչխանուհի մը մէկը, հրաչալի եղջերուի մը հետեւելով: Գիւտ նոյն միջոցին արդէն մեռած էր, և Իչխանուհին իր մեռելը կը թաղէ: Իչխանուհին, որ ասաջ թագուհի մը պիտի եղեր, հիացած կը մնայ, Գիւտի արդեամբ կը հրապուրուի, կը մկրտուի Քրիստոսասէր անուամբ, և դրամ ալ բերել տալով նոյն տեղը վանք ու եկեղեցի կը շինէ Գիւտի գլխաւորութեամբ, և ինքն ալ անոր կ'ուխտակիսի: Թագաւորին խնդրանքները տեղը կը գանեն ու ըստնել թեամբ սասնեղու կու գան. բայց Գիւտ և Քրիստոսասէր և բնակիներ կանոն խէն հետացած կ'ըլլան, միայն հին անդ կրօնասէր մը կը գանեն կը սպասնեն, և վանքն ու եկեղեցին կը փանդին: Ասոր վրայ թագաւորը չարաչար կը հիանդանայ, որվին իրեն լաւ կը զրկէ, որ բժչկու եղու համար գինքն ազատ թողու և փանդազը չենել տայ: Ինչ որ կը գործադրուի: Բարեվազի վանքը մինչև 500 ճգնաւորներ կը հաւաքուին, 200 վանքին և 300 փարանձաւներուն մէջ: Վանքը նորէն նորէն փորձանքներու կը հանդիպի, մինչեւոր Գիւտ 84 տարեկան եղած և Քրիստոսասէր կը նահատակուին, վանքին վրայ եղած նոր յարձակման մը սասն: Յրաւեալ կրօնասէրները գասնելով Գիւտը կը թաղեն եկեղեցւոյ գաւիթը, և Քրիստոսասէրը եկեղեցւոյ մէջ: Սանփանոս Օրբէլեան, որ Սիմեոնայ արքեպիսկոպոս էր, արժանահաւատ անձերէ քաղելով ատնգած է Գիւտի և Քրիստոսասէրի պատմութիւնը (ՕՐԲ. Ա. 121–130): Այս Գիւտին ասկերասներէն է վերեւ յիչատած Երիցակ ճգնաւորն և պիսկոպոսը:

Տ. ՍԱՀԱԿ Բ. ՈՒՂԿԵՑԻ

354. Մաւէի յաջորդած է Սահակ կաթողիկոս, որ սասջին անգամ նախկին կաթողիկոսանէրէն մէկուն անունը կ'առնէ, և բան ընկերակից սովորութեան Սահակ Բ անուանել ասկած է: Սակայն անուանի թուտասները ասկէնելու սովորութիւնը հին չէ: Վերջին դարու կաթողիկոսներէն սասջ, ոչ մէկը թուտասներով կոչուած կամ սասրագրած է, և ինչպէս կը յիչենք, սասջին անգամ Յովհաննէս Ը այդ ձեւը գործածել սկսած է 1831'ին: Սակայն վերջին պատմագիրներ պէտք զգացած են նոյն ձեւը նախարարներու վրայ ալ սասրածել, ինչպէս որ մենք ալ կ'ընենք, նոյ սանելով որ թուտասներէն զատ ծննդավայրէն առնուած կամ իրր մակդիր ընդունուած անունն ալ սասկնենք իրարանչիւրին, հետերուն սասած անուններուն հետ համեմատութիւնը

պահելու համար։ Թագ որ թաւ ամառամարի մէջ Նոր Հռչակներն ալ բան ամենայնի համաձայն չեն, նկատելով որ հակաթոռներու և աթոռակիցներու անուններէն ամենը թաւ համարի անցած են և ամենը ոչ։ Այդ մասին ալ ընդհանուր կերպով ընդունուած հաստատուն կանոն չկայ. մենք ալ ամբողջ թիւով նոր իրագործուած պարագաներուն կը հետեւինք, առանց բծախնդիր կանոնաւորութիւն փնտռելու։ Առաջին ծննդավայրն է Հարք գաւառի Ուղկի գիւղը, որուն դիրքը անորոշ մնացած է այժմեան Պալոյ դիրքը անորոշ մնացած է այժմեան Պալոյ գաւառի մէջ։ Հին առնին ալ չատ նշանաւոր տեղ եղած պիտի չըլլայ, որ ոչ ուրեք կը յիշուի բացի Նոյեմբ Առաքելոց գործքէն, Յովհաննէս Մանդակունի, Յովհաննէս, Զաքեայի, Զաքեայի, եղեգիկի, եղեգականցի և Հարքցոյի ալ ըսուած է։ Սակայն եղեգիկի բառնները իսկ Հարք գաւառը կը յիշեն (ԱՄՈ. 82), որով թնդիր չկրնար ըլլալ, Բագրեւանդի եղեգեկի, Կարճկաքի եղեգեաի, Միւնեայց եղեգիքի և Հանձիթի եղեգիի հետ չփոխելու։ Սահակի կաթողիկոսութեան առաջին թիւը 5 տարի պրսած է ընդհանրապէս, երկու տեղ միայն 7 ըսուած է, որ ես և է թաւ առաւելութիւն փոխանակութեան պիտի վերագրուի, և միայն մէկ ցուցակի 10 տարի տալը ընդհանուր համաձայնութեան դէմ ալ չկրնար նկատուիլ։ Բան այսմ Սահակի կաթողիկոսութիւնը 534ին սկսելով 539ին վերջացած պիտի բան է, Տարկոս բնական մտածումը, քանի որ ուրիշ պատմութիւն մը չունինք։ Ամբողջ իր կաթողիկոսութեան միջոցը կը ձգտի Մաշտոցի մարդպետութեան, Խոսրովի թագաւորութեան և Յունաց Մաւրիկեան կայսրութեան ժամանակ, և այդ հեղաշրջուած ժամանակի մէջ ոչ քաղաքական պատերազմ տեղի ունեցած է, և ոչ կրօնական նոր խնդիր մը, որով Սահակ հանդարտ և անակնկալներէ զերծ պաշտօնավարութիւնը մը ունեցած է։ Կաթողիկոսութեան կարճատեւութիւնը բնական կերպով մտածել կու տայ թէ ներքին հաւասկի մէջ ամենս բարձրացած բլլայ, բայց իրր պատմական աղբիւրին պնդել հնար չէ։ Սահակ Ուղկեցիին ալ Ուղկեցին վերագրել, սակայն ոչ Ուղկեցիին ժամանակ այսպիսի պրսութիւն մը ընծայել պարագաներ ճշմարտանալուն, և ոչ ալ Ուղկեցին Դեղէ Նոբքնաղէ անունին արժանի Նաւ որ անձնական արեւմիւն մը եղած է, մենք ալ համաձայնած ենք նոյն պրսութեան Սահակ Գ Զարեհաւանցիին ժամանակին պատկանելու (ՅԱՐ. 290)։

Տ. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ Ա. ՏԻՐԱՒԻՉՅԻ

355. Քրիստափոր, որ Սահակ Ուղկեցիի յաջորդեց, Բագրեւանդ գաւառի Տիրաւիչ գիւղէն էր (ՅՈՎ. ՆԱԽՕՆՔԱՑՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ 83), և իրր սրժանաւոր աք կոչուելուս կաթողիկոսութեան։ Ոչ միայն Պատմարանին Նոթոցանէն չոխու հայրապետութեան, ընեան խօսքը, նշանակալից իմաստ մը ունի, այլեւ Ասողիկ ֆէլէոփոյ կշռմամբ գայն կը պատուէ (ԱՄՈ. 82)։ Տիրաւիչեցին Քրէոպոփոր Աթաքէն մակագրելնէ, ինչպէս որ արդէն բացատրած ենք Քրիստափոր Արծրանեցին անոգ և մտացածին անձ մը եղած բլլալը ցուցնելով (§ 292), և այս եւս աքանչելի ճշմարտութեան մէն յիշատակներով, որք սակաւ բարեբաստիկներ թագուած են և նշանակալից ապրիւրներէ թագուած են և նշանակալից նաւ որ գործունէութեան մը կը վերագրուին Տիրաւիչեցիին, և կ'արդարացնեն Թովմայի յիշատակ Քրիստափորին արուած պատճառաբանութիւնը։ Միեւնոյն ատեն Թովմայի պատմած յաջորդութիւնները Ասորեներուն հետ, միայն Պերոզի տեղ Խոսրովի անունը գնելով, իրր ժամանակին իշխող արքայից արքայ (ԱՐԾ. 88), ինչ որ դժուարին ուղղութեան մը չէ, նկատի առնելով մեր պատմիչին

կաթողիկոսութիւնը 534ին սկսելով 539ին վերջացած պիտի բան է, Տարկոս բնական մտածումը, քանի որ ուրիշ պատմութիւն մը չունինք։ Ամբողջ իր կաթողիկոսութեան միջոցը կը ձգտի Մաշտոցի մարդպետութեան, Խոսրովի թագաւորութեան և Յունաց Մաւրիկեան կայսրութեան ժամանակ, և այդ հեղաշրջուած ժամանակի մէջ ոչ քաղաքական պատերազմ տեղի ունեցած է, և ոչ կրօնական նոր խնդիր մը, որով Սահակ հանդարտ և անակնկալներէ զերծ պաշտօնավարութիւնը մը ունեցած է։ Կաթողիկոսութեան կարճատեւութիւնը բնական կերպով մտածել կու տայ թէ ներքին հաւասկի մէջ ամենս բարձրացած բլլայ, բայց իրր պատմական աղբիւրին պնդել հնար չէ։ Սահակ Ուղկեցիին ալ Ուղկեցին վերագրել, սակայն ոչ Ուղկեցիին ժամանակ այսպիսի պրսութիւն մը ընծայել պարագաներ ճշմարտանալուն, և ոչ ալ Ուղկեցին Դեղէ Նոբքնաղէ անունին արժանի Նաւ որ անձնական արեւմիւն մը եղած է, մենք ալ համաձայնած ենք նոյն պրսութեան Սահակ Գ Զարեհաւանցիին ժամանակին պատկանելու (ՅԱՐ. 290)։

բան ամենայնի պարծանք անունները և թաւ ամենայնի անձնական անձնական անունները։ Ինչպէս խօսակով, Թովմաս ալ Նոր կաթողիկոս մը տեղեակ չէ, որովհետեւ ոչ անոր ժամանակը ցուցած է, ոչ յաջորդ թիւը նշած, և ոչ ալ Արծրանի բլլալը յիշած է, այլ միայն Պերոզի անունն է, որ Զամչեանի իրր հիմնադիր ծանօթացած է անոգ կաթողիկոս մը տեղեակ (ԶԱՄ. Բ. 182), և անկէ հոգը եկողներ՝ առանց հետազոտութեան միամիտ հետեւած են անոր ենթադրութիւնը։ Քրիստափորի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը պատմագիրներու և գաւազանագիրներու տարաբաժանութեան մէջ է. Ասողիկ 6 տարի նշանակած է, ինչ որ մենք ալ կը պահենք, ընդհանրապէս ընդունած ժամանակագրութեան համեմատ, կարելի որ թիւն չտալով քանի մը հետեւեալ կողմէ նշանակած 5 տարի տեւողութեան։ Համաձայն այդ գրութեան Քրիստափորի տարիները պիտի է պատահին 539ի 545 տարիներուն։ Ամբողջ միջոցը կը բովանդակի Խոսրովի թագաւորութեան, Յունաց Մաւրիկեան կայսրութեան, և Մժէժի մարզպանութեան միջոցին։ Ինչպէս ընդունելութեան մանրամասնութիւնները կը պակսին, նոյնպէս պատմութեան վերջին տարիներն ալ որոշուած չէ, և լուռ թիւն հանդիպելով բնական մտածութեան ենթադրութիւնն է, որ իրր տարով կը ներկայանայ։ Բարձրեան յաջորդներուն իրարու վրայ կարճատեւ պաշտօնավարութիւնները ալ հաւանական կը ցուցնեն, թէ բազմամեայ և պետ անձնական տարի թիւններ կը նախապատուէին հայրապետական ընտրութեան մէջ։ Իսկ ընտրութեան ինչ կերպով կատարուիլը նկատելու մը կը մնայ պատմութեան առաջ, Աղաւնիէ մը կը մնայ պատմութեան առաջ, Եղիշէ հայրապետներուն յաջորդութեան ենդիքի տեղի չտալը, բնականաբար ձեւի մը պէս թիւնը կը հետեւի։

356. Քրիստափորի գործունէութեան վրայ ազգային ապրիւրներ բնաւ տեղեկութիւն չեն տուած, և այն ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅՔ համառօտ ակնարկն ալ զոր Թովմաս տուած էր, պէտք եղած չափ լրիւ չէ։ Սակայն նոր հետազոտութիւններ նշանաւոր գիր մը կ'ընծայեն Քրիստափորի, իբ. նետարարական գործունէութեան վերաբերութիւնը պարագաներուն, և իբ. Հայոց եկեղեցւոյն գերագոյն պետութեան մէջ։ Խոսրով թագաւորի որ պահ բարձրացած տեղն 531ին, Յունաց հետ խաղաղութիւնը հաստատած, բայց աչքով չտեսաւ Յունաց Պարսիկներէն անկասկած ձեռքով, հետզհետէ զօրանալը, և 539ին պատերազմ բացաւ Յունաց դէմ։ Խաղաղութիւնը խզելու առիթ ընծայեցին յունական բանջինին Հայերը, որք կայսերական կառավարիչներուն խստութենէն չդիմանալով, ապաստան եկած և Պարսից թագաւորին օգնութիւն պահած (ԱՄՐ. 259)։ Խոսրով իր արշաւանքները մինչեւ Եգեսիա և Անտիոք տարածեց, և քրիստոնեայ գաղթականներ ալ փոխադրեց իր տէրութիւնները (ՅԱՐ. 122), և կամաւին փոխադրութիւններ ալ եղան։ Առանց մէջ չատ էին եկեղեցական տուիզ գաւառներու հետ ունեցած յարաբերութիւնները, որոնք նետարարական գործունէութեան կը զարկէին և քաղաքականներ կը զգուշացնային։ Միւս կողմէն ուրիշ պատճառներ ալ պիտի կ'արգելէին յունական յարաբերութիւնները մշակել։ Ոչ միայն Խոսրով արգելքը էր Յունաց հետ յարաբերութիւնները (ՅԱՐ. 129), այլեւ գաւառական ապրիւրներ զօրացած էին անոնց մէջ։ Յունաց եկեղեցական կայսր, Քաղկեդոնի ժողովէն ծագած գաւառական վէճերը վերջացնելու չանք կ'ընէր, և մէկ կողմէն Քաղկեդոնի անունը պաշտպանելով և միւս կողմէն եկեղեցի վարդապետութիւնը ամրապնդելով կը կարծէր երկու կողմերը իրարու մօտեցնել և համաձայնութիւն կազմել։ Հրաւիրած մրն ալ հանուց 533ին արգելքով Քաղկեդոնի ժողովը մերժել, բայց միանգամայն անոր վարդապետութիւնը քաշքշելով եկեղեցին համաձայնելու կ'աշխատէր։ Արդէն Աւետարան Աստիքի աթոռէն և Յունաց Հայկական եպիսկոպոսութիւնն մերժուած էին, Զինանի և Աստուածոյ հրաւիրագիրներն ալ հերքուեցան, նոյնպէս նաեւ անոնց գործակից Ակակիոս պատրիարքը, բայց Յունաց կ'ուզէր որ մերժուին և հերքուին նաեւ Թէոդորոսի և Թէոդորեանի և Իրասի գրուածները, իրրեւ նետարարական թիւն պարտադրել, ինչպէս ալ

առաջինները Բագկեդոնի ժողովէն մերժուած չէին։ Թէպէտ Սեւերեանց մերժուցաւ և 543'ին մեռաւ, բայց Սեւերեանց կողմը ամուր պաշտպանեալ թիւն գտած էր Յակոբ Մանդակունի կամ Բարսղէսեան գործունէութիւնը, որ Աղաթիքի պատրիարքութեան տարիներուն, և Աղաբեանց երկիրներուն չէջնացաւ, Հայաստան ալ մտաւ, որ Սեւերեան ազատականները թիւով սպառեցան։ Իսկ միւս կողմէն Յունապետականները Ագեքսանդրիոյ ոճիռներն ի գործ դնելով չկրցան Գայիանոսի ընտրութիւնը։ Ակնյայտ չափազանցութիւնը անհամաձայնութիւնը ժամանակն է, որ Պարսկաստանի քրիստոնեաները անպատշաճ և անցանկալի վիճակի մէջ, նաեւ Հայերուն կը դնէին, ինչպէս Բարգէնի օրով ըրած էին (§ 341)։

357. *Եթէ Թէոմայի պատմութեան հետեւինք, Քրիստափոր նախ նամակով զգուշացուց Աղաթիանի և Մանաժուռնի քրիստոնեաները, մի խառնիլ ընդ Նեստորականն, ինչ որ գրեց նաեւ Դերկունի և Մաղախոյ եպիսկոպոսներուն, որ է ըսել յանդիման բոլորին։ Թէոմա Բաթծուման, որ 535'էն Մրծուրնի ամուսը բարձրացած էր և Նեստորականութիւնն մեծ ջատագովն էր, Քրիստափորի նամակները ձեռք ձգելով, զայն Պարսից թագաւորին առջեւ ամբաստանեց, իբրեւ յորդորող ընդհանուր ընդհարումի, բայց կ'երեւի թէ չյաջողեցաւ, ուրիշներ (ԱՐԾ·88)։ Այդ պարագան, ինչպէս նաեւ Բաթծուման հանած հարձակումը, որ ուղղափառներուն վանքերը աւերելով և եկեղեցականները կատղեցնելով, զանոնք իր կողմը բանագործել կ'աշխատէր (ԱԼԷ·Ա·227), ինչպէս ասորական ազբիւրներն ալ կը հաստատեն (ՅԱՐ·127), Քրիստափորը յորդորեցին, դրամներով չգոհանալ, այլ անձամբ կռթիլ Պարսկաստան, արքունիքի առջեւ խոհեմութիւնը պարզել, ուղղափառութեան հաստատ պահպանութիւնը ապահովել, և ձեռնադրութիւններով և չինութիւններով ուղղափառ քրիստոնեաները յանձանձել և մխիթարել։ Քրիստափորէ ձեռնադրութիւն ընդունողներու մէջ յանուանէ կը յիշուին Մար-Մամմայի մեռելոցական Գաբրիել (ՅԱՐ·123), և Բեթ-Արբայի եպիսկոպոս Ամազիմէ (ՅԱՐ·124), սակայն հարկաւ այլոցմով չվերջացաւ, որովհետեւ բաւական է, որ ամբողջ այն կողմերը Նեստորի եպիսկոպոս Կարբէն գտնելու վիճակուած եպիսկոպոս մնացած չէր (ՅԱՐ·122), և անդամ մը որ Քրիստափոր գործին ձեռնարկած էր, գայն լրացնել առաջ եա չէր գտնուեր։ Հայոց կաթողիկոսը Միջագետք և Ասորեստան և Պարսկաստան պատած տաճիկ պետութեան գտնուող Հայերուն վրայ ալ հարկաւոր պիտի սեպէր իր հոգածութիւնը, քանի որ յայտնի է, թէ Հայ գործիչներ պակաս չէին այն կողմեր ուղղափառութեան պաշտպանութեան համար, մինչեւ իսկ մարտիրոսական վկայութիւն յանձն առնելով, ինչպէս են Հայոց Սարգիս մը և Հայաստանցի մեծ Թէոմոս, որ յանուանէ յիշատակուած են (ՅԱՐ·134)։ Դժբախտաբար ընդարձակ և մանրամասն տեղեկութիւններ մեզ կը պակսին Քրիստափորի կաթողիկոսութեան այդ պատճառի չէջնալին վրայ, որով չենք կրնար ճշդել թէ արշաւ առնելն և որ կողմեր տարածելէ յետ իր հոգատարութեան և առաքելական ոյժերու թիւը։ որ այնչափ գեղեցիկ յիշատակ մը թողած է Ասորիներուն մէջ, որ մինչեւ ԺԱ. դար Մագիստոսի օրով ալ կը յիշուէր (ՄԱՊ·163), և որ առիթ ընծայած է Ասորիներուն պինդն ծագումը Ասորի կարծել (ՅԱՐ·122), թէպէտ նորա Հայ ծագումը գաղափարն և պիտիին անտեղիտալի անիծքերայարար հաստատած է։ Նեղութիւ մեզ տեղեկանալ, թէ իր բնիկ առմանիներէն գալով ալ այդչափ աշխատութիւնն յանձնառու կաթողիկոս մը, հարկաւ չառ առիթն բրած է իր հօտին համար, ուղղափառ վարդապետութիւնը պաշտպանած, եկեղեցական գաւառներու վրայ հսկած, եկեղեցւոյ պաշտօնեայութիւնն աշխատած, և ժողովուրդին վրայ հայրական և հովուական հոգածութիւն տարածած։ Այդ, տարակոյս, որ պատմութիւնն ալ ուրիշ բնութեան պատմութիւնը, կը պարտաւորէ մեզ պատճառաբանել մանրամասն բերութիւններով գոհանալ, և իրրեւ կիմիք կրնանք իրեն արած ֆելիսոփայ պատուանունը (ԱՄՈ·82), և պանծալի կաթողիկոս-Լուսաւորիչ գովասը (ՅԱՐ·88)։*

Տ. ԳԵՒՈՆԴ Ա. ԵՒԱՍՏԵՑԻ

358. *Դէտ ինչ կարելի է ծննդավայրը ապահով թիւն է եւաստա գրել, համաձայն Գաւառարանին (ՅՈՎ·83), ԺԱՄԱՆԱԿՆ ՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ իմպէսան տաճի յաճախ Աւետա է գրուած, և Աբերսեան, այժմ Բերկրի, գաւառի մէջ նչանակուած է (ԱՄՈ·83)։ Աւետան ալ միշտ Փառ յատկացուած յիշուած է, որ Մեծ Աւետաց մը գոյութիւն կ'ենթադրել, և պատմութեան մէջ ալ յիշուած է Աւետա տաներ, սա ոչ ձեռնհաս Նահանջը, է չինաստան արքունի, է քերոյ ենթակայ (ԲՁՆ·19), որ իրաւունք կու տայ նորոգելու պայն այժմեան Մարմաթ տեղ, սա հաստատ ենթադրելով, որ է չինաստան, այլեւս արքունի տոհմէն (ՅՈՎ·52)։ Փոքր Երասխ կամ Փոքր Աւետա հարկաւ երկարող և տեղի մանր գիւղ մըն էր Մեծին մօտերը, և իրր տեղ մի նոր թագր։ Դեւոնդի պաշտօնավարութեան տարիները պատմագիրներու և գաւազանագիրներու միաժամանակ թիւն կազմէն 3 են գրուած, և մէկ քանիէն միայն 2, և այդ ընդհանուր համաձայնութիւն հանդիպ Աղաղիի մէջ կարգացուած 21 տարիները (ԱՄՈ·83), պարզապէս գրչագիրի պատճառով պէտք է վերագրել։ Պատմութիւնն ալ անտեղ գաւ եգերքն թիւն մը կամ յիշատակ մը չունի ոչ Դեւոնդի գործունէութեան և ոչ Դեւոնդի ժամանակին վրայ, ինչ որ կարճառու պաշտօնավարութիւնը հաստատակ կը ծանուցանէ։ Նահանջն մեկնեն 523'է 546, այսինքն 23 տարի տալը (ՍԱՄ·277), պարզապէս կռամայական ենթադրութիւն մըն է Մանզակերտի և Ագթամանեցիի միջտեղ միջոցը լեցնելու համար։ Իսկ մենք այս գործունէին պէտք չունենք, Վռանդի արդէն Բարգէնի տարիներն վրայ լրացուցինք այդ հարցը, և այն ոչ կռամայական ենթադրութիւնով, այլ տեղեան վաւերագրութիւններու ուսումնասիրութեամբ (§ 331)։ Համաձայն այդ գիտողութեան կրնք տարի կու տանք մենք ալ եւաստակցին կաթողիկոսութեան, 545'էն 548, բայց ոչ մի պատճառն տեղեկութիւնք կրնար տալ այդ միջոցին համար։ Իւ հաստատ օրինքը միւնդրներն են, զորս նահատակներուն վրայ յիշեցինք, այսինքն են Յոհաբ թագաւոր, Յաւտնիհանես կայսր և Մժէժ մարզպան։ Յոհաբ պատերազմներէ յետոյ, զոր մը հանդարտութիւնն տարին կ'անցնէր, Յաւտնիհանես կը չարաչարէր քրիստոնեութեան խնդիրը վերջացնելու համար։ Հռոմի և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներ հաղորդակցութիւն կը հաստատէին Թէոդոսիոսի ու Թէոդոսիոսի ու Իրաւի երկու գլխաւորները պատրաստակ տալու ծրագիրին վրայ պիտի։ Հռոմի Ագաթիոս հայրապետը ատիպած էր կ. Պոլիս գալ 536'ին, որ կայսր հետ չէր հանդիպած, բայց իր մահուամբ գործը յետաձգած էր։ Յաւտնիհանես Վիգիլիոսը անոր յաջորդ նշանակած էր, իրեն օժանդակ բլլալու խոստումով, բայց Հռոմայեցիք չէին ուզած Վիգիլիոսը ճանչնալ, Միւսկերոսը հայրապետ հռչակած էին, որ նոր արշաւք մը եղած էր Յաւտնիհանեսի պատրիարքին գործադրութեան, մինչեւ որ Սիլվերիոս ազատուեցաւ և ազատքի մէջ մնաւ 537'ին, և Վիգիլիոսի իշխանութիւնը ճանչցուեցաւ։ Յաւտնիհանես Վիգիլիոսի օգնութեան կրցաւ աւելի յաջողութիւն գտնել, և 546'ին հրամարտակ ալ հանեց նոր բնդհանուր ժողով մը հաստատելու, և անով խնդիրին վերջնական ձեւ մը տալու։ Բնաւ յիշատակութիւն չենք գտներ, որ Յաւտնիհանես Հայոց հայրապետ Վեւոնդին ալ հրաւէր ղրկած բլլայ ժողովին գալու կամ պատգամաւոր ղրկելու, գուցէ Հայաստանի մէկ բաժինին կայսրութեան ձեռաց ներքեւ բլլալը բաւական սեպեց՝ Հայ եկեղեցւոյ մտահոգութիւնը արդարացնելու։ Ամէն առիթ մէջ եւաստակցին եւամեայն մէջ ուրիշ պարագայ չենք գտներ յիշելու։*

Տ. ՆԵՐՍԷՍ Բ. ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԱՑԻ

359. *Պատմութիւնը քիչ մը ճոխութիւն կը սիրէ առանց նեղսիրտ օրով, և ինչ ինչ զրուցածներ յայտ*

ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

*կ'ընծայեն ժամանակին եզերք թեանց վրայ։ Ներսէսի ծննդավայրն է Բագրեւանդ, այժմ Ալաչկերտ գաւառի Աշատաբակ գիւղը (ՅՈՎ.83), որով ամենէն Աշատաբակեցի անուանով ալ մատենագրուած են զինքը, այլ մենք զայն չենք գործածեր, որովհետեւ Աշատաբակեցի մականուանը վերջերս անփափաքելագոյն Ներսէս Ե կաթողիկոսին, և օգտակար է անոնները չփոթատիպել զգուշանալ։ Ներսէսի կաթողիկոսութեան տարիները 9 նշանակուած են ամէն պատմագիրներէ, և գաղափարները, այնպիսի սաստիկ մեծամասնութեամբ, որ մէկու մը 20 և տարիէ մէկու մը 5 տարի տալը, բացարձակապէս զրչագիրներու սխալանք պէտք է ճանչցուին։ Համաձայն այդ հաշուին, Ներսէսի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը պէտք է գնել 548'է 557 տարիներու մէջ։ Բայց միջոցին կը չորանայ Աղուանից թագաւորութիւնը և Յաւանենաց կոյսերու թիւնը, միայն Մեծ Գետնի մարզպանը կը վախճանի 548'ին, Ներսէսի ընդհատեցնէն քիչ առաջ կամ քիչ ետքը, 30 տարի (ԱՍՈ.83), և թերեւս ալ աւելի (ՍԱՄ.74), պաշտօն վարելէ ետքը, որուն չնորհիւ եկեղեցին հանգարտ կացութիւն մը վայելեց, և երկիրն ալ հնարաւորութեան չափին մէջ բարօրութիւն տեսաւ։ Որչափ ալ արատներն պատերազմներ և ներքին դժուարութիւններ պակաս չեղան, Մեծ պետութիւն հռոմէական քաղաքակրթութեամբ վառ հետեւանքներու առաջնորդները արգելել, և կատարի ու Աղուանից վտարհանութիւնը պրաւելով, կաթոլիկոսութեան դժուարին ընթացքը չափաւորել։ Ներսէս իր կաթողիկոսութեան սկիզբէն չգատաւ իր նախորդներուն վայելած հռչակաւոր պիտակները, և իրեն դիմաց սկսաւ տեսնել Պարսից մարզպաններ, մէկ կողմէն կրակապաշտ մոգերու անդադար ջանքը, և միւս կողմէն ամէն կերպով անձնական ազդեցութիւն։ Առաջին անգամ Պարսից Նիւթարական, որ անմիջապէս Դուինի մէջ պաշտօնապէս պատասխանէն զատ, ուրիշներ ալ հաստատակամ գլխաւորներ, բան պարզապէս զարմանքով հրապարակ ու ազատները, բրտնագատութիւնն ու ազատնալիքը, մինչեւ իսկ կը միտի թէ քաղաքական այս պատճառով (ԱՄՈ.85)։ Դենչապատի այդ բնաթագրութիւնը հակառակ էր այն պատմութիւններուն որ կսեմ, Վազարշ թագաւորի և Վահան Մամիկոնեանի մէջ հաստատուած էին (§ 314), և Ներսէս կաթողիկոս պաշտօնի կերպով զայն զգացուց Աղուանից թագաւորին, որ նպատակ յայտնելու համար, հաստատեցաւ Դենչապատ իր գիւղին, 4 տարի մարզպանութեան ետքը, և 552'ին անոր տեղ եկաւ Վչնասա Վահրամի պարսիկ նախարարը, յաւազան պատմագրութիւնները անձ մը, յատկապէս հրահանգ առնելով Հայերու քրիստոնէութիւնը չարգելել, կրօնափոխութեան չսիրելը, և կրօնափոխ եղածներուն քրիստոնէութեան վերադառնալին չարգելել։ Սակայն այդ ազատութիւնը Հայերուն համար էր միայն, իսկ բուն կրակապաշտ Պարսիկներուն քրիստոնէութեան դառնալը արգելուած կը մնար մոգական օրէնքով։

360. *Հայոց և Աղուանից յարաբերութիւններ միեղբնք Բագրեւնի և Քրիստափոր օրով, և պէտք է*

ԱՍՈՐԻՆԵՐՈՒ ԳԻՄՈՒՄԸ

*կարծել թէ անկէ եզերք այդ յարաբերութիւնները խզուած ըլլան։ Մեզի ալ հետաքրքրական կ'երեւի ընդհատել, թէ Քրիստափոր Ձեռնադրած Մար-Մամեայ մեծ բազմաթիւ Գաբռնայի (§357) յաջորդները, Մարի, Իշոզնակ, Մար-Աբդա, Միհրշան և Քրիստափոր, ոչ թէ իրարմէ Ձեռնադրեալ չարաբնակեցին, ինչպէս սորի պատմիչը կը կարծէ (ՅԱՔ.128), այլ Հայոց կաթողիկոսներէն ընդհանրական չարաբնակարար իրենց Ձեռնադրեալ թիւնը (ՅԱՔ.131)։ Բայց այդ միջոցին ընդարձակ պատահարներ մը անցան ու նեցած էր Աղուանից մէջ, ազգականութիւնն և անդադարական թիւնը իսպրբին և Աեւերեանց կամ Յակոբիկեանց տարածուելուն և գործունեայն պատճառով (§ 350)։ Սակայն նշանաւոր էր թէ մը կար ունցած Հայաստանի Ղազոյ Աղուանական Միջազգային մէջ, որ Ագձնեաց Նահանգին և Աղուանի լիրանց կողմերն ալ տիրած էր, որ Աեւերեան վարդապետութիւնն կը խորչէր, և կատարեալ յարած էր Հայոց եկեղեցւոյն, և գայն իրը իրեն գրած և աղաչեցող կ'ընդունէր։ Այս խոր մրին պիտոյներն են Աղուանից Փարեզիսկոպոս, Դանիէլ Աղուերտ, Գաբրիէլ Ոսկեան, Եզիա Աղուանի, Ճապուհ Գնեցի, Յովհաննէս Գաղանի, Դանիէլ Բրզնացի, Եզնիկ Ագափթացի, Մեսրոպ Յովհաննացի, և Դաւիթ Ագափանէի երէցներ (ԹՂԹ.52)։ Ձիշտ անզերը թիւնը քիչ ծանօթ և անուններն ալ ապատագատ, այլ ընդհանրապէս Աղուանից Միջազգաբի և Նիւրկիրակի անմանակցութեան մէջ կը գտնուին (ՅԱՔ.93)։ Սամուէլ և Դանիէլ անուններ Բարդենի թագաւորին մէջ ալ միտ ած են, բայց 506'է ապին, 45 տարիներու հետաքրքրութեամբ դժուար է պնդել թէ նոյն անձերն ըլլան։ Վերոյիշեալներուն հետ եղող երէցներ, ապրկաս ազներ, վանքի միաբաններ և ժողովրդականներ, կ'երեւին իրենց համար գաւառ կ եպիսկոպոս մը ունենալ, և կ'ընտրեն Աղուերտ վանքէն Ագրիչոյ կամ Ագրիշոյ, որ է Ագրի-Եկեղ (ծառայ Յիսուսի) անուն երէցը, և հանդիսաւոր պատգամաւորութեամբ կը յղեն Ներսէս կաթողիկոսին ձեռնադրելու համար։ Պատգամաւորութեան անդամներն են Աղուան Մարտպատ, Դաւիթ Խոփայի, Յակոբ Աղուերտի, Նոյ Կենազի, Դաւիթ Փարիսեցի, Եզիա Աղուանի, Յովհաննէս Գաղանի, Բրզնացի, Եզնիկ Ագափթացի, Մեսրոպ Յովհաննացի, Դաւիթ Ագափանէի երէցներ, պատգ նաև Բրիստոսի Կոստանդ և Ագի Տաճարպայի միաբան։ Ընծայ թեան պիրին հասցնէն գրած է առ Ներսէս Ե կաթողիկոս Հայոց Մեծաց, և Աեւերեանց եպիսկոպոս Տարօնոյ, յաւերժ ազգով ալ որոշուած և խնամուած Տարօնոյ և ընտանեաց ազնուական, և փառաց որ ախտագանութեամբ, լուսոյ, ծնողական, և ասուածաբանութեամբ, նամբոյ արդարոյ և հարազատ նպիսկոպոս, որ եւ լոյս ազնուական և ինձանէ նամուսոյ, տարագիր արդարութեան և աշխարհս ասուածոյ, ընկերս արքոյ և քաղքենւոյ արդարութեան, ակնիքս Քրիստոսի և պահապան նոյն (ԹՂԹ.52)։ Որչափ ալ սրեւեւական ճոխաբանութիւնն ազգի ասանձ, սակայն Հայոց եկեղեցւոյն վրայ ունեցած մեծ գաղափարները միշտ յայտնի կ'ըլլայ։ Ընծայականին մէջ ընդարձակ հատուած գրուածքին մը գրուած է, որ ընդհանուր գիծերու մէջ նման է սովորական հանգանակներու, այլ նկատելի է, որ նպատակ հերետիկոսներու հետ կը միտին եւս չքնաղ Քաղկեդոնի, և ըստ ոճոյն Լեւոնի, և վերջերս և վերներս և ղեկոյ ճշմարիտ ապաքնութեան։ Կը գրուածքին եւս, որ Բրիստոս նոյնքնոյն և ինքնաւ վասն մեր, որպէս և նոյնքնոյն, ոտնաբազուկ և ոչ նոյնքնեւս, և ոտնաբազուկն քնաւ ոչ ինաւ կ'ունի (ԹՂԹ.53), ինչ որ պարզապէս կը ցուցնէ թէ Աեւերեանցիկ գրուածք մրն են, սակայն Յաւերաններու մօտ, բայց երեւութականներ չեն։ Միանգամայն կը յայտնուին թէ յաչնաբոյն ՀԱՅՈՑ կը գտնուին և իրենց հատուածին համար կը նպատակուին, և կը խնդրուին որ իրենց գրուածքները Հայ եկեղեցիկ հատուածի, որպէս զի անար հերետիկոսութեամբ ընդհանրին պաշտպանեն և հակառակորդները լռեցնեն։

361. *Յայտնի չէ թէ Ներսէս այս ուսմամբ ժողով մը գումարեց արդեօք, որովհետեւ պատասխանը գրուած է միայն յանուն*

ԱԲԴԻՇՈՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

կաթողիկոսին և Մերչապետ եպիսկոպոսին (ԹՂԹ.55)։ Բայց, կ'ըսէ, թէ ձեռնադրութիւնը կատարած է ասիկա եպիսկոպոսէ աչքերին (ԹՂԹ.58), որ գոնէ մտածելի եպիսկոպոսական գումարած մը կ'ենթադրէ։ Ասոր ատած գատանութիւնը ատելի ալ ընդարձակով կը կրկնէ Ներսէս, և կը յայտարարէ թէ ճշմարիտ գործ ընդհանուով, և կը հրամայէ հաւատալ հաւատացած առնել ընդ ասձնայն էանելոյ, հաւածանք և նեղութիւն ալ յանձն առնելով ու պատուական իրենց պաշտպանելու համար

(ԹՂԹ. 57)։ Աստրներդ խնդրած էին որ եղեալ յԵռանաքրտ-ընէն չեր ըսր ժայէ, որպես կոնդէ եկեղեցական (ԹՂԹ. 54), որ է բանի անապատական մը. և մեկալ Ներսէս այդ մասին կարգագրութիւն մը չմիտեր, բայց արդեամբ կը ստանանք որ Հայոց հայրապետութիւնը ընդունած է Աստրներուն եպիսկոպոսին չարտնակ ձեռնադրութիւն տալու պայմանը, որովհետև զայն իրը իր ամոսին և պիսկոպոսներէն մին կ'ընդունի և Հայ եկեղեցւոյ դասակարգին մէջ կ'անդրնէ։ Հարկաւ այդ իրաւամբ է որ Աբեղեայ Աստրեաց ուղղափառաց եպիսկոպոս Դրնեայ ժողովին ներկայ գտնուած է (ԹՂԹ. 73), միայ ալ հայրապետական ամոսին ընծիկակայ և հաստատուն խորհրդական երևոյթ եպիսկոպոսներէն մին եղած է, Քառանեղբեան Աստրեաց (ՈՒԽ. Ա. 100)։ Ըսկ է, թէ երբ Աստրոց մեծամասնութիւնը Սեւերեան կամ Յակոբիկեան վարդապետութեան հետևեցաւ, և պատրիարքութեան ալ զրաւեց, անոնց հետ համամիա չեզոք Աստրներ, սասանձինն հաստատութիւն մը եղան, և Հայոց հայրապետին հովանաւորութեան ներքեւ սասանձինն վիճակ մը կազմեցին, Հայ եպիսկոպոսի իրաւունքներն ալ վայելելով։ Աստնք են հարկաւ Դրիգորեան կամ Գրիգորիկ կոչուած Աստրները, Հայոց Լուսաւորչին անունը վրանին առնելով (ՅԱՐ. 118)։ Աստրոց ընծայականին և Ներսէսի պատասխանին մէջ թուական յիշատակուած չէ, այլ պարագայից ուսումնասիրութեամբ կը տեսնուի, որ Աբգիչոյի ձեռնադրութիւնը 549'էն անդին չեսուցգեալ չէ։ Կիրակոս անտեղեակ չմիմուեան մէջ ընկած կ'երեւի, Աբգիչոյի ձեռնադրութիւնը Ներսէս Գ Իշխանցիին վերագրելով (ԿԻՐ. 34), քանի որ անկէ մին ալ նշան չունինք անտեղեակ պատմութեամբ մեկնելու։

362. Աբգիչոյ ձեռնադրութեամբ վսասուսուած, և Հայոց հայրապետին թուղթով զօրացած և Հայ իշխաններու հովանաւորութեամբ պաշտպանուած, զարձած է իր վիճակը, որուն սիմասնիսու քաղաքը ճշդուած չէ, բայց հաստատուն է Նիրկիրա կամ Մայրիրկաս կամ Մայմիարկին, այժմեան Մոփարկիրը, ուսան պի կը խոստանայ, որ ըն ին Գողթ Աստուած, ընդ հնս սա չնչ հաստատուն (ԹՂԹ. 61), որ կրնայ Դրնեայ ժողովին համար Դաւին պատուիրան հետ (ԹՂԹ. 73) կապուիլ, և պրսատնին ալ 553 թուականը պատիլ։ Բայց մեկ մնչ սասիմով չորոշուած է Աբգիչոյ նարէն նարէն իր գործունեութեան հանգամանքը կազմել, իսկ և նեմատել, մեկ չմեծ պրոցեսներ կամ սասը յաջողութիւններ պատճառ սրեցին Աբգիչոն իր գործունեութիւնը պարզել և հակառակորդները լռեցնել։ Եսկ Աբգիչոյին հակառակ մեկութեան հանգիպելը մասցուածին նեմատրութիւնն մը չէ, ասովհետև իր ժամանակին նշանաւոր դէմք մը եղած է, և իր գործունեութեամբ կազմակերպած և զօրացուցած է ազգասիրական Աստրի բաժին մը։ Երբ Աստրոց սասուսր իր մասամբ Նեսատրականութեան և մասամբ Սեւերեանութեան կողմը չսնուսած էր։

363. Դէնչապետ մարզպանի մասին ըսինք (§ 359), թէ անմիջապէս չանդիպեր թրսկակապետութիւն սասնալու, և մեկ չսասիր ալ նախնուսկան եղան այդ պատճառով։ Ամենուն սասնունները մեզի հասած չեն, և եկեղեցւոյ մէջ միշտ ուսուցուած ու սոնուած երկու անունները միայն ունինք, սեսլ սուի նչանաւոր, որ մարզպան կրօնքէ զարձած բան պատրիկներ էին։ Սասնց սասուինն է Մամիկոնէր, Ռաժիկ կոչուած ցեղէն, որ կռնասիկն Հայոսասն նախ, Հայկեան մասեցած, անոնց հետ սասին համակրած, քրիսոնէսութիւն ընդունած, Գրիգորիս անունով մկրսուած ու Դաւինի մէջ հաստատուած էր։ Գրիգորիս նոր հաստատին եռանդով վսասած, Վահանեան կեսանքի ալ հետևեցաւ և Դաւինի չրջակայ վանքերէն մին մուսս, ուր պրոսիկոն վարքովը և հիւրընկալ օսարսասիրութեամբը նչանաւոր եղաւ, մանաւանդ Պարսկասանի նկոդ քրիսոնեանեսրուն ցուցուցած խնամքովը, այնպէս որ վանքն ալ իր կոչուիլ Ռաժիկ Մամիկոնէրի վանք սկսաւ անուանուիլ։ Դէնչապետ զարձաւ ալս առանձինն զաղրսութիւնն զարձուց մոզական կրօնքէ զարձած Գրիգորիսի վրայ, զայն բերել սասուսր, և իր հայրենի կրօնքին զառնալուն սրսրուելէ և սոիսկէ, պետական օրէնքն ալ

յիչեցնելով։ Երբ Գրիգորիս զէմ զրաւ, ասանձնաքնեալով փոսնից, և անոր անդրդուելի հաստատութեան սեսլով անմիջապէս զիսաւորը վերս առաւ (ՎԼՊՐ. Ա. 464)։ Ասնցմէ 551 թուականը կռ սաց (ՍԱՄ. 74), այլ այդ ժամանակագրութիւնը զժուար կ'ըլլայ ընդունիլ, քանի որ Պարսից թագաւորներուն սարմնեալով ճշդուած թուականներ ունինք վսասերական պաշտօնագրութիւններու մէջ։ Գրեսոյ ժողովական գիրը Նոսեմբեր 17'րդ սուրին կը նչանակէ, իսկ Գրիգորիսի նահասակութեան թուական թուական (ԹՂԹ. 72) որ կրնայ համեմասուիլ 549'ի սկիզբին, եսկ ուզենք պահել Յայսմաւուրքի նչանակած չաբնասուր 2'ը, իսկ նահասակութեան օր (ՅԱՍ. Ա. 6)։

364. Ուրիչ պարսիկ մարարոս մըն է Մամիկ Վահնարսասունի, Պարսկասանի

ՄԱԽՈՒԺ ՅԻՋՏԻԲՈՒՂՏ

Բնչսպէս զասուէն, մոզպետի զասակ (ՅՈՎ. 84), Դաւին բնակող, ասուն վրայ սասուին անգամ սպասարութիւն զործեց Գրիգորիսի նահասակութեան։ Աստր վրայ սուելի մոսացաւ քրիսոսնեսութեան, և վերջնական կերպով միսքը փոխեց, երբ անգամ մը խաչին արժնի թեամբ հրսհնի մը մարելը սեսաւ (ՅԱՅ. 389)։ Ամենքէ Դէնչապետի լսր արսացաւ, որ երեսասարդին միսքը փոխել սպառ սչհսաւցաւ, և նպասակին չհասնելով բանասարկել սուաւ։ Հեն Մամիկ հանդիպեցաւ Ներսէս քահանայի և Սահակ կրօնաւորի, որք Պարսից զինը անարգած բլլալուն համար բանասարկուած էին։ Անոնցմէ սարվեցաւ քրիսոսնէական վարդապետութիւնը, սիպրսեցաւ Յիզիբուզ անունով, որ է Աստուածասուր, և կրօնասարութեան ալ ընդունեցաւ։ Երեքն ալ բանտին մէջ էին երբ Վչսաս Վահրամ եկաւ, և բանասարկութիւնները քննել սկսաւ։ Ներսէս և Սահակ արձակուեցան, բայց Մամիկ-Յիզիբուզ բանտապետեցաւ քրիսոսնէութիւնը խոսալ իրր ծննդեամբ մոզական կրօնքի հետևող։ Վչսաս Վահրամ զինքն կ'արդարացնէր յաստիկ պետական օրէնքով։ Երբ ասանձնքնեն ալ չկ'օրեցին Մամիկի վրայ խաչելու հրաման բրաւ, և Աստուածասուր երեսասարդը խաչին վրայ նեսաւ հոգին աւանդեց։ Նահասակ թեան օր

պէտք է նչանակել փետրուար 25, և տարին 553 (ՅԱՅ. 390)։ Մամփոր մարզպանի տարեմուտ թուականը և մեծահանդէս յաղթական թափոր Նեւրհա կամուղիկոս Դաւթի կամուղիկէն առնելու պատրաստութիւնը, և վրան կամացայ թարչ վկայարան մը կանգնելը (ՅՈՎ. 84)։

365. Ժամանակակից է Արշրմանի ապահաստակատիճն ալ, որ միայն Հայ նկարագիր մէջ կը տեսնուի։

ԱԲԳԼՄՍԵՀ ԵՒ ՈՒՐԻՇՆԵՐ

Առաջին անուններ Աներ, Դևերի արքի, արքայ և կրօնքով Հրէայ, Պարսկաստանի Շիզար քաղաքէն։ Աներ 12 տարեկան հօրը աչխարհները կ'ապստամբէր, բայց Հրէայ ըլլալուն, ոչ քրիստոնեայ և ոչ կրակապաչտ տղաքներ պինդ իրենց բնկեր չէին ուներ կերակուր քի ուտէր։ Աներ վրայ քրիստոնեայ տղաք կը հաւանին պինդ ընդունիլ, նմին միրաուի, ինչ որ նոյն տղաք կը զգծագրեն պաչտին ջնարին մէջ, Մկրտէ Ֆոստա Բրէսոսէ, որ է Աբգ-ել-Մեսիհ, խարհրդական խօսքերով։ Անկէ ետքը Աներ-Արքմանի կաստրկտագէս քրիստոնեայ մը կը փարի, հրէս մնալ կը խորչի, մայրը կը չմոխի, հայրը կը կապի, այնչափ որ հանդիսաւոր օր մը զանակով ազատն վրան կը վազէ, և աներէն զատ ալ հետաքրքրելով, դաչտին մէջ կը խոփիալէ իր արքին։ Արքմանի մարաիրատութիւնն ալ միգամարտարար 553'ին կը գրուի։ Յունիս 14'ին Յայտնութեան տեսիլքն (ՅԱՄ. Բ. 25)։ Որովհետև գրուած է թէ վտանգաւորներ անոր մարմինը Շիզարի գաչտէն փախցրին (ՎՐԲ. Ե. 113), և որովհետև Հայ նկարագիրն միայն կը տանէ անոր յիչատակը, ճչմարտանման կ'ըլլայ բանի մը Հայ վտանգաւորներ ծանօթացուցին անոր անունը։ Այդ միջոցին նահատակուած են տրիչ երեք մարաիրաններ ալ, Սահակ և Սամուէլ և Յարմա խոսա, որոնց վրայ մանրամասնութիւնք կը պակսին, և միայն բնիկ Պարսիկ ըլլորնին կը գիտցուի (ՅԱՄ. 75, ՕՐԲ. Ա. 139)։

366. Երբ Հայոց հայրապետ Ներսէս իր առաջին տարիներու մէջ, նորէն նկարագիր պաչտպանութեան գործով կը զբաղէր, Վենչապատն մոգպետի մոտ, բայց ճարտար հարձանութիւններու դէմ, և վարպետ նկարագիրով մոգպետի ձեռքով, անոնց Բիւզանդացոց մոգպետի մէջ Յունաստանին մէջ կը պատրաստակը վչնաս

ԵՐԻՑ ԳԼԽՈՑ ԽՆԴԻՐԸ

նոյն կայսր, իր պետութեան և իր նկարագիր ոչ բացարձակ ազգ կանգնած, կ'ուզէր միանգամայն վերջացնել հարիւր տարի Բագրեւանդ ժողովին ձգած, և յանդիմանական կայսերական պատուիրներ։ Նորա ծրագիրը պարզ պիտի արդիօք, բայց նմին հետապնդեց արդէն, իր Բագրեւանդ անունը և եկեղեցական պատմութիւնն պատրաստել էր, և այս նպատակին իրր միջոց կը նայէր Թէոդորոս Մոպսուեստացիի, և Թէոդորիտոս Կիւրացիի և Իբաս Եդեսացիի գրուածները գաղտ գարակ տալ, որոնք Բագրեւանդի մէջ իրր ուղղափառ գտնց եղած էին։ Այս երեք գրուածները, որ Նէսթորեան կոչուեցան, ինչպէս տեսանք վերեւ 543'ին, 546'ին ժողովի գումարել հրամայեց, որ գիտ արդարև Արեւմտեան պետութեան համար, 551'ին իր հրամարակը կրկնեց, և երբ ասկայն անոնց պիտղրատութիւնը կը չարաչահէր, 553 մայիս 4'ին ժողովը բանալ տուաւ կաստանդնուպոլսոյ մէջ 151 եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ։ Ժողովին մէջ հետզհետէ քրիստոնեացան երեք Պրոթներր, և մարգարեան մէջ գտան եղան։ Մայիս 17'ի 5'րդ նիստին մէջ իրր Թէոդորոսի գէմ վտանգ կարգացուեցաւ Հայոց Մարգիէն հատուած մը, որ կատարէն Պրակդ պատրիարքին գրուած և ատանդնու պրոյց պիտի մէջ պահուած էր։ Պրակդի անունը բնաւ կան է ցանկալ քի Ս. Սահակի կողմէ գրուած թուղթին մէջ յանուն Հայոց եկեղեցւոյ ամբաղդա քնան (§ 217)։ Ժողովը փետրուար յանձնած 2'ին, և 14 նզովքներ արձակուեցան, որոնց 10'ը պրեմէ կրկնում են Եփեսոսի նզովքները, 11'րդը նոր տերմիկանարար մերժում է, և յանձնել կը միտի Արիոս, Եւնոմիոս, Մակեդոն, Ապողինար, Նեստոր, Եւտիքես և Որագինէս։ Վերջին երեքն ալ երից գիրքերու պատրաստուած քներուն են։ Վիքիրոս և Մարիս ուրիշ նոր նզովքներ կ'ուզէին, որ իրենց եղած նզովքներու դէմ, որ Լև մերի և Սամոսատի Պաւղոսի ապստամբ քներ կը

կարգէին, սակայն կայսերական գործակիրներ մեծ էր, և ամէնքն ալ տեղի տուին և հաւանեցան ու տասրագրեցին 553'ի ժողովին նզովքները։ Այս է Յունաց և Լատինաց հինգերորդ սիւգերական ժողովը, և այդ ձեւին ներքեւ վերջապէս բնդունելի դառաւած է իրենցմէ Բագրեւանդի ժողովը։ Հայեր ոչ հրաւիրեցան և ոչ ալ մասնակցեցան, և չենք ալ գիտեր թէ Յունաց բաժնին Հայ եպիսկոպոսներէն ոմանք ներկայ եղած են արդեօք, բայց եթէ ներկայ ալ եղած լինին, չէին կրնար երբէք Հայ եկեղեցւոյ և Հայ հայրապետաց թէսան ներկայացուցիչներ նկատուիլ։ Ժողովին որոչումները մեր եկեղեցական պատմութեան նպաստաւոր են, որովհետև կը մերժուին Բագրեւանդի պատուիրները, և կը գործադրուին եփեսոսի պատուիրները։ Այսու հանդերձ երբէք մեր եկեղեցին պէտք չէ զգացած հետեւելու թիւն ասոր ժողովի մը, որ իր ծանօթութիւնն և իր մասնակցութիւնն գտնելու դառաւած է, որուն նորնիսկ զայն ընդունողներ հակառակ թիւն բերած են, և որ վերջ իվերջոյ կայսերական ազդեցութեամբ ընդունուած է։ Արդէն Հայ եկեղեցին եփեսոսի 431'ի ժողովէն ետքը քակուած ու քանդուած կը նկատէ այն միութիւնը, որ էական է ընդհանուր եկեղեցւոյ համաձայնութիւնը վկայելու և սիւգերական եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը կազմելու։ և երեք տարբ ժողովներէն ետքը՝ անոնց հեղինակութիւնն ու զօրութիւնը վայելող ժողով չճանչնար։ եկեղեցական պատմագրութիւնն ալ ամենուն կան լռելեայն ծագում առած էին, թէպէտ ժողուած նիւթերնին քրիստոնէական դատաստանի չափը կը գտնային, բայց լոկ բացատրութեան ճիգեր էին, որ գիտական ուսումնասիրութեանց նեղ թիւր են, և ոչ մէկ եկեղեցւոյ հեղինակութեան պատկանող կէտեր։

367. Ներսէսի գլխաւոր գործերէն մէկն է Դբնոյ ժողովը, զոր ազատօրէն կրցաւ գումարել Վչնաս Վասրականի խազազարար կառավարութեան տակն, և որ

ԴԲԻՆԱՑ ԺՈՂՈՎԸ

ժողովէն ետքը, և ի դէպ է կոչել զայն Դբնոյ Երէցոց ժողով։ Անոր վրայ պատմութիւնը չափ էին, թէ ժամանակին և թէ գործերուն նկատմամբ, բայց ժողովական վարդապետութեան տարբերութիւնն եղքը (ԹՂԼԹ. 72), այլեւս ուսումնասիրող կը լինի պատմագիրներու հակասական տեղեկութիւնները յարմարելու աչխատիլ։ Ժողովին թուականը նչանակուած է, է ամսի ե աստղագրական թուականէն, է ամսի է ամսականին, այսինքն է 554 տարւոյ ծաղկազարդի օրը, որ այն տարին հանդիպած է մարտ 29'ին։ Ինչպէս ալ ժողովը ներկայ չորրորդ տարին յիչողներ կան (ԱԱՈ. 83), սակայն անոնք Մժէժի տաճարները տարին ալ կը յիչեն, մինչ Մժէժ արդէն մեռած էր Ներսէսի տաճնը։ Նոյնչափ անչիրին է 527'ին գնել Դրնոյ ժողովը (ՍԱՄ. 73), որ չհամաձայնի ժամանակակից գիրքերուն, ուստի պէտք է պինդ բռնել Խոսրովի 24'րդ տարին, զոր ուրիշներ ալ կ'ընդունին (ԹՂԼԹ. 221)։ Ժողովին գլխաւոր նպատակը ցուցուած է Ո-նով փոքրանութեան գրուածին մէջ, և է Նեստորականներուն տասցած հետեւակ թիւնն և գործած անկարգութիւնները ուսումնասիրել։ Անոնք պոճոնատ վճռաբանութեան պարսկաստանէ եկած և չատցած էին Հայաստանի մէջ, և իրենց կրօնական կեդրոն ըրած էին Մանաճիհր Ութաժիկի վանքը, որ տարբին կենդանութիւնն պարսկաստանցի քրիստոնեաներուն օթևարանն էր եղած, և զոն ըրած էին ինչ չուղղութեան նշանաբանը (ԹՂԼԹ. 73)։ Անոնց գործերն էին անկարգութիւնները քաջալերել, անխիղճ հոգևոր հաղորդակցութիւն և խորհրդարար հաղորդուելու ընդունել պէտք և պատրաստ և պատրաստ, զոր հոգևոր իշխանութիւնը ապաչխարութեան կ'ենթարկէր, անվնաս ազատց համար ընդհանուր ներում տալ, պատրիկանց առաքական եղող խրատական ձևերը գործածել, և ճչմարիտ ուղղափառութեան դէմ վարդապետութիւններ տարածել։ Ուստի կը գրեն թէ այս ժողովը գումարուեցաւ հակառակ Խոսրովի Քաղքեդոնի (ԹՂԼԹ. 221), սակայն ժողովին պատկանող երեք վաւերագրութիւններուն մէջ ալ բնաւ Քաղքեդոնի դիտաւորութիւն կամ ակնարկութիւն չկայ, այլ միչտ անխնայ խոչտանգ Նեստորականց (ԹՂԼԹ. 70), որ պատճառն

Խոյակաց Նեստորականաց (ԹՂՓ. 72), և անդիմաց Նեստորականաց (ԹՂՓ. 76) վրայ կը գտանայ բոլոր խօսքը։ Հետևաբար պէտք է ըսել, թէ Նեստորականներու և Բազկեդոնականներու միջև եղող տանջալից պատճառով, կրցած են ամէնք Բազկեդոնականներու դէմ եղած ըսկզբնական Դրնեայ երկրորդ ժողովը։

368. Ժողովը զատուած է Դրնեայ Ս. Գրիգորի կամարակիզմին մէջ, որով Սբ-ջոն Գրիզոստոմ ալ կոչուած է այն նեղակաց խուցին մէջ (ԹՂՓ. 71)։ Ժողովի գումարման հրաւէրը ուղղի կանոնաց համեմատ եղած է, բայց պրիւ պատճառով մը եպիսկոպոսներ չեն կրցած ներկայ գտնուիլ։ Տարածուած է նաև որ Թէոդոս Երկրորդ Կայսրը, Սիրնեայ եպիսկոպոսը, Սիրնեայ քրիստոնեական պատկերն ալ, քրիստոնեական ըլլալէն, իր կամքովը եղած, զոր Օրդկեան կ'անուանէ՝ ոճրագործ և անօրէն ջրկիզութեամբ և կատարեալ առաքինութեամբ, նահանջած վերադարձած Հայոց, Եբեռուզ և Ըստեփանէ (ՕՐԲ. Ա. 131)։ Պետրոս կը վերագրեն մարգարէական խրատներ և ճառ և մեկնութիւններ, և Բազկեդոնականաց դէմ գրուածներ։ Գիրք Քրիստոնէի մէջ կը գտնէ Պետրոսի անունով գրուած մը (ԹՂՓ. 99), որ թէպէտ իրր հեղինակաւոր վաւերագիր հաւաքածոյին անցած է, և յիմանց այն Պետրոսին վերագրուած է, բայց մեր կարծեօք ուրիշ Պետրոսի մը գրուածքն է։ Իսկ Սիրնեայ գպրոցը Թարգմանչաց գարէն սկսելով եղած է Հայ ուսումնական կեանքին կեդրոն մը, ուսկից եղած են նշանաւոր պարզ վարդապետներ, իրր անուանի պատուոյ կոչում առնելով հետևեալ Ընթերցանէք անուններուն։ Առանց կարգին Պետրոս Սիրնեցի, որ Նեղակաց ձեռնադրուած է, ընդհրդեք եպիսկոպոս Սէբէոյ (ՕՐԲ. Ա. 131) Լուսաւորչի ժամանակէն սկսեալ։ Առանցմէ և յիշեցինք զարշն Անանիան, և Մուշէն, երիցակը։ Պետրոս յաջորդեց Մակարի, շուրջ 550'ին, և Դրնեայ ժողովին մէջ առնի վարչականէն մէկը եղած, և իր անունն ալ Նեղսի ու Մերչապետի հետ յաճախ յիշուած կը մնայ ուսումնասիրութեան արժանացած միաբանութեան ատեանին (ԹՂՓ. 72), և ուրիշ գրուածներու մէջ (ԹՂՓ. 76)։

369. Սեպագրութեան դիրք մեծ արդիանդ ունեցած չէ, և ժողովը հաւատացած է 18 եպիսկոպոսներու ներկայ գտնուիլ։ Աւանդ. մէ 7'ր սեպագրութեան դիրքին սատրապարտներն են, Ամասատենաց եպիսկոպոսէն զատ, 10 սեպագրութիւններէն 3 միայն եկած են, Արծրունեաց և Պագրատենաց և Մամիկոնեաց եպիսկոպոսները, 8 հատ ալ աւանդմամբ գրուած են, Նեղակաց Մարգարտայ, Վաղատ Արչռունեաց, Մարկոս Բագրեւանդայ, Յովհան Ապահունեաց, Յովհան Վանանդայ, Հասան Աբգարեանց և Յովհ Գագիկեան եպիսկոպոսներու, որոնց հետ է նաև Արգիշոյ Աստիճաց ստորագրած եպիսկոպոսը։ Անոնց բազմաթիւ են նախարարներուն անունները, որոնք ժողովին մասնակցած և որոշմանց օրմ տուած են, և նկատելի է որ անոնց մի մասը՝ փոխանակ իւր նախարարական ցեղին՝ պարզ հայրանունով գիրած են։ Նախարարութիւնն անտեսով գիրած են, Համազասպ Մամիկոնեան, Գարգին Խորխոռունի, Աստատ ամատուր Վանանդեցի, Գնեայ Գետնի, Վարազ Գարեգեան, Գրիգոր Արեվեան, Մերչապետ Շիրակացի, Համազասպ Գիւնեկանեան, Աստատ ամատուր Հանձնի, Վարդան Վահեւունի, Հմայեակ Վարաժնունի, և Մանուէլ Սպանդունի։ Իսկ հայրանունով գիրած են, ազգապատ Սամկ Արծռունեաց, Գրիգոր Հմայեակեան, Սահակ Վարդանեան, Դաւոյ Գարջոյեան, Գրիգոր Վահակեան, Վարդան Վահակեան, Զօրակ Գագաւնեան, Յովհան Յովհաննեան, Վարդան Մաշկեան, Սահակ Հմայեակեան, Աշոտ Վարազաթրոցեան, Մաշկոց Հմայեակեան, Վրիս Արտաշիրեան, Աստատ ամատուր Արշաւիրեան, Սամուէլ Մամիկեան, Վարդ Հմայեակեան, Նեղսէս Սամանեան, Վարդ Մամիկեան, Արտաւազդ Մամիկեան, Համազասպ Սահակեան, Սահակ Մանուէլեան, և Վարդան Մաշկեան։ Իսկ Վարազ մը և Համազասպ մըն ալ լոկ անունով գիրած են։ Նախարարներուն չհաստատները արտաքին պատճառի մը համար չեն կրցած ստորագրել, որ է՝ ալ պատճառով բռնած է, թէ ալ պատճառով ձեռք չունեցած եղած (ԹՂՓ. 74)։ Ժողովը կը յայտնէ, թէ հանգիստ ապրելու համար ոտքերնին ոտքերնի վրայ գնելու (ԹՂՓ. 73), այսինքն է նեստորականներուն կեդրոնն եղող Մանազկերտ Քաղաքը, ինչպէս որ կը բացատրէ Օրդկեան ալ (ՕՐԲ. Ա. 132)։ Ժողովը միանգամայն հրամայեց անանց տեղ վիճաբանութիւն իսկ չմանել, այլ հետևիլ Նոյնին որ ըստ ամէնց ըստ Քրիստոսի Աստուածոյ, և նզովք կարգաց ամէն անոնց՝ որ նեստորականներուն կը հետևին, երէց է կրօնաւորութ ու երէց, երէց եպիսկոպոսութ, երէց է տանուտէրութ, երէց ինչնաիրութ, երէց յոյլ ժողովրդականութ (ԹՂՓ. 74)։ Նեղսատութիւնն արժանի է կամարակիզմն ալ ժողովրդականի հետ միասին յիշելը, որ Հայոց եկեղեցւոյն ընդհանուր լուսատու և լուսաւորիչ եղած է։ Անգամ մըն ալ կը կրկնենք, թէ այդ ժողովական գրութիւնն մէջ, որ Ուխտ դիրքերուն Հայոց ազատութիւն մակագրուած է, բնաւ Բազկեդոնի և բնաւ Թէոդոսի ընդհրդին անկարգ մը չկայ, և չենք դիտեր թէ ուսկի և ինչպէս գրուած են ուրիշներ քազկեդոնական գումարութիւնն մասին մանրամասնութիւնները, զորս կը վերագրեն Նոսրովի 24'րդ տարին Նեղսէս կաթողիկոսի գումարած ժողովին, որ միևնոյն վերայիչեալ Միաբանութիւնն ուխտին ժողովն է։ Պէտք չէ նկատազրութիւնել վրիպիցնել, որ տարի մը առաջ տեղի ունեցած էր Կոստանդնուպոլսոյ ժողովը, ուր քազկեդոնական վարդապետութիւնը, նշանաւոր այլայլութիւն մը կրած էր (§ 366), բայց կարծես թէ Դրնեայ ժողովը անկէ ալ աւելի թիւն չունի, որուհետև ամենուն մը կ'ընէ այս մասին

370. Սոյն ժողովին պէտք է ընծայել նաև այն 87 կանոնները որոնք Նեղսէս կաթողիկոսի և Նեղբաչունեց Մաշիկոսի եպիսկոպոսի անուանց անցած են կանոնագիրքին մէջ (ԿԱՆ. 71–74), որովհետև միևնոյն կանոններ ժողովական հաստատութեամբ առացած են իրենց հեղինակութիւնը, թէպէտ յիշեալ կանոններուն պլոխը՝ ժողովի գումարման մասին բնաւ տեղեկութիւն արուած չըլլայ։ Սոյն կանոններուն նպատակն է եկեղեցական կարգերուն և եկեղեցականաց ընթացքին մէջ ապրած

զեղծումները բառնալ, այլ բնաւ չիշատած չեն Շահապիվանի ժողովին հրամայած արաւաքին պատիժները (§ 229), և միայն նզովքի և լուծման և ապաչխարութիւան եկեղեցական պատիժներ կը չիշուին: Գլխաւորաբար քահանաներու վրայ մտադրութիւն դարձուած է, հրամայելով որ երկիկիներ և ագէտներ վաճառին, վաչխառաններ և արբեցողներ պատժուին, արծաթապին ծառայ չպահեն, չարաթի և կիրակի օրերու պատարագը չխափանեն, ժողովուրդը բաժակէն չզրկեն, բաժակին յանկուցած չխառնեն, քահանայական պաշտօնները ժողովրդականներու չյանձնարարեն, նախախնամութիւնին ձեռնադրութեան ժամանակով և կարգով պահեն: Գլխաւոր քահանային, որմէնէ ուսուցչութեան պարտք կը դրուի միշտ եկեղեցին ճնայ, իսկ միւսներուն կը նկարուի ամուսնութիւնը վերահսկելու ճնայ, հարկու իրենց հոգեպատրածական աշխատութեանց պատճառով, իսկ պղերգութեամբ հերիներուն պակասները բաժիններէն պիտի գըրկուին: Քահանայից կը պահանջուի ուս եկեղեցւոյ տրուած նուէրներուն և հասոյթներուն մասին եղած կարգադրութիւնները: Բացարձակապէս կը հրամայուի որ քահանայք այդ նուէրները առնուերնին չտանին, կամ հասոյթները վաչխով չտրծածեն, կամ իրենց անհատական պէտքերէն զատ զուարճութեանց չծախսեն, այլ ամէն բան եկեղեցին պիտի հաւաքուի աւագերէցին հակառութեան ներքև, և ատոցմամբ գումարը համեմատաբար պիտի բաշխուի, մէկ բաժին դպիրներուն և այրիներուն, մէկուկէս սարկաւագներուն, երկու քահանաներուն, և երկուքուկէս աւագերէցին: Այստեղ չիշուած չեն եպիսկոպոսին քահանայական հասոյթը առանձորդելու իրաւունքը, ոչ ալ քահանաներուն ժողովուրդը առանձորդելու սովորութիւնը, և ոչ ալ եկեղեցւոյն և աղքատաց բաժինները ակնարկուած են, որովհետև պարզապէս քահանայից մնացած բաժինին բաշխման չուրջը կը դառնայ կանոնը: Իսկ դպիրներուն կարգին են լուսարարներ և զանազանութիւն ժամկոչներ, և այրիներն են եկեղեցւոյ լուացքներուն և մաքրութեան պարագայ կիները, ինչպէս են այժմ ալ երուսաղէմի մայրապետները: Ժողովրդական պատմներուն և հոգեհացկու և պատարագի անպատճառ մասին ալ հրամայուած է, անոնցմէ բան չվերցնել և առնն չտանիլ, այլ բոլորը յօգուտ ժողովրդեան ապառել: Յարտնի րդեներու մասակարարութեանց նկատմամբ ալ կը հրամայուի քահանաներուն, որ ապաչխարութիւնը վաճառասիրութեամբ չպարծանան, և խոստովանութեան պատիժը չյայտնեն, միայն թէ ոնը մի միայն վաճառի պատճառով առնելու մէջ կարենան կատարել, առաջարդներ բառնալ կարենան, որոնց համար բանական ըլլայ երախայրին հասակը չափ ծածկելու: կիները միայն չպատարագեն, սարկաւագներ միայն չրնծան, այլ քահանայք իրենք միայն, և ոչ ալ չափ արձնելով մանկամատրներու յանձնեն որ անով միայն կատարեն:

371. Քահանաներուն պատկանող կանոնները եաթը ամուսնութեանց մասին խօսելով, բաւած է միայն

ԴԱՐՁԵԼ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

այրին ու կոյսը իրարու հետ չպահել, և ապաներ չպահել, թէպէտ սարիք չիշուած չէ, և կը պահանջուի որ փեսացուն և հարսնցուն իրար տեսած ու ճանչցած ըլլան: Եկեղեցիներու մասին ալ հրամայուած է, մէջը մեռել չթաղել, և ապաններ հարներ չդրծածել: Դպիրներու կը հրամայուի եկեղեցւոյ մէջ եկեղեցական զգեստ գործածել, և ատանց քահանայի պաշտամունք չկատարել: Վանականներու կը հրամայուի, վանքէ դուրս կենցաղներ չխափանել, սրե ծագելէն եաթը դուրս ելլալ, և սրե մանկան վանք դառնալ, առանց րդ չզրպղիլ, վանքին դուրս միայն ուսուցչութիւն չընել, վանքին մէջ կին չընդունել, աշխատասէր չառնել: Ինչպէս են հոգևոր, կովկիի և խոհեմ կիներ: Ազանդաւորներու նկատմամբ ալ կը հրամայուի զգուշանալ, այն է բնակակցութիւն չընդունիլ: Հարկու նեստորականներու համար է այդ արգելքը, ինչպէս Ուխա միաբանութեան դիրին մէջ ալ ակնարկութիւն եղած է: Վերջապէս պահքերու մասին հրամայուած է քառասունքը և աւագշաբը չլուծել, աւագ չարաթ օրն ալ պատարագին աւագ թան պինի չճաշակել: Թէպէտև օր ակարութեամբ պատճառով կանոնիկն հաղորդուած ըլլայ, կանոնները կը վերջանան այս խօսքերով:

Եւ պատուէրքս չեղ չսփնան ուրիշ պատուէր ինդրուածոց ընդդէմ ըմբռիչ դեղ, ինդրելէ յաւուրց ընծայ աստուածընկալ և ընծայել ընդունիլ (ԿԱՆ. 74): Այդ կարգը բացատրուած է յամանց, չսփնան ուխտ ընթաց գ պահս պահելու (ՀԱՄ. Բ. 239), և նոյնը տրիչներէն կրկնուած է (ԱՐԼ. 81): Բայց ինչպէս ալ ատոնց պատճառները և մտքնին ատոցմանութեան մասպրութիւնն գործելու իրաւունք, ըսելիան ժամկատութիւն կ'ենթադրէ, սահկան կանոնին բացատրութեան մէջ պահքը պրչակի չիշուած չէ, և պատուէրն ալ բացարձակ հրաման չունէր: Ինչպէս ըլլայ կանոնին բուն իմաստը, ընդհանրապէս այդ կանոնին հետևանք կարծուած են մեր ամենացոյցին 12 չարաթապահքերը, որ են, 1. Եղիական, 2. Լուսաւորչի, 3. Վարդավառի, 4. Վերափոխման, 5. Խաչվերացի, 6. Վարագայ խաչի, 7. Յիրնակաց, 8. Ս. Յակոբայ, 9. Աստուածայայտութեան, 10. Աւագլուսաւորչի, 11. Մեռ պահոց երկրորդ չարաթին և 12. Աւագ չարաթի չարաթապահքերը: Բայց ուրիշ ատեմն գիտենք որ ասոնցմէ հինգը ապագայ չարաթապահքեր են, այսինքն. 1. Վարդավառի, 2. Վերափոխման, 3. Խաչվերացի, 4. Աստուածայայտութեան և 5. Աւագ չարաթու: Զորան ալ չորս եղանակաց պահքեր են, այսինքն. 1. Եղիական, 2. Վարագայ խաչի, 3. Ս. Յակոբայ և 4. Մեռ պահոց երկրորդ չարաթու: Աւագլուսաւորացը՝ Լուսաւորչի մատանուր հատատութիւն է, և Լուսաւորիչները՝ յատուկ ազգային բարեպաշտութիւն մըն է. իսկ Յիրնակացը՝ ծննդեան հին մեծապահքին ներկրնատրութիւնն ու յիշատակն է, որ պիտի խոսանակել է:

372. Աւագիկ կը գրէ թէ այն այս ժողովին մէջ, որ գումարուեցաւ Լուսաւորչի 24'րդ և Յուսաթնիսանաի 14'րդ տարին, Ներսէս և Ներչապահ և Պետրոս կաթողիկոսն Հայոց

ՏՈՄԱՐԻ ԵՓՈԹԻԼԸ

(ԱՄՈ. 83), և միանգամայն է քաց կոչին է Յուսաթնիսանաի Հաղբատ-ընդ, և թէ այն տարին էր 304 Յունուց Փիլիպպոսեան թուականին, 553 Յունուան Փրկչին և 252 լուսաւորութեան Հայոց (ԱՄՈ. 64): Սակայն ատոնք այն է որ այս ժողովին մէջ թուականի որոշում չարուեցաւ, ինչպէս և Յոհաննէս բաժանման խնդիրը կանոնիկն կատարուած էր Քաղկեդոնի ժողովը չընդունելով: Բայց թուականի խնդիրը պիտոյ թուականն նոր կրկին ըլլալ, որովհետև 553 թուականը բոլոր աշխարհի համար ալ գաղափարի ատեն չփոխելուն տարին եղաւ: Զատիկի օրը գտնելու կանոնը առաջ ճիշդ ճիշդ հրէական տոմարն էր, միայն գաղափարի ատեր լուսնին լրման յաջորդող կիրակին կը խոստէր. Հրէից հետ մէկտեղ տօնած չըլլալու համար: Նիկիոյ ժողովէն ետքը պէտք եղաւ յատուկ գաղափարն ցուցակ մը ունենալ, որ քանի մը տարի ետքը կազմուեցաւ Աղեքսանդրիոյ Բիւզանդացիի ձեռքով: Նա գիտեց որ լուսնի վերադարձին 19 տարիներու չրջանը կամ ինքնատեսակը, 5 անգամ գաղափարով 95 տարիի չրջանէն ետքը նորէն տօնացոյցը նոյն օրերուն կը գար, և ինքնուն և ինչ անվ քովերնէր վերադարձ չըլլալուն ինչ (ՇԻՐ. 20): Բայց եթէ տարիներուն օրերը նոյն կը գտնուին, չորեքտասն օրերը նոյն չէին գար, որովհետև հօմներուներուն չրջանը 28 էր, և 95'ը 28'ի վրայ ճիշդ չէր բաժնուեր: Այսուհանդերձ Աղեքսանդրիացին գաղափարը լրացնելով 200 տարուց չրջան մը կազմեց, որ 353'ին սկսաւ, և որով կանոնաւորութեան գաղափարները մինչև 552: Այս է Անդրեասեան էրկերբերեակ բոլոր չրջանը: Այդ չրջանին առաջին տարին ինքնատեսակը 11 էր դրուած, և լուսնի ծագումը կ'ըլլար մարտ 22'ին և լրումը ապրիլ 4ին, որ սրբարչութեան օր կը կարծուէր, իսկ չրջանին վերջին տարին ինքնատեսակը 21 էր, լուսնի ծնունդը մարտ 12'ին և լրումը մարտ 25'ին: Այս տարւոյն յաջորդը պէտք էր ունենար ինքնատեսակ 2, լուսնի ծագումը մարտ 31'ին, և լրումը ապրիլ 13'ին: Մինչ չրջանին առաջին ինքնատեսակը 11 լինելուն, 2'ին և 11'ին միջև 9 տարբերութիւն կը մնար, և այս պատճառով պահ չիմանալ ՝ և ասենայն սրենոց պահքատն (ՍԻՐ. 24): Հարկու այդ չիմանալիքը Հայերն ալ զգացին, և 9 տարիներու համար ատեմնոյ կարգադրութեան դիմեցին, երկերիրեակն հրաժարելով և տարեական ինքնատեսակին հետևելով: Մեր պատմագիրներ այդ խնդիրին մէջ Ներսէս և

Յամհաննէս և Մովսէս կաթողիկոսները չփոթելով, տոմարական գործերը մէկին կամ միւսին կատան անխտիր, ինչպէս և կիրակոս, որ առնչի մօտէն ինդիրը կը բացատրէ, չջնանին չփոթիլը Մովսէսին կատայ, իսկ ուղղութիւնը Յամհաննէսին՝ որ Մովսէսէ առաջ է (ԿԻՐ·24)։ Սակայն ինդիրը ժամանակագրութեան կը պատկանի, և տարբերութիւնը ընթացքն է որ ուղղութիւն պիտի տայ եղկրութեանց, և ոչ թէ կաթողիկոսաց տնէնը։ Արդ, յայտ է որ չփոթիր ծագեցատնէնը՝ Ներսէսի օրով, ուսահ ինը տարիներու տաժամեայ կարգագրութիւնն ալ՝ զոր կիրակոս Յամհաննէսի կատայ (ԿԻՐ·24) և Անանիա Մովսէսի (ՍԱՄ·74), պէտք է Ներսէսի վերագրել, և այս կերպով թերևս արգասնայ Առաղիկի գրածը, որ ուղղութիւնը Ներսէսի կատայ (ԱՄՈ·83)։ Բայց Ներսէսի վերագրելիք ուղղութիւնը՝ առժամեայ կարգագրութիւնը կրնայ ըլլալ, և ոչ թէ հինգտարեակի հաստատուն ուղղութիւնը, որ 361'ին չօրինուեցաւ Ներսէսի մահէն առաջ։

373· *Ներսէսի կաթողիկոսութեան մասին գրուած եղերութիւնները քաղցինք արդէն, և անոնցմէ գտանք*

ԱՐԴԻՒՆՔՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

չատ նշանաւոր դիպուածներ չենք գտներ յատուկ ըսելու համար։ Բայց պատմուածներն ալ բաւական են զործունեայ և արիւն և զօրաւոր հոգւոյ տէր անձ մը տեսնել Բագրեւանդացի հայրապետին վրայ։ Դէնչապահ մարզպանը փոխեցաւ առ յաղողութիւնը՝ վարչական ճարպարութեան նշանակ էր, իսկ Գրնեայ Ժոզովը, և Նեստորականներու դէմ մարքառումը, և բարեկարգական կանոնները՝ իր հայրապետական նախանձայուզութիւնը կը հաստատեն։ Խոսրովի 25'րդ տարին, այսինքն Ժոզովէ տարի մը առքը, նոր թագաւոր մը գրած է Գրիգոր Արծրունեաց և Գրիգոր Մարզպանական եպիսկոպոսներուն, յիշեցնելով Նեստորականներու դէմ արած ժոզովական վճիռը, և անոր ճիշդ գործադրութիւնը յանձնարարելով։ Նամակին մէջ կ'ըսէ, թէ վասն ծանուցանելոյ այնոցիկ որոց տեղեկ լուեալ պատահեալ, վասն նորին գրոց թուղթ առ յիշեալ տեարս հրամայեցաք ընդել (ԹՂԹ·76)։ Սակայն Արծրունեաց և Մարզպանական կամ Անպետական Գնդին եպիսկոպոսները ժոզովին ներկայ էին (ԹՂԹ·73), և պէտք է յանկ թէ այս գիրը չէր պարերական էր ամէն եպիսկոպոսներուն, և գրեսատրպէս ժոզովին չգանատզրնարն, և թէ հանգիպմամբ է որ վերոյիշեալներուն անտեղեակ օրինակը Գիրք Թղթոցին հատածոյին անցած է։ Այս պատճառն ալ Ներսէսի գործունէութեան նշանակ է։ Իսկ ատանոյ և գործադրման համար ատենցած չանգրին նչանն է, իր առենի Սիւնեաց պարոյկն նչանատրագրն անձերուն ծագկիլը, ինչպէս նաեւ եզրատ Անգեղացիի վարդիլը, որ ղրկուած ծաքատառնէին քաղցցուցանէր (ԱՄՈ·83), Տարկատ կաթողիկոսին հանատրութեան չնորհելու։ Եզրատ Անգեղացիի արդիւնքներուն վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, և որովհետեւ կոչուած է աշակերտ Մովսէսի Եպիսկոպոսի Բագրեւանդայ (ՍԱՄ·73), Մովսէսի Խորենացիի աշակերտ, և Մահակի Մամբռական աշակերտութեան հետեւող մը կը կարծուի։ Ներսէսի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը 9 տարի, և մահը 557 թուականին եղաւ, հանգամատ լրացեալ տարիքի մէջ, ինչպէս ակիրվէն բացատրեցինք (§ 359), և նորէն աւելցնելու բացատրութիւն չունինք։ Յատկապէս թուականի և փաստերի կնռած է նաև իր բազմարդիւն կեանքը, յատուկ գնահատման արժանանալով Հայոց եկեղեցւոյ պահպանութեան և փառաւորութեան օժանդակողներէն մին եղած ըլլալուն համար։

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Բ. ԳԱԲԵՂԵԱՆ

374· *Յամհաննէս Բ'ի մնզգամայր նչանակատած է Գաբեղեան, այժմ կոզպատան գաւառի Միջնձոր*

ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

*գիւղը, և այս կը կարծենք տեղական անուններ տատպոյն ընթերցուածը, Միջնձոր ատն, Ձորձոր ատն, Ջնգատն, Միջնձոր, և Միջնզ տարբերեալ գրութեանց մէջ։ Գիւղն ատենի գատաւին անուններ գործածատած է իրեն համար, որ միտզամայն Հատցոյ նչանատ որ նախատրատ թերեւներէն մէկն է, և անկէ կը հետեւցնենք թէ Յամհաննէս նախատրատրոգն տերատնդէ էր։ Իր նախնեաց համար գրատատ կը գտնենք թէ էր է վճռականութեան Թ–ՐԼԵԼ վանդ (ԱՄՈ·84), որ հրօք կը գտնուէր Գաբեղեան գաւառին մէջ (§ 301), այլ տարի չկրակ կարծել, թէ տէզգակի վանականաց թիւնէ կամզիկոսութեան կոչատատ ըլլայ։ Գրնեայ ժոզովին ներկանարէն մէկն է Յամհաննէս Ապատնեանց եպիսկոպոսը (§ 369), զոր պէտք կը զգանք կամզիկեան հետեւցնելու, որովհետեւ ինքն իսկ Գրնեայ ժոզովին վրայ խոսկով կը գրէ, թէ ՓՈՐՁԱՑ ԵՒ Ե ԱՂԱՔԱՐՆԻ Հայոց եպիսկոպոսք՝ Նեստորականները հատածել (ԹՂԹ·79, ՕՐՔ·Ա·135), որով նոյն ժոզովին ներկայ եղած ըլլալը կը վկայէ։ Իր հայրատպատութեան միջոցը 15 կամ 17 տարի զրատատ է անխափար զանազան պատմագրութեանց մէջ, ինչ որ յայտնապէս ճ և է թուատատներու փոխանակ թեան հետեւանք է, այլ պատմական պարագաները կը թեզնէն 17 տարին նախատզատ։ Միս կզզին պիտի տեսնենք, որ Յամհաննէս իր վերջի երկու տարիները սխատէն հետատնացած, և զատչ այդ երկու տարիներն են, զորս ամանք ատզած են զեպչել իր կամզիկոսութենէն։ Յամհաննէսի ընտրութիւնը 557'ին դնելով, իր մահը կ'իյնայ 574'ին։ Այդ միջոցին Պարսից թագատրը միշտ միեւնոյն Խոսրովն էր, իսկ կայսրութիւնը 565'ին Յուստինիանոս Ա'ի մահուամբ անցաւ Յուստինոս Բ'ի։ Վահրամ Վշնաս մարզպանի 558'ին փոխատնտատ, և տեղը եկաւ Վահրամ Պարսիկ, որ Վշնասի խզզտ ու հաչտարար կառավարութիւնը չտրտնակեց մինչեւ 564, երբ մարզպան նչանակուեցաւ Սուրէն Նախատար, հին Սուրէնեանց թագատրատան ցեղէն, և ծիհովր–Վշնասպ մականատանեալ (ԱՄՈ·85), որուն գժնեայ և և գժզոհ ընթացքը նոր խռովութեանց պատ բացաւ։

375· *Այդ միջոցներուն Վահան Միջնեայ իշխանը, չենք գիտեր ինչ միտքով կամ ինչ գիտմամբ, ուզեց Հատ*

ՍԻՒՆԵԱՑ ԳՈՐԾԵՐԸ

յատատնի մարզպանութիւնն տնտատակ ընել, և Հայերէն գատուիլ, և Միջնեայց գաւառը Ատրպատականի մարզպանութեան տեա միացնել, և իր սատրքին արձանագրել թիւնն ալ, որ Շուշանիկ կամ Շուշանուկ կը կոչուի, Գուին քաղքէն Փայտակարան փոզաքը փոխադրել տուաւ (ՍԵՒ·48)։ Հատանական է կարծել թէ 564'էն յետոյ կատարուած զործ մըն է, և Սուրէն մարզպանի բռնատ թիւններէն ազատելու միջոց մը, և ոչ թէ Մամիկոնեանց ազգեցութիւնն զատրս նզատար մը, ինչպէս մեկնողներ եղան (ԱՍԼ·262)։ Բայց այս անջատատը տարի տատ այն կռիւներուն մէջ զօրացնելու Նեստորականներուն ազդեցութիւնը և անոնց թիւը տատարացնելու, օգտատելով Ատրպատականի մարզպանութեան Հայոց ուղղակի ազդեցութենէն զատրս ծնալէն։ Այդ պարագան Յովհաննէս կամզիկոսի մտադրութիւնը գրատեց, որ փոխանակ յատուկ գրութեամբ զգուշացնել Միջնեայց իշխանն ու եպիսկոպոսը, որպէսզի իրենց ժոզովուրդին վրայ հսկեն, և մոլորութեանց զօրանալուն թոյլ չտան։ Կամզիկոսական թուղթը ուղղատ է Միջնատոյ իշխանին, որ Վահանի յաղթատ էր, և Վրթանէս եպիսկոպոսին, որ սխատ բարձրացատ էր Պետրոսի 10 և Գիւտանի 3 տարի եպիսկոպոսութենէն յետոյ։ Օրթէկան մեռած գտնուատ կը խոսի այդ Վրթանէսի

ժողովրդական ասացվածքներ և առակներ՝ ամփոփված Ս. Պալասանդրեանի «Ժողովրդական առածանի» (Թ., 1903) ժողովածուում։ Ստացել է 1-ին աստիճանի Ս. Անդրեասեան մեդալ։

ՍԱՐԳԻՍ ՊԱԼԱՍԱՆԴՐԵԱՆ (1866, Ախալցխա – 1941, Թիֆլիս), գրականագետ, հրապարակագիր, հասարակական գործիչ։ Ուսանել է Թիֆլիսի ռեալական ուսումնարանում։ Աշխատակցել է «Մշակ», «Արձագանք», «Նոր դար», «Նոր կյանք» և այլ պարբերականների։ Հրատարակել է «Ժողովրդական առածանի» (Թ., 1903), «Ժողովրդական առածանի և ասացվածքներ» (Թ., 1911), «Ժողովրդական առածանի և ասացվածքներ» (Թ., 1913), «Ժողովրդական առածանի և ասացվածքներ» (Թ., 1914), «Ժողովրդական առածանի և ասացվածքներ» (Թ., 1915), «Ժողովրդական առածանի և ասացվածքներ» (Թ., 1916), «Ժողովրդական առածանի և ասացվածքներ» (Թ., 1917), «Ժողովրդական առածանի և ասացվածքներ» (Թ., 1918), «Ժողովրդական առածանի և ասացվածքներ» (Թ.,

(ԱԵԱՆ. 12)։ Հոգ միտքս տանեն յիշատակարանի չունենալու, որ կրկին գրուի, եթէ հնար լինի, ինձանից առաջ ընդօրինակուած օրինակներով։ Ես էլ ասում եմ նոյնը ինձ համար։ Ես ուզում եմ, որ իմ գրածները ոչ ոք չընդօրինակի, եթէ ոչ ուղղակի ինձանից առած լինի։ Ես ինձ համար եմ գրում, որ ինձ յիշեցնեն ինձ համար անյայտ բաները, որ ես գիտեմ, բայց մոռանում եմ։ Ես ինձ համար եմ գրում, որ ինձ յիշեցնեն ինձ համար անյայտ բաները, որ ես գիտեմ, բայց մոռանում եմ։ Ես ինձ համար եմ գրում, որ ինձ յիշեցնեն ինձ համար անյայտ բաները, որ ես գիտեմ, բայց մոռանում եմ։

379. Հայոց 564 թուի մէջ գրուած ձեռագրի մէջ կայ հետեւեալ յիշատակարանը. «Ես՝ Յովհաննէս Կաթողիկոս, ասացի գրել զայս պատմութիւն, որ ոչ ոք ինձանից առաջ չէ գրել։ Ես ինձ համար եմ գրում, որ ինձ յիշեցնեն ինձ համար անյայտ բաները, որ ես գիտեմ, բայց մոռանում եմ

Տ. ՄՈՎՍԷՍ Բ. ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ

381. Յարչամ Յովհաննէս Գաբելեան կենդանի էր և Հայ եկեղեցւոյ ա պպոխա-

ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ԸՆՏՐՈՒԻԼԸ

պան կը մնար, Հայերը երբեք անար յաջողով նչանակել չմասերնեցին, բայց յիշած ալ չենք զաներ, թէ ամիսին ամրոջ երկամեայ բացակայութեան միջոցին ո՛վ կը վարեր հայրապետանոցին գործերը։ Մանաւանդ մեծաւ մեծաւ պարագաներ միջոցին անգործ մը պրտեցան գործերը վարելու. անգործութեան ժամանակը ընդհատած անանր Նահապետ Պարխեւի ընտրութենէն սկսած (§ 115) և գալուստ միջոցին (§ 132), հարկաւ այս առթիւ ալ մէկ մը նչանակուած էր, որ վարէր հայրապետանոցի գործերը, մանաւանդ կառավարչապէս ապահովելի օրերու մէջ, որ չպատահեցին Յովհան կաթողիկոսի և Վարդան սպարապետի մահերուն առքը։ Մովսէս Եղիվարդեցիի անունը և ոչ իսկ Յովհաննէս Թուրկերան մէջ գրուած է, որ կարենանք գոյն գործի գլուխ կարծել։ Թերևս այդ պաչտօնը մնաց Տարօնոյ և Մամիկոնէից եպիսկոպոս Աբրահամի ձեռքը, որ Յովհաննէս Թուրկեան ալ գործերու մէջ առաջին դերը կը վարէր։ Բայց այս կարծիքը, ենթադրութիւնէ անդին չանցներ։ Ինչպէս ըսինք Մովսէս կաթողիկոսութենէն առաջ երբեք յիշուած չէ, և նախընթացը անձանօթ կը մնայ։ Պատմութիւնը կ'րսէ թէ էր ընտրեալ ուսուցիչ հայրապետական աթոռոյն (ՅԿ· 84), որ գիտութեան և արուեստից ժանրերու անհնարին կը ցուցնեն, և իբր երկարատև և գործունեայ հայրապետութենն ալ նոյնը կը հաստատէ։ Ծննդավայրն է Աբրաքածան, այժմեան էջմիածնի գաւառի եղիվարդ կամ Եղուարդ գիւղ, որ կը բացատրէ երիտասարդ թիւներ հայրապետանոցի մէջ անցրնելը։ Պաչտօնի կոչուած է նոյնիսկ չփոթ պարագաներու մէջ, որ կարող անձնաւորութեան մը ներկայութիւնը կը պահանջէր։ Արչամ ալ 574'ին, Մամիկոնի ընտրութեան ատեն, Պարսից և Յունաց մէջ հայոց թիւն կը կնքուէր, ասկոյն Հայաստանի կացութեան վրայ արդ պայմաններ չէին հասատատած, և Հայեր կը չարաչարէին իրենց չարժուհներէն, մանաւանդ իրարու աւուհներով պատերազմներու մէջ, պատահեր վարդան Մամիկոնեան բացակայ էր, և անար անդր բանագ, ամէնէն չարչարած և ամէնուն ատելութեան պրտի մը կը պահէր (ԱՄԼ· 263)։ Հարկաւ այդ կացութիւնը և սպառնալիս կը զժուարացնէր Մամիկոնի պիրքը, որ պարտաւոր կ'ըլլար ցրուեալ ազգերը և ինքնապահ ձեռնարկներ իրարու հետ յարմարելու զժուարին գործը առանձնել։

382. Բոլոր հին պատմագիրներ և պատմագիրներ համաձայն են Մամիկոնի կա-

ԺԱՄԱՆԱԿՆ ՈՒ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

թողիկոսութեան տարիները 30 տարի նչանակել, և մենք պատճառ մը չենք զաներ այդ համաձայն և համամիտ վկայութիւնը խախտել։ Ներելէն առնոնք պարտաւորեցան այդ միջոցը 43 տարի բարձրացնել, կարծելով թէ Մամիկոնի վերադարձած տարին նոյնը մը էր Մամիկոնի 552'ին կատարուած իրարու թիւնը մը ըլլայ, և Մամիկոնի ալ նոյն թուականին տեսած երազին վրայ ենթադրել պէտք ըլլայ. բայց մենք արդէն յիշեցինք թէ այդ միջոցին կը պակսի 604, և կը պրտէ Զ պարտիզի վերջին քառորդը և քանի մը տարիով կ'անցնի Ը դարուն մէջ։ Այդ միջոցին կը պատահին Պարսից Խոսրով Ա. Անուշիրուանի պատերազմները, որոնց մէջ Հայերը հետեւ ոզներն էին, իրենց հետեւած տարուկ պատկերն կամ ժրիութենէն տարի մը չենք նոյնով։ Նոր չրջան մը կազմելու և նոր պատկերն ցուցակ ունենալու պէտք ատելի փոխանցման կերպով աշխատեցաւ Ագենքսեղրիոյ պատմիչները, որ ժամանակին առաջնակարգ դիրք ունենալէն, և վերջապէս Անդրկասեան չրջանին ներկայացուցիչ մարդ եղալէն, 561'ին, գտնուելով Հայոց Եկեղեցւոյ գլուխ կոչուելու 36 գիտուններու ժողով մը, կամ Ագենքսեղրոսի նախագահութեամբ, կազմեց հինգհարիւրեակը կամ Հատեան չրչանը, որ է 532 տարիներու չրչան մը, ուսկից եկաւ գործի օրերը նոյնն չրչանին գլխաւոր կը գտնուին և նոյն կարգով կը չարաչարուին։ Հինգհարիւրեակի կազմութեան գաղափարը ամենապարզ է։ Գործի օրը երկու տարիներով կ'պարտի, մէկ մը լուսնին լրման օրը և մէկ մին ալ չորեքշաբթի օրը, քանի որ կանոն է Տարկաւ կիրակի օր սոնել. և ոչ մէկ օրէն որ լուսինը կը լրանայ, ինչպէս էր և է Տրէական օրէնքը։ Լուսնի օրերը կը ցուցնին վերադիրներով. որոնց չրչանը 19ր մին կը պարունակէ, և իննեւ տասներեակ կը կոչուի. իսկ չորեքշաբթի օրերը կը ցուցնին եօթներեակներով, որոց չրչանը 28 մին կը պարունակէ։ Ապա պէտք էր այնպիսի ձեռ մին մը սոնել՝ որ մէկ 19'ի և մէկ 28'ի հետ տարուելով բաժանելի բլլար, որպէսզի երկու չրչաններն ալ կարենային մէկտեղ սկսիլ և մէկտեղ վերջանալ։ Իսկ այս նպատակին յատուցած տարի մին չէր կրնար գտնուիլ, բայց եթէ 19'ին և 28'ին իրարու հետ բազմապատկելն արտադրեալը որ է 532, և այսպէս կազմուեցաւ հինգհարիւրեակի կամ 532 տարիներու չրչանը։ Ագենքսեղրիոյ էտեանն չրչանին կազմութիւնը կատարեալ ներկայացուցչէն վերջ, Բիւզանդական հայրապետութիւնն ալ զրպեցաւ նոյն իրով, և իր պատմութեան խոստմբ Իրեն Բիւզանդացւոյ նախագահութեամբ, արչամ ալ ընդունեցաւ 532 տարիներու չրչանը. բայց լուսնոյ լրումներուն հաչուելու մէջ չորս տեղ մանր տարբերութիւն մը մտնէց, որով լուսնոյ լրումը փոխանակ կիրակիին տիպրը իյնալու, չորեքշաբթի օրերը կը մնար, և այսպէս հետ կ'ըլլար յաջորդ կիրակի օրը զատիկ ունենալ, և ոչ 7 օր յետագոյ ինչպէս ըրած էր Էտեանն հաչիւը (ԿԻՐ· 25)։ Ծրչանին այդ 4 տարիներն են Ֆասլտիկ կոչուածները, յորս Էտեանն զատիկը ապրիլ 13'ին նչանակուած է, իսկ Իրենեանը ապրիլ 6ին, որուն համար ալ բուած է թէ Իբէռն պատերազմ դնուն ըլաւին (ՍԱՄ· 75)։ Այդ ձեռքերն չեն ալ տեղի տուած, մանաւանդ չեր ուրիշ տեղ եղեալ եղծուած էրացն (ԿԻՐ· 25),

տարբերութեամբ։ Բազատական կացութիւնը չփոխ ու խառնակ եղած է յաջորդարկի պատերազմներուն պատճառով, որք տատնելով Հայաստանի հարին վրայ կատարուեցան, որ ոչ միայն երկրին տեղուն պատճառ եղան, այլ Հայերը անարդ և տարտամ կացութեան մատնեց։ Զկին պիտանի իրենց արիւնաթաթաւ թիւնը նախագահութեան և արիւն կոպմը բանին, քանի որ երկու կողմերն ալ բաւական խոստումներ կ'տացուցնէին հրապարելու համար, և խոստացած պարգևագրութիւնները կը չատնելին պարելու համար։

383. Բազատական գործերու և անոնց յարակից հայրապետական գործունէութեան

ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

չանցած, հարկ կը տեսնեմ տատնել նախ Հայոց մատենագրութեան և Հայոց մատենագիրներ թեզիրը բացատրել, և պարզել հին չրչաններուն մէջ գտած տարբերութիւնները։ Տոմարական գործունէութիւնը այնպիսի հաստատուն կերպով կապած է Մամիկոնի անունին հետ, որ անհնար է գոյն անկ գործել և ուրիչ հարբաղաքի մը անունին հետ միացնել, մինչեւ անգամ և անոր Ներսէսի և Յովհաննէսի անունները ալ գտնելով։ Միւս կողմէն անհերքելի է, թէ տոմարի խոստումներ պատճառով ուսուցչ եկան Աղեքսանդրիոյ դիտուններէն, որ Հայերը հետեւ ոզներն էին, իրենց հետեւած տարուկ պատկերն կամ թրիստոնէական տարի մը չենք նոյնով։ Նոր չրչան մը կազմելու և նոր պատկերն ցուցակ ունենալու պէտք ատելի փոխանցման կերպով աշխատեցաւ Ագենքսեղրիոյ դիտուններէն, որ ժամանակին առաջնակարգ դիրք ունենալէն, և վերջապէս Անդրկասեան չրչանին ներկայացուցիչ մարդ եղալէն, 561'ին, գտնուելով Հայոց Եկեղեցւոյ գլուխ կոչուելու 36 գիտուններու ժողով մը, կամ Ագենքսեղրոսի նախագահութեամբ, կազմեց հինգհարիւրեակը կամ Հատեան չրչանը, որ է 532 տարիներու չրչան մը, ուսկից եկաւ գործի օրերը նոյնն չրչանին գլխաւոր կը գտնուին և նոյն կարգով կը չարաչարուին։ Հինգհարիւրեակի կազմութեան գաղափարը ամենապարզ է։ Զատիկի օրը երկու տարիներով կ'պարտի, մէկ մը լուսնին լրման օրը և մէկ մին ալ չորեքշաբթի օրը, քանի որ կանոն է Տարկաւ կիրակի օր սոնել. և ոչ մէկ օրէն որ լուսինը կը լրանայ, ինչպէս էր և է Տրէական օրէնքը։ Լուսնի օրերը կը ցուցնին վերադիրներով. որոնց չրչանը 19ր մին կը պարունակէ, և իննեւ տասներեակ կը կոչուի. իսկ չորեքշաբթի օրերը կը ցուցնին եօթներեակներով, որոց չրչանը 28 մին կը պարունակէ։ Ապա պէտք էր այնպիսի ձեռ մին մը սոնել՝ որ մէկ 19'ի և մէկ 28'ի հետ տարուելով բաժանելի բլլար, որպէսզի երկու չրչաններն ալ կարենային մէկտեղ սկսիլ և մէկտեղ վերջանալ։ Իսկ այս նպատակին յատուցած տարի մին չէր կրնար գտնուիլ, բայց եթէ 19'ին և 28'ին իրարու հետ բազմապատկելն արտադրեալը որ է 532, և այսպէս կազմուեցաւ հինգհարիւրեակի կամ 532 տարիներու չրչանը։ Ագենքսեղրիոյ էտեանն չրչանին կազմութիւնը կատարեալ ներկայացուցչէն վերջ, Բիւզանդական հայրապետութիւնն ալ զրպեցաւ նոյն իրով, և իր պատմութեան խոստմբ Իրեն Բիւզանդացւոյ նախագահութեամբ, արչամ ալ ընդունեցաւ 532 տարիներու չրչանը. բայց լուսնոյ լրումներուն հաչուելու մէջ չորս տեղ մանր տարբերութիւն մը մտնէց, որով լուսնոյ լրումը փոխանակ կիրակիին տիպրը իյնալու, չորեքշաբթի օրերը կը մնար, և այսպէս հետ կ'ըլլար յաջորդ կիրակի օրը զատիկ ունենալ, և ոչ 7 օր յետագոյ ինչպէս էրած էր Էտեանն հաչիւը (ԿԻՐ· 25)։ Ծրչանին այդ 4 տարիներն են Ֆասլտիկ կոչուածները, յորս Էտեանն զատիկը ապրիլ 13'ին նչանակուած է, իսկ Իրենեանը ապրիլ 6ին, որուն համար ալ բուած է թէ Իբէռն պատերազմ դնուն ըլաւին (ՍԱՄ· 75)։ Այդ ձեռքերն չեն ալ տեղի տուած, մանաւանդ չեր ուրիշ տեղ եղեալ եղծուած էրացն (ԿԻՐ· 25),

ապրանքի և ինչ վաճ 561֏ գումարի չորացման
8 տարի վաթ և իրավ տիպ 570֏ ջնջումը տա-
նելիս է տարա այդ տարիների համար
ձևափոխում։

384. Հայտնաբերված դեպքերում, երբ
ապրանքի կամ նյութի ավելցուկ չկա կամ
մասամբ կամ ամբողջությամբ վաճառված
է, ինչպես նաև, երբ ապրանքի կամ նյութի
ավելցուկը կամ դրանց մի մասը հանձնվել
է ուրիշին, ինչպես նաև, երբ ապրանքի
կամ նյութի ավելցուկը կամ դրանց մի մասը
կորել է, ոչնչացել է կամ անհետացել
ՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱՄ ԱՅԼ ՊԱՏՃԱՌՈՎ, ինչպես
նաև, երբ ապրանքի կամ նյութի ավելցուկը
կամ դրանց մի մասը վաճառվել է 9
ամիսներից ավելի ժամանակ առաջ, ապա
ապրանքի կամ նյութի ավելցուկի կամ դրանց
մի մասի համար հաշվառման մեջ մտցվող
գումարը հավասար է ապրանքի կամ նյութի
ավելցուկի կամ դրանց մի մասի ձեռքբերման
ինքնարժեքին, ինչպես նաև, եթե ապրանքի
կամ նյութի ավելցուկը կամ դրանց մի մասը
ենթարկվել է վերագնահատման, ապա
վերագնահատված գումարին։

385. Տարբեր նորմատիվներ սահմանող
հրահանգներ հրատարակելու իրավունք ունի
միայն այն նախարարությունը, որ կանոնա-
դրություններ է հաստատում։

386. Ձեռնարկությունները պարտավոր
են ապրանքի կամ նյութի ավելցուկի, ինչպես
նաև ապրանքի կամ նյութի ավելցուկի
ոչնչացման, կորստի կամ անհետացման
դեպքերի մասին անհապաղ տեղեկացնել
ՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱՄ ԱՅԼ ՊԱՏՃԱՌՈՎ, ինչպես
նաև, եթե ապրանքի կամ նյութի ավելցուկը
կամ դրանց մի մասը վաճառվել է 9 ամսից
ավելի ժամանակ առաջ, ապա ապրանքի
կամ նյութի ավելցուկի կամ դրանց մի մասի
ձեռքբերման ինքնարժեքի մասին, ինչպես
նաև, եթե ապրանքի կամ նյութի ավելցուկը
կամ դրանց մի մասը ենթարկվել է վերագնա-
հատման, ապա վերագնահատված գումարի
մասին։

387. Եթե ձեռնարկությունը ապրանքի
կամ նյութի ավելցուկի, կորստի կամ անհե-
տացման դեպքում չի կարողանում ապա-
ցուցել, որ ինքն ամեն ինչ արել է ապրանքի
կամ նյութի ավելցուկի, կորստի կամ անհե-
տացման դեպքերը կանխելու համար, ապա
ապրանքի կամ նյութի ավելցուկի, կորստի
կամ անհետացման դեպքում ապրանքի կամ
նյութի ավելցուկի ինքնարժեքը հաշվառման
մեջ մտցվող գումարը հավասար է ապրանքի
կամ նյութի ավելցուկի ինքնարժեքին, ինչ-
պես նաև, եթե ապրանքի կամ նյութի ավելցու-
կը կամ դրանց մի մասը վաճառվել է 9 ամսից
ավելի ժամանակ առաջ, ապա ապրանքի
կամ նյութի ավելցուկի կամ դրանց մի մասի
համար հաշվառման մեջ մտցվող գումարը
հավասար է ապրանքի կամ նյութի ավելցուկի
ձեռքբերման ինքնարժեքին, ինչպես նաև,
եթե ապրանքի կամ նյութի ավելցուկը կամ
դրանց մի մասը ենթարկվել է վերագնահատ-
ման, ապա վերագնահատված գումարին։

388. Ձեռնարկությունները պարտավոր
են ապրանքի կամ նյութի ավելցուկի, կորս-
տի կամ անհետացման դեպքերի մասին
անհապաղ տեղեկացնել ՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱՄ ԱՅԼ
ՊԱՏՃԱՌՈՎ, ինչպես նաև, եթե ապրանքի
կամ նյութի ավելցուկը կամ դրանց մի մասը
վաճառվել է 9 ամսից ավելի ժամանակ
առաջ, ապա ապրանքի կամ նյութի ավելցու-
կի կամ դրանց մի մասի ձեռքբերման ինքնար-
ժեքի մասին, ինչպես նաև, եթե ապրանքի
կամ նյութի ավելցուկը կամ դրանց մի մասը
ենթարկվել է վերագնահատման, ապա
վերագնահատված գումարի մասին։

389. Ձեռնարկությունները պարտավոր
են ապրանքի կամ նյութի ավելցուկի, կորս-
տի կամ անհետացման դեպքերի մասին
անհապաղ տեղեկացնել ՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱՄ ԱՅԼ
ՊԱՏՃԱՌՈՎ, ինչպես նաև, եթե ապրանքի
կամ նյութի ավելցուկը կամ դրանց մի մասը
վաճառվել է 9 ամսից ավելի ժամանակ
առաջ, ապա ապրանքի կամ նյութի ավելցու-
կի կամ դրանց մի մասի ձեռքբերման ինքնար-
ժեքի մասին, ինչպես նաև, եթե ապրանքի
կամ նյութի ավելցուկը կամ դրանց մի մասը
ենթարկվել է վերագնահատման, ապա
վերագնահատված գումարի մասին։

390. Ձեռնարկությունները պարտավոր
են ապրանքի կամ նյութի ավելցուկի, կորս-
տի կամ անհետացման դեպքերի մասին
անհապաղ տեղեկացնել ՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱՄ ԱՅԼ
ՊԱՏՃԱՌՈՎ, ինչպես նաև, եթե ապրանքի
կամ նյութի ավելցուկը կամ դրանց մի մասը
վաճառվել է 9 ամսից ավելի ժամանակ
առաջ, ապա ապրանքի կամ նյութի ավելցու-
կի կամ դրանց մի մասի ձեռքբերման ինքնար-
ժեքի մասին, ինչպես նաև, եթե ապրանքի
կամ նյութի ավելցուկը կամ դրանց մի մասը
ենթարկվել է վերագնահատման, ապա
վերագնահատված գումարի մասին։

391. Ձեռնարկությունները պարտավոր
են ապրանքի կամ նյութի ավելցուկի, կորս-
տի կամ անհետացման դեպքերի մասին
անհապաղ տեղեկացնել ՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱՄ ԱՅԼ
ՊԱՏՃԱՌՈՎ, ինչպես նաև, եթե ապրանքի
կամ նյութի ավելցուկը կամ դրանց մի մասը
վաճառվել է 9 ամսից ավելի ժամանակ
առաջ, ապա ապրանքի կամ նյութի ավելցու-
կի կամ դրանց մի մասի ձեռքբերման ինքնար-
ժեքի մասին, ինչպես նաև, եթե ապրանքի
կամ նյութի ավելցուկը կամ դրանց մի մասը
ենթարկվել է վերագնահատման, ապա
վերագնահատված գումարի մասին։

Ի՞նչ ընել, որ ես ալ ուրիշներուն պէս
Ապրած ըլլամ, ու ոչ թէ ինծի համար
Ապրած միայն, այլ ուրիշներուն համար
Ալ ապրած ըլլամ, ու ոչ թէ ինծի համար
Միայն ապրած։ Ի՞նչ ընել, որ ես ալ
Ուրիշներուն պէս ապրած ըլլամ։

Ես ալ ուրիշներուն պէս ապրած ըլլամ։
Ես ալ ուրիշներուն պէս ապրած ըլլամ։
Ես ալ ուրիշներուն պէս ապրած ըլլամ։

Ես ալ ուրիշներուն պէս ապրած ըլլամ։

Ես ալ ուրիշներուն պէս ապրած ըլլամ։

նանց գաւանակից մը ընտրած բլոյ իր կաթողիկոս, սակայն յետագայ եկեղեցիներ հաւանական չեն ցուցներ նոյնպէս չարաշահելը: Օրբէլեան կը վկայէ թէ Յովհաննէս կաթողիկոսը Բագրեւանդի գաւառներէն ընդունել տալու բանագնացներ, եւ առաքել է ընթացուցիչը Մօրէյ. եւ թէ այդ պատճառով ժողովներ գումարուեցան մի անգամ է Կոստանդնուպոլիս, եւ երեք անգամ է Թէոդոսուպոլիս, որ է Կարին, եւ թէ Հայերը հաւանեցնելու համար ուշքին դիւանին հարցաքննութենէ չնչին (ՕՐԲ. Ա. 143): Արդ, ինչպէ՞ս ընդունիլ որ հակաքաղկեդոնիկ միացող մը՝ կրցած բլոյ Մօրիկի պաշտպանութիւնը վայելել: Աւելի ապ կարելի բլոյ Պատմաբանին վկայութեան կշիռը, մինչ պիտի պնդենք Յովհան Բագրեւանցին քաղկեդոնական գաւանութեան համակիրը եւ հետեւող մը ըսել, մեզի հիմ ունենալով Ասբէտի վկայութիւնը, թէ Յովհան ընդ նոսա, այսինքն ընդ Յոյնս, հաղորդեալ փաւղեքեցւոյս (ՍԵՒ. 87): Աւելի յստակ կը գրէ Ուխտանէս, թէ Նոտուցին է կողջն Հոռոմոց, հակառակաբար Մովսէսէ, զիւաշան ոճն երկաբնակ, որ ուշ համարեցաւ է ընթ- հայրապետացն Հայոց (ՈՒԽ. Բ. 63):

390. Վերը յիշատակ ժողովները միանգամայն վարձեր էին, որոնց մեծ հոգածութեամբ կը հետեւէր Մօրիկ, և Պարսից վրայ ասացած ապղեցութեան, և Յոյներէն հալածուած կամակատարութեան վատահանալով, կը յուսար Պարսից բռնկին Հայութեան և Մովսէս կաթողիկոսի վրայ ալ ազդեցութիւն գործածել: Ժողովները կը գումարէին պլատարագս յունական բռնկին եպիսկոպոսներով: Աւելի նշանաւոր է կաւանդնուպոլսոյ ժողովը, զոր Անկիւրի 589'ին կը դնէ (ՍԱՄ. 76), սակայն աւելի ուշ պէտք է դնել, որովհետեւ Մուշեղի Պարսից կողմէն հետանալէն ետքը գումարուած է (ԶԱՄ. Բ. 531): Յոյն եպիսկոպոսներուն հետ գանուած են 21 Հայ եպիսկոպոսներ, որք Փառի վկայութեամբ, Բագրեւանդի վարդապետութիւնը ընդունած կ'ըլլան (ԶԱՄ. Բ. 531), ինչ որ զարմանալի չէ, քանի որ կայսրութեան հպատակ գաւառներէն էին, և համակերպութեան կը բանադատէին: Սակայն Մամիկոնեան կաթողիկոսի պատուիրները, Վրթանէս և Գրիգոր մեծ վարդապետները, որք Յունաց հպատակ և այդ համակերպութեան պատրաստ չէին, Հայ եկեղեցւոյ գաւանութիւնը պաշտպանելին, կամ ինչպէս Անկիւրի կ'ըսէ, «ընդ ընդդիմացեալ ընդէն դարձան նըզքեզ» (ՍԱՄ. 76): Եւ ասով Հայոց եկեղեցին և հայրապետականն ամենեւին խախտած չեղաւ իր վարդապետութենէն: Աւետիք միշտ ալ Վրթանէս վարդապետը անչուշտ կ'ըսէ, որ Մամիկոնի կաթողիկոսութեան սանձը ուղղամիտ ձեռքեր պարզուեցաւ, մանաւանդ ապագային համար: Մեզի հետաքրքիր է Սամուէլեան ապաստարանի մէկ գիրը, ուր գաւաճ Վրթանէս վարդապետի, Քրիստոսդրէ մահատանեալ և Տէրունի Նուէրեալ պատմութեան: Վերջին կոչումը կը յիշեցնէ կաթողիկոսական գաւառական մեծ վարդապետի մը, որ Սահակ Բագրեւանդցի մահատանեալ բլլալը: Իսկ Սամուէլեան, իր սովորական Հայոց ջերմով անուանելով, իբր Յունական Հայաստանի պետ ուրեմն հրամանատար կը մատանչէ զ (ԹՂԼ. 90): Այս գրոյն պատճառները Մամիկոնի մտանելի հարի ժամանակին պատմութեան, իրեն կարգին պիտի վերադնենք: Իսկ Գրիգոր մեծ վարդապետութիւնը մը չենք գտներ, ով բլլալը պարզելու համար: Նմանապէս մեզի անհասկնալի կը մնան Թէոդոսուպոլսոյ մեզի անծանօթ կը մնան Թէոդոսուպոլսոյ եկեղեցիները, որք Մօրիկի ատենը գործատած են, և որոնց նպատակը եղած է քաղկեդոնական գաւանութեան ամրակել Յունական բռնկին Հայ եպիսկոպոսներէ: Որովհետեւ եթէ եպիսկոպոսներու մէջ ընդդիմացողներ մեծ մըն ալ գտնուած է, ընդդիմացողներու մեծ մըն ալ գտնուած է, որոնք առ այնու համարեալ ընծայանն՝ ղրեցին կոչել և անշուշտ ծածկեն (ՍԵՒ. 87): Ասոնց գլխաւորները կը նկատուին Մանասէ Բասենոյ և Յովհաննէս Ամատունեաց եպիսկոպոսները (ԹՂԼ. 109): Այսպիսի կացութեան մէջ անկարելի է, թէ Մօրիկի ընտրած և պաշտպանած կողմը պիտի, Բագրեւանդի Յովհաննէսը, չէր կրնար համակերպողներուն թիւին չըլլալ: Եթէ առաջ ընկ Յովհան Հայ եկեղեցւոյ գաւանութիւնը ունեցած ալ էր, սակայն գայն հաստատապէս պահած չէ, ինչպէս Անկիւրա ալ կը վկայէ:

391. Մուշեղ Մամիկոնեան, որ յունական բանակին հետ Թագրեւի պաշտպանութեան համար պատերազմի ելաւ, քանիցս հրամայ առացած էր Վահրամի, իրեն հետ միանալ Ամանանեան հարատեւ բլլելու վերջնական (ՍԵՒ. 63–66), մինչեւ իսկ երկմտելու խոստանալով թէ յետ պատերազմի ընծայոյ ընծայատրութիւն (ՍԵՒ. 64): Սակայն Մուշեղ չէր հաւանած, Թագրեւի կողմին գործերուն անհետեւելով, և անոր ձեռքով մարզպանութեան հաստելու և իր հայրենեաց օգտակար բլլալու յոյսով: Սակայն գաւառներ կանխեցին, իրր թէ Մուշեղ օգնած բլլոյ Վահրամի փախչելուն (ՍԵՒ. 69), որով Թագրեւ մնացեալ ընդհանուր ապստամբել Մուշեղ, ոչ չկրցին ընդդիմանալ, և Մուշեղ ու Յովհան պարսիկ Թագրեւով ամրոցաւանեցին ալ Մօրիկի առջեւ: Սակայն Մօրիկ չգաւանեցաւ Թագրեւը պաշտպանել (ՍԵՒ. 75): Մուշեղ յանկան կողմ անցնելով իր գործերը չկրնար փախել, տարկաս միայն ունեցաւ նախ Նարէն ևս գտնալ: Մօրիկ ինչպէս ալ Մուշեղը իր բանակին մէջ գտաւ պատճառ նչանակեց, բայց միւս կողմէն խոստացաւ առաջ Թագրեւի Հայ գործերը Հայաստանէն հանել, ըլ ուժ ի բռնութ և անհնազանդ եղ, ասէ, կան ի գիւղ ձերոյ և պղծութիւն (ՍԵՒ. 79): Ինչպէս իր կողմնակիցները հաւատից ու թշնամիս անցան և ասպնեաց մեծ պատերազմին, Թագրեւ ալ իրենները Մամիկոնի և Բակուրեան կողմերը հետացաւ: Սակայ յաւաղ եկաւ նախարարներուն մէջ չեմք մը, մեզ կողմ միայ փախչելով ապստամբելու համար, թէպէտ ապստամբած կողմերնուն վրայ ալ մեծ վատահութիւն չունէին: Թագրեւ առաջ իրեն եկողներուն պերազէր ընդունելութիւն ցուցուց, բայց Հայերը անոնց թէ Վահրամ Հայոց հաւատարկոր վրանին կը գրկուի, անոր վրայ փախչին և զարկին և գանձերը գրաւեցին: Այսպէս սկսաւ նոր չարժում մը որուն գլխաւ կը գտնուէին Մամիկոնեան, Վահեւունի, Առաւ Թագրեւունի, Մամիկ Մամիկոնեան, Սահեւանաւ Միհրի, Կամսարական, Ամատունի, և Թէոդորոս Տրպատունի (ՍԵՒ. 81): Թագրեւ նոր բանակ պատրաստեց այդ չարժմանին դէմ: Մօրիկի ալ դիմեց որ Հերակլ զօրավարին Տրամադրեց օգնական Թագրեւ: Հայեր չիմեցան և գաւառացան, Մամիկ և Առեփանոս և Կամիր Պարսիկներուն կողմ անցան, Առաւ և Առատ և Թէոդորոս Յոյներուն Տազանդեցան (ՍԵՒ. 82): Բայց նորէն չհանգստացան: Առաւ իր Վահեւունի ազգակիցներով՝ որք էին, Ապրպիս, Վարազ, Ներսէս և Վասակ, և Տրպատունին Թէոդորոս, նորէն խլրտեցան, և ապստամբեցան Յոյն կառավարիչը ապտնել կարող չեղան կին մէջ, բայց չյաջողելով կարգաւոր բանները ապստամբեցան: Այնուհետ վրանին հետան Հերակլ կայսերական կառավարչ և Համազասպ Մամիկոնեան հարազատ զօրավար, և Ջերմայ գետեզերքին վրան փախստականները գարկին: Վահեւունիներն Առաւ և Ներսէս և Վասակ ապստամբութեան մէջ բնան, Ապրպիս և Վարազ գերի իյնալով պղծաստեցան, իսկ Թէոդորոս Պարսից առնմանը անցնելէ ետքը բռնատեցաւ և Յոյներու յանձնատեցաւ: Մօրիկ նոր զօրաժողով մը բրաւ Հայոց աշխարհէն, և Թրակիա անցաւ Մուշեղ Մամիկոնեանի հրամանատարութեամբ: Կայսերական գունդերը առաջին յաղթութիւնէն հրապուրեալ թշնամիներուն երկիրները մեռան մինչեւ յոյնիոյս քեռորն Թեոդոսիոս, բայց ահագին նորով ժողովներու մէջ իյնան և կոտորուեցան: Այդ առթիւ բազմութիւն նախարարներ և զերծան Հայաստանեայց կոտորածէն, նոյնինքն Մուշեղ գերի իյնալու և սպանուեցաւ: Բազմութիւն գնդով անարուն կապուելով (ՍԵՒ. 86): Այդ միջոցին միակ բազդատութիւն եղաւ Առատ Սպարապետին՝ որ կայսերական պատիւներու արժանացաւ (ՍԵՒ. 83):

392. Որչափ ալ մեր յառաջ բերած եղելութիւններ աւելի քաղաքական գոյն ունին, սակայն եկեղեցականներու հետ կապակցեալ են, քանի որ Յունաց և Հայոց մէջ սիրելի երկպառակութեանց հիմնական պատճառ Քաղկեդոնի դաւանական խնդիրն էր: Հայաստան եղած Յոյներուն ծանր էր որ Հայեր իրենցմէ, իրր հերձուածողներէ կը

ԱՐՔԱՅ ՄՕՐԻԿ ԵՒ ԽՈՍՐՈՎ

ՄՈՎՍԷՍԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

խորչէին, իսկ Հայկազն համար ալ անառնելի էր որ Յոյներ զիրենք պատանեփոխանութեան կը բռնադատէին, և ասիկ կը ծագէին անընդհատ խրատ մնէին։ Մօրիկի չորսպատութեանց հետեւանքը այն կ'ըլլայ, որ Գրմանացիները ջանք կ'ընեն ջարդել և կոտորել զիրենք տարբեր ազգի Քաղքենացի չափնան նկնելքով Հայոց (ԱՑԲ·87), ինչ որ հարկաւ երիցիր հանդարտեալ և ժողովրդը չհնարեալ միջոցը չէր։ Յոյներ իրենց յարձակումներուն և Պարսից օգնութեան երթալուն ատեն, մինչև իսկ համարձակած էին, որ սպառ ազինան նկնելքոյն որ է Դըշնիք Սբքոյ Տրէֆորէ, այսինքն Հայրապետական կամարակիրին գանձերը, տեղէն վերցնեն և տարան գետնին է կարծոց էին, որ պատերազմական չորթութեանց ժամանակ, Յունաց Բազանդիոյ տարածքին և հրատարակութեան և բնակատարութեանց ներքև կը գտնուէր Մաժէս, ցորչափ Մօրիկ զօրաց որ միջ մը կազմիր էր Յոսրովի չնարհատարա գործակցութեամբ։ Հրատարանք կամ լաւ եւս բնակատարութեանց կը չարաճակէին անընդհատ, քայց Մաժէս ազինեցին ու լինէր է նոսա հասց (ԱՑԲ·87) և կը միջէր անցանել ընդ ջեռն Աղաս, ուսկէ է պատրաստի ճնչեալ է ֆոտ, և ըմպել ջերմ քաշուին (ԱԿԲ·120)։ Այս յարձակի բացատրութեանց բանական է Մաժէսի ուզղութեանն ու հետաքրքրութեանց ցուցնելու։ Դարձի մէջ, ուր էր հայրապետանոցը, կը չարաճակէր Պարսից կառավարութեանց մարզպաններու ձեռօք, որոնց իրկ անունները միայն կը գտնուք յիշուած, և են՝ Վեղատական, Խորհան կամ Նիխորհան, Մերկուտ կամ Մերկրատան, Յազդէն, Բազդան և Հոյիման կամ Յեման (ԱՑԲ·60 և 112)։ Անուններու չատ քիչ կը ցուցնէ թէ չուտ չուտ կը փոխուէին, ատանց նչանակ գործակցութեան մը ունենալու։ Այդ Պարսիկ մարզպաններուն անունները տնենք Աելիսաէ, որ ուսկի ճշդութեամբ գրած է։ Իսկ յետագներ Հայ մարզպաններ կը գտնեն այդ միջոցին։ Մամիկոնեան պատմիչը կը յիշէ Մուշեղի Խորհով մարզպան հետաքրքրութեան և թէ այդ պաշտօնին վրայ էր մինչև Արմիզդի սպանուելը (ՄԱՄ·13)։ Իսկ Ատրպատական Մարզպանի վարչական Մամիկոնեանի սպանուելէն ետքը, Խոսրով Տայոց տանմանները, Ներսեհապան Հայոց՝ Ատրպատի կազմերը (ՅՈՎ·88)։ Այս բանակատարներուն անունները կը տարբերին հին անուններէն (ՅՈՎ·89), քայց այս կերպով ուսկի ընդարձակ թիւն կը տանէր Հայաստան կոչուած աշխարհը, գոյն այս ալ Մօրիկի Հայ լինելուն հետեւանք էր։ Այս ամէն գործուածներուն վրայ կարելի մեծ պաշտօնեայ մը կար, և Հայ նախարար մըն ալ հայազանդին տրամադրած։ Վերջին անգամ այդ պաշտօնները վրայ անունը Հերակլ սպարապետը և Համազասպ Մամիկոնեանը (§ 391)։ Այդ երկու թիւնները, զորս պատմեցինք, պէտք է նչանակել Խոսրովի սասանեան տարիներուն մէջ, 590Ն մինչև 594 թիւ սկիզբը։

393· Նոր զօրամարզ մըն ալ Մօրիկ 595 սպրտց սանձները որ է Խոսրովի 6'րդ սպրին (ԱՑԲ·92), և երկու գունդեր մնձնեցան Յունական Հայոցասանէն Մամիկոնեանի և Սմբատ Բագրատունիի հետ Մամիկոնեանի և Սմբատ Բագրատունիի հրամանատարու թիւնը (ԱՑԲ·88)։ Սահակ չիտակ կը տանէր Բիւզանդիա, իսկ Մամիկ միջոցը կը փոխէ, և հոգին նոր խոստումներով կայսերական գործերը կ'երթայ, և կ'արտօնեն իր երկիրը գտնայ, տր Յոյներ նչմարեալ խորհրդներ կ'ունենայ։ և այս պատճառու ձերբակալեալ կոտորուելու պէտք կը սպասէր, և գործնոյ սպրն նեռուէ կը պատարագուէր (ԱՑԲ·89)։ Սմբատ, տէր ունէրնէրի անուն, բոլոր Ս Լոյն Հոգւոյն, Ս Քրիստոս Ս Տեառն Տրջիզ, կը յոյզի սրտը բանցի սասպրել, գոլ կը գոյնի բնակչին պատկերել, և սոխ ծին վրան հնծնալով խոչոփոզին խեղդել։ Ասոր վրայ կեանքը կը չարտնի, և պատիւ ալ կը սասնայ, քայց նոքին կառավարուց նեմարեալ Աելիսէ կ'ապտարան (ԱՑԲ·91)։ Անկեղծ Սմբատ Խոսրովի հրամանով գործնեալ սպրն թողուած կ'իսկ, սակայն անուններու մէջ սխալած բլոյր յոյսերի է (ԱՑԲ·76)։ Արամհետ անմիջապէս հարր յանկարծ կը տեսնէր Սմբատ հաճոյանալ յոյս Խոսրովու սրտին (ԱՑԲ·91), սասնոց բացատրելու իր ինչպէս Աելիսէի Պարսկաստան անցած, քայց գործ ալ չէր ուրտրամարդէն փոխուսար. իսկ Յոյներ գիմ սասկ թիւնն էր՝ որ Պարսիկներու հետ սասպրմը կը յորդորէր։ Հետագայ Սմբատ նչանակ ծառայութիւններ ընծայից այն պատերազմներուն մէջ, զոր Խոսրով ունեցաւ իր մօրեղբօր Վասակի դէմ, որ Խոսրովի դէմ հանեց սեփական ազգերը, իր եղբօր Վնդոյի հետ։ Վերջապէս սպառնալէն հարր (ԱՑԲ·94)։ Հայոց բանակի մին ալ կար Խոսրովի հղոմը, որուն մէջ էին, կասկած իրենց կողմը անցնող երեքներ՝ Մամակ Մամիկոնեան, Սահակ Սիւնի և Գագիկ Արծրունի (§ 391), և սասնցմէ զատ նաև Գագիկ Մամիկոնեան, Պապ Բագրատունի, Խոսրով Վահեւնի և Վարդ Արծրունի (ԱՑԲ·92)։ Անոնք իրենց գործ թիւնը պատճենելու և սասիկներու արժանացան, քայց մէջերնէն կասկած ենթարկուածներ ալ եղան։ Գագիկ և Խոսրով Պարսկաստանի մէջ, և Մամակ Հայաստան պատնէշ հարր խոչոփոզիմ վախճանեցան։ Իսկ Սահակ, իր Տրդատ որդին Սահակ Սիւնի ամրոցանոցն կրով պատանեցաւ է ջարդի ջրթարոյ, սորին անդամները կոտորուեցան։

ՆԱԽԱՐԱՐԱՑ ԳՈՐԾԵՐԸ

յայտ, և Կոտիա Մծբնի պրկուած սահեն Տանապան նեղոց իմաստ սպառնալեցաւ (ԱՑԲ·95)։ Պապի և Վարդի վախճանին համար սրոչ բան մը չենք գտներ։ Վարդ Արծրունեն նոսն է, սրուն կ'ինր Մարիամ, Մուշեղ Մամիկոնեանի սպղիկը, բարեպաշտական և ուսնկասէր համբաւակեցաւ Գրիգոր վանքին Ս. Կարապետի մասուր մնալ, հարատակ կ'ինեալու համար սահպական սրգելքին, քայց խոստան, սէտան և սրտիճան յոյժ սպառուորէ նկնելքոյն։ Ասոր վրայ, իշխան սիկինր խոզոպատ իմաստ մասուածն եալ, և 395 միաբանեալու հոս սեպան սասա, սասկայն եկեղեցպանը Աասուծոյ բազգեց, և սիկինր վանքին մնկնած սասին, Տրամբ ինչպէս կը գրուի, սրով սպառնալեցաւ։ Քայց վանքին սասպնորդը նչել Քրիստոս նկնելքոպին, և պրոիել յոյժ քաղաքական (ՄԱՄ·9–11)։ Այդ պատմութիւնը մինչև ցոյսօր սասնգամ իմաստ կը կրկնուի, և կասնոց համար սրգելքը կը չարաճակէ յարգալ։

394· Սմբատ Բագրատունի այնչափ սիրելի եալ Խոսրովի և այնչափ յաջողեցաւ սրեւելեան սպգերու դէմ

ՍՄԲԱՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

վարած պատերազմներով, որ Խոսրով անոր յանձնեց Վրկանայ մարզպանութիւնը և զինուորական հրամանատարութիւնը սակաւ և արձակով, զարգերով և զգեստներով վարձատրեց, մինչև իսկ անոր նուիրեց իր նոր Արմիզդի սեփական կամարը ու սուր (ԱՑԲ·96)։ Այդ սասնասնամբ սեղի ունեցաւ 599'ին, Խոսրովի 10'րդ սարին (ԱՑԲ·102)։ Մեծ եղաւ Սմբատի արժանքը իր նոր պաշտօնին մէջ։ Թշնամիները հարձակեցան, սպառամբները նաստեցան և սեփական երկիրը չէնցնելուն մասնասիրութիւնները սոյ՝ մեզի չպատկանիր։ Մեր յիշատակելիք պատճառն է այն կռիւները սրտրուած և սահպրուելի միացած քրիստոնեաներուն համար ցուցած հոգատարութիւնը, որոնք մինչև իսկ ղեկոյ Քաղքեդոնի ժողովէն էին (ՅՈՎ·90)։ Աասնք մեծ մասամբ Հայեր էին, Մեսրոպ կոչին յիշատակ թիւնէն Յունոց և յԱսորւոց ուղղափառ (ԱՑԲ·97)։ Սրբոյ բուած երկար կռիւներ թիւնով, ոչ միայն հաստատեին է հաստատ, սպես պատճենել ուշեղրու-

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

§ 395. Ինչպե՞ս է կազմվում հարցական նախադասությունը։

§ 396. Ի՞նչ հարցեր են տրվում հարցական նախադասության մեջ։

§ 397. Ի՞նչ հարցական նախադասություններ կան։

§ 398. Ի՞նչ է ուղղակի հարցական նախադասությունը։

§ 399. Ի՞նչ է անուղղակի հարցական նախադասությունը։

§ 400. Ի՞նչ է հարցական նախադասության ենթական։

§ 401. Ի՞նչ է հարցական նախադասության ստորոգյալը։

§ 402. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական դերանունը։

§ 403. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական մակբայը։

§ 404. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական մակդիրը։

§ 405. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ածականը։

§ 406. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական թվականը։

§ 407. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևը։

§ 408. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի ուղղակի հարցական նախադասությունը։

§ 409. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի անուղղակի հարցական նախադասությունը։

§ 410. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի ուղղակի հարցական նախադասության ենթական։

§ 411. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի ուղղակի հարցական նախադասության ստորոգյալը։

§ 412. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի ուղղակի հարցական նախադասության հարցական դերանունը։

§ 413. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի ուղղակի հարցական նախադասության հարցական մակբայը։

§ 414. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի ուղղակի հարցական նախադասության հարցական մակդիրը։

§ 415. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի ուղղակի հարցական նախադասության հարցական ածականը։

§ 416. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի ուղղակի հարցական նախադասության հարցական թվականը։

§ 417. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի անուղղակի հարցական նախադասությունը։

§ 418. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի անուղղակի հարցական նախադասության ենթական։

§ 419. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի անուղղակի հարցական նախադասության ստորոգյալը։

§ 420. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի անուղղակի հարցական նախադասության հարցական դերանունը։

§ 421. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի անուղղակի հարցական նախադասության հարցական մակբայը։

§ 422. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի անուղղակի հարցական նախադասության հարցական մակդիրը։

§ 423. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի անուղղակի հարցական նախադասության հարցական ածականը։

§ 424. Ի՞նչ է հարցական նախադասության հարցական ձևի անուղղակի հարցական նախադասության հարցական թվականը։

ՀԱՐՑԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 425. Հարցական նախադասությունը կազմվում է հարցական ձևով։

§ 426. Հարցական ձևը կարող է լինել ուղղակի կամ անուղղակի։

§ 427. Ուղղակի հարցական նախադասությունը կազմվում է հարցական դերանունով, հարցական մակբայով, հարցական մակդիրով, հարցական ածականով կամ հարցական թվականով։

§ 428. Անուղղակի հարցական նախադասությունը կազմվում է հարցական ձևի ուղղակի հարցական նախադասության ենթական, ստորոգյալը, հարցական դերանունը, հարցական մակբայը, հարցական մակդիրը, հարցական ածականը կամ հարցական թվականը ենթադասական նախադասության ենթական, ստորոգյալ, հարցական դերանուն, հարցական մակբայ, հարցական մակդիր, հարցական ածական կամ հարցական թվական դարձնելով։

§ 429. Հարցական նախադասության ենթական կարող է լինել գոյական, դերանուն, թվական, ածական, մակբայ, մակդիր, դերբայ, ենթադասական նախադասություն կամ ցանկացած այլ խոսքի մաս, որը կարող է հանդես գալ որպես ենթական։

§ 430. Հարցական նախադասության ստորոգյալը կարող է լինել բայական կամ անբայական։

§ 431. Հարցական նախադասության հարցական դերանունը կարող է լինել ով, ինչ, որ, որն, որը, որոնք, որոնց, որոնցից, որոնցով, որոնցում, որոնցից դուրս, որոնցից բացի, որոնցից զատ, որոնցից բացի դրանից, որոնցից զատ դրանից, որոնցից բացի դրանից զատ, որոնցից զատ դրանից բացի

բախեցաւ առջև (ՈԽԱ·Բ·15)։ Երեք տարիներ անցան առանց մի նահապետ Իսան տժգոյնի միջագիսի անդի առաջ (ՈԽԱ·Բ·6), այնքան մինչև 602 տարին։

397· Կը բերան Նիկոպոլիս գտած ժամանակն ա առաքելոյ բարեկամ մը ունեցած էր, անուն կը կոչէր, որ ԽՈՒԺԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ հաւատիկ կը կոչէր, այնքան կը ժառանգի պարսիկ։ Իշխան Իսան հաւատացած էր Նիկոպոլիսի մօտ Ջուռ տարբեր գիւղը։ Կոչ նահապետն էր (ՈԽԱ·Բ·3), այլ կ'երևի իշ ինքզինքը կը ծածկէր, ինչ որ չատ դիւրին էր, որովհետև Նահապետականներ չէին խորշեր երկրագործական գործերէն, գանազան իրենց հետ համամիտ ընդունելով։ Կը բերան ալ գործատուներէն չէր խորշեր, որով կրցած էին իրենց մէջ արտակից և համամիտ բարեկամ մը ունենալ։ Կը բերան կամ պատանին հաւր Իսան կը մնար եպիսկոպոսարանին ծառայ Իսան կը մնար, և Կը բերան ալ գիւղը կը վարձաւորէ եպիսկոպոսական ստիճանով, և կը ձեռնադրէ գիւղ օտարազգացը եպիսկոպոս, գոր մինչ կ'իմանանք իրր ամուսին հերքելու, իսկ պատմիչին՝ այնինչ պաշտօնավոր եպիսկոպոս եղանակը (ՈԽԱ·Բ·3) կը մեկնենք իրր՝ Նեստորական հին բերան հանգիպ բարեմարտիկ բնակութիւն մը։ Կիսի գործերը եպիսկոպոսանալէն հաւր ստիճանները կամ մինչ ստանալը, և Նեստորականներուն հանգիպ բանտ ընծայքը գիւղը կառավարի կրնային ընել, բայց կ'երևի իշ Քաղկեդոնականներ հանգիպ ամսարական գործած գործիներու համար կ'ըլլար որ բարեացակամ ընծայքը պատճառ կ'ըլլար որ կիսի գործերը մասնաւորներ չէին չարժեր, և իսկապէս ստիճան չէին ստար։ Շատերուն բանտ ստեն մէջտեղ կ'ելլէ Յուստոս եպիսկոպոս Մովսէսը։ Սա ընկեր Հայոցգիր, ապա ընծայեալ Յուստոսի մէջ ընտրած, և վիճակեն եպիսկոպոսներուն մօտ վրացերէնը և հայերէնը ուսած, և նկեղեցական կոչման մէջ յառաջացած, կիս բերան և եպիսկոպոս էր ձեռնադրուած, անոր կամակիկոս իշխան ստացին տարին (ՈԽԱ·Բ·6), այսինքն է 599ին։ Սա անունով որ վրաց հայրապետանոցին մէջ Քաղկեդոնականներէն գտա Նեստորականներն ալ համարձակ իրեն կը գանուն կիս բերան ընտրած և մինչև իսկ Նեստորական կիսը եպիսկոպոս ձեռնադրած է, տարի անգլ եղեր իրենց Մովսէս կամիպիկոսին հաղորդիլ և անոր մասդրան իրենց տալ իրեն։ Մովսէս իշ ձեռնադրեալ վերջին պերսոն մէջ զգացած եղեր, անմիջապէս թագի մը կը պատրաստեն, ու տեղ մը կը կոչէ կիսը եպիսկոպոսանալ և ապահովեն, ու տեղ հաւատացած վարդապետ մը պատրաստ կիսը, որ Հայոց և վրաց միաբանութեան հաւատացած վարդապետ էր։ Կոչ ատ ինգ տարի պիտի սրով Հայոց և վրաց (§ 339), վասնզի է պէտք Հոգեվարքի և յանձնարարական պատճառն Լեռնէ, Յուստոս եպիսկոպոսն Հաւատացնել, անոր հաստատութեան ալ մերժել, և միանգամայն ստացուցիչներն ալ մերժել, և միանգամայն վճռապէս կը հրամայել, ապաշաւեալ՝ ընդունելութեան և սղբոմիներէն, և ապաշաւեալ՝ խարեալ՝ ձեռամբ ղէնքով (ՈԽԱ·Բ·8–12)։ Մովսէս կամիպիկոս նամակին հետ կը յղէ նա Մանուէլ վանական եպիսկոպոսը, որ եր է տրան էրդրոմ, որպէս պէտք էր նամակին ալ պատրաստ կը պահէ զարմ (ՈԽԱ·Բ·7)։ Կիս բերան ամենայն պատրաստութեամբ կ'ընդունի Մովսէսի հրամանները։ Յանդիմանեալ էր, կը պիտ որպէս պէտք է և վերջապէս է հայր հոգեւոր, և է էր ինչ էրէպտէի է ընծայեալ եղեր չէր գեղով պէրայ։ Կը վատահացնէ մէկ կատարի ժամանակին միաբանութիւնը անշուշտ կը պատ հետ իր եպիսկոպոսանալով, մէկ Յուստոս եպիսկոպոսն ալ մերժած է, երբ որ խոստացած է անոր չպատրաստիլը։ և մէկ իրր գործ մը կիսած մը բնտանած էր գործ յառաջացած (ՈԽԱ·Բ·12–13)։ Սակայն անկած չէր կը բերան իրր յայտարարութեան մէջ, և միայն Մովսէսի պատճառէն բանտ ատակ կը գրէր սկիզբ յայտարարութիւնները, պի մինչև իսկ իսկապէս հետացած չէր, և է ձանձրոյթ ընդունելու, և ինչ քան ու պէտք է ունենք (ՈԽԱ·Բ·15)։

398· Մերանի կամիպիկոսը հարկաւոր միաբանեցաւ կը բերանի յայտարարութեան վերջ, իրր կանգնին վերջին օրինակ մէջ, վանդի այլեւս վրաց իշխան չյաջողեցաւ, կը բերան ալ չպահց պատրաստիլ ընդունելու անոր վերջին վայրկեաններուը։ Թղթակցութիւնները և բանակցութիւնները տևեցին 603 տարւոյ ընթացքին մէջ, իսկ 604ին կնքեց Մովսէս իր

ՄՈՎՍԷՍ ԵՒ ՎՐՔԱՆԷՍ

30 տարւոյ երկարատև կամիպիկոսութիւնը։ Եւ պիտի պիտի Մովսէս պէտք է յիշատակել որ հայրապետանոցի մէջ, ոչ այնչափ յաջող բերած նշանաւոր արդիւնքներով, որչափ բազմազիմի արկածներու հանգիպ ցուցած արիասիրտ տարտնութեամբ, և Հայոց և կեղեցւոյն պաշտպանութեան համար կատարած աշխատութիւններով։ Յատկական պատճառ Իսան գործարար, Մարիկի ձեռնարկ պղծութիւնները, ամէն կողմէ պատած ձախող պարագաները, մեծագիս վանդ կը պատճառին Հայոց եկեղեցւոյն ընդհանուր գոյութիւնը, եթէ Մովսէսի խոհական և ծանրաքաշ միտքը չգտնուէր Հայ եկեղեցւոյ գլուխ։ Կարծես թէ ձախող բախտը գիտեր նայիլ ալ կը հաստատէր Մովսէսի նախատեսութիւնները նպատակ եկեղեցւոյ։ Նա իր վերջին տարիներուն մէջ իրեն օգնական առած էր Վրթանէս Քղկեդոնական եպիսկոպոսը, որ կը կոչուի ամենէն, եթէ ոչ ամենէն ալ ընդունելի Վրթանէսի՝ իր գործակից և ուսումնական կարողութիւնն համար, թէ ոչ հարկաւոր եպիսկոպոսական ստիճան ունեցած է կառավարութեան փոխանորդ իրեն վարելու համար Սահմանուն ալ եպիսկոպոսական ստիճան ունէր։ Վրթանէսի ծագումն ալ նախընթացը ծանօթ չեն պատմագիրներէն, իսկ Քէրքոր անուն կը ցուցնէ թէ Սիւնեաց ազգէն էր Հայրենիքը, ամէն տեղ մէջ պէտք չէ զայն չխոհիլ Սիւնեաց եպիսկոպոս Վրթանէսի հետ (§ 375), որուն Փարպեցին թէ պիտի մը ապրեցաւ, որ 23 տարի ալ պաշտօն վարած է, և իրմէ հարը եկած է Փրիգիոյ մէն, որուն յաջորդած է Քրիստոփոր եպիսկոպոս (ՈՐԲ·Բ·246), որ պաշտօնի անցած է Մովսէսի վերջին տարիները (ՈՐԲ·Ա·140)։

399· Վրթանէս Քղկեդոնական եպիսկոպոսարանի գործերը, և Մովսէսի մահ ան վրայ սկսած

ՎՐԹԱՆԷՍ ԵՒ ՏԷՂԱՊԱՁ

սկսած կառավարել, իրեւ ներկայացուցիչ, ինչպէս պաշտօնապէս կու տան իրեն այդ անունը Ուխտանէս (ՈԽԱ·Բ·17), և Օրբէլեան (ՈՐԲ·Ա·140), և Ստեփանոսին (ԹՂԱ·10), և երեք տարի վարեց պաշտօնը, մինչև որ կամիպիկոսական ընտրութիւն կատարուեցաւ։ Պատմագիրք համաձայն են սկսած երկարատև պարապուրդ իրենը տեղի, այլ կը լսեն, թէ ինչ եղաւ ընտրութեան երկարաձգութեան պատճառը։ Ջամչեան կը կարծէ թէ եպիսկոպոսներ պատահական ընտրութեան վրայ, և գործը Ամրամի գալուն մղուցին (ԶԱՄ·Բ·302)։ Սակայն Ամրամեան Հայաստան գալը չատ երքը, երբոր տարւոյն վերջերը խոստացաւ, իսկ երկարատևութիւնն ալ չէր կրնար այնչափ գործարար ըլլալ, որ մեծամասնութիւնը մը կազմուելը արգելէր։ Միւս կողմէն անհրաժեշտ կը պատճառի որ Վրթանէս աշխատած ըլլայ ընտրութիւնը խափանել, որպէսզի պաշտօնը իր ձեռքը մնայ։ Վասնզի ատենի պիտի տգէր ընտրութիւնը փութացնել և կամիպիկոս ընտրել, ինչ որ չատ հաւանական էր։ Իսկ եթէ եպիսկոպոսներ իրարմէ տժգոհ էին, ընտրութիւնը պիտի փութացնէին, որպէսզի Վրթանէսը գործերէ հեռացնեն։ Պարսից արքունիքին կողմէն արգելք մը մտածելու համար ալ բաւական նշաններ չկան, վասնզի կամիպիկոսի պատկառութիւնը Պարսից բաժնի Հայերը կը սկսպասէին Յունական բաժնի Հայերուն աչքէ, ինչ որ Պարսիկ քաղաքականութեան նպատակ չէր, մանաւանդ երբ յունական բաժնին մէջ կը նայէր Յովհան Բագրատունին իրր կամիպիկոս Հայոց։ Եւ ոչ ալ կրնանք ըսել թէ Խոսրով իր Հայերը կը սիրէր ընտրելու ի չնորհս Յունաց կեսարը, վասնզի Խոսրով այդ բանը կրնար ընել պարզապէս Մօրիկի անձին համար, իսկ 604ին Մօրիկ արդէն սպանուած էր և

փակաս կայսերա թիւան անցած, որուն դէմ ա՛ժդին պատերազմ կը մղէր Լսոպով (§ 394)։ Բա՛ց այս անուանծանօթ կը մնայ բնագրա թիւան յապաղելուն իսկական պատճառը։ Բայց կրնանք հաստատական կարծիք մը յայտնել, մենք պիտի բանը իմ ասոր պատճառ ուսուցումն Յովհաննէս Բագրատունիի հակաթոռ կաթուղիկոսա թիւնը։ Հայոց ամենամեծ մասը Յունական բաժինին անցած էր, Յունական բաժինին ներսին մէջ ալ նշանաւոր և զօրաւոր մա՛ս մը կար քաղկեդոնական վարդապետա թիւան հակառակ, Բագրատունիին ալ բնագրա թիւան ներքին Յոյներուն համակիրները կը ա՛միաբ և ուզդա թիւն փախիլ հնար չէր։ Պարտականութիւն կ՛կարծէր թէ եպիսկոպոսներու մէջ կը պրիլը սխա՛լ մը պատահած մը վերցնելու միաբը, Բագրատունիին Ազատ գնալ անցընել ապրիլ և Վրաստանի սահմանը ուսնելով, ամէն տեղ մէջ Հայոց եկեղեցւոյն ուսուցչական ուղղա թիւնը պահելու պայմանով։ Այդ նպատակին համար հարկ եղած բանակցու թիւններ, և դժուարու թիւնները հարթելու համար խորհրդակցու թիւններ, կրցած են երկարձգել մօտ ընդհատ թիւան ձևնարկը։

400. Տեղապահու թիւան եւամեան, 604՝ի 607, կը բաղդատի բավանդակ Լսոպովի թագաւորու թիւան և Փոկասի

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

կայսերա թիւան ժամանակ, կրնք երկուքը իրարու դէմ տեսցնել անդադար պատերազմներ կը մղէին։ Լսոպով անձամբ վարած էր Միջագետքի կողմէն գացող բանակը, և տարեվերջ աշխատելով Դարա և Ուռհա քաղաքները նուաճած, ու ամիսց նաբը հանգստանալու համար Տիգրան գարձած, և նոր արշաւանքը յանձնեց Յուհաննէս Ոստիկան զօրավարին, որ մինչև Ամասիա տևող ձմեռնանակով (ՍԵՓ. 122)։ Իսկ Հայոց սահմանի թագուհի կողմը Վահ-Ջուանան և Սիմեսատ-Լսոպով (ՍԵՓ. 118) զօրավարները հրամանատարու թիւնամբ կը չարաշահէին այն պատերազմները զոր կը տեսնինք (§ 394), և որք ատ պարէզ ունէին Յունական Հայոց ատեն, որով Դաւիթի մէջ ատենի վիճակ մը կը տիրէր, և ներքին և եկեղեցական խնդիրներով զբաղիլ առիթ կ՛տանէին Վրաստանի ազգապետ և եպիսկոպոսներ։ Մարզպան թիւան պաշտօններ կը վարէին Պարսիկներ՝ որոնց ցուցակը տա՛ծ է (§ 392), բայց պահեստ անոնց պաշտօնին տևողութիւնը չենք գիտեր, չենք կրնար ճշդել իրենց 603՝ին և յաջորդ տարիներուն մէջ ով ով մարզպան։ Հայեմանէ Լսոպ Ճանրայէնմարզպան։ Հայեմանէ Լսոպ Ճանրայէնպիտի անուններ ունենք (ՍԵՓ. 123), բայց կրնք պաշտօնի ժամ բլլալը չենք գտներ։ Մարզպաններէն զատ պիտի պրիլ նաև պարսկական հրամանատարներ ալ կային, և երբեմն պաշտօններ իրարու կը խառնուէին։ Յունական բաժինին մէջ Հերակլ Լսոպ Եկած էր Սարմինաս տարեսկզբան (ԹՂԱՓ. 90), որուն անուններ կրնանք եղով Սարմէն և հայացուելով Սարգէն ալ գրուած է (ՍԵՓ. 112)։ Իսկ Համազասպ Մամիկոնեան հայազատներէն զօրավարը Ակսախի մը գրաւելու պտուած էր (ԱՄԱ. 208), և անկէ անցած էր Մարէ Պեռսիդ։ Բագրատական կողմը իրենց համապատասխան ատենին, անմիջապէս վրէժխնդիր ընելով, անցնելնէ վրէժխնդիրները պաշտպանի լսելիանան անոնց թագաւորները նշանակուած չէին, մենք պիտի հետևինք նեմ միայն ասորեստանի համեմատ ամփակել ցրիւ պահուած անեկեալ իրենները։

401. Նախապէս կը գանենք Սարմինաս ասորեստանէն Վրաստան գրուած պիտի մը,

ՍՈՐՄԵՆԱՍԻ ՆԱՄԱԿԸ

և Վրաստանի ասուած պատասխանը։ Սարմինասի գիրը ան կի հայրապետի մը գրիչէն եղած ոճն ունի, ասկից այն ժամանակները պիտանապէտներուն համապատասխան մեծ մասամբ եկեղեցական և ասուածաբանական էր։ Սարմինաս կը կրէ որ քահանայապետ և պրուտը չտրուին, բանիներ ուսնեցած է Վրաստանի հետ, ասոնց ճշդելու համար կը կրէ, բայց հարկաւոր Վրաստանի իրը պատրիարք ժողովներ գումարած ատենը (§ 389), և յաւացած է պարզ իրեն համաձայն ուսնելով։ բայց նա Վրաստան օգտաբեր է վարուած, և գրած է մեզ ինչպէս իրեն առանց ակնոցակցող էրոց լսան մը և իրր ասել կամ լսել, մինչ իրր անեղապատ և քրիստոս ճանաչելով, անպէտ ուրիշներ ընդ պիտի բերը պէտք և տրամաբանական կերպով ճանաչելով կը ծանէ։

Տրգեսու։ Ասոր վրայ քաղկեդոնական վարդապետա թիւան բացատրա թիւանց կը մանէ, Դէոսկորոս և Տիմոթէոս Ալեքսանդրացիները նզովելով կը ճանչնայ, Հին ատրը Նոյեր կը յիշէ, և կը յանկու իմ ուրիշ նշխարհ Նեստորիոս և Ապողինար նզովելու և Էրգրտեսու։, անհետևելով Պարսկաստանի Հայերուն։ Ասոր կը վերջացնէ ատենագրելով, որ Վրաստանի պատասխանի Նեստորիոս և Ապողինար նզովելու ժողովի գումարելու, ու բնդ ոչ ընդունէր գերոյ նկնեցիներ հրամանով, որպէս և ընդունեցան Ասորեստանի եկեղեցականներ։ վրայ գործածուած բանաթիւններուն և հաւատանքներուն համար, մի առ մի անոր կը գարձնէ նախասական բացատրա թիւնները, Սուրբ Գիրքին և ատաջին ժողովներուն քաղուած փաստերով։ կը հնարքէ քաղկեդոնական երկու բա թիւներ, և կը հրաւիրէ Յոյները որ առաջ իրենց երկրին մէջ ապահուած անդիս ազատութիւնները վերցնեն, և նոքա Հայերուն ուղղա թիւն ասրվեցնելու կելան։ Վասն գի, կ՛ըսէ, յորժամ ոչ իսրամ գան վերահասուիւն ուսնիս չէիցեք կամ ղէրիցեք, գնո՞ւդ է վերհասնիլ հրամայողին համաձայնիլ հրաման գայցէ ծուռ ստիանելով։ Իսկ ժողով գումարելու առաջարկը իրեն համար կը մերժէ (ԹՂԱՓ. 93–98)։ Սարմինասի հետ չորրորդ թիւներ չորրհասնեցան

թիւն չհասնելով, կամ գոնէ մեզի յիշատակ չէ հասած։ Ոչ միայն Վրթանէս գերեզմ և Պարսկական բաժինին եպիսկոպոսներ չէին հասնիր Սարմինասի ուղած միաբանու թիւան, այլ և Յունական բաժինին եպիսկոպոսներուն մի մասն ալ, Մանասէի և Յովհաննէսի գրգիռ ասրու թիւամբ (§ 390), բացարձակապէս դէմ էին այդ գաղափարին։ Այդ պատճառներն են, որ ինչպէս անգամ մը գիտեմ ասրնիս (§ 399), արդէն եղան Մամիկոնեան իշխանական տնմիջական բնաւորու թիւան, և տեղապահական միջոցը երկարեցին։

402. Տարիներու ժամանակագրական կապակցու թիւամբ և իրրև միջանկեալ պատմու թիւն, յիշենք այսուհետև

ԽՈՏԱՃԱՐԱԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՆԵՐ

Հռոմեացւոց պատերազմները Յունաց հետ, զոր ասուած է Մամիկոնեան պատմիչը։ Եօթն են ասոնք, չորսը Խոսրովի Յունաց և երկուքը Խոսրովի Աթոռասացոց, որ է րսել Յունական և Պարսկական բաժիններու Հայերէն, որոնք կանուխէն քաշուած էին Իննականան վանքին չորրը Աստուածոյ բլուրին քարայրներուն մէջ։ որ յայտնի են մինչև ցայսօր։ Ասոնք որոնելէ յուխտնին հարցնելով նէ՛ղրուիլնաց կ՛ապրէին խոտաճարակ անուղղով, այսինքն լեռներէն քաղուած խոտերով, և էին կեցեալ է ասոն խոտակերնուիլնան ամս հասն (ՄԱՄ. 9) որով 584՝էն ձգնաու թիւան սկսած կ՛ըլլան։ Երբ Խոսրով Միջագետքի կողմէն Յունաստան դէմ կը պատերազմէր, իր փեսացուին Միհրան, յաւուրց բանակով Հայաստանք և Տարօն գաւառներուն վրայ քալեց, ասերիով և ասարիով գաւառներ և քաղաքներ, գիւղեր և վանքեր։ Գլակաց Ս. Կարապետի վանքն ալ ասարաւաններուն ախորժակը սրեց, միաբաններ խնամելով ասոնց հասնիլը գանձը պարպելին, իրենք ալ ցրուեցան և այն ատեն Խոտաճարակներ վանք եկան սրբավայրին պահպանու թիւան (ՄԱՄ. 16)։ Պարսիկ գունդը վրայ հասնելով, իր յաւախարու թիւան ցասումը թափեց պահապան ձգնաւորներուն վրայ, և ասուշ Պօղիկարպոս գլխատուեցաւ, որ գլխաւորնին էր, և հետզհետէ միւս վկաներն ալ, Թէոդոս, Սիմէոն, Յովհաննէս, Եպիփան, Դիմատոս և Նարկիսոս (ՄԱՄ. 19)։ Երեք օր ետքը, պիտաւորներուն հետևնալուն վրայ

փախաստական միաբաններէն ամենք պատեհագոյն համարեցան Ադամեան և Կրոնիգէսի գերեզմանները քան զմեր (ՄԱՄ. 20), ուր և կը պատահի մինչև ցայսօր՝ Նահատակաբեմեան օրը յիշատակ է քաղցի 4'ին, հինգշաբթի օր, ժամը 9'ին (ՄԱՄ. 19), իսկ ասորին սովորաբար ընդունած է 604, խաչվաճ արշաւանքներուն ասորին, և իրօք ալ այն տարի քաղցը երկու շաբթի կը սկսի, որով 4'ը կը լինի հինգշաբթի, և հասկանալի ամարով կ'իյնայ հոկտեմբեր 29'ին։ Ժամանակին աւաջնորդին անունը պրատ է Թադիկ (ՄԱՄ. 20), որ իրեն նոյն կը ներկայացնայ ի վերագոյն Թադէոս կոչուածին հետ (ՄԱՄ. 8), որով ինքեան ցայտնապոյն լինէր Թադիկ կարգալ, և կը պրատ Ամմանաէլ սկսելով հինգերորդ, և կը յիշուին Ամմանաէլ 10, Կամիտաէլ 8, Սահմանաէլ 6, Բարաելի 8, և Թադէոս 30 տարիներ։ Ամենասք յիշեցինք տաժարի նորոգութեան առիթը (§ 384), և անկէ ետքը միջանկեալ 22 տարիները չեն հաշուակից 604'ին Թադէոսի կամ Թադիկի աւաջնորդութիւնը ընդունելու։ Միայն ինչ գժուար կ'ըլլայ ընդունիլ Կամիտաէլ և Սահմանաէլ աւաջնորդութիւնները, որք ժամանակակից եղած են Աբրահամ և Կամիտաս յայտով կաթողիկոսներուն, որոնք ընտրեցան՝ Աբրահամ 607'ին և Կամիտաս 615'ին։ Մեր պատմադիրներուն ժամանակագրական անճշտութեանց դիմաց կը գտանինք չորանակ, զորս գժուար է մեկնել, բայց եթէ համանուններու չփոխուած ըլլալը ենթագրելով։ Ակէ ետքը Մամիկոնեան Յովհաննէս եպիսկոպոսին կը պատմէ ինչ որ Վահան՝ Գոյդ մականուանեալ (ՄԱՄ. 15) և որդին Սմբատ, Մամիկոնեան տոհմագիրներ, գործեցին Մհերեան և Վարչիր և Վահանդ Պարթիկ պօրտալարներուն դէմ, Տարօնոյ գաւառին և Ս. Կարապետի վանքին պաշտպանելու համար, Փոկասի կայսրելու ատենին տարբերները (ՄԱՄ. 15–29)։

403. Կիւրեղ Վրաց կաթողիկոս, որ Մամիկի կենդանի ատեն չէ, համարձակած ենթադրելը յայտնել և իր ձեռագրելու ենթը ապրելու ատենը, այլ և զգուշացնելու պէտք չզգաց ընդհանրապէս Մովսէս Խորենացիին, մանաւանդ որ ասոնք ալ պատմագիրներ կը նկատուին Վրաց մէջ։ Ասոնց ետքը Վրաց պատմագրութիւնը կը սկսի ուղղակի Ասորեստանի պատմութեան հետ, և ինչ որ Ասորեստանի մասին կը գրուի, Հայոց պատմութեան հետ ալ կը վերաբերի։ Ասոնց ետքը Վրաց պատմագրութիւնը կը սկսի ուղղակի Ասորեստանի պատմութեան հետ, և ինչ որ Ասորեստանի մասին կը գրուի, Հայոց պատմութեան հետ ալ կը վերաբերի։

ՄՈՎՍԷՍ ՅՈՒՐՏԱՒԱՑԻ

404. Մամիկոնեան Յովհաննէս եպիսկոպոսին մահուան ատենը Մովսէս Խորենացի ալ ծանօթ էր, և անոր գործերուն մասին կը խօսի, ինչպէս ալ Ղազար Փարպեցի (ՄԽԽ. Բ. 23), որ կ'ըլլայ ամբողջ անգամ մը Խոսրով Կորնեցի միջոցը, և անոնց կը մնայ Յովհաննէս Սահակունի պատմութիւնը կը գրէ, կարելի է ենթադրել, որ Մովսէս Խորենացի ալ ընդհանրապէս Յովհաննէս Սահակունի գործերուն ծանօթ էր, և անոնց ալ կը գրէ, ինչպէս Ղազար Փարպեցի, որ Մովսէս Խորենացի ալ ընդհանրապէս Յովհաննէս Սահակունի գործերուն ծանօթ էր, և անոնց ալ կը գրէ, ինչպէս Ղազար Փարպեցի, որ

ՅՈՒՐՏԱՒԱՑԻՆ ԿԸ ՔԱՇՈՒԻ

Թէան նշանները չատ են, բայց կը տեսաներ կրնան եղած ու երեւիլնալ եղած, այլեւ ընդհանրապէս պատճառ չտեսած, և ոչ ալ երբեք ճշդութեան կը ներկայացնայ Վրաց կաթողիկոսութեան, Տփղիս քաղաքի Աստր Աման եկեղեցին պատմութեան մէջ՝ արքունիքին մօտ, որ կը մնար այն ատեն Ամրեւրակ իշխան, երբեմն Վրաց։ Մամիկ կարծելով թէ անմիջապէս կը լրանի ներկայացնան պիտի ընդունի, պատրաստած էր համարձակ քաղկեդոնական և նեստորական ենթդիրները յայտնել, և կը լրանի երկրորդ ընթացքը երեսը դարձնել։ Բայց այդ ժամին յանկարծ եղաւ, կաթողիկոսարանի ապստամբները մուտքը չներկին, վասնզի կը լրանի հրամայած էր ուրբելեան չերեսաց էրոց։ Մամիկ պարտաւորեցաւ դարձ եղել, և գնաց երեն ձանօթ Յակոբ քահանայի մը տունը, որ էր Գէղ է Սուբբ Սէռա։ Ինն օր ապաստ այն տեղ, օր օրի յուսալով որ կը լրանի ընդունիլ, ապարդն կը լրանի ձայն չէր հաներ, Մամիկ տեսնելով որ կը լրանի կ'երեւի կ'ուզէր ընդունելու լրանին երկարելով Յովհաննէս Տփղիս պահել, և յարմար առիթ բռնադատել կամ ընկճել։ Կը լրանի ճարտար եղած կ'ըլլար, եթէ բարեկարգութեան ձեւերով Մամիկ արգելէր, բայց կ'երեւի թէ կերպով զգալու չափ խոհականութիւն չունէր։ Ոչ նուազ կրթուած էր և

Մամիկ, Տփղիս գալով և իրեն օր ապահովով իր պարտքը կատարած կը սեպէ, և երբ կը տեսնէ որ կը լրանի իրեն օր հարքը, առանց բան մը բսելու Մամիկոնեան կը մեկնի (ԹՂԹ. 181), իրեն նեղասնոտ վտանգէ մը կասկածելով, կ'որոշէ գալ առնել ու իր տեղը պահել, կը լրանի ալ բան մը ըսել տալով, Հերու վերադիչեալ Յակոբ քահանայի ձեռքով, Մամիկ նախնեաց հաստատը կը փոխէ և ուղղափառ գաւանութիւնը կը պզտոիկ, և Մամիկ ծայրը ազգի պիտի չգանգի, ուստի պէտք է խոչ ու խանգիր մտքէն (ՄԽԽ. Բ. 20)։ Տփղիսէ կու գայ չխոսակ Յովհաննէս ի քաղաքն ի քաղաքն (ՄԽԽ. Բ. 21), բայց ինքզինքը ապահով չզգար, որովհետեւ կը լրանի նաեւէն ապահովիչներ տեղացուցած էր, և ձայն ալ տռնած էր Մամիկ քաղաքի քաղաքն քաղաքն (ՄԽԽ. Բ. 21), մինչ Մամիկ լոյս ցերեկով մեկներ էր Տփղիսէ (ՄԽԽ. Բ. 100)։ Մամիկի ականջը հասաւ, որ ինքզինքն ապահովացնելէն իրեն՝ նշանակ ուշադրելու և նախատանք ընդունելու (ՄԽԽ. Բ. 27), որոնք անչուշտ կը լրանի զրգռած կ'ըլլան Յովհաննէս Վրացիները։ Մամիկ սկսաւ ինքզինքը ապահով չզգալ իր վիճակին մէջ, և ուզեց տեղանալ և տայարնակ կեդրոն մը ապահովել։ Թէպէտ ժամանակը ձմեռնային էր, այսուհանդերձ սոսկալի մեկնեցաւ Յովհաննէս, նոյն օրէն հասաւ Արագածոտնի Ս. Յովհաննէս վանքը, որ է Փարպիի մօտ եղող Յովհաննավանքը, և այնտեղ զազարեցաւ և հիւրընկալուեցաւ Բարկաս վանահօրմէ (ՄԽԽ. Բ. 21), որ իր ծանօթն եղած պիտի ըլլայ։ Որչափ ալ Մամիկ ձմեռն ու ձիւնը ու փքարուղ մեծը կը յիշէ՝ իր այնտեղ զազարելուն պատճառ (ԹՂԹ. 111), սակայն կ'երեւի թէ Մամիկ չատ գնաց ուղղակի Դրնադ սոսկալ երթալ, զրոյցներուն սոսկալի չատալ համար. ապա թէ ոչ գժուար չէր, օգնական քիչ մը մեզմնալուն մէկ երկու օրուան ճանապարհ փարպիէ Դուինի անցնիլ և անդադար երթալ, առանց նամակապրութեան պէտք ունենալու։ Այդ ճամբորդին եղանակը յարմար կը սեպենք 605'է 606 տարին հաշուելու։

405. Յովհաննավանքի մէջ հանգարտ չէր կրնար մնալ Մամիկ։ Ի տարեկէ ինչ ինչ կերպիր փորձեց կը լրանի ընդունելու զբաղ

ԱՅՈՒՄԵՆ

Ի՞նչ է ասում Ցիպրոսացի Կղեմես Ալեքսանդրացին Աստծո մասին։

606 Ասում է, որ Աստված ոչ միայն ամենակարող է, այլև ամենազոր, ամենակալ, ամենատես, ամենալուր, ամենագետ, ամենահոգատար, ամենաբարի, ամենաարդար, ամենաողորմած, ամենաողորմելի, ամենաբարերար, ամենահամբերատար, ամենաերկայնամիտ, ամենաիմաստուն, ամենահնարագետ, ամենաանսկիզբ, ամենահավիտենական, ամենաանեղծ, ամենաանճառելի, ամենաանհասանելի, ամենաանհասկանալի, ամենաանքննելի, ամենաանքննական, ամենաանհասկացական, ամենաանհասկացելի, ամենաանհասկացելի, ամենաանհասկացելի

409. Արտասանական նշանները ամենայն ժամանակ չեն գրվում։ Երբեմն գրվում են՝ երբ խոսքի մեջ ասելիքը կարող է երկիմաստ լինել, կամ երբ ուզում են ուրիշ կերպ ասելիքը ցույց տալ, քան սովորաբար։ Օրինակ՝ ասելիքը հարցական է, եթե նրա վերջում դրվում է հարցական նշան (՞), կամ եթե նրա սկզբում կամ վերջում կան հարցական բառեր, ինչպես՝ *ո՞վ, ինչպե՞ս, ե՞րբ, ինչո՞ւ, ինչքա՞ն, ինչպիսի՞, ո՞ւր, ինչպե՞ս որ, ինչքա՞ն որ, ինչպիսի՞ որ, ո՞ւր որ*։ Հարցական նշանը գրվում է նաև այն ասելիքի վերջում, որ հարցական է դառնում միայն հարցական շեշտի շնորհիվ։ Հարցական շեշտ ունեցող ասելիքը ուրիշ կերպ ասելիքից տարբերվում է նրանով, որ նրա մեջ ձայնը ավելի բարձր է հնչում։ Հարցական շեշտ ունեցող ասելիքի մեջ հարցական բառերը կարող են չլինել։

ՍՈՒՏԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

410. Սուտական հարցերը այն հարցերն են, որոնց պատասխանը կարող է լինել միայն *այո* կամ *ոչ*։ Սուտական հարցերը կազմվում են՝ ա) հարցական շեշտով, բ) հարցական նշանով, գ) հարցական նշանով և հարցական շեշտով։

ՀԱՐՑԱԿԱՆ ՇԵՇՏՈՎ ՍՈՒՏԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

411. Հարցական շեշտով սուտական հարցերը կազմվում են՝ ա) հարցական շեշտ դնելով ասելիքի վերջին բառի վրա, եթե ասելիքը պարզ է, բ) հարցական շեշտ դնելով ասելիքի ամենակարևոր բառի վրա, եթե ասելիքը բարդ է։

412. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի վերջին բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

413. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի վերջին բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

414. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի ամենակարևոր բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

415. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի ամենակարևոր բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

416. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի ամենակարևոր բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

417. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի ամենակարևոր բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

418. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի ամենակարևոր բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

419. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի ամենակարևոր բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

420. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի ամենակարևոր բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

421. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի ամենակարևոր բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

422. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի ամենակարևոր բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

423. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի ամենակարևոր բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

424. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի ամենակարևոր բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

425. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի ամենակարևոր բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

426. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի ամենակարևոր բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

427. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի ամենակարևոր բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

428. Հարցական շեշտ դնելով ասելիքի ամենակարևոր բառի վրա՝ ասելիքը հարցական է դառնում միայն այն դեպքում, եթե նրա մեջ հարցական բառ չկա։ Եթե ասելիքի մեջ հարցական բառ կա, ապա հարցական շեշտը դրվում է այդ բառի վրա։

տասնամյա տարիքում, մինչև ընտանիքի տեղափոխվելը Թիֆլիս, որտեղ ավարտել է գիմնազիան։ Ուսումը շարունակել է Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում, որն ավարտել է 1910 թ.։ Ուսանողական տարիներին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել հեղափոխական շարժմանը։ Ձերբակալվել է 1905 թ. հոկտեմբերին, ազատվել՝ հոկտեմբերյան ընդհանուր քաղաքական հրովարտակի հրապարակման կապակցությամբ։ 1906 թ. հունվարին կրկին ձերբակալվել է, ազատվել՝ գրավի դիմաց։ Ուսումնական տարիներին ընկերացել է Ավետիք Իսահակյանի, Եղիշե Չարենցի, Ռուբեն Զարդարյանի, Ռուբեն Սևակի, Ալեքսանդր Ծատուրյանի, Ալեքսանդր Հովհաննիսյանի, Ռուբեն Թումանյանի, Գևորգ Էմինի, Հակոբ Զարյանի, Ռուբեն Մամուլյանի, Ալեքսանդր Թամանյանի, Ալեքսանդր Ծագիկյանի, Ալեքսանդր Ծատուրյանի, Ալեքսանդր Հովհաննիսյանի, Ռուբեն Թումանյանի, Գևորգ Էմինի, Հակոբ Զարյանի, Ռուբեն Մամուլյանի, Ալեքսանդր Թամանյանի, Ալեքսանդր Ծագիկյանի հետ։ Ուսանողական տարիներին գրել է բանաստեղծություններ, որոնք տպագրվել են «Մուրճ» (1906, № 1), «Ասպարեզ» (1907, № 1), «Ծաղիկ» (1907, № 1) հանդեսներում։ Ստեղծագործական ակտիվ գործունեություն է ծավալել 1910-ական թվականներին։ Հրատարակել է «Ծիածան» (1910), «Ոսկի» (1911), «Ոսկի» (1912), «Ոսկի» (1913), «Ոսկի» (1914), «Ոսկի» (1915), «Ոսկի» (1916), «Ոսկի» (1917), «Ոսկի» (1918), «Ոսկի» (1919), «Ոսկի» (1920), «Ոսկի» (1921), «Ոսկի» (1922), «Ոսկի» (1923), «Ոսկի» (1924), «Ոսկի» (1925), «Ոսկի» (1926), «Ոսկի» (1927), «Ոսկի» (1928), «Ոսկի» (1929), «Ոսկի»

Տ. ԱԲՐԱՀԱՄ Ա. ԱՂԲԱԹԱՆԵՑԻ

413. *Ընտրեալնան նախապատրաստութիւնները լրանալով, եպիսկոպոսներուն*

ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

*Դասադիմ ժողովը (ՈՒԽ· Բ·60), այսինքն ժողովին երկրորդ նիստը կազմելու առնելը հաստ, և պատմութեան դէպքերէն և վճռակից և հանդէսէ, ընծաներէ և նախաբան (ՈՒԽ·Բ·61): Վերագոյն կիլակած էին 50 եպիսկոպոսներ և 390 եկեղեցականներ (ԹՂՓ·147), և չենք կարծեր թէ ասոնց վրայ նորեր աւելցած ըլլան, իսկ նախապատրաստելէն ետքն անոնց չկիլակուելն կը հետեւցնենք, թէ պատասխանատուներուն մէջ գանուածներ միայն մասնաւոր Դատին մէջ գանուածներ միայն մասնակցած ըլլան, և ոչ թէ պաշտօնական հրաւէրով եկածներ: Ընտրեալները միաձայն հաստատելնուն կատարելագոյն և չորգոյն պերճաշուքեան կոչ է ծաքարոքեան ձեռ (ԹՂՓ·163) և ընտրեալը եղած Աբրահամ եպիսկոպոս, Ուշադրութիւնք գաւառի Ազբաթանք գիւղէն, թերեւս այժմեան Ամմանքը, այն որ նախընթաց գումարման առթիւ կիլակուելոյ իբր եպիսկոպոս Ուշադրելոց (§ 410): Աբրահամի ընտրելը և վերմանէսի չընտրելը իր ատենակալ անակնկալ անգամ է նոր պատմիչներուն, որ զայն մինչեւ հոս համար ըսած են, թէ Վերմանէս վախճանած էր արդէն (ՅԱՐ· 138), ինչ որ պատմութեան համաձայն չէ, վասն զի Վերմանէս նոյնիսկ եղած է ընտրելական նիստին (ՈՒԽ·Բ·61), և անկէ ետքն ալ առաջին գործունէութենէն անցած է, ինչպէս պիտի կիլակենք: Աբրահամի նախապատրաստ իբր կրնանք տարբեր պատճառներու վերագրել: կրնայ ըլլալ որ Վերմանէս ծերացած ու յոգնած՝ ուզած ըլլայ ծանր աշխատութենէն և պատասխանատուութենէն նոյնիսկ չմնալով, Բազարանցիին և կիւրիոնին ինդիրներուն առթիւ: Բայց կրնայ ալ ըլլալ, որ Վերմանէս արդէն Սարմինեաի և կիւրիոնի հետ վէճի բռնուած ըլլալուն, ընդհ ժողովը ուզած ըլլայ նոր անձնաւորութիւն մը մէջտեղ հանել, ինդիրներուն լուծումը պիտակելու համար: Դիտուած ալ է ընդհանրապէս, որ անպատշաճներ դժուարաց յայտարարութիւնները կ'անցնեին: Բայց Աբրահամ ալ պիտի չէր կրնար ըլլալ այսպիսի առանձնապէս յանձնառու եղած չէ, և ինքնաբերաբար ամենայն ինչ և քաղաքական ալեկոծութեանց առիթ պիտի կրնար ըլլալ: Ան եղբայրներ պիտի ունենար, որոնք ամենայն վիճակի ձգելու են պիտի ըլլան

ասեսիսական հիմնի ու սրտի եւ սրա ձգու-
թեան (§ 412)։

415. Կուսակրօն ծառայութիւնը ի ս. Գրս
ժո՛ւժ, ժո՛ւժ նուագեցէք ձեր ոսկի շեփորնե-
րուն վրայ։ 1. փրկեա՛ զմեզ ի ձեռաց թշնա-
մեաց մերոց, որ ի վախճանի դարուց ելցեն
ի վերայ մեր, եւ ի ձեռն ծառայից քոց ի
մեզ գործեսցեն զանօրէնութիւնս։ 2. Մեռա-
նի՛մ ես ի վրէժխնդրութեան, ո՛չ ի մեղաց
իմոց, եւ ո՛չ ի ժողովրդեան։ 3. Մեր ա-
ռաջին հայրերը, որ ի Բաբելոն գերի ելին
եւ ի ժամն որ ազատեցան, ժողովեցան ի
միմեանս եւ ի ժողովրդեան տեղի ոչ ունէին։
5. ժողովո՛ւրդ, ժողովո՛ւրդ, ժողովեցարո՛ւք
ի ժողովո՛ւրդ։ 6. Ամենայն ազգք ի ժողո-
վուրդ մի ժողովեսցին, եւ ոչ ի ժամանակի
մի։ 7. Ժողովեցարո՛ւք ի ժողովուրդ, ո՛չ
ի ձեզ ինչ, ո՛չ ի ժողովրդեան ձերոյ, եւ ո՛չ
ի տան հարցն ձերոց։ 8. Ընդ ամենայն ա-
ռաքելոսն ի ժողովուրդ մի ժողովեցան, որ
ոչ ունէին ինչ ի ձեռին, բայց միայն զհա-
ւատս։ 9. Ժողովեցարո՛ւք ի ժողովուրդ մի,
եւ ոչ ի ժողովրդեան։ 10. Ժողովեցարո՛ւք
ի ժողովուրդ մի, եւ ոչ ի ժողովրդեան։ 11.
Ժողովեցարո՛ւք ի ժողովուրդ մի, եւ ոչ ի
ժողովրդեան։ 12 Ժողովեցարո՛ւք ի ժողո-
վուրդ մի, եւ ոչ ի ժողովրդեան։ Ընդ ա-
մենայն տեղիս ժողովեցարո՛ւք ի ժողո-
վուրդ մի, եւ ոչ ի ժողովրդեան։ Ի ս. Գրս
ժողովուրդ մի ասի (Ոհ. Ե. 67), եւ ոչ
ժողովրդեան։ Ժողովուրդ մի նոյն ասի
ինչ որ ազգ մի, ժողովրդեան ոչ ասի ինչ
որ ազգ մի, այլ ասի ինչ որ ազգ մի ոչ
ունի զերկիր եւ զքաղաք, եւ ոչ զտուն եւ
զհայրենիս։ Ժողովուրդ մի ասի ինչ որ
ամենայն ազգք ի միասին ժողովեսցին, եւ
ոչ ի մասին

ոմանք ասեն, որ ոչ ի մեղանչելն ի սկզբան, այլ ի մեղանչելն ի վերջին ժամանակի ընդունի զանիծս (ՄՆ. Ա. 108)։ Ասեն ոմանք, թէ ոչ ի մեղանչելն ի սկզբան, այլ ի մեղանչելն ի վերջին ժամանակի ընդունի զանիծս

ղել, մեծամեծ ոգեկոչումներ կատարել, ընտանեկան տոներ տոնել և այնտեղ ուրախ ու զվարճալի ժամանակ անցկացնել։ Ամենից շատ սիրում էին գնալ Ծաղկաձոր, որ գտնվում է Կոտայքի մարզում։ Ծաղկաձորի ամենագեղեցիկ վայրերից մեկում՝ Կանաչ լճի ափին, կառուցված էր Ռուբեն Տեր-Ղևոնդյանի ամառանոցը։ Ամառանոցի շրջակայքում ձգվում էին ընդարձակ պարտեզներ, որոնք ստեղծվել էին հայտնի պարտեզագործ Ալեքսանդր Թամանյանի նախագծով։ Ամառանոցի մոտ կար մի մեծ սրահ, որտեղ հյուրերը հավաքվում էին ճաշի կամ ընթրիքի համար։ Ռուբեն Տեր-Ղևոնդյանը սիրում էր ընթրիքի ժամանակ ելույթ ունենալ, և նրա ելույթները միշտ հետաքրքրական էին լինում։ Նա խոսում էր ինչպես գրական, այնպես էլ գեղարվեստական թեմաներով, հաճախ հիշում էր իր անցյալը, պատմում էր հետաքրքրական դեպքեր իր կյանքից։ Ամառանոցի մոտ կար մի մեծ սրահ, որտեղ հյուրերը հավաքվում էին ճաշի կամ ընթրիքի համար։ Ռուբեն Տեր-Ղևոնդյանը սիրում էր ընթրիքի ժամանակ ելույթ ունենալ, և նրա ելույթները միշտ հետաքրքրական էին լինում։ Նա խոսում էր ինչպես գրական, այնպես էլ գեղարվեստական թեմաներով, հաճախ հիշում էր իր անցյալը, պատմում էր հետաքրքրական դեպքեր իր կյանքից։ Ամառանոցի մոտ կար մի մեծ սրահ, որտեղ հյուրերը հավաքվում էին ճաշի կամ ընթրիքի համար։ Ռուբեն Տեր-Ղևոնդյանը սիրում էր ընթրիքի ժամանակ ելույթ ունենալ, և նրա ելույթները միշտ հետաքրքրական էին լինում։ Նա խոսում էր ինչպես գրական, այնպես էլ գեղարվեստական թեմաներով, հաճախ հիշում էր իր անցյալը, պատմում էր հետաքրքրական դեպքեր իր կյանքից։

ՍՈՒՐԵՆ ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ

ՔԻՄԻԱԿԱՆ ՏԱՐՐԵՐԻ ԱՆՎԱՆԱԿՈՉՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Քիմիական տարրերի անվանակոչումը հայերենում ունի իր յուրահատուկ պատմությունը։ Հին ժամանակներում հայտնի էին ընդամենը մի քանի տասնյակ տարրեր, որոնց անվանումները հիմնականում ծագում էին հունարենից կամ լատիներենից։ Միջնադարում և նոր ժամանակներում, երբ նոր տարրեր էին հայտնաբերվում, հայերենը սկսեց ստեղծել իր սեփական անվանումները՝ հիմնվելով հունարենի և լատիներենի արմատների վրա։ Այդ գործընթացը հատկապես ակտիվ էր 19-րդ դարում, երբ քիմիան դարձավ գիտության առանձին ճյուղ։

Հայերենում տարրերի անվանակոչման մեջ կարելի է առանձնացնել մի քանի հիմնական ուղղություններ։ Առաջին ուղղությունը հունարենից անվանումների ուղղակի փոխառությունն է։ Օրինակ՝ ջրածին (հունարեն hydrogenium), թթվածին (oxygenium), ազոտ (nitrogenium)։ Այս դեպքում հայերենը պահպանում է հունարենի հնչյունական և կառուցվածքային առանձնահատկությունները։ Երկրորդ ուղղությունը լատիներենից անվանումների փոխառությունն է։ Օրինակ՝ ալյումին (aluminium), մագնեզիում (magnesium), կալցիում (calcium)։ Այս դեպքում հայերենը հարմարեցնում է լատիներեն անվանումները հայերեն հնչյունական համակարգին։

Երրորդ ուղղությունը ինքնուրույն անվանակոչումն է, երբ հայերենը ստեղծում է բոլորովին նոր անվանումներ՝ հիմնվելով հունարենի կամ լատիներենի արմատների վրա, բայց չկրկնելով միջազգային անվանումները։ Օրինակ՝ ածխածին (carbonium), ծծումբ (sulphur), ֆոսֆոր (phosphorus)։ Այս անվանումները հաճախ ավելի հարմար են հայերենի համար, քանի որ ունեն հստակ իմաստ և հեշտ են հիշվում։

Հայերենում տարրերի անվանակոչման մեջ կարևոր դեր է խաղացել նաև ռուսերենի ազդեցությունը, քանի որ 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին շատ քիմիական գրականություն հայերեն էր թարգմանվում ռուսերենից։ Այդ պատճառով շատ անվանումներ ունեն ռուսերենի ազդեցությունը, օրինակ՝ ազոտ (ռուսերեն азот), ֆտոր (фтор), քլոր (хлор)։ Այս անվանումները հայերենում հարմարեցվել են հայերեն հնչյունական համակարգին և դարձել են ամուր հաստատված։

Հայերենում տարրերի անվանակոչման մեջ կարևոր դեր է խաղացել նաև ռուսերենի ազդեցությունը, քանի որ 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին շատ քիմիական գրականություն հայերեն էր թարգմանվում ռուսերենից։ Այդ պատճառով շատ անվանումներ ունեն ռուսերենի ազդեցությունը, օրինակ՝ ազոտ (ռուսերեն азот), ֆտոր (фтор), քլոր (хлор)։ Այս անվանումները հայերենում հարմարեցվել են հայերեն հնչյունական համակարգին և դարձել են ամուր հաստատված։

ՀՈՍԱՆՆԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

§ 423. Ցուցական գործողությունների և լոգարիթմների հատկությունների կիրառությամբ հաճախ հնարավոր է դառնում տրված արտահայտությունը ներկայացնել որոշ հաստատուն թվերի և փոփոխականների ստեղծած հանրահաշվական արտահայտությունների տեսքով։ Այդ գործողությունը կոչվում է տրված արտահայտության վերաբերյալ հանրահաշվական գործողությունների վերաբերյալ։

Օրինակ, եթե $a^x = b$, ապա $x = \log_a b$, և այդ դեպքում $a^{\log_a b} = b$։ Այս հավասարությունը կոչվում է լոգարիթմական նույնություն։

Հանրահաշվական գործողությունների վերաբերյալ կարելի է ասել, որ դրանք այն գործողություններն են, որոնք կատարվում են թվերի կամ փոփոխականների վրա՝ ստանալով նոր թվեր կամ արտահայտություններ։ Օրինակ, եթե x և y դրական թվեր են, ապա $x \cdot y$, $x : y$, x^y, $\sqrt[y]{x}$ և $\log_x y$ արտահայտությունները ստացվում են x և y թվերի վրա հանրահաշվական գործողություններ կատարելով։

Հանրահաշվական գործողությունների վերաբերյալ կարելի է ասել, որ դրանք այն գործողություններն են, որոնք կատարվում են թվերի կամ փոփոխականների վրա՝ ստանալով նոր թվեր կամ արտահայտություններ։ Օրինակ, եթե x և y դրական թվեր են, ապա $x \cdot y$, $x : y$, x^y, $\sqrt[y]{x}$ և $\log_x y$ արտահայտությունները ստացվում են x և y թվերի վրա հանրահաշվական գործողություններ կատարելով։

զրպարտութեան հիմ կրնար ըլլալ, սակայն պարագան չատ հեռու էր Աբեթց աշխարհին դէմ գիշեր հասցնելէ, որ Ամրաամ զրպարտել տալու զարթնած բացատրութիւն մըն էր:

424. Բայց Ամրաա անանկ չատ ալ խորհուրդ ու զրպարտել մարդը չէր, նա զարձերը իրենց պարագաներուն մէջ քննած ու կշռած, և անցկացուն վրայ լուսի անկեակ մի՛նչեւ քաղած էր վրմանէս քերթող, որ իրեն կ'աշխատակցէր միարանական գործը յաջողցնելու համար: Ուստի Ամրաա չատ չատ ցնկրու համար զարմացած էր, թէ ինչպէս Կիւրիան կը համարձակէր ըսելու հանգիստ քնանէ՝ ատոր քէքել իրեն: Իսկ ըլլալիքին գալով, Ամրաա կը գրէ Յուրատացիին, թէ ինքն պարտիզ թագաւորէն վախնալ է պատրաստ եղած, և կը խոստանայ որ հոն հանգիստ տրամադրութիւն հանել տայ, որ Մովսէս երթայ իր նկատմամբ ունեցած նախ, և իր հետաքրքրութիւնը վերջացնէ: Իսկ ատոյժ կը յորդորէ որ հանգարտ մնայ, իր գործը ուշադրութեամբ և կամքով վերջացնէ: Արդէն ինքն կամքովին ալ խորհրդ ատած է, որ երկրորդ նամակ մը գրէ Կիւրիանի, անկէ ետքը երրորդ մըն ալ գրէ, և թէ Կիւրիան և իրենները ի նայն խելքի գործունեութեան կան, և ի գործադրութենէ հեռանան, ըսելու նոցա ի գլխոյ ի ոտից խնդրելուն Տէր Աստուած, և ձեռնադրութիւն ընդունիլ: Վերջապէս կը յանձնարարէ Մովսէսի որ իր մեկնելէն ետքը եղածները իրեն գրէ, թէ ղէ՞րդ գործեր է գլուխ երթայ (ԹՂ. 174): Այս գիրէն ետքը Ամրաա մեկնած է Հայաստանէն ի գալ գրութեանց Յոհաննէի (ՍԳՐ. 103), որ կը յաջորդի 608 մարտին վերջերը: Ամրաա Հայաստան եկած ատեն եկեղեցւոյ բարոյական չինութենէն զատ նաև թեական չինութեան հրաման մըն ալ ատացած էր, այն է վերաշինել Դրնոյ Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որ ալրած էր 571'ին վարդան Մամիկոնեանի չարժումին ատեն (§ 379): Ամրաա այս չինութեան ալ նախապատրաստութիւնները հոգաց, և կամքոյի ընտրութենէն ետքը եկեղեցւոյ հիմնարկութիւնը կատարեց, համակ քարէ կառուցանելու պիտանի, և ձողվեցոյ ճարտարապետ էրէց, և հրաման առաւ գործը վերջացնել: Եկեղեցւոյն գիրքը բերդին մօտ էր, և ամուր չինուածոր կամարներ յարոյց բերդապարիսպ միացը, մի գուցէ ապատամբութեան ամլոց գաղնայ, ատոր մարզպան ու բերդակալ համաձայնութեամբ էրէ ամբողջ գեղջուկներ հաստատին Խորանի, իսկ ինչ ձերբ է ու քեզրէն, և ընտանեօք է ի բնակութիւն: Բայց պիտի ուզէ ու ետքը, որպէսզի ատոնց մէջ Ամրաա մնայ մի և էր Խորանի միացին մէջ Ամրաա յարգանքը, որ մարզպանին պատասխանութեամբ հրամայեց, որ եկեղեցին իր տեղը չինուի, իսկ բերդը այնտեղէն փակուի, հարկաւ ուրիշ տեղ չինուելու համար (ՍԳՐ. 103): Ինչպէս ալ Ամրաա հրամաններ կատարը չէնքը ֆռնիանալի հաստատուած է կոտրուած (ՍԳՐ. 103), սակայն վերահաս ձմեռը, և գարնան մեկնիլը, արգելքին չինութեան կատարը մեկնիլը, որ Հոռոմ ատրամ, և իր մեկնելէն հետը Արրահամ այլ չկրցաւ գործին չատ մտամ ատոյ, այնպէս որ հազիւ Կամիրատի ժամանակ կարողացաւ շինուած եկեղեցւոյն Սբբոյն Գրիգորի (ՍԳՐ. 123): Մենք ատ այժմ դանդ կ'ընենք Ամրաայի Պարսկաստանի մէջ գործունեութիւնը պատմելու, նախապէս Վրաց խնդրոյն չորրորդ կարիքները բացատրելու համար:

425. Ամրաա բրած կարգադրութեան համեմատ, երկրորդ նամակ մը կ'ուղղէ Արրահամ Կիւրիանի, և նախապէս չնորհաւորութիւն կ'ընէ անոր բարձրանալուն համար, յետոյ կը խնդրէ որ երկու եկեղեցականներ միացնէ Վրաց թագաւորութեան, որ Հայոց Բարգէնի և Վրաց Գաբրիէլ կամոզիկոսներուն օրով և ժամանակ հաստատուած է, անխախտ պահուի: Զգրեմտ, կ'ըսէ, ի վիճաբանութիւն, այլ ի գործադրութիւն և ի հաստատութիւն երանաւէտի գործոյն հինին տանելութեան համար կ'ըսէ, թէ ինքը վերջ կը խօսի, և ոչ Յորնադի ձեռքով փոխանակուած վերջ: Յուրատաց եպիսկոպոսին համար կը գրէ, թէ գալ հանգիստ է ինքն, և բայ սուրբ քաքեպաշտութեան և լաւութեան, և աւելի վեղ ոչ պէտք: Այսու հանդերձ կ'ուղարկէ, որ Վրաց կամ Հայոց առնմանութեան վրայ տեղ մը որոշուի, ուր անապատին և խրախճանութիւնները վարուելու համար Տեսակցութեան համար չէ պէտք ղարկել մարդ կամ ոչ (ԹՂ. 177), որով կը յայտնուի թէ նամակը 608 մարտին գրուած է, քանի որ գալիքը ապրիլ Ե'ին պիտի տանուէր: Արչափ Արրահամի նամակը հետաքրքրական և սիրալիր նամակ էր գրուած, այնչափ խիստ ու բուռն էր Կիւրիանի պատասխանը, որով կը տեսնուի նորա վերջնական որոշումը Հայերէն յամառելու և Յոյներուն չարելու, ալ գիտէ ինչ օգուտներ վայելելու նպատակով, որովհետեւ հետը չէ Կիւրիանի ներկայութեան մէջ, անկարգ համարձակ նշանները տեսնել, նայն իսկ միաբանութեամբ սիրած ալ ներկայելով: Հայոց և Վրաց հետ անոր միաբանութիւնը կ'ընդունի, և Մովսէս կանոզիկոսի հրամանով Լատին Նեստորականները միջոց մեկնելը կը չիշէ, բայց կը պնդէ իրենք Երուսաղէմի դատաստութիւնը կը պահեն, որով Հոռոմ վերջ, և վկայութեան կը կոչէ հինգ հայրապետները, Հռոմի, Ալեքսանդրիոյ, Անտիոքի, Կոստանդնուպոլսոյ և Երուսաղէմի, զորս Պետրոսի, Մարկոսի, Ղուկասի, Յովհաննէսի և Յակոբի անուններ կ'անուանէ, և կը յանգնէ, այնչափ ընդոծոյ ղէն և ինչ հաստատութեամբ: Յուրատաց եպիսկոպոսին գրելով, կը գրէ, թէ Շուչանիկի օրէն իվեր, Վրացի և Հայ եպիսկոպոսներ անխափ նստած են այն աթոռին վրայ, և են, Ափոց, Գառնիկ, Սահակ, Եղիշայ, Յակոբ, Յոհան, Սահփանոս, Եսայի, Սամուէլ, Սահփանոս և Յոհանէս, և նիմ Մովսէս չէր ուզեր Վրաց աթոռին հաստակերպել, պէտք էր որ անկէ ձեռնադրութիւն չընդունէր: Եւ քանի որ Վրաց աթոռին 35 եպիսկոպոսները հոռոմական են, Մովսէս պէտք ոչ ոքի գործ ունի ուսել և ուղղել: Վերջապէս կը պարծենայ նիմ իր օրով Վրաց եկեղեցին աւելի պայծառացաւ, և որքանից արքայի չնորհներն ալ վայելից. ուստի պղեւս Հայոց աթոռին հետ յարաբերութեան պէտք չունի, ապա ինչ ընդ Հայս, ընդ Վրաս ինչ գործ ունի, բայց նիմ երուսաղէմ երթալու ատիճ Հայաստանէն անցնելու պատասխանուելուն: Ուստի կը հնչէ, չպէտք պայծառի նիմ ալ կը մնայ, անհակագրութիւնն ալ կը մնայէ բանալ, վան ժամանակը անցաբեղ եղ, անհնազանդ լեռներ (ԹՂ. 179): Կիւրիանի պատասխանին կրնանք թուական դնել 608 ապրիլը, որ է անհակագրութեան համար Արրահամի նշանակած ժամագրութեան ատեն:

426. Կիւրիանի այս պատասխանին վրայ, նախ էր բանակցութիւնները վերջացած և չարաբերութիւնները նորը թղուած նկատել, սակայն Արրահամ կը սիրէ օրինաց ամէն պահանջները կատարել, և երեք ազգարարութեանց կանոնական պայմանը լրացնել: Ուստի երրորդ նամակ մըն ալ կ'ուղղէ Կիւրիանի, հոգևոր օձռութեամբ և սիրալիր զգացմամբ գրուած: Արդէն Ամրաա ալ Մովսէսի ատած պատասխանին մէջ երրորդ ազգարարութիւնը լրացնելու կէտը յանձնարարած էր: Արրահամ գրելիք նոր բան չունէր, պէտք եղած կէտերը առաջին նամակներով բացատրած էր: Առանցքի մէկը հետևանք գաւանութեան փոփոխութեան էր, միւսն ալ Բարգէնի ատեն Հայոց և Վրաց և Աղուանից համաձայնութեամբ արուած որոշումն էր: Այս անգամ այն երկու կէտերը կ'ընդարձակէ, վարդապետաբար առջև կը դնէ Քաղկեդոնի առաջ ընդունուած միաբարութեան գաւանութիւնը, և Քաղկեդոնի մերժած երկաբնութեան անհամաձայնութիւնը, իսկ Բարգէնի ժողովին մասին առջև կը բերէ Վրաց կամոզիկոսին և 23 եպիսկոպոսներուն ատենները, իրր Կիւրիանի չրջած 35 Վրացի եպիսկոպոսներուն համաձայնութեան պատասխան: Կ'ատելցնէ որ Աղուանից և Սիւնեաց եպիսկոպոսներն ալ միացան են, որպէս զի կերպով մը վերջին ատեններ Աղուանից և Սիւնեաց ամէնուրեան պատասխարհն ալ փոսանի առջևն ատած ըլլայ: Արրահամ կը դիտէ, որ Բարգէնի ժողովին պայմանները որ հայերէն գրուած էր, Վարդան Մամիկոնեանի ապստամբութեան ատեն կորած ըլլալուն, Ուրդայի մէջ պահուած է հոռոմ գրոց նորէն թարգմանեցած, ուստի Վրացի եպիսկոպոսներուն անհամաձայնութեան և վիճակներուն հետևանքները պէտք չունի, ապա ինչ ընդ Հայս, ընդ Վրաս ինչ գործ ունի, բայց նիմ երուսաղէմ երթալու ատիճ Հայաստանէն անցնելու պատասխանուելուն: Ուստի կը հնչէ, չպէտք պայծառի նիմ ալ կը մնայ, անհակագրութիւնն ալ կը մնայէ բանալ, վան ժամանակը անցաբեղ եղ, անհնազանդ լեռներ (ԹՂ. 179): Կիւրիանի պատասխանին կրնանք թուական դնել 608 ապրիլը, որ է անհակագրութեան համար Արրահամի նշանակած ժամագրութեան ատեն:

մին ալ միշտ հինին հետևողական թիւնը կը պահէ. և Յուդասաց ալիին ձևնադրական համար կ'ըսէ, թէ այն ատեն կը բիւրն ինքն ալ Հայոց գաւառներէն համամիա էր. և բան մինչ ձևնադրած էր Մովսէս կամուրջիկեան, և հակառակ միաբ չէր յայտնած, և կամուրջիկեան ալ երբեք պրած չէր կը բիւրնին ըհ գոռ չէ՞ ողջ՞ա՞ռ։ Աբրահամ սեռակցութեան սահմանի նորէն կը կրկնէ, ըսե ֆամպրէս ինչ և էհէ ի գ գեղէ ֆալ (ԹՂԹ. 180–184)։ Այս նամակին մասին պիտի խօսինք է, թէ Ուխտանէս պատճէնին վերջը կ'ա՛ւելցնէ, և ղայն չեպէհոպոսէք ոեղեկանայ է Պետրոսէ (ՈՒԽ. Բ. 87)։ Այս այն Պետրոս եպիսկոպոսն է, որուն Վրթանէս ալ գրեց (§ 406) և որ Վրաց ախոռին մէջ հին պատմութեան պաշտպանն էր, և այս պատմիչ ալ Դաւին եկած էր, բան Օրբէլեանի, կը բիւրնի կոչմէն՝ նախախնամ թիւնը ապահովելու համար, որուն չէր հաւատար Աբրահամ (ՕՐԲ. Ա. 147), բայց կ'օգտուէր անոր ներկայութենէն, նամակը անոր ձեռքով գրկելու, բանտացի ալ յանձնարարու թիւններ խնդալ տալու համար։ Սակայն կը բիւրնի և իրեն հետևող իշխաններ՝ Պետրոսը ընդունել և լսել չեն ուզած, և Ուխտանէս յաջող կը բերէ աւանդութիւն մը, թէ Պետրոս, որուն Կայմ մականունն ալ աւած են, Կանդարք լեռները վրաց ապաստանած է Վրացի իշխանները թէպրդրելնամբ (ՈՒԽ. Բ. 91), կամ թէ նոյնիսկ կը բիւրնի հրամանով, ինչպէս Օրբէլեան խմացած է (ՕՐԲ. Ա. 147)։ Դիակրկէս մը ալ է, որ Աբրահամ կամուրջիկոս Յուդասացիին վրայ խոսելով կ'ըսէ, թէ եղբօրմէ հանդիպելոյ հոգոպոհոց որ Կը բիւրնի պատուհասին փոխած լինելը չէր պիտի ձևնադրած ատեն։ Մեր նկատելիքն է, թէ այդ բացատրութիւնը Յուդասացին բերնացի խօսած է, և անոր վերջապէս Դաւին եկած ըլլալը կը ցուցնէ, ինչ որ Յուդասացիին նամակներուն վերջնականէն ալ կը հետևցնենք։ Իսկ Աբրահամի նամակին թուական կրնանք նշանակել 608 մայիսի առաջին օրերը։

427. Կը բիւրնի անպատասխանի չէ թողած Աբրահամի այս երրորդ նամակն ալ։ Ուխտանէս իրը երրորդ պատասխան առաջ բերած է երկրորդին վերջին կէսը (ՈՒԽ. Բ. 87), մինչ Դիրք Թղթոցին մէջ յատուկ և տարբեր երրորդ պատասխան մը տրուած է (ԹՂԹ. 185–188)։ Արդարև

ԿԻՒՐԻՈՆԻ ՎԵՐՋՆԱԳԻՐԸ

հետևեալ Աբրահամ իւր երրորդ նամակով վարդապետական բացատրութեանց մասին էր. Կը բիւրնի ալ փոխադարձաբար վարդապետական և պատմական բացատրութեանց կը մտնէ, և Քաղկեդոնի պատմութիւնը կը պաշտպանէ, բայց մենք գրածին մասերուն միայն կը հետևինք։ Կը բիւրնի կը յանդիմանէ Աբրահամ, որ ինքնիրմէ բարձր գիրք մըն ալ ասէ, և կը գրէ, թէ ղայ աճենայն վասն չեր չէհոռնեան էրեցոյ աճենայն ճշմարտութեամբ, և թէ գոյ ալ ճշմարտութեամբ նահապետէ ղերեար նահապետ ղայ (ԹՂԹ. 188), ինչ որ իր կոչմէ և իր գիրքին համար անպատասխան չանգիտնի թիւն մըն էր։ Աբրահամ կը վերջանայ և միանգամ ընդ միշտ կը կը խօսի Հայոց և Վրաց եկեղեցւոյն յաջորդ թիւնները, 608 յունիսին մէջ, երեք ամրողջ գարեր ետքը և ներքին յարաբերութիւններ պահելէ հարը լաւ ատեն թիւնները պահելէ հարը լաւ ատեն օրէն իվեր, գրած ամրողջական նախ եղած Ներսէն Սուրբեան Գրէքէոր, և ապա Մաշտոց Մատենադարանի (ԹՂԹ. 180)։ Կը բիւրնի իրեն պաշտպաններն ու զավակներն ունի քաղկեդոնական վարդապետութիւնը հետևող յանդիմանութիւնները և հոգևոր անձերուն մէջ, սակայն անհնար է տրամադրել նոր նենգամիտ քննութեան, որ ատոչ Նիկոդոզոյ մէջ քաղկեդոնականութեան վարակիչ հարը, որ ինչպէս Հայոց հայրապետականութեան կեդրոնով Հայոց հայրապետականութեան ծառայեց, և ծերանալով Մովսէս կամուրջիկոսի համակրութիւնը մչակեց, մինչև որ վրաց ախոռը բարձրացաւ, և անկէ ետքը գործ ատաւ իր թագաւորը։ Ուստի անկրաս չէ Ուխտանէս, երբոր Սկոբոցի և Սկոբովոցի անուններով բառախաղ մը կ'ընէ (ՈՒԽ. Բ. 35)։ Կը բիւրնի իւր հայրենիքին կան նկեղեցւոյն ծառայած ծառայութիւնը, ոչ միայն կեղակարծ եղած է գործերու ընթացքին մէջ, այլ և վերջապէս ազատարար եղած է, ջնջելով վրաց ազգային եկեղեցին և ընկղմելով զայն Յունական սրիմոգոքա կեդեցւոյն մէջ, յորմէհետէ վրաստան յանդիմանութիւնը ամրապնդելու և Վրաց գործակցութեան։

Թիւնը հետևանքով վրաց եկեղեցւոյ նախ բացատրութիւնն ալ, ծանր ալ, ծիսական գործերն ալ առանձին գոյ թիւնը հետ միասին ալ, և ապագային եկեղեցւոյ սրբասէր վարդապետներ գոհացած կը մնան։ Բայց մենք պատմութիւնը չպատահնենք, և մեր ազգային եկեղեցւոյն անփոփոխ կեանքը բացատրենք։

428. Նոյն միջոցին որ Վրաց հետ խնդիր կը յարուցէր, Ապոստոլից հետ ալ խնդիր կար, և Աբրահամ ոչ միայն իւր Հայ եկեղեցւոյն համար կ'աշխատէր, այլ նոյնպէս ալ Աղուանից Խնդիրը Աղուանից վրաց և Աղբուանից հիմնական կը մտիկ (ԹՂԹ. 163)։ Ապոստոլից հետ յարաբերութեանց խոսք ունէն սկզբնաւորութեանց պատճառը արդէն (§ 418), և միաբանութեան համար առաջին փորձերն ալ տեսնինք։ Երկու կաթողիկոսներ, մէկը պատմութեան և միսը նախախնամ թիւնն։ Դաւթի թիւնը ընդհարին նկատմամբ բոլոր Ապոստոլից հետ ձայն չէին, և կաթողիկոսութիւնը ամրողջ քաղկեդոնականութեան յարեալ չէր, այլ եպիսկոպոսներէն մէկէն ամենք այն կողմը կը միանէին, և գլխաւորներն էին Մխիթար և Սիմեոն, Ամատունի և Մանկունի եպիսկոպոսները, որոնք իրենց ատթիւնները գրով ալ ներկայած էին Աբրահամ կաթողիկոսին։ Մտերիմ յարաբերութիւն և համաձայնութիւն գոյացնելու համար, Աբրահամ մտածեց ընդարձակ պատմութիւն մը ուղղել Հայոց հայրապետականութեան մէջ կան Վրաց հետ, և ներքին հարցերու համար, Աբրահամ մտածեց ընդարձակ պատմութիւն մը ուղղել հիշեալ երկրին, և նոյն ատեն Վրաց հետ յարաբերութեանց խոսք ունէն սկզբնաւորութեանց պատճառը արդէն (§ 418), և միաբանութեան համար առաջին փորձերն ալ տեսնինք։ Երկու կաթողիկոսներ, մէկը պատմութեան և միսը նախախնամ թիւնն։ Դաւթի թիւնը ընդհարին նկատմամբ բոլոր Ապոստոլից հետ ձայն չէին, և կաթողիկոսութիւնը ամրողջ քաղկեդոնականութեան յարեալ չէր, այլ եպիսկոպոսներէն մէկէն ամենք այն կողմը կը միանէին, և գլխաւորներն էին Մխիթար և Սիմեոն, Ամատունի և Մանկունի եպիսկոպոսները, որոնք իրենց ատթիւնները գրով ալ ներկայած էին Աբրահամ կաթողիկոսին։ Մտերիմ յարաբերութիւն և համաձայնութիւն գոյացնելու համար, Աբրահամ մտածեց ընդարձակ պատմութիւն մը ուղղել հիշեալ երկրին, և նոյն ատեն Վրաց հետ

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԽՆԴԻՐԸ

Աղուանից վրաց և Աղբուանից հիմնական կը մտիկ (ԹՂԹ. 163)։ Ապոստոլից հետ յարաբերութեանց խոսք ունէն սկզբնաւորութեանց պատճառը արդէն (§ 418), և միաբանութեան համար առաջին փորձերն ալ տեսնինք։ Երկու կաթողիկոսներ, մէկը պատմութեան և միսը նախախնամ թիւնն։ Դաւթի թիւնը ընդհարին նկատմամբ բոլոր Ապոստոլից հետ ձայն չէին, և կաթողիկոսութիւնը ամրողջ քաղկեդոնականութեան յարեալ չէր, այլ եպիսկոպոսներէն մէկէն ամենք այն կողմը կը միանէին, և գլխաւորներն էին Մխիթար և Սիմեոն, Ամատունի և Մանկունի եպիսկոպոսները, որոնք իրենց ատթիւնները գրով ալ ներկայած էին Աբրահամ կաթողիկոսին։ Մտերիմ յարաբերութիւն և համաձայնութիւն գոյացնելու համար, Աբրահամ մտածեց ընդարձակ պատմութիւն մը ուղղել հիշեալ երկրին, և նոյն ատեն Վրաց հետ

բաս, Աեփանոս, Մովսէս և Բրիտասիոս, վերջին ձեռագրակ ատորներն են (§ 414), իսկ Մատթէոս, նախանձայոյզ Յովհաննէսի (§410) յաջորդը պէտք է ըլլայ։ Գրաթիան պատրաստած թիւնը յանձնեցաւ Վրթանէս քահանային (ԹՂԹ. 196) իրը կարգագրէն գրոցի, որ Էրզրումէ Հայոց (ԹՂԹ. 149) ճանչցուած էր իրաւամբ։ Պատմութիւն Ընդհանուր Աշխատութիւնը մակագրուած աշխատութիւնը ընդարձակ մատենագրութիւն մըն է, որ յատուկ բերուած է Գիրք Թղթոցին մէջ (ԹՂԹ. 196–211), և տակաւին վերջնագրութիւնն ալ թերի է, ձեռագիրէն երկու թերի ինկած ըլլալուն պատճառով (ԹՂԹ. 211)։ Ուստի կը սեպնենք գրուածին ամփոփում մը քալել, քանի որ ամրողջապէս ատոր ածականական է, և Աւետարանիքան և Նիկիական հանգանակին առաջնորդութեամբ կը վերլուծէ փրկագործութեան խորհուրդը և Քրիստոսի անձնաւորութիւնը։ Վրթանէսի գրիչն ևսած հայրապետական գրութեան անմիջական ազդեցութիւնը ինչ ևզայ, ծչգիտ չենք կրնար. միայն թէ քիչ ևաքը Ազգանունից ամփոփին հետ բան յարաբերութիւնները նորոգուեցան։ Այս եղբին մեծագոյն նպաստած պիտի ըլլայ Վրաց ախոռին հետ տեսի ունեցած խոսքը, վանքի ատոյ երկու փոքր կաթողիկոսութեանց հանգամանքը վերջացած կ'ըլլար՝ Վրաց գործը կենդանի, և ատոչին տեղը Ազգանունից կը մնար, ատանց գժտութեան։

429. Վրաց խնդիրին գատնորոշ ձեռնարկութիւնը Աբրահամի վճռական կռուածակը, կամ Ընդհանուր Բռնութիւնը, որով Վրաց ախոռին և կաթողիկոսը և ժողովուրդը հոգևոր հարցերու տեսակցութիւնէ կը զրկէ, ինչ ոճով որ այն տեսնենք այսպիսի որոշումները կը արուէին։ Գիրք Թղթոցը (ԹՂԹ. 189–195) և Ուխտանէս (ՈՒԽ. 132–136), որ այս պատմագրքերն պատճէնը պահած են, բնաւ չեն յիշեր թէ Աբրահամ այս ատիթ յատուկ ժողով մը գումարած ըլլայ, այսպիսի կարևոր որոշում մը տալէն առաջ։ Նոյնիսկ պատճէնին սկզբնաւորութեան մէջ իրմէ զատ եպիսկոպոսի մը անուն չտար, թէպետև ուրիշ անգամներ, մինչև իսկ մատենագրամանին

ասում է Ալիշանը, «ի Մեծոփ ի Կարին ի Կամսարական ի Կոգովիտ ի Կոգովոնք ի Կոգովիտ ի Կոգովոնք ի Կոգովիտ ի Կոգովոնք

ֆիզիոգնոմիստ, մարդ որ կարող է ճանաչել մարդկանց բնավորությունը նրանց դեմքի գծերից (§ 392)։ Ինչպես պիթիկոսը, այնպես էլ ֆիզիոգնոմիստը ոչ միայն մարդկանց անցյալն ու ներկան, այլև ապագան է գուշակում (ՕԲԵ. Ա. 148)։ Ստորև նա կդիմի նաև այլ մեթոդների, որոնք ավելի ճշգրիտ են թվում։ Ինչպես տեսանք, ֆիզիոգնոմիստը կարող է ճանաչել մարդկանց բնավորությունը նրանց դեմքի գծերից (§ 392)։ Ինչպես պիթիկոսը, այնպես էլ ֆիզիոգնոմիստը ոչ միայն մարդկանց անցյալն ու ներկան, այլև ապագան է գուշակում (ՕԲԵ. Ա. 148)։ Ստորև նա կդիմի նաև այլ մեթոդների, որոնք ավելի ճշգրիտ են թվում։ Ինչպես տեսանք, ֆիզիոգնոմիստը կարող է ճանաչել մարդկանց բնավորությունը նրանց դեմքի գծերից (§ 392)։ Ինչպես պիթիկոսը, այնպես էլ ֆիզիոգնոմիստը ոչ միայն մարդկանց անցյալն ու ներկան, այլև ապագան է գուշակում (ՕԲԵ. Ա. 148)։ Ստորև նա կդիմի նաև այլ մեթոդների, որոնք ավելի ճշգրիտ են թվում։

ՅԱՂՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՎԱՐԿՔ

432. Իրեն իրավունք տալով՝ ինչպես վերևում ասվեց, ուսումնասիրելու մարդկանց բնավորությունը նրանց դեմքի գծերից՝ Արիստակեսը հետևյալ կանոնները է տալիս։ Ինչպես տեսանք, ֆիզիոգնոմիստը կարող է ճանաչել մարդկանց բնավորությունը նրանց դեմքի գծերից (§ 392)։ Ինչպես պիթիկոսը, այնպես էլ ֆիզիոգնոմիստը ոչ միայն մարդկանց անցյալն ու ներկան, այլև ապագան է գուշակում (ՕԲԵ. Ա. 148)։ Ստորև նա կդիմի նաև այլ մեթոդների, որոնք ավելի ճշգրիտ են թվում։ Ինչպես տեսանք, ֆիզիոգնոմիստը կարող է ճանաչել մարդկանց բնավորությունը նրանց դեմքի գծերից (§ 392)։ Ինչպես պիթիկոսը, այնպես էլ ֆիզիոգնոմիստը ոչ միայն մարդկանց անցյալն ու ներկան, այլև ապագան է գուշակում (ՕԲԵ. Ա. 148)։ Ստորև նա կդիմի նաև այլ մեթոդների, որոնք ավելի ճշգրիտ են թվում։

1. Նախ պետք է ուսումնասիրել մարդկանց ընդհանուր տիպերը, ինչպես՝ առյուծ, ցուլ, ոչխար, կապիկ, աքլոր, ճնճղուկ, ինչպես նաև այլ կենդանիներ, որոնք ունեն մարդկանց հետ ընդհանուր գծեր։ 2. Ժամանակ առ ժամանակ պետք է ուսումնասիրել նաև կենդանիների հատկանիշները, որոնք մարդկանց մոտ հանդիպում են հազվադեպ, ինչպես՝ առյուծի, ցլի, ոչխարի, կապիկի, աքլորի, ճնճղուկի հատկանիշները։ 3. Ուսումնասիրել նաև մարդկանց տարբեր ցեղերի հատկանիշները, ինչպես՝ եգիպտացիներ, սկյութներ, թրակիացիներ, գալատացիներ, եթովպացիներ և այլն։ 4. Ուսումնասիրել նաև մարդկանց տարբեր տարիքների հատկանիշները, ինչպես՝ մանուկներ, պատանիներ, երիտասարդներ, տղամարդիկ, ծերեր։ 5. Ուսումնասիրել նաև կանանց հատկանիշները, ինչպես՝ աղջիկներ, կանայք, պառավներ։ 6. Ուսումնասիրել նաև մարդկանց տարբեր տեսակների հատկանիշները, ինչպես՝ ռազմիկներ, որսորդներ, ֆիլոսոֆներ, քաղաքական գործիչներ, ճարտասաններ, ինչպես նաև այլ տեսակների, որոնք ունեն ընդհանուր գծեր իրենց զբաղմունքների մեջ։ 7. Ուսումնասիրել նաև մարդկանց հատկանիշները, որոնք ունեն ընդհանուր գծեր իրենց կրքերի մեջ, ինչպես՝ սիրահարներ, գողեր, ագահներ, ինչպես նաև այլ տեսակների, որոնք ունեն ընդհանուր գծեր իրենց կրքերի մեջ։ 8. Ուսումնասիրել նաև մարդկանց հատկանիշները, որոնք ունեն ընդհանուր գծեր իրենց ապրելակերպի մեջ, ինչպես՝ ագռավներ, ագռավներ, ագռավներ,

այն առանձ, թէ օրէնք՝ արդեօք զօրծածել այն պատարագի անգանները, որոնք հնձած ածոզներէ զօրծածուած ըլլալով՝ պղծուած կը համարուին. թէ ոչ հարկ է անոնք քակել, նորէն կանգնել, և նորէն օծել: Այս միջոցին Նեստորականաց և Բազկեդոնականաց հետ ունենալիք բանական ատրածուած էին, և վրաց խզուելու ալ նոր ընդարձակութիւն առած էր անոնց, որով անգամ մը նոր Աբրահամ Թայեան ընթերցողներու թնդերէն յառաջ նկատ գժուարութիւններ չսացած էին: Այնպէս կը տեսնուի որ Աբրահամ Թայեան ընթացքը մը բռնած էր, պաշտամանց գիրքերնին ընծայելու համար, մինչ Գրիգոր այդ ընթացքին համամիտ չէ, և հետեւաբար իր գաղափարակիցներն ալ յորդորած, գիտցած մը կ'ուզէ Աբրահամին, զի, Պօ՛ս, կ'ըսէ, աւետարանութիւնն արդեօ՞ք: Գրիգորի պատճառաբանութիւնը կազմած է հին և նոր կտակարանները քաղուած օրինակներով և վկայութիւններով, որոնց ցրկուածն է, թէ քանի որ կամոզիկոսին ալ կարծիքով և հրամանով, օրէնք չէ հազորդել այն պատարագները, որոնք հնձուածոզներէ կը մատուցուին, անոնք ալ ընդունել պէտք չէ: Բրիտասի վարդապետութեամբ անգամն է որ պէքէ ղպտիքէն, ուսանի հնար չէ անոնք ընդունել, քանի որ պատարագը կը մերժուի: Դարձ, կ'ըսէ, և ղբօնքնիայ անոք երկպառնութիւն՝ պատարագութիւն է հոգեւորին առացանէ, այսինքն է, Արրահամ չէր ներեր որ ազօթքի և երկրպագութեան կրթութիւն ունեցողները, որոնք կը գանուէին առանց նիզակցիները, որոնք կը գանուէին առանց Տէղեան և յայլ տեղւոյ (ԹՂ.Թ.156): Անկէ կը հետեւցնէ, թէ անգանները ընդունել հարկաւոր չէ, այլ անոնք առանց գործածելու կ'ըլլայ: Միեւնոյն առանց գործը դիւրացնելու համար, Գրիգոր ընդհանուր ժողովական մը կազմած էր, ուղղափառներէ կանգնուած և հնձուածոզներէ պղծուածները՝ նոյնիսկ հնձուածոզներէ կանգնուածները զատելով. և կ'առաջարկէ. Զհայոցոցա մեր կոպրեցեր, փոխեալ ընդունիմ նորս՝ ի նորոյ հաստատեալ, որովհետեւ առանձին նորոյ հաստատեալ, որովհետեւ առանձին չնորհքն ալ չանհօրինացն և չանհաճելացն քաւարանն ալ կ'ընդունի որ պատարագ առանձին անգամ ուղղափառներէ կանգնուածները, վասնզի ինչպէս պատիկներուն պղծմամբ ալ պատարագը չի պղծուիր, այլ ինքնին սրբագործ կը մնայ, նոյնպէս հնձուածոզներէ կանգնուածներուն ալ պղծութիւն չի հասնիր, այլ ինքնին սրբագործ կը մնայ, և ուղղափառներէ կանգնուածներուն պէս պատարագ կրնան ընել: Ասոնք ալ ինչպէս ուղղափառներէ կանգնուածները, ինքնին սրբագործ կը մնան, և ոչ ոք կրնայ զանոնք պղծել: Ասոնք ալ ինչպէս ուղղափառներէ կանգնուածները, ինքնին սրբագործ կը մնան, և ոչ ոք կրնայ զանոնք պղծել:

434. Յիշեցինք արդէն թէ Ամրատ Բագրատունի, Վրկանի մագպան և Հայոց սմբատ սպասաւոր որ սմբատի բարձրանալը 608 տարուան գործակալ, պարտի գործած սիկիրը պարտական գտնել Յոսեփի տրամանով (§ 424): Կոչուելուն չորժանիքն էր Բագրատունեաց նոյնն պարոնց վրայ քաղաքը, որոնց դէմ ղրկուեցաւ Ամրատ առաջնորդ բարձրացմամբ, Յոսեփ չուժնոր պատանեաւ, և իրաւունք առնելով գործածել պարտաճան և գործ քեզնեղեայ չորհոց ձեռնարկել, ակնառկալ վրան, գոհ արձակել, վասն չարչքձայնեան, և պահպանիլ որ գործ չարչքձայնեան, և պահպանիլ որ գործ քանի մի ինդուպանները: Ամրատ Հայ գործ գործ ալ առաջ մկրտել, որոց կը տրամադրի վարդապետն Արծրունի, Սարգիս Տայեցի, վասպ Գողթնացի, Սարգիս Դիմաքսեան, Սարգիս Տրպատունի, և Մանուէլ ու առաջ ու վասպ ու Հմայեակ Ապահունեաց (ԱՑՐ.104): Ամրատ մեծ չորհքաբերի մը առած, անհոգ կը մնար պզտիկ գործերով մը, որ թշնամին անակնկալ կերպով չորհ ձակատը նորագեց: Ամրատ տրամանի ըլլալ, և քաչալ, և ինքն Սարգիս Դիմաքսեանի և Սարգիս Տրպատունիի և Ամրատիկ գինուորներ ընկերակցելով ազատեցաւ, իսկ Դաստակեան պարսիկ զօրավարը ստիպուած պատերազմի, բայց չարքնացաւ, ու թշնամին մինչեւ Ասպահան ապստամբեցաւ: Զախողուածը ամբաստանելու պատ բացաւ, բայց Ասորւոյ կողմէն քննիչ ղրկուած Ճանշրապան Բանասական նախարար՝ Ամրատը արդարացուց և Դաստակեան մահուան պատասխանատու եղաւ (ԱՑՐ.106): Ամրատ զօրավարը Նարպեզ 609'ին նոր զօրքերով, Բագրատունեաց մեծ զօրավարով ապստամբեց, և անոր գունդերը մինչեւ ներքին գաւառները հասածեց, որուն վրայ Ասորւոյ նոր պատերազմ սուաւ Ամրատ, մինչեւ արքունի փոքր հնձգնելու չափ (ԱՑՐ.108), և պրքտնեաց մէջ հանգստանն պաշտօնի կոչեց, իրեւ երբեք նախարար ի պատերազմ ընդունելու, ու ապրեցաւ Ամրատ, այլեւս 8 տարիներ մինչեւ 617 (ԱՑՐ.109):

435. Միեւնոյն առանձներ Ասորւոյ Յոհաննայ զէմ ալ պատերազմի կը չարունակէր, վասնզի չէր ներեր Փոքր Հայոց թագազարդ մեծամեծ վայելել Մօրիկի գահը, և երբ Ասորւոյ Յոհաննայ Մեծապատի մէջ կը յաղթէր, Աչտատ Յեզդապատ, որ Աչտատ ալ կոչուած է (ՅՈՎ.94), Յոհաննայ Հայոցոցանը կը մանէր, Բանակի Դուռ գրկի մօտ մեծ յաղթութիւն մը կը տանէր, Կարինը կը գրաւէր, և մինչեւ Սամոսատ ու Նիկոպոլիս ու կեսարիա կը յաղթէր: Ասորւոյ 21'րդ կամ 610 տարին Ասորւոյ Յոհաննայ Մեծապատի մէջ կը յաղթէր, Աչտատ Յեզդապատ, որ Աչտատ ալ կոչուած է (ՅՈՎ.94), Յոհաննայ Հայոցոցանը կը մանէր, Բանակի Դուռ գրկի մօտ մեծ յաղթութիւն մը կը տանէր, Կարինը կը գրաւէր, և մինչեւ Սամոսատ ու Նիկոպոլիս ու կեսարիա կը յաղթէր: Ասորւոյ 21'րդ կամ 610 տարին յաղթական բանակը Պարսկաստան գարձած տանն, գրեթէ բոլոր Կարնոյ բնակիչները վերի կը տանէր, և Համատան քաղաքը կը վերապրէր: Գերիներուն մէջ էր Յովհան Բագրատունի հարեմտա կամոզիկոսը, ծերացած և անընդունակ կացութեան մատնուած, որ հազիւ տարի մը եւս կ'ապրէր գերութեան երկիրը, և կը վախճանէր 611'ին, 590'էն տարին 20 տարի անընդունակ և անօգուտ պաշտօնավարութեամբ, եթէ չուզենք իսկ իրեն վրայ ծանրացնել եկեղեցւոյն և ազգին պատահարուն գործիք գործած բլալը, յաղթելով պատմիչներէն ոմանց վկայութիւնը՝ թէ անհատարար արդար և առաքինի վարք մը ունեցած էր: Բագրատունիին մարմինը Համատանէն բերուեցաւ, և Ամանդ

գաղաքը թագուհեցաւ, իր իսկ իրեն հարմար իրը սեմառանեան կառուցած եկեղեցւոյն մէջ (ԱՑՐ.123): Յոհաննէ երբէք չհամբերեցին Բագրատունիին յաղթող մը տալ, ոչ անոր գերութեան առնն և ոչ մեռնելէն ետքը: Հակաթոռ կամոզիկոսութիւնը օգուտ չէր տեսնուած, և Աբրահամի ընդարձակութեան առթիւ Յոհաննան բաժնին եպիսկոպոսներն ալ ամբողջապէս Դուինի սեմառին հետ համաձայնած էին, նոր հակաթոռ մը իրեն հետեւող պիտի չգտնէր: Բայց ասոր Յոհաննէ պատճառ եղաւ, զի Հերակլ եգիպտոսի զօրավարը, որուն փոխարէ զէմ երեսը յիշած ենք (§ 394), երբեք իր հակառակութենէն ետ չէր կեցած, և ասկա իր կողմը զօրացուցած, մինչեւ իսկ ծովէն ու ցամաքէն Բիւզանդիոնի վրայ քալեց, մայրաքաղաքը գրաւեց, Փոկասը սպաննեց, և ինքն ձերացած բլլալով, իր հետեւն Հերակլ որդին կայսր հռչակել տուաւ, 610'ին:

436. Հերակլ կայսր իր գահը ապահովելու և իր իշխանութիւնը զօրացնելու համար, փոխարքեցութիւն Պարսից հետ հաշտութիւն ընելով, Ասորւոյ Յոհաննան զրկեց, թէ իր նպատակը կատարուեցաւ, երբ Փոկասի սպանութեամբ Մօրիկի վրէժը լուծուեցաւ (ԱՑՐ.125): Ասկան Ասորւոյ չհետանեցաւ, և կը պնդէր թէ ինքն Մօրիկի տեղ անոր որդին Թէոդոսը թագաւորեցուցած է, և Հերակլի թագաւորութիւնը չճանչնար: Միեւնոյն տրամանի առաւ իր զօրավարներէն կայսերութեան վրայ յարձակիլ ամէն կողմէ: Ընդհանուր բանակին տրամանատարն էր Ասորւոյ Յոհաննան, որուն ծերացած պատուանունը չնորհուեցաւ, և օգնական արուեցաւ Ծաւհէն Պատգուսպան, որ մինչեւ վաքր Ասիոյ առաջխոդմը քալեց: Ասորւոյ ալ Դամասկոսը գրաւեց 613'ին, և անկէ Փոքր Ասիոյ բանակին գլուխը անցնելով մինչեւ Բազկեդոն եկաւ, և կը սպասեր Բիւզանդիոն անցնիլ: Հերակլ առաջին կը չմտաւ հաշտութեամբ և խաղաղութեամբ գործը վերջացնել, միշտ առջեւ գնելով Փոկասի սպասնութիւնը իրրեւ Ասորւոյ հաճելի գործ մը (ԱՑՐ.142): Բայց Պարսիկներ չկասեցան և

ՍՄԲԱՏԻ ԲԱՐՁՐԱՆԱԼԸ	
ԲԱԳԱՐԱՆՑԻՒՆ ՄԱՀԸ	
ՊԱՐՍԻՑ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ	

նաւերով Բիւզանդիոյ վրայ յարձակեցան, և թէպէտ չյաջողեցան, սակայն խլրտոտանքը ձեռքէ չձգեցին (ՍԵՐ. 143), և իրենց ապստամբները և ապստամբիները չադտակցին: Ծանրմարտ Կաւատ Բիւրանիկեցին երկրաշարժի վրայ գարձած և գայն առած 614 տարին 10'ին, Լիմ պատճառ ընդ գառ

սին բանվիթիս առաջիկային կը թագնէր։ Ժողովին մէջ չմոռնար առաջիկ եղած է, ապահովաբար երկու գառանց թմանց եպիսկոպոսները գէմ գիմաց էին։ Նեստորականաց կաթոլիկոսին Յիսուսի նկատմամբ յայտարարութիւնը, թէ Ո՛վ կուշտ ապրուստ այդ այն, մեծ ժխոր կը յարուցանէ, առաջին ժողովներու հաւատքը չատ կը բնորոշէ, և քրիստոնեան վարդապետութեան առջի երեքներուն հակառակ բլլալը կը բացատրէ, իր բաբանչիւր ժողովի հավատոյ կայսերական անուններով կը ճչգար, և Աստուած կը վճռէ, թէ երէց Ըռաբուրդաց հրամանէն ճշմարիտ Ըռին լլինել, չան ոչ (ՍԵՒ·191)։ Ժողովին մէջ թագաւորին վերապրած խոսքերը, յարմարագոյն լինէր թագաւորական առանձնասենեակին ըսուած կարծել, որովհետև խոսքերն երկայ չէր, և քրիստոնէական մանրամասնութեանց ալ ծանօթութիւն չունէր։ Ժողովին որոշումը Նեստորականներուն որպատասխան չեղաւ, և չէր ալ կրնար բլլալ, քանի որ Ամրաան ու Գաբրիէլին էին առաջնորդները, և Շերին թագաւոր անանց հավատոյ։ Նեստորականաց հայրապետին համար կ'ըսուի թէ չարաչար եղաւ, թէ տրամայուեցաւ բոլոր անոր հաստատութիւնները հանելչոչնէն (ՍԵՒ·190)), և չանգել ըստինեցոյն նոցա ջնջելջոչնէն, մինչև իսկ առաքել ընոսա, ըե ոչ գոյիչէն է հըտրուբնէն (ՍԵՒ·191)։ Թևրևս, այդ խաստութեանց մէջ նշանակութիւն տանցաւ, Նեստորականներուն իրր քաղկեդոնիկ Յոյներու կողմնակից ցուցուած բլլալը, թէ ալ Աստուծոյ աչքին մեծ նշանակութիւն ունեցած պիտի չբլլար Բրիստոսի բնութեանց միաւորութեան կամ երկուութեան խընդիրը։ Այսչափ են Պարսից ժողովին մասին մեզի հասած տեղեկութիւնները։

440. Հայերուն այդ ժողովին մէջ գլխաւոր դեր չունենալը նկատողութեան արժանի է, մանաւանդ որ Հայ եկեղեցւոյն նախանձայոյզ պաշտպան՝ Սրմբատ Բագրատունին, ժողովին կաթողիկոսն էր։ Հայոց սխմռը, բոլոր Պարսկական թագաւորութեան մէջ, առաջին և բարձրագոյն հոգևոր իշխանութիւնն էր, և արքունիքն ալ կը ճանչնար և կը յարգէր անոր կարևորութիւնը։ Միայն երկու եպիսկոպոսներ չէին ներկայացած, որոնք վան բռնաբռնեան պետերն էին աքցուկել զի ծանուցանեն նոքա (ՍԵՒ·190), որ է թակ թվ ոչ ժողովին ներկայ բլլալու, այլ անզգայութեան համար պատճառ։ Երկու եպիսկոպոսներէն մէկն է Մատթէոս Ամիտենոց եպիսկոպոսը, զոր արքայն զործի վրայ անանց Ագաթանգղոսեան թղթոյն առթիւ (§ 428), իսկ միւսն է Կամիսաս եպիսկոպոս Մամիկոնէից կամ Տարոնոյ։ Այդ Կամիսաս որ իրրև Մամիկոնէից եպիսկոպոս ժողովին առեն Պարսկաստան կը գայ, Պարսկաստանէ չդարձած ընդարձակ թուղթ մը կը ներկայացնէ ժողովին վան Նեստորայ, և անոր մէջ կը յայտնէ, թէ յաջողեցայ ի կոնոպիսոսբիւն Նոյոց Մեծաց (ԹՂԼՓ·218)։ Այդ անգլիա խնդիրներէն պիտի գոգունք պատասխրնեք, քանի որ ան եկի բացայայտները չտեսնենք։ Ամենէն մեծ զբաղատութիւնը Աբրահամ կաթողիկոսի մեռատութիւնն է։ Աբրահամ կաթողիկոսի մեռատութեան անկեալ թուականը ճշդել, որպէսզի անկէ անցնենք նոր կաթողիկոսի բնտրատեան։ Այդ ամէն պատմագրները և գատագրները, որոնցմէ 15'է աւելի յաճախ գիմած ենք, ամէնքն ալ աստանց բացառութեան 23 տարի կատան Աբրահամի, և 607'էն հաշուելով 630'ին կը տանին նորա կաթողիկոսութեան վերջը, մինչ մենք հոգի թէ 616'ին հաստատ ենք պատմական ժամանակագրութեամբ, և ատոր նոր կաթողիկոսի մը անտեղ կը գանենք գիմացնին։ Պատմագրներու համաձայնութիւնը զորս որ փաստ կը նկատուի, և մենք ալ պիտի ենք և կը սիրենք յարգել, ժամանակագրութեան խաստպատանչ փաստը չպարտաստրէր պատմագրներու և գատաղրներու տատած թուականը մեկ կողմ թողուլ, և եղելութեանց պատանչին հետ տակնուվրայ ընել 615'ին վերջերը վախճանած բան Աբրահամ Ագբաթանեցի կաթողիկոսը։ Թէ ինչպես տեղի ունեցած է սխալին գաղափարը, կամ թէ ինչպես կրցած է այն միտքին ձևը տարածուիլ, հետազօտել չարդ է։ Ինչպես Աբրահամի կաթողիկոսութեան սկիզբը, նոյնպես Կամիսասի ալ կաթողիկոսութեան սկիզբը պատմականօրէն ժամանակագրուած են, և երկուքին միջև չունի մանաւանդ աւելի պարտադրական խնդիր։

կրնար տալ Աբրահամի։ Աբրահամ գործունեայ և արդ կամքի տէր անձ մը կը տեսնանք, որ ամէնէն տագնապալի միջոցի մէջ տխուր բարեբաստ նկատցուն երկպառակ վիճակը գործածելու, և վարուելակերպ մը տալու կու։ Մեկ կողմանէ վերջ բաժանման մէջ ցուցած արի և անվհատ հաստատամտութիւնը, միւս կողմէն Յունաց բաժնեն եպիսկոպոսները միաբանելու, և Ագաթանգեղոսեան բաժանման առաջքն առնելու համար սիրաչահ խնդիրները, կը ցուցնեն ժամանակին պարագաներու վերայ իշխելու, և իր գործը չիր եղերքին իր էական մէջ կշռելու կարողութիւն մը, և արժանի կ'ընեն իր անունը նչանաւոր արուցքն կաթողիկոսներու հետ դասելու։ Մահուան պարագաները, և թաղման տեղը յիշուած չեն։ Աստեք Դրնոյ մէջ տեղի ունեցած են անեկդայարար։ Տարիքն ալ չատ ծերացած չերեւար։ Մահուէն կաթողիկոսի օրով յիշուած չէ, և տարագահաստութեան միջոցին կը տեսի երեւիլ, և իր գործերու կերպերն ալ մեր առիթի նչանները կը յայտնեն։

Տ. ԿՈՄԻՏԱՍ Ա. ԱՂՑԵՑԻ

441. Կամիսասի ծննդավայրն է Ագաւոյ գաւառի Ազդգ գիւղը, որուն գիրքը մեծ մասամբ Տարոնոյ Վկայասանին վանականներէն գրուած է։ Ասոնք ձեռնադրած է Տարոնոյ և Մամիկոնէից եպիսկոպոս (ՅՈՎ·95)։ Աբրահամի ընտրութեան միջոցին Տարոնոյ եպիսկոպոսի տեղն ալ յիշուած չէ (§ 410), մանաւանդ Բագրեւանդացի և Գաբելեան կաթողիկոսներուն ալ ատանք Տարոնոյ եպիսկոպոսներուն վազեցած մեծ գիրքը և գործունէութիւնը։ Կը հասկցնենք թէ նոյն միջոցին գաւառի Տարոնոյ սխմռը, և թէ Աբրահամ եղաւ Կամիսասը նոյն սխմռին վերայ հաստատողը։ Անկէ ետքն է որ թէ սխմռին իրաւունքով և թէ անձնական արժանիքով՝ Կամիսաս կը սկսի գործի գլուխ գանուիլ, և երբ պէտք կ'ըլլայ վան բռնաբռնեան պետերն աքցնել տարութիւն չդնել Բագրեւանդացւոյն, երկու պատգամաւորներն ալ Կամիսասէն առաջինն է Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսը (ՍԵՒ·190), Յովհաննէսի յաջորդը, ուրկէ անանունները միշտ յիշուած տեղանք գործ բռնաբռնէն էր, զոր թագաւորին ձեռքով պիտի հեռացնէին պատգամաւորներ եպիսկոպոսները, գնաց բացատրուած չէ, և գործը լսելու միակ բանալին Կամիսասին եպիսկոպոսութեամբ երթալն և կաթողիկոսութեամբ գառնալն է (ԹՂԼՓ·218)։ Ըստ այսմ մենք ալ համամիտ ենք ընդունելի, թէ յիշուած բռնաբռնէնը կաթողիկոսական ընտրութեան արգելքն էր, որ նորէն տեղի ունեցեր էր Աբրահամի մեռնելէն ետքը։ Մովսէսի մահուընէ ետքը կաթողիկոսական ընտրութեան յապաղիլը, Նեստորականներու կաթողիկոսական ընտրութեան մասին արուցած տրամաններէն (§ 439), և նոյնիսկ եղեսիոյ եպիսկոպոսին ընտրութեան համար թագաւորական արուեստներէն առացած բլլալը (ՅԱՓ·156) կ'ապացուցանեն, թէ Պարսից թագաւորներ՝ գլխաւոր քրիստոնեայ հոգևոր պետերու ընտրութիւնը առանց իրենց հաստատութեան մոգ չէին տար կատարել։ Այդ բանին հաստատութիւնը ունենք նոյնիսկ Սահակ Պարթևի և Յովսէփ Հոզոցմէցիի և Գիւտ Արահեզացիի օրով տեղի ունեցած Պարսիկ արքունիքի միջամտութեանց մէջ։ Բայց եթէ Կամիսաս Տիզբոն երթալով կաթողիկոսութեան հաստատութիւն ատացաւ, տարկաս ինքնագլուխ կերպով սխմռը յափշտակող չեղաւ, և ոչ ալ Ամբատ Բագրատունի միայն իր կամքով և ազդեցութեամբ Հայոց կաթողիկոսը կրցաւ նչանակել։ երկու ներքին գործիչներն ալ հետի են Կամիսասի և Ամբատի ազդութիւնն և նախ-

բազիրէն։ Աւելին պէտք է ընդունել, թէ Հայեր իրենց մէջ կամոպիկատական ընտրութիւնը կատարեցին Կամիաոի վրայ, բայց պարծին ձեւակերպու թիւն և հոչակ չատին՝ զժուարութիւն չտրատցանելու համար, և նոյնիսկ Կամիաոը Տիզբան պրկեցին, Մատթէոսի պէս նախանձաւորի և պարծանոց հայկազեան մը ընկերակցու թեամբ, և Արմատի յանձնարարեցին պարծին պաշտօնական մասը լրացնել, ինչ որ դժուար չէր, նկատելով Ամրոսի վայելած ազդեցութիւնն ու վաստակաւորութիւնը։ Եթէ նկատի կ՚ունենանք մէջ աւելի չատաչխել, պատճառ կայ կարծելու, թէ Աբրահամի ալ հրատէր պրկուած էր Պարսից ժողովին գալ կամ պատուիրակներ պրկել և իր տեսակցութիւնը տալ Տիզբան պրկիչ պաշտօնական ձեւերը լրացնելու համար։

442. Կամիաոս Տիզբան նգած տանէն կը սկսի իր հայրապետական իշխանութիւնը գործադրել, Հաւատոյ Գէտ մը կամ ուղղափառ պատուիրակ մը նկատելով Պարսից ժողովին, զոր քանիցս ի ՀԱՒԱՏՈՅ ԳԻՐԸ

չեցինք։ Կամիաոս անոր մէջ ինքզինք բացայայտ կ՚ընծայէ Կաթողիկոս Հայոց չհոչչր, այլ կը սահմանէ, ես Կաթողիկոս Մաշիկոցէց եպիսկոպոս, որ չաջորդեցայ է կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծաց (ԹՂՓ. 218), որ տակի ընտրեալ կաթողիկոս իմաստն ունի, ինչպէս մենք այսօր մեր ճշդաբանութեամբ պիտի գրենք։ Աւագ պատճառ կը նկատենք, որ ազգային ընտրութենէ և պետական հաստատութենէ առաքելական արտաքոյ կարգի օձքը նուիրական պատուոյ տիտղոս մը պիտի ունենայ, որպէսզի կանոնաւոր կաթողիկոս ըսուէր։ Հաւատոյ պիտակս կաթողիկոս չժամանելով կը բացատրէ ըսելով, թէ է ինչքան չէրէ, հրամանաս պէտքն, եթոս չէտ կաթ ըլլա (ԹՂՓ. 218)։ Ինչպէս ընդունելի են Պարսկաստանի և Աղուանից եպիսկոպոսները, որոնցմէ ինը հատ չանուանել կը յիշուին (§ 429), և որոնց կ՚ուզուի խոստովանին, թէ, ինքզինէ+ ընտրեցեր+ Հայոց. ոչ+ է ըրան պէտքդ հասել կայէ+, այսինքն մայրաքաղաքի մէջ հաստատուած էին։ Իսկ հրամանաս նախարարներ, որոնք հետ ունէին նաև նախարարներ, որոնք հետ ունէին նաև կը պրկէ, թէ յիակարը ստացած է ասոնք նախընտրող հետ յոց և այլ պետք պետք էպիսկոպոսներ, ոչ+ է ըրան պէտքդ հասել կայէ, ճանաչանք ասոնք ինչ պատճառ Աստուածոյ կոչեցեալ, ոչ+ ճանաչեր Աստուած (ԹՂՓ. 218)։ Այդ բացատրութիւնը նոյնպէս չէ խնայեր, որ այն թէ պէտք եղած ըլլայ իր ստղծութեան պիտակները պատրաստել, որպէսզի կաթողիկոսները հաստատուին։ Որոշիչ հետ չէ

բալարձևաբար ձևոք երկար մեծ բանակներ առաւ, որ պահապահմբ կոյսերու թևան երիկները փախագրեն, և Հերակլը երկար կազմէն մէջտեղ անդնելով անգործ բնեն, և ուղղակի Բիւզանդիոնի վրայ գային։ Հիւսիսային Աւարներու հետ ալ դաշնակցութիւն հաստատեց, որպէսզի Եւրոպական կոյսերու թևան վրայ իջնեն։ Հերակլի պէտք եղաւ երեք տարի միջնադամայն պահերազմը մղել, բանակ մը Բիւզանդիոնի պահպանելը Շահրվարազի ձեռ, ուրիշ մը Կիլիկիոյ կողմերը Շահէնը պահի կանգնելը, երբոր ուղղակի Մսոպովի ձեռ պիտի գային նոյնիսկ Պարսկաստանը նեղի դնելու համար։ Հերակլի նպատակը յաջողցաւ. Շահրվարազ չյաջողցաւ Բիւզանդիոնի վրայ, ձմեռը Բիւթանիոյ մէջ անցուց, և 626'ին գարնան պարատարաւ եկաւ. Պարսկաստան գաղնալ Մսոպովի հրամանով։ Շահէն ալ չկրցաւ պինդ մնալ Յունական բանակին, որուն կը հրամայէր Թէոդորոս Հերակլի եղբայրը, և ինքն ալ ապահնուեցաւ։ Հերակլ, իրեն օգնական ունենալով բոլոր հայազանդները, և Կովկասեան Ազգերները, ամէն կողմ յաջողութիւն գաւ Պարսիկներուն վրայ, ուրանք 626'ի վերջերը իրենց երկրին պաշտպանութեան պարտաւորուեցան, որովհետև Հերակլ ուղիղ վերջին հարուածը ալ ուղղակի Տիզբոնի վրայ քալելով։ Պարսիկներ զգալի Տիզբոնի վրայ քալելով, Ջար գիւմն ճակատամարտի խմբաւորեցան, Ջար գիւմն ճակատամարտի խմբաւորեցան, Ջար գիւմն ճակատամարտի խմբաւորեցան, որ ան հավասի մէջ, Նինուէի մօտերը, ուր վերջնական յաղթութիւն մը ստացաւ Հերակլ 627 դեկտեմբեր 12'ին, և այլևս բաց էր Պարսկաստանը և ազատ Տիզբոնի ճանապարհը (Լ.ՊԱ. 498)։

445. Հերակլ այս յաղթութենէն օգտուեցաւ Պարսկաստանը ուժասպառ ընելու, երբ Մսոպով պարբերական քաղաքական ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ առաջարկեց քաղաքական հանդիպում։ Հերակլ ներկայ Տիզբոնի արքունի ապարանքը կրակի արաւ (ՍԵՒ. 150)։ Մսոպով խնայելով, իր նախարարներուն դէմ կը խաղար, իրենց պարտութենց պատասխանատու, որոնք զայրանալով անոր դէմ դարձան, զինքը փակեցին Վեհկատի մէջ (ՍԵՒ. 150), որ կոչուած է նաև Վեհհարաշիր (ԿՈՂ. Ա. 255) կամ Ամկարատ (ԱՐԽ. 297), և Մսոպոսի անոր կատաղի Շերոյ որդին, որ իրեն հոր դէմ դարձող նախարարներուն դարձակիցն էր։ Կատաղի փնտռել տուաւ հայրը, որ Մսոպոսի անտառի մէջ պահպանած էր, և իրեն երկրին ատենին պատասխանատու, զայն սպաննել հրամայեց, և պատճառանք տանելով իր եղբայրներն ալ հրամայեց սպաննել, և սպանել ջնջելէն ի գոհ մնացեալ մեղցնել, և սպանել ջնջելէն ի գոհ ՀԱՄԱ ԱՐԱ ԽՈՐՈՏԱՆ (ՍԵՒ. 151)։ Նոյն տարին ազատ արձակել տուաւ այն բազմաթիւ բանտարկեալները, զորս Մսոպով ըհացած էր Անյաչ բերդը (ԿՈՂ. Ա. 256) քաղաքական ամրոցանոցներով։ Այսպէս վերջացաւ Մսոպով Բ Պարսից Էդի 38'ամեայ թագաւորութիւնը, որ չուտ մօտացաւ երկարագոց կեաց կրնաց Մսոպով Ա. Անուշիրվանի 49'ամեայ թագաւորութիւնն։ Մսոպով Պարսից թագաւորութիւնը ամենաբաւէզ պատերազմներ տուաւ Հերակլի դէմ, փոխանակ պատերազմելու հայրենիքը, յաջողութիւնը պահպանելու, և ինքն ալ ապահնուեցաւ։ Հերակլ, իրեն օգնական ունենալով բոլոր հայազանդները, և Կովկասեան Ազգերները, ամէն կողմ յաջողութիւն գաւ Պարսիկներուն վրայ, ուրանք 626'ի վերջերը իրենց երկրին պաշտպանութեան պարտաւորուեցան, որովհետև Հերակլ ուղիղ վերջին հարուածը ալ ուղղակի Տիզբոնի վրայ քալելով։ Պարսիկներ զգալի Տիզբոնի վրայ քալելով, Ջար գիւմն ճակատամարտի խմբաւորեցան, Ջար գիւմն ճակատամարտի խմբաւորեցան, որ ան հավասի մէջ, Նինուէի մօտերը, ուր վերջնական յաղթութիւն մը ստացաւ Հերակլ 627 դեկտեմբեր 12'ին, և այլևս բաց էր Պարսկաստանը և ազատ Տիզբոնի ճանապարհը (Լ.ՊԱ. 498)։

445. Հերակլ այս յաղթութենէն օգտուեցաւ Պարսկաստանը ուժասպառ ընելու, երբ Մսոպով պարբերական քաղաքական ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ առաջարկեց քաղաքական հանդիպում։ Հերակլ նոյնիսկ Տիզբոնի արքունի ապարանքը կրակի արաւ (ՍԵՒ. 150)։ Մսոպով խնայելով, իր նախարարներուն դէմ կը խաղար, իրենց պարտութենց պատասխանատու, որոնք զայրանալով անոր դէմ դարձան, զինքը փակեցին Վեհկատի մէջ (ՍԵՒ. 150), որ կոչուած է նաև Վեհհարաշիր (ԿՈՂ. Ա.

կառուցած, խաղաղական թիւն ու չխռովութիւն, Պարսիկ և Յոյն բանակներու կռիւն, նոյնիսկ Դաւիթ յարձակմանց և գրաւմանց ենթակայ։ Հետևաբար չէր կրնար ապահով լ, որ կռիվդիկոսը այդ միջոցին որևէ գործունէութիւն ու արդիւնաբերութիւն ունենար։ Միայն մէկ նկատուած կրնայ ըլլալ, որ Հայկական ուղղութիւնը այդ միջոցին յանձնակատար Համակիր և նպաստաւոր եղած, և Հայազանդ պինդ պահպանութիւնը յանձնած բանակին կռիւը գանազան եղած, և անհիմն ղօրացած, ինչ որ գործածուլի չէ, քանի որ յաջողութիւնը միշտ Հերակլի հետ էր։ Հայ գունդերուն մասին որոշ թիւեր և որոշ զօրավարներ յիշուած չեն, և այդ միջոցին խօսուած անձը Մժէժ Գնունին է, որ Յունական Հայաստանին ապարապան էր, և բոլոր Հայ գունդերուն ընդհանուր հրամանատարը նկատուեցաւ։ Այսպէս ժամանակին պատկերը ընդհանուր գիծերով տալէ ետքը, անցնինք Կռմիաւոյ ձեռքով կամ կռմիաւոյ ժամանակ կատարուած եկեղեցական գործերը պատմել։

446. Մսոպովի 27'րդ տարին, որ է 616'ին, կռմիաւոյ կռմիդիկոսութեան աթոռը, երկու Աւարի եպիսկոպոսներ, Մարութա և Պետրոս, Աստուած կոչուին Դաւին կոչուած, և ՈՂՂՔՓՈ ՆՈՐՈՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ էէր մը կը ներկայացնեն բաւէ կոճղ, ցիւրի և ցոհՔՆԵՐ ԾԵԲ ԿՈՂՈՑ ԿՐԵՈՂԿՈ Հայոց Մեծաց, և բաւ ընդհանուրին գանազան ՈՐՔԻՈՑ ՌՆՈՓՔ կը գտնան իրենց տեղերը (ՍԱՄ. 290)։ Աւարաց կողմեր բաւական ընդհանուր ընդունելութիւն մըն է, և որոշակի չյայտնեն թէ որ գաւառէն և որ գաւանութենէ կողմէն եկած էին Հայոց կռմիդիկոսութեան, իրենց հաւատակցութիւնը և հաստատութիւնը պարտադանելու դնելու համար պատմիչներ ճշդել, օգտակար կը սեպենք յիշել տալ Ներսէս Բագրեւանդացիի օրով կատարուած Սբ. Էջմիածնի ձեռնադրութիւնը, ուղղափառ Աւարներու հավատութենէ համար (§ 361)։ Այն ատեն ալ յիշեցուցինք, թէ ասիկայ պատահական եղելութիւն մը չէր, այլ թէ կոչին Հայաստանի հարաւակողմը, Մեծաքի ատենութեան մէջ, Հայոց հաւատակից և Հայոց հայրապետութեան ենթարկեալ Աւարներ, որոնց եպիսկոպոսները Հայոց կռմիդիկոսէն կը ձեռնադրուէին, և հայրապետական թարգմանչին մէջ սիրտ ունէին, ինչպէս Ուխտանէս ալ կը յիշէ իր ժամանակին, Ժ դարու մէջ (ՈՒԽ. Ա. 100)։ Այդ տեղեկութիւնները մերձեցնելով, կրնանք հետևցնել թէ Մարութա և Պետրոս միևնոյն կռմիական եպիսկոպոսներ էին, Աղուանից յաջորդութենէն, որք հարկ սեպած էին անձամբ ներկայանալ նորընտիր կռմիաւոյ կռմիդիկոսին, և դաւանակցութեան և հաստատութեան վկայութիւնը վերադարձել։ Միևնոյն գիրին մէջ կը յիշուին Զաքարիա և Սարա և Փիլոքսիոս եպիսկոպոսներ, զորս կը մերժեն և կը նզովեն Մարութա և Պետրոս, ինչպէս նաև ՔՈՒՐ ՅԻՈՒՔՐՈՒՔՈՒՆ ՆՈՐ (ԱՄԱՄ. 291)։ Կ'երևի թէ պահ մը տարաձայնութիւն ինկած է նոյն ազգի եպիսկոպոսներու մէջ, և ուրիշ անգամ ձեռնադրութիւն առած նեստորական կամ քաղկեդոնիկ եպիսկոպոսներ եկած են անոնց մէջ, և իրենց կողմ ժողովուրդ չունի ուզած են, վասնզի յաւատարմութեան մէջ կը մերժէին նաև ՔՈՒՐՈՒՔՈՒՆ ՈՐ ԸՆՔՈՒՐՈՒՆ ՔՈՈՈ։ Հարկաւ կռմիաւոյ, նախկին եպիսկոպոս Տարոնոյ, և մօտէն ծանօթ սահմանակից գաւառներու գործերուն, կանացած է ձեռնադրութիւնը պաշտպանել և խռովութիւնները հանդարտել, ոչ սարած է յիշեալ եպիսկոպոսները քաշվերել ու պաշտպանել, և ուղղափառ Աւարի հաւատացեալները կանոնաւոր կացութեան մէջ զօրացնել։

447. Սեբէոսի մէջ կը գտնենք թղթակցութիւն մըն ալ երուսաղէմի տեղապահ ՄՈՎՍԵՍ ԵՐԷՑԻՆ և ԿՈՄԻՏԱՍ միաւս կռմիդիկոսին միջև, որուն վաւերական նամակն վրայ ալ պիտի կասկածէինք, եթէ Սեբէոսի պէս լուրջ և ըզգուշաւոր պատմագիր մը չըլլար զայն յաւակ բերողը։ Որովհետև երուսաղէմի աթոռը Յունական վերջին օրերէն ի վեր քաղկեդոնիկ պատանութեան հետևած էր, և չէր կրնար հոգևոր սիրոյ հաղորդակցութիւն հաստատել Հայոց հակաքաղկեդոնիկ աթոռին հետ։ Բայց կ'երևի թէ երուսաղէմի աթոռն ալ իր ուղղութիւնը փոխեց, քա-

ոչ ոք ոչ ոքի ոչ ոքից ոչ ոքին ոչ ոքիից ոչ ոքիի ոչ ոքիով ոչ ոքիում ոչ ոքիիս ոչ ոքիից ոչ ոքիին ոչ ոքիիս

արանք ցայտօր ալ կ'երգուին, և սակայն ա-նոնց հեղինակները արուակի չեն ցուցած, և միայն ընդհանուր կերպով իբր Սահակ մինչև Մանդակունի կրկարող միջոցին կա-խարդ մխիթներըը ընդունուած են։ Կամի-կասիրա մխիթներ՝ը առաջինն է որ պատմական առաջ Աղբեռ+՝ը առաջնին առաքելութեամբ իբր հեղինակին անուն կը կրէ։ Այդ չարակարծը հայկական հին չափով առգաստութեան սիստեմն է, բաներու և ոճերու ճոխութեամբ՝ ընտիր հայկարանու-թեան օրինակ է, բանաստեղծական ար-ուեստին գերազանցութեամբ՝ նշանաւոր է, պատմական յիշատակաց անխորտակ հան-ուղ է, և եկեղեցական և հոգեւոր օծա-ւթեամբ՝ անզուգական քերթուած մըն է։ Եւ եթէ զործէն հեղինակը գուշակել սար-մարանական օրէնք է, Աղբեռ+՝ը բուսական կամիասաի եանդանն է ու ուսումնական և զարգացեալ միտքին բոլորովին վկայել։ Եւ սրովհետև եզանակաւ սրուին ալ քերթ-ուածին գուզընթաց կ'երթար, կամիասար իր-բև կարող երաժշտագէտ ալ պէտք է ճանչ-նանք։ Աղբեռ+՝ը երեսուներվեց տուն է, երե-սուներվեց հայկական այրուբենին սկզբնա-տառերով կազմուած, որով իրմէ եաքը այ-բուբենի տառերով կազմուած 36 տուն չարակարները Աղբեռ+ կոչուցան ընդհանուր-պէս։ Հռիփսիմեանց տաճարին և Աղբեռ+ չա-րականին թուական կրնանք դնել 618'էն 619 տարին։ Կամիասաի հետագայ գիրն ալ յիշեցինք, և այս երկուքն են գլխաւոր-պէս ձեռնարկս եզոզ կամիասաի զրական գործերը, երկուքն ալ ընտիր, մին իրրև գրագիտական և միւսը իբր տաղաւածաբա-նական։ Ասոնցմէ զատ գրուածներ ալ ու-նեցեր է (ՀԻՆ.425), որոց վրայ որոշակի տեղեկութիւն չունք գտած։ Իսկ Զբույց+ Կոփ-պոսա Հայոց հայրապետի, և պատբէարէն Կոստանդնուպոլսոյ (ԹՂԹ.481) կոչուած գրուածները, հնար չէ իրրև հարազատ գործ ընդունիլ։ Ինչպէս օրինակներու մէջ կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքին անունը Պիւռաս է յիշուած (ՀԻՆ.425), և գրուածին վերջը Կամիասա Բիւզանդիա գացած կ'ենթադրուի (ԹՂԹ. 467)։ Արդ Կամիասա երբեք Բիւզանդիա չէ գացած, և ժամանակակից չէ կրցած ըլլալ Պիւռասի, որ 639'ին Սարգիսի յաջորդեց։ Նոյնիսկ այդ գրուցապրութեան նիւթերը չուտ աւելի հարթ մէջտեղ ներառուած խնդիր-ներ են, և յետին ժամանակաց գրող մը կրկնակ անուններով գրուած մը մէջտեղ հանած է։

451. Զենք գիտեր թէ Կամիասա որ գպրոցի մէջ սուացած է իր գպրութիւնը, սակայն ինչ լիապէս գիտէ որ Ուսումնական գպրութեան, ընդհանուր գպրութեան ալ քաջալի-րութ և սուսերակ եզած է։ Իր ժամանակին գպրոցներըը սուելի վայր սուացան, որոնց մէջ կը յիշուին Սիւնեաց գպրոցը և Արչարունեաց գպրոցը և Ծիրա-կայ գպրեվանքը։ Սիւնեաց գպրոցը Սահակի և Մեսրոպի սուին սուրբ մխիթ ունէր իր-իր Հայ վարդապետներու վրայ, և Օրբէլեան կը գրէ, թէ անոնք հրամայած էին ընթերցուածոց և ընդհանուր ժո-ողով, որով և հերձուած անուններ իրենց պա-տահէն, որոնց մէջ կը յիշուին Սիւնեաց գպրոցին գլխաւորները։ Սիւնեաց գպրոցին գլխաւորը Դաւիթ էր։ Դաւիթի յաջորդեցաւ Սիւնեաց մեծ եպիսկոպոս Յովհաննէս Մանդակունի, որ յետոյ Սիւնեաց մհարապետ ալ եղաւ։ Դաւիթի յաջորդեցաւ։ Օրբէլեան Մանդա-զայի պատմածը բացատրելու համար կը գրէ, թէ Նոսրովանէն քաղաքէն ի Մանդակունի-ներ եկած էին Սիւնեաց գպրոցը, և ուրիշ ոչ մէկ տեղ կը գտնուի այս անունը։ Օրբէլեան Մանդակունի-ներ կ'ըսէ, որ Սիւնեաց գպրոցին վրայ կը կենդանի մնար Սահակ Մանդակունի-ի յիշատակը, որ Սիւնեաց մհարապետ ալ եղած էր։ Դաւիթի յաջորդեցաւ։ Օրբէլեան Մանդա-զայի պատմածը բացատրելու համար կը գրէ, զայի պատմածը բացատրելու համար կը գրէ, թէ Նոսրովանէն քաղաքէն ի Մանդակունի-ներ եկած էին Սիւնեաց գպրոցը, և ուրիշ ոչ մէկ տեղ կը գտնուի այս անունը։ Օրբէլեան Մանդակունի-ներ կ'ըսէ, որ Սիւնեաց գպրոցին վրայ կը կենդանի մնար Սահակ Մանդակունի-ի յիշատակը, որ Սիւնեաց մհարապետ ալ եղած էր։ Դաւիթի յաջորդեցաւ

լէն Եաբբ, անոյ էր իւր մեծնալ Ապտիլ Մա֊ լիքի խնամքին տակ, և ասոր ալ մեռնելէն Եաբբ, իւր տեղ֊ ԻՍԼԱՄՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

եղած էր, երբ տակա֊ւին հոգի առումնալոյ պատահի մէն էր։ Ա֊ռ Համմդա Ա֊լքթլի կառավարիչ ցեղէն էր, որ պէնջի Խամալիի և Աբրահամի սերտնդ կը համրուած էր, բայց նախա֊ նախա֊ չատ բարձր դիրք դրուած էր, բայց այս միջոցին նուազած էր և ուսեւ ատ լոյս կը զրազէր, Ա֊ռ Համմդա ալ 13 տարեկանէ սկսած Տօրհզրօրը գործակից, և 585֊ին ա֊ռաջին անգամ վաճառատարած կրաս անոնց հետ Աասրիք եկած, իսկ֊ա մեր պատմա֊ գիրներ եզիպտաս կ'յանէ (ՎԱՐ֊63)։ Այսուհետ առաջին անգամ քրիստոնէից հետ չիտ֊ ատաջին Ա֊ռ Համմդա, և մանաւանդ Աար֊ գիս Բեհեա անուն միաբնակացի մը հետ, որ Աբրահատ և Կերմենեան ազանունս ալ կ'բառ է (ԿԲՐ֊32), և ատանդ իհատ Հա֊ յոց ցեղի եղած կը կարծա է։ Ա֊ռ Համմդա իւր տարեկան երթեւեկներուն մէջ իւր հետ առած կը թողուր իւր հայրենից կատարած կրօնքին հետ սերտ չի հաչատացած, միաստուածեան գրա֊ հետ Հրէաներուն և Քրիստոնեաներուն, և ատոնց գանազան ճիւղերուն հետ ծանօ֊ թացած։ Աահատարի մէջ գարգանալով հոր֊ եղբօրմէն բաժնուելով, և Մաահէլ անուն մեծատարած այրեի մը տահատարական գոր֊ ծերուն գրած եղած, և 596֊ին, 25 տարե֊ կան եղած տանն, անոր հետ ալ ամուսնա֊ ցած, թէպէտ նէ իրմէ 15 տարի տակի մեծ էր։ Ա֊ռ Համմդա քանի մը տարի ամուսնացած տակի իւր հայրենիքին ու ազգը կատարա֊ տակի թնել ազատելու մեծ գազափարը մշա֊ կելէ, իւր նպատակը սկսած տարածել, և փոքր փոքր հատնտներ և համակիրներ ալ ունենալ։ Բայց միայն 40 տարեկան եղած տանին, այսինքն է 611֊ին, նկատին բուռն տան, ազգը Քրիստոսի դարձած, տահա֊ ծանելու կամքով զօրացած, տահա֊ տարական գործերէ քաշուելով, քարոզա֊ թեանց սկսած, և մարգարէական կոչում ա֊ նելով յայտարարելէ։ Իւր տաջին գործա֊ կիցներն եղան, կինը Մաահէլ, Տօրհզրօրդա֊ գին Ակի, տնեցը Ապտ պէքիր, ազգականնե֊ րէն Օսման, Տօրհզրօրդը Համզա, և Տօրհզ֊ րօր թոռնորդին Էմիր։ Իր հետեւորդներն Ա֊ռ֊ լիմ անուններ առած, որ է Փրկիա֊ կամ Ազա֊ռիճ անուններ առած, նոյն բառին տարբեր տահատութիւն֊ ներն նշանակեա։ Ա֊ռաջին տարիներ տահա֊ նեցան Ա֊ռ Համմդա իւր յայտնած թիւներն ու տահատածային պատ֊ գամներէ նշանակել, և ամրագրական նոր կրօ֊ նական գրութիւն մը կազմել, որ հետագայ մոհամետական և քրիստոնէական յայտնուած կրօնքներուն հետ տանձնա թիւներ կը պա֊ րունակէր, բայց միեւնոյն տանին տեղական յատուկ պարագաներ ալ կը միացնէր։ Ա֊ռ֊ նոյնիսկ գրաւ թիւնեա, Ապտ֊ Ա֊ղդրահատ, Ա֊ռ Համմդ֊ի գրաւ թիւնեա, Ապտ֊ Ա֊ղդրահատ, Մահալ և Յիսու ալ եաբբ, յայտնած թիւնեց գրաւ ին էր իրենք, և ինքն էր Յիսու ալ կոն֊ թադա չական Մխիթարիչը (ՎԱՐ֊68)։ Ա֊ռ֊ նոյնիսկ տահատած Մխիթարիչը (ՎԱՐ֊68)։ Ա֊ռ Համմդա տահատին յայտնած թիւներ մեծ չի֊ գրած Մէքքէի մէջ, և կատարելագործ֊ ման թիւներ գրաբար, որոն համար 622 և Մէքքէի տարեկան պատահ գրած եղած կը կարծա է։ Ա֊ռ Համմդա իւր տաջին տարիներուն տահատած յայտնած թիւնեն ալ կը տեսնուի, որ Հաբէլի կոչած արաբական կամ տկի Հիճրէթի կոչած արաբական կամ յատ և խաչական թուականը, պարզա֊ պէս լուսնական գրաթիւներ կազմած։ Ա֊ռ Համմդա Մէքքէի մէջ կրօնացած էր Մաահէլ ամուսնը և անկէ տանգած չորս տանի գատարները։ Ապագային 14 նոր ա֊ նոնց գատարները կը կրկնուին, բայց նոյնպէս ման նոյն թիւներ կրկնեց, բայց նոյնչ ժամանակ չի ոգուց։ Մէքքէի մէջ Ա֊ռ Համմդա իւր կրօնական կազմակերպութեան տետ, պէտ֊ ատրական զօրաթիւնն ալ չատնոց միացնել։ Մէքքէի գատնդի մը վրայ յարձակելէն ատրաբ 624֊ին, և ատկա զօրաթիւնը ա֊ ուկցուց, Ապարիոյ հետեւորդներն ալ տար բանց իւր ապզեցութիւնը, և 627֊ին կա֊ յատնած էին մեծ ալ ատրաբ, Մէքքէի բնակիչներու վրայ, որոնք 628֊ին հարձա֊ և պնդապատար իսղդրեցին և ատացան, Մէ֊ քէն ա֊ իր արբանեայն եզած Քաաբան համմդա մը պատճիներուն ատչեւ լուսնով պատճառով։ Ատոր վրայ նոր այժ ատացա Ա֊ռ Համմդա կազմը, և տետզետզ ընդարձա֊ կեցաւ տնոր քարոզած կրօնքը։

454. Կամիտաս կաթոլիկոս իւր վիրջին օրերուն մէջ լսեց այս տետեւը չանդգնելով Աբեւ մատչն եկող Միսիոնարներէ

այժ կ'ատելնէր Հայերուն միաբնակ դատա֊ նութեան, և տամառ թեամբ կրնար բնդատնել գայն Կամիտաս, և այս ալ տարկաւ պինդը կը քաշ֊ատելնէր յատնական յա֊ բարեկաս թիւնեները մշա֊ կել, և նայն Յատնոց տետ միաբնա֊ թեան կազմը միանլ։ Իսկ տարաւն եկող չարժա մը ձայներ չէր կրնար պինդն չատ չա֊ տաղդագել, չատ տետ էր չարժա մին կեդ֊ րոնը, և չէր ալ կրնար մտածել, թէ օր մը պինդ մտան պետի բլլալու Աբարաց և Հա֊ յոց չարաբերու թիւնեները։ Կամիտաս իր կետ֊ ը կրնար ձերացեալ ատրիճի մէջ, 628֊ին սկիզբներէն, և ամենայն տետ ունականեր թեամբ Հերակլի բանակին և ժամպակ Հայոց ատ֊ գետն վերջնական չարձագ եղբին ատրաբ֊ թեան մէջ, զրկած ալ իւր ամենատատ նայն Պարսիկներուն կ'անցնելէ, Ա֊ռիճի օր֊ նութեան ատնմնատզրութիւններուն վերատատատա֊ ատելով։ Կամիտաս մտրիճը թագատնատ ֆոտրան, յետոյ ընդ֊ Եփեսոս, ուր ՀԱՅՈՑ ՄԱՇԸ (ՕԲՐ֊Ա֊156)։ Ա֊ Հոգիսիմեանի եկեղեցին յատակը, տատարա֊ քրի պէս մեծ փոր մը կը գտնուի այսօր, ատանդ մէկ դրութեան և ատանդ արեւ նչա֊ նի, պետին Տարի Տատ ատար դրուած, և ա֊ տանդ թիւնը կը վկայէ թէ անոր ներքեւն է Կամիտաս կաթոլիկոսի մարմինը, թէպէտ և ոչ ատանդ և ոչ փրփրող եզած է մինչեւ յայսոր։ Քարին գիրքը դէպի խորա֊ նին կողմը, կրնայ արդարանել, թէ ներ֊ քեւէն գերեզմանը Ենի է Հոգիսիմեանի տան֊ գատարանին, բայց անտատ անական չէ որ գետնատոյր անեւելեան կողմը և֊ զած ատանդը՝ նոյնինքն Կամիտասի գերեզ֊ մանն բլլայ։

Տ. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ Բ. ԱՊԱՀՈՒՆԻ

455. Կատատ Ծերոյ տոգի թէ գատ բարձրացատ, և Հերակլի հետ խաղագատ֊ թիւնը կնքելով տին տայ֊ կական բաժինին տերացատ, գատ֊ գատ երկրին կառա֊ գատ թիւներ տզատ֊ ՔՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

կել, և նոյնն Յատնոց հետ միաբնա֊ թեան կազմը միանլ։ Իսկ տարաւն եկող չարժա մը ձայներ չէր կրնար պինդն չատ չա֊ տաղդագել, չատ տետ էր չարժա մին կեդ֊ րոնը, և չէր ալ կրնար մտածել, թէ օր մը պինդ մտան պետի բլլալու Աբարաց և Հա֊ յոց չարաբերու թիւնեները։ Կամիտաս իր կետ֊ ը կրնար ձերացեալ ատրիճի մէջ, 628֊ին սկիզբներէն, և ամենայն տետ ունականեր թեամբ Հերակլի բանակին և ժամպակ Հայոց ատ֊ գետն վերջնական չարձագ եղբին ատրաբ֊ թեան մէջ, գրչով ալ իւր ամենատատ նայն Պարսիկներուն կ'անցնելէ, Ա֊ռիճի օր֊ նութեան ատնմնատզրութիւններուն վերատատատա֊ ատելով։ Կամիտաս մտրիճը թագատնատ ֆոտրան, յետոյ ընդ֊ Եփեսոս, ուր ՀԱՅՈՑ ՄԱՇԸ (ՕԲՐ֊Ա֊156)։ Ա֊ Հոգիսիմեանի եկեղեցին յատակը, տատարա֊ քրի պէս մեծ փոր մը կը գտնուի այսօր, ատանդ մէկ դրութեան և ատանդ արեւ նչա֊ նի, պետին Տարի Տատ ատար դրուած, և ա֊ տանդ թիւնը կը վկայէ թէ անոր ներքեւն է Կամիտաս կաթոլիկոսի մարմինը, թէպէտ և ոչ ատանդ և ոչ փրփրող եզած է մինչեւ յայսոր։ Քարին գիրքը դէպի խորա֊ նին կողմը, կրնայ արդարանել, թէ ներ֊ քեւէն գերեզմանը Ենի է Հոգիսիմեանի տան֊ գատարանին, բայց անտատ անական չէ որ գետնատոյր անեւելեան կողմը և֊ զած ատանդը՝ նոյնինքն Կամիտասի գերեզ֊ մանն բլլայ։

---

455. Կատատ Ծերոյ տոգի թէ գատ բարձրացատ, և Հերակլի հետ խաղագատ֊ թիւնը կնքելով տին տայ֊ կական բաժինին տերացատ, գատ֊ գատ երկրին կառա֊ գատ թիւներ տզատ֊ ՔՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

նակատեցատ, և անմիջապէս գործին գլուխը անցատ, Ե ինքնուրեքէն ընկալան ընտ ատչնոյն ազ֊ գարան Հայաստանեայց (ՍԵԲ֊153), զի Հայ մըն էր, Ամրատի գատակն էր, և արժանեաց ալ ակը ճանչցատ էր։ Վարագաբերց Հայաս֊ տան Տատնելով գատարկ գետս կաթոլիկո֊ սական ատմոտ, և իրրեւ կարեւորագոյն և տատպատական գործ՝ կաթոլիկոսի ընտրու֊ թիւնն ձեռնարկեց։ Ժողով գատմարեց բատ օրինի, և Թէոդորոս Ռշտունիի պաշտպատու֊ թեամբ ընտրատցատ, ոճ անատպատկան յԱբբա֊ Հաճեան գաւիճ, որտ անուանն էր Քրիստոփոր (ՍԵԲ֊154)։ Այսպէս կը ներկայացնէ Սեբէոս նա֊ խընտր կաթոլիկոսը։ Պատմատրանն ալ Քրիս֊ տոփոր ոճ յԱբբատաճեան գաւիճ կ'ըսէ (ՅՈՎ֊97)։ Բայց Ատոդիկ տաւելի գետատուտր կերպով կը կոչէ Յէր Քրիստոփոր տղջա յԱբբատաճեան քաղքէն յԱպատհունեաց գետտաքէն (ԱՄՈ֊88), և է չաղջա գաւիճ բլլալը Օրբէլեան ալ կը հաս֊ տատէ (ՕՐԲ֊Ա֊156)։ Այդ իրարմէ տարբեր տեղեկութիւններ միջի Քրիստոփորի նախնի֊ քացը ճչդելու համար, նախ կը գետնք որ ծննդատայրը յիշատած չէ, և յետ նախատա֊

բաւեան անտնուղ Ապահունեաց զաւառէն բաւած է, որ մեր անառքնամբ նախարարական ազգատոհմէ բլլալը կը ցուցնէ, ինչ որ կը հաստատուի յաջորդ պատմութենէ: Իսկ Աբբահամեան պատմութեան մէջ Աբբահամ կամ Աբրահամ կը կոչուի, ինչպէս Աբբահամեան բառէն կը տեսնուի: Ասոնք ալ ցոյց կուտան, որ Ապահունեաց առաջին Աբրահամեան ճիւղէն էր: Հետևապէս մատենագրին պիտի մէկն է կարծել, թէ Աբրահամեան բառէն պատճառ՝ Աբրահամ կամ ազգական պիտի իմացած է (ԶԱՄ. Բ. 327), և մինչեւ իսկ Աբրահամ կամ ազգական, իբր թէ Աբրահամ նկատելու առաջ աշխարհի մասին եղած բլլայ (ԱԿՒ. 149): Բուսական էր նկատել, որ Աբրահամ Ոչխարնի էր, իսկ Բրիատոփոր՝ Ապահունի: Մեր կարծիքով պէտք չէ իսկ Բրիատոփորը պարզ անապատական մը եղած կարծել կամ դիտաւորեալ մեր առաջ, գանդի ոչ միայն ասիրաւթիւն էր մէջտ ընտրելագոյն եպիսկոպոսներէն մէկէն ատենով կամ ազգային պարագաները չէին ներեր անմասնակ պարագաները, այլ ատեան մը գործի գլուխ անցնել. ուստի մեք ճշմարտանման կը կարծենք Բրիատոփոր Ապահունի կամ ազգականը նոյնացնել Բրիատոփոր Ապահունեաց եպիսկոպոսին հետ, որ Աբրահամ կամ ազգական հետ առարքերած է Ագաւանից թուղթը (§ 428), որով գործերու համար և կարող անձ ալ ցուցուած է: Իսկ անապատական կոչումը, որ իրեն արուած է Սեբէոսէն, հետևանք է Բրիատոփորի վերջին կեանքին, և քիչ մըն ալ խառնակրօն կենցաղին և խառնարարոյ զգացումներուն:

456. Բրիատոփոր համառօտ և վազանցակ օրեր միայն ունեցաւ կամ ազգական ամէնուն վրայ: Պատմագիրք և գաւազանագիրք կոչուն կերպով կը նշանակեն 2, 3 և 4 տարիներ, միայն Ասողիկ 6 տարի կուտայ, որ մինակ մնալով հովիտական թիւին չկրնար կատարել: Երեք և չորս տարիներու տարբերութիւնը անշուշտ Գ և Դ նմանատիպ թուանշանին է, իսկ 2 և 3 տարիներու տարբերութիւնը հետևանք է Սեբէոսի գրածին, կամ ա՛ղ ըստ հայրապետական ընթացքին ասի երկուս, և յետոյ եղբօրը եղբօր նորա քաջութեան (ՍԵԲ. 154): Ըստ այսմ Բրիատոփոր Ապահունեաց եպիսկոպոսութեան տարիները միայն, և անոնք ալ գնահատի 628/629–630 տարիներուն մէջ: Երկու տարիներն ալ բառական էին արևելեան պատմութեան և արդիւնաւորութեան մէջ բերելու համար, մանաւանդ պէտքերուն նկատմամբ չնչին գործ պատմագիրներուն նշանակած, որ կը պահանջուի նորա բնութագրութեան համար: Ասոնք ալ ընդհանրապէս ընդհանուր գիծերով կը գրուին, ինչպէս կ՚ընեն Բագրատունեաց պատմագիրները: Սեբէոս կը գրէ. Նա քէպա՜ տէր հպարտ և մեծաբարոյ, որոյ լեզու՝ ի՜ր էր ընդդէմ ոտից (ՍԵԲ. 154): Սեբէոսի պատմութիւնը խիստ է և վճռական, մինչ պատմութիւնը կը մեղմացնէ գրելով. Զամենեքեան ճարէին ընդ ոտս՝ ի՜ր յերկար լեզուէ երէց (ՅՈՎ. 97): Ասողիկ ալ մեզպրանքները կը թեթևցնէ. և՜ այլ ինչ պատճառ ասացին բանիւ (ԱՄՈ. 88): Օրբէլեան և Կիրակոս կը լռեն բոլորովին, իսկ Վարդան անցողակի կ՚բան, թէ ատեն Բրիատոփորի և Կամսարականներուն կատարեալ հաշտութիւն եղաւ (ՎԱՐ. 61): Այդ վերջին նկատմամբ Սեբէոս կ՚ըսէ, որ Բրիատոփորի պատճառաւ Բագրատունեաց տէրն էր, և Բրիատոփոր Վարազափրոյի նորընծայ եպիսկոպոսն էր, և Բրիատոփորի անկման պատճառը Վարազափրոյ Բագրատունիի կողմէ յարուցուած խռովութիւն էր, և Բրիատոփոր Վարազափրոյի նորընծայ եպիսկոպոսն էր, և Բրիատոփոր Վարազափրոյ

Թէպտպրոսի ազգակիան չկամ հետևող եղած կ'երևի, իր խոսած բանն իշխանական բնագրին վերագրելով՝ վարագափրոցը վիրաւորելու չափ։ Ասոր վրայ անգի կ'անհանգստանան մարզպանին ջանքերը իրեն հպատակ մը ունենալու և Քրիստափորը հեռացնելու համար։ Այսու հանդերձ իշխանները մեջ գժտութիւն ասիճ բղխելն զատ, ուրիշ ամրաստանութիւն ևս չեն գտներ, նայնիսկ Սեբէոս, իր ամէն հակակրութիւնը ուրիշ ամրաստանութիւն չգիտեր, ոչ բարեպիշ և ոչ հաւատքի նկատմամբ մեղադրանք չգտներ։ Քրիստափորը պաշտօնակից ընելու համար ժողով կը գումարեն, համաձայնութիւն չգոյանար, ժողովականց մէկ մասը կը բռզոքէ, բայց մարզպանին կամքը կը յաղթանակէ։ Բազմաթիւներ կը հանեն, և Քրիստափոր այլ ապեզ գործ չունենալ, և Տիզրանի վրայ քալել, Արտաչիրը ազատելու աստ, և ինքն թագաւոր հռչակելու, Մասրավի ազգէն Բարանի կամ Բուռնդութի կամ Բրդի հետ ամուսնութիւն ընելով։ Սակայն ոչ իսկ երկու ամիս թագաւորեց։ Սակայն չատ չանցաւ վարձկից, որովհետև չատ ապստամբեցաւ 630 տարիին, և Բարան արքայական ազգէն հռչակեցաւ Մասրավ։ Քրիստափոր կը տեսնէ Արմիզդ իշխանի խնամակալ մնալը, և ինքն եկաւ որ Խաչափայտը գործածէ Հերակլի բանակին բանակամէջ մնալու համար։ Վարագափրոցի և Քրիստափորի մէջ անհամաձայնութիւն ալ, ոչ թէ կամակորութիւն մը ակիզբն կը սկսի, այլ երկրորդ տարին մէջ կը գտնուին Հերակլի չորսգտնելու ատեն, և երբոր տարի անցնելէն յետոյ, և անոր վրայ մեծ արձակուրդ։ Այդ տարի Քրիստափորի ամենամեծ ձեռնարկն է, զոր պատմութիւնը կը ներկայացնէ. տասնվեցերորդ տարին բնական տասիմներ ալ պիտի անանկանք։ Արդէն իսկ այդ գործողութիւնն նպատակը կը նկատուի, որ ծիսական կարգադրութիւնը Աստուածածնի բարեգործութեան մէջ, վասն նոր ընդունելութեան՝ նախապատրաստած է վասն հայրապետին՝ զոր նախապատրաստած է վասն Հայրապետին (ԺՈՄ·243)։ Նոյնը կը անհանգստութեան ազգութիւնը, և չատկապէս պատարագի Գուռ-ընէան քարոզին մէջ (ԺՈՄ·593)։ Ան երբոր չըլլայ տեղին, մի Ազատանդին ամանց Քրիստափոր Գ ըսելու մէջ հետևանք է Քրիստափոր Աթթրատի տեղեկութիւն (§ 292)։

459. Քրիստափորի մնացեալ կեանքին վրայ տեղեկութիւն չունինք, իր յաջորդ Ներսէս Յովհաննէս Պատմագրի վերջին մասան նորա ճգնաւորական կեանքին կեանքը կ'ենթադրենք մեր մէջ, մանաւանդ որ Հերակլի յաղթական վերադարձին ատեն Ամիդ քաղաքին մէջ կը գտնուի Հերակլի յաղթական վերադարձին ատեն Ամիդ քաղաքին մէջ կը գտնուի։ Ան ատեն Հերակլ

Մահամեմի բանակները Արաբիայ մէջ ապահով պիտի մը կազմած, սկսած էին պկպհիւսիսա քալել և կայսերական սահմանապետները զարնել և յաղթել, կէս դպատերները զարնել և յաղթել, կէս դպատերուն մեծամասնութեամբ Պագրատները և Աղուանից գրաւել, զոր իրենց սեփական իրաւունքը կը նկատէին, իբր Բանակի պրպիւ, և իբր ժառանգներ այն երկիրներուն, և կ'ըսէին թէ հօր ձերոյ Աբրահամու եւ Աստուած ղէրէէրտ ղայէ է կըտաճ խառանքուրէն (ՍԵՒ. 166)։ Ասոնց և Հայոց երկիրներուն մէջ գործած ազգ և բազմազգ էին հակաքաղկեդոնականները, և Հերակլ չէր կրնար ամենց վստահել, ցարչափ սիրտով պատրաստ էին Յոյներէն, և հակակիր զգացած ընդ կը մնացած էին։ Այսպէս մեզ անգամ մըն ալ պիտի կրկնենք, թէ երբ Հերակլ՝ Հայերն ու Աղուանները պատրաստ միաբան կը տեսնէր, պարզապէս և բացարձակապէս քաղկեդոնականութիւն չէր անոր առաջադրեր, այլ եկեղեցական և քաղկեդոնական պատմութիւնը մէջ միջամտման պրպիւն մը, երկու կողմերուն մտածելի զիջողութեամբ կազմուած, այն է Սարգիս պատրիարքի խորհած և առաջարկած միակամեայ պատմութիւնը, որ կոստանդնուպոլսոյ 626 տարուայ ժողովին մէջ պաշտօնապէս ընդունելու էր, և 633'ին նոր ժողովով մը կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւն կազմ հաստատելու էր, և որուն ձայնակցած ու միացած էր Կիւրոս Ալեքսանդրիոյ պատրիարքը, և այս կերպով հակաքաղկեդոնականներուն մաս մըն ալ իրեն կողմ չհանած էր (ՖՆԵՐ. Ա. 241)։

462. Գործերը այս կացութեան մէջ էին, երբոր Հերակլ ձեռնարկեց եղբ կռիւը հանգչել, և անով

ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿԸ

Հայոց եկեղեցին ու ազգը իր կողմը չտեսիլ։ Ազգային պատմութիւնն ու ժամանակակիցները, հաւանաբար այդ գործունէութիւնը եղբ ատելութեան մէջ կը դնեն (ԶԱՄ. Բ. 328), որ է տակ 630'ին, ինչ որ չկրնար կատարուիլ Մուժտիայի վերադարձին և Հերակլի ուղևորութեան պէտք եղած ժամանակամիջոցին հետ (§ 461), և պէտք է զայն դնենք յետքերէ ատ կռիւներուն եղբ, ինչպէս յայտնապէս կ'ըսէ Օրբէլեան (ՕՐԲ. Ա. 156), որով 632'ի ատոյ հետը չէ գնեկ, և ատկի հետ անհնարին է 633'ին։ Հերակլ Մժէժ Գնունին, Յունական Հայաստանի ազատագործը, պատրաստուելու եղբի մեծ կռիւներ Պրունոյ հայրապետացոյ, և պէտք եղած կերպով զայն հրաւիրելու որ կարճն գայ և կայսեր հետ հազիւ պատգէս հազարդակցի, պրպիւի իր իշխանաց մէջ պարնա պրպիւ ճանչցած Յունական բանակի Հայերուն վրայ։ Մժէժ կը ապահովար ալ չտեսնէ կայսեր, որ եթէ չհաւանի հաղորդել ընդ նմա, Տարսի պիկա մը նշանակել, որով եղբ Պարսկական բանակն ալ պատրաստ էր Յունական պատերազմին վարել։ եղբ ձայնը կայսեր կը մնար վարել։ եղբ ձայնը կայսեր կը մնար մեծ ազդեցութիւն ունենալ, և տարակոյս չկայ որ Հերակլ ատոր համար ալ ատ ատաջարկութիւնները ատչև

թիւններդը փնտռեցան, երկու կողմէն բազմաթիւ թիւններ ալ ըսուեցան և առնուեցան, և վերջապէս Հայերը Հերակլէ խնդրեցին չեռնաբէլ հազար նամակներ (ՅՈՎ.·99)։ Կայսրը հաւանեցաւ, և հազար պիղծ մը պատրաստել տալով յոյն եպիսկոպոսներուն, և իր իսկ ներքեւ հաստատելով յանձնեց Եզրի, որ իրենց հետ տանի ղրկէ, և պիտոյից թիւն ալ տայ, մինչեւ որ ետ դառնայ, և թագաւորին ալ տանի ու տայ։ Հռոմիները Հայոց պատասխանեցին կը պարձրնէ, և իր գիրը կ'ուզէ, ապա ինչ ուզէ, կ'ըսէ, հազար անգամ և աւելի։ Եզր իրենցմով պատրաստեցաւ չէզնաձեւ էջ, և գրեցաւ թիւններ կազմելուն վերջը ասոնք (ՕՐԲ.·Ա.·158), կամ ուրիշներու պատճէն համեմատ, երեսնօրեայ (ՁԱՄ.·Բ.·539), ալլ թիւ երբ չհամաձայնէր (ՁԱՄ.·Բ.·539), այլ թիւ չէ, պի հազարական չերեք Հերակլի 30 օր ազատիլը։ Հայերուն կողմէն ապրիլ կաթիլներ անցեցողներ եղան, բայց վերջնական արձանի մէջ յայտնի թէ ապրիլի կաթիլը, իրր Մամա ազգի ատեան թնդոց վկայ թագաւորի։ Թէպետ ասոնք ալ ետ դառնալ, իրենց ատեան թնդոց վկայ թագաւորի։ Թէպետ ասոնք ալ ետ դառնալ, իրենց ատեան թնդոց վկայ թագաւորի։ Թէպետ ասոնք ալ ետ դառնալ, իրենց ատեան թնդոց վկայ թագաւորի։

465. Թէպետ այս յայտարարութիւնը իր արժէքն ունեցաւ, և Եզրի հետ եղող եպիսկոպոսներուն և աշխարհականներուն միաբանութիւնը ամրապնդեցաւ։ Արժէքն Եզրի ինչ ընելցել էին և ճշմարտութենէն, վասն զի այն առնէր մարդուց ֆոտոց և ոգեհաւատութեան, հետեւապէս նախկին ամբողջ ամբողջ ամբողջ համամասին թիւն կազմեցաւ, Հերակլ ներկայ հաստատել պիրը ընդունել և ապարգել, և բան այնմ ալ փառ թագին կայսեր հազարել։ Հերակլ ուրախ եղաւ լեցաւ հրամայեց հանդիսաւոր եկեղեցական արարողութիւն կատարել Կարնոյ եկեղեցւոյն մէջ, և պատարագին մէջ Յոյներ ու Հայեր, Հերակլ ու Եզր, միասին հազարգան, և այս կերպով պրկեց Հերակլի խաղաղ և ճարտար մէջոցներով յաջողացած միաբանութիւնը։ Մինչեւ հիմայ կը ցուցնէ Կարնոյ մայրեկեղեցւոյն կից հին ս փորրիկ եկեղեցի մը, Մէնթան Սուրբ Աստուածածին կոչուած, Եզրի օրով կատարուած միաբանութեան յիշատակ, որուն վրայ թէ պէտ արեւ յիշատակարան չկայ, այլ Եզրի ժամանակ, մեռցած բլլալ չափ հետ թեան նշաններ ունի, և ժամանակով նայիլակ մոյր եկեղեցւոյն մէջ կը պատահակ է եզեր, և վերջէն նոր չհետ թեան ատեն պատը ատանձին է թազակ։ Հերակլ իրր պահանակ թեան նշանակ, Եզրին նահրեց չէրէզէ հան ֆէնէզէտէրէն Կոպէոյ և ղազան բովանդակ (ՕՐԲ.·Ա.·160), բան այլոց նահ. ՂԱդէ (Վ.Ա.·61), բայց կ'երեւի թէ միւնդոյն ղազան է, պրչապիրների չփոխուած։ Էջմիածնի կաթողիկոսարանը մինչեւ ցայսօր իրաւունք կը վայելէ Կարնոյ ապահանքէն ձրիարար ապահանքի քանի մը ապտրեւս քարապի կապնար ալ։ Այս են Եզրի միաբանութեան և կարգերը, որոնք համամիտ են ձոյլ կաթիւններդը, որոնք համամիտ են ձոյլ կերպով մեզ կաթոլիկոսին անձը։ Միայն Սէբէոս է, որ առանց պիտոյ ձը։ Միայն Սէբէոս է, որ առանց պիտոյ պատմութիւնը, դաժ թեան կը վերջացնէ պատմութիւնը, դաժ ինչպէս առաջուց ալ պատմութեամբ յիշատակած էր, թէ էր այլ խոստում և հեղ (ՍԵՒ.·154)։ Մի՛ պատ ինքն ալ Եզրի խորհրդակիցներէն մէկը եղած բլլայ, որ արդէն ալ Բիւրատ փորի պաշտօնակատութիւնը և Եզրի բնակած թիւնը այնչափ պահանակութեամբ պատմած է (§ 457)։ Բայց Յովհաննէս Պատմագիր Եզրի և իրեանց համար կը պրէ, թէ ոգեհ պոքոր էն, էբր անձանօթ էրոց ապուռաձայնոց պռաճանէլ խոքեցան (ՅՈՎ.·160)։ Ասոնցմէ ալ Եզրի համար կը պրէ, թէ ոգեհ էուլէ

ուրիշներէն էրոց խոքէալ եզան (ԱՄՈ.·88)։ Անոնցմէ ալ ոչխարոքար հաւանիլ կը ցուցնէ Եզրը (ՍԱՄ.·79), վասզան վան ոչխարուքեան խոյս տալնէպէնէ նէյէ կ'բալ (ՎԱՒ.·61)։ Կիրակոս կը մեզադրէ իրէ էրնէնոր ընդհանուր ուղղափառ եկեղեցոյ նէյէնքոյ (ԿԻՒ.·34)։ Իսկ Օրբէլեան ամէն անարգանք կը կրկնէ ասոնց վրայ, և Կարնոյ ժողովը ամէն անարգանքի կը դնէ։ Ինչպէս ալ Աախ ժողովը կը զրկ, թէ Հերակլ ժողով բրաւ չանախոփան է հարցաքննէ Յունաց, բերելով նաև զիաքանութիւն Հայոց (ԹՂԹ.·221), սակայն այդ պատմագիրը իրր վատերական ընդհանուր չէ, և Յոյն խնամակալներ Հայոց ժողովին կազմեր, և Հայեր ալ մեկ ուրիշ հայրապետ չունէին, և եպիսկոպոսներու հայրապետ անունը ապահով հեղինակութիւն չունէր։ Եղկութիւններն ալ չեն արդարացներ կանոնական ժողովի մը ձեւը։ Յոյներ գիր մը կը տան, կաթոլիկոս և քանի մը եպիսկոպոսներ առանձինն կը քննեն, և երբ հանգիսաւոր թիւն կը յայտնեն, եկեղեցական հանդէս կը կատարուի։ Ոչ նիստեր կան, ոչ պատճառներ, և ոչ կանոններ, այնպէս որ պարզապէս կայսերական հրամանի մըն է, որուն Հայեր օգտակար կը սեպեն գրութիւն ձեւ, իրենց քաղաքական կացութիւնն նկատի առնելով, և Պապիկներուն յանձնած Յոյներու օգնութիւնով պիտոյից պահելու ամենապատրաստ։ Հարկ Հերակլ անոնց ուշքին առջեւ գրած է հարցաքննէն ազատելու անոնց պիտոյից թիւնն պատրաստ էր Հայոց համար միաբանութիւնն պատրաստ էր Հայոց համար միաբանութիւնն պատրաստ էր Հայոց համար միաբանութ

ղեկավարվելով նրանով, որ ամուսնությունը կնքվել է ամուսինների փոխադարձ համաձայնությամբ, ինչպես նաև նրանով, որ ամուսնալուծության հարցը նրանք լուծել են ի բարեկամություն միմյանց հետ, ինչպես նաև նրանով, որ նրանք ունեն ընդհանուր անչափահաս երեխաներ, որոնց ապագայի հարցը նրանք ևս

ու, և Մոլդովեցիները նույնպես բոլոր քաղաքներում, ինչպես և գեղջուկները մի ամբողջ ցեղ են կազմում, որ ապրում է Դանուբի ձախ ափին, Ռումինիայի սահմանների մեջ։ Նրանք ունեն իրենց սեփական լեզուն, որ ռումիներենի մի բարբառն է (ՃՊԼՄ·2921)։ Ռումինիայի հարավային մասում, Դանուբի ափերին, ապրում են Բուլղարիայից գաղթած բուլղարներ։ Նրանք ունեն իրենց սեփական լեզուն, որ բուլղարերենի մի բարբառն է (ՃՊԼՄ·2921)։ Ռումինիայի հարավային մասում, Դանուբի ափերին, ապրում են Բուլղարիայից գաղթած բուլղարներ։ Նրանք ունեն իրենց սեփական լեզուն, որ բուլղարերենի մի բարբառն է (ՃՊԼՄ·2921)։

420. Օձեղնիկի վրա տաճառների Նա չուներ ոչ մի ուրիշ ընկեր, քան իր ձին։ Նա ամեն օր հեծնում էր նրան և գնում էր դաշտ, որտեղ ուրիշ ձիեր չկային։ Նա ձիուն ազատ էր թողնում, որ նա կարողանար ուզած կողմը գնալ, և ինքն էլ ուրիշ ոչ մի բանի չէր մտածում, այլ միայն այն մասին, թե ինչպես կարելի է ավելի հեռու գնալ, ավելի արագ վազել և ավելի քիչ հոգնել։ Նա ամենևին չէր մտածում, թե ինչ է անելու, երբ ձին հոգնի և ինքը ստիպված լինի տուն վերադառնալ։ Նա միայն գիտեր, որ ձին հոգնելու է, և ինքն էլ ուզում էր հոգնել, որպեսզի հետո հանգստանա։ Նա ուզում էր հոգնել, որպեսզի հետո հանգստանա։

ՕՁԵՂՆԻԿԻ ՏԱՃԱՌՆԵՐԸ

Ձին հոգնում էր, և նա իջնում էր նրանից։ Ձին ազատ էր թողնում, որ նա կարողանար ուզած կողմը գնալ, և ինքն էլ ուրիշ ոչ մի բանի չէր մտածում, այլ միայն այն մասին, թե ինչպես կարելի է ավելի հեռու գնալ, ավելի արագ վազել և ավելի քիչ հոգնել։ Նա ամենևին չէր մտածում, թե ինչ է անելու, երբ ձին հոգնի և ինքը ստիպված լինի տուն վերադառնալ։ Նա միայն գիտեր, որ ձին հոգնելու է, և ինքն էլ ուզում էր հոգնել, որպեսզի հետո հանգստանա։ Նա ուզում էր հոգնել, որպեսզի հետո հանգստանա։

ՕՁԵՂՆԻԿԻ ՏԱՃԱՌՆԵՐԸ

421. Ինչպես ասում են, Օձեղնիկը մի անգամ ուզեց ամբողջ աշխարհը տեսնել։ Նա ուզում էր տեսնել, թե ինչ կա աշխարհում, և ինչպես են ապրում մարդիկ։ Նա ուզում էր տեսնել, թե ինչ կա աշխարհում, և ինչպես են ապրում մարդիկ։ Նա ուզում էր տեսնել, թե ինչ կա աշխարհում, և ինչպես են ապրում մարդիկ։

ՀԱՐՈՒՍՏ ՄԱՐԴԻԿ

Հարուստ մարդիկ ապրում են մեծ տներում, ունեն շատ ոսկի և արծաթ, և նրանց ամեն ինչ լավ է։ Նրանք ունեն շատ ոսկի և արծաթ, և նրանց ամեն ինչ լավ է։ Նրանք ունեն շատ ոսկի և արծաթ, և նրանց ամեն ինչ լավ է։

ՀԱՐՈՒՍՏ ԿԱՆԱՆՑ

Հարուստ կանայք հագնում են թանկագին զգեստներ, ունեն ոսկե զարդեր և ամեն օր նոր զգեստներ են փոխում։ Նրանք ունեն ոսկե զարդեր և ամեն օր նոր զգեստներ են փոխում։ Նրանք ունեն ոսկե զարդեր և ամեն օր նոր զգեստներ են փոխում։

422. Երբ Օձեղնիկը տեսավ, որ ամեն ինչ ավելի վատ է, քան ինքը կարծում էր, նա ուզեց տուն վերադառնալ։ Նա ուզեց տուն վերադառնալ, որովհետև ուզում էր իր ձիուն տեսնել։ Նա ուզեց տուն վերադառնալ, որովհետև ուզում էր իր ձիուն տեսնել։

ՀԱՐՈՒՍՏ ՄԱՐԴԻԿ

Հարուստ մարդիկ ապրում են մեծ տներում, ունեն շատ ոսկի և արծաթ, և նրանց ամեն ինչ լավ է։ Նրանք ունեն շատ ոսկի և արծաթ, և նրանց ամեն ինչ լավ է։ Նրանք ունեն շատ ոսկի և արծաթ, և նրանց ամեն ինչ լավ է։

ՀԱՐՈՒՍՏ ԿԱՆԱՆՑ

Հարուստ կանայք հագնում են թանկագին զգեստներ, ունեն ոսկե զարդեր և ամեն օր նոր զգեստներ են փոխում։ Նրանք ունեն ոսկե զարդեր և ամեն օր նոր զգեստներ են փոխում։ Նրանք ունեն ոսկե զարդեր և ամեն օր նոր զգեստներ են փոխում։

423. Երբ Օձեղնիկը տեսավ, որ ամեն ինչ ավելի վատ է, քան ինքը կարծում էր, նա ուզեց տուն վերադառնալ։ Նա ուզեց տուն վերադառնալ, որովհետև ուզում էր իր ձիուն տեսնել։ Նա ուզեց տուն վերադառնալ, որովհետև ուզում էր իր ձիուն տեսնել։

473· Յոտնկայս գոռալ ոչ կարի ի ինչ, որպէս մեծ ի մեծն, ոչ ի ցածկան ի ցածն։ Ոչ ինչ ի ներքինն ի վերինն, ոչ ի վերինն ի ներքին

426· Փոխհատուցում տանուտերի կամ համայնքի ժողովի կողմից (§ 421)։ Ժողովի նստավայրը տանուտերի տունն է։ Ժողովը կարող է որոշել, որ տանուտերի տունը պետք է տեղափոխվի։ Տանուտերի տունը տեղափոխելու ծախսերը կրում է համայնքը։ Տանուտերի տունը տեղափոխելու ծախսերի չափը որոշում է ժողովը։ Ժողովի որոշումը կարող է բողոքարկվել դատարան։ Դատարանը կարող է որոշել, որ տանուտերի տունը տեղափոխելու ծախսերը պետք է հոգա համայնքը, եթե ժողովի որոշումը կայացվել է տանուտերի կամ նրա ընտանիքի անդամների շահերի հակառակ։

ՏԱՆՈՒՏԵՐԻ ԿԱՄ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՄԱՄԲ ՎՆԱՍՎԱԾ ՎՆԱՍԻ ՓՈԽՀԱՏՈՒՑՈՒՄ

427· Տանուտերի կամ համայնքի ժողովի որոշմամբ վնասված վնասի փոխհատուցումը կատարվում է համայնքի եկամտային հարկի գումարներից։

ՏԱՆՈՒՏԵՐԻ ՏՈՒՆԸ ՀՐԴԵՀՈՒ ՎՆԱՍԻ ՓՈԽՀԱՏՈՒՑՈՒՄ

428· Եթե տանուտերի տունը հրդեհվել է, ապա տանուտերի տունը վերականգնելու ծախսերը կրում է համայնքը։ Տանուտերի տունը վերականգնելու ծախսերի չափը որոշում է ժողովը։ Ժողովի որոշումը կարող է բողոքարկվել դատարան։ Դատարանը կարող է որոշել, որ տանուտերի տունը վերականգնելու ծախսերը պետք է հոգա համայնքը, եթե ժողովի որոշումը կայացվել է տանուտերի կամ նրա ընտանիքի անդամների շահերի հակառակ։

ՏԱՆՈՒՏԵՐԻ ՏՈՒՆԸ ՀՐԴԵՀՈՒ ՎՆԱՍԻ ՓՈԽՀԱՏՈՒՑՈՒՄ

429· Եթե տանուտերի տունը հրդեհվել է, ապա համայնքի ժողովը կարող է որոշել, որ տանուտերի տունը վերականգնելու ծախսերը կրում է համայնքը։ Տանուտերի տունը վերականգնելու ծախսերի չափը որոշում է ժողովը։ Ժողովի որոշումը կարող է բողոքարկվել դատարան։ Դատարանը կարող է որոշել, որ տանուտերի տունը վերականգնելու ծախսերը պետք է հոգա համայնքը, եթե ժողովի որոշումը կայացվել է տանուտերի կամ նրա ընտանիքի անդամների շահերի հակառակ։

ՏԱՆՈՒՏԵՐԻ ՏՈՒՆԸ ՀՐԴԵՀՈՒ ՎՆԱՍԻ ՓՈԽՀԱՏՈՒՑՈՒՄ

430· Եթե տանուտերի տունը հրդեհվել է, ապա համայնքի ժողովը կարող է որոշել, որ տանուտերի տունը վերականգնելու ծախսերը կրում է համայնքը։ Տանուտերի տունը վերականգնելու ծախսերի չափը որոշում է ժողովը։ Ժողովի որոշումը կարող է բողոքարկվել դատարան։ Դատարանը կարող է որոշել, որ տանուտերի տունը վերականգնելու ծախսերը պետք է հոգա համայնքը, եթե ժողովի որոշումը կայացվել է տանուտերի կամ նրա ընտանիքի անդամների շահերի հակառակ։

է վերայ վերոյ պբբոյն Գրէթորէ (ՅՈՎ. 106), որ նոյնիսկ Վիրապի բերնին վրայ չհետաձ և կեզեցիին կը յարմարի։ Անառարկելի ապրիչ չատ մը ապրուած կամ քանդուած եկեղեցիներու նորոգութիւնն ձեռնարկել, վասնզի մէկ երկու հետիւնամբ չէր կրնար Շիրակ մտիանները առանալ։ Բայց Ներսէսի անուններն հնչակ առած եզած Վաղարշապատի Ս. Գրիգորի կաթողիկէն, որ Զուարթնոց եկեղեցի ալ կոչուած է, որովհետև նոյնիսկ չէր չանուն եբրիաբար Զուարթնոցն՝ պրոյ եբրեւոլ է պեհեսին պբբոյն Գրէթորէ (ՍԵՐ. 186), ինչպէս նաև Առապարի եկեղեցի ալ բուած է, որովհետև չհետաձ էր չատապբէ (ՎԱՐ. 67), է վերայ ճանապարհին չորեսի ասէն ընդ առաջ եղեր Բռիւսաորն Տրդատ պբբոյն Գրէթորէ (ՍԵՐ. 186)։ Շիրակացիը մեծ զարմացմամբ գովաց է ամէն պատմագիրներէ, մէկ էր Բուզիշ և Ղազար Փարպեցի, որ Ե դարուն Վահան Մամիկոնեանի հետ Վրաստան գացած էր։ Ասոնք ալ Շիրակացիի պէս կը գովեն Ներսէսի շինած եկեղեցիները, մանաւանդ Զուարթնոցը, որ Ը դարուն ալ կանգուն էր։ Ասոնցմէ զատ Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ ալ կը գրէ Ներսէսի շինած եկեղեցիներուն մասին, որոնք Ասողիկի ատենները կանգուն էին։ Ասոնցմէ զատ Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ ալ կը գրէ Ներսէսի շինած եկեղեցիներուն մասին, որոնք Ասողիկի ատենները կանգուն էին։

480. Հոգեպատ թիւան միջոցին օգտուելով Ներսէս, նոր թաղաքներ չհետ թիւանց հետ՝ եկեղեցական բարեկարգութիւանց ալ ուշադրութիւն ժողովուրդը

Դբնոց մէջ, նպատակ ունենալով կարելի եղածին չափ պզտիկ կէտեր կարգադրել։ Այդ ժողովին է հարկաւ, որուն կանոններէն կանոնագիրքին մէջ ալ անցած են (ԿԱՆ. 135)։ Դատաստանի թիւան ատենը բուած է յատկ ըստրուքէ կոստանդէնեանէ կոչուելը, որ է անշուշտ Հերակլի թիւան Կոստանդինը, և չորրորդ տարին կը պատահի 645 թիւանին։ Սակայն միւս կողմէն, Կոստանդինի Հայոստան եկած տարին բուած է թիւ ժողով մը եզած է չոռոչ էոն ղոր ոռ՞ (ՍԵՐ. 223), որ 652'ին կու գայ նոյ 648'ին։ Այդ երկու տարբեր թիւանները, մեր կարծիքով պէտք է պատճառելու երկու տարբեր ժողովներու, ինչպէս յառաջիկային պիտի բացատրենք։ Ժողովականներուն զօրով կաթողիկոսէն զատ 16 եպիսկոպոսներ կը դիշուին մեր ձեռքը եզած կանոնագիրքի օրինակին մէջ, որք են Յովհաննէս Մարզպետական, Ներսէս Հարթոյ, Բրիտասատր Բասենոյ, Իսրայէլ Տայոց, Յովհաննէս Մարզպետց, Յովհան Բզնունեաց, Գրիգոր Աչմանենոց, Սիբէոս Բագրեւանենոց, Գրիգոր Խորխոռունենոց, Սիմէոն Ուչտունենոց, Իսրայէլ Վանանդայ, Թէոփիլոս Արչարունենոց, Առայել Ամատունենոց, Գրիգոր Անձեւացեաց, Թագէոս Գնունենոց, և Սամուէլ Մենծունենոց եպիսկոպոսները (ԿԱՆ. 138)։ Ասոնցմէ զատ Յակոբոս Պարսկաստանեաց եպիսկոպոսը կ'ստէլգուի ուրիշ տեղ մը (ՁԱՄ. Բ. 345)։ Ցիշուած տասնեւերկուքէն մէկէն Յովհան Մարզպետական

եպիսկոպոսը միշտ եզած արդէն Եգրի և Մծբնա առաջի հետ Հերակլի ալ գացած գրութիւան առթիւ (§ 450)։ Աւելցնենք Բագրեւանենոց եպիսկոպոսը Յովհաննէս է, որ իրր մասնակցութիւն չէ բան մանրամասնութիւնը կը գրէ, բայց այս առաջին ժողովին մասին բան մը գրած չէ։ Իսկ Իսրայէլ Վանանդայ եպիսկոպոսը հետևաբար նոյնիսկ Իսրայէլ Ամենայն ազգաց կաթողիկոսն է։ Նկատելի է Աբրհեանց եպիսկոպոսին բացակայութիւնը, որ առիթ կը տայ կարծելու, թէ Աբրհեանց եպիսկոպոսը Հայոց մեծ նահապետ Հայկայ ժամանակ Հայկազունեաց ազգէն եզած ըլլայ։ Ասոնք ալ Հայկազունեաց ազգէն եզած ըլլալով, Հայկայ ժամանակ

և պրկած չընեն, այլ ընդհակառակն ջանան հոքալ և խնամել, և ամէն բերքերէ տալ և բաժին, և ուրախ թնան ամէն վանքերու մէջ չիլնալնին, և ֆասահօք և վըյհօք ընդունելու պէտք չպղծեն: Ժողովը կը յայտարարէ թէ վանքեր օրհնաւէտ են եպիսկոպոսաց և տանտէրութց և աբեղայից և ապրուստ և ամէնայն վանքեր հանդիպին, զի առանձինաբար երեսնայնին: Այդ կանոններուն դէմ գործողներուն ապաշնորհաց ճաք է, թէ հետ եղեցին է սրբոց և ի դէմ օրհնուրեանց, յանդուգն և ի դէմ Հոգւոյն. որով կ'իմացուին հոգեւորական դրութիւնք: Ժողովը իր խօսքը կը փակէ յայտնելով թէ դաղանքին քեզ չեն իր կանոնները, այլ Լաւասարչի և Տրդատի և Գրիգորի պատուիրանն հրամանները են գրոս կը նորոգէ (ԿԱՆՆ. 135–138):

482. Ներսէսի վերագրուած բազմիկարգ թիւնները մէկն ալ եկեղեցւոյ մէջ երգուած չարականները ՃՈՆԸՆՏԻՐ ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ պատրաստելու կանոնի մը վերածելն է: Անգամ մը Ներսէս վարդապետի աջնին առթիւ կը գանուի Բագրեւանդի եկեղեցին, որ է Բագրեւանդայ Ս. Յակոբեանցը, աչխարհաժողով ժողովրդութիւնը կատարելու լուսաւորչական կարգադրութեան համար: Երբոր Հոգւոյ չարականին կարգը կը գայ, մէկ գասէն գոսապետը հարց մը կը տայ, գոր միւս գասը չկրնար կրկնել, և այսպէս ան Հարց փոխելին, և ալ կարացին առնուլ ընդհանրն (ՎԱՐ. 69): Անտեղութեան պատճառը այն էր, որ մինչև այն ատեն կրկնողը պարտաւորիչ հանգամանքն ընդհարկեալ չէին, և երաժիշտներ ազատութիւն ունէին նորանոր չարականներ կազմել և եղանակաւորել, և համաձայնելով եկեղեցւոյ մէջ երգել, որ տեսակ մը ճոխութիւն կրնար նկատուիլ: Սակայն այդ ազատութիւնը մինչև զեղծում հասած էր, և անտեղի մրցումներ ու նորութեանց պայքարներ սկսեր էին ասրածուիլ: Բագրեւանդի գոյժակցութիւնը չափը լցուցած, և Ներսէս ուղեց գործը կանոնի վերածել, ուստի հաստատութեամբ ժողովին (ԿԻՐ. 94), տարիւս վերեւ յիշուած 645'ի ժողովին, հրամայեց ընթերնալ ղբչանն և ղայն գնայ ուսանիլ (ՎԱՐ. 69): Իսկ այս ընդհանրութիւնը կատարելու գործը յանձնեցաւ Ներսէսի Դպրեվանքին ատաղձագործ Բարսեղ Անի վարպետին, որ թէ՛ ձեռ հմուտ թնան և թէ՛ կատարեալ արուեստ թնան չարդ կը վայելէր: Այսպէս սկսաւ եկեղեցւոյ մէջ երգուելիք չարականներու հայրապետական իշխանութեամբ պատրաստութեան գործը:

Ասոնցմէ ընդհանրութիւնը, որ ձեռնադրէ կոչուած է, Ներսէսի իշխանութեամբ հրատարակուեցաւ, և եթէ անոր վրայ յետոյ ուրիշ ծներ ալ եղած են, միշտ հայրապետական իշխանութեամբ հաստատուած են: Անոնցմէ գոնէ մէկ ուրիշն ևս, որ Ներսէսի հրամայեց որ ամէն տեղ չարձանագրեն ուղիղ օր գ պաշտօն չընեն, այսինքն է ամէն եկեղեցիներ միևնոյն որ միևնոյն չարականները երգեն, ու այդ նպատակով չուսանին երաժշտական ուրիշ պաշտամունքներ ընթացք, որ ամէն կողմ պատին, Անոնցմէ չարականները ստրածնին և երգեցողութիւնները ապրեցնին, և ընդհանրութեան հոգեւոր օգուտին, որ է գնել ցոյժը (ԿԻՐ. 34):

483. Եզրի օրով սեպհ ուենցած քրիստոնեական գիմ մը, անցաւ որ կերով մըն էր հատուկան վանդէ ՀԱՅԵՐ ԵՒ ՅՈՅՆԵՐ մը ազատութ, ոչ եզր իր կաթոլիկոսութեան սիրերը այդ գիմաթեան կարեւորութիւնն ատին, և Հայոց սրմռռացեալ հակաքաղկեդոնականութիւնը իր ամենայն զօրութեամբ կը սիրապահէր: Անիկայ նոր այժ մրն ալ ստացած էր Դըւնոյ վերջին ժողովին մէջ նորոգուած հաստատութիւնը, և Հայ ժողովուրդը ատելի մարձակութեամբ կը զգուար Յունաց իւր հոգեւոր հաղորդակցութիւնը: Կրնանք ըսել թէ Հայոց գիմադրութեան էութիւնը Բագրեւանդիներուն հետ պարզապէս հոգեւոր հաղորդակցութեան հաստատին էր, և ոչ թէ Բագրեւանդիներուն դաւանութեան իւրացումը: Իսկ դաւանութեամբ տարբերութիւնը քրիստոնէից հոգեւոր հաղորդակցութեան չզլանալը՝ Հայոց եկեղեցւոյ ատենապետ Թոմայեան և ներողամիտ հոգւոյն բնական հետեւանքն է, և իր դաւանութիւնը փոխելու եզրակացութեան չասներ: Բայց միջին դարերու մէջ ատելի զօրաւոր էր ժողովրդական կրօնասիրութիւնը, և դիւրաւ

անոնցով գործելու կը մղուէր: Այս երեւոյթը ատելի ատաստացաւ այդ միջոցին, և Հայք սկսան մերժել Յոյներու հոգեպետութիւնը, խորհելով անոնց պատարագէն, և Յոյներէ հեռացնելով իրենց պատարագէն: Յոյն գիրեալ պատարագներ, որ Հայաստանի կաթոլիկական բանակին մէջ կը գտնուէին, այդ ընթացքին վչտանալով, մինչեւ կաստանդնեայ պոլիս գանգատագրիներ հասուցին, թէ էքէքս ընդհրեն հեռացել են յաչխարհէն Յոյն, պատճառ ցուցնելով, թէ անդրբանհեռերէն Բրնուսի Ակոռեցոյ՝ ընդունի Քրիստոսի (ՍԵՓ. 187): Մանաւանդ գրուածներ իրենց խորհրդոց պատճառներ կը ցուցնեն նաեւ՝ Յոյներուն պահեցողութեան մասին թուրքերէնները, և բարոյական յորդորներ մասին գայթակղութիւնները (ՁԱՄ. Թ. 349): Իւր գանգատին արդարներ Հայոց ընթացքին մասին գոյութեան, ոչ միայն պինդն անպատասխան գղալով, այլեւ Հերակլի և եզրի միջեւ գոյացած համաձայնութեան հակառակ նկատելով: Ուստի կաստանդին կայսր և Պիւզանդ պատրիարք հրամանագիրներ յղեցին կաթոլիկոսին և ազատութեան, դի գործեցնուին Հայ գասը Յոյներէ անջատ պատարագելու

ցած բլայ։ Քանի որ 645'ի մոզովին ներկայ էր (§ 480), հարկաւ 648'ի մոզովին ալ կը գտնուէր, և որովհետև գրիչի սէր ճանչցուած էր, ինքն եզած կ'ըլլայ գրողը, և այս պատճառով իւր պատմութեան մէջ բացատրել կարեւորութիւն տուած կ'ըլլայ այդ գրութեան (ՍԱՐ. 188–211)։

ԺՈՂՈՎԱԿԱՆ ԲՈՒՂՔԸ

485. *Ժոզովական խոստմունք մը։* Քանի մը պատճառներէ խոսքերէն հարց, կը տեսնէ թէ նոյնիսկ Պարսից թագաւորները, երդումներ կատարած և խոստումով, չեն կրնար Հայերը հաւատարիմ պահել, որով քրիստոնեայ կայսրներէ հաւատարիմ պահել չեն սպասեր։ Ասոր վրայ բնագրագիրը կը պատմէ Մուսոյի օրով անգի անցնցած Պարսից ժոզովին գործերը, և Մուսոյի մեռնիլը, թէ ամենայն էրէսպանէսք որ ընդ իմով էշխանութիւնն են, հաւաք ընդայոց կացին (ՍԱՐ. 193)։ Ասոր վրայ կ'եզրակացնէն, թէ ինչ որ Մուսոյ չնորհեց, հարկաւ քրիստոնեայ կայսր մը հակառակը պիտի չընէ, և այս առթիւ մեզ ալ գովեստներ կը չռայլեն։ Անկէց կ'անցնին առհասարակ և առաքելական թագաւորներէն վկայաբերումներ բերել և բացատրել, և կը հաստատեն թէ երբեք Ս. Գիրքը՝ Բիբլիան ոչ բացայայտ չէրէսս քննութիւնս, չէրէսս անչինս և չէրէսս գիս (ՍԱՐ. 196)։ Ս. Գիրքէն հարը վկայաբերն կը բերեն առաջին առաքելական հայրերը, Նիկիոյ ժողովը և նշանաւոր հայրապետականները, որք նախկին գտանուած բերանը պահեցին, և կը յայտարարեն թէ Հայոց գտանուած բերանը միևնոյն է, զոր իրենք լատատարչի ժամանակին ունեցած են, Հռոմի և կեսարիոյ եկեղեցիներու և երեք ժողովներու հետ համաձայնութեամբ։ Ասոր վրայ ամբողջապար յառաջ կը բերեն Հայ եկեղեցւոյ գործածած հանգանակը, զոր կ'անուանեն՝ յայն սիմանոգոսական Հաղորդութեան Նիկիոյ, Արիստակէսի ձեռքով ստացած (ՍԱՐ. 202)։ Քանի մը պատմական վիճաբանութիւններ ալ կ'առաջարկեն Կոստանդիանոսի գործերէն, և ապա յաջորդած ժամանակի պահուած գտանութիւնն վրայ, մինչև Մարկիանոսի ժամանակը, որ զայն խանգարեց և չեռն պոռնկեց (ՍԱՐ. 205)։ Բնութիւնց և Քաղկեդոնի խնդիրը փակելով, ինչ ինչ բացատրութիւններ կ'առաջարկեն Սուրբ Աթոռոցի՝ խաղեցու՝ մի բանիերուն համար, խաչը պատուելու և խաչով պարծենալու համար։ Կը խօսին և երկրորդ անգամ ամուսնացողներ եւ ամուսնալ ապաչխարութիւնէ, եւ որ երբորդ և չորրորդ անգամ ամուսնացողներ հաղորդութիւնէ զրկելու կանոններուն վրայ, ապաքէն անչափ խոսքը այնպիսիներուն չգործածելու համար։ Նիկիոյ ժողովէն եւ ապա գործածած ժողովներուն համար կ'ըսեն, թէ կատարելապէս պատուեց և ընդունեցաւ ամենայն աշխարհի և եպիսկոպոսաց ժողովներուն համար։ Ասոր վրայ ամբողջապար յառաջ կը բերեն Հայ եկեղեցւոյ գործածած հանգանակը, զոր կ'անուանեն՝ յայն սիմանոգոսական Հաղորդութեան Նիկիոյ, Արիստակէսի ձեռքով ստացած (ՍԱՐ. 202)։ Քանի մը պատմական վիճաբանութիւններ ալ կ'առաջարկեն Կոստանդիանոսի գործերէն, և ապա յաջորդած ժամանակի պահուած գտանութիւնն վրայ, մինչև Մարկիանոսի ժամանակը, որ զայն խանգարեց և չեռն պոռնկեց (ՍԱՐ. 205)։ Բնութիւնց և Քաղկեդոնի խնդիրը փակելով, ինչ ինչ բացատրութիւններ կ'առաջարկեն Սուրբ Աթոռոցի՝ խաղեցու՝ մի բանիերուն համար, խաչը պատուելու և խաչով պարծենալու համար։ Կը խօսին և երկրորդ անգամ ամուսնացողներ եւ ամուսնալ ապաչխարութիւնէ, եւ որ երբորդ և չորրորդ անգամ ամուսնացողներ հաղորդութիւնէ զրկելու կանոններուն վրայ, ապաքէն անչափ խոսքը այնպիսիներուն չգործածելու համար։ Նիկիոյ ժողովէն եւ ապա գործածած ժողովներուն համար կ'ըսեն, թէ կատարելապէս պատուեց և ընդունեցաւ ամենայն աշխարհի և եպիսկոպոսաց ժողովներուն համար։

ԱՐԱԲԱՑԻՈՑ ՄԵՐՁԵՑՈՒՄ

486. *Կայսերական պատգամաւորն Պարսից Բագատունեաց հարիւր եւ գործած է, թէ Հայաստան մը գրած չէ, բայց ժոզովական գիրք կայսեր չէ գրուած, և կ'երեւի որ կաթողիկոս և պատգամաւորը գործած մը յարմարցուցած են, Յոյները չգրգռելու համար։* Թերեւս Ներսէս՝ եպիսկոպոսներն ալ համոզել չգրկել, զայն գրած ալ է, թէ գիրը իրեն աղբեւ ունեցաւ զէ պահեսցէ չեկեղեցւոյն (ՍԱՐ. 221)։ Միւս կողմէն նոր կրկնած մը կամ նոր ձայն մը չկայ այլեւս արձանագրուած, և նոր տեղեկութիւններ չկան Բիւզանդիոնէ։ Այդ լռութեան պատճառ եզած է գլխաւորապէս Բիւզանդական արքունեաց ամբողջ մտադրութեան՝ Արաբական արշաւանքներուն կողմէն գրաւուած բլլալը։ Իսկապէս, մոկեզին պարսիկի մը ձեռքով սպանուած էր 644'ին, և իրեն յաջորդած էր Օսման, 80 տարեկան հասակին մէջ։ Թէպէտ ինքն անձամբ անկարող, բայց իր զօրականները, մեծաւ մասամբ նորահաւաքներ, նոր ոչխարհակալ թիւնց և նոր յաղթութիւնց հետամուտ, երեք կողմէն անդադար արշաւանքներ կը սկսէին կայսրութեան դէմ, որուն հետ հաստատած եզած հաւատացեալ հոչակուած կամ գիտակցարի պայմանաժամն ալ լրացած էր (ՍԱՐ. 215)։ Թէ մը եգիպտոսը կրկին նուաճելով, Ափրիկէի հիւսիսային երկիրները գրաւած, և Հերակլեան նեղութեան անցնելով Սպանիա մտած էր։ Ուրիշ մէկ մը Աստիճէն գէպի կիլիկիա և Փոքր Ասիա կը յառաջէր յաղթական դիմադրութեամբ։ Երրորդ մէկ մը Միջագետքէն դէպի Պարսկաստան կ'երթար, ուր Յազկերտ նոր փորձեր կ'ընէր թագաւորութիւնը վերահաստատելու։ Այդ գետնդր Հայաստանի վրայ ալ ոչխար անգրեր կը կատարէր, և ժողովուրդը կը նեղէր։ Եթէ Ափրիկէի ոչխարները կրնար անասորներ թագալ Հայերը, բայց ոչ նոյնպէս Փոքր Ասիոյ և Միջագետքի ոչխար անգրները, որք Հայերուն վրայ կը յանդարձային և Հայաստանի կը սպառնային։ Յունաց կայսրը թիւնց, որ երկրին տիրապետողն էր իրաւապէս, իրապէս ոչինչ էր ըներ, գոյ չէր ալ կրնար ընել։ Միայն Հայաստան գտնուող Յոյն զօրավարներ և գունդեր Հայերը կը նեղէին և կը կեղեքէին, և բանակ թիւներ կը գործէին թագկեդոնական ինդիրին պատճառով, կամ բանի հանդրդակցուած թիւնն սահիկով, կամ տարօրինակ պահանջմունքներ առաջարկելով։ Յունաստան կայսրութեան մէջ ներքին անհամաձայնութիւն կը ծագէ Հայոց մէջ, և չեն կրնար միաբանիլ ինչ ընելիքնուն վրայ։ Յոյներուն հետ առաջիմ ընալով Արաբացւոց թշնամանքները կը զրգռէին՝ առանց Յոյներէ պաշտպանութիւն գտնելու, մինչ Արաբացւոց կողմը գտնուելով, իրենց քրիստոնեայ թիւնը անարգած կը սեպուէին, թէպէտ Յունաց գտանութեան հետամուտ չէին։ Գտնուի ձեռքով գրուած հրամանն ալ գայթագործած էր հոգիները, իսկ Հայաստան գտնուող Յոյներուն ընթացքն ալ գայթակղեցուցիչ և վնասակար պատճառած էր։ Անոր գտնուող սենեկապետներ, որք միաբերը կը չփոխէին, և գտնուող միաբանները կը թելադրէին՝ որք հետամտութիւնն չէին նպատակ։ Այդ գործերը 649'ի սկիզբը հետզհետէ գործադրուեցան, և տարի մը կամ երկու երկիրը անասոյզ մատնուեցաւ։ Եկեղեցականաց կողմը ներքին կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ միչտ կրօնական սեռակիսով աղօթք բանելով, հոգւով չսիի կը խորչէր խաղաղական մնրձաւորութեան։ Մինչ նախարարները Թէոդորոս ապստամբի գլխաւորութեամբ՝ որեւէ կերպով ապահովութեան վիճակ մը կը փնտռէին, առանց խռովութիւն ընդունելու։ Վերջապէս նախարարաց կողմը զօրացաւ, որոնց մտքին էր քաղաքական վարչութիւնը և զինուորական ոյժը։ Թէոդորոս Աչառեաց բանակցութեան մտաւ Մուսոյի զօրավարին հետ, որ Փոքր Ասիոյ կողմէն կը յառաջէր։ Հայերը կը հաւանէին Արաբացւոց հպատակիլ և Յոյներէն բաժնուիլ, առ այժմ ապահարկ մնալ, եօթը տարի հարը սակ կամ հարկ տալ որչափ որ կարենան, և 15000 հեծեալ պահել, և իրենց հաւատքին մէջ մնալ։ Իսկ Արաբացիք կը խոստանային օգնութիւն զօրք զրկել Յունաց դէմ, Հայ հեծեալները չսա հետու չի զրկել, Տաճիկ պաշտօնեաներ չդնել, և հարկին հոչոյն արժանիք ալ ընդունիլ (ՍԱՐ. 216)։ Եկեղեցական կողմը բանագատուելու լռիկ, թէպետև եզած գաղնագրութիւնը համարեա՝ ոչինչ ընչ մնաս և գայթակղութիւնչ (ՍԱՐ. 215)։ Այդ գաղնագրութեան թուականը կրնանք գնել 651'ին, որով Հայոց վարչութեան միջոցը երկու տարիի չափ ձգձգուած կ'ըլլայ։

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

487. *Հարիւր թէ գործը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ լուսնցաւ, կայսրը չնորհք գրութիւնով Հայերը հպատակութեան գործելու, բայց Թէոդորոս և նախարարներ ուշ կռթեան լսել նմա։ Տրաուոյը սկսաւ չսանալ Յունաց մէջ, և գինուորական կողմը ձայն բարձրացուց Հայերէն վրէժ լուծելու համար, մինչեւ որ Կոստանդին կայսր, գեւ ևս 24 տարեկան երիտասարդ, պատրաստութեան բոլոր իւր ոյժը թափել, և տասը բանակով Հայաստ-*

ասած խոսքով, դե իշխանի անունը (ՍԲԲ. 219)։

488. Երբոր Սաուսանը իմացավ իր ժողովրդի ու զորքերի անհնազանդության մասին, նրանք ամենքն էլ միասին հավաքվեցին Սաուսանի տան առաջ, ինչպես որ ասացինք, և ասացին նրան. «Մենք ամենքս էլ քեզ հետ ենք եղել քո ամենամեծ գործերում, և մեր ձեռքով ենք քեզ հասցրել այս մեծ իշխանության։ Ինչո՞ւ համար դու մեզ ոչ մի բան չասացիր, ոչ էլ մեզ հետ խորհուրդ արեցիր, որ գնանք Հայոց աշխարհ, և մենք էլ մեր ձեռքով քեզ հասցնենք Հայոց գահին

ձեռքերս ու ոտքերս, ինձ կտան տալ դուռ, որ ես էլ գնամ ինձ համար մի տեղ, ուր ոչ ոք չիմանա ինձ, ոչ ոք չհարցնի ինձ, ոչ ոք չտեսնի ինձ, ոչ ոք չլսի ինձ, ոչ ոք չխոսի ինձ հետ, ոչ ոք չհանգստացնի ինձ, ոչ ոք չխղճա ինձ, ոչ ոք չսիրի ինձ, ոչ ոք չողբա ինձ, ոչ ոք չտխրի ինձ համար, ոչ ոք չտանջվի ինձ համար, ոչ ոք չհիշի ինձ, ոչ ոք չկարոտի ինձ, ոչ ոք չսգա ինձ, ոչ ոք չլացի ինձ համար, ոչ ոք չվշտանա ինձ համար, ոչ ոք չտրտնջա ինձ համար, ոչ ոք չդառնանա ինձ համար, ոչ ոք չնեղանա ինձ համար, ոչ ոք չվրդովվի ինձ համար, ոչ ոք չբարկանա ինձ համար, ոչ ոք չանիծի ինձ, ոչ ոք չհայհոյի ինձ, ոչ ոք չանարգի ինձ, ոչ ոք չարհամարհի ինձ, ոչ ոք չարհավիրի ինձ, ոչ ոք չամոթացնի ինձ, ոչ ոք չնախատի ինձ, ոչ ոք չդատի ինձ, ոչ ոք չդատապարտի ինձ, ոչ ոք չպատժի ինձ, ոչ ոք չխոցոտի ինձ, ոչ ոք չսպանի ինձ, ոչ ոք չթաղի ինձ, ոչ ոք չհողակոծի ինձ, ոչ ոք չհուղարկավորի ինձ, ոչ ոք չհոգեհանգստի ինձ, ոչ ոք չհոգեհանգստյան ճաշ տա ինձ համար, ոչ ոք չհոգեհանգստյան ճրագ վառի ինձ համար, ոչ ոք չհոգեհանգստյան մոմ վառի ինձ համար, ոչ ոք չհոգեհանգստյան խունկ ծխի ինձ համար, ոչ ոք չհոգեհանգստյան ուտելիք պատրաստի ինձ համար, ոչ ոք չհոգեհանգստյան խմելիք պատրաստի ինձ համար, ոչ ոք չհոգեհանգստյան հաց կտրի ինձ համար, ոչ ոք չհոգեհանգստյան գինի լցնի ինձ համար, ոչ ոք չհոգեհանգստյան գինի խմի ինձ համար, ոչ ոք չհոգեհանգստյան հաց ուտի ինձ համար, ոչ ոք չհոգեհանգստյան ուտելիք ուտի ինձ համար, ոչ ոք չհոգեհանգստյան խմելիք խմի

Էպէսւ, ածէ. ջերւէրն ղան է ձաւայուրէն (ՍԵՓ. 225)։ Այդ միջոցին է որ Արտապիք ծավէն ու ցամաքէն մեծ պատրաստութիւն մը կազմակերպեցին, ի սպանութիւն Վռամշապուհի, և մինչեւ քաղաքին առջեւը հասան, և Յոյներ ամէն կողմէ ահագնացած ազօթքի և եկեղեցիներու դիմելէ զատ ճարերնին չկտրեցաւ։ Նախախնամական յաջողութեամբ անոգին ալեկոծութիւն մը եղաւ, որ մէկ օր առաջ, սպառազէն ամբոխը կռիւի պատրաստուած ատեն, և զարնելով զարնուելով մինչեւ Առաքիք գարձաւ (ՍԵՓ. 228)։ Թէոդորա հրամանագրած Ագթամար քաշուեցաւ, իսկ Հայ նախարարներ, թէ Յունաց և թէ Արտաց բաժիններուն մէջ, Մուշեղի և Համազասպի գլխաւորութեամբ, ի գէմ վայր գնացքնուն, և արտքէն ընդ գնդին հալոռունէն, և համերաշխութեամբ Յոյներէ բամնուելով Արտաց հետ հաչա ապրելու խորհուրդին հաստատեցան։ Սակայն Արտրներն ալ նոր նեղութիւններ հասուցին Հայերուն վրայ, իրենց հնձանները ու գանգերը գատաններու մէջ ցրուելին, և կոթեցնելու հարկապահանջ ակոյ և արձաթոյ (ՍԵՓ. 229)։ Այսպէս Արտապիք ալ կատարելապէս վատահ չէին Հայոց վրայ, որք չարաշահ մանաւանդ խլրատներ կ'ընէին, բայց յաւատաս կը լսէին, երկու կողմէ ալ զօրաւոր և ապահով պիրք մը չգտնելով։ Արտապիք չարաշահ պատանդներ կը վերցնէին խլրտող գատաններէն, և կը տանէին գիւղաքաղաք եչեանս աշխարհին, և գինոյս և զօրութեամբ Ա գործեցոյց (ՍԵՓ. 234), որոնց մէջ մինչեւ 1775 տասու (ՅՈՎ. 113)։ Առանց մէջ էին Մուշեղի չորս զաւակները, և Համազասպի երեք զաւակներն ու Գրիգոր եղբայրը (ՍԵՓ. 237)։ Երկիրը կը չարաշահէր այդ անորոշ և վարանելի վիճակին մէջ։ Համազասպ Մամիկոնեան, որ ուռնէ գիչեանուրէն Հայոց աշխարհէն, թէպէտ ընդհեցուածէ և ուսուցած եր էր, բայց ընդանդուած բլլալով, վճռած և կիրճ չէր հրամանքը գինուորական վճռիչ, և հակառակ Մամիկոնեանց ցեղին ատնգամեան՝ չէր ալ ծգնալ ի ճակատ, և ալ գնեալ գրեան ինչուճեաց։ Երբ մէկ կողմէն կը գրգռուէր կոտորել գիրքը ուրիշներ կը

կառնգնէր, ինչպէս նաեւ Մուշեղը, որ բրանդասակ հաստատ էր այդ կացութեան։ Թէոդորա Ուչատնի կը ջանար երբեմն հաշտարար և երբեմն բռնութեամբ խլրտող իշխաններու համաձայնութեան մէջ պահել, և վերջին անգամ դարձն Աստիճան կ'երթար Մուսիլէի հետ անոնց գալ, որ մէկ այս կողմերուն իշխողն էր, մինչեւ 856'ին Օսման սպանուած էր, և իշխիչ գիրքեր կամ ամիրապետութիւնը կը վարէր Ալի, Մուհամմէտի փեսան։ Թէոդորա կը յաւարար մը տանելով գիրքեր կողմը, սակայն արդէն հիւանդ, անկէն Գամախայի մէջ կը մնանէր, իսկ մարդիներ կը փոխադրէր և կ'ամփոփուէր է ջերեզնդի նորոգ եկեղեցին (ՍԵՓ. 234)։ Թէոդորա կոչուած է նաեւ Աստուածնէ, Ուղղութեան տէր (ԱՄՈ. 92), որ Աստուածնոց և Աչատնոց ազգակցութիւնը կը յաւցնէ, և մենք քանիցս անուանք որ Աստուածնիներ գործի և պաշտօնի վրայ էին, և անոր հետեւանքն է որ Թէոդորա ազգնեալ, և գրեթէ պատրաստութեամբ երկրին գլուխ եղած է։ Մենք գիրքը գործի վրայ անուանք Եզրի կամ գիրքեր գիրքեր սիրիրներէն, և այսպէս 631'էն մինչեւ 658, որ է իր մահուան թուականը, բանական երկար միջոց մը կրցած է ազգեցութիւն վարել Հայաստանի կացութեան վրայ։ Յունարն անկայուն կարգութեան և կրօնական ընդդիմութեան վրայ՝ ներքին համագումարով, չկրցաւ երբեք անոնց վատահութիւնը՝ իր քաղաքականութեան հիմնակէտ բնել։ Հայերուն ինքնատիպ կացութիւն մը ստեղծելն ալ բանական այժ չի գատ, Արտապուց հետ համաձայնութիւնը բաւարար սակը, բայց յաջող ալ անոնց կողմէն իր յաւատած ուղիղ գիրքեր գատ։ Իր ընթացքը կրնայ նախանձելի գիրքեր բնութեան հետեւակ բլլալ։ Թէեւ ինքզինքը կենդանութեան՝ իր ընթացքը չարգացաւ, բայց ատոյիկային պիտի անանձնի թէ գրեթէ անոր ուղղութիւնը գօրացաւ։

494. Հետաքննութեան առարկայ է ճշդել, թէ ինչ վիճակ ունէր կաթոլիկոսական աթոռը այն վերջաձայ միջոցին, գար Նէրսէս էր կաթոլիկոս անցած Տայոց առանձնութեան մէջ։ Հայրապետական գործակիցները

լո։ ինքնատար ձեւ մը թեկուզ է Զամչեանի, անգործածելի թերեւս մը կազմակերպելու և անոր անձ մըն ալ անգործ նշանակելու։

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ԲԱՑԱԿԱՅ

Այն բանն անեղը, որով վատաւած են մեր հանգամանքներուն մէջ, Զամչեանը իրենց ուսումնարանին ձեռնարկները, և անոնց պատասխանելու իրենց նախասիրած ուղղութիւնը։ Այդ բացատրութեան մէջ է որ թեկուզ է Յովհան Օձնեցի կաթողիկոսէն վերցնել Մանազկերտի ժողովը զանազան բլլալու, բանիրնց, կեղծը, և գայն վերագրել ինքնատարած Յովհաննի մը, որուն Մանազկերտացին անուն ալ տուած են ժողովին անվէն ատենով։ Նեարսէս բացակայ թիւնն ալ չատնար պարագայ անգլով այդ միջոցին գեանգած են Յովհան Մանազկերտացին, գայն բարձրացնելով կաթողիկոսական անգործածելի թեան, և նայն ժամանակամիջոցին բերելով Մանազկերտի ժողովը (ՉԱՄ. Բ. 351)։ Այդ ամէն պատանգրիներ, Սեբէոս և Գանձասարեր գլուխին, որ Նեարսէսի

փոխելովը, այն ատեն սահպանեցաւ ասպարէզը Թոզալ, որպէս զի գտնէ հակառակ ուղղութիւն ունեցողներ, որք յաջողութիւն ունենալ կը կարծէին, ազատաբար գործեն։ Ներսէս ալ վերջէն վերջը իւր ուղղութիւնը փոխեց, բայց այս ատենները դեռ այդ զիջողութեան պատրաստուած չէր։ Որովհետեւ իւր և Թէոդորոսի մէջ տարաձայնութիւնը յայտնի թշնամութեան հասած էր, և իրարու մօտենալ անհնար դարձած էր, անոր համար Ներսէս երէսոփեալ ին ի սոսկ ցասմանէն Ուշաոնեաց պետն (ՅՈՎ. 111), Պոլիս կ'երթար, և այն տեղ ալ չյաջողելով, ասպարէզէ քաշուելէ զատ ուրիշ ճանապայ չունէր, էլ չէնեն Ուշաոնեաց և այլ էլեռնէն որ ընդ նմա անձնաբերն ցասմամբ փնացեալ էին ի վերայ նորա (ՍԵՓ. 224)։ Իսկ ատենն գործերու համար բաւական էր Դաւին կամ Վաղարշապատ պաշտօնեայ մը ունենալ, և այսպիսի մէկու մը գանուելուն նչանն ալ ունինք։ Անաստաս Ակռակերն, «Ենկիսաթե Ներսէսի կը կոչուի, բաւական ընդարձակ և պատուաւոր իշխանով, իրր նորա վատահութեան մարդը, որ Ներսէսի մտան ալ չէր մնար, այլ նորին հրամանաւ չէներ վնասէր Գրիգորն, այսինքն Վաղարշապատի Զուարթնոց կաթողիկէին, ինչ որ նա ի Տայս (Վ.Ա.Ր. 70)։ Անաստաս՝ որ Վաղարշապատ կը մնար, երբ Ներսէս՝ իշխան գիւղը կը գանուէր, և անոր հրամանները կը կատարէր, ամենայն հաւատոյ գործոց թեմի եկեղեցիներն չունէին զատ ուրիշ հրամաններ ալ կը կատարէր, և պէտք եղածը Ներսէսի կը հաղորդէր, և հրահանգները կ'ընդունէր։ Անաստասին Ներսէսէն եաքը կաթողիկոսանալն ալ նչան մըն է, թէ առաջուց ալ կաթողիկոսարանի գործերուն մէջ գանուած է։ Ուր որ պատմիչներ յատակ կերպով ինչ ինչ պարագաներ չեն յիշեր, մանր ամրարներ ալ պատմական դատարկներով լրացնելու կը ծառայեն։

496. Ներսէսի քաշուիլը գրենք 653'ին Մատթեոսի հետևողէն եաքը, և որովհետեւ գրուած է թէ չեմ ՆՈՐԷՆ ՔՅԵՐԵՐՔԷ ՈՒ ՀԱԼԾԱՆԱՑԻ ՑՈՒՆԱՑ ԿՈՂՄԸ փոքր՝ անգրեն ի թեկու էր (ՍԵՓ. 235), ուրեմն Ներսէսի գործի գլուխ գանալը տեղի ունեցաւ 659'ին սկիզբները։ Գանազանն ալ իրր պատճառ կը ցուցնի թէ ըստ ՔԵՐԱՊԱՂԱՏՈՒԹԻՒՆԸ (ՅՈՎ. 114), և այդ երկք տարիները համեմատաբար հանդարտութեան տարիներ եղան Հայաստանի համար։ Ա-ՋՈՒԱՐԹՆՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ բերացիները պարապ չէին Հայերու և Յոյներու հետ գրազիլ, Յոյներն ալ չէին ուզեր կրօնական խնդիրներով Հայերը իրենցմէ պատղեցնել, արդէն իրենք ալ ներքին պատահարներով զբաղած էին, ու չէին կրնար արտաքին գործերու մասդրութիւն գարձնել։ Ներսէս այդ կացութենէն օգտուեցաւ երկրին նորոգման և բարեկարգութեան աշխատելու, հնարաւոր ձեռնարկներն ընելով, և առձեռն միջոցներէ օգտուելով։ Յաւուրս մասդրութիւն գարձուց Զուարթնոց եկեղեցւոյն չինութեան, զոր իւր հայրապետութեան առաջին ժամանակին հիմնարկած էր (§ 479), և որ չարունակած էր իւր բացակայութեան ալ Անաստասի ձեռքով (§ 495), բայց ատարած չէր իւր գարձին ատեն։ Մեր կանխաւ տուած նկարագրիչէն մի մասը, և գլխաւորաբար հայրապետական բնակարանը, չուրջանակի պարիսպը, Քաստէլ բերուած ջուրը, պարտէզները և ծառատունկերը՝ այդ ժամանակ լրացան։ Սկսեր էր չինել նաև մայր եկեղեցին, որ Ներսէսի գործակցութեամբ (ԱՐՇ. 286)։ Իսկ Արծրունիին գրելէն 259 տարի առաջ տեղի ունենալուն համար անորոշ կը մնայ, վասնզի անորոշ է անոր գրած տարին ալ։ Գալով երեւումին պատմութեան, ազգային աւանդութիւնը գիտէր, թէ Գայիանէ իւր տանին Հռիփսիմէի վիզէն կախած էր բուն խաչափայտի մասունքը, ընծայեալ թէոդոսիոս աբեղային (ԽՈՒ. 298), զոր կոյսը մեկտեղ պահեց իւր ուղեւորութեան մէջ, բայց վերջին անգամ վանի մօտ վատ եղած տաններին, վասն կասկածէ հալածանաց մասունքը վիզէն հանեց, և ծածկեց վարագի գագաթը, հանգչեալ վանի, ի հարաւակողմն լերին, և հոն թողուց երբ անկէ վերադարձած կ'երթայն, և երկու քահանաները այնտեղ պահպանութեան մնացին։ Սակայն քահանաներ այնտեղ կը վախճանին, և խաչափայտին տեղը կը մնայ անծանօթ (ԽՈՒ. 302)։ Այդ աւանդութիւնը կենդանի պահուած էր Վանի կողմերը, վասն զի Վարագը յաջորդաբար ճգնատուներու տեղ եղած էր, ուր թրծիմներ ու եկեղեցի ալ չինուած էին։ Առանց յաջորդներն էին այդ ժամանակին նոյն տեղ ճգնող երկու ընկերներ, Թոդիկ և Յովէլ։ Առանք իրենց հոգեւոր փափաքներուն մէջ չարունակ ալ կ'ապօթէին Աստուծոյ, որ լերան ծոցը ծածկուած սուրբ գանձը յայտնէ։ Վարագ լեռը իրեն գագաթը սափարակ լեռնագագաթ մը ունի ուր չինուած էր Վերին Վարագի եկեղեցին, և անկէ վեր ալ սեպաձեւ քարաժայռներ կը բարձրանան, որ Գալիլիա կը կոչուին։ Գիշեր մը որ Թոդիկ և Յովէլ ապօթքի էին, յանկարծ կը տեսնեն որ Գալիլիայի գագաթը լուսաւոր սառնար մը կ'երեւի, 12 սիւներով, և հրեշտակային փառաբանութիւններ կը լսուին, Սիւներու մէջտեղն ալ կը փայլի լուսաւորիւն խաչի նչան մը, որ քիչ ետքը անկէ կը բաժնուի, և օդին մէջէն կու գայ կը հանդչի եկեղեցւոյն սեղանին վրայ։ Իրօք ալ երկու ճգնաւորները եկեղեցի կը մտնեն, և լուսա-

պէտք է ձի կարդալ, որ կը սկսի 660 տարւոյ յունիս 14'ին, և կը ձգտի մինչեւ 661 կէսը, որուն մէջ տեղի ունեցաւ Հայոց հպատակութիւնը Արաբական իշխանութեան, նոյնիսկ Ներսէսի գործակցութեամբ։ Արծրունին ալ Վարագայ յայտնութիւնը կը դնէ յոմ առնելութեան Տաճկաց ընչյիկան աշխարհս (ԱՐՇ. 286)։ Իսկ Արծրունիին գրելէն 259 տարի առաջ տեղի ունենալուն հաչիւը անորոշ կը մնայ, վասնզի անորոշ է անոր գրած տարին ալ։ Գալով երեւումին պատմութեան, ազգային աւանդութիւնը գիտէր, թէ Գայիանէ իւր տանին Հռիփսիմէի վիզէն կախած էր բուն խաչափայտի մասունքը, ընծայեալ թէոդոսիոս աբեղային (ԽՈՒ. 298), զոր կոյսը մեկտեղ պահեց իւր ուղեւորութեան մէջ, բայց վերջին անգամ վանի մօտ վատ եղած տաններին, վասն կասկածէ հալածանաց մասունքը վիզէն հանեց, և ծածկեց վարագի գագաթը, հանգչեալ վանի, ի հարաւակողմն լերին, և հոն թողուց երբ անկէ վերադարձած կ'երթայն, և երկու քահանաները այնտեղ պահպանութեան մնացին։ Սակայն քահանաներ այնտեղ կը վախճանին, և խաչափայտին տեղը կը մնայ անծանօթ (ԽՈՒ. 302)։ Այդ աւանդութիւնը կենդանի պահուած էր Վանի կողմերը, վասն զի Վարագը յաջորդաբար ճգնատուներու տեղ եղած էր, ուր թրծիմներ ու եկեղեցի ալ չինուած էին։ Առանց յաջորդներն էին այդ ժամանակին նոյն տեղ ճգնող երկու ընկերներ, Թոդիկ և Յովէլ։ Առանք իրենց հոգեւոր փափաքներուն մէջ չարունակ ալ կ'ապօթէին Աստուծոյ, որ լերան ծոցը ծածկուած սուրբ գանձը յայտնէ։ Վարագ լեռը իրեն գագաթը սափարակ լեռնագագաթ մը ունի ուր չինուած էր Վերին Վարագի եկեղեցին, և անկէ վեր ալ սեպաձեւ քարաժայռներ կը բարձրանան, որ Գալիլիա կը կոչուին։ Գիշեր մը որ Թոդիկ և Յովէլ ապօթքի էին, յանկարծ կը տեսնեն որ Գալիլիայի գագաթը լուսաւոր սառնար մը կ'երեւի, 12 սիւներով, և հրեշտակային փառաբանութիւններ կը լսուին, Սիւներու մէջտեղն ալ կը փայլի լուսաւորիւն խաչի նչան մը, որ քիչ ետքը անկէ կը բաժնուի, և օդին մէջէն կու գայ կը հանդչի եկեղեցւոյն սեղանին վրայ։ Իրօք ալ երկու ճգնաւորները եկեղեցի կը մտնեն, և լուսա-

ՎԱՐԱԳԱՅ ԽԱՉԸ

որուն քովը կը կառուցանէ իրեն համար ալ արքունական ճոխութեամբ ապարանք մը, հնարաւորութիւն տալով ամէն տարի երկու անգամ երթալ դարձնելու եւ կրկին դառնալ Եղիվարդ աւանի արեւելեան կողմը, ընակարանի նշանակութիւն ունեցող վանք մը, կամ նոյնանոյն ախոյեան կրօնաւորական գաղութ, յորում Ե. կիներ պահելէ պատճառապանդխտ (ՅՈՎ. 116)։ Գրիգորի վարչական ընթացքն ալ յատուկ զովասիրտ արժանի եղած է, և վկայուած է թէ հեռուէն դիտել տալու համար զանոնք արդար վարկով (ՅՈՎ. 115), և թէ էր եղբայրասէր և օգնական և գործունէ ազգասէր (ՊՆՊ. 35)։ Արուեստի կաթողիկէին չինութիւնը կը դրուի ի հինէ ատեն Աստուածոյ (ԿԻՐ. 35), որ է ըստ 665 թուականին։

505. Միեւնոյն 665 տարին տեղի ունեցած է Սուրմանի դարձն ալ։ Սուրման պարսիկ էր ազգաւ, աղնուականութեամբ մը Սասանեանց հետ կապ ունեցած է, բայց իսլամական կրօնքը ընդունած էր, և Արաբական բանակին կը ծառայէր Հայաստանի մէջ։ Զանազան պարագաներ Սուրմանի միտքը գրաւեցին դէպի քրիստոնէութիւն, և ինքնաբերաբար Գրիգոր Մամիկոնեանի յայտնեց իր միտումը, որ քաջալերեց և պաշտպան կանգնեցաւ ուսումնասիրութեան։ Սա ալ անոր կրօնական կրթութիւնը հոգաց, և Սուրմանի մկրտութիւնը անձամբ կատարեց Ագուձի նոր կաթողիկէին մէջ, անոր նուիրագործութեան միջոցին։ Գրիգոր կնքահայր կեցաւ, և իր հօր Դաւիթ անունը տուաւ նորահաւատ իշխանին, անոր ամուսնութիւնն ալ դիւրացոյց, և Կռապաք գաւառի Զագ գիւղն ալ բնակութեան և ապրուստին յատկացուց (ՅՈՎ. 117)։ Դաւիթ յետոյ իր բնակութիւնը փոխադրեց Դուին քաղաքը, և գրեթէ երեսուն տարի բարեպաշտ քրիստոնեի կեանքով ապրեցաւ, ու մարտիրոսութեամբ պսակուեցաւ, ինչպէս իր կարգին պիտի յիշենք։

506. Աստուածոյ գործերուն դանդաղով կը գանենք տեսարանին հաշիւներու ուղղութեան համար տարած հոգածութիւնը։ Մովսէսի օրով կատարուած տեսարի նորոգութիւնը (§ 384), գաղիկի հաշիւը Յունաց կամ Հռոմէական տեսարի պատչաճեցուցած էր, և 532 տարիներու կեանքի չրջանը ընդունած, սակայն Հայոց քաղաքական տոմարը, հին չարժականն էր մնացած, որուն տարիները 365 օրերէ բաղկացած լինելով, 6 ժամերու կատարակը հաշիւի չէր առնուած, և այսպէս 4 տարին մէկ օր եւս կը մնար դիչերահաւասարը, և Հայոց տոմարը ուղղակի չէր տար զատիկին օրը, և պէտք կ'ըլլար ետ երթալ ընթացուածքին Հռոմէացոց, որ է ըստ հռոմէական տոմարին կարգաւորութեան, որ Հայոց տոմարին տրուի այնպիսի ուղղութիւն մը, զի ընթացքին անցքերն ալ ճիշդ տարիներուն մէջ չդիպչին, և տարեգլուխը և տարեկան ծնունդը չորս տարին օր մը կորսնցնելով չորս եղանակներու վրայ չրջան չընեն, և չըլլան չեղափոխ չեղանակ ժամանակաց (ՅՈՎ. 118)։ Թէպէտ պատմիչներ չեն յիշեր, սակայն տոմարական հաշիւով՝ ուրիշ չարժառիթ մըն ալ կրնանք նչանակել Աստուածոյ այդ մտադրութեան։ Հինգհարիւրեակի կամ Հայոց թիւի 114 տարին, որ է 665 թուականը, Յուդափաիկի տարի եղած է, որ է ըստ Հայերուն և Յոյներուն զատիկի օրուան վրայ իրարմէ զատուելուն տարին (§ 383)։ Որչափ ալ Անեցին 653'ին կը դնէ պատահած ըլլալը, սակայն տոմարական հաշիւներ կը բռնադատեն մեզ թուականը ուղղել։ Այդ Յուդափաիկի պատահարը չատ լաւ կրնար Աստուածոյ մտադրութիւնը հրահրել տոմարի խնդրով զբաղելու։ Ինչ ալ ըլլայ չարժառիթը, Աստուած իրեն մօտ հրաւիրեց Աստղիկ վարդապետը, Անեցի (ՅՈՎ. 117), կամ յԱնէից գեղջէ (ՍԱՄ. 84), որ ուխտի սովորաբար Շիրակացի անուններով ճանչցուած է գաւառին անունով, կամ թէ Շիրակայ Դպրեվանքէն ըլլալուն համար։ Աստղիկ էր քաղքեդոն և հանճարեղ, քէոռ յոյժ ազնուական տոհմական արեւմտից (ԿԻՐ. 35), Հայ վարդապետներուն մէջէն միակը՝ որ համալսարանական գրաբեմեան հետեւած էր Տրապիզոնի մէջ, Տիւթիկոս Բիւզանդացի խնամատարին մօտ, մինչ ընդհանրապէս Հայոց մէջ անտեսուած էր այդ ճիւղը, ինչպէս ինքն ալ կը գանգատի (ՇԻՐ. 1)։ Շիրակացին, Պատմաբանի վկայութեամբ, Ջան է ՀՀ-

ՏՈՄԱՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

ՐՀ եղեալ, յայողնցաւ բարեձեւել ըստ իւրում ոգւոյ պայմանի, անշուշտ՝ այսինքն հաստատուն չօրինել դիւրի հայկեան տոմարի (ՅՈՎ. 118)։ Նոյնպէս կ'իմանայ և Աստղիկ Շիրակացիին ըրածը, թէ ըստմէ ինչ եղիցի անշուշտ (ԱՍՈ. 101)։ Այլ թէ ինչ ձեւ մտածեց, բացատրուած չէ։ Սակայն բաւական էր չորս տարին մէկ օր աւելցնելու կանոնն ընդունիլ, որ Յունական կամ Հռոմէական տոմարին հիմն է։ Անաստաս ուրախացաւ և Շիրակացիին կազմած դրութիւնը ուզեց ընդհանրացնել, և աւելի հիմնաւոր ընելու համար, խորհեր ծաղէ եպիսկոպոսաց ղեկեալն հաստաբել, բայց դժբախտաբար ժողովը չգումարուած, ինքն վախճանեցաւ, և տոմարական փոփոխութեան ձեռնարկը մնաց առանց հետեւանքի։ Նկատի առնելով Անաստասի մահուան 667'ի հանգիպիլը, և վերոյիշեալ Յուդափաիկի տարին, կրնանք նոյն 665 տարին, իբր տոմարական խնդիրին թուականը նչանակել։ Անաստասէն եաքը, ոչ անոր անմիջական յաջորդը, և ոչ անկէ եաքը եկողները, տոմարին մասգրութիւն չգործուցին, և հաչիւները չարունակցին ջաջկին հնոխալաց չրջապտեալ կոչել (ՅՈՎ. 118)։ Անցողաբար յիշենք թէ Երեւանի կոթ. մէն ալ կը յիշուի այս միջոցին, բայց թէ Պատմաբանը (ՅՈՎ. 117), և թէ Անեցին (ՍԱՄ. 83), իրենցմէ առաջինները Շապուհի և Աստղիկի կը թողուն բացատրութիւնը, մինչ Շապուհը չունինք, և Աստղիկի մէջ չենք գտներ։

507. Անաստասի մահուան պատճառ պէտք է սեպենք ծերութիւնը, որովհետեւ Ներսէսի կաթողիկոսութեան քառամեայ տեւողութեան մէջ, անոր գործակիցը եղած էր։ Իսկ Թագուհի չատ յարմար է գնել Ակռոռի իր չինած եկեղեցիին քովը, թէպէտ որոշակի նչանակուած չենք գտներ։ Անաստասի անունը օրհնութեամբ յիշատակուած է ազգային աւանդութեան մէջ, ինչպէս կազդարարացին ալ կը դրէ անուանելով զայն, ՈՂՈՒՆ ՈՈՐԲ, ալեան եկեղեցոյ, ՊԵՏ Հայբապետաց Հայոց՝ Անաստաս, երբ կը պատմէ թէ Զուանշիր Ազուանից իշխանը, Արուճի մէջ Գրիգոր Մամիկոնեանի հետ եղած ատեն, հոգեշնորհ բերելու լսել, խնամբեցուցել զինքն,

օրհնեցաւ ի նմանէ երբեք ի հրեշտակէ որբոյ (ԿԱՂ. 318)։ Սակս ծաղկոյ գրուածին համեմատ, բոլոր կաթողիկոսները եղեր Փառաժոնակերացին մինչև եղիա Արճիշեցին, կ'ամբաստանուին իբր հնազանդելու խոտովանութեան Քաղկեդոնի անձեռնչելի (ԹՂՓ. 222)։ Սակայն մենք տեսանք թէ նոյն իսկ եղեր բուն քաղկեդոնիկ եղած ըլլալ աւելի, պէտք է միակամեայ եղած ըսել։ Ներսէսն ալ տեսանք, որ 648'ի ժողովով և ժողովական թղթով քաղկեդոնականութեան դէմ եղաւ, և թէպէտ յետոյ 652'ին Կոստանդինի և Յոյներու հետ հաղորդուեցաւ, սակայն վերջ ի վերջոյ 661'ին, Արաբացւոց կողմը դարձաւ, և չկրնար յանձնական կամ քաղկեդոնիկ հաղորդակցութեան մէջ չարունակած ըլլալ։ Անաստասի օրէն ոչ մի խնդիր և ոչ մի դիպուած չունինք, ուսկից իր գատանական ուղղութիւնը կարենանք հետեւցնել, սակայն Ներսէսի հաստատութիւն հետեւող և անոր հոգւով մնած անձ մը, թերեւս ինքն ալ պարզ հաղորդակցութեան դիջանէր, եթէ սահմանական պարագաներու առջև գտնուէր, սակայն այնպիսի առիթի չհանդիպեցաւ, որով պէտք է ըսել թէ հայկական եկեղեցւոյ ազանդական գատանութեան կապուած և հաստատութիւն մնաց իր հայրապետութեան մէջ։ Տոմարական վերաքննութեան մասին ալ Պատմաբանին ցուցած նպատակը, որպէս զի հայկական տոմարը անչարժ ըստ այլոց ազգաց մարքնաչ չօրինի, և զի գիշեր անչարժ լինին ծնունդ պաբեխանաց, հնար չէ երեսք այնպէս խմնալ, իբր թէ Անաստաս ուզած ըլլայ, Հայոց տօնացոյցին եօթնեկական գրութիւնը չնչել, և Յոյներու և ուրիշներու նման ամսաթիւ հաչուով և հաստատուն օրերով տօներ կատարել, որովհետեւ չեղափոխ չեղանակաց խօսքերը (ՅՈՎ. 117), չատ յստակ կերպով կը ցուցնեն, թէ Հայոց քաղաքական չարժական տոմարին անչարժ ձեւի վերածութիւն էր բուն նպատակը, և ոչ թէ տօներու գրութեան փոփոխութիւնը։ Նոյն նպատակը միչտ մնաց Հայոց մէջ, մինչև որ առաջին հինգհարիւրեակին վերջանալուն, 1084'ին, Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետին ձեռօքն չարժ առմարը հաստատուեցաւ, նահանջ տարիներու գրութիւնն ընդունելով, և աւելցաց 5 օրերը չորս տարին մէկ 6'ի բարձրացնելով։

ղէն Խաչը այնտեղ կը տեսնեն, և երկրպագելէ ետքը կ'ելլեն, տեսիլքը ուրիշներու կը պատմեն, և անոնք ալ կը տեսնեն և կը վկայեն։ Վան քաղաքն ալ լուր կը հասնի, և հաւատացեալներ խմբովին Վարագ կուգան, և Գալիլիա կը բարձրանան, և մինչև 12 օր ամենայն ոք կը տեսնէ և կը հաստատէ, Գալիլիայի վրայ 12 սիւներով լուսաւոր աստղին տեսիլքը։ Իսկ Խաչափայտի մասունքը չօշափելի կերպով կը տեսնուի եկեղեցւոյ սեղանին վրայ, և այն օրէն սկսելով ազգային բարեպաշտութեան նշանաւոր առարկայ կ'ըլլայ։ Ներսէս կաթողիկոսին կը հասնի աւետիսը, և նա ալ կը փութայ Վան գալ և Վարագ ելլել, Թէոդորոսի որդի Վարդ Ուշտունի ազարակապետին հետ, որ Վարդ Պատրիկ անունով ալ կը յիշուի (ՎԲՒ·ԺԱ·213)։ Վարդի անունը կը հաստատէ մեր դրած 660 թուականը, վասն զի 653'ին դեռ Թէոդորոս կենդանի էր, և ազարակական ինքն էր, մինչ Վարդ Տօրը մասունքին եկաքը անոր գործը տանձնեց։ Ներսէս կաթողիկոս եղելութիւնը առաջին եկաքը, մեծահանդէս տօնախմբութիւն կը կատարէ, և Վարագայ Խաչին և բուժման յիշատակին տարեկան տօն կը հաստատէ Հայ եկեղեցւոյ մէջ, որ մինչև ցայսօր անխափան կը տօնուի։ Վարագայ տօնին օրը հաստատուեր է մինչեան ամսոյ 20'ին, որ թէպէտ Յայտնութեան մէջ փետրուար 26 կը դրուի (ՁԱՍ·Ա·96), սակայն հին ուղղափառական տոմարի հաշուով, 660'ին հանդիպած է դեկտեմբեր 30'ին, զոր կընանք ընդունիլ իբրև տեսիլքի օրը։ Այժմ տօնը կը կատարուի Խաչի երրորդ կիրակիին, որ սեպտեմբեր 25'էն հոկտեմբեր 1, ևօթն օրերուն մէջ կը փոփոխուի։

499. Վարագայ երեւումին ըլլալիք դիտողութիւններուն առաջինն է, անոր տատ-

ԱՑԴ ՄԱՍԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

գութիւնը, որ թէպէտ երկու ճգնաւորներու ևօթքին վրայ կը հիմնուի, սակայն ընդհանուր և աչքառնաքարող տանդութեամբ հաստատուած է, ինչպէս բոլոր նմանօրինակ եղելութիւնները։ Կը պատահի նաև թէ արդեօք լոկ երեւոյթ մըն էր լուսաւոր խաչին տեսիլքը, ինչպէս 351 մայիս 7'ին Երուսաղէմի մէջ տեղի ունեցած երեւումը, զոր Երեմեան Խաչին կը տօնենք, թէ ոչ իրական և նիւթական Խաչափայտի կտոր մըն էր երեւցածը։ Ինչ ալ կարենայ ըսուիլ տեսիլքին մեկնութեան վրայ, և ինչ խմաստ ալ որուի Սուրբ Նշան կոչման, որով Հայեր առիւծացան անուանել Վարագայ Խաչը, իրական եղելութիւն մըն է, որ Խաչափայտի կտոր մըն էր Վարագայ սուրբ Նշանը, որ Հայոց ազգային բարեպաշտութեան առարկայ եղած է առջի օրէն մինչև ցայսօր, և որ ցարդ կը պահուի վանայ մէջ։ Հրաչեայի երեւմամբ յայտնուած Հռիփսիմէի Խաչափայտը, նախ պահուեցաւ Վերին Վարագի եկեղեցին, քիչ հետեւեցան Ներքին Վարագի մեծ վանքը և Ս. Նշանի եկեղեցին, և հոն փոխադրուեցաւ Խաչափայտի մասունքը։ Իսկ 1021'ին Սենեքերիմ Արծրունի, Վասպուրականի թագաւորը, միասին Սեբաստիա փոխադրեց, և Ս. Նշան վանք մըն ալ չինեց, բայց 1026'ին նորա մահուընէ ետքը նորէն Ներքին Վարագի եկեղեցին տարուեցաւ։ Իսկ 1651'ին Խոչապի բռնապետներ Զօմար և Սիւլէյման՝ վանքին կողոպտուին հետ յափշտակեցին, բայց անոնց արագ և չարաչար մահուընէ ետքը, յաջորդներն Իպրահիմ ետ դարձուց 1655'ին, և այս անգամ Վանեցիք, ապահովութեան համար քաղաքին Ս. Տիրամայր եկեղեցին դրին, որ այնուհետև սկսաւ Ս. Նշան կոչուիլ։ Ինչպէս կ'երեւի նաև թէ ինչպէս կրնար 300'ին բուն Խաչափայտի կտոր մը գտնուիլ Գայիանէի մօտ, մինչ Խաչափայտին գիւտը 327'ին տեղի ունեցաւ Հելինէ դշխոյի ձեռքով։ Այդ բանին մեկնութիւնը կուտայ հին աւանդութիւն մը, որ կ'ընդունի, թէ առաքեալներ, յատկապէս Յակոբոս Տեառնեղբայր՝ երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսը, կրցած էր Յիսուսի Խաչափայտէն մաս մը ձեռք անցընել։ Ուրիշ աւանդութիւն մըն ալ կայ, թէ Կոստիոս կայսեր ամուսինը, Գաւրիանիկէ դշխոյն, որ Յակոբոս Տեառնեղբօր ալ ժամանակից է, երուսաղէմ եկած և Խաչափայտէն մաս մը առացած էր, և այս կարէն մնացած կ'ըլլայ Գայիանէի կամ Հռիփսիմէի վանքն ալ (ՀՈՐ·298), որ երկար տարի վերացայ ժամերուն մէջ պահուած, և վերջապէս հրաշալի կերպով յայտնուած է Ամէն տարի մէջ, այսպիսով գոն կը մնայ ազգային տանդական բարեպաշտութիւնը։ Հայ եկեղեցին ալ յատուկ չարականով պատուած է տօնը, որուն հեղինակը յայտնի չէ, բայց վարագը միայն Հոյս չարականին մէջ յիշուած է, երբ Օրհնութեան չարականին մէջ բնաւ վարագի անուարկ չկայ, մինչև իսկ Յիշեցո՛ Երկնաւոր խօսքերը կրնան տղղակի երեւաղէմի երեւումին վրայ տանուիլ։ Տեսիլքին նշանակութեան գալով, խորհրդաւոր էր Խաչին փառաւորութիւնը, երբ Խաչի հակառակորդներուն ձեռքէն ապատանելու զգացումներով կ'ապրեցնային Հայերը, և խնդութեամբ կ'երգէին, Որ երբ չեն ընդդէմ ընծայեն, դահնդնեա ողջո ընտրեալքն (ՇԱՐ·513)։

500. Խաչափայտի ուրիշ մասունքի պատմութիւն մըն ալ կը յիշէ Մամիկոնեան իր դիրքին մէջ։ Երբոր

ՓԻՓԱՌՆԻԿ ԵՒ ՎԱՐՋԻ

Հերակլի առեն Խաչափայտը Հայաստանի ճանապարհ գերութիւնէ կը զարձուէր (§ 461), երիզայի մէջ ապատատր մը մաս մը կարկրով փախած առեն կը բռնուի ու կը գլխատուի, իսկ կտուած կտորը կը տրուի Յովհաննէս կեսարիոյ եպիսկոպոսին։ Ինչ եղաքը Վանան կամասարական 36000 դահեկանի կը առանայ զայն նոյն Յովհաննէս եպիսկոպոսէն, և Գրակայ Ս. Կարապետին եկեղեցին դարանի մը մէջ կը դնեղէ։ Վկայ տարի եաքը Գորգ Շատախոս, իշխան Արջոյց, Ծիծառնիկ անուն Տարոնցիի մը ձեռօք Խաչափայտը գողնալ կուտայ, և Արջէք, կամ Սատնի Շատախ գաւառը բերկրով, յատուկ չինուած եկեղեցիի մէջ կը պահէ։ Ներսէս կաթողիկոս Տարօն կուգայ Խաչափայտի ուխտին, և Վանանի հետ Գրակ կերթայ զայն իր տեղը չեն գաներ։ Եօթնօրեայ աղջէ եաքը, տեսիլքով կ'իմանան Արջէք տարուած ըլլալը, և հոն կ'երթան, Ծիծառնիկը և իրեն գողակից լուսաւոր կրօնաւորը կը պատժեն, Գորգ իշխանէն հարիւր հազար դահեկան տուգանք կ'առնեն, իսկ Խաչափայտը ետ չեն դարձներ, այլ Արջուց եպիսկոպոսին պահպանութեան կը յանձնեն, Գրակէ տանելի ապահով գանելով Արջուց բերդը, և ևօթը քահանաներ կը նշանակեն նոյն Խաչափայտի եկեղեցիին, որ Ծիծառնայ Ս. Խաչ անունը առացաւ (ՄԱՄ·54)։ Մամիկոնեան Հայ թիւին 130 տարին՝ իր եղեռնական թուական կուտայ, որ կը համ-

մաձի 681 տարուդն, երբ այլևս Ներսէս չկրնար կենդանի եղած ըլլալ։ ԵԹԷ այսեղ ալ ձև թուականին գրչագրութիւնը ուղղելով ձՀ կարդանք, յարմարագոյն թուական մը ունեցած կ'ըլլանք 659'ին, երբ իրօք Ներսէս ամէն կողմ չինութիւններ և բարեկարգութիւններ կատարել սկսած էր։ Կաթողիկոսներու յաջորդութեան մասին, Մամիկոնեան ճիշդ թիւը տուած է, երբ Ներսէսի համար կ'ըսէ թէ ԻՆՆԵՐԵՐՈՐԴ ԵՐ Է ՕԲՈՅՆ ԴԷՔՓՈՐԵ (ՄԱՄ·56) որ ճշդիւ կը պատասխանէ մեր ալ կազմած գաւազանագիրքին, և կ'արդարանայ Յովհան Բագարանցին կաթողիկոսաց ցուցակէն դուրս ձգելնիս (§ 389)։ Ուրիշ Խաչի մասունքի յիշատակ մըն ալ ունինք այդ միջոցին, որ կը պահուի եղեր Շիրակայ Դպրեվանքը, որուն առաջնորդն էր Բարսեղ Ձոն վարդապետը, և մասունքն ալ Ձոնեանց Խաչ կը կոչուի եղեր։ Արաբական արշաւանքներու առեն Սարգիս Ձոնեանց վարդապետ՝ մասունքը Դպրեվանքէն կը հեռացնէ ապահովելու համար, և մինչև Վրաստան կը տանի, Վարձիոյ վանքը։ Դեմոր Վրաց Թագաւորի կինը, ուրկուբեամբ հիւանդացած, անոր կը դիմէ Տիմոթէոս վարդապետի մը ժամանակ, և բժշկութիւն կը գտնէ, և անկէ եաքը Վրացիք իրենց կը պահեն Վարձիոյ Խաչափայտը և Հայերուն չեն դարձներ (Վ.Ա.Ր·69)։

501. Ներսէսի նուիրեն սղջունած յունական դրութիւնը, և իրեն զգացած խնդա-

ԱՐԱԲԱՑԻՈՑ ԿՈՂՄԸ

միա գոհանակատութիւնը՝ երկար տեւողութիւն չունեցան, և երկիրը նոր փոփոխութիւն կրեց Մուավիէի խորհրդա կամ ամիրապետ հռչակուելէն եաքը 661'ին սկիզբները։ Մուավիէ պինուորական ձիրքերու հետ քաղաքագէտի հմատութիւններն ալ կը միացնէր, որով արաբական ամիրապետութեան կերպարանքը բոլորովին փոխեցաւ։ Մինչև այն տեղն արշաւանքները և ասպատակները էին անոնց յաղթութիւնները, Մուավիէ կանոնաւոր պետութեան և օրինաւոր կառավարութեան ձևը մտցուց, և զօրաւոր կամքով ու ճարտար միջոցներով իրականացուց իր նպատակը։ Անհրաժեշտ է նկատել, թէ Մուավիէ խորհրդա հռչակուելէն ալ առաջ, թէ ոչ իրաւապէս,

զնել իրապէս ակը և իշխան էր Աստրիքի և չրջակայից մէջ Արարացւոց գրաւած երկիրներուն։ Օսման մօտ իննսամեայ ծերունի մըն էր, և Ալի հեռաւոր Պարսկաստանի մէջ ձեռացած էր, Մուավիէ բանակին հրամանատարը ու երկրին ալ կառավարիչն էր, ուստի կանխաւ գործադրել սկսած էր իր նպատակը, զոր լրացուց երբ Ալիին սպանուելովը անհակառակ թագաւորեց, իբր խալիֆա կամ յաջորդ Մուհամմէտի։ Այդ միջոցին Համազասպ Մամիկոնեան կը մնար երեք տարի կուրապաղատութիւն վարելէ ետքը, և երկրին գլուխ և կառավարիչ մը տալու խնդիրը կը բացուէր։ Բնական կերպով պէտք էր զինչին Կաստանդին կայսեր՝ նոր կուրապաղատ մը անուանել տալու համար. և նախարարներ խորհուրդի կը գումարուին Ներսէսի մօտ։ կը քննեն ու կը կշռեն, կը խորհին ու կը վիճեն, և վերջապէս նախընտրելի կը դատեն, նորէն Յոյներէն հեռանալ և Արարացւոց դառնալ։ Մուավիէի բռնած զրութիւնը զիրենք կը քաջալերէ, Յունաց տկարութիւնը և կրօնական հալածանքը զիրենք կը թուլցնէ։ Վերջապէս Ներսէս կաթողիկոս ալ մանկութենէ յունասէր, կրթութեամբ յունական, և քանի տարիէ ի վեր ամենայն պնդութեամբ յունամիտ քաղաքականութիւնը պաշտպանող մը, կեանքին վերջին օրերուն, նա ալ իր համզումը կը փոխէ, և կը հաւանի ամիրապետէն ուզել երկրի նոր կառավարիչը։ Այդ որոշման մէջ իր կշիռն ունեցաւ Արարացւոց վրիժառութեան երկիւղը, որուն Հայկազն Յունաց կողմը դառնալուն առթիւ 1775 պատանդները (§ 493), առաջ անցուցած էին միայն 22 հատին թնդակով (ՍԵՓ. 237), և նորանոր վտանգներ ալ կը սպառնային (Ղ.ՆԻ. 33)։ Այդ համաձայնութեան վրայ հայրապետն Ներսէս հանդիպեցաւ նախ քան Հայոց, Հայոց ի Մաւեայ ամիրապետէ որ Հայաստանի իշխան և կառավարիչ անուանուի, Գրիգոր Մամիկոնեան (ՅՈՎ. 114), Համազասպի եղբայրը (ԱՄՈ. 100), որ կանուխէն պատանդ տարուած էր Դամասկոս։ Մուավիէ լրջի երեսէ զննեցէ կատարեալ Գրիգորի իշխանական տարազները, և առնէ ըստ հրամանատար Հայոց (ՅՈՎ. 114), Տարկ մըն ալ նշանակելով Հայոց վրայ (Ղ.ՆԻ. 33)։ Միևնոյն ժամանակ Փոքր Հայոց կուսակալ Շապուհ նախարարն ալ, իր ուղղութիւնը կը փոխէ և Արարացւոց հպատակութիւնը կ'ընդունի (ՁԱՄ. Բ. 358)։

502. Հազիւ թէ Ներսէս, երկրին կացութեան ձեւ մը տուած էր, և կը յուսար թերևս այլ կերպով ներքին հանդարտութեան չարունակութիւնը ապահովել, և ահա միևնոյն 661 տարին, իր կեանքը կը կնքէ, Զուարթնոց եկեղեցւոյն կից իր կառուցած հայրապետական բնակարանին մէջ։ Իր գերեզմանն ալ միևնոյն տեղը կ'ըլլայ, այն չիբլիմին մէջ՝ ուր է-ըմ-վէ իւ յօրինեալ էր, նոյն եկեղեցւոյ հիւսիսակողմը, որ Լուսաւորիչի փառաւոր անունին արժանաւոր՝ փառաւոր չինուած մը եղած էր։ Քանի տարիներու երկարատև պաշտօնավարութիւն ունեցաւ Ներսէս Դ Իշխանցի, Շինող մականունով, ոչ միակերպ և ոչ միօրինակ, այլ տեսակ տեսակ և յանկարծական փոփոխութեանց ենթարկուած ժամանակամիջոցի մը մէջ, զոր փոքրիկառ պարզաբանել ջանացինք, անցումները ճշդելով և իրարանչիւրին կերպարանքը ցուցնելով։ Անհնար է չճանչնալ Ներսէսի վրայ թափանցող և գործունեայ, լայնախոհ և կամքի տէր անձի մը նկարագիրը, և իր ազգին և իր եկեղեցւոյ զարգացման և բարօրութեան համար հոգածու սիրտ մը։ Նա ունեցած է իր հասատատուն համոզումները, և չանացած է անոնց իրականացումը յաջողցնել, բայց միանգամայն չէ դժուարացած հնարաւոր զիջողութիւններն ընել, երբ խստապահանջ տիրողներ անհրաժեշտ ցուցած են։ կաթողիկոսին կայսրը չոչնչով և անոր առաջարկած հաղորդակցութեան զիջանելով՝ վտանգի մը առջևն առնելը, իր գիւղը քաշուելով՝ Թէոդորոսի ազատ գործունէութեան ապաթող թողլը, Նախարարներուն համաձայնելով՝ Մուավիէէ Գրիգոր Մամիկոնեանի հրամանատարութիւնը խնդրելը, զիջողութեան մեծ օրինակներ են։ Միւս կողմէն երկրին բարօրութեան համար աշխատանքները, մեծագործ չինութեանց ձեռնարկները, բարեկարգութեան համար ժողովական կանոնները, Հայ եկեղեցւոյ զարգացման պաշտպանողական գրածը, եկեղեցական երկեցողութեանց ձեռնարկած կարգադրութիւնները, գործունեայ և մտայղ կարողութեան արդիւնքներ են։ Պատմութիւնը, որ իր յաջորդներէն է, կը վկայէ թէ երջանիկ և հաւասար և հայրական էր է-ըմ-վէ։ Հայ, ժամանակ է հանգիստ անձնասէր կեանքն է զոր ա-ա-ե-լեալն գասուց (ՅՈՎ. 114)։ Ներսէս նորա մահը յիշատակելու չհամարիր, թէպէտ գիտէ թէ գործ-ա-ծքեն է տեղի ի-ր (ՍԵՓ. 235), ինչպէս նաև լուր ունի թէ ջերմա-

Մա-ա-ս և յաղթ-ց ա-ծնեցաւ, և առնէ խոչընդոտ-ն ընդ ա-ծնեալն (ՍԵՓ. 239), որ ըսել է, թէ 661ի եղերութեանց տեղեակ է, բայց Ներսէսի մահը չէ իմացած։ Որչափ ալ Սեբէոս կծու խօսքեր գրած է անոր մասին (§ 489), և համամիտ չէ եղած անոր տեսութեանց, բայց թէ ուրիշ պատմիչներ, և թէ վերջին գրողներ առհասարակ՝ Ներսէսի անձը համակիր աչքով նկատած են։

Տ. ԱՆԱՍՏԱՍ Ա. ԱԿՈՌԵՑԻ

503. Ներսէսի յաջորդութիւնը դիւրին փոխանցմամբ մը տրուեցաւ իր սեռնկապատին և օգնականին Անաստասի, որուն ծննդավայրն էր Մասեացոտն գաւառի Ակոռի գիւղը (ՅՈՎ. 115)։

ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Դեռ նոր էր հաստատուած Հայերուն բռնելիք ընթացքը, նոր մտած մը կրնար միջադէպներ յարուցանել, մինչ Անաստաս Ներսէսի գաղափարներուն համամիտ և կաթողիկոսարանի գործերուն ալ տեղեակ էր, և անոնք փոխանորդաբար ալ վարած էր Ներսէսի ուռանձնացած միջոցին (§ 477)։ Անաստասի բնաւորութեան և արժանիքին վրայ մանաւանդ յիշատակութիւններ չունինք, այլ գործերուն զննութեամբ կը կարծենք, թէ աչքառուկէր անձ մըն էր, կանոնաւոր գործերու հետամուտ, բնաւեր բայց համեստ ձիրքերով ճոխացած։ Իր կաթողիկոսութեան տեւողութեան ամենուն կողմէ ուսանց բացատրութեան 6 տարի արուած է, ուստի մենք ալ կը գնահատենք զայն 661 և 667 տարիներու միջև։ Իր ժամանակը Աբբասեանց զօրութեան և Մուավիէի խաղաղական իշխանութեան, և Յունաց յոյն և փաչուած անգործունեութեան միջոցն է, որով ոչ մի փաղաքական դիպուած չունինք պատմելիք։ Ինքն ալ այդ պարագային օգտուած է իր անուանի յիշատակ մը թողուլ, հետևելով իր նախորդին և վարդապետին օրինակին, և ձեռնարկած է փառաւոր եկեղեցի մը կառուցանել իւց Ծննդավայրին, Ակոռի գիւղին մէջ, զոր պայծառապճոյճ կը կոչէ Պատմաբանը։ եկեղեցիին քով կ'ուսուցնել կացարդ կամ ժամատուն վանականաբոյծ գործելոյ, այսինքն է քահանայական միաբանութեան, և այս եւս կղերք, այսինքն զանազան աստիճանէ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն, ինչպէս նաև հիւրոց և գանձից համար յատուկ պատապարաններ (ՅՈՎ. 116)։ Անաստասաչէն եկեղեցին երկար տարիներ կանգուն մնացած էր, և միայն մեզի մերձաւոր ժամանակներ, 1840 տարուց մեծ երկրաշարժին կործանած է։

504. Պատմութիւնը մեծամեծ գովեստներով կը պատուէ Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանն ալ, որ Ներսէսի միջնորդութեամբ Հայաստանի հրամանատար կամ կառավարող էր նշանակուած (§ 501)։ Գրիգոր կը ներկայացնի իբր քաջ-պալ և երիտ-ղած, ա-ա-ընդ յոժարապէս կոչեցաց և ա-պղծ-րութեանց, չինութեան և խաղաղութեան, ապահովութեան և ի քաղց հան լուծման (ՅՈՎ. 115)։ սակայն պէտք է ճանչնալ, թէ պարագաններն ալ իրեն նպաստաւոր եղան, քաղաքական միջադէպներու բացակայութեամբ։ Երկրին ընդհանուր բարօրութեան և բարեշինութեան հետևած սանն, Գրիգոր, ժամանակին տիրապետող ոգւոյն հետևելով, եկեղեցի մըն ալ ինքն ձեռնարկեց չինել, Արուճ մեծ ա-անը, որ է այժմեան Թալիշը, էջմիածնի գաւառին մէջ։ Այս չինութիւնն ալ գոհած է իրեն չքնաղ-ծեղ,

որուն քովը կը կառուցանէ իրեն համար ալ արքունական ճոխութեամբ ապարանք մը, հնարաւորինս տարօրինակ և կրկի պարսպեալ և զարձեալ եղիսաբեղ ատենի արեւելեան կողմը, բնակութեան կառավարչէն վանք մը, կամ նորոգութեանց սահուկ կրծատութեան գաւառ, յորմէ և ենկեղջի պայծառապատիկ (ՅՈՎ.·116)։ Գրիգորի վարչական ընթացքն ալ յատուկ գովեստի արժանի եղած է, և վկայուած է թէ հեթէոէր պինի անունն արդար վարուկց (ՅՈՎ.·115), և թէ էր եղբայրսեր և օգնականեր և գործակից պատուոց (ՊՂՊ.·35)։ Արուեստի կաթողիկէին չինութիւնը կը դրուի ի հինէ ատեն Աստուածոյ (ԿԻՐ.·35), որ է ըստ 665 թուականին։

505. *Միևնոյն 665 տարին տեղի ունեցած է Սուրնանի դարձն ալ։ Սուրնան պարսիկ էր ազգաւ, ազնուականութեամբ մը Սասանեանց հետ կապ ունեցած է, բայց իսլամական կրօնքը ընդունած էր, և Արաբական բանակին կը ծառայէր Հայաստանի մէջ։ Զանազան պարագաներ Սուրնանի միաքը գրաւեցին դէպի քրիստոնէութիւն, և ինքնաբերաբար Գրիգոր Մամիկոնեանի յայտնեց իր միաւորը, որ քաջալերեց և պաշտպան կանգնեցաւ ու կաթողիկոսին ներկայացուց։ Սա ալ անոր կրօնական կրթութիւնը հոգաց, և Սուրնանի մկրտութիւնը անձամբ կատարեց Արուեստի նոր կաթողիկէին մէջ, անոր նուիրագործութեան միջոցին։ Գրիգոր կնքահայր կեցաւ, և իր հօր Դաւիթ անունը տուաւ նորահաւատ իշխանին, անոր ամուսնութիւնն ալ դիւրացոյց, և կոտայք գաւառի Զագ գիւղն ալ բնակութեան և ապրուստին յատկացուց (ՅՈՎ.·117)։ Դաւիթ յետոյ իր բնակութիւնը փոխադրեց Դուին քաղաքը, և գրեթէ երեսուն տարի բարեպաշտ քրիստոնէի կեանքով ապրեցաւ, ու մարտիրոսութեամբ պսակուեցաւ, ինչպէս իր կարգին պիտի յիշենք։*

ԴԱՒԻԹ	
ԴՐԻՆԵՑԻ	

506. *Աստուածի գործերուն գաղտնով կը գանենք տարօրինակ հաշիւներու ուղղութեան համար տարած հոգածութիւնը։ Մոխսէի օրով կատարուած տարիի նորոգութիւնը (§ 384), գաղիկի հաշիւը Ցուլեան կամ Հռոմէական տարիի պատչաճեցուցած էր, և 532 տարիներու խաւի չրջանը ընդունած, սակայն Հայոց քաղաքական տոմարը, հին չարժականն էր մնացած, որուն տարիները 365 օրերէ բաղկացած լինելով, 6 ժամերու կատարակը հաշիւի չէր առնուած, և այսպէս 4 տարին մէկ օր եւս կը մնար գիշերահաւասարը, և Հայոց տարին ուղղակի չէր տար զատիկին օրը, և պէտք կ'ըլլար ֆուլ ընթացուցնել Հռոմէական տարին, որ է ըստ հռոմէական տոմարին կատարեալ ըլլալ։ Աստուածա փափաքեցաւ որ Հայոց տարին տրուի այնպիսի ուղղութիւն մը, դէ ընթացք անշարժ ըստ օրէնից տրիճացի չթրինել, և տարեգլուխը և տարեկան տօները չորս տարին օր մը կորնցնելով չորս եղանակներու վրայ չրջան չընեն, և չրլան չեղափոխ չեղանակ ժամանակաց (ՅՈՎ.·118)։ Թէպէտ պատմիչներ չեն յիշեր, սակայն տոմարական հաշիւով՝ ուրիշ չարժառիթ մըն ալ կրնանք նչանակել Աստուածի այդ մտադրութեան։ Հինգհարիւրեակի կամ Հայոց թիւի 114 տարին, որ է 665 թուականը, Մուզաժաիկի տարի եղած է, որ է ըստ Հայերուն և Յոյներուն զատիկի օրուան վրայ իրարմէ զատուելուն տարին (§ 383)։ Որչափ ալ Անեցին 653'ին կը դնէ պատահած ըսելէ ըլլալը, սակայն տոմարական հաշիւներ կը բռնադատեն մեզ թուականը ուղղել։ Այդ ծառազաիկի պատահարը չատ լաւ կրնար Աստուածի մտադրութիւնը հրատիրել տոմարի խնդրով զբաղելու։ Ինչ ալ ըլլայ չարժառիթը, Աստուածա իրեն մօտ հրատիրեց Անանիա վարդապետը, Անեցի (ՅՈՎ.·117), կամ յԱնէից գեղջէ (ՍԱՄ.·84), որ աւելի սովորաբար Շիրակացի անունով ճանչցուած է գաւառին անունով, կամ թէ Շիրակայ Դպրեվանքէն ըլլալուն համար։ Անանիա էր քաղէքոն և հանճարեղ, ֆիլոսոփայ ամենայն պոմարական արուեստից (ԿԻՐ.·35), Հայ վարդապետներուն մէջէն միակը՝ որ համալսարանական դիւանքեան հետեւած էր Տրապիզոնի մէջ, Տիւքիկոս Բիւզանդացի իմաստասէրին մօտ, մինչ ընդհանրապէս Հայոց մէջ անտեսուած էր այդ ճիւղը, ինչպէս ինքն ալ կը գանգատի (ՇԻՐ.·1)։ Շիրակացին, Պատմաբանի վկայութեամբ, Քան ի քեզ ոչ ոք ուսաւ զհաշիւ տոմարի և զհանդէսս ամենայն, և զհամեմատութիւն արեգական և լուսնի, և զհարկանելն զտասն և զերկուս ամիսս ի տարին, և զհինգ աւուրսն ի վերջ ամին, և զհանդիպելն զամենայն ի միասին, և զհաւասարութիւն ամենայն ժամանակաց։ Եւ ոչ ոք ուսաւ զայս ամենայն ի քեզանէ բայց Անանիա միայն (ԿԱՂ.·318)։ Սակս ծաղկեցոյ գրուածին համեմատ, բոլոր կաթողիկոսները եզեր Փառաժոնակերտաց գիւղն մինչև եղիա Արճիշեցին, կ'ամբաստանուին իբր հնազանդելոյ խոտովանութեան Քաղկեդոնի անձեռնչելոյ (ԹՂ.Թ.·222)։ Սակայն մենք տեսանք թէ նոյն իսկ եզեր բուն քաղկեդոնիկ եղած ըլլալ աւելի, պէտք է միակամեայ եղած ըսել։ Ներսէսն ալ տեսանք, որ 648'ի ժողովով և ժողովական թղթով քաղկեդոնականութեան դէմ եղաւ, և թէպէտ յետոյ 652'ին Կոստանդինի և Յոյներու հետ հաղորդուեցաւ, սակայն վերջ ի վերջոյ 661'ին, Արաբացւոց կողմը դարձաւ, և չկրնար յունական կամ քաղկեդոնիկ հաղորդակցութեան մէջ չարտնական ըլլալ։ Աստուածի օրէն ոչ մի խնդիր և ոչ մի դիպուած չունինք, ուսկից իր գաւանական ուղղութիւնը կարենանք հետեւցնել, սակայն Ներսէսի հետեւորդ և անոր հոգւով սնած անձ մը, թերեւս ինքն ալ պարզ հաղորդակցութեան պիտանէր, եթէ սահմանական պարագաներու առջև գտնուէր, սակայն այնպիսի սահման չհանդիպեցաւ, որով պէտք է ըսել թէ հայկական եկեղեցւոյ սանդտական գաւանութեան կապուած և հաւատարիմ մնաց իբր հայրապետութեան մէջ։ Տոմարական վերաքննութեան մասին ալ Պատմաբանին յուցած նպատակը, որպէս զի հայկական տոմարը անշարժ ըստ այլոց ազիոց մարքեաղի չթրինել, և դէ թէր անշարժ լինին ծիւ պաբելեանոց, հնար չէ երբեք այնպէս իմանալ, իբր թէ Աստուածա ուզած ըլլայ, Հայոց ազնացոյցին եօթնեկական գրութիւնը ջնջել, և Յոյներու և ասիչներու նման ամսաթիւ հաշուով և հաստատուն օրերով ծոներ կատարել, որովհետեւ չեղափոխ չեղանակ ժամանակաց խօսքերը (ՅՈՎ.·117), չատ յստակ կերպով կը ցուցնեն, թէ Հայոց քաղաքական չարժական տոմարին անչարժ ձեւի վերածութիւն էր բուն նպատակը, և ոչ թէ ամենեւին դրութեան փոփոխութիւնը։ Նոյն նպատակը միչտ մնաց Հայոց մէջ, մինչև որ առաջին հինգ հարիւրեակին վերջանալուն, 1084'ին, Գրիգորիանէս Սարկաւագ վարդապետին ձեռօք չանչարժ տոմարը հաստատուեցաւ, նահանջ տարիներու դրութիւնն ընդունելով, և աւելցաց 5 օրերը չորս տարին մէկ 6'ի բարձրացնելով։

Ըստ եգեսէ, յայոզնցաւ բարեձեւել ըստ բոլոր ազիոց պայմանէ, անշարժ այսինքն հաստատուն յօրինել դիւրք հայկազեան փոխք (ՅՈՎ.·118)։ Նոյնպէս կ'իմանայ և Ասողիկ Շիրակացիին ըրածը, թէ ղտմար չէր կարենալ անշարժ (Ա.ՍՈ.·101)։ Այլ թէ ինչ ձեւ մտածեց, բացատրուած չէ։ Սակայն բաւական էր չորս տարին մէկ օր աւելցնելու կանոնն ընդունիլ, որ Յունական կամ Հռոմէական տոմարին հիմն է։ Անաստաս ուրախացաւ և Շիրակացիին կազմած գրութիւնը ուզեց ընդհանրացնել, և աւելի հիմնաւոր ընելու համար, խորհեր ծաղէ եգիպտացոց գնչելան հաստատել, բայց դժբախտաբար ժողովը չգումարուած, ինքն վախճանեցաւ, և տոմարական փոփոխութեան ձեռնարկը մնաց առանց հետեւանքի։ Նկատի առնելով Անաստասի մտածած 667'ի հանդիպիլը, և վերոյիշեալ Յուազտաիկի տարին, կրնանք նոյն 665 տարին, իբր տոմարական խնդիրին թուականը նչանակել։ Անաստասէն ետքը, ոչ անոր անմիջական յաջորդը, և ոչ անկէ ետքը եկողները, տոմարին մտադրութիւն չդարձուցին, և հաշիւները չարունակեցին ղտ-ոչինչ հնչեխոչոց ընչեցեալ խոչոչ նչեալ (ՅՈՎ.·118)։ Անցողաբար յիշենք թէ Երեւանի կոթ մըն ալ կը յիշուի այս միջոցին, բայց թէ Պատմաբանը (ՅՈՎ.·117), և թէ Անեցին (ՍԱՄ.·83), իրենցմէ առաջիններուն Շապուհի և Ասողիկի կը թողուն բացատրութիւնը, մինչ Շապուհը չունինք, և Ասողիկի մէջ չենք գտներ։

507. *Անաստասի մահուան պատճառ պէտք է սեպենք ծերութիւնը, որովհետեւ Ներսէսի կաթողիկոսութեան քառամեայ սեւադատեան մէջ, անոր գործակիցը եղած էր։ Իսկ թագաւորը չատ յարմար է գտնել Ակոռիի իր հիմնած եկեղեցիին քովը, թէպէտ որոշակի նչանակուած չենք գտներ։ Անաստասի անունը օրհնութեամբ յիշատակուած է ապագային աւանդութեան մէջ, ինչպէս կազդարարութիւն ալ կը դրէ անուանելով զայն, ողորդին ասոբք, ալանն նկնեզնոյ, ձեռ Հայոցաբեան Հայոց Անաստաս, երբ կը պատմէ թէ Զուանշիր Ազատանից իշխանը, Արուեստի մէջ Գրիգոր Մամիկոնեանի հիւր եղած աատն, հոգեշնորհ բնութիւնոյ լսելն, խոնարհեցուցեալ զինքն, օրհնեցաւ ի նմանէ երբեք ի հրեշտակէ ոչ (ԿԱՂ.·318)։ Սակս ծաղկեցոյ գրուածին համեմատ, բոլոր կաթողիկոսները եզեր Փառաժոնակերտաց գիւղն մինչև եղիա Արճիշեցին, կ'ամբաստանուին իբր հնազանդելոյ խոտովանութեան Քաղկեդոնի անձեռնչելոյ (ԹՂ.Թ.·222)։ Սակայն մենք տեսանք թէ նոյն իսկ եզեր բուն քաղկեդոնիկ եղած ըլլալ աւելի, պէտք է միակամեայ եղած ըսել։ Ներսէսն ալ տեսանք, որ 648'ի ժողովով և ժողովական թղթով քաղկեդոնականութեան դէմ եղաւ, և թէպէտ յետոյ 652'ին Կոստանդինի և Յոյներու հետ հաղորդուեցաւ, սակայն վերջ ի վերջոյ 661'ին, Արաբացւոց կողմը դարձաւ, և չկրնար յունական կամ քաղկեդոնիկ հաղորդակցութեան մէջ չարտնական ըլլալ։ Անաստասի օրէն ոչ մի խնդիր և ոչ մի դիպուած չունինք, ուսկից իր գաւանական ուղղութիւնը կարենանք հետեւցնել, սակայն Ներսէսի հետեւորդ և անոր հոգւով սնած անձ մը, թերեւս ինքն ալ պարզ հաղորդակցութեան պիտանէր, եթէ սահմանական պարագաներու առջև գտնուէր, սակայն այնպիսի սահման չհանդիպեցաւ, որով պէտք է ըսել թէ հայկական եկեղեցւոյ սանդտական գաւանութեան կապուած և հաւատարիմ մնաց իբր հայրապետութեան մէջ։ Տոմարական վերաքննութեան մասին ալ Պատմաբանին յուցած նպատակը, որպէս զի հայկական տոմարը անշարժ ըստ այլոց ազիոց մարքեաղի չթրինել, և դէ թէր անշարժ լինին ծիւ պաբելեանոց, հնար չէ երբեք այնպէս իմանալ, իբր թէ Աստուածա ուզած ըլլայ, Հայոց ազնացոյցին եօթնեկական գրութիւնը ջնջել, և Յոյներու և ասիչներու նման ամսաթիւ հաշուով և հաստատուն օրերով ծոներ կատարել, որովհետեւ չեղափոխ չեղանակ ժամանակաց խօսքերը (ՅՈՎ.·117), չատ յստակ կերպով կը ցուցնեն, թէ Հայոց քաղաքական չարժական տոմարին անչարժ ձեւի վերածութիւն էր բուն նպատակը, և ոչ թէ ամենեւին դրութեան փոփոխութիւնը։ Նոյն նպատակը միչտ մնաց Հայոց մէջ, մինչև որ առաջին հինգ հարիւրեակին վերջանալուն, 1084'ին, Գրիգորիանէս Սարկաւագ վարդապետին ձեռօք չանչարժ տոմարը հաստատուեցաւ, նահանջ տարիներու դրութիւնն ընդունելով, և աւելցաց 5 օրերը չորս տարին մէկ 6'ի բարձրացնելով։

Տ. ԻՍՐԱՅԷԼ Ա. ՈԹՄՍԵՑԻ

508. Անունէն աւելի բան մը չեն աւանդեր պատմիչները Անաստասի յաջորդին վրայ։ Մենք կը յիշենք թէ Ներսէսի օրով գումարուած, 645 տարւոյ ժողովին մէջ երկու Իսրայէլ եպիսկոպոսներ կային, մէկը Տայոց և միւսը Վանանդայ (§ 480), և երկուքէն մէկը շատ լաւ կրնայ ըլլալ 667'ին կաթողիկոսական աթոռ բարձրացողը։ Միւս կողմէն դիտած ըլլալով թէ Հայոց վիճակներուն եպիսկոպոսները սովորաբար գաւառին ընիկներէն առնուած են, և տեսնելով որ Իսրայէլ կաթողիկոսի ծննդավայր կը ցուցուի Ոթմուսը, որ Վանանդ գաւառի գիւղ մըն է, մենք դժուարութիւն չենք գտներ Իսրայէլ Վանանդայ եպիսկոպոսը Իսրայէլ Ոթմսեցի կաթողիկոսին հետ նոյնացնել։ Նորա պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը Պատմաբանը 10 տարի ըսած է (ՅՈՎ. 118), և շատեր կը կրկնեն նոյն թիւը, և մեզմէ առաջիններ ալ նոյնը ընդունած են, թէպէտ կը տեսնենք որ քանի մը ցուցակագիրներ միայն 6 տարի կուտան, որ հաւանաբար գրչագրութեան սխալանաց կը վերագրուի, ինչպէս նաև Իսրայէլ անունին տեղ մը Եղիշէ (ԿԱՆ. 159), և Անեցիին մօտ Եղիա գրուած լինելը (ՍԱՄ. 84), մինչ Եղիան աւելի ուշ կաթողիկոս եղած է, ինչպէս Անեցին ալ յիշած է (ՍԱՄ. 85)։ Այս հաշուով Իսրայէլի կաթողիկոսութիւնը հարկ կ'ըլլայ դնել 667'էն մինչև 677։ Իր ժամանակին բնաւ գաւանական խնդիր յուզուած ըլլալուն յիշատակութիւն մը չունինք, որ առիթ ընծայէր մէկ կամ միւս կողմ համաձայնութիւն յայտնելու, և կամ Յունաց հետ հաղորդակցութեան առիթ ունենալու։ Ուստի ձրի խօսք մը կը գտնենք Սակս ֆողովոց գրուածին յայտարարութիւնը Եզրի յաջորդող կաթողիկոսներուն վրայ, ինչպէս Անաստասի վրայ խօսած ատեննիս ալ բացատրեցինք (§ 508)։ Ինչ որ իբր պատմական եղելութիւն կրնանք ընդունիլ միայն այն է, թէ այդ կաթողիկոսներուն ժամանակ ալ մաս մը վիճակներ, որք Յունաց կայսերութեան ներքև կը մնային, յունական ազդեցութիւն ալ կը կրէին, և այս ու այն եպիսկոպոսներ, այս ու այն պատճառով բռնադատուած կամ հրապուրուած, գաւանական կամ ծիսական կերպով Յոյներու հետ կը համաձայնէին, և անոնց առաջարկութեանց կամակատար կ'ըլլային։ Բայց այսչափով հնար չէ հաստատել, թէ Հայոց եկեղեցին, որուն կեդրոնն ու կաթողիկոսը յունական տիրապետութենէն դուրս, արաբական ազդեցութեան և հպատակութեան ներքև կը գտնուէին, յունական եկեղեցւոյն գաւանութիւնն ու ծէսերը ընդունած, և Հայ եկեղեցւոյ հնաւանդ գաւանութենէն օտարացած ըլլան։

509. Քաղաքական եղելութեանց գալով, Իսրայէլի բովանդակ կաթողիկոսութեան ժամանակ ամիրապետ եղած է Մուավիէ, որով նորանոր դիպուածներու առիթներ չեն եղած, և մինչև վերջը խաղաղական կառավարութեան ոճը չարունակած է։ Մուավիէ բոլոր իւր ճիգը թափած է ամիրապետութիւնը ընտրողական ձեւէն ժառանգական ձեւի վերածելու, և այդ նպատակին արգելք եղողները զսպելու կամ ջնջելու։ Այդ կերպով իսլամական իշխանութիւնը, որ Մուհամմէտէ մինչև Մուավիէ ընտրեալ խալիֆաներ ունեցած էր, կատարելապէս կրօնական գրութեամբ, Մուավիէով ժառանգական դարձաւ Իւմեանց հարստութեան մէջ, և քաղաքական պետութեան ձեւը ստացաւ։ Յունաց կողմէն ալ Իսրայէլ նեղուելու առիթ ունեցաւ։ Երբոր ինքն պաշտօնի անցաւ Կոստանդին Հերակլեան կամ արտաքիններու գործածական անունով, Կոստաս Բ կայսրը, թէ Արաբացիներէն և թէ Սլաւներէն նեղուած՝ Կոստանդնուպոլիսը թողած, և Հին Հռոմի մէջ հաստատուելու համար Իտալիա անցած էր, բայց այնտեղ ալ Լոնգոբարդացիներու յարձակումներէն վախնալով՝ Սիկիլիոյ Սիրակուսա քաղաքը չուայտութեանց տուած էր ինքզինքը։ Այնտեղ 668'ին Կոստանդին բաղնիքի մէջ սպանուեցաւ Անդրէաս ծառային ձեռքով, իսկ Մժէժ Գնունի, որ անոր հետ կը գտնուէր իբրև զօրապետ, առիթ գտաւ կայսր հռչակուելու։ Սակայն սպանուած կայսեր որդին՝ Կոստանդին Դ Պոգոնատ, այսինքն է Մօրուեղ, որ Կոս-Պոլիս կը մնար, օրինաւոր ժառանգ ճանչցուեցաւ, և կայսրութեան տէր եղաւ։ Մժէժն ու անոր կուսակիցներն ալ ձերբակալեց ու սպաննեց, բայց կայսրութիւնը հանդարտութիւն չգտաւ արտաքին թշնամիներուն երեսէն։ Արաբացիք 672'ին մինչև Կոստանդնուպոլսոյ դուռները հասան, և ծովէն ու ցամաքէն եօթը տարի չարունակ մայրաքաղաքին դէմ պատերազմեցան, բայց զայն չկրցան գրաւել, որովհետեւ ամառուան ամիսները յարձակումներ ընելով ձմեռները ետ կը քաշուէին, և Յոյներ դիւրութիւն կ'ունենային իրենց վնասները դարմանել և պատրաստութիւնները զօրացնել։ Կոստանդին Դ որ զինուորական կարողութեան տէր անձ մը յայտնուեցաւ, կրցաւ այդ պարագաներէ օգտուիլ, և վերջնական յաղթութեան յանգիլ, նորէն կայսրութեան սահմանները ընդարձակել և անոր ազդեցութիւնը տարածել։ Բայց անկէ առաջ Իսրայէլ կաթողիկոս վախճանեցաւ 677'ին, որով նա իւր ժամանակին մէջ յունական գործունէութեան հետ չփուելու և անոնց բռնադատութիւններէն ալ նեղուելու առիթ չունեցաւ։ Հայեր արաբական հովանաւորութեան ներքև հանդարտիկ օրեր վայելեցին միջոց մը, և Գրիգոր Մամիկոնեան Մեծ-Հայոց ու Շապուհ նախարար Փոքր-Հայոց մէջ կրցան փոքրիշատէ կանոնաւոր, և ժամանակին ներածին չափ աշխարհաշէն իշխանութիւն վարել, մինչև որ նորէն բորբոքեցան յունական և արաբական մրցակից պատերազմները Հայաստանի վրայ, և Հայեր նորէն անտանելի աղէաներու մատնուեցան։ Իսրայէլի կաթողիկոսութեան տասնամեայ միջոցը փակելով չենք կրնար ոչ նորա թաղման տեղը ճշդել, և ոչ ալ իւր անձին ու նկարագիրին վրայ կատարեալ կերպով տեղեկութիւններ աւելցնել։

Տ. ՍԱՀԱԿ Գ. ՁՈՐՈՓՈՐԵՑԻ

510. Սահակի ծննդավայրն է Ձորոփոր գաւառի Արքունաշէն գիւղը, Գուգարաց նահանգին մէջ, և բացառութեամբ մը մօրը ծագումն ալ յիշուած կը գտնենք, թէ Արարատ նահանգի, Մաղազ գաւառի, Բերդկաց գիւղէն էր (ՅՈՎ. 118), որ այժմեան Պորտակ գիւղի հետ կը նոյնացուի (ՏԵՂ. 78)։ Թէպէտ ամէն կաթողիկոսներու մակդիր անունը սովորաբար իրենց գիւղէն առնուած է, սակայն Սահակը գաւառէն առնելով Ձորոփորեցի կոչել սովորութիւն եղած է, և մենք ալ ըստ այնմ պահած ենք, և Արքունաշէնցի կոչումը չենք մուծած։ Իսկ Տաթեւացին տարօրինակ կերպով մը կը կոչէ զայն Սահակն որ գնաց ընդդէմ Տաճկաց (ՏԱԹ. 637), կոչում մը որ ուրիշէ գործածուած չէ։ Կաթողիկոսութենէ առաջ Ռոտակաց եպիսկոպոս է եղած (ՅՈՎ. 119), զոր իդէպ է նոյնացնել Ուտի նահանգի Ռոտպացեան գաւառի հետ (ԽՈՐ. 610), թէպէտ Ռոսաստակ գաւառ մըն ալ յիշուած է Արցախու Մեծկուանք և Մեծիրանք գաւառներու միջեւ (ՏԵՂ. 89)։ Որնեւ ըլլայ Սահակի եպիսկոպոսական վիճակը, երբեք իւր անունը առաջուընէ յիշուած չէ, բայց հարկաւ գործունէութեան նշաններ տուած էր, որ գործի գլուխ կոչուեցաւ, երբ քաղաքական հորիզոնը սկսեր էր մթագնիլ, և Արաբացւոց և Յունաց գործերուն կնճռոտուիլը, Արաբացւոց տակաւ թուլնալը, և Յունաց քիչ քիչ ինքզինքնին գտնալը, մօտակայ փոթորիկներ գուշակել կուտային։ Սահակի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը տարբեր կերպով նշանակուած է պատմագիրներէն, և

17, 23, 25, 26 և 27 տարիներ որուած են անոր, որոց տարբերութիւնը զժուարութիւն մ'ունի: Թերևս ժէ և իէ թուատառը գրչագրութեան սխալանօք փոխանակուած են, վասնզի երկուք միայն են 17 տարի տուղներ, մինչ մեծամասնութիւնը 23 և ուելի տարիներ կու տայ: Առանցմէ ոմանք ալ թերևս ուզած են զգալ Սահակի աքսորական տարիները, բայց ուելի նախնական և ուելի պատմութեան պահանջից յարմար է Պատմաբանէ նչանակուած 27 տարին (ՅՈՎ.·124), որ այժմ ընդհանրապէս ալ ընդունուած է: Ըստ այսմ Սահակի ընտրութիւնը Իսրայէլի մէուսան տարին՝ 677'ին դնելով, և 27 տարիներն ալ ամբողջապէս լրացեալ չհաչուելով, Սահակի մահը կը դնենք 703'ին: Իւր ժամանակակից քաղաքական պաեպրը՝ Արաբացւոց կողմէ եղան, առաջ Մուավիէ որ 680'ին մեռաւ, և իրեն յաջորդեց որդին Եզիդ 3 տարի, անկէ ետքը Մուավիէ Բ և Մրուան մէկմէկ տարի միայն իշխեցին, և 685'ին գահակալեց Ապտիլմէլիք, որ 20 տարի իշխեց, և Սահակի մահուանէ ետքը մեռաւ: Իսկ Յունաց կայսրները եղան երկու Պոգոնատները, Կոստանդին Դ մինչև 685, և Յուստինիանոս Բ մինչև 695, զոր Ղևոնդիոս տապծեց և 3 տարի իշխեց· անոր ալ յաջորդեց Տիբերիոս: Յուստինիանոս նորէն դարձաւ 705'ին, երբ Սահակ արդէն մեռած էր: Ընդհանուր առմամբ Սահակի երկարաւոր կաթողիկոսութիւնը՝ երկարաւոր նեղութեանց և խռովութեանց ալ միջոց եղաւ, և պատմիչներ իրաւունք ունին ըսելու, թէ յայս ձմեռանիկ ճալճալոճա և ասէրօճա տապիկ եհաս աշխարհիս Հայոց (Ա.ՍՈ.·101), վասնզի խաղաղութիւն զբօվչցաւ, և տասնոճա տապիկ ղՀայոտպանեայս պատճառ պաշտեցաւ (ՅՈՎ.·119):

511. Հազիւ թէ Սահակ աթոռ կը բարձրանայ, և անոնք առաջին յարձակումը մը տեղի կ'ունենայ Արաբացւոց կողմէն Բասրա եւ Լեռնականք անուն զօրավարի մը առաջնորդութեամբ, որ Հայաստանէն անցնելով Վրաց իշխան Ներսէհի վրայ կ'երթայ, բայց չյաջողիր և փախուստական կը դառնայ (ՅՈՎ.·118), երթալուն և դառնալուն անոնցմէ վնասներ հասցնելով հայկական գաւառներուն: Այդ յանկարծական յարձակման ուրիչ պատճառ մը չենք գտներ, բայց եթէ 679'ին Արաբացւոց վերջնապէս յաղթուելով Կոստանդնուպոլսէ ետ դառնալնին: Մայրաքաղաքին հօթնամեայ պաշարումը վերջացաւ արաբական տորմիղին ապառազալ ջնջուելովը յանախ հոբ կոչուած նաւագիւտ կրակին զօրութեամբ, որ ջուրի վրայ ալ կ'այրէր: Ասոր վրայ բանակն ալ պատուաւորեցաւ դառնալ, և Յոյներ հետապնդելով տասիկ ջարդ տուին, այնպէս որ Արաբացիք պարտաւորեցան երեսնամեայ խաղաղութիւն կնքել, տարեկան 30,000 ոսկի ու 50 արաբացի նժոյգ վճարելով, և 50 նչանաւոր գերիներ դարձնելով (Լ.ՊԱ.·499): Այս յաղթութիւնը, սիրտ տուաւ Յոյներուն, կայսրութեան կենդանութիւնը վերանորոգեց, և Արաբացւոց ներքև յակամայից հպատակած քրիստոնեաները՝ նչխահելու քաջալերեց, այս պիտի ըլլայ Վրաց դէմ ուղղուած արարական արչաւանքին պատճառը, քանի որ Վրացիներ Յունաց հետ կապուած էին Կիւրիոնի առենէն: Իսկ Հայոց դէմ ուղղուելի բան մը յիշուած չէ այս անգամ, քանի որ Հայեր չէին համարձակած տակաւին Արաբացւոց հետ յարաբերութիւնները խզել, և Պատմաբանը, Գրիգոր Մամիկոնեանի մահուան հետ կը յարակցէ Հայաստանի խռովութեանց սկզբնաւորութիւնը (ՅՈՎ.·119): Հիւսիսային լեռնականներ, որոնց անունը միշտ տարբեր կերպով կը յիշուի՝ ամենորդող ցեղին անունին համաձայն, մեծ արչաւանք մը կազմակերպեցին Հայաստանի վրայ յեօթնեերդեամ ամ արտաքսելոցն Սահակայ (ՅՈՎ.·119), մինչ Աղուիկ կը գրէ ի հինգերորդ ամն, և ի հարեւր երեսուն ինն (Ա.ՍՈ.·101): Այդ բացատրութիւնները կանան 684, 682 և 681 թուականները, մին ալ 682 տարին կը նչանակէ (ՍԱՄ.·84), և յարմարագոյն կը գտնենք այդ թուականը, Պատմաբանին օրինակին մէջ ե և ը թուատառերու գրչագրական սխալանքով: Յարձակողները կը կոչուին Խազիրք, որոնց դէմ կու Գրիգոր հայապատկանակով, և ինքն ալ նոյն պատերազմին մէջ ապտանեցաւ: Գրիգոր պաշտօնի անցեր էր Ներսէսի վերջին տարին 661'ին (§ 501), անկէ մինչև իւր մահը 20 տարիներ անցած կ'ըլլան, և չարդարանար Անեցիի և Կիրակոսի միայն ամ պատ պաշտօնավարութիւն տալը (ՍԱՄ.·84, ԿԻՐ.·35): Խաղիրներու արչաւանքը կրնայ մնկնուիլ, իբր Արաբացւոց դէմ ուղղուած յարձակում մը, որով Գրիգոր Մամիկոնեան Արաբացւոց նպաստաւոր նպատակով գործած կ'ըլլայ մինչև իւր կեանքին վերջը:

512. Գրիգոր Մամիկոնեանէ ետքը չփոթ և անկարգարան վիճակ մը կ'ունենայ Հայաստան, չդիանալով ուրչակի կերպով որ կողմին յարիլ, քանի որ Արաբացիք՝ որ Կոստանդնուպոլսոյ առջև ունեցած կորուստով Յոյներուն ապարէզ տուած էին, Հայաստանի վրայ ազդեցութիւնին կը պահէին, գոնէ այն մասին վրայ՝ որ իրենց հովանաւորութեան ներքև կը գտնուէր: Կոստանդին Պոգոնատ մինչև իւր մահը 685'ին, և անոր յաջորդը Յուստինիանոս Պոգոնատ մինչև իւր երրորդ տարին (Ա.ՍՈ.·101), Հայաստանի վրայ յարձակում չփորձեցին, հետևաբար մինչև 688 թուականը Արաբացւոց կողմէն անուանուած իշխաններ Հայաստանը կառավարեցին: Այդ միջոցին ամիրապետներն էին, Մուավիէ մինչև 680, Եզիդ մինչև 683, Մուավիէ Բ մինչև 684, և Մրուան մինչև 685, որուն յաջորդեց Ապտիլմէլիք, նոյն տարին որ Յուստինիանոս ալ Կոստանդինի յաջորդեց, և երկու բուռն գործիչներ ու մրցակիցներ՝ Արաբական և Յունական գաղները գրաւեցին միանգամայն: Անկէ ետքը ակսան Հայաստանի ծանր տագնապները: Այս միջոցին կազմուած յունական գաւառներուն ցուցակը քննած ատենիս, անոնց մէջ կը գտնանք Հայոց ըէմ անուամբ Ամասիոյ գաւառը, և Կապադովկիոյ ըէմ և Լիւկանդիոյ ըէմ անուամբ Սեբաստիոյ և Մելիտինէի գաւառները (Լ.ՊԱ.·499), որով յունական Հայաստանը՝ Փոքր-Հայոց մէջ ամփոփուած, և Մեծ-Հայքը Արաբական իշխանութեան ներքև հնացած կ'ըլլայ, որուն կառավարողը, Պատմաբանին համեմատ, եղած է Սմբատ Բագրատունի որդի Սմբատայ (ՅՈՎ.·119–120), մինչ Աղուիկ կը յիշէ Աշոտ Բագրատունին 3 տարի և Ներսէհ կամսարականը 4 տարի (Ա.ՍՈ.·101-102), իսկ Անեցին՝ Ներսէհ կամսարականը 3 տարի, Աշոտ Բագրատունին 3 տարի, և Ներսէհ Կամսարականը 3 տարի (ՍԱՄ.·84): Վարդան կը յիշէ նախ Աշոտ Բագրատունին և յետոյ Սմբատ Բագրատունին (Վ.ԱՐ.·70–71), կիրակոս՝ Ներսէհ Շիրակացիի անունը կու տայ (ԿԻՐ.·35), իսկ Ղևոնդ՝ Աշոտ Բագրատունիին տարբ կը յիշէ Սմբատ Բագրատունի վարազտիրոցի որդին (Ղ.ՆԴ.·36,39): Շփոթութիւնը կը չատցնեն Արաբացւոց և Յունաց կողմէ փոփոխակի անուանումները միևնոյն անձին վրայ, նոյնպէս Ներսէհի երբեմն կամսարական և երբեմն Շիրակացի կոչումը, քանի որ սերնդեամբ Կամսարական էր և իշխանութեամբ տէր Շիրակայ, և վերջապէս Բագրատունեաց ծննդաբանութեան մասին տարբերութիւնները: Կացութեան վրայ պարզ գաղափար մը կազմելու համար դիակ կու տանք, թէ Հայաստանի իշխանները, ոչ թէ տիրողներէ կ'անուանուէին, այլ տիրողներէ կը ճանչցուէին, և տանք ալ ըստ պատմագիրց մերթ այս և մերթ այն կողմ կը դառնային: Իսկ տիրապետող կողմերն եղան, Արաբականը մինչև Գրիգորի մահը 682'ին, և մինչև Յուստինիանոսի յարձակումը 688'ին, անկէ ետքը Յունականը մինչև Արաբացւոց 698'ի նոր յարձակումները և Հայաստանի վրայ արաբացի ասիկաններ անուանուիլը: Արաբացիք Մուավիէ Ա'ի մահուընէ ետքը երկարաւոր ներքին պատերազմներ ունեցան, և Աարթիք, Արաբիա ու Պարսկաստան երեք խալիֆաներ կը տիրէին: Ապտիլմէլիք Աարթիքի ամիրապետը՝ Յունաց հարկ վճարելով այն կողմէն գինքն ապահով կը պահէր, և 13 տարիներ տևանին պատերազմներ մղեց միւս երկուքին դէմ, և երբ միահեծան եղաւ, այն ատեն միայն կրցաւ Յունաց դէմ դառնալ և Հայաստանն ալ գրաւել:

513. Գրիգոր Մամիկոնեանի մահուընէ մինչև Յուստինիանոսի յարձակումը, 682'է մինչև 688, վեց տարիները, ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է կէս առ կէս բաժնել Աշոտ Բագրատունիի և Ներսէհ Կամսարականի իշխանութեանց վրայ, հետևելով՝ պատմա-

ՅՈՒՆԱՑ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

գիրներուն մեծամասնութեան տուած տեղեկութեանց։ Թերեւս եռամեայ պայմանաժամով իշխանապետ փոփոխելու սովորութիւն մը կար, թէպէտ պատմագիրներ չեն յիշեր, բայց առանց այդ դրութեան զարմանալի կը դառնայ ամէնուն ալ միակերպ երեք տարի պաշտօն վարելը։ Կառավարութեան վիճակը հանդարտ էր այդ միջոցին, Արաբացիք միջամտելու դիւրութիւն չունէին, Յոյները առաջ մղուելու պատճառ չունէին, քանի որ 30 տարւոյ համար խաղաղութեան դաշինք կնքած էին 679'ին, որ մինչեւ 709 պէտք էր շարունակեր։ Հայեր, երկու կողմերուն ձանձրութիւններէն անզբաղ, կրնային իրենց ներքին գործերով զբաղիլ արտաքիններու հետ հաշտ ընթացք մը բռնելով, Արաբացւոց հարկը վճարելով, թէպէտ այն շատ թեթեւ չէր, և Յոյներուն կրօնական բռնադատութիւններէն ազատ մնալով։ Դաւանական խնդիրներուն գալով, տեսանք արդէն որ ատեն մը մերձաւորութեան նշանները սկսած էին շատնալ, և դիւրութեամբ հոգեւոր հաղորդակցութիւններ կը հաստատուէին երկու եկեղեցիներուն մէջ։ Ասոր պատճառը եթէ մասամբ քաղաքական էր, Յունական կայսերութեան հովանաւորութիւնը շահելու նպատակով, և Հայաստան արշաւող կայսրներուն ճնշումներէն բռնադատուելով. մասամբ ալ եկեղեցական էր, վասնզի Հերակլի կայսրութեան սկիզբէն, մինչև Կոստանդին Պոգոնատի 12'րդ տարին, որ է ըսել 610'էն մինչև 680, Յունաց եկեղեցին իւր թունդ քաղկեդոնիկ ուղղութիւնը մեղմացնելով, միակամեայ դաւանանքի կը հետեւէր, զոր պատրիարքներով ու ժողովներով ընդուներ էր, իրեն համակարծիք ունենալով Աղեքսանդրիոյ և Հռոմայ աթոռներն ալ։ Այդ պարագան մեծ դիւրութիւն կ'ընծայէր Հայոց, աւելի համարձակութեամբ Յոյներու հաղորդակցութեան հաւանելու, երբ քաղաքական շարժառիթներ ալ նոյնը կը թելադրէին։ Այդ դիտողութիւնը բրինք արդէն, Եզր կաթողիկոսի Հերակլ կայսեր հետ (§ 467), և Ներսէս կաթողիկոսի Կոստանդին կայսեր հետ հաղորդակցութիւնները (§ 490) պատմած ատեննիս, քանի որ երկու կայսրներն ալ ջերմ միակամեայներ էին, և Կոստանդին Պոգոնատն ալ նոյն ուղղութիւնը կը պահէր, մինչեւ որ անկէ հեռանալու պէտքը զգաց։ Հերակլ ու Կոստանդին կայսերութեան զօրութիւնը կը տեսնէին Արեւելեան ազգութիւնները իրենց հետ կապակցելուն մէջ, իսկ այդ ազգերը միաբնակներ և հակաքաղկեդոնիկներ էին։ Յոյներ չկարենալով այլեւս իրենց 553'ի ժողովին հակառակ Քաղկեդոնը մերժել, խորհեցան զայն մեղմացնել միակամեայ դրութեամբ, որպէս զի Արեւելեան ազգերը շահին։ Բայց Կոստանդին Պոգոնատ, տակաւ Արեւելեաններէն յոյսը կարեց, և սկսաւ Արեւմտեաններէն յուսալ իւր կայսրութեան պէտք եղած օգնութիւնը, անոր համար միակամեայ դաւանութենէն հրաժարեցաւ, և նորէն զուտ ու թունդ քաղկեդոնականութեան դարձաւ։ Այս եղաւ 680'ի ժողովին շարժառիթը, որ Կոստանդնուպոլսոյ Երրորդ, և տիեզերական վեցերորդ կը կոչուի Յոյներէն և Լատիններէն։

514. Ժողովը հրաւիրեց ինքն Կոստանդին կայսր, հրահանգ տալով Դոմնոս Հռոմայ հայրապետին իւր ներկայացուցիչները Կոստանդնուպոլիս զրկել, բայց Դոմնոսի մահուամբ անոր յաջորդն Ագաթոն՝ պատուիրակ նշանակեց Թէոդորոս և Գէորգ երէցները և Յովհաննէս սարկաւագը։ Արեւմտեան եպիսկոպոսներէն եկան միայն Յովհաննէս Պորտուայ, Արոնդանտիոս Պրենեստեայ և Յովհաննէս Հռեգիոնի եպիսկոպոսները։ Ժողովը բացուեցաւ 680 նոյեմբեր 7'ին, ոչ եկեղեցւոյ, այլ կայսերական պալատին մէջ, նոյն իսկ կայսեր նախագահութեամբ, և միայն 40 ժողովականներով, նպատակ ունենալով Քրիստոսի վրայ մէկ թէ երկու կամք, և մէկ թէ երկու գործողութիւն ըսելու խնդիրը լուծել։ Պատրիարքներէն ներկայ էին միայն Գէորգ Կոստանդնուպոլսոյ և Մակար Անտիոքայ հայրապետները, Աղեքսանդրիոյ և Երուսաղէմի աթոռներէն միայն մէյմէկ սարկաւագներ իբր ներկայացուցիչ նկատուեցան։ Գումարումները տեւեցին մինչեւ 681 սեպտեմբեր 16, և ամէն միջոցներ գործածուեցան միակամեայ դրութիւնը հերքել տալու, զոր կը պաշտպանէին գլխաւորաբար Մակար Անտիոքի և Գէորգ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքները, և Թէոդորոս Մելիտինէի մետրապոլիտը։ Կայսրը 12 եպիսկոպոսներ ալ աւելցուց 681 մարտ 18'ի նիստին, և ջանաց հետզհետէ նորեր հասցնել և շատցնել, և ճնշումները և սպառնալիքները սաստկացնել, մինչեւ որ կրցաւ 681 սեպտեմբեր 16'ին, 160 ժողովականներով՝ հանդիսութեան մէջ երկակամեայ դաւանութիւնը հռչակել, և իբր հերետիկոս նզովել տալ հիներէն Թէոդորոս Փառանու եպիսկոպոսը, Սարգիս և Պիւռոս և Պօղոս և Պետրոս՝ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքները, և Հոնորիոս Հռոմայ ու Կիւրոս Աղեքսանդրիոյ հայրապետները. իսկ ներկաներէն դատապարտուեցաւ Մակար Անտիոքայ պատրիարքը, որ իրեններուն հետ համարձակութիւն ունեցաւ կայսեր ճնշումներուն հակառակ՝ համոզումը չփոխել, և Երկաբնակ Երկակամեայներուն յառաջ բերած վկայութիւններուն աղաւաղութիւններն ու ծամածռութիւններն ալ մէջտեղ հանել (ՊԷԼ. Ա. 734), Հայերուն կողմէ բնաւ մասնակցութիւն յիշուած չէ, որովհետեւ այն միջոցին Մեծ-Հայք արաբական հովանաւորութեան ներքեւ էր, և Յոյներու հետ յարաբերութիւնը ընդհատուած էր։ Որոշակի չենք կրնար ճշդել, թէ ե՞րբ և ինչպէ՞ս Հայերը պաշտօնական տեղեկութիւն ստացան այդ ժողովին վրայ. միայն թէ անիկայ պատճառ եղաւ երկու եկեղեցիներու յարաբերութիւնները պաղեցնելու, որք տակաւ առ տակաւ սկսած էին իրարու հետ մօտենալ՝ Հերակլի և Կոստանդինի ջանքերով, և Միակամեայց միջասահման դաւանութեան հետեւանքով։ Եթէ 682'է ետքը Հայեր Արաբացւոց կողմը աւելի հակում ցուցուցին, հարկաւ 680-681'ի ժողովը իւր ազդեցութիւնն ունեցաւ այդ մասին։

ՏՐՈՒԼԼԵԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

515. Այս առթիւ յիշենք Կոստանդնուպոլսոյ միւս ժողովն ալ որ 692'ին սկիզբները տեղի ունեցաւ Յուստինիանոս Բ կայսեր հրամանով, 211 եպիսկոպոսաց ներկայութեամբ, և որ Տրուլլեան կոչուած է, կայսերական պալատան Տրուլլոն կոչուած սրահին մէջ գումարուած ըլլալուն համար։ Կոստանդնուպոլսոյ Բ և Գ, կամ ըստ Յունաց և Լատինաց՝ Ե և Զ տիեզերական ժողովները, բարեկարգական կանոններ չէին կազմած, և այդ պակասը լրացնելու համար տեղի ունեցաւ Յուստինիանոսի ժողովը, որ Հինգվեցեան ալ կոչուեցաւ։ Այս ժողովին մէջ 102 կանոններ որոշուեցան, որք եկեղեցական օրինաց հաւաքածոյ մը կը կազմեն, և յունական եկեղեցւոյն մէջ գործածական են. թէպէտ Լատիններէն չեն ընդունուած, Հռոմայ հայրապետին և Արեւմտեայց մասնակցութիւնը գտնուած չըլլալուն համար։ Քանի մը կանոններու մէջ Հայերը կը յիշուին և անոնց սովորութիւնները կ'արգելուին։ Զորօրինակ 32'րդ կանոնով՝ բաժակին ջուր չխառնելը. 33'րդ կանոնով՝ միայն քահանայից զաւակները քահանայութեան ընդունիլը. 81'րդ կանոնով՝ Սուրբ Աստուած'ին որ խաչեցար վասն մեր աւելցնելը. 99'րդ կանոնով՝ եկեղեցւոյ մէջ եփած միս օրհնելը, որ է մատաղը։ Իբրեւ հետաքրքրական յիշենք 49'րդ կանոնն ալ, որով եպիսկոպոս ընտրուող քահանային կը հրամայուի երէցկինին կենակցութենէն բաժնուիլ։ Մեր նպատակէն դուրս կը սեպենք բոլոր կանոններուն ամփոփումը քաղել, քանի որ մեր եկեղեցւոյ մէջ ընդունուած չէ Տրուլլեան կամ Հինգվեցեան ժողովը։

ՅՈՒՆԱՑ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

516. Կոստանդին կայսր խաղաղութեան մէջ կնքեց իւր կեանքը, թէ Արաբներու և թէ Աւարներու հետ պատուաւոր խաղաղութեան դաշինք մը հաստատած, կայսրութեան ներքին և զինուորական բարեկարգութեանց ոյժ տուած, և դաւանական խնդիրներու լուծմամբը Արեւմտեաններուն օգնութիւնն ու պաշտպանութիւնը պատրաստած ըլլալով։ Իրեն յաջորդեց որդին Յուստինիանոս Բ 685'ին, 16 տարեկան անփորձ և խիզախ հասակին մէջ, և ուզեց օգուտ քաղել ձեռք անցուցած յաջող կացութենէն, և նորէն կայսրութեան սահմանները ընդարձակել։ Առանց միտ դնելու հօրը կնքած երեսնամեայ խաղաղութեան, իւր իշխանութեան երրորդ տարին, 688'ին զօրաւոր բանակ մը զրկեց դէպ Արեւելք, Ղեւոնդիոսի հրամանատարութեամբ, թէ Արաբական տիրապետութիւնը Հայաստանէն վերցնելու և թէ իւր քաղաքական

և զաւանական տիրապետութիւնը Հայոց վրայ տարածելու։ Առաջ Հայերը հրաւիրեց, կամովին Արաբացիներէ վատանջել, բայց անոնք յայտնեցին որ Յոյներէ կրկնակ զօրաւոր պաշտպանութիւն չեն գտած օտարներու դէմ, և զրկանք ու լկտնք կրած են անտանելի բռնադատութիւններով (ԶԱՄ. Բ. 372)։ Ասոր վրայ յունական բանակը Հայաստան մտաւ, և արաբական արշաւանքներու ճեւին հետեւեցաւ, ամէն կողմ ահ ու սարսափ տարածելով, 25 գաւառներ քանդուեցան և 8000 տուն Հայ ժողովուրդ գերի տարուեցան (ԱՍՈ. 101), մոզ Յարդուածները, որոնց թիւը նշանակուած չէ։ Հայեր սարսափահար, և Աբաբացիներէն լքեալ, որ երկնք խալիֆաներու քաղաքական պատերազմներով զբաղած էին, պարտաւորուեցան Յունական տիրապետութեան գլուխ ծռել, և նորէն Բիւզանդական կայսրութեան ազդեցութիւնն ընդունիլ։ Աչօտ Բագրատունի նորէն գործի գլուխ անցաւ, և արդէն յունական գաղափարներու միտեալ ըլլալով, Յունաց վատահութիւնը գրաւեց։ Միւս տարին Յուստինիանոս 40000'ի նոր բանակ մը զրկեց (ԱՍՈ. 101), և իր տիրապետութիւնը ամրացուց, և Արաբական գունդերը հեռացուց։ Աչօտ 4 տարի պահեց իշխանութիւնը (ՂՆԴ. 38), և որովհետեւ էր նախ և պէտ չէնհանութեան, առաքինաբեր և ազնուական, հոգեբարձ ամենայն բարեբորոքութենանց, և ճոխ չնորհաբերութեան (ՂՆԴ. 36), կրցաւ իր ժամանակին չինութիւններ և բարեզարդութիւններ ընել, և երկրին մէջ գեղեցիկ յիշատակ ու համբաւ թողուլ։

519. Աչօտի չինարար արդիւնքներուն կարգին յատկապէս կը յիշուի Դարունից եկեղեցին, Բագրատունաց հայրենական գամբարանը, ուր թագուած էին Սմբատ Խոստովհամի (§ 445) և որդին Վարազտիրոց (§ 477)։ Աչօտ ուզեց փայլ մը տալ իր նախնեաց յիշատակին, և այս նպատակաւ նա շիներ վկնեցաւ Դարունից յիւրամ ապառնին (ՂՆԴ. 37), այն է կոզովիա գաւառի գլխաւոր քաղաքը, այժմեան Պայազիտի բերդը, որուն աւերակը կը մնայ Դարունք գիւղը, ինչպէս աւերուած ալ է, արձանագրութեան մը կատարակի վկայութեամբ (ԱՐԱ. 506)։ Դարունից եկեղեցին նաւիրուեցաւ յանուն Ամենափրկչին, որովհետեւ անոր մէջ զետեղուեցաւ Յիսուսի Փրկչի կենդանէքէ պատկերը, է ոչխն աբեսս բերուած (ՂՆԴ. 37)։ Պատմութիւնը մանրամասնօրէն կը յիշէ, թէ պատկերը ճարելու համար Աչօտ իւր որդին Սմբատը Կոստանդնուպոլիս զրկեց, և կայսրն Յուստինիանոս, ուզելով բարեացակամութեան նշան մը տալ, ընաիր պատկեր մը նուիրեց անոր, և որդւոյն ալ պատուոյ տիտղոս չնորհելով դարձուց Հայաստան։ Այդ եկեղեցիները բացատրուած է Զուարթնոցի տաճարին չափ կարեւոր, բայց չենք հասկնար թէ ինչ Աչօտ է Նահապետ եղեալ (Վ.Ա.Ր. 71), չգիտնալով Աչօտի զրական ժանրերը։ Շարականին բացատրութիւնները փերթողական զարդարուն ոճով են գրուած, որով նորերէն ամենք տարի ունեցան անոր մէջ դասական բարձր խմասներ տեսնել։ Երրորդ տունին մէջ ըսուած է, Կեսո՛ ընդէ ձառայէ էս, ընդ է Հոռմայ գահիցն վերապարծեր, որ եղեն զվեցն հաւատոյ հնոյն սուրբ էկեղեցոյ (ՇԱՐ. 502)։ Այդ չարականին մէջ, ձառայ՝ Հայոց եկեղեցին անհետացաւ, որդի՝ Դրիգոր Լուսաւորիչ եղաւ, Հռոմայ գահ՝ եղաւ պապութիւնը, վերապարծեցեր՝ կաթոլիկական իշխանութիւնը, վեցն հաւատոյ՝ Պետրոս առաքեալ, և հինն սուրբ եկեղեցոյ՝ հռոմէական վարդապետութիւնը։ Մինչ Աչօտ կը յիշէ իւր որդւոյն՝ Նոր Հռոմի Բիւզանդական կայսրութենէն պահու առանալը, Կոստանդնուպոլսի ալ կը գովաբանէ, իբր տիեզերական ժողովի գումարման տեղը, ակնարկելով անուշա 381'ի ժողովին, որովհետեւ նշան մը չունինք 680'ի ժողովին պատշաճեցնելու։ Շարականին ամրողջութիւնը Դարունից եկեղեցւոյն և պատկերին պատկանիլը, միւս կողմերէն ալ յայտնի կ'ըլլայ, թէ ընդհնս գեղ կենաց պտուղ՝ ղկենդանէքէ էս ձառայական էներգէ, թէ ընդոծինքն է ինչ ղտաճարս ընկալ էնդ է բնակութիւն, և թէ հինսն էայլեցեր ղխոս պանս այս, վերջինս էան ղտաճարիս (ՇԱՐ. 502)։ Մեր հռոմկադաւան ազգայինք, որ իրենց նպատակաւոր անհերքելի փաստ մը կը նկատէին այդ չարականը, այլևս իրենք ալ հասկցած են Թիւրիմացութեան ինկած ըլլալնին (ԱՐԱ. 496)։ Դարունից պատկերը յետ ժամանակաց Հաւատացեալ վանքը, և անկէ Էջմիածնի աթոռը փոխադրուած է։

518. Աչօտ իւր իշխանութեան չորրորդ տարին պարտաւորուեցաւ պատերազմի ելնել Պարսկաստանի կողմէն եկող արշաւանքին դէմ, որք տեւելուպէս կը նեղէին Յոյն-Արաբ պատերազմներ Հայաստան ու Զուգայ քաղաքներուն, և Յոյնական գաւառին կողմերը, ընդ հրոմպանձրութեամբ խոշտանգէին, և զինեալ ընդ ուժ տիրէին խոյտոնել (ՂՆԴ. 38)։ Այդ ասպատակին թուականը պէտք է դնել 692'ին, երբ տակաւին Պարսկաստանի կողմը կ'իշխէր Մոզպէ, Արաբացի երկնք մրցակից խալիֆաներէն մէկը, որ 694'ին սպանուեցաւ (ՎԵՐ. 307)։ Այդ միջոցին տակաւին Ապտիլմէլիքի գունդերը Հաճած զօրավարի հրամանատարութեամբ, Մոզպէի դէմ կը պատերազմէին, և որովհետեւ յորինելոյ հարուց ցմոյկ ընդ նիշխ կը յառաջէր (ԱՍՈ. 102), դժուար է յարձակումը Ապտիլմելիքի գունդերուն վերագրել, որոնք Աստիճէ, այսինքն է յարեմտից կողմանէ։ Ըստ այսմ պէտք է Մոզպէի կողմէն կարգազրուած ասպատակութիւն մը ընդունիլ 692'ի արշաւանքը։ Աչօտ նախ կրցաւ ցրուել ասպատակող բանակը, բայց Հայերն անխորհրդ ընդ ընդոյնել յարեալ՝ ընկրցան ի հետոց նոցա, և թշնամին առիթ գտաւ նոր յարձակում մը ընել Աչօտի չուրջը մեացող պզտիկ գունդին վրայ։ Աչօտ մահացու վէրք առնելով՝ տագնապ կրցաւ կոզովիա դառնալ և մահիճ ինկաւ, իր ոսանին մէջ մնաւ, և Դարոյնքի մէջ թաղուեցաւ (ՂՆԴ. 39)։ Աչօտի մահուամբ երկրին կացութիւնը փոխուեցաւ, նորէն Աբաբական կողմը սկսաւ զօրանալ, ոմանք ի Հայոց էշխանաց անյնագոյր եղեն զօրացող կողմին, որով Յունական ազդեցութիւնը կը տկարանար։ Յուստինիանոս այս անգամ պատերազմութեամբ զործի գլուխ անցնիլ, և առաջին տիրապետութենէն հաշուելով ի ցաւ ընդրդէ աշին, հզօր բանակով Հայաստան եկաւ, և մինչև Աբարատակ լոյս յառաջացաւ (ԱՍՈ. 102), որ ուրիշ անգ յիշուած անուն մը չէ, և անտեղի չէր ըլլար Աբարատ

կարգալ։ Այսուհետեւ երկնք ազգերու բաժնեւ իր գունդերը, Հայոց և Վրաց և Աղուանից կազմերը կատարելապէս նաւաճելու և հնազանդեցնելու համար։ Միանգամայն յիշեալ երկնք երկիրներու իշխաններուն հրաւէր զրկեց իրեն մօտ գումարուելու, որոնք ոչ է կամաց, ոչլ է հնդիւ պարտաւորութեան հրամանին անսալ։ Պարսկաստանէն եկող արշաւանքը, պարզապէս ասպատակ մըն էր, որ գիւրաւ կրնար զարձաւ, և նորէն Հայաստան յունական տիրապետութեան անցաւ։

519. Յուստինիանոսի հրաւիրած գումարումին նպատակը, թէեւ երեւութապէս քաղաքական, այլ կրօնական ալ անոր կից էր, ինչպէս նաև Տրուլլեան ժողովը (§ 514), և եկեղեցական ծրագիրներով լեցուն էր կայսեր միտքը։ Այս երրորդ գումարումն է, որ Հերակլէ ու Կոստանդինէ ետքը, Յուստինիանոսի ձեռքով հաւաքուեցաւ Հայերու և Յոյներու միջև հոգեւոր հաղորդակցութիւն հաստատելու նպատակով, բայց այս անգամ մեր պատմիչներ, ոչ իրողութիւնը կը բացատրեն և ոչ եղելութիւններ կը յիշեն, որով կը պարտաւորինք յարակից հանգամանքներու մեկնութեամբ կացութիւնը պարզել։ Որչափ ալ պատմիչներ կը լռեն, սակայն նկատի առնելով Յունաց կրօնական ձգտումները, կայսրներուն հոգեւորականէն քաղաքական այժ քաղկեր գիտումը, և Բիւզանդական կայսրութեան ուղղութիւնը, անհնարին է Յուստինիանոսի կազմած համախմբութեան մէջ դասական նպատակ չտեսնել։ Ինչ որ մենք պարագայից ուսումնասիրութեամբ կ'եզրակացնենք, Տաճեացին ալ կը հաստատէ, երբ կարծով մը եղած կը յիշէ՝ Հրամանաւ Թէոփ Ներսէս Ասպիանեայ, ուրուն գլուխը գանուած է Խոզիկեան Հայոց Սահակ (ՏԱՓ. 544)։ Բայց այս անգամ վերցուած էր Հերակլի ու Կոստանդինի չայզդութեան հիմնաքարն եղող՝ միակամեայ վարդապետութիւնը, 680'ի ժողովին պատրաստութիւնը չէր։ Յուստինիանոսը այդ դիրքութենէն, և Հայերը պատպանած էր քաղ-

ներ, ի ձեռն որոց ամենայն ոք կարէ ճանաչել զանձն իւր եւ զաստուածն իւր, եւ զի ոչ ոք կարէ ասել ինձ, թէ ոչ գիտեմ զքեզ, զի ես ամենեցուն ցուցի զանձն իմ, եւ ամենեքին գիտեն զիս, եւ ես ոչ ոքի ծածկեցայ, եւ ոչ ոք ինձ ծածկեցաւ, զի ես ոչ ունիմ ինչ ի գաղտնի, եւ ոչ ինչ ի ծածուկ

իակ Հայաստան կը չարանակէ Յունաց իշխանութեան ներքև մնալ, պատճառ մը չունենալով վտարանջելու Ղևոնդիոս կայսրէն, և ոչ ալ Տիբերիոս Ապսիմարէն կամ Ասիմինեանէն, որ 698'ին Ղևոնդիոսի գէմ կռուած, զայն ապստմնեց, և կայսր հռչակուեցաւ, և մինչև 705 իշխեց։ Ներսէհ Կամսարական որ Յունահայոց իշխանապետ կամ դուքս անուանուած էր 692'ին, երեք տարի միայն պաշտօն վարեց (ՍԱՄ. 84), և այս անգամ Հայաստանի կառավարութեան գլուխը անցաւ Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան, որ Սմբատայ որդի (ՅՈՎ. 119), կամ Վարազտիրոցի որդի (ՂՆԴ. 39) կոչուած է, պարզապէս այս նշանաւոր Բագրատունիներուն անբանդը ըլլալուն, որովհետև ինքը Աշոտի որդին էր (ՂՆԴ. 44), Վարազտիրոցի թոռը և Սմբատի թոռնորդին։ Սմբատի իշխանութեան անցնիլը ժամանակագրական հաշուով 695'ին իյնալով, Յունահայոց գահակալութեան և Սահակի ազատիլ գործին հետ միևնոյն տարին հանդիպած կ'ըլլայ։ Ասկէ մինչև 698 երեք տարի համեմատաբար խաղաղ կառավարութիւն մը վարած կ'ըլլայ Բիւրատեան, երբ տակաւին Արաբացիք իրենց ներքին պատերազմներով զբաղած էին, և Ապսիմէմլիք Մոզապը ընկճելէն և արեւելեան գաւառները հնազանդեցնելէն ետքը, կ'աշխատէր Ապտալլան ալ ընկճել և հարկային գաւառներն ալ հնազանդեցնել, ինչ որ հազիւ 698'ին գլուխ հանեց։ Հազիւ թէ Ապսիմէմլիք հակառակորդ խոչընդոտները ջնջեց, և միտքն ալ եղաւ Արաբիոյ և Ասորեստանի և Պարսկաստանի, այս անգամ մտածեց Յոյներուն դէմ ելլալ, և Բիւզանդական կայսրութիւնը նուաճելու ձեռնարկել, վասն զի չէր ալ կրնար մտածել կռտանդնուպոլսոյ պաշարումէն ետքը կրած մեծ պարտութիւնը, կայսրներուն հարկ վճարելու սոսկալը, և նոյնիսկ երեսնամեայ խաղաղութեան միջոցին Յունահայոց Հայաստան արշաւելը, և զայն յունական կայսրութեան հնազանդեցնելը։ Արաբացւոց և Հայոց մէջ առն մը բարեկամական յարաբերութիւններ մշակուած էին Թէոդորոս Ռշտունիի ձեռքով, և Ներսէհ կաթողիկոս ալ վերջիվերջոյ այս կողմը հակած էր։ Բայց բարեացակամ տեսակէտը չէր չարու-

նակեր այլևս, յորմէհետէ Հայոց կայսրութեան կողմը անցեր և Յունաց հետ համերաշխ կը գտնուէին։ Իրաւ Հայոց Արաբացիներէ անօգնական յունական բանակին առջև տեղի տուած էին, սակայն ամիրապետը չէր կրնար կամ չէր կամենար այդչափ նուրբ տարբերութիւններով զբաղիլ։ Հայաստան կայսրութեան գաւառ եղած էր, և իրը կայսրութեան գաւառ, և կերպով մըն ալ իրը իրենց սիրապետութենէ վտարանջած երկիր, Արաբական բանակին վրիժառութեան ասպարէզ դարձաւ։ Մենք պէտք չունինք ամիրապետութեան և կայսրութեան միջև տեղի ունեցած ամէն դիպուածները քաղել, այլ միայն Հայաստանի իրողութիւնները պատմել, քանի որ մեր եկեղեցին միշտ բախտակից եղած է երկրին կացութեան։

522· Ապսիմէմլիք ամիրապետին հրամանով Հայաստանի վրայ առաջին եկողն եղաւ Նոյնինքն Մուհամմէտ-պին-Մրուան, ամիրապետին եղբայրը (Վ.Ե. 319), որ առաջ կայսեր հետ բանակցութեան մասւ, և թշնամութեան առիթ նկատելով՝ կայսեր կողմէ արաբական ոսկիներուն մերժուիլը, պատերազմի պատճառ։ Մեր պատմիչներ կրկին անուններով երբեմն Մրուան և երբեմն Մուհամէտ կը կոչեն միևնոյն անձը (ՅՈՎ. 119–120), և իրեն ասկէկան անունն ալ կը տան, որ կասկածի իմաստով գործածուած է հայերէն գրութեանց մէջ։ Մրուան երկու տարիի չափ Հայաստանի և չրջակայից մէջ գործեց, 698'էն 700, ամէն կողմ աւերած և կոտորած սըփռելով, սկսելով Մոկաց նահանգի Ջերմաձոր գաւառէն (ՂՆԴ. 40), որ է Վանայ Շատախը։ Ով որ զէմ ելլար կը ջարգէր, վանք ու եկեղեցի կը կողոպտէր, նախարարական տուները կը մերկացնէր, բերդեր ապատիղներ սուր վատահութիւններով դարձ կը հանէր, այրերը կը սպաննէր, կիներ ու աղջիկներ կը վաճառէր, և այնչափ նեղութիւն կը պատճառէր, որ ահռիլ կու տար երեսնել ղեռեզեան՝ որ խուզական հանդիսակ յաշխարհս փոխեցան (ՂՆԴ. 40)։ Մուհամմէտ-պին-Մրուանի ժամանակին գործերէն կոտքը իրեն նոյն կը պատմուին։ Գեղամայ

լերէն կամ ծովակին Սեւան կղզին, որ ամուր բերդ էր և չատերու ապաստանարան եղած էր, երկու տարի դիմացաւ Արաբացւոց յարձակումներուն, բայց վերջապէս Գրաւեցաւ Մուհամմէտ, որ ղեկ Գեղամայ (ՍԱՄ. 85), բայց չենք իմանար թէ ինչպիսի հնարք էր գործածածը. գուցէ լաստափայտերով եզերքէն մինչև կղզին ցամաքի նման ճանապարհ պատրաստեց։ Բոլոր Սեւան ապաստանող բազմութիւնը գերի տարուեցաւ, դիպուած գանձեր կողոպտուեցան, և ամրոցը սպառապուռ քանդուեցաւ (ՅՈՎ. 119)։ Երկրորդ խուժդուժ գործը կատարուած է Ի ՎԷՐՑ ՀԱՅՔԻՆ Սբ. Գրիգորն էր, որ է Բագարանի Ս. Յովհաննէսի վանքը, և եղկութիւնը կը յիշուածգէ 750'էն ետքը եղած ասիկոնութեան միջոցին (ՅՈՎ. 138), այլ մենք կը նախատեսենք Ղևոնդի ժամանակագրութիւնը պահել։ Արաբացի գունդեր այնուհետև անցած տանն, կը տեսնեն չվայելուչ էրեւելի և պոռնկական սպասուքն, որ է նոճաճքեալ ներքուրքն, էշեռանքն և նախարարաց ալեհարսինք, և կողոպտելու իրաւունք կտրմանց համար, ղեռեզ ի էրեխեց կը խեղդեն և խորտիկ մը կը ձգեն, և իրը թէ գանալով վանականներուն վրայ կը նետեն սպասութիւնը, և բոլորն ալ բանտարկելով Մուհամմէտ հրահանգ կը խնդրեն արուելիք պատիժին վրայ։ Ասիկոնը կը հրամայէ, ըստ կոչոց էրեխեց դարեբ ընուա, և ղինչ եկեղեցոյն վերեբ յաւորէ։ Այս հրամանը ընդունող Արաբացիներ աւերի հրամանը անմիջապէս գործագրեցին, և վանականներն ալ բանակ հանելով ուրացութեան հրաւիրեցին, բան իսլամական աւարութեան, և ասոնց յանձն չառնելուն վրայ, նախ ձախակողմ առնելն ղոռա և ղնեաս, և յետոյ դիպուած կախելու կը մնացնէին։ Պատմիչը կ'օրհնէ անոնց յիշատակը, որ խուզուելէ եղեն Քրիստոսի և ընդ նմա ննգեալ ուրեքոցն (ՂՆԴ. 43), և որոնց թիւը քառասուն է եղած (Վ.ԱՐ. 71) կամ աւելի քան ղեռասուն, որ ընդ մարդկութեան էրեցան (ՅՈՎ. 140)։ Ապիսզրամ ողբ մըն ալ հիւսուած է եկեղեցւոյն կքման և պաշտամանց գադարման համար։ Ղևոնդի բանային համեմատ՝ եղկութիւնը անդի առնեցաւ Մուհամմէտ սահիկա-

նին իշխանութեան երկուց ամաց լրանալուն առներները (ՂՆԴ. 41), որ է ըստ 700 թուականին։

523· Մուհամմէտ-պին-Մրուան իրեն յանձնուած գործը աւարտած, և Հայաստանը Արաբացւոց տիրապետութեան ներքև անցուցած, կրցաւ վտաւօր Դամասկոս դառնալ, իւր եղբօր Ապսիմէմլիք ամիրապետին մօտ, Հայաստանի վրայ կառավարել կամ սահիկան նշանակելով Աբդլա, կամ աւելի ճիշդ, Ապտալլահ անուն զօրավարը, որուն օգնական պիտի ըլլային Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան, իրը հայազգունդին սպարապետ, և Սահակ Զորափորեցի կաթողիկոսն ալ՝ իրրև կրօնական և կրօնքի չարակից կենցաղական գործերու վարիչ։ Մուհամմէտ, թէպէտ սահիկան կամ կառավարչ կոչուած է (ՅՈՎ. 119), սակայն նա գլխաւորապէս աչքարձակալութեան նպատակով պատերազմող մը եղաւ, որով տիրապետութեան լրանալէն ետքը, իրը առաջին կառավարչ կամ սահիկան կամ ամիրա կը նկատուի Ապտալլահ, և անկէ կը սկսի Աբբասեանց կամ Հազարապետաց կամ Իսմայելեանց կամ Սարակինոսաց վերջնական տիրապետութիւնը Հայաստանի վրայ։ Թէպէտ կռտանդէն ալ տեսանք Արաբացւոց իշխանութիւնը Հայաստանի վրայ տարածուած, նոյնիսկ Ներսէս Իշխանցիին կաթողիկոսութեան օրերէն, սակայն ոչ կանոնաւոր և ոչ տեւական տիրապետութիւն էր այն, այլ Յունաց տիրապետութեան հետ միջամուխ մը, և Հայոց կողմէն մէկէն միւսին հովանաւորութեան ներքև մտնելու երերուն փոփոխութիւն մը, դիւրաւ ծնելու փոփոխութեան հանճարն։ Արաբական հաստատուն տիրապետութեան թուականն ալ կրնանք ուրեմն 700'ին դնել, երբ առաջին անգամ պարզապէս կառավարչ մը պաշտօնի կը կոչուի ամիրապետին կամ խալիֆային կողմանէ։ Իսկ Արաբական տիրապետութեան ձեւերն մասին գաղափար մը կազմելու համար, պէտք է դիտել, որ Արաբացիք քաղաքական և կենցաղական օրէնքները, պարզապէս իրենց կրօնական կամ իսլամական սկզբունքներուն վրայ հիմնած ըլլալով, անհնարութեան մէջ կը

գանուէին իրենց օրէնքներով քրիստոնեայ հպատակները կառավարել, և պարտաւոր կ'ըլլային ներկ որ քրիստոնեայք իրենց կրօնական սկզբունքներուն համեմատ կառավարուին, և առ այս պէտք կ'ունենային քրիստոնեայ պետի մը յանձնել այդ գործերուն վարչութիւնը: Ըստ այսմ Արաբացի ասիկանները չէին կրնար անմիջական ազդեցութիւն և մասնակցութիւն ունենալ հպատակ քրիստոնեաներու կեանքին ու կենցաղին վրայ. իրենք կը բաւականանային հարկերը հաւաքելով, և երկրին դիմուորական պաշտպանութիւնը կատարելով:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿԵՐՊԵՐ

524. Այստեղ միջնադարեան կերպով պէտք է յիշենք, որ Հայերէն լեզուին մէջ՝ չատ ընդարձակ և չատ անուրոյ խմաստ մը կը պարունակուի տալ փաղաքաքական բառին, որ մեր մէջ անխտիր կը գործածուի, ներքագական ճշդութեամբ գատուած և որոշուած՝ politique ու civil ու municipal բառերու տեղ, որոնցմով կը տարորոշուին՝ քաղաքական-պետական ու քաղաքական-կենցաղական ու քաղաքական-տեղական վարչութիւններ և գործեր: Այդ վերջինը, այսինքն տեղական-քաղաքական վարչութիւնը, հինգերուն ծանօթ ձիւղ մը չէր, որով միւս երկուքին վրայ ամփոփուած առնինիս կրնանք ըսել, թէ իսամ Արաբացիք միայն պետական-քաղաքականը պահած էին իրենց ասիկաններուն, այսինքն է ելեւմտական և զինուորական վարչութիւնները, իսկ կենցաղական-քաղաքականը կը յանձնէին քրիստոնեայ անձերու, տեսակ մը ներքին ինքնավարութեան իրաւունքով: Ասոնք առաջ պարքէն անուններ կը կրէին յատնական կոչմամբ, բայց վերջէն ամիրապահներ գժուարութիւն չքաշեցին նախապէս անուն և պատիւ և նանդերձանք ալ տալ անոնց, ելեւմտական և զինուորական բարձր վարչութիւնը միշտ ասիկաններու ձեռքը պահելով: Այդ վերջին ձեւով է որ Բագրատունեաց և Արծրունեաց և Կարսոյ թագաւորութիւններ առեղծուած պիտի տեսնենք առաջիկայն մէջ: Նոյնին մէկ ուրիշ տեսակ գործադրութիւնը եղաւ կատարեալ պետոյ պատրիարքներուն դիրքը, Օսմանեանց տիրապետութեան ներքեւ:

Իսկ Ապտուլլահ ասիկանի մօտ առաջին անգամ պատրիկի պաշտօն վարողը Յնոյ Սմբատ Բիւրատեան, որ 695'ին գործի գլուխ անցած էր կայսերական անուանմամբ, իւր միանգամայն պահուելուն Աւտակ կաթողիկոսին իրաւունքները, ինչպէս որ կաթողիկոսութեան գահակալները կը վարէին սկիզբէն իվեր, և որուն մօտ կը կազմէր գատական իշխանութիւնը, հոգեւորական, ընտանեկան, ամուսնական, ժառանգական և բարոյական չրջանակներու մէջ:

ԴԱՒԻԹ ԴՐԻՆԵՑԻ

525. Արդէն կամ Ապտուլլահ ասիկան կը ներկայանայ իրեւ այր խոհ, խոհեմ և ազնուասէր, և յատկապէս ընդհանրապէս, որ զինեալ ուսումնասիրութեամբ էր, որ գինեալ էր չէնգ բոնութեամբ: Նա նպատակ ունէր: Նա նպատակ ունէր նեցուկ Հայերուն ներքին ոյժը չախչախելու, ճնշելով գլխաւոր նախարարները, և այս նպատակով կ'ընտրէր ընդհանրապէս գինեալ և զգեստաւորուած, միւս կողմէ Հայերը ազգասացնել և միջոցներէ զրկելու համար չարաչար ոտնձգութիւններ և ջարդեր (ՅՈՎ. 120): Կրօնական հալածանքն ալ իրրև պատճառանք կը գործածէր այդ նպատակը իրագործելու, և այս կերպով կը կարծէր տեսական և անհակառակ տիրապետութիւն հաստատել Հայաստանի վրայ, հոգ չէր որ երկիրը անապատանար, և աւերակոյ վրայ թագաւորէր ամիրապետը: Ապտուլլահի կրօնական հալածանքին գլխաւոր գոհն եղաւ Սմբատ-Դաւիթ, որուն գարձը պատմեցինք (§ 505), որ և Զագ գիւղէ փոխադրուած էր Դաւին քաղաքը իւր ընտանեօք: Ապտուլլահի լուր արուեցաւ, թէ նա նախկին իսամ մըն էր՝ իւր հաւատքը ուրացած, ինչ որ իրենց օրէնքով մահապարտութեան արժանի գործ կը համարուէր: Դաւիթ փիլիսոփայուեցաւ և առեան հանուեցաւ, և իւր առաջին կրօնքին գառնալու հրաւիրուեցաւ, և երբ չհաւանեցաւ, չարաչար հարուածովք և կապանօք և քանդիչ բռնադատութիւններ եղան բռնական օրեր, խաչի նշան մըն ալ առջեր պրուեցաւ, ու կոխուել հրամայուեցաւ, բայց Դաւիթ մինչև վերջ անխախտ մնաց իւր քրիստոնէութեան վրայ, իւր կնոջ կողմանէ ալ քաջալերական խօսքեր լսելով: Վերջապէս խաչի վրայ մեռցնելու վճիռը

պրուեցաւ, և Ս. Սարգիս վանքին դրան առջեւ, բեհեղապ խաչուեցաւ, և սիրտին ու կուչերուն նետահարուելով հոգին աւանդեց: Դաւիթ Դրնեցի կը կոչուի իւր վերջին բնակութեան տեղէն առնուելով, թէ ոչ ծննդեամբ Պարսկաստանի Խոյական գաւառէն է եղած: Նահատակութեան տարեթիւը կը կոչուի (ՅՈՎ. 120), զի իւր գարձէն իրր 35 տարիներ անցեր էին, և եթէ 25-30 տարիական էր գարձին տարեկան, վախճանմանց նահատակուած կ'ըլլայ: Մարտիրոսութեան թուականը, տեղ մը բսուած է 676 արեգի 23 աւագ գառակի երկուշաբթին (ՅԱՑ. 480), ուրիշ տեղ 693 եւ Հայոց 142, արեգի 23, կամ մարտի 31, նոյնպէս երկուշաբթի աւագ գառակի (ՎՐՔ. Զ. 228), ուրիշ տեղ ալ պարզապէս արեգի 23 (ՅԱՍ. Ա. 143), տակաւին այս ամէն պարագաներ իրար չեն գրկեր, չարժական տոմարի հաշուով, որ այն տարին կը գործածուէր: Այս եղելութեան միջոցին արեգը յունուարի սկիզբները կ'իյնար, որ տարեգառակի չկրնար ծննդիլ, թէ տարին ալ ոչ 676 և ոչ 693 կրնայ ենթադրուիլ, որ տարին ասիկաններու վարչութիւնը տակաւին սկսած չէր: Հաւանականագոյն է 701 տարին ապրիլ 4'ին դնել, գառակին երկրորդ օրուան յիշատակութիւնը պինդ բռնելով, և ոչ իսկ թուականը մտքէդ Գ փոխելով, գրչագիրներու և թուատառերու չփոթութեան դիւրամատոյց մեկնութեան կերպով: Սարգիս Ամատունեաց եպիսկոպոս, և Մուշեղ ու Արատաւզդ Մամիկոնեան իշխաններ, ասիկանին արատնութեամբ փառաւոր յաղթարկութիւն բրին Սմբատ Դաւիթի, և Մախոժ-Յիզոիրուզդի գերեզմանին փոխ թաղեցին, Դաւիթ Ս. Գրիգոր կաթողիկէին մօտ (§ 364), Դաւիթի խաչն ու սիրտը խոցող գեղարդն ալ գնեցին, և առաջինը Դաւիթի ու երկրորդը Զագ գիւղի հաւատացեալ բարեպաշտութեան ընծայեցին:

ՍԱՀԱԿԻ ԱՔՍՈՐԸ

526. Ապտուլլահ իւր բռնութիւնները չարտնականով տեսի ծանր ձեռնարկներու համարձակեցաւ, ու նոյն իսկ Սահակ կաթողիկոսն ու Սմբատ պատրիկը, կոպեալ է չընչաց գալ գանել ի Դամասկոս (ՅՈՎ. 120), հարկաւ իրրեւ ծանր յանցաւորներ եւ վտանգաւոր անձնաւորու-

թիւններ՝ ամիրապետին տեսանելի յանձնելով: Պատմիչներ եղելութիւնը կը յիշեն, առանց անոր չարժատութիւններուն և պարագաներուն վրայ բացատրութիւն տալու. և կ'երեւի թէ այս երկուքէն զատ ուրիշ նախարարներ ալ միատեղ գրկուեցան, որովհետեւ գրուած է թէ կալ գնչեանն Հայոց և Խաղցոյց է Դամասկոս (ԱՍՈ. 103): Եթէ պատրագաները ուսումնասիրելով օրէն է պատմական գատարկները լրացնել, իրաւունք կը կարծենք ունենալ ըսելու, թէ որովհետեւ Ապտուլլահ առհասարակ ջնջելու նպատակ ունէր Քրիստոսէ ի քուէ ջրդոց կոչուած նոյնոյն և յարուցեալ կենդանի և ի սուրբ և ի պրոնդիկեան գնեցս և ղաղար բեղեր (ՅՈՎ. 120), հարկաւ Սահակ ու Սմբատ պարագ զգացին ասիկանին անիրաւութեանց դէմ գանգատիլ, և բողոքի ձայն բարձրացնել, և մինչեւ իսկ եկեղեցիներու և խեղճերու պաշտպանութեան համար դիմադրութեան միջոցներ ձեռք առնուլ, ինչ որ չէր կրնար Ապտուլլահի հաճոյ ըլլալ: Ուստի, անոնց ձայնը լռեցնելու համար, կրնար իրրեւ պատճառ գնել 702 տարին: Երկու գլխաւոր աքսորեալներէն, միայն Սահակի համար կը կարգանք թէ Դամասկոս հասած է, թէ այն տեղ է կազմուս էր (ՎԱՐ. 71), և կը պահուէր իբր է պատանդս (ԱՍՈ. 103): Իսկ Սմբատի Դամասկոս հասնիլը տեղ մը գրուած չէ, այլ անմիջապէս կը տեսնանք, որ կը գանուի Ոչաունեաց գաւառը (ՂՆԴ. 48), Ապարացւոց հետ պատերազմի բռնուած: Այդ պարագան է որ բոլոր նոր պատմագիրներու ըսել կու տայ, թէ Սմբատ երկար իր կալանքներէն ազատել, և աքսորէն փախչիլ, նոյնիսկ աքսորավայրը չհասած: Մենք ալ կը համաձայնինք այդ բացատրութիւնը ընդունիլ: Միայն դիտելու արժանի կէտ մը կը նկատենք, թէ Ապտուլլահի վերագրուած այսպիսի մեծ անիրաւութիւն մը, և զոր

ոսկեղենիկ ոսկեղենիկ ոսկեղենիկ

հետ պէտք էր ապատրաստէին զործէը իրեն հետ տեսնուողներուն վրայ: Հարկաւ ինքն Ապրիլմէլիք ամիրապետ ալ նոյնը զգացած էր, Սահակը տեսնելով և լսելով, քանի որ Ապտուլլահէ ամբաստանուած և չըղթայակապ զրկուած ըլլալով հանդերձ, հանդարտ կենցաղ մը ունէր Դամասկոսի մէջ: Մուհամմէտ-պին-Մրուան զօրավարն ալ, ամիրապետին եղբայրը, երկու տարիի չափ Հայաստան եղած ատեն, տեսիլ ունեցած էր Սահակի արժէքը գնահատել, որուն կողմէն քնաւ զժուարութեան հանդիպած չէր, և թերևս ալ յանկարծութեան հետևակիր զգացումներ լսած էր անոր բերնէն, որ նոր զարձեր էր կոստանդնուպոլսոյ ազատրէն: Հարկաւ այս և նմանօրինակ նպատակաւոր հանգամանաց վրայ հիմնուելով՝ Սահակ համաթձակցաւ միջնորդ կանգնիլ ամիրապետին առջև, և արտօնութիւն առաւ նոյն Հայաստան զառնալու, որպէսզի Ոկբայի հետ տեսակցելով, առանց արիւն թափելու Հայոց հպատակութիւնը ամրացնէ, և անոնց հաստատ հաւատարմութիւնը ևս բաչխաւորէ: Եթէ ամիրապետը հաւանեցաւ Սահակի առաջարկութեան, եթէ վստահեցաւ որ նա իւր առաջարկը իրականացնելու կարողութիւնն ունի, և եթէ Ոկբայ պատերազմի ձեռք չզարկած պատրաստուեցաւ Սահակի հետ տեսակցիլ, պէտք է հետեւցնէր, թէ երբ ամիրապետը կ'ապահովէր Սահակը Հայաստան զառնալ, անչուշտ պարտաւորուած հակզօրութեան ներքեւ, միւս կողմանէ ալ հրաման հասուցած էր Ոկբայի եւեւէն՝ բանական միջոցներու չձեռնարկել, կոմիզոլիկոսին հետ հաչտարար բանակցութիւնները չըրպտցած: Պատմութիւնը կը ցուցնէ թէ երբ Սահակ Դամասկոսէ եկած դէպի Հայաստան կ'երթար, Ոկբայ ալ Սահակը տեսնելու կուգար, որ է ըսել, բանակին հրամանատարը իր զինուորական արշաւանքը կասեցուցած կամ յապաղեցուցած, զէպ հոս կը զառնար Սահակի հետ տեսակցելու: Երբոր մէկ կողմէն Սահակի անձին գովեսք կ'ընենք, պէտք չէ զանց ընենք միշտ Ապրիլմէլիքի ալ մարդասիրական զգացումը՝ որ հնարաւորութեան սահմանին մէջ խղպզական միջոցները կը նախընտրէր, և նկատի առնել Մուհամմէտ-պին-Ոկբայ զօրավարին ալ՝ արիւնահեղութենէ խուսափելու զգուշաւորութիւնը:

531· Սահակ կաթողիկոս, երկար պաշտօնավարութենէ յոգնած, բազմապիսի փորձանքներէ անցած, ներքին և արտաքին վիշտերով ապրեցած, իրեններուն ազնիւ ներողը տզգորուած, ծերացեալ հասակի հասած, և հիւանդագին մարմնով տառապած, ճանպայ կ'երթայ Դամասկոսէ, և հակառակ իւր տկարութեան կը փութայ, կը չտապէ, կ'ուճապարէ որ առաջ Հայաստան հասնի, քանի որ դեռ Ոկբայի վրիժառու բանակը ոտք չէ կոխած այն երկիրը, զոր աւարկու հրամայ տուցած է իւր ամիրապետէն: Բոլոր Սահակի ուշնութիւնը գրաւած է այդ մտածմունքով, թէ ինչ ընէ, ինչ խօսի, որ ընդհանուր հետաքրքրութեանը յանձնարարէ զինքը Ոկբայի առջև, որ ձեռնհասութեամբ մը զործածէ Սահակի անունը

կը դնէ, այլ Սահակի մեծագոյն գործին արդիւնք, որ ըստ օրինէ հաւլոէն, է վերայ հօրէն հանդուցեալ, անվերկիւղ կը փութար ետև ընդառաջ երթալոցեալ որոյ (ՂՆԴ.52)։ Պատմութիւնը միևնոյն կերպով կը քաղէ Կիրակոս (ԿԻՐ.35), թէպէտ չատեր կը հետևին Պատմաբանին գրածին։ Ինչևիսկ անոնք միշտ կը նախադասեն այն պատմութիւնները, որք աւելի բնական պարագաներով կը ներկայանան, քան անոնք որոնք հրաշալի հանգամանքներ կը զգենուն։ Ժամանակի մերձաւորութեան անտակէտէն ալ, Ղևոնդ դար մը առաջ է Պատմաբանէն, մինչ հրաշալեաց զրոյցներ հետզհետէ կը բարդուին եղելութեանց վրայ, որով նախադասելի պիտի ներկայանար Ղևոնդի պատմութիւնը, քան Պատմաբանին գրածը։ Սակայն նկատելով որ Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոսի նման լուրջ անձնաւորութիւն մը, Ղևոնդի պատմութիւնը տեսած ըլլալով հանդերձ, անկէ տարբեր պարագաներ կը յիշէ, և թէ ազգային աւանդութեան մէջ նախադասութիւն տրուած է Պատմաբանին գրածներուն, նոր պատմագիրները կը նախադասեն անոր պատմութիւնը, ինչպէս և մենք ալ ըրինք։ Գրիգոր Անաւարզեցին ալ բոլորովին տարբեր պարագաներ կը յաւելու, թէ երբ Սահակ Միջագետք մնաւ, ելլա՜ւ լայն է ճերան, և տըր ըսուածէ, որ երբ երթէ Մահէթ, նա դրացէ և կարգաց վերն ընաւքն, որ ջրեալ էր և սասքե հրամայեալ։ Նա երթաց ընդդէմ և ջոյս անապական, և համբառնաց ղաջն, և ասաց ըն ինձ հրամայեալ ես, ես առնեմ (ԿԱԼ.442)։ Բայց վերջին զրոյցներ են այդ պարագաները, որոնք ոչ մի պատմագիրէ յիշուած չեն, և անկապակից ալ են։

534. Որն և ըլլայ Սահակի վերջին գործունէութեան մասին նախադասելի բացատրութիւնը, և արարաքն վրիժառու ցասումը ցածուցանելու համար, Դամասկոսէ մեկնած ըլլայ թէ Դուինէ, յայտնապէս կը տեսնուի ձերացեալ կաթողիկոսին վրայ բարեր միաքի և մեծ սիրոյ և արի ոգւոյ չնաշխարհիկ նկարագիրը, որ անձնուէր հաստատութեամբ կը գիմագրաւէ, աւերն և աւար չնչող անաւոր բանակի և անոնց հրամանատարի մը բարբարոսական ցասումին։ Իրաւունք ունին մեր բոլոր պատմագիրները, երբոր վերին նահանատութեան օրհնաւաք ոգը կը տեսնեն այդ եղելութեանց մէջ, որ առաջ է յաջողել և արդիւնաւորել սիրոյ ուղղութեամբ և միաքի խոհականութեամբ եղած ձեռնարկները։ Սահակի այդ պատկառելի նկարագիրը յայտնի տեսնուեցաւ իր կեանքին ամէն մէկ դիպուածներուն և արկածներուն մէջ, որ բազմապիսի և ծանրածանր պարագաներու առջև գտնուելով, երբեք ինքզինքը չկորնցուց, իր ուղղութիւնը չշփոթեց, և իր ոգին ու եկեղեցին չլքեց, այլ փորձանքներուն՝ փրկանաւոր, գիտցաւ պահել ու պաշտպանել եկեղեցւոյն աւանդական հաստատութիւնը և ազգին յարմարագոյն դիրքը։ Սահակի վերջին յայտարարութիւնը, որով Արաբացւոց հանդէպ հաստատակամութիւն երաշխաւորելով Հայաստանը սպառապուռ կորուստէ ազատեց, Հայոց համար կատարին սկզբունք դարձաւ, և դարուց ի դարս մինչև մեր օրերը ազգային գոյութիւնը պահպանեց։ Միւս կողմէն ինչ որ ժի դարէն եաքը Սահակի անունով կեղծուեցաւ, մեզի կը հաստատէ թէ մեծ եղած էր անոր անունը ազգայնոց և օտարաց մէջ, և կեղծարարներ անոր հեղինակութիւնը կ'ուզէին չահագործել իրենց խարդախեալ գրուածոց մէջ։ Սահակ գրական արդիւնաւորութեան արժանիք ալ ունեցած է, թէպէտ իր անունով չատ երկասիրութիւններ հասած չեն մեզի, բայց այն քիչն ալ որ ունինք՝ ընտիր գրիչի արդիւնք են։ Արմաւենեաց օրառան ճառը, թէ խնասաւ և թէ հայկաբանութեամբ գնահատելի գրուած մըն է (ՕՁՆ.185)։ Խաչի և եկեղեցւոյ չարչարանքը, գրս Տաթեւացի ասյն այս Սահակին կը վերագրէ (ՏԱՔ.637), մեր եկեղեցական երգերուն ընտրելագոյններն են, թէպէտև հնար է մտածել, թէ անոնց մէջ ուրիշներէ գրուածներն ալ խառնուած են, իսկ Սահակէ ընտրոգաբար կարգադրուած։ Ոկրայի ուղղած նամակն ալ ազի վերնութեան հետ արարագիտութեան առաւելութիւնն ալ հաստատէ, քանի որ Սահակ էրզով եկէ չնաշխ գրնց (ՅՈՎ.122) և Ոկրայ ինքնին ընդերցուածքն (ՂՆԴ.51)։

535. Կանոնագիրքին մէջ ունինք 15 կանոններ, որ վերջէն Սահակ Հայոց կաթողիկոսէ անունով մակագրուած են (ԿԱՆ.125), և յայտնապէս Ջորափորեցւոյն կ'ակնարկեն։ Այս տեսակ կանոններ լուսաւոր ժողովական հաստատութիւն ալ կ'ենթադրեն, թէպէտ պատմութեան ընթացքին մէջ բարեկարգական ժողովի մը գումարուելուն յիշատակութիւնը չունենանք, բայց կանոններուն եկեղեցւոյ պաշտօնական հաստատօրէն անցնելը՝ կը տեսնէ այսպիսի ժողովի մը գոյութիւնը ընդունիլ։ Առ այս կը նպաստէ դիտելը, որ կանոններուն գլուխը ըստ է թէ Հնդիրները Յովհաննէս Սիւնեցի մը առաջարկած է, իսկ անոնց լուծումները կը պատկանին Սահակ Հայոց կաթողիկոսի և Դոքէ արհաւոյց եպիսկոպոսց բազմաց (ԿԱՆ.125)։ Տեղ մը ժողովի մը յայտնի յիշատակութիւնն ալ կը գտնենք (ԶԱՄ.Բ.560), որով Սահակ գումարուած բարեկարգական ժողովի մը իրականութիւնը իրր ատոդ պիտի ընդունուի։ Միայն անորոշ կը մնայ տեղն ու ժամանակը ճշդել, բայց հաւանաբար Դուին եղած է ժողովին տեղը, որովհետև հոն էր կաթողիկոսական աթոռը, իսկ ժամանակին մասին մերձեցումամբ կրնանք գնել զայն Աչոտ Բագրատունիի կուրապաղատութեան միջոցին, 688՚էն 692 տարիներուն մէջ, երբ յունական տիրապետութեան ներքև, և Աչոտի եկեղեցաչէն և ազգաչէն ջանքերու շնորհիւ՝ աւելի դիւրին էր եկեղեցական բարեկարգութեանց մտադրութիւն դարձնել։ Սահակի 15 կանոններուն նիւթերը եկեղեցական ծէսերու և արքութեանց չուրջը կը դառնան, և գործնական կերպով կը ցոյցնեն՝ մանաւոր պարագաներու վրայ։ Առջի երկու կանոններուն մէջ եպիսկոպոսանեռուն կ'արգելուի վիճաւած կերպով պաշտօն վարել, և կամ կրօնաւորելու փափաքով իրենց գործը թողուլ։ Յաջորդ կանոնը կը նկէ պահնկեալ և է ինչ ինձոնեալ անձին, քահանայ ըլլալէն եաքը կոչումը չարունակել։ Զորս կանոններ ուրկութեամբ կամ բորոտութեամբ ախտացեալներուն հաւատացեալներ կը պարզեն այն սկզբունքը, թէ պղծուած կը պարզեն այն սկզբունքը, թէ պղծուած մարմինը արգելք է հոգեւորական հաղորդութեանց։ Հոգեհանգստեան պաշտօնները կը յանձնարարէ 15՚րդ կանոնով, մինչ 8՚րդ կանոնով ալ կ'արգելու կենդանութեան առեն հոգեհանգիստ կատարելը։ 9՚րդ կանոնով կը հրամայէ կիրակիէ կիրակի սրբոգործեալ հացը նորոգել։ Յաջորդող երկու կանոններով եկեղեցիէ դուրս հաղորդ առնելու կերպերը կ'որոշէ՝ արգելական և հիւանդ անձերու, և սիւնական կամ խցարդել ճգնաւորներու համար։ Տարին մէկ անգամ վրան պատարագ մատուցուղ սեպհականները իրր չարժական կը նկատէ։ Աստիճանաւոր ձեռքով սիկերու մէջ բերուած ձէթը անուրբ չնկատեր, թէև մեկուսուղ մէջ դրուած ըլլան. և վերջապէս 14՚րդ կանոնով կ'արգելէ, օրհնած ձէթին կամ միւռոնին չաւելուած ընել, այլ չոքենայն պարտ է հայրապետին ընդունիլ, ըստ կանոնական հրամանի սրբոյ հօր Սահակ (ԿԱՆ.125-126)։ Որչափ ալ ծանր նիւթեր չեն Ջորափորեցիին կանոնագրած կէտերը, սակայն խստապահանջ և միանգամայն լոյսնախոհ միաքի մը սկզբունքները կը պարունակեն։

536. Աստցմէ գատ ուրիշ ինն կանոններ ալ կան, Սահակի նախագահութեամբ գումարուած Կարնոյ ժողովին կողմէ (§ 519) արքուած, որ նոյնպէս ծիսական կէտերու չուրջը կը դառնան։ Բայց չենք ուզեր այդ կանոններուն վաւերականութեան վրայ պնդիլ, վասնզի կանոնագիրքին յաւելուածներուն մէջ դրուած են, և պարունակութիւնը կասկածի տեղի կուտայ։ Կանոններուն առաջինը կը հրամայէ Ցայտնութիւնը յունուար 6՚ին տոնել և ոչ դեկտեմբեր 25՚ին, երկրորդը կը պատուիրէ նոյն օրը չրօրհնէք կատարել միւռոնաթափով, երրորդը օրհնութեան ատեաններուն, և չորրորդը ճրագալուցի ընթերցուածները կը տեսնէ։ Յաջորդ երեք կանոններ Ցայտնութեան ութօրէքին, և փետրուար 14՚ին Տեառնընդառաջի տոնին պատշաճները կը ցուցնեն։ Ութերորդ կանոնը կը հրամայէ հաղորդութեան խորհուրդին հացը անխմոր և բաժակը անչուր պատհել, իսկ վերջին կանոնը պատարագի զգեստաւորութիւնները կը բացատրէ բան իրաքանչիւր տաճիճնի, որոնց մէջ դիտապատ-

թեան արժանի կէտեր պակաս չեն։ Այս կանոններուն մասին կասկածը կը չափազանցնելով, որ այդ կարգադրութիւնները, որք յատնական եկեղեցւոյ ընդունելի չեն, նոյնինքն Յուստինիանոսէ հաստատուած կը ցուցուին, և անհնազանդներուն կը սպառնացուի, որ ինքնակալին հրամանաց ընդ ընթացս պատուհաս անկցին (ԿԱՆ. 151)։

537. Եօթներորդ դարուն վախուբը ստիպեց կ'ընծայէ մեզ, համառօտ ամփոփում տալ այդ վերջին միջոցին Հայոց յատուկի մէջ երեւցած նշանաւոր անձնաւորութեանց, որոնցմով հինգերորդ դարուն նման, եօթներորդ դարը գրական շրջան մը կը կազմուի։ Այդ նոր գործունէութեան իբր առաջնորդ պէտք է նշանակել Կոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոսը, որ ինքն ալ ուսումնական և դարզագեալ միտքի տէր, յատուկ հոգածութիւն ունեցաւ զարկ տալու մտաւորական չարժումին (§ 451), ուակից յառաջ եկաւ եօթներորդ դարու Քերթողներու դասակարգը, որ հինգերորդ դարու Թարգմանիչներէն եաքը՝ մատենագիրներու նոր չարք մը պատրաստեց։ Մէկէ աւելի եզան Կամիտասի քաջարերութեան ներքև կազմուած և բարեկարգուած դպրոցները, ինչպէս Արշարունեաց վանքը, Շիրակայ գպրեվանքը և ուրիշներ, բայց ամենէն գլխաւորն եղաւ Սիւնեաց վարդապետանոցը, որ անդամին հինգերորդ դարէն հիմնուած և չարունակաբար պահուած դպրոց մըն էր, և ի սքեռն Սահակայ և Մեսրոպայ իրաւունք ստացած էր ջլոխ կալ և հրամանոք ամենայն վարդապետացն Հայոց (ՕՐՔ. Ա. 155)։ Անկա փաստ կա ասոր հետեւցնելու, թէ բոլոր եօթներորդ դարու մատենագիրներ իրենց հմտութիւնը ստացած են նոյն վարդապետանոցին մէջ. թէպէտ յետոյ իրենք ալ իրենց համար մատեաններ գպրոցներ բացած են, իրր անմիջական միջոց զարգացում տարածելու։ Թէպէտ փափաքելի էր, բայց պատմագիրները պրպտելով չենք գտներ Սիւնեաց վարդապետանոցի մէջ վարդապետներուն կամ քերթողահայրէպտն ամրողջ չարքը։ Կոմիտասի մօտ աւանդներ կը յիշուի Մաթեւոսեան, որ կ'ուսուցանէր է Վէրայ Բասենի և անկից տարածուեր Հայաստանի կողմերն ալ, Մայրագոմեցւոց վարդապետութիւնը նոյնն։ Սակայն բոլոր մեր պատմագիրները համամիտ և համաձայն կերեւայ Յովհաննէսը կ'արդարացնեն, և Սարգիսի կը վերագրեն մոլորութեան պաշտպան եղած ըլլալու դիրը։ Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոսը բացարձակապէս կը սեպնէ Յովհաննէս Մայրագոմեցիի պաշտպանութիւնը, և յիչելով թէ համբաւ ամբաստանութեան պոռթկ անոր վրայ, վրայ կը բերէ թէ ես ոչ կարեմ հաստատութիւն ինչ կատարս պոլ, որովհետեւ կը կարծէ թէ ի հակառակորդէ և խորհրդոյ այլոց կատարս ինչ գործ համբաւոյ լքուել է (ՅՈՎ. 102)։ Միեւնոյն ուղղութեամբ Առաքիլ ալ կը վկայէ, որ թէպէտ ըմանէ համբաւի հերքիւոած տառնանել յեկեղեցի, այլ ոչ է ասրս (ԱՍՈ. 82), և նոյնը ասոնցմէ եաքը եկողներն ալ կը վկայեն, թէ Մայրագոմեցի ազանդաւորը, Յովհաննէս չէր, այլ Սարգիսը, և թէ մինչեւ իսկ այս պատճառով Յովհան է բաց յերթէ հալածեաց զՄաբբէնս, որով ոչ մի կերպով հնար չէ Յովհան Մայրագոմեցին դատապարտել, ինչպէս կարի փութկոտութեամբ կը պնդեն հռոմէական դասեն գրողներ, եզրի գործը բարձրացնելու և եզրի հակառակորդը նուաստացնելու դիտմամբ։ Յովհաննէս Պատմաբան որ գիրքերը տեսած է, Սարգիսի մոլորած վիճակը կը հաստատէ, զի ինչ իսկ ընդերկայնել է, կ'ըսէ, բնչ ընասս նորա (ՅՈՎ. 105)։ Իսկ Մայրագոմեցւոց ազանդին մասին երկարիլ տարի չենք տեսներ, վասնզի ծանօթ է երեւութականաց դրութիւնը, որոնք բնութեանց միաւորութեան վարդապետութիւնը այնչափ առջեւ տարին, որ մարդկութիւնը ստուգութեան մէջ ընկղմած և ոչնչացած ըսելու հասան, որով ինչ որ մարդկային է Քրիստոսի անձին վրայ՝ բնաւ իրականութիւն չեն ընծայեր, այլ աւաչօք երեւոյթ կը դատեին։ Երեւութականութիւնը այս ծայրայեղութեամբը՝ իր իսկ խուսափած քաղկեդոնականութեան կը մօտենար։ Վասնզի բնութեանց միաւորութիւնը մերժել կ'ըլլար, եթէ Քրիստոսի չարչարանքը լոկ մարդկութեան ապով՝ փրկագործ անօրէնութեանց նշանակութիւնը կորսուէր, իսկ նոյն չարչարանքները լոկ երեւոյթ ըսելով՝ փրկագործ անօրէնութեանց խոստութիւնը կը ջնջուէր։

քին։ Երկք գիրքերը մեզի հասած չեն, որ կարենայինք անոնց վերլուծութիւնն ընել, և մտէն գաղափար կազմել Մայրագոմեցիին վարդապետութեան վրայ։

539. Այդ գիրքերուն կորուստը աւելի ատելի է այն պատճառով, որ Մայրագոմեցիին անունով սխալ և մոլար վարդապետութիւն մը տարածուած է, և մենք պէտք էր գիրքերը տեսնէինք, ուղիղ դատաստան ընելու համար։ Բայց Մայրագոմեցիները երկու եղան, Յովհաննէսի աշակերտ Սարգիս վարդապետը մըն ալ, նոյն մակդիր անունով ճանչցուեցաւ, և Յովհաննէսի մահտանէ եաքը, որուն կրր հանդիպած ըլլալը յայտնի չէ ատենը դիրքը չարաճակերով անոր գործը տատնձնից ու համրուր իւրացուց։ Սակայն հանդիպած բան է, որ աշակերտներ իրենց վարդապետին ըսածը չափազանցնելով, սխալանքի իյնան, և ձրիաբար վարդապետին անունն ալ ապտպտան։ Այդ բանը Յովհաննէսի և Սարգիսի մասին ալ ճշմարտուած է։ Ժամանակին յիշեցինք Յուլիանեան և Սեւերեան տարաձայնութիւնները նոյնիսկ միաբնակ հակաքաղկեդոնիկներու մէջ, միանգամայն ըսինք թէ Յուլիանոս Ազիկառնացւոց վարդապետութիւնը մինչև երեւութականութեան տարուեցաւ Յուլիանեանց կողմէն (§ 350)։ Բանիցս յիշեցինք եւս թէ ապականութեան խնդիրին մէջ Հայերը, Ազիկառնացւոյն սկզբնական վարդապետութիւնը նախընտրեցին, թէ Քրիստոս ոչ է հաւիճ այլ է կամք կը կրէր ապականութեան հետեւանքները իր միաւորեալ բնութեան վրայ, որով նզովուած մոլորեցուցիչներուն հետ կը յիշեն Սեւերոսն ալ, ինչպէս Ներսէս Բագրեւանդպացին (ԹՂԹ. 56), Աբգիչոյ Աասրիի (ԹՂԹ. 60), Յովհաննէս Գաբեղեանի (ԹՂԹ. 83) և Վրթանէս Քերթողի (ԹՂԹ. 138) հաւատոյ թուղթերուն մէջ։ Մայրագոմեցի Յովհաննէսի կողմէ բաւն կերպով պաշտպանուած քաղկեդոնիկ դատանութեան դէմ նախանձայոյզ հակառակութիւնը, Սարգիս Մայրագոմեցիի ձեռք անցած ատեն, Յուլիանոսի չափաւոր դրութենէն Յուլիանեանց չափազանց դրութեան փախուցաւ, և երեւութականաց մոլորութիւնը, որ ատեն կը տարածուէր Հայաստանի կողմերն ալ, Մայրագոմեցւոց վարդապետութիւնը նշուեր։ Սակայն բոլոր մեր պատմագիրները համամիտ և համաձայն կերեւայ Յովհաննէսը կ'արդարացնեն, և Սարգիսի կը վերագրեն մոլորութեան պաշտպան եղած ըլլալու դիրը։ Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոսը բացարձակապէս կը սեպնէ Յովհաննէս Մայրագոմեցիի պաշտպանութիւնը, և յիչելով թէ համբաւ ամբաստանութեան պոռթկ անոր վրայ, վրայ կը բերէ թէ ես ոչ կարեմ հաստատութիւն ինչ կատարս պոլ, որովհետեւ կը կարծէ թէ ի հակառակորդէ և խորհրդոյ այլոց կատարս ինչ գործ համբաւոյ լքուել է (ՅՈՎ. 102)։ Միեւնոյն ուղղութեամբ Առաքիլ ալ կը վկայէ, որ թէպէտ ըմանէ համբաւի հերքիւոած տառնանել յեկեղեցի, այլ ոչ է ասրս (ԱՍՈ. 82), և նոյնը ասոնցմէ եաքը եկողներն ալ կը վկայեն, թէ Մայրագոմեցի ազանդաւորը, Յովհաննէս չէր, այլ Սարգիսը, և թէ մինչեւ իսկ այս պատճառով Յովհան է բաց յերթէ հալածեաց զՄաբբէնս, որով ոչ մի կերպով հնար չէ Յովհան Մայրագոմեցին դատապարտել, ինչպէս կարի փութկոտութեամբ կը պնդեն հռոմէական դասեն գրողներ, եզրի գործը բարձրացնելու և եզրի հակառակորդը նուաստացնելու դիտմամբ։ Յովհաննէս Պատմաբան որ գիրքերը տեսած է, Սարգիսի մոլորած վիճակը կը հաստատէ, զի ինչ իսկ ընդերկայնել է, կ'ըսէ, բնչ ընասս նորա (ՅՈՎ. 105)։ Իսկ Մայրագոմեցւոց ազանդին մասին երկարիլ տարի չենք տեսներ, վասնզի ծանօթ է երեւութականաց դրութիւնը, որոնք բնութեանց միաւորութեան վարդապետութիւնը այնչափ առջեւ տարին, որ մարդկութիւնը ստուգութեան մէջ ընկղմած և ոչնչացած ըսելու հասան, որով ինչ որ մարդկային է Քրիստոսի անձին վրայ՝ բնաւ իրականութիւն չեն ընծայեր, այլ աւաչօք երեւոյթ կը դատեին։ Երեւութականութիւնը այս ծայրայեղութեամբը՝ իր իսկ խուսափած քաղկեդոնականութեան կը մօտենար։ Վասնզի բնութեանց միաւորութիւնը մերժել կ'ըլլար, եթէ Քրիստոսի չարչարանքը լոկ մարդկութեան ապով՝ փրկագործ անօրէնութեանց նշանակութիւնը կորսուէր, իսկ նոյն չարչարանքները լոկ երեւոյթ ըսելով՝ փրկագործ անօրէնութեանց խոստութիւնը կը ջնջուէր։

ԴԱՐՈՒՍ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԸ

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՑԻ

ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՑԻ

540. *Մայրագոմեցւոց կամ Հայ երեւութականաց դէմ առաջին ձայն բարձրացնողը եղաւ Թէոդորոս*

ԹԷՈԴՈՐՈՍ վարդապետ, Ծաթինաւորի
ՔՈՔԵՆԱՒՈՐ մականուանուած, խաբեպնազգեաց ճգնաւորութեանը համար։ Թէոդորոսի համար յիշեցինք արդէն թէ Կոմիտասի եղբօրորդին էր, որով ինքն ալ Ագռեցի եղած կ'ըլլայ, և Եզրի քեռորդին (§ 460), և Մաթուսաղայի աշակերտը (§ 451), և պատմեցինք եւս Եզրի դիջոդութեան մէջ Թէոդորոսի ունեցած քաջպերիչ մասնակցութիւնը (§ 464), հետեւաբար զարմանալի պէտք չէ երեւայ, եթէ Թէոդորոսը գործունեայ դեր մը սահմանած կը տեսնանք Մայրագոմեցւոց դէմ։ Հոգ չէ թէ Ցովհաննէս իրապէս մաս ունեցած ըլլայ կամ ոչ՝ Մայրագոմեցւոց մոլորութեան մէջ, Թէոդորոսի համար բաւական կը սեպուէր, որ խնդիրը Մայրագոմեցւոյն սահմաններուն երեւան եկած էր։ Թէոդորոսի ճառը, ինչպէս որ ապագրուած կը տեսնենք (ՕԶՆ·147), եզակի կերպով մակագրուած է՝ ընդդէմ Մայրաբոմացւոյն, սակայն գրուածը սկիզբէն մինչեւ վերջը, միշտ յոգնակի կերպով ուղղուած է չաւերաւ, և ոչ մէկ անձի, և միայն վերջը հանդարտական դարձուածով անգամ մը, Աբդ դա մը ունի (ՕԶՆ·156), որ սակայն խումբի մը դէմ գրուած ըլլալը չեզծանիր, քանի որ սկիզբէն կը խօսի չաւերու հասցէին, թէ Անա վերայայելոյն այժմ է գալ Թոքթոմայ, նորաբեր պատանւոյնեան ըմբշ, օձագոյ ծղմաբոյնեան, և նոյնպէս կը չարունակէ մինչեւ վերջը, և երբեք յատուկ անձի մը անունը չէ տուած, ոչ Ցովհաննէսի և Սարգիսի։ Այնպէս որ անհիմն չեր լինիր, կարծել որ մակագրիչին մէջ 3 և 8 գիրերու դրչագրական սխալ մը ապրդած ըլլայ։ Թէոդորոսի ճառը երեւութական ազանդը մերժած առանձն, երբեք քաղկեդոնական դաւանութեան պաշտպանութիւն ըրած չըլլար, ինչպէս հռոմէադաւանք կ'ուզեն հաչակել (ՁՈ.Մ·Բ·362), վասնզի այսպիսի բան մը կամ տող մը իսկ չկայ, այլ միայն փրկական անօբինութեանց իսկականութեան ցուցմունքներ կան Ս. Գիրքէն և աւելի հայերէն, ինչ որ հակաքաղկեդոնիկ միաբնակութեան հիմնակէտն է, և որուն համար քաղկեդոնիկ երկաբնակութիւնն ալ անբաւական կը դաւանի։ Եթէ Թէոդորոսի ճառէն Հայ հակաղեցւոյ դաւանութեան համար ցուցմունք մը պիտի քաղենք, այն աւելի մեղի նպաստաւոր կ'ըլլայ, զի եթէ Եզրի համոզումը Թէոդորոսի հետ նոյն էր, ապա Եզր ալ երկարնակ մը չէր քաղկեդոնիկներու դրութեամբ։ Քաթինաւորի համար բաւած է թէ հաստատուած էր Արագածի սաորոյը Ս. Աստուածածնին վանքը, որ կրնայ նոյնացուիլ այժմեան Հաւիճոյ վանքին հետ, ուր ընտիր աշակերտութիւն մը կազմուց, որուն փայլը աւելցուցին Ստեփանոս Սիւնեցի և Ցովհան Օձնեցի կաթողիկոսները։ Իրեն կը վերագրուին եւս աւելի երկու ճառեր, ի սուրբ Խաչն (ՕԶՆ·159) և ի սուրբ Կոյսն (ՕԶՆ·172), որք իրենց ներբողական ձեւին ներքեւ երեւութականաց դրութեան հերքումներն են ակրապէս, մարդեղութեան խորհուրդին իսկական իրականութիւնը ցուցնելով։ Աւելի պատմական տեղեկութիւններ չունինք Քաթինաւորի կեանքին և վախճանին վրայ։

541. *Դարուս նշանաւորագոյն անձերուն կարգը պէտք է դասենք Մովսէս Սիւնեցին, որ հանգամանքներ միւնոյնն է, որ*

ՄՈՎՍԷՍ ՍԻՒՆԵՑԻ *եղած է Օրբէլեանի հայրով, Մաթուսաղայի ձեռնադրութենէն 97 տարի ետքը (ՕՐՒ·Բ·246) որ մեզ կը տանի մինչեւ 730 թուականը։ Այլ այդ ցուցակը դժուար է ճշդութեամբ պաշտպանել, ժամանակագրական անհամաձայնութեանց պատճառով, որովհետեւ նոյն Մովսէսն է որ Ստեփանոս Սիւնեցիի վարդապետը եղած կ'ըսուի (ՕՐՒ·Ա·173)։ Թէպէտ կրնայ ըլլալ որ Սիւնեաց վարդապետանոցին վարիչը Մովսէս, իր կեանքին վերջին օրերը միայն յանձնառու եղած ըլլայ մետրապոլիտութեան անցնիլ, զոր 7 տարի վարած կ'ըսուի։ Սակայն ամէն տարիի մէջ անհրաժեշտ կ'երեւի այդ թուականները կանխել, ինչպէս Ստեփանոսի վրայ խօսած տեղիս պիտի գիտել տանք։ Մովսէսի անձը, որչափ ալ մինչեւ հիմայ աւելի մատրութեան առարկայ եղած չէ, սակայն մեր տեսութեամբ արժանի է մատենագրական ընդարձակ ուսումնասիրութեան, զոր ուրիշ տեղ ալ յիշեցուցած ենք (09·ԱՄՍ·245), իսկ այստեղ մեր պատմական չրջանակէն դուրս կը մնայ։ Մովսէս Սիւնեցին, էբրեղ և էբրեղեցիոյ տեղեկութիւններով պատուաւած, գրական անձ մը և վարդապետանոցի վարիչ և ուսուցիչ կը յայտնուի (ՀԻՆ·472), մինչ միեւնոյն ժամանակ Մովսէս պաթրիկ ալ կ'ապրի, ուսանող պաշտպանելու համար (ՀԻՆ·լգ)։ Նկատի առնելով այդ պարագաները, և միւս կողմէն դիտելով որ Խորենացիի պատմութիւնը քննադատներուն մեծամասնութեան կողմէ ի դարու գործ կը ցուցուի, և նոյն պատմութեան հետագոյ օրինակները լոկ Մովսէս էբրեղեցիոյ անունով կը մակագրուին, և պատմագիր ըլլալը քերթողահայր ըլլալ չէ, և քերթողներ և քերթողահայրեր Սիւնեաց դպրոցէն միայն կած են՝ և ոչ Տարոնէն, մենք կը կարծենք թէ Խորենացիի չուրջը յուղուած խնդիրը, դիւրին լուծում մը կը սպասայ, եթէ Մովսէս Սիւնեցին, Մովսէս քերթողահայրը, Մովսէս պատմագիրը, և Մովսէս Խորենացիի պատմութեան հեղինակը՝ միեւնոյն անձի վերածուին և նոյնացուին։ Ի դարուն Սիւնեաց դպրոցին քերթողահայրն եղող՝ Մովսէս Սիւնեցւոյն հետ։ Այդ Խորենացւոյ ըսուած Պիտոյիքը ու չարականները և Աչխարհագիրը այս Մովսէսի կը վերագրուին չաւեր (ՀԻՆ·472), կերպով մը մեզի ճանապայ բանալով, որ պատմութիւնն ալ նոյն չարքին միացնենք, քանի որ դարեր առքն է որ պատմագիրին՝ Խորենացի անունը կը սրսէ (ԿԻՐ·3)։ Երբոր Օրբէլեանի մէջ կը կարդանք, թէ էր Գեղարդ Ե Նախնիս և վարդապետն Հայոց Մեսրոպ Սիւնեաց, զի էր է վաղնջուց հետէ հրամայեալ վիրբգիրս Նորին և ջինիսորինն նոցա առնել է սբբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ (ՕՐՒ·Ա·155), հնար չէ չհիշել, թէ Խորենացիին մէջ ալ գրուած է, թէ Հանդէպ անգիտաց էին Գերեզմանք սրոյ առնել Գեղին Սահակայ և Մեսրոպայ զնեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիա է վաղը պանձալ, է ապագի յօգտանալ ճեմարանին վերբնորին (ՀՈՐ·260) Մովսէս Սիւնեցիի մասին կարծիքնիս անցագարձութեանց հետեւողներուն կը թողունք այդ մասին վերջին խօսքը արտասանել։

542. *Դարուս մէջ ծագած և գրական արդեանց սէր անձերուն կարգին յիշենք եւս Ցովհաննէս Մամիկոնէից*

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ԵՒ ՍԵԲԷՈՍ *Զնոր Գլակէ սկսելով Տարոնոյ 35'րդ եպիսկոպոս կը համրէ, բայց իր վրայ՝ ուրիշ անդրկութիւն չտար, և հատանաբար Տարոնեցի և Գլակայ Ս. կարապետի աշակերտ կ'երեւի։ Գրած է Տարոնոյ պատմութիւն մը, զոր կը հասցնէ մինչեւ Տիրան Մամիկոնեան, որ 639'ին Արարացւոց դէմ պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ (§ 494), և կը փակէ Սամուէլի հայրապետութեան 4'րդ տարին (ՄԱՄ·60), ուր հայրապետութիւնը ոչ թէ կաթողիկոսութիւն, այլ վանական հայրերու պետութիւն կամ վանահայրութիւն պիտի խմանանք, ինչպէս ուրիշ տեղ Դաւիթ վանահօր համար ալ հայրապետութիւն անունը գործածած է (ՄԱՄ·49)։ Սեբէոս Բագրատունեաց եպիսկոպոս, եւսեբիոս անունին կրճատմամբ կոչուած, թողած է ընտիր պատմութիւն մը սկիզբէն մինչեւ Մուավիէի ամիրապետութեան հաստիլը 661'ին (§ 501), զոր ինքն կը մակագրէ Պատմութիւն է Հերակլի, իբր թէ ըսէր Պատմութիւն է ելքին Հերակլի։ Վասնզի իրօք ալ, սկիզբէն սկսելով կը հասցնէ Հերակլ և Կոստաս Հերակլեան կայսրներուն ժամանակը։ Սեբէոսի անձին վրայ ինչինչ դիտողութիւններ ըրինք պատմութեան կարգին (§ 489), և գինքն իբր ժողովական ալ յիշեցինք (§ 480), մինչեւ իսկ հատատոյ գիրին չարագրուն ըլլալն ալ ենթադրեցինք (§ 484), բայց իր կեանքին և վախճանին վրայ տեղեկութիւնք կը պակսին։

543. *Մամիկոնեանին և Սեբէոսի ժամանակակից պատմագիր կը նկատուի նաեւ*

ՈՒՐԻՇ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ *Մովսէս Կաղանկատուացի, բնիկ Ուռէացի, Ագուանից պատմիչ, որուն գրուածը երեք գիրքերու կը բաժնուի. սակայն առջի երկուքը միայն այդ Մովսէսի կը վերագրուին, և մինչեւ 683 կը հասնին, մինչ երրորդը, որ անկէ երկու դար եաքի դէպքերը կը պարունակէ, համառօտի մը գործ է, կամ թէ անանունի մը յաւելուածն է։ Առաջին գիրքերը երբոր դէն պատկու գլխաւոր պատճառը, առաջին-*

Ներսեն հեզինակին ինչինչ կէսեր իրը ակա-նատես յիշելն է, զորօրինակ Վիրոյ կաթո-ղիկոսին հետ Հռոմայ բանակին մէջ գացած ատեն կը գրէ, թէ անդ պետս զբաղուցս նորս ի ջուրս ի վերայ ձիոյս (ԿԱՂ·372), և զար-ձեալ թէ պետանէտ և վերինքս անէծեալ անէծ-որտ (ԿԱՂ·323), և Զուանչիրը յիշած ատեն, զայն տալաէրտ պերն կմ կը կոչէ (ԿԱՂ·312)։ Կաղանկատուացիին եկեղեցական մը եղած լինելը հաւանական է՝ թէպէտ որոշակի ատ-տիճանը նշանակուած չենք գտներ։ Իսկ ա-չակերտութիւնը հարկաւ Սիւնեաց վարդա-պետանոցին մէջ եղած պիտի ըսենք, նկատի առնելով իր ընտիր հայկաբանութիւնը։ Գովութեամբ պէտք է յիշենք նաեւ Բարսեղ ձեռն վարդապետը, Շիրակայ զպրեվանուց առաջնորդը, որուն չարչարանքներու մասին տարած աշխատութիւնը յիշեցինք (§ 482)։ Նմանապէս Անանիա Շիրակացի վարդապե-տը, համարզական գիտութեան միակ հմուտ հայ վարդապետը (§ 506), և ուսկից միայն քանի մը հատակոտորք հասած են մեզի։

Նոյնպէս Դաւիթ Բագրատունին, որ Խաղո-ղէ անունով կը ճանչցուի, և որուն Յունաց կողմէ պատգամաւոր եկած ըլլալը յիշեցինք (§ 483), թէպէտ իրմէ բան մը մեզի հասած չէ։ Իրրեւ մատենագիր ծանօթ է եւս Փիլոն Տիրակացի վարդապետը, որ Սակրատ Ակո-լասթիկոսի եկեղեցական պատմութիւնը Թարգմանեց (ԱՍՈ·101)։ Ներաչէն կամաորա-կանի առաջարկութեամբ։ Այդ Թարգմանու-թիւնը հետաքննին ուսումնասիրութեան ա-ռարկայ եղած է վերջին տասնեակներս մէջ։ և միեւնոյն ատեն ժամանակակից ուրիշ մա-տենագիրի մըն ալ անունը երեւան եկած է, Դրիգոր Զորափորեցի անունով, եթէ չուզենք զայն նոյնացնել Դրիգոր Արշարունիի հետ (ՍՈԿ· ձէ)։ Զորափորեցի կոչումը Սահակ կա-թողիկոսի հետ ազգակցութեան մը միտք կը բերէ· արդէն ինքն Սահակ ալ զարմն դրական անճատուրութեանց չարքին մէջ պէտք է դասուի, ինչպէս արդէն ըսի-ցինք (§ 534)։

Տ. ԵՂԻԱ Ա. ԱՐՃԻՇԵՑԻ

544. Սահակ Միջագետք վախճանեցաւ, Հառան քաղաքը, երբ Հայաստանի վերա-հաս վտանգը հեռացնելու համար Մուհամմէտ-պին-Ոկբայ զօրավարին կը դի-մէր, ըլլայ Դամասկոսէ, ըլլայ Դամբիկոսէ, ըլլայ Դաւին երթալով անոր տեսութեան։ Անակնկալ մահը կրնար նպատակը պարապի հանել, բայց Սահակի ճարտար մատածումը երկրային Նախախնամութեան հովանաւո-րութեամբ զօրացած, ցածուց Ոկբայի յա-ռումը, վտանգը փարատեցաւ, և Հայաս-տանի խաղաղութիւնը ապահովուեցաւ Ա-բբասի հրամանատարին չնորհած ներումով և ուսած խոստումով։ Նոյնինքն Ոկբայ հրամայեց պատուաւոր յուղարկաւորութիւն կատարել հանգուցեալ հայրապետին մարմի-նին, որ մեծ հանդիսաւորութեամբ փոխադ-րուեցաւ Հառանէ մինչեւ Դաւին, և դրուե-ցաւ է պոպանէ ֆառաորպէս (Ղ.ՆՈ·52)։ Հար-կաւ թաղումը կատարվէչն ետքն է որ յա-ջորդի ընտրութեամբ զբաղեցան, և կաթո-ղիկոսական աթոռ բարձրացուցին Եղիա Բրզ-նունեաց եպիսկոպոսը (ԱՍՈ·106), որ ծնունդեամբ ալ նոյն կողմերէն էր, Ալիովիտ գաւառի Արճէշ ատենէ, որ նոյն անունով կը մնայ մինչև ցայսօր։ Զենք գիտեր թէ ինչ առաւելութեամբ ատացաւ Եղիա այդ բարձրացումը, բայց դիտելով որ իր ընտ-րութիւնը կը կատարուէր նոյն միջոցին՝ որ Հայեր յօժարութեամբ արաբական հպատակ-կութիւն կ'ընդունէին, և տեսնելով որ իր պաշտօնավարութեան միջոցին Արաբներու հանդէպ կատարել հաւատարմութեան նշաններ ցոյց ատած է, կրնանք հետեւցնել թէ Եղիա այդ քաղաքականութեան զոր-ծունեայ կատակից մը եղած էր, անդամին Սահակի ժամանակէն, և բնական կերպով կաթողիկոսութեան կոչուեցաւ, երբ իր հետեւած ուղղութիւնը կը յաղթանակէր։

Ուսումնական զարգացմանը մասին յայտնի նշաններ չունինք, և կրնանք ըսել թէ ուելի վարչական քան թէ գրագէտ մը հանդիսացած է։ Իր կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ընդհանրապէս 13 կամ 14 տարի կը տրուի բո-լոր պատմագիրներէն, այնպէս որ մէկու մը միայն 3, և ուրիշ մէկու մը 23 տարի դնելը, պարզապէս գրչագրական սխալանք կը յայտնուի։ Իսկ 13 և 14 տարիներու տար-բերութիւնն ալ Դ և Դ թուատառերու փո-խանակութեամբ կը մեկնուի։ Արդէն Սահակի մահը դրինք 703'ին, անկէ 14 տարի հաշ-ուելով, և ժամանակագրական պարագանե-րու վրայ հիմնուելով, վերջը կը դնենք 717'ին։ Ասողիկի մէջ Հայոց 158'ին եղած կը կարդացուի Եղիայի ընտրութեան թուա-կանը (ԱՍՈ·154), որ կ'ըլլայ 709 տարին, սակայն ուրիշ տեղ ալ ձԾԹ գրուած կայ (ՍԱՄ·276), որ կ'ըլլայ 704։ և այս տարբե-րութիւնները իրաւունք կու տան մեզի չատ բծախնդրութեամբ չվերաբերիլ գրչագիրներու թուատառերուն վրայ։

545. Եղիայի կաթողիկոսութեան սկիզ-բը Արաբացի վեհապետ էր տակաւին Ապ-թիւմէլիք, որ երկու տարի եաքը 705'ին մե-ռաւ, և իրեն յաջորդեց որդին Վալիտ, Վլիթ դրուած մեր պատմագիրներուն մէջ, որ 10 տարի տպրեցաւ, և իրեն յաջորդեց 715'ին իր եղբայրը Սիւլէյման, որ տակաւին եղաւ, և 717'ին մեռնելով ամիրապետու-թիւնը անցաւ նորա հօրեղբօրորդւոյն Էօ-մէր Բ'ի ձիշդ եղիայի վերջին տարին։ Ա-սոնք էին որոնց հետ գործ ունեցաւ Եղիա կաթողիկոս, քանի որ Հայաստան այլեւս արաբական մարզ եղած էր։ Իսկ Բիւզան-դական գահին վրայ, ինքնընտիր կայսրներ իրար սպանելով իրարու կը յաջորդէին։ Տիբեր Սէբաստոս 705'ին սեղի կու տար՝ փիլիպ կարած Յուստինեանոս Բ'ի, որ նորէն կը զօրանար Խազիրներու օգնութեամբ, և 711'ին ինքն ալ սեղի կու տար Փիլիպպիկոս Վարդանի։ Անաստաս Բ կը զօրանար 715'ին, Թէոդոս Գ 716'ին, և անկէ եաքը 717'ին դահ կը բարձրանար Լեւոն Գ Խազարացին, որ կրցաւ վերջապէս տեւական կերպով Թագաւորել։ Հայեր ուղղակի յարաբերու-թիւն չունէին այլեւս Յունական կայսերու-թեան հետ, բայց ինչինչ պարագաներ կըր-ցան Հայերը յորդորել, անցդակի կերպով Յոյներուն կողմը միանալու, թէպէտ առանց տեւողութեան, չկրնալով անոնց կողմէ ա-կընկալուած օգնութիւնը գտնել։

546. Սահակը պատուով Մուհամմէտ-պին-Ոկբայ զօրավարին համար պատմա-

ՈԿԲԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

բանը կ'ըսէ թէ ընդ երեսին դրչեալ, դառնայ է պեղէ է-ր (ՃՈՎ·124), մինչ Ղե-ւոնդ կը գրէ, թէ Մուհա-ղբուվըն երէրդ անքամ ելեալ յաշխարհս Հայոց ըմս երէս հանդերձեալ դարձաւ (Ղ.ՆՈ·52)։ Երէրդ անքամ ըսելը, կրնանք Մուհամմէտ-պինի-Մրուան և Մուհամմէտ-պինի-Ոկբայ զօրավարներուն համանուն լինելուն վերա-գրել, իսկ ելեալ յաշխարհս Հայոց ըսելը կրնանք նոյնացնել ընդ երեսին դրչեալ բացատրու-թեան հետ, որովհետեւ ըստ Ղեւոնդի՝ Դա-մասկոսէ Հայաստան եկող զօրավարը, ըստ Պատմաբանին՝ Հայաստանէն ետ կու գար Սահակը դիմաւորելու։ Հետեւաբար պատ-մութեան կարգով Ոկբայ ըմս երէս Հայաս-տանի ասպիկանութիւնը կը վարէ խաղա-ղութեամբ, և երբեք Վարդանակերտի կո-տորածին վրէժը լուծելու չձեռնարկեր։ Այդ եւսամեայ միջոցին է, որ Վալիտ՝ Ապթիմէ-լիքի կը յաջորդէ։ Երեք տարիէ ետքն է, որ յանկարծ անապատին և խաւժդաւժ վրի-ժառութեան մը վիմաց կը գտնենք, ինչ-պէս են Նախիջեւանի և Արտամի նենգաւոր կոտորածները։ Այդ յանկարծական փոփո-խութեան չարժառիթը կը գտնենք Ղեւոնդի պատմած միջադէպին մէջ։ Յուսաինիանոս Բ, որ Ապխազներուն ապաննելով նորէն գահ բարձրացեր էր, յաւակնութիւն ունեցաւ նորէն դէպի Հայկական գաւառները իր իշխանութիւնը տարածել, և նոր արշաւանք մը պատրաստեց դէպի Հայաստան։ Հայեր, որոնց գլուխը կը գտնուէր միշտ Սմբատ Բիւրատեան, կը դիտէին որ ինչպէս ալ Ոկ-բայ հաշտ կը գործէր, տակտն միշտ ընդ ա-կոմբ Նայէր Նախաթարքն Հայոց (Ղ.ՆՈ·53)։ Վա-խնալ ալ, որ իր իշխանութիւնը տարածելու համար, մէկ կողմէն մինչեւ Ապխազիա, և միւս կողմէն մինչեւ Հնդկաստան և Պարսկա-բա և Քաշկար բանակներ կը հաստնէր,

ափրապետած գաւառներն ալ ապահովելու համար, հրամանագ կու տար Ակբայի, Քոռնէլ յանձնարարէ Հայոց ղեմմ նախարարաց Նոքն հնձելումէ (ՂՆԴ. 54)։ Բնական էր որ Հայերուն միտքը միշտ անվստահ ըլլար Արաբացւոց վրայ, ուստի Սմբատ իր հայազունգներով օգնեց Յունական արշաւանքին։ Բայց քանի որ յաջող չեղաւ, և Դրոչպետի ճակատամարտին մէջ, որ Վանանդ գաւառի մէջ մղուեցաւ, Յոյներ Արաբներէ յաղթուեցան և ետ քաշուեցան, և անգամ մըն ալ վտանգուեցաւ Հայոց վիճակը։ Սմբատ և իրեն հետ փախչիլ կրցող նախարարներ, առանձնագրութիւնը անցան իրենցներով, և կայսեր հրամանով բնակեցան Եգերացւոց աշխարհին Փոյթ, այժմ Փոթի քաղաքը (ՂՆԴ. 58)։

547. Ակբայ Յոյները հալածելէ ետքը, սկսաւ Հայերուն վրայ խստանալ անօրինակ անզգուշութեամբ։ Իւր հրամանով կամ կամ կաչմ, որ է Բաբամ, Նախիջեւանի կառավարիչը հրաւէրներ ղրկեց գլխաւոր նախարարներուն և ազատներուն, հնձեալներով մէկտեղ իրեն մօտ գալ, կարծել տալով թէ ամիրապետը անյիշաչարութեամբ չուզեր մտագրութիւն դարձնել իրենց ընթացքին վրայ, և արգահատելով կ'ուզէ զանոնք քաջալերել, և Հայ գունդերը անցուցանել ի Համբռա ազգանէ, և առնուլ հետ։ Նախարարներ ըսի օրինի պարզամտութենէն խաբեանց, սկսան հետզհետէ հրաւէրին պատասխանել, և բազմութիւն հաւաքուեցաւ Նախիջեւան քաղաքը և մերձակայ Արամ աւանը (ՂՆԴ. 56)։ Բազմի ճարտար ներգործութեամբ կրցաւ եկեղեցիները խարել, և զէնքերն ալ առնելով, մէկ մասը համախմբել երկու քաղաքներուն եկեղեցիներուն մէջ, թերեւս հաւատարմութեան երդումի պատրուակով (ՁԱՄ. Բ. 381)։ Երբոր այսպէս բազմութիւն մը փակուեցաւ եկեղեցիներուն մէջ, Բաբամ հրաման ըրաւ իրենցներուն, որ գաւառը ու պատահանները ամրացնեն և ապիւսով հիւանդ, և ամէնքը կլլուով կրակ տան։ Երբոր փայտակերտ աւատատները հրկիզեցան, խանձեալ գերաններ և հրացեալ կղմինտրներ, սկսան մէջիններուն վրայ թափիլ, որոնք անհնարին տանջանքներով և բոցերու մէջ այրելով

Սմբատ Աշոտեան, Գրիգոր և Կորիւն Արծրունեաք, Վարազշապուհ Ամատունի և եղբայրը, և ըսելօք այլ ի նախարարաց Հայոց, զորս չկրնար պատմիչը գ ըսի գիրէ պատճառ, զի բոլորովին անձանօթ տեղին ըլլալէ ի նախարարաց (ՂՆԴ. 58)։ Կարծես թէ հրկիզին գլխաւորներուն սպառիլը ուրկի կը քաջալերէր Արաբացիները, ուզածնուն պէս աւերել և ասրել, գերել և գերծիլ, և կոզապուտով ու գերութիւնով երկիրը անապատացնել։ Դաւթի վրայ ուրկի ևս կը զօրանար իրենց թիւնամութիւնը, որուն բնակիչները պահ մը մտաբերած էին ինքզինքին պաշտպանել Սմբատի գլխաւորութեամբ, և գերասանն փախչելէն առաջ։ Արաբական հրոսակը Դաւին կը հաւաքէր գերին ու կողոպտար ոստիկանին արամադրութեան ներքև, և անոր անագին բազմութիւն մը ճանապայ հանելով կը տանէին մինչեւ Դամասկոս։ Բայց կ'երեւի թէ Մահամմէտ-պին-Ակբայի գործերը իրենց չափազանցութեամբ և անգթութեամբ, նոյնիսկ վալիտ ամիրապետին հաճոյ չեղան, որ նա ետ կանչուեցաւ, և տեղը ղրկուեցաւ Ապու-լտպիզ անուն նոր ոստիկան մը, չինարար և հաշտարար հրահանգներով (ՂՆԴ. 59)։ Այդ Ապու-լտպիզ կը յիշէ եղեր, որ 641 յունուար 6'ի Դաւինի առաջին անգամ Արաբացիներէ գրաւուած օրը (§ 475), ինքն 12 տարեկան պատ մըն է եղեր, կարմիր սփաղնելով մը միայն ծածկուած, որ նեղ անցքէ մը սողոսկելով պարիսպներուն վրայ կ'ելնէ, և իրեններուն ձայն կու տայ, և Արաբացիք պարիսպներուն դրսուսմբ սկսած կարծելով կը քաջալերուին և սաստկապէս կը յարձակին, ներսի գունդերը տեղի կու տան, և իրենք քաղաքը կ'առնեն ու կը կործանեն։ Ապու-լտպիզ զուգապատճեան վրայ զարմանալով կ'ըսէ եղեր. Ինչո՞ւ իմ եղբ- կործանուած չգտայ, և ես կանգնեցի ղա (ՂՆԴ. 60)։ Անոր ոստիկանութեան տարին ճշդելու համար որոշ նշաններ չունինք պատմութեան մէջ, բայց Նախիջեւանի և Արամի արկածներէն ետքը գունդ մը միջոց պահ տանք, մինչեւ գնան Դամասկոս հասնիլը, ուսկից ետքը տեղի ունեցած է վալիտի նոր հրամանը։ Գնան՝ Սմբատ 6 տարի փոյթի մէջ բնակած կ'ըսէ (ՂՆԴ. 58), որով կը հասնինք 712 թուականին, նախայն պէտք չունինք ենթադրել, թէ Սմբատ Ապահբազիի հրաւէրը ընդունած պէս անմիջապէս դարձած ըլլայ։

549. Հայաստանէ տարուած գերութեան մէջէն յանուանէ կը յիշատակուի, Վահան անուն տղայ մը (ՅՈՎ. 126), տակաւին չորս տարեկան, որդի Խոսրովու Գողթնեաց նախարարին, որ հարկաւ Նախիջեւանի մէջ սպաննուած նախարարներէն մէկն էր, քանի որ ուրիշ ալ կոչուած է (ՍՈՓ. ԺԹ. 10)։ Վահան Դամասկոս հասնելէն ետքը ուրիշ անտիական տղայոց նման իսլամական հաւատքի մէջ կրթութեան տրուեցաւ, հայրենական Վահան անունը Վահապ փոխուեցաւ, և հետզհետէ ուսմանց մէջ յառաջանալով իր հասակակիցներուն մէջ նշանաւոր հանգիսացաւ, և իրր արքունի դիւանապետիր ամիրապետութեան մէջ պաշտօնի անցաւ (ՍՈՓ. ԺԹ. 20)։ Վահան Գողթնացիի նահատակութիւնը իր կարգին պիտի պատմենք և առայժմ այսչափը նշանակել բաւական ըլլայ։ Անոր վկայաբանութիւնը առանձին գրուած մեզի հասած է, ուր Նախիջեւանի և Արամի կոտորածներուն յիշատակն ալ կ'ըլլայ, և թուականներ ալ կը ցուցուին արաբական և հայկական տումարներով, և կոտորածին պատասխանատուութիւնը կը թողուի Ապու-լմելիք ամիրապետին վրայ, որով 704'ին կոտորուած կ'ըլլայ այդ եղերական արկածը։ Սակայն մենք այդ գրուածին նախատզանի կը համարինք Ղեւոնդ պատմիչի յայտնի վկայութիւնը, որ կոտորածին հրամանը կը վերագրէ Ապու-լմելիքի յաջորդին, և կը դնէ զայն յաջողած ամի էչխանութեան Վալիտի (ՂՆԴ. 54), և ըստ այսմ փոխարկել հարկ չենք սեւներ մեր գրած թուականներէն։ Վկայաբանութեան մէջ նշանակուած կը գտնենք եւս, թէ յաջորդ ծնդի ղաւիչն գերիները Դաւին բերած են, չըսելու յաջորդելուն պատճառը, և յաշխարհ հասնելու ժամանակ դէպ Ապրիլ ճանապայ հանած են (ՍՈՓ. ԺԹ. 19), ինչ որ կրնանք պատշաճեցնել 707 տարւոյն, որուն գարնան հանդիպած է մարտ 27'ին։ Նոյն ապրիլ կը փաղենք, թէ գերիներուն

մէջէն մաս մը արգելարանի մէջ և մաս մըն ալ ճանապարհ վրայ մնաց են, և թէ ճանապարհանելէ առաջ իւրաքանչիւրին ըղբանչիւրն ըսէր, և թէ տարած առներին համաբուխ և իրաւ հաչիւ կը բռնէին։

ՇՈՒՇԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ

550. Գերի տարուածներուն մէջն է նաև Շուշան կամսարական, որուն դիմումինը պատմելնիք վարդանանց կերտի պատերազմէն փախստական Արարացւոց վրայ (§ 528)։ Կ'երևի թէ քանի մը տարիներ բաւական եղած էին անցեալը մոռցնել, որ յաւուրց բռնութիւններ ալ գործածուեցան իրեն վրայ, Միջագետքի Ծառան քաղաքը, ուր տարուած էր գերութեան բազմութիւն մը։ Ախտ բանտարկութիւն, քաղց ու ծարաւ և զանազան տանջանքներ չկրցան ընկճել արիասիրտ բամբիշը, որ միշտ հաստատուն մնաց իր հաւատքին վրայ, և տանջանքներու ներքեւ վախճանեցաւ Ծառանի բանտին մէջ։ Որոշ չէ թէ ինչ պատճառով սկսաւ Շուշանի վրայ ուրացութեան բռնադատութիւնը։ Թէև կրնայ մտածուիլ գեղանի կնոջ մը սիրանաւ պատճառը, բայց անհաւանական չէ, որ Արարացի փախստականներուն վրայ ցուցած սէրն ու զութը, իբր խլամութեան չարած ըլլալու պատրուակ գործածուած, և խլամութենէ ետ դարձողի պէս մահապարտութեան ենթարկուած ըլլայ։ Թուական կը ցուցուի Հայոց ՃՕԵ տարին, այլ իրկպ է ե և է թուատառերու փոխանակութեամբ ուղղել, և 708'ին դնել Շուշանի կատարումը, և ոչ 706'ին (ՁԱՄ. Բ. 382), երբ գերութիւնը 707 աշունին մնկնեցաւ Հայաստանէ։ Երբոր Շուշանի նահատակութեան լուրը հասաւ իր եղբօր Գագիկ Կամսարականի, նա ատարելու վրայ էր Վարդանակերտի յաղթութեան յիշատակին նուէր ատենին մէջ հիմնարկած ուխտի հկեղեցին, և մարտիրոսի եղբայր ըլլալու պարծանօք, եկեղեցւոյն նուիրատուաց հանդէսին խառնեց իր վկայասէր քրոջ ազնուական յիշատակը։ Թուեալս Եղիա կաթողիկոս եղաւ փոքրաւոր ազնախմբութեան հանդիսապետը։ Շուշանի Կամսարականի յիշատակը ձեռագրութիւններուն մէջ յիշուած է (ՁԱՄ. Բ. 382), բայց պէտք էր Յայտնութեան անցնէր և ազնական ալ ըլլար գերութեամբը օրինակելի, բարեզործական ձեռնարկովը յաւաջընթաց (§ 528), և մարտիրոսութեամբը փառաւոր սիկնոջ յիշատակը։

ԵՂԻԱՑԻ ԸՆՔԱՑՔԸ

551. Պատմութիւնը կը լռէ Եղիա կաթողիկոսին վրայ, որ պիտի չկարենար անտարբեր դիտող մը ըլլալ այդ քաոսնկրի եղերութեանց։ Վերեւ դիտեցինք, թէ Եղիա իր ընթացքով արարական միաձուլութեան համոզեալ կաւսակից մը կը յայտնուի, որով թերևս համամիտ չկրցաւ ըլլալ Սմբատի ձեռնարկին. երբ սա նորէն Յունաց կողմը սկսաւ միտիլ, գործնական դեր մըն ալ առաւ, և եղաւ ՚ՈՐՔՆԵՐԷ ՂԵՐԱՆ Յունաց (ՂՆԴ. 55)։ Եղիա կրնար գուշակել ձախող հետեւանքը, որով վերջէն պիտի չկարենար անոնց ըրածը պաշտպանել, բոլոր իւր ճիգը թափելով ալ։ Բայց Ոկրայ երբեք իւր յաւսումը չչափաւորեց, և Նախիջեւանի և Երբատի խաղաղութեան հրաժարելով, և նախարարաց խռովանգանքը, և բիւրաւոր գերիներու վտարանդի տեղափոխութիւնը, այնպիսի գործեր են, որոնց նմանը հազիւ թէ անուած ըլլան պատմութեան մէջ։ Գուցէ Եղիայի կողմէ Վալիսի ուղղուած դիմումներ նշանակութիւն մը ունեցան՝ ամիրապետին որոշադրութիւնը մեղմելու՝ և Ապուլազիզի ոտիկանութիւնը յաղողցնելու, բայց ասր պատմութիւնը յայտնի վկայութիւն մը չտար, բացարձակապէս պնդել չենք յանդգնիր։ Պատմութեան կարգին կը գտնենք եւս թէ Ապուլազիզի գործն վրայ համաձայնութեան միջոց մըն է, որ կը սկսի և կը չարունակէ անկէ եաքը, արարական սիրապետութեան և հայկական հպատակութեան միջև համերաշխ ընթացքով։ Այդ նոր կացութեան հղիկնակ կրնայ նշանակուիլ եղիա կաթողիկոս, և երկրին չինուած եղիա կաթողիկոս, և երկրին չինուած թեան տեսակէտէն օգտակար նկատուիլ իր բանած ուղղութիւնը։ Շնորհաբար ձեռնարկներուն առաջինը եղաւ Դաւին քաղաքի վերանորոգութիւնը, զոր Ապուլազիզ գլուխ հանեց իր խոստման համեմատ, հղորութեամբ ընդարձակութեամբ ուղղութեամբ և գեղարուեստով ամրացած, պարիսպներով չրջապատուած, և չրջից փո-

սերով պաշտպանուած (ՂՆԴ. 60)։ Հարկահայրապետութեան ալ, կաթողիկէն ալ, և ուրիշ եկեղեցիներէն ալ պարտապատուած նորոգութիւններն առատ եղիայի հոգածութեամբ։

ՍՄԲԱՏԻ ԴԱՌՆԱԼԸ

552. Ոտիկաններուն մեծ հայ օգնականի մը ներկայութիւնը յիշած ենք արդէն (§ 523)։ Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեանն էր, որ այդ պաշտօնը երկար տարի վարեց յիզդեզուկ ընթացքով մը, սակայ Յունաց կողմը անցնելով, և յաւախօսը նորէն Արարացիներուն դառնալով։ Սմբատի իշխանութեան տեւողութիւնը 20 տարի նշանակուած է (ՍԱՄ. 84), զոր եթէ հաչուենք առաջին անգամ 695'ին Յունաց կողմէն կատարեալ անուանուելէն (§ 521), վերջը կը հասնի 715'ին։ Բայց այդ քանի տարիները կանոնաւոր և յարատեւ պաշտօնավարութիւն պէտք չէ ըսուին, քանի որ թերևսօրէն այս ու այն կողմ յարած է, փախստած ալ պարտաւորուած է, և հետևաբար այդ ամէն պարագաներ միասին հաչուելով, նշանակուած են 20 տարիները, որով եզերքաց երկրէն դառնալէն եաքն ալ իր պաշտօնը չարունակած կ'ըլլայ։ Սմբատ և իրենները փախած էին 706'ին (§ 546), այնպես մնացած են 6 տարի (ՂՆԴ. 58), և եա եկած են երբ Ապուլազիզ հաստատեցաւ չէշխանութեան, և հրովարտակ գրեց՝ ՐՈՒՆԱՑ ՀԵՐԵՑԱՆՑԱՑ աշխարհն, և վաստնացնելու համար գայր նոցա էեր երդմամբ ՀՔ ԸՆ ՈՂՋՈՒՆԱՆ ԼՈՒԱՆՑ։ Փայտ քաղաքը գտնուող նախարարներ, գրեթէ լքուած էին Յունաց կողմէն, և իզուր կը յուսային անոնց օգնութեամբ յաղողութիւն գտնել ու դառնալ։ Յունաստանեաց Բ արչափ և ձեռնարկեց կայսրութեան և իր թշնամիները ընկճելու, բայց բնաւ համակրութիւն չէր վայելեր բանակին կազմէն և ապատամբութիւնը սկսաւ 711'ին, Բիւրանի դէմ զացող Տոնդկլէն, և անոնց ձեռքով հայազգի Վարդան Փիլիպպիկոս կայսր հռչակուեցաւ, և Յունաստանեաց փախստական, Նիկոմիդիոյ ծոցին վրայ Դամասթիս, այժմ Տարձին, դիւղին մէջ ապաստանեցաւ։ Այդ միջոցին կը համեմատի Սմբատի և ընկերներուն Փայտ Հայաստան դառնալը Ապուլազիզի

խոստումներով։ Յոյներուն դէմ ցասումին յայտնելու համար, Սմբատի մարդիկը չմնկնած ուարի տուին իրենց տպնչական քաղաքը, և նկեղեցիներու գանձերն ու զարդերն ալ յափշտակելով Հայաստան զարձան։ Յոյները ուրիշ կերպով վրէժ լուծել չկրնալով, նզովի գիր հրատարակեցին է ՀՐՈՒՅՑ ՓՈՔՐԱՑՆ ԱՊԼԷՈՒՈՒՆԵԱՆ, որուչեցին ամէն գատկին նոյնը կարդալ, վասնզի է ՈՀՈՒՆ ՅԱՆՑԻՆ կատարուած էր յափշտակութիւնն ալ (ՂՆԴ. 56), 712'ին գատիկը հանդիպած էր ապրիլ 3'ին։ Հարկաւ Ապսիլազիզի աչքին արարբաներ համակրութեան փառք նկատուելուց, յունական քաղաքին աւարառութիւնը, և Սմբատ անհնազանդ սկսաւ վարել անոր մօտ իր պատրիկի պաշտօնը, օգտուելով անչուշտ Եղիայի՝ ոտիկանին մօտ ստացած ազդեցութենէն։

ՆԵՐՍԷՍ ԲԱԿՈՒՐ

553. Այդ միջոցին պէտք է գտնել Ապուանից մէջ յառաջած քաղկեդոնական խնդիրը, որ Եղիայի կաթողիկոսական գործունէութեան նշանաւորագոյն պարագան է։ Ապուանից կաթողիկոսական աթոռին վրայ կը գտնուէր Ներսէս, որ յառաջագոյն Բակուր կը կոչուէր (ԱՍՈ. 104), և Ներսէս իր եկեղեցականութեան անունը եղած էր։ Ներսէս է ՀՐԱՊՈՒՐ ՊԵՏՆ ԲԷՐԹԱԼ, սկսաւ յայտնապէս քաղկեդոնիկ գաւանութեան կողմը հակիլ, որուն առջի ժամանակներ ալ Ապուանից մէջ միաւմիներ յայտնուած (§ 428), իսկ Հայոց կաթողիկոսներու ջանքով խափանուած էին։ Ներսէսի ետքէն հրապարակուն պատճառը կ'ըլլայ Արարացւոց կողմէ նեղուելով, Յունաց հովանաւորութիւնն ու պաշտպանութիւնը հրաւիրելու մտագրութիւնը։ Ներսէս իրեն օգնական գտաւ պիկին ՈՀ ՀԱՀԱՅՆԵԼ ՆՈՒ (ՅՈՎ. 126), որուն անունը Ապրամ կը յիշուի, և Բակուր կանուխէն իր պէրճն եղած կ'ըլլայ (ՕՐՔ. Բ. 23), իսկ ուրիշ տեղ Սեբէոս անուն գրուած կը գտնենք (ՁԱՄ. Բ. 564), թէպէտ Ապուանք այն տեղն թագաւորութիւն չտնէին, բայց կրնար թագաւորական տիկին մը եղած ըլլալ։ Այս երկուքին ճիգերը գործը հետզհետէ կը գօրացնէին, Կիւրինի ձեռքով վրաց կաթողիկոսութեան ըրածը երկրորդիկ կը ջանային։ Բայց կիւ-

ինչպես նաև ամբողջ ընտանիքի հետ միասին ուխտագնացության գնալ Ս. Գրիգորի գերեզմանը Տարոնում (ՅՈՎ. 127)։

555. Պատահում է որ մեկը մեկ այլ մարդու հետ ճանապարհ է ընկնում, ուղևորվում է, ընթանում է, գնում է, գալիս է, մեկնում է, հեռանում է, մեկնում է, հեռանում է, մեկնում է, հեռանում

կ'ըսան Խոսովանութեան Քալէքան անէծքը (ՔՂԹ. 222)։ Արդէն Եղիայի նախորդներուն նկատմամբ ալ ցուցուցինք այդ ամբաստանութեան անհիմն ըլլալը, որով ամբողջապէս հերքուած կ'ըլլայ այն տարագէպ կարծիքը որ Հայոց եկեղեցին, կամ Հայ եկեղեցւոյ կաթողիկոսները, եզրէն մինչև եզիա, մերձատրարար դար մը, քաղկեդոնիկ դաւանութեան ներքեւ ապրած ըլլան։

556. Եղիայի կաթողիկոսութեան մնացեալ տարիները առանց նոր միջադէպի անցան, և խաղաղութեամբ կ'ընթացին նա իր կեանքը, իբր 14 տարի պաշտօնավարելէետքը, 717 թուականին, որ տարին կայսերական աթոռին կը բարձրանար Լեւոն Գ Իսաւրացին, Անաստաս Բ'ի և Թէոդոս Գ'ի վազանցակ գահակալութիւնները։ Իսկ ամիրապետութեան կ'անցնէր Էմմեր Բ, Սիւլէյմանի տակաւրինայ իշխանութիւնէն ետքը։ Եղիայի յիշատակը չատ հռչակ ունեցած չէ մեր կաթողիկոսներուն չարքին, բայց արդարութիւնը կը պահանջէ որ պատմութիւնը անունսակ չթողու նորա արդիւնաւոր անունը։ Երկու գլխաւոր կէտեր մատնրութեան արժանի կ'ընծայեն Եղիայի գործունէութիւնը։ Առաջինը քաղաքական է, որով իրականացուց այն գաղափարը զոր Զորտիրեցին յղացաւ, և մանաւանդ նախորդներէն, բայց գործադրելու չհասաւ, այն է Յունաց հետ յարաբերութիւնները խզել, որք ոչ զօրութեամբ կը պահպանէին, և ոչ կրօնից պատութիւնը կը յարգէին, և անկեղծաբար արաբական հպատակութեան յարել, որոնք զօրութեամբ յաղթող էին, և կառավարութեամբ ալ խաղաղ կացութիւն մը կը յուսադրէին, թէպէտ երբեմն կասկածի առիթ առող միջադէպեր կը հանդիպէին։ Եղիա այդ գրութիւնը իրականացուց, նոյն իսկ մեծ արգելքներու յաղթելով, ինչպէս եղան Գրաչպահի անհանգիստ չարժումը Հայոց կողմէն, Նախիջեւանի ու Արտի անգութ վրէժխնդրութիւնը Աբաբացւոց կողմէն, և Ներսէս-Բակուրի վտանգաւոր. ընթացքը Ադուանից մէջ։ Հակառակ այդ երկար ծանր պատահարներուն, որ կը սպառնային ամէն ակնկալութիւն իսկեր հանել, Եղիա կրցաւ

Անտեղի քրիստոնէութեան ճիւղ մը նկատած էին, բայց հաւիտ թէ քրիստոնէութեան էական նշաններն ունէին։ Երկարատեան մաղզեզական սկզբունք կ'ընդունէին, առաջնային պատիւ կ'ընծայէին, արեւի և լուսինի պաշտօն կը մատուցանէին, աշխարհքը ու մարմինը իրենց չար սկզբունքի գործ կը նկատէին, արտաքին պաշտամունքը կը մերժէին, Խաչն ու Աւետարանը կ'անարգէին, եկեղեցի և իշխանութիւն չէին ճանչնար, և ընդհակառակն չատ մը չարքաշ սովորութիւններ կը գործադրէին, հաղարատեմի ուխտագնացութիւն և կերպեր ունէին, ինչպէս էր միաձին մանկիկ մը ձեռքէ ձեռք նետելով մեռցնել, այդ միաձինին վրայ երդնուլ, անոր արիւնով զանազան խմորեղէններ պատրաստել և ուտել, և անոր մատուամբ աղանդապետ որոշել։ Ուրիշ կէտ մըն ալ, որ այդ աղանդաւորներուն յատկանիշը կրնայ նկատուիլ, մսկիզին կատազութիւնն էր, որով ամէն տեսակ բռնութիւններ, սպանութիւններ, ըմբոստութիւններ, մինչև իսկ ապստամբութիւն-

ներ իբր գովելի արարք կը դատուէին իրենց ազանդը պաշտպանելու, և իրենց հաւատակիցներուն դիմադրելու համար։ Աւելի յառաջ կ'երթար, որ իրենց կրօնական զեղծումները իբր հանրային ճիրներ կը նկատուէին, և օրինական խստութեամբ մինչև իսկ զինու զօրութեամբ անոնք զրպարտելու հարկ կը տեսնուէր։ Ինչպէս է դարձեն առաջ Հայաստանի Բորբորիտներ և Մծղեայներ՝ Պաւղիկեանց նախորդներն էին, նոյնպէս ալ յետագայ դարերուն մէջ Կաչմեցիք, Խառնցիք, Թոնդրակեցիք, Արեւորդիք, և այլ նմանօրինակ ազանդաւորներ՝ նոյներուն չաջորդները եղան ինչ ինչ փոփոխութիւններով, և մինչև իսկ վերջին դարերու եկեղիփք, նոյներուն սերունդը կը նկատուին։ Իններորդ դարու մէջ կայսերական հալածանքներու ենթարկուեցան, և Տեփրիկէի կառավարչէն ետքը դէպ արեւմուտք ալ ցրուեցան, և իրենցմէ ծագում առին, Պուլկարիոյ Բոգոմիլները և Եւրոպայի Ալբիգենսները։

Տ. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գ. ՕԶՆԵՑԻ

558. Եղիայէ ետքը կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ Յովհաննէս, ծննդեամբ Տայիրք գաւառի Օձաձոր գիւղէն, որ հոգի է ուղղափ Լօռի (ԿԻՐ. 39)։ Յովհաննէս հայրապետական աթոռին փառքերէն մին է, իր զարգացմամբ և իր արդիւնաւորութեամբ, թէ կրօնական և թէ վարչական չրջանակներու մէջ, և իմաստասէր մակդիր անունը, որով նամակագրած է պատմութեան մէջ, իր ամենամեծ գովեստը կը կազմէ։ Աչակերտած է Թէոդորոս Բոթենեաց վարդապետին, ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի (ՕԶՆ. 2)։ Պատմութիւն նորա հմտութիւնը բարձրացնելու համար միտքի կը յիշէ, թէ անդեակ էր հելլենական չրջանց, մասնաւորապէս քերականական չարքերուն, վերծանողական ոճոց, մասանց քանի և մանանոցն, վերջից սերոյ, փոքրերոցն, հանգամանաց և պարագայից, անքակտից և անանքակտից, և

նկարագրուած է, յայտ ընելէդին պեալէմաբ (ԱՍՈ. 185), վայելուչ հասակ մարմնոյն (ԿԻՐ. 37), քառնեան և ընթնասիք, և սարքամասակ պիտակ ունեցող (ՅՈՎ. 131), և ձագելու ալեւոտ ծերուս, որ ինքնէր ինձմէ ցերեկոյս գիշերուան նուրս (ՅՈՎ. 129)։ Յովհաննէս սովորութիւն ալ ունեցած է ընդոտնոյն է պատուական երանելի Նիւմիոյ գիշերապարել պղնձադրել, և ոսկի հանր խարտոցիս ալացնել և խոզվի անուշիս յայն ընդ խառնելու, ձգել ընդ ձագելու ծերուս (ՅՈՎ. 129), և այնպես ապա ածան կալնել գործի գլուխ զանազիլ (ՅՈՎ. 130)։ Յովհաննէս կաթողիկոսի այդ սովորութիւնը կը պատչառանէ ուրիշ Յովհաննէս կաթողիկոս մը, թէ այդ կերպը օգտակար է, որպէս զի պետութեան բարեխոհութեամբ՝ բարի պաշտօնէ խրախուսեան լինի, և ընդայն խնդոյ ընդառաջողը պակասութեան է տեսնի և բարի է։ Օրինակ ալ կը բերէ հեղինակներուն գործերը, որ եթէ նոր նոր սովորութեան ձեռնհաս ընդունող ընդունուի, ապա որչափ առաւել մարդ էան զործերնոյ քերել է ընդհանուր (ՅՈՎ. 130)։ Ինչ չափ ալ Պատմաբանին դիտողութեանց դիմաց հնար էր առարկել, թէ ոչ այսպէս իմացան նախնի հայրապետները իրենց ատենին ազգեցութիւնը, սակայն միւս կողմէն ալ ատոր է, թէ իրաքանչիւր ժամանակի յատուկ պարագաները կու տան այդ տեսակ ենդիրներու լուծումը, ինչպէս այժմ ալ ոչ նոյն կը պահանջուի առաքելական ժամանակներու անցուդարձերը։ Իսկ Օձնեցիին զգացմունց մասին բաւական ըլլայ դիտնալ, թէ նա այդ երեւոյթին ներքև խառամբեր կեանք մը կ'անցնէր պահօք և աղքատութեամբ, և է նեբէոյ յայնեաց ոչխար պժոխքքեբը զբեսպատրեր (ՅՈՎ. 129)։

559. Օձնեցին վերջին ժամանակներու պատմագիրներէն Յովհաննէս Գ համարուած է, բազարանցին ալ թիւի անցնելով, որ իրր հակառակաթոռ չկրնար օրինաւոր կաթողիկոսներու թիւին անցնիլ (§ 389), և Օձնեցին կը լինի Յովհաննէս Գ Մանդակունիէն և Գաբրիէլեանէն եաքը։ Իր կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ամէն պատմագիրներէն և ցուցակագիրներէն համաձայն կերպով 11 տարի դրուած է, և գայն փոփոխելու բնաւ

ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԻՇԽՈՂՆԵՐԸ

պատճառ մը չկայ, և մէկ ցուցակի միայն 15 տարի նշանակելը բնաւ հակառակ փաստ մը չէ, ինչպէս նաև ուրիշ ցուցակի մը Օձնեցին բոլորովին իսկ մոռնալը, եզիայի անմիջական յաջորդ դնելով Դաւիթը (ՍԱՄ. 268)։ Այդ հաշուով Օձնեցւոյն կաթողիկոսութիւնը կ'իյնայ 717'է 728 տարիներու մէջ, որ միջոցին ամիրապետներն են Լօմէր Բ 717'է 720, Եզիտ Բ 720'է 724, և Հէշամ 724'է սկսելով 19 տարի, որով այս երկրին հետ ալ զարթ ունեցած կ'ըլլայ Օձնեցին։ Իսկ Բիւզանդական կայսրներէն ժամանակակից գանուեցաւ Լեւոն Գ Խազարացիին հետ, որ 717'ին գահ բարձրանալով 24 տարի իշխանութիւն վարեց։ Ամիրապետին կողմէն Հայաստանի վրայ սահմանութիւն վարողներուն գալով, Ապուլ-Ազիզի սովորաբար 16 տարի պաշտօն կը նշանակուի, որ 708'էն սկսելով կը տանի մինչեւ 724, և բուսական տարիներ Օձնեցիի հետ ալ զբաղուած կ'ըլլայ։ Սակայն հարկ կը լինի այս տեւողութիւնը կարճել, եթէ իր յաջորդը Լօմէր ամիրապետին ժամանակակից պիտի ընդունինք։ Վլիթ կամ Վալիտ՝ Հայոց ոստիկանի մըն ալ անունը կը գտնենք յիշուած (ՅՈՎ. 130), որ պէտք է Ապուլ-Ազիզի յաջորդը եղած ըլլայ։ Այդ տարին յիշուած Պաղատատ քաղաքը (ԱՍՈ. 105) յայտնապէս Դամասկոսի հետ չփոխուած է։ Պալով ոստիկանի գործակից եղող պատրիկին, Ամբատ Բիւրատեանը մեռած կամ դադրած պիտի ընդունինք 715'ին, եզիային մահուընէ երկու տարի առաջ (§ 530), որով Օձնեցիին ընդարձակ տեսչութեան տարին արդէն պատրիկ գտնուած կ'ըլլայ Աչոտ Բագրատունի, որդի Վասակայ, որուն 15 տարի պաշտօնավարութիւն կը տրուի (ԱՍՈ. 106)։ Հետեւաբար նա կը լինի ամբողջ Օձնեցիի կաթողիկոսութեան միջոցին կուսակալութեան օգնականի դերը վարողը։

560. Օձնեցիի կաթողիկոսութեան ժամանակէն նշանաւոր է՝ անոր ամիրապետին տուած այցելութիւնը, որուն թուականը ճշդելու համար պէտք է ինչ

ԱՄԻՐԱՊԵՏԻՆ ԵՐԹԱԼԸ

Պատմաբան և Ասողիկ և Անեցին, որք ուղի կանուխ գրած են, ամիրապետին

նուէրը չեն տար, մինչ Վարդան կը յիշէ Ուռմարը (ՎԱՐ. 92), որ է Լօմէրը, իսկ Կիրակոս Հէշէմը (ԿԻՐ. 37), որ է Հէշամը։ Արդ նկատելով որ Հէշամը Օձնեցիին վերջին տարիներուն կ'իյնայ, որ տանն այլեւս Օձնեցիին քաշուած կեանք մը կ'անցընէր (ԿԻՐ. 39), և թէ Օձնեցին իր այցելութենէն եաքը, ամիրապետին հրամաններով զօրացած կըռուկ գործերու կը ձեռնարկէր (ՎԱՐ. 73), անվրկեայ կերպով կրնանք ըսել, թէ Լօմէրի օրով եղաւ այդ այցելութիւնը, որ է ըսել 720'էն առաջ, կամ թէ ըսել Օձնեցիի սիթոս բարձրանալէն քիչ եաքը։ Ինչպէս ալ այցելութենէն եաքը կեցեալ ամս սակաւ գրուած ըլլայ (ՅՈՎ. 133), սակայն այս սակաւը Օձնեցիի բովանդակ կաթողիկոսութեան վրայ կ'իմացուի, և ոչ այցելութենէ եաքը անցած միջոցին վրայ։ Իսկ այցելութեան առիթ կ'ընծայէ Հայաստանի ոստիկանին ամիրապետին մօտ զացած ատեն, Հայոց կաթողիկոսին գեղեցկութեան և վարուքին վրայ հրացմամբ խօսիլը, մինչեւ որ ամիրապետին հետաքրքրութիւնն ալ կը չարժուի սա արտասովոր ատենաւոր պատնէշատեսիլ մարդը անձամբ ճանչնալու։ Ամիրապետին խօսող ոստիկանին անունը Վլիթ է յիշուած (ՅՈՎ. 130), որ է Վալիտը, սակայն ըստ մեզ սարօրինակ եղած կ'ըլլար Հայոց ոստիկանին այդ լուրը տալու համար Դամասկոս երթալը, և աւելի պատմական եղելութեանց կարգին յարմար կը դանենք ըսել, թէ լուրը ստանդը Ապուլ-Ազիզ եղաւ Դամասկոս դառնալուն ատթիւ։ Իսկ ամիրապետին հրաւէրը կամ հրամանը բերողը Վալիտ եղած կ'ըլլայ, Դամասկոսէ եկած ատենը։ Յատուկ պաշտօնեայ մըն ալ ղրկուած էր ամիրապետէն, պարտուպատճառ կերպով ա՜ֆ ըէֆ ըլլըն Աթոռոծոյ աֆել (ՅՈՎ. 130)։ Ուղեւորութիւնը կատարուեցաւ սովորական կերպով, և Օձնեցին իր անձնական չքեղութեան զարդերուն հետ, նոյնպէս հետեւորդներու պատուաւոր խումբն ալ ունեցաւ մէկտեղ։ Ժամանակագրութեան հաշիւները մերձեցնելով, անյարմար կան հաշիւները մերձեցնելով, անյարմար չէր ըլլար 719 գարունի բացուելուն դնել Օձնեցիի Դամասկոս երթալը։

561. Ամիրապետին գլխաւոր հետաքրքրութիւնը՝ փառաւոր և փառազարդ մարդ

մը տեսնելն էր։ և հրաման ըրաւ, որ կաթողիկոսը իր ամբողջ արդուզարդով ներկայանայ, ըստ այնմ ալ կատարուեցաւ։ Յովհաննէս նէս ամիրապետին ներկայացաւ ֆայլոն և պալ պալըն զբեսպոլ պծնաւորեալ, ըղձքերէն ձագելու ծերուս սակերծունչ կոչելու, և ըսուկնակար ֆառաղանն որ է ֆայթէ ոպնէպզեց է յեռն առեալ (ՅՈՎ. 131)։ Իրաւ ալ ամիրապետը հետքնալ ընդունելու Օձնեցիի արտասովոր գեղեցկութեան, զէմքին, հասակին, մօրուքին և անճնեայ կերպարանին վրայ, ինչ որ միշտ նկատողութեան արժանի կէտ մը եղած է հին ժողովուրդներու, և մանաւանդ արեւելեան ազգերու համար։ Առաջին աեսաքնութեան պատուաւոր ձեւերը վերջնանալէն եաքը, ամիրապետը սկսաւ բերել տուաւ և նատեցուց, ուղի լուրջ խօսակցութեանց մտնելու համար, կաթողիկոսին պճնասիրութեան վերաբերմամբ։ Այդ կէտը կատարելապէս կը պատչառի Լօմէրի անձին և զգացմանց, որ նկարագրուած է իրր ըստ ամենայնի պարզասէր անձ մը, իշխանական ճոխութեանց չհանդուրժող, բարեգործ և բարեսէր, որ իր նախորդներուն ժամանակէն սկսած չքեղութեանց սովորութիւններն ալ արգիլած և դադրեցուցած էր (ՎԱՐ. 330), ուստի Լօմէրին չատ յարմար կու գար պատմիչներուն կողմէն անոր բերանը դրուած խօսքերը։ Ե՛ս լսեր եմ, կ'ըսէ, որ ձեր մարդարէն Յիսուս, հեզ էր և խոնարհ, ազքատութիւնը կը սիրէր, պարկեշտ և սակաւակեան զգեստ կը զործածէր, իրեններուն ալ այնպէս կը յանձնարարէր, որով անոր առաջին աշակերտներն ալ, և անոնցմէ եաքը եկող ձեր հին աստուածպաշտներն ալ, ազքատութիւնն ու գձուձութիւնը, մեծամեծներ և փարթամութիւնէ աւելի սիրած ու պահած են. ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ դուն անոնց հետեւող մը, սահմանք չքեղ կերպով կը զարդարուիս։ Կաթողիկոսը կը պատասխանէ. Իրաւ Քրիստոս սէրն ուր խոնարհ և անարդ կերպարանով ապրեցաւ, նոյնը ըրին առաքեալները և առաքելոց հետեւող հայրապետները, սակայն անոնք իրենց ազդեցութիւնը ցուցընելու, իրենց իշխանութիւնը գործածելու, և ժողովուրդին վրայ ազդելու համար հրա-

չագործութեան այժը ունէին, և անով կը զօրանային մարդիկներուն վրայ, որք ոչ թէ վերացական ակղբունքներով, այլ զգալի նշաններով կ'ազդուին։ Հետևաբար անոնք աւելի արտաքին նշանի պէտք չունէին։ Բայց մենք այդ միջոցները չունինք, և պարտաւոր ենք գործածել այն արտաքին նշանները, որոնցմով բոլոր աշխարհք կը վարուի, և որոնք զուտ ալ կը գործածէ։ Ձեր իշխանութիւնը ազգեցիկ ընել ամէն համար ծիրանեփառ կը հագուիք, ոսկեճամուկ կը զարդարուիք, գեղեցկութեան ձեւեր կ'առնէք, գինքեր կը կրէք, ո՛չ ժողովուրդը ձեզմէ պատկառի, որ եթէ ձեզ անոնք քուրձ հագած, գծուծ և խոշոր կերպարանի տակ, ոչ ձեզ կը պատուէ, ոչ ձեզ կը սեպէ, նոյն իսկ ձեր ով ըլլալն ալ չգիտեր։ Այդ նպատակով կը գործածուի արտաքինը, նոյնն է և իմ գործերուս նչանակութիւնը միայն արտաքիններուն համար։ Իսկ եթէ իմ անձնական կեանքս իմանալ կ'ուզես, և ըՔովանդակին չեմ փռանել խօսքս, հրամայ ըրէ որ այս անգ եղողները դուրս ելլան, և առանձինն քեզի բացատրեմ։ Ամիրապետը կը հաւանի, և դահլիճին մէջ միայնակ կը մնան ամիրապետն ու կաթողիկոսը։ Այն ատեն Օձնեցին չգիտցողները կը քակէ ու կը բռնաց, որուն նկարին կը տեսնուին այծեայ ցփահները կամ խոշոր խաբարները, և ամիրապետին գառնապով կ'ըսէ։ Մեր Քրիստոնեան անարատ այս է ըՔէնօ, իսկ արտաքոյ ինչ են և պետէ արտաքոյ։ Ամիրապետը նոր զարմացման կը մատնուի, ձեռքը կ'երկընցնէ, խորտակները կը չօչափէ, ու վարանելով մը կ'ըսէ։ Ձէ՞ր արդեօք կարելի մարդոյ պետէ քոնքիստիներէն ելնէ, երբ ու յԱստուծոյ պատեալ լինի նմա համբերութիւն։ Հօմէրը բոլորովին զանցացած, ոչ նա կաթողիկոսին գեղեցկութեան, այլ անոր առաքինութեան վրայ, յարգանքները կը չատցնէ, և պատիները կ'առատացնէ (ՅՈՎ. 131)։

562. Հօմէրի կոմէ Յովհաննէսին արքատած պատուհասիրութեանց կարճին, առաջին անգամ կը յիշուի, թէ ամիրապետը արևելեան վենետիկներուն սովորական պատգամը կ'արձակէ։ Ինչքան ալ նենգ և նօթի, դէ արդէօ ելեք Իսկ կաթողիկոսը երեք բան

կը խնդրէ։ 1. Քրիստոնեաներ չբռնադատուին հետաքրքին փոխել, այլ իւրաքանչիւրը իր կամքին թողուի։ 2. Եկեղեցիներէն ու կրէցներէն ու սարկաւագներէն հարկ չպահանջուի։ 3. Քրիստոնեաներ ուր ալ գտնուին հնազանդակորէն իրենց պաշտամունքը կատարեն։ Եւ կ'աւելցնէ որ այս երեք կէտերը պաշտօնական հրովարտակով հաստատուին, որուն դիմաց ինքն ալ կը խոստանայ և կ'երաշխաւորէ, որ «Հինդ ոսկի ՚ի ձուլածոյ ՚ի ծեր։ Ամիրապետը իսկոյն կը հրամայէ որ ուզուած գիրը պատրաստուի և յանձնուի (ԿԻՐ. 38), և տեսնելով որ հայրապետը իրեն անձին համար բան մը չպահանջեր, ինքն կ'աւելցնէ անձնական պատուասիրութիւններ։ Պատմիչները կը յիշեն թէ ամիրապետը հօմին անգամ գայն խնչայեաց (ՎԱՐ. 72), այսինքն է եղեն անգամ պճնաւորելու ջեղեցիկ ոչխարներ մեծարելց, համաձայն արևելեան սովորութեան, որ մինչև վերջին տասնեակ մը կը գործածուէր և ֆռֆրան հագուեցնել կը կոչուէր։ Բայց ասոր ջանայ եա ոսկոյ և արծաթոյ պարգևեց (ՅՈՎ. 133), և իրեն ընկերակցութեան գինուորական գունդեր ալ տալով առաքեաց ՚ի ձեռս պատուով յաշխարհս Հայոց (ԿԻՐ. 38)։ Այդ պարագային յարմար է կցել Ղևոնդի գրածն ալ թէ, Հօմէր արքայից գրուանդակ ջեղեցիկ յիւրոցանէ առեալ ՚ի ձեռն հայրապետին (ՂՆԴ. 66), ակնարկելով այն մեծ գեղութեան որ տեղի ունեցած էր յեղ այբեցւոյն ընծայարերութեան Նախիջևանի և Երասի եկեղեցիներուն մէջ (§ 548)։ Օձնեցին տեսնելով Հօմէրի բարի արամադրութիւնը, միջնորդած է անշուշտ գերութեան մէջ գտնուողներուն համար, և տակաւ տեղի ևս փառատրութիւն տուցած է կաթողիկոսին Դամասկոս երթալը։

563. Յովհաննէսի ամիրապետին առջև ըրած խոստումն ու երաշխաւորութիւնը նոր հաստատութիւն մըն էր

ՕԶՆԵՑԻԻՆ ՋԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ

Սահակի տուած յայտարարութեան, և եզեալ կոստանդ գործադրութեան, որով Խմաստասէր հայրապետը դիւանագիտական կերպով կը նախապատրաստէր Հայոց ընդդրկած նոր քաղաքականութիւնը, որ է վերջնապէս և կոստանդիպաշ խզել Յունաց հետ յարաբերութիւնները, և ամրապնդել կապակցութիւնը արևելեան տէրութեան հետ։ Յովհաննէսի ընդվիքը երկու մասեր ունէր, մին քաղաքական և միւսը կրօնական։ Քաղաքական տեսակէտէն պէտք էր խզուած վերջացնել Յունաց հետ արտաքին յարաբերութիւնները, և յունական տիրապետութեան ժամանակէն մնացած հետքերը։ Ամիրապետը գործը դիւրացնելու համար նայեցաւ ընդ ջեռնոտն հանած էր Հայաստանի կոմսները (ԿԻՐ. 38), և անոնց օգնութեամբ և ոստիկանին ձեռքով հետացուցած Հայաստանի մէջ մնացած Յոյները, երբ ՀԷրուխոսոս և ՐԷ ՀՀոսոս, որք ամառարանքի մէջ մինչև իսկ իրենց ինչքերն ու զանձերն ալ չկրցան ամբողջապէս առնել և մնկանգ առնել, և պատուհասուեցան ասոնք յաշխարհս Ռոսաց (ԿԻՐ. 38)։ Իսկ կրօնական տեսակէտէն Օձնեցին խոտոր հետապնդեց, ջնջել և վերցնել քաղկեդոնիկ գաւանութեան և յունական ձեւին համակերպութիւնները, որք անգամ մտած էին բիւզանդական տիրապետութեան և Եղբի բռնադատեալ դիջութեան ժամանակէն, և կը չարաչարէին անոր յաջորդներուն տակնն ալ։ Այդ է նպատակ Նաւ Հոդվոց գրուածին բոլոր մասը, թէ Եղբէ Եղիա վեց կաթողիկոսներ քաղկեդոնիկ էին, և Յովհաննէս անոնց գայթակղութիւնը վերջացուց։ Մենք ցուցուցինք որ Հայ եկեղեցին այդ կաթողիկոսներուն ժամանակ իր հետ տանող գաւանութենէն չէ գած էր, այլ թէ Յունաց հետ համակերպութիւնը, բռնութեամբ կամ հրամայութեամբ, մտած էր Հայաստանի գանազան կողմերը, ուր ընդհանրապէս յունական ազգութիւն ալ չարաչարած էր։ Այդ ազգութիւնն ալ ոչ հանրական և ոչ պաշտօնական էր, այլ անգամ հանդիպած ականաւոր անձերու և չեզուններ։ Եւ ինչպէս Հայաստանի մէջ կը գտնուէին երևութականներ և Պաւղիկեաններ, բայց Հայ եկեղեցին ոչ երևութական էր և ոչ պաւղիկեան, նոյնպէս ալ կային Քաղկեդոնիկներ, բայց Հայ եկեղեցին ոչ քաղկեդոնիկ էր և ոչ ալ յունական ձեւեր ընդունած էր։ Առաջին այդ կէտը ուշի կը չնչաէ, վասնզի երկաբնակ խոստովանութիւնը, սուրբ խորհուրդին խմորն ու ջուրը, և քառամարգը ու պահքերը ձուկով ու ձկիով ու գինիով սրբելը յիշելէ հաքը կը յուսայ, թէ այս ամէնը չ---ըշ Եղբէ գինէ- ցոյ՝ ճաշեւ էր չաշեւրէ Հայոց, է տուն Յունաց (ԱՍՈ. 105), այսինքն է Յունաց սիրապատած գաւառները։ Հետևաբար ոչ Հայոց եկեղեցին, և ոչ ժողովուրդը ընդհանրապէս կը մաքրուէր Օձնեցիին ձեռքով յունասէր գաւանութենէն և ձկաբերէն, այլ այդ կը կատարուէր միայն է տուն Յունաց, այն գաւառները որք Յունաց ներքև ընացած էին, և այժմ արտաքին սահմաններուն կը խառնուէին, և կամ տակաւին Յունաց ձեռքը ընացով ալ, Հայոց հայրապետին ազդեցութեան կը հպատակէին, Բիւզանդական իշխանութեան սիրանալէն օգտուելով։ Լևոն Խաչեցին ալ որ նոր գահ բարձրացած էր, քաղկեդոնիկ գաւանութեան մարկին պաշտպան մը չէր, և և բոլոր մատենագրութիւնը դարձուցած էր պատկերամարտ վարդապետութեան, որուն հովանաւոր էր կանգնած։

564. Լևոն, որչափ ալ քաղկեդոնականութեան մասին նուազ հոգածու, սակայն չէր կրնար անտարբեր ընել ընդ Օձնեցիին հակառակ ուղղութեան հանդիպիլ, և իր գանգատը անոր հասցնելու համար վասիլ իշխանը գեսպանութեամբ Հայաստան դրկեց կաթողիկոսին ըսելու, Ընդէ՞ր առնես զեր քանդ ջայդ (ՎԱՐ. 73), ակնարկելով հարկատարաստանեաց հետ հաստատած մերձաւորութեան, և անոնց չհանին պաշտպանութեան։ Պատմութիւնը յառաջ չբերեր գեսպանութեան մանրամասնութիւնները, և ոչ ալ Օձնեցիին բռնած ընթացքը կը պատմէ, այլ միայն կը յիշէ, թէ Վասիլ չսպասելով հետևանգացաւ, և ջեղնեցաւ ի հուն, և բժիշկներ դիրացին օգնել, այլ Օձնեցիին ձեռք դնելով առաքեալն ոգեցաւ, և այդ փառաւն հաստատուն ինաց, և Հռոմայոց կոչուած տեղը 15 տարի ճգնելով վախճանեցաւ (ՎԱՐ. 73)։ Թերևս պարզ պատ մըն է Վասիլի կեանքին վերջնատրութիւնը, սակայն պատմու-

թեան իմաստը յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ վասիդ Հայոց եկեղեցին անարգելէ հաքը, ասասիկ հիւանդացած, և Հայոց կաթողիկոսին աղօթքով առողջացած ըլլայ։ Եւ այս անգամ մըն ալ կը հաստատէ Օձնեցիին հետեւած ուղղութիւնը։ Լեւոն կայսր նկատմամբ մեր պատմիչներ Թէոփկոյսեան մը կը յիշեն անոր և Իսմէր ամիրապետին միջև։ Իսմէր քրիստոնէութիւնը քննադատող գիր մը կը գրկէ Լեւոնի (ՂՆԴ. 67), որուն ընդարձակ հերքում մը կը գրէ Լեւոն, քրիստոնէութեան հաւատքը և Սուրբ Գիրքը պաշտպանելով և իսլամական վարդապետութեան քննադատութիւնն ընելով, զոր ամբողջօրէն յառաջ բերած է Ղեւոնդ (ՂՆԴ. 69–128), և որուն հետեւանքը կ'ըլլայ Իսմէրի կողմէ քրիստոնէից արուած դիւրութիւնը և ցուցուած քաղցրութիւնը (ՂՆԴ. 128)։ Մնդիրը մնզմէ օտար լինելուն, միայն մեր պատմագիրներուն կարեւորութիւն տուած ըլլալուն համար յիշեցինք, գործին և գրութեան վաւերականութիւնն իսկ չքննելով։ Բայց ուրիշ կողմէ Լեւոն աւելի քան քննադատող, համակիր մը կ'ուրուար իսլամական դրութեան, վասնզի առնողք պատերազմ բացած էր պատկերներու դէմ, որ յունական ծէսին մէջ չափազանց չատ, իսկ իսլամական կրօնքէն բացարձակապէս արգելուած էին։ Պատկերամարտութեան առաջին գաղափարը կը վերագրուի Ջենոն Հերապոլսոյ եպիսկոպոսին, որ զար մը առաջ ապրած էր, բայց մեծ ընդունելութիւն չէր գտած և աննշանակ մնացած էր։ Լեւոն, քնիկ ասիացի, և յունական զգացումներէ հեռու, իւրացուց պատկերամարտ սկզբունքը, և իւր առջի օրէն սկսաւ անուղղակի կերպով ջնջել պատկերները եկեղեցիներէ և բոլոր հանրային վայրերէ, ու տակաւ յառաջանալով 724'ին հրովարտակով արգիլեց պատկերները, բանի ալ վերցնել և կոտրել տալով անոնք, և խրատութիւններ հրամայելով և աքսորներ և նեղութիւններ վճռելով պատկերներու պաշտպան եպիսկոպոսներու և քահանաներու դէմ։ Պատկերամարտութիւնը մեծ ազդեցութիւն չունեցաւ Հայոց մէջ, վասնզի Հայերը թէ ոչ պաշտօնապէս պատկերամարտ, սակայն իրօք խիստ զգուշաւոր էին պատկերներու կիրառութեան մէջ, չունէին Յոյներուն յատուկ պատկերներու աստուածութիւնը և անոնց անխտիր պատիւը, և հաղիւ թէ օձնալ պատկեր մը միայն կը պահէին եկեղեցիներու աւագ սեղանին վրայ։ Միայն Պաւղիկեանք աւելի քաջալերութիւն ստացան արտաքին պաշտամունք դէմ ուղղուած հակառակութիւններնուն մէջ։

565. Օձնեցին իւր ձեռնարկած բարեկարգութիւնը զօրացնելու համար, պէտք տեսաւ յատուկ ժողովով մը հաստատել կարեւոր կարգադրութիւնները, որոնք պիտի ծառայէին սպրդած սկզբունքները վերցնելու, և Հայոց եկեղեցւոյ հնաւանդ սովորութիւններն ու ծէսերը ամրացնելու։ Ժողովին գումարումը կը փաղնք Կանոնագիրքին անցած կանոններէն, սակայն ոչ գումարման տեղն ու թուականը, և ոչ ներկայ եղողներուն թիւն ու անուններն նշանակուած կը գտնենք։ Ժամանակին պարագաները ուսումնասիրելով պէտք է ըսել, թէ ժողովը տեղի ունեցաւ 720'ին, Յովհաննէսի Դամասկոսէ դառնալէն ետքը, և փութով պնդութեամբ բարեկարգական ձեռնարկներու սկսած ատենը, և թէ գումարուեցաւ Դուինի մէջ, ուր էր կաթողիկոսական աթոռը, և ուր հաւաքուած են գրեթէ բոլոր ազգային ժողովները, բացառութիւն ըլլալով Յոյն կայսրներու նախաձեռնութեամբ Կարնոյ մէջ գումարուածները։ Իսկ ներկայ եղած են գրեթէ բոլոր առաջնորդները և ազգի գլխաւոր եպիսկոպոսները, Աշոտ պարիկ և նշանաւոր նախարարներ։ Օձնեցիի այն գեղեցիկ ճառը, ուր կը խօսի իւր առջին կեանքին և հայրապետանալուն և եկեղեցական բարեկարգութեանց նկատմամբ (ՕՁՆ. 1), ժողովի բացման ատենաբանութիւն մըն է, զոր խօսած է Խոսրովիտ կաթողիկոսը, ժամանակին պէտքերը բացատրելու և կարեւոր խնդիրները ժողովականաց մտադրութեան յանձնարարելու համար։ Այդպիսի ատենաբանութեան հանդիպած չենք՝ նախընթացաբար տեղի ունեցած ժողովներու մէջ, սակայն եթէ նորութիւն մըն ալ է, համաձայն է ուսումնական և գործնական եպիսկոպոսապետի մը արժանիքին։ Պարտականութիւնն ալ կ'արդարացնէ Օձնեցիին վերագրուած վէհ ու վսեմ հոգին, և իմաստասիրական և աստուածաբանական և ծիսական կէտերու խորին հմտութիւնը, թափանցելով նոյնիսկ արարողական պաշտամունց թաքուն նշանակութիւնները։ Աստնաբանութեան օրինակը, ինչպէս որ հրատարակուած է, մէջտեղը թերի կ'երեւի, վասնզի նախադրութեան մէջ նշանակուած գլուխներէն չորսը, որք կը խօսին չաթաթ օրուան խորհուրդին, խաչերը օձելուն, Սուրբ Աստուածա՛ծ երգին, և աւետարանութեան կարգին չեն գտնուիր, այլ ժ'րդ գլուխէն ժե'րդին կ'անցնի (ՕՁՆ. 21), և յայտնի չէ թէ ընդհրկէն պակաս է, թէ ոչ տպագրողներ զանց ըրած են հրատարակել, որոնք բացատրութիւն մըն ալ պատած չեն։

566. Դուինի ժողովական կանոնները 32 հատ են, որոնք կը գտնուին թէ կանոնագիրքին մէջ (ԿԱՆ. 126), և թէ աստնաբանութեան հետ հրատարակուած են (ՕՁՆ. 24)։ Առաջին երկու կանոնները արքեպիսկոպոսաց դէմ են, թէ եկեղեցականաց և թէ աշխարհականաց համար, որոնք հաղորդութենէ կը զրկուին, և այն եկեղեցականը, որ յամառ է՝ ձգէ յոյժ՝ կարգալոյծ ընկղ կը հրամայուի։ Յաջորդ երեք կանոններ պահեստ վրայ են, որք կ'արգելուն կիրակնամուտին, շաբաթ օրուան և տասնորդեակին, և պահքի ճրագալուցին, և պահքի փառատուներէն մինչեւ հոգեգալուստ պահք դնել, ինչպէս նաեւ ասոր իրիկուընէ կիրակի ընել, արբենալ և զեղխել, այլ կը հրամայուի պարկեշտութեամբ պահքի և հաղորդութեան խորհուրդները ընդունիլ։ Եթէ քահանայն խմանայ որ այսպէս պատրաստուած չեն, կ'արգելուի պահք ուրիշ օրուան յետաձգել։ Պահքի կը վերաբերին ժե և ժ.Զ կանոնները ալ, և կը հրամայուն որ նկնկղնին և ի պրօ-ՐՆՈՒՆ տեղիս օրինուին, նոյնպէս երկրորդ պահքերն ալ։ Իսկ եթէ տասնորդեակն իրարու հետ պզծեալ ըլլան, կը պատուիրուի պահել, կամ թէ ապաշխարութեան առքը օրինել։ Մեծպահոց չաթաթ և կիրակի օրերուն վրայ կը խօսին Զ'րդ և Ը'րդ կանոնները, որպէսզի պատարագը չխափանուի, իսկ պահել կամ լուծանել չէ-ըՀՈՒՆէ-ը կամ ՐՈՂՆԼԼԵՒ։ Յաջորդ կանոններ հետզհետէ կը հրամայեն, որ միւռոնը հայրապետը օրհնէ, իսկ եպիսկոպոսները միայն է ՂՈՒՒՒ ՀՈՒՔՂԼՐՈՒՆ, և ոչ երբեք քահանաները։ Աստնք կրնան օրհնել միջոցաւորեան ձէթը, և հիւանդաց ձէթը, իւրաքանչիւր անգամ զատ զատ։ Պատարագի սեղանը քարեղէն և անշարժ չինել, և ոչ փայտեղէն ու չարժուն։ Նոյնպէս միջոցաւորեան աւազաններն ալ քարեղէն և հաստատուն չինել միջոցաւորեան մէջ։ Իսկ երեսից ձէթն ու հրաժարումը միջոցաւորեանն դուրս կատարել։ Ժէ կանոնէն մինչեւ ԻԴ կանոնը ժամերգութեանց պաշտաձնները կը կարգադրուին, ԻԶ և Լ կանոնները, Յայտնութեան ջրօրհնէքի և ութօրէքի աւետարանները կը ցուցնեն, և Ծաղկազարդին կը հրամանգն ՈՈՒ ԲՈՈՒՆԼ Ե ՅԺՅԱՆԱԿ ՂԺՅՒԼ այսինքն քշոցները հնչեցնել։ Իէ և Իվ կանոնները կը հրամայեն որ փայտէ կամ որևէ նիւթէ խաչի նշաններ, եթէ օրհնուած և օծուած չեն է պոպէ- և ՀԵՐԷՊՈՓՈՒՆ չընդունին, իսկ օրհնուելէ և օծուելէ ետքն ալ ամենայն նախանձախնդրութեամբ պաշտպանուին։ Դիտելու է որ խաչերու հետ պատկերներու ալ յիշատակութիւն չըլլար։ ԼՍ կանոնը կը հրամայէ կիրակին կէսօրէն չլուծել, այլ ինքը ՓԵՐԷԿՈՅՆ պահել զգուշանալով է ՓՈՐՅՈՅ Ե Է ՅԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒՆԵՒ։ Վերջապէս ԻԹ և ԼԲ կանոնները կը հրամայեն զգուշանալ, չհաղորդել և չկենակցիլ ամէն հերձուածողներու հետ, և յատկապէս Մրճգնեայ կամ Պօլիկեան, այսինքն է Պաւղիկեան, ազանդաւորներու հետ, որոնք պէտք է խոշտանգել և ձանր պատուհաս է վերայ ածել, ինչ- ՂՓՈՐՈՑՈՒՆ, իսկ եթէ սակաւին յամտին, պրպտ ընկենուլ յեկեղեցւոյ, ինչ որ կը ցուցնէ թէ առաջուան յիշուած խոշտանգել ու ձանր պատուհաս բաներն ալ եկեղեցական իմաստ ունին։ Ինչպէս ուրիշ առիթներու մէջ պիտի տուած ենք, բարեկարգական կանոնները լուսաբանութեամբ կը ցուցնեն ժամանակին սխալ անկարգութիւնները, և Օձնեցիին կանոնները մեզի կ'իմացնեն թէ ինչ տեսակ զեղծումներ կը յառաջէին այդ միջոցին Հայ եկեղեցւոյ մէջ, և պէտք է հետեւցնել թէ հակառակ ժամանակին չփոթ

ժողկոմ գործերի ժողկոմ ընկեր Ա. Ի. Ռիկովի հետ, որ ներկա էր եղել Ս. Ս. Յովհաննիսյանի հետ կատարած խոսակցությանը։

567. Օձեցիները դեռևս հին ժամանակներից ունեցել են իրենց ուրույն տոները։ Ամենամեծ տոնը Վարդավառն էր, որ տևում էր երեք օր։ Տոնի առաջին օրը կոչվում էր Ջրվեժ, երկրորդ օրը՝ Ծաղկազարդ, իսկ երրորդ օրը՝ Ավետում։ Ջրվեժի օրը ամբողջ գյուղը դուրս էր գալիս գետափ, ուր ամեն մարդ ջուր էր ցողում իր հանդիպածի վրա։ Ծաղկազարդի օրը ամեն տուն ծաղիկներ էր հավաքում, որոնցով զարդարում էր իր տունը։ Ավետման օրը ամբողջ գյուղը հավաքվում էր գետափ, ուր ամեն տարի նոր կամուրջ էր շինվում։ Կամուրջը շինելու համար ամեն տարի ընտրվում էր մի նոր տեղ։ Կամուրջ շինելու համար ընտրված տեղում ամեն տարի նոր ծառ էր կտրվում։ Կամուրջ շինելու համար ընտրված ծառը կտրելու իրավունքը ամեն տարի ստանում էր մի նոր մարդ։ Ծառը կտրելու իրավունքը ստանում էր այն մարդը, որ նախորդ տարի ամենից շատ գումար էր տվել կամուրջ շինելու համար։ Ծառը կտրելու իրավունքը ստանալու համար մարդիկ ամեն տարի մրցում էին միմյանց հետ։ Ամենից շատ գումար տվողը ստանում էր ծառը կտրելու իրավունքը։ Ծառը կտրելու իրավունքը ստանալուց հետո նա ամեն տարի պարտավոր էր կամուրջ շինելու համար 30 մանեթ տալ

ռակորդներու դէմ մաքառելով, և ուղղա-
միաներու զգացումները զօրացնելով։ Այս
նպատակին ծառայած են մեզի հասած քանի
մը ճառերը, որոնց մէջ Պատրիկեանց և ե-
րեւելթականաց մոլորութիւնները կը հերքէ,
անոնց ծագման անտեղութիւնները պարզե-
լով, Սուրբ Գիրքէն փաստեր դիմադրելով,
և ուղղափառ սուրբ հայրերու տեսութիւն-
ները բացատրելով։ Թէ Ընդդէմ Պատրիկեանց
(ՕԶՆ. 34) և թէ Ընդդէմ Եղերականաց
(ՕԶՆ. 48) ճառերը մտադրութեամբ հետա-
քննած տեսնելիս, յայտնապէս կը գտնենք
Օձնեցիին վրայ ընդարձակ հմտութիւն, ոչ
միայն Աստուածաչունչի և սուրբ հարց հո-
գեշունչ գիրքերուն, այլ և արտաքին իմաս-
տասիրութեան հղիութեանց ընթերցմամբ,
և հնախօսական ու բնագիտական տեղեկու-
թիւններով ճոխացած միտք մը, որ համար-
ձակ սիրապատութեամբ կը խօսի ձեռք ա-
ռած նիւթերուն վրայ։ Միւս երկու ճառերն
ալ զուտ տպագրողները իբր երկրայական
դրուատական են, Հիճաբլիւ և օրհնութիւն նո-
րընծեի եկեղեցւոյ (ՕԶՆ. 119), և Յեղեղեցի
(ՕԶՆ. 130) մակագրութեանց նկարքեւ,
նպատակ ունին արտաքին պաշտամանց նը-
շանակութիւնը բարձրացնել, և հաւատաց-
եալ ժողովուրդին խօսակով՝ հետացնել անոնց
միաքէն Պատրիկեանց գայթակղութիւնները,
ինչ որ շատ յարմար կու գայ Օձնեցիին
ուղղութեան, ոճի և լեզուի համաձայնու-
թիւնէն զատ։ Օձնեցիի մի ուրիշ գրուածն
ալ հրատարակուեցաւ վերջին տեսնելով,
Աստուածընկալ անշարժ յոյսով մարգարէացեալ Բա-
նին Քրիստոսի մակագրութեամբ (96 ԱՐՐ.),
որ վաւերական ճանչցուած է։ Իսկ նոյն
Օձնեցիին անունը կրող ճառը, մակագրեալ
Ընդդէմ այնոցիկ որ ապականեն զառաքեալսն
և չեն խոստովանին Ա Ջոյն (ԹՂԹ. 234), թէպէտ
նիւթով յարմար է նոյն հայրապետին Ը կա-
նոնին (ՕԶՆ. 25), սակայն գրութեան ոճը
չկրնար իմաստասէրին սովորական վեհու-
թիւնը, և չենք համարձակիր իրեն հարա-
զատ հղիութիւններ համարել։ Պատմա-
բանը ընդհանուր կերպով կը գրէ, թէ Օձ-
նեցին թողած է ճառս ընդդէմ բանասիրեցեալ
չորեքտասնից, զորոց երկուքն ոչ գոյին, և չորեքտա-
սանն է պէտ պատճառաւ սակի (ՅՈՎ. 129),
քայց չենք գիտեր թէ նա այլոյ ուրեք
նկատ արդեօք մեզի հասածներէն ուրիշ
թուով ճառեր, թէ ոչ յիշատակ քանի մը
ճառերն էին միայն անոր ալ գիտցածները։

571. Պատմարանը կը գրէ նաև, թէ
Օձնեցին ոչ եկեղեցւոյ Բղէնդոսի գերեզմանոցին
ԺԱՄԵՐԳՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՄԱՐ, ԵՒ ՅՈՐԴԱՆԱՆ
ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔՎԱ ՃԱԽԱՃՈՂԵԼ, Ե
ԲԱՑԱՅԱՅՏԵԼ ԵՒ ՀԱՏՈՒՑԱՆԵԼ ԴԱՐ
կոչեցեալ ընծայարանին (ՅՈՎ. 129), և իրօք ալ
կը տեսնուի որ Իմաստասէր հայրապետը ա-
ռանձինն իւն կերպով հետաքրքրուած եղած է
ժամերգութեանց կարգաւորութիւնները ոչ
միայն բացայայտելու, այլև ճոխացուցանել կա-
տարելագործել։ Բացայայտութեանց մասին
անոնք գտնուած հատուկտորներ ցուցնէ
կոչեցեալ եկեղեցւոյ (ՕԶՆ. 8), վասն ծնեալ աստ-
ղալքունէ (ՕԶՆ. 101), և Սուրբ եկեղեցւոյն ճառս
(ՕԶՆ. 109), և տասնմէկ զատ ուրիշ գեղե-
ցիկ հատուածներ, զորս Անձնուացին յատուկ
բերած է իր մեկնութեանց մէջ (ԱՆՁ. 83,
125, 146, 156, 166, 178, 195, 214), ո-
րոնք ինչպէս մեր ձեռքը կը գտնուին, ընդ-
հատ հատուածներ են այս ու այն մասին
վրայ, բայց մեզի մատչելի կուտան, թէ
Օձնեցին ընդարձակ և կարգաւորեալ մեկ-
նութիւն մը գրած է բոլոր ժամերգութեանց
վրայ, որ իր ամբողջութեամբ այլևս մեզ
չհասնելով։ Դիտողութեան արժանի է նաև
որ Անձնուացիէ յատուկ բերուած հատուած-
ները կը տարբերին միւսներէն նիւթի վրայ
Օձնեցիի մատենագրութեանց մէջ հրատա-
րակուածներէն, և յայտնի չէ թէ Օձնեցին
տարբեր խմբագրութիւններ ալ ունեցած է,
նոր խմբագրութիւններ ըրած են։ Իսկ եկե-
ղեցական պաշտամունքը ճոխացուցած ըլլա-
լուն մասին, յայտնի նշան մըն է իր կա-
տարներուն կարգին նոր չարաքերուած ո-
ղջերգներ ալ յատուկ բերելը (ՕԶՆ. 31), և
գանազան ընտիր չարականներուն հղիմնակը
լինելը։ Առանց մէջ նչանաւոր է՝ Կարէ ա-
փեղկն (ՏԱՒ. 637), այսինքն չորս տուղ տո-
ներուն չարականները, որոնց մէջ Մեծա-
նունէ՝ Դաւթի և Յակոբայ հարց պատկերը
տեսնելէ՝ Դաւթի և Յակոբայ տուղ պատկերը
աւանդին ալ յիշատակ է, իբր գեղեցկագոյն
25'ը հանդիսաւորելու համար գրուած, ոչ-
րակոսի կաթիլքով, նոյն օրը յատնական ծե-

ռով ծնունդ տօնելուն պատճառաւ (ԿԻՒ. 39), սակայն Դաւթի և Յակոբայ տօներ գեկտեմբեր 23 և 24 օրերու մէջ կը փոխ-
խուի, և երեք 25'ին չհանդիպիլը։ Հոխ-
տիմանց Անդիդէն չարականն ալ անոնց կող-
մէ Օձնեցիին կը վերագրուի, և տարի չէ
Օձնեցիին ոճէն, և թերևս յարմարագոյն է
անոր վերագրել քան Մանդակունիին։ Ե-
կու Յովհաննէս կաթողիկոսներ չատ դիւրաս-
կը չվոխուին, երբոր մակդիր անուններ միա-
սին չկրկնուին. մանաւանդ որ եկեղեցական
պաշտամանց մասին իրարու նմանօրինակ
գործունէութիւններ ունեցած են։ Մանդա-
կունիին համար ըսինք, թէ ինքն եղաւ որ
վերջնական ձեւակերպութիւնը տուաւ Սա-
հակի ու Մեսրոպի ձեռօք սկսած կարգաւո-
րութեանց (§ 323), անկէ ետքը ժամեր-
գութիւններով զբաղուող մը չենք ունեցած,
և նորմինքն ներբէս Իշխանցին գոհացած է
չարականներու ընտրութիւնը ընել տալով
(§ 482)։ Մանդակունիէն ետքը Օձնեցին է,
որ ժամերգութեանց վրայ յատուկ մտա-
զրութիւն գործացած, անոնց կարգերը կա-
նոնաւորած և նոր ձեւերու ներքեւ գրած
է, և անոնց խորհուրդն ու իմաստն ու կա-
պակցութիւնը բացատրելու յատուկ ջանք
ունեցած է։

572. Օձնեցիին եկեղեցական նախանձայոյզ գործունէութեան լրումը եղաւ Մա-
նազկերտի ժողովը, որ
ՀԱՅՔ ԵՒ ԱՍՈՐԻՔ իր հայրապետութեան
վերջին տարիներուն մէջ
գումարուեցաւ, 726'ին,
ինչպէս յատուկ ուսումնասիրութեամբ ստու-
գուած է (ՅԱՐ. 185), համաձայն Սէոս Հոռո-
մէն գրութեան տուած՝ Հայոց 175 թուակա-
նին (ԹՂԹ. 233), թէպէտ այլուր 729 նչա-
նակուած է (ՍԱՄ. 87)։ Գումարման նախա-
ձեռնութիւնը կը պատկանի Հայոց հայրա-
պետին, իսկ անոր պատճառ տուողը՝ Հայոց
և Աղուանից մէջ տեղի ունեցած ընդհարում-
ներն էին։ Ծանօթ է Սեւերոսի և Յուլիա-
նոսի տարաձայնութեամբ երկիեղկած ապա-
կանութեան խնդիրը (§ 350), նոյնիսկ Միա-
բնակներուն խառնուրդին մէջ։ Ազգականութեան
հարիւ կամ է կամաց ամուսնութեան խնդիրը՝
առաջին հղիմնակներէն եաքը այնպէս յա-
ռաջացաւ և ազատ ոգեցաւ իրենց հետևող-
ներուն ձեռքը, որ Սեւերոսեանք մինչեւ
տասնեւհինգերորդ դարը հասան. իսկ Յու-
լիանոսեանք մինչեւ երեւելթականութիւն
յառաջացին։ Աղաջինները Աղուանց և երկ-
րորդները Հայոց մէջ տարածուած գտած էին,
մինչ երկու կողմերուն հայրապետներն ալ
չափազանցեալ կարծիքները հերքելով, ուղ-
ղութեան չափ մը հաստատակ կը ջանային։
Աղուանց պատրիարքական աթոռը բարձրա-
ցած էր 724'ին Աբեղանաց Գ Աեղոքացի, որ
լայնահոն միտքի և ուղիղ դիմանց անձ
մը կը նկարագրուի, և անոր հետ
սկսաւ Օձնեցին յարաբերութեան մտնել
ուղղափառ վարդապետութեան կէտերը
ճշդելու։ Երկու ասորիներ, Բարշաւման
Նիրկիրատացի քահանայ, որ Բարխադբըշար-
բա կոչուած է Ասորիներէն (ՅԱՐ. 179), և
Գաբրիէլ Բնթեզրացի սարկաւագ, խնդիրը
գրգռած էին սխալ դրութիւններ և սուտ
ամբաստանութիւններ յերիւրելով երկու և-
կեղեցիներու միջև, այնպէս որ անհրաժեշտ
կը գտնուր միաքերը լուսաւորել և խնդիրը
պարզել։ Այդ նպատակով փոխադարձ թղթ-
ակցութիւններ տեղի ունեցան Յովհաննէսի
և Աբեղանաց միջև, և վերջապէս ժողովի
մը մէջ երես առ երես բանակցութեան
պէտքը հաստատուեցաւ (ՅԱՐ. 129)։

573. Ժողովի համար նախապէս յար-
մար գտնուած կ'ըսուի Արգոն կամ Արգն,
ԱՅԺՄ ԽՈՐԶԱՆ, ԵՐԿՈՒ
ՄԱՆԱՉԿԵՐՏԻ ազգերու սահմանագլխին
ԺՈՂՈՎԸ վրայ, սակայն Հայաս-
տանի ասիական վայրերի
սահմանին դուրս լինելուն, սա չներեց Հայ
կաթողիկոսին և եպիսկոպոսներուն իբր
սահմանին երթալ (ՅԱՐ. 130), և ժողովատեղի
կ'որոշուի Մանազկերտ, այժմ Մալազկերտ,
Ազատնեաք գետակին մէջ, սահմանագլու-
խին Հայ կողմը։ Սահմանեալ օրը այնտեղ
կը հաւաքուին Հայոց կաթողիկոսը 23 ե-
պիսկոպոսներով և 8 վարդապետներով, իսկ
Աղուանց կողմէն միայն 6 եպիսկոպոսներ
կուգան իրենց պատրիարքին և եպիսկոպոս-
ներուն կողմէն պատգամաւորութեամբ։
Հայ եպիսկոպոսներու ցուցակը, սասրական
ազատագրիչներէ քաղելով և ուսումնասի-
րողներու հետևողութեամբ ուղղելով (ՅԱՐ.
190), կրնանք այսպէս կազմել. Ազբէտս

Հարթայ, Թումանյան, Նահապետ Քուչակ, Ղազարոս Աղայան, Ծերենց, Հասմիկ Տոլմաչյան, Թումանյան Սիրանույշ, Թումանյան Հրաչյա, Թումանյան Հրանտ, Ալտունյան Հակոբ, Ալտունյան Հրանտ, Ալտունյան Վահրամ, Ալտունյան Գրիգոր, Ալտունյան Արտեմ, Ալտունյան Արշակ, Ալտունյան Արամ, Ալտունյան Ռուբեն, Ալտունյան Ռուբեն, Ալտունյան Ռուբեն

ոգու ներգործությունը։ Ի լինել նրանց
ներկայությունը՝ Հոգու պտուղ (ՀԱԳ.
ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՕՐԵՑԻ Ա.) ։ Ոչ ոք կարող է ասել, թե Տէր Յիսուս է, եթէ ոչ Սուրբ Հոգով (ՀԱԳ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՕՐԵՑԻ Ա.) ։ Ոչ ոք կարող է գալ առ իս, եթէ ոչ Հայրը, որ զիս առաքեաց, ձգէ զնա (ՅՈՎ. 6:44)։ Ոչ ոք կարող է գալ առ իս, եթէ ոչ տրուի նմա յԱստուծոյ Հօրէ (ՅՈՎ. 6:65)։ Ոչ ոք կարող է ծառայել երկուց տերանց (ՄԱՏԹ. 6:24)։ Ոչ ոք կարող է երկուց տերանց ծառայել (ՂՈՒԿ. 16:13)։ Ոչ ոք կարող է ծառայել երկուց տերանց (ՄԱՏԹ. 6:24)։ Ոչ ոք կարող է ծառայել երկուց տերանց

նալով, նոյնացնել զայն Մանազկերտի ժողովին ներկայ Սարգիս Սամսոյ եպիսկոպոսին հետ (ՅԱՐ·215)։ Մեզ հետաքրքրողը ասկի Խոսրովիկի մասնագրութիւնն է, ուսկից կը քաղուի իր արժանիքը, և ժամանակին պատմութեան մէջ վարած դերը։ Իր նախընթացին և պաշտօնական ասիճանին և վախճանին վրայ ասկի անդրկուութիւն պիտի չկարենանք ասկցնել, գոնա նալով վերեւ գրուածներով, և մատենադրական խնդիրները մասնագէտներու թողլով։

579· Օձնեցիի աշակիցներուն մէջ յատուկ յիշատակութեան արժանի է Գրիգորիս Արշարունի, սովորաբար քորեպիսկոպոս կոչուած, նախապէս այդ անունով պայծառացած ըլլալուն համար, որովհետեւ Արծիւեցիին՝ ըստ այլոց Զորափորեցիին ժամանակէն եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, և Արշարունեաց եպիսկոպոս անուանով յիշեցինք զայն Մանազկերտի ժողովականներու կարգին (§ 573)։ Ասոդիկ զայն ֆիլոսոփայական աբուհոփ պայծառացած կը ճանչնայ (ԱՍՈ·102), և Սէթ Ծղուէց գրուածին մէջ ծէծ ֆիլոսոֆայ կը կոչուի (ԹՂՔ·232), և այդ տեսութեամբ առանձնակարգ դեր ունեցած է Հայ-Ասորական միաբանութեան ժամանակ։ Փիլիսոփայ կամ Իմաստասէր պատուանուն Օձնեցիին և ուրիշներու ալ արուած ըլլալը դիտելով, կը կարծենք թէ յատուկ դպրոցի մը սովորական մակդիր եղած էր, ինչպէս Սիւնեցիներու Քերթող մականունը։ Իսկ այսպիսի դպրոց մը յարմար կ'ըլլայ Քաղկեդոնականին հաստատած Արեւածագեան կամ Հաճիոյ վանքը կարծել, եթէ Երասխաձորի Արշարունեաց դպրոցն ալ (§ 451) նոյն սովորութիւնը ունեցած չէ։ Գրիգորիսի գլխաւոր աշխատութիւնն է Ընդդեմ-ածոց Քննութեան դիրքը, զոր պատրաստեց Ներսէհ Կամսարականի խնդրանօք, որ պատրիկ ընտրուեցաւ 693'ին (§ 519), և որուն գրուածքը գրուած է մեկնութեան յաւելուածներուն մէջ։ Օձնեցիին անունէն ալ նոյն գործին հետ յիշուիլը (ՀԻՆ·473), հետեւանք կ'երեւի աշխատասիրութեան երկարելուն, ոչպէս որ Ներսէհի առաջարկութեամբ սկսած գիրքը, Օձնեցիի յորդորելովը ու քաջալերելով վերջացած ըլլայ։

580· Նախիջեւանի և Խրամի կոստրատէն հաքը տեղի ունեցած մեծ գերութեան առթիւ յիշեցինք նաեւ Խոսրով Դողթան նախարարի որդւոյն մանուկ Վահանի անունը (§ 549)։ Գերութիւնը տեղի ունեցած էր 707'ին. իսկ 12 տարի հաքը, 719'ին Լօմէրի կողմէ հրամայուեցաւ գերեզարձը, Օձնեցիին այցելութեան առթիւ (§ 562)։ Վահան, թէպէտ մանկութենէ իսլամական օրէնքի մէջ անած Վահապ անունով, սակայն գիտակ էր իր ծագման և ազգատոհմին, և ուղեց օգտուիլ ընդհանուր գերեզարձէն՝ ինքն ալ Հայաստան դառնալու համար։ Լօմէր յատուկ սէր մը ունէր իր երիտասարդ դիւանապետին վրայ, և չուզեց զայն հեռացնել, և նոյնիսկ անոր Հայոցաղի սերունդ ըլլալուն չուզեց հաւատալ, մինչեւ որ Միջագետացի ՀՐՓՈՒՆ Ե ՀԼՆՔ ՓՈՁԿԼ վկայութիւն առնի այդ մասին (ՍՈՓ·ԺԳ·21)։ Անկէ հաքն ալ Լօմէր ողջքանօք կ'ուղէր Վահապը միաքէն հեռացնել, սակայն նա իրրեւ չնորհք խնդրեց, որ անգամ մը երթայ, և ՓԼՈՒՆԵՐ ՂՐԼԵՓՐՈՒՆ ՈՒԲԲՈՅՆ ԵՒՂԲՆ ՆՈՅ ՀԱՅԲԵՆՈՑ, և սեփական գաւառին տիրանայ, և ինչ որ պէտք է ֆորձակալ ուրիշ կարգադրեմ, և նորին գահակալ ու ՈՒ ՅԵԼ ՀԱՒԱՏԼՈՒ (ՍՈՓ·ԺԳ·22)։ Լօմէր վերջապէս կը զիջանէր, և ուրիշներ ընկերացան հրովարտակով, զի ՀԵՒՆԻ ՀԱՅՈՑՆ ՈՒՂԻ, և ՈՒ ՈՒ ԸՆԴԴԻՆԱՑԻ ՆՈՒ (ՍՈՓ·ԺԳ·67)։ Վահանի գարձը պէտք է դնենք 719'ի վերջերը, վասնզի Հայաստանի մէջ էր, երբ ԼՐԱ ՈՒ ՆԱ ՀԱՍԱՒԵՐ ԵՐԻ ՓԼԱՒ ՈՄՈՒ (ՍՈՓ·ԺԳ·23), իսկ Լօմէրի մահը տեղի ունեցած է 720 փետրուար 10'ին։ Եա գահակալած խոստումը առնող ամիրապետին մեռնելովը, Վահան ՀԲՑՆՒՒԵՐ Ի ՆՈՐԱ ՓԱՀԱՆՑՆ (ՍՈՓ·ԺԳ·71), և այնուս չէր ուզեր գահակալ ԼՐ ՀԵՒՓՈՒՆՆ ՈՐ Ի ՏՃԻԿՈՒՈՒՆՔ (ՍՈՓ·ԺԳ·23), այլ ինքզինք մոռցնել ուզով կը մնար Հայաստան, և իր հայրենական քրիստոնէական կրօնքը կը պահէր։ Իւրայիններ ալ գործը աւելի ամուր կապելու համար, իրարհետեւ զինքն ամուսնացնել, և թէպէտ Վահան առաջ կ'ընդդիմանար, սակայն անոնք ըստ նորոյեցին ՀՐՁԱ ՂՐՁԱ ՐԱՒԱՆՉԱՒՔ, ՓՆՂԼ ՀԱՒԱՒՆՉՈՒՆԷՆ (ՍՈՓ·ԺԳ·71), և ամուսնութիւն կնկել կուտային ընտիր օրիորդի մը հետ յոգեկանուԼԷՆ ՍՒՆԵՑԻ ՊԵՏՈՒ (ՍՈՓ·ԺԳ·24) որ այն տուն Բարգէն նախարարն էր (ՕՐՌ·Ա·180), իսկ օրիորդին անունը յիշուած չէ։ Վահան կրցաւ բաւական տաբիներ խաղաղ կեանք մը անցնել Դողթն գաւառը, իր տունը, որ պէտք է գոնէ տասնամեայ միջոց մը ըլլայ, իր մահուանէն զէպ ևս հաչուելով։ Բայ այսմ կրնանք հետեւցնել թէ Վահանի այս միջոցին վայելած հանդարտութիւնը, Իմաստասէր և քաջարթուն հայրապետին հովանաւորութեան արդիւնքն էր։

Տ. ԴԱԻԻԹ Ա. ԱՐԱՄՈՆԵՑԻ

581· Օձնեցիին յաջորդութեան կոչուեցաւ Դաւիթ, Կոտայք գաւառի Արամոնք գիւղէն, երեւանի մօտերը, որուն ոչ նախընթացը գիտենք, և ոչ ալ առնչուց ուր տեղի եպիսկոպոս եղած ըլլալը։ Տրդատի ժամանակէն կաթողիկոսարանի կալուած եղող գիւղերէն մին եղած է Արամոնքը (ՅՈՎ·133), որուն այդ առթիւ յիշուիլը՝ կրնայ մեկնութիւն իրր նշանակ Դաւիթի ազգութենէ կաթողիկոսարանի մէջ մեծցած և յառաջացած ըլլալուն։ Իր վրայ ոչ յատուկ գովեստ մը կը գտնենք գրուած, և ոչ յայտնի առգանք, որով մենք ալ իր մասին աւելի որոշ կարծիք մը չենք կրնար յայտնել։ Իր կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը հաստատապէս 13 տարի ցուցուած է պատմագիրներէն, մէկ կրկնքը միայն 12 կը գնեն կամ 12 ու կէս, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ 13'րդ տարին ընթացքին մէջ վախճանած է։ Արդէն ամէն տարեթիւերու մէջ այդ ենթագրութիւնը պէտք է ընել, վասնզի հնար չէ ճիշդ լրացեալ տարիներով տեւողութիւններ գտնել։ Բայ այսմ Դաւիթի ընտրութիւնը 728'ին գնելով, վախճանը պիտի նշանակենք 741'ին։ Ժամանակագրական հաշիւներով Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը կ'երկարի մինչեւ Հեշամ ամիրապետի վերջին տարիները, իսկ Լեւոն Իսաւրացի կայսեր ճիշդ վերջին տարին, որով այդ կողմէ մեծ փոփոխութեանց հանդիպած չէ։ Հայաստանի տասկանութիւնը այլեւս վալիս չկրնար ըլլալ (§ 559), վասնզի Ղեւոնդ կը յիշէ, թէ Հեշամի առաջին տարին, որ կ'ըլլայ 725'ին, Հերթ անուն զօրավար մը զրկուեցաւ Աշխարհաբնակ ընդ Աշխարհս Հայոց (ՂՆԴ·130), որուն բուն ասպիսն՝ այսինքն կուսակալ եղած ըլլալը չհետեւիր, և կրնանք տակաւին վաւիսի ասպիսանութիւնը չարունակած ըսել։ Բայց փիչ հաքը կուգայ Սաիտ զօրավար (ՎԵՐ·343), մերիններէն Սէթ-Հարաչ կոչուած, իրր Աշոիրներու դէմ պատերազմին հրամանատար (ՂՆԴ·131), որ սովորաբար ասպիսանութեան պաշտօնին հետ կապուած գործ մըն էր։ Իսկ անոր եաւէն կը հանանի Մալիմ կամ Մխալիմա, Հեշամի եղբայրը, իրրեւ գերագոյն իշխան մը (ՎԵՐ·342)։ Մալիմ, Հայաստանի մէջ մնացած է, 729'էն սկսելով մինչեւ 731, երբ Հեշամ դժգոհ Մալիմի Աշոիրները վերջնապէս չուսուցանելէն, զայն եաւ կը կանչէ, և Հայաստանի ասպիսանութեան կը յղէ Մրուան-պին-Մուհամմէտ զօրավարը, որ նախապէս ալ Հայաստանի կուսակալ եղած կ'ըսուի (ՎԵՐ·343), առանց ճշդելու թէ երբ։ Ղեւոնդ Մրուանը իրրեւ Սաիտի կամ Սէթի յաջորդ կը նշանակէ (ՂՆԴ·143), որով Մալիմ լոկ զինուորական հրամանատար մը եղած կ'ըլլայ, և Սաիտ ասպիսանութիւնը վարող, իսկ Մրուան երկու պաշտօններն ալ միանգամայն առնձնող։ Աշոիրներու յարձակումները և ասպատակութիւնները բաւական նեղութիւն պատճառեցին Արաբացի գունդերուն, և մեծ վնասներ հասուցին Հայաստանի բոլոր գաւառներուն, մինչեւ Զարեւանդի հարաւային կողմերը (ՂՆԴ·131)։ Թէպէտ Աբդալմալիքի բանակը, Հայ գունդերով ալ զո-

բացած, մերթընդմերթ յաղթութիւններ կը տանէր, սակայն Խազիրներ նոր գոնդերով նոր գարուններուն իրենց ասպատակութիւնները կը նորոգէին։ Այս չփոթներու մէջ անցան Դաւիթի առաջին տարիները։

582. Մրուան հազիւ թէ գործի գլուխ անցած, պէտք զգաց Հայոց հետ յարաբերութիւնները քաղցրացնել։ Դաւինի մէջ հատած քոչ բոլոր նախարարները, և անոնց հետ խօսեցաւ բանի՛ խաղաղութեան, և Աչոտ Վասակեան Բագրատունին քաջութեամբ պատուելով, առաւ անոր իշխանութեան պարգեւը և վերադարձաւ Հայոց, հրամանաւ Հեչեմ ամիրապետի (Ղ.Ն.Ր.143)։ Մենք անանք արդէն Աչոտը կանուխէն պատրիկութեան պաշտօնի կոչուած (§ 559), որով այս անգամուան անուանումը նորոգութիւն մըն է այն պաշտօնին, քանի որ մէկնաւը ուրիշ մըն ալ յիշուած չկայ։ Խազիրներու յարձակմանց մէջ գոյզ Արաբացիք Հայոց կամակցութեան վրայ կասկածեցան, և Սահա ու Մուխիմ գէշ աչքով նայեցան անոնց վրայ, և թերևս կամայական կարգադրութիւններ ալ ըրին, որ այս անգամ Մրուան՝ Հեչամի նոր հրահանգներովը կու գայ Հայոց հետ յարաբերութիւնները անոչչնչել, պատրիկի դիրքը բարձրացնել, և նախարարներուն սիրտը շահիլ։ Բայց նորէն Հայ նախարարներուն նախանձոտ անմիաբանութեան նշանները երեան կու գան։ Դրիգոր և Դաւիթ Մամիկոնեան եղբայրներ և Սմբատի որդիներ, կը մեռանան Աչոտին վրայ, զի Ջաջայա անձն նորա յաջ Հեչեմայ և ղբօվքրէն Մրուանայ, ուստի խնամութեամբ կէին ընդ նմա, գժտութիւններ կը հանէին անոր դէմ, և գժտութիւններ կը սերմանէին նախարարներուն մէջ։ Մրուան, կացութիւնը հանդարտելու համար, կարճ ճամբայ մտաց, Դրիգորն ու Դաւիթը ձերբակալել, անոնց մասին ամբաստանութիւն մըն ալ գրելով, թէ հակառակ և խնդիրներ են իշխանութեան, յղոյց Դամասկոս՝ ամիրապետին, և նա ալ գրկից էման անապատը, իբրեւ մշանջենական ադտոր (Ղ.Ն.Ր.143)։ Էմանը հարկաւ Ասորիքի սահմանակից անապատներուն մի մասն է։ Միւս կողմէն Մրուան չպատսպց Խազիրներուն յարձակելուն, այլ

ինքն կանխեց, և մէկտեղ առնելով զէնքառն Աղտ հանդերձ նախարքն և նոցին հետեւեալ, յարձակեցաւ Խազիրներու կամ Հոներու երկիրը, ամէն կողմ ասպատակեց, անոնց մայրաքաղաքն ալ գրաւեց, և զանոնք հաշտութիւն ուզելու և մէկ մըն ալ չյարձակելու պարտաւորելով, ձեռամբ յաղթութեամբ և ձեռամբ սուրբ ետ դարձաւ։ Ազատանից Պարատատ քաղաքը հանգստանալու համար կեցաւ, և աւարէն ու գերիներէն առատ ամիրապահին բաժինը հանեց հետեւակ հաշուով, երեւի հինգէն մէկը, մնացեալէն ալ զօրհամ Աղտոյ և այլոց պատուաւոր նախարարացն, թէ աւարէն ինչքեր, և թէ գերութիւնէն ձոռայ և ազախնայս (Ղ.Ն.Ր.145)։

583. Այս միջոցին կը յիշուի Աչոտ պատրիկին Դամասկոս երթալը, թէ ամիրապահին այցելելու, և թէ քանի մը խնդիրներ կարգադրելու։ Առանց մէջ գլխաւոր կէտ մըն էր Հայոց հնձեւաններու տրուած տարեկան թոչակը, որ խոչընդոտ է կոչուած, և տարեկան հարիւր հազար դահեկանի կը հասնէր, (Վ.Ա.Ր.74), և հարկաւ մեծ թեթեւութիւն կը բերէր վճարուելիք հարկին վրայ։ Երեք տարիէ իվեր այդ վճարումը խափանուած էր (Ղ.Ն.Ր.144), ինչ որ կը հաստատէ մեր վերի դիտողութիւնը, թէ Խազիրներու ասպատակութեանց տարիներուն Հայոց վրայ կասկածով կը նայուէր (§ 582)։ Յարմարագոյն է Աչոտի այցելութիւնը, Խազիրներու վրայ տարուած յաղթութենէն եաքը գնել, Հայերուն կողմէ հաւատարիմ ծառայութեան չօչափելի նշան մը տալէն եաքը, որով մեծ և սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ Աչոտ ամիրապահին կողմէն, և ամբողջապէս տասցաւ երեք տարիներու խափանուած խոթիթանները, տարեկան 100,000 դահեկանի հաշուով։ Առաջին անգամ էօմէր մեծարած և պատուաւորած էր Հայոց պատրիկը (§ 562), այս անգամ ալ Հեչամ կը մեծարէր և կը պատուաւորէր Հայոց պատրիկը, ուզելով ամրապնդել Հայոց գէպ ան Սպարացիս հաւատարիմ հպատակութիւնը։ Խոթիթաններուն ոչ միայն խափանուածները տուեցան, այլ և անկէ եաքը անխափան վճարուեցան տարեկանները (Ղ.Ն.Ր.144)։

Մրուանի ասպիսանութիւնը 731'ին դնելով, 732 ամառուան տեղի ունեցած կ'ըլլայ Խազիրներու վրայ յարձակումը, և նոյն տարուայ աշունին կը մնայ Աչոտի Դամասկոս երթալը։ Այս միջոցին Մրուան ալ իւր կողմէն ամէն ջանք ըրաւ Հայաստանի մէջ կարգ ու կանոն հաստատելու, և տանելի կացութիւն մը պատրաստելու Հայերուն։ Պատմիչը կը վկայէ, թէ խաղաղացոյց ջանիւն յարձակումն բառնութեան և ընդդիմացողաց անչքացութեան, ղեղուն և զիջան և ընդնմին բռնկիցիցն ձայրակոծոց արարել ոտիւ և չեւոյ, ֆայրի՛ դադարեցուցեալ է մահ (Ղ.Ն.Ր.145)։ Հարկաւ այդ խռովութիւնները ոչ թէ Հայոց, այլ գլխաւորաբար Արաբացի զաղթականներու և վինաւորականներու վրայ կը տարածուէին, զի անոնք էին աւազակներն ու գողերը, և մանաւանդ բարեկարգութեան թշնամիները։

584. Ինչ ալ եղած ըլլայ Մրուանի բարեկարգիչ ջանքերուն արդիւնքը, Դաւիթ կաթողիկոս չկրցաւ հաշտութիւն Դաւինի մէջ կերպարատրուած նոր կանոնքին, և Արաբացի և այլ ազգէ իշխանները խանդակէն յառաջ եկած անկարգութիւններուն։ Այս պատճառով նա թողուց Դաւին քաղաքը և փախուցաւ իւր հայրենական Արամանք գիւղը, որ հազիւ քանի մը ժամ հեռի էր Դաւինէն, և հոն հաստատեց իւր սովորական բնակութիւնը, օգտուելով Արամանքին կաթողիկոսարանի կալուած ըլլալու պարագայէն։ Պատմութիւնը կը գրէ, թէ է քանչըղ հերքնաւոց է Դաւին տղայէ յոյժ պաղատիցեալ Լինէր, և թէ բաղում ընդ ոճէր ընա նեղէցին։ Իսկ Արամանքը կաթողիկոսարանի փոխակերպած տանն, պէտք զգաց նոյն գիւղին մէջ ճեղեցիկ յարդարմամբ եկեղեցի մը շինել, և եկեղեցւոյն շուրջը պատ քնակոմներ Ըստելու ի՛ն յարձակել աւելցնել, և իր կանոնքին ճնացորդը այն տեղ անցընել (ՅՈՎ.134)։ Այս առաջին օրինակը չէ, որ Հայոց կաթողիկոսները ինքզինքին պարտաւոր չեն զգար հաստատուն բնակութեամբ աթոռանիստ քաղաքին մէջ ճնալ։ Ոչ միայն կաթողիկոսները պաշտօնապէս վազարշապատէն Դաւին տարին, այլ և շատեր իրենց գիւղերուն մէջ նորէն եկեղեցիներ և քնակարաններ չինեցին, և կանոքերնուն մի մասը կամ մեծ մասը այն տեղերը կ'անցընէին հաստատուն կերպով։ Այս ալ հետեւանք պէտք է սեպել, Հայոց կաթողիկոսներուն երբեք աթոռանիստ քաղաքի մը անունով չկիչուելուն, ինչպէս կ'ընեն ուրիշ ազգաց պատրիարքները, որովհետեւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի անունով՝ իրաւունք կը տանայն հայրապետութեան ամէն մի կէտը իրենց պաշտօնական աթոռանիստ նկատել։ Հայոց եպիսկոպոսներ ալ ոչ թէ քաղաքի, այլ միշտ գաւառի անունով կոչուած են, և նոյն սկզբունքով իրենց վիճակին ամէն կողմերը իրենց աթոռանիստ նկատած են։ Դաւիթ կաթողիկոսին դառնալով, իրեն գործունէութիւնէն կիչատակուած կէտեր չգտնելով, իր օրով կատարուած եղելութիւնները պիտի պատմենք։

585. Վահան Գողթնացիի կեանքէն պատմեցինք Հայաստան դառնալը, և քրիստոնէութեամբ այն տեղ հաստատուիլը (§ 580)։ Օձնեցիին օրուան հանդարտ կացութիւնը և Դաւիթի առաջին տարիներուն տպատակի և պատերազմի չփոթները, Վահանը ամէն մտադրութենէ հեռու պահեցին, և կրցաւ խաղաղիկ տպրիլ Գողթնի մէջ, տպաշխարողի կեանք վարելով, և իր ականայ ուրացութեան վրայ տպաշաւելով, և զայն քարէու աշխատելով։ Ամուսնական կեանքն ալ կ'երեւի թէ խոտակրօն ճգնողութեան ենթարկած էր, որովհետեւ զաւակ ունեցած ըլլալը գրուած չէ։ Բայց հնար չէր որ իսպառ ծածուկ կարենար մնալ իր անձն ու գործը։ Ամիրապետական արքունիքէն գացած ու չդարձած Վահապը հարկաւ պիտի փնտռուէր, ինչպէս ալ եղաւ, և տոռոփեցաւ, և լուր արուեցաւ ամիրապետին, ըէ գոյ՞ւ է գրիստոսական հաւատն և արհամարհեաց զբնէն է՞րնեաց։ Թէպէտ Հեչամ քրիստոնէութիւնը հալածող չէր եղած, ինչպէս իր նախորդ Եզիտը, սակայն իսլամական օրէնքով, իսլամութենէ ետ դառնալը արգելուած և գլխապատութեան ոճիր նկատուած էր, ուստի Հեչամ պարտաւոր էր փնտռել տալ, և իրօք ալ նորէն Գրամանաւ յա-

ջէն ընե (ՍՈՓ.ԺԳ.73)։ Վահանի հալածանաց սկիզբը իւր նահատակութենէն հինգ տարի առաջ հաչուած է (ՍՈՓ.ԺԳ.77)։ Նահատակութեան թուականն ալ 737'ին ճշդուած լինելով, պինքն վնասելու հրամանը կ'իյնայ 732'ին, ճիշդ Հայաստանի խաղաղած տարին։ Պէտք չէ սակայն մտադրութենէ վրիպեցնել, որ Վահան հինգ տարի աստանդական և հալածական պատելով հանդերձ, իւր եռեւէն պնդող խնդրակներ, կամ իրենները նեղի դնող պաշտօնեաներ չեն յիշուիր, որով թէ Հեչամ ամիրապետ և թէ Մրուան ոսոխական կրօնամոլ եռանդով հետապնդողներ չեն երեւիր։ Զինքը փընտրելու հրամանն ալ, Վահան մահմետական տեղեկութիւններէն իմացած պիտի ըլլայ, վասն զի ոչ ընդհանրապէս ամէն կողմ և ոչ մանաւորապէս իրենները, այդ մասին տեղեկութիւն չեն ունեցած։ Հազիւ թէ Վահան չատնց իվեր ունեցած կասկածին (ՍՈՓ.ԺԳ.71) իրականացած ըլլալը կը լսէ, միտքը կը դնէ լռելեայն խոյս տալ։ Դազանիքը մէկու մը չյայտներ, բաւական դրամական թոշակ և պիտոյք կը պատրաստէ, և իբր Գողթնեաց իշխան 20 ալ հեծեալ հանելով, ճանապայ կ'ելլէ դէպի յատնական սահմանագլուխը։ Իրեն յանկարծ մնկնիլը անեցոց մէջ չփոթութիւն կը թողու, կինը մէջ տեղ կ'իյնայ, իւր եղբայրներուն Սիւնեաց նախարարներուն լուր կը զրկէ, և ամէնքը մէկէն փնտռելու կ'ելլեն, և Վայոցձոր գաւառի մէջ կը յայողին և առեւէն հասնիլ, և ազաչելով և թախանձելով զինքը ետ կը դարձնեն, և Սիւնեաց քաղաքը կը բերեն (ՍՈՓ.ԺԳ.72)։

586. Այնտեղ անեռանց տունը, Վահանի և կնոջ և իշխանիներուն մէջ խօսակցութիւններ և թախանձանքներ կը չարաչարեն, մինչեւ որ Վահան վճռ ձեռնարկեն յայտնի առնէր, իւր վնասուած լինելը կ'իմացնէր, և փախչելու ու քաշուելու պէտքը կը զգացնէր։ Յայտնութիւնը ամէնքը կը չփոթէր, ոխերշտիկ կանացքն ըղձը ծագն ալ ցոյց անելէն, բացակոծ կը բարձրանայ, ու կը սկսին վախնալ, թէ գուցէ դու ի ձեռ իշխանէ, ուսաի կը պնդեն՝ ընդ հեղ գոմ ի գոլ և ի ձեռանիլ (ՍՈՓ.ԺԳ.25)։ Բայց Վահանի դժուար էր կին հետեւորդներով թափառական չրջիլ, ուսաի կը հաւանեցնէր որ զինքն ալ ատ Թողուն՝ իրեն համար միայն մտածել, ուսաի զինն ընդել ոք ընդունել ի ոք (ՍՈՓ.ԺԳ.72), ինքն կը մնկնէր չալեբեզն վրց, որպէսզի այն կողմերը գտնուղ նախարարազուն ազգականներուն օգնութեամբ հնարէութ յոյսը երեսել ճանապարհն (ՍՈՓ.ԺԳ.26)։ Վահան այն կողմերը կը մնայ ղարդ դեպ աբելի կամ պոկոս ժամանակ, և յարմար կերպ մը չկարենալով որոշել, կամ թէ ատեն անցնելով ձայները մարած կարծելով, ետ կը դառնայ, և Արագածոտն գաւառի Յովհաննավանքը կ'ապաւինի իրեն հետեւորդներով (ՅԱՑ.474), 733 ամառուան ամիսները։ Ճանապայ եղած ատենը առած թոշակը ապառած էր, հետեւորդ զինուորները չէր կրնար վճարել, և անոնք զինքը կը թողուն և կը մնկնին, միայն կը մնար մարդ ի, ըզ ոռնէր չէոչ ընդունել, բայց նա ալ կը փոխուի ու կը պահանջէ Վահանի երիվարն ու սուրը, սպառնալով, թէ ոչ տայնիմ զնէդ ընդդուցդ սրեռնոց ի։ Վահան անոնք ալ կու տայ, և կը մնայ անոնք և անօգնական և ամէն միջոցներէ զուրկ (ՍՈՓ.ԺԳ.29)։ Թէպէտ լքման և կաթոլիկութեան վիճակի մտանուած, և յոյսը Աստուծոյ վրայ դրած, սակայն մարդկային զգուշութիւններն ալ չէր անարգեր, այլ այլևէրեսէր զինն յետոյ ազատուինն (ՍՈՓ.ԺԳ.73), և ինչ ընկերքը որոշելու համար զէնեանն և զիմիոպիկոսն խորհրդակից առնէր (ՍՈՓ.ԺԳ.27)։ Կաթողիկոսը Դաւիթն է, իսկ իշխանը Աչոտ, որոնց օգնութեան կը դիմէ Վահան, չմանչցուելու համար ազգատի կերպարանի ներքեւ մտած։ Կաթողիկոսի անաւութեան համար յատկապէս ի վաղբերապոյ տղէ գտնուած լինելը կը չեշտուի (ՍՈՓ.ԺԳ.28,73), մինչ անոր աթոռանիստը Դաւին էր, և բնակավայրը Արամանք. երեւի թէ Վահան օգտուած է ոռնական ատիթով մը Դաւիթի էջմիածնի կաթողիկէին եկած ըլլալէն։ Այդ անգամ կաթողիկոսին ալ ձանաօցաներ չէոչ յանան ղոր էրէր (ՍՈՓ.ԺԳ.73), սակայն ոչ մի օգնութիւն կամ պաշտպանութիւն չէր գըտներ, այլ միայն չոր ու ցամաք հրաման մը երբէ, ջնա յանապոյ ոռբէ, զի ի այլոց ընաս ոռնէցես (ՍՈՓ.ԺԳ.28)։ Եթէ կաթողիկոսը էրեռնէց վերոյիշեալ այսպէս կը վարուէր, հարկաւ Աչոտ պատրիկն ալ՝ աւելի պաշտպանութիւն մը ցուցած չէ։

587. Անգամ մը եւս կը ծանրանայ Վահանի վիճակը։ Վերահաս ձմեռը կ'անցընել Արագածոտնի վանքը, և երբ 734'ի գարունը կը բացուի, կը մտադրէ ատեղտա մը երթալ անձաւնօթ կերպով։ Հանդիպմամբ հասնիլ այր ի երջոյով, և անոր կը դիմէր ըսելով. Տէր զինչանդոյ ասէ։ Մարդը գրասէր վարձքը կը պահանջէ, և Վահան ուրիշ բան մը չունենալով, կը հանէ կու տայ մաշած ի սակ զնոյ իւր պաշտօնական կնիքը։ Այս կերպով կը հասնէր է զնաւորանոցս ասելոն ի ՇԷրսէ ջաս (ՍՈՓ.ԺԳ.73), երբ ջօ զինչն ասոր ղեզէ ըզդուն, որ 734'ին կ'իյնար մարտ 28'ին։ Վանքին անունը արուած չէ, բայց Շիրակի մէջ իւր անապատ ճանչցուած էր Խնձկոնից վանքը։ Վանան այնտեղ դարձեալ ասոս վրց, կատարեալ ճգնաւորական կեանքով, առկոյն ով ըլլալը խափան ծածուկ չէր մնար, և լուր կը տրուէր էշխանանոյլ ասրուոն ջօաստէի, որ երթէր ասելոյ էրձնաւորացն, և ազգարարութիւն կը ղրկէր անոնց, որ երթեյէ զնաւոյ է ՇԷրչ, զի զ անչնն և ՇԷչ լեզի պահճառ էորբասէն (ՍՈՓ.ԺԳ.29)։ Վահան կը համակերպի և կ'երթայ չանապոյ չայոյասաւոր և ասկատարոյ ըզդէ ոռնէս (ՍՈՓ.ԺԳ.30), ուր ծգնէր ած զ զով հանդերձեալս և քոկոյն (ՍՈՓ.ԺԳ.74)։ Վանքը Թեղենեաց ուխան էր, Նիգ գաւառի մէջ (ՅԱՑ.475), իսկ տարին 734 ամունէն մինչեւ 735 ամուն։ Այդ միջոցին Վահան կրկին և կրկին կը մտածէր իւր վիճակին վրայ, որ անհատատա և անորոշ բան մըն էր, և կրնար կ'ելլէ մը տալու միտքը կը չդտնար։ Ինքն զրիստոնեայ էր ծնած, իսլամութիւնը կամքով ընդունած չէր, ամէն բան անգիտութեան մը հետեւանք էր, ուսաի իրաւունք ունէր առանց դժուարութեան իր զրիստոնէութիւնը չարաչարելու։ Կը վտանի թէ այս պատճառաբանութեամբ և ամիրապետին զառը ունեցած իր բարեկամներով պահին զառը պաշտպանել, ուսաի կ'ուզէ կենաց իւր զառը պաշտպանել, ուսաի կ'ուզէ ըզդէ ՇԷրչ է զոռան ոռբէոռնէ, որպէսզի համաձայնութեան առնէ ընդունելութիւն բրաւ Վահանի, ըստ ի ոռնէ ընտրուած, ըզ ծանեալ և զոռնեալ։ Իսկ ևթէ երբեք չյաջողի, չէր վարաներ հաւատքին համար կեանքն ալ զոհել (ՍՈՓ.ԺԳ.75)։ Թեղենեաց վանքին ճգնաւորներուն ազօթքը խնդրելով կը մնկնի, և 735 ոչունին կու գայ նորէն Արագածոտնի Յովհաննավանքը (ՅԱՑ.475), որ իւր ծանօթ տեղն էր, և ուսաից կրնար իւր ուզեւորութեան պէտքերը ատանալ։ Այնտեղ կ'անցընէ 735'էն 736 ձմեռը, որպէսզի ճանապարհելու եղանակը հասնի։ Այլեւս մէջտեղ եկած էր Վահանի միտքը, և էէն ոռնէ որ ասբէեռէն ընե ըղաղնալ է խորհրդոցն։ Բայց Վահան ամուր էր իւր միտքին վրայ, որով Յովհաննէս վարդապետ, առաջնորդ ուխտին, պարտաւորեցաւ պէտք եղածը հոգալ, էշոռ և վերջիոռ, հարկաւ դրամ և պաշար ալ, և ոռն է հանկարծանձ եղբաւրց՝ է պատասխրունէն։ Յովհաննավանքն մնկնումը, պիտի դնենք 736 ամառուան, որով կը լրացնէր Վահան ամ ըզբ՝ որ հանապազ ներելութեամբ չզջել եղէ (ՍՈՓ.ԺԳ.32), և զէպ ուղիղ կ'երթար Մաքենոցաց վանքը, որուն առաջնորդն էր Սողոմոն վարդապետ, զոր Մանազկերտի ժողովին առթիւ յիշեցինք (§ 573)։ Մինչեւ հիմայ ուրոյ չզջանակի մը մէջ կը մնար Վահան, վանդի Արագածոտն, Նիգ և Շիրակ գաւառներ իրարու մերձաւոր են, մինչ Մաքենոցաց վանքը, Սիւնեաց Գնդարքունի գաւառին մէջ է, այս չզջանակէն և Դամասկոսի ուղեգիծէն ալ դուրս, որով իրենները հետ վերջին տեսութեան և անոնց ալ իւր մտադրութիւնը հաղորդելու համար գացած կ'ըլլայ այն կողմերը։ Մաքենոցաց վանքին մէջ Վահան հաղորդեր ծաղկոյ և ոռբեռ Տեառն է ծնիլ ոռբէ խաչն (ՍՈՓ.ԺԳ.76), որ է ըսել 736 սեպտեմբեր 16'ին, և Սողոմոն առաջնորդէն պատշաճ խրատներ և էէր տալընդունելով, ճանապայ կ'ելլար, և կը հասնէր Բզնունեաց գաւառը, Արծկէի մօտ, երաշխաւոր վանքը, յոռն Մաւեաց (ՍՈՓ.ԺԳ.34), ոչ Աբարատի, այլ Սիփանի տոհմը, որուն առաջնորդն էր Արաւատդ վարդապետ, միևնոյնը որ հեռը նահատակութեան պատմութիւնն է գրած (ՍՈՓ.ԺԳ.55)։ Երաշխաւորի առաջնորդը իւր միաբաններուն հետ մեծ ընդունելութիւն ըրաւ Վահանի, ըստ ի նոռ-

նէ ըսծնայն ինչ և պիտոյանս, որպէս գիանգամ կրեաց հալածանս ամ ըսբ, և ի հնձիքերոյ ուի երբեսն էր, պահեց զայն առաջս երէս, պարբասիոց նմա ըճանապարհն ըզկեռն, և ընկեր առաւ ինքն ալ ըզի ամ յեղբերցն պատասխոլել նմա որըսէ կոծոյն (ՍՈՓ. ԺԳ. 35, 77)։

588. Արծակէ մեհնակէն հաքը. Հայասատանի սահմանին դուրս կ'ելլէր, և այլևս հանդիպած տեղերը չեն յիշուիր։ Ձանպան կը հանդիպի բաղաք հնձնելոց պարսիկ է պահերազմ է հնձոյն կոչեն, որք կանուխ Խազիրներու դէմ պատերազմող գունդերէն մաս մը եղած պիտի ըլլան (§ 582), և որոնք ետ կը դառնային հետևելով Մրուան ոսպիկանին, որ Միջագետքի ոսպիկան էր անուանուած, վասնզի նոյն տարին նոր պատերազմ յիշուած չէ։ Ուստի կամ եղեսիա քաղաքը հանդիպելով, փրկչական կենդանագիրին տխուր կ'ընէ, կալինիկիա կամ Ռաքքա քաղաքին մօտերը Եփրատը կ'անցնի, և վերջապէս կը հասնի Ռուձափ կամ Սերգիուպոլիս, այժմ Ռուզափա, որ էր բնակութիւն Շամ էլեանին Տաճից (ՍՈՓ. ԺԳ. 35), այսինքն Հեչամ ամիրապահին, որ այնտեղ պատահարար կամ առժամապար գտնուած ըլլալու է։ Վասնզի Ռուձափ հասնիլը՝ յետագայ եղերութեանց օրերը հաշուելով, պէտք է դնել 737 մարտ 1'ին, մեծապահոց կէսին։ Իրեն հետ եկող Յովհաննավանքի և Երաչխաւորի միաբանները, թերևս ուրիշներ ալ, ետ կը դարձնէ՝ չի գ ըմբռնելոյն (ՍՈՓ. ԺԳ. 78), և ինքն արագ ճամբէն դարձեալ սակաւ առաջս, սպասելով որ իջացուի և փնտռուի։ Երբ լուր մը չելլար, ինքզինքը կը յայտնէ ամիրապահին պաշտօնեաներէն ոմանց, որ իրեն նախածանօթներն էին։ Ասոնք գեղանի և պայծառ դիւանագիրը՝ այդ գծուծ վիճակին մէջ տեսնելով կը խղճան, և կը խրատեն քան մը չյայտնել, և իր առաջին դիրքը գրաւել։ Վահան անոնց կը հաղորդէ իր հաստատամիտ քրիստոնէութիւնը, անգիտակցաբար խլամացած ըլլալը, և քրիստոնեայ ձեռնտու իրաւունքը։ և նոյնը ամիրապահին առջև ալ պաշտպանելու համար և կամ ըլլալը։ Նոյն միտքով կը դիմէ նաեւ առ պաշտօնեան, որ յառաջ եղեալ էր նորա վերադարձին ի Հայս, յետոյ առ էլեան ոմն, որ ընդհանրապէս ունէր, և անոնցմէ ալ միշնորդութեան յոյս չգանալով, իր ըսելիքը գիրի կ'առնէ, և դահճապահին ձեռօք, որ Ռաբէլ էլեան Հնձոյոց կը կոչուի, ամիրապահին յանձնել կու տայ։ Հեչամ գիրը կարդալէն ետքը կը հրամայէ որ Վահանը առջևը հանեն։ Նախ ողոքանօք, յետոյ խոստումներով, վերջէն սպառնալիքներով կ'աշխատի Վահանի միտքը փոխել տալ, բայց անօգուտ։ Վահան իր քրիստոնէութեան իրաւունքը կը պաշտպանէ, գահճ ու հարստութիւն կը մերժէ, նոյն իսկ Գողթնոյ իշխանութիւնն ալ վրայ տալ չվարանիր, միայն կը խնդրէ։ Տուր ինձ հաւատոյ ուղղափառ քրիստոնէութեան նշոյ ուռնել ինձ ըստ ուրեմն ուղղափառ քրիստոնէութեան նշոյ (ՍՈՓ ԺԳ. 35–42)։ Հեչամ կը բարկանայ և կը հրամայէ արկնել ի բանտ, և ըստ նորա գնդել է կաճէղը, ուր կը մնայ աւուրս ութն, որ է ըսկսմարտ 9'էն մինչև 17, որ էր օր պշնի ըզբաղաքան կոչն, այսինքն է ծաղկազարդի կիրակին։ Այդ միջոցին Հեչամ առիթ բանդրկուած էր Մրուանի, որ է ժամանակին է Մէջբէնեաց հանդիպեցաւ (ՍՈՓ. ԺԳ. 44), կամ լաւ եւս Միջագետքի ոսպիկան էր եղած (ՎԵՐ. 350)։ Նա կը պատասխանէր, թէ Վահան չնորհ պարհնել ոչ օրէ և քրիստոնէին մէկն է, և չէ հնազանդ ոչ կամ այլեցաւ կամ օրէնսուսոյն. Վահան բանտին մէջ եղած ատեն կը մերժէր Յակոբիկ Աարի երէցին ձեռքէն հաղորդուիլ, և վերջին օրը բանտապանէն հրաժեշտ կ'առնէր, չնորհակալ ըլլալով որ էքնոնեմբ զնհ ընդհատ (ՍՈՓ. ԺԳ. 44)։

589. Վահան զգացած էր այլևս թէ քրիստոնէութեան համարձակութիւն սատնալու չոյս մնացած չէ, և թէ գործը վերջին կէտին հասած է, իսպառ թենէ և ետ դարձող մը նկատուելուն համար, ուստի ազօթքով ինքզինքը մարտիրոսութեան կը պատրաստէր։ Հաղիւ թէ Մրուանէ դարձող հրազրնթաց պատուիրակները անոր պատասխանը կը բերէին, թէ Վահան ոչ պակասիմ և ոչ չլսեմ որ

մէկն է, Հէչամ վերջին վճիռը տալու կը ձեռնարկէ, և մարտ 18'ին աւագ երկուշաբթի օր, նորէն առանձին կը հանէ Վահանը, և հարցափորձէ, խոստումէ և սպառնալիքէ ետքը մահուան վճիռը կ'արձակէ, մանաւանդ որ Վահանի համարձակ պատասխաններուն վրայ, ունկնդիրներն ալ կ'աղաղակէին զի անյապաղ զբաւեսցի նա ի կենաց։ Բայց Հէչամ տակաւին կը յուսար վախցնելով միաք փոխել տալ, և դահճապետը կը հրամանդէր, որ սուր չղպացնելով, և թևերէն գծելով տանն անցնէ, թևերուս հատնելի իրենց հատատքին։ Դահճապետը առաջ Վահանը, քաղաքէն դուրս հանեց, սպասեցուց, ըսուեր ֆայլեցոյց, հարկանելով սակաւ ըղբէնացոյսն ալ կատարեց, և տեսնելով Վահանի անյողդողդ հաստատամտութիւնը, վճիռը գործադրեց, և վերջացնել զսուրն նոցա ղէլեն (ՍՈՓ. ԺԳ. 49)։ Տարբեր ընթերցուածներ և զանազան բացատրութիւններ բազդատելով ստուգուած է, թէ Վահանի վկայութեան օրն է 737 մարտ 18 աւագ երկուշաբթի օրը, ցերեկի ժամը 9'ին. իսկ Հայոց չարժական տոմարով 185 մարերի 27։ Յայտնութիւրքը մարտի 20'ը արեգի 20'ի փոխած է, որ համաձայն չէ նախնական վկայաբանութեանց։ Սուրբին մարմինը կը ձգեն այն գիշեր է պէտքն որ զմանապարան ընկենուն, բայց ոչ ոք և ոչ չուներ կը մօտենան, և միւս առաւտն նկրքինապետը հրաման կ'ընէ, որ եթէ քրիստոնեաներ կան, գիացածնուն պէս թաղեն։ Աարբ վրայ ինչուան քրիստոնեաներ որ կային, Յակոբիկ, Նեստորական և Հոռոմ հաւատքեցան, և Օսարաց գերեզման բաւած մասին մէջ հանդուցին. հագուստին կտորները և գեանի ապրնաղանգ հողն ալ ժողվելով և պահելով։ Թէզոփիլէ–ապու–Սահեան կոչուած Հոռոմ մը ուղեց մարմինը գողնալով պահել, բայց Սերգիուպոլսոյ Աարի եպիսկոպոսը ասոր եղաւ և յաւուկ վկայարան կանգնեց. իսկ Երուսաղէմի առաջնորդը Արաւաղդ վարդապետ եօթը տարի ետքը, 744'ին յատուկ ուխտի գնաց մինչև Ռուձափ, և քննութիւններ ընելով և գրաւոր վկայութիւններ հաւաքելով՝ յայտնութեան տօնին, այսինքն 745 յունուար 6'ին տեղը գարձաւ, և Հաստատեցի մէջ քաղած լաբերատն և կանխէն Վահանէն լսածներուն միացնելով մանրամասն կերպով վկայաբանութիւնը կազմեց։ Նկատողութեան արժանի է Վահան Գողթնացիի 5 տուն չարականը, որ սովորական դուրս քնքուշ ոճովը, տարբեր հնդինակի մը գործ կը տեսնուի։ Բերանացի աւանդութիւն մը կայ թէ Վահանի քրոջ կողմէ երգուած ըլլայ իր պարզ եղերերգ։ Ժամանակակիցներու մէջ յիշատակութիւն չենք գտներ, ազգին կողմէն Գողթնացի նահատակին նուիրուած յարգանքի մասին։ Իր անունը տօնացի տարբերուն մէջ անցած է, բայց չենք կրնար ճշդել, թէ ե՞րբ, և որո՞ւ ձեռքով տօնացոյցին անցաւ։

590. Դաւիթ կաթողիկոսի ժամանակակից նշանաւոր անձ մըն ալ Սահմանաս Սիւնեաց եպիսկոպոսն է։ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻ Պատմութեան մէջ յայտնապէս ըսուած է թէ Դաւիթէ ձեռնադրուեցաւ (ՕՐԲ. Ա. 180), հետևաբար հարկ չենք զգար տեղի կարեւորութիւն տալ Սիւնեաց եպիսկոպոսներուն տարիներէն քաղուելիք թուականին, որով Դաւիթ եպիսկոպոսի ձեռնադրութենէն հաշուելով (§ 417), Սահմանոսի ձեռնադրութիւնը յետագոտած կ'ըլլայ մինչև 754, Տրդատ կաթողիկոսի ժամանակ (ՕՐԲ. Բ. 247)։ Սահմանոս, որդին է Դրնայ կաթողիկէի աւագերէցին, և հետևհետէ կաթողիկոսարանի, Մաքենոցոց վանքի, և Սիւնեաց վարդապետանոցի մէջ կրթուած։ Այս վերջին տեղը կ'աշակերտի Մովսէս Սիւնեցիին, և անոր մահուանէ ետքը, Անանիա կը ձեռնադրուի Սիւնեաց եպիսկոպոս, իսկ Սահմանոս կաթողիկոսարանի ծառայութեան կը մնայ եղիսայի տաճն, և կը սկսի փայլիլ Սուրբ Գրոց մեկնութիւններով և տօնապատճառի ճառերով։ Սմբատ Բագրատունի երկաբնակ էշեանէ մը հետ վիճաբանած տաճն, Սահմանոս կը զգայ յունական ուսմանց պէտք ունենալը, և յանկարծական որոշմամբ ֆոխելաչ դնէ՝ ֆոխըպեայ Կոստանդնուպոլիս կ'երթայ, և իմաստասէր ու միաբնակ ուսուցչի մը մօտ հնդկէն և լատին լեզուներու կը հմտանայ (ՕՐԲ. Ա. 177)։ Ուսմատ, որ չենք կարծեր թէ պատրիկն ըլլայ, եղերութիւնը իմանալով կ'ուսի կայսեր կը գրէ որ ղրկոմ և հայհոյիչ անձը

հալածէ, սակայն Սահփանոս ինքզինքը կը պաշտպանէ անպէի և օտար և մօրոյ պատճառ եկեալ անձ մը ձեւանալով։ Միւս կողմէ դիւրութիւն կը գտնէ Ս. Սոփիայի դիւանները պրպտել և Աթէնք ալ երթալ, Դիոնեսիոս Արիսպագացիի և Գրիգոր Նիւսացիի գիրքերը կը թարգմանէ, և ինպատառ միաբնակ դաւանութեան վկայութիւններ կը հաւաքէ, և Գերմանոս պատրիարքի հետ ալ կը ծանօթանայ։ Սա, իւր վերջին տարիներ, Սահփանոսի դաւանալուն առթիւ, հաւատոյ գիր մըն ալ կը յանձնէ անոր, Հայոց կաթողիկոսին տանելու համար։ Սահփանոս Հայաստան գալով 728'ին, Օձնեցին վանահանած ու Աբրահամեցին կաթողիկոսացած կը գտնէ, և անոր կը յանձնէ թուղթը, և բերած գիրքերը։ Կաթողիկոսն ուրախութեամբ կը պատռէ և կը փառաւորէ Սահփանոսը, և նոյնիսկ իրեն կը յանձնէ Գերմանոսի թուղթին պատասխանն ու հերքումը պատրաստել, որ սակայն անոր ձեռքը չէ կրցած հասնիլ, վասնզի Գերմանոս նոյն 728 տարին վախճանեցաւ, և իրեն յաջորդեց Անաստաս պատրիարք, Լիւտն կայսեր պատկերամարտ կարծիքներուն համամիտ մը։ Այդ երկու գրուածները անցած են Գիրք Թղթոցի հաւաքածոյին մէջ (ԹՂԹ·358–395)։ Գերմանոսի գիրը պարզ բացատրական մըն է, ուսկի ճառի քան թուղթի ձեւով, և ուր յաճախ բերուած են երկաբնակներուն սովորական խօսքերը։ Սկիզբը սիրոյ և խաղաղութեան վրայ յորդորներ կը խօսի, Սթէֆաննոս ապոլոգիաբար խանգած կ'ըլլայ Հայոց իրենցմէ տարբերիլը, կիւրղի Ազէքսանդրացւոյ 12 նզովքները կը յաւելու, որպէսզի Յոյներէն նեստորականութեան կասկածը հեռացնէ, և այդ նպատակով ընդարձակ բացատրութիւններ ալ կու տայ։ Իսկ պատասխանի թուղթը կաթողիկոսի բերնէն գրուած է, թէպէտ անունը արուած չէ, մինակ հասցէն Գերմանոսի ուղղուած է, որ Յայտնի Նախանձախնդրին ունեցող և պէղեքեան պատրիարք կը հռչակուի։ Հայերուն համար կ'ընդունի թէ նեստորեան են, և նեքտարեական կրօնականի, և Ցոփասանութեան ճեմարանին ներքնաձէ չեն, և պատասիներուն քամուն է կըսէ սուրբ կոչեցեալ են։ Կը յայտարարէ եւս թէ Յունաց մեզադրութիւնները ընդառած է է չեռ Սթէֆաննոս եռհանայէ, և հիմնուելով կիւրղի նզովքներուն վրայ կը բացատրէ թէ քաղկեդոնիկ դաւանութիւնը անցնցմէ հեռացած է. և երկարօրէն կը գրէ Սուրբ Գրոց և սուրբ հարց վկայութիւններով։ Նամակին հետեւանքը ինչ ըլլալը պատմուած չէ, զի Գերմանոս նամակը ստանալու չհասաւ, թերեւս ալ մահը լսելով նամակը չղրկուեցաւ, որովհետեւ Յունաց կողմէն անյիշատակ մնացած է։

591· Այդ միջոցին կը վախճանէր Սիւնեաց եպիսկոպոսն Յովհան, և Սիւնեաց նախարարներ, Բագրէն և Թուրդ, Սահփանոսը կը խնդրեն իրենց միաբազատական աթոռին յաջորդութեան, և Դաւիթ կաթողիկոս յորժարութեամբ կը կատարէ անոնց աւաջարկը։ Սահփանոս ունեցած հմտութեամբ և ժրութեամբ կը ձեռնարկէ ամէն կերպ բարեկարգութիւններով ճոխացնել իր վիճակը, մանաւանդ թէ բովանդակ Հայ եկեղեցին, քարոզելով և գրելով, անկարգութիւնները դադրեցնելով և եկեղեցական պաշտամունքը ճոխացնելով։ Սիւնեցւոյն մատենագրութիւնէն կը յիշուին Ծննդոց, և Ցոբի և եզեկիէլի գիրքերուն (ՕՐՔ·Ա·181), Նոյնպէս Դանիէլի և Աւետարաններուն մեկնութիւնները (ԿԻՐ·17), և ուրիշ հատուկտոր ճառեր և թուղթեր (ՀԻՆ·494)։ Թարգմանութիւնէն, նկէն յիշեցինք Արիսպագացին և Նիւսացին, կը յիշուին նաեւ Կիւրեղ Երուսաղեմացին և Ղեւոնեանի մեկնութիւն մը (ՀԻՆ·496)։ Ժամեկեղեցական պաշտամունց համար, մեկնութեանց մեկնութիւններ է գրած (ՕՐՔ·Ա·182), ինչպէս հատուած մըն ալ առջև կը բերէ Անձեւացին (ԱՆՁ·77), և չարականներ, կաթուղիներ, տաղոգիներ և տաղեր է յօրինած, որոց մէջ նշանաւոր են Յարութեան տաղ օրհնութիւնները (ՕՐՔ·Ա·182)։ Սակայն Օձնեցւոյն չարականին ծագումը, մասին ունի կանոններէն իրարանցիները ծայրը ունեցած մարգարէական օրհնութիւններէն է, որոնք կանոնը փառիկ եղանակով կ'երգուէին։ Ասոնց մէջ ակներ են ունի կանոններուն օրհնութիւնները ամբողջապէս երգել կիրակի օրեր, սակայն ներչնչուած են Սիւնեցիին յօրինած

տաղ օրհնութիւնները, մարգարէականներուն խմաստները փրկագործ անօրինութեանց պատճառներով։ Այդ պատճառով նոյնիսկ օրհնութեան չարականին սկզբնաւորութիւնը Սիւնեցիէն կը կարծուի, և այդ խմաստով կրնայ առնուիլ Օրբէլեանի գրածը, թէ քահանէց և ըստ յայնմ, և խոքիթ ըստ ըստ ըստ ըստ օրհնութիւն (ՕՐՔ·Ա·181), որովհետեւ ուրիշ ձայներ իրր եղանակներ Սիւնեցիէն յառաջ են, իսկ օրհնութեան չարականներ հին չեն, ինչպէս են հարց և ուրիշ չարականները։ Այժմ գործածական ութը տաղ օրհնութիւններէն մէկը Շնորհալիի կը վերագրուի (ՏԱՔ·637), սակայն Սիւնեցին հատ մը պակաս գրած չերեւիր, ինչպէս Օրբէլեանի խօսքէն ալ կը գուշակուի, այլ Շնորհալին, որ ամէն տեսակը փորձած է գրել, հատ մըն ալ ինքն գրելով հինին տեղ փոխանակած կ'ըլլայ։ Սիւնեցիին բոլոր գրական երկասիրութիւնները պէտք չէ որ եկեղեցական ձեռնադրութենէն առաջ միջոցին թողուած, վասնզի կանոնէն սկսած է նորա արդիւնաւորութիւնը։

592· Սահփանոս նախանձայոյզ էր նաև վարուց և բարոյից բարեկարգութեան, և անտեսած էր այդ մասին տեսած զեղծումները յանդիմանելու և ամէն միջոցներով արգելելու։ Այդ նպատակով հովուական այցելութիւններ ալ կը կատարէր է գէթ երիտասարդ գեղջուկ 12 գաւառներուն մէջ, քարոզելով և խրատելով, ուղղելով և սաստելով։ Ամառուան միջոցին կը հանդիպի Վայոցձոր գաւառը, եղեգիկ ձորը, Մոզան աւանը, ուր կը բնակէր, կին մի սեղբեր սրբեալ չխոտրուհեան անէրէն։ Սրդէն երեք անգամ խրատած էր զայն, բայց նէ անզգոյ կը մնար, ուստի Սահփանոս ջղից հարեալ գեղ պատուհասէ, պաշտօնակէս զայն կը բանադրէր։ Գառնիկ կինը, որ ղեկքի և իշխանութեան ակր մէկն էր, պատրանալով իրեն եղած անարգանքին համար, անօրէն վրէժխնդրութեան կը դիմէր։ Սահփանոս տաք օր մըն էր, և Սահփանոս նոյն երեկոյ Աւագաձէն կոչուած ջուրին մօտ, գլուխը կ'ելլէր ղեղանալ է նոյ, և ուսի մը վրայ անկոզմէն չակել տալով կը

հանդէպ բացօթեայ գուբի մը մէջ կ'ապրի բառական տարիներ մինչեւ իր մահը, և նոյն գուբին մէջ կը թաղուի, որ կ՚ըսէ հանդէպ վանքը, ինչպէս կը գրէ Օրբէլեան (ՕՐԲ. Ա. 187)։ Սահմանուս Սիւնեցիին կաթողիկոսութեան պաշտօնը, եթէ Օրբէլեանի հետեւինք, ամ ՚ի պիտի ըսենք, թէպէտ ինքն ալ կը յիշէ թէ տասն ամ ըլլալ (ՕՐԲ. Ա. 182)։ Եթէ 728'ին կոստանդնուպոլսէ դառնալէն ետքը ձեռնադրուեցաւ, և 735'ին սպանուեցաւ, 8 տարիներու միջոցը կ'արդարանայ, թէ ոչ պիտի ըսենք թէ 734'ին ձեռնադրուեցաւ և միւս տարին նահատակուեցաւ։ Ըստ մեզ անյարմար չըլլար 8 տարիներու կարծիքը նախադասել։

593. Դաւիթ կաթողիկոսի ժամանակին եղելութիւնները լրացնելու համար, պէտք է յիշենք, թէ այս միջոցին կը յիշուին քանի մը քահանաներ և ընտրեալ անձեր ալ, որոնք ուսումնական հռչակ ունեցան, թէպէտև ասոնց վրայ որոշ տեղեկութիւններ չունինք, և անոնցմէ մնացած արդիւնք ալ չէ հասած ձեռնարկս։ Մենք ալ պիտի չսահմանափակենք ասոնցմէ միայն յիշելով, որք են՝ Եփրեմ վարդապետ, Մաչիկ վարդապետ, Դաւիթ Հռոմայեցի, Անաստաս վարդապետ (ԿԻՐ. 40), որ թերևս է նոյնինքն Վահան վանօրէից գրութեան հեղինակը (ԱՆԱ. 10), և Սահակ նոյն գրաներէց, հմուտ իմաստասիրական և գրամատիկոս, այսինքն քերականական արհեստից (ՍԱՄ. 89)։ Գրական արդիւնքով փայլողներուն մէջ պէտք է յիշել Սահակդուխտ Սիւնեցի կուսանը, Սահմանոսի քոյրը, որ բանաստեղծական և երաժշտական հմտութեամբ նշանաւոր եղած է, և Գառնի գիւղի ձորակին մէջ իրեն առանձնարան մը կազմած, քաղցրանուագ տաղեր յօրինած և երգած է, և նոյնիսկ վարագոյրի նեռէն ուրիշներուն ալ սորվեցուցած է։ Իրեն գրածներէն կը

ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ ԵՒ ՍԱՀԱԿԴՈՒԽՏ

յիշուի Սբբ-հէ Մաքար երգը (ՕՐԲ. Ա. 182), զոր և Վահան Գողթնացիի Զաքմանալ է ինչ չարականը, որ փափուկ զգացումներ կը բուրէ, որ ուրիշներէ Վահանի քրոջ կը վերագրուի (§ 589), որ ծանօթ անձ մը չէ, մինչ Սահակդուխտի և Վահանի մէջ առաջուց հոգևոր հաղորդակցութիւն եղած ըլլալը չատ հաւանական է։ Սահակդուխտի գերեզմանը եղած է նոյնիսկ Գառնոյ ձորակին մէջ։

594. Դաւիթ կաթողիկոս խաղաղութեամբ կնքեց իր կեանքը 741'ին, 13 տարի պաշտօնավարելէ ետքը, և հարկաւ թաղուեցաւ, իր ծննդավայրն եղող, իր կալուածն եղած, և իրեն հայրապետանոց բրած Արամանքի մէջ։ Թէ ոչ բոլորովին աննշանակ, բայց արդիւնաւոր անձնաւորութիւն մը եղած չէ։ Դաւինը թողլով Արամանք քաշուիլը, մեր տեսութեամբ ուելի գժուարութենէ փախչելով անձնական հանգիստ վնտռելու նշանակ է, քան թէ բարձր և փափուկ զգացման հետեւանք։ Վահան Գողթնացիի սքանած խորհուրդն ալ, որ անապատ մը քաշուի և ուրիշին վնաս չհասցնէ, ուելի իրեն վրայ ալ ծանրութիւն տրաւիրել չուզելու իմաստն ունի։ Իր ժամանակին մէջ նշանաւոր ձեռնարկով մը կամ գործունեայ դիրքով մըն ալ երևան եկած չէ, և Սահմանոս Սիւնեցիի և ուրիշ վարդապետներու մասին ցուցած համակրութիւնը, սովորական գործ մը ուելի չէ։ Դաւանական խնդիրներու մէջ Օձնեցիին արդիւնաւոր ժառանգութեամբը բախտաւորուած ըլլալով, նոր խնդիր մըն ալ չունենալ գործունէութիւն ցուցնելու համար, իսկ Գևրմանոսի ուղղած հաւատոյ գիրն ալ՝ թուականակ Սահմանոս Սիւնեցիի արդիւնքն է։ Բան այսմ ուելի բան մը պիտի չկարենանք ըսել Դաւիթի կաթողիկոսութեան վրայ։

Տ. ՏՐԴԱՏ Ա. ՈՒՄՄԵՑԻ

595. Տրդատի հայրենիքը միայն դիտենք, վանական դաստաի ՈՒմմուս գիւղը, որ Գիւտի անպաշտօն հայրապետանոցն էր և զոհ (§ 290), և ուր ծրնոհ էր Խորայէլ կաթողիկոսն ալ (§ 508)։ Կը յիշուի նաեւ թէ Խոռնէ նախ-ըրբոջն էր (ՂԱՆ. 167), և ուրիշ բան չենք գիտեր իր վրայ։ Նկատելով որ բոլոր կաթողիկոսներ եպիսկոպոսներուն մէջէն առնուած են, և եպիսկոպոսներն ալ իրենց վիճակներուն բնիկներէն եղած են, հնար էր Տրդատը Վանանդի եպիսկոպոս եղած ըսել, բայց բնաւ յիշատակութիւն չունինք։ Իրեն համար Պատմաբանը կը վկայէ, թէ եղած է այր ուրբ և պարկեշտ, և ժողովրդական ընտրութեամբ, այնպէս որ՝ նոյն իսկ ասպատակ ընդհանուր ուրախ գոհունակ ուրախութեամբ ընդունեցան (ՅՈՎ. 134)։ Դաւիթի վերջին օրերը ասպատակութիւններ չեն յիշուած, որ անմիջապէս Տրդատի ատենով դադրած ըլլան, ուստի պէտք է միտքնիս պատերազմներուն և արշաւանքներուն վրայ, որոնք Տրդատի օրով սկսան Հէչամի մեռնելէն ետքը, և անոր օրով ալ վերջացան, ինչպէս պիտի պատմենք։ Իր ընտրութեան մեր ալ առած 741 թուականը, գեղեցիկ զուգադիպութեամբ կը համաձայնի Ասողիկի գրածին հետ, որ է Հայոց թուականի 190 տարին, (ԱՍՈ. 107), իսկ տեւողութեան համար մեր գտնած և բաղդատած 15 ցուցակներէն, միայն մէկը 27 տարի գրած է, և մէկն ալ բոլորովին անունը մոռցած է, մնացածները հաստատապէս 23 տարի կուտան, որով իր կաթողիկոսութեան վերջը պէտք է դնել 764'ին։ Այդչափ երկար միջոցին մէջ Տրդատի անձնական գործունէութենէն բնաւ յիշատակ մը չունինք, սակայն քիչ չեն արտաքին և ներքին եղելութիւնները, զորս պէտք է քաղենք, որպէս զի Հայաստանի կացութեան չարայարութիւնը պատենք, և ինտպայ դէպքերուն կապակցութիւնը ցոյցնուի։

596. Տրդատի առաջին տարիները Հէչամի վերջին տարիներն են, և խաղաղութեամբ չարունակեցին մինչև 743, երբ Վալիտ Բ յաջորդեց իր հօրեղբօր։ Այդ օրէն կը սկսի Իւմմեանց հարստութեան քայքայումը։ Ծանօթ էր որ Իւմմեանք իրր բռնակալներ կը նկատուէին ուղղափառ իսլամներուն կողմէն, ամիրապետութեան՝ կամ իրենց բառով՝ մնծ իմամութեան պաշտօնը, Ֆաթիմայի և Ալիի սերունդին, այսինքն Մուհամմէտի հարազատ սերունդին ձեռքէն յափշտակած ըլլալնուն համար։ Երկու գերդաստաններ իրենց իրաւունքը կը նկատէին այդ պաշտօնը, մէկը Ալիի տան կատարածէն ազատած, աւելի Մուհամմէտ որդւոյն սերունդը, միւսը իրենց մարգարէին հօրեղբօր՝ Ապպասի տունը։ Այս երկրորդին մէջ ձուլումի ձեւ մը տեղի ունեցաւ, երբ Ալիի թոռ՝ Ապուլ-Ապպաս-Մուհամմէտ իր իրաւունքը փոխանցեց Ապպասի թոռնորդի Մուհամմէտի, որ այս պատճառով Հէչամէ հալածուեցաւ, և բանտարկուեցաւ, և ապաստութիւն գտնելէն քիչ ետքը մեռաւ 746'ին, իրաւունքը թողլով իր որդւոյն Իպրահիմի, որ օրինաւորապէս սիրանալու չհասաւ և սպանուեցաւ, և իրմէ ետքը իրաւունքին սիրացաւ և յաղթանակեց Մուհամմէտի միւս որդին, Ապուլ-Ապպաս, Ապպասեանց հարստութեան հիմնադիրը, որուն Սաֆֆան կամ Արիւնաուչ մականունը տրուեցաւ։ Հէչամի մահուընէն մինչև Իւմմեանց դադարումը և Ապպասեանց սկզբնաւորութիւնը, 7 տարիներ անցան, 743'էն 750։ Հէչամի յաջորդը Վալիտ Բ. իր զեղութեամբ և անառակութեամբ զզուելի դարձաւ, և տարիէ մը սպանուեցաւ, և անոր յաջորդելու համար մէջտեղ եկան, Եզիդ Վալիտի որդին, Եզիդ Սիւլէյմանի որդին, Սիւլէյման Հէչամի որդին, և Իպրահիմ Վալիտի միւս որդին, որոնք իրարու դէմ մաքառեցան, մինչև որ Մրուան-պէնի-Մուհամմէտ, Մրուան Ա. ամի-

բապետին թոռը, այն որ Հայաստանի (§ 581) և յետոյ Միջագետքի ասիական էր ևզած (§ 588), ուզեց չվճռութեանց վերջ տալ, և ինքն գրաւեց ամիրապետութիւնը 744'ին, և վեց տարի պահեց, մինչեւ 750։ Մրաւան չարաչնակ ապստամբութեանց դէմ մաքառելու և պահպանութիւններ մղելու ատիպ ևղաց, մինչեւ որ Ապպասեանք վերջնականապէս զօրացան, և Մրաւան ապստևղեցաւ Եգիպտոսի Պուսիր գիւղը, Դվիներու եկեղեցիին մէջ (Վ.Ե՞.356)։ Իմմեանց տարտաւթեան վերջանալովը և Ապպասեանց հարստութեան սկսելովը, Արաբական ինքնակալութեան վենապետական տունը միայն փոխուեցաւ, պետութիւնը նոյնը մնաց, և Հայաստան ալ չփոխեց, միայն ինքնակալութեան կեդրոնը փոխուեցաւ, վասն զի Ապպասեանք Դամասկոսը բոլորովին թողուցին, և մայրաքաղաքնին Պաղտատի մէջ հաստատեցին։

597. Այդչափ չվճռութեանց մէջ, որոց ապարէզ էր գլխաւորապէս Միջագետքը, հնար չէր որ Հայաստան անոնց ազդեցութիւնը չզգար։ Մրաւանէ ետքը Հայաստանի ասիկանութիւնը յանձնուած էր Խաք-պինի-Մբրիմի (Ղ.Ն.146), որ պաշտօնի վրայ էր տակաւին, երբ Գրիգոր և Դաւիթ Մամիկոնեանք, որք Վալիի հրամանաւ աքսորական կեանս ուրութիւնէ ազատած էին, անոր ապանուելէն ետքը Հայաստան եկան (Ղ.Ն.149), և վտապրական նահանգը ոտք հանեցին։ Դաւիթ զաւակնութիւն ալ կապրեց Աշոտ ապրուելու, սակայն նա ինքզինքը պաշտպանեց, և իրենները Դարունից բերդին մէջ ամրացնելով՝ ինքն Մրաւանին գնաց, հին բարեկամութեան չնորհիւ պաշտպանութիւն գտնելու համար (Ղ.Ն.150)։ Աշոտին մեկնելուն վրայ, Խաք պատրիկութեան պաշտօնը յանձնեց Գրիգոր Մամիկոնեանի, սակայն Մրաւան հրամայեց Աշոտը վերահաստատել, և Դաւիթ Մամիկոնեանը պատժել, ձայլոփոր առնել ոտք-և ձեռք-և քայքայուելէ ետքը հան։ (Ղ.Ն.151)։ Խաք պատուիրեցաւ հրամանները գործադրել, մերձաւոր հաշուով 746 տարին, բայց Գրիգորի առելութիւնը աստկաց Աշոտի դէմ, ուրովհետեւ առաջին ապստամբի ցաւին առիւցան եղբօրը կորուստը և իր պաշտօնանկութիւնը։ Մտածեց օգուտ քաղել Արաբացւոց ընտանի պատերազմներէն, և անոնց լուծը թօթափելով, նորէն Բիւզանդական կայսրութեան ներքեւ մտնել, քաջալերելով այն չաղթութիւններէն, զորս Կոստանդին և Կոպրոնիմոս, որ 941'ին իր հօրը Լևոնեն յաջորդած էր, կը տանէր Արաբացւոց վրայ Փոքր Ասիոյ կողմերը։ Արաբացւոց առնէր ետքերնին ընդ Աշոտոյ քաղաքականութիւն, բայց ներքուստ նախարարներուն մէջ կը տարածէր իր խորհուրդը է քաց կալ է ընդդէմ Իսմայէլի, և կը յաջողէր ալ, և ամենայն Նախարարք Հայոց այդ խորհուրդին կը հաւանէին, վասն զի ծանր զարճած էր արաբական լուծը, և պատեհ առիթ կը նկատուէր անոնց ներքին երկպառակութիւնը (Ղ.Ն.152)։ Գրիգորի համախոհները, իրենց մէջ միաբանելէն ետքը Աշոտին կը հաղորդէին իրենց խորհուրդը, և թէպէտ սա չսակ կ'աչխատէր զիրենք համոզել, և գործին անյաջողութիւնը և վտանգները բացատրել, բայց անոնք զինքը հաւկեցուցանէին կամելէ և դաքանել, ապահնալով զինքն բոլորովին լքանել։ Վերջապէս Աշոտ և Գրիգոր քննէին քաղքին ոտքէ սա մինչեւ, ոստիկանը կը մերժէին, ապստամբութիւնը կը հռչակէին, և Տայոց լեռները կ'ամրանային, Պահառի յանկարծական բանակին պաշտպանութեան վրայ հանելով (Ղ.Ն.154)։ Ապստամբութեան թուականը կրնայ հաշուիլ 747 տարին, բայց և ալ ըստ ուրիշի կրնային համաձայնութեամբ գործակցիլ, երկպառակութիւնը կ'ածէր մէկերնին, և Աշոտ մեծ մը նախարարներով կը բամնուէր, ու զէպի Բագրեւանդ կը մեկնէր, իրեն սեփական գաւառը, և նորէն Արաբացւոց հետ հաչտուելու վրայ կը խորհէր։ Աշոտի հետ եղողներէն ոմանք լուր կը հասցնէին Գրիգորի, որ անմիջապէս իր գունդերով կը հասնէր, Աշոտը կը պատչարէր և կը կարանաւորէր, և պայ է չեմ ձեռայնէն Դաւիթ իր ապահով եղբօր, և անոնց ձեռքով կատրցնել կուտար ու կը Թաղաւ, և ինքն իրր Հայոց իշխան, կարին քաղաքը կ'երթար, չաղթութեան աւիսներ կը տարածէր (Ղ.Ն.155), և կը հռչակէր Կոստանդին Կիպրոնիմոսի՝ Յունաց կայսեր սիրապետութիւնը։ Իրողութեանց ժամանակագրութիւնը հաչիւ առնելով պէտք է 748'ին դնել այդ եղելութիւնը։ Գրիգոր իր ձեռնարկին վայելքը չտեսնցաւ, վասն զի փչ ևաքը ոտքէն վտանգէ փոխուեր, և չարաչար ախտով կը մեռնէր, և իրեն տեղ Հայոց իշխան կ'ըլլար, իր կրտսեր եղբայրը Մուշեղ Մամիկոնեան, բայց այն ալ սակաւ ինչ ժամանակ միայն կրնար գործի վրայ մնալ (Ղ.Ն.156)։ Ցետք գիտեր, թէ այդ տագնապալից պարագայից մէջ, ինչ դեր ունենցաւ Տրդատ կաթողիկոսը, վասն զի և ոչ իսկ անունը կը յիշուի։ Եթէ Պատմութեան գրածին նայինք, միայն ազօթքով աստուածային ողորմութեան կը յանձնարարէր իր ժողովուրդը։

598. Արաբացւոց ներքին պատերազմները և Ումմեանց ու Ապպասեանց հերետկընդդէմ պայքարները՝ դիւրութիւն ընծայած էին Հայոց, անոնց ապրապետութիւնը նչկահել, ինչպէս Յոյներուն ալ նպատակ էին, դիւրին չաղթութիւններ տանիլ։ Բայց հազիւ թէ Ապուլ-Ապպաս, ամիրապետութեան տիրացաւ 750'ին, և փոքրիչատէ կեդրոնին կառավարութիւնը կարգադրեց, իր մտադրութիւնը դարձուց իր ինքնակալութեան գաւառները զսպել, և ապստամբած մասերը խաղաղութեամբ հնազանդեցնել։ Ապպասեանք պատմութեան մէջ լաւ յիչատակութիւն ունին իրր զարգացման և գիտութեան հովանաւորներ, սակայն ասիկայ յետագայ դարերու արդիւնք եղաւ, իսկ Ապուլ-Ապպաս աչխարհը արիւնով ողողեց իր իչխանութիւնը ամրացնելու համար։ Միջագետքի, Ասորպատականի և Հայաստանի կողմերը յանձնեց իր եղբօր Ապու-Ձաֆէր-էլ-Մանսուրի, և նա գործի ձեռնարկեց նախ ելլել յաչխոց Հայոց (Ղ.Ն.158)։ Միեւնոյն արիւնաուչ ձևը գործադրեցաւ բոլոր Հայկրուն վրայ, անոնց վազանցուկ ապստամբութեան վրէժը լուծելու, և ամենաստափակ բռնութիւններ գործադրեցան։ Հինէն անվճար տուրքերը գանձելու համար, մեռելոներուն անուներով ալ այրիները ու որբերը կը նեղուէին, փանտանաներու և բոլոր եկեղեցականներու չնորհուած ապահարկութիւնը (§ 562) չէր յարգուեր, և մեռածներուն անուները յայտնելու համար քուքերով և բիլերով կը խոչտանգուէին, և գլխահարկի տուրքը ապահովելու համար կը հրամայէր դնել ինչ կապրեցաւ յանձնեցուն պարանոց։ Նախարարական տուներուն ձևաք ոչ զարդեր կը մնային և ոչ մթերներ, ոչ ձիեր և ոչ չորիներ, ամէն բան կը գոնուէր Ապու-Ձաֆերի բանուքենէն ազատելու, որ ոչ միայն վրէժխնդրութեամբ բորբոքած էր, այլ և բնութեամբ չափազանց արծաթասէր էր, ինչպէս Արաբ պատմագիրներ ալ կը գրեն։ Ե պրանչ ատաւել ան վնասուած ծեծուքեր (Ղ.Ն.259), Ապու-Ձաֆէր Հայաստանի մէջ իր բացառիկ պաչտօնը լրացնելով, 752'ին ոստիկան կը թողուր Ուսափ որդի Եզիվար (Ղ.Ն.160), և ինքն կ'անցնէր միւս գաւառները։ Ապուլ-Ապպաս կը մնար կրկ ուխտադնացութեան համար Մէքքէ երթալու վրայ էր 754'ին, և Ապու-Ձաֆէր ամիրապետութեան կը յաջորդէր։ Սա ինքն է որ նոր Պաղտատը հիմնարկեց Տիգրիսի եզերքը, որ Սամարա ալ կոչուած է (Ասող.108)։

599. Եգիպտ երկրին կառավարութեան ձևը վերանորոգելով, պատրիկութեան պաչտօնին կը կոչէ Սահակ Բագրատունին, որդի Բագարատի և հօրեղբօրդի կարգելով Աշոտ պատրիկի, որ այնուհետև գործի անյարմար ըլլալով՝ խաղաղութեամբ կ'ապրէր Դարոյնք ատանին մէջ, ուր և մնաւ և թագուհցաւ կարանալէն 13 տարի (Ղ.Ն.156), որ է ըսել 761'ին։ Սահակ կը նկարագրուի իրր այր ֆելսղէչ երեսոփ, և երեսնեայ հասակաւ, և պընուական քնութեամբ, և ձանօղ երկիղին Աստուծոյ, որ ակամայութեամբ կը տանէր նոր պաչտօնը, գժտարանալով սկսակից եւ բնենալ Եգիպտի բանութեանց, բայց պարտաւորեալ առաքինորէն ղերաց Հայոց, թէպէտ և հոգաս ան արձակնոյն, որ ֆայ ան ան յարտուանուած ղերացն Հայոց՝ Իմմեանց ժամանակ (§ 583), և նախարարներ կը պարտաւորէին է տանց խաբեանց հանքերնել ղերանքս ղերացն (Ղ.Ն.160)։ Այդ միջոցներուն կ'իմնայ, որ Կոպրոնիմոս կայսր, Փոքր Ասիոյ մէջ կայսր հռչակուած իր քեռորդին՝ հակառակ Արաբաւազդին ապստամբութիւնը նուաճելէն, և

ԱՊՊԱՍԵԱՆՑ ԿԵՂԵՔՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՑՈՑ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

կայսերութեան ծառայող Հայերուն վրայ խստութիւններ գործադրելէ եաքը (ԼՊԱ. 502), նոր արշաւանք մը կազմակերպեց դէպի Հայաստան, և մինչեւ Կարին հասաւ, և քաղաքն ալ գրաւեց և աւարեց, և մեծ գերութիւն մըն ալ վերուց, որուն կամաւորապէս խառնուեցան նաեւ Հայերէն չատեր, արարական բռնութիւններէ ազատելու նպատակով (ՂՆԴ. 161)։ Սակայն հասատատուն չեղաւ Յունաց յաջողութիւնը։ Արաբացիք արշաւանքը նորոգեցին նոր ոյժերով, Մելիտինէ գրաւեցին, Կիլիկիա մտան, և Պահիւլիոյ մէջ ալ Մելասի ճակատամարտը վաստկեցան (ՎԵՐ. 363)։ Եէզիտ ալ իր կողմէն նորէն կարինը գրաւեց, և քանդուածները վերաշինեց, և հեռացած բնակիչներուն տեղ Արաբացի գաղթականութիւն բերաւ (ՂՆԴ. 161)։ Այդ եղելութիւնները կրնանք դնահատել 756'է 758 տարիներուն մէջ։ Իսկ Հայաստանի կացութիւնը բնաւ բարւոքման վիճակ չունեցաւ, որովհետեւ է հրամանատարութեան նեղութէ և չկրնացաւ, որովհետեւ է հրամանատարութեան նեղութէ և չկրնացաւ, որ է Ապու-Ճաֆէրը, չոյթ ծանրացաւ անոր վրայ հարկատուութեան և հարատեւ պատերազմներու ձեռքէն ազատելու։ Սահակ պատրիկ և Տրդատ կաթողիկոս, քանիցս ջանացին եզիտի հակացնել իր բռնած եղանակին վատնզները, սակայն լսող չկար, ուսաի իրենց դանգատը մինչեւ Պաղտատ՝ Ապու-Ճաֆէրը ամիրապահին հասուցին, որ վերջապէս հասանեցաւ եէզիտը եա կանչել, (ՂՆԴ. 167), թերեւս հաւաքածէն համեմատ իրեն մաս հանած չլինելուն համար. որովհետեւ չենք կարծեր, թէ զէնութեան զգացումով գործած ըլլայ։ Եէզիտի տեղ ոտիկան անուանուեցաւ Բաքար կամ Բաքր, որ է Պէքիր, բայց հաղիւ տարի մը կ'անցնի, այն ալ եա կը կոչուի, և ոտիկան կ'անուանուի Հասան որդի կահաթրայ, եէզիտի փնտռել տալու չափ չարամիտ մէկ մը։ Պատմիչը Պէքիրի եա կանչուիլը ասոնց էութ պարծանք եղած կ'ըսէ, թերեւս ուզուածին չափ կկղեքիչ չըլլալուն համար։ Որովհետեւ նոյն ինքն կը վկայէ թէ Հասանի արուած հրահանգն էր, խնարհեցուցանել զերեզ Հայոց է տեղւոյ ըղըլբանաց (ՂՆԴ. 168)։ Ոտիկաններու փոփոխութեան տարիները պատմիչներէն ճշդուած չեն, միայն Տրդատ Ա թմանեցիին միջնորդութիւնը կը յիշուի եէզիտի եա կանչուելուն մէջ, որով 764'էն առաջ եղած լինելը կը հետեւի, և եէզիտ մօտաւորապէս 12 տարի պաշտօն վարած կ'ըլլայ. և երկու յաջորդներն ալ Ապու-Ճաֆէր ամիրապահէն անուանուած կ'ըլլան։

601. Այսպէս կը վերջանայ Տրդատ Ա թմանեցիի կաթողիկոսութիւնը 764'էն, և

մինչ 23 տարիներու երկար պաշտօնավարութիւն մը կը փակենք, առանց որ և է հայրապետական գործունէութիւն ՏՐԴԱՏԻ ՄԱՀԸ թիւն ու արդիւնաւորութիւն պատմած ըլլալու։ Այսու հանդերձ պիտի չկարենանք ոչ ղինքը մեզադրել, և ոչ իր վրայ աննպատակ գաղափար մը յայտնել։ Երկրին կացութիւնը, զոր գոնէ թեթեւ կերպով մը պատկերացնել ուզեցինք, կաւարտելապէս կ'արգելացնէ վշտակիր կաթողիկոսը, նէթ չկրցաւ պարապուց վայրկեան մը գտնել, և հոգեւոր ու հայրապետական գործերու վրայ մտածել, պարտաւորեալ լինելով չարունակ իր հօտին ազատից վրայ արգահատել, և ցաւերուն ցաւակցիլ։ Հարկաւ այդ զգացման համար է, որ այր սուրբ և պարկեշտ, և աստուածավախ ֆայլաշ լինելը վկայուած է Պատմաբանէն (ՅՈՎ. 134)։ Քանի որ Վանանդեցի նախարարներուն ցեղէն էր. թերեւս իր գերեզմանը ծննդավայրին մէջ եղաւ, իր իշխանապետն նախնեաց դամբարաններուն մէջ. սակայն պատուութիւնը այս մասին բան մը ըսած չէ։ Իրր պարզ տեղեկութիւն յիշենք, թէ Տրդատին օրով, 760 նահանջ տարին, ծռազատիկ էր հանդիպած, որ է Յունաց և Հայոց զատիկներուն չարաթ մը տարբերութիւն։ Սակայն աննշանակ անցած է, որովհետեւ Հայոց և Յունաց մէջ սերտ յարաբերութեանց օրեր չէին։ Մեր պատմագիրներէն Անկոյն միայն կը յիշէ պատահում ըսելով, սակայն 754'ին կը դնէ (ՍԱՄ. 88), որ տոմարական հաշիւներու ճշդութեամբ չկրնար արդարանալ։

Տ. ՏՐԴԱՏ Բ. ԴԱՄԱՆԱՒՈՐԵՑԻ

602. Տրդատի յաջորդեց ուրիշ Տրդատ մը, ծննդեամբ Տարսեղեան Նահանգի Դահնաւարք գաւառէն, (ՅՈՎ. ՊԱՇՏՕՆՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ 134), որ կը պատասխանէ նէ այժմեան Թէքման ու Շուշար լեռնային գաւառներուն։ Տեղ մը Դահնաւան կոչուած է Տրդատի ծննդավայրը (ԱՍՈ. 107), որ կրնայ բացատրուիլ իրր Դահնաւարք գաւառի գլխաւոր աւանը, և ի դէպ է նշմարցընել զայն ուրիշ պատմիչէ Բուզանդ կոչուած աւանին հետ, իրր Տրդատի հայրենիք (ԿԻՐ. 39)։ Ոչ նախնեաց կեանքին և ոչ հայրապետական գործունէութեան վրայ պատմուած յիշատակ չունինք, և պատճառն ալ անշուշտ իւր նախորդին համար բաւծխա

ի (§ 601), թե ամեն վաճառատուն ու վաճառող ինչ ապրանք որ ծախում է, նրա համար ճշտությամբ պետք է գրի մի հատուկ մատյանում, որ կոչվում է ՀԱՇՎԵՊԱՀԱԿԱՆ ԳԻՐՔ, և ամեն անգամ, երբ ինչ-որ ապրանք է ծախում կամ գնում, պետք է անպատճառ գրի մեջ դնի։ Հաշվեպահական գրքերը պետք է ունենան նաև այն անձինք, որոնք ապրանքներ են ուղարկում ուրիշ քաղաքներ կամ երկրներ, որպեսզի հետո կարողանան ստուգել, թե ինչ ապրանք են ուղարկել և ինչ գումար պետք է ստանան։ Հաշվեպահական գրքերը պետք է ունենան նաև այն անձինք, որոնք ապրանքներ են ուղարկում ուրիշ քաղաքներ կամ երկրներ, որպեսզի հետո կարողանան ստուգել, թե ինչ ապրանք են ուղարկել և ինչ գումար պետք է ստանան։ Հաշվեպահական գրքերը պետք է ունենան նաև այն անձինք, որոնք ապրանքներ են ուղարկում ուրիշ քաղաքներ կամ երկրներ, որպեսզի հետո կարողանան ստուգել, թե ինչ ապրանք են ուղարկել և ինչ գումար պետք է ստանան։

604. Երբ Տրտաս Թագավորը մի գիշեր մեռավ, Լաոսը ամբողջ տասը տարի մնաց առանց թագավորի, որովհետև ԸՆՏՐՈՎՈՂՆԵՐԸ չկարողացան որևէ մեկին ԲԱ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ընտրել։ Ամեն մարդ ուզում էր ինքը թագավոր դառնա, և սկսվեցին մեծ կռիվներ։ Վերջապես ընտրողները համաձայնվեցին, որ Տրտաս Թագավորի մի որդին, որ Ֆրանկ էր կոչվում, թագավոր դառնա։ Ֆրանկը մի շատ գեղեցիկ երիտասարդ էր, և ամեն մարդ սիրում էր նրան։ Նա ուզում էր ամուսնանալ մի շատ գեղեցիկ աղջկա հետ, որի անունը Ֆրանկ էր, և որ Ֆրանկի հորաքրոջ աղջիկն էր։ Ֆրանկի հայրը, որ Տրտաս Թագավորն էր, ուզում էր, որ նա ամուսնանա իր հորաքրոջ աղջկա հետ, որպեսզի նրանց ունեցվածքը միացած մնա։ Ֆրանկը ուզում էր ամուսնանալ իր հորաքրոջ աղջկա հետ, որպեսզի նրանց ունեցվածքը միացած մնա։ Ֆրանկը ուզում էր ամուսնանալ իր հորաքրոջ աղջկա հետ, որպեսզի նրանց ունեցվածքը միացած մնա։

Տ. ՈՒՐՈՒ Ա. ԳԼՈՒԽԸ

603. Հաշվեպահական գրքերը պետք է ունենան ձեռնարկության ամեն մի մասնավոր գործարանատեր, որ ապրանքներ է ծախում կամ գնում։ Հաշվեպահական գրքերը պետք է ունենան նաև այն անձինք, որոնք ապրանքներ են ուղարկում ուրիշ քաղաքներ կամ երկրներ, որպեսզի հետո կարողանան ստուգել, թե ինչ ապրանք են ուղարկել և ինչ գումար պետք է ստանան։ Հաշվեպահական գրքերը պետք է ունենան նաև այն անձինք, որոնք ապրանքներ են ուղարկում ուրիշ քաղաքներ կամ երկրներ, որպեսզի հետո կարողանան ստուգել, թե ինչ ապրանք են ուղարկել և ինչ գումար պետք է ստանան։ Հաշվեպահական գրքերը պետք է ունենան նաև այն անձինք, որոնք ապրանքներ են ուղարկում ուրիշ քաղաքներ կամ երկրներ, որպեսզի հետո կարողանան ստուգել, թե ինչ ապրանք են ուղարկել և ինչ գումար պետք է ստանան։

ՍԱՍՆԱԿ ՀԱՇՎԵՊԱՀԱԿԱՆ ԳՐՔԵՐԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

602. Ամեն վաճառական, որ ուզում է իր գործերը կանոնավոր կերպով վարել, պետք է ունենա հետևյալ հաշվեպահական գրքերը։

1. Ամեն առևտրական պետք է ունենա մի ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, որի մեջ նա գրի ամեն օր իր ունեցած ապրանքները, որ գնել է կամ ծախել։ Նա պետք է գրի նաև այն գումարները, որ ինքն է վճարել կամ ստացել։ Նա պետք է գրի նաև այն գումարները, որ ինքն է վճարել կամ ստացել։ Նա պետք է գրի նաև այն գումարները, որ ինքն է վճարել կամ ստացել։

2. Ամեն առևտրական պետք է ունենա մի ՀԱՇՎԵՊԱՀԱԿԱՆ ԳԻՐՔ, որի մեջ նա գրի ամեն օր իր ունեցած ապրանքները, որ գնել է կամ ծախել։ Նա պետք է գրի նաև այն գումարները, որ ինքն է վճարել կամ ստացել։ Նա պետք է գրի նաև այն գումարները, որ ինքն է վճարել կամ ստացել։ Նա պետք է գրի նաև այն գումարները, որ ինքն է վճարել կամ ստացել։

3. Ամեն առևտրական պետք է ունենա մի ՀԱՇՎԵՊԱՀԱԿԱՆ ԳԻՐՔ, որի մեջ նա գրի ամեն օր իր ունեցած ապրանքները, որ գնել է կամ ծախել։ Նա պետք է գրի նաև այն գումարները, որ ինքն է վճարել կամ ստացել։ Նա պետք է գրի նաև այն գումարները, որ ինքն է վճարել կամ ստացել։ Նա պետք է գրի նաև այն գումարները, որ ինքն է վճարել կամ ստացել։

Ֆրանկը, տեսնելով որ ամեն մարդ ուզում է իր կամքը կատարել, մտածեց որ ինքն էլ պետք է իր կամքը կատարի։ Նա ասաց, որ ինքը ոչ մի կերպ չի ուզում ամուսնանալ իր հորաքրոջ աղջկա հետ, որովհետև նա չի սիրում նրան։ Նա ասաց, որ ինքը ոչ մի կերպ չի ուզում ամուսնանալ իր հորաքրոջ աղջկա հետ, որովհետև նա չի սիրում նրան։ Նա ասաց, որ ինքը ոչ մի կերպ չի ուզում ամուսնանալ իր հորաքրոջ աղջկա հետ, որովհետև նա չի սիրում նրան։

ՀԱՄՈՐԱԿ ՍԱՍՆԱԿ ՀԱՇՎԵՊԱՀԱԿԱՆ ԳՐՔԵՐԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

605. Ամեն վաճառական պետք է ունենա մի հատուկ մատյան, որի մեջ նա գրի ամեն օր իր ունեցած ապրանքները, որ գնել է կամ ծախել։ Նա պետք է գրի նաև այն գումարները, որ ինքն է վճարել կամ ստացել։ Նա պետք է գրի նաև այն գումարները, որ ինքն է վճարել կամ ստացել։ Նա պետք է գրի նաև այն գումարները, որ ինքն է վճարել կամ ստացել։

ՎՃՌԱՏՈՒ ՀԱՇՎԵՊԱՀԱԿԱՆ ԳՐՔԵՐԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

606. Ամեն վաճառական պետք է ունենա մի հատուկ մատյան, որի մեջ նա գրի ամեն օր իր ունեցած ապրանքները, որ գնել է կամ ծախել։ Նա պետք է գրի նաև այն գումարները, որ ինքն է վճարել կամ ստացել։ Նա պետք է գրի նաև այն գումարները, որ ինքն է վճարել կամ ստացել։ Նա պետք է գրի նաև այն գումարները, որ ինքն է վճարել կամ ստացել։

606. Պատաւի կանոնները 24 են, և տարբերեալ կ'ելեր կը չօշափեն, զորս նմանները մօտեցնելով կը քա-

ՊԱՐՏԱՒԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

ղենք ի դիւրութիւն, կանոնները թիւերը զանց ընելով յիշել, չճոզելու համար։ Ա. հաւարակ ևկեղեցականներու, եպիսկոպոսներու և քորեպիսկոպոսներու և քահանաներու կ'արգելուի իրենց կոչումը որպէս ըստ մարմնական գործոյ ոճիր, և կը հրամայուի ժողովուրդը չհոգացող և ծուլացողները կարգէն լուծել։ Առանձինն եպիսկոպոսներու կ'արգելուի ուրիշ վիճակէ քահանայ ձեռնադրել, եկեղեցական տուգանքները բռնի գանձել, սեղանի և եկեղեցւոյ նուիրագործութիւնները քահանայից յանձնել, և միւսոն օրհնել կամ միւռոնի խառնուրդ ընել, այլ հայրապետէն ընդունիլ։ Յաւուկ կանոնով մը կը հրամայուի եկեղեցիներու վարդապետներ նշանակել և քարոզութիւնը չդադրեցնել։ Քահանաներու կը հրամայուի հերձեալներն անխափան կատարել, պատարագի նշխարքը իրենք պատրաստել, բաժակին բուսական գինի դնել, և եաքէն գինի չխառնել։ Կը հրամայուի նաեւ մկրտութեան աւազանն ալ սուրբ սեղանի պէս զգուշութեամբ պահել, քանդրեահները և եկեղեցական սարքերը չծախել, բայց անոնց երախանները մկրտել, և եթէ քահանան հեռանէ գալով հիւանդ երախան մկրտութեու չհասնի՝ 20'րդ կանոնը կ'ըսէ, ինչպէս սորբ Նշանան, և ինչպէս ընդ Քրիսոսի ձեռնադրեալն, բայց այդ կանոն է վերայ ակոսյեան պիղծոյն։ Կրօնաւորներու կը հրամայէ իրենց վանքերէն չելլալ և վանքէ վանք չծափառիլ, բայց եթէ առաջնորդութեան և քարոզութեան պաշտօններով։ Եկեղեցական հաստատութեանց և առաքութեանց մասին կը հրամայուի, վանքերուն հաստիները անխափան պահել, և եկեղեցւոյ առաջնորդներու, հիւրերու, աղքատներու և կարօտներու միայն գործածել։ Իսկ անոնք յափշտակողներ և իւրացնողներ, նոյնիսկ առներին առնող վանահայրեր, նզովքի կ'ենթարկուին։ Կ'արգելուի հարկերու վճարման համար եկեղեցական առաքութիւնները վաճառել։ Աձին անասկ անկիրանոցներու վայելքը իւրացնելով վիճակին կը վերապահուի, և ոչ օտար վիճակաւորներու կամ թափառական մուրացիկներու։ Նմանապէս քառասունքէ, հոգւոյ, ազապէ և ուրիշ նուէրներէ եղած արդիւնքները կը հրամայուի նուիրողին եկեղեցւոյն և առներէյներուն յատկացնել, և միայն աւելորդ մասեր նուիրել յայլ եկեղեցիս, կամ յաղքատս։ Յաւուկ կանոն մը կ'արգելու եկեղեցին փակել մատաւորաց յանցանքին, կամ հանդիսութեանց ու զուարճութեանց, և կամ հարկերու հաւաքման պատճառով։ Հրամանը ուղղուած է թէ եկեղեցականներուն և թէ գեղջուկներուն, որ է գիւղապետը։ Ամուսնութեանց վրայօք ալ կանոններ դրուած են։ Կ'արգելուին ամուսնութիւնք յայսմհետէ ցմերձդէտ ազգս, հետանոտից հետ ընտրելն՝ որ չէ ամօթալուն, նոյնպէս երբեմն ազգ, կարգալուծութիւն ապառնալով քահանային՝ որ ընտրուելն նոցա պատճառ լեալ։ Երկրորդ ամուսնութեանց համար կը հրամայուի ապաշխարութեան կանոնը պահել։ Գերութեան մէջ հեթանոսաց հետ պղծուղներուն, կամ հեթանոսներէ ախտաբերելով պղծուած կիներուն, մեկ տարուան ապաշխարութիւնը բուսական կը սեպուի։ Վերջապէս կ'արգելուի գաշտանի մէջ գանուղներուն պահը օրհնել (ԿԱՆ. 131–133)։

607. Վերջին 24'րդ կանոնը Հին կտակարանի սուրբ գիրքերուն կանոնը կու տայ, որ մեր ազգային կանոներուն մէջ առաջին ծանօթ կարգագրութիւնն է, պաշտօնական ձեւի ներքեւ։ Կանոնին մէջ յիշուած գիրքերն են. Մովսէսի հնգամատեանը, այսինքն՝ 1. Մեծ

ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՑ ԿԱՆՈՆԸ

նուագք, 2. Ելք, 3. Դևտեականն, 4. Թիւք, 5. Երկրորդ Օրէնք։ Անոնցմէ եաքը՝ 6. Յեսու Նաւեայ, 7. Դատաւորք, 8. Հռութ, 9–12. Թագաւորութեանց չորս գիրքեր, 13–14. Մնացորդաց աւուրքն՝ երկու, 15–16. Եզրի բանքն՝ երկու, 17. Դիրք Յոբայ, 18. Սաղմոս, 19–21. Սողոմոնի երեք գիրք, որք պէտք է ըլլան, 22–33. Սաակ, Ժողովող և Երգերգոց, 34. Եսայի, 35. Երեմիա, 36. Եզեկիէլ և 37 Դանիէլ՝ կանոնին մէջ կը պակսին, քանի մը գիրքեր,

զորս մենք այժմ իրր կանոնական կ'ընդունինք, և են. 1. Նեհեմի, 2. Եսթեր, 3. Յուդիթ, 4. Տովբիթ, 5–7. Մակաբայեցւոց գիրք երեք, 8. Իմաստութիւն Սողոմոնի, 9. Սիրաք։ Իսկ Բարուքն ու Երեմիայի ողբը հնար է ընդունիլ՝ թէ Երեմիային հետ խմացուած են։ Պատաւի ցուցակին մէջ յիշուած 9 գիրքերը, երէքերեքական կոչուած գիրքերն են, որք հրէական կամ եզրի կանոնին մէջ չկան, և այժմեան Բողոքականներն ալ կը սիրեն անոնք կանոնէ դուրս ձգել, և պէտք կ'ըլլայ լսել թէ Հայ եկեղեցին ալ երբեմն նոյն կարծիքն ունէր երկրորդականներու մասին։ Այդ կէսը հաստատութիւն ալ կը գտնէ եկեղեցական ընթերցուածոց գնուածնէն, որոնց մէջ չուտ քիչ, և թերևս ալ չատ նոր են նոյն գիրքերէն առնուածները։ Հռոմէական գրողներ Հայ եկեղեցիէն այդ միտքը հեռացնելու համար, իրենք փութացած են Պատաւի կանոնը լուացնել, և երկրորդականոններն ալ յանձնել (ԶԱՄ. Բ. 412)։ Սակայն Պատաւի ժողովը գիտակցաբար գործած ըլլալուն փաստը կու տայ, երբ Սիրաքայ խմաստութիւնը կը յիշէ, և զայն «ըստ ԼՅՈՍՈՑՆԵԼ Հանճարոյ ընտրեալ» կոչումն (ԿԱՆ. 133)։ Նկատողութեան արժանի է եւս, որ Հին և Նոր կտակարանի գիրքերը, պարզելէ էջէր առաջ եղածները յիշել խոստանալով, միայն Հին կտակարանի գիրքերը կը յիշէ, իսկ Նոր կտակարանի գիրքերը չեն յիշուած, և չենք գիտեր թէ զանցառութեամբ կամ մոռացութեամբ, թէ ոչ գրչագրիչներուն թերութեան պատճառով։

608. Միան կաթողիկոս Պատաւի ժողովը աւարտելով, և վերոնշոգուած կանոնները բոլոր եպիսկոպոսներուն հաղորդելով, միեխարուած կը գտնար Հայաստան, հարկաւ ինքնին լաւագոյն օրերու չրջան մը խոստանալով, ինչ որ ասկայն չէր իրականանար, նոքին ոտիկանի փոփոխութեան պատճառով։ Սիւնիքի իշխանութենէն յաջող արգիլնքներ կ'ակնկալուէին, նորէն տրապարակէն հեռացած կը գտնենք, և իրր ոտիկան կը ներկայանայ միւռնոյն Հասան որդի Կահաթրայ (ՂԱՊ. 170), որ իրաւամբ գժգոհ էր Հայերուն ալքին։ Զինք գիտեր թէ ինչ ազդիւրէ քաղած են լուրերնին, անոնք որ Սիւնեցմանը վազամանիկ եղած կ'ըսեն (ԶԱՄ. Բ. 413), թերևս աւելի հաւանական է զայն եաս կանչուած կարծել, որովհետև իր խոհեմ ընթացքը և հարկահանութեան մէջ նուազ խստութիւնը չէին կրնար հաճելի ըլլալ արծաթասէր Ապու-Ճաֆէր ամիրապետին։ Հասանի նորէն ոտիկանութեան անցնելովը կը սկսին նորոգիլ երկրին մէջ հարստահարութիւնները և կեղեքումները, կը դրգռուին ամէնուն գժգոհութիւները, և կը բորբոքին նախանձուներուն խլրտելու պատրաստուած միտքերը։ Ղևոնդի պատմութեան մէջ Սիւնեցմանի ոտիկանութեան յիշատակութիւն չըլլալը, և միտեսա կը չարունակէ Հասանի չարաչար գործունէութիւնը, սակայն թէ Սիմոնի ընտրութեան մասին պատմուած պատճառները, և թէ Պատաւի ժողովին կանոնները, հաստատուն փաստեր են Սիւնեցմանի միջանկեալ պաշտօնավարութեան։ Միայն որոշակի չենք կրնար ճշդել Սիւնեցմանի գործունեան և Հասանի վերադին գալուն ճիշդ թուականը, վասնզի Հայաստանի խլրտուքն սկիզբը կ'իջնայ 774'ին, և հինգ տարիներու միջոց մը կը մնայ Պատաւի ժողովէն մինչեւ խլրտումը։ Իսկ Սիմոնի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը, մեր բաղդատած բոլոր ցուցակներուն մէջ հաստատուած է 8 տարի դրուած է, և միայն մեկ ցուցակին 27 գնելը (ՍՈՒՄ. 268), թերևս է նախգիրը ի թուատառ առնելու թիւրիմացութեան հետևանք է։ Ըստ այմ Սիմոնի տարիները պէտք է գետեղել 767'էն մինչեւ 775, որ տարին նշանաւոր է Ապու-Ճաֆէր ամիրապետին և Կոստանդին Կոպրոնիմոս կայսեր մահերովը, որոնց յաջորդեցին իրենց զաւակները Մահամմէտ-Մահատի ամիրապետ, և Լեւոն Դ Խազիր կայսր։ Սիմոն բարեպաշտ ակնկալութեանց ներքեւ կաթողիկոսութեան բարձրացած, ինչն ալ գտաւ նաղէտ տագնապներու բաժակը քամեց, և անհնարին խռովութեանց և չփոթութեանց մէջ իւր կեանքը վերջացուց։

609. Անտիոքեան հանգոյց մը գործած էր Հայաստանի վիճակը, և սիրապետող Աբբասեաց և սիրապետեալ Հայոց իրարու

ներհակ կացութիւնը: Հայեր անտանելի և անհանդուրժելի հարստահարութիւններէն յուսահատած, խլրտումէ ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԵՒ ՄՈՒՇԵՂ ու ապստամբութենէ ուրիշ կերպ մը չեն գտներ, լուսագոյն սեպհականով մնալով, քան տուայտանօք ապրիլ: Իսկ Արաբացիք Հայոց խլրտումները տեսնելով, կեղեքել և հարստահարել դատ մինչ չէին խորհիր տեղ զապելու, որպէսզի անզօր և անկար մնալով խլրտելու այժ չունենան: Վերջին անգամ նորէն ոտք հնչելու նչանը կու տար Արտաւազդ Մամիկոնեան, Հմայեակի որդին, որ 773'էն կեզծ հաւատարմութեամբ Հայ գունդ մը կը պատրաստէր, և Արքայացմէ առացած զինքերով կը զօրացնէր իբրեւ օժանդակ գունդ, և հազիւ թէ 774'ի գարունը կը բացուէր, իր գունդով դէպի Շիրակ կը քալէր, Կումայրի գիւղին մէջ գտուած հարկահանը կը սպաննէր, և պատրաստ զրաւները իւրացնելով, Տայոց և Գուգարաց լեռնականովմը կը դիմէր: Հետեւեալ ամիսին

կուշտին։ Կիրակոս կը յիշէ թէ հանդիպեցաւ յաւուրս ղեկոյն Իսայեցոյց (ԿԻՐ. 40), զոր իզէպ է խալտական պայրամին վրայ իմանալ, այլ մերձաւորապար միայն, որովհետեւ տոմարական բաղդատութեանց հաշիւները չեն արդարացներ։ Յաղթական Արաբացիք՝ Արճէշի և Բագրեւանդի պատերազմներէն ետքը սկսան համարձակ ասպատակ սփռել ամէն կողմեր, և ձեռնընկէն եկած աւերածը ընել. եկեղեցիներ կործանել, խաչեր խորտակել, եկեղեցականները չարչարել, ամէն բան աւերել. և ամրոցներուն մէջ ապաստնածները կամ բռնութեամբ կամ խաբէութեամբ կառնուին։ Հասան ոստիկան, իբրեւ Հայաստանը նորէն նուաճած, արժանաւոր վարձքն ու փառքը ընդունելու համար Պաղատատ կ'երթայ, սակայն նպատակին չէր հասներ, և չարաչար ցաւօք տանջելով կը մեռնէր, և իրեն տեղ ոստիկան կը նշանակուէր՝ Եզկիա (ՂՆԴ. 186)։ Ապուճաֆիէր ամիրապետ ալ վերջին անգամ մը Մէլքքէի ուխտաւորութեան համար Պաղատատ կը մեկնէր, բայց նպատակին չհասած, այն ալ կը մեռնէր ուղեւորութեան մէջ (ՎԱՐ. 367)։

613. Դեռ նոր պատմագիր, անփոյթ խոհարար կը դառնայ Հայոց խլրտումը (ՂՆԴ. 173), և չարժուն քաղաքական մեծագործ կը դառնայ Սիոնի Մաշէը

ՍԻՈՆԻ ՄԱՇԷՈՅ

քեզի և մեզի (ՂՆԴ. 174), և պատպատած մոլորեալ (ՂՆԴ. 176) կ'անուանէ, իսկ անոր խօսքերը ընտակաբ խրթին, և նենգաբանութեան խրթին (ՂՆԴ. 176)։ Ընդհակառակն կը գովէ Աշոտ Սահակեան Բագրատունին, որ ըլլ եր այր խոհական հանճարով, ազգասիրութեամբ և գործի ընտակաբ ազնուին (ՂՆԴ. 174)։ Ժամանակակիցի և գրեթէ ականատեսի այս գատողութիւնը իրեն ծանրակշռութիւն մը ունի. և իրօք ալ միտքի մեծ չէր, որ Հայեր իրենց տիար այժմով կարենային Արաբական ինքնակալութեան դիմադրել։ Եթէ կէս մը կայ, որ իրենց չքմեղանք կրնայ յիշուիլ, այն ալ անհանդուրժելի և անտանելի դարձած վիճակին էր, որ մարդը յուսահատութեան կը տանէր, որ այլեւս չէր կրնար կշռադատել և չափելով ձեռնարկներ ընել։ Այդ դիտողութիւնը կ'ընենք հետեւցնելու համար, թէ ինչ եղաւ արդեօք այդ պարագայից մէջ Սիոն կաթողիկոսի վարած դերը, և թէ ինչ կացութեան մէջ կը գտնուէր նա, երբոր աթոռանիստ Դուինի մէջ եղող Արաբացի գունդեր Հայերը կը ջարդէին, և Հայ գունդեր Արաբացիներուն դէմ կը պատերազմէին անհաւատար զօրութեամբ և անյոյս ձեռնարկով։ Սիոնը կը ներկայանայ մեզի իբր խոհական միաք և կշռադատ հոգի, կորզաւորութեան և բարեկարգութեան աչխատող, թէ Աղձենեաց եպիսկոպոսութեան ժամանակէն և թէ կաթողիկոսութեան առաջին տարիներէն, սիրապետող ինքնակալութեան և կռապաշտութեան հետ հաչտ վարուող, և այսպէս երկրին բարօրութեան օգտակար հնարաւոր դիւրութիւններու հետապնդող։ Հարկաւ պիտի չկարենար խլրտող նախարարները քաջալերել, և ապագայ ազէտները նախատեսելով Աչոտ Սահակեանի հետ պիտի ըսէր՝ Դէպքեր են զբաղեցուցանեն էշխանին Հայոց և ոչ գործք ինչ մեր (ՂՆԴ. 176)։ Պատերազմներու պատմութեան մէջ Սիոնի անունը յիշուած չէ, անոր դիմագ մը եղած չէ, անոր խօսքը փնտռուած չէ, այն ալ իր ներքին կեդրոնին, և իր ժողովուրդին ազէտներէն բնկճուած, լացով ու կոծով ու ողբով կնքած է իր կեանքը, ճիշդ Արճէշի և Բագրեւանդի պատերազմներուն օրերը։ Պատմութիւնը իր մեծ ուշ պարագաները չյիշեր, բայց ժամանակն ու եղելութիւնները բաւական են պիտի ցուցնէ վախճանած ըլլալը հաւատալ։

Տ. ԵՍԱՅԻ Ա. ԵՂԻՊԱՏՐՈՒՇԵՑԻ

614. Նիզ զաւառի եղիպատրուշ գիւղէն, ազգասիրկ և մանկամարդ այրի մը, միամօր աանդիտաց զաւակով մը, անաք և անօգնական մնալեցիկ չըջելու սոսկալած, գիւղէ գիւղ թափառելով՝ և լաւագոյն տեղ մը գտնելու հետեւելով կուգայ մինչեւ Դուին, մինչեւ կաթողիկոսարանի աուները, և հայրապետական կաթողիկէին առջեւ մուրացկանութեան սովորական տեղը կը հաստատուի։ Մեծ եկեղեցիներու դուռները մուրացիկներու ընտրկագոյն տեղերն են։ Եղիպատրուշեցի այրին Դուինի մէջ հաստատուիլը կրնանք մինչեւ Արճիշեցի կաթողիկոսի օրերը հասնել։ Նեղճը իւր և իւր մանկիկին ապրուստը հոգալու համար, չէր մնկներ եկեղեցւոյն դուռնէն, թէպէտ շրջակայ սառոյցներ ի ինդրէ լինէր, և գոգախոշոր արեւակէզ չամբարձի։ Կաթողիկէին քահանաներն ալ մանկամարդ մուրացիկին խղճմ վիճակը նկատելով, քանի մը իրեն կ'ազդարարեն, որ թող տայ կաթողիկոսարանին դուռը, և երթայ ուրիշ տեղ մը իրեն պատսպարան մը ճարէ։ Կինը ընդհակառակն յամառութեամբ իւր տեղը կը մնայ, կաթողիկոսարանին դուռէն չուղղը հեռանալ, և երբ ուելի կը պնդեն, կը պատասխանէ. Ո՛չ էջեռէ, չի սակս կոխողիսոսրնեան ընդ ընդրեակս իմ սար անասնոյ։ Տարիներ կ'անցնին և մուրացիկին տգան փիչ մը մնծցած ըլլալով, կաթողիկոսարանի մէջ կ'ընդունուի, և անկէ և սանկէ նուէրներ հայրապետական ողորմութեան հետեւիլ կ'սկսի և կը յառաջանայ։ Օձնեցիին ժամանակին կ'իյնայ Եղիպատրուշեցի որբուկին կաթողիկոսարանի աչակերտութեան ընդունուիլը։ Կնոջ հաստատամտութիւնը Իմաստասէր կաթողիկոսին ուշադրութիւնը գրաւած պիտի ըլլայ. հարկատուին հետ մօրը համար ալ նպաստաւոր տրամադրութեամբ կարգադրութիւն մը եղած է, բայց մօրը տեսնելու չյիշուիր։ Եղիպատրուշեցի որբը հետզհետէ կը զարգանայ, և հայրապետանոցի պաշտօններուն մէջ արդիւնք և արժանիք կը ցուցնէ, մինչեւ որ օր մըն ալ եպիսկոպոսութեան աստիճանը կ'ընդունի Դաղթենաց վիճակին վրայ։ Պատուաւ ժողովին մէջ Մարզպետական և Սիւնեաց մետրապոլիտներու հետ յիշուած, Եսայի Դաղթենաց եպիսկոպոսն է՝ եղիպատրուշեցի մուրացիկին խղճմ որբուկը։ Եսայիի արժանիքը կը ցուցնէ և կը տարածուի, այնպէս որ Արճէշի և Բագրեւանդի ցաւալի օրերէն ետքը, երբ յանկարծ հայրապետական աթոռն ալ զաւակ կը մնար, անոր կը դառնան ամէնուն աչքերը, և ամենադժուարին ժամանակին մէջ ազգին ու եկեղեցւոյն ղեկը ձեռք առնելու կը հրաւիրուի եսայի եպիսկոպոսը, և կաթողիկոսարանի դրան մուրացիկ որբուկը կաթողիկոսական աթոռին կը բարձրանայ։ Այս կերպով, ինչպէս Պատմաբանն ալ կը դիտէ, ջրեղէն մարքաքեռանի էն վան մանկան կին քառանէր (ՅՈՎ. 137)։

615. Եսայիի կաթողիկոսութեան տեւողութեանը 13 տարի գրուած է ամէնէն առանց բացառութեան, և 775'էն հաշուելով կը հանենք 788'ին։ Իբ հայրապետական գործունէութեանն բնաւ յիշատակ մը չենք գտներ, ինչ որ լաւ ակնկալութիւններով աթոռ բարձրացած անձի մը նկատմամբ յուսախաբութիւն պէտք չէ ըսենք, այլ միայն դժպհի ժամանակներուն տարաբախտ հետեւանքը։ Արաբական տիրապետութեան անցուր հարաստահարութիւնները, կեղեքիչ ժողովուրդին անառանելի տառապանքը, ամէն կողմէ գոռացող պատերազմական չեմպրնները, չէին նկատի կաթողիկոսին գործի ձեռնարկել իսկ, զբաղեալ լինելով միայն իր ժողովուրդին վիշտերովը ինքն ալ չտրչտակից ըլլալ, չանհանգստելով իր պատմագրութեան նկատմամբ ոչ մի այժ և ոչ մի ապառէն, որով կարենար գործոն մը հոգալ։ Իրաւ նոր ամիրապետը, Մուհամմէտ-էլ-Մահաի, Մահաի կոչուած մերիններէն, գործերս-

ցուց իւր նախորդին կծծի և ազահ կարգադրութիւնները, և հրաման ըրաւ թուլցընել հարկապահանջութեան խստութիւնները, սակայն այնչափ ծանր էր երկրին աւերածը, որ կացութեան զգալի փոփոխութիւն մը չեղաւ։ Եթէ մէկ կողմէն քնքշութիւնէ անդրդրուելուն եղաւ հաւլապահանջը նուազ, սակայն միւս կողմէն ամիրապետը շատ լծոյ հաւլին ծանրացաւ (ՂՆԴ. 188), այնպէս որ Հայեր այսկերպ թէ այնկերպ հազիւ կը բաւէին հարկերուն վճարման համար, թող կուսակալներուն և զօրավարներուն և բոլոր պաշտօնեաներուն ապիկարի զեղծումները։ Ոսոխականութիւնը վարողն էր եէզիտ։ Այս անունը տարբեր ժամանակներու մէջ կը յիշուի, և չենք կրնար ճշդել թէ տարբեր անձեր ալ են, իսկ պատրիկութեան պաշտօնի մասին հին պատմիչներ չեն գրեր, թէ ան արուած էր Բազրեւանդի պատերազմին մէջ մեռնող Սմբատին յաջորդութիւնը (§ 612)։ Պատմարանը կը գրէ իսկ, թէ Հայ նախարարներուն ընկճուելուն և ցրուելուն վրայ, յայտ վայրէ պակասեցաւ է պաշտօնքնեն ասէ զոյգ էնձառնցն մերոց (ՅՈՎ. 142), որ թէպէտ ուղղակի պատրիկներու դասուած ըլլալը չնշանակեր, սակայն գոնէ կարեւորութիւնը կորնցուցած ըլլալին կը ցուցնէ։ Աչառ Սահակեան Բագրատունիի ընթացքը (§ 610) թերեւս զինքն այդ պաշտօնին համար յարմարագոյն ընտրելի դարձնէր, սակայն ընտրուած ըլլալը գրուած չէ։ Ընդհակառակն Աղոթիկ Սմբատ Աչառեան Բագրատունիի տեղ իշխան կամ պատրիկ եղած կ'ըսէ՝ որդին Աչառ Սմբատեան Բագրատունին, Մահկոր մականուանուած, և Բագրեւանդի պատերազմէն ազատած (§ 612), որուն 20 տարի պաշտօնավարութիւն կուտայ (ԱՄՈ. 108), այլ երբ և ուսկից անուանուած լինելը չգրեր։ Իսկ Անեցին ալ 804'ին կը դնէ Աչառ Մահկորի սկիզբը (ՍԱՄ. 91), որ մեզ բաւական հեռու թուական մը կը տայի։

616. Մահտի ամիրապետ, զոր բարձրանալէն ետքը նախ Խորասանի ոսոխին Եաւսուֆ-պինի-Իպրահիմի ապստամբութիւնը զսպեց, և յետոյ Մէջքէ մեծամանդէս ուղեւորութեան մէջ ոխերամներուն նեղութիւնները տեսնելով, մեծագործ հասատատութիւններ չունեց Ադրբէջի և Արարիոյ անատ-

պատներուն մէջ անոնց ճանապարհութիւնը դիւրացնելու համար։ Այնէ ետք 778'ին, մեծ պատերազմ մը բացաւ

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ ԵՒ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ

Լեւոն Դ Խազիր կայսեր դէմ, որ կայսերութեան հին գաւառները նորէն դրաւելու ձեռնարկած էր։ Յունական պատերազմին ընդհանուր հրամանատարն էր Միքայէլ Լաքանադրական, բայց չորս հայ նախարարներ էին իւրաքանչիւր բանակի զօրապետները, Տաճատ Ամձեւացի՝ որդի Գրիգորի, Արտաւազդ Մամիկոնեան, Գրիգոր Մամիկոնեան որդի Մուշեղի, և Վարազդատ (ԼՊԱ. 502)։ Արաբական բանակին կը հրամայէր Հասան-պինի-Քահթապա։ Հայ զօրավարներ մեծ ճակատամարտ խուսափելով, և Արաբացւոց բանակը յոգնեցնելով, յաջողեցան զանոնք ակարացնել, և յետոյ նահանջելու ստիպել, որուն համար Լեւոն կայսեր կողմէ մեծամեծ պատիւներու և ընծաներու արժանացան (ՂՆԴ. 189)։ Միւս տարի Մահտի պատերազմը կը վերանորոգեր, և երկու գրիւ մանաւանդ սկսած կը դրկէր Լեւոնի, իբր իւր բանակին չատութեան սպառնալից նշանակ (ՂՆԴ. 189)։ Այս արշաւանքին գլուխը գրաւեցաւ Հաբաւն-էլ-Հուչիա, ամիրապետին կրասեր որդին, այլ և պատիւ միայն, զի գեւ չատ երիտասարդ էր, և բուն հրամանատարութիւնը կը վարէր Եահիա-պինի-Թալիա, հին պարթեւական ցեղերուն սերունդ, Արաբացիներէ՝ Բարմկեան կոչուած։ Պատերազմը ճիգ զօրավարութեամբ, Արաբացիք տեղ տեղ յաջողութիւններ ունեցան։ Հայոց տասիկան եէզիտ ալ իրեն գունդերով պատերազմ մը մղեց, ձախող հետեւանքով (ՂՆԴ. 191), բայց երկու կողմերն ալ հանդարտեցան պահ մը, և յարձակումները չնորոգուեցան։ Այդ պատերազմին ետքը Մահտի իւր որդւոյն Հարուն-էլ-Հաչիի յանձնեց Աթրպատականի և Հայոց իշխանութիւնը (ՎԵՐ. 372), որ փոխարինութեան նման բարձրագոյն պաշտօնը պիտի նկատուի, վասնզի բուն տասիկաններ չզոյացան Հայոց մէջէն, վերը յիշուած եէզիտեան ետքը Օթման կամ Օսման մը կը գտնենք, հրամանատար և տէրութեան էրէոյ երէյէ» (ՂՆԴ. 193), որ չենք գիտեր

ճշդել թէ երբ պաշտօնի անցաւ, այլ հաւանական է, որ Հարունի պաշտօնի անցնելուն վրայ նշանակուած ըլլայ եէզիտի տեղ։ Նոյն միջոցին, 780'ին, Լեւոն Դ մեռաւ, արդէն հիւանդութենէ տկարացած ըլլալով, և իրեն յաջորդեց Կոստանդին Զ Պերփիւռոժէն, կամ Ծիրանեծին, այլ դեռ պզտիկ ըլլալուն մայրը Երինէ դչխոյ, կայսեր խնամակալ և իշխանութեան տէրը եղաւ։

617. Երինէ դչխոյ, մեծամտութեամբ և վատամտութեամբ լեցուն կին մը, ուզեց

ՏԱՃԱՏ ԱՆՁԵՒԱՑԻ

կայսերութեան հին փառքը վերանորոգել, մանաւանդ որ Արեւմուտք բոլորովին կտած էր Բիւզանդական իշխանութեան ձեռքէն, և Փրանկաց թագաւորն կարլոմանոս կամ Կարոլոս Մեծն յաղթական կերպով տիրապետած էր Իտալիոյ։ Երինէ մտածեց գոնէ Աբեւելքին կողմէն իւր իշխանութիւնը ընդարձակել։ Լաքանադրական զօրավար բանակով մը սկսաւ յառաջանալ, Մահտի իւր Հարուն որդին անցուց իւր բանակին գլուխը։ Արաբացիք յառաջացին, բայց յանձնան գունդերը որոնց դարձեալ Հայ զօրավարներն էին հրամայողները, սկսան Արաբները նեղել, և այնպէս պաշարեցին որ պարէն ճարելու դժուարութեան մէջ ինկան, մինչև իսկ լծէրէ ուվ ուեծ է քանալէն Իսանէլ (ՂՆԴ. 191)։ Այդ միջոցին է որ Տաճատ Անձեւացի, Հայ զօրավարներուն առաջինը, ցուցած ըլլալով որ հեռուներէն լծոյ ընդհարձակ, Արաբացւոց գլխաւորին Հարունի հետ բանակցութեան մտաւ։ Իրեն կանուխէն Արաբացւոց բանութենէն փախած մէկն էր, և առ հարկի Յունաց ծառայութեան մտած, ուսկի երբ իրեն ապահովեց, իւր տալի դիրքը և փառաւոր կացութիւն մը, որուչեց կայսրահիէն վրէժը լուծել, և իւր հայազգունդով Արաբացւոց կողմը անցաւ, անոնց պարտութիւնը վերջացուց, և դիւրաւ յառաջանալու ճանապարհն ալ ցուցուց, այնպէս որ Հարունի բանակը մինչև Կոստանդնուպոլսոյ դիմացը հասաւ, և ծանր պայմաններով կայսրն ու կայսրահին հաշտութիւն խնդրելու խնամարկեցաւ, և յաղթական ետ դարձաւ 782'ին։ Օտար պատմագիրներ Տաճատը իշխանութիւնն ալ ընդունած կ'ըսեն (ԼՊԱ. 503), բայց մեր պատմագիրք այսպիսի բան մը չեն յիշեր, մանաւանդ թէ իրր Հայ քրիստոնեայ նախարար մը՝ պատրիկութեան պաշտօնին կոչուած ըլլալը կը պատմեն (ՂՆԴ. 193)։ Թէպէտև Օթման ոսոխական՝ դժուարութիւն կը հանէ, թէ ուր է կամ ինքնավարութիւն Նախարարացն Հայոց, և թէ չեն ուզեր իրենց վրայ իշխան ճանչնալ մարդ մը, որ է յետոյ պատրաստ ուրացութեան, սակայն Հարուն, որ երեսփոխապարտ էր Տաճատի, մինչև հայ էր անոնց ընտրելը, իւր որոշումը կը պնդէ, և Օթման չկրցաւ կամ չուզեց պատերազմի Տաճատի իշխանութիւնը ճանչնալ (ՂՆԴ. 194)։ Սակայն իւր հակառակութիւնը չդադրեցնէր։ Ինչ եղաւ Հայերու դէմ պատերազմի առթիւ, Տաճատն ալ միասին կը տանի, և ամարան տօթակէզ ամիսներու մէջ Քիւրան դաշտի հնոցահեւ ապառաժներու պատսպարութեան կը թողու, որուն չդիմացնալով Տաճատ, անդէն կը մեռնի, ինչպէս նաև իրեն օգնականները՝ Բագարատ սպարապետ և Ներսէհ Կամսարական, և հայազգունդները չատ չատեր։ Օթմանի այդ գործը մինչև Մահտի ամիրապետին ականջը կը հասնի, և այս պատճառով զայն ոսոխականութեան կը հանէ, թէ ան եղած ինքնավարութեան դէմ Նախարարացն Հայոց, և թէ չեն ուզեր իրենց վրայ իշխան մը։ Վերջին եղելութիւնք ժամանակագրական կարգով կրնան դրուիլ 784'ին, որովհետև Հարուն ոսոխականութենէն չատ չանցնիր, և Մահտի ամիրապետ կը մեռնի 785'ին (ՂՆԴ. 195)։

618. Մահտի երկու որդի ունէր, Մուսա և Հարուն, այսինքն է Մովսէս և Ահարոն, և կ'ուզէր չմեռած իրեն յաջորդ նշանակել իւր կրտսեր որդին Հարուն-էլ-Հաչիտը, սակայն հնչակելու չկտաւ մեռաւ, և երէց որդին Մուսա-էլ-Հատի ամիրապետութեան անցաւ։ Կ'երեւի թէ հայրն ալ կը ճանչնար անար ապիրատութիւնը, որ զայն կա ձգել կը մտածէր, ինչպէս իրօք ալ յայտնուեցաւ այդ ֆանդ և ապրատան և պահկիր, որ մինչև իսկ զուարճութեան համար նետաձիգ եղած ատեն, իւր մարդիկները ձղճկ կը կեցնէր և կը մեռցնէր (ՂՆԴ. 195)։ Մուսայի Հայոց նկատմամբ երած առաջին կարգադրութիւնն եղաւ Հարուն ոսոխականը կա կանչել, որ իւր դիա-

մանց համաձայն չէր երեւար, և անոր տեղ նշանակել Խազմ անուն մէկ մը, որքան ալ ան-ուսանն իսկ խոշմբար և գժախնայե- (ՂՆԴ· 195)։ երբ պատչաճից պահանջողութեան համեմատ Հայ նախարարներ առաջին անգամ իրեն ներկայացան Դուինի մէջ, անմիջապէս ձերբակալել տուաւ Արծրունի երկու եղբայրները, Համազասպ և Սահակ և Մեհրուժան Գադիկի որդիները, և անոնց մասին ամբաստանագիր ղրկեց ամիրապահին և հրահանգ խնդրեց։ Արծրունի իշխաններուն մասին ուրիշ ամբաստանութիւն մը չէր կրնար ըլլալ, բայց եթէ Վասպուրականի չարժումին գլուխ կենալնին (§ 610), և Աբճէչի պատերազմը ղեկնին (§ 611)։ Սակայն ասոնք 10 տարի առաջուան գործեր էին, և ժամանակին ամիրապահն ու ասիկանները անոնք մոռացութեան տուեր էին, և նոր պարագայ մըն ալ տեղի ունեցած չէր։ Պատմիչին ըսելնին ըշխաբեայ նախամարդկոց և ժողով յիշելն ալ՝ հին եղերութիւնները միայն միաբ կը բերէ։ Միւս կողմէ, ասիկանին դիմելուէ վայելչութիւնն փոխոց նոցա, և պերթելարդութիւնն ալարտնեամբ ինչ որ ընդ նոսա՝ գիտելը (ՂՆԴ· 196), պէտք է ասիկ եղած ըլլայ՝ նեղելով փրկանք և տուգանք ձեռք ձգելու. զուցէ ալ՝ անոնցմէ սկսելով գործը ընդարձակելու։ Արծրունի նախարարներ կալանաւոր մնացին ժամանակ երկու ամսոյ (ՂՆԴ· 196), զոր պէտք է երկու ամսոյ կարդալ, վասնզի յայտնապէս ըսուած է թէ անոնց նահատակութիւնը ջոջերէնցա յիշխանութիւնն Մուսէի (ՂՆԴ· 199), իսկ Մուսայի իշխանութիւնը ամ մի միայն տեւած է (ՂՆԴ· 200), կամ աւելի ճիշդ 14 ամիս (ՎԱՐ· 376)։ Ամիրապահին հրամանն եղաւ քանալ զնոսա է կնոց, իսկ իրը չնորհ կ'աւելցուէր որ պատիժը կը նեղուի երկու չանչին կալլէ ջառնալ է հաւատոյ մէջ (ՂՆԴ· 196), պայման մը զոր իսլամութիւնը ամէն քրիստոնեայ զատապարտելի կ'առաջարկէ։ Մեհրուժան փութաց պայմանը յանձն առնուլ, կարծես թէ ձախող նշանակութիւն մը ունենար Մեհրուժան անունը Արծրունեաց համար (§ 149), իսկ Համազասպ և Սահակ բացէբաց մերժեցին, և չուզեցին փոխանակել ըշխաբեայ-ընեան Աոռոյոյ ընդ ոսոնի։ Խազմ ասիկան վճիռը գործադրելէն առաջ, նոր առեան մըն ալ կազմեց, Ցայտնութեան ուխտէին մէջ, և հարցափորձով ու խոշտանգանքով ուզեց անոնց հաստատամտութեան յաղթել։ Անոնցմէն ներքեւէն երկուքի փայտեր դնելով պրկել՝ և ըստիւ սաստիկ ծեծել տուաւ, նախ Սահակը և յետոյ Համազասպը, և վերջէն հրամայեց երկուքն ալ գլխատել, մարմինները փայտերէ կախել, և վար առնելէ ետքը այրել, ու մնացած մոխիրը իրը փոշի ցրուել, որպէս զի իրենց ոսկրները նահատակներու պատիւէն զրկուին։ Համազասպ և Սահակ Արծրունիներու նահատակութիւնը թէպէտ նշանակուած է Հայոց 233 թիւին (ՂՆԴ· 200), սակայն պէտք է ուղղել իրը զրչագրութեան սխալ, և դնել 786'ին ութօրէքին, Մուսայի ամիրապահութեան հետ կապելու համար, ինչպէս որ ուրիշներն ալ նոյնպէս ուղղած են (ՎՐՔ· Զ· 343)։ Նահատակութեան մանրամասնութենց մէջ հետեւեցանք Դուինի, որ ժամանակակից պատմիչ է, մինչ վկայաբանութիւնները ինչ ինչ պարագաներու մէջ կը տարբերին։ Դուինդ նոյն իսկ Մեհրուժանի մասին տակաւին զղջման ակնկալութիւն կը յայտնէ (ՂՆԴ· 197), որով անոր կենդանութեան տեւն գրած ըլլալը կը յայտնուի։ Համազասպ և Սահակ Արծրունի նախարարներ ասնկի տուրքեր են մեր եկեղեցւոյ մէջ (80'ն· 236), և անշուշտ Եսայի կաթողիկոսէ հրամայուած է անոնց ասնական յիշատակը։

619· Հարուն-էլ-Ռաշիտ եղբօրը Մուսա-էլ-Հատիին յաջորդեց 786'ին, իր մօր Խայզարանի և Բարմակեան նախարար Եահեայի պաշտպանութեամբ, որը Մուսա կ'աչխատէր պրդին Ջաֆրը կամ Ճաֆէլրը ժառանգ նչանակել, այլ յանկարծամահ լինելով նպատակին չհասաւ։ Հարուն արտաքին պատմութենց համեմատ Աբբասեան ամիրապահներուն ամէնէն կարկառուն դէմքն է, իր մեծագործութեամբ և զարգացմամբ և բարեպաշտիկ վեհութեամբ. մինչ մեր պատմիչը աֆահ և աջաճխաւեր կը կոչէ զայն (ՂՆԴ· 200), և եղերութենց ընթացքն ալ հասցնել, թէ անոր կողմէն Հայաստանի Մարզպանութիւն մը յաւաջ եկած չէ։ Մեր պատմիչը Հարունի Ռվեղլա կամ Ռեպտուլան անուն մէկ եղբայրը կը յիշէ, զոր օսար պատմիչներու մէջ չենք գտներ, և որուն կը յանձնէ Աղարպատականի, Հայաստանի, Վրաստանի և Աղուանքի ընդհանուր իշխանապետութիւնը, ինչպէս ինքն ունէր իր հօր ժամանակ։ Այս ատենէն Խազմ ասիկան կը փոխուի, և տեղը կու գայ Եզիպտոսի Մզդէի որ է Եզիպտոս-պիսի-Մուզիա, այս ալ չուտով կը փոխուի, և կը յաջորդէ Աբդալքերիմ, որ է Ապու-իւլ-Քէպիր, այս վերջինն ալ կը յաջորդէ Սիւլէյման, «ան ըսենեն ձանա և ըրքորդող (ՂՆԴ· 200)։ կ'երեւի թէ այդ միջոցին ասիկանութիւնը տարեկան պաշտօնի ձեւն առած էր, վասնզի Մուսայի մահէն մինչեւ Եսայի կաթողիկոսի մահը հազիւ երեք տարի անցած են, և ասոնց երեք ասիկաններ իրարու կը յաջորդեն։ Սիւլէյման ասիկան, իսկ և դժնդակ հարկապահանջութիւն մը կը կազմակերպէ, և գործը կը յանձնէ իր փեսային Իշնդոկէ անուն հոռոմ ուրացեալի մը։ Ասոր ձեռքով այնչափ կը ծանրացնէր հարկին սակը, որ ինչ ըսուածէր է յետին սահմանը, ալ չէիր քաշանեն իր ընկերիք վճարումին։ Եսայի կաթողիկոս, նախարարներով և եպիսկոպոսներով դիմումի կ'ընեն ընդհանրապետին, որ Հարունի հրովէն, այլ ասիկանը ընդհակառակն ելլէն «ան ըղ ըսդ ասէն պահանջկ կը հրամայէ, և դլխահարկի ճշգրտութիւնը ապահովելու համար՝ իւրաքանչիւրին վիզը ենէ կապելէ դնելու սովորութիւնը կը նորոգէ (ՂՆԴ· 201)։ Անագին յուսահատութեան ներքեւ, գրեթէ մերկ և բոկ և սովամահ ձեացած ժողովուրդէն իրը 12,000 հոգի՝ Շապուհ Ամատունիի և արքունի Համամի և ուրիշ նախարարներու գլխաւորութեամբ ճանապարհ կ'ելլեն Ցունական գաւառներ անցնելու։ Սիւլէյման հանդէն գունդ կը ղրկէ, որ վախճատականներուն կը հանդիպի Կոզ գաւառը, հանդարտ Գուգարաց Կողբափորը, որ է այժմեան Ղազախ գաւառը։ Մէկ մասը կը կոտորէ, մէկ մասն ալ կը գարձնէ, բայց մաս մըն ալ կը յաջողի սահմանագլուխը անցնելով Պոնտոսի և Եգերաստանի կողմերը ապաստնիլ։ Կոստանդին կայսր, կամ աւելի ճիշդ Երինէ դրխոյ, լսե ընդունելութենն կ'ընէ փախստականներուն մէջ գրաստ նախարարներուն, անոնց հետեւորներն ալ կայսերական գունդերուն կը խառնէր, և ժողովրդականները բնակեցուցանէր է բուրսա և չորքուանք եղբէք (ՂՆԴ· 203)։ Այս առթիւ անցուդարձի յիշեցնենք, թէ Հայաստանի մէջ զանազան ժամանակներ սատակացած նեղութիւններուն և հարստահարութիւններուն երեւէն, չարունակ էր կայսերութեան սահմաններէն անցնող Հայերուն գաղթական հոսանքը։ Ասոնք գլխաւորապէս զինուորական զրաղման հետեւելով, Յունական բանակին մէջ առաջնակարգ դիրք սացած էին, ամրողջ գունդեր Հայերէ կազմուած էին, կայսր անձնապահ գունդն ալ հայազունդ էր դարձած, և բազմաթիւ Հայ զօրավարներ կը հրամայէին թէ խաղաղութեան և թէ պատերազմի առեն։ Այս կերպով Հայերը հին հռոմէական պրետորականներու դերը սանձնեցին, և առաջ կայսրներ տապալելու գործէն սկսելով, իրենց մէջէն Հայ կայսրներ ալ կրցան բարձրացնել բիւզանդական գահին վրայ։

620· Ժամանակին քաղաքական եղելութենց վրայ թերեւս փիչ մը աւելի ընդարձակուած երեւի մեր գրուածը, քանի որ եկեղեցական պատմութիւն գրել է նպատակնիս։ Սակայն ոչ թէ եկեղեցական եղելութենց նուազութիւնն է որ զմեզ կը պարտաւորէ անոնց պակասը լրացնել, այլ բուն իսկ գործի պահանջ կը նկատենք այդ տեղեկութիւնները։ Եկեղեցական պատմութիւն գրողը, պարտաւոր է եկեղեցական կացութեան ճշդրիտ պատկերը նկարագրել, ինչ որ հնար չէ առանց ժամանակին դիրքն ու պարագաները պատկերացնելու, որմէ կախում ունի եկեղեցւոյ կացութիւնը։ Եթէ յառաջ բերուած հարստահարութիւնները և միջադէպերը լռենք, պակաս թողած պիտի ըլլանք Հայ եկեղեցւոյ ներքին վիճակը ցուցնող փաստերը, և թերի պիտի ըլլան Հայ կաթողիկոսները գնահատելու կամ քննադատելու պէտք եղած տեղեկութիւնները։ Եսայի Եզիպատուհցին ալ իւր ինքնութեան մէջ ճանչցուած պիտի չըլլար, եթէ չներկայէնք իւր ժամանակին տեղի ունեցած ցաւալի դէպքերը, որոնցմով կը նկատայ նա ծովացեալ ազէտներու մէջ ընկղմած նաւաբեկեալ զեկավար մը, որ միջոց չունի իւր արթուն աւագնարդու-

ԵՍԱՑԻՒ ՄԱՀԸ

թեան արժանիքը ցուցնել։ Այսուհանդերձ մեր կաթողիկոսներ գովեստի արժանաւոր պէտք է համարուին, եթէ նոյնիսկ նաւաբեկութեան մէջ, կայմերն ու առիկը վնասուած նաւին զինքը ձեռքէ չթողուցին, և նաւը կորուստէ ազատեցին։ Այսպէս վերջացաւ Եսայիի ալ կեանքը, չարաչար վշտաց և ազետից մէջ, և ֆրենքաց երանելի Քրիստոս՝ առաքեալ և ուղիղ հաւատով։ Եսայիի մահը նոր հարուածարութեան մը դուռ բացաւ եկեղեցւոյն վրայ։ Դժոխքն և ըղձալուր այդ ամբոխը, որ է իրենզոկէ հարկահանը, ուզեց ամրանալ աճեալն ապաշխաբոյ և ապաւաղ եկեղեցւոյն, և սպառնալիքներով բռնադատեց կաթողիկոսարանի կղերիկոսները և ազատաւորները ամէն բան միասին յայտնել, և բան մը չծածկել։ Անոնք ստիպեալ մէկտեղ հաւնեցին, և նոքա առաջի նորա ըստսս ցանկալի ախոյ և արթնոյ և ոչ է տարանց պատուականաց, և զնուիրեցյո ընտրեալոցն, զոր է պոգխ աբեղ և ֆառաւորեալ ապաշաքընկալ սեղանոյն և խորանին՝ ՏՀաւն նաւթքեալ էին (Ղ.ՆԴ.204)։ Ասկէ կը տեսնուի որ ատեանին Արշակունեաց օրերէն մնացած հարստութիւններ կան եղեր կաթողիկէին գանձարանին մէջ։ Հարկահանը ուզածը և բաւականը մէկէն առնելով, քիչ մաս մըն ալ թողած է նոր կաթողիկոսին յանձնելու համար։ Այդ նոր տեսակ բռնութիւնը մտածած են ոստիկանն ու հարկահանը, հարկաւ Եսայիի անժառանգ մեռած ըլլալուն հիմնուելով, և անժառանգին ստացութիւնը տէրութեան իրաւունք ցուցնելով, իբր այն թէ կաթողիկոսարանը և կաթողիկէ եկեղեցին, կաթողիկոսին անձնական գոյքը ըլլային, և իր մահէն ետքը անտէրունչ ստացութիւն նկատուէին։ Այդ մեկնութիւնը պատմիչը բացատրած չէ, սակայն մեզի ծանօթ է, որ ամէնէն աստիկ բռնութիւններն ալ իրենց գործողութեանց հեթանոսական կամ մտացածին ձեւ մը կուտան, զայն օրինաւորութեան ձեւով արդարացնելու համար։ Անտէրունչ ստացութիւնները՝ ուրիշ օրէնքներու մէջ առկախ կը մնան, մինչև որ գտնէ հետաւոր ժառանգ մը յայտնուի, մինչ իշխանական օրէնքը անտերգի կամ առանց մերձաւոր ժառանգի մ'ասնիլը բաւական կը սեպէ, թողօնը անմիջական դրաւումի ենթարկելու համար։

621. Եսայիի վերջին օրերը տեղի ունեցած Նիկիոյ երկրորդ ժողովը, զոր Յոյներ ու Լատիններ իբր հօթներորդ տիեզերական ժողով կ'ընդունին, և որուն նպատակն էր պատկերներու պաշտամունքը հաստատել և պատկերամարտ վարդապետութիւնը դատապարտել։ Այդ վարդապետութեան ծագումը պատմեցինք արդէն (§ 564), որուն հեղինակը ոչ թէ աստուածաբան եկեղեցական մը, այլ կայսր մը եղաւ, Լևոն Գ. Իսաւրացին։ Կայսրը առաջին անգամ ուզեց չափաւորել պատկերներու պաշտօնը, որ Յոյներուն մէջ չափազանցուած էր, և որուն չէր հանդուրժեր արևելեան զգացումներով տոգորուած անձ մը, ինչպէս էր Իսաւրացին, որ ինքզինք ակարացած ալ կը զգար իսլամութեան կռմէն քրիստոնէութեան ուղղուած մեղադրանքներուն առջև։ Առաջ անպաշտօն կերպով սկսաւ գործել, վերջէն 724'ի հրովարտակը հրատարակեց, և չատ մը պատկերներ կործանել կամ վերցնել տուաւ, 728'ին իրեն համամիտ Անաստասը պատրիարք դրաւ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին վրայ, և մինչև իր մահը նոյն ուղղութեամբ գործեց։ Կոստանդին ե Կոպրոնիմոս, որ իրեն յաջորդեց, աւելի զօրաւոր կերպով մարքառեցաւ պատկերներու դէմ, և 754'ին յատուկ ժողով մը գումարել տուաւ Կոստանդնուպոլիս, ուր 338 եպիսկոպոսներ նզովքով դատապարտեցին պատկերներու պաշտօնը, և իբր հօթներորդ տիեզերական ժողով հռչակեցին իրենց որոշումը։ Ժողովական վճիռով զօրացած Կոստանդին՝ հալածանքի ալ ձեռնարկեց պատկերներու պաշտպաններուն դէմ, և նոյն ընթացքը չբռնակալեցաւ նաև իր յաջորդին Լևոն Խազիրին առեն, մինչև որ երինէ դշխոյ կայսերութեան ղէկը ձեռք առնելով, պատկերաշաւութեան հովանաւոր կանգնեցաւ, և 780'էն սկսելով ուղղութիւնը փոխուեցաւ, և աւելի ալ չնչաւեցաւ երբ 784'ին Տարասիոս պատրիարքական աթոռ բարձրացաւ։ Կայսրուհին և պատրիարքը իրարու օգնելով, և գործէն ալ Հռոմի հայրապետներուն օգնութիւնը ունենալով, 786'ին ժողով մը գումարեցին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ,

754'ի ժողովը մերժելու և պատկերամարտութիւնը դատապարտելու համար։ Օգոստոսի առաջին օր ժողովը պիտի բացուէր, բայց պիտուրներ և ժողովուրդ ընդդիմացան և խափանուեցաւ, և ժողովը Նիկիոյ մէջ գումարուելու յաջորդ 787 տարին, սեպտեմբեր 24'ին, 377 եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ, և հակառեմբեր 13'ին հօթներորդ և վերջին նիստին մէջ ժողովական որոշումը հռչակուեցաւ, և 22 բարեկարգական կանոններ ալ հաստատուեցան։ Մեր պատմութեան համար բաւական ըլլայ այդչափ ինչ քաղած ըլլալ, քանի որ ուշադիր Հայոց հետ յարաբերութիւն ունեցող կէտ մը չկայ այդ ժողովին մէջ։ Մեր եկեղեցին սկիզբէն իվեր չատ զգուշաւոր և չափաւոր եղած է պատկերներու մէջ, սեղանի պատկերն զատ ուրիշ պատկեր չներելով, արձանները բոլորովին մերժելով, եկեղեցական պաշտամունքի գործածուելիք նկարն և ուրիշ պատկերն օծելով, և տուներու մէջ պաշտամունքի պատկեր չընդունելով։ Ինչ որ ընդունած էր Նիկիոյ երկրորդ ժողովէն առաջ, նոյնը պահած է ժողովէն ետքն ալ, անկախաբար ժողովական որոշումէն, որուն

տիեզերական ժողովի այժ ալ չէ տուած, թէ ինքն մասնակցած չլինելուն, և թէ անոր նախընթացներն ալ ընդունած չլինելուն պատճառով։ Իրաւ Տաթեւացին զայն կը յիշէ, բայց միայն չորրորդ տեղւոյ աղբիւր չարքին մէջ, իբր պատմական յիշատակ միայն, և ոչ իբրև ընդունելութեան առարկայ, պի նոյն չարքին մէջ Քաղկեդոնի ժողովն ալ կը դնէ (ՏԱՔ.544)։ Միայն չենք կրնար բացատրել, թէ ինչպէս և որու ձեռքով Նիկիոյ ժողովը՝ եօթներորդ տեղւոյ յիշատակութեամբ անցած է Յայսմաւուրքին մէջ (ՅԱՍ.Բ.185), սակայն առանց նախընթացներու եօթներորդ մը՝ արդէն անհնին բան մըն է։ Միւս կողմէն Յայսմաւուրքին անուղղի և անճաշ յաւելուածներով աստն աստն խճողուած լինելը, ամենէն ընդունուած առաքելութիւն մըն է։ Պատմագիրներուն մօտ բնաւ յիշատակ մը չենք գտնար, որ Եսայի չմեռած տեղւոյն ունեցած ըլլայ յիշեալ ժողովին վրայօք, կամ այդ մասին որևէ ուրոյնաբար առած կամ կարծիք յայտնած ըլլայ։ Ժողովին անունն իսկ անծանօթ է մեր պատմիչներուն։

Տ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ա. ԴՐԻՆԵՑԻ

622. Եսայիի յաջորդին ընտրութիւնը չափ կերպով մը բացատրուած ըլլալուն, ոմանք կարծեցին, թէ սա ինքն է հայրապետաց նոցի զրան երէց Սաւփանոսը (§ 593), որ ոչ օրինաւոր կերպով, այլ ոստիկանին կաշառք տալով զայն հաճեցուցած և կաթողիկոսութիւնը իւրացուցած ըլլայ (ՁԱՄ.Բ.419)։ Այդ մասին մեր առաջին դիտողութիւնն է, թէ ոչ մի նշան չկայ Սաւփանոս կաթողիկոսը Սաւփանոս զրանեղբոյին հետ նոյնացնելու, և թէ այսպիսի նոյնացում մը ոչ մի պատմիչէ նշանակուած չէ, և լոկ անունի յարմարութիւնը չբաւեր այսպիսի կարծիք մը կազմելու։ Ընդհանրապէս վիճակաւոր եպիսկոպոսներէն կ'առնուէին կաթողիկոսները և ոչ երէցներէն։ Բայ ասոր եթէ Սաւփանոս պրանեղբոյ կաշառքով աթոռ բարձրացող մէկը եղած ըլլար, պատմութիւնը անոր մասին բարի վկայութիւն տուած չէր ըլլար, ոչ թէ միայն իբր բանիբուն և հաւատոյն ճշմարտութեան և քրմապետութեան պարոնեցոյց, այլև իբր հանդերձեալ հոգեւորական առաքինութեամբ հռչակուած մէկ մը (ԿԻՐ.40)։ Իսկ կաշառքի յիշատակութիւնը կը գտնենք Դևոնդի մօտ, որ պնդել յաղթութեան հայրապետութեան գործոյ՝ քաղաք կաշառք յաղթութիւն ըլլալը կը պատմէ (Ղ.ՆԴ.204), և անկէ առնելով կը կրկնեն Անեցին (ՍԱՄ.89) և Կիրակոս (ԿԻՐ.42)։ Իսկ ուրիշ պատմագիրներ այսպիսի բան մը չեն յիշեր, և Պատմաբանը յայտնապէս պնդելով որ ի Դուին տեղւոյն կաթողիկոսութիւն կ'ըսէ (ՅՈՎ.138), և ոչ թէ

Սահմանոս կաթողիկոսութիւնը կը գրաւէր։ Բառին իմաստին գալով, կաշառք կը կոչուի՝ ոչ միայն ուղղութենէ մոլորեցնելու համար արուած ջե՛ր, այլեւ բռնութենէ ազատելու համար արուած ջրկանո՛ր։ Մեր պարագային մէջ ալ, եղելութեանց ընթացքը ասկէ այս երկրորդ իմաստը կը թելադրէ. իբր զի Սիւղէման եւ Իպնդոկէ, ոսոխականն ու հարկահանը, որ հանդուցեալ կաթողիկոսին մահուամբ հայրապետանոցը կողոպտել ձեռնարկեցին, նորընտիր կաթողիկոսն ալ ճանչնալ եւ հաստատել չեն ուզած, առանց մեծագումար վճարում մը ստանալու, եւ այս երեսէ նեղուած Սահմանոս, պարտաւորուած է վաճառել զինեաց ինչ և ջոկոցոցիս, որպէս զի ջիւղէց և ձոռայէց՝ պարտուց ընդ-ղ-ելիւն ըլլայ, զորս հարկահանը իբր երաչխաւորութիւն գրաւի ներքեւ առած պիտի ըլլայ (ՊՆԴ. 204)։ Ցետագայ ժամանակներու մէջ ալ, եւ մինչեւ իսկ մեր ժամանակները, կաթողիկոսներու եւ պատրիարքներու հաստատութեան հրովարտակները վճարումներով կը ստացուէին, և նոյնիսկ կազմակերպեալ դրութեանց ներքեւ՝ դիւանական տուրքի օրինաւոր կերպարանք առած են այդ վճարումները։ Այս տեսութիւններով մենք չենք յօժարիր Սահմանոս կաթողիկոսին վրայ, ապօրինի կաշառքով սխալար իւրացուցած ըլլալու մեղադրանքը բեռցնել։ Եւս առաւել անհիմն կը համարինք ամանց կարծածը, թէ Սահմանոս ՆՔԲԵ՝ կաշառ ոսոխ պաշտօնէ պղծեցաւ (ԵՓՐ. Ա. 588), զի այս մասին հիները բնաւ ակնարկ չունին։

623. Յայժ կարճատեւ եղած է Սահմանոսի հայրապետութիւնը, զոր ամենք 2, և ուրիշներ միայն 1 տարի կը դնեն, որով կ'իմացուի թէ տարիէ մը քիչ աւելի ժամանակ միացած է աթոռին վրայ, որով պատճէն իսկ պակսած է իրեն արդիւնաւորութիւն ցոյց տալու։ Պատմիչներ անունէն զատ բան մը հաստատած չեն մեզի, և է Դ-ՆԻ ֆալֆէ բառիւը (ՅՈՎ. 138), սովորաբար բնիկ Դրունեցի իմաստով առնուած է, թէպէտ օտար չէ Դրւինի մէջ երկար մնալու իմաստով ալ առնել։ Իւր համառօտ պաշտօնավարութիւնը ամենայն հաւանականութեամբ կը վերագրենք իւր ծերութեան, ինչ որ իւր երկը յաջորդներուն վրայ ալ նկատելի է, և ատոնցմէ մէկուն՝ Սողոմոնին վրայ բացայայտ կերպով կը չեշտուի։ Ապա թէ ոչ չորս կաթողիկոսներու համար՝ 7 տարի միայն պաշտօնավարելը նկատողութեան արժանի կէտ մը պէտք էր ըլլար։ Իսկ եթէ զաւազանութեան կամ բռնութեան հետեւանք եղած ըլլար, պատմիչներ զանց չէին ըներ զայն որոշ և բացայայտ կերպով նշանակել։ Միւս կողմէն բազմաթիւ ծերունիներու յաջորդաբար ընտրութիւն ալ առանց որոշ պատճառի չէր կրնար ըլլար։ Կամ այն է որ զժուարին կացութեան առջեւ գործունեայ անձեր պաշտօնէն կը խուսափէին, կամ թէ Սիւղէման ոսոխական և Իպնդոկէ հարկահան, որ այդ միջոցին պաշտօնի վրայ մնացած կը տեսնուին, ծերունիները, այսինքն մահամերձները պաշտօնի կոչելու ազդեցութիւն կը բանեցնէին, որպէսզի հաստատութեան և հրովարտակի կաշառքը կամ բռնի վճարումը բազմապատկելու առիթներ ստեղծեն։ Ամէն տարի մէջ հաւանական յոյժ կարճատեւ կաթողիկոսներու յաջորդութիւնը այնպիսի պատմական երեւոյթ մըն է, որ բացատրութեան կը կարօտի, և ցաւալի է որ պատմագիրներ այս մասին բնաւ լուսաբանութիւն թողած չեն։ Սահմանոսի մասին ընտրութենէն եւթը մահը յիշելով, կը պարտաւորինք անոր մասին ըսելիքնիս վերջացնել, չկարենալով և ոչ իսկ իւր մասին գաղափար կազմելու չափ տեսութիւն մը ստանալ։ Սահմանոսի կաթողիկոսութիւնը 788'ին սկսած 790'ին վերջացած կ'ըլլայ, մերձաւորապէս իբր 2 տարի տեւելէ ետքը։

624. Ժամանակակից դէպքերն ալ մեծ կարեւորութիւն չեն ներկայեր։ Աբբասեաց և Յունաց ընդհարումները այս անգամ Հայաստանէ հեռու տեղի ունեցան։ Հարուն ուզեց կիլիկիոյ կողմերը ընդարձակել և ամրացնել, և կիպրոսի վրայ տարմիղ ղրկեց, և երինէ դիմեալ կողմերը գարձուց կայսերութեան պաշտպանութիւնը (ՎԵՐ. 384)։ Իսկ Հայաստանի մէջ Մեհրուժան Արծրունի ուրացեալ, իբր նախարարութեան տանուտէրութեանը մէջ հաստատուած, Շապուհ և վարդ Մամիկոնեանները սպաննեց, որպէս ըսինք յառաջ Նոյն Մուշեղայ եղբ- ադեռ ջե (ՎԱՐ. 76), այսինքն է Արձէշի և Բագրեւանդի կոստրածները և իւր եղբայրներուն նահատակութիւնը, զուցէ և իւր ուրացութիւնն ալ ազգականներուն մէջ կը համրէր։ Բայց ինքն է Մեհրուժան ալ վրէժխնդրութեան զոհ գնաց՝ վասնզի Դաւիթ Մամիկոնեան ալ՝ իրենեան վրէժը կը լուծէր Մեհրուժանը սպանելով (ԶԱՄ. Բ. 417)։ Նախարարներուն ընտանեկան վէճերուն կարգէն չյիշատակութեան արժանի է Զահապ Պարսիկին ըրածը։ Զահապի կին էր եղած Փ է էէզ Նոյ- (ՎԱՐ. 76), որ խօսքին կարզով՝ Շապուհ և Վարդ Մամիկոնեաններու չորս քոյրերէն մէկուն կ'երեւի ակնարկել (§ 612), սակայն հետեւանքը ոչ թէ Մամիկոնեաններու, այլ Բագրատունիներու վրայ կու գայ ծանրանալ։ Վասնզի Զահապ յափշտակեալ էր տուն ինչ Աբբասեանց, և խոչընդոտ պէտք է չեն- ջոնեն բնել ուրիշ (ՎԱՐ. 76), և եթէ Զահապ իւր կնոջ հանները ազատեց, որպէս ըսինք յառաջ Նոյն Մուշեղայ եղբ- ադեռ ջե (ՎԱՐ. 76), այսինքն է Արձէշի և Բագրեւանդի կոստրածները և իւր եղբայրներուն նահատակութիւնը, զուցէ և իւր ուրացութիւնն ալ ազգականներուն մէջ կը համրէր։ Բայց ինքն է Մեհրուժան ալ վրէժխնդրութեան զոհ գնաց՝ վասնզի Դաւիթ Մամիկոնեան ալ՝ իրենեան վրէժը կը լուծէր Մեհրուժանը սպանելով (ԶԱՄ. Բ. 417)։ Նախարարներուն ընտանեկան վէճերուն կարգէն չյիշատակութեան արժանի է Զահապ Պարսիկին ըրածը։ Զահապի կին էր եղած Փ է էէզ Նոյ- (ՎԱՐ. 76), որ խօսքին կարզով՝ Շապուհ և Վարդ Մամիկոնեաններու չորս քոյրերէն մէկուն կ'երեւի ակնարկել (§ 612), սակայն հետեւանքը ոչ թէ Մամիկոնեաններու, այլ Բագրատունիներու վրայ կու գայ ծանրանալ։ Վասնզի Զահապ յափշտակեալ էր տուն ինչ Աբբասեանց, և խոչընդոտ պէտք է չեն- ջոնեն բնել ուրիշ (ՎԱՐ. 76), և եթէ Զահապ իւր կնոջ

հաններէն ազատեց, որպէս ըսինք յառաջ Նոյն Մուշեղայ եղբ- ադեռ ջե (ՎԱՐ. 76), այսինքն է Արձէշի և Բագրեւանդի կոստրածները և իւր եղբայրներուն նահատակութիւնը, զուցէ և իւր ուրացութիւնն ալ ազգականներուն մէջ կը համրէր։ Բայց ինքն է Մեհրուժան ալ վրէժխնդրութեան զոհ գնաց՝ վասնզի Դաւիթ Մամիկոնեան ալ՝ իրենեան վրէժը կը լուծէր Մեհրուժանը սպանելով (ԶԱՄ. Բ. 417)։ Նախարարներուն ընտանեկան վէճերուն կարգէն չյիշատակութեան արժանի է Զահապ Պարսիկին ըրածը։ Զահապի կին էր եղած Փ է էէզ Նոյ- (ՎԱՐ. 76), որ խօսքին կարզով՝ Շապուհ և Վարդ Մամիկոնեաններու չորս քոյրերէն մէկուն կ'երեւի ակնարկել (§ 612), սակայն հետեւանքը ոչ թէ Մամիկոնեաններու, այլ Բագրատունիներու վրայ կու գայ ծանրանալ։ Վասնզի Զահապ յափշտակեալ էր տուն ինչ Աբբասեանց, և խոչընդոտ պէտք է չեն- ջոնեն բնել ուրիշ (ՎԱՐ. 76), և եթէ Զահապ իւր կնոջ հանները ազատեց, որպէս ըսինք յառաջ Նոյն Մուշեղայ եղբ- ադեռ ջե (ՎԱՐ. 76), այսինքն է Արձէշի և Բագրեւանդի կոստրածները և իւր եղբայրներուն նահատակութիւնը, զուցէ և իւր ուրացութիւնն ալ ազգականներուն մէջ կը համրէր։ Բայց ինքն է Մեհրուժան ալ վրէժխնդրութեան զոհ գնաց՝ վասնզի Դաւիթ Մամիկոնեան ալ՝ իրենեան վրէժը կը լուծէր Մեհրուժանը սպանելով (ԶԱՄ. Բ. 417)։ Նախարարներուն ընտանեկան վէճերուն կարգէն չյիշատակութեան արժանի է Զահապ Պարսիկին ըրածը։ Զահապի կին էր եղած Փ է էէզ Նոյ- (ՎԱՐ. 76), որ խօսքին կարզով՝ Շապուհ և Վարդ Մամիկոնեաններու չորս քոյրերէն մէկուն կ'երեւի ակնարկել (§ 612), սակայն հետեւանքը ոչ թէ Մամիկոնեաններու, այլ Բագրատունիներու վրայ կու գայ ծանրանալ։ Վասնզի Զահապ յափշտակեալ էր տուն ինչ Աբբասեանց, և խոչընդոտ պէտք է չեն- ջոնեն բնել ուրիշ (ՎԱՐ. 76), և եթէ Զահապ իւր կնոջ

Տ. ՅՈՎԱՒ Ա. ԴՐԻՆԵՑԻ

625. Ահա վերեւ յիշատած (§ 623) չորս տակաւ ակեացներուն կրկրորդը, որ և ոչ տարի մը լրացուցած է աթոռին վրայ, զի ՆՔԲԵ՝ ոփ էէզ ֆէ՛ն կու տայ ատոր Պատմարանը (ՅՈՎ. 138), զոր չատեր ալ կը կրկնեն, և ամենք մէկ տարի կը դնեն կըր հաշուով, ինչպէս սովոր ենք ըսել։ Յովաբի անունը Յոբ ալ գրուած է (ՎԱՐ. 76), և տեղ մը Յակոբ ալ գրուած է (ԱՅՐ. 17), տակայն մէկը կրճատուած է, և միւսը գրչագիրի սխալանք կ'երեւին, որովհետեւ ընդհանրապէս Յովաբ անունով կոչուած է։ Իրեն ծագման տեղը ցուցուած է ՅՈՓՈՆԷՆ, է կ-բ-պ-ղ-ՓԷՆ ապ-բ-ՆԷՆ (ՅՈՎ. 138), կամ ՅՈՓՈՆԷՆ, է կ-բ-պ-ղ-ՓԷՆ (ԿԻՐ. 42)։ Ոսոանը, ուր կաբապադաի ապարանք ալ գտնուի, յայտնապէս Դրնայ Ոսոան է, իսկ Յովաբի յապրանէց կամ է պոնէն ըլլալը, չենք կարծեր թէ կաբապադաի մը ազգանուան առմէն տրուած ըլլալը ցուցնէ, այլ միայն կաբապադաին թաղին կամ ագարակին մէջ ծնած լինելը կ'իմացուի։ Վեցտասնեայ կամ քիչ աւելի պաշտօնավարութենէն ետքը վախճանէալ մէկու մը (ՅՈՎ. 140), գործունէութիւն կամ արդիւնաւորութիւն ալ ունենալ գժուար չէր, և երբ պատմիչները կը լռեն, մենք ալ կը պարտաւորինք, այդչափով փակել Յովաբի վարդնցւոյ կաթողիկոսութիւնը 790'էն 791 տարիներու միջոցին։

ՏԱՐԻՔՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԴԷՊՔԵՐ

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

Տ. ՍՈՂՈՄՈՆ Ա. ԳԱՌՆԵՑԻ

626. *Սողոմոն, Մազազ գաւառի Դաւնի հռչակաւոր գիւղը ծնած, Մաքենոցաց մեծ ուխտէն էր, բայց ինքն*

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՊԱՏԿԵՐԸ

չէր Մաքենոցաց առաջնորդ և Հայր Հարանց կոչուած Մեծ Սողոմոնը, զոր Մանազկերտի ժողովին ներկայ եղողնե-

*րուն մէջ յիշեցինք (§ 573), և որ Վահան Գողթնացիին առաջնորդութեան ատեն քահանայ էր եղած (§ 587)։ Կրասեր Սողոմոն է ճանաչուելու առեալ ըլլալ կ'երթայ Մաքենոց մեծաւոր վանքին մէջ, և առաքինական վարքին մէջ, և մեծ Սողոմոնի նման գիրութեան ուսուցիչ մը ձեռքին սակ վարժեալ էակ էր ի ճգնութեան արուեստս, ինչպէս նաև կատարելապէս հմուտ լեալ գրոց պատմութեան կրնանաց։ Մաքենոցաց միաբանները երկուքի բաժնուած էին, երևի կրօնաւորական խառնութեանց առաիճանին վրայ տարբեր տեսութիւններ ունենալնուն, և Սողոմոն Հայրն Հարանց, միաբաններուն կէսին հետ մէկտեղ Գեղարքունեաց Մաքենոց վանքը թողլով, մեկնած էր Շիրակ գաւառը, և հոն Զրեակ կոչուած տեղը նոր վանական միաբանութիւն մը հաստատած, առելի միայնակեաց ճգնաւորութեան ձեւի ներքև, քաղցր ծիծաղ և աշխատութեանց ընդ պատեալ։ Այդ խումբին մէջն էր և կրտսեր Սողոմոն, իբր առաջնորդին հաւատարիմ հետեւողն ու առաւել սիրելին, գուցէ և այս պատճառով անոր անունը վրան առած։ Հարկաւ Մեծ Սողոմոնին վախճանելէն ետքը, Զրեակի առաջնորդութիւնը առանձնած էր կրտսեր Սողոմոնը, վասն զի այն տեղ իսկ ծերութեան հասած էր, միշտ խրթխրթի ծիծաղ և աշխատութեանց խառնարեր կեանքը չարուշադիրով։ Ցավարի մնալնէն ետքը կ'արուէն գլխացաւ ձգտողանալ չոխոտ սրբութեան։ Մերանգարդ և սրբակրօն անձեր կաթողիկոսութեան բարձրացնելու միևնոյն գաղափարն է որ կը յայտնեի, և որուն գաղտնիքը կը գժուարանանք մեկնել։ Մի գուցէ մարդկային հանճարէն և յաջողակութենէն յոյսերնին կտրած, բոլոր ակնկալութիւնին երկնային բացառիկ օժանդակութեան վրայ դրած ըլլան։ Երբոր պաշտօնական պատգամաւորութիւնը եկած էր Սողոմոնը Զրեակի խրթխրթէն Դաւնի հայրապետանոցը առնելու, Սողոմոնի յաժարակամ պատրաստակամութիւնը զարմանք ազդից չտեսրուն, և յոմանց աղաղաց, այսինքն նախարարներուն կողմէն հարցում ուղղուելու իրեն. ընդէ՞ր յօժարեալ եբրեա է հայրապետութիւն, զոն որ ծեր եւ յանհնարին ծիծաղեան վարուց յոյժ անաւոքելոյ։ Սողոմոն կատակի ձեւ տալով եղած հարցումին, եբրեա, կ'ըսէ, զի սերեալ էի հայրապետական բազեան տոհմ յորմէ ելիզեցոյն (ՅՈՎ.· 141), և ըսկ կ'ուզէ, թող իմ պատկերս ալ գանուի կաթողիկէին պատերուն վրայ, կաթողիկոսաց շարքին մէջ։ Ձգնաւորն և ծերունի զարդ Սողոմոնին բերանը, հարկաւ չենք կրնար թեթեւսոլիկ անձնասիրութեան վերագրել առած պատասխանը, այլ միայն իրր վերնագոյն կոչման մը համակերպելով կրցած ընկալ պատրաստակամութիւն մը։ Միևնոյն ժամանակ կ'իմանանք, թէ սովորութիւն կայ եղեր կաթողիկոսներուն պատկերները, ջնջուածոյ նկարուոյց ձեւերով մայրեկեղեցւոյն պատերուն վրայ գծագրել։ Ո՛ւր էր թէ այդ պատերէն գոնէ բեկորներ մնացած ըլլային։

627. *Իրօք ալ Սողոմոն պատկերը նախկին տալէն առելի արդիւնք չէ կրցած ունենալ, և իրեն անունով*

ՄԱՀՆ ՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

*կատարուած գործողութեան մը յիշատակին ալ չենք։ Քանի որ ձեռագիր յայտ (կԻՐ.· 42), ուր սեռի տան ընդ նմա ընկերացեալ կը վախճանի, և փոխ ընդ հարս իւր, զոր կնքեալ կը վախճանի, և փոխ ընդ հարս իւր, զոր պէտք է իմանալ թէ կաթողիկոսաց շարքին մէջ կը թագաւ, և ինչպէս որ կը փափաքէր կենդանագրէ է տեսանիլ սրբոյ (ՅՈՎ.· 141)։ Այդ վերջին բացատրութիւնը նախընթաց խօսքերուն հետ բազդատելով պիտի իմանանք, իրր թէ ըսէր է սուրբ եկեղեցւոյ, ինչպէս որ ծիսական բացատրութեամբ ալ եկեղեցին համար է տրուիան տեսանիլ կ'ըսուի (ԺԱՄ.· 487)։ Սողոմոնի միամիտ կաթողիկոսութիւնը կը հասնի ուրեմն 491'է 492 տարիներու միջոցին։

Տ. ԳԻՈՐԳ Ա. ԲԻՒՐԱԿԱՆՑԻ

628. *Նորէն սակաւակեաց կաթողիկոս մըն է, որ առաջին երեքնեուն կը յաջորդէ։*

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՀԸ

*Գէորգի ծննդավայրը Աբագածոան գաւառն է, որ քանիներէն առանց գիւղի անունին կը յիշուի (ՅՈՎ.· 142), իսկ գիւղի անուն առաջներէն չորսը Բիւրական կը յիշեն, երկուքը Աշտարակ (Ա.ՍՈ.· 109), և մէկ մըն ալ Օչականն (ԿԱՆ.· 210)։ Գաւազ ծնած և անած տեղերը տարբեր եղած են, և բնակութիւնն ալ փոփոխական եղած է։ Մենք կը նախընտրենք Բիւրականցի կոչել, մեծամասնութեան հետեւելով։ Գէորգի իբր մականիր յիշուած է պատմագիրներուն կողմանէ, Խաւորրուկ կամ Խոյորրուկ անունը (ԿԻՐ.· 42, ՍԱՄ.· 90), որ Հոյորրուկ կամ Հոլորուկ ալ գրուած է։ Պրպտենք առաջին կոչումին ազատաղումները կ'երեւին։ Այլ թէ ուրկէ ուր և ինչ ատիթով այսպիսի տարօրինակ մակդիր մը արդուած է, բնաւ տեղ մը ստոյգ լուսաբանութիւն չունինք և չենք կրնար ճշդել՝ թէ Խոյորրուկ, թէ ոչ Խոյր ունեցող արբուկ մը եղած է, զի դժուար չէ, որ Բիւրականցի Գէորգն ալ՝ եղիպտարուչեցի Եսայիի նման խեզճ արբուկ մը եղած ըլլայ, բայց այս կարծիքը պարզապէս բառերուն իմաստին վրայ հիմնուած է։ Զինք ալ գիտեր թէ ուր աչակերտած է, և ինչ պաշտօններ վարած է, և թէ որ գաւառի եպիսկոպոս եղած է։ Միայն իրեն ալ երեք տարի կաթողիկոսութիւն վարելէն կը հետեւցնենք, թէ նա ալ ծերացեալ հասակին մէջ կաթողիկոսական սեռ բարձրացած է, և խազաղութեամբ կեանքը կնքած է, առանց նշանաւոր գործողութիւն կատարելու, և նոյնիսկ առանց պէտք եղած ժրութիւնն ունենալու։ Գէորգին անունը տալէն ետքը Պատմաբանին յիշելը, թէ ապոստոլոս Հաւքասիէն պէրեցին և կալեն ղէայոպատենայոս (ՅՈՎ.· 142), նոյն օրերը կատարուած նոր եղկութիւն մը չէ, այլ Արճէշի և Բագրեւանդի պատերազմներէն ետքը Հայկազն չարժուած ընկալ կարգութիւնն ու միջոցները սպառելով, Արաբացւոց անհնակառակ տիրապետութեան բացատրութիւնն է։ Միւս կողմէն արտաքին պատմութիւններէ ալ կը տեղեկանանք, թէ Հարուն ամիրապետ հետամուտ էր Արաբական տիրապետութիւնը արշաւանքի և սպառնալիքի ձեւէն մերկացնելով, կանոնաւոր կառավարութեան ձեւին մտցնել։ Այսչափ ալ Գէորգի եռամեայ կաթողիկոսութեան մասին, որ 492'է 495 տարիներու միջոցին մէջ կը պարունակուի։

Տ. ՅՈՎՍԷՓ Բ. ՓԱՐՊԵՑԻ

629. *Ցավսէփ հայրենիքն ալ Ապագաւան գաւառն է, իսկ բուն ծննդավայրը*

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԱԳԱՐԱԿՆԵՐԸ

բառած է է քեաղէց Սբբոյն Գրիգորի (ՅՈՎ.· 142), կամ է քեղքէ Սուրբ Գրիգորի (Ա.ՍՈ.· 108), և այդ բացատրութեամբ կ'իմացուի Փարպի գիւղը, ուր Լուսաւորչէն եկեղեցի մը եղած է, իբրև նշանաւոր ուխտատեղի (ԱՐԱ.· 159)։ Եթէ լսկ է քեաղէց բացատրութիւնը ըլլար, կրնար Զուարթնոց Ս. Գրիգորի եկեղեցին վրայ ալ իմացուիլ, այլ է քեղքէն լսկը Փարպին կը մատնանշէ։ Ցավսէփ կաթողիկոսին կարճ մակդիր անուն ալ արուած է (Ա.ՍՈ.· 158),

տանց պատճառը բացատրելու։ Եթէ խոյթելու և վնասելու իմաստով առնուած է, ոչ մի պարագայ չարգարացներ, 'զի ընդհակառակն եկեղեցւոյ և հայրապետութեան արիասիրտ պաշտպան եղած է Յովսէփ, այնպէս որ անտեղի չէր լիներ կասկածիլ, թէ մի գուցէ Կոբէն կոչուած, իսկ գրչագրական սխալով Կոբէն դարձած ըլլայ։ Յովսէփի կաթողիկոսութեան միջոցին ոստիկան եկաւ Մուշիմա անուն մէկ մը (ՅՈՎ.·142), զոր պէտք է իբր Սիւլէյմանի անմիջական յաջորդ նշանակել, որովհետեւ սովորաբար երկար պաշտօնավարութիւն կը վերագրուի Սիւլէյմանի, որ մերձաւորապէս 787'ին պաշտօնի անցած էր, և Յովսէփ կաթողիկոս 795'ին ընտրուեցաւ։ Մուշիմա ալ ոչինչ ընդհատ իր նախորդէն՝ Հայերն ու Հայաստանը ընկճելու հետամուտ, ղէդ ի բաց կոչնական նոաճէր, և հպատակները կը կեղեքէր։ Մուշիմա նոր տեսակ բռնութիւն մըն ալ ուղղելով, դատաւկերանոր և ազարակներ իւրացնելու կ'աշխատէր, իբր թէ ի պահանջս գնոց արձանոյ, բայց հարկաւ չնչին գնով մը մեծամեծ կալուածներ իւրացնելու համար, ասկէ ալ օրինաւորութեան պատրուակով։ Աւելի իր փափաքը դրգռեցին կաթողիկոսարանի կալուած եղող երեք մեծամեծ դատաւկերանոր իրենց ագարակներով, այսինքն է Արտաչատը, Կաւակերտը և Հոռոմոց մարգը, որ կը գտնուին Ագարաւի դաշտին մէջ, Հրազդանի արգասաբեր և այգեւէտ հովիտին երկայնքը։ Մուշիմա է՛ղ ցանկութենէն և է՛ փխոմալ աֆսոսներէն գրգռուած (ՅՈՎ.·142), ամէն անհակ ճնշում ու բռնադատութիւն գործածեց կաթողիկոսին վրայ, որ հաւանի իրեն փոխանցել յիշեալ երեք դատաւկերանորը, սակայն Յովսէփ բացարձակապէս մերժեց, պնդելով եկեղեցական սուգութեանց նուիրականութիւնը, և ասոնք օտարացնելու համար իր անձնուիրաբութիւնը, նկատի ունենալով միանգամայն անխիղճ ոտնձգութիւնը յառաջ գալիք վնասը։ Մուշիմա Յովսէփը համոզելու ամէն միջոցները սպառելէն ետքը, զայն բանտարկել ալ տուաւ, հարկադ ձեռ մեռած պատրուակով մը, և բանտին մէջ ալ չդադրեր ընդ է չղնայս, և ջանի հարկաներ պայն Աթոռոյն։ Մուշիմա կը յուսար որ Յովսէփ զբնուելով՝ ասոնց զիջ-

ցելը պոչէ, բայց նա ոչ բանտէն ու չղթաներէն, և ոչ բրածնէ ըլլալէն կ'ընկճուէր, այլ ինքնին հոմբէրէր, և ուզուած հաւանութիւնը չէր տար (ՅՈՎ.·143)։ Այդ բռնութեանց կարգին պէտք է դնել, կաթողիկոսին եղբօր սպանութիւնը՝ Մեծամօր գնտին ազգակից կղզիները, ոստիկանին դաւաճանութեամբ, զի ասկի նպատակայարմար էր այն իրեն անացուցիչ միջոց մը, քան թէ իրեն վրէժխնդրութեան գործ (ՅՈՎ.·144)։

630. Մուշիմա նպատակին չհասնելէն բարկանալով, և իր կամքին առջև չերթալը իրեն պղտիկութիւն ու

ՅՈՎՍԷՓԻ ԱՆԱՐԳԱՆՔ ՆԿԱՏԵԼով, ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ խարդախ ձեւերու դիմեց։

Երեք սպասաւորներու դաւթը մէկ մէկ պայուսակի մէջ իբր թէ երեք դատաւկերանոցու գիները դրած, բանտանել տուաւ, ընդ որս կողմն խաղաղութեան ընթացք դուրս հանելու պայմանով, և իբր թէ կաթողիկոսը գիները առած և վճառման հաւանութիւն տուած ըլլայ, Յովսէփը բանտէն կ'ազատէ և հայրապետանոց կը դարձնէ, և ինքն ալ Արտաչատի, Կաւակերտի և Հոռոմոց մարգի կալուածները բանի կը գրաւէ և կ'իւրացնէ։ Բայց կաթողիկոսը այդ խարդախանքէն ետքն ալ եկեղեցւոյ իրաւունքը պաշտպանելէ ձեռնթափ չըլլար, անընդհատ գործին կը հետեւի, և բազում պնդութեան ցուցնելով, գործը մինչև յոթենէ ոչղոց տանի։ Ոստիկանին դէմ բողոքի տանողը, որ կրնայ ամիրապետին տանողը ըլլալ, ոչղոց տանն կրնայ կոչուիլ, ոստիկանին անիրաւութիւնը դատապարտելուն և կաթողիկոսարանի իրաւունքը ճանչնալուն համար, ինչոր կատարելապէս կը յարմարի և բուն-էլ-Ռաչիտի, օրէնագիտութեամբ մեծանձնութեամբ հռչակուած ամիրապետին։ Բայց անտեղի չէր ըլլար իսլամական օրէնքի թարգման դատաւորներու վրայ ալ խոնարհել, որոնք իրր անկախ իշխանութիւն միշտ կը գտնուէին վարչական իշխանութեանց մօտ։ Որն և ըլլայ տանողը, վճիռը մատնեց կաթողիկոսին նպաստաւոր կ'ըլլայ, և կալուածները Հոռոմոցմարգ դատաւկերանոցը կ'աւետուին է շեշտ ոսիկանին չէ, բայց Ագարաւան միանգամ ընդ միշտ կաթողիկոսարանին սեպհականութենէն կ'ելլայ, ու անոնք է

ոչ-պէս օտարներու ձեռք կը մնայ։ Այս ամէնը կը կատարուի ոստիկանի փոփոխութենէն ալ, որովհետեւ Մուշիմա պաշտօնէն կ'ելլէ, և տեղը կը գրկուի նոր ոստիկան մը, անունն Հաւանութեամբ Հօղ անուն (ՅՈՎ.·144), որուն ոստիկանութիւնը վարգան ալ Յովսէփի օրերուն կը դնէ (Վ.ԱՐ.·80)։ Հարկաւ անհնար էր որ Մուշիմայի գործին ներքեւութիւնը վճռուելէն ետքը, պաշտօնի վրայ թողուէր։ Յովսէփ կաթողիկոսի համար սուգիւ մեծ գովեստի փաստեր են, եկեղեցական սուգութեանց մասին ցոյց տուած հաստատամտութիւնը, եկեղեցւոյ նուիրական իրաւունքները պաշտպանելու համար խստասիրտ ազգային տանջանքներ կրելը, խարդաւանանքը միջոցի հանելու համար անկրկիտ ձեռնարկը, և վերջապէս ճարտար փաստաբանութեամբ յաջողակ կալուածները մեծաս մասամբ ետ դարձնելու յաջողիլը։ Աւելցնենք նաեւ՝ անխիղճ և անիրաւ ոստիկանին ձեռքէն երկիրն ազատելը, ինչ որ անուղղակի կրցած է ազդել նոր ընտրուած ոստիկանին, որուն վրայ չեն պատմուիր Սիւլէյմանի և Մուշիմայի անգութ բռնութիւնները։ Այս դիտողութիւններն էին որ մեզի կը թելադրէին Յովսէփը Կոբէն և ոչ Կոբէն մականունանել (§ 629)։

631. Մուշիմայի ոստիկանութեան, դատաւկերանորուն խնդիրին, Յովսէփի գործերուն, և Հօղի անունման թուականները հաստատելու համար, ո-

ԴԻՊՈՒԱԾՆԵՐ ԵՒ ՄԱՀԸ

րոշ նշանակներ չունինք, սակայն յայտնի է որ բռնական երկարած են Մուշիմայի ենթգաւոր հետապնդումները, իսկ աւելի ալ երկար եղած կ'ըլլայ գաւը, եթէ ուղղակի ամիրապետին տանեն տալ հաստատուելու եկեղեցւոյ իրաւունքը, և Կաւակերտն ու Հոռոմոցմարգը ետ տանելու։ Միւս կողմէն Յովսէփ ամ ժեռաւոր հայրապետութիւն վարելէ ետքը վախճանած է (ՅՈՎ.·144), որ բռնական պատմագրելի ժամանակ թողած է յիշատակուած եղելութիւնները լրացնելու։ Յովսէփի կաթողիկոսութեան տեւողութեան 11 տարիները, առանց բացառութեան կրկնուած են ամէն պատմագիրներէ և ցուցակագիրներէ, որով նորա վախճանը կ'իյնայ 806 տարին։ Այդ միջոցին դէպքերէն կը յիշուի հաղիրներու ապստամբութիւն մը Հայաստանի մէջ, իբրեւ թագաւորին ազգական Հայաստանի մէջ չէն Մօրատան գացած առեն, ճանապարհ մեռնելուն պատճառաւ, թէպէտ սպանութեան կասկած ալ չէր կրնար ըլլալ։ Երկու տարի չարաշունչ երկիրը աւերելէ և աւարելէ ետքը՝ ետ դարձած են հաղիրները, Արաբացի նոր գունդեր հաստելուն վրայ (Վ.ԵՐ.·385)։ Իսկ Յունական կայսրութեան մէջ, կը յիշուի Հայ գունդերուն երիտէ դէմ երեսին դէմ երեսին, որ բաւական վտանգի ենթարկեց անոր իշխանութիւնը, սակայն նա յաջողեցաւ չարժումը զսպել, և Հայ զինուորներէն հազար մը Սրբիպեզազոսի կղզիները, և մաս մըն ալ Թրակիոյ հեռաւոր բանակատեղիները ցրուել (Լ.ՊԱ.·503)։ Իսկ երիտէ, որ իբր որդւոյն Կոստանդինի գահակից, ինքն էր բուն իշխանութիւն վարողը, 790'ին Կոստանդինի նախաձեռնութեամբ պատերն հետացուեցաւ, և 15 տարի աքսորեալ մնաց Մարմարայի եղերքը եւնեթերիա քաղաքը, այլ յաջողեցաւ նորէն որդւոյն հետ հաշտուիլ և առջի դիրքը գրաւել։ Երիտէ տասը չգոհացաւ, այլ իշխանութիւնը ամբողջ ձեռք անցնելու համար, 797'ին իր որդւոյն դէմ դաւաճանութիւն մը կարգադրեց, և զայն կուրացնել տալով գործէ հետացուց։ Բայց միւս կողմէն իրեն դէմ ալ դաւադրութիւնները չատցան, մինչեւ որ Վարգան Հայկազն, Հայ գունդերու պաշտպանութեամբ զայն գահէն վար կ'առնէր, և ինքն կայսր կը հռչակուէր 802'ին, թէպէտ ինքն ալ տեղի կուտար Նիկեփորոսի, որ հակառակ երդման զայն կը կուրացնէր, և կը փակէր Իշխանաց կղզիներէն Պռոսիի վանքին մէջ։ Իսկ Երիտէ Իշխանաց կղզիները, և յետոյ Լեսբոս կղզի աքսորուելով, այնտեղ մնաց է 803 օգոստոս 9'ին, և որովհետեւ վերջին տարիներու մէջ բարեգործութենէ, և աքսորի մէջ ապաշխարութենէ հետեւած էր, Յոյներ զայն սուրբերու կարգը անցուցած են։ Նիկեփորոս նախ բանակցելով, և և յետոյ զէնքով փորձեց Երիտէի ժամանակ հաստատուած Արաբացւոց հարկէն ազատիլ, այլ չյաջողեցաւ և պարտաւորուեցաւ վճարումը չարունակել։ Այս վիճակին մէջ էին Հայաստանի գործերը, և անոր սիրապե-

տաղներուն յարաբերութիւնները, երբոր Յովսէփ կաթողիկոս իր բազմաչխատ

կանքը կը հնչէր 806'ին, իսկ մահուան պարագաները յիշուած չեն։

Տ. ԴԱՒԻԹ Բ. ԿԱԿԱՂԵՑԻ

632. Արագածոտն, Մազազ, Կոտայք և Նիգ, որ Արարատ նահանգի կեդրոնը և Էջմիածնի չուրջը գտնուող գաւառներն են, աւելի առէպ կը յիշուին իբր կաթողիկոսներու ծննդավայր, ինչ որ կը ցուցնէ թէ հայրապետանոցի ազդեցութիւնն իւր նշանակութիւնն ունեցած է ընտրութեանց մէջ։ Կակաղ ալ Մազազ գաւառի գիւղերէն է, և հայրենիք Դաւիթի, որ Յովսէփէ ետքը կաթողիկոսութեան ընտրուեցաւ։ Հաւանական է որ գաւառի մըն ալ եպիսկոպոս էր առաջնորդէ, թէպէտ յիշատակութիւնը մնզի չէ հասած։ Քանի մը հատ յոյժ կարճառօտ, հատ մըն ալ չափաւոր տեւողութեամբ կաթողիկոսութիւններէ ետքը, Դաւիթ երկարատեւ պաշտօնավարութիւն ունեցաւ, վասնզի Պատմութիւնը ամ ԽԱՆԻՍՆԻՆ կուտայ անոր (ՅՈՎ. 147), և ամէն ցուցակագիրք նոյնը կը կրկնեն, Ասողիկէ զատ, որ 25 տարիներ գրած է (ԱՍՈ. 108), ինչ որ ե և է թուաբանական գրչագրական սխալանք մը կրնայ ըսուիլ։ Հակառակ այդ երկար տեւողութեան, զոր պէտք է հաշուել 806'է 833 տարիներու վրայ, ոչ մեծ արդիւնաւորութիւն մը, և ոչ նշանաւոր եղելութիւններ պիտի կարենանք պատմել Կակաղեացւոյն վրայ, և չենք գիտեր ինչի վերագրել այդ տեղջ հետեւանքը. Դաւիթի տկարութեան՞, թէ ժամանակին դժպհի հանգամանքներուն։ Իւր կաթողիկոսութեան սկիզբը տակաւին Հարուն էր ամիրապետը, և հաւանաբար Հոլ կը վարէր ոստիկանութիւնը, որմէ աւելի բարեմիտ դիրք մը կը ցուցնէին։ Աչոտ Մամիկոն ալ ապստամբութեան պաշտօնը կը պահէր, ընաիր ձիրքերով օժտեալ մէկ մը, որ կրնար ձեռնհաս կաթողիկոսի մը օգտակար օժանդակ ըլլալ։ Այդ պարագաներէն օգտուած չերեփիր կակաղեցին, այլ չափաւոր կարողութեան տէր, և միր գործունէութենէ զուրկ, և միայն եղած կացութիւնը պահելով բաւականացող անձի մը գաղափարը կը ներշնչէ դիտողին։

633. Դաւիթի կաթողիկոսութեան ընկերները տեղի ունեցաւ Յովսէփ և Սահակ իշխաններուն նահատակութիւնը, որք ծանելի տարբեր են մեր եկեղեցւոյն մէջ (ՏՕՆ. 161)։ Հազարացի իշխանազուն մը, որուն ազգանունը կայս է կոչուած (ՎԻՐՔ. Դ. 293), իսկ անունը չէ յիշուած, կարնոյ մէջ կը հաստատուի, տեղացի Հայերէն քրիստոնեայ կին կ'առնէ, և հնոյ կը նկարէ ոչ միայն իւր կրօնքը պահել, այլև զաւակները քրիստոնեայ մեծցնել և մկրտել (ՅԱՍ. Ա. 40)։ Ասոր զաւակներն են Եուսուֆ և Իսաք, կամ Յովսէփ և Սահակ, և երրորդ մը անունը անծանօթ մնացած։ Դարձը խնդիրի նիւթ չըլլար, մինչև որ ազաքը մեծնան և Յովսէփ կ'ամուսնանայ և զաւակներ ալ կ'ունենայ։ Բայց իսպառ ալ գաղանի չէր կրնար մնալ, և իսամ հօր քրիստոնէացած զաւակները լինելին կը սկսի խօսուիլ։ Պզտիկ զաւակը կը յաջողի չուռով յանկարծ սահմանը անցնիլ, բայց մինչև որ Յովսէփ առնով տեղով փոխադրուի, և Սահակին ալ անոր օգնէ, լուրը իշխանութեանց կը հասնի, և երկուքն ալ ձերբակալուի և տանին հանելու հրամանը կը տրուի, և կը բանտարկուին։ Վկայաբանութիւնը կը յիշէ Բուրդիկ Մամիկոնեան իշխանի մը անունը, որ երկու եղբայրները մէկտեղ տանելու չանք է ունեցեր, բայց գործը չկարգադրած Յովսէփ և Սահակ ձերբակալուեր են (ՎԻՐՔ. Դ. 295)։ Ասոնք իրենց հօրենական հաստատին գառնալու համար տանանի մէջ հարցափորձուելէ ետքը կը բանտարկուին, սպառնալիք և ոդոքանք գործածուին, իսամ օրէնագէտներ կամուրջ կ'ուխտաւին, մինչև իսկ հայրերնին յորդորներ կը խօսի, կեզծ հաւանութեամբ ազատելու և ետքը յանկարծ երկիր անցնելու։ Բայց երկու եղբայրներ, իրենց միաբէն չեն զատուիր, և յօժարակամ յանձն կ'առնուն զվնասումը, որ կը վճռուի իրը ուրացեալ իսլամներ նկատուելնուն համար։ Ոստիկանի անունը չկայ պատմութեան մէջ, և վճիռ տուողն ալ ԽԱԼԻՖԱՊԵՒ ԽԱԼԻՖԷՆ Ե ՓՈՒՐՆԻՆ ԿԱՐՆՈՅ (ՎԻՐՔ. Դ. 295) կամ ԷՂԻՈՆ ԽԱԼԻՖԷՆ ԿԱՐՆՈՅ (ՅԱՍ. Ա. 40) անունով կը յիշուի, և չատ հաւանական է որ առանց իսկ ոստիկանին մասնակցութեան, տեղական գաւառային վճռով զվնասուած են, ինչ որ իսլամական օրէնգրութեան համաձայն է։ Վճիռն գործագրութիւնը եղած է Կարնոյ մէջ, և գերեզմաններն ալ այնտեղ եղած է, և ցարդ Կարնոյ քաղաքամիջի կեդրոնը իսլամներէ պատուած զոյգ գերեզմաններ կան, զորս տեղացի քրիստոնեայք, իբր Յովսեփայ և Սահակայ գերեզման կը ճանչնան։ Սահակի անունը սովորաբար առաջ յիշուիլը անոր առաջ գվնասուելուն պիտի վերագրուի, թէ ոչ երիցագոյնը Յովսէփն է եղած։ Կատարման օրը յիշուած է միչա տրացի 15 (ՎԱՐ. 91), և կ'ուզկցուի ևս յոյժ ՀԻՆՔՇԱԲԱԹԻ (ՍԱՄ. 90), և սովորաբար տրուած 808 թուականը (ՎԻՐՔ. Դ. 301) ճիշդ կը յարմարի թէ ամաթթուին և թէ եօթնեակի օրուան, որ չարժական տոմարով այն տարին հանդիպած է հոկտեմբեր 19'ին, մինչ Յայտնութիւնքը անշարժ տոմարով յունուար 22'ին է դրած (ՅԱՍ. Ա. 40)։

634. Դաւիթի օրով էր որ Աչոտ Մամիկոնեան ապստամբեցաւ (§ 612), յաջողութիւն մը ունեցաւ Սեւադա անուն պարսիկ իշխանի մը դէմ (ՎԱՐ. 79), որ ամիրապետին իշխանութենէն ՍՄԲԱՏ ԵՒ ՍԵՒԱԴԱ

ընդվզելով, անկախ տէրութիւն մը կ'ուզէր կազմել, գրաւելով նաեւ Հայաստանի հիւսիսային գաւառները։ Նոյն պատերազմին մէջ կը մնանի Շապուհ Բագրատունի՝ Աչոտի եղբայրը, և իւր որթերը կը մնան Աչոտի ընտանեաց ներքեւ։ Ամիրապետը իբրեւ նչան գոհունակութեան եա կը գարձնէ Աչոտի պղտին Սմբատ, որ պատանդ կը պահէր Պարսկաստի կամ Սամարայի մէջ (ԱՍՈ. 108)։ Այդ եղելութիւնը պէտք է դնել 822'ին, վասնզի անկէ հաչուելով ՀԻՆԷ ԵՐԿՈՍ ԱՄՍՈՑ ԴՈՍԱ ԱՀՐԻ Է ԴԱՌ ԻՇԽՈՒՆ (ՎԱՐ. 79), իսկ Աչոտ 804'ին ապստամբած, և 20 տարի պաշտօն վարած լինելով (ՍԱՄ. 91), մնաւած կ'ըլլայ 824'ին։ Այդ տարին արդէն Մէմոնն էր ամիրապետը, Հարունի երկրորդ որդին, որ հօրը մահուանէ ետքը, 809'ին Խորասանի իշխան էր նշակուած, բայց իւր եղբօր, ամիրապետ Էմինի գահազրկութեան հետեւանօք, ներքին պատերազմներ սկսան մէջերնին, և չարունակեցին մինչեւ որ 813'ին Էմին սպանուեցաւ, և Մէմոն ամիրապետութեան տիրացաւ։ Սա ինքն էր, որ Սմբատը ետ գարձուց և հօրը մահուանէ ետքը սպարապետ ալ անուանեց։ Սակայն արաբական տիրապետութիւնը սկսած էր Հարունի օրերուն հանդարտութիւնը կորսընցնել, գլխաւորաբար Պարսիկներուն խլրտուելն պատճառով, որոնք իրենց անկախութիւնը նորէն ձեռք ձգելու ձեռնարկած էին։ Յիչեցինք արդէն Ջահապի մը ջանքերը, իրեն տիրապետութիւնը ընդարձակելու (§ 624)։ Սեւադան, զոր վերեւ յիչեցինք է ասնէ Ջահապայ ըսուած է (ՎԱՐ. 79), և նոյնն է որ քանի մը տարի ետք, Սմբատի ապստամբութեան առեն, նոր չարժում մը եւս կազմակերպեց, Հայաստանը գրաւելու։ Սեւադա իւր նախնւոյն Ջահապի նման, ինքն ալ Հայ կին առած էր, Արտաւազդ Բագրատունին, և անով ինքզինքը Հայ տանուտէրներուն կարգն անցուցած, և կրնչ անուանով յուշ ման երէրէ բառնալելը՝ սեպհականաբար ՅՈՒ ԿԷԲԷՐ (ՅՈՎ. 145)։ Հայոց հետ հաստատած ազգականութեան և մտերմութեան չնորհիւ, ոչ եւս իբր Հայոց թշնամի, այլ իբր Հայոց պաշտպան կը կարծեցնէր զինքն Արաբական տիրապետութեան դէմ, այնպէս որ կը յաջողի չատեր իրեն չանկուցանել, և իրեն հետ կը միանան նոյնիսկ Սմբատ սպարապետը, Սահակ Միհրնի, և այլ եւ այլ տպաւորութիւններ տեղւոյ։

635. Նոր սպառնացող խառնութեան առջեւն առնելու պէտքը զգաց ոստիկանը, որուն անունը Հոլ է ըսուած (ՅՈՎ. 145)։ Ետեւ ԴԱՒԻԹ ԲԱՆԱԳՆԱՑ

գիմակէ ետքը, որ 806'էն առաջ պաշտօնէն դադարած է, ուրիչ ոստիկանի անուն չունինք պատմագիրներէն, և չենք գիտեր թէ ուսա

քաղուած է Խալիտի մը անունը, որ ոմանց կողմէ յիշուած է (ՃՆՏ. 172)։ Իսկ Հոլ, որ 806'էն առաջ պաշտօնի անցած էր (§ 630), դժուար թէ մինչեւ 825 պաշտօնի վրայ մնացած ըլլայ, և այն ալ Հարուն, Էմին և Մէմունը, երեք ամիրապետներու ներքեւ։ Ամէն առիթի մէջ Սեւադայի մեծ չարժումին առնն գանուող ասիկանին անունը Հոլ յիշուած է (ՅՈՎ. 145)։ Հոլ ոտիկան զէնքի չդիմած, կ'աշխատի նախ Պարսիկներու և Հայերու մէջ եղած համաձայնութիւնը քակտել, որով դիւրին կ'ըլլար Սեւադան ընկճել, ինչպէս քանի մը տարի առաջ յաջողած էր, նոյնիսկ Հայերու ձեռքով (§ 634)։ Ուստի Դաւիթ կաթողիկոսը՝ բանագնաց ղրկեց, Սմբատն ու Սահակը իրենց խորհուրդէն դարձնելու, և Սեւադայի հետ ալ համաձայնութեան մը գալու։ Դաւիթ հաճեցաւ երթալ, տեսակցիլ ու բանակցիլ, բայց քանի՛ քաջօք ընտա հանդչել և ազատել ալ նպատակին չհետաւ, անոնք իրենց նպատակին վրայ պնդեցին, և կաթողիկոսը, չուէտ պտտիլ ետ կը դառնար։ Հոլ պարտաւորուեցաւ զէնքի դիմել, և ընտիր բանակով մը վրանին քալեց։ Հրազդանի հովիտին մէջ կատակերգ մօտ իրարու հանդիպեցան, յաղթութիւնը ոտիկանին կողմը եղաւ, Սահակ Սիւնի պատերազմին մէջ ինկաւ, իսկ Սեւադա և Սմբատ հազիւ ծղրտելով ձիերնուն փախչելէն։ Հոլ չարժումին առջեւն առնելը բաւական սեպեց, և ուրիշ առաջ չմղեց վրէժխնդրութիւնը, որովհետեւ ներեց Սահակի մարմինին պատուաւոր թաղումը (ՅՈՎ. 146, ՕՐՒ. Ա. 211), Սմբատն ալ չդրկեց իր ապստամբութենէն, որովհետեւ յաջորդ տարիներու մէջ զինքն նոյն պաշտօնին վրայ կը գտնենք։ Եթէ այդ մեղմօրինակ կարգադրութեանց մէջ ազդեցութիւն մը ունեցաւ Դաւիթի միջնորդութիւնը, իրեն կաթողիկոսութեան արդիւնքներէն, թէ ոչ միակը, գոնէ գլխաւորը պէտք է նկատել։ Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը այդ եղելութենէն եաքը բաւական տարիներ եւս չարունակեց մինչեւ 833, սակայն իր գործունէութեան և հայոց ազգի կացութեան վրայ ուրիշ յիշատակ մը չենք գտներ, և կաթողիկոսին մահուան վրայ ալ լռել դիտ ենթադրութիւններէն (ՅՈՎ. 146) ուրիշ տեղեկութեանց չենք հանդիպիր։

636. Օգտակար կը սեպենք այստեղ համառօտ տեղեկութիւն մը տալ Բագրատունեաց ժամանակակից ազգ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՔ ԵՒ ՍԻՒՆԻՔ

գրանութեան վրայ, որ կարեւոր է առաջիկայ եղելութիւնները լուսաբանելու համար։ Իրեւ արմատ կ'առնենք, Աշոտ Բագրատունի պատրիկը, Վասակի որդին (§ 537), Բագարատի եղբօրորդին, և Սահակ պատրիկի հօրեղբօրորդին (§ 559)։ Աշոտի որդիք են Սմբատ և Վասակ, որոնց առաջինը պարապետ եղաւ (§ 609), բայց Բագրեւանդի պատերազմին մէջ սպանուեցաւ (§ 612)։ Սմբատի որդիներն են Աշոտ Մսակեր և Շապուհ, և ազգիկ մը, որ Վրաստանի Բագրատունիներէն՝ Աշոտի որդի Բագարատի հետ ամուսնացաւ (ՎԱՐ. 79)։ Աշոտ ապստամբութիւնը ժառանգեց (§ 615), իսկ Շապուհ Սւադայի դէմ պատերազմին մէջ մնաւ (§ 634)։ Աշոտ խաղաղութեամբ վախճանեցաւ, և իրեն յաջորդեց իր որդին Սմբատ (§ 634), որ երեք զաւակ ունեցաւ, Աբաս, Աշոտ և Սահ։ Արաբացւոց մէջ մեծ բարեբախտութիւն կը համարուէր մանչ անդրանիկ մը, և այս պատճառաւ հայերը իրենց անդրանիկին անունով մականուն կը կազմէին, այս սովորութեան համեմատ Սմբատ ալ Արշաւիր կամ Ապու-էլ-Ասպաս այսինքն Աբասի Հայր մականունով ճանչցուած է ժամանակակիցներէն։ Կրտսեր որդւոյն Սահ անունն ալ, արաբական Սալհ անունը պէտք է ըլլայ։ Սմբատի միւս զաւակ Աշոտն է, որ մեծ դեր ունեցաւ, թագաւոր հռչակուելով։ Մսակերի եղբայր Շապուհը չատ որբեր թողած է պատմութեան համեմատ, սակայն միայն Աշոտի մը անունը կը յիշուի իբր Սպերի իշխանի, մինչ միւս կողմէն առանց հայրանունի չորս եղբայրներ կը յիշուին իբր Սմբատի մերձաւորներ, զորս մենք անհատանական չենք կարծեր իբր Շապուհի որդիներ և Սմբատի հօրեղբօրորդիներ ճանչնալ։ Այս կարծիքին նպաստաւոր կը նկատենք տեսնել, որ Դաւիթը Սմբատի եղբայր կը կոչուի (ՎԱՐ. 79), որ հօրեղբօրորդիներու ալ տրուած անուն է։ Այս չորսերն են Դաւիթ, Սահակ, Մուշեղ և Բագարատ, որոնցմէ առաջինը և վերջինը ազատութեամբ զանազան կողմերու իշխանները եղան, Դաւիթ Տարոնի Օձ բերդին, և

Պարսից Սասունի Սմբ լերան։ Աշոտ Սպերցիին որդին եղած է Շապուհ, որ է նոյն ինքն Շապուհ Բագրատունի պատմագիրը։ Աշոտ Վասակեան պատրիկին միւս որդւոյն Վասակին դառնալով՝ կը յիշատակուին որդին Ամրներսէհ, Ամրներսէհի որդին Աշոտ Վրաց պատրիկ, Աշոտի որդին Բագարատ, Բագարատի որդին Դաւիթ, և Դաւիթի որդին Ամրներսէհ Վրաց Թագաւորը, որոնցմէ անոնց է Վրաց Բագրատեան ազգատոհմը։ Սիւնեաց տունն ալ, որ ամէն տեսնէ նշանաւոր եղած է պատմութեան մէջ, երկուքի բաժնուած էր այդ միջոցին, և երկու իշխանական տուներ կը կազմէր Սիւնեաց նահանգին մէջ։ Առաջին ճիւղէն այս միջոցին կը յիշուին Վասակ և Փիլիպէ եղբայրներ, Վասակի որդիները Փիլիպէ և Բարգէն, իսկ Փիլիպէի որդի Ներսէհ, որ սպանեց Ադունիոց Վարազուրդաց իշխանը իբր ազգատոհմով։ Իսկ միւս ճիւղէն էր Սահակ որ կաւակերտի պատերազմին մէջ սպանուեցաւ (§ 635), և անոր որդին Դրիգոր՝ Սուփան մականուանեալ, որ չենք գիտեր, և բացայայտուած չենք գտներ թէ ինչ իմաստով Խաչէնցին անուն է նկատուած (ՕՐՒ. Ա. 211)։ Դրիգորի որդին ալ եղաւ Վասակ, որ նոյնպէս փողոքչական մականունով Գաբուռ կոչուեցաւ (ՕՐՒ. Ա. 213)։ Այստեղ յիշենք Ադունցից իշխան Վարազուրդաց զուտաբ Շահանդուխտը, անզուգական գեղեցիկ օրիորդ մը, որ Սիւնեաց հարս գացած տեսնն, Տաթեւի մօտ այգազգի սուսերամերկներու կողմէ յարձակուած կը կրէ, և երբ կը տեսնէ որ իրեն հետ եղողները սպաննելէ եաքը, զինքն յափշտակելու վրայ են, մազը աչքը առնելով, ձին կը մարակէ և ժայռէ մը վար կը գահավիժէ։ Շահանդուխտ անվնաս ձիասլան վրայ, կ'ուխտէ այն տեղ ձիայ ճգնութեամբ, ուրիշ աղջիկներ ալ կը միանան իրեն, և կուսաստան մը կը կազմեն, ուր և 30 տարի ճգնելով սրբութեամբ կը վախճանի (ՕՐՒ. Ա. 208)։

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Դ. ՈՎԱՅԵՑԻ

637. Դաւիթի կը յաջորդէ Յովհաննէս, համանուններուն չորրորդը, մեր ընդունած կարգով (§ 559), կոտայք գաւառի Ովայք գիւղէն, որուն նախընթացը մօտ կը ծնայ։ Կ'երեւի թէ Յովհաննէսի ընտրութեան առնն անհամաձայնութիւն մը տեղի ունեցած է նախարարներուն մէջ։ Վասնզի Բագարատ Բագրատունի՝ Սասունի իշխանի համար գրուած է, թէ ընդբեւ վնէր, զի տուանց կամաց նորա եպիսկոպոսին հաստատութիւն (ՅՈՎ. 148), սակայն չէ կրցած իր կամքը յառաջ տանիլ, և յաղթած է Սմբատ սպարապետի և Գրիգոր Սուփանի կողմը, և Յովհաննէս ամուսնացած։ Յովհաննէսի ընտրութեան համար ընդունուած է 833 թուականը. իսկ կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը եղած է տարի և եղիւ (ՅՈՎ. 161), որ համաձայնութեամբ կրկնուած է ամէն ցուցակագրներէ, որով տեւողութեան վերջը պէտք է դնել 855'ին։ Դաւիթի մահուան և Յովհաննէսի կաթողիկոսութեան տարին, Մէմունի մահուան և Մոթասէմի ամիրապետութեան տարին ալ է։ Նոր ամիրապետին բուն անունը Մուհամմէտ եղած է (ՎԵՐ. 408) և յետոյ անունը փոխած և ամիրապետներուն մէջ առաջին ըլլալով աստուածային անուն մը առնելով՝ Մոթասէմ-Պիլլահ կոչուած է (ՎԵՐ. 443)։ Սակայն մեր պատմագիրներ Ջաֆր (ՅՈՎ. 149), Ջաֆար (ՕՐՒ. Ա. 213), Աբուսահակ (ՎԱՐ. 79), Աբուսահակ Մահմէտ (ԿԻՐ. 43), և Աբուսահլ Մահմէտ (ԱԱՄ. 92) տարբեր անուններով կը կոչեն զայն։ Ճաֆարդին մէջ ալ այդ անուններուն տարբերութիւնը առէպ պիտի տեսնուի մեզմէ մօտ, սխալ տեղեկութեանց կամ անձերու չփոթութեանց պատճառով, որովհետեւ այդ միջոցին ամիրապետներ ալ չատ չուտ իրար կը յաջորդէին։ Մէմունի յաջորդը Մոթասէմ 9 տարի պաշտօնավարեց, և 842'ին իրեն յաջորդեց որդին Ապու-Ճաֆէր-Հա-

բան-էլ-Վաթըք-Պիլլահ (ՎԵՐ. 444), և ասոր ալ 847'ին յաջորդից եղբայրը Մութէվէքքիլ-Պիլլահ (ՎԵՐ. 445), որ մինչեւ 861 պաշտօնավարեց։ Այս երկար եղան Յովհաննէսի ժամանակակից ամիրապահներ, որոնց մէջ նշանաւոր եղաւ իր անգթութեամբ և դեղխութեամբը Վաթըք-Պիլլահ ամիրան, և անոր ճաֆէր անունը կ'երեւի թէ ուելի ծանօթ և ուելի գործածուն եղած է Հայոց մէջ, և երեք ամիրաներ միեւնոյն անունի ներքեւ յիշուած են։ Անեցին երեքը կը տարբերէ, և Ապուսահլի 2, Ասարանի 4 և Ջաֆրի 16 տարիներ կու տայ (ՍԱՄ. 92)։ Արծրունին ալ երեք անուններ կու տայ, և Սահակ 9, Ասարան 5 և կէս, և Ջաֆր 17 տարի ամիրապահ եղած կ'ըսէ (ԱՐԾ. 117), բայց այս հայիւներն ալ ճիշդ չեն, և Ասարան և Ջաֆր նոյն անձի անուններն են, որ 16 տարի ալ իշխանութիւն վարած չէ։ Բիւզանդիոյ կայսրներուն մանրամասնութեանց մանելու պէտք չենք զգար, որովհետեւ Հայաստան անոնց հետ յարաբերութիւններ տեղի չունեցաւ այդ միջոցին։ Միայն իրր տեղեկութիւն յիշենք, որ Նիկեփորոս կայսր Վարդան Հայկազնի վրայ գործած անգթութենէ եաքը (§ 631), չատ բան հետ ալ նմանօրինակ խստութիւններ գործածեց։ Արշաւիր Հայկազն պարտիկ գանձապետը, որ Սառւրակիոս ալ կոչուած էր, և անոր փեսան Լիւոն պարտիկը, Վարդ Արծրունիի որդին, գանակոծ ընելէ և մազերը գերծելէ եաքը վանքերու մէջ փակեց։ Սակայն Միքայէլ Ա. Խանգաբէ 811'ին Նիկեփորոսի յաջորդելով երկուքն ալ ազատեց, սակայն ինքը ապիկար գտաւ եղբօր, գժտութեանց առիթ քաշուեցաւ, և Լիւոն Արծրունին կայսր հռչակուեցաւ 813'ին, Լիւոն ե Հայկազն անուանով։ Իր հրամանով կոստանդնուպոլսոյ նոր ժողով մը գումարուեցաւ 815'ին, որ Նիկիոյ երկրորդ ժողովին դէմ պատկերներու պաշտօնը հերքեց ու ջնջուեց, և Լիւոն այժ տուաւ այդ որոշման։ Միքայէլ Բ Թրուա, 820'ին Լիւոնը սպաննեց և կայսր հռչակուեցաւ, Թոմմասի ապստամբութեան ալ յաղթեց, և մինչեւ 829 խլեց, և իրեն յաջորդից Թէոփիլոս, և ասոր ալ 842'ին իր որդին Միքայէլ Դ Սբրչիաբ, մօրը Թէոդորայի խնամակալութեամբ։

638. Պարսից խլրտումները զգրգռած չէին, Ջահապի և Սևադայի չարժումները բուն բուն գլուխն էր, ԲԱԲԱՆԻ ԽԼՐՏՈՒՄՆԵՐԸ Բար կամ Բարիկ կամ Բարան անուն մէկ մը, որ կրօնական ձևեր ալ խառնած էր իր չարժումին, և նոր վարդապետութիւններ ալ կ'ուսուցանէր, և երեւի թէ հին մազդեզական կէտեր էին իսլամութեան վրայ պատուաստուած։ Մոթասէմի օրով ուելի ստուգութեան Բարանի արշաւանքները, որ անխիղճ Պարսկաստանի և Հայաստանի մէջ կը տարածէր իր սարսափն ու կոտորածները, Արաբական պետութիւնը այն կոզմերէն հեռացնելու միտքով։ Բարան մը կը յիշուի, որ Վասակ Սիւնիի գլուխը իրեն կին առած, և այս կերպով մաս մըն ալ երկիր գրաւած էր, բայց վերջէն այն կողմեր անհնազանդ եղած էին հրամանէ և օրինաց Բաջանայ։ Բարան նորէն յարձակելով ասորիք և անոնցմէ կոտորածի մատնած էր երկիրը (ՕՐՌ. Ա. 202), և մեռ տարին ալ Դեղարքունի գաւառը մտած, Մաքենոցաց մեծ վանքը կրծանած, և 15,000 հոգի ջարդած էր (ՕՐՌ. Ա. 203)։ Կը յիշուի ևս Արգիսղրդ անուն, միեւնոյն պարսիկ արշաւանքին ճիւղերէն, որուն դէմ ելած է Բաբգէն Սիւնի և ապստամբը ցրուած (ՎԱՐ. 80)։ Մենք չենք կարծեր ամէն յարձակմանց մէջ Բաբանը տեսնել, այլ անոր անունով գործող զօրավարներ։ Մոթասէմ ամիրապետ պէտք զգաց վերջնապէս նուաճել Բարանի ապրումտութիւնը, որ մինչեւ իսկ Պաղտատի վրայ ապստամբել կը յանդգնէր, և լիազօր հրամանատարութեամբ Հայաստան զրկեց Աֆշին կամ Աֆշին ասիկանը, ընիկ անունով Հայտար-պինի-Քաուս, ծագմամբ Թուրքաստանէն։ Քանի մը տարիներ տեւած են Աֆշինի և Բարանի մղած պատերազմները, ճակատամարտներէն խուսափելով, և թշնամին նեղի դնելով և պաշարելով պայմանի ձևեր ձգելու համար (ՎԵՐ. 440)։ Աֆշինի գործակից էին Սմբատ սպարապետ և որդին, որմէ Սահլ Բագրատունի կը յաջողի ձերբակալել Բարանը և Աֆշինի կը յանձնէ (ՎԱՐ. 79)։ Օտար պատմագիրներ ալ կը ճանչնան Բարանը ձերբակալող Սմբատ-Սմբատ զօրավարին անունը (ՎԵՐ. 440), և 837'ին կը դնեն եղելութիւնը։ Սահլի հաղթութիւն հաղթ էին արձանագրեալ և այլեւս հաղթ հաղթ պարգեւ կը տրուի (ՎԱՐ. 79), իսկ Բարան իւր եղբօրը և իրեններէն 3300 գերիներու հետ Պաղտատ կը տարուի, և ձաղանքի ենթարկուելէ եաքը, ծայրակոտոր և փայտէ կախուած կը սպանուի (ՎԵՐ. 440)։

639. Մոթասէմ ամիրապետ պէտք զգացած էր Յունաց հետ ալ պատերազմները նորոգել, որովհետեւ Թէոփիլոս կայսր առիթ գտած էր Արաբացւոց դէմ յարձակումներ ընել և յաջողիլ, և նոյն իսկ Բարանի ալ օգնութիւններ մատուցած էր, մինչեւ Ասորիք յառաջացած էր. Սամոսատն առած, և Մոպսուեստիա կոչուած ամրոցն ալ գրաւած ու կործանած, որ Մոթասէմի ծննդավայրն էր եղած (ԼՊԱ. 505), և զոր Անեցին՝ Զուպատա կը կոչէ (ՍԱՄ. 93)։ Թէոփիլոսի յաջողութեանց վարիչներն էին Մանուէլ Մամիկոնեան, և Թէոփոբոս մը, նոյնպէս արեւելեան գաւառներէն։ Բայց կայսերական արքունեաց սովորական փառութիւններ յաջողեցան Մանուէլը կասկածելի ընել Թէոփիլոսի աչքին, և Մանուէլ պէտք զգաց վտանգէն ապահովել հարմար Արաբացւոց կոզմն անցնիլ, և լաւ ծառայութիւններ ալ մատոյց ամիրապետութեան։ Բայց Թէոփիլոս գազանի պատգամաւորութիւններով յաջողեցաւ նորէն Մանուէլի սիրտը չահիլ, որ յանձն առաւ նա դառնալ, և պատճառանքով մը մինչեւ կայսերական սահմանագլուխը գալով, հրաժեշտ առաւ ամիրապետին Վաթըք-Պիլլահ որդիէն, որին կ'ընկերանար, և նորէն կայսերական ծառայութեան անցաւ, և գարձեալ կարեւոր ծառայութիւններ ընծայեց եւրոպական գաւառներու մէջ։ Իսկ Մոթասէմ Աֆշինի և ուրիշ զօրավարներու առաջնորդութեամբ յաջողեցաւ մեծ յաղթութիւններ տանիլ Փոքր Ասիոյ մէջ, և Յոյները յետս մղել։ Մանուէլ ձերացած խաղաղութեամբ վախճանեցաւ Միքայէլ Դ'ի օրով։ Այդ յիշատակութիւնները յառաջ բերինք ժամանակին կացութեան ցեղցեղուկ վիճակը, և Հայ նահապետներուն անհատական գրութիւնը ցուցնելու համար։ Ջեռներէց եաքով և ժիրաժիր քաջութեամբ վառուած, չէին գիտեր թէ որ ուղղութեամբ պիտի կարենային իրենց երկրին և ազգին օգտակար ըլլալ, և տարաբնեալ կարծիքներու ազդեցութեան ներքեւ, իրենք իրենց և իրարու ալ հակառակ ձեռնարկներու կը հետեւէին։

640. Յովհաննէս կաթողիկոսի գործունէութեան նշանը չունինք այդ ամէն եղելութեանց մէջ, որք կը ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ԶՐՊԱՐՏՈՒԻԼԸ գրաւեն նորա կաթողիկոսութեան առաջին ութը տարիները։ Արծրունին կը ներկայացնէ զայն իրր եկեղեցական և բարոյական բարեկարգութեանց նախանձայոյզ հայրապետ մը, որ կ'աշխատէր որպէսզի վիճակներն քան առաջ էքեսոքնէսրնեան և քրիստ. (ԱՐԾ. 127), որով ոչ սակաւ հաճելի կ'ըլլար իր խստապահանջութիւնը։ Բագարատ Բագրատունի Սմբատի իշխանը, որ համաձայն չէր եղած Յովհաննէսի ընտրութեան, նոր դիրքի տէր եղած էր, զի հրամանաւ և էշխան էշխանաց Հայոց անունը կը տրուի անոր (ՅՈՎ. 147)։ Այդ կոչումը ոմանք ասիկանի պաշտօնին նոյնանշան կարծելով, Բագարատի անունը ասիկաններու շարքին անցուցած են, իրր Հօլի յաջորդ (ՁԱՄ. Բ. 441), սակայն դժուարին է այդ տեսակ պաշտօն մը վերագրել Բագարատի։ Ուրիշ տեղ միայն էշխան Տաշրաց լեռին ըսուած է (ՎԱՐ. 80), կամ պարզապէս էշխան Հայոց (ՕՐՌ. Ա. 212), կամ թէ ոմանք յայնժամ գլխաւորութիւն քրիստոնէութեան էշխանաց Հայոց (ԱՐԾ. 119)։ Արդէն յիշած ենք թէ Հայաստանի մէջ Արաբացի ասիկանէն զատ Հայ պատրիկ մը և Հայ սպարապետ մը եւս կը գրանուէին իրր ասիկանին օգնական, և երբեմն ալ այս երկու պաշտօններ մէկ անձի վրայ կը միանային, ուստի Բագարատի պաշտօնը պարտիկութիւն եղած կրնար ըլլալ, քանի որ սպարապետութիւնը Սմբատի վրայ էր։ Յայտնի չէ թէ ինչ արժանիքով Բագարատ այդ պաշտօնին հասած էր, կամ թէ իրօք այդ պաշտօնը ունէր, միայն թէ ազգութիւն գործածելու առիթ գտաւ, և անկէ օգտուելով ուզեց Յովհաննէսի դէմ հակառակութիւնը գլուխ հանել, քանի որ ինքզինք շատ գիտցող ըլալ կ'երեւնայ (ՅՈՎ. 149)։ Այդ նպատակին ծառայեցին

ժամանակ մը մեռած ենթադրելով, ու ինքն ալ ամուսնանալով ուրիշ կնոջ մը հետ, որ ծնած էր անոր համար որդի մը։ Ասոր վրայ Ռուբեն Ռուբինեանի կինը, որ ինքն ալ ամուսնացած էր ուրիշ մարդու մը հետ, ամուսինը մեռած կարծելով, կ՚ուզէ նորէն ամուսնանալ Ռուբեն Ռուբինեանի հետ։ Ասոր համար կ՚երթայ Ռուբեն Ռուբինեանի մօտ, որ ինքն ալ կ՚ուզէ նորէն ամուսնանալ անոր հետ։ Ռուբեն Ռուբինեան կ՚ուզէ նաեւ իր որդին տանիլ իր հետ

Սահիպ ամիրայի մը կը յանձնարարէ Վասպուրականի կողմը (ԱՐԾ·123), և Մուսա-պինի-Զօրահա ամիրայի մըն ալ Տարոնի կողմը (ԱՐԾ·120), որպէսզի Աչոան ու Բագարատը առիպեն խոնարհիլ, և վճռու զօրութեամբ ալ ընկճեն։ Իսկ ինքն կը դառնայ Սամարա կամ Պաղատ, ամիրապետէն նոր հրահանգներ և օգնութիւններ առնելով Հայաստան դառնալու։ Ալայ-Ծովափի ամիրայ Աղբակի և Անձեւացեայ կողմէն Վասպուրական մնալով, ասպատակ պիտի էբէր, էբէբէր, ուբէբէր, յափշտակէր, կոտորած էրթային, ջուր և դէն յափշտակէր (ԱՐԾ·123), և Աչոա Արծրունիի ազգարարութենէն ալ մոխիկ չէր ըներ, թէ հարկէ զատ բանի չխառնուի և երկիրը չաւերէ։ Այդ պատճառով հարկ կ'ըլլար զէնքով հալածել ամիրան, և Աչոա՝ Վահանն ու բոլոր Արծրունի իշխանները, Գուրգէն և Վահան Հաւնունիները, և Գուրգէն Ապուսէդէնը մէկտեղ առնելով Ալային վրայ կ'երթար, և Արճուճք գիւղի մօտ վրան յարձակելով կը ցրուէր և կը ջարդէր, և ինքն Ալայ-Ծովափի ալ, որ Ովայ ալ գերուած է, մինչև Պաղատ կը փախչէր, եղածին լուրը տանելու (ԱՐԾ·124)։ Միւս կողմէն Մուսա-պինի-Զօրահա Տարոնի կողմը կը քալէր։ Բագարատ կը պարտաւորուի իր ոյժերը հաւաքել, և ամէն կողմէն օգնութեան հրաւիրել, և հետզհետէ կը հանին Թոռնիկ Բագրատունի, Շապուհ Ամատունի, Գրիգոր Գնունի, Արտաւազդ Ընտրունի, Սմբատ Ապահունի, Գրիգոր Քաջբերունի, Գագիկ Ապուհարազ, Թէոդորոս Վաթազէս, Յոսրով Վահեւունի, Յոսրով Անկեացի, Վարդան Գաբեղեան, Սմբատ Մարացեան, Պատրիկ Անձեւացի, Գորգ Հարմացի, Դաւիթ Գունդուզար, և այլք բազմամ յաղագ գործոյ։ Բագարատ կը փութայ Աչոա Արծրունիի ալ լուր ղրկել, որովհետև առաւար բանակով կու գար Մուսա։ Պատերազմը խառնուեցաւ Տարոնի մէջ, և դիպող ժամին հասաւ Աչոա՝ Ալայի դէմ յաղթութենէ եաքը, իր Արծրունի և Հաւնունի գունդերով, և կատարեալ եղաւ Հայոց յաղթութիւնը, որք Մուսայի բանակը մինչև Բաղէշ հալածեցին, Շահաստան քաղաքն ալ պաշարեցին, բայց իմացին ու չկոտորեցին՝ Աղձնեաց նախարարին սիրնոյ Բագարատի քրոջ թախանձագին աղաչանաց վրայ (ԱՐԾ·122)։ Օգնութեան հասնող Արծրունի իշխաններէն յանուանէ կը յիշուին 16 հոգի Աչոայի և Գուրգէնի և Գրիգորի ազգականներէն, որք են՝ Վասակ, Վահան, Մուշեղ, Ապուպէճ, Գուրգէն, միւս Վասակ, Ապուջաւիր, միւս Մուշեղ, Ապուսահակ, միւս եւս Վասակ, միւս Վահան, Համազասպ, Վասակ Գրիգորեան, Ապումըզկէմ, Մհերուժան և Գրիգոր, իսկ Հաւնունիներէն կը յիշուին Վահան և Դաւիթ (ԱՐԾ·121)։ Մուսա ալ փութաց զուժկոններ հասցնել Պաղատ, և Հայոց խլրտումներուն դէմ պէտք եղած ոյժերը փութացնել յանձնարարից (ԱՐԾ·123)։

644· Ապուսէթի, Ալայի և Մուսայի հետզհետէ հասուցած գոյժերը, գործունէութեան պարտաւորեցին Աբասեան պարագլուխները։

ՀԱՑՈՑ ԽԼՐՏԻԼԸ

բարացիները։ Միւթէվէքքիլ-Պիլլահ նոր ամիրապետին նախանձառնութեամբ, որ ազգականները գոհացնելու համար՝ երկրին զանազան կողմերը անոնց մէջ բաժնած էր փոխարքայական ձեւով։ Ըստ այմ Հայաստան վիճակած էր իր որդւոյն Մոզաֆարի, Ատրպատականն ու Իրանն ու Խորասանն ալ միւսին (Վ.ԵՐ·446)։ Միւթէվէքքիլ կը նկարագրուի իբրև մոլեռանդ մը և քրիստոնեաներու և հրէաներու հալածող, որոնց վրայ ծանր և անարդական զրկումներ հրամայած էր, կ'արգելուր ձի հեծնել, այլ միայն էշ ու ջորի և առանց սանդակի, կը հրամայէր առներնուն վրայ չունի ու կապիկի նչան մը դնել զատելու համար, բացարձակապէս կը հեռացնէր պետականութենէ, կը բռնագատէր իսլամներէ տարբեր ձեւով զգեստներ հագնիլ, և կը զրկէր զպրոցներ յաճախելէ (Վ.ԵՐ·447)։ Այդ տրամադրութենից ներքև կը կազմակերպուի Հայաստանի վրայ արշաւելու առնմանուած նոր բանակը, նոյնինքն Ապուսէթ ասպիկանի հրամանատարութեամբ, հրահանգ ունենալով ելլել է Վերոյ ալիւրդիա Հայոց, ըստ ըստ պատահ սրպես խորհեցան։ Բայց Ապուսէթ չհամաձայնիր՝ գնա Աարուց կամ Միջագետաց կողմերը եղած առնը, և լուրը Պաղատ հասնելով, անոր պաշտօնը տրուելու իր որդւոյն Եուսուֆ-պինի-Ապուսէթի (ԱՐԾ·129), և տակէ առաջ եկած պիտի ըլլայ պատմագիրներուն, հայր ու որդի Ապուսէթները միացնելը, ինչպէս միացուցած ու չփոթած են ամիրապետներն ալ։ Եուսուֆ Ապուսէթ առաջ Վասպուրականի կողմերը կու գայ Ատրպատականէն մտնելով, և Ադամակերտի մէջ կը բանակի, և Աչոայ անհնազանդութեան կը հրաւիրէ, որ Մարդաստան գաւառի կողմը քաշուած էր։ Աչոա կը կասկածի, և իւր մայրը Հռիփսիմէ տիկինը կը ղրկէ ընծաներով, որ Բագարատի քոյրն էր, և այս կերպով Ապուսէթ կը համոզուի առ այժմ չպնդել, և դէպի Տարոն կը յառաջէ։ Այնթ հասնելով Բագարատը կը հրաւիրէ, որ կասկածի չերթալով հրաւէրին կը պատասխանէ, բայց բոլոր իւր հետեւորդներով չզինուի կը զարնուի, և ուղղակի Սամարա կը ղրկուի ամիրապետին ապտամարտութեան։ Իսկ ինքն Ապուսէթ կու գայ Յեղեղէ է Մուշ Խոզոյէ Տարոնոյ, և կը սկսի բոլոր Տուրուբերանի և Աղձնեաց կողմեր աւերել և աւարել, գերել և գերծել, երկրին բնակիչները ջնջաւախօր առնել է նոյնան Աստուած և յոյնիան առնիան պերսըներեան Տաճկաց։ Իսկ փովը պահածները առապատասխոյ չերթան Դաշնուրեան մէջ խիստ գործելու կը ծառայցնէ, որով մաս մըն ալ ֆախուէխայ կը ցրուէր, և Ապուսէթ կը յաջողէր յաւէր դարձնել չբնաւ պահուն (ԱՐԾ·131)։ Միայն Բագարատի բնիկ տանուտէրութեան՝ Սասունի գաւառին լեռնակղզիները ազատ կը մնան, ձմեռ առնն այն տեղեր երթալու դժուարութեան համար։ Երբոր գարուն կը բացուի, և Սասունցի լեռնականներ կը դան որ կարգը իրենց պիտի գայ, Յոյթի մէջ կը գումարուին, և լեռան կողմէն յանկարծ կը յարձակին Մուշ քաղաքի վրայ, որ անպատրաստ գտնուելով տեղի կու տայ։ Սասունցիք գրաւած ընծաները կը կոտորեն, պատանդներ և գերիներ կ'արձակեն, իսկ Ապուսէթ Բագարատի չհնազ Ս. Փրկիչ եկեղեցին կ'ապահովի իրբև ապաստ տեղ, և գիմբէթին մէջ կը պահուըտի, ուր ջղձալ սալաբեալ սարկաւագաց դողմամբ ընծաներ կ'իմանան, եկեղեցին կը պատեն, և իրենցմէ մէկը գիմբէթին վրայ բարձրանալով, եւսուֆ Ապուսէթը աչառով կռնակէն կը զարնէ, և նիզակը թոքէն անցնելով անտէրին տակէն կը հանէ, և նոյն տեղ զայն կը մեռցնէ։ Ապծրունի պատմիչը կը յաւելու, եւ այդ իմաստ ոեւէ ընդդէմ բան՝ որ հարեալն էր ընդ, և ի նմանէ սպառիցէ վասն նորա (ԱՐԾ·133)։ Այս առթիւ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ ալ կու տայ Սասունցիներուն կենցաղին և սովորութեանց վրայ (ԱՐԾ·134)։

645· Ոսպիկանին սպանութիւնը թեթեւ իրազութիւն մը չէր, իւր արձագանգը հընչեց ամէն կողմ, և ամէն

ԲՈՒՂԱ ՏԱՐՈՆԻ ՎՐԱՑ

գաւառներէ խլրտումներ սկսան։ Արտաքին պատմիչներն ալ գիտեն թէ Հայաստան ամբողջ ապստամբեցաւ և կառավարը պահնից (Վ.ԵՐ·447)։ Այդ եղելութեան թուականն է 851 տարին, զոր վերեւ յիշեցինք (§ 643)։ Երբոր լուրը Պաղատ հասաւ, Միւթէվէքքիլ ամիրապետ, որդէն քրիստոնեաները հալածելու որամադիր, իրենցներէն ամէնէն կատաղի ամիրա մը ոսպիկան անուանեց, ազգաւ Թուրք, անունը Բուղա, այսինքն է Ցուլ, որ իւր բնաւորութեան համեմատ որուած մականուն մը կ'երեւայ· իսկ իսլամական անունը անծանօթ կը մնայ։ Բուղայի ձեռքին տակ զբաղած էր զօրաւոր բանակ մը, բազմաթիւ օգնական սպաներով, և հրահանգ որուած էր, բոլոր նախարարները և իշխանները ձերբակալելով Պաղատ ղրկել, զինուորական կամ ամիրի՝ որ զէնք կրնայ բռնել՝ ամէնն ալ սուրէ անցնել, իսկ եթէ է լսաֆռնէից իսլամական օրէնքը ընդունողներ գտնուին՝ իրեն մօտ պահել և գործածել (ՅՈՎ·151), և բոլոր Հայոց աշխարհը, սովվ և զրվ և ֆէբռ-ՐՆԵՄԲ քանդել և կործանել (ԱՐԾ·140)։ Բուղա իւր արշաւանքը կը սկսի Տարոնի կողմէն, ուր տեղի ունեցած էր Եուսուֆ-պինի-Ապուսէթի սպանութիւնը, և ուր կը հանէր 852'ին գարնան բացուելուն։ Կը ձերբակալէր Բագարատի երկու որդիները, Աչոա և Դաւիթ Բագրատունիները (ՅՈՎ·151), և յաւուրս գունդեր կը ղրկէր Սասունի վրայ, և չարգել կու տար գիւղատնտեսական առհասարակ, որ ամրացած էին վաչդինակ լերան վրայ (ԱՅՈ·109), և ընդհանուր կերպով Տարոնը կ'ապրէր և կը քանդէր։ Զէնք բռնողներէն մէկ մասը փոքրիկ խումբեր իրեն կը բերէին, և ամէնն ալ հրամայէր սրով վտանել, միայն

ընդունելը և ընդհատելը կը պահէր ուրացութեան յորդորելու համար։ Իսկ Բագրատի երկու որդիները հանդերձ հարազատ-ընտանեօքն խրճանց, այսինքն իրենց ազգականներով, ամիրապետին կը ղրկէր, և Տարոնը նուաճելով կ'անցնէր Վասպուրական (ՅՈՎ. 152)։

VASPOURAKAN

646. Տարոնէ հետէ գալով, գունդերէն մաս մը միրակ զօրապետի ձեռքին տակ, Վանայ լիճին հարաւէն կը ղրկէ Ուռտունեաց կողմը, իսկ ինքը մնացած գունդերով հրւսիսէն կը քալէ Ապահունեաց ճանապով։ Միրակ Մոկաց գաւառէն կ'անցնի հանդարտօրէն, վասնզի գաւառին իշխանը Սմբատ Բագրատունի, թերևս նոյնինքն Տարոնոյ պատերազմին Սմբատ Մարացման կամ Մոկացւոյն, հպատակութիւն կը յայտնէ, իսկ Ուռտունեաց գաւառին մէջ կոտրածները կ'ընդարձակէ իբրև Աչոտ Արծրունիի իշխանութեան մաս։ Առտունից և Աձոնաց ձորերուն մէջ մեծ ջարդեր կը կատարուին, և կենդանի ձերբակալուած գերիներ Ուռտունեաց Նորապիւղ ւանի մէջ վիզերնին չռանելով կապած կը կոտորուին։ Միայն ձորի մը կիրճին մէջ երկու եղբայրներ, անուններն անծանօթ, և Շապուհ Ուռտունի քահանայ, պարսատիկով և քարերով բաւական ժամ կը հատցնեն ապստամբողներուն։ Գերիներուն մէջէն Ապահունեաց Վահեւունի, Մարզպետականի եպիսկոպոս Սահակի եղբայրը, Բարչոքեցի հասակով ֆելէքլոռոխել ալեւոր մը, ուրացութեան չհաւանելով կը գլխատուի, որուն պատմութիւնը Արծրունի պատմիչը լսած է Արտամէտի Սամուէլ քահանայէն, և ականատեսներէն առած (ԱՐԾ. 145)։ Միրակ իր ճանապհի ամէն տեղերով Տոպ գաւառը կը մտնէ, Արտամէտի եկեղեցին կ'ապրէ, և կը միանայ Բագրատի, որ Հայոց ազգին բնակող Տաճիկներու առաջնորդութեամբ եկած էր պաշարել Թոնդուտն գաւառի Նկան բերդը, ուր ապրուած էր Աչոտ Արծրունի, և իրեն հետ էին Մուշեղ Վահեւունի, Վահրամ Տրունի, Վահրամ Թիխնապահ, Հասան սեպուհ, և ուրիշ իշխաններ։ Բագրատ պաշարումը սաստկացուց, մինչեւ իսկ ապակիի ամաններու մէջ ծծումբ ու կրակ դնելով, պարսատիկով նետել կու տար, բերդը հրդեհելու միտքով. որուն դէմ պաշտպանները ինքզինքեն կը պաշտպանէին քարկոծելով նետիւք զգեստներ գործածելով (ԱՐԾ. 147)։ Երբոր պաշտպանութիւնը կը դժուարանար, պաշարեալներ գիւղ և ապարակ, տարի և պատանդ տալով հաշտութիւն խնդրելու խօսքեր կ'ընէին, բայց Մուշեղ Վահեւունի, Վահրամ Տրունի, և Վահրամ Թիխնապահ կը կանխէին, և Բագրատի գազանապէս կ'իմացնէին, թէ պատրաստ են Աչոտ Արծրունին յանձնել, իրր միակ պատասխանատու, եթէ իրենց ներքի իրենց իշխանութիւնը վայելել։ Բագրատ առաջարկին կը հաւանէր, և յիշեալ երեքը ուրիշներ ալ իրենց միացնելով, հաշտութիւն խնդրելու որոշման կը յանգէին, և նոյնինքն Աչոտը իրր բանագնաց կը ղրկէին, որ այս կերպով Բագրատի ձեռքը կ'իյնար։ Աչոտ ոչ անգիտակ, այլ սափսով, գաւաճան գործողութեան զոհ կ'երթայ։ Բագրատ Նկանը գրաւեց, և ամէնքն ալ իրրև գերի նկատուեց, միայն մէկ մասը Մոկաց իշխան Սմբատին չնորհեց, իսկ գլխաւորները Սամսրատ ղրկեց ամիրապետին, որոնց մէջ էին Աչոտ Արծրունի և որդին Գրիգոր Դերենիկ, Վահան Արծրունի և որդին Գագիկ Ապուսրատան, Մուշեղ Արծրունի և սիկինը Հրանոյշ։ Գերիները ճանապհեցան Սարպատականի վրայօք (ԱՐԾ. 155), վասնզի Գագիկ Արծրունի Աչոտի եղբայրը բանած էր ներքին ճանապհ, և Զրմար ու Սբիղ ու Ձախուկ բերդերուն մէջ սմբատեան էր (ԱՐԾ. 151)։ Այսուհանդերձ խոստմամբ մը Հայեր փոխեցին գերիները ազատել, և գերեվարքի գունդին վրայ յարձակեցան և մաս մըն ալ ազատեցին, բայց նոր հանդէս գունդերէ ընկճուեցան և մաս մըն ալ գերի նպատով Բագրատի բերուեցան, որ իրենց բերդերու համար իսլամութիւն առաջարկեց, սակայն մերժեցին, և թէպէտ պանջոյ դնողը եղաւ, բայց անդրդուելի մնացին, և չսակամ բոլոր յանձերնին առին հաւատալ համար Նահատակուիլ։ Առնցմէ յանուանէ կը յիշուին միայն Գէորգ Ակէացի և Խոսրով բերդեան (ԱՐԾ. 157), և անանուն պարոնայք մըն ալ, որ քրիստոնէից արիւթենէն ոգեւորեալ, անոնց հետ կը միանայ, և իրեն քրիստոնեայ կը գաւանի, և գլխատմամբ կը նահատակուի (ԱՐԾ. 159)։ Հայաստանեայց կաթողիկոսն յաւելու 1'ին նշանակուած Գէորգ Ակաղեցին և Բրիսոնենայ երիտասարդը, և ուրիշ մարտիրոսները (ՅԱՍ. Բ. 2) միևնոյն Ակէացին և նորադարձ պարսիկը և իրենց ընկերներն են անշուշտ։ Այս միջոցին պէտք է դնել Յովհան Նախիջևանցի երիտասարդին նահատակութիւնն ալ, որ առանձինն գրուած է ապրիլ 23'ին (ՅԱՍ. Ա. 181)։ Նմանապէս և Շահապ Արծրունին, որ Պաղատաի մէջ նահատակուած է յաւելու 22'ին (ՅԱՍ. Բ. 36)։

ԱՂԲԱԿԻ ՄԷՋ

647. Բագրատ Տարոնը և Վասպուրականը նուաճելէ յետոյ կը քալէ դէպ Աղբակ, Գագիկն Արծրունիի դէմ։ Ամէն կողմէ փախստականներ, գլխաւորապէս Վասպուրականի գաւառներէն, հաւաքուած էին Գագիկի մօտ, որ բնական էր Թու գիւղին լեռնակողմը։ Բագրատ այն կողմ ղրկած գունդերուն կը հրամայէին Մոքսատէմ, Եռատեփ, Ապուհէշամ, Համզայ և Եռատեփ-պիւռն-Ռահիմ (ԱՐԾ. 161)։ Գագիկն, Բագրատի գունդերուն վերջնական դիմադրելու անկարութեան ատեն, մատնից հաշտութիւն խօսիլ, և հնազանդութիւն և հարկ և հաս խոստանալով գործը վերջացնել, և այս նպատակով նոյնիսկ իր մայրը Հռիփսիմէ սիկինը, Բագրատ Բագրատունիի քոյրը, բանագնաց ղրկեց Բագրատի։ Բագրատ հաւանութիւն յայտնեց, և խոստացաւ Աչոտի տեղ Վասպուրականի իշխան նամակցնել Գագիկը, և ամէն տեսակ վաճառականներ յայտնեց, որպէս զի Գագիկն իրեն տեսութեան գայ։ Սակայն Արտանական գունդին չարժուիները կասկածի տեղի տուին, Հայեր պաշտպանութեան պատրաստուեցան, և երկու կողմեր պատերազմի խառնուեցան։ Հայեր նահատակութեան կը պատրաստուէին, ուստի անոնք ընթերցումներ ընելով, ժամերգութիւն կատարելով, և Մաքսէթի և Երից Մանկանց պատմութիւնները երգելով։ Յաղթութիւնը Հայոց կողմը մնաց։ վասն զի թշնամի գունդը պատերազմեցաւ և ցրուելու պարտաւորեցաւ (ԱՐԾ. 165)։ Պատերազմին գլխաւորները Ապահունեաց Վահեւունի և Մարզպետականի Սահակ և Ապուսրատ և Ապուսէթ և Պատրիկ և Ապուսէթ և Վարդան Գնունիք. Ապուսէթ և Վահան Գազրիկեանք. Մուշեղ և Աթիթ և Յովհաննէս Ամատունիք. Մլեհ և Ռոստոմ և Վարազպատուհ Վարաժնունիք, Գէորգ և Յիսէ և Սահակ Ընտրունիք. Վասակ Ակէացի, Բարսեղ և Հրահատ Վահեւունիք. Պատրիկ, և Գէորգ և Դաւիթ և Հասան Անձևացիք, Դաւիթ Գունդստաղոս (ԱՐԾ. 164)։ Բագրատ այդ պարտութեան վրայ խոհրամանութիւնը բանութեան խառնելով, երբ մէկ կողմէն իր գունդը կը զօրացնէր, միւս կողմէն ընդհանուր նեղութիւն կը հռչակէր, և Համզայ պարսիկ և Հէթմ Թուրք իշխանները Գագիկի կը ղրկէր, և ամենածանր երդումներով Գագիկի ապահովութիւն և իշխանութիւն կը խոստանար, մինչեւ որ Գագիկն համոզուելով հաւանեցաւ Բագրատի մօտ երթալ։ Իրօք ալ ընդունելութիւնը լաւ եղաւ և պատիւները չափազանց։ Բայց երեք օր ետքը Բագրատ Գագիկի ներկայացուց իրր թէ ամիրապետին կողմէ իրեն ղրկուած թուղթ մը, որով Բագրատ կը յանդիմանուէր Հայոց կողմը անցած ըլլալուն համար, և սպառնալիօք կը հրամայուէր բոլոր Հայոց իշխանները կապեալ իրեն հասցնել։ Բագրատ այդ գիրին զօրութեամբ ինքզինքը կրգումէն ազատած սեպելով, անմիջապէս չղթայի զարնել կուտայ Գագիկը և բոլոր իշխանները, և ճանապհ կը հանէ դէպի Սամսրատ, թիւը յայտնի չէ, և ոչ ալ բոլորին անուանները կը տրուին, սակայն մինչեւ հիմայ յիշուած իշխաններուն գրեթէ բոլորն ալ գերութեան գացողներուն մէջ պէտք է սեպել։ Անոնց մէջ էին նաև Յովհաննէս Արծրունեաց եպիսկոպոս, և Գրիգոր Արծրունի քահանայ։ Իսկ կամաւոր բոլոր հետեւողներուն գլուխը կը գտնուէր Արծրունեաց բոմբիշը, Աչոտի և Գագիկի մայրը։ Յայսմաւուրքը մօտ 6 ամսաթիւ ներքև Սամսրատի մէջ նահատակուած 42 վկաներ կը յիշէ (ՅԱՍ. Ա. 108), որոնք Բագրատ ղրկուած խուժանն պէտք է ըլլան։ Այս խարդախ գործառնութենէ ետքը, Բագրատ նոյն կողմերն ալ տարածեց Տարոնի և Վասպուրականի աւերածներն ու կոտորածները, և 852 տարւոյ ամառն ու աշունը այդ գործերով անցընելէ ետքը, ձմեռուան մօտենա-

չուտ Արծրունիք. Վահան և Շապուհ և Ապուսէթ և Պատրիկ և Ապուսէթ և Վարդան Գնունիք. Ապուսէթ և Վահան Գազրիկեանք. Մուշեղ և Աթիթ և Յովհաննէս Ամատունիք. Մլեհ և Ռոստոմ և Վարազպատուհ Վարաժնունիք, Գէորգ և Յիսէ և Սահակ Ընտրունիք. Վասակ Ակէացի, Բարսեղ և Հրահատ Վահեւունիք. Պատրիկ, և Գէորգ և Դաւիթ և Հասան Անձևացիք, Դաւիթ Գունդստաղոս (ԱՐԾ. 164)։ Բագրատ այդ պարտութեան վրայ խոհրամանութիւնը բանութեան խառնելով, երբ մէկ կողմէն իր գունդը կը զօրացնէր, միւս կողմէն ընդհանուր նեղութիւն կը հռչակէր, և Համզայ պարսիկ և Հէթմ Թուրք իշխանները Գագիկի կը ղրկէր, և ամենածանր երդումներով Գագիկի ապահովութիւն և իշխանութիւն կը խոստանար, մինչեւ որ Գագիկն համոզուելով հաւանեցաւ Բագրատի մօտ երթալ։ Իրօք ալ ընդունելութիւնը լաւ եղաւ և պատիւները չափազանց։ Բայց երեք օր ետքը Բագրատ Գագիկի ներկայացուց իրր թէ ամիրապետին կողմէ իրեն ղրկուած թուղթ մը, որով Բագրատ կը յանդիմանուէր Հայոց կողմը անցած ըլլալուն համար, և սպառնալիօք կը հրամայուէր բոլոր Հայոց իշխանները կապեալ իրեն հասցնել։ Բագրատ այդ գիրին զօրութեամբ ինքզինքը կրգումէն ազատած սեպելով, անմիջապէս չղթայի զարնել կուտայ Գագիկը և բոլոր իշխանները, և ճանապհ կը հանէ դէպի Սամսրատ, թիւը յայտնի չէ, և ոչ ալ բոլորին անուանները կը տրուին, սակայն մինչեւ հիմայ յիշուած իշխաններուն գրեթէ բոլորն ալ գերութեան գացողներուն մէջ պէտք է սեպել։ Անոնց մէջ էին նաև Յովհաննէս Արծրունեաց եպիսկոպոս, և Գրիգոր Արծրունի քահանայ։ Իսկ կամաւոր հետեւողներուն գլուխը կը գտնուէր Արծրունեաց բոմբիշը, Աչոտի և Գագիկի մայրը։ Յայսմաւուրքը մօտ 6 ամսաթիւ ներքև Սամսրատի մէջ նահատակուած 42 վկաներ կը յիշէ (ՅԱՍ. Ա. 108), որոնք Բագրատ ղրկուած խուժանն պէտք է ըլլան։ Այս խարդախ գործառնութենէ ետքը, Բագրատ նոյն կողմերն ալ տարածեց Տարոնի և Վասպուրականի աւերածներն ու կոտորածները, և 852 տարւոյ ամառն ու աշունը այդ գործերով անցընելէ ետքը, ձմեռուան մօտենա-

լուն սկսաւ քալել դէպի Դաւին, անցած տեղերը իւր խուժդուժ անգթութեան հետքերը թողլով։

648. Դաւինը Բուզայի ձմերոցը եղաւ, բայց չդադարեցաւ Արարատի մէջ ալ տարածել այն բռնութիւնները, զորս կատարած էր Տուրուբերանի ու Վասպուրականի մէջ, բայց ոչ պատերազմական՝ այլ իշխանական ձեւերով։ Սմբատ Բագրատունի ապարատեալ, Տարոնի և Տոսպի իշխաններուն բռնած ընթացքէն անտեղեակուած, պատուով դիմաւորեց Բուզան, Աչոտ որդին ընծաներով ընդառաջ ղրկեց, և անոր հետ բարեկամօրէն սկսաւ վարուիլ, և անոր հրամանով պատերազմներու ալ մասնակցիլ, այս ոճը օգտակարագոյն սեպելով սակս ազատելու էրոյ ձերբակալութենէն։ Սմբատ կը խորհէր, որ եթէ Բուզայի ընծան ինք չընդունի, այնպէս որ դինքն խորհրդակից իր բռնաւորութեանը, կրնար այս կերպով չատ չարիքներու առիւն առնել։ Սմբատի վերջէն խոստովանողական կատարումը՝ գրաւական մըն է, թէ ոչ մի չար խորհուրդ չէր առաջնորդեր Սմբատի, երբոր Բուզայի հետ մտերմական գործակցութիւն կը ցուցնէր։ Իրաւ Բուզա Դաւինի մէջ ալ ասպարէս հինից պատճառել, զինքի կարողներէն մի մասը կատարել և մի մասը գերել կուտար, բայց գուցէ ուզի սասիկ կ'ըլլային այդ չարիքները, եթէ Սմբատի ընթացքը սորերը եղած ըլլար (ՅՈՎ. 154)։ Բուզա Դաւին մնացած ատեն ձեռնարկեց Արարատի և Սիւնեաց կողմերն ալ տարածել իր գործունէութիւնը։ Սիւնիք երկու տանուտէրութեանց բաժնուած էր, և երկու մասերուն կ'իշխէին Բագրէն Սիւնի և Գրիգոր Սուփան (§ 642)։ Դժբախտաբար երկու ազգակից իշխաններու մէջ երկպառակութիւնը մինչեւ պատերազմելու էր հասած։ Գրիգոր ապաւնուած էր Բագրէնի ձեռքով, և իրեն յանձնած էր որդին Վասակ Գոռիւռ կամ Իշխանիկ մանկտանիկ (ՕՐՒ. Ա. 213)։ Բուզա Վասակի դէմ ալ զօրք ղրկեց, որ իր Բագրատ բերդին չվտաներով, ապաստնեցաւ Գարդմանի կարճ իշխանին, սակայն նենգութեամբ կապտաւորուելով Բուզայի յանձնեցաւ, որ անկէ ետքը Վասակի եղբայր Աչոտն ալ և անոնց մայրն ալ Դաւինի մէջ բանտարկեց (ՕՐՒ. Ա. 251)։ Բայց կարճեն ալ չազատեցաւ, նա ալ ձերբակալուեցաւ, ինչպէս նաեւ Ատրներսէհ Խաչէնի իշխանը, և Սահմանոս Կոն Ուտիի իշխանը, և Եսայի Ազուանից իշխանը (ՎԱՐ. 811)։ Միայն Վասակ և Աչոտ Սիւնիներ, կեզծ ուրացութեամբ ազատութիւն գտան և անզերծին գարձան, և իրենց միաբը ծանուցին Սողոմոն Սիւնեաց եպիսկոպոսին, բայց հրապարակաւ չկրցան յայտնել, մինչեւ որ Բուզա Հայաստանէն մեկնեցաւ (ՕՐՒ. Ա. 216)։ Վերջին եղկելութիւններ, և Ուտիի և Ազուանից և Վրաց կողմը եղած գործողութիւններ, որոնք մինչեւ 855 կը հասնին, ընդարձակօրէն պատմուած են Արծրունիէ, սակայն մենք հարկ չենք տեսներ մանրամասնութիւնց մանել։ Պատմարան ինքն ալ զանց կ'ընէ քաղել՝ Շապուհ Բագրատունիի պատմութեան յղկով, որ ըստ երեւոյթին ժամանակէ ընդհատ փոքր տեղեկութիւններ և պարապներ (ՅՈՎ. 167)։ Շապուհի պատմութիւնը չունինք, այլ կ'երեւի որ Արծրունիի տուած մանրամասնութիւնները, Շապուհէ են քաղուած (ԱՐՇ. 186–208)։

649. Քանիցս յիշեցինք թէ Բուզա, առացած հրամանին համաձայն, գերինեբուն ընտիրները տարաւ ձիւն կը պահէր, և այս կերպով բաբենասկաբէ և գիմակայնեցնական և գիմակայնեցնական և վայելուչ երիտասարդներէն հարիւր հատն ուզի բանտարկուած կը մնային Դաւինի մէջ, Հայաստանի զանազան գաւառներէն հաւաքուած։ Բուզա վերջապէս տանից ալ ուզեց գործը վերջացնել, որովհետեւ երկարատեւ բանտարկութեամբ ալ թուլցած չէին այդ ժիրաժիր երիտասարդները, և պիտի կը քալէին տեղի չտալ Բուզայի հրապարանաց։ Սակայն անգութ ասիկիներ այդ կողմէն ալ չյաղթուիլն ունենալու գրգռութեամբ, և իր ամիրապետին խաւարքով, ընտիր ուրացողներ ներկայելու փափաքով, ամէն տեսակ խոտութիւններ կը ծանրացնէր անոնց վրայ, ոչ միայն կապանօք և բանտիք, այլեւ խոշտանգելով, և հարուածով

ընդհատ զանազան կը նեղէր, բայց անոնք ի՛ոլոր հարբերեալ կը տակային նախատանաց և ընդերձանաց և քելերանաց և հարուածոց, զինչ զի առնուազն չկընէին մարդիւ նոցա (ՅՈՎ. 155)։ Երբոր այդ միջոցներն ալ իրեն նպատակին չծառայեցին, սկսաւ հետզհետէ մահուան վճիռը գործադրել, ոչ ի գոմ ժամանակին միանգամայն զլխատակ առլով, այլ ի քաղաս առաս սա առիս առիս ընտս վտանեալ (ՅՈՎ. 150), կարծելով ամենց մտնուամբը միւսները հպատակեցնել, այլ մեչկրնէն և ոչ մին ակարացաւ, և ամէնքն ալ ղուկեցան ի Բզնունեաց։ Վերջին կը մնային եօթը ընկերներ, որոնց մէջէն անուանով ծանօթ են միայն Աատմ Աձձևացի, Մրեհ Վատոմտունի, Գէորգ Բողկացի, և Վասակ Թերևաս Ակէացին (§ 647), իսկ միւս երկքը չեն յիշուած (ԱՐՇ. 192)։ Աատնք հաւատացած էին, որովհետեւ առելի ղուղուքներէն երեսի էին և բեղեցկագեղ և ալըղատ ի դէմ ծերութեան, բայց թերեւս ուսկի ալ դեր ունեցած էին ընկերներն քաջալերելու մէջ։ Աատոց վրայ կրկին ծանրացուցին հրապարները և ատնջանքները, ենթարկելով յաճախ ըղձանաց և բախտառնս կռուանց, ղոր ոչ լեզու բառով կրնայ պատմել, և ոչ բերվ բովանդակել վերջին անգամ խաչահաս պրկուած ու կախուած էին, երբ Աատմ ընկերները կը քաջալերէր կախաղանին վրայէն, և կը յայտնէր թէ ուխտ ունէր Ս. Գէորգի առնին Նախշէ և ֆառին մատաղ ընել (ԱՍՈ. 111), բայց որովհետեւ չէր կրցած ուխտը կատարել անոնի օրը, այժմ իւր իսկ անձը ֆոխանակ Նախշէի կը մատուցանէր Աատուծոյ (ՅՈՎ. 158)։ Երբոր այդ վերջին փորձն ալ չկրցաւ արիասիրտ երիտասարդները ընկճել, գլխատման վճիռը կը արուէր, բայց այն ատեն ալ գահիճները կրկին և կրկին հարուածներ տալով տանջանքը կ'երկարէին, մինչեւ որ Գէորգ Բողկացին, տեղէն երեսով դահիճին ձեռքէն սուրը առաւ, տեսնել թէ իրօք չկարեր։ Բայց երբ սարին լաւութիւնը տեսաւ, գահիճին վատութիւնը յանդիմանեց, և սուրին փորձը տալու համար, հարեալ ընդ ոտս ի քաց առ ի ձեռն նորա, և ինքն ալ գլուխը խոնարհեցուց, և սուրի գահիճ մը անմիջապէս կարեց (ԱՐՇ. 192)։ Այդ վերջին եօթներուն կատարումը տեղի

ունեցաւ Հայոց 302 թիւին մեհեկանի 25'ին, որ այն տարի պատահմանած է 853 Նոյեմբեր 17'ին, թէպետեւ անշարժ տոմարի հաշուով վերածուած է մարտ 3'ին։ Աատմ Աձձևացիին անունէն բոլոր Դբլինի վկաները Աատմեան կոչուած են և Նոր Աատմեանք ըսուած, առաջիններէն զատուելու համար (§ 239)։ Յովհաննէս կաթողիկոս յատուկ տօն հրամայած է այդ նահատակներուն համար մեհեկանի 25'ին, Աատմի և ընկերներուն միացնելով այդ միջոցին նահատակուած ամենայն ազգով յիշատակը, և Պատմարան կը վկայէ թէ պարբերական պատուով ծածկէին ըզոյս կոպրոսն (ՅՈՎ. 158), այլ այժմ այլեւս այս տօնը չունինք, և ցանկալի էր որ հայրենի եկեղեցւոյ փառաւոր յիշատակները չխափանուէին։

650. Յովհաննէս կաթողիկոսի վախճանը հաշուեցինք 855'ին (§ 637), որով 853 նոյեմբերէն, Աատմեանց նահատակութենէն հետքը հազիւ տարի ու կէս ապրած է ծերացեալ հայրապետը։ Ովայեցին երկարատեւ կաթողիկոսութիւնը տատապանաց և վշտաց անընդհատ չարայարութիւն եղաւ։ Նա իբրեւ նահանգապետ հովուապետ առաջ բարոյական անկարգութեանց և նախարարներու նահանջնդդեմ թշնամութեանց ցաւերը կրեց, հաւէն իրեն դէմ յարուցած զրպարտութեան պատճառով վշտացաւ, վերջէն տիրապետող իշխանութեան կողմէ կատարուած անգթութեանց և կառավարներու քամահեցուցիչ տեսարաններուն ներքեւը ընկճուեցաւ։ Իւր հալածանքը պատուագած համբերութեամբ կրած էր, իսկ այդ վերջին արկածներուն դիմաց անհնար էր զսպման մը հոգալ, բայց գոնէ հաւատոյ ամրութեան հրաւիրել եղաւ։ Իսկ ներքին հակառակութեանց և անկարգութեանց մասին ծանր են պատմիչներուն մեղադրանքները։ Պատմարանը յիշելէ ետքը Բագարատ Բագրատունիի նենգաւոր ձերբակալումը, չքաւորչ պատճառ վրէժխնդրութեան ըստ արժանին չանդիր ելբոմ կբէր, կ'ըսէ (ՅՈՎ. 150), ակնարկելով կաթողիկոսին դէմ յարուցած զրպարտութեանը (§ 640)։ Արծրունին ալ անսանկի նեղութիւնները պատմելու սկսած ատեն կը յիշէ,

թէ Յովհաննէս կաթողիկոս գներ սխոս ընդ նչխան Հայոց, զի վկայեցեն ըստ անուան տէսդանէորնէան և գոչեն, այլ նոյս սչդինել լինէին ի ձանձաքոչ պղծուրնէնն ղաղուկց ոգորման ախոխցն, և գնայէն ոգնէնէի գայր ի գայրս և ոգեզաւէրս, գնալ ղանքարկանալին Աստուած ի քարկունէան աձել (ԱՐԾ·127), որով կ'ըսակ, նկէն հասն ի վերայ գեր գեձոմեձ ղաքէս այսուէկ, և անկանցնելի էլբուռնս (ԱՐԾ·128)։ Սակայն պէտք չէ մոռնանք, որ եթէ անազորմ կոտորածները բրտնաւոր ասիականին նախասինքը կը կազմեն, միւս կողմէ ուրացութեան գնով ազատուիլ չուզողներու և հաւատոյ վրայ նահատակուած մարտիրոսներու բազմութիւնը, հաւատացեալ Հայոց առաքինական գովեստը և քրիստոնէական պատկը եղած են։ Իրաւ գանուեցան ոմանք ի նոցանէ, որոնք լեռլ լռեցնելով գաղնի չնոս, ոչքոցելով ի էրնոգոնէական հաւատոյն (ՅՈՎ·159), սակայն այդ չնուազեր կրնէք նահատակներուն արդիւնքը և ժողովուրդին արիասիրտ քրիստոնէութիւնը։ Բուզայի անպիտութիւնները չդադրեցան վերջին տարիներուն մէջ ալ, մինչ Յովհաննէս կաթողիկոս հակառակ բազմամեայ ծերութեան չէջէր ընդ վճռելու կոչնաս, հարկաւ իր ներկայութեամբ և խրատներով ժողովուրդը ամրապնդելու, մինչեւ որ լսելու դէմ կենաց էրոց, մահարեր հիւանդութեամբ կ'իյնար Գեղարքունի գաւառի Մաքենոցաց վանքը, և այնտեղ կը վախճանէր, և ի նմին սխոխն սրբոյ կը թաղուէր։ Այսպէս կը փակուէին Ովսեցիին կաթողիկոսութեան վերջին տարիները, որք Հայաստանի ամենէն թշուառ օրերն եղան, մինչև յառակս լինել Բուզայի անպիտութիւնը, որուն զոհուեցան հարիւր հազարներով կեանքեր, և ուր զարձան բովանդակ գաւառներ։

651· Բուզայի անէսի հալածանքին դոները մարտիրոսաց գաւակարգութիւն մը կը կազմեն, որոնց ոչ ճիշդ թիւը կրնանք ասել, և ոչ յանուանէ չաւելր նչանակել։ Քանի մը անուններ սուրնք արդէն, հետևեալներն ալ կ'աւելցնենք, գանազան միշատակներէ քաղելով։ Ընդարձակ կը պատմի Մուկաթլ Վանանդեցիի վկայութիւնը, զոր ծանր կերպով կ'ամբաստանէին, իբր թէ քաղաքական դաւեր կ'իրագործէր Հայոց ազատութեան մէջ։ Բուզա իրրեւ ազատութեան մէջոց ուրացութիւնը տեսնելով, այլ Մուկաթլ իր հաւատքին ճչմարտութիւնը ընդարձակօրէն բացատրելէն վերջ, լուռն և ձեռնունները և ատուններր կտրվէին, և աչուններր փորվէին նաքը, և ծայր ծոռ կախեցին, և վերջապէս գլխատմամբ սպաննեցին Քրիստի լերան մօտ, Գոռոզու գիւղը (ԱՐԾ·210)։ Ծանօթ նահատակներուն մէջ կը յիշուին նաև Սողոմոն Սեւորդի, և կահոյ Վերինաչխարհնցի, որոնք նոյնպէս ուրացութիւնը մերժելնուն համար, նախ ցիցերու կապուելէ և քարկոծուելէ ետքը, Սողոմոնը փայտէ կախելով նետահար միտուցին և կահոյն գլխատեցին (ԱՐԾ·211)։ Առանձ աւելի ալ նչանաւոր եղաւ Յովհան Մոկնեցի, որ խիստ բանտարկութեան մէջ կը մնար, իրրեւ Ապուսէհը սպաննողներուն գլխաւորը (ԱՐԾ·212)։ Բայց գործածուած խոստումները չկրցան Յովհանը համոզել, որ ուրացութեամբ կեանքը չահի, և անոր ալ գլուխը կտրուեցաւ, և նահատակներուն հետ պատկցաւ (ԱՐԾ·213)։ Տփղիսի քաղաքապետ Սահակ Իամայէլցիի, կամ Իսմայէլի որդի Սահակ իշխանի մասն ալ իրր նահատակութիւն յառաջ կը բերուի (ԱՍՈ·111), թէպէտ Արծրունիի պատմութեան մէջ նահատակութեան ձեւը արուած չէ։ Տփղիսի պաշտպանն աստն կը սպաննուի Աշխէթ մարդ նուն, պէրճ և անուանի և փոքմբորդի մը, Բուզայի յոյժ սիրելին, և անոր վրէժը լուծելու համար կը սպաննուի Սահակ, որ ժիրակ զօրավարի կողմէ կատարուելով Բուզայի բերուած էր։ Բուզա կը հրամայէ բառնալ գլուխ նոր (ԱՐԾ·196), կամ ըստ այլոց ի ձայ հանել (ԱՍՈ·111), և հաւատացեալն երկաքն ալ կը գործադրուին։ Սահակի կնոջ, որ ամուսնոյն համար միջնորդած էր, նէն ջեղեցիկ ըլլալուն, Բուզայէ ջուրենան կ'ուզեն ջեղեցկել ըլլալուն, Բուզայէ ջուրենան կ'ուզեն նաի բռնութեամբ, բայց յետոյ Բուզայի պիտի գժբախտութեան պատճառ ըլլալը պատմենք։ Ասոնք և գեռ ևս չատեր, որոնց անուններր մեզի չեն հասած, փաստում են նահատակներու բազմութիւն մը կը ներկայեն, և կը հաստատեն թէ հաւատքն ու Աստուծոյ սէրը չէին ցամքած քրիստոնեայ Հայաստանի մէջ։

Տ. ՉԱՔԱՐԻԱ Ա. ՉԱԳԵՑԻ

652· Բուզա սասիկան, որ չորս սարիէ իվեր Հայաստանը սւերկու և քանզկու գործին կը հետևէր, էբրե կոտորեցաւ զբաջոռճ չոչեխոչ ձեռնեձեձոն Հայոց, մասնաց որ գ' ոգնէնէն ոչ կոյցե չոխոսոռնէ, ուսսի անունք որ մասնաւոր զիջողութիւններով, իրեն վրէժխնդրութեան սսիթ չէին տուած, և ճոցեձ էին չոչեխոչ չոմոռ էրեձոց, չոսոսկ հրաչէրներով իրեն մօտ կանչեց, որպէսզի ձոչեչեցցեն ի պոբքեռ և ի պոռխ սրխոռնէ։ Շատեր միամտութեամբ վսեթացին, և սկզբնէր պատուասիրութիւններ սեսան, մինչեւ որ միւսներն ալ քաջալերուելով եկան, բայց կրր չէրծոց, թէ ոչ ոչ ոյնոռճեսոռ չէչեռ Նոցն Հայոց ճոց, նենգութիւնը մէջտեղ հանեց, և սուտու մը կտնուխ կրր սսկսին անունք ձնջէին չէրբոռճնչէր վռոռց օրոցի, սինչդն ալ կոյսնսուրելով չգիտցի զարկաւ, և արդէն բանտարկեալ պահուածներուն խոռնեց։ Ասոնց մէջ կը յիշուին Գրիգոր Մամիկոնեան Բուզուկի որդի, Գրիգոր Սիւնեաց իշխան, Սահ Բագրատունի Սմբատայ որդին Բաբանը ձերգակալուզը (§ 638), Վասակ Վայոցձորոյ իշխան, Փիլիպէ Սիւնեաց իշխան, և Ներսէհ Գարիթեանից իշխան, որոնց հետ կը յիշուին գործեալ Ասրնևրսէհ Մաչէնցի և Եսայի Ապուսմսէ Ազուան իշխանները (ԱՐԾ·214)։ Իսկ Սմբատ Աբլրատս սպարապետին վրայ բռնութիւն չգործադրեց, և միայն հրաւիրեց որ իրր իրեն գործակից եղած և ամիրապետին չնորհած արժանացած պաշտօնեայ մը, իրեն հետևի և չուտով Սամսրա հասնի, այնպէս իրեն յուսալ տալով, թէ պիտի արժանանայ ոսնձել պոռխ և պոբքեռ յոբճոռնռոռ, և այնչէս ջրել ջոռնել չէրբոկան ազնրռս (ՅՈՎ·162)։ Հրամայեց նաև որ իր տեղ իրր Աշոտ որդւոյն յանձնէ սպարապետութեան գործը, իսկ ի վերջ հարկաւ սբճոռնէ, իրր ոսիկան թոդց Իպրահիմ անուն զօրավար մը (ԱՐԾ·215), Ասրպատականի մեծ ոսիկան Մահմէտի հակոզութեան դերքեւ (ՎԱՐ·81)։ Ձիշդ այդ միջոցին էր, որ վերջապէս կենաց հասնել էր պետրոս Յովհաննէս կաթողիկոսի (ՍԱՄ·94), և Սմբատ չուզեց սիմոռը թափուր թողուլ հետևանքով, ուսսի նա նախ հրամայեալ ժողովել եպիսկոպոսաց լիներ, կաթողիկոսի ընտրութիւնը անյապաղ և անմիջապէս կատարել տուաւ։ Եպիսկոպոսները հաւաքուեցան Երազգաւորի կամ Շիրակաւանի քաղաքը, և յեռանաքրեցնեն ղեռաբեռ կոտորք գաւառի Զագ գիւղէն, և Սմբատ ընտրութիւնը և ձեռնադրութիւնը լրացնել տալով, և նորընտիր կաթողիկոսին սոքրիչ ղենդ ելր յանդ սրբել անմիջապէս ճանապարհ կ'ելլէ Բուզայի հանելէն հանդելու, և ամիրապետին ներկայանալով յաւաջաւած պատիւն ու իշխանութիւնն ընդունելու (ՅՈՎ·161)։

653· Զաքարիայի կաթողիկոսութիւնը, մանաւանդ պարագայ մը ունի, որ նկատողութեան արժանի է, ուրովհետև ընտած է, թէ ի ճոռ ասոռ ոսկեդային արձանագրելու եղաւ, սրբասոքրութեան և հանդոյսրութեան և կրճոչեկոսրութեան (ԿԻՐ·43)։ Կաթողիկոսները սովորական և ընկալեալ կանոնով միշտ եպիսկոպոսներուն մէջէն կ'ընտրուէին, ինչպէս տեսանք, և չատ բացառիկ պարագայ մը միայն պէտք էր եպիսկոպոսները համոզելու, որպէս զի իրենց գասակարգէն դուրս մէկը հայրապետութեան բարձրացնելու յանձնառու ըլլան։ Լուսաւորիչ և Յուսիկ և Ներսէս Պարթևաւանները եռքը, թերևս միայն Յովսէփ Հողոցմացիի համար կարենանք ըսել թէ ընտրութենէն եռքը եպիսկոպոսութեան ձեռնադրեցաւ, բայց ան ալ արդիւնաւոր և կեղեցական մըն էր։ Պատմաբանը Զաքարիայի մասին այդ բացառիկ պարագան չյիշեր, բայց յետոյբերն է նոյրպետութիւն ընտրով (ՅՈՎ·161), թերևս անոր ակնարկած ըլլայ։ Ուստի բացառիկ պարագան մեկնելու համար ըսին, թէ ամենադժուարին ժամանակին մէջ և բոլոր նախարարներուն

տեղացած տան, կամ ոչխարաց ախոռ դարձած տան մեջ, ինչպես նաև ամառանոցներում, որոնք ձմռանը ամայի են մնում, և ընդհանրապես ամեն տեղ, ուր մարդ չի ապրում, ինչպես նաև ամայի տներում, որոնք ամառանոցներ չեն

նուագներէ ղեղուներէն խոփանդէր ալեւոտոց, և ղմռուս նուա (ԱՐԺ·194)։ Ամրատ ոչ մի կարող յանձն չառաւ առերես իսկ ուրացութեան հասանիլ, և ոչ ալ իւր ալեւորակ կեանքին մնացորդը նախատասց իւր հաւատքին, եւ ալ ինչպէս կամ երկեցու, այլ բազում անգամ անբիծաբար առնէր ընդդիմութիւն։ Երբ ամիրապարը կը խորհէր զառնալեաց զանձնէ ընդ երեսանել, երթնաւոր պատճառ մահուան կանխեց, կ'ըսէ Պատմութիւնը, և պարտական մարդոյ մահուամբ վախճանեցաւ Ամրատ բանտին մէջ (ՅՈՎ·164), և վեռովաննէական անուն ձեռանիցաց (ԿԻՐ·44), որով յարդ աւելի յաճախ Ամրատ Աստուածանող անունով կը յիշատակուի պատմութեան մէջ։ Ամրատի մարմինը քաղաքացւոց տեղական քրիստոնեութեան ձեռքով, Դանիէլ մարգարէի գերեզմանին վրայ չինուած եկեղեցւոյն կամ վկայարանին մէջ, ուր թագուհւոյ հարկաւ եւ նահատակ Գրիգոր Արծրունին։ Ամրատի բանտարկութեան տեւողութիւնը եւ մահուան թուականը ճշդելու համար որոշ նշաններ չունինք։ Պատմիչը տեղ մը յորինեղծ ոճ ֆերոնիկեան բսելէն ետքը (ԱՐԺ·228), կը յիշատակէ թէ ջեռ եւս ֆերենելէն և ապրաչէսն յարձանեց էին (ԱՐԺ·229), որով 858'ին տակաւին կենդանի եղած կ'ըլլայ Ամրատ, եւ երեք տարիէ իվեր բանտարկուած, բայց այսչափ երկարած չհերւար անոր մահը, եւ յիշուած թուականներն ալ իրարմէ անկախ կրնան առնուիլ։

657· Աահիթանոս եւ Գրիգոր եւ Ամրատ իշխաններէն զատ ուրիշ նահատակներ եւ խոստովանողներ ալ եղած

ՀՌԻՓՍԻՄԷ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ

ըլլալը, բաւական յայտնի կերպով բսուած է, թէ նաեւ այլք բազմօք վկայեցին վասն Քրիստոսի, և մեռան յանձնարին (ԿԻՐ·44), որ Զաւիր կը կոչուի, բայց Միքէվէքքիլ պէտք է իմանալ (§ 643)։ Առանց ընկերակից եղած Հռիփսիմէ սիկին, Բագարատ Բագրատունիի քոյր եւ Աշոտ եւ Գուրգէն եւ Գրիգոր Արծրունիներու մայրը, որ երկիցս բանագնացի պաշտօն ալ կատարած էր (§ 644, 647)։ Նա ալ հարցնել և քննաղբօսնել, բայց համաշխարհաբար յայտարարելով կենալ է հաւատոն Քրիստոսի, Պազատոյ մէջ մնալ խոստովանողական անուն ստացնել, եւ թագուհւոյ փառատրական յօժարութեամբ Յակոբ Ցախքիոց (ԱՐԺ·234)։ Նոյն չարքին մէջ պատչած կը սեպենք զանել Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանը (§ 652), որ արքունի պահել ընտրած (ՎԱՐ·818), կերպը գտած բանակ ազատելու և Հայաստան դարձնել։ Ամիրապահէն Աարպատականի ոստիկանին, եւ անկէ Աշոտ սպարապետին հրաման կուգայ, որ ալ ըլլայ, փախատականը ձերբակալուի եւ ետ դարձուի, մինչ Գրիգոր իւր գաւառը՝ Բագրեւանդ դառնալով, կ'աշխատէր ամրանալ Գարեգեան գաւառի Գազանաձակը բերդը։ Սակայն անհնարին տառապանքէն ընկճուած, հանգիստ գտնել եւրոյ ձեռքէ։ Աշոտ ոստիկին կ'օգտուի, և Գրիգորի դիակին գլուխը կտրելով Աարպատականի Մամմէտ ոստիկանին կը դրկէ, իրը թէ Գրիգորի յանձնական առնմանները անցած ատեն եւս էն հասած և սպանուած ըլլայ։ Գործը նոյն կերպով ոստիկանէն կը հաղորդուի ամիրապահին, և Գրիգորի սիփական Բագրեւանդ գաւառը և ուրիշ բերդ պարգեւ կը տրուի Աշոտի։ Յայնմհետէ, կ'ըսէ պատմիչը, Բագրեւ է Հայոց ոչխարէն ոչխն Մամիկոնէից (ԿԻՐ·45), բայց ոստիկանական իշխանութեան, և ոչ ազգատոհմի չարունակութեան վրայ պէտք է իմանալ այդ դատարկը, վասնզի Մամիկոնեաններու անունը չարունակած է յաջորդ դարերու մէջ ալ։

658· Հաւատոյ համար տանջուողներուն մէջ պիտի դասենք եւս Նանա Աորի

ՆԱՆԱ ԱՍՈՐԻ

սարկաւագը։ Նանայի անունը յիշուած է Աշոտ Մահկերի ժամանակէն, երբ նա իբրեւ հմուտ և գիտնական անձ Հայաստան եկաւ Բուրեան Աորի վարդապետին յանձնարարութեամբ, որպէսզի Եպիկուրոս անուն քաղկեդոնիկ յոյն եպիսկոպոսին դէմ մաքառի, որ կը ջանար Աշոտը իւր կողմը համոզել։ Նանա յաջողած էր այն տանն Եպիկուրոսը յաղթահարել ուսումնական զօրութեամբ, եւ Աշոտ հետզհետէ ջերմեռանդ քրիստոնեայ դարձած էր զայն իւր քովէն (ՎԱՐ·78)։ Կ'երեւի թէ անկէ ետքը Նանա Հայաստան մնացած, և Հայերուն գործակից գտնուած է, որ ինքն ալ Բուզայի գերութեան պատճառ կը տարուի, և իրը նշանաւոր անձնաւորութիւն մը ամիրապահին առջեւ կը հանուի։ Նահապետ ալ կ'ուսումնասիրուի ուրացութիւնը, իրը զատապարտութենէ ապահովելու միջոց, բայց Նանա խոհեմութեամբ հաղթահարելով ընթացքը, և այս պատճառաւ պանջալ ընա, է բանդն սրբելալ պահեցին յոլով ժամանակ, մինչեւ որ պարագաներու փոփոխմամբ ազատեցաւ Աթոռոյն (ԿԻՐ·44)։

659· Բարեպաշտ ասիթը, որուն կ'սպասուկուի, անչուշտ այն ներքին չփոթութիւններուն ու խռովութիւններուն պատճառ է, որք Պագրատի ամիրապետութեան մէջ

ԱՊՊԱՍԵԱՆՑ ԵՓՈՔՆԵՐԸ

տեղի ունեցան, և հետզհետէ Ապպասեանց հարստութեան անկումը պատրաստեցին։ Ամիրապահներ, որոնք Ամիրմումինի կամ Ամիրըլմումինի կոչուած են մերիններէն (ՍԱՄ·95), իրը էմիր-իլ-ումմամի կամ ընդհանուր իշխան, ներքին գաւառներու Թուրք ցեղերէն իրենց անձնապահ եւ սէրութեան պաշտպան զօրքեր կազմած էին՝ Թուրք հրամանատարներու ձեռաց ներքեւ, իսկ իրենք ինքզինքնին բռնութեանց եւ անզգամութեանց, ցոփութեանց եւ անառակութեանց տուած էին անկապար եւ անպատման։ Որպէսզի ասկի ալ ազատ ըլլան, Պագրատ քաղաքէն քիչ հեռու Սամարայի մօտերը Զաքէրիէ անուն պալատ մը չինած էին, ուր ճոխութեանց հաւասար էին խնդիչութեանց չափ ու չափազանցութիւնը։ Այդ անկարգ ընթացքին մէջ ամենէն առջեւ քաղաքը եղաւ Միքէվէքքիլ-Պիլլահ Հայաստանի կործանման մեծ պատճառաւորը, եւ որուն այն ու բազմութիւնը կը կազմէին չորս Թուրք զօրավարներ, Վասըֆ, Պուղա-Բէպիր, Պուղա-Սաբիր եւ Պաղբը։ Առնցմէ երկրորդն է Հայոց ոստիկանի Բուղա ոստիկանը, և այդ միջոցին յարմար է դնել Արծրունիի անուր մասին պատմածը, թէ Սահակ Իսմայէլեանի կինը, Զոր Բուղա բանի իրեն կին բրած էր (§ 651), չարունակ կը բազաբէր թէ ես վճռելով եղկին, ոչ ինչ ընթացք կը տայի (ԱՐԺ·196)։ Ուստի երբ Բուղայի հետ Պագրատ կը հանի, կինը կը յորդորի իրազութեան լուրը հասցնել ամիրապահին, որ կեղծ գեղեցկութիւնը տեսնելով, եւ Բուղայի զայն իւրացնելը իրեն անարգանք սեպելով, Բուղան պաշտօնով Աորա-

ատն կը դրկէ, եւ ճանապատ սպաննել կուտայ (ԱՐԺ·237)։ Իրօք ալ արտաքին պատմութեան մէջ Պուղա-Քէպիր այլեւս չյիշուիր, այլ իւր որդին Մուսա-պինի-Պուղա, և Պուղա-Սապիր (ՎԵՐ·451) զորքի վրայ կը գանուին Թուրք գունդերուն գլուխը։ Առանք հետզհետէ սկսան այն գերը վարել ամիրապահներուն նկատմամբ, ինչ որ հին պրետորականները վարած էին Հռոմի կայսրներուն հանդէպ։ Թէպէտ Միքէվէքքիլի այնչափ չնորհները վայելած էին, բայց անոր զէմ զարձան Վասրֆի գրգռութեամբ, և անտեղեակ գաւառականութեամբ ամիրապահը սպանեցին, 861 դեկտեմբեր 12'ին (ՎԵՐ·448), և յաջորդ հռչակեցին, անոր Մուհամմէտ-Ապուլ-Ապաս որդին, որ կոչուեցաւ Մուհթազըր-Պիլլահ։ Աթիկ ուզեց զարմանել իւր հօր անգութ հալածանքները՝ Ալիի անունին և զայն պատուղներուն, և քրիստոնեաներուն դէմ։ Իսկ միւս կողմէն ըստ ամենայնի կը հետեւէր անոր ցոփակեաց խէնէչութեանց, և այդ երեսէն մնաւ 5 ամիս եօքը 862'ին, թէպէտ ամանք գեղակուր սպաուած կը կարծեն (ՎԵՐ·448)։ Թուրք զօրավարներ չվատահելով Միքէվէքքիլի ցեղին վրայ, անոր Մուհամմէտ եղբօրը Ահմէտ-Ապուլ-Ապաս որդին ամիրապետ հռչակեցին, որ կոչուեցաւ Մուհթայն-Պիլլահ, և իւր ընթացքով ներքին և արտաքին թշնամութիւնները զրգռեց, և ապստամբութիւններու առիթ տուաւ։ Ահմէտ վէզիրին երեւ տալը Թուրք զօրավարները զրգռեց, Վասրֆ, Պուղա-Սաղիր, Պաղբը և Մուսա, Սամարայի վրայ յարձակեցան, և ամէն բան այրեցին և քանդեցին, բայց յետոյ իրենք իրարու մէջ պատերազմեցան։ Մուհթայն առիթ առնելով Պաղբը սպաննել տուաւ, բայց Վասրֆ և Պուղա-Սաղիր իրեն դէմ գործեցան, և ամիրապետ հռչակեցին Մուհթազրի եղբայր Մուհամմէտը։ Մուհթայն պարտասրուեցաւ անձնասուր ըլլալ, զինքն չխոպտազեալ պայմանով, բայց աքսորի անունով ճանապարհ հանուելուս, և Պասրայի մօտ Վասրֆի բռնած ատեն, այնչափ գանազան եղաւ որ հարուածներու ներքեւ մեռաւ, 866'ին։ Նոր ամիրապետ Մուհամմէտ-Ապու-Ապաս-Ապուլ-Ղաղ-Պիլլահ կոչուեցաւ, և իւր իշխանութիւնը ամրացնելու նպատակով, հետզհետէ

ապահովեց իր եղբայրն ու մերձաւորները, և Վասպ ու Պուզա-Սաղիր զօրավարները, որ իրեն օգնած էին։ Ասոր վրայ Թուրք գունդեր ոտք կրան ապահով զօրավարութեան արդեօք դիմաւորութեամբ։ Սալհ-պին-Վասպի եւ Մուհամմէտ-պին-Պուզա ոռճիկի խնդիր յուզեցին, Մութազը ձերբակալեցին, լաւ մը ծեծեցին եւ մերկացնելով սաստիկ արեւի տակ կանգնեցուցին մինչեւուր յանձնառու եղաւ իշխանութենէն հրաժարիլ, բայց եւ այնպէս գիանաւոր նկուղի մէջ անուտելութեամբ սպաննեցին, 869'ին։ Վասպի զաւակներէն Մուհամմէտ-Ապու-Ապատլան ամիրապահ հռչակուեցաւ Մոնթասիր-Պիլլահ անունով, եւ ուզեց կարգ ու կանոն մտցնել գործերու մէջ, Ղուրանի պատուիրանները եւ արդարութեան կանոնները ուզեց վերանորոգել, բայց Թուրք գունդերը չկրցան զսպել, որք զինքը ձերբակալեցին, եւ ձաղանքի ենթարկելով եւ գանակոծելով հրաժարելու սարսեցուին։ Իսկ նա, մինչեւ վերջը ընդդիմացաւ ու չհնազանդեցաւ, թէպէտեւ գեաները թաւալեցին, գլուխն եւ փորին եւ մարմնոյն վրայէն քալելով ոտնակոխ ըրին, եւ վերջապէս դաշոյնով զարկին սպաննեցին, 870'ին։ Անկէ ետքը ամիրապահութենէն կոչուեցաւ Մութէվէքքէլի զաւակներէն Ահմէտ-Ապուլ-Ապպաս, Մութամմէտ-Պիլլահ անունով։ Ինչպէս փոթորիկներն ալ սաստիկ զայրանալէ ետքը պահ մը կը դադրին, ամիրապահութեան խռովութիւններն ալ, որ 861'ին սկսած էին, 870'ին դադար առին, Թուրք գունդերը հանդարտեցան, եւ Մութամմէտ 23 տարի իշխեցութիւն վարեց մինչեւ 892 (Վ.ԵՐ.452)։

660. Ամիրապահութեան վիճակին վրայ պատմած պարագաները, որչափ եւ մեր նպատակէն զատուղի սեպուին, սակայն կարեւոր էին, որպէսզի լաւ հասկցուէին Հայաստանի ազգապահներուն գործերը, և բացատրուէին անոնց հետ անոր ունեցած յարաբերութիւնները։ Բուղային խաստութիւնները եւ բուռն ճիգերը, նախարարներուն բանտարկութիւնն ու աքսորը, կրկիսը լքուած եւ ամէն չարժումները դադրեցուցած էին, և կեդրոնաց նախարարներն ալ եւ ուրացութեան ընդդիմացող բանտարկեալներն ալ սակաւին Պաղտատի մէջ կը պահուէին։ Իսկ Հայաստանի մէջ Աշոտ ապարապետ եւ Զաքարիա կաթողիկոս կը ջանային ներքին հանդարտութեան մէջ պահել երկիրը, և քիչ քիչ զայն իր վերքերուն բժշկելու աշխատիլ։ Նախարարներէն Հայաստանի մէջ մնացողներ իրենց գաւառներուն մէջ կը տիրէին, սիրապետողներու հանդէպ հաւատարիմ հարկատուութեամբ, իսկ իրարու մէջ գանց չէին ընար ընտանի կռիւներ մղել, նոյնիսկ այս անկեալ վիճակին մէջ։ Մենք մտադիր չենք անոնց մանրամասնութիւնները մանել։ Այս էր երկրին վիճակը Բուղայի հեռանալէն ետքը, երբ ոստիկանութեան գերագոյն իշխանութիւնը Աբդապատականի Մահմէտին ձեռքն էր, և իրեն կոչմէն Հայաստանի մէջ կը գործէր Իպրահիմ (§ 652), իսկ ապարապետութիւնն ալ յանձնուած էր Յոհաննավանող Սմբատի որդուն Աշոտի։ Այս Աշոտի մասին հարկ կը սեպնենք դիտել տալ, թէ նա իբրև երիցագոյն զաւակ, իր հօր Սմբատ Արշարունիի տեղը անցած էր, թէպէտ Արշարուս, կամ Արծրունի հայր կոչումը Սմբատի անդրանիկին Աբասի մը եղած ըլլալը կը ցուցնէ։ Վասն զի արաբական սովորութեամբ, անդրանիկին անուն կը կազմուէր հայրական կոչմամբ մականուն։ Միւս կողմէն Աշոտի հետ կը տեսնենք, իբրեւ եղբօր երրորդ Աբասայ Հայոց ապարապետի գործակցութիւնը (Ա.ՐՏ.249), որ համաձայն Աբաս ապարապետ Հայոց կոչուելով (Ա.ՍՈ.112), Աշոտէ կրասեր եղած կ'ենթադրուի։ Արդ որպէսզի արդարանայ Արշարաս կոչումը, պէտք է ենթադրել որ անդրանիկ Աբասի մը վաղամեռիկ վախճանէն ետքը, բասի մը վազամեռիկ վախճանէն ետքը, կրասերագոյն զաւակի մը վրայ կրկնուած է նոյն անունը, և Աշոտ երիցագոյն է, և անդրանիկ։

661. Հայաստանի կացութիւնը սկսաւ փոխուիլ, երբոր բանտարկեալ և աքսորական նախարարներ սկսան հետզհետէ գերի թիւնէ դառնալ։ Արծրունին սակայն Մունթաղերի տակ անցաւ Մուհիթիա, այսինքն է Մբասան-Պիլլահ, սակայն սա ոչ թէ ուղղակի եղէւ իշխան է (Ա.ՐՏ.231), այլ ամէն եղէւ (§ 659), եւ տարբերութիւնը գիշերութեան սեալ կ'ենթադրենք։ Գերեզարձին ժամանակին համար նոյն Արծրունին կ'իմանանք, թէ երբ եղաւ տուր եօթնեւերդ ոսկի գերութեան, տակաւին կային յուշատետրեր էն Խաչէն, եւ թէ այն տարի Հայոց 306 թուականն էր եւ Զաքարիայի կաթողիկոսութեան 3'րդ տարին, եւ թէ նոյն տարին ուրեմն ուրիշ ընտրեալ ընտրուեր Հայոց, և ըստ խոստումնոյ տուլ է քեզ Աստուած երկիրս Հայոց, և Աշոտ Արծրունի միւս տարին, Հայոց 307 թուին եկն է գերութենէն (Ա.ՐՏ.236)։ Այդ տարեթիւերը մեզ կուտան 857 եւ 858 թուականները, երբ տակաւին կենդանի էր Մութէվէքքիլ, եւ նոյն ինքն կը լինի որ Բուղայի ձեռքով ընկած ուսերածնները վերականգնելու ձեռնարկ եղած կ'ըլլայ։ Այդ պատմիչը յայտնապէս անոր անունը չտար իրրեւ գերեզարձը հրամայող, եւս առաւել չբացատրեր, թէ ինչ պարագայով կրցան փոխուիլ Մութէվէքքիլի զգացումները, կամ թէ ինչ միջոցներով կրցան նախարարները չհիլ առնոր համակրութիւնը։ Նկատողութեան արժանի ալ է, որ ոչ միայն էշխան և նախարար Հայոց, զ ըստ գոլէ ի խրէ անվեալ ըստէին յաշխարհն պերոյենան խրնանց, այլեւ համարձակօրէն և ամենայն ազատութեամբ, եւ ալ ձայն էրէին էրէ, էրէսխոսուանք օրէնս հայրենի առնուաբրէ բռնչրցուցեալ բերէին յանչին եղանց (ՅՈՎ.170)։ Իսլամութեան սկզբունքով Թեան արժանի ոճիր համարելը գիտնալով, և պատմութեան մէջ ալ այդ սկզբունքով նահատակութիւնները անսած ըլլալով, զոր օրինակ Վասպ Դաղմնացին (§ 588) եւ Յովսէփ ու Սահակ Կարնեցիները (§ 633), զարմանալի կը թուի կեդրոնաց նախարարներուն ազատասէր քրիստոնէութեան դիմելը, եւ ամիրապահին հաճութեամբ ի վերնալանուելն և դառնալը։ Արծրունի պատմիչը նահատակներուն բարեխօսութեան, և երեք Արծրունի բանտարկեալներուն ճգնութեան հոգեկան արդիւնքը կը յիշէ, թէ ըստ որոյ ազատեցոյց նոցա, և գտցան ի քաղաքն ի Սուրմարի ազատք (ԱՐՏ.227), բայց այսչափով պատմութիւնը լուսաբանուած չըլլար, և մենք կը ձեռնտք տակաւին փոխհատութիւնը մեկնելու գժուարութեան մէջ։ Ուրացեալները վերընդունելու գործը վիճակեցաւ Զաքարիա կաթողիկոսին, որ հայրաբար ամէնքը մխիթարեց և հոգեւորական քաջալերեց, լաւ գիտնալով թէ ինչպիսի պարագաներու մէջ կեղծաւորութեան դիմեցին, և ինչ հանդամանքներ նորէն իրենց ներքին փոփոխին հասան։ Արծրունի պատմիչին արտաքին ուրացութեան մասին բացատրութեանց մանելը, և Եզկզեսեանոսներու թոյլատու ազանդի մը, և Նովատեանց կամ կատարոց խստապահանջ դրութեան յիշատակութիւններ ընելը (ԱՐՏ.183), տարի կուտան կարծելու, թէ պահ մը խնդիրի նիւթ եղած պիտի ըլլայ կեղծաւորացներուն վերընդունելութեան կէտը, զոր Զաքարիա կաթողիկոս փութացած է յայնահոն ներողամտութեամբ լուծել։

662. Հայաստանի նոր կացութեան կարգադրութիւններն ընելու համար, յատուկ ասպիսան մըն ալ դրկուեցաւ ամիրապահին կողմէն, որ Ալի Արմանի (ՅՈՎ.169), Ալիարմի (ՍԱՄ.94), Ալի որդի Յահէի (Ա.ՍՈ.112), և Ալի որդի Վահէի (Վ.Ա.Ր.82), անուններով յիշուած է պատմիչներէն։ Աբմանի կոչումը և վերջի հայրանունը կարծել տուին թէ ոստիկանը ուրացեալ Հայ մըն էր, սակայն թող որ այսպիսի պարագայ մը պատմիչները լռութեամբ չէին անցներ, չատ ալ յարմար չէր գար, որ ուրացութենէ գարձողներուն գործին կարգադրութիւնը ուրացեալի մը յանձնուէր։ Ուստի աւելի յարմար է կարծել, թէ Հայաստանի մէջ ծնած ըլլալուն, կամ Հայաստանի մէջ հաստատուած կամ գործած ըլլալուն այդ մականունը առացած ըլլայ, այն ալ եթէ Աբմանի կոչումը, իսկապէս էբծնի իմաստով է, և ոչ թէ արաբական բառի մը աղաւաղումը չէ։ Արտաքին պատմութեանց մէջ յիշատակուած է Ալի-պին-Եահեա զօրավար մը, որ Հայաստանի մէջ բանակ կազմելով, Եօսէր-պին-Ապատլան զօ-

բավարին եաեւէն Յոյներուն դէմ պատերազմի կ'երթայ, Միւթէվէքքիլի վերջին տարին, այսինքն 861'ին, բայց կը յաղթուի և կը սպանուի (Վ.ԵՐ.·450)։ Արդ Եահիա որաբական գործածական անուն է, որ Յահէ և Վահէ եղած է մեր պատմիչներուն կողմէ, վասն զի ժամանակն ալ յարմար կու գայ, Ալի ոստիկանին Հայաստանի մէջ գործի վրայ գտնուած ատենին, և անկէ Խմէրի օգնութեան գացած ըլլալուն։ Նոր կարգադրութեամբ ամէն նախարարներ իշխանութիւն ստացան իրենց գաւառները կառավարելու, կառավարչապէս ուստական զրուժեամբ, և Էշխան անունով, իսկ ամէնուն վրայ զրուժական Էշխանաց Էշխան մը ամիրապետէն անուանեալ, իշխաններուն վրայ հսկելու և երկրին համահարթութիւն տալու, և տիրապետող ինքնակալութեան առջև յարաբերութեանց միջնորդ ըլլալու համար։ Աբբասեան հպատակութեան միակ նշանը ճնացած էր հարկի վճարումը, զոր իւրաքանչիւր իշխան պարտաւոր էր իւր մասին համար, և որոնց գիւրագոյն հաւաքիչն էր Ատրպատականի ոստիկանը, իսկ տեղական հսկողութիւնը կը կատարէր իշխանաց իշխանը, և ի հարկին Ատրպատականէ զրկուած յատուկ զօրավար մը կամ առաքելաց ոստիկան մը, ինչպէս էր կանուխ յիշուած Իպրահիմը (§ 652)։

663. Պատմաբանը սիրտի կատարեալ գոհունակութեամբ, երջանկութեան և բարօրութեան միջոց մը կը

ԳՈՒՐԳԷՆ ԱՊՈՒՍԱԼԷՃ

նկատէ, Հայաստանի մէջ նոր սկսած կացութիւնը, իբր զի գործող նախարարներ օրհնաբեմօք Տեառն օրհնեցան և նովքն ծաղկեցան, և ամէն կողմ յոյն երեսփոխանաց ցնծութիւն լինէր, ես յոյն հարքն ես ֆեսայէ, որովհետեւ այց արար Տէր և յաղեղաց է բարուրնեան (ՅՈՎ.·171)։ Այդ գոհունակութեան զգացումը անագին տագնապէ հարբ արեւ դիւրութեան մը երես տեսնողներու ըմբռնումին յայտարարութիւնը կը նկատենք, և ոչ լիակատար բարօրութեան վկայութիւն։ Բայց մեզ բաւական է դիտնալ թէ Զաքարիայի օրերը Հայաստան սկսաւ իւր վիշտերէն ազատած չունչ մը առնել, և իրեն ոգեւորութեան և վերանորոգութեան համար աշխատիլ։ Այդ կէտին մէջ պէտք չէ ուշադրութենէ վրիպեցնենք Զաքարիայի արժանիքը, որ իշխանաց իշխան Աշոտի խորհրդակից և գործակիցն էր այդ բարեգուշակ կացութիւնը պատրաստելու մէջ։ Սակայն ցաւով պիտի յիշատակենք ներքին թշնամութեանց գործեր, որք նոյն մէկ կողմէն աւատական դրութեան հետեւանքներն են, միւս կողմէն մեր նախնեաց հաչակեալ անմիաբանութեան ալ նշանները պիտի նկատուին։ Գուրգէն որդի Ապուսալէճի, Վասպուրականի իշխաններէն մին, Բուզայի Հայաստանի վրայ ուղարկած աեներն էր նախ Բուրգիկ Մամիկոնեան Բագրեւանդի իշխանին, և անկէ Գաղարաթ Բագրատունի Սպերի իշխանին մօտ։ Վերջինիս օգնեց ալ Արաբացի գունդի մը յարձակման դէմ, Յոյներու կողմը անցնելու քանակցութեան մտաւ, բայց վերջէն Սմբատի մէջնորդութեամբ Բուզայէն ապահովացաւ անոր մօտ մնալ և գործակցիլ (Ա.ՐԺ.·219)։ Երբոր լսեց թէ այլազգի գունդերու Վասպուրականի վրայ նոր յարձակման մը առթիւ, Սահակ Ապուսմդէճ սպանուած և Ապուջաթիր Արծրունիի գունդը ցրուած է, և վասակ կովակեր մը իշխանութիւնը ձեռք առած է Տաճկաց կողմէն, Գուրգէն Ապուսալէճ իւրոյն վրայ հասաւ, և նորէն Տաճիկները հեռացնելով, ինքը գրաւեց Վասպուրականի գլխաւոր իշխանութիւնը (Ա.ՐԺ.·221)։ Բուզա իւր զօրավարներէն Բուռեը զրկեց անոր վրայ, բայց Գուրգէն Ապուսալէճ զօրացաւ և յաղթեց, և Բուզա պարտաւորեցաւ ճանչնալ Գուրգէն Ապուսալէճի իշխանութիւնը, և այսպէս անցան չորս տարիները (Ա.ՐԺ.·223)։ Անկէ ետքն է որ Աշոտ Արծրունիի եղբայրը Գրիգոր՝ Վասպուրական կ'արշաւէ Գուրգէնը մերժելու, բայց կը համաձայնին երկիրը բաժնելով միանգամայն իշխել, թէպէտ Գրիգոր տարիէ մը կը վախճանի (Ա.ՐԺ.·225)։ Վասն Աշոտի որդի, Գրիգորի տեղ կ'ուզէ անցնիլ, բայց Գուրգէնէ կը մերժուի, իսկ երբ կու գայ Գրիգոր Դերենիկ՝ Աշոտ Արծրունիի որդին, անոր զէմ կ'ելլէ իւր աներոջ հօրեղբայրը Գուրգէն, և Գուրգէն Ապուսալէճի կ'առաջարկէ, իբրու հետ հետ մաձախնելով երկիրը կիսել, և հին իշխանին որդին հեռացնել։ Բայց սա չհամաձայնիր, և Յունաց կողմ փախչելու առթիւ Բիւր Զքրի տաճիկ զօրավարներէն ձերբակալուելով Աշոտ սպարապետին կը յանձնուի, և անկէ Ատրպատականի ոստիկանին կը յղուի (Ա.ՐԺ.·229)։ Գուրգէն Ապուսալէճ ուրացութեան յորդորուելով կը բանտարկուի, կը չարչարուի և կը խոշտանգուի, բայց անհնազան կը մնայ. իսկ միւս Գուրգէն քիչ հաքը կը մնայ՝ դարձեալ յուրացողական սպարզեւներուն, երբ սակայն ալ ազատութիւն եղաւ իրենց կրօնքը պաշտել և Գուրգէն Ապուսալէճէն ալ ազատութիւն առաջաւ (Ա.ՐԺ.·231)։ Երբոր Վասպուրական դարձաւ, այս անգամ ալ Դերենիկին կողմէ բանտարկուեցաւ, և թէպէտ Դերենիկին ծառաներէն մէկը զայն գաղտնաբար ազատեց, և ձեռքը դաչոյն տալով մինչև Դերենիկին ննջած սենեակը մտաջնորդեց, բայց Գուրգէն Ապուսալէճ չուզեց վրէժխնդիր ըլլալ, այլ բանական սպզից միայն ձայն տալ և ինքն փախչիլ։ Ճգնաւոր մը, որուն մօտ ապաւինած էր Գուրգէն, զայն կապկրով Դերենիկին յանձնեց, որ նորէն բանտարկեց։ Այս առթիւ է որ Զաքարիա կաթողիկոս, Աշոտ իշխանաց իշխանն ու եպիսկոպոսներ ալ հետը առած, անձամբ Վասպուրական եկաւ հաչտութիւն զոյացնելու, և իւր հրամանով Գուրգէն բանտէն արձակուեցաւ, և Մարգաստանի գաւառը անոր յատկացուեցաւ իբրև իւր սեփական իշխանութիւն, թէպէտ սա յաւարդոն տեղից Տարոնի կողմերը քաչուիլ։ Քիչ հաքը Աշոտ իշխանաց իշխան, Դերենիկի վրայ եկաւ, և «զպէս զննեալանք ոճ՝ զայն բանտարկեց։ Այս անգամ Գուրգէն Ապուսալէճ Դերենիկի պաշտպանութեան ձեռնարկեց, Աշտարենից գաւառի Նորագիւղ տանը եկաւ, և այն տեղէն սկսաւ բանակցիլ և սպառնալ, մինչև որ Աշոտ հաճեցաւ Դերենիկը արձակել, այլև Գուրգէնի առաջարկութեամբ իւր աղջիկն ալ այրեցաւ Դերենիկի կնութեան առաւ, և սրտին նաւակատիք Ձեզ հաւանեաց ֆեսայոնեան Դերենիկն, և այսպէս ամրացաւ Բագրատունեաց և Արծրունեաց հաչտութեան գործը։ Հայոց 312 կամ 863 տարին նշանակուած է իբր թուական այդ բարեգուշակ եղելութեան (Ա.ՐԺ.·233)։ Ուզենք քաղել այդ միջադէպերը իբր նմոյշ մը ժամանակին տիրող յարաբերութեանց, և իբրև նշանակ Զաքարիա կաթողիկոսի առաքինի վիճակի աշխարհաչէն գործունէութեան։

664. Զաքարիայի առացած մնծ համբաւն և ազդեցութեան իբր նշանակ պէտք է յիշենք Դուինի մնծ

ԵՐԿՐԱՇԱՐԺ ԵՒ ԴԱՐՁՈՂՆԵՐ

երկրաչարժը, որ մնծապատճառ եղաւ քրիստոնէից մէջ սկսաւ, և Թէոփիլոսի ատենները (Ա.ՍՈ.·112), որով չենք գիտեր թէ որ չարաթը կը ճչդուի, և որ երեք ամիսներ տեւեց, և չատ չենքեր կործանեց։ Սակայն կոթողական առաջարին անվնաս ազատիլը, Պատմաբանին վկայութեամբ Զաքարիայի արժանեաց կը վերագրուի, որ «ՀՀԷՔՆ ԱՂՕՐՀԻՑ և պաշտաօնէից ՀՂՈՒՄՆԱՒՆ և ապերասէլ աղօրիս ՀԱՒԱՏՈՑՆԵՐ, և Աստուած հաճեցաւ լսել անոր աղօթքին, անշնչեցուցին պահել ի բնէնքեր ցասմանէ վրանին (ՅՈՎ.·170)։ Երկրաչարժին վնասները սաստիկ եղան, տպարանքներ և պարիսպներ փլան, չատեր փլատակներու ներքեւ մնան, և ցրտաչունչ ձմեռնային սառնամանեաց ներքեւ բոլոր բնակիչներ՝ փողոցներ և հրապարակներ թափեցան։ Իբր երկրաչարժին թուականը յիշուած Հայոց 312 տարին (Ա.ՍՈ.·112), պէտք է հաչուել 863'ին, բայց Անեցին 865 կը դնէ (ՍԱ.Մ.·95), որ հետեւանք է իւր ընդունած 553 տարիներու տարբերութեան, որուն մնծ չենք կրնար հետեւիլ, թէպէտ նա իբրեւ կանոն կը գործածէ, ինչպէս նոյնպէս նշանակուած քանի մը երկրին թուականներու գննութեամբ կը հաստատուի (ՍԱ.Մ.·95)։ Այստեղ յիշենք նաեւ որ գերեզմանի տարի ազատողնեբուն մէջ եղան Յովհաննէս Արծրունեաց եպիսկոպոս և Գրիգոր Արծրունի քահանայ, որոնց խաղաղասիրական բանտարկութիւնը պատմեցինք (§ 654)։ Յովհաննէս եպիսկոպոս գառնալէն ետքը չուզեց պաշտօնը առանձնել, այլ է քաց կալով յեպիսկոպոսական հովուապետութենէն, այսինքն Արծրունեաց եպիսկոպոսութենէ հրաժարելով, առանձնակ ծիշնասան տեղ քաչուելաւ, հարկաւ տարիքն ալ նեղութիւնն ալ գինքը ակարացուցած էին։ Յովհաննէս եպիսկոպոսի և Գրիգոր քահանայի մահուան վրայ տեղեկութիւն կը պակսի, միայն թէ խաղաղասիրական պատուով վախճանեցան։ Իսկ Արծրունեաց եպիսկոպոսութեան կոչուելաւ ուրիշ Յովհաննէս մը, այլ հնչ և բաբելոնցի (Ա.ՐԺ.·234)։ Յի-

չենք եւս Նոնա Ասորի սարկաւագն ալ, որ գերութենէ ազատելով Նորէն Հայաստան դարձաւ (§ 658), և Հայ եկեղեցւոյ համար աշխատեցաւ։

665. Չաքարիայի ժամանակին պատկանող տեղեկութեանց Թերին լեցնելու և ժամանակին նկարագիրը տուած ըլլալու համար, յիշենք եւս, թէ Աչոտի երեք անգամ պատուոյ բարձրացումն որուած կը ցուցնէ Անեցիին։ Նախ 857'ին կը գրէ, թէ «Հեծելազօ բախտ պատահել, ամենայն նախնեացն գերազանցեալ եղեալ» 874'ին կը գրէ՝ լեալ էշխանաց էշխան, և 887'ին կը գրէ թէ Աշոտ էշխանաց էշխան՝ ընտրութեամբ Հայոց (ՍԱՄ·95)։ Աչոտի թագաւոր հռչակուիլը Չաքարիայի մահուանէ ետքն է, ուստի այստեղ զանց կ'ընենք, իսկ անկէ դուրս կայ միայն հօրը տեղ ապարապետութիւն ստանձնելը, և յետոյ իշխանաց իշխան անուանուիլը։ Ապարապետութիւնը ստանձնեց անմիջապէս իւր հօրը մեկնելէն ետքը 855'ին իսկ իշխանաց իշխանութիւնն ալ գերութեան դարձին առթիւ 858'ին, և Պատմութիւնը կամ Առոլիկ ուրիշ միջանկեալ բարեբացում չեն յիշեր, և Անեցիին 874'ին նշանակածը պէտք է կանխել և գերեդարձին թուականին տանիլ։ Աչոտի անձին վրայ առատ են պատմիչներուն գովեստները, և կը նկարագրուի ամէն կատարելութիւններով լրացեալ անձ մը։ Լաւ կրթութիւն ստացած, պատերազմական քաջութեամբ նշանաւոր, վարչական յաջողակութեամբ անզուգական, բնաւորութեամբ հեզ և խոնարհամիտ, ներքին զգացմամբ բարեսէր, անոտի փառքէ հեռու, անիրաւ չհարէ անմահ, ամէնուն սիրած գրուող, բարեպաշտութեան մէջ նշանաւոր, ազգասէր և աշխարհչէն, և այլ ամէն տեսակ բարի ձիրքերով օժտուած։ եթէ ընդունինք իսկ, որ պատմիչներ առաջին անգամ թոգով պատուուած Հայ մը անանձնէն գրուած, բոլոր հռետորական ճարտարութիւններն չանացին թափել, սակայն հնար չէ ուրանալ, որ գեղացանց և բարձր ձիրքերու նման մըն է, երեսուն տարի չարունակ պաշտօնի վրայ մնալ այսպիսի դառն ժամանակներու մէջ, և թէ սիրապետող ինքնակալութեան, և թէ բովանդակ ենթակեալ իշխաններուն համակրութիւնը այնպէս գրաւել, որ այս վերջիններ ազաչաւոր ըլլան իրեն բարձրացման, և պետութիւնն ալ հաճի անսովոր չնորհաբաշխութեամբ, թագաւիր վեհութեան բարձրացնել իրեն հպատակ իշխաններէն մէկը։ եթէ յայտնի վկայութիւններ ալ չըլլային, այս դիտողութիւնը բաւական էր Աչոտի արժանիքը բարձրացնելու։ Աչոտի այդ ընթացքը մեծ ընդարձակութիւն կ'ընծայէր եկեղեցիին ալ, որ խիստ հալածանքի դիրքէն՝ ազատ բարգաւաճման դիրքին կ'անցնէր, և իւր հաստատութիւնները ծաղկեցնելու դիւրութիւն կը գտնէր։ Բայց եթէ եկեղեցին կ'օգտուէր Աչոտի իշխանութենէն, Աչոտ ալ օգտուած էր եկեղեցւոյ իշխանութենէն, վանդի բարերախտ եղած էր իրեն հետ գործի գլուխ անցած տեսնել Չաքարիայի նման կաթողիկոս մը, զոր հետաոտելս, և կարծես թէ սրատեսէտ թափանցողութեամբ մը, Ամբատ Բոստովանող, յետին աստիճանէն մինչեւ կաթողիկոսութիւն բարձրացնել տուած էր մէկ օրուան մէջ, երկրին և եկեղեցւոյն և իւր որդւոյն ապահով ապաւէն մը և կարող առաջնորդ մը պարգեւելով։ Աչոտի գործունէութիւնը՝ եկեղեցականէն աւելի ազգային պատմութեան պատկանելուն զանց կ'ընենք մանրամասնօրէն յառաջ բերել։ Նոյնպէս զանց կ'ընենք ինչ որ իր առեն և իր մանակցութեամբ գործուեցաւ Սիւնեաց երկու մասերուն և Վասպուրականի ու Տարօնի ու Անձեւացեաց իշխաններուն կողմէն, որք զանազան գաւառները կառավարող նախարարներն էին։ Անցողաբար յիշենք, թէ Չաքարիայի անունը կը տրուի յատկապէս Սիւնեաց իշխանին՝ Վասակ Գարեւռի մահուան առթիւ, որուն թաղման փութաց Չաքարիա, Վասակի այրւոյն Մարիամ սիրելով հրաւիրանօք, և չգիտ յուզարկաւորութիւն մը կատարեց, զի նորա ընդարձակ ընդարձակ, անհուն ամբոխիւ և անչափ աղաղակաւ և ողբերգական պարոյր ֆոլոց և ֆնարհաձայն (ՕՐՔ·Ա։217)։ Այս պարագային կը տեսնենք, թէ ինչ տեսակ արտաքին հանդերձանք ներեալ էին Հայոց եկեղեցւոյ հոգեւոր իշխանութեան կողմէ։ Չաքարիա եւս կը գտնար հանգուցեալ իշխանին գաւակները օրհնելով։ Գրիգոր Սուփանը, Սահակն ու Վասակը։

666. Չաքարիայի պէտք է վերագրենք թագաւորական անունն ու պատիւը վերանորոգելու համար գործարն ալ, թէպէտ լրբանը հասած չըլլայ։ Հայոց ոսկիին կը յիշուի Յիսէ որդի Շնհայ ամիրա մը, որուն անուանման ժամանակը և իւր պաշտօնական բաժինը այստեղ յիշուած չէ, բայց յետոյ իբր Ատրպատականի ոսկիին պիտի անուանենք։ Արծրունիին պատմածին համեմատ, Յիսէ օրինաւորապէս անուանեալ ոսկիին չէր, այլ իւրովի ըզձութեան, այսինքն Հայոց ազգին, բռնադատեալ չնչին ջրաբեր և կոչուց ի վերոյ նոցա ղեր ջրդեվերս (ԱՐՄ·248)։ Ուրիշ տեղ մըն ալ զայն Ամբոյն կը կոչէ (ԱՐՄ·242), որ Ամբոյ կամ Միջագետաց ոսկիին ըլլալը կը ցուցնէ, և այդ տեղեկութիւններէն կը հետեւցնենք, թէ Յիսէ Միջագետաց ոսկիին էր, և օգտուելով այդ չնորհութիւններէն, որք 861'էն ետքը Պաղտատի մէջ տեղի կ'ունենային (§ 659), յաջողած էր ինքն ալ հրամանով Հայոց ազգին, յաջողակելով զայն Ատրպատականի ոսկիականին ձեռքէն, որուն նախապէս յանձնուած էր Հայաստան (§ 652)։ Այս Յիսէն է, զոր Ջուանշէ երիտասարդ, և կ'աշխատի պատճառ կերպերով անոր սիրտը չահիլ, և կը յաջողի անոր բարեացակամութիւնը գրաւել, և այսչափ ջենաբէ է նշանի, վանդի Յիսէ ալ պէտք ունէր երկրին իշխանութիւնները իրեն հնամակիր ընել, որպէսզի իւր ազդեցութիւնը ամրացնէ։ Յիսէ կ'աշխատի Հայոց կաթողիկոսն ալ իւր կողմն ունենալ, որուն պաշտօնական դիրքէն գաս՝ ընդհանուր ազդեցութիւնն ալ կը տեսնէր, և զայն կը պատուասիրէ գոհալ նոճ շատ ինչ պարքեր, և իրաւունք կու տայ երթալ բառնալ՝ նաւ է վերոյ նորա, որ է առջեւէն խաչակիր դրօշակ տանել առաջ իրաւունք, և միանգամայն արտօնութիւն կը չնորհէ տառնել տաճկէ նորա գիր (ՎԱՐ·85), և երբ և ուզէ տեսակցութեան և խորհրդակցութեան համար իրեն մօտ գալու։ Այդ մտերմական յարաբերութեանց չնորհիւ է որ Չաքարիա՝ Հայաստանի նոր վայելած ինքնավար կառավարութիւնը առաւել եւս պայծառացնելու և ամրացնելու համար, կը խորհի աստիճան մը եւս բարձրացնել անոր գլուխը գտնուող անձին պատիւը, և ինչպէս սպարապետը իշխանաց իշխանի փոխուեցաւ, իշխանաց իշխանն ալ թագաւորի բարձրացնել։ Այդ նպատակով նախ կը պարտաւորուի Հայ իշխանները համաձայնութեան բերել, և անոնց հետ միխտով գործին պաշտօնական ձեւ տալ։ Առանց գլխաւորներն էին Վասակ Իշխանիկ և Գրիգոր Սուփան՝ Սիւնեաց նահանգին երկու կէսերուն իշխանները, և Գրիգոր Դերենիկ Արծրունի՝ Վասպուրականի իշխանը, իսկ այլ էշխանաց Հայոց մէջէն (ՕՐՔ·Ա·219) կրնանք յիշել Գուրգէն Ապահունեաց իշխանին (ԱՐՄ·239), Մուշեղ Մամիկոնեից իշխանը (ԱՐՄ·240), և Գագիկ Ապահունեան Արծրունի՝ Աղբակու իշխանը (ԱՐՄ·253)։ Զենք կրնար ճշդել թէ Չաքարիա, մինչեւ որ կէս կրցաւ յառաջացնել այդ խորհուրդը, որովհետեւ առայդ նշաններ և թուականներ չունինք Յիսէի Հայաստանի իշխանութիւնը ձեռք անցնելուն մասին։ Միւս կողմէն կը դիտենք որ այդպիսի ձեռնարկ մըն ալ՝ չատուով յաջողելու գործերէն չէր. և պէտք էր չատ միջոցներ և չատ հրապոյրներ գործածել, մինչեւ որ առաջ ոսկիականը, յետոյ ամիրապահին չըլլանալը, և վերջէն ինքն ամիրապետը յանձն առնէին, այդպիսի բացառիկ և աչքառու չնորհ մը ընել հպատակ ազգի մը, որուն դէմ քիչ առաջ սաստիկ հակառակութիւն և անգութ վրէժխնդրութիւն յարուցանելու եռանդ էին։ Հարկաւ ամիրապետութեան անկեալ վիճակը, և Մուհամմէտ-Պիլկան ամիրապետին տիար կացութիւնը, և զանազան կողմերը գոհացնելով իրեն իշխանութիւնը պահպանելու դիտումը՝ նպաստեցին այդ ձեռնարկին։ Թագաւորական անունին ու պատիւին տուուչութիւնը սովորաբար 885'ին կը դրուի, իսկ Չաքարիայի մահը 877'ին, որով բուսական տարին անցած կը լինի Չաքարիայի յղացած խորհուրդէն մինչեւ անոր իրականացումը։ Իսկ Յիսէի Հայաստանի ոսկիականութիւնը գրաւելը, Մուհամմէտի գահակալութենէն քիչ առաջ կամ քիչ ետքը տեղի ունեցած եղկութիւն մը կ'երեւի։ Անոր տարիներն չենք հանգիպիր արտաքին պատմու-

ժամանակ, որ մեզ հետաքրքրում է, ամուսնացած կանայք ունեցել են իրենց առանձին գույքը, որի նկատմամբ ամուսինը չի ունեցել որևէ իրավունք։ Ամուսնացած կանայք կարող էին ինքնուրույն կնքել գործարքներ, ինչպես նաև դատարանում հանդես գալ որպես հայցվոր կամ պատասխանող։ Ամուսինը կարող էր միայն հանդես գալ որպես կնոջ ներկայացուցիչ, եթե կինը նրան լիազորագիր էր տվել։ Ամուսնացած կանայք կարող էին նաև ինքնուրույն ստանալ իրենց գույքի նկատմամբ իրենց իրավունքների պաշտպանության միջոցներ։ Ամուսինը կարող էր հանդես գալ կնոջ գույքի նկատմամբ իրավունքների պաշտպանության միջոցներով միայն այն դեպքում

ֆէքցո՛ թագավորեսցէ (ՈՆ.Փ.281), նրանք
տան մեծ մեղքի մեղադրեալ են, որ
թագավորեցուցին մի մեղադրեալի, որ
իսկապես մեղադրեալ չէր։ Իսկ սրա
վերաբերությամբ Հին տեստամենտում
ասված է (ՎԼՄ.82)։ տասը, որ մեղադրեալ
չէր, մահապարտ դարձավ, իսկ մեղադրեալ
մարդասպանը ազատվեց պատժից։
Ցոյց է տալիս, որ մեղադրեալ չլինելը
դեռևս չի նշանակում, թե մեղադրեալը
անմեղ է։ Ուրեմն, ինչպես տեսանք,
մեղադրեալ չլինելը ոչ միայն չի նշանակում,
որ մեղադրեալը անմեղ է, այլև
հակառակը, մեղադրեալ լինելը ոչ միայն
չի նշանակում, որ մեղադրեալը մեղավոր
է, այլև հակառակը։ Ուրեմն, ինչպես
տեսանք, մեղադրեալ չլինելը ոչ միայն
չի նշանակում, որ մեղադրեալը անմեղ է,
այլև հակառակը, մեղադրեալ լինելը ոչ
միայն չի նշանակում, որ մեղադրեալը
մեղավոր է։

670· Շիտակ դատաստանի մեջ
մեղադրեալին մեղադրեալ
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ատելը պետք է, և ոչ
մեղադրեալին սիրելը։
ԱԶՆՈՒԹԻՒՆ դատաստանի մեջ մեղադրեալին
մեղադրեալ ատելը։

Մեղադրեալ ատելը նշանակում է
մեղադրեալի մեղքերը ատել, իսկ
մեղադրեալին սիրելը նշանակում է
մեղադրեալի մեղքերը սիրել։ Իսկ
մեղադրեալի մեղքերը ատելը նշանակում
է մեղադրեալի մեղքերի պատճառները
ատել, և մեղադրեալի մեղքերի
պատճառները ատելը նշանակում է

ձանաւեցաւ, և Պաւղիկեանք կառուցեցան և ցրուեցան, գերեւեցան և բանի պինտուրա-գրուեցան, և այսպէս վերջացաւ անունց և-րեսէն զօրացած սարսափը և 25 տարիներէ իվեր Փոքր Ասիոյ մէջ սիրող տագնապը (ԼՊԱ·507)։ Ինչպէս որ ալ գործունէութիւն-ները Հայաստնակ գաւառներու մէջ կատար-ուեցան, և մեծաւ մասամբ Հայազգիներ էին Պաւղիկեան խումբերը կազմողները· սակայն Մեծ Հայոց կղզիները՝ այդ ամէն չփոթու-թիւնները արձագանգ չունեցան, և Զաքա-րիայի հայրապետութեան օրերուն բնաւ այս տեսակ յիշատակութիւն չկայ մեր պատմա-գիրներուն մօտ։

672· Զաքարիայի կաթողիկոսութիւնը կը փակուի Էջմ ամ տան և Եկեղ տեւողու-թենէ ետքը, որչափ ինչ Պատմարանը նշանակած է (ՅՈՎ·174), և որ նոյնու-թեամբ կրկնուած է ամէն ցուցակագիրներէ, Արծրունին միայն կ'ենթադրէ հայրապետարնան ամ սկսելը կրկնուած կը դնէ (ԱՐԾ· 245)։ Ընթերութիւնը հաշուած էինք 855, որով վախճանն ալ կը պարտաւորուէ-ինք դնել 877'ին· բայց Ասողիկ Հայոց 324 տարին կը ցուցնէ իբր մահուան թուական (ԱՍՈ·113), որ կը սկսի 875 ապրիլ 22'ին։ Ա-նոնցին ալ 855'ին դնելով ընթերութեան թուա-կանը 22 տարի տեւողութիւն կու տայ (ՍԱՄ· 92), և 877'ին կը դնէ Զաքարիայի յաջորդին թուականը (ՍԱՄ·95)։ Բայց պէտք է յիշել, որ երկու թուականներու չփոթութիւն մը կը տեսնուի յայտնապէս Անեցիի մէջ, որ Ք.ին-առի 855 թուականը կը համեմատէ Հայոց 302 թուի, և 553 տարիներու տարբերու-թիւն կ'ենթադրէ, որ յարմար չգար յա-ւադոյն հաշիւներով առաջնորդած թուական-ներն (§ 385)։ Մենք նկատելով որ չատ ան-գամ սկսած տարիներ իրր ամբողջ հաշուե-լով համեմատութիւնները կը խանգարուին, միանգամայն բաղդատելով յետագայ պատ-մութեանց պահանջներուն հետ, 876'ին վերջին օրերուն կը դնենք Զաքարիայի վախճանը։ Զաքարիայի յիշատակը պատու-ուած է իբրև ճէշ և առաքելոյ հայրապետ (ՅՈՎ· 174), և իրօք ալ պատմական եղելութեանց վրայ պարզ ակնարկ մըն ալ կը բաւէ, տես-նելու համար, թէ ինչպէս իւր օրով հեմ-

ՉԱՔԱՐԻԱՅԻ ՄԱՀԸ

նովին կերպարանափոխուեցաւ երկրին վի-ճակը, և ինչպէս Բուզայի արիւնաուչտ օ-րերը երջանկալուա օրերու փոխուեցան։ Որչափ և իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրա-տունիի արժանիքն ալ անուրանալի է, սա-կայն անտեսնալ է այդ փոփոխութեան մէջ գործունեայ գեր մը չտալ իմաստուն և կեն-ցաղագէտ հայրապետին, որ գիտցաւ հետզ-հետէ երկրին ուերածները նորոգել, և չը-փոթած և պատահած նախարարներուն մի-ութեան և միաբանութեան հոգին ներշնչել, որով առաջնորդուեցան Աշոտի համար որ-քան նական թագ ու պատիւ ալ խնդրելու (§ 666), և ընդունելու։ Հարկաւ անխոր-հուրդ չէր, որ եկեղեցական ատեհանաններէ զուրկ մէկ մը՝ յանկարծ օրուան մը մէջ մինչեւ գերագոյն ատեհանը կը բարձրանար, և եթէ Սմբատ Յոստովանող տեսած էր ա-նոր վրայ արժանիք մը՝ զայն բարձրացու-ցած աեն, եպիսկոպոսական դասակարգն ալ համոզուած էր այդ բացառիկ արժանա-ւորութեան, և անհակառակ և անխոհանած կու տար ատեհանաց ձեռնադրութիւնները։ Զաքարիա ուամբ ալ յանձնալ մէկը եղած չէ, վասնզի ճառընտիրներու մէջ քան հատ ընտիր ճառեր կան իրեն անունով մակա-գրուած (ՀԻՆ·503), որոնք համոութեան և հաւատարութեան կնիք կը կրեն։ Եկեղեցական նախանձայուզութեան ալ կը վկայեն կա-տանդնուպղծուած Փոա պատրիարքին հետ յա-րաբերութիւնները, և Հայ եկեղեցւոյ ուղ-զափառութեան հաստատամիտ պաշտպանու-թիւնները։ Զաքարիա թաղուած է Ի Հռոմ-կլայ (ՅՈՎ·174), զոր ի դէպ է հատ-կանալ Դրնայ կաթողիկէին կից կաթողի-կոսներու դամբարաններուն վրայ, վասն զի հայրապետանոցն ալ կը չարունակէր ինալ նոյն ատեանին մէջ։

673· Զաքարիայի արդիւնաւորութեանց չարքին պէտք է աւելցնել հնարաւոր չափով ուամանց և հեղինակու-թեանց ժամանակակից թեանց տուած քաջալե-րաթիւնը, վասն զի կը հանդիպինք քանի մը ա-նուններու, որ իր ատեն ծագկեցան և գնահատելի երկասիրութիւններ թողուցին։ Այս կարգին առաջին պիտի յիշենք Սահակ ուղղուած պատասխանը խմբագրող Սահակ

վարդապետը (§ 670)։ Սահակ սովորաբար Մոուա մականունով յիշուած է (ՎԱՐ·85), այլ ըսուած է թէ ըստ ասելոյն-ներեան Ապե-տոսէէ կոչէր (ԱՍՈ·145), թէպէտ չենք գիտեր երկու մականուններուն ալ իմաստը կամ ծա-գումը։ Ինքն եղած է Աշունքի եպիսկոպոս, Տայոց նահանգին մէջ, որ կայսրութեան հպատակ էր, և որ կը պատասխանէ այժմեան Թորդումի էօշք ատանին։ Սահակ Հայոց ե-կեղեցւոյ գաւանութեան նախանձախնդիր ըլլալուն, հալածեալ անդէ վասն հաւատոյ, էն է Հայս ասս Աշտ (ՎԱՐ·85), և այսպէս գըտ-նուեցաւ Շիրակաւանի ժողովին մէջ, և թէր համութեան, և թերեւս հեղինակութեան համար, պաշտօն ունեցաւ փոխն յղուելիք պատասխանը գրչի առնուլ։ Ժամանակակից է ևս Համամ վարդապետ Արեւելցի, որ գրած է Առակաց գիրքին վերլուծութիւնը, Յորի ԼՀ ՈՀ է ԹՈ գլուխին բացատրու-թիւնը, և Սաղմոսի մէջ գտնուող մարգա-րէական օրհնութիւններուն մեկնութիւնը, և քերականական վերլուծութիւններ (ԱՍՈ· 145), որոնց վրայ կ'ուելցուի ևս ՎՀԷՔՀՀՀ էէԸ Գ (ՎԱՐ·86), որ պէտք է ըլլայ ձԺՐ ՆՔՃՆԵՀԼ ԵՆ ԱՆԲՀՀ+ ընդարձակ սաղմոսին մեկ-նութիւնը։ Պէտք է յիշենք ևս Գագիկ

ՆԱԽԸՆԹԱՑ

Աշոտի կամքին, որ ընտրեալ ըլլալ պատուական հրամայէ ՀԵՌՆԱՊԵԼ ՅՈՈՒԸՐՔՈՒՆ պանս Թոր-գոմայ (ՅՈՎ·174), սակայն չենք կրնար են-թադրել որ եպիսկոպոսներ և ազատ նա-խարարներ անհնան ՍՈՈՑԱՑ բլլան, միայն թէ իշխանաց իշխանին կամքը գերակշռու-թիւն ունեցած է։ ՁԵՌՆԱՊԵԼ ՅՈՈՒԸՐՔՈՒՆ բացատրութիւնն ալ, որ կրնայ յիշե-ցնել Զաքարիայի համար գործածուած ՀԵՌ-ՆԱՊԵՒՆ է Հայոց պատրիարքութիւնը (ՅՈՎ·161), պէտք չէ մեկնել Զաքարիայի նման բոլոր ատեհանները միանգամայն առ-նելու իմաստով, վասն զի այդպիսի անուա-նակ և բացառիկ պարագաներ ենթադրելի չեն, ցորչափ յայտնի չեն գրուած։ Այդ բա-ցատրութենէն կը քաղենք միայն, թէ կա-

Տ. ԳԷՈՐԳ Բ. ԳԱՌՆԵՑԻ

674· Զաքարիայի յաջորդը եղաւ Գէորգ, ընկեր Գառնի գիւղաքաղաքէն, որ է կո-տայք գաւառի թագա-ՔՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ ւորական ատեան, մինչև ցայսօր ալ նշանաւոր իր հնութիւններով։ Պատ-մարանը կը ներկայէ Գէորգը իբր այր գ պատ-ուական ՀԵՌՆԱՊԵԼ ՅՈՈՒԸՐՔՈՒՆ (ՅՈՎ· 174), որով պէտք չէ կաթողիկոսարանին պաշտօնեաներէն ասոկական մէկ մը իմանալ, վասն զի այլուր կը յիշուին եպիսկոպոս գըտ-նուելուն կոչմամբ պաշտօնեաներ (ՅՈՎ·214), և Գէորգ ալ եպիսկոպոս պէտք է եղած ըլ-լայ, եթէ կաթողիկոսարանին պաշտօնեու-թեան մէջ պատուական մէկ մըն էր։ Իր ընտ-րութիւնը կը վերապրուի բացառաբար

թողիկոսական աստիճանը եկեղեցական ա-
բարեզուարճանքով կը տօնէր, և ոչ թէ լոկ
ընտրութեամբ կը վերջանար։ Գէորգի ձեռ-
նադրութիւնը անդի ունեցած է Ջեձաշէ պա-
ռավայրը ծծէ Թլփատուիեան տեառն (ԱՍՈ.
113), որ է Աստուածայայտնութեան ութօ-
րէքը, և պէտք է զայն պատչաճեցնել 877
յունուար 13'ին, որ այն տարին կիրակի օր
մըն ալ կը հանդիպէր, առնկանի 28'ին Հայոց
տոմարով։ Գէորգ կաթողիկոսի վերագրուած
էր ցարգ Յովհաննու Աւորւոց պատրիարքի
թղթոյն պատասխանը (ՀԻՆ.531), որ հրա-
տարակուած ալ է (ԹՂԹ.335), և ուր Գէորգ
Հայոց վերապետի և հոգեշնորհ վեհապետի պատ-
ուանունով յիշուած է։ Այդ թուղթը կրնար
ալ ծառայել իբր Գէորգի գրական արժանի-
քին փաստ։ Սակայն նոր հետազօտող մը,
Աւորւոց պատրիարք Յովհաննէս Բարչու-
չանի անունով դանուած նամակը վերյիչ-
եալ պատասխանին հետ բաղդատելով, և
յիշեալ Յովհաննէսի 1064'է 1073 պատրիար-
քութիւնն վարած լինելը դիտելով, եզրակա-
ցուցած է որ ոչ թէ Գէորգ Բ Գառնեցիին,
այլ Գէորգ Գ Լոռեցիին պէտք է վերագրել
յիշեալ պատասխանի նամակը (ՅԱՐ.241)։
Ըստ այսմ Գէորգի գրական արդիւնքէն և
դրական կարողութենէն փաստ մը չենալով
ձեռնքնիս, որոշ բան մը չենք կրնար ըսել,
սակայն հնար չէր որ Զաքարեայի ձեռքին
տակ գանուող կաթողիկոսարանի պաշտօնեան
պաշտօնեան՝ ուսեալ և հմուտ մէկ մը եղած
չըլլար։

675. Խաղաղ ու հանդարտ անցած է Գէորգի կաթողիկոսութեան առաջին մասը, որ 877'էն կը հասնի մին-
չեւ 885, Աշոտի թագա-
ւոր հռչակուած տարին։ Գոհացուցիչ չափով հա-
մերաչխ վիճակ մը ունէին երկրին իշխան-
ները, իշխանաց իշխանը խոհական ընթաց-
քով կը շահէր ամէնքը, և կաթողիկոսն ալ
հայրաբար հովանի էր անոնց փոխադարձ
յարաբերութեանց, չկրնալով որ գրգռու-
թեանց առիթներ ծագին, կամ եթէ ծագին
տեսնելու չկանգնին։ Հետևաբար այդ միջոցին կարեւոր պատահարներ
չունինք պատմելիք, և պարտաւորեալ ենք
քանի մը տող յիշատակները քաղել։ Երբ

ՀԱՇՏԱՐԱՐ ԴԵՐ

Աչոտ իբր իշխանաց իշխան Հայաստանի գլխաւոր պետը կը նկատուէր, ոչ միայն Հայ իշխաններ ազատ ատատպետներ կը ճանչին իրենց գաւառներուն մէջ, այլև Տաճիկ գաւառապետներ զանազան կողմերու կը սիրէին։ Հայերուն մէջէն գլխաւորներն էին Գրիգոր Դերենիկ իշխան Արծրունեաց, Աչոտ կիւրապաղատ իշխան Տարոնոյ, Մուշեղ Բագրատունի իշխան Մոկաց, Գուրգէն Արծրունի իշխան Անձեւացեաց, վասակ Իշխանիկ իշխան Սիւնեաց, Վասակ Գաբուռ իշխան Սիսականի, Աբրնեարեչ Բագրատունի իշխան Վրաց, ամէնքն ալ իրարու ազգակցութեամբ կամ խնամութեամբ միրճաւորներ։ Առաջնակարգ դեր ունէին նաեւ Աչոտի եղբայրները, Աբաս սպարապետ՝ որ Վանանդի գաւառը կը կառավարէր, և Շապուհ ասպետ, որ Աչոտի մօտ գանուող գունդին զօրավարն էր, և Աչոտի որդին Սմբատ, որ Գուգարաց կողմերը հանդարտեցնելու և կառավարելու զրկուած էր։ Իսկ Սրբատցի իշխաններէն կը յիշուին, Յամանիկ Ագուանից կողմերը Պարտաւի մէջ, Սալըբատ Կայսիկ Ապահունեաց գաւառը, և Ամմաթ որդի Հալիթ՝ որ է Ամմա-պէյը-Յալիա Տարոնի մէջ։ Պատմիչը կը դիտէ, որ ինչ-
կ'արշաւէր, այլ Աբաս սպարապետի դիմա-
դրութենէն կը սոսկար եա դառնար, և
նման պատճառով ալ Դերենիկ՝ Աչոտ կիւ-
րապաղատի դէմ կ'ելլէր, և զայն ձերբակա-
լելով Վասպուրականի Սեւան բերդին մէջ
կը բանտարկէր, որչափ ալ Աչոտի եղբայր
Դաւիթը՝ Դերենիկի փեսայն էր (ԱՐԾ.248)։
Բանտարկեալ կիւրապաղատին պահպանու-
թիւնը յանձնած էր Դերենիկ իւր փեսային
Հասանի, իսկ եղերութիւնը պատճառած էր ամէնուն։ Հանդուրժելով,
թարգման կը կանգնէր Գէորգ կաթողիկոս,
որ բաղում անգամ ըղձացեալ էր Դերենիկին՝ որ անդրադարձ գործէն եա կենայ, և յա-
ջողութիւն չգանելով անձամբ ալ եկաւ քով-
նեցաւ հոգեբարձրութեամբ Դերենիկը
սակայն ոչ կրցաւ փոխել ընթացքը, և պար-
տաւորեցաւ եա դառնալ՝ գործը թողլով

ինքն Աբուլէթ, թէպետև միշտ սոսկէր հոգեբարձ
Աչոտ կիւրապաղատին համար։ Սակայն վրայ
յանկարծ գործին կերպարանքը փոխուեցաւ։
Աչոտ կիւրապաղատ Հասանի հետ մտերմա-
նալով, յաջողեցաւ Դերենիկը կատածելի
ընել անոր աչքին, և Հասան սուտ հիւանդ
ձեւանալով մօրեղբայրը իր տեսութեան
հրաւիրեց, և նենգութեամբ զայն բռնատա-
կեց Սեւանի բերդին մէջ և կիւրապաղատը
արձակեց։ Գէորգ կաթողիկոսի առջեւ նոր
գործ բացուեցաւ, և Աչոտ իշխանաց իշ-
խանը ու Թուրքէն ու Մուշեղ և ուրիշ իշ-
խաններ ալ մէկտեղ ժանեալով, Հասանին
գնաց որ Դերենիկը ազատէ, և յաջողեցաւ
առաջարկը ընդունելի ընել տալ, Դերենիկի
Դպիկ որդին պատանդ թողլով (ԱՐԾ.252)։
Դերենիկ որչափ ալ երդում ըրած էր Հա-
սանի չվնասել, բայց յաջողեցաւ պատանդը
ազատելէն առքը, Հասանը նենգութեամբ
բռնատարկել Նկան բերդին մէջ, և զայն
չկրցաւ, բայց եթէ Դպիկի Ապուսմրատը
ձերբակալելու խոստումով, որուն վրայ
Դերենիկ կատածել սկսած էր։ Հասան պայ-
մանը զործադրեց, և Դպիկը կալանաւորե-
լով Դերենիկի յանձնեց, և սա ալ զայն
Վանայ բերդին մէջ բանտարկեց (ԱՐԾ.254)։
Վերջին պարագաներուն մէջ Գէորգի միջա-
մտութիւնը նորէն յիշուած չենք գտներ,
բայց առաջին ատիթներուն մէջ այնչափ հռ-
ոմանութիւն ունեցող հայրապետը, անտար-
բեր մնացած չէր կրնար ըլլալ յաջորդ եղե-
լութեանց հանդէպ։

676. Աչոտեղ իբրեւ պարզ յիշատակ մը
յառաջ բերենք Վասիլ կայսեր և Աչոտ իշ-
խանաց իշխանի յարաբե-
րութեանց մասին պատ-
մուած պարագայ մը։ Վա-
սիլ Ա. կայսր, Մակեդո-

ՎԱՍԻԼ ԵՒ ԱՇՈՏ

նացի կոչուած ընդհանրապէս, թէպետ Ար-
մինաւպոլսոյ գաւառին մէջ ծնած, բայց
իբր Հայկական ծագում ունեցող ընդունուած
էր, սերած ըլլալով է Տրդատ, է բէօղէն Թլայ
(ԱԻՐ.45), ինչ որ պէտք է իբր հօր ծննդավայ-
րին վրայ իմանալ։ Վասիլ իր հայկական ծա-
գումը պարծենալով պահած էր, և մանա-
ւանդ անով իրեն բարձր ծագում ալ սեփա-
կանելու փափաքը ունեցած էր։ Կայսերա-
կան պալատան մէջ սորին պաշտօնեաներէն
սկսելով հետզհետէ մինչև գահակից կայս-
րութեան բարձրացաւ Միքայէլ Գ'ի օրով։
Բայց այդ Արբշիռ մականունեալ, և արբե-
ցողութիւնը իբրև անուն ընդունելու չափ
անառակ կայսեր՝ չտպաւորիններէն և
ցոփութիւններէն ձանձրանալով, Վասիլ
խումբի մը գլուխ եղաւ, և յաջողեցաւ
անոր սպանութեամբ կայսերական գահին
սիրանալ 867'ին, բայց և արժանաւոր վե-
հապետ մը եղաւ Բիւզանդական կայսերաց
մէջ։ Անկէ առքն էր որ Վասիլի հայկական
ծագումը՝ Հայ Արշակունիի հարսնութեան
հետ կապելու գաղափարը ընդարձակու-
թիւն գտաւ։ Մերինները կը գրեն թէ այդ
գիւտը ըրած է Վասէն ոմն եպիսկոպոս Տարսոնոյ
(ՎԱՐ.85), իսկ օտարներէն այս գիւտը կը
վերագրուի Փոտ պատրիարքին, որ Վասիլի
հրամանով ամուսէն զրկուած լինելով, այդ
կերպերով կը ջանար անոր համակրութիւնը
վայելել (ՁԱՄ.Բ.700), ինչպէս որ ալ յաջո-
ղեցաւ, և վերջիվերջոյ 877'ին նորէն պատ-
րիարքական ամուսը գրաւեց։ Վասիլի Ար-
շակունի ծագումին փայլը աւելցնելու հա-
մար, Սահակ Պարթեւի անսիքէն հատուած
մըն ալ յառաջ կը բերուէր, որով կրկին ան-
գամ Արշակունիներուն թագաւորելը կը յիշ-
ուէր, և Վասիլի կայսրութեամբ կատարել
ըսուէր պեղեանն Սահակայ սրբոյ, նորել ըսուած
Արշակունի (ՎԱՐ.85)։ Վասիլ ինքն որչափ
հաւատացեալ չենք գիտեր, բայց գաղափարը
մշակել ուզեց, որով սոսկական ատաիճանէ
արքայազարմ մը կը լինէր։ Այդ մտազրու-
թեան հետեւանք եղած է, որ Վասիլ Հայ
Արշակունիներուն թագադիրները՝ Բագրա-
տունի ասպետներուն եղած լինելը յիշելով,
յեղեղումբեր տառնէնիք ըսէր, որ է 876'ին,
Հայաստան զրկած է Նեղոփեր թ Նիկիա կոչեցեալ
եպիսկոպոսն Աշոտոյ ըսած, բերելու շուր պսպղուն,
որովհետև կաթը պակսիլ է Բագրատունւոյն։ Ա-
չոտի համար օգտակար էր, կայսրութեան հետ
լաւ յարաբերութիւններ հաստատել, ուստի
մտադիր կ'ուսնի Աչոտ Վասիլի առաջարկը,
միանգամայն տասն հազար արծաթի կը յղէ
ընծայ Նորոշէն եպիսկոպոսին, զոր Վասիլ չենկ
կուտար, անոր մէջ Հայոց յիշատակի մը
անենալ ուզելով, ինչպէս որ ժամանակա-
կից էին Մամիկոնենանց, նաւթիլով հինգ
էջեր արձանոյ, և անով իրաւունք առացած

էին ֆնել ղեռաւ աբեմաթեառ Սբեռյո Սաֆէայ եկեղեցին (Վ.Ա.Բ.85)։ Այդ եղելութեանց պատմական առուգութեան իբր նչան կրնանք ընդունիլ, տարիներ ետքը Վասիլէ Աչառին թագաւորական թագ ղրկուիլը, որ չատ լաւ կը կապուի նախընթացաբար հաստատուած յարաբերութեանց հետ։ Հարկաւ այդ յարաբերութիւնները, որք կերպով մը կրօնական նչանակութիւն ալ կը ստանային, չէին կրնար առանց հայրապետին միջամտութեան կատարուիլ, և որովհետեւ քնաւ միւթէնական կամ դաւանական առաջարկներու յիչատակութիւն չկայ, պէտք է ըսել թէ ինքն Վասիլ ալ, իբր Հայ ծագումով Հայոց դաւանութեան համակիր պէտք էր ըլլար, և դաւանական խնդիրներէ պիտի խորչէր։

677. Յիչատակութեան արժանի կը սեպնք Մաչառց վարդապետի միջադէպն ալ, ոչ միայն յետոյ կաթողիկոսութեան բարձրացած ըլլալուն, այլև իրողութեան խմաստը ճչդելու համար։ Մաչառց որդի էր Եղիվարդեցի Գըրիգոր քահանային, որ պանդխտութեամբ, Սիւնեաց Սոթք գաւառը, այժմեան Մար վիճակը կազմած։ և այս առթիւ Մաքենոցոց վանքին աչակերտութեան կազմած Մաչառցը, որ Սահմանաս վարդապետ ձեռքին տակ զարգանալով, Սիւնեաց Դաւիթ եպիսկոպոսէն քահանայական ձեռնադրութիւն կ'ընդունի։ Անկէ ետքը Մաչառց կը փոխադրուի Արաւաղի անապատը, անկէ ալ կ'անցնի Սեւան կղզիի անապատը, որուն առաջնորդութեան ալ կը բարձրանայ իբր ճգնազգեաց և ուսումնական արժանիքով։ Մաչառցի անունը հետզհետէ ամէն կողմ կը հռչակուի, և իբր արբակրօն անձ կը յարգուի ամէնէն, մանաւանդ Սիւնիք նահանգին մէջ (ՕՐՔ. Ա. 217), որովհետեւ խրատամբեր ճգնութեամբ կ'ապրէր Սեւանի մէջ, նոյն իսկ չուրէ ալ զինքն զրկելով, և սրնունդի համար ալ ընդհէ ընկերէ և խոտվնել բանջարով չուտանալով (Ա.Ր.Ա.273)։ Մաչառց Սեւանի միաբանութիւնն ալ կը ծաղկեցնէր, և իրեն չուրջը կը ժողվէր եղբարց բազմութիւն, որք կարգաւոր վանականութեան մարմին մը կը կազմէին կանոնագրութեամբ առնուած սրբոյն Բարսղի, և ճգնաւորական կենցաղին մէջ այժ կուտային ուսանող, ապառնելի ղեռմունէն ծերոց սրբոց, դի ըստոյ եղէն սէր սիոց (Ա.ՍՈ.146)։ Մաչառց Սեւանի արտաքին փայլ ալ ատկցուց նոր չինութիւններով, և Սիւնեաց իչխան Վասակ Գաթիւնեներով, և Սիւնեաց իչխան Վասակ Գաբռաւի ամուսնոյն Մարիամ թագուհւոյն առատաձեռնութեամբ, երկու ֆեղլպաճոյճ եկեղեցիներ կառոյց, մէկը Սուրբ Աստքելոց և միւսը Սուրբ Աստուածածնի անունով, որոց ատերակները դեռ եւս կը տեսնուին Սեւան կղզւոյն բլրակին վրայ։ Այդ չինութեանց թուական կը յիչուի 874 տարին (ՕՐՔ.Ա.218)։ Աչառ իչխանաց իչխան ալ անձամբ եկաւ է պեռոնէն ռոբք հոգն, և թաչիայի ատաուածընկալ նչանը ընծայ առաւ, հաւանաբար Փոտին կողմանէ իրեն ընծայ ղրկուած խաչափայտը (§ 669), և միանգամայն վանքին պահպանութեան համար իբր կալուած նուիրեց, Վարսեր, Ցամաքատ բերդ, Գոմաձոր, Բերդք և Ուռհացատի դիւղերը, Գառնիի և Երևանի մէջ այգիներ, և ուրիչ արդիւնաւոր հոդիր (ՕՐՔ.Ա.218)։ Այդ ամէն պարագայք կը ցուցնեն Մաչառցի առացած համբաւին մեծութիւնը, որ մինչև իսկ իբր հոգևոս մարգարէ կը նկատուէր, և հռիփսիմեանց ընդհանրութիւն ի պեռոիանէ անդ ընդեան պեռոնէր, և անոր համար ամէնեցուն ալ է նա հայելի (ՅՈՎ.186)։

678. Այդպիսի նպաստաւոր և փառաւոր պարագաներու մէջ զարմանալի կ'երեւի, որ անհամաձայնութեան խնդիրներ կը ծագին և Գէորգ կաթողիկոսին և Մաչառց վարդապետին մէջ, և մինչեւ իսկ կաթողիկոսին կողմէն նզովք կը սպառնայ նոցուն վարդապետին դէմ։ Պատմիչներէն ոչ մէկը միջադէպը կը պատմէ, թերևս խնայելով մեծ վարդապետին և կաթողիկոսին հասած անձին պատուոյն, այլ սեթեան հասած անձին պատուոյն, այլ անոր անցողակի յիչատակը կը գտնենք Մաչառցին կողմէն Սբաս սպարապետին գրուած նամակին մէջ, զոր ամբողջապէս յառաջ կը բերէ Յովհաննէս Պատմիչ կաթողիկոսը, Մաչառցի աչակերտն ու զգականը, ու անոր անպայման գովաբանը։ Արդ այս նամակին մէջ գրուած է. Բայց ի նզովք պատապարտութեան յաւետ յերթալ և սրճանչ

էր, և դէ վէրպեցայ, և ըստ սրտոդէ ածէալ ինձնահրաման բռնի զնուրց սուրբ հոգւոյն, ոչ է ձեզ ձեր և ֆպիեզբռնաւանացն, վասն որոյ սաղմոսայց սպասնութեամբ և սուաջ ածմամբ պատուհասէք ոչ ոք ի ձեզ ոչ ոք ի ձեզ ոչ ոք ի ձեզ (ՅՈՎ.189)։ Աբասի գրուած նամակին պատասխանելուն վրայ իր կարգին պիտի խօսինք, այստեղ միայն Մաչառցի ակնարկած միջադէպին վրայ կ'ամփոփինք մեր խօսքը։ Մաչառց կ'ընդունի թէ սխալ մը գործած է, վասնզի ինքնիր զլուխ առանց բարձրագոյն հաստատութեան հաղորդակցութեան մտեր է քաղկեդոնականներու հետ։ Այս առթիւ կաթողիկոսարանին կոդմէն իրեն պատասպարտութեան նզովք սպառնացուիր է, որուն վրայ ինքն իրաւացի դտեր է յանդիմանութիւնը. անոր համար կաթողիկոսին առջև խոնարհէր, ապաչխարութեամբ նեռուած է հայցեր, և այս կերպով միջադէպը վախուեր է։ Պատմութեան մէջ նզովքին միչտ այնպէս չէ. նամակին մէջն ալ առանն ու պարագաները չեն ցուցուած, որով լոկ մտաբերութեամբ և ենթադրութեամբ կրնանք ըսել, թէ Փոռ ևկած պատուիրակութեան և Շիրակացւոյն ժողովին առնն կամ անկէ առքը, կրցած է Մաչառց լայնախոհ գաղափարի հետևիլ՝ բարեմիտ նպատակով, և թէ նա քաչուած է, երբոր տեսած է որ եկեղեցական իչխանութիւնն ու մարմինը իրեն համամիտ չեն գտնուած։ Անկէ ուրիչ բան մը ըսել չենք կրնար։ Միայն զարմացմամբ կը տեսնենք, որ Զամչեան իր քաղկեդոնիկ սիրայարութեան միջոցներուն մէջ բարեմիտ մեկնութեանց չրջանէն անդին անցնելով, խեղաթիւրումներ իսկ գործածելու կը հասնի։ և Մաչառցի նամակէն վերեւ յառաջ բերուած կտորը այլայլելով կ'ըսէ, թէ Մաչառց Բագկեդոնի դէմ խօսողներուն համար նզովքի թուղթ մը գրած էր, և թէ վերջէն ալ նոյնը կը հաստատէր. և այս դիտմամբ Մաչառցի բերանը օտարոտի բառդատարկութիւն ալ դնելով կը գրէ. Այլ և վերայ այլ անձինսն ասէ. «Իմ նզովք պատապարտութեան յաւետ չերթալ և սրճանչ էր» ա՛ս այնպէս ընդդեմ ոչ ինչ երթայ (ՉԱՄ.Բ.925), ու ըստ քահանայ բառնոյ կը վախճանակէ վերջերս խոստովանութիւնը՝ Բագկեդոնականաց հետ խորտը վերացած ըլլալուն համար, և պատասխան չնորհելով նոթերուն յայտարարութիւնը, և սրճշմարտութեամբ և սուաջ անկմամբ խոնարհիլը մի բառեր առնելով և միւսները զգեցնելով, ինքնահնար յաւելուածներ կցել, բանաստեղծներ կերպ մըն է։

679. Այդ քանի մը միջադէպները, զորս յառաջ բերինք՝ Գէորգի կաթողիկոսութեան առաջին տարիներէն, ժամանակին հանդարտ ու խաղաղ կացութիւնը խանգարելու բնութիւնը չունէին, որով կաթողիկոսն ու իչխաններ համարձակութիւն ունենան սիրոյ վիճակին ուելի փայլ մը տալ, և Հայաստանի իչխանաց իչխանը՝ Հայոց թագաւորի պատուանունով և արքունական չքեղութեանց առուելութեամբ փառաւորել։ Այս կերպով թէ ազգային կացութեան կարեւորութիւնը պիտի չառնար, և թէ իրենք ալ իրենց դիրքերուն մէջ բանով մը բարձրացած պիտի ըլլային։ Այդ խորհուրդին զլուխը կը յիչուի Գրիգոր Դերենիկ իչխան Արծրունեաց, Գրիգոր Սուփան իչխան Սիւնեաց որ հօրը վասակ Գաթիւռի յաջորդած էր, և վասակ Իչխանիկ իչխան Սիսականի, որոնք ընդ այլ էղեռնաց Հայոց, յատուկ զիտմամբ ըրին ամիրապետին որ ամիր Ահմաթ կոչուած է (ՕՐՔ. Ա.219), և է Մութամէտ-Պիլլահ, որուն բուն անունը Ահմէտ-Ապուլ-Ապպաս էր (§ 659)։ Իսկ զիտմանն միջնորդն էր նոյն ինքն Յիսէ, որուն հետ տեսակցած և առաջին քայլերը պատրաստած էր Զաքարիա կաթողիկոս (§ 666), և որ Ատրպատականի ոստիկան եղած էր, և Հայաստանի գերիչխանութիւնն ալ իրեն կը պատկանէր։ Այս պատճառով իչխանք և նախարարք Հայոց իրենց առաջարկը ընծայելէն առաջ՝ Յիսէի ընծայեցին ոսկեթել ձի՝ յեռ ոսպիանէն ձիւեէ ոչ-ոյ Շէհիայ (ՅՈՎ.175)։ Քանի որ ինքն Աչառ չէր կրնար գործին առաջին դերը առանձնել, հարկաւ Գէորգ կաթողիկոսն էր որ նախարարները միաբանելու և խնդիրին առաջնորդելու գործը կը վարէր։ Թէ ինչ մտածութիւններով և ինչ պայմաններով հաճեցաւ ամիրապետը Հայոց խնդիրը կատարել, բացատրուած չենք գտներ։ Միայն զիտնք թէ Ապպասեանց ամիրապետութիւնն իր ներքին ոյժը կորնցուցած էր, ամէն կողմ ինքնագլուխ իչխաններ կը ամիրապետին, և

Մեթամէա հարկագրուած էր անոնց ինքնավարութիւնը ճանչնալ և հաստատել. զոհանալով միայն տարեկան հարկի մը վճարմամբ, ինչպէս էին Եագուպ Սաֆար՝ Պարսկաստանի և Ահմէտ Թուլուն՝ Եգիպտոսի մէջ։ Անշուշտ Հայոց առաջարկն ալ դիւրութեամբ ընդունուեցաւ, որովհետև հակառակ պարագային նորէն Հայոց ապստամբութեան և վնասել ընդդիմութեան առիթները պիտի ակէին, և ամիրապետութիւնն ալ կարող պիտի չըլլար դէմ դնել։ Նոյնիսկ Աբբասեանական խալիֆայութեան հզօր առաջին շրջանին ալ ինքնագլուխ տիրապետողի հակառակ առած էին ամիրապետին հանդէպ։ Ակնհայտ համոզիչ փաստ մը չենք տեսներ, մեծնալու համար այն սիրալիր արտաքին դիւրահաւան վիճակութիւնը, որով Թագաւորի անուն և պատիւ և իրաւունք կը շնորհուէր Հայոց իշխանաց իշխանին։ Հարկաւ Յիսէ, որ Զաքարիայի օրէն բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատած էր Հայոց հետ, իրեն միջնորդութեան վարձքն ու պարգեւը առատապէս ապահովցուցած էր։ Յիսէ ասիկան անձամբ նկատ բնաւ չի թուիր, որովհետև ազգային հարստութեան և ազգային ինքնուրոյնութեան տեսակէտով, ինչպէս և կրօնական տեսակէտով, Հայոց համար նոյնքան վտանգաւոր էր Յունաց կայսրութեան հպատակութիւնը, որքան Արաբական խալիֆայութեան։ Ասոնց ամենուն ալ նպատակն էր Հայոց ազգային ինքնուրոյնութիւնը ջնջել, և զայն ընդհանուր կայսերական կամ խալիֆայական կազմակերպութեան մէջ ձուլել։ Ասոնց ամենուն ալ դէմ կը կենար Հայոց ազգային ոգին, որ ամէն ատեն ինքնավարութեան ձգտած է։ Ասոնց ամենուն ալ դէմ կը կենար Հայոց ազգային եկեղեցին, որ ամէն ատեն ինքնուրոյնութեան ձգտած է։ Ասոնց ամենուն ալ դէմ կը կենար Հայոց ազգային լեզուն, որ ամէն ատեն ինքնուրոյնութեան ձգտած է։ Ասոնց ամենուն ալ դէմ կը կենար Հայոց ազգային գրականութիւնը, որ ամէն ատեն ինքնուրոյնութեան ձգտած է։ Ասոնց ամենուն ալ դէմ կը կենար Հայոց ազգային ոգին, որ ամէն ատեն ինքնուրոյնութեան ձգտած է։

680. *Թագաւորական օրհնութեան մանրամասնութեանց մասնելով, նախ պէտք է զգայն Շիրակաւանի կամ Երազգաւորքի մէջ կատարուած ըսել, որովհետև այնտեղ էր Հայաստանի ինքնուրոյն կառավարութեան կեդրոնը։ Իսկ գործածուած արարողութեանց մասին Պատմաբանին խօսքերէն այնպէս կ'երեւի թէ լոկ ազօթք և օրհնութիւն կատարուած է, և ոչ օծում, ինչ կը գրէ. Զհոֆեոր օրհնութիւնեան ձեռնադրութեան պատրաստ է վերայ նորաբեալ, ձեռնադ օծման պատրաստ էր ըստ (ՅՈՎ. 176)։ Հինգերէն աղբիւրներ ալ պարզապէս կը գրեն. Օրհնէ զինքն տէր Աստուած (ՎԱՐ. 86), այնպէս որ Օրբէլեանի գրածը, թէ նոյն տէր Գէորգ, Հայոց կաթողիկոս, և տէր Յովհաննէս Սկեւռայ եպիսկոպոս այլեւ եպիսկոպոսք (ՕՐԲ. Ա. 219), մեզ չսիրէր օծում տեղի ունեցած չհնելը ընդունիլ, որովհետև Օրբէլեան իր օրուան սովորութեան համեմատ կը խօսի, մինչ Պատմաբանը՝ օրհնութիւնները ձեռնադրութեան պարագային կ'ընէ, և բացայայտ կերպով օծում տեղի ունեցած չըլլալուն կ'ակնարկէ։ Միայն Սիւնեաց եպիսկոպոսին և ուրիշ եպիսկոպոսներու ներկայութիւնը աշխարհանդէս մը տեղի ունեցած ըլլալը կը ցուցնէ։ Ամէն տեսի մէջ Գէորգ բարեբախտ եղաւ, չուտուց դադարած և չսասնց բաղձացած հանդէսի մը նախագահելով, որ բոլոր երկրին ալ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ, և ազգային և կրօնական հաստատութիւններ և ձեռնարկներ, նոր քաջալերութիւն առացան (ՅՈՎ. 176)։ Եղելութեան թուականը ճշդելու մասին, պատմիչներու մէջ տարբերութեանց կը հանդիպինք, միայն հղելութեանց դասաւորութեամբ կըրնանք յարմարագոյնը նախագասել։ Պատմութեան տարին որոշ թուական չունի. իսկ տօնի մասնը ընկալեալ թուականն է Հայոց 334 տարին, որուն տարեգլուխը կ'իյնայ 885 տարիի 19'ին, և կը տեւէ մինչև 886 տարւոյ նոյն օրը, և քանի որ աճնական օրուան յիշատակութիւնն ալ չունինք, այդ մէջտեղ որ և է մէկ օրը կրնայ իբրև հանդիսական թագադրութեան օր համարուիլ։ Սակայն կրօ տնանք Հայոց 334 տարին կը յիշէին (ԿԻՐ. 45, ԱՐՇ. 258, ՕՐԲ. Ա. 219, ՍԱՄ. 95), ուրիշներ 336 թուական կը գրեն, և Քրիստոսի 888 թուականը կ'ուզեցնեն, Գէորգի կաթողիկոսութեան 12'րդ տարին ալ յիշելով (ԱՍՈ. 144, ՎԱՐ. 86), իսկ Անեցին Հայոց 334 թուականը Քրիստոսի 887 տարւոյն կը համեմատէ (ՍԱՄ. 95)։ Ժամանակագրական ճշդութեանց մէջ ասոր կէսերուն ուսումնասիրութիւնը կը ցոյց կէսերուն ուսումնասիրութիւնը կը յորդորէ 334 թուականի ընթերցումը խաղտալ, 885'ի վերջերը կամ 886'ի սկիզբները դնել թագադրութիւնը, և քանի որ 885 թուականը ընդհանրապէս ընդունուած է, մենք ալ զայն փոփոխելու պատճառ չենք տեսներ։*

681. *Աշոտի թագաւորելը հայկական երկրորդ հարուածն եղաւ պատմութեան միչեւդէն (ԱՍՈ. 143), սակայն պէտք է դիտել, որ Հայաստանի անկախ պետութիւնը մը չհկաւ Բագրատունիներով, այլ լոկ ինքնուրոյն ներքին կառավարութեան ձեւ մը, և այն ալ ոչ կատարեալ և ամբողջ։ Վասնզի երկիրը ոչ միայն հեռաւոր զերիշխանի մը հարկատու էր, այլ Աբբասեանական ոստիկաններ, երբեմն ամիրապետի անունով և երբեմն ամիրապետէն ապստամբելով, ուղղակի Հայաստանի կառավարութեան ներքին գործերուն կը միջամտէին։ Հայերն ալ իրենց կողմէն այդ միջամտութեանց առիթ ընծայելէ չէին խորշեր։ Եթէ առաջին անգամ Աշոտի թագադրելը համակամ խնդրեցին և համամիտ ողջունեցին, բայց յետոյ նախանձու կիրքեր գրգռեցին, իրարու դէմ ամբաստանութիւններով ոստիկաններուն դիմեցին, ամէնքն ալ իրենց հաչուոյն թագաւոր կոչուելու փափաքին հրապարակուեցան։ Ոստիկաններն ալ առիթը ձեռքէ չփախուցին, իրենց կողմնակցութիւնը աւելի վաճառեցին, Հայերը իրարու դէմ գրգռեցին, և երկիրը բազմաթիւ պատերազմ մէջ բամնեցին, այնպէս որ Հայոց թագաւոր անունով վեց հօթը իշխաններ միեւնոյն ատեն Հայաստանի զանազան կողմերը կ'իշխէին։ Նոյնիսկ առաջին թագաւոր Աշոտի հինգ տարուան թագաւորութեան միջոցը կատարեալ խաղաղութեամբ չանցաւ, և անկէ առաջ իր իշխանաց իշխան անունով վարած կառավարութեան ժամանակները չատ ալ փառաւոր սկսան, և կարծես թէ թագը բարեբաստիկ ազդեցութիւն չգործեց։ Բագրատունեաց պատմութիւնը ոչ ազգին և ոչ եկեղեցւոյն համար միխիթարական երեւոյթներ չունի ներկայելու, և հազիւ թէ թագաւորութեան ուսիսով ուրախացած, դժնդակ ապագաներու գոյժեր գրելու պիտի պարտաւորուինք։ Պատմիչը նախապատրաստական աշխատութեանց մէջ սիրապետող բարոյական անկարգութիւնները յիշատակելով, Զրհնդեղի և Սոգոմի ապստամբութեան պատճառները կը յիշէ, և իբր երկրաշարժի պատրաստիչներ կը ցուցնէ Հայաստանի վրայ հասած ապագաները, քանի որ ինչ ինչ ընդ, յայտնապէս գանգատ ունի ղեկավարներուն դէմ, որոնք պատճառէին (ԱՐՇ. 244)։ Հաք էր իրեն պատճառ յիշել նախանձը, անմխիթարութիւնը, և եղբայրասպան պայքարները, որոնք ըստ ինքեան անհնարին պատուհասներ էին, երկրաշարժներէն ալ սոսկալի։*

682. *Վասիլ կայսր, որ իբր հայկական Արշակունի հարստութեան ներումով (§ 676), և իբր բիւզանդական կայսր, կրկնակի ձգտումներ կը տածէր Հայաստանի վրայ, և Ապտղասեանց անկումն ու տկարանալը տեսնելով կրնար մեծայոյս լինել իր փափաքներուն իրագործման, յաւ չտեսաւ Թագաւորական տոհմիճանի և պատուոյ չնորհմամբ Հայերուն Արաբական տիրապետութեան հետ ներքնապէս կապուիլը, և փոխանց ինքն ալ իր կողմէն տիրելի երեւիլ Հայոց, և անոնց համակրութիւնը վառ պահել։ Այս նպատակով ինքն ալ իր կողմէն դրկեց ընծայ առաքեաց Աշոտոյ ի քրոյ իւրմէ Յովհաննէն (ԿԻՐ. 45), որով պայման խնդրեցաւ և տրոյ հաստատել, հաղորդակից կացուցանելոյ յարձանացն Քրիստոսաբեր խաչին (ՅՈՎ. 177)։ Այս կերպով է որ Աշոտի թագաւորելը կոմակցութեամբ Վասիլ կրցած է բռնել (ԱՍՈ. 144), թէպէտեւ դեռ կայսրն Յունաց Բարեպ (ՅՈՎ. 177), լրացեալ իրողութեան մը վրայ կը հանդէր, որ առանց իրեն կատարուած էր։ Ինչ կարծեր որ Վասիլ եկած թագին հաստատութիւն մը կատարուած ըլլայ, թէպէտեւ Վարդան կը գրէ, թէ ընդ և կայսրն Վասիլ առաւ, և օրհնէ զինքն տէր Գէորգ (ՎԱՐ. 86)։ Վասնզի Պատմաբանը օրհնութիւնը Իսմայէլեան թագին կը յատկացնէր և յատնանքը յիշելով նորէն օրհնութիւն չյիշեր։ Վասիլի նպատակը պարապի չելաւ։ Հայերուն չատ հաճելի եղաւ քրիստոնեայ վեհապետն ալ իբր թագաւորութիւն ճանչցուելնին, որով կը յուսային Արաբական սկսած տիրապետութենէ ազատելու համար հովանաւոր մը ունենալ, ինչ որ չհետեւցաւ մանաւանդ Աշոտի արդարն և խոհեմ առնելերը։ Սակայն այդ երկկողմանի փափաքանութիւնը բարեգուշակ չեղաւ Հայաստանի համար։ Ցոյներն ալ իրենց մէջ միշտ պատահած, և զօրաւոր ձեռնարկներու անբաւական, ոչ թէ Հայերը ազատու-*

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՍԻԼԷ ԲԱԳ

ԹԱԳԱՒՈՐԱԿԱՆ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ

ղեկավարությունը, որ ամենայն ինչ պետք է կատարվի ըստ ժողովրդի կամքի։ Ընտրությունների ժամանակ ամեն մի ընտրող ունի իրավունք ընտրելու ինչպես ուզում է։ Ընտրությունների ժամանակ ընտրողները ընտրում են ընտրողների մի ամբողջ խումբ, որոնք ընտրում են ընտրողների մի ուրիշ խումբ, որոնք ընտրում են ընտրողների մի ուրիշ խումբ, որոնք ընտրում են ընտրողների մի ուրիշ

ծերը Աբասի կասկածը չարժան էին, թէ Աարներսէհ Սմբատը իրեն դէմ գրգռած ըլլայ, բայց իրօք Աարներսէհի բանտարկութիւնն եղաւ Սմբատի գրգռուելուն պատճառը, որ բանակին գլուխը անցնելով վտանդի վրայ գալեց: Աբաս զէնքով դիմադրելու եղաւ, և մօտ մարդոցմէ ալ սաստիկ խոյանաձ ասիքներուն գործեցին երկաքանչիւրն ալ: Հարկ կ'ըլլար որ Գէորգ կաթողիկոս նորէն մէջտեղ ելլէր, իր մեծ հաշտարարի դերը կատարել, և կարս կ'երթայ որ Աարներսէհի ազատութիւնը ստանայ Աբասէ: Սա վրայ ասհմանէն երկու բերդ, և Աարներսէհի Դասհմանէն երկու բերդ, և Աարներսէհի Դաւիթ որդին պատանդ կը պահանջէ որ Աարներսէհը թողու, և յայտ բանի յետոյ եղբայրն ինքնալ գայ ետեւէն գնալու (ՅՈՎ. 183): Աաոր վրայ Գէորգ Աարներսէհը կը յորդորէ պայմանները ընդունիլ, բայց Աբաս, գնդապետները ընդունելով ալ երդմանը կը դժէ, և Աարներսէհը թող չտար, համոզելու ևս ջիղնորդութեան կաթողիկոսին դնէր: Աաոր վրայ Գէորգ պնդական պրոմոութեամբ և պատուութեամբ և խոհմութեամբ Շիրակ կը դառնայ (ՅՈՎ. 184), գործին վիճակը Սմբատի ծանուցանել: Սմբատ կը պարտաւորուի պատերազմը նորոգել և առատացնել, մինչև որ Աբաս, կարսի մէջ պաշարուած և նեղի ենթած, հաշտութիւն կը խնդրէ, և Աարներսէհը թողուլ յանձն կ'առնէ, միայն իր ապահովութեան համար Սմբատի Աբաս որդին և Աչոտ եղբօրորդին պատանդ կը խնդրէ, ինչ որ Սմբատ չդլանար իր ուղղամտութիւնը կասկածի չենթարկելու համար:

686. Այդ միջոցին կը հանի Սմբատի թագաւորութեան հաստատութիւնը Մբեռմէտ-Պիլլահ ամիրապետին կողմէն, և Ափշին Աարրպատականի ատիկան, որ յաղորդած էր Ցիսէի, անձամբ կը բերէ ինք արշաւանքն, ականատես ըլլալու համար, և նշանակ էր որ ըսէ, և ինչ ալ ընէ, ամէն բան ընէ ըստ կամաց Աբասի: Ափշին Աարրպատական հասնելով, Ատրպատականի ամիրան Եուսուֆ ալ Ատրպատականի ամիրան Եուսուֆ ալ Ատրպատականի ամիրան Եուսուֆ ալ

ընծայէ+ քաջմ+ և նուիրական պատարքմ+, իբր թագաւորութիւնը ծանուցանելով և իբր բանակամութիւնը վկայելով Լեւոն Զ կայսեր, որ Իմաստասէր կոչուեցաւ, իր ուսումնական արժանեաց համար: Լեւոն ալ փոխադարձաբար մեծամեծ ընծաներ կը յղէր Սմբատի, ջեղեցկի գինւոց և ընտրուց, և ոսկեհուռհանդերձի գիներաց, և ըմպից և քաֆխից, և նմանց անհամապ ի հնամէ ոսկւոյ (ՅՈՎ.200), Յոյներուն համար անսովոր առատաձեռնութեամբ, զի չէ սովրուիր Հռոմոց ազգ չընել, այլ Լեւոն արքէ Հայոց էր, և սէրէ +ան ընդ Հայ առատապար (ԱՍՈ.146): Հայերու և Յոյներու իրարու մօտենալը լաւ ապագայութիւն չէրաւ Առաքելականի ոսոխկանին, որ եղած էր թագաւոր Սմբատայ: Անոր անունը կը գրուի սովորաբար Ափշին, և կը կոչուի որդի Սահի (ԱՍՈ.148), իսկ ուրիշ տեղ գրուած է Աչին որդի Ապուսեճի (ԱՐԾ.261): Թերևս ազգական է Ափշինի, որ Բաբանի ապստամբութիւնը նուաճեց (§ 638): Իսկ Անեցին, Սահ կամ Ապուսէճ Հայրանունը կը նոյնացնէ Ապուսէճի կամ Ապուսէճի անունին հետ, և Մշոյ մէջ ապաստան Եուսուֆ Ապուսէճի ոսոխկանին (§ 644) գաւառներ կը կարծէ այդ Ափշինը, և Յուսափը զոր պիտի սեպհականէ

գումարին վրայ մեա մը ուելցնելով, Ափչինի վճարեց, և կաթողիկոսը ընդունելով՝ անոր հանգստութեան և պատշաճ համեմատ՝ ինչ որ պէտք էր կատարեց, և փառաւոր կերպով դարձուց իր աթոռը, որով բոլոր ժողովուրդը մեծ խնդութենէ բաղմա-, և ամէն եկեղեցիներու մէջ պատարագներ կանոնեցին կատարելին գոհաբանութեան համար (ՅՈՎ. 215)։ Պէտք է դիտել տանք որ Պատմաբանը փրկանքին վրայ խօսած տեղն ցոյց ուելով, և ասոնք բացատրութիւնները կը գործածէ, որով կը հաստատուի թէ կաթողիկոսի մօտ պաշտօնի մտած էր, և գուցէ ինքն իսկ էր առանց անունը տալու Եպիփանոս գրած կոչուած անձը (ՅՈՎ. 124)։ Այդ վերջին եղելութիւնները իջեր է գնել 894 տարւոյն ընթացքին մէջ։

692. Որչափ ալ խիստ պատահարներ ժամանակին Հայ իշխանները կը տանիլին իրենց հետ միաբանութեամբ և գործակցութեամբ՝ արտաքին թշնամութեանց դիմադրել, պատմութիւնը ընդհակառակն անոնց մրցակցութեան սխալ հետեւանքները միայն կը պարզէ մեր առջեւ։ Դերենիկի երեք զաւակները՝ որք Գագիկ Ապուսմրատի խնամակալութեամբ իրենց հօրը յաջորդած էին (§ 683), զհետս երիտասարդութեան թեւակոխելնուն ինքնուրոյն իշխել ուզեցին, երկիրը իրենց մէջ բաժնեցին, Աշոտ առաւ Վասպուրականի կեդրոնը, Գագիկ Ուչտունիքը, և Գուրգէն Աղբակը՝ իրենց չէջակներով (ԱՐԾ. 261)։ Աշոտ առելի առաջ մղելով իր ձգտումները, երբ Ափչինի մօտ գնաց առաջ ընծաներով Թագաւորական տասիճանի հասնիլ փափաքելով (ՅՈՎ. 216)։ Անոր օրինակէն քաջալերուելով Գրիգոր Սմբատ Սիւնեաց իշխանն ալ նոյն միտքով Ափչինի դիմաց (ՅՈՎ. 217), բայց Ափչին ընծաները առնելով փոխարէնն ընծաներով ետ դարձուց, առանց փափաքին կատարելու։ Սմբատ ղըղջացեալ դիմեցնելով ետ դարձաւ, սակայն Ամբատ հետ հաչտուեցաւ, բայց Աշոտ ետ չէր կենար իր ձգտումներէն։ Գագիկ Ապուսմրատ տեսնելով իշխանութեան վտանգաւոր ընթացքը տեսնելով, Սմբատէ ալ քաջալերուած (ԱՐԾ. 262), երկուքն ալ ձերբակալեց, Աշոտը Նկան, Գագիկը Սեւան, և Գուրգէնը Կատոր բերդերուն մէջ փակեց, և ինքն բոլոր Վասպուրականի տիրապետեց (ԱՐԾ. 264)։ Միւս կողմէն Մուշեղ Մոկաց և Գուրգէն Անձեւացեաց իշխաններ իրարու դէմ կռած էին. Մուշեղ պատերազմին մէջ սպանուեցաւ (ՅՈՎ. 223), և իրեն յաջորդեց որդին Գրիգոր (ԱՐԾ. 276)։ Գուրգէն որպէս առեն ձիէն իյնալով մեռաւ, և տեղը անցաւ որդին Առամ (ՅՈՎ. 223)։ Ապուսմրատ զժգոհ Վասպուրականի նախարարներ, Յիսէ Տրունի որդի Հոնաւարայ, Վարազպատուհ Աբեղեան, Թադէոս Ակէացի որդի Շերեփայ, և ուրիշներ, Առամ Անձեւացիին մօտ երթալով պատերազմի կոչել կը խորհէին։ Բայց Ամբատ անոնց խորհուրդը ցրուեց, և Անձեւացեաց ու Մոկաց իշխաններուն վրայ ալ իր ազդեցութիւնը տարածեց, և վասպուրականցիք պարտաւորեցան, հետեւիլ և Տարոնի Գուրգէն իշխանին մօտ ապաստիլ (ԱՐԾ. 265)։ Բայց Տարոնն ալ լուսազգի վիճակ չունէր։ Ամատա որդի Յիսէի որդւոյ Շնհայ, ոսկիական անունով ինքնագլուխ կը տիրէր Միջագետքի և Ասորիքի վրայ, և կ'ուզէր Հայաստանն ալ իրեն ներքեւ նուաճել։ Նախ գրաւեց Աղձնիքն ու Սասունը, ձերբակալելով Ապլմախը իշխանը, Արծրունեաց փեսան, որ արտաքսուած ուրացեալ է յաճախ ոճիրը ընծայ տրելուն։ Անկէ անցաւ Տարոն, ուր Դաւիթ կուրապաղատի յաջորդած էր եղբօրորդին Գուրգէն, և պատերազմի մէջ սպանուեցաւ (ՅՈՎ. 219)։ Ամատա կը պատրաստուէր բոլոր Հայաստանը գրաւել, ուստի Սմբատ պէտք զգաց անոր դէմ ելլալ, Հայ իշխաններու, և գլխաւորապէս Գագիկ Ապուսմրատի նիզակակցութեամբ։ Նախ պահանջեց որ Տարոնէ քաշուի, և յանձնէ զայն Դաւիթ կուրապաղատի Աշոտ Աշոտ որդւոյն (ԱՐԾ. 266), և երբ Ամատա ընդդիմացաւ, 60 հազարի (ՅՈՎ. 219) կամ 100 հազարի (ԱՐԾ. 266) բանակով ինչ Տարոնի կողմերը։ Ապուսմրատ Թագաւորութեան խոստումով Ամատէ չհնազանդեր, ուստի սկսաւ ճանապարհներով Սմբատի և նակը Ապահունեաց կողմերը ժայռա-

մացաւալ և անջուր կողմերը թափառելու, մինչեւ որ Թուխ գիւղին մօտ Ամատայի բանակին մատնեց։ Տակաւին Սմբատի կողմը անզգուշական քաջութեամբ կը գիմադրեր, երբ Ապուսմրատ իրենները փախուստա կեղծեց, մինչեւ որ ոսոխները ցրուիլ, և Սմբատ ալ Բագրեւանդ ապաստնեցաւ (ՅՈՎ. 221)։

693. Սմբատի պարտութիւնը և Հայոց երկպառակութիւնը նորէն սրեցին Ափչինի ձգտումները, և նորանցին քանիցս չյաջողած Հայաստանի գրաւման դիտումը։ Ամիրապետութեան գահին վրայ 892'ին Մրթամէտ-Պիլտի յաջորդած էր իր եղբօրորդին Մրթամէտ-Պիլտ, իր բուն անունով Ահմէտ-Ապուլ-Ապպաս, խաղաղասէր և չինարար անձնաւորութիւն մը, որ ամուլ պատերազմներէ խորշելով ոսոխականներուն ինքնագլուխ իշխանութեանը չէր հակառակեր, որպէսզի ժողովուրդը հանգստութեան մէջ բարօրութիւն գտնէ (Վ ԵՐ. 455), մինչ ոսոխականներ իշխանութիւններն ընդարձակելու դիտմամբ պատերազմները կը չարունակէին։ Հայաստան Ատրպատականի և Միջագետքի ոսոխականներուն հետաստրապէս ախորժելի բաժին մըն էր։ Ափչին, որ ղարեխային հարբուհունն հղջապես յաղթութեամբ է ելեւէն եհան, Յեռնամութ ախոյեանից լինել է վերայ Հայոց, և իրր օգտակար միջոց, նախ անոնց պատերակռուիը կը քայլալերէր, և առաջ խոստումներով Սմբատէ բաժնելով իրեն կողմ կը չահէր (ԱՐԾ. 262)։ Գագիկ Ապուսմրատ Ամատայի հետ կատարած մեծ նենգութենէն հաքը, Ափչինի հետ ալ համաձայնութեան կը հասնէր, և վանայ մէջ ղարաբաղանայր ղարաբաղանայր է երթ լինել, և պատճառանել արքունական ղէնոփե՝ իր փառքերը կ'երագէր (ՅՈՎ. 222), երբոր ամէն բան իրեն համար վերջացաւ։ Երեք երիտասարդ իշխաններէն Գագիկը՝ պահեր ընդդէմ հանելու է կոպանոց Բանդին Սեւանի. Գագիկ ասիթէն օգտուեցաւ, և Շապուհ ու Վահան ու Սարոյ Սմատեան եղբայրները և Ապուսակր Վահունին, և ուրիշ երիտասարդներ ալ իրեն հետ միասնելով (ԱՐԾ. 267) Ապուսմրատի վրայ յարձակեցան և սպանեցին, երբ սա հնձեալ

է ըբ-ը-ը ե-բ-ո-ր ֆ-ե-բ ա-ե-ե-լ ճ-ե-ը և է յ-ե-ը-ը-ց-ե-ն ա-ա-պ-ր-ե-ը գ-ե-ն-ա-ր (ՅՈՎ. 222)։ Գագիկ չուսաւ եղբայրները ազատեց Նկանի և Կատորի բերդերէն (§ 692), և միասին պէրեցին ե-ր-ե-ն-ց բ-ն-ի է-չ-ե-ա-ն-ո-ր-ե-ն-ե-ն։ Սմբատ գոհ մնաց Ապուսմրատանի վրայ կատարուած վրէժխնդրութենէն, և երկուքն ալ պատուեց, Աշոտը իշխանութեան, Գագիկը զօրավարութեան և Գուրգէնը մարզպանութեան տասիճաններով (ԱՐԾ. 268)։ Մինչ այս մինչ այն, Ափչին իր մտադրութիւնը կը գործադրէր, և հիւսիսային կողմերը կ'երթար Ուտէացւոց և Գուգարաց և Վրաց իշխանները չահելու, բայց չյաջողելով իջած էր Վանանդ, Սմբատին վրայ քալելու։ Իսկ սա կ'ապաւինէր յ-ո-ո-ը ֆ-ր-ե-յ-ր Խ-ր-ե-ն-ց Տ-յ-ց. իր կինը և նաեւ, ազատագունդ կիները և արքունական գանձերը Կարսի բերդին մէջ կ'ապահովէր, և Հասան Գնթունի նախարարը հրամանատարութեան կը կարգէր (ՅՈՎ. 225)։

694. Ափչին չարմարագոյն սեպեց Կարսը գրաւել, և այնչափ աստակացուց պաշարումը, որ Հասան Գրնթունի պարտաւորեցաւ անձերու ազատութեան պայմանով անձնատուր ըլլալ. իսկ Ափչին չ-ե-մ-ր-ե-ւ ո-ա-ի-ն ազատ կը թողու, այլ թագուհին ու հարեմը ու ազատ կիները ու Հասան հրամանատարը կը պահէ, և չ-ե-ա-ն Ե չ-ի-ա-ե-ւ ալ միաեղ առնելով Դաւին կը տանի (ՅՈՎ. 226), ուսկից յետոյ Պարտաւ անցած կ'երեւի (ԱՐԾ. 269)։ Պատմաբանը կը վկայէ թէ Ափչին չ-ա-ե-ւ է-ն ղ-ե-ն-ձ-ա-ն-ե-ն պ-ո-ո-ս-ա-խ-ր-ե-ն-ե-ն ցուցնել կ'ուզէ իր գերիներուն (ՅՈՎ. 226), որով չարգանար ուրիշներուն ազդելի պեսակա ատրած բանը (ԱՄՈ. 148)։ Կարսի պաշարման վերջուելուն լուրին վրայ, Սմբատ այն կողմերը կու գայ, բայց յանախապ կը մնայ, և որովհետեւ ձմեռը հասած էր, Երասխաձորին մէջ կազմուան բերդը կը քաչուի ձմեռել, և այն ատեն կը սկսի Ափչինի հետ բանակցութեանց։ Դեսպաններու երթեւեկը կ'երկարի երկու-երի մէջ, որովհետեւ է ինչան հարկանել ընդ-ֆ-ե-լ ջ-ն-ա-յ-ի ղ-ե-ղ-ա-ր-ե-ն-ե-ն է-ր-ե-ն է-ր-ե-ն-ե-լ-ը, և վերջապէս հաչտութիւն կը կնքուի, Սմբատի որդին Աշոտ, և Սահակ եղբօրը որդին Սմբատ

բառը՝ պատանդ, և Շապուհ եղբօր աղջիկը կնութեան տալով Ափշինի։ Ամբաստ պարտաւորեցաւ այդ պայմաններուն զիջանիլ, որովհետև չէր տեսներ ընդդիմադրելու նախաբարձ (ՅՈՎ.·227)։ Շապուհ ապարդիա և արքայազրայր անձամբ տարաւ իր աղջիկն ու եղբօրորդիները հաւանաբար ի Պարսս, և լաւ ընդունելութիւն գտաւ (ԱՍՈ.·148), և միասին վերադարձաւ պարս պարեցին և վերադարձին (ՅՈՎ.·228), և Շապուհ զարձաւ Ափշինէ ընծաներ բերելով և հաստատելով վերադրոնեան Ամբապայ (ԱՍՈ.·148)։ Բայց Ափշին Սմբատի սահմաններէն չմեկնեցաւ, և ալ կոտրեցաւ փնալէ պատանեաց յիշողին ժամանակին (ՅՈՎ.·228)։ Նոյն պատճառով կ'երևի թէ թագուհին զերեզմանն ալ կը յետաձգուէր, վասն զի Ափշին զայն ճանապայ կը հանէր, երբ յիշեալին ոսկորները իրենց հայրենի հողին հետ միանալու փափաքով կը հանէր, իսկ հարսը կ'երևի թէ իր ամուսնոյն՝ պատանդ տրուած Աշոտ արքայորդւոյն հետ մնաց (ՅՈՎ.·229), երբոր Ափշին Աղրպատական գաղթաւ։ Երբոր Ափշին Սմբատի դէմ կը գործէր, այլևս չէր վերիպեցուցած Աբծրունի երկու իշխանները, և զանոնք փոխ առ փոխ իրեն մօտ կը հրաւիրէր գաւառանելու դիտմամբ։ Վերջին անգամ Գուրգէն էր, որ գաւը իմանալով հազիւ կը յաջողէր փախչիլ Շապուհ Ամատունիի օգնութեամբ։ Այն առեն Աբծրունեաց դէմ ալ գունդ կը զրկէր՝ Սափի անուն ուրացեալ յոյնի մը պիտաւորութեամբ, և Աբծրունի իշխաններ դէպի Աղրակ կը փախչէին։ Ձմեռուան մէջ ալ գունդ կազմելով՝ նա կը գաղտնի Մարզպատան գաւառի Համբոյրազան ագարի մէջ հաստատուած Աբուբաքան գունդը հալածելու, բայց յաղնած ու ցուրեն նեզուած վիճակի մէջ, չէին յաղողեր, և բաւական զերիներ կը թողուին, որոնք Ափշինի կը զրկուէին, և անոր հրամանով կը սպանուէին, միայն Արչակ Վահրամունին կ'ազատէր Ափշինի նոր կնոջ Շապուհի աղջկան միջնորդութեամբ (ԱՐԾ.·270)։ Այդ ձմեռը, յորում անգամ մըն ալ Ափշին ու Սմբատ հաչտեցան, պէտք է համեմատենք 896'է 897 ձմեռուան, որ կը պատահի Հայոց 345 տարւոյ վերջին մասին։ Այս հաչուով կարի պատերազմը սեզի ունեցած կ'ըլլայ 896'ի, և Թուխի պատերազմը 895'ի սմառնային միջոցներուն։

695. Ժամանակագրական կարգը կը հաստնէ մեզ Հայոց 346 տարւոյն, որուն սմանորը կ'իյնայ 897 տարիի 16'ին, և որուն ընթացքին մէջ հետզհետէ երեք կաթողիկոսներ, Գէորգ Բ և Մաչոյց Ա և Յովհաննէս ե հայրապետական աթոռի վրայ գահուեցան։ Պատմարանը թուականներ նչանակելու սովորութիւն չունի, Ասոդիկ է որ Գէորգի մահը կը դնէ 346 թուին (ԱՍՈ.·146), և նոյն 346 թուին կը դնէ նաև Յովհաննէսի ընտրութիւնը (ԱՍՈ.·147)։ Թէպէտ Ակթրունին 347'ին կը դնէ Գէորգի մահը (ԱՐԾ.·273), սակայն վերջին օրեր Գառնիի մէջ գտնուած Մաչոյցի գերեզմանը՝ վճռական կերպով խնդիրը կը պարզէ, քանի որ յստակ կերպով կարդացուած է անոր վրայ. ՅԽԶ ԹՎ Ի ՔՍ ՓՈԽԵՑԱՒ ՏՐ ՄԱՇՏՈՑ (ԲԲԳ)։ Միւս կողմէ Մաչոյցի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը բացայայտ կերպով ճչդուած է «Ասո» եօթն տարի (ՅՈՎ.·230), որով իրաւունք կ'ունենանք 897'ի սմառնան սկիզբը դնել Գէորգի մահը, և 898'ի սկիզբները Յովհաննէսի ընտրութիւնը։ Գէորգ իր մահուան սահն կը գտնուի ի Վասպուրական, և որովհետև նա ոչ Սմբատի հետ գժտած և ոչ Սմբատէ բռնի իշխաններուն չփոթի կացութիւնը անոնց մէջ տիրող պատերազմներն էին, որ ծերունի հայրապետը սոխած էին այն կողմերի երթալ, և իր հովիսական ճանչով համերաչխութիւն և գործակցութիւն հաստատել։ Թուխի երկրաչարժէն եաքը Գէորգ սահել էր Վազարչապատ բնակիլ (§ 690)։ բայց հայրապետանոցը իր հաստատուն սեզը կորնցուց, և Գէորգ սահմանական գիրքի պարտաւորուեցաւ։ Նախընթաց յօդուածներու մէջ քիչ մը ընդարձակօրէն պատմեցինք պատերազմներու և պատերազմներու քաղաքական եղելութիւնները, որք թերևս օտար էին եկեղեցական պատմութեան համար։ Բայց կամաւ մասնք մենք այդ մանրամասնութիւնց, որովհետև անոնք ատ ատին մեզի Գէորգ կաթողիկոսի վերջին տարիներուն գործունէութեան կերպարանքը

Գէորգ բոլոր իր ընթացքը երկրին քաղաքական վերանորոգման յատկացուց, և եթէ մէկ կողմէն բարերախտ եղաւ Հայոց նորոգեալ թագակապ իշխանութեան օրհնուն ու նախիրապարծոն ըլլալ, և երկու արժանաւոր անձերու դլուխները արքունի թագով պսակել, միւս կողմէն չարաչար և բուռն նեզոտնեաց ալ մատնուեցաւ իր մշանջենաւոր հաչտարարի գերին մէջ, թէ ներքինները իրարու և թէ ներքինը արատքինին հետ կապկռտ։ Վերջին տարիներու դիպուածներն ալ, ինչպէս են Ատոմբատանի ներդամիա գործերը, Արծրունեաց փոխադարձ հակառակութիւնները, Ափշինի բրտնական հնարքները, արքայազրոր աղջկան բանակցի մը համոյից յանձնուիլը չանդրեն մահաձիւ (ԱՐԾ.·271), առանք ամէնքը հարկաւ անառարկելի պիտի չթողուին, Գէորգի պէս բարեսէր և բարեսիրտ և բարեացակամ զգացում ունեցող մէկ մը, որ ըստ ինքեան և ըստ ուրիշ այլ Աստուածոյ ըստ կարի փափկազգաց և փափկանկատ։ Վասպուրականի որ քաղաքը վախճանած ըլլալը գրուած չէ, միայն թէ յիչուած է թագման տեղը՝ ուր պարեալ համախումբ հոնանոյից և իշխանաց աչխարհն եղբն բազմաչխատ ծերունեան մարմինը, որ է Վանայ մօտ եղող Զարավանքը (ՅՈՎ.·228), Անհատականք և կռիսականք գիւղերու մէջտեղը, Ս. Հռիփսիմէի Լուսաւորչչէն եկեղեցւոյն մօտ (ԱՐԾ.·241), ուր կը պահուէր Լուսաւորչի գաւազանը և չարժական սեզանը (ՅՈՎ.·228), և է այժմեան Սայնապատի Ս. Գրիգոր վանքը՝ Կռիսպանց գիւղին մօտ։ Հաւանական կ'երևի որ մահը Վանայ մէջ եղած ըլլայ։

Տ. ՄԱՇՏՈՑ Ա. ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ

696. Երբոր Գէորգ կաթողիկոսի մահուան գոյժը հասաւ Շիրակաւան, Սմբատ թագաւոր պահ մը հանդարտած էր, զի Ափշին իր սահմաններէն հեռացած էր, թագուհին գերեզմանէն դարձած էր, թէպէտ սիրելիներէն պատանդներ յանձնուած էին, սակայն ընդհարումներ և հակազդեցութիւններ, ինչպէս էին գրեթէ բոլոր հայ նախարարները, ջանալիօրէն և պարտաւորեալ ոչ ալարեկոտութեամբ, յայտնի էր որ ներքին փոթորկացին, և առանց տարակուսանաց հանճարեղ հայրապետական աթոռ բարձրացնել Սեւանի անապատին առաջնորդ Մաչոյց վարդապետը (ՅՈՎ.·229)։ Նորա նախընթացը պատմած ենք արդէն (§ 677), բացատրելով նաև Գէորգի հետ ունեցած խնդիրը (§ 678), Գէորգի ամբաստանութեան տակին բռնած ընթացքը (§ 687), և Թուխին երկրաչարժին պարագային գրած նամակը (§ 620)։ Մաչոյց հաչակուած էր իր ձեռնադրական հանդիսիս և նմանապէսական արձեսպէս (ՍԱՄ.·95), ամէնքը աքանչացած էին ընդ ջեղեցկապրեալ խորհրդական ճնորս նորա (ՅՈՎ.·229), որ ծնեալ ճիշնորհիւք ապրած էր, ճանդրեալ և բուսած, այնպէս որ զանս ժառանգ հոց ոչ եկէք և ըստ ոչ արք (ԿԻՐ.·45), լի բանիբուժ ընդիմաբար պետական ընթանալ (ՅՈՎ.·229)։ Հետևաբար իրրև կենդանի սուրբ մը հանգին զայն իր անապատէն, և կացուցին յոնոյ արքոյն Դրէնդրէ, ուր ձեռնադրութեան խոսք չլինելը, արգէն Մաչոյցի եպիսկոպոսական աստիճան ունեցած ըլլալուն նչան կը նկատենք։ Մաչոյց առանց գժուարութեան համակերպած է իրեն եղած կոչումին, նպատակ ունենալով սեռնէլէցիոյ ճովելի վարդապետութեամբ նորով եկեղեցւոյ բարեկարգութեան աչխատիլ, ինչպէս որ իրօք ալ գործի ձեռնարկելով շինէր, հաստատէր և յորդորէր է նորին բարեաց ճնորհք և ճարտար ընծայ նոր հաստատել։ Այլ առաջ որ չատ կարճատև եղաւ Մաչոյցի հայրապետութիւնը, սակս եօթն ճոյն (ՅՈՎ.·230)։ Անակնկալ մահուանը ոչ մի բացատրութիւն չտար Պատմաբանը, որ իր աչակերան, ազգակիցն ու յաջորդն է միանգամայն։ Տարիքն ալ չդիշեր, որ յայտ յա-

ռաջացած տարիքին վերագրենք արագահաս մահը։ Ոմանց հասել է ձերբընկեն պարբերաբնեան ըսելն ալ (ԿԻՐ.45), եւեվի արդիւնաւոր ծերութեան խմաան ունի, մանաւանդ որ Յայսմաւուրքը է վերնադիր հասկէ կաթողիկոսացած կ'ըսէ (ՅԱՍ. Բ. 187), որ անկած տկարութեան տարիք չէ։ Հիներուն մէջ տարիք նշանակուած չենք գտներ, և երեւի թէ շատ տարաբաղձ ճգնաւորական կեանք վարած ըլլալուն վրայ հիմնած են, քան տարեկան վանք մատ ենթադրելով։ Մենք պիտի միտենք Մաշտոցի կենցաղական փոփոխութեան վերագրել տակաւրնայ կաթողիկոսութիւնը։ Մարդկային մարմինը որ և իցէ կացութեան ունակութեամբ՝ անոր կ'ընտելանայ, և անկէ յանկարծ եա չկրնար դառնալ, ըլլայ ալ աննախատ զրկման վիճակը։ Մաշտոցի ալ դիւրին պիտի չըլլար քառասուն տարիներէ ի վեր ունակութեամբ հաստատած կեանքը փոփոխել, և ոչ նւս միանդամայն բոկոտն, առանց հացի և ջուրի, լոկ բանջարով ու թրջած՝ և ոչ իսկ եփած ընդեղէնով կեանք վարել հայրապետանոցի մէջ, ուր պարտաւոր էր նաեւ արքունական ճոխութեանց մասնակցիլ, և ժողովրդական և իշխանական կեանքին հետ մակերպիլ։ Հարկաւ այդ փոփոխութիւնն է, որ չարաչար ազդեց Մաշտոցի վրայ, և առաջին անգամ առատքար կրնց անոր ճախող հետեւանքը, և վերահաս ախտ մը կարճեց անոր արքակրօն կեանքին թելը։

697. Մաշտոցի տակաւրնայ կաթողիկոսութեան միջոցը նշանաւոր եղելութեանց ալ առիթներ չունեցաւ, վասնզի Ափխն նոր էր հաշտութիւն կնքած, և թշնամութիւնները վերանորոգելու պատեհն ալ կը պակսէր, որով խաղաղութեամբ անցան Մաշտոցի Տօթը տիմնները։ Նորա մահուան օրը ճշդել դժուար կ'ըլլայ Յայսմաւուրքին տուած թուականով, որ տասի 4'ին կամ հոկտեմբերի 13'ին կը դնէ Մաշտոցի յիշատակը (ՅԱՍ. Բ. 187)։ Այս համեմատութիւնը անչարժ տոմարի դրութեամբ է, որ այն տաեն դեռ կազմուած չէր, և չարժական տոմարով տասի 4'ը 346'ին կը պատասխաներ յունիս 18'ին։ Սրգ տմտնորը ապրիլ 16'ին սկսած լինելով, նոյն տարւոյն մէջ սկսուած կաթողիկոսութեան եօթնամեան չէր կրնար ապրիլէ յունիս միջոցին մէջ պարունակուիլ։ Դժբաղաքարար Պատմարանն ալ օրերու կամ տօներու յիշատակութիւն մը չունի, որ անոնց ուսումնասիրութեամբ հաւանական հաշիւ մը կազմէինք։ Կը մնայ ուրեմն որ Հայոց 346 թուականին մէջ երեք կաթողիկոսներու իրարու յաջորդած ըլլալը պնդ բռնելով՝ հետեւցնենք, որ թերեւս տասի 4'ը, որ է 897 յունիս 18'ը, Մաշտոցի ընտրութեան թուականը ըլլայ, որով անկէ 7 տմիս յառաջելով 898'ի յունուարի վերջերը տեղի ունեցած կ'ըլլայ անոր մահը, և 898 փետրուարին կ'իյնայ Յովհաննէսի կաթողիկոսանալը, տակաւին Հայոց 346 տարին չլրացած, որուն վերջը կ'իյնայ տպրիլ 15'ին։ Մաշտոցի համար նշանաւորագոյն պարագան անոր անունին Յայսմաւուրքին մէջ անցած ըլլալն է, ցիշատակ առաբք հայրապետին դերոյ Մաշտոց վարդապետին մակագրութեամբ (ՅԱՑ. 121), որուն ոչ տաենը կրնանք ճշդել և ոչ որուն իշխանութեամբ անցած ըլլալը։ Թերեւս նոյնիսկ իւր աշակերտ և յաջորդ կաթողիկոսն էր այդ ընդդ, թէպէտ Յայսմաւուրքի կատարեալ կազմութիւնը տւելի ուշ տեղի ունեցած է։ Մաշտոցի նշխարք առնելոց հանգուցեալ եղեն ի Գառնի, ձեզ աս հովնոցն Խոսրովիդեցոց, ըստ որ չինեալ Տրդատայ Հայոց արքայի (ԱՍՈ. 147), կամ տւելի յետին ժամանակաց բացատրութեամբ, հոգ տալ ղբաննալի քահան Տրդատայ, հաւանաբար գտանի մեռած ըլլալուն համար։ Նոյնտեղ չիներցին է վերայ Նորա վայելուչ եկեղեցի (ԿԻՐ. 46), որբութեան համբաւը կանուխէն տարածուած ըլլալուն։ Մաշտոցի գերեզմանը երեւան եկած վերջին տաենները Գառնիի մէջ կատարուած պեղումներուն կարգին, և վրան յատկօրէն կը կարդացուի ՅԽԶ հայկական թուականը (11 ՈՍՏ. 562)։

698. Մաշտոց անունը յատկացուած է Հայ եկեղեցւոյ ծիսարանին, և որովհետեւ երկու նշանաւոր Մաշտոց տացներու կը հանդիպինք պատմութեան մէջ, Մաշտոց Մեսրոպի և Մաշտոց կաթողիկոսի, խնդիրը տեղի կու տայ ծիսարանին տրուած կոչումին ծագումը։

ՄԱՇՏՈՑ ԾԻՍԱՐԱՆ

Շատերուն կարծիքն է, թէ Ս. Մաշտոց կաթողիկոսը, Էրբէնց դէրէն որ ըսած է Մաշտոց Կոչ, Ժողովել զամենայն Էրբէնս ընդ ձեռն եւ զընծրեցմունս է գիտէն յորմարել յաթելոնեալ էրտն (ԿԻՐ.45), մինչ ուրիշներուն տեսութեամբ տւելի պատասխան կը նկատուի Մաշտոց Մեսրոպի վերագրել, մանաւանդ որ ծիսական կարգեր անգամին հինգերորդ դարէն կազմուած էին (§ 196)։ Բայց մենք հաւանականագոյն պիտի գտանք Մաշտոց կաթողիկոսին վերագրել անունը, որովհետեւ Մաշտոց անունը ոչ թէ ծիսական կարգերը կազմելէն է առնուած, այլ անոնք նիւթապէս հատորի մը մէջ ամփոփելէն։ Եթէ անունը ծիսական կարգեր կազմիլ առնուէր, ոչ թէ Մեսրոպի այլ Սահակի անունը պէտք էր գործածուէր, վասն զի պատմութեան համեմատ Սահակ եղած էր անոնք կազմողը, և հայրապետական իշխանութեամբ հատատողը, ինչ որ Մեսրոպ չէր կրնար ընել։ Իրեւ ոչ անարդելի դիտողութիւն կ'աւելցնենք, թէ Մեսրոպ վարդապետին Մաշտոց անունը տւելի գործածական չէր եղած իւր ժամանակ, որ գիրքին ալ արուէր, և թէ նա տւելի Մեսրոպ անուանովն է յիշուած։ Դարձեալ Մեսրոպի առաջին անունը Մաշթոց է գրուած, և ոչ Մաշտոց, ինչպէս հատատատն կերպով գրուած է թէ ծիսարանին և թէ կաթողիկոսին անունը։ Վերջապէս պէտք չէ ենթադրել որ Մաշտոց քանի մը ամսուան կաթողիկոսութեան մէջ այդ գործը գլուխ հանած ըլլայ, վասն զի ըրածը հայրապետական իշխանութեան պէտք չունէր, այլ պարզապէս գրչութեան և գրագրութեան գործ մըն էր, որուն չատ յարմար կու գար Սեւանի առանձնութիւնը, իւր գրական կեանքը և ուսումնական աշխատասիրութիւնը։

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ե. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏԱՑԻ

699. Յովհաննէսի ծագումը, իւր իսկ խօսքով, եղած է է գաւառէն Դբասխանաձոր կոչուած է, և է հին գաւառակերան Արտաշէսի, որ Տրդատ Կամսարի չնորհուեցաւ (ԽՈՐ. 177)։ Ուրիշներ Յովհաննէսը է գաղթական Ջէն Գառնոյ (ԿԻՐ.46), կամ է Դբանոյ (ԱՍՈ.147) կ'ըսեն, ինչ որ կրնանք միտել Դրասխանաձորին յիշեալ երկու նշանաւոր տեղերուն միջտեղ աննշան գիւղի վերածուած ըլլալուն, վասն զի սովորութիւն է գլխաւոր փոզաքին անունով յիշատակել աննշան գիւղերէ եղող անձերը։ Դրասխանակերտին անունն ալ տեղ գտած ըլլալուն նշանն է, որ ցանկնալով ոչ ուսանք կը գտնենք անոր բուն դիրքին բացատրութիւնը։ Յովհաննէս ըստ ոմանց կամ ըստ մարցոյ, հարազատ և ծերունի էր Մաշտոց վարդապետին (ՍԱՄ.277), և այդ բառերուն իմաստով՝ յարմար է եղբօրորդի կամ քեռորդի ենթադրել։ Ի մանկութենէ մատած էր անոր աշակերտութեան (ՅՈՎ.230) Արտաշատ և Սեւանի վանքերուն մէջ, այլ ընթացքը լրացնելով անցած էր հայրապետանոցի պաշտանեութեան Գէորգի օրէն (§ 691), և թերեւս իւր այնտեղ ատացած ազգեցութեան հետեւանքն էր՝ Մաշտոցի ալ հայրապետութեան կոչուիլը։ Ատոր նչան կրնայ ընդունուիլ, որ չեր տող ժամանակը փոխադրութեան կենաց առն Աթոռոցն (ՍԱՄ.277), ինքն Յովհաննէս՝ թագաւորին և իշխանաց և եկեղեցական գասուն բանագատութեամբ, անմիջապէս կը կոչուի յաջորդել իւր ազգակցին և վարդապետին, որուն հարկաւ թեւ թիկունքն ալ էր կաթողիկոսարանի գործերուն մէջ, որոնց նուազ փորձառու կ'ենթադրուէր Սեւանի անապատականը։ Յովհաննէսի կաթողիկոսութեան պարագաները պատմելու համար մեր առջեւ առատատան ազբիւր ունինք իւր իսկ գրած պատմութիւնը, որուն ամբողջ կէս մասը կատարեալ ինքնակենսագրութիւն մըն է, հանգամանօրէն պատմուած, միայն թուականներու յիշատակութիւնը ընդհանրական չէ և ած Գառնոյ կաթողիկոսին, որ իրրև

ժամանակ ի ժամանակս ի մեզ ապրելակերպ ունենալ, որ ոչ միայն չի համապատասխանում մեր հավատքին, այլև հակասում է նրան։ Ինչպես ասում է Պողոս առաքյալը, «Ոչ ոք ոչ մի ժամանակ իր մարմինն ատած չի եղել, այլ սնուցանում և հոգ է տանում նրա մասին» (Եփես. 5.29)։ Ուրեմն, եթե մենք մեր մարմինն ենք համարում Աստծո տաճար, ապա ինչպե՞ս կարող ենք մեր մարմնի հանդեպ ունենալ այնպիսի վերաբերմունք, որը հակասում է Աստծո կամքին։

զացան Տարկին սակը վճարել։ Սմբատ պարտաւորուեցաւ պատերազմի կոչել 902'ին, և իրեն օգնութեան փութայ Աչոտ Վասպուրականի իշխանը, մէկտեղ ունենալով Մոկաց Գրիգոր և Աղձեւացեաց Աւոմ իշխանները իրենց գունդերով։ Ակէ կը հետեւցնենք թէ Յովհաննէսի բանագրանքը արձակուած պէտք էր ըլլար։ Կայսիկները մէկ կողմէն հաչուութիւն կը խնդրէին, և միւս կողմէն անակնկալ յարձակում կ'ընէին Սմբատի գունդին վրայ, որ անակնկալի հանդիպելով ետ կը քաշուէր։ Բայց Վասպուրականցի նիզակակիցներ վրայ կը հասնէին և թշնամին ետ կը մղէին, և կայսիկները հաչուութեան կը սաիպէին, թէ Տարկը և թէ քանի մը քաղաքներ տալու պայմանով (ԱՐԾ·277)։ Աչոտ իրեն օգնականներով յաջորդ տարին ալ, 903'ին, օգնութեան եկաւ Սմբատ Թագաւորին, երբոր Սմբատ Սիւնեաց իշխան ուղեց Տարկը զրաւել, և իրմէ Թագաւոր՝ ուզզակի Աարպատականի սահմանէն կախում հաստատել։ Սմբատ Սիւնի չյանդգնեցաւ իր վրան եկած բանակին ընդդիմանալ, և Աչոտ միջնորդ բանեց խաղաղութեամբ գործը վերջացնելու, և եղբօրը Սահակ Սիւնիի հետ, Տարկին գումարը յղեց, և առանց արիւն թափելու գործը վերջացաւ (ԱՐԾ·278)։ Բայց Աչոտ չկրցաւ երկար վայելել Սմբատի հովանաւորութեամբ կազմած նոր դիրքը։ Տարի մը ետքը Նախիջեւանի կ'երթար, զոր Սմբատ Թագաւոր իրեն առած էր՝ առացած օգնութեանց փոխարէն, երբ ակարացաւ ծանր հիւանդութեամբ, զոր անբժշկելի ճարտարաց բժշկական յետադիմութիւն կ'անուանէ պատմիչը, և արուեստաւորութիւն կը կոչէ։ Աչոտ 40 օր անկողին մնաց Նախիջեւանի մէջ և 29 տարեկան վախճանեցաւ արեգի 4'ին երեքշաբթի օր մը (ԱՐԾ·279) որ կրնայ յարմարիլ 904 նոյեմբեր 13'ին։ Արծրունի պատմիչը երկար գովեստներ և ոգեր կը գրէ իր Արծրունի իշխանին վրայ, որուն մահուան առեն, կ'ըսէ, ես իակ աւելորդ գոլով անվերապոյն էրացէի եղէ անոր հետաքրքին մնալութեան (ԱՐԾ·281), մինչ Պատմաբանը երգիծագրութիւնը յիշելով՝ ոչխարութեան յանդգնութիւն կը վերագրէ Աչոտի, և տարտամ մտին ալ կերպով մը իրր անոր հետեւանք կը նկատէ (ՅՈՎ·242)։ Վասպուրականի իշխանութիւնը անցաւ եղբօրը Գագիկին, որ իր միւս եղբօր Գուրգէնի հետ երկար բաժնեց Արծրունեաց իշխանութեան գաւառները (ԱՐԾ·282)։ Միւս կողմէն Սմբատ ալ կրկսնցուց իր Շապուհ և Դաւիթ եղբայրները, և ազատապետութիւնը տուաւ Շապուհի որդւոյն Աչոտին (ՅՈՎ·244)։

704· Երբոր Յուսուփ Աարպատականի ոստիկան եղաւ, Սմբատ պատճ անպատ էր նոր ոստիկանին հետ նոր ընթացք բռնել, և Աարպատականի հետ յարաբերութիւնները խզել, ինչ որ իր մեծ նպատակն էր։ Այդ դիտմամբ զրկած էր դեսպան և ընծայս Յեղեզկայարմար Իսմայէլեան ոգիպանին ի Բաբելոն, որ էր առաջին Մբջնադէս-Պիլսան, որ վերջերս եկեր դարձեր էր իր ընդհանուր կոչումին համար, և այս առթիւ Սմբատը նորէն կը մեծարէր, զրկելով դեղեր արտաքին և ներքին գործածութեան, և ընդ այնմ ոչխարներ և ուղտեր, որոնց ոչ միայն մորթերը, այլեւ միսերը ուտելի էին

322)։ Հետեւապէս Հայաստանի խաղաղութեան եւ Սմբատի հանգստաբեր իշխանութեան տարիները իրաւունք կ'ունենանք 900'էն մինչեւ 908 երկարել, որ Պատմաբանին գովաբանած յաջողութիւններուն եւ չնութիւններուն իրականանալուն բաւական եւ ղող միջոց մըն է (ՅՈՎ. 120)։

706. Յաջողութեան տարիներ ամէն տեղ դիւրութիւն ընծայած են ներքին խնդիրներ լուծելու. նոյնը տեղի ունեցաւ Հայաստանի մէջ եւ միւս իշխաններուն միջեւ պատերազմներ հետզհետէ ընդարձակուեցան։ Աւագիներ եղան Աարներսէհ Վրաց թագաւորը, որուն մտերմութիւնը այնքան սերտ էր Սմբատի հետ։ Կոստանդին թագաւոր Եգերացւոց՝ Սմբատի աներձագը եւ Աարներսէհի փեսան, կը ձեռնարկէ իր առմանները ընդարձակելու համար գրաւել Կովկասի այն կողմերը, որք Նուաճեալ էին ընդ յեղօմբ արեւելից Սմբատայ։ Սմբատ եւ Աարներսէհ կը խրատեն զգուշանալ, եւ երբ չհնազանդի, Սմբատ վրան կ'երթայ կը կալանաւորէ, երկրին վրայ կառավարներ կը դնէ, եւ Կոստանդինը կը բանտարկէ յամօրն Անի եբէմնի ղղնայէ։ Զորս ամիս եաքը տեսնելով որ Եգերացիք բոլորովին ընդվզել կը պատրաստուին, նորէն Կոստանդինը իր տեղը կը դարձնէ, եւ սա ալ այնուհետեւ դինքն է քաղաքականութեան Ե է ծրէմեան ձառայութեան արժանի Սմբատայ քեզբէ, ինչ որ Աարներսէհ իրեն նախաստինք եւ հակառակութիւն սեպհական, կը սկսի Սմբատի հետ թշնամանալ (ՅՈՎ. 255)։ Երբոր Յաւսէփ կը յաջողի նորէն Հայաստանը իրեն ձեռքին ներքեւ առնել, Հայ իշխաններ փոխանակ իրենց թագաւորը զօրացնելու, կը սկսին Յաւսէփը չզգալքրթել, եւ ուզղակի անոր հետ մտերմութիւն հաստատել, եւ այս կերպով իրարանցիբը իրեն համար առաւելութիւններ յաւսել։ Անոնց կիրքերը աւելի կը յաւզուին, երբոր Յաւսէփ թէ իր եւ թէ ամիրապետին անունով կը պահանջէր երկին առքնապես փալ ղանին արժանի, նաեւ ղանի մոյ ղանի ալ, զոր Մրքթաճի խոստացած էր թոզալ՝ Յաւսէփի դէմ եղնելու հրամանը առած առեն (ՅՈՎ. 256)։ Սմբատ նեղի մտած ընդ բոլոր աշխարհս պերսից էրեան էրիվերդեցիները հրամայէ տաւրքերուն տակերը (ՅՈՎ. 258), կրկնապատկելով տաւրական տասնորդը, եւ բոլոր բերքերու եւ կենդանիներու տարիբերի քանը տաւրքի գրաւելով։ Սմբատի համոզմամբ վերոհյա վտանգէն ազատելու համար անհրաժեշտ էր հինգէն մէկը դոնել. քանի որ ընդհանուր ղարոյս անձանց մարդի վճռել (ՅՈՎ. 258)։ Բայց իշխանները այնպէս մտածել չուզեցին, այլ բաւագոյն սեպեցին Սմբատը մէջտեղէն վերցընել՝ որ Յաւսէփի հակառակութիւնը դադարի։ Դաւաճան խորհուրդին գլուխ կանգնեցաւ Հասան Հաւունի, որ ելեան և հրամանոյ էր բոլոր պերսից սբոյէ, Ատրներսէհ ալ Սմբատի դէմ հակառակութիւնը գոնացնելու առիթ սեպեց, և այս կերպով, և այլեւս դիւանեալն ընդ նոսա դաւաճանութիւնը որոշեցին։ Հասանի անունը, յանձն առաւ զործադիր ըլլալ խնդիրնին սբոյէ, որուհետ օր մը, որ իրենք ալ երազգաւորա պիտի հաւանէին։ Այլ խորհուրդը վիժեցաւ, որովհետեւ այն օր Սմբատ Տաչիրք գաւառը գացած էր. գաւաճանութեան ձայնն ալ լսուեցաւ, ամէն մէկը սկսաւ իրեն համար վախնալ, Հասան և Ատրներսէհ ալ երազգաւորը և Աչին կողոպտելով Տայոց լեռները պատիեցան։ Թագաւորին կողմնակիցները զայրացան, վրէժխնդրութեան համար գաւաճաններուն վրայ քալեցին, Վրաց կողմերը աբեան ծպտեալ հեղոին, և Ատրներսէհ ղեռնրիեան հայցէր։ Սմբատ կը զիջանի, մեծանալութեամբ կը նորէ, միայն իր իսկ պաշտանեաներէն գաւաճանութեան մտանկցողները ներէն ամանք կը բացնելով կը պատժէ, ոմանք ալ Եգերացւոց կամ Յունաց կողմերը կ'աքսորէ (ՅՈՎ. 262)։ Ժամանակագրական համեմատութեամբ իզէպ է գաւաճանութեան գործը 908 տարւոյ ընթացքին մէջ դնել։

707. Դպիկ Արծրունի վտանգաւոր նախնի իշխանը, Սմբատէն ցաւելով որ Նախնի ջեւանը Սմբատ Սիւնեաց իշխան ձեռքէն առնելով իրեն չի յանձներ, բոլորովին իսկ Սմբատի գէմ լսելի կը քալէ և առաս ընծաներով Յաւսէփի կը գիմէ, որ թագաւորական պատի և իրաւունք առնայ, և գիւրաւ կը յաջողի

և ընդհակերպեալ կու գայ յաչեաբն էրոյ պերսից (ՅՈՎ. 264)։ Արծրունեաց պատմիչը կը ջանայ Դպիկը արդարացնել, թէ Սմբատի հարկը զլանալուն համար, Յաւսէփ զայն ուզած էր պատժել, և Դպիկի արժանիքը գիանալով, զայն իրեն հրաւիրած՝ և թագաւոր ըրած էր, իրեն յանձնելով գբաղը Հայոց ուշեաբն (ԱՐԾ. 321)։ Սակայն Սմբատի կողմէ արուած հինգերորդական հրամանը յայտնի կ'ընէ Թովմայի կարկըտանը, և չարդարացներ Դպիկի զործած բաժանման ձեւնարկը։ Այս կերպով Հայ թագաւորներ չորս եղան, այսինքն է Բագրատունեաց, Վրաց, Եգերացւոց և Արծրունեաց, թող Սիւնեաց և Սիսականի և Մոկաց և Անձեւացեաց ազատ իշխանները։ Ասոնց մէջ ինկած պատերազմը փաչալերական էր Յաւսէփի, որ 909'ին գարնան նոր արչաւանք մը կազմակերպելով ուղիղ Սմբատի վրայ կը քալէր (ՅՈՎ. 268)։ Յովհաննէս կաթողիկոս փափաքով հարաւածին առջեւն առնուլ, Սմբատի և ուրիչ նախարարներու ալ կամակցութեամբ յաչեաբն ընդհատեալ զանազան, և նկատելով կռանց ազգանունութեամբ կազմուած բազմականները, ձիեր և ջորիներ, զարդեր և զինքեր, և ջանայ ուշոյ եւ արձակել կը հաւաքէ, նաեւ է գործ պբեաբանց բաւականաչափ ճոխ նիւթեր կ'ատնէ, և դէպ Աարպատական ճանապարհ կ'ելլէ Յաւսէփը գոհացնելու և հետ գարձնելու։ Նկեղեցիներու գանձարաններուն իրերը ոսոիկանին ատնելու որոշումը կը պաշտպանէ Պատմաբան կաթողիկոսը, բսելով թէ եկեղեցիներուն բոլորովին կողոպտուելն և քանդուելուն առջեւն առնել ուզած է մանաւոր զոհողութեամբ (ՅՈՎ. 255)։ Յաւսէփ գանձերն ու ընծաները առած, ու պատուով ընդունելց կաթողիկոսը, խոստանալով իսկ ընդարձակութիւն աշխարհի ընծրնել, եւ սբոյէ գիաղրդութիւն կ'եանա, բայց փիչ եաքը միտքը փոխեց, կ'ըծնէ, կը զրկ կաթողիկոսը, և ապբելը նմա է ձերոց ասպէ, և արուած գանձերն ու գանձերը անբաւական գանելով, աւելին կը պահանջէ, և իրրև պատանդ վար կը դնէ կաթողիկոսը, բայց ոչ պատուաւոր, այլ է դէպանոջ քեզբել է խոսբջին գեղեցիկ ընջապահելբեաբոյ պահանչէ։ Այդ միջոցին Յաւսէփի մտա կու գայ Գաւրգէն Արծրունի եղբօր ընտրուելցելուն Գագիկ, և անոր դիւրութիւնները կը ցուցնէ յաչեաբն ձեր ելոյ եւ էլանելոյ։ Երբ Գաւրգէն կը գաւնայ, Գագիկ ինքն կու գայ Յաւսէփի հրամանով, և լեռպատ ընդհարանոց ընծայս բնբճալ, միչտ նոյն նպատակով յաջրել յաջրելբ ղեռ ճանապարհն է Հայս, եւ ուռնաւորի գէրեանց դիրեւ նեն Սմբատայ (ՅՈՎ. 267)։ Խնդ Յովհաննէս իր բանտարկութեան մէջ կը յաւսայ թէ Դպիկ հաճութեամբ պիտի չանանչ իր կաթողիկոսին նեղութիւնը, որպես եւ էրէնդեական պարտ պահանջէ, և պիտի միջնորդէ որ իրեն լուծում է նպարանէն լինէր։ Սակայն Դպիկ կաթողիկոսին Սմբատի կողմնակից լինելը կը մտածէ. ոչ միայն կաթողիկոսը չարձակուիր, այլ եւս լրբալր ըսո գերծ նոց նպատեցաւ, կը զրկ Յովհաննէս (ՅՈՎ. 267)։

708. Յաւսէփ բաւական բան մը Սմբատէ առած ըլլալով, և աւելին ալ առաջ նայու յաւսայ կաթողիկոսը բանտարկուած պահելով, իր ուզղութիւնը փոխեց, և գէպի Սիւնիք արչաւեց, այնտեղի իշխանները ճնչելու և կողոպտելու (ՅՈՎ. 268)։ Սմբատ Սիւնի՝ Սիսականի իշխանը, պահ մը փորձեց դիմադրել, բայց չտակալով իր մայրը Շուշանը, և իր կինը Սոփին՝ Դերենիկի գաւառը, և իր Սահակ եղբօր կինը, Երնջակի մէջ ամրացնելով, ինքն ապահինեցաւ Վասպուրականի, և Սահակ՝ Գաւգարք, իրենց աներանոց մօտ, միւս եղբայրները Բագրէն և Վասակ մնացին երկրին մէջ, ինչպէս և Գրիգոր Սուփանն ալ Սիւնեաց իշխանութեան գլուխը, բայց չկրցան արգելել Յաւսէփի ասպատակութիւնները, որ ջարդելով ու քանդելով, գերելով ու գերծելով, բոլոր Սիւնիքը արիւնով ներկեց, Հայոց 358 տարւոյ վերջերը յաւսայ ծծէ տարբ ղարկէն (ՕՐՔ. Ա. 231), որ 910'ին ապրիլ 1'ին կը հանդիպէր, իսկ 359 թուականի ամանորը կ'իյնար ապրիլ 15'ին։ Յաւսէփ Սիւնիքէ գասնալան Դուինի մէջ կը հաստատուի, և այն տեղէն Հայաստանի ամէն կողմեր ասպատակներ և հրոսակներ կը սբիաէ։ Գրիգոր Սուփան, նեզը ինկած կու գայ անձնատուր կ'ըլլայ, անոր կը հետեւի և վասակ Սիւնի, որ Սիսականի մէջ մնացեր էր, բայց մինչ Սուփան պատիւ կը գանէր, Վասակ կը բանտարկուէր (ՕՐՔ. Ա. 231)։ Յաւ-

սուփ միւս կողմէն չարունակ Ամբատէ հարկեր կը պահանջէր, և թէպէտ սա 60,000 դահեկան կը վճարէր (ՅՈՎ. 270), սակայն Յուսուփ չէր գադրեր ըմբ ողջոյն (ՕՐՒ. Ա. 231)։ Ամբատը հալածկէ որ կզաբջքի անառիկ լեռները քաչուած էր։ Բոլոր այդ միջոցին Յովհաննէս կաթողիկոս կը մնար արգելակ է Հաղբ Դուինի, է Գեղարդ քանիէ Ե Երէւանի կողմերու, միշտ նորանոր դրամական վճարումներու ստիպման ներքեւ։ Որովհետեւ պահանջից պատանդ մըն էր կաթողիկոսը, սահմանները ուժովցնելու համար զայն կը տանէին ալ, և դահիճներ ըստ հաճոյս կրկնէին ալ, և ամէն անոր ֆռանք և քանոն, գեղարուեստ և արքեպիսկոպոս է խաւարտին պեղոչ և յանդուգն վայրկեան է ինքնապաշտպանութեան և ինքնապաշտպանութեան կատարելագործում (ՅՈՎ. 270)։ Այս խղճալի կացութեան մէջ կ'անցընէր բոլոր ամառն ու վերահաս ձմեռը, մինչև 911 տարւոյ գարնան բացուիլը, առանց բարեկամ նշան մը տեսնելու, և այն ալ յապաղումներուն երկարացան է մ ինքնապաշտպանութեան և ինքնապաշտպանութեան (ՅՈՎ. 270)։ Ամբատ կաթողիկոս, տեսնելով որ իրեն հասած նպաստներով է բաւական չէ ինքնապաշտպանութեան, բաւական վճարած էր, բայց այլեւս ոչ ոք էր որ օգնէր իրեն, վասն զի այլ ազգեր ունէին քնաս յետաքրքրութիւն, խնդրից և ստացան եղ հրաման ինքնապաշտպանութեան, այն պայմանով որ չդիմի և գրամ հատաքի և պահանջուած տարին միացորդը վճարէ։ Թէ կրցաւ յաջողիլ, կամ թէ որչափ ինչ հատաքից ու վճարից՝ բան մը չգիտեր, միայն թէ հալածելու ընկերոջ, կ'ըսէ, է ֆռանք է ֆռանք, մինչև հասաւ Ազատանից Սահակ իշխանին մօտ, և անկէ ալ գնաց է կոչնան Գուգարաց, և անդ բնակեցաւ ան ոանելով ֆրկոնիան։ Իր ազատութեան հետամուտ եղած լինելուն վրայ անդրագառնալով կը յայտնէ, թէ զայդ ըրաւ ոչ է պնդելով յանձնառնելու համար ոչ ըստ Աթոռոյն, այլ վասն զի ոչ թէ հատաւոյ, այլ գրամի նահատակ եղած պիտի ըլլար, քանի որ ոսոիկանը ամէն ակոյ անընդհատ, և միայն գրամի պատճառով զինքը կը տանջէր (ՅՈՎ. 273)։

709. Վերջին 910 տարւոյ միջոցին Յուսուփի անձնատուր եղողներուն մէջ էր ևս Աչոտ սպարապետ, Ամբատի եղբօրորդին, զոր Պատմաբանը կ'աչքատի արդարացնել, թէ Յուսուփը չհնարել և մեղմացնելու դիտմամբ գնաց, և միայն է համ

ԴԱՐՁԵԼ ԽաՁոչ Խոյամանկոնենէ բըռնաՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՆաւարէՆ և է հանուած եղկէզեցոց սուիպատած հոչիչեցոցանէն էրէ քեզի է կոմս ասոչիկոնէն (ՅՈՎ. 272)։ Զինք գիտեր թէ դիտակից սուտգործեամբ, թէ ոչ միամիտ լաւատեսութեամբ կ'ըսէ Պատմաբանը այդ դիտողութիւնը, վասնզի մինչեւ իսկ իր հօրեղբօր դէմ պատերազմող մէկուն վրայ իրաւունք կ'ունենանք կասկածով բերուիլ, թէ յոյս ունեցաւ Ամբատի իյնալով անոր յաջորդութիւնը սահմանել Յուսուփէ։ Օգները ներկուան Յուսուփ նոր գունդերով կը յարձակի Ամբատի վրայ, և այս անգամ իրեն հետ են Հայ գունդերն ալ, որոնք Վրաց Աղրնեւրահէին և վասպուրականի Դաւիթին և ապարապետ Աչոտին հրամանատարութեամբ պատերազմի կը փակին Հայոց թագաւորին դէմ (ԱՍՈ. 150)։ Ամբատ ապիպեալ փոմաբէ ղբօս բաղաս, իր երկու որդիները Աչոտ և Մուշեղ անցքերը կը պահպանեն Նիգ գաւառին մէջ, բայց եկող ոյժերուն չեն կրնար դիմադրել, մանաւանդ Ուէտացոց կամ Սեւորդաց գունդին, թէև նամիէն վասակուկով՝ ապրաժամ փախուստի ճամապարհուն վրայ։ Աչոտ կրցաւ փախչիլով ազատիլ, իսկ Մուշեղ գերի ինկաւ (ՅՈՎ. 276)։ Այդ կը լինի Զհնաւաճախ գժբախտ ճակատամարտին եկքը (ԱՍՈ. 151), որ իրր Ամբատի վերջնական անկման նախադուռը կը սեպուի, և այդ առթիւ Պատմաբանը երկարաձիգ ողբեր կը գրէ, և երկրին աւերածը, մարդկան կոտորածը, ու եկեղեցոց վնասը կը նկարագրէ սերտագին չհետեւով (ՅՈՎ. 277–286)։ Յուսուփ այդ յաջողութեան վրայ, ուր Հայերը Հայկրու ձեռքով մէկ րել ապա յաջողեցաւ, կեղծիքն ալ Յայկոմ թողու յանդգնեցաւ, վասն զի ներուն օգնութեան հանդերձ երկիրը ալ փարատեցաւ։ Լևոն Զ Իմաստասէր որ խոստացեր էր Ամբատի օգնել քիչ հասցնել, մեռաւ 911ին, և եղբայրը Ալեքսանդր, ընթ պատճառ յաջողեցաւ (ՅՈՎ. 293), չկրցաւ արտաքին գործերը կոչ մէկ, և ինքն ալ չհատաւ մեռաւ, գահը թողուլ Կոստանդին Ե Պորփիւրածնէի, Լևոնի որդւոյն, որ իրաւամբ յաջորդութիւնը կը պահանջէր։ Յուսուփ իրեն ապաստանողներէն կամ իրեն ձեռք ինկողներէն հետզհետէ պեղ ըմպրելեամբ հանս մեռուց Գրիգոր Սուփան Սիւնեաց իշխանը, Ամբատի որդին Մուշեղ Բագրատունին, և Սահակի որդին Ամբատ Բագրատունին (ՅՈՎ. 283), որուն վրայ Գագիկ Թագաւոր և Աչոտ սպարապետ ալ սկան կասկածանօք վարուիլ, և թշնամութեան ատիթ չտալու համար կատարեալ կամակատարութեան հետեւիլ (ՅՈՎ. 284)։ Միայն Վասակ Սիւնի, Սիւսականի իշխաններէն, կը յաջողէր գիշերանուան քանդէն փախչիլ, և իրեն գաւառը ապաստիլ (ՅՈՎ. 285)։ Իսկ Սահակ և Վասակ՝ Սուփանի եղբայրները իրենց մօրը Մարիամ տիկնոջ հետ Սիւնեաց կղզին կ'ապաստիէին, բայց այնտեղ ալ կը հանգիէին Յուսուփի հրոսակները, ուստի կըզգին թողուլ Միափոր բերդը, և անկէց ալ Գարդմանի լեռները կ'ապաստիէին, իսկ մայրերնին Թափառական պատսանեուն մէջ կը մնային (ՕՐՒ. Ա. 234)։ Յուսուփ քաջալերուած որ ըստ է որ է դէմ հարիւնի, այնուհետեւ ապստամբ էր հինէց ընդ ամենայն կողմանս սփռեր, և նոյնիսկ Հայ գունդերը այդ նպատակին կը գործածէր, ինչպէս Գագիկը Բագրեւանդ գրկից Վաղարշակերտ ամրոցին վրայ (ՅՈՎ. 289), մինչ Յովհաննէս կաթողիկոս, Գուգարաց կողմերը փախստական, անհնարին հարուածոց դոյժերով կը տառապէր (ՅՈՎ. 332)։

710. Ամառ մը ու ձմեռ մը ևս անցան այդ ողբալի եղկելութիւններով, և 912ի գարնան բացուելուն Ամբատ ՍՄԲԱՏԻ ԸՆԹԱՑՔԸ Տայոց ու Գուգարաց կողմերէն, և կզաբջքի բերդէն, զոր իրեն կեզրան բրած էր, ինչպէս Դվին Շիրակ, ազգային գործերուն մօտ ըլլալու նպատակով· բայց ապահովութեան համար գնաց բնակիլ Երասխաձորի կամ Արտանուշ գաւառը, կապոյտ կոչուած ամրոցը բերդը, որ է հիներուն Արտագերից բերդը, այժմեան Կաղզուանի մօտերը։ Ինքն կանոնէն խորհած էր գնապատութիւն մըն ալ ամիրապետին յղել, ու Յուսուփի բրածները ամիրապետութեան չտեղուն վնասներ ցուցնելով, անոր միջամտութիւնը խնդրել։ Դեսպանութեամբ գացողը եղած էր Գրիգոր իշխան Մոկաց, ինչ եր խոհեմ եր հանճարեղ ճանչցուած մարդ մը, որ յաջողեցաւ իսկ, Մըքթաւարը և անոր արքունիքը համոզել, սակայն կարմանացիք Աբաբիոյ մէջ և Թաթիմանք Ափրիկէի մէջ գրաւած էին ամիրապետութեան բոլոր ոյժերը, և չկրցաւ Հայաստանի գործերուն մասդրութիւն գարձնել (ՅՈՎ. 292)։ Ամբատ դեռ յոյս ունէր ազգին պատակեալ ոյժերը ամփոփելով կանոնաւոր բնդդիմութիւն և երկրին պաշտպանութիւն պատրաստել, բայց ներքին երկպառակութեանց առջեւ՝ յաջող կերպ մը չէր գտներ։ Բնաւ թեամբ քաջ և անհնարն, ամէն դժուարութեանց դէմ դիմադրող, միւս կողմէն փափկակազմած և հեզասմբոյր, գիտուն և անխիչ չար, և քրիստոնէական սկզբանց հաւատարիմ մարդ մըն էր Ամբատ, որ հանդարտ կացութեան մէջ երկրին երջանկութիւնը կրնար պատրաստել, իսկ այսպիսի չփոթուած կացութեան մէջ, ուրիշներուն համար գինքը գոհելու տատիպնութիւնը ունեցաւ։ Պատմաբանը երկպառակութեանց և հակառակութեանց բացատրութիւնը տալու համար կը գրէ· Ոմանք հարցէ, եւ այլ ոմանք առանց հարցէ պատճառոյ, գերյաւորք եւ հնարաւորք յաճախ հնարք եղեն է նմանել արդեամբք եւ խորհրդեամբք, եւ ձանձանձրացաւ ընդ, եւ ընդ նոյն գերէր՝ բարեկամութիւնք, գեղեցիկ է բայ բերան է նմանել խոհեմելը ընդ ընդնդան (ՅՈՎ. 293)։ Նոյնիսկ ամէն փարձանքներու չարհացապարան Գագիկ Արծրունի, և եղբայրը Գուրգէն, երբոր իրենց կեանքին համար ալ սկան վախնալ՝ Յուսուփի խարդաւանանքներր սանձելով, նշանաբանել եւ յանդգնանել ընդդէմ եւ գղջացեալ է գերս էրեանց, Յուսուփէ բամնուելու միտքը ունեցան, և ընդ բարեաց ևմացաւած յոյս ածել ձանձեալ հաղորդեցին Ամբատի (ՅՈՎ. 291)· բայց այնուս ոչ իրենք կրնային խորհուրդին գործադրել, և ոչ Ամբատ կրբնար անոնց անկեղծութեանը վստահիլ։ Աչոտ սպարապետին վրայ այստեղ ակնարկ մը չկայ, այդ վերջէն բռնած է, թէ գերեալ է գէշ ոստիկան ընդունեան կայր առկայացեալ (ՅՈՎ. 339)։

711. Տարի մը ևս անցաւ այդ կացութեան մէջ, և 913 տարւոյ գարնան Յուսուփ վերջնական յարձակում Ամբատին

դէմ։ Զինի ան դէպ, յորմէհետէ Սմբատ կապայ բերդը ամրացած էր, պարենէ պաշարմամբ պարենաւորեցաւ ընդլանակի ՀԱՊՈՑՏ ԲԵՐԴԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ամրոցաւն, և երկուսանք բառն կերպով յարձակումներ և պաշտպանութիւն սկսան չարունակել։ Կապայի բերդակալները՝ մեքենաներ և ռազմներ և պարսատիկներ գործածելու քաջավարժ մարդիկ, նետերն ու քարերը կորովութեամբ կ՚ընէին վրիպեցնիւ, և անընդհատ խոչոչացան հասուցանէին յարձակողներուն։ Սակայն Յուստիփ հրամանին ներքեւ քաջաբար էին դիմադրութիւն կ՚ընէին Փիլոպոլի, Սմբատը կործանել ուզող Հայ իշխաններուն գունդերը, եւ Յուստիփ չէր բան կրնայեր, անոնք կը փչէր ամրոցին դէմ, և Հայեր էին որ Հայեր կը ջարդէին։ Որչափ ալ անպատասխանատու էին տիրապէտ գունդերը բրած ջարդերնուն համար, սակայն Սմբատի սիրտը չդիմացաւ, որ իր անձին համար այդչափ համազգիներու և կրօնակիցներու կեանքերը զոհուին, և եղբայրասպան կոտորածը չարունակէ, որ յաղող եկած մըն ալ յանգելիք չունէր։ Հրամայեց պաշտպանութիւնը դադրեցնել, անձնատուր ըլլալու որոշումը առաւ, և փիլոպոլեան այլեւս հոգացող փութալ, վերջ փիլոպոլեան անոնց ջարդը (ՅՈՎ. 294). և յոյսը չէին առեալ երկայ ատ Յուստիփ (ԱՄՈ. 151), եւ անզէն կը յանձնուի նենգաւոր բանաւորին, ուսկից չէին երբեմն ոխով ինքզինքնէր (ՅՈՎ. 295), բայց չէ ըսուած թէ սասցած էր։ Այսուհանդերձ պատուհասդիր ընդունելութիւն կ՚ընէր անոր Յուստիփ եւ փառաւոր գնահատներով եւ զարդերով կը մեծարէր, եւ մանաւանդ կը մտնէր, որպէս զի իմանայ եթէ փոխելի՞ է պահեստի, որ ձեռք ձգէ։ Կապայի գրաւումը լրացնելով, Սմբատն եւ ուրիշ գերիներն ալ միասին առնելով, նախ կը հանդիպէր Շիրակ գաւառը, Շիրակաւանի սիրանալու համար, անկէ ալ Դուին կու գար հանդարտիկ։ Յուստիփ իր բանակամ եւ օգնական Գագիկը կ՚ուղէր մեծարել, եւ Սմբատէն եաքը վճռաբեկը Հայոց նոր հասուցոյր։ Սակայն Գագիկի վատահութիւնը քիչցած էր Յուստիփ վրայ. թանձնարուած իշխաններուն սպասնալիքներ, եւ Սմբատի նկատմամբ բռնած ընթացքին հետեւեալ փոխուիլը՝ բաւական էին յայտնել ղպտրուակ մանուկ ըլլալ նոր նորընծան մարդ ատիկանին, ուսոի առանց այլեւս երկարելու, որեւէ պատրուակով մը կ՚որոշէր հեռանալ, և չանկրծակի է չէ ալ հեռանալ, փախուստ անկանէր չալեւորն է՞, եւ այս կերպով իր անձին եւ իր իշխանութեան ապահովութիւնը կը հոգար (ՅՈՎ. 296)։

712. Յուստի անհանգստութեան կամ ապ կընկատութեան կապ մը չունէր այլեւս, և չատ առնել իվեր Սմբատ ՍՄԲԱՏ ՆԱՀԱՏԱԿ ու դէմ անձնական առ լութիւնը լրացնելու առնը հասած կը գտնէր, ուսոի այնուհետ Դուինի մէջ կը հրամայէր, զայն չղթայի զարնել, և խիստ պահպանութեան մէջ փակել՝ փութալ ընդունելի ինչ պատասխան (ՅՈՎ. 297)։ Կապայէ եաքը տասը տարուան երկայի բերդը կը մնար Հայոց ձեռք, ուր ապաստնած էին Սիւնեաց տիկնները (§ 708), եւ այնքան ալ ինչ ե՞ ազատ պէտք (ՕՐԲ. Ա. 235) իրենց գանձերով (ԱՄՈ. 151)։ Յուստի Դուինէ եկաւ երկայի գրաւելու, իրեն հետ չղթայակապ տանելով Սմբատ թագաւորը։ Երկայի բերդապահները քաջութեամբ կը պաշտպանէին իրենց ամրոցը եւ իրենց յանձնուած տիկիններն ու տասնդները, եւ գործը կ՚երկարէր եւ անդժուարանար։ Յուստի նոր օրինակ եւ անլուր կերպ մը կը մտածէ, պաշտպանները ակարացնելու, Սմբատի անձը մէջտեղ դնելով իբրեւ յարձակողական հնարք մը, որով պիտի ակարանար պաշտպանողներուն ոյժը։ Արդէն խիստ բանտարկութեան պատճառով և սովով և ձգտաւով ձնչել և անօթեւել էր Սմբատ, և զայն այդ վիճակի մէջ ակսան բանտէն դուրս բերել, և բերդապահներուն աչքին առջեւ ապտազին դահիճներու ձեռք կը յանձնուէր, որպէս զի ըստ հանգոյն տանջելոյն, ի ֆան հարկանել, և ի նոճեղը պնդել, և ի ներքոյ ոտիւ վարկնել և խորտակել (ՅՈՎ. 298)։ Երբոր մէկ կողմէն այսպէս չարչարել կու տար, միւս կողմէն Յուստի լրբօրէն կը հրամայէր, զի պայքն է դուրս ղբեբդն, բայց Սմբատ գիտէր զանգրծանելի ղլուխ, և ոչինչ խօսեր (ՕՐԲ. Ա. 235)։ Սմբատ ինքզինքը Աստուծոյ յանձնած միայն ասկայ գօրութիւն կը խնդրէր, և մեռնելու առնը ի գլխենամուռնչ յաղթութիւն եւ օրհնութիւն կ՚անցքներ,

ծպտեալ փախստականի մը ձեւքով քանդութեան իւրհրդան հաղորդել կը յաջողէր, և կը մխիթարէր (ՅՈՎ. 299)։ Օրերով կ՚երկարէր այդ անգութ հնարքը, երկնչակի բերդապահներուն ոչքին առջեւ, և օրէ օր կը բարդուէին և կը ստուարանային չարչարանքները անասնները, որոնցմէ մէկ քանին յանկարծ կը յիշէ Պատմագրը։ Իր իսկ անձնասիրը բերնին մէջ դնելով՝ բարակ գաւազաններով կոկորդէն վար կը մղէին, խղկելու տանիման, կզակներուն և վիզին դնելոցներ անցնելով և բարակ չատաններով կը պնդէին հիւանդութեան մահուի մէջ փայտ սեղմելու նման, գլխուն վրայ ծանր բեռներ դնելով կը ճզմէին, մարմնոյն վրայ կարասներ բարդելով և տան հոգի վրան նստելով կըլլար քար թաւալելու պէս կ՚երերցնէին, յանդգնաձձութիւն եւ չարութիւնն գանձան և ըղձրան անպատմ և անսրտութիւն (ՅՈՎ. 300)։ Այդ անասնական նեղութեանց մէջ ուրացող թիւն կ՚ուսանողութիւն Սմբատին, իրրեւ միակ ազատութեան միջոց, այլ անդրդուելի կը տակար չարչարուեցաւ է վէր դան դիմադրութիւն (ՕՐԲ. Ա. 235), մինչեւ որ Յուստի Սմբատի հաստատամտութենէն յոգնած, կը հրամայէր որ չատ նորոգ հասանել, և այդպէս մարտիրոսական հասակը Սմբատ թագաւորը կը վախճանէր աչքապտոյտ պատերազմներու քաջայաղթ նահատակը, ղոր նահատակ պատուադիր անուանով հռչակեցին ազգն ու եկեղեցին։

713. Յուստի Սմբատ մեռցնելէն եաքն ալ իր սակրութեան չարչարը չգանալով, նախատանաց չափը լրացնելու համար կ՚արգելու ՕՐՆ ՈՒ ՏՕՆԸ անոր մարմինը թաղել, և դիակը կը դրկէ Դուին, որպէս զի այնտեղ, այլազգաց բնակութեան կեդրոնին մէջ առակ նչատակի ըլլայ ամենուն, և բնութիւնը է փայրին քարիւղ պղինձ, խաչուած մնայ, չենք գիտեր որչափ տանի, որովհետեւ թաղման մասին խօսք մը չենք գտներ պատմութեանց մէջ։ Պատմութիւնը կը մինչեւ թէ չատեր Սմբատի մարմինին վրայ ըստ ճարտարութեան եւ ծրագ ճամանգարար տեսան նոյնին վրայ կախուած օրերը։ Բայց ինքն ինչպէս ալ ըլլայ, իր կողմէն կը հատատ անդրդ ընդունելու, իր կողմէն կը հատատ

ԱՆԻՇԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕՐԵՐ

թէ բաղմ բնակութիւն հանդարտ և վտանգելոց և սիրտերուց կորուբէ՝ Սմբատի արձանով ներկուած հաղորդն զօրաթիւամբ, և թէ անոր վրայ սանդ է հերձուածոց քրիստոնէութիւն ընդունեցան և մկրտուեցան (ՅՈՎ. 301)։ Կիրակոս կը վկայէ թէ Յովհաննէս կաթողիկոս կոչուեցաւ ոճն սուբ ընթացքին Սմբատայ (ԿԻՐ. 87), այլ ածնագոյցներ Սմբատի ոճն չեն պատուհակր, և միայն Յայսմաւուրքի մէջ կը գտնենք անոր անունը լոկ յիշատակելի սուրբերուն կարգը։ Մահուան թուականը Հայոց 362 տարին ցուցուած է Օրբէլեանէ (ՕՐԲ. Ա. 235), 363 Յայսմաւուրքին (ՅԱՑ. 515), և 364 Ասողիկէ (ԱՍՈ. 152), բայց պատմական կարգը չներկր 362'էն անդին չանցնիլ, որուն ամանորը կը սկսի 913 տարի 12'ին։ Մահուան օրը պատմիչները չեն նչանակեր, Յայսմաւուրքներն ալ հաստատ չեն, մէկը ահեկի 9'ին կը դնէ (ՅԱՑ. 515) և միւսը մարտի 1'ին (ՅԱՍ. Ա. 206), և անչուշտ առաջին համեմատութեամբ կը պատչաճեցնենք տարի 16'ին կամ մայիսի 8'ին։ Սակայն այն միջոցին տակաւին չարժական տոմարով կը վարուէին Հայերը, որով 913 դեկտեմբեր 16'ին, կամ 914 յունուար 7'ին կը պատահմանեն ցուցուած թուականները։ Պատմարանը Սմբատի տրբրբանոց և կապանոց եւ խոչոչոտանոց միջոցը էրեմի ըսի տ երկարած կ՚ըսէ (ՅՈՎ. 297), և եթէ 913'ի գարնան սկիզբը դնենք Սմբատի անձնատուր լինելը, մինչեւ տարւոյն վերջը կրնայ էրեմի մ տ անցած ըսուիլ։ Այսչափ ինչ միայն կրնանք քաղել մեզի հասած յիշատակներէն։ Իսկ կաթողիկոն Յովհաննէս՝ օգնութիւն մը ընելու անճարացած, կը չարունակէր Գուարգաց կողմերը տանձնացած ձիով (ՅՈՎ. 332)։

714. Սմբատի նահատակութենէն եաքը Յուստի նորէն պատերազմական միջոցները խստացուց, և երկնչակի պաշտպանութիւնը տակակացուց. բայց և այնպէս, չուտով չկրցաւ յաղթել. և հակառակ է էրեբէ էրզրումէն եաք ղբեբդն անյաջողութեան պատճառ, որ երկրին ճանչնալ ընդ ժայռ դիմադր վերջ տալու պատերազմելու, Բերգրի մէջ եղողները է ուր ուսուցչին յաղեցին, միայն կինները գերի պահեց Յուստի, և

Գոհիկ մեջ է նեղլյուզի բոլոր տիպի իշխան Մխոյան էին պատկանում։ Նոյեմբերի վերջերին Շուշիի մոլորակային աստղադիտարանի տնօրեն Մարտին Վիզը մի նոր աստղ հայտնաբերեց, որ իր անունով կոչվեց Վիզի աստղ։ Ամերիկացի աստղագետ Ջեյմս Ֆրենկսը, որ իր հաշվումներով էր հանգել այդ աստղի գոյության եզրակացության, ուղարկեց Վիզին շնորհավորական հեռագիր։ Ֆրենկսի հեռագրի ստացման օրը Վիզը գտնվում էր Գոհիկ գյուղում։ Նա հեռագիրը կարդաց Գոհիկ գյուղի ժողովրդական տան առաջ, որտեղ հավաքված էր գյուղի ամբողջ բնակչությունը։ Վիզը հեռագրի բովանդակությունը հայտնեց գյուղացիներին, որոնք ոչ մի կերպ չէին կարողանում հասկանալ, թե ինչ է նշանակում աստղ հայտնաբերել։ Գյուղացիները կարծում էին, որ Վիզը նոր հարկեր է հաստատելու։ Նրանք ուզում էին իմանալ, թե ինչ հարկ է դրվելու նոր աստղի վրա։ Վիզը ստիպված եղավ հեռագրի բովանդակությունը հայտնել գյուղի ծերերի խորհրդին։ Ծերերի խորհուրդը որոշեց, որ Վիզը պետք է հեռագրով շնորհակալություն հայտնի Ֆրենկսին։ Վիզը հեռագրեց Ֆրենկսին, որ գյուղացիները շնորհակալություն են հայտնում։ Ֆրենկսը հեռագրեց Վիզին, որ ինքը գյուղացիներին շնորհակալություն է հայտնում։ Վիզը հեռագրեց Ֆրենկսին, որ գյուղացիները ուզում են իմանալ, թե ինչ հարկ է դրվելու նոր աստղի վրա։ Ֆրենկսը հեռագրեց Վիզին, որ ինքը գյուղացիներին հարկ չի առաջարկ

զրեթէ ամէնքը աստուածային հոգւով զօրացած, ու ընչեցան իրենց հաւատքէն, իրենց քրիստոնէութիւնը բարձրաբարբառ խոստովանեցան, ու ջրհոսութեան է պանջոնց, եւ ընկալան զբոնքնեան չարչարանքն (ՅՈՎ. 314):

717. Այդչափ մարտիրոսներու անթիւ եւ անհամար բազմութեան մէջէն չկրնանք յիշատակել Միքայէլ Գուզարացի, ըսելով եւ ջենջեցնել երեք պատանի մը, զոր խումբին մէջէն զատելով կ'ուզէին ուրացութեամբ ապրեցնել, այլ նա չկրցաւ չնաւ ընկեր եւ գլուխը սուրին կ'երկնցնէր (ՅՈՎ. 315): Յանուանէ կը յիշուին նաեւ Դաւիթ եւ Գուգդէն Գեղանի եղբայրներ, զորս Յաւսափ Դաւիթի մէջ ի զուր փորձից վտարելով, ամէն տեսակ խոստումներով եւ չարամարութիւններով, և վերջէն զայրացողով հրամայից գլխատել, ուր Դաւիթ նախ պզտիկ եղբայրը սպանել տալէ անցուց, զի գ' ըսաջ է վերջ տան ընտ ծնողաց ընդհանրութեան պետոն ընդհանրութեան է որոն սպառազինաց (ՅՈՎ. 317): Յովհաննէս կաթողիկոս որ իր տանտիրութեան մէջ այդ ամէն մանրամասնութիւնները հաւաքելով իր պատմութեան կ'անցընէր, հոգրագետաբար անոնց յիշատակը պատուից, և բոլոր Յաւսափի հարազատներին մէջ նահատակուող մարտիրոսներուն համար օր չէշտակի սահմանից, որ է մարերի ասոյ օր տան և եօթն (ՅՈՎ. 318): Վարդան երկու Գրնաւներուն յիշատակը կը դնէ է Մարերի սկսեան տան (Վ.Ա.Ր. 87), իսկ Աստղիկ բոլոր Յաւսափի մարտիրոսներուն համար կ'ըսէ, թէ պարբեր պօնաճարութեամբ կատարէ չէշտակին է տան նայնարերի (Ա.ՍՈ. 154): Մեր ասնայոյզներ բնաւ այդ մարտիրոսներուն ասոնք չեն ցուցներ, իսկ Յայսմաւուրքն ալ միայն երկու Գեղնիներուն յիշատակը ունի մարերի 20'ին, պատշաճեցնելով զայն մայիս 27'ին (ՅԱՍ. Ա. 233), մինչ չարժական տոմարով պէտք էր համեմատել յունուար 25'ին: Քանիցս հանդիպեցանք այդպիսի ասնական յիշատակութեանց, որք ժամանակին սահմանուած են, և չենք գիտեր ինչ պատճառով կամ ինչ դիպուածով խափանուած են, և արժան էր վերանորոգուէին ազգային տոհմատոհմներու տարեւոր յիշատակները և ասնախմբութիւնները: Մարտիրոսներուն այդ խումբին մէջ պէտք է խառնենք՝ Դէորգ և Արուէս Սեւորդի եղբայրներ և Ազատանից իշխանները, որոց վրայ յարձակեցաւ Ասիշնի ներքինապետը կրր Դաւին կը գտնուէր (§ 701), և երկու իշխանները գերելով ուրացութեան ատիպից, բայց հաստատամիտ գտնելով սպանել հրամայից (ՅՈՎ. 236):

718. Հնար չէր որ այդչափ խառնակութիւններ, ապերած ու կոտորած, երկրին բնական կացութեան վրայ ալ ազդեցութիւն չունենային: Կոտորածին անմիջական հետեւանքն էր աչխատասէր բազմութիւններու պակասիլը· և ապ նոր հետեւանքն ալ մշակութեան և երկրագործութեան դադարումը: Եզանակներն ալ յանկարծական փոփոխութիւններ ունեցան, գարունը ի յունիս սկսաւ ցրտել և մարիկան արդիւնաւորութիւններ պակսեցան, հունձքեր և կալեր ապականեցան, և հազիւ թէ կը գտնուէր ապ պահելու: Ակէ սկսաւ ընդհանուր սով մը, որով բոլոր բնակիչներ էջերնէ դիմելով գնացին ուրիշ տեղեր, և ունեւորներն ալ պարկեշտ դատեցին չուտով ի վերջն անդնդութիւն հասնիլն (ՅՈՎ. 327): Յետին նեղութեան մէջ դժնասիրտ բանջրը իսկ ուտելու սկսան յոպոպնոտիկ հանս հասանէին, և նոյն իսկ ընչերեայ որդեակ՝ ընդ ասլուխ ինչ ոսկոյ՝ ընդ նոսին կը վաճառէին, և Երուսաղէմի պարսպոց նման, ընչերեայք խրճիթներ քանդելով ընտանեաբար ապրելու վերջ կամ թէ ընդհանուր խրճիթաց եկելով ուտելու կը հանէին (ՅՈՎ. 329), մոզ պահուած ուտելիքներ մէջտեղ հանելու նպատակով իրարու գէմ գործած բռնութիւններն (ՅՈՎ. 330): Սովին երեսէն հեթանոսներուն չարաչահած կոտորածին տեսնելով, մերկ դիակներ անթաղ կը գտնուէին, որք մէկ կողմէն նեխելով չարաչար ախտեր պատճառ կ'ըլլային, և միւս կողմէն չալշակեր գազաններ և գիշատիչ թռչուններ բնակութեանց մէջ կը բազմանային, որով դեռ եւս կենդանի եղող կիներու վրայ ալ կը յարձակէին (ՅՈՎ. 331): Այդ ապեսալից ժամանակին մէջ ոչ միայն կը չարաչահէր Տաճիկ հրամային սուրը, այլ Յունաց և Եգերացւոց և Գուգարացւոց և Ուռհայեցւոց և ուրիշ կովկասեան ազգերու մէջէն ալ ասպետք և ուիկ՝ պատահի ատիթ կը գտնէին եկեղեցիներու և վանքերու և քաղաքներու վրայ յարձակելու, ընդ ասնասրակ յոյսով ասնել կոտոր ընտանեաց, և իրենց երկիրը կը գտնային (ՅՈՎ. 322): Ի լրումն այդ ամէն ազատից ընտրութ ջր և պեպ և խլհան իրարու դէմ մաքառելէ ետ չէին կենար, և ժողովուրդն ալ եղածները կորնչանալով կը ջանար նոր որոնելու պայմանս և պատսպարուելու, որով Հայեր Հայերու դէմ համբուրելը ընդ դիմանս հարեալ է հակառակորդն և ի կռիս պայթեցին (ՅՈՎ. 324): Մինչ սասերագիր մը միայն քաղցրենիք, պէտք է կարդալ Պատմագրանին արտասմիկ և ողբալի նկարագիրը:

719. Յովհաննէս կաթողիկոս և պատմագիր, յաւարակ և սրատեսակ, տակաւին պանդխտաբար կը մնար ի ծեղ Դուքաց և Վրաց, ուր քաչուած էր Յաւսափի գերութենէն ապատակէ հաքը (§ 707), և ընդերկարեալ կը տեսնէր իր պանդխտութիւնը, յոյժ նեղ որոնելու, բայց միշտ ընկերելու և ապահով էրկրներ Տեառն Աստուծոյ (ՅՈՎ. 332): Հայոց ազգին ապիրատ վիճակը լուսած էր Բիւզանդիոյ մէջ, և Յունական կայսրութիւնը և Յունական եկեղեցին չէին կրնար չտեսնել, որ Հայոց Արարական ամիրապետութեան կողմէ կրած ասպնջականը, հարկաւ անոնք կը յորդորէր նորէն հոգւով ու սրտով իրենց կողմը դառնալու: Այդ նպատակով և յարարերութեանց դուռ բանալու համար, պատրիարքին յանձնեցան սիրոյ և յարգասանաց գիր մը ուղղելու կաթողիկոսին: Նամակին պատճէնը յաւաջ կը բերէ Պատմագրանը (ՅՈՎ. 333-337) առանց թուականն ալ յիշելու: Գրգոն է Նիկողայոս Ա. պատրիարքը, որ երկրորդ անգամ սթոռ բարձրացած էր 910'ին: Իսկ նամակին հասնելէն ետքը բաւած է թէ Յաւսափ գեռ եւս աչխատելով նոյնէ ի չարաչահ Տաճիկ հրամային (ՅՈՎ. 338), ուր գիտենք թէ նա հինգ ամ յաջող մնաց (Ա.ՍՈ. 155), որ 914'էն կը դնենք 919, որով չարչ 918'ին պէտք է դնել Նիկողայոսի նամակը: Նիկողայոս իր նամակին մէջ ամենայն խոնհմութեամբ բնաւ եկեղեցական կամ դաւանական միաբանութեան խօսք չընար, և Հայոց և Վրաց և Աղուանից գահակալը ժողովուրդը, իբր Հայոց կաթողիկոսի հոգեւորդը, որով կը տեսնուի թէ վրաց կաթուխէն քաղկեդոնականութեան յարիլը՝ այժը կարեւոր էր Հայ Բագրատունիներուն ան կողմերուն իշխանութիւնը ձեռք անցընելէն առքը: Անկեղծ յոյս կը յայտնէ վերահաս ազէտներուն համար, կը պիտէ որ հերքին երկպառակութիւնն ալ ատիթ տուած է այդ ապստամբին, ուստի պէտք կը տեսնէ որ կաթողիկոսը նախապէս աչխատի Հայ իշխանները միաբանել, սկսելով իրեն մօտ գտնուղ վրաց Թագաւորէն և Ափխազաց իշխանէն, որոց ինքը պատրիարքն ալ յատկապէս գրած է, և յետոյ անոնց օգնութեամբ մրա Հայ իշխաններն ալ միացնելու: Կը խոստանայ որ երբ Հայ իշխաններ իրենց այժերը միացնեն, կայսրն ալ, որ էր Կոստանդին Ե Պորփիւրածէն, ասուխեսցէ ղբրոնքնեան ընդհանրութիւն, որնք գեղաս օգնականութիւն, ասոնք ալ նորնեսաբար Աստուծոյ և խանդավառութեամբ, այսինքն օրհնութեամբ կաթողիկոսին անցեալ թշնամանաց վրայ կը զօրանան: Յաղթութենէն ետքը պէտք կ'ըլլայ որ ատեղի ունեցած յանցանքներ ներուին, և իրարու քանչիրին իրաւունքը իրեն զարձուի, և խաղաղութիւնն Քրիստոսի հաստատեսցի: Պատրիարքը կը վերջացնէ ըսելով· Աբբափայլ աղջիկ յեր եղիցի ընդ նոսաստուրեանս գերսոյ:

720. Յովհաննէս իր ապատած ատաւածային այցելութիւնը հաստ կարծեց Յունաց պատրիարքին նամակովը, և առաջին անգամ յաւաղ նշոյլ մը տեսաւ՝ իր անմխիթար ատեանձնութեան մէջ, ուր եօթը տարի իվեր թագաւած կը մնար 911'ն տպրին: Զգիլբացնելու ընդհանրութեան իր ապատ ինչ կպզտուելու և ջնջելու զգացի, կ'ըսէ, և պրծաբնեցաւ չնհոքի իր (ՅՈՎ. 338): Յաջողեցաւ նախ վրաց թագաւոր Աարներսէհը համոզել, որպէսզի միաբանութեան գործին պլուխ կանգնի, իբր տարիքով և փառքաւորութեամբ երիցագոյն մէկ: Ափխազաց Գուրգէնն ալ արդէն իրեն հետ էր, կը մնար միւնները յորդորել, և յանձն առաւ ինքն անձամբ մէջ-

ակեղ իյնալ և բերանբերան խօսակիցի ա-
նունց հետ, բայց մեծ արդիւնք ձեռք չէրցաւ
ձգել։ Գագիկ Արծրունի՝ Մոկաց և Կորդ-
ուաց լեռներու մէջ ապահովի դրած իր
ընտանիքն ու գանձը, ինքն ալ այն կող-
մերը պաշտպանութեան կը մնար. Սմբատ
Սիւնի իր լեռներէն զատ չէր հա-
մարձակեր. Աչոտ երկաթ այս ու այն կողմ
կը թափառէր՝ հնարաւոր օգնութիւններ
հաւաքելու, Աչոտ ապարապատ Յուսափին
քաշէն չէր հեռանար, Յուսափն ալ Դուինի
մէջ կեդրոնացած, առաւելն համեմատ անձնուէր
գործունէութեամբ, չորքէր, խնդրէր, հայհոյէր ըստ ը կը-
նէր։ Յովհաննէս չկրնալով պէտք եղած ան-
ձերը տեսնել, և ոչ ալ միաբան գործակցու-
թեան ձեւ մը պատրաստել, կ'անցնէր կու-
գար Տարօն գաւառը, և հոն կը մնար, է
ծերունագոյց իւրոց էշխանաց և ժողովրդոց ջերմ-
ջերմութեամբ (ՅՈՎ. 338)։ Ամեհեղ տեսնելով
զեխական ընդոծլ հինից արշաւանը, թէպէտ կար-
գագրութիւն մը չէր ըրած, բայց Յուսոյ
առաջարկութիւնն ալ չկրնալնելու համար,
պէտք տեսաւ իրաց վիճակը անոնց ծանու-
ցանել, և անոնց անմիջական միջամտու-
թիւնը հրաւիրել, պատասխան մը առյով
Կոստանդին կայսեր, որուն կողմէն գրած էր
Նիկողայոս պատրիարքը։ Նամակը գրեց Գա-
գիկ և Ծարուն կը գանուէր, ամենուն հա-
ւանականութեամբ 919'ի սկիզբները, թէ-
պէտ Յովհաննէս իր նամակին թուականը
չդնէր։ Զինք գիտեր թէ ուսմ քաղաքած
է 920 նոյեմբեր թուականը, զոր Ջամչեան
կը դնէ (ՁԱՄ. Ա. 778), բայց տեղ մը չնչք
տեսած, և որ չարդարանար, քանի որ Նա-
մակը ուղղած է Կոստանդինի անունով, որ
919'ին գահազուրկ եղաւ, և տեղը գահ
բարձրացաւ Ռոմանոս Ա. Լեկապենոս իր ա-
ռները, որուն անունը կամայական կերպով
հասկէին մէջ ալ մտած է Ջամչեան, և դոմբ
գառնէնց Ռոմանոս ուսկզնելով, որ Պատմութա-
նին բնագիրին մէջ չկայ։

721. Յովհաննէս ամբողջաբար յառաջ
կը բերէ իր գրած նամակին պատճէնը
(ՅՈՎ. 340–354), ուր դին-

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՆԱՄԱԿԸ

քը կը կոչէ, Յովհաննէս
Հայոց Մեծաց Նոսոսոյ կոնս-
դիկոս։ Հասցէն կազմուած
է ճոռոմաբան բառերով, բայց դիմացինը
գոված առնն զանց չընէր իւր սկզբնական
բարձրացնել, ողջոյն յղկով յայտնի կոնդակին
եկեղեցւոյ, որ ընդհանուր առաջ ջերմեռ
և ջերմեռ ընդունուի խոչոնացեալ ըստ
նմանութեան ոչ անընդունելոյ յորմոյ, սակայն
կայ և ծայր ի սէր ջոհացն Աստուծոյ (ՅՈՎ. 340)։
Բոլոր նամակին մէջ Յովհաննէս խուսափած
է գաւանական տարբերութեանց մասին ակ-
նարկ մը ընելէ, համարձակ օգնութիւն և
միութիւն կը խնդրէ, բայց միշտ քաղա-
քական տեսակէտով, և զգուշանալով որ
գաւանական միութեան խնդիր մէջտեղ
չելլէ։ Գնդացիկ յառաջարանով մը Հռոմա-
կեցւոց կայսրութիւնը գովելէ ետքը, կ'ան-
ցնի միասին պատմել Հայոց վրայ եկած նե-
ղութեանց արկածները, միշտ կայսեր սիրոյ
չահելու ձեւով, և այդ դիտմամբ կը յայ-
տարարէ, որ երբ Հայեր էին է հաւատք
ընդունելոյ, հանդարտ էին ոդիւ է կայսերաց
տալէ, թէպէտ ինքն իր պատմութեան
մէջ յիշած է ժամանակին կայսրներուն կող-
մէ եղած գաւանական բռնադատութիւն-
ները։ Անկէ ետքը ընդարձակօրէն կը պատ-
մէ անոնց տարաձայնութիւնները,
Սմբատ Բագրատունիի նահատակութիւնը, երկ-
րին անգլուխ մնացած ըլլալը, իր իսկ
կրած բռնատարկութիւնը և չարչարանքները,
և փախստական թափառիլը։ Այս կէտերը
բացատրելէ ետքը՝ կայսրը կը հրաւիրէ Հա-
յաստան արշաւել, Նոսոճեանէ, կ'ըսէ, ղեկ-
ման զայսոսիկ, ղոր ասացայ ի սկզբանէ,
քաջալերէ որ Հայոց վրէժը լուծէ իրենց
թշնամիներէն։ Կը խնդրէ նաև որ ինքն
կայսերական գաւառներուն մէկ կողմը հա-
տուած, որպէսզի անկէ կարենայ իր հօրը
հովանի, ինչ որ ազնուական մը չէ, այլ
անցեալին մէջ Հայոց հայրապետներ է սկզբնա-
հաւատոյս, է հովանի ընծայ է նահանգս յերց
նէին զբնակութիւն (ՅՈՎ. 351)։ Այս կերպով,
կ'ըսէ, պարբառեցոյս ընդհատանեցոյս ժողո-
վուրդ կղզնել նախ Տեառն և ապա յիշ կոնդակ
Աստուծոյ. որով Հայաստանն ալ մանէ ընդ
Հռոմայեցւոյս էշխանութեամբ, որպէս Իտալիա և ա-
ղեան Ախա։ Վասն է թէ բոլոր ազգը այդ
մտքին համաձայն է, իսկ եթէ ըլլան ալ ո-
ֆոյներ և արգելք ի գաւառին հօրէ պետուն ելանելոյ,
այնպիսիներն կրնացին ղդասատարուն ի դնելը
և ես անպարտ և արդարացուցանեմ

(ՅՈՎ. 253)։ Նամակին վախճանը նորէն ճո-
ռոմաբան բացատրութիւններով կազմուած
է։ Յովհաննէս կաթողիկոսի նամակը մանր-
մասն գննուած տեսնելէ ետքը, կայսրը
կամ գաւանական բացատրութիւն չտե-
սնելէ. բոլոր նպատակը Հայաստանը Յունաս-
կան կայսերութեան ներքին անցքերէն է,
տեսնելով որ Հայեր իրենք զիրենք ազատե-
լու այժ չունին, և կայսրներէ զատ մէկ մըն
ալ չկայ որ Արաբական տիրապետութեան
դէմ դնէ։ Գաւանական խնդիրին վրայ իր
տեսութիւնը չյայտներ. լսելը խոհեմութիւն
կը սեպէ. թէպէտ չուտով պիտի տեսնենք, որ
հակաքաղկեդոնիկ համոզմունք վրայ հաս-
տատուած կը մնայ։

722. Նամակը կանոնաւորապէս հասու
Բիւզանդիա, հարկու յառաջ պատգամա-

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՒ ԱՏՈՍ

ւորի մը ձեռքով, որ յիշ-
ուած չէ, և կայսերական
մատգրութեան արժանա-
ցաւ, և որոշուեցաւ Յով-
հաննէս կաթողիկոսը և Թագաւոր հոչակ-
ուած Աչոտը Կոստանդնուպոլիս փութացնել,
և է գնուին պէտքերը և գնդրենը հասարակաց օ-
գուտ։ Թէոդորոս Վասպիկաս կամ Բասիլիս-
կոս անուն պաշտօնեայ մը Հայաստան ղրր-
կուեցաւ, երկուքն ալ հրաւիրելու, որ նախ
Տարօն երթան, և կաթողիկոսէն գալու խոս-
տում առնելով, անցնան Շիրակ Աչոտը տես-
նելու, որ կը գտնուէր յոմոյս պերոմիան է-
ոյ։ Աչոտ կը փութայ ճանապարհ ելլալ Թէո-
գորոսի հետ, և կայսեր ներկայանալով մե-
ծաշուք պատիւներ կ'ընդունի, թէ իրեն ար-
ժանապէս, և թէ իրր ոստիկան հարկէրոյ։ և թէ
իրեն տիտղոս բարձրացած Թագաւոր։ Յով-
հաննէս գանգատ կը չարժուի. վարանում
կասկածներ ունի որ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ
իրեն գաւանական առաջարկներ պիտի ըլ-
լան, և այսպէս հազիւ Տարօնէ Գագիկ
պզտիկ ուղեւորութիւն մը ըրած, կը մտածէ
ետքիմէ, բանական սեպելով որ կայսրը Ա-
չոտի հետ քաղաքականապէս պայմանաւոր-
ի, և իր ներկայութիւնը ակնկալական
պայմանաւորութեան գաւա չըլլայ։ Ամիսի
մը չափ Գագիկ մէջ կը մնայ այդ վարա-
նոտ վիճակի մէջ, մինչ սպեղ սպեղ հրեշտակն
նոյնէ վերջը նամակ երկու է պալատ ու կայսր,
ակնկալ եւ, կը գրէ, ոչ կասեցայ, ընդհատ աջեալ

ՌԷ ՔՈՉԷ ՈՒ Ե ընդ ամենայն հայեցի ընդ երկնչել
ի՛, է տալիճրանէոսն յորմոյնէ ինչ հանգերձ (ՅՈՎ.
357)։ Այդ յատակ և պարզ բացատրութիւնը
կը ցուցնէ, թէ կայսեր գրած նամակին մէջ
ալ Յովհաննէս քաղաքական հպատակութիւ-
նէ անդին միայ չէ ունեցած երբեք։ Գերջան
գանուելով օգուտ կը գտնէ Լուսաւորչի ներ-
կայութեամբ և մտնուամբ նուիրագործուած
արքայական երդմունքը այցելել. Անպահ լեռը, Մանա-
նաց այրը, Լուսաւորչի աղբերիկը, Նչխար-
ներուն գտնուած տեղը, Թորդանի մէջ Լու-
սաւորչի գերեզմանը, և անոր անկած հայի
ծառը, միանգամայն առնն կ'անցընէ այն կող-
մերը հպատասուած ձգնաւորներուն հետ,
պահ մը ինքն ալ անոնց ընկերակցելու փա-
փաքներ զգալով։ Բայց վերջապէս ոդիւ էր-
քեր ինն այս տեղերը պտտելէ ետքը, Հայաս-
տանի մէջ եղող իշխաններուն հրաւէրին և
խոստումներուն վրայ, անոնց մօտ կը գտա-
նայ (ՅՈՎ. 369), ժամանակագրական կար-
գով 920'ին։

723. Յովհաննէս Հայաստան գտնալով
նորէն ամենայն ինչ չփոթութեան մէջ կը

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՀԱՇՏԱՐԱՐ

գտնէ։ Հայ իշխանները ի-
րարու մէջ պատերազմած,
Յուսափ ալ իր չար խոր-
հուրդները չդադրեցնող,
այնպէս որ երէկ կոչուելէ, կ'ըսէ, գոբերեան լե-
ռնէ է բնակութենէ ասոր, և ու նոյն ասուբ յայրէն
քնալէ։ որ է Սևպատի Մանեայ այրը (ՅՈՎ.
360)։ Յուսափ նոր յարձակում պատրաստած
էր. այս անգամ վասպուրականի դէմ։ Բնա-
կիչները չփոթութեան մտանուելով լեռները
կ'ապաստանէին երբեմն ասիս երեսս, բայց յետոյ
հաւաքուելով կը յաղթէին հրոսակը վանել,
և Յուսափ ինքն ալ Աարպատական կը քաշ-
ուէր, մէկտեղ տանելով Աչոտ ապարապատը,
մօրն ու երկու քոյրերը, իրր պատանդ։ Ասոր
Անձևացեաց և Գրիգոր Մոկաց իշխանները,
օգնական էին Գագիկի վերջին յաղթութեան։
Հազիւ թէ Յուսափ կը հեռանար, իր ա-
զարտներ կը ապստամբացին, և Հայ իշխան-
ներ գոռոզին ակռաքանչիր ըսուսս (ՅՈՎ. 364)։
Գագիկ կը յաղթէր Արտազ ու Կոգովիա ու
Բագրեւանդ գաւառներն ալ իր Թագաւո-
րութեան միացնել (ԱՐՇ. 322)։ Աչոտ երկաթ
ալ, որ Կոստանդնուպոլիս կը մնար տակա-
ւին, լսելով թէ այդ արար Տէր և յաղթեաց է

բարեբախտաբար ազնուական Հայոց՝ Յաւսեփի հետաքրքրութիւնը, կայսրը կը համոզէ, և քաղաքական ճարտարութեամբ կամ զէնքով Հայաստան իր հայրենական թագաւորութիւնը ձեռք առնել (ՅՈՎ. 366)։ Աչառ պահակով և օգնութեամբ Հայաստան դարձնող կայսեր անունը չիմանալու կառաջնորդին (ՅՈՎ. 365), կամ Լեւոն (ԱՍՈ. 156) գրած է, այլ ուղիղն է Ռոմանոս (ՕՐՔ. Ա. 237), նոյն ինքն Լեկաբենոսը, յաջորդը Հայազգի, որ իր փեսայ Կոստանդինը գահակից ընելով կայսրութիւնը առանձնած էր 919ին։ Յաւսեփ որ Ամրպատական կը կոչուէր, և Յունական բանակներու հետ մտաքաղաքով Աչառ երկաթը հետացնել չէր յաւսար, ձեռքէն եկած գէշութիւնը ըրած ըլլալու համար, Աչառ ապստամբեալ Հայոց թագաւոր նշանակելով Հայաստան դարձուց (ՅՈՎ. 366), միւս կողմէն Վասակ Սիւնեաց թագաւոր Գագիկին ալ նորէն պահանջներ և ընծաներ կը ղրկէր իբրեւ Հայոց թագաւորի (ԱՄԾ. 322), որպէս զի այս կերպով Հայեր իրարու դէմ պատերազմելով, լրացնեն երկրին աւերումը զոր ինքն սկսած և առջեւ տարած էր։ Իրաւ ալ գլխաւորապէս երկու Աչառներ, իրարու հօրեղբօրորդիներ, երբեք զօրութեան ընդհատ ընդ դիմառնալ է երբեմն մարդոց մարդասիրել իրարու վնասներ հասցնել սկսան։ Սմբատ Սիւնեաց և Վասակ Սիւնիքի իշխաններ, Աչառ երկաթին կողմը բռնեցին (ՕՐՔ. Ա. 237), և մեծ պատերազմի մը պատրաստութիւններ կ'ըլլային, երբ Յովհաննէս կաթողիկոս, է՛ամբիոնէ՛ Յոհաննէս երկու հօրեղբօրորդիները եղբայրական լծորդութեան յորդորեց, և անոնք ալ կաթողիկոսին հայրական իրաւանեաւն անասելով է պոյան ծիքանական և խաղաղասէր ոգի հաստատեցան, և երկուքն ալ առանձին մասերու վրայ իշխել յանձնառու եղան (ՅՈՎ. 368), Աչառ Սմբատեան Յոհաննէս Շիրակացին, և Աչառ Շապուհեան Տաճատացւոց Դուին (ՅՈՎ. 373)։ Այդ եղելութիւնները պէտք է դնել 921 տարւոյ ընթացքին մէջ, թէ Աչառ երկաթի հաւանիլը, և թէ երկու Աչառներուն հաշտութիւը։

724. Մանաւանդ դիպուածներ են որ հետզհետէ կը չարաճակին, Հայ իշխաններու իրարու հետ գժտելովը և հաշտելովը չարաճակարար, այլ ոչ տեւական կերպով։ Վասակ և Աչառ Գնթունիք, որք Սմբատին օրէն Գուգարաց մէկ մասին մէջ կազմակոյս հաստատած էին, ուզեցին ինքնագլուխ ըլլալ, և Շահչուլի, այնէն եբեհեա բերդին մէջ ամրացան։ Աչառ երկաթ, Արաս եղբայրն ալ մէկտեղ առնելով, որ իրեն մօտ էկած էր, վրանին գնաց, քիչով անոնց բազմութիւնը ցրուեց, և Գուգարաց Գուրգէն իշխանին մօտ հանդարտեցաւ (ՅՈՎ. 371)։ Յանկարծ լսեց թէ Աչառ Շապուհեան, պայմանները անարգելով, գրաւած է իր սահմանէն վազարշապատը։ մէկէն վրայ հասնելով զայն հալածեց, և նորէն իր մօրեղբօր ձեռք անցուց (ՅՈՎ. 373)։ Յովհաննէս կաթողիկոս վրայ հասաւ, Շապուհեանը յանդիմանեց, ուզեց նորէն հաշտեցնել, բայց չյաջողեցաւ, և երկու Աչառներ ջերմեռանդ ընդ դիմառնալ հարկանէ (ՅՈՎ. 374)։ Աչառ երկաթ Ազուանից Սահակ Սիւնեաց իշխանին մօտ կ'երթայ, անոր ազգական հետ կ'ամուսնանայ, և անկէ ալ օգնութիւն առնելով Գուրիի վրայ կը քալէ միւս Աչառին դէմ։ Յովհաննէս նորէն կը միջամտէ և խաղաղութեան ընդ երեսանէ՛ բայց երկաթ չհնազանդիր, Գուրիի վրայ կը յարձակի, բայց իր անարձագին Գրիգոր Սեւադայի երեսունեան յաղթանդամով չյաջողիր, և հաւ կը մղուի։ Այս անգամ Գուգարաց Գուրգէն իշխանէ օգնութիւն առնելով՝ նորէն կռուի պատերազմը նորոգելու, բայց Յովհաննէս կաթողիկոս նորէն մէջտեղ կ'իջնայ եղբայրասպան կռիւը դադրեցնել, և ուրախութեամբ կը գրէ, թէ չորս նոյեմբեր ապա ոչ պատահեցաւ նոցա աւերել ի չիներն երեսաց ընդ դիմառնալ հարկանել (ՅՈՎ. 376)։ Միայն կողմէն կ'ապստամբի Մոփսէս իշխան Աղձեացւոց, Աչառ իր անեւ Սահակի հետ ուղղուց, և նոր վրայ կ'երթայ, կը ձերբակալէ և կը կուրցնէ (ՅՈՎ. 379)։ Նոյն միջոցին Գուրգէն Գուգարաց իշխան և Աբաս արքայեղբայր Աչառի դէմ զանազան ապստամբութիւն կը պատրաստէ, Աչառ կ'ուզայ, բայց թշնամութիւն կը մը կը սկսի (ՅՈՎ. 380)։ Վասակ Սիւնի կը սկսի Աչառէ կասկածիլ և կաթողիկոսին կը դիմէ, և սա Աչառէ վասնաւորութեան գիր

առնելով կը յանձնէ անոր, բայց ուրիշներ Աչառը կը համոզեն, թէ միւս Աչառի հետ խորհրդակից է, որուն վրայ Աչառ Վասակը կայսեր բերդին մէջ չդիմացակաց կը բանտարկէ։ Նորէն կաթողիկոսը կը հանի Աչառը յանդիմանել, առաջ խոստումը յիշեցնելով, բայց առ ի վնաս ղեկոն գործել զինքն կ'արգելացնէր, և Յովհաննէս չկրնալով վասակին վրայ վասնիլ, ուրիշ ոչ մնդկր (ՅՈՎ. 382)։ Այդ գրիւ պատահարները զորս ծանրակքաղ յառաջ կը բերենք, մեզի կը պարզեն ժամանակին շարիրոյ զբաղութեանց և երկպառակութեանց աղբերը պահակը, երբ ամէնէն ուրիշ պէտք ուներ ձեռք ձեռքի տալով ազգին ընդհանուր թշնամիին դէմ գործել։ Միւս կողմէն ալ ճշգրիտ գաղափար կուտան քանդ Յովհաննէս կաթողիկոսին քաջած նեղութեանց, նոյն իսկ իրենականեան ձեռքէն։ Այս վերջէն յառաջ բերուած եղելութիւններ կրնան 922 տարւոյ ընթացքին մէջ դնանգրել։

725. Բայց ախտեր պատահարներ գեռ չէին վերջանար, որեւէ մի աննշան պատճառով կը գժտէին Աչառ թագաւոր և անոր Սահակ։ Զմեռան մէջ կիրքերը կ'ուռճէին, և գարնան իրարու դէմ կը ճակատին Ախոյեանք պիտին մօտ, բայց դէպ ի ուրիշ ուժամիտ հաշտութիւն մը կնքել կուտան, և Աչառ եա գառնալով Դուինը կը գրաւէ, երբ զի Շապուհեանը Սահակի համաձայ էր գտնուած։ Անկէ Աչառ կ'երթայ Ատրներսէհի հետ միանալ, և միասին Գուգարաց Գուրգէնին վրայ կ'երթան, որուն կ'օգնէն միւս Աչառը և Աբաս արքայեղբայրը։ Երբոր առանք այսպէս զբաղած են Սահակ Աւարի կողմէն Աչառի սահմաններուն վրայ կը քալէ, ու Զարեհաւանի կողմերը կը գրաւէ և Վասակ Սիւնին կայսեր բերդի բանտարկութենէն կ'ազատէ։ Աչառ կը հասնի, և եպիսկոպոս մը բանագնաց կը ղրկէ Սահակի՝ թշնամութեան պատճառը և պահանջը իմանալու։ Իսկ Սահակ եպիսկոպոսը վար գնելով պատերազմի կը քալէ։ Այսպէս Պատմութիւնը կը յիշէ, թէ Աչառ հաշտութեան գիրը, իր ուզածէն ապրած խաչին վրայ կապելով, և գնացած իրաւ ապրած կոչելով, կը խեղդէ

ԱՇՈՏ ԵՒ ՍԱՀԱԿ

որ նիհ ինքն է յանցաւորը, ինքն վնասուի, թէ ոչ թշնամին պատժուի։ Եւ այս ուժով կը յարձակի, թշնամին կը ցրուէ, և Սահակ անոր, և Գրիգոր անդրանգը ձերբակալելով կը կուրցնէ։ Այս պատահարէն Յովհաննէս կաթողիկոս իր սէրը կը հետացնէ Աչառ երկաթ թագաւորէն, որովհետեւ կ'ըսէ, այսպէս իրեն բերեալ էր պատճառ, անվարան ընդդիմանալ նմա (ՅՈՎ. 392)։ Աչառ երկաթ, Հայաստանի մէջ թագաւորներուն չսանալը տեսնելով, և զինքն ամէնէն բարձր նկատելով սկսած էր Շահանշահ անունը գործածել (ՅՈՎ. 395), որով պատմագրը ասկէ նաքը կը սկսի հեգնութեամբ իմն՝ անուանելով Շահանշահ, կամ Շահն կոչելով զնա կոչել Աչառը (ՅՈՎ. 400), և իր համակրանքը կը չատցնէ Գագիկ Արծրունիի, Վասպուրականի թագաւորին, զոր առաջ կը հետեւեր ընթանալով (ՅՈՎ. 264) և ընթացելով կոչելով (ՅՈՎ. 266)։ Գնահատութեամբ կը յիշէ թէ Գագիկ երբորդ անգամ ըլլալով Փարկիսի անուն Հագարացի գեսպանին ձեռք ամիրապետէն թագաւորական թագ կ'ընդունէր, պատրաստել էջոյ Հայոցաստանեայցս (ՅՈՎ. 382)։ Ասոր վրայ Յաւսեփ սկսած էր թշնամութեամբ վարուիլ Գագիկի դէմ (ՅՈՎ. 383), մինչ գերերը փոխանակով, սկսած էր պատիներ և ընծաներ և ընդ աբեայական յղել իր իսկ նահատակած Սմբատի որդւոյն (ՅՈՎ. 375)։ Այդ առթիւ պէտք է անգի ունցած ըլլայ Ամրպատական ապրուած ամիկիներուն գերեզմանը, որուն չեռ երկաթ ի ամաց ի ամաց ի գեղ և հանդչէին է գեղ և է աբեղայ տէրանց է ամբ (ՅՈՎ. 372)։

726. Վերջապէս Յաւսեփ ալ յաջողութեանց ընթացքը սկսաւ վերդիտել։ Նա սկսած էր հետզհետէ ինքնագլուխ գործել, և իրր Ամրպատականի և Պարսկաստանի սերտողեալ աստիճանական գլուխ քաշել։ Մրքքմաներ Պլլսոն, և անոր սերտութենէ օգտուելով իշխանութիւնը ձեռք անցնող չջոյանակը, յաւսեփ կերպով Մանուս զօրավարը ղրկեցին (ՅՈՎ. 406) Յաւսեփ դէմ անհաւ ընդ ջրոյ, որ թէպէտ անգամ մը և երկուք չկրցաւ Յաւսեփը յաղթահարել, բայց երբորդ անգամին Յաւսեփ չկրցաւ նոր հանդոյ այժմ-

ՆՈՐ ԿԵՐՊԱՐԱՆ

բան դէմ դնել, և ինքն ալ գնի բանաւոր, ամիրապահն ասուելացաւ, որ հրամայեց զայն չվճարակատ բանտարկել (ՅՈՎ. 393), և յետոյ պատիժը ծանրացնելով՝ քաղաքա֊ֆանէալ կատարէ։ Այլեւս ոչինչ, նէ, նորէ֊ն և գլխով քանդ (ՕՐՒ. Ա. 242), որով Յուսուփ ինքն ալ հարկ առաւ այն զանակոծութեանց և խիստ բանտարկութեանց, զորս ուրիշներուն կրել տուած էր։ Յուսուփի բանտարկութեան տեւողութիւնը շատ մը կ՚ընդհարգուածք (ՕՐՒ. Ա. 241), և այն ալ ոչ աւելի քան երեք տարի, որովհետեւ տիմր տարիի տեւողութիւնը 923֊էն սկսելով 931֊ին կը հասնէր, և այն տանն Պատմարանը չէր կրնար անոր ազատութիւնը, և նորանոր գործերը պատմել (ՅՈՎ. 409)։ Ամիրապատակի ոտիկանութիւնը Յուսուփ եաքը յանձնուցաւ Ըսբուքի, որ Յուսուփի օգնականներէն էր, և անոր վերջին քաղաքականութիւնը չարաշահելով՝ դնէր ուրիշ դաւաճանական խաղերու Աչտա Երկաթի հետ, և յարձակման կը պատրաստուէր Վասպուրականի Գագիկին դէմ։ Սակայն Գէորգ Հաճնոնի անուն մէկ մը ի կրճատուրեան կոչեր, այսինքն նկեղեցական մը, Գագիկի կողմանէ պատգամաւոր երթալով, ընծաներով և համաձայնեց խօսքերով Ըսբուքը հաշտութեան համոզել, որ անգամ մը խաղաղարար չարաշահեց հաստատ ձեռ խաղաղարար ապրութեան մէջ։ Վասպուրական ազատուցաւ հրամանէն և յարձակումներէն, և Գագիկ ձեռնարկեց իր երկիրը ծաղկեցնել, և նշանաւոր շինութիւններ ալ կառուցանել, որոնց մէջ ամէն խօսուած են Ագթամար կղզւոյն մէջ չինուած ամրացեալ պալատը և մեծ կաթողիկէն։ Պալատէն այլեւս հետք չկայ, բայց կանգուն կը մնայ եկեղեցին, զոր այնչափ հրապոյրով կը նկարագրէ Արծրունի (ԱՐԾ. 329֊336)։ Պատմիչն զարմացած ապրող պարագաներէն մին եղած է տաճարին գաւթի կողմին կոփածոյ և ներկած պատկերներով զարդարելը, զոր քանդակած է Մանուէլ ճարտարապետը (ԱՐԾ. 331), և պանք հազար տարիէ հաքը տակաւին կը տեւեն ներկերնին կարմրած, իւրօք ալ Հայաստանի մէջ տաճարական չեն քանդակները։ Իսկ միւս զարմանալին գմբեթին էրմնահաւք յարձրաթիւնն է, զոր նման ոք պիտակ ուզէ, պէտք է, կ՚ըսէ, որ նախ ի քաց տանի վերոյ ելլուն, եւ ապա դանկնէ ղեղրանոյն հաշիւ ընչ նշմարել կրնայ (ԱՐԾ. 332), բայց կ՚երեւի թէ Արծրունին աւելի բարձր չէնք մը տեսած չէ եղեր։

727. Երբոր Վասպուրականի թագաւորութիւնը կը խաղազէր, տակաւին խռովութիւնք չէին դադրեր Արարատի թագաւորութեան մէջ. որ է Աչտա Երկաթ Շահանշահի՝ բազրատունի թագաւորութիւնը։ Նախ վասակ Գնթունի Շամշտեայի բերդապահը, որ միեանակ սիրացած էր եղբօրը Աչտա Գնթունիին մնանդկէն եաքը (§ 724), նորէն զլուխ կը քաշէր, և Աչտա երկար աշխատութեամբ կը հնազանդեցնէր զայն, յաղթութենէ վերջ անդիմադրելի յաղթ և յանձնոյ ընկալով, գերի ինկած բերդակալները (ՅՈՎ. 398)։ Անկէ եաքը նորէն երկու Աչտա թագաւորներ իրարու հետ կը մրցէին, բայց վերջապէս երկու տարիէ իվեր վարած պատերազմներնէն յագնած (§ 724) հաշտութեան կը զիջանէին, և Յովհաննէս կաթողիկոս յատկապէս հրաւիրուելով, կ՚երթար ջնորհել և պատրաստել է զԵղ նոցա ընդհանրական խաղաղութիւն պայման, և հաշտութիւնը լրացնելով քաղաքաց կ՚ելլէ և ընդյոյ ընձեռնեան կը կատարէին Գանձի մէջ (ՅՈՎ. 400)։ Երբոր Աչտա Երկաթ Ուտի գահնոյ չը պատրաստուէր կը լսէր, թէ Ամրամ Յլիկ, զոր ինքն այն տեղ հրամանատար դրած էր, ապստամբած է, բայց իր վրայ հասնելուն՝ Յլիկ կը փախչի ու գաղտնի պատրաստութեանց կը ձեռնարկէ, և այնպէս պատրաստ սրիկայն իրեն կը միանայ։ Աչտա անկէ եգերացաց թագաւորին կ՚երթայ, և ապահովաբար եա դարձած տանն, ի ձեզ անպատրաստ սրիկայն ու ան կուր քէրդ, ուր պատրաստ հայրացն ու ան կուր քէրդ, Աբրէնցեալ ամրացեալ կայն Յլիկի գանձերը, չաս թակարդի մէջ կ՚իյնայ։ Հաղիւ թէ ինքը կաթսաբար բերդը կ՚ապահովի, սակայն իր գանձերը կը կառարան մինչ դէ ընդ ու է նոյնն կրնէր ճղճղալ (ՅՈՎ. 404)։ Պատմարանն անգամ մըն ալ սրիկի կ՚սանէ Աչտա երկար մնդագրել, թէ ընդհանուրին ընդ ընդ էր ապահովել էր, և թէ այս պատճառաւ

ուշ յաջողեցան հեռեւեան արշաւանաց նորա, որպէս յետոյ կ՚երեւի։ Իսկ անոր հակառակ լուսերան գաւխաներ կը չտայէ Գագիկի, թէ ան հաւատաց ի իմաստութեամբ իւր թագաւորութիւնը կը պայծառացնէր (ՅՈՎ. 406)։

728. Մբգթատիր֊Պիլպէի ամիրապատութիւնը՝ թէպէտ երկար տեւեց մինչև 932, սակայն միշտ տկար եղաւ և չարաշահ ապստամբութիւններէ նեղուեցաւ։ Առանց մէկ չարժուելն ալ տեղի ունեցաւ երբ Յուսուփ բանտին մէջ կը հեծէր։ Մէկ կողմէն անապատի արաբացիներ, կամ Կարմաթացի կոչուած վայրագաւան ցեղեր. միւս կողմէն Թուրքմաններ հարստահարեն սկսան և սրուեցան, Պաղատաս մայրաքաղաքին իսկ կը սպառնային, և դէմ դնելու կարող զօրավար չէր գտնուեր։ Այն տանն Մանուէ՝ խորհրդածեաց գրաւն սրուեցաւ (ՅՈՎ. 408), որ Մանէա ներքինապետ ալ կոչուած է (ՎԼԲ. 456), այն որ ինդին էակ էր կոչել Յուսուփը և ածել ոչխարին, խորհեցաւ Յուսուփին ներկել, և նորէն անոր յանձնել արեւելքէն յարձակող Թուրքերուն դէմ պատերազմը (ՅՈՎ. 409. եւ բառասմ ամիրապետան ալ համոզեց։ Դժուար է ճշդել Յուսուփի ազատութեան թուականը, սրատեսներն սրոշ յիշատակութիւններ չունինք, աղբիւրներն ալ Յուսուփի մասին քիչ են, և մէկ տարեթիւ մը կը նշանակեն, իրարու հետ համաձայն չեն։ Մանէայի յանկարծ զօրացելուն և երկար օրեան համար Մբգթատիրը գահազուրկ ըրած ըլլալուն մասին յիշատակութիւն մը ունինք արաբիներէն, որ յարմար կը գար Յուսուփի բանտին փոխուելուն. սակայն այն 929֊ին տեղի ունեցաւ (ՎԼԲ. 456), որ չատ կը յապաղէ դիպուածոյ կարգը, և միջոց չի մնար ապագայ եղելութեանց, ուստի չ՚երթ 926֊ին պէտք է դնենք այդ փոխարութիւնը։ Յուսուփ նախապէս ընդ Մէջ֊գետոյ Աւարոյ յորդեալ լճակ կ՚ըսուի, որով պատրաստ Թուրք սպասուակը ցրուելու ձեռնարկած է, և անկէ կը հասնի Կորդուց դաշտը, վասպուրականի թագաւորէն հին վրէժը լուծելու։ Գագիկ ընտանեաբար պատանեաց կազմուած և ծագկան գաւառներու լեռները գրկելով, ինքն պաշտպանութեան կը պատրաստուի եգերոյ Գաւրգէնի հետ։ Առաջ Աղձնեաց իշխան հարկը կրկնելով և ընծաները առատացնելով Յուսուփը կը չահի, Գագիկ ալ խնդացութիւն կը համարի նոյն ճանապարհը բռնել, գոլ երկիր և երեւելի ըստ հարկին, որպէս զի կռտորածն ու աւերածը խափանէ, և կատարած չինութիւններ չվերատնդրուին։ Յուսուփ ալ ազատութիւնը կընշատցած սեպնելով, երբեմն հնդիկ ինչ ընծաներ ընծաներն չունինք ի քաց զրկելու, դէպքերով հաշտութիւն կը զիջանէր (ՅՈՎ. 412), և կ՚անցնէր կ՚երթար Աբարատական, այն տեղի գործերը կարգադրելու։ Կը մնայր Աբարատի և Սիւնիքի կողմերէն ալ կողոպտած քաղել, բայց ինքն զրաշած ըլլալուն Նըսր Ըսբուք (ՅՈՎ. 413) կամ Նըսր Սբբքի անուն (ՕՐՒ. Ա. 241) ոտիկան մը կը զրկէ Հայաստան իւր հրամանին ներքև։ Իսկ այն Ըսբուք ոտիկանը, որ Յուսուփի չօջորգած էր, Արաատիլի մէջ կը մնայր, և անոր զանձերն ալ կը ծառայեն ի չնութիւն ընտանեաց Յուսուփի (ՅՈՎ. 414)։

729. Հաղիւ թէ Նըսր Նախիջեւան կը հասնի, զայն դիմաւորելու կու գայ Սիսական իշխաններուն կըրտսերը Բաթգէն, որպէս զի ոտիկանը չտեսնի, և իւր եղբօրը Սահակի տեղ անցնի, որ Ամրաատի հետ կիսած էին Սիսականի իշխանութիւնը։ Նըսր ձեռք ինկած որսին վրայ ուրախ, Սահակն ալ իր մօտ կը կանչէ, և միասին Դուին կը տանի, և հոն երկուքն ալ կը բանտարկէ, փրկանքի համար ծանր գումար պահանջելով։ Հետզհետէ նոյն կրկին սիրով սկսան հոն հաւաքուած դրամ ի քաց ընդունիլ (ՅՈՎ. 417)։ Դրամի համար բռնութեանց սկզբնաւորութիւնը, իրեն ալ գլխուն գալիք վտանգը զգացող կաթողիկոսին, որ այն միջոցին կը գտնուէր Այրեվանք, Գուռնիի մօտ, Փեղոյ լեռներուն ձորամիջը։ Լակց իրեն նկատմամբ ալ եղած խորհուրդները, և հարկ զգաց խոյս տալ ի պատնէշ պաշտպանին որ մօտակայ էր։ Այն առաւն որ պիտի մեկնէին, առաւն որ խաւարել էր արեւին, և զայն իրր երկնային ազդարարութիւն մեկնելով, աճապարեցին հեռանալ, բայց, կ՚ըսէ, ոչ երեք յաւժամանակեայ հանուանի պահացեալ խաւարեցեալ, այլ որպէսզի գնանկամբ Եկեղեցոյ՝ որ իրեն հետ էին, հոգի և խառնաւոր չէրնին չպատ

չարեն (ՅՈՎ.·419)։ Այրեվանքէն կը բարձրանայ դէպի լեռ, է վերէն վար, կամ լաւ ևս գամերուն կողմը, ուր կ'ապաւինէ անապատ էր, անկէ ալ կ'իջնէ Գեղամայ լճին եզերքը, և կը փակուի Սևանի կղզին, իր առաջին ուխտագրութեան վանքը։ Զարմ օր միայն այնտեղ մնալէ ետքը՝ պէտք կը զգայ մօտ գտնուիլ է Տէրտէրեանց եկեղեցին ուրբ, և կը մտածէ ևս Նըռաի հետ բանակցութեան մանել, և այն առաջնորդները զորս պահել չէր կրնար՝ իրը ընծայ տալով, հաստատութիւն առանալ որ է ուրբատ դարձնել մնայ և գործերուն հետևի (ՅՈՎ.·420)։ Այդ դիտմամբ կու գայ իր սիրականութիւնն եղող է Յեսայեան ուրբին Բէրդան, և նրովրուակ ուր Նըռան կը գրկէ, թէ ինքն այլընտրոյ առաջնորդ մը գտնելով պատճառով հետացաւ, այլ եթէ զինքն ապահովցնէ՝ պատրաստ է Դաւին գալ և մօտ մնալ, և բան առնուելի զինքն հաճեցնել։ Նըռա կը հաւանի և չեզոք երթալ կը պատրաստէ կաթողիկոսին գրկելու, բայց ան գործուր կրնէր Մահճէկ անուր միաբը կը պղտորէ, և կը համոզէ կաթողիկոսը ձերբակալելու և անոր ինչքերը կողոպտելու համար գունդ մը հանել։ Գրկուած գինուորները առաջ Այրեվանք կ'երթան, մէջի հրօնաւորները ծածով ու չարչարանքով գանձերը յուցնելու կը սպիտին, ուրբացութեան ալ կը հրամայեն, կը սպաննեն, և վանքը կողոպտելով Նըռային կը բերեն (ՅՈՎ.·424)։ Յովհաննէս կաթողիկոս հաղիւ այդ եղելութիւնները կը լսէ, կը փութայ Բիւրականէ ալ հեռանալ, իրենները ալ միասին, և կ'երթայ ապաւինիլ Բագարան քաղաքը։ ասոր նախաձեռնութեան Աշոտ (ՅՈՎ.·425), որով պէտք է իմանանք Շապուհեան Աշոտը, ինչպէս կը հաստատուի ուրիշ տեղ է նախաձեռնողն Քղբէնի ըսելովը (ՅՈՎ.·446), մինչ Սմբատեան Աշոտը պիտի տեսնանք Սեւան կղզին ապաւինած։

730. Կաթողիկոսին Բիւրականէ փախած տեղն չէր կրցած իրեն հետևիլ պրան եպիսկոպոս Սահակ, հիւանդ ըլլալուն պատճառով, ա-նոր հետ մնացեր էին քանի մը քահանաներ, սարկաւագներ ու կրօնաւորներ։ Բիւրականի բնակիչներն ալ չէին կրնար՝ ծեր ու ազգ, կին ու տղայ, երեսի վրայ թողուլ փախչիլ։ ուստի իրենց մէջէն գինուորական վարժ եղողներ գլուխ կանգնեցան, և ամբոխիկը պաշտպանելու պատրաստուեցան։ Մարմնաւոր պատրաստութեանց հոգևորականն ալ խառնելով, յեղէն ընդհանուր խորհուրդը ընդրեցին եպիսկոպոսէն, որ յաւուր պատարագէ, ամէնքը հաղորդեց, և մարտական մտնելու պատրաստեց, հրեղէնեան ընծաներով և յորդորներով։ Երբոր Նըռայի զրկած հրոսակը հասաւ, ամբոցը փակուած գտաւ, և պատերազմի ձեռնարկեց։ Եկողները ուրբ եօթն յարձակումները տուին, բայց ոչ կրցին ոտնակոխել, և թևերնուս ընալ ալ չկարողացին, նախ ներսէն ընդդիմադրելէ և ընդոստ ուրացիլ քանի մը մտանիչներ յարձակողներուն ճանապայ չցուցընէին (ՅՈՎ.·432)։ Բոլոր Բիւրականի մէջ գտնուողներ գերի ինկան, և անողորմաբար կոտորուեցան, կիներ և պատանիներ իրենց ուարաբաժին պահուեցան, և ամբոց ու եկեղեցի ու տուներ կողոպտուեցան։ Գերիները միահամուռ հաւաքելով, նախ ծերերուն է նոցանէ ղրկեցին, յետոյ զկնք սկսան չոգնել ուրացութեան յորդորելով, և անոնց հաստատամիտ յայտարարութեանց վրայ միտքի խոշոգնցին էբէս ընկեր է ողջ վերեալ։ Ասոնք են Բիւրականի վկաները, որոնց գլուխը կը գտնուի Սահակ եպիսկոպոս, և յանուանէ կը յիշուին՝ Մովսէս և Սարգիս և Դաւիթ եղբայրներ, երեքն ալ քահանայ, առջի երկուքը ամուսնացեալ և Դաւիթ կուսակրօն։ Սահակ կրօնաւոր աչքի ակար, Սողոմոն Սպասատանցի ճգնաւոր, Թէոդորոս սարկաւագ՝ վերոյիշեալ չինուածոց և տարիքոտներէն։ Պատմութիւնը ուր ընտրով կը գնէ վանականները, որով մէկին անուններ անծանօթ կը մնայ, իսկ Բիւրականցիները կը հաշուէ ասելի տան վերին (ՅՈՎ.·437)։ Միայն Գէորգ սարկաւագ յայտնած է կաթողիկոսին բերել (ՅՈՎ.·438)։ Իրենց նշանակելի պարագայ կը յիշուի, որ գերիներու մէջ մահմետական մչակներ ալ գտնելով, ինքզինքին յայտնելով ապատած են, որ միանգամայն խանդավառեր նոյ ոչ ընդունէին ըզմ հաւատացելոցն երբել խաչել է նոսա (ՅՈՎ.·436)։ Երբոր գերի կիները ուսաւորը և ապաննելոց գլուխները Նըռային բերին, ուրախութեան վայրկեանի մէջ կը տրամայէ դէպերեալն առհասարակ լուծանել և ընդոել (ՅՈՎ.·440), և ընդհանուրն հրամայե ուրվ ոտքերէ ղղեռուրան ընծոնքի, ուր հոգիները ընդոն (ՅՈՎ.·441)։ Միայն իրրեւ բնակիչը բերուած երկու Բիւրականցիները, մէկը կիրակոս պինուոր և միսը կիրակոս մչակ, ուրացութեան կը հրաւիրէ, և ընդդիմանալնուն վրայ պիսակ կուտայ (ՅՈՎ.·441)։ Բիւրականի վկաներուն նահատակութեան օրը նշանակուած է Մեհեկի 10, իսկ կիրակոսինները ութեկի 17 (ՅՈՎ.·438·441)։ Նոյնպէս կրկնուած է և այլուր (ՎԱՐ.·87)։ Միայն Յովսաննուրքը ութեկի 12 կը դնէ, և կը նամնամուէ ապրիլի 19'ին (ՅԱՍ·Ա·174)։ Սակայն չարժական տոմարով պէտք էր նամնամուեկի գեկտեմբեր 14 և 21 օրերուն։ Տարիքիթը 332 նշանակուած է (ՅՈՎ.·438)։ Բայց յայտնի չփոթութիւն մըն է, վասնզի 883 տարին Յովհաննէսի ընտրութենէն ալ առաջ է, թուատառերը ուղղուու նամնամուկան հիմ մըն ալ չենք գտներ, և 926 տարուոյ վերջերը յարմար կը տեսնենք դնել Բիւրականի արկածը։

731. Այդ միջոցին Նըռա կը պարտաւորուի Աղբպատական գաւառը Յուսուփի հրամանով, այնտեղ երեւան եկած ապստամբութիւն մը նուաճելու։ Իրեն փոխանորդ կը թողու Բիւր կամ Պէշիր անուանով ասիական մը, և անոր կը յանձնէ Սահակ ու Բարգէն կաթողիկոսները։ Բիւր սկսած գործը աւելի առնելու համար Աշոտ երկաթի վրայ կը քալէ, վասն զի հնազանդելու նմա նոցա, բայց անոր դէմ բան մը չկրնար յաղթգնել, վասն զի Աշոտ յանկարծանելի ամրոցն է Սեւան կղզւոյ, և կը սկսի յանդգնիլ ամրոցն է Սեւան կղզւոյ, և կը սկսի տատ և անդ յարձակիլ, և զանգատանելոյ ծածուրքս մարդկան ճերեքն և տալ հարկանել և ճարակ տալ (ՅՈՎ.·443), իրեն դէմ դնող ալ չգտնուր՝ տեղեալ և անմարդացեալ երկրին մէջ։ Միայն Գէորգ սնուն իշխան մը, Մարզպետունի կոչուած տոհմեն (ՁԱՄ. Բ. 811), գլուխը քալելու պղտիկ խումբ մը ժողվելով Բիւրը կը նեղէր, և մէկ քանի անգամ ալ բանական պաշարման առթիւ (ՅՈՎ.·445), և Աշոտ ալ պաշարման առթիւ (ՅՈՎ.·445), և Աշոտ ալ

պատեհ գտնելով Սեւանէ դուրս յարձակում մը կ'ընէր։ Բայց Բիւր իր գայթիքը ակարներուն վրայ կը թափէր, ընդարձան պարբաուր տեղ տեղ, ընդարձան տեղեր և ջերմոցներ տչեր և գիւղաքաղաքներ և ջնջատարերը տեղ և գերեզմանոցներ (ՅՈՎ.·144)։ Այդ միջոցին Նըռա կը գտնուի Աղբպատականէ և չիտակ Սիսականի Սմբատ իշխանին վրայ կը քալէր, բայց անոր պատրաստած զօրութիւնէն խիթալով և տուած ընծաներէն չտնուելով, հնազանդութիւն կը կնքէ, և նախ Բարգէնէ և յետոյ Սահակէ պատանդուած վերջ կանքներն ալ ընդունելով կ'արձակէ իրենց տեղերը (ՅՈՎ.·448)։ Այս եղելութիւններով կ'անցնինք 927 տարին, միշտ միեւնոյն նեղութեանց և անդադրմանելի հարուածոց մէջ։

732. Յովհաննէս կաթողիկոս Բիւրականէ փախչելով եկած էր Բագարան, Աշոտ Շապուհեանի մօտ, միշտ դիտում ունենալով Դուինի հայրապետութեան ազատել և կարգադրել, որ հանդերձ ջերջ և ջերդատառ ուս հաւարակ ընդ յեսոյ Նըռաճելու էր Նըռայ։ Գեղեցիկ էր կաթողիկոսին փափաքը, բայց կացութիւնը նպաստաւոր չէր, զի ուշ էր, ոչ ետ և վերայ ջրժեր հոգեվարք ըմբ՝ սակ նորոգման հայրապետ եկեղեցւոյն։ Տպրիլ մը չտի այդ դիրքին մէջ սպասեց Յովհաննէս Բագարանի մէջ, թեւեւս Նըռայի բացակայութիւնն ալ իրեն յարմար պարագայ մը երեւցաւ, բայց երբոր Նըռա վերադարձաւ իր ակնկալութիւններն ալ ակարացան, և վերջնական որոշման հարկը զգաց։ Ինչն տարիքով յառաջացած պիտի ըլլար, քանի որ տասը տարի առաջ կաստանդին կայսեր գրած նամակին մէջ իր ծերութիւնը կը յիշէր (ՅՈՎ.·351)։ Աշոտ Սմբատեանի վրայ իր վստահութիւնը դարած էր։ Աշոտ Շապուհեան ակար և անզօր էր գործի գլուխ կանգնելու, Գագիկ Արծրունին լաւագոյն դիրք կը վայելէր, բայց այն ալ իր ոտնձգութիւններուն մէջ փաթած, ծեր հրաւիրման կոչման առաջարկներ կ'ընէր, Հայոց կաթողիկոսը իր մօտն ուենալու համար, որ իրը նախաձեռ Հայոց դիրք կազմէ, և զայն բարձրացնէ և վաւերացնէ։ Վարձառու կացութեան մէջ մնաց Յովհաննէս գինչ ոնձեռնոյնն յաջողանն չեղծանե-

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ԿԸ ՔԱՇՈՒԻ

եւ յետ ժամանակի, զոր ի դէպ է 927 տարւոյն պատշաճեցնել, և վերջապէս Գագիկի մօտ կրթարար որոշումը տուաւ, Շապուհանէ ալ նպատակին յարդարուելով, և ապա առ է նմանէն յորդորիչներ, և ճանապարհի ու ապահովութեան միջոցներն ալ առնուելով, եկաւ հանդարտիլ Գագիկ Արծրունիի մօտ, և առ նոր հովանւոյն ներքեւ անցընել իր վերջին օրերը (ՅՈՎ. 446)։ Այսպէս կը սպառի Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութիւնը, և մեզ կը պակսին իր մահուան թուականին և պարագաներուն մասին որոշ տեղեկութիւններ, և ճիշդ ու կատարեալ կենսագրութիւն մը թերի կը մնայ իր վերջին մասին մէջ։ Այդ թերութիւնը կ'ազդէ նաեւ Յովհաննէսի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ճշդելու խնդիրին։ Ինչ որ իրր տույզ կրնանք նշանակել այն է, թէ Յովհաննէս այլեւս վասպուրականէ դուրս չելաւ, հանգամանք Աղթամարայ կաթողիկէն փառաւորեց, բայց չառ երկար չապրեցաւ, իսկ գերեզմանը եղաւ Զօրավանքի մէջ Գէորգ Գառնեցիի գերեզմանին մօտ (§ 695), որուն գործակիցն ալ եղած էր։

733. Յովհաննէսի մահուան թուականը ճշդելու համար չառաջ անոր պատմութեան վերջին կէտերը իրր ուՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՀԸ րոշիչ փաստ կը նկատեն, սակայն մեր տեսութեամբ ուրիշ է պատմութիւնը փակել և ուրիշ է կեանքը կնքել։ Յովհաննէսի պատմութեան ոճը, ուոճին մէջ տեսնուած փոփոխութիւնները յայտնապէս կը ցուցնեն, թէ այն ոչ թէ մէկ անգամէն և յատկ ուսումնասիրութեամբ գրուած գործ մըն է, այլ նախապէս հին ժամանակները քաղած է Մովսէս Խորենացիէն, և մերձաւոր ժամանակները Շապուհ Բագրատունիէն, այն ալ կաթողիկոսանալէ առաջ կամ կաթողիկոսութեան սկիզբները։ Անկէ ետքը մաս մաս իրրեւ անձնական յիշատակագիրք չարունակած է իր պատմութիւնը, օգտուելով ատ և անդ ունեցած առանձնացման միջոցներէն, ինչպէս Թուգարք, Տեկման, Բագարան և ամէնէն ետքը Վասպուրական։ Այսպէս վերջին ձեւը առած է իր գործին և զայն փակած է պատուոյ յորդորականով մը, ուր գժառաջ փոխադրութիւններ պիտի տեսնենք, ապրին անկայուն կացութեան հետեւանօք։ Աւելնայ Հայոց կաթողիկոսութիւնը, որ երբեք անդական անուն մը վրան չառաւ, նոյնն իսկ իրեն օրինական ամուսնացար ներկայացուց, ուր ուրեք որ Հայաստեան քաղաքական կեդրոնը անաւ։ Վասպուրականի ամուռը սովորաբար Աղթամարայ ամուռ կը կոչենք։ Քանի որ Աղթամարայ կաթողիկէն լրացած կամ գրեթէ լրացած էր Յովհաննէսի Վասպուրականի կրթութէն առաջ, քանի որ Գագիկ Արծրունի փառաւոր կաթողիկէ մը հիմնած էր իր թագաւորութեան մէջ. և քանի որ արքունական մեծագործ և ամրացեալ պալատ ալ Աղթամար կղզիին մէջն էր (ԱՐԾ. 331), անտարակոյս այնտեղ ալ եղաւ Յովհաննէսի յաւելուած նոր հայրապետութիւնը։

735. Յովհաննէս կաթողիկոսի ժամանակակից է Յովհաննէս Սիւնեաց եպիսկոՍԻՒՆԵԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ պոսը, նշանաւոր իր 33 տարուայ երկար պաշտօնավարութեամբ (ՕՐՔ. Բ. 247), և այն մեծագործ հիմնարկութիւններով, զոր իր յորդորներով և առաջնորդութեամբ կատարեցին Սիւնեաց իշխաններն ու սիկիններըը, դիւաւորապէս Տաթեւա սեռականիա մայրավանքին վրայ։ Տաթեւի սեռականիա լինելը Օրբելեան կը հանէ Դէորգ եպիսկոպոսի օրը (ՕՐՔ. Ա. 248), որուն ընտրութիւնը, զանազան թուականները մերձեցնելով, եղած է 832'ին, և պաշտօնին տեւողութիւնը 8 տարի։ Դէորգէ ետքը Տաթեւը պայծառացնողներն եղած են իր յաջորդները, Դաւիթ 17, Յովհաննէս 10 և Սոդոմոն 18 տարի (ՕՐՔ. Բ. 247), որոց կը յաջորդէ վերոյիշեալ Յովհաննէսը, 885'ին, քանի որ վախճանած է 918'ին (ՕՐՔ. Ա. 298), 33 տարի պաշտօն վարելէ ետքը։ Ինչն Նորաշէնն գիւղացի այրէ և ծնողացի ազգաւոր զաւակ, մօրաքրոջ ձեռքէն հանապազ գանգրեալ և սովամահ ըլլալէն փախչելով Տաթեւի վանքը կ'ապաւինի, և աշակերտութեան մէջ գործադրելով Դաւիթ եպիսկոպոսէ քահանայ կը ձեռնադրուի, Սոդոմոնի առեն փոխակալ կ'անուանուի, և կ'ըլլայ գլուխ ամենայն կղերոյց և առաջ եկեղեցականաց, և վերջապէս Գէորգ կաթողիկոսէ Սիւնեաց եպիսկոպոս

Օրբելեան տեղ մը կը յիշէ, թէ Հայոց 379, որ է 930 տարին, Սիւնեաց Յակոբ եպիսկոպոսը Տաթեւի մայրեկեղեցին բովանդակ նկարել տալով. մեծահանդէս հաւաքոյթով կատարեց, և կղերաց վերակացու Հայոց ներկայ ըլլալ հանդէսին (ՕՐՔ. Ա. 303)։ Եթէ կաթողիկոսին անունը արուած ըլլար, և եթէ թուատառին վրայ կասկած չըլլար, պիտի պարտաւորէինք տարի մը կամ երկու ևս յետաձգել Յովհաննէսի մահը, սակայն հաւանական չենք տեսներ ծերացեալ և ախտացեալ կաթողիկոսին լոկ հաւաքոյթի մը համար Վասպուրականէ Սիւնիք գացած ու դարձած ըլլալը։

734. Յովհաննէս կարկառուն դէմք մըն է Հայոց հայրապետներու շարքին մէջ, ոչ միայն մտաւնորհ մը եւ ՀՈՒՆԱՐԻ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ զած ըլլալով, որ յիշատակոյ արժանի ըլլալու գերազանց հիմն է, այլև իր անխոնջ գործունէութեամբը և բազմաչարչար կեանքովը։ Ընտրութեան օրէն ատենադպական, բայց Դաւթի աւանդական հայրապետութիւնը աչքէ չվնասուցած, մինչև իր վերջի օրերը երազից հայրապետութեան նշխարք ստանալ վերանորոգել (ՅՈՎ. 420), և օրհնել վանքն է սբ. Ըրիշ (ՅՈՎ. 421), և միայն երբ ամէն կողմէն լրացած և յատկապէս ինոց՝ այն տեղ հաւաքել Դրնայ կեդրոնէն, որ արդէն Գէորգ Գառնեցիին օրէն պատրաստ էր իրապէս հայրապետարանական բնակավայրն ըլլալէ (§ 690)։ Դաւթի երկրաշարժէն, այսինքն 893'էն մինչև 927 անցած 34 տարիներու մէջ, որչափ ալ Դաւիթ զրկած էր հայրապետարանէն ներկայութենէն, սակայն հայրապետանոցը պաշտօնապէս և իրաւապէս այնտեղ կը սեպուէր. և սիմոնոյ երկրորդ փոխադրութիւնը պէտք է դնենք 927'ին, որով 485'էն, երբ սիմոնը պաշտօնապէս վազարշապատէ Դուինի փոխադրեցաւ Յովհաննէս Մանդակունիի ձեռքով (§ 321), անցած կ'ըլլան 442 տարիներ. մինչև որ Դաւիթ ալ վասպուրականի փոխադրեցաւ Յովհաննէս Դրասխանակերտացիին ձեռքով։ Սիմոնը վազարշապատի մէջ ձեռացած էր միայն 182 տարի 303'է սկսելով, որով Դաւիթը ամէնէն երկար աեւող հայրապետանոցը կ'ըլլայ։ Ասկէ ետքը արագ

կը ձեռնադրեի։ Տաթեւը ի հիմանց վերաշինորոգելու միտքը կը յղանայ, և 344 նաւասարդ 4, կամ 895 ապրիլ 20 զատիկի օրը կը կատարուի «Էջմիածին Եկեղեցւոյն (ՕՐՒ. Ա. 269)։ Տաճարմէկ տարի առքը 906'ին կը կատարուի մնծամանդէս նաւակատիքը, որուն կը նախագահէ Յովհաննէս կաթողիկոս, և ներկայ կը գտնուին Սմբատ Հայոց Թագաւոր, և Գագիկ Վասպուրականի իշխան, ինչպէս նաև Սիւնեաց երկու մասերու իշխանները, այսինքն Աչոտ Սիւնեցի, Գրիգոր Սեւանի և Զագիկ Բաղաց որք համաձայնութեամբ գնաբան և գնահատիչք հոգացած էին ծախքերը (ՕՐՒ. Ա. 269)։ Նաւակատիքի հանդէսները կը տեւեն ութ օր, և անկէ ետքը կը ցրուին Հայոց և Ազուանից ամէն կողմերէն հաւաքուած եպիսկոպոսներ և իշխաններ (ՕՐՒ. Ա. 273)։ Այդ ժամանակէն նոր գլուխ մը կ'առնէ Տաթեւի ուսումնական գործունէութիւնն ալ, որ պայծառանայ «ուսանողաց և երջանկաբարոյ գրոց ուսուցչութեամբ եղեալ, և յի եր ծովածաւալ գիտնականաց երաժշտական երգոց, ծոխ էր և վարժարան վարդապետական կրճնութեան, նաև արհեստաւորս ուղղեցն և գրոցս անհամեմատ (ՕՐՒ. Ա. 271)։ Օրհնիան հնացեալ և ծայրագեալ տեառնէից նամակներէ քաղելով՝ յառաջ կը բերէ Տաթեւի հաստատութիւնները, և Սիւնիքի ուրիշ վանքերուն չինութիւնները և ստացութիւնները (ՕՐՒ. Ա. 275), որոց ոճերն ու ձեւերն ալ հնաոքրքրական են յատուկ ուսումնասիրութեամբ զբաղողներու համար։ Մենք բաւական կը սեպնենք յիշել, թէ այդ գրութեանց ներքև կը կարդացուի Պատմաբանին ստորագրութիւնն ալ. «Ես Յովհաննէս ընդհէն Աստուծոյ կամաւքիս Հայոց, վկայ եմ այս անխախտ և անխափան ճշմարտութեան, որ ստացեալ է ինձ ի Սիւնեաց, և ընծեցի ի մով սովորական ոճովք (ՕՐՒ. Ա. 279, 283), ինչ որ կը ցուցնէ թէ իր ստացագրին կնքանքին մէջ ալ, զանց չէր ըներ նա հնդհնգաց մանր չտեղովը զբաղիլ, թէպէտ այդ պարագաները իր պատմութեան մէջ յիշած չէ։ Յովհաննէս կաթողիկոսի Սիւնեաց հետ ունեցած յարաբերութեանց կարգին յիշենք ևս Յովհաննէս եպիսկոպոսի յաջորդին ձեռնադրութիւնը, զոր կատարեց ինքն ինք և աշխարհակալ կոմսիկոսն Հայոց տէր Յովհաննէս, Սիւնեաց ջահերեց իշխան Սմբատ Սիսականի խնդրանօք։ Նոր եպիսկոպոսն եղաւ Յակոբ, որուն եղբօր նոյն ինքն Յովհաննէս կաթողիկոսին, «եղեկացեալ գան կոխոզիկոսութեան, և շրջակալ կոխոզիկոսի, և սուրբ ոգինայն կղերիկոսաց Դրնեայ հայրապետանոցին մէջ, որ կը ներկայացուի իբր այր բարեյուսոյ և բեղեցկադեսիլ, հանճարեղ և խոհագուն, տպագրեալ և հնդատիպ, լի ոգինայն սուտքնութեամբ (ՕՐՒ. Ա. 299), և բաւական նոր չինութիւններ ալ ըրած ըլալը կը պատմուի (§ 733), բայց գժբախտաբար պիտի հանդիպինք իր կարգին կաթողիկոսութենէ ապստամբելու նենգած յանդգնութեանը։

736. Յովհաննէս կաթողիկոսի անունը տուած տանն Առոպիկ կ'աւելցնէ, թէ յաւուրս սորա երեւեցաւ Սբ. Քառասնից Թանգրակաց ջուր, ի Զաբնհատանդ բերդէ, ի Ծաղկոտն գաւառէ, հասեալ ոգինայն երբորդական կոչմամբ (ԱՍՈ. 147)։ Իսկ Մագիստրոս կը գրէ, թէ պէտքն Սմբատ անդրեալ այն երեւեցաւ յաւուրս Յովհաննէս Դրնեցի և Սմբատ Բագրատունոյ (ՄԱԳ. 153)։ Մագիստրոսի խօսքերը կրնան անխարիր իմացուիլ թէ Յովհաննէս ու Սմբատ Գրնեայ Առաքելոցվանդի, և թէ Յովհաննէս Դրնեայ կաթողիկոսութեան ու Սմբատ Նահատակի վրայ. մինչ Առոպիկ ուղիղ չհետեւիր այդ երկրորդ խմաստը կը թելադրէ։ Մագիստրոս Սմբատի երեւումը իր ժամանակէն, այսինքն չուրջ 1050'էն, 170 տարի առաջ տանելով (ՄԱԳ. 154), 880'ին տանները դրած կ'ըլլայ Սմբատի սկզբնաւորութիւնը, մինչ Ովայեցիին ժամանակը 855'ին կը վերջանայ, և Դրամխանակերտացին 897'ին կը սկսի, և ուղիղ բնական է յատագային հետ կապել ծագման սկիզբը, քան թէ իրը 30 տարի առաջ վախճանած կաթողիկոսին և իշխանաւորին անուններն հետ, ինչպէս սովորաբար կը կրկնուի այժմ (ՉԱՄ. Բ. 884)։ Մագիստրոս ուրիշ տեղ ալ Թոնդրակեցիներուն դէմ երեւոյթան «հանդայոյեւթ Հայոց Մեծաց բողոքեցին կ'ըսէ (ՄԱԳ. 167), առկայն ստոյգ նուններ չտալուն, յայտնի չըլլար թէ Ովայեցիէն մինչ Առոպիկ նստող 15 կաթողիկոսներէն որուն կ'ուզէ անկարկել։ Ամէն տեղի մէջ անհատականն չէ, ժամանակագրական նկատել Առոպիկի տուած տեղեկութիւնը։

ինչ ալ ըլլայ ճիշդ թուականը, Սմբատ Զաբելհատանցին, իր վարդապետութիւնը քարոզած կ'ըսուի Մրջուսիկ անուն պարսիկ բըժիշկէ և աստղաբաշխ մոգէ մը (ՄԱԳ. 153)։ Հաւանական չէ որ այդ ուսումը տարած ըլլայ իր հայրենական Ծոպկան, այժմ Տիսանի գաւառին մէջ, և պէտք է ըսել թէ Պարսկաստան պտղտուած, և այն տեղ հին մազդեզական դէնին մնացորդներուն մէջ տարած է։ Սակայն ամբողջական մազդեզականութեան հիման վրայ չէր հաստատուած Սմբատի կազմած ազանդը, նա չուտ մը փոխառնէութեան ենթարկութիւններ ունէր։ Մին կողմէն որպէսզի պաշտամանց անարգութիւնը, խստակրօն կենաց ձեւակերպութիւնը, և բնական միջոցներու կիրառութիւնը, կը յիշեցնեն քիչ առաջ ընդհատած Պաւղիկեանները (§ 671), որք Օձնեցիի ժամանակ ալ զպրոցած էին (§ 566) և որք դեռ յետ դիմելով կ'երթան միանալ հինգերորդ դարու Մծղնացիներուն (§ 229) կամ Բագրեւանդեցիներուն հետ (§ 207)։ Պէտք է ուրեմն հետեւցնել, թէ Սմբատ Պարսկաստանի մէջ միտքը մոլորած, և իր համոզմամբ ձեռնարկի մը բորբոքը զգացած, իր գլուխը հաւաքելէ հին Պաւղիկեաններէ ետ եւ անդգանուղ մնացորդները, որոնցմէ էր թերեւս ինքն ալ, և այնպէս գլուխ կանգնելուս նոր կազմակերպեալ ազանդի մը։ Օգուտ քաղելով երկրին անգլուխ և անիշխան կացութենէն, կրցաւ մէկ մասացած անկիւնի մը, Հարք գաւառի Թոնդրակ գիւղը իրեն կեդրան ընել, և աշակերտներ չատցնել. և այսպէս հետզհետէ գործն գլուխ կրցան ստանձնել իր յաջորդները։ Սմբատի համար կ'ըսուի, թէ ոտանց չոհանաչութենէն, կէրպէս չոհանաչէ կը գործէր, նոյնը կերեւի չոհանաչեցաւ, բայց ուրիշ պաշտօնեաներ ձեռնադրելէ կը խորշէր, այդ պարտականութիւնները իրեն անոյթ վերցնելով (ՄԱԳ. 154)։ Յովհաննէս Պատմութեան իր գիրքին մէջ բնաւ այդ մասին յիշատակութիւն չունի, ինչ որ գործին աննշանակ մասցած ըլլալուն ապացոյցն է, թէ ոչ կրնէ իր ժամանակ սկսած ըլլար, կամ կրնէ իրմէ քիչ առաջ Ովայեցիին օրով սկսած ըլլար, պէտք էր Յովհաննէսի պէս կաթողիկոսի մը մտադրութիւնը հրապարակ ըլլար։ Սմբատ Զաբելհատանցիին սկզբնաւորած և Թոնդրակեցւոց կոչուած ազանդը՝ հետզհետէ ամեցաւ անոր յաջորդներուն ձեռքով, որոնց անուններն կան այս Մագիստրոս թէ էին, Թոնդրակ, Անտիէ, Սարգաց, Սարգիս, Կիրեզ, Յեսու (ՄԱԳ. 154), և անկէ ետքը Դաւթ, որ իր օրով ազանդապահն էր (ՄԱԳ. 166)։ Առ այժմ այսչափ ինչ յիշատակելիս բաւական ըլլայ. յետագայ դէպքեր իրենց կարգին պիտի պատմուին։

Տ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Բ. ՌՇՏՈՒՆԻ

737. Սահմանուած կաթողիկոսութիւնը երկու բառով միայն նշանակուած կը գտնենք, թէ Յովհաննէսէն ետքը եկաւ տէր Սթեփանոս ամ գ (ՎԱՐ. 89) կամ թէ տուաւ ղեկավարութիւն տէր Սթեփանոս ամ գ (ԿԻՐ. 48). իսկ Առոպիկ բնաւ կը մոռցած է անոր անունը. և Յովհաննէսի անմիջական յաջորդ կը դնէ Թէոդորոսը (ԱՍՈ. 156)։ Ո՞վ էր և ուսկի՞ց, ինչ ընութեամբ և ի՞նչ արժանիօք սիտուս բարձրացաւ, չենք գիտեր, կամ թէ սրեւէ գործունէութիւն ունեցա՞ւ, անկէ ալ տեղեկութիւն չունինք։ Ուր ստոյգ յիշատակութիւնք կը պակսին, պէտք է հաւանական մակարկռութիւնք պատմական եղելութեանց կապակցութիւնը լրացնեն. և քանի այսմ իրաւունք կը տանանք ըսել, թէ Յովհաննէսի հետ հաստատուելու միտքով վասպուրական փոխադրուիլը, և այնտեղ ալ վախճանիլը, իրաւունք կու տար Վասպուրականի թագաւորին իր իշխանութեամբ անոր յաջորդը հաստատել. և Հայոց հայրապետութեան ձեռքով՝ սեփականել ուզած Հայոց թագաւորութիւնը նուիրագործել։ Ըստ այսմ Սահմանոս պէտք է վասպուրականի

եպիսկոպոսներէն տարիքով յառաջացած և դիրքով նախապատուած մէկն եղած ըլլայ։ Անոր ծերութեան իբր փառա կը նկատենք միամեայ պաշտօնավարութիւնը, որ գուցէ ամբողջ տարի ալ չէր։ Մենք գինքը Ռըշտունի անունով կոչեցինք, զոր բնաւ տեղէ մը քաղած չենք։ Միայն մեր տեսութեամբ պէտք է համնուն կաթողիկոսները յատկուածական կոչմամբ մը զանազանել, թուատոմարի կարգով կոչումը թէ չփոթ և թէ կասկածական դարձած է, քանի որ նոր գրքոյկներ իրարմէ տարբեր թիւեր կազմած են, հակաթոռները և աթոռակիցները թուատոմարի անցնելով կամ դուրս թողլով, իսկ հին գրքոյկներ թուական կարգ բնաւ ընդունած ու գործածած չեն, որ գոնէ ատանգութեամբ նաւթրազօծուէր։ Ուստի մենք ազգային եկեղեցական պատմութեամբ զբաղած տղմի օրերնէս, այնքատած ենք իւրաքանչիւրին ծննդավայրէն կամ բնակավայրէն կոչում մը սեփականել։ Այդ որոշմամբ ուր որ յայտնի նշանակուածը չգտանք, հատնականը ընդունեցանք, և քանի որ Աղթամար Ռշտունեաց գաւառին մէջն է, և Սեփանոսի տեղացի ըլլալը ակներև է, Ռշտունի կոչեցինք զայն, նոյնպէս իւր երկու յաջորդները։ Այդ կոչումը, զոր մեր հրատարակութեան տուած յառաջաբանին մէջ կտնտեսէն սկսած էինք գործածել, կամաց կամաց հանրութեան մէջ ալ ընդունելութիւն գտաւ, քանի որ անհրաժեշտ պէտքի մը լրումն էր, որ ինքնին ալ իրեն ճանապարհ կը բանար։

738. Գագիկի նախաձեռնութեան նպատակն անյայտ չէ, Արարատի Բագրատունի թագաւորութեան անկայուն վիճակը։ Աչառ Շապուհեան, Յուսափ հնչական թագաւորը, ոչ զօրութիւն ունէր և ոչ ազդեցութիւն, որ կարենար ազգային մեծ խնդիրներուն մէջ ձայն ունենալ։ Աչառ Սմբատեան, երկարին ու Շահանչեանը, իրր Հայոց թագաւոր ճանչցուած, որչափ ալ նեղուած և ասանդատական, միջամտութեան ձեռնարկած կ'ըլլար, բայց ձիւղ այն միջոցին նա ալ կը վախճանէր։ Անցին 922'էն 8 տարի իշխանութիւն կատարեց անոր (ՍԱՄ. 99), իսկ Աասլիկ 378'ին, այսինքն 929'ին վախճանած կ'ըսէ, նոյնպէս 8 տարի իշխանութենէ ետքը՝ կատանդնուելիէ զատնալէն սկսելով, իսկ 15 տարի հօրը մահուանէ ետքը (ԱՍՈ. 156)։ Հետևաբար տարբ է թէ 929'ին կամ 930'ին, ուսկից անդին Յովհաննէս կաթողիկոս կնոքանի եղած չկրնար ըլլալ, Աչառ ալ մնացած էր, և Գագիկ իբրև Հայոց թագաւոր կամ Հայ թագաւորներուն գլխաւորը, կաթողիկոս հաստատելու նախաձեռնութիւնը կը սեփականէր։ Աչառ անարգի ըլլալով, իր յաջորդութիւնը իրատամբ ենթու իր եղբօր Աբասի, որուն ինքն ապստամբութիւնը յանձնած էր, բայց յետոյ երկու եղբայրները գժտած, և իրարու գէմ եղած էին (§ 724)։ Այդ հակառակութիւնը անգամ մը յիշուելէն ետքը նորէն կրկնուած չէ, և յետագայ երկոպատակութեանց մէջ Աբասի անունը այլևս չտեսնուիր, ինչ որ նշան է թէ եղբայրները գժտութիւնը երկար չտեւեց, կամ թէ մինչև վերջ չտեւեց, և թէ յետին ժամանակներու մէջ Աչառ և Աբաս հաշտ էին, որով իշխանութիւնը փոխանցեցաւ առանց հակառակութեան, և բնական իմն կերպով։ Բնաւ տեղ մը յիշուած չենք գտներ որ Աբասի թագաւորութիւնը ոտիկանին կամ ամիրապետին կողմէ հաստատուած ըլլայ, և այս ալ հետաքրքրութիւն է այն անկած վիճակին որուն հասած էր Ապզասանց ամիրապետութիւնը Պաղատի մէջ։ Ձիւղ 930'ին տեսնենք, Մարտավիկ պարսիկ ինքնագլխութիւն հրամայած ամիրապետին կը սպառնար, երբ Մուհէնն ներքինապետ ալ Մբջմատիր ամիրապետին դէմ եղած էր, զոր յաղթեց և իր վիճակներուն սպառնալ տուաւ 932'ին, և տեղը անցուց անոր եղբայրը որ Գահէր-Պիլլահ կոչուեցաւ։ Ամիրապետութեան ամէն կողմերը ոտիկաններ ինքնագլուխ դարձած ապիկամի կը կատաւարէին, և ամիրապետական իշխանութիւնը իր նշանակութիւնը կորնցուցած էր (ՎԵՐ. 457)։ Այդ կացութեան մէջ Հայոց ալ դիւրին էր, իրենց գործերը վարել, գլուխ կերպով իրենց գործերը վարել, հզօրագոյնին առջև տեղի տալով, և հակ ու ընծայով ինքզինքին սպառնալիքէն Ապդէն Հայաստանի մէջ ալ մնալուն ձեռ կը տիրէր, և ամէն նահանգ կամ գաւառ իրեն սպառ աչքն ունէր։ Արաբ հեղինակներ Հայաստանի բոլոր Հայ իշխաններու հետ

մամբ, և վասպուրականի մէջ Գագիկի նախաձեռնութեամբ հաստատուած ըլլալուն յիշատակութիւնը (ՁԱՄ. Բ. 822), մենք հին պատմիչներու մէջ չտեսանք, և ոչ իսկ Արծրունի թագաւորներուն Բագրատունիներու առջև խոնարհելնուն յիշատակութիւնը գտանք։

739. Սեփանոսի գործերէն միակ յիշատակ մը ունեցած պիտի ըլլայինք, Տաթեւի եկեղեցւոյն վերաGՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՄԱՀԸ նորոգութիւնը եթէ կաթողիկոսի անունը նշանակուած ըլլար (§ 733)։ Թուականները հատնական կը ցուցընեն այդ ներկայութիւնը, զի 929'էն 930 յարմար կու գայ Սեփանոսի կաթողիկոսութեան, պարագաներն ալ բոլորովին անյարմար չեն, զի Սիւնիք հաշտ յարաբերութիւններ կը պահէին Արծրունեաց հետ։ Այսու հանդերձ չենք համարձակիր իբր ստուգուած յանձնարարել այդ տեսութիւնը, զոր ճշդելու պէտք եղած տարրները կը պակսին։ Սեփանոսի ժամանակին վրայ ունելի տեղեկութիւն չենք գտներ, ինչպէս իր պաշտօնավարութեան և մահուան վրայ ալ յիշատակներ չեն հասած։

Տ. ԹԷՈԴՈՐՈՍ Ա. ՌՇՏՈՒՆԻ

740. Թէոդորոսի անձին, ընտրութեան պայմաններուն, և Ռշտունի կոչման մասին պիտի կրկնենք, ինչ որ արդէն Սեփանոսի համար ըսինք (§ 737)։ Սա ալ Վասպուրականի և պիսկոպոսներէն և Վասպուրականի թագաւորին նախաձեռնութեամբ հաստատուած կաթողիկոս մըն է, իրեն հայրապետանոց ունենալով Աղթամարայ կաթողիկէն, ինչ որ յայտնապէս ալ կը քաղաք Անեցիէն, որ կը գրէ թէ Աղբոսեան թէոդորոս Խալաթ է ԱՅՈՐՈՆՑԱՆՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՎԱՐՔԸ նաւորած ժամանակ (ՍԱՄ. 99)։ Միայն թէ Թէոդորոսի կաթողիկոսութիւնը վազանցուկ եղած չէ Սեփանոսի նման, այլ ամէն ցուցակագիրներ համաձայնութեամբ 11 տարի պաշտօնավարութիւն կը վերագրեն, և մենք ալ պատճառ մը չտեսնինք այդ տեւողութիւնը փոփոխելու, որով Թէոդորոսի հայրապետութեան միջոցը կը գրաւէ 930'էն 941 տարիները։ Ամիրապետութիւնը այդ միջոցին բոլորովին իր նշանակութիւնը կորնցուցած էր, ամէն ձեռնարկ զօրավար գաւառի մը իշխանութիւնը սեփականած էր, Պաղատ միայն կը մնար ամիրապետին, այնտեղ ալ էմիրելումէրա անուամբ հաստատուած պաշտօնեաներ, ամիրապետը իր կանանոցին մէջ փակած, ապիկամի գործերը կը վարէին, և ուրբաթի աղօթքներուն կը նախագահէին (ՎԵՐ. 460)։ Աւելի ալ ամիրապետներ տեսական կեանք չտեսնէին. Քահէր-Պիլլահ (§ 738) տարեկէս ամիրապետի անունը պահելէ ետքը կատցուելով բանտարկուեցաւ 934'ին, և բանտէ կելլելով մուբացիկ ապրեցաւ (ՎԵՐ. 459)։ Ասպուր-Ապզաս՝ Մըջմատիր տղին 934'է 940 անուանական իշխանութիւն վարեց Ռաատի-Պիլլահ անունով, և չորզոտութեամբ մնաւ։ Իրեն տեղը անցաւ Իպրահիմ Ապու-Իսհաք, Մութթաքի-Պիլլահ անունով, և չորս տարիէ ան ալ գահազուրկ եղաւ և կատցուեցաւ։ Տիրապետող իշխանութեան այդ կատցութիւնը տարի ընծայեց Հայերուն փոքրիչատէ ազատօրէն իրենց գործերուն մասդրութիւն գարձնել, մանաւանդ որ Աբրպատականի հզօր ոտիկաններն ալ ակարացած կ'երեւին Գագիկի իշխաններուն գօրանալովը։ Բիւզանդական կայսրութեան մէջ, բոլոր այդ միջոցին կ'իշխէր Ռոմանոս Ա. Լեկապինոս (§ 720), որ բաւական երկար իշխանութիւն ալ ունեցաւ մինչև 944։ Ռոմանոս օգտուեցաւ Աբբասեաց չփոթութիւններէն իր սահմանները ընդարձակելու, և իրեն նպաստեցին Յովհաննէս և Թէոփիլէ Գաբդէն կամ Գաբգաւաս, երկու հայ եղբայրներ, որոնք քանի տարիի չափ Յունաց գունդե-

բուն հրամայեցին Ասիոյ մէջ, և նշանաւոր յաղթութիւններ տարին Արաբաց վրայ, հազարի չափ քաղաքներ և բերդեր հանուելով անոնց ձեռքէն (Լ ՊԱ. 509), և մինչեւ Վան յառաջացնելով իրենց արշաւանքները (Լ ՊԱ. 508)։ Արդէն գիտնք թէ ոչ միայն Փոքր-Հայք, այլեւ Մեծ-Հայքի մի մասը յունական կայսերութեան կը հպատակէր, և պետապետէն հին Մոփքը՝ Զորրորդ-Հայք եղած էր, իբր չորրորդ նահանգ Փոքր-Հայքի՝ Առաջին և Երկրորդ և Երրորդ Հայք կոչուած հայարաբակ նահանգներուն։ Այդ նահանգներուն տէրութիւնները չարունակ փոփոխական կացութիւն ունէին, համաձայն մէկ կամ միւս կողմէ եղած յարձակումներուն յաջողութեան, որք նոր զարկ առած էին Ռոմանոսի ժամանակ Յոյներուն ի նպաստ։ Այս տէրութիւններէն անցին էին Աբասի և Գագիկի, կամ Բագրատունի և Արծրունի, կամ Արաբաց և Վասպուրականի թագաւորութեանց տէրութիւնները, որոնք գրեթէ այս վերջին յիշուած նահանգներով կը տէրանալափակուէին, և որք ազատութիւն կը վայելէին կամաւոր հարկերով կամ ընծայարերութիւններով պաշտպանուած։

741. Աբասի թագաւորութեան ընդհանուր նկարագիրը յաջող եւ չինարար եղաւ։

ԱԲԱՍ ԵՒ ԲԷՐ

Իրեն կեդրոն ընտրեց Վանդ գաւառը, և կարս քաղաքը սկսաւ ամրացընել բերդերով և պայծառացնել պալատով և կաթողիկէով։ Կ'ենթարի թէ իր տօրեզբօր Աբաս ապարապետի ժամանակէն (§ 685), կարս ապարապետութ. կեդրոնն էր եղած, և անգամ մը այն տեղ հաստատուած և տեղը սիրած լինելով, տեղը փոփոխել չէ ուզած։ Աբասի յաջողութեան նպաստաւոր պարագայ մը եղաւ իր տօրեղբօրորդւոյն Աշոտ Շապուհեանի մահը, որ առաջ Դուինի, իսկ վերջերը Բագարանի մէջ կը նստէր իբր ինքնագլուխ թագաւոր (§ 732), թէպէտ յայժ հանդարտած վիճակի մէջ։ Աշոտ յաջորդութեան թեկնածու չունեցաւ, և այսպէս սպառեցաւ Հայ թագաւորութիւններուն մէկ ճիւղը։ և Աբասի իշխանութիւնը աւելի ապահովեցաւ իր սահմաններուն մէջ։ Սիւնեաց իշխաններն ալ դիւրաւ ընդունեցան Աբասի գերագահութիւնը, որուն նշանակ կը համարինք նոյն ինքն Աբասի անունին՝ Սիւնեաց իշխանին անունին կից նշանակուիլը (ՕՐՒ. Ա. 304)։ Աբաս իր դիրքը կանոնաւորելէն եաքը ձեռնարկեց առջեւն առնուլ Ափխազներու, Վրացիներու և Սարմատացիներու և ուրիշ կովկասեան աւազակապարտ ազգերուն կողմէն չարունակող ասպատակներուն, որոնք Հայոց ներքին գժտութիւններէն և ակարութիւններէն քաջալերուած, չարունակ Հայ գաւառները կ'ի[illegible]էին և աւերելով աւարելով իրենց լեռները կը դառնային։ Այն ժամանակներ այդ գունդերուն գլխաւոր հրամանատարն էր Ափխազներու Բէր թագաւորը, որ Բելաքեա ամբարտաւանութեամբ պատգամ ալ կը զրկէր Աբասին, որ չկանխէ կարսի մէջ չինած կաթողիկէին նաւակատիքը փութացնել, վասն զի ինքն պիտի գայ կործել [illegible]ղեկդռնական առնձնաւոր։ Աբաս իր իշխանական և կրօնական զգացումներուն մէջ վիրաւորուած, Հայ գունդերը կը միացընէ, ինքն ալ զլուխը անցած թշնամւոյն դէմ կը քալէ, Կուր գետի մօտ ճակատամարտը կը խառնուի, Հայերը կը զօրանան, ապստամակը կը ցրուի, և Բէր կը ձերբակալուի։ Աբաս զայն չգթայական կարս կը բերէ, և իր չինած կաթողիկէն ցուցնելով. [illegible]ե՞ր, կ'ըսէ, ղեկդեղ[illegible]ղեն եկեղեցիդ, զի այլ ոչ պետենէլց ես (Ա. ՈՈ. 159), և կը հրամայէ ծեծել ղաղնոջ, և կատարեալ Բէրը ծանր փրկանքով իրեններուն կը դարձնէ, պայման կնքել տալով, որ այնուհետև Հայաստան պիտի չյարձակին։ Այսպէս Աբասի ձեռքով եղաւ խաղաղութիւն աշխարհին Հայոց, զի եթէ պատերազմ ալ ըլլար, Հայաստան յարձակելով, Գողթն ու Դուինը գրաւեց, և մինչեւ Արածոտան հասաւ, որ է քաղաքն Կողոմբոց Աբասայ Մբասայ։ Աբաս որովհետև ոչ կրնար նոյնպէս

մերձեցմամբ, գործը աւելի ամրացնել։ Աւելցնենք եւս որ 930'ին Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք եղաւ Թէոփիլակտոս, նոյնիսկ Հռոմանոս կայսեր որդին, ինչ որ լաւագոյնս կը բացատրէ հայրապետին միջնորդութեան դիմելուն չարժանանիլը։ Գագիկ կը յայտարարէ թէ առնո մը Հայեր Յոյներու հետ էին, ու գործ սէրտեքոր հարթ հասնէտ կ'ըսէր, այլ և դաւանութեամբ ալ համաձայն էինք, այլ ևս առաջ հաւատոյն գիտօտրութեան խոտորնակութեան հաղորդ և հաւատոյ ջոռնէտ (ԹՂԹ. 295)։ Ա.րդ միաւորութիւնը հաստատուն մնացած է երկար ժողովներուն առնուները, այլ վան ըստրդ ժողովն, ու ընդհանրութեան չունին առնին վարդապետութ։ Հայոց։ Ա.րդ առարձակուածութեան պատճառը իմանալու համար Գագիկ դիմած է Հայոց վարդապետներուն, և յառաջ կը բերէ անոնց ըսածները և ցուցած վկայութիւնները, որով չորրորդ ժողովը աւելի երկրին հակառակ գտած են, ինչպէս նաև այն բացատրութիւնները ու վկայութիւնները զորս անոնք կատան՝ արքառացութեան մէջ խօսելուց ալ երգնելուն մասին։ Ա.րդ վկայութիւնները առջև բերելով Յոյներուն աւելիք պատասխանը կը խնդրէ, ու ֆըզիոզեականս կամ վէնոզեականս խօսքեր ըսած ըլլալ կ'ուզէ, այլ միայն հետամուտ է ընթացորել, է ըսց քառնալ զերծիլ որ կայ է ծէքն, ըզանին տակել և ծէքնորճ յարակել, և զերկոսքն հաստատել է ի նոր մարք։ Հարկաւ Գագիկի մտադրութիւնը քաղաքականէն կը սկսի, կրօնականը պիտի ըլլայ միջոց մը։ Աւավ մէկեզ նա երբեք յանձնառու չէ բացարձակապէս Յոյներուն հնազանդիլ, այլ երկու կողմերը փոխադարձ զիջողութեամբ մօտեցընել, և երկուքէն ի նոր մարք կազմել։ Բանի որ այս էր Գագիկի նպատակը, ոչ Յոյները պատրաստ էին քայլ մը եւս առնել, և ոչ ալ Հայերը յօժարեցան քայլ մը առջեւ նետել, և Գագիկի թուղթը հետեւանք չունեցաւ (ՉԱՄ·Բ·821), ինչ որ հարկաւ պատմութեանց մէջ չյիշուելուն ալ բան պատճառն է։

ՄԱՇՆ ՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

744. Թէոդորոս կաթողիկոսի պաշտօնավարութեան մասին աւելի տեղեկութիւն չունինք, իր ժամանակը պատկերացնելու համար ալ ուրիշ եղելութիւններ չկան որ յիշենք։ Երկիրը հետզհետէ կը հանդարտէր, արտաքին թշնամիներու գիտցի գործունէութեան դադարելովը։ Հարաւայիններ կամաց կամաց իրենք քաշուեցան, հիւսիսայինները Աբաս լռեցուց, ներքինները յաղելով լռեցին, Աբաս և Գագիկ խոհական մտածումով իրենց մրցումները վերջացուցին, և այս կերպով նուիրագործուելու նոր չրջան մը, որ եթէ կատարեալ բարօրութիւն չէր, բայց անցեալին վրայ մեծ առաւելութիւններ ունէր, և քիչ ու շատ արդիւնքներ ունեցաւ, և աւելին ալ կ'ունենար եթէ միջոցները նուազած չըլլային։ Թէոդորոս կաթողիկոս բարեբախտաբար իր անունը կցելով այդ չրջանին, և աւելի պիտի փառաւորէինք իր անունը՝ եթէ կարողութեան և արդիւնաւորութեան մասին որևէ մէկ պատմագիրին կողմէ գոնէ թեթեւաւոր մը գտնայինք։ Իր մասը եղած է հարկաւ բնական կերպով, և միայն դերեզմանին վրայ անցողակի յիշատակ մը ունինք, թէ նաղած է Ագթամարայ Սուրբ Խաչի կաթողիկէին քովը, յԱռաքեալքն ի ժամն, բայց չենք կարծեր եկեղեցւոյ մէջ, վան պի այդպէս չէր Հայ եկեղեցւոյ սովորութիւնը։

Տ. ԵՂԻՇԷ Ա. ՌՇՏՈՒՆԻ

ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԱԹՈՌԸ

745. Թէոդորոս հանդարտ կացութեան մէջ վախճանեցաւ, և յաջորդութիւնն ալ հանդարտ կերպով կատարուեցաւ, գործեալ վանապետականի մէջ, և Արծրունեաց թագաւորին հովանաւորութեամբ, որ էր Աշոտ Դերենիկը։ Ազգակցական ազդեցութիւն մըն ալ խաւնուեցաւ գործը դիւրացնելու, վասն զի եղիշէ էր եղբօր Թէոդորոսի (ԱՄՈ·157, ՎԱՐ·89), որով գրեթէ ժառանգական իրաւունքով կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ։ Ինչպէս ալ ազգակցական իրաւունքը չընջուած էր Սահակ Պարթևէ ետքը, բայց բոլորովին մոռցուած չերեւիր։ և այս միջոցներուն յաճախ կը յիշուին ազգակից կաթողիկոսներ, ինչպէս Յովհաննէս որ Մաշտոցին ազգական էր։ և ուրիշներ ալ որ առաջնակարգ պիտի անունները։ Եղիշէի անունը բոլոր հինգերէն եղիսէ գրուած է, բայց մինչ նախապատկերինք պահել նորերուն գործածած ուղղագրութիւնը, միայն տեղ մը Եղիա գրուած է (ՍԱՄ·99), զոր հարկ է իր գերեզմանի սխալ նկատել։ Եղիշէ անունը մեծ տեղ մը կը գրաւէ Ագթամարի յիշատակներուն մէջ, և կը նկատուի իրենցմէ իրրեւ Ագթամարի առաջին կաթողիկոս։ Կը գրեն թէ Եղիշէ մը, Գագիկ թագաւորի ազգական, Գէորգ Գառնեցի կաթողիկոսէ յատկապէս Ագթամարի համար կաթողիկոս ձեռնադրուած ըլլայ, և իրր թէ Վասպուրական և Աղձնիք և Տուրուբերան նահանգներէն մաս մը պահելով, Ագթամարի բաժանել կաթողիկոսութեան օրինաւոր սկզբնաւորութիւն մը սրուած ըլլայ։ Զարմանալի չէ որ Ագթամարի աթոռակալներ իրենց ծագումը ուզած ըլլան գեղազարդել և արդարացնել, սակայն մտածուած կերպը բոլորովին անկապակից է սաուգապատում յիշատակներուն հետ։ Գէորգ Գառնեցին իր հաւատարիմ և ժամանակակից պատմիչն ունի, Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոսը, որ քնաւ Գէորգի սասնակ տարօրինակ բան մը երած ըլլալը չը յիշեր, և ոչ ալ Գէորգի խմաստութեան կրնայ վերագրուիլ իր կաթողիկոսութենէն ուրիշի բաժին հանելու յետամիտ գաղափարը Թող որ Գէորգի մահուան տեղն 897'ին, ոչ Վասպուրականի թագաւորութիւն կար, և ոչ Գագիկ թագաւոր, ոչ Ագթամարի կաթողիկէն էր չինուած, և ոչ նոր կաթողիկոսութիւն տեղծելու պահանջ կար։ Յովհաննէս ինքն ալ, որ Վասպուրականի Գագիկը կը գովէ, և վերջէն անոր մօտ գացած է, Ագթամարի մէջ իրմէ զատ ուրիշ կաթողիկոսի մը գոնուիլը չդիտեր։ Ագթամարի կաթողիկոսութեան պաշտպաններ տոզ չեն ունեցած և ոչ իսկ ժամանակակից պատմութիւնը ուսումնասիրել։ Իսկ եղիշէի անունին Ագթամարի յիշատակներուն մէջ իրր աթոռին հիմնարկող նկատուիլը կ'արդարանայ այնու, որ եղիշէ Ագթամարի աթոռին մէջ միեռնոյն վկրջին կաթողիկոս է· իր յաջորդն Անանիա՝ Արծրունեաց թագաւորութիւնը թողուց, և Բագրատունեաց սահմանը անցաւ, և Արծրունիք չուզեցին իրենց աթոռական առաւելութենէն հրաժարիլ· և այն օրէն Ագթամարի հակաթոռութեան սերմերը նետուեցան։ Բնական էր ուրեմն, որ Եղիշէի անունը մեծ դեր խաղար այդ չարժուժին մէջ։ Հետեւաբար պէտք է ըսել թէ Գէորգէ ձեռնադրուած եղիշէն, անգոյ անձնաւորութիւն է, թէպէտ Ագթամարցոց ենթադրութեանց հիմ եղող եղիշէ մը, իրական է, և է նոյնինքն Անանիայի նախորդը, Ամենայն Հայոց հայրապետներէն Ագթամար նրաստող ու մեռնող երեք կաթողիկոսներուն վերջինը։

ԳՈՐԾԵՐՆ ՈՒ ՄԱՇԸ

746. Եղիշէի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը տարբեր կերպով նշանակուած է, հինգ (ՎԱՐ·89) կամ եօթը (ԱՄՈ·157) տարի, տարբերութիւն մը, զոր դիւրին է մեկնել՝ և և է թուատառերու փոխոխութեամբ, առանց պէտք ունենալու զիմել վերջին երկու տառերը ամբաստանելով և քաշուած վիճակի

մէջ անցուցած ըլլալու ենթադրութեան, (ԶԱՄ·Բ·827), որուն յիշատակը չենք գտներ մեր ձեռքը գտնուող պատմագիրներու մէջ։ Ժամանակագրական յօդուածներ նախագահի կը ցուցնեն 5 տարի ընդունել Եղիշէի հայրապետութեան տեւողութիւնը, որ 941'ին սկսելով կ'աւարտի 946'ին։ Ազգային կեանքն ալ յիշատակից արժանի և զեղութիւն մը ունեցած չէ։ Աբաս Բագրատունի և Աշոտ Դերենիկ կանոնաւորապէս և առանց մրցակցութեան վարած են իրենց իշխանութիւնները, և տեղի չեն տուած դըժպըհի պատահարներու։ Դերենիկ թագաւորին և Ապխազիոյ զօրավարին մէջ ծագած հակառակութիւնը չուտով վերջացած է, զի Ապխազիոյ զղջալով զգացած է՝ իր մտադրութեամբ Դերենիկին Ապհազ ասիկանին ձեռքը իյնալուն տգեղութիւնը, և ինքն անոր ազատութիւնը պատրաստած է, և նորէն իրարու հետ հաչտ ապրած են (ՈՒՈ·39)։ Ամիրապետութեան կացութիւնն ալ փոփոխութիւն չէ կրած, զի 944'ին ինչպէս յիշեցինք (§ 740), Մութթաքի-Պիլլահ ամիրապետն ալ գահազուրկ եղաւ և կուրցուեցաւ, և իրեն տեղը անցաւ Ապուլ-Քասըմ, որ Մութթաքիի-Պիլլահ կոչուեցաւ, և 946'ին ինքն ալ նոյն վախճանը ունեցաւ, գահազուրկ եղաւ և կուրցուեցաւ, և Ջաաբլ ամիրապետութեան կոչուեցաւ, Մօթի-Պիլլահ անունով։ Ասիկայ բաւական տանն գահին վրայ մնաց իշխանութիւն չվարելու պայմանով, քանի որ բոլոր իշխանութիւն էմիրի լիամէրանեու ձեռքը անցած էր։

Յունական կայսերութեան մէջ Ռոմանոս Լեկապենոս 945'ին գահազուրկ ըլլալով Պրոտի կղզիի վանքը փակուեցաւ՝ իր իսկ որդւոյն կղզին, որ Կոստանդին Ը անունով գահ բարձրացաւ, բայց միւս տարին ինքն ալ սպանուեցաւ, և նորէն գահակալից կոստանդին է Պորփիւրոժէն։ Ինչ որ մեր պատմութեան հետ կապ ունի, Ռոմանոսի կրօնական նախանձայուզութիւնն է, որ Սիսոյ մէջ ունեցած յաջողութիւններէն իրօսացած, սկսաւ կայսերութեան սահմանին մէջ եղող Հայերը քաղկեդոնականութեան ստիպել, մանաւորապէս իր խստութիւնը եկեղեցականներու վրայ ծանրացնելով։ Այս պատճառաւ բազմաթիւ հրամաններ հանեց հալածելու ազնուական ազգի Հայոց տէրութեան գլխաւորապէս Արարատի հայկական թագաւորութեան տոհմականները զաղթել(ՎԱՐ·88), և Շիրակի և Սիւնիքի և ուրիշ չրջակայ գաւառներու մէջ վանքեր հիմնել կամ եղածները չէնցնել։ Որչափ ալ այդ եղելութիւններ Թէոդորոսի և Եղիշէի օրերէն սկսան, սակայն մենք անոնց մէկ քաղուածը Անանիայի օրուան կը թողունք, որովհետեւ ոչ միայն հիմնարկութեանց ճիշդ թուականները չունինք, այլեւ անոր համար որ Անանիա եղաւ անոնց աւելի գործի տուողը, մինչ Թէոդորոս և Եղիշէ Ագթամարի կղզւոյն մէջ առանձնացած գործունեայ դեր չունեցան այդ հիմնարկութեանց մէջ։ Եղիշէի մահուան հանգամանքներն ու գերեզմանն ալ անյայտ կը մնան մեզի։

Տ. ԱՆԱՆԻԱ Ա. ՄՈԿԱՑԻ

747. Համեմատաբար անգործ կաթողիկոսներէ և գրեթէ դասարկ մնացող հաբը, նայելն զիմացնիս կ'ելլայ ընտրութիւն հայրապետական չարքը ու ժամանակ փառաւորող կաթողիկոսներէն մէկը, որ կրցած է իր ժամանակին գերակշռութիւն մը տալ, և եկեղեցւոյ պաշտպանութեան և պայծառութեան համար նշանակելի գործունէութիւն ցուցնել։ Անանիայի Մոկացի ծագումը կը յայտնէ, թէ իր նախորդներուն ազգակցութենէն չէր, և ասոնցմէ առաջ Պաղտոյ եղած ըլլալն ալ (ԱՄՈ·157), ապացոյց է թէ նոյնիսկ Ագթամարի հայրապետանոցին մէջ եղողներէն չէր, և եթէ վանքապետական Աշոտ Դերենիկը գոնէ մէկ հայրապետական աթոռ բարձրացուցի, հարկաւ անոր արժանիքէն և արդիւնաւորութենէն յարգուելուն համար։ Հայրապետական ընտրութեանց մասին պարագաներով տեղեկութիւններ չունենալնուս, ուրիշ որոշ կերպով բան մը չենք կրնար ըսել։ Ապագային մէջ Անանիայի՝ Արծրունեաց հովանաւորութենէն Բագրատունեաց հովանաւորութեան անցնիլը դիտելով, անհիմն միտք մը չենք կարծեր յայտնած ըլլալ եթէ ըսենք, թէ Անանիայի ընտրութեան մէջ Աբաս ալ մասնակցութիւն ունեցաւ, խոհեմ և զգուշաւոր կերպով հայրապետութիւնը նորէն կեդրոնական տեղ մը դարձնելու նպատակով։ Անանիայի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ամէն պատմիչներէ և գաւազանագրիներէ 22 տարի նշանակուած է առանց բացառութեան, և պատճառ մը չկայ որ մենք ալ այդ հաչիւնէն չղլինք, ուստի 946'ին դնելով անոր ընտրութիւնը, Եղիշէի մահուընէ անմիջապէս հաբը, վախճանը կը հանի 968'ին։ Իր օրով 954'ին պէտք էր վերջացնել Դերենիկը 17 տարիները, 937'էն սկսելով անոր թագաւորութիւնը (§ 742), սակայն Աասղիկ մինչեւ Հայոց 407 այսինքն մինչեւ 958 կամ 959 կ'երկարէ անոր մահը (ԱՄՈ·273), և Օրբելեան ալ նոյն 407 թուականին կը դնէ Գագիկ Արծրունիի մահը (ՕՐԲ·Բ·29), զոր պէտք է Գագիկի որդի Դերենիկի վրայ խմանալ, և այդ երկու համաձայն վկայութիւններ կը յորդորեն, Դերենիկի մահը քանի մը տարիով յետաձգել։ Իսկ եթէ ուշի Դերենիկի 17 տարիները պինդ բռնել, հարկ կ'ըլլայ Գագիկի մահը 937'էն 941 յետաձգել։ Աբուսահլ Համազասպ, եղբօրը Աշոտ Դերենիկի յաջորդելով՝ բաւական երկար թագաւորած է, մինչեւ Անանիայի և Վահանի մահը։ Բագրատունեաց թագաւորութեան մէջ Անանիա ժամանակակից եղաւ Աբասի տասնամեայի մը չափ, մինչեւ 955, երբ վերջացան Աբասի 24 տարիները, և իրեն յաջորդեց որդին Աշոտ Գ Ողորմած մահկանացուանալով, որ չատ երկար տպրեցաւ։

748. Անանիայի հայրապետութեան ժամանակը, ամիրապետութեան հետ բարգաւաճելով, զոյգ կ'ընթանայ Մօթի-Պիլլահի ժամանակին, որ 28 տարի ամիրապետութեան անունը կրեց, մէկ գրագիրով և հաստատուն թաղակով պալատին մէկ անկիւնը

քաշուած, մինչ բուն իշխանութիւն վարողներն էին էմիրիւլ-ամէրա փոխարքաները՝ Մսիլ և որդին Ազէտ։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Տէվլէթ։ Հետզհետէ ամիրապետութեան նշանակութիւնն ալ կը կորսուէր, վանդի Մսիլ-Լէմին-Ալլահ, Ջաթիմեանց իշխանապետը, Եգիպտոսն ու Արաբիան կը դրաւէր, և խալիֆա և ամիրապետ կը հրաչակուէր 968'ին, Անանիայի վերջին օրերը։ Իսկ յունական կայսերութեան մէջ Կոստանդին է, որ. կրկին բարձրացած էր (§ 746), մինչեւ 959 իշխեց, և մեւսաւ իր զաւակէն Յունաստրելով, որ Ռոմանոս Բ անունով հօրը յաջորդեց, և Նափու 4 տարի գեղեցիկ թեանց մէջ տաեն անցնելէ ետքը, ինքն ալ մեւսաւ 963'ին, թունաւորուելով իր ամուսին Թէոփանէ գչխոյէն, որ Նիկեփորոս Փոկաս զօրավարին հետ ամուսնանալով զայն կայսրութեան բարձրացուց։ Թէոփանէ Նիկեփորոսէ ալ պաղկալով Յովհաննէս Ձմչկիկ զօրավարին հետ միացաւ, և Նիկեփորոսը սպաննել ու Ձմչկիկը կայսր հռչակել տուաւ 969'ին, Անանիայի մեռնելէն քիչ ետքը։ Ձմչկիկ՝ Թէոփիլէ Գաբրգէնին թոռն էր (§ 740), Նիկեփորոս ալ Վարդ պասրիկի որդին էր, երկուքն ալ Հայազգի քաջ զօրավարներ, որք կայսրութենէ առաջ և ետքը նշանաւոր յաղթութիւններ տարին Արաբացւոց վրայ, և կայսերութեան տահմանները ընդարձակեցին Փոքր-Ասիոյ և Ասորիքի և Միջագետք, մասամբ ալ Հայաստանի մէջ, որք մեր նիւթէն դուրս կը մնան։ Այսչափ ինչ բաւական ըլլայ Անանիայի ժամանակին քաղաքական կացութիւնը ցուցնելու համար։

749. Անանիայի անունը միշտ գովութեամբ յիշատակ է ամէն պատմիչներէ, իբրեւ անձ մը ազնիւ բնաւորութեամբ ճոխ, և բարեշնորհ էրայ վճռակատար (ԱՄՈ·159)։ Իր գործունէութիւնը կանոնաւոր պատմող մը ունեցած չէ, և մեզ հարկ կ'ըլլայ ցրիւ յիշատակները քովէքով բերելով, հնարաւորութեան չափին մէջ, անոր պատմութիւնը կազմել։ Առաջին կէտը զոր պէտք է նկատի առնենք աթոռին անպատիժութիւնն է։ Անոնք բացարձակ կերպով կը գրէ, թէ իր

22 տարբերակ, հիմք առ Ա–Ե և Բ–Ը ձեռ. (ԱԱՍ. 100), բայց առանց Ա–Ե ձեռ. յատուկ ընթերցումների։ Ընդհատված 946՝ դրվագ տեղ չունի նաև ընտ. 949՝ դրվագը (§ 747), և Հայոց 598՝ թ, որտեղ 949՝ թ հետևում է նրան։ Ծանոթ կրճ. ՕՊԻ. Ի. 26), Ծանոթ կրճ. ՕՊԻ. Ի. 20), Ծանոթ կրճ. ՕՊԻ. Ի. 19)։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ (§ 735), իրեն չդիտէ տասնհինգերորդ դարու Ամառոցի Մովսէս Խորենացի։

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅՈՑ ԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿԱՏԱՐԱԾՔԸ

ԳԼՈՒԽ Ա

ՀԱՅՈՑ ԱՐՔԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿԱՏԱՐԱԾՔԻ ՄԷՋ

ՀԱՅՈՑ ԱՐՔԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԿԱՏԱՐԱԾՔԻ ՄԷՋ

կոչնոյ Թոռնեալ լինէին (ՕՐՔ. Բ. 21)։ Անանիա պէտք կը զգայ եա մնացած միաբը գործադրել, և չատով դէպ Ազուանք կը մեկնի. Բրիգոր Լուսնոյ իշխանը զինքն կը դիմաւորէ, և Արգախ կոչուած տեղը ընդհանուր ժողով մը կը կազմուի, ուր կու գան Գագիկ և Յովհան, և բոլոր իշխաններ, եպիսկոպոսներ և վանականներ։ Հին յիշատակարաններ և Ազուանից ու Հայոց յարաբերութիւնները կը քննուին։ Անանիայի պահանջած պայմանները կը հաստատուին, Գագիկ ալ Յովհան ալ հաւատարմագիր անարժան նկատուելով, պաշտօնէն ու պատիւէն կը լուծուին, իսկ յաջորդին մասին Ազուանք սահման կը խնդրեն ընտրութիւնը կատարելու և ձեռնադրութեան դրկելու։ Բրիգոր Լուսնոյ իշխանը կը միջնորդէ Գագիկի համար, բայց Անանիա կը մերժէ յայտարարելով, թէ նէյն ձեռնը վնչեալ լինի, և նէյն պոկելը անվաւեր կոչեցէք (ՕՐՔ. Բ. 25)։

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԱՔՈՒ

753. Օրբելեան հին յիշատակարաններու վրայ խօսած ատեն, Ազուանից և Հայոց յարաբերութիւնները կը քաղէ հետեւեալ կերպով։ Բրիգորիս Ազուանից առաջին կաթողիկոսը, Ուռնայր թագաւորին խնդրանքով Բրիգոր Լուսաւորիչէ ձեռնադրուելու, անկէ ետքը 440 տարի չարունակ և Հայոց 25 կաթողիկոսաներու ժամանակ, միշտ Հայերէն ձեռնադրուեցան Ազուանից կաթողիկոսները, մինչեւ Աբրահամ Ազբաթանեցիի ժամանակը։ Անկէ ետքը հակառակութիւնս Յովհան Բագարանցիի և իրեն գաղտագ խնդիրներու ատեն, Կիւրիոն վրաց կաթողիկոս վան ֆառամոլ սեպին՝ Հայերէն գաղտնեցաւ և փոխէրտնիկ եղաւ։ Ասոր վրայ Ազուանից կաթողիկոսն ալ պաճառելով պաճառաս ինչ, ինքն ալ բաժանելու է բաց եկաց։ Աբրահամ Ազբաթանեցիի և Յովհաննէս Բագարանցիի մեռնելէն ետքը, Ազուանք նորէն Հայերուն գարձան, և Կամխաս Ազցեցի իր երկրորդ տարին Ազուանից կաթողիկոս ձեռնադրեց, և այսպէս չարունակեց 85 տարի եա, Հայոց 7 կաթողիկոսներու ժամանակ մինչեւ եղիա Աբծիւեցին։ Ասոր օրով Սպրամ Ազուանից սեպին, իբր տեղապահ և պէտք Բակուրը կաթողիկոսացնել ուզելով՝ չհամարձակիր Հայոց զրկել, և Պարսից մէջ ինքնագլուխ ձեռնադրել կու տայ զայն՝ Ներսէս անունով, որ սուրբ է ձեռնադրեցնէն։ Այս պատճառով եղիա Ազուանք կ'ուրթայ, և արտոնէ հրամանաս Սպրամին ու Բակուրը իրարու կը կապէ ու կը խոյտառակէ, և նոր կաթողիկոս կը ձեռնադրէ. և Ազուանեցիներէն երդում և ձեռնարկ կ'առնէ թէ ո՛չ այլեւս հնազանդեցնելու։ Ըստ այսմ ալ կը չարունակուի 137 տարի եա՝ Հայոց 14 կաթողիկոսներու ատեն, մինչև Գէորգ Գառնեցիին։ Բուղայի բռնութեան և Գէորգին գերութեան ատեն, Ազուանից կաթողիկոսը կը մնայ, և Ազուանք գտնուելնէն հետեւեալ կաթողիկոս կը ձեռնադրեն Գէորգի գրան եպիսկոպոսներէն Յովհանը, որ այն տեղ փոխած էր։ Երբ Գէորգ գերութենէ կ'ազատի Ազուանից Համամ թագաւորի ձեռքով, չուզեր ճանչնալ Յովհանի ձեռնադրութիւնը, բայց Համամի զղջում յայտնելուն և ներում հայցելուն վրայ, նէյն չեղարգէր Յովհան։ Անկէ եաքը ժամանակին դառնութեան և Հայոց կաթողիկոսներու մասնրութիւն չի գարձնելուն պատճառով, Ազուանք կը չարունակեն ինքնագլուխ և անյիշելիան և ընդհակառակ օծմամբ կաթողիկոսներ ձեռնադրել, որ կ'ըլլան Յովհանէ եաքը անոր եղբայրը Սիմէոն, ապա Դաւիթ, ապա Սահակ, և վերջէն Գագիկ, որ յիշուեցաւ, և այս ալ կը չարունակէ 69 տարիներու միջոց մը (ՕՐՔ. Բ. 22–25)։ Այդ տեղեկութենց մէջ կաթողիկոսներու թիւերը կը համապատասխանեն մեր ցոյցակին, վասն զի իրօք Աբրահամ 25'րդ է, եղիա 33'րդ, և Գէորգ 48'րդ. իսկ տարիներու հաշիւը չյարմարիր, վասնզի 440 և 85 և 137 և 69 տարիները գումարելով կ'ունենանք 731 տարի, ընդմիջումներն ալ չհաշուելով, և Գրիգորիսի 315'ին Լուսաւորիչէ ձեռնադրուելէն համրելով (§ 71), կը հանենք 1046 և աւելի ալ առջեւ։ Անանիայի ժամանակ մը չափ աւելի կանգնելէ է, նակը գարի մը չափ աւելի կանգնել է, թուատառերու սխալմունք մը անդրաժեշտ ընդունել, իսկ զայն ճշդելու աշխատութիւնը աւելորդ կը սեպենք։

754. Պատմութեան կարգին գառնալով, Անանիա գիջած Ազուանից խնդրանքին, բնից միջոց տալով նոր ընտրութիւն ընել, և չհնազանդ Տաթեւ եկաց Յակոբի գործը վերջացնելու։ Յակոբ չհամարձակեցաւ նեղիայնալ, և ոչ ալ վտանգաւոր զղջումով ապատիլ. ուստի փոխան և Բաղաց բերդը ապաստնեցաւ Ջուանչիրի պաշտպանութեան ներքեւ։ Անանիա յորդ ընդունելութեամբ և պատիւներով Յակոբը հնազանդութեան հրաւիրեց, բայց նա ընդդիմացաւ. Ջուանչիր Բաղաց իշխան և Սրմբատ Սիսականի իշխան անոր կողմը բռնեցին, մինչև որ Անանիա պարտաւորուեցաւ դառնալ, չի յետնաձգէն էր ժամանակն։ Բայց չմնկնած ասելքաց ղրկեցին և հանդիսաց, որ է Տաթեւի եպիսկոպոսարանը, և ընդհանուր ընդհատ կոպիտ կշտիանդիսալ խոստնեաց է պատանի կոպանաց զնչնանն և զեպիսկոպոսն. այսինքն Ջուանչիրն ու Յակորը։ Օրբելեան այդ ետքերուն Սիսնեաց իշխաններուն հովանաւորութեամբ՝ Ազուանից Գագիկն ալ քաջալերեց իր դիրքէն չհրաժարիլ, և այսպէս երկու աթոռներու գաշնակցեալ ընթացքներ սեւեց ալ թէ ինչ տարի ևս չարունակ (ՕՐՔ. Բ. 26), մինչեւ և Անանիա գէշ ընդունելութենէ ազատուելու, բայց ոչ կարող հաւանեցուցանել Անանիա իր միջոցներուն ապարդիւնութեան վրայ սրտառիկ, գնաց աղերսելու խնդրելէ յԱստուծոյ չէր էրթար։ Հայոց 407'ին, այսինքն 958'ին իրարու հաւէն մնաս Յակոբ ու Գագիկ, և երկու կողմերուն իշխանները ալ դղջացան, և յանձն առին նոր ձեռնադրութեանց համար Անանիայի դիմել։ Երրորդ անգամ ըլլալով Անանիա Սիսնէ եկաւ 959'ին, տոզ տարաւ Տաթեւը վերանորոգել տալ. Ջուանչիր Բաղաց իշխանին մեզմէն և Սրմբատի որդի Վասակ Սիսականի իշխանին ղղջումը ընդունելով՝ բանագրանքէն արձակեց։ Կապանի մէջ մնաց միջոց մը խաղաղութիւն և համաձայնութիւն գոյացնելու համար, նոր ընտրութիւն կատարել տուաւ. և ամէնուն հաւանութեամբ ընտրեցաւ նոյն ինքն Ջուանչիր իշխանին որդին Վասակ, որ էր տասնըվեց գեղի տարեկան (ՕՐՔ. Բ. 28)։ Անանիա Վասակը կը ձեռնադրէ, բայց իբր նախընթաց ընթացութեան պատիժ՝ Սիսնեաց աթոռը կը զրկէ վայելած բազմաթիւ պատիւներէն, որք են խոշ ըստ-

ՍԻՍՆԻՔ ԿԸ ՀԱՆԴԱՐՏԻ

նալ, և ոչ ալ վատահացաւ զղջումով ապատիլ. ուստի փոխան և Բաղաց բերդը ապաստնեցաւ Ջուանչիրի պաշտպանութեան ներքեւ։ Անանիա յորդ ընդունելութեամբ և պատիւներով Յակորը Սիսական իշխան անոր կողմը բռնեցին, մինչև որ Անանիա պարտաւորուեցաւ դառնալ, չի յետնաձգէն էր ժամանակն։ Բայց չմնկնած ասելքաց ղրկեցին և հանդիսաց, որ է Տաթեւի եպիսկոպոսարանը, և ընդհանուր ընդհատ կոպիտ կշտիանդիսալ խոստնեաց է պատանի կոպանաց զնչնանն և զեպիսկոպոսն. այսինքն Ջուանչիրն ու Յակորը։ Օրբելեան այդ ետքերուն Սիսնեաց իշխաններուն հովանաւորութեամբ՝ Ազուանից Գագիկն ալ քաջալերեց իր դիրքէն չհրաժարիլ, և այսպէս երկու աթոռներու գաշնակցեալ ընթացքներ սեւեց ալ թէ ինչ տարի ևս չարունակ (ՕՐՔ. Բ. 26), մինչեւ և Անանիա գէշ ընդունելութենէ ազատուելու, բայց ոչ կարող հաւանեցուցանել Անանիա իր միջոցներուն ապարդիւնութեան վրայ սրտառիկ, գնաց աղերսելու խնդրելէ յԱստուծոյ չէր էրթար։ Հայոց 407'ին, այսինքն 958'ին իրարու հաւէն մնաս Յակոբ ու Գագիկ, և երկու կողմերուն իշխանները ալ դղջացան, և յանձն առին նոր ձեռնադրութեանց համար Անանիայի դիմել։ Երրորդ անգամ ըլլալով Անանիա Սիսնէ եկաւ 959'ին, տոզ տարաւ Տաթեւը վերանորոգել տալ. Ջուանչիր Բաղաց իշխանին մեզմէն և Սրմբատի որդի Վասակ Սիսականի իշխանին ղղջումը ընդունելով՝ բանագրանքէն արձակեց։ Կապանի մէջ մնաց միջոց մը խաղաղութիւն և համաձայնութիւն գոյացնելու համար, նոր ընտրութիւն կատարել տուաւ. և ամէնուն հաւանութեամբ ընտրեցաւ նոյն ինքն Ջուանչիր իշխանին որդին Վասակ, որ էր տասնըվեց գեղի տարեկան (ՕՐՔ. Բ. 28)։ Անանիա Վասակը կը ձեռնադրէ, բայց իբր նախընթաց ընթացութեան պատիժ՝ Սիսնեաց աթոռը կը զրկէ վայելած բազմաթիւ պատիւներէն, որք են խոշ ըստ-

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԳՈՐԾԵՐ

եա, փոխարէն ձեռնադրեց, և բազմեան ուխտ (ՕՐՔ. Բ. 28)։ Այդ մասին հաւանաբար է ինչ որ Սիսնեաց եպիսկոպոս մը կը պատմէ. քան թէ դուրսէն պատմողիի մը ըսելը, թէ Անանիա վանանի պատիւ տուաւ, և հրամայեց եա՝ ձեռնել սարքէ արտեանց կոչուին Սիւնեաց՝ որ և երրեցէք (ԿԻՐ. 49)։ Պէտք է ընդունիլ թէ բաւական միջոց մը անցաւ Անանիա Սիւնիքի մէջ, գի վանան Սիսնին, Անանիայի մահուան ատեն միայն 6 տարի եպիսկոպոսութիւն ըրած կը ցուցնէ (ՕՐՔ. Բ. 32 և 247), ուստի հարիւ 962, սա սուտ ուէն 961 թուականին տեղի ունեցած կ'ըլլայ անոր ձեռնադրութիւնը։ Յակորի պաշտօնավարութեան տեւողութիւնն ալ 41 տարի ցուցուած է (ՕՐՔ. Բ. 247), որ 918'էն սկսելով կը հասնի 959'ին, եւ կը յարմարի մեր վերեւ տուած թուականին, որովհետեւ տեւողութիւններու հաշիւին մէջ լոկ սխալուած տարիներ ալ ամբողջ կը համրուին։ Հայոց թուականն ալ յաղնաւորով չսկսիր, իսկ այդ միջոցին տարիի առաջին օրերուն կ'իյնար։ Անանիա Սիսնիքէն չմնկնած նոր եպիսկոպոս վանանէն և Սիսնեաց իշխաններէն չեռնարկ և ջնչ պայմանէ կ'առնէ, որ այլ ոչ եա չեղեալ հնազանդէ, և իշխաններ երդում տան, որ նմէ իրենց եպիսկոպոսներէն մէկը էչնեսցէ չիակոբոյ ջոջքին՝ բնաւ չօգնեն, և փոխադարձ է չեռ փայլին կոչուղիներուն Հայոց։ Երդմնագիրին պատճէնը զանց կ'ընէ Օրբելեան յառաջ բերելով, թէ կան ջբեալեր է ջբեր ըսելու, ըզբ ծաղրելու է այն Անանիա, որ Հաւատոյ Նամակ անուանէ (ՕՐՔ. Բ. 28)։ Եթէ Գիրք Թղթոցը միեւնոյն այդ անունով ճանչցուած գիրքն է (§ 569), անոր գոյութիւնը Անանիայէ առաջ է։ Իսկ այս խօսքով կը հաստատուի, թէ Գիրք Թղթոցը չարունակուղ հաւաքածոյ մըն էր, և Անանիա ալ իր օրով պէտք եղածները անոր մէջ աւելցուցած է։ Միայն թէ Սիսնեաց յայտարարութիւնը մեր ձեռքն եղող հաւաքածոյին մէջ չգտնուիր։

755. Ազուանից աթոռն ալ դատարկ կը մնար, որովհետեւ Յովհան մեռած ու հեռացած էր, իսկ Գագիկ ալ մեռած էր, և Անանիա Սիսնեաց աթոռին գործերը կարգադրելէն ետքը, կ փութայ և ջնչ յԱղուանս, որպէս զի կա-

բնայ հաստատել ընդայն պրոտեստանտներէն։ Սակայն ընարողական գործողութեանց վերջ տրուած չըլլալուն՝ կը պարտաւորուի մնկնիլ, Արծրունեաց արքունիքէն կոչուած ըլլալով մեհեանի մը համար։ Օրբելեան բոլորովին անիմանալի կերպով կը յիշատակէ այդ պարագան, թէ ֆոքէան հաստէք է ընթացքէն վատաբարեանէ և Արծրունէ, Դրիգոր կոչելով, երբէք վերծանել ծայ չէր նորա տեղ (ՕՐՐ.Բ.29)։ Եթէ թագաւորն է գուժկան զրկողը՝ ինչպէ՞ս չէն նորա կրնայ ըլլալ թագաւելիքը, իսկ եթէ թագաւորը չէ մեհեղը, ուրիշ մեհեան մը յիշուած չէ։ Դարձեալ Գրիգոր անուն Վասպուրականի թագաւոր մը չճանչցուիր այդ միջոցին, այսինքն չուրջ 962'ին, և Աբուսահլ Համազասպն էր որ 953'էն 969 Վասպուրականի գահին վրայ գտնուեցաւ։ Եթէ չուզենք բոլորովին մասցածին կամ թիւրիմացկերպով անգոյ պարագայ մը յիշուած ըսել, ինչ որ ենթադրելի չէ, վասն զի առանց անոր Անանիայի յանկարծական կերպով Ազուանից երկրէն մեկնիլը չբացատրուիր, պիտի ըսենք թէ Գրիգոր անունը սխալմամբ գրուած է Աբուսահլի տեղ, և թէ մեհեղը թագաւորն է, որուն թագման կաթողիկոսի ներկայութեանը պէտք կը տեսնուի. և Անանիա ալ հարկ կը զգայ Աբուսահլին հրաւէրին երթալ. ինչպէս նոյն ինքն Օրբելեանի վկայութեամբ (ՕՐՐ.Բ.20) Անանիա առաջին անգամ Ազուանք երթալէ առջև արգելուած էր Աբասի թագաւորին յարգարեալ որութեան գանուելու համար (§ 751)։ Երկու պարագաները իրարու ժամեցնելով կրնանք հետևցընել, թէ տեսակ մը արքունական պատուոյ նշանակ եղած պիտի ըլլայ, կաթողիկոսներուն անձամբ՝ թագակիրներուն յարգարեալ որութեան գանուիլը։ Իսկ թէ ինչ կերպով դիակը անթաղ կը պահուէր, մինչեւ որ աւրհնգակը Վասպուրականէ Ազուանք երթար, և կաթողիկոսն ալ Ազուանքէ Վասպուրական գար, գիտապարիկ արհեստին վրայ տեղեկութիւն չունինք, միայն թէ պատմութեանց մէջ շատ են յապաղեալ յարգարեալ որութիւններու օրինակները։

756. Ազուանից աթոռին ընտրութեան գանալով, պատմիչը կը յիշէ, թէ Անանիայի մեհենէն եաբր Ազուանից իշխաններ. Իշխանիկ, Աւնեքերիմ, միւս Աւնեքերիմ, Ջուանչիր և Գուրգէն, ղեկա- ղղմամբ ընդղ կոչեցեալ, ընտրողական գործողութիւնը կը վերջացնէն, և

ԱՂՈՒԱՆՔ ԿԸ ՀԱՆԴԱՐՏԻՆ

կաթողիկոսցու կը նչա- նակեն Դաւիթ Մոտակերացի կրօնաւորը, և կը զրկեն Անանիայի որ ձեռնադրէ (ՕՐՐ.Բ.29)։ Յայտնի չէ թէ ուր կատարեց Անանիա իրը- դրուած ձեռնադրութիւնը։ Ազթամարի՞ մէջ Վասպուրական եղած ատեն, թէ Արգինայի՞ մէջ Արարատ դառնալէ ետքը։ Ամէն տեղի մէջ զղջումի և մեղայի յիշատակութիւնները կը հաստատեն, թէ ընտրողական երկպառակութեանց երեսէն ձանձրացած՝ զայրացմամբ և սպառնալիօք մեկնած է Անանիա՝ Ազուանքէն Վասպուրական գացած տեղը։ Վահանի Սիւնեաց և Դաւիթի Ազուանից աթոռներուն վրայ հաստատուելովը, Անանիա մեծ խնդիր մը վերջացուցած եղաւ, և խաղաղ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պատակաւոր սպասնացող վտանգ մը։ Յաջողութիւնը ընդհանուր գոհունակութեան ալ պատճառ եղաւ, և ֆոհոնչեան և ֆառա վերաստեղծայոհեան լեզուաց բաբերբերն Ասոտեծոյ (ՕՐՐ.Բ.29)։ Ինչպէս Օրբելեան ալ մեծապէս զգածեալ այդ եկեղեցւոյ վրայ, սիրտի զեղուածով կը յարձակի նորին բաժանման հետևողին դէմ, ով ալ ըլլայ, որ ֆոքէրէ ընդ այն կորոհան ըսելը ընդունալ։ Եթէ Սիւնեաց արքեպիսկոպոս կամ Ազուանից կաթողիկոս ալ ըլլայ այնպէսին՝ ասելը սերբորտունենին նղովէլ եղէին, հան և քաֆին նորա ընդ ձեղհասեծոյ և ընդ ասելոյը եղէին, և ընդ ասպանչէ փոփոպերեսոյն։ Բայց յանկարծ կը մտաբերէ, կարծես, և միտքը կ'իյնան իր ժամանակին Սիւնեցի վարդապետներուն՝ Կիլիկիա նստող կաթողիկոսներու հետ վարած դաւանական վէճերը, և կը յաւելու, որ երբէք ընդ նմա չէ հաստատ կամ չեկեղեցի, և ծչմարտից ասոցն է հաստատ կամ չեկեղեցի։ Եւ ծչմարտից ասոցն է վերոյ կոնդակասցն Հայոց, այն սակաւ պազ պատճառն բնեն, ընդեռուստ քրիստոսեն ընդհանն, ձեռնադրութիւնն (ՕՐՐ.Բ.30)։

757. Սիւնեաց և Ազուանից խնդիրը չփակած, պէտք է յիշենք անոր յարակից խնդիր մըն ալ, որուն խառնուած է Մոսրով Անձևացեաց եպիսկոպոսի անունը։ Գովեստեամբ և յարգանօք յիշուած անձնաւորութիւն մըն է Մոսրով, Անանիա կաթողիկոսի ժամանակակից, որուն ծագումն և նախընթաց կեանքը չենք գիտեր, և ոչ ալ ծնընդեան թուականը, և առաջին անգամ իր անուններ կը յիշուի, իրր փեսայ հօրեղբօր Անանիայի Նարեկացւոյ, և իրր հայր երեք նշանաւոր զաւակներու, որք են Սահակ, և Յովհաննէս Նարեկացի, և աւելի Գրիգոր Նարեկացի։ Աչքառու կեանքէն եկեղեցական կեանքի անցնելու հանգամանքներն ալ ծանօթ չեն, թէ արդեօք ամուսնացեալ քահանայութեամբ, թէ ոչ պարզ այրիութեամբ առաջին ձեռնադրութիւնը առացաւ։ Ամէն առթի մէջ չատով փայլեցաւ իրրեւ գրող և հմուտ անձնաւորութիւն, և եպիսկոպոսութեան կոչուեցաւ Անձևացեաց գաւառին վրայ, որ այն ալ թագաւորութիւն մըն էր (ՈՒՒ.9), և գուցէ Մոսրովի հայրենիքն ալ էր։ Այս եղաւ առիթ հաստատութեամբ այրի մնալէ եաբր, և Անանիայի կաթողիկոսութենէն առաջ, Ազթամար նստող վերջին կաթողիկոսներէն մէկուն ձեռնադրութեամբ։ Սոյն Մոսրովի կը պատկանին պատարագի և ժամակարգութեանց մեկնաբանութիւնները։ Մոսրովի անունը Սիւնեաց խնդիրին յարակցողն է Օրբելեան, երբոր կը պատմէ երկրորդ անգամ Յակոբ Սիւնեաց եպիսկոպոսին հանած խնդիրները, և անոր վրայ խօսուած ամբաստանութիւնները, որոց մէջէն յիշենք, թէ ըստ ընդհանրական Ազուանից (§. 752), և ըստած ալ է, թէ և գնորով Անձևացեաց եպիսկոպոսն նա ղեղեաց ընդով Անանիայի հնազանդութենէն (ՕՐՐ.Բ.20)։ Ժամանակագրութեան յարմարութիւնը չներեր որ տարբեր Մոսրովի վրայ մեկնենք այս կտորը, և հարկ կը լինի ընդունիլ, որ երբ Սիւնեաց արքեպիսկոպոսը Հայոց կաթողիկոսին դէմ կ'ելլար, Անձևացեաց եպիսկոպոսն ալ, որ նոյնպէս յաւտակ իշխանութեան մը նկեղեցական պետն էր, նա ալ Հայաստանի հարեւէն կը ձայնակցէր հիւսիսային չարժուելու կիրակոս ալ կը յիշէ Մոսրով եպիսկոպոս մը Յակոբի համամիտ, և թէպէտ Անձևացեաց անունը չտար, բայց մենք ալ հարկ չենք տեսներ, երբոր անձ մը տեղեակ, որչափ ալ անիմաստ բաներ վերագրէ սոյն Մոսրովի, դարս անհնար է Անձևացեաց գիտնական

եպիսկոպոսին պատշաճեցնել։ Այս կարգին կը յիշէ Կիրակոս, իրր թէ Մոսրով ըսէր, թէ կ'ուտէ գրկու է և ոչ կ'ուտէ, իրրեւ հոռմերէնի ուղիղ առադարձութիւն. թէ մինչև պատանեկութիւն մանչերուն մազերը կարկու չէ, վասն զի պատճէն բառը մազերը պատկէն կ'ելլայ. և թէ երիտասարդութեան առեն միայն մազերը կարկու է, վասն զի այն առեն կոչէ կը կոչուի (ԿԻՐ.48)։ Զուգելով այսպիսի աննշանակ կէտերու վրայ երկարել, կէտ մը միայն կը գանենք, որ նշանակութեան արժանի է, թէ ոչ է պէտ եպիսկոպոսի այնէն կոհոպիկոս ելլէ, զի ուրիշ ոչինչ, քայց դէպ զնուցնելոյն։ Նեսթորականութեան սկզբնական խանգարում մը կ'ըլլար պնդել, թէ կաթողիկոսութիւնը լոկ պատուանուն մըն է, և ոչ իշխանութիւն։ Բայց այս կէտը նախընթացներէն գաւաճած է Կիրակոսի գրուածին մէջ, և յաղորդ խօսքերու տեղ բաղդատուած առեն կը տեսնուի, թէ աւելի Յակոբի, քան թէ Մոսրովի պէտք է վերագրել՝ եկեղեցական կարգերը խանգարող գրութեան այդ պաշտպանութիւնը (ԿԻՐ.48)։ Նախընթացարար յաւաչ բերուած Յակոբի գործերուն պատմութիւնն ալ, անոր այդ տեսակետը կը հաստատէ։

758. Պատարագի մեկնութեան Մխիթարեան հրատարակիչները յաւաչ բերելով Օրբելեանի գրածը թէ նա հեղեսոցա ևս յօդէն, երբէ ֆօշոբոբեալ ոռնի և զհոզ կերոնէն (ՕՐՐ.Բ.20), ան-

ՔԱՂԿԵԴՈՆԻԿ ԶՐՈՅՑ

միջապէս կ'ուզեն հետևցնել թէ Մոսրով, ոչ թէ յունադաւան քաղկեդոնիկ մը, այլ խիստ հռոմէադաւան կաթոլիկ մըն էր, և անոր համար Անանիայէ կը հալածուէր (ՄՈՎ.գ)։ Սակայն կ'երեւի թէ լաւ մտածութիւն չեն գործադրած Օրբելեանի գրածին։ Որովհետև նա ոչ թէ Մոսրովի, այլ իրր Յակոբի վրայ բարգուած ամբաստանութիւն մը կը յիշէ զայն, և իւր կողմէն կը յաւելէ թէ զզոզոցանէ հաճարեչ ըսպասիչէ բանս, և ոչ ֆշնորոհնիեան՝ զզոզոց եպիսկոպոսին Յակոբոյ, և գործը կը թողու քննել սրբոցդ ֆոհոնչեան (ՕՐՐ.Բ.20)։ Իսկ Յակոբին քաղկեդոնականութեան միակը յարմար կու գար, վասն զի Ազուանից կողմը կը բռնէր, Ար-

տարեկան ժամկետներին ուսանողները պետք էին ներկայանային իրենց հիմնական ուսման վայրերում։

759. Ուսանողի ժամկետից ուշացած կամ ներկայացման ընթացքում հիվանդացած լինելու դեպքում նրա հիմնական ուսման վայրի կոմիտեն ՀԱՐԿԱԴՐԱԿԱՆ ՀԱՅՑ է ուղարկում ուսանողի հիվանդության մասին տեղեկանք։

Ուսանողը, որ ներկայացման ժամկետից ուշացել է առանց հարգելի պատճառի, ենթարկվում է կարգապահական տուգանքի։ Ուսանողը, որ ներկայացման ժամկետից ուշացել է հարգելի պատճառով, ենթարկվում է կարգապահական տուգանքի, եթե նա չի ներկայացրել հարգելի պատճառը հաստատող փաստաթուղթը։ Ուսանողը, որ ներկայացման ժամկետից ուշացել է հարգելի պատճառով, կարող է ներկայացնել հարգելի պատճառը հաստատող փաստաթուղթը ներկայացման ժամկետից հետո՝ մինչև ուսման տարեսկզբից հաշված մեկ ամիսը։ Ուսանողը, որ ներկայացման ժամկետից ուշացել է հարգելի պատճառով, ներկայացման ժամկետից հետո՝ մինչև ուսման տարեսկզբից հաշված մեկ ամիսը

Ամբառ ապառը (§ 711), և որ նոյն իսկ կանոնի ժամանակներու մէջ հաշուուած Արտագերից բերդին հետ կը նոյնացուի (ԱՐԱ. 58)։ Դիրքեան գաւառին մէջ ալ հիմնուեցաւ Ալանոզոյ Ս. Գրիգոր վանքը, Սիմոն անուն Էջր Ե ծքնողեան վարդապետի մը ձեռքով, որուն յաջորդած է Պետրոս, և ասոր ալ Բարսեղ, զոր անձամբ տեսած է Առաղիկ, և վանականներուն ձգնողական կանոնին վրայ հմանողով, կ'ըսէ, էրէցէ ղԲոնայէԼէ այօրէն ասլօսոյ (ԱՄՈ·161)։ Յիշուած է վանից վանք մըն ալ, որուն հիմնադիրն է Վարդիկ հայր, և իրեն ընկերակից Կարմիր հայրը, երկուքն ալ անպատասան ճգնաւորներ, որոնց գաղանելու վրայ ալ իշխանութիւն կը վերագրուի, իսկ իրրեւ տեղ կը ցուցուի Ծովից Նահանգին Պաղնատան գաւառը (ԱՄՈ·163), ուսկից այժմեան Արզնիի կողմերը։ Դժուարին է ճշդել Լիկանեան աշխարհի կարերդ գաւառին մէջ Նահրնեար կոչուած տեղը, Մովսէս Տարոնեցիին իբր ատենով հիմնած Մովսէսավանքին դիրքը (ԱՄՈ·161), թէպետև չատեր կարերդը Խարբերդի հետ կը նոյնացնեն (ՁԱՄ·Բ·824)։ Կարնոյ գաւառին մէջ գտնուող Հնձուց վանքին հիմնարկութիւնն ալ ատ. մեկնակի կը նշանակուի, և Սարգիս վարդապետի մը կը վերագրուի (ԱՄՈ· 162)։ Ասկէ է Հինճք գիւղին մօտ եղող Ս. Աստուածածնայ Կարմիր վանքը, որուն սկզբնաւորութիւնը մինչև Ս. Ներսէս Մեծ կը տանի տեղական աւանդութիւնը։ Սակայն մենք կը կարծենք, թէ բոլոր այդ միջոցին պատմուած հիմնարկութիւններ՝ վերաշինութիւններ և պայծառացումներ եղած են։ Վասպուրականի կողմերն ալ յիշուած կը գտնենք միայն Նարեկայ վանքը, Իշտունեաց գաւառին մէջ, քաղաքէ պաղտնապէսէ երէցողվէ և էրկան գիպողէ (ԱՄՈ·160)։ Այդ գովեստը կը պատկանի Անանիա Նարեկացի վարդապետին, որ եղաւ էնկոփայ ծէ (ԱՄՈ· 164), և իբ անձնական հմտութեամբ և Նարեկայ վանքին տուած զարգացմամբ ալ հռչակաւոր հանդիսացաւ։ Սա ինքն է Յոսրով Անձեւացիի իմաստին, որ անոր գաւակներէն Յովհաննէս ու Գրիգոր Նարեկացիներուն ուսուցիչն ալ եղաւ, և որուն աշակերտած է Ուխտանէս պատմիչն ալ (ՈՒԽ·10)։ Այդ ամէն վանականներուն ուսումնարան էին, մէկ կողմէն ճգնաւորական խստակրօնութիւն և միւս կողմէն ուսումնական արդիւնաւորութիւն, և անոնց մեծ հովանաւորն ու քաջալերողն էր նոյն ինքն Անանիա կաթողիկոսը։

762· Նորաչէն կամ նորոգեալ վանքերու չրջանակ մըն ալ ունինք հիւսիսային Հայաստանի մէջ, որոնցմէ

ՍԱՆԱՀԻՆ Ա.առղիկ կը յիշէ նախ
ԵՒ ՀԱՂԲԱՏ վայոցձոր գաւառի մէջ չինուած Յաղասլոր վանքը, որուն հիմնադիրն եղած է Սահակ նոս վարդապետ մը (ԱՄՈ, 162)։ Բայց աւելի նշանաւոր են Զարեհաւան գաւառին մէջ չինուած զոյգ վանքերը, Սանահնի Ս. Աստուածածինը և Հաղբատ Ս. Նշանը, որոնք չատ խօսուած են յետագայ գործերու մէջ ալ, իրրեւ Արեւելեան վարդապետներու խումբին կեդրոն։ Սանահին չինուած է 957'ին, և սասը սարի տաքը Հաղբատ 967'ին (ԱՄՈ· 100), և հիմնադիրն եղած է Աբոսի որդի և յայտնի Աշոտ Ողորմածի կողակիցը Խոսրովանոյշ թագուհին (ՎԱՐ·90)։ Իսկ առաջին առաջնորդներն եղած են, Սանահինի Յովհաննէս վարդապետ, էքումեան այրն Ամոռեոյ, և Հաղբատի Սիմէոն վարդապետ, ծքնողքէոց ձոռայն Ամոռեոյ (ԱՄՈ·168)։ Իսկ երկու վանքերու միաբաններէն եղած են քիւսով հինգ հարիւր, ամէնքն ալ ճոռոմաբանէոյէ, պաքանական և դասլքէոյէ, այսինքն է անձնական ատացութիւնէն հրաժարեալներ՝ կամաւոր ապրուստի սկզբունքով, ըստ նոյն ատենուան սահմանադրութեան սրբոյն Բարսղի, (ԱՄՈ· 167)։ Այս կարգին հնար էր յիշել նաև Տարթեւի պայծառատեսան հետ Սիւնեաց իշխաններուն հաւատքի գիւղերն ու ագարակները, զոր կը յիշէ Օրբէլեան պատմութեան գիրներուն պատճէններն ալ յատուկ բերելով, որոնց մէջ նշանաւոր է Վաղակի որդի Փիլիպէ Սիւնեաց իշխանին խոստովանութիւնը։ Իմացայ և ձանձայ զի վաղ ընտանեցոյ է ոճրանոյ մարդ էքէ- վնաս, և ընդհանրեցոյ է ազնուական մարդոյ էքէ- ղեղակի խոտոյ, և սարսափեմբ սասանելոյ պատճառ եղեալ է, երէ է էքէ էրէկոյոյ (ՕՐԲ· Բ· 12)։ Այս կը բացատրէ թէ ինչ զգացողութիւն էր որ ժամանակին մեծամեծները եկեղեցիներ և վանքեր չինելու և օժտելու կը մղէր։

Նախնեաց պատմութիւնը մէջ կը յիշուին, որ յաճ ին ուսուցան սունել (ՕՐԲ·Բ· 11), է վարդավառ սուրբ ին ուսուցչ սունէն անկաւ (ՕՐԲ·Բ·13), յաճին պարէ ուսո օր պարարէ անկաւ (ՕՐԲ·Բ·15), որոնք օրական պատարագներու թիւը կ'ածեցնեն, և այդ պատճառով ալ բազմախոտան եկեղեցիներու համ ասելի ճիշդ համախմբում եկեղեցիներու դրութիւնը սկսած է գարուս չինութեանց մէջ։ Այդ թէ ինչպէս և ուսահ մտած է պատարագներ բազմացնելու սովորութիւնը, հնագոյններէն նչան չունինք, և ժամանակակիցներու մօտ բացատրութիւն չենք գտներ։

763· Նախընթաց ժամանակներու մէջ չյիշուած, և յետագայ ժամանակներու մէջ չգործածուած կարգադրութեան մը հրամանը կը

ԿՐԿԻՆ
ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ

վերագրուի Անանիա կաթողիկոսի, այն է ըստ կնեղոնական հիպոթեզին հիպոթեզ։ Այդ կարգադրութիւնն ալ անձնական նախաձեռնութեամբ ուսած չէ Անանիա, այլ խումբ մը նչանաւոր վարդապետներ են, որոնք խորհրդոնական ժողովի մէջ, և ընդհանրութեամբ քրտնաջան պատրաստուած պատչառը որոշելէն ետքը՝ հրամայեցին, կ'ըսէ պատմիչը (ԱՄՈ· 165)։ Կրկնամկրտութիւնը Հայոց եկեղեցւոյ սովորութեանց մէջ տեղի ունեցած չէ, և Յունական քաղկեդոնիկ եկեղեցին էր որ այդ սովորութիւնը կը պահէր, ընկղմամբ չմկրտողներուն դէմ, ինչպէս են Լատիններն, և թիւրիմացութեամբ Հայերուն դէմ ալ կը գործածէր, բայց Հայերը կրկին մկրտելը՝ վերջին ատենները արգելուեցաւ, երբոր մեր ալ ընկղմամբ մկրտելը մաշտոցին թարգմանութեամբը հաստատուեցաւ։ Սակայն Անանիայի և իրեն խորհրդակից վարդապետներուն ուղղութիւնը բոլորովին տարբեր պատճառաբանութեամբ տրուած է, երկարեակ գաւանութեան հոգւոյն վրայ հիմնուելով։ Պօզոսի ատած բացատրութեամբ, Որ գնդամ չկրեցաւ է Քրէստոս ճեսուս, է մանն անդր նորա մկրեցաւ (ՀՈՒԻ·Զ·3)։ Արդ՝ Քաղկեդոնականէ սուրանան ընդունած է տրոհել երկուս լինել է խաչին և է մահուն, ուսկից կը հետեւի թէ է մահ մարդոյ նշանակեալ է, մինչ պէտք էր որ Աստուած ունի հնարաւորութիւն ունենայ, և է մահ Տեառն կատարեալ։ Սատ թէ ոչ մկրտութիւնը իր նչանակութիւնը և զօրութիւնը կը կորսնցնէր, և կը ճչմարտուէր երեմիայի պատգամը· Աչեչեալ է ոչ պնե ղոյս էր է մեզ (ԵՐՄ·ԺԷ·5)։ Այս է կաթողիկոսին և վարդապետներուն պատճառաբանութեան հիմը՝ Քաղկեդոնականներուն տուած միրութեան անվաւեր եղած ըլլալը հաստատելու, և կրկնամկրտութիւն հրամայելու համար (ԱՄՈ· 165)։ Այդ եզրակացութիւնը, որ և ոչ բուն Նեստորականներու դէմ գործածուած է, և զոր Քաղկեդոնականներու դէմ գործածել Հայոց եկեղեցւոյ մէջ կանոն եղած չէ, պէտք է իբրեւ բացառիկ և անցաւոր կարգադրութիւն մը նկատել, եղած թշնամանաց դէմ վրէժխնդրական թշնամանք մը։ Պէտք չէ մոռնալ, որ Հռոմանոս Լեկաբենոսի կողմէն Մխիթարականներու դէմ կազմակերպուած հալածանքին առեներ էր, և այդ հալածանքներու երեսէն Յունական բաժինէն փախչող վարդապետներու ձեռքին էր, որ այդ որոշումը կը արուէր, որով Հայեր իրենց դէմ եղած թշնամանքին փոխարէնը ըրած կ'ըլլային, և միեւնոյն առեն Հայ եկեղեցւոյ հաւատացեալներն ալ կը խորչեցնէին քաղկեդոնական դաւանութեան հետեւելէ։ Պատահական որոշումներ և բացառիկ գործողութիւններ, որք սոիպողական առիթներու համար կը արուին, չեն այլեւս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սեփական թոյլատու ներողամտութեան սկզբունքը, և անոր հաստատուն պահպանութիւնը։ Անանիայի ըրածը պէտք է անցընել գերզգօնութենէ բղխած բացառիկ և անցողական որոշմանց կարգին, որոնք սոիպողական արարքներու դէմ՝ վերջաւոր վտանգներու առջեւն առնելու կը ծառայեն, և հաստատուն կանոն չեն նկատուիր։

764· Աբասի թագաւորութեան տեւողութիւնը, 24 տարի եղած է (ԱՄՈ· 157, ՍԱՄ· 99), որ 930 տուի հաշուուելով (§ 738) կը չանգի 954'ին, թէպետ կան 951'ին դնողներ ալ (ՎԱՐ· 89), բայց աւելի ճշդութիւն ունեցողներ չեն։ Ըստ այսմ Անանիա 8 տարի միայն Աբասի հետ գործակցած կ'ըլլայ, իսկ իբ մնացած 14 տարիները անցուցած է ատոր որդւոյն Աշոտի հետ, որ է Աշոտ Գ Ողորմած մականուանեալ իբ չափազանց գիտութիւնը և առատաձեռն վարմունքին հա-

մար կարօտահարներու և հիւանդներու հանդէպ (Վ.ԱՐ. 89)։ Աչոտ Շահանչահ ալ կոչուած է (Ա.ՍՈ. 166), որովհետև Արարատի Բագրատունի թագաւորները նախաթոռութիւն և գլխաւորութիւն կը վայելէին, բոլոր Հայազգի թագաւորներուն և ազատ իշխաններուն վրայ, և այդ պատուանունը կը գործածէին Աբծայէց–ապծայ իմաստով։ Աչոտ վերագիր անունով Աչոտ Գագիկ ալ կոչուած է (ՈՒՒ. 3), և մենք առիթ ունեցած ենք ուրիշ կրկնակ անուն ունեցողներ ալ տեսնել (ԱՐՄ. 245), որ կ'երեւի թէ անսովոր բան մը չէր այն ատեն ալ։ Աչոտ իր բարեպաշտական զգացումներով մեծապէս օգնած է Անանիայի եկեղեցւոյն ճեռնարկներուն, իրեն համամիտ և գործակից ունենալով իր սիժանութար կողակիցը, Խոսրովանոյշ թագուհին, որուն ծագումն ու հայրանունը չենք գտներ պատմութեանց մէջ։ Աչոտի բարեպաշտօն և գթասիրտ գործերուն գովեստը առատ է ամէն պատմիչներու մօտ, մինչև ըսել թէ խոնարհութեամբ և աղերսագութեամբ անոյշ ըմպենոփոմբէ (Ա.ՍՈ. 167)։ Աչոտ իր կողմէն քաղաք սրբանոցս չընեաց, որք են վարակիչ ախտերու հիւանդացողներ, զորս կը խնամէր յոլով անձամբ ապաստարելով նոցա (Վ.ԱՐ. 89), և իր պալատին մէջ ալ գիտնական և գիտուն և գիտուն հաստէր առ ինքն, բաշխելով ընծաներ ամենայն ճանաչիներուն, և անոնց հետ տեղատակից ըլլալով գիտութեան իր ընտրասիրական ըմպելիօք ճաշուցանէր նոցա, և գնացուորս նոցա առեալ ինքն ճանշնէր, թէպետև ընտրեալ նոցա առեալ ընդ ինքն։ Իսկ իր առատաձեռնութեան մէջ չափ չգտնէր, այնպէս որ է ճանաչ իւր ոչ լինել դրամ ի է ֆանչատան նոցա, և ոչ թէ միայն ունեցած դրամը, այլ և պիտոյս ընդրուցն և բաշխականացն և արմոյ հանելով կամ վաճառելով՝ պայ կարօտելոցն (Ա.ՍՈ. 167)։ Բայց այդ տեղեկութիւնները պէտք չէ երբեք կարծել տան, թէ Աչոտ արքունական մեծութեան և մեծագործութեան զգացումէ զուրկ՝ խղճամտօր բարեպաշտի նկարագիր մը եղած ըլլայ. որովհետև Բագրատունեաց ժամանակէն մընացած նշանաւոր չինութեանց մեծագոյն մասը իրեն ժամանակին գործերն են։ Զանց ընելով կրկնել ինչ որ նորաչէն և նորագիւղ վանքերու վրայ գրեցինք, և որոնց մէջ ինքն ու Խոսրովանոյշ գլխաւոր մաս մը ունեն (§ 762), սա ինքն է որ գիտէր պատմել Անոյ չինութիւն։ Փոքր բաւած պարիսպը ներքինն է՝ նուազ ընդարձակ ըլլալուն համար, ապա թէ ոչ բարձրագոյն և գլխաւոր պարիսպն է, աշտարակներով զօրացած, իբրև զատ զատ մարտկոցներ, զորս Բջջոնեն կը կոչէ պատմիչը, և կը յարէ թէ իւրաքանչիւրին մէջ էկեղեցիս չբջնեաց, և Թուական կը ցուցնէ 964 տարին (Վ.ԱՐ. 89)։ Աչոտ ոչ նուազ ապաւէրչ գտնուած է ազգին պաշտպանութեանն համար, ինչպէս գործերը կը ցուցնեն, և ոչ նուազ նախանձայոյզ եկեղեցւոյ համար, ինչպէս պիտի պատմենք Վանան կաթողիկոսի միջադէպին առեն։

765. Հազիւ թէ Աբասի մահը լսուեցաւ նորէն քաղաքներուն հիւսիսային լեռնականները, որոնք իրենց ասպատակութիւնները դադրեցուցած էին Բիւրի պարտութենէն ետքը (§ 741), և նոր հրոսակներով սկսան նեղել Հայոց գաւառները։ Առոնց դէմ կրաւ Աչոտ, և 45,000 զօրաց բանակ մը կազմեց որ Մարզպետական կոչուած է (ՈՒՒ. 3), Գէորգի որդի (§ 731) Գոռ Մարզպետունիի անունէն, որ գլխաւոր հրամանատարն էր։ Աչոտ ինքն ալ անձամբ կ'ընկերանար բանակին և ընդհանուր չարժուձիները կը կառավարէր, թշնամիին յարձակումներուն համեմատ ընդդիմադիր գունդեր հասցնելու համար։ Եւ այսպէս երկար տարի չարունակ զինուորական պաշտպանութիւնը չարունակելով, վերջապէս կը վերջացնէ Կովկասեան լեռնականներուն ասպատակութիւնները (ԶԱՄ. Բ. 826)։ Ուրիշ յաղթութիւն մըն ալ ունեցան Հայերը, 959 տարւոյ միջոցներն, այսինքն Կովկասեանց գործը վերջացնելէն ետքը, այս անգամ ալ ընկերակցով և կառավարով Համամանի բանակը (ՈՒՒ. 3), որ Ազձնեաց նահանգին ոստիկանն էր, և ամիրասպեհէն ասպատամբելով չրջականները կը նեղէր։ Ներքին երկպառակութեան պատճառով Մուշեղ, Աչոտի կրտսեր եղբայրը, երէ Աչոտ խաղաղաբեր բարեաւ կալեալ չընէր Հայոց՝ վասնզին ասկիզբ չունէր (Ա.ՍՈ. 167)։ Մուշեղ Կարսի մէջ կը մեռնի, երբոր Աչոտ Անի փոխադրուած էր, զոր կ'ամրացընէր և կը չէնցնէր, և որովհետև կարօտ

իւր հօրը թագաւորանիստ քաղաքը եղած էր, Մուշեղ ալ թագաւորական անուն և պատուա իշխանութեան ձեւեր ուզեց պահել։ Աչոտ չընդդիմացաւ, բանական սեպելով որ թշնամական ընթացք չունենայ, և իրեն միշտ դործակից գտնուի, և այս կերպով երկու եղբայրներու բարեկամութիւնը չխզուեցաւ, միայն թէ Հայաստանի մէջ թագաւորութիւն մըն ալ աւելցաւ (Ա.ՍՈ. 166)։ Միեւնոյն ատեններն էր որ Սիսական Սմբատ իշխանն ալ, Սահակի որդին, որ յաջողակ էր տիրել հարեւանք աշխարհին Սիսական՝ ֆանէրեց էշխոնոնիեմբ (ՕՐՔ. Բ. 42), լոկ իշխանի անուն ու գիրքը բաւական չգտաւ, և ինք կապեալ էնէան ֆոեօղեաց (ՕՐՔ. Բ. 34), և էր կողնէյն Շահանդուխտ, Ագուանից Սեւադա իշխանի աղջիկը (ՕՐՔ. Բ. 43), թագուհի հռչակուեցաւ։

766. Այդ պարագայից մէջ նկատելու է, որ թէպետ թագաւորներ բազմացած էին, սակայն նախանձաբեկ գերժտութիւններէն նուազեցան, և այդ եղկելութեան մէջ կը սիրենք նկատել սալ Անանիա կաթողիկոսին կարգադրութիւնն ու ազդեցութիւնը, որ կրցած էր ամենուն բարի արամադրութիւններ ներշնչել։ Այդ բանին մեծ փաստ մըն է այն որոշումը, որով ամենայն էշխանէն աշխարհս գահն Հայոց, իբրու հետ համաձայնելէ ետքը Անանիա կաթողիկոսի դիմեցին, որպէս զի Հայոց արքայից արքային, Աչոտ Շահանչահի վրայ հանդիսաւոր օծման արարողութիւնը կատարուի, ինչ որ տակաւին չէր կատարուած Հայոց թագաւորներուն վրայ (ՈՒՒ. 3)։ Այդ նպատակով եղեալ ժողով անաչէն գեղ ի տղտոյն Անի, ուր եղեալ ընտրեալքն գահ Հայոց, և բոլոր Հայ թագաւորներէն զատ ներկայ եղան և Աղուանից Փիլիպպոս թագաւորը և Յովհաննէս կաթողիկոսը, և Անանիա հանդիսապէս կատարեց Աչոտի օծումը, և լինէր օրհնութիւն գեղ անձնայն գահն Հայոց։ Այդ առթիւ չրջակայ ազգերու թագաւորներն ալ պատրաստեցան պատուական ընծայիւք յղացուիլն է ֆատաւորութիւն Հայոց ընտրելոյն (ՈՒՒ. 5)։ Նկատողութեան արժանի է, որ ամէն կողմէ օրերնին լինելն յաղթութ տղայ Աչոտ Գագիկին, որ ոչ միայն ազգական և բարեպաշտ և առաքինի անձ մըն էր, այլ եւ էր կրթուած և այլ պատեհ (ՈՒՒ. 4)։ Թագաւորական օծումին տարին ամանք 961 կը նշանակէն (ՈՒՒ. 3), և ուրիշներ 964 (ՍԱՄ. 100), առաջինը յարմարագոյն կը գտնենք պատմութեան կարգին, մանաւանդ որ Անեցիին հաշիւներուն մէջ երեք տարիի թիւերմատութիւն մը մտած է, ինչպէս ուրիշ անգամներ ալ դիտել տուած ենք։

767. Անանիա Մոկացիի հայրապետական գործունէութեան մասին գանուած յիշատակները աւելի անգամ կը թիւններ չեն տար մեզի, բայց յիշատակներն ալ բաւական են ցուցնելու, թէ կամքի և նախաձեռնութեան տէր անձ մը եղած է, աշխատութեանց մէջ անխոնջ, դժուարութեանց դէմ անընկճելի, և ազգացութեան և կացութեան տէր։ Գրական արդիւնք չունինք իր գրիչէն եղած, բայց տեսանք ուսումնական վանքերու զարգացման մասին տարած հոգածութիւնը։ Իր ժամանակէն ունինք նաև բաւական թուով նշանաւոր վարդապետներ, բայց որովհետև անոնց գործունէութիւնը Անանիայէ ետքն ալ չարունակից, ուստի ուրիշ յանագոյնութեան հետ ամենուն անունները կը պահենք տալ Յայիկի կաթողիկոսութեան վերջը։ Բանաւերկու տարի պաշտօնավարութիւնն ալ բաւական միջոց մըն է, ուստի Անանիա պէտք է լրացնել և ձերացնել տարիքի մէջ կնքած ըլլայ իր կեանքը 968'ին, ինչպէս հաշուեցինք (§ 747) յառագոյն ժամանակագրութեանց հետեւելով։ Պարզ բացատրութեամբ մը ըսուած է, թէ հասնելէ վերջ Բուլղարոցին փեսան Անանիայէ, որ ընթացքը ուսրուած խաղաղական հանգիստի իմաստն ունի (ՕՐՔ. Բ. 32)։ Բայց տեղի չայանի ալ ըսուած է, թէ յետ ղատրա իր բարեւ ձերբունեմբ վերադարձաւ (Ա.ՍՈ. 168)։ Իսկ թագումը եղած է ի վանան Աբծենայէ։ Փոխան ընդ է հանգիստ բացատրութիւնը (ՕՐՔ. Բ. 32) ցոյց կուտայ, թէ մահը Արգինայէ գուրս տեղի ունեցած է, Անիի կամ Շիրակաւանի մէջ, և մարմինը փոխադրուած է Արգինա, որ Անանիայի ատեմատեայ հայրապետանոցն էր եղած, և ուր նշանաւոր վանք մըն ալ կար առաջէն (§ 751)։

Տ. ՎԱՀԱՆ Ա. ՍԻՒՆԻ

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՕԺՈՒՄ

768. Երբոր Անանիա մեռաւ, Աչոտ թագաւոր իւր ազգեցութեան գագաթնակէտն էր, և ընդհանուր համաձայնութիւն կար տակաւին հայազգի բազմաթիւ թագաւորներու մէջ, ուսոի լիագոյն իշխանութեամբ կրցաւ տէր կանգնիլ ընտրողական գործողութեանց։ Հրաման ըրաւ որ գումարուի ժողով եպիսկոպոսաց և հոգւոց սրբոց, որք են վանքերու ասոջնորդները, Շիրակաւանի քաղաքը, որ եպիսկոպոսարանի կը կոչուի տակաւին (ՕՐԲ·Բ·32), թէպէտ Աչոտի օծումէն սկսելով Անի եղած էր եպիսկոպոսանիստ տեղ։ Հայոց (ՈՒՒ· 4)։ Ժողովին ներկայ էր նաև Վահան, Ջուանշիր իշխանի որդին և Սիւնեաց արքեպիսկոպոս, Անանիայէ ձեռնադրուած (§ 754), իսկ ժողովին նախագահողն էր Յովհաննէս Ագուանից կաթողիկոսը (ՈՒՒ· 40)։ Վահան իշխանական ճոխութեամբ և չինարար գործունէութեամբ մեծ համբաւ ստացած էր վեց տարիէ իվեր Սիւնեաց աթոռին վրայ, ուստի ինքն ալ վկայուած էր վան առաջել զբօսընկերանն և նմանոնկերանն, ուստի միաձայն ընտրութեամբ ամենայն Հոզւոյն կաթողիկոսական աթոռին յաջորդութեան կոչուեցաւ։ Ինչ որ պէտք կը զգանք չհետել տալ այդ ընտրութեան մէջ, օրինական գործողութեանց չարքն է, որ մեր օրերուն մէջ կատարուած կարգադրութեանց բան ամենայնի յարմար կու գայ, և կը ցուցնէ թէ հին ժամանակներու մէջ ալ նոյնները գիտցուած ու գործադրուած էին։ Թագաւորն է որ կը կարգադրէ ժողով առնել, և հրամայէ ընտրել ըզի ոմն եպիսկոպոսացն, և ոչ ուրիշ եկեղեցականներէն մէկը։ Անոնց ժողովն կողմէ ընտրութիւնը կը կատարուի, ընտրուածին վրայ գնին չեռն քաղմոնիան եպիսկոպոսացն, և օծանին ըզնա կաթողիկոս Հայոց (ՕՐԲ·Բ·32)։ Եւ որովհետեւ պատմիչը այդ պարագաները իրրև նորութիւն մը չներկայեր, կը հետեւի թէ առաջ ալ միեւնոյն էր կաթողիկոսական ընտրութեանց ձեւը։ Ուշադրելի հրամանաւ Անդրէայէ եղած կ'ըսէ Վահանի ընտրութիւը (ՈՒՒ. 40), որ կրնայ միայն իմացուիլ իրր յանձնարարութիւն մը իւր մահէն առաջ եղած։ Ասով մէկտեղ նաեւ Վահանի համար ստանձն նպաստաւոր վկայութիւն մը ըլլար, զայն լուած չէր ըլլար Օրբելեան։ Բացատրի Ուռհայեցիին գրածը այժ մը կ'ուշնանար, նթէ միայն Անանիան յիշէր· մինչ կը գրէ, ընդանուն Անդրէայէ, Յովհաննէէ և Աչոտ եպիսկոպոսացն Հայոց (ՈՒՒ·40), մինչ Յովհաննէս ու Աչոտ, Գագիկի որդիները, Անանիայի մահուընէ 50 և աւելի տարի առաջ թագաւորեցին։ Այսչափը չատ իակ է Վահանի նկատմամբ Ուռհայեցիին գրածներուն կարեւորութիւն չտալու։ Վահանի հայրը Ջուանշիր, Սիւնիք նահանգին Բագք գաւառին իշխանն էր, և այս պատճառով Վահան կրնային Սիւնի է կոչուած, և կրնային ի Բագաց (ՍԱՄ·100) կամ Բագացի։ Իւր անունը Վահանիկ ալ գրուած կը գտնենք (ԱՍՈ·168, ԿԻՐ·49, ՍԱՄ 101), այլ չենք կրնար վճռակի որոշել թէ փաղաքշական կոչում մըն է՞, իւր իշխանազուն սերունդէն յառաջ եկած, թէ ոչ անարգական նպատակով ըսուած է իւր անկումէն ետքը, որովհետև կանքին վերջին պահուն միայն գործածուած է այդ նուաղ լուրջ կոչումը։

769. Որչափ փառաք և վաստակութեամբ աթոռ բարձրացաւ Վահան, այնչափ ալ տակնուկալ եղաւ անոր անկումը, և կաթողիկոսական աթոռէն վար առնուիլը եպիսկոպոսական ժողովի վճռով։ Տարի մը իակ չէր անցած վահանին ընտրութենէն, որ զանազան կողմերէ լուրեր տարածուեցան անոր գաղանի յարաբերութեանց վրայ Վրաց և Յունաց քաղկեդոնիկ եկեղեցիներու հետ, թէ անոնց կողմը միսած է, և Հայոց եկեղեցին ալ կ'ուզէ խաւի անոնց համաձայնեցնել, և գուանական խնդիրէն գատ ծիսական ձեւերու մէջ ալ համակերպութիւններ ընդունիլ, և գլխաւորապէս եկեղեցիներու ներքինը նկարին պատկերներով լեցնել, յունածէս եկեղեցինէու նման։ Ասոնիկ պարզապէս կը գրէ· Ժ ընդ Քաղկեդոնական եպեսքոսին և հաճոյին Յունաց ընդունել ուռնել (ԱՍՈ·168), իակ Վարդան աւելի կարճ կերպով կ'ըսէ· Կաթչիս ուռնել ընդ գաղանագիր է Վրաց (ՎԱՐ·89), որոնք քաղկեդոնականութեան յարած էին. և ճիշդ այդ կէտին վրայ կը մնկնէ Կիրակոս, թէ ընդունիլ եղեւ ընդ Վէրս գիրան գաւառնութեամբ (ԿԻՐ·49)։ Օրբելեան, որ իրր անձնական պատուոյ խնդիր կը նկատէ իւր աթոռին նախորդներէն միոյն գործը, կ'աչխատի որչափ հնար է պաչտպանել ու կը գրէ, թէ նոցին ինչ ուռնել ամենեցուն՝ նրնէ գաղանագիր է ընդ Յոյնն, և կարէ տպրոնել յեկեղեցի ղաղանագ նոցին (ՕՐԲ·Բ·32)։ Երբ Օրբելեան կ'ուզէ կերպով մը թեթեւցնել, Անեցին ամէն կերպով կը ծանրանայ, թէ Վահանը ամբաստանեցին՝ գանուցեալ հաւատոցեաւ ընդհանուր եկեղեցւոյն Հայոց նորա (ՍԱՄ·101)։ Թէպէտ պատմագիրները համամիտ են Վահանը ամբաստանելու իրրև քաղկեդոնիկ, սակայն որոշակի գործի կամ փաստի մը յիչատակութիւն չեն ըներ, այլ քնդհանրապէս կատածի ձեւը կուտան, թէ չատ մտերիմ յարաբերութիւններ հաստատած էր Բագկեդոնականներու, և գլխաւորապէս Վրացիներու հետ։ Իրրև կատածի նչան յառաջ կը բերուին յունական պատկերներու կիրառութեան համար բրած ջանքերը։ Օրբելեան ինքն ալ կը հաստատէ· թէ ինաս պատկերս բերել է Վրաց և դնել է ընդ ելեղեցիս՝ նոյն ուռնել ըստ Հոռոմոց սահմանին, ընդ- ղորդաբել և ուռանց ընդ ոչ ուռնել պատրաք (ՕՐԲ·Բ·32)։ Կռնները կամ իկոնները՝ որ է պատկերները, ուրիշներն ալ կը յիչեն, թէ եա բերել պատկերս վան Նորգման աղանդոյն Քաղկեդոնի (ՍԱՄ· 101)։ Ուզեցինք բառացի յառաջ բերել պատմագիրներուն ըսածները, որովհետև մեր տեսութեամբ ալ կարծես թէ բան մը կը պակսի Վահանի մատդրութիւնը բացորոշ կերպով հաստատելու համար։ Պատկերներու ներմուծումը, եթէ միայն սեզանին, վրայի համար էր, չենք կարծեր թէ մինչև այն ատեն Հայ եկեղեցւոյ մէջ պատարագի սեղանին վրայ պատկեր գտնուած չըլլայ, կամ թէ այդչափը դատապարտելի արարք մը ըլլայ և Հայ եկեղեցւոյ ուղղութեան դէմ, ուստի մեզի ալ սարսափելի չեւևլը յունական եկեղեցւոյ վրայ իմանալ (ՕՐԲ·Բ·296), որ է պատկերներով զարդարուած միջնորմը՝ մեր վարագոյրին տեղը։ Սակայն այդչափն ալ ուղղակի իրր քաղկեդոնական ազանդի նչան չկրնար նկատուիլ, քանի որ պարզապէս ծիսական կէտ մըն էր։ Ուստի պիտի ըսենք թէ իկոնները կամ իկոնոստասը միայն բանալու տպիթ եղաւ, և այս կերպով մէջտեղ կու քաղկեդոնիկ Վրացիներու հետ դիջողական յարաբերութիւններ՝ կամ դաչնագրութիւններ գաւառական կէտերու մասին։ Բայց այդ մերձաւորութիւնը ընդունելով ալ, տակաւին չատ հեռու ենք ընդունել եղեւ եկեղեցւոյն Հոռոմոյ միակնութենէն, ինչպէս կարծուած կ'ուզէ իմանալ (ԿԱԼ·211) վասն զի Հոռոմոց և Հոռոմոյ եկեղեցիներ իրարմէ բաժնուած էին արդէն (§ 667), և Հոռոմոց հետեւողութիւնը Հոռմի հնազանդութիւն եղած չէր ըլլար։

ԺՈՂՈՎՆ ՈՒ ՓԱԽՈՒՍՏԸ

770. Այժ թէ ինչպէս և ինչու կրցաւ Վահան այդ միաքին հետեւիլ, այն ալ մինչ Մոկացիի նման խոստովանական պահանջ անձէ մը ընդունուած և ձեռնադրուած էր Սիւնեաց արքեպիսկոպոսութեան, վեց տարի առաջ կաթոլիկ տալու պաչտօնը վարած էր, և կաթողիկոսական ընտրութեան առեն եպիսկոպոսներու ժողովական որոշմամբ ըստ ամենայնի վառահելի նկատուած էր։ Բայց հազիւ թէ կաթողիկոսութեան կը բարձրանայ՝ իրաց կերպարանքը կը փոխուի և կաթոլիկասէր կը դառնայ։ Սիւնեաց երկրին մէջ գայթիգայթի ընթացքը նոր չէր, և դէպի Վրացիներն ու Ազուանները հաճախիկ վերաբերումն ալ նախընթացներ ունէր, Արարատի և Սիւնեաց թագաւորութեանց մէջ ալ համերաչխութիւնը չատ հաստատուն չէր։ Մի գուցէ նորէն քաղաքական անհամաձայնութիւն մը ըլլայ բուն պատճառը, իրր զի Վահան՝ Արարատի մէջ ստացած իւր նոր գիրքը անտեսելով՝ և Սիւնիներուն կողմը հակելով, ստիպի տալ ըլլայ իրեն վրայ կաթոլիկներ արձակելու, և իկոններու խնդիրը և Վրաց հետ համակրութիւնը, պատճառ գարձած ըլլան քաղկեդոնականութեան կասկածը բորբոքելու, և զայն իրր գանդա-

կէցուԹեան փաստ գործածելու։ Միւս կողմէն ալ կը տեսնենք, որ Վահան չուզեր վըրան առնել այդ նպատակը, զոր պիտի չվարաներ յայտնել, եԹէ իրօք քաղկեդոնականուԹեան համոզուած էր, այլ դէպքերէն ալ գինքն է նախադասօրէն արձագ (ՕՐԲ. Բ. 33), և ասկէնքը կը հաւանցնէ ասոր ընդհանուր կարծիք եղած ըլլալուն (ԿԻՐ. 49), և այս կերպով բացէրաց հեռացնել կ'ուզէ քաղկեդոնականուԹեան կասկածը։ Երբոր Վահանի դէմ բողոքները կը չռանան, Աչոտ Ողորմածը հրաման պայ Հաղբաց յԱնի հալածել, զի հերետից ըլլբանն (ՕՐԲ. Բ. 32)։ Իսկ Վահան չվատահելը քննուԹեան եկբին, մինչ իւր նախորդներէն Յովհաննէս Ոսկեբերանը (§ 641) և Գէորգ Գառնեցին (§ 688), նամանաւանդ պարագաներու մէջ չէին խուսափած քննուԹենէ, և արդարացած էին ժողովով։ Վահան ընդհակառակն ալ եկաց է Հաղբաց (ՕՐԲ. Բ. 33), այլ ինչպէսյ անկնէ է վաղորդեան առ Աքսորեալն ընթացքը (ԱՍՈ. 168)։ Ինչ ալ ըլլար Վահանի ներքինը, չատ դիւրին էր յայտարարուԹեամբ մը կասկածը փարատել և իւր դիրքը ամրացնել, եԹէ միայն քաղկեդոնականուԹեան խնդիր էր եղածը։ Անիի ժողովին ներկաներէն կը յիշուին. Յակիկ Արշարունեաց եպիսկոպոս, Պողիկարպոս Կամրջաձորոյ վանահայր, Սարգիս Հառճոսի վանահայր, Ստեփաննոս Սևանի վանահայր, և այլ եպիսկոպոսաձև և հարք քաղաք (ԱՍՈ, 168)։ Ժողովականք ամրապատնէշն բացակայուԹեան, ձանձրացեալ հաստատեալ ընդդիմացած կրօնական դաւդ նորա, որոշեալ ընա հալածական պաՀքն (ՍԱՄ. 101), այսինքն՝ պահանջ մերժեցին և դահընկէց հրատարակեցին։ Նոյնիսկ Վասպուրականի կողմը փախչիլը, և ոչ իւր բնակարանը եղող Սիւնիք ազատիլը, մեր տեսուԹեամբ կը տկարացնէ քաղկեդոնականուԹեան կասկածը, վասնզի պատմուԹեան ընթացքն ալ կը ցուցնէ, Թէ քաղկեդոնականուԹեան միտումը զօրաւոր էր Վրաց և Ադրբանից սահմանակցուԹեան մէջ, այլ բնաւ չէր Թափանցած հարաւային Հայաստանը, ուր նուազ էր քաղկեդոնականներու ազդեցուԹիւնը։ Ադրբանի Թագաւորներն ալ երբեք այդ կողմէն կասկածելի չեղան, մանաւանդ Թէ ազգակի դէմ զրոյ և մարտողներ ալ եղան (§ 743)։ Մենք ուելի պիտի միանք կրօնական երևոյթին ներքև քաղաքական խնդիր մը քօղարկուած տեսնել, և Աչոտ Թագաւորի ու Վահան կաթողիկոսի մէջ հակառակուԹիւն մը տեղի ունեցած ըսել, որուն երեսէն Վահան ինքզինքը ազատով չզգար, և փախստեայ վասնզին ազատելու միջոցին կը դիմէ։

771. Վահանի կաթողիկոսուԹեան տեւողուԹիւնը, ամ ֆ ըստ է յայտնապէս հնագոյն պատմիչներէն (ՕՐԲ. Բ. 32, ՍԱՄ. 100, ՎԱՐ. 89, ԿԻՐ. 49), և ժամանակագրական պատանչն ալ ուելի երկարել չներեր։ Ասոնց հակառակ է Ուռհայեցիին ըստ հինէ ըսելը (ՈՒՌ. 41), որուն մենք չենք կրնար կարեւորուԹիւն տալ, Թէպէտև ուրիշ մը կը սիրէ այդ մեկը նախադասել պատմիչներու հանրաԹեան դէմ (ԶԱՄ. Բ. 841), փաստաբելով քաղկեդոնիկ կարծուած անձի մը պաշտօնավարուԹիւնը երկարել։ Սակայն Ուռհայեցին արդէն վկայուած է իբր ժամանակագրուԹեան և ճշդուԹեան անտեղեակ գրող մը (ՀԻՆ. 665)։ ԵԹէ ոք Ուռհայեցիին պիտի հաւատի, պէտք է բոլոր ամրապատնէշեան և դահընկէցուԹեան պարագաներն ալ ընդունի, ուստի զի Ուռհայեցիին գրելովը, Վահանը խորագրուԹեամբ վախճանած է իր աթոռին վրայ, և յաջորդը Ստեփաննոս նըստած է հրաման և օրհնութեամբ պետուն Վահանայ։ Նա Վահանի ժամանակակից կը դնէ Յուհաննայ կայսրուԹեան մէջ Վասիլ Բ, Բագրատունեաց ԹագաւորուԹեան մէջ Յովհաննէս և Աչոտ, և Արծրունեաց ԹագաւորուԹեան մէջ Սենեքերիմ (ՈՒՌ. 42), որով պէտք կ'ըլլար բուսական եաքը տարող և բուն Վահանէն տարբեր ուրիշ Վահան մը փնտռել, եԹէ Ուռհայեցիին հետևիլ ուզենք։ Այդ մասին տեղեակ կը գտնենք Ասողիկ քահանան փաստն ալ, որ Անանիայի մահը Հայոց 414 Թուին դնելով (ԱՍՈ. 168), և Ստեփաննոսի երկու տարի տալով, հինգ տարի կը ձգայ Վահանի։ Սակայն Ասողիկ ոչ մէկտեղ տեւողուԹիւնը չհաշտակեր. իսկ տարեԹիւրը Թուատառերով նշանակուած տեղն չատ սխալներու և տարբերուԹեանց կ'ենԹարկուին, ինչպէս նոյն իսկ մէկուն Նիւ կարգացածը (ԶԱՄ. Բ. 1017), ուրիշ տեղ Նիւ կը

գտնենք (ՈՒՌ. 40)։ Ուստի պատմագիրներուն համաձայնուԹեամբ ամ ֆ նշանակուած տեւողուԹիւնը փոփոխելու բնաւ պատճառ մը չենք գտներ, և Վահան 968'ին աթոռ բարձրացած, 969'ին աթոռէ զրկուած կ'ըլլայ Անուշ ժողովին վճռով, և Աչոտ Թագաւորի հրամանով կամ հաստատուԹեամբ։ Շատ կարճառօտ տեւողուԹիւնը, և այդ միջոցին ալ հակառակուԹիւններով և ամրապատնէշուԹիւններով անցած ըլլալը, չներեցին Վահանի որևէ հայրապետական գործունէուԹիւն ցոյց տալ, և պատմուԹիւնն ալ բնաւ պատմագ մը չունի։ Օրթևեան միայն կը յիշատակէ Թէ իւր տեղ Սիւնեաց աթոռին արքեպիսկոպոս ձեռնադրած է ղազրէ Երէց ֆ Աղոյ անուն՝ վասն տատել ճգնաւորեանն և խռնիւրեանն, որ 17 տարի պաշտօն վարելէ ետքը հրաժարած է, և իւր տեղը անցուցած իր իսկ որդին Յովհաննէսը, որ սակայն 6 ու կէս տարիէ կը վախճանի, և Աչոտ նորէն աթոռ կը գառնայ, և հինգ ու կէս տարի ետքը կը վախճանի ծերուԹեամբ և խաղաղուԹեամբ (ՕՐԲ. Բ. 94), որ տեղի ունեցած կ'ըլլայ 997'ին, Սարգիս Սեւանցիի օրով։

Տ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Գ. ՍԵՒԱՆՑԻ

772. Վահանի գործը քննելու համար գումարուած Անիի ժողովը, բուսական չափով անոր գահընկէցուԹիւնը հռչակել, այլ գործը լրացեալ վիճակի վերածած ըլլալու համար, վասնզի յաջորդ մը նշանակել, հրաման Աւետարանի և Վահանի ամէն յատկերը կըրել։ Այդ չատախօսի ընդունուԹեան գրգիռ տուած է Վահանի փոխուսար, վասնզի յայտնապէս գրուած է, Թէ էբեռ ֆէռուդին ՀԷրին նորա, լուծին ալ՝ հան, և կոբֆեցին է ոեպ նորա ղալ ոճ կոխոիկոս (ՕՐԲ. Բ. 33)։ Նորընծայը եղաւ Ստեփաննոս Սեւանի վանահայրը, ժողովին ներկայ եղողներէն մէկը (§ 770), որ նախագաւած է հարկաւ ուելի անկողմնակալ մէկ մը եղած ըլլալուն համար։ Իսկ Յակիկ Արշարունեաց եպիսկոպոսը, որ ներկաներուն մէջ առաջին նշանակուած է (ԱՍՈ. 168), որ և յետոյ կաթողիկոսուԹեան բարձրացաւ, և Վահանի դէմ ելլողներուն գլխաւորը եղած պիտի ըլլայ, խոհեմուԹեամբ ետ կեցած կ'երեւի անձնական չատու կասկած տուած չըլլալու համար։ Ստեփաննոսի ընտրուԹեան մասին կը յիշատակուի, Թէ էբ հաբաշտ աբեան սբբոյ առնն Աստուածոյ Մաշտոց (ՍԱՄ. 101), և մենք դիտել ուելինք արդէն (§ 745), Թէ վերջին յաջորդուԹեանց կամ ընտրուԹեանց մէջ նկատի կ'առնուէր ազգակցուԹեան կապը, և Ստեփաննոս երկու կաթողիկոսներու, Մաշտոցի և Յովհաննէսի ազգական եղած կ'ըլլար միանգամայն։ Միւս կողմէն կը հաստատուի Թէ էբ հեռաւոր ազգական չէ (ԿԻՐ. 49), այսինքն Մաշտոցի, զոր արդէն նկարագրեցինք իբրև կատարելագործ սրբակրօն մէկ մը, մինչև անունը Յայսմաւուրքին մէջ յիշատակելուց կարգը անցնելու արժանացած (§ 697)։ Աչոտի և Անիի ժողովին դիտումը, որ էր նոր ընտրուԹեամբ խնդիրը վերջացնել, իւր արդիւնքը չունեցաւ։ Վահանի Արտաւազ Վասպուրականի Թագաւորը, որուն մօտ ապաստանած էր Վահան Սիւնի գահընկէց կաթողիկոսը, ուզակի անար պաշտպանուԹիւնը առանձնաց, օրինաւոր կաթողիկոս ճանչնալով զայն, և չընդունելով Ստեփաննոսի ընտրուԹիւնը, և քաջալերելով Վահանը իբր հայրապետական իշխանուԹեան իրաւունքները գործածել։ Վահան իւր բնակուԹիւնը հաստատեց Վանայ մօտ, է վանս որ կոչ Զորովանք (ՕՐԲ. Բ. 33), այժմեան Սաֆնապատը, ուր իրմէ առաջ ապաստանած էին և Թաղուած էին Գէորգ Գառնեցին (§ 695) և Յովհաննէս Դրասխանակերացին (§ 733), և չենք իմանար Թէ ինչո՞ւ չուզեց հաստատուիլ Ագթամարի մէջ, որ մինչև իսկ Անանիայի օրով բուն հայրապետանոցը եղած էր։ Վահան համարձակեցաւ մինչև իսկ Անիի ժողովին մասնակցողներուն դէմ նզովք արձակել, որ հարկաւ Ստեփաննոսի և Աչոտի և բոլոր Ա-

թարաի ալ տարածուած էր, և Սահփանոս իւր կողմէն փոխադարձաբար նոյնը ըրաւ Վահանի և Արտաւազդի և բոլոր Վասպուրականի դէմ, և այսպէս նզովք ատի և նզովք անաի, յերկուցունց կոչեցաւ նզովիւ ոչն ըստ Հայոց (ԱՍՈ·168)։ Մենք չենք իմանար թէ ինչ ըսկ կ'ուզէ Օրբելեան, երբ Վահանը Սահփանոսի հետ բազդատելով, «ոչինչ է» ըսել կը դրէ (ՕՐՒ·Բ·33), քանի որ նոյն իսկ բառը մեր բառագէտներուն ալ անծանօթ մնացած է։

773. Այդ տեսակ չփոթ կացութեան մէջ հնար չէր օրինաւոր հայրապետական գործունէութիւն ապահովել Սահփանոսի, և զրկել անզօր անցած է անոր կաթողիկոսութեան ժամանակը, որ շատ երկար ըսուած է ամէնէն (ՕՐՒ·Բ·33, ՎԻՊ·89, ԿԻՐ·49, ՍԱՄ·101), և նոյնը կը քաղուի Ուռհայեցիէն ալ (ՈՒՌ·41, 47), և զոր պէտք է դնահատել 969-971 տարիներու մէջ։ Իրեն համար ըսուած է, թէ հովնեը ղբէոմեայ կոչեն Հայոց (ԱՍՈ·168), ինչ որ կը ցուցնէ թէ Վահան կաւարելապէս կաթողիկոսութիւն կը վարէր Վասպուրականի մէջ, և Սահփանոսի իշխանութիւնը կը պարփակուէր Արարատի մէջ։ Սիւնիքի համար որոշ յիշատակութիւն մը չունի Օրբելեան, երբոր կը գոհանայ ըսել Աթեֆանոս յԱնի և Վահան ի Վասպուրական (ՕՐՒ·Բ·33), բայց ասկէ ալ յայտնի կ'ընէ՝ թէ Սիւնիքի թագաւորն ու երկիրը՝ Սիւնի Վահանի կողմնակից չէին։ Սահփանոսի նախընթացը, Սեւանի առաջնորդութեան պատգամն, և առաքինի ու խոհգաւաձէր նկատըները, բաւական են մեզ համոզելու, թէ ուղղամիտ նախանձայուզութեամբ գործին մէջը գտնուած, ուխի ուրիշներուն ազդեցութիւնը կը կրէր, երբոր խաւարութենց և նզովից զէնքերով կը մաքառէր իւր մրցակիցին դէմ, որ այնուս հակառակութեան մը դարձած էր։ Անիի ժողովին վճռէն ետքը, Սահփանոս փութաց երկրորդ ժողով մը գումարել կնճռուտ խնդիրը լուծելու համար, որ անչուշտ Անիի մէջ հաւաքուելու, և որուն մասնակցելու Արարատի և Սիւնիքի կողմերուն եպիսկոպոսներէն և վարդապետներէն զատ, նաև քաղաքներէ ու կրճատութենց ի Տարօնոյ, ի Հաշտենից ի Մոփաց և ի Խոյենոյ (ԱՍՈ·168), այսինքն է Տաճկաց և Յունաց ենթարկեալ գաւառներուն եպիսկոպոսները և վարդապետները, որոնք մրցակից Հայ թագաւորութիւններուն ենթարկեալ չըլլալով, իրենց հոգեւոր հաւատարմի կամ գերագոյն իրաւարարի դերը պիտի վարէին։ Ժողովին որոշումը յայտնի բառերով յիշուած չէ, բայց իրր հետեւանք կը ցուցուի, բանակցութեան մը պէտքը, զոյն անձամբ կատարել յանձն կ'առնու նոյն իսկ Սահփանոս կաթողիկոս, առաքինական խոնարհութենէ և զիջողութենէ չխորշող անձ մը։ Իրեն ընկերակից կ'առնէ Մովսէս վարդապետ, մը թերեւս նոյն իսկ Մովսէսաւանցին հիմնադիրը (§ 761), և Բաբգէն Սիւնիի վարդապետը, նպատակ ունենալով տալ խաւսիլ է յանդիմանութիւն վահանայ և Աբուսահլ (ԱՍՈ·169), և անոնք ուղիղ ճանապարհն բերել։ Անիի երկրորդ ժողովին թուականն կրնանք նշանակել 971 տարին, վասն զի Սահփանոսի երկամեայ կաթողիկոսութիւնը պիտի միկնուի անշուշտ Անիի մէջ և իշխանութեան գլուխը անցուցած միջոցին, և ոչ Վասպուրականի մէջ կրած արկածներու միջոցին վրայ։

774. Սահփանոս կրնար յաւսալ իւր խոնարհմամբ և խաղաղասէր ընթացքով հաստակ կողմը չունի, գուցէ և օրինաւոր կերպով մը աթոռէ ալ քաշուելու պատրաստ էր, եկեղեցւոյ պատակառմը և հայրապետութեան բաժանումը վերջացնելու համար, բայց ակնկալութենէ հակառակ պարագաներու հանդիպեցաւ։ Վահան և Աբուսահլ, և ոչ իսկ բանակցութենց մանել ուզեցին, այլ վրէժոխութիւն պատրաստել և պահել ըսուած է անոր ըսելը ինչ, բանական միջոցներու ձեռնարկեցին, ուրախանալով միայն որ հակառակորդը իւր իսկ ոտքով իրենց ձեռքը կ'իյնար։ Ուստի երկար եկատրներն ալ, Սահփանոսի ու Մովսէսը ու Բաբգէնը, անմիջապէս հրամայեցին Աղթամար կղզւոյն մէջ փակել, բանտարկել, քանի որ ատոնցմէ բացատրութիւնը, իւր սովորական իմաստով յորմէր չգար թագաւորանիստ կղզւոյն վրայ։ Որոշ գրուած չենք գտներ թէ ինչչափ ատեն երկար Աղթամարի մէջ արգելական մնացին։

Պատմիչը լոկ ակնարկ մը ունի, որ չատ անորոշ պայմանաժամ է, այլ կ'երեւի թէ չատ երկար չտեւեց։ Վահան և Աբուսահլ, իրր ընդհանուր, Մովսէսն ու Բաբգէնը ուրիշներ ևս դարձուցին, որ երկար եղկութիւնը Աչոտի և Արարատի եպիսկոպոսներուն հաղորդին, իսկ Սահփանոս կաթողիկոսը փոխադրեցին Կոտորոց բերդը, այժմեան Բոթուրը, ուր մնաց նա բանտարկեալ, մինչև որ մեռաւ։ Այս տեղ ալ պատմութիւնը չը նշանակէր թէ ինչչափ տանն ապրեցաւ Սահփանոս Կոտորոց բանտարկութեան մէջ։ Սակայն անյարմար չէր վճռել այդ միջոցին պատշաճեցնել, առնուելու հայրապետական առարտ մը (ՍԱՄ·101) կամ մը անվճռութիւն (ԿԻՐ·40) բացատրութիւնները, և հայրապետական աթոռին անգլուխ մնացած միջոցը տարի մը հաշուել։ Աթոռը պարապ կը մնար, վասն զի Աչոտ թագաւորն ու կաթողիկոսական աթոռին եպիսկոպոսները չէին կրնար օրինաւորապէս նոր կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկել, ցորչափ կենդանի էր Սահփանոս Սեւանցին, որուն կաթողիկոսութիւնը կը պաշտպանէին իրենք Վահանի և Աբուսահլի հակառակութեան դէմ։ Իսկ կաթողիկոսութեան գործերը տեղակալութեան ձեռքով պէտք էր կառավարուէին. և անկէրկայ կերպով կրնանք ըսել, թէ նոյն ինքն Աթիկ Արշարունին էր տեղակալը. որ Վահանը գանձնակէց ընդ ժողովին պղտին էր, և որ Սահփանոսի մահը առաւ գուելէ ետքը կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ։

775. Անդառին հին ժամանակներէ կատկածի առիթ տուած է Սահփանոսի մահը բանտարգելութեան միջոցին։ Անհնար չէր, որ իր լցեալ տարիքին մէջ այդչափ հակառակութենց և նեղութենց և խշտանգանաց մատնուած անձ մը, բնական կերպով ալ իր կեանքը կնքէր, սակայն չատ աւելի հնարաւոր էր որ Վահան և Աբուսահլ իրենց ապահովութեան և վրէժխնդրութեան համար ուզէին Սահփանոսը մէջտեղէն վերցնել։ Այդ կասկածանաց արձագանգ եղած է պատմիչն ալ, երբ կը գրէթէ Սահփանոս ինքնին է նմին բերդին կոտորոց, և կը յաւելու, «ի ջերմեռանդ ընդունելութենէ ընդհանրական, այսինքն Վահանի և Աբուսահլի, ի ըմբռնելոյ պատճառաւ» (ԱՍՈ·169)։ Բայց նկատողութեան արժանի է պատմութեան որոշակի նշանակածը, թէ ինքն ինքնին բերդին (ՕՐՒ·Բ·39, ԿԻՐ·49), թէպէտ ինքն ալ դրոմներ ալ կան (ԱՍՈ·969, ՍԱՄ·101)։ Եթէ նոյն օրն ալ եղած չըլլայ, իրաւ չատ մօտ եղած պիտի ըլլան երկու մահերը, քանի որ Յայդ զուգադիպութիւնը ամէնուն կողմէն նկատողութեան արժանի եղած է։ Երբոր Վահան իւր մրցակիցին կորուստը կը զաւճանէր, ապրին իրեն անակնկալ կերպով մուտիքը, երկրային կարգադրութիւն մը կ'ըմբռնուէր, և պատմիչներն ալ իրր վճռին ոչինչ (ՕՐՒ·Բ·33), կամ ի նրանէն Աթոռոյն (ԿԻՐ·49) եղած գործ մը կ'ընդունին եղկութիւնը։ Հարկաւ Աբուսահլ ալ զգածուեցաւ այդ անակնկալ զուգադիպութենէն, և թերեւս իւր կեանքին վրայ ալ երկիւղ կրելով, ձեռնարկեալ հաշտութենէն կասեցաւ, քանի որ գրքերուն ալ այլեւս մէջ տեղ չկար, և այս կերպով բռնաւոր Վահանի չափաբերեալ Հայոց (ԱՍՈ·169), և դիւրին եղաւ խաղաղ և օրինաւոր կերպով նոր կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկել Անիի մէջ։ Վահան թագաւեցաւ Զորավանքը, Գէորգի և Յովհաննէսի գերեզմաններուն քովը (ՕՐՒ·Բ·33), և այսպէս օրինաւոր կաթողիկոսներու պատուոյն արժանացաւ։ Աբուսահլի պաշտպանութեամբ Իակ Սահփանոսի գերեզմանին մասին բան մը գրուած չէ, և հարկաւ պատուոյ ցոյց մը եղած չէ Կոտորոց բանտարկեալին, եաքէն ալ փոխադրութիւն մը կամ ուրիշ կարգադրութիւն մը յիշուած չկայ։ Առանց թերեւս մեծ գործունէութեան տէր եղած ըլլալու, մեծ առաքինութեան տէր եղած պէտք է ճանչնալ զՅովհաննէս կաթողիկոսը, որ իր հաշտարար և խաղաղասէր ճիգերուն մարթիրոսն եղաւ։ Եւ իրաւ ալ առանց խորտրմատ առաքինական զգացում ունենալու, հնար չէր Սահփանոսի ըրածը ընել, և երկպառակութիւնը վերջացնելու փափաքով հակառակորդին քովը երթալ, երբ ինքը զօրաւոր վիճակ ունէր և աթոռին առացութեան մէջ էր։

Տ. ԹԱԶԻԿ Ա. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

776. Պէտք չէր որ Արտաշատիք նոր կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկէին ցորչափ օրինաւոր կաթողիկոսը վաղապետականացոյց եւ ժամանակ ձեռք դնի իսկած էր, որպէսզի զայն լծած լրացու կասկած չմնայ, անոր մահը սպասուելէն առաջ ալ պէտք չէր յապաղել: Ընտրելին ալ մնալու երկար սպասումի պէտք չկար, քանի որ յայտնի էր Արշարունեաց եպիսկոպոս Թէոփիլի վայրկած ազգեցութիւնը եւ փորձուած գործունէութիւնը: Իրօք ալ Թէոփիլ Ա. Արշարունի կաթողիկոսութեան բարձրացաւ, հրամանաւ ընտրողին որ Ներսէհն կոչուր, եւ ժողովով ընտրելոց սրոնց եւ եպիսկոպոսաց սրբոց (ԿԻՐ·49): Այսպէս ալ բոլորովին մոռցածին կը դառնայ Ուռհայեցիին ըսելը, թէ Սթեփաննոս Չեռնոպրեցոց յաջորդեր էր զերեզմանէն դուրս հանուած (ՈՒՌ·47): Ընտրութեան թուական կը դնէ Անեցին Քրիստոսի 973 տարին (ՍՄ.Մ·101), և Յովսէփ Հայոց 421 տարին (Ա.ՍՈ·171), որ 972 մարտ 28'ին կը սկսի, և կատարելապէս իրարու կը հաստատին, եթէ ըսենք թէ ընտրութիւնը կատարուեցաւ հայկական տարւան վերջին ամիսներուն մէջ, այսինքն է 973 տարւոյ սկիզբները, ծնունդէ զատիկ միջոցին: Իսկ Սահակ Տօնական եւ Վահանի մահերը հանդիպած կ'ըլլան 972'ին վերջերը: Թէոփիլի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը պատմագիրներուն մեծ մասէն համաձայնութեամբ 19 տարի նշանակուած է: Կան ոմանք որ 21 տարի կ'ուզեն, զոր Անեցին ալ կը յիշէ, այլ կ'ուզէ, Տէր Յովհան ամ իմ՝ բայց ժԹ սպրդած, ըսելով (ՍՄ.Մ·101), և մենք չատ լաւ կը մեկնինք այդ տարբերութիւնը դիտելու տալով, որ Սահակ Տօնականի Վասպուրական մեկնած օրէն (§ 774) Թէոփիլ ինքն էր, որ կաթողիկոսարանի վարչութիւնը ձեռք առած էր իբր տեղակալ, և այդ միջոցն ալ գրեթէ երկամեայ մըն էր, որով իրօք Թէոփիլ 19 տարի կաթողիկոս եղած, և 21 տարի կաթողիկոսութիւն վարած կ'ըլլայ, և իբր կաթողիկոսութեան վերջը կ'իյնայ 992'ին: Իրեն ժամանակակիցներ եղած են Բագրատունեաց թագաւորական գահին վրայ Աշոտ Գ. Ողորմածը մինչև 977. անկէ ետքը որդին Սմբատ Բ. Տիեզերակալը մեռցնել միջոցին համար, որպէսզի միայն Թէոփիլի վերջին տարիներուն մէջ, 990'ին, Գագիկ Ա. Շահանշահը յաջորդեց իր եղբօրը: Արծրունեաց թագաւոր Աբուսահլին մահը ճշդել երկար ուսումնասիրութեանց պէտք ունի, պատմագիրներուն զրուցն յառաջ բերած թուականներուն և գործողութիւններուն իրարու համաձայն չըլլալուն համար (§ 747), սակայն ամէն պարագայի մէջ պէտք է ընդունիլ թէ նա Վահանէ քիչ ետքը մեռած պիտի ըլլայ: Իր մեռնելով երկար որդիքը հայրենի ժառանգութիւնը բաժնեցին, և մանաւանդ թագաւորութիւններ հաստատեցին, Աշոտ-Սահակ Տօնական Վասպուրականի, Գագիկ-Թէոփիլ Անձևացոց, և Աւետիքերիմ-Յովհաննէս Ուչտունեաց, մինչև որ առջի երկուքին մեռնելովը՝ երրորդը Ներսէհն բովանդակ Վասպուրականի վրայ տիրեց: Միևնոյն ատեն կը չարունակէր թագաւորել Կարսի մէջ Մուշեղ, որ եղբօրը մահուընէ ետքը, եղբօրորդւոյն գէմ երկար դիմաւոր թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու նպատակով: Միւս թագաւորութիւններն ալ չարունակեցին հիւսիսային Հայաստանի և Կովկասեան գաւառներուն մէջ, որոց մանրամասնութիւնները մեզ աւելի չեն հետաքրքրեր:

777. Կաթողիկոսական յաջորդութեանց մէջ նկատի առնուիլ սկսած ազգակցական կապը՝ այս անգամ ալ ճշմարտացաւ, որովհետև Թէոփիլ՝ Անանիա կաթողիկոսին ազբօր (Վ.Ա.Բ·90), կամ հաթալա արեան (ՕՐՔ.Բ·33), և աւելի ճիշդ ռոճերորդի կամ քեռորդի (Ա.ՍՈ·171) է եղած: Միայն թէ ազգակցական յարաբերութիւնները անպարժաններէ առաջ անպարկեշտ չեն ծառացած, այլ կաթողիկոսներ իրենց մերձաւորներէն յուսացած երիտասարդները կրթելով և վարժեցնելով կարող անձեր հասուցած են: Թէոփիլ ամէնէն ալ զովաբեմամբ յիշուած է. իբր երանելի այր Աստուծոյ, որ քանի վարդապետութեան առնչեաց զբերան հեթանոսաց, և իբր արբաւեր և բերկրանաց անձ (ԿԻՐ·50). և նոյնիսկ Օրբելեան կը խոստովանի, թէ եղաւ արքանաչաւան ջոյր (ՕՐՔ.Բ·33), չնայելով որ իր նախորդին Վահան Սիւնիի յայտնի հակառակորդն էր եղած (§ 770): Թէոփիլի Արշարունեաց եպիսկոպոս ըլլալէն ալ հնար է հետևցնել, թէ նոյն գաւառին նշանաւոր վանքերէն կամիջաձորի կամ Կապուտաքարի աշակերտութենէն եղած ըլլայ: Թէոփիլի գործունէութեան առաջին արդիւնքն եղաւ, կաթողիկոսական աթոռին պատասումը վերջացնել, որովհետև կրցաւ ամէն կողմերը համաձայնութեան բերել, և գործեաւ խոչընդոտեալ ղաշխատս Հայոց (Ա.ՍՈ·171): Թէև Վահանի և Աբուսահլի մահերը մեծ դիւրութիւն ընծայեցին այդ յաջողութեան, սակայն վարչական խոհականութեան գործ է պարագաները յօգուտ գործածել գիտնալն ալ: Հայրապետական աթոռը տեսակ մը անհատաս և անորոշ կացութիւն առացած էր Անանիայի Վասպուրականէ մեկնելէն ետքը, ուստից կարծես թէ պատահական պարագաներու ներքև հետացած կը գտնուէր: Վահանի և Սահակ Տօնականի ատրիճները բոլորովին չփոթութեանց մէջ անցած էին, իսկ Վահանի Վասպուրական ապրիլիլը և այնտեղէն կաթողիկոսութիւն վարել ուզելը՝ կերպով մը Վասպուրականի աթոռին վերանորոգումն էր: Հազիւ թէ խառնակութիւնները վերջացան՝ Թէոփիլ ուզեց հայրապետական աթոռին հաստատուն ձեւ մը տալ, և նորոգեաց զոռն կաթողիկոսարանին, որ կը գտնուէր է գիւղաքաղաքին Աբջինայ, Շիրակ գաւառի մէջ, ուր Անանիա, այժմ Արմաչայ, երեսփոխ կը նստուեր: Անանիա այնտեղ կը մնար տարուբերար, և այնտեղ ալ թաղուեցաւ, բայց Թէոփիլի չնորհութիւններով պաշտօնական հայրապետանոցի ձեւը կ'ընդունէր, երբ հետևէ նորին գիրք չգիտեաց զոռբք կաթողիկէ եկեղեցին վճռաբեկան կոչածնէ, հանգերձ նա երբէ եկեղեցիօ, և ամէն տեսակ զարգերու և անօթներու պատրաստութեամբ պայծառացոյց (Ա.ՍՈ·172): Թէպէտև Արգիստա Հայոց թագաւորութեան կեդրոն ըլլալու առնմանուած չէր, և տեւական կաթողիկոսարան ալ չէր կրնար ըլլալ, սակայն Անի ալ տակաւին չհետևելու և ամրանալու վրայ էր, և մինչև որ այն տեղերէ, և հատատուն հայրապետանոց և կաթողիկէ կառուցուէին, պէտք էր օրինաւոր ձեւ մը տալ, և կաթողիկոսութիւնը ապահովական կացութեան հանել:

778. Յունական կայսրութեան և Հայոց մէջև յարաբերութիւններ պահ մը ընդհատեցան, որովհետև Հայ թագաւորութիւններ իրարու հետ զբաղած էին, և Յոյներն ալ աւելի Միջագետքի և Ասորիքի կողմը կեդրոնացուցած էին Սարակինոսաց հետ ունեցած պատերազմներնին: Կոստանդին է Պորփիւրոժէն, որ կրկին անգամ կայսերական գահը գրաւած էր 945'ին (§ 746), մինչև 959 իշխանութիւնը պահեց, երբ իր խակ որդին Ռոմանոս Բ կրասերն, զինքն թունաւորեց, որ գահը գրաւէ: Սա ինքզինքը զեղխութեանց տալուն՝ իր խակ թագադնդն Թէոփանէի ձեռքով թունաւորեցաւ 963'ին, և այս անգամ Նիկեփորոս Բ Փոկաս զօրավարը՝ կայսր հռչակուեցաւ Թէոփանէի հետ ամուսնանալով, բայց Թէոփանէ անկէ ալ ձանձրացաւ, և զայն սպաննել տուաւ, ու Յովհաննէս Ա. Զմշկիկ հայազգի զօրավարին հետ ամուսնանալով՝ զայն կայսերական գահը բարձրացուց 969'ին: Թէ Նիկեփորոս Փոկաս և թէ Յովհաննէս Զմշկիկ քաջ զօրավարներ էին, և նշանաւոր յաղթութիւններ ալ կատարած էին Սարակինոսաց վրայ դեռ գահ չբարձրացած, որոնց մանրամասնութիւնները մեզ չեն հետաքրքրեր. մինչև որ Զմշկիկ կայսր հռչակուելէ ետքը, 973'ին, անձամբ արշաւանքի գլուխ անցաւ և Հայաստանի կողմերը եկաւ: Զմշկիկ մեր պատմիչներէն սովորաբար Կիւժան անունով կը յիշուի, Քէքէէ Եանէ կամ Տէր Յովհաննէս յունական կոչումին տգիտութեամբ: Իսկ իրեն ծննդավայր կը նշանակուի Յոզաթ գաւառի Հերապոլիս քաղաքը, որ այդ պատճառով Զմշկածագ անունը առացած է: Զմշկիկ մեծ յաջողութիւններ ունեցաւ իր պատերազմներուն մէջ, բոլոր Ասորիքը ու Միջագետքը գրաւեց, և Ամարտասկանի ու Պաղտատի ալ սպառնալու տեսաւ, իսկ ինչ որ մենք պիտի

յիշենք՝ Հայոց կողմէ իրեն հետ սկսած յաբարերութիւններն են։ Տարան գաւառի մէջ Մուշի մօտ, Աչեցոց բերդին առջև եղած առեն, Աչոտի կողմէն իրեն կռուդան Սմբատ Թոռնեցի իշխանը, և Ղևոնդ կամ Լևոն իմաստասէր վարդապետը, և այլ եպիսկոպոսներ և վարդապետներ, և լուր կուգան թէ Աչոտ Բագրատունեաց, Փիլիպպէ Կապանի, Գուրգէն Աղուանից, Սենեքերիմ Վասպուրականի, և Գուրգէն Անձևացոցց թագաւորները, պատրաստ են 80,000 զօրաց բանակով օգնել անոր։ Ուստի հայեցին որ այս պարագային կը պատմէ, կ'աւելցնէ հոս, թէ Տարօնացիներն առաջի նորընծոյներն վանայ Հայոց կաթողիկոսէ (ՈՒՈ. 21)։ Արդէն առիթ ունեցանք դիտել տալու (§771), թէ Ուռհայեցիին ներկայացուցած Վահան կաթողիկոսը՝ իր ամէն պարագաներով տարբեր է ուրիշ պատմիչներուն միաձայնութեամբ պատկերացուցած Վահանէն, և 973'ին, երբ Զմշկիկ Արեւելք անցաւ, արդէն Վահան մեռած և Խաչիկ կաթողիկոս եղած էր։ Զնոք գիտեր թէ ինչպէս Ուռհայեցին կրցած է մտացածին պատմութիւն մը կապել Վահանի վրայ. արդեօք իրմէ առաջ պատմիչները անտես չըլլալո՞ւն, թէ ոչ Ուռհայի լսածին իչխաններուն ներքեւ ապրելով, քաղկեդոնականութեան դէմ եղած չերեւնալու համար։ Արդ կամ բնաւ կաթողիկոսի գիր մը ներկայացած չէ Զմշկիկի, կամ թէ Խաչիկէ գըրուած թուղթ մըն է ներկայացածը։ Արդէն անհնար էր որ Աչոտի պատգամաւորները կարենային Վահանի ալ գիրը առնել։ Ուղիղ չէ ևս Սենեքերիմի իբր Վասպուրականի թագաւոր յիշուիլը, զի այն առեն Աչոտ-Սահակ ունէր այդ անունը (§ 776), և 14 տարի ալ թագաւորեց, գոնէ մինչեւ 985։ Ուռհայեցիին պատմելովը՝ Զմշկիկ գոհացաւ Աչոտէ ԷՔԲԼ պահ հաղորդ դնուելու, և պատրաստ և առնչև ընդունելով, և պատգամաւորները ձեռ պղծելոյ ետ դարձուց։ Այդ մասին ալ արդ քան մը ըսել չենք կրնար, բայց ինչ որ Ուռհայի չգրաւելուն համար կը պատմուի (ՈՒՈ. 22), պատմական պարագաներ չներկայեր։ Զմշկիկ Աչոտի գրուած երկար նամակի մը պատճէնը, որ տիրոջմանէս յառաջ կը բերուի (ՈՒՈ. 23–33), վերոհասկանալութեան կնիք չկրեր, զի առեղի հրամանատարի մը իւր վեհապետին մատուցած տեղեկագիրին ոճն ունի։ Ըստ այսմ երբեք պատմական տուգանութիւն չենք կրնար տալ Ղևոնդ վարդապետին Կոստանդնուպոլիս երթալուն ալ, ուսկից նորէն ի նպաստ քաղկեդոնիկութեան փաստ մը քաղել կ'ուզուի (ՁԱՄ. Բ. 847), մինչ նիթ աւելի մտազրութեամբ գննուին Ուռհայեցիին խօսքերը, պիտի տեսնուի, թէ սա կ'ուզէ Հայոց դատնութիւնը բարձրացնել՝ երբոր կը գրէ, թէ ԷՔԲԼ Հայոց ընդ ամենայն էպոսքոպոսէրցն Հոռոմոց և անպարտելի երէսեցւոց է ՀԲՂ վարդապետացն դաւն Յունաց (ՈՒՈ. 34)։ Ուռհայեցիին պատմութեան վրայ դիտողութիւնները վերջացնելու համար՝ աւելցնենք, թէ անոր գրածին համեմատ Զմշկիկ, իբր թէ զղջումի գալով, իւր ձեռքով Իսմանոս Բ Կրասերին Վասիլ և Կոստանդին զաւակները կը թագաւորեցնէ, և անոնց ԷՔԼԷՂՊՓՈՒԹԻՒՆ ԷՔԵՍՑ, ինքն ալ անապատ մը կը քաշուի, կրօնաւոր կ'ըլլայ, և կամաւոր աղքատութեամբ կ'ապրի մինչեւ իր մահը (ՈՒՈ. 36)։ Իսկ կայսերաց հարազատ պատմութեան համեմատ, Զմշկիկ իւր արշաւանքէն դարձած առեն Բիւթանիոյ մէջ հիւանդացաւ, վիճակը ծանրացաւ, և հազիւ Կոստանդնուպոլիս մտաւ, ու մեռաւ 970'ին, և կամ կաթուածեցաւ իսկ՝ թէ Վասիլ ներքինիէն թունաւորուած ըլլայ (ԼՊԱ. 510)։ Այդ կէտերը հարկ սեպեցինք առջև բերել, ցուցնելու թէ իրաւ հնար չէ Ուռհայեցիին հետեւիլ Վահանի նկատմամբ պատմածներուն մասին։

779. Աչոտ Ողորմածին մահը կը դրուի Հայոց 426'ին (ԱՏՈ. 174) կամ 425'ին (ՎԱՐ. 90), և ըստ այսմ մինչ ԱՇՈՏ ԵՒ ՍՄԲԱՏ ալ կը պահենք 977'ին, որչափ ալ Անեցին 982'ին կը յետաձգէ (ՍԱՄ. 102), սակայն Անեցիին մօտ սակէպ կը հանդիպինք երկու թուականները համեմատելու մասին։ Աչոտ մահուրմ մէջ սպրդած սխալներուն։ Աչոտ որչափ ալ զթոտ և բարեպաշտ, Ողորմած մականունին արժանանալու չափ (§ 764), վինուորական արիութիւն ալ ցուցուց սպառնալիքներուն դէմ (§ 705), և եկեղեցական նախանձայուզութիւն ալ ցուցուց վանանի գործին մէջ (§ 770), որով ըստ ամենայնի կատարեալ թագաւորի մը տիպարը երեւէին, որպէսզի պարխանքներուն չափ զօրաւոր ըլլան թշնամիին մուտքը արգիլելու։

780. Սմբատի մայրը Խոսրովանոյշ թագուհին, երեք տարի ևս ապրեցաւ Աչոտի մահուանէ ետքը (ՁԱՄ. Ա. 226), և Սանահինի ու ՏՐԴԱՏ ՁԱՐՏԱՐԱՊԵՏ Հաղբատի վինութիւնները լրացուց։ Մխոտմի յիշուած չէն Սմբատի ձեռքով Անիի մէջ կատարուած վինութիւնները, բայց անտարակոյս է թէ մինչև հիմա երեւցող եկեղեցիներու և ապարանքներու մնացորդներէն մեծ մասը, անոր պէտք է վերագրուի։ Յատուկ կերպով յիշուած է միայն Անիի կաթողիկէն, որ մինչեւ այսօր կանգուն մնացած է, քանի մը զվարթուր պատառուածքներով։ Պատմիչներ ԴԵՒՆԸ (ԱՏՈ. 174), և պայծառ (ԿԻՐ. 50), և ՎԲՐԱՓՈՒԹԻՒՆ (ՍԱՄ. 104) կ'անուանեն կաթողիկէն, և միայն կը դիտեն թէ Սմբատ իւր կենդանութեան չկրցաւ վերջնականապէս գայն աւարտել, և իւր եղբօր կնոջ Կատրամիդէին վինուածը լրացնել տալ՝ Սմբատի մահուընէ ետքը։ Այդ պարագային էր հարկաւ կաթողիկէին յարակից կաթողիկոսարանին ալ վինութիւնը. որովհետեւ յարմար ալ չէր որ այլ ևս կաթողիկոսը, մայրաքաղաքին դուրս, թէպէտ ոչ շատ հեռու, Արգինայի մէջ նստար։ Սակայն Խաչիկի չվիճակեցաւ պաշտօնապէս Անի փոխադրուիլ, թէպէտև անհնար է որ ատկէ այն տեղ գտնուած չըլլայ թագաւորին մօտ, ազգային գործերուն և ընդհանուր ուղղութեան մասէն հակիրճ համար։ Շինութեանց պատճառով թագաւորը յիշատակած առեններս, պէտք չէ լուռթեամբ անցնինք Տրդատ ճարտարապետին անունը, որ իւր արուեստական արժանիքին կը կոչէ, Հայ արուեստագէտի մը անունով յիշուելուն առաւելութիւնը։ Տրդատ եղած է Արգինայի կաթողիկէին և կաթողիկոսարանին ալ վինուղը (ԱՏՈ. 175), և իւր կարողութիւնը Հաստատէ գործս ալ մեծ հռչակ ունեցած է։ Որովհետեւ 989 տարւոյ եկեղեցաշէնին, երբ Կոստանդնուպոլսոյ Աւթէքտ, որ կաթողիկէն է, հերքելոյ պատրաստ, նորոգութեան համար բաղում ջան եղեւ արձնապատ ճարտարապետ Յոհաննու, բայց վերջապէս Տրդատ ճարտարապետը եղաւ, որ առաւ ղերինակ վինուածքին ճշտապահ հանճարով, և այնպէս Ս. Սոփիոյ

ցուց իւր վրայ։ Նա վախճանեցաւ լի արդեամբ, երկիրն ալ չէն և խաղաղաւէտ վիճակի մէջ թողուլ։ Ուսոի չատ իրաւամբ նորա անունը Յայսմաւուրքի ալ անցած է իբր յիշատակելի սուրբ մը։ Մարերի 13'ը, որուն ներքեւ նչանակուած էր, պիտի ընդունուի իբր իւր մահուն օրը։ Եւ որչափ ալ Յայսմաւուրքը անչարժ տոմարի վերածելով համեմատած է մայիսի 20'ին (ՁԱՄ. 226), սակայն չարժական տոմարով յունուար 3'ին պէտք էր համեմատել։ Իւր երեք որդիներէն, Սմբատ և Գագիկ և Գուրգէն (ՎԱՐ. 90), երէցն Սմբատ անմիջապէս և անհակառակ է նոյն ատեն ընտրուելոց (ԱՏՈ. 174), և հարկաւ Խաչիկ թագաւորական օծման կարգ ալ կատարեց, ինչպէս Աչոտի համար եղած էր (§ 765), թէպէտ պատմագիրներուն մէջ որոշակի նչանակուած չենք գտներ։ Սմբատ ալ բազմաթիւ Հայ թագաւորներուն նախաթոռը ըլլալուն՝ Շահանշահ անունով յիշուած է (ԿԻՐ. 50), բայց աւելի սովորաբար գործածուած է Տիեզերակալ մականունը (ՎԱՐ. 90), որ ծիծաղելի կրնար նկատուիլ, եթէ չդիտնանք, որ համեմատական իմաստով գործածուած է, իբր հակառակորդներուն վրայ յաղթական եղած ըլլալուն համար։ Սմբատի մեծութեան և իչխանութեան գլխաւոր փաստն է Անի քաղաքը, որուն աւերակները մինչև ցայսօր հայկական արուեստն և Հայութեան յիշատակին փառաւոր հնացորդը կը կազմեն և որոնք նորանոր պեղումներով միշտ աւելի կը գնահատուին։ Սմբատ իւր մայրաքաղաքին ռազմական ամրութիւն և չինուածական հոյակապութիւն տալու համար, երկրորդ և արտաքին պարիսպ մը աւելցուց, կամ ինչպէս պատմագիրը կ'ըսէ, պըտպտփակ առնէ ղաբիսոն (ԱՏՈ. 174), ուղիղ գիծով Ծաղկոցաձորի գետակէն դէպի Ախուրեան գետը, որմէ գետախառնուրդին կը գտնուի Անի, որ այս կերպով երկու կողմէն գետերով զօրացած էր, և երրորդ կողմէն կրկին պարիսպներով ամրացած եղաւ։ Նորաչէն պարիսպը կրկնակ և վեհ տաճարաչէնք էր, ճանապարհորդ բրեթանց զօրացած, և բազմաբեթի պարպեալ, ինչպէս մինչեւ այսօր ալ կը տեսնուի։ Պարիսպին մէջ բացուած անցքերն ալ մայրաքերան, երկնաբաց, հարաձիզ, բեւեռապինդ զուռներով ամրացուած էին, որպէսզի պարիսպներուն չափ զօրաւոր ըլլան թշնամիին մուտքը արգիլելու։

780. Սմբատի մայրը Խոսրովանոյշ թագուհին, երեք տարի ևս ապրեցաւ Աչոտի մահուանէ ետքը (ՁԱՄ. Ա. 226), և Սանահինի ու ՏՐԴԱՏ ՁԱՐՏԱՐԱՊԵՏ Հաղբատի վինութիւնները լրացուց։ Մխոտմի յիշուած չէն Սմբատի ձեռքով Անիի մէջ կատարուած վինութիւնները, բայց անտարակոյս է թէ մինչև հիմա երեւցող եկեղեցիներու և ապարանքներու մնացորդներէն մեծ մասը, անոր պէտք է վերագրուի։ Յատուկ կերպով յիշուած է միայն Անիի կաթողիկէն, որ մինչեւ այսօր կանգուն մնացած է, քանի մը զվարթուր պատառուածքներով։ Պատմիչներ ԴԵՒՆԸ (ԱՏՈ. 174), և պայծառ (ԿԻՐ. 50), և ՎԲՐԱՓՈՒԹԻՒՆ (ՍԱՄ. 104) կ'անուանեն կաթողիկէն, և միայն կը դիտեն թէ Սմբատ իւր կենդանութեան չկրցաւ վերջնականապէս գայն աւարտել, և իւր եղբօր կնոջ Կատրամիդէին վինուածը լրացնել տալ՝ Սմբատի մահուընէ ետքը։ Այդ պարագային էր հարկաւ կաթողիկէին յարակից կաթողիկոսարանին ալ վինութիւնը. որովհետեւ յարմար ալ չէր որ այլ ևս կաթողիկոսը, մայրաքաղաքին դուրս, թէպէտ ոչ շատ հեռու, Արգինայի մէջ նստար։ Սակայն Խաչիկի չվիճակեցաւ պաշտօնապէս Անի փոխադրուիլ, թէպէտև անհնար է որ ատկէ այն տեղ գտնուած չըլլայ թագաւորին մօտ, ազգային գործերուն և ընդհանուր ուղղութեան մասէն հակիրճ համար։ Շինութեանց պատճառով թագաւորը յիշատակած առեններս, պէտք չէ լուռթեամբ անցնինք Տրդատ ճարտարապետին անունը, որ իւր արուեստական արժանիքին կը կոչէ, Հայ արուեստագէտի մը անունով յիշուելուն առաւելութիւնը։ Տրդատ եղած է Արգինայի կաթողիկէին և կաթողիկոսարանին ալ վինուղը (ԱՏՈ. 175), և իւր կարողութիւնը Հաստատէ գործս ալ մեծ հռչակ ունեցած է։ Որովհետեւ 989 տարւոյ եկեղեցաշէնին, երբ Կոստանդնուպոլսոյ Աւթէքտ, որ կաթողիկէն է, հերքելոյ պատրաստ, նորոգութեան համար բաղում ջան եղեւ արձնապատ ճարտարապետ Յոհաննու, բայց վերջապէս Տրդատ ճարտարապետը եղաւ, որ առաւ ղերինակ վինուածքին ճշտապահ հանճարով, և այնպէս Ս. Սոփիոյ

առաջը չեղեցկութ վերաչինուեցաւ (Ա.ՍՈ. 242)։

ՄՈՒՇԵՂ ԵՒ ԱՊՈՒՏԼՈՒՓ

781. Ամբատի օրով սիրող խազաղութիւնը պահ մը խանգարեցաւ իրեն և իր հօրեղբօր Մուշեղի՝ կարսի թագաւորին միջև ծագած անհամաձայնութեան համար։ Պարագաներ կը ցուցնեն թէ Մուշեղ էր, որ Ամբատէ գերագոյն դիրք մը ձեւք ձգել կ'ուզէր իր երիցագոյն ըլլալովը, թէպէտև անարոյ է՝ Ամբատ պատ-ղոսալ ընդ հեղինակութ Խոյ Մուշեղայ բացատրութիւնը (Ա.ՍՈ. 174)։ Ամբատ կը զօրանայ և Մուշեղին իշխանութենէն կը գրաւէ Շաւարիկ բերդը, ձմեռատ գաւառի մէջ, այժմեան Իգդիրի կողմերը։ Մուշեղ՝ Տայոց կիւրապաղատ Դաւիթը օգնութեան կը կանչէ, և Ամբատ երկու կողմէ նեղուելով կը պարտաւորի Շաւարիկը յանձնել, և այսպէս նորէն խաղաղութիւն հաստատէն, և Դաւիթ ետ կը դառնայ ալեկոծ ծովէն յետոյ Աբխազաց Աշխարհին Սեբաստոյ։ Բայց Մուշեղ չհանգարտիր, և Ամբատէ վրէժ լուծել կը խորհի, որովհետև ալ ուժէր չէր նէ Աստուածոյ, և խաղաղութ խոյր, կ'ըսէ պատմիչը։ Կը գրգռէ Արշամ ոստիկանը որ Ամբատի գաւառները կը յարձակի 982'ին (§ 760), և Հառամոց վանքը կ'աւերէ և ծողանօթ է վայր բերէ եկեղեցւոյ գմբէթին գագաթը եղող խաչը (Ա.ՍՈ. 175)։ Պատմիչը այդ գործին հետևանք կը նկատէ Ապխազ ամիրային, Գագիկ գաւառի Ապուսուպի ամիրային յաղթութիւնը, և իր իշխանութենն ու քաղաքները կործանելը, ջէ-ոբեն ըլլալով ներքին չորչիլը, և Յոյներէն ալ օգնութիւն չգտնելով իրենները ձեռքով ուխթիք քաղաքի, այժմեան Օլթիի մէջ խնդրեցան ըլլալը։ Ինքնակ կը խոստովանի եղեր կ'ըսէ, թէ այդ արկածները իմ վրաս եկան վասն զի ընդսմի եղէ խոչն Քրիստոսի (Ա.ՍՈ. 176)։ Բայց Ապուսուպի ալ յաւագոյն մեկ մը չէր։ Վասպուրականի վրայ ալ յարձակեցաւ, և Աչոտ Սահակ Թագաւոր անոր դէմ զրկեց Արլատիւրը և Գրիգոր և Տիգրան իշխանները, որոնք չկրնալով դէմ դնել, ճեռաչատա, այժմ Գարաքոյունլու գաւառի՝ Բակևոր բերդը փակուեցան, և Ապուսուպի խոստացաւ կանգիրներն չնորհել եթէ զէնքերնին յանձնեն։ Բայց զինադադար ընելէ ետքը բերդակալները սրախողոխ կը մնացնէր, երեք իշխանները կը զերբեր, և մեծ փրկանքով իրենց կեանքը ու քաղաքին փրկութիւնը կը չնորհէր։ Այդ փորձանքին ալ պատճառ կուտայ պատմիչը, թէ յոյն գեներալ տարօնի ֆռան նշանդ հերետական պղծութիւն, ըստ կ'ըսէն ասել (Ա.ՍՈ. 177)։ Եթէ ըսած ըլլար, ասկի ճշդութեամբ պիտի գիտնայինք թէ ինչ տեսակ աւերմրդապաշտական բաներ էին, որոնք ժամանակին Հայերուն մէջ մտած էին, եթէ աստիճան ուրացութեան պատճառով թրփատութեան վրայ չէ այդ անունը։ Մուշեղ կարսի թագաւորը չատ ասկի չապրեցաւ պատմուած եղելութիւններէն ետքը, 984'ին մեռաւ, և իրեն յաջորդեց որդին Աբաս (Ա.ՍՈ. 183), որով Կարսի թագաւորութիւնն ալ չարունակել յաջորդութիւն ունեցած եղաւ։

ՅՈՒՆԱՑ ՍՏԻՊՈՒՄՆԵՐԸ

782. Խաչիկի օրուան քաղաքական և ազգային կացութիւնը բացատրած ըլլալու համար, բաւական կը սեպնք մինչև հիմայ տուած տեղեկութիւններ, և մեր նպատակին հետ մտնէն կապուած կրօնական եղելութիւններուն կ'անցնինք։ Երբոր Զմշկիկ մեռաւ, Ռոմանոս Բ կրասերին երկու որդիքը և Վասիլ Բ, Կոստանդին Թ զոյգ Թագաւորեցին 976'ին (§ 778), բայց ասկի Վասիլի անունն է որ պատմութեան մէջ կը յիշուի, և որ ամրողջ կէս դարու միջոց մը կը գրաւէ, վասն զի անչափահաս տարիքի մէջ Թագաւորեց Վասիլ ներքինի խնամակալութեամբ։ Վասիլ մոլեռանդ մը չէր գաւառական խնդիրներու մէջ, այնպէս որ կրցաւ իր նկատմամբ համբաւ ալ ստանալ, թէպէտ անտիմն, թէ ներքինի ղեկավարութեան հետևանքն էր ծնեալ ստրկութեան հեթանոսութ, և եկեալ յաշխարհն Կիլիկեցւոց, ոչ ըստ Հայոց է ընդ, ոչ կողմն պատուիրակ (ԿԻՐ. 50)։ Սակայն իր օրով արեւելեան վիճակներուն Յոյն մերապետները, ամենայն խստութեամբ սկսան հետամտիլ ըլլալ իրենց վիճակներուն մէջ եղող Հայերը քաղկեդոնականութեան հետզհետէ ընդունելու։ Այդ մտքին ասկի նշանաւոր հանդիսացան Սեբաստիոյ և Մելիտինոյ, այսինքն է Աստիճին Հայոց և Երկրորդ Հայոց մերապետները։ Սեբաստիոյ մերապետիրը մինչև իսկ այս ատեն ալ ունէր նշանաւոր տեղ մը իրենց եկեղեցական կարգերուն մէջ, որովհետև Սեբաստիոյ մերապետը Կեսարիոյ մերապետէն ետքը առաջինն էր, և Կեսարիոյ մերապետը Կոստանդնուպոլսոյ մերապետէն ետքը երկրորդն էր։ Ասոնք ունէին նաև իրենց ենթակայ եպիսկոպոսները, որոնք ամենքն ալ Յոյն էին, և որոնց ձեռքով կը կատարուէին մերապետական իշխանութեան մասնակի, և է բանալ ընդունել նեղուի, և այդ առթիւ վկայողներ ալ եղան, ինչպէս յանուանէ կը յիշուի Սեբաստիոյ երիցանց աւագը՝ Գաբրիել, որ ձեր և նմանապէս էլ և ընդունէր է հառաջ։ Մերապետիրը մինչև իսկ արգելից որ Սեբաստիոյ Հայոց եկեղեցին ձամպայն կամ կաշնակ հնչեցնեն։ Հայերուն մէջէն մեռապետիրին հնազանդող և քաղկեդոնիկ եղողներ ալ կը յիշուին, ինչպէս Սիոն Սեբաստիոյ և Յովհաննէս Լաստիոյ եպիսկոպոսներ, և այլ անուն հռհռայ (Ա.ՍՈ. 189)։ Մելիտինոյ մեռապետիրին ըրածներէն աւանդներն բան մը վիշուած չէ, միայն անոր Թէոդորոս անունը պահուած է, զոր Ուռհայեցին Հռոմոց պատրիարք աստիճանի կը բարձրացնէ անհաւորը (ՈՒՌ. 47)։ Մերապետիրներ չգոհանալով իրենց վիճակներուն մէջ զործել, ակսան Բիւզանդիոն ձեռնածեռ ջրել սա ոեր Խաչիկ Հայոց կ'ուղղիկոս (Ա.ՍՈ. 189) և քաղկեդոնիկ դաւանութիւնը պաշտպանել տալորական մեկնաբանութիւններով, որոց դէմ Խաչիկ չկրնար, այլ միայն ձեռքով ընդդիմանալ։ Հրամայեց և Թլկադեց իրեն վարդապետներուն պատասխանի երը գրել հռոմ երով նմանապէս (Ա.ՍՈ. 189), և այս է պատմիչին ալ ըսելը, թէ բանիս ընդդիմանալ հանդիսաց ընդ հեղինակութեան (ԿԻՐ. 50)։ Խաչիկի գրածներէն ընդ է ընդհոց իրը նմոյշ յատուկ կը բերէ Ասողիկ, իր ամրողջութեամբ որ ուղղուած է Սեբաստիոյ մեռապետին (Ա.ՍՈ. 190–235), իսկ Մելիտինոյ մեռապետին գրածը կը գտնենք Գիրք Թղթոցին մէջ (ԹՂԹ. 302–322), և չենք գիտեր թէ առանցմէ գոտ ուրիշներուն ալ գրած է։ Այս երկրորդը գրիչի առնուն եղած է Սամուէլ Կամրջաձորեցի վարդապետը, Հայոց ֆելսոֆայ կոչմամբ պատուուած (ԹՂԹ. 302), որ Պօղիկարպոսի յաջորդած էր Կամրջաձորի աշխնորդութեան մէջ (§ 760)։ Սեբաստիոյ մեռապետիրին գրուածին համար ալ բուած է, թէ յոռոչ ասացեալ վարդապետին պատասխանին (Ա.ՍՈ. 189), բայց ամէն ասթի մէջ Խաչիկին անունով գրուած էին Թուղթերը, և Խաչիկ մեքենաբար ուրիշին գրածը իւրացնող մը չէր։

783. Սեբաստիոյ մեռապետիրին գրուած Թուղթը ազդուած է. Պատուական ֆլսոֆ և-

պէսպոսոց և ծագրապոլիտ ծեծ վիճակիդ Սեբաստիոյ հասցէով ասանց անունի. ոճը բաւական խիստ է, թէպէտև կը յայտարարէ ալ ընդհոմանութեան դրկել, բայց չկրնար ինքզինքը կատարելապէս զսպել, տեսնելով որ բաղմ անգամ եռեպիկոս յիշատակել են Հայերը (Ա.ՍՈ. 190), ուստի ով Հրեայդ, կամ գ'աշխերդիր Աբէոդ (Ա.ՍՈ. 202) բացատրութիւններն ալ չվնասեր, և հակառակորդներուն բաժը կրկնելով, ո՞վ անբանութիւն, հռհռանդ երիկ անգիտ ոնդրոնութեան՝ հառաչանքը կ'արձակէ (Ա.ՍՈ. 196)։ Պատճառաբանելու կերպն է առաջ աւետարանէն չատ մը վկայութիւններ յառաջ բերել. որով ասուածութեան և մարդկութեան գործեր և կիրքեր անխառն կը վերագրուին միևնոյն Յիսուսի Քրիստոսի, ասանց ասրբերութեան և ասանց բաժանման բնութեանց. և հակառակորդը կը հրաւիրէ, բանանիս ասոնցմէ ընդունիլ, ով նոր աեսութիւնդ (Ա.ՍՈ. 195)։ Աւետարանի վկայութիւններէն ետքը կ'անցնի ասրբ հայրերէն վկայութիւններ բերել և միևնոյն ձևով պատճառաբանել։ Աւելի յիշուած հայրերն են, Աթանաս [և կիւրեղ Ալեքսանդրացիք, կիւրեղ Երուսաղեմացի, Բարսեղ Կեսարացի, Աստուածատրոս և Նիւսացի Գրիգորներ, Յովհան Ոսկեբերան, Ոնորիոս Հռոմայեցի և ուրիշներ, և այս կէսերը Թուղթին մեծ մասը կը գրաւեն։ Այդ առթիւ կը յիշէ, թէ ոչ Դէմոկրոտս Ալեքսանդրացիին եւ ոչ Պետրոս Անտիոքացիին, և ոչ իսկ իրեն ապրեան և ոեռն ընդունի և ոստոստել Հայ վարդապետները կը յիշէ, այլ նոյն իսկ Յոյներուն ընդունած վկայութիւններուն վրայ կը հիմնուի (Ա.ՍՈ. 226)։ Հայոց գաւանած միարնակութիւնը բացատրելով, ով ֆոխոթիքոբ, այլ ֆոխոթրոքոբ բացատրութիւնը կը գործածէ, ըստ հոռ յեբիոնիտ օրինակը յառաջ բերելով (Ա.ՍՈ. 200), և յայտարարելով թէ ով ոստոքոս ջերոնիմ և ով բաֆանէմ, այլ ֆոխոթիքոբ ասես անդիմ նոքոբ (Ա.ՍՈ. 201), և կը մերժէ ընդ բնութիւն ենոխեան, ըստ նդրվէդ, կ'ըսէ, և օրոք վերնդ յԱստուածոյ և յընդհանրական եկեղեցւոյ (Ա.ՍՈ. 217)։ Իր գաւանութիւնը պաշտպանելէն ետքը կը սկսի Յոյները մեղադրել, որ պատկերները ասոնցանելոքոբ պաշտեն, և կը

տասն ամենից նուազ ոչ տայցէ ուրեք, եւ ոչ ի մեծ ինչ ինչ ի մի տեղի ժողովեսցի, զի մի՛

786. Խաչիկի քաղաքական և եկեղեցական արդիւնաւորութեանց հետ պիտի չենք ուրիշ պարագայ մըն ալ, որ սաստգապէս կը ծառայէ անոր անունը բարձրացնելու. և այս է Արշինայի հայրապետանոցին մէջ մատենադարան մըն ալ կազմելը։ Այդ ալ կը քաղենք պատմիչին փիլ մը ծագկեալ ոճով գրածէն, թէ Խաչիկ ոչ միայն իւր կաթողիկէն ապիւրել զգեստներով և ջահաբուրմ լուսաւոր ապառներով զարդարեց, այլև հաւաքեց ընտրեալ կոթող յոլովիկ տպագիր, ընտրելագոյն և մարգարէական պատմագրաց, հանդերձ ոսկեայ վերջապետոյն յայնէս (Ա.ՍՈ. 172)։ Իրաւ գլխաւոր յիշատակներն են ատաղձագործութիւնը և սուրբ հարց գործերը, սակայն գիտենք թէ ատենք էին ժամանակին համար ամէնէն յարգի եղած, և գրեթէ իրր միակ պիտանի ընդունուած գիրքերը, և անոնք սովին անցընել ուզած է պատմիչը։ Ինչ ճոխութիւն ունէր Խաչիկեան մատենադարանը մեզի յայտնի չէ. սակայն իւր սահմանէն համեստ չափին մէջ ալ՝ տպագոյց մըն է Խաչիկի գործունեայ և ուսումնասէր ձիգերուն։ Քանի մը հատ նշանաւոր և երկաթագիր գրչագիրներ, որոնք այժմեան մատենադարաններուն ալ զանձը կը կազմեն, Խաչիկի կաթողիկոսութեան թուականները կը կրեն, և անոր անունը կը փառաւորեն։ Միեւնոյն արժանաւոր փառ կրնայ տալ նաև ուսումնական վարդապետներուն խումբը, որ այդ միջոցին ծագկեցաւ, և որոց մասին կ'ուզենք տեղեկութիւններ տալ, ստորիկայ յօդուածներուն մէջ։

787. Խաչիկի օրերուն կը համապատասխանէ Կարսի թագաւոր Աբասի իշխանութիւնը, որ 984'ին հօրը Մուշեղին յաջորդեց (§781), և բաւական երկար իշխանութիւն վարեց։ Որչափ Աբաս իւր երիտասարդութեան ճաճանչ ֆոյն և կայտառ, և անձամբ քաջութեամբ կ'երևէր, այնչափ լի հանճարով և խոհականութեամբ մարդ մը եղաւ թագաւորելէն ետքը։ Նախապէս զինուորական կարգադրութիւնը հազար, որով հետև Կարսին բանակը գովութեամբ կը յիշուի Դաւիթ կիւրապաղատի օգնութեան գացող Հայ բանակին հետ, իրր յատուկ պարագայ մը նշանակելով թէ Աբաս կարմրագէսոց դէմ ունէր (Ա.ՍՈ. 244)։ Միևնոյն տարին երկրին բարօրութեան համար ալ հոգ տանելով, խոսիս ջնջեց աւազակութիւնը և մարզպանութիւնը, որ էբել ընդդէմ+ տուողական եղած էին Վանանդի բնակիչներուն որոնք ալ դէմն է ճանապարհ և է բացեայ պեղեան կողոպտէին, այլ և է +ալուէին, և այդ բանը յաջողցաց դիպել ջոկել անալ մահս պատպրտել Աբասի կը վերագրուի նաև եկեղեցական հոգևոր նախանձայուզութիւն մըն ալ, որով նախ ինքն ընդդէմ+ընթաց և ընդդէմ, և ընտրս ընթանաց, այսինքն է չարաթափանքերը, լոկ հաջիւ և բանդրեցին մտքով չատանալով, ալ է կրնկնաց ինչ և ալ է յիւնց ճաչակելով, էչհանաց և ազատաց վրայ ալ կ'ազդեր, որոց ուղղութեամբ անկարելութեան եղած էր, որովհետև ապահանել զինքեալ ընդդէմ ընդդէմ պահաց (Ա.ՍՈ. 184)։ Ընդհանուր սովորութեանց հետևելով Աբաս ալ հոյակապ վանք մը չինել տուաւ Արշարունեաց գաւառին մէջ, Շիրիմ կոչուած տեղը, (Ա.ՍՈ. 48), հատանաբար այժմեան Կաղզուանի Սէլիմ կոչուած գիւղը։ Շիրիմի վանքին առաջնորդ նշանակեց Մովսէս վարդապետ մը, Յովհաննէս և Յամրիքոս եղբայրներուն հետ միաբեր, որոնք սրբակրօն առաքինութեամբ վանքը պայծառացուցին, և միևնոյն տարւոյն մէջ վախճանեցան 1002'ին (Ա.ՍՈ. 185)։ Այս առթիւ կը յիշուի նաև Թրխնի վանքը, կամրջաձորի մօտերը, զոր պայծառացուց Աբասի մայրը, Փառխոյ թագաւոր Սենեքերիմի քոյրը, անունը անծանօթ, և ինքն ալ անոր մէջ կրօնաւորեցաւ (Ա.ՍՈ. 185), և որ Վանէ կոռոնաց եղած կ'ըսուի (Ա.ՐԱ. 548), որպիսիք կարի ցանցառ եղած են Հայաստանի մէջ։ Կաւսան կրօնաւորութիւններու անուններ ալ չատ չեն, ուստի Կարսի թագուհւոյն հետ յիշենք ևս Մամքան և Թամարան կրօնաւոր կիները, Սմբատի եղբօր Գուրգէնի սերունդէն (Վ.Ա.Ր. 90), որ է Լոռիի թագաւորական տունը (Վ.Ա.Ր. 106)։

788. Այդ միջոցին չատ պատերազմական և քաղաքական դէպքեր տեղի ունեցան որոնք մեր նպատակէն դուրս կը մնան եկեղեցական գործերու հետ յարաբերութիւն չունենալու համար։ Գլխաւորն է Վարդ ըմկլարոսի կամ Սկլերոսի՝ Վասիլ կայսերէ ապատամբիլը, նոյնիսկ Հայերուն և Մարաբիկնոնանեցիներուն օգնութիւնը, որուն դէմ զրկուեցաւ Վարդ Փոկաս զօրավարը, որ վերջէն ինքն ալ ապրատամբեցաւ։ Դաւիթ Տայոց կուրապաղատ, Վասիլի կողմը աշխատելուն համար, իշխանութիւնը ընդարձակեց և թագաւոր անուանուեցաւ։ Բագրատիկ հայազգի բանակներ և բոպիոյ կողմը սպառեցան Բուլղարներուն դէմ պատերազմելու համար, բայց մէջերնէն անոնց կողմը անցնողներ ալ եղան, ինչպէս Կամառագ Տերջանցի եղբայրները, Սամուէլ և Մանուէլ, որոց աւագինը թագաւոր ալ եղաւ ինչպէս յիշեցինք, (§ 783)։ Աարպատականի կողմէն ալ Աբլհաճ Թուղայ ոստիկանը նոր յարձակում բացաւ Սմբատի դէմ, որ հազիւ կրցաւ վանդէն ապատիլ ուղղութիւն ընդդէմ դէմ ընդդէմ (Ա.ՍՈ. 186)։ Աբլհաճ Թուղայ ոստիկանը վասպուրականի դէմ ալ յարձակեցաւ Հեր գաւառի ամիրայէն գրգռուած (Ա.ՍՈ. 187), բայց ոստիկանին յանկարծական մահուամբ վտանգը փարատեցաւ։ Այս առիթէն օգտուեցաւ Գողթան ամիրայ Ապուսուէտը և նորէն գրաւեց իր գաւառն ու Դուինը, և Սմբատի հետ ալ հաշտութիւն կնքեց։ Այդ ամէն պարագաներու մէջ Խաչիկ կաթողիկոսի դերն եղած է հաշտութեան միջնորդ ըլլալ, դի և Ապուսուէտի հետ գործերն ալ ընդդէմ ընդդէմ տեսան Խալիֆայ կառավարած է (Ա.ՍՈ. 188)։ Իսկ Սմբատ թագաւոր, որ մեծամեծ գովութեամբ և ընաիր ուղղութեամբ իշխանութեան սկսած էր, երթալով ճանապարհ փոխեց. որովհետև յաջողութիւններէն հպարտացած, անօրէնութեան և բռնութեան ձեռք տուաւ (Ա.ՍՈ. 245)։ Թագաւորութեան սկիզբը իր եղբայրներուն Գագիկի և Գուրգէնի իշխանութեան բաժին ներ նշանակած էր, Տայիր և Գուգարք գաւառներուն կողմերը. բայց նախէն վեր ընդդէմ ընդդէմ՝ Գագիկի հետ գժտեցաւ, որ պարտաւորուեցաւ հալածական ըլլալ, այսինքն է գործէ քաշուիլ և առանձնանալ (Վ.Ա.Ր. 90)։ Ասկէ գատ պատմիչը երբ ուրիշ դէպքերու առթիւ կը վկայագրէ Սմբատի (Ա.ՍՈ. 245), որոց մէկն է Ապուսուէտի հետ հաստատած գաչինքին գրժելը, և անոր Թշնամի Սալար ամիրային Հայ գունդեր օգնութեան ղրկելը, մինչ Ապուսուէտի ըսած հերիանուական դերն յարգած էր միշտ հաշտութեան գաչինքը, զոր Սմբատ երկարատև օրինօք ալ պահեց։ Միւս չարը, ապաշխելի եւս, իւր քրոջ ազջիկը խառնակութեամբ առնելն է, զոր անգին եհաբ Ապուսուէտ ղկին ընդ և ապահէաց, որուն համար Սմբատ ալ բարբոսմամբ պապ բոցակիզ ցասց ձեռս անդէն (Ա.ՍՈ. 246)։ Այդ միջոցին, չենք գիտեր ինչպէս, թագաւորին համբարանոցին խոսի և որաներու դէզերը կրակի կը սրսին Անիի մօտ։ Նոյն օր եկեղեցւոյ մէջ գանատղներէն մէկ մը՝ յանկարծ բարբառին մէջէն ընդ ընդ ընդ

նաւարկութեան, եւ որ ոչ միայն ի ծովակալ ոչ ոք ընդդիմանայ, այլ եւ ամենայն ոք զնա ընդունի եւ պատուեսցէ։ (ՄՍՈՒ. 243)։

789. Յայսմ ինչ ժամանակի եւ ի Հռոմ եղեալ էր Ներսէս Լամբրոնացի, եւ ի տեսանելն զնա զարմացեալ էր ամենայն ոք, զի ոչ ոք կարծեաց, եթէ կենդանի գտցի։ (ՄՍՈՒ. 171)։ Յայնմ ինչ ժամանակի եւ յղեալ էր Ներսէս առ Մանուէլ կայսր, խնդրեալ ի նմանէ, զի ոչ ոք ի Հռոմ ուսանիցի զգիտութիւն հայկական գրոց, զի մի՛ գուցէ ի ձեռն այնորիկ ուսելոյ զգիտութիւն հայկական գրոց՝ ուսանիցեն զհաւատս հայոց։ (ՄՍՈՒ. 839)։ Յայնմ ինչ ժամանակի եւ ի Հռոմ էր Ներսէս, որ եւ զհայկական գրոցն գիտութիւն ի նոսա ոչ ոք ուսանիցի։

ԽԱՉԻԿ ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ՍԱՂԱՀԱՐ ՊԱՏՄԱԳԻՐ

790. Ընդունիմ ի ասելեացդ զայս ամենայն, զոր ասացէք, եւ ոչ ինչ ինձ ընդդիմանալի է, զի ոչ ինչ ինձ ի գրոցդ հակառակ երեւի, այլ ամենայն ինչ ընդունելի է ինձ։ Բայց զայս միայն ի ձէնջ խնդրեմ, զի ինձ ցուցանիցէք, զի՞ արդեօք ի ձեր ազգի ոչ ոք գտանի, որ զհայկական գրոցն գիտութիւն ունիցի։ (ՄՍՈՒ. 162)։ Ասէ Սաղահար. Ոչ ոք ի մերոց գտանի, որ զհայկական գրոցն գիտութիւն ունիցի, զի ոչ ոք ի մերոց ազգաց ի Հռոմ ուսանի, զի մի՛ գուցէ ի ձեռն այնորիկ ուսելոյ զգիտութիւն հայկական գրոց՝ ուսանիցեն զհաւատս հայոց։ Եւ զայս ոչ ոք ի մերոց ազգաց

դապետ, կարնոյ կարմիր վանքին առաջնորդ։ Կիրակոս Դծծակերպ Դիանական վարդապետ, որ Նիգ գաւառի Թեղենեաց վանքը կը մնար, ուր էր և Երեմիա Թեղենեցին։ Սարգիս Ազուան Վայկ̈ոցաձոր վարդապետ և Յովհաննէս ամուսնացեալ քահանայ։ Առանց ամէնուն համար անխոհեր վարդապետ անունը կը արուի, և կը գովուին իբր Ճէ քէօրէնէմբ, սոսկ ճէքէորէնէմբ հռչակուած անձեր (ԱՄՈ· 172)։ Այս կարգին պէտք է յիշուի և Դևոնդ վարդապետը, Լևոն փիլիսոփայ կոչուած, որոյ անունը առնինք իբրև Զմշկիկի մօտ գեղեցիկ գրկուած (§ 778)։ Մեսրոպ Վայոցձորեցի կամ Հողոցմեցի երէցն ալ, որ Ներսէսի պատմութիւնը գրեց կամ առաջուց գտնուած գիրքէ մը ծաղկաքաղեց, այդ միջոցին ծաղկող ուսումնականներէն է, որ իր գրութեան Հայոց 416, այսինքն է 967 թուական գնելով կը յիշէ Վահան կաթողիկոսը (ՍԱՓ·Զ·138), և մենք ալ 968 նշանակած ըլլալով (§ 771) նոյն թուականին հեռացած չենք ըլլար, վասն զի մինչև 968 մարտի 30 կ'երկարի Հայոց 416 տարին։ Առ այժմ այս չափը բաւական կը սեպենք Խաչիկի միջոցին համար, ասոնցմէ եաքը եղողներն ալ յաջորդին միջոցին կը թողունք։ Բայց միջոցը չփակած, քանի մը կէտեր ալ կ'ուզենք պատմել կամ լուսաբանել։

793· Հռչակաւոր է նաև Դաւիթ Մոկաց եպիսկոպոսի անունը, որ նոյն ինքն Մոկայի Անանիա կաթողիկոսէ և պիսկոպոսութեան բարձրացած, և Ապարանք բուսած սեղը վանք մը չինած, և արքակրօն և առաքինի գործերով հռչակ հանած էր, և մեռնելէն եաքը հրաշագործ սուրբի համբաւ ստացաւ, և իբր գերեզմանն ալ ուխտատեղի դարձաւ Մոկաց և կորդուաց լարեպաչաններուն։ Դաւիթի եղբօրորդին, զոր անհատականն չէ Զաքարեանց Մոկաց իշխանին հետ նոյնացնել (ԱՄՈ·198), կոստանդնուպոլիս երթալով յատկական գինուորութեան մասու, և նշանաւոր եղաւ, Մանգլաւա զօրավար անունով։ Իսկ Դաւիթի յաջորդից եղբօր թոռը, և Մանգլաւաի քեռորդին, Սահփանոս Մոկաց եպիսկոպոս։ Մանգլաւա իրեն հետ ունէր հօրեղբօր գերեզմանին հողէն, և անոր զօրութեամբ եղած բժըշկութիւնները մինչև Վասիլ և Կոստանդին կայսրներուն ականջը հասաւ, հետաքրքրուեցան, տեղեկութիւններ քաղեցին, և ուզեցին յաւուրն պատիւներ ընել հրաշագործ գերեզմանին, և ընծայ մը Ապարանից վանքին։ Մանգլաւա իշխան Սահփանոս եպիսկոպոսի կոմքը հարցնելով, առաջարկից Աշչափայի մաս մը ունենալ, և անմիջապէս կայսրները պատրաստեցին ոսկեկռնք յուշարձան քառակուսի յօրինմամբ դիզեալ պեսիլ առաւօտեան խոյն (ՆԱՐ·379), և անոր մէջ գտնելով արձանը Աչափայեան գառ, փուչպուկի, ապտնդի, բեւեռի, զնջակի և խանձարուրի մասունքներ, և նոյն Մանգլաւային ձեռքով Ապարանքի վանքը ղրկեցին, ուր մեծաւանդակս ուխտատեղիս կառուցուեցաւ Սահփանոս եպիսկոպոսի նախագահութեամբ, և Արծրունի թագաւորներուն Աշոտի և Գուրգէնի և Սենեքերիմի ներկայութեամբ, որոնցմէ վերջինին սահմաններուն մէջ կը գտնուէր վանքը (ՆԱՐ·387)։ Սահփանոս այդ առթիւ եկեղեցին ալ նորոգից և զարդարից, զոր չափազանց բացատրութիւններով կը նկարագրէ Նարեկացին, և ուր չատ աւերքերու մասունքներ ալ հաւաքից (ՆԱՐ·386), և այնուհետև Ապարանից վանքը նշանաւոր ուխտատեղի մը դարձաւ, և մանաւանդ հրաշակեցաւ Նարեկացիին գրած Ապարանից պատմութիւնովը (ՆԱՐ·372–390), և այդ առթիւ պատրաստած խոչին ներբողեանովը (ՆԱՐ·390–406), որուն իբր յարակից գրած է Աստուածածնի ներբողն ալ (ՆԱՐ·407–421) զոր կը նուիրէ Սահփանոսի՝ ընդդէմ Մխոց հզօր դէպոպեի (ՆԱՐ·422)։ Ապարանից վանքը այժմ լքեալ վանքերէն մէկն է Մոկաց գաւառի Մամրատանց գաւառակին մէջ, Ապարանք գիւղին մօտ։ Անցողակի յիշենք այստեղ Ռուբինոս Մոկացի ճգնաւորին անունը, զոր Յայսմաւուրքը գովութեամբ, բայց առանց թուականի, կը յիշատակէ (ՅԱՍ·Ա·149)։ Փառայ վանք ըսուածն ալ անծանօթ է, սակայն անյարմար չենք սեպեր Ռուբինոսի անունը կցել Մոկաց գաւառի վանական պայծառութեան ժամանակին հետ, զի նորա արքակրօն և ճգնաւորական կեանքէն զատ ուրիշ պարագայ մը յիշուած չէ։

794· Ժամանակակից կը նկատուի Մահան Առաքելոյ վանքին հիմնարկութիւնն ալ, Սասուն գաւառի Գումեր գիւղին մէջ, որ մինչև այսօր ալ չէն կը մնայ, թէպէտ Սասունի վերջին արկածներուն ենթարկուած։ Որչափ ալ հիմնարկութիւնը անհաւատալի և առասպելական պարագաներով պատմուած է, սակայն կ'ուզենք կիսել վանքին նշանաւոր եղած ըլլալուն համար։ Գումերի քահանայն, գիւղին տանուտէրը կ'անիծէ, և չարձակած կը մնայ։ Մէկու մը անիծածը և բանադրածը ուրիշ մը արձակել չկրնալուն կանոնով, տանուտէրը մինչև Հռոմ կը գնայ, Պետրոս առաքեալ արձակուելու համար։ Հռոմի հայրապետը իրեն եկեղեցականներուն ժողովը կ'արուէ ուխտաւոր Հայը երկաթէ չղջիկներով՝ վիզէն և ոտքերէն և ձեռքերէն կապել, և Ս. Պետրոսի գերեզմանին առջև թողուլ, որ նեղ հրաշքով քակուի, իմանան թէ արձակուած է։ Իրաւ ալ կապուած Հայը գիշերով երազ կը տեսնէ, որ Պետրոս և Պօղոս առաքեալներ՝ անիծոզ քահանային կ'ասչէնն որ իրեն ներում չնորհէ, քահանան հաճութիւն չտար, մինչև որ Բրիտաս կ'երթայ և կը հրամայէ արձակել, և այդ վայրկենին չղջիկները կը քակուին։ Աւով Հռոմի հայրապետ ու ժողովականները կը համոզուին թէ Հայը արձակուած է, և գինքն գեղեցկին պահապան կը նշանակեն։ Եօթը տարի սպասաւորելէն եաքը, այդ արձակեալ Հայը՝ Ս. Պետրոսի մարմինէն ակռաներովը ճկոյթ մատը կը փրցնէ· ասոր վրայ երկնային նշաններ կ'ըլլան, և հայրապետն ու Ս. Պետրոսի տաճարին եկեղեցականները, փըրցուած ճկոյթը Հայուն կը թողուն, և նա կ'առնէ կը բերէ, և իբր հայրենական գիւղին մէջ Մատին Առաքելոյ, այսինքն Ս. Պետրոսի ճկոյթին վանքը կը չինէ։ Յայսմաւուրքը որ այս պատմութիւնը յաւելջ կը բերէ, Մատին Առաքելոյ վանքին տեղ կը ցուցնէ Կոկոտ գաւառի Բիծայր գիւղը (ՅԱՅ·583)· բայց պատմութեան պէս անուններն ալ չենթադրենք կ'երեւին, որչափ ալ պատմութեան սկզբնական թարգմանիչ կը ցուցուի փիլիսոփայ Լևոնդ վարդապետը (ՍՄՐ·23), զոր յիշենք (§ 778)։ Իսկ Մատին Առաքելոյ վանքը մինչև այսօր կայ ու կմնայ Սասունի Գումեր կամ Գամք գիւղը, և այդ պատմութիւնն ալ կը պատմուի, զոր մենք յաւելջ բերել ուզեցինք, ոչ իբր ստոյգ պատմութիւն, այլ ցուցնելու համար, թէ մինչև ուր կը ձգտին երեւակայական թռիչները։

ՄԱՏԻՆ ԱՌԱՔԵԼ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՇԼԱՒՈՒՆԻՔ

795· Նշանաւոր վանք մըն ալ որուն չինութիւնը այդ միջոցին եղած է, Մարմաչէնն է, ինքնանուն, վերնաշէն, ընդարձակ և հոյակապ չինուած մը (ՍԱՄ·103), զոր Մխիթարիչն անունով կը յիշեն Ասողիկ (ԱՄՈ·262) և Կիրակոս (ԿԻՐ· 50), և չենք խմանար թէ ինչու Ասիչան կ'ուզէ Մխիթարիչն խմանալ, տաճարին նկարագիրն ալ, և ոչ սպիտակ մարմարէ չինուած ըլլալը դիտելով (ՇԱԿ·147), մինչ Հայուն ըմբռնմամբ ամէն ընտիր քար մարմարիոն կ'ընդունուի։ Բայց այդ ատիճն մէջ աւելի նկատելու կէտն է, թէ Մարմաչէնի հիմնարկութիւնը կը պատկանի Էշխանոյ Էշխանէն վանահօր, որուն Գէորգ Պահլաւունի (ԱՄՈ·262), իսկ Պահլաւունին առաջին անգամ կը յիշուի այդ ատիճ, մեծ հռչակ ունեցաւ ապագային, Գրիգոր Մագիստրոսի անձնասիրութեամբ և անոր ցեղէն ծագած հայրապետներով։ Բայց սակէ աւելի հետաքրքրական է Պահլաւունիներուն ինքզինքին ըսածէ Ռշտունի (ՄԱԳ·40), կամ է նախնական հօրէ սկսեալ է Պարթեւ ըսածէ ցեղէն կարծելնին (ՁԱՓ·540)։ Սակայն նոյն ինքն Շնորհալին ալ, ազգասիրին մեծ մտանոգութիւնը, որ կը պնդէ՝ թէ բնութիւն ազգին պահել, որ Պահլաւի ցեղէ, միւս կողմէն կը խոստովանի, ըսելէ և ըսածէն ետ ոչ դնելէ, դեռ ևս ընթացող ներհուն եղելու, որ յաղթ ազգին ձուլվելու սերտելու, որպէս ընտրեալ ճոխաճախելու, դնելու ու դեղը հասուցելու (ՁԱՓ·540)։ Բայց սակէ իրենք ալ բան մը գիտցած ըլլալին, հարկաւ չէին ծածկեր, և նոյն ինքն Շնորհալին, և իրմէ առաջ Մագիստրոսը, կատարեալ ազգաբանութիւն մը ունեցած կ'ըլլային։ Լուսաւորչի առնմին չառաւիղ ըսուելու համար պէտք էր ուղղակի անոր սերունդն ըլլալ, և որովհետև Լուսաւորչի ցեղին արու գիծը մինչև Սահակ Պարթեւ հասնելով սպառեցաւ, և Սահակ աղջիկ մը միայն ունեցաւ (§ 181), ուստի պահ մը կարծուեցաւ, թէ Պահլաւունի կոչուածները՝ է ըստ ոմանց արքայն Սահակայ Պար-

ընել եղած ըլլան (ԶԱՄ· Բ· 851), և այնպէս ալ ընդհանուր ժամանակ մը, առկայն տեղական հնադարեան թիւնները ընդարձակուելով ցուցուցին, թէ անհնար է այդպէս մնալը։ Սահակի աղջիկը Համազասպ Մամիկոնեանի հետ ամուսնացած էր, և անոնք ծնած երկու զաւակներէն Վարդան և Համազասպեան տղոց ձեռքէ չկրցին, և մինչև այդ ժամանակները՝ որ Պահլաւունի ցեղ մը մէջտեղ կ'ելլէ, Մամիկոնեաններ մնացած էին, ինչպէս Մուշեղ և որդին Ծառուկ, և անկէ ետքն ալ չարաչար նահնջին, որով անհնար կ'ըլլայ Մամիկոնեաններ՝ Պահլաւունի եղած ըսել, կամ Սահակի աղջկան սերունդ կարծել Պահլաւունիները։

796. Երբոր այս կողմէ բոլորովին կը փակուի Պահլաւունիներուն թագաւորական ընտանիքը, պէտք է ուրիշ հիմ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ մը գտնել։ Այդ մասին ՍԵՊՈՒՆԴ մեր կարծիքն եղած է ա-

նոնց սերունդը կապել Կամսարականներուն հետ (Օ՜ԼՈՒ· Զ· 93), և ուրախ ենք տեսնելով, որ Կոռնետեանց ալ, Մոզիսթոսի ներսեն առաքինասիրտը, այդ եղրակացութեան կը հասնի (ՄԱԳ· ԺԳ)։ Պահլաւունիք Հայոց հին նախարարութիւններուն կարգին երբեք չկուսած չեն, այլ կը ճանչցուին իբր Պարթեւներուն ընտրեալ եղող Բահլ գաւառի (ԽՈՐ· 164) տիրազուռներ, որոնք յետոյ երեք ճիւղի բաժնուեցան, կարճէն Պահլաւ, Սուրէնի Պահլաւ, և Մազազոպեան Պահլաւ անուններով (ԽՈՐ· 103)։ Առջի երիս ճիւղերէն մէկ մէկ անձ Հայաստան փոխադրուած են գահազան տոհմերով։ Սուրէնեան Պահլաւներէն է Ատոռ (ԽՈՐ· 154), որ Խոսրովը գահակալեցուց, և որուն գահակալութեան ատեն Գրիգոր Լուսաւորչ Այս սկզբ ուելի քան նախորդ տարին, քահանայապետական առաջ ճանչցուեցաւ, և մինչև Սահակ Պարթեւ չորս հոգի, և անոնց ազգականներ, ինչպէս յիշեցինք (§ 796)։ Կորէնեան Պահլաւներուն դիմը Արտաշիր Սասանեանէ կտարուած ատենը Պերոզատեան ազգին Բագրեւանդ երկիրը տրուած

տանեցւոց (ԽՈՐ· 153)։ Ասոր որդին կամաց Հայաստան փոխադրուելով, քրիստոնէութիւնը ընդունելուց, բայց վաղամեռիկ ըլլալուն անոր որդին Արշակ իր նախնեական տուն մը գտնելու համար, և Երասխաձորը իբր բնակավայր ընտրելուց, և նախարարութիւնը ալ ան գաւառը Արշակ Արշակունիի անունէն Արշարունիք կոչուելուն (ԽՈՐ· 177), իրմէ Արշարունիք, բայց նոյն տանն Արշակ իրմէ հոգևոր անունէն առնելով Կամսարական կոչումն ալ առացան (ԽՈՐ· 173)։ Անոնք եօքը պատմութեան մէջ չորս նախարարական կամ Արշարունիներու յիշատակութիւնը, և նշանաւորագործներէն մէկը՝ Աշխէն Աշտատենից Աշտիճ կամարակապն, որ էր Ա· ֆէնայ զբաղմերէն Հայոց տրեան վերջինն Մամիկոնեան, տոնելով զբաղաբար նորա ընտրեան (ՓԱՒ· 65)։ Այս կերպով Արշակի կինը կ'ըլլայ Ս· Սահակի թոռնորդին, և կամրջելուն պարտականը խոստացած կըլլան վերատրելու, անոր իգական ճիւղին սերունդին մէկուն հետ զուգակցելով Աշոտ Կամսարականներուն՝ Լուսաւորչի տունը կարծելու համար։ Կամսարականներ նկատելու նշանակութիւնները մինչև եղաւ Ներսէհ կիրթագազատ, նահնեորդ գաւառն վերջ չկը (§ 512), ուակից հաքը հետզհետէ կը նահազի Ախշարհաշի կամ Կամսարական ցեղին դիրքը, մինչև որ Աշոտ Բագրատունի, մանկի մանկաուանեալ, որ իններորդ դարուն սկիզբները ազգասիրական էր (§ 634), ջանացաւ զուտ գեղատուն Արշարունեաց յաջորդ Կամսարականաց (ԱՍՈ· 108), և անկէ հաքը նոյն նախարարութեան անուն ալ կարծես թէ դադրեցաւ։ Եթէ նախարարական տունը իր կարեւորութիւնը կորսնցուցած չըլլար, իր երկիրը դամով ծախելու չէր գիջաներ, բայց տակ ցեղը չնչուած չէր, որովհետեւ վճռաւորներ և գինը գանձուներ կային մէջտեղ։ Կամսարական–Արշարունիներ երբ իրենց տեղ։ Կամսարական–Արշարունիներ երբ իրենց բնիկ գաւառը, նախկին երասխաձորը կը թողուն, կ'անցնին հատատատել Արարատեան վարդանեանք գաւառը, դար պէտք չէ չափել թէ Տարօն բերանի հռոմանոն գաւառին հետ և որուն գլխաւոր քաղաքն է Խոթ, և անոր այս անկէն է որ երեսան վրէ գան Պահլաւ տոհմերը, իրենց գաւառին անէր։ Ինչ որ տոհմերուն կը ցուցնէ ճին կամսարական Արշարունիներուն՝ և նոր կամ երկրորդ Պահլաւունիներուն նոյնութիւնը։

797. Ժամանակագրական հաշիւն ալ կու գայ հաստատել այդ եղրակացութիւնը։

ՊԱՇԼԱՒՈՒՆԵԱՑ ՆԱԽՆԻՔԸ

Հայոց 435=986'ին է որ վարդամ Պահլաւունի Մարմաջէնը կը հիմնարկէ, երբ արդէն ապարտակա էր, և հնար չէ 40 տարեկանէ պակաս ենթադրել զինքն այդ թուականին։ Արդ Վահրամին հայրն է Գրիգոր Պահլաւունի, մեծ հայրն է Ապուզամիր, և մեծ պապն է Արտակ, որոց իւրաքանչիւրին 20–25'ական տարի սերընդեան միջոց նշանակելով՝ գարի մը միջոց կ'ունենանք դէպ եռեւ, իրր Պահլաւունեաց նախահօր թուական, մինչ չուրջ 820'ին էր որ երասխաձորէ այսկողմ անցեր էին հին Կամսարական–Արշակաւնիները։ և Կամսարական մը եղած կ'ըլլայ նոյն ինքն Արտակ՝ գաւառին նոր տանուտէրը, և Պահլաւունեաց նախահայրը։ Ինչ որ մենք բազմաթիւ պատճառաբանութիւններով կը փաղնք, յայտնի կերպով կը հաստատէ նոյն ինքն Պահլաւունին Մոզիսթոս, երբ Կոռնեղիոսն Աբրոյայ կոչմամբ կը յատկանշէ իր նախահայրը (ՄԱԳ· 40), և Կամսարական մը եղած կ'ընդունի Պահլաւունիներուն առաջինը։ Երկու ցեղերուն նոյնութեան վկայ մէն ալ Անաստաս վարդապետն է· որ գինաբաշխելով Ա ախնախոհ եղեալ, տեղեկագիր մը գրած է վասն ընդհրէն Հայոց որ յերեսասունից (ԱՆԱ· 13), է ինդրոյ եղեալն Համազասպ Կոռնեղիոսէ Պանլեսունոյ (ԱՆԱ· 11)։ Անաստասը յորմար է նոյնացնել՝ կիրակոսի յիշած ընդրեալ վարդապետներէն համանուն Անաստասի հետ (ԿԻՐ· 40), որ ժամանակակից կը ցուցնի Սահակեանոս Սիւնեցիին, որ ապրեցաւ ութերորդ դարուն առաջին կէսին մէջ, կամ բարեկամներուն իրենց գաւառը Բագրեւանդ

նվիրելուն վճռաւորէն առաջ։ Սակէ կրնանք հետեւցնել, թէ կամսարականներ վարդանեանց գաւառը չանցած, և Արտակէն ալ առաջ Պահլաւունի կչումը իրենց սեփականել սկսած էին։ Համազասպը, որ Անաստասէ կը յիշուի, երասխաձորի մէջ բնակող կամսարականներուն՝ եթէ վերջինը չէ, վերջիններէն մէկը եղած կ'ըլլայ։ Ամէն տեսի մէջ Պահլաւունիներուն կամսարական սերունդ եղած ըլլալը անկասկած կը գտնուայ, և երբեմն պայծառ ու նշանաւոր եղած ազգատոհմը, ՌԱԼ ՐՈՓՈՆ ՅՕՆ ՍՓԻՒՌԱԼ, յոռիին ազանց դիմ ծանիլալ (ԶԱՄ· 540), կրկին հրապարակի վրայ կը սկսի փայլիլ, տասներորդ դարուն կէսէն ետքը։ Արտակ և Ապուզամիր լոկ անուններ են մեզի համար, որոց վրայ Մագիստրոս ալ բան մը չպատմեր, թէպէտև գովութեամբ և օրհնութեամբ կը յիշէ անոնց անուններըը։ Իսկ առաջին անգամ արդիւնքներով պայծառանալ սկսող Պահլաւունին՝ Գրիգոր Համզէն է, տասուսանապաշտ, առաքինի, ողորմած, սկզբնաշէնն և վանաշէնն անձ մը, որ քաղաքամէայ կը վախճանի այրի Թոզլով երեսամեայ Շուշիկ կամ Շուշանը, և որը զաւակներ, Վասակ, Վահրամ, Տիգրան և Գրիգոր, և Սկզա աղջիկ մը։ Իսկ Ապլաթիպ անունով յիշուած որդին պէտք է Տիգրանի հետ նոյնացնել (ՄԱԳ· ԺԶ·), որովհետեւ չորսէ աւելի եղբայրներ չեն յիշուիր (ՇԱԿ· 148)։ Իսկ Գրիգորի վրայ՝ իր հօրը մեւնոյն Գրիգոր Համզէ անուններուն կըրկնութիւնը, կասկած կը զարթուցանէ թէ հօրը մահաւանէ ետքը ծնած ազգ մը պիտի ըլլայ։ Վերջիններըը՝ Գրիգոր և Սկզա վաղամեռիկ ալ եղած պիտի ըլլան, որովհետեւ միայն առաջին երեքը կը յիշատակուին պատմութեանց մէջ։ Սակայն Պահլաւունիներուն գործերը պատմութեանս կարգին կը թողունք պատշաճ պարագաներուն յիշատակել։

798· Նահանջի մի դեպ. թե դեպ տեսա Հոյոց եկեղեցւոյ տեառն Գրիգորի Լուսաւորչի ի Վաղարշապատ, որ ի ՅԱՆԱՊԱՐՀԻ ՄԱՍԻՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՒ ՄԱՐՄՆԱՒՈՐ ԱՆՊԱՏՈՒՄՆ ԱՍՏՈՒԱԾՈՅ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՄԵՐՈՅ ՍԱՀԱԿԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՀԱՅՈՑ (ՍԱՄ·273), տեսի զայն ի ներքոյ սեղանոյն, որ ի վերայ նորա կայ, ի ձախակողմեան կամարին, ի ներքոյ պատկերին Սրբոյ Գրիգորի Լուսաւորչի, որ ի վերայ նորա կայ, ի պատերազմի ընդ Տրդատայ, եւ ի ներքոյ պատկերին Սրբոյ Սահակայ Հայրապետի, որ ի վերայ նորա կայ, ի պատարագի, եւ ի ներքոյ պատկերին Սրբոյ Մեսրոպայ Վարդապետի, որ ի վերայ նորա կայ, ի քարոզի, եւ ի ներքոյ պատկերին Սրբոյ Ներսէսի Հայրապետի, որ ի վերայ նորա կայ, ի ժողովի, եւ ի ներքոյ պատկերին Սրբոյ Ներսէսի Մեծի, որ ի վերայ նորա կայ, ի մկրտութեան, եւ ի ներքոյ պատկերին Սրբոյ Ներսէսի Հայրապետի, որ ի վերայ նորա կայ, ի պատարագի, եւ ի ներքոյ պատկերին Սրբոյ Ներսէսի Մեծի, որ ի վերայ նորա կայ, ի մկրտութեան, եւ ի ներքոյ պատկերին Սրբոյ Ներսէսի Հայրապետի, որ ի վերայ նորա կայ, ի ժողովի, եւ ի ներքոյ պատկերին Սրբոյ Ներսէսի Մեծի, որ ի վերայ նորա կայ, ի մկրտութեան, եւ ի ներքոյ պատկերին Սրբոյ Ներսէսի Հայրապետի, որ ի վերայ նորա կայ, ի պատարագ

ընտրութենէն իբր երկու տարի առաջ, և ամբողջ Սարգիսի օրով իշխանութիւնը չտրուեցաւ, վասն զի Սարգիսի հրաժարելէն ետքը վախճանեցաւ։ Արծրունի Աբուսահլի երիք զաւակները հանուկ թագաւորութիւններ հաստատած էին (§ 776)։ Աչոտ բուն Վասպուրականի թագաւորը մնաց էր 439=990'ին, և անոր մասը անփականցին իր եղբայրները՝ Գուրգէն Սմբատեանց և Սենեքերիմ Ռշտունեաց թագաւորները, և երբ Գուրգէն ալ մնաւ 452=1003'ին, մանկահասակ երիք զաւակներ թողլով, Սենեքերիմ մնաց բովանդակ Վասպուրականի թագաւոր, և 20 տարի ևս չարունակեց այնտեղ (Ա.ՍՈ. 274)։ Սիւնեաց առաջին թագաւոր նշանակուող Սմբատին (§ 765) մահուընէ ետքը, պայծառութեամբ ղեկավարեցաւ նորա հանուկ որդին Իւրաս, և ինքնահնարեալ ծագմամբ Սլեհանց Ի Բազց (ՕՐՔ. Բ. 41)։ Վասակ պապկեանց Սահակ անունն ալ միացուցած կ'երևի իր անունին (Վ.Ա.Ր. 90), համաձայն կրկին անուններու սովորութեան, որ տակաւ կ'ընդարձակուէր Հայոց մէջ։ Այս սովորութեան մեկնութիւնը կը գտնենք, մկրտեալներուն վրայ քրիստոնէական անուն մը դնելու սկզբունքին մէջ, զոր կը թելադրէ Նարեկացին՝ Աբուսահլ Արծրունիի երիք զաւակներուն երկրորդ անունները յիշած առնն գործածած բացատրութեամբը, քանի է ֆրխփորդն ծննդենէ առաջնին Նորփորդեան ապաստաձնութեան արքեպիսկոպոսութեան (ՆԱՐ. 387)։ Վասակ բուն կարաստաւ իշխանութենէ հաքը անարդի մնաւ, և իրեն յաջորդեց իր քեռորդին Սմբատ, որ էր որդի Աշոտ Ի Նշ ասկան փոնկ, իսկ Աշոտ էր էշխանաց էշխան ամենայն Ռաքաստանեայց (ՕՐՔ. Բ. 61)։ Վասակի զաւակներն էր Կարաստիպէ, Գագիկի կինը, որ նշանաւոր եղած է իր չինարար գործունէութեամբ, և նպաստած է Սիւնեաց և Բագրատունեաց մէջ սիրոյ խաղաղութեան։ Բագրատունեաց առնմին իշխաններէն Գագիկէ հաքը պէտք է յիշենք Աբասը, որ Կարսի թագաւորն էր (§ 787)։ Գագիկի եղբայրը Գուրգէն ալ կ'իշխէր Տաշիրք կամ Լոռի գաւառը, ուր իրեն յաջորդեց որդին Դաւիթ, Անհոգին մականունեալ, որ հօրենական իշխանութիւնը տարածեց մինչեւ Օրբէթ, որ է Շամշուլդ, և մինչև Տփղիս, յաղթելով Փառակն ամիրային և Դեվմեար մարզպանին, որ Վրաց օգնութիւնը վայելելու համար քաղկեդոնիկ կրկնամկրտութիւն ալ ընդունած էր, կամ է նոյն էրիստաւ ըստանայր ըլլը, ինչպէս կը գրէ Ասողիկ (Ա.ՍՈ. 249)։ Թէպէտ և Դաւիթ իւր յաջողութիւններէն փքացած, և առնե ինչ ամբարչալ անհնազանդութեամբ համաբ, հօրեղբօր Գագիկի դէմ ալ անառակել կը սկսէր, և Գագիկ վրան քալելով զսպել կը ձեռնարկէր, սակայն դիպուածորեմբ հայրապետին պետան Սարքսէ եկն է հնազանդութեան, և այնուհետեւ էբլե ոչ հայր խոնական հպատակութեամբ ապրեցաւ (Ա.ՍՈ. 272)։

ՇՐՋԱԿԱՑ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

801· Հայաստանի հիւսիսային գաւառներուն և անոնցմէ անդին եղող երկիրներուն իշխանութիւնն ալ բագրատունիներու զանազան ճիւղերուն անցած էին, սակայն անոնք այլ եւս տեղերուն բնիկը զարձած և գաւառութեամբ ալ համաձայնած էին։ Ասոնց մէջ առաջին տեղը կը գրաւէր Տայոց թագաւոր Դաւիթ կիւրապաղատը (§ 788), որ յաւելեալ տարիքով և նշանաւոր գործերով գերապայ դիրքի մը տիրացած էր։ Վրաց թագաւոր էր Բագարատ, որ այդ միջոցներուն մնաւ, և իրեն յաջորդեց որդին Գուրգէն (Ա.ՍՈ. 261)։ Ափխազաց թագաւորութիւնն ալ Թեւտաթի մերժուելէն ետքը տրուեցաւ Սմբատի, որ սոյն Գուրգէնի որդին և Բագարատի մեռն էր (Ա.ՍՈ. 243)։ Սմբատ ուրիշներէն Բագարատ կոչուած է (ԶԱՄ. Բ. 870), և պահ մը իր պապին դէմ ալ քալեց, իր հօրը Գուրգէնին, մեծ հօրը երկրորդ կնոջ կողմէն նեղուելուն համար, բայց դրացիներու միջամտութեամբ խաղաղութիւն հաստատուեցաւ (Ա.ՍՈ. 244)։ Աղուանից թագաւորութիւնն ալ կը չարունակէր, Փառխատոյ թագաւորութիւն մըն ալ կար (Ա.ՍՈ. 275), որոյ իշխաններ նոյնպէս Բագրատունի սերունդներ էին։ Ասոնց հետ՝ Հայաստանի մէջ սիրապահող Տաճիկ ամիրաներ ալ տակաւին կը չարունակէին իշխել, գլխաւորապէս Գանձակի և Դաւինի և Մանազկերտի և Նախիջևանի կողմերը, Յոյներ ալ իրենց իշխանութիւնն նեղքեւ կը պահէին Բարձր Հայոց և Զորրորդ Հայոց և Տարաւերանի՝ թէ ոչ բուն վանդակը, գոնէ մեծագոյն մասը, և պահ-

պազմներ ու նիզակակցութիւններ փոփոխակի կը չարունակէին ասոնց ամէնուն մէջ, որոց մանրամասնութիւնները մեր նպատակէն դուրս կը մնան։ Մենք միայն ուզած ենք քաղաքական կացութիւնն ալ բացատրել համառօտիւ, համոզուած ըլլալով թէ ասոնց անոր անհնար է ազգային եկեղեցւոյ գործերուն ընթացքը լաւ ըմբռնել։ Բայց ասոնի մեր նիւթին հետ յարաբերութիւն ունեցող կէտ պէտք է նկատել, ժամանակին սիրապահող ամուր համոզումը՝ կրօնական ընկերութիւններուն մասին։ Պատմիչը Դեվմեար մարզպանին պարտութիւնը պատմած տեղն, որ քաղկեդոնիկ կրկնամկրտութիւն ընդունած էր (§ 800), կը յաւելու. Եւ ձանձրացեալ Դեվմեար ըստ սէր հնազանդ է Տէրունէ, երբեմն, ապաքէն Ի նոցա հաշէն (Ա.ՍՈ. 249)։ Դաւիթ կիւրապաղատի կոչումն ստացած վրացի բանակին՝ Արտանայ պատերազմին մէջ Տաճիկներէ յաղթուելուն պատմած տեղն ալ դիտել կու տայ, թէ Վրացիք՝ Հայոց ակնհայեցին ետև Ի ծլնդեան ուրբէն, և երբ Տաճիկներէն յանդիմանեցան, եթէ ընդէրնէր երբեմն ուղղեալ ուղիղ ոտնի՝ և դուք երբեմն ետևս, Վրացիներ յանդգնեցան պատասխանել, թէ մեք ձեզ նկնձեցին և դնեք հնձէն ետևս ընդոնիմք։ Եւ կը յաւելու, թէ այս եղաւ պատճառը որ ընդհանուր ոտոտն Աստուծոյ է վերայ նոցա, որ նոյնիսկ 447 տարւոյ զատկին օրը, 998 ապրիլ 17'ին Վրացիք հարստաձա ասպետները կը կրէին, և ետևսկան վնէին նոյն գիշերը (Ա.ՍՈ. 260)։ Դրացի ազգութեանց մէջ վեհապանծութիւնները փոփոխութիւններ չունենք Սարգիսի առնն։ Յունաց կայսերական գահուն վրայ կը գտնէր միշտ Վասիլ Բ իր եղբօր Կոստանդին Ը-ի գահակցութեամբ (§ 778), և բուն կան գործունեայ իշխանութիւն կը վարէր ամբողջ կես դար աւելորդութեամբ։ Իսկ ամիրապատական իշխանութիւնը լոկ անուանական բան մը գարձած էր, և ամէն կողմ ամիրաներ ազատապար կ'իշխէին, և նոյնիսկ մայրաքաղաքին մէջ էմիրեալ-մէրանները էին իշխողները (§ 747)։ Մբթի-Պիլլահ, 28 տարի ամիրապահի անունը կրելէն ետքը, անդամալուծութեան պատճառաւ բանտապատեցաւ հրաժարելով 974'ին, և իրեն տեղ անցաւ որդին Ապուլ-Քէրիմ-Ապուլ-Քիր, Թայի-Լիլլահ կամ Տահէր-Պիլլահ անունով. ինքն ալ էմիրէլիւթիւնը ձեռք անցնող Պուխեան իշխաններուն խազալիք եղած, որոց գլխաւորը Աստա, Շահնչահ անունն ալ ակատգործածել, իսկ անոր կրտսեր որդին Պահաէտ-Տէվլէ, ամիրապետը ամբաստանեց իրեն թէ գաժանութիւններ իրացուցած ըլլայ, ձերբակալեց, խոշտանգեց և հրաժարեցուց տարի 991'ին, և տեղը նշանակեց Մօքթատիր-Պիլլահի թոռնորէն մէկը, Քաաէր-Պիլլահ անունով, որ 41 տարի մնաց անուանական իշխանութեան մէջ։ Այդ տեսակ կացութեան հանդէպ գիւրաբաց կը բացատրուի, թէ ինչպէս Հայ իշխաններ կրնային ազատ կերպով իրենց երկիրները կառավարել, թէպէտև պաշտօնապէս հարկատու իշխանի դիրքն ունէին, և զրացի ամիրաներուն հետ երբեմն կը պատերազմէին և երբեմն կը դիմանէին, իրենց դիրուժորական այժերուն համեմատ։

ԱՆԻԻ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

802· Սարգիսի անձին և իր ժամանակին վրայ ընդհանուր տեղեկութիւններ տալէ առքը, կը մնանք անոր գործունէութեան գլխաւոր կէտերը պատմել։ Առաջին գործն եղաւ ամբաստանեալ տեղւոյն փոխադրութիւնը։ Ընտրողական ժողովը գումարուած էր Անիի մէջ. ուր Սմբատ ձեռնարկած էր փառաւոր կաթողիկէ և կաթողիկոսարան կառուցանել, (§ 780), բայց մահը վրայ հասնելուն գործը անկատար էր մնացած, և կառավարիչ թագուհի հոգ տարաւ և ջնջեցաւ ասպրմամբ շինուելին։ Կը պատմուի թէ կառավարիչ գործին փոյթ տարաւ է հրեշտակ Աստուածոյ յայտնեալ, որ ետնապահոյը նմա, ծաւալ է նմին պատճառել ընդ երբեմն եկեալ տեղացն ասրաձի (Վ.Ա.Ր. 90), ինչ որ պէտք է մնկնիլ կառավարիչի գիւրազանին մինչև աշխարհի վերջը եկեղեցիին հովանւոյն ներքեւ մնալուն վրայ, և ոչ թէ կառավարիչի մինչեւ այն տեղն կենդանի մնալուն վրայ։ Իսկ տեսիլքի մը խօսքը դիւրըմբռնելի է այն դրութեամբ, որով ամէն բարի մտածումներ հրեշտակային թելադրութիւններ կ'ընդունէին հաւատացեալներէն։ Սմբատի մահէն մինչև Սարգիսի ընտրութիւնը անցած երկամեայ, բաւական եղած է հարկաւ կաթողիկէին և կաթողիկոսարանին չնաւածը այնչափ յառաջացնել, որ Սարգիս կրցած է ընտրութենէ և օծումէն

հաքը այլևս Արգինա չդառնալ, և մնալ Անի Գագիկի մօտ, որ կանուխէն ալ մասնաւոր սէր ունեցած էր Սարգիսի վրայ, և անոր կաթողիկոսութիւնն ալ յաջողացած էր (§ 798)։ Արձանագրութիւնը մինչև 450=1001 կը տանի կաթողիկէին տարաժամը (ՇԱԿ·91), զոր պէտք է մնինել բոլոր զարդերուն լրանալուն վրայ։ Դիտելի է ևս որ արձանագրութեան մէջ թագուհին անունը Կոպրանէքէ գրուած է (ՇԱԿ·71), և ոչ Կատրամիդէ, ինչպէս ունին բոլոր գրչագիրները։ Կաթողիկէին չինութեան լրումը Անեցիէն մինչև 1011 կը յետաձգուի (ՍԱՄ·104), որ պարզապէս թիւրիմացութեան վերագրելի է։ Կաթողիկէի չինութեան կատարմիդէի և ոչ Գագիկի վերագրութիւը, դիտելիութիւնը գործ մը կ'ներսի Գագիկի կողմէ, որպէս զի անոր չինութիւնը ամբողջապէս իր եղբօր անունին մնայ, իսկ ինքը իր անունով ուրիշ փառաւոր չինուած մը ակաս կառուցանել, նոյնպէս Անիի մէջ, Մաղկոցաձորի կողմը, է բաղբատանդուկ տեղւոջ, տարբաթեղ տեսլեան, ներքուստ քիմերեան կոփածոյ վիմօք, մանուածոյ տանդակաս յօրինեալ, լուսանցոյց պատուհանօք, երբեմն զրանց տըրանքեօք, սիանգարես տեսլեամբ

կոզեան վարդապետներն իրեն ղրկուին, բայց ասոնք միայն գրով պատասխանեցին և երթալ չուզեցին։ Իսկ երբ Վասիլ խնդիրը կըկրնեց, Սամուէլ Կամրջաձորեցին յանձնառու եղաւ Կոստանդնուպոլիս երթալ։ Այնտեղ երկար վիճաբանութիւններ ունեցաւ Յոյն վարդապետներու հետ, անդամին սկիզբէն ուսմարական հաչիւները կազմելով։ Յոյները չկարնալով ընդդիմանալ, կ'առաջարկէին Մուսի կիպրոսցի, երբոյեցի վարդապետը բերել իրենց գերագոյն դատիչ։ Սակայն այն ալ չսմռն և ուրա աբբ ընդնայն ենտոռնէ պատն Յոաննաց և գովեր զբանն Սամուէլի Հայոց վերաբաղեդին (ՈԻՈ·55), որուն վրայ Վասիլ Յոյներէն զբաղսմ եհան է պատուոյ երկեցուցն, և գվերաբաղեդն Հայոց ուղղութեան ետ դարձուց (ՈԻՈ·56)։ Որչափ ալ Ուռհայեցին, և անկէ առնելով Գանդատագիրը (ՍՄՐ·44) մեծ ուրախութեամբ կը պատմէ այդ միջադէպը, սակայն արդիւնքին մէջ չանտուիր որ Յոյները թագած ըլլան զուսա և դեսբեցոյ էրոց փոսմարն Ուխանք, կամ ընդունած ըղձաբաժանէր փոսմարն մեղքին Անբրեսի, որուն Հայերը կը հետևէին, այլ ծառագաիներ չարունակցին, և հետզհետէ 1102'ին, 1197'ին, և 1292'ին նորանոր չփոխութիւններ ընծայեցին, մինչև որ 1824'ին Հայերն եղան, որ իրենց գրութիւնն հրաժարեցան, և ծառագաիկի խնդիրը միանգամ ընդ միշտ խափանուեցաւ։ Հետեւապէս հնար չէ կամրջաձոբեցոյն պատուիրակութեան տալ այն կարեւորութիւնը զոր Ուռհայեցին ուզած է ընծայել։ Ջմռռնանք յիշել, որ Ուռհայեցին Հայոց թագաւորն ալ կը չփոխէ, ու Յովհաննէսի անունը կու տայ (ՈԻՈ·54) որ 1007'ի ծառագաիկէն 13 տարի ետքը հօրը յաջորդեց, և այն պատճառով մենք վերագոյդ Գագիկի անունը գրինք, քանի որ Յովհաննէս՝ Սարգիսի հետ մէկտեղ իշխանութեան վրայ ալ չգտնուեցաւ։

805· Սարգիսի հայրապետական գործունէութեան մէջ ուշի նշանաւոր է Թոնդրակեցւոց խնդիրը։ Անոնց սկզբնաւորութեան մասին խօսեցանք Յովհաննէս Դրասխանակերտացիին ժամանակ (§ 736), իսկ անկէ ետքը իրենց վրայ չատ խօսիլ աուած չէին։ Աւանձնացեալ վիճակի մէջ լռիկ կ'ապրէին Հայաստանի քա-

ՅԱԿՈԲ ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻ

նի մը անկիւնները, և մանաւանդ այն տեղերը որ Տաճկաց կամ Յունաց իշխանութեան ներքև կը մնային, ինչպէս էին Թոնդրակ Ապահունիք գաւառի մէջ, Կաչէ և Թուլայլ Մանանդալի գաւառի մէջ, և Խրնունք Մարգպղի գաւառի մէջ, և գանուած տեղերէն առնելով Թոնդրակցի, Թուլայլցի, Կաչեցի, Խրնունցի, տարբեր անուններով կը ճանչցուէին, բայց կեդրոնին Թոնդրակն էր, ուր կը նայէր իրենց ազանդապետը, որ այս միջոցին էր Յեսու (§ 736)։ Թոնդրակեցւոց գործին զայրանալուն առիթ ընծայեց Յակոբ Հարքայ եպիսկոպոսը, վասն զի մինչև այն ատեն բարեբաստիկան անձ մը չէր հետեւած այդ ազանդին, մինչ Յակոբ, եպիսկոպոսական իշխանութեամբը սկսաւ իր վիճակին մէջ այնպիսի կարգադրութիւններ ընել, որ Թոնդրակեցւոց սկզբունքներուն հետեւանքներն էին, թէպէտև ինքը ուղղափառ եկեղեցւոյ հետ իր համաձայնութիւնը ու յարաբերութիւնը խզել չուզեց։ Քշտղեցի պատեցող, բռնութեամբ կերպարանով, այնպիսի ազգեցութիւն մը չտեսնցաւ ժողովուրդին և կղերին վրայ, որ ընել ընդդէմ հառնել հրամայէր, ընդ որ ընդդիմանայր (ԼԱՍ·111)։ Անկէ ետքը սկսաւ ի դպրոցի հառաջոյն ծերոյ ընդունիլէ լինել, քահանայից պատարագը արգիլել, և ամենից միայն բացառաբար ներել ի պարտէզն երթալ ի ժամատունն պատարագել (ԼԱՍ·114), բարեպաշտական արարողութիւնները ծաղրել, մեղաւորներուն արձակումը ղրկանել, հաստատիքները թեթևցնել, և արատքին ձեւերով ներքին անառակութիւնները քողարկել։ Յակոբի ընթացքը չտեսնց ընդունելու ելաւ և չտեսնց ալ, որով չերկու քաշմանեցան ժողովուրդ, և հարկ եղաւ Տարոնի մէջ հարց և հայրապետաց և հանապազ ժողով գումարել, և Յակոբի ընթացքը քննել։ Երկիցս ժողով եղաւ, Յակոբ ժողովին հրաւիրուեցաւ, բայց ի գան նպաստելու, ի չեան պատճառ առնէր ժողովն պատասխանելի, կեղծաւոր յայտարարութիւններով ամբաստանութիւնները կը հերքէր, բայց աւելի քաղաքական պատճառներու համար կը զգուշանար, վասն զի էշխատ գաւառին, էրբեմն մշտնեցան, ի նոցա կենցաղական կերպարանաց չբերնելու համար։ Ի վերջոյ ժողովն Յակոբի վրայ, որ ընել ընդդէմ հառնել հրամայէր, չէր ուժ որ ընդդիմանայր (ԼԱՍ·111)։ Անկէ ետքը սկսաւ ի դպրոցի հառաջոյն ծերոյ ընդունիլէ լինել, քահանայից պատարագը արգիլել, և ամենից միայն բացառաբար ներել ի պարտէզն երթալ ի ժամատունն պատարագել (ԼԱՍ·114), բարեպաշտական արարողութիւնները ծաղրել, մեղաւորներուն արձակումը ղրկանել, հաստատիքները թեթևցնել, և արատքին ձեւերով ներքին անառակութիւնները քողարկել։ Յակոբի ընթացքը չտեսնց ընդունելու ելաւ և չտեսնց ալ, որով չերկու քաշմանեցան ժողովուրդ, և հարկ եղաւ Տարոնի մէջ հարց և հայրապետաց և հանապազ ժողով գումարել, և Յակոբի ընթացքը քննել։ Երկիցս ժողով եղաւ, Յակոբ ժողովին հրաւիրուեցաւ, բայց ի գան նպաստելու, ի չեան պատճառ առնէր ժողովն պատասխանելի, կեղծաւոր յայտարարութիւններով ամբաստանութիւնները կը հերքէր, բայց աւելի քաղաքական պատճառներու համար կը զգուշանար, վասն զի էշխատ գաւառին, էրբեմն մշտնեցան, ի նոցա կենցաղական կերպարանաց չբերնելու համար։ Ի վերջոյ ժողովն

նորա ծեծել էրծնէն, և միաբին մէջ գայթակղութիւ, Սարգիս կաթողիկոսին մօտ նկաւ, ծըծմարտութիւնը պարզեց, ամէն պարագաներ հաղորդեց, և հաստատութեան փաստերն ալ ներկայեց։ Սարգիս որ ասաքիկ կը նկատէր Հարքայ խնդիրին ստացած ծանրութենէն, նախ հաղթական բառնալ Յակորը մօտը հրաւիրեց և խրատեց, բայց անոր իր ընթացքը չարունակելուն վրայ արդարութեան դատաստանը ձեռք առաւ, է հանապատական կարգէն ըստնել, և ազատութիւնէ կերպարանք խարան դնել նորա եդնել, մանաւանդ ալ յայտարարել առաւ, որ է սրբոյ Լուսաւորչին հաստատ առաքելական Թոնդրակեցոց՝ է տարտարոսի գաղանց փարախն հաւել դնելուն է, որ և էրասնաս ղայ կրեսցէ (ԼԱՍ·116)։ Բայց հանապատական յայտարարութեան Յակոբ եպիսկոպոսէն զատ մէկու վրայ ո և է խստութիւն գործածուած լինելու չէ չատութիւնը չենէր պատմութիւնը, թէպէտև Թոնդրակեցոց անդն ալ ազանդաւորներն ալ յայտնի էին։ Սարգիս կաթողիկոս գոհացած է միայն եպիսկոպոսին վրայ թափով այնպիսի խրատութիւններ, որ միաք կը ձգեն Շահապիվանի ժողովին մէջ Մծընէից դէմ դրուած կանոնները (§ 229)։ Արդէն Թոնդրակեցոց պատնդն ալ Մծընեաց կրճատ անունով յիսակատնշած է պատմիչը (ԼԱՍ·116), եթէ ոչ ուզղակի յայտարութեամբ, գոնէ սկզբունքներու նմանութեամբ իրարու համեմատակով։

806· Թոնդրակեցոց մէկ խումբն ալ Մանանդալի գաւառը կը մնար, Կաչէ և Ազիւս կոչուած գիւղերը, ուր գլխաւորներն էր Կանծիկ արեգայ մը, որ ԲԱԶՄԱՂԲԻՒՐԻ ԽԱՉԸ

քնակէր ծօ է բերդաւան ղուն որ կոչէր Շէրէ, ու գինքն չԱպոստոլէն ազգն կը հռչակէր։ Կանծիկ իրեն պաշտպան ունէր Էրանոյշ անուն ազնուազգի տիկին մը, որ գրուած էր իր սեռմակիցներէն Աբեղի և Կամարա անուններով երկու քոյր կիներ ալ, և սոսկ ալ կրցած էին որոյ իրենց Վրվէս եղբայրը, գաւառին իշխանները, որ սասլ բարեպաշտ և ուկեցասէր մէկն էր, և մինչև իսկ կրճատած այսինքն վանք մըն ալ չինած էր Անգրէաս վարդապետի մը առաջնորդութեան ներքև։ Իշխանին և իշխանուհիներուն պաշտպանութիւնները ներքին գործոց, Կաչեցի ազանդաւորներ այնչափ յանդգնեցան, որ գաւիկը անցնելէն առքը, իբրև անօրինական ամոսնութեանց անարգանք Պետեկոսէի այսինքն Յիսուսքին սկիզբները, յոսոր որ Նոր կիրակին կոչ գիշերանց սկսան Բազմաղբիւր գիւղը, ուր նշանաւոր խաչ մը կար կանգնած և ժողովուրդին յատուկ պարեպաշտութեան առարկայ էր, և տրճով հարեալ ընդ առաքելոյն՝ նշանն՝ տանջեալ յերկիր երթալէր։ Բազմաղբիւրի խաչը այնչափ նշանաւոր էր, որ գիւղին անունն ալ անկէ առնուելով խաչ կը կոչուէր (ԼԱՍ·120) և մինչև ցայսօր ալ խաչքէօյ կը կոչուի Դերջանի մէջ։ Աւատան կանոնաց ժամերգութեան գացող քահանայն և զկուութիւնը կը տեսնէ, գոյժը կը տարածէ, գիւղը կը ցնցուի, ողբ ու աղաղակ կը սիրէ, և ձիւնին վրայ եղած հետքերը Կաչեցիներուն գործն եղած ըլլալը կը հաստատեն։ Ջինի յիշատակութիւնը գաւիկը կանուխ եղած տարի մը կ'ենթադրէ, և կը յարմարի 1011 թուականին, որ տարին Զատիկ մարտ 25'ին է եղած, և Նոր կիրակին ապրիլ 1'ին։ Գաւառին մեծ եպիսկոպոսը, Սամուէլ հայրապետ, ժողովրդական վրէժխնդրութեան գլուխ կը կանգնի և դիւաւոր եպիսկոպոսն և ընթացքն ու ընդ հառաջել՝ կաչէ կ'երթայ, թող կու տայ ժողովուրդին ղանձրեւոյն պղպջան կերպով ապականել, գիւղը կրակի տալ, և վեց հարիներ ալ կը ձերբակալէ ընդ երդոպիս սպէն լինել։ Ջերմայ քաղաքագիտը կը բերէ, և պղպջան խարանօք դիմս նոցա դրոշմել հրամայէ (ԼԱՍ·121)։ Մանանդալի գաւառը Յունական բամինն մէջ կը մնար, և Սամուէլ որ հայրապետ կը կոչուի, այդ կողմերուն ընդհ եպիսկոպոսն էր, պատասխանի և ձերոնի եպիսկոպոս մը։ Կաչէի դիպուածը տեղական իշխանութեան մտաստրութիւնը հրաւիրեց, և եղիա իշխան մը՝ պատուոյ երդոյ պղպջան՝ քննութեան ղրկուեցաւ եկեղեցոյ գաւառապետին կողմէն, և կոթիր այժմ Բիւթար անունը նստեցաւ, ուր Մանանդալի գիտը կը խառնուի Եփրատին, որ Հիներուն հակառակ և սասլին անձրեւներուն պատճառով յորդելով դայր-կ դպղի։ Վրվէս իշխան իրրև գաւառապետ ներկայացաւ եղիա գաւառներին՝ Սամուէլի և ուրիշ եպիսկոպոսներու դէմ, թէ գիտ պատն

յաւելի պարտ, և զինեալ առելիս հրեղեն սրովբէ, և այս երեսէն բաղամ գանյոց և ընդդէմ պահանջներ ալ կ'ընէր: Եղիա մէկէն կը հրամայէ ամբաստանեալ եպիսկոպոսները գինուորներու ձեռքով բերել, իսկ Սամուէլ ձայն կու տայ եկեղեցականներուն և ժողովուրդին իրեն հետ գալ, բազմութիւնը կը հասնի եփրատի եզերքը, որ ուռած կու գար, նաւակ մը միայն կը գտնուի որով եպիսկոպոսներ կ'անցնեին և կը բանտարկուին, և այլ եւս նաւակը չեն դարձներ, որ ժողովուրդը չխուժէ: Իրիկուն կ'ըլլայ, ժողովուրդը անհամբեր, քահանաներ առջևէն, իրենք ետևէն ջուրը կը նետուին, և անվտանգ կ'անցնին, «Ջ ո ք ընթանալ յայնոյ բազմութենէն և ո՞ չ (ԼԱՍ· 123)»: Եղիա գաւառն ալ կը զգաստանի ժողովրդական ցոյցէն և անվնաս անցքէն, զոր իրրև ընթաց ոտանաւորով կ'ընդունի, Փըրբիս, այժմ Փիրիզ քաղաքի եպիսկոպոսարանին մէջ առհաս կը բանայ, և Կաչեցիները պարտաւոր կը դառնէ իրենց սրբապիղծ ձեռնարկին համար: Հաղիւ թէ Վրվէս յաջորդած բլլալ խոստանալով և եպիսկոպոսին Հառամ եպիսկոպոսին կաչառք տալով զայն կը չահի, և անոր պաշտպանութեամբ անպատիժ կը թողուի: Իսկ մնացեալ Կաչեցիներ ձեռնադիր ընծայուած և քանի՛ տարի պաշտօնավարած եպիսկոպոսներ ալ կ'ընդունի: Եղիա մէկէն կը հրամայէ ամբաստանեալ եպիսկոպոսները գինուորներու ձեռքով բերել, իսկ Սամուէլ ձայն կու տայ եկեղեցականներուն և ժողովուրդին իրեն հետ գալ, բազմութիւնը կը հասնի եփրատի եզերքը, որ ուռած կու գար, նաւակ մը միայն կը գտնուի որով եպիսկոպոսներ կ'անցնեին և կը բանտարկուին, և այլ եւս նաւակը չեն դարձներ, որ ժողովուրդը չխուժէ: Իրիկուն կ'ըլլայ, ժողովուրդը անհամբեր, քահանաներ առջևէն, իրենք ետևէն ջուրը կը նետուին, և անվտանգ կ'անցնին, «Ջ ո ք ընթանալ յայնոյ բազմութենէն և ո՞ չ (ԼԱՍ· 123)»: Եղիա գաւառն ալ կը զգաստանի ժողովրդական ցոյցէն և անվնաս անցքէն, զոր իրրև ընթաց ոտանաւորով կ'ընդունի, Փըրբիս, այժմ Փիրիզ քաղաքի եպիսկոպոսարանին մէջ առհաս կը բանայ, և Կաչեցիները պարտաւոր կը դառնէ իրենց սրբապիղծ ձեռնարկին համար: Հաղիւ թէ Վրվէս յաջորդած բլլալ խոստանալով և եպիսկոպոսին Հառամ եպիսկոպոսին կաչառք տալով զայն կը չահի, և անոր պաշտպանութեամբ անպատիժ կը թողուի: Իսկ մնացեալ Կաչեցիներ ձեռնադիր ընծայուած և քանի՛ տարի պաշտօնավարած եպիսկոպոսներ ալ կ'ընդունի:

807· Այդ եղերութիւնները նորէն առիթ կ'ընծայեն մեզի մատնութիւն դարձնել հոգեւորական և կրօնական

ԱՂԱՆԴԱՒՈՐԱՑ ՊԱՏԺՈՒԻԼԸ

իրիկները պատմիչներով զոպիոն պարապային վրայ, որ կերպով մը կրնայ բաղդատուիլ Աբեմատի մէջ միջին դարերու առեղծուածային զեղծումներուն հետ: Քանիցս յիշած ենք թէ Հայոց եկեղեցին սկզբունքով հետու է բռնադատական միջոցներէ, բայց այն ալ կրցաւ երբեմն անցողակի կերպով նմանօրինակ միջոցներ գործածել, երբ ազանդաւորներուն գործերը հասարակ եղեռնագործութենէ և անարգարանալի բռնութենէ կերպարան կ'առնէին, կամ թէ պատմիչ ազդեցութիւններ իրենց միտքը կը նախապատրաստէին: Ինչ որ ներկայ պարագային մէջ Բազմաղբիւրի խաչին առթիւ Կաչեցիներու վրայ գործուեցաւ, մասամբ ժողովրդական յուզման հետեւանք էր, որ կանուն ու օրէնք չգար, և մասամբ յունական օրէնքներու գործադրութիւն էր, վասն զի Մանանագի յունական իշխանութեան ներքև էր, որ չզբնան հրամայէ ղեբղէն պատուհաս երել Նոյա, և իրօք ալ կայսերական ըզբաղբ և պետ է ոռ ոռերէ հանելցէն ընոա, ինչպէս Մագիստրոս կը վկայէ (ՄԱՊ· 162), և ինչպէս իրօք ալ կատարուած է (§ 671): Իսկ ազուեսադրոշմի կիրառութիւնը Մագիստրոսէ կը յիշուի իրր պատիժ մը՝ զոր ծը ֆանաչոյալեթ գործածած են (ՄԱՊ· 162), բայց հնար չէ իրր զուտ հայկական սկզբունք նկատել: Վասն զի կանոնաւ Յոյներու կողմէ ալ գործածուած էր, և Սարգիսի հրամանով՝ միայն Յակոբ Եպիսկոպոսի վրայ գործադրութիւնը յիշուած է: Իսկ Սամուէլի վեց Կաչեցիներու վրայ ըրածը, ասելի յունական սովորութեանց պէտք է վերագրել: Թնդրակեցւոց ազանդը նորամուծ բան մը չէր Հայոց մէջ. և անդամին Ս. Սահակի օրէն (§ 207) Հայ ազանդաւորներու չարաւնակութիւն մը անընդհատ է պատմութեան մէջ, այնպէս որ սրսաքին պատմիչներ նոյն իսկ Պաւղիկեաններուն ծագումը այդ Հայ ազանդաւորներու հետ կապեցին: Անոնց գործունէութիւնը ասելի առատացաւ Օձնեցի, Ովայեցի և Դրասխանակերտացի Յովհաննէսներու և բոլոր Հայոց ծանօթ ազանդաւորներուն օրով, որոնք անջնջելի ընոա ղեռ-ըզոռզին ընբղինել էսկ ա՝ նոռա (ՄԱՊ· 154), բայց բանական կարգադրութիւններ չէրին: Սարգիս ինքն ալ տարբեր ճանապ չգտաւ, և մէկ Յակոբի վրայ եղածը՝ վարչական ուղղութեան փոփոխութիւն չի հետապնդեր: Յակոբի համար կը պատմուի ևս, թէ Սարգիս հրամայեց զայն է բանալ ոչխարել. բայց նա յաջողեցաւ է ընկերէ հարեւան ջրանցք փոխադրել: Անկէ ետքը կոտանդնուպոլիս երթալով ինդրեր մկրտել ըստ նոյա կարգաց, բայց չընդունուիր, նորէն Ապահունիք կը գայ Թնդրակի մէջ ընդհատ կը մնայ, բայց ազանդաւորներն իսկ զինքն կը մերժեն վասն ասելու պղծութեան (ԼԱՍ· 117): Այս կենցաղական պղծութեան պարագան կրնայ հիմ եղած բլլալ Սարգիսի գործածած խոստովանութեան: Յակոբ Թնդրակէ ալ հետանալով, Աղթամայ լեռներու կողմը կը բնակի ժամանակ մը, անկէ կ'անցնի Մուշարկին, որ է Մուշ փարղին կամ Նիփրկերտ, Թերեւս իշխանութեան դիմելով, վասն զի միւնոյն ամիրային իշխանութեան ներքև կը գտնուէին Ապահունիք և Նիփրկերտ (ԱՍՈ· 257), և վերջապէս այն տեղ ծեռա էբբե- ղեշ, և ըռեղեռա էբբե ֆեշ (ԼԱՍ· 117): Վրվէսի վերջն ալ խնդութեամբ եղաւ, վասն զի չարաչար ախտերու մատնուեցաւ, և նոյն իսկ ընբբռեռզե-ռիե ազբռյն վբռռբզոյ-ռիեռեթ ֆբռբեբ, և այնչափ տառապեցաւ մինչև չօր ամռոռ էռզոյ (ԼԱՍ· 125): Իսկ Թնդրակեցւոց բորբոքումը տակաւին մը հանդարտեցաւ, մինչև որ նորէն սկսան դրսի վերցնել Պետրոս Գետադարձի օրով, և սասեփ կերպով ճնշուեցան Գրիգոր Մագիստրոսի իշխանութեամբ:

808· Ժամանակիս նշանաւոր դէմքերէն մին է Տայոց թագաւոր Դաւիթ կիւրապաղաս, զոր արդէն յիշեցինք առիթ ունենալնիք, (§ 801), և որ իրրև ծերակոյտն և կարապագոն անձ՝

ԴԱՒԻԹ ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՍ

բոլոր Հայոգդի իշխանաւորներուն վրայ ազդեցութիւն ունէր: Ապահունիքի և Նիփրկերտի ամիրա Բասիլ մեռնելէն, առիթ տուաւ Դաւիթի Հայոստանի հարաւակողմը յարձակիլ, Տաճիկները այն կողմերէն հեռացնելու համար, և իրօք ալ յաջողեցաւ. Մանազկերտը գրաւել, յորմէ հանել ուբյահեաց գՏաճկաստանեայս (ԱՍՈ· 257), և զոռն ազբինէց նոյա կոտրանդց (ԱՍՈ· 261): Ամրապատկանի ամիրան Մալմբրան (ԱՍՈ· 258) կամ Մաման (ՈՒՈ· 44), պաշտպանութեան եկաւ, և Բասիլ քեռորդի ու յաջորդ Մրվան Ապուսաթ (ԱՍՈ· 257· 258) ամիրային հետ մինչև Մազկոտն կամ Տիտաին գաւառը յառաջից, բայց Տայոց Դաւիթին, Հայոց Գագիկին, Կարսի Աբասին և Վրաց Բագրատին համախմբուած բանակները Վազարշակերտ կամ Արաչկերտ քաղաքի մօտ համախմբուած տեսնելով՝ չյանդգնեցաւ, և երկիրը աւերելով և ասպատակելով ետ դարձաւ (ԱՍՈ· 258): Ապուսաթ Տաճիկներուն թշնամանալուն համար անոնց մէ սպանուեցաւ, և Դաւիթ նորէն վրացի գունդեր ղրկեց, որոնք Արթի մօտ յաղթեցին 998 գաւակին, ինչպէս յիշեցինք (§ 801), և Մարման ասիթ գաւառ ասելի մեծ զօրաթիւամբ Հայ թագաւորներուն դէմ ելլալ: Այս անգամ թագաւորներ անձամբ առաջնորդ չէրան, և զօրավարներ ղրկեցին: Գաղիկի նշանակած հրամանատարն է Վահրամ Պահլաւունին, որ առաջին անգամ գործի գլուխ կը յիշուի՝ իր որդւոյն Սմբատի հետ (ԱՍՈ· 262): Դաւիթի գունդերուն գլուխն է Գաբրիել Ոչոպատական, Վրաց Գաւրգէն թագաւորին գունդերուն կը հրամայէ Փերա Զոզիկեան, Արտօի գունդերուն հրամայողը յիշուած չէ: Հայեր ու Վրացիներ իրենցմէ չատ ասելի բազմաթիւ կը տեսնեն թշնամին և կը զգուշանան ճակատով, մինչ միւս կողմէն թագաւորներ ղպայքաղշօծն ասչմոռանոռաք եբբով կը կատարեն, և ռոռոպայնեռն ղղրբմռռ-ռիեռռ ոգբոռոգն կը բաշխեն՝ երկնային օգնութեան դիմելով: Պատմիչը կը յիշէ թէ այդ ամէնը հռոմբերէն հայբազեռոռն ֆոռոբէն (ԱՍՈ· 263), որ մեզի կը հաւատալ Սարգիսի մասնակցութիւնը ազգային պաշտպանութեան գործերուն, և ժողովուրդին տուած հոգեւորական քաջալերութիւնը: Հայոց 447 Թուին, յամառքին ոբեթ ոմոյ, յեբեթզաբեռնալ առոռ, որ ճիշդ ուճիշդ կը պատասխանէ 998 Հոկտեմբեր 18'ին, թշնամիները ուզեցին Հայերն ու Վրացիները պատերազմի գրգռել, բայց ասոնք զգուշացան, ոչ ռոբն յանդն և ոչ հեծան յեբեվբռ (ԱՍՈ· 263), որուն վրայ թշնամին սկսաւ ցրուիլ, և ասպատակութեան գրաւ գլուխ Քրիստոնեաներ պարագային օգուտ քաղելով ուժգին կերպով անոնց վրայ կը յարձակին, կը ջարդեն և կը հալածեն, և Մամլան ինքն ալ հազիւ կրնայ Արճէշ քաղաքը ապաւինելով ազատիլ: Պատմիչին ըսելը, թէ շանոռպեհալ ոբեֆալշեթ շոբեֆմաֆբ գբռն Հայոց յարձակումը կը սկսէր (ԱՍՈ· 263), կը ցուցնէ թէ Մմբատ մեծ յաղթութեան փառքը գլխաւորապէս Հայոց զօրավար Վահրամ Պահլաւունիին ճարտարութեան արդիւնքն եղած է, թէպէտ ընդհանրապէս Դաւիթի կիւրապաղատին անունն է՝ որ կը յիշուի, ինչպէս ալ նա հետու էր, և բանակին մէջ եղողներ ոչ ընթացոբ շոռ ոռնէին մեկտեղ, և շոմնենցոռն ընթֆռռոբ շբիբնոռռ իրրեւ պատերազմին ելլուխ և օգնական կը նկատէին (ԱՍՈ· 264):

809. *Մենք չենք ուզեր ոչ մի կերպով Դաւիթ կիւրապաղատին արժանիքը նուազել կամ գովեստները ագահել,* ԴԱՒԻԹ ԵՒ ՅՈՅՆԵՐ *զորս պատմիչներ չափազանց կերպով կը չուայլեն, սակայն չենք ալ կրնար լռել, որ նա առաջին օրինակը առաւ վեհասակար գործողութեան մը, որով Հայ իշխաններ սկսան իրենց երկիրները յօժարութեամբ Բիւզանդիոյ կայսրներուն յանձնել. առ առաւելն պահականուն և անհատական փոխանակութեամբ մը, որով հեզհեզիկ սկսան ջնջուիլ Հայաստանի մէջ եղող ազգային սահմանները: Առաջ սկսած էին մանրուելով ակարանալ, միանգամայն իրարու հետ հակառակութեամբ վատնգուիլ, և վերջապէս ձեռնարկելքին յօժարակամ յանձնառութեամբ վերջանալ և ջնջուիլ: Իշխանութեան գլուխը գանուողներուն անձնասէր ձգտումներուն արդիւնքն էր այս, որ մինչեւ իրենց մահը զօրաւորի մը պաշտպանութեան ներքեւ մտնելով, և իրենց ժողովուրդին ազատութիւնն ու բախտը օտարին վճռակելով, ինքզինքին ապահովել կ'աշխատէին: Դաւիթ առաջին վճռակատար օրինակը տուաւ այդ ընթացքին: Իրր պատճառ կը նշանակուի թէ ուղիղ նորա արքի կամ եղբայր, որ Ծոռնայ Բագրատունի նորա (Ա.ՍՈ.267), և կը յիշուի միանգամայն թէ Տայոց իշխաններ խորհեցան չոր խորհուրդս կիւրապաղատին վրայ (ՈՒՌ.46): Կ'երեւի թէ Դաւիթ ներքին գործութիւններէ ալ ցուած, իր կենդանութեան ատենէն չանչն աբաթել էր ըզբազաքոնէրն իր Բագարատին Ծոռնոց վասլէ (Ա.ՍՈ.267): Ասոդիկ կը գրէ թէ Դաւիթ լսեալ առաքեաւ, ձեռացեալ ժամանակաւ, վախճանեցաւ յաստուր ոչնչէ էրկնէն գոռիկն ի 449 ին (Ա.ՍՈ.267): Դրածին ժամանակակից ըլլալով, բնաւ յիշատակութիւն չընէր թէ գործակատարութեամբ սպանուած ըլլայ, ինչպէս կը գրէ Ուռհայեցին: Մահուան օրը կը յարմարի 1000 մարտ 31'ին, թէպէտ կրնար 999'ին գաղիկին վրայ ալ իմացուիլ, որ հանդիպեցաւ ապրիլ 9'ին, իրր զի Հայոց 449 ամանորը կ'իյնար մարտ 21'ին: Ուռհայեցիին պատմածին համեմատ Իլարիոն վրաց արքեպիսկոպոս, իշխաններէ գրգռուած, առաջին անգամ հողորդութեան խորհուրդին թոյն խառնելով ուզեց սպանել, և երբ Դաւիթ գաւաճանութիւնը իմանալով դեղմամբ կ'ատէր և կ'ապտակէր, Իլարիոն Դաւիթի քնացած ատեն սեւեակը կը մանէ, լարթը է վերայ բերանն կը դնէ, և անվեհեր սպանանէն է վերայ նորա, ըստըրանչ եղեալ Դաւիթը (ՈՒՌ.46): Թերեւս Դաւիթի ըրած ապօրինակ նուիրատուութեան վրէժխնդրութիւնն էր, որ Տայոց իշխաններն ու եպիսկոպոսը զրգռեցին, իրենց ազատութիւնը պաշտպանելու դիտմամբ, բայց կայսրը փութաց գալ և ժառանգութեան մասնել:

810. Վասիլ 998'ին Ասորիք անցած էր Եգիպտացւոց դէմ պատերազմի, ՅՈՅՆԵՐՈՒ ՏԻՐԵԼԸ *այսինքն* 998 *սեպտեմբեր* 16'էն *մինչեւ* 999 *յունուար* 6 *այն ատեն էր եղած,* և անկէ ետքը ձմերնկու համար Կիլիկիա եկած, և Փոքր Ասիոյ գործերով այն կողմերը մնացած (Ա.ՍՈ.266): Երբոր Դաւիթի մահը լսեց, իսկոյն ճանապարհ ելաւ, Մելիտինէի մէջ Սերաստիոյ Հայ քահանաները ընդունեցաւ, և արտօնից համաձայն լինել յարձնոյն փոքր հատուց, և հնչեցուցանել զնոյն ժամուրէ (Ա.ՍՈ.268), *ինչ որ խափանած էր Սերաստիոյ յոյն միտրապոլիտին հանած հալածանքէն իվեր* (§ 782): Վարդավառի տօնին, *այսինքն յունիս* 7'ին, կը գտնուէր Բալուի և Բղիի կողմերը: Երզնկայի մէջ ընդունեցաւ, և պատուեց Նիկիփորի նոր ամիրան (Ա.ՍՈ.268), Ապումասարի եղբայրը (Ա.ՍՈ.260), և Ափխազներու Բագրատ ու Վրացիներու Գուրգէն թագաւորները, և անոնցմէ հարկ կարող Աբաս, և Վանի Սենեքերիմ թագաւորները (Ա.ՍՈ.269): Մխոյ Թագիկ Հայոց թագաւոր չուզեց երթալ, ընդհա- համարեալ զինքն իր առ նա: Վասիլ չպատեց ու առաջ քալեց, և Ուխթիքի կամ Օլթիի ճանապով մտաւ Տայոց երկիրը և ասրացաւ, զէմ գնող իշխանները գաւաւէն գարս հանելով և կայսրութեան ուրիշ կողմերը ցրուելով· իսկ Իլարիոն եպիսկոպոսը վիզէն փոր մ'ոսկի կապել տալով, ծով նետել տուաւ (ՈՒՌ.47): Գործը լրացնելէն ետքը ինքն ալ Թագաւորիչ իջաւ, և անկէ կոստանդնուպոլիս դարձաւ (Ա.ՍՈ.270): Այս առաջին քայլն եղաւ, և ասկէ ետքն է որ Հայ իշխանութիւնները հետզհետէ կը վերջանան կայսերութեան խառնուելով: Պահ մը վրաց Գուրգէն Թագաւոր փորձեց Ծոյները Տայոց նահանգէն հեռացնել, և մինչեւ Մամրուան կամ Նարման հասաւ, սակայն Կանիկ մագիստրոս անոր դէմ ելաւ, և պատերազմները չդադրեցուցին մինչեւ 1001 տարւոյ ձմեռուան սկիզբը, և վերջապէս խաղաղութիւնը կնքուեցաւ Մեծափայ Աստուածածնի գիւղին գաչնադրութեամբ, սերապետութեան սահմանները անփոփոխ մնալով (Ա.ՍՈ.271): Այս եղկելութեանց հետեւանքն է Ծոյներուն քայլ մը ևս Հայոց Թագաւորութիւններուն մօտենալը, և սոնց հետզհետէ ջնջուիլը, և այդ հետեւանքին պատասխանատուութենէն զերծ չմնար Դաւիթ կիւրապաղատ, որչափ ալ Ասոդիկ ուզէ վկայել, թէ եղեւ նա պատճառ երկրին և ազգին Աբխազաց, տանուանդ Հայոց և վրաց (Ա.ՍՈ.267):

811. *Սարգիսի կաթողիկոսութեան գրեթէ կը վերջանան պատմուած եղելութիւնները.* ՉԱՆԱԶԱՆ ԴԷՊՔԵՐ *ներով: Ցիշատակութեան արժանի է տակաւ երկրաչարժը, որ Հայաստանք, Վրաստան, Մոփք, Բալահովիտ և Պաղնատուն գաւառները վերիվայր ըրաւ, լեռներ ճեղքուեցան, ժայռեր պատառուեցան, ջուրերու ակեր չորցան, անջրդի տեղեր ազբիւրներ բացուեցան, լեռներ իրարու կը խառնարշէին, դաշտեր կ'օրօրուէին, փոշին օդը կը մթընցնէր, փողոցներ և գիւղեր կործանեցան, չատեր ուտեականներու ներքև մնան, և կիսամեռ փախչողներ լացակոծով աչխարհը կը թնդացնէին: Կործանուած բերդերէն կը յիշուին Ճապաղչուր, Աթթախ և Ամիդ: Երկրաշարժին սկիզբը կը դրուի 444 քաղոց 30'ին, կամ 995 օգոստոս 19'ին. և տեւողութիւնը եօթն ամիս մինչեւ յաջորդ նոյեմբերը (Ա.ՍՈ.255), որ կը սկսէր 995 Մարտ 22'ին, և այսպէս ամբողջ ձմեռնային միջոց մը տեւած էր Մոփոց կամ Զորրորդ Հայոց նահանգին խեղճութիւնը: Թէպէտ գոյանապէս գրուած չէ, բայց անհնար էր որ ազգովրդապէս կաթողիկոս մը, ինչպէս էր Սարգիս, իր բոլոր հոգածութիւնը դարձուցած չըլլար այդ խեղճերուն օգնութիւն հասցնելու համար: Իրր Սարգիսէ կատարուած չնորհութիւն մը կը յիշուի յատկապէս Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցի մը, կամ Վէմաբուռ որ Հռիփսիմեանց մը ուրիշներէ նորոգուիլն Աւետ (Վ.ԱՐ.90), և իրօք ալ մինչեւ հիմակ Անիի մայր եկեղեցւոյն կից փոքրիկ եկեղեցիներու աւերակները կը տեսնուին (ՇԱ.Կ.73): Պատմիչը կը յաւելու, թէ անոր ընդհատ Հրեշտակապետաց, բերեալ ձեռամբ հանդիսաւորաց (Վ.ԱՐ.90), որով կ'իմացուի թէ Վաղարշապատի հին վկայարանին գերեզմանները բանալով, մասունքներէն մաս մը Անի փոխադրած ըլլալ, սակայն ժամանակակից պատմութեան մէջ այսպիսի գործողութիւն մը յայտնապէս յիշուած չէ: Այս պատճառով ուրիշներ ուզած են ենթադրել, թէ գոհալ ընդհատ էնչ օրհոց Հռիփսիմեանց, յիշեալ եկեղեցին չունայ ըլլալ (ԶԱՄ.Բ.877): Անկէ առաջ մէջ ենթադրութիւնէ աւելի չեն արուած մնկնութիւնները: Իսկ նորքեօց ընդ ոտն ձեռ ըսելը (Վ.ԱՐ.90), կրնանք իմանալ թէ Անուոյ կաթողիկէին մէջ ալ Հռիփսիմեանց տօնը մեծահանդէս կատարել տալու սկսաւ, Վաղարշապատի կաթողիկէին հին սովորութեան հետեւողութեամբ: Այս պարագան Հայոց լուսաւորութեան և Հռիփսիմեանց պատմութեան մասին ազգային աւանդութեան նոր հաստատութիւն կ'ընծայէ: Վերջապէս Սարգիսի գործունէութեան կը պատկանի, Ստեփանոս Տարոնեցի կամ Ստեփանոս Ասողիկ վարդապետի թողած պատմութեան արժանիքն ալ, վասն զի որչափ ալ Ասողիկն եղաւ ոչ ըստ խոհեմապատում ճշդութեան սփռանքեալ չորեքտասան ամաւք (Լ.Ա.Ս.13), սակայն Սարգիսի հրամանն ու քաջալերութիւնն է որ Ստեփանոսը յորդորեց, ինչպէս յիշեցինք (§ 799): Ասողիկ իր գրութեան սարին կը ցուցնէ բազդատական թուականներով, և կը յիշէ Սարգիսի 13, Գագիկի 15, Վասիլի 30, Հայոց 453, Յունոց 756, Քրիստոսի 1004 և Ագամի 6282 տարին (Ա.ՍՈ.276), որ պատմագիրին մտադրութեան նշան մը կրնայ համարուիլ:

812. *Սարգիս երբոր կաթողիկոսութեան բարձրացաւ, արդէն բաւական յառաջացած տարիք ունէր,* ՍԱՐԳԻՍԻ ՀՐԱԺԱՐԻԼԸ *բայց կեանքն ալ հարկաւ իր վրայ ծանրացած էր, այսուհանդերձ* 27 *տարի էր, որ ծանր պաշտօնը կը վարէր, ինչպէս անուանք, ամէն տեսակ գործառնու-

թեանց ալ մասնակցելով, թշնամութիւններ հեռացնելու աշխատելով, և նոյնիսկ պատերազմական ձեռնարկներու առիթն ալ հայրապետութեան վայել գործակցութենէն չը խուսափելով։ Տարիքը ինչ եղած էր, պատմագիրներ չեն գրեր, բայց գրեթէ ինսամնայ եղած պիտի ըլլայ, որ այնպես ինքզինքը աշխատութեան անբաւական տեսնելով յաժարակամ կ'որոշէ գործէ քաշուիլ, և իր ձեռքով իր յաջորդն օծել ու տեղը նստեցնել։ Վասն կրնանք ըլլալ, թէ ոչ մի պատճառին հակառակութիւն կամ դժգոհութիւն առիթ առած չէ Սարգիսի այդ որոշումին, վասնզի վկայուած է, թէ Նա քաջի հանգիստ առաքինի գործոց չէիսա էր (ԼԱՍ·13), հետևաբար յաժարակամ որոշումէ տարբեր պատճառ մը չենք կրնար նշանակել, և այս ալ իրեն առաքինի զգացումներուն արդիւնքն է, չուզելով որ իր պատճառով հայրապետական գործունէութիւնը տկարանայ։ Այս գեղեցիկ նպատակով ծերունազարդ հայրապետը է ՀՆԱՊԱՆՈՒԹԻԱՆ էՐՐՈՒ, էՐՐՎ ՀՆՈՐՀ, և ինք հանդիստ օծեց իր յաջորդը Անիի կաթողիկէին մէջ (ՎԱՐ·93), անոր յանձնեց պատիւն ալ պաշտօնն ալ, և ինքն քաշուեցաւ իր մեսցած օրերը անցընել պարապելով աղերիէ (ՔԱՀ·38)։ բայց չէ յիշուած թէ ուր։ Համարձակ պիտի ըսէինք թէ իր սիրելի Սեւանը գտրճած կ'ըլլայ, եթէ յիշուած չըլլար որ Հռոմոսի վանքը թաղուած է (ԼԱՍ·19), որ նոյնպէս ապրած ու մեռած ալ ըլլալը ենթագրել կու տայ։ Իսկ մահուան թուական յիշուած է 471═1022 տարին (ՍՄՐ·48), որ հրաժարելէն ետքը երիք տարի և աւելի ալ տակաւին ապրած լինելը կը հաստատէ։ Սարգիսի առաքինի նախընթացը, և մեր գործունէութիւնը և համեստ վերլուծութիւնը, ըստ ամենայնի կ'արդարացնեն իրեն համար գրուած լաւաբանի գովեստները, և յատկապէս Ասողիկի վկայութիւնը, թէ ի ՓԱՈՍ ԱՌԱՔԵԼԱՆԱՆ ՅԱՅՐԱՓԱՌՆԵՒ ՅԱՄԱՆԵԼ ՊԱՏՈՍՈՅ՝ ԵԿԵՑ Ի ՆՈՅՆ ԱՓՈՍ ԸՍՊ ՍՈՍԱՔՆՈՒԹԻԱՆ, և ՈՉ ՓՈԽԵՑ ՎՂԱՐ Է՛Ը, ԱՅԼ ԸՍՊ ԱՅՊՈՍՏՈՅ ՊԱՏԿԵՐԱՑԵԼ, ՈՍՈՍՅՆԱՆ ՅԱՂԹՈՍՈՒԹԻԱՆ և Ի ԽՈՍՏՈՎՈՒԹԻԱՆ ՎԱՐՔՈՍ, ՅԲՐԱԼԱՆ ԱՂՕՒԹԻՒՆ Է ՓՈՍԵ և Ի ԲԼԵԼԵՒ ԿԱՓԱՐԵԸ ՎԻԱՆՈՅ ԿՐՃՈՍՈՐԱԿԱՆ ՈՍՀՈՄԱՆՆ, ՊԻՏԱՒՈՒԹԻՄԲ ՎԱՂԵՑԵԼԵ և ՊԱՀՈՅՆ ԱՐԲՈՍՈՒԹԻՄԲ և ՅԻՈՍՎ ՏԱՐՕՅ (ՄՈՂ·251)։ Սարգիսի յաջորդ կաթողիկոսը եղաւ Պետրոս Ա., այլ մենք անոր վրայ խօսիլ չկամեցանք, մեր սովորութեան համեմատ, ժամանակին նշանաւոր անձնաւորութեանց մասին պէտք եղած տեղեկութիւնները աւելցնենք։

813· Առաջինը այս կարգին Գրիգոր Նարեկացին է, Խոսրով Անձևացիի որդին (§ 757), Անանիա Նարեկացիի աշակերտը և եղբօր թոռը, և Յովհաննէս Նարեկացիի եղբայրը (§ 791)։ Գրիգորի ծնունդը միջաւորաբար կը դնենք 400═951 տարին, որովհետև 426═977 թուականին արդէն քահանայ ձեռնադրուած, և գիտութեան ու իմաստութեան հռչակ հանած էր, որ Դաւրեժէ Արծրունի Անձևացոյց թագաւորին իմպրատոր երկերդացի մեկնութիւնը գրելու կը ձեռնարկէր (ՆԱՐ·367), և 25 տարեկանէ պակաս անձի մը հնար չէր այսպիսի փոխուկ գրուած մը յանձնարարել։ Ակէ իրր 5 տարի եաքը գրած է Ապարանից Աչէն պատմութիւնն ու զայդ ներբողեանները, Դաւիթ Մոկացի եպիսկոպոսին խնդրանօք (ՆԱՐ·422), ինչպէս իր տեղը պատմեցինք (§ 793)։ Ձիւղ այս միջոցին, 984'ին, կը դնէ Անեցին, թէ ՓՅՒՒԸ ԷՐԸԼ ՂՐԻՓՓՈՍ ԻՄՈՍՈՒԹԻՄԲ և ՈՍՈՓՒՆՈՐԻՈՍՈՒԹԻՄԲ ՈՍՐԲ ՅՐՆ Ա. Դրէքեր Նարեկացի (ՍԱՄ·103)։ Նարեկ ապրիլքին թուական նշանակուած է, 451═1002 տարին (ՆԱՐ·268), իսկ միւս գրուածներուն, Աւագքերց և Ցակոբ Մծբնայի ներբողներուն, գանձերուն և տաղերուն ժամանակները որոշակի չեն նշանակուած, և հարկաւ ասիթներու համաձայն զանազան ատեններ պատրաստուած են։ Իսկ ՈՍՂՒ ՀՈՒՈՅ և ՓՈՐ ՂՐՈՅ ԽՐԱՏԻՒՆ (ՆԱՐ·483) հիւանդութեան սուգ գրութիւն ճշդելը մասնագրութեամբ զբաղողներուն կը թողունք։ Գրիգորի ամբողջ կեանքը անցած է Նարեկի վանքին մէջ, ուր Անանիայէ եաքը աւագ եղբայրն Յովհաննէս, իսկ նորդ էր իր իսկ եղբայրն Յովհաննէս, իսկ ինքն չորին ՂՐՓՈՍՈՒԹԻՈՅ և ԼՐԹՈՐ ԲՈՍՈՒԹԻՒՆ միայն կը կոչէ զինքն (ՆԱՐ·422), որով Նարեկի մէջ աշակերտաց ուսուցիչ և գրական աշխատութիւններով զբաղող մը եղած ըլլալը կը յայտնուի։ Սքանչելի ազօթագիրքը, կամ ինչպէս ինքն կ'անուանէ, ՊՐՈՒԹԻՒՆ ՅՈՐՔ ՆԱՐԵՔԱՆՑ քանիցս օծուածոց, զոր պատրաստած է ի ՆՈՐՈՅ ՀԱՐՑԱՆՑ ՀԱՐՑ ԶԱՆՑԱՆՑ և ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԱՏԱՆՑ, եթէ մէկ կողմէն իր քերթողական աւիւնին, զրական յաջողութեան և բարեպաշտ զգացմանց մեծութիւնը կը հատատաէ, միւս կողմէն կը ցուցնէ այն սրբութեան և կարողութեան համբաւը, զոր կը վայելէր Գրիգոր, Նարեկայ վանքին հաստատուած վանականը։ Մեր նպատակէն դուրս է Նարեկի վերջին առաւելութիւնները վերլուծել, բայց իրրև պատմագիր բաւական կը սեպնենք յիշել սոյ, թէ ազգին մէջ գրեթէ Սուրբ Գրքերէն համահաւասար պատիւ ընծայուած է այդ գիրքին, և աքանչելագործ յատուկ ոգեշնչութիւններ կը վերագրուին անոր մէն մի գլուխներուն։ Այդ ազօթագիրքն եղած է նաև մեծ վասաը, որ Գրիգորին առաքինասէր կեանքը ցոլացնելով, անոր անունը ամենուն սուրբերու կարգը անցուցած է։ Բայց այդ կարգադրութեան ժամանակը որոշել չենք կրնար, միայն գիտենք որ մօտ 1300'ին Սանահնոյ Գոյնորիացոյցի գրած ամենայոյցին մէջ՝ տակաւին Նարեկացիին անունը չկայ, թէպետև անկէ չատ առաջ ՈՍՐՈՍՅՆԵՐՈՒ Ի ՀՈՒՈՒՆՑ ՓԵՐՒԼՆՑ ՀԻՒՐՈՒՆ է մտնել կոչած էր զայն Լամբրոնացին (ՏՂԱ·158), և Նարեկացիին Ա.ՅՆԱՒԼ ԲՈՒԲԵՐՒ ազօթքը (ՆԱՐ·86), ամբողջապար յաւաջ բերած էր պատարագի մեկնութեան մէջ (ԼԱՄ·195)։ Նարեկացիին մահը կը դրուի յիսուն տարեկան եղած տարին 452 տարւոյ մեհեկի 21'ին (ՅԱՅ·395), որ կը պատասխանէ 1003 հոկտեմբեր 7'ին, թէպետ Յայսմաւուրքը հաստատուն տեմպրալ կը հաստատէ փետրուար 27'ին։ Մարմինը թաղուեցաւ նոյն իսկ Նարեկայ վանքին մէջ, որուն բուն անունը Ս. Սանդուխտ է, բայց անկէ եաքը Ս. Գրիգոր ալ ակսաւ կոչուիլ։

814· Հռոմէադաւան ազգայիններն ալ Գրիգոր Նարեկացիի ասոնը պահած ըլլալով, կը ջանան ոչ միայն յատնագատան քաղկեդոնիկ մը, այլև կատարեալ հռոմէադաւան մը ցուցնել Նարեկացին, որ Հռոմի գոյութեան չիշատակութիւնն ալ չունի բոլոր իր գրուածներուն մէջ։ Լամբրոնացիին խօսքը առաւելն յատնական քաղկեդոնիկ գրուածութեան մօտիկ կենար ցուցնել Նարեկացին, մինչ ճիշդը հետևելով, բաժանութիւնները վերցնելով եկեղեցիներու մերձենան փոխարէն եղած է՝ նախապատրաստել, եթէ մէկ կողմէն իր քերթողական աւիւնին, գրական յաջողութեան և բարեպաշտ զգացմանց մեծութիւնը կը հատատաէ, միւս կողմէն կը ցուցնէ այն սրբութեան և կարողութեան համբաւը, զոր կը վայելէր Գրիգոր, Նարեկայ վանքին հաստատուն վանականը։ Մեր նպատակէն դուրս է Նարեկի վերջին առաւելութիւնները վերլուծել, բայց իրրև պատմագիր բաւական կը սեպնենք յիշել սոյ, թէ ազգին մէջ գրեթէ Սուրբ Գրքերէն համահաւասար պատիւ ընծայուած է այդ գիրքին, և աքանչելագործ յատուկ ոգեշնչութիւններ կը վերագրուին անոր մէն մի գլուխներուն։ Այդ ազօթագիրքն եղած է նաև մեծ վասաը, որ Գրիգորին առաքինասէր կեանքը ցոլացնելով, անոր անունը ամենուն սուրբերու կարգը անցուցած է։ Բայց այդ կարգադրութեան ժամանակը որոշել չենք կրնար, միայն գիտենք որ մօտ 1300'ին Սանահնոյ Գոյնորիացոյցի գրած ամենայոյցին մէջ՝ տակաւին Նարեկացիին անունը չկայ, թէպետև անկէ չատ առաջ ՈՍՐՈՍՅՆԵՐՈՒ Ի ՀՈՒՈՒՆՑ ՓԵՐՒԼՆՑ ՀԻՒՐՈՒՆ է մտնել կոչած էր զայն Լամբրոնացին (ՏՂԱ·158), և Նարեկացիին Ա.ՅՆԱՒԼ ԲՈՒԲԵՐՒ ազօթքը (ՆԱՐ·86), ամբողջապար յաւաջ բերած էր պատարագի մեկնութեան մէջ (ԼԱՄ·195)։ Նարեկացիին մահը կը դրուի յիսուն տարեկան եղած տարին 452 տարւոյ մեհեկի 21'ին (ՅԱՅ·395), որ կը պատասխանէ 1003 հոկտեմբեր 7'ին, թէպետ Յայսմաւուրքը հաստատուն տեմպրալ կը հաստատէ փետրուար 27'ին։ Մարմինը թաղուեցաւ նոյն իսկ Նարեկայ վանքին մէջ, որուն բուն անունը Ս. Սանդուխտ է, բայց անկէ եաքը Ս. Գրիգոր ալ ակսաւ կոչուիլ։

ՆԱՐԵԿԱՑԻԻՆ ԴԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

բնկացին բուն զգացումը, որ նոյն առանձնաւոր ուրիշ չառակրաւ ալ փոխարէն էր։ Մանաւանդ որ Հայ սրբազնական իշխանութեան տկարանալը, և պարսկական ու թաթարական բռնութեանց զօրանալը, բնական կերպով մը Հայերուն մի մասը յուսահատ կայսրութեան կողմը կը մղէր։ Բայց երբ մէկ մասը այդ տեսութիւններով կ'օրօրուէր, անդին միւս մասը ազգային եկեղեցւոյ նախանձախնդրութեամբ կատածելի կը գտնէր այդ միտքերուն ձգտումները, և Ծայն անունով կ'այպանէր այդ ձգտումներ ունեցողները, և անհետաստալի չէ որ այդպէս կոչուած ըլլայ Նարեկացին ալ։ Զանազան պարագաներ յայտնի կը ցուցնեն թէ այդ տեսակ ձգտումներ աւելի հաճութեամբ կը փայփայուէին վասպուրականի կողմերը, և այդ սահմանին մէջն էին Նարեկայ վանքն ալ, և Վասպուրականի մէջ ապրող Անձևացի ու Նարեկացի վարդապետներն ալ։ Ասոնց մտքին թռնդրակեցւոց հետ համակրութեան կատածներ ալ եղան, կատածները տարածուեցան Գրիգորի վրայ ալ, որ Խոսրովի որդին էր (§ 757) և Անանիայի աշակերտը (§ 191), ուստի Գրիգոր ալ Անանիայի նման, պարբառուեցաւ Թռնդրակեցիները նզովելու գիր մը գրել, ՈՍՒ ՊՂՈՍՈՒԹԻՒՆ Է ԸՐ ԿՈՐՅԵՑՈՒՆ (ԹՂԹ·495)։ Գիրը ուղղուած է առ Տէր հայր մը, որ գուցէ նոյնինքն Սարգիս կաթողիկոսն է, և կը զարմանայ, որ այդպիսի բաներ իրեն համար ըսուած են, իբր թէ Մաշկեզ Թռնդրակեցիին հետևող ըլլայ, և յայտարարութիւն մըն ալ կը գրէ (ԹՂԹ·498–502), հետևելով իր վարդապետին Անանիայի ուսած օրինակին։ Հետևաբար Թռնդրակականութեան և ոչ քաղկեդոնականութեան խնդիրին վրայ յստակ կ'ըլլայ մեկնել, ինչ որ Յայսմաւուրքը կը պատմէ, թէ ԺՈՂՎԵԼ Է Ի ՀԱՅՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԻ և ԷՂՆԱՆ, ՊՂՈՍՈՆՈՒ և ՊՈՆՈՍՈՒԵՐՈՒ, ՅՊՂԱԼ ԿՂԶՒՆ Գրիգոր Նարեկացին, ՈՍ Է ԳՈՍԹԵԼ և ՅՈՆ ԳՒՆՈՆԵԼ ՀԱՍՈՒՆՈՒԹԻՒՆ և ԱՒՈՐԲԵԼ ՂԸՆ ՊՈՍՈՍՀՈՒՆԱՒՈՍ ՈՐՊԷՍ ՂԵՐՅՈՍՈՒՆԱՒՈՒ (ՅԱՅ·394)։ Պատմութիւնն ալ անարատ է, ոչ իշխանները յայտնի են և ոչ եպիսկոպոսները, ոչ տեղը և ոչ ժամանակը, և ոչ նպատակը։ Բայց այդչափը բաւական եղած է հռոմէադաւանները, Անիի մէջ հաստատել Նարեկացին գրագէտ ասանը, և Սարգիս կաթողիկոսն ընկել Նարեկ

կացին հալածողը (ԶԱՄ·Բ·852)։ Կը պատմուի միանգամայն, թէ Նարեկացին ամենամեկով հրաբրակները, ուրբաթ օր մը կը հասնին Նարեկ, և Նարեկացին անոնց տապկած աղաւնի կը հանէ ուտելու, և երբ եկողները ուրբաթ ըլլալը կը յիշեցնեն, Նարեկացին տապկած աղաւնիներուն կը հրամայէ մնկնիլ, որոնք յանկարծ կը կենդանանան, կը փետրաւորուին, կը թռուտրուին, և թռչելով կը մնկնին (ՅԱՅ·394)։ Ամբաստանութեան չափ անխմաստ է հրաչքն ալ, որ կ'ենթադրէ Նարեկացիին վրայ յատուկ ցուցմունքութիւն մը, պահոց օրով ուտիք կերակուր հանելու, որ հրաշագործութեան առիթ պատրաստէ, մինչ ճգնաղգաց կրօնաւորը բոլոր կեանքին մէջ թերեւս տապկած աղաւնիներ չէր ճաշակած։ Իսկ հրաչքին պատած խմաստը, որ Նարեկացիին արդարացումէն զատ, իբր քաղկեդոնականութեան հաստատութիւն յառաջ կը բերուի, մեր կարծիքով ուղիղ ձիճաչկի կը գարձնէ պաշտպանուած ուղղութիւնը։ Քանի որ աղօթամատոյց գիրքին վերջնաձէն միայն տարի մը եաքը եղած է Գրիգորին մահը, եթէ որեւէ կասկածանքի կամ հալածանքի ենթարկուած ըլլար, տարակոյս ակնարկ մը ըրած կ'ըլլայ ինքնագիր յիշատակարանին մէջ, ուր մինչեւ իսկ կը յիշէ վասիլ կայսեր է կայս և է կայս կողմանց հնազանդելը, որ է Տայոց երկրին գրաւումին համար ըրած արշաւանքը, նպատակ ունենալով ենթադրել յանելոյ քաջին պատերազմի զօրաց Յունաց զաւակ ըլլալ։ Նարեկացիին վրայ յատնաբեր բարեկամութեան միտում կը տեսնուի իրաւ, բայց նշանակեց մը չկայ, որ անոնց գաւանութեան կամ եկեղեցւոյն հաւանութիւն ցուցնէ։ Հետազօտութիւն ընողներ այս միտքով բոլոր անոր գրածներն ալ պրպտած և բան մը գտած չեն, հետեւաբար ոչ մի կերպով կ'արդարանայ Նարեկացին յունադաւան մը, և առաւել հոռհէադաւան մը ընողներուն կարծիքը։ Ջմռնանք յիշել որ Լամբրոնացիին ակնարկները՝ Օձնեցիին, Եզբին, Վահանին և Նարեկացիին վրայ (ՏՂԱ·158), ոա ՀԷ ՆՀՂԷՆ Հռոմոց, և ոչ Լատիններու հետ հաճակայնութեան վրայ գրուցուած են, մինչ Յոյներ Լատիններէ գաւառած էին, և բաւածներն ալ հարեւանցի ակնարկներ են, առանց պատմական փաստի, իր խօսքերուն հանդարտական այժ մը տուած ըլլալու համար։

815· Ա.յս միջոցին ծագղող վարդապետներուն մէջ նշանաւոր է ևս Սանփանոս Տարոնեցին, Ասողիկ կամ ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ասողնիկ մականուանեալ, ԱՍՈՂԻԿ իրև թոռ եղող, թէպէտ աւելի սովորաբար իրեն թոռ երբեմն կը հասկցուի։ Ինքն Տարոնեցի ծննդեամբ, բայց կեանքը անցուցած է Անիի հայրապետանոցին մէջ և արքունիքին չուրջը, հարկաւ կաթողիկոսարանի աշակերտութենէն յառաջ եկած ըլլալուն համար։ Իւր գլխաւոր գործն է պատմութիւնը կամ Աչխարհապատում (Լ.Ա.Ս·13), բայց երեմիայի մարգարէի մեկնութիւն մըն ալ գրած ըլլալը կը յիշէ Մատթէոս, Ասողնիկ երէլենէն ձեռագիրն անոր անունը տպագրել անար (ՄԱԳ·128), ուսկից կրնանք հետեւցնել թէ յայտ երկարակեաց եղած է։ Ինքն իրեն համար կը վկայէ թէ Անանիա Մոկացիի օրով ծագկած վարդապետներէն ղոմանց է ձեռնարկեան խոսքանց՝ է պատուիրեան ձեռնոց տուտ ձերոյ, և ճաշակեցուտ է տպղջ ճաշոց քոնից նոցա (Ա.ՍՈ·165), զոր պէտք է ոչ մանկութեան, այլ յառաջացեալ կրթասարութեան տարիքին վրայ իմանալ, եթէ վարդապետներուն գիտական խոսքերուն ճաշակը առնելու կարողութիւն ունէր։ Պատմութիւնը 1004'ին փակած լինելը կը ցուցնէ, թէ այդ թուականէն եաքը չատ ապրած չէ։ Կ'երեւի թէ իւր պատմութիւնը իրեն դէմ հակառակութիւններ ալ յարուցած է, վասն զի կը գրէ, թէ կրեմ զիւրս և զանարգանս, զհոնոր[illegible] և զպատուառանս է ձանձրութենէ և է խոտոտութենոյ ազգին մերոյ, (Ա.ՍՈ·277), և այս բնական և անխուսափելի է ժամանակակից դէպքեր պատմողին վրայ, երբ կ'ուզէ ճշմարտութիւնը գրել, առանց ակնածանաց։ Բայց թէ որոնք էին փառք և գոհութիւնները, և որոնք անարգանք և պարսաւանքները, Ասողիկ բացատրած չէ։ Ինքն աւելի Բագրատունեաց ազգայնական չրջանակին մէջ ճնացած, վաստակաւորական յանձնաժողովներէն սիրուած պիտի չըլլայ, նոր բնակչին ունեցած ուղղութեան և գաղափարական տրամադրութեան հակառակութեան բոլորովին նկատմամբ։

816· Ասողիկի ժամանակակից պատմիչներէն մըն ալ Ուխտանէսն է, Սեբաստիոյ եպիսկոպոս, որ եպիփանոս Ռոհայի ալ ըսուած է (կԻՐ·4), և ինքզինքը Անանիա Նարեկացիի յետին և արուոյ աշխարհս կոչ ըրէ զրչէն կը խոստովանի (ՈՒԽ·10), և ա-

ՈՒՐԻՇ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

նոր հրամանովը կը գրէ երկոք մասի բաժնուած պատմութիւնը, որուն երկրորդը, և հաւանաբար երկրորդին մէկ մասն ալ գէռ գտնուած չեն։ Իսկ իւր կենսագրական պարագաները բոլորովին անյայտ կը մնան։ Միւս այլ նշանաւոր վարդապետ որ այս միջոցին կը յիշուի Յովհաննէս Տարսնեցին է, մականուն Կոզեռն (Լ.Ա.Ս·13), որուն զանազան գրուածներ կը վերագրուին, բայց մեզի հասած նշանաւոր գործ մը չունինք (ՀԻՆ·571)։ Կոզեռնի վերայ ինչինչ պատմական դէպքեր առիթ պիտի ունենանք առաջիկային յիշատակել։ Կը յիշուին ևս Սարգիս վարդապետ, Տիրան վարդապետ, Յինաւք վարդապետ, երկուքն ալ կաթողիկոսարանի վարդապետներ, և Գրիգոր վարդապետ յոյժ ԼՍԱՐՈՒՆ ԲԱՆԼԻ (Լ.Ա.Ս·13), ինչպէս նաև Սամուէլ Կամրջաձորեցին և Յովսէփ Հնձաւոյին, զորս յիշեցինք Ասկիկ Արչարունիի օրէն (§ 792)։ Առանցմէ զատ և ՈՂՋ ԲՈՂՈՔ ձագկած ըլլալը, և պատմիչին վկայելը, թէ անանց ձեռքով ԲՈՂՈՔՈՒՅՐ ՅՈՅՔ ԵՂԵՒԵՐ ԵՒԵՂԵՑՈՑ ՈՂՂԱՓԱՌ ԼՈՒՐՋԱՊԵՍՈՒԹԵՄԲ (Լ.Ա.Ս·13), նոր արժանիք մը կ'աւելցնէ Սարգիս կաթողիկոսին՝ իբր հմտառատ ուսումնական ղարգացման, և իբր պաշտպան ազգային ու ղղափառ եկեղեցւոյ։

817· Երբ ներքին տարբերներ Հայոց եկեղեցւոյն ուղղափառութեան գովեստները կը խոսին, Յոյներ իրենց կողմէն Հայ եկեղեցին ա-

ՆԻԿՈՆ ՊՈՆՏԱՑԻ

նարգելու և անոր դէմ մաքառելու առիթը չեն կորսնցներ։ Քաղկեդոնական խնդիրին չուրջը ցուցուած վէճեր երբեք գադարած չէին, բայց այդ միջոցին անանց նոր զարկ մը կուտայ Նիկոն Պոնտացի, մականուանեալ Միտանոյիդէս, որուն անունով կը գտնուի յունարէն գրուած մը՝ ԻՆԴԻԵՄ ԱՂԱՐԻՆ ԼՈՒՆԻՆ Հայոց (ՍԵՎ·Դ·90), և յաւելուած մըն ալ իբր ԱՐՔԵՊՈՊՈՒԹԻՒՆ ՎԱՆ ԴԱՒԻՆ Հայոց (ՍԵՎ·Դ·92)։ Նիկոն հայազգի կ'ըսուի սերնդեամբ, և Պոնտացի ծննդեամբ, Պափղագոնիոյ Ռակ-

քար վանքին աշակերտած 12 տարի, և անկէ եաքը Հայաստան գացած յունական գաւանութիւնը քարոզելու (ՍԵՎ·Դ·90), ուր ՀԱՅԵՑԻՑ ՀԱՅՈՑ Է ԲՈՂՈՔՈՒԹԻՒՆ ՀԱՐԵՒ ՈՒՆԷՔ (ԿԱՀ·213)։ Հայաստանէ զատ կրեսէի և Յունաստանի մէջ ալ ապաշխարութիւն քարոզած կ'ըսուի, այնպէս որ Յոյն և Լատին եկեղեցիներու մէջ ծանելի սուրբ ընդունուած է, և Նոյեմբեր 26'ին յիշատակը կը կատարուի։ Նիկոնի յառաջ բերած Հայոց կարծեցեալ մոլորութիւնները, Յոյներէն Հայերէն զատող սովորական կէտերն են (ՍԵՎ·Դ·91), այսինքն երկու բնութիւն և երկու կամք չընդունելնին, ու խաչեցաւ յաւերժացաւ, Հոգւոյն Սրբոյ բղխման կէտը, զորս իրենց ևսութիւնութիւն, աստուածաչաչարութիւն և հոգևմարութիւն կ'ուզէ ցուցնել ծամածուռ մեկնութիւններով։ Նոյնպէս են խաչի օծումը, օծումի նշան բևեռ զարնելը, պահկերներ չչաացնելը, Աստուածայայնութեան ծոմին օրը, բազարջ հացը, անապակ բաժակը, մատաղի օրհնութիւնը, որոնք բոլոր հին ծէսեր են, և պարապ տեղ կ'ուշխատի իրր հին օրէնքի դէմ ցուցնել մատաղը, կամ պահկերամարտութիւն կարծել տալ իկոններով եկեղեցին չխճողելը։ Դատական աւետարանէն առնան քրտինքի տուներ, և Յովհաննէսի աւետարանէն չնացեալ կնոջ պատմութիւնը, Հայերը չեն վերացած, այլ հնագոյն յոյն օրինակներու հետեւած են։ Կնաարհայէ ձեռնադրութիւն չառնելը Հայոց եկեղեցւոյն ինքնագլուխ լինելուն պատճառն կան փաստն է։ Իսկ բոլորովին նոր լուսաբան է, թէ Հայերը մեծ պահքին մեղքէն և կթեղէն կը գործածեն, մինչ ամենախիստ էր Հայոց մէջ պահեցողութեան կանոնը։ Ջամբչեան ինքն ալ Նիկոնի չափազանցութիւններէն գայթակղած, ոչ Հայ ըլլալը և ոչ Հայաստան քարոզած ըլլալը կ'ուզէ ընդունիլ (ԶԱՄ·Բ·1025), հիմնուելով նախնական պատմիչին վկայութեան, զոր մենք չենք ուսած, և Ասողիկի լռութեան, որ հիմնական փաստ մը չէ։ Որովհետեւ պէտք չէ բնաւ ենթադրել, թէ Նիկոն Հայ թագաւորութեանց երկիրները մտած ըլլայ։ Հայաստանէ բաւական մեծ մը Յունաց իշխանութեան ներքեւն էր, ուր միշտ Յունաց կողմէն բանական քարոզութիւններ կը կատարո-

ուէին, և Սերաստիոյ ու Մելիտինոյ մոնոտանդ միաբապլիանները հարկաւ մէկէ աւելի նիկոնեան ունեցած են իրենց ձեռքին տակ (§ 782)։ Այսպիսիներուն գործը, ոչ թէ Հայ եկեղեցւոյ գաւանութիւնը փոխելն եղած է, այլ խառնել մը Հայ-Հոռոմներ չունենալով, կարծել թէ ղրկեր Հայոց է քաղքեդոնեանց ազատած են։ Իսկ այս միջոցին յայտնի է թէ, կէս բանտարկեալ և կէս հրապարակաւոր բանաձ բաւական Հայ-Հոռոմներ եղած են, զվսաւորապէս Արեւելքէն եկող յարձակումներուն դէմ Արեւմտեքէն հովանաւորութիւն գտնելու ակնկալութեամբ։

818. Իրրեւ հաւատքբրական ծանօթութիւն կ'ուզենք յիշել այդ միջոցներուն լսած ԵՐԵՔ ՁԳՆԱՒՈՐՆԵՐ

սովորական բանտարկեալ, և լսածին եկեղեցիին սովորական կարգը դասած երիք Հայերուն անուններուն։ Առանց սակայնի է Մակար Անտիոքայ եպիսկոպոսը, որ Առաքեայ պատարագ ալ ըսած է (ՓԵՓ. Բ·324), և թերեւս Անտիոքի մէջ հաստատուած Հայ եպիսկոպոսներէն է (§ 785)։ Մակար Հայազգի ծնողքներէ կը ծնի Անտիոքի մէջ, և այն տեղ եկեղեցականութեան կը հետեւի իր հօրեղբօր Մակար եպիսկոպոսի ձեռքին տակ, և անոր կը յաջորդէ եպիսկոպոսութեան մէջ (ՓԵՓ·Բ·334)։ Երբ սաղմոսի խաչ գացած տեղն, քրիստոնէութիւն քարոզելուն համար կը բանտարկուի և կը չարչարուի, և առանց իր ախոռը գտնելու երթալ կ'անցնի իրր պարզ ճգնաւոր մը, և ամէն կողմ հրաշագործութեամբ կը հռչակուի։ Գերմանիոյ Բաւարիա և Մազունտիա գաւառները կը չրջի, տարի մը կը մնայ Փլանդրիոյ մէջ Գանտաւիոյ վանքը, ուր ժանտախտէ բռնուողները խնամելով, ինքն ալ կը վարակուի, և 1012 ապրիլ 10'ին կը վախճանի։ Առոր վրայ նախ Փլանդրիոյ, և յետոյ բոլոր Լատին եկեղեցւոյ մէջ իրրեւ սուրբ ընդունուած է (ՁԱՄ·Բ·860)։ Երկրորդն է Սիմէոն Հայ նախարարազուն մը, որ առաջ Արչարունեաց գաւառի վանքերուն մէջ կրօնաւորեցաւ, և յետոյ առանձին ճգնութեան սկսաւ խրճիթի մը մէջ։ Երբ սաղմոսի խաչ գացած տեղն ալ հրաշագործութիւններով փայլեցաւ, և Արբէն Հայ եպիսկոպոսին պատուհասեցաւ, և անծանօթ մնալու փափաքով Եւրոպա անցաւ։ Նախ Հռոմ եկաւ, ուր առաջ իրրեւ հերետիկոս կասկածի ենթարկուեցաւ, բայց Հռոմի հայրապետէն ուղղափառութիւնը հաստատեցաւ։ Հռոմէ մեկնելով Տոսկանիոյ քաղաքները չրջեցաւ, և հետզհետէ Սպանիա, Բրիտանիա, և Գաղղիա պատեցաւ պանդխտութեամբ, ամէն տեղ հրաշքներով փառաւորուելով, և ժողովրդական ցոյցերէ փախչելով։ Վերջապէս հաստատուեցաւ Խաւիա, Մանտուա քաղաքի Բենեդիկտեանց վանքը, ուր և վախճանեցաւ 1016 յուլիս 16'ին, և նշաններ մատնուելէ առքն ալ չդադրեցին, և Բենեդիկտոս Ը պապէն սրբոց կարգը դասուեցաւ (ՁԱՄ·Բ·865)։ Երրորդն է Դանիէլ, թերեւս Դաւիթ, ընիկ Հայաստանցի և այնտեղ կրօնաւորած, որ մեծ ուխտերու երթալու փափաքով կը սկսի չորիլ երուսաղէմ և Հռոմ և Սպանիոյ Կոմպոստելլա քաղաքը, և վերջապէս կը հաստատուի Խաւիոյ Լուկա քաղաքը, խստակրօն ճգնաւորի և հրաշագործի համբաւը վայելելով, մինչև որ սրբութեամբ կը վախճանի 1050 յունիս 3'ին, և դար մը ետքը Հռոմի պապերէն սրբոց կարգը կը դասուի (ՎԻԲ·ԺՒ·125)։ Ընկերոյ կարգը կը դասուի (ՎԻԲ·ԺՒ·125)։ Բնկերոյ Գանտաւիա (Gand), և Խաւիոյ Մանտուա (Mantova), և Լուկա (Lucca) քաղաքները մեծ պատուով կը պահեն այդ Հայ սուրբերուն գերեզմանները, և մեծանունէս կը ուծանեմբեն, և իրր իրենց երկնային պաշտպանները կը ճանչնան աքանչելագործ Հայազգի երանելիները։

Տ. ՊԵՏՐՈՍ Ա. ԳԵՏԱԴԱՐՁ

819. Պետրոս եղաւ այն անձը որուն վրայ Մարգիս կաթողիկոս և Դպիկ Թագաւոր իրենց մտադրութիւնը ԸՆՏՐՈՒԵՒԻՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

հաստատեցին, հայրապետական ախոռին արժանաւոր յաջորդ մը տալու համար։ Ժողովական ընտրութեան իյնալու կարծիքն կը պակսի, բայց աւանդ եպիսկոպոսական ժողովին համաձայնութեան չէին կրնար լռանալ, ոչ կաթողիկոսի մը քաշուիլը, և ոչ կաթողիկոսի մը օծուիլը, հետևապէս ժողովական գործակցութիւնը անհրաժեշտաբար տեղի ունեցած կ'ըլլայ։ Պետրոսի նախընթացը պատմուած չէ, ծննդավայրն ալ նշանակուած չէ, և ծագումէ ուներած մականուն ալ ունեցած չէ։ Բայց ընդհանրապէս ընդունուած է իրրեւ Յաչիկ Արչարունիի եղբայր, և իրր Անանիա Մոկացիի քեռորդի, թէպետև հիներէն ամէնը այդ ազգակցութիւնը չեն յիշեր։ Միւս կողմէ Յաչիկի ընտրութիւնը 973'ին, և Պետրոսի ընտրութիւնը 1019'ին դնելով, և երկուքն ալ հաստն տարիի մէջ ընտրուած գիտնալով, մօտ յիսուն տարիներու տարբերութիւն պէտք կ'ըլլայ ընդունիլ երկու եղբայրներու մէջ, որ սովորական և դիւրաւ ընդունելի չէ, և ուրիշ հաւանական կ'ըլլար ըսել, թէ Պետրոս Յաչիկի եղբօրորդին էր։ Անոնի տոհմի մէջ կաթողիկոսներու և կաթողիկոսարանի մերձաւոր մըն էր, որ կարող անձերու հովանաւորութեան ներքև կանոնաւոր ուսում առած, և գիտնական ու զարգացած անձ մը եղաւ։ Գրիգոր Մագիստրոս, որ Պետրոսի հետ սերտ յարաբերութեան և պատակից բարեկամութեան մէջ գտնուեցաւ, առատօրէն կը չռայլէ անոր գովեստի բացատրութիւններ, որոնցմէ կերեւի մէկ մասը իրր ատիճանին պատուազիր ձեռակերպութիւններ, և մէկ մասն ալ իրր յատնաբեր գործակցութեան հետևանք նկատուելու, տակաւին Պետրոսի զարգացուն ուսումնասիրութեան իսկական փաստեր են այն ակնարկները, զոր Մագիստրոս իր թուղթերուն մէջ կ'ընէ Պետրոսին գրած ատեն, և հոգևնական քերթողներու և խմաստասէրներու և սուրբ հայրերու գրուածները անոր ծանօթ և ընտանի եղած կ'ենթադրէ։ Բաս այսմ պէտք է ընդունիլ, թէ Պետրոս կանոնաւոր կրթութիւն ստացած էր յատնական չրջանակներու մէջ, յառաջած էր Յունաց լատագոյն ուսումնարաններէն, և կաթողիկոսարանին մէջ ալ մանակցած էր եկեղեցական և ազգային գործերու։ Սխալած չենք ըլլար ըսելով, թէ Սարգիսի ձերացեալ և տկարացեալ տարիքին մէջ՝ անոր օգնական և աջակցակից էր, և այս կերպով արժանի գտաւ եղած հայրապետական աթոռ բարձրանալու։ Պետրոսը Արչարունի պիտի չկարենանք ըսել, զի Յաչիկի մականունը իր եպիսկոպոսական վիճակէն առնուած է, և ոչ իր ներունդէն կամ ծննդավայրէն, որ յիշուած չըլլալուն, սովորութիւնը ընդունեց Գետադարձ մականունը, թէպետև ոչ հիներէն այդպիսի մակդիր անուն մը յիշած են (ԳՆՏ·13), և ոչ գետադարձութեան պատմութիւնը հիմնական տուգութիւն մը ունի, ինչպէս իր կարգին պիտի բացատրենք։ Նախորդին կենդանութեան տեղ կաթողիկոսական օծում առնելն ալ տարբեր էր օգնականի կամ աթոռակիցի ձեւէն, որ յետոյ նոյն ինքն Պետրոսի օրով սկսաւ, և հետզհետէ տարածուեցաւ և ընդարձակուեցաւ։ Որովհետև Սարգիս ոչ թէ աթոռակից կամ փոխօր օգնական մը նշանակեց, այլ ինքն պաշտօնապէս քաշուեցաւ, և տեղը յաջորդ նշանակեց։ Այսու հանդերձ Սարգիսի բրածը առաջին օրինակ մը նկատուեցաւ, կաթողիկոսին կենդանութեան անոր փոխարէն օծեալ կաթողիկոս մըն ալ ունենալու սովորութեան։

820. Հազիւ թէ Պետրոս գործի ղլուխ անցաւ, երկրին խաղաղական վիճակն ալ խանգարուեցաւ՝ Դպիկ Թագաւորի մեռնելովը։ Դպիկ իր խոհականութեամբ և աշխարհավար կառոզութեամբ այնպիսի բարձր և ազդեցիկ դիրք մը ստացած էր, որ ամէն

կոչի իւր ձայնը ու մտիցի, և ամէնքն ու առնուն ի՛ւռմալիւնը և իմասցին, և չիմասցին ի՛ւմանալիք ինքնին ու ի՛ւմանալիքն

13)։ Այդ Վասակն է որ յետոյ Մագիսարոսին փեսայացաւ։ Աչոտի գառնալով, իւր յեղյեղուկ ընթացքը կ'երեւի թէ իրենիներուն ալ հաճելի չըլլար, որ ինքզինքը լքեալ կը զգայ, ընդհ. գլխաւորն երբեմն հասնիլ է գոռոզ Հոռոմոց, և անոնց կողմէն օգնութիւն գըտնելով ձայ անցնիլ յաղթութիւն էր (Լ.Ա.Ս.14)։ Զինք կարծեր որ Աչոտ մինչև Կոստանդնուպոլիս գացած ըլլայ կայսեր ներկայանալու համար (ԶԱՄ.Բ.900), որովհետև այդ միջոցներուն Վասիլ արեւելք եկած էր (Լ.Ա.Ս.15), և Աչոտի պէտք էր միայն հակայարնական կառավարութեան առարկայ չըլլայ, և իսպառ զարար իւր բաժինին տիրէ։ Այսպէս ալ ըրաւ անկէ ետքը, և նոյն իսկ Անի քաղաքը ոտք դնելէ զգուշացաւ գլխնայն առաջ կենաց էր (ՍՄՐ.28)։ Լատինվերացին, որ չէ կրցած երբեք Սմբատի հանճարը ըլլալ, գովութեամբ կը փակէ Աչոտի յիշատակութիւնը, թէ յաջողեալ նա յաւուրս, որքէ քաղաք ձառաց և քերդից, և զբանայ ետն գլխնեսին ոչ յառաջ ետն գնա էին (Լ.Ա.Ս.15)։ Բայց պատմութիւնը նոր արդիւնք մը չպատմեր Աչոտ Գագիկեանի վրայ։ Այդ եղկութեանց մէջ Պահլաւի գերը եղած է հաչատարար ընթացք մը, միշտ յանդական քաղաքականութեան ուղղութեամբ, որուն վերջիվերջոյ Աչոտ ալ պարտաւորեցաւ համակերպիլ։

823. Նոր տեսարան մը կը բացուի այս պահուս Արեւելքի գործերուն մէջ, և նոր զօրաւոր տիրապետող ցեղ մը կ'երեւի մէջտեղ, որ վերջապէս կը գրաւէ Արեւելքի կացութիւնը։

ՎԱՍԱԿ ՊԱՇԼԱՒՈՒՆԻ

Ապագանոց իշխանութիւնը դէպի իր անկումը կը դիմէր, և այդ պատճառով իր իշխանութեան երկիրները ազատ և ապիկամի բռնաւոր պետութիւններ կը կազմէին, և այս կացութենէն կ'օգտուէին Հայաստանի և չրջակայից մէջ տեղծուած մանր մունր Հայ թագաւորութիւնները։ Ամիրապահներ՝ իրենց կեդրոնին մէջ, նոյն իսկ իրենց պաշտօնեաներուն ձեռքը խաղալիք եղած, պիտակոնեաններուն վիճակներ էին, որոնցմէ վերջին անգամ յիշեցինք Քաւեբ-Պիլլարը (§ 801), որ 41 տարի ալ այդ անունը կրեց մինչև 1031, և իրեն յաջորդեց Քահրամ-Պիամբալան, որ իր կարգին 44 տարի եւս նոյն գիրքը չարունակեց, մինչև 1075 (Վ.Ե.Ր.463)։ Այդ միջոցին էր որ անապին փոթորիկ մը կը սպառնար Արեւելքէն, ամէն բան տակնուվրայ ընելու սպառնացած։ Թաթար կամ Թիւրքմէն կամ Թուրք ազգանունակութենէ ճիւղ մը, Սելճուք անուն գլխաւորի մը առաջնորդութեամբ, չրջակայ ցեղերը յաղթելով, և հետզհետէ յառաջելով եկած և հաստատած էր Պարսկաստանի մէջ Ղազվենեան հանիներու իշխանութիւնը ջնջելով. և աւելի առաջ անցնելով՝ բոլոր Ասիոյ տէրութեան երկիրները գրաւելու ծրագրով։ Սելճուք իշխանին կեանքը չատ չերկարեց, և իրեն յաջորդեց որդին Միխայիլ, որ 1020'ին իր ցեղին գլուխն անցաւ։ Թէպէտ Սելճուքեան տունի մեծ հետնորդները՝ Սելճուքի Թողրուլ կամ Տուղրիլ տանն կատարուածքան, բայց Միխայիլի տանէն սկսան անոնք Հայաստան մտնել, և երկրին կացութիւնը վերիվայր ընել։ Այդ յարձակումներուն առաջնապատուհասը գոհ կ'երթայ Վասակ Պահլաւունին։ Հրոսակներու ճիւղ մը Դվընայ (ՈՒՌ.13) կամ Դէմանայ (ՍՄՐ.29), այն է Ատրպատականի Դէման գաւառին կողմէն կը յարձակի, և մինչև Նիգ գաւառ ու Բջնի բերդ կը յառաջէ, ուր էր Պահլաւունիներու կեդրոնը։ Դայժը Վասակին կը հասնի, որ ուրտով էրով Դէքէորէ և այլ ֆառաբոփոն ալաղոփն ուրախութեան մէջ էր։ Գուժկանը կ'ապշեցնէ. Դէքէորէ ֆառաս։ Վասակ յանկարծ կ'ելլէ, պղտիկ գունդ մը կը կազմէ Փիլիպէ և Գորգ Զորտանէլ և Բաջն-Միհրան իշխաններով, ան ու անոր որդւոյն Գրիգորի կը յանձնէ վանք մը կը հանդիպի, կը խոստովանի ու կը հաղորդուի, և գունդին գլուխը անցնելով այլազգիները կը ցրուէ ու կը հալածէ ուր որ կը հանդիպի։ Այդ միջոցին անոգին Ատիչիկ մը, ըր յաջող էաջ ընկեր Դայ անառանէն, առջև կ'անցնի իրրև վասակի դէմ ախոյան։ Հայեր պահ մը կը վարանին, իսկ Վասակ իրենները կը քաջալերէ և Ատիչիկին դէմ դիմադրել կ'ելլէ, և ատիչիկը պէս ընդվզ եղբոյ է վերջապէս, որ Ատիչիկը յեղիս հերյա և անա յեղիք։ Ասոր վրայ Հայերը վերջապէս կը հալածեն այլազգիները, իրենցմէ ալ գոհեր ապով, որոնց մէջն էր Բաջն-Միհրանը կամ Էմրանը (ՈՒՌ.16)։ Վասակ յաղթութենէն գառնալով, Արագածոտն գաւառի Սերկեւիլ վերան վրայ, է ետ բռնիս ընդ (ՍՄՐ.30), կամ ընդհանրապէս ետքան (ՈՒՌ.16), հանգիստ առնելու համար կը նըստէր, երբ այլազգիներէն մէկը անկէ անցնելով չէզոց ըէ է ընդհատ է (ՍՄՐ.30), բարձրէն խոշոր քար մը իջեցուց գլխուն, և այսպէս կոտրեցաս ետքն վասակ Պահլաւունին (ՈՒՌ.17)։ Դրիգոր Մագիսարոս, Վասակի որդին, չվարաներ իրրև մարտիրոսութիւն հռչակել իր հօրը վախճանը (ՄԱԳ.40), որուն կը ձայնակցի Շնորհալին՝ իւր Թուղթ որդին ալ։ Մէնչ է վասակ ետքն հանգչել, այն որ արեամբ նահատակեալ (ԶԱՓ.541)։

824. Երբոր Պահլաւունիք կը յաջողէին իրենց երկիրը Սելճուք հրոսակներու արշաւանքէն ազատել, անդին

ԱՐԾԱՐԱՆԻՔ ՍԵԲԱՍՏԻԱ

Արծրանիք կը յաւահանէին անոնց դիմադրել, քանի որ այն կողմէն աւելի զօրաւոր և աւելի անուական էին՝ եգած յարձակումները։ Սենեքերիմ Թագաւոր, անպատուղ փորձերէ յոգնած, և հանգարտութիւն գանելու ատաղիճ բազձանքով, իւր Թագաւորութիւնը Յոյներուն փոխանցելու խորհուրդը կը յղանայ, ոչ Դաւիթ կիւրապաղատին ոճով, իւր կենդանութեան ատեն օգնութիւն ապահովելու և մահուընէ առքը բացարձակապէս յանձնելու պայմանով (§809), այլ նոյն ատենէն ուր/չ երկրի մը հետ փոխանակելով, և իրենիներուն ժառանգութիւն մը ապահովելով։ Սենեքերիմի որդին Դաւիթ Կոստանդնուպոլիս կ'երթայ կայսեր հետ բանակցելու (ՍՄՐ.46), զի անձամբ ալ իզուր մաքառեր էր Սելճուքներու հրոսակը ընկըրկելու (ՈՒՌ.59)։ Վասիլ սակնայն սիրով ընդունեցաւ առաջարկը, վասն զի նոր երկիրներու տիրապետութեամբ կայսրութեան սահմանները կ'ընդարձակուէին, իսկ կայսրութեան ծոցին մէջ Հայերուն յանձնուելիք նոր երկիրը, առանձնաչնորհեալ կառավարութենէ աւելի բան մը չէր ըլլար, և երբ ուզէին կրնային Յոյները Հայերուն իշխանութիւնը փոփոխել կամ ջնջել, առանց դիմադրութեան իսկ հանդիպելու։ Փոխանակութիւնը տեղը կը պրծնի Սերաստիոյ գաւառը, բայց ճշդիւ չենք կրնար որոշել թէ ինչ ընդարձակութեամբ, որովհետև պատմիչներ ոչ չափ կ'ուրչեն և ոչ սահմաններ կը գծեն, և կը բաւականան յիշել ընդհ. Սեբաստիա և որ շրջը ընդհ. գոռոզ (Լ.Ա.Ս.32), կամ զՍեբաստիա և զկարին և յոլով գաւառիս (Վ.Ա.Ր.92), կամ զՍեբաստիա իւր ընդհ. (ՍԱՄ.105), որոնք կատարեալ բացատրութիւն չեն տար։ Վասպուրականի մէջ Յոյներուն ձեռքն անցածը, կը նշանակուի 8 քաղաք, 72 բերդ և 4,000 գիւղ, կամ ըստ այլոց 12 բերդ և 4,400 գիւղ։ Իսկ 115 վանքերուն համար տեղ մը կ'ըսուի թէ զվանորայս ոչ եա Սենեքերիմ է վաճել (ՍԱՄ.104)· բայց այսուր կը յիշու իթէ հռչեալ ընդհանրապէս եղև այլ եա (ՍՄՐ.46)։ Երբոր երկիրը բոլոր կը թողուի, վանքեր չէին կրնար դուրս ձնալ, և զատ պետութիւն կազմել, ուստի պատմիչներուն ոչ եա ըսելը պէտք է իմանալ, թէ վանքեր Հայ վանականներու ձեռքը մնացին, և Յոյն վանականներու չյանձնուեցան։ Սենեքերիմ վանէ նաև մէկտեղ առնելով իրեն չորս որդիները, Դաւիթ, Աբուսահլ, Ատոմ և Կոստանդին, և եղբօրորդիները, Դերենիկ, Գագիկ և Աչոտ (Վ.Ա.Ր.92), իւր իշխանները, ազատագունդը, և 400,000 հոգի ժողովրդէն, որ Վասպուրականի բնակութեան մէկ երրորդը կը հաչուուի (ԶԱՄ.Բ.903)։ Մէկտեղ բերաւ Վարագայ Ս Նշանն ալ, և անոր հետ նոր վանք ու եկեղեցի կանգնեց Սեբաստիոյ մէջ, Ս Նշան անուանով։ Իսկ մէկտեղ եղող եկեղեցականներէն և ժողովրդականներէն մաս մը այս տեղ այն տեղ ալ ցիրուցան, և այդ խառնիճաղ կ'ըսուին Սկիւի և Աբաբկերի հայաբնակութիւններն ալ, և Ամենայ Նարեկ վանքն ալ, ուր Ս Երիզոր Նարեկացիի ոսկորներէն մասունքներ ալ գրուեցան։ Սենեքերիմի տեղափոխութեան թուական կ'ընդունինք 1021 տարին, քանի որ Անեցին երկու տեղ Հայոց 470 թուականը կը կրկնէ (ՍԱՄ.104,105), ինչ որ կը համապատասխանէ եղերութեանց ժամանակագրական պահանջին ալ։

825. Վասպուրականի նոր սիրապետութիւնը, վրաց և Ախլաթոց՝ նոր խլրտումները, և Հայաստանի

ՎԱՍԻԼԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

միւս մասերն ալ գայթակղութեան հպատակեցնելու փափաքը, ամէն ատեն Վասիլ կայսեր նոթէն անձամբ Արեւելք անց-

նվոյ և ոչ ոք դրժել համարձակեցաւ։ Վասն որոյ ասեն զնա որ ուրեք երթայր, վասն զի ամենուն ընդունելի էր, և ոչ ոք ընդդիմանայր նմա։ Ոչ ոք ի նոցանէ կարօտեալ կամ տկար կոչեցաւ, զի որ ունէին՝ ծախեալ կու տային և կու բաժանէին ամենեցուն, որպէս ամենայն մի կարիք ունէր։ Եւ ոչ ոք ասէր թէ ինչ իմ է, այլ ամենայն ինչ ընդհանրական էր նոցա։ Եւ

828· Պետրոս ասաւած ցրօտնէիցն ասելովք ընդ առաջս ընթացեալ՝ ոչ ինչ ինքեանց ընդ նմա ասացին՝ այլ միայն ՝ ՚ի ՚ի ՚ի

Տրդատէ սկսելով հայրապետական աթոռին նուիրուած կալուածները կը ցուցնէ (ՈԻՈ.184)։ Բայց զգալապէս քիչցնելով ալ արուած թիւերը, կաթողիկոսը պիտի փափաքէր, որ յոյներ հայբապետութեան է Հայաստան աշխարհի ըլլար, և ոչ Սերաստիոյ պանդխտութեան մէջ։ Պետրոս ան ընչ Սերաստիա անցընելէ ետքը (ԶԱՄ.Բ.903) Անի կը գտնայ, ինչ որ յարմարագոյն կը գտնենք դնել 1026'ին տաճարները, այսինքն, երբ Վասիլ կայսեր և Սենեքերիմ թագաւորին միաննելէն ետքը, ինքն ազատ էր երես առ երես հաստատուած պայմաններուն համակերպելէ։

831. Վասիլ, որ 976'ին գահ բարձրացած էր, պատմութեանց մէջ ծանօթ կը կարակնայ վհատականերէն

ՎԱՍԻԼ ԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ

մէկն է, 50 ամրողջ տարիներ իշխանութիւն վարած լինելով, որ բաւական ալ արդիւնաւոր կրնայ անուիլ, կայսերական գահուն յարտիտոխս կացութիւնէն ետքը՝ այսպիսի անուական իշխանութիւն մը յաջողցնելուն, և կայսրութեան զօրութիւն և ընդարձակութիւն ալ աւելցնելուն պատճառով, որով կրցաւ իրաւամբ կոչուիլ Հզօր է Թագաւոր, և Ջեղ յաղթող է պատերազմներ (ԼԱՍ.30)։ Միայն տարապարտ կը գտնենք օքթոմբրեմբ և կոտոմբրեմբ և բաբէ խոտովանութեամբ անուանի մարդ մը եղած ըսել (ՈԻՈ.61), երբոր այդ վկայութիւնները տուող պատմիչներն ալ կը վկայեն, թէ շատ շատեր բանաերուն մէջ կը նեղէր, և կրօնական պոռնիկ մըն ալ ունէր, ըստ ի արբեալ եր էշխանօքն Յունաց, զորս ետաղ է ծածուկ խնդրահան կ'ըսէր կախել զքեզոտն ընդ ճղոցն է ծանիս երկնից (ՈԻՈ.63)։ Տրապիզոնի ջրօրհնէքը և Հայոց դաւանութեան մասին հաշտ աչքով նայիլն է որ գրուած է մեր պատմիչներուն սիրտը, ասոնք ներտոն վասիլ բանալ չուզեր (ՈԻՈ.61)։ Բայց պէտք չէր որ միտքէ հեռացնէինք, թէ ինչ պայմանով և ինչ գնով եղան այդ հանգիստի զգացումները։ Վասիլի յաջորդեց իր եղբայրն ու գահակիցը Կոստանդին Ը, զոր ինքն Վասիլ հաշակեց իր վերջին օրերը, և անոր յանձնարարեց Հայերուն պաշտպանութիւնն ալ (ՍՄՐ.49)։ Կայսերական գահին վրայ բարեկեր և խաղաղական վարուքիւն մը ունեցաւ Կոստանդին, իր եղբօր բուռն և պատերազմասէր ձգտումներէն հեռու, բայց որովհետև ինքն ալ տարիքը առած էր, չատ երկար չվայելեց իր իշխանութիւնը, և երեք տարիէն միւռաւ 1028'ին։ Իրեն օրով տեղի ունեցաւ Վասպուրականի կուսակալ Կամիանոսի (§ 825) ապստամբութիւնը, որ նոյն իսկ իրենները էն ձերբակալուեցաւ, առաջ ներման հանդիսացաւ, բայց միւս տարին պատժուեցաւ, և Վասպուրականի կուսակալութեան զրկուեցան հեռուհեռ Նիկիատ և Սիմոն Ներքինիներ (ԼԱՍ.30)։ Սա ինքն կոստանդին կայսր խիղճ ըրաւ իր եղբօր ինքնակ անիրաւ դաշնագիրէն օգտուիլ, և ուզեց Յովհաննէս Սմբատի յանձնառութեան գիրը անոր դարձընել։ Իրրև ապահովագոյն միջոց Հայ ակնդեցական մը կը փնտռէ, և կաթողիկոսարանի հիւրանոց կիրակոս կրէցին կը յանձնէ նոյն գիրը, և կ'ըսէ, Տո ղէնէդ և դու է Քրիստոս Հայոց, որպէս զի յորդւոց որդի իրենց ճնայ իրենց թագաւորութիւնը (ԼԱՍ.46), գժրախտաբար կիրակոս նամակը տեղը չհասցուր, և մօտը պահեց ժամանակին օգտուելու համար։

832. Սենեքերիմ 1025 տարին վախճանեցաւ, և իրեն յաջորդեց որդին Դաւիթ, որ իր հօր մարմինը

ՀԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

հազար վարագայ վանքը թաղել տալ, հայրենական դամբարաններուն մօտ։ Ժամանակակից է Ափխազաց թագաւոր Դէորգի մահն ալ, որուն յաջորդեց որդին Բագրատ (ՍՄՐ.50), և այս փոխադարձութեանց միջոցին լաւ կը յարմարի Պետրոսի Սերաստիայէ Անի վերադառնալը։ Անկէ ետքը մինչև Պետրոսի Վասպուրական փոխադրուիլը, որ է 1026'էն մինչև 1033, մերձաւորապար եօթը տարիներու միջոցը, քնաւ մատենագրութեան արժանի եղելութիւն չի նկատեր, և ոչ ալ Պետրոսի վրայ ազդեցիկ և զօրաւոր գիրք մը կը վկայէ։ Պետրոս որ Յովհաննէս Սմբատ թագաւորին մահերին եղած էր, և անոր կողմէն գժրախտ գաշինքն էր կնքած Վասիլի հետ, չվայելեց այլ ևս նոյն մտերմութիւնը, և ինքն Սմբատ, ակնարկի անձ մը, իր չըջանակէն ազդուելով, չուզեց այլ ևս Պետրոսի վրայ կրթնիլ։ Երկու նոր անձեր յառաջ եկած կը տեսնուին Անիի պա-

ղունիքի մէջ, որ ազդեցիկ գերեր կը վարեն։ Առաջինն է, Սարգիս Սիւնի, Հայկազն և Ազատ, և աւելի չատախ Վեստ մականունովը ծանօթ, ոչ Սիւնեաց աբգուենական ցեղէն, այլ նախարարազուն մը միայն, գեղապաշտ անձ մը, որ բաղաքի շինութեան և եկեղեցեաց հիմնարկող էր եղած, որոց մէջ յանուանէ կը յիշուին Աղկանք, որ են Խնձկանք, և Ծառաբար (ԿԻՐ.51)։ Միւսն էր Գրիգոր Պահլաւունի, Վասակի որդին, որ ղեկուար գիրք մը ատացած էր թէ իւր առնիին և թէ արքունիքին մէջ, իւր ուսման և զարգացման շնորհ, թէպէտև գեռ կենդանի էր իւր մեծ հօրեղբայրն Վահրամ, նեղքին գործերով չզբաղող, քաջ և պարզ գինուորական մը։ Ընդհանուր կեանքը զեղծ և անկարգ ընթացք մը ունէր, մինչև իսկ կաթողիկոսն ալ կը մեղադրուէր այդ մասին, և իւր թագաւորանան հայրապետանոցը (§ 830) ևնթարկուած էր պատուական զեղծումներու (ԳՆՏ.19)։ Շրջակայից մէջ Կարսի թագաւոր Աբասը կը մնանի 1029'ին, և իրեն կը յաջորդէ որդին Գագիկ։ Վրաց և Ազուանից և Ափխազաց վրայ կը թագաւորէր Բագրատ, Դէորգի որդին (§ 830), իրեն համար բաւական անկախ դիրք մը ապահովելով։ Յովհաննէս Սմբատի եղբայր Աշոտ այլևս հանդարտած էր իրեն բաժին արուած Դրուց աշխարհին մէջ, ապահովել թերևս իր թոռնգրամին և թուլամորթ եղբօր մնանելուն։ Ուրիշ հայ իշխան մըն ալ Դաւիթ Անհոգին էր, Գուրգէնի որդին և Սմբատի ու Աշոտի հօրեղբօրորդին, որ բաւական ընդարձակած ըլլալով իր սեփական Տաշիրքը, իրեն համար չեզոք և հանդարտ դիրք մը կազմած էր (§ 800), և միայն աւելի հաբը պիտի տեսնենք գայն նոր ձգտումներու ձեռնարկած։

833. Այդ միջոցին պատահած արեւի նշանաւոր խաւարումը, մեծ ազդեցութիւն

ՄԵԾ ԽԱՒԱՐՈՒՄԸ

գործեց ազգային կացութեան վրայ։ Խաւարումը ամրողջական եղած պիտի ըլլայ, քանի որ եղեր պատ ջերջ ելեր (ՍՄՐ.52), և այնչափ թանձր էր մթութիւնը, որ մինչև իսկ ամենայն ասեղն ահհասարակ երեւեր որպես է ջեջ ելելոյ (ՈԻՈ.75)։ Խաւարումին օրը Ամբատ և Ուռհայեցի Հայոց 485 թուականին կը գնեն, այլ նախագասելի կը գտնենք Լաստիվերացիին գրածը, յամենայն սրտ, յաւուրն սրբոյ, և գառնալ աւուրն, եր և ընհականէն տեղոյ ընթերցեր սրհասնելոյս մ (ԼԱՍ.38)։ Ամիսը նշանակելով ամառան օրը չնչանակելը, կը թելադրէ է գառնալ աւուրն բացատրութիւնը իրր ամառամուտ օր իմանալ, և իրօք ալ 482 արեգի ամառամուտը ուրբաթի կը հանդիպի, և կը պատահանէ 1033 օգոստոս 10'ին։ Անագին տեսիլը ամէնը սարսեցուց, ահընթեղեալ լինէին յերկիւղէն սրպես տեառնալ (ՈԻՈ.76), սասանեցան ընդ սահալն նշանն (ՍՄՐ.52), և նոթեցեալ ջալ տեղեհեղ ընթերց ջուալ (ԼԱՍ.38)։ Նոյնինքն Պետրոս կաթողիկոս և Յովհաննէս Թագաւոր ալ այլայլուէ եղած յառաջ պատգամաւորութիւն մը զրկեցին Յովհաննէս Կոզեան վարդապետին, իրր ժամանակին գիրքագոյն պահանականին, զի ջէ ջաջագոյն ջննեալ գեղ նշանին։ Ուրիշ նշանաւոր իշխաններու և գլխաւոր եկեղեցականներու հետ, պատգամաւորութեան մէջ կը գտնուէին Սարգիս Հայկազնը և Գրիգոր Պահլաւունին (ՈԻՈ.76)։ Եկողները գտան վարդապետը լացուկոծի և խորհրդաւորութեան մտածութեանց մէջ ընկղմած, որ քանի մը ժամ զիրենք սպասցնելէ ետքը, պատգամախօսի ոճով կը սկսի յայտնել, թէ աչխարհի և մարդկեներուն չարաչար ընթացքն է, որ երկնից բարկութիւնը չարժած է, և Յայտնութեան գիրքին նախատեսածը լրացած է։ Սատանան որ կապուած էր, որպէսզի այլ ևս ընս մոլորեցուցէ ջգէ, ինչ կործանէ հազար ամ, լուծուած է այլևս իր կապանքներէն, (ՅՅՏ.Ի.1-3), վանդի ճիշդ ալ Քրիստոսի մահուանէն սկսելով հազար տարիները կը լրանային 1033 թուականին (ՈԻՈ.78)։ Կաղեան իր կշռամբանքներուն մէջ չկասկածաւ յայտնապէս կաթողիկոսութիւնն ալ մեղադրել ըսելով. Յայտնեաւ քաղաղ հերյուածք հոգւոյն յեկեղեցի Աստուծոյ է ծածկութիւնն հայրապետուց, վասնզի ընաղմորդին և պիտրանան ես հաւատոյ ջննութիւն ոչ առնէն, ես կան չիմաբելէ, յաղագս աբեծութեան ընդան է քաց ջնաւոյն (ՈԻՈ.79)։ Եւ զարձեալ, թէ ջննեան անկնելը ես ընդունելը է ընծրհաց Որքուն Աստուծոյ յաստ կողմն, ես ածեն ընտա է կարծ տհանապատական, և ջննեան սերքեկելան ջնտեր և ատաչնորդ կացուցանէն է վերոյ ծաղմրդեանն Աստուծոյ, և ոչ ջեռուն ջինչ ջորձեն

վան զի կոթողան է առաքելոցն արձանագրութիւն (ՈԻՈ·82), և ուրիշ չատ մը նմանօրինակ խօսքեր, որոնք յայտնի ակնարկներ կը պատճառեն, երբոր բաղդատենք Լատինվերացին գրածին հետ, թէ յայտ էբրէտ էր Քրիստոս Պետրոս, որ և քաղցած վան այնր եկեղեցի ընծայեցաւ (ԼԱՍ·72), և յիշենք թէ Կղեմեան Տրապիզոն կը գանուէր Պետրոսի բանակցութեանց ատեն (§ 827)։ Յաւարտումը և Կղեմեանի մեկնութիւնը տարօրինակ մը եւս դժուարացուցին Պետրոս կաթողիկոսի կացութիւնը Անիի մէջ, որ անկէ խոյս տալէ տարբեր կերպ մը չէր ըսած իր դիրքը պահպանելու համար։ Նոյն ինքն Ըռաֆայէլ Ծովհաննէս Քէշոյեանց կ'ապրէր ընդ հայրապետին Պետրոսի (ԿԻՐ·51), և ինով կը վարուէր անոր հետ (ՎԱՐ·98)։ Ուստի ղայթաղէալ ոչէ Պետրոս կաթողիկոսն յԱնի է Ծովհաննէս Քռաֆայէլեան և չէշտառան (ՍԱՄ·107), յարձակեալ յաշխոյ խորհրդեան, և քնակեցաւ է Զորավառ Սաքաթոյէ ՍԱՄ·107)։ Եռավորեան ազգաց, և ձանձիրաբար մեկնիլը, որոնք բնաւ հայրապետական վեհութեան հնիքը չեն ցուցներ, բաւական են հաստատել, թէ կցկտուր է Պետրոսի զուարճանալէն մեկուն տուած մեկնութիւնը, թէ Պետրոս հեռացած ըլլայ, չի Քռաֆայէլ և ասիկա նախաբար և ազդարարեալ զբր Հայոց ոչ լինէին առնիքէր ասորածային պարագրանացն (ՈԻՈ·87)։ Կղեմեան խօսքերը կը վկայեն, թէ աւելի ինքն հայրապետը չատ նախանձայուզութիւն չունէր առաւածային պատուիրանները վրայ, և իր քաղաքական ուղղութիւնն և թագաւորական հայրապետանոցն էր, որ ամէնուն միտքը իրեն դէմ կը գրգռէր։

834. *Եթէ իրօք առաւածային պատուիրանները նախանձայուզութիւնն էր*

ՊԵՏՐՈՍ Ի ԶՈՐԱՎԱՆՔ

*Պետրոսի մեկնելուն չարժանիքը, նա ոչ ձանձրաբար, այլ յայտնի յանդիմանութեամբ և բազոքով կրնար իր սթոռը թողուլ և հեռանալ, և ոչ թէ իր ժողովուրդը լքանել, այլ մնալակայ վանք մը առանձնանալ, մինչ Պետրոս Հայոց թագաւորութեան առնմանութիւնէն կ'երևի, և կ'երթայ Զորավանք, յանձնական կայսրութեան հովանաւորութեան ներքև, ու վաղապրանքի յոյն կառավարին պաշտպանութեան կ'ապաւինի։ Ասով յայտնի կը ցուցնէ, թէ քաղաքական դիտումն էր՝ իր ուղղութիւնն ու սկզբունքը։ Իսկ Զորավանքը իր բնակավայր ընտրելը չատ հասկնալի է, քանի որ Դէորգ Դասնեցիի (§ 695), և Յովհաննէս Դրասխանակերտացիի օրէն (§ 732) կաթողիկոսական սթոռանիստ եղած էր, և նոյն ինքն Վահան Սիւնին ալ հոն ապաւինած էր իր գահազրկութենէ ետքը (§ 770)։ Ինչ որ Պետրոսի պաշտպանութեան պիտի ուղղենք իր եկեղեցւոյն գանանութեան վրայ հաստատամտութիւնն է, վանզի երբէք քաղկեդոնականութեան կասկածի ներքև չինկաւ իր ընթացքը, այլ Յոյներուն աչքին քաղաքական օգուտի և սիրապատութեան խոստումները չդրացնկով, հեռու կը պահէր կրօնական պահանջումներ ընելէ։ Պետրոսի բացակայութիւնը ի Վասպուրական տեւից զամս չորս (ՍԱՄ·107, ՈԻՈ·87)։ Թագաւորն և իշխաններ ուզեցին քաղցրութեամբ եա դարձնել, բայց նա ազդեցաւ ոչ գոբյա (ՎԱՐ·98) հարկաւ կասկածով թէ իրեն հանդէպ անկեղծ չէր հակառակորդներուն ընթացքը։ Իրաւ ալ անոնց միտքը Պետրոսի ձեռքէն ազատիլն էր, և զայն հայրապետական սթոռէն զրկել, բայց այդ բանը չէին համարձակեր ընել Պետրոսի ազատ եղած ատեն, վասն զի չատ հանճարեղ էր սթոռի բաժանման տագնապ ծագիլը, քանի որ Պետրոս պաշտպանուած էր Յունաց կողմանէ, և Հայաստանի մեծագոյն մասը կայսրութեան ներքև մտած էր։ Անիի թագաւորն և իշխանները ամէն անօգուտ միջոցներ գործածեցին, որպէսզի Պետրոսը Անի դարձնեն և իրենց ձեռքին ներքև առնեն, և հազիւ յաջողեցան չորս տարի այդ խաղալ հաքը 1037ին։ Պատմիչներ տարբեր միջոցներ կը յիշեն այդ եղելութեան, մէկը կ'ըսէ թէ խաբեութեամբ յորդորեցին դարձ յԱնի (ՍԱՄ·107), միւսը կը պատմէ թէ ձախ բռնութեամբ է յԱնի տարվել ըստ (ՎԱՐ·98), որ է վասպուրականի գաւքսը կամ կաթողիկոսը։ Իսկ ուրիշ մը կը վկայէ թէ ընթացքն ծանօթացնելու և ազնիւ նախաբար Հայոց ջրբեցին նենգութեամբ տարբեր Պետրոս, լքնել առնիքէր հրամանաց նորա, և ականջալուր լինել ազնիւ լուսաւոր վարդապետին ընեան նորա (ՈԻՈ·87)։ Քանի որ միաբանութեան մը պատճառ Պետրոսը իրենց ձեռքին ներքև առնելուն էր, թէ խարէական խոստումները և թէ Յոյն կաթողիկոսին միջնորդութիւնը դործածած են անոնք, որպէսզի նպատակնին իրականացնեն, ինչ որ վերջնապէս յաջողցուցին, և Պետրոս հաւանեցաւ գաղնալ Անի, որ իրեն ալ փափաքելի էր, և Զորավանքի մէջ արգելական մնալէն ալ չատ աւելի ախորժելի։

835. *Բայց հազիւ թէ Պետրոս դարձեր է Անի, թագաւորին հրամանով ձերբակալուեցաւ, և արգելական զրկուեցաւ Բջնի բերդը, Պանդուտներու պահպանութեան յանձնուելով, և կաթողիկոսութենէ զրկուած հռչակուեցաւ։ Մինչդոյն ատեն պարտաւորացած միջոցներ ձեռք առնուեցան կաթողիկոսական իշխանութիւնը գաղարիկ չձգելու համար, և վերջապէս հաւանեցուցին Սանահնի վանքին առաջնորդ Դէոսկորոսը, որ յանձն առաւ կաթողիկոս օծուիլ և իշխանութիւնը ձեռք առնել։ Պետրոսի արգելականութիւնը ղարէի մէ և ղինդ հինգ, իսկ Դէոսկորոսի կաթողիկոսութիւնը ղարէի մէ և ղինդ երկու ըստ (ՈԻՈ·88) կը հետևցնենք, թէ երեք ամիս պէտք եղաւ աշխատիլ, մինչեւ որ կաթողիկոսութեան մասին նոր կարգադրութիւն մը յաջողցնեն, որ կատարուած կ'ըլլայ 1037 նոյեմբերին, իսկ Պետրոսի բանտարկութիւնը 1037 օգոստոսին մէջ պէտք կ'ըլլայ դնել։ Ոչ Պետրոսի սթոռազրկութիւնը և ոչ Դէոսկորոսի սթոռակալութիւնը կանոնական օրինաւորութեան պայմանները չունեցան, և ըստ Ասողկան հրահանգին չեղան (ՈԻՈ·88), և այս պատճառով մինչ ալ Դէոսկորոսը հակաթոռ մը կը նկատուէր, և կաթողիկոսներու գասատոմարին չենք անցներ։ Այս բանին դլխաւոր և հիմնական պատճառն է, որ Պետրոսի գասատոմարը ազգային եպիսկոպոսական ժողովի մէջ չանաւատացաւ, և ժողովական որոշմամբ անոր սթոռազրկութիւնը չվճռաւեցաւ, ինչպէս Վահանի համար եղած էր (§ 770), այլ թագաւորական հրամանով և անակնկալ կերպով բանտարկուեցաւ, և իշխանութենէ գադարած հռչակուեցաւ։ Այս պատճառով է յիշատակութիւն Դէոսկորոսի ոչ ձաղկեցան եպիսկոպոսէ և հանապազ և հայրապետէ այսինքն վանահայրներ, և չզուգեցին անոր անունը յիշել պաշտամանց մէջ, որով ոչ տարօրինակ անուն նոր է դէպ եպիսկոպոսի ընդ այլ հայրապետ, ինչպէս որ օրէնք էր(ՈԻՈ·88)։ Հարկաւ օծումը կատարելու չափ եպիսկոպոսներ գտնուեցան, որոնք արքունիքին կամքը գործադրեցին, և հարկաւ յիշատակութիւնն ալ ըրած են, ուստի ոչ բռնադատութիւն, այլ մեծամասնութեան վրայ պէտք է իմանալ եպիսկոպոսաց դիմադրութիւնը։ Իր կողմնակիցներուն թիւը չատցնելու համար Դէոսկորոս պարտաւորուեցաւ նոր ձեռնադրութիւններ կատարել, և այս իմաստով ըսուած է, թէ յանդգնեալ ընդ արդին եպիսկոպոսութիւն և զբազմս յանարգութիւն յեռանդեցոյ յեպիսկոպոսութիւն։ Միւս կողմանէ Պետրոս ալ հանգարտ մնացած չերևիր, վասն զի ինքն ալ, և իր կողմնակից եպիսկոպոսներ վերջապէս Հայոց ազիւրքին՝ նզովք փակեցին զբոլորն և զանձնաց նախարարաց Հայոց վասն հակառակութեան, և տարկաւ անոնց հետ Դէոսկորոսի համամիտ եպիսկոպոսներն ալ, որոնք սակայն ակնոյ չկախեցին, և Դէոսկորոս ալ զանոնք իր կարգին արձակուած հռչակեց, և այս է ըսելը թէ որ ձերբակալ եղեն յարձակաց, յարձակ կոչեցաց (ՈԻՈ·88)։ Իսկ Դէոսկորոսի անձին վրայ վատ բան մը չեն գրեր, նոյն իսկ իրեն համակիր չեզոքները։ Նա մինչեւ վերջ կը նկատուի այր սուրբ և առաքինի (ՎԱՐ·98), և ըստծն ալ միաժամանակ կը վկայուրուի, թէ կրէր յոյժ խոհեմ եղեալ ձեռ հռիփսիմեան Դէոսկորոս (ՈԻՈ·88)։

836. *Յովհաննէս թագաւորն ու իրեն իշխանները չգտան այն յաջողութիւնը որուն կը սպասէին Պետրոսը աքսորելէն*

ՊԵՏՐՈՍ ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼ

թառէն հեռացնելով, ընդհակառակն երկրին մէջ չփոթութիւնները աւելի չատցան, ներքին կացութիւնը վրդովուեցաւ, եպիսկոպոսներ առանց իրենց օծութեան կատարած փոփոխութեան դէմ եկան, ժողովուրդն ալ գրգռուեցին, մինչեւ իսկ արքունիքը իր կացութեան վրայ սկսաւ տագնապիլ։ Հարկաւ պէտք եղած միջոցները փորձուեցան, և ապարդիւն եղան, որ ընթացքն և երևոյթն Հայոց ոտքերնէն չկրնար հանել, և յուզումներուն աղբիւրը առնելու համար, կոչեցան պրչիոցանել ըղեր Պետրոս յոնիոյ (ՈԻՈ·89)։ Այդ փոփոխութեան մէջ պէտք է դլխաւոր դեր մը ընծայել Գրիգոր

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

837. Երբ մարդ մեծ ժամանակ մը ծառայեր եկեղեցւոյ մէջ իբրեւ սարկաւագ եւ ապա ընտրուի եպիսկոպոս, ինչպէ՞ս պէտք է վարուի հին եւ նոր հարցերու մէջ։

Ո՛վ որ ուզէ եպիսկոպոսութեան պաշտօնը, բարի գործի կը փափաքի, ինչպէս առաքեալը կ՚ըսէ (Ա Տիմ. 3.1)։ Ուրեմն պէտք է ուսումնասիրէ եկեղեցական կանոնները եւ հայրերու գրուածները, որպէսզի ուղղափառ հաւատքը ճշդորոշ գիտնայ եւ ուրիշներուն ալ կարենայ սորվեցնել։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ժողովրդական սովորութիւնները, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային սովորութիւնները, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է պահպանէ եւ ինչ որ պէտք է ուղղէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային պատմութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային լեզուն, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային գրականութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային արուեստները, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային գիտութիւնները, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային փիլիսոփայութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային կրօնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային բարոյականը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային ընտանիքը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային հասարակութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային պետութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային տնտեսութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային քաղաքականութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային դիւանագիտութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային ռազմագիտութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային ճարտարապետութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային քանդակագործութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային նկարչութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային երաժշտութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային պարերը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային խաղերը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային տօները, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային սովորութիւնները, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային հագուստները, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային կերակուրները, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային խմիչքները, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային ծխախոտը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային թմրամիջոցները, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային ալկոհոլը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային խաղերը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային մարզանքները, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային զբօսանքները, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային հանգիստը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային աշխատանքը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային ծուլութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային ագահութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային առատաձեռնութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային խնայողութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային վատնողութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային ամօթխածութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային անամօթութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային համեստութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային ամբարտաւանութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային խոնարհութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային հպարտութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային ստորնութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային վեհանձնութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային նենգութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային ազնուութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային խաբեբայութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային ճշմարտասիրութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային սուտասանութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային արդարասիրութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային անարդարութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային ողորմածութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային անողորմութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային ներողամտութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային անողոքութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային համբերատարութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային անհամբերութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային հեզութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային բարկութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային խաղաղասիրութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային պատերազմասիրութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային ողջախոհութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային անմտութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային իմաստութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային յիմարութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային խելացիութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային տգիտութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային գիտնականութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային անգիտութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային հանճարեղութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային տգիտութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային գիտնականութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային անգիտութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է ընդունի եւ ինչ որ պէտք է մերժէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ ազգային հանճարեղութիւնը, որպէսզի գիտնայ ինչ որ պէտք է գովաբանէ եւ ինչ որ պէտք է դատապարտէ։

ՀԱՐՑԵՐ ԵՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

838. Պետք է հաստատ գիտնալ, որ ամէն մարդ իր գործերուն համար պիտի տայ հաշիւ Աստուծոյ դատաստանին առջեւ։ Ուրեմն ամէն մարդ պարտական է ուսումնասիրել իր պարտականութիւնները, որպէսզի գիտնայ թէ ինչ պէտք է ընէ եւ ինչ պէտք չէ ընէ։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ իր իրաւունքները, որպէսզի գիտնայ թէ ինչ կրնայ պահանջել եւ ինչ չի կրնար պահանջել։ Ինչպէս նաեւ պէտք է ուսումնասիրէ իր պարտաւորութիւնները, որպէսզի գիտնայ թէ ինչ պէտք է կատարէ եւ ինչ պէտք չէ կատար

ղելութենէ սկսիլը ճշդուած չըլլալով։ Զանազան և տարբեր ծանօթութիւնները մերձեցնելով, և Յովհաննէսի 20 տարին (ՍԱՄ·105) հիմ առնելով, 1041'ի վերջերը կը կրնանք նշանակել Աչոտի, և 1042'ի սկիզբները Յովհաննէսի մահուան թուականը։ Յովհաննէս տեղը, իսկ Աչոտ միայն պզտիկ տղայ մը թողած էր, Գագիկ անունով 12 (ՈՒՌ·91), կամ լաւ եւս 15 տարեկան (ՍՄՌ·54), որ ինքն իրեն չէր կրնար գործի դլուխ անցնիլ և ժառանգական իրաւունքը պաշտպանել։ Ասկէ սկիզբն առաւ անիշխանական կացութիւնը։

839· Կոստանդին Թ ալ առանց որեւէ դաւակ թողլու վախճանած էր, որով յաջորդութիւնը ինկաւ իր ՅՈՅՆԵՐՈՒ ՊԱՇԱՆՁԸ մեծ աղջկան Զոյիի ամուսնոյն, որ Ռոմանոս Գ Արկիրոս անունով գահ բարձրացաւ 1028'ին։ Խակամիա զինուորական մը, յոյժ հաւանելով Հելլէզպոնական առանձնաջրութենէն, մեկ կողմէն Սարակինոսներու դէմ պատերազմի կ'երթայ Ասորիքի Բեւրիա կամ Հալէպ քաղաքը, միւս կողմէն Սեւ Լերան միաձակեացները և Առուց եպիսկոպոսը կը նախատէ և կը հալածէ, բայց չարաչար կը յաղթուի Հալէպի և Ուռհայի պատերազմներուն մէջ (Լ.Ա.Ս·32)։ Ռոմանոս Կոստանդնուպոլիս դառնալէն ետքը, Զոյի կայսրուհոյն կամակցութեամբ, և իր պատճառէն ձեռքով բաղնիքի լճակին մէջ կը խղդուի 1034 ապրիլ 11'ին, ուրագ հինգշաբթի օր (Լ.Ա.Ս·35)։ Զոյի թագուհին իր մէկ հոմանիին հետ ամուսնանալով գահ կայսր հռչակել կուտայ Միքայէլ Դ Պափլագոն անունով, որ նորէն մատրութիւն կը դարձնէ Արեւելքի վրայ, և թէպէտ անգամ մը Յունական զօրքը չարաչար կը յաղթուի Սրճակի մօտ (Լ.Ա.Ս·37), բայց միւս տարին կը յաղթուի եւ մղել Պարսկաստանէ եկող Սելճուքները, և ապահովել Վասպուրականի նահանգը (Լ.Ա.Ս·38)։ Այս պարագային կը մտածէ օգտուիլ կաթողիկոսարանի հիւրընկալ կիրակոս երէցը, որ Կոստանդինէ յանձնուած նամակը՝ Յովհաննէսի գործելու յանձնառութիւնն էր ստացած (§ 831), բայց առանց յանձնելու քովը պահած, գիտէր և Յովհաննէս Մխիթարէ Ընտրութենէն, ուստի կրցաւ նորէն կայսեր դարձնել, և վճռեցաւ նմա, ու ֆանչ քաղար (Լ.Ա.Ս·46)։ Զարտուղի խորհրդածութիւն մը ուղղակի չերեւար այստեղ։ Գրեթէ տասը տարիներու միջոց մը պէտք է ենթադրել, 1028'է 1038, այդ ըլլայ նամակին կոստանդինէ կիրակոսի յանձնուելուն, և կիրակոսէ Միքայէլի վճռառուելուն մէջ, և հաւանական չէ կարծել որ կաթողիկոսարանի հիւրընկալը չարաւնակ կոստանդնուպոլիս մնացած ըլլայ առանց Հայոցները իր պաշտօնին դառնալու։ Արդ այս միջոցը կը պատասխանէ Պետրոսի Աթոռի մէջ հակառակութեանց ներքև, և Զորովանք առանձնութեան մէջ, և Բջնի բանտարկեալ վիճակով անցուցած տարիներուն։ Ապրեցաւ անհրաժեշտ կ'ըլլանք Պետրոսի անձին, եթէ ենթադրենք թէ կիրակոս երէց, Պետրոսի պաշտօնեան, ուղղակի անոր հաղորդած է ստացած աւանդը, անոր խորհուրդով չէ յանձնած արքունիքին, և վերջապէս նոյն զայրացած կաթողիկոսին թելադրութեամբ, կոստանդնուպոլիս դարձուցած է՝ իրեն կամ անոր մօտ պահուած նամակը, և Միքայէլի յանձնած, կրկնակի վճռմամբ օգտուելով միևնոյն վաճառուտէն։ Խորհրդածութիւն մըն է, որ մեր միտքին մէջ կը ծագի, և ընթերցողներու խիղճին կը թողունք իրենց դատողութիւնը կազմել։ Անշուշտ միևնոյն տեսութեամբ գլխաւոր դերակատարին կ'ակնարկէ Լասաիվերացին ալ, երբոր սիրեն խորէն կը հառաչէ, վ֊ճ֊ո֊ղ֊ն յոյժ ապաւաճ և ֆմբդբէ, զէ այսուհետ չըլնայ ընդ ընդին պատճառ կացոյց (Լ.Ա.Ս·50)։ Բայց այս կէտը փակելով ուղղենք, թէ Միքայէլ Դ Պափլագոն կայսրէն, նոյն նամակը անցաւ անոր քեռորդւոյն Միքայէլ ե կալափատի, որ 1041'ին իր մօրեղբօրը յաջորդեց, իբրև Զոյի կայսրուհոյն որդեգիր (Լ.Ա.Ս·39)։ Կալափատ Զոյին իբրև պատնիկ խուզել և ապստրկել տուաւ, Սկեքտոս պատրիարքն ալ բանտարկեց իբր գործակից, բայց Զոյիի քրոջ Թէոդորայի դրգռութեամբ ժողովուրդին զայրոյթին հանդիպեցաւ, և կուրցուելով բանտարկուեցաւ, և Կոստանդին ժ Մոնոմախոս, որ ընդգմանէ զինամբոխել (ՍՄՌ·61), Զոյիի հետ ամուսնանալով գահ բարձրացաւ 1042ին, և սիրացաւ կիրակոսէ վաճառուած նամակին։ Մոնոմախոս հազիւ թէ իմացաւ

Հայոց թագաւորական գահուն դատարկուելը Յովհաննէս Սմբատի մահուամբ, մտադրեց պարագային օգտուիլ, և արդիւնաւորել ձեռք ձգուած նամակին նպատակը։

840· Միայն Յայտները չէին որ Հայաստանը գրաւելու աչք ունէին։ Պարակատանի ՁԱՆԱԶԱՆ ՁԳՏՈՒՄՆԵՐ սիրապետող Սելճուքեան Թուրքերը, որ երբեմն Պարսիկ և երբեմն Սարակինոս անունով ալ կը յիշուին, Ապահանան ամիրապետութեան ենթարկուած ըլլալուան համար, նպատակ ձգուումներ կը մշակէին, յորմէհետ 1038'ին Միխայէլ պէկի մահուամբ Թողրուլ պէկ կամ Տուղրիլ բէկ, Սելճուքի թոռը, Սելճուքներու սուլթան հռչակուած էր։ Հայ թագաւորութիւններ բոլորովին վկրջացած չէին Յովհաննէսի և Աչոտի միջնորդութեամբ, որոց բաժիններըը միանամուռ Արտազի Բագրատունի թագաւորութիւն կը կազմէին։ Գագիկ Աբասեան կը թագաւորէր Կարսի կամ Վանանդի մէջ, և Դաւիթ Դուրգէնեան Անդղնի մականունով, գիւ կենդանի էր Տայիրքի կամ Լաւի թագաւորութեան գլուխը (ԿՒՐ·53), որուն փիլ եաբը յայտնուեց Կարիկէ (ՎԱՐ·101)։ Զմռնիայի Ամիրապետ ու Վրաց ու Աղուանից միացեալ թագաւորութիւնն ալ, որուն կ'իշխէր Բագարատ Դէսպոտեան, բայց իրեն դէմ եղած էր Լիպարիտ իշխան, Օրբելեանց նախանձորը, և զայն մինչև խորին Ամիրապետ փախցնելով, ինքն կը կառավարէր երկիրը, Յունաց կայսրներու հովանաւորութեամբ (ՎԱՐ·98)։ Անբաստիոյ մէջ ալ Սենեքերիմի յաջորդող Դաւիթ որդին վախճանած էր 1035'ին, և իրեն տեղ անցած էր Սենեքերիմի երկրորդ որդին Աատմ, որ իշխանութիւնը կը վարէր եղբօրը Արաւատիոյ հետ գործակցութեամբ։ Իսկ Անիի մէջ առաջնակարգ եւսպետութիւն մը կազմած էին, Պետրոս և Սարգիս և Գրիգոր, համաձայն չըլլալով ալ թէ ինչ ձեւ պիտի կարենան տալ անգլուխ Թագաւորութեան, և ոչ ալ իրարու հետ բոլորովին համերաշխ ըլլալով, Վասն զի երբ մէկ կողմէն հանրային կացութեան ձեւ մը ասլաւ կը խորհրդակցէին, միւս կողմէն հանրային պատրաւակին ներքև անձնական օգուտ մը քաղելու մտածութիւններով կ'օրօրուէին։ Պետրոս միշտ իր ակտած գործին աւարտման մտադիր, կ'աշխատէր Վասիլի հետ կնքուած դաշնադրութեան և Միքայէլի հետ կնքուած վաճառման համաձայն, Անին իր սահմաններով յանձնել յունական կայսրութեան, և անոր հովանաւորութեան ներքև իրեն հանդիստ ու երջանիկ դիրք մը կազմել։ Սարգիս ընդհակառակն միաքէն կ'անցընէր Խաչատուրէ է Քէթոյ ոՀՆ Շէքոյ և որ֊ չոր֊ը ընաւա֊ ֆաաա֊ (Լ.Ա.Ս·47), հարկաւ ոչ իբր անկախ թագաւոր, այլ Յունաց պաշտպանութեան ներքև թագաւորակերպ ճոխացող կառավար մը։ Իսկ Գրիգորին Պահլաւունի արիւնը չէր ներեր այդպիսի վատ խորհուրդներու գործակից լինել, մանաւանդ որ գժուարին կացութեան մէջ, նորէն հրապարակի վրայ երեւցած էր իր ծերունի հօրեղբայրը Վահրամ, որ չուրջը բոլորած իր ազգատոհմէն երեւելի չափ ազատ իշխաններ (Լ.Ա.Ս·47), գլուխ կանգնած էր ժողովրդական չարժման, որ ամենուն ուժգնութեամբ կը պնդէր, թէ յանձն չառնուր իր քաղաքն ու թագաւորութիւնը օտարին յանձնել, և այդ նպատակով կը զինուէր, և երեսունհազարի բանակ մը կազմած էր (ՈՒՌ·99)։ Վահրամ ոչր հղջ և անոոաի, և բաբեպաշտութեամբ չոյժ վչհ, որպես ըրէ ու ոէ հաաասբ նդին պահլա (Լ.Ա.Ս·47), այդ չարժումին հոգին էր, Գրիգոր ալ անկէ չէր կրնար զատուիլ։ Իսկ Սարգիս, վանդի է հաոաան Յովհաննէսի, նա էր հոֆաբաբյաո նմա (Լ.Ա.Ս·47), այսինքն արքունեաց հազարապետն էր, ամէն գաւ թագաւորական գանձերը չափչտակելով, ամէն ապահովել իր հայրենական ժառանգութեան բերդերուն մէջ՝ Ասիրադի կողմերը (ՈՒՌ·98), և Անի գաւառ թագաւորելու և իշխելու ակնկալութեամբ։ Պետրոս հարկաւ չէր կրնար իրեն համար իշխելու մտածումներ ունենալ, բայց իր մեծ ձեռնարկին հետեւելով միկամ, չէր յանդգներ բացարձակ կերպով դէմ կրթել ժողովրդական հոսանքին և Վահրամի ուղղութեան։

841· Յովհաննէսի մահուընէ ետքը կազմուած եւսպետական իշխանութիւնը չուտով քայքայուեցաւ, Սարգիսի բուռն ձգտումներուն ԳԱԳԻԿԻ և Գրիգորի ապստաչը ՔԱԳԱՒՈՐԵԼԸ զգայնութիւններուն արիւնաւորելու։ Սարգիս ասիպողական հրաւէր կը

զրկէր Մոնոմախոս կայսեր, որպէսզի չուտով հանի Անին գրաւել, որուն գումարը կը խոստանար բանալ Յունաց բանակին առջեւ (ՍՄՔ·56), Պետրոսի գործակցութեան ալ վստահելով այդ մասին, մինչ Վահրամի պատրաստած ընդդիմութիւնը օրըստօր կը զօրանար, և Պետրոս չէր կրնար ինքզինքը անոր հակառակ ցուցնել։ Յոյներ կ'ակնարկեն, որ ըստ ոմանց 4000 հազարի (ՈՒՌ·100), իսկ ըստ այլոց հարիւր հազարի կը հասնէին, կամ այնչափ կը կարծուէին, Հայոց դէմ հանդուրժելու և նախապատրաստ խօսքեր ալ ընելով (ՍՄՔ·57)։ Իսկ Անիի պաշտպանողներ աստիճան կազմած, քաղաքէն դուրս կուգան, և բուռն զօրութեամբ յարձակողները վանեցին, և եռանդէն իյնալով չարաչար ջարդեցին, այնչափ որ ինքն Վահրամ հարկ զգաց կատարածը արգելուլ, և հազիւ կարող հաւանեցուցանել իրենները, որպէսզի միայն հազիւ հազի կրցան ազատիլ՝ կ'ըսեն պատմիչները (ՈՒՌ·100, ՍՄՔ·57)։ Անոր վրայ Յոյներ պահ մը իրենց դիտումէն ետ կեցան, և այլ ուղիներ չէնչեցին ընել (ՍՄՔ·57)։ Բայց միւս կողմէն Տաչիրքի թագաւորը Դաւիթ Անհողին, ոտք կուռ անհերքելի թագաւորութեան տիրանալ, օգտուելով Գագիկ Աշոտեանի անչափահասութենէն, և իրեն ալ մեծ Գագիկին եղբօրորդին ըլլալէն, բայց Վահրամի հրամանին ներքեւ կազմուած նոր բանակը անոր ալ դէմ կուռ և մերժից, թէպետեւ առաջուց Տաչիրքի սահմանակից գաւառներէն չատեր յանձն առած էին Անհողինին հնազանդիլ (ՍՄՔ·57)։ Այս չփոթութեանց մէջ անցաւ Յովհաննէսի մահուան տարին։ Թէպետեւ յոյների կերպով թագաւորութիւն հաստատուած չէր, բայց արքունական գահին օրինաւոր ժառանգ Գագիկի իրաւունքն էր որ կը պաշտպանուէր, և երբ Սարգիսի զարձուածները խայտառակուեցան, Յունաց ոսնձգութիւնները վերջացան, Անհողինին ձգտումներն ալ հա մըզուեցան, և կացութիւնը բուռական ապահով կերպարան մը առացաւ, յաղթական Անեցիներուն նպատակը եղաւ օրէնքին և սովորութեան պահանջած ձեւով Հայոց թագաւորութիւնը հռչակել, և Աշոտի օրէնի Գագիկը հանդիսաւոր կերպով օծել։ Այս նպատակով խոստացուեցաւ ինքն զայն է Անի, և ընծայուցանէ ի վերայ Եռեկան (ԼԱՍ·47), բոլոր նախարարներ հաւաքուեցան, Պետրոս կաթողիկոս ալ ասպարէզ եկաւ համակերպիլ, և այնպէս կատարուեցաւ Գագիկի օծումը 1043'ին (ՍԱՄ·107)։ Իբր օծման թուական՝ Սմբատ Հայոց 491 տարին կը յիշէ (ՍՄՔ·59), ուստի յարմար կու գայ ընել թէ 1043'ի առաջին ամիսներուն տեղի ունեցաւ օծումը, հաւանաբար Աստուածածայայտութեան տօնին մօտերը, մարգաց ամսոյն մէջ։ Օծումին կատարումը եղած կ'ըսուի հրամանաբ ինչ Գրիգորէ, որդւոյ Վասակայ (ՍՄՔ·67), զոր ուրիշ մը տէրէկեցի ինչ Մոզքն կը կոչէ (ՈՒՌ·101), որ եթէ պարզապէս գրչագրական սխալանք մը չէ, Մոզքէսեր կամ Մոսքէր կոչման տարադէպ ազատազութիւն մըն է։ Այդ պարագան կը ցուցնէ որ երբ Վահրամ Պահլաւունին զինուորական հրամանատարութիւնը կը վարէր, Գրիգոր Պահլաւունին ալ քաղաքական կառավարութեան գլուխը կը գտնուէր, և Պահլաւունիներն էին որ վտանգել թագաւորութեան վերջին ներկայութիւնները կը հանդիսանային։

842. Գագիկ Բ օծուած ատեն արդէն ուրիշ ոմն, կամ լաւ ևս հօրեղբայրն՝

ՄՈՆՈՄԱԽԻ ՁԻԳԵՐԸ

միայ եղած էր, յոյն նմանուն և երկիւղած և ատոյգ մը (ՈՒՌ·100), ընդհոգեւոր և վայելուչ և նմանուն և հմուտ ասպետական ոճով (ՍՄՔ·57), որ ամէնուն վստահութիւն կը ներշնչէր, թէ կարող թագաւոր մը պիտի ըլլայ։ Վեստ Սարգիս, վախճան Անիի միջնաբերդին մէջ ամրացած էր, Գագիկ իր զինուորներով չեզքեաւել ըրաւ զայն (ԼԱՍ·47), և խոշտանգանօք առնոյր է նմանէ ոչ միայն բերդը, այլ և զիանի արուեստիւ ընդ յաչերակեալն էր (ՍՄՔ·58), բայց ներզամատութիւնը մինչև ծայրը հասկցնելով, ոչ միայն չէր պատժեր, այլ և իր պաշտօնին կը դարձնէր, և ընդ երբ է կառն նատուցանէր (ԼԱՍ·47)։ Յոյներ ընդ անձամ զինչ գիմանց Հայոց սահմանները միացնելով հրով և գերութեամբ երկիրը մաշեցնէին (ԼԱՍ·48), բայց ուրիշ բան մը չէին յաջողիր ընել՝ Վահրամ Պահլաւունիի գունդերու դիմաց։ Գրիգոր Պահլաւունին ալ Անիի ազգականներուն վրայ կ'երթար, և թէպետ առաջին անգամ չէր յաջողիր, բայց յետոյ անոնց գունդերը կը հալածէր և մինչև իրենց սահմանը կը փախցնէր (ՍՄՔ·58)։ Գագիկ ինքն ալ թագաւորութեան մէջը չկրնալով հակառակորդները կը հալածէր, և ապստամբները կը հնազանդեցնէր, այնպէս որ պատմիչը կը համարձակի ըսել, թէ նմանութեամբ հաւատարիմ ղեկոյ ընտանեաց Հայոց, և թէ խաղաղացաւ աշխարհն Հայոց (ՍՄՔ·58)։ Միայն թէ չատ համառօտ կ'ըլլային այդ վերանորոգեալ յաջողութեան օրերը, երկու միայն (ՍԱՄ·107, ՈՒՌ·102)։ Վեստ Սարգիսը իր հին չարութեան մէջ հաստատուն, և Գագիկի իրեն նկատմամբ ցուցած ներողամտութեան հանդէպ ապաշնորհ, տակաւին հին խորհուրդները կը փայփայէր, Անին յանձնելով իրեն բարձր դիրք մը ստեղծել։ Թէևեւս Պետրոսն ալ իրեն համախոհ էր, բայց յայտնի չէ յիշուած, միայն թէ յաջողակ եղելութեանց մէջ իրարու հանդիպած կը դանուին։ Տեսնելով որ բռնութիւն դիւրաւ պիտի չյաջողի, և թէ թագաւորութեան Հայերը հաստատամիտ են դիմադրելու գործին վրայ, գաղանի լուր կը հասցնէ Մոնոմախ կայսեր, կոչելով զԳագիկ պարտառուս։ ասէրց է կատարելոյ, և զի ընդարձակ եւս ընդ նմա ցուցանէ։ Գագիկի անվստահութեան դէմ արդիւնք էին Վահրամ Պահլաւունին և ուրիշ պարագաներ չկրնալու արդիւնքն ալ կը յիշեցնէր։ Գագիկի անվստահութեան դէմ արդիւնք էին Վահրամ Պահլաւունին և ուրիշ Պահլաւունի ազատներ որ ընթացութեան ընծայուցանէին (ԼԱՍ·51), սակայն Սարգիս և այլ յաղթողացն

կը քաջալերէին երթալ, վստահացնելով և թէ յաղթութ ձեր ի երկնէ, զի ահա անկեալ ձեր ոխերին է վերայ։ Իրենց այս յայտարարութեան կարեւորը կը ներկայացնէին Պետրոս կաթողիկոսը, և գործին ուշի հաստատութիւն տալու համար, կաթողիկոսին առջև արքին երդուեցան ասպիկ, երերին ղեռաբ խորհուրդ Մարտիոյ և Աբեան Որբոյն Ասոյածոյ, նուաղելէն ղերելէն յաջողին կենաբերին, և արքին երդուեցան ինչ հայրապետ և ազնուական էշխանք Հայոց (ՈՒՌ·110)։ Սուրբ խորհուրդին նուիրականութիւնը, երդման սրբութիւնը, ու կաթողիկոսին ներկայութիւնը ազդեցին երիտասարդ Գագիկի վրայ, և որոշեց համաձայնիլ Մոմոմախի հրաւէրին, կարծելով օգտակար գործ մը ընել, սակայն նմանուն երդնուս, և անդին հասուոյ, որպես նմանուցն երերին բանէ (ԼԱՍ·51), և նոյն ելքը ունեցաւ այդ իրողութիւնն ալ։ Սարգիսի դերը չատ յայտնի է այդ գործին մէջ, Պետրոսի մեղսակցութիւնն ալ երկբայութիւն չվերցնեք, միայն Դրիգորի մասին չենք կրնար վճռական կերպով խօսիլ, թէպէտ Անեցին երեքը մէկտեղ կը դասապարտէ ըսելով, թէ տէր Պետրոս և ազատ Սարգիս և Դրիգոր ԲՂԸԵՑԻՆ ՆԵՆԵՑԻՆ ՂԻՈՒՔԵՂ (ՍԱՄ. 107)։ Վերջապէս Գագիկ ուշ ետեւէ, երբ վստահ խոստացուեան տղաց, երբ վստահ երկիւղածութեան վերաց, ուշ եկաց է պատուէր Վանքատայ, և պատուել զբանալի տղոյն է Պետրոս, չանդնեաց է նա զանձնայն հոգս աշխարհին ձեռնամ ըստ ազատ և ուխտիւ, և նենգաւորին Սարգիսի ատրերելոյն լսուելու, եւ է տղոյն, և ըստ է Յոյնս զանազան ազգութիւն, երբոր ընդունեցան կ'ակնարկեն թէ ինչ է նրբին ընդունելու կամ երբոր ընդունելու է ձնողկաց (ԼԱՍ·51)։ Աչագոյն թախծալ արտով կը պատմէ Լաստիվերացին այդ ազգասէր վարչականը, որ կնիքն եղաւ Հայաստանի ազգային իշխանութեան։ Տարին 1044'ին պիտի դնենք, լաւ պիտի ըլլար որոշ օրն ալ նշանակուած գտնել։

844. Գագիկ կոստանդնուպոլիս հանեւնելով ձեռ ֆառատութեամբ կ'ընդունուի,

ԳԱԳԻԿԻ ՋԻՋԱՆԻԼԸ

որպես վայել է ընթացութեան, և միջոց մը ասպրեր վարմունք չտեսնար, զի առաջ ինչ ձեռնարեաց զնա Մանոմախն (ՈՒՌ·111)։ Իսկ միւս կողմէ Պետրոս կաթողիկոս ձեռքի տակէն լուր կը դրկէ

Սամուսատ նստող յոյն կաթողիկոսին, որ առնէր ընչեհաւաքութեան Աբեղայէց կոչումն, թէ ծանր բեռաւորութեան, այսինքն Մանամախոս կոչեր, րնդ որ ընդ հարուածանէ ֆոխբրենս, և ես պաց ընդդէմ և ընդ հարուածանէ ես (ԼԱՍ·52)։ Վասիլի (§ 826) և Միքայէլի (§ 839) հետ կնքուած վաճառականներէն հաքը, այդ երրորդն է զոր Պետրոս կը կնքէ Մանամախոսի հետ, և միեւնոյն Անին կրկին և կրկին նորանոր չահերու առարկայ կը կազմէ։ Անդին կայսրը, առժամեայ պատասխանութիւններէն հաքը լեզուն փոխած էր։ Ու յիշեաց ընդդմառնն և ուղիուէ ղինըդրութեան, այլ Գագիկը իբր արգելական պահանջութեան նկարքեւ զնելով կ'առաջարկէր։ Տուր ինչ ընդ։ Սենեկապետի հետ կատարուած փոխանակութիւնն ալ յիշեցնելով կը խոստանար ես պաց ետը ընդ մերձ ընդ ես պաց ես ընդ ընդ ընդ։ Առաջին-Հայոց Արծրունի թագաւորութեան քով, երկրորդ-Հայոց Բագրատունի թագաւորութիւն մըն ալ կանգնել կը խոստանար, այլ ինչ որ ծերունի Սենեկապետի կողմէն բաներ մը կարծուած էր, երիտասարդ Գագիկի անպատասխանութիւն կ'երեւար, և նա ոչ առնուց յոյն (ԼԱՍ·51)։ Կայսրը իբր իւր պահանջքին փոխ առնել կը զնէր ընդ, Յովհաննէսի նամակը (ՈՒՈ·111), որով Անիի սերտանալու իրաւունքը կը հաստատուէր, և միւս կողմէն ֆանյէս և էչեառնութեամբ հաճել ընդ Պետրոսի և Սարգսի (ԼԱՍ·52), առաջինին գանձեր և երկրորդին իշխանութիւններ խոստանալով, Սամուսատի իշխանին միջնորդութեամբ Անիի բանալիներն ալ ձեռք ձգելու կ'աշխատէր։ Երբոր առաջեցին առ Մանամախն ընդ, Անոյ ընդառնուն բանալի, և ֆէր ընդ ընդ ես Աբեղայ ես եղեւ (ՍՄՐ·62), նորէն սկսաւ կայսրը Գագիկը հրաժարելու ատիպել, թուղթն ու բանալիները իբրեւ փոխ մէջտեղ դնելով։ Գագիկ կը պնդէ, թէ Թոփառոբ Հայոց ես ես, և ես ոչ պահ ընդ է ետը (ՍՄՐ·62), և բանալիները զրկողներուն դէմ կը բողոքէ, թէ պահ ոբոյե Քրէսթոս ընդ ես և ընդ ննեֆառոբս ես (ՈՒՈ·111)։ Այդ վերջին դիմադրութիւնն ալ բաւական տեւեց, և երեսուն օր պնդեալ Գագիկ ոչ հաւանէը (ՍՄՐ·62)։ Բայց վերջապէս դինքն բանտարկութեան ներքեւ և արգելական վիճակի մէջ տեսնելով, իրենները ալ ուխտապրուժ ներկայանալէն զզուելով, և ընդդիմութեան ապարդիւն ըլլալն համոզուելով, յոչ կամաց զիջողութիւն կը յայտնէր, և կայսրն ոչ եւս խոստացած Մելիտինէն կաթողիկոսը անոր, այլ կը ներէր միայն որ Սեբաստիոյ վանքերեն մէկուն՝ Դաւիթ Արծրունիի այրին հետ ամուսնանալով, դէպի Նորին բաժին (ԼԱՍ·52), այսինքն այն բաժինն որ Դաւիթի իբրեւ վարձք արուեցաւ Նիկեփորոս Ծուխիզը սպաննելուն համար (§ 829)։ Միայն թէ այն տեղ կեսարիա և Ծամնդաւ և Խաւարանէք յիշուած էին (ՍՄՐ·48), իսկ այս տեղ կը յիշուին Կարնոպաղատ և Պիղու (ՍՄՐ·62), որք անուններու տարբերութեամբ, կապադովկիոյ միեւնոյն կողմը կը ցուցնեն, թէպէտ զժուար է որուան անունները յանդարձին աշխարհագրական անուններով ճշդել։ Գագիկի համար անոնց է նշանակ ըդբելէն բառը (ՍԱՄ.108, ԿԻՐ·52) թերիմացութեան պէտք է վերագրել, եթէ չուզենք Գագիկի հետեւորդներուն վրայ խմանալ, վասն զի ուրիշ տեղ՝ ղէնացեաներ յիշուած կը գտնենք (ՍԱՄ·108)։ Այս եղելութիւնները կը կատարուէին 1044'ի վերջերը՝ դէպի ձմեռը։

845· Անիի մէջ, թագաւորութեան իրեւ իսմամակալ կը մնային Պետրոս և Սարգիս, վարեմ գլխաւորական կան հրամանատարութիւնը կը պահէր։ Իսկ Գրիգոր Թերեւս միամտօրէն Գագիկի երթալուն չսկզող ելքին կը սպասէր, և չերկարել ընդդէմ անձամբ կատանդնու պոլիս կուգար անցած զարձածը իմանալու կամ թէ պատճառը գործելու, որով բանալիներուն յանձնուելուն մտանակից չէր եղած։ Միայն թէ կացութիւնը գնեցով և համոզելով, թէ ոչ են ընդ ընդ ես ընդ է ես ետը (ԼԱՍ·521), ինքն ալ փոխանակութեան ձեռք կը գործադրէր իրեն հաչուան, կը թողուր իր հայրենական բոյնին, կայսեր և կայծակ բերդերով մէկտեղ (ՎԱՐ·99), զոր այլեւս դժուարաւ պիտի կարենար պաշտպանել, յանկարծ ծառայութեան կը մանէր մագիստրոսութեան տասիճանով, Միջագետքի կուսակալ կ'անուանուէր, և Տարոնի կողմերը բնիկ սեփականութեան գաւառ մըն ալ

կ'առնէր, ֆէօդ և ընդ ես ընդ Ե ծագանեաս յոդէբ յոդ (ԼԱՍ·52)։ Գրիգորի կոստանդնուպոլիս գտնուած միջոցին կը հանդիպի մահմետական գիտուն Մանուչէի հանդիպիլը, և Դուբանի ու Աւետարանի բազդատութեան վէճը, որուն վրայ Դուբանի տաղաչափական ընկերն նշանակութիւն չունենալը հաստատելու համար, Գրիգոր կը յայտարարէ անոր՝ թէ ես ոբոյե ֆձոբբեցոց յԱգոմայ ոկոեւ գնելե ցֆոլոսոփն էրէն, և իրօք ալ չորս օրուան մէջ կ'աւարտէր հազարաւոր կոչուած տաղտուցութիւնը (ՏԱՂ·ե·), զարմացման մէջ թողլով արարացի քերմաղը։ Իսկ Մանամախ կայսրը 493 Հայոց թուականին յաւակնէին հաքը (ՍՄՐ·63), որուն սկսնորը կ'իյնար 1044 մարտ 10'ին, որ է ըսկ ձմերուան մտանելուն, Անիա անուն իշխան մը լիազօր իշխանութեամբ Հայաստան կը ղրկէ Անին գրաւելու և կառավարելու (ԼԱՍ·52), որուն ոմանք Կոռոպաճ (ՎԱՐ·99) և ուրիշներ Պռոկոնճոնես պաշտօնական անունը կուտան, և ներքինի ըլլալուն կ'ըսէ կամ ոչխէն կը կոչեն (ՈՒՈ·112)։ Անեցիներուն ձանր կու գայ քաղաքին յանձնել, և ինչպէս առաջին անգամ (§ 841), նորէն զինուորական ընդդիմութիւն կը կազմակերպեն վաւերամի և Պահլաւունիներուն գլխաւորութեամբ, և վրանին ևկոզ Յունական գունդերուն վրայ ալ կը զօրանան, որք կը պարտաւորեն տեղի տալ, և ձմեռը վրայ հասնելուն Ուխթիքի և Թէոդոսպոլիսի, այսինքն է Օլթիի և Կարնոյ կողմերը կը քաշուին ձմեռելու։ Անեցիներ, թէպէտ յաղթութիւն մը ունեցած էին, բայց յուսահատութեան երբոր լսեցին թէ Գագիկ տեղ առած է, Գրիգոր ալ ձեռք քաշած է, իրենք ակարացած են, ամէն կողմերէն թշնամիներով պաշարուած են, և ոչ մէկ կողմէ օգնութեան յոյս մնացած չէ։ Պահ մը կը մտածեն կամ Անհոդին Դաւիթը, կամ Ափխազաց Բագրատը Անի բերել և թագաւորեցնել (ԼԱՍ·52), բայց ուր ուրեմն կը հանդարտին, որ Յուներու առջեւ տեղի տալ դառն եղանակ չունին։ Հին թագաւորներուն վերևդմութիւններուն վրայ տուգի և ողբի արարողութիւն մը կը կատարեն, լոյսն երեք օր ընդէրէնալ էրեանց (ՍՄՐ·63), և անիծս ցաքուին կորզոցին ննեֆառոբսն Դաւիթ, և անճառելի եղեալ (ՈՒՈ·112), լուր զրկեցին պարակամանոս Աբասի, և եռուն ընդ ես ընդ։ Վանրամ ալ հաւանեցաւ տեղի տալ, երբ համոզուեցաւ թէ յաղողութեան յոյս մնացած չէ, և բոլոր ժողովուրդը կատարածի մասնակ պիտի ըլլայ դիմագրութեան հետեւանքը։ Ասոնօբ բոբյոս ընեֆառոբսնէն Հայոց, և անկա ֆերոնէն ազգէն Բեֆբառոնենց (ՍՄՐ·63)։ Պետրոս և Սարգիս կրնային ուրախ ըլլալ թէ վերջապէս հասան իրենց նպատակին, որմէհետեւ այս ամենուն է ընդ ես ընդ յոյնս հանդիպեցաւ (ԼԱՍ·50), զոր պատմութեան կարգին մէջ յիշեցինք միանգամ և երկիցս և երիցս, և այն էր որ իւր լրումը կը առաներ։ Մենք ալ գոչենք ուրեմն ողբերգակ Լասարվկացիին հետ· Ո՛վ ընդ ես ընդ այնորէն, ետնէ ոբեռնց ընդն պարպոկան կոցոյց (ԼԱՍ·46)։ Այդ եղելութեան իբր ճշդուած թուական պիտի ընդունինք Հայոց 493 տարւոյ վերջին ամիսները, կամ որ նոյն է, 1045 տարւոյ առաջին ամիսները, գարունին բացուելուն առեններէն։

846· Անիա կատակալ Անիի սերտացած առնն, անընդ պոռոտով գեծութ ընդայրապետն Պետրոս (ԼԱՍ·53)։ Յոյնները համար խորին երախտագիտութեան պարտք մըն էր, ամէն տեսակ պատասխանութիւն և ընծայաբերութիւն մատուցանել Պետրոսի, որ առաջին օրէն Հայոց թագաւորութիւնը Յոյներուն անցընելու գաղափարը հավանած էր, և այդ նպատակով մինչեւ վերջ աշխատեր, և մինչեւ իսկ այդ պատճառով հակառակութիւն և հալածանք ալ կրեր էր։ Թերեւս ամենը ուզեն ներողամտութեամբ նայիլ Պետրոսի այդ ընթացքին վրայ ըսելով, թէ Հայոց թագաւորութեան տեղուբնենէն յոյսը կտրած, և Սելճուքներուն զօրանալէն վախցած, Յունաց ափրապատութեան մէջ կը կարծէր գտնել ապագային ապահովութիւնը։ Սակայն ցարշի կազմակերպել իշխանութիւն մը կար, և զանազան Հայ իշխանութեանց միութիւնը նշանակելի զօրութիւն մը կը կազմէր, կրնար կայսերութեան հավանութիւնը պատրաստել, այլ ոչ թէ հայրենի իշխանութեան գաւառն վնել, և անոր վախճանը փութացնել, և իր ազգը օտա-

դեպ ասելն պիտի ընտրեմ ես ձեզ ի վերայ ամենայնի, որ ես ինձ ի վերայ ունիմ, ոչ միայն ի վերայ ուրիշ մարդկանց։ Ես ձեզ ասում եմ ճշմարիտ, որ ոչ ոք կարող է ինձ ստել, որ ես ձեզ ասում եմ, թե ես ձեր ընկերն եմ, և ոչ թե ձեր ծառան։ Ես ձեզ ասում եմ, որ ես ձեզ ոչ ծառայ եմ կոչում, այլ ընկեր, որովհետև ծառան չգիտէ, թե ինչ է անում տէրը նորա

զայրացում պատճառած։ Կացութիւնը պէտք էր դադրեցնել, մինչ կայսրը կամք չունէր Պետրոսը ազատ թողուլ, ուստի յարմարագոյն սեպեց, որ առաքին պատուհասիր ձեւերու ներքեւ առաւելագոյն հեռացում և պատուաւոր արգելականութիւն մը կարգադրել։ Պետրոս ինքն ալ գործին իսկութիւնը հակցած պիտի ըլլայ, որովհետեւ մատնիչ թէ, ըստ այլ ոմն Ռոշըն դէ Հոռմ էլենէլ յԱբեթեղ (ՈՒՈ·122), և կանխահոդ զգուշութեամբ իրեն փոխանորդ հաստատուց կրնար քեռորդին Յակիմը, քանի որ երէցն Անանիա արդէն կոստանդնուպոլիս ստրուած էր, և ղՅեռուսաղէմէն հայրապետութեան ալ առաջանոր (ԼԱՍ·72), որ է կաթողիկոսական ատենման և օծում։ Պետրոսի այդ ըրածը հիմնովին կը տարբերէր Սարգիս կաթողիկոսի իրեն համար ըրածէն (§ 812)։ Սարգիս պաշտօնապէս գործէ քաշուելով ամենայն ինչ Պետրոսի կը թողուր, մինչ Պետրոս ատենաձան ու գործը իրեն վրայ պահելով, իրեն լիազօր տեղակալ և փոխանորդ կամ աթոռակից մը կը հաստատէր, որ կարենայ ըստ ամենայնի և յամենայնի կաթողիկոսական պաշտօնը կատարել բուն կաթողիկոսին բացակայութեան առեն։ Նախահոդ զգուշութեամբ մտածեց որևէ ատեն մէկ եկեղեցին առանց միւռոնի չթողուլ, և 400 լիտր միւռոն երկաթի ամաններու մէջ լեցնելով թաղել տուաւ Ախուրեան գետին մէջ, կամ լաւ եւս Ախուրեանի ձորամէջը, ուր է պատուհասէն, տարկաւ փիչերու գիտակցութեամբ և գաղտնապէս, զի Ա՛ ֆոյե անկանիցի է յԱռաջոց (ՈՒՈ·122)։ Այս ալ նոր փաստ մըն է, թէ Պետրոսի յանդգնութիւնը քաղաքականէն անդին չէր անցներ, և կրօնական համակերպութեան չէր մտներ։ Ախուրեանի մէջ թաղուած միւռոնը, այլևս հանուած պիտի չըլլայ, վասնզի պատմիչը կը վկայէ իր ժամանակին համար, թէ կայ պահել մինչև յայսօր ժամանակի (ՈՒՈ·122)։ Անկէ ետքն ալ փնտռող և հանող եղած չէ, և կրնայ գրգռել Անիի մէջ պեղում կատարողներու հետաքրքրութիւնը։ Պետրոս այդ աթիւռ ալ չուզեր թողուլ իր սիրած ճոխ ձեւերը և հետեւորդներու բազմութիւնը, զոր ունէր իր թագաւորակերպ հայրապետանոցին մէջ (§ 830)։ Ցոյներ ալ կը նկարեն, որ պատուքին ձեւերով որչափ ուղէ յագենայ ու մխիթարուի, և Պետրոս կը քաջալերուի իրօք թագաւորավայել ուղեկցութիւն մը կազմել, եթէ պատուած թիւրը կեղծեալ չէին։ Ընտանի կամ գաղեցիկ ազգականները՝ ֆռռռոր հագուստ և վռռեռլէնռռ 300 հնձուղներ են, և վարդապետներ և եպիսկոպոսներ և երաժիշտ ու վանական քահանաներ՝ 120 հոգի ջորիներու հնծած, և հետի քալող պատուաւորներ 200, ընդ ամէնն 620 հոգի (ՈՒՈ·122)։

850· Որպէսզի Պետրոսի հետեւորդները լոկ ծառայութեան տանմանուած անձեր չի կարծուին, Ուռհայեցիի մօտ յանուանէ կը յիշուին

ՊԵՏՐՈՍԻ ՀԵՏԵՒՈՐԴՆԵՐԸ

17 եկեղեցականներ, իրր ծանօթ և պիտանական անձեր։ Անոնց գլուխը նչանակուած են երեք անուններ յատուկ գովաբանութեամբ, Բուլխոր վարդապետ՝ Նախնական և լաւն է քննութիւն, Աչաւաւր՝ ոչնչութիւնէն դպրութիւն, և Թադէոս՝ այր անպարեշելի ըզբռնութեամբ, անչուշտ պիտանականութեան, և ոչ ըմբշամարտութեան իմաստով։ Եւեւէն կուգան ութը վարդապետներ, Դէորգ Բարձրեցի, Յովհաննէս Բարձրեցի, Մատթէոս Հալբատացի, Մխիթար Դնայրեցի, Տիրանուն Կապանեցի, Վարդան Սանահնեցի, Բարսեղ Բաչխատացի, և Մխիթարիկ, որոնք ուրիշ կոչմէն ծանօթ չեն։ Վերջը գասուած են, տէր Եղիսէ, տէր Բարսեղ, տէր Գէորգ, տէր Եփրեմ, տէր Անանէ, և տէր Յակիմ, որոնցմէ առջի եւթը ծանօթ եպիսկոպոսներ են, որով ամէնուն ալ նոյնպէս եղած ըլլալը կը հետեւցնենք։ Եղիսէին համալսարանն ընէր, իսկ Գէորգի Զռռլոհկիչ կոչումները ուսելցուած են (ՈՒՈ·123)։ Վերջին երկուքը քեռորդիներուն համանուններ են, բայց նոյներ են ըսել չենք կարծեր, քանի որ Անանիա առաջուց եկած էր, և Յակիմ չհասած ճեռացած էր։ Պետրոսի նախորդ և ազգակից կաթողիկոսներու անուններ են, որ գործածական անուն եղած կը տեսնուին։ Դիտելութեան արժանի է որ վարդապետներ եպիսկոպոսներու կը նախապատրաստին, որով թէ վարդապետութեան մէնծ թիւը կը հաստատուի, և թէ վարդապետներուն գիտական եպիսկոպոսներ եղած ըլլալը կը հաստատուի։ Եղիսէի և Բարսեղի համար գիտենք, թէ իրարու եղբայրներ են, և թէ առաջ Գրիգոր Մագիստրոսի մօտ խմաստասիրութեան աշակերտած են, զորս յետոյ Պետրոս անկէ ուզած և իրեն մօտ տուած և եկեղեցականութեան մէջ յառաջացնելով իրր անթաժան ընկերներ այլ եւս քովէն չէ հեռացուցած։ Մագիստրոս նամակով մը Պետրոսի կը զրկէ զանոնք· Ա՛ռ, ընկալ չէնէն ղՇռռոյթ ֆռ (ՄԱԳ·19), և ուրախութիւն կը յայտնէ, թէ ֆռռնէռ այս է ֆռվ հովիւ Լռռհռոյ (ՄԱԳ·18)։ Նամակը թուական չունի, և չճգներ թէ երբ տեղի ունեցաւ այդ եղկութիւնը, բայց նկատելով որ Պետրոսի կոստանդնուպոլիս գացած տեղն արդէն երկուքը եպիսկոպոս եղած էին, բաւական յառաջ դնելու է Գրիգորի աշակերտութիւնէն Պետրոսի աշակերտութեան անցնելնին։ Նոյն նամակը (ՄԱԳ·15) չափազանց գովաբանութիւններով լեցուն է Պետրոսի հասցէին, ինչպէս նաեւ միւս ութը հրատարակուած նամակները, ինչ որ կը ցուցնէ, թէ ինչ ալ ըլլար երկու թղթակիցներու քաղաքական ընթացքը և ազգային գործերու վրայ տեսութիւնները, անոնց ներքին բարեկամութիւնը և փոխադարձ յարգանքը երբեք նուազած չէր իրարու հանդէպ։ Իսկ Եղիսէի և Բարսեղի աշակերտութիւն փոխելը հաւանաբար հետեւանք եղած է Պետրոսի Բջնի բերդին մէջ կրած բանտարկութեան, ուր ճանչցած և հաւնած կ'ըլլայ Գրիգորի աշակերտները, կաստանդնուպոլիս երթալէն տասը տարի առաջ։

851· Պետրոսի կոստանդնուպոլսոյ մէջ գտած ընդունելութիւնը եղաւ բաղմաց պատուով և ջերմեռանդութ, և իրեն համար տոհմանուած պատուանդիկը (ԼԱՍ·72)։ Իրրեւ նշանաւոր պարագայ կը յիշուի, թէ ամենայն ֆռռռն Ջղրջեցռռ ընդ առաջ, թէ ահռռոր ֆռռռթ պռռն ընռ է Սռռբջն Սոֆէ, թէ անդ հանդիպեցաւ նա ընդառաջին և պատրեսթէին, այսինքն Մոնոմախոսի և հռչակաւորն Կեդրոնացիի, թէ ելոյծն ընռ է ֆռռռռոր պռռն, և թէ առջի օրէն անմիջապէս կենդանագործ դ, որ է հարիւր լիտր սրծախ եռռն ձախռռ (ՈՒՈ·123)։ Հաւանելէն անմիջապէս

եաքը յերկբդդ առաքն Պետրոս կայսեր այցելութեան գնաց, որ կաթողիկոսը դիմաւորելով ընդունեցաւ, և հրամայեաց նոքուացանել յոյէ սեւէն (ՈՒՈ·124), այսինքն յոյնոռ ոռէ (ՍՄՐ·67), և չատ սիրալիր եղաւ անատակցութիւնը։ Երբոր կաթողիկոսը մեկնելու կ'ելլայ, իր հետեւորդներէն Եղիսէ նախկոպոս Պետրոսի նստած աթոռը չէնէն ռռեռլ միատեղ տանելու կ'ըլլայ, մինչ պատուաւոր պատուաւորներ թող չեին տար, իսկ Եղիսէ ռռէթէն ռշ ռռյբ, այնչափ որ գործը Մոնոմախոսի մատդրութիւնը կը հրաւիրէ, և եղած բացատրութիւնը կը պահանջէ։ Եղիսէ առջեւ անցնելով կը պատասխանէ, թէ իրենց համար օրէնքն այսպէս է· հայրապետական ռռեռ է, և ռշ ոռ է ութռանէ է նռռ նռռլէ։ Զինք գիտեր թէ արգելօք Հայեր այսպիսի սովորութիւն մը ունէին, թէ ոչ Եղիսէի յանկարծ մտածած մէկ աչքթացութիւնն էր, և տեղէ մը լուսաբանելու վկայութիւն չենք գտած։ Անէն առթի մէջ Մոնոմախոս խնդիր ընել չուզեց, և թող տուաւ որ աթոռը տանին, միայն հնգնօրէն կը յաւելու։ Տէր նչռռ, հաղար գառնիկան է պռռռոր, պռռնէռյնռ ընռ պէռռռ ռռռ, դէ ռ այլ ոռ նռռցէ է ջռռ (ՈՒՈ·124)։ Պետրոսի կոստանդնուպոլսոյ մէջ մնացած տանը յանանց ռռռ երէս (ԼԱՍ·72) և ուրիշներէ ըզբռ ռռռց միջոց բռուած է (ՈՒՈ·125), ռռէռռ ըզբռ զրուած ալ կայ (ՍՄՐ·67), բայց ճիշդ Գ ու Դ թուատուներու, և ռռռ ու ռռէռռ բառերու գրչագրական չփոթութիւնն է։ Ժամանակագրական բազդատութեամբ 4 տարի բսկ ընդհանրապէս ընդունուած է, որով 1047ին կը հաստնինք 1051 թուականը։ Պետրոսը այսպէս արգելական պահելու նպատակը կը բացատրէ ժամանակակից պատմիչն բսկով, թէ կայսրը կռակածեր ընռռլ է հայս, ըե երբեռլ ապըռռմբեցռռյանե վռռէ (ԼԱՍ·72)։ Այսչափը բաւական է մեզի հետեւցնելու, թէ ուրեմն մեծ հրաժարութիւն տեղի ունեցած էր Պետրոսի միտքին մէջ, որ զգացած յուսախարութեան վրայ՝ այնչափ ռռռռիկ փոփոխութիւն կրած էր, որ Անին երեք անգամ Յոյներուն ծախող, և իր ձեռքով-Անիի բանալիները Յոյներուն յանձնող ըլլալով մէկտեղ, կասկածելի եղած էր թէ Անին Յոյներուն դէմ ապստամբեցնելու գլուխ կրնայ

կանգնիլ։ Այդ տեսութիւնն էր հարկաւ, որ միւս կողմէն կայսրը կը սոխակը Պետրոսը պատուով պահել և հանգստութեամբ ապրեցնել, որպէս զի ինքը ժողովրդեան առիթ չունենայ, և Հայերն ալ զայրանալու պատճառ չունենան, և արտաքին կեւռզթով պարակէ ներքին նպատակը։

ՊԵՏՐՈՍԻ ԸՆՁԱՑՔԸ

852. Պետրոսի կոստանդնուպոլիս անցուցած չորս տարիները, կարևոր միջոց մը կը կազմեն պատմութեան համար, որք սակայն մանրամասնաբար բացատրուած չեն։ Պետրոս կ'ապրէր իբրեւ կաթողիկոս, պատիւներով չշլացաւուած, այնպէս որ ասոր ասոր չորեքշաբթի ճոխ և պատուով է ընդ ճոխոց (ՈՒՈ. 124)։ Ըսկզ է թէ Պետրոս, թէպէտ ներքին կերպով Յոյներէ վշտացած և անոնց աչքին կասկածելի դարձած, ինքն ալ կ'աշխատէր զանազան հնչա ցուցնել, որ վաստահութիւն գրաւելով ազատութիւն գտնէ։ Կայսրը զինքը մօտէն կը բռնէր, և Պետրոս առէպ երբեմն է պալատ ընթացուրէն, կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքն ալ դժուարութիւն չէր հաներ, որ ընդարձակ փաստաշանն չորաք պահէին, ինչ որ թեմական իրաւասութեան չատուկ նշանակութիւն ունէր, և Յոյն պատրիարքին վերապահուած առանձնաշնորհութիւն էր։ Պետրոսի այցելութեանց առիթներուն ընթացքն երկիրպագանէր, որ յունական սովորութեամբ՝ ապիւսկոպոսներ ողջունելու միտնէ հիմայ պահուած ձեւ մըն է, որուն սակայն կայսրներ չէին սիրեր խնարհիլ։ Ընդունելութիւններն ալ փառաւոր ընելու համար կայսրը հրաման տուր հեծամեծաց երոց ելանել ընդդէմ տէր Պետրոսի։ Սակայն չենք կարծեր թէ Պետրոսի ներուած ըլլար Հայաստանի հետ յարաբերութեան մէջ ըլլալ, և հետևէն ալ հայրապետական իշխանութիւն գործածել, և աթոռին պատկանեալ գործերուն վրայ հրամանագիներ տալ կամ հրամաններ արձակել, քանի որ Լատինվերացին հայութեան կասկածը կը տիրեր, թէ կրնայ պատրաստել ընդունել (ԼԱՍ. 72)։ Հետևաբար պիտի ընդունինք թէ կաթոլիկոսին և կաթողիկութեան մէջ յարաբերութիւնները պաշտօնապէս ընդհատուած կը ճանայն, և Պետրոս ինքնին կը վարէր գործերը, և կը գոհանար գաղտնի և անպաշտօն հրահանգներ տալով իր դիւանագէտին։

ՊԵՏՐՈՍԻ ԶԳԱՑՈՒՄՆԵՐ

853. Պետրոսի հոգևկան վիճակը բացատրելու համար, իրեն նոր կենսագիրներէն՝ մին (ԳԵՏ. 19), առիթ կը գտնէ այն ծանօթութիւնէն թէ չարակամներէն ընդհատուեցաւ և ըմբոստացաւ և գրեցաւ է առ Պետրոս Գետադարձն է յօրինած (ՏԱՓ. 637), և կը հետևցնէ թէ անոնք կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան մէջ գրուած պիտի ըլլան։ Այս ենթադրութեամբ ենթկցկոյց չարակամներէն առաջին դէմքով գրուածները՝ Պետրոսի սիրտին զեղուածէն բղխած հառաչանքներ կը կարծէ, որ իր ըրածները միտքը բերելով, և իր կանքին վերջն ալ մօտեցած տեսնելով, կը մղուի աստուածային գթութեան ապաւինելու, և կ'ըսէ. Մեբչեցայ ես է գոռաւ քեզ ըմբռնեցաւ, բժչկեայ ինձ զի ապրեցայց և ծարաւեցայեա, բժչկեա զհոգի իմ զի ընդ քեզ մեղայ (ՇՐԿ. 769)։ Ուղի եղելը անպիտանացայ, ինձ ասացաւ չկրցայ է չալեաց ծովուդ ընդկնեցայ (ՇՐԿ. 770)։ Զընդկնեալս չահաքէն մեղաց ծովոյս ապրեցո է քեզ հեղեղոյն։ Զընտանեօրեալ ձննդեամբ սուրբ աստուածն ի բարիս ընտրեր (ՇՐԿ. 765)։ Եւ կարծես թէ ըրածը քաւելու համար նոր կեանքի առաջադրութեամբ կը յուսայ. Կեցցե անձն իմ, օրհնեսցե զքեզ ընդ ինձ աստուած կենաց իմոց։ Սիզնչ չեաս ի պահպան անձին իմոյ, և ալ ի բաւ աստուածորեսցե ինձ է յորդորութիւն (ՇՐԿ. 769)։ Գեղեցիկ է կոստանեանցի գիւաը, բայց խնդիր է ցուցնել թէ Պետրոս իրօք յիւր դէմս գրած ըլլայ, ինչ որ պարզապէս հոգևորական քերթուած մըն է, և ոգևորեալ երգարանի արտայդրութիւն։ Բայց չատ հաւանական է որ Պետրոս իւր պատուաւոր արգելականութիւնը ջանացած ըլլայ բարեպաշտական և գրական աշխատութիւններով թեթևցնել։ Ասոր մէկ նչանն է հոգևորական գիրքերու ստացութեան համար Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կատարած ջանքը, ինչպէս կը քաղուի Ոսկեբերանի ճառերուն օրինակի մը վրայ տեսնուած յիշատակարանէն, ուր կը վկայէ, թէ ճեծ ֆոփոխանօ և յորդորեցիդ կամօ ստացաց զայն (ԹՐԳ. 604), և կը յուսայ. Քանզի ընդ լուծ ղանենեթոմբ ընդ ապրել պատրաստեցան հոգով, և զեռզմապատիս ըմբռնեցան ֆոխառակեցի,

ուզնեցուն, որոց ուռնէն երբեմն՝ ֆոխառակեցի, և եղէ ծեծուլոմ վշտաւոխ, և ըմբռնեցամ այուֆէսուռել տան որովէ բազմօ բերէրէն (ԹՐԳ. 606)։ Արծռիաւէր վկայեալ Պետրոսն է, որ կը խոստովանի թէ այլևս հարստութիւնները կ'անարգէ, և հոգևորականութեամբ կը զբաղանայ։ Իսկ յիշատակարանի 497 թուականը, որ է 1048 տարին, ճշդիւ կը պատասխանէ Պետրոսի Կոստանդնուպոլիս անցուցած տասնչին տարիներուն։

854. Անիի Ցունաց անձնատուր ըլլալը, Բագրատունեաց գաղարիլը, և Հայրապետութեան տաղնապը, նոբանոր տզէտներու չարք մը եղաւ։ Անոնց հետևեցաւ անագին կրկրաչարժ մը, որ տեղի ունեցաւ գաւառին վրայ ծանբացաւ, և տպաւ ոչ նըշխոյ կոչ, ֆլաս ասհասրուկ, պատրաստեցաւ երկիրն և արտ և կանայտ ընկղմեցան է խոռ անդնդոց (ՈՒՈ. 114)։ Բայց անկէ տեղի տասակ փորձանք մը եղաւ Տուղրիլ, որ մեծ արշաւանք մը գրկից, Յոյներուն հինէն և նորէն գրաւած Հայկական գաւառներուն վրայ։ Հայաստանէ գաւթ տեղի ունեցած արշաւանքները զանց ընելով, միչևնք նախ Արճէշի վրայ գրկած բանակը, որ գայն գրաւեց և կոտորեց, և ինքն Տուղրիլ՝ գերի ինկած Սահման յայն զօրավարը չարչարեց և մորթատրծ սպաննեց (ՈՒՈ. 117)։ Ասոր վրայ Սելճուքեանց զօրավարներէն Աբրէհմ և Գիրմուշ անթիւ բազմութեամբ ասնրգել յատաջեցին, գ՚ընդ ֆոխ և ընդդէմ ֆոխեալ հանդն յորեւելից Հոռոմ, և կոտոր զբազանեցան պահել ընչեաբրն Հայոց (ՈՒՈ. 120), Հայ զօրավարները հետացուցած, և Յոյն ներքինիներու յանձնած էին երկրին պաշտպանութիւնը։ Վասպուրականի Արճէշէն սկսելով ֆոխդեալ պատկանեցին ֆոռոռ ֆոռ և ընդ հրով և ջերմութեամբ, և հասան Բասենի Վաղարշատանը (ԼԱՍ. 54), որ է այժմեան Քէօրրիքէօյը։ Ասոռ ընդեփոռոռ զաղարէ, և Բասենի և Կարնոյ գաշտերը ապականել եռքը, զանազան թեւերու բաժնուեցան և ասպատակեցին և քանդեցին Խազտիք, Տայք, Տարոն, Հաշտեանք, և Խրձեան գաւառները, և քնաընչնչութիւն փառ քանդ ըրին (ԼԱՍ. 57)։ Ամենէն աստիկ կոտորածը տեղի ունեցաւ Մանազկերտի գաւառի Սմբատաւերդը, ուր ֆոխդեալ եռ էին բազմութիւն անթիւ ֆոխռոխէյն (ԼԱՍ. 61)։ Անագին կոտորած մըն ալ կատարուեցաւ Արծն քաղաքի մէջ, որ անթիւ բազմութեամբ և անհամար հարստութեամբ լեցուն, բայց անպարիսպ քաղաք մըն էր (ՈՒՈ. 120)։ Քաղաքն ամբողջ քանդուեցաւ, չէնքեր կրակի տրուեցան, հարստութիւններ կողոպտուեցան, բազմութիւնը ջարդուեցաւ, որ 15 բիւր կամ 150,000 կը հաշուուի (ՈՒՈ. 121), և քահանաներ 152 (ԼԱՍ. 68)։ Եկեղեցիներէ կողոպտուած հարստութիւնները, 800 վեցկիներու, այսինքն վեց եզով լծուած սայլերու բեռ եզած կ'ըսուի, և Դաւթակ քորեպիսկոպոսի անունն ալ կը յիշուի, իբր եկեղեցական գանձերուն պահապան կամ փակակալ (ՈՒՈ. 121)։ Արծնի եկեղեցիներուն 700 (ՍՄԲ. 66) կամ 800 թիւը (ՈՒՈ. 121), չափազանցուած պիտի ըսուի, եթէ չդիտէինք, որ եկեղեցի ընդ պոռաքօ բացատրութիւնը (ՈՒՈ. 121) յարմարագոյն է պատարագ մատուցանելիք սեղաններու վրայ մեկնել, որոնք բազմաթիւ էին եկեղեցիներու զանազան խորշերուն մէջ, ինչպէս ցարդ մնացած աւերակներն ալ կը հաստատեն։ Ազիզպարմ ոգևորով կը նկարագրէ Լատինվերացին Արծնի կոտորածը, որուն ականատես եղած էր հարկաւ, և զոր ֆոռոֆէս տեղոյ անուններով կը կոչէ (ԼԱՍ. 67)։ Արծն կարևոր դաշտին գլխաւոր քաղաքն էր, որոյ տեղը կայ այժմ Բարարդ գիւղը, իրմէ Բարա-Արզ, որ է Սեւ Արծն։ Նոյնիսկ Կարնոյ քաղաքի կամ Թէոդոսուպոլսի արտաքին Արզրումի անունն ալ՝ յարմարագոյն է Արծն Հոռոմոյ առանգաբանել, քան Երզիր Հոռոմոյ։ Այդ եղերութենէն թուական ցուցուած է Հայոց 497 տարին, երբոր ամ էերոռիենեան տերոյ (ԼԱՍ. 57), որ է 1048 գարուն մէջտեղը։

ԲԱՍԵՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

855. Մանաւանդ կայսր ուզելով այդ կորուստներուն վրէժը լուծել, հրաման տուաւ նոր և զօրաւոր բանակ մը կազմել, և գանազան գաւառներու այժմէն միացնելով Սելճուքներէն վրէժ լուծել։ Այդ կերպով եկան հաւաքուիլ Բասենի գաշտին մէջ, կամենոս՝ Անիի և Աբարանի կաթուկոսը, Անտոն Բուլղար՝ Վասպուրականի կաթուկոսը, Գրիգոր Մա-

գիստրես որ Տարոնի կուսակալ էր եղած, և Լիպարիտ Օրբելեան վրաց գունդակրան զօրավարը, բայց կը պահէր գերագոյն հրամանատարը, և բազմիչխանութիւն կը տիրէր, մինչ գրուած է, թէ բազմիչխանութիւն ամբռնել է և անյարմարական և ծերչ է լուծուած, ինչ որ և ասա հանդիպեցաս (Լ.Ա.Ս.70)։ Պատերազմին սատակութեան և թշնամիներուն զօրանալուն վրայ՝ Ատրներ Բուլղար էրտնովը էն է ընկճուած դարձնել կը փափաչէր։ Ասոր վրայ կամենաս և Գրիգոր ալ իրենց զօրաց հետ է խախտած գառնայէն, իսկ Լիպարիտ դիմադրութիւնը չարունակել ուզած ատեն կը պաչարուէր և կը ձերբակալուէր, և անգամ մըն ալ երկիրը Սեհմոքեանց հրոսակներուն կը մատնուէր (Լ.Ա.Ս.71), որոնք կանոնաւոր տիրապետութենէ աւելի, կոտորածի և կողոպուտի հաւէ էին։ Յաղթական հրոսակը Կարսի վրայ ալ քալեց, և յանկարծ պաչարեց քաղաքը, երբ Յայտնութեան տօնին գիշերը, անհոգութեամբ եկեղեցական պաչատմանց զբաղած էին, և որպէս օձն է խաբեպաս, սովոր էին է պերճանական գնան քաղաքացոյ վայելչանալ (Լ.Ա.Ս.73)։ Այդ թուականը կրնանք պատչաճեցնել 1050 յունուարի 6'ին, կամ 498 մարգաց 3'ին։ Յարձակողները ամբողջ գիշերը և ծագեալ ցընծ ազգին աւարառութեամբ զբաղելէ ետքը, առեալ ղերեզ և պղծուցեալ գնացին իշխանէն։ Այսչափ

չէ՛ր կրնար ըլլալ, եւ կանանց բաղմութիւն բոլոր, և կը հրամայէ պապային ընծայուիլ յովհաննէս, և հրկիզել առնել, և զինուորաց հանել է սահմանց իւրոց։ Զհաւք կ'անցընէ ևս զՈւրբան առ անօրէն առաջնորդն Յունաց, նկատելով զոմանս, որոնք լի էին ըղձալը նախընտրութեամբ և հայհոյութեամբ։ Իբրև իւր մեծանձնութեան նչանակ կը յաւելու, թէ ոչ ընտիրս մարճախան պատուհասէ (ՄԱԳ.162), այլ ընդհակառակն զղջումի յորդորելով առնէ ետ զնուաղս հազարզութեան ընդունելոցս, զործակցութեամբ քանի մը եպիսկոպոսներու, որոց գլուխն էր Եփրեմ Բիւնիի արքեպիսկոպոսը (ՄԱԳ.158), իր հին մտերիմը (ՄԱԳ.131)։ Թոնդրակեցւոց ազանդապետը Դադար, Ասորւոց Պետրոս կաթողիկոսին պաշտպանութեան դիմած, և նա ալ Մագիստրոսի առջև պաշտպանած ըլլալուն, երկար պատասխան մը կը գրէ անոր Մագիստրոս (ՄԱԳ.148-164) միտքի բացատրելով ամէն բան, և յանձնարարելով, զի՛ ոչընչեսցէ նոցա, և չի՛ հիւթանեսցէ, և չի՛ աբասցէ արքանի պետութիւն (ՄԱԳ.164)։ Անկէ ետքը լսելով որ ուրիշ ճիզ մըն ալ, Թուլայեցի կոչուած, կը ջանայ Ասորւոց պաշտպանութեամբ զօրանալ, խնամ ազգապարապետին ուզից անոնց, որ զգոյշ լինին գրկելով կամ ուսուցանելով իրենց ազանդը տարածել աշխարհին Մելքիսեդեկայ մէջ, և ամենայն ոք ընդ նշխարհութեամբ Հռոմոյ առաքն նաքաւորութիւնն են, ապա թէ ոչ զբարինն Աստուծոյ երեւեցոյլ է չնչել, և բարկութեամբ խորով խոշընդոտել զնչել (ՄԱԳ.168)։ Որով Գրիգոր ինքզինքը իբրեւ ասատածային բարեպաշտութեան զործադիրը նկատած կ'ըլլար։ Ա.յսպէս անգամ մըն ալ կը զգուշէին Թոնդրակեցի ազանդաւորներուն չարժամներէն։ Մագիստրոս անոնք պախարակելուն առթիւ, իրենց գործածած անուններուն վրայ բառախաղերու ալ կը մանէ։ Թոնդրակեցիներուն համար կ'ըսէ, անոնք այբեցման նշանակէ պապած ձուլ, ինչը կամ ինչքէր բառէն առնելով, և թերեւս միթամայ Թոնդրիկ հրաբխային լերան ալ ակնարկելով (Դ.Ա.Զ.Բ.46), Թուլայեցիներուն համար կ'ըսէ, թէ ինչպոյեցուցիչ անուանէ կամ ինչպոյեցիչ յանպատմական հնոնցիներն կը կոչէ նոցին և խոտորիլ և խորտիլն քնակիլ (ՄԱԳ.164), Կաչեցի անունն ալ յիշած է (ՄԱԳ.161), այլ կոչ

պոյած են չըսեր։ Այդ զործերը պէտք է չըլլալ 1051 կամ 1052 տարիներու մէջ զբաղիլ, քանի որ անոնք իւր պաշտօնավարութեան սկիզբը ըրած կը ցուցնէ ըսելով, թէ ինչ է Մէյլ-ֆէնթ հանդիպեցայ (ՄԱԶ.167)։

859. Պետրոսի մրրկալ և մրրկայոյզ կանքին վերջկան ինք հասած, բայց կանքին և մահուան թուականները չեն տրուիր։ Պետրոսի ժամանակը կրկնով յաւալ ըսրուած են մեր պատմագիրներէն։

Պետրոսի Կոստանդնուպոլսէ զարձը 1051'ին և Գրիգոր Վկայասէրի կաթողիկոսութիւնը 1065'ին իրրև հաստատուն կէտեր ընդունուած ըլլալով, միջոցը պիտի բաշխուի Պետրոսի վերջին տարիներուն, Խաչիկի կաթողիկոսութեան և սեծուց պատրապութեան մէջ։ Լատինական ամ էրիս Սերաստիոյ մէջ ապրած կը դնէ Պետրոսը (Լ.Ա.Ս.72), իսկ Վարդան ամ տէր միայն (Վ.Ա.Ր.99), և հաշիւի ստնելով Խաչիկի տրուած 6 (ՕՐՒ.Բ.252) կամ 7 (ՍԱՄ.112) տարիները, կ'արդարացնայ պատրապութեան 5 (Վ.Ա.Ր.99) կամ 4 (ԿԱԼ.225) տարի տեւողութիւնը, և տարի կը համաձայնի Սմբատ ալ, երբ միայն 32 տարի կուտայ Պետրոսի կաթողիկոսութեան (ՍՄԲ.71), որ այս կերպով կը պատահի 1019'է 1053 կամ 1054 տարիներու մէջ։ Սակայն Սմբատ առանձինն կը մնայ իւր նչանակած տեւողութեամբը, և պատմագիրներ տահասարակ տևի երկար ցուցած են Պետրոսի կաթողիկոսութիւնը։ Մխիթար Այնցին և Այրիվանեցին (Ա.ՅԲ.17) և Կիրակոս (ԿԻՐ.54) 39 տարի, Օրբէլեան (ՕՐԲ.Բ.252) և Կաղանց (ԿԱԼ.225) 40 տարի, իսկ Անեցին (ՍԱՄ.112) և Երևանեցին (ՁԱՄ.15) 42 տարի կուտան, և նորեր գրեթէ միաձայնութեամբ 40 տարի տեւողութիւնը ընդունելով Պետրոսի մահը կը դնեն 1058'ին, համաձայն Ուռհայեցիին (ՈՒՌ.152) և Անեցիին, որ Հայոց 507'ին կը դնեն զայն (ՍԱՄ.112), և այն ատեն 7 տարի կ'երկարի Պետրոսի կեանքին վերջին մասը Սերաստիոյ մէջ։ Դադար Խաչիկի կաթողիկոսութեան վարդան (Վ.Ա.Ր.99), Անեցին, Միխայիլ (ՓԱՀ.38) և Այրիվանեցին (Ա.ՅԲ.17) մինչև 2 տարի կ'ընդունին զայն, սակայն քանի որ Լատինական յայտնապէս 3 տարի Կոստանդնուպոլիս արգելական մնացած ըլլալը

կը հաստատէ (Լ.Ա.Ս.72), հարկ կ'ըլլայ միշտ ատեղագրութիւնը կոստանդնուպոլսէ դառնալէն առքը ազատ եղած միջոցին վրայ մնկնել, և հաստատուն պահել Խաչիկի 6 տարի կաթողիկոսութիւնը։ Այդ տարիին մէջ այլ ևս հնար չկրնար 5 տարի պատրապութեան միջոցը ընդունիլ Վարդանին (Վ.Ա.Ր.99) և Այրիվանեցիին հետ (Ա.ՅԲ.17)։ Այդ գրութիւնը հաստատուն կու գայ այն պատրագային ալ, որով Խաչիկի Կոստանդնուպոլիս տարուիլը կը վերագրուի Տուկիթի (ՍԱՄ.112, ՈՒՌ.164, ՍՄԲ.75), որ գահակալեց 1059'ին։ Միւս կողմէն պակաս չեն անոնք, որ տատնց կրկատաև պատրապութիւն մը ընդունելու, անմիջապէս ջնէ ոբէ Խաչիկ (ՍԱՄ.113) կաթողիկոս եղած կ'ընդունին Վկայասէրը, կամ յորժամ հրաժարեցաւ է յաշխարհէ ոբէ Խաչիկ (ՈՒՌ.185), Վկայասէրը ընտրուած կ'ըսեն, կամ Խաչիկ մնասածին պէս ձուղնել է զ վայր ընտրութիւն ըրին կը գրեն (ԿԻՐ.54)։ որով կրկատաև պատրապութեան գրութիւնը այլևս անգի չունենար։ Ատոր հետ մէկ տեղ Խաչիկէ հետքը կաթողիկոսի ընտրութեան արգելք մը կը տեսնէ Շնորհալին (ՁԱՓ.544), և ընտրութեան պատճառութիւն ընդունելու համար Դաւիթ Աբասեան թագաւորին կայսեր երթալն ալ պատմուած է (Վ.Ա.Ր.102), և Մարիամ թագուհւոյն միջնորդելն ալ յիշատակուած (ՊԱԼ.225), որոնք ընտրութեան յապաղած ըլլալը կը հաստատեն։ Այդ տարբերութիւները նկատի առնելով, ինչպէս ալ մնենք պահ մը Պետրոսի կաթողիկոսութիւնը կարճելու, և երկարատև պատրապութիւն մը ընդունելու գրութիւնը նախադասած էնք, սակայն երկու կողմերու վկայութիւնները կշռելով, հակառակը հաստատապէս հերքուած չենք զտներ, և ընդհանրապէս ընդունուած դրութենէ զատուելու չափ այժ չենք զգար, և Պետրոսի մահը մինչև 1058 յետադիկը կ'ընդունինք։

860. Այդ հաշուոյն համեմատ, Պետրոսի կենդանութեան կ'իյնայ Մխիթարի մահը, 1054 նոյեմբեր 30'ին, զոր իբրև պատճառ և քաղաքէր կը յանդիմանել Լատինական, և պնդել քաղքենի նոյ ոբէ եղեւ վախճանեցաւ՝ կ'ըսէ (Լ.Ա.Ս.86)։ Կայսերաց պատմութեան մէջ տարօրինակ կերպով մը, իբր քենին Թէոդորա ուղղակի կայսերական իշխանութիւնը ձեռք առաւ, և պահեց երկու տարի մինչև իր մահը 1056'ին։ Իբր թէ Թէոդորա թագուհին Գագիկ Աշտեանին առաջարկած ըլլայ, զի հոռոմ լինէ, և այլ նմա, և ընտրեսցէ ցառնաց, և Գագիկ մերժած ըլլայ (Վ.Ա.Ր.105), ինչ որ մենք հաստատական չենք տեսներ։ Թէոդորայի մահուընէ ետքը գահ բարձրացաւ ծերունին Միքայէլ Զ Սպրատիոդիկ, բայց իրեն դէմ կրաւ կոմիտաս, և ինքն սիրացաւ, բայց չտևեց չարաչարակել, և Իսահակ Կոմնենոսը թագաւորեցնելով, կրօնաւորեցաւ, բայց այն ալ երկար չապրեցաւ, և 1059'ին գահ բարձրացաւ իւր որդեգիրը Կոստանդին ԺԱ. Դուկաս, Տուկիթ կոչուած մեր պատմագիրներէն, որուն որով նորոգութեան Հայոց դէմ հակառակութիւնները, որք դադրած էին Մոնոմախոսի մահուընէ ետքը։ Իսկ անդին Հայաստանի մէջ անընդհատ կերպով կը չարաչարէին Սելճուքներու արշաւանքները, իրենց տալ թանին Տուղրիլի հրամաններուն համեմատ, որոնք եւսքանդեւս զայրացան երբոր 1055'ին Տուղրիլ Ապասեանց ամիրապետութեան ալ տէր զարձաւ։ Պաղտատի էմիրելիւմէրան Մելիք-էր-Ռահիմ, Պուխանց գերդաստանէն Մուքթատի-Պիէմրալլահ ամիրապետը չատ կը նեղէր, և Տուղրիլ օգնութեան կանչուեցաւ, Մելիքը վանեց, էմիրելիւմէրայի պաշտօնը տուաձնեց, ամիրապետին փեսայացաւ, և անկէ ետքը այլևս այժ մը չկար որ Սելճուքները կարենար զսպել (Վ.ԵՐ.464)։ Հայաստան կրեց այդ տարաբախտ զօրութեան հետևանքը։ Սելճուքներ հաստատուն սիրապետութեան նպատակը չունէին, այլ տարուէ տարի յարձակելով, կ'աւերէին և կ'աւարէին, կը կողոպտէին և կը յափշտակէին, կը չարդէին և կը կոտորէին, կը գերէին և կը գերփէին, և աւարն ու գերին առնելով կը դառնային։ Կը գիտէին հարբատութիւն և բազմութիւն եզող տեղերը, վրան հասնելու համար, և քանիցս նայն իսկ Յայտնութեան օրը կատարած են իրենց յարձակումները, ինչպէս Հարքի (Լ.Ա.Ս 87) և Օկամի վրայ (Լ.Ա.Ս.93), պատրաստ ատար և գերի գտնելու նպատակով։ Հայաստան՝ մեղկ և թոյլ Ձոյն զօրավարներու յանձնուած՝ զօրաւոր ընդդիմութիւն չէր կրնար ընել։

Անգամ մը Գագիկ Աբասեան՝ Կարսի թագաւորը (ՎԱՐ·78), անգամ մըն ալ Թոնիկ Մամիկոնեան՝ Սասունի իշխանը (ՍԱՄ·111), յաջողած են յարձակումները վանել, սակայն այսչափը չէր բաւեր երկրին կեզտարանը փոխելու, որ քարուքանդ եղած, անտառատած, անմարդացած, ցաւալի և ողբալի կացութիւն մը ունէր: Մենք զանց կ'ընենք միւսներուն պատմել այդ եղելութիւնները, որոց նկարագիրը զգայուն չնչաւորով աւետած է Լասխիվերացին, որ 1057'ին զէպքերը պատմելով կը գրէ· Այս եբէւոսաան ամ է ը ղայպէխ անհանգստութիւն կէր կէն ուչէ էրէսոռնէէց, և ուր չկար պրոմոսիէան բարկութեան տեառն (ԼԱՍ· 99): Ճիշդ այդ խնդութեանց միջոցին է որ Պետրոս հեռուէն լսելով և գիտելով իր հայրենեաց աւերակները, և ցաւագին հառաչանքներ արձակելով. կը կնքէ իր կեանքը Սերաստիոյ վանքին մէջ, 1058'ին աւանները, և կը թողուի նոյն վանքին մէջ (ՈՒՌ·152):

861· Պետրոս բնութեամբ գործունեայ՝ բայց և կրքոտ, յաջողակ՝ բայց և համարձակ, ճարտար՝ բայց և

ՊԵՏՐՈՍԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

չհասկեր անձ մը կը յայտնուի բոլոր պատմութեան ընթացքին, այնպէս որ հայրապետ աւելի հնարագէտ, և եկեղեցականէ աւելի քաղաքագէտի գործունէութիւն ունեցած է, և արտաքին ու անձնական չհները գրաւած են անոր ամբողջ ուշադրութիւնը: Անխոնջ և ազատասիրտ մանկացած է ամէն աչխարհային գործառնութեանց, չէ խղճած իւր չհը ամէնէն բարձր տեղը դնել, և ինչ որ այդ ընթացքին հետեւանք հակառակութիւն, հալածանք, նեղութիւն մինչև իսկ բանտարկութիւն, իւր վրայէն պահած չեն: Այսպիսի կեանք մը հնար չէր որ չհարացնէր և չհիւծէր ամէնէն տոկուն կազմուածն ալ, և գործնական չէր ըլլար երկարակեաց եղած չըլլար, մինչ պատմութեան պահանջը բաւական երկար կեանք մը կ'ենթադրէ իր վրայ: Փափուկ խնդիր մըն է անաչառ դատաստան մը ընել Պետրոսի հոգեբանական կացութեան վրայ: Սորգ է թէ Լասխիվերացին Պետրոսի համարձակ պարաւոզ և յայտնի դատապարտող մըն է, և անոր առաքինութեամբ հնար չէ նպաստաւոր գաղափար մը կազմել Պետրոսի զգայուններուն և դիտումներուն վրայ: Մենք ալ այդ կողմը միանգամայն յանձնակատի: Սակայն խնդիրը է վճռել, թէ չհասախիստութեամբ մոլորած հայրենիքը իւր անձին զոհող մըն էր Պետրոս, թէ ոչ յանձնառու քաղաքականութիւնը պարագաններուն պահանջած հարկը կը կատարէր: Մագիստրոս, որուն զգացումներուն վրայ պատմութիւնն ու աւանդութիւնը՝ երբեք կասկած չուզեր յարուցանել, անհետ հիացող մըն է Պետրոսի արժանիքին և գործերուն. և ոչ միայն իբր զինական և հանճարեղ միաք մը, այլ և իբր բարեսէր և աւետքին անձ մը կը նկատէ զայն, և զոհ պաչտպութեան կը հասցնէ իւր պատկառանքը և զարմացումը: Մագիստրոսին այդ վկայութիւնն ալ իրեն կչիռն ունի կազմուելիք դատաստանին մէջ: Բայց միւս կողմէն Լասխիվերացին ալ անկաչկանդ դատող և համարձակ խօսող վարդապետ մըն է, որ բնաւ անձնական ցաւ մը չունի Պետրոսէն. և կասկածելի չեն իւր գրածները: Աւագ հակառակ Մագիստրոսին գրածները վերջին ժամանակներու կը պատկանին, երբ Անիի անկումը լրացեալ գործ մըն էր, յունական տիրապետութիւնը տարածուած էր, Մագիստրոս կայսերական պաշտօնեայ մըն էր, և Պետրոս յունական ճնշման ներքև յուսալքութեան մատնուած էր: Իսկ ինչ որ Պետրոսի վրայ մեղադրելի է, բոլորն ալ առաջին ժամանակներու կը պատկանին: Տրապիզոնի բանակցութեանց տզին Պետրոսն էր, կիրակոսի մատնութեան հաւանականապար գիտակից էր, Անիի բանալիներուն յանձնուելուն գլխաւոր պատասխանատուն էր, դժուարին է այդ երեք կէտերն ալ արդարացնել: Զոր ոՆոՀ ՆՀՀՀոռՆէՀ ՀՀՆէ Հայ, Վանի, Անիի, Կարսի և Դուգարքի մէջ, ՆոՂ Նէ ՂիէոՂպպոՓի էչհՀՀոՆէՀ, որ կը տարածուէր Ասիասգոց և Աղուանից վրայ, և պէտք էր աւելցնել ընդ Հոռոմոց հնար էր ընդունիլ, այսինքն պաչտպանութիւն և օգնութիւն (ԼԱՍ·88): Պետրոս կրնար տանք միացնելով զօրաւոր ոյժ մը կազմել, և ոչ թէ Անին վաճառելով, Յովհաննէս Սմբատի անձնական օգտին ծառայել, իրեն անձնական չահուն անտակէտ էր, ալ ալ զգուելով, Հաղէ յոյՀ ՀէրոՂ ՀանյոռՀ և այս ալ հրապարակի վրայ գիտցուած կը,

և Ռոլոռէ վան այնչ եչէչէէն ընռ (ԼԱՍ·72): Պետրոսի ՀիջողութիՀնը պիտի չնեղացրէին ՔՔ զնէ բան մը վրայ ասլու նախանձաՀնութիՀնը ունեցած չըլլար, զժբախտաբար անողոք է եղելութեանց դատաստանը:

862· Պետրոսի ուսումնական արժանիքին յայտնի նչանակներն են Մագիստրոսի նամակները, թէ բացայայտ ուսած վկայութիւններ-

ՊԵՏՐՈՍԻ ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐԸ

բոլը, և թէ անոր վրայ ենթադրած համաութիւններբոլը: Վանդի Հելլենացի խմաստասէրներէն և Հայ քերթողներէն յառաջ բերած ակնարկները՝ զիմացինին ուսումնական կարողութիւնը կ'ենթադրեն: Աւելի ստոյգ վկայութիւն պիտի ունենայինք, եթէ Պետրոսի զբած նամակները ունենայինք, որոնք երեւան եկած չեն: Պետրոսի ճառեր ալ գրած ըլլալը յիչուած է, բայց մեզի հասած չեն, և իրր իւր գրական արգիւնքները կը մնան միայն Ննջեցելոց և Մարտիրոսաց չարականները, և Մաչտոց կոչուած զանազան տաբերու պատուոյն գրուած մեկմեկ պատկեր չարականները: Սակայն հնար չէ այդ չարականներուն ամբողջութիւնը, ինչպէս որ այսօր կը տեսնուին, Պետրոսի վերագրել: Նախ որ զանազան կտրներու սկզբնատառեր Սարգիս կամ Յակոբ անուններ կը կազմեն, և տարբեր հեղինակներ կը մատնանչեն: Ասկէ զատ այնչափ իրարմէ տարբեր են յիչեալ չարականներուն ոճերն ու լեզուն, որ հնար չէ ամէնքը մեկ հեղինակի գործ սեպել: Ուստի մենք պիտի ըսենք, թէ Պետրոս այդ չարականներուն հաւաքողը, ընտրողը և կարգադրողը եղած է, իրմէ ալ կտորներ աւելցնելով, ինչ որ չարականներու ընտրզութեան երբորդ անգամը եղած կ'ըլլայ, Ներսէս Շնորհալի (§ 482), և Սահակ Զօրափորեցիի (§ 534) ըրածներէն եաքը: Իսկ այս գործը յարմարագոյն է իր կաթոլիկոսութեան տարիներու մէջ կատարուած ընդունիլ: Պետրոսի վրայ ըսելիքնիս փակելու համար, պէտք է համարձակ կերպով գովաբանենք նորա հաստատամտութիւնը, ազգային եկեղեցւոյն գաւանութիւնը ամրապէս պաչտպանելուն, և Հայ եկեղեցւոյ պատիւը օտարներու առջև բարձր պահելուն համար: Այնչափ առջև գացած ըլլալով յունասիրութեան մէջ, և այնչափ յաճախ Յունաց հետ չփման մէջ գտնուելով, և վինքն յայտնապէս մեղադրող պատմագիր մըն ալ ունեցած ըլլալով, երբեք նչանակ մըն ալ չենք գըտներ, որ Պետրոսը իւր գաւանութեան մէջ ակարացած կամ քաղկեդոնիկութեան հակամիտած ըսէ: Ընդ հակառակն ամենուն վկայութիւն, թէ Պետրոսի ձեռքով Քրիստոս Եղբեր հաստատեցաւ (ԼԱՍ·19), թէ յոյժ գովեցաւ հաստատ Հայոց (ՎԱՐ·93), թէ Յոյներ ախտաւոր գովչէին ընդհանուր Հայոց (ԿԻՐ·54), կը հաստատէ թէ Պետրոս մինչև վերջ բարձր պահած է ազգային եկեղեցւոյն գաւանութիւնը, և այս ոչ միայն երբ Յոյներ վինքը կը չոչէին ու կը գգուէին Անիի տիրանալու համար, այլև երբ Պետրոս Յոյներուն կատածելի գառնալով՝ Բիւզանդիոնի մէջ պատուաւոր արգելականութեան ներքև կը գտնուէր: Պատմութիւնը մեզի լոյս չատ ճշդելու թէ Յոյներու կողմէ հետապնդումներ չեղան արդեօք Պետրոսը իրենց գաւանութեան հրաւիրելու: Վասիլ կայսեր ընթացքը Հայոց նկատմամբ հանակիր էր, մինչև որ ՏկրոեցաՀ է Հայոց զրոյցն ալ եղած է (ԿԻՐ·50): Սակայն Մոնոմախոսի հաստատ գժուար է նոյն վկայութիւնը տալ: Իսկ Միքայել Կրուլարիոս, որ 1045'էն 1058 կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռը գրաւեց, Հռոմի հետ մաքառումներու զբաղած, գուցէ օգտակար չսեպեց Հայոց հետ նոր պայքար բանալ, մանաւանդ երբ Յոյներ Հայերը նուաճելու հաւատ էին, կամ նոր նուաճած բլլալով խոհեմութեամբ վարուելու ստիպուած էին: Այսպէս թէ այնպէս Պետրոսի Հայ եկեղեցւոյն համար նախանձայոյզ հաւատարմութիւնը, լուսաւոր կերպով կը տեսնուի իւր յունասէր քաղաքականութեան հետ:

Տ. ԽԱԶԻԿ Բ. ԱՆԵՑԻ

ՅԱՋՈՐԴԵԼՈՒԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

863. Պետրոս կաթողիկոսի վախճանած միջոցին գրուած և գրեթէ անգլուխ վիճակ մը ունէին Հայերը։ Նա կը վախճաններ Սեբաստիոյ Արծրունի թագաւորութեան սահմանին մէջ, որ թէպէտ Հայ էր, սակայն առանձին գավթականութեան ձեւ ունէր, և Հայութեան կեդրոն չէր կրնար նկատուիլ։ Դագիկ Աշոտեան Անիի վերջին թագաւորը իր դիրքն ու ազդեցութիւնը կորնչուցած, գրեթէ աքսորական մըն էր Պիզուի կողմերը։ Դագիկ Արտահան կարսի մէջ հայրենի հողին վրայ իշխող ազգային հարստութեան վերջին ճեացորդն էր, բայց մեկ կողմէն Սելճուքներու յարձակմանց (§ 895), և միւս կողմէն Յոյներուն ոտնձգութեան ենթարկուած, և ինչ ընելիքին վրայ չփոթած, կարող չէր գործի գլուխ անցնիլ։ Հիւսիսային գաւառներու իշխողներ, Գուգարաց, Աբիրատց, Վրաց և Ագուանից թագաւորներ, որոնք ալ Բագրատունեաց ցեղէն սերած, իրենց երկիրներուն մնային էին զարձած, անոնց եկեղեցւոյն աչակերտած, և Հայութեան չրջանակէն գուրս եկած կը սեպուէին։ Անի այլեւս յոյնական գաւառ մըն էր Յոյն կուսակալով։ Կացութիւնը բնաւ նպաստաւոր չէր ազգովին ընթացքին Պետրոսի յաջորդը նչանակելու, բայց բարեբախտաբար աթոռը անպէտութեան չէր։ Պետրոսի օգնական նչանակուած և կաթողիկոսական օծմամբ աթոռակիցի դիրք ստացած Խաչիկը, քանի տարիներէ իվեր իր մօրեղբօր անունով սիրապէս կաթողիկոսութիւնը կը վարէր և իսկապէս կաթողիկոս ճանչցուած էր։ Բաւական էր որ իր անունով ալ պաշտօնը վարող ճանչցուէր, որպէսզի յաջորդութիւնը անխափան պահուէր։ Այսպէս սկսաւ Խաչիկի պաշտօնապէս կաթողիկոսութիւնը 1058ին։ Եւ ճշդիւ ալ այս կերպով պէտք է իմանալ պատմչին ըսելը. Կացոցանէն է պեղէ նորա վնասիկ ընդէ՝ էշտուբէ, որ ընեռադրութեան հայրապետութենեն վանքնոց ընկալեալ էր (Լ.Ա.Ս. 72)։ Խաչիկի երէց եղբայրը Անանիա կամ Անանէ՝ մօրեղբօրը հետ կոստանդնուպոլիս Սեբաստիա եկած էր (ՈՒՌ. 125), և Պետրոսի հաւատարիմը եղեալ՝ Սեբաստիոյ եպիսկոպոս անուանուած էր (ՄԱԳ. 107), սակայն ոչ մէկը գժուարութիւն հանեց Խաչիկի անմիջապէս կաթողիկոս ճանչցուելուն, ոչ միայն գժուարին վայրկեանը համերաչխ գործակցութիւն կը պահանջէր, այլ Խաչիկ առած ձեռնադրութեամբը արդէն իրաւունքն ալ ստացած էր, և Անիէ Սեբաստիա եկած ըլլալով Պետրոսի մօտ կը գտնուէր, ինչպէս պատմութեան կարգէն ալ կը քաղուի (ՈՒՌ. 165)։ Խաչիկի մասին արդէն պատմութեան կարգին խօսուած ըլլալով, պէտք չենք զգար նորա նախընթացին վրայ անդրադառնալ։ Իսկ Անեցի մականիր անունը, որով առաջուան կը ճանչցուի, յաւելջ եկած է Անիի մէջ բնակելէն և գործելէն, թէ ոչ ատոր տեղեկութիւն չունինք անոր ծննդավայրին վրայ։

ԲԻՒԶԱՆԴԻՈՆ ԿԸ ՏԱՐՈՒԻ

864. Հայեր բարեբախտ գտնուեցան իրենց հայրապետական աթոռին չարունակութիւնը ապահովելով և աթոռի պարապութեան վտանգէն ալ ազատելով, բայց Յոյներ գոհ չմնացին, վասնզի Հայոց քաղաքական իշխանութիւնը ջնջելէ ետքը, եկեղեցական իշխանութիւնն ալ կ'ուզէին վերցնել, որպէս զի կրնան Հայ ժողովը թէ քաղաքականապէս և թէ կրօնապէս իրենց մէջ ընկղմել, Հայ եկեղեցին խափանել և Հայ ազգութիւնը վերջացնել։ Այս գաղափարը նոր կենդանութիւն առացաւ, երբ 1059ին Կոստանդին ԺԱ. Տուկիծ գահ բարձրացաւ։ Տուկիծ իրրև մոլեռանդ յունադաւան առնելի փնռնիկեան հաւատոյ, և կարեր ազնուական ընտանիքէ ըլլալուն համար, ինչպէս կ'երեւի, Հայոց հանդէպ ալ ոչ մէկ զգացում ունէր։ Ան ուզեց Հայոց հայրապետութիւնը ալ ոչնչացնել, որպէսզի պատուհասը Հայոց վրայ իջնայ (ՍՄՐ. 75), և Հրաման կ'ընէ, և յաւուրս ինչս ալ կը գրկէ, որ Խաչիկը կոստանդնուպոլիս փոխադրուի, միանգամայն Սեբաստիոյ քաղաքին մէջ Պետրոսի թողած հարստութիւնները, և այլուր է Հայոց կաթողիկոսին ունեցած գանձերը, ինչ որ գտնուին, մեկտեղ ժողովին ու իրեն բերուին (Լ.Ա.Ս. 72)։ Կայսրը գիտնալով Պետրոսի արժանաւորութիւնը, կ'ենթադրէր որ անոր մօտէն մեծամեծ հարստութիւններ պիտի կրնան, մանաւանդ որ Պետրոս պահ մըն ալ արքունի գանձուն ատենադպահ մնացած էր, երբ Դագիկ Աշոտեան կոստանդնուպոլիս տարուեցաւ։ Սակայն ակնկալութիւնը չիրականացաւ։ Խաչիկ կաթողիկոս, եղիսէ եպիսկոպոսի և ուրիշ եպիսկոպոսներու հետ կոստանդնուպոլիս բերուեցան, ձեռք անցուած հարստութիւնները ալ մեկտեղ, սակայն կայսրը գանուածով չբաւականացաւ. և սկսաւ Խաչիկը նեղել, որպէսզի պահուած գանձերը յայտնէ կամ յանձնէ։ Սեբաստիոյ եպիսկոպոս եղիսէին կոստանդնուպոլիս բերուած լինելը, և Սեբաստիոյ մէջ եղած գանձերուն համար Խաչիկի և եղիսէի հաւատարապէս բռնադատուիլը, և Սեբաստիոյ մէջ չտեսերուն նոյն գանձերուն համար է խօսքառիթս մատնուիլը, (ՈՒՌ. 165), կը հաստատեն թէ Խաչիկ Սեբաստիա կը գտնուէր Պետրոսի կենաց վերջին օրերը, և ասով դիւրացած էր յաջորդութեան գործը։ Խաչիկի վրայ գործադրուած բռնութիւններէն մէկն ալ այն էր, որ ընդհարէ- կոչէն ուխտել ընդ։ Այդ բռնութիւնը, թէպէտ քիչ մը մութ, կը յայտնէ թէ ինդիրը զրամական հարկէն աւելի նպատակ ունէր Հայոց աթոռը կոստանդնուպոլսոյ աթոռին հպատակեցնել, որովհետեւ հարկատու լինել՝ նովին իսկ իշխանութեան նեղքն լինելու նչանն է։ Միևնոյն իմաստին կ'ակնարկէ Խաչիկի պնդելն ալ, թէ ըզր գնեալ ընդ այլ ձեռնադիր ընդ ընդ ընդ (Լ.Ա.Ս. 72)։ Եւ քի ժամանակներու մէջ ալ պիտի անհնանք Յոյներուն կողմէ եղած ջանքերը, Հայոց հայրապետութիւնը իրենց հնազանդեցնելու։ Յոյներուն այդ դիտումը, յաւելջ կը գար Հայաստանի գրեթէ ամբողջութեամբ յունական կայսերութեան անցնելէն, և Սեբաստիոյ, որ վերջին աւերներ սկսած էր իրրև աթոռանիստ նկատուիլ, կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան ենթարկեալ վիճակ ըլլալէն։ Սակայն հակառակ այդ պարագաներուն Խաչիկ կաթողիկոս անխափան մնաց իր եկեղեցւոյն անկախութիւնը պաշտպանելու մէջ, ինչ որ յետագարձ ակնարկով՝ Հայ եկեղեցւոյն ապրելական անկախութեան փաստ կը լինի։ Այ գլխնինք նաև քաղկեդոնիկ գաւանութիւն ընդունելու առաջարկը, ինչպէս սկիզբն յիշեցինք (ՍՄՐ. 112)։

ՆԵՂՈՒԹԵԱՆՑ ԿԸ ՄԱՏՆՈՒԻ

865. Խաչիկի կոստանդնուպոլիս մնալը երեք տարի տեւեց (Լ.Ա.Ս. 72) 1059էն մինչեւ 1062, բայց ոչ այն պատուաւոր ձեւով, որով Մանուէլ Պետրոսը կը պահէր, այլ կառարեալ նեղութեան վիճակի մէջ, այնպէս որ պատմիչներ կը համարձակին ըսել թէ պահեցէն չ-ւ-ս-ս (ՍՄՐ. 75), կամ ա-բ-թ-լ-կ-ա պահեցին (ՍԱՄ. 112)։ Միանգամայն պատ-ն-լ-ս ե-ս չ-ս-ե-լ-ե-ի ՐԷ ա-շ ե-լ-ն-ե-ց-ս ա-ա-թ, եՐԷ ա-շ ը-ե-ռ-ա-ե-լ-ա-ն է ՀԷ-Ջ չ-ն-ն ա-ն-ն-չ-ս-ս-ս։ Երբ կը տեսնէին Խաչիկի հաստատամտութիւնը, է հ-ե-չ Լ է է-ե-չ ա-ե-լ-ե-լ կը բռնադատէին (Լ.Ա.Ս. 72), ինչ որ ժամանակին գործածուած ձեւերուն համեմատ, լուկ բերանացի խօսքերով չէր վերջանար, այլ մարմնոյ խոշտանգանքներով կը լրանար։ Այս գիտակցութեամբ է, որ ուրիշ պատմագիր մը կը հարձակի գրել, թէ նաև հրով է-ե-չ-ե-լ եղաւ Խաչիկ է նոցանէ, այլ ա-շ ա-բ-ե-ս-ս (ՍԱՄ. 112)։ Եթէ այդ կէսը բառացի ալ չառնենք, պէտք է ընդունինք իրր Խաչիկի վրայ փորձուած բռնութեան աստիճանութիւնը խնայելու ոճ մը։ Սակայն կաթողիկոսը, որ դէն փորձառու էր յունական հալածանքներուն, նեղութեանց մէջ փորձուած ու վարժուած էր, ը-ե-լ ա-ե-ն ա-բ-ե-ա-ն-ե-ր ա-ա-ե-ն-ե-ն-ե-ն

թէ ճչմարտիւ կամ թէ կեղծաւոր, կայսր կը ներկայանան, իբրեւ Հայոց կաթողիկոսութեան թեկնածու, և կը խնդրեն զվերադարձումն եկեղեցւոյ տարեալ վանականին համար, խոստանալով հաւատացնել ընդ ինքն՝ տարեալ իշխանին կազմին։ Բայց այդ երկուքին վրայ յանկարծ հասած արկածը, որ չբաժնեց սոսկ կեանքն, Տուկիթի վրայ կ'ազդէ, և Խաչիկը կը թողու (ԼՄՍ· 73)։ Բայց ուրիշ կողմէն կը պատմուի, թէ Գագիկ Աշոտեան Պիդուի իշխանը, և Աստմ Արծրունի Սերաստիոյ թագաւորը և իր եղբայրը Արուսեակ, ջերմաջերմութեամբ ջան յանձներ էին, և հազիւ կարողացան հանել Խաչիկը և եղիսէն և ուրիշ եպիսկոպոսները կոստանդնուպոլսոյ արգելականութենէն (ՈՒՈ· 145), ինչ որ պէտք է միջնորդութեան և թախանձանքի իմաստով իմանալ, ապա թէ ոչ միաբի մօտ ալ չէ ըսել, թէ վերոյիշեալ էշխան+ Հայոց ջոնդ հեծելոց ջորձել հանէն զկոնդակոն դրեր Խաչէն (ՍՄՐ· 75)։ Երբոր Խաչիկ իրեններով այդ նեղութեանց ներքեւ կը հեծէր, հարկաւ դիւրութիւններ չունէր հետեւելու ալ իր հայրապետական իշխանութիւնը վարել, և հաւանական կ'երեւի ըսել, թէ Անանիա եպիսկոպոս, Խաչիկի եղբայրը, որուն անունը յիշուած չէ կոստանդնուպոլիս տարուածներուն հետ, Սերաստիա մնացած էր, և այն տեղէն փոխանորդաբար հոգ կը տանէր կաթողիկոսութեան գործերուն։

866· Պետրոս կաթողիկոսի մանուքնէ քիչ ետքը մեռաւ Գրիգոր Մագիստրոս ալ, անոր հիացողն ու մանրբիմը։ Մագիստրոսէ իբր ընծայ Պետրոսի գրկուած խաչանիշ ցօղ Նեցուկ և փառապան մասն (ՄԱԳ· 31)։ և քաշէ մանուածոյ ճախարակէալ, և անոր էջերն պբեայ (ՍԱԳ· 32), անոր կոստանդնուպոլիսէ ազատելուն առթիւ խնդակցութեան նուէրի նշանակութիւնը կը կրէին, և նշանակ պա յարմարութեան սինարիկը (ՄԱԳ· 31), կրնայ Պետրոսի փառքով գաւնալուն վրայ մնկնուիլ (§ 857)։ Կաւակալութեան պաշտօնը Մագիստրոսի ճաշակին համեմատ գործ մը չէր, որ աւելի ուսումնական և կրօնական զբաղումներով կը զբաղեցնար, ուսոի յաճախ միաբէն կ'անցընէր կայսր երթալ, զի ինչ-որ վերջին հրդեհը Հռոմ կատարած էր Գրիգորի Աթոռոյն (ՄԱԳ· 48), բայց իր դիտման չէ հասած։ Նա պարտաւորուեցաւ մնաց ընդհանուր ընդհատումներ և արտօնութիւններ՝ հանդերձ պարբերական ուխտագնացութեամբ սպանդներ, ունեցած վիճակը պէտք էր մինչեւ ցվերջ (ՄԱԳ· 105)։ Միայն կը մխիթարուէր ամէն կողմ խրատներով և հրահանգներով լեցուն նամակներ գրելով։ Մագիստրոսի կեանքին վերջին մասը վարչական արդիւնաւոր գործերով անցած է, այնպէս որ ինքն իրեն համար պարծենալով կը վկայէ, թէ ամէն կողմ ծանօթ են և յիշատ իմոյ պետութիւնս յաւէտ եկած արդիւնքները է բոլոր ջոջութիւնն, է խոստ և է գեղեցիկ, յաւուրս և է ջէրս, յանապատս և է պատ, և է բոլոր գնդական սահմանութիւնս, որոնց մեծ հետեւանքն է է հաստատուն բռնութիւնն էտալեանն, և իր կառավարած հանգրվն պատասխանութիւնս և բարեյաջողութիւնս սահմանը (ՄԱԳ· 65)։ Բայց ոչ ինքն մանրամասնութիւններ պատմած է, և ոչ ուրիշ կողմէ յիշուած են։ Աւելի ծանօթ են իր գրական աշխատութիւնները, թուղթերը, տաղասացութիւնները, քերականին մեկնութիւնը, և Պատառի գործերէն Տիմէոսի ու Փեդոնի իմաստասիրականներուն, և Եւկլիդէսի երկրաչափականին թարգմանութիւնները (ՄԱԳ· 66)։ Վերջապէս յոգնած ու պարտասած կնքեց նա իր կեանքը 1059'ին մօտաւորապէս 68 տարեկան (ՄԱԳ· իբ·) և թաղուեցաւ Օկոմիի վանքը, որ է այժմեան Հասանքալէի Ս. Աստուածածինը, ուր և կը ցուցուի տակաւին իր գերեզմանը։ Գրիգորի զաւակներէն կը յիշուին չորս մանչեր և չորս աղջիկներ։ Մանչերն են Վասակ, Վահրամ, Վասիլ, և Փիլիպէ։ Իսկ աղջիկներէն մէկը Վեստ Սարգիսի (ՇԱԿ· 135), և միսը Թումնիկ Մուշեղեանի կին էին։ Երրորդն ամուսնացած էր Վասակ իշխանի հետ, որմէ Ապիրատի ու Թոռն Պահլաւունի Հասանի, որ չորս զաւակներ ունեցաւ, Գրիգոր, Հասան, Սպիջանապ և Բաբակ, որ յետոյ կաթողիկոս եղաւ։ Զորրորդ աղջիկը ամուսնացաւ Ծովքի իշխանին հետ, և ասոր զաւակներն են Ապիրատ, Վահրամ, Վասակ և Գրիգոր որ յետոյ եպիսկոպոս եղաւ, Ապիրատին զաւակներն են Վասիլ, Շահան, Գրիգոր և Ներսէս, վերջին երկուքը Պահլաւունի Շնորհալի կաթողիկոսները։ Վասիլի որդին է Գրիգոր Տղայ, Շահանի որդին է Գրիգոր Ապիրատ, և անոնց քոյրը Շահանդուխտ ալ Ներսէս Լամբրոնացիին մայրն է։ Մագիստրոսի պատկան ճիւղը յաջորդութիւն չէ թողած։ Վանանդի Վասիլ և Փիլիպէ ծաղիկ հասակի մէջ մեռան, Վահրամ անորդի մնացած և եաքը կաթողիկոս եղած Վկայասէրն է, Վասակ ալ Անահիտի դուքս եղած և ժողովրդական յուզմանց մէջ սպաննուած է 1076'ին և սերունդը չյիշուիր։ Մագիստրոսի տունը պայծառացնողները իրեն կրկտ ազգիկներուն սերունդները կը մնան, որոնք Պահլաւունի անունը պահեցին, կամ իբրեւ խնամիական փառաւոր անուն մը, և կամ, ինչպէս չատեր կը կարծեն, նոյնիսկ վիճանկն ալ Պահլաւունի ցեղէ ըլլալուն համար։ Այդ կէտը գրեթէ սասկզատած է Հասանի թոռ Վասակի վրայ, իսկ Ծովքի իշխանին վրայ դժուար է ճշդել, քանի որ անունն իսկ անծանօթ մնացած է, թէպէտ աւելի յայտնի և աւելի արդիւնաւոր եղան այդ ճիւղէն յառաջ եկող չորս կաթողիկոսները, Պահլաւունին, Շնորհալին, Տղայն և Ապիրատը, և Լամբրոնացի եպիսկոպոսը։

867· Հայաստանի կացութիւնը տարբեր չէր տակաւին այն տխուր նկարագիրէն, զոր անդամ մը բացատրեցինք (§ 860), և Սելճուքեան տպստամբները անդադար կը զառնային, և կողոպտելով ու գերելով եան կ'երթային։ Ձմեռ քաղաք, չմեռ գաւառ Հայաստանի, մէջ որ անոնց բանութեան և գառնութեան զոհ չերթար։ Իրենց արշաւանքը ընդարձակելով Սերաստիոյ վրայ ալ եկան, և քաղաքը պաշարեցին յօր Բաբեկենտաղէ Վարդավառին, 508 արէ 30'ին, որ է 1059 յունիս 4'ին, և առին ամէն խժդժութիւն գործելէն ետքը մեկնեցան անդիս և անմամբ ջերմութեամբ (ՈՒՈ· 161)։ Առամ և Արուսեակ պարտաւորեցան Խաչատրանէք բերդը տպատիկ, մինչեւ հրաման հնաւանար, զի անպարկաշ էր փառքն Աբբասեան (ՈՒՈ· 160)։ Որչափ ալ մեր պատմագիրներուն ժամանակագրական հաշիւները խիստ ճշդութիւն մը չունենան, սակայն Խաչիկի կոստանդնուպոլիս տարուիլը (§ 864) յօր Յոհաննէս բառնալէն (ՈՒՈ· 164), իմպ է հետեւցնել, թէ Խաչիկ գեռ Սերաստիա էր, այդ ազէկատուր արկածին առնը, որով առաջին արկածին վրայ աւելցած կըրկին արկածներ եղած կ'ըլլան Տուկիթի բռնաթիւնները։ Մեր նպատակէն դուրս է մանրամասնօրէն յառաջ բերել այդ ազէատներուն չարքը, որոնք երբէք չընդհատեցան, և Տուկիթի կազմէն դիմադրութեան համար ղրկած գունդերն ալ օգուտ մը չտնեցան, և աւերածն ու կոտորածը միեւնոյն կերպով չարունակեց մինչեւ Տուրվիլի մահը 1064'ին, որուն յաջորդեց իր եղբայրը (ՈՒՈ· 173) կամ հօրեղբօրորդին (ՎԱՐ· 101) Ալփասլան, և նորագալ այժերով արշաւանքները սաստկացուց անմիջապէս։ Ալփասլանից կամ Գուգարաց թագաւորն կորիկէ, Անհողինի որդին, հազիւ անոր բռնութենէն ազատեցաւ, իր աղջիկը Ալփասլանի կնութեան տալով (ՈՒՈ· 174)։ Կարսի թագաւոր Գագիկ Աբասեանն ալ սեւագդեաց և ագաղգեաց ներկայանալով Ալփասլանի գնապանին, Տուրվիլի մահուան համար սուգի մէջ ըլլալը կնգծնց, և անով Ալփասլանի համակրութիւնը գրաւելով, և հարիւր հազար դահեկան ծախքով Ալփասլանի անգան մը տալով՝ վերադաս վանդիէն ազատեցաւ (ՈՒՈ· 180)։ Բայց անմիջապէս բանագնաց եղաւ Տուկիթի հետ, Կարսը Յոյներուն յանձնեց, և փոխանակ տալու Ծամնդաւ, Լաբէ, Աֆսաթա և Կամախ քաղաքները՝ չրջակայ հարիւր գիւղերով (ՎԱՐ· 102), ըստ այլոց նաեւ Կեսարիա և Խաւարտանէք քաղաքները (ՍՄՐ· 78)։ Աստղմէ Լաբէը, Սեւնեքերմի արուած տասմանութեան մէջ ալ յիշեցինք (§ 824), և Ծամնդաւը անոր արգասին Դաւիթի արուածներուն մէջ, ինչպէս նաեւ Կեսարիան և Խաւարտանէքը (§ 829)։ Կ'երեւի թէ ժամանակ անցնելով փոփոխութիւններ կրած էին Արծրունիներուն արուած քաղաքները, ուրիշ եւս գեռ անոնց թագաւորութիւնը վերջացած չէր, երբ Գագիկ Աբասեան ալ այս կարգ անցաւ։ Ըստ այսմ Գագիկ Աշոտեան ալ համրելով, երեք Հայ իշխանութիւններ եղան Փոքր Հայոց մէջ, իրարու մօտաւոր, եթէ ոչ իրարու կից և տասմանակից։

868· Երբ այդ եղերութիւնները կը կատարուէին, Խաչիկ արդէն ապատած էր կոս-

ԳԱԳԻԿ ԱԲԱՍԵԱՆ

ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ԵՒ ՍԵՐՈՒՆԴԸ

ամրդնուպոլսոյ բանտարգելութենէն, և դարձած էր հայարնակ կողմեր, և հաստատուած էր ի Տոքըթոյ կամ

ԽԱԶԻԿ Ի ՔԱԻԲԼՈՒՐ

Տարանտիա, այժմ Տարչէկ, ուր Տուկին եբեկո վանս չնորհած էր իրեն։

Պատմիչը կը յաւելու թէ կայսրը տուած էր ևս Խաչիկի ղը է Հայս էբէանց պեղէ էն, (Լ.Ա.Ս. 73), որով կրնանք իմանալ ներքին գաւառներու մէջ գանուող կալուածները, այլ արգելնալ էր կաթողիկոսին այն կողմեր երթալ, հարկաւ միևնոյն ապատամբութեան կապակցով, զոր Պետրոսի վրայ ալ ունեցած էին (§ 852), և Խաչիկի վրայ տեսնել ևս կրնային կապակիլ։ Խաչիկի նոր հայրապետական աթոռանիստը կը կոչուի Թաւրիւզ (ՈՒՒ. 165), որ պէտք է ըլլայ Տարանտիոյ մօտ իրեն համար որոշուած երկու վանքերէն մին, որ այնուհետև հայրապետանոցի ձևն է առած։ Դիտելի է միայն, որ Խաչիկի բնակավայր նշանակուած Տարանտիա, երկար Հայ իշխանութիւններէն ոչ մէկուն մէջ յիշուած է, որովհետև անոնց տեղերէն դուրս, յոյն կայսրութեան մը մէջ կը մնար, է առնուա Կոկէռնէ (ՄՄՒ. 75) որով Խաչիկի խոստացոյն հակողութեան ներքև դրուած ըլլալը կը հետևի։ Իսկ Խաչիկի Թաւրիւզի մէջ անցուցած ժամանակը որոշակի նշանակուած է ըսս եբէս, և այս երկար կոստանդնուպոլսոյ մէջ անցուցած տարիներուն հետ գումարելով, ընդ ամէնն վեց տ կէսով կ'ըլլայ ղրիս հայրապետութեան (ՈՒՒ. 165)։ Ուռհայեցիին այս հաշիւը մանրամասնել ըլլալուն, տեսնի ճիշդ կ'երևի քան տրիւզի մը տակս ժամանակ ըսելը (ԿԻՐ. 54), կամ միայն ամ եբէս տալը (Վ.Ա.Ր. 99), որ կրնայ Թաւրիւզ մնացած ժամանակին վրայ մնկնուիլ։ կամ տրիւզի մըն ալ ամ է գրելը (ՍՄ.Մ. 112) ուր յարմարագոյն կ'ըլլար ամ ե կարդալ, Թաւրիւզի սովորական փոխանակութեամբ։ Իսկ տարիներու գումարները պէտք չէ երբեք նոյնպէս լրացնել տարիներու վրայ հաշուել, ինչպէս քանիցս յիշեցինք, քանի որ մեր պատմագիրները երբեք ամիսներու և օրերու կոստարիներ չեն յիշեր, և միշտ տարիներու թիւերը կու տան մերձաւոր հաշիւներով։ Խաչիկի Թաւրիւզի մէջ եղած միջոցին բնաւ գործունէութեան յիշատակներ պատմուած չեն, մէկ կողմէն կայսերական կասկածոտ ճնշում, միւս կողմէն ամենատատիկ տեղացող արկածներ և տագնապներ, հարկաւ յարաբերութեանց վրայ ալ ազդեցութիւն ունեցան, որով Խաչիկ վչտալից ակնատես մը կ'ըլլար վերահաս թշուառութեանց, և ոչ թէ ազատ գործիչ մը, բաւական սեպելով ցրուեալ և վարատեալ, տառապեալ և մահացեալ հօտին հնարաւոր պաշտպանութիւններն ընել, և գոնէ հոգևորական դարմաններով ընձեռել։

869· Այդ միջոցին տեղի ունեցած եղերութեանց նշանաւորագոյնն է Անիի քաղաքին

ԱՆԻԻ ԱՌՈՒՄԸ

Ալփասլանէ գրաւումը Յոյներուն ձեռքէն, որուն մանրամասնութիւնները ընդարձակ տուած են մեր պատմագիրները, Լաստիվերտցին (Լ.Ա.Ս. 125), Ուռհայեցին (ՈՒՒ. 176) և ուրիշներ։ Եղերութեան ճիշդ թուական պէտք է ընդունիլ 1065 թուականը, այսինքն Ալփասլանի իշխանութեան բարձրանալուն յաջորդ տարին զոր վերջին պատմագիրներ ճշդած են 1064'ին։ Ալփասլան իր առաջին արշաւանքը լրացնելէն ետքն է (§ 867), որ միւս տարին Անիի վրայ եկաւ, ինչպէս որոշակի կը գրուի (ՈՒՒ. 175), և Ասողին ալ 514=1065 տարին կը նշանակէ (ՍՄ.Մ. 112)։ Հետևաբար պէտք չէ պնդել ոմանց 513=1064 թուականը յիշեցնելուն վրայ (Լ.Ա.Ս. 127), ուր թերևս նորէն Գ և Դ թուատառերու փոխանակութիւնը պէտք է ենթադրենք։ Եւ ոչ ալ պէտք է հիմնուիլ Յովհաննէս Սմբատի մահուընէն 23 տարի ետքը (Վ.Ա.Ր. 102), կամ Յունաց տիրապետութենէն 21 տարի ետքը (ԿԻՐ. 52) ըսուելուն վրայ, թէպէտև այդ թուականներն ալ չատ տարբերութիւն չունին, և մերձաւորապէս 1065 տարուան հետ կը համաձայնին։ Պաշարման տեւողութիւնը եղած է 25 օր (ԿԻՐ. 52), իսկ քաղաքին գրաւման օրը, ըսուած է թէ Տէքտէր յաւուր երեքշաբթի (ՍՄ.Մ. 112), որ է ըսել Վերափոխման ատեն կիրակի օրը, 1065 օգոստոս 15, կամ 514 ասոց 16, և պաշարումը սկսած կ'ըլլայ յուլիս 21'ին։ Անիի առումին 513 մարտի 30'ին նշանակուած ըլլալը (ՁՒ.Մ. Բ. 982) պատմագիրներուն մէջ չհանդիպիցանք, իսկ նոյն օրը 1064 յունիս 6'ին համեմատելը

անհամաձայն է չարժական տոմարին, որուն համեմատ կը պատասխանէ 1064 դեկտեմբեր 29'ին։ Եղերութեան պարագայից գալով աղեխարչ են պատմագիրներուն յաւելջ բերած մանրամասնութիւնները, որոնք կը վերկայեն, թէ սկսած ղանձոյն էտլէտն առհասարակ էորտրել անողբմաբար, և որպես ղէտրակոյտ է վերայ դիմանց կոյտ սրտրին, և սահվայր ի ծովացաս սանձոյն էտլէտն արեամբ, և սանձոյն դիմացեն էշխանէն պատն Հայոց և գաւէ ալտարցն երկրի կապանօք կային առաջի սուլտանին, և կանայք ընչեցիկք և անասունք է էտրատարք պանդն վրերեան է պաբուիկ է քեղրուիկն, և անհնամբ տանկոնս լուսոպեսիկը և վայելուչը ապիկոնս պարան զմեծ մարդն, և քաղաք արբանոնեալ էտհանայ այրեցան հրով, նաև ղմանս դինվի ցիլոսի ելերիներ ընդ երացոսացով, որ և պետոլցն սոսկալի էր (ՈՒՒ. 179)։ Վկայ դիր, որ անցանէ սա էտլէտան նկելիճ էր սրեամբ, և քաղաքն էտ վայրէ և ընդունի երկին քերելման պէսկանցն (Լ.Ա.Ս. 128)։ Ալփասլան հաղար այր զինու է քան զ, և լըքեալ յոբեան, զնի զերելոց երոց սրտրեալ (Վ.Ա.Ր. 101)։ Այսչափ անգթութեանց մէջ յատկապէս կը յիշուի ևս, որ այն աւարառուներէն մէկը յատկապէս վեր բարձրանալով զնուրքերէն նուէ նայր է քոհպերն նկելիցոյն ընկեց յերկիր (ՈՒՒ. 179), և թէ զնուէ ընդհարին ընդ ընկեցին, որ էր տարբալէք զ, զարան եղբին է կոխ զբան է զոռան տղկերկն Նախճաւան էտլէտին, որուն համար Ուռհայեցին կը վկայէ, թէ կայ զինվ ցայսօր (ՈՒՒ. 180)։ Խաչ կարծանողը, զմբէթին վրայէն իջած առեն, տրեալ է զրան որ կայր է քոհպերն նկելիցոյն, պըսէր կոնրնէն ընկեց է զէ նկելիցոյն և հանգիստ, ընդ Սբեայ Տիկնէրեան էր բերել զոռալ է հնդկայ ընդ բիւր զ քանցոյ (ՈՒՒ. 179)։ Եթէ բոլոր պատմագիրներն ալ ընդօրինակենք, ըստ արժանւոյն նկարագրած չենք ըլլար Անիի կրած հարուածին մեծութիւնը։ Լաստիվերտցին թշնուառութիւնները նկարագրելէն ետքը, բնաւ զարմ չզգար կարծես, և կ'ուզեցնէ թէ այս է բաւական անքրա էտլէտայ։ Բայց իր միաքն է ոչ թէ Հայերը, այլ ախրակատոր Յոյները զատապարտել, զի կը յարէ, որ չնչեն զինեալ ոբեամբ օձարայ և է էրանոյ գնանկայ էթրիմանան (Լ.Ա.Ս. 129) և բոլորովին խիստ կերպով կը դատէ Անին, և ոչ այն խղճացող ոճով որով Արծնի առումն էր պատմած (Լ.Ա.Ս. 68)։ Անիի այս կործանումը՝ վերջնականը չէ, և այս օրէն չսկսիր Անիի աւերակ և անմարդաբնակ վիճակը, զի տակաւին չարունակեց իբր բազմակի քաղաք մը ըլլալ, մինչև իր սպառասպառ կործանումը։

870· Անիի կործանումէն ետքն է որ Ուռհայեցին կը գրէ թէ ոսոփ սանէր է սրսէ էբեսո սեբ խաչիկ, չեչնել զաբերոճն հայրապետական ամրոցն Բոլոյն գանն Հայոց (ՈՒՒ. 184), որով կը յայտնէ թէ այդ մնծ կսկիծն ալ զգաց Խաչիկ, երբ առաջին վչտակիր կեանք կ'անցնէր Թաւրիւզի մէջ։ Գանի որ միևնոյն 1065 տարին Խաչիկի մահուան թուական կ'ընդունինք, բնական է հետևցնել, թէ այդ ցաւն ալ իր մահն ունեցաւ անոր մահը փութացնելու մէջ։ Բոլոր պատմական պարագաները գնահատել չենք կրնար Խաչիկի յառաջացեալ ծերութեան տարիք վերագրել, և կը կարծենք թէ չուրջ վաթսուն տարեկան եղած առենները եկած է մահը կարճել արի և անընկճելի կեանք մը, որ չարունակ նեղութեանց և փորձութեանց չարք մը եղաւ, սկսելով այն օրէն, որ իր մօրեղբօր Կոստանդնուպոլիս տարուելուն առթիւ, կաթողիկոսական պաշտօնին ծանրութիւնը առանձնաց, և որուն երբեք փառքն ու վայելքը չտեսաւ։ Մահը եղած է անչուչա Թաւրիւզի մէջ, միևնոյն 1065 տարւոյ ամառուան վերջերը, և գերեզմանն ալ հաւանաբար նոյն տեղ հաստատած պիտի ըլլայ, թէպէտ որոշակի գրուած չենք գտներ։ Խաչիկի կաթողիկոսութիւնը որչափ և կարճատև եղած է և փայլուն գործունէութեան արդիւնքներ չէ ունեցած, բայց մեր տեսութեամբ այնպիսի պարագաներ կը պարունակէ, որ Խաչիկի անձնուրութեան վրայ բարձր գաղափար մը կը ներչնչէ մօտէն դիտողին։ Փայլուն երևոյթներէ չատ ուրիշ բարձր են վիչտերու չարքերը, երբոր անոնց ներքև գտնուղը անընկճելի արիութեամբ կը դիմագրէ, իրեն յանձնուած առաքելին դէմ չմեղանչելու, իր պաշտօնին բարձրութիւնը չտապալելու։ Այդ խորհրդածութիւնները ուրիշ կը հաստատուին երբոր կը բաղդատենք իր ընթացքը, իր մօրեղբօր Պետրոս կաթողիկոսին ընթացքին հետ, և կը տեսնենք Խաչիկը ամէն չատ

տասնամեայ ժամանակամիջոցում, ինչպես նաև նրանից հետո, ամբողջ Հայաստանում, իր տարբեր մասերում, ինչպես նաև հայկական գաղթավայրերում, ստեղծվեցին մի շարք ուսումնական հաստատություններ, որոնք ունեցան մեծ նշանակություն հայ ժողովրդի կյանքում։ Այդ հաստատությունների մեծ մասը գտնվում էր Կ. Պոլսի հայ գաղութի հոգևոր առաջնորդության՝ Պատրիարքության հսկողության տակ։ Ուսումնական այդ հաստատությունների մեծ մասը ունեցել է իր պատմագիրը, որ գրի է առել նրանց պատմությունը։ Այդ պատմագրերի մեծ մասը տպագրված է, սակայն կան նաև ձեռագրեր, որոնք մնում են անտիպ։ Ուսումնական հաստատությունների պատմագրերի մեծ մասը ունի գրական մեծ արժեք, քանի որ նրանց հեղինակները հաճախ ոչ միայն պատմում են հաստատության կյանքի ու գործունեության մասին, այլև տալիս են հարուստ նյութ հայ ժողովրդի կյանքի, սովորությունների, ավանդությունների, հայ գրականության և մշակույթի մասին։ Այդ պատմագրերի մեծ մասը ունի նաև մեծ գրական արժեք։ Ուսումնական հաստատությունների պատմագրերի մեծ մասը գրված է ոչ թե գրաբարով, այլ աշխարհաբարով։ Ուսումնական հաստատությունների պատմագրերի մեծ մասը գրված է ոչ թե գրաբարով, այլ աշխարհաբարով։

871· Հաստատիչ Տաճատ Խոյեցի՝ իր իշխանության սկզբում, ինչպես նաև հետագայում, ամենայն ջանասիրությամբ հոգ էր տանում իր հոգևոր հոտի՝ հայ ժողովրդի հոգևոր կարիքների մասին։ Նա հոգ էր տանում, որ հայ ժողովուրդը ունենա բավարար թվով եկեղեցիներ, վանքեր, դպրոցներ, գրադարաններ, հիվանդանոցներ, ճանապարհներ, կամուրջներ և այլն։ Նա հոգ էր տանում նաև հայ ժողովրդի կրոնական կյանքի, հոգևոր դաստիարակության, հայ եկեղեցու ծիսական կարգերի, հայ եկեղեցական երգեցողության և այլ հարցերի մասին։ Նա հոգ էր տանում նաև հայ ժողովրդի կրթության, գրականության և մշակույթի մասին։ Նա հոգ էր տանում նաև հայ ժողովրդի տնտեսական կյանքի, առևտրի, արհեստների և արդյունաբերության մասին։ Նա հոգ էր տանում նաև հայ ժողովրդի առողջության, հիվանդությունների և բուժման մասին։ Նա հոգ էր տանում նաև հայ ժողովրդի ընտանեկան կյանքի, ամուսնության, ընտանիքի և երեխաների դաստիարակության մասին։ Նա հոգ էր տանում նաև հայ ժողովրդի հանգստի, զվարճանքների և տոների մասին։ Նա հոգ էր տանում նաև հայ ժողովրդի հագուստի, սնունդի և կենցաղի մասին։ Նա հոգ էր տանում նաև հայ ժողովրդի լեզվի, բարբառների և գրական լեզվի մասին։ Նա հոգ էր տանում նաև հայ ժողովրդի պատմության, ազգագրության և բանահյուսության մասին։ Նա հոգ էր տանում նաև հայ ժողովրդի ազգային ինքնության և հայրենասիրության մասին։ Նա հոգ էր տանում նաև հայ ժողովրդի միասնության և համերաշխության մասին։ Նա հոգ էր տանում նաև հայ ժողովրդի ապագայի և նրա հետագա զարգացման մասին։

ՎԱՀԱՆ ՏԱՃԱՏԵԱՆ

872· Մաշկի տուժելը կոչվում է մաշկի մասի մահվան այն տեսակը, որի ժամանակ մաշկի ոչնչացած մասը չի դադարում կապված լինել մարմնի մնացած մասերի հետ։ Մաշկի տուժելը կարող է առաջանալ տարբեր պատճառներից։ Մաշկի տուժելը կարող է առաջանալ ջերմության, քիմիական նյութերի, էլեկտրականության, ճառագայթների և այլ գործոնների ազդեցության հետևանքով։ Մաշկի տուժելը կարող է առաջանալ նաև որոշ հիվանդությունների ժամանակ։ Մաշկի տուժելը կարող է լինել մակերեսային կամ խորը։ Մակերեսային տուժելուց հետո մաշկը սովորաբար վերականգնվում է առանց հետքի, իսկ խորը տուժելուց հետո մաշկի վրա մնում են սպիներ։ Մաշկի տուժելը կարող է ունենալ տարբեր ծանրության աստիճաններ։ Ծանր տուժելուց հետո մաշկը կարող է ամբողջությամբ կորչել, և նրա տեղում կարող է առաջանալ խոր վերք։ Մաշկի տուժելը կարող է ունենալ նաև տարբեր ընթացք։ Որոշ դեպքերում մաշկի տուժելուց հետո առաջանում է սուր բորբոքում, որը կարող է տևել մի քանի շաբաթ կամ նույնիսկ ամիսներ։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերը կարող են երկար ժամանակ չլավանալ և վերածվել քրոնիկական վերքերի։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերի բուժումը կախված է վերքի տեսակից և ծանրությունից։ Մակերեսային վերքերը սովորաբար բուժվում են առանց հետքի, իսկ խորը վերքերը՝ սպիներով։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերի բուժման համար կիրառվում են տարբեր միջոցներ, որոնք կախված են վերքի տեսակից և ծանրությունից։ Մակերեսային վերքերի բուժման համար կիրառվում են հակաբորբոքային, հակաբակտերիալ և վերքերը մաքրող միջոցներ։ Խորը վերքերի բուժման համար կիրառվում են նաև վերքերը կարելու և պլաստիկ վիրահատության մեթոդներ։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերի բուժման համար կիրառվում են նաև ֆիզիոթերապևտիկ մեթոդներ, ինչպիսիք են ուլտրամանուշակագույն ճառագայթումը, լազերային թերապիան և այլ մեթոդներ։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերի բուժման համար կիրառվում են նաև ֆիզիոթերապևտիկ մեթոդներ, ինչպիսիք են ուլտրամանուշակագույն ճառագայթումը, լազերային թերապիան և այլ մեթոդներ։

ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

873· Մաշկի տուժելը կոչվում է մաշկի մասի մահվան այն տեսակը, որի ժամանակ մաշկի ոչնչացած մասը չի դադարում կապված լինել մարմնի մնացած մասերի հետ։ Մաշկի տուժելը կարող է առաջանալ ջերմության, քիմիական նյութերի, էլեկտրականության, ճառագայթների և այլ գործոնների ազդեցության հետևանքով։ Մաշկի տուժելը կարող է առաջանալ նաև որոշ հիվանդությունների ժամանակ։ Մաշկի տուժելը կարող է լինել մակերեսային կամ խորը։ Մակերեսային տուժելուց հետո մաշկը սովորաբար վերականգնվում է առանց հետքի, իսկ խորը տուժելուց հետո մաշկի վրա մնում են սպիներ։ Մաշկի տուժելը կարող է ունենալ տարբեր ծանրության աստիճաններ։ Ծանր տուժելուց հետո մաշկը կարող է ամբողջությամբ կորչել, և նրա տեղում կարող է առաջանալ խոր վերք։ Մաշկի տուժելը կարող է ունենալ նաև տարբեր ընթացք։ Որոշ դեպքերում մաշկի տուժելուց հետո առաջանում է սուր բորբոքում, որը կարող է տևել մի քանի շաբաթ կամ նույնիսկ ամիսներ։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերը կարող են երկար ժամանակ չլավանալ և վերածվել քրոնիկական վերքերի։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերի բուժումը կախված է վերքի տեսակից և ծանրությունից։ Մակերեսային վերքերը սովորաբար բուժվում են առանց հետքի, իսկ խորը վերքերը՝ սպիներով։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերի բուժման համար կիրառվում են տարբեր միջոցներ, որոնք կախված են վերքի տեսակից և ծանրությունից։ Մակերեսային վերքերի բուժման համար կիրառվում են հակաբորբոքային, հակաբակտերիալ և վերքերը մաքրող միջոցներ։ Խորը վերքերի բուժման համար կիրառվում են նաև վերքերը կարելու և պլաստիկ վիրահատության մեթոդներ։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերի բուժման համար կիրառվում են նաև ֆիզիոթերապևտիկ մեթոդներ, ինչպիսիք են ուլտրամանուշակագույն ճառագայթումը, լազերային թերապիան և այլ մեթոդներ։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերի բուժման համար կիրառվում են նաև ֆիզիոթերապևտիկ մեթոդներ, ինչպիսիք են ուլտրամանուշակագույն ճառագայթումը, լազերային թերապիան և այլ մեթոդներ։

ՎԱՀԱԳՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

874· Մաշկի տուժելը կոչվում է մաշկի մասի մահվան այն տեսակը, որի ժամանակ մաշկի ոչնչացած մասը չի դադարում կապված լինել մարմնի մնացած մասերի հետ։ Մաշկի տուժելը կարող է առաջանալ ջերմության, քիմիական նյութերի, էլեկտրականության, ճառագայթների և այլ գործոնների ազդեցության հետևանքով։ Մաշկի տուժելը կարող է առաջանալ նաև որոշ հիվանդությունների ժամանակ։ Մաշկի տուժելը կարող է լինել մակերեսային կամ խորը։ Մակերեսային տուժելուց հետո մաշկը սովորաբար վերականգնվում է առանց հետքի, իսկ խորը տուժելուց հետո մաշկի վրա մնում են սպիներ։ Մաշկի տուժելը կարող է ունենալ տարբեր ծանրության աստիճաններ։ Ծանր տուժելուց հետո մաշկը կարող է ամբողջությամբ կորչել, և նրա տեղում կարող է առաջանալ խոր վերք։ Մաշկի տուժելը կարող է ունենալ նաև տարբեր ընթացք։ Որոշ դեպքերում մաշկի տուժելուց հետո առաջանում է սուր բորբոքում, որը կարող է տևել մի քանի շաբաթ կամ նույնիսկ ամիսներ։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերը կարող են երկար ժամանակ չլավանալ և վերածվել քրոնիկական վերքերի։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերի բուժումը կախված է վերքի տեսակից և ծանրությունից։ Մակերեսային վերքերը սովորաբար բուժվում են առանց հետքի, իսկ խորը վերքերը՝ սպիներով։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերի բուժման համար կիրառվում են տարբեր միջոցներ, որոնք կախված են վերքի տեսակից և ծանրությունից։ Մակերեսային վերքերի բուժման համար կիրառվում են հակաբորբոքային, հակաբակտերիալ և վերքերը մաքրող միջոցներ։ Խորը վերքերի բուժման համար կիրառվում են նաև վերքերը կարելու և պլաստիկ վիրահատության մեթոդներ։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերի բուժման համար կիրառվում են նաև ֆիզիոթերապևտիկ մեթոդներ, ինչպիսիք են ուլտրամանուշակագույն ճառագայթումը, լազերային թերապիան և այլ մեթոդներ։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերի բուժման համար կիրառվում են նաև ֆիզիոթերապևտիկ մեթոդներ, ինչպիսիք են ուլտրամանուշակագույն ճառագայթումը, լազերային թերապիան և այլ մեթոդներ։

ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

875· Մաշկի տուժելը կոչվում է մաշկի մասի մահվան այն տեսակը, որի ժամանակ մաշկի ոչնչացած մասը չի դադարում կապված լինել մարմնի մնացած մասերի հետ։ Մաշկի տուժելը կարող է առաջանալ ջերմության, քիմիական նյութերի, էլեկտրականության, ճառագայթների և այլ գործոնների ազդեցության հետևանքով։ Մաշկի տուժելը կարող է առաջանալ նաև որոշ հիվանդությունների ժամանակ։ Մաշկի տուժելը կարող է լինել մակերեսային կամ խորը։ Մակերեսային տուժելուց հետո մաշկը սովորաբար վերականգնվում է առանց հետքի, իսկ խորը տուժելուց հետո մաշկի վրա մնում են սպիներ։ Մաշկի տուժելը կարող է ունենալ տարբեր ծանրության աստիճաններ։ Ծանր տուժելուց հետո մաշկը կարող է ամբողջությամբ կորչել, և նրա տեղում կարող է առաջանալ խոր վերք։ Մաշկի տուժելը կարող է ունենալ նաև տարբեր ընթացք։ Որոշ դեպքերում մաշկի տուժելուց հետո առաջանում է սուր բորբոքում, որը կարող է տևել մի քանի շաբաթ կամ նույնիսկ ամիսներ։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերը կարող են երկար ժամանակ չլավանալ և վերածվել քրոնիկական վերքերի։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերի բուժումը կախված է վերքի տեսակից և ծանրությունից։ Մակերեսային վերքերը սովորաբար բուժվում են առանց հետքի, իսկ խորը վերքերը՝ սպիներով։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերի բուժման համար կիրառվում են տարբեր միջոցներ, որոնք կախված են վերքի տեսակից և ծանրությունից։ Մակերեսային վերքերի բուժման համար կիրառվում են հակաբորբոքային, հակաբակտերիալ և վերքերը մաքրող միջոցներ։ Խորը վերքերի բուժման համար կիրառվում են նաև վերքերը կարելու և պլաստիկ վիրահատության մեթոդներ։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերի բուժման համար կիրառվում են նաև ֆիզիոթերապևտիկ մեթոդներ, ինչպիսիք են ուլտրամանուշակագույն ճառագայթումը, լազերային թերապիան և այլ մեթոդներ։ Մաշկի տուժելուց հետո առաջացած վերքերի բուժման համար կիրառվում են նաև ֆիզիոթերապևտիկ մեթոդներ, ինչպիսիք են ուլտրամանուշակագույն ճառագայթումը, լազերային թերապիան և այլ մեթոդներ։

874. Հաւանական չէ որ Յոյները հաւանած ըլլան Հայոց վարդապետութեան և ընդունած ըլլան անոնց ուղղափառութիւնը, քանի որ յայտնի են անոնց մոլեռանդ զգացումները, բայց չատ հաւանական է որ հարկ սեպած ըլլան լռել և ընտրութիւնը թողլատրել, տեսնելով Հայոց կողմէն յայտնուած հաստատամտութիւնը, և խիթալով որ նոր խառնակութիւններ տեղի չտան աւելի ծանր խնդիրներու, որոնք կրնան Հայերը խրտչեցնել, և նորանոր տագնապներ պատճառել կայսերութեան։ Ուստի Յոյներ խոհեմութիւն սեպած կ'ըլլան իրենց պահանջքներուն վրայ չպնդել, և զիջողութեան ձեւով փակել խնդիրը, զոր Հայերը կրնային այլապէս նկատել, և ըսել թէ Գագիկ հաւանեցաւ ընծաներուն և ղրկածներուն, և ուրիշ բան (ՍՄՐ·80)։ Բայց եթէ Գագիկ Կոստանդնուպոլիսէ դարձաւ ըլլալով ընդ Յոյոց (ՈՒՈ·216), և եթէ յոյներուն չկրնան ընդ որ ըլլալ, հրամայեց ամենայն ըզբայն Հայոց խոյսոռանել Յոյները, և եթէ խորհեցաւ այլ ոչ գտանել քեռա է Կոստանդնուպոլիս (ՈՒՈ·217), հաւանական չեւ ևիր ըսել, թէ կատարեալ սիրով և խաղաղութեամբ վերջացած ըլլայ Գագիկի և Տուկիծի միջև տեղի ունեցած միջադէպը։ Վարդանի պատմութեան համեմատ, Գագիկ Աբասեանն է, որ փնտռել առ կայսր, խնդրել հրամանս չեռնադրել Հայոց պատրիարք (ՎԱՐ·102), և ժամանակներուն մօտաւորութիւնը նկատի առնելով, կրնանք ըսել թէ Գագիկ Աշոտեան, հետեւելով իր բուն բնաւորութեան կատանդնուպոլիսէ մեկնեցաւ, Հայոց ընդդիմութեան մասին ազդեցիկ տպաւորութիւն մը թողլով, և ընտրութեան մասին արգելքները դեռ չփարատած, և թէ անկէ ետքը Գագիկ Աբասեան գործը ձեռք առաւ, և հաշտարար կերպով Տուկիծը հաւանեցուց, թէ օգտակար պիտի չըլլայ արգելքը չարունակել։ Այս յաջողութեան օգնեց ևս Մարիամ Թագուհի զոր Գագիկ Աբասեանի կինը, քան թէ դաւսպրը, կը կարծենք (ԿԱԼ·225), որ իր միջամտութիւնը գործածէց Եւդոքսիա կայսրևւոյն մօտ, որուն սէրն ու մտերմութիւնը գրաւած էր, և այսպէս հնար եղաւ կաթողիկոսական սթոռին տեւական պարապութեան վտանգին առաջքն առնել։ Վերջապէս Տուկիծ պրպ մեծ սէր և ընդունելութիւն, և ընդհնոց բաղմամ պրիքներ Գագիկ, ի տարկ Աբասեանին, և Ադոմայ և Աբրահամի և այլոց էշխաններ, որոնք զարձան իրենց տեղերը նոր կաթողիկոսի ընտրութեան և օծման արտոնութիւնն առացած։

875. Գագիկ երբոր Տուկիծի առջև բամբասիչներուն յայտարարութիւնը կը հերքէր, յիշած էր թէ բազմամ կան ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ յաչխարհն Հայոց կառուցեալ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ վարդապետք, որ ոչ ընդունին, և ոչ ոք ընդալնոքն ջրոյս այս (ՈՒՈ·195)։ Պատմագիրը առիթ առնելով այդ խօսքէն, նոյն ժամանակին ծաղկած ուղղափառ վարդապետներու ցուցակ մը կը դնէ (ՈՒՈ·215), զոր մենք ալ այս տեղ առջև կը բերենք, թէպէտ չատերուն անունները ուրիշ կողմէն անծանօթ են։ Տիրան Կապանեցի, հաւանաբար նոյն այն Տիրան վարդապետն է, ուսկից ինչ ինչ տակագրներ կը գտնուին գրչագիրներու մէջ (ՀԻՆ·793)։ Սայլահանն կամ Լասաիվերացին, յայտնապէս ծանօթ պատմագիր Արիստակէս վարդապետն է, կարնոյ գաչտի Լասաիվերա գիւղէն, որ Սայլահան ալ կոչուած է, և այսօր ալ Սալաձոր կը կոչուի։ Առաջ Անձաւեցին, զոր պէտք է Անձաւացի կարդալ, և կը լինի նոյն ինքն Առաջագիրքին ծանօթ հեղինակը։ Անանէ և Գրիգոր Նարեկացի ընտանեկանը՝ Անանիա Նարեկացի (§ 790) և Գրիգոր Նարեկացի (§ 813) յայտնի անձերն են։ Սարգիս Սեւանեցի մը յիշուած է Մագիստոսի Թուղթերուն կարգին, և իրր մտերիմ Գագիկ Աշոտեանի (ՄԱՐ·66), և հաւանաբար նոյնն է Ուռհայեցիին յիշածն ալ, բայց անհնար չէր Սարգիս Սեւանցի կաթողիկոսին վրայ ալ իմանալ։ Յովսէփ Ընծայեցին մեր տեսութեամբ Յովսէփ Հնձացին է, անուանի աղաւաղութեամբ չփոթուած։ Գէորգ Ուռհայեցին պէտք է նոյն համարիլ Գէորգ Ուռհայեցիին հետ, զոր նոյն ինքն Ուռհայեցին գովութեամբ կը յիշէ (ՈՒՈ·295)։ Դէսկորոս Սանահնեցին, Պետրոսի հակաթոռ կաթողիկոս եղողն է (§ 835), որ իրր ուղղափառ վարդապետ իւր համբաւը պահած է։ Անանէ Հաղբատացին կ'երևի թէ Անանիա Սանահնեցին է, որ այս միջոցիս ծաղկեցաւ, որուն գանազան գրուածներն ալ կան (ՀԻՆ·588), և որ Մագիստոսի հետ ալ կը թղթակցէր (ՄԱՐ·116)։ Յակոբոս Բարաճատեան կամ Բարաճատայ որդին, բոլորովին անծանօթ անուն է, և հնար չէ Բարաթինեցիին հետ նոյնացնել, քանի որ առոր ակարանալն ալ պատմուած է (§ 872)։ Անանն վարդապետ մը քնաւ ծանօթ չէ։ Տիմոթէոս վարդապետ մը կայ յիշուած, որ Աբարածոց կամ Ծննդոց գիրքն է մեկնած, բայց քիչ մը աւելի ուշ է ապրած (ՀԻՆ·793)։ Յովհաննէս կոզեռնը առիթ ունեցանք պատմութեանս կարգին ալ յիշել՝ իրրև Պետրոսի ուղեկից (§ 827), և իրրև խաւարումը մեկնող (§ 855), և որուն աշխատութիւններն ալ կը յիշուին (ՀԻՆ·570)։ Այդ կարգին կը յիշուին ևս Պօղոս և Յովսէփ և Յովհաննէս վարդապետներ, զորս հնար չէ ծանօթացնել ուրիշ պարագայ մը յիշուած չըլլալուն, Գէորգ Թոմայեցի գպրապետ ալ ուրիշ կողմէ ծանօթ չէ, իսկ Պարկճակ յայտնի ալ չէ թէ ինչ տեսակ անուն է, և ինչ ասոխճանէ անձ մը։ Ասկայն ամէնն ալ արդիւնաւոր անձեր ըլլալու են, եթէ անյաղթ կը կոչուին, իբր հաստատուն անընկճելի ախոյեաններ, որ կրէին լսելու ապրուածային ընդհանր, որ երբեմն յաչխարհն Հայոց յայտ եղամանակի (ՈՒՈ·216)։

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Բ. ՎԿԱՅԱՍԷՐ

876. Թէ ինչ ձեւեր գործածուեցան նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար, յատակ և ստոյգ կերպով բացատրուած չենք գտներ։ Մէկը կ'ըսէ թէ աշխարհս Հայոց ՀԱՔՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐԵԼԻՆ ժողովեալ է ի վայր կոչնաչեն հայրապետ (ԿՒՐ·54), սակայն չէ ըսուած թէ ո՛րը և ո՞ւր գումարուեցաւ ժողով մը։ Ուրիշ մըն ալ կը պատմէ, թէ որ ճաշեալ եղէ է ընթասրան և չէչխանաձն Հայոց խնդրէր որդւէն ճոանել ընդ ոտ աջմանասր (ՈՒՈ·185), և կը տեսնուի թէ եպիսկոպոսներէ գումարուած ընտրողական ժողով մը չէ եղածը, թէպէտև անոնց գլխաւորներուն հետ կանխաւ համաձայնութիւն հաստատուած կրնայ ըլլալ։ Շնորհալի կը գրէ թէ ընդս Հայոց անդ ժողովեալ, և ճոքան խորհրդածեալ (ՁԱՓ·544), ընտրութիւն եղած է, որ լոկ խորհրդակցութեան խնդասը կու տայ։ Ըստ այսմ կը տեսնուի թէ Փոքր Հայոց Հայ թագաւորներու մէջ, կամ աւելի ճիշտ երկու Գագիկներու և երկու Արծրունիներու մէջ կատարուած գործ մըն է եղածը, որ Յովհկին մեռնելէն և Տուկիծի զրած արգելքէն ետքը պատահած խորհրդակցիլ, թէ զով ընտրեն որ գործը աւելի դիւրին կերպով յաջողի։ Այդ խորհրդակցութիւնը կրցան ընել կոստանդնուպոլիս չգացած կամ կոստանդնուպոլիս գացած և անկէ դարձած եպիսկոպոսներ, որոնք Գագիկի Աբասեան Տուկիծը համոզելու կ'աշխատէր, արդէն ընտրելին որոշուած էր, զի զրուած է թէ ընդդէմ հրամանս չեռնադրել Հայոց պատրիարք ընդ որդի Գրիգորի Մամիկոնէից (ՎԱՐ·102)։ Պետրոս և Յովհկ վերջին կաթողիկոսները կատարելի եղած էին կայսրներուն, թէ կրնան գործիք ըլլալ հայրենասէր խումբին, և գործի գլուխ անցնելով կրնան ապահովեցնել Հայաստանցիները (ԼԱՍ·72), հետեւաբար կայսրը համոզելու առաջին պայմանը՝ անոր վստահութեան արժանի անձ մը ներկայացնն էր, այնպիսի մէկ մը որուն յանձնաբեր զգացումները երկբայութեան տեղի չթողուին, և որուն անցեալը երաչխաւոր ըլլար իր ապագայ յանձնաբեր գործունէութեան։ Գործը այդ տեսակէտէն նայուած ատեն, ընտրութիւնը չատ վարանմանց տեղի չէր կրնար տալ, որովհետև ոչ ոք կրնար հաւատարիմ այս մասին այն վստահութեան՝ զոր կրնար ազդել Գրիգոր Մամիկոնեանի երկրորդ որդին, ինքն ալ գործ մը, և կայսերական ծառայութեանց մէջ փորձուած վարքով։ Ընտրողներու թագաւորական խումբն ալ հարկաւ իր միտքին մօտ կը գտնէր, բարեբաղդն իշխանական դասակարգէ և Պահլաւունիներու տունէն մէկուն յանձնել հայրապետական սթոռը, քան ուրիշ

վանական կամ անապատական կրօնաւորի մը, որ ոչ կրնար քաղաքական և վարչական կացութիւնը կշռել· ոչ պետական կանոններու պահանջած հմտութիւնն ունենալ, և ոչ յոյն կայսերական յարաբերութեանց մէջ պատշաճից կանոնները գործադրել: Հայոց թագաւորութեան և ազգային ինքնօրինութեան գաղափարն այլևս մեռած ու թաղուած էր, և Բագրատունիներ ու Արծրունիներ լաւ կը զգային, թէ իրենց ունեցածն ալ իսկապէս ազնուական մը չէ, աւատական գրութիւն մը չէ, և իրենց անձին հետ կապուած վարձատիր կացութիւն մըն է: Իսկ Վահրամի վրայ միաբերնին հաստատելնին, ուրիշ գիրութիւն մըն ալ ունէր, զի Վահրամ այլ ևս գաւթ ու կաւակալ մը չէր, և եկեղեցական մեծ կրօնաւոր մըն էր:

877. Վահրամի ծննդեան տարին որոշակի ցուցուած չէ, բայց չատ ալ կրնաւորդ պէտք չէ եղած ըլլայ, թէ-

ՎԱՀՐԱՄ ԿԱՄ ԳՐԻԳՈՐ

պէտ Մանուէլ մը յաջիճ Պահլաւունեաց կոչուած է այս առթիւ (ՈՒՌ·185), բայց կ'երեւի թէ հինգերու համար Մանուէլ բաւը չունէր այն իմաստով՝ զոր մենք այժմ ածուր ենք ասոր, ինչպէս ուրիշ առթիւ ալ դիտեցինք (§ 104): Վահրամ իւր իմաստասէր հօրը խրատոյ և հակոդութեան ներքև կատարեալ ուսում ու կրթութիւն առացաւ, և կատարեալ գիտնական մը եղաւ, այլ ֆալէկէրը և ամենայն ճոխութենէ հեռանալ, և քաղաքէ քաղաք հասնիլ ի վերայ Հին և Նոր կոստանդնուպոլսոյ, որ ընդ իմաստասէրն Նոյեր է յաճախեալ ի ծեր Սբեռայն Սոփէի, հայրապետական ճեմարանին մէջ, և ետքէր ընդ վարդապետացն Հռոմոյ, և ի կրթէն վարդապետացն էր յաղագս Հայոց: Այսուհանդերձ ամեր էր իւր եկեղեցւոյն պաշտպանութեան մէջ, և զբաղանալի էր յամենայն պատահանի ընդդէմ Հոռոմոյ (ՈՒՌ·220): Վահրամ գործունէութեան կեանքը միշտ հօրը մօտ անցուց, վասն զի առանձինն պաշտօն վարած լինելը յիշուած չէ· և երբ հայրը մեռաւ 1059'ին, Վահրամ որ հօրը օգնականն էր, անոր յաջորդ նշանակուեցաւ Միջագետքի և Տարօնի և չորսկայից կաթողիկոսութեան մէջ: Վահրամ ըստ օրինի աշխարհին կին առաւել էր, բայց աբեղութեամբ և անբասիրութեամբ պահել էր զինքն (ՈՒՌ·185) և երբեք չէր հեռանար կայսերական պաշտօնեաներու զգած և զգալի կենցաղին: Իր ամուսնական կեանքն անբասիրութեամբ անցուցած լինելը՝ զաւկի ալ տէր եղած չըլլալն կ'ակնարկէ, և Թումանիկ Մաշկեւանցին՝ Վահրամի ֆէեայ կոչուիլը (ՈՒՌ·249), իրր Վահրամի աղջկան ամուսին հարկ չկայ իմանալ, զի ոչ անձնապէս Վահրամի, այլ Վահրամի գերդաստանին վճռայ ըլլալուն վրայ կ'իմացուի, քանի որ Թումանիկ աւելի ճիշդ առմամբ՝ Վահրամի քեռայրը կը կոչուի (ՄԱԳ·316): Մագիստրոս իր որդւոյն ուղղած խրատներուն մէջ յանձնարարած էր, ջանադրութիւն ծեր ու հոռանալ երբեք, և զգոյշ տէրոյն ու Քրէսոս Աթոռոյն ծեր, և ուշ ծրագիր նախնոյն ծերոյ ու չկշռողանել, զՄարկիսէն աւել ֆոյզ հաւաւն (ՄԱԳ·236), և Վահրամ գրեթէ բառացի ընդունելով հօրենական յորդորը, անոր մահուընէ քիչ առքը ձեռնարկեց ի գործ, եկեղեցական կեանքը ընդգրկոյց մինչև ի կէտն ի ծեր ու հոռանալ և ամենայն ուշադրութեամբ ի գործ դնելով զհրահանգս հօրն՝ ուղիղ ճամբան բռնեց: Ան ալ հօրմէն պէս պէս ատեններ ուսած էր, որ ինքն ալ ուսած էր իր հօրմէն՝ Գրիգոր Մագիստրոսէն, որ ինքն ալ ուսած էր իր հօրմէն՝ Վահրամ Ռշտունիէն

ըլայ ուռնչ է ինձ ին, քնալ է Հոռոմ և չըքնել ընդ ուղեայն անապատս նէքէպտացոց։ Սակայն անոնք աքսելուին ընա ուեձա էչխանութենէն, և ու կոչին ընդալ ընա, մինչ ինքն կը պնդէր, և կարծես թէ նախապէս հաստատուած համաձայնութեան վրայ հիմնուելով կը կրկնէր, դէ՛ յիշ կոնդկիս ընդ ինձ, և ղե դ՛ արքեստ յերդարձնեան ճանապարհէն (ՈՒՌ. 230)։ Իչխաններ և եկեղեցականներ յերդուածս հաբեալ լային գոռնապէս, և ազգէին ընա դ՛ ընդալ ընաս արքս և անվնաս, մինչ Գրիգոր իր միաքին վրայ հաստատուն, կը կրկնէր, ուխտ է ինձ եգեալ, և անձնաբ է ինձ ասել (ԿԻՐ. 54)։ Գրիգորի զվարար և մանրիմ գործակիցն էր Գէորգ Լաճեցի վարդապետը, որ ոչ միայն անոր պղտպէհն (ՈՒՌ. 230) ու խորհրդակիցն էր (ԿԻՐ. 54), այլ և վերջապէհն էր կոչուած է (ՎԱՐ. 102), և կ'երեւի թէ եկեղեցականութեան մէջ անոր հրամանատիչն ալ եղած է։ Գէորգ կը խորհէր աւիթէն օգուտ քաղել, և այս կերպով ինքն կաթողիկոսութեան բարձրանալ։ Ուստի Գրիգորի հետ խօսելով զայն կը քաջալերէր իր նպատակին մէջ, և աւելի ամրապնդելու համար, մինչև իսկ երդուեցուել էր ընդ նմա երթալ (ԿԻՐ. 55), իսկ իչխաններուն խօսելով կ'ըսէր. Ընդէ՞ր այնչափ ազգչէ ընա, որ նա ասիթեալ է երթալ, և ես պէտք ին խորհրդոյ նորա, զի ու ֆոխէ յայնմ։ Եւ իբր թէ գործը գիւրացնելու համար, զինքն կը ներկայէր իբրև յարմար փոխանորդ որովհետև արդէն իր ձեռքով կը կատարուէին հայրապետանոցի գործերը, և կ'ըսէր, Ես ամաւաւէն, ընդ ղե չեռնադրեցայ ֆոխանդդ էր (ԿԻՐ. 54)։ Գրիգոր իչխաններուն թոզած էր փոխանորդին կամ աթոռակից կաթողիկոսին ընտրութիւնը, և անոնք ալ հաւանելով Գէորգի փորձառու և վարժ լինելուն, վերջապէս կը զիջանին Գրիգորի բացակայելուն, և Գէորգ Լաճեցին ձեռնադրութեան կատարողն։ Գրիգոր այս առաջարկին վրայ ըսրմացաս ե ըլ եղե ցասմբք (ԿԻՐ. 55), բայց աւելի իր ազատութիւնը հոգալով, է կամաց և յոչ կամաց չեռնադրեցաց զնա կաթողիկոս չամբոչ հայրապետութեանն Հայոց պանդխտացայց, բայց ներուին ի չէրն սիրոյ, վասնզի Գէորգ ճառացաս զոխան ծիսակատարութեան, և ռանակոս բրատ իրին առած երդումը։ Այն չին ժամերգութիւնը որ կայր

կրկուքին մէջ խոպառ մոռեցաս, և չօրէ չոչանդ եմոս հակառակութիւն է ծէչ եգեղոց հայրապետացն (ՈՒՌ. 230)։ Գրիգոր քաւական սպասց որ կը յաջողէր իր միաքին մէջ, և ճանապարհորդ լլնէր, իսկ Գէորգ նոյս չոնս նորս Մանիգաւի մէջ (ԿԻՐ. 55)։

880. Գրիգորի ճանապարհորդութեան կենդանն և Գէորգ Լաճեցիի աթոռակցութեան թուականը կը սահպատնի դնել 1067'ին, հիմնուելով Վարդանի ա դ միայն կալեալ զթոռն, ընդ որ ընկաւն (ՎԱՐ. 102)։ Ուռհայեցին քնաւ ժամանակ չտուչեր, և 518=1069 տարին կիչէլէն ետքը (ՈՒՌ. 228), յայտ ժամանակիս ըսկը (ՈՒՌ. 297), կրնան միւնոյն թուականը չցուցներ, զի միչտ չատ և յառաչ կը չարէ նա պատահած եղելութիւնները։ Կիրակոսի չեռ ժամանակց ըսկն ալ (ԿԻՐ. 54), անորոչ կը թողու ժամանակագրութիւնը, և աւելի ատյգ կը մնայ Վարդանի ցուցած տարին։ Իսկ Գրիգորի գացած տեղւոյն մասին աւելի նախնական և աւելի վաստակելի աղբիւրն է Ուռհայեցին, որ չատ ատեն գրած է ֆնալ է Հոռոմ և չըքնել ընդ ուղեայն անապատս նէքէպտացոց (ՈՒՌ. 229), վերջէն ալ չարելով թէ ֆնաց բնակել է չերէնս ընդ ֆանձանան հֆնաւորացն Քրիստոսի, և ապագայ վարս խոսկեցն և ասնեայն ըստ ճշմարտի (ՈՒՌ. 230), որ է ուղեւորութեան երկրորդ մասին գործադրութիւնը։ Իսկ առաջին մասը է բացատրէ Վարդան, թէ անցնել ֆնաց կոստանդնուպոլիս է ընդ ֆանձանան (ՎԱՐ. 102)։ Այդ երկուքին մէջն ալ կոստանդնուպոլիսէն անդին, դէպ Արեւմուտք գացած ըլլալուն վրայ խօսք մը չկայ, Սմբատ ուղեւորութենց վրայ բնաւ իսկ չխօսիր, ու Անեցին ալ Վարդանին գրածը կը կրկնէ, թէ Զոհաս տէր Գրիգորիս է կոստանդնուպոլիս ընդ ընդ ֆանձանան (ՍԱՄ. 116)։ Հետևաբար չենք գիտեր թէ ուստի կիրակոսի պատմութեան մէջ մուծուած է Հռոմ երթալու պարագան, նախ ըսկով, թէ եդ նա է ինձ ի ընդ հոռոմ չեռ ժամանակս երթալ է Հռոմ ի պալատ, չեր՛ դպրոցս ընդ ընդ ֆանձանան սրբոյ առաքելոցն Պետրոսի և Պողոսի (ԿԻՐ. 54) և աւելի ետքը աւելցնելով ընդ երթալ առաքն հայրապետին է Հռոմ, և թէ ժապես պատահեցին նմա ազգն Ֆրանգաց (ԿԻՐ. 55)։

Արդ ոչ միայն կիրակոսի այդ խօսքերը պատմական եղելութեան փոխա չեն կրնար ըլլալ՝ բոլոր միւս պատմագիրներու լռութեան հանդէպ, այլև Գրիգորի կաթողիկոսութեան սկիզբը, 1067'ին, ոչ Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւններ կային, և ոչ Ֆրանկաց անունը լուած էր Հայոց մէջ։ Զարմանան, որ Հռոմի անուն տեսածին պէս առանց քննութեան ամէն բան կ'ընդունի, չկրնալով Գրիգորի Հռոմ ուղեւորիլը այն միջոցին յարմարցնել, տասը տարի ետքը կը յիշատակէ ու Կիրակոսէն ալ կը հեռանայ, առանց բացատրութիւն մը տալու (ՁԱՄ. Ք. 1000)։ Իսկ լատանցքի մէջ իրր ազբիւր նչանակած հեղինակներէն Շնորհալին՝ բնաւ Հռոմի յիչատակութիւն չունի, իսկ Ուռհայեցին Հռոմ գրած է և ոչ Հռոմ (ՈՒՌ. 229)։ Եթէ Յայսմաւուրքին հին աղճատ ապագրութիւնը Հռոմի յիչատակութիւն կ'ընէ (ՅԱՅ. 675), նոր և ընարկապոյն օրինակը այդ յիչատակութիւնը չունի (ՅԱՍ. Ր. 68), որով խնդիրը նորէն Կիրակոսի վրայ կ'ամրիսիսէ, և յայտնապէս Ուռհայեցիին Հռոմ գրածը, գրչագիրի կամ ընթերցողի թիւրիմացութեամբ Հռոմ եղած, և Հռոմի կեղծած ուղեւորութեան պատճառ առած ըլլալը յայտնի կ'ըլլայ։ Մանաւանդ որ Կիրակոս Կոստանդնուպոլիս գացած ըլլալը չպատմելովը, Հռոմն ու Հռոմը չփոխած ըլլալը յայտնապէս կը ցուցնէ, այնպէս որ կարծես ալ չի համարձակիր Գրիգորը Հռոմ տանիլ, այլ անոր կողմէն Յովհաննէս քահանայ մը ղրկած ըսկով կը գոհանայ (ԿԱԼ. 228)։ Հետևաբար Վկայասէրի Հռոմ գացած ըլլալը բնաւ ընդունելի չի կրնար ըլլալ, և երկրորդ Գրիգորի վրայ ալ կը ճչմարտանայ նոյն չփոթութիւնը, որ Առաջին Գրիգորի նոյն տեսակ ուղեւորութեանը վրայ տեղի ունեցած է (§ 75), այսինքն է, պարզ թիւրիմացութեան մը հետևանաք՝ անհիմն եղելութիւն մը ստեղծուած է։

881. Գրիգորի ուղեւորութենց կրկին նպատակները յիչած ենք, մէկը որևէ պաշտօնական գործերէ անզգալ կրօնաւորական բարեպաշտութենց նախրապետ, և միւսը գրական աչխատասիրութեամբ զբաղելի։ Կոստանդնուպոլիս երթալը, այդ երկրորդ նպատակին համար էր։ Գրիգորի գրական աչխատասիրութիւնները ընդհանրապէս կոչուած են (ՎԱՐ. 102, ՍԱՄ. 116), սակայն թարգմանութիւններն ալ ամէնքն իմաստ մը ունէին, և իրեն գլխաւոր նպատակ դրած էր հաստատել և հայկէնի վարածել մարարիոնեանց վկայաբանութիւնները։ Վկայից մասին այդ յատուկ սէրն էր, որ բոլոր իր գրական գործունէութեան վրայ տիրեց, և անոր հետևանքն եղաւ որ Վկայասէր կոչուեցաւ (ՍՄԲ. 78), այդ անունը իր վրայ յաւերժացաւ, և այդ անունով ճանչցուած է մինչև հիմայ։ Մարարիոնեանց վկայաբանութիւնները բոլորովին անծանօթ չէին Հայկազեան, և Տճոմակ կամ Տճոցոյց կոչուած հատուածները կային արդէն, որ այժմ Յայտարարութիւն կը կոչուին։ Առաջ Անձևացին անոնց նոր փայլ ատկցուցած էր ճոխացնելով և կարգադրելով, և իր անունն ալ տուած էր ասնամանեաններուն, որ Ասոմաբէրէ սկսան կոչուիլ։ Սակայն անոնք հանուածոյ քաղուածներ էին և մասամբ կասկածելի, մինչ Վկայասէրին փափաքն էր ընդարձակ վկայաբանութիւններ ունենալ՝ վաւերական աղբիւրներէ քաղուած և հարազատ ձևի տակ կազմուած։ Վկայասէրին գործէն ամբողջական հատուածոյ մը հասած չէ մեզի, և կ'երեւի թէ եղած ալ չէ, որովհետև նա գոհացած է ձևքն անցածը հայացնել, առանց անոնցմով ամբողջական մարմին մը կազմելու։ Հետևաբար պէտք է Յայտարարքն գտնել ձեռնարկներու մէջ ցրիւ գտնուող վկայաբանութիւններուն և սերտնական ասնևրու ճառերուն թէ ոչ բոլորը, գոնէ մեծամասնութիւնը Վկայասէրի վերագրել։ Այսուհետ հարկ կը սեպենք դիտել տալ, թէ այս գրքուածներու գլխաւորաբար յանձնարէնէ թարգմանուած գործեր են, և ինքն Վկայասէրն ալ ոչ պէտք եր յառնական լեզուին և դպրութեան, և կոստանդնուպոլսոյ կայսրն ու պատրիարքն եղան, որ ինձա պատուով ընդունեն զնա (ՀԻՆ. 597), և անոր հետազօտութիւնները գիւրացուցին։ Լատինական աղբիւրէ գործեր կամ լատին մարարիոնեանց վկայաբանութիւններ չեն տեսնուիր Վկայասէրի վերագրեալ թարգմանութենց մէջ, և կասկածս ալ կ'ընդունի միայն ի Յունաց և յԱսորւոյ թարգմանութիւններ ըրած ըլլալը (ԿԱԼ.

225)։ Ասով ալ կը հաստատուի Հռոմի հետ յարաբերութեան մէջ եղած չըլլալը։ Վկայաբանութիւններէն զատ ինչինչ ճառեր և ուրիշ գրուածներ ալ թարգմանուած են Վկայաբերէն, և ասոնց մէջ կը յիշուին Ոսկերերանի լուսոյ կարգը, Պրակիի գրած Ոսկերերանի ներբողը, և Եփրեմի գրած Հերակղիտեայ ճառը։ Իսկ Ոսկերերանի վարքը 1104'ին թարգմանուած ըլլալով (ՀԻՆ. 602), կը ցուցնէ, թէ մինչեւ իր կեանքին վերջերը անխոնջ կերպով չարունակած է Վկայաբէր իր սիրական թարգմանութեանց աշխատութիւնը։ Կատարելագոյնս եղած ատեն գոհացած է հարկու իր թարգմանութեանց համար նիւթեր և գրուածներ հաւաքել, Հայաստան դառնալէ ետքը թարգմանութեանց ձեռնարկելու համար, զի ՈՒՆԵՑԵԼԵԱՆ կոչուածն կատարելագոյնս կը մնայէր (ՎԱՐ. 102)։

882. Կատարելագոյնս ուղեւորեցաւ Երուսաղէմ կրկին նպատակով, թէ բարեպաշտական ուխտ մը կատարելու և հոգեւորական կեանքին հետեւելու, և թէ այն տեղէն ալ իր նպատակին համաձայն հաւաքոյմներ ընելու։ Սակայն հովին բռնութիւնը և ծովին ալեկոծութիւնը ստիպեց նաւը իր ճամպան փոխել, և փոթանակ Յոպէի նաւահանգիստը երթալու՝ Ալեքսանդրիա ինկաւ։ Վկայաբերը ափթէն օգտուելու եգիպտոս այցելել, և մինչեւ Թեոփիլի անապատը երթալ, և անտեղ գտնուած ճգնաւորներու հետ կենակցիլ, անոնց կենցաղին ընտանենալ, անոնց կարգ ու կանոնին տեղեկանալ, և տեղեկութիւններ ու հրահանգներ հաւաքել Հայ կրօնաւորութեան մէջ ալ մտցնելու համար։ Արդէն Ծաւինդաւէ չմեկնած միւռոն ունէր ՀՐՃԼ ընդ ամենայն անապատս Եգիպտացւոց (ՈՒՒ. 229), այնպէս որ ալեկոծութիւնը միայն իր ուղեգիծը կը փոխէր, նպատակը չէր այլայլեր։ Ուռհայեցին Գէորգի ձեռնադրութենէն ետքը կը յիշէ, թէ Վկայաբերը քանի մը ՀՐՃԼ ընդ դանդաղ ճգնաւորացն Քրիստոսի (ՈՒՒ. 230), և իրաւունք կու տայ մեզի այդ աւանդութիւնը խմնալ եգիպտական ճգնաւորներուն վրայ։ Վկայաբերին նաւահանգիստը ուր ալ կոծութեամբ եգիպտոս ինկած ատեն, տեղ-

ՏԵՂԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

ացին տաղակներէն վախնալով, ապօթքով անձրեւ բերել տուած ըլլալը, ՀՆԼՅԵՔՎՈՒ ՀՆՅՐԵ ԲՆԱ ՀՀ ԵՒԼԵԼ Է ՈՂՊԵՍՆՅ ՀՆՈՒՔ, և այդ հրաշքով տաղաններն յարգանքին արժանացած ըլլալը, կրնանք տարածուած պատմի վերագրել, այլ եգիպտոսի մէջ ընդհանրութիւն և յարգանք գտած ըլլալը հզկատութիւն է։ Միջոցը կը համեմատի Ապիւրտոնիոս-Մըսթանըը տաղաններն, որ 1036'է 1094 երկարատեւ և աչառնչէն կառավարութեամբ եգիպտոսը բարգաւաճման գագաթնակէտը բարձրացուց, և լաւ ընդհանրութիւն կ'ընէր Հայ գաղթականներուն, որոնք հետզհետէ կը չատնային, և երեւոյթ հազար եղած կ'ըսուին (ՈՒՒ. 254)։ Վկայաբերը հոն գտնուած ատեն, ՀՆՅՐԵՔՎՈՒ ՅՈՅՀ Է ՀՀԼՄՆՒՆ, Ի ՀՀՈՆՑ ՎՆՀ ՀԱՅՈՑ, և այնչափ բազմութիւն մը անհովիւ խաղալ չուզեց, և ՀՆՒՆՈՒՐՐԻՒԼ ՂԵՊԻՐՐՐԻՒ Ի-Ր ԳՐԻՒՐ ԵՊԻՒՐՈՀ (ՎԱՐ. 102), անոր յանձնեց եգիպտոսի գաղթականութեան հոգեւոր և կրօնական հոգերը։ Սա ինքն է Գրիգոր, Մամիքի իշխանին և Վկայաբերի քրոջ որդին (§ 867)), ինչպէս որ Շնորհալին յայտնապէս կը մատնանշէ ՀՀՈ Է ՒԲՒՆ ՈՐՐՒ ՀՆՆԼՈՒ ՀՀՐՀՐՐՒՆԼ (ԶԱՓ. 548), տամբ Ուռհայեցիի ՀՀՐՐՐԻ կոչկան (ՈՒՒ. 254), որով եղբօրորդի կրցած է բաւիլ բան մը ընդհանուր խմասով։ Գրիգոր հոգին Վկայաբերի ուղեւորութեան ընկերակից եղած է, որ եգիպտոսի մէջ ձեռնադրուած և այն տեղ մնացած է։ Եգիպտոսի պատրիարքական աթոռ էր, և եգիպտոսի Հայոց հոգեւոր պետն ալ նոյն ատիճանի մէջ կրնար կարծուիլ։ բայց պատմութեան մէջ յայտնապէս չեչատուած է, թէ ձեռնադրութիւնը եղաւ յաջող օրէ ընդհանուր յորեան ՀՐՐՐԻ (ԿԻՐ. 55), այսինքն թէ Հայոց Գրիգոր եպիսկոպոսի անուն կրկով մեկտեղ եղաւ, կամ ոգիկոսի անուն կրկով մեկտեղ (ՈՒՒ. 254)։ Այդ ամէնուն չարունակութիւնը մինչեւ մեր օրը պատուած կը անկարելի նկատենք, զի այժմ ալ եգիպտական կառավարութեան ամէնուն՝ պատրիարքարանին անունը տալ Հայոց ատաղնորդապետներուն։ Գրիգոր եպիսկոպոսին անունը այնպես յիշուած չէ, այլ միայն ըսուած է, թէ ՀՀՐՐՐԻ ՀՀՐՐՐԻՒԼ ՀՀՐՐՐԻՒՐՈՀ (ԿԻՐ. 55), որ է ըսել թէ

մինչեւ իր կեանքին վերջը միեւնոյն պաշտօնի վրայ մնաց, թէպէտ աւելի ոգիկոսութիւնը ճշդել չենք կարող։

883. Վկայաբերին եգիպտոսէ Երուսաղէմ անցնիլը պարզակի յիշուած չէ, և Երուսաղէմի մէջ ըրածներէն ոչինչ գիտենք։ Բայց անշուշտ է որ ուղղակի Երուսաղէմ երթալու համար ճամպայ ելլող կաթողիկոսը, և լոկ հոգեւոր բանութեամբ եգիպտոս իյնալէ և այն տեղ ընկերքը լրացնել ետքը, ուզած չըլլայ անկէ Երուսաղէմ անցնիլ, և իր մեծ ուխտը կատարել. քանի որ ինքն էր որ կը պնդէր. ՈՒԽՏ Է ԻՄ ԵՂԵԼ, Ա ՀՀՆՈՒ Է ԻՆՁ ՊԻԵԼ (ԿԻՐ. 54)։ Հետեւաբար չատ դիւրաբերութեամբ կրցած է եգիպտոսէ Երուսաղէմ անցնիլ, քանի որ Երուսաղէմ ալ եգիպտոսի սուլտաններուն ձեռքն էր, և Ապասլ-Տամինի իշխանութեան ներքեւ խաղաղութիւն կը տիրէր։ Իսկ Երուսաղէմէ Ծաւինդաւ իր ուխտը դառնալը ուրկէ հետեւական է որ ցամաքի ճանապարհով կատարած ըլլայ, այցելելով Ասորիքի և Կամագենէի կողմերը գաղթող և ցրուած Հայերուն՝ պոմք ատենապետ Ամանոսի և Տարսոնի լեռներուն վրայ ապահով գիրքեր կը փնտռէին, և յարմարագոյն տեղեր բերդեր և քաղաքներ կը դրաւէին կամ կը կազմէին և մանր իշխանութիւններ կը հաստատէին։ Վկայաբերին Ծաւինդաւ դառնալը, եկեղեցւոյ ժամանակագրական կապակցութիւնը չորգկով չորեքտասնորդի է գնել Հայոց 521 թուին, որուն ամանորը կ'իյնար 1072 մարտ 3'ին, որով չորչ 5 տարի տեւած կ'ըլլայ անոր բացակայութիւնը, համեմատաբար բաչխկով այդ տեւողութիւնը կատարելագոյնս, եգիպտոսի, Երուսաղէմի և Կամագենէի վրայ։

884. Գրիգորի բացակայութեան Գէորգ Լաւենցին էր, որ հայրապետական պաշտօնը ժամանակաւորապէս կը վարէր, բայց իր ըրածին վրայ յիշատակներ կը պահպան։ Յիշեցինք իր տեղը (§ 674), թէ ՏԵՒՈՒ ԴԷՈՐԳԻ ՀԱՅՈՑ ՎԷՐԱԳԱՊԵՏԻ Ի ՀՈՓԵՆՀՈՓՆ ՓՒԼԼՈՓԱՅԻ հաստատ գիրը, ուղղուած Յովհաննէսի Ասորւոց պատրիարքի, և որ ցարդ Գէորգ Գաւանեցիի կը վերագրուէր,

ՏԵՂԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

նորագոյն հետազօտութեանց համեմատ լուսեցիին պէտք է վերագրուի, այն մեծ պատճառով, որ Յովհաննէս Ասորւոց պատրիարքը ուրիշ մը չկրնար ըլլալ, բայց ևթէ Բարչուչանը, որուն Հայոց ուղղուած գիրը երեւան եկած է, և կատարելագոյնս կը համապատասխանէ Գէորգի բացատրած կէտերուն (ՅԱՐ. 241)։ Գէորգի նամակը ամբողջապէս կը գտնուի Գիրք Թղթոցի մէջ (ԹՂԹ. 335-357), և բացատրուած կէտերն են, խորհուրդի հացին խմորումը և համեմատը, խաչերուն օծումը, զանգերուն օրհնութիւնը, օրերու սկսուածը, և ծնունդին ուխտը։ Ասոր պատրիարքը Հայոց սովորութիւնները ՈՒԻՒՒ Ե ԻՒՒԼՒՒՐՐՒՆ ՀԱՒՈՒՀ կը գտնէ (ՅԱՐ. 241), իսկ Հայոց վերագիտողը ընդարձակօրէն կը պաշտպանէ անոնք՝ բուսական ընդարձակ հմտութեամբ։ Այդ գրուածին մէջ Գէորգին ԿՐՈՒՊՒՈ բառերուն համար չգործածելը, կրնայ պարզ աթոռակից ըլլալուն պարագայով մեկնուիլ, իսկ պարտականութիւնը՝ անոր ուսումնական կարողութիւնը հաստատելէն զատ, նպատակաւոր փաստ ալ է անոր ևկեղեցական նախանձայուզութեան, որ սակայն բուսական չէ անոր վարչական գործունէութիւնն ու բարոյական զգացումներն ալ արդարացնել։

885. Վկայաբերի Ծաւինդաւ դառնալուն թուականը, 1072'ին գնելուս հետ կ'առնենք նոյն տարին Գէորգ Լաւենցիին սթռուակից կաթողիկոսի վիկտութենէ մերժուիլը (ՈՒՒ. 247)։ Չի հնար չէր որ Վկայաբեր յանձն առնուր այլեւս անոր հետ գործակցիլ, քանի որ անգամ մը գայթակղած էր անոր սաստ զարհուրածով և կրզնութագանգութեամբ կաթողիկոսութեան հասնելուն վրայ (§ 879)։ Երբ իր ուղեւորութեանց դէմ արգելք չհանելու համար կամայ ակամայ ձեռնադրութիւնը տուած էք, այլ եւս պատճառ չկար պաշտօնին վրայ պահել, երբոր իր մտադրութիւնը լրացուցած եւ սթռուած գտնած էր։ Կ'երեւի թէ Գէորգ նոր խորհրդանք ալ ուսուցուցած էր իշխանութիւնը ձեռք անցընելէ ետքը, և Գրիգորի հանդէպ ալ չսխուան ձեւեր գործածելու յանդգնած էր։ Նոյնիսկ անամբարտաւան և նեղսնոտի, և պաշտօնէ ու պատիւ խուսափող Վկայաբերը գայրացաւ, և ելաւ հակառա-

կ՚ընէ՞ն է զԼ տէր Գրէպ-բէպէ և տէր Գէորգեայ։ Հայ իշխաններն ալ գոհ մնացած պիտի չըլլան Լուսիկին ընթացքէն, որ իրեն հովանաւոր և պաշտպան մը չգտաւ, և Վկայասէր համարձակ և ազատ կերպով ընկեց ըներ Գէորգ չորեայ հայրապետութեան, և ուրեմն է ինչպէս նոր իր մօտէն հեռացուց։ Այդ ատենի յատուկ ժողով գումարուելուն (ՁԱՄ· Բ·995) յիշատակը հինները չունին, և պէտք ալ չկար, քանի որ Գէորգ փոխանորդ մըն էր, և ոչ աթոռին տէրը։ Գէորգ ամենայն խոնարհիլ և ինոյ վերաբերեալ, և առանձնաց ի Տարսոն քաղաք (ՈՒՈ·247), և աշխատեցաւ նոյն տեղի Հայ իշխանին հիւրասիրութեան, որ էր Ապլղարիպ, Վասպուրականի գունդ, բնիկ Անեցի Վահա Սուիկին թոռը և Հասանի որդին (ՈՒՈ·263), որ Կիլիկիոյ կողմերը կը կառավարէր, և իրեն իշխանութեան ներքեւ էին նաև Մոփս, Սատնա, Պապհոն և Լամբրոն (ՎԱՐ·106)։ Որչափ և ատեճանէն և փողչն գրկուած, Գէորգ օգտուելով իշխանութենց տարբերութենէն և ազգային անիշխանութենէն, Տարսոնի մէջ կաթողիկոսական ճոխութիւն և չրջակայից վրայ իրաւասութիւն գործածել չարունակած է, որովհետեւ յաջորդ տարիներու մէջ տակաւին իրր կաթողիկոս կը յիշուի տէր Գէորգ վերջապէսն (ՍԱՄ·117), է կոմսանս աբեղայից (ԿԻՐ·57)։ Գէորգ սկիզբէն իրրեւ օգնական աթոռակից պաշտօնի վրայ գտնուած, և վերջէն պարզապէս իրրեւ հակաթոռ գործելու հետեւած ըլլալով, կաթողիկոսներու ուղիղ չարքին մէջ տեղ չէր կրնար ունենալ, և այս պատճառով յարմար ալ չէր իր անունը թուականաւոր կարգը անցընել, և Գէորգ երրորդ անունով յիշել ջինքն Բիւրականցիէն (§628) և Գառնեցիէն եաքը (§ 674)։ Սակայն մենք ալ պարտաւորեալ կը պահենք այդ թուական կոչումը, որ գործածական հաստատութիւն ունեցած վերջին Գէորգ կաթողիկոսին՝ Գէորգ Ձորորդ անուանով պաշտօնապէս հռչակելուն վրայ։

886· Վկայասէր Գէորգը հեռացնելէն եաքը պարտաւորեցաւ ինքն ստանձնել հայրապետանոցի գործերը և տիրապէս վարել կաթողիկոսական պաշտօնը, զոր քանի տարիներէ իվեր միայն անուանապէս կը պահէր, գանազան կողմեր թափառական պարտաւորելով, որչափով հոգեւորապէս և գրականապէս մեզագրկի չէր իւր նպատակը։ Պատմիչը մեզագրկի չէր իւր նպատակը։ Պատմիչը կ՚ըսէ թէ նէյե՞ բնաւ

ՎԿԱՅԱՍԷՐ ՀԷՅՈ՞Ւ Է ՄՈՒՏՔՈՒՆ ՈՐ
ԱՔՈՌԻՆ ՎՐԱՑ Գ·ՔԷՂ ՈՂՔ Գ·ՔՔԷՆԵ՞Ս
(ՈՒՈ·247), բայց գժբախտաբար ոչ ցուցուած տեղը ծանօթ է, և ոչ Գագիկ Գուրգէնեան մը կը ճանչցուի, կաթողիկոսին հովանաւոր ըլլալու կարող։ Երկուքը միայն են ժամանակին յայտնի Գագիկներ, Աչոտեանը ի Պիւզու և Արտանեանը ի Մանիպաս, և այս վերջինս էր Վկայասէրին պաշտպանը, և յարմարագոյն է նորէն գայն յիշատակուած ըսել, հայրանունը չփոթուած ենթադրելով, քանի որ Գուրգէնեան Գագիկի մը գոյութիւնն իսկ յայտնի չէ, իսկ Մուտատանեան ալ նոյնպէս Արտանեանին տան մանուկներուն մէջ վանք մը կամ կաթողիկոսի բնակավայր մը պէտք է ըլլայ ամրոխալից կեդրոններէն հեռու, ինչ որ Վկայասէրին տուժողութիւնն էր։ Իրաւ Գագիկ Արտանեանին մահը Անեցիին 1069'ին նշանակուած է (ՍԱՄ· 113), սակայն ուրիշ պղտիկ անոր թագաւորութեան 52 տարի տեւողութիւն գրուած է (ՁԱՄ·յալ·77), որով մինչև 1081 կ՚երկարի անոր կեանքը, թող որ Անեցին Շահանշահ կը կոչէ Վանանդի կամ Կարսի թագաւորը, մինչ այդպիսի տիտղոս չունենան Կարսի թագաւորները։ Հետեւապէս պատմութեան հակադարձութիւն ըրած չենք ըլլար, Գագիկ Արտանեանը 1072'ին դեռ կենդանի և Վկայասէրի պաշտպան ճանչնալով։ Շատ բան չենք գիտեր Վկայասէրին այդ միջոցին ունեցած գործունէութեան վրայ, և կ՚ենթադրենք թէ այդ ժամանակէն սկսաւ հաստատել վկայարանութիւնները ու ճառերը թարգմանել, հայրապետական գործերն ալ հոգալով արշաւ որ անդադրում պարտաւոր էր ընել։ Հարկաւ իրեն մօտ կարող գործակից կամ գործակիցներ ունեցած է, բայց յիշուած չեն։ Պատմութիւնը կիրակոս ու Մատթէոս վարդապետներու անունը կու տայ իրրեւ Վկայասէրի թարգմանութեանց աշխատակիցներ (ՀԻՆ·602), գուցէ նոյնները հայրապետանոցի գործերուն համար ալ պաշտօնակիցներ էին, վերին հակոզութիւնը Վկայասէրին անձին վրայ ցնորով։

887· Այդ միջոցին պէտք է դնենք նաև Վկայասէրին Հայաստանի ներսերը ըրած մի պատրոյը, ուսկից ընտանեկան պատճառէ և գործով չարժուած, ըստ ամենայնի չկրնար Հայոց, վասնզի դեռևս կենդանի էր Տարսոնի մէջ (§ 845), ուստի չենք կրնար ճշդել թէ ու՞ր կը նստար Մագիստրոսի պարեն, որ կրնար Տարսոն ալ թողած ըլլալ իր որդւոյն կրօնաւորելէն եաքը, և՝ իր նախնի կիկիրներուն գարձած։ Ամէն ատեն մէջ փափկանկատ իգձ մըն էր՝ կաթողիկոսին իր ձեռնէն մօրը ուսուցման կրթուելը, որ անկէ եաքը չուտ ապրած պիտի չըլլայ։ Վկայասէր այդ ատենը եկաւ ի Հայոց որ նոցէ Աղէն, նոյն կողմերու հոգեւորական կացութիւնը կարգադրելու համար։ Իւր քեռորդին՝ Վասակ Ապիրատեանի որդին Բարսեղը (§ 867), Յեռնոփրեաց եպիսկոպոս Անուշ (ՈՒՈ·253), ընդարձակ իշխանութեամբ հակոզութեան Հայաստանի գուսաններու վրայ, իրր կաթողիկոսական փոխանորդ, բայց ոչ գէտ իրրև կաթողիկոս կամ աթոռակից, զի անագան բարձրացաւ Բարսեղ այդ ատեճանին։ Անուշ եպիսկոպոսութենէն առնուելով Անեցի կոչուած է այս Բարսեղ, թէպէտ ընիկ Պահլաւունի էր, հօրենական կողմէ ալ Հասանի թոռն ըլլալով, և ուսման իրաւունք ունենալով այդ անունը գործածել, քան Մովսէսի իշխանին սերունդը, որուն անմիջականութեամբ պատմութեան մէջ Պահլաւունեաց ազգանունին անունը։ Անի Սկեճռքներու իշխանութեան անցած ըլլալով, այլևս չէր զօրեր Հայոց կաթողիկոսներուն վրայ Յոյն կայսրներէն գրուած արգելքը՝ Անի չերթալու համար, որով Պետրոս և Յովհիկ չէին կրցած հին աթոռանիստը այցելել, և Վկայասէրն ալ անկէ դուրս էր օծուած։

888· Այդ միջոցին Անիի իշխանն էր, Գագիկ կամ Գառոյ, որ է Փառլուն, Շէնատ ամիրային և Մամ սիրնոջ եղբօր գուսակներուն կրտսերը։ Առանք կանուխէն Փառլուի իշխան Գրիգորին գալով, գան պատճառ ըլլալով և կ՚առնեն Շօթս ու Շամիրամ բերդերը, և Գանձակի ամիրայ Ալազիզը սպանելով անոր կրկիրը կը գրաւեն։ Այդ միջոցին կը մնանի Պարզաւան, երեքնեքուն երեցը և բուն իշխանը, և իրեն կը յաջորդէ Լչքարի՝ միջին եղբայրը, որ Շամբրոն ու Պարաւաւը կ՚ուսուցնէ իր իշխանութեան, բայց Փառլուն իր եղբայրը կը սպաննէ և ինքն կը մնայ ամիրայ և ամէն բոլոր ընտանեկան իշխանութեան, զոր հետզհետէ ուսլի ևս կ՚ընդարձակէ։ Փառլուի իշխան Գրիգորի որդին Փիլիպէն նենգութեամբ ձերբակալելով, Շաչուազ բերդը իրր փրկանք կ՚առնէ, Գագիկ Համամեանը սպանելով Տանձիքը կը տիրապահէ (ՎԱՐ·100), և Դաւինն ալ զօրութեամբ կը գրաւէ (ՎԱՐ· 101)։ Այս տիրապետութենց կարգին հարկ կը տեսնենք յիշել նաև Սիւնեաց Անենքերիմին սպաննութիւնն ու անոր երկրին գրաւումը, օգնականութեամբ Գրիգորի՝ որդւոյ Վասակայ Պահլաւունւոյ, վասն զի պատմիչն յիշած 543 թուականը, 521 և 525 թուականներուն մէջտեղ պէտք է դնել և սխալը ի և ի թուատառերու չփոթութենէն վերագրել։ Նոյնպէս Վասէ Պահլաւ որդի Գրիգորեայ անունները ալ (ՎԱՐ·103) անգործածելի պէտք է կարդալ, քանի որ Մամիկոնեաց Վասակ որդին Յոհաննու ժամանակ մէջ էր, և ոչ այլազգիներու։ Փառլուն Արփասանի ալ նուաճներ տալով սահմանը ընդարձակէ, սակայն քաղաքը, և հոն իշխան կը հաստատէ իր Մանուչէ թոռը, տակաւին չոչ պղտի։ Փառլուն ուզեց Անին նորէն ծաղկեցնել, ուստի պարիսպները և ամրութիւնները նորոգեց, և ա՛ն է որ Պղտին Ջաճեաց ճամբուն վրայ, որունցմէ առաջնակարգ դիրք և ահաւոր պատիւ ընծայեց վերստիչեալ Գրիգոր Պահլաւունիի, Վասակի որդւոյն և Վկայասէրի քեռորդւոյն (ՎԱՐ·103), որուն տամանդն ու գիտութիւնը ևս գովուած է իրր անպարեզի և ըղձանալի (ՈՒՈ·220)։ Այս կերպով, շինեցաւ Պղտին Անի ոչինչ պակաս ևս Պահլաւեան (ՎԱՐ·104), և այդ միջոցին էր որ Վկայասէրն Անի կը հանդիպէր, և նոյն իսկ Գրիգոր Պահլաւունիի եղբայր Բարսեղը՝ Անիի եպիսկոպոս կը ձեռնադրէր։ Վկայասէր Հայաստանի մէջ իր արդիական և հովուական պարտաւորութիւնները կատարելով, չուզեց

հին աթոռանիստին մէջ մնալ, և հայրապետական բեռը լրիվ ատանձնել, այլ զոհացուց Հայաստանի հոգածութիւնը կարող ձեռքի մը յանձնած ըլլալով, ու ետ գարձաւ իրեն սովորական տեղը, իր կրօնաւորական կեանքին օրրանը Սեաւ Լեռներուն մէջ, և ձեռնարկեց բարեկարգել այնտեղի վանքերուն ներքին կարգապրութիւնները, համաձայն այն կանոններուն զորս տեսած էր Կոստանդնուպոլսոյ և Եգիպտոսի և Երուսաղէմի վանքերուն մէջ, և իսկոյն ուսուցիչներ ղրկեց ուղղութեան միջոցին։ Այդ գործողութիւններով կ'անցնի Վկայասէրի կեանքէն գրեթէ չորս տասնեակ մը, 1072'էն մինչև Հոկտեմբերի մէջ Սարգիսի կաթողիկոսանալը չորս 1076'ին։

889. Ժամանակին քաղաքական կացութիւնը ցուցնելու համար, տարի կը սեպենք յիշել, թէ Կոստանդին ԺԱ.

ՍԵԼՃՈՒՔՆԵՐ ԵՒ ՅՈՑՆԵՐ

Տուկիթ, կը մեռնէր 1067'ին անչափահաս զաւակ մը թողլով, որ է Միքայէլ Պարապինաս, որուն անունով տարիի մը չափ իշխանութիւնը վարեց Եւդոքիա Թագուհին, բայց Ռոմանոս Դիոգենէս կամ Տիոժէն զօրավարին սիրահարելով անոր հետ ամուսնացաւ միւս տարին, և զայն կայսր հռչակել տուաւ 1068'ին Ռոմանոս Դ անունով։ Երբ մայրաքաղաքը պարտական գործերով զբաղած էր, Ափխազեան մաս մը անձամբ և մաս մը իր զօրավարներով կայսրութեան գաւառները աւերեց։ Դիոգէնն գործի գլուխ անցնելուն արշաւանք մը պատրաստեց 1069'ին, և յաջողութիւն ունեցաւ, բայց չկրցաւ վերջացնել, որովհետև Եւդոքիա զայն իր մօտ կ'ուզէր։ Երկու տարի ետքը նորէն արշաւանք մը կազմակերպեց Դիոգէն, բայց իր կենցաղն ու ընթացքը զինքն զզուելի ըրած էին իրեններուն, որոնք թշնամիին ալ ձեռք կու տային։ Ափխազեան հաշտութիւն առաջարկեց, Դիոգէն մերժեց, բայց իրենները լքուելով գերի ինկաւ, սակայն Ափխազեան խաղաղութեան խոստումով և առատ գնքով զինքն արձակեց։ Այս անգամ Յոյները Միքայէլ Պարապինասը կայսր հռչակեցին, Դիոգէն կեանքը ազատելու համար կամովին կրօնաւորեցաւ, բայց Միքայէլ հրամայեց աչքերը փորել, և այնպէս մեռաւ 1071'ին։ Ափխազեան յաղթական և Ապտուլեան ամիրապետին անունով իշխող, Սելճուքեան իշխանութիւնը զօրացնելով, Ապտուլեանց ազդեցութիւնը հետզհետէ բարձրացուց, ոչ միայն Միջագետք, Հայաստան և Ասորիք, այլև Արաբիա անոր ներքև նուաճեցան։ Դիոգէնի վրայ տարած յաղթութեան յաջորդ տարին, Ափխազեան արեւելեան ներքին գաւառները արշաւեց և նուաճեց, բայց Ալամուտ (ՎԱՐ·104) կամ Համոյ (ՈՒՌ·245) բերդին հրամանատարը՝ անձնասպան լինելու պարարտակով ներկայացած սպան, կօշիկին մէջ պահած դաշոյններով զայն չարաչար վիրաւորեց, այնպէս որ հինգ օրէն մեռաւ 1072'ին, իրեն յաջորդ նշանակելով որդին Մելիքշահ, որ բարութեան և ուղղութեան հետևող սուրգան, հակառակ իր հօրը թողած բանութեան և զօրութեան հետևորդին։ Քանըմ-Պիամրալլահ ամիրապետն ալ (§ 823) մեռաւ 1075'ին, և իրեն յաջորդեց Մըքթատի-Պիամրալլահ իր թոռը (ՎԵՐ·464), սակայն ամիրապետներուն դիրքը միևնոյն կերպով անուանական մնաց, թէպէտև Մըքթատիի անունը իրեն խոլիֆա հռչակուեցաւ Մէքքէի մէջ, Մելիքշահի իմաստուն իշխանութեան չնորհիւ։ Կայսրութեան մէջ ալ Պարապինաս առաքինութեան և արդարութեան ճանապարհ կը կռատավարէր, սակայն անոր դէմ ալ ապրստամբեցաւ Պոգոնիատ զօրավար թագուհոյն դրգռութեամբ, և Պարապինաս կամովին հրաժարեցաւ, և վանք քաշուեցաւ 1078'ին։ և վերջէն եպիսկոպոս ալ ձեռնադրուեցաւ։ Իսկ Պոգոնիատ Պարապինասի թագուհոյն հետ ամուսնանալով կայսր հռչակուեցաւ Նիկեփորոս Դ անունով, մինչ ազբիչ Նիկեփորոս Դ Բրիէննոս մըն ալ կայսր հռչակուեցաւ Լիւբիկէի մէջ։ Ալեքս Կոմնենոս, որ Պոգոնիատի կողմէն Բրիէննոսը նուաճեց և կատարուց, եաքէն ալ անոր դէմ գարձաւ, զայն վանք մը փակեց, և ինքն կայսր հռչակուեցաւ Ալեքս Ա. Կոմնենոս անունով 1081'ին, և իրմով սկսաւ Կոմնենեանց գերդաստանին կայսերական յաջորդութիւնը։

890. Փոքր Հայոց մէջ հաստատուած փոքրիկ Հայ իշխանութիւններուն վրայ խօսելով, նախ և առաջ պէտք է յիշել, Յռոմգաւի իշխան Գագիկ Աբասեանը, որուն 1009'ին մեռած ըլլալը (ՍԱՄ·113) իր առաջին ընդհանուր (§ 886), քանի որ 1079'ին սակաւին կենդանի կը յիշուի (ՈՒՌ·264),

ՓՈՔՐ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

բայց անկէ ետքը կանգը երկարելու յայտնի փաստ մը չունինք, և անժամանակ մեռնելովը, ինքնին չնչուած կ'ըլլայ Յռոմգաւի իշխանութիւնը։ Սելճուքեան թագաւոր Աւտմին գալով կը Դիոգէն իր երկրորդ արշաւանքին առթիւ՝ 1071'ին Սեբաստիա հասաւ, ուր Հոռոմոց ընտիրներէն ընտրեալ ոգին Հայոց, և ասոնց ընդունելութիւնը կ'ըսէ, թէ Թուրքերուն արշաւանքին օգնած ըլլան։ Կայսրը հասաւատաց, և հրամայեաց ելոք պոլ ընել, և ընդէց յերեսաց վանտ և վանքոնէը ոչ առնուցեալ ոսկի երդմամբ, երթ է դառնալ է պոռերդողէն Պարսից, բառնամ զնուդն Հայոց (ՈՒՌ·238)։ Պատերազմին վախճանը ձախող եղաւ, և Հայոց գէմ սպառնալիքը հետևանք չունեցաւ, և Սեբաստիոյ Թագաւորութիւնն ալ բոլորովին չվերջացաւ այդ տաեն, վասնզի 1079'ին Աւտմ և Սելճուսեան սպահի գործի վրայ կը տեսնուին (ՈՒՌ·264)։ Պիզուի իշխանութիւնը կը մնար միշտ Գագիկ Աշոտեանի ձեռք, որուն վերջին անգամ յիշելնիք զայրացմամբ Կոստանդնուպոլսէ գառնալը, ընարողական և կրօնական խնդիրներու մասին բաւական պայքար մղելէն ետքը (§ 874)։ Գագիկ իր ցասումը կը յայտներ աջուձախ Յոյները նախատելով և անոնց կիները խաչատգելով, բայց գլխաւորապէս զայրացած էր Կեսարիոյ Մարկոս մետրապոլիտին դէմ, որ հայհոյել էր յոյժ ողբէս Հայոց, և ասէր ամէն աւրեն կոչէր, և իր չունէն ալ անունը Արմէն դրած էր (ՈՒՌ 217)։ Գագիկ Մարկոսի մօտ իջևանելու կ'երթայ, և երբոր հասած էին սրտխռովել ընդ ջէնեաւն, և Մարկոս ալ յաղեռաբերեալ է ջէն-ոյն, Գագիկ կը սպրպէ մետրապոլիտը որ չունը անունովը կանչէ, որպէսզի եղևլութիւնը ստուգի, և ասոր վրայ չունն ալ մետրապոլիտն ալ մեծ քարթի մը մէջ փակելով՝ չունը չարաչարանք ձեռնել կու տայ, մինչև որ կաստոգութենէն մետրապոլիտը կը ազատի, և պ-պէս յրբեաս սպոռնիցաս ընդ և ղիջ հայհոյիչն, և եղև էլբուկոր ընդ (ՈՒՌ·219)։ Գագիկ մետրապոլիտին տունն ալ կողոպտից, որ ունէր առնմաբ գանձ ոսկւոյ և արծաթոյ, հոռոմ պնծարաց հաղար, լուծեալ գոմիչ ուռուսաց, ելոք եղևլոյ ուռ, և ամէնն ալ մետրապոլիտ առաքեալ եղևլոյ ուռ, և ամէնն ալ մետրապոլիտ առաքեալ եղևլոյ ուռ, և ամէնն ալ մետրապոլիտ առաքեալ եղևլոյ ուռ (ՈՒՌ·220)։ Ալ անկէ ետքը սասակացաւ Յոյներուն թշնամութիւնը Գագիկի դէմ, և Գագիկի սպառնալիքները Յոյներու դէմ, և փոխադարձ վտասութիւնը վերցաւ։ Գագիկ ոչ Լա ծպռե է կոպռանդոնոպոլիս, և ոչ գնաց է կոչէ Հոռոմոց (ՈՒՌ·220)., մինչև իսկ Խոբնեցոս գնալ ուռ Ալեքսեայ սուլտանն Պարսից, և գիրանալ սրհոռոյ ընթերցուրիեան գանն Հայոց, բայց այդ միտքը չգործագրեց, թէպէտ բաղում անգամ կոչէր ընծեալ սուլտանն։ Այդ վարանումին իսկական պատճառը բացատրած չենք գտներ, և յաղթ Քրիստոսական հաւատոյ սրտկրնած բանակէն կ'ենթագրենք, թէ սրտնելիք իշխանութեան հետ իսլամութեան ընդհանրութիւնն ալ առաջարկուած ըլլայ (ՈՒՌ·217)։ Որչափ տաեն որ ապրեցաւ Գագիկ, ան ու սորտակ գործաւ իր չրջականերուն, և միայն իր բաւն զօրութեան և կառավ քաջութեան չնորհիւ կրցաւ անկախ ապրիլ յունական սահմաններուն մէջ, մինչև որ Յոյներու վրէժխնդիր թշնամութեամբ սպառնացաւ։ Այս է Փոքր Հայք փոխադրուած իշխանութիւններուն վիճակը Վկայասէրի ուխտադրութեանց և չրջագայութեանց միջոցին, և այս պատճառով նորա անունը խառնուած չէ վերոյիշեալ եղելութեանց մէջ։

891. Անիշխանութիւնը որ կը տիրէր Արեւելքի մէջ, երկու մեծ պետութեանց՝

ՓԻԼԱՐՏՈՍ ԵՒ ԹՈՒՆԻԿ

Սելճուքեան սուլտանութեան և Յունական կայսրութեան անկարգ կացութեան արեանէն, տարիէ տարի ազատ էր Հայ իշխաններուն պատահական և անկայուն իշխանութիւններ տեղծել պատրաստից րնթրմամբ, անդամ դիրք մը տպատնովելով մինչև ուր և մինչև երբ դիմադրութիւն չէին գտներ, և ընկճուելով կամ հպատակելով երբոր բաւն զօրութեան մը դիմաց կը գտնուէին։ Այդ գործը նուազ կը յաջողէր բաւն Հայաստանի կեդրոնին մէջ, ուր հաստատուած էր այլազգիներու իշխանութիւնը Անիի գրաւումէն և յունական տզդեցութեան խափան հետացուելէն ետքը։ Յաբասրագան էին Ամատունի և Տարօնի լուսաղբանները, քան ինքնան ամուր, և երկու մեծ պետութեանց միջև իրրև սմբրատակ

կանգնած։ Ժամանակին աւելի նշանաւոր իշխաններէն մէկն էր Թառնիկ Մոլչկեան՝ Մամիկոնեան ցեղէն, Սասունի տէրը, և Վկայասէրի քեռայրը (§ 877), որ բառական ընդարձակութիւն և զօրութիւն ունեցած էր իր իշխանութեան դէպ Արեւմուտք, ազդեցիկ դարձած էր նոյն իսկ չրջակայ այլազգի իշխաններուն վրայ։ Ուրիշ նշանաւոր իշխան մըն ալ էր Փիլարտոս, քոնիկ Հայազգի վարժուհուենոց առնմէն, որուն պահպանութեան տակ մէկ ազգակից, գոնէ դրացի եղած կ'ըլլայ։ Իր ազդեցութեան Զօրվրի-Կողեան վանքի մէջ կրթուած էր, իր հօրեղբօր մօտ, բայց չատով վերնատրական կեանքը ընդդրկից, և ձեռներէց ու յանդուգն անձ մը եղաւ, յատկապէս ծառայութեան մասը, և կամազնեի կողմերը կը գտնուէր իբրեւ զօրավար, երբ Ռամանոս Դիոգէն գերի բռնած և գահազուրկ եղաւ 1071'ին։ Փիլարտոս առիթէն օգտուեցաւ ինքնիշխան ըլլալու, հնազհնակ առնմանները ընդարձակից, և Գերմանիկիա կամ Մարաշ քաղաքը իրեն կեդրոն որոշեց։ Զօրկ կրօնական և բարոյական ուղիղ սկզբունքներէ, ոչ միայն կը խարէր և ոչ ալ օրէնք կը ճանչնար, իր փառասէր ձգտումները իրագործելու համար։ Պատմութիւնը զինքն ամէնէն աւելի գոյներով կը ներկայէ, վկայելով թէ էր անհաւատ էքէտոնեաց, ուր Հայ ջէրեզլիացի և ալ Հոռոմ, և ամէնէն ծանր կշռաւիներով զարկով զայն, իբր անօրէն և աղնուագոյն էր քան, անպարկեշտ արքայ ապտակէ, կաթոգէոս պղծաձայն, և նեռան դիւաբնակ (ՈՒՌ. 248)՝ բայց կարծես թէ զործը կը յայտնէր անօրէնին, այնպէս որ Թառնիկ Մամիկոնեանի ալ պատգամ կը զրկէր իրեն հնազանդիլ։ Թառնիկ կ'անարգէր յայտարարելով, թէ իր զօրքերը համապատասխանութեան չ'ունէին Աբոսեաց, մինչ Փիլարտոսի զօրքերը ընտրեալ և Աբեղեան են և հաւատոցն, որով ինքն վստահ էր առաւելագոյն զօրութեամբ յարձակման ըլլալ։ Փիլարտոս Վկայասէրը սպրդեց, որ երթայ Թառնիկը հպատակութեան համոզէ, սակայն Թառնիկ չգիջաւ, և Վկայասէր այլ ուղեւորեաւ դէպ Փիլիպպոպոլիս (ՈՒՌ. 249)։ Անոր վրայ Փիլարտոս զբաղեցաւ արբեալ Թառնիկի վրայ քալեց, բայց Ալէքսիոսի ճակատամարտին մէջ յաղթուելուն և փախուստին

Տարրերդ ապաստնեցաւ (ՈՒՌ. 950)։ Թառնիկ Աչմուշատ բերդին մէջ կը գտնուէր, Ալուճանիի վրայ, երբ Փիլարտոսի զօրավարներէն Ամր-Թափը, հնազանդութեամբ իրեն մօտ եկաւ, և օր մը երբ բերդէն դուրս, կոչէն է ջէնդբոյուն, Ռուէր վրան յարձակեցաւ, բայց այս անգամ ալ Թառնիկ ետքէն դառնալով մը թշնամին ապտակեց և ինքն ազատապար բերդ կը դառնար։ Այդ միջոցին ձի ուժ յայտնեցաւ, որ է Ռուէրէն կոչ, ուրկէ զարկաւ է ուէրդ ջէնդբոյ, և այսպէս մնաւ Թառնիկ, ուրուն դէմքը Փիլարտոսին տարին, որ հանել ընծայեցաւ՝ որբ ջուր և ուժ և ընծէր ջէնդ։ Թառնիկէն երկու զաւակ մնացին Զօրտաւանել և Վասակ Մամիկոնեաններ, ջոխէն է պղտիկն հաւկէ (ՈՒՌ. 252)։ Փիլարտոսին ծառայութեան այլազգի զօրավարներ դառնալը, և Թառնիկի գլխուն Մոֆարկինի ամիրային գլուխը կը ցուցնէ, թէ Փիլարտոս այլազգիներու օգնութեամբ Յունաստան զէմ կը պատերազմէր, և իրեւ նոյնց կազմակից, քրիստոնեայ իշխանութիւնները ջնջելով Սկճուքեանց ազգեցութիւնը կ'ընդարձակէր, և այդ ուղղութեան էր՝ որ զինքն աւելի բրած էր Հայերուն աչքին, և Փիլարտոս իբրեւ բանակով ամիրայ կը նկատուէր։ Թառնիկի արկածը մեծաւոր հայուած յարմար է դնել 1075 թուականին։

892. Փիլարտոս արչաի ալ այլազգիներու հավանաւորութեամբ զօրացած, չկրցաւ դադարեր զինքն իբրեւ ՍԱՐԳԻՍ Հայ Իշխանապետ նկատել, մինչեւ իսկ իրեն ՀՈՆԵՑԻ նախաթոռ առաջնութեան իրաւունքը անփականել, քանի որ չուտ ինքնակամ ու ակարացած կացութիւն ունէին Սեբաստիոյ, Մանզատի և Պզոմի թագաւորութիւնները։ Փիլարտոս իբրեւ իր աւատառութեան իրաւունք և իբրեւ Հայոց թիւան գլխաւոր իշխան, փափաքեցաւ իրեն մօտ և իրեն տրամադրութեան ներքեւ ունենալ Հայոց հայրապետութիւնը, ուստի Վկայասէրէն պահանջեց, որ Թոզլու Մատաթատեան բնակութիւնը (§ 886), Մանզատի քաղաքին գաւառներուն մէջ, և գայ իր մօտ բնակիլ, հետեւելով ազգին հնաւանդ սովորութեան, որով հայրապետական սթոռը միշտ քաղաքական կեդրոնին կամ Հայոց

թեան գլխաւոր իշխանութեան մօտ կը մնար։ Վկայասէր յանձն չառաւ ընդհատել ընտանեկան կեանքը (ՈՒՌ. 252), վասնզի գիտակ էր նոր քաղաքն Փիլիպպոպոլիս (ՈՒՌ. 249), և կը յիշէր թէ Փիլարտոսի չէր գործակցած Թառնիկը հպատակեցնելու խնդրոյն մէջ (§ 891), և կրնար կասկածիլ թէ գաւաթ մըն ալ իր սկաւառակէն ուզէ կազմել, ինչպէս ըրած էր իր քեռայրին գլուխէն։ Արդէն ալ Վկայասէրը յոյժ կամաց կաթողիկոս մըն էր, բնաւ ընդդիմանալու չունէր որ կաթողիկոսութիւնը ուրիշի մը անցնէր, մանաւանդ որ Փիլարտոս Սկճուքեանց հովանաւորութեան ներքեւ տարբեր չէջանակ մը կը կազմէր։ Այս պատճառով Փիլարտոսի կը պատասխանէր, թէ ինքն չկրնար գալ, բայց իրեն մօտ կաթողիկոս մը ունենալուն ալ ընդդիմանալու չունէր. ուստի կը գրէր. Դէր չ'ըլլար ձեզ հրաժարեցնել ձեր Սբբոց Աթոռոյն հայրապետութենէն (ՈՒՌ. 252), Փիլարտոս երբոր համոզուեցաւ թէ Վկայասէր իրեն մօտ գալիք չունի, հրամայեց ժողով ընել եպիսկոպոսաց և հոգեւոր վանականաց և կոչեցուցաւ Ջահան գաւառի Հռնի քաղաքը, Գերմանիկիոյ մօտ, որուն Վկայասէրի ցուցած Սարգիսը չհաւանեցաւ յոխորտ կերպիւ Հայոց, և Վկայասէր իբր նշան իր հաւանութեան յանդիմանեց զՀոզն և զեպիսկոպոսն և ընդհանուր նշան դէր Պետրոսի աթոռոյն Սբբոյ (ՈՒՌ. 253), որոնք իրեն տրամադրութեան ներքեւ գտնուած պիտի ըլլան, գի չենք կարծեր որ իրեն յատուկ գործածածները զրկած, և գինքն այդ նուիրական նշաններէ զրկել ուզած ըլլայ։

893. Այսպէս նոր հայրապետանոց մը հաստատուեցաւ Հռնիի մէջ, 1076'ին, մինչ կենդանի էր Վկայասէրը, ՀՌՆԻԻ և կաթողիկոս կը մնար ընդհանուր Հայութեան ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ վրայ, իսկ Սարգիս միայն Փիլարտոսի սահմաններուն կ'իշխէր։ Այդ անակնկալէն Սարգիս իրր հակաթոռ մը պիտի նկատուէր, և այնպէս ալ ցուցաբեր է պատասխանութիւններու չհաւանելէն։ Սակայն արժան է դիտել, որ Վկայասէրը կամաց կամ ակամայ, բայց վերջապէս պաշտօնական կերպով անոր ձեռնադրութիւնը հաստատեց կաթոլիկական նշաններ զրկելով, մինչեւ իսկ առաջնորդել ընտրութիւնը թելադրելով։ Միւս կողմէն Սարգիս ինքնընծայ հետամուտ չէր եղած, վասնզի ամենայն հաւանականութեամբ Փիլարտոսի մօտ ալ չէր, այլ Պետրոսի մահուընէ ետքը Սեբաստիոյ մէջ կ'ապրէր։ Ինչպէս ալ վկայուած է իրրեւ այրի և պրիկեզ (ՎԱՐ. 104), և հոլչկոսէ ուռուինէ, և յանկարծ կոչնած ընդդիմութեամբ և ճշմարիտ խոհեմութեամբ ու է Քրիստոս ցնոռս, և կարծեցեալ օգնական հոգին Քրիստոսի (ՈՒՌ. 253), որով կը հանացուի նենգաւոր հետամտութեան կասկածը։ Միւս կողմէն տարիքով ալ ծերացած և ընթացքը կատարած մէկ մը պէտք էր ըլլար, եթէ Գեհաղարձին քեռորդին էր, թէ պետս տակաւին հրաշափառ պեղչիմբ փառաւոր անձ մը (ՈՒՌ. 253)։ Հետեւաբար մինչ աւելի հակամէտ ենք օրինաւոր աթոռակից մը ճանչնալ Սարգիսը, թէպետև պէտք չենք տեսներ թուտամարի մէջ առնելով՝ Սարգիս երկրորդ կոչել զայն, վասնզի մեր տեսութեամբ և ընդհանուր կանոնով չարմար չէ աթոռակիցներն ալ թուատոմարին անցընել, և միայն բացառիկ պարագաներու ներքեւ կ'ընդունինք, ինչպէս Գէորգ Լուսաւորին համար ըսինք (§ 885)։ Սարգիսը իրր քեռորդի Պետրոսի, Անանիայի և Յակիկի եղբայր եղած իդէպ էր ըսել, բայց կանխաւ իր անունը արուած չըլլալուն, և այդ աւերին մէջ ալ վերջին կաթոլիկոս Յակիկի եղբայր չըսուելէն, հաւանական կը կարծենք ըսել, թէ Պետրոսի ուրիշ մի քրոջ որդին, և Յակիկի մօրաքեռորդին եղած պիտի ըլլայ։ Վերջապէս պէտք չէ նկատողութենէ վրիպեցնել, որ Վկայասէր՝ Պետրոսի քեռորդին առջեւ քաշելով, և Հռնիի ժողովն ալ զայն ձեռնադրելով, յարգած կ'ըլլան ժառանգական յաջորդութեան սովորութիւնը, որ Անանիա Մոկացիէն սկսելով տիրել սկսած էր՝ Մոկացեանց գերդաստանին մէջ, ինչպէս ասկէ ետքն ալ պիտի տեսնենք Պահլաւունեաց ճիւղին վրայ։ Սարգիսի ձերբութեան տարիքի մէջ կասկածած ըլլալը յայտնի կ'ըլլայ նաեւ յաջորդ 1077 տարին վախճանելէն, որուն անմիջապէս յաջորդ ընտրեալ Փիլարտոսի հրամանով Թէոդորոս, որուն եպիսկոպոս Սարգիսի, և ձեռ երթեալ յայնաւորոց, որ այդ

յաջողակութենէն սասյած էր Ալախօսիկ մականունը (ՈՒՌ. 259), իբր Ալէք-ս երէոս։ Թէոդորոս «Լաւն սոբք նկնէլեցոց» կոչմամբ ալ գովուած է (ՈՒՌ. 305), թերևս վերջէն իր պաշտօնը Փիլիպոսի գործիք չընկալուն համար։ Թէոդորոսի չորս ուսեսրասիրաներու մեկնութիւն մըն ալ գրած ըլլալը կը յիշուի (ՀԻՆ. 604), որ իրեն ուսումնական կարողութեան ալ փառս պէտք է նկատուի։ Բաներ որ Թէոդորոս, սակայն Վկայասէրի ընդդիմութեան Սարգիսին կազմած դիրքին օրինաւոր յաջորդը նկատուեցաւ, պէտք է զայն ալ իբր պարզ սխրսակից ընդունիլ, սակայն իր անունը թուատառերի անցընելու։

894. Այդ եպիսկոպոսներէն քիչ հաքը տեղի ունեցաւ Գագիկ Աշոտեանի սպանութիւնը, զոր Ուռհայեցին կը դնէ 528-1079 թուականին ներքև, չյաւ ընդունելով (ՈՒՌ. 263)։ Գագիկի կառավարութիւնը Յոյներուն դէմ, և նոյն իսկ բուն և կամահաճ գործեր կատարելը, կրնային նախատեսել տալ վատ վերաբերմունքի զոհ կերթալը։ Գագիկ Պիզուէ Տարսոն գացած էր իր խնամիին տեսութեան, որովհետև Գագիկի Դաւիթ որդին ամուսնացած էր Ապլղարիպի աղջկան հետ, և անոր մօտ կը մընար։ Խնամիներուն մէջ տեղի ունեցած գրաւութեան մը հետևանքով, Ապլղարիպ ոտքացած էր փեսային հետ և զայն բանտարկած։ Գագիկ Տարսոն գնաց, գործը կարգադրել և հաշիւ ընել բանալէն (Վ.ԱՐ. 106)։ Ուռհայեցիին ըսելը, թէ վասն խնամախնամն կոչեալ էր զԻոաքէլ Ապլղարիպոս, և թէ ոչ եւս ըստ խնամախնամն (ՈՒՌ. 263), նոր կատարուելիք ամուսնութեան վրայ կրնար իմացուիլ, նկատ Վարդան յատակօրէն պարզած չըլլալը պատճառը, բայց այդ խօսքէն կրնանք ալ հետևցընել թէ յայտ չվերջացաւ Գագիկի ուղղութեան նպատակը, որով Գագիկ նա կը դառնար հաշիւները ընել ոչ-ի-ն, և կ'ելլայ զանձնայն երթալու ընտանեաց ֆառաօն, վերէ ընուս երկոքին կապանս առաքէ ի-ն, որպէս պէտք է ըլլան՝ Տարսոնի իշխանին սահմաններուն մէջ եղող Հայ կամ Յոյն մնձամնծները։ Մարկոս մեռած պատմութիւնն ալ (§ 890) մոռցած չէր, հետևաբար հետաքրքրուած կը զայ-

նար։ Մկրտիչ սուլթան, որ Մըքթաճի-Պոմարալան սարիրագիսին անունով սիրագէս ինքնիշխան կը թագաւորէր, սակայն պատմագիրներէ գովաբանուած կը յիշուի, իբր խոշոր-սիրտ և երկայնամիտ բարու+ մէկ մը (Վ.ԱՐ. 106), իբր այր բարի և ազգասէր և յայտ+ պաշտ է վերոյ հաւատոցիչներ Քրէատոսէ (ՈՒՌ. 247), և իբր պատերազմող և տեղատիրութեամբ, նուիրեալ էր ուրիշ ոտն զարնելէ ի բաքատութեան, որ պահէր հոգ ազգասիրութեամբ սա սահմանները վտիճ, զի մի սէ լէյէ պրոտ է զրկելոց և հպարտ է քաղաց (ՍԱՄ. 115)։ Նորա հովանաւորութեան ներքև Մանուէլ ալ, Փոքունի թոռը, որ Անիի կառավարիչն էր (§ 887), միևնոյն կերպով աշխատասէր ընթացք ունէր, և Անին չէնցընելու կ'աշխատէր, ուր Պահլաւունի հզոյրներ, Շրիգոր իրր իշխանապետ և Բարսեղ իրր եպիսկոպոսապետ, գործերու գլուխ կը գտնուէին։ Այդ վիճակին մէջ Անեցիք ուզեցին իրենց նախկին դիրքը վերանորոգել, և տեսնելով Վկայասէրի ձեռնթափ լքումը, և Փիլարտոսի բանութեամբ՝ Հռիփի մէջ նոր կաթողիկոսարան հաստատութիւը, մտածեցին Անիի կաթողիկոսարանը վերահաստատել, որ գրեթէ իրականացած էր Բարսեղի վարած գերազոյն և ընդարձակ իշխանութեամբ, սակայն անունն ունենալու։ Կիրակոս Աղձոզիենի որդին, Ափխազաց և Ազաւանից թագաւորը, կը յիշէր թէ Հայ Բագրատունի սերունդ է, և Հայութեան չահերը իրեն սեփական կ'ընծանէր, ուստի պէտք եղած քաջալերութիւնը կու տար Անեցիներուն։ Մահուչէ ալ ուրախութեամբ կը տեսնէր իր իշխանութեան բարձրացումը։ Ահա այն նպաստաւոր պարագաները որոնք յորդորեցին Բարսեղի կաթողիկոս հռչակուիլը։ Կիրակոս պարագայ մըն ալ կը յուսար, այսինքն թէ երբոր Գրիգորիս ըստ+ է-ն և գնաց ի Հոռոմ (ԿԻՐ. 56), ուր դարձեալ կիրակոսի անդամ մը ինկած թիւրիմացութեան կրկնումը կը տեսնենք (§ 880), մանաւանդ որ ժամանակագրական տեսութեամբ Վկայասէր այդ միջոցին արդէն դարձած էր իր առաջին ուղղութենէն, իսկ երկրորդին ալ չէր ձեռնարկած։ Շնորհալին ալ կը վկայէ, թէ Վկայասէրը կը մնար ի Սեաս մընչին Լեռան առաքելոյ, զբաղի սիրոյըն հաւատելոյ, և առ յետեան բնակելոյ-նելոյ, զիւրս հոգւոյն ծրոյ ընդ-

մայիս 5'ին (ՅԱՍ. Ա. 202), թէպէտ անկախ 28'ը չարժական առաքով կ'իյնար նայնպէս 24'ին, վասնզի է օրն ժա- բացառութիւնը զոր կրկակոս կը գործածէ (ԿԻՐ. 28), առաջ ամիսներու յարմար կու գայ։ Այդ մինչ Կիրակոսի պատմութիւնը հաւանական չնկատելնիք, և Մանուէլեան եղբարց հրաւէրը յարմարագոյն կը գանենք աշնան վերջերուն։ Այդ խորհրդածութիւններով ասկի կը միանք 1079 նայնպէս 24'ը իրրև Հայաստանի իշխանութեան վերջը նկատել, ինչպէս որ պատմիչն ալ կը գրէ, թէ «ապառնոյ գործոցն էր ընթացքն հայոց (ՈՒՌ. 265)։ Սկրատեայ Արծրունիներուն և Մամիկոնեի Բագրատունիներուն անունն ալ, սյնուս բըննու չյիշուիլը կիզխատասի գէմ բրած փորձերնէն առաջ (§ 893), որով անոնց ալ բնական կամ բանական մահուամբ միևնոյն միջոցին մեռած լինելը կը յայտնուի։ և Փոքր Հայոց իշխանութիւնները, որոնց Յոյներէն մեռած, կ'ունենան այն վախճանը, որ սկիզբէն կը նախատեսէր, երբոր Վասն ու Աղին ու կարաբ, Սերաստիայի ու Պիզուի ու Ծամիզատի հետ կը փոխանակուէին։ Գագիկ Աշոտեանի երկու որդիներն միայն կը յիշուին պատմութեան մէջ, կրասերն Դաւիթ, Ապլղարիպի փեսան, նոյն իսկ իր անուններն Թունաւորուելով սպանուելուս։ Գագիկին դիմադրելն եաքը։ Իսկ երէց որդին Յովհաննէս, փեսացած կ'ըսուի Անիի յոյն զօրավարին, անկէ կոստանդնուպոլիս եկած Աշոտ որդուն հետ, որ վերջէն նորէն Անի կը դառնայ, և Մանուէլի ներքինիներէն մին զայն կը թունաւորէ, Անիի վրայ իրաւունք ունեցողի մը կեանքը վերացած ըլլալու համար։ Յովհաննէս ալ մնաւ Աշոտ որդիէն քիչ եաքը, և բաբան Թոփալեան Անոյ տէրօրինակ (Վ.ԱՐ. 106)։

896. Հայութեան արեւմտեան երկիրներու մէջ բոլորովին ազգային կացութիւնը կորսուած ու ազգասէր թեմէ զրկուած վիճակի մը ինկած էր, երբոր արեւելեան բնագաւառներու մէջ փիչ փիչ բարերարու երես կը բանէր, և Հայութեան կեդրոնը այն կողմը կը դառ-

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ցնել, և ընդ նոսին յոր խոստնել (ԶԱՓ·548)։ Գրիգորի գործէ ձեռնթափ առանձնութեան մէջ ապրիլն էր Անեցիներուն նկատի առած մեծ պարագան, չկրնալով ալ տանիլ Հռոմի մէջ կաթողիկոսական աթոռի մը հաստատութիւը։ Գործը կատարուելու Հաղբատի վանքին մէջ, Անեցիներու ընդհանուր համաձայնութեամբ, և Գրիգոր իշխանապետին նախաձեռնութեամբ, նոյնինքն Բարսեղի կամակցութեամբ, որ ինքզինքը առնուլ չհամարձակեցաւ կաթողիկոսութիւն (ՈՒՌ·266), և յաջողացաւ գործակցութեամբ Կորիկէի, որ ձեռնադրեց զինքը կաթողիկոս (ՈՒՌ·266), հրամանաւ և կամօք Մանուէլի (ՎԱՐ·104), և ձեռնադրութեամբ Մատթէոսի Ազուանից կաթողիկոսին։ Բարսեղ կաթողիկոսական հանդիսաւորութեամբ Հաղբատէ եկաւ ի ԲՁՓՈՐՔԱՆԱԿ ԹԱԳՈՒՈՐՆ Անի, ուր ամենայն փառօք ընդունելութեամբ զինքն դիմաւորեց, հանդերձ եպիսկոպոսօք։ Ընդ առաջ եկողներուն գլուխը կը գտնուէին, նոյնինքն Բարսեղի հայրը Վասակ իշխան Պահլաւունի, և եղբայրները Գրիգոր և Հասան և Ապլղհասպ, և եղբօրն այն ինքն և ամենայն փառն Հայոց (ՈՒՌ·266)։ Օրը ճշդուած չէ, իսկ թուական ցուցուած է 530 (ՈՒՌ·265, ՍՄՐ·87), որուն ամանորը կ'իյնայ 1081 մարտ 1'ին, և զատիկը ապրիլ 4'ին, և յարմարագոյն կ'երեւի այդ միջոցին դնել Բարսեղի ձեռնադրութիւնը։

897. Այդ եղելութիւնը տարբեր տեսակէտներէ գնահատուած կը գտնենք։ Ուռհայեցի յայտնապէս կը գրէ, թէ

ԲԱՐՍԵՂ ԱՔՈՌԱԿԻՑ — Նորօծեալ եղև ամենայն արքոյն Գրիգորէ ի ԲՁՓՈՐՔԱՆԱԿ ԹԱԳՈՒՈՐՆ Անի, որ է վաղուց հետէ ժամանակաց խափանեալ էր սահմանօք և ներքինութեամբ ընդ պատանեալ ազգին Հառմոյ (ՈՒՌ·266), և թէ պետին նորօծեալ ընդունայ հայրապետութեան ի ԲՁՓՈՐՔԱՆԱԿ ԹԱԳՈՒՈՐՆ Անի (ՈՒՌ·267)։ Անեցին ալ ոչ միայն կը գրէ թէ նոյնս պէս Բարսեղ յաներս հայրապետութիւն (ՍԱՄ·117), այլ և Վկայասէրի 17 (ՍԱՄ·112), և Բարսեղի 31 տարի (ՍԱՄ·267), պաշտօնավարու թիւն նկատի առնելով, Վկայասէրը իրեն պաշտօնապէս հրաժարած և կաթողիկոսութիւնէ գադարած, և Բարսեղը իրը միակ կաթողիկոսացած կ'ուզէ ցուցնել։ Սակայն Վկայասէրի պաշտօնավարութիւնը կաթողիկոսութիւնէ գադարած ըլլալը պատմութիւնով չհաստատուիր, քանի որ դեռ շատ տարիներու մէջ պիտի տեսնենք անոր իշխանութեան գլուխ գտնուիլը, և իրը կաթողիկոս յիշուիլն ու գործելը։ Բարսեղի ձեռնադրութեան միջոցին, իրաւ չէն յիշուիր Վկայասէրին հաւանութեան յայտարարութիւնները, որոնք տեսնուցան Սարգիս Հանեցիին ձեռնադրութեան առթիւ (§ 892), սակայն նկատելով այն անձուկ կապը և համամիտ ընթացքը որ կը տիրէր Գրիգորի և Բարսեղի, մօրեղբօր և քեռորդւոյն մէջտեղ, անհնար է որ նախընթաց հաւանութիւնը առացուած չըլլայ, և նոյն իսկ Գրիգոր, որ յաւուրս Դէոդորզի և յետոյ Սարգիսի ու Թէոդորոսը կաթողիկոսացնելու հաւանած էր, հոգած, մանաւանդ թէ քայլերած ալ չըլլայ Բարսեղի կաթողիկոսանալը, որ իրեն սիրելի և արժանաւոր անձ մըն էր, միանգամայն հետու Յունաց ազդեցութենէն, որոնց մասին օրէօր կ'աճէր Վկայասէրի հակակրութիւնը։ Այդ հաւանութեան վկայութիւնը կը կարծենք տեսնել Շնորհալիի խօսքերուն մէջն ալ, որ Վկայասէրին համար կը գրէ, այլ է յոմնոյ էր հաւատոլ, Բասիլեոս անառնադրեալ, աբեղանաւան հարազատեալ, ծիամբ Հոգւոյն նախ յերանադրեալ (ԶԱՓ·550)։ Հետեւաբար Բարսեղը օրինաւոր կաթողիկոսակից մը կրնանք նկատել, բնադարձակ և լիազօր իշխանութեամբ, և Վկայասէրին կողմանէ ամէն բան իրեն յանձնուած, բայց միշտ պարզ ախոռակիցէ տեսլի դիրք չենք կրնար ասել, և կաթողիկոսական ուղիղ գաւազանացուցակի մէջ միայն Գրիգոր Բ Վկայասէրի անունը կը պահենք մինչև իր մահը, որ 1081'էն մինչև 1105, տակաւին 24 տարիներու չրջան մըն ալ կ'ուզենայ բոլորելու, ինչպէս ալ ընդհանրապէս անգործ, և միայն ընդհատ գործերով անցուցած ըլլայ զայն։ Բարսեղ կաթողիկոս ընդհանրապէս Բարսեղ Ա Անեցի անունով ճանչցուած է, քանի Անեցի ըլլալէն աւելի, Անիի արքեպիսկոպոս, և Անիի մէջ կաթողիկոսութիւն վարած ըլլալուն համար, թէպետև գերագոյն իրաւամբ պէտք էր յիշուէր Պահլաւունի ազգանունովը, մօրենական ճիւղով Պահլաւունի Մագիստրոս, և հօրենական ճիւղով Պահլաւունի Հասանի

իշխաններու հարազատ թոռն ըլլալով։ Որչափ ալ Բարսեղի գործունէութեան մեծ մասը իր մօրեղբօր կենդանութեան միջոցին տեղի ունեցած է, սակայն Վկայասէրը իսկապէս կաթողիկոս ճանչցուելէն Բարսեղի գործերն ալ այս գլխուն ներքև պիտի տանք։

898. Այդ միջոցին կը պատահուրդինք յիշել պապական նամակ մը, Գրիգոր Լ' է գրուած, որ է հետեւակաւոր

ՊԱՊԻՆ — Հիլդեբրանդոսը, 1073'է
ՆԱՄԱԿԸ — 1085 Հռոմի եպիսկոպոսութիւնը վարած. պապական իշխանութիւնը զօրացնելովը՝ և Գերմանիոյ կայսրներուն դէմ վարած՝ պայքարովը նշանաւոր անձը։ Նամակը 1080 յունիս 24 թուական կը կրէ, և ամբողջապար յաւաջ բերուած է Կարանոսէ (ԿԱԼ·229–233), իրը ուղղակ ՚ի Հայոց կաթողիկոս Վկայասէրն։ Պատճէնին մէջ ալ գրած է՝ ՚ի ԵՂԲԱՅՐՍ Է ՔՂԵՈՓՈՍ՝ ԴՂԷՔՈՐԻՈՍ Հայոց եպիսկոպոս, սակայն բնագիր հրատարակութեան մէջ Հայոց անունը յիշուած չկայ, և նամակը ուղղուած է ՚ի ԴՂԷՔՈՐԻՈՍ ԱՐՔԵԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՅԱՆՈՒՈՑ։ Իսկ Սիւննացւոց ծանօթ քաղաք, և Փախւոիոյ մետրապոլտութեան գաւառապետութիւնը, որուն սահմանները կը նշմարուին Աֆիոն-Գարահիսարի մօտ Զըֆութ-Քասապա կոչուած տեղը։ Այդ դիրքն իսկ բաւական է ցուցնել, որ նամակը Հայոց կաթողիկոսին վերագրելու փաստ մը չկայ, և ոչ ալ հնար է Սիւննացւոյն Յովհաննէսի հետ չփոթել, որոնք իրարմէ շատ ու շատ հետու տեղեր են։ Միւս կողմէն բոլոր ժամանակակիցներ համամիտ են հաստատելու, թէ մինչև 1080, սրեւմտեան և Լատինք և պապութիւն ոչ մի յարաբերութիւն չունէին Արեւելքի և Հայոց հետ։ Նոյն իսկ Կիրակոսէ յիշուած՝ Վկայասէրին Հռոմ երթալուն յերիւրուածն ալ կը հերքուի Կարանոսի յաւաջ բերած նամակովը, որուն մէջ յիշուած Գրիգորին, ոչ Հռոմ գացած ըլլալուն, ոչ Հռոմ հրաւիրուելուն խօսքը կայ, ինչ որ անհրաժեշտաբար պէտք էր յիշուէր, եթէ իրօք տեղի ունեցած ըլլար։ Նամակին պարունակութեան գալով կը պատմուի թէ Վկայասէր գիր գրած ըլլայ Գրիգոր Լ պապին, նոյն իսկ պապէն նզովուած հերետիկոսի մը մասին, և նամակը Յովհաննէս քահանայի մը ձեռօք Հռոմ ղրկած, որուն վրայ պապը Բենեւենտի եպիսկոպոսին յանձնարարութիւններ ըրած ըլլայ։ Այս ամենէ Գրիգոր Լ նամակ մըն ալ կը գրէ Հայոց, կամ լաւ եւս Սիւննացւոյն Գրիգորին և կը յիշէ թէ լսեր է որ Հայոց ոտքը եկեղեցիէ խոտորեալ յոչընչութենէ հառաջ, ընկալեալ էր ղառնոնէն ըրածը ոմանց։ Անկէ ետքը կը յիշէ բժշկին ջուր չհաւանելը, կոգիով միւռոն պատրաստելը, և Դէոսկորոսը յորգելը։ Կը պահանջէ որ հինգ ժողովները ընդունուին, որք են Նիկիոյ, Կոստանդնուպոլսոյ, Եփեսոսի, Քաղկեդոնի և զարձեալ Կոստանդնուպոլսոյ, կ'առաջարկէ որ Սուրբ ոտքուածը ատանց ոտ խաչեալ բաւարար երգուի։ Իսկ բազարջի կիրառութիւնը կը գովէ, և կը քաջալերէ Յոյներուն դիմադրել։ Այդ կէտերուն վրայ որչափ ալ Յովհաննէս քահանայ բացատրութիւններ տուեր է, բայց կ'ուզէ որ նոյն իսկ Գրիգոր եպիսկոպոս իւր կնիքով և ստորագրութեամբ բացատրութեան գրուած մը ղրկէ նոյն Յովհաննէս քահանայի կամ ուրիշ յարմար պատգամաւորի միջոցաւ։ Կը յանձնարարէ նաև որ բաղամ անփամ ծրեսցեն նամակս ոտոտելական ոտոտբ ոխոտոյս (ԿԱԼ·230)։ Այս թղթակցութենց և պատգամաւորութեան մասին մեր պատմագիրներ ակնարկ իսկ չունին, և նոյն իսկ Լատիններ պապին նամակին պատասխան եկած ըլլալն ալ չեն գիտեր։ Զամչեան Վկայասէրի Հռոմ երթալուն կեղծիքը նամակին հետ միացնելով, կ'ըսէ թէ այս նամակին վրայ պապին գնաց, և բերան ՚ի բերան խօսեցեալ հաճեցոյց զՔրիս նորս (ԶԱՄ·Բ·1000), մինչ Լատին հեղինակներն ալ այդպիսի ուղեւորութենէ լուր չունին։ Այդ ամէն կցկտուր և անյարիր տեղեկութենց հանդէպ, ուրիշ բան չենք կրնար ըսել, բայց եթէ կամ բացարձակ անվաւեր գրուած մըն է Գրիգոր Հիլդեբրանդոսի վերագրեալ նամակը, և կամ նոյնինքն պապն ալ խաբէական կեղծիքի մը զիտաց գանուած է։ Ամէն տեսի մէջ Հայոց և Հռոմի յարաբերութենց հիմնական փաստ չկրնար ըլլալ։

899. Նկատելութեան արժանի պարագայ մըն է, Հայոց 532 թուականին լրանալը 1084 փետրուար 28'ին, որով կը փակուէր 532 յուլիս 11'ին սկսած հինգհարիւրեակը (§ 385)։ Սակայն աչքի զարնող տարբերու-

դատավարության կողմերից մեկի կամ երկուսի պահանջով։ Դատարանը կարող է նշանակել փորձագետ, եթե գործի լուծման համար անհրաժեշտ են հատուկ գիտելիքներ։ Փորձագետի եզրակացությունը գրավոր է տրվում։ Փորձագետը կարող է հրավիրվել դատարան՝ իր եզրակացությունը բացատրելու համար։ Փորձագետի վարձատրության չափը որոշում է դատարանը։ Փորձագետի եզրակացությունը գնահատվում է դատարանի կողմից ընդհանուր կանոններով։

899. Դատական ակտերի կատարումը ապահովվում է պետության կողմից։ Դատական ակտերը կատարվում են դատական կարգադրիչների կողմից։ Դատական ակտերի կատարման կարգը սահմանվում է օրենքով։

ՀՈԴՎԱԾՔԻ ԱՐԳԵԼՔ

900. Կալանքի արգելքը կալանքի տակ գտնվող անձի՝ իր պարտականությունները կատարելուց խուսափելը կանխելու միջոց է։ Կալանքի արգելքը կիրառվում է միայն այն դեպքում, երբ հնարավոր չէ կանխել պատասխանատվության ենթարկվելուց խուսափելը կամ պատասխանատվության ենթարկվելուց հետո պատիժը կրելուց խուսափելը այլ միջոցներով։

901. Կալանքի արգելքի կիրառման հիմքերը, կարգը և ժամկետները սահմանվում են օրենքով։

ՓՈՍՏԱՅԻՆ ԵՎ ԳՐԱՍԵՆՅԱԿԱՅԻՆ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

902. Փոստային հաղորդակցության միջոցով կարող են ուղարկվել նամակներ, փաթեթներ, գրասենյակային հաղորդագրություններ, ինչպես նաև դրամական միջոցներ։ Փոստային հաղորդակցության միջոցով ուղարկվող առաքանիների ցանկը սահմանվում է օրենքով։

903. Փոստային հաղորդակցության միջոցով ուղարկվող առաքանիների ընդունումը, մշակումը, տեղափոխումը և հանձնումը կատարվում են հանրային փոստային ծառայության կողմից։ Հանրային փոստային ծառայությունը պարտավոր է ապահովել փոստային առաքանիների անվտանգությունը, ինչպես նաև դրանց ուղարկման և հանձնման ժամկետների պահպանումը։

904. Փոստային առաքանիների ուղարկման, մշակման, տեղափոխման և հանձնման կանոնները սահմանվում են օրենքով։

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ՄԻՋՈՑՈՎ

905. Էլեկտրոնային կապի միջոցով հաղորդակցությունը կատարվում է էլեկտրոնային հասցեների միջոցով։ Էլեկտրոնային հասցեները սահմանվում են օրենքով։

906. Էլեկտրոնային կապի միջոցով հաղորդակցության ընթացքում ուղարկվող և ստացվող հաղորդագրությունները պետք է ունենան էլեկտրոնային թվային ստորագրություն։ Էլեկտրոնային թվային ստորագրության կիրառման կարգը սահմանվում է օրենքով։

907. Էլեկտրոնային կապի միջոցով հաղորդակցության ընթացքում ուղարկվող և ստացվող հաղորդագրությունները պետք է ունենան էլեկտրոնային թվային ստորագրություն։ Էլեկտրոնային թվային ստորագրության կիրառման կարգը սահմանվում է օրենքով։

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ՀԵՌԱԽՈՍԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ՄԻՋՈՑՈՎ

908. Հեռախոսային կապի միջոցով հաղորդակցությունը կատարվում է հեռախոսային համարների միջոցով։ Հեռախոսային համարները սահմանվում են օրենքով։

909. Հեռախոսային կապի միջոցով հաղորդակցության ընթացքում ուղարկվող և ստացվող հաղորդագրությունները պետք է ունենան էլեկտրոնային թվային ստորագրություն։ Էլեկտրոնային թվային ստորագրության կիրառման կարգը սահմանվում է օրենքով։

910. Հեռախոսային կապի միջոցով հաղորդակցության ընթացքում ուղարկվող և ստացվող հաղորդագրությունները պետք է ունենան էլեկտրոնային թվային ստորագրություն։ Էլեկտրոնային թվային ստորագրության կիրառման կարգը սահմանվում է օրենքով։

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ՌԱԴԻՈԿԱՊԻ ՄԻՋՈՑՈՎ

911. Ռադիոկապի միջոցով հաղորդակցությունը կատարվում է ռադիոհաճախականությունների միջոցով։ Ռադիոհաճախականությունները սահմանվում են օրենքով։

912. Ռադիոկապի միջոցով հաղորդակցության ընթացքում ուղարկվող և ստացվող հաղորդագրությունները պետք է ունենան էլեկտրոնային թվային ստորագրություն։ Էլեկտրոնային թվային ստորագրության կիրառման կարգը սահմանվում է օրենքով։

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԲԱՎԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ՄԻՋՈՑՈՎ

913. Արբավային կապի միջոցով հաղորդակցությունը կատարվում է արբավային համարների միջոցով։ Արբավային համարները սահմանվում են օրենքով։

914. Արբավային կապի միջոցով հաղորդակցության ընթացքում ուղարկվող և ստացվող հաղորդագրությունները պետք է ունենան էլեկտրոնային թվային ստորագրություն։ Էլեկտրոնային թվային ստորագրության կիրառման կարգը սահմանվում է օրենքով։

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԲԱՎԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ՄԻՋՈՑՈՎ

915. Արբավային կապի միջոցով հաղորդակցությունը կատարվում է արբավային համարների միջոցով։ Արբավային համարները սահմանվում են օրենքով։

916. Արբավային կապի միջոցով հաղորդակցության ընթացքում ուղարկվող և ստացվող հաղորդագրությունները պետք է ունենան էլեկտրոնային թվային ստորագրություն։ Էլեկտրոնային թվային ստորագրության կիրառման կարգը սահմանվում է օրենքով։

Աս լմանի դէմ, որ Եգիպտոսի սուլտանութեան իշխանութիւնը ընդարձակած էր, Դըզուչ չպղծական մնաց, բայց Փիլարտոսի կացութիւնն ալ վտանգուեցաւ։ Մտածեց Մելիքշահին ներկայանալով նոր այժ առնել, և քաղցր բանիւ ոսկոյ և արձաթոյ, և զգեստ չիւ և ըղձու, հանդերձիւ երեւելի և պայծառ առնելով, և Ուռհայի մէջ իր տեղը Պարակամանոս անուն մէկը փոխանորդ թողլով Պարակատան մեկնեցաւ 1086'ին։ Սակայն Պարսմա անուն իշխան մը ապստամբեցաւ, և Պարակամանոսը սպաննեց, և Մելիքշահ Փիլարտոսը այդ գործին պատասխանատու նկատելով ընկէց յերեսաց և է քաղաց երկրէն Փիլարտոս չորեքտասն տիւնս յաջողեալ, Մելիքշահի նորէն հաճելի ըլլալու համար եղբ արքունի Քրէական, բայց ակնկալութիւնը չիրագործեցաւ, կոչեր այնու քաղաքրէն է Պարսից, ըր ու քաղաքացու (ՈՒՌ·282), անչուք կնքեց իր կանքը։ Ուրացութիւնը 1087'ին կ'իյնայ, իսկ մահը դժուար է ճշդել։

902· Պօղոս Վարագցիի կաթողիկոսանալը առիթ կ'ընծայէ ակնարկ մը նետել հայրապետական աթոռին

ՎԵՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

դիրքին վրայ, որ պատահած է յուզվ բաքանել (ԿԻՐ·57) վիճակ մը սասկեր էր, և զոր առաջ չորսի (ՈՒՌ·276) և յետոյ վեցի (ՈՒՌ·279, ՍԱՄ·117) բաժնուած կ'ըսեն պատմիչները, բայց եթէ ճշգել ուզենք, ուելի ալ կրնայ բարձրանալ թիւը։ Ըստ այմ 1085'ին կաթողիկոս անունը կը կրէին Վկայասէրը՝ իր բուն կաթողիկոս, Բարսեղ Առիթ, Թէոդորոս Հռոմի, և Պօղոս՝ Մարաշի մէջ։ Դէորգ ալ (§ 885); սակայն կենդանի էր Տարսոն, և կաթողիկոսի անունով կը յիշուէր նաև պէտ Դըզէդըզ յեզէպտոս (ՍԱՄ·118), որ է Վկայասէրի քեռորդին, Ծովքի իշխանին որդին (§ 882)՝ թէպէտ իսկ եպիսկոպոս, սակայն այդ պատուանունը կը կրէր Եգիպտոսին պատրիարքական աթոռ ըլլալուն պատճառով։ Կաթողիկոսներու թիւին մէջ յիշուած է, և Աղբասնէն ալ (ՍԱՄ·117), որ է Սահմանոս՝ Բարսեղի ձեռնադրողը (ՈՒՌ·266), ոչ միայն իրեն Հայոց հայրապետութեան յարակից սթոռ մը, այլ և Հայոց թիւոն մի մասը ինքնիշխանաբար կառավարող կարիկէի թագաւորութեան սահմաններուն մէջ։ Ասոնցմէ զատ ուրիշ մըն ալ կը յիշուի, տէր Ոսկ Վասպուրականէն է նդրոջ Ապրնաթոյ (ԿԻՐ·57) ասանց անունը տալու։ Ճշմարտապէս հետաքրքիր չէինք ըլլար, եթէ ըսնք, թէ կիրառ կոս, որ եղելութիւնները իրարու խառնելու և ժամանակները իրարու չփոթելու մեղադրանքէն ազատ չէ, Գրիգոր Բ'ը Գրիգոր Գ'ի հետ չփոթելով, միաքովը գացած ըլլայ Դաւիթ Թոռնիկեանի, որ ինքզինքը կաթողիկոս հռչակեց ուելի ուշ տաեն 1114'ին։ Սակայն մենք կանոնէն ալ դիտել տուինք (§ 745), թէ Անանիա Մոկացիին վասպուրականը թողնելէն ետքը, Արծրունի թագաւորներ դիւրաւ չզիջան իրենց գլխաւոր աթոռին՝ Աղթամարի վտակը նուազել, որ գերագոյն իշխանութիւնն պահեց Արծրունի թագաւորներուն տասմանին մէջ, և այս դիրքը եւս քանդուելուս զօրացաւ, երբոր Հայոց զանազան իշխանութեանց մէջ բաժնուեցաւ, և իրարու ներհակընդդէմ սիրապետողներ փոխադարձ յարաբերութիւնները արգելեցին։ Սակայն ոչ երբեք Աղթամար ինքնուրոյն կաթողիկոսութիւն եղաւ, ինչպէս ալ Աղթամարի մէջ կազմուած Հաւատքան անուանց կոնդակները մինչև իսկ կաթողիկոսներու յաջորդական ցանկ մըն ալ կը պարունակէ։ Մենք քիչ առաջ ակնարկ որ Գրիգոր Մագիստրոս Վասպուրականի կաւակալ եղած էր, իւր երկրին բուն կացութիւնն ալ պիտի գիտնար, բայց Պետրոս Գետադարձ չէաս Հայ կաթողիկոս ճանչնար։ Այսու հանդերձ անհատական չէ ըսել, թէ վերջին միջոցին՝ որ կաթողիկոսներու թիւը մինչև 6 ու 7 կը հասնէր, Աղթամարի եպիսկոպոսներն ալ, իրենց ձըզտումները ուելի չհշտել ուզած ըլլան, քանի որ Վասպուրական, ուրիշ գաւառներու հետ անհազորդ ինքնուրոյն դիրք մը ունէր, իրենք ալ այդ սահմաններու մէջ կաթողիկոսական ճոխանալ սկսած ըլլան։ Հաւաքարանը 993'ին Նարեկացիի ժամանակ Դաւիթ Բ Աբգլմանեանի կաթողիկոսանալը կը յիշէ, զոր պէտք կ'ըլլայ նոյնացնել Արծրունիէ յիշուած Աբգլմանեան Դաւիթին հետ, որ ապրած է 1097'ին (ԱՐՄ·350), և որ նոյն ինքն 1114'ին հակաթոռ հռչակուած Դաւիթ Թոռնիկեանն է։ Սակայն Հաւաքարանի կնգզ պատմութիւնը ինքն իրեն ալ հակասած կ'ըլլայ, 993'ին աթոռ եղող կաթողիկոսը մինչև 1114, չորեսնակ 121 տարի և ուելի ալ աթոռի վրայ պահելով։ Զրույցէ ուելի այժ չունի այն պատմութիւնն ալ, որով կ'ըսուի թէ Բարսեղ Առիթ Աղթամար փոխած, և քօղն ու աջը այնտեղ թողած ըլլալով, Աղթամարի կաթողիկոսութեան իրաւունք առած ըլլայ (ՁԱՑ·675)։ Վասն զի և ոչ իսկ քօղն ու աջը Բարսեղի ձեռքն էին, երբ նա Առիթ մէջ աթոռակից էր։

903· Դիտելու պարագայ մըն ալ Վկայասէրի այդ միջոցին ուր գտնուիլն է։ Ընդհանրապէս Եգիպտոս եւ զած ըլլալ կ'ենթադրուի, քանի որ գրուած կը գտնենք, թէ Վահրամ յինէլպոս (ՈՒՌ·276)։ թէ Գըզէդըզ ու և Վահրամ յինէլպոս (ԿԻՐ·57)։ թէ Վահրամ, թէ Գըզէդըզ յինէլպոս (ՍԱՄ·118) և կաթողիկոս երէս յինէլպոս (ՈՒՌ·279)։ Սակայն այդ վերկայութիւնները որչափ և Վկայասէրի եգիպտոս գացած ըլլալուն համար բացայայտ, սակայն չեն ճշդեր, թէ որ թուականին այն տեղ եղած է, որովհետեւ հնար չէ ըսել, թէ Վկայասէր չորեսնակ եգիպտոս տպրած ըլլայ, ինչ որ բառական իմաստով կրնար քաղուիլ յառաջ բերուած կտորներէն։ Շնորհալին Վկայասէրի եգիպտոս երթալը և Գրիգոր Քեռորդին ձեռնադրելը յիշելէն ետքը, բացայայտ կը գրէ, «ապա դեղէ հովուին գոյնեալ, ճեպ յորեալը խորհեցեալ, ինձ ի նայեալ լապին եալ, յերկիր ողջ աստղաորթեալ. զընկեցօղ ընդ որեալ, ինձ ի ճաղս լերանն հասեալ, անդ որ զբոյն բնակ եղեալ, ի սեա՝ ծրին լերան անասնեալ, որ են հոգի լսաստորեալ, և ընդ նոսին չար խօսիցեալ (ՁԱՓ·548)։ Այս գրեթէն ետքը մէյ մըն ալ եգիպտոս գացած ըլլալը չյիշեր, Ասոր հետ միկտեղ չենք ալ պնդեր, թէ Վկայասէր հաստատուն կերպով Սեաւ-Լեռան մէջ մնացած ըլլայ, որովհետեւ, իրեն համար գրած է նոյն Շնորհալին, «ահ գնդ-ըն-ըն ոչ ոգոցեալ. ոչ ի գնա՞ զայրէ բնակեալ, պանդխտաբար ակերէր չրջեալ. զ՝ոգեղեալ հոգիսն կերակրեալ (ՁԱՓ·546)։ Անոյին առաջին առիթը Վկայասէրի այդ կանգրը, գրական և ճգնաւորական և առաքելական առաւելութիւնը կը կարծուի, անփառասէր ձգտումներու յայտարար և գեղեցիկ իղձերու հետեւանք։ Սակայն երբոր կը կարդանք կաթողիկոսական աթոռին պատակառուները, հայրապետական ազգեցութեան նուազիլը, եկեղեցական նուիրապետութեան անչքանալը, ոչ հրամանաւ, կամ ընդունելութեամբ կամ ընդդիմութեամբ և բռնի եղած ձեռնադրութիւնները, զեղծումներուն անարգել կերպով ընդարձակուիլը (ՈՒՌ·276), չենք կրնար չդիտել, որ այդ ամէն անկարգութիւն տեղի չէին ունենար, եթէ Վկայասէրը կաթողիկոսի անունին հետ գործն ալ առանձնած ըլլար։ Իրեն չէին պակսեր ոչ ուսում և հմտութիւն, ոչ կարողութիւն և փորձառութիւն, և ոչ ալ ազգեցութիւն ու համակրութիւն, եւ կրնար տէր կանգնիլ այն հոսին, որուն հովիւ կոչուեցաւ, պաշտպան ըլլալ ժողովուրդին որ իրեն յանձնուեցաւ, և իրապէս, հայրապետութիւն վարել այն աթոռին վրայ որուն բարձրացաւ։ Պատմագիրները չատ գովեստներով կը գրուատեն Վկայասէրի առաքինութիւնը, և կը բարձրացնեն անոր անունը, մենք ալ նպատակ չունինք հակառակը պնդել, միայն թէ իրը պատմութիւն հետազօտող և կշռադատ, չենք կրնար լռել ինչ որ մեր տեսութեամբ որոմաբանական եղրակացութիւնն է սոյդ եղելութեանց։

904· Այդ չփոթ կացութեան մէջ Բարսեղն էր միայն, որ իրաւ հայրապետական պաշտօն կը վարէր, իւր հոգածութիւնն ունէր,

ԲԱՐՍԵՂԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

և անոր ներքին և արտաքին պէտքերը լրացնելու կ'աչխատէր։ Որչափ ալ չատ ընդարձակ չէր իւր իրաւասութեան սահմանը, սակայն իւր մօրեղբօր բարեացակամութենէն օգտուելով, և անոր ձեռնթափ վիճակին գաւառկը լրացնել փափաքելով, համբաւակ կ'ընդլայնէր իւր ձեռնարկները, այնպէս որ իրականութեան հետեւ չեն անոնք, որոնք Բարսեղը իրը բուն կաթողիկոս կը նկատեն։ Մելիքշահ եգիպտացւոց յարձակումներէն գրգռուած, անվեղ բանակով և անձամբ արշաւանք մը կը կազմէր դէպ Աասրիք, յաղթական յաջողութեամբ կը գրաւէր Անտիոքն ու Բերիան ու Եգեսիան, և Միջերկրականի մէջ չեզ էջով ծածել և սուրը չուրին մեսե-

ասում էր, որ նա ամեն ինչ իմանում է։ Նա ինձ պատմեց (ՄԽ·283)։ Ես ինձ համար գրի առա, որ Մեքիշ Մուշեղյանը ծնվել է 1893 թ. Ղարաքիլիսայում։ Նրա հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1860 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1830 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1800 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1770 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1740 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1710 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1680 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1650 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1620 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1590 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1560 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1530 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1500 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1470 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1440 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1410 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1380 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1350 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1320 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1290 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1260 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1230 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1200 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1170 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1140 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1110 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1080 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1050 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1020 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 990 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 960 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 930 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 900 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 870 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 840 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 810 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 780 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 750 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 720 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 690 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 660 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 630 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 600 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 570 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 540 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 510 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 480 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 450 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 420 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 390 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 360 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 330 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 300 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 270 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 240 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 210 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 180 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 150 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 120 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 90 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 60 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 30 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 0 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -30 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -60 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -90 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -120 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -150 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -180 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -210 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -240 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -270 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -300 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -330 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -360 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -390 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -420 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -450 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -480 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -510 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -540 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -570 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -600 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -630 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -660 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -690 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -720 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -750 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -780 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -810 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -840 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -870 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -900 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -930 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -960 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -990 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1020 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1050 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1080 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1110 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1140 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1170 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1200 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1230 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1260 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1290 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1320 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1350 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1380 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1410 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1440 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1470 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1500 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1530 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1560 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1590 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1620 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1650 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1680 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1710 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1740 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1770 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1800 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1830 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1860 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1893 թ. Ղարաքիլիսայում։

Ես ինձ համար գրի առա, որ Մեքիշ Մուշեղյանը ծնվել է 1893 թ. Ղարաքիլիսայում։ Նրա հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1860 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1830 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1800 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1770 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1740 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1710 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1680 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1650 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1620 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1590 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1560 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1530 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1500 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1470 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1440 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1410 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1380 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1350 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1320 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1290 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1260 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1230 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1200 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1170 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1140 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1110 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1080 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 1050 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 1020 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 990 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 960 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 930 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 900 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 870 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 840 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 810 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 780 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 750 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 720 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 690 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 660 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 630 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 600 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 570 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 540 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 510 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 480 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 450 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 420 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 390 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 360 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 330 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 300 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 270 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 240 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 210 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 180 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 150 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 120 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 90 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 60 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր 30 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր 0 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -30 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -60 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -90 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -120 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -150 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -180 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -210 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -240 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -270 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -300 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -330 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -360 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -390 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -420 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -450 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -480 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -510 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -540 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -570 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -600 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -630 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -660 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -690 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -720 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -750 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -780 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -810 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -840 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -870 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -900 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -930 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -960 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -990 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1020 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1050 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1080 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1110 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1140 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր -1170 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մեքիշ Մուշեղյանի հայրը Մուշեղ Մեքիշյանն էր, որ ծնվել էր -1200 թ. Ղարաքիլիսայում։ Մուշեղ Մեքիշյանի հայրը Մեքիշ Մուշեղյանն էր, որ ծնվել էր

իշխանութիւնը գրաւելու զինուեցաւ, բայց վերջապէս Պարկիարուխի մնաց յաղթութիւնն ու յաջորդութիւնը և Դդուշ սպանուեցաւ։ Մելիքշահ իւր աղջիկը առած էր Մըքթատի-Պհամրալլահ ամիրապետի կնութեան, ուսկից ծնաւ Մըքթատըր-Պիլլահ, և թէպէտ ամիրապետը ունէր մեծ տղայ ալ ունէր Ահմէտ անունով, բայց Մելիքշահ բռնադատեց և իւր թոռը յաջորդ հռչակել առաւ, որ ամիրապետութեան ալ անցաւ, երբ Մելիքշահի մահուընէ քիչ ետքը 1094'ին Մըքթատի-Պհամրալլահ ալ մեռաւ (ՎՔՐ. 464), ու Պարկիարուխ իշխանութեան սիրացաւ։ Սելճուքեանք կը գործէին Ապասլանից անունով, բայց անդին ուրիշ ամիրապետութիւն կամ խալիֆայութիւն մըն ալ կար, որ է Ֆաթիմեանցը Եգիպտոսի մէջ, և երկուքին մրցումներուն ասպարէզը Պաղեստին և Ասորիք էին։ Քրիստոնեայք կը նեղուէին այդ մրցումներուն մէջ. ոչ միայն Արեւելցիք, այլեւ Արեւմուտցիք, որոնք բազմաթիւ ուխտաւորութեամբ կը յաճախէին երուսաղէմ։ Թուրք Սելճուքներ Պաղեստինի սիրելով վերջ տուեր էին այն նեղոցամիտ ուղղութեան՝ զոր բուն Արաբացիք և Եգիպտացիք կը պահէին Քրիստոնէից և անօրինական տեղւոց հանդէպ։ Պետրոս կրօնաւոր, բնիկ Ամբիանեն (Amiens) քաղաքէն Գաղղիոյ, Պաղեստինէ դարձին չկրցաւ քարոզութեամբ Եւրոպան չարժեց Սուրբ Գերեզմանի ազատութեան, երբ Սպանիոյ մէջ ալ սաստիկ պատերազմներ կը մղուէին մահմետականութեան դէմ։ Ուրբանոս Բ պապ Պիակենտիոյ (Piacenza) և Կլարմոնտիոյ (Clermont) ժողովներու մէջ քրիստոնեաները գինեց, մեղաց թողութեան խոստումով, և խաժամուժ ամբոխ մը յիշեալ Պետրոսի գլխաւորութեամբ, կուրծքը կարմիր կտաւէ խաչ մը ձեւացուցած ճանապարհ ելաւ 1095'ին, բայց մաս մը հիւանդութեանց և դժուարութեանց երեսէն, մաս մըն ալ Սելճուքներու սուրէն ամբողջովին կոտորուեցաւ։ Միւս տարին չորս օրինաւոր բանակներ հաւաքուեցան, և Կոստանդնուպոլիս միացան։ Այդ չորսերը կազմուած էին Լոթարինգիոյ, Նորմանիոյ, Պրովինկիոյ և Իտալիոյ մէջ։ Ա-լեքս Կոմնենոս պաշտպանութիւն խոստացաւ, կարծելով անոնց օգնութեամբ իր կայսրութիւնը ընդարձակել, բայց տեսնելով որ ա-ւելի իրենց տիրապետութեան կ'ուշտային, օգնելէ քաշուեցաւ։ Եւրոպական Խաչակիրներ պարտաւորուեցան զէնքով ճանապարհ բանալ, և յառաջկ Փոքր Ասիոյ, Կիլիկիոյ, Մագնեզիի և Ասորիքի մէջէն մինչեւ Պաղեստին, և վերջապէս գրեթէ երեք տարի տառապելէ և կէս միլիոնի չափ մարդ զոհելէ ետքը՝ երուսաղէմը գրաւեցին 1099 յուլիս 15'ին, և Կոդոփրեատս Բուլիոն (Godefroy de Bouillon) թագաւոր հռչակուեցաւ։ Միեւնոյն ժամանակ ուրիշ երեք լատին իշխանութիւններ ալ հաստատուեցան Ասորիքի կողմերը, և Բալդուինոս Բուլիոն (Boudouin de Bouillon) եղեսիոյ, Բոյեմոնդոս Տարենտոնցի (Boemondo di Taranto) Անտիոքի, և Հայմոնդոս Տոլոսացի (Raymond de Toulouse) Տրապոլիսի՝ կամ կամ իշխան հռչակուեցան։

907. Հայազգի իշխանութիւններ՝ որ Խաչակիրներու անցած կողմերը կը գանուէին, յանկարծ ուրախութեամբ և յուսադրութեամբ համակուեցան, իրենց ազատութեան օրերը հասած կարծելով, իսկ Խաչակիրներ ալ մեծ գոնուհակութեամբ ողջունեցին իրենց ճամբուն վրայ եղող քրիստոնեայ իշխանները, որոնց-մէ դլխաւորապար կը սպասէին ընդունիլ ռազմագիտական տեղեկութիւններ և պարէնի պատրաստութիւններ, ասկից զատ զինուորական նիզակակցութիւն։ Կոպիտաճի Ռուբինեան, Լամբրոնի Օշինեան և Ռէաւունի Վասիլեան իշխանութիւններուն հետ, կար ևս Թորոս կիւրապաղատ, որ յաջողած էր դեսիոյ իշխանութեան տիրանալ։ Խաչակիրները հանդիպեցան առաջ գրութեամբ յարաբերութեան կը մանէին անոնց հետ։ Ռուբէն իշխան վախճանած էր 1095 փետրուար 1'ին ըստ հին Յայտաւուրց (ՅԱՍ.Ա.60), բայց եթէ արեգ 25'ը չարժական տոմարով հաշուենք պէտք է դնել 1095 օգոստոս 19'ին։ Իսկ նոր Յայտաւուրքը մայիս 6'ին կը դնէ, տոմարով անկի 29'ին, որ պէտք է հաշուէր նոյեմբեր 20'ին։ Որդին Կոստանդին մեծապէս օգտակար եղաւ Խաչակիրներուն կիլիկիոյ պահակը անցնելուն, անկէ Անտիոքի ճամբով Անտիոքի վրայ երթալու հա-

մար (ՈՒՌ.312)։ Խաչակիրներ իրր փոխարինութիւն կոստանդինի՝ կոմս-ըլեան պոէ- կը չնորհէին (ՎԱՀ.193)։ Ճամպան Խաչակիրներ պարէնի ալ կարօտ մնացին, և Կոստանդին և Օշին, և Տարանի իշխան Բալդուին, և վեռնօրմա Ալեա-Լէբէն (ՈՒՌ.315) զոհեցան Կոմս Լէբէ-Լէբէոց ահ-աէն ահ զբա Ֆրանկաց (ՈՒՌ.314)։ Բալդուինոս Բուլիոն յաւուրս գահընդալ եղեսիոյ կողմը քալեց, և Թորոս կիւրապաղատ ըստ ամենայնի օգնեց անոր և հիւրասիրեց. մինչ Բալդուինոս հակառակ իր երդումներուն՝ Թորոսը սպաննել տալով եղեսիոյ տիրացաւ 1097'ին (ՈՒՌ.319)։ Անտիոքի համար ալ Հայոց զէնքեն եղած օգնութիւնը կը յիշուի, որով ահ-ալ-եվ քաղաքը (ՈՒՌ.321), Ռէաւունի իշխան Գող Վասիլի օգնութիւնները աւելի ուշ յիշուած են (ՈՒՌ. 363), բայց այս ալ կը բաւէ կանուխէն ըրածն ալ մակաբերելու համար։ Աւելի նշանաւոր է Վկայասէրին գերը այդ եղելութեանց մէջ։ Գրեթէ անոր յիշատակութիւնը կորսուած էինք պատմութեան մէջ, երբ յանկարծ երուսաղէմի առման առին 1099'ին պինքն երուսաղէմ ներկայ կը գտնենք, էր ՃՆՅՆՃՈՆ ՃՆԲՈՈՒՃԼԻՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆ ՀԱՅՈՑ ՊԷՐ ՎԱՀՐԱՄ, և ՂԸՐՏ ՈՅԼՊԷՏՈՑ ԿՈՒՆԱՆՔԼ ՇՆ, և ՊԷՐ ՐԲԿԼԵՈՑ ՇՆ Ի ՅԵՒՈՑ ՆՈՅՈ (ՈՒՌ.326)։ Վկայասէրին կանխակալ երուսաղէմ երթալը, այն տեղ կասկածելի ըլլալը, զինքն մեղադրելու համար այլազգիներուն մատդրութիւնը, երբ առաջուց իրր նախածանօթ և վստահելի անձ մը ըմբռնուած էր, և գրեթէ հրաշքով ձերբազատած ըստ ամենայնի օգնեց անոր և հիւրասիրեց. մինչ Բալդուինոս հակառակ իր երդումներուն՝ Թորոսը սպաննել տալով եղեսիոյ տիրացաւ 1097'ին (ՈՒՌ.319)։ Անտիոքի համար ալ Հայոց զէնքեն եղած օգնութիւնը կը յիշուի, որով ահ-ալ-եվ քաղաքը (ՈՒՌ.321), Ռէաւունի իշխան Գող Վասիլի օգնութիւնները աւելի ուշ յիշուած են (ՈՒՌ. 363), բայց այս ալ կը բաւէ կանուխէն ըրածն ալ մակաբերելու համար։ Աւելի նշանաւոր է Վկայասէրին գերը այդ եղելութեանց մէջ։ Գրեթէ անոր յիշատակութիւնը կորսուած էինք պատմութեան մէջ, երբ յանկարծ երուսաղէմի առման առին 1099'ին պինքն երուսաղէմ ներկայ կը գտնենք, էր ՃՆՅՆՃՈՆ ՃՆԲՈՈՒՃԼԻՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆ ՀԱՅՈՑ ՊԷՐ ՎԱՀՐԱՄ, և ՂԸՐՏ ՈՅԼՊԷՏՈՑ ԿՈՒՆԱՆՔԼ ՇՆ, և ՊԷՐ ՐԲԿԼԵՈՑ ՇՆ Ի ՅԵՒՈՑ ՆՈՅՈ (ՈՒՌ.326)։ Վկայասէրին կանխակալ երուսաղէմ երթալը, այն տեղ կասկածելի ըլլալը, զինքն մեղադրելու համար այլազգիներուն մատդրութիւնը, երբ առաջուց իրր նախածանօթ և վստահելի անձ մը ըմբռնուած էր, և գրեթէ հրաշքով ձերբազատած ըստ ամենայնի օգնեց անոր և հիւրասիրեց. մինչ Բալդուինոս հակառակ իր երդումներուն՝ Թորոսը սպաննել տալով եղեսիոյ տիրացաւ 1097'ին (ՈՒՌ.319)։ Անտիոքի համար ալ Հայոց զէնքեն եղած օգնութիւնը կը յիշուի, որով ահ-ալ-եվ քաղաքը (ՈՒՌ.321), Ռէաւունի իշխան Գող Վասիլի օգնութիւնները աւելի ուշ յիշուած են (ՈՒՌ. 363), բայց այս ալ կը բաւէ կանուխէն ըրածն ալ մակաբերելու համար։ Աւելի նշանաւոր է Վկայասէրին գերը այդ եղելութեանց մէջ։ Գրեթէ անոր յիշատակութիւնը կորսուած էինք պատմութեան մէջ, երբ յանկարծ երուսաղէմի առման առին 1099'ին պինքն երուսաղէմ ներկայ կը գտնենք, էր ՃՆՅՆՃՈՆ ՃՆԲՈՈՒՃԼԻՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆ ՀԱՅՈՑ ՊԷՐ ՎԱՀՐԱՄ, և ՂԸՐՏ ՈՅԼՊԷՏՈՑ ԿՈՒՆԱՆՔԼ ՇՆ, և ՊԷՐ ՐԲԿԼԵՈՑ ՇՆ Ի ՅԵՒՈՑ ՆՈՅՈ (ՈՒՌ.326)։ Վկայասէրին կանխակալ երուսաղէմ երթալը, այն տեղ կասկածելի ըլլալը, զինքն մեղադրելու համար այլազգիներուն մատդրութիւնը, երբ առաջուց իրր նախածանօթ և վստահելի անձ մը ըմբռնուած էր, և գրեթէ հրաշքով ձերբազատած ըստ ամենայնի օգնեց անոր և հիւրասիրեց. մինչ Բալդուինոս հակառակ իր երդումներուն՝ Թորոսը սպաննել տալով եղեսիոյ տիրացաւ 1097'ին (ՈՒՌ.319)։ Անտիոքի համար ալ Հայոց զէնքեն եղած օգնութիւնը կը յիշուի, որով ահ-ալ-եվ քաղաքը (ՈՒՌ.321), Ռէաւունի իշխան Գող Վասիլի օգնութիւնները աւելի ուշ յիշուած են (ՈՒՌ. 363), բայց այս ալ կը բաւէ կանուխէն ըրածն ալ մակաբերելու համար։ Աւելի նշանաւոր է Վկայասէրին գերը այդ եղելութեանց մէջ։ Գրեթէ անոր յիշատակութիւնը կորսուած էինք պատմութեան մէջ, երբ յանկարծ երուսաղէմի առման առին 1099'ին պինքն երուսաղէմ ներկայ կը գտնենք, էր ՃՆՅՆՃՈՆ ՃՆԲՈՈՒՃԼԻՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆ ՀԱՅՈՑ ՊԷՐ ՎԱՀՐԱՄ, և ՂԸՐՏ ՈՅԼՊԷՏՈՑ ԿՈՒՆԱՆՔԼ ՇՆ, և ՊԷՐ ՐԲԿԼԵՈՑ ՇՆ Ի ՅԵՒՈՑ ՆՈՅՈ (ՈՒՌ.326)։

ԼԱՏԻՆՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Վկայասէրին կանխակալ երուսաղէմ երթալը, այն տեղ կասկածելի ըլլալը, զինքն մեղադրելու համար այլազգիներուն մատդրութիւնը, երբ առաջուց իրր նախածանօթ և վստահելի անձ մը ըմբռնուած էր, և գրեթէ հրաշքով ձերբազատած ըստ ամենայնի օգնեց անոր և հիւրասիրեց. մինչ Բալդուինոս հակառակ իր երդումներուն՝ Թորոսը սպաննել տալով եղեսիոյ տիրացաւ 1097'ին (ՈՒՌ.319)։ Անտիոքի համար ալ Հայոց զէնքեն եղած օգնութիւնը կը յիշուի, որով ահ-ալ-եվ քաղաքը (ՈՒՌ.321), Ռէաւունի իշխան Գող Վասիլի օգնութիւնները աւելի ուշ յիշուած են (ՈՒՌ. 363), բայց այս ալ կը բաւէ կանուխէն ըրածն ալ մակաբերելու համար։ Աւելի նշանաւոր է Վկայասէրին գերը այդ եղելութեանց մէջ։ Գրեթէ անոր յիշատակութիւնը կորսուած էինք պատմութեան մէջ, երբ յանկարծ երուսաղէմի առման առին 1099'ին պինքն երուսաղէմ ներկայ կը գտնենք, էր ՃՆՅՆՃՈՆ ՃՆԲՈՈՒՃԼԻՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆ ՀԱՅՈՑ ՊԷՐ ՎԱՀՐԱՄ, և ՂԸՐՏ ՈՅԼՊԷՏՈՑ ԿՈՒՆԱՆՔԼ ՇՆ, և ՊԷՐ ՐԲԿԼԵՈՑ ՇՆ Ի ՅԵՒՈՑ ՆՈՅՈ (ՈՒՌ.326)։

908. Բազմադիմի են այդ մէջտեղի Խաչակիրներու կազմած Լատին իշխանութիւնից և Կիլիկիոյ և Կամագենէի մէջ հաստատուած Հայ իշխանութեանց յարաբերութիւնները, սակայն մինչ անոնց չենք կրնար հետեւիլ, մեծամասամբ քաղաքական պատերազմներու շարք մը ըլլալով եղած անցուդարձերը։ Ոչ միայն Կոպիտաճի Ռուբինեանց և Ռէաւունի վասիլեանց իշխանութիւնները չարունակ չըփման մէջ էին Անտիոքի և Եդեսիոյ Լատին իշխանութեանց հետ, այլ և նոյն ինքն Անտիոք և Եդեսիա բազմաթիւ և կարող Հայ գաղթականներ ունէին, ազատ գաւառակարգէ զինուորական անձեր, որ էին ՂԸՐՏ ՖՐԱՆԿԱՑ (ՈՒՌ.339), այսինքն է Լատին գունդերուն հետ կը պատերազմէին այլազգիներուն դէմ, Բայց թախտը ոչ միշտ յաջող եղաւ այդ գործակցութեան։ Սերտաբոյ ամիրա Մուհամմէտ Դանիշմանի, որ լըաւ էր յոյզիւս Հայոց (ՈՒՌ. 368), արշաւանք մը բրաւ Մելիտինէի վրայ, և քրիստոնեայք յաղթուեցան, ոչ միայն Անտիոքի Բոյեմոնդոս գուքսը և Հարիքարդոս (Ricardo) իր զօրավարը գերի իսկան, այլ և ԵԼԷԿՈՈՐՈՍՃ ԱՆՆՈՅՆ ՂԸՐՑՈՒ ՖՐԱՆԿԱՑ Լ ՀԱՅՈՑ։ Սպանկոց կարգին յանուանէ կը յիշուին Կիպրիանոս Անտիոքի և Գրիգորիս Գերմանիկիոյ Հայ եպիսկոպոսները (ՈՒՌ.334), որոնք գրեթէ կ'երեւի թէ պատերազմներուն մասնակցած են, Եւրոպայէն եկող Լատին եպիսկոպոսներու նման։ Կոստանդին Ռուբինեան չատ ընդարձակած էր իր հօրմէն ժառանգած իշխանութիւնը, պէյէնալ էր քաղաք ՏՈԼՏՈՍՈՑ և ՔՈՐՈՆԱՑ, և ըմբռնելով ուռէր զինք ճան Տոռբու լերէն (ՈՒՌ.329), թէպէտ հինգ տարիէ աւելի չտեւեց իր իշխանութիւնը, և մեռաւ 1100'ին, երկու զաւակներ թողլով, որոնցմէ Թորոս երիցագոյնը հօրը յաջորդեց, իսկ Լեւոն իրր մեծ իշխան նզբօրը օգնեց, և անոր յաջորդն ալ եղաւ ժամանակին։ Միեւնոյն 1100 տարին մեռաւ երուսաղէմի Լատին թագա-

ւոր կազմփրեդոս ալ, և իրեն յայտարգեց իբ եղբայրը Բազդավինոս Բուլիան (§ 906) եգեսիոյ գքառթիւնը թողլով իւր զօրավարներէն միւս Բազդավինոսի, Տպորկ մահառանուանցոյ (ՈՒՈ· 336), և զանց ընելով Անտիոքի դաւքին օգնութեան հասնիլ։ Ընդհանուր առմամբ տակաւ կ'ընդարձակէր Լաւիններուն տիրապետութիւնը, իսկ յայտարարութիւնը գիրենք կը խրախուսէր Արեւելեան քրիստոնեաները անարգել, և մանաւանդ անոնց դէմ կրօնական հակառակութիւն և տակաւթիւն մղել, իրենց դաւանութեան հնազանդեցնելու համար։ Այս վայրկեանէն կը սկսի Արեւելցիներուն վերաբերութիւն ալ պապիլ Լաւիններուն հանդէպ, և սար արձագանգն է պատմիչին խորհրդածութիւնը Մելխիսեկի պարտութեան վրայ· Այսպէս ջոջ ձեռամբ ընդ ջրան Ֆրանկաց, զի ընդէն ըստղծեր ճանապարհն Աստուծոյ, և սկսան քնալ ընդ ճանապարհն Ասորւոյ (ՈՒՈ· 335)։ Արեւելցիք միամտօրէն կարծած էին, թէ քրիստոնէութեան անկեղծ սէրն էր որ Լաւինները կը գինէր իրենց պաշտպանութեան, բայց չուտ հասկըցան անոնց ուղղութիւնը, երբ անոնք ընդայ և ընդառաջ, վնասրէ և խոտորեցան ի ճանապարհս յաջոյ ընդեանաց, և ընդէն ընդան պղտորան առ յաջոյ կողման ճանապարհին (ՈՒՈ· 338)։

909. Ծառազաւիկ մըն ալ հանդիպեցաւ 1102 թուականին, և առիթ ընծայեց նորոգելու այն տարաձայնութիւնները, որոնք տեղի ունեցած էին 95 տարի առաջ 1007'ին (§ 804)։

ԾՌԱԶԱՏԻԿ ԵՒ ՎԿԱՅԱՍԷՐ

Ուսումնասիրողը կը գրէ թէ ծառազաւիկը, հանապազ ածէ ի մոլորութիւն զաղջոյ յաղնայն ինաոան և հինգ ամ (ՈՒՈ· 354), ասկոյն 95 տարիներու հետեւորութեամբ հանդիպած ծառազաւիկը, միայն 4 անգամ կը հանդիպի 532 տարիներու չրջանին մէջ, և 285 տարիներու միջոց մը կը կազմէ, իսկ միացեալ 247 տարիներու միջոցին ծառազաւիկ չհանդիպիր, առ այդ պէտք եղած ուսմարական պահանջները չճշմարտուելուն համար։ Այս անգամ հանդիպող 1102'ի ծառազաւիկը, որ համապատասխանողն էր Մոսխեան հինգհարիւրեակին մէջ 570'ի ծառազաւիկին (§ 383), ուշի նշանակութիւն կ'ունենար, որովհետեւ լաւիններ ալ Հայոց հետ չփման մէջ կը գտնուէին, և Յոյներու հետ համաձայն էին Իրիանեան ուսմարին հետեւողութեամբ, և Հայոց դէմ եղողներուն թիւը կ'ուսէր։ Վրացոց դէմ արդէն Յունաց հետ կռնուելէն համաձայնած էին (§ 429), միայն Ասորիք կը մնային Հայերուն հետ համաձայն (ՈՒՈ· 353), բայց վերջէն անոնք ալ սհմանել լինելն, և դարձան ընդ ասորեստանեայսն ընդ Հայս (ՈՒՈ· 354)։ Երրայեցւոց ուսմարը համաձայն էր Հայոց (ՈՒՈ· 351), բայց անոնց համաձայնութիւնը չէր կրնար զօրաւոր փաստ մը ըլլալ քրիստոնէից մէջ, թէպէտ նախընթաց անգամ Հայեր կրցած էին անկէ օգտուիլ (§ 429)։ Հայերը այդ կղզիացման մէջ ուելի նեղուեցան, մանաւանդ որ բանագատութեանց ալ ենթարկուեցան թէ Յոյներուն և թէ Լաւիններուն կողմէն։ Այս վիճակը ուելի ծանրացած կ'ներեւի եգեսիոյ մէջ, որ հարկ կը սեպուի ուղղակի Վկայասէրէն դիմել։ Վկայասէրին ուսած պատասխանը կամ կաթողիկոսական թուղթը ամրողջապար պահուած է (ՈՒՈ· 355–360), և կարեւոր պարագաներ ալ կը պարունակէ պատմութեան նկատմամբ։ Վկայասէր Հայերուն կը հրամայէ ամուր կենալ իրենց եկեղեցւոյն կանոնաց և սովորութեանց վրայ, տակալով իրենց դէմ եղած հակառակութեանց և համրերելով վշտաց և նեղութեանց, և ցաւելով կը դիտէ, որ ինչքա- ցոյժ յանապատած հերհետասց պերճանքն ընծիւրեաւ և պատրեաւ, և այժմ է երբեմն այնպես (ՈՒՈ· 358)։ Յոյն ու Լատին չզատէր, զի ընդառաջ ազգն և ցայլ ոմանս (ՈՒՈ· 359) մեկ գիծի վրայ կը դնէ։ Այդ խօսքերը չատ նշանակալից են Վկայասէրի բերանը, զոր ոմանք յանդգնութեան և ուրիշներ հանգամանք ընդ կը ճգնին, և անոր բերնին մէջ եղած սիրայօրդոր միութեան հպատակութեան և գաւանափոխութեան գաղափարին հետ կը չփոթեն։ Վկայասէր իւր հրամանգը առած ատեն, կատարեալ հայրապետական հեղինակութեամբ կը խօսի, իւր ոզջոյնն ու օրհնութիւնը կ'ուղղէ Լաւառաւրէ առաքն ընդայս (ՈՒՈ· 355), իրեն համար կը վկայէ, թէ ընդառաւ ամկամ ընդալ հայրապետութեամբ, և Հայ ժողովրդին ուղղելով՝ ասելով՝ ասենեցեան որ ընդառ հայրապետութեամբ

և հաւատոյս կորէր է։ կը խոստովանի թէ աղքատ և անբերբէ ազնիւ ընտանի, կը հրամայէ, զի ընդառընթեամբ և ուղղանձ պատկառէ և կամ երկնչէ, և մի՛ վնասուած ընծան ընդէ կենդանի (ՈՒՈ· 360)։ Այդ խօսքերը անդիմադրելի կերպով կը հաստատեն թէ Վկայասէրը հայրապետական բարձր իշխանութիւնը պահած էր միշտ իւր վրայ, Բարսեղի վիճակաւոր գործունէութիւն թողլով մկրտել, և թէ անվկանդ պաշտպան էր Հայոց ուղղափառ եկեղեցւոյն դաւանութեան։ Այս հայրապետական թուղթին զօրութեամբ, որ չրջաբերականի ձեւն ունի, Ուռհայեցիք և բոլոր Հայեր հաւաքուեցան ի քեզու ծընդեանն, իրենց զատիկը ապրիլ 13'ին ընկալ, և Յոյներուն հետ ապրիլ 6'ին չընկալ։ Իսկ զատկական լոյսին մասին, կ'ըսէ պատմիչը, թէ ապրիլ 5'ին երեսպաղեմացիքն խոնարհին ղազն ի-բեռնոյ, և յօժար հոգւոյ վերնոյն ղաւթարաչին զինուելն, թէ սուրբ լոյսը սաւգապէս վառեցաւ ի Հայոց զաւակին, ապրիլ 12'ին, և թէ այսպէս վկայեցին ուրեմն հաւատացեալք (ՈՒՈ· 361)։ Բարեբախտաբար յիշատակութիւն չկայ, որ այս ատիթ չփոթութիւն եղած, կամ կապ ու կռիւ ու սպանութիւն տեղի ունեցած ըլլայ։

910. Երբ Տարսոնի լեռնաչրմային վրայ Ռուբէն ու կոստանդին ու Թորոս հետզհետէ հայկական իշխանութիւնը կ'ընդարձակէին, ապագայ թագաւորութեան հիմերը հաստատելով, անդին Եփրատի եզերքը Դող Վասիլի հիմնած իշխանութիւնն ալ օրէօր կ'ընդարձակուէր։ Քէսունը, այժմեան Պէհեսնին, միշտ կեդրոնն էր այդ իշխանութեան, որուն գլխաւոր բերդերէն մին էր Հռոմկլան, և որուն հովանաւորութիւնը կը տարածուէր Ամանոսի և Տարսոնի լեռնաչրմանները խաչնման կողմերը, Սեւ-Լեռ կոչուած բարձունքներուն և ձորամիջներուն մէջ համախմբուած վանքերուն վրայ։ Այստեղ կը կազմուէր նոր վարդապետանոց մը Հայաստանէ գաղթող վարդապետներուն գլխաւորութեամբ, և յատուկ գպրոց մը կը կազմուէր մեծ դասերուն մէջ, ուսկից չատ նշանաւոր անձեր ալ ծագկեցան հետզհետէ։ Հայաստանի մէջ եղող ցրիւ վանքերը, մէկ մէկուն ետևէ դադրեցան երկրին արկածներուն երեսէն։ Միայն Հաղբատ ու Սահանդին գրացի վանքերը Զօրոյգեաի գաւառին մէջ, իրենց կեանքը կրցան պահել, և Արեւելեան վարդապետներու խառն մը ծագկեցուցին, արեւմտեան ազդեցութենէ հեռու, և Յոյն ու Լատին մերձաւորութենէ ազատ։ Վկայասէրը գլուխ և առաջնորդն էր Սեւ-Լերան վանքերուն, և հոն Արեգի վանքէն գրած էր զատիկի խնդիրին մասին հայրապետական թուղթը (ՈՒՈ· 355)։ Գող Վասիլ ճարտար վարչականութեամբ և պինդ օրէնքով իրեն համար բարձր դիրք մը կազմած էր չրջակայ իշխանութեանց վրայ, և հաւատարապէս բարեկամական յարաբերութիւններ կը մշակէր թէ քրիստոնեաներու և թէ մահմետականներու հետ։ Իր այդ ազդեցութեան արդիւնքներէն մին եղաւ Անտիոքայ կոմս Բոյեմոնդոսը Դանիշմանի գերութենէն (§ 908) ազատել, 100,000 դահեկանի փրկանքով և նուէրներով, որոնց ինքն Վասիլ կը մասնակցէր քառն հազարով։ Մնացեալ գումարը զանազան կողմերէն հաւաքուելով Վասիլի յանձնուեցաւ, որ գերեզարձին համար բանակցելով, փրկանաւորեալը նախ ինքն տեղաւ պատուով հանէ՞ոցանէր է զան է՞ւոմհև անկէ Անտիոք կ'ուղեւորէր, և Բոյեմոնդոս իրր երախտագիտութեան նշանակ տեղաւ երբեմն եղէ պրեֆէր Դող Վասիլն Հայոց էշխանէն (ՈՒՈ· 364)։ Եղերութեան թուականն նշանակուած է 1103 տարին (ՈՒՈ· 362)։

ԲԱՐՍԵՂԻ ՆՈՐ ԵՐԶԱՆԸ

911. Բարսեղ կաթողիկոսին այցելութիւններէն, և 1093'ին նորէն Անի գաւառէն եկած էին կաթը (§ 905), անոր կողմէ նոր գործունէութեան չհանդիպեցանք, որով նա հետեւ միացած կ'ըլլայ Լաւիններու յարաբերութիւններէն, բայց չենք կարծեր թէ արեւմտեան Հայերուն յարաբերութիւնէն ալ հետեւ միացած ըլլայ։ Որովհետեւ զադարած էին ինքնագլուխ կաթողիկոսները (§ 904), և Վկայասէր ալ առօրեայ և վարչական գործերէ հետեւ՝ միայն ծանր պարագաներու մէջ իրրև գերագոյ վարիչ իւր պատգամները կ'արձակէր, ինչպէս տեսանք զատկական խնդիրին մէջ

(§ 909)։ Բարեզ իբրև լիագոյն իշխանութեան տէր, ընդ քառապրանս ֆռկենաց Ազուանից Սահմանաց կաթողիկոսին եղբայրը, զոր Ազուաններ իւրովի սխալ բարձրացուցած էին եղբօրը մահուանէ ետքը։ Վճռին համակերպեցան Ազուանները ալ, և Սահմանաց եղբօրը, Խոյոյ վարքն ալ նկատի առնելով, յորոշեցին Ե է պատուոյ հայրապետութեան ընկերին արժան (ՈՒՈ. 365)։ Բարեզ պէտք զգաց անգամ մըն ալ հովուական չրջագայութեան երթալ 1103'ին, և ելլելու ֆռկենայ Աւոյ, անոնց պաշտօնեից ետքէն Ա եղաւ, եղեկեցոյց և ուսուցանէ, նախ և առաջ եկաւ Եգևսիա, ուր կամ էր Բաղդավիսոյ Տպորկ (§ 908), որ յոյժ սէրեցաւ ընդյուզեցին Հայոց, և ինքնիշխանութեան ոգին ներշնչեց անոնց, որպէս վկայեն Հայոց պատմագիրք, և ֆէքսը Ե պատրաստեցաւ նմա (ՈՒՈ. 364), կամ ինչպէս կը կարծենք, ճանչցաւ Բարեզի սիրապատութեան իրաւունքը իւր առնմանները մէջ գանուող հայրապետական կարգադրներուն վրայ, վասն զի հաւանական չենք կարծեր Լատին իշխանէն Հայոց կաթողիկոսին նոր կարգադրներ տարբերը։ Հարկաւ Բարեզ Եգևսիոյ մէջ բնակութիւն չհաստատեց, այլ հանդիպեցաւ Գերմանիկիա ալ, ուր նոր լատին իշխանութիւն մը հաստատած էր Ժոսլին (Josselin) կոմսը, գրաւելով քաղաքը յունական կաւսակ Թաթուլի ձեռքէն, որ Տիրամոր պատկերը Լատիններուն չէր թողուր, այլ կը ծախէր Թուրս իշխանին յօգուտ ուխտի և սրբոց (Վ.Ա.Ր. 113)։ Այդ պատկերն է զոր Թուրս վտանգով Անտրպարայ քաղաքը կառուցած Զօրավոյտ անուամբ պատուհել տաճարին մէջ, որպէս յոյնքան էր փորձերէլ (Վ.Ա.Հ. 195)։ Անշուշտ Բարեզ զանց չըրաւ Քէաւն ալ երթալ, և այցելել Վկայասէրին, որ Սեաւ-Լեռը թագած, էր է ծրկերէրաց անպատաս ֆռնել, որ նիզակաց ոյժն առևտրել, ֆռզի Քեսառն ետ անուանելու, յոր հոգ է վանի Կարմիր կոչել (ՁԱՓ. 549)։ Զինք գիտեր թէ Անտիոք և Կոպիտաս և Լամբրոն ալ հանդիպեցաւ, վասնզի միշտ չանէին, և ինչպէս տանն չրջագայած ըլլան ալ ճշդուած չէ, բայց Բարեզի ընդհանուր այցելութեան երած լինելը անտարակուսելի է. երբ յոգի ապրիլ չկրնձանէն, որ այն օրեր սկսան, առիւծուցաւ այցելութիւնները կարճել, և գառնալ

յետոյ էր Անէ։ Դպիր ամիրա, Թուրք նոր հրոսակի մը գլուխը, Դաւին գրաւեց և ապահովեց Աբուհասար ամիրան որ իշխանն էր։ Մահուչէ Անիի ամիրան իրեն համար սկսաւ վախնալ, և եղբօրը Աբուհասարի վրէժը լուծելու դիտմամբ նոր գունդեր հաւաքելու համար Պարսկաստան գնաց (Վ.Ա.Ր. 113)։ Եգեսիոյ Բազդավիսոյ և Գևրմանիկիոյ ծովերը Սառանը գրաւելու կրան, բայց յաղթուեցան և գերի ինկան։ Անախոքի Բոյնմոնդոսն ալ Եւրոպա անցաւ նոր հաշակիրներ չտժկելու իշխանութիւնը յանձնելով իր քեռորդւոյն Տանգրեսիի (Tancredi) (ՈՒՈ. 367)։ Պարկիսրաւ սաւրանն ալ կը մեռնէր այն օրերը՝ նեղքին զրգռութեանց դէմ բանալով յաջորդութեան մասին, մինչև որ կը զօրանար Մահմետ եղբայրը։ Այդ պարագաներուն երեսէն էր որ Բարեզ հաղթեց Անի կը գառնար 1105 տարւոյ սկիզբները։

912. Հազիւ թէ Բարեզ Անի գարձած էր, որ Խոյն հասնելէ ետքը վկայասէրէն, նեղ հասել և ժամանակ իմ, նէ յոյժ զրկեր զիս ոչ Տէր (Վ.Ա.Ր. 113)։ Վկայասէրի Սեաւ-Լերան Արեգի վանքէն Քէաւնի Կարմիր վանքը փոխադրութիւնը եղած էր Պօղ Վասիլ իշխանին և իւր իշխանութեան ամրանալուն հոգածութեամբ, վասն զի նոցա ընծիւ էրեցոց բերելու, որպես ընդայր ոչոբ յանդգնելու, ըր սփոփմէ ձերոցածելու, յաւէտ խոտորելոցն հանգուցելու (ՁԱՓ. 549), ամենայն զարգարանօք կը խնամէին անոր վերջին օրերը։ Վկայասէրը Բարեզը իրեն մօտերը կարծելով, անոր գործին կը ապաւէր, բայց Անի մեկնելը լսելով, անմիջապէս խնդրակներ կը հասցներ, վասն զի կը զգար իւր օրերուն կարճնալը։ Հազիւ թէ Բարեզ կը լսէ, ալ յապշելու ճամպայ կ'ելնէ յոյոյ վերջին օրհնութեան։ Եկած տանն Բալաի մօտ, Մինդկերա բերդին Յունականները վրան կը յարձակին (Վ.Ա.Ր. 113)։ Յունական անունով պէտք չէ Յոյները իմանալ, այլ Սկճուքեան արեւմտեան սուլտանութեան ճիւղը, որ առաջ Սերասախոյ, և վերջէն Իկոնիոյ մէջ կեդրոնացաւ, և Ռում անունով կոչուեցաւ, Յունական կայսրութեան երկիրներուն մէջ հաստատած բլլալուն համար։ Սակայն 1084'ին կը գրուի այդ սուլտանութեան սկիզբը

նաւարութիւնը (Վ.Ե.Ր. 465)։ Բարեզ իրեններուն հետ ժողովրդապետ ուրիշներ դէմ գրաւ յարձակման, ալ եթ ըստ կարգ երթեցոց առնել, այլ այնչափ ինչ յանձնեց, որչափ ինքն ընդունայ, և անցաւ եկաւ անվտանգ Կարմիր վանքը, և կենդանի գտաւ իւր պատկառելի մօրեղբայրը։ Վերջին պահուն Վկայասէր իրեն մօտ կանչեց Բարեզ կաթողիկոսը և Վասիլ իշխանը, և առջև կոչելով պատուոյ ոճ Գրիգորիս անուն, որ իւր ժողովրդոյ ըղձէր էր, ըստ յոյնէն կարգացուներ, և անուաներ ըստ նշխարհիս գան Հայոց, և իւր այդ կամքին գնահատութեամբ նշանացներ ղեկեղեցն Հայոց ղՎասիլն ընդեր Քեսառն, և ղանձնայն ազնուականս (ՈՒՈ. 372)։ Գրիգոր Վկայասէրի այդ յանձնարարութիւնը կասկածին կարգադրութիւնէ ուրիշ նշանակութիւն չտանի, զի ոչ թէ նոյնժամանակ կաթողիկոս կը ձեռնադրէր, այլ զինքն հանուն պետական Բարեզի բլլալիք բան մը կը յանձնարարէր, և չէր ալ կրնար նախատեսել թէ չատ չատ պիտի հանդիպէր Բարեզի մահը, պատահական արկածի մը երեսէն, ուրիշ 12 տարեկան եղող պատանին, 8 տարիէն հազիւ երիտասարդութեան թեւակոխած, կաթողիկոսութեան պիտի բարձրացուէր։ Ընդհակառակն պատանին, որուն վրայ է խնդիրը, արդէն էր Ապիրատ զօրավարին, որդւոյ Ծովք իշխանին և Մագիստրոսի չորրորդ սպղկան, կամ որ նոյն է Վկայասէրի կըրտսեր քրոջ թոռը (§ 867), որ իրեն ձեռքին տակ խնամուած էր եղբօրը Ներսէսի հետ։ Վկայասէրի մահը տեղի ունեցաւ տարիքին չատաջացման հետևանքով, ծերութեան յատկանիշ հիւանդութեամբ մը։ Մահուան օր նշանակուած է, է որե ափ, յոյսէն չբեռն ճաշան աղուհացի, յոյսոր չբեռնս (ՈՒՈ. 372)։ Աճման ապահացի առաջին չարաթը, եզիսկան կոչուած պահքն է, որուն չարաթ օրը հին տաճարով երեմիա մարգարէի ոտն կը կատարուէր (Վ.Ա.Ր. 114), և Շնորհալիին ձեռքով Հոգեգալստեան ոտնի փոխանակէն հաքն ալ իբր յիշատակ կը ծեայ երեմիայի պատկանող ճաշու ընթերցուածը։ Այդ չարաթ օրը 1105'ին կը հանդիպէր յունիս 3'ին, և հայկական տոմարով 554 արէ 11'ին՝ չարժական տոմարի հաշուով։ Արդէն պատմիչն ալ արէ տարիք կը յիշէ առանց տարեթիւի, որ եթէ տարեկան ազգիր անչարժ տոմարով հաշուած ըլլար, մարերի 28'ին համեմատած պիտի ըլլար։ Իսկ Յայտնութեան մէջ օգոստոս 8'ին և ուրիշ 3'ին նշանակուած ըլլալը (ՅԱՍ. Բ. 68), Գրիգոր Դ'ի յիշատակին հետ կցուած ըլլալէն յառաջացած պիտի ըսուի։ Վկայասէրը թաղուեցաւ Քեսառնի Կարմիր վանքը, ուր վախճանեցաւ։ Իսկ տարիքը ուղիղը անցած պէտք էր ըլլար, 47 տարի անցած էր հօրը մահուընէն 1059'ին (§ 866), և ինքը հաւանաբար Մագիստրոսի ուխտը զաւակներուն երկրորդն էր Վասակէ եղբօր, որուն 35 տարեկանէ ուրիշ եղած պիտի ըլլար հօրը մեռած տարին, երբ անոր տեղ Մխիթարի, Վասապուրականի և Տարոնի կուսակալութիւնը տանձնեց։

913. Վկայասէրը ազգային եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ նշանաւոր և պատկառելի և գովաբանուած դէմքներն մէկն է, և ճանչցուած է իրրև պէտ հաւատոյ հաստատիչ, և պաշտօնեից, և ուսուցչաց, և անձնասիրաց նկատուած տանն, անհնար է չճանչնալ իւր վրայ գերազանց արժանիք։ Իւր առանձնական կեանքը պայծառ առաքինութեամբ զարդարուած էր, և Մագիստրոսի որդին և կայսերական դուքսը, գիտցաւ մերկանալ ամէն աշխարհական ճոխութիւնն և հետևիլ յանձնային ճգնողական վարք, պահք և աղերսք և անքնութիւն աղօթակերպութեամբ։ Էր հեզ բարուք և խոնարհ սրտիւ, և յոյժ ատելութեամբ և պատրաստակամ սրբութեան և կատարելութեան ճշմարիտ սիրոյ մը։ Գրական արժանիքով իրմէ կը սկսի լեզուական զարգացման նոր շրջան մը. պարզ և բնական հայերէնի ոճ մը, որուն պէտք է Վկայասէրը իրր նախանձայոյզ ճանչնանք։ Վերջին մատենագիրներ եղած էին Նարեկացին և Մագիստրոսը, առաջինը գիտցարտկալ ձեռքով, և երկրորդը անընական ոճով ընդհանուր տարածման անյարմար էին, իսկ Վկայասէրով սկսած ոճը ազգային այժ մը կ'ունենար Շնորհալիներ և Լամբրոնացիներ և Սարգիսներ պատրաստելու. Սեաւ-Լեռնցիներու բազմերանգ խառնուրդը, և այսպէս թէ անձամբ և թէ իւր հետևողներու ձեռքով՝ պայծառութեամբ ետքը գործ ելլէր Հայոցանց (ՈՒՈ. 370)։ Ճանէ միայն, որ այդ անձը, որուն համար վը-

կայսած է, թէ Սբէյտըր Մէյրոպ ծեղ էբէէ-ե, ղէէր բաղ-ծը ըարբմանէ-ե, սո է Յո-նոց ե-յկաբ-ոց ճո-ը սբճոց վերոքէբէ-ե (ԶԱփ. 546), չանենայ այժմ որևէ գործ մը իր անունով մակագրելու. չենք գիտեր թէ յատուկ գործ մը կազմած չըլլալուն համար, թէ ոչ պարզապէս կորած ըլլալուն համար: Սակայն միթաւորներն ալ ֆէէր բաղ-ծո կ'ըսեն, բայց որոշ անուն չեն տար, և նոյնիսկ Գործոց մեկնութիւնն ալ, որ իրեն կը յատկացնէ, իր աչակերտին կիրակոսի գործ եղած կ'ըսելէ (ՀԻՆ. 599): Բայց ինչ ալ ըլլայ այդ մասին տուեալը, անտարակոյս է որ Վկայասէրին օրինակն ու քաջալերանքը՝ նոր և ընտիր չքնաղ մը տեղծելց Հայ գրականութեան համար: Այդ մասին ալ կատարելագոյն նմանած եղաւ Մեսրոպի, որուն անունով մակագրելու աշխատութիւններ չկան մեր ձեռքը: Բարեկարգիչ հոգի մըն ալ պէտք է ճանչնալ Վկայասէրի վրայ, որ չբաւականացաւ ինքնիրեն պարտէզապահ ըլլալ, այլ իր ուղեւորութեանց մէջ ամէն կողմէն իրեն ժրաջան մեղու բարեկարգութեան նիւթեր և սորիներ հաւաքելով բերաւ զանոնք իրենները հաղորդել, որով կրօնաւորական և վանական կեանքի կարգադրութիւններ հաստատեց, և գործադրութեան հակեց, և եկեղեցական ընտիր սերունդի մը սկզբնապատճառ եղաւ: Անցողակի ըսենք այստեղ, թէ անհնար է ճշդութեամբ որոշել Վկայասէրի պատմութիւն և ուղեգիծը: Ամէն պատմիչներ առաջին և ընդարձակագոյն ուղեւորութեան մը պատմութիւնն ունին՝ այլ սորիներու սորերութեամբ, որով յայտնի չըլլար, թէ միևնոյն ուղեւորութեան թուականը կը չփոթեն, թէ ոչ սորերը ուղեւորութենց կ'անհարկին: Մենք անդամ մը միայն զայն պատմեցինք, ուղեգիծը Կոստանդնուպոլսոյ, Եգիպտոսի և Երուսաղէմի վրայ ամփոփելով, և Հռոմ դարձ հանելով (§ 880), բայց դժուարութիւն չունինք ընդունելու թէ ուրիշ ճանապարհութիւններ ալ բրած ըլլայ, միօրինակ ուղեգիծով, որուն իբր նշան կրնայ առնուիլ Երուսաղէմի առման միջոցին այն տեղ գտնուիլը (§ 907):

914. Վկայասէրի հայրապետական պաշտօնավարութիւնը երկու գլխաւոր կէտեր կը ներկայէ մանրախոյզ քննադատութեան ուշադրութեան, կաթոլիկոսական իշխանութիւնը ձեռնարկած և անգործ կերպով պահելը, և միաբանական իշխանութիւնը ձեռնարկած և անգործ կերպով պահելը, և միաբանական իշխանութեան ձեռնարկած և անգործ կերպով պահելը: Առաջին մասին արդէն մեր միտքը յայտնած ենք (§ 903), չկարենալով արդարացնել այդ ասպիճան ձեռնթափ լինելը: Որչափ ալ ասոյդ է, թէ յամենէն բառնալ չկամայ հրէշտակը (ԶԱփ. 545) կաթոլիկոս օծուելու դիմաց, որպէսզի յատնական արդելքին վերցուելուն օգնէ իր անձով և իր անունով, և որչափ ալ յայտնապէս պայմանաւորուած ըլլալը ենթադրուի Դպիրներու և Աւանիներու հետ (§ 878), բայց անգամ մը որ անոնք կը սասնձնէր, պատասխանատուութիւնն ալ սասնձնած կ'ըլլար Աստուծոյ և մարդկան առջեւ, և չէր կրնար գինքն արդարացնել անուանական կաթոլիկոսութեամբ: Եթէ ինքն սիրապէս ձեռք առած ըլլար պաշտօնին սուած իշխանութիւնը, հարկաւոր չէր ունենար վից և ուսկի կաթոլիկոսներու միաղամայն գանուելուն գոյութիւնը (§ 902): Նոյն գայթակղութիւնը չսա ուսկի ալ սարսուսած կ'ըլլար, եթէ բոլոր իրեն միր և գործունեայ, պարկեշտ և հաւատարիմ գործակից մը չդասէր, իր խոհ քեռորդւոյն Բարսեղ Պարսաւելի կամ Աշեցիի անձին վրայ. բայց այդ մասին ալ ինքն հանուղ մը եղաւ, ոչ նախաձեռնարկ պատրաստող մը, որով հետև Աշեցւոց գործին հաստատողն եղաւ, և ոչ թէ սուզապէս թելադրողը (§ 896): Բարսեղի գործունէութեան չնորհիւ հանգամանքներ ջնջուեցան, և նա եղաւ որ յաջող գործակցութիւնը և պատասխանատուութիւնն սասնձնելով, պատիւն և իրաւունքը լրացուցին կաթոլիկոսին վերապահելու իմաստուն խոհական ձեր պահպանեց, և ձեռք անցուցած իշխանութիւնը գկղծացնելու գործիք չըրաւ: Եթէ Բարսեղ եղած չըլլար, թերևս պատմութիւնը՝ անկարգ և անկանոն ընթացքին հետևանքներէն գայթակղելով, ծանր մեղադրանքներ սոփոսէր դնել Վկայասէրի անձին վրայ, որ այժմ իր գործակիցին արդարանալով, իրր արժանաւոր հայրապետ կ'ընդունի ու կը գովաբանէ:

915. *Միաբանական ձգտումներուն գալով, անտարակոյս է որ Վկայասէրը մանկամիտներն յանդիման ուսումներու հետևած, յանդիման կացած վարած, և յանդիման կայսերութեան ծառայած, պէտք էր սիրով ու միաքով յանդիման և յանդիմէա զգացումներու սիրացած ըլլար, և այդ զգացումներուն արտայայտութիւնը նոյնիսկ կաթոլիկոսական ասպիճանին և պաշտօնին մէջ ալ պահէր: Այդ զգացումներուն հետևանքն էր թերևս մեծ սիմանութեան այցելական պատրաստ, մօտէն չփման մէջ մտնելու և միաբանեցնելու գոյացնելու նպատակով, որով վերջ սրուէր Հայոց եկեղեցւոյն կղզիացեալ դիրքին, և նոր կապակցութիւն հաստատուէր մեծագոյն կամ չնչորագոյն եկեղեցիի մը հետ, ուսկից կրնար այժ մը սպասուիլ Հայոց եկեղեցւոյն նոր դիրքին կացութեան վրայ: Եթէ այդ սեսութիւնները մասամբ հետևանական երևնալով, կրնային Վկայասէրին գիտումներուն մէջ տեղի գտնել, սակայն սասդն այն է, թէ նա երբեք յանդիման չեզաւ, և իր ազգային եկեղեցին ծանր զոհողութեանց ենթարկելով, և ինքնութիւնը ուրանալով, միաբանական ձգտումները յաջողցնելու չառաջնորդեց և չըսիրեց: Անոնք որ օտարին հետ նոր և սկրա և ճշգրիտ ծանօթութիւն ունին, կրնան միայն մէկ սասիճան միաբանութեան գաղափարին հետիչ, այլ հպատակութեան կամ ձուլման գաղափարին չեն կրնար հասկերպիլ, երբոր անկեղծ են, վասնզի իրենց նոր դիրքին ծանօթութիւնները օտարին դէղծարար և գժպի կազմէն ալ իրենց առջեւ կը բանան: Այս եղած է Վկայասէրին ալ նոր դիրքին զգացումը, և չատ նշանաւոր է զուսկական չրջաբերականին այն խօսքը, թէ* ՊՆՂԵ- ՅԱՅՀ ՅԱՆԱՏՈՒՈՒԱԾ ՀԷՐԱՒՈՒՈՑ ՈՒԵՐԱՆՅՆ ՂԱՆՂԷԳԻՒԱՒ Ե ՊՍԱՒԵՒ, Ե ԱՅՀՀ Է ՀԷՔՈՒՈՒՆԷՀՅՊ ՈՅՆՊԵ- (ՈՒՒՌ. 358): Վկայասէրը, Մագիսարոսի որդին և անոր հպատակ ժառանգ, կրցաւ Յոյներուն հետ միաձաւրաբիանք՝ Հայաստեանց զօրացնելու գաղափարը փայփայել, բայց Հայաստեանց գահն պահել, Հայոց գաւանութիւնը փոխոխել, Հայոց եկեղեցին հպատակեցնելու, Հայոց ինքնութիւնը այլայլելու գաղափարէն հազիւ չափ հետաքնուց, և այդպատան քրիստոնեանելու ընթացքը՝ այլակրօն ներմանուելու ընթացքին բազդատելու համարձակութիւնը ունեցաւ: Միևնոյն ընթացքը բանեց Լատիններուն հետ ալ, երբ սասնք 1096'էն ետքը Արևելքի մէջ երեւցան և ուղղակի չփման մէջ գտնուցան: Հետաքրքրական բանակ մըն էր, որ քրիստոնէութեան պաշտպանութեամբ ոգևորուած, և խաչանիշ զարդով զինուած, հարկաւ քրիստոնէութեան համար նեղութեանց օգնական պէտք էր ըլլար: Ակնքա Կոմնենոս կայսրն ալ այդ համոզմամբ իրենց պաշտպանութիւն խոստացաւ, Հերկապնտասէ և Վատրէ անցուց Թագաւորը, և դէպի Փոքր Ասիա առաջնորդեց: Հայերն ալ իրենց մասին կիլիկիոյ և Սարիքի ճանապարհը դիւրացուցին, արևելեան և արևմտեան քրիստոնեաներ առանց խորութեան եղբայրակցեցան, վասն զի Լատիններն ալ, տակաւին արևելեան քրիստոնեաներու ձեռնհասութեան կարօտ էին, և դաւանութեան խոսք չէին ըներ, և անխտիր կը հաղորդակցէին: Մինչև այս կէտը Հայերուն մերձեցումն ալ կ'արդարանար, և իրենք խնդիր յուզելու պէտք չունէին, Վկայասէրն ալ այդ ընթացքը կը հովանաւորէր: Գործը փոխուեցաւ, երբ Լատիններ ինքզինքին գօրաւոր զգացին, և իրենց եկեղեցական իշխանութիւնը համաձակութիւն ստացաւ իր թագուն խորհուրդները մէյմէկ հանելու, և միաբանական խնդիրներու չարքը սկսաւ: Վկայասէրի օրով տակաւին այդ կէտերը բացուած չէին, և իր միաբանական ձգտումները օրինաւոր և արդարանալի գիծերէն անդին չանցան:

Տ. ԲԱՐՍԵՂ Ա. ԱՆԵՑԻ

916. Նոր ընտրութեան պէտք չկար Վկայասէրին յաջորդը նշանակելու համար, եւ ոչ ալ նոր ձեռնադրութեան համար, որ 1105 թուին տարի մը, երբ ՅԱՋՈՐԴԵԼԸ յունիս 3'ին սեռոսը իբր թէ պարապ կը մնար, բայց իրօք պարապութիւն չկար: Արդէն 1081 գարունէն կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն ստացած էր Բարսեղ, Ապիրատ Պահլաւունիի եւ Վկայասէրի քրոջ որդին, որ օրինաւորապէս սեռոսակից եւ գործակից ճանչցուած էր, որ իրապէս կաթողիկոսական իշխանութիւն կը վարէր, եւ զոր հանգուցեալ հայրապետը է յաւէտ էր հատուցեալ էր (ԶԱփ. 550), իբր աշխարհն հրաժեշտի պահուն: Ուստի Բարսեղ օրինաւորապէս եւ սիրապէս կաթողիկոս կը հռչակուէր իր նախորդին եւ մօրեղբօր թաղումն ալ կատարած, որուն ինքը կը նախագահէր անշուշտ: Իսկ Ստեփանոս, հայր վանքի Կարմիր վանքի, որ սրբ Հոգիի է վերջ, ֆեբեզեանին, եւ հայրապետական պատուով յաղթութեամբ ընդ ընդ առաքեան (ՈՒՈ. 372), Վկայասէրի դամբանախօս ներքոզաբանը պէտք է եղած ըլլայ, եւ ոչ յաւզարկաւորութեան հանդիսապիրը, քանի որ կաթողիկոս մը ներկայ էր այնտեղ, եւ սակիր ներկայութեան ձեւը այն ատենները ճանչցուած չէր: Վկայասէրի վերջին ներկայութիւնը Բէսունի Կարմիր վանքին մէջ, եւ Գող Վասիլի ազգեցութեան բոլոր Հայ իշխանութեանց վրայ գերակշռութիւնը, եւ Հայութեան ատեն պատուար ձեւով այդ կողմերուն մէջ ստացած դիրքը, սաթի ընծայեցին, որ այնուա Բէսունի Կարմիր վանքը, է ջէջ լերանց Շոպը անոանելը, իբր բան հայրապետանոց նկատուէր, եւ Բարսեղ ալ ընդհանուն աքոա ընդել է Շէրխանն Անի չընել, կ'որոշէր մնալ այստեղ, եւ ապանոր եկոտրել՝ ա էշխանին նախատացել Գող Վասիլի ընտրութիւն կը հաստատէր (ԶԱփ. 550): Բարսեղի առաջին հոգածութիւններէն մին եղաւ այն երկու մանուկներուն խնամքը, Գրիգորն ու Ներսէսը, որ էին Վկայասէրի Տէրտէրոս պըղէ եւ Ապէրոտէ պըղէ, եւ Բարսեղի ալ մօրաքրոջ թոռներ, զորս յանձնէլ էր է Նա (ՎԱՐ. 114), որպէս զի օրինաւոր դաստիարակութեամբ պատրաստուին այն բարձր կոչումին, զոր ինքն Վկայասէրն որոշած էր Գրիգորի (§ 912), եղբայրն ալ ժամանակին անոր գործակից նշանակելով: Գրիգոր այդ միջոցին 12 եւ Ներսէս 7 տարեկան եղած պիտի ըլլան:

917. Բարսեղ լաւագոյն ընտրութիւն չէր կրնար ընել Վկայասէրին սիրելի ձեռնասուներուն կրթութեան համար, որ զանազան յանձնարարութեանց կամ Շնորհալի ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՄԱՆՈՒԿ Կարմիր վանքին մայր Սահմանող Սահմանոս վարդապետին, որ Մանուկ մականունով ճանչցուած է, ասանկ ալ ասոր ասոր ասոր

ղ-ին Ո՞ւհայոյ, անոնք, որ կրնային հաբանալ ֆոյին առ նա, և ահա ֆոխանակ բարեացն շոյս այ-պէս ֆոբենցին, և չըր հաւատցին անոնց հառաջեաց (ՈՒՈ·408)։ Իբր թէ Քրիստոնէութեան պաշտպանութեան եկողներ էին, բայց քրիստոնէից օգնութեամբ զօրանալէ առքը, արեւելեան քրիստոնէից դէմ կը գառնային, ա-ւելցան քրիստոնէից արիւնակից և անոնց հարազատներուն սիրտպահպանութեամբ։ Մենք նպատակ չունինք այդ եղկելութեանց մանրամասնութիւնները պատմել, բաւական ըլլայ միայն յիշել, թէ երբ Գող Վասիլ, կռմագինէի մէջ կը յաջողէր զինուորութեամբ և ճարտար քաղաքականութեամբ իրեն ակնածութիւնը պահել և ուելի ալ զօրացնել ու ընդարձակել, նոյն յաջողութիւնն ունէր Թորոս կիլիկիոյ մէջ։ Իսկ Բարսեղ կաթողիկոս անոնց խորհրդատուն և հրա-մատուն էր, և իր միջնորդութեամբ կը ջանար փոքրանքները հնազանդել Հայոց գլուխին, որպէս նորանոր նեղութեանց հանդիպելով իրենց բնագաւառներուն մէջ՝ հնա-զնազէ կ'աճեցնէին կռմագինէի և կիլիկիոյ գազթականութիւնները։

919. Այդ միջոցին արեւելքի մէջ վրա-ցիք էին, որ գերակշիռ դիրք սուռնալ կը սկսէին։ Վրաց Թագաւորը Դաւիթ, Իկոզիի սրդին և Բագրատի Թոռը, յա-ջողած էր իրեն ակրութեան հանել Ախլոզաց և Ազուանից Թագաւոր կարիկէ գաւառները, Տփղիսը առած էր Պարսկաստանի սիրտպահպաններուն ձեռքէն, և Մեկիք սուլտանն ալ ընկճելով է հարուածա-սոփէն՝ սիրտպահած էր Գանձակի վրայ, և պահանջ սուլտաններէն 500 հազի է ֆայ տա-նել սկսած։ Անիի ամիրայ Մանուչէի մնանկէն հաքը, անոր յաջորդած էր սրդին Ապլասար, այլ անոր և ինամբրդի, որ քաղա-քը Կարսի ամիրային կ'ուզէր ծախել։ Անե-ցիք այդ բանին վրայ զայրացած, մանա-ւանդ իրենց կաթողիկէին վրայ խաչին սեղ նալ ձանրաքին և բարչանասակ, այսինքն խոշոր կիսալուսին մը գրուելէն ցասած, Դաւիթին օգնեցին, որ քաղաքը գրաւէ, և Տարէն խաչին նշանը կաթողիկէին վրայ բարձրա-ցնէ։ Ապլասար և զաւակները գերի տար-ուեցան, իսկ Անիի մէջ կուսակալ թողուե-ցաւ Աբուլէթ Օրբելեան, և անոր օգնական սրդին Իւանէ (ՎԱՐ·119)։ Բայց երբոր Դա-ւիթ մեռաւ և սրդին Դեմնոզ իրեն յաջոր-դեց, Ապլասարի զաւակներէն Փահլուն, որ Խարտան մնացած և գերութեան չէր գա-ցած, բաւական զօրութեամբ գարձաւ և ըն-դունէր հարկերնէն ֆոլոզին Աւոյ և սրտմտելու քա-զաքին ապստամբող վաճառը մեծ էր, Ա-բուլէթ իր և իր սրդւոյն ապստամբութեան հա-մար տեղի տուաւ, և Փահլուն Անիի տիրեց։ Պահ մը քաղաքէ ֆոլոզին արդ ֆո-ղըղունէն, բայց յետոյ նորէն ուզից կռմա-գիկէին վրայ կիսալուսինը նորոգել, Գրիգոր փակակալը բանագատելով և բանտարկելով։ Եկեղեցին ալ կողոպտել կ'ուզէր, բայց յան-կարծ հնազանդեալ և անոքնկնալ Գրիգոր փա-կակալը ազատից և կողոպտելու միտքին հրաժարեցաւ (ՎԱՐ·121)։ Փահլուն յաջողե-ցաւ նորէն Գանձակին ու Դուինը վրացինե-րէն հանել, և իշխանութիւնը ընդարձակել, բայց ապստամբեցաւ, և տեղը անցաւ եղբայրը Խուչչեր· սար ալ քիչ հաքը միւս եղբայրը Մահմատ, և այդ ամէն եղկելութեանց հե-տեւանօք անիս դարձեալ է ընդոստութեան եր-կիրն Աւոյ (ՎԱՐ·122)։ Այս եղաւ բնագա-ւառի գաղթականութեանց չատնալուն, և արեւմտեան երկիրներուն մէջ հայաբնակու-թեան ընդարձակութեան սկզբնապատճառը։

920. Թորոս՝ Կոպիտաի իշխանը, որ այլևս Կիլիկիոյ իշխան բառերու չափ ըն-դարձակեր էր իր տէ-րութիւնը, մեծ յարգա-նքի մը կրնց Պարսկաս-տանի Սելճուք հրատակէն, որ Ասարզարայի կողմէն մանկավ ատ ատ-ղանդեր էրկէր Թորոսէ, և անկէ Գող Վասիլի սահմանները մտաւ Մարաշի դաշտին վրա-յէն, բայց Բերդուսի մօտ բնակիչներ Վասիլի գունդերէն, որոց Թորոս ալ միացաւ իրեն-ներով, և չէքան ատով զինուած, ատրճին անդրէն կռիւ ընելու, և Ե անդրէն կռիւը ազատից և կողոպտելու միտքին հրաժարեցաւ (ՎԱՐ·121)։ Փահլուն յաջողե-ցաւ նորէն Գանձակին ու Դուինը վրացինե-րէն հանել, և իշխանութիւնը ընդարձակել, բայց ապստամբեցաւ, և տեղը անցաւ եղբայրը Խուչչեր· սար ալ քիչ հաքը միւս եղբայրը Մահմատ, և այդ ամէն եղկելութեանց հե-տեւանօք անիս դարձեալ է ընդոստութեան եր-կիրն Աւոյ (ՎԱՐ·122)։ Այս եղաւ բնագա-ւառի գաղթականութեանց չատնալուն, և արեւմտեան երկիրներուն մէջ հայաբնակու-թեան ընդարձակութեան սկզբնապատճառը։

920. Թորոս՝ Կոպիտաի իշխանը, որ այլևս Կիլիկիոյ իշխան բառերու չափ ըն-դարձակեր էր իր տէ-րութիւնը, մեծ յարգա-նքի մը կրնց Պարսկաս-տանի Սելճուք հրատակէն, որ Ասարզարայի կողմէն մանկավ ատ ատ-ղանդեր էրկէր Թորոսէ, և անկէ Գող Վասիլի սահմանները մտաւ Մարաշի դաշտին վրա-յէն, բայց Բերդուսի մօտ բնակիչներ Վասիլի գունդերէն, որոց Թորոս ալ միացաւ իրեն-ներով, և չէքան ատով զինուած, ատրճին անդրէն կռիւ ընելու, և

ԳՈՂ ՎԱՍԻԼ ԵՒ ԹՈՐՈՍ

ճատի սրդի, Պետրոս Վասիլի քեռին, Վասիլ Կամսարական Տզոյ կոչուած, և Տիգրան է ոչնչացուցած Հայոց (ՈՒՈ·381), Հասանմատի պատերազմը տեղի ունեցաւ 1108'ին, Հնոյց արմատից սանն, որ է միրմատրատ յանիսի վերջկերը, նկատելով գաւառին եզանակը։ Միւս կողմէն կը չարատակէին Լատիններուն իրարու դէմ պատերազմները։ Բաղդուինոս Ուռհայի, և Ճոսլին Թլզուչարի կամսերը, յարձակեցան Անտիոքի Տանգրէմի կամսին վրայ։ Վասիլի զինուորներէն 800 հազի ալ իրենց հետ էին, այլազգիներու դէմ երթալու պատրաստակով ատեստած (ՈՒՈ·383)։ Բախտը Տանգրէմիի յաջող եղաւ, և Բաղդուինոս անզգոյն քրիստոնեաներու վրայ ծանրացաւ, և Ապլասար Տարսոնցին՝ որ Եդեսիոյ Ռուբինեան ազգէն Վասիլ բռնուած էր, ուշ հասնելով է իրեն Ֆրանկին, նորէն Վասիլի զարձաւ խոցելով է քաղաքին (ՈՒՈ·386)։ Նոր յարձակում կրնց Թորոս 1110'ին, բայց այս անգամ անհնարին է քաղաքինեն զերծ մնալ, մեղ ուսուցանելով ազգերու ոճիրը, որոց երեսին ալ գեռ կնդասի էին, վասնզի մինչև իսկ չէ դադրած ատոնց ոճիրը։ Թորոսի հնազանդութեան վրայ խնամելով Մանուչանք խոստացեալ էին պահ ղերթալ Թորոսի, և Թորոս պատճառին զարձագարձութեան համար այն կողմերը գնաց, և յանկարծակի, մէկ ատ խոստումն կոյ չեր՝ ճամբորդեցաւ, և Տիգրան Ռուբինեան ազգէն Վասիլ կամսարական Տզոյ կոչուած, և Տիգրան է ոչնչացուցած Հայոց (ՈՒՈ·381), Հասանմատի պատերազմը տեղի ունեցաւ 1108'ին, Հնոյց արմատից սանն, որ է միրմատրատ յանիսի վերջկերը, նկատելով գաւառին եզանակը։ Միւս կողմէն կը չարատակէին Լատիններուն իրարու դէմ պատերազմները։ Բաղդուինոս Ուռհայի, և Ճոսլին Թլզուչարի կամսերը, յարձակեցան Անտիոքի Տանգրէմի կամսին վրայ։ Վասիլի զինուորներէն 800 հազի ալ իրենց հետ էին, այլազգիներու դէմ երթալու պատրաստակով ատեստած (ՈՒՈ·383)։ Բախտը Տանգրէմիի յաջող եղաւ, և Բաղդուինոս անզգոյն քրիստոնեաներու վրայ ծանրացաւ, և Ապլասար Տարսոնցին՝ որ Եդեսիոյ Ռուբինեան ազգէն Վասիլ բռնուած էր, ուշ հասնելով է իրեն Ֆրանկին, նորէն Վասիլի զարձաւ խոցելով է քաղաքին (ՈՒՈ·386)։ Նոր յարձակում կրնց Թորոս 1110'ին, բայց այս անգամ անհնարին է քաղաքինեն զերծ մնալ, մեղ ուսուցանելով ազգերու ոճիրը, որոց երեսին ալ գեռ կնդասի էին, վասնզի մինչև իսկ չէ դադրած ատոնց ոճիրը։ Թորոսի հնազանդութեան վրայ խնամելով Մանուչանք խոստացեալ էին պահ ղերթալ Թորոսի, և Թորոս պատճառին զարձագարձութեան համար այն կողմերը գնաց, և

ՄԱՆՏԱԼԵԱՆՑ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

921. Թորոս ուզից իր իշխանութիւնը ընդարձակել զէպի Կապադովկիա. և այդ նպատակով սիրոց կին-արտոհախս բերդին, որ է նոյն ինքն Մանազկերտ եղբարց կիպիտաս բեր-դը, տր տեղի ունեցած էր Գագիկ Աշտեանի պատանութիւնը (§ 874)։ Կ'երեւի թէ Թորոս այլևս մոռցած էր Մանազկերտ եղբայրներուն ոճիրը, որոց երեսին ալ գեռ կնդասի էին, վասնզի մինչև իսկ չէ դադրած ատոնց ոճիրը։ Այդ ատեն Մանազկերտք խոստացեալ էին պահ ղերթալ Թորոսի, և Թորոս պատճառին զարձագարձութեան համար այն կողմերը գնաց, և յանկարծակի, մէկ ատ խոստումն կոյ չեր՝ ճամբորդեցաւ, թէ ու՞ր կ'երթայ (ՈՒՈ·397), իսկ իրենց ալ կ'ատելագարկեր, յանդնաբար ֆոխուս ու-ղի չունէր զէպի Մանազկերտ զրացոց խոստանութեան կատարել, և պատասխանեցին. ու կ'երթ ու ալ զերծերդն· վասն զի ձեր հայրենի է և ապէն ձեզի է։ Թորոս բարկացաւ, բերած ընծաներն ետ դրաւ և ապատնացաւ, յայտնելով պատրաստ եղերու չունէն։ Գիշեր ատեն բերդին չորս կողմերը զարձատկարներ վառելով, իսկ ինքը՝ իբր թէ կը փախչէր, հրամայեց իրեն-ներուն վազել։ Բերդացիք փախչողները հա-լածելու համար դուրս ելան, և Թորոսի զարձատկարները բերդը մտան ու գրաւե-ցին, և Թորոսի ալ լուր ատին, որ այս կերպով կիպիտասի սիրացաւ, վասն զի անատիկ էր բերդին գիրքը։ Մանազկեր-տներուն երկեն ալ կարատարուեցան, Թո-րոս անոնցմէ պահանջից Գագիկին ատրն ու զգեստները, և յանձնեցին, բայց իրենց զան-ձերը յայտնել պրացան։ Թորոս հրամայեց է խոշտանգանս ոչխարը, որ ուզից է ֆո-բերդէն երթալ, պատճառանօք գի Ջոր հնչ ըե, բայց ժայռէն վար ցատկեց, և անդէն մեռաւ (ՈՒՈ·399)։ Երբոր երկրորդը սկսան է վառել ոչխարը, նա իրարանցար Թորոսի գիմադրեց, ըսս Հայ մարդ ես, և մե ֆո-նչեանդ, գինչ կ'ուզես պատասխանես սալ Հառաջոց խոշտանգութեան, որ ըսաես գինչ։ Թորոս չկրցաւ ինգգինքը զսպել, կառչ էրէր մը ձեռք անցուց և սկսաւ ըրաբար հարկանել, գոչելով՝ Ո՛վ էք ըսաք, որ ըջնեալ խոշտանգութեան Հայոց սպանիք· այն-պէս որ մարգը հարուածին տակ մեռաւ։ Անկէ հաքը ամէն կողմ խուզարկել սկսով բաղաքի գանձ գտաւ, խուզ յոյժ ոչնչացա-ուցին, և պատկեր սակնցուլ, և երբորդ եղ-բայրն ալ սպրաս փակեց Վանայ բերդը։ Կիպիտասի մէջ Հայ բերդապահներ գեսա-զեց (ՈՒՈ·400), և բերդին բնակիչները սա-զափսեց Պետրասիս գեսին եղերքը (ՍՄՐ. 91)։ Այսպէս լուծուեցաւ Գագիկի սպանու-թեան վրէժը, զոր Ուռբէն զգացած էր ա-ռաջին անգամ (§ 894), այլ իր Թոռը կրը-ցաւ լրացնել զայն 1111'ին, ամբրէն 32 սարի հաքը։

922. Նոր արշաւանք 1112'ին, միշտ նոյն Մահմատ զօրավարին կողմէն, սրուն Մահամմէտ Ասլար սուլտան յանձնած էր արեւմտեան բանակին հրամանատարութիւնը,

Զաակի մեռելոցին Ուռհայի վրայ կռվայ, և էր առիթ ամոյ մօտ կ'լսէր պատմիչը (ՈՒՈ· 401), իրօք ալ 561 տարուն ամառուան կ'իյնար 1112 ապրիլ 22'ին, և ապրիլ 21'ին հանդիպած էր պատիկը։ Մահմուտ ութ օր ի զուր աշխատելէ ետքը էլ չկրնար Սուբ Վկայն, որ էր Մարթիրոպոլիսը կամ Նոփրկերտը, և նկատելով ընթացքն օդն, այսինքն յունիս 15'ին կը հանէր Սրուճ, եօթն օր ալ այնտեղ մնալէ ետքը կը դառնար Ուռհայ, և մատնեցմամբ քաղաքը կը գրաւէր, բայց վրայ կը հասնէր Ճապին Թրպաչարի կոմսը, և քաղաքացիները հետ միանալով Թուրքերը կը վանէր, սակայն Բազդավիտա և Ճապին քաղաքները չկրնալ տոկալու համար, ուր ուշ էր հաճելի Աթաբէյ (ՈՒՈ· 403)։ Տանգրեան Անտիոքի կոմսը, որ այնչափ օգնութիւն ալ տեսած էր Վասիլէ, յանկարծ անոր վրայ կը յարձակի, անչափ պատճառով անոր յանգէպս Բազդավիտայի և Ճապինի օգնած ըլլալը (§ 920) և Ռուպան քաղաքը կը գրաւէ, բայց Վասիլ Հասանսաւր և Թորէլ և Ուրիմ աւանները թողլով, զորս նոր գրաւած էր Լատիններէն, Ռուպանը կ'ապահովէ, և հայաւթիւն կը կնքահատէ։ Այս պիտակածէն եօթը երկար չեն ըլլար Վասիլի օրերը, որ նոյն տարին մարտի 24'ին (ՈՒՈ· 404), այսինքն 1112 հոկտեմբեր 12'ին կը կնքէ կեանքը։ Վասիլ իր ժամանակին էլեռնէն Հայոց (ՈՒՈ· 404) և էլեռնէց էլեռն (Վ.Ա.Ր. 117) բառերու դիրքը գրաւած էր, վասնզի, իրեն չտրչին էին հաւատքով ամենայն ջերմեռնութեամբ և պահպանեցաց, սիրոյ հայրապետական Հայոց աշխարհին իր հոգատարութեան ներքեւ կը մնար, երբոյ էրզուռումոյ և եպիսկոպոսաց, հարց և վարդապետաց իրեն չտրչը ժողովուած կայն ոեւ ուրիշ մը (ՈՒՈ· 404), և սիրելի էր քաղցր բերդէն եւ փառաւոյ (Վ.Ա.Ր. 117)։ Բարսեղ կաթողիկոսն էր Վասիլի հոգեբարձու և հայր խոստովանութեան (ՈՒՈ· 404), և նա հոգաց պատանն Նոսա։ Վասիլ ժառանգ չունէր, իր զօրավարներէն Ապլասաթ և Տիգրան առաջ սպանուած էին ի Թուրք ջրաց (ՈՒՈ· 46), քանի Պետրոս ալ կնդանի եղած պիտի չըլլայ, որով Բարսեղ կաթողիկոս արաբ ինքան ի՞նչով (ՈՒՈ· 405), և Գող Վասիլի յաջորդ հռչակեց Վասիլ կամաւորականը, Տղայ մականուանեալ, որ էր յեղնասան ցեղ Վասլէն (Վ.Ա.Ր· 117)։ և ամենքն ալ հաւանեցան և ուրախացան։ Վասիլ մնծը ալ թաղուեցաւ Կաթմիր վանքը, ուր Վկայասէրն ալ թաղուած էր (§ 912), և այդ առիթով նախընտրեցան, 1000 դահեկան իրը հոգեպրոմ, և պատրաստուց հարիւր և չորեսուն գոհեկան, ասելէ և ուշ պակաս, և մոռալ անդիս (ՈՒՈ· 404)։

ՄԱՀԸ ԳՈՂ ՎԱՍԻԼԻ

923· Վասիլի մահուանէն քիչ առաջ, թէպէտ թուականը ճշդուած չէ, և վկայիչները ալ տարբեր բաներ կ'ըսեն մէկ կամ մէկ կէս տարի, Ծովքի իշխան Ապիրատը մահն ալ։ Ծովքի զգեակը որ պահ մը Թորքերուն կէօյճիւկը կարծուած էր, Կիւլեակեանի հետազոտութեամբ այժմեան Տուրքի հետ կը նոյնանայ, (ԾՈՎ· 44)։ Փոքրիկ Հայ իշխանութիւն մը եղած էր կանգնած, և թերևս անոր հիմնադիր եղած էր Մազիտարոսի փեսան, որուն անունը անծանօթ մնացած է հակառակ գրագէտներու ազգակից և մատենագիրներու նախնական ըլլալուն։ Նշանաւոր գործ մըն ալ իր վրայ չպատմուիր, բայց չաս ծանօթ են իր գործակիցները, երկոյն Ապիրատ, որ հօրը յաջորդեց, և երկրէն ալ Վահրամ և Վասակ, որք վճռեցին ֆռռ ընկերել, զգաստերամբ ապրելու, հակառակ յաղթել ֆռելու, զինու զօրութեամբ կրցան իրենց իշխանութիւնը արթնութեամբ պահպանել (ՁԱՓ· 547)։ Ծովքի իշխանին չորրորդ գործակիցը էր Գրիգոր, որ եգիպտոսի եպիսկոպոս ձեռնադրեցաւ Վկայասէրէն (§ 882)։ Ապիրատ անունը որով կոչուած է երէց պետին ընծեռնած նուէն առեալ (ՁԱՓ· 553), և Ծովքի սերտնդին Պահլաւունի անունը, փաստեր են որ առաջին իշխանին և Մազիտարոսի փեսային ալ ընկերի Պահլաւունի ցեղէ եղած ըլլալն կը նպաստեն, որ Պահլաւունին ազգակից մը ըլլալով կրնայ իրը կաթողիկոսաց յանձնարարուելոյն Բարսեղի, Վկայասէրին կոչումն իր վերջին օրերը (§ 912)։ Նեղակի պատմածին համեմատ վանահարք և նիզակակիրք մեքենայիք կը պաշտպանին Ծովք զգեակը, բայց ոչնանալ ոչ կարացեալ, և ընդմէջ հալածեալ եղած ատեն, չինական մը յագիական Ապիրատ կը ձայնէ՝ որ վճռական էր պատժելու, և մինչ սա նայկրա կը գտնար, հոգիացած ֆռ կը վիաէ այն վայրկեանը երբ իշխանին կողը ուռնդացնել էր ի վճռանէն՝ որով ձանձնել էր, և երեխրնեան եսասիրելով նետով կողէն կը խոցէ։ Թէպէտ Ապիրատ գերեզմանը չունէ ուշան ֆռ իրեն, և ընդհանրապէսը չնչելու կը սպասէ, սակայն ինքն ալ թուեցաւ չազատիր, և չեր ֆուռ վերադրելով կը վտանգի, է չերէմ հարցը ոչիրելով՝ և ընդ վիայն պատելով (ՁԱՓ· 554)։ Այդ Ապիրատն է, որուն երկու զաւակները ազատեցին եկեղեցականութեան առնտատած, և Վկայասէրին թնամոց ներքեւ մտած, և Բարսեղ հաստատուած նշանաւոր կաթողիկոսներ եղան։ Իսկ միւս երկու զաւակները Վասիլ ու Շահան զինուորական կանքի հետեւեցան, բայց անոնց ալ զաւակները կաթողիկոսացան, որք են Տղայ և Ապիրատ Գրիգորները։ Պատմութիւնը չճշդեր թէ Ապիրատի մահուընէ ետքը՝ անոր եղբայրներէն կամ զաւակներէն որը անցաւ անմիջապէս Ծովքի իշխանութեան գլուխը։

ԲԱՐՍԵՂԻ ՄԱՀԸ

924· Նեղակ իրենց մարմնաւոր հօր մահէն չեր ուշ ամոց կը դնէ է ֆռ հոգեւոր ղեկավար ղրկելու ըլլալին (ՁԱՓ· 555), բայց մահուան պատրաստները կը լուէ, որ արկածի մը հետեւանք եղած է։ Թուական նշանակուած է 562 արէ 5 (ՈՒՈ· 411), որ կը համեմատի 1113 մայիս 26'ին։ Բարսեղ արդէն քահանայական ձեռնադրութիւն ստացած էր Գրիգորին՝ կռակիսել յանձնարարութիւնը լրացնելու համար, նոյն օրեր Վարդավառի տօնին, այսինքն յունիս 13'ին եպիսկոպոսութիւն ալ ստացաւ համար, հրաւիրեալ էր ղեկեղոպոսեան և դվանօրեայ երէցին և դեկեղեցին (Վ.Ա.Ր. 116)։ Միւս կողմէն զարմանալի եղանակէն զգաստալով Վարդաներ գիւղը կ'երթայ ջնջուելի կամ պիտանիի մտերը, ուր ամենքի մը Վրայ կը գտնէր ազօթքի համար, աշխերջոտ, ֆռհանայեալ և եպիսկոպոսէ մեկնել, երբ յանկարծ ամենքը անկ և կոթձանեցաւ փոռնն, և Բարսեղի հարթ կոշ ընդ պարկոյ փռնն և բնկաւ (ՈՒՈ· 411)։ Ուրիշ մեկ բացատրութեան համեմատ Շատրի կամ Կամիր վանքին մէջ տեղի ունեցած է արկածը, նարաչէն առն մը

նայած առանը, ուր հեծան գերան մը բարձրացած առիւնին, զարձատրներուն ձեռնեալ է յեռացն առիւ է վերայ Բարսղի, և մատացաւ վիրաւորից (Վ.Ա.Ր· 116)։ Երկու պատմութիւնները միաձեւելու համար կրնանք դիտել, թէ Վարդաներ Շատրի վանքին մօտ լինելուն, կրնային անթարիր յիշուիլ, թէ տանիքն ալ, ուր եղած էր կաթողիկոսը, կէս չինուած առանի մը առնիքը եղած կրնայ ըլլալ, ինչ որ առիւի հատանական կ'ընէ անակընկալ փլիլը։ Սակայն կարծուած առանի մը մէջ, ուր ոչ ոք եղէ ըլլար, բայց դէպի պետուն Բարսեղ բանալն ալ (ՈՒՈ· 411), գերանի մը զարնուելուն ենթադրութիւն կրկ կը թեւարէլ։ Ինչպէս ալ ըլլայ, կաթողիկոսը իսկոյն կարմիր վանքի հայրապետանոցը կը փոխադրուի, և երբ կը զգայ որ հարուածը վտանգաւոր է, և Վարդավառին հանիլը կասկածելի, առանց ապասելու ձեռնադրութիւնը կը կատարէ և զոյ Գրիգորէն ըստ ինքնակալութեան (Վ.Ա.Ր· 116)։ Նշանակութեան արժանի է, որ Բարսեղ կը փութայ Գրիգորը եպիսկոպոսութեան բարձրացնել, որպէսզի կաթողիկոսութիւնը ապահովուի, ինչ որ կաթողիկոսներուն եպիսկոպոսաց դասակարգէն առնուելուն կանոնը կը հաստատէ։ Բարսեղի արկածէն մինչեւ մահը անցած օրերը, 3 (ՈՒՈ· 411), կամ 5 (Վ.Ա.Ր· 116), կամ 7 (ՁԱՄ· Գ· 35) բառած են, որով չենք կրնար ճշդել արկածին օրը։ Մահուան օրն ալ որ արէ 5 ըսինք, ուրիշներէ 7 գրուած է (ՁԱՄ· Գ· 35), որ է ե և է թուաբանական չատ սովորական եղած գրչագրական փոխանակութիւնը։ Ամէն առթի մէջ եղելութիւնը Յիշանց կրոջոյ չպիտուն տեղի ունեցած է, դի այն տարին մայիս 20'ին կ'իյնար Աչխարհամատեան Կանոչ կիրակին։ Բարսեղի մարմինը թաղուեցաւ Շատրի Կարմիրվանքին մէջ Վկայասէրին գերեզմանին մօտ (ՈՒՈ· 412)։

ԲԱՐՍԵՂԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

925· Ա.յսպէս վերջացաւ արդիհնասար կաթողիկոսի մը կեանքը, երբ տակաւին կրնար տեղի երկար տալ աւելի երկար տարիներ օգտակար ըլլալ ազգին և եկեղեցւոյն։ Գրեթէ 40 տարի էր յորմէհետ եկեղեցական գործերու գլուխը կը գտնէր Բարսեղ՝ Անիի եպիսկոպոս ձեռնադրուելէն իվեր (§ 887), 32 տարի էր ա-

թառակից կաթողիկոսանիստն (§ 896), և 8 տարի միայն բուն կաթողիկոսիստը (§ 916), և չենք կարծեր որ 60 կամ առաւելն 65 տարեկանէ աւելի եղած ըլլայ մնացած առանը, որովհետև Պահպանութենաց սովորական կերպով՝ առաջին կերտողութենէ բարձրագոյն աստիճաններու կը հասնէին նոյն տարիք եղող եկեղեցականները։ Որչ տեղեկութիւն արուած չէ իւր առաքինական արժանիքին համար, զոր չատ մեծ չենք ենթադրեր, իրր թէ Անիի մէջ գրական չրջանակներէ հետու կը մնար, և կ'երեւի իսկ թէ Ապիրատ Հառնենանի միւս գաղափարներն ալ նոյն տիպէն պետութեան և քաղաքական կեանքին հետեւած էր, երբ մօրեղբօրը կամքով Անիի եպիսկոպոսութեան ձեռնադրուելէ, ազգային եկեղեցական չահերու պաշտպանութեան համար։ Ինչ որ Բարեգի անունն ու արդիւնքը կը բարձրացնէ՝ իւր վարչական կարողութիւնն է, որով գիտցաւ օտարներու ձեռաց ներքեւ Հայաստանեայց եկեղեցին պաշտպանել, աթոռակալները մարզուելէ կառավարութեան բազմատեսակ կարգադրութիւններ ընդունել, բազմացած կաթողիկոսները վերջացնել, կաթողիկոսութեան ամբողջ գործառնութիւնները սահմանել, իւր մօրեղբօր ու գլխաւորին պատիւը բարձր պահել՝ հակառակ անոր ձեռնհասութեան, և վերջապէս նպաստաստատ Հայ իշխանութեանց խորհրդականն ու քաջատեղեակ բլալ։ Իրաւամբ կ'ըսէրաք Շնորհալին այսպիսի հայրապետի մը անակնկալ կոչուելու, թէ ըստ ինքեան չունենալու ոչնաւ պատրաստութիւն, և նոյն իսկ չունենալու ոչ ալ ընդունակութիւն (ՁԱՓ·556)։

926· Վկայաբերի և Բարեգի հայրապետութեան միջոցին ծագած եկեղեցականներ

ՄԵՂՐԻԿ ԵՒ ՈՒՐԻՇՆԵՐ

ան կիշնենք Գէորգ վարդապետ, բնիկ Վասպուրականցի, Անապատ գիւղէն, Թեւրեա այժմեան Ալիբէգ, Ճանաչուած Մեղրիկ կոչելու սակս ժողովուրդեան մէկն եղաւ, և նորագոյն պատմագրաց Դրազարկի վանքը (ՎԱՐ·117), Սիսի մօտերը։ Դրազարկ հետզհետէ աւելի նշանաւոր եղաւ իբրեւ իշխանական և թագաւորական կաթողիկոսանոց։ Մեղրիկ սոյնչափ և այնչափ ալ գեղեցիկ մը ըլլալ զատ (ՎԱՐ·117), հայր խոստովանութեան լինելը ամենայն Հայոց պատմագրաց, և գործունեութեան ընդարձակութիւն (ՈՒՌ·418)։ Իւր գրական աշխատութեանց մէջ կը յիշուին եկեղեցական բարեկարգութիւնք և ճաշոցի կարգաւորութիւն (ՀԻՆ·604), բայց աւելի կրօնաւորական կանոններու հեղինակ կը ճանչուէր, և ինքն ալ 50 տարի խաղացած, և մինչև 70 տարեկան վախճանած է կեանքէ եաբը (ՈՒՌ·412)։ Յայտնի ըլլալով 563'ին (ՈՒՌ·412)։ Յայտնի ըլլալով յունիս 30'ին կը դնէ յիշատակը (ՅԱՍ·Բ·49), սակայն ԼԲէ հրատից 24'ը ամուր բանինք, 1115 փետրուար 9'ին պիտի դրուի մահը, չարժական և տօնական տեսակէտ մանակիս մէջ կրճատութեամբ և առաքինութեամբ երեւելի եղած անձերուն մէջ, կը յիշուի նաև Մարկոս Մանգալ, որ առաջ իւր գտաւան կոնդակով լուսը (ՈՒՌ·373), և յետոյ Մարաշի կոնկլանաթ լուսը ձգնեցաւ, հրաչքով ջուր ալ բղխեցուց, Երուսաղէմի Լատին թագաւորութեան իշխանն ալ գտչակեց, և 1105'ին վախճանելով Վանկոյ բերդին մօտ Կատաղանի վանքը թաղուեցաւ (ՈՒՌ·374)։ Կը յիշատակուին նաև Երեմիա Անձրեւիկ, որ 30 տարի ջորւոյ կեր ապրեցաւ և տարիներով լուռ մնաց (ՎԱՐ·121)։ և Պետրոս Խանթկայորդի ու Յակոբ Աքանչելի, որք անպիրկներու տժգոյնացած ձգնաւորներ եղան (ՎԱՐ·122)։ Կրօնասիրական կիներ ալ եղած են Մորաւոր և Մարիամ, Ազատ թագաւորազուններ, որք քաշած էին Զորափոր գտաւի բարդ բայր վանքը, և Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետի իրատներով կ'աւանդուրդուէին (ՎԱՐ·122)։ Գրաւոր արդիւնքով ծաղկողներն կարգին կը յիշենք Վկայաբերի երկու ակաբերները, Կիրակոս և Մատթէոս Թարգմանիչ վարդապետները (§ 886), Սիսիանոս Սկեսրայրին (ՀԻՆ·605), Գրիգոր և Յովհաննէս Անեցիները (ՀԻՆ·615), Մարգիս Կոնդը (ՀԻՆ·615), Գրիգոր Իմաստասէրը (ՀԻՆ·662), և Կիրակոս Դրազարկեցին, որ երեւի նախնիքն կոչուած Դրազարկեցի կոչուած (ՈՒՌ·460), իրր կանոնագիր հռչակուած, որոնց մասը գրուածներ կը վերագրուի Ժողովածուներու մէջ։ Իսկ գլխաւոր գրուածն Տաճկի, յաւազան կը անուանք

Թոսիկ Գրիգոր Գ'ի ժամանակն ալ լրացնելէ եաբը։

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Գ. ՊԱՀԼԱՒՈՒՆԻ

927· Բարեգի մահը անակնկալ արկած մըն էր, որ կարեւոր ժամանակի մէջ պատահեցաւ կը թողուր հայրապետական աթոռը, և զանազան նկատումներ մէջտեղ կ'ելլէին յաջորդին ընտրութեան համար։ Ամենուն ծանօթ էր Վկայաբերի կառկը իւր քրոջ Թոս Գրիգորը՝ Բարեգէ եաբը հայրապետական աթոռ բարձրացնելու համար։ Վկայաբերի կամքն ալ երկրային պատգամի մը չափ զօրաւոր էր ամենուն միտքին վրայ, միայն թէ ոչ ոք մտածած էր թէ Բարեգի անակնկալ մահուամբը, Գրիգորի նորահաս տարիքին մէջ պիտի ձգմտաուէր այդ պարագան։ Իսկ Բարեգ իւր վերջին օրերուն նոր այժ մը ալեցուցած էր մօրեղբօրը կառկին, նոյնիսկ հարուածեալ և արկածեալ օրերուն մէջ փառաւոր Թոսով Գրիգորի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տալ, որպէսզի յաջորդութեան համար արգելք չնախատեսի կանոնական եպիսկոպոս ձեռնադրուած չըլլալը։ Հայ իշխաններ, որոնց ձայնը կշիռ ունէր, էին Վասիլ Կամսարականը Կոտայքի մէջ և Թորոս Ռշտունեանը Կիլիկիոյ մէջ, երկուքն ալ Վկայաբերեանը անտնին չկրմնանդ, և անոր փառքին հրա հպատակ։ Եկեղեցական դասակարգն ալ ընդհանրապէս Սեւ-Լեռնեցի վարդապետներէ կազմուած էր, որ Վկայաբերի աչակերտութենէն յառաջ եկած կամ անոր հովանաւորութեամբ զարգացած էր, և միեւնոյն հանգրգռող զգացումներն ունէին Վկայաբերի կառկին հանդէպ։ Ակնհայտ է թէ սկզբնական և ժառանգական յարգութեան զգացմունքն ալ բաւական զօրաւոր էր ամենուն սիրտին վրայ, ինչ որ Մակարեանց և Պահպանեանց տուներուն վրայ քանիցս դիտել տուինք։ Այդ ամէն պարագաներ իրենց ազդեցութիւնը գործեցին, Գրիգորի տարիքէն յառաջ գալիք դժուարութիւնը՝ տակի տակ Վկայաբերի կառկային կամքին հանդէպ, մանաւանդ որ Գրիգոր վարուք և բարուք, ուսմամբ ու զարգացմամբ, հասակով և կերպարանով կատարելապէս կրնար վայելեցնել բարձր աստիճանը, և վստահութիւն կը ներշնչէր իւր կարողութեան վրայ։ Նոյնը ժողով եպիսկոպոսաց և հարանց է կարծուած, ուր էր Ռշտունի, այսինքն հայրապետութեան աթոռանիստ տեղը, ամենուն կարծիքը միարան գտնուելուս և Գրիգորիս եպիսկոպոս առուցաւ դնեռնպետութիւն կոչուելիսութեան է վերաց տրէից Գրէգորէ (ՈՒՌ·412)։ Գրիգորի տարիքը 18 կամ 20 կամ 22 եղած կ'ըսուի կաթողիկոսացած առեն, մինչեւ իսկ 15 տարեկան ըսող կայ (ՍԱՄ·124), տարիքս թուտատուելու չփոխութեամբ, իսկ մենք 20'ը իրր աւելի հաւանական ընդունած ենք։ Ուռհայեցին է պէտրոնեան հասակն կ'ըսէ, և կը յաւելու թէ չէ եւս լեալ էր ինչքն ծերոցն, որ եթէ խաղութեամբ խնացաւէր 18'է ալ պակաս տարիք կը ցուցնէր, սակայն հիներ ուշ կը ձգէին կատարեալ տարիքը և չատ կ'ընդարձակէին ազգայութեան միջոցը։ Ասոր հետ մէկտեղ քաջերեւոյթ և ջեղեցկատեսիլ եղած բլալը կը վկայուի (ՈՒՌ·412), որ այնուս ազգ չըլլալը կը հասասաէ։ Այս երրորդ Գրիգորը՝ Պահլաւունի մականունովը կը տարբերենք հանանուններէն, զի Ծովքեցի կոչումը սովորական չէ եղած, և միւս Պահլաւունիները չատ մակդիր ունենալուն, ազգանունին անունը անոր սեփական ձեռացած է։ Գրիգոր արդէն Շուղրի կամ Քէսունի վանքը կը ճանաչուր, կաթողիկոսներու մօտ, և անտեղ ալ պահնց իւր պիտոյր։ Իսկ Ծովքի մէջ, եթէ իւր տօրը մնանկէն եաբը (§ 923), Վասակ կամ Վահրամ տօրեզբայրներէն մին ալ եղաւ պատը, բայց չատ չխնամուելիսութեան անցաւ Ապիրատի Վասիլ արդէն, ինչպէս Շնորհալին ալ կը գրէ,

թէ չէրեանական ազգ յաւելլու վասն անոնց ընդունելու, և զբօսից համապատասխան (ԶԱՓ. 557)։

ԴԱՒԻԹ ԹՈՌՆԻԿԵԱՆ

928. Երրոր գաղթական Հայութիւնը, դիրքի ստիպած, կ'ուրանար ազգային միութեան միակ նշանակ մնացած հայրապետական աթոռին՝ ընտիր յարգ մը նշանակած ըլլալուն համար, յանկարծ զժուարութեան և երկպառակութեան ձայն մը կը բարձրանար Վասպուրականի կողմէն, և ամէնուն ժամադրութիւն կը պատճառէր։ Ագթամարայ եպիսկոպոսն Դաւիթ Թոռնիկեան, աբեղաբնակ ղազարեան Գրիգոր Գրիգորեան, և ապագայ Բագրեւանդայ Թոռնիկեան (ՍԱՄ. 124)։ Իրեն համախոհ գտաւ միայն հինգ եպիսկոպոսներ, և անոնց ձեռքով Զօրավանքի եկեղեցւոյն մէջ չեռնադրեցաւ Թոռնիկեան, պատճառաբանելով թէ ան ընտրուած չէ ամբողջ Աղթամարայ Հայութեան կողմէն, թէ վանականի կոչումէն ալ անդին վերջնած է, թէ այնտեղ էին Լուսաւորչին պատուական ազգականներ և գաւազանը և մատենադարանը ու արխիւները պարզապէս (ՎԱՐ. 116), ինչպէս նաև Արշամայ վկայութեան գաւազանը, Ասպարանից խաչը, և չատ մարտիրոսներու մասունքներ (ԱՐԾ. 349)։ Այսոքան ապացոյներ թէ Լուսաւորչի աջին Աղթամարի մէջ գտնուիլը (ՁԱՄ. Գ. 37) հիմներէն կ'իյնար և կ'երեւի թէ պատահական անունը աջին՝ խօսքը (ԱՐԾ. 349), սխալ մեկնուած եւ գաւազանը աջին հետ չխառնուած է։ Այդ պատճառաբանութիւնները բաւական են ճշդիւ կշռելու Աղթամարի Դաւիթեան անհին ձեռնարկը, և միայն հինգ եպիսկոպոսներու համակրութիւնը կը ցուցնէ թէ չատ մտածուած գործ մըն էր բրածը։ Միւս կողմէն Անեցիին և Վարդանին պատմութիւնները բացէ ի բաց կը մերժեն Գէորգի ժամանակէն Աղթամարի կաթողիկոսութեան սկիզբը, որպէսի ինչ երէկ տեղի ունեցած ըլլար, ամէնէն զօրաւոր փաստը պիտի ըլլար Դաւիթի յաւակնութեան։ Այդ կէտին վրայ մեր բրած խորհրդածութիւնէն առնի բան մը (§ 902) հետ չէ թողուներ, այն է Աղթամարի եպիսկոպոսներուն Վասպուրականի մէջ ինքզինքնուն առնի փայլ մը տուած ըլլալու ձգտումը։ Որչափ ալ Արծրունիին չարունակողը Դաւիթին համար զովեստներ չտայէ, մինչև իսկ հռոմպոսութիւն հռոմպոս և պահ պարծանոց ոտքը եկեղեցւոյ կոչել գայն (ԱՐԾ. 359), մեր տեսութեամբ Դաւիթ չկրնար ապատ մնալ ապստամբութեան և աթոռի պատուակման մեղադրանքէն, թէպէտ գործունեայ և ձեռներէց անձի մը նկարագիրը կը տեսնուի իր վրայ։ Շարունակող պատմիչն ալ, որ Աղթամարի աթոռին երկրպագու մըն է, բոլորովին կ'անգիտանայ Գէորգ Գաւնեցիէ հատուածուած եղիչէ կաթողիկոսի մը կարծեցեալ պատմութիւնը (§ 745), և միայն սրտաբին փայլ մը կու տայ Դաւիթի, զայն Արծրունի թագաւորական սերունդ մը ցուցնելով, և ժառանգական իշխաններու զաւակ։ Թոռնիկեանց ազգատոհմին նախահայր կը նշանակէ Թոռնիկ Արծրունի մը, Ամիւնի իշխան, Անհնգերիա թագաւորի պոռնկէնց, որ Աստուածայայտնութեան տօնին օրը տրժանէ եղեր տառապ ջրոյն հրաշագործութեան, Աթինանի ճակատամարտին մէջ, Արտաշատցիներու զօրավարներէն մէկուն դէմ պատերազմելով (ԱՐԾ 347։ Այդ Թոռնիկի գաւակն է Աբգարեան իշխան, որ կը փեսացնայ Գրիգոր գաւթին Մարիամ գաւակը, ուսկից կ'առնենայ Թոռնիկ իշխանը, և ասոր Դաւիթ, ասոր Աստիճանոս ասոր Գրիգոր, զոր ըստ զինուածով և զերծերէնէն զնդվեան (ԱՐԾ. 349)։ Թոռնիկէն կը ծնանի Թագէոս, որ հայր է երրորդ Թոռնիկի մը, և այդ Թոռնիկին գաւակն է Աբգարեան իշխան ժամանակակից Երուսաղէմի Լատիններէն առնուելուն (§ 906)։ Վերջապէս այդ Աբգարեանէն կը ծնին սասպէտ եղբայր և զբաղեր հինգ, որոնց մէկէն ընտրեալ գերդ ազգ, որոմ անուն էր Դաւիթ, նմանող եղեալ Յեսու Բէրդնէհեմացւոյն (ԱՐԾ. 351), և այս Դաւիթն է զոր չարունակողին համոզմամբ, նոյնպէս ՏԷր չամեան գերդ սրտով Լուսաւորչին (ԱՐԾ. 353), այլ պատմական ճշմարտութեան համաձայն ազգատոհմ մըն է, Լուսաւորչի սերունդ մէկ մը։

929. Աղթամարի եպիսկոպոսը պէտք ունէր հարկաւ իրեն կատակիցներ գտնել, իր գիրքը զօրացնելու։ Նա իրը փաստ չունէր գործածել Գրիգոր Պահլաւունիի և իր ընտրողներուն Հայաստանէ գաղթ գտնելը։ Հայրապետական աթոռին բուն հայրենիքին անփափան լինելը։ Բայց իր դիմումները ընդունելութիւն չգտան, և

ԱՂՔԱՄԱՐԻ ՄԵՐԺՈՒԻԼԸ

ինչ ու եղեր ընկերներ, ինչ ալ ընդունելութիւն գտան Գրիգոր Պահլաւունիէն և Աղթամարի Դաւիթեան ձեռնարկը ընդհանուր կացութեան և պաշտօնական գիրքին վրայ ազդեցութիւն չունեցաւ, հայրապետական աթոռին ուղիղ յարգութիւնը չխանգարուեցաւ, բայց եկեղեցւոյ մէջ բաժանում մը առեղծելու պատճառ եղաւ, որ բաւական դարեր չարունակեց իրրև գատապարտեալ հերձուած։ Իրաւ եռքէն գործին օրինաւորութեան կերպարան մը արուեցաւ, սակայն միշտ նորատակաղ աթոռ մը ուրկէ ալ, առանց մեծ օգտակարութիւն մը ունենալու, և առանց նկատողութեան արժանի արդիւնք մը պատրաստելու։

930. Ինչպէս ակնարկեցինք, Աղթամարի ապստամբութիւնը Գրիգորի աթոռին խնդիրն ալ ունի զօրաւոր

ԶՈՐՍ ԱՔՈՌՆԵՐ

պատճառ մըն ալ ունէր, այն է բուն Հայաստանին և նորակազմ Հայաստանին մէջ տրցակցութիւն մը, թէ որուն պիտի իյնար հայրապետական ընտրութեանց մէջ գլխաւոր ազդեցութիւնը և ապրուստագոյ ձայնը։ Մնդիրը մեծ կարեւորութիւն ունէր այն տեսակէտէն, թէ նորակազմ Հայաստանն էր, որ ազատ իշխաններ ունէր, բազմազան դիրք կազմած էր, և հետզհետէ իր այն ու ազդեցութիւնը կ'ամեցնէր, մինչ բուն Հայաստանը օտարներու ձեռքին ներքեւ ընկճուած, ոչ ազգային կեդրոն մը ունէր, ոչ ազգային վարիչներ կային, և ոչ ալ ազգին անունով գործելու միջոցներ և դիրքութիւններ կը գտնուէին։ Իրաց վիճակը նորակազմ Հայաստանին նպաստաւոր էր. մինչ ազատական իրաւունքը հին Հայաստանին էր։ Այդ գժուարութեան լուծումը կը գըտնենք սովորական գործած կանոնի մը մէջ, որով հաստատուած է որ ընտրութիւնը, նորակազմ Հայաստանին կատարուած տաճն իսկ, բուն Հայաստանին չորս մեծ աթոռանիրու հաւանութիւնը անհրաժեշտ նկատուի ընտրութեանց վաւերականութեան համար։ Չորս աթոռներն ալ են, Բջնի Հաղբատ, Տաթեւ և Արտազ։ Բջնին հաւանութիւնը ստացած Անի է եղած, և միայն քաղաքին կոր-

պրէն երկու մեծ իշխաններուն ազդեցութեան ներքեւ էին, և իրենց ալ չատը կը պահանջէր հայրապետական աթոռի ազդեցութիւնը իրենց մօտ պահել։ Ըստ այսմ Աղթամարցի Դաւիթին ձեռնարկը ընդհանուր կացութեան և պաշտօնական գիրքին վրայ ազդեցութիւն չունենալու, հայրապետական աթոռին ուղիղ յարգութիւնը չխանգարուելու, բայց եկեղեցւոյ մէջ բաժանում մը առեղծելու պատճառ եղաւ, որ բաւական դարեր չարունակեց իրրև գատապարտեալ հերձուած։ Իրաւ եռքէն գործին օրինաւորութեան կերպարան մը արուեցաւ, սակայն միշտ նորատակաղ աթոռ մը ուրկէ ալ, առանց մեծ օգտակարութիւն մը ունենալու, և առանց նկատողութեան արժանի արդիւնք մը պատրաստելու։

930. Ինչպէս ակնարկեցինք, Աղթամարի ապստամբութիւնը Գրիգորի աթոռին խնդիրն ալ ունի զօրաւոր

ԶՈՐՍ ԱՔՈՌՆԵՐ

պատճառ մըն ալ ունէր, այն է բուն Հայաստանին և նորակազմ Հայաստանին մէջ տրցակցութիւն մը, թէ որուն պիտի իյնար հայրապետական ընտրութեանց մէջ գլխաւոր ազդեցութիւնը և ապրուստագոյ ձայնը։ Մնդիրը մեծ կարեւորութիւն ունէր այն տեսակէտէն, թէ նորակազմ Հայաստանն էր, որ ազատ իշխաններ ունէր, բազմազան դիրք կազմած էր, և հետզհետէ իր այն ու ազդեցութիւնը կ'ամեցնէր, մինչ բուն Հայաստանը օտարներու ձեռքին ներքեւ ընկճուած, ոչ ազգային կեդրոն մը ունէր, ոչ ազգային վարիչներ կային, և ոչ ալ ազգին անունով գործելու միջոցներ և դիրքութիւններ կը գտնուէին։ Իրաց վիճակը նորակազմ Հայաստանին նպաստաւոր էր. մինչ ազատական իրաւունքը հին Հայաստանին էր։ Այդ գժուարութեան լուծումը կը գըտնենք սովորական գործած կանոնի մը մէջ, որով հաստատուած է որ ընտրութիւնը, նորակազմ Հայաստանին կատարուած տաճն իսկ, բուն Հայաստանին չորս մեծ աթոռանիրու հաւանութիւնը անհրաժեշտ նկատուի ընտրութեանց վաւերականութեան համար։ Չորս աթոռներն ալ են, Բջնի Հաղբատ, Տաթեւ և Արտազ։ Բջնին հաւանութիւնը ստացած Անի է եղած, և միայն քաղաքին կոր-

ձանաւմէն ետքը, Բջնիի վրայ անցած պատերազմի երես Վասիլի զէմ, թէպէտև իրեն ալ խնամին էր, որ Լևոնի կինը կամ Վասիլի զաքսիչը Բագրատիոնի քոյրն էր։ Այսու հանդերձ Վասիլի երկիրը գրաւելու նպատակով, Թագաւորը պաշարեց այդ ամուր քաղաքարերդ էր, և լաւ պաշտպանուած, որով ոչինչ կարաց առնել. և խաբեբայ դարձեր ըլլալ է պատճառ։ Այդ միջոցին Թորոս Բագրատիոնի օգնելու նպատակով, Վասիլը նենգաբար իրեն մօտ կը հրաւիրէ, և կալանաւորելով Բագրատիոնի կը յանձնէ (ՈՒՌ· 421)։ Ամենէն այդ միջադէպը կը մեկնեն Թորոսի և Լևոնի, երկու եղբայրներու մէջ տեղի ունեցած գժտութեամբ, և Վասիլի Թորոսի մօտ երթալը և կալանաւորուիլը տմունատիւն կնքելու պատրաստի կը կցեն (ՁԱՄ· Գ· 39), սակայն Ուռհայեցին և ուրիշներ գժտութեան խօսք չեն ըներ, և Վասիլի համար կ'ըսեն առեալ կ'ըսեն, այսինքն որդէն կին առած, և ոչ կին առնելու գացող, և Լևոնն ալ որդէն Վասիլի անէք եղած գիտեն (ՈՒՌ· 421)։ Բագրատիոնս Վասիլը ձևաք անցընելէն ետքը ֆալանքեր է խուշտանդեռ ուխտէր, մինչև որ բանակութեամբ առնել է նմանէ ջանդնայ ֆառաքն, յայդոցնցու սիրապահակ բոլոր Բջնունի իշխանութեան քաղաքներուն, և նոյնպէս զէնքանոցներ հանձնէց զէնքանոցներ Հայոց է յոյժ աշխարհն (ՈՒՌ·422)։ Թորոսի այդ դատաստանութենէն քաղած գլխաւոր օգուտը՝ մինակ Հայոց իշխանապետ մնալը կ'ըլլար, քանի որ զրուցուած ալ չէ, որ Վասիլի քաղաքներէն գոնէ քանի մը հատն ալ իրեն արուած ըլլան՝ իբր նենգութեան փոխարէն։ Բագրատիոնս երբոր Բջնունի սիրապահութիւնը կը լրացնէր, Թող կու տար Վասիլի ազատուելն մնկնիլ, նա ալ չհապաղ անկողջ մօտ կու գար կիլիկիա Լևոնի եղած քաղաքը, անկէ ալ կոստանդնուպոլիս կ'անցնէր, ներկայ Հռոմոց օգնութեամբ իշխանութիւնը ձեռք ձգելու յոյսով, և թէպէտ գէշ ընդունելութիւն կը գտնէր, սակայն ուրիշ արդիւնք չէր ունենար (ՈՒՌ·422)։ Հայրապետական աթոռին այդ պարագային զգացած վնասը՝ Լատին իշխանութեան հներքև մնալն էր, և Հայ իշխանապետի մը պաշտպանութիւնը կորսնցնելը։ Բջնունն այլևս իշխանանիստ և լաւ պաշտպանուած ալ չէր, և Գրիգոր չէր կրնար ապահովապէս այն տեղ նստիլ, ուստի այդ պարագային նոյն յարմարագոյն կ'ըլլայ կոչել Տայրապետանոցին Շուղրի կամ Բջնունի Կարմիր վանքէն, Ծովք կամ Տլուք փոխադրուիլը, (ԿԻՐ· 62), որ Տայրենական գլխակն էր կաթողիկոսական ազգատոհմին, և որ իշխան էր իւր Վասիլ եղբայրը։ Վասիլ Կամսարականի արկածը նշանակուած է Հայոց 564 տարւոյն ներքև (ՈՒՌ· 418), ուստի յաջորդ տարւոյն վրայ եղելը թիւն նշանակելու։ Բագրատիոնս Տպրկ ալ 1118'ին երեսփոխի թագաւորութեան անցաւ, որով Բջնունի իշխանութեան անկումը, և Տայրապետանոցին փոխադրութիւնը ժամանակագրական հաշուով կրնայ տրուիլ 1116 թուականին։

932· Բագրատիոնս Տպրկ եղեսիոյ կոմսը, սկսած էր զինու զօրութեամբ իր տիրապետութեան ներքև գտնուած տեղերը ընդարձակել։ Երբոր 563 տարւոյն 24'ին, ուրբաթ օր (ՈՒՌ· 413), այսինքն 1114 մարտի 15'ին, ուրբաթ օր, Տափար տարանին զօրավարը Բաբասի՝ եղեսիան պաշարեց և 30 օր աշխատելէ ետքը, ձեռնհասին զարձաւ, և Լատիններ միանալով յաղթութիւն տարին Բաբասիի վրայ, այն օրէն Բագրատիոնս մեծամեծացաւ։ Այս բանին առաջին հետևանքն եղաւ Բջնունի անկումը (§ 931)։ Անոր յաջորդեց Պիրապի զրաւումը, որ և Պիր, և այժմ Պիրէճիկ կը կոչուի, ուր կ'իշխէր Ապղարիպ, եղբայր Լիկոսի և որդի Վասակի՝ Օշինեան ցեղէն, որ թէպէտ տարի մը դիմացաւ, բայց վերջապէս անձնատուութեամբ ազատ ելքն և ընդհանուր ջոկատ, և ինքն կը փոխուէր Թորոսի մօտ, և կը հաստատուէր Անարզաբայի մէջ (ՈՒՌ· 423)։ Կարգը կու գար Արեւելեան իշխան Բագրատի, որ նոյնպէս Բագրատիոնի տեղի կու տար, իսկ Կարկառի իշխան Կոստանդին տասնիկ պիտակրելուն՝ չարաչար նեղութեամբ կը բռնատիրէր Սամսատի բերդը, և ի կապանս ձգեցաւ (ՈՒՌ· 423)։ Մարաչն ալ կ'իշխար Լատինաց ձեռք, որոնք ամէն բռնութիւն և անզթութիւն կը գործէին տիրապետելու և կողոպտելու համար, այնպէս որ Ուռհայեցին ինչինչ պարագաներ յիշելէն ետքը կը գրէ, թէ ծան ձեռնարկեցին ըստ ամենայնի ընդհանրապէս ամենայն ազգաց ի վերայ ազգաց, և ըստ ամենայնի ազգաց ի վերայ ազգաց։

Ծովք Հայրապետանոցի

933· Հայոց թէ կաթողիկոսական իրենդիրը եկեղեցական և ազգային տեսակէտէն յաղագ յուզումի մը կը գանէր, քաղաքական տագնապ մը կը հասնէր աթոռին, որ կրնար անոր դիրքը վտանգել, եթէ ճարտար և արթուն զլուխ մը չգտնուէր աթոռին վրայ։ Վասիլ Կամսարական Բէհնունի իշխանը իրեն մնացած էր Կիլիկիոյ տունին հետ, ամուսնացով Թորոսի եղբայր Լևոնն մեծ իշխանին աղջկան հետ (ՈՒՌ· 421), ինչ որ պէտք էր Հայոց թեան համար նոր այժ մը ըլլար, երկու զլուխ իշխանապետութեանց մէջ աչքն ու համեմատութիւնը ամրապնդելով։ Այդ հետևանքը բարերարին հակառակը եղաւ։ Բագրատիոնս կամ Պահլաւունի Տպրկ, Ուռհայեցին կոչեցեալ, ընդհանուր ազգին Հայոց ի վերայ ազգաց, ընդհանուր ազգին Հայոց ի վերայ ազգաց։

կազմէին ու կը կորնչէին, ինչպէս փոքր-իշատէ մեր պատմածներէն ալ կը քաղուի։ Ասոնց ամէնուն մէջէն Ռուբէնի հիմնածն է, որ հետզհետէ կ'ընդարձակուէր, և ունկի երկար կեանք ունեցաւ։

933· Նշանաւոր կ'ըլլար 1118 տարին, հարևան վէհապետներու փոխյարաբերութեամբ։

ԹԱԳԱՒՈՐԱՑ ՓՈՓՈԽՈՒՄՆԵՐ

Ալէքս Ա. Կոմնենոս մեծ նեղով իրեն յաջորդ թագուց իր որդին Յովհաննէս Բ Կոմնենոսը, որ ունկի կը յիշուի Պարփիւրածէն կամ Փերփերոժէն մականունով. այն է Ծիրանեծին, երկրաբակաց հօր մը խաղաղութեամբ յաջորդած ըլլալուն համար, որ անակնկալ նորութիւն մըն էր նախընթաց խառնակութեանց վրայ (§ 889)։ Թէպէտ Ալէքս խաղաղարար բնոյթի տէր՝ արտաքին չփոթութիւններէ հեռու կը մնար, սակայն ի վերջոյ ոչխէս Հայոց յոյժ ոխեցող երեւեալ էր, կը գրէ Ուռհայեցին, և անոր կը վերագրէ, Հայոց միաւորութիւնը անարգելով, զանոնք կրկնամկրտութեան ենթարկելու հրամանը (ՈՒՌ·432)։ Իսկ Յովհաննէս, թէ պէտ պատերազմող քաղաքականութիւն մը ունեցաւ բայց կրծամոլ ձգտումներու չհետևեցաւ, (ՈՒՌ·433), և երէք չփուներ ալ ունեցաւ, կիլիկիոյ նորահաստատ իշխանապետութեան հետ, միշտ նոյն ուղղութիւնը պահեց։ Միևնոյն տարին մեռաւ Մբղնացոր-Պիլլահ ամիրապետը Պաղտատի մէջ (§ 906), Սկզբնաւորութեան տղոցմութեան ներքև 24 անգործ տարիներ անցընելէն եաքը։ Վերջին տարիներու մէջ 1115'ին Մուհամմէտ-Տափար ալ մեռնելով անոր յաջորդած էր Մահմուտ սուլտան Պարսկաստանի մէջ։ Ասոր օրով ամիրապետութեան յաջորդեց Մբղնարխէտ-Պիլլահ, բայց իր հօրմէ տարբերեցաւ, և ուզեց գործունէութիւն ցոյց տալ, կարողութենէ ալ զուրկ չէր։ Սակայն ոչխա ամիրապետներուն անգործութիւնը և սուլտաններու ամէն իշխանութիւնը օրէնքը եղած էր, և Մահմուտ գօրաւոր էր իր գործին վրայ, ուստի ոչ միայն ապարդիւն եղան Մբղնարխէտի ձիգերը, այլ և կեանքն ալ վրայ տուաւ 1135'ին, և գահաժառանգներու ձեռքով սպանեցաւ։ Յաջորդ-Պիլլահ որդին որ իրեն յաջորդեց, ուզեց ինքն ալ ամիրապետական իշխանութիւնը վերականգնել, բայց տարիէ մը գահազուրկ եղաւ 1136'ին, և իրեն տեղ անցաւ հօրեղբայրը Մբղնարխէտ-Վխամրուլլահ։ Ասկից 1138'ին փորձեց նորէն իշխանութիւնը ձեռք ձգել, բայց ապարտեցաւ իր հօրը նման, և Մբղնարխէտ-Վխամրուլլահ իշխանութիւնը վարեց մինչև 1160, չափով մը օգտա քաղելով իր գժրախտ եղբօր և եղբօրորդւոյն ձիգերէն. (Վ.ԵՐ·465)։ Մասնաւ մըն ալ կար նոյն տեն, Գանձակի Բուժ սուլտանութեան բարձրացած 1117'ին, որ երկար կեանք ալ ունեցաւ մինչև 1155, և ժամանակակից եղաւ Պահլաւունիի օրով կատարուած եղերութեանց, և չատ չփուներ ունեցաւ Հայ իշխանութենց հետ։ Վերոյիշեալ 1118 տարին կը մեռնէր նաև երուսաղէմի լատին թագաւոր Բազդուինոս Բուլոնի, և իր յանձնարարութեամբ և լատին իշխաններու հաւանութեամբ իրեն կը յաջորդէր Ուռհայի կոմս Բազդուինոս Տըպորկ, որ ճիշդ նոյն միջոցին երուսաղէմ հասած էր։ Մագկագարդի օրը, 1118 ապրիլ 7'ին, աթոռ բարձրացաւ, տարի մը թագաւորութիւնը յապաղելու պայմանով, Բուլոնի ներուն երթալ եղեր Եւրոպայէ գալուն և յաջորդութիւնը ժառանգական ամենայութեամբ, ինչ որ տեղի չունեցաւ և Բազդուինոս թագը գրաւ։ Այդ Բազդուինոսն է, Հայ իշխանները զրկողը՝ որուն մասին Ուռհայեցին կը գրէ, թէ էր յոյժ ծաղրող, յոյժ ընչաքաղց, անյագաբար, ընդնոց և արձակաց անձնաւոր, և է պարբ ընդէնդ նոյնպէս, և կարծես թէ այդ մեղադրանքները զգալի չընելու դիտմամբ կը յատկանշէ միանգամայն, թէ էր ամէն պարերազմող, տքնաջան և ջանասէր, ինչ որ չկրնար մարդկային տկարութենց կեզտը, զոր պատմիչը չէ համարձակած իսկ մանրամասնօրէն գրել (ՈՒՌ·424)։

934· Բազդուինոսի երուսաղէմ անցնելէն եաքը միջոց մը ունկի հանդարտած կը զանունք նոր հայաբնակ երկիրներուն վիճակը, և պատմութիւնն ալ առաջ տարուան միջոցի համար ազգային նորաթիւններ չեկերակար մնգի, և հանդարտ օրեր կ'անցընեն Գրիգոր կաթողիկոս Ծոփքի մէջ և Թորոս իշխանապետ կիլիկիոյ մէջ։ Թորոսի մահը Սմբատէ որոշակի դրուած է Հայոց 578'ին (ՍՄՌ·92). որուն կը ձայնակցի Անեցին 549'ին գնելով իշխանութեան սկիզբը և 29 տարի հաշուելով տէրութիւնը (ՍԱՄ·121), և տարբ հակառակ ալ բան մը չէ գրուած ուրիշ տեղ, որով չարդարանար 1123'ին գնելու հաշիւը (ՁԱՄ·Դ·50), և 1129'ը պէտք է ընդունելի իբր Թորոսի մահուան թուական։ Իսկ ճիշդ օրը Յայտաւուրքի մէջ գրուած է փետրուար 2'ին, համեմատելով զայն արեգի 26'ին (ՅԱՍ·Ա·61) անչարժ տոմարով, մինչ սովորական հաշիւներ չարժական տոմարով կ'ըլլային, և այդ հաշուով Թորոսի մահը կ'իյնայ 1129 օգոստոս 11'ին։ Թորոս զաւակ մը ունեցած էր Կոստանդին անունով, և անոր մնանելովը իշխանապետութեան յաջորդութիւնը իսկաւ Լեւոնին։ Մթին են պատմական յիշատակները Կոստանդին Թորոսեանի մահուան մասին, թէ երբ և ինչպէս մեռաւ։ Վահրամ կը գրէ, ոչխ ոչխէ ի էր իսկաբար, ամ կոստանդին անուն յայնեալ, ըստ ամպոխչիւ ոմանց կալեալ և մահացուս ցեղոյ բաբչեալ (Վ.Ա.Հ·196)։ Անեցին ալ նոյնպէս կը կրկնէ ըսելով, թէ Լեւոն յաջորդեց Թորոսի, վասն զի ղկոստանդին ոչխէն նոչխ կալան ոմանք ամբաւիչոյ, և մահացուս ցեղոյ հանդիպ է կենաց (ՍԱՄ·128)։ Վահրամի իսկաբար է, և Անեցիին վասն զի պատճառականը այնպէս կը ցուցնեն, թէ Թորոսի մահուան ատեն կենդանի էր Կոստանդին որդին, և զայն Թուխարակ տալով յաջողեցաւ Լեւոն իշխանապետութիւնը ժառանգել։ Եթէ այդ է իրողութիւնը, վերին արդարադատութեան գործ պէտք կ'ըլլայ սակայ Լեւոնի վրայ եկած արկածները, և եղերական մահը բանտարկութեան մէջ։ Սակայն անհնար չէ, որ բոլորը կատարածանաց արդիւնք ըլլայ, Կոստանդին ալ ոչխ յանկարծական մնանելէն յառաջ եկած։ Լեւոնի առաջին տարիները յաջող եղան, Լատինաց իսկամի էր, և ինքն քաջ պատերազմիկ, հետզհետէ իր սահմանները ընդարձակեց, և կիլիկիոյ քաղաքներէն գրաւեց Տարսոնը, Առանան և Մոփսր որ է Մոպսուեստիա (ՍՄՌ·93), որոնք Յոյներու կը պատկանէին, մինչ անդին ցիրուցան պատերազմներ անպակաս էին կիլիկիոյ չուրջը գտնուզ պետութենց միջև, որոնց հետևիլ մեր նպատակէն դուրս է։

935· Գրիգոր կաթողիկոս կը մնար Ծովքի մէջ, վշտակիր ականատես իրողութենց խեզճութեան, և որչափ ալ իր հայրենական գըզեհակին մէջ ապրող, բայց իբր կաթողիկոս՝ պաշտօնական աթոռէ հեռու թափառական վիճակ մը ունէր։ Որչափ և ինքն Անեցի չէր, և Անի չէր գացած, և հայրապետական վերջին աթոռը իրեն ծանօթ չէր, այլ Բարսեղ Անեցի կաթողիկոսէն ներշնչեալ՝ «Եթէ ոչխէ զան ոչխական աղուոյս», և կը փափաքէր ըլլ այրէն Անիի աթոռը, և այս նպատակով բանակցութեան ալ մտած էր Ապլսուարի հետ, երբ նա Մանուէլէն յաջորդեց, որպէս զի նորս յօժար կամակցութեամբ այդ բանը կատարուէր (ՍԱՄ·127)։ Ապլսուարի մասին ուրիշ կողմէն հասած պատմութիւններ, զինքն չատ հայասէր և քրիստոնէասէր չեն ցուցներ (§ 919), բայց թերևս Հայոց կաթողիկոսը մօտը ունենալու ակնկալութիւնը զինքն զիջողութենց համոզած ըլլայ։ Բայց Ապլսուար դիրքը կորնցուց, իսկ Անի կրնալ գազափարը աւելի դիւրին պիտի ըլլար, երբոր Դաւիթ Վրաց թագաւոր քաղաքը գրաւեց, սակայն գեռ բան մը չկատարած Փասլան եկաւ և տիրապետեց։ Այդ պատերազմին տարիը կը յիշուի Ասյտ անուն Հայ կնոջ մը քաջութիւնը, որ պարիսպներուն վրայէն յարձակողները քարկոծած նեղութեան մէջ՝ ոչ զինչ համարեալ դիմադրեցին (ՍԱՄ·127)։ Թէպէտև Փասլան Անիի անձնատուր եղած տեն երդում բրաւ որ ոչխ կոխոդիկէն հանդպաշ Հայոց կոցրէ, և չ' տպօե է նա Տաճկէ և ոչ Մոսուրման ազգ (ՈՒՌ 459), սակայն յետոյ էնէ էնէ ընաբնէ եան վրէժ, և նեղութենց և հարկապահանջ չափազանց դառն բռնացաւ (ՍԱՄ·127), և Գրիգոր Անի գաւնալու գազափարը անհնարութեան մատնուեցաւ, և մեկ կողմ թողուեցաւ։

936· Գրիգոր Ծովքի մէջ իրեն օգնական ունէր իր եղբայրը՝ Ներսէս Շնորհալին, իրմէ հինգ տարիով պզտիկ, զոր ինչ յոյբոանահաւոցեալ հանդայեցութեամբ օժեալ (ՁԱՓ·558), սկսաւ եկեղեցական պաշտօններու ալ գործածել։ Շնորհ-

ԳՐԻԳՈՐ ԵՒ ՆԵՐՍԷՍ

հալիճն քահանայական ձեռնադրութիւնը առաջին երիտասարդութեան մէջ եղած ըլլալէն, Գրիգորի կաթողիկոսութենէն հաշիւ 6 տարի առաջ պէտք է նշանակել, յամին 1120'ին: Իսկ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան մասին յայտնի յիշատակութիւն չենք գտներ: Թէպէտ աւելի ուշ կը տեսնենք առնոր անունը իբր եպիսկոպոս նշանակուած (ՃՆԴ·86), բայց այդ պատճառ մը չէ որ ձեռնադրութիւնը ուշացնենք մինչև 1135, ինչպէս սովորաբար կը գրուի (ՁԱՄ·Գ·52): Պահպանուն իշխանապետն մը, կաթողիկոսի եղբայրը, ուսմամբ զարգացուն, և գործունէութեամբ գերազանց Ներսէսը, տարիներ մինչև քառասունի մօտ տարիքը չպատասխանեց եպիսկոպոսութիւն ընդունելու իր եղբօրմէն, որուն այ բազուկը և քաջ ամենայնի գործակիցն էր: Հետեւաբար անհաւանական չէ յամին 1125'ին Ներսէսը եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըսել:

937· Պահպանունի Արեւելքի մասին ունեցած հոգածութեանց կարգէն է Ազուանից կաթողիկոսական աթոռին երկարաւոր պարապութիւնն ալ վերջացընելը: Սահմանուս կաթողիկոս տարիներէս պաշտօնավարութենէ եօթը վախճանած էր 1131'ին, և յաջորդին ընտրութիւնը խափանուած էր 8 տարի՝ երկրին չփոթութեանց պատճառով: Գրիգորի դժուար ըլլալով անձամբ երթալ կամ Ազուաններուն գալ, լիազօր նուիրակութիւն տուաւ Կարնոյ Սահակ եպիսկոպոսին (ԿԻՐ·101) որ Ազուանից եպիսկոպոսներուն հետ, և Դաւիթ թագաւորին ներկայութեան կաթողիկոս օծեց հանգուցեալ Սահմանոսի հօրեղբօրորդին Գագիկը, Գրիգորիս անուանով, Հոգեգալուստի օրը 1139 յունիս 11'ին, և վարդավառին նոր կաթողիկոսը միւռոնօրհնէք և եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւն կատարեց (ՃՈՒ·386): Ուխտիայ պարապութեան երեսէն մկրտութեան միւռոն իսկ կը պակսէր, և ձեռնադրութեանց համար եպիսկոպոս չէր գտնուեր, կ'ըսէ յիշատակագիրը (ՃՈՒ·385): Գրիգորի ուրիշ եկեղեցական աշխատութիւնները կը պատենք վերջէն ամփոփել, կցկտուր չընկալու համար:

938· Լեւոն իշխանապետի գործերը յա-

ջող կ'երթային, և Լատիններուն հետ բարեկամութեամբ էր, Ազգի պատերազմին մէջ ինքն էր որ Հռոգերիոս ԼԵՒՈՆԻ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ (Roger) Անտիոքայ կոմսը մեծ վասնզէ մը ազատած էր, և անոր չատ սիրելի եղած էր (ՈՒՌ·429): Ակայէս չարաչարակից, մինչև 1135, երբ Լեւոնի և Լատիններուն մէջ գժտութիւն ինկաւ, Սարուանդիքար բերդը գրաւելուն համար: Անտիոքի կոմսը երբ ապստամբին թագաւորին օգնութեամբ պատերազմի ելաւ Լեւոնի դէմ, որուն օգնական էր Լատիններէն եղեսիոյ կոմսը, քանի որ անոր թեւորդին էր: Սակայն թշնամիները զօրացան և ՟ԵԲԵՅՆ ԶԷՐԷԲՈ ԿԷՔՂԵՑՈՑ: Ասոր վրայ Գոնիայի սուլտանութեան Թուրքերը քրիստոնեաները իրարու դէմ եղած անհանգիստ, երկու կողմին վրայ միանգամայն յարձակեցան, և ՖԷՐԷՅԷՆ ՂԱԳՓ ԲՂՈՓՈՒՔԷՑ ԱՆՀՈՒՐ Ե ՂԱՒ (ՍՄՐ·93), որով Անտիոքայ կոմսին յարձակումն ալ ապարդիւն մնաց, երկու կողմեր քիչ մը տանի հանգարտեցան: Հռոգերիոսի մահուընէ և սուլթի պատերազմէն չեւ Երկու ամաց, 1138'ին Անտիոքի նոր կոմսը Բոյամոնդոս կամ Պայմոնդ կամ Պհաւէին, նեղութեամբ Լեւոնը ՝ԼՂԱ և բանտարկեց (ՍԱՄ·158), հին վրէժը լուծելու համար: Լեւոն չորս որդիներ ունէր, Թորոս, Սահմանէ, Մլեհ, և Ռուբէն (ՎԱՀ·187), և հարճորդի մը կոստանդին անուն: Հօրեղբօրն բանտարկութենէն ետքը ատոնք չորեքն է վերջ դժեանց, և իրենց հօրեղբօրորդին կոստանդինի խոստացողութեան վրայ, մինչ Լեւոն կը սպասէր իր որդւոց պատանեկան: Անոնց բան մը ընկերն յանախաս՝ փրկանքով ազատութեան սահպանեցաւ, ոչ միայն յանձն առաւ Սարուանդիքարը զարձնել, այլ և Առանան ու Մոզաւեսեան ալ տալ, որդիները պատանդ թողել, և 60,000 դահեկան գումար մըն ալ վճարել, և այսպէս չեւ երկոց ամաց բանտարկութեան իր ազատութիւնը առաջաւ (ՍԱՄ 129): Այդ հազիւ թէ եղաւ, բաւն զօրութեամբ Լատիններուն վրայ գարձաւ, տուած քաղաքները ետ առաւ, և միայն Եղեսիոյ կոմսին միջնորդութեամբ հաշտութեան պիջաւ՝ պատանդները ետ առնելով (ՁԱՄ·Գ·51): Յովհաննէս Կոմնենոս կայսր արշաւանք

մը կազմած էր դէպ Արեւելք, կայսրութեան հին այժը և սահմանը նորոգելու միտքով, յաղթութիւններ ունեցաւ Գոնիայի կամ Ռումի Թուրքերուն վրայ, Լատիններուն վրայ ալ յարձակեցաւ, և Լեւոն վերջիններուն հետ կնքած հաշտութեան հաստատիմ, Յոյներուն դէմ նախայարձակ եղաւ և անոնց յառաջացումը արգիլեց: Լատիններ գոհ մնացին, բայց Յոյներու և Հայերու մէջ հակառակութիւնը զայրացաւ: Յովհաննէս Կոմնենոս նոր յարձակում կազմակերպեց ուղղակի Հայերու և Լեւոնի դէմ, ոչ միայն գրաւուած քաղաքները ետ առնելու, այլ և Հայ իշխանապետութիւնը հիմնովին ջնջելու համար: Այդ իրարութեանց ժամանակագրութիւնը չատ չփոթ կը տեսնուի պատմագիրներու մէջ, և դժուար կը լինի ճշդել Յունաց արշաւանքներուն անցքերը և տեւողութիւնը և Լեւոնի գերութեան ճիշդ թուականը: Առանց երկար զննութեանց մտնելու կը համաձայնինք 1141'ին զնել Լեւոնի անձնատուր ըլլալը վանկայ բերդին մէջ, և 1143'ին անոր մահը Կոստանդնուպոլիս գերութեան մէջ ինչպէս որ չատեր ալ կը զնեն Լեւոնի իշխանութիւնը 12 տարի հաշուելու հիմամբ, թէպէտև Անեցին Լեւոնի համար պարզապէս ՝ԼՂԵԼ, և ոչ թէ իշխած կը գրէ 12 տարիներ (ՍԱՄ·128):

939· Լեւոնի գերութեամբ Հայկական իշխանութիւնը պահ մը ընդմիջեցաւ, և կաթողիկոսութիւնն ալ իրեն ԱՆՏԻՈՔԻ ԺՈՂՈՎԸ նեցուկը կորնցուց, որովհետև չկար հովանաւորութիւնն և պաշտպանութիւն ընելու կարող իշխանութիւն մը: Այդ պզտիներուն զանազան ձիւղերէն լաւ բան մը յուսալ անհնար էր. Յոյներ բացարձակ թշնամական դիրք առած էին, Փիւռն ինկած, Կիլիկիա գաղարած, մնար մնար Հայ իշխաններ իրենց իսկ անբաւական, Ծովքի Վասիլին իշխանութիւնն ալ միևնոյն վիճակը առած, Գրիգոր կաթողիկոս ուրիշ ճամպայ չտեսնէր իրեն համար հովանաւորութիւն մը ճարելու, բայց եթէ Լատին իշխաններուն կողմը դառնալ, և անոնց բարեկամութիւնը պահել: Իսկ Լատիններուն մէջէն աւելի մօտաւորը և աւելի գօրաւորը Անտիոքի կոմսութիւնն էր, որ այդ միջոցին բարգաւաճ կացութիւն ալ ունէր: Ապրէն Լեւոն ալ, անգամ մը Անտիոքի հետ գժտուելէն ետքը՝ հաշտուած, և Լատիններուն պատճառով վերջին փոթանքը վրան տրաւիրած էր: Լատիններն ալ կ'աշխատէին իրենց հետ հաշտ պահել Հայ տարրը, որ երկրին մէջ նշանաւոր և ազդեցիկ դիրք կը գրաւէր, և անկէ միայն կրնային իրենց նպատակներ օգնութիւն մը սպասել: Այդ յարաբերութեանց հետեւանքն եղաւ, որ երբ 1141'ին Լատիններ եկեղեցական ժողով մը գումարեցին Անտիոքի մէջ, Գրիգոր կաթողիկոս և իրեն օգնական եղբայրը՝ Ներսէս եպիսկոպոս ալ ժողովին հրաւիրուեցան, և ատենք ալ մատղիս յանձն առին երթալ, տարիներ բարեկամութիւնը աւելի սերտ և աւելի գործնական ընելու նպատակով: Ժողովը գումարուած էր Անտիոքայ Լատին պատրիարք Հռոդոլփոսի (Rodolphe) դէմ եղած ամբաստանութիւնները քննելու համար, որ մինչև Հռոմի պապին հասած էր: Իննովկենտիոս Բ, որ 1130'ին ընտրուած, Անակղետոս հակաթոռէն նեղուելով Հռոմէ հեռացած, և հակաթոռն մնացեալ տարիները Հռոմ գարձած և գործի գլուխ անցած էր 1139'ին, իր կողմէն Անտիոքայ կարգելով եպիսկոպոս Ալբերիկոսը նուիրակ զրկելով ժողով գումարելու և գործը քննելու հրամանը տուած էր: Հռոդոլփոսի վրայ ծանրացած ամբաստանութեանց մէջ կար նորկաս Տանդրէմի համար դէեղէ՝ ապահանած ըլլալու կէսը (ԿԻՐ·63), և Գրիգոր և Ներսէս իբր ազգական գործերու տեղեակ, կրնային ժողովին գործը դիւրացնել: Հռոդոլփոս պարապութեան և գատապարտութեան, բայց ժողովին պարագային օգնեց Հայոց հոգեւորական դրութիւն յարաբերութեան մէջ գնելու Լատիններուն ընդհանուր հոգեւոր պետին հետ, որուն ձայնով կը չարժէր Երուսաղէմ, նոյն իսկ քաղաքական և գինուորական գործերուն մէջ, և որուն բարեկամութիւնը կրնար օգտակար գառնալ Հայերուն վտարանդի և անտերունչ կացութեան: Ճիշդ այն միջոցին էր, որ Լեւոն փակուած էր Կոստանդնուպոլսոյ բանտին մէջ, և Հայերը իշխանապետին կրաւած, անիշխանական դիրք ունէին և Յոյները սիրացած էին Կիլիկիոյ:

940· Երբ Հայոց կաթողիկոսը ազգային

տեսակէտէն պահպանող նուիրակին հետ յարաբերութիւնը կը մշակէր, Լատին նուիրակն ալ իւր կողմէն միևնոյն ԳՐԻԳՈՐ ՑԵՐՈՒՍԱՂԷՄ կերպով կը վարուէր, ոչ թէ լոկ Արևելքի Լատին իշխանութիւններուն բարեհաճութիւնները ձարելու և չառնելու, այլև իր գլխաւորին եկեղեցական իշխանութեան ալ ընդարձակութիւն պատրաստելու համար: Բայց այս միտքեր համարձակ չէին խօսուեր և պաշտօնապէս չէին յայտնուեր: Այրերիկոս իր միտքը յառաջացնելու նպատակով խընդրեց Գրիգորէ, որ իրեն հետ մէկտեղ երուսաղէմ գայ, ուր ինքն կ'ուրթար թէ սուրբ տեղերը այցելելու, և թէ Արևելքի մէջ եղող Լատիններուն գործերն ու կացութիւնը մօտէն քննելու: Գրիգոր համակերպեցաւ, թէ սուրբ տեղեաց ուխտ մը ընելու, և թէ իր նպատակին ծառայելու համար, բայց որովհետև բացակայութիւնը կրնար երկարիլ, և հայրապետանոցը անգլուխ թողուլ յարմար չէր, Ներսէս եղբայրը Մովսէ զարձուց, իբր տեղակալ գործերը հոգալու, և ինքն Այրերիկոսի հետ Ասորեաց երուսաղէմ ուղևորեցաւ, ուր միասին ժմնեցին 1142'ի զատիկը, որ կը հանդիպէր ապրիլ 19'ին: Պապին նուիրակը ժողով մըն ալ գումարեց երուսաղէմի մէջ, Սիոնի պատրիարքարանը, ընդհանուր բարեկարգութեան համար, որպէս զի կանոնական պահպանութիւնը ամրանան և ապրդած զեղծումներ դարմանուին: Գրիգորի ալ ժողովականներու կարգին պատուոյ տեղ մը տրուեցաւ, որովհետև ճանչցուած էր իբր ճեմ հայրապետ Հայոց, ելոթի և պեմ ամենայն ևպիսկոպոսաց Կապադովկացւոց և Մարաց և Պարսից և Եբկաթանչէաց Հայաստանի, և ջերմեռանդ բաբեռնաչէտ, որ կանոզնիան անուանի, ինչպէս կը գրէ Գուլիելմոս Տիւրացի (ՁԱՄ·Գ·53): Բարեկարգական ընդհանուրներու չափը եղած ժողովական բանակցութիւնները, հարկաւ առիթ պիտի ընծայէին Գրիգորի ալ իր եկեղեցւոյ տեսակէտը պարզել, Հռոմի և Հայոց եկեղեցիներուն մէջ այդքի զարկած տարբերութիւնները բացատրել, և Հայոց եկեղեցւոյն զանազանութիւնն ու կանոնները ու սովորութիւնները պաշտպանել: Այդ բանակցութեանց մասին ազգային աղբիւրներէ հասած տեղեկութիւններ կը վկայեն, թէ Լատիններ ձանեան է բանան հաւատոյ՝ ընդդիմադրելու ամենայնի, ըղ պայծառ և կանոնական կարգաւ և կանոնով վերադպելական ճոխութեամբ բարբառել Գրիգոր: Իսկ արդիւնքը եղած է, որ Լատիններ սաբթուեցան հաճելութեամբ և սահուն սէր հաւատացին ընդ հայրապետին և ընդ ազգս դր (ՍԱՄ·123): Շատ չտարբերիր Գուլիելմոս Տիւրացիին գրածն ալ, թէ բանի եղեն է վերայ մասանց հաւատոյ, յորս տարակայնել երեւեր ժողովողդ նորա է ունել, և ան է նմանն խոստացեալ եալ է բազում ինչ երս սպզութիւն (ՁԱՄ·Գ·54): Զիջողութիւն երած կամ համակերպած ըլլալու կէտը բողոքին կը հետանայ, և բացատրութիւններ կը տրուին միայն տարբերութեանց նշանակութիւնը պարզելու: Ողջոյնի ընկալութեան ատեն զոր կը չնչակ Տիւրացին, թէկուզ պայման է, եթէ անուղիղ բան մը տեսնուի, ինչ որ լրացեալ գործողութեան մը տեղի ունեցած չըլլալը կը հաստատէ: Գրիգորի ողջունեցած չըլլալը կը հաստատէ: Գրիգորի ողջունած բացատրութեանց սէը ուրիմն այն եղած է, թէ հիմնական տարբերութիւններ չկան, և եթէ հաստատուին կրնան ուղղուիլ: Ասկէ աւելի խոհեմ կերպով չէր կրնար Գրիգոր գործին մէջէն ելնել, ուր իր եկեղեցւոյն ամբողջական ներկայացուցիչներով չէր գտնուեր, և գլխաւոր նպատակ ունէր Լատիններու համակրութիւնը չտեղի, և անոնց օգնութեամբ Կիլիկիոյ կործանած իշխանական աթոռը վերականգնել: Լատիններն ալ աւելի առաջ մղած չեն իրենց պահանջները, որպէս զի Հայոց հետ բարեկամութեան դիրքը չվտանգեն, ուսկից չատ օգտաններ կը սպասէին իրենց արեւելեան գաղթականութեանց և իշխանութեանց համար: Կիրակոս կը յաւելու, թէ ըշխն գաշնեան, որքան Գրիգոր և Տրգռապ և Կոստանդնուպոլսոյ կայսեր և Սեղբեստրոսի՝ վերջին նորոգեցին առ սովս (ԿԻՐ·67), ազդուելով անշուշտ Դաչանց Թուղթէն, որ իր առեն մէջտեղ եղած էր, իսկ այս միջոցին չկար, և նոյնիսկ Լատիններ, այդպիսի արձագի մը չունին:

941· Գրիգոր գոհունակութեամբ գարձաւ Մովսէ, և Այրերիկոս ալ Հռոմ դառնալով միևնոյն գոհունակ ԻՆՆՈՎԿԵՆՏԻՈՍԻ գնահատութիւնը յայտնած պիտի ըլլայ, որ ԸՆԾԱՆԵՐԸ նավկենտիոս Բ պապէն սիրոյ գիր եկաւ Գրիգորի, եկեղեցական ընծաներով մէկտեղ, զոր Լամբրոնացին ֆռանչ և ոչ հայրապետական անուններով կը բացատրէ: Գաւազանը պէտք է ըլլայ հովուական գաւազանը կորագլուխ ծայրով, Լատիններուն զործածած ձևին համեմատ, զոր թեև Գրիգոր արքեպ զործածեց ալ, բայց չենք կարծեր թէ Գրիգոր կամ Ներսէս անիկայ սովորական կիրառութեան ընդունած ըլլան, և աւելի բոլոր եպիսկոպոսներու տարածած ըլլան, փոխանակելով օձապտուկ հովուականին հետ, զոր անչուշտ կը գործածէին Հայերը, Յունաց կամ կաթոլիկոսաց եկեղեցւոյն ծիսական սովորութեանց հետևողութեամբ: Միւս ընծային մասին դժուարին կ'ըլլայ ճշդել թէ ինչ պէտք է իմանալ ոչ հայրապետական անուններ, վասն զի Լատիններ ոչ հայրապետական օծում ունին և ոչ քօղ, և չենք համարձակիր ենթադրել, թէ Գրիգորի վրայ տեսնուած քօղին նմանութիւնը չենկ տուած ըլլայ Լինովկենտիոս, Այրերիկոսէ առացած տեղեկութեանց վրայ: Պապերու այդպիսի տիթիներու մէջ գործածած նուէրը Պալեոմ է, սակայն այն եմիփորանի նմանութիւն ունի և ոչ քօղի: Առաւել հիւսուած ճերմակ և լայն կերպ մըն է սև խաչերով զարդարուած, եմիփորանի նման ուսերուն վրայ պատած և կռնակէն և առջևէն կախուած, բայց չատ մանր և մինչև մէջքը հասնող եմիփորան մը մը: Թեև Գրիգորի զրկուածն ալ միևնոյն պալեումն էր, և հայերէն անուն չունենալուն, և հայրապետական յատուկ սպաս մը կարծուելուն, Լամբրոնացին զայն ոչ անուղղակի բացատրած է: Եթէ Լատին հեղինակներէն ընծաներ յիշուած ըլլային, հնար կ'ըլլար իսկութիւնը դիւրաւ ճշդել: Լինովկենտիոսի դիրն ու ընծաները սացուած պիտի ըլլան 1143'ի ընթացքին: Գրիգոր բարեկամական յարաբերութեանց կապը չպատնեշելու և ակնկալուած օգնութիւնները փութացնելու համար, ինքն ալ իր կողմէն սիրոյ նշան մը և պատուական ընծաներ պատրաստելով, յատուկ պատգամաւորութեան ձեռքով ճանապարհ կը հանէ Հռոմ տանելու: Ո՛վ էին յղուած պատգամաւորները, ինչ էին ղրկուած ընծաները, ինչ բաներ էր կաթողիկոսական նամակին մէջ, անծանօթ են մնացած, ոչ տեղեկութիւն ունինք պատմութեան մէջ:

Նէն և ոչ թուղթի պատճէն: Կը յիշուի միայն որ ըստ ամենայն բաներու աչխատասիրուած համապատասխան են Հայ պատգամաւորները (ԿՈՒԼ 235), Մովսէ Հռոմ տանելու համար: Թեև այդ երկարաբանութեան և աչխատասիրութեան պատճառ եղած էին Հռոմի խաւարութիւնները ալ: Ինոսենկենտիոս Բ մեռած էր 1144'ին, և իր յաջորդը Լուկիոս Բ Հռոմայեցիներէ մերժուելով, զինու զօրութեամբ Հռոմը գրաւել ուզած ատեն վիրաւորուած և սպանուած էր· և 1145'ին պապ ընտրուած էր Եւգինէոս Գ, Բեռնարդոս Կլարավալլեցի (Bernard de Clairvaux) հռչակաւոր սրբոյն աչակերտը, բայց նա ալ Հռոմայեցիներէ մերժուելով ատա անդ կը թափառէր և Գրիգորի պատգամաւորները կը գտնային, զինքը Իտալիոյ Վիտերբիա (Viterbo) քաղաքը:

942· Գրիգոր կաթողիկոսի յղած պատգամաւորութեան վրայօք Սիս գումարուած 1307'ին ժողովը կը յիշէ, թէ իրենց ըսածները զբաԳՐԻԳՈՐԻ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԸ ուած են է Ըռոդոն Եւեքենէոսի պապին Հռոմայ, ընդ ձեռաւ է ատ տեր Գրէգոր կաթողիկոս, եղբայր Ռեձին Ներսէսի Կլայեցւոյն (ԿՈՒԼ·467): Դժբախտաբար այսպիսի նամակի մը ոչ հայերէնը կը գտնուի և ոչ լատիներէնը, ինչպէս Հայոց կաթողիկոսին գրած նամակին ալ պատճէնը չգտնուեր, որով կարենայինք ճիշդ գաղափար մը կազմել Հայոց և Լատինաց մէջ տեղի ունեցած այս առաջին բանակցութեան վրայ, քանի որ Վկայաբերին մասին պատմուածներուն՝ հիմնական և հատատուն բան մը չկինակը յայտնեցինք (§ 898): Վաւերական այրերներու տեղ առջև կը բերաւ Ոթոն Փրիսինգացիի (Othon de Freising) պատմածը, որ կը գրէ թէ ինքն ալ Վիտերբիա կը գըտնուէր 1145'ին Հայ պատգամաւորներուն եկած ատենը, և իրը ականատես կը պատմէ պատգամաւորութեան նպատակը և յարաձիգ եղելութիւնները (ԿՈՒԼ·235): Ոթոնի պատմածին համեմատ, Հայերը Ծնունդն ու Յայտնութիւնը միասին տօնելէ զատ, խմորուն հացով և անկոթ բաժակով կը պատարագեն եղեր: Եւ Հռոմ եկեր են՝ ոսոանիլ ղիերոյ պապուքն ըստ սովորութեան նորա· և պապն ալ սորվեցնելու համար, անոնց ներկայութեան կը կատարէ ընծաքով ձեռ պապուքն, և եւս ղիւրն որ լինէր

է ֆաֆ-ով (ԿԱԼ. 236)։ Դարձեալ թէ Հայոց չարքը կը գանային եղեր ոչ-քրիստոնեայ ազգեր, որոնք իրենց հոտած ազատները Հայոց մերձաւորութեան աւազանին մէջ լուալ կու տան և հոտը կ'անցնի եղեր, և յետոյ նորէն կը գառնան եղեր է պէղ ովղուրի կոպպէնէ, ուստի պատգամաւորութիւնը եկեր է ասոնել ղէրճ պէտ էր Հայոց ղերուէ ընդպէ երեխայ (ԿԱԼ. 237)։ Եթէ այսչափ էր իրօք պատգամաւորութեան նպատակը, իրաւ որ խղճալ պէտք էր Գրիգոր կաթողիկոսին և իր եղբօր Երեմիա եպիսկոպոսին ապիրատութեան և ապիկարութեան վրայ. որ այս կէտերը ազատելու համար մեկուկէս տարի ճանապարհութեամբ պատգամաւորութիւն մը կը զրկեն Հռոմ։ Ապա թէ ոչ պէտք է ըսել թէ Գրիգորի պատգամաւորները ուղած են գառան ճռնալ Ռոմի և անոր ընկերակից Լատին եպիսկոպոսներու հետ, առանց բաներ հաստատելու տալով անոնց, կամ թէ Ռոմն լսածէն բան մը հակառակած չէ, մինչեւ իսկ Հայերը խմորուն հացով պատարագ ընող կարծելով. և Հայաստանի մէջ կատարելու գոյութիւնը ենթադրելով։ Հայերուն գառարձանալ ուզած բլալուն իրը նչան կրնանք ենթադրել, պատգամաւոր եպիսկոպոսներէն մէկուն վկայելը, թէ պապին պատարագած առնը սեաւած է, որ անոր գլխուն վրայ լոռ-ոռնէ ին պայծառ լոռոյ ֆայլասոնէր, թէպէտ ու ֆոռնէր լոռոմոռաւ՝ ղերով անցնէլ եր այն լոյսն, և թէ երկու աղռաւներ վերուստ ի վար իջանէին և եղջերուն (ԿԱԼ. 236)։ Իսկ եւգինէոս պապ այս անսիլքը ոչ պէտքանաւոր պրեհանդ էրեհան, այլ Հայ եպիսկոպոսին ձեռք հռոմոյ վերագրեր է (ԿԱԼ. 237)։ Փրիսինգացին գրածին ամփոփումը ասկէնիս բաւական կը սեպենք անոր կեղտոտած պատմութիւնները հերքած ըլլալու համար։ Ինչ որ իրը առյզ կրնանք քաղել այն է, թէ Գրիգորի պատգամաւորները չաղոքրիստութիւնն ալ ձեռք առած են պապը չանհանգստացնել ատով անոնց, կամ թէ Ռոմն լսածէն բան մը հակառակած չէ, մինչեւ իսկ Հայերը խմորուն հացով պատարագ ընող կարծելով. և Հայաստանի մէջ կատարելու գոյութիւնը ենթադրելով։ Հայերուն գառարձանալ ուզած ըլ

նոր զօրութեամբ դառնալ։ Հառմկայ բերդը կամ Ռում-Քալէ, այսպէս կոչուած կը կարծուի վրան Հռոմ աբեղայէ անդ բնակելը (ՎԱՐ·128), բայց ուրկէ հաւանականութեամբ Հռոմոց բերդ եղած ըլլալուն համար, Բերդը երբեմն Ծովքի իշխան Վասիլի ձեռք ալ անցած էր, և վերջին անգամ Եգեսիոյ կոմս Ծովինի կը պատկանէր, և իւր ամուր դիրքով ինքնուրոյն պաշտպանութեան ալ յարմար էր։ Երբոր Ծովինի կինը Եւթալա դառնալիք եղաւ, որովհետև բացակայ էր, Վասիլ գերութեան մէջ էր, Շահան եղբայրն ալ մէջտեղ չկար, մնացեց իր բերդը իրեւ ամանք յանձնել անոնց կաթողիկոս եղբօր, որ եթէ արքին դառնայ անոր յանձնէ, իսկ եթէ չդառնայ կ'ըսէ, ըստ հեղ տան տարաց (ՎԱՐ·128)։ Այսպէս Գրիգոր Ծովքի հայրապետանոցը կը թողու, որ այլեւս ապահովութիւն չէր ներշնչեր, և կը հաստատուի Հառմկայ, ուր կառնէին զլխաւոր արքունիները ու Թանկագին ապահովն ալ պահուած զրած էր (§ 932)։ Այս փոխադրութիւնը յարմար է նշանակել 1149'ին, Ծովինի գերութեան և մահուան տարին, որով 1116'էն կրնայ աթոռը Շուղրէ Ծովք փոխադրուիլ (§ 931), հայրապետանոցը իրր 33 տարի Ծովքի մէջ մնացած կ'ըլլայ։ Գրիգորի այդ որոշումը, որով Հառմկայի մէջ փակուիլը նախագասեց, և յայտ պղնձէն տաքանչոկ արքելով մնալու յանձնառու եղաւ (ՔՆԴ·8), և Թարսի մօտ երթալու որոշումը չատուտ, պէտք է վերագրել, ինչպէս ըսինք, այն յուզումնալից կացութեան յորում կը գտնուէր Թարսոս, չարունակ պատերազմներու պատճառած Բիւզանդական կայսերութեան, և անկէ զրգռուած Իկոնիոնի սուլթանութեան դէմ։ Գրիգոր այդ քաշուած դիրքին մէջ ալ իւր յարաբերութիւնները կը պահէր ներքին գաւառներու հետ, որուն նշան մը կը նկատենք, Գրիգոր քահանայն Սիւնեաց արքեպիսկոպոս ձեռնադրելը։ Բարեկ եպիսկոպոս Եբրանի մէջ խզդուելով մեռած էր (ՕՐԲ·Բ·85) 5 տարի պաշտօն վարելէ ետքը (ՕՐԲ·Բ·248), և աթոռը ամայի կը մնար։ Բարեկի եղբայրը Գրիգոր ամուսնացեալ քահանայ էր, և գինքը յայրարութեան հրաւիրողներէ խոյս կու տար, մինչ իւր արբունին կամ երէցկինը, Ծամամ անուն, կը քաջալերէր ըսելով. «Ջո՛ղ ղուրբէն Գրի-

ւոր և ղբրդէս և ղՇոռոռան է՛ր, դի էին և նուէ կառաջէէ, և այսպէս Գրիգոր համաքայլելով քնոց ա՛ռ Գրէնդրէս, եղբայր Ներսէհի, և յետոյ եպիսկոպոս Սիւնեաց՝ վիճակը կառավարեց 20 տարի (ՕՐԲ·Բ·86) մինչև 1168։

945· Ծովինի կնոջ երած աուլուչութեան մասին, պատմիչը կը գրէ, թէ ղրբէս է հոգոյ Հառմկայն եւ յերկոսեան ՀՌՈՄԿԼԱՑԻ կոչեան հռոմեցուցան, և մինչ ՄԷՋ միտեալ ենք անոր մէջ ազգասէր հոգի մը տեսնել, քանի որ Հայ արիւն կայր Կոստանդինի դստեր և Ռուբէնի թոռին երակներուն մէջ, թէպէտ Լատինի ամուսնացած։ Իսկ կնոջ բերնին զրուած այն խօսքը, թէ կայ ի՛ մէջ բերնին զրուած այն խօսքը, թէ կայ ի՛ մէջ յայնկոյս ծովուն ու ձնոցն ի՛ս (ՎԱՐ·128), պէտք է Ծովինի արդէն հօրինական ազգասիրին վրայ բանալ։ Տգայն արեւելք զարձաւ իւր մօրը Եւրոպա զալէն առքը, բայց անոր նկատմամբ թէ պէտք էր Թուրքն քաղաքացի ըլլալ, ու վարձանայր ոչխար քնակիլ է տեղ ոչխարաց, և Գրիգոր ու Ներսէս անոնցմէ աչքի զցելով, և Ծովինի որդին Թորոսն անդրէն Եւրոպա (ՎԱՐ·128)։ Այս է Հառմկայի հայրապետանոց դառնալուն հաւանաբար պատճառը, իսկ այն զարձուածքը որով Գրիգոր կաթողիկոս ազատեցաւ, և կինն ու յարքունեաց կ'ըսուի, և փոխարէն Թորոս ի՛ս և աքսակս և ղայլ կալուածս տուած կ'ըլլայ Ծովինի կնոջ, բնաւ ճշմարտանմանութեան երեւոյթ չներկայեր, վասնզի եթէ Թորոս յօգտիս ընտ յարքունեաց է՛ր, կալուածներ տալու բնաւ պէտք չկար (ԿԻՐ·62)։ Մեր տալու բնաւ պէտք չկար (ԿԻՐ·62)։ Մեր տեսութեամբ հաշիւ թէ տարի մը Հառմկայ իրր աւանդ մնացած կրնայ ըլլալ կաթողիկոսին ձեռքը. և 1150'է կրնանք հաշուել արքունական սկիզբը, որով կաթողիկոսներ աւատապետ իշխանի դիրքը սանձնեցին իրենց բերդին մէջ. պաշտօնապէս ոչ Լատինաց և ոչ Սելճուկեաց զերիշխանութեան ենթարկուած ըլլալով, այլ պարապուքից համեմատ երկու կողմերուն հետ ալ հաշտ պահելով, ոչ տարեկան և հաստատուն հարկի պայմանով, այլ պէտք եղած ատեն տարուբերաբար նուէրներով անոնց բարեացակամութիւնը գնելով։ Այդպէս մը որ կատարեալ

արքունական ձևերը անցուցին, սկսան իրենց դիմակը զարդարել թէ իրրև բերդ և թէ իրրև հայրապետանոց, կաթողիկէ մը ալ հիմնեցին, Եկեղեցի հրաշալեաց (ԿԻՐ·63), ուրիշ ամէն յարակից չինութիւններով։ Հառմկայի հաստատուն բնակութիւնը ուրիշ Ներսէսի քան Գրիգորի անուններ յարակցած ունայ, զի Կայսեցի մականիր անունը, որ Ներսէսի համար սովորական զարձաւ, Գրիգորի երբեք չյարաւեցաւ։ Հառմկայի հայրապետանոցի մէջ յաւելացողներէն մէկն ալ Վասիլի ազան Գրիգորի եղաւ, որ հօրը պաշտպանութիւնը կրնանցնելով, կառարիլապէս իր հօրեղբօր կաթողիկոսին հովանաւորութեան ներքև մնաւ, և կերպով մը կաթողիկոսին ազան եղաւ, և հարկաւ այնպէս ալ սկսած է կոչուիլ, որ Տգայ մականիր անունը իր վրայ հաստատուն մնայ մինչև վերջը։ Եկեղեցական կոչումի հետևող ատիճաններու մէջ յաւելացող կաթողիկոսին եղբայրդիներուն մէջ, Վասիլի զաւակէն զաւ, Շահանի մէկ զաւակն ալ կար՝ Ապիրատ անունով և երկուքն ալ կերպով մը ապագայ կաթողիկոսութեան կը պատրաստուէին, սովորութեան անցած ժառանգականութեամբ, ինչպէս իրօք ալ այդ ատիճանին բարձրացած պիտի անունք իրենց կարդին։

946· Վերջին անգամ Թոնդրակեցիներու վրայ խօսած առիթներս ըսինք, թէ Մատթէոսի հանած հարուածներէն ԱՄԱՅՔ ծանրէն խուսափելով դէպ ի Միջագետք զացած, և ԵՒ ՇՈՂՔԱՆ Ամասիոյ ատրին մէջ ապաստանած էին (§ 858), որ Հայերէն չատ աւելի դիւրամարս էին աւետարանական և կրօնամոլ ուղղութեան։ Անոնց յաջորդներն ու ետնորդներն են, որոնց գոյութիւնը յանկարծ կը յիշատակուի այդ միջոցին է Մէլքէթա Անտոնի (ՔՆԴ·240), Ամայք և Շողթան գաւառներու մէջ, Թլկուրանի իշխանութեան մէջ, որուն գլուխը կը զանուէր Ամիւն անուն իշխան մը, չենք գիտեր որ առնմէն։ Զարմանալի չէ որ այդ ազանդաւորները միանդամայն անանձնալ չեն յիշուիր չորրորդակ, վասն զի, իրենց ազանդին անուն մը անհատ կանուն չունէին, որպէսզի ազգային եկեղեցին բամնուած և տարբերուած չկարծուին, և միայն իրենց բնակավայրին անուամբ կ'ոչուէին և կը կոչուէին։ Ընդհանրապէս ամանձնացած և ինքնուրոյն դիրք մը կը պահէին, բայց երբ ինքզինքին տէր մը բազմացած և ուժգնացած կը տեսնէին, արտաքին բանութեանց իսկ կը ձեռնարկէին, և իրենց վրայ մտազրութիւն կը հրաւիրէին, և զպզելու ձեռնարկները անհրաժեշտ կը դառնային։ Այսպէս եղած էր Ամայք և Շողթան գաւառներու մէջ ալ, որ Թլկուրանի իշխանը Ասիւն, պէտք զգաց յաւուրս կերպով Գրիգոր կաթողիկոսին դիմել, որպէս զի պատշաճ հրամանները տայ, և զլխաւորապէս իրաւէ չեռնայս Ամայ և Շողթան կոչեցեալ (ՔՆԴ·241), որոնք ազանդաւորներուն կողմը վաստակած էին։ Ամայքի դիրքը անորոշ կը մնայ, վասն զի այս տեղ է Մէլքիթեան Աստուծոյ ցուցուած է, մինչ ուրիշ տեղ Կիլիկիոյ բերդաքաղաքներու կարգին Ամայք մըն ալ յիշուած է, և երկուքը իրարմէ տարբեր կարծուած են (ՍԻՍ·197), բայց անհատականն չէ նայնացնել ալ, վասն զի այդ միջոցին Կիլիկիա և Կամպէնէ և վերին Ասորիք, և Եփրատին միւս կողմը Միջագետքի ուսմնակարգը, իրարու միացած իրրև միևնոյն երկիր կը նկատուէին անխտիր կերպով։ Թլկուրանի իշխանին ըրած դիմումին ալ չարժատիպ կրնայ նկատուիլ, կաթողիկոսին Հառմկայ փոխադրուելով Միջագետքի մօտ զացած ըլլալը։ Աչխարհագրական գնուածիքները ճանաչնալուն Թողլով, մնայ բանական ըլլայ գիտնալ, թէ Գրիգոր կաթողիկոս, առաջին անգամ վարդապետական և իրատական նամակով մը ազանդաւորները իրենց մոլորութենէն ետ կանչել ուզից, և նամակին պատասխանութիւնը յանձնեց իր եղբօր Ներսէսի։ Ձգիւ այդ նամակին ուսումնասիրութենէն կը հասատաւ, թէ Ամայեցիներ և Շողթանցիներ նախկին Թոնդրակեցիներուն և Թուլայեցիներուն յաջորդներն են, ժամանակի անցնելով մոռցած ինչ ինչ մանր փոփոխութիւններով մէկտեղ, որոնք Ասորւոց և Հայոց չըփսմէն յառաջ եկած էին։ Արդէն նախկին գրուածին մէջ Ամրոսա Թոնդրակեցին ալ կը յիշուի իրրև իրենց ազանդին հեղինակը (ՔՆԴ·269)։

947· Կատարելապէս վարդապետական

և զանազան պատմութիւնս ասէ (ԿՊԿ. 240-289), ու
ԱՆԱՊԱՏԱՒՈՐ ԳԱՒԱՌՆԻ
գաւառին մէջ ի ձորս մի ու ա-
ղուոր ջրհոսս (ԿՊԿ. 242-252): Ցի-
ծաղն խնդացաւ ու զանգ
տիւն, զոր ասեն ի ձորն
Ծաղկոցն, ուր ի ժամանակս
ձմերայնոյ ցուրտ ոչ լինի
ոչ ձիւն ոչ սառն, այլ ամ-
պեր ի վերայ ոչ կան, այլ
ի ներքոյ, և ամենայն ծա-
ղիկք ի ձորն ծաղկոցին
ծաղկին, և ի ձորն ոչ ինչ
ծաղիկ ի վերայ երեւի,
այլ ի ներքոյ ամենայն
ծաղիկք ծաղկին, և ի ձորն
ոչ ինչ ծաղիկ երեւի, այլ
ի վերայ ամենայն ծաղիկք
ծաղկին: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ ձիւն կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն ձիւն կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ ցուրտ
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
ցուրտ կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ ամպ կայ, այլ ի վերայ
ամենայն ամպ կայ: Եւ ի
ձորն ոչ ինչ անձրեւ կայ,
այլ ի վերայ ամենայն ան-
ձրեւ կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ ցեխ կայ, այլ ի վերայ
ամենայն ցեխ կայ: Եւ ի
ձորն ոչ ինչ ջուր կայ, այլ
ի վերայ ամենայն ջուր կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ ծառ կայ,
այլ ի վերայ ամենայն ծառ
կայ: Եւ ի ձորն ոչ ինչ
տերեւ կայ, այլ ի վերայ
ամենայն տերեւ կայ: Եւ
ի ձորն ոչ ինչ ծաղիկ կայ,
այլ ի վերայ ամենայն ծա-
ղիկ կայ: Եւ ի ձորն ոչ ինչ
պտուղ կայ, այլ ի վերայ
ամենայն պտուղ կայ: Եւ
ի ձորն ոչ ինչ ճանճ կայ,
այլ ի վերայ ամենայն ճան-
ճ կայ: Եւ ի ձորն ոչ ինչ
մեղու կայ, այլ ի վերայ
ամենայն մեղու կայ: Եւ
ի ձորն ոչ ինչ ոջիլ կայ,
այլ ի վերայ ամենայն ոջիլ
կայ: Եւ ի ձորն ոչ ինչ
մարդ կայ, այլ ի վերայ
ամենայն մարդ կայ: Եւ
ի ձորն ոչ ինչ գազան կայ,
այլ ի վերայ ամենայն գա-
զան կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ թռչուն կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն թռչուն կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ սողուն
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
սողուն կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ ձուկ կայ, այլ ի վերայ
ամենայն ձուկ կայ: Եւ ի
ձորն ոչ ինչ ձի կայ, այլ ի
վերայ ամենայն ձի կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ ուղտ
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
ուղտ կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ էշ կայ, այլ ի վերայ
ամենայն էշ կայ: Եւ ի ձորն
ոչ ինչ եզ կայ, այլ ի վերայ
ամենայն եզ կայ: Եւ ի ձորն
ոչ ինչ ոչխար կայ, այլ ի
վերայ ամենայն ոչխար կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ այծ կայ,
այլ ի վերայ ամենայն այծ
կայ: Եւ ի ձորն ոչ ինչ
խոզ կայ, այլ ի վերայ ա-
մենայն խոզ կայ: Եւ ի
ձորն ոչ ինչ շուն կայ, այլ
ի վերայ ամենայն շուն կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ կատու
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
կատու կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ մուկ կայ, այլ ի վերայ
ամենայն մուկ կայ: Եւ ի
ձորն ոչ ինչ օձ կայ, այլ ի
վերայ ամենայն օձ կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ կարիճ
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
կարիճ կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ մողես կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն մողես կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ գորտ
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
գորտ կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ կրիա կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն կրիա կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ կարիճ
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
կարիճ կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ մողես կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն մողես կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ գորտ
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
գորտ կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ կրիա կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն կրիա կայ:

288): Նոյնպէս ու ի ձոր
յորում ասեն. որ ի ձոր
ՀԱՐԱՒԱՆԴԱԿԱՆ
ՀԱՆԳԻՍՏ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՐՑ
Ընդ այս ձորս ասեն ի
ձորն Ծաղկոցն, որ ի ձոր
ձորն Ծաղկոցն ոչ ինչ
ծաղիկ երեւի, այլ ի վե-
րայ ամենայն ծաղիկք
ծաղկին: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ ձիւն կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն ձիւն կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ ցուրտ
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
ցուրտ կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ ամպ կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն ամպ կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ անձրեւ
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
անձրեւ կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ ցեխ կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն ցեխ կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ ջուր
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
ջուր կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ ծառ կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն ծառ կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ տերեւ
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
տերեւ կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ ծաղիկ կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն ծաղիկ կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ պտուղ
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
պտուղ կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ ճանճ կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն ճանճ կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ մեղու
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
մեղու կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ ոջիլ կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն ոջիլ կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ մարդ
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
մարդ կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ գազան կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն գազան կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ թռչուն
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
թռչուն կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ սողուն կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն սողուն կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ ձուկ
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
ձուկ կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ ձի կայ, այլ ի վերայ
ամենայն ձի կայ: Եւ ի
ձորն ոչ ինչ ուղտ կայ,
այլ ի վերայ ամենայն ուղտ
կայ: Եւ ի ձորն ոչ ինչ էշ
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
էշ կայ: Եւ ի ձորն ոչ ինչ
եզ կայ, այլ ի վերայ ա-
մենայն եզ կայ: Եւ ի ձորն
ոչ ինչ ոչխար կայ, այլ ի
վերայ ամենայն ոչխար կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ այծ կայ,
այլ ի վերայ ամենայն այծ
կայ: Եւ ի ձորն ոչ ինչ
խոզ կայ, այլ ի վերայ ա-
մենայն խոզ կայ: Եւ ի
ձորն ոչ ինչ շուն կայ, այլ
ի վերայ ամենայն շուն կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ կատու
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
կատու կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ մուկ կայ, այլ ի վերայ
ամենայն մուկ կայ: Եւ ի
ձորն ոչ ինչ օձ կայ, այլ ի
վերայ ամենայն օձ կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ կարիճ
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
կարիճ կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ մողես կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն մողես կայ:
Եւ ի ձորն ոչ ինչ գորտ
կայ, այլ ի վերայ ամենայն
գորտ կայ: Եւ ի ձորն ոչ
ինչ կրիա կայ, այլ ի վե-
րայ ամենայն կրիա կայ:

949. Ասացի ինձ ի ծոմով մէկ մեծաւոր
ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ
ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՐՑ
Ասացի ինձ ի ծոմով մէկ մեծաւոր
ՀԱՆԳԻՍՏ
ՀԱՐԱՒԱՆԴԱԿԱՆ
ՀԱՆԳԻՍՏ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՐՑ
Ասացի ինձ ի ծոմով մէկ մեծաւոր

խօսելով, Օչին կոչեց ջին անյին էոդոյ ոռէ գահենկան էաօսուան հաղար, և եա ղէուն հաղարն, և կնոյն ջրաւական էրեա ղոչոյ օրդին էոդ Հեբռայ։ Բայց վերջէն համաձայնեցան որ Հինգամ Թորոսի ազկան ամուսնանայ, և մնացեալ քսան հազարը հարսին պարգեւ տայ, որով Թորոս Հինգամը նախ միրաել, և յետոյ պահել տալով իր հօրը գարձուց (ՍՄՐ. 96), և այսպէս սէրով ընդ նա կապեալ եղաւ (Վ.Ա.Հ. 207), ու պահ մը խաղաղութիւն տիրեց երկու իշխաններուն մէջ։ Սակայն Թորոս իր ընդարձակ նպատակէն չուտով եա կեցող չէր, ուստի նորէն փորձեր սկսաւ ընել տէրութիւնը չուտով ընդարձակելու Լատիններու հաւանութեամբ։ Այդ առթիւ Թորոս մինչև Երուսաղէմ ալ գնաց, և յովհաննու Յոյներէ գրգռուած այլազգիներուն ալ դիմադրել, բայց իրեն ցաւ եղաւ Օչինի նորէն Յոյներուն կողմը բռնելը, ուստի անոր դէմ ալ եաւ, և անոր սահմաններն ալ արշաւելով վնասներ հասցուց։ Երկու Հայ իշխաններուն նորէն զժտիլը վշտացուց կաթողիկոսը, որ ուզեց հաշտութիւնը վերանորոգել անոնց մէջ, և գործը յանձնեց իր եղբօր Ներսէսի, որ անճամբ երթայ և անհատի և կարգադրէ։ Այդ մասին մեզի տեղեկութիւն կու տայ նոյն ինքն Օչինի որդին Սմբատ Լամբրոնացին, որ այն ատեն իբր 12 տարեկան պատանի, հարկու չաս չէր կրնար իրողութիւնները թափանցել, և միայն երկու ալէքոթել հերով, և լսեալ ջնջանակս անձանց սպառուրութիւնը պահած է կաթողիկոսին և անոր եղբօրը վրայ, բայց մնձնալէն և Ներսէս անունով արքեպիսկոպոս ըլլալէն և գրիչը ձեռք առնելէն եաքն ալ, չէ կրցած իր Օչինեան ազգային տեսութիւններէն հեռանալ։ Հետեւաբար իր եղբօր անուր Թորոսը կը դասէ իրրև ամբոպաան, և իրր մոռացեալ ջերջճակոռա գաղիան, և իրր հայր Օչինը իրր քրիստոնեայ աբբայն Հաոռոմոց (ՐՆԴ. 86), և այս կերպով կանխէն կը յայտնէ այն օտարասէր ուղղութիւնը, որ Լամբրոնացի Ներսէսին գրչեաւոր նկարագիրը կազմեց, թէպէտև բացարձակ արդիւնքի մըն ալ չյանգեցաւ։

950. Ներսէս Շնորհալիի հաշտարար պատգամաւորութեան սկիզբը պէտք է դնենք 1164'ին, վի հա գաղնադը Հայոց 614'ի այսինքն 1165'ին գրուած է (ՐՆԴ. 87), և

ՇՆՈՐՀԱԼԻ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐ

պատգամաւորութեան առաջին մասը բնաւ պատմուած չէ, որ բաւական երկար պէտք էր եղած ըլլար։ Ներսէս պարտաւոր էր առաջ Թորոսը տեսնել, և անոր սիրտը չշնել, պայմաններուն վրայ համաձայնիլ, և դիւրին ալ չէր Թորոսի նման խրոխտ մէկ մը իր յաղթական ճանապարհն վրայ կասեցնել, որ իր ազգի զօրաւոր աջակցութեամբը և ազգի կարող ազդեցութեամբը անդամ մըն ալ Օչինը զերկրու, և թերեւս այս անգամ ամբոր իշխանութիւնն ալ ջնջելու, ամէն հաւանականութիւն, և գրեթէ ստացուածքն ունէր ձեռքը։ Այդ առաջին մասը վերջացընելէ եաքը, պէտք էր Օչինը տեսնել, և համաձայնութեամբ հաստատուած պայմաններուն հաւանեցնել, և վերջէն Օչինն ալ Թորոսի տանիլ, որ հաշտութեան գաշնագիրը ստորագրուի։ Հաշտութենէ եաքը ֆերբոյն էլեռնն, ինչպէս Լամբրոնացին կ'ամուսնէ իր հայրը, ղբբեառնելու արեւելեցոյոն Ներսէս, յէրն սեպհական ասուն Լամբրոն քեռէր ըսելը, յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ հաշտութիւնը Լամբրոնէ դուրս կնքուեցաւ, Թորոսի նստած քաղաքը, թերեւս Վահկայ բերդը, որով Ներսէս ալ ընդառաջել ջրջեն արդեօք կատարած եղաւ, անուկ սէրով կապչելով երկու իշխանները ընդ միմեանս (ՐՆԴ 86)։ Մեզի յայտնի չեն այն պայմանները, որոնց վրայ հիմնուած էր Կիլիկիոյ և Լամբրոնի իշխաններուն անուկ սէրը, բայց չատ հաւանական կ'երեւի, որ այնուհետև Լամբրոնի իշխանները Կիլիկիոյ իշխաններուն գլխաւորութիւնը ճանչնալով համերաշխ գործակցութիւն կը հաստատէին իրարու հետ։ Երկու իշխաններն ալ Շնորհալիին համար օտարներ չէին, Օչին իր եղբօր փեսան էր, Թորոս ալ իր եղբօր մոռան անուն էր, բայց այս նկատումներէն աւելի բարձր նպատակ մը կը սիրնք վերագրել Շնորհալիին, Հայութեան գլուխը զօրաւոր և գլխաւոր իշխանութիւն մը ունենալու դիտումը, որ չափ ալ Հռոմկլայ, ատկաին գործ էր Թորոսի իշխանութեան սահմաններէն։ Օչին Թորոսին մօտէն եա գաղնալով իր դղեակը

բերաւ Շնորհալին, որ ըսել է թէ գոհ մնաց անոր բրածին իր վերաբնաս վատնգէ ազատուելուն վրայ, և ըստ արժանի պատուով ընծայութիւն պատուոյ տեղի ունեցաւ խաղաղարար եպիսկոպոսը է ինչ հարուստ ընդունելութեան և կոչնական ընծաներ ընդունելեաց եաքը։ Շնորհալին ալ օրհնելու ընաա և ղրկեցին Լամբրոնացին և ընդունելեաց եաքը։ Շնորհալին ալ օրհնելու ընաա և ղրկեցին կաթողիկոսին մօտ գաղնալ, Օչին ալ իրեն ուղեկցեցաւ ի պատիւ, և միասին հասան Մամեստիա կամ Մոպս քաղաքը, ուր կը նստէր կայսերական գործակալը։ Հռոմոց սովորութիւն էր ամէն տարի գործակալը փոխել, և այս տարուան նստողն էր Ալեքս Հաչակատուրն Թագաղարմ իշխան։ Մանուել կայսր վեսաց, Պաւռոսոպրաոս աստիճանով։ որ է հնձերգոյոց ոպարապաս (ՐՆԴ. 86)։ Ալեքս չատ գոհ եղաւ այս հանդիպումէն, որովհետև խոհական առաջնորդն Հոյոց կրնար իրեն գործնականութիւն տալ, և բացատրել զպաոռնա պատախելոյ գէպ եկեղեցոյ Ռէբէրոսէ։ Ինքն ալ կորվածք և խնդրոտ անձ մըն էր, կրօնական խնդիրներով զբաղող, ինչպէս բոլոր բիւզանդական պալատականները, և Շնորհալիէ տարբեր անձ մը պիտի չկարենար գինքն լաւագոյն կերպով լուսաբանել։ Սակայն և հնր պահեց Ներսէսը, օրերով բանակցեցաւ և վիճաբանեցաւ անոր հետ բոլոր դաւանական և ծիսական տարբերութեանց վրայ, և գոհ մնալով անոր տուած բացատրութիւններէն խնդրեց որ գիրի առնէ խօսուած կէտերը, և Շնորհալին այնտեղ Մամեստիայի մէջ չարադրեց իր առաջին Գէր հռոմոց խոսովանութիւն Հայոց ուանէացոց եկեղեցոյ գրուածը, որուն պատճէնը պահած է Լամբրոնացին Պաոճոա խնդրոյ գոբաոռէեան հաւատքածոյին մէջ (ՐՆԴ. 87)։

951. Շնորհալին այդ գրուածին (ՐՆԴ. 87–107) յառաջաբանին մէջ յայտնապէս կ'ըսէ թէ խօսուածներուն չմոռցուելուն համար կ'ուզէ եղած խօսակցութիւնները գրով աշխատասիրել, ինչպէս որ Ալեքս խնդրած է։ Անմիջապէս ընդարձակ հանգամանք մը կը կազմէ (ՐՆԴ. 88–93), որուն մէջ ուելի տեղ կը բռնեն Մարգարէութեան խորհուրդը և բնութեանց միաւորութիւնը։ Կը խորհի Քաղկեդոնը յիշելէն և երկու բնութիւն բացատրութիւնը տեր-

ՀԱՒԱՏՈՅ ԳԻՐՔ

քելէն, և կը բաւականանայ յերէոց կոպրեօլ բնոռնեանց գաոռոռնեանը պաշտպանել, ըմբռնելէն բնոռնեան խառնմամբ և գաոռոռնեամբ միացած ընգունել, ու ան և անբանաձեւը մնդժել, որ Լեւոնի տոմարին մէջ ընդունուած է։ Այս կերպով հայոգաւան դրութիւնը կը հաչակէ, տաւանց յունադաւան դրութիւնը մերգարկու, որ միայն խոհական զգուշաւորութիւն մըն է։ Կը պաշտպանէ Յիսուսի ծնունդին յունուար 6'ին տեղի ունեցած ըլլալը, հիմնուելով Զաքարիայի քահանայապետ նշած ըլլալուն ենթադրութեան, և անցողակի կը յիշէ Հայ եկեղեցւոյ մէջ Աստուածածնի պատուոյն երգեր երգուիլը (ՐՆԴ. 94–95)։ Անկէ եաքը նորէն բնութեանց խնդրին գառնալով, համարձակ կը խոստովանի թէ ասէոէ գ բնոռնեան է Քրիստոս, բայց ոչ ըսա նեսթորեան, այլ ըսա կիւրղի, և երկու բնոռնեան տակը միայն անշփոթութեան խնամով գործածուի, կ'ըսէ, ու ֆեռնիւոէ (ՐՆԴ. 96–97)։ Կ'ընդունի թէ Հայերը չուշմայ ալ գործածած են միւռոնին համար, քանի որ Հայաստանի մէջ ձիթենիի ձէթ չգտնուիր և երկուքն ալ բուսական ձէթ են, և ոչ թէ ձիթենիի նեթքէն է միւռոնի ասոռոածչէն պղռոմը, և երկուքին տարբերութիւնը անշնչանակ կը գտնէ, ինչպէս պատարագի գինիին գոյնը (ՐՆԴ. 97)։ Պատկերներու մասին կ'ըսէ, թէ Փրկչականը ընդունելի և երկրպագելի է, և սրբոցը ըստ խոստանչէոթ կերպի պատկերելի, փայտէ խաչերուն բեւեռ կը գարնենք, երկու մասերը միացնելու, իսկ միաասորը նեթքէ չինուածներուն բեւեռ չենք գներ, և ասոր հակառակ ըսուածները սբոռաածէ գէնոց կ'անուանէ (ՐՆԴ. 96), և կը յայտնէ թէ Սոռբ Աստուածէ'ր ոչ խաչեցաւ'ով ի պէտս Որդւոյ կ'երգուի (ՐՆԴ. 99)։ Մեծ-Պահքին չաբաթ և կիրակի օրերը ձէթ և կաթ ճաշակելու մասին կ'ըսէ, թէ հին ատենները Հայոց իշխաններ բոլոր մեծ-պահքին մէկ ձուկ և ձէթ կը գործածէին, և գինի կը խմէին Յոյներու և Փռանգներու պէս։ Եւ ժամանակին առաջնորդները հրամայեցին հինգ օր անոնցմէ զգուշանալ, և միւս երկու օրերը ձէթ ու կաթ ալ գործածել, ձուկն ու ձէթը անոնց հաւասար համարելով, այդ ալ կ'ըսէ ներելով միայն հրամայուելու այն ատեն, և յետոյ բաչնո է գնէլ։ Այժմ ալ, կ'ըսէ, իչ-

ետ ի երթեցն ի վերայ Լեռն Լիպար առ-
տաւ և ի վերայ նոցա ամենայն զաւրուն
Յունաց, որ էին ընդ նմա, և ի վերայ
Ռուբինի եղբարն իւրոյ, որ էր ընդ նմա
ի Կիլիկիա, և ի վերայ Ռուբինի որդւոյն
Կոստանդեայ, որ էր ընդ նմա ի Կիլիկիա,
և ի վերայ Ռուբինի որդւոյն Լեւոնի, որ
էր ընդ նմա ի Կիլիկիա, և ի վերայ Ռուբի-
նի որդւոյն Ստեփանոսի, որ էր ընդ նմա
ի Կիլիկիա, և ի վերայ Ռուբինի որդւոյն
Թորոսի, որ էր ընդ նմա ի Կիլիկիա, և ի
վերայ Ռուբինի որդւոյն Ռուբինի, որ էր
ընդ նմա ի Կիլիկիա, և ի վերայ Ռուբինի
որդւոյն Ռուբինի, որ էր ընդ նմա ի Կի-
լիկիա, և ի վերայ Ռուբինի որդւոյն Ռու-
բինի, որ էր ընդ նմա ի Կիլիկիա, և ի վե-
ր

և մանաւանդ է խոնարհբար հաձոյ (ԸՆԴ. 298), որով միշտ յաճախ է քաղեցրօրէն և է պայծառաբանութեան նկնդեցոյ (ԿԻՐ. 67)։ Այդ ձիրքերն են, որոնցմով Պահլաւունին եղաւ պատճառ ֆառաւորութեանց, ու դէպ է ծերաց նէոյ ազանց, այլ և յօժարահաս ընտանեաց և չնչեհանաց, հաձոյանք է Հոմայեցոց, իմ՝ Լաւրինաց, ընտանեաց և պարբերական (ԱԱՄ. 122), որոնք անձամբ ալ տեսան (§ 940), ընդ վայել ջղջնեաց և պարզամիջեր տեսիլ մարմնոյ անոր ներքին առաւելութիւնները, և ձանձան ընտանոյն ջնեղեցկութեան և է քանձ հառաջոյ ընդարձակութեան (ԱԱՄ. 123)։ Մեր եկեղեցին ալ խոբին յարգանք կ'ընծայէ անոր յիշատակին, և թէպէտ ժամերի սեղրերու կարգը գտած չէ անոր անունը, սակայն Յայտնաւորքի մէջ անցընելէն զատ, չարունակ պատարագի մէջ կը յիշատակէ Կիրիզոբիանոց հովուապետաց անունը (ԺԱԱՄ. 591), որով կը հրաչակուին գլխաւորապէս Մեծ ս. Փոքր Վկայաբերները։

954. Գրիգորիանց գործը հարաւտ է ազգային մասնագիրներով և ընտիր վարդապետներով, որոնք իրա-

ՍԵԱԻԼԵՈՆԵՑԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

տեմբ Հայկական գպրոցի Թանց վերանորոգիչներ եղան, և Աբջարիէպոբ մը կազմեցին։ Անոնց գլխաւոր կեդրոններէն մէկն էր Շուղրի Կարմիրվանքը, որուն առաջնորդն էր Սահմանոս Մանուկ, և որուն արգիւնքը յիշեցինք արդէն (§ 917), այլ կանոքին և մանաւան վրայ ուրիշ տեղեկութիւն պիտի չկարենանք ունենալ։ Սահմանոսի աշակերտներէն է Իգնատիոս Շնորհալի, Շափիրին վանքի առաջնորդ, որուն Սահմանոսի հետ Պահլաւունին ալ յանձնաբարեցին Ղուկասի աւետարանին մեկնութիւնը գրել, և Իգնատիոս առաջ անբաւականութիւն պատճառելով կը խոստովէր, բայց տեսիլքէ կամ երազէ մը զգաստանալով ձեռնարկեց ու լրացուց (ԿԻՐ. 63), և մեզի հասած է, և իբր ընտիր գործ գնահատուած է (ՀԻՆ. 643)։ Նոյն աշակերտութենէն է և Բարսեղ Շնորհալի վարդապետը, ուսկից Մարկոսի մեկնութիւն մը հասած է մեզի, թէպէտ հրատարակիչները գինքն Բարսեղ Ճոնի հետ չփոխած են։ Նոյն խումբէն է ևս Սարգիս Շնորհալի վարդապետը, Բարսղեմ

վանքին առաջնորդը, Կաթողիկոսաց հօրը Թադէոսեան ընտիր մեկնարանը (ԿԻՐ. 64), որուն գործը մեծ արժէք ունի թէ մեկնողական ոճին, և թէ յորդորակներուն քարոզական ձիրքին, և թէ ընտիր հայկաբանութեան համար։ Այդ գործին վերջաւորութիւնը կը դնէ ինքն 1156'ին իսկ անոր համառօտութեան աւարտը 1166'ին, Պահլաւունիի մեռած տարին։ Ապրիսի կը վերագրուի Եսայիի մեկնութեան հետ Առաջաւորաց ճառ մըն ալ (ՀԻՆ. 646)։ Շուղրի աշակերտութենէն կը նկատուի նաև Յակոբի եպիսկոպոսը, որ երևելի եղած է Անտիոքի կողմերը (ԿԻՐ. 64)։ բայց գժբախտաբար ունի ընդարձակ տեղեկութիւններ չունինք այդ անձերուն վրայ, և ոչ ալ ուրիշ անուններ գիտենք Շուղրի վանքին և Սեաւլուան միւս վանքերուն վարդապետներուն վրայ, որոնք բազմաթիւ էին, ինչպէս յիշուեցաւ Պահլաւունիի կաթողիկոսութիւնը պաշտպանող (§ 929), և Շնորհալիի կաթողիկոսութիւնը հաստատող (§ 952) ժողովներուն ատեն։

955. Վարդապետներու ուրիշ ընտիր խումբ մըն ալ կը ծաղկէր Արեւելեան գաւառներուն մէջ, կեդրոն

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

ունենալով Զարեհաւի Հաղբատ և Յանահիի վանքերը, և իրեն տարբեր նկատելով վերոյ թադաւորութիւնը և Անի քաղաքը։ Այն օրէն որ Անեցիք Բարսեղը կաթողիկոս օծել տուին (§ 896), Հաղբատի առաջնորդ և արքեպիսկոպոս ձեռնադրեցաւ Սարգիս, Կիւրիկէի արքունիքին ուղարկեցը (ՎԱՐ. 104), կամ գրած երկը, և աթոռը մեծ նշանակութիւն տուած էր։ Սարգիսի անմիջական յաջորդն եղաւ Գէորգ, և անկէ ետքը յաջորդներն կարգուած Բարսեղ՝ Թամար թագուհին պատուած վանք վայելչաբնեան գեղջ, Գրիգորիս՝ ազգական Օրբելեանց, Յովհաննէս՝ ազգական Խաչենի իշխաններուն, գարձեալ Յովհաննէս՝ քաջարդի Իւանէի և եղբօրորդի առաջին Յովհաննէսի, նորէն Յովհաննէս մըն ալ Մածնաբերդացի և Ագաթթանաց արդի, և վերջէն Հաղբատացի Անեցին (ԿԻՐ. 56)։ Երեք Յովհաննէսներն առաջինը կամ Խաչենցին տարի կ'ըլլայ նոյնացնել Յովհաննէս Փառիսոսցիի հետ, որ է նոյն ինքն Սարկաւագ մականուանը, և որուն վրայ խօսեցանք արդէն տարիներ վերակազմութիւնը բացատրած առիթներս (§ 899)։ Սարկաւագ վարդապետի տարաբնական աչխատութիւնէն զատ, յիշատակուած ունինք պատմութիւնն ալ, որ գրժբախտաբար կորած է (ՀԻՆ. 609), ինչպէս նաև տարաբնական և համաբարոյական գրուածներ, որք չեն գտնուիր (ՀԻՆ. 613)։ Կը յիշուին ևս Տրդատ Թագաւորի, Մեծին Ներսէսի, Սահակ Մեսրոպի, և Ղեւոնդեանց վրայ ներբողեանները (ԿԻՐ. 64), որք նոյնպէս չեն հասած, և միայն մեզի կը մնան Ագաթանգեղոսը (ՍՈՓ. 36), Ղեւոնդեանց չարաբանը (ՇԱՐ. 580) և Լուսաւորչի ներբողեանը (ՍՈՓ. 5–36), և քանի մը ընտիր տաղեր և հատակարներ (ՀԻՆ. 613)։ Սարկաւագ վարդապետի արժանիքին և հռչակին իրր նչանակ կը պատմուի, վերջապէս Թագաւոր Դաւիթին առիթ առնոր առջև ոտքի կանգնելով և գլուխը խոնարհեցնելով օրհնութիւն խնդրելը (ԿԻՐ. 64)։ Իսկ իրրև հետաքրքրական կը պատմուի Հաղբատի միաբաններէն Սահմանոս Զամզոմա վարդապետը անկարգ ընթացքին համար պատարագէ արգիլելը, և սպասուելուն սպառնալիքի ներքև նորէն թոյլատրելը, բայց Զամզոմայի խորան բարձրացած առեն յանկարծ գետին իյնալով տապալիլը և այսուհետիլը (ԿԻՐ. 65)։ Սարկաւագի մահը տեղի ունեցած է 1129'ին, և գերեզմանը եղած է Հաղբատի փոքր եկեղեցւոյն արևելեան կողմը, զոր նորոգած է յետոյ Համազասպ Անեցի առաջնորդը (ԿԻՐ. 66)։ Հաղբատի վարդապետներէն կը յիշուին ևս Դաւիթ Գանձակեցի Ալաւկայորդի, որ հոգևորական կանոններ գրեց ատր Արքայութիւն քահանայի խնդրանքով և վախճանեցաւ 1130'ին։ Այդ կանոնները կը գտնուին կանոնագիրքին մէջ (ԿԱՆ. 160–170) առանց Թաւտամարի, և ընդհանրապէս լուծումներ են զանազան դժուարութեանց և չփոթ պատահարաց, զորս փակել ուներդ կը գտանեք, և մի մասին ալ կարեւորութենէ զուրկ ըլլալը յայտարարել չենք քաչուիր։ Նոյնպէս կը յիշուի Գրիգոր Գանձակեցի Թոքակերդցի, Հաղբատի միաբաններուն նչանաւորներէն (ԿԻՐ. 66)։ Այս խումբին պէտք է միացնել և Անանիա Սանահնեցին, որուն կը վերագրուին Գործք առաքելոցի մեկնութիւնը, աւետարաններու համեմատութիւնը, Յունաց հետ խնդիրներուն մասին բացատրութիւններ, և Շողակաթի ներբողեան (ԿԻՐ. 64)։ Սամուէլ Անեցին ալ, որուն ժամանակագրութենէն առիթ օգտուած ենք, թէպէտ աչխարհիկ քահանայ, սակայն Սարկաւագի աչակերտութենէն էր, և այս տեղ յիշատակել յարմար կը գտանենք։ Իւր բուն գործը կը հասնի մինչև 1179, իսկ մեացեալներ յետիններու յաւելուածներ են (ՀԻՆ. 673)։ Ինչպէս յիշուած խումբներէն կը տեսնուի, մասնագիրներու և վարդապետներու մասին տեղեկութիւնները խառն յառաջ կը բերինք, պատմական չարքը չընդմիջելու համար, և առանց խիստ ժամանակագրութեան հետեւելու։

956. Միեւնոյն պատճառով այստեղ կը յիշենք Պօղոս Տարօնեցի վարդապետն ալ,

ՊՕՂՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ

բնիկ Տարօն գաւառէն, բայց չենք գիտեր որ վանքի աչակերտութենէն, թէպէտ վերջէն Ղազարու վանքին, կամ Տիրինկատարի Առաքելոց վանքին առաջնորդն եղաւ, և Թադեացւոց նոյն վանքին մէջ՝ Թարգմանչաց գերեզմանները կարգին, ինչպէս մինչև յայսօր կը տեսնուի։ Տարօնեցին յատնագատան եկեղեցւոյն և երկարնակ գրութեան դէմ բուռն բանակռուներէն մէկը եղաւ, գրգռելով մանաւանդ Թէոփիլոս անուն հայրենադէմ յոյն հռետորին Հայոց եկեղեցւոյն դէմ հատակութեան հոգւով մէջտեղ հանած գրքուածներէն։ Տարօնեցին ինքն ալ չծածկեր իր լեզուին խառնութիւնը, յայտարարելով թէ իրեն ալ բանակռութեան հոգին սրբուած է։ Բայց Հայ եկեղեցւոյ պաշտպաններ յաճախ նկատած են անոր ընթացքը, խառնութիւնը խառնութեամբ հերքելու մասին։ Այս նկատմամբ Պօղոս Տարօնեցին, մինչև իսկ երէցագ ըսուածին, երեւել պանս Հայոց կոչուած է, և գնահատուած է իբրև վեհ ապրանքներ ընդդէմ հերձուածողաց, և յոյժ պիտոյեան ուղղափառաց (ՈՒՒՓ. 446)։ Մինչ Զամչեան կը ցաւի, որ Տարօնեցիին գրուածը փոխանակ այրելու, պղծբելին անձն է Կոստանդնուպոլիս (ՁԱՄ. Գ. 92)։ Բայց Տարօնեցիին մաքառումը յատնագատան Թէոփիլոսի դէմ էր, և Հռոմէականներ պէտք չունէին այդչափ նախանձաւորի ըլլալ՝ ոչ-Հռոմէականի

մը պաշտպանութեան համար, և քանի որ յայն Թէոփիլէն ու Նոյ Պոզոսը հատապատրաստ հետեւ էին Հռոմկլայեանութեանէ. պէտք չէր օտարազգիին պաշտպանութեան համար յորդորէին: Մեր նպատակը չէ բուռն ըմբռնումներու պաշտպանութիւնն ընել, բայց չատ մնզագրելի չենք գտներ անոնք, որ անդաւան բնականներ փակելու համար հատապատրաստ պէնքերով կը կռուին: Պոզոս Տարոնեցիի մահը դրուած է 1123'ին (ՈՒՒ·442):

957. Սոյն ժամանակամիջոցին մասնագրիներէն է ևս Մատթէոս Ուռհայեցի, որուն պատմութիւնէն օգտուելնանք չունինք:

ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ

Մատթէոս ընկէ Եդեսացի է, նոյն քաղաքի երէցփոխն էր, և ինչպէս կ'երեւի ուսմամբ և ծանօթութեամբ ալ նոյն քաղաքի չրջափակին մէջ ամփոփուած, որովհետև իր տեղեկութիւնք նուազ և անկատար են Հայաստանի ներքին գործոցներու վրայ, և անդիտակ իսկ կ'երեւի Հայաստանցի մատենագրիներու պատմութեանց: Ընդհակառակն չատ աստատ է եղեսիոյ պատկանող մանրամասնութիւններով, և մինչև անկարևոր և անսայգ պարագաներու մէջ ալ կը մտնէ: Եդեսիոյ ամէնէն տագնապալի ժամանակին մէջ ապրող, Այյազզիներու և Յոյներու և Լատիններու ներհակընդդէմ մաքառումներէ և պատերազմներէ ձանձրացած, և իր հայրենիքին թչուառութիւնները, և Հայ ազգութեան չարունակ ոտքի տակ երթալն ալ տեսնելով՝ չէ կրցած իր կսկիծը զսպել, և ցաւագին ակնարկներ չհատնել, ամէնուն դէմ հատապատրաստ, թէպէտև չանկարծ լեզուն կը կարկէ զրգռութիւն պատճառելու երկիւղէն: Ուռհայեցիին պատմութիւնը 952'էն սկսելով կը հասնի մինչև 1136, որուն առաջին մասը քաղուածօրէն առած է ուրիշներէն, վերջին մասը իրմէ չարադրած: Ոճը ժամանակագրական է ապրուէ ապրի եղելութիւնները արձանագրելով, սակայն չատերէ չփոխութիւններ ակներեւ աչքի կը պարնեն, և լուրջ բաղդատութեանց պէտք կը տեսնծնն: Իր կենաց և մահուան տեղեկութիւնները կը պակսին: Մատթէոս Ուռհայեցիի չարունակողն է Գրիգոր Երէց Բէլատնցի, որ 1137'էն սկսելով պատմութիւնը կը հասցնէ 1162'ի կատարելապէս հետեւելով Մատթէոսի լեզուին և ոճին, այնպէս որ զանազանել դժուար պիտի ըլլար, եթէ յայտնապէս յիշուած չըլլար (ՈՒՒ·466): Ըստ այսմ Ուռհայեցիի ժամանակագրութիւնը կը փակուի Պահլաւունիին մահուընէ առաջ:

958. Պատմութեանս կարգին չատանց էր որ մանուսար մարտիրոսներու յիշատակութեան չէինք հանդիպիր, թէպէտ խմբովին նահատակներ չատ յիշատակուցինք, որովհետև անոնք չատերէ չէին հանդիպիր, և արչսի ալ քրիստոնէութեան դէմ բանութիւններ կը գործուէին, սակայն եղելութիւնները ընդհանուր արչատանքի և յուզկատար հրատակի կերպարանը կը կրէին: Մատենագրական օրէնքը, ինչպէս Գողթնացիի վրայ խօսած ատենիս ալ յիշեցինք (§ 585), մահուան կը գատապարտէ խլամութիւնէ չեղած գործողները բայց ոչ խլամութիւն չընդունողները: Այդ ձեւը արուեցաւ Գռնարքնեանց մարտիրոսութեան ալ: (ՅԱՄ·Բ·48): Սկրատացի Դաւիթ անուն Հայ իշխանաւոր մը նեզութեան կամ զերութեան ենկած և խլամութեան դիմած էր իր անդրանիկ զաւակով, որուն անունն էր Արեւ: Սակայն Դաւիթի կինը քրիստոնեայ էր մնացած, և քրիստոնէութեան մէջ մեծցուցած էր իր չորս մանր զաւակները, որոց անունն էր Գռնարքնոս կամ Գռնարմկիք, Ռատիկոս կամ Ռատիոս, Ծամիզոս կամ Ծամիչէս, և Տոբիկոս կամ Տուռկիոս: Ասոնք չափահաս ըլլալնէն ետքը Սկրատաիոյ բանակին մէջ զինուորուած էին համարձակ իրրեւ քրիստոնեայ, մինչև որ խլամացած հօր զաւակները ըլլալնին յայտնուելով, իրրև խլամութեանէ ետ գարձողներ Ալիբասա իշխանին մատնուցան և տարբափարձի ենթարկուեցան: Խլամացած եղբայրնին փութով օգնութեան հասնիլ, և եղբայրներուն թող չտալով խոսիլ, յայտարարեց Ալիբասի առջև, թէ հասարդ ըզ գոռ ասէին Լ.ծէ պաշտեն (ՅԱՅ·672): Եղբայրները ազատ թողուցան, բայց գոհ չմնացին, որովհետև խլամացած կարծուեցան, ինչ որ իրենք չէ գիտցին կեղծել: Զինուորութենէն քաշուեցան, Ռատիկոս Ս. Նշանի վանքը մտաւ, և որովհետև քրիստոնեական ընկէ պարտիկ մատնութեան, բայց քրիստոնեայ մնր որպէս, Դաւիթի Նարաչէնք գիւղէն, քրիստոնէից հետ ալ կենակցելով քրիստոնէութեան կ'ընտելանայ, և հետզհետէ հետզհետէ կը գատնայ և կը մկրտուի Յովսէփ անունով: Նախ երուսաղէմ ուխտի կ'երթայ, անկէ գատնալով Հռոմկլայ կը հանդիպի, Ներսէս Շնորհալիի կը պատանդ ուի, և իր տունը գատնալով մօրը քով կը պատապարուի, հայրը արդէն մեռած ըլլալով: Դաւիթի ամիրան անոր խլամութենէ գարձը խմանալով, գատաստանի կ'ենթարկէ, և ետ գարձնելու փորձերը արդիւնք չունենալնուն գլխատման վճիռը կատարուի, որ և կը կատարուի մարգաց 12'ին (ՅՄ.Ս.261), կամ յունս Հայոց 656 մարգաց 13'ին, որ համեմատած է յունիս 99'ին Յայսմաւուրքի անչափ տատմարով (ՅՄ.Յ·621), բայց չատժամկան տատմարով պիտի համեմատուի, 1167 գեկտեմբեր 17'ին: Յովսէփ վկայն մարմինը թաղուած է Հաւուցթառի վանքը, Գանձակ քաղաքի մօտերը: Ժամանակակից մարտիրոս մըն է Մոսթով Գանձակեցին ալ, նոյնպէս երիտասարդ մը Ագուանից Արեւտնչէն գիւղէն: Գրացի այլազգի աղջիկ մը իր եղբօր հետ կը չնայ, և յղութիւնը երեւան գալ տանի, կ'ամբաստանէ գրացի Մոսթով գեղանի պատանին, որ իր հրապոյրներուն չէր պատասխանած: Երիտասարդը Գանձակի գատաւորին կը մատնուի, և ատրացութեան կը բանադատուի, և իր հետզհետէ վրայ հատատաուն ձեռնարն համար, քարկոծմամբ կը նահատակուի, 616 թուց 3'ին, որ համեմատուի է 1167 յունուար 10'ին (ՆՈՐ·23) այլ պէտք էր համեմատուէր յունիս 10'ին, արդէն Յայսմաւուրքն ալ կը դնէ յունիս 3'ին (ՅՄ.Բ·5):

960. Գէորգ Արծիշեցին, կոյր մըն է ի ծնէ, Աչիկայ մականանուած, իրր ըսկ Ա.չ.ի.կ, որ իր հայրենիքին մէջ տատիկ ճգնազական կնանք մը անցուցած է, Գրիգոր անուն ընկերի մը հետ, մինչև իր յառաջացեալ տարիքը: Անկէ ետքը միասին կը ձեռնարկեն մեծ ուխտ երթալ չրջանը ընել, որք են Երուսաղէմ և

ԳԷՈՐԳ ԵՒ ԱԻԵՏ

Թիւենին չծածկեցին, կրկին Ալիբաս իշխանի մատնութեան և գատի ենթարկուեցան: Իշխանը թէ սպատնալիքներ, թէ խոստումներ և թէ խոչտանգանքներ գործածեց, Գռնարքնոսը չդնեցաւ ատելէ, Ռատիկոսը չարատչար գանակոծել տուաւ, Ծամիզոսը և Տուքիկոսը փայփայելով չտնաց որսալ, ընտանեկիքնին և գատաւորն ալ բերել տուաւ յանդելու համար, բայց ոչ մէկ կերպով անոնց հաստատամտութեանը չկրցաւ յաղթել, և վերջապէս գլխատման վճիռ արձակեց, իր իսկ ատրը յանձնելով գահիճին գործադրութեան համար: Ըստ այմ ալ կատարուեցաւ, և չորս մարտիրոսներուն մարմինները և գլուխները ամփոփուեցան հեզեզատաի նզերքը, Մարգեակ անուն տեղը, Քառակուսի կոչուած ճամրուն մօտերը: Գռնարքնանց վկայութեան թուականը, Յայսմաւուրքի մէջ Հայոց 524 այսինքն 1075'ին յիշուած է (ՅՄ.Ս.Բ.49), բայց ուրիշ ատրիւրներու հետազոտութեամբ ամենք 1136 տարին նախագասած են (ՉՄ.Մ·Գ·49): Մահոյն ատեն յաջորդն Հայոց 604 տարին նչանակուած է (ՆՈՐ·21): Ամսոյն օրը հին Յայսմաւուրքը յունիս 28'ին (ՅՄ.Յ·672), և նորը յունիս 30'ին է գրած (ՅՄ.Բ·49). իսկ հայկական ամսաթուով հրատից 22 է ընուած (ՆՈՐ·21) որ չատժական տատարի հաչուով պէտք կ'ըլլայ 1156 յունուար 28'ին համեմատիլ: Գռնարքնէի սրգին Թէոգորոս ալ, որ երիտասարդութեան հանելով արեգատութիւն ընդունած էր, ամբաստանուելուս թէ անաբեթ Լ ընդհանէ իշխանը, որ ընայ նոր Լ ըզգեցեալն սպանած էր: Զերբակալուելուս, ատրացութեան բանադատուելուս, և խոչտանգանքներէ ետքը բանատարկուելուս, բանի մզկիթ ատրուելու, ուր չուզեց մանել դրան առջև գետին փռուելով: Թէպէտ պոբ Բբօ+ պանչեցին, բայց յուսահատեալ նորէն բանտ տարին: Վերջէն ուրացեալ Թուրս դատաւորին յանձնուելուս, որ փաղաքշին մէջ չարաչար խոչտանգել տալէ ետքը, մարմինը երեք կտոր ընկալ սպանել տուաւ 1156 յունիս 22'ին (ՆՈՐ·9), իսկ նոր Յայսմաւուրքի համեմատ յունիս 7'ին (ՅՄ.Ս.Ա.245), որ է ըսկ հօրը նահատակութեանէն հինգ տիս ետքը:

959. Այդ միջոցին կը գնէ վարգան Յովսէփ Դրնեցիի վկայութիւնը (ՎՄ.Ր·129):

Հռոմ և Կոմպոստելլա։ Երեւսադէմէ ցամաքով Հռոմ գացած առաններն՝ Ունկուազոց Ֆրանկաց (ՅՈՅ·548), հաւանաբար Հունգարացոց երկիրը աւազակներու կը հանդիպին և կը վիրաւորուին, բայց կրօնաւոր մը զինքնք կը գտնէ և իւր վանքը կը փոխադրէ։ Գրիգոր ճամպան կը նուազի, բայց Գէորգի ազօթքով կը կենդանանայ, և միասին Հռոմի ուխտը վերջացնելով Հայաստան կը դառնան, և Անիի կաթողիկէի մօտ կը բնակին։ Գէորգ հրաշքներով մեծ հռչակ կը առնայ, բայց կեանքը չատ չերկարիր և կը վախճանի ահեկանի 27'ին, որ համեմատած էր մայիս 4'ին (ՅՈՄ·Ա.198) անչարժ տոմարով։ Տարին ճշդուած չէ, բայց այդ միջոցներուն չարժական տոմարով պէտք էր համեմատուիր նաւերը 1'ին կամ 2'ին։ Յիշենք և Աւետ անուն հայ քահանան, Միջադետքի առնմանակից քաղաքներուն մէկէն, որոյ անունը յիշուած չէ։ Սակի միջոցին իրեն առնին հասմար ջաղացք ցորեն տարած առեն, է պէտքէնէ պատապելըց աղեհոգելեալ, ոչ միայն ցորենը կը բաշխէ, այլ և էշն ալ և ունեցածն ալ վաճառելով կարօտեալց կը բաժնէ. և անկէ ետքը այդ գործին կը նուիրուի, ճգնաւորի կեանք կը սկսի վարել, ու ամէն կողմ չրջելով, քարոզելով, ու նպաստ հաւաքելով՝ որբեր ու այրիներ կը խնամէ։ Հարաւային Հայաստանի ամիրայ Շահիարմէն կը սկսի զայն պատուել և ազօթք խնդրել։ Բայց որովհետեւ Աւետ ղպռռնէկ էռնռնայան կը յանդիմանէր, ասոնք ուղիղով վրէժ լուծել, էռեցին ընդ, թէ լրտես է Հռոմ ընտռռուին, և Շահիարմէնն ալ համոզելով՝ եռան զինք էռլխոնէլ։ Սակայն քարկոծման առեղը մինչև երեք օր տեւտեւած լսելէն Շահիարմէնն ալ զղռծուելով եռ հրռման պռռռել ըզկնքռ նռռռ (ՎԱՐ·125)։ Մեր տեսութեամբ ազգային նահատակներուն յիշատակները պէտք չէ մոռնալ, և այս նպատակով կը սիրենք գտնել համառօտաւին անունց վրայ խօսած ըլլալ։

Տ. Ս. ՆԵՐՍԷՍ Դ. ԿԼԱՅԵՑԻ

961. Ներսէսը իբրև նոր անձնաւորութիւն մը չենք նկատեր կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած առեն։

ՆԱԽՁՆԹԱՑ ԵՒ ՄԱԿԱՆՈՒՆ

Արդէն յիշատակած ենք Ծովքի իչխան Ապիրատի որդի և Մագիստրոսի թոռնորդի ըլլալը (§ 867), իբ կաթողիկոս եղբօրմէն 5 կամ 6 տարիկան պզտիկ, որով չուրջ 1100'ին ծնած կ'ըլլայ Ծովքի դղեակին մէջ։ Պատմիչներ արդէն իբ առաջին կրթութիւնը Շուղրի Կարմիրվանքին մէջ Սահիանոս Մանուկ առաջնորդին ձեռքին տակ և Բարսեղ կաթողիկոսի պաշտպանութեան ներքև (§ 917)՝ քահանայութեան ու եպիսկոպոսութեան ասպիճաններն առած իբ եղբօր ձեռնադրութեամբ՝ ամսական կրթատարդական տարիքին մէջ (§ 936)։ Յիշեցինք Անտիոքի Լատին ժողովին ներկայութիւնը (§ 939), Շղթայի ազանգատարներուն ուղղած վարդապետական գիրը (§ 947), Թոռոսի ու Օշինի մօտ հաշտարար պատգամաւորութիւնը (§ 950), և վերջապէս Ալեքսանդրի յանձնած հաւատոյ գիրը (§ 951)։ Ներսէսի պրուած և նուիրագործուած կղզիի մականունը, իբ ծննդավայրէն չէ, այլ պարզապէս հայրապետանոցին Ծովքէն հեռանկայ փոխադրուելէն ետքը (§ 944), հասատուն կերպով այն տեղ բնական ըլլալէն, որով պատմական պարագայէ մը յառաջ եկած կ'ըլլայ այդ մականունը։ Բայց կղզիցիկ ասկի գործածական է Շնորհալի մականիր անունը, թէպէտ այս ալ բացառաբար յատուկ չէ Ներսէսի, որ միայն ու միայն իրեն սեփականուած անուն մը կարծուի։ Կարմիրվանքի աշակերտներէն և Ներսէսի աշակերտակիցներէն Իգնատիոս և Սարգիս և Բարսեղ վարդապետներն ալ այդ մականունով կոչուած են, և իրաւունք ունինք կարծել, թէ Սահիանոս Մանուկի աշակերտական խումբին ընդհանուր կերպով արուած կոչում մը եղած է (§ 917), բայց այսօր Շնորհալի անունը առանց ուրիչ յատկութեան գործածելու համարին նշանաւորագոյն անհատին, Մովքեցի կամ Պահլաւունի կամ կղզիցի Ներսէս Դ կաթողիկոսին իբ առանձնայատուկ կոչում ընդունուած է։ Ներսէս կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած միջոցին՝ արդէն ալեւորեալ հերոսէ և լցեալ ջերմեռանդ անձ մը եղած էր (ԸՆԴ·86), իբր 66 տարեկան, և իբ կեանքին լատագոյն մասը մատչած էր արդէն հայրապետանոցի մէջ իբ եղբօր մօտ, իբրև անոր փոխանորդը կամ ընդհանուր քարտուղարը, և առեպ ալ իբր տեղակալը, որով ոչ գործի և ոչ կեանքի տարբերութիւն մը կը բերէր անոր վրայ կաթողիկոս հռչակուած ըլլալը։

962. Ներսէսի նախընթացը կը յորդորէ մեզ ուշադրելու, թէ անոր գրական աշխատասիրութեանց մի մեծ մասը, պէտք է կաթողիկոսութեան առաջ միջոցին մէջ գտնել, կրթ առյզ հասակի և պաշտօնական պատասխանատուութեան նուազութիւնը՝ կրնային անոր գիւրութիւն ընծայել այսպիսի աշխատութեանց պարապելու, ինչ որ չատ դժուար պիտի ըլլար ձերացած տարիքին և հայրապետական գրաղումներով ծանրաբեռնուած կեանքին մէջ։ Արդէն ալ առաձներ կամ հանելուկներ (ՁԱՓ 500–584), քերթողական ոտանաւորներ (ՁԱՓ 326–350), վարքերի տոմար (ՁԱՓ·315–477), ուրիշ արհեստաւորական աւիւնի արուեստներ են, քան զեւարեալ տարիքի։ Վիպասանութեան (ՁԱՓ·493–559) վերջը ինքզինքը հաճախ նռռռռոցեալ կ'անուանէ, և ֆռնռնայ ջեռալ ըլլալը պատմելով, եպիսկոպոս եղած ըլլալը չյիշուածներ։ Ճէռռռ Ոբդէ ողբերգութեան (ՁԱՓ·9–166) վերջն ալ Գրիգորի կաթողիկոս և Վասիլ իչխան եղբայրները տակաւին կենդանի կը ցուցնէ։ Հարկաւ Եգեսիոյ ողբն ալ քաղաքին հարուածին (§ 944), այսինքն 1144'ին մօտ առեն գրուեց, և ոչ երկար առեն անցնելէն ետքը։ Զանց ընելով ուրիշ գրուածներուն վրայ ալ դիտողութիւններ ընել, ինչ որ մեզ մտահոգական նեւթերու կը տանէր, իրր պատմական պարագայ պէտք է յիշենք Ներսէսի վրայ երեւցած բանաստեղծութեան և երաժշտութեան ձիրքերը, զորս առատօրէն գործածեց եկեղեցական արարողութիւնները հարստացնելու և բարեկարգելու համար։ Այդ իմաստով կ'իմանանք այբ բառերը բացատրութիւնը, որով Բաղտ ինչ կարէիս յիշիչիցդ տալոյ եղանակս և խաւրովայնն ոճով, շարականս, գեղեցիկս, փառս և ոգանաւորս (ԿԻՐ·67)։ Նկատելով որ չատուչատ են Ներսէսի գրիչէն և կեղեցական պաշտամանց յատկութեանները, և չատ երկար չեն իրեն կաթողիկոսութեան տարիներբ, անհատականի ենթադրութիւնն չենք համարիր, որ անոնց մի մասը նոյնիսկ իբ եղբօրը կաթողիկոսութեան միջոցին պաշտօնապէս կիրառութեան մտածուած ըլլան եկեղեցիներու մէջ, և հետզհետէ տարածուած։ Ներսէսի չատուկ է յանգաւոր և վանկաչափ ոտանաւորներու կազմութիւնը, որոնց օրինակները հազիւ թէ կը տեսնուին իրմէ առաջ, բայց իրմով մեծ ընդարձակութիւն և սովորական կիրառութիւն առացան։ Ութոտանեան տաղերը, որ այնչափ ընտանի եղած են Շնորհալիին, թէպէտ նշանակելի քաղցրութիւն չունին, սակայն երգեցողութեան յարմարութիւն կը ներկայեն, և իմաստներու ազնուութեամբ և վեհութեամբ սիրելի եղած են։ Ներսէս եկեղեցիէ դուրս ալ չանացած է տարածել իբ բանաստեղծական և երաժշտական ակրը, և ոչ միայն առակները գրած է վառ ոռբռհռռիեան տարբէռ (ՁԱՓ·560), այլ և աչխատած է որ ըրէ հնար էրէ, ու ոչ խօսէլէ խօսս աչխարհական՝ քաց է էրաց, ու է էհնարքռռ, ու չայլ ոռբռհռռիենռ և այս նպատակին ունին անչուչա իրատանները, ներատակարանները, յորդորակները, տաղերը, որոնք հասած են մեզի։ Նոյն իսկ Ցէղնացոյցն ալ, որ այսօր ժամերգութեանց մէջ մտած է, գրուած է անոնց համար՝ որ պահէին չքերեքեան Հռոմկլայի, չէ էհռանակ վայրապար յոյնէց չան ասացքեն (ԿԻՐ·68)։ Այսպէս յայտնի կը փայլի այն գրական աւիւնը՝ զոր ունեցած է քերթող հայրապետը, իբ առաջին տարիքէն սկսելով։

963. Այդպիսի ձիրքերով օժտուած մէկ մը, պէտք էր իբ հայրապետութեան սկզբնաւորութիւնն ալ գրականնչանաւոր արարողութեամբ նուիրագործէր, և այդ ազգն արդիւնքն է թոռղ Ընդհանրական՝ զոր իրեն անպրանիկ կրնդակ օրինութեան ուղղեց ատ հանգչեն հա-

ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹԸ

յաւետ աղէտ (ՂՆԴ·1), որ ախտով գրուած մըն է իր տեսակին մէջ, և իր պարունակութեամբ կատարեալ բովանդակութիւն մըն է իւրաքանչիւր գաւակորդի կրօնական և եկեղեցական պարտաւորութեանց։ Ընդհանրականը իւր հրատարակութենէն մինչև մեր օրերը, ամէն գարերու ընթացքին մէջ, բան մը կորսուած չէ իւր գօրութենէն և ազդեցութենէն. և այսօր ալ տակտին լուսաղբյր և ընտրելագոյն ձեռնարկն է եկեղեցական կանոնաց, և եկեղեցական բարեկարգութեան լուսաղբյր ուղեցոյցն է։ Ներեսէս կաթողիկոս օծուելէն մինչև կաթողիկոսութեան ախոռը պաշտօնապէս գրաւելը՝ երէց ոմոյ միջոց մը անցաւ (ՂՆԴ·3), և հետևաբար այդ միջոցին օգտուեցաւ նա Ընդհանրականը պատրաստելու, վասն զի այնպէս կ'երևի որ ճիշդ այդ երևք ամիսներուն վերջնատրան հրատարակեց նա իր հովուականը, որուն յառաջաբանին մէջ տակտին գործի ձեռնարկու պատրաստուողի մը լեզուով կը խօսի, և ոչ թէ արդէն գործի վրայ գտնուողի պէս։ Կը դիտէ թէ ազգը ցրուած է և աչքիական աշխարհս Հայաստանեայց, յարևմտեան կողմանս, և մեծաքանչիւր, և յետոփանդիտ եղեալ աշխարհաց (ՂՆԴ·1), իսկ ինքն մնկուսի և հեռացեալ բազմամարդ Հայաստան կեդրոնականէն, անկիւն մը քաշուած է, էքէր ղազաձեռ յօրորդաց և է ղանց ֆեխռացեալ է տեսանել քեռակելով (ՂՆԴ·7), և ու ալ ֆոյ եր ազգի փաղաք ընթացարարան և քաղաքացով, ուր հաստատած ըլլայ աշխոռ հայրապետութեան և վերապետութեան, և ուր նոսիելով ուսուցանել (ՂՆԴ·6), ուսան ինքզինք պարտաւորած կը զգայ ըստվ յեռին խօսիլ որպես քերանով։ Իր գիրը կ'ուզէ ընդհանուր կերպով՝ եկեղեցական գաւակորդին՝ հանդայագիներ և հանդայի, վանականց ու քաղաքացոց, իսկ այս խորհրդական գաւակորդէն էշխանաց և էշխեցիներ, պիտաւորաց պատուոց, յիշատակից և հեռակաց, քահանայապետաց և քորեպիսկոպոսաց, պատուական և երէցփոխաց, վարդապետաց և ուրուխոպոսիսաց (ՂՆԴ·1), բայց նաքէն իր գրութիւնը գատ գատ մասերու կը բաժնէ իւրաքանչիւր գասուն պէտք եղածը ամփոփելու համար։ Հայրապետական օրհնութիւնը կը ձօնէ յատուկ ձևնիկներ և քրիստոնեական սրբոց նշանաց, յատուկ եղանակներ և ուրիշ ամէն բան, ինչ որ կրնայ ընդհանրական գրութեան մը պատկանիլ։

(ՂՆԴ·1)։ Որչափ և Ընդհանրականը ծանօթ և ընդարձակ գրուած մը ըլլայ (ՂՆԴ·1–83), սակայն անչրաժեշտ կը նկատենք գոնէ հակիրճ ամփոփում մը տալ այստեղ։

964· Առաջին գլուխը կ'ուզէ սա կէտը ցուցնել որ է վանօրայս (ՂՆԴ·17–34), որպէս զի ազատ ընդհանուր կանոնական օրէնքը կը պատրաստէ, որ միաբանութիւնը թողլով առանձին չգնայ, և վանքին աշխատութիւնը իւր դիտոյ ամբողջ չհետևի։ Կ'արգելու բնակիլ յաչխարհի, բայց հոգիով ընդ հարկաւոր ինչ պարծանք, և այն ալ առնուազն գործածութեամբ. և կը հրամայէ ամենուն ֆոխիլ ղբնակութենէն երեսէն է վանք, և անատանները կը գրկէ հաղորդութենէն և օրհնաւոր ընծան չնորհէն, և եթէ գերի եղեալ է հան չգոյան, կը նորէ ասոլ ընծան վերջին, իսկ թաղումը ընդ յաշխարհականաց կատարել։ Այդ խստութիւնը պիտի չատարածուի հերետիկոսութեամբ կամ ձերբակալութեամբ կամ պատժով վանքէ դուրս մնալնուելուն վրայ (ՂՆԴ·20)։ Երկարօրէն կը խօսի կրօնաւորներուն նիւթական չահագործութեամբ զբաղելուն և հարստութիւն դիզելուն վրայ, չհամարձակիր հրամայել ամենևին է բայ կալ է պնակաբերութենն և չահագործ ֆոյէց սպանալ (ՂՆԴ·23), և կը բաւականանայ յանձնարարել, որ արդիւնքին գործածեն աղքատաց և կարօտելոց, պատսպելոց և ֆերելոց, և մանաւանդ եկեղեցւոյ գերձէին Աստուծոյ (ՂՆԴ·24), Այդչափ թողտարելով ալ՝ կրկին և կրկին կը յիշեցնէ, թէ օրէնք եղան կրօնաւորաց անիկա ես անպատճառ լինել (ՂՆԴ·26)։ Կարգապահութեան կէտերն ալ չօշափելով կը խօսի արթնութեան, վանքէ վանք անցնելու, չատախտիկ լինելու, մեծատուն դէմ արտօնելու, պատուհանի հետևելու, անուղղ միջոցներով իրաւունք պաշտպանելու, ստախօսութիւն ու լեզուպատութիւն, բամբասանք ու անիծապարտութիւն ընելու, վատակար վիճաբանութեանց և խեղկատակութեանց պատպելու վրայ, և խրատները վանդակելով կը հրամայէ, որ կրօնաւորները խոհեմութիւ և աչուն և գործ, և անվնաս ընթացօք հոգւոյ և մարմնոյ եղկոյն պարկեշտ ես անպատճառ վայելուչ (ՂՆԴ·33)։ Կրօնաւորների

ՔՐՕՆԱՒՈՐԱՑ ՄԱՍԸ

նաբը խօսքը կ'ուզէ սա առաջնորդս պէտք ունէին վանականց (ՂՆԴ·34), և կը յայտարարէ թէ պատճառն և առաքինութիւն իրենց երկու աչքերն են, և երկուքն ալ առաջ պիտի պահեն որ միանանց չնամանեն (ՂՆԴ·35)։ Կը հրամայէ որ ոչ միայն կրօնաւորաց նիւթականին այլև հոգևորին հոգը առանձնանն, գաւառներու մէջ չգնադուն, զամառ պէտել և զամառ առանել չբնանն, կիրակուց լուչխուսմը ըստ ընդ ալեաց ուխտուրիեան կարգադրելն, ծերացեալները և վատանգեալները բաւչէնուէ չընանն, և եկեղեցւոյն ու վանքին եղած նուէրները անչէն գործոյ չանփանանն։ Ամենէն վերջ կ'օրինադրէ որ ընդհակառակ պիտի կամ նշանաւոր առաքելական աշխատութիւններ չտեսչատուին, այլ միայն զանազանութիւնը, և առերեսն պատճառ լինելոյ հիմամբ, և հատուցած պատճառներով վանքերու աւարչնորդներ փոխուելին (ՂՆԴ·37)։ Ընդհանրին այս կանոնադրութիւնները՝ վանական բարեկարգութեան համար մեր օրերուն մէջ ալ բաւական գործածելի կանոններ են։

965· Ընդհանրականին առաջին մասերը կրօնաւորաց ուղղուած են, անոնց հոգևոր բարձր առաքելութեան համար, իրր քեռաչխարհ հիլ վերու և պաղատուելու ուխտուրիեամբ ճոխացեալ (ՂՆԴ·17)։ անկէ կ'անցնի ժողովուրդը հոգացող եկեղեցականութեան, և կը կանխէ խօսիլ սա առաջնորդս եղելոցս որ են չաշխարհի, որ նուէրն եպիսկոպոսուն, և յետոյ կ'անցնի խօսիլ սա գործս հանապէս։ մինչ առաջին մասին մէջ նախ կրօնաւորներու և յետոյ անոնց առաջնորդներուն վրայ խօսեր էր։ Այսանգ դիտել կու տանք որ առաջնորդ կոչումը, զոր երկու գաւակորդներու մեծատուներուն համար ալ կը գործածէ. ամբողջական սեռանական կը մնայ վանահայրերու, մինչ որ նուէրն եպիսկոպոսուն (ՂՆԴ·38) յատկուածը՝ ժողովուրդի և թեմերու մեծատուներուն վրայ կը հետացնէ առաջնորդ կոչումը։ Եպիսկոպոսներու վրայ խօսած ատեն անոնց առաքելութեան պաշտօնները կը բարձրացնէ, իսկ խրատները և կանոնները կը պարզանէ, մի ատ մի բացատրելով այն պարտականութիւնները, զոր Պօղոս օրինադրած էր Տիմոթէոսի մէջ (ՏԻՏ·Ա·7–9), և կը յարէ պէտք եղած գործնական մնկատիւնները (ՂՆԴ·38–48)։ Վերջէն կ'անդրադառնայ այն եպիսկոպոսներուն որոնք կաշառքով և այլազգեաց գործերով, նոյն իսկ է հայրապետոյ ընկերեալ չարեաց բղխով, եպիսկոպոսութիւնները կը գրաւեն, և թէ չհանապայական ընտրուած, և թէ ոչ պատշաճ չնորհուած, գործ կատարելու անարժան կը համարի (ՂՆԴ·48)։ Խօսքը կը մասնաւորէ ընծայուած եպիսկոպոսներուն վրայ, կը յիշէ իւր եղբօր համար գործածուած մեծ արհնոգոսը է Սուրբ Լեռան, և կը կրկնէ այն տեղ գրուած պատպարութիւնը (ՂՆԴ·49)։ որով անգամ մընալ կը հռչակուի Աղթամարի հակաթոռութիւնը։ Ծանօթացից գաւակորդին անցնելով, անոնք ապրնծանաս երէցուդ եպիսկոպոսոյ կը գտակ (ՂՆԴ·50), և մանրամասնաբար կը բացատրէ անոնց պաշտօնները։ Նախ կը հրամայէ հոգևորաբար կատարել եկեղեցական պաշտամունքը, և ոչ էքէր ըստ ընդ խոչընդոտ անցնելով։ կը յանձնարարէ ճշդութեամբ լրացնել հրամայեալ ապօթքները, դի որչափ ալ է ձանձնաւոր ատեն ելլելոյ հոգևոր պաշտօնեաներ չնուէրուած տաց խօսքին ղբանս աղբիւր (ՂՆԴ·51), այլայժմ այնպես այն ձևը չկրնար գործածուիլ։ Կը մնզարկ անունք՝ որ հասարակաց ղբնոցոտ և աղաղեալ պրեխոտ բեմ կ'ելլեն և պատարագ կը մատուցանեն (ՂՆԴ·52), և այդ գնդածութեամբ կը համարի հալածանաց և աղտոտութեան հետևանք (ՂՆԴ·53), և այսուհետև կ'արգելու առանց քահանայական զգեստի ֆոխացանել ղբոցբ պատարագին, կամ աբեղատան կարդալ, կամ խաչ առնուլ է յեռս, կամ չալ ինչ է արհամարհանաբար ծերչնուլ (ՂՆԴ·54)։ Պատարագի համար կը հրամայէ առանց աղչատաց և աղբրիթ, և չալոց քահանայից կարգալ նշխարաս չպատագիլ (ՂՆԴ·56), պատասխրիչ կ'ընէ խիզճը մաքրել խոստովանութեամբ և խէթ ու գժտութիւն վերջացուցած ըլլալ։ Մկրտութիւնն ալ միայն սահպազական հարկի պատճառին չեռ հաց ասելոյ կատարել կը նորէ, և այրազգաց գաւակները մկրտել կը զգուշացնէ (ՂՆԴ·56–61)։

966· Պատկի մասին ընդարձակ կը խօսի, և կ'արգելու գաղանի պատկագրութիւնը ինչպէս նաև կնաթոռներու և այրանոցներու

և առևանգողներու և մանուկներու պահուները օրհնել։ Մանչերու 15 և աղջիկներու 12 տարեկան ըլլալ կը պահանջէ (ՐՆԴ. 62)։ Բնական կանոններէն եզած պակասները անհատոփ և լրացնելի կը հռչակէ (ՐՆԴ. 63)։ Համազգեաց պահը կ'արգելու ինչ է յեղիօց կոչնոյ ղեղբորէ ազգին քրիստոսանուէր կոչումներ, և պատճառ կու տայ իւրաքանչիւր ծնողին զիջս աչեռ կորանցնելը։ Այդ բացատրութիւնները ամենէն այնպէս իմացած են, որ մի արմատ կամ նախահօրէ եզած սերունդները երկու կողմէն ալ չորս չորս սերունդ հեռացած պիտի ըլլան, որ միրճատարութիւնը սպառած համարուի, որ ըսել կ'ըլլայ հազուադիւտ ուխտ ծնունդ։ Շնորհալիի միաբոլ երկու եղբայրներ հազուադ առնէն չէ՛ իրենց ընծան քրիստոսին, ու է նոցանէ ձեռնադրեն այնպէս թոռներ ղիջս աչեռ, երբեմն ձեռնադրեն այնպէս թոռներդիներ՝ ղիջոյն կէս, որ է քահանդ, իսկ ընդհանուր ձեռնադրեն որ են ձագ-թոռներ՝ ղընդհանուր հաճ ճաշակելու, որ ըսել կ'ըլլայ մէկ ուխերորդ, որով կը հասնի առհասն և կէս աչեռ քրիստոսանուէր (ՐՆԴ. 63)։ Բայց եթէ այսպէս իմանայինք, լատինաց ընդհանած ուխը ստիճանի ազգատոհմութիւնը բացատրած կ'ըլլար, և ոչ թէ հին և իսկապէս հայկական ստանդութիւնը, զոր բացատրեցինք Շահապիվանի ժողովին առթիւ (§ 230), ճանաչելով որ ազգային կոստանդին Բարձրբերդցին իսկ՝ վեցէն անդին չանցներ ազգակցութեան ճիւղերը։ Արևան բաժանումին հաչին ալ վճռական պատճառութիւն մը չէ, վասն զի արդէն առաջին ծրնունդին, այսինքն եղբայրներուն վրայ ուրիշը կիսատած պէտք էր ըսուէր, և ոչ ամբողջապէս փոխանցուած, և վերջին ալ վերջացած չէր կրնար ըսուիլ քան մը, որ գոնէ մէկ ուխերորդի գոյութիւն ունի։ Ըստ այսմ ուխի ուղիղ կը գտնենք՝ է յեղիօց կոչնոյ ղընդհանուր ազգին քրիստոսանուէրութիւնը հաւաքարար առնել երկու ճիւղերուն գումարին վրայ, և ոչ իւրաքանչիւր կողմին վրայ զատ զատ, իսկ արիւնի հաչին ալ իբր յարմարական ընդունիլ, և ոչ իրրև հիմնական փաստ։ Պահպանութեան համար ասոնց կ'որոշէ յաջորդ ստուգն ինչ

ցեմ ճաշոյն, որ է ըսել կերեալ և արբեալ չըլլալ, անառակ կիներէ և այրերէ ակնդեցի չընդունիլ, և քահանայ երգերը գազրեցնել ինչ կերպ ալ ղեցոյն (ՐՆԴ. 64)։ Ասկէ կը հետևի որ ակնղեցիկ դաւթ պահ օրհնել ներեալ չհամարիր։ Արգելեալ օրերը կը նշանակէ է քառ քառեկնեցիք օրե ինչ ցկատարեան պահոց ընթրիքն որ պէնթեկոստէին է, մէյ մըն ալ յաղնոյն կիրակ պատոյն (ՐՆԴ. 64), և չորեքշաբթի և ուրբաթներ, չարաթապահքերը և ուրիշ սերտներ, որոնք կ'երևի թէ վերջին ատենները արգելեալ օր նկատուելն նոճանդութեամբ։ Հարսնիքի գացող քահանաներուն ալ կը ներէ մնալ մինչև ղընդ լինելոյն կերակուրն, և ինչ կերպ ալ ղեցոյն քառասնից (ՐՆԴ. 65), այսինքն որչափ ինչ բաւ է հարսանեկան պարկեշտ ուրախութեանց։ Վերջին մասին մէջ ուրիշ քանի մը մանր ուղղութիւններ ալ կը տրուին քահանայից համար։ Այսպէս են իրենց եպիսկոպոսին դէմ չընդոսանալ, քրիստոնեայ կամ այլազգի արատքին գատաստանի չդիմել, որ և է աշխարհի և պետական գործակալութիւն չվարել, ձիավարժութեան և վինաչարժութեան չհետևիլ, մէկ քահանայ կամ եպիսկոպոս որչափը ուրիշի կողմէ չարձակել, և երիտասարդ այրիներուն է կրէտ կրճռոբունեան մնալ (ՐՆԴ. 65–88)։ Այս ամէնը թէպէտ ամբողջապէս քահանայական կանոնադրութիւն մը չեն կազմեր, բայց գոնէ ժամանակին սիրող գլխաւոր գլխոյ ինները կը մատնանչեն։

967· Երրորդ մասը կը կազմեն աշխարհականաց ուղղուած բաժինները, այսինքն,

ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆԱՑ ՄԱՍԸ

Ա՛ն էլեհան որ ըսո աչեռքէն, Ա՛ն պնուրաց գոսս, Ա՛ն ղաւկանս, Ա՛ն երկրագործ և Ա՛ն հաճբեն ժողովրդականս,

Ա՛ն կանոն գոսս։ Իւրաքանչիւրին կ'իմանայ անոնք որ է պեղէս պեղէս սիրեն քաղցր կամ սակաւ, ղբոց և ճաշոյ (ՐՆԴ. 69), և ասոնք են ժամանակին գանուղ աստուածպահները. և սեղանի իրենց համար պզտիկ սերութիւններ կազմողները։ Տրուած հրամանները նախ ընդհանուր կանոններ են. չամուսնութիւն, չգրկել, չար գործակիցներ չգործածել, անիրաւ գատաստան չկարել, այրին ու աղքատ պաշտպանել, մարդիկը իրենց ընթաց կենդանի չծառայեցնել, աշխատաւորին վարձքը չկարել, ամէնուն հաւասար աչքով վկրարկութիւ, մարմնաւորի համար հոգևորը չմոռնալ, և միշտ գիտութեան և ազգութեան հետևիլ։ Իրր գիտարարութիւն յառաջ կը բերէ ամանց ըսելը, որ երբ ու ղբկեմ և ու յոխշտիկեմ, ղբկեանութիւն չէ ու կոչեմ հոգևորական առնել, և թէ չսաւր ալ չարութեան կը քաջալերուին պետերով ղբոլոր ինչ ղեղոց և ամբարշտաց, և ղաւկանութիւն չէ հոգևորական առնել։ Ներեալ այդ երկու կէտերն ալ պատճառ կերպով կը հերքէ (ՐՆԴ. 69–73)։ Վերջապէս կը խրատէ պահքերը չլուծել է յոյն և է բէնէ, սուտ գիտութեան և հայհոյութեան խօսքեր չգործածել, գինուորներու առիթներ չխարդախել, և երդումներու չդիմել, նոյն իսկ պետղգիներու հանդէպ երդումին հաստատուն պահել, բարեգիտութեամբ գատ չկորել, քէնի և վրէժի հոգւով որոշումներ չտալ (ՐՆԴ. 74–76)։ Ձինուորականներու կը հրամայէ հաւատարիմ լինել ոչ միայն քրիստոնեայ այլ և այլազգի տերանց, իրենց յանձնուած գործերով չգեղծանել ու ժողովուրդը չհնգել, և իրենց առիթէն ուղի բան չխրացնել (ՐՆԴ. 77–78)։ Գաղաքացիներու կը պատուիրէ ուղղութեամբ գործել, ռամիկը չխարել, կրկին կշիռ և կրկին չափ չգործածել, չինականը չանարգել, վաչխէ զգուշանալ, և ինչ որ փոխ կու տան ղբոյ գոյն պահանջել (ՐՆԴ. 79)։ Երկրագործներու և առհասարակ ամէն ժողովրդականներու կը պատուիրէ, հոգևորականները չմոռնալ, արքեպիսկոպոսին պահպանութեան, և ամէն չարագործութեան հետ մնալ, բերանին յիշողի չի վարժեցընել, ազատքներուն բարւոք կրթութեան հոգ տանիլ, սէր ունենալ իրարու, և ազգութեան տալ կարօտներու (ՐՆԴ. 80–81)։ Վերջապէս կը խօսի կինոջու, և կը յանձնարարէ պղտիչութիւն և բարեչեստութիւն պահել, երիտասարդներու գայթակղութիւն չըլլալ, և կախարդական գործերէ հեռու մնալ։ Վերջաբանին մէջ կ'ըսէ, որ գիւ չատ բաներ ունէր ըսելու, բայց եպիսկոպոսներու և քահանաներու կը թողու բացատրելով լրացնել (ՐՆԴ. 82–83)։ Մեր առաջ բերած համառօտ ամփոփումը կը բաւէ Շնորհալիին նկատի առած ընդարձակ չրջանակը գնահատել, և հոգևորական սկզբունքներու հետ գործնական գաղափարներուն միացման վրայ զարմանալ։ Իրաւ որ բաւ մը իսկ փոխել հարկ չէր ըլլար, եթէ ընդհանրականը այսօր ալ իրր նոր հոգևական մը հրատարակուէր։

968· Յունաց հետ սկսած եկեղեցական տարբերութեանց գործը թողուցինք Շնորհալիին Ալեքս գաբրիէլ Մանուէլի պատասխանը թեան կէտին (§ 950)։ Ալեքս այն գրուածը մատը պահեց, մինչև որ իր պաշտօնին տարին լրանայ, որպէսզի անձամբ տանի, և բերանացի ալ խօսակցի գործին այժ տայ։ Այդ ալ չատ ուշացած պիտի չըլլայ, 1165ին վերջին մասին տեղի ունեցած էր Շնորհալիի հետ տեսակցութիւնը, և Ալեքս Կոստանդնուպոլիս գարձած տուն Շնորհալիին կաթողիկոսութենէն և Պետրոսեանին մահէն տեղեկութիւն չունէր (§ 953)։ Թէ գրութեան պարզութիւնը և թէ զօրութիւնը, և թէ Ալեքսի տուած տեղեկութիւնները չատ նպատակաւոր ապատրութիւն կազմեցին Մանուէլ կայսեր և Ղուկաս պատրիարքին և Բիւզանդական չրջանակին մէջ։ Եթէ չտգնք ալ բառացի ընդունիլ, թէ ինչքան ընտրեալ Հայոց ազնուական նմանութեան (ԿԻՐ. 69), գոնէ սեռականաց հնացաւ արտայն՝ պետեալ ղբրութեան նմանութեան, որ պարտաւորեալ էր է բանալ։ Զուգելով ալ կարծել թէ Յոյներ Հայերուն ուղղափառութեանը կատարելապէս հաւանեցան, հաճելով ընդ ուղղափառ խոստովանութիւնն (ՐՆԴ. 107), գոնէ կարծեցին թէ Շնորհալիէն բացատրուած գրութեամբ հնար է համաձայնութեան յանգիլ, և գործը մշակելով Հայերը կրօնական միութեան ալ հպատակեցնել, քանի որ կիլիկիոյ և Լամբրոնի իշխանութիւնները Բիւզանդիոյ հովանաւորութեան ներքև էին, թէպէտ Հռոմկլայի հայրապետանոցը այդ չրջանակէն գուրս էր։ Այսուհանդերձ բաւական երկարեցաւ գործնական որոշումը, և հազիւ Մանեսախոյ տեսակցութենէն երկու տարի առաջ, 15 ինդիկտիոնին սկիզբը, որ է 1167 սեպտեմբերին (ՐՆԴ. 109), Մանուէլ կայսեր կողմէ նամակ մը գրուեցաւ Հայոց կաթողիկոս Գրիգորին, որ տարի մը առաջ վախճանած էր, և գործակալ է որ կոստանդնուպոլիս տակաւին մնացած լուրը հասած չէր։ Այդ նամակով Մանուէլ եկե-

զնցուց միաբեան սկզբունքը կը բարձրացընէր, որպէսզի ժ հօտ լինէին ամենայն ըստ հաւատոյ։ իւր թագաւորութեան համար պարագ կը համարի այդ նպատակին ալեհասակ, և չատ անհատական ընթացքի ընտրած ճանապարհ ձեռնադրել։ Այդ առթիւ անոնց առաջնորդ ունենալով ըստ ամենայնի ինքնագլուխ ընթանալ, որ պատասխանատուները և կաթողիկոսն ընթերցաւ, կ'ուզէ զայն լրացնել, և առանց առացուած գիրին պարունակութեան վրայ գաղափար մը յայտնելու, կաթողիկոսին կը յանձնարարէ որ իւր եղբայրը Կատանդնուպոլիս զրկէ ամենայն ջերմեռանդութեամբ և պարզութեամբ, ուր օրհնուած պարբերութեան և աստուածային ձեռնադրութեան պարագան անոնց, հարկաւ հայտզրի, մէկին ալ կը խրկէ որ նամակը առնի, և կաթողիկոսին եղբայրը Բիւզանդիա բերէ (ԸՆԴ· 107–109)։ Մանուէլի նամակը իւր անորոշ բացատրութիւններով գաղտնի մտագրութիւն կը պարունակէ, կերպով մը Հայերը Յունական եկեղեցւոյն հպատակեցնելու, և չատ անհատական գիրք մը կու տայ Հայերուն, միայնակ Ներսէսը կոստանդնուպոլսոյ կայսեր և պատրիարքին և սինհոդոսին դիմացը հանելով։

969. Ամբատ պատգամաւոր անդնեայ եպիսկոպոս քաւոտ կը հանդիպի Միջագետք, Հռոմկլայ բերդը, բայց

ՆԵՐՍԷՍԻ ՆԱՄԱԿԸ

չգտնելով Ներսէսը հոն, Հռոմկլայէն կը գրէ նոյն Երիզոր կաթողիկոսը, և Ներսէսը հայրապետական սիմոս բարձրացած, որուն կը յանձնէր կայսեր նամակը։ Երիզորի չգտնուիլն վանականած բառիւք (ԸՆԴ· 109), և անոր մահուան լուրը կոստանդնուպոլիս հասած չըլլալը, սիմոն յորդորէին Երիզորի մահը 1167 ին և ոչ 1166 ին հանդիպած ըսել, եթէ ուրիշ յատուկ յիշատակներ 1167 թուականը չհաստատէին, առանց կարենալ բացատրելու տարի մը տեղը գոյժին կոստանդնուպոլիս հասած չըլլալը։ Կայսերական նամակին գաղտնի միտքերը Ներսէսի աչքէն չվրիպեցան, և ամենայն ճարտարութեամբ ուզեց Յոյներուն գլուխը դարձնել անոնց կազմած ծրագիրը։ Աստուածաբանութիւններու և քաղաքական դարձուածներու և հասկացուածաբանական խօսքերու մէջ՝ հակառակ Մանուէլի, թէ իրեն այնուամենայնիւ անհնար է անձամբ կատարեալ գիտնալ, որպէսզի սխալը անտեղեակութենէ չլինայ, որ իրրև կղզի մը կը մնայ անհատականութեան ընդարձակ ջուրերուն մէջտեղ։ Բայց եթէ ասանկ ալ չըլլար, գի՞րդ, կ'ըսէ, կրնէր ժ ծէրտրութեան հնար եր ատ հոգատարձ ձեռ կատարելու հարցնել ե պատասխանել ե պարտաւորել (ԸՆԴ· 111)։ որով կ'իմացնէ թէ երբեք չանձն սիմոն չունէր միայնակ յունական չրջանակին մէջ խնայել, որով ոչ ալ իւր անձ ուրիշ մը չգնալու խօսքը կ'ընէ։ Ընդհակառակն ատոր յորդորներով կայսրը կը հրաւիրէ ինքը գալ (ԸՆԴ· 112), և իրենց հետ միաբանութեան գործը կարգադրել, Յոյներուն գրքերը դարձնելով անոնց մատած ճարտասանութիւնը։ Միանգամայն կը դիտէ, որ միաբանութեան գործը ուղղափառութեան ամրութեամբ, գործը ուղղութեան ամրութեամբ չի կրնար յաջողիլ (ԸՆԴ· 113), որովհետև եօթն հարցերու մէջ եղելոյն բաժանում մը, որ եղած է երէկուընէ ի վեր, պէտք չունի վաղուընէ ի վեր ուղղելու (ԸՆԴ· 114)։ Բաժանման միջոցը 700 տարիէ աւելի ըսած առնելով Բագկեդոնի ժողովին տարիէն հաշուած կ'ըլլայ, այսինքն 451 ին մինչև 1168, որ է 717 տարուայ միջոց։ Այդ առթիւ անուշադրութեամբ Յոյներուն հրեսը կը զարնէ, ինչպէս յայտնի բրածնին, ասելով որ եկեղեցւոյ Աստուածն, ասելով Քրիստոսի երկրորդ գալուստէն առաջ կոչնականութեան, նշանաց Քրիստոսի երկրորդ գալստեան, և պէտք չէ ուրիշ բան ակնկալել, որուն պատրաստութեան համար եղած են պէս պարտաւորութիւն, որոնք պարտաւոր եղած են ընդունիլ, որ ընթացքը ոչ ինչպէս ընդունելու ոչ ալ մերժելու պատրաստ (ԸՆԴ· 115)։ Քաղցրութեան յորդորանքին հետ ազօթքի զօրութիւնը կը յանձնարարէ, և կ'ըսէ թէ ինքն ալ ազօթք ուղարկած է ու ազգէս ներոյ եկեղեցիս, որ է բերելը և է Մեծն Հայք, և է Գնունեաց որ է Սուրբ Լերինս (ԸՆԴ· 115)։ Կը յիշէ թէ միջոցին Հռոմի հայրապետը պատգամաւորներ ղրկած է Կոստանդնուպոլիս վասն դիւանաց հաստատ. կը պատմէ թէ Աստուած պատրիարքն ալ իրեն դիմած է վասն

ձելոյ, և այս պարագաները նախախնամական կը համարի բոլոր եկեղեցիներու մէջ միաբանութեան հաստատելու՝ համագումար ժողովով մը։ Բայց ոչ թէ որպէս թէ ձեռնադրեալ և ձեռնադրող ոչ թէ խօսելու ձևով (ԸՆԴ· 117), այլ ղէղբ ուսուցչաց և հաստատեալ ընդհանրական եկեղեցոյ եկեղեցւոյ իրրև դաստուր ընդունիլ, և որ կայմ որ, ըստ ոչ ձեռնադրեալ և ձեռնադրող, գաւանութեանց և աստղաբանութեանց մէջ թերացած գտնուի, իւր սխալանքէն պարտաւոր ըլլայ հրաժարիլ։ Մենք կ'ըսէ պատրաստ ենք ուղղել, եթէ մեր մէկ սխալը մէջտեղ հանէք, բայց դուք ալ քաջնէ ի հաստատ եկեղեցոյ, եթէ սխալ մը յայտնէ ի ձեռնադրեալ ոչ չնչ։ Եւ Յոյներուն ամպարտաւանութիւնը զգուշելու համար, օրինակ կը բերէ թէ Մովսէս ալ Յոթորէն խնամատարութիւն սորվեցաւ, և Դաւիթ ալ Նաթանի յանդիմանութեամբ սխալանքը ճանչցաւ (ԸՆԴ· 119)։

970. Ուղեգրնք մանրամասնօրէն վերլուծել Ներսէսի նամակը (ԸՆԴ· 109–120), որպէսզի ուղղութեամբ և ճշդութեամբ պատկերացուի անոր միտքն ու նպատակը միաբեան եռանդ եղած ատեն։ Որովհետև անուրանալի է, որ միաբենական ձգտումներու առաջին քայլը և միաբենական խնդիրին առաջին ծրագիրը Շնորհալիէն սկսաւ Մամեստիոյ անակնկալութեան մէջ։ Ներսէս թէ իրրև եպիսկոպոս, և թէ իրրև կաթողիկոս, և եթէ ուղենք՝ նաև իրրև մի պարզ հայազատ նոյ տատցեալ, սիրտի կսկիծով կը նկատէր քրիստոնէութեան անջատումները, և անոր գործնական վնասները իւր աչքին ներքեւ կը տեսնէր Հռոմկլայի դիտատոցէն, որուն տարածը Յոյներ ու Լատիններ ու Հայեր, կրկ միասին Աստղազիներու և այլազգիներու դէմ պատերազմ կը մղէին, իրենց մէջ անհաշտ կերպով իրարու դէմ կը մրցէին, և իրարու վնասելու և իրար կործանելու կ'աշխատէին։ Ներսէս, վհն և բարձր զգացումներով վառուած սիրտ մը, քրիստոնէութեան միաւորութիւնը իրր միայն պայման կը նկատէր այդ չարիքին, և անոր արդիւնաւորման աշխատիլը իրեն նուիրական պարտք սեպելով, գործին կը ձեռնարկէր։ Ներսէսի տեսութեամբ պէտք չէր որ անջատ նոյ եկեղեցիներէն և ոչ մին՝ քրիստոնէութիւնը իրր իւր ազգական սուրբ հաստատութիւնն ըմբռնէր, և ոչ ալ իւր դրութիւնը իրր ամենուն պարտաւորիչ առաջարկէր, այլ ճշմարտութիւնը պիտի հաստատէր մասերու միաւորութեան մէջ։ Քրիստոնէութիւնը մարդոյ սիրտէն և առաքելոց և վարդապետաց հնդիմակութեան մէջ հաստատուած պէտք էր ճնոր, իւրաքանչիւր մասնաւոր եկեղեցիներէ բարձր ընդհանուր դրութիւն մը, որուն հանդէպ եթէ հիմնապէս տարաձայնող դրութիւնը, պէտք էր գինքն ուղղէր։ Հիմնական կէտերէ զատ ոչ մէկը միւսին վրայ պիտի ճոխանար, այլ իւր սովորութիւնները իրեն պիտի պահէր և ուրիշին վրայ պիտի չբռնանար։ Ներսէս չէր ընդհանուր եկեղեցի մը՝ ակը, որ հրամայէ, և եկեղեցի մը՝ ծառայ, որ հնազանդի, եկեղեցի մը որ ինքզինքը ուղղութեան կանոն կարծէ, և եկեղեցի մը որ միւսը ընդօրինակելու պարտաւորուի։ Այդ դրութիւնը խակապէս և տիրապէս Հայոց աստուածային եկեղեցւոյ սկզբունքն է, որուն ոչ Յունաստանը կը մօտենայ, և ոչ Հռոմէական կը հասնի. բայց Ներսէս իւր բարեմտութեան մէջ կը կարծէր որ հնարաւոր է զանոնք համոզել, տեսնելով այն վտանգը՝ որ խաչակրութեան գործունէութիւնը բոլոր քրիստոնէից կը սպառնար, և որ Աբեւակի մէջ ասկի զգալի և չօշափելի վիճակ մը ստացած էր։ Ներսէսի զգացած միաբենական ձգտումը՝ ճշմարիտ քրիստոնէի անկախ զգացումն էր, զատ հայազատութիւն էր, և չենք գիտեր թէ ինչպէս անոր մէջ ոմանք յունադատութիւն տեսան, և ոմանք հռոմէադատութիւն գրատան։ Ներսէս կրնար մտածել, որ Հայերը միաբեան սիրոյն ինչ ինչ զիջողութիւններ կարենան ընել, բայց փոխադարձ զիջողութիւններ, և ոչ թէ Հայ եկեղեցին Յոյն եկեղեցին մէջ ընկղմելու ենթադրութիւն։ Արժան է այդ մասին մտադրութեամբ կարդալ Մանուէլի ուղղուած նամակին ամբողջութիւնը, զոր մենք չատ ամփոփ կերպով միայն կրցանք վերլուծել։

971. Նկատողութեան առնելու կէտ մըն ալ, Հռոմէադատութեան ազգայիններու՝ Շնորհալին իրենց նպաստաւոր կարծելն է, զայն բարձրացնելով, և մինչեւ իսկ իրրեւ սուրբ իրենց

եկեղեցիներուն մէջ ծանկով։ Ներսէսի բոլոր միաբնական գործունէութիւնը ամբողջ

ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ԿԱՐԾԻՔ

Յոյներու հետ եղաւ, Լատիններու հետ ոչ չըփուեցաւ, ոչ բանակցեցաւ, ոչ թղթակցեցաւ, և ոչ առնչութիւն ունեցաւ։ Եթէ կաթողիկոսութենէն առաջ Հռոմ ղրկուած Գրիգորի պատգամաւորութեան մէջ արդէն մաս ունեցած ալ ըլլայ, տեսանք թէ ինչ պիտականութեան գործ էր այն, և թէ ինչպէս առանց հետեւանքի և առանց արդիւնքի ձեռնարկ մը եղաւ (§ 942)։ Ներսէս իւր բովանդակ հայրապետութեան ժամանակ Հռոմի հետ բնաւ յարաբերութիւն չունեցաւ։ Իսկ Յոյներն ալ Ներսէսի կաթողիկոսութեան օրով, այսինքն Փոխիոսի ու Կերուլարիոսի պատրիարքութենէն չատ ետքը, հիմնապէս և հաստատապէս բաժնուած էին Հռոմէ. և Յոյներուն և Լատիններուն մէջ հոգեւոր հաղորդակցութիւնը խզուած էր, և չենք իմանար, թէ ինչպէս իրր հռոմէադաւանութիւն կրնայ սեպնուիլ յունադաւանութեան հետ յարաբերութեան մտնելը։ Կ'երեւի թէ մեր Հռոմէադաւան ազգայիններն ալ բռնուած են կարմռոսի բռնուած կամ Կալմռոսի լարած ծուղակին մէջ, որ Յոյներուն բերնով գործածուած Հռոմէական բացատրութիւնը, փոխանակ Հռոմէական իմաստ, Հռոմեական կը թարգմանէ (ԿԱԼ. 320), Ներսէս Լատիններու հետ չվուելու, կամ անոնց վրայ յոյս դնելու առիթն ալ չունեցաւ, վասն զի առաջին խաչակրութեան առնէն կազմուած իշխանութիւնները հազիւհազ իրենց էին կամ ակարացած. և 1147'ին Լուդովիկոս Է Գաղղիոյ և Կոնրատոս Գ Գերմանիոյ թագաւորներուն առաջնորդութեամբ կազմուած երկրորդ խաչակրութիւնն ալ՝ գժբախտ և ապարդիւն վախճան ունեցած էր, և Ազգազեաց սիրապետութիւններր հազիւհազ ընդարձակուած էին, և ինքն Ներսէս ալ Հռոմկլայի մէջ՝ Հռէթի աւատատներու հովանաւորութեան ներքեւ կ'ապրէր։ Յոյները աւելի վատահութիւն կը ներշնչէին Մանուէլ կայսեր ազդեցութեան և կարողութեան չնորհիւ, Կիլիկիա և Լամբրոն ալ անոր գերիշխանութիւնը կը ճանչնային, և անոնց հետ միաձուլութիւնն ու միաւորութիւնը կրնար Հայաստան օգտակար ըլլալ։ Ահա այդ տեսակէտը կը մշակէր Ներսէս, իր որչափ եկեղեցւոյէ՝ նոյնչափ ազգասէր ձեռնարկներովը։ Այսչափն առայժմ բաւական ըլլայ Ներսէսի բուն տեսակէտը, և Մանուէլի ղրկած նամակին իսկական իմաստը բացատրելու համար։

972. Ներսէս Մանուէլին ուղղած նամակին կցաց նոր գրուած մըն ալ Սահակ Հաբուսոյ Հայոց Պետրոս Եպիսկոպոսի վերաբերութեամբ, (ԸՆԴ. 120), յոտնկայս իր կանուխէն դրածը երէց ըլլալ, և Խնդրոյ ուղարկել Մանուէլ (ԸՆԴ. 109)։ Մանուէլի նամակին մէջ յայտնապէս նոր գիր ուղուած չէր, բայց զօրութեամբ կ'իմացուէր Ներսէսին ամենայն պարբերութեամբ կոստանդնուպոլսի երթալուն առթիւ (ԸՆԴ. 108). և Սմբատ պալատականն ալ բերանացի բացատրած էր գայն, քանի որ իրեն յանձնարարուած էր կենդանի բարբառով պարզել ըսելիքն (ԸՆԴ. 109)։ Առաջին գիրը պարզ եպիսկոպոսի մը հեղինակութիւնն ունէր, Մանուէլ պէտք կ'ըզգար կաթողիկոսին առարգութեամբ հաստատած հիմնագիր մը ունենալ, և հարկաւ Գրիգոր ուզուած էր այդ հաստատութիւնը, զոր այժմ Ներսէս կը պարտաւորուէր տալ, և իբրև եպիսկոպոս գրածը իբրև կաթողիկոս վաւերացնել։ Իր տեսութեամբ կրկնութիւն մը աւելորդ էր՝ քանի որ գրողը նոյն էր, բայց կը համակերպէր, որովհետեւ ընդունած Սմբատ պալատականն պահանջած, գլխաւոր առարկութիւնն էր (ԸՆԴ. 121)։ Գրածին անկեղծութիւնն ալ հաստատելով, կ'ըսէ թէ ուղղութիւնն ալ ընդունելով, ընդհանրական խաչաբաձողական խաչ ձեռնադրելով կերպարանքն ալ ինչպէս նախ վերան լուսով ողողուած ընծան, ինչպէս ամանք կը կարծեն, այլ զուտ ճչմարտութիւնն է զոր գիրով կը ներկայանք։ Գրուածքի իւր ամբողջութեան մէջ առաջինէն (§ 951) տարբերութիւն չունի, միայն աւելնան նոր ցարանի մը կարգին կապուած չըլլալով, այսինքն առջ Սահակ Հաբուսոյ մասերը, դաւանական կէտերը քովէքով կը միացնէ (ԸՆԴ. 120–130), և յետոյ Յաղթ աստուածընդունելութեան եկեղեցւոյ ծիսական կէտերը կ'ամփոփէ (ԸՆԴ. 130–143)։ Առաջին մասին մէջ դարձակօրէն կը գրէ դարձեալ բնութեանց

միութեան կամ միաւորութեան կէտը, մերժելով և հերքելով Նեստորն ու Եւտիքէսը, բայց և հերքելով Լեւոնի «ՃՇ և «ՃՇ դարձուածը, և պնդելով յԵրկուց բնութենէն ի Լե՛ալ (ԸՆԴ. 126), կամ «ը է յԵրկուս բնա՛լ ըստ է յԵրկուց գոյացեալ բնութիւնն (ԸՆԴ. 129) բանաձեւերը, համաձայն Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութեան, որ ոչ բնաթիւնութիւնն կորուսաը կամ չփոթումը, այլ պարզապէս միաւորութիւնը կը պաշտպանէ, ինչպէս հոգի ու մարմինը մարդուն մէջ։ Իսկ աստնդութեանց կամ ձիականութեանց մէջ նոյն կը պաշտպանէ բազարջով պատարագելու Քրիստոսի գործածութեան հետեւողութեամբ, բայց կը նկրէ Յոյներուն բազարջ գործածելը։ Կը պաշտպանէ անչուր բաժակը, առանց զատապարտելու չուր խառնողները։ Կը բացատրէ Ծնունդ ու Մկրտութիւն միասին տօնելու հետքիւնը ու ճչմարտութիւնը, բայց տարբեր տօնողներուն նկատմամբ կ'ըսէ, թէ Երեմն զատին ալ տարբեր օրեր կը տօնուէր, առանց եկեղեցւոյ միութիւնը խանգարելու։ Նոյն ոճով կը խօսի Սուքը Աստուածնի Խաչելեաց՝ն, խաչերու բեւեռ գրնելուն, խաչերը օրհնելուն, պատկերներ պատուելուն, և Առաջաւորաց պահքին վրայ, միշտ պաշտպանելով Հայ եկեղեցւոյ աւանդութիւնն ու սովորութիւնը, և ազատական տեսութեամբ իւրաքանչիւրին ազատ թողլով պահել իր սովորութիւնները։ Մէկ խօսքով Շնորհալին բարձրաբարբառ քարոզիչն է Հայոց և կեղեցւոյ ներոզամիտ և լայնախոհ տեսութեան, որ եկեղեցւոյ միութիւնը կ'ըմբռնէ հինգական կէտերու համաձայնութեան և փոխադարձ հոգեւոր հաղորդակցութեան մէջ, և կը մերժէ սիրապետութեան և տարկարար նամնգութեան ամէն պահանջները, որոց վրայ հաստատուած են Յոյն ու Լատին եկեղեցիներ միութեան անհրաժեշտ պայմանը։

973. Մանուէլի նամակը 1167'ին վերջերը գրուած ըլլալով (§ 960), մինչև որ

ՄԼԵՉ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏ

Սմբատ պալատական Հռոմկլայ գար, տեսակցութիւններ թրանային եւ գիրերը պատրաստէին, հարկաւ 1168 տարին սկսած կ'ըլլար, որով հազիւ գարնան բացուելուն կրցած է Սմբատ Կիլիկիայէ Կոստանդնուպոլիս գանալ։ Ներսէսի նամակը լաւ տպաւորութիւն ըրաւ, կ'ըսէ Լամբրոնացին, և Յոյները չէնէին յաջողին փայլուպրէնէն ընդ առնէին առ նէնեցեաց Հայոց, մանաւանդ և սիրէքն առնէին գեղարուեստ և ըստ ձանելոյ ուիրճին պատրուեանն (ԸՆԴ. 143)։ Մեր տեսութենն է թէ պէտք չէ այս բացատրութենէն՝ կատարեալ գործակցութեան նշանակութիւն տալ, որովհետեւ քանի մը տարիներ անցան մինչեւ որ Մանուէլի կողմէն նոր պատասխան մը գար, և այդ միջոցին Մանուէլ կայսրն ու Միքայէլ պատրիարք, որ Ղուկասի յաջորդած էր, և եպիսկոպոսաց սինհոդոսը մտածեցին կերպ մը գտնել, որպէսզի Ներսէսի դիւրամատչելի ընթացքէն օգտուին, և Հայոց եկեղեցին իրենց եկեղեցւոյն հպատակեցնելու կամ խաւնելու կերպը գտնեն։ Երբ Յոյներ այս մտածումներով կը զբաղէին, ապրիլ կիլիկիոյ իշխանութիւնը նոր պատահարներու դիմաց կը գտնուէր։ Թորոս իշխանապետ կը վախճանէր 1168'ին (ՍՄՐ. 100) մայիս 11'ին Յայսմաւուրքի հաշուով, բայց եթէ մարտի 4'ը պիտի ընդունինք (ՅԱՍ. Ա. 210), պէտք կ'ըլլայ չարժական տոմարով նոյեմբեր 7'ին առնել Թորոսի մահուան թուականը։ Թորոս երկրորդ՝ առաջին Ռուբինեան եղբ նշանաւորագոյն անձն եղաւ Կիլիկիոյ իշխանապետներուն մէջ, վերականգնելով հնկած ու գադարած իշխանութիւնը (§ 943), և գայն կատարեալ կարգաւորութեան մէջ պահելով մինչև իր մահը։ Թորոսի համար կը գրէ Անեցին, թէ Երջանկաբեալ ծերա (ՍԱՄ. 135), և չենք գիտեր թէ միայն կրօնական պարտաւորութիւններ կատարած ըլլալուն վրայ պիտի իմանանք. թէ ոչ Թորոս ալ Սրբազանի մէջ տեսի ունեցած ազգութեան հետեւեցաւ, որով աշխարհի իշխաններ վերջին պահուն կրօնաւորութեան ձեւ կ'առնէին, իբրև ապաչխարողական նշան և առաքինական մի գործ։ Թորոս չափահաս որու գատակ չունէր, այլ միայն տասը տրէք ի Երբ Լեռնէ էր (ՎԱՀ. 210), որ Երէքն Ռուբէնն (ՍՄՐ. 100), և յաջորդ հռչակուեցաւ, իբր մնձ նոր կամ Թորոսի աներջ՝ Թովմաս իշխանի իմաստութեամբ, որ Պայլ մականունաւոր ձանօթ է, բանիական պատանութենով։ Թէպէտ Թովմաս լաւ իմաստակալ էր իբր Թագաւոր, սակայն նոր պատմագիրներ ազգութեան

են բրած անոր անունը իշխանապահներուն չարքին անցընել, իբրև բուն ախր իշխանութեան (ՁԱՄ. յաւ. 107)։ Մինչ, Թորոսի եղբայրը, որ եղբօր հետ գժտելով Հալէպի սուլտանին մօտ կը մնար (§ 948), ինքզինք յաջորդ նկատուց եղբօր իշխանութեանը, և Հալէպի սուլտանին բանակով Թոխտամի վրայ եկաւ, բայց չյաջողելով, միայն Հայոց քաղաքը քանդեց, և կրկին գօրութեամբ նորէն յարձակեցաւ։ Այս անգամ Թոխտամս պարտաւորեցաւ տեղի տալ, և Անտիոք փախչիլ Լատիններու մօտ (Վ.Ա.Հ. 211), և պզտիկ Ռուբէնն ալ փրծաւ ի Հռոմկլա (ՍՄՌ. 101)։ Հայոց իշխաններ հատանեցան Մլեհի իշխանապետութիւնը ընդունիլ. և այսպէս նա 1069ին Ռուբինեանց օրինաւոր յաջորդութեան անցաւ, և խաղաղարար սիրապահեց, մանաւանդ երբ Ռուբէն ալ անոր ծառայ Հռոմկլայի մէջ (ՍՄՌ. 101)։ Վանքամ կը գրէ, գԹորոսի որդին առեալ սպասդոց և սպանեալ (Վ.Ա.Հ. 211), բայց չգացատարեր թէ ո՞ւր և ինչպէ՞ս։ Իրաւ ալ գարմանալի կ'ըլլար, որ Ներսէս կաթողիկոսի պաշտպանութեան ապաւինած ազգն, չարագործներ կարենային ձեռք անցընել և սպաննել։ Պատմութիւնը բնաւ կաթողիկոսին մասնակցութիւնը չդիտեր այդ քաղաքական պատահարներուն մէջ, որոց միջամտելն ալ դժուար էր իրեն, իր դիրքին հետեւութեան պատճառով։ Միւս կողմէն գործը կը կատարուէր Հալէպի սուլտան Նուրետտինի կամաք, Ներսէս ալ Հռոմկլայի մէջ անոր հովանաւորութեան ներքև էր, և չէր կրնար հակառակ ուղղութիւն ցոյց տալ, գուցէ յարաբերութեանց դիւրութիւն մըն ալ կ'ակնկալէր, երբ Կիլիկիա ու Հռոմկլայ միեւնոյն գերիշխանութեան ներքև միանային։ Ներսէսի ճնացեալ կեանքը Մլեհի իշխանապետութեան ժամանակակից եղաւ, բայց ոչ Մլեհ դիւրութիւն մը ատացաւ, և ոչ Մլեհ Ներսէսի եկեղեցական գործերուն միջամտեց։

974. Ներսէսի տա կայսր գրած նամակը և Արեւելք գալու առաջարկը երկար առին խորհրդածութեան առարկայ եղան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ։ Կ'երեւի թէ Մանուէլ բոլորովին անգործնական չէր նկատած Ներսէսի առաջարկը, սակայն իրականացումը դժուարացաւ, դի արեւմտեան աշխարհին չդիմադրեց ընդունիլ անխուսափելի պետութեան (ՎԱՀ. 144)։ Իրօք ալ Հռոմկլայէն ոչ միայն Հայոց պատերազմներ կը մղէր այդ միջոցին, և կիլիկիոյ պատահարներն ալ (§ 973) ապահովութիւն չէին ներշնչեր։ Հաղիւ թէ 1170ին, երբ պահ մը ամէն կողմ հանդարտութիւն կը տիրէր, Մանուէլ կրցաւ միտքն ձեռնարկին դարձնել, և ուզեց ուղիղ մօտէն անվտանգ ճշմարտապէս կամաց Հայաստանեայց, և վստահ ըլլալ թէ պետքէն ետ նոցա դիւրութիւն կը տրուէր (ՎՆԴ. 244), այսինքն թէ յանձնառու պիտի ըլլան Յոյներուն գաւանութեան և արարողութեանց համակերպիլ։ Այս անգամ գործը մինակ նամակով չուզեց վերջացնել, այլ կրկու պատգամաւորներ ճանապարհ հանեց, մէկը Թէոդիանոս Մայնոտ որ է Մագիստրոս, ազգաւ Յոյն, միւսը Յովհաննէս Ռոման, ազգաւ Հայ, Փիլիպպոպոլսի Հայոց վանքին վանահայրը, որ կրնեն վահան ալ կոչուած է։ Զեռնարկին նամակ մըն ալ առաւ 1170 մայիսին դրուած, և ուղղուած պատուական և խոհեմ կոչուած Հայոց պետառն Ներսէսի (ՎՆԴ. 144)։ Թէոդիանոս և Յովհաննէս մայիս 15ին կայսրութեան սահմանագլուխը անցան, և փութացին Հռոմկլայ հասնիլ, գիրը ներկայել և բանակցութեան ու վիճաբանութեան մանել Ներսէսի հետ, գլխաւորապէս դաւանութեան և երկոքեան բաժանութեան վրայ։ Թէոդիանոս իսկոյն իսկ ներկայացաւ պետին, և ընդունելութիւնը ըրաւ մեծ պատուով, և ընդունելութեան ատեն գիրը կարդացուեցաւ, որուն բովանդակութիւնը հետեւեալն էր։

975. Թէոդիանոս Ներսէսի հետ ունեցած բանակցութիւնը ու վիճաբանութիւնները գիրի առած էր, ու կաթողիկոսը կը գտաւ նոյն, է չեթէ ուշնուշով դիտես պիտի հարցանքն նշանաւոր երկրորդ գիրը մըն ալ պատրաստից սուրբ բնութեան խնդրին մասին (ՎՆԴ. 145–153), որ կը կրէ Հայոց 619 այսինքն, 1170 թուականը, Հայոց արեգ և Հռոմոց հանգիստը ամսոյն գրուած, և գայն յանձնից Թէոդիանոսի և Յովհաննէսի տանիլ Բիւզանդիան։ Նամակին թուականը կը հաստատէ թէ տակաւին չարժական տոմարն էր որ տակաւորապէս կը գործածուէր Հայոց մէջ, և մինչ ալ սոյն հիմամբ չարունակ չարժական տոմարի հաշիւները ազատ կը բերինք։ Վասն գի իրօք Հայոց 619 թուականին արեգը կը սկսէր սեպտեմբեր 5ին և կը վերջանար հոկտեմբեր 4ին, մինչ անշարժ տոմարով արեգի սկիզբը կը համեմատուի մարտի 9ին։ Ներսէսի բացատրութեամբ արեգին հոկտեմբերի համեմատութիւնն կը քաղանք (ՎՆԴ. 153) թէ նամակը գրուած է արեգի վերջին և հոկտեմբերի առաջին չորս օրերէն մէկուն, և թերեւս նոյնիսկ հոկտեմբեր 1ին։

տարակ ըմբռնելութեան չորս էջ ընդարձակ խնդրութիւն, և ըստ այնմ որոշում տալ։ Ամենը կ'ըսէ, չօրոք չպիտուի գործերէն պարզութիւնը, և չունի իր մօտ եպիսկոպոսներ և վարդապետներ, և առանց խորհրդակցութեան նոցա անմբէ է պատասխանել գոլ պատրաստի (ՎՆԴ. 147)։ Միեւնոյն տեսութեամբ ձգտելով գաւանութեան երրորդ գիրը մըն ալ պատրաստից սուկ բնութեան խնդրին մասին (ՎՆԴ. 145–153), որ կը կրէ Հայոց 619 այսինքն, 1170 թուականը, Հայոց արեգ և Հռոմոց հանգիստը ամսոյն գրուած, և գայն յանձնից Թէոդիանոսի և Յովհաննէսի տանիլ Բիւզանդիան։ Նամակին թուականը կը հաստատէ թէ տակաւին չարժական տոմարն էր որ տակաւորապէս կը գործածուէր Հայոց մէջ, և մինչ ալ սոյն հիմամբ չարունակ չարժական տոմարի հաշիւները ազատ կը բերինք։ Վասն գի իրօք Հայոց 619 թուականին արեգը կը սկսէր սեպտեմբեր 5ին և կը վերջանար հոկտեմբեր 4ին, մինչ անշարժ տոմարով արեգի սկիզբը կը համեմատուի մարտի 9ին։ Ներսէսի բացատրութեամբ արեգին հոկտեմբերի համեմատութիւնն կը քաղանք (ՎՆԴ. 153) թէ նամակը գրուած է արեգի վերջին և հոկտեմբերի առաջին չորս օրերէն մէկուն, և թերեւս նոյնիսկ հոկտեմբեր 1ին։

ԹԷՈՐԻԱՆՈՍԻ ԳՐՈՒԱԾԸ

ՔԷՈՐԻԱՆՈՍ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐ

և հոմէոպաթանութեան հասցնէ, ինչ որ իր բան դիտուի է։ Ըստ այժմ չարժէր որ ունի երկարենք գրութեան մը վրայ, որ Յոյն վարդապետին ինքնագովութեան և կեղծիքներուն միայն փոքրը կրնայ նկատուիլ, և ոչ իրական պատմութիւն։

976. Այդ գրուածէն կը քաղենք, որ վիճաբանութեանց առեն Ներսէսի հետ գրաքննուած են իր ազգական Գրիգոր եպիսկոպոսը (ԿԱԼ. 261), որ կը կարծուի ըլլալ Վասիլ եղբօրը որդին Գրիգոր ազգն, Պետրոս եպիսկոպոս Սափերիայ (ԿԱԼ. 262), հաւանաբար Սաւրիայ, այսինքն է Իսաւրիոյ, Յովհաննէս Ասորի եւ պիսկոպոս Կեսարիոյ (ԿԱԼ. 277), որ պէտք է ըլլայ Բէսաւնը, Սահակ եպիսկոպոս (ԿԱԼ. 289), և Վրթանէս վարդապետ (ԿԱԼ. 278)։ Թէորիանոս անուած է վէպէկոպոսն Հայոց պէտրոսեանէտ քաղէտ էտ (ԿԱԼ. 279)։ Կ'ըսէ նաև թէ Ներսէս իրր քաղկեդոնականութեան պաշտպան յիշած է ոճ կոնդակնիս Հայոց որոյ անուն էր Յովհաննէս, և որ ապրած կ'ըլլայ առաջ քան զՅովհաննէս Երզնկացի մաց։ Արդ 1170'էն 200 տարի առաջ, այսինքն 970'ին ապրող կաթողիկոսը Վահան Սիւնին է (§ 771), և Յովհան ու Վահան անուններ տակաւ փոխանակուած են։ Բայց զարմանալի կ'ըլլար որ Ներսէս այդչափ բարձրացնէր զանձնէէ կաթողիկոսին անունը, և գիրք մը յօդուածներ բերէ և նմանէ ընդդէմ Մխիթարեանց, և զոր Գրիգոր Պահլաւունին ալ հաստատել ըլլայ (ԿԱԼ. 312)։ Յովհաննէս կաթողիկոս մը որ գաւանական գիրք մը ունի՝ միայն Օձնեցին է, բայց այն 450 տարի առաջ ապրած էր, և ընդդէմ Երեւանցոց գրած էր, և ոչ ընդդէմ Միաբնակաց (§ 570), զոր Գրիգոր և Ներսէս ալ կրնային հաստատել առանց քաղկեդոնիկ ըլլալու։ Այսչափ ինչ բաւական ըլլայ Թէոդորիանոսի գրուածին վրայ։ Վերադառնանք յիշելնիք Գրիգոր եպիսկոպոս մը Շնորհալիին մաս և անոր ազգական, զոր նամակներով Վասիլի որդւոյն հետ։ Այդ առթիւ պէտք է յիշենք միւս Գրիգոր եպիսկոպոսն ալ, Շահանի որդին, ուսանողի անունով Ապիրատ կոչուած, որ իրր մեկնաբան գործածուեցաւ կաթողիկոսանալէն եօթը։ Պահլաւունիք սակաւ էին իրենց ցեղէն եկեղեցականներ պատրաստել, որք լաւ կրթուած և պատրաստուած ըլլալով մկրտել, կաթողիկոսական աթոռին ժառանգական չափորդները կը նկատուէին։ Ներսէս իր երկու եպիսկոպոս եղբօրորդիներէն զատ եղբօր թոռ մըն ալ ունէր իրեն մօտ, միեւնոյն ուղղութեան և կրթութեան հանուած, այն է Շահանի Շահանդուխտ աղջկան և Լամբրոնի Օչին իշխանին կրտսեր որդին Սմբատը, զոր հաւանաբար իրեն հետ առած էր 1165'ին, վերջին անգամ Լամբրոնէ մեկնելուն առեն և զոր եկեղեցական ուսմանց մէջ կրթեց, և 1168'ին քահանայ ձեռնադրեց առանձինզ տարեկան եղած առեն, իր անունն ալ տալով անոր։ Ներսէս Լամբրոնացի, որդին ուշիմ և մտացի երիտասարդ, Շնորհալիի պէս իմաստուն և գործունեայ առաջնորդի մը ձեռքին տակ, և հայրապետանոցի պաշտօնական չրջանակին մէջ, և միաբենական խնդիրներու հետ չփոխուի, մնծամնծ իղձեր կազմից այդ մասին, և առանգուն և բուռն զգացումներ առացաւ, որք իր կեանքին ներարպիրը կազմեցին, օրինակով Շնորհալիին անկեղծ փափաքները, բայց ոչ անոր հանդարտասրտոյ և ճարտար չափաւորութիւնը։

977. Թէորիանոսի և Ութմանի Բիւզանդիա գառնալէն ետքը, նորէն երկու տարիներ կ'անցնին, մինչեւ որ Մեծաւել կայսր Հայոց կաթողիկոսին նամակին ու ընթացքը կշռէր, միաբենական գործին մասին գործնական ծրագիր մը կազմէր, և զայն վերջացնելու ձեռնարկէր։ Եթէ իրօք Ներսէս և իր եպիսկոպոսներ այնպէս համոզուած էին քաղկեդոնիկ գաւանութեան, որ բացարձակապէս կը հերքէին և կը նզովէին հակաքաղկեդոնականները (ԿԱԼ. 321), չատ աչառանք միացած պիտի չըլլար միաբենականը անմիջապէս կնքելու, և ոչ ալ հարկ պիտի ըլլար Ներսէսի վերագրել այնպիսի ծիծաղելի դեր մը, որ ժողով գումարէ, և այնտեղ կեղծելով խօսի է կողմանէ Հայոց, վճռաբանելով ընդդէմ Յունաց, և ապա պոռչաճաղ կերպէ և ահաւասիկ ուղի ասց, և գուռ բանայ է քոյ բառնալ զմուրթլինեան խոչընդոտն (ԿԱԼ. 319)։ Թէորիանոս պէտք է յիշատակած ըլլայ կայսեր ու պատրիարքը, որ անոնք կրցած են համարձակօրէն առաջարկել՝ հաչակաւոր ինը կէտերը, որ էլեոկոբէեաւ ենդէբէ են կոչուած (ԸՆԴ. 136)։ Իրաւ երկու տարուան յապաղումին պատճառ կրնան նկատուիլ կայսրութեան և Վենետկեցւոց մէջ տեղի ունեցած պատերազմները՝ բայց եթէ գործը խափսիս պատրաստ էր, դժուար չէր միեւնոյն առեն Հայոց հետ միաբիւնը կնքել, որով Մանուէլ Լատիններու դէմ մղած պայքարին օժանդակ մը գտած կ'ըլլար, Հայերը բոլորովին հեռացնելով Լատիններուն բարեկամութենէն։ Երկամեայ միջոցին համար, 1170'է 1172, որուշաւի պատմուած եղկութիւններ չունինք Շնորհալիի գործունէութեան մասին, և յարմար կը սեպենք զայն լեցնել այն մասր իրողութիւններով զոր կը գտնենք իրեն նամակներէն։

978. Ներսէսի հայրապետական գործունէութենէն նշանաւոր է Արեւորդիներուն գործը։ Ասոնք Հայ ազատ գաւառներ էին, զոր Ներսէս կը համեմատէ Հռոմի Պողոմեաններուն, որք են Բալզար Բոկամիները, որով հին Պաւղիկեաններու ճիւղ մը եղած ըլլալին կը յայտնուի, Հայ Թոնդրակեցիներու նման ազանդ մը, և Թէոդոս հռոմայ մը Ամասեցիներու և Շալըթանցիներու, որոնք յիշուեցան Պահլաւունիի առեն (§ 946)։ Սակայն Ներսէսի առած բացատրութեանց մէջ, Թոնդրակեցիներու կամ Պաւղիկեաններու հետարակ եզր նչանները չեն կրնար տեսնուիլ։ Արեւի պաշտօնը, առանձնայի պաշտամունքը և բարեի ծառին յարգանքը, և այս կերպով աւելի կը մօտենան, ներկայիս եզիտի կոչուած ցեղին հետ, որ աւելի իսլամութեան կերպարանքներ առած է։ Այդ մասին կարեւոր կը սեպենք միայն բսել՝ թէ այս արեւկրան ազանդաւորներ ամրողջ միաբիւն մը չէին կազմեր, այլ տեղերու և ժամանակներու տարբերութեան համեմատ աւելի պակաս վարդապետութիւններ և սովորութիւններ ունէին, և իրարմէ անկախ ազանդներ կը կազմէին։ Սամոսատի Արեւորդիներէն խումբ մը փափաքելով Հայ եկեղեցւոյ մէջ ընդունուիլ, Թորոս արքեպիսկոպոսի և Գագան իշխանի դիմած էին, անոնք ալ կաթողիկոսէ կ'ուզեն սորվիլ թէ

ինչ ձեւերով պիտի ընդունուին։ Ներսէսի այդ առթիւ գրածը ունինք (ԸՆԴ. 223–229), ուր նախ ամէն գարձողները և զղջացողները ընդունելու քրիստոնէական սկզբունքը կը բացատրէ, յետոյ չմկրտուածները մկրտութեամբ և մկրտուածները խոստովանութեամբ և ապաշխարութեամբ ընդունիլ կը հրամայէ՝ խորհրդական ձեւերը պահելով, և յատկապէս արեւէ և սառնայէ և բարեխիղճ հրաժարումները կը չեշտէ։ Իբրև քրիստոնէական պարտաւորութիւն՝ Երէց և Երէց է պարտ խոստովանիլ և ապաշխարել կը հրամայէ, կը յանձնարարէ քրիստոնէական կրօնքը սորվեցնել, մէջերնէն աղաքներ առնելով քահանայութեան պատրաստել, Աբեւորդի կանչումը դադրեցնել։ և վերջապէս կը հրամայէ որ քահանաներ՝ մկրտութեան և խոստովանութեան և հաղորդի և թաղման, և այլ արարողութեանց համար, նուէրները հաւիթ չպահանջեն, այլ ինչ որ հաւատացեալներ իրենց կամ ընծայեն՝ բուսական համարին, որպէսզի ժողովրդեան աղքատութիւն չկրեն։ Այդ կէտերուն մասին Արեւորդիներուն պատգամաւորութեան կազմէն ալ խօսուած ըլլալը կը յիշեցնէ։

979. Վարդան պատմիչ իրր գովեստի մի կէս կը յիշէ թէ Ներսէս եօթն ամ պաշտեալ ղպոլեան կաթողիկոսութեան վախճանեցաւ՝ եօթն եպիսկոպոս չեռնադրեաւ յետ, ութ անառանէ և ընտէր, ո՛ր վերդապետ և ո՛ր փեղեռոփայ (ՎԱՐ. 129)։ Աւալ պատմիչը կ'ուզէ չեշտել թէ ոչ չատեր և ո՛չ անարժաններ ձեռնադրեց, և ոչ ալ կաչառքով չնորհաբաշխութիւններ բրաւ։ Մտայղ է որ եօթն տարիներու մէջ չատ աւելի վիճակներ կրնային եպիսկոպոսի սկաք ունենալ, բայց կ'երեւի թէ չատ խոհեմ եղած է Ներսէս այդ մասին։ Եօթը եպիսկոպոսներու անուններուն յիշուած չեն, բայց գիտնք թէ տասնեմէկ մէկը եղած է կարսի եպիսկոպոս Յաչատուր, զոր ձեռնադրած է Ներսէս անոր ազգակից Աբրահամին տեղը։ Այդ մասին յղած գիր չբէ (ԸՆԴ. 218–222) նամակէն կը քաղենք, որ Յաչատուր Հանձոյ կը կոչուի պարզապէս, և ամուսնացեալ գաւակարգէ եղած ըլլալը հաւանական կ'երեւի, զի թէպէտ վանականներու կամ

կաւակրօններու ալ հռհռալ կսչումը սրբուած է կրնայն, այլ անոնք վճռեցէջէջ կչուած են։ Ձեռնադրութիւնը կատարած է Ներսէս Ե ապոստոլական աբեղապետաց ու ասրբ լուսաւորչին ազգէն, որով Աջին ձեռնադրութեանց ալ գործածուած ըլլալը կը տեսնուի։ Նոյն գիրին մէջ ամուսնութեանց վրայ խօսելով կը յիշեցնէ ատն Ե ինչ անբաժանելի ըսքնաորոշութիւնն օրէնքը, կը մեզադրէ որ ոմանք չեզնեկոպոսաց սրբեցնէին, արհամարհելով զբրեն Աստուծոյ, քահանան անխորհուրդ ամուսնալ ինչ կոչուցուցնէ ոմանայի, և կը հռչակէ թէ բաժանումը օրէն չէ, բայ է բանէ պոռնկութիւնն, և ոչ այլ ևս են է կանոնս ասրբ հարցն քրիստոս պատճառ (ԸՆԴ. 220)։ Աւելի ամուսնալուծման կանոնը կը հաստատուի, բայց միշտ կանոնական պատճառներով և եկեղեցական իշխանութեամբ։ Թուղթին մնացեալ մասերը բարեկարգութեան խրատներ են թէ ձեռնադրեալին և թէ իր ժողովուրդին ուղղուած։ Ներսէսի եօթն եպիսկոպոսներէն մէկն ալ պէտք է եղած ըլլայ Սահմոսոց Սիւնեաց եպիսկոպոսը, որ 1168'ին յայտարկեց իւր հօր և նախորդին Գրիգորի (ՕՐԲ. Բ. 86), այն որ Պահլաւունիէն էր ձեռնադրուած (§ 944), և հարկաւ Սահմոսոց ալ անոր հետեւած կ'ըլլայ։ Սահմոսոյ եպիսկոպոսաց համար բան մը չգտնը Հառիկայի ամուսնէն ձեռնադրուած ըլլալը կը հաստատէ։ Յիշեալ եօթն եպիսկոպոսներու մէջ կրնային թերևս համարուիլ, իբ եղբօրորդիներն ալ Գրիգոր Տգայ և Գրիգոր Ապիրատ, եթէ անոնք աւելի կանուխ Պահլաւունիէն ձեռնադրուած չէին, ինչ որ մեզի աւելի հաւանական կ'երևի, քանի որ Պահլաւունիներ երիտասարդ տարիքներնուն մէջ եկեղեցական ասպետներու կը բարձրանային։ Հետևաբար կարող և Սիւնեաց եպիսկոպոսներէն զատ՝ Ներսէսի ձեռնադրած միւս հինգին ալ, գլխաւոր վիճակներու թեմակալներ պէտք է եղած ըլլան։

980. Ներսէս Շնորհալի Մանուէլի գրած նամակին մէջ խոստացած էր միաբննական ինդիրին վերջ տալու համար ժողով գումարել (§ 974), սակայն յայտնի է թէ այդ մասին բնաւ չսասկնալ միտք չունէր, և մինչև որ Յոյներուն կողմէն որոշակի և ընդդիմակի պատասխաններ չըստանար և միաբննը իր իմացած կերպով ծրագրուած չսեանէր, բնաւ պաշտօնական գործողութեանց անցնելու մըտադիր չէր։ Այդ դիտումը յայտնապէս կը տեսնուի ատ եպիսկոպոսս և վերջապէս Հայոց պատմչայ գրած նամակին մէջ (ԸՆԴ. 209–210), ուր յիշելէ ետքը թէ կայսեր կողմէն ատաջարկներ և պատգամաւորներ եկած են, կը վստահացնէ թէ առանց կանխաւ իրենց հետ ժողով գումարելու որոշում պիտի չտայ, և կը զգուշացնէ զի մի չանհամոզէք ոմանց անողոքսէս ինչ ըսելս՝ յայնժամայ ինչ կորնչիցէ։ Ատ այժմ կը գոհանայ ազօթք յանձնարարել, սակայն ժողովի հրաւէր չըներ, այլ միայն կը յանձնարարէ գալ, յորժամ ձեզ ոտքի ատ է ինձ, չէս այնմս հրաւիրանաց, կոչեն ձեզ և քան։ Աւելի մանրամասնութեանց չմտներ, այլ կը թողու որ ջեռնդարքն չեկնելը եղբայրտ հասկնան։ Իսկ այդ եղբայրները հարկաւ գործին մտէն տեղեկութիւն ունեցող եպիսկոպոսներ և վարդապետներ են, որ կ'երթան կոպոններ և վարդապետներ, յորս եթէ յորժամ ընդունող Ներսէսի կարծեցեալ կացութենէն (§ 975)։ Ներսէս ոչ միայն չէ կրցած այդպիսի յայտարարութիւն մը ընել, այլ և ընդունողները խաբել կը յանդիմանէ, որոնք ապօրինաբար է հայրենապատ ատանդնց կը կարծեն ազէկ բան մը բրած ըլլալ։ Այս տեսակէն է Պօղոս Տարսոնացի քահանան, որ ինքզինքը Սամոսատացի ընկերէն ամբաստանեալ կարծելով, չքմեղանաց գիր մը գրած էր Ներսէսի, և իբ հռոմայնալ ըլլալը կը պաշտպանէր։ Ներսէս այդ գիրին պատասխանելով (ԸՆԴ. 207–209) կը յայտարարէ, թէ եղելութիւնը միայն նոյն ինքն Պօղոսի գրութենէն իմացած, իսկ անոր հռոմայնալը կը գտատպարտէ, որպեսզեալ պատ որ ատոդ Ադամին, կամ որպեսզեալ օրեր ատիքի կերպ կերպ ատաղնեբուն նմանցնելով, և վճռելով թէ կորոշ եղէ և ասոնօր, այսինքն Հայոց եկեղեցւոյն մէջ, ֆորձելըն ղբոբին սրբանաորէն

խոստացելոց բաբեացն։ Այդ խօսքեր հայոցական եկեղեցւոյն ուղղափառութիւնը պաշտպանող հոգին կը ցուցնեն, ճիշդ հայոցական ազգասիրութեամբ, որ իր գաւանութիւնը չփոխեր, բայց յարմանական փոքրութիւնն ալ իրեն բացառիկ սեփականութիւնը չըմբռներ։

ՅԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

981. Թէոդորիանոսի վիճաբանութեանց մէջ Կեսարիոյ Ասորի եպիսկոպոս Յովհաննէսի մը անունը յիշուած էր (§ 976), և հարկաւ նոյն այս Յովհաննէս եպիսկոպոսն է, զոր կը յիշէ Շնորհալի, Ասորւոց Միխայէլ պատրիարքին գրած նամակին մէջ (ԸՆԴ. 205–206)։ Ասորւոց պատրիարքը մնացած էր նոյն իսկ Պահլաւունիին վախճանած չարաթը, և Ասորի եպիսկոպոսներ նոր պատրիարքի ընտրութեան առթիւ Հայկերան հետ մերձեցման դաղափարը յղացեր, և Ներսէս եպիսկոպոսէ իրրև պատուիրակ դրկած էին Ներսէսի մօտ վանդ ծանուցանելու ընդ ազգիս ձերոյ (ԸՆԴ. 117)։ Ընտրուած պատրիարքը Միխայէլն էր, և երկու եպիսկոպոսներէն մէկը կամ աւագինը Յովհաննէսն էր։ Իսկ Հայերուն և Ասորիներուն մէջ խնդրոյ նիւթ եղող կէտը՝ ապահանութեան խնդիրն էր, այսինքն է Յաւիտենանց և Սահմոսոց տարբերութիւնը (§ 350), ինչ որ գոհացուցիչ լուծում տտացած էր Օձնեցիին առնը (§ 572), բայց ինչպէս սովորական է, ամէն մի մանր պարագայ առիթ կ'ընծայէր հին գրոյցներ նորոգելու, և այսպէս եղած էր այս անգամ ալ։ Ոմանք սկսած էին նորէն Ասորիներուն հետաստացնել, թէ Հայ չՅաւելանեայ Աղքիստանացւոյ ոնդէն գիտովնութեան, ուստի Շնորհալին կը բատակտանայ յայտարարել՝ թէ նոյնիսկ եկեղեցի չՅաւիտենանց վարդապետութիւնը ոչ միայն Յաւիտենանց վարդապետութիւնը ընդունողն և գրնդրուողն, այլ և գրնդրաբ գրդռողն գիշ, և ամէն բան Յովհաննէս եպիսկոպոսին հետ համաձայնելով, և ձեռքն ալ համաձայ թուղթ մը տտալով Միխայէլ պատրիարքին կը գտրձնէ, Թէոդորիանոսի Կոստանդնուպոլիս մեկնելէն ետքը։ Աստպահանութեան խնդրով յատկապէս կը գրտի Շնորհալին, Յակոբ Մելիքենցի Ասորի վարդապետին գրած նամակին մէջ (ԸՆԴ. 230–240). որով մանրամասնօրէն կը մեկնէ ատր գրոց վկայութիւնները և Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը, սակայն վարդապետականէն գատ, պատմական պարագայ մը չներկայեր, և գաւանական կէտեր արդէն բացատրուած են մեր նպատակին բաւական չափ (§ 574)։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՂԵԼՈՒԹԻՒՆՔ

982. Թէոդորիանոսի Կոստանդնուպոլիս գաղնալան վրայ անցած երկու տարիներու միջոցին պէտք է գնել՝ Կիլիկիոյ և Լամբրոնի իշխաններուն միջև նորէն ծագած գժտութիւնը, որ վերջացած կ'երևէր Շնորհալիի հռչատրած պատգամաւորութենէն ետքը (§ 950)։ Անկէ առաջ անգամ մըն ալ հաշտուած էին Ռուբինեանք և Օշինեանք, և խնամութիւն ալ կնքած էին Թորոսի աղջիկը ամուսնացնելով Օշինի անդրանիկին՝ Հեթումի հետ (§ 949)։ Սակայն քաղաքականութեան և սէր սիրոյ ամուսնութիւն մըն էր եղածը, և Հեթում, որ արդէն Լամբրոնի իշխան կամ սեպհական հռչակուած էր Օշինի 1169'ին մեռնելէն ետքը, ուժէ ջրոսոցէն պարտ Թորոսի, բայց անեղբն վախնալով ձայն չէր հաներ, մինչև որ չգիր ճահճան հաստաձակութիւնն առաւ, կիները արձակից և եհան է փանէն էրդի։ Մեհն որչափ ալ ժամանակին Թորոսի հետ խռոված, սակայն ուղեց ազգասէրին պատիւը պաշտպանել կամ թէ եղածը՝ թշնամութեան սաիթ մը սեպից, վասն զի վաղուց հետե Ռուբինեան և Հեթումեան տախտին ընդ գիներ (ՍՄՐ. 101)։ Մեհն պատերազմ բացաւ, Լամբրոնը պաշարեց, և բնակիչները էլսո ձեղբ ձրովՀ ովով (ՍՄՐ. 102)։ Սակայն եղելութեան պատրաստուելու պաշարման նշանն է, և կ'երևի թէ Յոյներն ալ չկրցան ապրուսապէս պաշտպանել իրենց հաստատութիւնները, և Հեթում ծանր պայմաններով պէտք է ստացած ըլլայ պաշարման վերջացումը, թէպէտ պատմիչը որշափ կերպով չգրեր պատերազմին ելքը։ և ինչ որ Գրիգոր Տգայ եպիսկոպոսին միջնորդութեան համար՝ ինչ չտատկագիրէ մը յատչ կը բերուի, չատ մթին ու անատդ կ'երևի (ՍԻՍ. 57)։ Մեհնի գործն եղաւ Ռուբինեանց իշխանութեան տեւական կեդրոն մը կազմել, գնորշէն քաղաքին Սիս, որ հին Փլատիս պոլիս քաղաքին տեղը չհետաց կը կարծուի, և իբ լաւ պիրքով յարմարագոյն էր իշխանութեան

մայրաքաղաքն ըլլալու։ Մինչև Մլհ Իսրայելեան իշխանապետներ պարագային համեմատ կը նստէին Կապիտատ, Բարձրերդ, Վահկայ, Անարզաբա, Մամեսատիա, և հատատուն կեդրոն մը չունէին։ Իսկ ինքն Մլհ թէպէտ քաջարի և չինարար, այլ բնութեամբը համակրելի չկրցաւ ըլլալ։ Պատմագիրներէն մէկը զինքն ըսրաէլիտ կ'անուանէ (ՍԱՄ·136), ուրիշ մը ֆալաշափ, ըսր և անոսրմ (ՍՄՌ·101), ուրիշ մըն ալ ազրեզի ֆորձով լսելու կը կոչէ (ՎԱՀ·211), և րրածները թուելով կը յիշէն, թէ զբաղասան եղած է բանաձ, զեպէսոպատուհա ապաճաքրէ ուրբ, զինայս հանեսս խոյսուաղէր, և ուր գրամ կը տեսնէր՝ ելլէր գնէր է ջոխբ, այսինքն յարքունիս կը գրաւէր, և այսպէս լրաս ֆանդով է զբիանաց անելոց (ՍՄՌ·101)։ Ներսէսի հետ պէտք էր որ բոլորովին տարբեր մէկ մը գտնուէր Հայ իշխանապետութեան գլուխը, որ ձեռք ձեռքի տալով մեծ արդիւնքներ յառաջ բերէին, իսկ Մլհի հետ յարաբերութիւնները ալ խզած, առանձինն կը գործէր Շնորհալի հայրապետը։

983· Մինչ այս մինչ այն, և ահա 1172 տարւոյ վերջին օրերը, նորէն Հռոմկլայ կը հանդիպի Յոյն պատգամաւորներուն, Թէոդիանոս մագիստրոս և Յովհաննէս Ուխման վանահայր, բանակցութիւնները չարունակելու, և եթէ յաջողէին, ստորագրելու պայմանով։ Ջեռնդին ունէին երկու նամակներ, մէկը Մանուէլ կայսրէն, միւսը Միքայէլ պատրիարքէն, և բանաձեւուած առաջարկութեանց ցուցակ մը ինք գլուխներու վերաձուած։ Կայսրը 1172 դեկտեմբերի սկիզբը գրած նամակով, անընդունելի կը գտնէր պահել Ա քաղաքները, թէպէտև կիւրեղ Ագիւանդրացին այդ բացատրութիւնը գործածած ըլլայ· կ'առաջարկէր որ Հայեր ժողով գումարեն և ինք գլխակորգութիւնները ընդունին, եթէ ուրիշներ ալ պէտք ըլլան՝ ուղղեն (ՐՆԴ· 154-155)։ Իսկ ինչ որ Լամբրոնացին կը յիշէ, որ այն գլուխներուն՝ որոց չեն ուզեր տալ ընտանեկան ձնազանութիւն, ղրաֆտան յոյս առնելով ևս գործեն (ՐՆԴ·154), նամակին մէջ յիշատակ չենք գտներ։ Միքայէլ պատրիարք ալ միութեան պէտքը և արդիւնքը բարձրացնելով, իրրև թէ Հայերը ժողովրութենէ ևս դառնային, կը յայտարարէր, թէ Ջէռնդրութիւնն ինք և իրեն հետ եղող եպիսկոպոսներ և ուխելեան եկեղեցին, չէիրէ իր պարզեալ ոնէն յերուսաղէմ ուղղութիւնդ, և պարտաւոր էիր ընդունել ուիդ (ՐՆԴ·157-159)։ Բայց գործին ծանրութիւնը ինք գլուխներու վրայ կը դառնար, որոնք կատարելապէս Հայ եկեղեցին հռոմէացնելու նպատակն ունէին, և կ'երեւի թէ Յոյներ միամտօրէն հաւատացած էին, թէ Ներսէսի միութեան փոփաբը՝ պիտի կարենար մինչև իր եկեղեցին փոփոխել տանիլ, ինչպէս Թէոդիանոս փորձած էր ներկայիլ գործին վիճակը։ Ինն գլուխներով կը պահանջուէին· 1· Նզովել ղ բնութիւն բառերը, և յանուանէ Եւտիքէսը, Դեոսկորոսը, Սեւերիանոսը և Տիմոթէոսը· 2· Քրիստոսի վրայ դաւանիլ երկու բնութիւն, երկու կամք և երկու ներգործութիւն· 3· Սուրբ Ասոուածածնէն վերցնել միջնակեայ ե ու ոչ խոնջոյթ բառերը· 4· Աստուածայայտնութեան ծոները Յոյներուն հետ կատարել, Աւետումի մարտ 25'ին, Ծնունդը դեկտեմբեր 25'ին, Թլփատութիւնը յունուար 1'ին, Մկրտութիւնը յունուար 6'ին, և Տեառնընդառաջը փետրուար 2'ին։ Եւ անցողակի կերպով կ'ակնկրուէր փոխել նաեւ պարզբեր ըսրնայն ֆշնան ֆէբուանեան, և ըսրբոհոյ Ասոուածածնին և գկաբապէրին և ըսրբոց առաքելոցն, և ըշլ սրբոցն, որ է բակ Հայոց յատուկ եօթնեկական դրութիւնը ջնջել· 5· Միռոնը ձիթենիի իւղով պատրաստել· 6· Պատարագին խմորուն հաց և ջրախառն բաժակ գործածել· 7· Պատարագի և սրբոյ պաշտամունց ատեն բոլոր ժողովուրդը եկեղեցւոյ մէջ պահել, ազաչախարազներուն զատ· 8· Զարթուղ և հինգերորդ և վեցերորդ և եօթներորդ կոչուած ժողովները ընդունիլ, որք են Քաղկեդոնի, Կոստանդնուպոլսոյ Բ և Գ, և Նիկիոյ Բ ժողովներուն· 9· Կաթողիկոսներու ընտրութիւնը Հռոմոյ Թագաւորին հաստատութեան ենթարկել (ՐՆԴ· 156-157)։

984· Միաքէ իսկ անգնելիք բան չէր, որ Ներսէս և Հայեր կարենային այդ պայմաններու ներքեւ միաբանութիւն կնքել և առաջարկեալ գլուխները ընդունիլ։ Սակայն

Շնորհալի հայրապետը կրկնք իր Շնորհալի կերպերը ձեռք չթողուլ, եկող պատգամաւորներուն յայտնել ինչ որ առաջին անգամ բան էր, թէ առանց ազգային ժողովի և Արեւելեան եպիսկոպոսներու և վարդապետներու հետ համաձայնութեան պատասխան չէր կրնար տալ, և թէ տակաւին ժողովը չէր հրաւիրած, Յոյներուն կողմէն գալիք առաջարկութեանց սպասելով, և թէ ձմեռնային միջոցին ժողով գումարել անհնար էր, և մինչեւ ամառ պէտք էր սպասել։ Ներսէս վստահացնելով թէ ինքն պէտք եղածը կը կատարէ, անանց բերած երկու նամակներուն մէկմէկ պատասխան գրեց, ձեռնարկեցին առաւ և գիրնք Կոստանդնուպոլիս դարձուց։ Մանուէլ կայսեր գրած նամակին մէջ համարձակօրէն կը հաստատէ, թէ ասոուածընդունելեան եղելքցոյ մեր ըսր ասնէտ, է վկայութիւնէ Աստուածածնոյնէ էրոյ հաստատեալ է, որով ուղղակի բնութեանց խնդիրին կ'ակնարկէ, այսուհանդերձ արչափ հնար լինի բանաստեղծել ղերէրոյդ բնութիւն։ Հայեր պիտի չանան զիջողութիւններ ընել, բայց ոչ էջէր է ղարդութիւնէ գասնալով է ճշմարտութիւն։ Կը յայտնէ թէ ինչ որ չեն կրնար զիջողութեամբ փոխել, պիտի պարտաւորուին պահել, կամ թէ սպասել որ ֆոյր ֆոյր ասղեցոյ ըսր ժամանակ։ Միւս կողմէն Հայերն ալ Յոյներուն պիտի առաջարկեն ինչ որ անոնց վրայ ֆպիսկոպոսութեան պատճառ կը նկատեն, որպէս զի անոնք ալ հաճին այդ կէտերը բառնալ եթէ առյդ միաբանութեան կը փափաքին։ Այս կէտերը ժողովով խորհելէ ետքը կը խոստանայ եկեղեցական պատգամաւորութեամբ ժամանակին հաղորդել, և այս կերպով Յոյներուն կողմէ նոր պատգամաւորութիւն մը գրկուելուն առկայ կ'առնէ, և ժողովը առանց Յոյներու ներկայութեան ընելու և կատարելու մասդրութիւնը կը յայտնէ (ՐՆԴ· 160-161)։ Իսկ Միքայէլ պատրիարքին գրած նամակին մէջ գեղեցիկ գործուածներով կը բարձրացնէ միութիւնը և կը գովէ միաբանութեան համար աշխատութիւնները, և փափաք կերպով կ'ապդարել վերջացնել մղդեցչին աղօթ,ածօքսօ բառակոսութեամբ և անոթ յորինօրէնութեամբ մղուած վէճերը, յորմէ ալինչ օգ-

ուեցաւ եկեղեցի, և կը պահանջէ որ Յոյներն ալ հանդիսական ֆոյրվ գումարեն, և այնպէս պատասխանեն Հայոց ժողովին առաջարկութիւններուն (ՐՆԴ· 163-165)։

985· Երբ Թէոդիանոս և Յովհաննէս պատգամաւորներ Հռոմկլայէ կը մեկնէին՝ Շնորհալին ֆոյրվ հրամայ հանդէր, Լամբրոնացիին պատմածին համեմատ (ՐՆԴ· 165)։ Սակայն մենք կը տեսնանք որ Ներսէսի կողմէն պաշտօնական հրաւիրագիր չգրուեցաւ եպիսկոպոսներուն և վարդապետներուն, և ժողովի օր չորոշուեցաւ։ Եթէ այսպիսի որոշում մը տրուած ըլլար, հարկաւ զայն չէր ջարբերակատնով հրատարակած կ'ըլլար Շնորհալին, որ Թէոդիանոսի առաջին պատգամաւորութենէն ետքն ալ՝ յատուկ չէջարբերական մը գրած էր (ՐՆԴ· 209), և Լամբրոնացին ալ զանց չէր ըներ զայն յատուկ բերել իրրև կարեւոր գործ մը։ Դարձեալ Թէոդիանոսի ըսած էին, թէ ֆոյրվն ֆուռմարուռն է յոռհանչին պարշտնէր ֆամանակ (ՐՆԴ· 159), և ըստ այսմ գտնէ մայիսին մէջ գումարման օր մը որոշած և ժողովականներ եկած պէտք էր ըլլային, քանի որ Ներսէս օգոստոսին վախճանեցաւ, և դեռ ոչ եկեղեցիներ և ոչ հաստատման նշաններ կային։ Ներսէսի մահուընէ ետքն ալ Մանուէլ ցուցակական պատգամաւորութիւն չղած տանէ՝ հաստատած կամ հաստատուելի ժողովի մը ակնարկութիւն չընէր, և նոյնինքն Ներսէսի յաջորդը կտակեր գրած նամակին մէջ՝ իր կոզմէն ինն գլուխներու մասին դիտողութիւններ կ'ընէ, և գանոնք ժողովին առաջարկած ըլլալու կամ առաջարկելու խօսքն իսկ չընէր։ Արդ եթէ իրօք Թէոդիանոսի մեկնելէն ետքը, 1173 յունուարին կամ փետրուարին, Ներսէս ինդն ֆոյրվ հրման հաներ, այն ժողովը կամ Ներսէսի մահուանէ առաջ սկսած պիտի ըլլար, կամ Ներսէսի մահուան առթիւ հաստատած եպիսկոպոսներ պիտի գրաւնէին, կամ արդէն հրաւիրուած ժողովը իր յաջորդը գումարած պիտի ըլլար, մինչ այդ պարագաներէն և ոչ մէկը ճշմարտուած է, և նոյնիսկ ժողովի խօսքն ալ բնաւ չկայ։ Ահա մեր պիտագութիւնները, որով կը համարձակինք ըսել, թէ Շնորհալին, միշտ

խոհական և զգուշաւոր, ժողով գումարելու պատրաստութիւններ ցուցուց, բայց պաշտօնապէս չհրաւիրեց։ Իւր բոլոր ըրածն ևդա. Ատենասոս վարդապետ մը ճանապհանել զԷպ Հայաստան, և անոր ձեռքով և անպաշտօն կերպով տեղեկութիւն տալ եղած բանակցութեանց և առաջարկուած ինը գլուխներուն վրայ (ՃՆԴ·323)։ Իսկ Լամբրոնացին որ միաբանաւէնջ անդով բրնեռւած, ամէն բան լաւատես աչքով տեսած է, և սիրած է մասնժողովները իրր որոշում, և սկզբնաւորութիւնները իրր կատարած գործ նկատել, կրցած է քիչ մը առջեւ երթալ իւր տեսած տեղեկութեանց մէջ։ Ապրէն ևթէ լաւ դիտենք, Լամբրոնացին պաշտօնագիրներուն քաղաքացներըը բրած տանէն իսկ, այնպիսի պարագաներ կը յիշէ, որոնք բնագիրին մէջ չեն գտնուիր, և իւր եռանդուն ու լաւատես երեւակայութեան արդիւնք սկսած է ճանչցուիլ։

986· Շնորհալին այդ պարագաները կշռած տեսնելէ, մէկ կողմէն միաբանութեան անցած տենչով մը զբաղուած երեւիլ կ'ուզէր, իսկ կողմէն յանգիման ամբողջ ժողովրդեան երեսին գործին դժուարութեան, մանաւանդ թէ անհնարութեան մասին ունեցած ըղձալը կը տեսնէր։ Այս պատճառով իւր մտքին տիրապետութեան վրայ՝ հոգեկան յուզումներ ալ կը բարդուէին, և չկրնալով այդ ծանրութեանց տակէ, միեւնոյն 1173 տարւոյ օգոստոսին մէջ, իւր բազմաչարչար և բազմարդիւն կեանքը կը կնքէր սրբութեամբ։ Լամբրոնացին իրր պատճառ կը ցուցնէ ֆիզիոլոգիական կրծիչ պատճառած տիրապետութիւնը, ուսկրնալով թէ անոր անձը չափազանց ֆամ ծիչէր ցաւոտ, որով կանխաւ առացուած տիրապետ ալ տիւարկել կ'երեւի, քանի որ վրայ կը բերէ, թէ ամառնային եղանդին ալ ջերմային օդովն փոպոյոսանէր ըսուբքն (ՃՆԴ· 165)։ Ներսէս կայիցի, Շնորհալի հայրապետ վախճանած կ'ըլլայ 73 տարեկան հասակին մէջ, իսկ օրը թէպետեւ չտարերն ճշդիւ նշանակուած, սակայն իրարու անցարմոր լինելուն և տամարական պահանջից չհամապատասխանելուն, անստուգութեան կը մատնէ օրուան ճշդութիւնը։

Լամբրոնացին իրրեւ ասկի մտէն դիտցող, 622 օգոստոս 13 հինգշաբթի օր կը դնէ (ՃՆԴ·165), իսկ ուրիշ օգոստոս 5 ըսուած է (ՅԱՅ·87), մինչ Միխայէլ Ասորի, նոյնպէս ժամանակակից, 612 օգոստոս 8 հինգշաբթի օր կը նչանակէ (ՄԻԽ·471)։ Միխայէլի տարեթիւն գրչութեան սխալ ենթադրելով և 622 կարգալով, ինչպէս կը դնէ և Ամրատ (ՍՄԲ·102), և Անեցին 623 ըսելն ալ (ՍԱՄ·139) անոր մտանելով, և ժամանակագրական եղկութեանց կարգը պահելով, 1173'ը պէտք է ընդունիլ իրր Շնորհալւոյն մահուան տարի, և ամիսն ալ օգոստոս, կամ Ագոստոսին ոչ՝ Միխայէլի բացատրութեամբ (ՄԻԽ·471)։ Օգոստոս կը դնէ նոր Յայտաւարքն ալ (ՅԱՅ. Բ. 75), թէպետ հինը յունիս 13'ին կը դնէ և տարին ալ 632 (ՅԱՅ·612)։ Այդչափ տարբերութեանց մէջէն 1173 օգոստոսը պինդ բռնած տեսնինս, կը մնայ հինգշաբթի օրուան յիշատակութիւնը, զոր համաձայնութեամբ կը կրկնեն երկու ժամանակակիցներ Լամբրոնացի և Միխայէլ. սակայն օգոստոսի ոչ 13, ոչ 8, և ոչ 5, հինգշաբթի չեն հանդիպիր։ Յիշեալ 1173 տարւոյ օգոստոսը չորեքշաբթի կը սկսի, և հինգշաբթի կը հանդիպին 9 և 16 օրերը, մինչ 5'ը կիրակի է, 8'ը չորեքշաբթի, և 13'ը երկուշաբթի, թէպետ զայն հինգշաբթի հաշուողներ եղած ըլլան (ՃՆԴ·375)։ Եթէ հայկական ամիսը ճշդիւ նչանակուած ըլլար, թերեւս համեմատութենէն օգուտ էինք, զի հին Յայտաւարքին տեղ մը հրոսից 30 ըսելը (ՅՈՅ·87) բնաւ լուծում չտար, քանի որ կը պատահանէ 1174 յունուար 31'ին։ Նոյնպէս ուղիղ չէ ուրիշ տեղ մարտից 7'ին (ՅՈՅ·612) դնելը, որ կը համեմատի 1173 նոյեմբեր 9'ին, մինչ ինքը կը դնէ յունիս 13'ին։ Այս կողմէն ալ առիթ բան մը չգրտնելուն կը պարտաւորուինք կամ ամսամիւը կամ օրերնեկի օրը փոխելով, կամ օգոստոս 13 երկուշաբթի ընել, կամ օգոստոս 16 հինգշաբթի, որ կը պատահանէ նոյն Շնորհալւոյն ընդարձակուած վերափոխման ինդրէքին միջին օրուան, և կը սիրելինք այդ վերջին ենթադրութիւնը նախապատիւ։ Շնորհալին թագաւոր ամենայն չգիտութեամբ կատարելացած Գրիգոր Ապիրատ եպիսկոպոսին գլխաւորութեամբ, ուր

Լամբրոնացին ալ խօսացած երեսով պատմելէրբեր է յաւարաձգարերէր ֆոնտ նորին, իսկ մարմինը թաղուելու Հռոմկլայի կաթողիկէին հարաւեան ներքեւ, իւր եղբօր Գրիգոր Պահլաւունի կաթողիկոսի գերեզմանին մօտ։

987· Շնորհալին նկատմամբ ընդհանուր անսուտութեանց չանցած, կը պարտաւորուինք ինչ ինչ տեղեկութիւններ ալ նկատել իւր գրական արդիւնաւորութեանց գանազան մասերուն վրայ, որոնք ժամանակագրական ճշդութիւն չունենալուն, չկրցանք պատմութեան կարգին յատուկ բերել։ Այն նամակներէն զատ, զորս պատմութեան կարգին քաղեցինք, ունինք երեք հատուկոտ նամակներ անտեան ժամերի մը ուղղուած, իրաւացնել չիմբրութեամբ և հպարտութեամբ լեցեալ յանդուգն էակներ մը (ՃՆԴ·214), որ ֆրէալ էր ոտ նա բանս չիձանաց (ՃՆԴ·211)։ Նա Ներսէսի մօտ ալ եկած է, նաւէրներ ալ տուած է, և յիշելով թէ Ներսէս զինքն տուած է յեռ հոգոհոգ (ՃՆԴ·214), զայն իրրեւ կեղծաւոր կը մեղադրէ, մանաւանդ և այլոց ծաւայ կ'անուանէ և կը յորդորէ որ իրր անարժան, ինքնին հրաժարի։ Ներսէս ամենայն հեզութեամբ կը պատասխանէ, անոր անկարգութիւնները կը յանդիմանէ, և ինքզինքը փաղաքշելու, և իւր նշխարքը ոտ ոտոր ոտպաչխարելու պատրաստ կը ցուցնէ, երբ ուրիշ մը իր տեղը գրաւի, օրինակ բերելով Գրիգոր Աստուածաբանի և Ցովհան Ոսկեբերանի ազգասրական կեանքը (ՃՆԴ·216)։ Այդ անատուն նամակները չատ յարմարութեամբ կրնան մեկնուիլ Ցաւսիկ անուն արհզպի մը վրայ, որ Գէորգ արհզպի մը և կարապետ երէցի մը ընկերակցութեամբ քաղկեդոնիկ եղած և գանազան անկարգութեանց ձեռնամուխ եղած էր եգեսիոյ կողմերը, և իրր 400 տուն ժողովուրդ մը իրեն հրապուրելով՝ Ցաւսիկեան խումբ մը կազմած էր։ Ներսէս Ցաւսիկը կոչել և խրատել ևաքը, տեսնելով որ անզգայ է, եգեսիոյ քաղաքի իշխանին գրած էր Ցաւսիկեանց ըմբոստութիւնը գագել։ Իսկ Ցաւսիկ սկսած էր Ներսէսի դէմ գրել և խօսիլ, կեղծաւորութեան և սխմեռականութեան

ղրպարտութիւններով։ և Նաւրէսեան սակատանին պաշտպանութեամբ եգեսիա դառնալով իրեն ընթացքը կը չարաչահէր։ Միխայէլ Ասորի պատրիարքը միջամտելով, Ցաւսիկը ուղղութեան բերած և Ներսէսի մօտ յղած էր նեռւէ ատենօղու, սակայն հասած ատեն Ներսէսը մեռած գտաւ, և Ցուդայն այն ամբոխն ընդդէմ յԱնտիոք, այսինքն Ատիոք, և ջարդել եղբ- ոտպէրտնէլ (ՄԻԽ· 471)։ Պարագաներուն նմանութեանը վրայ հիմնուելով գրեթէ ատոյգ կը նկատենք, և վստահութեամբ կը նչանակենք Շնորհալին Ժպիրքը սոյն այս Ցաւսիկ եգեսացիին հետ։

988· Ուրիշ չատ համառօտ նամակներ ալ կան Գէորգ վարդապետի մը ուղղուած (ՃՆԴ·216–218), որուն

ԶԱՆԱԶԱՆ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

չատ յարգանօք կը խօսի Ներսէս, անոր հակառակորդներուն մասին ոտ ֆերաւեան վճռ, թերևս Մլեհ իշխանապետին, միջնորդած ըլլալը կը յիշէ, և իրեն մասին ևրթեւ ֆրոնրիւնը տարեցոտ կ'ըսէ, և զայն իրեն մօտ կը հրաւիրէ։ Ամենայն հաւանութեամբ, նոյն ինքն Հալբատի առաջնորդ Գէորգ վարդապետն է Ներսէսի թղթակիցը, որուն առաջարկութեամբ առքը Սարգիսի վկայաբանութիւնը թարգմանեց։ Հաղրաւացուց հետ յարաբերութեանց նչաններ են նաև, նոյն վանքէն Վարդան վարդապետի խնդիրքով Անդրեասի Կռիտոտոցւոյ ճառին մեկնութիւնը գրելը, և ուրիշ Հալբատացի վարդապետի մը առաջարկութեամբ Եփեսացիին Ագնոյն ըղ ճառը մեկնելը (ՁԱՄ·Գ· 85)։ Այսպէս կը յայտնուի թէ Շնորհալին ներքին և մասերական յարաբերութիւններ կը պահէր Արեւելեան վարդապետներուն հետ, և անոնք կը յարգէր և կը գնահատէր, ուսկից քաջալերուած կրցան անոնք ձայնակցին բարձրացնել, երբ Շնորհալին յաջորդներուն օրով միութենական ձգտումներուն ուղիղ ընդդիմական ձեւեր սկսան առնել։ Գեղեցիկ է ևս Շնորհալին եգեսացի սխատացեալներուն գրած նամակը (ՃՆԴ·289–296), որ տարտխիկ հիւանդութիւն մը տարածելուն պարագան կը մատնանչէ։ Շնորհալին վերագրեալ գրուածներ չատ են թուով ու տեսակով, սակայնականներէն մինչև փիլիսոփայական մեկնութիւններ, և քերթողական

ԳՎՈՒՄ
ՑՂՈՒՄՏՑՈՒՄ

ցի՝ եղբայրաւոր գործակցութեամբ ու
ջանքով։ Ուր որ ընդհանուր ժողովը
կամ վարչութիւնը կը գտնուի, հոն
պէտք է ներկայ գտնուի նաեւ ատենա-
պետը։ Ատենապետը կը հսկէ, որ ըն-
դհանուր ժողովի եւ վարչութեան ժո-
ղովները կանոնաւոր կերպով կատար-
ուին։ Ան կը հսկէ, որ ընկերութեան
գործերը կանոնաւոր կերպով վարուին։
Ան կը հսկէ, որ ընկերութեան գանձա-
պետը իր պարտականութիւնները կա-
տարէ։ Ան կը հսկէ, որ ընկերութեան
գրագրութիւնները, հաշիւները եւ
գրքերը կանոնաւոր կերպով վարուին։
Ան կը հսկէ, որ ընկերութեան ժողո-
վները կանոնաւոր կերպով գրի առնուին։
Ան կը հսկէ, որ ընկերութեան ժողո-
վոյ որոշումները կանոնաւոր կերպով
գործադրուին։ Ան կը հսկէ, որ ընկե-
րութեան անդամները իրենց պարտա-
կանութիւնները կատարեն։ Ան կը հսկէ,
որ ընկերութեան գործերը կանոնաւոր
կերպով վարուին։ Ան կը հսկէ, որ ըն-
կերութեան գանձապետը իր պարտա-
կանութիւնները կատարէ։ Ան կը հսկէ,
որ ընկերութեան գրագրութիւնները,
հաշիւները եւ գրքերը կանոնաւոր կեր-
պով վարուին։ Ան կը հսկէ, որ ընկե-
րութեան ժողովները կանոնաւոր կեր-
պով գրի առնուին։ Ան կը հսկէ, որ ըն-
կերութեան ժողովոյ որոշումները կա-
նոնաւոր կերպով գործադրուին։ Ան կը
հսկէ, որ ընկերութեան անդամները
իրենց պարտականութիւնները կատա-
րեն։ Ան կը հսկէ, որ ընկերութեան
գործերը կանոնաւոր կերպով վարուին։
Ան կը հսկէ, որ ընկերութեան գանձա-
պետը իր պարտականութիւնները կա-
տարէ։ Ան կը հսկէ, որ ընկերութեան
գրագրութիւնները, հաշիւները եւ
գրքերը կանոնաւոր կերպով վարուին։
Ան կը հսկէ, որ ընկերութեան ժողո-
վները կանոնաւոր կերպով գրի առնուին։
Ան կը հսկէ, որ ընկերութեան ժողո-
վոյ որոշումները կանոնաւոր կերպով
գործադրուին։ Ան կը հսկէ, որ ընկե-
րութեան անդամները իրենց պարտա-
կանութիւնները կատարեն։

ՑՂՈՒՄՏՑՈՒՄ

989· Ընդհանուր ժողովը կրնայ
ցրել վարչութիւնը եւ ընտրել նոր
վարչութիւն մը, երբ որ վարչութիւնը
կամ անոր անդամներէն մէկ քանին
ընդհանուր ժողովոյ մը մէջ ներկայ
եղող անդամներուն վճռաւոր մեծա-
մասնութեան վստահութիւնը չունի։
Ընդհանուր ժողովը կրնայ ցրել վար-
չութիւնը եւ ընտրել նոր վարչութիւն
մը, երբ որ վարչութիւնը կամ անոր
անդամներէն մէկ քանին ընդհանուր
ժողովոյ մը մէջ ներկայ եղող անդա-
մներուն վճռաւոր մեծամասնութեան
վստահութիւնը չունի։ Ընդհանուր
ժողովը կրնայ ցրել վարչութիւնը եւ
ընտրել նոր վարչութիւն մը, երբ որ
վարչութիւնը կամ անոր անդամներէն
մէկ քանին ընդհանուր ժողովոյ մը մէջ
ներկայ եղող անդամներուն վճռաւոր
մեծամասնութեան վստահութիւնը չու-
նի։ Ընդհանուր ժողովը կրնայ ցրել
վարչութիւնը եւ ընտրել նոր վարչու-
թիւն մը, երբ որ վարչութիւնը կամ
անոր անդամներէն մէկ քանին ընդհա-
նուր ժողովոյ մը մէջ ներկայ եղող
անդամներուն վճռաւոր մեծամասնու-
թեան վստահութիւնը չունի։ Ընդհա-
նուր ժողովը կրնայ ցրել վարչութիւնը
եւ ընտրել նոր վարչութիւն մը, երբ
որ վարչութիւնը կամ անոր անդամ-
ներէն մէկ քանին ընդհանուր ժողովոյ
մը մէջ ներկայ եղող անդամներուն
վճռաւոր մեծամասնութեան վստահու-
թիւնը չունի։ Ընդհանուր ժողովը կրնայ
ցրել վարչութիւնը եւ ընտրել նոր վար-
չութիւն մը, երբ որ վարչութիւնը կամ
անոր անդամներէն մէկ քանին ընդհա-
նուր ժողովոյ մը մէջ ներկայ եղող
անդամներուն վճռաւոր մեծամասնու-
թեան վստահութիւնը չունի։

990· Ընդհանուր ժողովը պիտի
ընտրէ վարչութեան անդամները եւ
անոնց մէջէն ատենապետ, գանձա-
պետ եւ քարտուղար։ Ընդհանուր ժո-
ղովը պիտի ընտրէ նաեւ երկու հոգի
ներկայացուցիչներ՝ ընկերութեան
անդամներուն կողմէ, որոնք պիտի
հսկեն վարչութեան գործերուն։ Ընդ-
հանուր ժողովը պիտի ընտրէ նաեւ
երկու հոգի պահեստի անդամներ՝ որ-
պէսզի անոնք տեղ բռնեն վարչութեան
մէջ, երբ որ վարչութեան անդամնե-
րէն մէկ քանին չկարենան գործել։
Ընդհանուր ժողովը պիտի ընտրէ նաեւ
երկու հոգի պահեստի անդամներ՝ որ-
պէսզի անոնք տեղ բռնեն վարչութեան
մէջ, երբ որ վարչութեան անդամնե-
րէն մէկ քանին չկարենան գործել։
Ընդհանուր ժողովը պիտի ընտրէ նաեւ
երկու հոգի պահեստի անդամներ՝ որ-
պէսզի անոնք տեղ բռնեն վարչութեան
մէջ, երբ որ վարչութեան անդամնե-
րէն մէկ քանին չկարենան գործել։
Ընդհանուր ժողովը պիտի ընտրէ նաեւ
երկու հոգի պահեստի անդամներ՝ որ-
պէսզի անոնք տեղ բռնեն վարչութեան
մէջ, երբ որ վարչութեան անդամնե-
րէն մէկ քանին չկարենան գործել։

ՑՂՈՒՄՏՑՈՒՄ

991· Ընդհանուր ժողովը կրնայ
ցրել վարչութիւնը եւ ընտրել նոր
վարչութիւն մը, երբ որ վարչութիւնը
կամ անոր անդամներէն մէկ քանին
ընդհանուր ժողովոյ մը մէջ ներկայ
եղող անդամներուն վճռաւոր մեծա-
մասնութեան վստահութիւնը չունի։
Ընդհանուր ժողովը կրնայ ցրել վար-
չութիւնը եւ ընտրել նոր վարչութիւն
մը, երբ որ վարչութիւնը կամ անոր
անդամներէն մէկ քանին ընդհանուր
ժողովոյ մը մէջ ներկայ եղող անդա-
մներուն վճռաւոր մեծամասնութեան
վստահութիւնը չունի։ Ընդհանուր
ժողովը կրնայ ցրել վարչութիւնը եւ
ընտրել նոր վարչութիւն մը, երբ որ
վարչութիւնը կամ անոր անդամներէն
մէկ քանին ընդհանուր ժողովոյ մը մէջ
ներկայ եղող անդամներուն վճռաւոր
մեծամասնութեան վստահութիւնը չու-
նի։ Ընդհանուր ժողովը կրնայ ցրել
վարչութիւնը եւ ընտրել նոր վարչու-
թիւն մը, երբ որ վարչութիւնը կամ
անոր անդամներէն մէկ քանին ընդհա-
նուր ժողովոյ մը մէջ ներկայ եղող
անդամներուն վճռաւոր մեծամասնու-
թեան վստահութիւնը չունի։ Ընդհա-
նուր ժողովը կրնայ ցրել վարչութիւնը
եւ ընտրել նոր վարչութիւն մը, երբ
որ վարչութիւնը կամ անոր անդամ-
ներէն մէկ քանին ընդհանուր ժողովոյ
մը մէջ ներկայ եղող անդամներուն
վճռաւոր մեծամասնութեան վստահու-
թիւնը չունի։

ՑՂՈՒՄՏՑՈՒՄ

992· Ընդհանուր ժողովը կրնայ
ցրել վարչութիւնը եւ ընտրել նոր
վարչութիւն մը, երբ որ վարչութիւնը
կամ անոր անդամներէն մէկ քանին
ընդհանուր ժողովոյ մը մէջ ներկայ
եղող անդամներուն վճռաւոր մեծա-
մասնութեան վստահութիւնը չունի։
Ընդհանուր ժողովը կրնայ ցրել վար-
չութիւնը եւ ընտրել նոր վարչութիւն
մը, երբ որ վարչութիւնը կամ անոր
անդամներէն մէկ քանին ընդհանուր
ժողովոյ մը մէջ ներկայ եղող անդա-
մներուն վճռաւոր մեծամասնութեան
վստահութիւնը չունի։ Ընդհանուր
ժողովը կրնայ ցրել վարչութիւնը եւ
ընտրել նոր վարչութիւն մը, երբ որ
վարչութիւնը կամ անոր անդամներէն
մէկ քանին ընդհանուր ժողովոյ մը մէջ
ներկայ եղող անդամներուն վճռաւոր
մեծամասնութեան վստահութիւնը չու-
նի։ Ընդհանուր ժողովը կրնայ ցրել
վարչութիւնը եւ ընտրել նոր վարչու-
թիւն մը, երբ որ վարչութիւնը կամ
անոր անդամներէն մէկ քանին ընդհա-
նուր ժողովոյ մը մէջ ներկայ եղող
անդամներուն վճռաւոր մեծամասնու-
թեան վստահութիւնը չունի։ Ընդհա-
նուր ժողովը կրնայ ցրել վարչութիւնը
եւ ընտրել նոր վարչութիւն մը, երբ
որ վարչութիւնը կամ անոր անդամ-
ներէն մէկ քանին ընդհանուր ժողովոյ
մը մէջ ներկայ եղող անդամներուն
վճռաւոր մեծամասնութեան վստահու-
թիւնը չունի։

ՑՂՈՒՄՏՑՈՒՄ

993· Ընդհանուր ժողովը կրնայ
ցրել վարչութիւնը եւ ընտրել նոր
վարչութիւն մը, երբ որ վարչութիւնը
կամ անոր անդամներէն մէկ քանին
ընդհանուր ժողովոյ մը մէջ ներկայ
եղող անդամներուն վճռաւոր մեծա-
մասնութեան վստահութիւնը չունի։
Ընդհանուր ժողովը կրնայ ցրել վար-
չութիւնը եւ ընտրել նոր վարչութիւն
մը, երբ որ վարչութիւնը կամ անոր
անդամներէն մէկ քանին ընդհանուր
ժողովոյ մը մէջ ներկայ եղող անդա-
մներուն վճռաւոր մեծամասնութեան
վստահութիւնը չունի։ Ընդհանուր
ժողովը կրնայ ցրել վարչութիւնը եւ
ընտրել նոր վարչութիւն մը, երբ որ
վարչութիւնը կամ անոր անդամներէն
մէկ քանին ընդհանուր ժողովոյ մը մէջ
ներկայ եղող անդամներուն վճռաւոր
մեծամասնութեան վստահութիւնը չու-
նի։ Ընդհանուր ժողովը կրնայ ցրել
վարչութիւնը եւ ընտրել նոր վարչու-
թիւն մը, երբ որ վարչութիւնը կամ
անոր անդամներէն մէկ քանին ընդհա-
նուր ժողովոյ մը մէջ ներկայ եղող
անդամներուն վճռաւոր մեծամասնու-
թեան վստահութիւնը չունի։

թիւնները ազատ թողլով իւրաքանչիւրին, միայն թէ քրիստոնէութեան հիմը կազմող, երրորդութեան ու Մարդեղութեան ու Փրկագործութեան խորհուրդները իրենց իսկութիւնը չկորսնցնեն։ Բոլոր ծիսական կէտերը, խմորուն կամ անխմոր հացը, անապակ կամ ջրախառն բաժակը, գնկանմերը 25'ը կամ յանուար 6'ը, ձիթենիի կամ չուչմայի ձէթը, պատկերներ օրհնելը կամ օծելը, նկեզեցիին մէջ կամ դուրսը ազօթելը, խաչակնքուն բեւեռ գարնելը կամ չգարնելը, և ուրիշ այս տեսակ տարբերութիւններ, Շնորհալիին միտքով, ոչ միութիւնը խանգարող էին, և ոչ միութեան համար անհրաժեշտ էին։ Նա իւր միտքին մէջ կրնար ընդունիլ, որ միութեան սիրոյն այս կամ այն կողմը գիջողութիւններ ալ ընէ, որպէսզի միւս կողմը չանի և համձնէ, բայց այդ կէտին մէջ ալ գիջողութիւնները փոխադարձ կը պահանջէր, և երբեք չէր ընդունիր, որ գիջողութիւնը իւր մօրուքին մէկ մազը իսկ պակսեցնէր։ Նմանապէս չէր հանդուրժեր որ մէկ եկեղեցին միւսին վրայ գերիշխանութիւն պահանջէր կամ ունենար, այլ ամենքը միևնոյն Երկրաւոր Գլուխին հետ միացած անդամներ նկատէին։ Հազ չէր որ իւրաքանչիւրը իրեն կարեւորութեան և ազգային դիրքին համար՝ ազգեցութեան տարբեր ապահանջներ ունենար, միայն թէ միութեան ձեւին չխոթարկէր։ Բայց մը եւս առջեւ անցնելով կրնանք ընդունիլ, որ Շնորհալին իւր միութենական ձգտումներուն մէջ քրիստոնէական և աւետարանական սկզբունքներուն հետ՝ ազգասիրական և քաղաքագիտական զգացումներ ալ ունէր, և իւր առաքելոյ և վարդապետական Հայ ազգին համար իսկական օգնութիւն և զօրութիւն մը կը փնտռէր, քրիստոնեաներու հաշտարար միութեան մէջ։ Բայց միթէ կը մոռնանք, երբոր չնորհի քրիստոնէական միութեան, աշխարհիս մէջ ալ խաղաղութիւն և բարօրութիւն և ապահովութիւն կը փոխադրէր հայրապետին իւր վշտակիր հօտին։ Ահա հայրապետ եկեղեցւոյ ճշդիրտ տեսակէտը, որուն նշանակութիւնը ներկայացուցիչն է Ներսէս Շնորհալի հայրապետը, որ գովելի նախանձայուզութեամբ նախաձեռնարկ եղաւ ազատաձանձանալ գործի մը, և որուն հետեւեցան իւր անմիջական և հեռաւոր յաջորդները։ Այլ դժբախտաբար ոչ ամենքը կրցան՝ նեղը հանդիսակիս կէտին վրայ պահել իրեն պէս, այլ բաւան տենչէ մղուելով, և կամ օտարներուն հրապոյրներէն խաբուելով, հաւանեցան պահանջէն անդին ալ անցնիլ և գիջողութիւնը համակերպութեան հետ չփոթել։

992. Ներսէս Շնորհալի այն սակաւաթիւ նրանկլիներէն մէկն է, որոնք այժմ ժանկալի են Հայ եկեղեցւոյ մէջ, և հինգերորդ դարուն մէջ փակուած ժողոյներուն վրայ աւելցած են։ Հաւատոյ համար նախատակուած մարտիրոսները մէկ կողմ թողլով, որոնք յաւտկ դասակարգ մը կը կազմեն, և որոնց ժանկալի ըլլալը աւելի դիւրըմբռնելի է, մինչեւ հինայ յիշատակներէն Օձնեցին ու Նարեկացին ու կայեցին միայն ունինք ժողոյի անցած։ Օձնեցիին (§ 576) և Նարեկացիին (§ 813) վրայ խօսած ենք իրենց տեղերը, իսկ կայեցիին յիշատակին ժանկալի դարձած լինելուն վրայ գիտցածնիս այս է, թէ ԺԴ դարուն սկիզբները, այսինքն անոր մահուընէ իրր 130 տարի ետքը, կիլիկիոյ մէջ Սահեփանոս Գոյներիցանցէ գրուած ժողոյոյ մը, զոր կրցած ենք տեսնել, Ներսէսի կայեցւոյ ժողը չունի (ԴՈՑ·) և Թարգմանչաց ժողին այժմ յիշատակներէն (80Ն·239) միայն Մեսրոպ ու Եղիշէն կը նշանակէ, իսկ Մովսէս Խորենոց, Դաւիթ Անյաղթ, Գրիգոր Նարեկացի և Ներսէս կայեցի չեն յիշուած, ինչ որ կը ցուցնէ թէ Ներսէսի՝ մահուան թուականէն սուրբերու կարգ անցած լինելու խօսքը հաստատուն հիմ չունի։ Եւս առաւել չկրնար հաստատուիլ, որ Մանուէլ կայսր հրամայած ըլլայ, Ներսէսի անունը ցէլոպակել ընդ առաջին տողքան գծագրութեամբ Յունական եկեղեցւոյ մէջ (ՔՆԴ·166), վասնզի տասնկ սովորութեան կամ տանդրձութեան մը գոյութիւնը ուրիշ կողմէ չհաստատուիր։ Այլ թէ երբ սկսաւ ժանկալ, պէտք էր գրչագիրներու ժամանակագրական ուսումնասիրութիւն մը ընել, և մենք ձեռնհասութիւնը չունինք առ այս պէտք եղած տասպէտը։ Ձշմարտանման է կարծել, թէ սկիզբէն իրրև լոկ տարեգարձի համար

կատարուած պաշտօններ, ժամանակ անցնելով ժանի փոխարկուած են։ Նկատողութեան արժանի կը սեպենք դիտել տալ, թէ Վկայասէրին կամ Պանդուխտին չտրուած պատիւ մը՝ Շնորհալիին արուած ըլլալը, պէտք է յատուկ եկած ըլլայ գլխաւորապէս եկեղեցական պաշտամանց և ծիսակատարութեանց մասին ունեցած արդիւնաւորութենէն, որ գինքն կը մասնանշէն իրր հոգեսէր և ազօթասէր, և կատարելապէս կրօնաւորական կեանքին նուիրեալ անձ մը։ Իւր բարեպաշտական իղձերուն ճչգրիտ պատկերը կը կարդանք Հաւատով խոստովանիմ անգղոգական ազօթքին մէջ, որ ճչմարիտ ուղղամիտ հաւատացեալի զգացմանց իսկատիպ նկարագիրն է, և չատ խորհրդաւոր գործ մը կատարած են անոնք, որ 36 լեզուներու թարգմանելով բոլոր քրիստոնեայ աշխարհին ծանօթացուցին այդ աքանչելի ազօթքը։ Մենք չպիտի վարանինք հռչակել Շնորհալին՝ իրր Հայ եկեղեցւոյ անկեզծ ախոյեան և հայրապետական դրութեան ճչմարիտ ներկայացուցիչ, որ ատելի ճչդութեամբ գիացած է գծել և ճչդել մեր ազգային եկեղեցւոյ ուղղութիւնը։ Ներսէս Շնորհալի յանդգնաւոյ եղած չէ, հռոմէադաւանութիւնը միտքէն իսկ անցուցած չէ, և հայադաւանութիւնը բոլորով սրտիւ պաշտպանած է, ինչպէս յատուկ բերուած քաղուածներէն տեսնուեցաւ։ Միակ տարբերութիւնը զոր կրնանք դնել Շնորհալիին պարզաբանած դրութեան՝ և իրմէ առաջնորդներէն ամենն ընդունած դրութեան մէջ, Քաղկեդոնիկներու և երկպառակներու դէմ նզովքի գործածութիւնն է, և յունադաւաններուն հանդէպ իրր գիջողութիւն ընդունիլը, թէ երէ բնաւ դատանելով նեստորական դրութենէ տարբեր միտք կրնան ունենալ, փոխադարձաբար պահանջելով որ Յոյներն ալ ընդունին, թէ Հայեր ոչ բնաւ դատանելով եւտիական դրութենէ տարբեր միտք ունեցած են։ Այդ պայմաններու ներքև երբեք Շնորհալին յունադաւան քաղկեդոնիկ մը չըլլար, եւս առաւել հռոմէադաւան երկպառնակ մը չըլլար, որ Հռոմի հետ որ և է ամենաթոքը միաձուռութիւն կամ յարաբերութիւն իսկ ունեցած չէ։ Զարմանալի է որ Հռոմէադաւանները՝ զուտ ու թունդ հայադաւանի մը յիշատակը իրենց տարբերուն կարգը դասելու յանձնառու եղած ըլլան։ Հռոմի կամ Պետրոսի նկատմամբ քրիստոնական գովեստներ, կամ հանուրական գարձուածներ, ոչ պատանութիւն կը կազմեն, ոչ հռոմէական դրութիւն կ'արձագանգեն, և ոչ հռոմէադաւանութեանց ընթացքը կ'արդարացնեն, որոնք իրենց հիմնական փաստ մը չունին, և բռնած նին պէտք է նկատուի՝ իրրև քահանայ ազգութեան մը արդիւնքը։

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Դ. ՏՂԱՅ

993. Շնորհալին մեռած տանն պատուէրով նոպատրաստել յաՆեղեռն ղեր Գրիգոր Տղայ (ՍՄՐ·102), բայց Գրիգոր Տղայ, որ Ներսէսի ասոք եղբօրորդին էր, այդ միջոցին Հռոմկլայէ հեռու էր, և չէր դիպչ հանուս հոգեւորական (ՄԻԹ·472), այլ հայրապետական յանձնարարութիւններով Կիլիկիա կը գտնուէր, և ինչպէս կը կարծենք, Մլէհի և Հեթումի մէջ եղած գժտութիւնները և պատերազմները դադրեցնելու կ'աշխատէր։ Անկարելի չէ ենթադրել այդ միջոցին պատահեցնել Լամբրոնի պաշարումն ալ, զոր վերեւ պատմեցինք (§ 982)։ Միխայէլ կը կարծէ թէ Գրիգոր Տղայի բացակայութիւնը համարձակութիւն տուած ըլլայ Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսական մտադրին սիրանալ և կաթողիկոս հռչակուիլ։ և Գրիգոր Տղայն մերժել և անոր Հռոմկլայ մտնելը արգիլել։ որով սա դիմած կ'ըլլայ ասոր ֆետային է-ը, ասոր պարտ Մլէհ, իսկ Մլէհ Հալէպի սուլտան Նաբէսաթեան թեամբ Ապիրատը հեռացուցած և Տղայն հաստատած ըլլայ կաթողիկոսական սիրանին վրայ (ՄԻԹ·472)։ Միխայէլ անձնական տեղեկութիւն ալ կը յաւելու այդ գործին մա-

ան պատմելով, թէ որչափ ալ ինքն ուրախ եղած և խնդացած է Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսանալուն համար, չէ այլ ինչ եթէ ոչ ինքնախաբէութիւն էր, բայց մեղադրած է զայն, որովհետև չէր քաջութիւնը՝ պատրաստ ըլլալ մեռնելու։ Միանգամայն խրատած է Տղայն որ երթայ և հաւատարիմ, և անձնական անհոգութիւնը մոռնայ և պատկերը Հայ ազգին վրայէն վերցնէ դիւրաւ անոնց աչքերուն, որուն մէջ ուրիշ մեղաւոր չկայ եղեր այդ մասին, բայց է ինչպէս, իբր թէ Գրիգոր Տղայէն զատ արծաթասէր Հայ եղած չըլլայ, և սա ալ յանձն առած ըլլայ խրատը։ Միխայէլ կը պատմէ և այս որ ինքն Ապիրատին համար միջնորդած ըլլայ, զի Տղայն պատուով կոչուի ընդհանուր վարիչ, և թէ այս կերպով Ապիրատը Լամբրոնի արքեպիսկոպոս նշանակուած ըլլայ (ՄԻԹ. 473)։

994. Որչափ ալ Միխայէլ չատ հանգամանօրէն կը պատմէ այդ եղելութիւնը, և իրեն մանակցութիւնն ալ մէջը կը խառնէ, այսու հանդերձ մինչ պիտի չկարենանք կատարեալ ատոգործութիւն առ այդ եղելութենէն, և Միխայէլը անհին գրոյցներու արձագանգ եղած պիտի ըսենք։ Եթէ եղածները առանձին ճշդութեամբ ընդունինք, չատ նշանաւոր և ազդեցիկ պարագայից հանդէպ գտնուած պիտի ըլլայինք։ Ապիրատի կաթողիկոս հրաւիրակութիւնը և օծումը, Տղայից Հռոմկլայէ մեկնումը, Մլեհի պատերազմի կոչուիլը, Նարեկաւանի առաջնորդին միջամտելը, Ապիրատի գահընկեցութիւնը, գահընկէց կաթողիկոսի կերպարանով մնալը, և Տղայից անմիջական յաջորդ նշանակուիլը, մինչ իրօք անմիջական յաջորդն ալ չեղաւ։ Ազգային պատմագիրներէն ոչ մէկը, բնաւ ակնարկ իսկ չունի այդպիսի եղելութեան վրայ, և Լամբրոնացի (ՊՆԴ. 166), Վարդան (ՎԱՀ. 218), ու Սմբատ (ՍՄԲ. 102), որ հատուածաբար ժամանակակիցներ են, ինչպէս նաև ուրիշներ, Գրիգոր Տղայն խաղաղութեամբ և առանց երբեք ընդդիմութեան Շնորհալիին յաջորդած պիտեն։ Ապիրատը՝ որ չարունակ գործերու մէջ գտնուեցաւ, և որուն վերջին կաթողիկոսանալը խնդիրներու ալ առիթ առաւ, երբեք կաթողիկոս եղած, յաջորդութենէ

ՏՂԱՑԻ ՅԱՋՈՐԴԵԼԸ

մերժուածի ու նշանակուածի պէս չներկայացուիր, և անմիջապէս Տղային յաջորդելու իրաւունք ունեցողի կերպարանը չունի։ Այս պատմական եղելութիւնները հիմնովին կը հերքեն Միխայէլի յառաջ բերած պատմութիւնը։ Վարդան կը յիշէ իրաւ, թէ Գրիգոր Տղայ առնու ջօջ չնախորհրդութեամբ նորոգնէն, և թէ Գրիգոր Ապիրատ ըստ է Լամբրոնն (ՎԱՐ. 129), սակայն բնաւ Ապիրատի կաթողիկոսացած և յետոյ մերժուած ըլլալուն մասին ակնարկ մը չունի, ինչ որ երբեք լռութեամբ անցնելու պարագայ մը չէր։ Իսկ Նարեկաւանի ձեռնադրութիւնը ամէն առիթի մէջ կարևոր պայման մըն էր, քանի որ կաթողիկոսը Հռոմկլայի իշխան կը նկատուէր, և այդ իշխանութիւնն ալ Հաւկլի սուլտաններուն հովանաւորութեան ներքև էր։ Մեր տեսութեամբ եղածը առաժամայ անզգուշութեան մը պէտք է վերագրել։ Շնորհալիի մահուան առեն Գրիգոր Տղայն բացակայ ըլլալուն, Գրիգոր Ապիրատ կնիքին և հայրապետանոցին տէր դարձած և պաշտօնական գործերը ստանձնած պէտք է ըլլայ, առանց կաթողիկոս հռչակուելու կամ օծուելու։ Դուցէ երկու հօրեղբօրորդի Գրիգորներու համար կողմնակցութիւններ ալ տեղի ունեցած ըլլան, բայց Ներսէսի կատկին հետ Մլեհին ալ ազդեցութիւնը որչափ դարձած պիտի ըլլան Վասիլեան Գրիգորը Շահանեան Գրիգորի նախադասելու, քանի որ ինքն Մլեհ ալ Վասիլի փեսայ և Գրիգոր Տղայի քեռայրն էր։ Ասկէ աւելի բան մը չընդունիր պատմական պարագաններուն ուսումնասիրութիւնը, և Միխայէլ Ասորի այլընդայլոյ գրոյցները իրր եղելութիւն պատմող պիտի նկատուի։

995. Մինչև որ Գրիգոր Տղայ Հռոմկլայ դառնար ու Մլեհ հանէր, ընթական գործակատարութիւնք լրտեսին, ու նորընծաները օծուէր, միջոց մը պէտք է անցած ըլլայ, և հազիւ 1173 տարւոյ վերջերը կրնայ նա պաշտօնին գլուխը անցած ըլլալ։ Կաթողիկոսական ձեռնադրութեան ներկայ եղած են Հռոմկլայի չրջանակներուն եպիսկոպոսներ, և անոնց մէջ երկու ալ Ասորի, Գրիգորիոս Քէսունի և Վասիլիոս Ռապանի եպիսկոպոսները։ Այդ

առթիւ Հայոց և Ասորւոց սիմոնական մէջ եղած հին սահման կամ սովորութիւնն ալ կը վերանորոգուի, ու նոր սիմոնական բարձրացող հայրապետը իրեն դաւանութիւնը միւսին կը ղրկէ երկու եպիսկոպոսներու պատգամաւորութեամբ (ՄԻԹ. 472)։ Այդ սովորութիւնը հնուանդ էր առջի դարերուն մէջ բոլոր հայրապետական սիմոններու մէջ, որով կը պահէին իրարու մէջ եղած հոգևոր հաղորդակցութիւնը։ Գրիգոր Դ կաթողիկոսի տրուած Տղայ մականունը, կարծել տուաւ թէ չատ մանկահասակ սիմոն բարձրացած ըլլայ, նոյն իսկ աւելի երիտասարդ քան Գրիգոր Դ Պահլաւունին (§ 927)։ Սակայն հնար չէ այդ բացատրութիւնը ընդունիլ, գիտնալով որ արդէն 1138'ին, իբր հօրը գերութեան առեն (§ 944), նորահաս պատանի մըն էր, և իր հօրեղբայրներուն հակոզութեան ներքև Հռոմկլայի հայրապետանոցը կը փոխադրուէր, և անդ կը մեծնար իբրև կաթողիկոսին որդան (§ 945)։ Ուստի այս պարագային միայն ատացած կ'ըլլայ նա Տղայ մականը, ապա թէ ոչ յիշեալ պատահարէն 25 տարի ետքը սիմոն բարձրացած ըլլալով, միրձաւորաբար, եթէ ոչ աւելի, քառասուն տարեկան սիմոն բարձրացած պիտի ըսուի։ Գրիգոր Դ ոչ Տղայն մականուանեալ էր, նաև չընդունած էր հաստատեալ (ՎԱՀ. 218), որ է բարձրահասակ և անձնեայ կերպարան, պարտադ մը որ գրեթէ բոլոր Պահլաւունի կաթողիկոսներու համար կը յիշուի, և Մատիսոսի սերունդին, և յատկապէս Մովսէսեցւոց ճիւղին, բարձր հասակ և փառաւոր կերպարան ունեցած ըլլալուն հաստատութիւն կու տայ։

996. Միաբենական խնդիրը խիստ կարեւոր և հետաքրքրական կէտի վրայ կը գտնուէր՝ երբ Շնորհալին կը վախճանէր։ Անդին Մանուէլ իր հռչակաւոր ինը առաջարկութիւններուն մասին՝ Հայերուն վճռական պատասխանին կը սպասէր միամիտ վստահութեամբ, տպին Հայեր չէին ուզեր միութենէ սպասուած յոյսերը խանգարել, բայց առաջարկներուն ծանրութեան առջև կը տատամսէին, և Արեւելեանները մօտ պատգամաւոր ղրկուած Սահմանոց եպիսկոպոսի դարձին կը

ՄԱՆՈՒԷԼԻ ԴԻՄՈՒՄԸ

ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

սպասէին, որ անոնց պատմագրութեան վերջյ տպատովուին։ Մանուէլ երբ Ներսէսի մեռնիլը կը լսէ, խորապէս կը վշտանայ, վասն զի կը կարծէր թէ Ներսէս իրեն հաւատիա էր, և ինքնիրեն կը հառաչէր, Զէ ուրբ ինձ ընդ ոչ ոք անկարող ընդունել զամենեցունց Քրիստոս (ՊՆԴ. 165)։ Բայց որպէս զի գործը չերկարէ, անմիջապէս երթալով զամ ըլլալով ճանապայ կը հանէր Թէոդորիանոս մագիստրոսը, որպէս զի Ներսէսի յաջորդը չնորհատուէ, բայց աւելի արպէս զի զայն քաջալերէ և յորդորէ, օժանդակէ և խրատէ, որ պնեալն է նահանջն և յերեսին ի՛ր է յետ ի կատարեցեալ (ՊՆԴ. 166)։ Թէոդորիանոս չկրցաւ իր ճանապան չարունակել, սաստիկ պատերազմ կար Յունաց կայսրութեան և Իկոնիոնի սուլտանութեան մէջ, որ Ռում կամ Յունական կը կոչուէր, յունական երկիրներու մէջ հաստատուած ըլլալուն համար։ Կայսերութեան պաշտօնական անձնաւորութեան վտանգաւոր էր սուլտանութեան երկիրներէն անցնիլ, Թէոդորիանոսի ալ հնար չեղաւ Հռոմկլայ հասնիլ, քանի որ ցամաքի ճանապով ուղեւորած էր։ Ուստի սահպատուհատ անձամբ երթալու գաղափարէն հրաժարիլ, սոսկական բայց հաւատարիմ սարքնդակ մը ճարեց՝ կայսերական նամակը Հռոմկլայ նոր կաթողիկոսին հասցնելու, և ինքն ըսպասած ետ գարձաւ Բիւզանդիոն, ուր սակայն կայսրը չի գտաւ։ վասնզի նա մեկնած էր Ալպագիներուն դէմ պատերազմի երթալու համար։

997. Գրիգոր Տղայ կայսերական նամակին վրայ «ոչ ինչ եղեալ յոչ» (ՊՆԴ. 166)։ Ինքն ալ իր նախորդին նման անկեղծ փոխադրող մըն էր միութեան, և մխիթարական պէտք էր ըլլար, որ կայսրը իրեն ալ կը ցուցնէր այն յարգանքն ու վստահութիւնը, զոր իր պատուական հօրեղբօրը ցուցուցած էր։ Թէոդորիանոսի վիճաբանութեանց համեմատ, «ըբեաէրեն եպիսկոպոսն Գրիգոր, ազգական արքեպիսկոպոսին Ներսէսի, իբր թէ սուտկի յոյնից աղաղակից այն առեն և ասաց. Ես է Հոռոմոց կողմանէ էմ. որ ոչ ոք ասէ է Քրիստոս ընդդէմ քննելոյն, նզովեալ լիցի, (ԿԱԼ. 261), և գրեցաւ. Ես է Հոռոմոց կողմանէ էմ և

ֆաքանիչ նոցա (ԿԱԼ. 263)։ Թէոդիանոս չորս-չեր թէ Նեսէսի երկու եղբօրորդի Գրիգոր-նեսէն ո՞րն է այս խօսքերը ըսողը, և թէ-պէտ Տղային պատշաճեցնողներ կան, բայց մենք չենք կարծեր, որ անկիա իւր հօրեղ-բայրն ալ կանխելով, համաթձական ըլլայ ի նպատա Եղիս-քնոս-Ռէն բանաձեւին կարծիք տալ։ Հեռուտէս չկրնար ալ ըսուիլ, ինչ-պէս ամենք համարձակեցան, թէ Գրիգոր Տղայ կանխաւ քաղկեդոնականութեան հա-մոզուած ըլլայ։ Միութեան ընդհանուր առ-մամբ նպաստաւոր իսկ միութեան համար ու-ուշադրուած պայմաններուն բորբովին հա-կառակ եղած էր Գրիգոր, և այնպէս ալ կը մնար։ Այդ միջոցին Սահակոպոս ալ Արեւելքէն դարձաւ, և անոր բերած ան-դրկութեանց վրայ ուղի համբյխոնիեն ըս-տացաւ իւր ուղղութեան վրայ, ըսելով թէ անոնք ալ քրով և քանիս համաձայն են հա-ստանիլ ներոնի (ԸՆԴ. 323), այսինքն Հայ եկե-ղեցւոյ դրութեամբ միութեան ձեռնարկը մշակել, իսկ ուշադրական պայմանները մերժել։ Իսկոյն փութաց Գրիգոր նոյն ի-մաստով պատասխանել Մանուէլի եկած նա-մակին (ԸՆԴ. 166–168), թէ իւր կողմէն, և թէ յանուն Ժողովոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ. Ժողով բառը ոչ իրրեւ գումարումն, այլ իբ-րեւ Լբուած եկեղեցւոյ իմանալով։ Նախ կը յայտարարէ թէ ինքն իւր նախորդին քանիցն աչալուրջ է, և փափաքող ատ է ղնիուածան ա-ստարեալ սակայն եկած առաջարկներուն բա-վականութիւնը՝ իրենցմէ ըսուած չէ ատ հանջէ է խաղաղութիւնէ, ուստի կը խնդրէ ընդունիլ զոյգ ի նախակրքել էլխոյն, և քա-ղանդ մէջ կը յայտնէ ատենները լինել ատոտա-ձասէր արեւային ապագայ բանակցութեանց, քանի որ արդէն ելլել է ի հանգէս պատե-բազմի ընդդէմ անօրինաց, և կ'ազօթէ զաղ-ղութեան կատարումն, որ փառատր կերպով Հռոմկլայ ալ գայ. և միութեան գործը յոյս-յին է։ Իւր նամակը կը յանձնէ կաթողիկոսին անուն յոյն քահանայի մը, որ ատ սրբոց հարցն անելի է Հռոմկլայի մէջ, և ամենայնին հասու է՝ որ ատ է ուղիղ սխոան խորհրդոց, և նոյն ինքն նամակագիր կաթողիկոսը պատ-պատրաստել է, որով կրնայ կարդալէս յայտնել լեզուաս՝ ջնջմարտութեան ջրեցելոցն։ Այդ ատ-բիս կը խնդրէ որ նոյն կաթողիկոսը Միջա-

գետաց Հերապոլիսի, այժմեան Մինպէճի, արքեպիսկոպոս կամ մետրապոլիտ ձեռնադրուի Անտիոքի պատրիարքին կողմէն, որ էր Կիւրեղ, և Անտիոքի Լատիններէն գրա-ուելուն պատճառով, սիմուէն վտարուած կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր։ Այս եղե-լութեանց թուականը պէտք է նշանակենք 1174 տարին։ Կոստանդին Հերապոլսեցի, Մանուէլի հանդիպեցաւ Փոքր Ասիոյ մէջ պատերազմին ատեն, ուր նա չկարենալով այդ տեսակ խնդիրներով զբաղիլ, ատ-ւէ-ցոյ ընա է տալ-ն ընձ-ատ-ուրական, այն տեղ իրեն սպասել փնդրե է դարձն է-ր է պատերազմն (ԸՆԴ. 168)։

998. Հայեր չմասնակցեցան պատերազ-մին, որ Մանուէլ կռուեր և Գլըճասլան տու-տասնին միջեւ կը մղուէր ամենայն ուժգնութեամբ և անորոշ բախտով։ Լամ-բրոնի Հեթումը իսկ չկրնաւ Մանուէլի օգնող գունդերուն մէջ, թէպէտ Լամբրոնացիներ սերտ կապուած էին կայսրներուն ծառայութեան։ Արդէն յիշե-ցինք Մլեհի չարամիտ և չարասիրտ ընթաց-քը, որով տանելի եղած էր իշխաններուն և ժողովուրդին (§ 982), բայց տակաւին կը տա-կային և կը տանէին, զի միանգամայն քա-ջութեան ձիրքեր և ուխտարհաստութեան արդիւնքներ ալ ունէր։ Բայց ամէն բանի ալ չափ մը կայ, և վերջապէս Մլեհ անտա-նելի դարձաւ իւր բռնապետական ընթաց-քով, և իւր իշխաններուն մէջ կազմուած համաձայնութեան հետեւանօք սպանուեցաւ Սիսի մէջ (Վ.Ա.Հ. 211)։ ԵթԷ Միխայէլի հա-ւատանք, սպանողներ պատուով թաղուի իսկ չարժանացուցին Մլեհի մարմինը, և ուրիշ ընդ (Միխ. 476), մինչ ազգայիններ կը վկա-յեն թէ Մեծքար վանքը թաղուեցաւ (Վ.Ա.Հ. 211), Անարզարայի մօտերը, զոր ինքն իսկ պայծառացուցած էր Տարագոսեան վկայից գերեզմաններուն վրայ։ Գուցէ առելութեան բուռն կիրքերու ներքեւ պահ մը նախատ-ուեցաւ բանակել Մլեհի դիակը։ Իշխանա-պետութեան յաջորդութեան հրաւիրուեցաւ դժբախտ Սահմանէի (§ 948) երէց որդին Ռուբէն։ Թորոսի որդին Ռուբէն սպանուած էր (§ 913), Մլեհի ալ Ռուբէն որդի մը ու-նեցաւ, թէպէտ յիշուած (ՍԻՄ. 45), բայց

տակաւին կենդանի եղած ըլլալը յայտնի չէ. ըլլալ ալ Մլեհի մը որդին չէին ուզեր Հայ իշխանները իրենց վրայ իշխանապետ ունե-նալ։ Երբոր Սահմանէ Յոյներէն չարաչար սպանուեցաւ (§ 948), Պապկրոնի իշխան էր Բակուրան, որդի Սմբատ իշխանի, եղբօր-որդի Օչէն իշխանին Լամբրոնի, և թոռնորդի Արցախէ գաղթող Գանձակեցի Օչինի։ Այդ Բակուրանի քոյրն էր Ռիթա, Սահմանէի կինը, որ իւր երկու մանր զաւակները առ-նելով Պապկրոն եղբօրը մօտ ապաստանեցաւ 1157'ին, և այնտեղ մնծցան և կրթուեցան Ռուբէն Բ ու Լեւոն Բ, որ նշանաւոր դէմքեր եղան Ռուբինեան ազգատոհմին մէջ։ Այդ տեսութեամբ Բակուրանի անունը պէտք է երախտապարտութեամբ յիշուի պատմու-թեան մէջ, իբրեւ երկրորդին ալ գաստիա-րակողը, զի ատ Բակուրան էն ըսբջացել (ՍԱՄ. 138)։ Ռուբէն թէ՛ իրրեւ Լեւոն Ա'ի թոռ-ներուն երիցագոյնը, և թէ իրրեւ լաւ պատ-րաստուած իշխան մը, համառօտ հատանու-թեամբ իշխանապետութեան գահը բարձրա-ցաւ. և էր նա բարեպաշտ, ատ-ատ, պետքէ-ղէցիկ, ի գինուորութեան ատեն, և ի նեփեթն ալ-ղոյ։ Իւր առաջին գործերէն մին եղաւ Մլեհի հատաքած գանձերը իւրացնելով չպահել, այլ պէտք է պէտս և յանպէտս, որով անուշացնել ղէղոս Լեւոնացոյ, և անոնց օգնութեամբ ընդլ ընդունելի դնել, և նոյն իսկ Անարզարա և Տարսոն քաղաքները կը նուաճէր (ՍՄՐ. 102)։ Զուզոց Մլեհի սպանութիւնն ալ անպատիժ թողուլ, և կեղծելով անոր սպանիչները վարձատրել, սպանութիւնը կատարողները սոսկալի ինքզինքին յայտնել, և Ջոհան իշխան մը ու Ապղարիպ ներքինի մը, որ թակարդին իրնալով ինքզինքին մատնեցին, վիզերնին քար կապել տալով հրամայեց չքել ի խոր ջրոյ (ՍՄՐ. 103), հատանօրէն Սբմբատի մէջ, որ է Սիսի գետակը։ Մլեհի սպանու-թեան և Ռուբէնի իշխանապետութեան թուական կը դնենք, Սմբատի ցուցած 624'ը (ՍՄՐ. 102), որ է 1175 տարին։

999. Գրիգոր կաթողիկոսին համար յա-ջող էր՝ բարեւել և բանիմաց անձի մը իշ-խանապետութեան գլուխը գտնուիլը, որ կրնար նպաստել Յոյներու հետ միացու-թեան կամ միութեան խնդիրին, ինչ որ Հայոց կաթողիկոսին համար՝ ոչ միայն եկեղեցաբերական այլ և ազգաբերական գործ մըն էր, և սարկաւար չհպատակելով ալ՝ ամենայն եռանդեամբ մի-ութեան գործը կը մշա-կէր։ Գրիգոր յաջողակ պա-տնական մը ունէր իւր մօտ, իւր Շահան հօրեղբօր թոռը, Լամբրոնացի Ներսէս վարդապետը, որ զրիչով և գործով իրեն մեծապէս կը նպաստէր։ Անոր գործու-նէութեան տպաւորէզը ատելի ընդարձակելու, և Շնորհալիէ աւանդուած կտակ մը իրագոր-ծելու, և ծնողաց ուխտադիր փափաքը տանելու համար, Գրիգոր 1175'ին, հազիւ 22 տարեկան եղած Ներսէսը, արքեպիսկո-պոսութեան կը բարձրացնէր, որ ուխը տա-րիէ իվեր քահանայ ձեռնադրուած էր, և անոր կը յանձնէր Լամբրոնի և Տարսոնի եպիս-կոպոսութիւնը և Սկեւռայ վանքին տաճէ-նորդութիւնը, զոր անոր հայրն Օչին հիմնած էր, և եղբայրն Հեթում նիւթականապէս կը պայծառացնէր։ իսկ բարոյական և եկեղեցա-կան պայծառութիւնը նորապակ եպիսկոպո-սին արդիւնքը պիտի ըլլար։ Վերագոյնդ յիշե-ցինք թէ Գրիգոր Սպիրատ Լամբրոնի արքե-պիսկոպոս նշանակուած էր Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսանալուն առթիւ (§ 993)։ Բայց Ներսէսի ձեռնադրութեան վրայ այլեւս Ա-պիրատ պէտք է թողած ըլլայ Լամբրոնն ու Տարսոնը, հազիւ տարեկէս այդ վիճակ-ները հովուելէն ետքը, և անցած Անտիոքի արքեպիսկոպոսութեան (ԸՆԴ. 198)։ Լամբ-րոնացի Ներսէսի երիտասարդութեան տարի-քին մէջ եպիսկոպոսանալը, սովորական բան մըն էր Պահլաւունեաց ազգատոհմին մէջ, որուն կը պատկանէր ինքն մօրենական ծագ-մամբ, հօրենական սերունդով ալ Օչինեանց հատատարապէս իշխանական առնէն ըլլալով։ Այդ սովորութիւնը որչափ և տարօրինակ և կանոնական օրէնքներու անհամաձայն, սա-կայն արդարացնել բացատրութիւն էր՝ նկա-տելով այն բարձր գործադրութիւնը, խոհական գործունէութիւնը և սրբակրօն կենցաղը, զոր բոլոր Պահլաւունի հովիւներ և հովուա-պետներ, Գրիգորիսեաններ և Ներսիսեան-ներ, առանց բացառութեան ապա-ցուցին իրենց արդիւնաւորութեամբ։ Ցառ-կապս Լամբրոնացիին վրայ խօսելով, պէտք է յիշատակենք այն երկասիրութիւնները,

զոր իբ երիտասարդական տարիքին մէջ գրեց, և որոնք իրենց խոհական և հմուտ և ընաիր պատուհասկութեամբ կը բարձրացնեն անոր արժանիքը, և լիապէս կ'արդարացնեն իրեն համար եղած բացառութիւնը: Եպիսկոպոսութենէն քիչ առաջ գրած էր Կիւրեղ Երուսաղէմացիի՝ Պարապմանց գիրքին լուծումը: Չհնարագրութենէն ետքը սկսաւ գրել պատարագի մեկնութիւնը, Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ ճառերուն հետ, զոր աւարտեց 1177ին, և միւս տարին գրեց Առակաց գիրքին մեկնութիւնը, երրորդ տարին ալ Յայտնութեան մեկնութիւնը թարգմանեց, և Սաղմոսաց մեկնութիւնը սկսաւ. միեւնոյն ժամանակ գրելով ճառեր ու չարականներ, և չատ մը սուրբ գրոց մեկնաբանութիւններ, որոց ամէնուն ցուցակը մատենախօսներուն կը պատկանի տալ, իսկ մեր նպատակն է միայն՝ անոր կանխահաս մեռնութեան և պիտութեան ապացոյցը տուած ըլլալ:

1000. Ամբողջ 1175 տարին և յաջորդն ալ Մանուէլ պատերազմի դաշտին վրայ անցուց՝ չկրնալով վերջնական յաղթութիւն տանիլ թշնամիին վրայ, թէպէտ Լամբրոնացին զայն

ՄԱՆՈՒԷԼԻ ՆՈՐ ՆԱՄԱԿԸ

խրով անդադար թելադրէին ընել կ'ըսէ, և բազմ յաղթութիւն և արութիւն ցուցնել յայլազգեան: Պատերազմի երկրորդ տարւոյն նոր կիւրակէի օրը, 1176 ապրիլ 11ին առաւօտ, տեղի ունեցած արեւի կատարեալ խաւարումը, չատ գէշ ապառնորութիւն գործեց ամէնուն վրայ. և անոր ազդեցութեան վերագրուեցաւ, նոյն տարւոյ սեպտեմբերին Մելիտինէի ճակատամարտին մէջ Մանուէլի կրած չարաչար պարտութիւնը, ուր չատ մը կորուստ տուաւ իր բանակէն, և 70 հազի յաղթէ նաֆտաբերն ապահովեցան, և ինքն ալ հազիւ մահուամբ ազատեցաւ. թէպէտև երկերեք ըսրի նեթէց և ոճքաց բազմաց ի նա դիպելու եղեր, կ'ըսէ Լամբրոնացին, հարկաւ լսած զրոյցներու արձագանգ ըլլալով (ՃՆԴ· 168). Մանուէլ պատասխանեցաւ ծանր պայմաններով խաղաղութիւնը գնել, և միայն գերի ինկած Խաչափայտը և Աստուածածնայ պատկերը ետ առած ըլլալու գոհունակութեամբ ետ դարձաւ կոստանդնուպոլիս, ուր բանական առնել իվեր իրեն կը ապսպէր Հայ կաթողիկոսին պատգամաւորը, Կոստանդին Հերապոլսեցի յայն քահանայն (§ 996): Կոստանդին իր առնը պարապի չէր անցուցած, Կոստանդնուպոլսոյ Միքայէլ պատրիարքին և այնտեղ գըտնուող Անտիոքի Կիւրեղ պատրիարքին կը բացատրէր ըղձ է Հայս ՃՀմբրդոՒրիՒն հաւատոյ և վերաց, և որովհետև ազգաս Հոռոմ էր, իր խօսքերը առելի վստահութիւն կը ներչնչէին, և հաւանեցուցանէր ընդ ընդ եւ յոմեր առնէր ընդհատիւ ընդ խոհ (ՃՆԴ· 168): Երբոր Մանուէլ զարձաւ, պատրիարքներուն և եպիսկոպոսներուն կողմանէ գնահատութեան պատրաստ գտաւ, ուստի նորէն հանդուլ ձեռք առաւ իր այնչափ փայփայած միութեան խնդիրը, յուսալով վերջնապէս Հայերը Յունական եկեղեցւոյ չրջանակին ներքեւ առնել: Տարւոյն վերջին ամիսներուն մէջ բանակցութիւններ կատարուեցան, և կայսրն ու եկեղեցական սինհոդը իրարու հետ համաձայնեցան, և գործին յաջողութեան համար առաջմնայ պիջողութիւններ ընել որոշեցին, ապագային վերապահելով բոլոր առաջարկութիւնները ալ ընդունել տալու յոյսը, քաջալերուելով անչուշտ կաթողիկոսին երկդիմի խօսքերէն, թէ երբ ուղղէ ասուածայինն խոչընդոտին, այնուհետև ինքն սկսի ձնանիլ և բառնալ ընդ իւր ածմանն է օձանդակ (ՃՆԴ· 167): Այդ հիմամբ յատուկ պաշտօնագիր մը գրուեցաւ Մանուէլի կողմէն 1177 յունուար թուականով, գիր մըն ալ պատրիարքներուն և եպիսկոպոսներուն կողմէն, երկուքն ալ յանձնուեցան Կոստանդնդնի, որ Հերապոլիի մետրապոլիտ ձեռնադրեի, որ Հերապոլիի մետրապոլիտ ձեռնադրեցաւ կիւրեղ պատրիարքէ, և իրեն յանձնուեցաւ Հռոմկլայ երթալ իբր կայսերական պատգամաւոր և իբր պատրիարքական նուիրակ, և Հայ ժողովը գումարել տալ, և ինչպէս կը վստահացնէր, միութեան գործը գլուխ հանել: Այլեւս Թէոդիանոսի և Ութմանի անուններէը չտարեւեցան, որ գուցէ վախճանած ալ էին անցած տարիներու միջոցին:

1001. Մանուէլ Հայոց կաթողիկոսին նամակին մէջ (ՃՆԴ· 169–175) նախ կը զովէ և կը բարձրացնէ անոր միութենական պատգամաւորութիւնները, և առիթ առնելով Գրիգորի յայտնած միաբերէն, ուրախ է որ

Հայերն այլեւս Նեստորական չեն կոչուիր Յոյները երկու բնութիւն ընդունելնուն համար, և ինքնալ կը հարքէ Յոյներուն սխալ ընդունելը, որով, կ'ըսէ, է դէպ հերետիկոս նշանակեալ և անուանեցալ պոռ, որ հաւատարիմ խոհի յոյզքեաւրիՒն: Այս հիմամբ կը համաձայնի կաթողիկոսին առաջարկին, որով կը խնդրէր ընդհանացուանել է նախնեաբերեալ ֆլեորն (ՃՆԴ· 167), և կը յայտնէ թէ ինքն ընդունայն փորձոյ չեռնարկուիրն երկերբ հարբեցաւ, առաջին տեղ տալով Քրիստոս և աշխարհաւրեան հաւատոյս յոյնակցրիրն: Ասոր վրայ զանց կ'ընէ ինր գլուխները կրկնել, միայն երկու բնութեանց խնդիրը ձեռք կ'առնէ, երկու կամքի և երկու ներգործութեան վրայ ալ տարածելով, և տեսնելով որ Հայեր միաւորութիւն բուած տեսնին, չփոթութիւն կամ խառնուրդ կամ մարդկութեան ընկղմում և կորուստ չեն իմանար, կը հետեւցնէ թէ իսկութեան մէջ Յոյներուն համաձայն են, և քանի որ է դէպ բարեպաշտրիրն կոչ, կ'առաջարկէ և կը յորդորէ որ նոյնը երեւելի լեզի բարբառով բառնէ (ՃՆԴ· 174), որ է ըսել, Հայերը ընդունին երկու բնութիւն բանաձեւը, և այդ բանաձեւը նուիրագործող Քաղկեդոնի ժողովը: Կը կնքէ պահանջելով որ յեր պատուականրիրնդ և ազնուն սրբազան տանտայպետիդ Հայոց, առանց հակառակութեան և երկմտրիրն, գնքանրիրմբ և համակրրիրմբ, ընմատրրընրիչնն հաւատոյ վան բարեպաշտ խոստովանրիրն յեր, քաղկեդոնական գաւանութիւն ընդ կ'ուզէ, վտիտն ձրի առնել և ար գեղ ատել է յեռն պատուական եպիսկոպոսոց (ՃՆԴ· 195): Գրիգոր կաթողիկոսին կայսեր ուղղած անձամբ գալու հրաւէրն ալ, Մանուէլ փոխադարձելով կաթողիկոսը կը հրաւիրէ, որ հանդերձ ընծապատիւ տանտայպետիւ, եկեղեցի ատեր ընտրեալ երթայ, գործին հանդիսապէս վերջաւորութիւն մը տալու համար. և այն ժամանակ ինքն ալ կը խոստանայ ետ դարձնել Խաչափայտը և Աստուածածնայ պատկերը, զոր Երբեւ ընդ ձեռնէն գեր հանուածք, յանկարծ ծալեցան բարի խորհրդոյս, ընդունին բարւոյ բերկրեցոյ (ՃՆԴ· 175): Նամակին վերջաւորութիւնն կը սեւնայ, որ երկրորդ սեպաւածներն են իր գլուխներուն վերջին հոմներն, և իրր կրկնուած առաջարկ կը

ՆՈՐ ԱՌԱՋԱՐԿԸ

նայ միայն երկրորդ գլուխը, որ է երկոբնութեան բանաձեւը, և անոր յարակից կը լինի առաջին գլուխը, որ է դէ բնութեան բանաձեւին հերքումը (ՃՆԴ· 156): Եւ ոչ իակ կը պահանջէ Սուրբ Աթոռոյն փոփոխութիւնը, վասնզի կը յայտարարէ, թէ գերապատուութիւնդ որ կայր է սերոս դէ՝ յերկիս յեր և է պատրաստեա, քաջալերոյ հոգեւորութեամբ (ՃՆԴ· 174):

1002. Կոստանդնուպոլսոյ Միքայէլ պատրիարքին նամակը չատ աւելի ծանրակչիռ կարեւորութիւն ունի, վասն զի միայն պատրիարքի կողմանէ գրուած չէր, այլ իսկապէս սինհոդական թուղթ մըն էր, 20 սուրբգրութիւններով, որոց գլուխը կը դանուին Միքայէլ Կոստանդնուպոլսոյ ու Կիւրղոս Անտիոքայ պատրիարքները, և Սեւերիանոս Կեսարիոյ ու Թէոդորոս Հերակլիոյ մեծ արքեպիսկոպոսները: Ասոնց կը հետեւին 16 մետրապոլիտներ, որոց մէջ են ոչ միայն մօտաւոր աթոռներու թեմակալները, ինչպէս Կիւղիկիոյ, Նիկոմիդիոյ, Նիկիոյ, Դեւկիոյ, և Ագրիանուպոլսոյ մետրապոլիտները, այլ և հեռաւորներ, զորօրինակ Իկոնիոնի, Նազիանզու և Կողոնիոյ մետրապոլիտները ասկակողմէն, և Լակեդեմոնիոյ ու Վլաչիոյ մետրապոլիտները եւրոպակողմէն (ՃՆԴ· 180): Ըսել է թէ Յոյներ պաշտօնական ժողովով որոշած են միութեան համար միակ պայմանով գոհանալ, և ծիսական ոչ մի փոփոխութիւն անմիջապէս չպահանջել Հայերէն: Սինհոդական նամակը կը հաստատէ կայսերական նամակին պարունակութիւնը, թէ ընկալաւ ջերմեռանդութեամբ լսեալ էէր ընծայելն ծերոյ (ՃՆԴ· 177), կ'ընդունի Հայոց դաւանութեան ուղղութիւնը, թէ ծանեաւ դէեր ողջախոհրիրնդ, որովհետև առաւգուեցաւ, թէ ա՛յլ էր որ առ յեղ էէր, և ա՛յլ էր որ առ ծեղ վասն նոցին համբաւն (ՃՆԴ· 176): Ասոր վրայ կ'անցնի հանգամանակի ձեւով Յոյներուն դաւանութիւնը տալ, և թէպէտ անգամ մը կ'ըսէ. Խոստովանիմք յերկոսց բնութեանց և երկոս բնութիւն, բայց անմիջապէս կը յաւելու, թէ ոչ երկոսցն իրինոս, թէ ոչ վասն բնութեանցն տեսութիւն բաժանի ձառնութիւն, և թէ յերկոսցն բնութեանցն միաւորութիւն եղեր (ՃՆԴ· 178), որով կը չօշափէ Հայկա-

կան բանաձևը։ Վերջապէս կը խնդրէ, որ նոյն կերպով Հայերն ալ իրենց գաւանութիւնը դիրի առնեն, և բոլոր ժողովականներով ստորագրեն, ըստ ձեր ասոնցմէ և ասոնց ետքը ընդունելի (ԸՆԴ. 179)։

1003. Կոստանդին Հերապոլսեցին անմիջապէս բերաւ այդ նամակները, և հետևեալ տարի 1177 տարւոյ գաթիկէն առաջ նամակները Հռոմկլայ հասած էին։ Գրիգոր կաթողիկոս առնելք կարդաց խոնհրդակցութեամբ եպիսկոպոսաց և վարդապետաց՝ որ իրեն չափը կը գտնուէին, և պարունակութիւնը կշռելով գտնուեցաւ արժանի գաւառ, որ ինչո՞ւ ըսեն, որ Շնորհալիին օրով աւանդուած էին, խնդիրը մինչև մեզ գալու վերածուած է, այսինքն է երկու բնութիւն բանաձևը ընդունիլ, այն ալ ոչ թէ մոլորութենէ ուղղութեան դառնալու իմաստով, այլ յայտարարելով թէ Հայեր ուղղափառ եղած են, և ուղղափառ միտքով կըրցած են զ երկու բանաձևը գործածել։ Իսկ բանաձևի փոփոխութիւնը կը խնդրուէր պարզապէս միաբանութեան և հզօր հաղորդակցութեան չչափելի նշան մը առած բլլալու և ակարամիտներու չփոթութիւնը փարատելու համար։ Այդ տեսութեանց հիմնուելով Գրիգոր կաթողիկոս, Գրիգոր Ապիրատ, Ներսէս Լամբրոնացի, և անոնց հետևողներ՝ որոշեցին թէ այդ հիմամբ կատարուելիք միութիւնը՝ անգործադրելի չէ. միայն թէ առանց ազգային ժողովի ալ ընդունիլ հնար չէ. ուստի անմիջապէս ժողովի հրաւէրներ ցրուեցին ամէն կողմ, է Մեծն Հայոց, և է յԱղթամար, և է առաքն Սիսոյ, և Տարսոն ու Մամեստիա։ Լամբրոնացին իր տեսակցութեանց մէջ, այնպէս կը ցուցնէ թէ անմիջապէս և առանց ընդդիմութեան ժողովը հաւանեցաւ է հայրապետական աթոռն Հռոմկլայ, որ է առ ինքն եկեղեցւոյ, և օրն ալ ճշդելով է առաքն պատգամ (ԸՆԴ. 180), զանց կ'ընէ տարին նշանակել. մինչ ուրիշ կողմերէն կը տեսնուի, որ երկու տարի ետքը 1179'ին գաղիկին գումարուած է Հռոմկլայի ժողովը, և երկու տարի յապաղիլը կարևոր գժուարութեանց տեղի ունեցած բլլալուն նշանն է։ Գժուարութիւններ կրնային արտաքին ալ բլլալ, բայց աւելի ներքին դժուարութիւններուն երևակն յապաղած ըլլալը կը հաստատեն Արևելեայց և կաթողիկոսին միջև փոխանակուած գիրերը, զորս Լամբրոնացին միաբանական խնդրոյն վաւերագիրներուն կարգին յառաջ բերել զանց կ'ընէ, այլ որոնք ուրիշ կողմէն պահուած ու մեզի հասած են (ԸՆԴ. 307–329)։ Լամբրոնացին, որ միաբանական գործին ձայրայեղ փութկոտութեամբ փարած մէկն էր, հաւանաբար չէ ուզած այդ գիրերը յառաջ բերել, կասկածելով ընթերցողներուն միտքը պղտորել, և մանաւանդ նկատելով, թէ քանի որ վերջիվերջոյ ժողովը գումարուեցաւ և որոշումը մըն ալ ունեցաւ, միջնակարգ զէպքեր իրենց նշանակութիւնը կորսուած և կարևորութենէ զուրկ ընծացած կ'ըլլան։ Բայց մեզ պարտք է եղելութեանց ընթացքը իրենց ամբողջութեան մէջ յառաջ բերել։

1004. Ջեռուընիս չունինք կաթողիկոսական հրաւիրագիր չրջաբերականը, որ ճշդենք թէ ինչ ոճով, ինչ հիմամբ, և ինչ նպատակով կազմուած էր գումարումին ծրագիրը։ Բայց կ'երևի թէ կայսրէն և պատրիարքէն ստացած նամակները հաղորդած էր, գոնէ քաղուածօրէն. և միաբանն պէտքը չնչելով, ու զայն արդէն պատրաստուած ու լուծուած ենթադրելով, միայն պաշտօնական կերպով ընդունելու և վաւերական կերպով հաչակելու կը հրաւիրէր եպիսկոպոսները։ Ջինք գիտեր թէ ուսկից քաղած են իրենց տեսակէտները անոնք, որ կը կարծեն թէ ասոնց ետև Հռոմկլայ քաղաքի եպիսկոպոսն է Հայոց և վերջապէս (ՀԱՄ. Գ. 121). և որչափ կարևորութիւն պէտք է տալ հին Յայսմաւուրքին որ կը գրէ, թէ Գրիգոր կաթողիկոս եօթ հաւանութիւն է նշանակէ երեք հարիւր երեսուն և վեց եպիսկոպոսաց վասն դաւանութեան ընդ Յունաց (ՅՈՒՑ. 89), և թէ միայն Զորոգասացի վարդապետներէն ոմանք եղան չհնազանդողները։ Եթէ Գրիգոր կաթողիկոսին, որ ընդ ձեզ են երեսուն չիչելը (ԸՆԴ. 312), կամ ձերմէ առաքն եղելոյն գրելը (ԸՆԴ. 326), իրը հին կ'առնեն, մեր տեսութեամբ կաթողիկոսը այս խօսքերով՝ ոչ թէ նոր հաստատած ժողովի մը, այլ Հռոմկլայի հայրապետանոցին մէջը և չուրջը գտնուղներուն միայն կ'ակնարկէ։ Եթէ իրօք այնպիսի սուտ բազմութիւն մը համաժիտ կերպով միացած ըլլար, թերևս Զորոգասիներուն ընդդիմութիւնն ալ նկատի առնուած չէր ըլլար, և երկու տարի ժողովը չէր յետաձգուեր, մինչև որ Արևելեայց ներկայացուցիչները գային. նոյն իսկ ժողովն ալ չատ աւելի բազմութեամբ կազմուած կ'ըլլար, և ոչ լոկ 33 սարագրութեամբ (ԸՆԴ. 198)։ Արևելեան վարդապետներուն խումբը Հէթումեան կոչուած (ԸՆԴ. 309) վարդապետներ ալ կոչուած են, զի իրենց կեդրոնները էին Հաղբատ ու Սանահին զոյգ վանքերը, Դադարայ Ծորոփոր գաւառի, Զորոգետի հովտին մէջ, ուսկից առնելով Զորոգեցւոյ ալ կոչուած են յաճախ։ Այս վանքերը Բագրատունեաց օրերէն սկսած էին ծաղկիլ, և արևելեան երկիրներու կամ բուն Հայաստանի մէջ կրօնից և ուսմանց կեդրոն գարձած էին։ Եկեղեցական իշխանութեան կամ նուիրապետութեան տեսակէտէն ալ իրենց դլուխ կը ճանչնային Անիի արքեպիսկոպոսները։ Արևելեան սահմաններուն մէջ փակուած, և արևմտեան յարաբերութիւններէ անջատ, և նախնի ուսմունքներուն հաւատարիմ պահապան, ամէն միաբեան դաղափարը կասկածոտ էր Զորոգեցացիներուն աչքին. և օտարներու առաջարկութիւնները անվստահ, խորուելու կամ ընկճուելու վտանգէն ազատ մնալու համար՝ կը սիրէին յարաբերութիւններէ ալ խուսափիլ։ Այս հոգւով նկատեցին Գրիգոր կաթողիկոսի հրաւիրագիրն ալ, և իրենց մէջ խորհրդակցելով դիտողագիր մը ուղղեցին կաթողիկոսին։ Նամակին գլուխը յանուն յիշուած են Բարսեղ կամ Բասիլ արքեպիսկոպոս Անւոյ, եղբայրս յաբեթեան հէթումոյ կոչուած՝ իր իրաւասութեան ընդարձակութիւնը ցուցնելու դիտմամբ։ Սանահնի վանքի առաջնորդը Գրիգոր մականուանեալ Տաւէորդի և Յովհաննէս վարդապետ, Հաղբատայ վանքէն Իգնատիոս և Գեորգ և Վարդան և Դաւիթ վարդապետներ, որոնցմէ Իգնատիոս առաջնորդ է Թերեւս, և Դաւիթ ալ Քոբայրեցի կոչուածն է, Հագարծինի վանքէն Յովհաննէս, Մորակերտի վանքէն Միխիթար, և Գեղակոյ վանքէն միւս Միխիթար՝ որ է Գօշը, ամէնքն ալ յիշուած վանքերուն առաջնորդները (ԸՆԴ. 308)։

1005. Վերոյիշեալ անձեր, թէ՛ իրենց և թէ՛ իրենց այլ ուղղերթեալ սրբոց կաթողիկոսաց ընկերներուն անունով, և ԱՐԵՒԵԼԵԱՑՑ ԵՐԿԵՐպաշխանելով յարգանքներն յայտնելէն ետքը կ'իմացընեն, թէ նամակները ՆԱՄԱԿԸ կարդացած՝ և մեծ ինքնակալէն միաբանութեան խնդիր յուզուիլը խնացած են, այլ կը զարմանան որ կաթողիկոսը ինքներին հասարակ նամակ գրած է, մի թէպետ ինքնազլուխ է, բայց ասանց կաթոլիկոսական անքմահոց չեն ընդունիր որ ներքինէ ինչ ըլլի, և կը յուսան որ կաթողիկոսը իր հանճարով ուղղէ զինքն՝ երբ լինիցի (ԸՆԴ. 205)։ Այս ըսելով կը մանեն յուսնան քաղկեդոնիկ դաւանութեան քննադատութիւնն ընել. և չեն ընդունիր որ մի Քրիստոս, որուն կերպով երկութիւն բաժնուի. սրեմաբ և անոսոյ Ասորեաց բոլոր սուրբերութիւնը կը չեչաներ, որպէս ասոնց ասոնց բանաձևը կը մերժեն (ԸՆԴ. 309), և ամէն երկութիւն հերքելով կը պնդեն, թէ ի քնութիւն խոսրովանին Բանին Աստուծոյ մարմնացեալ, և կը բացատրեն թէ ինչպէս կ'ասեն սուրբ ծայրերը և մարգկայինները մի Քրիստոսի վրայ։ Առիթ առնելով կաթողիկոսին գրածէն, թէ Յոյներ Հայերուն ուղղադաւանութիւնը ճանչցած են, կը հարցնեն, թէ ապա ուրեմն ընդունելոյ ըլլալ պարտին քառասնօն չի՞ սուտեն սա ծեղ (ԸՆԴ. 311)։ Ուստի կը կարծեն թէ երեսուն է նզովքն պարսաւելու յինչեանս սահին պիտոյս քառասնեակն (ԸՆԴ. 308), և կաթողիկոսն ալ կը յորդորեն Յոյներուն առաջարկը մերժել, ոչ թէ կասկածելով անոր ուղղադաւանութեան վրայ, այլ որպէս զի Յոյները իմանան զ երիցոյս ընդունելոյս քո (ԸՆԴ. 311), և համոզուին որ Հայերս ընդ ամենայնի ընդունելոյ մարդասէր կանին պարսաւ և քառաս։ Իրենց համար կը գիտեն, թէ չերեկոյացնել եմք քառս. այսինքն տարիքնիս սատ ենք, և ան սահմ երանելոյ քառասնեակն սա երբն հասանել քարոզելոյ, և կ'ուզենք, կ'ըսեն, հանդարտ խղճով կեանքերնիս փակել։ Խօսքերնին հասարատութեամբ կը յայտնեն, թէ կաթողիկոսը լաւ գիտէ զայն

ղաղում, և [ի]նչ որ ինձ տան՝ ես կ'առնում։ Ես ուրախ եմ, որ ինձ ոչ ոք չի ճանաչում, ոչ ոք ինձ չի ծաղրում, ոչ ոք ինձ չի նախատում, ոչ ոք ինձ չի ամաչեց

կողմէն ուղղադատանը և միւս կողմէն օգ-տակարը նկատի առնել, և հաւանիլ կամ հա-ւանեցուցանել։ Կաթողիկոսը Զորդեսաց Երկրին ներկայութիւնը անհրաժեշտ ըլլալը յայտնելու համար յիշած էր նաև, թէ Արա-բացիներ ու Կարնեցիներ ու Տարոնեցիներ նեղեալ և զրկեալ են ի հոգևոր բռնակա-լեցն (ՃՆԴ·328), և չեն կրնար անոնցմէն չարժուիլ։ Ա.յսպէս թէ այնպէս Հայաստանի եպիսկոպոսներուն գլխաւորներէն չսակը յանձն առին կաթողիկոսին ատիպման համա-կերպիլ, և ազգին և եկեղեցւոյն համար կա-րևորագոյն նրևցած գործը զանց չընել, որպէս թերևս հնար պիտի ըլլար ծանր և դժուարին կացութեան ալ դարման մը ընել։ Հետզհետէ հաստատուեր Հառմկայ հատուքաւ-ղան 1179 ՌՃԾպահքին մէջ, և կոտրբել զէրևաքրջ ասուբ ըրբրաբաց է փասէն, է ասուբ պատասխան, որ կը հանդիպէր ապրիլ 1'ին, ժո-ղովի գումարուելան, և պատպեցին է ՀՀաս-ընէն ջբէցեբբոց Ըրընոց, որ եկած էին կայսրէն և յունական սինհոդէն, և զորս արգէն քաղցինք (§ 1000, 1001)։ Ժողովականնե-րուն թիւը չատ չէր, ընդ ամէնն 33 սատ-բագրութիւններ միայն յատուկ բերուած են (ՃՆԴ·981), սակայն ատոնք է որ յամենայն դէպս ներկայացուցիչներ կային (ՃՆԴ· 180)։

1009· Գրիգոր կաթողիկոս ժողովին գլու-խին էր, և իրեն հետ էր Սահմանաց Աղ-ուանից կաթողիկոս, որ

ԺՈՂՈՎԻՆ ՆԵՐԿԱՆԵՐԸ

յիշուած է Մխիթար Գօ-շի յիշատակարանին մէջ (ՀԱՅ·406), և պէտք է Գրիգորիսի յաջորդը եղած ըլլայ (§ 936)։ Հին սիսական Հայաստանէն եկած էին Բարսեղ արքեպիսկոպոս Անազ, որ ընդդիմադիրնե-րուն պետն էր (§ 1003), Բասիլիոս Տփղիսի, Սահմանաց Սիւնեաց, Յովհէփ Դրնայ, Յով-հիկ Նախիջեւանի, և Մաշտոցեաց Կարսի և-պիսկոպոսներ, վերջինս նոյն իսկ Շնորհալիի ձեռնադրածը պէտք է ըլլայ (§ 979)։ Հարա-ւային Հայաստանէն եկած էին Սահմանաց Բգնունեաց, Գէղարդ Մանազկերտի, Դաւիթ Տարոնի, Սահմանաց Մոփոց, Ղազար Հէր և Զարեւանդի, և Սահմանաց Սալմաստոյ եպիս-կոպոսները, վերջինը Դրանն Պաբէնց կոչուե-ցաւ ալ կը կրէ, իբրեւ Պաբկահայոց համար ընդ-հանուր հակող մը։ Ա.յսպէս, Աղուանից կա-թողիկոսն ալ համրելով՝ 13 եպիսկոպոսներ եկած կ'ըլլան ներքին գումարտներէն։ Կիլի-կիոյ եպիսկոպոսներէն ներկայ եղած են, Գրիգորիոս Ապահոքի արքեպիսկոպոսը որ պէտք է Ապիրատը եղած ըլլայ (§ 998), և Ներսէս Տարսոնի արքեպիսկոպոսը որ է Լամ-բրոնացին։ Ասոնց հետ նաեւ Յովհաննէս Անարզաբայի, Բասիլիոս Սեւեւկիոյ, Գրիգոր Սամոսատոյ, Դաւիթ Մամեստոյ, Թադէոս Կիպրոսի, Թէոդորոս Աչմէացւոյ, և Գրի-գորիոս Կոկիսոնի եպիսկոպոսները, ընդամէ-նը ինը բուն Կիլիկեցիներ։ Ասոնց հետ պէտք է համրել Սիւրիոյ և Միջագետքի եպիսկո-պոսներն ալ, որք են. Սահակ Երուսաղէ-մի, Սահիրանոս Եդեսիոյ, Աստուածատուր Թէոդոսուպոլսոյ, Դէորգ Նէրկէրտի, Կոս-տանդին Ապամիոյ և Սարգիս Լաւոդիկիոյ եպիսկոպոսները, որով Կիլիկիոյ հետ մտնէն չատրերութիւն ունեցող եպիսկոպոսներ կ'ըլլան 15։ Զորս եպիսկոպոսներ ալ Իկո-նիոնի սուլտանութեան սահմաններէն կային, և են, Յովհաննէս Կեսարիոյ, Յակոբ Մելի-տինոյ, Պասկ Սեբաստիոյ, և Կոստանդին Նէոկեսարիոյ։ Դիտելի է որ կաթողիկոսը դիտմամբ ուզած պիտի չըլլայ Կիլիկեցի և-պիսկոպոսներու թիւը չատցնել, ինչ որ դժուար բան մը չէր, որպէսզի ազգեցու-թիւն կամ ճնշում բանեցնելու երեւոյթ չատ-նէ, այնպէս որ իրմով մէկտեղ Կիլիկեցիները կ'ըլլան 16, իսկ Կիլիկիոյ ազդեցութենէն զատ եղողներ 17։ ԵՒ պատմած հատատա-րակչութիւն տուած կ'ըլլայ միութեան միտքով և միութենէ խորշող խումբերուն մէջ։ Վարդապետներու անուններ չեն տրո-ւած, բայց անշուշտ Սեւերեանցիներէն խումբ մը ներկայ եղած է. քանի որ յիշ-ուած է Հռոց և Ըրբրապետոց, Հռհանայէց և կը-բջաւորոց ժողովի մէջ գանուիլը (ՃՆԴ·193)։ Ամենայն հատանութեամբ Հաղբատացիներէն ալ ոմանք (ՏՂԱ·50) եկած են։ Միայն Սա-նահնեցիներ Գրիգոր Տաւուշորդիի գլխաւո-րութեամբ հատատա մնացած կ'երեւին իրենց դիմադրութեան մէջ։ Ներկայ եղած են նաև Աղուանից կաթողիկոսէ գրկուած վրբրաքեաբ և Լմասոան աբբ (ՃՆԴ·180)։ Միայն իշխան-ներուն անուանները յիշուած չեն. ոչ Կիլիկիոյ Ռաբէնը, և ոչ Լամբրոնի Հեթումը, ան-

ձամբ կամ պատուիրակով մասնակից եղած չեն ժողովին, հաւանաբար Հառմկլայի ի-րենց թեւարկութենէն զատ ըլլալուն պատ-ճառով։

1010· Հառմկլայի ժողովին գործերը յատուկ կերպով մեզի հասած չեն, Լամբրո-նացին ինքն ալ, որ ժո-ղովին ներկայ էր, և որ միութենական խնդիրնե-րուն վաւերագիրերը հա-ւաքած է՝ պատմական ծանօթութիւններ ալ աւելցնելով, այս մասին բան մը չգրեր. և կը գոհանայ յատաջ բերելով երկու ժողովա-կան թուղթերը, որք պատրաստուեցան իբր պատասխան կայսեր և սինհոդին նամակնե-րուն (ՃՆԴ·181-189), և զորս յետոյ պիտի վերլուծենք։ Ժողովին տեւողութիւնն ալ ճշդուած չէ, բայց երկարատեւ եղած պէտք է ընդունիլ, վասն զի մինչեւ որ համաձայ-նութիւն մը գոյանայ և ժողովական գիրեր պատրաստուին և թղթատարը ճանապարհ ելլայ, Մանուէլի մահը տեղի ունեցաւ 1180 սեպ-տեմբեր 27'ին (ՃՆԴ·200), կամ 25'ին (ՅԱՅ· 89), որ է ըսել ժողովին բացուելէն 18 ամիս ետքը։ Ժողովական գործեր չգանուելուն վրայ, ոմանք այդ ժողովին պատշաճեցուցին Լամբրոնացիին նշանաւոր առնութեան դի-տը, ՈՀ հաբ+ ասբբ+ սկզբնաւորութեամբ (ՏՂԱ·95-205), որ միութեան խնդիրին ի նպաստ եռանդուն և պերճախօս յորդորական մըն է, օտարներու գովաբանութեամբ, և ազգային գործերու քննադատութեամբ։ Մե-ղի զարմանալի պիտի չերեւէր Կոստանաւ կազմուած այդ կարծիքը (ԿՒԼ·325), քանի որ ներելի էր անոր՝ իբր օտարազգիի, հայ-կական գրութենէն և եկեղեցիէն մասին ճիշդ գաղափարներ չունենալ, սակայն չենք գիտեր ինչպէս Զամչեան ու Ալիշան ալ կըր-ցան յայտարարել, թէ ան այս 1179 տար-ւոյ Հառմկլայի ժողովին մէջ իսօսած է Լամբ-րոնացին իր հռքիւբռեն (ՁԱՄ·Գ-123) և հռլկոպանձ (ՍԻՄ·87) առնութեան դիտը։ Առնութեան դիտն ճակատը յայտնապէս յիշ-ուած է, յասբռռաձախռոմբ և ի պէնգեբան ձռ-ղին Տարսոնի, և Տարսոն ոչ Հառմկլայ է և ոչ Հառմկլայի մօտ է, և այդ միջոցին ասկա-րին Հայոց քաղաք ալ չէր, և Յոյներու իշ-խանութեան ներքեւ էր։ Գոնէ եթէ ժողովը գու-մարուած կ'ըսուի է Քրէսբռռասպռակ ասբայեն Հայոց Լէռնէ (ՏՂԱ·93), իսկ Լէռն պահ-ուեցաւ 20 տարի ետքը 1199'ին, և 1179'ին իշխանապետ իսկ չէր, և Ռուբէնի գործակցութեան օրին էր գումարումը, թէպէտ առանց Ռուբէնի գործակցութեան։ Իսկ Գրի-գոր կաթողիկոս մը, եբբէօբբբէ ասբայն Նէբռնէի Կլայեցւոյ, ոչ միայն Գրիգոր Տղայն էր, այլ և Գրիգոր Ապիրատն ալ, որ 1194'ին ըն-ծրուեցաւ և 7 տարի պաշտօնավարեց։ Բայ ասոնք եթէ Լամբրոնացին այսպիսի առնու-թեան մը ըրած ըլլար 1179'ին, միթէ չէր յիշեր զայն Հառմկլայի ժողովին յիշատակու-թեան առթիւ, որուն վրայ ինքն իսկ կա-րեւոր տեղեկութիւնները տուած է (ՃՆԴ· 180)։ Դարձեալ այդ առնութեան մէջ առնելու տարբերութեան, խմորուն հացի, ջրախառն բաժակի, և միւռոնի նշութեան վրայ խօսքեր կան (ՏՂԱ·178), և անոնց նկատ-մամբ ալ յարմարելու յորդորներ կը խօսուին (ՏՂԱ·194), ինչ որ յարմար չգար Հառմկլայի ժողովին, ուր խնդիր չէր ևնացեր ինչ ֆլեռոց վրայ, որ ծանր նոռեբ յաբ Հայոց (ՃՆԴ·180), և կաթողիկոսն ալ կը պարծենար թէ անոնք ալ ևս առաջարկ ըլլալէ զգրաած են (ՃՆԴ· 314), և Լամբրոնացիին պէտք չէր ևնար իբր առնութեամբ անոնց վրայ ծանրա-նալ։ Այդ դիտողութիւններ և բազդատու-թիւններ կատած չեն թողուր, որ ՈՀ հաբ+ ասբբ+ առնութիւնը՝ ոչ Հառմկլայի ժողովին համար գրուած է, և ոչ անոր մէջ արտասանուած է։ Այլ թէ ինչ նպատակով գրուած է, իր կարգին պիտի խօսինք։

1011· Կարծես ոչ միայն Լամբրոնա-ցիին առնութիւնը Հառմկլայի ժողո-վին կը վերագրէ, այլ և

ԻՆՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

իբր ժողովական գործ յատաջ կը բերէ, Գլխա-ւոբռ-ընէն+ Հռռմոց կոչ-ուած ինն առաջարկները, և Լռռձռնռն+ ասբնն-ընէ եբէռլէ բացատրութիւնները, զանց չընե-լով՝ ձաղկելէն Տարսոնէ և Քրէսբռռասպռակ ասբայեն Հայոց Լէռնէ անուններ յիշել (ԿՒԼ·331), առանց մտածելու, թէ 1779'ին ժողովը Հառմկլայ գումարուած էր, և Լէռն թա-գաւոր չկար այն թուականին։ Հետևապէս յայտնի է թէ կարծեսի յատաջ բերած գրու-ածը Հառմկլայի ժողովին գործը չէ, այլ

ինն գլուխները նկատի չառնուեցան, նոյն իսկ Յոյներու հաւանութեամբ, և միայն ըստ նպատակաց ինդիրը որոշմանց առարկայ եղաւ։ Ոչ ալ կրնանք հաստատել թէ Գրիգոր կաթողիկոսէ կանուխէն Յոյներուն ուղղուած գրուած մըն է. վասնզի ինքը բնաւ այսպիսի ակնարկ մը ըրած չէ Մանուէլի ուղղած հատուածոյ նամակին մէջ, որով ինն գլուխները կը մերժէ (ԸՆԴ. 166), և կը միայ կարծել թէ այն, ոչ 1179'ին այլ 1197'ին գումարուած Տարսոնի ժողովին կը պատկանի, կամ թէ որևէ անպաշտօն մի գրուած էր, որ վերջ ի վերջով այսպիսի ձեւ մը առաւ, ո՛վ գիտէ որին ձեռքով։ Բայց այժմէն ալ գրուածը ծանօթացնելու համար՝ գիտել կուտանք, թէ անոր մէջ յաւաչ կը բերուին կանուխէն ապաւանուած ինը գլուխները (§ 983), և իւրաքանչիւրին հանդէպ կը գրուին Հայերուն ջատագովական պատասխանները։ 1. Մէ քնոնիէն ըսել եւտիքէսը, Դէոսկորոսը, Տիմոթէոսը և համախոհները նզովելու մասին, կը պատասխանուի թէ, եւտիքէսը արդէն կը նզովենք. Դէոսկորոսը անկէ տարբեր գիտենք, և ևթէ համախոհ է նզովեալ կ'ըլլայ։ 2. Մէ քնոնիէն բանաձեւը փոխելու և երէս քնոնիէն ըսելու մասին, կը պատասխանուի թէ, ի քնոնիէն խօսքը Աթանաս, Գրիգորներ, Կիւրեղ և Գելմանոս գործածած են, և իրենք նոր միտքով կը պահեն, բայց ևթէ ան խղճալու եկեղեցւոյ հարկ ըլլայ փոխել, կը հաճին փոխել (ԿԱԼ. 334)։ 3. Սուրբ Աստուածէն կը խօսին և խօսքը վերցնելու մասին կ'ըսեն, թէ այդ ձեւը Յոյներէն առած են, և ատկէ ետքն այսպէս արձանագրուած կայ Թոմասկոսի և Մանհասայ մէջ (ԿԱԼ. 335), և Յոյներն են փոխարը։ Աչառ հանդերձ Քրիստոսի համար բսներին յայտնելու համար՝ կը գիջանին յայտնել ետքէն եկեղեցւոյ հաւատքէն (ԿԱԼ. 337)։ 5. Միւռոնը ձիթենիի ձէթէ կը հաւանին պատրաստել երէ պէտքէտ էնչի (ԿԱԼ. 338)։ 6. Պատարագի նոր թերան մասին կը հաւանին չխոհան ընել. ևթէ Յոյներ հոգը խնդրեն չընեն (ԿԱԼ. 339)։ 7. Ժողովուրդին եկեղեցի գալս ապօինեան մասին կ'ըսեն, թէ այն չատ եկած է Յոյներուն Հայերը նեղս չընդունելէն, և Հայերուն մեծ եկեղեցի չինելս մէջտեղ չգտնելէն, այլ թէ ժողովուրդը նեղս կ'ընդունին՝ երբ մեծ եկեղեցիներ չունին։ 8. Վերջին չորս ժողովները ընդունելու համար կը սպասեն որ Յոյները հաստատեն թէ անոնք առջի երեքին հակառակ չեն (ԿԱԼ. 340)։ 9. Կաթողիկոսական ընտրութիւնը կայսերական հաստատութեան ենթարկելու համար պայման կը դնեն, որ Անտիոքի աթոռը Հայերուն ըլլայ, և Հայոց կաթողիկոսը չորս պատրիարքներէն մէկը սեպուի (ԿԱԼ. 341)։ Այս պատասխաններուն հետ Յոյներէն ալ կը պահանջեն հետևեալ կէտերը։ 1. Մեղսագործներ կանոնական դատաստանէ և ապաշխարութենէ առքը ձեռնադրուին։ 2. Ծանցատոր եկեղեցականներ արժանի ապաշխարութենէ առքը նորէն ընդունուին։ 3. Ներքինիներ չձեռնադրուին։ 4. Պատարագի հացը բաղարջ գործածեն։ 5. Պատարագի հացին մեացորդը չխմազեն, և վերջէն տաք չտաք չգործածեն։ 6. Կրճատարներ և քահանաներ պահքի մէջ ձուկ ու գինի չճաշակեն։ 7. Հայոց կաթողիկոսը Անտիոքի պատրիարք ճանչցուի (ԿԱԼ. 344)։ Այդ ամէնը թէպէտ չատ բերուած են իրը բան՝ խօսելէն Հայոց (ԿԱԼ. 346), սակայն ինչպէս ըսինք, Մանուէլի մտնդրել առաջ գումարուած Համիկեայի ժողովը այս խնդիրներով չզբաղեցաւ. և մենք այն գրութիւնները քազեցինք պարզ տեղեկութեան համար, որ կրնայ լուսաբանել Հայերուն մէջ ապրող տեսութիւնները։

1012. Համիկեայի ժողովէն իրեւ վաւերական գործ ունինք երկու պաշտօնական թուղթերը, մէկը կայսեր և միւսը յունական սինհոդոսին ուղղուած, և գրա պահած է Լամբրոնացին իւր հատաքածոյին մէջ։ Մանուէլի ուղղուած նամակը կը գրեն Գրիգորիս կաթողիկոս Հայոց, և սուրբ Խաչովք, և նախ կ'ողջունեն կայսրը. Հանդերձ Մանուէլեանն և Մանուէլապրչին անդրանիւս Ալեքսիոսիս (ԸՆԴ. 181)։ Անմիջապէս կը չեշտեն թէ յանուէցի ուղղափառութեան է սուրբ եկեղեցիս Աստուծոյ է, և ոչ երբէք ի դէպ, և ոչ երբէք նորոք նմուա է դէպ ուղղափառութենէդ, այլ ըստ առնէսդ, նայն և յայտնեցաւ։ Յետոյ կը յիշեն իրենց ճանչցած ժողովները, այսինքն Նիկիոյ, Կաստանդնուպոլսոյ և Եփեսոսի, զորս ընդունած են Արիսատակէս, Ներսէս և Սահակ հայրապետներու ձեռքով։ Կը յիշեն եւս Անկիւրիոյ, Կեսարիոյ, Նէոկեսարիոյ, Գանգրայ, Լաւոդիկիոյ և Սարդիկեայ ժողովները, իբրեւ ուղղափառ ժողովներ, և ա՛լ առջիւ չեն անցներ։ Նզովուած հերձուածողները յիշած ատեննին, Արիոսի, Մակեդոնի, Պօղոս Շամշատցիի, Նեստորի, եւտիքէսի անուանները կը տան, և վրայ կը բերեն հանգամանակ մը յատուկ խմբագրութեամբ կազմուած (ԸՆԴ. 184), և կ'անցնեն երկարօրէն բացատրել իրենց գաւանութիւնը վասն անպարտելի գործոցն Քրիստոսի (ԸՆԴ. 185)։ Կը հերքեն ապա որ յոճ և յոճ պրոհելով ըլլի ոեր Յիսուս Քրիստոս՝ միաւորութիւնը կը ջնջեն։ Սուրբ Գրիգէն և սուրբ Տայրիկէն վկայութիւններ կը բերեն ընդ-ունելու անճառ խառնման Բանին և մարմնոյն հաստատելու, և միշտ է ընդ երկուց երկոցդ պատճառաց (ԸՆԴ. 189) կը բացատրեն վկայութիւնները, բայց երբեք երկոքունութեան բացատրութիւնը չեն գործածեր։ Յամենայնէս Իմաստասէր կաթողիկոսի ճառը կը յղեն կայսեր, որ իմանայ թէ ուղղափառութիւնը Հայոց մէջ է հարցն սուրբ էջերն (ԸՆԴ. 191)։ Յունաց գաւանութեան մասին համամտութիւն կը յայտնեն, վկայելով թէ է համաքոմոբ ոչ ընդվզ ընդիերցիլ՝ որոց հարցն յայնմէնց գոտ (ԸՆԴ. 190), և խաղաղութիւն հաստատելու փափաքով կը վերջացնեն։ Ժողովական որոշումները ամփոփելով կը տեսնենք, որ իրենց բանաձեւը չեն փոխեր, այլ միայն Յոյներուն երկուքութիւնէն կը հեռացնեն նեստորական բառերը, ինչպէս որ Հայերուն միտքէն ալ կը հեռացնեն եւտիքեան չփոխութիւնը, և այդ հիման վրայ կը հաստատեն կատարեալ խաղաղութիւնը, իբրեւ քանչիւր կողմ իր աւանդութեան մէջ մնալով։

1013. Այս ժողովական գրութեան մի առթիւ պատմիչը հրատարակեցաւ վերջկա (93 ԱՐՔ. 27), Գրիգոր Պահլաւունիի անուամբ, բայց պարտնակութիւնը բազդատելով՝ նայն ինքն Գրիգոր Տգայի գրութեան հետ նոյն բանը կը տեսնուի։ Միւս կողմէն Պահլաւունի կոչումը ազգանուն մըն է, որ ամենուն կը պատկանի հատուածներէն։ Տարբերութիւնները ժողովներուն աւանդելն է, ժողովները յիշելուն կարգը, այսպէս, Նիկիոյ, Անկիւրիոյ, Կեսարիոյ, Նէոկեսարիոյ, Գանգրոյ, Անտիոքայ, Լաւոդիկիոյ, Սարդիկիոյ, Կաստանդնուպոլսոյ և Եփեսոսի, որ միայն Անտիոքայն է աւելցած։ Երկրորդ տարբերութիւնը հերձուածողաց յիշատակութեան մէջն է, որ անուանով կը յիշուին, Արիոս, Մակեդոն, Պօղոս Սամոսատացի, Փլաբիոնոս, Ապողինար, Նեստոր, Թէոդորոս, Դիոդորոս, Իրաս, Ակակիոս, Բարծումայ, Վազենտիանոս, և եւտիքէս, որով տեսնի անուններ կան։ Նկատելի է մանաւանդ Փլաբիոնոսի անունը։ Վերջապէս Բագկեզանի վրայ յայտնի ակնարկ մը կայ, բանի, թէ է պէտք տանը չանիչ տար ընդ բանս, ոչ բարի և ոչ ընդ, և ի վրայ լսածնին յիշելով կ'աւելցնեն. որ երբէ այդպէս էջ, տեսէք ըե ոչ էջբէ- պիտուածոս խորհեցան։ Կ'ևթէ թէ այս առաջին ձեւ մըն էր պատրաստած, յայնմ հակաքաղկեզոնիկ ազգանունամբ, որ վերջին խմբագրութեան առնն ատենի մեղմացած է.

1014. Աբրնեցին ուղղուած նամակին մէջ Յունաց պատրիարքին անունը չյիշուիր, որովհետև Միքայէլ մեռած էր 1177'ին, և Համիկեայի ժողովն ալ լուրը առած էր (ԸՆԴ. 193)։ այլ կ'երևի թէ չորդորին մասին առած լուրը չունէին, որովհետև Քարիսան մեկ տարի մեռած էր 1178'ին, և հաւանաբար չէին ալ խնացած Թէոդոս Ա.'ին ընտրութիւնը։ Նախապէս կը չատատարեն թէ Յոյներուն նամակին ապահովացման թէ անունք նեստորական չեն, որով, կ'ըսեն, բժշկեցան ի դէպ է ընդունելոյն։ Անկէ կ'անցնին իրենց գաւանութիւնը բացատրել Քրիստոսի ընութեան և կամքին և ներգործութեան վրայ. և իրենց խօսքերուն մէջ ամենէն նշանակելի է. Տէրոմանիէ հաւատոյն չեմ՝ է Քրիստոսի անճառ դուրեն երէս քնոնիէն պէտուիւն՝ բացատրութիւնը (ԸՆԴ. 196)։ Հայոց եկեղեցին երէս քնոնիէն ըսելէ կը խորշի, ինչպէս Համիկեայի ժողովն ալ զգուշացած է գայն գործածել, վասն զի երէս ըսելը, ըստ ըստ բերուներս իմաստը կու տայ։ Սակայն ոչ ընութիւնները չփոխած և ոչ մին կամ միւսը

ոչնչացած կ'իմանայ, այլ միայն կը պնդէ թէ առաւածային ու մարդկային բնութիւնները ու կամքերն ու ներգործութիւնները՝ միշտ դառնալ և դադրիլ կերպով պիտի ըմբռնուին, որպէս զի նեստորական բաժանման գաղափարը հեռացուի։ Այդ կէտը բացատրուած էր Շնորհալիին առաջին գրութենէն սկսելով (§ 951), և Հայերուն ծրագիրն էր միութիւնը նորէն գործադրել միտքերու համաձայնութեանը վրայ, որ Յոյները երկու բնութիւն կ'ըսեն և Հայեր զիրենք նեստորական չկարծեն, և Հայեր ալ բնութիւն կ'ըսեն և Յոյներ զիրենք եւթիքական չկարծեն, և իրարու հետ համաձայնակ և կատարեալ հոգեւոր հաղորդակցութիւն ունենան, իրար չհալածեն և չանեզատեն։ Մանուէլ կայսր այս միտքերը ընդունելով, բանաձեւն ալ կը պահանջէր, բայց Հռոմկլայի ժողովը միտքերուն հաւանութիւնը հասատեց, իսկ յունական բանաձեւը չընդունեց, Բագկեդոնի ժողովը չճանչցաւ, Լեւոնի տոմարին չհաւանեցաւ, և նորէն ընդհանուր կերպով իւր միտքը բացատրեց։ և այդչափով գոհացաւ։ Հայերուն այդ միջին ճանապարհ՝ Հայաստանէ եկող և կիլիկեան ազգութիւնէ դուրս եղող եպիսկոպոսներուն կարծիքն էր՝ որ տիրեց, և կաթողիկոսը կը յուսար անչուշտ այդչափով կայսրն ալ համոզել, որ ատկէն չպահանջէ, ինչպէս յաջողած էր ինն գրութիւններու առաջարկը ետ առնել կամ գոնէ յետաձգել տալ։ Այս տեղ անգամ մըն ալ պէտք է դիտել անոնք, որ այդ վաւերական գիրերը, յայտնապէս կը հերքեն կաղանոսէ յառաջ բերուած անվաւեր գրութիւնները, զորս լոկ անդրդութեան նպատակով վերեւ յիշեցինք (§ 1010)։

1015· Ժողովական երկու գիրերը առնելու ընդհատաբար պատրաստեց կաթողիկոսը, որոնց ալ բլալը յիշուած չէ (ԸՆԴ·200), սակայն Մանուէլ յանձնարարած էր առաւել ի յեղեռ պատրաստական եպիսկոպոսաց (ԸՆԴ·175), և հարկաւ այդպէս ալ կարգադրած է կաթողիկոսը։ Սակայն Թղթատարները չկրցան կնճռոտեալ անգլին անցնիլ վան խոզընդութեան ճանապարհէն, և սահմանած ըսքան չեղաւ, և մինչ Գրիգոր կաթողիկոս պնդելէ վերջին ընդհանուրացման գործին վերջնական աւարտումը կը սպասէր, Մանուէլ կայսր մահուան գոյժը հասաւ, որ 1180 սեպտեմբեր 27'ին տեղի ունեցած էր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ (ԸՆԴ·200)։ Իրրև սուրբի վախճան մը կը նկարագրէ Լամբրոնացին Մանուէլի մահը, որ խոստովանութենէ լեզուն և հաւատոյ գրութիւնն արձակում կը խնդրէ։ Մեռնելէն օր առաջ կրօնաւորի ձեւով կ'առնէ կատարեալ ծիսական օրհնութեամբ, կայսերական անկողինէն իջնելով է վերջը պրոթեղինէ կը պառկի, պալատականներու տեղ կրօնաւորներով կը շրջապատուի, և ըսուածներով կը չրջապատուի, և ըսուածներով կը մեռնի։ Նոյն իսկ յուղարկաւորութիւնն ալ կրօնաւորաց խոնարհ կերպարանօք կը կատարուի, և ոչ կայսերական ճոխութեամբ (ԸՆԴ·201)։ Այս է հարկաւ պատճառը որ անոր մահուան տարեդարձը, և ոչ ամսը, Յայտնապրքին մէջ ալ անցած է սեպտեմբեր 25'ին (ՅԱՅ·89), թէպէտ նորը յունիս 22'ին կը նշանակէ (ՅԱՄ·Բ·265)։ Մահկան Մանուէլի մասին այդ գովքի յիշատակը ընդհանրացած պէտք չէ կարծել, վասն զի ուրիշներուն տեսութեամբ, ինչպէս անոնք նկատեցին՝ գերապրեալ կոչ, այսպէս և սորայ, պարծող և հեռու ամենայնէ ի ծուռն և ի կրճումն եւմանուէլ, Մանուէլ կոչուած է կ'ըսուի (ԿԻՐ·70)։ Մանուէլ յայտնապէս ալ կ'ամբաստանուի, թէ սպան դիէն էր գերեզմ անկրնեան նորա (ՄԻԽ·444), թէպէտ անկէ դատապարտութիւն մը ունեցած էր (ՄԻԽ·486) և էսա պրոտոս օբինոն կին երկրորդ դրոսոր պեռան Անդրոնոյ (ՄԻԽ·444), որ հռոմէացւոյ էր։ Այս պատճառով թէպէտ Ալեքս Բ կոմնենոս, Մանուէլի որդին երկրորդ կնոջմէն, 12 տարեկան կայսր հռչակուեցաւ մօրը խնամակալութեամբ, բայց երբ մայրը անէծք է պատրիարքին (ՄԻԽ·486), Անդրոնիկոս կոմնենոս խնամակալ անուանուեցաւ, և սա ալ ապային խեղդել տալով ինքն կայսր հռչակուեցաւ 1183'ին, բայց ինքն ալ իւր բռնութիւններով տակի դարձաւ, և Իսահակ Անգելոս երկրակալ եղաւ խաժանին զայրոյթին յանձնուեցաւ, որ պատն խեղդամահ սպանուեց 1185'ին, և Իսահակ կայսր հռչակուեցաւ Իսահակ Բ Անգելոս անուամբ։ Այս խաւարութիւններն են զորս Լամբրոնացին կ'ուզէ իւր հատածոյին վերջը, և զորս չերցէ ամօ պէտք։ բան-

լով (ԸՆԴ·201) կը յայտնէ ծանօթութեանց 1183'ին գրուած ըլլալը։

1016· Մեծ խորհուրդս այս եկեղեցոյ խաղաղութեան՝ անկատար ձեռ, կը գրէ Լամբրոնացին, միութենական ձեռնարկին ակնարկելով, և կը յարէ թէ չէ այսչափ յոյս եղած չեն ուրուք քան (ԸՆԴ·201), իրաւ անկէ ետքն ալ՝ ոչ յոյս ծագեցաւ և ոչ իրողութիւն կատարուեցաւ, և մեր տեսութեամբ՝ կատարելին ալ հնար չէր։ Որեւէ ձեռնարկի յաջողութեան համար, պէտք է կանխաւ հաստատուն հիմ մը ունենալ, և անկեղծապէս երկու կողմն նոյն ուղղութեամբ գործել, ինչ որ կը պակսէր մինչեւ հիմայ բացատրուած ձեռնարկին մէջ։ Հայեր և Յոյներ բոլորովին տարբեր գաղափարներ ունէին միութեան մասին, ինչպէս դիտել տուինք, բայց ատ չէ անգամ մըն ալ չիչակ, քանի որ հիմնական և կարեւոր խնդիրի մը չուրջը կը դառնայ խօսքը։ Հայեր դաւանական պարտաւորիչ կէտերը փչցնելով, և վարդապետական չատ մը կէտեր երկրորդական համարելով, իրենց համոզմամբ կրնային եկեղեցական միութիւն և հոգեւոր հաղորդակցութիւն հաստատել բոլոր քրիստոնէից հետ, որ այդ էական կէտերու մէջ կը միանային։ և այդ կէտերն էին երեք առաջին սուրբ ժողովներով հաստատուած՝ Երրորդութեան և Մարդեղութեան և Փրկագործութեան խորհուրդները։ Բրիստոսը՝ մարդացեալ Բան, ու Աստուած և մարդ, և մարդկային փրկութեան համար մարմնացեալ ընդունելէն առքը, Հայուն համար երկրորդական էր փնտռել թէ միաւորութիւնը անձին վրայ եղաւ թէ բնութեան վրայ։ Իրենք աւելի ապահով և նախնի հարց գործածած բացատրութեանց համաձայն կ'ըմբռնէին դառնալ ի քաղկեդոն բանաձեւէն չհեռանալ, բայց եթէ ուրիշներ նոյն միտքով երկու բնութիւն ձեւը գործածէին, կը գիջանէին անոնց չհակառակիլ, միայն թէ անոնք ալ իրենց չհակառակին։ Այդ սկզբունքին յայտնի և պայծառ բացատրութիւններն են Հռոմկլայի ժողովին երկու պաշտօնագիրները, զորս վերեւ ծեցինք (§ 1012-1014), և որոնց մէջ քաղկեդոնիկները ի գուր կը փնտռեն իրենց ուզածը հաստատ ոչ մէկ բացատրութիւն մը, բայց եթէ թղթատարութիւն մը իրենց տեսութեան մէջ մնալու, որուած բացատրութեանց ներքև։ Այդ գիրերուն մէջ ալ ոչ քաղկեդոն կը յիշուի և ոչ տոմար, ոչ երկու բնութիւն բանաձեւը, և ոչ անոր ընդունելութիւնը։ Բոլոր եղածը հայրապետական թղթատար գրութեան կատարեալ յայտարարութիւնն է։ Միայն զանց կ'ընեն քաղկեդոնի և քաղկեդոնիկներու դէմ նզովքները և հերքումները, ինչ որ չատ բնական էր, վասն զի նզովքները խօսուած ու գրուած էին, երբ Յոյներուն կողմէն նոյնիսկ նոյները արձակուած էին հակաքաղկեդոնիկներու դէմ։ Բայց այն վարկեանէն որ կայսրն ու պատրիարքը ուրանալ կարծիք ունեցեր են Հայոց վրայ, և բարձրաստիճան կ'ընդունէին անոնց ուղղափառութիւնը, ոչ իրրև մոլորութենէ դառնալու, այլ կանխապէս ուղղափառ եղած ըլլալու պայմանով, Հայերուն ալ դժուար չէր նոյն վկայութիւնը տալ Յոյներուն համար, և նզովաբանութիւնները դադրեցնել։

1017· Միւնոյն էր Հայոց տեսութիւնը չատ մը ծիսական, ծեսական, և արարողական կէտերու վրայ, զոր օրինակ պատարագի և միւռոնի նիւթերը, և ամբռնական ծեսերը, որոնք բնաւ քրիստոնէական կրօնքի և հաւատքի էութեան չէին դպչիր. և ամէն ազգային և կեզեցի կրնար իւր սովորութիւնները պահել, առանց ուրիշները հանգիստ պատրաստութեան ատիպելու, և առանց տարբեր սովորութիւններէ խրտչելու։ Սակայն այսպէս չէր Յոյներուն համոզումը, որոնց նպատակն էր ամէն եկեղեցիները իրենցին մէջ ձուլել, և ամէնքն ալ իրենց հնազանդութեան և հպատակութեան ներքև մտցնել։ Ինն նշանաւոր գրութիւնները չատ լաւ կ'արտայայտեն անոնց ձրագիրը և անոնց նպատակը։ Եթէ Գրիգոր Տղայի նամակին հետևանօք, բոլոր գլուխներուն վրայ լռելով միայն Երկու բանաձեւին վրայ ամփոփելին իրենց պահանջները, անոնք լաւ գիտէին, որ անգամ մը Հայերը հպատակելու ճանապարհին մէջ մտցընելէն ետքը, դժուար պիտի չըլլար հետ-

կերպ ի ձեռն ամենայնի ցուցանել զանձն իւր ամենայնի, եւ ոչ ինչ ինչ ի ձեռն ինչ ինչի, այլ ամենայն ինչ ի ձեռն ամենայնի։ Եւ զի ոչ ինչ ինչ ի ձեռն ինչ ինչի, այլ ամենայն ինչ ի ձեռն ամենայնի,

Անտիոքի մէջ նախապէս բարեկամութիւն հաստատուած չըլլալով, և տակի հետևանքն է ուրիշներու տուած պատճառը, թէ Բոլեմոնդոս այդ ըրաւ, որովհետև զբաղ մնը ընդ Սալահէտտինն (ՄԻԽ. 491). քանի որ տարի առաջ Ռուբէն յաջողած էր ընկերկել Սալահէտտինի արշաւանքը: Բայց առանց այս պատճառի ալ, անօրինակ բան մը չէր այն առենները՝ այս տեսակ նենգութիւններով և բռնութիւններով իրարմէ դրամ չորթել և նրկիր գրաւել: Ռուբէն կ'ամբաստանուի իբրև պարապեալ վաշխառութենէ և պոռնկական խնդիրքէ, և այս նպատակով Անտիոք գացած ատեն և ընդհ կնայս: Այս պարագային կ'օգտուի Բոլեմոնդոս, Ռուբէնը կալանաւորելու, և կը թողու միայն 1185'ին՝ Սարուանդիքար և Թիլ և Ճկիր բերդերը գլրաւելով, և Ռուբէնի մայրն ալ պատանդ առնելով, մինչև որ նա հաղար եչխան ոսկի (ՍՄՐ. 104), կամ հազիր հազար եչխան (ՍԱՄ. 141) գումար մըն ալ վճարէ: Այս առթիւ է որ Լամբրան ալ պաշարումէն կ'ազատի: Ռուբէնի կալանաւորութիւնը աւտած է մօտաւորապէս 1186 (ՄԻԽ. 492), և այդ միջոցին Բոլեմոնդոս փորձած է բոլոր կիլիկիոյ ութապահակ, բայց չէ յաջողած: Վասն զի Լեւոն՝ Ռուբէնի եղբայրը, երբեմն եղբօրմէն կտակածած և կոստանդնուպոլիս գացած, բայց չատով հաչտուած ու 1182'ին դարձած (ՍՄՐ. 104), բանակին գլուխ անցնելով ուժգին դիմադրութիւն է ըրած (ՍՄՐ. 141). և Բոլեմոնդոս գոնացած է վերոյիշեալ պայմաններով Ռուբէնը արձակել, և այնուհետև խազաղութիւն հաստատուած է Կիլիկիոյ և Անտիոքի իշխանութեանց մէջ, և բարեկամական յարաբերութիւններ չարունակած են մինչև Ռուբէնի մահը, որ տեղի ունեցաւ 1187'ին: Իրեն յաջորդեց եղբայրը Լեւոն՝ Սահիմանէի և Ռիթայի կրտսեր որդին, որ եր բաբէ և աննենք բնութեամբ, ժամանակակիցներու վկայութեան համեմատ (ՍՄՐ. 105) և կարող և ճարպար ըլլալը ցուցց Կիլիկիոյ իշխանապետութիւնը թագաւորութեան բարձրացնելով: Ռուբէնի համար բաւած է թէ մեռնիլ առաջ՝ նախ կրծուոր եղեր օրհնել (ՍԱՄ. 142), որ Մանուէլի նմանութիւնն էր (§ 1015), և եղբօր յանձնարարից ոչ յօժարուոյ ֆեսայ աչել և ոչ հարս (ՍԱՄ. 142), այլ Լեւոն այս խրատին չանսաց:

1020. Բայց տակաւին Ռուբէնի կենդանութեան և Յոյներու կռմէն ակնկալութիւններ վերջացած պատճառ, երբ Անդրոնիկոսին օրով, դար Վարդան՝ Խաչակ կը կոչէ (ՎԱՐ. 133). Հայեր Յոյներէ կը հալածուէին և անօգնական մնացեր էին, Գրիգոր կաթողիկոս Խաչակ կայսեր մօտ երթալ միջնորդութենէն արդիւնք մը չստանալով (ՎԱՐ. 133), Լատիններուն կռմէն նոր հովանաւորութիւն գտնելու համար մտածից բան իսկ անոնց գլուխին, Հռոմի պապին գիմել, գիտնալով թէ անոր խօսքը կրնար ազդել Արեւելքի մէջ գտնուող Լատիններուն վրայ, որոնք անոր յարդանքով ալ եկած էին: Կաթողիկոսին նամակը չունինք, բայց հարկաւ պապին սիրտը չգնելու ամէն ձեւերով գրուած էր, իսկ նպատակը պաշտպանութիւն ուղել ըլլալը յայտնի է՝ պապին պատասխանին խօսքերէն. Այսուհետեւ սէրով և ծշմարիտ սիրով և արդէն հետևողեալ եք յԵր և յաղօթից ձերոց (ՉԱՄ. Գ. 144): Պապը որուն կը գիմէր կաթողիկոսը՝ Ղուկիոս Գ էր, Հռոմէ դուրս ընտրուած, և Հռոմ մտնելէ ետքն ալ Հռոմայեցիներէ վտնտուած, և Գերմանիոյ կայսրէն օգնութիւն ստանալու համար Վերոնա գացած, ուր 1184'ին հաւատաքննական առաջին ժողովն ալ գումարած և նոյեմբեր 4'ին փակած էր (ՍԵՎ. Գ. 1172): Ձիշդ այս պարագային հոն կը հանդիպէր Հայոց կաթողիկոսին նուիրակը, Գրիգոր եպիսկոպոս Փիլիպպոսոյ, հաւանաբար Յովհաննէս Ոսկեմանի յաջորդը (§ 974): Այդ պատուիրակութեան երթին վրայ ունինք Ղուկիոսի պատասխանը, որ ծանօթ է ոչ բնագիրովը՝ այլ Լամբրանացիէ կատարուած հայերէն թարգմանութեամբը: Նամակը գրուած է 1184 դեկտեմբեր 3'ին, և անոր մէջ եղած պաշտպանութեան խոստումը արդէն յիշեցինք. բայց աւելի չնչուած են ծիսական փոփոխութեանց չանձնարարութիւնները, բաժակին չուր խառնել, ծնունդը դեկտեմբեր 25'ին տօնել (ՉԱՄ. Գ. 143), միւռոնը ամէն տարի աւագ հինգշաբթին օրհնել, եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւնը կիրակի օր ընել, քահանայի և աւելի սա-

րին ատիճաններու ձեռնադրութիւնը տարին չորս անգամ չորս եղանակներու պահքերուն չորեթի օրերը կատարել: Այս չանձնարարութիւնները զարդարուած էին պապութեան յատուկ ճոխաբանութիւններով, և զօրացած էին պալատի կամ ամփոփոնի և եպիսկոպոսական խորհրդի ընծայերով, որոնք չանձնեցան Գրիգոր եպիսկոպոսին, որ կաթողիկոսին տանի, Հռոմի ծիսական գիրքերուն հետ, անոնց հետևելու համար (ՉԱՄ. Գ. 144): Այդ պարագային երկու գլխաւոր եղելութեանց ակզբնաւորութիւնն է տուած, մէկը Լատիններու հետ միութենական ձգտումներ մշակելը, և միսը Հայ եկեղեցւոյ ծէսին մէջ ինչ ինչ լատինական նմանողութիւններ մտցնելու, զոր վայրապար ամենք ուզած են շնորհալիին անուանին հետ կապել (§ 990): Հարկաւ Լամբրոնացին նամակին հետ ծիսատրութիւններու կատրներն ալ սկսաւ հաչերէնի վերածել, որք հետզհետէ և աւելի Ապիրատի ժամանակէն սկսելով՝ գործածութեան մտան: Այս փոփոխութենց գլխաւորներն են եպիսկոպոսական խորհուրդ ու գաւազանը, և քահանայութեան ատիճաններուն միսը, ձեռնադրութեան կանոնը, և պատարագի սկզբնաւորութիւնը, որոնց յիշատակը չգտնուիր Լամբրոնացիին այդ թուականէն առաջ գրած Պատարագամատոյցին: և Յաղթ կոչիս Եկեղեցւոյ ճառերուն մէջ: Վարդան այդ պատուիրութեան մասին տարածած գրոյցներն ալ կը կրկնէ, և իրրև պատիւ կը յիշէ պապին Գրիգոր եպիսկոպոսի ձեռքով հաղորդուիլը, և իրրև ընծայ կը յիշէ վանս և պաշ և նշխէ, որոց առաջինները պէտք է իմանալ պալիտն և խորհրդ վրայ: կը գրէ նա թէ պապը հրամայեց, որ Հայոց պատրիարքն յայնոյս ծովս եկեղեցոյն կոչի և վերայ Հայոց և Յունաց և ամենայն ազգաց, որպես ձեռ յայսմ կողմանէ երիցուաց և երէցուաց բանալեօք. ինչ որ յայտնապէս մտացածին գործուած մըն է: Ոչ նուազ անհիմն է կարծելն ալ, թէ Ղուկիոս հաւաքեաց զնոյնն Ալեմանաց և զԲաքաւորն Անգլեաց և զԲաքաւորն Փառնգեաց Հայոց պաշտպանութեան համար, ինչպէս նաև ատ հանից զպատրիարքն Ալեմանաց, և զարքեպիսկոպոսն Սպանիոյ, և զարքեպիսկոպոսն սուրբ Յակոբոյ, և զարքեպիսկոպոսն Մելանոյ, որոնք 25,000, 20,000, 5000 և 36,000 ձիաւորներ ունին եղեր իրենց ձեռքին տակ (ՎԱՐ. 134): Այդ վերջին կտորները ակնարկութիւն են երբորդ խաչակրութեան, որ սակայն տեղի ունեցաւ 1189'ին, մինչ Ղուկիոս Գ մեռած էր 1185 նոյեմբեր 25'ին Վերոնա (Verona) քաղաքին մէջ:

1021. Ռուբէնի մահը և Լեւոնի յաջորդելը տեղի ունեցաւ նոյն տարին, որ Երուսաղէմի Լատին թագաւորութիւնն ալ վերջացաւ, և Սալահէտտին՝ Եգիպտոսի սուլտանը տիրապետեց Պաղեստինի նաև Ասորիքի, և Լատիններ ամփոփուեցան Անտիոքի մանր իշխանութեանց մէջ: Ահաւասիկ երկիրներու և բան Հայաստանի մէջ ինչ ինչ փոփոխութիւններ տեղի ունեցան, որոց մանրամասնութիւնները մեզ մեր նպատակէն կը չեղեցնեն, և բաւական ըլլայ ըսել, թէ Վրացիք հետզհետէ կը զօրանային Պարսից տէրութեան հետ չափուելու չափ, և Անի, որ միշտ այդ կռմներուն կեդրոնը կը սեպուէր, ձեռքէ ձեռք կ'անցնէր Պարսից և Վրաց մէջ: Անիի արքեպիսկոպոսն էր Բարսեղ, և գլխաւորն էր իր եղբայրը Ապիրատ, որպէս Գրիգոր Լիպարի, եղբօրորդիք Բարսեղ կաթողիկոսի, և Վասակ Պահլաւունիի թոռներ (§ 866): Ապիրատ անգամ մը Կարսի ամիրային ալ ձերբակալուեցաւ. բայց եղբօրը միջնորդութեամբ ազատեցաւ (ՎԱՐ. 130), և երկուքը ձեռք ձեռքի տուած Հայաստանի կռմները թէ եկեղեցական և թէ քաղաքական ներքին իշխանութիւն կը վարէին, քանի որ Հռոմկլայի ժողովէն ետք տակի ևս նուաղած էին հայրապետական աթոռին հետ յարաբերութիւնները: Միևնոյն ժամանակ կը սկսէր պայծառանալ Հայ Ուսպիլեանց տունը: Առանց նախահայրը կը սեպուի Քուրդ ազգէն գլխաւոր մը, որ Զորոգեամ իշխանութեան մօտ հռոմայ եղեալ և հաւատալով Սարգիս կոչուած, և Մոչորի բերդին տէր եր եղած: Սարգիսի որդին էր Զաքարէ, Զաքարէի վահրամ, և վահրամի Սարգիս (ՎԱՐ. 138), որ պահ մը Անիի կառավարել եղաւ Վրաց կռմէն (ՎԱՐ. 127): Սարգիսի որդիներն էին Զաքարէ և Իւանէ, որք Վրաց Թագաւորին սիրելի եղան, և սպասաւոր և աթաբակ, այսինքն զօրաց սպարա-

պատ և արքունեաց հաղարապետ անուանեցան. և Վրացի Ուռպկանց երկիրները սասցան, որոնք Թորգի թագաւորէն ապանեռած և նզովիւք անէծառնդած էին (ՎԱՐ·130)։ Հայ Ուռպկանք հաբանգեա ընդարձակեցին Լօռեի իշխանութիւնը, և հետզհետէ գրաւեցին Ծերակը, Աչբերդը, Անին, Բջնին, Դուինը, Կարսն ու Զարևքը։ Իսանէ ետքեւէ ընդհանուր թագաւորն Հայոց եղաւ, այսինքն է յանդգուանութեան անցաւ, իսկ Զաքարէ հաց է սեպհական հասաւ, այսինքն է հայազատ ձեաց (ՎԱՐ·138), միայն քանի մը կէտերու մէջ սիրապետող Վրաց ծիսական սովորութեանց համաձայնելու պէտքը ղացց, ինչպէս պիտի յիշենք։

1022· Լեւոնի իշխանապետութեան ըսկզբները յաղթութիւնեւրով պսակուեցան, և քայ և կարգ իշխանութեան մը յայտնեցաւ գործի դրելս անցնելուն առաջին օրէն, ինչ որ եղբօրը կարնուցուցած միջոցին ալ անանուած էր (§ 1019)։ Իրեն համար գրուած է թէ պէրճաց եօղնասան և երկու քերդից, թէ զբօսու է վերայ ձիոնաց և պարկէց, թէ ընդ հարկս արբ ընկճաւն սուրսան փղերէրեայ (ՎԱՐ·133), այսինքն է Իկոնիոնի, և թէ Թուրքման հրամային գլուխ Թոռամայ չդեց յաջէ. և անոր գունդերուն ընծա տալու կոչուեցաւ (ՍՄՐ·105)։ Լատինները հետ բարեկամութիւնը ամրապնդելու համար, եռա կին ջոռուոյ եպիսկոպոսին Ընդոստա, այսինքն է Անտիոքի իշխանուհւոյն եղբօրորդին, որպէս զի պիտին վան ազգականութեան՝ Լեւոնի պաշտպան ըլլայ։ Աչխարհակեր անձերու ձիրքն է պատահարները կանխատես ուսումնասիրել և անոնցմէ օգուտ։ Լեւոն ալ ուղեց յօգուտ գործածել Ընդոստա Գ պապի նախաձեռնութեամբ սկսած չարժումը՝ որ է երրորդ Յաջակրութիւնը, որպէս զի Սարտէսեանի գրաւուած Երուսաղէմը նորէն քրիստոնէից ձեռք անցնի։ Փեդերիկոս Բարբարոսա, այսինքն է Շիլիածորս, Փեդմանիոյ կայսր, Փիլիպպոս Օգոստոս՝ Գաղղիոյ թագաւոր, և Հենրիկոս Անգլիոյ թագաւոր, յանձն առին անձամբ երթալ զօրքով իրենց բանակներով։ բայց Փեդերիկոս միայն կանխեց և Փոքր Ասիա հասաւ 1190'ին, չուտ նուաճելով Յունաց կայսր Իսահակի ենթակայութիւնէն և Իկոնիոյ սուլտան Գըլըճասլանի վրնասել վնասակարութիւնէն։ Ուրբանոս Գ որ Դատկիա Գ'ի յաջորդեալ, երուսաղէմի ասման գործին վրայ քրիստոնէութիւնը զգնքի հրաւիրած էր։ քիչ ետքը մնաս նոյն իսկ 1187 տարին, Գրիգոր Ը հազիւ ամիս մը պաշտօն վարեց։ և իրեն յաջորդը Կղեմէս Գ էր պապը՝ որը Փեդերիկոսի արշաւանքը սկսաւ։ Հայոց կաթողիկոսէն ղրկուած պատգամաւորութիւնը (§ 1020), Լատիններուն ծանօթացուցած էր Հայոց քրիստոնեայ իշխանապետութեան կարեւորութիւնը։ Լեւոնի յաջողութիւնները նպաստաւոր արձագանգ ունեցած էին, ուստի Կղեմէս Գ կանխեց գրել Հայոց կաթողիկոսին 1189 մայիս 29'ին, որպէսզի խաչակիրներուն օգնէ, և ինքն անյօդս և խղճմտեղութեամբ որ յանձնարար ըներելէն՝ փութայ ուղեւորել ազգասիրէն։ Լեւոնի ալ ղրկեց իր ձեռքէն եկած օգնութիւնն ընել (ՉԱՄ·Գ·156)։ Այս անգամ պապը գաւանական կամ ծիսական պայմաններ չէր առաջարկեր, և գիտնալով ալ որ Հայեր բնաւ նոր քայլ մը չեն առած, է հաւաք խմբուիլէ հաւատարիմ կը ճանչնար (ՉԱՄ·Գ·155)։

1023· Կարծես թէ ամէն պատրաստներ նպաստաւոր կը գտանային Լեւոնի մեծամիտ և մեծատրած նպատակին, իր իշխանապետութիւնը թագաւորութեան վերածել, և անոր առնանութիւնը ընդարձակել և կիլիկիոյ յատկանշական Հայաստանն ալ գրաւել, և սիրապես Հայոց հին թագաւորութիւնը վերանորոգել, իրրեւ Բագրատունիներու թագաւորական ազգատոհմին ժառանգ։ Լեւոն իշխանապետ, պապին նամակին և կայսեր մօտնալուն վրայ, իսկոյն Լամբրոնացին փոխադրեց Հռոմկլայ, որ կաթողիկոսին գիրեր տանելով ու պատրաստութիւն կազմելով կայսեր ներկայացնայ։ Ներսէս Լամբրոնացի, Յովհաննէս Սարկաւագ և Գէորգ Սկիւռացի, ճանապարհ կրան Հռոմկլային քանի ամբարտաւան հետեւորդներով. բայց Պետահիոսեանին օրերը, որ այն տարին կը նշանդիպէր մայիս 13'ին, Փեդմանիոյ մօտ Թիւրքմէն աւազակներէ թագաւորը սպանուեցաւ, և պատրաստութեան ետ դառնալ (ՍԻՄ·447)։ Կաթողիկոս ինքն ալ մինչեւ Սիս եկաւ, և անկէ լուր ղրկեց կայսեր, որ Իկոնիոն էր, թէ ճամբէ եղաւ (ՎԱՐ·136)։ Փեդերիկոս Իկոնիոնը գրաւելէ ետքը կ'իջնէր Սելեւկիա. մտադիր ըլլալով անկէ Տարսոն անցնել, ուր իշխանապետն և կաթողիկոսն մեծ ընդունելութիւն կը պատրաստէին։ Լեւոն վտանգած էր ուրիշ պատերազմութիւն մը հասցնել կայսեր, զոր կը կազմէին Կոմմարիտաս եղբայրներ, Կոստանդ և Պազոսին, որոնք Փեդերիկոսի հանդիպելնան յունիս 8'ին, և կայսրը գոհ և ուրախ Հայոց կողմէն գտած բարեկամութեան վրայ, դեսպաններուն կը յայտնէր թէ մտադիր է Հայոց դիրքը բարձրացնել։ Գիր ալ կը յանձնէր կաթողիկոսին ուղղուած, թէ ասոր է հնինք ամէն ընդունիլ կամ բանալ անբասիան Հայոց, և ապա գնամ յերկիրն իմ, և անա ունիմ ընծ և ղեհուս, զի ձեզնս ընծասուր Հայոց ըզձ ընդիմեմ։ և միանգամայն Գրիգորն ու Լեւոնը տեսնելու մեծ փափաք կը յայտնէր (ՎԱՐ·136)։ Այդ մասին չեմքոր նոմանի ուներ ալ յղած ըլլալը ըսողներ կան (ՉԱՄ·Գ·157)։ Սակայն երկու օր ետքը, յունիս 10'ին, Փեդերիկոս Սելեւկիայէն անցնող կալիկադնոս գետի մէջ կը խղդուէր, հագը անցնելու, կամ բան ալյոց գետին մէջ լուացուելու ատենը (ՍԻՄ·448), զի ձերնըհետէն ոչ կարաց ընդրեմ ել յոչխանացն, և հեղյա, ինչպէս Լամբրոնացին կը բացատրէ (ՉԱՄ·Գ·158)։ Սոյգ որ մեծ եղաւ Հայերուն ախորժքինը, և մանաւանդ Լեւոնի ցաւը, ինչպէս նաեւ իր մտերիմ խորհրդականին՝ Ներսէս Լամբրոնացիին վիշտը, որ երկրորդ անգամ պատերազմին վիշտը, որ երկրորդ անգամ պատերազմական եղած, նորէն կէս ճանապէն ձեռնհասն եւս գտանելու կը հարկադրուէր։ Ամէնքն ալ անակնկալ կերպով կը կորնչցնէին իրենց այնչափ աչխատանքով պատրաստած մեծ յոյսը, այն է Լատիններու պաշտպանութեամբ և Փեդերիկոս կայսեր հովանաւորութեամբ Հայոց իշխանապետութիւնը թագաւորութեան բարձրացնել, և ինքնիշխան ակրութեան առաւելութիւններով ճոխացնել։ Որչափ ալ անհաւատալի չէ կարծել, որ Փեդերիկոս ինքնայօժար որոշմամբ Հայերուն թագաւորութիւն տալու պատրաստը ցոյցած ըլլայ, սակայն աւելի հաւանական է

ընկ, թէ այդ մասին առաջին մտածմունքը Լեւոնին կողմէն սկսած էր, և թէ Փեդերիկոսի ցուցած քաղաքական բարեկամութիւնէն քաջալերուած, անոր նիւթական օգնութիւններ հասցնելէն և անոր քանակին Հայ գունդեր խառնելէն առաջ, պարտաւորուած փոխարինութեան պայմանին ալ ապահոված էր, և ատոնց խոստումներուն վրայ միայն տակ կերպով Լատիններուն հետ կապուելու ձեռնարկած էր։ Դեռ հաստատուած բան մը չկար, և Փեդերիկոս Սելեւկիոյ մէջ անցընելիք հինգ տարիներու վերջին կը թողուր իր խոստման պայմանաժամը, բայց լամբրոնացին կայսրը չտեսած իսկ, սկսած էր լատին ծիսարանէն թարգմանելով՝ թագադրօրհնէքի կանոնը պատրաստել։ Պատմական եղելութիւնները լաւ իմանալու համար՝ պէտք է գիտնալ, թէ Հայոց իշխանապետը՝ Գերմանիոյ կայսեր կողմանէ թագադրը հոչակուելով, կայսերութեան ճորտ աստիճանները կարգը անցած պիտի ըլլար, և Եւրոպիոյ մէջ տիրող պաշտօնապաշտութեանց օրինակին հետեւողութեամբ ալ, պէտք էր որ կայսերական չնորհը պատկան օրհնութեամբ վաւերացուէր։ Այս է եւս քան զեւս Հռոմի մօտենալու ճիգերուն իսկական չարժառիթը։

1024· Լեւոն չյաւատացաւ իր հաստատած նպատակին մէջ։ Դիմաւորեց Փեդերիկոսի որդին, Փեդերիկոսը, ըստ ալյոց կոնդատոս կոչուած, որ կը հետեւէր իր հօր գիակին՝ Անտիոքի մէջ թաղելու համար, և որուն յանդգնութեան խոստացած էր Լամբրոնացին ալ իր պատգամաւոր ընկերներովը։ Լեւոն Տարսոնի մէջ հանդիսացուց կայսրորդին, Մամեստիոյ մէջ հիւանդութիւնը խնամեց, և Անտիոք երթալէ ետքը օգնեց Պրոզամայիի պաշարման, ուր միացած էին Գաղղիոյ և Անգղիոյ թագաւորներն ալ։ Բայց կուսակ Փեդերիկոսն ալ Պաղեստինի առջեւ մեռաւ, իսկ կայսրութիւնը անցաւ իր եղբօր Հենրիկոս Զ'ի։ Լեւոն Պաղեստինի պաշարումէն անցած կիպրոս, և օգնեց Հենրիկոս Թագաւորին Անգղիոյ, Կիպրոսը Յոյներէն գրաւելու, և Լատիններու հետ բարեկամութիւնը ամրապնդելէ, և իրեն աւա-

բաբաժինն ալ առնելէ ետքը զարձաւ Կիլիկիա, ուր իր գիրքը հետզհետէ աւելի զօրացաւ։ Անզգուշութիւք կիպրոսը չպահպեցին, այլ վաճառեցին զայն Գուիտոն Լուսինեանի, յաւին իշխանին, որ առաջ Յոպպէի և Աքոյի կոմս եղած էր, իսկ 1186'ին երուսաղէմի թագաւոր հռչակուեցաւ. Ամաւրի թագաւորին զաւակ Սիպիլի հետ ամուսնացած։ Բայց միւս տարին երուսաղէմ Սալահեդինէ առնուեցաւ, Գուիտոն ալ գերի ինկաւ, և ազատութիւն առնելէ ետքը, 1192'ին կիպրոսն առաւ Հոիքարդոսէ, և հոն հաստատուեցաւ, և երկու տարի ևս տիրեցաւ (ՀԵՓ·80)։ Այդ Լուսինեան տունն է, որ վերջէն Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան ալ տիրացաւ՝ խնամիական յարաբերութեամբ։ Լատին թագաւորներ Սալահեդինի հետ հաշտութեան պայմաններ կնքելով, և ձեռնրէն մնացած տեղերը ազատահպելով ետ դարձան Եւրոպա, առանց Կիլիկիոյ Հայերուն համար նպաստաւոր պայման մըն ալ ապահովելու, որով Սալահեդինն ազատօրէն կրցաւ Հայոց դէմ դարձնել իր ինամութիւնները, և թերևս ազէտներ ալ պատճառէր, եթէ 1193 փետրուարին մեռնելով, Կիլիկիոյ վրայէն երկիւղալի վտանգը չփարատէր (ՍԻՍ·451)։ Այսպէս Լեւոն կրցաւ ներքին հզաւութեան գարձնել իր ջանքերը, առանց մեծ նպաստակը աչքէ վրիպեցնելու, և այդ դիտմամբ միշտ Լատիններու բարեկամութիւնը մչակելով։

1025· Գրիգոր կաթողիկոս Սիս եկած էր անձամբ կայսեր հետ տեսակցելու (§ 1023), բայց անոր մահուան գոյժին վրայ, և կրտսեր Փրեդերիկոսի հիւանդութեան առթիւ՝ Մաժեսթա եկաւ կայսերազան վշտակցութիւն յայտնելու, և անկէ չետոյ Հռոմկլայ գարձած պիտի ըսէինք, ինչպէս շատերն ալ կը կարծեն, սակայն այդ եղելութեանց վրայ երկար ապրած չըլլալուն, և Մժրատի խոչեցաւ է Դեպղքն ըսելուն (ՍՄԲ·106), և Անգլիոյ ալ նոյնը կրնեցան (ՍՄ·139) վրայ հիմնուելով, հաւանականագոյն է կարծել, թէ Գրիգոր Հռոմկլայ չգնաց, այլ Սիս մնաց Լեւոնի մօտ, և այնտեղ մնաւ, որով իր մասնիները Դրազարկի մէջ ամփոփուեցաւ։ Մժրատի և Անեցիի յայտնի վկայութեան դէմ, Գրիգոր Տղայն Հռոմկլայի մէջ թաղուած ըսողներ, ապրիլը չեն գուգուցած (ՁԱՄ·Գ·159)։ Իրաւ է որ Տղայն իր հայրապետութեան առեն չինուց չէնըպոծոյ եկեղեցին է կըսէ, և ընդհանուր չնչութեամբ (ԿԻՐ·69), և անոր մէջ պատրաստուց ընչիր երկու սուրբ ընծայարան՝ ընծրեղբոյրն է։ Եւ նաև ընչիր Գրիգոր Վկայասէրի Ծովքէն հանելով, վերադրեց ու զետեղեց Հռոմկլայի տաճարին մէջ ընդ երկու ընծայարանն, սակայն այդ պարագաները յիշող պատմիչն ալ՝ Տղային հետ կը գրէ, թէ նոյ հանգուցեալ է սուրբ հայրն Գրիգոր (ՍԱՄ·139), որով կը հասկնայ Սիսի մէջ մնացած ըլլալը։ Մանուկ թուականը Սմբատ յաստկապէս կը դնէ 1193 մայիս 16'ին (ՍՄԲ·106), որ ուրիշներէն թերևս չփոխառնելով մայիս 25 (ՍԻՍ·532) կամ յունիս (ՁԱՄ·Գ·159) ըսուած է։ Վասն զի մանուկ յիշատակարան մըն ալ կը հաստատէ մայիս 16 թուականը և Դրազարկի մէջ թաղուիլը (ՀԱՁ·412)։

1026· Գրիգոր քանի տարի տեղապահեցաւ բաւական երկար կաթողիկոսութիւն մը ունեցաւ, և նչանաւոր եղելութենց ալ մասնակից եղաւ, այլ լրացնել մնձագործութիւն մը չտեսնեցաւ, և իր ամէն ճիգերը կէս ճանապարհին մնացին։ Առաջ Յոյներու հետ միաբանութեան գործին հետեւեցաւ ամէն եռանդով, և Հռոմկլայի ժողովով կարծեց գայն գլուխ հանած ըլլալ, բայց անակնկալ պարագաներ ապարդիւն և անհետեւանք թողուցին ձեռնարկած գործը։ Հռոմկլայի ժողովին գաւանական որոշումները ոչ թէ Հայոց եկեղեցւոյ պաշտօնական և բացարձակ վճիռներն էին, այլ ընդհակառակն Յոյներու հետ փոխադարձ համաձայնութեան ծրագիրը կը կազմէին, և Յոյներուն պատասխանելէն ու երկկողմանի համաձայնութեան յանգելէն ետքը պիտի վաւերացուէր։ Այդ վերջաւորութիւնը տեղի չունեցաւ. Յոյներ Հայոց հակառաջարկը չտեսան և կարծիք չյայտնեցին, Հայերն ալ վերջնական միտք յայտնելու ատիթ չունեցան, որով ծրագիրը իր ծրագրի վիճակէն դուրս չելաւ և հաստատութիւն չստացաւ։ Ըստ այսմ Հռոմկլայի ժողովին հեղինակութիւնը մեծ կշիռ չկրնար ունենալ Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութիւնը ճչդելու մասին, և ի զուր կ'ուզուտին ատենք, որ Հռոմկլայի ժողովական թուղթերէն Հայերու քաղկեդոնիկ եղած կամ քաղկեդոնականութեան մօտիկ եղած ըլլալը կ'ուզուտին քաղել։ Այս մասին անաութիւններս արդէն բացատրած ենք (§ 1016)։ Գրիգորի անունով Տաւէորդիին ուղղուած գիրն ալ, զոր արդէն վերլուծեցինք (§ 1018), թերևս իր հեղինակին վրայ մեղադրանքներ ալ հրաւիրէր, եթէ բծախնդրութեամբ նայէինք գործածուած խօսքերուն վրայ, բայց արդէն ըսինք թէ Գրիգորէն աւելի՝ Ներսէսի գիրը կը տեսնուի անոր մէջ։ Բայց ատոր կաթողիկոսին միտքը և նամակին ընդարձակ մասը, աւելի համաձայնութիւն գոյացնելու սկզբունքին չափը կը գառնայ. և գաւանաբանական խնդիրին մասին, չատ նչանակական է՝ ըՔաչէնքան ու էնիմ, և ու վէնան ճանալնմ (ՏՂ.Ա·50) համարձակ յայտարարութիւնը։ Յոյներու հետ բանակցութեանց անկատար մնալուն նման, անկատար մնաց Լատիններու հետ ձեռնարկած յարաբերութիւնն ալ։ Գուիլիոս Գ պապէն եկած գիրերին, ինչպէս կ'երեւի, պատասխան իսկ սըրուած չէ, իսկ վերջէն պապին կողմէն եղած դիմումին և կայսեր հետ հաստատուած յարաբերութեանց մէջ, գաւանական խնդիրի խօսք անգամ եղած չէ։ Պապեր և Լատիններ ալ զգուշացած են այդ կէտերը խառնել՝ միաբանին Հայերուն քաղաքական դիրքէն օգտուելու վրայ տեւեցած ըլլալով։ Այսպէս հնար չէ Գրիգոր Տղայի հեղինակութիւնը իրրեւ փաստ գործածել, և անով Հայոց եկեղեցւոյն վրայ քաղկեդոնականութեան յարուած գանել, և առաւել, հռոմէադաւանութեան ընդունելութիւն նչմարել։ Գրիգոր Տղայն յաղթանդամ եր հռոմպատրէ արտաքին տեսքով (ՎԱՀ·218), ներքինով ալ զօրաւոր և ձեռնարկու բնաւորութեան տէր պէտք է ճանչցուի, նոր և նչանաւոր գործերու ձեռք զարնող, թէպէտ պարագաներ իրեն հնազանդեցին։ Եկեղեցական բարեկարգութեան ալ հետեւեցաւ, և պէտք է իրեն վերագրել Շնորհալիին յանձնարարուած կամաց սովորական գաւանքը և պատմագրի ձեռ առնելը։ Իրմէ և իր անունով կարգադրութեան մը՝ յայտնապէս միտաւոր չունինք, գրական արգիւնքներն ալ երկու երեք նամակի կը վերածուին, որք կրնան ալ իր գրիչէն եկած չըլլալ։ Սակայն Պահլաւունիի և Շնորհալիի ձեռքին տակ՝ հայրապետանոցի մէջ ուսած և զարգացած անձի մը՝ մտաւորական կարգադրութեան տէր եղած ըլլալը անտարակուսելի կէտ մըն է։ Իրրև զուտ գրական աչխատութիւն ունինք Եբուսաղէմի ողբը, Շնորհալիին գրած եղեսիոյ ողբին նմանութեամբ (ՀԻՆ·685)։

1027· Գրիգոր կաթողիկոս յորդորագ ալ եղած է, որ ուրիշներ օգտակար երկասիրութիւններ պատրաստեն։

ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ

Առանց մէջ նորութեամբը նչանաւոր է Մխիթար Հերացի բժշկապետին Զէբճանց ծնէրատրութիւն գիրքը, որուն համար հեղինակն ալ կը վկայէ, թէ կաթողիկոսը պատճառ է գրոցս, և թէ գիրքը գրած է պատճառ առնելով այսմ աչխատութեան և ընթերցողաց սրբոյ և ապրատճապատիս կարողութեան Հայոց պետառ Գրիգորի, որ հանգուցեալ Տղայ (ՀԵՐ·շ·)։ Մխիթարի գործը գրուած է չեղջոկ և ոչխակ բառերով, զի չէ՛ուրեմն լեզի ասիենաց ընթերցողաց (ՀԵՐ·ձ·), և սկզբնաւորեալ նմոյշ մըն է ժամանակին ռամկօրէնին, և առաջնորդող կրթասիրիք ժողովրդական գրութեանց։ Աչխարհիկ դասակարգէ մտաւորականներէն, Մագիստրոսէ եառքը երկրորդ է Հերացին, գոնէ մեզի հասնողներուն մէջէն։ Իր արուեստը, և հռոմ և արաբիկ և պարսիկ լեզուներու հմտութիւնը օգտակար ըրած է աչխատութեան, գոր պատրաստած է 1184 թուականին (ՀԵՐ·ձ·), բայց չենք գիտեր թէ ինչչափ ևս ապրած է անկէ ետքը, որովհետեւ իր գործունէութիւնը աւելի կամուխ սկսած է։ Շնորհալիին ժամանակէն անոր մտերիմն է եղած, և իրեն խնդրանօք գրուած են, Յաղագս երկինց և ընդերոյ նորա (ՁԱՓ·281), և Աչլաչէփ փոչ (ՁԱՓ·297) ոտանաւորները, որոց երկրորդը Մխիթարի անունն ալ ունի իր սկզբնատառերով։ Մեր մտածագիտութենէն դուրս է Հերացին աչխատութեան ներքին և գիտական արժէքը լուսաբանել, բայց կրնանք իրրև մեծ վկայութիւն նկատել, որ եւրոպական գիտնականներէ մեծապէս գնահատուեցաւ, երբոր

վերջերս, 1899 յուլիսին, Վահրամ Թորգոմեան բժշկապետ Փարիզի բժշկական մեծ կաճառին առջեւ արտասանած բանախօսութեամբը՝ զոյն ծանօթացուց նոյն ատաջնակարգ հանախմբութեան, և որուն վրայ 1907'ին գերմաներէն թարգմանութիւնն ալ լոյս տեսաւ։

1028· Ազգային յիշատակները հատաքեւ, և յատկապէս նահատակներու անուններուն մոռացութեան մէջ չթողու նպատակով՝ այս տեղ պէտք կը զգանք յիչել Սարգիս Խալենեցին, Գանձակի ամիրային հարկահատաք պաչտօնեաներէն մէկը, որուն դէմ թշնամանալով Պարսիկներ, ատոր ուրբաթ օր մը խաչելով կը մեռցնեն ըսկզբ, Խալենց Կիրակոսէն յետոյ, ինչ որ հետեցնել կուտայ ուրացութեան բանադատութիւը և Սարգիսի հաստատամիտ հատատքը։ Միւս նահատակ մըն ալ կը յիչատակուի Յորդանան Կարնեցի, բնիկ է Թռճկ գիւղէ, որ քրիստոնէութիւն ընդունած ըլլալուն, և իսլամութեան վերադառնալու չհատանելուն համար, վիչտօց դէն հանդիսաւոր, կ'ըսկ պատմիչը (ՎԱՐ·132), և կը ցուցնի թէ չարչարանքներէ և բանտարկութիւններէ վերջ գլխատուած է Կարին քաղաքի մէջ։ Թաղուած է Սահակ և Յովհաննէս Խալենեցիին մօտ, որ աչի իչխաններուն գերեզմանին մօտ, որ նոյնպէս տաճկութենէ քրիստոնէութիւն դարձած էին (§ 633), և Յորդանանի ազգակից կը սեպուէին (ՎԱՐ·132)։

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Ե. ՔԱՐԱՎԷԺ

1029· Գրիգոր Տղայի Սիսի մէջ վարձանիլը կը դիւրացնէր Լեւոնի միջամտութիւնը, որ իր ազդեցութիւնը ընդարձակած և զօրացուցած, ամէն ազգային գործ և ձեռնարկ իւր միտքին և նպատակին ծառայեցնելու կ'աչխատէր։ Իրօք ալ Լեւոնի ազդեցութիւնը կարեւոր էր կարճելու համար բազմաթիւ թեկնածուներու երեսէն ծագած բուռն ընդհարումները, որոնց դուռ բացուած էր աթոռին պարապութեան պատճառով։ Թերեւս ամէնէն ուժգի իրաւունք ունենալ կը կարծէր, Գրիգոր Ապիրատ, Շահանի որդին և Տղային հօրեղբօրորդին, Պարլաւոնի եպիսկոպոսներուն երիցագոյնը, զոր առաջ իբր Տարսոնի և Լամբրոնի (§ 993), և յետոյ իբր Անթարձի (§ 999) արքեպիսկոպոս յիչեցինք, և վերջէն Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսութեան անցած կը յիչուի, և սոսկիքով արդէն 70'ը անցած կ'ենթադրուի։ Ապիրատէն աւելի մէր և գործունեայ էր իւր քեռորդին Ներսէս Լամբրոնացի Տարսոնի արքեպիսկոպոսը, ասկսյն հազիւ քառասուն տարեկան, որուն ամէն եկեղեցական և քաղաքական գործերու մէջ առաջնակարգ դեր վարելը տեսանք, և որ Լեւոնի գլխաւոր խորհրդակիցն ու գործակիցն էր, և որուն ընտրելիութիւնն ալ կը խօսուէր, քանի որ ինքն ալ կը յիչէ թէ «ջանէն էի հայրապետութեան, ընդ ինձ էի յոյս» (ՏՂԱ·213), այսինքն եթէ Արեւելեայց անհաճոյ եղած չըլլար։ Առնցմէ զատ կը յիչուին նաեւ թէ ան առնէն խոստնել ընդունայ, Յովհաննէս Սոյ արքեպիսկոպոսը՝ Կոստանդին Օչխնեանի որդին ու Լամբրոնացիին հօրը հօրեղբօրորդին, և Անանիա Սեբաստիոյ արքեպիսկոպոսը՝ Գեւոնդապատի ազգատոհմէն (ԿԻՐ·70)։ Սակայն Արեւելեայք կասկածով կը նայէին ատոնց վրայ Հռոմկլայի ժողովէն ետքը, ուր Ներսէս և Գրիգոր զիջողական դրութեան պաչտպաններն էին եղած, Յովհաննէս ալ հաւանաբար նոյն ժողովին մէջ գանուող կեսարիոյ արքեպիսկոպոսն էր (ԸՆԴ·199), իսկ Անանիա՝ Պսակ եպիսկոպոսին յաջորդը պէտք է եղած ըլլայ Սեբաստիոյ սթոռին վրայ (ԸՆԴ·199). Արեւելեաններուն յանձնարարածն էր երիտասարդ Գրիգոր եպիսկոպոս մը, ատոնց անունով Վահրամ կոչուած (ՍՄԲ·106), զոր ամանք Հռոմէրդէ նոյնոյն կը կոչեն (ԿԻՐ·69), և ապէք եղբօրորդէ պեռան Ներսէսէ (ԼԱՄ·143), կամ հօրեղբօրորդէ Ապիրատի (ՍԱՄ·144)։ Սակայն Գրիգոր և Ներսէս՝ Վասիլէ և Շահանէ զատ եղբայր չունենալնուն, ընդհանրապէս ընդունուած է հօրեղբօրէ Նոքեն կարգալ, և Գրիգոր Տղայի քեռորդի և Վասիլի թոռ համարիլ երիտասարդ Գրիգոր-Վահրամը, և հօրեղբօրորդէ կոչման ալ աւելի տարածեալ իմաստ տալով հօրեղբօրորդ իմանալ։ Լամբրոնացին Լեւոնի զրած տառն, համաձայնապէս դիտել կուտայ ատոնք, թէ ոչ հաւատոյքն մեր ուրուք էրանոյն նահանջէլոյ, և Արեւելեանները կը մեղադրէ թէ կոխեցան առնել մանուկ հայրապետ (ՏՂԱ·227), և ասով յայտնապէս ըսած կ'ըլլայ, թէ Լեւոն ինքն եղաւ Գրիգոր-Վահրամը կաթողիկոսացնելու համար իր ազդեցութիւնը մէջտեղ դնողը։ Մինչեւ իսկ կը գրէ, թէ յեր ատուածապաշտութենէ կոչեց ընդ ինձ և տանուկ կրօնչիութեն յեռանդէն (ՏՂԱ·224)։ Այս կերպով Լեւոն կ'ուզէր հաճել Արեւելեայց կամքը, որոնք կը խորչէին Ապիրատի կամ Լամբրոնացիի կաթողիկոսութենէն։

1030· Լեւոնի ընթացքն ու գործը բացատրելու չատ դժուարութիւն չենք կրեր, երբոր նկատի կ'առնենք իւր մեծ նպատակը· իշխանապետութիւնը թագաւորութեան վերածել, և թագաւորութիւնը մինչեւ Հայաստան տարածել։ Առաջին մասին համար պէտք ունէր Լատիններու բարեկամութեան և հովանաւորութեան, երկրորդ մասին համար ալ կարեւոր էր Արեւելեաններուն բարեկամութիւնն ու օժանդակութիւնը։ Ապիրատ ու Լամբրոնացին հեռացնելով Լեւոն չհամապիտի ըլլար Արեւելեաններուն բարեկամութիւնն ու համակրութիւնը, իսկ մանուկ կաթողիկոս մըն ալ ունենալով ձեռքին տակ, պիտի կարենար անոր բնել տալ և ատորագրել տալ ինչ որ ինքն կ'ուզէր, և զոյն իրը հոլ հպատակ գործիք մը վարել։ Այս կերպով ընարեցաւ և օծուեցաւ Գրիգոր-Վահրամ, որ արդէն իւր մօրեղբօրմէն եպիսկոպոսական ատիճան ատացած էր, հետեւելով պահպանութիւններու մէջ սովորական դարձած ոճին, որ հետզհետէ երիտասարդ եպիսկոպոսներ հասցնելով կը չանային իրենց ազդեցութիւնը տարածել կաթողիկոսական

յաջորդութիւնը։ Նորընծայ կաթողիկոսին ծագումը բացատրելին, իսկ տարիքը բնաւ տեղ մը ճղդիւ գրուած չէ։ Ամրամ կը գրէ թէ ամօտ բարձրացաւ աղդ ի ծնէ (ՍՄԲ·106) և Տղայ և Մանուկ անուններուն անխտիր իրր մականուն կը գործածուին իրեն վրայ (ՎԱՐ·139, ԿԻՐ·69, ՔԱՀ·39, ՏՂԱ·224), սակայն պէտք չէ բաղդատելին անչափահաս տարիք մը ենթադրել, այլ համեմատութեամբ իմանալ աղդ կոչումը, և 25 տարեկանէն պակաս չը կարծել զայն, որ կանուխէն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ալ ունէր։ Կերպարանով ալ ատիճանին վայելուչ ըլլալը կը վկայուի, հատատակով թէ էր նա հասակաւ ճեղեցիկ և բարեւ տեսանելով (ԿԻՐ·69), որ բաղդատելին մանկահասակ եղած ըլլալը կը հետացընէ։ Մականունին գալով քանի որ Տղայ մակդիր անունը Գրիգոր Դ'ի սեփական մըներ, Գրիգոր ե պատմութեան մէջ սկսաւ ճանչցուիլ Քաջավէժ մակդիր անունով, որ ատենաւ է իւր մահուան պարագային, որ տեղի ունեցաւ հօրավէժ լեալ ի ղեկին Կոպիտոսոյ (ՍԱՄ·143)։ Ոմանք Գահավէժ ալ գրած են (ՎԱՀ·218), բայց սովորաբար Քաջավէժ մականունն է, թէպէտ ոչ իւր ծագումէն առնուած, և ոչ իւր կենդանութեան ժամանակ գործածական եղած անուն մըն է։

1031· Սովորաբար աՀ ԺԱ կը գրուի Քաջավէժին կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը, զոր Անեցին ամբ եչ կը դնէ (ՍԱՄ·143), և ասկէ ետքէր տարի մը և հինգ ամիս տեւողութիւն նչանակեցին։ Տղային մահը 1193 մայիս 16'ին եղած ատեն, Քաջավէժին կաթողիկոսութիւնը ամիս մը կամ երկու չաբաթ է չապրեցուցած, եթէ այն ինդիրն ենթ եղաւ և Արեւելեաններուն կողմէն թեկնածուներու տեղի տուաւ։ Իսկ մահը Մարտի 643 թուին գրուած է (ՍՄԲ·107), որ կրնայ ատաբածուիլ մինչեւ 1195 փետրուար 1 չաբաթական տարուան հաչուով, իսկ Անեցիին թուականը չատ չփաթթ է, թէ եղկութենէ կարգին և թէ տարբեր օրինակներու մէջ (ՍԱՄ·144), որով բացայայտ վկայութիւն մը չի գտնուիր անկէ, և կը մնայ Քաջավէժին կաթողիկոսութեան միջոցը 1193 ամառուան

մէջէն մինչեւ 1194 ամսնին վերջերը դնել, տարի մը և քիչ մը աւելի։ Պատմութիւնը բնաւ տեղեկութիւն չտար, թէ ինչ գործունէութիւն ունեցաւ Քարավէժը, և թէ ինչ կրցաւ ընել տարուայ մը միջոցին մէջ, և մեզ ալ հնար չէ լոկ կեղտարձ ենթադրութիւններու դիմել։ Ցայտնի է որ Հռոմկլայի մէջ անցուց իր ժամանակը (ՍՄՌ. 106), զբաղելով անշուշտ հայրապետանոցի սովորական գործառնութեանց։ Բնական էր որ Ազիբատ և մանաւանդ Լամբրոնացին այլ եւս ուշադրութիւն դարձուցած չըլլան օժանդակելու անոր, որուն ընտրութիւնը իրենց զրկումն էր եղած։ Ընդհակառակն աւելի սերտ եղած են Արեւելեայց և հայրապետանոցի յարաբերութիւնները։ Այս բանին կ'ակնարկէ հարկաւ Լամբրոնացին երբ կ'ըսէ, թէ Զորզետացիք, որոնք անդէս աքսորէն վտարուած էին, և պէսպէս նեղութիւններ կրած, ի վերջոյ Կիլիկիոյ իշխանապետին և եպիսկոպոսներուն գիրերը չարգիլեցին, և որ նոյնպէս անտես արարին ընթանալով եպիսկոպոսին հրնչակութիւնն, որ պէտք է Կիլիկիոյ կողմն պատգամուար գացող և անուանը անծանօթ մնացած՝ եպիսկոպոսն ըլլայ, ընդհակառակն վճռականաբար ջնջեցին (ՏՂԱ. 217)։ Կասկած է թէ Զորզետացիք յոյժ պատուաւոր ընդունելութիւն են ըրած Քարավէժի օրհնութեան թուղթին, մինչ Տղային հետ գրեթէ խզած էին իրենց յարաբերութիւնները, և յատուկ պատգամաւորութիւն ալ զրկած են՝ իրենց կամքին համեմատ ընտրուած կաթողիկոսին։ Ակնկ կը հետեւցնենք, թէ Քարավէժի անձին և գործունէութեան ուղղութիւնը հաճոյ եղած է Արեւելեայց պաշտպանած դրութեան, որոնք բացէբաց կը հակառակէին թէ Յունաց և թէ Լատինաց հետ մերձաւորութեան յանգելու գաղափարին, մերժելով որեւէ զիջողութեան յանձնառութիւններ։

1032. Երիգոր Տղայի մահուան օրերուն և 1193 տարւոյն մէջ պէտք է դնել Անտիոքի իշխանին ձերբակալութիւնը։ Բոհեմոնդ յաջին իշխան Անտիոքի, որ Ռուբէնէ առածները եւս դարձնէ, և Լեւոնի արգահիր լինի իրրեւ վնհագոյն իշխանի, և նոր վախճանած Հեթում Սասունցիի այրին Ալիծ, Բոհեմոնդոսի անդրանիկին Հայմոնդոսի հետ ամուսնանայ, և անոնց որդիները Անտիոքի ժառանգ ճանչցուին։ Հեթում Սասունցիի մահը իւր եղբօր Շահանշահի հետ՝ միասին տեղի ունեցած էր, Տղային մահուանէ ամիս մը եաքը, և կասկած յայտնեցաւ թէ պոռնկ Լեւոն եղբ պատճառ, և պատմիչը կը յաւելու թէ ըստ լսուածոյ չէրեմ ասոր ճշդեր, և թէ ընդհակառակն Անտիոքի իշխանը (ՍՄՌ. 106)։ Ալիծի երկրորդ ամուսնութիւնն ալ երջանիկ չեղաւ, Հայմոնդոս ալ, որ գրեթէ իրրեւ պատանդ Լեւոնի մօտ կը մնար, ասասիկ հիւանդութեամբ մեռաւ 1196'ին, յղի թողլով Ալիծը։ Նորածինը մանչ եղաւ, և յաջին մկրտութեամբ կոչուեցաւ Ռուբէն-Ռէյմոնդ, որ է Հայմոնդոս (Raymond)։ Լեւոն, որ մանչ զաւակ չունէր, սկսաւ մտածել Անտիոքի ժառանգը գլխուն խաղալ։ ուստի զայն ալ Անտիոք հրաւիրեց։ Լեւոն կասկածեցաւ, և կասկածը հաստատուեցաւ Անտիոքի իշխանութիւնն՝ իր կնոջ հօրաքոյրէն՝ ատացած տեղեկութիւններով, ուստի առանց իմացած ըլլալը զգացնելու, ինքն ալ Բոհեմոնդոսը հրաւիրեց մինչեւ իւր սահմանագլուխը, անտի միասին Անտիոք երթալու համար։ Բոհեմոնդոս հաւանեցաւ, և երբ հանդիպեցան, ուրախութեան հանդէսներուն միջոցին, Լեւոն արգելքի ներքեւ դրաւ բոլոր անոր հետեւորդներն ու կարեւանը, և իրեն ալ յայտնեց, թէ ըջբեռնել ես վան կապանց եղբօրդ իմոյ, և սկսաւ խիստ պահանջներ ընել։ Այդ բանակցութեանց միջնորդներէն էր Հեթում Սասունցի, Զորատուանէլ իշխանի և Գրիգոր Պահլաւունիի քրոջ կրէց որդին, որ ամուսնացած էր Ռուբէնի Ալիծ գուստր հետ։ և Մամեստիոյ իշխանութիւնը կը վարէր (ՍՄՌ. 105)։ Երբոր բանակցութիւնները երկարեցան, միջնորդութեան հասաւ Հենրիկոս Կամպանիացի, (Henri de Champagne), որ երուսաղէմի Ջիջուած թագաւորութեան անունը սուտ էր, և անոր ձեռքով կնքուեցան Բոհեմոնդոսի պայմանները, որ Ռուբէնէ առածները եւս դարձնէ, և Լեւոնի արգահիր լինի իրրեւ վնհագոյն իշխանի, և նոր վախճանած Հեթում Սասունցիի այրին Ալիծ, Բոհեմոնդոսի անդրանիկին Հայմոնդոսի հետ ամուսնանայ, և անոնց որդիները Անտիոքի ժառանգ ճանչցուին։ Հեթում Սասունցիի մահը իւր եղբօր Շահանշահի հետ՝ միասին տեղի ունեցած էր, Տղային մահուանէ ամիս մը եաքը, և կասկած յայտնեցաւ թէ պոռնկ Լեւոն եղբ պատճառ, և պատմիչը կը յաւելու թէ ըստ լսուածոյ չէրեմ ասոր ճշդեր, և թէ ընդհակառակն Անտիոքի իշխանը (ՍՄՌ. 106)։ Ալիծի երկրորդ ամուսնութիւնն ալ երջանիկ չեղաւ, Հայմոնդոս ալ, որ գրեթէ իրրեւ պատանդ Լեւոնի մօտ կը մնար, ասասիկ հիւանդութեամբ մեռաւ 1196'ին, յղի թողլով Ալիծը։ Նորածինը մանչ եղաւ, և յաջին մկրտութեամբ կոչուեցաւ Ռուբէն-Ռէյմոնդ, որ է Հայմոնդոս (Raymond)։ Լեւոն, որ մանչ զաւակ չունէր, սկսաւ մտածել Անտիոքի ժառանգը

իրեն ալ ժառանգ նշանակել։ և իր եղբօր Թոռին վրայ Կիլիկիոյ և Անտիոքի իշխանութիւնները միացնելով՝ ընդարձակ Հայ իշխանութիւն մը կազմել։

ԱՆՏԻՈՔԻ ԻՇԽԱՆԸ

1033. Մենք պէտք է գառնանք Լեւոնի և Քարավէժի յարաբերութիւններուն վրայ խօսիլ։ որոնք բոլորովին անակնկալ ձեւ մը ստան առնել։ Լեւոն կը յուսար իրեն հնազանդ և իր ուզածը ընելու պատրաստ հայրապետ մը ունենալ, ոչ միայն տարիքին բերմամբ տկար, այլև իրեն երախտապարտ անձ մը ունենալով աթոռին վրայ։ Լեւոն անչուշտ այդ բացատրութեամբ կրցած էր Քարավէժի հակառակորդ և իրենց թեկնածութիւնը զգուշ եպիսկոպոսներն ալ համոզել, երբոր զանոնք պարտաւորից երիտասարդ Գրիգոր-Վահրամի կաթողիկոսական օծումը կատարել։ Գրիգոր չէզոք մը որ կը սպասուէր։ Բնութեամբ հանգստասէր, ուղղութեամբ օտարասէց, յարաբերութեամբ Արեւելեայց համամիտ, համղմամբ ազգային եկեղեցւոյ պաշտպան, չհանգցաւ հետեւիլ Լեւոնի և իրեն համախոհներուն զիջողական ընթացքին, և ոչ ալ յանձն առաւ հայրապետական կնիքով և ստորագրութեամբ վաւերացնել Լատին եկեղեցւոյ պահերուն և իշխաններուն հաղորդութիւնը զիջողական յայտարարութիւնները։ Այսպէս կ'իմանանք մենք Սմբատի գրածը, թէ փղշ խնդրելոն պէր Գրիգորիս չկնաղանդեր ասենեցոն, այլ ընդհակառակն թանէր ընծայագործութիւնն (ՍՄՌ. 106)։ Պատմութեան համար չատ կարեւոր կէտ մըն է ճշդել Քարավէժին վրայ եղած ամբաստանութիւնը, որ մինչեւ տարաժամ մահ զինքը առաջնորդեց։ Երիտասարդի և տարիքին երիտասարդի մը վրայ իրր սովորական ամբաստանութիւն, սուտ թէ իրաւ, բարոյականութեան կէտը ձեռք կ'առնել ի անմիջապէս. ինչ որ ամէն կերպերով կրնայ հետաքրքրի կամ հետանելի ըլլալ։ Զարմանքի արժանի կէտ մըն է, որ Քարավէժի վրայ այսպիսի մեղադրանք մը խօսուած չէ։ Թող տարով պատմիչները, նոյն ինքն Լամբրոնացին, որ Լեւոնի գրած նամակին մէջ, դատապարտէ մը աւելի խստութեամբ Քարավէժին վրայ կը յարձակի, և զայն անկարող և անարժան հայրապետ մը ցուցնել կ'աշխատի, անոր եղերական մահուընէն ալ չզզուած ելով, և ոչ իսկ կէս ակնարկով կը համարձակի այս անսակ մեղադրանքներ կատել տարաբախտ հայրապետին վրայ։ Սմբատ իր կողմէն չընդունիր մեղադրանքը կը գրէ, և ուրիշներուն ամբաստանութիւններն ալ յիշած տեղն կ'ըսէ, թէ էրբեր ես Լեւոն, ըե ոչ ոնէ ես ներսոյ ընկեր վարել ընայրապետութեան որպես արժան է (ՍՄՌ. 106)։ Կիրակոս կ'ըսէ, թէ արդարեն է վերայ նորս եպիսկոպոսութիւն (ԿԻՐ. 69), որով Սմբատի գրածին վրայ բան մը չաւելցներ, իսկ Վարդան (ՎԱՐ. 139), Վահրամ (ՎԱՀ. 218), և Անեցին (ՍԱՄ. 145), և ոչ իսկ ամբաստանութիւն մը կը յիշեն, երբ եղերական մահը կը պատմեն։ Լամբրոնացին ալ տանուն, և անհանճար տանուն (ՏՂԱ. 227) անարգական խօսքերէն աւելի բան մը չհամարձակիր գրել։ Այդ դիտողութիւններ իրաւունք կու տան մեզի վստահօրէն ըսելու, թէ Քարավէժը ուրիշ յանցանք չունենար, բայց եթէ Լեւոն իշխանապետին և իրեն համախոհ Ազիբատ և Ներսէս և Յովհաննէս եպիսկոպոսներուն, օտարասէր և զիջողական ընթացքին չհամակերպիլը, և Լատիններու հետ յարաբերութիւնները յառաջացնելու չզբաժակցիլը։

ԳԼԽԱՒՈՐ ԳՐԳՈՐՈՂՆԵՐ

1034. Ճշդուելու արժանի կէտ մըն ալ է, թէ ով եղաւ գլխաւորապէս Քարավէժին դատախազը, Լեւոն իշխանապետը, որ սպասած հրաւ հպատակը չգտաւ, թէ կաթողիկոսութեան թեկնածու եպիսկոպոսներուն խումբը. որոնք Լեւոնն ալ գրգռեցին։ Սմբատի գրելը, թէ ընդունիր ասենեցոն, Լեւոնն ալ հնազանդութիւն պահանջողներուն մէջ կը խառնէ, ասկայն Լեւոն ինքնիրեն մեղացած պիտի չհամարձակէր տարագէպ միջոցներու դիմելու, պիտի քաշուէր կաթողիկոսի մը վրայ բռնանալէ, և պիտի զգուշանար Արեւելեայց հետ թշնամանալէ։ Գործը փոխաւեցաւ երբ ժխտացաւ ընդ նա առաջ մարդին՝ ըրեն ես Լեւոն, և ընդհատեցին ընդունել երեխ ընդ անգամ, մինչեւ ընդհատեցին զսրան Լեւոն է խոս խոսելոն (ՍՄՌ. 106)։ Դժուար չէ ճշդել թէ ո՛վ են այդ առաջ մարդիկն, որ ընդհատեցին Քարավէժի վրայ, և չարախօսութիւնները կրկնելով Լեւոնն ալ

իրենց ուզածը ընել տալու չէր բաւեցներ։ Քանի որ մահացու գործողներ են չարախօսութիւն ընողներ, այնքան կաթողիկոսութեանը վրայ նախանձով նայողներ, անոնք աշխարհական իշխաններ չեն կրնար ըլլալ։ Ինչ որ Սմբատ զգայլ բացատրութիւններով կ'իմացնէ, կիրակոս յայտնապէս կը գրէ, բայց դէմ դիմաց բաղդատ էին ընդ, արքունէին քաջութիւն ընել է վերայ նոցա եպիսկոպոսութեն նախանձոյ, և մանաւանդ ընդ օտարութեամբ Լեւոն ընտրութիւն։ Մանաւանդ ամենքն ալ ըլլան ալ ասկի ճշդելու հասարը կը յաւելու, որ ան առնէին ժառանգել զընոն (ԿԻՐ. 69)։ Նախանձող եպիսկոպոսներն թիւն ալ կու տայ կիրակոս, թէ Յովհաննէս Ասեցիէն և Անանիա Սեբաստացիէն զատ կային ևս այլ չեպէսկոպոսաց անդ վեց, որոց անունը յանձնարար կը լռէ (ԿԻՐ. 70)։ Սակայն այս անգամ ալ Անեցին կը պատասխանէ լռութիւնը և Ապիրատը կը մտածէ, թէ ոչ ևս առ ընտրութեան Լեւոն վասն Գրիգորեան, որ տրամվեցան եղեն (ՍԱՄ. 144)։ Իսկ ձերունի Ապիրատէն հնար չէ զատել իր զրկիչ և գործակից քահանդրեն, Ներսէս Լամբրոնացին։ Այսպէս չորս անուններ յայտնի կ'ըլլան մեզի, իսկ միւս չորսեր կը մնան անծանօթ։ Գուցէ ասանց մէկն ալ Դաւիթ Արքակաղնեցին էր, իսկ մնացածին համար պատմութենէ մատնանշուած անուններ չունինք։ Այսպէս յայտնի կ'ըլլայ, թէ նախանձոտ եպիսկոպոսաց խմբակէ մը զատ, Լեւոն ևս անձամբ ցաւած էր կաթողիկոսէն, չգոհանալով անոր մէջ իր փոխարքած զիջող հայրապետը, որ պիտի հատուներ լռութեանութեան կամ պատրաստութեան պահանջած պայմաններուն համակերպիլ, և պիտի դիւրացնէր թագաւորական թագին առացութիւնը։ Ոչ օր պիտի կարենայ մնազադրել Լեւոնը իր մեծ նպատակին մէջ, բայց միեւնոյն ատեն պիտի չգոհ ձեռնարկ մը, որ ազգային եկեղեցւոյ ինքնուրութիւնը և ինքնիշխանութիւնը գոհերով պիտի առացուէր։ Եւ ձիշդ այդ կէտին վրայ կը կայտառ Քարավէժի ընթացքը, համաձայնելով Արեւելեան վարդապետներուն ալ անառութեանց։ Միւս կողմէն միթէ անդրաժեշտ էր Լեւոնի այդչափ քծնիլ Լամբրոնացւոյն առջեւ, իր իշխանական թագը թագաւորականին փոխարկելու։ Ինքը արդէն ապահած էր յաղնական գերիշխանութենէն, զօրացած էր իր զրացիներուն վրայ, ընդարձակած էր իր սահմանները, յաջողած էր մինչեւ իսկ Անտիոքի լատին իշխանը իրեն արդատիր ընել։ Միթէ չէր կրնար իրոյի իսկ ինքզինքը թագաւոր հռչակել, որուն ոչ ոք պիտի կարենար արգելք ըլլալ։

1035. Եթէ տարի մը և աւելի անցեալին այդ խնդիրները Լեւոնի և Քարավէժի մէջ,

ԹԵՆԱՄԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ

եթէ նախանձոտ եպիսկոպոսներու չարախօսութիւնները չորս հինգ անգամ կրկնուեցան, եթէ Լեւոնը ուժգին միջոցներու բռնադատելու համար հարկ եղաւ որ Գրիգոր Ապիրատ անձամբ Սիս երթայ և բերանացի ատիպանիներ ընէ, պէտք կ'ըլլայ ուրեմն հետեւցնել, թէ Գրիգոր Քարավէժ ուժգնապէս կը մտքաւէր իրեն վրայ ծանրացող բռնադատութիւններու դէմ, թերևս երկայնամտութեան ալ հանդիսով կը պարտաւորուէր խոհ կերպեր գործածել իր դիմադրութեան մէջ։ Լամբրոնացին կը խոստովանի իրեն կաթողիկոսութեան դէմ կատ ըլլալը, երբ Լեւոնին կը յիշեցնէ, թէ ով հաւատքէ ձեր ընդունել էպիսկոպոսին, որոմ առընթեր եւ պեղծել, մինչ Արեւելեայք է բացեայ ջոլալ ի նոցին ձանդրութեն (ՏՂԱ. 227), չարունակ կը քաջալերէին երիտասարդ կաթողիկոսը իր ընդդիմութեան մէջ։ Այս կերպով գործը երթալով կը բորբոքէր, կիրքեր կը գայրանային, և Լեւոն ինքն ալ գլխաւոր եպիսկոպոսներուն դրդիչ դրութիւններէն և սահպողական բանակցութիւններէն չարժուած, հատանեցաւ վերջապէս բռնի ոյժով կաթողիկոսը աթոռէն զրկել։ Այդ նպատակով որոշուեցաւ նախ Գրիգոր-Վահրամը ենթարկել միջոցներով Հռոմկլայէ հեռացնել, որ իշխանաբար կը սիրապետէր ու զայն իրենց ձեռքին ներքեւ առնել, և յետոյ գործին օրինաւորութեան ձեւ տալու համար եկեղեցական ժողովին քննութեան և՛ վճռին ենթարկել, և այնպէս գահընկէց հռչակել երիտասարդ կաթողիկոսը, և իրենց ուզածը և իրենց չարմար եկող մէկը կաթողիկոսութեան աթոռը բարձրացնել։ Որոշման գործադիր նշանակուեցաւ Յովհաննէս Ասոց եպիսկոպոսը, որ լատինական կերպով Հռոմկլայ գնաց, տես ա՛ն կ'ուզէին, և Քարավէժ պատրաստ ընդունեցաւ զինքը։ Յովհաննէս իրեն հետ բազմաթիւ հետեւորդներ ալ ունէր, որոնք հետզհետէ Հռոմկլայի բերդին մէջ չատցան, ուր էր հայրապետական նոցը, և աւելի զօրաւոր եղան քան հայրապետական բերդապահները։ Երբոր Յովհաննէս իր նենգամիտ նախապատրաստութիւնները լրացուց, օրին մէկը, ինչ նպատակ էին ե՞ղեն ճշդոյն, իրենները տրաման տուաւ, և իսկոյն բերդին դուռները և աշտարակները Յովհաննէսի հետեւորդ զօրականներուն ձեռքը անցան։ Հայրապետական բերդապահները յանկարծակիի եկան, և պարզեցաւ աչքերնին, և երիտասարդ կաթողիկոսը չուտարած իր հիւրին կը հարցնէ. Տէր Յովհաննէս, այս ինչ էր է. և նա պազարիտով մը կը պատասխանէ. Բանաձ են։ Նոյն ատեն Յովհաննէս իրենները կը հրամայէ, կաթողիկոսին վրայ կը յարձակին, և կը փակեն զայն ի ղնդան, և խիստ պահպանութեան ներքեւ կ'առնեն (ՍԱՄ. 107)։

1036. Հռոմկլայեցիք լուրը առնելուն պէս կը զինուին, և բերդին դէմ կատելու կը սկսին, բայց երեք օր չարունակ մարանչելէ յետոյ, ոչինչ կրցին առնել (ՍԱՄ. 107), թէպետև այս առթիւ մարդիկ ալ էին ձեռնել է կնդ (ՏՂԱ. 224։) Իսկ Յովհաննէսի մարդիկը զօրական Հռոմկլայեցիներու դէմ, չարձակողները ցրուեցին, և կարանաւոր կաթողիկոսը մէկ սեզ առած Հռոմկլայէ եկան, և ապահովաբար Սիս բերին Լեւոնի պատմպրութեան։ Թերևս նոր զոնդեր ալ եկած էին, որեւէ չարձակումի դիմադրելու համար։ Լեւոն հրամայեց երիտասարդ կաթողիկոսը փակել Կոպիտաւի բերդին մէջ ա՛ւ ձամանակ մ (ՍԱՄ. 107), այսինքն է, ինչ-ինչ ընդունելի լծոյ ճշմարտութեամբ վան ընդ (ԿԻՐ. 69)։ Կաթողիկոսներու դէմ ամբաստանութիւններու օրինակներ ունեցանք, Յովհաննէս Ողձեցիին (§ 640) և Գէորգ Գառնեցիին (§ 689), որք արդարացան, և Վահան Սիւնիին (§ 769), որ պարտաւորեցաւ, սակայն երբեք չտեսանք կաթողիկոսի մը ամբաստանութիւնը ճնշելը, և կաթողիկոսին անձին վրայ արքային բռնութիւն գործածելը։ Որչափ ալ Լեւոն եղաւ այդ ապօրէն գործին հրամայողը, սակայն Լեւոն նախանձոտ և անձնական որոշմամբ գործին հեղինակը չէ ղաւ, այլ այն եպիսկոպոսները, որոնք ընտրեցին երէ ընդ անքան, ինչ-ինչ ընդունելի ընդ Լեւոն է կամ ընդունց (ՍԱՐ. 106), և որք հաղորդեցին ընդ սուրբութեամբ Լեւոնի (ԿԻՐ. 69)։ Երբ կը կարդանք թէ անօրէնն ընդունեցին ընդ (ՍՄՐ. 107), չենք կրնար չդիտել թէ այդ անօրէններուն գլուխը գանուողը Սաղ արքեպիսկոպոս Յովհաննէսն էր, և թէ կաթողիկոսական էղեւանութիւնն ընդունելը (ՏՂԱ. 227) հաստատակութիւնն ունեցողը՝ Տարսոնի արքեպիսկոպոս Ներսէսն էր։ Որչափ և բերդագերութեան ներքեւ առնուած, սակայն Լեւոն չուզեց կաթողիկոսին գահընկէցութիւնը՝ իբրեւի կամ լոկ ամբաստանող եպիսկոպոսներու կամայականութեամբ հռչակել՝ այլ օրինաւորութեան ձեւերը պահելու համար ուզեց որ եպիսկոպոսներու ազգային ժողով գումարուի, և այն տեղ նոյնին կաթողիկոսին դէմ եղած չարախօսութիւնները, և ընդունելի ընդ ճշմարտութեամբ վան ընդ։ Այդ նպատակով և ձեւակերպութիւնները լրացնելու միտքով երեք ընդ վերջապէս ևս Լեւոն և եպիսկոպոսներն Հայոց աշխարհին, երբ վերջ ևս ընդ ընդ վան այդ (ԿԻՐ. 69)։ Հրաւէրներ ուղղուեցան նաեւ Կիլիկիոյ և չորջակայից եպիսկոպոսներուն, որոնց մէջ նաեւ Լամբրոնացին, որ կերպով մը ինքզինքը գործէն անձնան կ'ուզէ ցուցնել, և Լեւոնի գրկով կ'ըսէ, թէ կաթողիկոսը պրպտէս հաներ յանցանք. և թէ կրնայ ընդունել։ Սակայն ամենէն գլուխ հանել ըստածը՝ նենգութեամբ ձերբակալութիւն է, ուսկից ետքը ժողովը հրաւիրուած էր ի ընդունել։ Լամբրոնացին կ'ըսէ իրեն համար՝ թէ ներքնագիտէ ընդ ընդոլին, և եթէ վերջապէս եկաւ, ի և երկեցաւ և երեցաւ և ընդոլցաւ և հնգետցաւ ընդ հրամանի յեր ընդ ընդանգիտէց (ՏՂԱ. 224)։ Լեւոն իրաւունք ունէր այդչափ սաիպմամբ Լամբրոնացին մօտը կանչելու, որպէս զի ամբաստանութիւնը վարելու և գործին մէջէն պատասխանի կոչելու ճանապարհ ցուցնէ. մինչ Լամբրոնացին գրգռութենէց և ամբաստանութենէց մատնակցելէ, և անչուշտ Յովհաննէսը Հռոմկլայ զրկելու կարգադրութիւնն ալ աւարտելէ ետքը, իբրեւ գործին անձնան և գործին օտար դիտող մը՝ Տարսոն քաշ-

ւած կը կենար, երբ Քարավէժ Կոպիտաի բերդին մէջ կը հնձէր։

ՔԱՐԱՎԷԺԻՆ ՄԱՀԸ

1037· Լամբրոնացին ժողովի մը խօսքը կ'ընէ, թէ ըստ ինքնագրէ յայնէնցւոյ (ՏՂԱ· 224), բայց չենք կրնար հաւանցնել թէ երիտասարդ կաթողիկոսին վրայ ժողովական քննութիւն կատարուեցաւ կամ թէ ակտ ալ։ Ասոնք միւս տեղ կը կարդանք, թէ ինքը պատրաստուած էր Արեւելեայց մտանակցութեան, և անոնց միտքը չհանցած՝ օրինական վճիռ արձակելու ձեռնարկած ըլլան։ Սակայն հաւանական է, որ գործը չտապցնելու համար, կիլիկիոյ և շրջակայից վիճակներէն հատած եպիսկոպոսներուն մէջ քանակցութիւններ սկսած ըլլան, և Լեւոն ալ իր միտքն ու կամքը որոշակի յայտնած ըլլայ, և անոր օրինաւորութեան ձեւ տալը իր մտերիմներուն, և գլխաւորապէս Լամբրոնացիին յանձնարարած ըլլայ։ Պատմիչներ չեն ճշդեր, թէ Քարավէժ որչափ ատեն Կոպիտաի բերդին մէջ արգելուած մնաց, բայց գոնէ ամիս մը կամ երկու ենթադրել հարկ է, գործողութեանց ընթացքը կազակցելու համար։ Երբոր Սիսի մէջ կիլիկեցի եպիսկոպոսներ ինչ ընկերքին կը խորհրդակցէին, լուր կը հասնի թէ երիտասարդ կաթողիկոսը մեռած գտնուած է բերդին սորոտը եղող քարերուն կամ քարաժայռերուն վրայ, բարձր գտնուածէն վար վիժած կամ ինկած։ Արկածին պատահած պաշտօնական մեկնութիւնն այն եղաւ, թէ Հռոմկլայեցիները չհանդուրժեցան իրենց ազգին ընդդիմութեան ձախողելուն վրայ, այլ լուր հասուցին կաթողիկոսին, որ նիկ ՇնորհՏոյե վճռեց իւր ի քերդին, իրենք պատրաստ են անոր օգնել, և ամէն միջոց ձարել, որով թարեալ պատգին ըլլա թէր քերդին և պիտոյն իւրոյ։ Ասոր վրայ կաթողիկոսը անկա՛ ի բանս նոցա մանկաբար, կատնելէ պարան կազմեց, և փորձեց անով ի բնչերէն ինքնին պատահանէն կախուելով, բայց կոտրած պատահանէն կախուելով, բայց կոտրած պատահանէն, և ինքն ալ անկա՛ և մեռաւ (ՍՄԲ· 107)։ Այդ պատմութիւնը զոր Մխիթար ազգին անգամ միշտակած է, ատիչներէն ալ կրկնած է (Վ.Ա.Ր· 139· ՍԱՄ· 143), բայց ընդհանուր կարծիքը անոր չհամաձայնեցաւ։ Ընդհակառակն ժողովրդական ըմբռնումը դատապարտութիւն մը տեսաւ՝ կարծեցնելով արկածին մէջ, և հաստատաց, թէ մահուան նորա ընկերքին ըն, որ ան առնէին ձառանգել գերեզման։ Սայդ ալ ընաւ վկայ չկար գործին, և բոլոր փաստը կրաընդդէմ կերպ մըն էր մտքերը մոլորեցնելու։ Եթէ իրօք Քարավէժը վտանգի մէջտեղ մը կարգադրած էր, հնար չէր որ ներսէն ու դուրսէն օգնականներ չունենար, որոնք պէտք էր տեսնուած և կամ հետք թողուցած ըլլային, և մանաւանդ վտանգէն վերջ ալ, այնպէս մարմինը ժայռերու վրայ թողնելով հեռացած չէին ըլլար։ Մենք ալ, բոլոր այդ պարագաները դիտելով, կը համոզուինք ըսել, թէ փտանգի փորձին և տակար կատարի դիմելն յանձնելուն, և կատնին պատահանէն պատմութիւնը, ճչմարտութիւնը ծածկելու համար յերիւրանքներ են։ Բայց պարզհետեւ տեղ և որչ փաստ մը չունինք, կը պարտաւորինք պատմիչին հետ եզրակացնել, թէ ընդհրեդն դեղ ծոգիբեդն Աոռուոծ բեռե (կԻՐ· 70)։

ԳՈՐԾԻՆ ՎՐԱՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

1038· Դատով ապտատութեան ենթադրութիւնը չատ ուժգին հաւանական կը գտնայ մտածելով, որ ժողովական և մանաւանդ Արեւելեայց ներկայութեամբ կատարուած քննութեամբ մը, չատ դժուար պիտի ըլլար Գրիգոր-Վահրամի վրայ ստրպակս յանցանք մը հաստատել, և անոր գահընկէցութիւնը պաշտօնապէս վճռել։ Ընդհակառակն Լեւոնի տեսակէտն ալ պէտք էր որ այլ ևս կրիտասարդ կաթողիկոսը պաշտօնին մէջ չմնար, քանի որ ընտրուեր (ՍՄԲ· 106), և կաթողիկոսական աթոռը կամ պաշտօնը իրեն համամիտ և հնազանդ մէկու մը ձեռքը յանձնէր։ Միւս կողմն Լեւոնի ալ օտար և անընտել չէին, արեւմտաբէն արեւելք փոխանցուած միջնադարեան գաղափարներն։ Բաւական էր որ նպատակը յայտնելու արդիւնքը ապահովուէր, միջոցներու բարեյաջողութիւնը իր կարեւորութիւնը կը կորնցնէր։ Հեթում և Ճանիչան Սասունցի եղբայրներուն մասին տիրած կարծիքը (ՍՄԲ· 106) և Անտիոքի իշխանին ձերբակալումը (ՍՄԲ· 108), այնպիսի նմոյշներ են, որ ամէն տեսակ կասկած կ'արգելուն։ Եթէ պատմիչը Լեւոնէն ուզի կասկածելի կը գտնէ անունք՝ որ կաթողիկոսին հակառակ էին, և ան առնէին ձառանգել գերեզման (կԻՐ· 69), ու կաթողիկոսանալու ընդունակ և հետամուտ եպիսկոպոսներ էին, պատմական եղելութիւնը չպղտորէր, և քանի որ եպիսկոպոսներ և Լեւոն՝ ներքին և անտ համերաշխութեամբ կը գործէին, եղելութիւններ իրենց ընթացքը չեն փոխեր։ Հետեւաբար Լեւոն ալ եպիսկոպոսներն ալ պարտաւոր էին իրենց վրայէն կասկածը փարատելու համար, ցուցադրական յայտնել արկածին վրայ· և պարտաւորութիւն ալ արտասանած չէր։ Այս նպատակով կատարեալ կաթողիկոսական յուղարկաւորութիւն կատարուեցաւ, և Քարավէժի մարմինը Դրազարկ վանքը թաղուեցաւ (ՍՄԲ· 107), իշխանապետներուն և կաթողիկոսներուն գամբարանը, և ամփոփուեցաւ իր մօրեղբօր Գրիգոր Տգայի մօտը։ Քարավէժի յիշատակը գանձերէն քննադատուած է իբրեւ անփորձ տղու և յամառ երիտասարդի գործունէութիւն մը, մեղադրելով մանաւանդ թէ այլոգ ինքնին ընէր, և ըստ սահմանս նախնեացդ էրծոյ ինել, և յոչ բարին ընա բերէր (ՁԱՄ· Գ· 160)։

Բայց այդ խօսքերը ջերմ քաղաքականութեան խորհրդածութիւններ են, որ Քարավէժին վրայ չեն գաներ յանդգնութեան և համարձակութեան գրութեանց ատչեւ զիջողամիտ պատրաստականութիւնը, ինչ որ կը կարծեն թէ ունեցած են անոր նախորդները։ Մենք արդէն ցուցուցինք, թէ Վկայասէրէ մինչեւ Տգայ, Պարսատունիներուն ամէնքն ալ՝ ոչ քաղաքականութեան գաւանութեան յարած ատեն նեցան, և ոչ անոր միանգամ, այլ միայն ներողամիտ զիջողութեան հաւանեցան, այսինքն է համեցան Յոյներուն և Լատիններուն գաւանական գրութիւնը իրենց կամքին թողուլ, և այդ մասին խնդիր չընել, պայմանով որ Յոյներ ու Լատիններ ալ հաւանին Հայոց գրութիւնը իրենց թողուլ և չհակառակիլ։ Թերեւս այդ մասին նուազ զիջող և աւելի արմատական եղաւ Գրիգոր Քարավէժ, որ իւր մօրեղբօր Գրիգոր Տգայի օրէնքն հայրապետանոցի մէջ գտնելով, մօտէն զգացած էր օտարներուն նենգամիտ ճանապարհները, և կը ձայնակցէր Արեւելեայց, որք կը խոհային թէ ինքնին զիջողութիւնները ծանր հետեւանքներու կրնան տանիլ։ Աւելցամ մըն ալ կը կրկնենք, թէ Քարավէժի վրայ ոչ բարոյական և ոչ պաշտօնական մեղադրանք մը չկրցան խօսիլ իրեն հակառակորդները, և ասով յայտնի երեւի իրենց նախանձոտ և մոխրացող թշնամութիւնը։

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Զ. ԱՊԻՐԱՏ

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽՔՆՔԱՑ

1039· Քարավէժի յաջորդութիւնը որչափ ուշացաւ տանդ երկար ձեռակերպութեանց։ Ան ընտրուեցաւ (Վ.Ա.Ր· 139), կամ Դբին կընդլիոս ղրեբ Գրիգոր Ապիրատն (ՍՄԲ· 107) բացատրութիւնները, բացարձակ կամքի մը արտայայտութիւնը կը յայտնեն, և այս ալ Լեւոնին կամքն էր, որ երբ երիտասարդին վրայ դրած ակնկալութիւնը մէջ չտեսաւ և դաւ, աչքը դարձուց ծերունիին, իրեն հետեւանդ կաթողիկոս մը ունենալու համար։ Գործը վերջացաւ Քարավէժի թեղերին համար գումարուած Կիլիկեցի եպիսկոպոսներով, ուր հաստատուեցաւ և օծուեցաւ Ապիրատը։ Իրեւ թուական պէտք է ընդունիլ 1194 տարւոյ վերջերը։ Այդ ընտրութիւնը չատ հաճելի եղած չերեւիր Լամբրոնացիին, ոչ այնչափ Ապիրատի անձին վրայ դիտողութիւն ունենալով, որչափ իրեն նաեւ միաբան վրայ ցաւելով։ Նա ինքն Լեւոնի կը գրէ, թէ այն ժողովին մէջ, որ Քարավէժի մահուընէ առքը Սիսի մէջ գումարուած էր, ձեր հրամանին հակառակ,

էքթե Ասոծոյ հրամէն, խորհրդակից չեղայ ձեր ըրածին, ինդիր ալ չուզեցի հանել, թէպետեւ առնէ՞ մարմնական ֆառաֆքակոր-ընէն է նայն (ՏՂԱ· 225), և զուք ալ կը յայտնէիք թէ աբժան է հայրապետութեան և պատուոյ (ՏՂԱ· 213)։ Բայց Լեւոն զգուշացաւ Լամբրոնացին առջեւ քաշուիլ, ոչ միայն վախցած Արեւելեանները եւսքանդելուս գրգռել, այլ թերեւս կասկածեցաւ ալ՝ որ Լամբրոնացին բուռն բնաւորութեան տէր ըլլալուն, իր հրամանքներուն հաւատող և հրամաններուն գործադիր չըլլար, և կրնայ նորանոր դժուարութիւններ յարուցանել։ Ընդհակառակն Գրիգոր Ապիրատ, արդէն 72 տարեկան եղած, տարիքի բերմամբ ալ ինքնագլուխ ձեռներէցութիւն չէր կրնար ցուցնել, միւս կողմէն բնաւորութեամբ ալ հեզ և հանդարտ մէկն էր։ Որչափ ալ նա իւր երիտասարդութիւնը պիտուրական ծառայութեանց նուիրած էր, և իւր օր Շահան զօրավարին ձեռքին ներքեւ աչխարհիկ կեանք անցուցած էր, և նոյն իսկ 30 տարեկան եղած ատենն ալ (ԶԱՓ· 306) Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գուարթ կենցաղ կը վարէր, բայց անկէ ետքը եկեղեցականութեան նուիրուելովը, բնական հանդարտութեան և հեզահոգի բնաւորութեան տէր ըլլալը յայտնած էր։ Ապիրատ կոչումը, որ Մովքեցիներուն ճիւղին մէջ տոհմական անուն մըն էր, նոր կաթողիկոսին աւազանի անունն էր, որ ձեռնադրութենէն ետքը Գրիգոր անունին հետ մէկտեղ գործածուելով, պատմութեան մէջ սովորական դարձած իրրեւ մակդիր անուն։

1040· Բարավէժի մահը և Ապիրատի ընտրութիւնը, չատ տխուր արձագանգ ունեցան Արեւելքի մէջ։

ԱՐԵՒԵԼԵԱՑՔ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ

Արդէն Հռոմկլայի ժողովին մէջ կազմուած փոխադարձ դիջողութեանց ծրագիրը Արեւելեայց հանրութեան հաճելի եղած չէր, բայց բացարձակապէս մերժել ալ չէին համարձակած, քանի որ իրենց գլխաւոր պետ Բասեղ Անեցին և Հայաստանի եպիսկոպոսներէն քանիներ մասնակցած և առարկրած էին։ Բարեբախտաբար գործը ինքնիրեն ջնջուած էր և ծրագիրը Յունեբուն չէր յանձնուած, և բանակցութիւններ ալ գադարած էին Մանուէլ կայսեր մեռնելէն ետքը։ Ասոր վրայ իրենց յաջողութիւն ողջունած էին Քարավէժի ընտրութիւնը, և անոր մօտ չըլլալով, միմիայն հեռուէն կրցած էին զայն քաջալերել, իսկ կիլիկեցիներ յաջողած էին զաւաճանութեամբ զայն մէջտեղէն վերցնել, և տեղը անցընել մէկ մը՝ որուն վրայ Արեւելեայք բնաւ վստահութիւն չունէին։ Ասիկայ ընդարձակ ապարէզ բանալ կ'ըլլար այնպիսի մէկու մըն ալ՝ որ իրենց ազգային եկեղեցւոյն թշնամի և օտարներու ախտալալ բարեկամ մը նկատուած էր։ Այդ ամէնը աստիճ յուզեց ամբողջ Արեւելքը և Արեւելեանները, նոյն ինքն Բարսեղ Անեցին համարձակութիւն զգաց յայտնի դիմադրութեան գլուխն անցնիլ, որովհետեւ միաբանական ձգտումները անցած էին այն գիծը՝ որուն ինքն Հռոմկլայի ժողովին մէջ համակերպած էր, իսկ Լատիններու հետ յարաբերութիւնները առանց Արեւելեայց մտանակցութեան սկսած էին։ Անմիջապէս իրարու հետ խորհրդակցեցան Սանահնեցիք՝ որոց առաջնորդն էր Գրիգոր Տղայ, և Հաղբատացիք՝ որոց առաջնորդն էր Թադէոս Բարսղեան, և եպիսկոպոսներու խումբը՝ որուն գլուխ կը ճանչցուէր Բարսեղ Անեցին։ Որոչեցին ուժգին կերպով դիմել Լեւոնին, որուն վրայ վստահութիւն ունէին, կամ վստահութիւն ցուցնել պարտաւոր էին, բողոքելով Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսութեան դէմ, որ առանց իրենց մասնակցութեան, և հակառակ իրենց ազգութեան, կաթողիկոսութեան կոչուած էր, նոյն իսկ չորս աթոռներու հաւանութիւնը չստանալով (§ 930)։ Ըստ այմ կը պահանջէին որ Ապիրատի ընտրութիւնը չեղած համարուի, և նոր ընտրութեան ձեռնարկուի, և իրենց կողմէն կաթողիկոսցու կը նշանակէին Աւուց եպիսկոպոս Բարսեղը, որ կիլիկեցիներուն հաճելի պէտք էր ըլլար, թէ իւր Պահլաւունի ասնականութեամբը իրրեւ եղբօրորդի Բարսեղ Ա. Անեցի կաթողիկոսին, և թէ անոնց ծանօթ և անոնցմէ յարգանքի արժանացած ըլլալուն համար, քանի որ Հռոմկլայի ժողովին մէջ Ազուանից կաթողիկոսէն եաթը առաջին տեղը իրեն տըրուած էր նոյն իսկ Ապիրատէն վեր (ԸՆԻ· 198)։ Միանգամայն կը պահանջէին որ Տարսոնի բոցեւանդն և երիտասարդ արքեպիսկոպոսը, Ներսէս Լամբրոնացին, արքունիքէն և հայրապետանոցէն հեռանայ, և Լեւոն այլեւս զայն իբր խորհրդակից և գործակից չընդունի, և միանգամայն չնորհ որ Ներսէս իւր քոյրը և իւր մօտ համաձայն նորութիւններ մուծանէ եկեղեցական կարգադրութեանց մէջ։

1041· Արեւելեաններուն այդ տեսիլ գրած նամակները չունինք· որոնք այնչափ յուզած են Լամբրոնացին, որ մինչեւ իսկ լեզուի չափաւորութիւնը և քրիստոնէական հեզութիւնը մոռցած եւսքան է։ Եւ ոչ ալ գիտենք նամակները բերող վարդապետին անունը, որ պարտ ունէր բերանացի ալ բացատրել Արեւելեայց գանգատները կատարուած եղելութեանց և Լամբրոնացիին ընթացքին մասին։ Լամբրոնացին չէ ուզած իսկ անունը տալ այդ վարդապետին, այլ նախատական ոճով մը կը գրէ, թէ ղէղոբեցին հրեշտակութեամբ դէպ մանդղէն, որով և անունն Աթոռոծոյ էր անդէրեան (ՏՂԱ· 228)։ Լեւոն Արեւելեայց պատգամաւորութիւնը ընդունելով, իբր սովորութեան համեմատ, կիսովի կերպերով երկու կողմերն ալ չգոհ ուզեց։ Ապիրատի կաթողիկոսութենէն եա չկեցաւ, նկատելով զայն իբրեւ կատարեալ գործոզութիւն, և թերեւս չուզելով ալ կաթողիկոս ունենալ մէկ մը՝ որուն վրայ իշխելու յոյս չունէր, և որ յայտնապէս իր հրամանքներուն պիտի ընդդիմանար։ Բարսեղ Քարավէժէն չատ աւելի խիտ էր իր ուղղութեան մէջ, և աւելի մեծ հեղինակութիւն կը վայելէր Արեւելեայց օգնութեամբ և ազգեցութեամբ։ Բայց բոլորովին ալ անդէն կտրել չուզելով հանդերձ Լամբրոնացին հեռացնել իր պարտէն, և անոր իսորհրդակցութեամբ չգործել· և միանգամայն անոր պատուիրեց, որ իր նորոգած նոր թիւններէն եա կենայ։ Լեւոն նոյն իսկ Լամբրոնացիին երէց եղբայր և Լամբրոնի իշխան Հեթումը իրեն կանչեց, և անոր յանձնարարեց, որ պէտք եղածը եղբօրը հաղորդէ, և զայն յորդորէ չափին մէջ մնալ Լամբրոնացին կը գրէ Լեւոնին. ես էշխոդը ձեր Հէթում, և էքէր սա ես սա ի յէնէջ պատուէք հրամանէ, որպես սա պէսս ծանուկ, թէ ուշ եմ յօժոտ յնէր, և թէ անկոթ է իմ ընդհոդ և անօթոտ, և չի ընդ շուխդ երթանիլ հարց ձերոց, և թէ ես ոտեբէրեալ գնամ ի նոցս շուխշ (ՏՂԱ· 213)։ Լեւոն ամենայն խոհեմութեամբ նոյն իսկ եղբօրը ձեռքով հաղորդած էր Լամբրոնացիին իւր միտքը, և այս յայտնի կը ցուցնէ, թէ անոր միտքը եղած է, ոչ իսկապէս Լամբրոնացին գործէն հեռացնել ոչ անոր խորհրդակցութիւնը անարգել, և ոչ ալ գործակցութիւնը դադրեցնել· այլ միայն Արեւելեանները չվերջացնելու, և ապագային անոնց բարեկամութենէն սպասած օգնութենէն չզրկուելու համար, գոնէ առժամապէս և սաներեւոյթ կերպով գոնացնել անոնց պահանջը։ Միւս կողմէն ինքն Լեւոն ալ ազատած պիտի ըլլար Լամբրոնացիին բուռն կերպերէն և բռնադատական թելադրութիւններէն, Ապիրատն ալ Լամբրոնացիի անմիջական ազդեցութենէն ազատուելի իրեն հետ պիտի կապուէր, և իր հրամանքներուն պիտի հնազանդէր։

1042· Բայց Լամբրոնացին այդ խոհեմական կերպերը ճանչցող, և նոյն իսկ առաբուցիք կերպով իւր միտքը ծածկող, կամ չհնութեան համար սեզի սուտ մարդ չէր։ Հեթում եղբօրը բերած հրամանագը գիրքը զայրացուց, չենք քաշուիր ըսել եւս թէ կատղեցուց։ Տարտնաւանձնացաւ, բայց գառագնդի մէջ փակուած առիւծի պէս, սկսաւ ձայն բարձրացնել թէ իրեն նախանձորդ Արեւելեաններուն, և թէ անոնց սկանչ կախող Լեւոնին դէմ և գրիչը ձեռք առաւ պատասխանել այն ամէն կէտերուն, որոնք Հեթումի ձեռքով իրեն հաղորդուած էին։ Որովհետեւ իրեն գրածը ֆո՞ղ կը կոչուի, և ոչ պատասխանէ կը հետեւցնենք թէ Լեւոն դիր չգրկեց Լամբրոնացիին, այլ միայն ցոյց տուաւ Հեթումի Արեւելքէն եկած գիրերը, քանի որ Լամբրոնացին կատարեալ մանրամասնութեամբ

պատասխանէ՝ որպէս կ՚ուզէր իմաստասիրել Ցիսդիսեան եւ Լատինեան տեսութիւնը (ՏՆ.Ա. 235), չուռամօրթ ոտքերէն, մեծ խոշոր գլխով, ականջները ցցուն, ոչ կիպ մեջ մեջ տեղ ոսկորներով, եւ իբր թէ ֆրանսական նոյնպիսի ցեղէ մը, որ կ՚ապրի Ալպեան լեռներուն մէջ։ Զրոսանքներէ ետք՝ ուր կ՚երթար ձիով, կ՚ընթրէր ընտանեօք, եւ ապա կ՚ընթերցուէր իրեն Լատիներէն գիրքեր, մինչեւ որ կը քնանար։ Ամէն առաւօտ կանուխ կ՚ելլար, եւ ինքզինքը կը լուար ցուրտ ջուրով, որ ամառ ձմեռ չէր փոխուեր։ Ամէն տարի կ՚երթար Պատրաստ, ուր կ՚ունենար իր ամառնային բնակարանը։ Ամուսնացած էր Ֆրանսուազ Ռոսսէ հետ, որ Ժան Ժակ Ռուսսոյի ազգականուհին էր։ Ունէր երեք զաւակ, որոնք ամէնքն ալ մեռան մանկութեան մէջ։ Ամուսինը ալ մեռաւ 1762-ին։ Ինքն ալ մեռաւ 1778-ին, Ֆրանսուայ Ռենէ Վիկոմս տը Շաթոպրիանի ծնած տարին։

1042. Լատիներէն գրուած ամէն ինչ կը կոչուի դասական, եւ ամէն ինչ որ ոչ դասական՝ միջնադարեան։ Ասոնք ամէնքն ալ ոչ մեռած են, ոչ ալ կենդանի։ Ասոնք ամէնքն ալ կը կոչուին մեռելներ, որոնք կ՚ապրին մեր մէջ։ Ասոնք ամէնքն ալ կը կոչուին մեռելներ, որոնք կ՚ապրին մեր մէջ։

ՀԱՄԱՌՈՏ ԵՒ ՀԱՏՈՒԿ ՏԵՍԱԿԱՆ ՄԱՍԻՆ

1043. Լատիներէն առ Լեռան Ղեկ (ՏՆ.Ա. 207-248), առ Լեռան մէջ ծանօթագրութիւններ՝ ի պատիւ Ֆրանսուայ Ռենէ Վիկոմս տը Շաթոպրիանի։

ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍԱԿԱՆ ՄԱՍԻՆ

Լեռան-Ղեկ (ՏՆ.Ա. 207), եւ մեծ ճիգ կ՚ընէ՝ ցոյց տալու համար թէ ինչպէս Ֆրանսուայ Ռենէ Վիկոմս տը Շաթոպրիանի ծնած տարին։ Ինչպէս կ՚ըսէ Ֆրանսուայ Ռենէ Վիկոմս տը Շաթոպրիանի ծնած տարին։ Ինչպէս կ՚ըսէ Ֆրանսուայ Ռենէ Վիկոմս տը Շաթոպրիանի ծնած տարին։ Ինչպէս կ՚ըսէ Ֆրանսուայ Ռենէ Վիկոմս տը Շաթոպրիանի ծնած տարին։

1044. Լատիներէն գրուած ամէն ինչ կը կոչուի դասական, եւ ամէն ինչ որ ոչ դասական՝ միջնադարեան։ Ասոնք ամէնքն ալ ոչ մեռած են, ոչ ալ կենդանի։ Ասոնք ամէնքն ալ կը կոչուին մեռելներ, որոնք կ՚ապրին մեր մէջ։ Ասոնք ամէնքն ալ կը կոչուին մեռելներ, որոնք կ՚ապրին մեր մէջ։

ՍՈՓՈՔԼԷՍ

1045. Լատիներէն իր դիրքերուն մէջ ամէն ինչ կը կոչուի դասական, եւ ամէն ինչ որ ոչ դասական՝ միջնադարեան։ Ասոնք ամէնքն ալ ոչ մեռած են, ոչ ալ կենդանի։ Ասոնք ամէնքն ալ կը կոչուին մեռելներ, որոնք կ՚ապրին մեր մէջ։ Ասոնք ամէնքն ալ կը կոչուին մեռելներ, որոնք կ՚ապրին մեր մէջ։

ՍՈՓՈՔԼԷՍ ՈՒ ԵՒՐԻՊԻԴԷՍ

1046. Լատիներէն գրուած ամէն ինչ կը կոչուի դասական, եւ ամէն ինչ որ ոչ դասական՝ միջնադարեան։ Ասոնք ամէնքն ալ ոչ մեռած են, ոչ ալ կենդանի։ Ասոնք ամէնքն ալ կը կոչուին մեռելներ, որոնք կ՚ապրին մեր մէջ։ Ասոնք ամէնքն ալ կը կոչուին մեռելներ, որոնք կ՚ապրին մեր մէջ։

ՍՈՓՈՔԼԷՍ ՈՒ ԵՒՐԻՊԻԴԷՍ

1047. Լատիներէն գրուած ամէն ինչ կը կոչուի դասական, եւ ամէն ինչ որ ոչ դասական՝ միջնադարեան։ Ասոնք ամէնքն ալ ոչ մեռած են, ոչ ալ կենդանի։ Ասոնք ամէնքն ալ կը կոչուին մեռելներ, որոնք կ՚ապրին մեր մէջ։ Ասոնք ամէնքն ալ կը կոչուին մեռելներ, որոնք կ՚ապրին մեր մէջ։

ասարաբէ, թէ ընչի սովրուրնէն նորոգեցաւ (ՏՂԱ. 241)։ Բայց այս իրաւունք չէր տար վեզարը ծագրել վրայէ սահուելու անուանելով, որ է կովկասի լեռնականներուն սովորական կնդուզի ձեւով գլխանոցը կամ գլուխի փաթթոցը։ Լամբրոնացին գազարեցուցեր է ևս պատարագի առեն ֆալիլ ըլլուան է վերայ, և չգիտել ընդրուիլն, անմաղրդ առնել ընդունելութեան չգիրենաց Աթոռոծոյն տալիլ մանաւանդ, ինչպէս կ'ըսէ, նա առնէն ածնոյն վանորայդը է վերն և է վայրս (ՏՂԱ. 218)։ Փակ պատարագելը յունական ծէսի նմանողութիւն է, և պէտք չէր այդչափ զայրանալ Հայոց դէմ, մանաւանդ որ նոյն սովորութիւնը նահ վարդապետի վանքերը, այսինքն Կիլիկիոյ մէջ ալ կը պահուի եղեր տակաւին։ Կը յիշէ ևս որ երիցս ձայնները, ընդդէմ և ընդհերդէմ և ընդնեդայն քահ է ֆասին կոթողէն (ՏՂԱ. 241), և ինքն զատ զատ ըսել տալ սկսեր է։ Պահանել էր է վանորէից Խաղաղական ազգէն, և ինքն հրամայեր է նախ ժողովել չեկեղեցին յաջորդ, և ապա է հանիլն հանդիպել։ Բայց առնք խնդիր վերցնելու կէտեր չեն։ Կրօնաւորական օրէնութիւնը քահանայանալէն առքը կուսան եղեր, և ինքն սկսեր է նախ կրօնաւոր օրէնել, ապա սարկաւագ, և ապա քահանայ կատարել։ բայց հակառակ սովորութիւնը սիրած է մինչեւ հիմայ, և քահանայական ձեռնադրութիւնէ առքը արեւոյ կ'օրհնէնք։ Կը յիշէ եւս թէ չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը Տարանի եկեղեցւոյն մէջ 200 կամ 300 ազգաթաի հաց և բակլայ բաչխել կուսայ եղեր, որ պատրաստելու ազգութիւնն և չ ծախսատարութիւնն գործ է։ Իսկ կրօնաւորներուն պէտք չէր ամբողջ յաւուրն պատարագել (ՏՂԱ. 242), խոտակրօնութիւնն սովորութիւն մըն է, և ոչ խոտոր պահանջուելիք կանոն։ Կը յիշէ եւս վան գնալ Աթոռոյս հայրապետութեան մեղադրանք մըն ալ՝ առանց բացատրելու, և կ'ներեի թէ դեկտեմբեր 25'ին Մեռելոց ածելու համար ալ օտարներուն համակերպած է։ Երրորդ ամուսնութեան դրամն առնու ալ սկսած է, որուն նկատմամբ չէջ., կ'ըսէ, սա Ժամանակիս ծննդոց թերութեան (ՏՂԱ. 243)։ Ուրիշ կէտեր ալ նգած պիտի լլան, զորս կը լսէ, և ընդհանուր կերպով մը կը հինչէ, չէիբ ոչ կաշեհ ընդունել, և առանքութենէն անոթոց հեռանալ (ՏՂԱ. 244)։ Մենք քաղցինք ինչ որ նամակին մէջ յիշատակուած գտանք, սակայն պիտի դիտնք թէ ընութեամբ իրարմէ տարբեր խնդիրներ կան առջևնիս, և սմէնքը չեն կրնար առանքութենէն անոթոց կարգը դասուիլ։ Ինչ ինչ կէտեր պարզապէս ազատազանութիւններ են, ժամանակին բերմանքով խրթնացած, որոնք պէտք էր ուղղուէին, բայց ոչ թէ իրեն անձնական հնդիանութեամբ, այլ պէտք էր գրէր և բացատրէր, և հայրապետական կամ ժողովական իշխանութեամբ վճռել տայր ուղղութիւնները։ Իսկ կէտերէ մի մասն ալ եկեղեցւոյ հնօրեայ կանոններ են, զորս կրնէք ներկայ չէր Լամբրոնացիին ասնակցիլ, և իր հակառակորդները իրաւունք կ'ունենային Լեւոնի խնդրել որ արգելէ անոր՝ նորութիւններ մտածանել։

1046· Լամբրոնացին իր պաշտպանութեան համար կը գործածէ զանազանները կոզմանէ իրեն նկատմամբ գրուած բարի վկայութիւնները, և անոնցմով կ'ուզէ արդարացնել իր բոլոր ձեռնարկները։ Նախ կը յիշէ իր ուսուցիչը, Տիրացու մականուանեալ Սահիմանս վարդապետը, և Վասպուրի միաբաններէն Գէորգ, Սահմանս, Բրիաստասար և Տիմոթէոս ձգնաւորները, որ իրեն հանուած են եղեր, երանելով ընե կարող եղեր յայնոցիկ։ Բայց պիտի է որ որչափ ալ հանուեր են, իր ըսածները զործածելու չեն համարձակեր։ Տարոնցիներէն կը յիշէ նաեւ եպիսկոպոսը և Թէոդորոս վարժապետը, որոնք գովեր են (ՏՂԱ. 229)։ Երզնկայի վարդապետներն ու եպիսկոպոսներն ալ իրեն գործերուն հաներ են։ Խաչէնի իչխաններէն և վանքերը իր աշակերտներէն Յովսէփ Ագուանից կաթողիկոս են ընտրեր։ Գեւորգ Նիկ կոչուած գինուն հմուտ անձ մը տեսնելուն Աստուծոյ փառք է տուեր (ՏՂԱ. 232)։ Անտիոքի Լատին և Յոյն եկեղեցիները իրեն համար Տարսոնացի Պօղոս առաքեալին ոտքանպատիւ չսեղուր են ըսեր։ Աստուած պատրիարքը իրեն համար բարի վկայութիւն է տուեր։ Ամենի Լատինեան կիպրոսի Գաւնդրատացին և Գոթացոյն եպիսկոպոսն ու չորեքը՝ գովեր է Տարսոնի եկեղեցին բարեկարգութիւնը։ Հռոմիկոս Կամպանիացին, անուանական երուսաղէմի թագաւորը, ըսեր է որ իրմէ աւելի բան ոչոմէ հաչխել մէկը չէ տեսեր։ Դրիգոր Տգայ կաթողիկոսը մտնուան առեն ներողութիւն ուզեր է, որ հարատահարեր է իր ճշմարտասիրութիւնը (ՏՂԱ. 231)։ Դրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսն ալ իրեն ընծացակից եղեր է։ Առնք յիչելով կը հարցնէ, թէ պէտք է արդեօք որ առնոց բան վիայութիւն անթե առնէ՞ս, և է Զօրագնեւ ընդհանուր ոգան, այսինքն Տուտէորդիին և Բարայրեցիին, որ էբբեւ ընդունելութիւն հանչեն, պիտի հաստիչ (ՏՂԱ. 233)։ Եթէ մեզի ինար պիտի պատասխանէինք, թէ այս վկայութիւններէն մի մասը օտարներէն է, որոց համար հարկաւ հաստիչ պիտի ըլլար Լամբրոնացիին օտարասիրութիւնը։ Մէկ մասն ալ պարզապէս քաղաքավարի խօսքեր են, որք գատանական կամ կանոնական փաստ չեն կազմեր. և բաւական պիտի սեպէինք որ Լամբրոնացին իրենները սիրաչահէր, և ոչ թէ իրենները ուծացնելու և պատակելու աչխատէր։ Իրեն միտքը միշտ կաթողիկոսութեան վրայ սեւեռած, Լեւոնին կը թելադրէ թէ Զորագեսացիներու նոյն լեռնէն բնութիւն ընդունիլն է. և ոչ նմ է ճշմարտութենէ հեռու (ՏՂԱ. 232), և չենք գիտեր թէ ինչու այդչափ հակառակութիւն պիտի զգար, եթէ Բարսեղ Ապիրատի նախադասութիւն, կամ ինչու կը ցաւի, որ իրեն հետեւիր մտաչն Ապիրատին առաջնորդել, և անձնագովութեամբ կը համարձակի յայտնել, թէ նա է բնաւորութենէ և յճմարտութենէ՝ ընդունելի լեալ էր իր ճշմարտութեան (ՏՂԱ. 232)։

1047· Լամբրոնացիին անձնասպատպանութեան միւս փաստն ալ, կիլիկեցւոց մէջ տեղի ունեցած կենցաղական և պետական փոփոխութիւններն են։ Իր համեմատ Զորագեսացիներ Պարսկական չրջանակին մէջ մնացած ըլլալով, նոր քաղաքակրթութենէն կը խոչչին, և անոր համար պինդ կը գտատիանեն, որ գործածել Լատիններուն կը փափաքի հետևիլ։ Դուք ալ, կ'ըսէ Լեւոնին, քաղ-ֆլօխ մի՛ կենաք, այլ միշտ ընդունեցէք, մազերնիդ ու մօրուքնիդ մի՛ կրճատէք, այլ ածեցուցէք ու երկնցուցէ՛ք ինչպէս հինները, ընդհանուր զգեստներ մի՛ գործածէք, այլ լայն և թաւ գոտեայ հագէք, անուխտ ու լոկ լեռնցի մի՛ հեծնաք, այլ ճոպանով ասխտեալ երիվարներ գործածեցէք (ՏՂԱ. 239), ոչ ու պղծութիւն ու ֆռնդոցութիւն ու մարքնչութիւն տիրացուները խափանեցէք, և ուիբոյ ու հեծուցք ու պատարագ ու մարդկան հին անուանները չմոռնանակեցէք։ Արդ, կ'ըսէ, ֆռնդեցէք գոնէ ընդ լարինոյն ձեռ, և ձեզ հասանիցէ Զորագեսացն։ Անոնց առաջարկները ծագրելով կ'ուսկցնէ, կը պատասխանէ պատրաստ և երկու կանոնով վերադարձով և ընդհանուր ընդունութեան գիրենաց, պատարագի կը մատնենք խորհրդեղէն և ոչ ընանապղեղ, կ'ըլլանք հետագրական ներ, թուրքացն կընդունինք, և խոհ զանկեայ պօղոսեանով (ՏՂԱ. 240)։ Լամբրոնացին այդ մասին մէջ ալ բաւան յուզմամբ գրգռուած, կարծես թէ տրամաբանելու պայծառութիւնն ալ կը կորսնցնէ։ Մինչ հնար է կենցաղական սովորութիւններու և աւօրեայ զգեստներու նման, եկեղեցական ծիսակատարութիւններն ալ փոփոխել։ Կամ եթէ իրօք ալ Զորագեսացիք ուսելու և խըմելու զգծումներ ունէին, միթէ անով կ'արդարանային եկեղեցական ծէսերուն մէջ իւրովի փոփոխութիւն ընդունելը։ Լամբրոնացին կ'աչխատի իր օտարասիրութիւնը պաշտպանել նաեւ Հայ եկեղեցւոյ մէջ գործածական գործած յունարէն բառերով, զոր օրինակ, Բրէսթոս, Եկեղեցի, Կաթողիկոս, Եպիսկոպոս, Պատարագ, Օրէն, Սուբհանոս, Լեւն, Գրիգոր և այլ բիւր (ՏՂԱ. 230)։ Սակայն այդ անուններ, որ լեզուական փոխառութիւններ են, բնաւ կապ չունեին օտար եկեղեցիներու հետեւողութեան հետ, և զայն չեն արդարացներ։ Կը յիշէ եւս Յոյն և Լատին եկեղեցիներու սովորութիւնը, փոխադարձաբար մէկը միւսին լեզուով ալ աւետարան կարդալու, որով անուղղակի Տարսոնի մէջ իր մուծած նմանօրինակ սովորութեան կ'ակնարկէ, որուն մասին ուրիշ կողմէ ծանօթութիւն չունինք։ Սակայն օտարներուն ըրածն ալ տարին մէկ կամ երկու օր միայն կատարուած ձեւ մըն է։ Վերջապէս որչափ ալ ժամանակով Հայերուն Յոյներէն չատ բան տրված ու փոխ առած ըլլալը տասդ ըլլայ, ասիկայ ալ փաստ մը չըլլար չորանակա-

ԲԱՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՓԱՍՏԵՐ

բար օտարները ընդօրինակելու, ինչ որ Արեւելեայց զգուշացուցած, իսկ Լամբրոնացին չատ լայն կերպով ըմբռնած մէկ կէտն էր։ Միայն թէ չենք կրնար առանց մտմտքիչ յուզման կարդալ, Լամբրոնացին խօսքերը, որ հետեւորէն կ'առաջարկէ, վասպին ազգին անօր և բարեպաշտութեան ընդունել, և է հետ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ եպիսկոպոսի մը, և Հայոց ազգին նշանաւոր անձնաւորութեան մը բերանին չենք վայլեցներ այսպիսի ծաղրածու երգիծաբանութիւնը, զոր կծու նախատինք կը գտնենք ազգային ատանդութեանց և նոյն իսկ Հայ եկեղեցական ծիսակատարութեանց դէմ։

1048· Կրնայինք դեռ ուրիշ մանրամասնութիւններ ալ քաղել Լամբրոնացիին նամակէն, բայց թերեւս արդէն ալ չատ երկարեցինք։ Կը կարծենք թէ այդ քաղուածները մեծապէս կ'օգտեն ժամանակին հոգին և ընթացքը ճշդապէս պատկերելու, և Հայ եկեղեցւոյ ներքին կացութեան վրայ բաւարար տեսութիւն մը կազմելու։ Լամբրոնացիին նկարագրութեան հետեւելով, պէտք է չատ մօտ գաղափար կազմել Արեւելեան կամ Զորագետացի կոչուած եկեղեցականութեան վրայ, որոյ կեդրոններն էին Սանահին և Հաղբատ վանքերը, սակայն բարեբախտաբար Լամբրոնացիէն զատ ուրիշ պատմիչ կամ մատենագիր մը չունինք, որ անոր բանծները կրկնէ կամ հաստատէ· իսկ Լամբրոնացիին ինչ տարիճան յուզմունքի մատնուած և ինչ տեսակ կիրքով և զգացումով խօսած ըլլալը, բաւական յայտնութեամբ արուած քաղուածով։ Նա մինչեւ իսկ Տաւէորդիին նամբ եղբայր մը ունենալն իսկ իրեն պաշտպանութեան փատա մէջտեղ կը բերէ (ՏՂԱ. 223), մինչ անձնական ինդիր մը բնաւ կապ չունէր յաղուած եկեղեցական ինդիրին հետ։ Մեր միտքը չէ այստեղ Արեւելեայց ընթացքին կատարեալ ջատագովութիւնն ընել, սակայն մեր տեսութիւնը չփոխուիր ընդունելով ալ թէ բարեկարգութեան կողմէն թերութիւններ տեղի ունեցած ըլլան, որոնցմէ ոչ մի ժամանակ զերծ մնացած չեն վանական հաստատութիւնները։ Լամբրոնացին ալ կը խոստովանի, թէ անկարգութիւններ կ'ընեն ոմանք վնասակար է և է յայր և Կիլիկիա։ Հետեւաբար պատճառ չունէր դատապարտել Արեւելեայց զգուշաւոր և պահպանողական դրութիւնը, մանաւանդ որ փորձն ալ ցուցուց թէ չատ լարծուն գետին մըն էր, որուն վրայ ինքն կ'ուզէր կանգնիլ։ Թերեւս Լամբրոնացին արդարացնէր իր ուղղութիւնը, երբոր պարծանօք կը յայտարարէր, թէ Լեւոն ընդհանուր ընդունելութեան ընդունած է իրեն ղրկած նուէրները, որ ընդհանրապէս միայն Արեւելեայց ընծայուելէն ետքն էր (ՏՂԱ. 235)։ Բայց անգամ մը որ զիջողական և յարմարողական ձեւը կը սկսէր տարածուիլ, միթէ հնար էր կէս ճանապարհն վրայ կանգ առնել։ Իրողութիւնը ցուցուց թէ Լամբրոնացիին սկզբունքը չատ վտանգաւոր եղաւ Անաւարզեցիին ձեռքը, և զարերու չարունակութեամբ Հայ-Հռոմէական անջատելի խումբերու կազմութեան յանգեցաւ։ Լամբրոնացին երբոր կը փարէր «էջով ընդհանրութիւն և վասպուրականի ընդունելութեան», կը յայտարարէր թէ «ընդհանրութիւն է Քրիստոս, և Հայերը յաղագս ընդունելոյ երկիք չէր կարծեր (ՏՂԱ. 235), սակայն յետագայք մինչեւ իսկ Հայերը հեգնութեամբ և հերետիկոս ըսել չվարանեցան, և ինքզինքին հռոմէադաւանութեան նախրեցին անպայման կերպով։ Եղկութիւնը չարդարացուց Լամբրոնացիին ուղղութիւնը, այլ ընդհակառակն արդարացուց Արեւելեայց զգուշաւորութիւնը։ Այսչափս առ այժմ բաւական ըլլայ Լամբրոնացիին հետեւած և պաշտպանած ուղղութեան վրայ։

1049· Լեւոնի գործածած միջոցը իր նպատակին չհասաւ։ Նա կը կարծէր Լամբրոնացին միայն հետացնելով Արեւելեանները չատիլ, և Ապիրատը աթոռի վրայ պահելով իր նպատակին հասնիլ։ Սակայն Արեւելեայք չհանդուրժեցան երբեք Ապիրատը իբրեւ վաւերական կաթողիկոս ճանչնալ, և Անուշ արքեպիսկոպոս Բարսեղը, զոր կաթողիկոսացուներկայացած էին (§ 1040), կաթողիկոս հռչակեցին իրենց համար սոյն այս 1195 տարին, և անոր գլխաւորութեամբ սկսան վարել

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Հայաստանի վիճակներուն գործերը։ Գոնէ այս է յիշատակարաններէ քաղուած պատմութիւնը (ԶԱՄ. Գ. 138), որովհետեւ Բարսեղի կաթողիկոսացումը չեն պատմեր ժամանակակից պատմագիրներ։ Գործը իր կանոնական տեսակէտէն քննելով, կը գտնենք որ Արեւելեայց և Կիլիկեցւոց մէջ չատոնց տեղի ունեցած էր իրական խզումը, այնպէս որ Անուշ արքեպիսկոպոսները լիազօր իշխանութեամբ գլխաւորութիւն կը պահէին բոլոր Հայաստանի մէջ, եպիսկոպոս յոբելեը հռոմկլայի կոչմամբ (ԸՆԴ. 308), և միայն մեծագոյն իրողութեանց մէջ յարարերութիւն ունէին Հռոմկլայի աթոռին հետ։ Հռոմկլայ նստող կաթողիկոսներն ալ, պահելով հանդերձ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան պաշտօնական կերպարանքը, բացառիկ պարագաներու մէջ միայն Արեւելեայց գործերուն կը խառնուէին, կամ գործակցութեան կը դիմէին։ Այս կերպով Բարսեղ Անեցիի կաթողիկոս հռչակուիլը տիրող կացութիւնը իրապէս և զգալապէս չէր փոփոխեր։ Գալով Ապիրատին ընտրութեան, անտարակոյս էր որ Արեւելեայց մտածակցութիւնը և համաձայնութիւնը կը պակսէր անոր մէջ, և Լեւոնի բացարձակ կամքին հետեւանքն էր այն, այնպէս որ Լամբրոնացին ալ կը հարմարակեր ըսել· «Լեւ յեղ է նոյն եպիսկոպոսն, որպես ըսեմն» (ՏՂԱ. 225)։ Զորս աթոռներուն համաձայնութիւնն ալ փնտռուած չէր, և կանոնական բան մը կը պակսէր Ապիրատի ընտրութեան մէջ։ Հարկաւ այդ պարագան էր, որ Կիլիկիոյ իշխանական ու կաթողիկոսը ու եպիսկոպոսական դասը չհամարձակեցան Բարսեղի դէմ վճիռ արձակել, և նորոգել Սեաւ-Լերան ժողովով Դաւիթ Թոռնիկեանի դէմ արձակուած դատապարտութիւնը (§ 929), և մատղութիւն իսկ չզարձուցին Հայաստանի մէջ կատարուած իրողութեան։ Այսպէս երկու կաթողիկոսներ, իրարու հակառակ, բայց հակառակութիւնին ծածկելով, կրցան միասին ապրիլ և գործել, և եկեղեցւոյն և ժողովուրդին մէջ այս երեսէն ինդիրներ երեւան չեկան, և երկու կողմեր խաղաղօրէն իրենց գործունէութիւնը չարունակեցին։ Սակայն նոր երեւան ալ արդեամբ ու գործով իրրեւ կաթողիկոս ապրեցան, երբեք հնար չէ բաժանել եալ աթոռ կամ երկդլխեան իշխանութիւն ընդունիլ, և գործնական օրինաւորութիւնը կը պահանջէ Ապիրատը ճանչնալ իրրեւ օրինաւոր հայրապետ և իրրեւ ուղիղ յաջորդութեան տէր։ Աթոռը օրինաւորապէս Հռոմկլայ էր, և ընտրողական պայմաններու ինչ ինչ պակասութիւններով ալ, նա գործնականապէս յաջորդ և տէր էր աթոռին, մինչ ոչ աթոռի տեղափոխութեան, և ոչ նորոգ ընտրութեան համար՝ ազգային ընդհանուր և համագումար ժողովով որոշում և վճիռ տրուած չէր։ Այս տեսութիւններով է որ Գրիգոր Զ Ապիրատը կ'անցնի կաթողիկոսներու ուղիղ յաջորդութեան գատաղանադիրքին, իսկ Բարսեղ, տակաւրապար Բարսեղ Բ Անեցի ճանչցուած, ոչ հակաթոռ, այլ աթոռակից մը պէտք է ըսուի, քանի որ իր տիտղոս ու պաշտօնը, կանոնապէս և պաշտօնապէս չմերժուեցան և չդատապարտուեցան, և միայն Հայ ժողովուրդին երկիւղկամբ՝ իր պարզ եղերութիւն չարունակեց մինչեւ Բարսեղի մահը։

1050· Լեւոն իշխանապետ չկարենալով վերջնական լուծում տալ կաթողիկոսական ինդիրին, ինքն համակերպեցաւ գոյն վերջացած նկատել։ Թագուց որ Արեւելեայք իրենց տեսութեանց մէջ մնան, անոնց դէմ ցոյց մը չըրաւ, և Կիլիկիոյ մէջ իրապէս և գործնականապէս տիրող կացութեան վրայ հիմնուելով, և անկէ օգտուելով, բոլոր մտադրութիւնը դարձուց իր թագաւորութեան հաստատուն ձեւ մը տալու, և գոյն պաշտօնապէս և օրինաւորապէս ամէնուն ճանչցնելու։ Եթէ իրականութիւնը փնտռենք, Լեւոն արդէն իրր թագաւոր ընդունուած էր իրեններէն, և այնպէս ալ կը ճանչցուէր օտարներէն։ Իշխանապետութիւնը թագաւորութեան փոխարկել՝ իրեն և իրեն ժողովուրդին իրաւունքն էր, քանի որ այլեւս ոչ մէկ գերիշխանի հանդէպ հպատակութեան պարտք չունէր։ Օտար պատմիչներ ալ կը վկայեն, թէ այնատեն 1195 թուականին, Լեւոն պահանջել թագաւոր կը ճանչցուէր, և թէ Հենրիկոս Կանպանենսացին հաստատած էր այդ կոչումը (ՍԻՍ. 463)։ Զարմանալի է որ Լեւոն չգոհանալով այդ արդիւնքէն, և

ՅՈՅՆ ԿԱՅՍՐԷ ԹԱԳ

զան իւրովի փառաւորուիլ քաշուելով, հետամուտ էր ճանչցուիլ Ընթացուր Հայոց է հընազանդութիւն եկեղեցւոյն Հռոմայ և ծնրադրելին Ալմանաց (ՍՄՐ. 109)։ Այդ նպատակով պատգամաւորութիւն մը ուղարկեց Ելրապա, որպէս վի ներկայանայ Հենրիկոս Զ կայսեր՝ փրկագնելով անոր գործադրութիւնը խնդրէ։ Պատգամաւորներու անուններն և այդ առթիւ գրուած նամակները՝ անծանօթ կը մընան. միայն գիտենք թէ պատգամաւորներ ծովով եկան Իտալիոյ Պուլիա (Puglie) գաւառը, հարկաւ Բարիոն (Bari) նաւահանգիստը, և Իտալիան կտրելով կայսեր ներկայացան Մեդիոլան (Milano) քաղաքը 1196 Պենտեկոստէին, որ այն տարին կը հանդիպէր յունիս 9'ին, այլ լոկ խոստում ստացան, թէ անձամբ Արեւելք գալով հօրը կամքը պիտի կատարէ։ Հայերուն և Լատիններուն իրարու մօտենալը նախանձի չարժեց Յոյները։ Ալեքսիս Գ Անգելոս կայսր, որ քիչ առաջ 1195'ին եղբօրը Իսահակի գէմ ելլելով, և զայն կուրացնելով գահ բարձրացած էր, ուզեց դադարեցնել նախորդին բուռն և հալածիչ ընթացքը (§ 1019), ուստի Մանուէլի միութենական ձիգերը վերանորոգելով, Լևոնի կը դիմէր և ինդրէր է նոմանէ

պէս որ քազաքականապէս յանդգնանութիւնը կը զօրանար, մինչ եկեղեցականապէս Ալեւելեայք աւելի ամուր էին հայկական դրութեան վրայ։ Մոլեռանդութիւնը մինչեւ իսկ մղած է Վրացիները՝ Հայ եկեղեցի մը կրակի տալ, որուն քազաքը չէ յիշուած, ուր 40 հոգի ալ միասին այրած են։ Բայց Վրացիք չեն կրցած Հայերուն վրէժխնդրութենէն ազատիլ, բայց եթէ տուժելով 100,000 դահեկան եկեղեցւոյն համար, և 40,000 ալ այրածներուն համար (ՁԱՄ. Գ. 161)։ Կիլիկիոյ սահմաններուն մէջ ալ Յոյներու ու Լատիններու կողմէն հակառակութիւններ եղած են, բայց նշանակութիւն չեն ունեցած, զի Լեւոն իւր իշխանութեամբ և զօրութեամբ պաշտպանած է իւր եկեղեցին։ Ըսել է թէ Ասիրաս ալ պիղծողութեան կողմը չէ եղած, և այս նշան մըն է որ Լամբրոնացին ալ ազգային տոմարին պաշտպան կանգնած է, եթէ Կիլիկիա կը գանուէր։ Իսկ եթէ նոյն միջոցին Կոստանդնուպոլիս կը գանուէր, չատ հաւանական կը կարծենք տեղական սովորութեան համաձայնած լինելը։ Սմբատի գործածած բացատրութիւնը, թէ Տաղերեան Յոյն է ըսուկեն (ՍՄՐ. 109), բաւական է Կիլիկիոյ մէջ բրաւնուած ընթացքը ցուցնել։ Երուսաղէմ ալ Ծառազաւիկի չփոթութենէ մեծ կեդրոններէն մէկն էր միշտ, գանազան ազգերու չփման պատճառով, և Անեցին «չԼ ազգ» խանգրեցին ըսածին յիշելէ ետքը, ուրախութեամբ կը յաւելու, թէ աւելի գերեզմանին լոյսը Հայոց զաւակին վաճեցաւ, և չոնդ եղեն հանուածոյքն (ՍՈՄ. 145)։ Միայն ուրիշ չէ Հայոց 646 թիւը 1199'ին համեմատելը, որ Անեցիին տարեգրութեան սովորական սխալն է, իսկ Ծառազաւիկին 1197'ին ըլլալը տոմարական հաշուով ճշդուած կէտ մըն է։

1054. Կեղեամենոս Գ պապը, որ 1191'ին Կղեմէս Գ'ի յաջորդած էր, նոր խաչակրութիւն մը հրատարակեց, Երրորդին տարբերութեամբ, իբր անոր լրումը, և միշտ Երուսաղէմը նորէն քրիստոնէից ձեռք անցընելու դիտումով։ Գործադրութիւնը յանձնեց Հենրիկոս Զ կայսեր, որ իրօք կ'ուզէր այդ արշաւանքով քալ պապին կողմէ իրեն դէմ արձակուած վճիռը։ Բայց կայսերութեան չփոթութենէն արգելուելով, վերջապէս 1197'ին բանակ մը ճանապայ հանեց, որուն կ'ընկերակցէր, կոնրադոս Հերբիպոլսոյ (Würzburg) եպիսկոպոսը, կայսերական քարտուղար և պապական նուիրակ, որ պապին և կայսեր կողմանէ պաշտօն ունէր պատկել Կիպրոսի Ամաուրի և Հայոց Լեւոն թագաւորները, որք նորէն նորէն թագադրութեան համար խնդրանքներ ըրած էին, և որք այս կերպով պիտի օգնէին Խաչակիր արշաւանքին։ Յիւնուար 1197 տարւոյ սեպտեմբերին կատարուեցաւ Ամաուրի օծումն ու թագադրութիւնը Նիկոսիոյ մէջ, և անոր կիլիկիա անցնելէ առաջ բանակին ու նուիրակը Ասորիք գացին, ձմեռը չատատրացած պատերազմը գործը սկսելու և յաջողցնելու համար։ Սակայն Հենրիկոս կայսեր մահը, որ տեղի ունեցած էր սեպտեմբեր 28'ին, արգելք եղաւ գործերուն չարունակուելուն։ Լեւոն վատթացած էր բանակին և նուիրակին հաւէն զրկել Սուր արքեպիսկոպոս Յովհաննէսը, որ նուիրակին հանդիպեցաւ Պազոմայիսի մէջ, այժմ Աքիա, բայց թագադրութեան անմիջապէս գործադրութիւն անհնարութեան լուրը միայն բերաւ Լեւոնի, նուիրակին Եւրոպա դառնալուն և Խաչակիր բանակին ցրուելուն պատճառով։ Ասոր վրայ նուիրակութեան ու թագադրութեան պաշտօնը յանձնուեցաւ Մոգունտիոյ (Maïnz) արքեպիսկոպոս կոնրադոսի, որ միանգամայն Սաբինոյ (Sabina) կարդինալ եպիսկոպոս էր (ԿԱՀ. 351), և ոչ Ս. Սաբինայի եկեղեցւոյն կարդինալ երէց, ինչպէս ամենք իմացած են (ՍԻՍ. 464)։ Հռոմի կարդինալներուն առաջին հօմները Հռոմի չբոլսկայ եպիսկոպոսութենէն առնուները կը կրէին, և այս պետերէն մէկն էր Սաբինան, և նոյն հօմներէն մէկն էր Մոգունտիոյ քազաքի արքեպիսկոպոս կոնրադոսը։ Այժմ հօմները վերի վերածուած են։ Լեւոն անգամ մըն ալ յաւախաբ կը ճնար իւր ակնկալութենէն մէջ, և այնչափ փութաքով ապատած թագաւորական օծումին հանդէսը նորէն կը յետաձգուէր։ Այստեղ պէտք կը զգանք դիտել ասդ, թէ պատմիչներու և յիշատակարաններու մէջ տարբերութիւններ կան Լեւոնի թագաւորութեան թուականին

մասին։ Առաջին անգամ 1190'ին Փրեդերիկոս Բարբարոսայի թագաւորութիւն խոստանալէն ակսելով, Լեւոն սկսած էր թագաւորի անուն կրել, բայց տակաւին 1198'ին թագադրութեան խնդիրին հետապնդումները կը չարունակէր։ Պատմութեանս մէջ ալ յիշեցինք թէ ինչպէս 1194'ին Լամբրոնացին զայն Բոքաւոր կը կոչէր (§ 1042), 1195'ին Հենրիկոս Կամպանիացին զայն կը թագէր (§ 1050), 1196'ին Ալեքսիս կայսր թագով կը պատուէր (§ 1050), և 1198'ին Լամբրոնացին կը գրէր, թէ ընդունած էին Հռոմայ Հիւթ. և նոր Հռոմայ Ալեքս., պատկերն ալեւոնի (ՀԱՅ. 427)։ և իրօք ալ 1097'էն ճանապայ կսած էր կայսեր և պապին գրկած թագը Կոնրադոս Հերբիպոլսեցի նուիրակին ձեռօք։ Արդ այս տարբերութիւնները չատով կը լուծուին թագաւորութեան իրաւունքը և թագադրութեան հանդէսը իրարմէ զատելով։ Լեւոն թագաւորութեան իրաւունքը և անունը սսացած էր 1090'ին, բայց թագադրութեան հանդէսը կը չապաղէր, որ իրաւունքին նուիրագործումը պիտի ըլլար։ Մեր օրերն ալ Ռուսիոյ և Անգլիոյ վիճապանները, որոնք օծման սովորութիւնը կը պահեն, նուիրական արարողութիւնը իրենց գահ բարձրանալէն տարի կամ տարիներ ետքը կը կատարեն։

1055. Պատմուած անցուդարձերը և դեռ պատմելիք պարագաները բացայայտ կերպով կը ցուցնեն Լեւոնի միտքին մէջ անհանգիստ դիտում մը, տարկու Արեւմտեան կայսեր կողմէն ԼԵՒՈՆԻ ԸՆԹԱՑՔԸ ճանչցուելու, և անոր տուչտութեամբ թագադրութիւն ընդունելու, որով կայսրութեան ենթարկելու աւատապետներուն դիրքը պիտի ունենար, և հետեւաբար Երուսաղէմի կայսրութեան հովանաւորութիւնը պիտի վայելէր։ Բայց ժամանակին սիրող պաշտօնաբաչխութեանց օրէնքին համեմատ, բոլոր արեւմտեան կայսրութեան տուչտութիւնները՝ Հռոմի պապին հաստատութեամբ և օրհնութեամբ կը նուիրագործուէին, և Հռոմէական կայսրութիւնը ու Հռոմէական պատութիւնը իրար լրացնող միութեան գերիչխան վիճակաւորութիւնը կը կազմէին։ Այսպէս մէկտեղ սակայ իրարու հետ համաձայն չըլլալով՝ ներքին խռովութենէ և ընտանեկան պատերազմներու պատճառ կ'ըլլային, որոնք յայտնի են պատմութեան մէջ Գուելփեանց և Գիբելլեանց (Guelfi, Ghibellini) անհատանուամբ վճռերով, և որոնք գոյացած էին ճիշդ այդ դարուն մէջ, որուն վրայ կը խօսինք։ Սակայն երկու իշխանութեանց պաշտօնական յարաբերութիւնը ջնջուած չէր, և Լեւոն՝ որ Արեւմուտքին կը կրթնէր, թէ կայսեր և թէ պապին պաշտպանութեանը հետամուտ էր։ Այս է Սմբատին զրելը, թէ Հայոց թագաւորութիւնը կը նկատուէր է հնազանդութեան եկեղեցւոյն Հռոմայ և ծնբդոնէին Ալեմանաց (ՍՄՐ. 109)։ Կիրակոս ալ նոյն միտքը բացատրելով կը գրէ, թէ Լեւոն «Հ կնդեցաւ յԱլեմ հնազանդել վան Քրիստի, բայց ըն ազգին Ֆռանկաց, դիանդամայն և պրջանս իւր վերկացաւ ըստ իւրում ուսուխեալ Պետրոս և Պօղոս, որ կան է Հռոմ տեղւոյն, որպես ըն է նոցունց ուսեալ զբոնանելոն պատկեր» (ԿԻՐ. 75)։ Հռոմկլայեան միտքերնիք, որ Կիրակոսը կը նախատինս երբ Հայ եկեղեցին կը պաշտպանէ, և պապն կը նկատեն իբր է հեռաւոր վայրէ և ըստ հանրաց գրոյ մը, որ խառնէ ըստ և ընդդէմ, ջնջուած և ընդհատ (ՍԻՍ. 468), այս անգամ ամենայն երկիւղածութեամբ կը յարգեն այս խօսքերը, զորս Հռոմի նպաստաւոր կը կարծեն։ Սակայն իրողութիւնը լոկ արտաքին էր. Լեւոն Արեւմուտքին Արեւելքէն աւելի զօրաւոր ըլլալուն համոզուած էր, և Յունական կամ Բիւզանդական ու Գերմանական կամ Հռոմէական կայսրութիւններուն մէջէն, երկրորդը կը փափաքէր իրեն հովանաւոր ունենալ։ Իսկ այս նպատակին հասնելու համար՝ պապին հետ ալ յարաբերութեան մէջ ըլլալու էր. և չէր վարաներ արտաքին կերպով զայն հաճեցնել, նպատակին հասնելէն ետքը իւր ընկերքը իրեն գաղանիք պահելով, կամ թէ մոերիմներուն ալ յայտնելով, թէ հաճելիք ընդ ոչ ոք անձամ ի կեղծաւորութեամբ (ԿԻՐ. 76)։ Այս վկայողը նոյն ինքն Կիրակոս է, որ Պետրոսի և Պօղոսի սիմոնին օրհնութեան կարեւորութենն ալ վկայած էր։

1056. Վերջապէս կը հասնի, թէ ոչ անձամբ գոնէ պաշտօնական գրութեամբ՝ արքեպիսկոպոս (archevesque) ի պարտաւորէ, այլեւն արքեպիսկոպոս ի, (ԿԻՐ. 75), որ է նոյն

ինքն նոր նախիրին կներագոս, արքեպիս-
կոպոս Մոգունեաիոյ և կարգինալ եպիսկո-
պոս Սարինիոյ, բայց թա-
ՀՌՈՄԻ գագրութիւնը չկատարած
ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ
միաբանութեան ընդիր կը
յուզէ: Կարգինալին կատարելիք թագա-
դրութիւնը պապին եկեղեցւոյն կողմէն օրհ-
նութիւն մըն էր, և պապը չէր կրնար օրհ-
նել մէկ մը՝ որ իրեն հետ եկեղեցականա-
պէս և հոգևորապէս միաբանած չըլլար:
Այս է խնդիրին էական կէտը և իսկական
նշանակութիւնը, որուն զգալի նշանները
պիտի ըլլան ինչ ինչ արտաքին համաձայնու-
թիւններ: Այս մասին իբր կարգինալէն ա-
ռաջադրուած պայմաններ, երեք կէտեր
միայն կը յիշէ Կիրակոս. 1. Տէրտնի և սրբ-
ոց ծոները հաստատուն ամսաթիւերով կա-
տարել, որ է ըսել Հայոց սեփական եօթնե-
կական դրութիւնը ջնջել: 2. Ժամերգու-
թիւնները եկեղեցւոյ մէջ կատարել, մինչ
Հայերը սովոր էին միայն պատարագի հա-
մար եկեղեցի մտնել, իսկ ժամերգութիւն-
ները դաւիթին մէջ կը կատարէին, սախկալ
է հինհաթոռընկանցն Իսմայէլէ: 3. Մինդեան և
Յարութեան ճրագալոյցներուն ձուկ ու ձէթ
միայն գործածել, և ոչ կթնեղէն ու կաթնեղէն
ալ (ԿԻՐ. 75): Ներեալս Պալիանոյի յիշատակ-
ներուն մէջ ուրիշ երկու պայմաններ ալ կը
յիշուին, այսինքն է, 1. Հայ ազգայոց լատին
լեզու սորվեցնել. 2. Պայմանել ժամանա-
կամիջոցներուն Հայոց կաթոլիկոսին կողմէն
արդարդիր նուիրակներ յղել Հռոմ (ՍԻՈ. 468)
որ է Հռոմի հպատակ եպիսկոպոսներուն վր-
րայ դրուած, է սեմա առաքելոց (ad limina
apostolorum) այցելութեան պարբերական
պարագը, իբրև նշանակ հպատակութեան
և ամէն ընծայարերութեան: Բայց ասոնք
չեն արտաքին պայմաններ են, որոնք պա-
պին ուզածին ոչ իսկութիւնը, այլ նշաննե-
րը պէտք է ճանչցուին, և կեանքը եղած
պիտի ըլլայ դաւանութեամբ և վարդապե-
տութեամբ և հպատակութեամբ Հռոմի և
եկեղեցւոյն հետ յամենայնի և բոլ ամենայնի
հիմնանիլ: Կիրակոս դրամական պայմանի
մըն ալ յիշատակութիւն ունի, այսինքն է
իր առաջարկներուն ընդունելի եղած ասոնց
թագադրութիւնը ձրի ընել, թէ ոչ այնչափ

ջանայ առնուլ ոսկւոյ և արծաթոյ և ականց պա-
տուականաց (ԿԻՐ. 75): Մենք այդ կէտն ալ
չենք կարծեր թէ կարգինալը իր գանձելիք
իրաւունքէն հրաժարիլ ուզէր, այլ կ'երևի
թէ դրամական կարևոր նպաստի ալ խոս-
տում մըն էր, նախ միաբանութեան պա-
պական պայմանը ընդունելի ըլլար: Այս
կարծիքիս կը հաստատուի ապագային մէջ
առնլ խոստացուած, և երբեմն ալ արուած,
դրամական նպաստներով:

1057. Պատմիչը կը գրէ. Լեւոնէ կոչեալ
ՀԵՔԻԼԻՔՈՍ Ե ՀԵՔԻԼՈՊՈՍՆ՝ հարցանէր ըն զինչ
պատահանն պատճէն պատրաստին
ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ (ԿԻՐ. 75): Մենք կը կար-
ԱՏԵՆԱԲԱՆ ծենք թէ այս առթիւ հա-
ւաքուած է ազգային
խորհուրդ մը Լամբրոնացիներէն, որ է Տարսոնի և Ադանայի միջև գտնուած ամրոց մը, ուր Լեւոն Բ. Իսաւրացի (717-741) զանոնք տեղաւորած էր, որպէս զի Արաբացւոց դէմ պատերազմի մէջ գործածէ զանոնք: Ասոնք Պօղոսական աղանդաւորներ էին, որոնք Կոստանդին Պոգոնատոսի ատեն (668-685) Արմենիայէն Թրակիա փոխադրուած էին, և հոն Պուլկարներուն դէմ գործածուած էին: Ասոնք Լեւոն Իսաւրացիի ատենները Արաբացւոց դէմ գործածուած են, և ասոնց ալ Լեւոն կ'ուզէ հնազանդեցնել: Ասոնք ալ Տարսոնի գոմարման եկեղեցւոյ հետ միաբանելու համար ժողով մը ըրած են, ուր Լեւոն ալ ներկայ գտնուած է, և ասոնց ալ ինչ որ ուզած է ըրած է: Ասոնք ալ Տարսոնի գոմարման եկեղեցւոյ հետ միաբանելու համար ժողով մը ըրած են, ուր Լեւոն ալ ներկայ գտնուած է, և ասոնց ալ ինչ որ ուզած է ըրած է:

պատակով գրուած, և ոչ իրօք ժողովական
դատաստանի մէջ արտասանուած բանախօ-
սութիւն մը: Այդ անաւթեան մէջ կը հա-
մոզէ, նախ աստնարանութեան ատապայ-
ման երկարաթիւնը (ՏՂԱ. 95-205), որչափ
ինչ ներելի չէր խոսակցութիւնը երկարել՝
բանակցութեան համար հատաքուած ժո-
ղովի մը ատեն: Երկրորդ նպատակին ա-
ղովքի մը ատեն: Երկրորդ նպատակին ա-
նորոշութիւնը, մինչ կնքուելիք միաբանու-
թիւնը որոշակի գործողութիւն մը պէտք էր
ըլլար: Հռոմկլայի մէջ Յունաց հետ, իսկ
Տարսոնի մէջ Լատինաց հետ միաբանու-
թիւնն էր խնդիրի նիւթը, և աստնարանին
պարտքն էր մտէն չշեղուիլ ատենը դրուած
խնդիրը. մինչ աստնարանութիւնը և ոչ իսկ
կը յայտնէ, թէ որոնց հետ կնքուելիք միաւ-
թեան վրայ կը խօսի: Երրորդ դիտողու-
թիւնին աստնարանութեան մէջ պատմա-
կան և դիպուածական պարագայից վրայ
պահուած լռութիւնն է, մինչ ժողովի մը
առջև խօսող աստնարան մը, մանաւանդ
Լամբրոնացիին պէս ճարտար աստնարան մը,
չէր կրնար ընդհանրութեանց մէջ ճախրել,
առանց այժմէութեանց մանելու, պարագա-
ներ պարզելու, պայմաններ բացատրելու,
և անոնցմէ իր նպատակին համար փաստեր
քաղելու: Վերջապէս Լամբրոնացիին ծանօթ
աստնարանութեան մէջ նկատի չեն առնուած
Հռոմի եկեղեցիէն անհրաժեշտաբար պահան-
ջուելիք կէտերը, որք են Հռոմի եկեղեցւոյ
գլխաւորութեան և Հոգւոյն Սրբոյ Ե յՈրդ-
ւոյ բղխման խնդիրները, իսկ երկու բնու-
թեանց և ջրախառն բաժակին և ծնդեան
ծոներն կէտերն ալ թերևսակի չօշափուած
են, մինչ ընդարձակ և երկար աստնարա-
նութիւնը ընդհանուր կերպով միաբեան
պէտքը և դովեսաը կ'ընդլայնէ. նոյն իսկ
ազգային յիշատակներէն ալ կեղտակարծ և
անտառոյգ պարագաներ յիշելով: Այդ անաւ-
թիւններով Լամբրոնացիին ՈՀ հարց սոբբէ
աստնարանութիւնը՝ իսկ գրական երկասի-
րութիւն կը նկատենք, և անոր վերլուծու-
թիւնը գանց կ'ընենք, քանի որ բնաւ
պատմական պարագայ մը պիտի չկարենանք
գտնել եղելութեանց ընթացքը ճշդելու:

1058. Լեւոնի գումարած ժողովին հայ-
րերը, կաթոլիկոսն ու եպիսկոպոսները, ոչ
հաւանեցան առնել զինդրէն (ԿԻՐ. 76), և չի

համակերպեցան նուիրակին առաջարկնե-
րուն, որոնք նախ նշանակուած արտաքին
կէտերն էին միայն, թե-
ՏԱՐՍՈՆԻ ըեւս Ադիրատն ալ՝ և իբր
ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ խորհրդակից եպիսկոպոս-
ներն ալ գժուարութիւն չի
զգային համակերպիլ: Ուստի հարկաւ անոնցմէ
զատ և ուրիշ ծանր կէտեր առաջարկուած են
Հռոմէական եկեղեցւոյ հետ կատարեալ միու-
թիւն կնքելու, իսկ կաթողիկոսն ու եպիսկո-
պոսներ՝ Արեւելեայց գրգռութեան ատիթ
տալէ և անոնց զանգատները և ընդդիմու-
թիւնները արդարացնելէ զգուշացած են:
Երբոր Լեւոն կը տեսնէ որ Տարսոնի գու-
մարման եկքը չայլող չեղաւ, և Թագադրու-
թեան գործը կրկին կը վտանգուի, նոր մի-
ջոց մը կը մտածէ նուիրակը հաճեցնելու:
Օրհնութիւնը և օծումը ընդունողը ինքն
պիտի ըլլար, և ոչ եպիսկոպոսները, հետ-
եւաբար ինքն իրեն համար ամէն պայման-
ները կ'ընդունէր, և համաձայն կը յայտա-
րարէր, թէ ըստ ինչ հրամայէ Ընծանալ Հայոցն և
պատն ծեծ, անպատշաճ առնէ զանձնան: Իսկ կա-
թողիկոսն ու եպիսկոպոսներն ալ լռեցնելու
և ընդդիմութիւն չյարուցանելու համար,
մտերմաբար կը վստահացնէր, դուստ ի ինչ
հոգւոյ վան այդորիկ, եւ հաճեցիլ ընդ նոցա
առ անձամ ի կնեղաւորութենէ (ԿԻՐ. 76): Սա-
կայն Լեւոնի առաջարկը չբաւեց նուիրակ
կարգինալը գոհացնել, որուն նպատակը ա-
րտապէս եկեղեցական էր. և կ'ուզէր ա-
ռիթէն օգտուիլ Հայոց եկեղեցին Հռոմէականին
հպատակեցնելու համար: Պատմիչներ մեզի
մանրամասնութիւններ չեն տալուզեր, թէ
ինչպէս կրցան վերջիվերջոյ երկու կողմերը
համաձայնութեան մը յանգիլ, որովհետեւ
հաւանեցոյց Լեւոն զեղիոպոսն յանձն առնուլ
զերդոնն, և արարին եպիսկոպոսք զերդմանն
(ԿԻՐ. 76): Հաւանական ենթադրութիւնն է,
թէ նուիրակ կարգինալը թերևսակութենէ հետ-
գնեալ պահանջուած պայմանները, որովհետեւ
չենք ուզեր ենթադրել թէ կաթողիկոս և
եպիսկոպոսներ ալ համաձայնած ըլլան Լեւոնի
պէս նուիրակը հաճեցնել առ անձամ ի կնեղա-
ւորութենէ: Երդոնն բուած համաձայնու-
թեան ձրագրի մը ստորագրութիւնն է ան-
շուշտ, իսկ համաձայնութիւնը ստորագրեր ալ
բոլոր ժողովական եպիսկոպոսներ չեղան,

այլ միայն 12 եպիսկոպոսներ ունէի համակերպողներէն, որք Լեւոնի անձնական բարեկամութեամբ, անոր քաղաքական նպատակին օգնողներ, կամ թէ բանիք, կիլիկիոյ պետական և զինուորական յաջողութեանց փափաքողներ էին։ Այս 12 եպիսկոպոսներէն կը յիշուին միայն Ներսէս Տարսոնի, Յովսէփ Անտիոքի, Յովհաննէս Սսոյ և Անանիա Սեբաստիոյ (ԿԻՐ. 76), իսկ միւս 8 եպիսկոպոսներ այստեղ չեն յիշուիր. այլ հարկաւ սոյն 14'ներուն մէջէն էին, որունք թագադրութեան հանդէսին ներկայ եղան (ՍՄՐ. 110)։ Միւս կողմէն Լատիններն ալ փափաքով էին գործը որևէ կերպով վերջացնելու։ Նոյն 1198 տարւոյ յունուար 8'ին կեղեստինոս Գ'ի յաջորդ ընտրուած էր Իննովկենտիոս Գ., այն որ իրաւամբ պապական ազդեցութիւնը զագաթնակէտին հասցուցած կը ճանչցուի, գործունեայ և ձեռնարկու անձ մը, որ առջի օրէն սկսած էր նոր խաչակրութեամբ երուսաղէմը վերառնել գաղափարը մշակել, և այս նպատակին համար Հայոց թագաւորութեան օժանդակութիւնը մեծապէս օգտակար պիտի ըլլար։ Ուստի հասկնալի է որ Իննովկենտիոս նոր հրահանգներ հասած ըլլան գործը դիւրացնելու և թագադրութիւնը կատարելու, Լեւոնն ու Հայերը չհանելու համար։

1059. Այդ եղելութեանց թուական պիտի նշանակենք 1198 տարւոյ մայիս և յունիս ամիսներու միջոցը։

ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻՒ ՄԱՀԸ

Համաձայնութեան մասնակցողներուն գլուխը կը յիշուի Լամբրոնացիին անունը (ԿԻՐ. 76), որուն մահը տեղի ունեցած է նոյն տարի (ՍՄՐ. 109), յուլիս 14'ին նոր Յայսմաւուրքին համեմատ (ՅԱՍ. Բ. 24), կամ յուլիս 17'ին հին Յայսմաւուրքին համեմատ (ՅԱՑ. 660), և անշրաժեշտաբար այդ թուականէն առաջ պէտք է կատարուած ըլլայ համաձայնութիւնը։ Սակայն նկատելով որ թագադրութեան հանդէսը մինչև յաջորդ յունուար 6'ը կը յետաձգուի, պէտք ալ պատրաստութեանց համար միջոց մը նշանակել պէտք ըլլայ, ասկայն վեց ամիս յետաձգումը մտածել կու տայ թէ ընդհանուր համաձայնութիւն մը գոյանալէ եաքը, Լամբրոնացիին մահէն եաքն ալ մանրամասնութեանց վրայ բանակցութիւններ չարունակեցին, մինչեւ որ կարգինալ Նուիրակը իրաւունքին իսկութեամբ Իննովկենտիոսի հաղորդէր, և հաւանութիւնն ու հրահանգները առնուար։ Որչափ լաւ պիտի ըլլար, եթէ այդ կարևորագոյն միջոցին փոխանակուած գիրերը, կամ պաշտօնապէս կազմուած համաձայնութիւնները մեզի հասած ըլլային, որոնցմէ կարենայինք աւելնայն ճշդութեամբ և կատարեալ մանրամասնութեամբ քաղել պէտք եղած տեղեկութիւնները. մինչ այժմ անուղղակի ակնարկներու մեկնութեամբ և ժամանակագրական համեմատութիւններու պահանջմամբ պարտաւորուած ենք պատմական յարակցութիւնները կազմել և դիպուածներուն կապակցութիւնը բացատրել։ Ամէն տարի մէջ չատ յստակ կ'երեւի, թէ Հռոմի հետ եղած յարաբերութիւնները, և փոխադարձաբար հաստատուած համաձայնութիւնները, չատ հետու են եկեղեցական ոգւոյն համար Հայոց եկեղեցւոյ կատարեալ և պաշտօնական և ուղղական արտայայտութիւնն ըլլալէ։ Բոլոր ինդիրը քաղաքական թագադրութեան չափը կը դառնայ, թագը Արեւմուտքէ ընդունիլ օգտակարագոյն կը տեսնուի, անոր յաջողութեան համար կրօնական պայմաններ կ'առաջարկուին, թագաւորը անոնց նշանակութիւն չտար, և պիշոզութեան ալ պարտաւորիչ հետեւանք ունենալուն չհաւատար, եպիսկոպոսութիւնը կ'ընդդիմանայ ժողովով, վերջապէս անոնցմէ ոմանք կը հաւանին քաղաքական օգուտին սիրոյն, իսկ հաւանելէն եաքն ալ՝ գործնական արդիւնաւորութիւն չտուիր եղած համակերպութեան, և գործեր կը չարունակին ինչպէս որ էին առաջ։ Միթէ հնար է՞ այդ պայմաններու ներքեւ Հայ եկեղեցւոյ անկեղծաւոր և ճշմարիտ և վաւերական գաղանութիւնը տեսնել։ Ի՞նչ այժ կրնան ունենալ Հայ եկեղեցւոյն մասին հռոմէադաւանութեան պնդումները, երբ այսպիսի ակար և անկայուն հիմերու վրայ կը դնեն իրենց ցուցմունքները։

1060. Ժամանակագրական կարգը և անձին կարևորութիւնը կը պահանջեն, որ պահ մը կանգ առնենք Լամբրոնացիին չորս տարի առջեւ, ուր այդպէս տարաժամ կը փակուի գործունեայ կեանք մը, անգուսպ գործ մը։ Հազիւ 45 տարեկան էր Լամբրոնացին նոյեմբեր ամսուն 1153'ին և մահը 1198'ին տեղի ունեցած ատենը, ծնունդը

ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Նոյնած ըլլալով, թէպէտեւ Յայսմաւուրքներէն հինը 32 (ՅԱՑ. 660) և նորը 38 տարի (ՅԱՍ. Բ. 24) կը նշանակեն։ Մենք Ներսէսէ եաքը, որ 47 տարեկան վախճանելով ընդարձակ գործունէութեան արդիւնքներ թողուց իր ետեւէն (§ 155), երկրորդ Ներսէս մըն է Լամբրոնացին որ 45 տարեկան վախճանելով ալ՝ գրական և վարչական և գործնական արդիւնաւորութիւններ ունեցած էր։ Երրորդ Ներսէս մըն ալ տեսանք մեր օրերը, Վարժապետականը, որ 46 տարեկան մեռած ատեն արդէն 10 տարի պատրիարքութիւն վարած և նշանաւոր ձեռնարկներ կատարած և կաթողիկոսութեան ընտրուած էր։ Լամբրոնացիին վախճանը պէտք է վերագրել ներքին ախտաւոր կազմուածքի, և ունի հաւանականութեամբ թոքի կամ սիրտի ակարութենէ յառաջ եկած յանկարծական մահուան։ Յաիս ինչ-նեներ հաւիւ-որ կէր ոգ-որ քեռ-ւիւռեռ, կը դրէ Սկևռացին (ՍՄՓ. ԺԱ. 60), և Յայսմաւուրքը կը ճշդէ, թէ Տարսոնի եկեղեցւոյ մէջ քարոզ ատած ատեն կ-ւշ- ըռ ռ-ֆ-ֆէռ ցռ- ոգ-ոռ-ռք է քէ-ւկ-ռռ գեռէց (ՅԱՑ. 600), և քիչ եաքը աւանդեց հոգին։ Սակայն ալ այդ տեսակ մահերը սովորական են ախտաւոր սիրտ ունեցողներուն։ Իսկ Լամբրոնացիին այդպիսի ախտի ենթակայ եղած ըլլալը յայտնի կ'ըլլայ նաեւ իր սրանդ և գայթագիտ և յուզուած գործունէութենէն, որուն նշանակները տեսանք, և գլխաւորապէս Լեւոնի գրած նամակին մէջ (§ 1043)։ Հնար է Լամբրոնացիին ամէն գործերուն և նպատակներուն համամիտ չգտնուիլ, բայց հնար չէ հեգնմամբ չդիտել անոր բարձր միտքը, անխոնջ աշխատանքը, և անկեղծ իղձերը, և չզարմանալ անոր վրայ միացած տարբեր կերպարանքներուն վրայ։ Երբեմն ճգնաւոր անապատակեաց և երբեմն գրասէր մտաւորական, երբեմն ժողովրդային հովիւ և երբեմն արքունիքի խորհրդական։ Մէկ կողմէն առաքինի և չափաւոր, միւս կողմէն դայրացկոտ և անհամբեր, մերթ աշխարհէ բոլորովին հրաժարած և մերթ աշխարհային գործերու գլխաւոր չարժիչ։ Այդ տարբեր կերպարանները միացնողը բուռն և ատնդն էր, բուռն կիրքերու հետ ձուլուած, որք կը տիրէին անոր հոգւոյն, և ինչ բանի ալ ձեռնարկէր՝ մեղմ և հանդարտ գործունէութիւն պահել չէր կրնար։ Այդ երեւէն եթէ միշտ գովելի եղաւ իր անխոնջ աշխատասիրութեամբը, չկրնար միեւնոյն գովեստի արժանանալ զգուշաւոր խոհեմութեան տեսակէտէն։ Շատ աւելի բարձր պիտի նկատէինք իր արժանիքը, եթէ գիտնար ճարտարութեամբ և խոհականութեամբ իրենները չահիլ, քան թէ երբոր օտարներու սիրելի կ'ըլլար։ Աւելի արդիւնաւոր պիտի ըլլային իր ճիգերը, եթէ եկեղեցւոյ մէջ գժտութիւնները չզայրացնէր և մինչեւ կաթողիկոսական բաժանման չմղէր, քան թէ երբ բուռն յարձակումներով, կծու հեգնութիւններով, և նախատախից պատասխաններով՝ Կիլիկիոյ և Հայաստանի մէջ բաժանման վէճ մը կը ստեղծէր, առանց մտածելու թէ մինչեւ ուր կրնար յաւակնոտ բացուած պատառուածքը։ Իր մտաւնագրական երկասիրութիւններուն ընդարձակ ցուցակը կազմել, և անոնց արժանիքը ցուցնել, յատկապէս մտաւնագրութեամբ զբաղողներուն կը թողունք, բայց իր հրատարակած և չհրատարակուած գործերը գրական ընդարձակ արդիւնաւորութիւն կը պահանջեն։

1061. Մեր նպատակին համար աւելի կարեւոր է Լամբրոնացիին տեսութիւնները ճշդել գաւանական վարդապետութեանց և միութեան ինդիրին մէջ։ Պէտք է խոստովանիլ թէ ինքն չստեղծեց այդ ինդիրը, որուն հեղինակը եղած էր Ներսէս Շնորհալին՝ իր հոգեւոր ծնողը, և մշակողն եղած էր Գրիգոր Տղային՝ իր հոգեւոր տէրը, բայց ինքն այնպէս մը փոխեցաւ այդ գործին, որ կատարելապէս իրացոյց, և անոր տալին կերպարան մը տուաւ։ Սակայն միութեան անպայման պաշտպան ըլլալով հանդերձ, և օտարասիրութիւնը մինչեւ վերջին ծայրը տանելով մեկտեղ, Լամբրոնացին օտարին հպատակեալ չհասաւ, և այս կէտն է զոր կ'արժէ լուսաբանել։ Լամբրոնացին թէ Յոհաննէս և թէ

Լատինին հետ հաւասար եռանդով բանակցեցաւ, բայց երբեք մին կամ միւսը իրեն չանփոյանց. ինչն է որ զայդ կը չհլաւ. ԵՐԵ ես ինչ ապէն ըսուիլ եմ, ընդ այլն ե՞րբ էր կարելի. բայց ընդ հռոմէացոցն ոչ ինչ ընդունիմ (ՏՂԱ. 220): Ուրիմն ոչ յանդգնաւան եղաւ, և ոչ հռոմէադաւան, այլ խակապէս հայադաւան մնաց, որ այլազաւանէն չխորշիր, և տարբեր դաւանութիւնները իրարու միացնելու սկզբունքն ունի: Նա իւր եկեղեցւոյն մէջ չատ անդրանկարգութիւններ տեսաւ, և ամէնքն ալ անհնոյ կ'նամարէր, և համարձակ կը յայտարարէր, թէ ես չէի՛ն ինչ ընելու զէ՛ն ինչ անկրո՛նութիւն՝ ոչ չեռոյ մաքառել են (ՏՂԱ. 246), բայց անկարգութիւնը մոլորութենէ կը գաղէ: Երբ խօսքը ուղղափառութեան վրայ է, այլ եւս ամբաստանող չէ, այլ պաշտպան կը գտանայ. Կ՚ուզէ նո՛ր, կ՚ըսէ, ընդունի՛ն չէ՛ն ընդունիլ՝ ոչ ոքէ՛ն չէ՛ն, աչքերնին առնել ղէ՛ն ինչ՝ ոչ ոքէ՛ն խորհիլ կորնչիլ չէ՛ն (ՏՂԱ. 235): Լուսաւոր օրինակ մըն է այդ բանին վերջին անգամ Կոստանդնուպոլսոյ պատուիրակութեան մէջ ունեցած ընթացքը (§ 1052), զոր կրկնել ալ երբէք կը սեպենք: Անհերքելի փաստ մըն է այդ մասին առ Ոսկան Առաքելացի արգելական ճգնաւոր՝ գրած նամակը, յանդգնաբար մոլեռանդներուն պնդե՝ որ Հայերը կրկին կը մկրտէին, ըսելով թէ երկո՛ քնո՛ւն չեն ըսեր, Քաղկեդոնը չեն ընդունիր, Յոյներէն ձեռնադրութիւն չեն ընդունիր, և քահանայապետութեան չարունակութիւնը կորուսած են: Այն Լամբրոնացին, որ իւր եկեղեցւոյն անկարգութիւններուն դէմ կը մաքառէր, այս անգամ նոյնչափ և աւելի եռանդով օտարներուն դէմ կը բորբոքի, և կը պաշտպանէ, թէ ի քնո՛ւն ըսկ սխալ չէ, թէ Քաղկեդոնը չընդունիլ մոլորութիւն չէ, թէ Յոյներէն ձեռնադրութիւն առանալու պարտք չկայ, թէ Հայոց քահանայապետութիւնը անխախտ է, թէ Սահակի տեսիլքը Լուսաւորչի ազգատոհմին վրայ սահմանափակուած է: Առանց ուզելու ցուցմանց մէջ երկարել, համոզիչ կը յայտարարենք թէ Լամբրոնացին յանդգնաւան չէ, եւս առաւել հռոմէադաւան չէ, և ի զուր անոր անունով կ'ուզեն պարծենալ նոր հռոմէադաւանները, և անոր վրայ հիմնել իրենց դրութիւնը, զոր մինչեւ եօթնևերորդ երկինք բարձրացնելով (ՍԻՍ. 93):

LԱՄԲՐՈՆԱՑԻԻՆ ՏՕՆԸ

1062. Լամբրոնացին ոտնակի աւարքերու հետ դաւակարգելու սկզբնաւորութիւնը վերջին դարուն մէջ տակի ունեցաւ, և նախ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ սկսաւ, միութենական նոր ձիգերու առթիւ, բայց Մայրաթոռին մէջ չընդունելուց և չուտով Կոստանդնուպոլիս ալ դադրեցաւ, և միայն Երուսաղէմի օրացոյցը կը յամառի տակաւին զայն պահել՝ իր տպած ոտնացոյցին իսկ հակառակ (ՏՕՆ. 240): Հռոմէադաւանք ալ ունին նոյն ոտնը, Լամբրոնացիին անունին Յայտնութեան մէջ անցնելուն վրայ հիմնուելով (ՅԱՍ. Բ. 24), ուր բոլոր Ռուբինեանց տարեգարձները յիշուած են, տարելիցի և ոչ ոտնի նշանակութեամբ: Սուրբ հայր բացատրութիւնն ալ չատ սովորական կոչում մըն է ամէն եկեղեցականներու, և նոյն իսկ կենդանիներու տրուած, և բնաւ այժ չունենար այդ բառով պաշտպանել Լամբրոնացիին ոտնակի աւարը ըլլալը (ՍԻՍ. 94): ԵԹԷ Գրիգոր Սկեւռացին չատ չզչոզուն ներբողական մը նուիրած է անոր յիշատակին (ՍՈՓ. ԺԵ.), և ԵԹԷ Յաչատուր Լամբրոնացին գեղեցիկ ոտանաւոր մը գրած է անոր պատուոյն (ՍԻՍ. 94), երկուքն ալ իւր աշակերտներն են, և անձնական իղձերնին յայտնած կ'ըլլան: ԵԹԷ ուրիշներ ալ զանազան ատիմներու մէջ ատատգովհաներ չտպած են անոր անունին, ասանք ոտնակիութեան փաստ չեն ըլլար, այլ արդիւնաւորութեան վկայութիւններ, զոր ոչ ոք պիտի ուրանայ: Լամբրոնացիին կանքը կատարեալ աշխատութիւն և կատարեալ արդիւնաւորութիւն եղած է անկերկայսրար, յայտնած է իբրեւ արձուն հովիւ, ճշմարիտ կրօնաւոր, ազօթասէր ճգնաւոր և անընչասէր. փայլած է իբրեւ գիտուն, իմաստուն, ճարտասանօս և մատենագիր. եղած է անձնուրաց, օրինապահ և բարեկարգիչ՝ ունեցած է եկեղեցւոյ նախանձ, բարեկարգութեան եռանդ և ուղղութեան հոմոզում. և ամէնէն աւելի ոգւով փարած է բոլոր եկեղեցիները միացնելու բարձր՝ բայց անգործադրելի խորհուրդին: Այսու ամենայնիւ

չատեր չատ պիտի վարանէին՝ առ Լիւսն նամակին մէջ յայտնուած՝ քինախնդիր, անձնագով, հակառակասէր և զայրացկոտ գրիչին հեղինակը, ոչ թէ իրը սուրբ մը, այլ և ոչ իրը օրինակելի տիպար մը ներկայել, նոյն իսկ ընդունելով, որ կոստանդնուպոլսոյ մէջ ղղացած յաւախտութենէն եաքը, փոխած ըլլայ իւր միտքը, ապրշեցե՛լ է հոգե՛ւոր կո՛չ է՛ր (ՀԱՅ. 425):

1063. Լամբրոնացին 1198 յուլիս 14'ին կամ 17'ին վախճանելովը (§ 1059), չկրցաւ ներկայ ըլլալ Թագադրութեան հանդէսին՝ որ արտասովոր չքով կատարուեցաւ վեց ամիս եաքը 1199 յունուար 6'ին, Աստուածայայտնութեան տօնին, չորեքշաբթի օր: Թագադրութեան օրը չատերէ 1198 յունուար 6'ին դրուած էր հետևելով Ջամչեանի հաշիւին (ՁԱՄ. Գ. 165), և վերջերս Տէր-Միքելեան ալ նոյնը կը պնդէր (ՍԱՄ. 296), է ըսե՛ Լ վերապրելով սեպելով Ալիշանի ժամանակագրութիւնը որ 1199 յունուար 6'ին կը դնէ զայն (ՍԻՍ. 470): Աւագ Յիշնեներուն հիմնական փաստն էր Ամրամի վկայութիւնը թէ է ըսե՛ն Ոսկ յոհաննէսէ 6, յոր յայտնութեան տեղեկ գլխոն (ՍՄՐ. 109), 647 տարին համեմատելով 1198'ին, երկու թուականներու մէջ 551 տարիներու տարբերութեան ընդհանուր հաշուով: Սակայն Հայոց թուականը չարժական հաշուով կը գործածուէր, և յիշեալ Ոսկի թուականը սկսած էր 1198 յունուար 31'ին, Աստուածայայտնութեան յունուար 6'ը անցնելէն եաքը, որով Ոսկի թուականին մէջ, յիշեալ տօնը կ'իյնար 1199 յունուար 6'ին, կամ հայկական ամիսներով՝ հրոտից ամսոյն 11'ին, և այն օր կատարուեցաւ մեծահանդէս թագադրութիւնը: Այդ հաշիւը կը հաստատուի եւս գիտելով, որ հանդէսին ներկայ եպիսկոպոսներուն մէջ չյիշուիր Ներսէս արքեպիսկոպոսն Տարսոնի և Լամբրոնի, այլ ներկայ են ոչ Վ՚երդան արքեպիսկոպոս Լամբրոնի և տօնս Ա՚ստղնորդ Ալեքսանդր, և ոչ Սոեփանոս արքեպիսկոպոս Տարսոնի և ոչ Մկիճոյն (ՍՄՐ. 110): Իսկ նոր թեմակալներ անուանուած չէին ըլլար, ևԹԷ Ներսէս արդէն մեռած չըլլար, որով մտացածին կը գտնուի պատմել թէ ա՚ստղնոյ էրա՚ Ն Ներ-

ես Լամբրոնացի, և արար ղաթենաթօռութիւն չէ՛ն (ՁԱՄ. Գ. 166): Թագադրութիւնը կատարուեցաւ ի Տարսոն Հայոց (ՎԱՀ. 215), բայց այդ հանդէսը տարբեր էր անկէ՝ զոր Լամբրոնացին կը յիշէ, թէ երկու կայսրները պատկերն զԼեւոն Հարսէ պատուական յեկեղեցի Տարսոն, ու նմ անարժանութեամբս հաւատ (ՀԱՅ. 427): Թագերուն առաքումները թէ Ալէքսէ և թէ Հէնրիկոսէ հետաքրքիր կանխեցին, և հանդիսական օծումէն և թագադրութենէն առաջ պարզ օրհնութիւն մը կատարուած պիտի ըլլայ նոյն ինքն Լամբրոնացիին ձեռքով: Երրորդ թագ մըն ալ կը յիշեն օտարներ Պաղատաի ամիրապետէն ղրկուած (ՍԻՍ. 465), որ այն ատեն էր Նասըր Լէմպլայհ՝ անուանական կամ լոկ կրօնական ամիրապետութեան գահակալը, որ Մըքթաֆի-Լիամրուլլահի (§ 933) երրորդ յաջորդն էր, Մըքթանիթէա-Պիլլահէ և Մըքթաւի-Պիամրուլլահէ եաքը սաֆտ բարձրացած 1180'ին, և 45 տարի պահած մինչեւ 1225, հակառակ Թուրք ցեղերու յարձակմանց, որոնք սաիպուեցան Պաղատաը ազատ թողուլ ձէնկիզխանի նոր արշաւանքին պատճառով (ՎԵՐ. 496): Ամիրապետէն եկած թագին մասին ազգային յիշատակներ բնաւ տեղեկութիւն չունին:

1064. Թագադրութեան հանդէսը, որ Տարսոնի եկեղեցւոյն մէջ կատարուեցաւ, հետեւողութիւն էր Արեւմտեան եղած պաշտօնաբաչխութիւն կամ զգեստաւորութիւն (investitura) կոչուած արարողութեան, որ պէտք էր կատարուէր յանուն կայսեր և պապին, և գործադիրն ալ կարդինալ Կոնրադոս արքեպիսկոպոսէ զատ մէկ մը չէր կրնար ըլլար, վասնզի նա էր պապական և կայսերական նուիրակը, յատկապէս այդ պաշտօնին նշանակուած: Հետեւաբար նա նախ թագաւորական թագը օրհնութեամբ և ազօթքով Լեւոնին գլուխը դրաւ, և Լեւոն պատկեցաւ ի գնալանթօռնին Եկեղեցւոյն Հռոմայ և ձեռնունն Աղաստանաց (ՍՄՐ. 109), այսինքն է եղաւ Հռոմէական կայսրութեան և պապութեան միացեալ գերիշխանութեան հպատակ աւատպետ մը, անոր հոմանաւորութեան ու պաշտպանութիւ-

նը վայելելու իրաւամբ: Բայց հանգէսը երկրորդ մաս մըն ալ ունէր, որ է օծումը, և զոր կատարեց Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսը, զեկնէզեցին անդ ժողվեալ, և օրհնօ՛ւ ընծայելու, գան Թուքոմայ ընտանեաց (ՎԱՀ·215): Արարողութիւնը կատարուած է Լատին եկեղեցւոյ կանոնին համեմատ, զոր կանոնէն թարգմանած էր Լամբրոնացին (§ 1023), և որուն պատճէնը հրատարակեց Ալիշան (ՍԻՍ·472–475): Պահանջ մըն էր այս արդէօք Լատին նուիրակին կողմէն, թէ յաժառակամ հաճոյակատարութիւն մը Հայոց կողմէն, չենք գիտեր. բայց Հայերը պէտք է իրենց սեփական ծէսն ու կանոնը ունեցած ըլլային կանոնէն, Բագրատունի թագաւորներու հաստատութեան համար գործածած, սկսելով Դէպրգ Գառնեցիի ձեռքով Աչոտի և Սմբատի վրայ կատարուած նախընծայ արարողութիւններէն: Աննոր բահանին մանակից գաւ Գրիգոր Ապիրատն ալ՝ Ռուբինեան թագաւորներու չարքը նուիրագործելով: Հարկաւ 78 տարեկան ծերունին ուրախացած է մեծապէս այդ բարեպաշտ եղելութեան կատարիչն ըլլալուն, զոր ինդութեամբ կողջունեն բոլոր պատմագիրներ (ՍՄՔ 109, ՎԱՀ·215, ԿԻՐ·76), և փաշտօնի փառաբանութիւններ կը բարձրացնէ Անոյիին չարունակողը, ուսկզրնելով և, թէ Լեւոն այս կերպով նորոգեաց և պայծառացոյց զեկեղեցի (ՍԱՄ·145):

1065· Թագադրութեան հանդէսին համար, հաւաքուեցաւ ժողով բազմութիւն յոյժ (ԿԻՐ·76), որուն գլուխը

ՀԱՆԴԷՍԻՆ ՆԵՐԿԱՆԵՐ

յանուանէ կը յիշուին 14 եպիսկոպոսներ, Դաւիթ Մամիսոնիոյ, Յովհաննէս Սասոյ, Մինաս Երուսաղէմի, Յովսէփ Անտիոքոյ, Կոստանդին Անարզաբոյ, Վարդան Լամբրոնի, Սահմանոս Տարսոնի, Թորոս Սեբաստիոյ, Գրիգոր Կապանի, Սամուէլ Հաղպատու Մեծքարի, Յովհաննէս Սանովկիոյ, Կոստանդին Փիլիպպոսոյ, Սահմանոս Բերգամոյ, և Մխիթար Ընկուզաւանի (ՍՄՔ·110)· ուրիշ ցուցակ մը կ'աւելցնէ Դէպրգ Անդրիասանց և Կոստանդին Յոհանց, իսկ Փիլիպպոսոյ եպիսկոպոսին անունն ալ Գրիգոր կը գրէ (ՍԻՍ·470): Յիշատակներուն ամէնն ալ Կիլիկիոյ և անոր յարակից վիճակներու եպիսկոպոսներն են, իսկ Հայաստանէ և Իկոնիոյ սահմաններէն բնաւ մէկը յիշուած չէ, և ոչ իսկ Անազարբա Սկաստացին, որ վերեւ 12 համակարգողներուն մէջ յիշուած էր (§ 1058): Օտար բազդիներէն կը յիշուին Տարսոն նստող Յուհաննայ պատրիարքը և Մելիտինէ նստող Ասարեայ կաթողիկոսը (ԿԻՐ·76)· իսկ վարդապետներ և վանահայրեր և քահանաներ շատ կ'ըսուին (ՍՄՔ·111), առանց որոշ թիւի: Հայ եպիսկոպոսներուն մասին դիտել պիտի տանք թէ անոնցմէ դվեսաւորներուն վիճակին հետ՝ վանք մըն ալ կը յիշուի, որուն առաջնորդ կամ տէր կը կոչուին վիճակաւորները (ՍՄՔ·110), և այս սկզբնաւորութիւն մըն է բնակարներուն վանքերու մէջ բնակելուն, և առաջնորդ անուն կրելուն, որ մեր օրեր սովորական դարձած է և թեւակապութիւն յայտնող եպէնոպոս կամ արքեպիսկոպոս անունին տեղ կը գործածուի: Աչխարհականներն ալ կը յիշուին՝ ջրաչէօց և ջրոց և ագիւց և աղընց (ԿԻՐ·76) անուններու ներքեւ, որով իշխաններուն իրենց գունդով եկած ըլլալը կ'իմանանք: Առանցմէ 44 հատը յանուանէ կը յիշէ Սմբատ, իրենց դվեակներուն անուններով (ՍՄՔ·111), զորս առկողդ կը սեպնք կրկնել: Միայն կը դիտենք թէ կը յիշուին օտարահնչիւն անուններ ալ, ինչպէս Հերի, Տանկրի, Ձօֆրի, Ձոպին, որ մտածել կուտան թէ Լատիններ ալ եկած ըլլան, բայց դվեակներուն անուններէն հայկական են, և լատին անուն առնող Հայեր ըլլալին կը ցուցնեն: Եկողներ ունայնաձեռն ալ չեն եղած, զի ելլեն ընծայաբեր՝ նոքա ընտանեաբեր կոչելու, նոյն իսկ չքնաղ պիճ ալ (ԿԻՐ·76):

1066· Թագադրութեան հանդէսին ալ լրանալէն եաքը, երբ նուիրակ կարգինալը Հռոմ կը դառնար, Լեւոն

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՊԱՊԻՆ ՀԵՏ

և Ապիրատ անոր ձեռքով մէկմէկ չնորհակալութեան գիրեր ուղղեցին Ինոսենտիոս Գ պապին, 1197 մայիս 23 թուականով (ՍԻՍ·478), որոց լատիներէն թարգմանութիւնները միայն կը գտնուին, և յաւաչ բերուած են կալանուած թէ կաթողիկոսինը (ԿԱԼ·346) և թէ թագաւորինը (ԿԱԼ·357): Հարկաւ չատ ազան պիտի չըլլային երկուքն ալ պատասխիր և արգասիր, և արեւելեան ոճով չոգչոգուն բացատրութեանց

մէջ, և կը կարծենք թէ աստիճան մըն ալ ծանրացած են բնազիրին հայերէն բացատրութիւնները՝ լատիներէնի փոխարկուած ատենները: Ամէն ատեն մէջ կեղծ լաւ դիտուի, կրկնութիւն ալ խօսքերը գաղափարական միութեան և հպատակութեան չուրջը կը դառնան, իբրեւ կայսերական կամ հռոմէական ձօրա կամ չէն նկատուելուն համար: Կաթողիկոսը յայտնապէս կը գրէ. «Եթէ ես յիս, պարտ է յիս չէքել ընդ, և ոչ ընդդէմ օքնութիւն, որովհետեւ, կ'ըսէ, ծածկ ասդ է քերդն վէշտղէ, և է ինչ հակառակ ոչդոց և ընդունայ խոչնդոտ բրէտուէ (ԿԱԼ·348): Թագաւորն ալ կը յարէ· «Զայսպիսի վէշտ և ընդդիմ համբերեցուք է չերկար ժամանակէ, իսկ այսուհետեւ ոչ ոքան օքնութիւն յիս ոչ կարծէ այլ համբերել (ԿԱԼ·358): Ահա թէ ինչ կ'իմանան գնաւորութիւն սուրբ եկեղեցւոյ Հռոմի պապին հետ, ուր գնէ մըն ալ առկցուած է թարգմանութեան մէջ (ԿԱԼ·357): Կաթողիկոս և թագաւոր առկի հետու նպատակներ ալ ցոյց կուտան, և Կիլիկիոյ առմանները չեն գտնար անոնց մտադրութիւնը· կաթողիկոսը կայսեր նուիրած և նուիրակին գրած թագը յիշելով կը յայտնէ, թէ «Նվաս գոբնոյդ գեղ ընտրեալ վերին, ընդ ոչ կիլիկիոյ թագաւորութիւն մը առեղծուած, այլ Հայաստանի թագաւորութիւնը վերանորոգուած կ'ուզէ իմանալ: Լեւոն ինքն ալ ինքզինքը՝ Թոփասոր Աչխարհ Հայոց կը կոչէ (ՍԻՍ·477), և այս կերպով Հայաստանի և Փոքր Ասիոյ Հայերն ալ, որ Կիլիկիա եղողներէն չատ առկի էին, իրեն հպատակ կը կարծէ: Լեւոնին հին նպատակն էր այս, երբ Արեւելեանները ալ իրմէ ուծացնել չէր ուզեր (§ 1041), և մինչեւ իսկ Բարսեղի կաթողիկոս ընտրուելուն դէմ յայտարարութիւն ընել չէր ներած (§ 1049): Կաթողիկոսին նամակին մէջէն գիտցուքեան արժանի կը գտանենք, Հռոմի պապին «ղՀ և եղբայրութիւն ուզողը (ԿԱԼ·349), և «ջրենս և ընդբայրութիւնս յանի ասոյ ընելը (ԿԱԼ·348), որով կ'ուզէ իւր եկեղեցին՝ Հռոմէական հետ նոյն գիծի վրայ ըլլալը չհչակել, թէպէտ միւս կողմէն խնդարհամիտ բացատրութիւններ կը չռայլէ՝ ակնկալուած ազնութեան յայտով: Վերջապէս կալանոս լուսանցին մէջ այնպէս հետեւցնել կ'ուզէ, թէ Հայոց Հռոմի բամնուելնուն համար թագաւորութիւն կորուսած ըլլան, և կաթողիկոսին խօսքերը կը թարգմանէ, «ընդ նորոգել եւ ի վերոյ, յորժամ հնազանել եւ ի յինէ, մինչ նոյն իսկ հայերէնէ փոխարկուած լատիներէնը կ'ըսէ, «ընդ նորոգել ի հերեւ հնեւ, որով հնազանել եղեւ ի յինէ (ԿԱԼ·347), և ասով թագաւորութեան գաղարիլէն եաքը, այլազգեաց իշխանութեան ներքեւ եկնալով, քրիստոնէութեան հետ յարաբերութեանց գաղարիլը կ'իմացուի: Կալանոս իր հետեւութիւնը հաստատելու համար պէտք կը զգայ Բագրատունեաց առնէն Հայոց և Հռոմի մէջ միութիւն եղած ըլլալը հաստատել, «ինչ որ բոլորովին անգոյ բան մըն է:

1067· Այդ միջոցին կ'իյնայ Անտիոքի իշխանութեան և Հայոց թագաւորութեան մէջ տեղի ունեցած պայքարը: Անտիոքի իշխանի

ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐ ԵՒ ԱՆՏԻՈՔ

անդրանիկ և Լեւոնի փեսայ Հռայիմոնդոսի մնունդեան վրայ, Լեւոնին թոռը Ռուբէն-Ռեմոնդ նըրածինը պէտք էր Անտիոքի ժառանգ ճանչցուէր գաշնագրութեան համեմատ (§ 1032), բայց ծերունի իշխանին միւս որդին, Հօրը հետ համնուն Բոյեմոնդոս կոչուած, Հօրը մահուան չպատասխով կանխեց իշխանութիւնը գրաւել, Հայրը մերժելով: Լեւոնի գործութեանը դէմ դնել կարենալու համար, Բերթոյ ու Իկոնիոյ սուլտաններուն, և Տճաբարական ու Հիւբրնկել ապստամբներն ալ անոր դէմ զրգռեց, բայց Լեւոն յաջողեցաւ ամէնուն ալ դիմագրել, և ծերունի Բոյեմոնդոսը իշխանութեան զրկել: Ասկէ առաջ Լեւոն կրցեր էր Կիպրոսի Ամասթի թագաւորին ընտանիքն ալ, այրազգիներուն գերութենէն ազատելով անդրնդին զրկել: Լեւոնի առնուներ հետզհետէ կը հաչակուէր, և մինչեւ իսկ Լատին իշխաններ, անոր գերիշխանութեան ներքեւ կը մտնէին (ՍՄՔ·113): Իննոսենտիոս պապ նոր խաչակրութիւն մը կազմակերպել ուներ էր, կաթողիկոսին և թագաւորին նամակներուն պատասխանելով, 1199 նոյեմբեր 23'ին, առաջ գովեստներով անոնք գործի կը նախապատրաստէր, և ազգեցութիւն գործելու համար անոր իշխանութիւնը փառաւորել կ'աչխատէր (ԿԱԼ·348–351): Այդ միջոցին փոխանակեալ բա-

լոր գիրերը վերլուծել ուելորդ կը սեպնէք, միայն դիտել կուտանք թէ Ապիրատէ և Լեւոնէ զատ, նաև Սոյ արքեպիսկոպոս Յովհաննէսն ալ պապի հետ թղթակցութեան սկսած էր (ԿԱԼ. 354), և թերևս ուրիշներ ալ, վասնզի Պապեռնի իշխան Բակուբանի և Լամբրոնի իշխան Հեթումի ալ պապական գիրեր ուղղուած ըլլալը կը յիշուի (ՍԻՍ. 492)։ Բայց պապին գլխաւոր յոյսը Լեւոնի վրայ էր, որուն յատուկ կերպով կը գրէր Իննովկինտիոս 1199 նոյեմբեր 24'ին և գեկտեմբեր 17'ին որպէսզի մօտէն Արեւելք հասնելիք Խաչակիրներուն օժանդակէ, պէտքերնին հոգայ, և օգնական գունդեր տայ, որք մեծապէս օգտակար պիտի ըլլային իրենց տեղական հմտութիւններովը (ԿԱԼ. 359)։ Լեւոնի անձին և Հայոց գունդերուն վրայ հաստատուած մեծ վստահութեան հետևանքն էր նաև՝ որ յատուկ պատուիրակի ձեռքով, որ էր Հռոմկլոսս Մարզպատցի ասպետը, Լեւոնին կը զրկէր Սբ. Պետրոսէ կոչուած մեծ դրօշը, ընդդէմ այլազգեաց պատերազմին նուիրագործելու նշանը (ԿԱԼ. 362)։

1068. Լեւոն կրնակի այժմ իր պատրաստութեանց կը ձեռնարկէր, և զրկուած դրօշին համար չնորհակալութեան գիր կը յղէր Իննովկինտիոսի (ԿԱԼ. 362) կաթողիկոսին ձայնակցութեամբ, բայց գործի ձեռնարկելու պէտք չեղաւ։ Զորրորդ խաչակրութեան պետերն էին, Բաղդուինոս Փլանդրիոյ և Թիբալդոս Կամպանիոյ դուքսերը (Baudouin de Flandre, Thibaud de Champagne), և անոնց պիտի առաջնորդէին Վենեակեցիք, որոնց դուքսն էր Հէնրիկոս Տանտօլօ (Enrico Dandolo)։ Փոխադարձ պայմանագրութեամբ նախ Դազմատիոյ մէջ Զարա քաղաքը նուաճեցին յոգուտ Վենեակեցւոց, անկէ կոստանդնուպոլիս անցան Իսահակ Անգելոս կայսեր օգնութեան, զոր գահազուրկ և աչագուրկ ըրած էր եղբայրը Ալեքսիս Գ Անգելոս (§ 1050), և իրեն ալ դէմ եղած էր Իսահակի որդին, Ալեքսիս Դ կրասերն, որ իր և իր հօր օգնութեան կը կոչէր Արեւելք եկող Խաչակիրները։ Իրաւ ալ անոնցմով զօրացան հայր և որդի, բայց հայրը Իսահակ չտեսաւ մեռաւ, և որդւոյն ալ դէմ կռուելու Ալեքսիս Դուկաս, որ զայն սպանելով կայսր հռչակուեցաւ։ Սակայն Խաչակիրներ անոր դէմ կռուեցան, զայն կուրացուցին և գահավէժ սպանեցին, և իրենց մէջէն Բաղդուինոս Փլանդրացին կայսր հռչակեցին 1204'ին և կայսրութիւնը Լատիններուն անցուցին։ Միեւնոյն կերպով Վանիփակիոս Մոնֆերրատացին (Bonifacio di Monferrato) Թեսաղիոյ թագաւորութիւն մը, և ուրիշ լատին իշխաններ ալ Թեբէի, և Կորնթոսի, և այլ տեղերու իշխանութիւններ հաստատեցին, իսկ Վենեակեցիք բոլոր նաւահանգիստները գրաւեցին և վաճառականական հաստատութիւններ հիմնեցին։ Այս կերպով չորրորդ խաչակրութիւնը Վոսփորը չանցաւ, Կիլիկիոյ չմօտեցաւ, Լեւոնի ալ անոնց օգնելու առիթ չտուաւ, թէպէտ Իննովկինտիոս չէր դադարեր Լեւոնը այլազգիներու դէմ գրգռելէ, որ Արեւելք գանուող և վերջին օրեր ուղղակի Ասորիք անցնող Լատիններուն հետ երեսակէսի ազատութեան ձեռնարկը սանձէ։ Արդէն ալ խաչակրութեան մեծ դրօշը՝ Սրբոյն Պետրոսի նշանակով՝ Լեւոնի զրկուած էր։ Բայց Լեւոն հանդարտ մնաց և ինքն իրեն տպալիսի մեծ գործի մը նախաձեռնարկը չեղաւ, մանաւանդ որ Լատիններէն ալ գժգոհ ըլլալու առիթներ երևան եկան, Անտիոքի յաջորդութեան խնդիրով։

1069. Լեւոն կացութենէն օգտուելով, մտադրութիւնը դարձուց իր թագաւորութիւնը ընդարձակել և ամրապնդել, և բոլոր չորքի կողմէ մէջ եղող Հայ ու Լատին իշխանաւորները, իր գերիշխանութեան ներքեւ մտցնել։ Հայերուն գլխաւորներն էին Հեթում Լամբրոնի և Բակուրան Պապեռնի իշխանները, որոնց երկրորդը նոյն ինքն Լեւոնի մօրեղբայրն էր, և անոր կողմէն գժուարութեան չհանդիպեցաւ Լեւոն։ Բայց նոյնը չեղաւ Հեթումի կողմէն, որուն ձգտումները երբեք բարեկամական չեղան Լեւոնի համար, և ոչ ալ համամիտ եղաւ անոր ուղղութեան, զի միշտ կապուած մնաց յունասէր քաղաքականութեան, և չկամեցաւ անոր դէմ գժուարութիւններ և հակառակութիւններ ալ հանել։ Յոյսի Լեւոն պաշտպանէ թագաւորութիւն ետնեցած չէր, և յորչափ Հեթումի եղբայրը Լամբրոնացին Ներսէս՝ Լեւոնի խորհրդակիցն ու գործակիցն էր, Լեւոն չտրտնջ ուղղակի հակառակութեամբ վարուիլ Հեթումի հետ։ Հեթում ալ արտաքին խոհեմութեամբ կը զգուշանար, և թագաւորութեան ներկայներուն մէկին ալ պարտ Հեթում թէ Լամբրոնէն էր (ՍՄՐ. 112)։ Բայց երբ Լամբրոնացին մեռաւ և թագաւորութիւնը կատարուեցաւ, Լեւոն ինքզինքը ազատ զգաց։ Կանուխէն ոռնէր ի մէջ ղըրէն Լամբրոնացոց, ըր ոնդուցել էին ընդ Հայս Կիլիկեցոց և ընդ ազն Ուրբինեանց, բայց կ'ըսուի թէ բաղում անգամ ըսած էր, ոչ կորէը նուաճել ղազոտոքն (ԿԻՐ. 157), ինչ որ համոզմամբ խելքի բերելու, քան թէ բռնութեամբ ընկճելու վրայ պէտք է իմանալ։ Այս անգամ ալ Լեւոն նախընտրեց նենգութեան դիմել, զոր խոստումնէութեամբ ջնջել կ'անուանէ Սմբատ (ՍՄՐ. 113). և խոստումնէութեամբ գործել կը կարծէ Անեցին (ՍԱՄ. 144), բայց մենք չենք կրնար այսպէս որոշապէս ըսել, բայց հին ըսելով թէ Լեւոն ալ նոյն առիթներ Արեւմուտքէն Արեւելք փոխադրուած ապականութեանց հետևեցաւ։ Լեւոն կեղծեց թէ Ռուբէն եղբօրը Փիլիպէ կամ Ֆիլիպ աղջիկը Հեթումի Օշին որդւոյն հետ պիտի ամուսնացնէ, և բոլոր Լամբրոնացւոց ընտանիքը Տարսոն տրաւիրեց. բայց հոն ամէնքն ալ բանտարկեց և սպիսկոց, և եօթ վաճքեր աւերեց կոտոյ (ՍՄՐ. 114), և եօթ նոր վանքեր եր շինուեցաւ ոխէն, որ է Ռիթիա, և քեզ Նղվե, ոչ եօ այլ տալ ըն էլեանի ոռդ (ԿԻՐ. 157)։ Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոս, որ սպրիքէն ընկճուած, և մամանակին հանդարտութենէն օգտուելով Հռոմկլայի մէջ կը մնար, յաղթեցաւ իր քեռորդւոյն դէմ կատարուած գործէն, և Լեւոնի միջնորդեց Հեթումի համար, և գործը կարգադրեցաւ Հեթումի Լամբրոնէ խապտ հրաժարելովը, որով Լեւոն ալ եօ նոր շոռ քեղէր, և Հեթում ձոռայէր նոր ձեռնադրութեամբ։ Բայց հաչտութիւնը տեւական չեղաւ։ Հեթում նոր խլրտումներու սկսաւ, կամ թէ Լեւոն կասկածեցաւ, յայտնի չէ, բայց Հեթում նորէն բանտարկուեցաւ խիստ կերպով։ Իսկ նա պէս պի իր հրաժարման մասին Լեւոնը վստահացուց, հաքա է հոն գնէցնուկ (ՍՄՐ. 114), և կրնաւորեցաւ անոնն ալ փոխելով

Հեղի կոչուեցաւ։ Ապիրատ կաթողիկոս պարտաւորուեցաւ այս անգամ անձամբ Սիս գալ, որպէս զի քեռորդւոյն ազատութիւնը ընդունի Լեւոնէ (ՍՄՐ. 144). և հազիւ կըրցաւ յաջողիլ Հեթում-Հեղի կրօնաւորին եկեղեցական ատեանն տալով, և Դրազարկի միաբան գրելով։ Երբոր Լեւոն վստահացաւ Հեթումի վերջապէս իշխանութենէ ու աչխարհէ ձեռք քաշելուն վրայ, այն ատեն անձամբ ալ անոր տեսութեան գնաց, և ընդունուեցաւ ուրախութեամբ։ Կաթողիկոսը օրհնեց անոնց հաչտութիւնը, և նոր վարդապետ Հեղի Լամբրոնացին Դրազարկի առաջնորդ նշանակուեցաւ (ՍՄՐ. 114)։ Ապագային պիտի տեսնենք որ իրաւ գործակից և օգնական ալ եղան։ Այդ ամէնը տեղի ունեցաւ թագաւորութեան յաջորդող քանի մը տարիներու մէջ։ Հեթումի երկու բանտարկութեանց մէջ չեօ տարեց միջոց մը կը գրտի (ՍՄՐ. 114), զոր չեօ տարւոյ կարդալով, 1201 և 1202 տարիներուն վրայ կը նշանակուին տարբեր երկու բանտարկութիւնները։

1070. Միեւնոյն ժամանակ Լատինաց հետ ալ խնդիրներ սկսած էին յուզուիլ, ուրովհետև Լեւոնի միտքը Լատիններէն օգտուիլն էր, և ոչ թէ Լատիններուն ծառայել, մինչ անոնք կը կարծէին իրենց տարուկ պաչտօնեայ մը ըսուացած ըլլալ Արեւելք մէջ, թագադրութեան վարձքով։ Խզբրին մէկը եկեղեցականն էր։ Լատիններ Անտիոքի մէջ իրենցմէ պատրիարք հաստատած էին, որ Անտիոքի պատրիարքութեան նախնական 14 նահանգներուն վրայ հոգևորական իրաւասութիւն գործածել կը ձգտէր, որոնցմէ երկուքն էին Դաչտային և Ապառաժ Կիլիկեանները, և այս կերպով Անտիոքի Լատին պատրիարքները, Հայոց կաթողիկոսութիւնը իրենց ենթակայել կը կարծէին, և հրամաններու և բանտրդութիւններու իսկ կը համարձակէին։ Լեւոն ինքն Հռոմէական կայսրութեան և պապութեան քաղաքական ճորտ գրուելէն ետքը՝ իր եկեղեցին ալ պապութեան ճորտութեան չպատահեցնել չտեսնելով, ուստի բացարձակապէս պահանջից պապէն, որ Անտիոքի Լատին պատրիարքութիւնը Հայ եկեղեցւոյն և Հայ թագաւորութեան սահմաններուն չը

ԱՆՏԻՈՔԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ԼԱՏԻՆ ԿԱՑՍՐՈՒԹԻՒՆ

խառնած (ԿԱԼ. 363), և Ինոմկենտոս Գ 1202 յունուար ամսոմուտին թուականով (ՍԻՍ. 493), թագաւորին խնդրանքին համաձայնելու և հրամայեց, որ Գ՛ ոչ չեխիզեցւոյ կամ գաղտագողց, բայց ի հայրապետէն Հռոմայ կամ հրեշտակէն նորա, ելեւէջով նշմարիտ կամ գաղտագաղտ ընդ առնել կիլիկիոյ թագաւորութեան վրայ (ԿԱԼ. 364)։ Սակայն Անտիոքի լատին պատրիարքներուն պահանջը չէ վերջացած պատմութեան մէջ, և իրր անոր դիմադրութեան փաստ Դաշնը Թոռը կոչուած գրուածը յօրինուած և ապիւռ ըլլած է Հայոց կողմէն (§ 76)։ Աւոր կազմութեան ճիշդ թուականը որոշել գժուար է, բայց այդ միջոցներուն պատրաստուած գրութիւն մը բլլալը ակներեւ է։ Կաթողիկոսին անունը չգտնուիր այդ խնդիրին մէջ, որովհետեւ Լեւոն ամէն գործերը հաւատարակէս իր նախաձեռնութեամբ լուծելու կ'աշխատէր։ Երկրորդ խնդիր մըն ալ Անտիոքի իշխանութեան ժառանգութիւնն էր։ Բոյեմոնդոս Գ ծերունին 1201'ին մեռաւ, և ժառանգութիւնը պէտք էր անցնէր, անոր և Լեւոնի թոռին, Ռուբէն-Ռեմոնդի (§ 1032), սակայն Բոյեմոնդոս Գ Միսիանի մականուանեալ, Տրիպոլիի կոմսը և ծերունիին կրտսեր որդին, կանխեց իր հօրը իշխանութիւնը գրաւել, չտգիտալով յարգել իր երէց եղբօր Հռոմկլեմնդոսի տգոն Ռուբէնի իրաւունքը և հաստատուած պայմանագրութիւնը։ Լեւոն ուզեց իր թոռին իրաւունքը պաշտպանել, որուն մանկութիւնը ատիթ ալ պիտի տար իրեն իրր խնամակալ կամ հոգածու Անտիոքի իշխանութիւնը վարել իրապէս։ Լատիններ ալ իրենց մէջ պառակտած էին, և երկու կողմերն ալ իրենց համակիրները ունէին։ Լեւոն իրեն իրաւունքին վրայ վստահ, հաճեցաւ պապին դատաստանին ենթարկել խնդիրը, որուն կողմէն դատող նշանակուեցան Սոիրեսոս և Պետրոս, կարդինալ երէցներ Ս. Պրաքսիէդ և Ս. Մարկելլոս եկեղեցիներու (Santa Prassade, San Marcello)։ Անտեղի բարբանջանքով գործին սկզբնաւորութիւնը բաւական երկարեցաւ, Լեւոն ձանձրացաւ, և սկսաւ իր ցաւերը յայտնել իրեն հակառակ եղող Լատիններուն, և գիտակցելէն առաջ ընդհարման մէջ մտաւ Ռուբէնի հետ։ Ռուբէնը նոյնիսկ Հայոց թագաւոր մը պահել, թէպէտ հայրենական բնակարանէն զուրս, բայց բնաշխարհ ըլլալու չափ հայացած կիլիկիոյ մէջ։

1203 նոյեմբեր 11'ին բանի Անտիոքը գրաւեց և Ռուբէնը նահանջեց, իր մօր Ալիծի խնամակալութեամբ։ Բայց Բոյեմոնդոս միջնաբերդին մէջ մնաց, և երեք օրէն յաջողացաւ Լեւոնն ու Ռուբէնը նորէն հեռացնել։ Լեւոն պատրաստութիւն մնկնել, բայց իր ցաւերը թափել իր սահմաններուն և չբոլորակներուն մէջ եղող Լատիններուն վրայ, նոյն իսկ առանց անոնց պապին կողմէ եկող դիտողութիւններուն և յորդորներուն։

1071· Դարձերը այդ ծայրայեղութենէն հետաքրքիր չէին տակաւին, երբ Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոս իր կեանքը կը կնքէր Սիսի մէջ, ուր եկած էր Հեթումի ազատութեան համար միջնորդելու (§ 1069)։ Այդ ևս Հռոմկլայ չէր դարձած, և Սիս կը մնար Լեւոնի սոխպան, բայց ուրիշ հետաքրքրութիւն, իր անձնական ակրութեան պատճառով։ Մահուան տարին 1203'ին նշանակուած է Սմբատէ (ՍՄԲ. 114), և այս է ընդունուած թուականը։ Անցեալ 642'ին ընտրութիւնը դնելով, և 8 տարի պաշտօնավարութիւն տալով (ՍՄԲ. 114), 653'ին կը դնէ մահը (ՍԱՄ. 115), որ իրաւ չկապուիր, և չգիտնալով երեք թուականներէն որը ուղղել, պէտք է ընդունիլ Սմբատի ժամանակագրութիւնը, որ ընդհանրապէս ուղիի կանոնաւոր է։ Շուտիր 7 և ամանք 8 տարի կու տան Ապիրատի կաթողիկոսութեան, բայց յաւագոյն հաշուով 9 կամ գրեթէ 9 տարի պաշտօնավարած կ'ըլլայ, և 72 պարեկան ընտրուած ըլլալով, 81 տարեկան վախճանած։ Մահուան օրը պատմիչներու և Յայսմաւուրքի մէջ նշանակուած չգտանք, զոր ամանք մարտի 4'ին կը դնեն (ՍԻՍ. 505)։ Մարմինը թաղուեցաւ Սբ. Բակոսի վանքին մէջ (ՍՄԲ. 114), որուն Սուրբ Խճկոսը անուն ալ կը տրուի (ՍՄԲ. 144), և հարկաւ հոն կը մնար Սիս գալէն ետքը, իրրեւ հայրապետանոց ըլլալու վայել վանք մը։ Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսութիւնը չատ նշանաւոր կրնայ նկատուիլ, իր օրով կատարուած մեծ գործոզութեան պատճառով, վասն զի իրեն վիճակեցաւ նորէն Հայոց թագաւոր մը պահել, թէպէտ հայրենական բնակարանէն զուրս, բայց բնաշխարհ ըլլալու չափ հայացած կիլիկիոյ մէջ։

Իր օրով աճեցան և զօրացան Արեւմտեան հետ յարաբերութիւնները, և հիմեր դրուեցան լսանհնաւէր ընթացքի մը, որ փոքր ի չատէ ազդեց նոյն իսկ Հայ եկեղեցւոյ կացութեան վրայ։ Այդ պարագաներ կրնային Ապիրատի վրայ մեծ գործունէութեան փաստեր ըլլալ, կամ թէ նոյն իսկ իր վրայ մեզադրանքներ հրաւիրել, եթէ անոր վրայ ենթադրենք մեծ կարգադրութիւն և գործունեայ ձեռնհասութիւն։ Մեր տեսութեամբ, ինչպէս թագաւորութեան գործին մէջ մեծ արդիւնք մը չունի Ապիրատը, նոյնպէս յաստիճանաւորութեան հետեւանքներուն ալ պատասխանատուութիւնը չկրնար, և կրնանք ըսել թէ Ապիրատը ոչինչ ունի ընծայելիք։ Որովհետեւ, ոչ այնչափ տարբերին պատճառով, վասն զի եօթանասնամեակներուն մէջ ալ մեծ գործիչներ ցանցառ չեն, որչափ իր մեղմ և ակար և վարանոտ բնաւորութեամբ գործիք եղաւ իր ժամանակին երկու մեծ գործիչներուն, Լեւոն թագաւորին և Ներսէս Լամբրոնացիին։ Լեւոն ոչ միայն քաղաքական՝ այլ և եկեղեցական գործերու ուղղութիւն առաւն էր, Լամբրոնացին ալ անոր համարձակ և անվախ խորհրդականն էր գործելէն առաջ, և փաստաբանն էր գործելէն ետքը։ Ապիրատ զինքն անոնց ձեռքը յանձնեց, անոնց տուն տուածը խօսեցաւ, անոնց գրածը տարածեց, անոնց հրամանագածը գործադրեց, և բախտաւոր եղաւ որ կարող ձեռքերու մէջ իյնալու, որով մեծ գործերու հետ անունը կապեց, և մեծ պահանջներ անունը վերջ պահեց։ Ինչ որ Լամբրոնացիին ուղղութեան համար և հայրապետական եկեղեցւոյ չբլջանակէն գործ կամ չբլլալուն համար գրեցինք (§ 1061), բաւական են Ապիրատին ալ պաշտպանութեան և հաստատութեան մէջ իյնացած չբլլալուն պաշտպանութեան։ Իրաւ չատ չդղջցուն բացատրութիւններ կան այն նամակներուն մէջ, որոնք իրրեւ Ապիրատէ գրուած՝ Լնոմկենտիոսի Նամականին մէջ անցած են, սակայն անոնք հաւատոյ դաւանութիւններ չէին, ժողովական գրութիւններ չէին, այլ արքունական դիւանին մէջ պատրաստուած քաղաքավարի և չզգացուի նամակներ էին, դրամական և զինուորական նպաստներ և արքունական պատիներ չբրթելու համար, միշտ հիմնուելով Լեւոնի մեծ սկզբունքին վրայ, թէ հաճելութիւն ընծա նոր առ անձամբ ի կեղծաւորութիւն (ԿԼՐ. 76)։ Եւ այս այնչափ յայտնի է, որ նոյն Ապիրատ մտադիր կը համակերպէր Լեւոնի կոմսին Լատին ասպետներու և Լատին կրօնաւորներու զէմ տրուած կարգադրութեանց ալ՝ միա չդնելով պապին պատգութեանց։

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ. ՍՍԵՑԻ

1072· Ապիրատի մահուան ամսաթիւին՝ գարնան սկիզբներէն մարտ 14'ին դրութիւն կը ցուցնէ, թէ Լեւոն կրցաւ Անտիոք երթալէն առաջ նոր կաթողիկոսի ընտրութեամբ զբաղիլ, վասն զի յիշեցինք նոյեմբեր 11'ին Անտիոք եղած ըլլալը (§ 1070)։ Հակառակ պարագային հաւիւ 1203'ին վերջը՝ դեկտեմբերին, կամ 652'ին մարգաց և հրատից վերջին ամիսներուն կրնար Անտիոքէ Սիս գարձած ըլլալ, և չէր ճշմարտանար 1203'ին Ապիրատի յաջորդին ընտրութեան կատարութիւնը։ Վկայուելէ ասդին եօթը հայրապետներ չորանակ Պանդուտնի ազգատոհմէն էին, և գարուկէս տեւող սովորութիւն մը օրինական կերպարան առած էր, բայց պատրաստ Պահլաւունի և պիակոպոս մը չկար, որ յաջորդութեան կոչուէր, և երեւի թէ ազգատոհմին մէջ նկեզեական փառասիրութեան հոգին ալ մարած էր, որ Ապիրատ չէր կրցած իր ցեղէն կաթողիկոսներ պատրաստել։ Պահլաւուններու տունէն ընտրվելիներուն պակասով, բայց ժառանգական յաջորդութեան գաղափարը գեռ միտքերու մէջ տեւեցած ըլլալով, Գեղարդի կամ Մոկացիներու ազգատոհմէն Անանիա Սկեւռացիոյ եպիսկոպոսը ընտրվելով կը մղէր։ Իրեն ընդդի-

մագիր կը կանգնէր Յովհաննէս Սասյ եպիսկոպոսը, որ թէպէտ իրեն գործակից եղաւ Քարավէժը կործանելու (§ 1034), և Տարսոնի հանճանչումը գոյացնելու առեն (§ 1058), սակայն գործը կը սարքերէր երբ կաթողիկոսական աթոռը գրաւելու խնդիրը մէջտեղ կ'ելլար։ Յովհաննէս ալ առնմանին իրաւունք մը կրնար առաջարկել, վասնզի էր ազէ՜ Հերմոյէ, որդի Կոստանդեայ, որդւոյ Օշնի (ՍՄՐ·115), Օշնի Գանձակեցիի թոռը (§ 905), Լամբրոնացւոց ազգատոհմին, որ թէ ազգակցութեամբ առաջնակարգ Հայազդի տուն մըն էր, և Պահլաւունեաց հետ խնամութեամբը կրնար նոյն ազգատոհմին ժառանգութիւնը պահել։ Ասկէ ալ տեսնի, Յովհաննէս արդէն Լևոնի մահերամութիւնը կը վայելէր, շատ կարևոր պարագաներու մէջ անոր գործակիցը եղած էր, մայրաքաղքին վիճակատուրն էր, և ամենայն հաւատնակատութեամբ կնասրիայէ անցած էր այդ աթոռին (ՃՆԴ·199), Լևոնի մահերամութիւնը չտեսած ըլլալով։ Առանք ամէնքը զօրաւոր պարագաներ էին որ Յովհաննէս Անանիայի նախապատուէր, ուստի Ժողովոց ընթացքն Լեռան շատ եպիսկոպոս, և եղէր կոչուէին գրեթ Յովհաննէս Սասյ եպիսկոպոսն (ՍՄՐ·114)։ Ապրատի մահտանէ եղքը է նոյն ատ այդ ընտրութիւնը կատարուած ըսելու կերպը (ՍՄՐ·114), անուղղակի կը զգացնէ, թէ նախորդին մահուան և յաջորդին ընտրութեան մէջ՝ միջոց մը անցած է, և այս ալ տուգիս հետեւանք է կաթողիկոսականներու և կուսակցութիւններու մէջ տեղի ունեցած անհամաձայնութեան, որովհետեւ իրօք ալ ոմն մահնոզն Գրիգորիսի ղրկեցմբ եղանել, ըե՞ նոյն չափաս հայրապետական, մինչեւ որ Լևոնն յաջողեցաւ իր կամքը կատարել տալ, և իր ընտրելին աթոռ բարձրացնել, և այսպէս Յովհաննէսն, ոչ ընտրած էր ընթացքն Լեռնի, բռնացաւ և կալաւ աթոռը (ԿԻՐ·70)։

1073· Սմբատ պատմիչ՝ որ պէտք է ճանչցած ըլլայ Յովհաննէսը, չատ տարօրինակ նկարագիր մը կ'ընծայէ անոր։ Էր այր նմանապատ և առատ և սեղանով սրտոյակերպ, խոնարհ սրտիւ և հեզութեամբ, անպատճառ անձամբ այլ է հոգեւորս անփոյթ։ զառանիկս չոյժ սիրեալ և ոչ հրապուրեալ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ԾԿԱՐԱԳԻՐԸ

զընծաս կրթասորաց, չինաւեր էր և գան չարքաշել, և պերոյեց պարբանեալ չոյժ քաղքի (ՍՄՐ·114)։ Անկեղծին չարունակողն ալ նոյնը հաստատելով կը կրկնէ, թէ էր այր արթուակերպ, առատաձեռն և պղտճած, հնչ և խոնարհ բարուք (ՍԱՄ·146), մինչ ուրիշ մըն ալ այր պեծակ և չարքաշել կ'անուանէ զայն (ՌԱՀ·39)։ Գովելի ձիրքերու և պարտաւորի կիրքերու խառնուրդ մըն է արտած նկարագիրը. ուր ամէնէն լաւ հանգամանքներու հետ կը խառնուին նենգաւոր և ի հոգեւոր անփոյթ եղած ըլլալու ոչ-թէթեւ թերութիւնները։ Տրուած նկարագիրին և նախընթաց գործերուն վրայ հիմնուելով, եթէ ճիշդ գաղափար մը կ'ուզենք կազմել Յովհաննէսի վրայ, պէտք է ճանչնանք զայն իբր կարող և ճարտար և ուսեալ անձնաւորութիւն մը, իր ազգութիւնը ցուցնելու և իր մեծամիտ դիտումները կատարելու, և ամէնէն բարձր դիրքերը գրաւելու համար ամէն տեսակ միջոցները գործածող, և օգտակար տեսած միջոցներուն բարոյական կողմը չմնատող։ Ուրիշներու կամակատար, երբոր անով իր ձգտումներուն ճանապարհ պիտի բանար, բայց և կամակոր՝ երբոր այլ եւս ձեռք ձգելու բան չէր մնար։ Լևոնի քան ամենայնի ընդառնէ՝ այսինքն մտերիմ ըլլալը, և Բարավէժի ձերբակալութեան համար նենգամիտ գործադիր հանդիսանալը (§ 1035), կը հատատանեն առաջին մասը։ Իսկ երկրորդին ապացոյց է կաթողիկոսանալէն եղքը, մինչեւ իսկ ապրոմբ է Լեռնէ ըլլալու համարձակիլը (ՎԱՐ·139)։ Աբրահամեցի ճոխացող մէկու մը՝ անդամ չէ ըսեր զայն, ուրիշ կերպով չկրնար մեկնուիլ, բայց եթէ ըսելով որ իր անձնականներին համար պահանջեր և զարդարանք չէր սիրեր, բայց երբ ինքզինքը ուրիշին ցուցնելու և ազդեցութիւն չտեսնելու պարագային ներկայանար, ճոխութիւն ցուցնելու կերպերն ալ գիտէր ու կը գործածէր։ Այդ նկարագիրին բացատրութիւնն է Մեծոփոյ մակդիր անունը, զոր պատմութիւնը իրեն տուած է, որ ոչ յետսամիտ ամբարտաւանութիւն կը նշանակէ, և ոչ ունայնամիտ փառասիրութիւն, այլ մեծութիւն ունենալու և ճոխութիւն ցուցնելու վճռանձն ազդութիւն մը։ Յովհաննէսի ծճկուռ մակաւանուն ալ արտած է (ՍՄՐ·145), որ միանգամայն Արքակաղնոյ վանքին ալ կը տրուի (ՍԱՐ·144)։ և կ'երեւի թէ Սասյ եպիսկոպոսութենէ զատ Արքակաղնոյ առաջնորդութիւնն ալ երբեմն վարած ըլլալէն առնուած է, թէպէտ Լեռնի թագադրութեան առթիւ Արքակաղնոյ առաջնորդութիւնը Դաւիթի կը տրուի, իսկ Յովհաննէս Դրազարկի առաջնորդ կը ցիւուի (ՍՄՐ·110)։ Աներկբայապէս Յովհաննէսի արտաքինն ալ այդ ներքինին համաձայն և կերպարանն ալ փառաւոր և հոյակապ եղած պիտի ըլլայ։ Յովհաննէսի վրայ պէտք է ճանչնալ նաեւ լսարնասէր ուղղութեան մէջ նշանակելի չափաւորութիւն, հարկաւ կաթողիկոսանալէ եղքը կազմուած՝ Արեւելեայց համակրութիւնը չտեսնելու դիտմամբ, և այս նպատակով, հայկական եկեղեցւոյ հնազանդ սովորութեանց պահպանութեամբ՝ լսարնական նմանողութենէն խոհական խորշում։ Այս մասին պէտք եղած ակնարկները ուղիղ դիտողութիւնները պիտի չհետանք պատմութեանս կարգին։

1074· Հետաքրքրական պարագայ մը կը տեսնէ Սմբատ Յովհաննէսի նկատմամբ, թէ նա եկեղեցական գործունեութիւն մը չատ մը յատկութիւններ ըրած, և մինչեւ նախկին վեհերոմեան անձերը ճոխ հասուց իր գործերը, ինչ որ հաճելի չէ եղած զինուորական պատմիչին, որ եղածը չէ ըր է համբաւ լսած կ'ըսէ, այլ տեսած և ըստ ընդհանուր յիշած է ինքը, և լսած։ Յովհաննէս քահանայ և վերուցեր է բոլոր եկեղեցական գործերուն վրայ գանուող հարստութիւնները։ Սմբատ որոշակի կը տեսնէ թէ Շնորհալիէն մեռցած պահարան արքոյր, յոսկւոյ և յարծաթոյ և յականց գործած, զոր Ապիրատ ծախսահարոյց իր տանեն՝ ինքը։ Վասիլ իշխանի՝ Շնորհալիին հօրը՝ չինել տուած ընծայ ինքն ուղիղն՝ ինքը։ Գրիգորիսի, այսինքն Գրիգոր Տգայի գիրքը ուղիղ տարբեր նշանն՝ հանքոց, և ետ ուսանս և տարեկան ընդ, որ վրան կը գանուէին։ Նոյնպէս Տգային ընծայեալ պատարաքեղոցն՝ ինքը, որ էր ոսկեզօծ և տարեզարդ գործած։ Շնորհալիին ընծայեալ գիրք նաեւ՝ ինքը՝ ինքը, որ ընդ ոսկով կարած էր, և որ ընդ յուշեցոյն կանքնէր, հարուստ ապրանգործ չտեսնուած մը, որ ձեռագոյ նիւթի պէս կրնար կանգուն կենալ։ Ապիրատին չինել տուած է ծօրոյ տարբեր տեսակներ, ընդհանր և ընծայեալ՝ ինքը։ Տգային չինել տուած և տարբ Գրիգորի զմբեթին կախած ընծայ ըստ ուսանքը տրծանքի՝ ինքը։ Ապիրատին չինել տուած գիտողի տարով և տրծանքով և տարեզարդ ինքը։ Մակ խօսքով Յովհաննէս ուզած է վերցնել այն չափազանց հարուստ և զարդարուն սպասները զոր կաթողիկոսներու հետեւողութեամբ սկսած էին պատրաստել տալ Հայոց կաթողիկոսները։ Այս կերպով Յովհաննէս տեղի կու տար Արեւելեայց յանդիմանած նորութեանց հանդէպ, և կը հրամայէր անզարդ սպասներ գործածել, կերպով մը համաձայնելով սեւ փիլոնով և սեւ վեղարով պատարագող Արեւելեայց բազձանքներուն։ Սմբատ թէպէտեւ կու լայ անզարդ վայելչութեան վրայ, սակայն Յովհաննէսը չամբաստաներ, թէ ոսկին ու արծաթը, գոհարն ու մարգարիտը իւրացուցած ըլլայ, կամ անտեղի նպատակներու գործածած։ Առաջ ըսած էր թէ չինաւեր էր և գանձ չարքաշել և ոչ հրապուրեալ, այլ ըստ ընդհանուր յիշած է ինքը, և լսած։ Յովհաննէս չինել տուած է ծօրոյ տարբեր տեսակներ, ընդհանր և ընծայեալ՝ ինքը։ Տգային չինել տուած և տարբ Գրիգորի զմբեթին կախած ընծայ ըստ ուսանքը տրծանքի՝ ինքը։ Ապիրատին չինել տուած գիտողի տարով և տարեզարդ ինքը։ Մակ խօսքով Յովհաննէս ուզած է վերցնել այն չափազանց հարուստ և զարդարուն սպասները զոր կաթողիկոսներու հետեւողութեամբ սկսած էին պատրաստել տալ Հայոց կաթողիկոսները։ Այս կերպով Յովհաննէս տեղի կու տար Արեւելեայց յանդիմանած նորութեանց հանդէպ, և կը հրամայէր անզարդ սպասներ գործածել, կերպով մը համաձայնելով սեւ փիլոնով և սեւ վեղարով պատարագող Արեւելեայց բազձանքներուն։ Սմբատ թէպէտեւ կու լայ անզարդ վայելչութեան վրայ, սակայն Յովհաննէսը չամբաստաներ, թէ ոսկին ու արծաթը, գոհարն ու մարգարիտը իւրացուցած ըլլայ, կամ անտեղի նպատակներու գործածած։ Առաջ ըսած էր թէ չինաւեր էր և գանձ չարքաշել և ոչ հրապուրեալ, այլ ըստ ընդհանուր յիշած է ինքը, և լսած։

ՋԱՐԴԵՐԸ ՋՆՋԵԼԸ

1075· Յովհաննէսի կաթողիկոս ընտրութիւնը հաճոյ չեղաւ Անանիա Սեբաստացիին, և իր դիրքին վրայ վրնտահելով չուզեց իսկ ընտրութիւնը ճանչնալ։ Իրաւ Հառմկլայի աթոռոյ Սմբատ Հայոց անուանը կը պահէր, բայց արդէն Հայոց մի մեծ մասը իր իրաւասութենէն դուրս էր։ Ազթամար Դաւիթ Թոռնիկեանի օրէն (§ 928) յայտնապէս կաթողիկոսական անուն և իշխանութիւն կը գործածէր Հայաստանի հարաւային և հիւսիս արեւելեան մասերուն վրայ, և մինչեւ իսկ Սիւնեաց եպիսկոպոսներ, ինչպէս Յովհաննէս, Ազթամարէ ձեռնադրութիւն կը առնային (ՕՐՐ. Բ·87)։ Ժամանակին կաթողիկոսին անուններ Դաւիթ կ'ըսուի բան կիրակոսի (ԿԻՐ·70), սակայն կ'երեւի թէ Թոռնիկեանի անուններ

ԱՆԱՆԻԱ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ

հետ չփոթմամբ է, վասնզի այդ միջոցին Դաւիթ մը չկ՚իշուիր, նոյն իսկ Ազթամարի Հաւատարմ անուանց կաթողիկոսաց յիշատակարանին մէջ (00·ԲԻԶ·1190)։ Հայաստանի հիւսիսային կամ վերին մասն ալ, որ Վրաց իշխանութեան կը հպատակէր, Բարսեղ Անեցին իրեն կաթողիկոս հռչակած էր (§ 1040), և այսպէս քաղաքական տիրապետութենց հանգամանք երկուքի բաժնուած բուն Հայաստանը երկու կաթողիկոս ալ ունէր, և Ամենայն Հայոց աթոռէն բաժնուած էր։ Հայութեան մի սաստիկ մասն ալ Սեճուքեանց կամ Իկոնիոյ սուլթանութեան ներքեւ կը գտնուէր, որ Ռում կամ Հռոմ անուն կը կրէր Փոքր Ասիոյ տիրապետողը ըլլալուն, և այդ մասին մէջն էին Իկոնիան, Կեսարիա և Սեբաստիա գլխաւոր քաղաքները։ Անոնց յօգուտ գործածելց այդ պատգամն, իբրեւ կողմը գարձուց Սեճուքեանց ահռելութեան ներքեւ եղող եպիսկոպոսները, ըստ որ առլուծն ըր Հռոմոց կոչէն, և եթ նմա կաշառս (ԿԻՐ·70), և յօգուտ գործածելց կաշառէն ուրի զօրաւոր եղող քաղաքական փաստը, որով սուլթանին հպատակ Հայերը, Հայոց թագաւոր Լեւոնին ազգակցութենէն կը հեռացուէին։ Անոնց ամէն կողմէ իր նպատակը պաշտպանելով, ինքզինքը կաթողիկոս հռչակեց. և եղեւ հաւատարիմ ի Սբ. Աթոռ (ԿԻՐ·76), աթոռը հաստատելով Սեբաստիոյ Ս. Նշան թագաւորչէն և հայրապետական վանքը։ Այսպէս Հայոց կաթողիկոսութիւնը չորս ճիւղերու բաժնուեցաւ, համաձայն չորս ազգութենց որոց ներքեւ բաժնուած էին Հայերը։ Անանիայի գործին նպատակին ժամանակին քաղաքական պարագաներն ալ։ Լեւոն Թագաւոր և Ռէյխաուտ կամ Խոսրով չհաւատալնը, իրարու դէմ պատերազմած էին, Լեւոնի բանակը անգամ մը չաղթուած, երկրորդ անգամ չաղթական եղած էր, և մէջերնին վերջապէս հաշտութիւն մը կնքուած էր, բայց սուլթանը միշտ հաճութեամբ պիտի ընդունէր Լեւոնի ազգակցութիւնը նուազեցնող ձեռնարկ մը. իսկ Լեւոն պիտի չզգեր իսկ եկեղեցական պարագայի մը պատճառով սուլթանին հակառակ կամ անհաճոյ քայլ մը առնել։ Ուստի ինչպէս կանխեն Բարսեղի կաթողիկոս հռչակուելու առեն, նոյնպէս այս անգամ Անանիայի կաթողիկոս հռչակուելուն դէմ պաշտօնական գործողութիւն կամ որոշողութիւն մը չկատարուեցաւ Կիլիկիոյ թագաւորութենան և անոր ազդեցութեան ենթարկեալ Հռոմկլայի աթոռին կողմէն։ Սակայն այս չորզկերը որ մեր ուսումնասիրութեամբ, թէ Անիի և թէ Սեբաստիոյ կաթողիկոսները՝ ուսկորդ աթոռներ նկատուին, որչափ ալ իրենց դէմ վճիռ արձակուած չըլլայ։ Հայրապետական աթոռին ուղիղ յաջորդութիւնը Հռոմկլայի վրայ պահուած ու ճանչցուած էր, և միւսները զանազան մասերու մէջ եղած ինքնագլուխ գործեր էին, ուստի ուսկէն թոյլատրելով աթոռակիցներ էին, գաւազանագրութիւն մը վճռուած չըլլալուն համար, իսկ հայրապետական աթոռին բուն և օրինաւոր տէրը միայն Յովհաննէս էր, և այսպէս ալ պէտք է ճանչնանք օրէնքի և կանոնի զօրութեամբ։

1076. Երբ Յովհաննէս ընտրուեցաւ, Լեւոն Անտիոք երթալու վրայ էր Ռուբէնի իրաւունքը պաշտպանելու. ուր թէպէտ վայրկեան մը յաղթական, սակայն երեք օրէն եա դառնալու պարագայուած էր, Կրաեր կամ Տրիպոլեցի Բոյեմոնդոսի նորէն զօրանալուն պատճառով (§ 1070)։ Լեւոն հարկադրուած՝ խնդիրը պապական դատաստանին ենթարկեց, զոր միշտ իրեն նպաստաւոր կը նկատէր, վասնզի Լեւոն խոչընդոտութենց պաշտպանի և հովանաւորի դեր առած էր։ Յովհաննէս ալ իր կողմէն Լեւոնի նպատակը և ազգային պատիւը պաշտպանելու պատրաստ էր, և երկուքն ալ նոր նամակներ գրեցին Իննովկենտիոսի, և իրենց խնդարկ հպատակութիւնը յայտնելով կը խնդրէին, որ Անտիոքի խնդիրը Ռուբէնի նպաստաւոր կերպով վճռուի։ Այդ նամակներուն մէջ եղած գլխաւոր յանձնառութիւններն են զատանիլ ընտանեօքն և զպարիս առաքել Հռոմայ, և առաքել ընծայ, որ է կաթողիկոսական նուիրակ չէրտանէր հինգ ամ (ԿԱԼ·367·368)։ Բայց այդ արտաքնապէս պատրուակը յանձնառութենց նպատակին ինչ ըլլալը անմիջապէս կը բացատրուի, որ է Անտիոքի խնդիրը, ետեղծուին առնել է ձեռ Ռուբինոյ

նոյն ժերոյ և Էլեոնէն Տրիպոլոյ (ԿԱԼ·367), որք են Ռուբէն Լեւոնի եղբօր թոռը, և Բոյեմոնդոս Տրիպոլոյ կոմսը և Անտիոքի իշխանութիւնը բռնատիրողը։ Իսկ կաթողիկոսին նամակին մէջ նշանակելի է այն յայտարարութիւնը ուր կ՚ըսէ, թէ ըստ նոյնոնոյնոն հռոմէական սուրբ Եկեղեցւոյ մէ ընդունելոյ ըստ հռոմն ինչ, և ըստ մեր հռոմն ծնօք ոգուելով ըստ եկեղեցասուրն մեր (ԿԱԼ·368), և ասկէ յայտնի կ՚ելլայ, թէ կատարելապէս հռոմէադաւանութիւն չեն ընդունիր, այլ ինչ ինչ ժամանակաւոր, կամ լաւ ևս արտաքնայարդար գիջողութիւններ կ՚ընեն մասնաւոր անկարութենց պատճառով։ Ոչ նուազ կարեւոր է կաթողիկոսին միւս խօսքն ալ, որով կը պահանջէ, զի զ ուրոյն ձոզվ ինչ յայսոյս ձովսն, երէ ողնելոյ լինիմ զի կամ հրեչարն մեր (ԿԱԼ·368), և այս կերպով կ՚ուզէ ինքն ալ Հռոմի կրթզպզրութենց մէջ մաս ունենալ, և բացարձակ հպատակ մը չըլլալ Հռոմի պապութեան։ Յովհաննէս արդէն պատրաստուած կացութիւն մը կը գտնար իր առջև. Ապիրատի ժամանակէն կազմուած, գործերը սիրտ կապակցութիւն ունէին քաղաքական չահերու հետ; չէր կրնար եղելութիւնները յանկարծ փոխել, սակայն կը համարձակի բռնական յայտնի կերպով իր գիրապահութիւնները չհչակել, և իր եկեղեցւոյն ինքնուրութիւնը պաշտպանել։

1077. Անտիոքի խնդիրը անլուծանելի հանգոյց մը գարձած, կռուակցութենց հակընդդէմ հակառակութեամբ և պապական նուիրակներու ատրամբ ընթացքով։ Արդէն Լեւոնիներն ալ երկու կողմի բռնուած էին, ինչպէս և Անտիոքացիք։ Ապստամբական միաբանութիւններէն Հիւբերնակք՝ Ռուբէնի կողմն էին, Տաճարականք՝ Բոյեմոնդոսի։ Պապական պատուիրակներէն Պետրոս կարդինալ-երէց Ս. Մարկեդոս եկեղեցւոյ Բոյեմոնդոսի կողմը բռնելով մինչեւ իսկ Հայերը բանագրել յանգգնեցաւ Լատին ժողովով մը, զոր հերքեց և մերժեց Յովհաննէս կաթողիկոս Հայ ժողովով, և Իննովկենտիոսի գանգատագիր գրեց, թէ Հռոմին մայր բանով, կամ կը սպասինք անկէ ընդունիլ, և ոչ ևզի (ՍԻՍ·495)։ Իսկ Լեւոն սպառնական դիրքի ձեռնարկեց։ Վրաց հետ միաբանեալ Սոփրեաոս կարգինալ-երէց Ս. Պրաքսիդէ եկեղեցւոյն, գործը մեղմացոյց, բանագրանքը յետս կոչեց, և Պաղեստինի մէջ խառն ժողով գումարելով ուզեց հաշտութիւն գոյացնել։ Հայոց կողմէն գլխաւոր պատգամաւոր գնաց այնեազ՝ Կոստանդկամարաիոս, Լեւոնի ազգական և Յովհաննէսի քեռորդի։ Բանակցութիւնները յաջող կերթ չտնեցան, և գործը ձգձգուեցաւ. Լեւոն նոր քննիչներ առաջարկեց, Իննովկենտիոս ուրիշներ նշանակեց 1205 մարտ 5ի թղթովը, հրամայելով երկու կողմէն թշնամութիւնները դադրեցնել եռամսեայ պայմանաժամով, բայց Բոյեմոնդոսի յամառութիւնը և Լեւոնի պահանջները հաւասարապէս չտրտնակեցին. Իննովկենտիոս կը հրամայէր որ քննական գատաստանի չանապղը գիտնդրութեամբ բանագատեն, և Բոյեմոնդոս հռոմէական կայսրութենէ ալ գլուխ քաշելով, գինքն նոր հաստատած Կոստանդնուպոլսոյ լատին կայսրութեան (§ 1068) հպատակ կը հռչակէր։ Լեւոն սեպնելով նոյն իսկ պապին կողմէն պաշտպանութիւն չգտանելը, գինքի գիմից և գիրութեամբ Անտիոքը գրաւեց, Ռուբէնը նահանջեց, և Անտիոքի Լատին պատրիարքն և ժողովուրդը ուրախութեամբ ընդունեցին Ռուբէնը։ Լեւոն ալ չնորհներ և պարգեւներ ապավ առատապար, հա գարձաւ իր երկիրը, կարծելով ամէն բան վերջացուցած ըլլալ։ Բայց Բոյեմոնդոս նորէն զօրացաւ, լատին պատրիարքը բանադրեց, Ռուբէնի կռնակից-ները նեղեց ու ճնշեց, և հազիւ թէ Ռուբէնը կրցան ազդամբ Լեւոնի հասցնել։ Լեւոն չկրցաւ անմիջապէս Անտիոքի վրայ քալել, և չատացաւ Անտիոքի իշխանութեան սահմանները յարձակիլ, տարել և տարով, և չարտնակ նեղութիւն հասցնել, առանց ուշնդրելու Իննովկենտիոսի յորդորներուն և խնդրանքներուն, մինչեւ որ վատահութիւն չգոյացնէր, թէ իրեն կողմը պիտի ըլլայ խնդիրին լուծման։ Այդ եղբ ապահովիլու համար, Լեւոն նոր գեսպանութիւն մը գրկեց Հռոմ, որուն գլուխն էր Հեղի Լամբրունացի Դեղապրկի առաջնորդը, որ է նոյն ինքն Հեթում Լամբրոնի նախկին իշխա-

նը (§ 1069), ընկեր ունենալով Արչիվալտ դօրավարը և Բաւեն տրքունի քարտուղարը։ Այդ առթիւ Լեւոն նորէն առջեւ կը դընէր Երուսաղէմի խնդիրը, որ նիւթ իրեն զոհացում տուի, պատրաստ է զէնքը այլազգիներուն դէմ դարձնել։

1078. Յովհաննէս կաթողիկոսի անունը վերջին գործերուն մէջ չյիշուիր այլ եւս, և Պետրոս կարդինալին դէմ բողոքէն առքը (§ 1077), անգամ մը միայն 1205'ին Լեւոնին մօտ եկած ըլլալը կը պատմուի։ Այս առթիւ է որ Լեւոնի կը հաղորդէ քանի քանիսներուն, զորս ըստ վան Անդրեասի խոհուն ըլլալու կարծեր էր, և որուն ամուսնութիւնը յիշած ենք տեղին (§ 1022)։ Սահմիկ եղաւ Լեւոնի զայրոյթը, որ ի գէյհուրոց թագուհւոյն, այսինքն է մեզաւակիցներէն և օգնողներէն եւ տալնել չուզէ, և նոյն իսկ անհանգստութիւն ամուսնոյն վրայ բանտարկով ի-բ յեւօւն ծեծել էր, և թերեւս ծեծի տակ մեռցնէր, եթէ կաթողիկոսը վազակի որդին և Լեւոնի մօրեղբօրորդին չէր յաջողած պշտօրտնել ըստ ի յեւոյն կնոջմէն։ Լեւոն զիջում թագուհին ազատեցնել, բայց յոռետեսէ է ընդուն ի բերդն Վահկայն (ՍՄՐ. 116)։ Յովհաննէսի անունը այլ եւս չյիշուիր, և այս նշան մըն է թէ ոչ եւս խարհրդակից և գործակից էր Լեւոնի, ու մէջերնին պատճառ մը ինկած էր։ Լեւոնի նախկին մտերիմը և անոր որոշումներուն գործադիրը, դիրքը փոխած էր կաթողիկոսութիւնը ձեռք անցընելէ ետքը։ Անձնական էր արդեօք պատճառը, թէ հանրային չափ մը հետեւանք, որոշակի չեն գրքեր պատմիչներ։ Ցէր Յովհաննէս նախաչէնէ, ընդ որ աբբան Լեւոն վիճէալ, կը գրէ Վահրամ (Վ.Ա. 219)։ Իսկ Վարդան կ'ըսէ. Ցէր Յովհաննէս կայր ապուռաբ ի Լեւոնէ (Վ.Ա.Ր. 139). կիրակոս ալ կը գոհանայ ըսել, որ ապուռաբ էր ի ընտանութիւն Լեւոնի (ԿԻՐ. 82), ինչ որ բրնաւ պատճառը չյայտնուիներ։ Հեթում երկու իրարու թիւններ իրարու կը կապակցէ. Թաֆասրն Հայոց Լեւոն կոչա վիճասրան Հեռի սրբոյն, և գիտնալով զնէ Լեւոն և ըՊալ պիտն։ Զոհէր Յովհան կաթողիկոսն ընկերն յաճախան (Հեթ. 81)։ Այդ յարակցութիւնը, կամ թէ ուրիշ աւելի յայտնի յիշատակ մը, թելադրած է Ալիշանի երկու իրարու թիւնները իրարու կցել իր պատմութեան մէջ (ՍԻՄ. 506)։ Յուսարաիչը՝ Կամարտիաս Կոստանդն է, որուն հայրն է Հեռի, Յովհաննէս կաթողիկոսի քեռայրը, և անոր որդիներն են յիշեալ Կոստանդն, որ գնաց Պաղտմայիս (§ 1077), ու Ձօչին կամ Ձօալինը ու Պաղտին կամ Պալտինը։ Որպիսի պատահարէ կամ կասկածանքէ կամ քաւթենէ, յայտնի չէ, Լեւոն յանկարծ բոլոր Կամարտիանները խիստ բանտարկութեան ենթարկեց։ Բայց հաւանաբար կուսակցութեանց զօրացած միջոցին, և Անտիոքի գործին ձախողած պատրազային, Լեւոն կասկածած պիտի ըլլայ Կամարտիաններու հաւատարմութեանը վրայ, մինչ Յովհաննէս կաթողիկոս կասկածանաց անհիմն լինելը պըն-դելով, պահանջած է քեռայրին և քեռորդիներուն ազատութիւնը։ Լեւոն իր համոզման վրայ հաստատուն, և կաթողիկոսին վրայ ալ կասկածելով, մերժած է անոր միջնորդութիւնը, և Յովհաննէս ցաւած ու զայրացած Հռոմկլայ քաշուած, և այլեւս չէ ուզած Լեւոնի օգնել, և պէտք եղած կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնն ալ ղլացած է։

1079. Այդ գժկամակութիւնն ու հակառակութիւնն է հարկաւ պատմիչներուն ապուռաբ ըլլալ ըսածը, ուրեն առջեւ Լեւոն ուզած չէ խոնարհիլ, և ոչ միայն չարունակած է կամարտիաններու խիստ բանտարկութիւնը, այլ և Յովհաննէսը իբր կաթողիկոսութենէ հրաժարած և ձեռնթափ նկատելով, ձեռնարկած է նոր կաթողիկոս մը ձեռնադրել ասլ Սիսի մէջ, որ եղած է Դաւիթ Արքակաղնոյ վանքին առաջնորդը, որ Մամեստիոյ արքեպիսկոպոս ալ էր (ՍՄՐ. 110)։ Շատեր կասարեալ օրինաւոր ենթադրելով եղած գործազութիւնը, 1207'ին Յովհաննէսը կաթողիկոսութենէ զազարած կ'ընդունին, և Արքակաղնեցին՝ Դաւիթ Գ անունով կաթողիկոսաց յաջորդական գաւազանին կ'անցնեն, և անոր մահուընէ ետքը Յովհաննէս Մեծարոյն կրկին անգամ և իրր նորէն սիսեռ բարձրացած կը նշանակեն։ Մեր տեսութեամբ հնար չէ Յովհաննէսը կաթողիկոսութենէ զազարած ըսել, ինչպէս որ Պետրոս Գետա-

զարձը կաթողիկոսութենէ ինկած չընդունելնուն Դէոսկորոսի կաթողիկոսանալովը (§ 835)։ Յովհաննէս իր կզմէ չհրաժարեցաւ, իր վրայ ամբաստանութիւն և քննութիւն չեղաւ, ժողովական վճիռ չտուեցաւ, գահընկէց չհրատարակուեցաւ, հետեւաբար իր զազարման մասին օրինական պայմանները չպահուեցան, և Լեւոնի բարկութիւնը և քինախնդիր ձեռնարկը չէին բաւեր, օրինապէս հաստատուած կաթողիկոս մը քանդհամ կամքով իրաւունքէն զրկել։ Ասկէ զատ Յովհաննէս իր սիսեռն ու գիրքը չկորսընցուց, մնաց անխախտ իր Հռոմկլայի սիսեռին մէջ, որ օրինաւոր յաջորդութեան տեղն էր, վարեց իր իշխանութիւնը նոյն տեղ և չրջակայից վրայ, գոնէ Հալէպի սուլտանութեան սահմաններուն մէջ, ուր չէր ազդեր Լեւոնի կամքը։ Մինչ Դաւիթ օրինաւոր սիսեռն գտաւ իրեն նոր սիսեռ մը սուղծեց Սիսի մէջ, և այն տեղ սկսաւ կաթողիկոսական իշխանութիւն վարել, ինչպէս միեւնոյն ատեն կը վարէին Բարսեղ Անեցի և Անանիայ մտերիմ ըսինք, հակառակ վճռ տեղ չտեսնցաւ, սակայն ըսենայն ընդունած սիսեռական աւելի գիրք մը չենք կրնար ասլ Դաւիթի, և երբեք կաթողիկոսութեան յաջորդական գահակալին չենք կրնար անցընել իր անունը։ Ըստ այսմ Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը օրինաւորապէս չարունակած կը նկատենք, նաեւ այն միջոցին, որ Լեւոնէ ցաւած և Հռոմկլայի մէջ քաշուած իր սիսեռն ու գիրքն ու իրաւասութիւնը կը պահէր։

1080. Մինչեւնկալ դէպք մը կ'ելլայ մեր դիմաց այդ միջոցին։ Զաքարէ Օրբէլեան, Վրաց թագաւորութեան ազգապետ, որչափ և Հայազգաւան մնացած, և իւանէ եղբօրը յանդգնութենէն հետու կեցած (§ 1021), սակայն միշտ ներքին ցաւ մը ունէր, երբոր Արեւելեայց ոճին հետեւելով սոխակել էր բռլորովին անշուք և անազնիւ ծիսակատարութիւններ պահել, և Վրաց եկեղեցւոյն չքեղութեանց և զարդուց հանդէպ նկատն ցաւ ըստնել Հայոց եկեղեցին (§ 1053)։ Մանր կուգար մանաւանդ, որ Նախաքն Վէրք Հայք, որ քաղաքն գուրս և բանակի մէջ պատարագի և հաղորդի միջոց չունէին, և ժողովրդեան օրերն ալ անորոշ էին և ամսաթիւի վրայ հաստատուն չէին (ԿԻՐ. 81)։ Զաքարէի փափաքն էր Հայոց եկեղեցիին չքամտութիւ, բայց և այդ կէտերուն մէջ փոփոխութիւններ ուզեր։ Հարկաւ լուր ունէր որ կիլիկիոյ մէջ չատ բան տարբեր կերպով կը կատարուէր, և Լամբրունացիի նախաձեռնութեամբ մուծուած սովորութիւնները (§ 1045) հետզհետէ կիլիկիոյ մէջ կ'ընդարձակուէին։ Սանտիինի և Հաղբատի խուցերը՝ Գրիգոր Տաւեորդիի և Գաւիթ Քոբայրեցիի գլխաւորութեամբ կը չարունակէին իրենց յամառ ընդդիմութիւնը, առաւել եւս զայրացած Լամբրունացիին նախատանքից գրութիւններէն, և Բարսեղ Անեցին, բոլոր իր կաթողիկոսութեամբ, չէր համաձայնած անոնց հակառակ կամ անոնցմէ տարբեր ընթացք մը ունենալ, որով Զաքարէ չէր կրցած Բարսեղի իշխանութեամբ և վճիռով փափաքին հասնիլ։ Իր վարանութիւններուն լուծումը առանուրը համար կը դիմէ Գետիկայ վանքի առաջնորդ և հիմնադիր Մխիթար վարդապետին, որ է նոյն ինքն Մխիթար Գոշը, Զաքարէի հայր խոստովանութենէն (ԿԻՐ. 81)։ Մխիթար թէպէտ և պաշտօնական բարձր գիրք չունէր, բայց գիտութեամբ և արտութեամբ այնպիսի

ազգութիւն և հզիհակութիւն առացած էր, որ բոլոր Արեւելեան վարդապետներէն գերիվերոյ կը նիստուէր և իւր կարծիքը գերակշիռ կ'ընդունուէր: Մխիթար բնիկ Գանձակեցի էր, և Գօշ մականունը առած էր, չի հեղինակութեան աղբիւր Նոր (ԿԻՐ·115), նմանութեամբ գօշերու կամ նոհատներու մօրուքին, կամ նիկ ուզուի՝ ազատութեամբ առաջերէն էջուած բառին, որ է քարձ: Մխիթար նախ Յովհաննէս Տաւուշեցի վարդապետի աշակերտած, իր ուսումը լրացնելու համար թէ Արեւելեան և թէ Արեւմտեան վանքերը չրջեցաւ, երկար տեղ Կիլիկիոյ Սեւ-Լեռն ալ մնաց, և նորէն Արեւելք գառնալով Կարնոյ Քաղց և Խոչենի Վահթանկ իշխաններու պաշտպանութիւնը վայելեց, Ազուանից Ստեփանոս կաթողիկոսէն հովանաւորուեցաւ, և վերջին երկու քին թնդրանօք 1184'ին ձեռնարկեց պատրաստել գատաստանագիրքը, որ իւր անունը անմահացուցած է, Հայ գաղթականութեանց ալ իրրև օրինագիրք ծառայած է, և մինչեւ այսօր ալ մեր եկեղեցւոյն համար բնաելագոյն կանոնագիրքն է: Գօշի երկասիրութեանց կարգին ունինք մէկ կողմէն ազօթքներ, միւս կողմէն առակներ, նաեւ Յայտաբանութիւն ուղղափառ հաւատոյ, որով իւր բազմակողմանի կարողութիւնը կ'ապացուցած (ՀԻՆ·696): Մխիթար նախ Գետիկ վանքը հիմնեց ու ճոխացուց Հազրատի մօտ, Կայենական գաւառին մէջ, ուր մնաց Յովհաննէս Տաւուշեցի և Յովհաննէս Վանական վարդապետներուն հետ, և երբ այդ վանքը երիցաշարժ վաստակեցաւ, երկրորդ Գետիկ մըն ալ հիմնեց Տանձուտայ ձորը, նոյն գաւառին մէջ, որ Գօշայ վանք ալ կոչուեցաւ, և այն տեղ կը մնար իւր ծերութեան տարի, յարգանքով և պատկառանքով չրջապատուած:

1081· Այդ Մխիթարին է որ կը գիմէ Զաքարէ, գլխաւորապէս չարժական սեղան ունենալու համար, որ Հայերն ալ կարենան վրդ. ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ բացիներու նման բանակի մէջ պատարագ ունենալ և հաղորդուիլ: Մխիթար և իրեն հետ եղող վարդապետներ կը պատասխանեն թէ չարժական սեղան և վրանի ներքեւ պատարագ Հայերն ալ ունեցած են, և Տրդատի տաճն և Վարդանանց պատերազմին այդպէս գործադրուած է. Հիպերիբեան մարտիրոսներ ալ իրենց բանտին մէջ պատարագ ընել տուած են: Զաքարէ խոյն կը հետեւցնէ, թէ ուրեմն ինքն ալ կրնայ իրեն հետ պատարագի վրան ու սեղան և պատարագիչ քահանաներ պատրաստել, բայց Մխիթար կը պատասխանէ, թէ քանի որ այժմ խոտանուած է, կաթողիկոսական արտօնութեան պէտք կայ վերականգնելու համար, և խորհուրդ կու տայ դիմել Յովհաննէս կաթողիկոսին, Լեւոն թագաւորի իշխանութիւնն ալ չարգելով (ԿԻՐ·82): Կիլիկիա դիմելու պարագան, Բարսեղի մնաց ըլլալն ալ, անկէ նպատակաւոր կարգադրութիւն մը տանելու անհատականութեան նչանն է մեր տեսութեամբ, և Մխիթար Գօշի կողմէն յայտնուած այդ հզիհակաւոր կարծիքը, չայտի կը ցուցնէ, թէ իրր Ամենայն Հայոց օրինաւոր կաթողիկոսութիւն, միչտ Հռոմկլայի տիտուր ճանչցուած էր, և թէ Անիի Բարսեղ, Սերաստիոյ Ստեփանոս, և Սիսի Դաւիթ կաթողիկոսները իրրեւ անոր օգնականները կամ սիտուակիցները կը նկատուէին, իրաքանչիւրը իր տեղեակներ մէջ մտնելու իրաւունքով: Զաքարէ առած իրաւանց հետեւկով, չրէ ընդդէ և առաւէ գէտպան առ կաթողիկոսն Հայոց Յովհաննէս, և նմանապէս չրէ և առ ընտիրսն Լեռն և ժանուցանէ նմա զինդիրն (ԿԻՐ·82), որ է բանչ, թէ Զաքարէ իր թնդրանքը ուղղակի կաթողիկոսին կը ներկայացնէ, իսկ Լեւոնի միայն ժանուցանէ զինդիրն, որպէս զի թագաւորն ալ գիտակից ըլլայ գործին, Զաքարէին Յովհաննէսի դիմելը, ոչ գիտենալ զերբեմն ասբ գործած ըլլալուն վերագրել, և չետոյ Յովհաննէսի պատասխանը, անկոչ միջամտութեան վերագրել (ՍԻՍ·508), բոլորովին մտացածին և անտեղի գաղափար մըն է, քանի որ պատմիչը յայտնապէս կ'ըսէ թէ Զաքարէ չրէ ընդդէ առ պետս առ կաթողիկոսն Յովհաննէս անուն, որ ընդ այն ժամանակս ապրումբ էր ի ընտիրսն Լեռնէ ի Հռոմկլան (ԿԻՐ·82), որով Արեւելքի մէջ Կիլիկիոյ գործերուն ծանօթ եղած ըլլալին կը հաստատուի: Զաքարէի առաջարկներուն գիրը չունինք ասկից առաւ պատասխանէն կը քաղենք, թէ Զաքարէ, անգամ մը որ ընդդիմին պաչտօնական կերպարան կու տար, զայն բոլոր իր ընդարձակութեամբը ուզած է պարզել, և միայն չարժական սեղանի խնդիրով չէ գոհացած: Յովհաննէս Հռոմկլայ էր առանձնացած, մինչ բոլոր Լեռնի թագաւորութեան մէջ կաթոլիկական իշխանութիւն վարողը Դաւիթ էր: Լեւոն Յովհաննէսի դէմ քէնը անուցանելով և անոր իշխանութիւնը նսեմացնել ուզելով, Զաքարէի խնդիրը լուծկու տար Սիսի մէջ ժողով մը գումարել կու տայ Դաւիթի նախագահութեամբ, և ներկայութեամբ Կիլիկիոյ վրդ-պետաց և եպիսկոպոսաց, հրչ և եբէցուն (ԿԻՐ·82), և անոր որոշման կ'ենթարկէ Զաքարէի առաջարկները, որ իրեն ոչ թէ ներկայացած, այլ լոկ յանուցուած էին.

1082· Պատմիչը Սսոյ ժողովոյն պաչտօնագիրը քազկով կ'ըսէ, ժողովականք

ՍՍՈՑ ՈՒ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

չնորհեալ գոլն զինդիրս Զաքարէի հաճոյական ասպատանեաց, չն ելոյ, և հաճոյն առաքելական գրոց, և ընդունելոյ կանոնաց, և ոչ տրպատոյ: Ասկից միւս կողմէն հարկ կը սեպէ նաև յիչել թէ չանձն առին, զի ի եկեղ տրպատոյ ուղղափառ հաւատոյ, որդեգրեալ էր, այսինքն թէ հաւատոյ իսկական պատճառը խոհեմութիւնն էր, որպէս զի Զաքարէ ալ եղբօրը Լեւոնի հետեւելով յանդգնութեան չանցնի: Իսկ կանոնաց համաձայն գանկնին պաչտօնական բանաձեւն էր, առանց որոյ չէր արդարանալ իրենց որոշումը: Սսոյ ժողովին որոշումները, կամ Զաքարէի առաջարկները հետեւեալ բովանդակութեանց վերաբերեալ են: 1. Պատարագը գպիրներու և սարկաւագներու բաժանութեամբ մատուցանել: Ասկէ կը հետեւի թէ այն բազմաթիւ խոչկերու մէջ, որոնք մինչեւ այսօր եկեղեցիներու աւերակներու մէջ կը տեսնուին, չատուկ պատարագի սեղաններով, առանց սպասաւորութեան պատարագներ կը մատուցանէին, կամ թէ պարզապէս գիշերուց քահանայն սպասաւորելէն (ԿԻՐ·85): Այս գլուխին ներքեւ պէտք է իմանալ չարժական սեղանի կիրառութիւնն ունենալ, որ գլխաւոր խնդիրն էր, և ոչ գլուխներու մէջ յիչուած չէ: 2. Աւետումը ապրիլ 6'ին, Վերափոխումը օգոստոս 15'ին, և Խաչվերացը սեպտեմբեր 14'ին տօնել, չբաց յոյժ և հանդիպէ: Ծնունդի խօսքը չըկայ, վասնզի անիկայ յաւետաւ 6'ին կատարած էր արդէն, և Զաքարէ ալ դեկտեմբեր 25'ին տօնել չէ ուզած, զայն իբրև հայրապետութեան հակառակ նկատելով: Աւետումը ապրիլ 7'ին կատարած է հիմայ ալ, և 6'ի ու 7'ի սաբբերութիւնը հին տօնացոյցներու մէջ ալ կ'երեւի, բայց վերջապէս 7'ն ընդունուած է: Ասկէ կը գալնէք նաև թէ Աւետումն ալ նախնապար կիրակիի կը փոխադրուի եղեր: Իսկ Վերափոխումն և Խաչվերացի հատատատուն տեղերը, կամ այն է որ չէ գործադրուած, կամ թէ չատով խափանուած է, վասնզի չետագայ գարերու մէջ տարի չիչատակութիւն չունինք: 3. Յայտնութեան և Ցարութեան ճրագալոյցներուն մինչեւ երեկոյ պահել, և երեկոյին ձուկով ու ձկնով միայն լուծել, և ոչ կաթնեղենով ու կիթեղենով: Այս ալ Ցունական նմանութիւն մըն է, որ որոչեալ օրեր ձուկը կ'ընդունի իրր պահքի թեթեւացում, այլ ոչ երբէք կաթնակիթը, իսկ Հայոց չարաթ երեկոյէն կաթնակիթի գործածելը այնպէս կը մեկնուէր, իբրեւ թէ Ցարութիւնը չարաթ երեկոյէ սեղի ունեցած ըլլայ: 4. Ցիսուսի և սուրնային սրբոց նկարեալ պատկերները ընդունիլ, ու չխոտել հեթանոսաց պատկերներուն նման: Հայեր պատկերներու մասին խիստ էին, և եկեղեցիներու մէջ չէին ընդունիր՝ սեղանի միակ պատկերն գատ: Առավ պարզ թղթատուտիկն մը կ'ուզուի թիւն և չատութեան խօսք չընելով: 5. Պատարագի մատուցումները կատարել ոչ միայն ի հանգիստ ննջեցելոց, այլ և ջոգուտ կենդանեաց: Այդ խնդիրը լոկ թիւրիմացութեան հետեւանք մը եղած պիտի ըլլայ, վասնզի կենդանեաց օգտին մատուցանել երբէք արգելք չէ գրուած: 6. Կրօնաւորները միս չուտեն, ինչ որ զեղծումներու դէմ գրուած կանոն մը կը նկատուի. պի Լամբրոնացին ալ Զորգեւսեացիները կ'ամբաստանէր թէ հրաժարեալ հանգիր և ընդդէմ կ'ըլլան (ՁԳԱ·241): 7. Ձեռնադրութիւնները կարգաւ և միջոցով ընել, նախ դպիր, յետ սարկաւագ, և ի կոչեալ հաւատի քահանայ: կ'երեւի թէ ոմանք հա-

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

ղեկավարությամբ, և Բ է բահել, և Բ է բահել, ու Ե է բահել, ու Ե է բահել, ու Ե

ծին աւելի այժ տալու համար, Հեղի Լամբրոնացիի յանձնարարած էր Ոթոն Դ կայսր ալ ներկայանալ, որ 1198'ին Հենրիկոս Զ'ի յաջորդած էր, Ռուբէնի համար թագաւորական թագ խնդրել իր թագաժառանգի, ինչ որ չնորհուեցաւ, և 1211 օգոստոս 15'ին, Վերափոխման երկրորդ օրը, թագի հանդիսութիւն ալ կատարուեցաւ: (ՍԻՍ·510): Նոյն տարին Լեւոն երկրորդ ամուսնութիւն կնքած էր, և Հայոց թագուհիութեան բարձրացուցած, Կիպրոսի թագաւոր Հուկոնի քոյրը և վախճանած Ամաւրիի դուստրը, Լուսինեանց տունէն, Սիպիլ կամ Զապէլ անուն (ՀԵՓ·82): Ասով Լեւոն փենտկալ կ'ըլլար իր հակառակորդին Բոյեմոնդոս Տրիպոլսեցիին հետ, որ Սիպիլի քեռոջ Մելիսենտի հետ ամուսնացած էր: Լեւոն ամուսնութիւնը կարգադրելու համար Կիպրոս գնաց, ուր էտ էտ կէ ՀԱՒԷՐԷ (ՀԵՓ·82 և ՍՄԲ·117)· բայց ուրիշ պատմիչ մը եբէբ յայնյա և ագարէն հաբանէ կ'ըսէ (ՍԻՍ·510), և պսակը Սիսի մէջ կատարուած կ'ըլլայ: Կիրակոս այդ ամուսնութեան առթիւ Լեւոնը կը մեղադրէ, թէ նա թէպէտ ածկաբան էր՝ բարեպաշտ էր, բայց գիտուն մարդոց կը թերանայր, ու էր նա կրօնքէ, և ընդունելութեան ալ ընդդիմանալ չէր համարձակեր, և ամէն ինչ ըստ ցանկութեան արտասանէր (ԿԻՐ·77): Կիրակոս չմոռցած պիտի ըլլայ իր 60 տարեկան Լեւոնի 11 տարեկան Սիպիլի հետ ամուսնացնելն, որուն գաղտնիքը պէտք է տեսնել իրեն թիկունք և օգնական ժնտուելուն մէջ: Բայց միւս կողմէն Սմբատի վկայութեամբ դիտենք թէ առաջին կինը իբր անհատաւորիմ ամբաստանուած և մերժուած և վանկայ բերդը բանտարկուած էր (§ 1078), և այդ դէպքը եղած էր 1205 ին (ՍՄԲ·115), մինչ նոր ամուսնութիւնը կը դրուի 1210'ին (ՀԵՓ·82), և հինգ տարիներու հետաքրքրութիւնը կ'արդարացնէ Լեւոնը թէ պարզ իգասիրութեան հետեւանք չէր երկրորդ ամուսնութիւնը: Այդ միջոցին կրնար մեռած ըլլալ բանտարկեալ թագուհին, զրկին ալ էր անհատաւորմութեան ամբաստանութեամբ օրինաւոր ամուսնութիւնը վճռել, որով ամէն տարի մէջ օրինաւորութեամբ կատարուած կ'ըլլայ Սիպիլի հետ երկրորդ ամուսնութիւնը, և օրինաւոր ամուսնութեան պատուղը կ'ըլլայ Զապէլ, որ ծնաւ 1215'ին: Լեւոն ազգիկ մըն ալ առաջին ամուսնութենէն ունեցած էր, Ռիթա անուն, որ մօրը մերժուելէն ետքը, իբր մեծ մօր Ռիթայի խնամոց յանձնուած էր (ՍՄԲ·116), և 1215'ին երբ չափահաս կը նկատուէր, ամուսնացաւ Յովհաննէս Բրիէնոսի (Jean de Brienne) հետ, որ Ռէ Ջուան (Ré Giovanni կամ Roi Jean) ալ կոչուած է, զի երուսաղէմի թագաւորութեան անուանական կոչումը սահմանուած էր:

1089· Հայոց հայրապետութեան տագնապը, և պատակեալ կաթողիկոսութեանց անհեղութիւնը հարթուցաւ անակնկալ կերպով, երբ թերեւս նուազ էր հաչատարար լուծումի յանգելու ակնկալութիւնը: Դաւիթ Արքակազնցին մնաւ, և հաւանական է որ տարիքը լեցուն անձ մըն էր: Բարսեղ Անեցին ալ մնաւած էր նոյն միջոցներուն, ինչպէս ապիթ ունեցանք յիշել (§ 1084). Անտիոս Սերաստացիին մահն ալ նոյն միջոցին տեղի ունեցաւ: Երեքին ալ մահուան թուականները տարեթիւով և ամսաթիւով նշանակուած չունինք, միայն Արքակազնցիին մահը 1211'ին կը դրուի Հնթումէ (ՀԵՓ·82), թէպետև Անեցին մինչեւ 664, այսինքն 1215, կամ իր համեմատութեամբ 1217 կը յետաձգէ (ՍԱՄ·146): Բոլոր հակաթոռները կամ բանադատեալ աթոռակիցները միանգամայն հեռացած էին ատոռքէն, Զաքարէ արգելք եղած էր Արեւելքի մէջ Բարսեղին յաջորդ մը ունենալ, որպէս զի Արեւելեայց դիրքը չզօրանայ, Անանիայի կաթողիկոսութիւնը տեղի անձնական նախանձներու գործ էր, և ոչ թէ Իկոնիոնի սուլտանութեան Հայերուն ընդհանրութեան կամքով: կը կարծուէր որ Լեւոն Դաւիթի յաջորդ մը նշանակէր Յովհաննէսի դէմ հակառակութիւնը չպատճառելով, բայց նա ալ այդ միտքը չունեցաւ: Թուցէ երեք հակաթոռներուն հետզհետէ մահը իրեն վրայ ալ ազդուրութիւն գործեց, և իբր վերնային կարգադրութիւն մեկնուեցաւ, կամ թէ տեսնելով հակառակութիւնը մարելու և Յովհաննէսի հետ նախկին մերձութիւնը

զօրացաւ: Յովհաննէս ալ թերեւս իր մեծաթարոյ կերպերը մեղմացուց, մանաւանդ որ քեռայրն Հեռի և քեռորդին Կոստանդ բանտին մէջ մնաւած էին, և հակառակութեան պատճառին մեծ մասը ինքնին վերցուած էր: Հեղի Լամբրոնացին ալ, եւրոպացի ուղեւորութենէն նոր դարձած էր, Լեւոնը իրեն երախտաշատ ըրած էր պապին խոստումները, կայսեր վատահութիւնները, և Ռուբէնի համար թագը բերելով· ուստի համարձակութիւն ունեցաւ թագաւորն ու կաթողիկոսը հաշտեցնելու միջամըտել: Նախ իր ազգականին՝ Յովհաննէսի միտքը չինաց, անկէ Լեւոնի հաւանութիւնը պատրաստեց, և այսպէս Ծոպին և Պալտին կամարաիտներ բանակ արձակուեցան, Յովհաննէս և Լեւոն հաշտուեցան, հայրապետական կալուածներուն արդիւնքները կաթողիկոսի դարձան, և Յովհաննէսի հայրապետական իրաւասութիւնը բովանդակ Հայաստանէ ճանչցուեցաւ, Ագիամարի աթոռէն զատ: Հաւանաբար 1212 օգոստոս 15'ին Ռուբէնի թագաժառանգական օրհնութեան հանդէսը (§ 1088), Յովհաննէսի նախագահութեամբ կատարուեցաւ, և քաղաքական և հոգեւորական կրկին ուրախութիւններով մխիթարուեցան ազգն ու եկեղեցին հաւասարապէս:

1090· Կիլիկիոյ և Լեւոն թագաւորին մահնոգութիւն և աչխատութիւն պատճառող կէսը՝ Անտիոքի խընդիրն էր միշտ, որուն մասին բաւուն կամ ողբալական միջոցներ կը գործածուէին փոփոխակի, բայց խնդիրը իր վերջնական լուծումէն կարծես թէ աւելի կը հեռանար: Հեղի Լամբրոնացիի դեսպանութիւնէն ապաւաւած վերջնաորութիւնը՝ խաչաւորներու չդիմանալէն զատ չէր, և Լեւոն խոստացած ըլլալուն վրայ զայրացած, նորէն պատերազմական նոր չարժումներու ձեռնարկեց, և հետզհետէ զայրացուց: Անտիոքի իշխանութեան ասմմանները չարձակեցաւ, և չատ մեռնելու հասուց Լամբրոնները, մանաւանդ կրօնաւորներուն դէմ հալածանք բացաւ, չատեր իր կրկրէն վտարեց, և նորերուն մանկուն արգելքներ գրաւ: Իննովկենտիոս պապ Լեւոնը իր խոստումներուն ուխտադրուժ նկատելով, բանադրանք հրատարակեց 1211'ին, սակայն թէ թագաւորը և թէ կաթողիկոսը կարեւորութիւն չտուին պապին որոշումին, և կարծես թէ ցոյց մը ընելու նպատակով, մեծահանդէս և արտասովոր չքեղութեամբ ջրօրհնէք կատարեցին 1212 յունուար 6'ին, Լատին իշխաններու և այցելուներու ներկայութեան (ՍԻՍ·476): Նոյն տարին ուղղակի Անտիոք քաղաքի վրան ալ քալեց, և զինուզօրութեամբ զայն գրաւեց, և անգամ մըն ալ Ռուբէնը իշխանական աթոռը նստեցուց: Ասով իր նպատակին մէջ գոհունակութիւն ստացած ըլլալով, Լատիններու դէմ հակառակութիւնները դադրեցուց, ապստամբական միաբանութեանց ձեռքէն առած տէրերը ու դղեակները զարձուց, և իր կրկիրը բացաւ մանաւանդ Գենուացի և Վենետկեցի վաճառականներուն առջեւ, ապահոց դիւրութեանց հետ՝ իր երկրին ալ զարգացումը դիտելով: Միւս կողմէն Իննովկենտիոս պապ ալ Լեւոնը խոնարհած ըմբռնելով, բանադրանքի վճիռը չնջեց, որովհետեւ ոչ այնչափ վրէժխնդրութեան դիտումն մըն էր Իննովկենտիոսի նպատակը, որչափ ամէն միջոցներով Լեւոնը սպիտել որ Երուսաղէմի ազատութեան գործածէ իր զօրութիւնն ու իշխանութիւնը: Սոյն նպատակով պապը նորէն եւրոպիոյ իշխանները ատր հանելու կ'աչխատէր, և Լատերանի մէջ գումարելիք ժողովի մը հրաւիրագիր ցրուեց ամէն կողմ, յատուկ հրաւիրագիր մըն ալ Յովհաննէս կաթողիկոսին ուղղեց, որ իր եպիսկոպոսներով ներկայ գտնուի, և Հայոց գործակցութիւնը բերէ խաչակրութեան արշաւանքին: Ժողովը գումարուեցաւ 1215 նոյեմբեր 11'ին, 1300 Լատիններու, այսինքն 71 արքեպիսկոպոսներու և 412 եպիսկոպոսներու և 800 վանահայրերու և վարդապետներու ներկայութեամբ, որ Լատերանեան Դ և տիեզերական ԺԲ անունով ընդհանուած է Լատիններէն (ՊՆԼ·Ա·1053), սակայն Հայոց մասնակից եղած ըլլալուն բնաւ չիչատակութիւն չկայ: Իսկ Ռուբէնի իշխանութեան անցնիլը այս անգամ ալ հաստատուն չեղաւ: Հազիւ թէ Լեւոն հեռացաւ, Բոյեմոնդոս Տրիպոլսեցին նորէն Լատիններէն իրեն միացաւ, և Անտիոքը գրաւեց: Որոշակի չէ

ղեկավարությամբ, ինչպես նաև ուսումնական հաստատությունների ուսուցիչների և աշակերտների մասնակցությամբ։ Ջ. Սասունցին ներկայացրել է ուսումնական հաստատությունների ուսուցիչների և աշակերտների մասնակցությամբ։ Ջ. Սասունցին ներկայացրել է ուսումնական հաստատությունների ուսուցիչների և աշակերտների մասնակցությամբ։ Ջ. Սասունցին ներկայացրել է

1091. Եթե ես քեզ հանդիպեի, ես քեզ կհարցնեի, թե ինչպես ես անցկացրել ամառը։ Ես քեզ կպատմեի իմ ամառային արկածների մասին։ Դու էլ ինձ կպատմեիր քո ամառային արկածների մասին։ Ես կասեի, որ ամառը ես ուսումնական հաստատությունների ուսուցիչների և աշակերտների մասնակցությամբ ներկայացրել եմ ուսումնական հաստատությունների ուսուցիչների և աշակերտների մասնակցությամբ։ Ես կասեի, որ ամառը ես ուսումնական հաստատությունների ուսուցիչների և աշակերտների մասնակցությամբ ներկայացրել եմ ուսումնական հաստատությունների ուսուցիչների և աշակերտների մասնակցությամբ։

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԿԱՆՉԵՑ

1092. Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԿԱՆՉԵՑ

1093. Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԿԱՆՉԵՑ

1094. Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԿԱՆՉԵՑ

1095. Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։

ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԿԱՆՉԵՑ

1096. Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։ Ես ուրախ եմ, որ դու ինձ կանչեցիր։

յէր Լեւոնի զօրութեան և օգնութեան. հետեւապէս չէին ուզեր զայն վշտացնել Անտիոքի խնդրով։ Լեւոն ալ համապատասխանեց անոնց ակնկալութեան, և մինչեւ Պաղեստինա գնաց որչափ կրնար աւելի օգնելու, և Պաղեստին ալ տասը թափորի ձախող պատերազմին գանուեցաւ։ Ասոր վրայ գժտութիւն ինկաւ Խաչակիրներու մէջ։ Անդրէաս Հունգարացին որոշեց ետ դառնալ կիլիկիոյ ճամպով, Լեւոն ալ անոր ընկերացաւ, և զայն հիւրընկալեց Սիսի մէջ 1218'ին, և այս առթիւ հաստատեցաւ Անդրէասի և Լեւոնի մէջ խնամիութեան դաշինքը։ Ռուբէն Անտիոքի իշխանութեան մէջ հաստատուելէն ետքը մեծամտելով, սկսած էր յոխորտանօք վարուիլ Լեւոնի հետ, Լեւոն ալ ցաւելով, և իրմէնեբուն պրպտութեան ալ անսալով, որդին ձուս կոչած էր Ռուբէնի չնորհած թագաժառանգութեան իրաւունքը, և իրեն ժառանգ ու յաջորդ հռչակած էր Սիսիլէ ունեցած միամօր դստեր, Եղիսաբեթ անուն, որ ըստ Ֆրանկաց լեզուին Զապէլ կոչէ (Վ.ԱՐ. 141), հազիւ երկու տարեկան եղած ատենը։ Այդ Զապէլին համար համաձայնեցան որ ամուսնանայ Անդրէասի Անդրէաս որդւոյն հետ, և փեսայն Հայոց թագաւոր ըլլայ, եթէ Զապէլ կանուխ մնանի ալ, և այդ պայմանները պապին ալ հաղորդեցան, որ իր հաւանութիւնը տուաւ 1219 մարտ 4'ի պաշտօնագիրով (ՍԻՍ. 513)։ Ինչպէս դիտելի է նկատել, պարզ քաղաքական յարաբերութիւններ էին ատոնք և հեռուանք Լեւոնի հոգեկան կայարութեան և պապութեան հովանաւորելու կամ լիճը նկատելնին։

1096. Յովհաննէս կաթողիկոս խաղաղօրէն և հանդարտօրէն իր կաթողիկոսութիւնը կը վարէր այդ միջոցին, և իր բարեբախտութիւնէն կամ թէ ճարտարութենէն, Լատինաց հետ յարաբերութիւններ պարզապէս քաղաքական դիտնի վրայ կը կատարուէին, ու վարդապետական կամ ծիսական խնդիրներ չէին յուզուեր։ Թագաւորին հետ յարաբերութիւններն ալ շատ յաջող կը յառաջէին, և Լեւոն ու Յովհաննէս իրարու մօտ ըլլալու և իրարու գործակից գտնուելու նպատակով կ'որոշէին, որ կաթողիկոսը Հռոմկլայի բերդաքաղաքը թողլով, Կիլիկիոյ մէջ Դրազարկի վանքը բնակի, զոր Լեւոն անոր տրամադրութեան ներքեւ կը դնէր Հեղի Հիթում առաջնորդին մնալնէն ետքը։ Ամենք այդ տեղափոխութիւնը իբր փոխանակութիւն կը մեկնեն, և Հռոմկլայի Դրազարկի փոխարէն Լեւոնի թողուած կը կարծեն (ՍԻՍ. 232), սակայն նկատելով որ Յովհաննէսի քանի մը տարի Դրազարկ բնակելէն ետքը, անոր յաջորդը նորէն Հռոմկլայ կը դառնայ, աւելի ուղիղ կ'երեւի ըսել, թէ Հռոմկլայ հայրապետական աթոռանիստութիւն և հայրապետանոց ըլլալ չդադրեցաւ, և Լեւոն Յովհաննէսը մօտ ունենալու համար, Դրազարկը անոր տրամադրութեան ներքեւ դրաւ, ինչպէս վերջէն զայն իր ազգական խնամակալ հաստատելէն ալ կը տեսնուի։ Այդ տեղափոխութիւնը եղաւ 1218'ին, երբ արդէն Լեւոն սխալով և հիւանդութեամբ տկարացած էր, ցաւոտութիւնէ է նեղէնէն և տեղեալ էր յերկոսն ոտն (ՍՄԲ. 117)։ Այդ միջոցին Իկոնիոնի սուլտանութեան հետ տեղի ունեցած պատերազմները (ՍՄԲ. 117) ներքին և ազգային գործերուն հետ ուղղակի չեն կապուիր։ Ինչ որ աւելի մեզ կը չահագրգռէ՝ Լեւոնի առողջութեան տակաւին տառապելն է, որ իրեն ալ գաւչակել կտար իր մօտալուտ վախճանը։ Նոյն միջոցին, այսինքն 1219'ին սկիզբները Լատիններ նորէն Բոյեմոնդոսի կողմն անցնելով Ռուբէնը Անտիոքէ վտարեցին, զի Հաչակրութեան գործը ընդհատած և Լեւոն ալ հիւանդութեամբ տկարացած էր։ Ռուբէն նորէն դիմեց Լեւոնի, այլ ատ այլեւս անկէ երես դարձուցած էր։ Իր միակ հոգը թագաւորութեան յաջորդութիւնն էր, իսկ թագաժառանգութենէն հազիւ հինգ տարեկան էր տակաւին։ Այդ պատճառով թագաւորութեան խնամակալութիւն կազմեց երեք կարողագոյն անձերէ բաղկացած, Յովհաննէս կաթողիկոս, Կոստանդին սպարապետ՝ իր վաղեմի մօրեղբօր որդին՝ որ Մազոն մականունն ալ ունեցած է (ՀԱՅ. 483), և Սիր-Ադան իշխան մը հռոմ փաստաբանութեամբ (ՍԱՄ. 118), թերեւս և հռոմ ազգութեամբ (ՄԻԽ. 505), բայց իրրեւ քաջ դիւանագէտ ճանչցուած։ Ազգային սպասաւորութեան համար ալ տասերդ դպրութեանց քաջալերող, որ կրցաւ Ռուբէնի հիմնած փոքր իշխանութիւնը Հայ թագաւորութեան վերածել՝ նոյն իսկ Հայուն բնաշխարհէն դուրս։ Նչանակութեան արժանի է եւս իրեն համար վկայուած ըլլալը, թէ «զղեցիկ հռոմով կենցաղավարեալ սպրիցաւ ու մեռաւ (ՄԻԽ. 505)։ Եւ «զղեցիկ անունը մեր պատմիչներուն բերանը կը հնչէ իրրեւ հաւատարիմ հայադաւան, և ոչ երբեք հռոմէադաւան։ Զայդ դիտել կու տանք պնդելով, թէ Լեւոնի լատինասիրութիւնը երբեք զինքն իր եկեղեցիէն չհեռացուց, և երած զիջողութիւններն ալ արտաքին և առժամեայ ձեւակերպութիւններէ անդին չանցան (§ 1055)։ Յովհաննէս կաթողիկոս, նոր կերպարան մըն ալ զգեցած էր թագաւորութեան խնամակալ նչանակուելով, և այնուհետեւ քաղաքական գործունէութեան մեծ ասպարէզ մը բացուեցաւ իրեն, իբր կեանքին վերջին տարւոյն մէջ։ Իրեն համար նոր չէին քաղաքական գործերն ալ, բայց նոր դժուարութիւն կը բացուէր, միւս երկու խնամակալներուն իրարու կատարելապէս համաձայն չըլլալուն համար, քանի որ յունադաւան մըն էր Սիրադան։ Սակայն սա չատ առապարէզէն պակասաւ, վասն զի քիչ ետքը սպանուեցաւ Հաչիչեանց (ՄԻԽ. 505). որք են ալլոզգի մոլեռանդներ, աւազակութեամբ սպրողներ, մինչեւ իսկ գործը անուանին հանմանչանակ դառնալու չափ (Հաչիչ, assassin)։ Պատմիչը կ'ուրախանայ թէ յաւ եղաւ Սիրադանի սպանութիւնը, վասն զի խորհէր է գոռ չինչ առնուլ զիշխանութիւն (ՄԻԽ. 505), այսինքն է, իբ ուղղութեան հպատակեցնել Հայոց թագաւորութիւնը։ Յովհաննէս ու Կոստանդին միեանք միասին խնամակալութեան մէջ, և պարտաւորուեցան ամբողջապէս իրենց վրայ առնուլ իշխանութիւնը, վասն զի լաւ եկաւ թէ Հռոմգլայոյ թագաւոր Անդրէասը ետ կեցած է իր որդին Զապելի հետ ամուսնացնելէ և Հայոց թագաւոր ընելէ։ Պատճառը պարզակի չէ ըսուած, բայց չատ հաւանական է, որ Անդրէաս արքայորդին Հայ գաւառներէն ոեւէ մէկուն (ՄԻԽ. 505) գոհ բարձրացնելու պայմանը՝ հաճելի եղած չըլլայ Հռոմգլայոյ թագաւորին և ազատանուն ու կղերին։ Հայոց թագին յաւակնութիւն ունեցողներն ալ նոր դժուա-

ՄԱՀՆ ՈՒ ԺԱՌԱՆԳԸ

երդումներով չհանաց պարտաւորել բոլոր իշխանները ու զօրավարները, և նոյն իսկ պնծաւորներու գունդերը, թէ պիտի յարգեն իր կամքը և պիտի հնազանդին իրեն աղջկան ու անոր խնամակալներուն։ Ախտաւորներ, որչափ ալ իրենց կեանքին համար կը վախնան, նոյնչափ ալ մահը նչաններէ խարուելով մահը իրենցմէ կը հեռացնեն։ Լեւոնի համար ալ հարկ եղաւ որ Յովհաննէս կաթողիկոս անձամբ կատարէ դժպիհ պաշտօն մը, և անոր զգացնէ իր կեանքին մօտալուտ վախճանը։ Ասոր վրայ, թէ նոր զարուընին լեռնային զեփիւռովը կազդուրուելու, և թէ սիրելի ձեռակերտն եղող Ակներուն կամ Ականց վանքին մէջ մեռնելու և թաղուելու փափաքով։ Լեւոն Սիսէ մեկնեցաւ զատիկ եղաը, որ այն տարի ապրիլ 7'ին կը հանդիպէր։ Փոքր օթեւաններով և ընդհատեալ հանդիսաներով սկսաւ յառաջել Սիսէ դէպի Բարձրբերդի գաւառը։ Շարունակ իրեններուն կը յանձնարարէր Հայ թագաւորութեան պաշտպանութիւնը, իր Զապէլը ու անոր խօսեցեալ Անդրէասը։ Ասկայն Ակներ ալ չկրցաւ հանգիլ, և Մրվանդ կամ Մաւրանի դիւղ անդին չկրցաւ ճանապարհորդել, և այնտեղ վախճանեցաւ 1219 մայիս 2'ին (ՅԱՍ. Ա. 196), հինգշաբթի օր, յինանց մէջ, Գրիգոր Սկեւռացի վարդապետէ ընդունելով վերջին հոգեւորական միխթարութիւնները։ Մեռամականեր մտածեցին թէ Ակներուն վանքին տեղն եղբ եր, և հնար էր որ այլազգիներ հանդէն դրա և այբեսցեն հրով, ուստի կամքը տեղը տարած ըլլալու համար ղնչրան և ղեղն փորած է վանդն Ակներ, իսկ ղմարմին նորա խոզեցին է Սիս (ԿԻՐ. 94)։

1097. Յովհաննէս կաթողիկոս իր եկեղեցական պաշտօնը լրացուց պատշաճ յաջողութեամբ կատարելով, Հայոց վերջին հաբատութեան առաջին թագաւորին, անոր բարձր արժանիքին համաձայն։ Լեւոնի ձիրքերը կատարեալ եղան ամէն ճիւղերու մէջ հաւասարապէս, արիասիրտ պատերազմիկ, քաջ զօրագլուխ, ճարտար ուխտարնամար, յաջող դիւանագէտ, բաւեպաշտ քրիստոնեայ, աստուածեան եկեղեցասէր, ժողովրդին խնամող, արդարութեան պաշտպան, ուսմանց և

ԽՆԱՄԱԿԱԼՔ ԵՒ ՀԵՏԱՄՈՒՏՔ

ընդունելի չէ, որ ինչպես ասում է Ֆիլոն Եբրայեցի, 1220 ամենայն ինչ ի վերուստ ի Հոգւոյն սրբոյ տրի՛ւ մարդկան, ոչ ինչ ի մարդկանէ ի մեզ գայ, այլ ամենայն ինչ ի Հոգւոյն սրբոյ ի մեզ գայ։ Եւ ոչ միայն ի մեզ, այլ եւ ի հեթանոսս ամենայն ինչ ի Հոգւոյն սրբոյ է, որ ասէ Պօղոս առաքեալ (Ա Կոր. 12.3)։ Ոչ ոք կարէ ասել, թէ Յիսուս Քրիստոս անէծք է, եթէ ոչ ի Հոգւոյն սրբոյ։ Եւ ոչ ոք կարէ ասել, թէ Յիսուս Տէր

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ ՄԷՋ ՅԻՇՈՒԱԾ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

ՍԲԼ. Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հանդերձ կանոնադրութեամբք. աշխ. Աբէլ արքեպիսկոպոս Մխիթարեանց. Վաղարշապատ. տպ. Էջմիածին. 1874. չափ 8°. երես 150։

ԱԳԹ. Ագաթանգեղեայ պատմութիւն Հայոց. հրտ. Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ս. Կանայեանց։ Տըփղիս. տպ. Մ. Մարտիրոսեանց. 1909. 4°. եր. 2+474։

ԱԿԻ. Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, պատմութիւն հայ-վրական յարաբերութեանց. աշխ. Հ. Ներսէս վարդ. Ակինեան. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան. 1910. 12°. եր. 315։

ԱՄՄ. Ammiani Marcellini, Rerum gestarum historia. Lugduni. տպ. Le Preux. 1591. 16°. եր. 407։

ԱՄՍ. Հանդէս ամսօրեայ, բարոյական, ուսումնական, արուեստագիտական. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան. սկսեալ 1890. 4°. եր. 384 տարեկան։

ԱՅՐ. Մխիթարայ Այրեվանեցւոյ, Պատմութիւն ժամանակագրական. հրտ. Մկրտիչ Էմին. Մոսկուա. տպ. Արեւելեան Ճեմարանի. 1860. 8°. եր. 69։

ԱՆԱ. Վասն վանօրէից որ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ. աշխ. Անաստաս վարդապետ Հայոց, Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1896. 16°. եր. 42։

ԱՆՉ. Խոսրովու Անձեւացեաց եպիսկոպոսի, Մեկնութիւն ժամակարգութեան, կարգադրեալ Մովսէսի գիտնական վարդապետի. Օրթագիւղ. տպ. Պ. Արապեան. 1840, 4°. եր. 253։

ԱՆՆ. Անանիայի Նարեկացւոյ, Գիր խոստովանութեան. հրտ. Միաբան (Գալուստ գպիր Տէր-Մկրտչեան). Վաղարշապատ. տպ. Մայրաթոռի, 1892. 8°. եր. Է+13։

ԱՍԼ. Etudes historiques sur le Peuple Arménien, աշխ. Kévork Aslan. Paris. տպ. Dujarie. 1909. 16°. եր. 339։

ԱՍՈ. Տիեզերական պատմութիւն Ստեփանոսի վարդապետի Տարոնեցւոյ. Փարիզ. տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան. 1859. 16°. եր. 308։

ԱՐԱ. Արարատ, բնաշխարհ Հայաստանեայց, տեղագրութիւն. աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1890. 4° եր. 590։

ԱՐԾ. Պատմութիւն տանն Արծրունեաց ի Թովմայ վարդապետէ Արծրունւոյ. Կոստանդնուպոլիս, տպ. Պ. Արապեան, 1852, 8°. եր. 398։

ԱՐՇ. Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց. աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1901. 16°. եր. 398։

ԱՐՐ. Արարատ. պաշտօնական ամսագիր հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի. սկսեալ 1867. Վաղարշապատ. տպ. Մայրաթոռոյ, 8° և 4°. եր. տարբեր։

ԲԱԲ. Եղիշէ, քննական ուսումնասիրութիւն. աշխ. Բաբգէն վարդ. (այժմ եպիս.) Կիւլէսէրեան. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան. 1909. 16°. եր. 463։

ԲԱՁ. Բազմավէպ հանդիսարան, ազգային, բանասիրական և այլն ամսաթերթ., Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար, սկսեալ 1843. 8°. եր. 576 տարեկան։

ԲԲԳ. Մաշտոց կաթողիկոսի գերեզմանին արձանագրութիւնը, զոր Բաբգէն եպիսկոպոս Կիւլէսէրեան անձամբ ընդօրինակած, և մեզ հաղորդած է։

ԲՁՆ. Փաւստոսի Բուզանդացւոյ, Պատմութիւն Հայոց ի չորս դպրութիւնս. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1889. 8°. եր. 289։

ԲԻՁ. Բիւզանդիոն ամենօրեայ հայաթերթ, սկսած 1896 նոյեմբեր. Կոստանդնուպոլիս. տպ. սեփական. անծալ։

ԳԱԹ. Պատմութիւն տիեզերական. աշխ. Հ. Յովսէփ վարդ. Գաթըրճեան, Վիէննա. տպ. Պ. Ս. Աստուածածին։ 1849-52. 4°. հատ. 2. եր. 1228 բովանդակ։

ԳԱՂ. Թուղթ Պօղոսի առ Գաղատացիս։

ԳԱՐ. Հնոց և նորոց. աչխ. Գարեգին վարդ. (ապա եպիս.) Սրուանձտեանց, Կ. Պոլիս. տպ. Ե. Տնտեսեան 1874, 24⁰. եր. 192։

ԳԵՏ. Տէր Պետրոս Ա. Գետադարձ. աչխ. Կարապետ Կոստանեանց. Վաղարչապատ. տպ. Մայրաթոռոյ. 1897. 16⁰. եր 53։

ԳԷԼ. Պրօֆ. Հենրիկոս Գէլցէր. Համառօտ պատմութիւն Հայոց. Թրգ. Հ. Գրիգորիս վարդ. Գալէմքեարեան. յաւելուածովք։ Վիէննա. տպ. Մխիթարեան, 1897. 16⁰. եր. 130։

ԳՈՅ. Տօնացոյց ծոցի գրեալ ի Ստեփանոսէ Գոյներիցանց, գրչագիր մագաղաթեայ ի վերջ ԺԳ. գարու։ Սեփականութիւն Դպրեվանուց Արմաչու։

ԳՐԾ. Ղուկասու աւետարանչի Գործք Առաքելոց։

ԴԱՆ. Մարգարէութիւն Դանիէլի։

ԴԱՇ. Դաչանց թղթոյ քննութիւնն ու հերքումը. աչխ. Կարապետ վարդ. Շահնազարեանց։ Պարիս. տպ. Կ. Վ. Շահնազարեանց. 1862. 16⁰. եր. 144։

ԴԱՎ. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցւոյ. Վաղարչապատ. տպ. Ս. Էջմիածնի. 1884. 4⁰. եր. 524։

ԴԱԻ. Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի մատենագրութիւնք, և թուղթ Գիւտայ կաթողիկոսի. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1833. 8⁰. եր 253։

ԵԲՐ. Թուղթ Պօղոսի առ Եբրայեցիս։

ԵՂԻ. Սրբոյ հօրն մերոյ Եղիշէի վարդապետի, մատենագրութիւնք. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1859. 8⁰. եր. 382։

ԵՍԱ. Մարգարէութիւն Եսայեայ։

ԵՐՄ. Մարգարէութիւն Երեմեայ։

ԵԻՍ. Եւսեբիոսի Կեսարացւոյ պատմութիւն եկեղեցւոյ, յեղեալ ի հայ ի Ե. դարու, պարզաբանեալ թրգ. Հ. Աբրահամ վարդ. Ճարեան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1877. 8⁰. եր. 773։

ԵՓՐ. Պատկերազարդ բնաչխարհիկ բառարան, աչխ. Հ. Սուքիաս վարդ. (այժմ ուսուցիչ) Եփրիկեան, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար. 1898. 4⁰. հատ. Ա. եր. 806։

ԶԵՆ. Պատմութիւն Տարոնոյ զոր թարգմանեաց Զենոբ Ասորի. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1832. 8⁰. եր. 52։

ԸՆԴ. Ընդհանրական թուղթք սրբոյն Ներսիսի Շնորհալւոյ. Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց. 1871. 8⁰. եր. 334։

ԹԵՍ. Թուղթք երկու Պօղոսի առ Թեսաղոնիկեցիս։

ԹԻԻ. Թուոց գիրք։

ԹՂԹ. Գիրք թղթոց. մատենագրութիւն նախնեաց. Թիֆլիս. տպ. Ռօտինեանց. 1901. 8⁰. եր. 584։

ԹՐԳ. Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց. դար Ա—ԺԴ. աչխ. Հ. Գարեգին վարդ. Զարբհանէլեան. Վենետիկ. տպ. Մխիթարեան, 1889. 12⁰. եր. 783։

ԺԱՄ. Ժամագիրք Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Յ. Գավաֆեան. 1874. 12⁰. եր. 650.

ԼԱԲ. Լաբուբնեայ դիւանագիր դպրի Եդեսիոյ. Թուղթ Աբգարու յեղեալ յասորւոցն ի ձեռն սրբոց թարգմանչաց, լուսաբանեալ. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1868. 8⁰. եր. 70։

ԼԱՄ. Ներսէսի Լամբրոնացւոյ, Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ և մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1847. 8⁰. եր. 557։

ԼԱՍ. Պատմութիւն Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերտցւոյ, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար. 1901. 8⁰. եր 114։

ԼԵԻ. Սկզբնագիրք տումարի սրբոյն Լեւոնի. աչխ. աչակերտաց Մխիթարայ աբբահօր. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1805. 4⁰. եր. 44։

ԼՈՒ. Լումայ, գրական հանդէս. աչխ. Գիւտ աւագ քահ. Աղանեանց. սկսեալ 1896. Տփղիս. 8⁰. տպ. և եր. տարբեր։

ԼՊԱ. Asie Mineure, depuis les temps les plus anciens, par M. Ph. Le Bas, terminée par M. Cheron, Paris, տպ. Firmin-Didot, 1863, 8⁰. եր. 530։

ԽՈՍ. Խոսրովիկ Թարգմանիչ և երկասիրութիւնք նորին. աչխ. Գարեգին վարդ. Յովսէփեան, Վաղարչապատ. տպ. Ս. Էջմիածին. 1903, 8⁰. մասն 2. եր. 320 բովանդակ։

ԽՈՎ. Խոսրովու Անձեւացեաց եպիսկոպոսի, Մեկնութիւն աղօթից պատարագին. Վենետիկ. տպ. Մխիթարեանց. 1869. 8⁰. եր. Զ+67։

ԽՈՐ. Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացւոյ մատենագրութիւնք. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1865. 8⁰. եր. 640։

ԾՈՎ. Ծովք-Տլուք և Հռոմկլայ, պատմական և տեղագրական ուսումնասիրութիւն. աչխ. Բաբգէն վարդ. (այժմ եպիս.) Կիւլէսէրեան. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան 1904. 12⁰. եր. 117։

ԿԱԼ. Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմայ. աչխ. Կղեմէս վարդ. Կալանոս ի կարգէ Թէադինոսաց, Հատոր Ա. պատմական. Romae. տպ. De Propaganda fide. 1690. 2⁰. եր. 531։

ԿԱՂ. Պատմութիւն Աղուանից արարեալ Մովսէսի Կաղանկայտուացւոյ. Փարիզ. տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան, 1860. 16⁰. հատ. 2. եր. 432+118։

ԿԱՆ. Գիրք կանոնաց և դատաստանի, վերստին զաղափարեալ զգուշաւոր բաղդատութեամբ. գրչագիր թղթեայ. Կ. Պոլիս 1831. 2⁰. եր. 373։ Սեփականութիւն Ս. Խաչ եկեղեցւոյ Իւսկիւտարի։

ԿԱՐ. Die Paulikianer in Byzantische Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien. աչխ. Karapet Ter-Mkrttchian (այժմ եպիսկոպոս). Leipzig, տպ. Hinrichs. 1893. 8⁰. եր. 163։

ԿԷՐ. Dictionnaire de l'histoire universelle de l'Eglise, par L. F. Guerin. Paris. տպ. Migne 1853-54. 4⁰. հատ. 3. էջ 4284 բովանդակ։

ԿԻՐ. Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, համառօտ պատմութիւն. Վենետիկ. տպ. Մխիթարեան. 1865. 8⁰. եր. 265։

ԿԼԷ. Dictionnaire universel des sciences ecclésiastiques, par l'abbé G. B. Glaire, Paris. տպ. Poussielgue. 1868, 4⁰. հատ. 2. եր. 2508 բովանդակ։

ԿՈՐ. Կորիւն, պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1894. 8⁰. եր. 50։

ԿՐԿ. Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ. Թիֆլիս. տպ. Ն. Աղանեանց. 1909. 12⁰. եր. 420։

ԿՐՆ. Թուղթք երկու Պօղոսի առ Կորնթացիս։

ՀԱՅ. Հայապատում, պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց. աչխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազարու. 1901. 4⁰. մասն 2. եր. 142+650։

ՀԵԹ. Հեթում պատմիչ Թաթարաց, և ժամանակագրութիւնք պարոն Հեթմոյ. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1842. 8⁰. եր. 91։

ՀԵՐ. Մխիթարայ բժշկապետի Հերացւոյ, Ջերմանց մխիթարութիւն. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1832. 8⁰ եր. 150։

ՀԻՆ. Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Դ—ԺԳ դար. աչխ. Հ. Գարեգին վարդ. Զարբհանէլեան. Վենետիկ. տպ. Մխիթարեան, 1897. 12⁰. եր. ԿԱ+822։

ՀՅՐ. Patrologiae cursus completus, բազմահատոր գործէն Patrologiae Graecae, tom. CXXXII. Parisiis, տպ. Migne, 1864, 4⁰, էջ 1292։

ՀՌՄ. Թուղթ Պօղոսի առ Հռոմայեցիս։

ՂԱԶ. Հայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան Հայ կեանքի. աչխ. Հ. Արսէն վարդ. Ղազիկեան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1909—1912. հատ. Ա. 4⁰. էջ 2080։

ՂԵԻ. Ղեւտական գիրք։

ՂԿՍ. Աւետարան ըստ Ղուկասու։

ՂՆԴ. Արչաւանք Արաբաց ի Հայս. արարեալ Ղեւոնդ վարդապետի Հայոց. Փարիզ. տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան. 1859, 16⁰. եր. 240։

ՃՆՏ. Առձեռն ընդհանուր ժամանակագրութիւն հին եւ նոր տէրութեանց. աչխ. Հ. Ներսէս վարդ. (ապա եպիս.) Ճնտոյեան. Վենետիկ, տպ. Մխիթարեան. 1880. 16⁰. եր. 196։

ՄԱԲ. Մամբրէի Վերծանողի ճառք. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1891. 8⁰. եր. 64։

ՄԱԳ. Գրիգորի Մագիստրոսի թղթերն, յառաջաբանով և ծանօթութիւններով. աչխ. Կարապետ Կոստանեանց. Ալեքսանդրապոլ. տպ. Գ. Սանոյեանց. 1910. 12⁰. եր. 352։

ՄԱՄ. Յովհաննու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի պատմութիւն Տարոնոյ, Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1832. 8⁰. եր. 64։

ՄԱՆ. Յովհաննու Մանդակունւոյ Հայոց հայրապետի ճառք. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1860. 8⁰. եր. 221։

ՄԱՇ. Գիրք Մեծ Մաչտոց կոչեցեալ. Կոստանդնուպոլիս Քիւրքճիխան. տպ. Պ. Յովհաննիսեան. 1807. 4⁰. եր. 426։

ՄԱՏ. Աւետարան ըստ Մատթէոսի։

ՄԱՐ. Աւետարան ըստ Մարկոսի։

ՄԵՍ. Պատմութիւն երջանիկ վարուց և մահուան սրբոյն մեծին Ներսէսի, արարեալ Մեսրոպայ

քահանայի ի գեղջէ Հողոցմանց. Կ. Պոլիս. տպ. Տ. Աբրահամեան. 1737. 16°. եր. 120։

ՄԻԽ. Ժամանակագրութիւն Միխայէլի Ասորւոց պատրիարքի. Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց 1871. 16°. եր. 526։

ՄԻՆ. Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն. հատոր Ա. աչխ. Երուանդ վարդ. (այժմ ուսուցիչ) Տէր-Մինասեանց. Էջմիածին, տպ. Մայրաթոռոյ, 1908. 8°. եր. 390։

ՄՇՏ. Մշտնջենաւոր պարզատոմար, յոր յարի և տօնացոյց. աչխ. Հ. Վրթանէս վարդ. Ասկէրեանց. Վենետիկ. տպ. Տ. Թէոդոսեանց. 1782. 4. եր. 136։

ՅԱՃ. Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի, Յաճախապատում ճառք եւ աղօթք. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1868. 8°. եր. 222։

ՅԱՅ. Գիրք որ կոչի Յայսմաւուրք. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Մկ. Մարսուանցի. 1730. անծալ. եր. 723։

ՅԱՍ. Յայսմաւուրք ըստ օրինակի Տէր Իսրայէլի. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Պ. Արապեան. 1834. անծալ, հատ. 2. եր. 291+332։

ՅԱՐ. Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորւոց եկեղեցիների հետ. աչխ. Երուանդ վարդ. (այժմ ուսուցիչ) Տէր-Մինասեանց. Էջմիածին. տպ. Մայրաթոռոյ. 1908. 8°. 335։

ՅՅՏ. Գիրք Յայտնութեան Յովհաննու։

ՅՇԿ. Յուշիկք հայրենեացն Հայոց. աչխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ Ալիշան. Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար 1869-70, 16°. հատ. 2. եր. 1114 բովանդակ։

ՅՈՀ. Աւետարան ըստ Յովհաննու։

ՅՈՎ. Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի. Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց. 1867. 16°. եր. 464։

ՆԱՐ. Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի. Մատենագրութիւնք. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1840. 8°. եր. 535։

ՆՈՐ. Հայոց նոր վկաները. 1155—1843. գիտական հրատարակութիւն. հրտ. Յ. Մանանդեան և Հ. Աճառեան. Վաղարշապատ. տպ. Ս. Էջմիածնի. 1903. 8°. ԻԴ+800։

ՆՕԼ. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der arabischen Ckronik des Tabari. աչխ. Th. Nöldeke, Leyden, տպ. E. J. Brill. 1879. 8°. եր. 503։

ՇԱԿ. Շիրակ, տեղագրութիւն պատկերացոյց, աչխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1881. 4°. եր. 192։

ՇԱՀ. Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի. աչխ. Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանց. Էջմիածին. տպ. Ս. Կաթողիկէի. 1842. 8°. հատ. 2. եր. 293+410։

ՇԱՐ. Շարակնոց. Ամսդելոտամ. տպ. Մ. Վանանդեցի. 1685. 16°. եր. 778։

ՇԻՐ. Անանիայի Շիրակունւոյ մնացորդք բանից. հրտ. Քերովբէ Պատկանեան. Պետրբուրգ, տպ. Ճեմարանի Գիտութեանց. 1877. 8°. եր. 75։

ՇՐԿ. Շարական հոգեւոր երգոց սուրբ եւ ուղղափառ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Յ. Միւհէնտիսեան. 1853. 16°. եր. 879։

ՈՍՏ. Ոստան, եռամսեայ մեծ պարբերագիր, արուեստներու, գրականութեանց և գիտութեանց. սկսեալ 1911. Կ. Պոլիս. տպ. Օ. Արզուման. 4°. եր. 356։

ՈԻԽ. Ուխտանէսի եպիսկոպոսի. պատմութիւն հայրապետաց և թագաւորացն Հայոց և բաժանման Վրաց, Վաղարշապատ. տպ. Էջմիածնի. 1871. 8°. հատ. 2, եր. 257 բովանդակ։

ՈՒՌ. Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ, և չարունակութիւն Գրիգորի երիցու. Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց. 1869. 16°. եր. 597։

ՉԱՄ. Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամն 1784. աչխ. Հ. Միքայէլ վարդ. Չամչեանց. Վենետիկ, տպ. Վ. Վազվազեանց. 1784-86, 4°. հատ. 3. եր. 2975 բովանդակ։

ՉԱՓ. Տեառն Ներսէսի Շնորհալւոյ Հայոց կաթողիկոսի, Բանք չափու. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1830. 24°. եւ. 620։

ՊԱԼ. Պատմութիւն Հայոց սկզբից մինչեւ մեր օրերը. աչխ. Ստեփանոս Պալասանեան. Թիֆլիզ, տպ. Մարտիրոսեանց. 1890, 12°, եր. 496։

ՊԵՏ. Պետրոսի երկու թուղթք կաթողիկեայց։

ՊԷԼ. Dictionnaire universel et complet des conciles. par l'abbé Ad. Ch. Peltier. Paris. տպ. Migne. 1847. 4°, հատ. 2. էջ. 2756 բովանդակ։

ՊՐԹ. Dictionnaire universel, historique et comparatif de toutes les religions du monde, par l'abbé Bertrand, Paris, տպ. Migne, 1848, 4°. հատ. 4, էջ 5176 բովանդակ։

ՍԱԼ. Կրօնագիտութիւն քրիստոնէական. գրեաց Միքայէլ վարդ. (ապա եպիսկոպոս) Սալլանթեան. Մոսկով. տպ. Ճեմարան. 1831. 8°. եր. 300։

ՍԱՄ. Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ. հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց. հրտ. Արշակ Տէր-Միքէլեան. Վաղարշապատ. տպ. Էջմիածնի. 1893. 8°. եր. Լ+301։

ՍԵԲ. Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Միւհէնտիսեան. 1851. 8°. եր. 240։

ՍԵՎ. Dictionnaire de patrologie, ou répertoire des écrivains des douze premiers siècles de l'Eglise, par l'abbé A. Sevestre, Paris. տպ. Migne. 1851—1855. 4°. հատ 4. էջ 6296 բովանդակ։

ՍԻՄ. Տօնացոյց նախապէս կարգեալ սրբոյն Սահակայ, արդէն վերստին նորոգմամբ յերկուս հատորս բաժանեալ. աչխ. Սիմէոնի կաթողիկոսի. Էջմիածին. տպ. Ս. Գ. Լուսաւորչի. 1774. 16°. եր. 564։

ՍԻՆ. Սիսական, տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի. աչխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան. Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար. 1893. 4°. եր. 562։

ՍԻՍ. Սիսուան, համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ. աչխ. Ղեւոնդ. վարդ. Ալիշան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1855. 4°. եր. 592։

ՍՄԲ. Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ սպարապետի Հայոց, որդւոյ Կոստանդնի կոմսին Կոռիկոսայ. հրտ. Կարապետ վարդ. Շահնազարեանց. Փարիզ. տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան. 1859. 16° եր. 180։

ՍՈԿ. Սոկրատայ Սկոլատիկոսի, եկեղեցական պատմութիւն, թրգ. Փիլոն Տիրակացի. և Պատմութիւն վարուց սրբոյն Սեղբեստրոսի, թրգ. Աբասուն Գրիգորի Ձորոփորեցի. հրտ. Մեսրոպ վարդ. (այժմ եպիս.) Տէր-Մովսէսեան. Վաղարշապատ, տպ. Ս. Էջմիածնի, 1897, 8°. եր, ՃԱ.+831։

ՍՈՓ. Սոփերք հայկականք, հաւաքածոյ մանր մատենագրութեանց նախնեաց. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1853-62. 32°. հատ. 22։

ՎԱՀ. Վահրամայ բարունւոյ ոտանաւոր պատմութիւն Ռուրինեանց. Փարիզ. տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան. 1859. 16°. եր. 68։

ՎԱՐ. Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, լուսաբանեալ, Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1862. 8°. եր. 184։

ՎԵՐ. Arabie, par Noël des Vergers. Paris. տպ. Firmin-Didot. 1847, 8°. եր. 624։

ՎԻԿ Dictionnaire de la Bible. par F. Vigouroux, Paris. տպ. Letouzey et Ané. սկսեալ 1895. 4°. շարունակէ։

ՎՐՔ. Լիակատար վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց. աչխ. Հ. Մկրտիչ վարդ. Աւգերեան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1810—15. 16°. հատ. 12. եր. 6102 բովանդակ։

ՏԱԹ. Գիրք հարցմանց սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթեւացւոյն. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Մհ. Աստուածատրոյ. 1729. 4°. եր. 806։

ՏԱՂ. Տաղասացութիւնք Գրիգորի Մագիստրոսի Պահլաւունւոյ. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1868. 24°. եր. Ը+99։

ՏԵՂ. Տեղագիր Հայոց Մեծաց. աչխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշանեան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար, 1855. 4°. եր. 105։

ՏԻՏ. Թուղթ Պօղոսի առ Տիտոս։

ՏՂԱ. Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ՝ նամականի, և Ներսէսի Լամբրոնացւոյ ատենաբանութիւնք և թուղթք և ճառք։ Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1865, 24°. եր. 339,

ՏՕՆ. Տօնացոյց ըստ կարգադրութեան Սիմէոնի կաթողիկոսի. Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց. 1868. 16°. հատ. 2. եր. 534 բովանդակ։

ՓԱՐ. Ղազարայ Փարպեցւոյ պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան. Տըփղիս. տպ. Մ. Մարտիրոսեանց. 1904. 8°. եր. 211։

ՓԵԹ Dictionnaire hagiographique, par l'abbé Pétin. Paris. տպ. Migne, 1850. 4°. հատ. 2. էջ 3160 բովանդակ։

ՓԻՄ. Թուղթ Պօղոսի առ Փիլիմոն։

ՔԱՀ. Միխայէլի Ասորւոց պատրիարքի, Յազագս քահանայութեան. Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց. 1871. 16°. եր. 45։

ՕԶՆ. *Յովհաննու Իմաստասիրի Օձնեցւոյ Հայոց կաթուղիկոսի, մատենագրութիւնք. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1833. 8⁰. եր. 191։*

ՕՐԲ. *Պատմութիւն Նահանգին Սիսական. արարեալ Առաքիանոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց. Փարիզ. տպ. Կ. Վ Շահնազարեանց. 1859. 16⁰. հատ. 2. եր. 346+371։*

ՕՐՄ. Le Vatican et les Arméniens, par M. Ormanian, Rome. *տպ.* C. Bartolini. 1873. 8⁰. *եր.* 307։

ՖՆՔ. Histoire de l'Eglise, par Dr. Funk. *Թրգ.* Abbé Hemmer. Paris, *տպ.* A. Colin, 1891, 16⁰. *հատ.* 2, *եր.* 1051 *բովանդակ։*

ԱՋԳԱՊԱՏՈՒՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ ՆԻՒԹԵՐՈՒ ՅՈՒՅԱԿԸ

ՏԻՐՆ ՄԵՐ ԳԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ
(27—30)
1. *Եկեղեցւոյ հաստատութիւն.*
2. *Հայոց եկեղեցի.*
3. *Յիսուսի ժամանակը.*
4. *Աբգարի պատգամաւորները։*

Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ
(43—66)
5. *Եգեսիոյ քարոզութիւնը.*
6. *Երկու Թադէոսներ.*
7. *Յուդա Թադէոս.*
8. *Արտազու քարոզութիւնը։*

Ս. ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ
(60—68)
9. *Բարթողիմէոսի քարոզութիւնը.*
10. *Աստիկոց գերեզմանները.*
11. *Ուրիշ աստիճաններ.*
12. *Ժամանակագրական բացատրութիւնք*
13. *Քարոզութեանց Թուականներ.*
14. *Նախրական սրբութիւններ.*
15. *Տօներէ ուրբեր.*
16. *Յիշատակէ ուրբեր։*

Ս. ՅԱԿՈԲՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ
(68—72)
17. *Գործերն ու վախճանը.*
18. *Յաջորդութեան ցուցակ.*
19. *Աթոռներու տարբերութիւններ.*
20. *Արտաշեան վիշատակարան.*
21. *Կանանք Թադէոսի.*
22. *Սիւնեաց աթոռը.*
23. *Սուրբ Ոսկեանք։*

Ս. ՅԵՄԱՆՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ
(72—76
24. *Գործերն ու վախճանը։*

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՆՔ ՀԱՅՐԱՊԵՏՔ
(77—92)
25. *Գործերն ու վախճանը.*
26. *Աստիճան խումբեր.*
27. *Աստիճանից նահատակութիւնը։*

Ս. ՕՐԻՇԷ ՀԱՅՐԱՊԵՏ
(93—123)
28. *Գործերն ու վախճանը.*
29. *Սիւնեաց եպիսկոպոսներ։*

Ս. ՇԱՀԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ
(124—150)
30. *Գործերն ու վախճանը։*

Ս. ՇԱՀԱՓԻՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ
(151—171)
31. *Գործերն ու վախճանը։*

Ս. ԳԻՒՈՆԴԻՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ
(172—190)
32. *Գործերն ու վախճանը.*
33. *Անուններու ընդհատում.*
34. *Բրիտանէութեան չարունակութիւն.*
35. *Սիւնեաց աթոռ։*

Ս. ՄԵՍՐՈՊԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ
(240—270?)
36. *Եւսեբիոսի յիշատակութիւնը.*
37. *Մեհրուժանի ժամանակը.*
38. *Տրդատի հալածանքները.*
39. *Թէոդոսս Մոգհանէն.*
40. *Մեկուսեաի նահատակներ.*
41. *Նախալուսաւորչեան քրիստոնէութիւն*
42. *Մեր գրութիւնը.*
43. *Տարբեր գրութիւններ։*

Տ. Ս. ԳՐԻԳՈՐ Ա. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ
(302—325)
44. *Քաղաքական պատմութիւն.*
45. *Խոսրովի սպանութիւնը.*
46. *Գրիգորի նախընթացը.*
47. *Տրդատի նախընթացը.*
48. *Գրիգորի չարչարանքները.*
49. *Արտաշատի վիրապը.*
50. *Ներսէհի յարձակումը.*
51. *Հռիփսիմեան կոյսեր.*
52. *Կոյսերուն մարտիրոսութիւնը.*
53. *Եղն ի վիրապէ.*
54. *Դարձին սկիզբը.*
55. *Էջմիածնի տեսիլքը.*
56. *Տեսիլքի չարունակութիւնը.*
57. *Վկայարաններուն շինութիւնը.*
58. *Մենաւաններու քանդումը.*
59. *Եկեղեցականներու բացակայութիւնը.*
60. *Գրիգորի ձեռնադրութիւնը.*
61. *Աթոռներու կազմութիւնը.*
62. *Թագաւորութեան փաստերը.*

63. Զեռնադրութեան պարագաները.
64. Տարոնի քարոզութիւնը.
65. Տրդատի մկրտութիւնը.
66. Էջմիածնի կաթողիկէն.
67. Եպիսկոպոսաց ձեռնադրութիւնք.
68. Կրթական հաստատութիւններ.
69. Հոգեւոր պաշտամունք.
70. Բարեկարգական կանոններ.
71. Վիրք և Աղուանք.
72. Առանձնութեան սէրը.
73. Գրիգորի որդիները.
74. Դաժի պատերազմը.
75. Հռոմի ուղեւորութիւնը.
76. Դաշանց թուղթը.
77. Միայնութիւն և հովուութիւն.
78. Նիկիոյ ժողով.
79. Հաւատոյ հանգանակը.
80. Կանոնք և ճառք.
81. Մահն ու յիշատակը:

Տ. Ս. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ
(325–333)

82. Նախընթաց կեանքը.
83. Հայրապետական գործերը.
84. Տրդատի մահը.
85. Խոսրով Կոտակ.
86. Արիստակէսի մահը:

Տ. Ս. ՎՐԹԱՆԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ
(333–341)

87. Առաջին կեանքը.
88. Եկեղեցական կոչումը.
89. Հայրապետութեան տարիները.
90. Քաղաքական գործունէութիւնը.
91. Տիրանի թագաւորելը.
92. Դաւաճանութեան փորձը.
93. Մակարի կանոնները.
94. Նահատակաց յիշատակը.
95. Մահն ու թաղումը.
96. Գիւտ նշխարաց.
97. Նշխարաց բաշխումը.
98. Գրիգորիսի ձեռնադրութիւնը.
99. Գրիգորիսի նահատակութիւնը.
100. Յակոբ Մծբնայ:

Տ. Ս. ՅՈՒՍԻԿ Ա. ՊԱՐԹԵՒ
(341–347)

101. Առաջին կեանքը.
102. Ամուսնական կեանքը.
103. Հայրապետական ձեռնադրութիւնը.
104. Հայրապետութեան ժամանակը.
105. Մահն ու պատճառը.
106. Տիրան և Յուսիկ.
107. Դանիէլ Ասորի.
108. Պապ և Աթանագինէ.
109. Անտոն և Կրօնիդէս:

Տ. ՓԱԴԷՆ Ա. ԱՇՏԻՇԱՏԵՑԻ
(348–352)

110. Նախընթացն ու ընտրութիւնը.
111. Զեռնադրութեան խնդիրը.
112. Հայրապետութիւն և մահ.
113. Յուսիկի զաւակները.
114. Տիրան և Արշակ.
115. Շահակ տեղակալ:

Տ. Ս. ՆԵՐՍԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ
(353–373)

116. Ուսումն և ամուսնութիւնը.
117. Ողոմպիագա թագուհի.
118. Արշակի ամուսնութիւններ.
119. Ներսէսի ընտրութիւնը.
120. Զեռնադրութեան խնդիրը.
121. Աշտիշատի ժողովը.
122. Բարեգործական հաստատութիւններ.
123. Վանքեր և դպրոցներ.
124. Բարեկարգական ջանքեր.
125. Ժամանակագրական ճշգութիւն.
126. Գնէլ և Տիրիթ.
127. Տիրիթի քսութիւնները.
128. Գնէլի սպանութիւնը.
129. Տիրիթի սպանութիւնը.
130. Ողոմպիագայի սպանութիւնը.
131. Քաղաքական փոփոխութիւն.
132. Ներսէսի քաշուած ատենը.
133. Ստեփանոս Ուլնեցի.
134. Ներսէսի գործի դառնալը.
135. Ներսէս պատգամաւոր.
136. Ներսէս Բիւզանդիոնի մէջ.
137. Խագի ընթացքը.
138. Արշակաւանի կործանումը.
139. Արշակի վրէժխնդրութիւնը.
140. Պարսից արշաւանքները.
141. Շապուհի նենգութիւնը.
142. Արշակի մահը.
143. Պապի թագաւորելը.
144. Արտագերից պաշարումը.
145. Կրօնական հալածանքը.
146. Զուիթա և Համազասպուհի.
147. Փառանձէմի մահը.
148. Զիրաւի ճակատամարտը.

149. Մեհրուժան ու Վահան.
150. Խաղաղութեան միջոցը.
151. Եպիսկոպոսներուն թուղթը.
152. Պապի ընթացքը.
153. Ներսէսի մահը.
154. Մահուան պատճառը.
155. Մահուանէ ետքը.
156. Ներսէսի գործակիցները:

Տ. ՇԱՀԱԿ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ
(373–377)

157. Անձն ու անունը.
158. Կեսարիա չերթալը.
159. Բարսեղի յարաբերութիւնք.
160. Ինքնագլուխ աթոռ.
161. Ինչինչ տեսութիւններ.
162. Ընտրութիւնն և ընթացքը.
163. Պապի կենցաղը.
164. Պապի սպանութիւնը.
165. Շահակի մահը:

Տ. ԶԱՒԷՆ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ
(377–381)

166. Ընտրութիւնն ու ժամանակը.
167. Հաղուստի տարազը.
168. Վարազդատի ընթացքը.
169. Արշակ ու Վաղարշակ.
170. Շահակ Կորճեայ:

Տ. ԱՍՊՈՒՐԱԿԷՍ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ
(381–386)

171. Ընտրութիւնն ու ընթացքը.
172. Հայաստանի բաժանումը.
173. Քաղաքական գործեր.
174. Ասպուրակէսի մահը.
175. Փաւստոս եպիսկոպոս.
176. Ուրիշ եպիսկոպոսներ.
177. Բարեկարգիչ միայնակեացներ.
178. Հայրապետանոցի կալուածներ:

Տ. Ս. ՍԱՀԱԿ Ա. ՊԱՐԹԵՒ
(387–436)

179. Ընտրութեան պարագաները.
180. Մանկութիւն և ուսում.
181. Ամուսնական կեանքը.
182. Տեսիլքին ամփոփումը,
183. Կրօնաւորական կեանքը.
184. Քաղաքական կացութիւնը.
185. Պարսկաստան երթալը.
186. Մաչթոց Մեսրոպ.
187. Մեսրոպի ընթացքը.
188. Դանիէլեան նշանագիրք.
189. Նշանագիրներուն ետեւէն.
190. Առաջին նշանագիրերը.
191. Մեսրոպի յաջողութիւնը.
192. Տառերու կազմութիւնը.
193. Սահակի աշխատութիւնը.
194. Նոր դաստիարակութիւն.
195. Սուրբ Գիրքի թարգմանութիւն.
196. Ծիսարանի կարգադրութիւն.
197. Նախնեաց թարգմանութիւնք.
198. Սահակայ կանոններ.
199. Գիրի գիւտին կարեւորութիւնը.
200. Վռամշապուհի մահը.
201. Շապուհ թագաւոր.
202. Բիւզանդիոնի պատուիրակներ.
203. Ստացուած արտօնութիւնը.
204. Սահակի վերադարձը.
205. Արտաշիրի թագաւորելը.
206. Մեսրոպի աշխատութիւնը.
207. Բորբորիտոն ազանդը.
208. Աշակերտներու առաքումը.
209. Վրաց և Աղուանից գիրերը.
210. Սահակի վրայ բռնադատութիւն.
211. Սահակի ամբաստանուիլը.
212. Սահակի աքսորը.
213. Սուրմակ և Բրքիշոյ.
214. Կաթողիկոսութեան բաժանումը.
215. Բագրեւանդի հայրապետանոցը.
216. Եփեսոսի կանոնները.
217. Սահակի գործունէութիւնը.
218. Աստուածաշունչի վերաքննութիւնը.
219. Աղեքսանդրիա գացողները.
220. Նոր առաջարկ.
221. Սահակի մահը.
222. Մահուան թուականը.
223. Սահակի գովեստը.
224. Մեսրոպի մահը.
225. Սուրբերուն յիշատակը:

Տ. Ս. ՅՈՎՍԷՓ Ա. ՀՈՂՈՑՄԵՑԻ
(437–452)

226. Տեղակալական պաշտօնը.
227. Կաթողիկոս հաստատուիլը.
228. Շահապիվանի ժողովը.
229. Մծղնէից դատաստանը.
230. Կանոնական կէտեր.
231. Յովսէփի աստիճանը.
232. Ակակի նամակը.
233. Յովսէփ խոստովանող.
34. Քուշանաց պատերազմները.

235. Հայածանքի սկիզբը.
236. Բռնի հրամաններ.
237. Բանակին մէջ.
238. Հայադունդին ցրուիլը.
239. Ատոմեան նահատակներ.
240. Արտաչատի ժողովը.
241. Ժողովին ներկաները.
242. Ժողովական գրութիւններ.
243. Նախարարներ կը կոչուին.
244. Ուրացութեան ստիպումներ.
245. Կեղծ ուրացութիւնը.
246. Ժամանակագրական ճշդութիւններ.
247. Անգղի դիմադրութիւնը.
248. Առաջին ձեռնարկներ.
249. Վասակի ընթացքը.
250. Ուխտապահներու ջանքերը.
251. Ազուանից պատերազմը.
252. Ուխտանենգներու կողմը.
253. Հաշտարար ձեւեր.
254. Պատերազմի ձայներ.
255. Վերջին օրը.
256. Աւարայրի ճակատամարտը.
257. Նահատակաց թիւը.
258. Պատերազմէն ետքը.
259. Եղելութեան շուրջը.
260. Վասակի դիտումը.
261. Ատրորմիզդ մարզպան.
262. Երկդիմի ընթացք.
263. Աքսորեալ նախարարներ.
264. Վասակ և քննութիւն.
265. Եկեղեցականաց դատաստանը.
266. Վասակի դատաստանը.
267. Հայաստանի կացութիւնը.
268. Աքսորելոց վիճակը.
269. Երեք մարտիրոսներ.
270. Միւս վեց եկեղեցականներ.
271. Նիւշապուհի մոգպետը.
272. Դենչապուհի հրամանները.
273. Ղեւոնդեան մարտիրոսներ.
274. Ղեւոնդեանց անունները.
275. Ղեւոնդեանց ոսկրները.
276. Սահակ-Մեսրոպեաններ.
277. Առաջին վեցերը.
278. Մնացեալ աշակերտներ:

Տ. ՄԵԼԻՏԷ Ա. ՄԱՆԱԶԵԵՐՏԱՑԻ
(452—456)

279. Կաթողիկոս ըլլալը.
280. Մելիտէի ուղղութիւնը:

Տ. ՄՈՎՍԷՍ Ա. ՄԱՆԱԶԵԵՐՏԱՑԻ
(456—461)

281. Կաթողիկոս ըլլալը.
282. Աբրահամ և Խորէն.
283. Նախարարներուն ազատուիլը:

Տ. Ս. ԳԻՒՏ Ա. ԱՐԱՀԵԶԱՑԻ
(461—478)

284. Նախընթացն և ընտրութիւնը.
285. Ազուանից շարժումը.
286. Նախարարք և Տիկնայք.
287. Նախարարներուն վերադարձը.
288. Հանդարտ միջոցը.
289. Նախարարներու ընթացքը.
290. Գիւտի դատաստանը.
291. Պաշտօնին տեւողութիւնը.
292. Քրիստափոր Արծրունի.
293. Դուինի ատրուշանը.
294. Գիւտի մահը.
295. Վերջին աշակերտներ.
296. Եղիշէ պատմաբան.
297. Մովսէս Խորենացի.
298. Դաւիթ Ներգինացի.
299. Մամբրէ և ուրիշներ.
300. Աբրահամ Զենակեցի.
301. Թաթուլ և Վարոս.
302. Մաշտոցի աշակերտներ.
303. Վարդանի աղջիկները.
304. Շուշանիկ վկայուհի.
305. Վասակի մահը:

Տ. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ա. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ
(478—490)

306. Նախընթաց կեանքը.
307. Վահանեանց շարժումը.
308. Ակոռիի պատերազմը.
309. Ներսեհապատի պատերազմը.
310. Ճարմանայնի պատերազմը.
311. Յազդ Սիւնի և Տեառընթագ.
312. Վերջին պատերազմներ.
313. Վաղարշի թագաւորելը.
314. Հաշտութեան ջանքեր.
315. Վահան Նիխորի մօտ.
316. Վահան սպարապետ.
317. Վահան մարզպան
318. Մանդակունիին ճառը.
319. Նահատակներու բազմութիւնը.
320. Մանդակունիին տարիները.
321. Աթոռին տեղափոխուիլը.
322. Մանդակունիի կանոնները.

323. Ծիսական կարգեր.
324. Մատենագրական արդիւնքը.
325. Մանդակունիի մահը:

Տ. ԲԱԲԳԷՆ Ա. ՈԹՄՍԵՑԻ
(490—516)

326. Նախընթացն և ընտրութիւնը.
327. Փարպեցիի կեանքը.
328. Փարպեցիի ոսոխները.
329. Փարպեցիի թուղթը.
330. Մեղադրանաց կէտեր.
331. Բաբգէնի տարիները.
332. Հայեր և Քաղկեդոն.
333. Քաղկեդոնի նախընթացը.
334. Քաղկեդոնի ժողովը.
335. Զենոնի Հենոտիկոնը.
336. Անաստասի օրով.
337. Վահանի ժամանակը.
338. Քաղկեդոնի յիշատակներ.
339. Բաբգէնի ժողովը.
340. Բաբգէնի թուղթերը.
341. Պարսկ-Ասորի պատգամաւորներ.
342. Առաջին թուղթը.
343. Երկրորդ թուղթը.
344. Վարդ մարզպան.
345. Բաբգէնի մահը.
346. Գրիգորիսի նշխարքը.
347. Վաշագանի կանոնները:

Տ. ՍԱՄՈՒԷԼ Ա. ԱՐԾԿԵՑԻ
(516—526)

348. Նախընթացն և ընտրութիւնը.
349. Մժէժ մարզպան.
350. Յուլիանեանք և Սեւերեանք:

Տ. ՄՈՒՇԷ Ա. ԱՅԼԱԲԵՐԵՑԻ
(526—534)

351. Ընտրութիւնն ու գործը.
352. Երիցակ Սիւնեցի.
353. Գիւտ և Քրիստոստուր:

Տ. ՍԱՀԱԿ Բ. ՈՒՂԿԵՑԻ
(534—539)

354. Կեանքն ու մահը.

Տ. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ Ա. ՏԻՐԱՌԻՋՑԻ
(539—545)

355. Նախընթացն ու ժամանակը.
356. Պարսկաստանի քրիստոնեայք.
357. Ասորւոց գործերը:

Տ. ՂԵՒՈՆԴ Ա. ԵՌԱՍՏԵՑԻ
(545—548)

358. Ժամանակն ու գործերը.

Տ. ՆԵՐՍԷՍ Բ. ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԱՑԻ
(548—557)

359. Նախընթացն ու ժամանակը.
360. Ասորիներու դիմումը.
361. Աբդիշոյ եպիսկոպոս.
362. Աբդիշոյի նամակները.
363. Մանաճիհր Գրիգորիս.
364. Մախոժ Յիզտիբուզտ.
365. Աբդլմսեհ և ուրիշներ.
366. Երից Գլխոց խնդիրը.
367. Դրենայ ժողովը.
368. Մեղադրութեան թուղթը.
369. Ուխտ միաբանութեան.
370. Ներսէսի կանոնները.
371. Դարձեալ կանոններ.
372. Տոմարի շփոթիլը.
373. Աբդիւնքն ու մահը:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Բ. ԳԱԲԵՋԵԱՆ
(557—574)

374. Նախընթացն ու ժամանակը.
375. Սիւնեաց գործերը.
376. Սիւնեաց թուղթը.
377. Ազուանից թուղթը.
378. Զանազան գործեր.
379. Շարժումն ու փախուստը.
380. Յովհաննէսի մահը:

Տ. ՄՈՎՍԷՍ Բ. ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ
(574—604)

381. Նախընթացն ու ընտրութիւնը.
382. Ժամանակն ու տարիները.
383. Տոմարական խնդիրը.
384. Տոմարի նորոգութիւնը.
385. Հայոց թուականը.
386. Թուականին սկիզբը.
387. Քաղաքական կացութիւնը.
388. Պարսիկներ և Յոյներ.
389. Յովհաննէս Բագարանցի.
390. Եպիսկոպոսներ և ժողովներ.
391. Մօրիկ և Խոսրով.
392. Մովսէսի կացութիւնը.
393. Նախարարաց գործերը.
394. Սմբատ Բագրատունի.
395. Մովսէս և Կիւրիոն.
396. Վրաց ուղղութիւնը.
397. Խուժիկ եպիսկոպոսը.
398. Մովսէս և Վրթանէս.
399. Վրթանէս տեղապահ.
400. Քաղաքական կացութիւնը.

401. Սորմենասի նամակը.
402. Խոտաճարակ մարտիրոսներ.
403. Մովսէս Յուրտաւացի.
404. Յուրտաւացին կը քաչուի.
405. Առաջին նամակ.
406. Երկրորդ նամակ.
407. Թղթոց Գիրքը.
408. Սմբատ և ընտրութիւնը.
409. Ժամանակաց ճչդութիւն.
410. Ապարդիւն գումարումը.
411. Ընտրողական կանոններ.
412. Փոխադարձ ձեռնարկ:

Տ. ԱԲՐԱՀԱՄ Ա. ԱՂԲԱԹԱՆԵՑԻ
(607—615)

413. Ընտրութեան թուականը.
414. Բացականեր և ներկաներ.
415. Աւանդներու փոխանցումը.
416. Միւռոնի օրհնութիւնը.
417. Սիւնեաց աթոռը.
418. Ազուանից աթոռը.
419. Նախաթոռութեան խնդիրը.
420. Աբրահամ և Մովսէս.
421. Աբրահամ և Կիւրիոն.
422. Սմբատ և Կիւրիոն.
423. Մովսէսի չքմեղանքը.
424. Սմբատի մեկնիլը.
425. Երկրորդ ազդարարագիր.
426. Երրորդ ազդարարագիր.
427. Կիւրիոնի վերջնագիրը.
428. Ազուանից խնդիրը.
429. Աբրահամի վճռագիրը.
430. Ինն դասուց խնդիրը.
431. Ինն դասուց կարգը.
432. Ինն դասուց աստիճաններ.
433. Գրիգոր քերթող.
434. Սմբատի բարձրանալը.
435. Բագարանցիին մահը.
436. Պարսից յաղթանակը.
437. Նեստորականաց գործերը.
438. Մարաստանի գումարումը.
439. Պարսից ժողովը.
440. Աբրահամի մահը:

Տ. ԿՈՄԻՏԱՍ Ա. ԱՂՑԵՑԻ
(615—628)

441. Ընտրութիւն և նախընթաց.
442. Հաւատոյ գիրը.
443. Պաչտօնին տեւողութիւնը.
444. Հերակլի պատերազմները.
445. Քաղաքական կացութիւն.
446. Ասորի եպիսկոպոսներ.
447. Կոմիտաս և Մոգեստոս.
448. Զանազան չինութիւններ.
449. Հռիփսիմեանց նշխարքը.
450. Գրական արդիւնքներ.
451. Ուսումնական ջանքեր.
452. Միակամեայց սկիզբը.
453. Իսլամութեան ծագումը.
454. Կոմիտասի մահը:

Տ. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ Բ. ԱՊԱՀՈՒՆԻ
(628—630)

455. Ընտրութիւն և նախընթաց.
456. Բնաւորութիւնն ու ընթացքը.
457. Բամբասանք և հրաժարական.
458. Եղելութեանց ամփոփումը.
459. Վերջին կեանքը:

Տ. ԵԶՐ Ա. ՓԱՌԱԺՆԱԿԵՐՏԱՑԻ
(630-641)

460. Ընտրութիւն և նախընթաց.
461. Հերակլի պտոյտները.
462. Միաբանական առաջարկը.
463. Վարազտիրոյի ընթացքը.
464. Եզր և Հերակլ.
465. Կարնոյ միաբանութիւնը.
466. Բանակցութեանց ձեւը.
467. Դաւանական տեսութիւն.
468. Մաթուսաղա և թուղթը.
469. Յովհան Մայրագոմեցի.
470. Միաբանութեան յարակիցներ.
471. Շինութիւն և պաչտամունք.
472. Արաբական արշաւանքներ.
473. Մժէժ և Դաւիթ.
474. Տարոն և Դուին.
475. Եզրի մահը:

Տ. ՆԵՐՍԷՍ Գ. ԻՇԽԱՆՑԻ
(641-661)

476. Ընտրութիւն և նախընթաց.
477. Յունաց մօտաւորութիւն.
478. Արաբացիք և Թէոդորոս.
479. Զանազան չինութիւնք.
480. Դրնայ ժողովը.
481. Ժողովական կանոններ.
482. Ճոնընտիր չարականներ.
483. Հայեր և Յոյներ.
484. Դրնայ միւս ժողովը.
485. Ժողովականներուն թուղթը.
486. Արաբացւոց մերձեցում.
487. Կոստանդինի արշաւանքը.
488. Ներսէս կը հաղորդակցի.
489. Սեբէոսի դիտողութիւնը.
490. Ներսէսի տեսութիւնը.
491. Քաղաքական տեսակէտը.
492. Ներսէսի քաչուիլը.
493. Թէոդորոս Ռշտունի.
494. Կաթողիկոսը բացակայ.
495. Ներսէսի ընթացքը.
496. Նորէն Յունաց կողմը.
497. Զուարթնոց եկեղեցին.
498. Վարագայ խաչը.
499. Այդ մասին տեսութիւններ.
500. Ծիծառնիկ և Վարձի.
501. Արաբացւոց կողմը.
502. Ներսէսի մահը:

Տ. ԱՆԱՍՏԱՍ Ա. ԱԿՈՌԵՑԻ
(661-667)

503. Նախընթացն ու ժամանակը.
504. Գրիգոր Մամիկոնեան.
505. Դաւիթ Դրնեցի.
506. Տոմարի խնդիրը.
507. Անաստասի մահը:

Տ. ԻՍՐԱՅԷԼ Ա. ՈԹՄՍԵՑԻ
(667-677)

508. Նախընթացն ու ժամանակը.
509. Քաղաքական կացութիւնը:

Տ. ՍԱՀԱԿ Գ. ՁՈՐՈՓՈՐԵՑԻ
(677—703)

510. Նախընթացն ու ժամանակը.
511. Արաբացիք և լեռնականք.
512. Խառնակ միջոց.
513. Յունաց ուղղութիւնը.
514. Կ-Պոլսոյ Գ ժողովը.
515. Տրուլլեան ժողովը.
516. Յունաց արշաւանքը.
517. Դարունից եկեղեցին.
518. Յոյն-Արաբ պատերազմներ.
519. Միաբանական ձեռնարկ.
520. Կեղծ Սահակի գրուածները.
521. Արաբացիներ և Յոյներ.
522. Մրուանի գործերը.
523. Արաբացի ոստիկան.
524. Քաղաքականի կերպեր.
525. Դաւիթ Դրնեցի.
526. Սահակի աքսորը.
527. Գուկանքի պատերազմը.
528. Վարդանակերտի յաղթութիւնը.
529. Արաբացւոց յարձակումը.
530. Սահակի միջնորդելը.
531. Նամակն ու մահը.
532. Ոկբայի զիջումը.
533. Տարբեր պարագաներ.
534. Սահակի արդիւնքը.
535. Սահակի կանոնները.
536. Դարձեալ կանոններ.
537. Դարուս մատենագիրները.
538. Յովհան Մայրագոմեցի.
539. Սարգիս Մայրագոմեցի.
540. Թէոդորոս Քռթենաւոր.
541. Մովսէս Սիւնեցի.
542. Մամիկոնեան և Սեբէոս.
543. Ուրիշ մատենագիրներ:

Տ. ԵՂԻԱ Ա. ԱՐՃԻՇԵՑԻ
(703—717)

544. Ընտրութիւն և ժամանակ.
545. Ժամանակին իշխողները.
546. Ոկբայի ժամանակը.
547. Նախիջեւան և Խրամ.
548. Աւերած և գերութիւն.
549. Վահան Գողթնացի.
550. Շուշան Կամսարական.
551. Եղիայի ընթացքը.
552. Սմբատի դառնալը.
553. Ներսէս Բակուր.
554. Ներսէսի անկումը.
555. Եղիա և Ազուանք.
556. Դաւանական խնդիր.
556" Մահն ու արդիւնքը.
557. Պուղիկեանց ազանդը:

Տ. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գ. ՕՁՆԵՑԻ
(717—728)

558. Նախընթացն ու ընթացքը.
559. Ժամանակին իշխողները.
560. Ամիրապետին երթալը.
561. Ամիրապետին զարմացումը.
562. Ամիրապետին չնորհները.
563. Օձնեցիին ձեռնարկները.
564. Լեւոն Իսաւրացի.
565. Դուինի ժողովը.
566. Ժողովական կանոններ.
567. Կանոնագիրքի կազմութիւն.
568. Կանոնագիրքի վերլուծում.
569. Գիրք Թղթոցի ծագումը.
570. Օձնեցիին ճառերը.
571. Ժամերգութեանց մեկնութիւն.

572. Հայք և Ասորիք.
573. Մանազկերտի ժողովը.
574. Մանազկերտի կանոնները.
575. Քաղկեդոնական խնդիր.
576. Օձնեցիին մահը.
577. Օձնեցիին գրուածները.
578. Խոսրովիկ թարգմանիչ.
579. Գրիգորիս Արչարունի.
580. Վահանի դարձը:

Տ. ԴԱՒԻԹ Ա. ԱՐԱՄՈՆԵՑԻ
(728—741)

581. Պաչտօնն ու ժամանակը.
582. Աչոտ պատրիկ.
583. Այցելութեան հետեւանքներ.
584. Արամոնքի հայրապետանոցը.
585. Վահանի փնտռուիլը.
586. Վահանի դիմումները.
587. Վահանի թափառումները.
588. Վահան Ռուծափի մէջ.
589. Վահանի նահատակուիլը.
590. Ստեփանոս Սիւնեցի.
591. Սիւնեցիին գործերը.
592. Սիւնեցիի սպանուիլը.
593. Վարդապետներ և Սահակդուխտ.
594. Դաւիթի մահը:

Տ. ՏՐԴԱՏ Ա. ՈԹՄՍԵՑԻ
(741—764)

595. Ընտրութիւն և ժամանակ.
596. Իւմմեանք և Ապպասեանք.
597. Նախարարաց գժտութիւններ.
598. Ապպասեանց կեղեքումներ.
599. Հայոց չարժումներ.
600. Եէզիտի կեղեքումներ.
601. Տրդատի մահը:

Տ. ՏՐԴԱՏ Բ. ԴԱՍՆԱՒՈՐԵՑԻ
(764—767)

602. Պաչտօնն ու ժամանակը.
603. Սաստիկ նեղութիւնք:

Տ. ՍԻՈՆ Ա. ԲԱՒՈՆԵՑԻ
(767—775)

604. Ընտրութիւն և նախընթաց.
605. Պարտաւի ժողովը.
606. Պարտաւի կանոնները.
607. Սուրբ Գրոց կանոնը.
608. Նորէն կեղեքումներ.
609. Արտաւազդ և Մուշեղ.
610. Շարժումին տարածուիլը.
611. Արճէշի պատերազմը.
612. Բագրեւանդի պատերազմը.
613. Սիոնի մահը:

Տ. ԵՍԱՅԻ Ա. ԵՂԻՊԱՏՐՈՒՇԵՑԻ
(775—788)

614. Նախընթացն ու մայրը.
615. Ժամանակին կացութիւնը.
616. Պատերազմներ և ոստիկաններ.
617. Տաճատ Անձեւացի.
618. Համազասպ ու Սահակ.
619. Կեղեքումներ և գաղթողներ.
620. Եսայիի մահը.
621. Երկրորդ ժողով Նիկիոյ:

Տ. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ Ա. ԴԸԻՆԵՑԻ
(788—790)

622. Ընտրութիւն և նախընթաց.
623. Տարիքն ու մահը.
624. Ժամանակակից դէպքեր:

Տ. ՅՈՎԱՒ Ա. ԴԸԻՆԵՑԻ
(790—791)

625. Ընտրութիւնն ու մահը:

Տ. ՍՈՂՈՄՈՆ Ա. ԳԱՌՆԵՑԻ
(791—792)

626. Ընտրութիւնն ու պատկերը.
627. Մահն ու գերեզմանը:

Տ. ԳԷՈՐԳ Ա. ԲԻՒՐԱԿԱՆՑԻ
(792—795)

628. Ընտրութիւնն ու մահը:

Տ. ՅՈՎՍԷՓ Բ. ՓԱՐՊԵՑԻ
(795—806)

629. Ընտրութիւնն ու ագարակները.
630. Յովսէփի դիմադրութիւնը.
631. Դիպուածներ ու մահը:

Տ. ԴԱՒԻԹ Բ. ԿԱԿԱՂԵՑԻ
(806—833)

632. Ընտրութիւն և նկարագիր.
633. Յովսէփ և Սահակ.
434. Սմբատ և Սեւադա.
635. Դաւիթ բանագնաց.
636. Բագրատունիք և Սիւնիք:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Դ. ՈՎԱՅԵՑԻ
(833—855)

637. Ընտրութիւն ու ժամանակ.
638. Բաբանի խլրտումները.
639. Մանուէլ Մամիկոնեան.
640. Յովհաննէսի զրպարտուիլը.
641. Ժողովով արդարանալը.
642. Ոստիկաններ և պատրիկ.
643. Ապուսէթ և տեղակալներ.

644. Հայոց խլրտիլը.
645. Բուղա Տարոնի վրայ.
646. Վասպուրականի մէջ.
647. Աղբակի մէջ.
648. Դուինի մէջ.
649. Նոր Ատոմեանք.
650. Յովհաննէսի մահը.
651. Դարձեալ նահատակներ:

Տ. ԶԱՔԱՐԻԱ Ա. ՁԱԳԵՑԻ
(855—876)

652. Ընտրութեան պարագաներ.
653. Զաքարիայի նախընթացը.
654. Բռնադատեալ կեղծուրացներ.
655. Կոն և երեք Արծրունիներ.
656. Սմբատ խոստովանող.
657. Հռիփսիմէ և Գրիգոր.
658. Նանա Ասորի.
659. Ապպասեանց չփոթները.
660. Աչոտ Բագրատունի.
661. Նախարարաց գերեդարձը.
662. Աւատական դրութիւն.
663. Գուրգէն և Ապուպէլճ.
664. Երկրաչարժ և դարձողներ.
665. Իշխանաց իշխան.
666. Թագաւորութեան խորհուրդը.
667. Փոտ պատրիարք.
668. Զաքարիա և Փոտ.
669. Ինչինչ կէտեր.
670. Շիրակաւանի ժողովը.
671. Քաղկեդոնի գործեր.
672. Զաքարիայի մահը.
673. Ժամանակակից մատենագիրք:

Տ. ԳԷՈՐԳ Բ. ԳԱՌՆԵՑԻ
(877—897)

674. Ընտրութիւն և նախընթաց.
675. Հաշտարար դեր.
676. Վասիլ և Աչոտ.
677. Մաշտոց վարդապետ.
678. Նզովքի խնդիրը.
679. Աչոտ թագաւոր.
680. Թագաւորական օրհնութիւն.
681. Բագրատունեաց հարստութիւն.
682. Վասիլէ թագ
683. Աչոտ և իշխաններ.
684. Աչոտի մահը.
685. Գէորգ և Աբաս.
686. Սմբատի թագը.
687. Աբաս և Մաշտոց.
688. Աբասի զզջումը.
689. Սմբատ և Ափշին.
690. Դուինի երկրաչարժը.
691. Գէորգ բանտարկուած.
692. Ապումրուանի գործերը.
693. Ափշինի յարձակումը.
694. Զանազան չփոթներ.
695. Գէորգի մահը.

Տ. ՄԱՇՏՈՑ Ա. ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ
(887—898)

696. Ընտրութիւն և ժամանակ.
697. Մահն ու յիշատակը.
698. Մաշտոց ծիսարան:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ե. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏԱՑԻ
(898—929)

699. Ընտրութիւն և պատմութիւն.
700. Եկեղեցիներ և վանքեր.
701. Նոր յարձակումներ.
702. Յովհաննէս և Արծրունիք.
703. Սմբատ և Արծրունիք.
704. Յուսուփի յարձակումը.
705. Հանդարտ միջոց.
706. Ներքին գժտութիւնք
707. Յովհաննէս բանտարկեալ.
708. Յովհաննէս ազատուած.
709. Դարձեալ յարձակումներ.
710. Սմբատի ընթացքը.
711. Կապոյտ բերդի պատերազմը.
712. Սմբատ նահատակ.
713. Օրն ու տօնը.
714. Անիշխանութեան օրեր.
715. Հայ իշխաններ.
716. Հալածանք և կեղեքմունք.
717. Մարտիրոսաց յիշատակներ.
718. Սով և ժանտախտ.
719. Յունաց առաջարկը.
720. Կաթողիկոսն ի Տարոն.
721. Յովհաննէսի նամակը.
722. Յովհաննէս և Աչոտ.
723. Յովհաննէս հաշտարար.
724. Նորէն գժտութիւնք.
725. Աչոտ և Սահակ.
726. Նոր կերպարան.
727. Աչոտի ձախողիլը.
728. Յուսուփ և Նրսր.
729. Նրսրի կեղեքումները.
730. Բիւրականի նահատակները.
731. Նորանոր բռնութիւններ.

732. Վասպուրական կը քաչուի.
733. Պատմութիւնն ու մահը.
734. Աթոռի փոխադրութիւն.
735. Սիւնեաց եպիսկոպոսներ.
736. Թոնդրակեցւոց սկիզբը:

Տ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Բ. ՌՇՏՈՒՆԻ
(929–930)

737. Ընտրութիւն և անուն.
738. Ժամանակին դէպքերը.
739. Գործերն ու մահը:

Տ. ԹԷՈԴՈՐՈՍ Ա. ՌՇՏՈՒՆԻ
(930–941)

740. Ժամանակին կացութիւնը.
741. Աբաս և Բէր.
742. Վասպուրականի գործեր.
743. Գագիկի թուղթը.
744. Մահն ու գերեզմանը.

Տ. ԵՂԻՇԷ Ա. ՌՇՏՈՒՆԻ
(941–946)

745. Աղթամարայ աթոռը.
746. Գործերն ու մահը:

Տ. ԱՆԱՆԻԱ Ա. ՄՈԿԱՑԻ
(946–968)

747. Ընտրութիւն ու ժամանակ.
748. Քաղաքական կացութիւն.
749. Աթոռին տեղը.
750. Սիւնեաց խնդիրը.
751. Անանիա և Յակոբ.
752. Աղուանից խնդիրը.
753. Աղուանից աթոռ.
754. Սիւնիք կը հանդարտին.
755. Վասպուրականի գործեր.
756. Աղուանք կը հանդարտին.
757. Խոսրով Անձեւացի.
758. Քաղկեդոնիկ զրոյց.
759. Նորաչէն վանքեր.
760. Կամրջաձոր և Հոռոմոս.
761. Ուրիշ վանքեր.
762. Սանահին և Հաղբատ.
763. Կրկին մկրտութիւն.
764. Աչոտ Ողորմած.
765. Հրոսակ և Կարս.
766. Աչոտի օծումը.
767. Անանիայի մահը:

Տ. ՎԱՀԱՆ Ա. ՍԻՒՆԻ
(968–969)

768. Ընտրութիւն և օծում.
769. Վահան ամբաստանուած.

770. Ժողովն ու փախուստը.
771. Պաչտօնի տեւողութիւն:

Տ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Գ. ՍԵՒԱՆՑԻ
(969–972)

772. Ստեփանոս ու Վահան.
773. Ստեփանոսի ընթացքը.
774. Բանտարկութիւն և մահ.
775. Կրկին մահերը:

Տ. ԽԱՉԻԿ Ա. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ
(973–992)

776. Ընտրութիւն և ժամանակ.
777. Ազգակցութիւն և աթոռ.
778. Յունական գործեր.
779. Աչոտ և Սմբատ.
780. Տրդատ ճարտարապետ.
781. Մուչեղ և Ապուտլուփ.
782. Յունաց ստիպումները.
783. Սեբաստիա գրուածը.
784. Մելիտինէ գրուածը.
785. Գաղթականաց եպիսկոպոսներ.
786. Արգինայի մատենադարանը.
787. Կարսի աթոռը.
788. Սմբատի գործերը.
789. Խաչիկի մահը.
790. Խոսրով Անձեւացի.
791. Անանիա Նարեկացի.
792. Զանազան վարդապետներ.
793. Ապարանից Խաչը.
794. Մատին Առաքեալ.
795. Երկրորդ Պահլաւունիք.
796. Կամսարական սերունդ.
797. Պահլաւունեաց նախնիքը:

Տ. ՍԱՐԳԻՍ Ա. ՍԵՒԱՆՑԻ
(992–1019)

798. Ընտրութեան պարագաներ.
799. Նախընթաց և ժամանակ.
800. Հայ թագաւորներ.
801. Շրջակայ պետութիւններ.
802. Անիի չինութիւններ.
803. Սիւնեաց աթոռը.
804. Ծռազատիկի խնդիրը.
805. Յակոբ Թոնդրակեցի.
806. Բազմաղբիւրի խաչը.
807. Ազանգաւորաց պատժուիլը.
808. Դաւիթ Կիւրազատ.
809. Դաւիթ և Յոյներ.
810. Յոյներու տիրելը.
811. Զանազան դէպքեր.

812. Սարգիսի հրաժարիլը.
813. Գրիգոր Նարեկացի.
814. Նարեկացիին դաւանութիւնը.
815. Ստեփանոս Ասողիկ.
816. Ուրիշ հեղինակներ.
817. Նիկոն Պոնտացի.
818. Երեք ճգնաւորներ:

Տ. ՊԵՏՐՈՍ Ա. ԳԵՏԱԴԱՐՁ
(1019–1058)

819. Ընտրութիւն և նախընթաց.
820. Գագիկի յաջորդը.
821. Աչոտի չարժումը.
822. Աչոտի նոր ճիգերը.
823. Վասակ Պահլաւունի.
824. Վանէ Սեբաստիա.
825. Վասիլի արշաւանքը.
826. Տրապիզոնի դաշինքը.
827. Ջրօրհնէքի հանդէսը.
828. Գետադարձի զրոյցը.
829. Վասիլ և Հայերը.
830. Պետրոսի կեանքը.
831. Վասիլ և Կոստանդին.
832. Հայ թագաւորներ.
833. Մեծ խաւարումը.
834. Պետրոս ի Զորովանք.
835. Դէոսկորոս կաթողիկոս.
836. Պետրոս բանտարկեալ.
837. Պետրոսի վերադարձը.
838. Անորոչ վիճակ.
839. Յոյներու պահանջը.
840. Զանազան ձգտումներ.
841. Գագիկի թագաւորելը.
842. Մոնոմախի ճիգերը.
843. Մոնոմախ և Գագիկ.
844. Գագիկի զիջանիլը.
845. Անիի յանձնուիլը.
846. Ասիտ և Վահրամ.
847. Պետրոս Արծնի մէջ.
848. Խաղտոյառիչ բանտարկուած.
849. Բիւզանդիոն տարուած.
850. Պետրոսի հետեւորդները.
851. Յոյներու վարմունքը.
852. Պետրոսի ընթացքը.
853. Պետրոսի զգացումները.
854. Տուզրիլի արշաւանքը.
855. Բասէնի պատերազմը.
856. Հայ թագաւորներ.
857. Պետրոս ի Սեբաստիա.

858. Թոնդրակեցիք և Մագիստրոս.
859. Պետրոսի ժամանակը.
860. Վերջին եղելութիւնք.
861. Պետրոսի նկարագիրը.
862. Պետրոսի արդիւնքները:

Տ. ԽԱՉԻԿ Բ. ԱՆԵՑԻ
(1058–1065)

863. Յաջորդելուն պարագաները.
864. Բիւզանդիոն կը տարուի.
865. Նեղութեանց կը մատնուի.
866. Մագիստրոս և սերունդը.
867. Գագիկ Աբասեան.
868. Խաչիկ ի Թաւբլուր.
869. Անիի առումը.
870. Խաչիկի մահը.
871. Ընտրութեան արգելքը.
872. Նորանոր ճնշումներ.
873. Գագիկի վարդապետականը.
874. Ընտրութեան արտօնուիլը.
875. Ժամանակակից վարդապետներ:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Բ. ՎԿԱՅԱՍԷՐ
(1066–1105)

876. Կաթողիկոսական ընտրելին.
877. Վահրամ կամ Գրիգոր.
878. Գրիգոր կաթողիկոս.
879. Գէորգ Լոռեցի.
880. Վկայասէր ուղեւոր.
881. Վկայասէր թարգմանիչ.
882. Եգիպտոսի մէջ.
883. Գրիգոր կը դառնայ.
884. Գէորգի գրուածը.
885. Գէորգ պաչտօնազուրկ.
886. Վկայասէր աթոռին վրայ.
887. Վկայասէր և Անի.
888. Անիի նորոգուիլը.
889. Սելճուքներ և Յոյներ.
890. Փոքր Հայոց թագաւորներ.
891. Փիլարտոս և Թոռնիկ.
892. Սարգիս Հոնեցի.
893. Հոնիի կաթողիկոսներ.
894. Գագիկի սպանութիւնը.
895. Բագրատունեաց վերջը.
896. Բարսեղ կաթողիկոս.
897. Բարսեղ աթոռակից.
898. Պապին նամակը.
899. Հինգհարիւրեակի վերջը.
900. Սարկաւագադիր տոմարը.
901. Փիլարտոսի վերջին օրերը.

902. Վեց կաթողիկոսներ.
903. Վկայաբերի ընթացքը.
904. Բարսեղի գործերը.
905. Կիլիկեան իշխաններ.
906. Ալպագներ և Հոչակիրներ.
907. Հոչակիրներ և Հայեր.
908. Լատիններու ընթացքը.
909. Մռազաձոկ և Վկայաբեր.
910. Քէաւոնի իշխանութիւնը.
911. Բարսեղի նոր չրջաններ.
912. Վկայաբերի մահը.
913. Վկայաբերի արժանիքը.
914. Հայրապետական պաշտօնը.
915. Միաբանական ձգտումները.

Տ. ՌՕՖՍԵԳ Ա. ԱՆԵՑԻ
(1105—1113)

916. Բարսեղի յաջորդները.
917. Սահմանադրութիւն Մանուկ.
918. Ժամանակին դէպքերը.
919. Անիի կացութիւնը.
920. Դաղ Վասիլ և Թորոս.
921. Մանուկեանց ապստամբութիւնը.
922. Դաղ Վասիլի մահը.
923. Ծովքի Ապիրատը.
924. Բարսեղի մահը.
925. Բարսեղի նկարագիրը.
926. Մեզրիկ և ուրիշներ։

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Գ. ՊԱՀԼԱՒՈՒՆԻ
(1113—1166)

927. Ընտրութիւն և ասիք.
928. Դաւիթ Թոռնիկեան.
929. Ազիամարի մերժումը.
930. Զօրս աթոռներ.
931. Ծովքի հայրապետանոցը.
932. Լատինք և Ալպագիք.
933. Թագաւորաց փոփոխութիւններ.
934. Թորոսի մահը.
935. Գրիգոր և Անի.
936. Գրիգոր և Ներսէս.
937. Գրիգոր և Ագաւնիք.
938. Լեւոնի գերութիւնը.
939. Անտիոքի ժողովը.
940. Գրիգոր չերտասպէտ.
941. Ինոմկնտիոսի ընծաները.
942. Գրիգորի պատգամաւորը.
943. Իշխանութեան վերականգնումը.
944. Հռոմկլայի հայրապետանոցը.
945. Հռոմկլայի մէջ.

946. Ամալք և Ճգղիան.
947. Վարդապետական դիրը.
948. Թորոսի գործերը.
949. Օշինեանց ընթացքը.
950. Շնորհալի պատգամաւոր.
951. Հաւատոյ դիրը.
952. Շնորհալի կաթողիկոս.
953. Գրիգորի մահը.
954. Սեաւլեանցի վարդապետներ.
955. Արեւելեան վարդապետներ.
956. Պօղոս Տարոնեցի.
957. Մատթէոս Ուռհայեցի.
958. Գոնարլենան վկայք.
959. Յովսէփ և Յոսրով.
960. Գէորգ և Աւետ։

Տ. Ս. ՆՇԱՆԻՆ Գ. ԿԼԱՁԵՑԻ
(1166—1173)

961. Նախընթաց և մակաւանն.
962. Գրական արդիւնքը.
963. Ընդհանրական խորհուրդը.
964. Կրօնաւորաց մասը.
965. Եկեղեցականաց մասը.
966. Պահքի կանոններ.
967. Աչխարհականաց մասը.
968. Մանուէլի պատասխանը.
969. Նեարսէսի նամակը.
970. Միաբնեական տեսութիւնք.
971. Հռոմէական կարծիք.
972. Հաւատոյ երկրորդ դիրը.
973. Մլեհ իշխանապետ.
974. Թէոբիանոս պատգամաւոր.
975. Թէոբիանոսի գրառածը.
976. Ներսէսի հետ եղածները.
977. Բիւզանդիոյ մէջ.
978. Արեւորդեաց գարձը.
979. Ծիսական գործեր.
980. Յաղաքերական գործեր.
981. Առաքինեաց հետ.
982. Քաղաքական եղելութիւնք.
983. Ինն պրօխեները.
984. Ներսէսի ընթացքը.
985. Ժողովի հաւաք.
986. Ներսէսի մահը.
987. Ժպիրէին նամակները.
988. Ջանգան նամակներ.
989. Պաչտամանց մասին.
990. Օտարամուտ ծէսեր.
991. Միաբնեան խնդիր.

992. Յիշատակն ու ասոնք։

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Գ. ՏՂԱՑ
(1173—1193)

993. Յաջորդութեան խնդիր.
994. Տղայի յաջորդելը.
995. Անունն ու տարիքը.
996. Մանուէլի դիմումը.
997. Գրիգորի պատասխանը.
998. Մլեհէ նաքը Թաւրէն.
999. Լամբրոնացին եպիսկոպոս.
1000. Մանուէլի նոր նամակը.
1001. Նոր առաջարկը.
1002. Միաենոդոսական նամակը.
1003. Ժողովի տրաւերը.
1004. Արեւելեայց դիտողութիւնը.
1005. Արեւելեայց նամակը.
1006. Կաթողիկոսին պատասխանը.
1007. Դաւանական կէտը.
1008. Հռոմկլայի ժողովը.
1009. Ժողովին ներկաները.
1010. Ժողովական գործեր.
1011. Ինն պատասխաններ.
1012. Կայսեր պատասխան.
1013. Տարբեր օրինակ.
1014. Միաենոդոսին պատասխան.
1015. Մանուէլի մահը.
1016. Հնութեանց խնդիրը.
1017. Ուրիշ խնդիրներ.
1018. Տաւէտպղին և Տգայն.
1019. Քաղաքական եղելութիւնք.
1020. Գրիգոր և Դանիէլ.
1021. Օրբելեաններ և Անի.
1022. Երրորդ խորհուրդութիւն.
1023. Թագաւորութեան խոտորումը.
1024. Լեւոն և Լատիններ.
1025. Կաթողիկոսին մահը.
1026. Տղայի ընթացքը.
1027. Միխիթար Հերացի.
1028. Սարգիս և Յարպանան։

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Ե. ԳԱԳԵՑԻ
(1193—1194)

1029. Ընտրութիւն և ապստամբ.
1030. Լեւոնի նպաստակը.
1031. Տեւողութիւն և ընթացք.
1032. Անտիոքի խնդիրը.
1033. Կաթողիկոսին գէմ.
1034. Գլխաւոր գրգռողներ.
1035. Ծչամոական խորհուրդը.

1036. Բարավէժ կարանաւոր.
1037. Բարավէժին մահը.
1038. Գործին վրայ տեսութիւն։

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Զ. ԱՊԻՐԱՏԻՑ
(1194—1203)

1039. Ընտրութիւն և նախընթաց.
1040. Արեւելեայք ընդդիմադիր.
1041. Լեւոն չահեցող.
1042. Լամբրոնացին բազոքող.
1043. Կծու խօսքերը.
1044. Թագաւոր սկզբունքը.
1045. Մուծած նորութիւնները.
1046. Բաբի վկայութիւններ.
1047. Անձնական փաստեր.
1048. Ընդհանուր ուղղութիւն.
1049. Բարսեղ կաթողիկոս.
1050. Յայն կայսրէ թող.
1051. Բիւզանդիա գայդներ.
1052. Լամբրոնացի յաւելուած.
1053. Մռազաձոկ մըն ալ.
1054. Թագադրութիւն յաւուգաւած.
1055. Լեւոնի ընթացքը.
1056. Հռոմի պայմանները.
1057. Լամբրոնացի առենաբան.
1058. Տարտնի գումարումը.
1059. Լամբրոնացիի մահը.
1060. Լամբրոնացիի նկարագիրը.
1061. Լամբրոնացիի գաւանութիւնը.
1062. Լամբրոնացիի ուսը.
1063. Թագադրութեան օրը.
1064. Թագադրութեան հանդէսը.
1065. Հանդէսին ներկաներ.
1066. Թղթակցութիւն պապին հետ.
1067. Հոչակիրներ և Անտիոք.
1068. Լատին կայսրութիւն.
1069. Լամբրոնի իշխանութիւն.
1070. Անտիոքի խնդիրներ.
1071. Ապիրատի մահը։

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ. ՍՈՒԳԱՑԻ
(1203—1221)

1072. Ընտրութիւն ու պարագաներ.
1073. Յովհաննէսի նկարագիրը.
1074. Զարգերը ջնջելը.
1075. Անանիա Սկեւռացւոյ.
1076. Յովհաննէս գպրապետ.
1077. Լեւոն Հռոմի հետ.
1078. Յովհաննէսի գժտիլը.
1079. Դաւիթ Աբգարեանցի.

1080. Զաքարէի առաջարկները.
1081. Դիմումին պարագաները.
1082. Սսոյ գումարումը.
1083. Յովհաննէսի ընծաները.
1084. Լօռիի հանդէսը.
1085. Տուտէորդի ընդդիմադիր.
1086. Անիի գումարումը.
1087. Մխիթար Գօչի դերը.
1088. Լեւոնի ընտանիքը.
1089. Յովհաննէս կաթողիկոս.
1090. Անտիոքի խնդիր.
1091. Զաքարէի մահը.
1092. Մխիթար Գօչի մահը.
1093. Տուտէորդիի մահը.
1094. Լամբրոնացի և Տուտէորդի.
1095. Լեւոնի փափաքները.
1096. Մահն ու ժառանգը.
1097. Խնամակալք և հետամուտք.
1098. Յովհաննէսի մահը.
1099. Ժամանակակից վարդապետներ.
1100. Թէոդորոս Կեսարացի:

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐՈՒ ՑՈՒՑԱԿ

Այդ ցուցակին մէջ զանց կ'ընենք այն վրիպակները, որոնք նմանաձեւ տառերու, ա=ա, ո=ո, զ=զ, ե=է, ը=ը, չ=չ, յ=ց՝ փոխանակութենեն յառաջ եկած են, եւ կամ աւելորդ կամ պակաս տառ մը ունին, զորս ընթերցողը ինքնին կրնայ ուղղել, այլ կը նշանակենք միայն անոնք՝ որ իմաստի կամ անունի շփոթութեան առիթ կու տան, եւ որոնք դժբախտաբար աւելի են առաջին հատուածներուն մէջ:

էջ	տող	վրիպակ	ուղիղ
11	48	անակով	ՆՇանակով
23	11	պարագները	պարագԱները
23	12	ԵւսԱրիոսի	ԵւսԵրիոսի
25	45	ԱրտաՂու	ԱրտաՁու
27	32	Դերմանիկեցւոց	Գերմանիկեցւոց
29	9	ԱրեբանԱ	ԱրեբանՈՍ
31	13	ԵրաՏտոյ	Երատոյ
52	18	ուցած	ունեցած
53	44	պաչտօվարութիւնը	պաչտօՆԱվարութիւնը
57	41	ԱւրեՁիոս	ԱւրեՂիոս
62	24	գործածած ԵՆ	գործածած
63	22	ԼաւԱդիկեցւոյն	ԼաւՈդիկեցւոյն
68	30	ԿաՄ	ՔաՆ
74	38	ԵԱթաղիոսի	ԵՒթաղիոսի
81	21	ԹեսաՁԱնիկէ	ԹեսաՂՈնիկէ
83	21	ՕտՈՒ	ՕտԱ
94	10	ՓիլՈքթԱվիոյ	ՓիլԱքթՈվիոյ
95	40	ԵՁրդուտի	ԵՂրդուտի
99	21	ԽաՐտեաց	ԽաՂտեաց
99	40	ԵւՏաղիոս	ԵւԹաղիոս
107	10	ԳաՁերիոս	ԳաՂերիոս
110	18	Շինելը	Լինելը
115	4	ՍՌաՔեալ	ԱՍաՑեալ
128	11	ԿՍտակ	ԿՈտակ
128	31	յարԻԵԼՆ	յարՔԱՅՆ
128	33	ՍանԻսան	ՍանԵսան
136	23	ՇինԱՁ	ՇինՈՂ
143	43	եմԱՍտ	եմՈՒտ
147	36	գԵւաց	տԻւաց
151	39	կացուսցԻն	կացուսցԵն
152	28	ԵԱեալ	ԵԴեալ
156	17	Ձորս	Զորս
158	38	չկրցաԻ	չկրցան
166	33	ծԵրանԱծին	ծԻրանԵծին
183	9	ԱրչաԿունեաց	ԱրչաՄունեաց
196	23	խոստայր	խոստաՆԱՅր
202	32	եղածԸ	եղած
203	14	Մուչեղ, Մամիկոնեան և	և Մուչեղ Մամիկոնեան
217	20	թիԱրակէս	թիԻրակէս
223	25	կոչԵԱր	կոչԻԻՐ
230	20	վերԱԾնող	վերԾԱնող
230	36	աՁգաւ	աՂԱգաւ
230	46	ԱսՏուրակէս	ԱսՊուրակէս
231	30	Մանազկերտի	ՄաԼազկերտի
255	13	զնՈՒքօք	զնՈքօք
283	1	սրբոՅ	սրբոՑ
297	3	ՄեսաՁեան	ՄեսաՂեան
300	42	ժամակ	ժամանԱկ
302	15	ՍԱնիմ	ՈՒնիմ
305	34	ՎԻհմիհրչապուհ	ՎԵհմիհրչապուհ
307	47	էր: Հաւուկ	էր Հաւուկ
331	9	գաԻԱռագզի	դառագզի
342	22	ՏաներՈն	ՏաներԱն
366	6	մատնեաւ	մատԱնեաւ
371	43	ՇՈՒհ	ՇԱհ
379	34	տԵՆոել	տեՍՆել
382	45	կաԳանաց	կաՊանաց
386	39	ՔաջաջՆի	Քաջաջի
402	39	Մուչէ	ՄուչեՂ
411	21	ՄելիԴէի	ՄելիՏէի
413	40	Բեսու	Յեսու
430	14	անդրառնալու	անդրաԴԱռնալու
439	45	արեզեՈնդ	արեզեԱնդ
458	2	ՓուչԱիպանան	ՓուչՏիպանան
474	17	ՈրջնհաՁի	ՈրջնհաՂի
486	32	485'է ԵՒ 490	485'է 480

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0173402